De Gids. Jaargang 103

bron
De Gids. Jaargang 103. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1939

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001193901_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

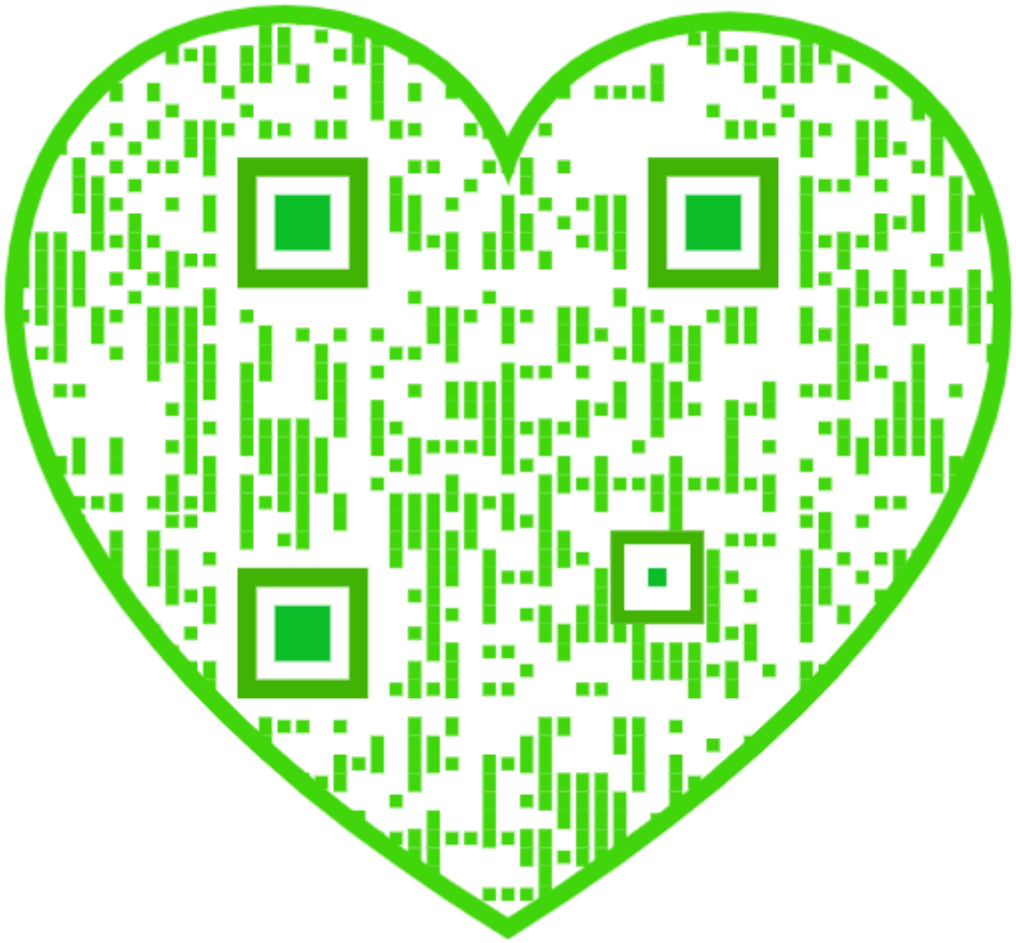

[Eerste deel]

Durk van Blom
19 December 1877-29 November 1938

Een steeds ijverig *Gids*-medewerker; tevens een hartelijk vriend. Zijn mederedacteuren zullen hem moeilijk vergeten.

Van Blom had altijd iets te zeggen, en hij zeide het steeds in puntigen stijl.

Over economie voornamelijk, maar ook over de West, de Waddeneilanden, Friesland en de Zuiderzee, heeft hij voortreffelijk geschreven.

Gidsredacteur werd hij met ingang van Januari 1913, maar reeds eerder was hij medewerker. Hij heeft bij ons geschreven:

De economist Christiaan Cornelissen (1909 IV 269), naar aanleiding van diens ‘Théorie du salaire et du travail salarié’. - ‘Het eens te zijn met anderen dan den heer Cornelissen ligt niet in des heeren Cornelissen's aard’.

Roomsche sociologie (1910 I 278), naar aanleiding van Aengenent's ‘Leerboek der Sociologie’. - ‘Wat stempelt dit leerboek voor aanstaande priesters tot een *roomsche* maatschappij-leer? Ziehier de voor den onroomsche belangwekkendste vraag.... Als leidraad voor colleges, met de aan leidraden eigene abruptheid die de viva vox magistri niet ontberen kan, is ze wellicht het best geteekend. Zo tast de lezer, tot wien die vox niet doorklonk, af en toe in het duister en aarzelt hij op menige plaats met het verwijt van te ver gedreven beknoptheid’.

Protestantsche sociologie (1910 III 235), naar aanleiding van Slotemaker de Bruine's ‘Christelijk Sociale Studiën’. - ‘Het typeerendst verschilpunt is wel, dat de priester (Aengenet) zich aandient als gelukkig vinder, als in het bezit der waarheid, terwijl de predikant (Slotemaker) zichzelven een zoeker en zijn

boek ‘studiën’ noemt, en het daarboven uitdrukkelijk uitspreekt, ‘dat van een bijbelsche of christelijke sociologie in strikten zin niet kan worden gesproken’.

Het roer om (1911 III 80), bestrijding van minister Kolkman's protectieplannen. - ‘Belastingen zullen worden geheven, niet ter bevordering van het algemeene welzijn maar ter koestering van particuliere belangen. Want de verbruiker betaalt voor uitlandsche waar belasting aan de schatkist, maar voor inlandsche, door de protectie in prijs gestegen, aan den landgenoot. Dat goede relaties in Den Haag geldelijk voordeel beloven, zal spoedig van algemeene bekendheid zijn, tot schade van onze politieke zeden’.

De pisangs van de West (1913 II 537), naar aanleiding van Smidt's ‘Suriname en Nederland’. - ‘Geen plant helaas is in de schaduw der surinaamsche bacoven zoo tierig opgeschoten als het geheim.... Het kolonisatie-vraagstuk is voor Suriname méér dan een incident, het is zijn levensprobleem zelf’.

L.W.J.K. Thomson (1914 III 192). - ‘De dood van Thomson vóór Durazo is meer dan het eervol sneuvelen van een verdienstelijk en moedig nederlandsch officier in vreemden krijgsdienst. Het is het jammerlijk-ontijdig einde van een stuwen werkkracht, met veelzijdige begaafdheid verbonden, als slechts bij enkelen wordt aangetroffen, van een loopbaan op de middaghoogte des levens die nog rijke verschieten vertoonde. Het is de nekslag van vele en veler verwachtingen, gebouwd op zijn persoonlijkheid. Voor Albanië. Maar ook voor Nederland: een zoo goed vaderlander als Thomson zou niet voorgoed in den vreemde gebleven zijn’.

Een les van veertig jaar (1914 III 482). - Wetje-van Houten op den kinderarbeid, in het Staatsblad verschenen op 13 Sept. 1874. ‘Langs welke lijnen en tot welke hoogte heeft sindsdien onze wetgeving op den arbeid zich ontwikkeld?.... Historisch is de taak der parlementen tweeledig: behandeling van grieven (wat insluit contrôle op de regeering in vollen omvang) en wetgeving.... Het is niet twijfelachtig, welke der beide taken van het nederlandsche parlement het loodje dreigt te leggen: die der wetgeving. Werkt dit proces door, dan worden de Staten-Generaal, dan wordt met name de Tweede Kamer, met het jaar ongeschikter voor wetgevenden arbeid. Of zij het wil bekennen

of niet.... Voorzooverre zij zich de waarheid ontveinst, zal zij gebrekkig werk leveren, dat dan de bestuursmaatregelen tot taak zullen hebben, zoo goed en kwaad het gaat, bij te werken....'

Oorlogs-economie (1914 IV 560), met twee vervolgstukken. - 'Die ganze Balkanfrage materialisiert sich in dem Serbischen Schwein' (zegt Hermann Wendel in 'die Neue Zeit' van 11 Oct. 1912).... Servië fokt varkens. Het kan exporteeren langs den Donau naar de Zwarte Zee, door vreemd gebied, of over land naar Saloniki, eveneens door land van een buurstaat, omwegen beide die de kosten van uitvoer verzwaren. Liefst zou het zijn teveel aan beesten leveren aan wie het gaarne als zijn natuurlijken afnemer beschouwt, zijn overbuurman aan den noordelijken Donauoever. Maar daar juist stuit het op de hongaarsche grootgrondbezitters, varkenfokkers zelf, wier politieke invloed voldoende is om de grenzen voor servischen aanvoer gesloten te houden. Vandaar de drang naar een eigen haven.... Een eigen haven echter maakt niemand Servië cadeau. Het moet ze veroveren.... In dit licht nu bezie men de groot-servische propaganda.... Maar twee kapitalisten, mits elk uit een ander land, behoeven elkaar te ontmoeten, of het is naar *twee* vreemde hoofdsteden dat om politieke inmenging wordt verzocht. En de deur naar het slagveld en den zeeslag gaat open.... Economische bespiegelingen als deze zijn voor de toekomst van ons menschengeslacht weinig troostrijk. Als troostgrond echter zijn zij ook niet bedoeld. Alleen als poging tot gedeeltelijk doen begrijpen... Met wegdoezeling van onaangename waarheden is niemand gediend'.

Tien December (1915 I 276), 10 Dec. 1914 namelijk introduceerde Treub in de Tweede Kamer zijn belastingplannen. - 'De leider onzer onder landsfinanciën beseft ten volle, dat in de komende jaren, als de oorlog zal hebben uitgewoed, maar uitgewerkt niet, een buitengewone inspanning onze plicht zal zijn en dat een diep ingrijpende hervorming van het belastingwezen hiertoe onvermijdelijk is. De groote lijnen dier hervorming trok hij reeds en deelde ze de Kamer mede'.

Ondergrondsch Indië (1916 I 181). - 'Het is onmogelijk om opvattingen van adatrecht, die onder- en bovengrond één laten, naar de letter te eerbiedigen. Dit slag opvattingen verdraagt zich uitsluitend met primitieven mijnbouw.... Dit adatrecht moet

dus, naar de letter, aan kant. Maar deze, zijn vitale, grondgedachte kan behouden blijven: de mijnrijkdom van onze koloniën kome aan onze koloniën zelve ten bate. Dit kan geschieden door ontginning van gouvernementswege.
Gouvernements-ontginningen zijn echter het eenig middel niet. Want in volmaakt denzelfden gedachtengang laat zich daarnaast een stelsel van ontginningen door particulieren bepleiten, mits dezen maar een aanmerkelijk deel van hun winst aan het land offeren'.

Memoranda (1916 IV 150). - 'Gaat de europeesche beschaving ten leste ontbreken, een amerikaansche of een oost-aziatische zal haar vonnis kunnen strijken'.

Van zee tot meer en land (1917 II 124); Zuiderzeeplan. - 'Zal het plan zichzelf kunnen bedruipen? Bij een particuliere onderneming zou deze vraag op den voorgrond der belangstelling staan. Zij verliest aan beteekenis, nu het een staatswerk geldt.... Wat voor berekening vatbaar is, berekene ook de staat. Juist omdat op zijn slotbalans allerlei zal voortkomen, waar de droogmakerij uit particuliere winzucht niet van droomt....'

De revolutionaire massa-actie (1918 IV 459), naar aanleiding van een gelijknamige studie van Henriëtte Roland Holst. - 'De revolutie naast de deur.... Een minderheid, die sinds jaar en dag aanraking heeft met geestverwanten over de grens, zou blijde haar komst begroeten.... Een forsche meerderheid daarentegen is van revolutie wars; op dit stuk werd zij met verblijdende snelheid één.... Een eenheid tot afweer; verstevigt zij zich niet als eenheid tot opbouw, zij zal beneden haar taak blijven....'

Socialistische crisis (1920 II 97). - 'De wereld staat anders tegenover het socialisme dan zij stond in het eerste halfjaar van 1914, en het socialisme staat anders tegenover de wereld dan het zes jaar geleden stond. Beide maken een crisis door. De wereld eene, die sterk in het teeken van het socialisme staat; het socialisme eene, die staat in het teeken van zijn verwereldlijking....'

Zuiderzee-nieuws (1923 III 429). - 'De Zuiderzee-werken in hun jonge jaren...., hoevele Nederlanders kwamen er hoogte van nemen? Het is of Wieringen een onbereikbaar oord is....'

De gave gulden (1924 I 179). - 'Het is ergerlijk de wartaal te hooren verkondigen, dat de gaafheid van den gulden is een

kapitalisten-belang. Het is een volksbelang van de eerste grootte....'

Socialistische zorgen (1924 I 414). - 'Politiek had het socialisme weinig fortuin sedert een jaar of tien: machteloosheid bij het begin, schijnbare voorspoed om en bij het eind van den oorlog, spoedig (ook in Rusland) door een scherpe inzinking gevolgd. En wat zijn wetenschappelijk stelsel, het marxisme betreft: onder velen zijner aanhangers een sterk gevoel van onvoldaanheid, dat in pogingen tot reconstructie zich uit....'

De Haarlemmermeer (1925 III 132), naar aanleiding van Ter Veen's 'De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied'. - 'De Meer-geschiedenis was en is een geschiedenis van conflicten. Strijd tusschen mensch en water, tusschen heeren en boeren, tusschen groote en kleine bezitters, tusschen "hooglanders" (die een hoog waterpeil wilden) en "laaglanders" (die een laag begeerden), tusschen de schipperij (die bruikbare vaarten eischt) en den landbouw (die, na de overwinning der laaglanders, vasthoudt aan het lage waterpeil), tusschen geldschieters en geldnemers, tusschen boeren en boere-arbeiders. Sinds op 7 Juni 1848 de droogmaking wordt aangevat tot het huidig oogenblik is er strijd geweest. Van karakter verandert deze strijd, maar blijven doet hij....'

Het internationale vraagstuk voor studenten besproken ten tijde van de onderteekening der verdragen van Locarno (1926 I 31). - 'De oorlog en zijn afloop hebben de wereld niet radicaal veranderd...., de oude oorzaken, waardoor de volken elkander noodig hadden, zochten en ontmoetten, waardoor zij langs elkander schuurden en wreven en waardoor het dan ook bij misschien maar geringe aanleiding tot onderlinge botsing komen kon, zijn onverzwakt nog steeds aanwezig....'

Inzake overheidsbemoeiing (1926 II 129), naar aanleiding van een rapport terzake, uitgebracht door de heeren Posthuma, Crena de Iongh, van Welderen Rengers, van Hettinga Tromp, Plate en Josephus Jitta. - 'De zes mannen van "Nijverheid", door hunne Maatschappij in commissie gesteld tot onderzoek van de verschillende klachten over de organisatie van wetgeving en overheidsbeheer, moeten, zoodra hun rapport klaar lag, hebben begrepen, dat zij tegenstand gingen ontketenen. Alvast doordat zij een aantal vragen lieten rusten.... Zij stelden zich

onmiddellijk bloot aan het verwijt, dat zij de ziekte, waartegen zij medicijn zochten, aan de oppervlakte van ons politieke leven meenden te kunnen vinden, terwijl de kwaal mogelijk dieper zit, in de grondslagen zelf van ons staatkundig stelsel.... De vraag is niet, of het voorgestelde menschelijkerwijze volmaakt is; zij is deze of het beter is dan de bestaande toestand, welks onvolmaaktheid door haast ieder wordt erkend, maar waaraan men gewend is geraakt en die dus minder opvalt dan een gloednieuw plan....'

De jongste faze onzer handelspolitiek (1927 I 187). - 'De vrijhandelaar, die den vreemden handelsman als leverancier en als klant beide begroet en reeds uit zuiver eigenbelang hem allen voorspoed wenscht, ziet tusschen het nationale en het internationale aspect in beginsel geen strijdigheid. De protectionist destemeer. Hem is de vrijhandelaar een idealistisch cosmopoliet.... Het tarief-Colijn heeft onze sinds ongeveer driekwart eeuw dalende tarievenlijn lichtelijk naar boven omgebogen, den waren protectionist lang niet hoog genoeg, maar dan toch in de door hem gewenschte richting....'

Bodders[1] *yn de Fryske strüd* (1927 I 294), naar aanleiding van een gelijknamig artikel van Wumkes. - 'Dr. Wumkes neemt er aanstoot aan dat de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde verleden jaar besloot, van mededinging naar haar prijs voor het beste letterkundige nederlandsche werk de schrijvers in het friesch uit te sluiten op overweging dat het friesch is "een eigen taal". "Ach" - zegt Wumkes dan - "van hoogerhand zou men onze taal wel willen slijten; men is er verlegen mee in het staatsverband...." Nog afgezien van het nuchter feit, dat de letterkundigen, die keuren voor "Letterkunde", het friesch plegen niet te verstaan en dus zijn letterkundig gehalte niet kunnen beoordeelen, had dan dr. Wumkes het friesch willen zien aangemerkt als een der vele nederlandsche dialecten?.... Heel wat beter dan hij heeft Kalma het standpunt van "Letterkunde" begrepen[2]: de Maatschappij heeft het eenige goede besluit genomen; staatkundig moge het friesch, als gesproken in Nederland, een nederlandsche taal zijn, taalkundig is het dit niet;

1) Zwoegers.
2) In 'Sljucht en Rjucht' van 6 Nov. 11.

alleen met den taalkundigen, niet met den politieken toestand had “Letterkunde” te rekenen....’

Van Marx tot De Man (1928 II 81), naar aanleiding van Hendrik de Man's ‘Psychologie van het Socialisme’. - ‘In tijden verscheen er niet een voor het socialisme zóó gevaarlijk boek’.

Rijk en gemeenten (1929 II 373). - ‘Ons vraagstuk van de geldelijke verhouding tusschen een oppermachtig rijk en afhankelijke gemeenten bestond vroeger niet. Kòn niet bestaan. Wat wèl bestond leek meer op het tegendeel: de landsvorst afhankelijk van den gemeenten goedgeefschheid. Eerst als de rijkskoepel zich strakker en strakker is gaan spannen en hieronder de gemeenten nog slechts kunnen ademen bij rijks-genade, pas dan zijn de voorwaarden voor het ontstaan van ons vraagstuk vervuld....’

De Amelandsche troebelen onder Marijke-Moai (1929 III 366). - ‘Het eiland behoort dan nog niet tot Nederland. Eerst een kleine driekwart eeuw later, na den val van het Stadhouderschap in 1795, zal het zonder veel ophef bij eenvoudige inbeslagneming worden ingelijfd, een vermeerdering van vaderlandsch gebied, waarvan onze geschiedboeken plegen te zwijgen’.

De Zuiderzee-werken (1931 IV 397). - ‘Mooi en dankbaar werk had het kunnen zijn, juist in deze maanden nu een principieel Zuiderzeedebat in de Tweede Kamer op komst is, met de twijfelmoedigen en de lauwen, maar vooral met de tegenstanders, over eenige Zuiderzee-vraagstukken die thans tot de actueelste behooren, ietwat uitvoerig in het krijt te gaan. Maar de regeering die duisternis liet over deze wateren, heeft dit verijdeld. Haar treft de volle schuld, dat het parlementair debat onvoldoende zal zijn voorbereid. Magerder toelichting dan zij verstrekte op haar Wieringermeer-plannen zoowel als op haar voornemen om na voleindiging van afsluitdijk en Wieringermeerpolder de verdere inpolderingen op te schorten, is moeilijk denkbaar’.

IJselmeer-vraagstukken (1933 III 119). - ‘Onder de vele goede dingen die het land van het kabinet-Colijn verwacht, behoort de beraden en vastberaden voortzetting van het IJselmeer-werk. Hierbij staat het aanpakken van den Urkerpolder vooraan’.

De Fryske Akademy (1938 III 213). - ‘Het beschavings-

gebied dat men friesch zou kunnen heeten, is een heel stuk grooter dan die eene nederlandsche provincie, welker inwoners voorstellen we, flink de grootste helft nog friesch spreken. Reden temeer om met het friesch als voertaal wat voorzichtig te zijn'.

Niet slechts de Leidsche hoogeschool, maar het gansche land mist van Blom noode. Wij Gidsredacteuren doen het bij uitstek. Hij was een eerlijk man in den hoogsten zin van het woord, en aan dezulken hebben wij nooit genoeg.

REDACTIE

Sumbo N.V.
Spel van olie, dood en leven

Personen:

FERDINAND OSWENTE, commissionnair in effecten
TINI, zijn vrouw
RURIK WOOLD, doctor in de letteren, leeraar
POLA WOOLD-OSWENTE, zijn vrouw, zuster van Ferdinand
DORA OSWENTE, zuster van Ferdinand, gescheiden vrouw van Frits van Dreven, eigenares van een aantal beauty-shops
EVERT OSWENTE, eenig kind van overleden broer van Ferdinand, later journalist
TANTE OMA, huishoudster en gezelschapsdame
KRIS, werkster
NOTARIS DEGGE
DOMINEE HOORNE
ISABELLA, dochter van Rurik en Pola
Bedienaar der begrafenissen
Aanspreker
Huisknecht (*zwijgende rol*).

Het eerste en tweede bedrijf spelen in Den Haag, *in Januari* 1933, *op denzelfden dag*.

Het derde bedrijf speelt in Wassenaar, *in den zomer van* 1938.

Eerste bedrijf
De doode

(Kale salon, het meubilair wat verschoten. Bij het opgaan van het scherm is het zeer donker, de luiken zijn voor de ramen. Tusschen enkele reten filtert wit licht. Op den voorgrond in een fauteuil zit rechtop Tante oma. Op den achtergrond beweegt Kris. Groot scherm in een hoek).

(N.B. Gedurende dit bedrijf wordt doorgaans gedempt gesproken).

TANTE OMA:
Kris, wat doe je daar?

KRIS:
Niks, ik neem stof af.

TANTE OMA:
O, noem je dat niks?.... En doe je dat soms met je pop?

(Stilte).

TANTE OMA:
Kris, wat doe je met je pop?

KRIS:
Niks, ik heb hem in me hand. En met me andere hand neem ik stof af.

TANTE OMA:
Met een doek, Kris, met een stofdoek.

KRIS:
Flauwe praatjes.

TANTE OMA:
Wat zeg je?

KRIS:

(hard):

Ik zeg: flauwe praatjes.... op een begrafenisdag.

TANTE OMA:
Tut, tut, een beetje minder vrijmoedig. Als meneer Herman nog leefde zou je heusch wel een toontje lager zingen. En nauwelijks is hij dood of je zet een mond op.... En dat in zijn eigen huis, terwijl hij nog boven aarde staat. Maar reken er op Kris dat ik dat niet verdraag. Die gekke aanwendsels van je wil ik nog door de vingers zien. Maar je plaats zal je kennen.

KRIS:

(is naderbij gekomen, staat naast Tante oma)

Gekke aanwendsels, dat zeg *u*, juffrouw. Maar u doet gerus niet voor me onder.... Nee, wor nou niet kwaad. U weet heel goed dat u ook je gekke aanwendsels heb. We staan op één lijn, alleen u bent iemand uit de goeie stand en ik ben maar een werkster, dus u zègt het wat mooier, maar het komp op hetzelfde neer. Er loop door ons alle twee een streep en we hebben óók alle twee hersens.

TANTE OMA:
Wat je zegt moest ik je kwalijk nemen, maar....

KRIS:
Maar dat *ken* u niet omdat ik gelijk heb.

TANTE OMA:
Nee, dat *wil* ik niet, want ik wil geen ruzie maken in een sterfhuis.... En je hebt in zoover gelijk, *gewone* vrouwen zijn we geen van beiden, al verlies je ook het onderscheid uit het oog, gewoon zijn we niet, dat moet ik je toegeven, dat heb ik je al dikwijls moeten toegeven. Niet gewoon.

KRIS:
Maar toch nog niet zoo raar as *hij*.

TANTE OMA:
Nee, niet zoo als hij is geweest.

KRIS:
Dat geld maakte meneer vreemd, reken maar.

TANTE OMA:
Ja, en datzelfde geld, ofschoon ik er bitter weinig van gezien heb, de aanwezigheid alleen van dat geld maakte mij ook vreemd.

KRIS

(slaat zich op de borst):

Nou, en mij dan.

TANTE OMA:
Kris, aan je werk.

(Stilte).

TANTE OMA:
Kris, heb je niet wat anders te doen?

KRIS:
Hoe bedoelt u?

TANTE OMA:
Nou, wat is dat eigenlijk voor onzin hier te gaan afstoffen in het stikdonker? Je hebt vanmorgen vroeg toch stof afgenomen?

KRIS:
Straks komt het bezoek.

TANTE OMA:

Daar hoef je *mij* niet aan te herinneren. Maar de kamer is toch al gedaan. Je loopt hier maar zoo'n beetje rond te draaien. Je wilt de familie zeker mee ontvangen? Maar dat zal niet gaan, als er gebeld wordt doe je open en ga je naar de keuken. Begrepen?

(Geen antwoord).

TANTE OMA:
Begrepen, Kris?

KRIS

(deemoedig uit het donker):

Ja, juffrouw.

(Stilte).

TANTE OMA:
Zeg Kris, wat er is achter dat scherm?

KRIS:
Niks juffrouw.

TANTE OMA:
Jawel, ik zag je daarnet met iets sjouwen.

KRIS:
O dat is me pop, dat weet u toch al lang.

TANTE OMA:
En waarom heb je dat scherm daar geplaatst?

KRIS:
Zoomaar, dan komt het mooier uit.

TANTE OMA:
Praatjes. In het donker zeker!

(staat op, kijkt terzijde achter het scherm).

KRIS:
Ziet u nou wel? Er is niks.

(Tante oma gaat weer in haar leunstoel zitten. Stilte. Kris is aldoor vaag bezig).

TANTE OMA:
Zeg, zou je niet wat licht maken? Ik vind deze kamer met de luiken voor de ramen ontzettend donker. Zóó kunnen we niet ontvangen.

KRIS:
Hij heeft het nog donkerder.

TANTE OMA:
Ja, maar *hij* is ook dood.

KRIS:
Ja, *hij* is in zijn kist.

TANTE OMA:
In zijn étui, meneer sprak altijd van zijn étui, weet je wel Kris?

KRIS:
Ja, en dat hij daar niks geen genie in had.

TANTE OMA:
En nu ligt hij toch in de kist, en het deksel is er al op vastgeschroefd. We hebben hem voor het laatst gezien, Kris, en geen sterveling zal hem missen. Wij ook niet. Ik mis hem niet. Het is misschien gek, maar ik mis hem niet. Jij mist hem natuurlijk ook niet.

KRIS:
Nee, dat ik hem mis dat kan ik nou niet direc zeggen, nee.

TANTE OMA:
We hebben nooit bij hem behoord.

KRIS:
Nee, meneer was ook altijd zoo raar.

TANTE OMA:
Maar we hebben bij zijn geld behoord, en daar behooren we nog bij.

KRIS:
Hoe bedoelt u?

TANTE OMA:
We behooren bij zijn testament. Ik weet alles.

KRIS:
Staan we in zijn testament?

(Geen antwoord).

KRIS:
Zeg juffrouw, staan we in zijn testament?

TANTE OMA:
Ja en nee, we staan erin en we erven toch geen cent, tenminste naar alle waarschijnlijkheid niet.

KRIS:
Dat zou me ook verwonderen als *hij* nou ineens scheutig was geworden. Toen hij leefde hebben we daar toch ook nooit veel last van gehad. We hebben motten rekenen, elk dubbeltje hebben we tweemaal motten omdraaien. Rijke menschen zijn nog wel eens rejaal, maar hééle rijke menschen zijn altijd gierig....

TANTE OMA:
Meneer Herman had geld, maar zoo heel rijk was hij niet.

KRIS:
Nou, hij was dan in elk geval zoo gierig alsof hij heel rijk was. En toch zegt u dat we bij zijn centen behooren. Hoezoo dan, hoe bedoelt u dat?

TANTE OMA:
Dat zal je later wel merken.

(Stilte. Kris gaat zitten met de pop op haar schoot. Neuriet een wiegedeuntje).

TANTE OMA:
Kris?

KRIS:
Jawèl?

TANTE OMA:
Met twee woorden, met twee woorden alsjeblieft.

KRIS:
Jawel, juffrouw?

TANTE OMA:
Hoe noemde je meneer soms?

KRIS

(lage lach):

Me pop, me pop.

(Lange stilte. Kris neuriet).

KRIS:
Voor *u* was hij aardig, *u* noemde hij altijd tante oma.

TANTE OMA:
Dat zei hij niet uit aardigheid.

KRIS:
Hoe dan?

TANTE OMA:
Dat begrijp je niet.... Maak eens wat licht.

KRIS:

(mopperend)

Licht, licht, waarom nou altijd licht? Dat donkere van een sterfhuis is juist zoo echt. Of ben u bang?

TANTE OMA:

Schepsel, hoe haal je het in je hoofd. Licht of duisternis, het is me volkomen eender. Maar je begrijpt toch zeker dat als er dadelijk....

(de huisbel klinkt).

Zie je wel, daar wordt al gescheld. Hier, de kroon aan, en dan opendoen.

(Kris knipt de kroon in het midden aan. Kleine lichtjes. Het vertrek wordt schemerig verlicht. Kris exit).

(Kloppen).

TANTE OMA:

Ja?

(Bedienaar der begrafenissen komt op, papier in de hand).

BEDIENAAR:

Mevrouw.

(Tante oma neemt het papier uit zijn hand).

TANTE OMA:

Juist.

(Tante oma leest even het papier onder de kroon).

TANTE OMA

(mompelend):

Eerste auto meneer en mevrouw Oswente, meneer en mevrouw Woold.

(leest verder zwijgend).

TANTE OMA

(geeft het papier terug):

Het is in orde zoo.

BEDIENAAR:

En dan heb ik met uw goedvinden een van de aansprekers in de gang gezet, dan kan hij opendoen en meteen het bezoek aankondigen.

TANTE OMA:

Aankondigen? Waarom?

BEDIENAAR:
U hadt me toch gezegd dat de familie mekaar niet kent.

TANTE OMA:
Azoo. Ja dat is waar. Niet of nauwelijks. Het is goed. Handel maar zooals u het beste vindt.

(Bedienaar exit. Tante oma staat even doodstil onder de kroon. Er klinkt een bel. Even later komt de aanspreker binnen).

AANSPREKER:
Mevrouw van Dreven.

(Dora komt binnen).

DORA:
Zeg eens tante oma, waarom al die deftigheid? Moet ik nou worden aangekondigd als een vreemde, terwijl ik de eenige ben die mijn oom nog wel eens heeft bezocht?.... En wat is dat hier voor een duisternis?

(knipt twee lichten aan).

Zoo, nou kunnen we beter zien.

TANTE OMA:
Waarom zien? Wat valt er te zien? Als u maar zien kunt waar u loopt.

DORA:
U bent ook altijd even somber. Terwijl we aan den buitenkant rouwen kunnen we gerust van binnen licht maken, en heel binnen-in toch weer rouwen.

TANTE OMA:
Ja, als we dat maar doen.

DORA:
Ik zal u eens wat zeggen. Laten we de dingen gerust bij hun naam noemen, daar houd ik van. Oom was heusch niet iemand om wien veel tranen vergoten zullen worden, maar geen van die straks binnen zullen komen draagt hem nog zoo'n goed hart toe als ik.

TANTE OMA:
Misschien.... ik weet het niet.

DORA:
U weet het niet?

TANTE OMA:
Ik kijk maar naar mezelf, mevrouw van Dreven. Ik mis meneer Herman niet, en ik zal hem nooit missen ook.

DORA:

U bent wat cru, maar openhartig, tante oma. Net als ik trouwens. En ik persoonlijk waardeer u, dat weet u wel. Maar één ding: wees niet te openhartig tegen mijn familie. Die bezit geen knobbel voor uw eigenaardigen humor, zeker niet in deze omstandigheden.

TANTE OMA:

Och, wat maakt dat uit!

(Kleine stilte).

DORA:

Oom is wel rustig heengegaan, niet?

TANTE OMA

(stil in het midden van de kamer):

Rustig? Rustig?... Mij àl te rustig. Uw oom stierf omdat alle warmte uit zijn lichaam wegtrok. Uw oom stierf in feitelijken en letterlijken

zin aan kou. Ik heb hem koud zien worden. De laatste maand zei hij aldoor maar: ‘ik word zoo koud’. Dag aan dag hoorde ik hem zeggen: ‘ik heb het koud, ik heb het koud’. Dat was de litanie van zijn laatste levensmaand: ‘ik word zoo koud’. Ik nam zijn hand wel eens uit nieuwsgierigheid....

(de huisbel klinkt).

Weet u wat Villiers de l'Isle Adam schreef van het standbeeld uit Don Juan? ‘Le Commandeur de pierre peut nous tendre la main. Nous la prendrons encore. Peut-être sera-ce *lui* qui aura froid’. Als ik zijn hand nam dan kon *ik* die steenen ‘Commandeur’ geweest zijn, en *hij* was dan degeen die nòg kouder was.

AANSPREKER:
Meneer en mevrouw Woold.

(Pola en Rurik komen op. Dora gaat gemaakt hartelijk op hen toe).

DORA:
Laten we alles vergeten, alles, tenminste hier en nu. Afgesproken?

POLA

(geeft een koele hand):

Ik weet niet wat je bedoelt.

DORA

(zonder stemverheffing):

Zoo? Nou, maar *ik* weet heel goed wat *jij* bedoelt. Je hebt me dus mijn scheiding nog altijd niet vergeven, dat bedoel je.

POLA:
Laat Rurik je liever antwoorden, nu je er toch over begint.

(tot Rurik)

Zeg jij het eens man.

DORA:
O, dat klinkt zeker zachter. Dat is een hatelijkheid langs een omweg, dat treft niet zoo erg..... Maar ik dacht dat man en vrouw één waren.

POLA:
Dat zou je aan je scheiding niet zeggen.

RURIK

(komt naar voren):

Kijk eens hier Dora. We hebben den omgang met elkaar na je scheiding verbroken, we hebben de partij gekozen van Frits, dat weet je. Maar we hebben begrepen dat we je hier weer zouden terugzien, en we hebben al vermoed dat je ook na die jaren je bekende spontaanheid - om het voorzichtig uit te drukken - dat je die nog niet zou hebben verloren. En daarom hebben we.... we zullen vanzelf ons fatsoen bewaren in de overtuiging dat jij dat ook zult doen.... maar daarom hebben we van te voren bedacht wat we je zouden zeggen. We willen je *iets* zeggen, nu maar dadelijk in het begin, dan is het gebeurd, en dan zwijgen we verder....

DORA:
Wat een voorbereiding! Speel jij voor Hindenburg, en ben ik jouw Tannenberg?

RURIK:
We willen je dit zeggen, niet meer en niet minder: we misprijzen je scheiding, je volkomen noodeloos en nutteloos in de steek laten van je man alleen om vrij te zijn, om de zakenvrouw te kunnen uithangen, maar het meest keuren we af dat je je mevrouw van Dreven blijft noemen. Dat is een soort bravour waarvoor we geen waardeering hebben.

POLA:
Juist. Precies.

DORA:
Roerende eensgezindheid! Maar me dunkt, menschjes, dat dat een zaak is die jullie niet aangaat, en dat zoolang als Frits zich daar niet tegen verzet....

TANTE OMA

(komt tusschen beide):

Mag ik u verzoeken alstublieft op te houden met dat getwist in het huis van een doode? Il faut laver son linge sale en famille, en niet bij een derde, vooral niet wanneer hij onmogelijk meer kan protesteeren... U kent me niet, meneer en mevrouw Woold, want u hebt bij mijn weten en zeker zoolang als ik hier ben nooit uw oom gezien. Ik ben zijn gezelschapsdame.

POLA:
Ik heb gehoord dat oom kalm is gestorven, nietwaar?

TANTE OMA:
Dat legde ik juist uit aan uw zuster hier. Uw oom begon den laatsten tijd aan een onmenschelijke koude van zijn bloed te lijden. Hij voelde het vuur niet meer in zijn haard en de kruik niet meer in zijn bed. Hij voelde alleen den dood. Hij bleef rondloopen, hij liep rechtop door het huis en door den tuin. Maar hij liep me àl te rechtop, en de laatste twee dagen toen hij in bed moest blijven lag hij me àl te recht in bed. Begrijpt u wat ik bedoel? Ik heb hem al dien tijd scherp geobserveerd. Uw oom maakte vóóroefeningen, mevrouw Woold. In het stijve van zijn stand, en van zijn loop, en van zijn liggen heeft hij zich voorbereid tot aanpassing aan de zes planken van zijn laatste behuizing.

(Kleine stilte).

POLA

(mompelend):

God, wat een griezelig mensch.

TANTE OMA:

Nee, niet ik, maar uw oom was griezelig, of liever zijn geld, of juister nog zijn aandeel. Dat aandeel is het griezelige, mevrouw Woold. Het aandeel in die vennootschap, in de Sumbo N.V., dat is hier het geheimzinnige en griezelige.

DORA:
Kom, kom, tante oma, u wordt werkelijk te somber. Daar, ik zal nog wat licht maken

(knipt nog een paar lichten aan, praat intusschen, de salon is nu helder verlicht. Tante oma exit zwijgend).

Dat verdrijft de donkere gedachten. We hoeven nog niet te lachen of te juichen, maar zóó'n grafstemming....

(kijkt rond)

O, ze is weg.

RURIK:
Wat is dàt voor een schepsel?

POLA:
Ik heb nooit zooiets beleefd. Is die soms malende? Het lijkt compleet wartaal.

RURIK:
Normaal schijnt ze in geen geval. Of ze moest voor een soort wraakgodin willen poseeren.

DORA:
Dat laatste is niet kwaad bedacht als je het poseeren weglaat.

RURIK:
O, denk je soms dat ik onder den indruk ben?

DORA:
Natuurlijk, Rurikje. Tracht het maar niet te ontkennen. Je heele gezicht verraadt het.

RURIK:
Hoor eens even, Dora, ik wil me hier goed houden, ik wil alle égards in acht nemen, maar dan eisch ik van jou dat jij óók binnen de perken blijft. Dat denigreerende ‘menschjes’ en ‘Rurikje’ moet uit zijn, begrepen?

DORA:
O hemel, meneer staat weer voor de klas.

(huisbel).

POLA

(haar arm door dien van haar man):

Kom man, ze is niet waard dat we er op ingaan. Het eene woord haalt het andere uit en daar zou zij maar in groeien. Je kunt beter die zottepraat negeeren.

(keert zich met hem om, juist wordt nieuw bezoek aangekondigd).

AANSPREKER:

Meneer en mevrouw Oswente.

(Ferdinand en Tini komen op. Begroeting, gewoon aan de zijde van Ferdinand en Tini en van Dora, stijf bij Rurik en Pola).

TINI

(tot Dora):

Wat hebben we je in een eeuw niet gezien.

FERDINAND:

Ja, broers en zusters geweest, jij en ik en Pola en Enno, jaren onder één dak en nu volkomen van mekaar afgegroeid.

DORA

(spottend):

Ja, Ferdinand, zoo is het leven, met vijf hoofdletters.

(Wijst den kring rond).

Maar je ziet, de dood hereenigt.

TINI

(tot Dora):

Je bent weinig veranderd, zeg, en je kleedt je goed. Laat eens kijken, je bent nu veertig, nietwaar? Ik zou het je niet geven, nee. Je figuur heeft nog niets geleden, en

je kleedt je uitstekend, zwart flatteerde je trouwens altijd. Je wilt blijkbaar het mannelijk geslacht nog behagen. En je je kunt het, op mijn woord, je kunt het nog.

DORA:
Tini, ik moet zeggen, al bedoel je het vermoedelijk best... jouw woorden zijn me of ik een stem hoor uit de vorige eeuw. Als ik me goed kleed, denk je dan heusch dat ik dat doe om het mannelijk geslacht te behagen? Menschlief, dat dachten onze voorouders misschien, maar dat is toch al lang démodé. Een vrouw kleedt zich goed om het vrouwelijk geslacht te.... *mis*hagen.

FERDINAND:
Aardig gezegd, daar herken ik je van vroeger in. Maar je zult me moeten toegeven dat je chic voor een deel ook reclame is. De Nederlandsche Elizabeth Arden.... Hoeveel beauty-shops heb je nu? Hier in Den Haag twee, dat weet ik, maar je hebt er ook nog in andere steden, niet?

DORA:
Ja, ik heb er bij mekaar zeven, in Den Haag, Amsterdam en Rotterdam. En dat alles opgebouwd met het beetje geld dat mijn deel van vaders nalatenschap was. Wat zeg je daarvan, Ferdinandje? Klein begonnen, heel klein, en nu een zaak, wat zeg ik, zéven zaken die klinken als een klok. Jij bent een zakenman, dus je zult je wel kunnen verplaatsen in de trots van een zakenvrouw, want trotsch ben ik. Of nee, jij kunt het natuurlijk *niet*. Als iemand het *niet* kan, dan ben jij het. Een zakenvrouw is jou te modern, dat bestond in jouw jeugd nog niet. Dat is een leelijke concurrent geworden, daar denk je maar liever niet aan.

FERDINAND:
Je beoordeelt me verkeerd. 't Is waar, we hebben elkaar uit het oog verloren en toch heb ik altijd veel belang in je gesteld. Je was in zekeren zin mijn lievelingszuster.... Dat hoef jij je niet aan te trekken, Pola.

POLA

(koel):

O, ik trek me niets aan. Je bent begonnen met te zeggen dat we allemaal van mekaar afgegroeid zijn. En dat geef ik toe. Het is me tamelijk onverschillig wat je van mij of van Dora denkt, en wat zij van ons denkt.

DORA:
Dat wordt een heele puzzle. Maar als ik het goed begrijp dan komt het hierop neer dat we mekaar allemaal Siberisch laten.

RURIK:
Ja, behalve op één punt.

(tot Ferdinand).

We hebben het haar al gezegd: we keuren het af dat ze zich van Dreven

blijft noemen terwijl ze van van Dreven gesepareerd is.

DORA:
Och zoo, begin je daar nu alwéér over? Je wordt oud, je herhaalt je.

RURIK

(tot Ferdinand):

En we zijn met Frits goed gebleven, we weten dat hij het naar vindt.

DORA:
Je zoudt een traan wegpinken, waarachtig.

TINI:
Toe Dora, wees nou niet altijd zoo sarcastisch. We zijn hier voor het eerst weer bij elkaar. Moeten er nu dadelijk al harde woorden vallen? En dan terwijl oom Herman nog boven aarde staat!

DORA

(tot Tini en Ferdinand):

Zij geven aanleiding. Maar ik zal je zeggen wat het is, ik houd van openhartigheid, tegen jullie tweeën en tegen hen tweeën. Tusschen jullie beiden en mij bestaat er niets anders dan een zee van onverschilligheid. We zijn elkaar ontgroeid en we doen het beste dat feit maar te aanvaarden, en dus niet op toenadering aan te sturen, want dat zou toch maar een mislukking worden. Maar we aanvaarden mekaar tenminste. Wat ik daarnet zei van concurrentie was badinage. We kunnen mekaar waardeeren, werkelijk. *Jij* bent een zakenman, Ferdinand, en *ik* ben een zakenvrouw, we kunnen respect hebben voor elkaars praestaties, nu we het tot een zekere maatschappelijke positie hebben gebracht.... Maar die twee daar, dat is wat anders. Hij met zijn leeraarstractement, zijn groot gezin, zijn jongens in huis.... hij is eenvoudig jaloersch op me, en op jou net zoo goed als op mij. En als je dan de ziel van een schoolfrik hebt, dan kom je tot hun kleingeestig gevit.

(Rurik en Pola staan op).

RURIK:
Kom, we zullen zoolang in de andere kamer wachten.

FERDINAND

(bezwerend):

Menschen, blijf zitten, geen ruzie.

POLA:
Volstrekt niet, maar we gaan. Rurik heeft haar uitdrukkelijk voorgesteld de uiterlijke beleefdheid in acht te nemen, maar dat schijnt teveel gevergd.

TINI:

Toe, dat is te dwaas.... Laten we er de scheiding van Dora buiten laten. Dat is toch ook geen onderwerp hier.

DORA:

Nou, ik wil wel toegeven dat ik misschien wat ver ben gegaan, maar als jullie het niet had uitgelokt hadden er ook geen onaangename dingen gezegd hoeven te worden.

FERDINAND:
Goed, dat is dan gesetteld....

(allen gaan weer zitten).

Maar nu nog één vraag, Dora, zuiver zakelijk, je bent toch een zakenvrouw, en je neemt me niet kwalijk dat ik je *hierop* wijs. Je heele bedrijf is opgebouwd op een naam die je niet dragen mag, Mevrouw Dora van Dreven. Dat staat dus op zeven winkelruiten, op zeven deurborden, zeven maal in de telefoongids. En als Frits het in zijn hoofd haalt daar bezwaar tegen te maken, dan moet je je naam veranderen. En dat zal je een enorme klandisie of een enorme nieuwe reclamecampagne kosten.

DORA

(koel):

Bedankt voor je ongevraagd advies. Je zegt het een beetje anders dan Rurik, maar het komt op hetzelfde neer. Maar ik ben niet bang voor mijn gewezen man.

FERDINAND:
Ja, dat zeg je nu, maar als hij begint ben je nog niet gelukkig.

DORA:
Hij begint niet.

FERDINAND:
Mevrouw Dora Oswente klinkt even goed en was ruim zoo veilig geweest.

DORA:
Hij begint niet.

RURIK:
Wees daar niet zoo zeker van. Hij heeft zich bij ons beklaagd.

POLA:
Meer dan eens.

DORA:
Hij klaagt, dat is zijn heele leven: klagen. Klagen en niet doen. Hij durft niet.

TINI:
Ja maar Dora, wáárom in godsnaam? Wáárom dien man nou nog te plagen in zijn naam?

DORA:
Ik houd van plagen.

TINI:
Dat is harteloos. Zie je dat dan zelf niet in?

POLA

(giftig):

Wat heb ik je gezegd? Is het niet dun? Is dat nu een karakter?

FERDINAND:

Begin alsjeblieft niet opnieuw.

DORA

(koel):

O, wees niet bang, ik maak me niet voor de tweede maal kwaad.

(huisbel).

En ik wil jou wel zeggen, Tini, jou en Ferdinand, alleen aan jullie beiden, begrijp je, dat ik op zoo'n manier een klein en heel zoet wraakje neem op een man die in zijn verloving wat voor me beloofde en die in zijn huwelijk een slappeling is gebleken. Je schijnt van die mannen te hebben die om een vrouw te winnen zich weten op te blazen tot een zeker formaat, en als je dan jong bent zooals

ik, en iemand van temperament, zooals ik óók, dan doet je verbeelding de rest. Dan trouw je zoo iemand, en als dan maar éven de speld van je critiek in zoo'n blaas prikt, dan zegt hij pffff! en langzaam en zeker....

AANSPREKER:
Meneer Oswente.

(Evert komt op).

POLA:
Ah, daar is Evert.

TINI:
Zoo, kennen jullie mekaar?

DORA:
Ja, ze vormen de uitzondering in onze familie die den regel bevestigt.

EVERT

(gaat het eerst op Pola en Rurik toe):

Dag tante Pola.... en oom Rurik ook.... Ja, natuurlijk.... En dit is, veronderstel ik, mijn oom Ferdinand, de groote commissionair ter beurze zooals dat heet.

FERDINAND

(schudt hem de hand):

Dit is inderdaad je oom Ferdinand en dit is je tante Tini. En jij en ik dragen evenveel schuld dat we elkaar niet kennen.

TINI:
Wij hebben meer schuld, wij zijn ouder.

EVERT:
U begint met me verlegen te maken.... O, en dit is tante Dora, dat hoef ik niet te vragen.

(kust haar hand).

Hoe jammer van uw handschoen.

DORA:
Waarom hoef je niet te vragen wie ik ben?

TINI:
Dora, je vischt naar een compliment.

FERDINAND:
En daarnet wou je de mannen niet behagen, maar alleen de vrouwen mishagen.

DORA:
Ik visch niet, ik wou alleen weten of hij vindt dat ik op Enno lijk.

EVERT

(kijkt onderzoekend):

Volstrekt niet.

DORA:
Ik dacht een klein beetje.

EVERT

(a.v.):

Nee, u lijkt volstrekt niet op vader. Had u graag gewild dat ik vond van wèl?

DORA:
Niet als jij het zoo *vondt*, wel als het zoo *was*. Want ik heb van je vader gehouden, dat wil zeggen, ik ben hem pas gaan waardeeren toen hij gestorven was. Het klinkt een beetje zonderling, dat erken ik.

POLA:
Het is in elk geval weer iets buitenissigs à la Dora.

DORA:
Het schijnt dat ik van de menschen pas kan gaan houden als ze eenmaal gestorven zijn. Dat klinkt vreemd, dat geef ik toe, en toch is het au fond heel gewoon.

TINI:
Ja, daar kan ik wel inkomen, genegenheid vermengd met een soort wroeging.

DORA:
Wil je wel gelooven dat ik me den dood van oom Herman ook aantrek?

FERDINAND:
Dat is werkelijk een zonderling zeggen, Dora. Denk je van ons soms van niet? Zouden we anders allemaal hier zijn?

DORA:
Och wat, we zijn hier omdat we zijn opgeroepen, uit plichtsbesef zijn we hier, en ook.... uit nieuwsgierigheid.

POLA

(half luid):

Daar begint ze weer te insinueeren.

RURIK:
St!

DORA:
Als ik insinueer sluit ik mezelf niet buiten. Ik ben hier in hoofdzaak uit nieuwsgierigheid.

RURIK:
Die dikke woorden, die eeuwige bravour. Je hoort op het tooneel.

DORA

(tot Rurik):

Ik ben nog niet zoo'n goed komediant als jij voor je klas. Ieder die in het openbaar optreedt speelt komedie. En de school is een schouwburg in het klein.

RURIK:
O, dat laatste moet zeker de pil vergulden.

POLA:
St!

EVERT:
Tante Dora, hebt u meer van die aardige uitspraken?

(Dora maakt een onverschillig gebaar. Kleine, eenigszins verlegen stilte).

TINI:
Wordt het geen tijd om te gaan? Waar wachten we nog op?

DORA:
Er zouden er nog twee komen, de notaris en de predikant.

(Kleine stilte).

EVERT:
Was oom godsdienstig? Dat wist ik niet.

DORA:
Of hij godsdienstig was kan ik niet zeggen, maar ik weet wel dat hij uitdrukkelijk gevraagd heeft of dominee Hoorne mee zou gaan.

TINI:
En zou hij komen?

DORA:
Zekerheid kan ik je niet geven, al ben ik dan ook van jullie allen de eenige geweest, die oom Herman nog wel eens opzocht. Als je zekerheid wil hebben moet je vragen aan tante oma.

FERDINAND:
Tante oma?

EVERT:
Wie is dat, tante oma?

DORA:
Zijn huishoudster, die werd door oom zoo genoemd.

TINI:
Wat een grappige naam, ik wist niet dat oom Herman een humorist was. Gaat ze ook mee?

DORA:
Nee, we zijn met ons vieren, zessen, achten.... Heb je haar nog niet gezien?.... Daar komt ze juist.

(Tante oma komt op).

DORA:
Tante oma, ik heb u al voorgesteld aan de familie.... We kunnen nog niet gaan, we moeten nog even wachten, is het niet?

TANTE OMA:
We moeten wachten op den dominee en op notaris Degge. Die zouden samen komen. Het was ook de wil van uw oom dat dominee Hoorne hier eerst nog een woord zou spreken.

TINI:
Mag ik ook uw naam weten? Ik ben mevrouw Oswente.

TANTE OMA:
Ik hoor van mevrouw van Dreven dat ik al ben voorgesteld. Ik ben dame de compagnie bij meneer Herman geweest.

TINI:
Ja, maar uw naam?

TANTE OMA:
Tante oma.

TINI:
Zoo noemde oom u. Maar uw naam?

TANTE OMA:
Wat doet dat er toe? *Hier* ben ik tante oma. En ik ben nooit ergens anders dan *hier*.

POLA:
Die naam was een uitvinding van oom, nietwaar?

TANTE OMA:
Ja, die eer komt toe aan uw oom.

POLA:
Wat bedoelde hij met dien naam? Was het zoomaar een grapje?

TANTE OMA:
Nee, het was hem ernst, heilige ernst. Hij noemde me tante om aan te duiden dat ik ouder was dan hij, ofschoon hij ouder was dan ik, en hij noemde me oma om me een

gehuwden staat en een moederschap toe te schrijven die ik geen van beide ooit heb bezeten.

DORA:

Dat wist ik niet. Ik dacht net als mijn zuster hier dat oom u een soort nick-name gegeven had.

FERDINAND:

Maar dat kan ik me toch niet begrijpen, want zooals u het voorstelt is die naam eigenlijk een onaardigheid. Zoekt u er niet te veel achter?.... Wat u nu beweert, heeft oom u dat ooit zoo gezegd?

TANTE OMA:

Nee, hij heeft niets gezegd, maar ik ken hem.... ik kènde uw oom, meneer Oswente. Uw oom was een héél eigenaardig mensch. Hij sprak weinig, maar ik las zijn ge-

dachten in zijn oogen. Ik las alles in die kleine, koude oogen, die tot het laatst helder zijn gebleven. Ze waren voor mij als twee kleine verre sterren. Ik las er alles in. Ik was van die twee oogen de sterrewichelares.

EVERT:
En wat las u, tante oma?

TANTE OMA:
Een lust om te wonden.... soms.

FERDINAND:
Overdrijft u niet?

TANTE OMA:
Uw oom heeft me gewond in de twee gevoeligste plekken van een vrouwennatuur, haar jeugdinstinct en haar moederinstinct.

TINI:
Hoe was dan, als ik vragen mag, uw verhouding tot mekaar? Niet zoo erg best zeker.

TANTE OMA:
Uiterst slecht, mevrouw.

TINI:
En toch bent u gebleven? Waarom?

TANTE OMA:
Ja, waarom? Waarom?.... Daar zijn honderd redenen voor, en geen enkele houdt steek.... En toch ben ik gebleven.... Maar is een mensch niet een wandelende ongerijmdheid?

DORA:
Kom, kom, tante oma. U bent zoo somber, u drukt ons allemaal neer. Is dat nu noodig?

TANTE OMA

(gaat op Dora toe, geeft haar een hand):

Voelt u eens even mijn hand.

DORA:
Die is koud.

TANTE OMA:
Juist, zegt u dat niets?

DORA:
Wat bedoelt u?

TANTE OMA:
Het bewijs dat een mensch een wandelende ongerijmdheid is. Ik hoor toch te leven, en ik heb de hand van een doode.

DORA:

Kom, tante oma, we zijn allemaal nog in het land van de levenden.

(Kleine stilte. Tante oma gaat naar het midden van de salon, onder de kroon).

TANTE OMA:

Dit moet ik u nog even zeggen, ik moet u de boodschap overbrengen van een overledene, van uw oom Herman. Uw oom was een heel eigenaardig mensch, dat zei ik al.... En toen hij op zijn sterfbed lag, volkomen bij kennis, dat stel ik op den voorgrond, toen gaf hij me op wie ik voor de begrafenis moest uitnoodigen. Dat was dan de familie die van hem erven zou, en verder de notaris en de predikant.

En hij heeft me vooral op het hart gedrukt aan zijn erfgenamen nog iets te zeggen vóór het vertrek naar het kerkhof. En omdat u nu hier bij elkaar bent, u, de erfgenamen, dat wil zeggen meneer Oswente en mevrouw Woold en mevrouw van Dreven en meneer Evert, - omdat u nu hier bent zeg ik het ook, uit naam van uw oom, versta me goed. Hij zei tegen me: 'zeg hun zoodra ze bij elkaar zijn in mijn huis, en nog vóórdat ik word uitgedragen, zeg hun dat ze mijn erfgenamen zijn. Ze hoeven niet te wachten tot ze bericht krijgen van den notaris. Zeg het hun dadelijk.' Dus dat doe ik bij dezen. Uw oom wilde geen geheim van zijn laatste testament gemaakt hebben, ik denk trouwens dat mevrouw van Dreven den inhoud van het testament al kent.

DORA

(zacht):

Ja, oom heeft me bij mijn laatste bezoek van zijn testament verteld.

TANTE OMA:

Ja, en uw oom zei nog meer. Hij zei ook: 'ze zullen op uw uitnoodiging allen komen, ze zullen hopen op mijn erfenis. Laat ze niet in onzekerheid, geen seconde. Zeg hun dàt ze erven, en zeg hun ook wàt ze erven. Laat ze niet in onzekerheid. Ze erven ieder voor een vierde mijn heele nalatenschap, dus de paar huizen die ik bezit, en het beetje contant geld, en de meubelen, en die enkele antiquiteiten, en het kostbare aandeel in de Sumbo'. Dat zei uw oom, en hij voegde er nog bij: 'Laten ze er vrij over praten, ook terwijl ik nog boven aarde sta. Ik houd niet van farizeïsme'.

FERDINAND

(nerveus):

Het is eigenaardig, hoogst eigenaardig, maar nu weten we het. Ook al zijn we er niet voor gekomen, we weten het nu.... En.... heeft oom dat nooit herroepen? Was dat zijn laatste woord?

TANTE OMA:

Hij heeft het nooit herroepen, maar zijn láátste woord was het niet.... Zijn laatste woord was een gruwelijke en tegelijk grandiose profanatie. Grandioos, maar een profanatie, een profanatie, maar grandioos.

EVERT:

Nou, tante oma, en wat zei oom Herman?

DORA

(opspringend):

Zeg het *niet*, tante oma, zeg het *niet*, ik wil het niet hooren.

TANTE OMA

(koel):

Waarom niet? Het woord was profaan, maar daarom niet minder waar, en leerzaam ook.... Uw oom zei, en hij keek me scherp aan, ik geloof dat hij me zelfs toen

nog wonden wou, al ging het niet tegen mezelf: ‘Tante oma, zei hij, ik ben nooit gastvrij geweest, ik heb nooit open tafel gehouden, dat weet u. Maar nu ben ik dan toch gekomen aan mijn laatsten maaltijd waarbij ik dat wèl zal doen, want daar zal ik aanzitten als gastheer en toch niet meeëten, want de lotsbeschikking wil dat ik daar de bizarre dubbele rol zal vervullen van gastheer en schotel’. En toen, na vijf minuten, was hij gestorven.

(Tante oma exit. Pijnlijke stilte).

POLA:
Wat een afschuwelijk mensch! Ik voel me opgelucht elken keer dat ze de kamer uitgaat.

DORA

(staat even als in een droom):

Dat is *niet* waar! Dat liegt ze! Dat heeft oom niet gezegd! Van die erfenis wil ik nog aannemen, want oom wàs vreemd, en hij heeft *mij* ook alles van zijn testament verteld. Maar dat laatste heeft hij *niet* gezegd. Dat verzint ze. Ze is altijd met haar gedachten bij noodlot en dood. Ik voelde al dat er zooiets komen zou.

(valt schreiend op den divan).

TINI:
Maar Dora!

EVERT:
Maar tante Dora!

DORA

(huilt nog even, droogt dan haar tranen):

Daar kan ik niet tegen, dat werkt op mijn zenuwen.

POLA:
Eigenaardig verschijnsel: de zenuwen van een zakenvrouw.

DORA:
Hoezoo? Snap je dat niet? Ik ben een zakenvrouw, ja, en in mijn bedrijf valt de klemtoon op ‘zaken’, maar hier valt nu voor de variatie de klemtoon op ‘vrouw’.

POLA:
Als je huilen wilt huil dan desnoods om oom Herman zijn dood. Maar om die woorden van dat mensch!.... Ik zie haar liever niet dan wel, dat geef ik toe, maar ik zou me toch twee keer bedenken eer ik om de theatereffecten van die malloot tranen ging vergieten. Dat is ronduit kinderachtig.

DORA:

Och, dat bewijst alleen dat jij de kunst van huilen niet verstaat. Huilen is niet kinderachtig, góéd huilen, begrijp je. Het is heelemaal geen kunst om zoo te huilen dat je een gezicht krijgt als een vaatdoek, maar dat is niet de bedoeling van góéd huilen.... Daar, heb ik goed gehuild of niet? Zie je iets aan me?

TINI:
Dora, je was altijd grillig, maar hierin herken ik je toch werkelijk niet meer.

EVERT:
Tante Dora, u bent eenig. En omdat u nu een handschoen hebt uitgetrokken, zal ik zoo vrij zijn voor de tweede maal....

(kust haar hand).

DORA

(zonder acht te geven op Everts handeling):

Goed huilen, daar zou ik een verhandeling over kunnen schrijven.... Even heel echt en heel fel huilen, als een wolkbreuk in den zomer. Geen eindelooze dreinerige regen, dat abimeert je oogen en je huid. Maar even een wolkbreuk, en vlak daarop de zon.... Dat verfrischt.

RURIK:
Ik moet zeggen, ik vind dat allemaal ongepaste en ijdele taal, vooral in het huis van een doode.

DORA:
Die doode ligt je wel na aan het hart, je hebt er nog geen woord over gezegd. Maar als jij spreekt van mijn ijdele taal, dan bewijs je alleen je eigen onverstand.

POLA:
O, dat is de gewone uitvlucht, dat hoor je altijd van iemand die zijn tekortkomingen wil verdoezelen. Dat zijn die zoogenaamd onbegrepen menschen.

DORA:
Nee, je man *begrijpt* me niet. Een echte schoolvos als hij, - ik bedoel geen all-round leeraar, want die zijn er gelukkig ook nog - maar iemand als hij....

RURIK:
Je kunt het insinueeren tegenover ons blijkbaar niet laten. Maar om je eigen woorden te herhalen: het laat ons Siberisch.

DORA:
Maar jouw kwalificatie van ijdel gepraat mij niet. Integendeel, ik ben je nog dankbaar. De bron van mijn inkomsten is ijdelheid, met acht hoofdletters, en je hebt me op een gedachte gebracht, Rurikje. Ik zal mijn clientèle huilen gaan leeren, weet je, goed huilen, savant huilen, zonder je huid te abimeeren, precies tot op een droppel gedoseerd huilen.

EVERT:
U bent onbetaalbaar.

(wil haar de hand kussen).

POLA:

Maar Evert dan toch! Doe niet zoo onwijs.

DORA

(hem afwerend):

Jij grijpt alles wat ik zeg aan om mijn hand te pakken. Laten je oom en tante Woold *jou* liever kapittelen in plaats van mij, en flink ook.

FERDINAND:

Nee, nee, menschen, er valt wat anders te doen. Als die juffrouw de waarheid gesproken heeft - en laten we

beginnen met dat aan te nemen - dan heeft onder ons gezegd oom Herman niet zoo héél veel nagelaten. Een paar huizen, wat geld enzoovoorts.... Ik dacht werkelijk dat hij vermogender was, zéér vermogend.

EVERT:
Maar hij heeft nog dat aandeel, ze zei 'dat kostbare aandeel in de Sumbo'. En kostbaar is het, ik weet genoeg om dat te kunnen beoordeelen.

FERDINAND:
Kostbaar? Volkomen incourant.

EVERT:
Dat kan zijn, maar hij had daarmee toch een machtspositie op de oliemarkt. En de olie beheerscht de wereld van tegenwoordig, dat weet een klein kind.

FERDINAND:
Beste kerel, wat een klein kind weet, dat weet ik ook. Maar je bent er glad naast als je meent dat je oom een machtspositie innam. Dat zijn groote woorden, of laat ik zeggen dat is de fantasie van een jongmensch die.... nu ja, die van het werkelijke leven, het zakenleven niets kent.

RURIK:
Wat is er met dat aandeel? Daar weten we niets van. Ik heb nooit van de Sumbo gehoord.

FERDINAND:
O dat is met een paar woorden te zeggen....

EVERT:
Oom Fer, mag *ik* het vertellen?.... Dan ziet u meteen dat ik niet zoo buiten het werkelijke leven sta, al voer ik ook geen steek uit.

FERDINAND

(hem wantrouwig aanziend, na een oogenblik):

Ga je gang.

EVERT

(tot Rurik en Pola):

De Sumbo, moet u weten.... nee, ik zal zóó beginnen. U hebt wel eens gehoord van de Sumatra-Maracaibo-Oil-Company? De aandeelen daarvan staan trouwens in de beursnoteering.... Zeg oom Fer, als ik een bok schiet moet u me verbeteren.

(Ferdinand knikt).

RURIK:
Ja, die naam ken ik. Dat is een kleine petroleummaatschappij.

EVERT:
Klein.... betrekkelijk, maar een van de weinige die zich nog niet hebben laten opslokken.... En toevallig heeft de Sumatra-Maracaibo buitengewoon rijke velden op Sumatra en aan de golf van Maracaibo.

RURIK:
Ja, ik weet, daar wordt langs die golf veel petroleum gewonnen, net als in ons Indië aan het strand van Balik-Papan.

POLA:
Maracaibo, is dat niet in....?

RURIK:
Venezuela.... Verder?

EVERT:
Nou, en het grootste aandeelenbezit van de Sumatra-Maracaibo is in handen van een holding-company, de Sumbo Twee. Begrijpt u? *Sum - bo*, afkorting van *Sum*atra-Maracai*bo*. De Sumbo Twee. Ze noemen die N.V. ook wel Sumbo Rood, nietwaar oom?

FERDINAND

(kort):

Nee, Sumbo Paars.

EVERT:
O juist. Die aandeelen zijn paars gedrukt.... Nou, u begrijpt, de Sumbo Twee beheerscht de eigenlijke Sumatra-Maracaibo. Dat noemen ze dan met een minder krasse uitdrukking controleeren.... Nou, en zoo gaat het spelletje door. De Sumbo Twee wordt weer gecontroleerd door een andere holding-company, de Sumbo Een of de Sumbo Rood, want die aandeelen zijn rood. Volgt u me?

RURIK:
Voortreffelijk.

EVERT:
Dus de Sumbo Rood is weer de holding-company van de Sumbo Paars, maar de Sumbo Rood is nog niet de sluitsteen of laat ik liever zeggen het bovenste blok van die financieele pyramide. De Sumbo Rood heeft wéér een holding-company boven zich, en dàt is de Sumbo. Heb ik het niet goed gezegd, oom Fer?

FERDINAND

(koel):

Zooals je het verteld hebt is het. Maar daarmee is nog niets gezegd van de eigenlijke waarde van zoo'n aandeel in de Sumbo.

EVERT:
Nee, maar ieder mensch snapt dat zoo'n aandeel het neusje van den zalm is.

FERDINAND:
Volkomen incourant, ze komen nooit aan de markt.

EVERT:
Natuurlijk niet, er zijn er maar vijf.

POLA:
Vijf?.... En heeft oom Herman daar één van?

EVERT:

Ja, en dat is natuurlijk een heel bezit.

POLA:
Hoe komt hij daaraan?

FERDINAND:
Herman was indertijd een van de oprichters van de Sumatra-Maracaibo.

EVERT:
Ja, en zoo heeft hij zich langzamerhand omhooggewerkt tot oprichter-aandeelhouder van de Sumbo.

RURIK:
Zooiets is toch wel héél merkwaardig. We hebben hier een sprekend voorbeeld van de tirannie van het geld.

EVERT:
Geraffineerd, niet? Zoo neem je met één aandeel, één simpel stuk papier een voorname plaats in op de oliemarkt.

FERDINAND

(twijfelend):

Voornaam....?!

TINI:
Zeg man, heb je het aandeel van oom wel eens gezien?

FERDINAND:
Nee, nooit.

TINI:
En wist je dat hij er een had?

FERDINAND:
Ja dat wist ik natuurlijk. In mijn vak weet je zooiets. En ik wist ook dat hij het nòg had. Maar de kwestie is niet: wat was de waarde van zoo'n aandeel voor oom Herman; de vraag is: wat is de waarde voor ons. We kunnen het niet in vieren snijden.

DORA

(eventjes spottend naar Ferdinand):

We kunnen het onverdeeld laten.

FERDINAND:
Misschien, ja.... Maar technisch zal het heel moeilijk zijn zooiets uit te voeren.... En ook, de harmonie ontbreekt in onze familie wel een klein beetje.... Intusschen, we zullen zien. Zoover zijn we nog niet.

EVERT:
En ik weet ook dat de kleur van oom Herman zijn aandeel groen is. Een groene Sumbo is het neusje van den zalm, mijn lieve familieleden. Over dat aandeel zal nog wel een woordje moeten vallen.

FERDINAND:
Ik ben ten slotte degeen die het het best kan beoordeelen. Ik zie er niet zooveel in. Het heeft waarde, zeker, maar als je nagaat wat oom Herman er mee heeft bereikt valt het tegen, dat is niet te loochenen.

TINI:
Ja, een paar huizen en wat contant geld.

POLA:
Wij zullen met onze portie in wat er dan zijn mag al heel blij wezen.

RURIK:
Ja, ik wind er geen doekjes om, we zullen het goed kunnen gebruiken.

EVERT:

Ik wou u ook nog even hierop wijzen: dat dat aandeel een groote macht heeft blijkt uit de beurs. Als u de koersen van de laatste dagen van de Sumatra-Maracaibo hebt gevolgd hebt u bemerkt dat dat fonds gekelderd is.

FERDINAND:
Juist, gekelderd, vijf en twintig punten beneden de laatste beurskoers van verleden week.

EVERT:
En precies na den dood van oom.

RURIK:
Nou, en wat zegt dat dan nog?

EVERT:
Och, u begrijpt het niet. Oom zijn dood heeft den koers gedrukt.

POLA:
Dat lijkt dan toch geen gunstig voorteeken.

EVERT:
Juist wèl gunstig.

POLA:
Maar daar begrijp ik niets van.

EVERT:
Nou ja, precies snappen doe ik het ook niet.

FERDINAND:
Nee jongen, je begrijpt het niet.

EVERT:
Wacht u even.... Maar zooveel is zeker dat als de dood van oom de aandeelen van de Sumatra-Maracaibo beïnvloedt het aandeel in de Sumbo een groote macht beteekent.

RURIK:
Die conclusie ligt voor de hand.

EVERT:
Precies. Of het oliefonds stijgt of daalt is een bijkomstige kwestie. Het voornaamste is dàt het reageert op den dood van oom Herman. Begrijpt u?

RURIK:
Ik volg je volkomen.

POLA:
Eerlijk gezegd, Evert, je rijst in mijn achting. Ik had niet gedacht....

EVERT:
En u, tante Dora, rijs ik in uw achting ook? U zegt zoo niets.

DORA

(onverschillig):

Och, al dat gepraat over een aandeel dat nog toekomstmuziek is....

FERDINAND

(haar scherp aanziend):

Jij slaat den spijker op den kop. Toekomstmuziek. Dat aandeel bezitten is één ding, maar om het te realiseeren dat is een tweede. Macht is nog niet altijd geld. Al is geld ook macht, het omgekeerde gaat lang niet altijd op, neem dat gerust van me aan.... En tegen jou, Evert, wil ik zeggen...

(De telefoon klinkt, vlak daarop de huisbel).

FERDINAND

(langzaam naar het toestel gaand en onderwijl sprekend):

Dat zal voor mij zijn. Ik heb mijn kantoor gevraagd me hier even op de hoogte te stellen van de voorbeurs. En je zult zien, de heele oliemarkt is slecht, en de andere afdeelingen ook.... Ik voorspel het je.... Luister maar gerust mee.

(biedt Evert den verklikker aan. De telefoon belt opnieuw).

Je zult het hooren: tabak prijshoudend, rubber flauw, suiker en olie zeer flauw.

(neemt den hoorn)

Hallo, Oswente hier.

AANSPREKER

(zacht):

Dominee Hoorne en notaris Degge.

FERDINAND:

St!

(De predikant en de notaris komen op, en stellen zich zacht voor. De aanwezigen begroeten hen terloops, de aandacht van

allen behalve Dora is bij de telefoon. Ferdinand praat intusschen).

FERDINAND:

Geef me dan ineens meneer Kamp.

(biedt zwijgend den verklikker aan Evert die zwijgend neen schudt).

Zeg Kamp, hoe is het voorbeurs geweest?.... Zoo, olie nog altijd heel flauw, nòg flauwer geworden, toemaar.... suiker een kleinigheid beter, dat valt me mee.... rubber als gisteren.... in tabak niets omgegaan.... Amerika komt weer erg laag af.... zoo.... Anders nog wat nieuws?.... O.... o.... hm.... ja?.... ja?.... hoor eens even, dat ik je in de rede val, al die bezoeken zijn onzin, hij heeft te suppleeren, en als hij niet suppleert dan gaat hij eraan, daar helpt geen lievemoederen aan.... en J.V. staat ook op de nominatie.... zoo.... zoo.... juist.... En zeg Kamp, jij stuurt vanmiddag de Bruin naar die vergadering van pandbriefhouders, dat is afgesproken.... Ja, om vier uur ben ik in èlk geval terug, dan hebben we die conferentie met je weet wel.... Saluut.

(legt den hoorn neer, gaat op de nieuw aangekomenen toe).

Neemt u me niet kwalijk, ik moest even mijn kantoor hebben....

(tot den predikant)

Oswente.... aangenaam.

(tot den notaris)

Ah, notaris Degge, u ken ik nog wel, al is het ook zeker een paar jaar geleden dat u bij me was voor een cliënt van u....

(tot allen)

Jullie hebben het gehoord: Olie erg flauw. En terwijl de andere afdeelingen misschien een ietsje schijnen te willen oploopen, hier en daar een fractie misschien, gaat de olie nog verder den put in. Maar ik kan je dadelijk vertellen hoe dat komt: er loopen hardnekkige geruchten over een nieuw procédé voor synthetische benzine in Duitschland....

(tot de nieuw aangekomenen).

Ja heeren, u zult misschien een beetje vreemd opkijken hier over synthetische benzine te hooren praten...

DORA

(halfluid):

We moesten ons schamen.... Ik schaam me dood....

(kijkt rond, luid)

Hé, waarom staat dat scherm daar in dien hoek? Daar heeft het nooit gestaan... Net of er iets achter is.

(staat op en kijkt achter het scherm).

Nee, er is niets.

FERDINAND

(intusschen vervolgend):

.... Maar de kwestie is deze: oom zèlf schijnt....

NOTARIS:

Doet u geen moeite, meneer Oswente.... Het is

misschien een beetje ongewoon, inderdaad, maar we zijn er op voorbereid. Ik begrijp dat er hier gesproken is over het aandeel in de Sumbo N.V..... En dàt daarover gesproken is....

FERDINAND

(onderbrekend):

Die ouwe juffrouw hier, die huishoudster, heeft ons al ingelicht, en zooals ze zei handelde ze daarbij op gezag van onzen overleden oom.

NOTARIS:

Precies. Uw oom heeft mij iets dergelijks gezegd. Hij was een eigenaardig eenzelvig man, maar ik zie geen reden om zijn laatsten wensch niet te eerbiedigen. En dat er hier al over zijn nalatenschap gesproken is maakt het voor mij gemakkelijker nu maar ineens met de deur in huis te vallen, zooals uw oom dat ook wou, en te zeggen....

(kijkt den kring rond).

Meneer Oswente, mevrouw Woold-Oswente, mevrouw van Dreven-Oswente en meneer Evert Oswente zijn de vier erfgenamen. Dat heeft de overledene zoo beschikt bij zijn laatste testament waarvan de acte door mij is opgemaakt. Dat testament heeft hij twee dagen voor zijn dood op zijn ziekbed geteekend.... En meneer Herman Oswente heeft me uitdrukkelijk gevraagd en ik heb het hem uitdrukkelijk beloofd u te zeggen zoodra ik u allen bij elkaar zou zien dat dàt de inhoud van zijn testament is, en dat er geen legaten zijn, met één uitzondering.... Er zijn hier in huis twee vrouwen.

TINI:

Twee? Ik heb er maar één gezien.

POLA:

En die eene is al meer dan genoeg.

DORA:

Nee, er is nog een tweede, een werkster....

(tot den notaris)

Maar gaat u door meneer Degge.

NOTARIS:

Die twee vrouwen krijgen een behoorlijk legaat, maar alleen wanneer het aandeel in de Sumbo van de hand wordt gedaan. Wordt het aandeel toegescheiden aan een van de erven dan is hij tevens verplicht, dan verwerft hij dat aandeel onder den last die twee vrouwen bij zich in huis te nemen en ze levenslang zonder tegenpraestatie behoorlijk in zijn huis te verzorgen.

RURIK:

Nou, dat is bij ons al dadelijk uitgesloten, met ons groote gezin.

POLA:

En dan nog twee jongens in huis. We komen nu al ruimte te kort.

TINI:
Die voorwaarde is niet erg aanlokkelijk, meneer Degge... Ik weet niet of u de dame in kwestie kent.

NOTARIS

(glimlachend):

Tante oma.

TINI:
Nu, dan begrijpt u me wel.

NOTARIS:
Een bizondere vrouw, wat buitenissig, dat geef ik toe, maar zéér ontwikkeld.

TINI:
Niet mijn genre.

NOTARIS

(glimlachend):

Toch vermoedelijk nog meer dan nummer twee.

DORA:
Kris!

TINI:
O, die werkster!.... Heet die Kris!.... Dat is niet zoo erg. Ik bedoel om die in huis te nemen. Die laat je in de keuken.

NOTARIS:
Nee, dat nu juist niet. Er moet voor die vrouwen gezorgd worden. Ze hoeven niet te werken. Er moet goed voor ze gezorgd worden door den verkrijger van dat aandeel, in zijn eigen huis, en Tante oma heeft recht op huiselijk verkeer.

DORA:
Nou, en die Kris bij zich thuis krijgt is nog niet gelukkig, ook zelfs zònder huiselijk verkeer.

TINI:
Hoezoo. Is dat ook zoo'n zonderling schepsel?

DORA:
Ja, nog een graadje erger dan tante oma. Tante oma heeft nog een zeker voorkomen, die is au fond een dame, en zooals de notaris terecht zegt, ze is een heel intelligente vrouw, maar Kris is eenvoudig een stuk idioot, en dan van een sinistere soort. Die loopt altijd met een pop van zaagsel onder haar arm.

RURIK:

Het typische beeld van een imbecil.

DORA

(zacht spottend):

Kijk, Rurik, we zijn het eens.

POLA:

Oom Herman heeft vreemde menschen uitgezocht. Maar geen wonder als je zelf ook.... hoe zal ik zeggen....

(Bedienaar der begrafenissen is intusschen zacht binnengekomen, vraagt met de oogen aan Dora, die knikt. De anderen merken het niet. Bedienaar exit).

DOMINEE:

Vrienden, mag ik even uw aandacht vragen?.... Notaris Degge heeft u moeten spreken over wereldsche zaken. Ik wist het, hij had mij van te voren ingelicht. De overledene had dat nu eenmaal zoo beschikt en critiek daarop past ons niet.

(intusschen is tante oma binnen gekomen

en heeft stil de lichten uitgedaan. Alleen het licht van de kroon in het midden blijft branden. Tante oma staat op den achtergrond stil).

Mag ik u verzoeken een oogenblik staande den overledene met mij te gedenken?

(allen staan op. Kris met pop komt op den achtergrond. Niemand behalve Dora ziet het).

Ik wil nu intusschen een enkel woord tot u zeggen over de eeuwige zaken, want de overledene heeft het ook zóó beschikt dat eveneens daarover hier zou worden gesproken. Ik kende hem niet, voor zoover ik weet was hij geen kerkbezoeker, maar godsdienstig in den ruimen algemeenen zin moet hij toch geweest zijn, want hoe zou hij anders door notaris Degge tot mij het verzoek hebben laten richten voordat hij wordt ter aarde besteld iets te verkondigen van het eeuwige leven?.... Ik kende hem niet, neen, en toch ken ik hem, nu, hier, in dat ééne verlangen ken ik hem als in zijn diepste wezen een Christen.

(men hoort buiten den salon het zacht gestommel van dragers met een kist).

Hij moet een man zijn geweest - de notaris heeft me een en ander kunnen vertellen - een man die groote gaven van intellect paarde aan een grimmigen, onverzoenlijken geest, ik bedoel een geest die niet wist van transigeeren, somtijds ook een spotzieken geest, - een natuur die voor de weinigen die met hem omgingen moeilijk was. Maar is zoo iemand ook niet moeilijk voor zichzelf, en voor zichzelf in de eerste plaats? Er is reden tot die onderstelling en dan tevens reden tot deernis. Want we moeten niet licht denken over de moeiten van een leven dat door welke oorzaak dan ook en bij alle materieele onbekommerdheid een geknot leven is geweest. Het leven van iemand die de laatste jaren doorbracht als een kluizenaar, bijna als een menschenschuwe, die de liefde gemist heeft van een vrouw, en de zorg voor een gezin. Hij heeft de liefde gemist, en, vrienden, ik geloof in zijn geest te handelen, ik voel het zoo aan dat het hem welgevallig moet zijn als ik u hier wijs op dat gemis van hem, op de liefde. De liefde, een begrip vol misverstand, een woord dat zich leent tot velerlei misbruik, een, ik aarzel niet het te zeggen, een banaal woord, banaal zelfs soms wanneer het wordt verkondigd van een gewijde plek, van den kansel. Een misbruikt woord, een kleurige vlag die vaak een onooglijke lading

dekken moet, een leuze van kwaad, de pleitrede van een verblinde. Hoeveel wordt niet door alle eeuwen heen in den naam der liefde gezondigd? Hoevaak niet is dat woord als met bloed geschreven, maar niet met het eigen hartebloed, neen met bloed uit de aderen van den tegenstander, den overwonnene.... En evenwel, naar zijn ware beteekenis, welk een hemelsch woord, de liefde. God stelde den mensch tot de liefde in staat ten bewijze dat hij iets anders, iets meer was dan het dier dat handelt alleen naar zijn aandrift. Hij legde de handen van het eerste menschenpaar ineen en zeide: 'gaat en hebt lief'. Hij gaf hun het grootste geschenk *niet* in het leven, want dat deelden zijbeiden met zooveel andere wezens, Hij gaf het hun in de liefde. Hij gaf hun een weinig van Zijn warmte. Liefde is de warmte Gods in ons bloed. Liefde is zóó ontzaglijk rijk en veelzijdig, maar toch, in al zijn vormen, liefde tusschen echtgenooten, ouderliefde, kinderliefde, naastenliefde, waarheidsliefde, vaderlandsliefde, - in al die vormen is het, móét het wezen Gods warmte in ons bloed. Ik zeg u niets nieuws, dat weet ik wel, maar zóó, mijn vrienden, heb ik mij gedacht dat de overledene zou wenschen dat ik tot u sprak. Niet over hèm zou ik spreken, ik kan het nauwelijks, maar over *u*, opdat gij het nog eens te meer zoudt beseffen wat het zeggen wil dat hij gestorven is en dat gij leeft. Want het is een bitter en een vreeselijk ding te staan tegenover den dood. Het geloof aan een onsterfelijke ziel, aan een hiernamaals waar rechtvaardig gericht zal worden kan ons troosten, zeker, en toch de beklemming van den dood niet geheel van ons afzetten. Wat hem geschiedde staat ons te wachten. Lééren wij althans daarvan, nemen wij dien dood in als een bitteren drank die ons genezen kan van onze kleinheid, lichtvaardigheid, hebzucht en ijdelheid, leeren wij den kostbaren schat van ons leven beseffen, omdat het een menschenleven is dat wij bezitten, een leven waarvan elke hartslag getuigt dat de warmte Gods meestroomt door ons bloed. Dan zullen wij het bloed van den medemensch evenmin vergieten als het onze, wij zullen het niet ergeren door boos woord of booze daad, we zullen ons eigen bloed niet verbitteren door onze gal, niet verzuren door onzen nijd, niet verdikken door onzen harts-

tocht, niet verschalen door onze vadsigheid, maar het zal in ons blijven als het vloeibaar robijn van zijn oorsprong, doorstroomd van de zachte warmte Gods.... En nu mogen uw gedachten een oogenblik met mij in stilte verwijlen bij den overledene....

(kleine stilte).

Ik dank u.

(Kris exit, alleen door Dora opgemerkt. Bedienaar der begrafenis komt op).

BEDIENAAR

(lezend van blad):

Voor het eerste rijtuig meneer en mevrouw Oswente, meneer en mevrouw Woold.

(deze vier vertrekken).

Voor het tweede rijtuig mevrouw van Dreven, meneer Evert Oswente, dominee Hoorne, meneer Degge.

(deze vier vertrekken. Bedienaar exit. Tante oma blijft staan op den achtergrond, loopt langzaam rond, zet zich peinzend op een stoel. Even later komt Kris, die het licht van de kroon uitknipt. Het tooneel wordt zeer donker, gelijk in het begin, er filtert eenig licht door de luikreten).

TANTE OMA:

Kris, wat doe je daar? Waarom maak je het hier zoo donker?

(Kris geeft geen antwoord, verdwijnt achter het scherm. Het wordt daarachter vreemd licht: Kris heeft de luiken weggedaan van het raam achter het scherm. Men hoort Kris met iets sleepen).

TANTE OMA:

Kris, wat doe je daar? Geef eens antwoord.

KRIS:

U zal het dadelijk zien, juffrouw.

(Kris schuift het zware scherm langzaam weg).

TANTE OMA:

Eerst onnoodig stof afnemen en nou den boel overhoop halen? Laat dat alsjeblieft.

KRIS:

Wacht effe juffrouw, een verrassing.

(Kris heeft het scherm weggeschoven. Daarachter een open raam met uitzicht op een sneeuwlandschap. Voor het open raam een levensgroote zaagselpop, hangend uit het kozijn met armen en bovenlijf, kwasi kijkend naar buiten, de beenen in de kamer, lam over elkaar geslagen).

TANTE OMA:
Wat heeft dat te beteekenen? Die pop ken ik niet.

KRIS:

(zacht grinnekend).

Meneer Herman kijkt zijn eigen begrafenis na.

TANTE OMA:
Och schepsel, hoe krijg je het in je hoofd! Is één pop niet genoeg?

KRIS:
Fijn gemaakt, hè juffrouw, zonder dat u er wat van heb gemerkt. Fijn hè, nou blijft meneer Herman tòch bij ons.

TANTE OMA:
Meneer Herman!.... *Niemand* heeft me gevraagd of hij hem nog eens mocht zien, niemand.

KRIS:
Maar goed ook, de schroeven zaten al op de kist. En nou is hij tòch bij ons gebleven. Kijk hem es de stoet nakijken.

(kleine stilte).

Nou, meneer, nou heb je 't gezien. Je ben vort!

(Kris zeult de pop van het raam, gaat zitten met de pop op haar schoot).

KRIS:
Me pop, me pop.

(Kris neuriet zacht).

Doek.

F. BORDEWIJK

(Wordt vervolgd)

Hoogtezon

Er valt een deur dicht en de non,
de kleine non met het devoot gebaar,
zij regelt nog wat aan de hoogtezon,
wendt zich dan af en ademt zwaar.

‘Ze zeggen, 't is zulk heerlijk weer,
net zomer nog....’ Het lijkt een zucht,
maar 't is een schreeuw met telkens meer
echo's, waar mijn hart voor vlucht
in wanhoop, want hoe vind ik 't woord
dat met dit ultra-violet verzoent
haar, wie verboden pracht bekoort,
aarde in herfst, waar nog de zomer groent.

Mijn vleugje ‘Narcisse Bleu’ stijgt tot
een wolk van lentebloemengeur,
't beloofde land vol zon, o God,
flitst langs de open hartedeur.

En o, of alles samenspant,
nu ik de zomer loochnen moet,
vlamt schuldig aan den witten wand
en rood als bloed, mijn zomerhoed.

Sept. 1938

AGATHA SEGER

Groot-Nederlandse economische samenwerking

> Theorie is begrip, praktijk doen. Theorie kan zonder praktijk, praktijk niet zonder theorie bestaan. Zoodra men in de praktijk een regel volgt, is er theorie. En wat is praktijk zonder regel?
> *Thorbecke*.

Brandend blijft het met bovenstaande titel vluchtig aangeduide vraagstuk, waarvoor enkele maanden geleden hernieuwde aandacht werd gevraagd in het *Rapport van de commissie van advies nopens concrete uitbreiding van de economische samenwerking tusschen Nederland en Nederlandsch-Indie*[1].

Nederland, wij weten het allen, raakt economisch meer en meer in de klem. Zijn bedrijfsleven is in belangrijke mate ingesteld op een stelsel van internationale handel, dat vroeger welvaart heeft gebracht, doch sedert jaren zienderogen ineenschrompelt. Ondanks de stijgende druk, die hiervan het gevolg is, kan het tot een doortastende omschakeling niet komen; met noodvoorzieningen wordt naar tijdwinst gestreefd en het wachten is nog steeds op een terugkeer van het gezond verstand in de bezeten wereld.... buiten ons vaderland.

Staan wij hier voor een uiting van welgefundeerd inzicht, dat voorbestemd is de lange-afstand-race, een ware ‘tour du monde’, te winnen?

Of is het er mee als met het heengaan van een dierbare verwante, wier verscheiden we niet *willen* beseffen, omdat we ons een leven zonder haar niet kunnen *denken*? Gaat er wellicht zo'n biologische kracht uit van het ‘Behüt' dich Gott, es hat nicht sollen sein’, waarmee men elders van haar afscheid heeft ge-

1) Algemeene Landsdrukkerij, 's Gravenhage, 1938.

nomen, dat wij, na *dit* lied, slechts een romantische hereniging kunnen verwachten?

Hoever we inmiddels in de put zijn geraakt, hebben moderne 'negenmannen' einde October j.l. aan ons volk duidelijk trachten te maken. Nog trillen op het zilveren doek der herinnering de ontstellende cijfers, die zij op de werktafel van den minister van financiën hebben geprojecteerd en die menig gezeten burger in de avond van 29 October j.l., na het verwerken van zijn lijfblad, in zijn theekopje meende te zien drijven:

op de rijksbegroting voor 1939 een tekort van *f* 200 millioen;

toeneming der rijksschuld van 1930 - 1936 *f* 700 millioen;

toeneming der rijksschuld voor 1937 *f* 230 millioen;

toeneming der rijksschuld voor 1938 en 1939 *f* 450 millioen;

Uit deze cijfers - aldus hun waarschuwing - spreekt een overheidsbeleid, dat thans veelal gericht is op een kunstmatige welvaartsvermeerdering; dat lasten meebrengt, die voor de toekomst van ons volk een steeds ernstiger bedreiging gaan vormen. Het nederlandse volk, in al zijn geledingen, leeft op een te hoge voet.

Nodig zijn inperkingsmaatregelen over de geheele lijn der overheidshuishouding; onmisbaar zijn aanzienlijke offers van belanghebbenden; een algemene terugbrenging van de levensvoet in overeenstemming met de ongunstige ontwikkeling van de economische en financiële wereldomstandigheden. En daardoor verlaging van de productiekosten en versterking van de bestaansvoorwaarden van het particuliere bedrijfsleven, zodat een natuurlijke verruiming van de werkgelegenheid ontstaat.

Dus: vooreerst minder steun, méér werkloosheid, méér armoede en ernstige verzwakking van het opnemingsvermogen der binnenlandse markt, totdat de goederen zo goedkoop geproduceerd kunnen worden, dat ze....

Hier zwijgt het manifest en hier schijnt de redenering te hokken. Want: is het wel aannemelijk, dat de wereldmarkt deze goedkope goederen zal opnemen? Een tweede groep, van veertien economen, acht dit onaannemelijk, en stelde zich dan ook op 13 November j.l. in het openbaar tegenover de negenmannen op. De teleurstellende ervaringen der goedkope javaanse suiker en der goedkope japanse goederen schijnen in ieder geval het tegendeel te leren.

Derhalve werken in een andere richting? Zich losmaken uit het oude stelsel en een nieuwe basis zoeken in het binnenlands productie- en consumptiegebied, doch dan niet beperkt, naar oude sleur, tot het rijk in Europa maar uitgezet over het gehele koninkrijk, met zijn onoverzienbare aziatische gebieden en zijn inwonerstal van tientallen miljoenen?

Er zijn er, die in deze richting denken.

'De combinatie van de bodemrijkdommen van Indië en Nederland, met de nationale arbeidskrachten, welke binnen de grenzen van den Staat aanwezig zijn, zal blijken in staat te zijn, om onafhankelijk van het buitenland, het leeuwendeel van de behoeften te kunnen bevredigen. Het tekortkomende dient aangevuld te worden door den uitvoer van een aantal welgekozen exportartikelen, welke den invoer van de binnen de Staatsgrenzen niet -, of in niet voldoende hoeveelheid verkrijgbare grondstoffen mogelijk zal maken', leest men in de officiële toelichting[1)] op het programma van een nederlandse staatkundige beweging, die het een ambtenaar ongeraden is te noemen: hij zou verdacht kunnen worden - nieuwe stijl! - van een zodanige gezindheid, dat geen voldoende waarborg aanwezig is, dat hij zijn plicht als ambtenaar onder alle omstandigheden getrouwelijk zal volbrengen.

Doch ook verspreid in andere groepen vindt men er, die overeenkomstige denkbeelden koesteren; sommigen hunner zal men hieronder ontmoeten[2)].

In deze omlijsting moet het genoemde rapport worden bezien.

II

Dit rapport is de vrucht van onderzoekingen en beraadslagingen van een ministeriële commissie, in de wandeling de

1) Programma met toelichting, Utrecht, 1931, blz. 36.

2) Afzonderlijk worde hier Dr. *W.M.F. Mansvelt*, hoofd van het indisch centraal kantoor voor de statistiek, genoemd, die op 17 Maart j.l. voor de kring Batavia der Vaderlandsche club een lezing hield over het in de tekst besproken onderwerp, toegelicht met veel verrassende grafieken. Zij verscheen in druk als bijlage van het orgaan der club: 'Nederlandsch-Indië' van 1 April j.l. no. 13. Het is jammer, dat de commissie-Rutgers - blijkbaar als gevolg van de omstandigheid, dat deze lezing eerst in *dit* jaar gehouden werd - aan haar inhoud geen of onvoldoende aandacht heeft kunnen wijden.

commissie-Rutgers[1)] geheten, die waarlijk niet voetstoots werd ingesteld.

Ziehier het voorspel.

Het was bij de schriftelijke behandeling door de tweede kamer van de indische begroting voor 1935, dat de heer *M.J.M. van Poll* zijn bekende nota[2)] overlegde nopens *imperiale zelfvoorziening*. In die - ietwat onvoorzichtig gekozen, immers teveel omvattende - term wilde hij uiting geven aan de gedachte om, door innige samenwerking tussen alle delen van het koninkrijk, in de noodzakelijke levensbehoeften dier delen, elk volgens eigen cultuurpeil, te voorzien. De naam moest dienen om, dank zij haar kortheid, bij het publiek in te slaan en dit was onmisbaar voor een uiteindelijk succes, aangezien daarbij de medewerking van het *gehele* volk werd vereist. Doch al dadelijk bracht hij in zijn streven een zekere beperking aan: nooit zou of kòn worden bereikt, dat Nederland *alle* producten van de beide Indiën, die

1) Ere wien ere toekomt! Haar samenstelling was als volgt.
Voorzitter en lid: Dr. A.A.L. Rutgers, lid van de raad van state.
Leden: Ir. Ch.G. Cramer, Mr. A.M. Joekes en M.J.M. van Poll, leden der tweede kamer; Dr. H.M. Hirschfeld, directeur-generaal van handel en nijverheid; Ir. Alph. L.H. Roebroek, directeur-generaal van landbouw; H. van Ebbenhorst Tengbergen, administrateur, hoofd der afdeling invoerrechten bij het departement van financiën; Prof. J. van Gelderen, hoofd afd. D. (crisiszaken) van het commissariaat voor indische zaken bij het dep. van koloniën; Prof. H.A. Kaag, hoogleraar a/d. r.k. handelshogeschool te Tilburg; Chr. van den Heuvel, lid der tweede kamer, tweede voorzitter v.d. chr. boeren- en tuindersbond in Nederland; Ch.J.I.M. Welter, voorzitter v.d. ondernemersraad v. Ned. Indië; Gottfr. H. Crone, voorz. kamer v. kooph. en fabr. v. Amsterdam; Mr. W.G.F. Jongejan, voorz. bond v. eigen. ned. ind. suikerond.; Raden A.A. Soejono, oud-lid coll. v. gedel. v.d. volksraad.
Plaatsvervangende leden:
J. de Waard, referendaris b.h. dep. v. handel, nijv. en scheepv.; Ir. R.P. Bonthuis, hoofd v.d. buitenl. landbouwvoorl. dienst.
Secretaris: Jhr.H.A. Loudon, commies b.h. dep. v. koloniën.
Nog werden in 1936/1937 tot leden benoemd:
B.J. de Leeuw, thesaurier-generaal; Dr. J.W. Meijer Ranneft, oud-vice-prest. v.d. raad v. Ned. Indië; Prof. Mr. A.N. Molenaar, algemeen secr. v.h. verbond ned. werkgevers; Prof. Dr. L.P. le Cosquino de Bussy, directeur v.d. afdeling handelsmuseum v.h. koloniaal instituut; Dr. L.G. Kortenhorst, lid der tweede kamer en secr. v.d. algemeene r.k. werkgeversvereeniging; Mr. A. Hoekema, secr. v.h. verbond v. prot. chr. werkg. in Nederl.; Mr. G.H.C. Hart, hoofd v.d. achtste afd. v.h. dep. v. koloniën; Mr. J. Luyten, voorz. v.d. bond v. eig. v. ned. ind. suikerond.

2) Bijlagen IIe K. 1934/1935, 4-59, blz. 175/179.

niet in deze landen zelf werden verbruikt, zou afnemen; indische uitvoer naar andere landen moest dus niet worden belemmerd.

Aldus was nu zijn gedachtengang:

Nederland kan belangrijke *diensten* bewijzen aan Oost- en West-Indië, die deze diensten weer kunnen restitueren in diensten en goederen van allerlei aard, zó, dat als resultaat alle rijksdelen kunnen bestaan zonder van het buitenland *afhankelijk* te zijn. De diensten, welke Nederland aan de beide Indiën kan bewijzen, zijn in hoofdzaak kapitaalverstrekking en het voorzien in leiding en organisatie, waardoor de arbeid overzee tot hoger rendement wordt gebracht. Daar kunnen dan, naast andere producten, veel van die goederen worden voortgebracht, die Nederland tot nu toe uit andere landen heeft moeten betrekken. Naarmate de welstand der bevolking van de beide Indiën toeneemt, zal deze meer in staat zijn om, behalve in Nederland vervaardigde kapitaalgoederen, meer en meer producten der nederlandse veredelingsindustrieën op te nemen.

De vraag, of imperiale zelfvoorziening op zich zelf en in abstracto wenselijk moest worden geacht, kon z.i. blijven rusten, omdat Nederland nu eenmaal *tot een steeds verdergaande autarkie werd gedwongen*, *zij het tegen wil en dank*, en Oost-Indië steeds meer verarmde, als gevolg van de onmogelijkheid om zijn goederen, de pijnlijkste bezuiniging op de productiekosten ten spijt, in voldoende hoeveelheid tegen lonende prijzen op de wereldmarkt af te zetten. Overgang naar steeds meerdere zelfvoorziening beschouwde hij voor elk der gebiedsdelen afzonderlijk als veel bedenkelijker dan een gezamelijke overgang; alleen reeds om die reden gaf hij aan een *centraal geleid bewust* streven naar de *grootst mogelijke* zelfvoorziening verre de voorkeur boven een *onbeheerst* gedrongen worden in deze richting van elk der rijksdelen afzonderlijk.

De goederen, die niet of nòg niet in het imperiale huishouden konden worden voortgebracht, zouden uiteraard door ruil van overtollige goederen, *welke het buitenland nodig heeft*, moeten worden verkregen. Om deze goederenruil tussen het koninkrijk en het buitenland zo tot stand te brengen, dat het gehele rijk daarvan - ook wat zijn goede betrekkingen met buitenlandse mogendheden aangaat - de grootst mogelijke voordelen zou plukken, dienden, zowel in Nederland als overzee, import en

export centraal te worden beheerst. De hierin opgesloten mogelijkheden zouden beter dan tot nu toe mogelijk was gebleken, de oplossing kunnen bieden van de bezwaren voor de buitenlandse betrekkingen, die velen van het bepleite streven vrezen.

En de te verwachten resultaten?

Wanneer men bedenkt - aldus de nota -, hoeveel arbeidsgelegenheid in de metaalnijverheid, het transportwezen, de chemische en andere industrieën zou kunnen worden geopend door de levering van de benodigdheden, welke de perfectionnering van de landbouw, de industrialisatie van Indië, de wegenen spoorwegenaanleg voor exploratie en exploitatie van mijnen, het vervoer van werktuigen, van hout en andere grondstoffen, de personele en materiële outillage van een o.a. sterk met bioscopische opnamen werkende voorlichtingsdienst, enz., enz., is de conclusie niet al te gewaagd, dat een veel groter aantal werklozen binnen betrekkelijk korte tijd te werk zou kunnen worden gesteld. Dat ook emigratie-mogelijkheden en het onderzoek daarnaar in de opzet dienden te worden betrokken, behoeft slechts aanstipping.

De heer *Van Poll* ontkende niet, dat er wel iets op dit gebied geschiedde, doch er was z.i. meer nodig: *tempo* en *plan*; dit laatste zeker niet in de laatste plaats, want ‘praxis sine theoria sicut caecus est in via’. Wat is praktijk zonder regel?

Dat deze aanloop de kloof tussen denken en doen voorshands niet zou overbruggen, was zonder meer duidelijk. Want wie stonden daar tegenover elkander?

Aan de ene zijde een, voor wat deze aangelegenheid betreft, vrijwel op zich zelf staand kamerlid, voor wien het, hoe scherpzinnig ook, niet mogelijk was dit gehele terrein te overzien en dat te ver stond buiten de praktijk dezer dingen en vooral ook te ver van de overzeese gebieden dan dat hij een overtuigend concreet plan op tafel zou kunnen leggen. Dat zou slechts uit veler samenwerking kunnen ontstaan en daartoe verschafte een parlementaire nota ook niet voldoende ruimte. Zijn oogmerk kon slechts zijn de regering in beweging te brengen.

Tegenover zich vond hij echter den in aanpassingspolitiek beklemden minister-president, wiens geest - wat overigens zijn verdiensten mogen zijn - ontoegankelijk is voor nieuwe inzichten en behoeften, wiens oog geen weg vermag te zien buiten de

platgetreden paden en wiens parlementaire tactiek voorschrijft met handelen steeds te wachten, totdat grote groepen tekenen van ongeduld vertonen, om dan de activiteit nog zorgvuldig te doseren naar parlementair- en klein-politieke overwegingen. Voor hem was er destijds maar één antwoord: *het vrije ruilverkeer*!

Het afsnoeren van het goederenverkeer tussen de verschillende volkeren der aarde - aldus de schriftelijke en mondelinge repliek[1)] - is een verdwazing, waarvan men zich eigenlijk geen voorstelling maken kan; zij is de hoofdoorzaak van de ellende, waarin de cultuurlanden van West-Europa zich bevinden. De stijging van de werkloosheid van West-Europa is een direct gevolg van de belemmering in het goederenverkeer tussen de verschillende landen. Terugkeer naar het vrijere ruilverkeer is de enige mogelijkheid om tot verbetering te geraken; anders blijven wij in de cultuurlanden zitten met een aantal werklozen dat niet zo heel veel verschillen zal van het cijfer, dat wij op het ogenblik hebben.

De handhaving van de plaats die Nederland en zijn overzeese gebiedsdelen als producenten *in het wereldverkeer* innamen, moet vóór en na het doel der handelspolitiek blijven; de gebiedsdelen in en buiten Europa zijn zo zeer verweven in eigen economisch milieu, dat een omschakeling tot vorming van een kunstmatige(!) eenheid niet dan ten koste van een ernstige aantasting van de welvaart van Nederland en Indië zou kunnen worden tot stand gebracht.

Wel heeft de nood der tijden voor alle deelen van het koninkrijk de noodzakelijkheid geschapen om bij de economische, in het bizonder de handels-politiek, de gezamenlijke belangen meer dan ooit in het oog te houden en het verweer tegen de toenemende handelsbelemmeringen zoveel mogelijk in nauwe samenwerking te organiseren; wel hebben verschillende regeringsmaatregelen uit de jongste tijd bewerkstelligd, dat de afzet van producten tussen de delen van het koninkrijk is bevorderd, - doch geen imperiale zelfvoorziening! Want de bevordering van de handel tussen deze delen is aan zeer enge grenzen gebonden en kan ten dele zelfs slechts van tijdelijke aard zijn; zij kan ten hoogste een ondergeschikte rol blijven spelen.

1) Bijl. IIe K. 1934/1935, 4-60, blz. 197/200; Handd. id., blz. 1358/1359, 1387/1389.

De heersende depressie in Indië vindt haar oorsprong in de omstandigheid, dat zelfs bij de huidige omvang der voortbrenging in onvoldoende mate lonende afzet te vinden is. Geen geforceerde productie-uitbreiding, doch integendeel restrictie, bleek in verschillende bedrijfstakken - thee, rubber, kina, tin - de enige kans te geven op verbetering van de toestand. Een sanering van de Java-suikerindustrie zal al evenzeer op drastische inperking van de omvang van haar productie moeten uitlopen. De ruimte op geld- en kapitaalmarkt enerzijds, het tot stand komen van enkele industriële bedrijven anderzijds bewijzen afdoende, dat de ongunstige toestand van de indische volkshuishouding geenszins aan kapitaalgebrek moet worden toegeschreven. Indien slechts de rendabele objecten aanwezig zijn, vormt het benodigde kapitaal geen beletsel....

De verwachting is niet gewettigd, dat het proces van aanschaffing van in Indië benodigde kapitaalgoederen in Nederland door georganiseerde kapitaalvoorziening kan worden versneld.

En wat de centralisatie van de import en export betreft, voorshands is de minister er vast van overtuigd, dat zodanige centrale beheersing daarvan als zijn opponens zich dacht, de staatsorganen voor onoverkomelijke moeilijkheden zou plaatsen en de even heilzame als onmisbare werkzaamheid van de particuliere handel slechts zou belemmeren en schaden.

Bovendien zou Nederland, indien het alles uit Indië betrok, weinig meer dan 15 à 20% van de indische uitvoerwaarde kunnen opnemen en zou 80 à 85% daarvan in het buitenland moeten worden geplaatst; aan de andere kant zou het, zolang de toestand in Indië bleef zoals hij op dat ogenblik was, een volstrekte onmogelijkheid zijn aan nederlandse industrie producten in Indië een uitgebreider markt te bezorgen, eenvoudig omdat de bevolking niet in staat zou zijn om de prijs, die daarvoor moet worden betaald, op te brengen.

En ten slotte waren er nog twee internationale barrières, die uit de weg geruimd zouden moeten worden, n.l. het verdrag van Londen van 1824 en het Sumatra- tractaat van 1871.

In de Handelingen ontbreekt het slotwoord:

Goedenacht!

III

Een der aantrekkelijke zijden van het leven is, dat het onder alle omstandigheden zijn gang gaat en niet, als een lastig examinator, op een antwoord blijft wachten.

Onder de dreigende overstroming met goedkope japanse goederen en de daarmee gepaard gaande economische invasie, heeft Indië het vrije ruilverkeer moeten inperken om wat het aan eigen nijverheid, scheepvaart en distributie-apparaat bezat, in stand te houden. Het had dit ook moeten doen om de benarde twentse textiel-industrie en andere takken van moederlandse nijverheid enig afzetgebied te verzekeren alsmede om de clandisie te behouden van de afnemers van zijn tropische producten, die hun verdere aankopen afhankelijk stelden van voortgaande opneming van hun industrie-producten door de indische markt. Het rapport der commissie-Rutgers maakt melding van niet minder dan 13 groepen van artikelen, die in de jaren 1933/1937 aan contingentering werden onderworpen (waaronder vijf soorten gebleekte katoenen stoffen en dertien soorten van manufacturen), ten aanzien waarvan, al zijn ze niet alle speciaal met het oog op Nederland gecontingenteerd, voor het moederland een afzonderlijk invoerquotum werd gereserveerd. Centrale overheidscontrole op im- en export werd daardoor onvermijdelijk.

Zowel direct als indirect zijn de verkregen invoercontingenten van groot belang voor de bestrijding van de werkloosheid in de nederlandse industrie. De invoerwaarde in Indië uit Nederland steeg in de jaren 1933/1937 voor de goederen, betrokken bij de stelselmatig bevorderde samenwerking met 380%, voor de overige goederen met 80%. De situatie ten aanzien van de textielindustrie wordt duidelijk geillustreerd door het feit, dat in 1928, naar de hoeveelheid gerekend, 54% van de totale nederlandse uitvoer van gebleekte, geverfde, bedrukte en bontgeweven katoenen stoffen voor de indische markt was bestemd, en in 1939 79%. Bedoelde *totale* uitvoer daalde echter in dezelfde periode met 18%; de uitvoer naar *andere* landen zelfs met 61%.

Dank zij het indisch ingrijpen in het vrije ruilverkeer werden in Nederland, naar schatting, 18 à 20.000 arbeiders aan werk geholpen.

De indische regering deed meer; zij beschermde niet alleen

wat Indië aan nijverheid had, doch was wel genoodzaakt, zonder op het particulier initiatief te wachten, nieuw werk te scheppen voor de duizenden, die in de zwaar getroffen landbouwbedrijven geen emplooi meer konden vinden en de nogmaals duizenden, die de sterke bevolkingstoeneming haar op de handen schoof. Van 'steun' kon in het arme Indië uiteraard geen sprake zijn.

Zo zagen de crisisjaren, mede dank zij de overheidsbemoeienis, een vestiging van enige grootbedrijven, vooral dochtermaatschappijen van amerikaanse en europese industrieën; bedrijven, die hun organisatie al hadden: Unilever, Goodyear, Nicki, Ever Ready, General Motors en de Java Textiel Maatschappij.

Naast een aantal middenbedrijven, verrees een omvangrijke kleine nijverheid (in tegenstelling met de huisvlijt maakt hierin de fabrikage van het betrokken artikel het hoofdberoep van den nijvere uit). Hier heeft de overheidsaansporing, -voorlichting en -leiding het vruchtbaarste arbeidsveld gevonden; hierin werd in 1936 reeds *f* 37 millioen verloond, *f* 15 millioen aan buitenlandse grondstoffen verwerkt en *f* 20 millioen aan locale grondstoffen. Ongeveer 1½ miljoen mensen waren daarin werkzaam.

Buiten de huisvlijt waren op Java in 1930 770 handweefgetouwen en 44 machinale in gebruik; eind 1936 waren er ruim 18.000 en 4.400.

De afzet der kleine nijverheid van Java naar de buitengewesten sprong in 1935/1936 van *f* 35 miljoen op *f* 42 miljoen.

Nederland zag zich in die jaren een zeer verzwaarde zorg voor de indische handelsbelangen tegenover het buitenland ten deel vallen. Het departement van handel, nijverheid en scheepvaart (thans weer economische zaken) werd verrijkt met een bureau voor indische zaken, als onderdeel van de afdeling handelsaccoorden. Aan handelsbesprekingen met het buitenland nam bovendien een vertegenwoordiger van het departement van koloniën deel, wanneer ook indische belangen daarbij betrokken waren. Daar deze onderhandelingen plaats vonden op de basis der - natuurlijke! - staatseenheid, kon de behartiging der afzetbelangen van Indië - aldus het rapport der commissie-Rutgers - haar volle gewicht in de schaal leggen en mede dank zij de talrijke handels- en clearingverdragen met het buitenland is de indische uitvoer tijdens de crisis in volume betrekkelijk weinig geslonken.

Bovendien profiteerden de indische veekoeken, maïs, rijst en ananasconserven van de mogelijkheid, geschapen door het in Nederland bestaande apparaat van crisiswetgeving (Landbouwcrisiswet 1933), om bij invoer hier te lande, door middel van reducties op monopolieheffingen, een preferentiële behandeling te geven aan landbouwproducten uit overzees gebied.

Bij de vervaardiging van margarine wordt, krachtens officieuse schikking, 60% der totale vetbehoefte uit Indië betrokken.

Het invoerrecht op bagorzaken werd van 12% tot 8% verlaagd ten behoeve van het indische product.

Zo zochten, onder verantwoordelijkheid van den minister van koloniën, de leidende ambtenaren naar nieuwe wegen uit de moeilijkheden en niet zonder succes. Doch, althans ten dele, wel in sprekende strijd met de door dezen minister ontwikkelde inzichten.

Ieder departement, vooral wanneer het op een lange staat van dienst kan bogen, heeft zijn eigen legenden. Zo leeft - leefde althans - aan koloniën het verhaal, dat de indische landvoogd zich, al spoedig na de invoering van het instituut der ministeriële verantwoordelijkheid in Nederland, genoopt had gezien, bij zeer geheime aanschrijving, de indische ambtenaren van hoog tot laag, op straffe van verlies van hun ambt, te verbieden acht te slaan op hetgeen door den minister van koloniën in de tweede of eerste kamer mocht zijn gezegd. En als de secretaris-generaal van het departement een nieuwen bewindsman inwijdt in de kunst van het regeren, ontsluiert hij hem dit geheim, tot zijn bemoediging: Z.E. kan nu met volle vrijmoedigheid in de kamers spreken, zonder vrees te koesteren, dat hij de zaken in Indië in de war stuurt.

Men zou de legende waarlijk gaan geloven!

IV

Het kan geen verwondering wekken, dat bij de behandeling van de indische begroting voor 1936 de belangstelling der tweede kamer voor deze imperiale samenwerking gestegen was. Enige leden bepleitten[1] - overigens niet voor de eerste maal - het

1) Bijlagen IIe K., 1935/1936, 4-63, blz. 176 § 6.

tot stand brengen van een tolunie tussen Nederland en de overzeese gebiedsdelen. Verscheidene anderen sloten zich hierbij in zover aan, dat ook zij een veel verdergaande samenwerking binnen het koninkrijk op het gebied van *productie* en *distributie* voorstonden dan er bestond. Wel erkenden zij, dat zowel van nederlandse als van indische zijde iets was verricht om het *handelsverkeer* te doen toenemen, maar de verkregen resultaten beschouwden zij als bedroevend klein. Op deze wijze kwam men er niet: alleen een welbewust kiezen van een politiek van imperiale zelfvoorziening zou hier uitkomst kunnen brengen. Met vele anderen vroegen zij om een overzicht van de sedert de behandeling van de vorige begroting inzake de economische samenwerking verkregen resultaten.

Ook was niet onopgemerkt gebleven, dat in elk der betrokken gebieden het gevoel was ontstaan, dat bij de gevoerde handelspolitiek de eigen belangen als van secundaire betekenis waren beschouwd en achtergesteld bij die van den partner. Men was echter aanvankelijk geneigd dit betreurenswaardig verschijnsel, dat voor een vruchtbare samenwerking weinig bevorderlijk was, in het algemeen aan een misverstand toe te schrijven.

Ten slotte kwam de vraag naar voren, of het voor die samenwerking niet bevorderlijk zou zijn, indien personen uit het handels- en bedrijfsleven in Nederland en Indië op gezette tijden bijeenkwamen.

Dat de regering ook nu noch aan een tolunie, noch aan de zelfvoorziening toe was, was te verwachten. Zelfs de laatstbedoelde samenkomsten achtte de minister onnodig, *omdat de economische samenwerking tussen de beide gebiedsdelen alleen door regeringsmaatregelen kon worden bevorderd en de weinige mogelijkheden te dier zake aan de regering bekend waren*[1].

Het is intussen niet nodig het parlementair debat verder te volgen, omdat het vraagstuk, in 's ministers parlementaire techniek, bereids in aanmerking kwam voor afkoeling in een commissie. ‘Er is’ - zo zeide deze[2] - ‘interdepartementaal overleg op dit punt: daaraan wordt gewerkt door ambtenaren, die de zaak volkomen beheerschen - ik behoef alleen maar den naam van prof. van Gelderen te noemen - en die doen, wat zij kunnen.

1) Bijlagen idem, 4-65, blz. 197 § 6.
2) Handd. IIe K. 1935/1936, blz. 1462.

Er zijn blijkbaar sommige dingen niet mogelijk.... het is blijkbaar niet mogelijk om de bietencultuur in Nederland te doen verdwijnen en hier Java-suiker te consumeeren, die maar de helft kost van wat de bietsuiker kost. Meent men echter, dat zulk een commissie de zaak versnellen kan - ik geloof er niets van -, dan ben ik niettemin bereid om daartoe mede te werken. Dat wil zeggen om de commissie - al draagt zij niet dien weidschen naam -, die er is, uit te breiden door daaraan te laten medewerken door menschen uit het bedrijfsleven. Daar heb ik geen bezwaar tegen, maar op één voorwaarde: dat ook Kamerleden, die zich voor deze zijde van de vraag in het bijzonder interesseeren, bereid zijn om daaraan mee te doen, want anders komen wij op dit punt niet tot meer klaarheid. Als een commissie zonder Kamerleden zou zeggen, wat nu door de interdepartementale samenwerking gezegd wordt, dat er op het oogenblik niet veel meer werkelijk gedaan kan worden dan er gedaan is, dan weet ik zeker, dat er toch Kamerleden zullen zijn, die straks zullen zeggen, dat het veel vlugger kan en dat het veel meer omvatten kan.'

Bij beschikking van 28 Mei 1936 stelde de minister dan ook in de '*Commissie van advies nopens concrete uitbreiding van de economische samenwerking tusschen Nederland en Nederlandsch-Indië*'.

Nu een nadere blik op haar samenstelling, zoals deze reeds in noot 1 op pagina 43 werd opgegeven.

Voorzitter werd Dr. *Rutgers*, die op 12 Februari 1935, als kamerlid, nog vóór de minister aan het woord was gekomen, den heer *Van Poll* reeds had trachten uit te leggen, dat het goede in zijn denkbeelden niet nieuw en het nieuwe daarin - het bepleiten van een imperiale autarkie - onaanvaardbaar was als zijnde niet in Indië's belang[1)].

Tot de leden behoorde o.a. prof. *van Gelderen*, hoofd der afdeling crisiszaken bij koloniën, wiens stem men hoort doorklinken in de hoger op blz. 46 vermelde schriftelijke beantwoording van de nota over de imperiale zelfvoorziening, waarin aan haar steller welwillend te verstaan werd gegeven, dat hem in deze zaken het ware in- en overzicht ontbrak: 'simplistisch' is bij dergelijke gelegenheden een handzaam en net woord.

1) Handd. IIe K. 1934/1935, blz. 1308.

Daar waren voorts ook de voorzitters van de indische ondernemersraad en van de bond van eigenaren van indische suikerondernemingen, niet geheel ongeneigd in industrialisatie overzee een gevaar te zien voor de ondernemingslandbouw....

Deze allen behoorden in de commissie tot wat men zou mogen noemen: de veilige voering.

Daarbij kwam nog het haar meegegeven program.

In de rede, waarmede de minister van koloniën haar op 5 Juni 1936 installeerde (bijlage 1 van het rapport), verantwoordde deze in de eerste plaats haar instelling. Daar was twijfel gerezen aan de juistheid van de ingeslagen koers inzake de samenwerking tussen de staatsdelen. Die twijfel bepaalde zich niet tot diegenen, die op principiële gronden afkerig waren van rechtstreekse beïnvloeding van het handelsverkeer - kennelijk doelde de minister op zich zelf - ook tussen Nederland en Indië. Twijfel leefde ook onder hen, die de onvermijdelijkheid van zodanig ingrijpen erkenden, doch meenden, dat de baten der samenwerking vooral door Nederland waren genoten. En in de derde plaats waren daar degenen, die zich afvroegen, of niet, binnen het bestek der economische en financiële mogelijkheden, maatregelen doorvoerbaar zouden zijn, waarbij ten bate van beide delen van het rijksverband actiever zou kunnen worden opgetreden dan tot nu toe het geval was geweest.

Nu kwam de sprong. De minister gaf te kennen, dat van de commissie geen algemene beschouwingen werden verwacht, verwees haar naar de juist door de regering vastgestelde richtlijnen, waarnaar zij zich in de naaste toekomst dacht te richten (bijlage 2 van het rapport) - ‘een exemplaar van deze richtlijnen vindt u heden voor u liggen’! - en verzocht nu, als eigenlijke taak der commissie, concretisering van de daarin geformuleerde gedragslijn.

De rede sloot met een terzijde, tevens knipoogje, tot den voorzitter: ‘Indien het karakter van Uw (vroeger, veelzijdig) werk zich ook hier zal uiten, ben ik er zeker van, dat Uwe Commissie alleen weldoordachte practische voorstellen zal doen’.

De wending is verbluffend, want wat waren die economische richtlijnen?

De oud-algemene secretaris der regering van Ned. Indië, de heer *P.J.G*(*erke*), die veel van dit alles onder zijn ogen zag

afspelen, geeft er in een zijner vlotgeschreven en goedgedocumenteerde artikelen in de Telegraaf[1] de volgende verklaring en omschrijving van:

'Het aanvankelijk beperkte succes van de samenwerking bracht een optimistische stemming te weeg omtrent de doelmatigheid en uiteindelijke zegepraal van de gevolgde methoden en toegepaste middelen. Deze heeft men nu achteraf beredeneerd en in een 14tal stellingen geparaphraseerd, helder en logisch, maar ook zoo handig, dat men geneigd is te zeggen: het stelselmatige, dat wij zoeken, is er al. Wij hebben geen groote, verreikende plannen noodig. Wat te doen blijft, is alleen het uitwerken van deze richtlijnen. Dat was dan de taak der commissie-Rutgers'.

Dus toch weer een voortzetten van de praktijk zonder theorie. En de imperiale zelfvoorziening kon gaan wandelen.

De heer *Van Poll* was wel genoodzaakt voor een nadere uiteenzetting van zijn denkbeelden gastvrijheid buiten het commissoriale rapport te zoeken. Hij vond die in het Haagsch Maandblad van Juni 1937, blz. 541/563. Dit betoog, dat zijn vorige uiteenzettingen op gelukkige wijze aanvult en schraagt, draagt tot titel: 'Imperiale samenwerking', de verbeterde benaming!

De schrijver is zo gelukkig den minister van koloniën de behulpzame hand te kunnen bieden bij het opruimen van de twee internationale barrières: het Londens verdrag van 1824 en het Sumatra-tractaat van 1871. De vraag, of eerstgenoemd verdrag dat aan *onderdanen* en *schepen* van de ene natie een bepaalde behandeling waarborgt in de havens der andere in 'de oosterse zeeën', ook banden aanlegt ten aanzien der heffing van invoerrechten, gebaseerd op het onderscheid in nationaliteit van *goederen*, heeft van meet af aan een twistpunt uitgemaakt. De nederlandsche regering heeft die vraag ontkennend, de britse daarentegen bevestigend beantwoord en de eerste is in 1835 door vrij onverholen bedreiging tot een *feitelijke* aanvaarding van de engelse opvatting gedwongen. In 1933 werden echter in Malakka en Brits-Indië de tarieven van invoer in die zin herzien, dat nederlandse *goederen* méér dan tweemaal zo zwaar als britse werden getroffen, waarmee de, in bovenbedoeld art. 2 aangegeven,

1) 'Opdracht aan de commissie-Rutgers te beperkt?' in avondblad van 4 Nov. j.l. 3e blad.

limiet werd overschreden. Op een informatie terzake van nederlandse zijde, blijkt nu de engelse regering te hebben geantwoord, dat dit art. 2 van het Londens verdrag (en deze uitspraak raakt ook het andere tractaat) geen differentiatie, hoe aanzienlijk ook, verbiedt, indien deze wordt gebaseerd op de herkomst der *goederen*.

Ook aan verwachtingen omtrent een terugkeer tot vrij ruilverkeer brengt hij nieuwe slagen toe, vooreerst door te wijzen op het optreden op de wereldmarkt van machtige industriële producenten met een veel lager levens- en dus ook loonpeil dan dat der west- en centraal-europese volken. Aanpassing van het nederlandse en in het algemeen het west-europese levenspeil - om van het amerikaanse maar te zwijgen - aan dit niveau is volkomen uitgesloten; dit dwingt de bedreigde landen tot *blijvende* tegenmaatregelen. En in dezelfde richting werkt de vrij algemene aanvaarding door individuële producenten van het beginsel der prijzen-discriminatie. Het belang van den individuëlen producent, vooral van hem, die op een belangrijke binnenlandse markt een voorsprong heeft op anderen, brengt mede zijn uiterst duur productie-apparaat zoveel mogelijk constant in werking te houden, ook al moet hij een gedeelte zijner producten beneden de binnenlandse kostprijs leveren. Daarom verkoopt hij in het buitenland zonodig beneden de productieprijs, zolang hij daar vrij zijn productie kan plaatsen. Doch de daar werkende producent zal met gelijke munt trachten te betalen, hetgeen onvermijdelijk in een der betrokken landen dan wel beide, invoerbeperkingen uitlokt.

Ten slotte legt de schrijver nog eens nadruk op het feit, dat een onderzoek naar wat Indië en Nederland elkaar bieden kunnen, niet mag blijven staan bij de bestaande structuur der beide volkshuishoudingen. Juist daarin kan een stelselmatige investatie-politiek, gepaard gaande aan tewerkstelling van dragers van nederlands intellect, technisch kunnen en organisatievermogen zoveel veranderen. Deze politiek is z.i. voor de naaste toekomst, in verband met de noodzakelijkheid der industrialisatie van Indië, de meest voor de hand liggende en meestbelovende vorm van samenwerking, ook omdat in Nederland belangrijke industrialisatieplannen, door middel van het instituut van industriefinanciering en de technologische instituten, in

voorbereiding zijn. De nederlandse industrialisatie, voor zover nodig de ombouw der nederlandse industrie, kan zo worden aangepast bij de behoeften der indische industrialisatie. Daar dit niet zonder meer aan het particuliere initiatief kan worden overgelaten, zal een coördinatie-orgaan onvermijdelijk zijn: van regeringswege zullen maatregelen dienen te worden getroffen om het nederlandse kapitaal zoveel mogelijk naar Indië te leiden.

Het is te betreuren, dat de gelegenheid tot een kritische behandeling en nadere uitwerking van deze brede en redelijke denkbeelden aan de commissie is onthouden door ‘de scherp omlijnde taak die haar was opgedragen’.

V

Toch is haar verslag een belangwekkend document geworden[1)].

Men vindt daarin vooreerst (hoofdstuk I § 3) een overzicht van de in Nederland ten behoeve van Indië en daar te lande ten nutte van het moederland getroffen maatregelen, waaraan hoger in § III het nodige werd ontleend. Daarop volgen in hoofdstuk II beschouwingen en voorstellen betreffende de afzet van *producten* binnen het koninkrijk met afzonderlijke gedeelten over Nederland als afzetgebied voor indische en Indië als afzetgebied voor nederlandse goederen.

Dit eerste gedeelte van het verslag is blijkbaar vooral bestemd tot lering van hen, die principiële bezwaren hebben tegen rechtstreekse beïnvloeding van het handelsverkeer. Wij plukken daaruit nog twee veelzeggende statistieken.

Jaar	**Uitvoer van Indië maal f 1000.-**	**Invoer in Ned. uit Indië maal f 1000.-**	**Aand. Ned. in Indië's export**	**Uitvoer van Nederland maal f 1000.-**	**Invoer in Ind. uit Nederl. maal f 1000.-**	**Aand. Indie Ned. export**
1928	1.580.043	140.002	8,86%	1.987.185	175.368	8,83%
1933	470.349	50.608	10,76%	722.912	30.741	4,25%
1937	945.000	126.259	13,36%	1.148.111	93.795	8,17%

1) Een beknopt, in mineur gesteld, overzicht is te vinden in het op blz. 54 in de tekst genoemde artikel van den heer *Gerke*.

Jaar	Invoer in Indië uit Nederland maal f 1000.-			Invoer in Nederland uit Indië maal f 1000.-			
	In 1933 en later beschermde goederen	Niet beschermde goederen	Totaal invoer uit Nederl.	In 1933 en later beschermde goederen	Tinerts	Overige niet beschermde goederen	Totaal invoer uit Indië
1928	54.158	142.736	196.894	45.028	-	94.974	140.002
1933	7.467	31.887	39.354	6.837	3.431	40.340	50.608
1937	35.829	57.394	93.223	28.668	48.313	51.278	126.259

Nu was 1937 ongetwijfeld een extra gunstig jaar. Toch springt uit deze droge cijfers een vraag naar voren, welke de commissie zeker heeft opgemerkt, al heeft ze haar niet beantwoord: als deze resultaten in drie jaar bereikt konden worden à l'improviste, wat mag dan niet van georganiseerde coördinatie der gebiedsdelen worden verwacht? De commissie voelde zich echter verplicht niet verder te gaan dan de bespreking van enkele objecten, zoals suiker, thee, tabak.

Als gevolg van een voorstel harerzijds, zijn thans praktisch alle ruw-*suiker*importen hier te lande uit Java en Suriname afkomstig. Hiermede zijn hoeveelheden gemoeid van onderscheidenlijk 80.000 en 15.000 ton 's jaars. Als ‘vergoeding aan het Landbouw-Crisisfonds van de uitgaven veroorzaakt door den aanvoer van Java-suiker hier te lande’, werd op het hoofdstuk koloniën van de rijksbegroting voor 1937 en voor 1938 een bedrag uitgetrokken.

Het rapport verklaart bestendiging van deze regeling, die tot volle tevredenheid werkt van alle erbij betrokken partijen, voor geboden te houden, al is hiermede ‘slechts een eerste stap gezet op den weg tot oplossing van het suikerprobleem van het Koninkrijk’. Doch hoe de nederlandse markt op de meest economische wijze zou kunnen worden voorzien van suiker geproduceerd binnen het koninkrijk, ‘is een vraagstuk, waarmede de commissie zich niet heeft beziggehouden, omdat een dergelijke studie buiten haar taak viel’.

Een door haar voorgestelde verlaging van het nederlands invoerrecht op *thee* van *f* 75.- per 100 K.G. tot *f* 50.- per 100 K.G. werd door den minister van financiën afgewezen. Eenzelfde lot wedervoer haar voorstel om de accijns op *sigaren* en *kerftabak*

hier te lande, in samenhang met een overeenkomstige maatregel in Indië, te verlagen, ten einde het verbruik, dat de laatste jaren terugliep, te stimuleren. Het percentage indische tabak daarin is n.l. groot en bedroeg in 1936 52% voor sigaren (15% Sumatra en 37% Java) en 75% voor pijptabak. Het aanvullend voorstel ten aanzien van Indië, dat de afzet van deze artikelen daar te lande zou bevorderen, bleef nog buiten beschikking.

Ook verzocht zij den minister van koloniën aan de indische regering in overweging te geven het invoerrecht op halfkunstzijden en katoenen *sarongs* belangrijk te verlagen. Realisatie n.l. van de aan Nederland in deze goederen toegekende contingenten was door de hoogte van dit recht vrijwel onmogelijk geworden. Het eerstbedoelde contingent werd in 1937 dan ook alleen gerealiseerd, doordat de moederlandse regering aan exporteurs van deze sarongs de helft van het indische invoerrecht restitueerde. Om analoge redenen bepleitte zij een verlaging van het indische invoerrecht op bier.

Het verslag maakt voorts melding van een verbeterde regeling inzake de invoer van nederlandse *boter* in Indië.

Bij haar besprekingen over de samenwerking *op industriëel gebied*, waaraan hoofdstuk III van het rapport gewijd is, was de commissie in de gelegenheid zich te doen voorlichten door twee harer leden, die uit praktische ervaring konden spreken, n.l. de heer *De Waard* aan nederlandse zijde, de heer *Hart* aan de indische kant. De eerste legde zijn inzichten neer in een nota van April 1937 (bijlage 14 van het rapport); zij is ook opgenomen in het Koloniaal Tijdschrift van September 1937, blz. 489/504 onder de titel: ‘De export van Nederland naar Ned. Indië in verband met de indische industrialisatie’.

Voor den schrijver staat de blijvende noodzaak tot innige samenwerking nog niet vast, want de open-deur-politiek, in Indië gevoerd, heeft vroeger voortreffelijk beantwoord aan de behoeften en mogelijkheden van Indië en Nederland beide en heeft dan ook grote resultaten bereikt. Hier kan nog geen definitieve keus vallen. Zijn uitgangspunt is daarom enerzijds het grote belang, zowel voor Nederland als voor de staat als geheel, dat het moederland in de goederenvoorziening van Indië een positie van enige betekenis blijft behouden - anderzijds het feit der opkomende nijverheid in Indië. Dit laatste roept een staatsprobleem in het

leven, dat van uit staatsgezichtspunt: evenwicht van belangen tussen de delen, dient te worden beoordeeld en, in de gegeven omstandigheden, slechts voorlopig tot een oplossing te brengen is door het aanvaarden van een algemene - door den schrijver bereids ontworpen - gedragslijn.

Mr. *Hart*, die als directeur van economische zaken in Indië veel van wat hoger in § III werd vermeld, ontwierp, uitvoerbaar maakte en leidde, behandelde in twee vergaderingen der commissie de indische zijde van het vraagstuk. Bijlage 15 van het rapport bevat een uittreksel uit de notulen der 12e en 14e commissievergadering op 1 Nov. en 11 December 1937 gehouden, waarin zijn uiteenzettingen zijn opgenomen. Nog voorzichtiger dan de heer *de Waard*, raakt hij noch het bestaande noch een mogelijk ander economisch stelsel aan en beperkt hij zich tot de opkomende indische nijverheid zelf.

Geen land is z.i. zo aangewezen om agrarisch land te blijven als juist Indië: het heeft goede gronden, voldoende regenval, grote verscheidenheid van producten; het is geografisch goedgevormd en gelegen voor een vlotte afzet daarvan; het heeft een arbeidzame op de landbouw ingestelde bevolking. Industrialisatie - en dan nog in beperkte mate - kan alleen het voordeel meebrengen, dat zij Indië als geheel minder conjunctuurgevoelig maakt, daar de bestaande afhankelijkheid van uitsluitend stapelproducten van de landbouw een te eenzijdige oriëntering betekent.

Als tweede drijfveer in dezelfde richting ziet hij het ontstellend gevaar voor overbevolking. Op Java neemt de bevolking per jaar met 500.000 zielen toe; de bevolkingsdichtheid is daar 316 inwoners per kwadraat K.M., in sommige streken stijgend tot 800 inwoners. Transmigratie naar de buitengewesten is hier het eerste redmiddel, doch daarnaast moet nijverheid worden opgekweekt. Grote en middelbare industrie zijn in dit verband z.i. niet zo belangrijk als de kleine nijverheid (in de hoger in § III aangegeven zin), die ook het best past in de inheemse samenleving. Aan de hand van gegevens, die hoger reeds werden opgenomen, concludeert hij, dat Indië noodzakelijkerwijs *moet* voortgaan met de bevordering van deze laatste, en dat deze in hoofdzaak moet werken voor de binnenlandse markt. Daarnaast bestaat zeker enige gelegenheid tot nederlandse kapitaalinves-

tatie in de grote en middelbare industrie daar te lande.

Het rapport is erin geslaagd - met terzijdestelling van alle verdergaande, overigens wel geformuleerde vragen - deze conclusie met die van den heer *de Waard* tot een geheel te verenigen.

Erkend wordt dus, dat terwille van een gezonde evolutie de mogelijkheid open moet blijven voor concurrentie op de indische markt van gelijkwaardige nederlandse importartikelen; ook de invoer van buitenlandse goederen dient te worden toegelaten, ten einde de afzet van Indië's agrarische producten naar de importerende landen niet te belemmeren.

Wat Nederland betreft, dient te worden gestreefd naar een politiek, die de belangen van beide gebiedsdelen over en weer zoveel mogelijk bevordert. Daarom is het onvermijdelijk, dat Indië, om de invoer van nederlandse goederen te handhaven, daarmede bij zijn stelsel van nijverheidsbevordering welbewust rekening houdt. Over de vraag, hoe en door welk orgaan deze coördinatie zal plaats moeten vinden, zwijgt het rapport echter.

Afgezien van fiscale doeleinden, mag alleen dan worden afgeweken van het beginsel, dat tussen de delen van het koninkrijk lage rechten zullen gelden, wanneer het behoud van een bestaande of de steun aan een opkomende tak van nijverheid zulks vereist. Contingenteringen moeten in dezelfde geest worden gehanteerd (vgl. de hogervermelde voorstellen der commissie nopens de halfkunstzijden en katoenen sarongs en het bier). Daartegenover zou dan in de toekomst bij de vestiging van bedrijven in Nederland rekening moeten worden gehouden met bestaande of mogelijke bedrijven in Indië.

Voorts heeft de commissie de wens uitgesproken, dat, wanneer een bepaalde bedrijfstak in aanmerking komt om in Indië te worden ontwikkeld in een richting, waarbij westers kapitaal en een westers-technische staf diensten kunnen bieden, zoveel mogelijk aan nederlands initiatief gelegenheid zal worden geschonken zich daarop toe te leggen. Deze taak zou het best behartiging vinden door oprichting enerzijds van een industriestudie-syndicaat in Indië ter bevordering van de indische grootindustrie en eventueel ook van de middenindustrie en andere daarvoor geëigende industriële objecten, anderzijds van een industrie-financierings-syndicaat in Nederland ter bevordering van de deelneming in die industrieën van nederlands kapitaal

en nederlandse ondernemingsgeest. De regering zou de totstandkoming daarvan moeten bevorderen en eventueel met geld moeten steunen.

Commissoriaal-particulier-studie-initiatief met wat overheidsgeld, waarin zeer uiteenlopende, zelfs tegenstrijdige belangen elkaar op de plaats rust kunnen houden - wie kan zijn verwachtingen daarvan hoog stellen? Indië heeft al enige ervaring op dit gebied: textiel, Nieuw-Guinea....

VI

Hoofdstuk IV van het rapport bevat enkele suggesties van meer algemene aard. Daartoe behoort een nauwer contact tussen het nederlands bedrijfslven en de indische markt. Dit zal kunnen worden verkregen door de sedert kort in Indië gevestigde vertegenwoordiging van het verbond van nederlandse werkgevers, mits deze geleidelijk op een zo ruim mogelijke basis wordt gesteld en relaties kan knopen tussen importeurs-handelaars in Indië en de nederlandse industrie in de meest algemene zin.

Ook aan nauwer contact tussen het departement van economische zaken in Nederland en de organen der indische regering bestaat behoefte. Verschillende landen beschikken over zulk een verbinding inzake economische belangen in de vorm van handelswaarnemers, z.g.n. trade-commissioners. Ook voor Nederland staat het belang van een dergelijke vertegenwoordiging in Indië wel vast, vooral sedert de opbouw van het indisch contingenteringsstelsel - dat naar het oordeel der commissie althans gedeeltelijk blijvend zal moeten zijn - en de daarmee samenhangende vraagstukken, waarvan de oplossing door mondeling overleg vaak beter dan door schriftelijke behandeling kan worden voorbereid. Zij vreesde echter, dat de positie van zulk een vertegenwoordiger in Indië van een nederlands departement tot complicaties, in het bizonder van staatsrechtelijke aard, aanleiding zou kunnen geven en meende daarom, dat voorshands zou moeten worden volstaan met het tijdelijk uitzenden van een ambtenaar met de opdracht om, na zich ter plaatse te hebben georiënteerd, rapport uit te brengen omtrent de regeling van de positie en de omschrijving van de taak van dezen vertegenwoordiger.

Het is te hopen, dat alsnog het inzicht zal doordringen, dat wanneer redelijkerwijs van de indische regering mag worden verlangd, dat deze bij haar beslissingen en maatregelen ten volle rekening houdt met de moederlandse belangen en behoeften, het ook redelijk is, dat deze regering over een *adviseur* beschikt, die haar terechtertijd, d.w.z. reeds bij de voorbereiding van die maatregelen en beslissingen, rechtstreeks voorlicht over de nederlandse zijde der vraagstukken. Dat die adviseur, ten einde daartoe in staat te zijn, weder rechtstreeks overleg moet kunnen plegen met het nederlandse economische departement, is evenzeer duidelijk. Thans kan zodanig overleg slechts gebrekkig, feitelijk over het hoofd der indische regering heen, in Den Haag plaats hebben. Staatsrechtelijk ligt hier geen puzzle; alleen zullen de nieuwe adviseur en de minister van economische zaken, die hem doet voorlichten en van opdrachten voorziet, als zoveel anderen, met beleid te werk moeten gaan[1)].

Grote waarde blijkt de commissie ook overigens te hechten aan versterking van het contact tussen moederland en Indië, en terecht. Teneinde in het algemeen te voorkomen, dat de gedachtenwereld, de sfeer, zich in deze rijksdelen in geheel verschillende richtingen ontwikkelt - een gevaar, dat, naar de ervaring heeft geleerd, niet denkbeeldig is - zou *periodiek* een mondelinge uitwisseling van gedachten moeten plaats hebben. De commissie verklaart wel, dat de behartiging van de economische samenwerking en de eventuële uitbouw daarvan in het algemeen aan het bestaande ambtelijke apparaat in Nederland en Indië kan worden overgelaten - een buiging voor het ministeriële woord, vermeld op blz. 51 hierboven? - doch is niettemin van oordeel, dat zich gevallen kunnen voordoen, waarin alleen mondeling overleg tussen de verantwoordelijke instanties hier en ginds de oplossing van gerezen moeilijkheden of het antwoord op nieuwe vragen zal kunnen geven. Telkens wanneer de behoefte daaraan blijkt, zullen daarom ambtenaren en toegevoegde deskundigen uit Nederland naar Indië dan wel in tegenovergestelde richting moeten reizen - in het laatste geval ook personen van inheemse landaard. Het destijds beraamde, sedert volbrachte bezoek aan Indië van de heren *Hart*, *Kaag* en *de Waard* beschouwde

1) Vgl. ‘Op weg naar een indische regering’ in Koloniale Studiën van Oct. 1937, blz. 471.

de commissie slechts als *een eerste stap* in de door haar gewenste richting. Zulke reizen en daarmee gepaard gaande besprekingen zouden in zekere zin een voortzetting zijn van haar werk, zodra zij van haar taak zou zijn ontheven.

In het nu volgend vijfde hoofdstuk over mogelijke andere terreinen van samenwerking, debatteert de commissie welhaast doorlopend met haar medelid Dr. *J.W. Meijer Ranneft*. Ook deze heeft zich buiten de commissie en wel in de reeds genoemde September-aflevering van het Koloniaal Tijdschrift 1937, blz. 553/556 uitgesproken. De schrijver noemt daarin de hoger vermelde tijdschriftartikelen van zijn medeleden *van Poll* en *de Waard*. De denkbeelden van eerstgenoemde gaan z.i. de krachten der commissie te boven, de tweede heeft, door alleen de goederenimport van Nederland in Indië te bespreken, zich te zeer beperkt: onbesproken bleef de nauw daarmee samenhangende import van Indië in Nederland alsmede de mogelijkheid, dat dit laatste gebiedsdeel een deel van zijn werkloosheidsuitgaven zou besteden aan het leveren van goedkope artikelen (katoentjes!) aan Indië. Doch ook, wanneer men deze factoren wel in de rekening betrekt, leidt de zelfstandige behandeling van de goederenruil, los van het algemene vraagstuk der verhouding Indië-Nederland, z.i. tot een al te fragmentarische beschouwing; deze kan geen objectieve basis verschaffen voor een oordeel over de vraag, of de verschillende maatregelen, die genomen zijn en wenselijk worden geacht, wel voldoende recht laten wedervaren aan de *wederzijdse* belangen. Daarom beveelt hij een ‘do ut des’-politiek aan: bij elke maatregel ten bate van het ene rijksdeel worde tegelijkertijd een tegenmaatregel ten voordele van het andere genomen. Men behoeft dan over het verleden niet verder te twisten.

In de commissie heeft de schrijver deze gedachten nader aangedrongen; het moest z.i. mogelijk zijn, dat een vermogend, goed toegerust en ver ontwikkeld land als Nederland, dat ook een groot consumptieland is, en een land als Indië, elkaar vrij veel bieden; bij de door hem aanbevolen politiek krijgen beide partijen er belang bij zich ten behoeve van elkaar lasten op te leggen, teneinde een contra-prestatie te verkrijgen, waarin zij elk voor zich een compensatie of meer dan dat zien. Wil dit stelsel goed werken, dan zal aan de indische regering de zelfstandige beslissing over het al dan niet aanvaarden der transactie moeten wor-

den gelaten en daarin zou de betrekkelijke zelfstandigheid van Indië naar buiten spreken, waardoor het aanvaarden van het aan de transactie verbonden offer zou worden vergemakkelijkt.

In tegenstelling met den voorsteller, zag de commissie echter in een zodanige politiek veeleer een gevaar dan een stimulans voor de samenwerking. De onderhandelingen zouden daardoor al te zakelijk worden, zoals bij dergelijke besprekingen met het buitenland het geval pleegt te zijn; zij worden te moeilijk, omdat de contraprestatie maar hoogst zelden dadelijk afgepast te vinden zou zijn. En de juiste staatsrechtelijke verhouding tussen de rijksdelen zou verloren gaan: daar Indië en Nederland delen van een eenheid zijn, zal er steeds één - moederlandse - instantie moeten zijn, die uiteindelijk in dergelijke vragen van staatsbelang beslist.

Wij scharen ons hier aan de zijde der commissie: bij een verdere uitbouw van Indië's economische toerusting, waarbij alleen het moederland afdoende kan helpen, staan voor Indië zo grote belangen op het spel[1)], dat van een bemoeilijking van dit proces door het stellen van de eis van ‘gelijk oversteken’ geen sprake zal kunnen zijn. Natuurlijk moet een billijk verdelen van de voordelen daarbij voorop staan, doch dit kan alleen worden verkregen door volledige ontwikkeling van het onderling overleg en een daarop gerichte differentiatie van de bouw der centrale indische organen.

In haar laatste hoofdstuk (VI: slotbeschouwing) overziet de commissie nogmaals het veld harer werkzaamheid; zij meent te mogen constateren, dat daarop belangrijke resultaten zijn bereikt.

Ten opzichte van het handelsverkeer tussen Nederland en Indië is zij van oordeel, dat de ongerustheid over bevoordeling van een der beide gebiedsdelen geluwd is. Ook in Indië heeft men h.i. geleidelijk het gevoel gekregen, dat met succes gestreefd wordt naar een redelijk evenwicht der wederzijdse prestaties. Van hoeveel belang dit is in verband met het juist besproken punt, is duidelijk.

Eenstemmig blijkt de commissie voorts van mening, dat binnen de door de regering aangegeven richtlijnen door haar geen

1) Koloniaal Tijdschrift van Juli 1937, blz. 340/342.

verder resultaat van groot belang was te bereiken. Slechts enkele punten stipt zij aan, die in aanmerking komen nader te worden bestudeerd door de daartoe aan te wijzen ambtelijke instanties en wel.

a. voor de afzet van producten binnen het koninkrijk: de tariefpolitiek en de eventuele instelling van differentiële rechten; de eventuele verlening van uitvoerpremies of andere steun door Nederland, teneinde ten behoeve van Indië de prijzen van nederlandse goederen laag te houden, en de werkverruiming in Nederland te bevorderen; het vrachtenvraagstuk tussen de rijksdelen;

b. voor de nijverheidsbevordering in Indië: het stimuleren van nederlandse kapitaalinvestatie in Indië;

c. voor de afzet in het buitenland van binnen het koninkrijk geproduceerde goederen: het stimuleren van de afzet en ook van de verwerking van deze goederen in het buitenland, en in dit verband, het uitbreiden van de consulaire dienst.

VII

De commissie, bijeengeroepen om het vraagstuk der imperiale economische samenwerking te ‘liquideren’, heeft een groot werkplan achtergelaten, dat juist door de nauwgezetheid, waarmee zij haar taak heeft opgevat, vertrouwen moet wekken. Er is geen reden tot ontevredenheid. Het plotseling geestdriftig aanvatten van een grootse taak ligt niet in onze volksaard, maar van vasthouden en doorzetten kunnen wij meepraten. En een aansporing hiertoe staat, voor wie goed verstaat, welhaast op iedere bladzijde van het rapport te lezen.

Er *wordt* dan ook doorgewerkt.

Een ander geluid dan vroeger klinkt al uit de memorie van antwoord op de algemene beschouwingen over de aanhangige rijksbegroting:

‘Onder de middelen der positieve welvaartspolitiek rekent de Regeering stellig de economische samenwerking tusschen Nederland en de overzeesche gebiedsdeelen, in het bijzonder Nederlandsch-Indië. Deze samenwerking neemt een ruime plaats in in de economische politiek van het Rijk. Dezer dagen kan een missie, die te dien einde intensief overleg gepleegd heeft

met de autoriteiten in Nederlandsch-Indië, terugverwacht worden. Alhoewel zulks wellicht overbodig is, wenscht de Regeering er hier nog eens met nadruk op te wijzen, dat een nauw contact, ook op economisch gebied, tusschen beide gebiedsdeelen niet alleen van de grootste beteekenis is voor onze welvaart in de toekomst, doch dat de bestaande welvaart van het geheele Rijk voor een groot deel voortspruit uit deze van oudsher bestaande banden'[1].

Ook een door den minister-president verrichte acrobatische toer mag in dit verband worden vermeld:

'De macht van de feiten heeft mij inderdaad er toe gebracht om mijn meening op dit punt niet te herzien voor wat de theoretische conceptie betreft, maar voor wat de practische mogelijkheden betreft.

Ik ben nog altijd een overtuigd vrijhandelaar, maar - zooals in de Memorie van Antwoord staat - om vrijhandel te beoefenen moet men internationaal partners hebben. Ik heb het enkele jaren geleden op deze wijze uitgedrukt. Wanneer ik van de eerste étage van mijn woning naar beneden ga, dan gebruik ik gewoonlijk de trap; dat is een normale weg om naar beneden te gaan. Maar wanneer die trap in brand staat, dan aarzel ik niet om langs den gootpijp mij naar beneden te laten zakken.

Zoo is het op het oogenblik ook'[2].

Voorts zijn de heren Mr. *Hart*, Prof. *Kaag* en *de Waard*, na volbrachte arbeid, uit Indië teruggekeerd, en, mag men afgaan op de dagbladberichten, niet onvoldaan.

Een telegram uit Inië van 27 October j.l.[3] deelde weliswaar mede, dat de voorstellen tot oprichting van een industrie-studiesyndicaat en van een industrie-financierings-syndicaat waren opgegeven. Doch dit was geen slot: nieuwe voorstellen ter zake waren bij de indische regering ingediend. Een verbeterde editie van de plannen der commissie-Rutgers, ontdaan van wat deze (vgl. hoger blz. 61) minder aantrekkelijk maakte? Men zou geneigd zijn het af te leiden uit een passage in de memorie van antwoord, met betrekking tot de aanhangige rijksbegroting

1) Bijlagen IIe K. 1938/1939, A., 2 I. 5, blz. 34.
2) Handd. IIe K. 1938/1939, blz. 217.
3) Telegraaf 28 October j.l. ochtendblad 3e bl.

door het departement van economische zaken ingediend[1]:

'De ten aanzien van de economische samenweking tusschen Nederland en Nederlandsch-Indië bestaande mogelijkheden worden geregeld onderzocht, terwijl de verdere uitbouw dezer samenwerking alle aandacht heeft. *Een beslissing op desbetreffende voorstellen zal spoedig worden genomen*'.

Een bevestiging van dit vermoeden verschaft wellicht het door Mr. *Hart* op 2 November j.l. bij zijn terugkeer in het moederland verleend interview[2]:

'Het doel van onze reis is meer te beschouwen als een poging om dit overleg (sc. over de economische samenwerking) nog verder uit te bouwen en te systematiseeren. Daarin zijn wij - naar onze meening - zeer goed geslaagd en onze indruk is, dat men ook in Indië uiterst tevreden is over de verkregen resultaten....

Hoe de nauwere samenwerking tusschen Indië en Nederland tot uiting zal komen, kunnen wij natuurlijk nog niet met zekerheid zeggen. Wij hebben te Batavia regelmatig op het departement van Economische zaken vergaderd onder leiding van den heer Van Mook, het hoofd van het departement. De conclusies, waartoe wij gekomen zijn, zullen nu èn hier èn in Indië aan de regeering worden voorgelegd. Zoolang de minister van Koloniën en de gouverneur-generaal hun oordeel nog niet hebben geveld over de voorstellen, blijven die min of meer officieus'.

Hoe bemoedigend dit alles echter ook moge klinken, tot het bereiken van grote resultaten is méér nodig.

Sterker dan tot nog toe, zal men hier en overzee groot-nederlands moeten leren zien en denken.

Hoe het er hier mee staat, spreekt uit de klacht der commissie-Rutgers, dat in haar vergaderingen meermalen het gevoel tot uiting kwam, dat de hoogste regeringsinstanties bij de behandeling van voorstellen der commissie haar beslissing te zeer afhankelijk stelden van overwegingen, die uitsluitend betroffen de aan haar toevertrouwde departementale belangen, zonder daarbij aan het belang van de economische samenwerking met Indië voldoende recht te doen wedervaren.

1) Telegraaf 27 November j.l. avondblad 2e bl.
2) Telegraaf 2 November j.l. avondblad 2e bl.

En in Indië? Het is er weinig beter, want men moge daar te lande minder bang zijn voor tocht en dus minder schotjes nodig hebben, voor een *belangen*gemeenschap, die het koninkrijk omvat, hebben maar weinigen, ook onder de hooggeplaatsten, oog. Hoe zouden zij ook?

Dat Indië aan Nederland dient op te brengen: aflossing van schuld, remuneratie voor verstrekte kapitalen (dividenden en renten) en voor bewezen diensten (pensioenen), is en was zonder meer duidelijk. Doch voor het overige werden ieders oren gevuld met het bekende, als staatkundige doelstelling al sedert jaren versleten, doch niettemin in parlementaire en sommige intellectele kringen nog zo geliefde slaapliedje[1] der nederlandse onbaatzuchtigheid. Er viel dus verder niets te geven door Indië, hoogstens iets - of veel - te vragen.

Propaganda voor partnership met 'square deal' aan beide zijden ware vruchtbaarder geweest. Dan had de gedachte van een werkgemeenschap Indië-Nederland met zegenrijke resultaten voor beide staatsdelen gemeengoed kunnen worden. Doch dat er, op zodanige grondslag, ook door Indië iets voor het moederland zou kunnen worden gedaan, is aan en in Indië nooit gevraagd of uitgelegd, anders dan, toen de nood aan den man kwam, met een snauw en een grauw. Dit moèt en kàn anders worden. Het is een der verdiensten van het rapport daartoe een weg te hebben gebaand. In wijde kring zal het inzicht kunnen en moeten worden gewekt, dat wij ons dienen voor te bereiden op een georganiseerde goederenruil tussen de volken waarbij Nederland alleen niets of weinig te bieden heeft en Indië er iets beter voorstaat, doch uiterst kwetsbaar blijkt. Voor de gezamenlijke opbouw ener economie, waardoor voor beide partijen de deelneming aan een nieuw wereldruilverkeer, op de grondslag van sterker economische weerbaarheid en geringer kwetsbaarheid, wèl mogelijk zal wezen, zijn de beide landen, het nu nog kapitaal- en intellectrijke, doch grondstoffen-arme en overbevokte Nederland en het kapitaal- en intellect-arme doch grondstoffenrijke en ruimtebiedende Indië, wel degelijk complementair. Samenwerking is voor beide volkshuishoudingen, als zij zelfstandig willen blijven, niet alleen de aangewezen, maar zelfs de *enige* weg[2].

1) 'Indië en Nederland' in Koloniaal Tijdschrift van Juli 1937, blz. 340/342.
2) Haagsch Maandblad van Juni 1937, blz. 560/561.

Of wij dan uit deze nieuwe leer de consequenties *werkelijk* zullen kunnen trekken, zal afhangen van de mate der krachtinspanning, waartoe onze huidige staatsinstellingen nog in staat zullen blijken.

J.J. SCHRIEKE
Leiden, November 1938.

Psychologie van de Mexicaan

Een wijsgeer beoordeelt zijn landgenoten

Wat weet men in Europa van México met zijn vulkanische onrust en zijn onophoudelijke revoluties? En wat van het belangrijkste product van het land, van de mexicaanse mens? Men kent het prettige bravour van de film ‘Viva Villa’, - Martín Luís Guzmàn die bezig is aan een uitvoerig boek over Pancho Villa, met wie hij jarenlang heeft opgetrokken, vertelde mij dat de caudillo heel anders was dan de film hem typeert, - en in het gunstigste geval kent men ook nog Eisenstein's ‘Storm over México’, prachtig van natuurschildering, pathetisch en.... onsamenhangend. In de films komt de psychologie van de mexicaanse mens al heel weinig tot haar recht. In de romans die de markt overstromen, is dat zelden beter; zelfs niet in de beste. ‘The plumed serpent’ van D.H. Lawrence, een boek dat ik om vele redenen bewonder, bevat omtrent de mexicanen slechts esoterische waarheden; het oog van de dichter is als dat van de diepzee-vissen, het ziet op essentieel andere wijze dan dat van gewone aardbewoners; het geeft een vervormd beeld, ofschoon in hoge mate adaequaat. En ‘The woman who rode away’ is slechts een fantasie, tegen een fantastisch-geconstrueerd décor van México. Men leert de werkelijke karakteristieken van een volk ook eerst na jarenlange omgang kennen, en zelden getroosten schrijvers zich de opofferingen van zulk een langdurige omgang. Het zouden de mexicaanse romanciers kunnen zijn, die ons de geheimen van zulk een incomfortabel land onthullen. Doch zover is men nog niet; de mexicaanse romankunst verkeert nog in statu nascendi. Zij moeten de werkelijkheid van het land nog leren zien; ik ken geen drie mexicaanse romanschrijvers die daartoe al op bevredigende wijze in staat zijn.

Zo moeten wij tenslotte bij de wijsgeren en psychologen terechtkomen, om tenminste enigszins ‘objectieve’ waarheden te vernemen. Keyserling heeft in zijn Zuid-Amerikaanse meditaties treffende waarnemingen vastgelegd; de beschouwingen die hij daaraan heeft vastgeknoopt, schijnen echter van minder belang. Wat hij zegt, slaat overigens meer op Latijns-Amerika in het algemeen, dan op México in het bizonder. En hetzelfde geldt ook van André Siegfried's uitstekende studie van het Zuidelijk continent, die in klaarheid en doordringingsvermogen zijn bekender werk over Noord-Amerika evenaart.

Beide schrijvers echter zagen met europese ogen, hetgeen in vele opzichten natuurlijk een voordeel, maar in vele andere ook weer een nadeel is. Immers deze soort van ‘Völkerpsychologie’ is nauwelijks compleet te denken zonder een grote dosis ‘zelfschouw’. Wat dus hier op neer komt, dat men de laatste onthullingen van het mysterie eerder van de Amerikanen zelf, dan van vreemdelingen verwachten mag.

Het kan dan ook niet verwonderen, dat de opmerkelijkste dingen over de mexicaanse psyche tot nu toe gezegd zijn door twee mexicaanse wijsgeren, die beide typische vertegenwoordigers van hun land zijn. Een van hen, - de bekendste, - is José Vasconcelos, ex-professor, ex-minister van onderwijs, excandidaat voor het presidentschap, thans in vrijwillige ballingschap als schrijver levend (dus ook ex-balling), wiens getuigenis wij juist vanwege dit vele ‘ex’ moeten wraken, hoe interessant hij ook verder als persoonlijkheid is. Hij had een übermensch moeten zijn om zonder ressentimenten te kunnen oordelen over zijn vaderland, waarmee hij niets meer wil te doen hebben. Bovendien is zijn eenzijdigheid en chauvinisme even bekend als zijn goede eigenschappen. Zijn stokpaardje is, dat alle goede kwaliteiten in de Mexicaan afkomstig zijn van diens spaanse voorouders, terwijl alle slechte van ‘Huichilobos’, de aztekische krijgsgod stammen, en dus van indiaanse herkomst zijn. Een van de boekdelen van Vasconcelos' autobiografie die in de laatste jaren bezig is te verschijnen, draagt de titel van ‘Ulisses criollo’, - de creoolse Ulysses, - en dat woord ‘creools’ drukt bij hem meer misprijzen en zelfs verachting uit, dan geloof in de rassenvermenging die aan zijn volk, en aan dat van geheel Amerika het aanzijn gegeven heeft. Zijn opvattingen in deze lopen,

evenals zijn politieke meningen, merkwaardig parallel met die van de ‘arische’ nationaal-socialisten.

Rest het oordeel van de man, die ik hier als kroongetuige zou willen aanvoeren, en wiens gematigd oordeel en wijsgerige evenwichtigheid ik in onze persoonlijke omgang heb leren kennen. Het is dat van de nog jonge filosofie-professor aan de Universiteit van México, dr. Samuel Ramos, een van die bescheiden en gesloten figuren welke zeldzaam zijn in het lawaaierige, van de ene dag in de andere levende Latijns-Amerika; zeldzaam ook om hun veelzijdige oriëntatie en de oprechte waardigheid waarmee zij hun moeilijk standpunt innemen ‘au dessus de la mêlée’.

Samuel Ramos is een fenomenoloog, die aan vele europese universiteiten gestudeerd heeft, en wiens aanleg daardoor in staat gesteld is zijn eigen land tijdens de jaren van terugkeer met de nodige ‘objectiviteit’, - dat is: zonder overschatting en zonder onderschatting te beoordelen.

Dit oordeel, zeker niet aangenaam of vleiend voor zijn landgenoten, heeft hij neergelegd in een boek getiteld ‘El perfil del hombre y de la cultura en México’, dat een viertal jaren geleden verschenen is (Imprenta mundial, México 1934) en dat ondanks alle beroering die het heeft teweeggebracht, of misschien juist tengevolge daarvan, thans al moeilijk meer verkrijgbaar is. Voor de critische lezer is het merkwaardigste aan de schrijfwijze van dit boek, dat de rustige, koele toon waarin het is gehouden, toch nog het gevoel van smartelijke beklemming laat bespeuren, dat de schrijver moet beheerst hebben bij het formuleren van de resultaten van zijn onderzoek. Want uiteraard is de diepste kern ervan een zelf-onderzoek geweest, en moest het strenge oordeel over het volk waartoe hij behoort, ook een zelfbeoordeling zijn. Dat Ramos hiervoor niet terugschrikt is, (zijn moed herinnert aan die van Martín Luís Guzmàn bij diens beschrijving van politieke karakters in zijn romans), en het aangedurfd heeft zulke pijnlijke en persoonlijke waarheden onder het oog te zien, dankt hij m.i. meer nog dan aan zijn wijsgerige scholing, aan zijn grondige kennis van de verschillende psycho-analytische methoden, die hem gemaakt hebben tot een ‘averti de l'inconscient’, - tot iemand die de voetangels en klemmen van zijn eigen innerlijk maar al te goed kent.

Hoe luidt nu zijn analyse van de Mexicaan?

PROF. DR SAMUEL RAMOS, *Mexico*

Begrijpelijkerwijze gaan in een résumé veel van de finesses verloren, die nodig zijn om een goede psychologische beschrijving de onontbeerlijke behoedzaamheid en algemene geldigheid te verlenen. Ook op de argumentatie die hier achterwege blijft, komt het voor een goed deel aan. Doch de conclusies waartoe Samuel Ramos geraakt, zijn voor zover ik het vermag te beoordelen, maar al te juist. En dat is de hoofdzaak.

Zijn grootste fout, zegt hij, heeft de Mexicaan begaan bij zijn haastig overnemen van vreemde cultuurgoederen, tussen twee revoluties in, na de onafhankelijkheidsstrijd die een einde maakte aan het koloniale bewind. In die omstandigheden vond hij geen tijd tot assimilatie, en stelde hij zich tevreden met nabootsing. In de overgenomen vreemde cultuur had hij noch geloof, noch vertrouwen, hetgeen vóór alles leidde tot zelf-kleinering. De revoluties zelve waren de consequenties van de breuk welke lag tussen de mooi-geformuleerde 'wetten', die slechts op een wilde imitatie berustten, en de 'realiteit', die aan haar eigen wetmatigheid gebonden, bijna altijd illegaal moest zijn. Dit laatste staat zeker voor een goed deel op rekening van het mexicaanse individualisme dat van Spaanse herkomst is, en dat in Latijns-Amerika aanvankelijk geleid heeft tot de formatie van allerlei kleine 'Spanje's'.

Dan is er natuurlijk ook het grote conflict tussen de complexen die te danken zijn aan de inlandse geboorte, (de meeste moeders waren autochtoon), en andere, afkomstig van de spaanse cultuur, die gewoonlijk van vaderszijde is ingevoerd. Kenmerkend voor het indiaanse element is het conservatisme, dat het duidelijkst in de kunst valt waar te nemen. De indio is geen kunstenaar, maar een begaafd vakman, die op kunstige wijze traditionele vormen weet te herhalen en na te bootsen. Samuel Ramos spreekt dan ook met recht van het 'egypticisme' van de inboorlingen-kunst.

De veranderingen in het mexicaanse cultuurleven werden ingevoerd door een dynamische minderheid van Spanjaarden en andere vreemdelingen. Bij de vermenging der rassen is de breuk ontstaan in de cultuur, waaraan Mexico tot op heden nog laboreert.

Geheel in tegenstelling met Vasconcelos stelt Samuel Ramos vast, dat het de mesties geweest *i*s, die in de vorige eeuw het best de situatie heeft gevat. Het terrein van diens voorkeur was, en is

nog: de politiek! Daarbij werd hij in zijn afweer van Spanje geleid door zijn bewondering voor Frankrijk, zodat het deze republiek was, en niet het politiek meer geavanceerde Engeland, dat in staatkundig opzicht werd nagebootst. Het franse positivisme kwam de oude religie op eigenaardige wijze vervangen; men aanvaardde niet de geest maar de letter, wat weer kenmerkend is voor nabootsing die de plaats van assimilatie inneemt. Sindsdien wordt México beheerst door het fetichisme van de woorden. Men heeft er bijvoorbeeld steeds gesproken van de Grondwet, die niettemin dagelijks verkracht werd. Dit is trouwens een algemeen verschijnsel in Amerika; de republieken zijn er zeer 'latijns', doch ze missen een innerlijk leven en brengen noch lyrici, noch mystici voort. Hun uiterlijk leven is er echter des te brillanter om, en Keyserling heeft al vóór Ramos opgemerkt, dat het aan een grote mate van 'raffinement' te danken is, dat men Frankrijk hier zo goed heeft kunnen aanvoelen.

Wanneer Samuel Ramos tot een beschouwing van de meer intieme zijde der mexicaanse psyche wil komen, put hij zich eerst bladzijdenlang uit in verontschuldigingen, dat hij dit thema aanroert. Dat is al heel betekenisvol voor deze psyche en haar bizondere eigenschappen! Het is dan ook het minderwaardigheids-complex dat volgens hem het sterkst tot uiting komt bij het onafhankelijk geworden volk van México. Dit is het typische euvel van een 'jong volk'. De mexicaan *is* niet inferieur, - Ramos is een te goed filosoof om dat van welke natie ook te willen beweren, - maar hij *voelt* zich inferieur, en dat is al genoeg. Dit inferioriteitsbesef maakt hem ook zo overgevoelig voor critiek; een enkele blik in de hedendaagse dagbladpers van het land is trouwens voldoende om dit onmiddellijk te laten bemerken. Op alle, nog zo welgemeende critiek uit het buitenland wordt hatelijk gereageerd. Men verwacht slechts bewondering, omdat men aan zichzelf twijfelt. Het minderwaardigheidsgevoel brengt ook de opvallende verheerlijking van de mannelijke 'potentie' mee, die hier vooral onder de lagere bevolking gangbaar is. Zoals in de middenstand het wantrouwen uit onmacht, en bij allen het gebrekkig zien van de realiteit, het vluchten in lege formules en in een zinloos formalisme. Ook dit brengt een algemeen wantrouwen mee, dat niet 'principieel' is, want de Mexicaan houdt er geen principes op na, maar irrationeel. Hij

is de verpersoonlijkte negatie, maar desniettemin allesbehalve een idealist.

Allen werken slechts voor het onmiddellijk heden; de Mexicaan kent geen ‘toekomst’.... uit wantrouwen! Dientengevolge is zijn wereld chaotisch en voert hij zijn strijd in het wilde weg. Niemand neemt zich tijd voor een jarenlange systematische opbouw van iets met toekomstwaarde. Ikzelf kreeg al gelegenheid op te merken, dat iedereen hier een ‘ex-’ is. (‘Un ex sin éxito’, - zonder succes).

Ook de overgevoeligheid welke hier symptomatisch is, wortelt in wantrouwen. En daardoor ontstaat weer voortdurend ruzie; men verkeert in onzekerheid omtrent zichzelf, vindt geen innerlijke harmonie, toont zich nerveus, slecht gehumeurd, wordt snel toornig en violent. Zo vormen zich de uiterlijke kentekenen van gepassioneerdheid, agressiviteit, krijgshaftigheid uit zwakheid. Terwijl de algemene vitaliteit van de Mexicaan toch zwak is.

Dit geldt het meest van al voor de brede volksmassa, waarbij een uitzondering gemaakt moet worden voor de 7 millioen nog ‘zuivere’ indianen, die zoals Samuel Ramos het treffend uitdrukt, een zwijgend koor vormen bij het mexicaanse drama; hun functie is vooralsnog uitsluitend die van een catalysator.

De burgerij uit deze eigenschappen het liefst in een nogal querulant nationalisme. In zijn aangeleerde zelfbeheersing introverteert de burger, om zijn wens-Ik te laten overheersen bij de indruk die hij naar buiten wil maken. In werkelijkheid doet hij echter niets om het reële Ik aan het wensbeeld te doen beantwoorden; hij speelt slechts comedie. Daarom kent de mexicaanse burger ook geen verering; hij aanvaardt gaarne de kwalificatie van ‘individualist’ en is het sterkst in zijn negatieve critiek op anderen.

De natie als geheel voert voorlopig nog een strijd tegen haar eigen bestemming. Nog steeds domineert de Kerk steden en dorpen, niet slechts in hun silhouet. Maar innerlijk huldigt de Mexicaan alleen een zeer abstract Katholicisme: zonder God, zonder kerken, zonder dogma's. Door het positivisme is een vergoddelijking ontstaan van de wetenschap. Maar er wordt nog geen werkelijke wetenschap gecreëerd; de Mexicaan staat nog tussen Kerk en heidendom, het positivisme werkt hier eerder als ‘negativisme’.

Dit alles klinkt niet bepaald vleiend, en ook niet al te hoopvol. Toch ziet Samuel Ramos meer en meer verbetering komen in de laatste jaren, en geeft hij goede richtlijnen aan voor onderwijs en volksopvoeding, die zullen moeten leiden tot een soort van nationale karaktervorming. De veelvuldige mislukking van alle nabootserij voert tenslotte toch tot de cultus van het werkelijk eigene. Dan zullen ook de ressentimenten tegenover al het buitenlandse wegvallen, en zal Mexico in staat zijn tot een grondige assimilatie van die westerse cultuurwaarden welke bruikbaar zijn voor land en volk. Er heeft nog geen oordeelkundige selectie van de europese cultuur plaatsgevonden; dat is thans de eerste taak die aan de orde komt.

Tot zover de mening van de moedige mexicaanse professor, een mening die de rustigste en best-georiënteerde geesten hier hebben moeten onderschrijven, en die men dagelijks aan duizend kleinigheden van het openbare en het particuliere leven kan verifiëren. Een dergelijke mening te vormen en te uiten, is een daad van niet geringe geestelijke moed en zelfcritiek geweest. Ik ken geen analoog werk van een hollands schrijver over Holland, en een Samuel Ramos zou het tussen onze zelfverzekerde dijken en duinen zwaar te verantwoorden krijgen. Zijn manmoedigheid en klaar inzicht zijn waarborgen voor de positieve zijde van het mexicaanse volkskarakter, dat hij toch ook representeert. Een ‘jong’ volk bezit al de mogelijkheden en onmogelijkheden van een kind. Het is zeker dat Latijns-Amerika, en México in het bizonder, in de toekomstige wereldconstellatie een steeds grotere rol zal gaan spelen; wanneer het eens tot volle wasdom geraakt, zal de karakterschets van volk en individu stellig ook veel meer positieve elementen kunnen bevatten, dan thans nog het geval is.

ALBERT HELMAN

Het Arabische nationalisme

De nationalistische golf, die sedert eenige jaren over ons continent met voordien niet gekende hevigheid is komen bovendrijven, is thans ook tot een der sterkste krachten in het politiek, cultureel en economisch leven der buiten-europeesche volken geworden. Ook daar is de wensch naar bevrijding uit het europeesch imperialisme versterkt, zoodat daar nu de overheerschende invloed van Europa ernstig bedreigd raakt. De verhouding der europeesche groote mogendheden tot Turkije is gewijzigd, sedert Mustapha Kemal de nationalistische gevoelens van het Turksche volk had aangewakkerd. Nog veel grooter zal de beteekenis zijn van het nog in ontstaan verkeerende nationalisme der Arabieren. In handen der arabische volken bevinden zich de voornaamste land- zee- en luchtverbindingen naar het midden en verre Oosten, belangrijke commercieele en strategische posities in de Middellandsche en de Roode Zee, de rijke petroleumbronnen van Irak en de pijpleidingen van de Perzische petroleum. Zou dit alles ooit onder toezicht der Arabieren komen - en het zou verkeerd zijn, deze mogelijkheid geheel uit te schakelen - dan zal het met de Westersche hegemonie over deze landen gedaan zijn. Verleden jaar moest de toenmalige Engelsche minister van Buitenlandsche Zaken, Anthony Eden, voor den Volkenbond toegeven, dat de vijftien jaar lang in Palestina gevoerde politiek thans ‘tengevolge van de ontwikkeling van de arabisch-nationale beweging als mislukt moet worden beschouwd’. Hiermede heeft het arabische nationalisme zijn officieele herkenning als wereldpolitieken factor verkregen.

Het arabische nationalisme heeft zijn oorsprong niet in de gebeurtenissen in de oorlogs- resp. naoorlogsjaren of in het initiatief van enkele personen en partijen. Weliswaar heeft de teleurstelling in arabische kringen over de vredesverdragen,

hebben de fouten, die de Westersche mogendheden hierbij hebben begaan, en voorts de successen van het kemalistische nationalisme en de voorbeelden uit de recente geschiedenis van Europa het arabische nationalisme bevorderd, maar zijn begin en gestadige groei liggen verder terug. Wij kennen twee oorzaken voor dit nationalisme, die met elkaar niets te maken hebben: de eerste is de religieus-puriteinsche strooming onder de Bedoeinenstammen in het binnenland van Arabië, die in het midden van de achttiende eeuw in de door Mohammed-Ibn-Abdoel-Wahab verkondigde leer van het Wahabisme haar uiting gevonden had. Deze leer beschuldigde het ottomaansche Sultan-Khalifaat van de profanatie der oorspronkelijke geloofs- en moraalvoorschriften, zooals de Koran die gegeven had, en verlangde naar den oud-islamietischen eenvoud en naar de oprichting van een zuiver arabisch-theocratischen staat naar het voorbeeld, dat de profeet en zijn eerste opvolgers hebben gegeven. Slechts met moeite konden de turksche heerschers de gedurige opstanden der gefanatiseerde Wahabieten bedwingen. De idee, die uit Abdoel Wahab's leer voortspruit, wordt in het hedendaagsche rijk van koning Ibn-Saoed in zekere mate verwezenlijkt.

Als tweede oorzaak voor het arabische nationalisme moet de geestelijke strooming worden genoemd, die eerst in Beiroet, daarna ook in andere arabische steden werd waargenomen. Te gelijk met de studie en de verspreiding der klassieke taal en poëzie verschenen verscheiden boeken over de arabische geschiedenis en nationale drama's; - de eerste nieuw-arabische scholen, couranten en clubs werden toen in het leven geroepen. ‘Wij willen werken tot het einde onzer energie en kracht, wij zijn bereid onze jeugd en ons leven te offeren, om onze beschaving en ons volkskarakter te beschermen en tot groei te brengen’, leest men in een syrisch pamflet, dat tegen het einde der vorige eeuw tot bestrijding van alle turksche en europeesche invloeden verschenen is. Toen was het doel nog de verwezenlijking van politieke wenschen binnen de grenzen van den turkschen staat, doch spoedig zou een meer radicale strooming de overhand verkrijgen, die de volledige onafhankelijkheid der arabische provinciën beoogde. Een proclamatie van de arabisch-patriottische liga uit het jaar 1905 eischte een arabisch rijk ‘van Euphraat

en Tigris tot de landengte van Suez, van de Middellandsche Zee tot de golf van Oman, en wel in den vorm eener constitutioneele monarchie onder een arabischen sultan.' Acht jaar later werd te Parijs door een aantal jonge politici en schrijvers - waaronder de tegenwoordige syrische premier Djemil Mardam Bey en de iraksche minister van buitenlandsche zaken Es Suweidi - een eerste pan-arabisch congres bijeengeroepen, waaraan afgevaardigden uit den Libanon, uit Syrië, Irak, en Hedjas deelnamen. Hoewel de toen aangenomen resoluties om politieke redenen in tamelijk voorzichtige bewoordingen vervat waren, blijkt uit later gepubliceerde correspondenties, dat er tusschen dit congres en de geheime bonden, die toen reeds in alle arabische landen verrezen waren, een nauw verband bestond. Deze bonden vereenigden de met de turksche heerschappij ontevreden emirs en sjeiks van Hedjas, Nedjed en Djebel Sjammar in Centraal-Arabië en van Koweit en Mohammara in Zuid-Mesopotamië.

Het streven naar nationale onafhankelijkheid heeft tijdens den wereldoorlog vaste vormen aangenomen. De Westersche mogendheden die aan hun europeesche fronten bedreigd waren, vonden in de arabische nationalisten welkome bondgenooten tegen Turkije. Geld en wapenen, uit het buitenland ingevoerd, hielpen de Bedoeinen bij hun opstandige beweging, die later den naam van 'opstand der woestijn' gekregen heeft; kolonel Lawrence was de geheime leider. In den zomer 1916 beloofde Sir Henry Mac Mahon namens de Engelsche regeering aan den sjerief Hoessein van Mekka steun bij de vorming van een onafhankelijken staat, en in November van hetzelfde jaar liet deze zich tot koning van Arabië kronen. In zijn manifest aan het volk van Arabië verkondigde hij: 'Deze dag is het grootste feest aller Arabieren. Wij hebben onzen ouden roem, ons oude rijk weer tot leven verwekt. Niemand staat boven ons als God, geen andere vlag zal over onze landen waaien dan de arabische vlag'. Op 1 October 1918 trok zijn zoon Feisal Damascus binnen; kort daarna werd hij tot koning van Syrië gekroond. Het scheen dat de wensch naar een groot-arabisch rijk eindelijk zou worden vervuld.

Zoo ver zou het echter niet komen. Frankrijk en Engeland hadden nooit bedoeld hun posities in het Nabije Oosten ten gunste van een onafhankelijk Arabië werkelijk op te geven. Door

vier diplomatieke bescheiden werd het lot van Arabië bepaald: de overeenkomst Sykes-Picot van 1916, die de gebieden tusschen de Perzische Golf, de Middellandsche Zee en den Taurus in een noordelijke Fransche en in een zuidelijke Engelsche invloedssfeer verdeelde; de verklaring van Arthur Balfour aan Lord Rothschild van 2 November 1917, waarin hij beloofde, 'de oprichting van een "national home" in Palestina voor het joodsche volk met alle kracht te bevorderen'; artikel 22 van het Volkenbondspakt, dat bepaalt, dat 'zekere volken, die tot nu toe bij het ottomaansche rijk hoorden, voorloopig als onafhankelijk kunnen worden erkend, onder de voorwaarde echter, dat een ander volk, dat door zijn middelen, zijn ervaring en zijn aardrijkskundige ligging er het best toe geschikt is, hun in naam van den Volkenbond van advies dient en behulpzaam is, totdat zij in staat zullen zijn zichzelf te regeeren'; en het besluit van San Remo van 1920, dat aan Frankrijk een mandaat over Syrië en den Libanon, en aan Engeland een mandaat over Palestina, Transjordanië en Mesopotamië toekende.

Groot was nu de teleurstelling der Arabieren en herhaaldelijk kwam het tot openbaar verzet tegen de hun opgelegde verdeeling van hun land. In het Noorden waren totstandgekomen de republieken Syrië en Libanon onder fransch mandaat, dat thans afloopt en, naar het heet, door een verdrag van 'eeuwigdurende' vriendschap zal worden vervangen. In het Oosten het koninkrijk Irak - het vroegere Mesopotamië - dat een wijziging in zijn verhouding tot Engeland reeds in 1930 kon voltrekken. In het Westen het voorloopig nog ongewijzigd van kracht zijnde engelsche mandaat over Palestina en Transjordanië. In het Zuiden het rijk van Ibn-Saoed en het rijk van imam Yahya in Jemen, die als eenige van alle arabische staten hun onafhankelijkheid van het begin af konden bewaren; en verder de engelsche kroonkolonie Aden met de haar aangesloten protectoraten over de sultanaten langs de Zuid- en Zuidoostkust van het arabische schiereiland. Van de arabische wereld maakt ook het koninkrijk Egypte deel uit, dat sedert 1914 onder engelsch protectoraat stond maar in 1922 zijn gedeeltelijke en in 1937 zijn volledige souvereiniteit verkreeg; Lybië, sedert 1911 italiaansche, Algerië sedert 1930 fransche kolonie; Tunis sedert 1880 onder fransch protectoraat, en ten slotte Marokko, dat

sedert 1912 gedeeltelijk onder fransch en gedeeltelijk onder spaansch protectoraat heeft gestaan.

* * *

Het schijnt dus, of deze arabische wereld met haar zeventig millioen zielen en met een omvang aan Europa ongeveer gelijk, door staatkundige grenzen, dynastieke belangen, buitenlandsche invloeden zoodanig verdeeld is, dat men van haar geen eensgezindheid in wil of in actie kan verwachten. Naast het zuiver arabische nationalisme bestaat een locaal patriotisme, zooals in Egypte, in Irak, in Libanon en sedert kort ook in Marokko, dat door verscheidenheid in regiem, in administratie en onderwijs, door douanegrenzen en andere factoren aangemoedigd wordt. Voor de arabische politiek is een sterke dosis opportunisme karakteristiek. Zij kan in Tunis van de kommunistische, in Palestina van de nationaal-socialistische propaganda voor haar doeleinden gebruikmaken, hier met fransche socialisten, daar met fascisten vriendschap sluiten, in Egypte de orthodoxen van de El-Azhar-universiteit, in Spanje de katholieke nationalisten van Franco en in Hedjas de puriteinsche Wahabieten de hand reiken. Dit opportunisme zal ieder die het arabische nationalisme slechts oppervlakkig kent, een verkeerd denkbeeld van zijn intensiviteit en eensgezindheid doen krijgen. Het verschil in actie reikt echter niet diep.

In dit groote gebied wonen menschen van een- en hetzelfde ras, het semietische, met een- en dezelfde taal, de arabische, en met een meer dan duizendjarige gemeenschappelijke geschiedenis. De gelijke geaardheid van klimaat, van plantengroei en van dierenwereld hebben de gebruiken in woning, voeding en kleeding, de gansche denkwijze en levensopvatting, een groote gelijkvormigheid doen verkrijgen. De enkeling, te Bagdad of te Jeruzalem, te Mossoel of te Fez, voelt zich in Irak, in Lybië, in Egypte, in Syrië en in Marokko overal thuis. Er wordt van land tot land gereisd, een betrekking aanvaard, grond verworven, een familie- of vriendschapsband gelegd, met een gemakkelijkheid en vanzelfsprekendheid, die wij ons slechts moeilijk kunnen voorstellen. Nieuwe straatwegen, het reizen met den populair geworden autocar, de vlugge postverbinding door de lucht, de berichtgeving per radio hebben er toe bijgedragen, dat de be-

trekkingen tusschen de verschillende stammen en volken steeds nauwer werden. Egyptische couranten en tijdschriften, uitzendingen te Jeruzalem of Caïro, worden van Tunis tot den Hedjas besproken en becommentarieerd. Geen gedachte, geen gebeurtenis, geen stemming, die niet dadelijk en overal weerklank vindt.

Sedert het engelsche plan tot de splitsing van Palestina in een joodsch en in een arabisch gedeelte publiek werd, hebben zoowel Egypte als Irak bij den Volkenbond uit eigen naam en ook namens Ibn-Saoed, imam Yahya en den emir Abdallah van Transjordanië geprotesteerd; er volgden sympathiestakingen in de bazars van Mekka, van Medina, van Damascus en van Bagdad, collectes in alle arabische landen, protesten van het syrische en iraksche parlement, van de bonden der ulema's van Algerië en van Egypte, van de federaties der egyptische en syrische vrouwen, van de nationale reform-partij in Spaansch Marokko, van het panarabisch congres te Bludani (bij Damascus) met zijn 450 deelnemers uit alle arabische landen. De besluiten van dit congres zijn belangrijk geweest: oprichting van een centraal bureau voor perspropaganda met filialen in de arabische steden en in de buitenlandsche hoofdsteden waar zich een groote arabische kolonie bevindt, uitgave van een propagandatijdschrift in de belangrijkste internationale talen, organisatie van lezingen in arabische scholen en moskeeën en in de belangrijkste wereldcentra. Maandelijkse giften vanaf één piaster moeten de noodige fondsen bijeenbrengen.

Te Damascus bestaat een ‘nationaal comité van actie voor Cyrenaika en Tripolitanië’, dat nauw verbonden is met de extreem-nationalistische kringen in Egypte en Tunis; te Caïro een ‘hulpcomité voor Lybië’, dat door den sjerief van de geheime religieuse broederschap der Senussi geleid wordt; zoo bestaan er talrijke comités voor Palestina, en het half-officieele ‘Arab National Office for Public Enlightenment’ te Damascus met correspondenten in alle arabische landen. Deze organisatiën en een aantal andere groepen en bonden van gelijke strekking werken door middel van vlugschriften, couranten, vergaderingen, petities, zonder dat de grenzen tusschen de landen eenigerlei beletsel vormen. Verleden Mei heeft het congres, dat door de vereeniging van Jonge Mohammedaansche Mannen te Caïro

gehouden werd (de grootste organisatie der intellectueele jeugd in Egypte), geëischt, dat Frankrijk en Franco-Spanje de natuurlijke rechten van het marokkaansche volk zullen erkennen en het zonder zijn goedkeuring opgerichte protectoraat door een vrije overeenkomst zal worden vervangen. Dergelijke manifestaties kunnen uit den aard der zaak niet zonder de stille instemming der politieke instanties geschieden. Emir Saoed, troonopvolger van Saudi-Arabië, zeide in een interview dat in het officieuse 'Great Britain and the East' verschenen is: 'De bewering, dat wij Arabieren ons slechts om onze lokale, beperkte belangen bekommeren, is geheel uit de lucht gegrepen. Al hetgeen het lot van een arabischen stam betreft, raakt ons onze eigen belangen'.

Niet zoo duidelijk als in de zuiver politieke manifestaties maar wellicht daarom des te treffender uit zich het bewustzijn van saamhoorigheid in het cultureele streven. 'Uitsluitend de eenheid onzer cultureele belangen is in staat onze gevoelens en daden tot overeenstemming te brengen', schrijft de bekende politicus Dr. Abd-Er-Rahman Sjabander, 'en indien ook staat en regeering dit streven om politieke redenen niet altijd rechtstreeks kunnen steunen, de enkeling mag niet nalaten er toe mede te werken.' Dit is ook de meening van een ander gezien leider, emir Sjekib Arslan, die in de te Genève verschijnende revue 'La Nation Arabe' schrijft: 'De arabische eenheid is een noodzakelijkheid. Slechts door de versterking onzer ideeële, cultureele, economische en sociale eenheid kan zij verwezenlijkt worden. Hiervoor is alléén onze goede wil noodig.' En de iraksche premier Djamil El-Madfai zeide kort geleden tot den redacteur van een arabisch persagentschap: 'Gelijkschakeling der cultureele belangen, afschaffing der tolgrenzen, eenzelfde onderwijs, eenzelfde militaire opvoeding, en al hetgeen de arabische landen geestelijk nog meer bij elkander kan brengen, dit alleen leidt tot het ideaal van alle Arabieren, tot ware nationale eenheid!' Het ontbreekt ook niet aan teekenen, dat deze theorie in de practijk wordt omgezet. De faculteiten van Bagdad, van Beiroet, van Damascus en van Caïro vereenigen onder hun jonge professoren en hoorders de zonen van boeren uit den Libanon, van syrische kooplieden, van Bedoeïnensjeiks uit Transjordanië en van hooge ambtenaren in Tunis. Tweeduizend Syriërs en Libanonneezen geven onderwijs aan iraksche scholen. De emir

van Koweit ontbood uit Bagdad adviseurs voor de hervorming van het onderwijs, van de hygiëne en van de financiën van zijn rijk. Egypte en Irak loofden stipendiën uit voor studenten uit Aden. Egyptische ingenieurs leggen in Hedjas wegen aan. Syrische artsen en officieren bekleeden functies in Jemen of bij Ibn-Saoed. Er zijn Libanonneezen in de redacties van egyptische couranten. Padvinders en andere jeugdgroepen trekken van één land naar het ander. Er bestaat ook een plan, een gemeenschappelijke valuta voor Irak, Saudi-Arabië en de emiraten aan de Zuidarabische kust tot stand te brengen.

* * *

Het zou niet juist zijn, in het arabische nationalisme uitsluitend een mohammedaansche beweging te willen zien. Weliswaar belijdt de overwegende meerderheid der Arabieren den (sunnietischen) Islâm, maar er is ook een bont mozaïek van andere godsdiensten en sekten: islamietisch-sjiietische Drusen, Alauten, Metuali, Yezidi, Ismaeli en anderen; maar ook verschillende christelijke sekten (katholieken, grieksch-orthodoxen, syrisch-katholieken, Kopten, Maronieten, Nestorianen en Jacobieten); verder de door engelsche en amerikaansche missionarissen tot het Protestantisme bekeerden, en ten slotte de autochtone Joden, die van de zionistische immigranten scherp moeten worden onderscheiden. Het is bekend, hoe sterk de religieuse tegenstellingen in het Nabije Oosten zijn, en hoe vaak zij aanleiding zijn geweest tot strijd en oorlogen. Het vraagstuk der religieuse minderheden bestaat nog altijd, maar treedt thans terug achter het groeiende nationalisme. Er is haast geen nationalistische organisatie, waarin niet islamietische en christelijke bevolkingsgroepen vereenigd zijn. De meest gelezen couranten die in Egypte verschijnen, worden door christelijke redacteuren geleid. In de syrische en iraksche scholen en ministeries werken christelijke, drusische, alautische functionarissen naast hun sunnietische collega's. In Juni van het vorig jaar verklaarde de grieksch-orthodoxe voorzitter der syrische kamer, Faies El-Kburi: ‘Wij Christenmenschen staan evenzoo in het midden van het nationale leven, voelen ons als Arabieren juist als alle anderen, en zijn een onscheidbaar deel der natie. Wij willen noch als ethnische minderheid gelden, want wij zijn van hetzelfde ras, noch als religieuse minderheid, want wij vor-

men geen politieke groep of partij op grond van ons geloof.' In Augustus van hetzelfde jaar boycotteerden de arabische protestanten van Jaffa de godsdienstoefening in hun kerk bij wege van protest tegen den aartsbisschop van Canterbury, die zich in een publieke redevoering voor de deeling van Palestina had verklaard. De - mohammedaansche - minister van onderwijs in Syrië Abd-Er-Rahman-El-Kayali zeide in een vergadering die door eenige christelijke vereenigingen te Aleppo was bijeengeroepen: 'Onze nationale doeleinden hebben geen religieuse tint. Wij kunnen goede Christenen of goede Mohammedanen zijn, maar eveneens goede Arabieren. Voor God het geloof, voor de natie het vaderland!' Zulke voorbeelden zijn er meer, en zij maken op het volk diepen indruk.

Heden vindt de nationale idee haar volgelingen in veel breeder lagen der bevolking dan vroeger. Vooral de jeugd is zonder uitzondering vurig nationalistisch. In een door het 'Centre de Politique Etrangère' te Parijs in gemeenschap met het islamietisch instituut der Sorbonne periodiek georganiseerde 'Conférences sur le développement des pays de civilisation arabe' werd voor Noord-Afrika dit verschijnsel in verschillende referaten uitvoerig behandeld. Nog in 1932 heeft een tiende gedeelte van de leerlingen aan het Collège Mulay Idriss te Fez zijn studiën aan fransche hoogescholen voortgezet - in 1937 niemand meer! Allen zijn naar arabische scholen gegaan. De leerlingen zelf kozen als onderwerp voor hun opstellen o.a.: 'klachten over vreemde heerschappij, lof van het roemrijk verleden, eenheid aller Arabieren'. In Egypte en Syrië zijn straatbetoogingen of stakingen van leerlingen om politiek-nationale redenen niet minder aan de orde dan in Algerië en Tunis. Jonge leeraren leiden de propaganda, schrijven artikelen in de nationale pers, geven den toon aan in clubs en vereenigingen, organiseeren sport- of halfmilitaire verbonden, zooals de syrische 'Kamsa Haditia' ('IJzeren hemden'). Op het program van een der aanstaande interarabische studentencongressen staan o.a. de volgende punten vermeld: 'versterking der betrekkingen tusschen de arabische gebieden onderling, verspreiding van het hoogeschool-onderwijs, organisatie van gezamenlijke reizen, verbreiding en bescherming der arabische taal, bevordering van sport en militaire instructie onder de studenten, eenheid van het

volksonderwijs, bestrijding van het analphabetisme'. Tegelijkertijd hadden de jeugdverbonden van Syrië, Libanon, Irak en Transjordanië besloten een panarabisch jeugdconvent te houden.

Tot in den wereldoorlog waren de koranscholen en theologische seminariën haast de eenige instellingen van onderwijs. Sedert is een modern staatsschoolwezen tot stand gekomen, dat ook voor de groote menigte de nationale gedachte wakker roept. Doch dit alleen zou niet voldoende zijn geweest: immers de geheele structuur van de maatschappij is veranderd; ook de oostersche familie. Sedert onheugelijke tijden waren de vast gevormde, in zich gesloten bloed-verbonden de ideeële en economische individualiteiten geweest, waarin de enkeling met al hetgeen hij bezat, onvoorwaardelijk opging. Tot nu toe telt de Bedoeien de sterkte van zijn stam naar het aantal tenten (elke tent voor een familie) en niet naar hoofden. 'Weest uw stam trouw, want zijn band is sterker dan die tusschen man en vrouw', deze leus heeft nog kort geleden gegolden gelijk in de duizende jaren der omzwervingen door de woestijn. Zij was bewaard gebleven in de maronietische en drusische dorpen van den Libanon, in de gehuchten der Fellachen aan den Sjatt-El-Arab evenals in de stadswijken van Jeruzalem, Bagdad en Damascus. Toestemming tot een huwelijk, toezicht over het vermogen, was een onverdeeld voorrecht van de patriarchale gemeenschap. De bescherming, de vertegenwoordiging voor de rechtbank van ieder lid der gemeenschap, was de onverdeelde materieele en moreele plicht van allen.

In zekeren zin bestaat die band ook thans nog, maar is niet meer zoo stevig als voorheen. Eerst in de steden verloor die band aan stevigheid; later ook in de dorpen. De enkeling kreeg bevoegdheden, een taak en belangen, die hij voordien niet kende. De maatschappij in haar geheel werd veelzijdiger, meer toegankelijk voor nieuwe ideeën en geestelijke stroomingen. Tot voor kort geleden waren het de sjeiks, de 'ouden', waarin de familie, de stam verpersoonlijkt waren geweest; zij waren het, die voor familie en stam de beslissingen namen en die haar houding tegenover het geheele volk bepaalden. Thans krijgen zoowel in het huiselijk als ook in het openbare leven jongere krachten meer invloed, de beslissingen worden nu vlugger genomen, de hou-

ding tegenover de oude godsdienstige en conventioneele meeningen en instellingen wordt vrijer. Slechts hierdoor is het te verklaren, dat de vernieuwing in wetgeving, administratie en onderwijs, in het gebruik der technische uitvindingen, in de arbeidsgewoonten en in de wijze van zaken doen, zoo vlug van de hand ging. Tot zulk een algeheele moderniseering van het particuliere en publieke leven ware het zonder deze verandering in den geestelijken habitus der jeugd waarschijnlijk nooit gekomen. Te gelijk met de nieuwe functies die de nieuwe generatie op zich nam, vormde zich een groep van eerzuchtige jonge menschen, die in de politiek een aantrekkelijk doel voor hun bedrijvigheid zagen. De groote massa der bevolking in de steden werd beweeglijk, en de bevolking op het platte land volgde automatisch deze beweging. Overal werden nu de publieke financiën beter beheerd, de bodem meer vakkundig geëxploiteerd. Het ontstaan van industrieën, de exploitatie van de petroleumbronnen in Irak, droegen tot verhooging der welvaart bij.

* * *

Welke is nu de concrete vorm, die de Arabieren aan hun eenheid willen geven? Zeker is er nog de romantische panarabische leus van vroeger met of zonder religieuse tint, thans wellicht onder den indruk van het duitsche ras-imperialisme vaker dan eenige jaren geleden aangeheven. De meesten echter hebben het ideaal van een arabisch imperialisme dat zich naar het voorbeeld van het eerste rijk der khaliefen van Gibraltar tot den Taurus zou uitstrekken, opgegeven, en beperken zich nu tot het denkbeeld van een panarabisch verbond, een federatie met een gemeenschappelijke politiek naar buiten, doch met volle vrijheid van handelen voor ieder bondslid wat de binnenlandsche aangelegenheden betreft. De vroegere iraksche minister van buitenlandsche zaken Nuri Pasja Said, een van de meest ervaren voorvechters van het arabische nationalisme, heeft dit kort geleden als volgt geformuleerd: ‘De arabische eenheid berust op het bewustzijn van haar noodzakelijkheid op economisch en technisch gebied en ook daarop, dat slechts zij het mogelijk maakt, alle binnen- of buitenlandsche moeilijkheden te vereffenen. Hoewel iedere staat

altijd een taak zal vinden, die hij voor zich alléén zal moeten oplossen, zoo zal dit niet verhinderen, dat voor al hetgeen ons gemeen is de band steeds nauwer toegehaald en ons aller lot steeds meer een- en hetzelfde zal worden. Reeds nu bestaat een verbond tusschen Irak, Saudi-Arabië en Jemen, waarbij indirect ook Egypte aangesloten. Het is de taak van onze leiders, van onze politici en van de openbare meening in onze landen, dat op dezen grondslag verder wordt gebouwd.'

Het is moeilijk te bepalen, of deze zelfbeperking het gevolg is van een psychologisch proces, of slechts van een verandering in de staatkundige tactiek. In elk geval heeft zij de kracht der nationalistische beweging verhoogd. Zij is meer elastisch geworden en de problemen die er uit den aard van de zaak in een zóó omvangrijke volksgemeenschap altijd moeten zijn, zullen nu gemakkelijker worden opgelost. De nog bestaande moeilijkheden zullen nu niet licht meer internationale verwikkelingen veroorzaken. Voor interventies (die door Westersche mogendheden gaarne bij wijze van pressie gebruikt worden) zal geen aanleiding meer bestaan. In het natuurlijk contrast tusschen de arabisch-nationalistische ambities en europeesche belangen is het tot een frontverandering gekomen, waarmede de groote koloniale mogendheden reeds terdege rekening houden.

Meer en meer wordt het beginsel van rechtstreeksche overheersching onder den vorm van koloniaal bestuur, protectoraat of mandaat, door verdragen van eeuwigdurende vriendschap of door militaire conventies vervangen, waardoor de buitenlandsche mogendheden slechts indirecten invloed verkrijgen op den afloop der gebeurtenissen in de landen waarmede zij zulke verdragen gesloten hebben. Engeland is hiermede in Irak begonnen, in Egypte heeft het hetzelfde gedaan, thans zoekt het in Palestina zulk een weg, en eveneens in de sultanaten van de Zuid- en Zuidoost-Arabische kust. Frankrijk staat op het punt, het engelsche voorbeeld in Syrië en den Libanon te volgen. De intensieve propaganda door middel van radio, pers en letteren, door religieuse missies en wetenschappelijke instituten, door economische voordeelen van menigvuldigen aard, moet een gunstige stemming doen ontstaan en den weg voorbereiden. De verandering van een mandaat in een verdrag van vriendschap belet niet, dat deze vriendschap door een net van bevestigde

kazernes, door vlootsteunpunten en luchthavens, zeer actief ‘beschermd’ wordt. Langs de Oostkust van de Middellandsche Zee is een rij van staatsscheppingen in ontstaan, die bedoelt, de daar wonende volken aan het arabische nationalisme zooveel mogelijk te onttrekken. Het autonome sandsjak van Alexandrette staat onder gemeenschappelijke heerschappij van Frankrijk en Turkije, in de republiek Libanon hebben francophiele Maronieten de meerderheid, in Palestina worden de Arabieren door de Joden opgewogen. Deze landen moeten tusschen den Taurus en Egypte een barrière vormen tegen het opdringende arabische nationalisme, en dit naar het binnenland van het arabische schiereiland terugdringen. Maar dit geschiedt natuurlijk niet overal even vlug. De Arabieren zelf zijn zich uitnemend van de situatie bewust en volgen deze met spanning.

Damascus.
S. RONART

Aanteekeningen en opmerkingen

Bouwkunst en geschiedschrijving[1)]

Wie van onze Nederlandsche bouwkunst houdt, zoo van vroeger als van eigen tijd zal met gretigheid een boek ter hand nemen, dat onder den titel ‘de Amsterdamsche burgerij en haar stadhuis’ verschijnt. Want voorwaar, dit is een belangrijk onderwerp, dat heel wat eeuwen omvat; dat bovendien èn historisch èn actueel is.

Slaat de lezer de eerste bladzijde op van het werk, dan vindt hij een opdracht, die tot piëteit stemt. In de droefste dagen zijns levens, zoo meldt de auteur, heeft hij deze bladzijden samengesteld. Heeft niet droefheid dikwijls verdieping gebracht; is niet dikwijls vergaande studie en nauwgezet onderzoek van een geliefd onderwerp tot steun en troost van een mensch geworden, die dan een werk concipieerde, waarmede hij velen weer geestelijk voedsel verschafte?

Lezen wij de tweede bladzijde, het ‘Voorwoord’, dan ervaren wij, dat de auteur het bij dit boek niet laten wil; hij vertelt ons, dat er een vervolg op zal verschijnen, dat zal zijn opgedragen aan de vrouw van den burgemeester, die ‘zooveel arbeids voor zijn geliefd Amsterdam niet had kunnen verrichten, ware hij op zijn levensweg niet gesteund *geweest* door mevrouw De Vlugt-Flentrop’. Bij die woorden krijgt de lezer het onaangename gevoel een mededeeling te hooren, die gemeenlijk niet door derden wordt gedaan. Bovendien, burgemeester De Vlugt is nog niet aan het einde van zijn levensweg, noch aan dien van zijn burgemeesterschap. Waarom dan te spreken van ‘geweest’? Het klinkt als een ‘in memoriam’ en lichtelijk verwonderd zet men zich tot lezen.

Reeds na enkele bladzijden helaas weet men: hier is van ver-

1) A. Ingwersen, De Amsterdamsche burgerij en haar Stadhuis, A'dam. N.V. Noord-Holl. Uitgeversmij. 1938. Cursiveeringen van ons.

dieping, van nauwgezette studie of van zorgvuldige mededeeling geen sprake. Hier wordt een ongeloofelijk onrijp en slordig product den lezer aangeboden, waarin oppervlakkigheid, onnoozelheid en onkieschheid om den voorrang strijden in een taal, zoo slecht, dat menig eerste klasse H.B.S.-er er zich voor schamen zou.

Het is niet onze bedoeling den schrijver op den voet te volgen; wij geven slechts enkele aanteekeningen en opmerkingen. Wat er in het boek aan historische bijzonderheden staat, is elders reeds beter gezegd (Brugmans, ir. Boeken, enz.), reeds veel kritischer bekeken; wat van dezen tijd is, kan den belangstellende bekend zijn door de verslagen in sommige dagbladen, die, bij alle haast, waarmede ze moeten worden samengesteld, nog bij lange na niet zóó jammerlijk zijn uitgevallen als het geschrift des heeren Ingwersen.

Doen wij enkele grepen: Het wordt een ‘edelen karaktertrek van de Oude Vroedschap’ genoemd, (p. 8) dat het Raadhuis op den Dam werd opgetrokken ‘zonder veel omheining. In de twintigste eeuw doen Publieke Werken dat anders en zetten een schutting, om elk werk, dat zij maken. Daarom heeten ze *publieke* werken’. Dit als staaltje van des schrijvers geestigheid. ‘Bij het hoofdstuk ‘Eerste steen gelegd voor van Campen's schepping’ wordt Viollet-le-Duc er met de haren bijgesleept, om Amsterdam in de 17de eeuw te vergelijken met een middeleeuwsche bouwhistorie ‘Want, *immers*, de historie herhaalt zich’ (p. 10). Wat verder uit dit hoofdstuk aan te halen? Ziehier nog enkele grepen: ‘Men mag in zijn hart zoo democratisch zijn als men wil, maar op het terrein van de kunst weet men daar niet goed raad mee. *Maar* (sic) dit schreef de dichter Adama van Scheltema al....’ (p. 12). Als stijlbloempje: ‘Werd in 1655 het raadhuis in gebruik genomen, daarom was het echter van binnen niet afgewerkt’ (p. 17). Aan het slot van dit hoofdstuk staat een onaangename opmerking over de restauratie der ramen, waardoor het Damgebouw ‘tot een hybridisch ding’ zou zijn ‘gedenatureerd’ (p. 19).

In het volgende hoofdstuk komt een verhaal voor over de, in het Paleis, jarenlang onder een vloerkleed verborgen Nachtwacht, (het is ten tijde van Lodewijk Napoleon) welk schilderstuk dáárom dien naam kreeg, omdat het doek bij het terugvinden ‘bijna teerzwart geworden’ was (p. 22). ‘Het afsnijden van de

linkerzijde en van onderen(?), omdat men in het Paleis de oude lijst niet meer had, maar wel een iets kleinere', lijkt een nieuwe versie. (Men vergelijke o.a. Martin, Holl. Schilderkunst II, p. 72 e.v.). Welke zijn de bronnen voor de beweringen van den heer Ingwersen op bladzijde 21 en 22? Bronnen worden trouwens nergens gegeven; het gepraat en gekeuvel - om geen andere termen te gebruiken - vliedt maar door zonder één bewijsplaats.

Zoo slordig en onbelangrijk als de tekst is grootendeels ook het illustratiemateriaal. Bij de afbeeldingen van teekeningen en schilderijen staat soms wie de maker is, soms niet; soms waar het afgebeelde zich bevindt, soms ook niet. En dan die reeks van volmaakt overbodige portretten van commissies, jury's, gemeenteraadsleden enz.

Met burgemeester De Vlugt, ook afgebeeld met mevrouw De Vlugt in de huiskamer, en de 'begeleidende tekst' zijn we in onzen eigen tijd aangeland. Op een hoogst onbescheiden, om niet te zeggen onbehoorlijke wijze, begint hier nu de auteur uit de school te klappen. Hij heeft veel 'kiekjes' te pakken kunnen krijgen, hij heeft veel gehoord, want hij zat in de 'Paleis-Raadhuis-Commissie' van 1931 en schijnt vrij veel personen uit het Amsterdamsche openbare leven te kennen. Niet velen van deze zullen hem voor zijn geschrijf dankbaar zijn. Maar de heer Ingwersen is zóó verrukt, dat hij met 'zulke mannen' (p. 71) heeft mogen omgaan en is nu zóó blij, dat hij, de belangrijke, zooveel vertellen kan, dat iedere normale reserve bij zijn mededeelingen ontbreekt. 'Ziet Prof. Vogelsang de kop van de oudsecretaris der gemeente Roovers, dan vraagt hij: 'Wie is die mijnheer?' (p. 63). Wibaut is 'een oude generaal, die niet goed meer kan, maar die als hij weer te paard zit, het levensvuur voelt opvlammen' (p. 63). Het is prachtig, om met zoo'n hoog begaafd man als den heer Schmidt Degener in één commissie te zitten. Maar de heer van Lier, wanneer die zich 'bij kwesties tusschen de leden in den strijd wierp! (p. 66). Elk woord, dat hij gebruikte had zijn 'speciale beteekenis en was zijn volle pond waard'. Dr. van Heukelom is, lezen wij 'een degelijk en bezadigd man', Winkelman maakte voortreffelijke notulen, Van Hardeveld hield zijn meeningen krachtig staande en ir. Gratama maakte dikwijls scherpzinnige opmerkingen. En toch werd, verklapt de schrijver, deze commissie, inclusief ir. Hulshof en

de auteur zelf ‘er niet voor beloond met geld’ (p. 79). Wat wil men nog meer? Zóó was die commissie voor het Paleis-Raadhuis ‘dat gebouw, dat men veel gezien moet hebben, om er de ware schoonheid van te doorgronden’. ‘Wat waarlijk groot is, moet veel gezien, gehoord, gelezen worden, wil men er de ware grootheid van doorgronden. *Van wat klein is*, *ziet*, *hoort en leest men de schoonheid zóó maar af*’, zegt de heer Ingwersen (p. 71). En hij zegt nog veel meer. Ook van zijn eigen tijd heeft hij begrip ‘Het stadhuis van Hilversum met zijn gele steenen en gemis aan decoratieve kunst *laat zich in de lijnen van de oorspronkelijken* (??) *Hollandschen bouwstijl niet invoegen*’. (p. 75). En de gevels van het Prinsenhof bezitten ‘*alle bevalligheden van de kunst*, maar missen de stoerheid van het waardige en verhevene’ (p. 76).

‘*Maar nu gebeurt er iets*’ vangt het achtste hoofdstuk aan. Het paleis van Volksvlijt brandt radicaal af. Het is in den nacht van 18 April 1929. ‘Zoo is ook dit (wat?) voorbij’ (p. 89).

‘Een verblijf op het terrein was verre van ongevaarlijk. Dat ervoeren ook de raadsleden Woltjer en Douwes, die met den architect Ingwersen (de auteur) het sloopingswerk gadesloegen’ (p. 91). ‘Het was een verschrikkelijk tafereel! *Zoo moet ook de ondergang van Troje zijn geweest* (p. 90)’. Toch is de heer Ingwersen geen Homerus geworden, maar Prof. Woltjer nam een stuk ijzer mee naar huis, dat ‘vlak achter de heeren *in* het plaveisel was geslagen’.

Door dien brand is er een groot terrein beschikbaar gekomen voor een nieuw raadhuis. En eindelijk wordt er overeenstemming bereikt in de gemeenteraad van Amsterdam en tusschen Rijk en Gemeente; in Maart 1936 wordt de bekende dadingsovereenkomst geteekend door Mr. Oud, Minister van Finantiën en Dr. W. de Vlugt. Men keure het stijlbloempje, waarmede de schrijver dit moment teekent: ‘Het is geen perkament.... Integendeel, het is een nietig velletje papier, *en wat er op geschreven staat*, *gebeurde met een schrijfmachine* (p.98)’.

De auteur wil ons ook nader brengen tot dien burgemeester, die ‘na afloop van zijn schooltijd werkzaam was op een kantoor, *n.l.* van een bekende houtfirma, maar zijn liefde ging *toch*(?) meer uit naar het bouwvak (p.100)’. ‘Evenals zijn collega De

Graeff.... stamt Dr. De Vlugt uit een geslacht, dat de Calvinistische levensbeschouwing is toegedaan. Het is in de stad Amsterdam een geëerd geslacht. Een sterk religieus persoonlijk leven geeft het (wat?) de *insnijding* van een geestelijk karakter (p. 102). Deze burgemeester nu heeft gesproken met den Minister van Financiën. Dit gesprek is geheim gebleven; daarom zegt de heer Ingwersen (p. 104): 'Ik zal mijn fantazie te hulp roepen zonder fantastisch te zijn'.... en dan gaat hij aan 't vertellen.

Het hoofdstuk 'De symboliek van den ruil' rammelt van 'historische' wartaal. Huygens' versregels, waarin de hoop wordt uitgesproken, dat Amsterdam zóó moge verder bloeien, dat nog eens een nieuw stadhuis zal worden gebouwd, terwijl dat van Van Campen zal blijven bestaan, worden 'leeuwengebrul' genoemd, waartegen een andere meening, die niemand verkondigt, slechts 'ekstergesnater' is (p. 110). Victor Hugo schreef: 'Celui (!) tuera cela'. 'Maar het papieren boek is gekomen en met liefde ontvangen en gezocht, het zij het een romannetje is, dat door dwaze meisjes wordt beduimeld, of het studiewerk van een machtig denker....' 'Geen gebeurtenis in het natuurlijk of geestelijk leven van een Volk, die haar uitdrukking niet vindt in een bouwwerk. Hetzij men het opricht of afbreekt, verkoopt of verruilt'. 'Het volkomen bewijs, dat de revolutie in Frankrijk haar beslag gekregen heeft en dat het feudale tijdperk voorbij is, wordt klaar gedemonstreerd in het afbreken van de Bastille te Parijs. (Dat 'beslag' in 1789 is niet slecht).

Maar de neo-gothiek van den Dom van Keulen, die de schrijver voor een restauratie aanziet is 'een bewijs dat de Duitsche Rijkseenheid volkomen werd'. Minder symbolisch ziet de heer Ingwersen het Berlijnsche Rijksdaggebouw doch '.... treffend is, dat in 1931 (n.b.), het jaar van de komst van het Derde Rijk onder Hitler, dit gebouw in vlammen opgaat'. Doch 'de heeren vergaderen liever in de opera'. (p. 112).

Het is ons niet gelukt achter de beteekenis van deze zinnen te komen - zoo men het zinnen noemen wil - noch het verband te ontdekken tusschen deze exclamaties en de Amsterdamsche burgerij en haar stadhuis.

Wat van de laatste bladzijden te zeggen? Loont het de moeite, de op p. 119 gedrukte aanvallen op den stadsarchitect weer te geven, die men bijkans insinuaties kan noemen? Zeker niet. Loont het, de woorden weer te geven, die daarna aan de prijsvraag worden gewijd? Evenmin. Met een zucht van verlichting constateert men slechts aan de foto van de jury, dat de schrijver daarin tenminste gelukkig geen zitting heeft. De heer Ingwersen begrijpt niet eens wat een ideeën-prijsvraag is en hoe nu de makers der vier voorloopig gekozen plannen verder werken, want hij zegt: ‘Om in die verscheidenheid’ - die hij overigens niet kent - ‘een zekere eenheid te brengen is een schier hopelooze taak’ (p. 151). Maar die taak is heelemaal niet gesteld. Wij zijn hier toch niet bij het Volkenbondsgebouw in Genève!

‘Loont het de moeite?’ vroegen wij eenige malen achtereen. Loonde het de moeite dit boek te lezen en deze regels te schrijven, buiten de bibliografie, onder ‘Aanteekeningen en Opmerkingen’? Ons inziens, ja. Want, naar ons verzekerd werd, schrijft de heer Ingwersen veel. En wie maar matig logisch denken kan, en dan nog het gedachte niet of nauwelijks behoorlijk formuleeren, is zeker daartoe niet de aangewezen persoon. Het is voor het inzicht van het lezend publiek en zeker niet minder voor de waardigheid van Amsterdam te hopen, dat de auteur, die een zijner laatste hoofdstukken ‘Storm en stilte’ heeft genoemd, de laatste voorgoed zal weten te bewaren, tenminste als het gaat om het behandelen van een onderwerp, dat studie en exactheid, eruditie en begrip vereischt.

J.H. PLANTENGA

Dramatische kroniek

Klassieke Voorstellingen

De ervaring die men in den loop der jaren bij de schaarse klassieke tooneelvoorstellingen opdoet is wel vooral deze, dat het klassieke tooneel zoo verbijsterend jong en acuteel is.

Niet acuteel in den zin dat er een toevallig in het hedendaagsche leven veel besproken onderwerp behandeld wordt, of dat, als in Schiller's ‘Don Carlos’, de actueele strijd tusschen vrijheid van gedachte en absolute macht gevoerd wordt; maar actueel in een dieperen zin, namelijk doordat die strijd boven het alledaagsche wordt opgevoerd en in grooter verhoudingen gerangschikt; dat menschelijke gevoelens, karakters en verhoudingen vertoond werden in een grooter stijl dan die uit het alledaagsche actueele van onzen tijd te winnen is.

Het klassieke is nu eenmaal niet dat wat in zijn tijd schoon was en voor enkelen met historischen en artistieken aanleg nog steeds als schoon blijft te genieten; het is wel degelijk de samenvatting van de hoogste menschelijke waarden in den helderst mogelijken vorm, en als zoodanig hangt de waardeering van den toeschouwer wellicht meer af van den aard en diepte van zijn levenservaring dan van een artistieke of historische voorbereiding.

Het is een bij den acteur bekend feit dat menige Shakespeareopvoering, en zeker die van de blijspelen, levendiger ontvangen en ervaren wordt door het publiek van een volksvoorstelling, dan door het overmatig critisch en intellectueele publiek der premières, dat vooral de clownerie flauw en verouderd vindt; het is opmerkelijk dat Sheridan's ‘School for Scandal’ dit seizoen tot een der successen kon worden, juist voor het critischer en intellectueeler publiek dat hier min of meer zijn eigen sfeer terug-

vindt, die in het stuk gehekeld wordt. En het is even opmerkelijk dat het, in de opvoeringen van ‘Don Carlos’, de groote moeilijkheid voor den acteur bleek om, met de sfeer van het stuk, boven het alledaagsche te stijgen, en de moeilijkheid voor den toeschouwer om, door Schiller's taal heen, te verstaan wat hier te verstaan wordt gegeven.

Ik bedoel daarmee te zeggen dat de levenservaring van het ongeletterd publiek van een volksvoorstelling de beste klankbodem blijkt voor een Shakespeare-blijspel; die van een societypubliek de beste voor een ‘School for Scandal’, en dat Schiller's ‘Don Carlos’, wat dit betreft, het vermoedelijk het moeilijkst had, waar het de groote figuren van een verheven menschelijkheid teekent, een stijl en sfeer waarin èn spelers, èn publiek het minst ervaren zijn.

Immers, beiden zijn hoofdzakelijk opgevoed bij klucht, blijspel, en burgerlijk tooneelspel. Royaard's groote klassieke repertoire, enkele van Saalborn's Shakespeare-opvoeringen, en andere waardeerbare klassieke voorstellingen, ze zijn intermezzo's in de tooneelhistorie der laatste halve eeuw. De kunst van het verzenzeggen, grondslag van ieder klassiek repertoire is in verval, de groote tragische speelstijl niet minder.

In de - het zij allereerst gezegd, zeer waardeerbare ‘Don Carlos’-opvoering van het Nederlandsch Tooneel - zijn de zwakkere plekken karakteristiek voor deze huidige zwakheid van ons tooneel.

Neem bijvoorbeeld van Dalsums koning Philips; een terstond, in de eerste scènes sterk en prachtig opgezette figuur: een vorst; achterdochtig; belaagd door intriges; lijdend en bezeten door zijn koninklijken plicht. Nu krijgt men het tafereel in het slaapvertrek, waar hij, gekweld door laster en achterdocht jegens zijn gemalin, meer mensch dan heerscher wordt. Hier laat van Dalsum zijn vorstelijke Philips min of meer los, en speelt, met zijn in wezen sterk romantischen aanleg, een door twijfel gekwelden mensch, die meer van Dalsum dan Philips is, en die, om het parodoxaal te zeggen, ook Macbeth of Othello zijn kon.

De groote stijl van den inzet is niet volgehouden, de vorm bezwijkt onder den gevoelsdrang; het is wat Diderot in zijn ‘Paradoxe du Comédien’ als de slechte manier van tooneelspelen brandmerkt. Ik voor mij voel bij zulk een scène den on-

aangenamen indruk alsof ik bij toeval een deur geopend zag, waarachter ik, hetzij Philips den Tweeden, het zij van Dalsum particulier in tranen zou aantreffen. Waarbij het de eerste reactie van ieder behoorlijk mensch is, zulk een deur terstond weer te sluiten....

Wij hebben met het particuliere leven der figuren op het tooneel niets te maken, voor zoover het geen tooneel is; ware het anders, iedere deur waarachter zich in het leven een tragische scène afspeelt ware die van een theater. De tooneelspeler *is* de mensch niet, die hij vertoont; hij vertoont hem. Hij is in een andere sfeer dan die der alledaagsche werkelijkheid; in die van de verhoogde, gezuiverde, in ieder geval andere realiteit van het tooneel.

Nu is het tevens merkwaardig dat, als men de eerste opvoering van den 'Don Carlos' te Arnhem vergelijkt met die van de latere te Amsterdam, deze breuk in de rol veel minder sterk is geworden; dat pleit voor onze waarheid. Men heeft zich ingespeeld, de stijl is ietwat vertrouwder geworden: de verhevenheid van Schiller's figuren leeft feller, in beheerschter vorm; er is een schrede gezet op den weg van burgerlijk tooneel tot tragedie en tragischen stijl.

Om op dien weg te vorderen, zal er meer klassiek repertoire gespeeld moeten worden; de hoogste leerschool voor den acteur, de eenige of nagenoeg eenige wijze om een kern van uitgelezen toeschouwers weer in het theater te brengen: groot tooneelspel in groote situaties.

Om bij Don Carlos te blijven: de titelrol is nooit de dankbaarste van het stuk geweest; Schiller's zwakke prins, historisch volkomen onverantwoord, wordt weldra slechts een tegenspeler van zijn ideale figuur, markies Posa; die op zijn beurt ondergaat aan zijn liefde voor dezen zwakkeling, gelijk overigens, als men het wel bedenkt alle menschelijkheid hier de nederlaag lijden moet tegenover het star gezag van staat en religie, gelijk overigens Oedipus en zoo menige tragische held. Het komt er namelijk in de tragedie niet op aan dat de mensch de nederlaag lijdt, maar dat hij groot is in zijn nederlaag; zoodat men zijn maat kan meten aan wetten, eeuwiger dan hij. Om het banaal te zeggen: in het blijspel pleegt alles terecht te komen, en de kleine katharsis, de

zuivering en bevrediging ligt hierin dat de figuren de kleine ingewikkelde Gordiaansche knoop der intrige met list en liefde ontknoopen, een - let wel! - veelal kunstmatige ontknooping, waarbij de auteur een handje helpt. In de tragedie, die de groote katharsis behoeft, komen de dingen alleen in een hoogeren zin terecht, men bespeurt om zoo te zeggen het eeuwig vlechtwerk van den Gordiaanschen knoop dat alleen door hoogere machten te ontbinden is, de mensch gaat onder aan zijn grootheid, waar in het blijspel een beminnelijke muze hem redt. En welke les zou voor onzen tijd meer waard zijn, dan dat men groot kan zijn, al verliest men het wereldsch spel? Men ziet in dezen tijd deze strekking, bij gebrek aan tragedies, tot zelfs in het blijspel doordringen; het best bewijs van haar waarde.

Tenslotte nog dit: in de alleszins waardeerbare opvoering van den DonCarlos, rijk en goed van decor en kleedij, gelijk het past, want de toeschouwer verlangt nog altijd terecht een rijke ensceneering waar menschen en koningen hun groote avonturen beleven -, ziet men een streven om van het burgerlijk tooneel tot grooter stijl te geraken.

Ten deele - zij het in onderdeelen en bijfiguren - slaagt dat niet door van Dalsum's neiging om menschelijkheid en stijl te verwarren. Men zie twee figuren, Alva en vooral de prinses van Eboli, een moeilijk te ontwarren rol. Alva behoort ongetwijfeld, met den biechtvader des konings, tot de groep der intriganten. Hij bleef in deze opvoering pompeus en zonder allure, er was hem door de regie geen karakter verleend. De prinses van Eboli is min of meer de schakel tusschen de intriganten-groep en de idealisten (koningin, Posa, Carlos, Lerna). Ze bleef onbegrijpelijk, in deze opvoering. Van Dalsum's regie is, in zulk een twijfelachtig geval, niet karakterbeeldend; waarschijnlijk zou de figuur toch meer spreken, indien men ze inzette als intrigante en ze onder den grooten gang van zaken allengs tot dieper besef deed overgaan. Posa's woorden over haar gevaarlijkheid, die tenslotte den algeheelen keer der handeling beheerschen, dienen hier beslissend te zijn; Carlos' vergissing in deze vrouw dient zijn zwakte te teekenen: wat hij van de prinses Eboli maakt zal een regisseur altijd teekenen. Als Lerna, de getrouwe, is de prinses Eboli, de ontrouwe, een der kleine spillen waarom het drama draait, en men mag hier zeggen, een bijna verwaarloosde spil.

Indien men mij wel wil begrijpen, blijft, bij al deze bedenkingen, de Don Carlos een opvoering die men gezien dient te hebben.

En zoo dient men ook de School for Scandal gezien te hebben. Sheridan is hier een nakomer van Molière en een voorlooper van Wilde en menige moderne comedie, de grootvader van Noel Coward, en al de vrijgevochten kleinkinderen van het hedendaagsche Engelsche tooneel. Hij hekelt de laster in de beste kringen zooals alleen hij ze hekelen kan die gelasterd heeft en belasterd is. Men lacht bij hem den wreeden en zelfs hatelijken lach van Molière om zijn medemenschen, en dus om zichzelf, en niet den milden modieuzen glimlach van vele moderne blijspelen; dit is een 'comédie de moeurs', een zede-spel, waarin Sheridan zijn tijd een zeer heldere en onverbiddelijke spiegel voorhoudt. Een spiegel, zoo helder, dat men er onzen tijd ook nog in ziet, aangezien de laster door de School for Scandal niet is uitgestorven. Het tooneel kan op zijn tijd kastijden en hekelen; het doet dat hier, speelsch en wreed, met een klassieke allure: het zou, tenaastenbij in oud Grieksch costuum of in moderne kleedij gespeeld kunnen worden: dat teekent de School for Scandal als een der groote comedies uit de groote school. Kunstmatiger, eer een spel van types dan van karakters; ondergeschikt aan Molière dus, die karakterbeelder is; gemakkelijker te spelen. Maar welk een kostelijk stuk tooneel, dat, als Gil Blas, tenslotte langs den natuurlijken weg zoo beu wordt van zijn eigen zonden, dat hij deugdzaam wordt en de aloude les leert dat een bekeerd zondaar meer waard is dan een te vlugge heilige, of, om het anders te zeggen, dat de ware moraal geboren wordt uit de kennis, en daarmede uit de afkeer van het kwaad. De opvoering van het Residentie-Tooneel doet ons J. de Meester opnieuw kennen als een onzer beste jonge regisseurs. Men zou over details kunnen twisten, maar zooals het gegeven is: bitter, smakelijk, verdorven en desondanks zuiver en hekelend, is de toon zeer juist getroffen, schrijnend en amusant; merkwaardig verwant aan een modern sentiment dat de feilen ziet en ze niet weet te herstellen, voortreffelijk theater dat wellicht niemand in dit stuk zoo perfect speelt als die in haar beste rollen perfecte comédienne, Fie Carelsen.

Overigens leert het succes der opvoering ons dat het publiek,

ook in onzen tijd, of wèèr in onzen tijd, gaarne geneigd is hard en wreed te lachen over zijn eigen gebreken. Mag men daaruit opmaken dat het beu is van het geflikflooi van menige moderne comedie en film? Het zou een te fraai compliment zijn aan de klassieke comedie en het moderne publiek. Maar toch, de scherpte van de klassieke katharsis en de hekeling van de comédie de meurs blijken zich te blijven doen gelden. Dat zegt zeer veel, in een onzekere tijd....

J.W.F. Werumeus Buning

Buitenlandsche kroniek

De Italiaansche eischen

Ciano's toespeling op de ‘nationale aspiraties’ der Italiaansche politiek werd op 30 November 1938 luidkeels en met niet te miskennen duidelijkheid door een eenstemmige - althans goed gedisciplineerde - Kamer van Afgevaardigden gepreciseerd: Corsica, Tunisia, Nizza. De kreet is niet nieuw, zij stemt geheel overeen met de leuze waaronder in de jaren 1886 tot 1896 Crispi, met behulp van de toenmalige ‘as’ Rome-Weenen-Berlijn, anti-fransche politiek bepleitte en bedreef. Het mislukken van het eerste Abessijnsche avontuur (Adowa!) noodzaakte Italië evenwel zich in 1896 weer met Frankrijk te verzoenen. Hieronder zullen deze ‘nationale aspiraties’, die het rusteloos fascisme blijkbaar weer wenscht op te rakelen, achtereenvolgens in nadere beschouwing worden genomen.

Corsica. De geschiedenis van Corsica gedurende de 17e en 18e eeuw is die van één voortdurenden opstand tegen Genua, dat nominaal de heerschappij over het eiland uitoefende doch in werkelijkheid voortdurend moeite had den weerstand der Corsicanen tegen de corrupte Genueesche administratie te overwinnen. In 1729 slaagden de Corsicanen er één oogenblik in zich van het Genueesche juk te bevrijden en in 1736 kozen zij zich een rijken Westfaalschen avonturier, den baron Theodore von Neuhof, tot koning. Deze moest echter al spoedig voor de Fransche troepen, welke Genua te hulp had geroepen, de vlucht nemen.

Gedurende den Oostenrijkschen successie-oorlog was het eiland opnieuw zoogenaamd zelfstandig, in werkelijkheid echter door Engelsche en Oostenrijksche troepen bezet. In 1755 benoemden de Corsicanen echter hun landgenoot Pasquale de'

Paoli tot Generaal en, later, tot President der Corsicaansche Republiek. Paoli regeerde uitstekend en slaagde er in de orde en rust op het eiland te brengen, die er gedurende den Genueeschen tijd nooit had geheerscht. Genua, dat begreep, dat het eiland zoo goed als verloren was, cedeerde toen zijn rechten aan Frankrijk. De aanhef van dit verdrag (15 Mei 1768) is niet on-interessant:

'L'intérêt et l'amitié que S.M. a toujours fait paraître pour la République de Gênes, sont les motifs qui ont donné lieu à plusieurs Traités en 1737, 1755, 1756 et 1764[1)], afin de maintenir la dite République dans la paisible possession de l'Isle de Corse, mais comme l'illustre République a depuis fait connaître à S.M. *que les moyens employés à cet effet n'avaient point eu le succès désiré et qu'à l'expiration du Traité de* 1764, *S.M. trouvant bon de rappeler ses troupes*, *les suites de rebellion et de désordres seraient pires que ci-devant*. C'est pourqoi S.M., touchée de la vérité de ces réprésentations, a concerté avec la République un nouveau plan.'

Dit nieuwe 'plan' bestond hierin, dat Frankrijk een aantal versterkte plaatsen op het eiland bezet zoude houden, en de soevereiniteit zoude uitoefenen voor zoover het er in zoude slagen het eiland te onderwerpen. De soevereiniteit, welker uitoefening aldus aan Frankrijk wordt opgedragen, zou 'absoluut' zijn, behoudens twee beperkingen: Frankrijk mag het eiland zonder goedkeuring van Genua niet aan een andere mogendheid cedeeren en de Fransche rechten op Corsica zullen een einde nemen als Genua aan Frankrijk terug betaalt 'les dépenses que le Roi devra faire, tant pour [la] prise que pour [la] conservation [des places et forts à occuper par le Roi].' Uitdrukkelijk noemt het verdrag het eiland een 'onderpand' voor Frankrijk's kostenvordering op de Genueesche Republiek.

Ondanks heldaftig verzet slaagde Paoli er niet in, de Franschen te verslaan en na den slag bij Pontenuovo (Mei 1769) verliet hij het eiland. In 1790, gedurende de Fransche Revolutie, werd hij er echter weer met gejuich binnengehaald en in 1793 stond hij aan het hoofd van een nieuwen opstand. Na met behulp van een Engelsche vloot Bastia te hebben veroverd, belegde hij tegen 10 Juni 1794 een volksvergadering, waarin de soevereini-

1) Dit laatste verdrag gaf Frankrijk het recht Corsica te bezetten, met behoud der Genueesche soevereiniteit.

teit over het eiland met behoud van een eigen constitutie, aan Engeland werd opgedragen. Op 4 Augustus 1794 namen de Engelschen Corsica in bezit doch hunne bezetting duurde slechts tot eind 1796, toen zij door de Franschen weer werden verjaagd. Sedert 1796 hebben de Franschen op Corsica een onbetwiste heerschappij gevoerd. Genua, in den Napoleontischen tijd als zelfstandige republiek te gronde gegaan, is op het Congres van Weenen niet hersteld. Art. 86 der Weensche slotacte bepaalt, dat 'les Etats qui ont composé la ci-devant République de Gênes sont réunis à perpétuité aux Etats de S.M. le Roi de Sardaigne pour être comme ceux-ci possédés par Elle en toute souveraineté, propriété et hérédité de mâle en mâle....' Dat Corsica voor goed aan Frankrijk verblijft, wordt daarbij door niemand in twijfel getrokken of betwist. Daarvoor was de herinnering aan den grooten Corsicaan, die tevens een der grootsten van Frankrijk was geweest, nog te versch.

Op het eiland zelf is noch in de negentiende eeuw, noch op het oogenblik van eenige neiging tot aansluiting bij Italië, in stede van bij Frankrijk, sprake. De groote en semi-officieele Italiaansche Encyclopaedie, een werk waarop het fascistisch Italië terecht trotsch is, vermeldt in het zeer uitvoerige artikel over Corsica wèl den vrijheidszin en het streven der bevolking naar behoud van eigen gewoonten en tradities, doch rept met geen woord van eenige beweging, die 'terugkeer in den schoot van Italië' tot einddoel zoude hebben.

Het staat dus wel vast, dat de Italiaansche 'aanspraken' op Corsica noch historisch, noch juridisch, noch met een beroep op den volkswil kunnen worden gerechtvaardigd. Daartegenover staat echter, dat Corsica sedert het midden der 18e eeuw een veel-omstreden strategisch punt in de Middellandsche Zee is geweest, waarop behalve Italië en Frankrijk ook Engeland herhaaldelijk het oog heeft gevestigd gehad. De Engelsche steun aan Paoli is waarlijk niet alléén te verklaren door sympathie voor Paoli's constitutioneel bewind. Na de constitutie der Italiaansche eenheid is dan ook meer dan eens, o.a. door Crispi, op Corsica als op 'een pistool op de borst van Italië gericht' de aandacht gevestigd.

'*Nizza*'[1]. 'Nice, which had passed like a shuttle-cock back and forth from Sardinia to France since the Middle Ages, had been given, with its surrounding county, to Sardinia by the treaty of Aix-la-Chapelle of 1748'[2]. Gedurende de Fransche revolutie 1793 werden de Fransche troepen er echter geestdriftig ontvangen en de door het Fransche bewind ingestelde 'administrateurs' vroegen onder algemeene geestdrift in de nationale conventie de onmiddellijke aansluiting bij Frankrijk. De afgevaardigde Barère de Vieuzac dringt echter op een regelmatig besluit van de 'assemblées primaires' aan, niet omdat hij aan den wensch der bevolking twijfelt, maar ter wille van het principe: 'Les administrateurs ne sont pas des représentants et ne peuvent pas émettre le voeu des administrés. Le souverain n'est que dans les assemblées primaires, il n'est que là....' Men besluit conform, en na een eenstemmige uitspraak van de 'Assemblée nationale des Colons Marseillais'[3] komt op 31 Januari 1793 de aansluiting tot stand. Lang duurde de vereeniging ook ditmaal echter niet. In de slotacte van het Weensch Congres (art. 85) wordt bepaald, dat de grens tusschen Frankrijk en het koninkrijk Sardinië zal overeenkomen met de statengrens op 1 Januari 1792. Nice komt dus weer aan Frankrijk's buur.

Als in 1860 de versnippering van Noord-Italië een einde neemt, dringt Napoleon III echter, vooral op overwegingen van strategischen aard, op terugkeer van Nice (en Savoye) tot Frankrijk aan. Cavour, die twee jaar te voren reeds in dien gebiedsafstand in ruil voor Fransche hulp had toegestemd, kan aan dien wensch niet wel weerstand bieden, doch weet bij wijze van compromis aan de cessie de voorwaarde van een plebisciet te verbinden, daarbij hopend op een voor Italië (Sardinië) gunstigen uitslag, zoo niet in het vrijwel zuiver-Fransche Savoye, dan toch in Nice: 'There is little suggestion that Nice was anything but Italian...., there is a mention of a French party in Nice, but it is not convincing'[4]. Cavour's verwachtingen kwamen echter niet uit, want met 25.743 stemmen tegen 160 en 30 stemmen van onwaar-

1) Bedoeld is niet slechts Nice, doch het geheele gebied tusschen de tegenwoordige grens en de Var.
2) S. Wambaugh: A monography on Plebiscites (New York 1920) pag. 43.
3) Nice is van uit Marseille door kolonisten uit Phocis gesticht.
4) Wambaugh op. cit. pag. 78.

de sprak Nice zich vóór de annexatie door Frankrijk uit. Dat er bij de stemming geknoeid is, is wel eens beweerd, doch nimmer bewezen. Veeleer zal de anti-clericale politiek van Cavour en de aandrang der geestelijkheid op de katholieke bevolking van Nice ten gunste van de annexatie, op den uitslag van invloed zijn geweest. Ook na de annexatie blijkt niet van veel tegenstand of berouw: de hierboven reeds geciteerde Italiaansche Encyclopaedie vermeldt slechts, dat '*gedurende eenige jaren na het plebisciet*' eenige separatistische agitatie viel te bespeuren. Van een blijvende pro-Italiaansche minderheid in Nice en omgeving is nimmer sprake geweest. Strategisch is het gebied, gelijk uit de motiveering van den eisch van Napoleon duidelijk blijkt, voor Frankrijk van veel belang. Retrocessie aan Italië laat zich dan ook, buiten het geval van een door Italië op Frankrijk gewonnen oorlog, niet wel denken.

Tunis was tot 1878 een soort 'dominion' - men sprak toen van 'Régence' - van het Turksche Rijk, begeerd door Frankrijk en Italië, nauwlettend gadegeslagen door Turkije en Engeland. Op het Berlijnsch congres van 1878 moedigt Bismarck de vestiging van een Fransch protectoraat aan - 'om het Fransche leger ver van de Vogezen bezig te houden', naar hij later heeft bekend. Engeland verklaart zich niet te zullen verzetten, in ruil voor Fransche berusting in de Britsche occupatie van Cyprus. Blijft dus, als eenige rivaal, Italië over. Er woonden (toen) 10.000 Italianen in Tunis, tegen 2000 Franschen[1)]. In 1879 en 1880 eischt de Italiaansche pers Tunis dan ook voor Italië op. Tegelijkertijd wordt het nationalisme der Arabieren in Tunis door een Arabische courant, die in Sardinië gedrukt wordt, aangewakkerd. Koning Humbert I spreekt in 1881 van 'de vroeger Romeinsche provincies', kortom, de agitatie en de propaganda verschilt niet veel van wat wij thans dagelijks beleven. Tegenover al die woorden stelt Frankrijk echter daden. Als de Bey aarzelt het door Frankrijk voorgestelde protectoraatsverdrag te onderteekenen, levert een 'incident opportun' een excuus voor een 'grensexpeditie', waarin 30.000 man zijn betrokken. Op 12 Mei 1881 komt, onder deze pressie, het protectoraatsverdrag van Bardo tot stand, dat weldra, op 8 Juni 1883, door het verdrag van

1) In 1936 waren ± 108.000 Franschen en 94.000 Italianen in Tunis gevestigd.

Marsà wordt gecompleteerd. ‘The treaty of Bardo fanned Italian hostility to France to fiercest flames’. Het Fransche protectoraat over Tunis dreef Italië in de armen van Oostenrijk en Duitschland, en de leuze ‘Corsica, Tunisia, Nizza’ dateert uit dien tijd. Reeds in 1884 moet Italië echter in de afschaffing der capitulaire rechten in Tunis toestemmen en in 1896 heeft het de Fransche rechten in Tunis in optima forma erkend. De Italiaansche expedities in Somaliland, Erythrea, Abessynië en Tripolis en de vestiging van het Italiaansche gezag in deze gebieden kunnen echter de Italianen hunne teleurstelling van 1881 niet doen vergeten....

Volgens het verdrag van 1896 werd aan de in Tunis woonachtige Italianen en hunne afstammelingen de Italiaansche nationaliteit gelaten. Het verdrag kon echter na 1 October 1905 worden opgezegd. Gedurende den oorlog heeft Frankrijk van dit recht gebruik gemaakt, doch zich tevens bereid verklaard het verdrag telkens met drie maanden te verlengen. Sedert dien hangt echter den Italianen in Tunis eene massa-naturalisatie (met als alternatief: uitwijken) boven het hoofd.

Daarbij komt, dat in het (geheime) verdrag van Londen (26 April 1915), waarbij Italië den prijs voor zijn deelneming aan den oorlog heeft gestipuleerd, o.m. was bepaald (art. 13):

> ‘Dans le cas où la France et la Grande-Bretagne augmenteraient leurs domaines coloniaux d'Afrique aux dépens de l'Allemagne, ces deux Puissances reconnaissent en principe que l'Italie pourrait réclamer quelques compensations équitables, notamment dans le règlement en sa faveur des questions concernant les frontières des colonies italiennes de l'Erythrée, de la Somalie et de la Libye et des colonies voisines de la France et de la Grande-Bretagne.’

Ter uitvoering van deze verplichting tot grensherziening ten gunste van Italië kwam op 12 September 1919 bij notawisseling een Fransch-Italiaansch accoord tot stand. Voor wat Tunis betreft, garandeert dit accoord de gelijkstelling van Italiaansche scholen met Frankrijk, de jaarlijksche levering van ten minste 600.000 ton phosphaat uit Tunis naar Italië en een zekere, voor Italiaansche onderdanen gunstige behandeling in geval van bedrijfsongevallen.

De ‘grensherziening’, die in de nota's werd vastgelegd, bleef echter tot minimale correcties in de Tripolitaansch-Algerijnsche grens beperkt. De nota's maken dan ook uitdrukkelijk gewag

van ‘d'autres points’ die voor een ‘prochain examen’ blijven gereserveerd, daarmede te kennen gevende, dat Italië het accoord van 12 September 1919 slechts op afbetaling accepteert.

Een poging tot definitieve regeling der Afrikaansche kwestie is op 7 Januari 1935 door Mussolini en Laval gedaan. Laval cedeert namens Frankrijk 114.000 km^2 woestijn ‘avec 900 habitants et quelques palmeraies’ ten Zuiden van Tripolis en 800 km^2 Somaliland aan Italië. Naar het schijnt heeft hij Mussolini daarbij tevens de vrije hand gegeven in Abessynië, een belofte die hij later in den vorm van obstructie tegen de sanctie-politiek van Genève zal inlossen.

Ten aanzien van Tunis voorziet het Januari-accoord uitstel van de naturalisatie der Tunesische Italianen tot 1945 en geleidelijke naturalisatie nadien. Eerst na 28 Maart 1965 zullen allen, die in Tunis geboren zijn, tot Franschen mogen worden verklaard. De Italiaansche scholen zullen tot 1955 kunnen blijven functioneeren en zij die vóór 28 Maart 1945 een ‘vrij beroep’ (advocaat, medicus, apotheker, vroedvrouw, architect etc.) in Tunis hebben uitgeoefend, zullen daarmede na genoemden datum mogen voortgaan. Bij hetzelfde accoord is voorts Italië een optie op 2500 van de 34.600 aandeelen in den spoorweg Djiboeti-Addis Abeba verleend en in een afzonderlijke verklaring erkent Mussolini ten slotte, dat met al deze afspraken aan de toezeggingen van het Londensch accoord ten volle is voldaan en dat hij verder niets te vorderen heeft.

Het accoord van 1935 wordt echter - ten gevolge van de sanctie-verwikkelingen - niet geratificeerd. Frankrijk schijnt vandaag aan den dag nog daartoe bereid, doch Mussolini verlangt thans méér: geen minderheden-regiem in Tunis doch Tunis zelf, en niet slechts 2500 aandeelen in den spoorweg Djiboeti-Addis Abeba doch geheel Djiboeti en het achterland van die haven. Hij beroept zich er op, dat Frankrijk, door aan de sanctie-maatregelen, zij het schoorvoetend, mede te werken, de beloofde ‘vrije hand’ in Abessynië niet heeft verleend en acht de wegens niet-ratificatie juridisch in geen geval verbindende regeling van 1935 ook ‘moreel’ niet langer verbindend. Van belang is daarbij, of Italië het in 1935 gecedeerde gebied alreeds heeft bezet. Zoo ja, dan kàn het, althans rechtens, moeilijk blijven volhouden, dat het zich van de accoorden van 1935 niets

behoeft aan te trekken. Italië schijnt echter die bezetting te ontkennen.

De Italiaansche verlangens - ‘eischen’ noemt men dat tegenwoordig - strekken zich echter ook uit tot:

Het Suez-Kanaal. De positie van het Suez-Kanaal wordt door tweëerlei soort documenten beheerscht: door de acten van concessie, aan de Kanaal-maatschappij door den Khedive van Egypte verleend, en door het verdrag van Constantinopel (1888), waarin de vrije vaart door het kanaal ten behoeve van *alle* mogendheden is vastgelegd en geregeld. Bij het verdrag is ook Italië partij en uitdrukkelijk bepaalt art. 14, dat de verdragsverplichtingen van kracht blijven, óók na afloop der concessies. De Italiaansche wenschen betreffen echter niet de door het verdrag geschapen volkenrechtelijke situatie van het Kanaal, doch de privaatrechtelijke positie van de kanaal-maatschappij.

De concessie van de maatschappij is verleend voor een tijdvak van 99 jaar, te rekenen vanaf de opening van het kanaal. Zij loopt op 17 November 1968 af (art. 3 van de Acte van Concessie d.d. 30 November 1854) en het kanaal met alles wat daar bij behoort vervalt daarna aan de Egyptische regeering.

De Suez-kanaal-maatschappij is een Egyptische vennootschap, die zijn administratief domicilie te Parijs heeft en door Fransch vennootschapsrecht wordt beheerscht (art. 16 van de overeenkomst van 22 Februari 1866). Haar ‘conseil d'administration’ bestaat uit 32 leden: 21 Franschen, 10 Engelschen en 1 Nederlander. Van de 400.000 aandeelen zijn .. 44 procent (176.602) in handen van het Britsche Goevernement, hetwelk ze in 1875 voor 100 millioen francs van den Khedive Ismaël, die in geldnood verkeerde, heeft overgenomen. De overige aandeelen zijn verspreid. De inkomsten der maatschappij worden gevormd door scheepvaartrechten, welke krachtens art. 17 van de tweede concessie van 5 Januari 1856 door de kanaal-maatschappij mogen worden geheven, mits van alle gelijksoortige schepen op gelijksoortigen voet, volgens een ten minste drie maanden van te voren gepubliceerd tarief en tot een maximum van 10 francs per ton en 10 francs per passagier. De franc wordt daarbij - naar in een aantal rechtelijke uitspraken is beslist - als goud-franc beschouwd, hetgeen eenige moeilijkheden veroorzaakte toen bij Egyptisch decreet van 2 Mei 1935 de goud-clausule werd nietig

verklaard. De heffing per ton geschiedt sedert 8 Juli 1935 in ponden sterling of in Egyptische piasters zóó, dat het geheven recht van 7/6 gelijkwaardig was aan 5.75 goudfranken. Op 1 Juli 1937 is het recht per ton tot 7 shilling verminderd, op 1 April 1938 volgde een nieuwe vermindering tot 6 shilling en in September 1938 werd besloten de rechten met ingang van 16 December 1938 tot 5/9 te verlagen. Om het principe niet prijs te geven, is de heffing per passagier echter op 10 goudfranken gehandhaafd.

De Italiaansche tonnage, waarover kanaalrechten werden voldaan, bedroeg in 1934 (dus vóór het Ethiopisch avontuur) ruim twee millioen. Italië kwam daarmede als vierde in de rij: Engeland stond met ruim 17 millioen voorop, dan volgden Duitschland met bijna drie en Nederland met ruim 2½ millioen ton. Frankrijk volgde Italië op den voet met nog niet twee millioen ton. In 1936 was de Italiaansche tonnage ten gevolge van den oorlog in Abessinië gestegen tot ruim 6½ millioen ton, in 1937 daalde het weder tot 5.8 millioen ton en over de eerste drie kwartalen van 1938 bedroeg de Italiaansche tonnage 3.44 millioen ton (= 4½ millioen ton per jaar). Houdt men rekening met de verschillende verlagingen van het tarief, dan betaalt Italië thans voor een verdubbelde tonnage ruim 1½ maal het bedrag, dat het in 1934 had te betalen. Het valt bezwaarlijk in te zien, wat hierin onredelijk is te achten.

Overziet men het geheel der Italiaansche ‘eischen’, dan schijnen die betreffende Tunis en Djiboeti de eenige te zijn, die kans op geheele of gedeeltelijke inwilliging hebben. Maar.... men kan nooit weten!

B.M. TELDERS.

Bibliographie

Hélène Metzger, Attraction universelle et religion naturelle chez quelques commentateurs anglais de Newton. - Paris, Hermann & Cie. 1938. 222 blz.

Door de relaties tusschen Newton's gravitatietheorie en het theologisch denken in het Engeland der achttiende eeuw aan een systematisch onderzoek te onderwerpen, heeft de schrijfster van het hierboven aangekondigde werk een belangrijke bijdrage geleverd tot het interessante hoofdstuk der beschavingsgeschiedenis, dat door den voortdurend van aspect wisselenden samenhang van den Christelijken godsdienst en de natuurwetenschap gevormd wordt en tevens een nieuw licht geworpen op den wellicht nog nimmer volledig beschreven invloed, dien Newton op de ontwikkeling van het menschelijk denken heeft uitgeoefend.

Men weet, hoezeer de betrekking van geloof en wetenschap, die met den tijd tusschen innig verband en fel conflict pleegt te varieeren, juist in de waardeering van Newton's denkbeelden haar wonderlijkste lotgevallen heeft ondergaan: er is geen grootere klove denkbaar dan die tusschen de religieuse spheer, waaruit zijn wereldbeeld voortkwam en de rationalistische, waarin het door de 18e-eeuwsche physica werd overgevoerd; tusschen zijn eigen overtuiging, dat de mechanische natuurphilosophie geroepen was, het bestaan van een wijzen en goeden Schepper onweerlegbaar te bewijzen en de opvatting van een zijner schitterendste opvolgers, dat de leer der algemeene gravitatie de kosmologische overbodigheid van de hypothese ‘God’ had aangetoond.

In den tijd, waarin het boek van Hélène Metzger ons verplaatst, is van een zoo volledigen omkeer van zienswijze nog niets te bespeuren. De Engelsche theologen en natuurphilosophen (in den regel waren zij zoowel het een als het andere), die in of kort na Newton's tijd leefden, waren overtuigd, van de fundamenteele beteekenis voor de natuurlijke religie, die aan zijn wereldsysteem eigen was en van de apologetische waarde, die het daardoor bezat. Reeds in 1692 baseert Bentley, door Robert Boyle bij testament aangewezen, om in een reeks wetenschappelijke lezingen het atheisme te weerleggen, zijn geheele betoog op de mechanistische corpusculairphilosophie, die zijn opdrachtgever had aangehangen en die hij - het zou in latere tijden menigmaal paradox klinken - meer dan een andere wijze van natuurbeschouwing een gunstige voedingsbodem voor religieuse gevoelens achtte. Als sterkste argument dient hem daarbij echter het niet-mechanische karakter van de door Newton als de fundamenteele oorzaak van het natuurgebeuren aangewezen gravitatie en deze verheugt er zich oprecht over, dat zijn

theorie bruikbaar wordt geacht, om het geloof in de goddelijke voorzienigheid te helpen versterken.

Het niet-mechanisch karakter der gravitatie! Is er treffender voorbeeld denkbaar van de wijziging in beteekenis en waardeering, die woorden in den loop der tijden kunnen ondergaan? Wanneer de hedendaagsche physicus over klassieke mechanica spreekt, lijkt hem de gravitatie - in het algemeen de actio in distans - het meest typeerende element van haar denkwijze en met de opkomst van de veldtheorie ziet hij het einde van haar heerschappij beginnen. Hoe anders in de 17e eeuw, toen Huygens en Leibniz diezelfde actio in distans verwierpen als een irrationeele conceptie, die met het mechanisch karakter der ware natuurwetenschap volstrekt onvereenigbaar werd geacht en toen de schepper der gravitatieleer en zijn naaste volgelingen in diezelfde irrationaliteit juist het bewijs zagen van het boven het zuiver natuurwetenschappelijke domein uitstijgende, immers van voortdurende goddelijke inwerking op de inerte materie getuigende karakter van het denkbeeld.

De schrijfster duidt het hoofddeel van haar werk, waarin de uitwerking van deze grondgedachte bij verschillende schrijvers wordt nagegaan, aan als een kritische studie van de theologische variaties op het thema der universeele attractie, die in de litteratuur der 18e eeuw gespeeld zijn; de titel is juist gekozen: in telkens nieuwe wendingen keert bij alle schrijvers, die ze behandelt, dezelfde gedachte weer, die we Bentley reeds zagen ontwikkelen. Sommigen verwekken met hun beschouwingen toch ook wel weer theologische ergernis: Toland moet het verwijt van deisme hooren en wanneer Priestley mèt de ondoordringbaarheid en de inertie der materie de natuurlijke religie wil elimineeren en het dualisme van geest en stof wil ontkennen, wordt zijn positie in Engeland ondanks al zijn stichtelijke bedoelingen zelfs onhoudbaar. Ook zijn er theologen als Hutchinson, die principieel afkeerig zijn van die al te redelijke fundeering van de religie in de natuurwetenschap en die zich geroepen achten, de philosophie van Newton te bestrijden uit naam van denzelfden Christelijken godsdienst, waarvoor zij bij anderen als hoofdargument had gediend.

De schrijfster heeft voor deze categorie weinig sympathie; haar hart, dat zich door het voornemen, een kritische studie te schrijven, niet tot zwijgen heeft laten brengen, is veel meer bij een schrijver als Whiston, die de menschen langs den weg der mechanistische natuurphilosophie tot God wil brengen en van wien zij zich soms zoozeer de tolk maakt, dat men gaat twijfelen, wie er eigenlijk aan het woord is.

Het is een kwestie van smaak, of men dit duidelijke meeleven met de weergegeven argumentatie een voor- of een nadeel van het boek acht. We vermelden het slechts volledigheidshalve, zooals we ook alleen ter geruststelling van het kritisch geweten een vraagsteeken zetten bij de wellicht wat al te positief uitgesproken overtuiging van den invloed van neoplatonische denkwijzen op het ontstaan der gravitatieleer en van haar samenhang met de primitieve mentaliteit, alsmede bij de twee malen voorkomende niet recht begrijpelijke uitdrukking, dat Newton de wetten van Kepler zou hebben vereenvoudigd.

Het slotwoord van deze aankondiging moet er echter een van waardeering zijn: voor den interessanten inhoud van het boek, voor de heldere uiteenzetting, voor de volledigheid der waarlijk uitmuntende documentatie.

E.J.D.

Prof. Dr. J. de Vries, Dr. Ph.J. Idenburg, Dr. J. Moormann, Dr. Jos. J. Gielen, Het onderwijs in het Nederlandsch op Gymnasium en H.B. School. Uitgegeven door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden bij E.J. Brill, 1938.

Toen de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1935 bij Minister Marchant klaagde over de onvoldoende resultaten van het onderwijs in het Nederlandsch op H.B.S. en Gymnasium, is in dit tijdschrift door een Stem uit de Redactie principieele instemming met de gevoerde actie uitgesproken. Het ligt voor de hand, dat het geschrift, waarin de Maatschappij thans op de kwestie terugkomt en waarmee zij op de publieke opinie een gunstigen invloed hoopt uit te oefenen, hier nu ook niet onvermeld kan blijven. De zaak, waar het om gaat, is zeer belangrijk en ieder, die iets met ons onderwijs te maken heeft, weet, dat van een bevredigende oplossing nog geen sprake is.

Het geschrift der Maatschappij, door een woord van Prof. Dr. J. de Vries ingeleid, bevat in de eerste plaats een belangwekkend statistisch overzicht van de plaats, die het onderwijs in de moedertaal in een aantal landen van Europa inneemt; de voornaamste conclusie, die hieruit te trekken is, is deze, *dat in geen land bij het voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs een zoo gering aantal lesuren aan het onderwijs in de moedertaal en hare letterkunde besteed (wordt) als in Nederland*.

Hierna wordt in het bijzonder de toestand in ons land vergeleken met die in Denemarken, waar ook drie vreemde talen worden onderwezen. De verhouding 24 tot 14 voor het in eenzelfde periode op soortgelijke scholen ginds en hier voor het onderwijs in de moedertaal uitgetrokken aantal uren kan niet anders dan beschamend voor ons werken.

Het was een goede gedachte, om vervolgens door twee mannen uit de practijk van het onderwijs, Dr. J. Moorman en Dr. J.J. Gielen, te laten uiteenzetten welke taak het onderwijs in de Nederlandsche taal en letterkunde te vervullen heeft en te laten verduidelijken, welke beteekenis dat onderwijs zou kunnen hebben, indien het de gelegenheid kreeg, de vervulling van die taak na te streven. Het is immers maar al te gebruikelijk, dat een pleidooi voor uitbreiding van het aantal lesuren voor Nederlandsch wordt beantwoord met de sceptische vraag, wat de Neerlandici eigenlijk met die meerdere uren zouden willen beginnen. Wie de betoogen der heeren Moormann en Gielen gelezen heeft, zal die vraag zeker nooit meer stellen. Hij zal zich bovendien de zeer juiste opmerking van den eerstgenoemde ter harte nemen, dat men in discussies over de wenschelijke verdeeling van den beschikbaren tijd over de verschillende vakken niet van het onderwijs in een van deze eerst een caricatuur moet maken, om deze dan te gaan bestrijden.

Het boekje zal zeer zeker een goeden invloed op de veelal nog lauwe publieke opinie kunnen uitoefenen. Veel hoop op een spoedige verbetering van den inderdaad zorgwekkenden toestand van de beheersching van het Nederlandsch door den gemiddelden leerling van onze H.B. scholen en Gymnasia laat het echter niet. Het erkent namelijk volmondig, dat hiervoor nog meer noodig is dan de toch al zoo moeilijk te verkrijgen vermeerdering van het aantal lesuren: betere opleiding van de leeraren, verkleining van de klassen èn verandering in de van taalverzorging van nature afkeerige houding van het Nederlandsche volk; het zijn drie hervormingen,

aan welker verwezenlijking ook de meest onvervaarde utopist niet zoo gauw zal gelooven.

E.J.D.

Dr. J.D. Bierens de Haan, Het Rijk van den Geest. - J. Ploegsma, Zeist 1938.

Het philosophische werk van Dr. Bierens de Haan kan men met wat goeden wil als een eigen, oorspronkelijke vertolking van de idealistische philosophie prijzen en met eenigen kwaden opzet als een oppervlakkig, wèlgemeend doch slecht uitgevoerd Hegelianisme laken. De waarheid ligt, zooals zoo vaak, in het midden, maar, speciaal wat het thans aangekondigde geschrift betreft, toch dichter bij het laatste dan bij het eerste extreem. Ook dit boekje toont duidelijk hoe Dr. Bierens de Haan bij Hegel in de leer is gegaan: zonder Hegel zou het eenvoudig niet hebben kunnen worden geschreven. Anderzijds blijkt ook hier weer, hoeveel 'gemakkelijker' en daardoor ondoordachter, slordiger Dr. Bierens de Haan schrijft dan zijn geestelijke voorganger. Eenige voorbeelden ten bewijze. Op pag. 13: 'De wijsbegeerte kan met dergelijke mogelijkheid (dat het begrip waarheid een dwaalbegrip zoude zijn B.M.T.) geen rekening houden'. De geheele phaenomenologie, ja zelfs de geheele kennisleer, zoude dus een onwijsgeerig buitenbeentje der ware wijsbegeerte zijn? Op pag. 25: 'De Idee, die aan de natuur het materiaal harer zelfverwerkelijking ontleent'. Is de natuur dan iets *buiten* de Idee, waarbij de Idee leentje-buur spelen kan? Wat beteekent het als de Schr. (pag. 73) zegt, dat het kultuurrijk 'een dieper-inwaartsche ligging' heeft, welken zin heeft in het algemeen het door Dr. B.d.H. blijkbaar zoo geliefkoosde 'localiseeren' van kategorieën, die aan ruimte en tijd zijn ontheven ('diepte-ego'; het kultuurrijk, dat 'dieper', 'meer innerlijk', 'hooger' en 'verder' is gelegen dan het civilisatierijk, welk laatste 'meer naar buiten, d.i. naar de ervaarbare tijdswereld toe' is gelegen; de 'diepte-natuur' van den mensch enz. enz.)?

Hoe kan de Schr. in ernst een zin neerschrijven als deze (pag. 17): 'Kon ik mij in het goddelijk denken verplaatsen, dan ware deze bloem ook voor mij geen uiterlijk ervarings-object, doch een gedachte in het syteem der alheid'. Kan de Schr. zich nu in dat goddelijk denken verplaatsen of niet? Zoo ja, dan gebruikt hij ten onrechte de conditionalis, zoo neen, hoe weet hij dan te zeggen, wat de bloem voor hem na die overplaatsing zoude beteekenen?

Op dezelfde blz. staat, dat 'in zijn volstrektheid als Universeel Subject, het subject wereld-grond is'. Weet de Schr. dan niet, dat de grond juist *niet* volstrekt is, immers evenzeer van het door zich begronde afhankelijk, als dit laatste afhankelijk is van den grond?

Zoo zou men kunnen doorgaan, óók wat de taal betreft. Wat te denken van 'ken-akte', 'groote dingen voor hebben', 'inhoudelijke grondwaarheid', 'verstandhouding plegen', van 'nazaten' in plaats van 'navolgers', van 'de grondelijke eenheid van mensch en God', van 'meerder' in stede van 'hooger' of 'verhevener', hoe de spelling te rechtvaardigen van 'Italjaansch' 'Konceptie', 'Zeventiend' eeuwsch', enzoovoort?

Het boekje van Dr. B.d.H. moge zijn nut hebben in zooverre het wellicht lezers bereikt, die zich anders met geestelijke zaken in het geheel niet zouden inlaten, men kan onmogelijk beweren, dat het met die zorg is geschreven, die bij de behandeling van aangelegenheden des geestes als minimum-eisch heeft te gelden.

B.M.T.

Dr. J. Valkhoff, Een Eeuw Rechtsontwikkeling. - N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam 1938.

In dit boek van 240 bladzijden toont Mr. Valkhoff - op ten volle overtuigende wijze - aan, dat en hoe het Nederlandsche privaatrecht sinds zijn codificatie in 1838 is 'vermaatschappelijkt', gesocialiseerd, en hoe daarmede eene ontwikkeling van privaat- tot publiek-recht gepaard is gegaan. Mr. Valkhoff heeft voor zijn bewijsvoering drie onderdeelen van het privaatrecht gekozen: de eigendom, de verhouding van arbeider tot werkgever en het 'corporatief privaatrecht' (vennootschappen, vereenigingen, maatschappijen, stichtingen). Een slot-hoofdstuk - vluchtiger dan de eerste drie - behandelt de onrechtmatige daad en de ouderlijke macht.

Men kan voor het werk van den schrijver niet anders dan bewondering hebben. Zijn stijl is kort, duidelijk en snel, de inhoud is rijk aan legislatieve gegevens, de uiteenzetting voor elken ontwikkelden leek begrijpelijk, doch ook voor den vak-jurist boeiend. De laatste leert van Mr. Valkhoff misschien niets nieuws - de Schr. heeft ook niet de pretentie voor dezulken te schrijven - maar zelfs hij zal den Schr. dankbaar zijn voor het bijeenbrengen en 'opmaken' van zoovele, in tallooze wetten verspreide gegevens.

De schrijver toont voor de door hem gesignaleerde ontwikkeling een vrijwel onverdeelde bewondering te hebben en wenscht haar soms eene vèrgaande voortzetting toe. Zoo bijv. t.o.v. de 'Abbau der Entschädigung' bij onteigening en t.o.v. de verordenende bevoegdheid, welke den Bedrijfsraden tot dusverre nog niet toekomt. De lezer, die in politiek opzicht anders is georiënteerd, zal op die punten allicht met Mr. Valkhoff een weinig van meening verschillen, doch nimmer zal hij het recht hebben te beweren, dat des schrijvers betoog door zijne politieke richting 'scheefgetrokken' zoude zijn. 'De studie is sociologisch en louter positivistisch', zegt de Schr. zelf. Hij doet met dit laatste zich zelf misschien wat te kort. Zij is echter in elk geval soliede gefundeerd, exact en - daardoor - overtuigend. Een boek, dat men gaarne een ruime verspreiding toewenscht.

B.M.T.

Johan Fabricius, Kasteel in Karinthië. - H.P. Leopold's Uitgevers Mij. N.V., 's-Gravenhage, 1938.

Ik betreur het te moeten constateeren dat de litteraire arbeid van den jongen Fabricius er de laatste jaren niet op vooruit is gegaan. In *Mario Ferraro's IJdele Liefde* zaten voortreffelijke fragmenten, de beide eerste deelen van zijn befaamde trilogie waren boeiend verteld en daarenboven: men kon in de geschetste figuren gelooven, een niemendalletje als *Venetiaansch Avontuur* amuseerde ten zeerste; er zijn er maar weinigen in ons land die zulk een vermakelijk geheel weten samen te stellen, maar zijn voorlaatste roman *Flipje* kon mij toch maar matig bekoren, terwijl *Kasteel in Karinthië*, de nieuwste groote roman van dezen auteur voor mij een teleurstelling is geworden.

Het talent van Fabricius schijnt een gevaarlijk talent te zijn. In zijn beste oogenblikken is hij een bij uitstek boeiende verteller, hij toovert

dan opeens allerlei rake en typeerende details te voorschijn, hij is levendig, bewegelijk, er zit vaart in zijn verhaal en de gestalten zijn aanvaardbaar, al was dan ook de psychologische verantwoording van zijn figuren nimmer Fabricus' sterkste eigenschap. Er ontstaat op deze wijze een bont en boeiend geheel, dat eerbied vermag op te wekken voor de vindingrijke techniek, voor een romantisch georiënteerd maar zuiver talent.

Er is van dit alles in zijn laatste boek niets overgebleven. Fabricius vertelt omslachtig de belevenissen van Georg von Weygand, oud-Oostenrijksch cavalerie-officier, die wanneer hij het kasteel en de landerijen van zijn oom erft, zich terugtrekt uit den actieven dienst en zich vestigt op het land. Na verloop van tijd en tot ieder's verwondering trouwt hij op lateren leeftijd. Er komen vele kinderen van wier doen en laten eveneens uitvoerig wordt bericht. Het zou mij waarlijk te ver voeren om hier ook maar zeer in het kort de gebeurtenissen welke in dezen lijvigen familie-roman worden beschreven, aan te duiden. Dat zou ook trouwens weinig zin hebben, want een goede roman dient waarlijk nog wel iets anders en iets meer te zijn dan het uitvoerig en bloemrijk verslag van doen en laten eener groep personen. Er blijft van *Kasteel in Karinthië*, wanneer men er later aan terugdenkt, vrijwel niets over. Men constateert - en dit met leedwezen voor den Hollandschen auteur - dat de sfeer van het voor-oorlogsche Oostenrijk, welke b.v. door een Schnitzler zoo prachtig werd getroffen, hier nimmer voelbaar wordt, men constateert tevens dat de beschreven personen eigenlijk nimmer gestalte aannemen maar schimmen zijn gebleken. Het verhaal wordt monotoon en soms denkt men dat het evengoed eindeloos door kan gaan, want tenslotte leven er nog altijd een aantal der betrokkenen en het lijkt tegenover hen bijna onbillijk om, terwijl de belevenissen der overigen zoo uitvoerig worden te boek gesteld, van de hunne verder niets te vermelden. In dezen roman vertelt Fabricius niet meer, hij *praat*, om geen erger woord te gebruiken.

Hij zou wellicht een belangwekkender resultaat bereiken, wanneer hij zich eens met de uiterste aandacht en den vollen inzet van zijn persoonlijkheid en zijn begaafdheid concentreerde op een minder omvangrijk gegeven.

J.C.

François Pauwels, Het Duel. - N.V. Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam 1938.

Binnen een klein bestek heeft François Pauwels thans een aantal jeugdherinneringen opgehaald, een aantal auto-biographische bijzonderheden - welke gelijk de auteur in een nawoord meedeelt - grooten deels op waarheid berusten. Bijster belangrijk is dit alles niet. In het onvriendelijkste geval zou men zeggen: het doen en laten van den knaap Pauwels interesseert ons weinig. In het vriendelijkste geval zou men zeggen: het is wel aardig en gevoelig verteld. Wat men echter mist is de rechtvaardiging dezer autobiographische notities: te weten de kracht eener groote en sterke persoonlijkheid, waardoor werk van dezen aard belang krijgt en belangstelling wekt. Dat Pauwels talent heeft wordt nog eens bewezen door de beschrijving zijner vriend-

schap met eenen R.H.S. In die fragmenten overtreft hij waarlijk zichzelf. Men zou wel eens een boek willen lezen van zijn hand, dat geheel op dit niveau staat. Wie weet....

J.C.

Textes mathématiques babyloniens, transcrits et traduits par F. Thureau-Dangin. Uitgaven van het Vooraziatisch-Egyptische Gezelschap Ex Oriente Lux. Deel I - Leiden. E.J. Brill 1938. XI en 243 blz.

De levendige activiteit, waarmee het gezelschap Ex Oriente Lux in in ons land de studie van de Vooraziatische en Egyptische culturen bevordert, is tot een nieuwe uiting gekomen in de voorgenomen publicatie van een reeks werken, waardoor bronnen, die voor deze studie van belang zijn, algemeen toegankelijk zullen worden gemaakt. Het eerste deel is thans verschenen, een verzameling van de tot dusver ontcijferde wiskundige Babylonische teksten (met uitzondering echter van de z.g. tafelteksten), samengebracht, vertaald en toegelicht door den vermaarden Assyrioloog F. Thureau-Dangin.

Voor de tweede maal binnen enkele jaren worden hierdoor allen, aan wie de Babylonische wiskunde, hetzij als element van de cultuur van het Tweestroomenland, hetzij als merkwaardige phase in de ontwikkeling van het wiskundig denken, belang inboezemt, in de gelegenheid gesteld, haar producten in zeer verzorgden vorm en onder bij uitstek deskundige leiding te leeren kennen: Neugebauer verduidelijkte haar in 1935 in vollen omvang in zijn monumentale werk Mathematische Keilschrift-Texte; Thureau-Dangin verzamelt nu opnieuw alle teksten, waarin wiskundige vraagstukken worden behandeld. Er is nauwelijks één andere periode uit de geschiedenis der wiskunde aan te wijzen, aan welker voortbrengselen ooit zooveel zorg en aandacht is besteed.

Het mag bekend worden geacht, hoezeer de Babylonische wiskunde dit waard is, èn om de beteekenis, die zij in zich zelve heeft èn omdat we zeer waarschijnlijk in haar veel meer dan in de Egyptische den waren voedingsbodem van het wiskundige denken der Grieken hebben te zoeken, dat op zijn beurt weer de voornaamste wortel der Europeesche mathesis werd. Voorloopig, d.w.z. zoolang we inzake de mathematische betrekkingen tusschen Babylon en Hellas nog in hoofdzaak op vermoedingen aangewezen zijn, weegt het eerste motief het zwaarst: de virtuose hanteering van het z.g. sexagesimale talstelsel in de rekenkundige behandeling van tal van problemen, die bij eerste kennismaking de toepassing van algebraische methoden noodzakelijk schijnen te vereischen, is voor den hedendaagschen wiskundige steeds opnieuw een bron van verrassing en dwingt hem telkens weer, de tijdgrenzen, waarin men vroeger de ontwikkeling der wiskunde ingesloten zag, aanzienlijk naar den kant van het verleden te verleggen.

Thureau-Dangin heeft aan de transcriptie en de vertaling der teksten een inleiding in de Babylonische wiskunde vooraf doen gaan, die tevens als commentaar bij de meegedeelde teksten dienst doet, doordat telkens, bij wijze van illustratie van het algemeene betoog, problemen, die in die teksten worden gesteld en behandeld,

algebraisch worden geformuleerd en opgelost. Dat maakt het natuurlijk heel gemakkelijk, om de

oplossing vlug te overzien en het resultaat snel te controleeren, al is het wel wat hinderlijk, dat men bij de lectuur van een tekst niet weet of en, zoo ja, waar zij in de Inleiding vermeld wordt; men kan echter wel vragen, of men op deze wijze wel een adaequate weergave van de origineele redeneeringen verkrijgt en of men zich - wat toch het uiteindelijke doel van ieder historisch-mathematisch onderzoek is - zoo wel voldoende inleeft in de denkwijze, waarin ze thuis hooren. Men kan hier en daar zelfs vaststellen, dat dit zeer zeker niet het geval is; de meegedeelde oplossingen zijn dan te zeer algebraisch ingekleed; een redeneering in woorden blijkt menigmaal den tekst veel beter op den voet te kunnen volgen.

De inleiding gaat niet in op de historische vragen, die de studie der Babylonische wiskunde doet rijzen en laat dus in het bijzonder de belangrijke kwestie van den oorsprong van het z.g. sexagesimale talstelsel in het midden. De schrijver stelt zich tevreden met een verwijzing naar een vroeger werkje van zijn hand over dit onderwerp en met de laconieke mededeeling in een noot, dat hij de metrologische theorie (die door Neugebauer is opgesteld,) verwerpt. Het zou interessant zijn geweest, de bestrijding te vernemen van de argumenten, die door den opsteller voor deze interessante en bekorende theorie worden aangevoerd.

We besluiten deze aankondiging met de mededeeling, dat het werk typographisch voortreffelijk verzorgd is en met den wensch, dat het aan Ex Oriente Lux gegeven moge zijn, nog vele uitgaven tot stand te brengen, die even uitmuntend als deze eersteling de bedoeling der ontworpen reeks zullen verwezenlijken.

E.J.D.

Dr. K.F. Proost, W.C. Bijl, J.W. Hoekstra en G.J. Lindemans, Volksontwikkeling. Beginselen en Practijk. - Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij N.V. Arnhem. In 't jaar MCMXXXVIII. 203 blz.

Een viertal maatschappelijke werkers, die zich sedert jaren aan de vrije volksontwikkeling - vrij in den op blz. 43 omschreven zin van een zich zelf bepalende en als zoodanig aan geen enkele voogdij onderworpen scheppende maatschappelijke kracht - hebben gewijd, geeft in een samenwerking, waarvan de harmonie door het besluit, de afzonderlijke bijdragen niet te signeeren, treffend wordt gedemonstreerd, rekenschap van de theoretische grondslagen van hun arbeid, zooals deze in hun levens- en wereldbeschouwing verankerd liggen.

Zij bestemmen hun boek uiteraard in de eerste plaats voor allen, die zich met volksontwikkeling in den ruimsten zin van het woord bezighouden. Het zou echter te betreuren zijn, indien het niet in nog breederen kring lezers vond. Vooreerst om het betere inzicht, dat het in een veelal nog verkeerd begrepen streven geven kan; daarnaast echter om het zuiver geestelijk genoegen, dat deze theoretisch diep gefundeerde behandeling van een zich in de practijk afspelende werkzaamheid den daarvoor ontvankelijken lezer schenkt.

We vatten den inhoud kort samen. Hoofdstuk I laat op een historisch overzicht van het streven naar volksontwikkeling een kritisch overzicht

van de verschillende daarbij ter sprake gekomen instellingen volgen, waarbij als indeelingsprincipe de onderscheiding tusschen het statische en het dynamische type fungeert (zeer terecht vermijden de schrijvers de al te emotioneel geladen termen burgerlijk en revolutionnair, die in dit verband ook wel gebezigd worden). In het statische type is ontwikkeling een passief ontvangen van cultuurgoederen door geisoleerde individuen; in het dynamische is het een 'zelf-en-samen-doen', dat den geheelen mensch opeischt en dat hem in een grooter verband plaatst. De vraag, of volksontwikkeling door een versterking van het dynamische element niet een krachtige factor zou kunnen worden in de evolutie van mensch en maatschappij, voert over tot Hoofdstuk II, dat, zuiver theoretisch van aard, beoogt, aan de reeds in Hoofdstuk I voorloopig ingevoerde en verder nog te gebruiken termen hun eigenlijken inhoud te geven en het wijsgeerig standpunt te bepalen, van waaruit de schrijvers alle problemen, die hun werk heeft doen ontstaan, willen beschouwen. In dit uitmuntend geschreven betoog (moge geen lezer zich door het Woord Vooraf laten verleiden, het over te slaan), waarin een grootsche visie op den kosmischen samenhang met kracht van overtuiging en helderheid van gedachte geschetst wordt, ziet men aan de ontwikkelingsorganisatie haar plaats toegewezen in de hierarchische reeks van bestaans- en bewustzijnsgebieden, die de gebondenheid van den mensch in steeds grootere eenheden demonstreert. Hoe op den hierdoor gelegden grondslag het ontwikkelingswerk wordt opgebouwd, laat Hoofdstuk III in ideëelen zin, Hoofdstuk IV in practischen zin zien. Ook hier, waar vragen van zakelijken en materieelen aard ter sprake komen, blijft de behandeling zeer principieel en algemeen. De schrijvers blijven zich voortdurend bewust van hun voornemen, niet een handboek voor organisatoren van ontwikkelingsinstituten te geven, maar den lezer te leeren nadenken over de vragen, die deze instituten in het verloop van hun bestaan doen rijzen.

Wie het boek ten einde gelezen heeft, behoudt een sterken indruk van de geestelijke eerlijkheid, waarmee de schrijvers de taak, die zij in de maatschappij op zich hebben genomen, tot aan de diepste grondslagen toe hebben doorgedacht. In de combinatie van practische ervaring en theoretische bezinning waarvan het op iedere bladzijde blijk geeft, ligt een verrassende en uitzonderlijke bekoring.

E.J.D.

Dr. G.J. Heering, Geloof en Openbaring. 2. Richtlijnen voor een dogmatiek op den grondslag van Evangelie en Reformatie. Van Loghum Slaterus' Uitg. Mij., Arnhem 1937, 411 blz. gr. 8°.

Kenmerkend voor dit groote en belangrijke boek is, dat het van z.g. rechtsmodern standpunt is geschreven (293), zonder eenige reserve alle moeilijke en moeilijkste vragen - en dat zijn er niet weinig - die met het onderwerp samenhangen, onder oogen ziet en openhartig tracht te beantwoorden omdat het één groote poging is om tot helderheid te komen uitgaande van welomschreven gegevens en zich richtende op een helder doel. De materieele inhoud, die de eigenlijke waarde dezer formeele qualiteiten uitmaakt, is: 1. de opvatting van het 'geloof' in Christelijken zin; 2. de opvatting van 'openbaring'; 3. het Nieuwtestamentisch Evangelie; vervolgens de principieel doorgevoerde metho-

den van het ‘geloofsdenken’, dat zich richt op het Koninkrijk Gods als hoogste doel.

Het boek, richtlijnen willende geven voor een dogmatiek, is wel eenerzijds een leerboek, krachtens den opzet, gelijk het de bijbelsche en dogmenhistorische stof doorwandelt en uitvoerig uiteenzet, maar het heeft niet het koel-objectieve karakter van een leerboek zonder meer en dat is te danken aan het feit, dat men hier met een plan voor een dogmatiek te doen heeft. Een dogmatiek doet, gegeven haar uitgangspunten en beginselen, een keuze, definieert en spreekt haar geloof uit; de lezer komt er dus precies achter, hoe de schrijver nu zelf - maar op duidelijk uiteengezette objectieve gronden - ‘er over denkt’. Daarin schuilt de warmte van het boek, dat is, in bonam partem, het bijzonder interessante er van, niet in malam partem, want het verloopt zich niet in enkel persoonlijke, subjectivistische meeningen (vgl. 132). Om deze redenen beschouwe men dit boek niet slechts als een studieboek voor theologen, al draagt het m.i. de sporen van colleges, maar ook als een tot klaarheid helpende, breede uiteenzetting voor gemeenteleden, die zich door 'n enkel latijnsch zinnetje, gevleugelde kerkelijke woorden, niet laten ontmoedigen. Wel wordt door den omvang van de behandeling nog al wat van den lezer gevergd. Iets vermoeiends vind ik in het feit, dat de dogmaticus overal de beoordeeling, waardeerend èn critisch beide, voegt bij de stof, die hij ter sprake brengt, en de concentratie van gezichtspunt veroorzaakt soms herhaling van woorden, althans van gedachten. Doch hierop is Philipp. 3:1 van toepassing en bovendien maakt de aard van het boek zulks min of meer onvermijdelijk.

Over eenige hoofd- en bijzaken een enkel woord. Heering rekent af met een verleden periode van algemeene, zoutlooze godsdienstbeschouwing, die het bij z.g. vergelijken laat, slechts Allerweltreligion is, maar het wezen van openbaring niet verstaat, omdat zij, niet staande binnen een bepaalde (historische) openbaring, ook niet leert te ‘gelooven’ (87). Het Christendom echter is de godsdienst van het geloof bij uitnemendheid, omdat het geloof (fides qua), correlaat der openbaring, daar de persoonlijke, alomvattende, eenig mogelijke en beslissende verhouding tusschen mensch en God, verhouding, die de openbaring Gods onderstelt, beteekent (9 vlgg.). Van den vollen rijkdom van het geloof en van dien der openbaring kan geen enkel mensch, geen enkele richting en geen enkele kerk in volledigheid spreken (79, 138 e.e.), derhalve is de taak van den dogmaticus, die dòòr te denken heeft over aard en inhoud van het Christelijk geloof, om wèl te onderscheiden de facetten van het geloof, zooals die bij tal van getuigen schitteren. Uit den titel bleek reeds schrijvers keuze: bijbelsch en reformatorisch. Maar binnen de grenzen van den Bijbel heeft men dan in onderscheidenheid te doen, behalve met O. en N. Test., met de eerste drie evangeliën (niet aan elkander gelijk), met Paulus en met Johannes. En zoo is het ook bij de reformatoren. Schift de schrijver herhaaldelijk, hij lokt zijn lezer om het ook te doen. Het woordje kerk zou ik in den zooeven van blz. 70 aangehaalden zin nimmer geschreven hebben; want óf de kerk is het ‘lichaam van Christus’ zelf (ondanks 138, aant. 3) óf zij is een historisch bepaalde kerk, maar dan nog bestaat zij wel uit zooveel individueel geloovigen, dat háár rijkdom van geloof met die van een richting, laat staan een mensch, niet op één lijn is te plaatsen. Ook zou ik niet den nadruk van blz. 67 op de gemeenschapvormende kracht van het Evangelie in Han-

delingen willen leggen, nadat over Johannes reeds (blz. 31) is gesproken. Op tal van plaatsen is de schrijver in oppositie, niet alleen tegen de boven aangeduide algemeene religiositeit, tegen een verouderd vrijzinnig Christendom, dat zich onvoldoende rekenschap van zijn bijbelsche bronnen geeft, ook tegen een onpsychologische orthodoxie, tegen de overspannigen der dialectische theologie en tegen sacramentalisme. Telkens is er dan gelegenheid om het eigen standpunt nader in het licht te stellen. Gevaar voor niet geheel rechtvaardige beoordeeling treedt daarbij nu en dan wel op; de beschrijving op blz. 104 van sacramentalisme is, wanneer zij tegen het Katholicisme gericht is, naar ik meen, voor bestrijding vatbaar. Daartegenover erken ik op een ander, nog belangrijker punt, dat de schrijver volkomen terecht verklaart, dat het concilie van Trente de beginselen der Reformatie niet heeft kunnen of (lees liever: en) willen verstaan (274). Overigens is het altijd min of meer onvruchtbaar om een uiteenzetting met het Katholicisme te beginnen zonder eerst over de kerk gesproken te hebben, wat ik in hfdst. IV mis. Doch keeren wij terug naar het bijbelsch gedeelte om er op te wijzen, hoe het Evangelie daar samengevat wordt in drie gedachtenkringen: den oud-testamentischen grondslag; de boodschap van Jezus Christus; de boodschap over Hem; ‘deze drie grijpen in elkander en behooren bijeen’ (132). Hiermede wordt op wel zeer gelukkige wijze de weg naar een vruchtbare behandeling van de historie van het Evangelie in de kerk gebaand. Daarom treft ons als minder gelukkig de uitdrukking, dat de feitelijkheid van lang niet alle heilsfeiten, die voor de orthodoxie den grondslag van haar geloof vormen, voor schrijver vaststaat (147). Hoe talrijk zouden al die heilsfeiten wel zijn? Als ik goed zie, verwerpt de schrijver als mythisch in hoofdzaak (271) slechts den historischen zondeval - de metafysische verklaring maakt de zaak echter niet duidelijker - de realistisch opgevatte incarnatie - naar mijn meening, hoe speculatief ook naar den schijn, in wezen soteriologisch te verklaren - en een reëel duivelgeloof. - Aan het eind van elk hoofdstuk geeft de schrijver samenvattingen om op zijn inzichten te gemakkelijker vat te doen krijgen; ik wijs in het bijzonder op die aan 't eind van de behandeling van het ‘Geloof’. blz. 73-75, van ‘Openbaring’, blz. 122-124, beide eindigend met de aanwijziging der hoop, de eschatologie, later het Futurum genoemd, het komende Koninkrijk; dit is karakteristiek.

Van enkele andere hoofdzaken geldt dit ook. Vooral voor het streven om, daar Evangelie en menschelijke natuur voor elkander bestemd zijn (398) en het ‘aanknoopingspunt’ te handhaven is (298 vlgg.), geloof en rede vruchtbaar met elkander te verbinden (o.m. 120 vlg.), zonder dat de laatste immer het eerste kan domineeren. Ten tweede het toekennen van een plaats in de dogmatiek aan de psychologie (16 vlg.). En bij Paulus en bij de reformatoren komt de vraag, wat het geloof psychologisch is, te kort. Men zou kunnen zeggen, dat dit te Trente, in de behandeling van de iustificatie niet het geval is geweest. Maar dat beteekent dan ook een groot onderscheid met de Reformatie. Eigenaardig is nu, dat men na de lectuur van het hoofdstuk over de Reformatie (V) een gevoel krijgt, van ongeveer uit den hemel op aarde te ploffen, als het volgende begint met psychologisch te handelen over het geloof in den mensch (285). Ik kan hier nauwelijks vrede bij vinden, en vermag den weg om, naast de religieuze zelfveroordeeling, anders -

dus niet religieus? - over anderen te oordeelen, geen uitweg te vinden. Het wil mij voorkomen, dat de psychologie toch het geloofsdenken afbreuk doet en dat zij moeilijk te combineeren grootheden zijn. De anthropologie en de theologie, op één toon gestemd, zullen hetzelfde zeggen; en anders liggen ze buiten elkander. Daarom herhaal ik, dat Trente ongelijk had (274) en de Reformatie in haar eenzijdigheid - niet in haar uitwassen - gelijk; deze is m.i. de 'anthropologie' van Lucas 5:8 en van Marcus 2:5. In dit verband blijft ook eenigszins quaestieus of een zekere nadruk, die op het gevaar voor farizeïsme gelegd wordt (309) in kringen, waar de Gereformeerde praedestinatieleer geldt, niet overdreven is. Treffend is toch eens en voor goed het besef van eigen tekortkomingen juist in deze kringen; voorbeelden: de manier waarop de oude fransche protestanten reageerden op de - zeer valsche - vijandelijkheden, hun aangedaan; en de Confession des péchés.

O.m. aan het einde van het hfdst. over de Reformatie spreekt Heering uitvoerig over het Koninkrijk Gods, het groote einddoel van Gods wereldbestuur, ook het groote voorwerp van 's menschen verlangende verwachting (281). Hij wil, dat dit vooral weder voor ons geloof oprijze, zal 'ons hedendaagsche Christendom het tegenwicht vinden tegen zijn individualistische en eudaemonistische neiging en het remedium tegen zijn al te groote zucht tot aanpassing, d.w.z. tegen zijn verwereldlijking. Dan zal het zich weer voelen in de wereld, maar niet v a n de wereld, i n den tijd, maar niet v a n den tijd, immers bestemd voor het eeuwige Rijk, dat komt, welks komst Christus waarborgt en verzekert. Dan zal het christelijk geloof weer worden het volle evangelische gelooven. Dan zal het quietisme verdwijnen en plaats maken voor een actief zich uitstrekken naar het Futurum. Dat Futurum komt van God en door God, doch de mensch, die er zich naar uitstrekt, is door God bezield en werkt in zijn dienst, als getuige van Zijn komend Rijk, als Wegbereider des Heeren.. Want eens zal - ook op aarde - de Heilige blijken de Almachtige te zijn en de Almachtige de Heilige.... Deze wereld kàn zoo niet blijven, want God leeft. En in Zijn Evangelie heeft Hij de belofte gegeven: Eerst het Oordeel en dan het Koninkrijk (282). Hoewel ik de generaliseering: 'ons hedendaagsch Christendom', 'het' christelijk geloof, 'het' quietisme niet gelukkig acht en in de tweede plaats het wegbereider-zijn van het Futurum zonder toelichting niet duidelijk vind, aarzel ik toch niet om mede op grond van deze kenmerkende passage - met vele te vermeerderen - algemeene en ernstige belangstelling voor 'Geloof en Openbaring' niet alleen te vragen, maar ook te verwachten.

Immers dit boek is, kerkelijk bezien, van historische beteekenis in ons land. Het beteekent een mijlpaal en een nieuw uitgangspunt. Het is representatief voor groote groepen, niet slechts in de Remonstrantsche, maar ook in andere kerken. Het is ook een teeken, dat wedersproken wordt. Maar nog belangrijker is, dat het zelf wederspreekt en hoe! Wij zeiden in het begin reeds: zonder ergens moeilijke vragen te vermijden, maar open. Een instructief boek zoodoende voor wie zelf iets van de werkelijk belangrijke, historische en actueele geloofsvragen weet. Een boek van denzelfden moed, dien de oude apologeten naar I Petr. 3:15 wisten verschuldigd te zijn.

Leiden.

J.N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK

Ontvangen boeken

P.H. RITTER, Vredenhof. - Scheltens en Giltay, Amsterdam z.j.
RO VAN OVEN, Op den Dam no. 1. - Ned. Keurboekerij, Amsterdam 1938.
W. ARONDÉUS, In de bloeiende ramenas. - Ned. Keurboekerij, Amsterdam 1938.
JAN DE HARTOG, Oompje Owadi. - Elsevier, Amsterdam 1938.
LEONHARD HUIZINGA, O.... zei ik. - Elsevier, Amsterdam 1938.
MELIS STOKE, Rieman en Co. - Veen, Amsterdam z.j.
WILLEM VAN IEPENDAAL, Adam in ongenade. - De Arbeiderspers, Amsterdam 1938.
P.J. BOUMAN, Van Renaissance tot Wereldoorlog. - Paris, Amsterdam 1938.
K. SPREY, M. Tullius Cicero. - Van Kampen, Amsterdam 1938.
CORNELIA W. ROLDANUS, Zeventiende-eeuwsche geestesbloei. - Van Kampen, Amsterdam 1938.
FRED. OUDSCHANS DENTZ, Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck. - Van Kampen, Amsterdam 1938.
H.H.P. RIJPERMAN, Uit de correspondentie van Prins Willem III. - Meulenhoff, Amsterdam 1938.
De zwerftocht van Belcampo. - De Arend, Amsterdam z.j.
KURT BASCHWITZ, Du und die Masse. - Feikema, Caarelsen en Co., Amsterdam 1938.
J. HUIZINGA, Homo ludens. - Tjeenk Willink, Haarlem 1938.
J. VAN DEN TEMPEL, De wereld in stormtij. - Tjeenk Willink, Haarlem 1938.
N. VAN DER LAAN, Uit het archief der Pellicanisten. - Brill, Leiden 1938.
Cultureel Indië (proefnummer). - Brill, Leiden 1939.
G.A. VAN HAMEL, De internationale arbitrages van Nederland van 1813 tot heden. - Nijhoff, den Haag 1938.
F.J.W. DRION e.a., Vaderlandsche Jaarboeken 1937. - De Torentrans, Zeist 1938.
M. HARTGERINK - KOOMANS, Het geslacht Ewsum. - Wolters, Groningen 1938.
W.J. FORMSMA, De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw. - Van Gorcum en Co., Assen 1938.
IT BEAKEN, Meidielingen fen de Fryske Akademy. - Van Gorcum en Co., Assen 1938.
ARM. F. CORNELISSENS, Levensverlokkingen. - Kluwer, Deventer z.j.

PIERRE VAN VALKENHOFF, Hubert Korneliszoon Poot (bloemlezing). - Thieme, Zutphen 1939.
M. MOK, Kaas- en Broodspel. - De Tijdstroom, Lochem 1938.
GERARD DEN BRABANDER, JAC. VAN HATTUM, ED. HOORNIK, Drie op één perron. - Stols, Maastricht 1938.
ADRIAAN VAN DER VEEN, Oefeningen. - Stols, Maastricht 1938.
D.A.M. BINNENDIJK, Onvoltooid verleden. - Stols, Maastricht 1938.
ARTHUR VAN SCHENDEL, Nachtgedaanten. - Stols, Maastricht 1938.
H.J. DE GRAAF, Korte geschiedenis der indische Kerk. - Protestantsch Publicatiebureau, Bandoeng 1938.
MARCEL MATTHIJS, Een spook op zolder. - Die Poorte, Antwerpen z.j.
ROBERT DEMOULIN, Guillaume Ier et la transformation économique des Pays-Bas. - Faculté de Philosophie et Lettres, Liége 1938.
ÖDÖN TARJÁN, Ungarn, Slowaken und Ruthenen im Donaubecken. - Hornyánszky, Budapest 1938.

Erratum

In de October-aflevering 1938 blz. 39 (1938 deel IV blz. 39) regel 8 v.o. *staat* Kapurthala, *lees* Patiala.

R.N. Roland Holst
Geb. 4 Dec. 1868 - gest. 31 Dec. 1938

Wanneer Aristoteles in de schilderingen van den legendarischen Polygnotos als hoogste kwaliteit het ethos erkent, moet hij deze ‘aanwezigheid van de ziel’ vooral hebben gevonden in den verheven ernst, in de grootheid van vorm en opvatting, welke de Grieksche kunst uit de vijfde eeuw voor het begin van onze jaartelling dat, misschien niet eens geheel definieerbare, karakter schenkt, waarvoor wij slechts het veel misbruikte woord ‘klassiek’ als aanduiding hebben. Wat toen echter opbloeide uit den bodem van een algemeene cultuur, waaraan die wonderlijk vormvaste en stijlrijke werken deel hadden als de sculpturen van Olympia en die van de school van kunstenaars, die onder Pheidias' opperleiding aan het Parthenon werkte, klinkt heden als een verren roep en een weemoedig verlangen van den enkeling in een tijd, die zich voorloopig meer met het grondwerk dan met den cultureelen bovenbouw heeft bezig te houden.

In dezen geest heeft men het oeuvre te zien, dat Roland Holst in een levensperiode, die thans door het uiterlijk feit eener reeds gepasseerden zeventigsten verjaardag tot overzien en overdenken noopt, in regelmatigen ontwikkelingsgang aan het cultureele leven van onzen stam heeft toegevoegd. Want hij maakte en maakt deze werken in een tijd, waarin van den kunstenaar, die zich ten opzichte van het wijder verband der kunst met cultuur en maatschappij wenscht te orienteeren, allereerst geestelijke zelfbepaling wordt gevraagd. Roland Holst behoort daarbij tot de figuren wier beginselen niet makkelijk in een of meer formules zijn te vatten. Zijn kunstenaars-persoonlijkheid toont talrijke schakeeringen, welke - er is geen reden het te verzwijgen - slechts ten deele tot haar recht konden komen in het Nederlandsche kunstleven. De oorzaak daarvan is wel vooral deze, dat

dit eigenlijk nog steeds in den na-roes verkeert van een grootsch picturaal verleden. Hieruit volgt dat de beteekenis van Roland Holst, van zijn werk zoo goed als van de stuwkracht van zijn persoonlijkheid, slechts in beperkten kring wordt begrepen. 'Men' toont ten opzichte van de monumentale richting, haar mentores zoowel als haar jongere vertegenwoordigers, te dikwijls nog zijn indifferent karakter.

Het kunstenaarschap van Roland Holst wordt in zijn bezieling naar orde, eenheid en regelmaat, in de eerste plaats gekenmerkt door wat wij verstaan onder 'dignitas'. Wie zich een kunstenaar slechts kan voorstellen als een oproerige vrijbuiter of een zonderlinge onmaatschappelijke hekkespringer, zal bij het lezen van het woord dignitas bij zich zelve zeggen: 'daar moet niet veel succes in zitten'. En inderdaad, succes in den zin van snel gewonnen waardeering is met een oeuvre als dat van Roland Holst niet makkelijk te bereiken. Het zich uitlevende temperament, de spontaneïteit van een hartstochtelijke natuur, verdragen zich slecht met een vorm, waarin tal van levenservaringen, ook in haar tegenstrijdigheid bij elken mensch in zijn diepste roerselen, uiteindelijk harmonisch ineenvloeien tot dien vorm, dien Aristoteles moet hebben herkend in de werken, waarvan hij als hoogste waarde het ethos noemde. Deze kunstvorm, diep en helder als een rimpelloos meer, waarin echter de beroeringen van hoogen golfslag en donkere onderstrooming nog natrillen.

De houding van Roland Holst tegenover de opgaven van plastische kunst, waarvan hij er zoovele in dienend verband heeft tot stand gebracht, wordt wellicht eenigszins verduidelijkt door het bekende woord van den componist Mahler, waar deze zegt: 'das Wichtigste in der Musik steht nicht in den Noten'. Het is naar het mij wil voorkomen bij Roland Holst altijd zóó geweest, dat de kernen van de opgaven, die hij had te verwerkelijken niet van de engere vragen der directe vakbeoefening uit door hem werden gezien. Zijn levensbeschouwing, zijn conceptie van een gedroomde uniteit van kunst en leven, deden hem die opgaven veeleer zien van het 'bezielde en verbeeldingsrijke denken' uit, waarbij de beheersching van het metier voor hem even vanzelf sprekend was, als die van de taal voor den dichter en de noten voor den componist. Wanneer dan ook de hoogleeraar zijn leer-

lingen voorhield zich voortdurend met observatie en studie der natuur bezig te houden, bedoelde hij dat naar mijn inzicht toch altijd in het wijder verband eener reëele bezinning binnen de gebieden van het geestelijk beginsel. M.a.w., natuurstudie geldt dan een inschakeling van noodzakelijke bouwstoffen als fundamenteele elementen, zonder welke geen werk van beeldende kunst ontstaan kan, doch met welke alléén geen werk kan stijgen tot het plan eener harmonische ordening van vorm en idee. Bij beoordeeling van dit werk past dus een andere waardeeringsmaatstaf, want de persoonlijkheid en de levensbeschouwing zijn van andere orde met rijker schakeeringen, dan men in het algemeen bij een beoefenaar van de vrije schilderkunst in dezen tijd mag verwachten.

* * *

Wie nu tracht te zien de beteekenis van een figuur als Roland Holst, heeft zijn aandacht drie-ledig te richten.

In de eerste en voornaamste plaats op den maker van werken der muur- en glasschilderkunst van monumentale strekking; in de tweede plaats op den leeraar en paedagoog - de aanrakingspunten in zijn methode van werken met den arbeid van jonge kunstenaars zijn talrijk; bovendien bezit hij een uitgesproken talent om jonge menschen te bezielen - en in de derde plaats op den schrijver,[1)] die in dikwijls meesterlijken vorm van inhoud en stijl uitdrukking wist te geven aan wat leeft, niet slechts in hem zelf, doch in een heele richting in zijn generatie. Maar elk dezer facetten van de persoonlijkheid van Roland Holst is niet denkbaar zonder de afstraling der andere. Te samen vormen zij den completen mensch in zijn gesloten werkzaamheid, in zijn strijd, in zijn uiteindelijk bereiken en in zijn twijfelloos ervaren teleurstellingen. Zoo is het voor dengene, die de teekeningen en litho's van portretten en koppen beschouwt - een hoogtepunt blijft steeds de edele beeltenis die Roland Holst al vele jaren geleden van zijn vrouw maakte - niet mogelijk deze los van de monumentale werken te zien (men denke b.v. aan de koppen in de Amsterdamsche stadhuisvensters), maar evenmin van een

1) Het meeste essayistisch werk is verschenen in de beide bundels ‘Over kunst en kunstenaars’ (Amsterdam, J.M. Meulenhof, 1923 en 1928).

fijnzinnige litteraire beschouwing als het laatste stukje uit den Bramenzoeker[1] 'de Beeltenis'. Een enkel citaat moge dit verduidelijken:

> 'Bleek was het stil gelaat, bleek als een verlaten strand, waarop têer gegrift de fijne rimpels waren, van de eb en van den vloed der aangegolfde en weer teruggezonken verwachtingen.
> Het was mij, bij het vóóroverbuigen om scherper nog het verloop te zien van dit verstild verdriet, of ik weer den geur der hyacinthen rook, overwaaiend tot in der duinen kom, dat zoele voorjaar lang geleden. Het leek een ragge van den geest dit zedig smal gelaat in deze koele en hooge witte ruimte'.

Dit is kennelijk het proza van een schilder, maar ook heeft het een klank van resignatie, die eerder verwantschap met uitingen van het Oosten bezit. Het verschil tusschen het Westersche zien en het Oostersche zien werd eens aangeduid met de tegenstelling tusschen het 'Wahrnemige' en het 'Vorstellige'. Toegepast op het werk van Roland Holst beteekent dit, dat voor hem het *denkbeeld* gaat boven de *afbeelding*. In ons land heeft men de vereeniging van schilderen en schrijven in één mensch altijd met zeker wantrouwen gezien. Na het geen een Jacobus van Looy heeft geschreven, behoeft echter de mogelijkheid der relatie tusschen plastisch- en geschreven beeld wel niet nader te worden aangetoond. 'De vereeniging van klaarheid en bondigheid met bezieling en diepte, doorschenen door geest en verbeelding, is enkel mogelijk bij een alles beheerschend vorm- en stijlgevoel', aldus prof. Huizinga over Roland Holst, waarbij hij tevens wijst op het gebruiken van 'veel beelden en veel schilderende trekken' in diens geschriften.

Wanneer men zou moeten zeggen, waarin het wezen van Roland Holst het sterkst naar buiten straalt, dan zou dat voor mij zijn gelegen in zijn harmonische gevormdheid. En wanneer men zich verdiept in den levensgang van dezen zeventigjarige, voor wien het 'eheu, fugaces anni', zoo weinig beteekenis heeft, blijkt hoe daarvoor kenmerkend is: het vinden van het zuiver gekozen oogenblik voor alles wat door hem moest worden tot stand gebracht. Zoo kon hij de overtuigde strijder voor een compositaire kunst worden, ten behoeve waarvan hij zijn opvattingen op historische en philosophische thesen baseerde. Waar de eerste

1) R.N. Roland Holst, Overpeinzingen van een Bramenzoeker (Arnhem, 1923).

vooral middel waren om de laatste, waar noodig, te fundeeren, blijkt tevens, dat scheppende kunstenaars zelden objectieve historici zijn. Een consekwentie van een speciale gerichtheid in leven en werk van Roland Holst is verder, dat hij in zijn waardeeringen zeer scherp omlijnd is, m.a.w., dat hij veel verwerpt en, als trouwens ieder scheppend kunstenaar, deze waardeeringen gebonden weet aan beperkingen, welke de meer buiten den strijd der meeningen staande beschouwer logischerwijs niet zoo dwingend ondergaat. Ik denk nu vooral aan zijn standpunt ten opzichte van het humanisme,[1)] dat hij voor zoover het de plastische kunst betreft als de grens tusschen de kunst van het *teeken* en de kunst van het *beeld* ziet. Een opvatting zeer zeker geboren uit een verlangen naar synthetisch denken, doch niet te zien zonder den achtergrond, waartegen de eigen creatieve potenties zich afteekenen. Vandaar dat een dergelijke scheiding op zuiver historische gronden niet zoo scherp kan worden getrokken, ware het slechts, omdat een te simplistische unificatie van middel-eeuwsche kunst en cultuur er het gevolg van zou zijn. De scheiding tusschen de kunst van het *teeken* en die van het *beeld*, welke ongeveer neer komt op de antithese middeleeuwen-renaissance, lijkt mij dáárom niet strak te bepalen, omdat de kunst van het 'beeld', waaronder dan hier - zij het met eenige begripsverkorting - de zinnelijk-plastische vorm wordt verstaan, vrijwel de geheele middeleeuwen door als laat-klassieke onderstrooming heeft doorgewerkt, om tijdens de renaissance weer opnieuw op het eerste plan te komen. Zij het, wat de middeleeuwen betreft, soms meer in het verborgene en bijgevolg nauwelijks zichtbaar, zij het veelal ook duidelijk zich markeerend aan de oppervlakte. Wat b.v. aan plastisch-reëele vormen in zuiver middeleeuwsche werken der Parijsche miniaturen school valt op te merken, wat aan 13de eeuwsche beeldhouwkunst aan de Noord- en Zuidportalen van Chartres, aan den West-gevel van Amiens en als hoogtepunt van plastisch vermogen in Reims werd bereikt, dat alles toont een sublimeering van het reëele 'beeld', waargenomen en getransformeerd op een plan, dat ook Roland Holst dunkt mij erkent als een ineenvloeien van hoogere compositaire bedoelingen en levende krachten, die evenwel met de renaissance

1) Men zie o.m. Over Kunst en Kunstenaars II: De Hoogere beteekenis der compositaire kunst.

geen einde nemen. Toch is het altijd weer zoo, dat juist de kunstenaars, door hun oorspronkelijke visie, dingen weten te zien en te formuleeren, waarmede de historie-beschouwing zal moeten rekening houden. En tot haar voordeel! Daarom zou het ook volkomen verkeerd zijn de historische conceptie van kunst en leven bij iemand als dezen kunstenaar uit een begripsverenging te willen verklaren. Geleid door eigen werkdriften en beginselen, gestuwd door eigen verwachtingen, is het volkomen verklaarbaar, dat de kunstenaar zich deze historische conceptie formeert, op straffe van tot karakterlooze z.g. veelzijdigheid te zijn gedoemd. Te dikwijls wordt ook vergeten, hoe menschen als Roland Holst een cultuur bezitten, waaraan de zoo getrouw met alle modernistische modes meezwenkende jongeren nog niet toe zijn en waarschijnlijk ook nooit zullen reiken.

* * *

Enkele data en feiten.

Richard Nicolaus Roland Holst werd geboren te Amsterdam, den vierden December, 1868. Hij begon als impressionistisch schilder, had een groote vereering voor Breitner, waarvan hij nog eens heeft getuigd bij een oratie in 1918. Sprekend over de eigen studie-jaren aan de Amsterdamsche Academie heeft hij daarvan op de hem zoozeer kenmerkende wijze gezegd: ‘de kunst, die wij toen uitsluitend vereerden, de kunst die toen heel ons hart bezat, was de kunst van den grooten Breitner. Totdat de eerste monumentale kunstwerken van uw hoofdleider professor Der Kinderen te zien kwamen. Die arbeid opende een nieuwe wereld voor mij; ik leerde door die werken, dat er een kunst bestond, gansch anders van inhoud, gansch anders van geestelijke en aesthetische bedoeling’.

Omstreeks 1890 was hij doordrongen van het besef, dat zijn heil niet in de vrije schilderkunst zou liggen, hoewel hij volgens anderen daarin gemakkelijk een der eersten had kunnen zijn. Deze wending stond niet op zichzelf, doch geschiedde in een ruimer verband. In het algemeen gezien onder invloed van de kentering in de schilderkunst naar de monumentale en decoratieve richting, waartoe de belangrijkste ‘Anregungen’ uit het buitenland kwamen. Die waren voornamelijk drie-ledig. Ten eerste die van het neo-catholicisme uit Frankrijk met Remy de

Gourmont en J.K. Huysmans als mentores en de Nederlanders Diepenbrock en Der Kinderen als volgelingen[1)], verder ook de Rose Croix-beweging en den fijnzinnigen Sar Péladan, waarvan b.v. de weerklank wordt gevonden bij Thorn Prikker en Toorop. Ten tweede de richting der z.g. Arts and Crafts in Engeland en haar belangrijkste vertegenwoordigers William Morris en Walter Crane - door hun bemiddeling vooral kreeg men in ons land contact met het prae-rafaellitisme - wier theorieën door vertalingen groote bekendheid kregen (tegenover het Fransche neocatholicisme is hier bovendien een achtergrond van socialisme); en ten derde de Belgische groep 'Les Vingts' met De Groux, Toorop, Ensor, Henry van de Velde e.a. In dezen tijd wordt b.v. de Haagsche kunstkring opgericht als reactie op de overheerschende positie der arrivé's in Pulchri Studio.

Als theoreticus wordt Roland Holst naast den bouwmeester Berlage, met wien hij tot aan diens dood door een band van trouwe vriendschap was verbonden, een belangrijk richtinggever en de verpersoonlijking van een bepaalde lijn, waarlangs zich het aesthetisch denken zal ontwikkelen. Zijn strenge formules, zijn beheersching en zijn op bedwang van de ongebonden vrije kunst-vormen gerichte werk, passen volkomen bij deze jonge jaren van groei en zelfbepaling. In 1918 kon hij het nog aldus formuleeren: 'de monumentaliteit vindt toch niet alleen uitdrukking in het versierde bouwwerk, zij doordringt alle vormen van het leven, zij is in diepste wezen een moreel principe, dat alle levensuitingen richt'. Tegenover het oudere werk toont dat uit de latere jaren duidelijk een evolueeren van een strak gestyleerden tot een vrijeren meer plastischen vorm, een bewogener vormgeving, minder sierlijk maar innerlijk van sterker spanning.

De schildersarbeid kan chronologisch vrijwel in drie groepen worden verdeeld. Ten eerste de muurschilderingen. De oudste werden in 1902 in Berlage's Beurs gemaakt. Daarna volgden die voor het gebouw van den A.N.D.B. in 1907 (groote zaal) en 1912 (bestuurskamer). De eerste zijn door den slechten toestand der muren vernietigd, waarna in 1937 nieuwe werken, thans op

1) Hun waren reeds voorgegaan de theoreticus Alberdingk Thijm en de bouwmeester P.J.H. Cuypers, zij het niet in dien strikt vooruitstrevenden vorm.

eterniet in bepaalde vakken van de betimmering opgenomen, werden aangebracht. In 1913 schilderde Roland Holst een wand in het gebouw van de Nederlandsche Heide Maatschappij te Arnhem, waarop nog in 1933, eveneens op platen eterniet, een aanvulling volgde. Het vroege werk blijkt dus overwegend op het middel der muurschildering gebaseerd. Tot deze strenge groep werken behooren ook nog de in 1910 ontworpen ensceneeringen voor Royaard's opvoeringen van Marsyas en Lucifer. Een tweede groep werken vormen de gelithografeerde affiches voor het tooneel - een hoogtepunt zal altijd het prachtige biljet voor Lucifer blijven - en voor tentoonstellingen (in het bijzonder dat voor de Bosboom-tentoonstelling in 1917). De derde, stellig belangrijkste, reeks werken zijn de sinds 1918 ontstane glas-in-lood ramen. Ik geloof nl. dat Roland Holst zich in deze werken het diepst en het meest overtuigend heeft uitgesproken. Het zou hier te ver voeren op al deze groote opdrachten als b.v. de Amsterdamsche stadhuisvensters, de ramen in Lycea en in de Haarlemsche en Utrechtsche postkantoren uitvoerig commentaar te leveren. Ook het bekende Zuidertranseptraam in de Dom te Utrecht uit 1926 willen wij thans onbesproken laten om nog een enkel woord te zeggen van het rijpste werk, dat Roland Holst in 1936 voltooide, het acht en twintig meter hooge Noordertranseptraam eveneens in Utrechts kathedraal. Het is een z.g. Oud-testamentisch venster, waarin als hoofdfiguren voorkomen: David, Aäron, Elia en Mozes, die tevens zijn gezien als meer algemeene typen van Koning, Priester, Profeet en Wetgever. ‘Ik plaatste ze als vier separate zuilen onder het lichtend teeken van het kruis, dat van boven horizontaal het raam over de volle breedte beheerscht’, licht de ontwerper zelf toe.

Bij gelegenheid van de voltooiïng schreef ik elders ongeveer het volgende: Elk onderdeel zijn vorm en plaats in verhouding tot het geheel; zoo heeft ook de ontwerper van de beide transeptramen zijn taak gezien en volbracht, nl. het zinvol sluieren van de groote lichtopeningen in den noord-e n zuidwand van het transept. In de schepping van den onbekenden middeleeuwschen bouwmeester vond hij zijn uitgangspunt voor een werk, dat verrassend van dezen eigen tijd is gebleven. De glasschilder stond hier bovendien nu eens niet tegenover een gat in den muur, niet tegenover een leegte, maar voor een zinvol doordachte licht-

opening in harmonie tot de inwendige ruimte, welker doorvlietend noorder-licht hij in eerste instantie had op te vangen, te bundelen en uit te spreiden tot een kleurigen wand. En dat met de hem ten dienste staande middelen: glas, lood en brandverf. Aansluitend bij de onderzoekingen van pater Odilo Wolff, vond prof. Roland Holst, dat voor den noorder transeptwand met het raam de verschillende onderverdeelingen evenals de hoogte en breedte van het raam zelf, door toepassing van het hexagram bepaald werden. Daardoor kwamen ook de roosvorm in den top van het venster en de hoogte van het triforium vast te staan. De wiskunstige vorm werd het uitgangspunt voor de compositie in dien zin, dat hij de telkens terugkeerende grondvorm werd - z.g. 'melodisch' omgevormd - van een weefsel, dat het gansche oppervlak van honderd acht en zestig vensterdeelen in eerste instantie aaneenbindt. Daardoor ontstond de basis, waarop voorstelling en kleur - vrij maar toch gebonden! - konden uitgroeien. Er is om dit werk een stilte, het bezit een waarachtigheid, waarbij het bewogen rythme van de idee schijnt uit te vloeien in een vorm van hooge gespannenheid en vaste, nobele, verhoudingen. Na dit waarlijk gerijpte meesterschap in de glas-inlood techniek vond Roland Holst toch nog een nieuw klankbord voor de monumentale idee, toen hem een, kort geleden voltooide, wandversiering voor een halfronde eind-nis in de zittingszaal van den Hoogen Raad werd opgedragen. Hij verkreeg hier in het z.g. Vert Tinos-marmer van den wand, door wegkappen van een zeer dunne gepolijste laag een merkwaardig licht-donker effect, eenigszins te vergelijken met dat van een houtsnede op zeer groot formaat. De rondloopende compositie bevat de vier figuren der groote wetgevers, Mozes, Solon, Justinianus en Napoleon. Zij zijn geplaatst als vier zuilen waar het recht op steunt. Een spreuk van Hogo de Groot, 'Ubi judicia deficiunt, incipit bellum', draagt het geheel. Een weinig goud en zilver werd hier en daar als accent aangebracht.

Deze beschouwing zou al te onvolledig zijn, wanneer niet tevens met een enkel woord over het werk van den Hoogleeraardirecteur der Rijks Academie te Amsterdam van 1926 tot 1934 werd gesproken. Bij zijn aftreden heb ik in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 27-12-'33 in een artikel 'Nieuwe ver-

werkelijking van oude idealen', vrij uitvoerig over deze periode geschreven. Een paar korte citaten mogen hier volgen:

'Er is in deze ruim zeven jaren, naast de reorganisatie van het academisch onderwijs - men weet, dat deze reorganisatie vooral betrof de instelling van een afdeeling voor monumentale kunst naast die der vrije schilderkunst, evenals de splitsing van den Prix de Rome - een berg arbeid gepresteerd en dat beseft men vooral door na te gaan, wat alleen al in de "faculteit der opdrachten aan oudere leerlingen" is ontstaan.' En vervolgens onze slotbeschouwing:

'Academies staan dikwijls in een niet al te goeden reuk. Men verwijt haar conservatisme, verstikking van vitale elementen bij de leerlingen, gebrek aan waardeering en begrip van levende stroomingen, kortom: levensafzijdigheid, sleur en slechte traditie. Zoo kan men het vaak hooren zeggen, en niet altijd ten onrechte. Hoe anders zal het onbevangen en zuivere oordeel echter moeten luiden over datgene, wat op de Rijks-Academie te Amsterdam tot vernieuwing van de grondslagen der moderne kunsten is gepresteerd. Reeds de meesterlijke inaugurale rede van prof. Roland Holst, in 1926, gaf zeer stellige richtlijnen aan voor het onderwijs en de taak van het academisch instituut: 'het behoud, het beveiligen en het overdragen van de levende traditie.'

* * *

Met sterke welsprekendheid en niet minder door heldere formuleeringen heeft Roland Holst de waarde van de compositaire kunst in het licht gesteld. Hij heeft door eigen voorbeeld aangetoond, dat het kunstwerk behalve de persoonlijke bekentenis van den maker te zijn, deel dient te hebben aan wijdere ideeën en erkenningen, dat de kunstenaar niet slechts de uiterlijke verschijning der natuur afbeeldt, maar de geestelijke synthese er van.

Men heeft soms hooren verkondigen, dat deze monumentale richting, waarvan Roland Holst een der bezielde verdedigers was en is, in strijd zou zijn met het nationaal karakter van onze vrije schilderkunst en van ons 'schildersvolk'. Men beriep zich daarbij op - zij het poovere - historische motieven, alsof onze nationale kunst in den loop der eeuwen louter beteekenis als vrije schilderkunst zou hebben gehad! Hier immers worden motiveeringen gegeven, die niet alleen historisch maar ook

ethnologisch onjuist zijn. Vergeten wordt, dat het eigen werk van Roland Holst - ik wijs nog eens op de prachtige figuren der vier wetgevers in den Hoogen Raad - een mate van bijkans stugge karaktervastheid bezit, zoo in elk opzicht typisch voor ons volkskarakter. Veeleer komen deze vergissingen dan ook voort uit een algemeen misverstaan van de waarden en tendenzen der monumentale kunst. Treffend vond ik dit kort geleden nog eens geaccentueerd door Paul Valéry, waar hij ten opzichte van de vrije schilderkunst zegt:

'L'invention a disparu, la composition s'est réduite à l'arrangement.'

Daarbij heeft Roland Holst zich altijd afkeerig getoond van luidruchtige publiciteit. Pronkende openbaarheid werd door hem niet begeerd. Toch weet ik wel heel zeker, dat kritiek hem niet onverschillig liet. Het is, meen ik, juist een grondtrek van zijn wezen - uiteindelijk een trek naar gemeenschap in kunst en leven - gevoelig te zijn voor waardeering, vooral wanneer die zich kan verheffen boven een beperkt mooi of leelijk vinden tot een breeder plan van begrijpen.

Zoo zien wij den kunstenaar Roland Holst ook na een levensweg van onvermoeiden scheppenden arbeid nog volledig in het bezit van de vermogens, waardoor de werkspanningen levend blijven; nog in het bezit van zijn geheelen geestelijken habitus. Moge deze beschouwing, die daardoor niet het karakter draagt van een herdenking van een reeds afgesloten periode, hem mede dáárom eenige voldoening schenken!

Haarlem, November, 1938

In memoriam

Et erit ibi semita et via:
et via sancta vocabitur.
Is. XXXV, 8.

Zoo konden wij schrijven in November van het vorige jaar, wetend van de vele werkplannen, welke Roland Holst nog koesterde. Tot de ochtendbladen van den eersten Januari het bericht brachten, dat anders was beschikt. Het stond daar in den

killen vroeg-morgen, waarin de herinnering aan wat voorbij ging sterker nog was dan de bereidheid om naar het komende te zijn toegewend. Het stond daar met harde letters op het witte papier: R.N. Roland Holst overleden. Voor zijn vrienden geheel onverwacht. Die dachten hem in het ruime atelier in Bloemendaal aan het werk - als gewoonlijk.

Zoo wordt dit stuk een in memoriam voor den kunstenaar, maar ook voor den bijkans vaderlijken vriend van velen. Op zijn verzoek werd onze beschouwing niet geplaatst in het Decembernummer van de Gids, hoewel zij als herdenking was bedoeld van zijn 70sten verjaardag op 4 December 1938. Hij wenschte echter op dien dag geen openbaarheid doch stilte; stilte om het samenzijn met zijn vrouw, stilte om zijn werk.

'Ik heb het stuk direct teruggezonden, expres ongelezen, omdat de inhoud buiten deze kwestie staat en omdat ik 't veel liever als een verrassing lees', schreef hij. Helaas, de Goden hebben het anders gewild.

Waar in het artikel, dat wij hiervoor schreven en ook thans onveranderd hebben gelaten, een zekere soberheid en terughouding in de gebezigde uitdrukkings-middelen werd betracht, moge nu een enkel hartelijk woord hem over het graf worden meegegeven.

Er werd eens van hem gezegd, dat hij een talent voor vriendschap bezat. Dat was ook zoo. En de wonderlijke aantrekkingskracht van zijn persoonlijkheid bleef ongerept met het ouder worden. Het was ook wel altijd zóó, dat de hartelijkheid van zijn vrienden en van zijn leerlingen niet slechts hem zelf, maar ook zijn vrouw gold. Wel zagen zij hem in de laatste jaren al minder. Want er waren twee dingen, die hem geheel in beslag namen, de zorg voor haar en de toewijding aan zijn werk. Zelf noemde hij dat eens schertsend 'den af-val van het openbare leven'.

Scherp en omlijnd zag Roland Holst zijn pad en zijn weg, deze laatste was voor hem inderdaad de 'heilige' weg.

Scherp was ook zijn intuïtie voor hetgeen op een bepaald oogenblik gebeuren moest. Hij wist te wachten als het noodzakelijk was - maar hij wist ook zijn oogenblik te kiezen. Daarbij toonde hij alle eigenschappen van een 'gedrevene', van een die op zijn gebied een zending had te vervullen. Het spreekt wel van zelf, dat de figuren die hij op de muren schilderde, op het glas brandde, of - zooals onlangs - in het marmer grifte,

daarvan de nobele karaktereigenschappen hebben meegekregen. Zoo ontstonden wezens van hoogere orde, die hun plaats moesten innemen, waar nog de zang der ruimten kon worden gehoord. Het tijdelooze, dat Roland Holst voor zijn werk zelf zoo heeft gezocht en dat hij voor ons dichter heeft gebracht bij alle hardheid van dezen tijd, dit tijdelooze is hij nu zelf ingegaan.

Maar voor alles wat hij ons nalaat: zijn prachtig werk, zijn rijke ideeën, de herinnering aan zijn zuivere vriendschap, daarvoor zij hij herdacht met de oprechtste dankbaarheid, die in een verhouding van mensch tot mede-mensch bestaan kan.

4 Januari, 1939

A. VAN DER BOOM

Sumbo N.V.
Spel van olie, dood en leven

Tweede bedrijf
De olie

(Tijd: zelfde dag, na de begrafenis. Kale eetkamer. Daglicht. Dora komt op en trekt Ferdinand mee).

DORA:
Ziezoo, Ferretje, nou kunnen we een oogenblik rustig praten.

FERDINAND:
Praten? Waarover?

DORA:
Met je jongste zusje, de zakenvrouw. De klemtoon valt nu weer op zaken. Zákenvrouw.

FERDINAND:
Je spreekt in raadsels.

DORA:
Doe niet zoo onnoozel

(ontdekt een schaal met broodjes).

Ha.... maar eerst een broodje.

(biedt Ferdinand aan, die er ook van neemt).

Er is niets wat zooveel trek geeft als een begrafenis.

FERDINAND:
Ja, en er is geen plaats waar je zooveel kans hebt op kouvatten als een kerkhof. Ik heb genoeg kou geleden. Hier is het tenminste behoorlijk warm.

DORA

(kijkt op haar polshorloge):

Tien minuten voor de zaken, jongmensch. Ik geef ons beiden tien minuten.... Zeg, heb ik de anderen niet handig weggeloodst? De heele familie het huis door als een kudde toeristen en tante oma de gids, met toepasselijke wijsheid op dood en graf. Ik schat dat het antiek ze tien minuten bezighoudt. Voor de rest is er niet veel.... En nu de business.

FERDINAND:

Ik ben heusch benieuwd te weten wat je met business bedoelt en waarom je me van Tini wegtrok. Ze zal er geen steek van begrijpen.

DORA:
Ze zal je niet missen, dat is het voornaamste. Als je dertig jaar getrouwd bent dan kun je wel een oogenblik buiten elkaar.... Ga daar zitten.

(drukt hem in een fauteuil).

FERDINAND:
Hier kom ik niet makkelijk uit. Doe je dat met opzet?

DORA:

(blijft voor Ferdinand staan):

En nu, mijn waarde oudste broer, nu komen we ineens tot de zaken.... Een halve ton.

FERDINAND:
Een halve ton?

DORA:
Weet je niet wat een ton is? Weet *jij* niet wat een ton is?... Een ton, daar is een halve ton precies de helft van.... Je kunt ook zeggen: vermenigvuldig een halve ton met twee, en je hebt....

(Ferdinand poogt op te staan, Dora drukt hem neer).

Blijf zitten en geef antwoord.

FERDINAND:
Waar moet ik antwoord op geven?.... Als je raaskalt zoek ik liever de anderen op. Waarom ook niet?

(poogt weer op te staan, Dora drukt hem opnieuw neer).

DORA:
Blijf zitten en doe niet naief.

FERDINAND:
Ik mag doodvallen als ik begrijp....

DORA:
Vlucht niet voor de werkelijkheid.

FERDINAND:
De werkelijkheid?

DORA:
Ja, een halve ton, en dat is dan nog spotgoedkoop.

FERDINAND:
Spotgoedkoop?

DORA:

Bauw me niet na, knulletje. Dat doe je alleen maar om tijd te winnen.

FERDINAND

(met eenige moeite opstaand):

Hoor eens, ik ben geen kind, ik ben vijftien jaar ouder dan jij, en ik wensch niet als een kind te worden behandeld, met knulletje en zoo.

DORA:

Je lijkt Rurik wel.

FERDINAND:

Kan zijn. In elk geval heb ik de eer je te groeten. Ik ga naar de anderen.

(Dora verspert hem den weg).

Laat me door, alsjeblieft.

(duwt haar opzij).

DORA

(kort lachje):

Ha! nu voel ik me weer leven!

FERDINAND

(met kruk in de hand, langzaam zich omwendend):

O, noem je dat leven? Praten zonder slot of zin, dat me de lust vergaat om er langer naar te luisteren? Is dat leven?

DORA

(hem bij de hand nemend):

Ja die narigheid van een doode in huis en van een begrafenis, dat is voor mij niets. Maar het is nu achter den rug, nu léef ik weer.... Ga zitten....

(duwt hem in den fauteuil).

Ik zal je niet meer als een kind

behandelen. Maar ik zal je laten zien dat ik ook geen kind ben.

FERDINAND:
Daar ben ik benieuwd naar.

DORA:
Ik zal je bewijzen dat ik je doorzie.

FERDINAND:
Kindlief, er valt niets te doorzien.

DORA:
Dat denk je maar.... of liever dat denk je niet, want je weet zelf heel goed.... om te beginnen, je wou daarnet niets liever dan hier blijven, je wou heelemaal niet weggaan, je moest alleen een klein beetje op gang geholpen worden, en je liet je lijdzaam aan mijn hand weer....

FERDINAND:
Je maakt het te bont.

(wil weer opstaan, Dora drukt hem neer).

DORA:
Niet kwaad worden. Ik ben ernstig.... Maar o, Ferdinandje, ik heb je zoo goed in de gaten. Dat telefoongesprek vanmorgen.... misschien maakt het indruk op eenvoudigen van geest, op menschjes als Rurik en Pola, maar om mij er tusschen te nemen moet je vroeger opstaan.

FERDINAND

(boos):

Dat is het toppunt. Ik ontzeg je het recht....

DORA:
Je zou zweren dat je Rurik hoort.

FERDINAND

(a.v.):

Dat telefoongesprek.... Je hadt zelf mee kunnen luisteren. Dacht je dat het een truc was? Bel mijn kantoor op, of liever nog bel je eigen bankier op, dan zal je hooren hoe het voorbeurs geweest is.... Doe me alsjeblieft het genoegen, de telefoon staat in den salon. Maar houd je beleedigingen vóór je.

DORA:
Och wat, je draait om de zaak heen. Ik geloof best dat de olie slecht staat.

FERDINAND:
Nou, en wat verder?

DORA:
Dat heeft hier niets mee te maken.

FERDINAND:
Synthetische benzine....

DORA:
Synthetische benzine, synthetisch goud, synthetische diamanten, synthetische weet-*ik*-veel, dat lap ik alles aan mijn laars, jongmensch.

FERDINAND:
Nou, maar ik niet. En ik heb met je welmeenen geen hoogen dunk gekregen....

DORA:
Schei alsjeblieft uit. Onze tijd is veel te kostbaar om langs mekaar heen te praten. De dagkoers van de olie heeft met oom zijn aandeel niets te maken. Of laat ik liever zeggen, want Evert heeft gelijk, die jongen bezit meer hersens dan je van een lanterfanter zou verwachten.... laat ik liever

zeggen dat het fluctueeren van de Sumatra Maracaibo nà oom zijn dood bewijst dat de Sumbo....

FERDINAND:
Geef je college in economie?

DORA:
Dat *jij* de waarde wilt drukken kan ik me begrijpen.

FERDINAND:
Ik druk de waarde niet.... Ik begrijp trouwens voor de zooveelste maal niet wat je bedoelt.

DORA:
Dan zal ik het je nu eindelijk ronduit moeten zeggen. Jij wilt dat aandeel-Sumbo hebben.

FERDINAND:
Je vergist je.

DORA:
En daarom begin je met deprimeeren.

FERDINAND:
Je vergist je.

DORA:
Och mijn waarde broer, ik kijk door je heen als door glas.

FERDINAND:
Dat mag je ook. Ik verberg niets.

DORA:
Nee, voor mij *kun* je dat niet. Voor de anderen tracht je het wèl.

FERDINAND:
De Woolds hebben gelijk dat je altijd insinueert.

DORA:
Je aast op dat aandeel. Je hebt er altijd op geaasd.

FERDINAND:
Wel allemachtig, nou is het genoeg.

(springt op).

DORA

(koel):

Waarom alweer kwaad? Aas jij maar, ik heb er niets op tegen, aas jij gerust. Ik aas ook.

FERDINAND:
Jij?

DORA

(wrevelig):

Och, hou nu in godsnaam op met die comedie. Je hebt geen kind voor je. Ik wil klaren wijn tusschen ons tweeën.

FERDINAND:
Vereerd met je openhartigheid.

DORA:
Doe jij dan hetzelfde.

FERDINAND:
Ik doe het.... Geen haar op mijn hoofd....

DORA:
Ik heb al gezegd.... dat verstoppertje spelen moet uit zijn. Jij probeert....

FERDINAND:
Ik probeer niks....

DORA:
Jij probeert natuurlijk, natúúrlijk, dat aandeel Sumbo voor een schuifje binnen te halen.

FERDINAND:
Zooals de waard is....

DORA:
O, ik verbloem niets en daarom noemde ik je een halve ton.

FERDINAND:
Een halve ton, zeg je? Vooral niet méér?.... Ik heb nogmaals de eer je te groeten.

(loopt boos naar de deur).

DORA

(zuchtend in den fauteuil vallend):

De hemel zij geprezen, nu wordt meneer tenminste werkelijk kwaad.

FERDINAND

(bij de deur):

Je zegt?

DORA:
Dat je nu tenminste werkelijk kwaad wordt. Dat is al een heele stap vooruit.

FERDINAND:
Als jij een zakenvrouw moet verbeelden....

DORA:
Kijk eens jongen, van die steken trek ik me niets, maar dan ook volstrekt niets aan. Je mag me uitschelden waarvoor je wilt, als we maar tot zaken komen.

FERDINAND:
Met zulk soort zaken wil ik niets, maar dan ook volstrekt niets te maken hebben.

DORA:
Toch, en wat graag ook.... Nee, blijf daar gerust staan. We kunnen het mekaar heel goed uit de verte duidelijk maken. Laat er maar gerust een beetje afstand tusschen ons zijn.... Ik sprak dus van een halve ton, en geen cent minder, als je me goed begrijpt.

FERDINAND:
Maar kind, je weet eenvoudig niet wat je zegt.

DORA:
Dat weet ik deksels goed, en ik weet ook dat jij vijftig mille zult neertellen.

FERDINAND:
Ik zal daar krankzinnig zijn.

DORA:
Nee, je zult verstandig zijn, je zult vijftig rooie ruggen neertellen, mannetje. En gauw ook, anders sla ik op.

FERDINAND:
Je gaat je gang maar. Mij best.

DORA:
Als jij dat aandeel maar eenmaal in je vingers hebt dan kun je er tonnen, ton*nen* mee verdienen.

FERDINAND:
Ja, dat zie je aan oom Herman. Weet je op hoeveel de notaris onze erfportie schat? Voor elk van ons vieren netto *misschien* tien mille.

DORA:
Ja, zònder dat aandeel Sumbo.

FERDINAND:
Dat aandeel inbegrepen.

DORA:
Zoo, en op hoeveel is dat dan getaxeerd?

FERDINAND:
Op.... weet ik het.... tien, twaalf heel misschien. Maar zeker nooit één cent meer.

DORA:
Ik zal je eens wat zeggen. Ik geef toe dat de waarde van dat aandeel moeilijk te bepalen is....

FERDINAND:
Het is waard wat een gek er voor geeft.

DORA:
Ik was nog niet uitgesproken. Ik geef toe dat oom Herman er niet zoo heel veel mee heeft bereikt....

FERDINAND:
O, dat zie je dus zelf in.

DORA:
Laat me uitspreken.... Maar één ding zeg ik je: voor wie er goed mee manoeuvreert is het heel wat meer waard dan *dit* huis, en *dit* meubilair en wat er nog verder zijn mag.

FERDINAND:
Daar wil ik dan dolgraag meer van hooren.

DORA:
Oom werd misschien wat seniel op het laatst, hij heeft er in elk geval niet weten uit te halen wat er in zat.... Eén geluk: hij heeft het vastgehouden, en daar zullen *wij* van profiteeren.

FERDINAND:
Wij, zijn erfgenamen, zeker, voor zoover je tenminste van profiteeren....

DORA:
Nee, wij tweeën.

FERDINAND:
Ik zie geen kans. Natuurlijk zal degeen die dat aandeel krijgt de contante waarde in de nalatenschap moeten inbrengen. Maar wat is de contante waarde? Leg jij me dat eens uit.

DORA:
O, ik zal je laten zien dat ik alles weet. Ik leg al mijn troeven op tafel. Dat Engelsch-Amerikaansche concern, de de Atlantic-Pacific-Oil, heeft de overige vier groene Sumbo's, en ze loeren nu nog op dit eene stuk.

FERDINAND:
Er valt niks te loeren. Ze hebben toch al de macht.

DORA:
Zoo ongeveer. Maar voor zekere besluiten kunnen ze dit ééne aandeel niet missen.

FERDINAND:
Ook zonder die eene groene kunnen ze de Sumatra-Maracaibo genoeg beheerschen.

DORA:
Nooit volkomen.

FERDINAND:
Ze kunnen hem met hun prijspolitiek in den grond boren.

DORA:
Niet zoo gauw. De Sumatra Maracaibo kan tegen een stootje. Die heeft bijvoorbeeld enkele heel mooie contracten met buitenlandsche regeeringen op langen termijn. En zooals die blaag van een Evert zei: de olieterreinen zijn rijk.

FERDINAND:

Je schijnt meer te weten dan ik. Alle respect, hoor.

DORA:
Ik weet wat jij weet, dat wou ik je alleen maar toonen.

FERDINAND:
Ik dacht dat je meer besef van de realiteit had. Geloof je ooit dat het buitenland een paar ton of zelfs maar één ton zal schokken voor dat smerige groene papiertje? Ze zijn niet heelemaal krankjorum!

DORA:
Ik geloof dat als jij leep bent, echt leep, dat je dan die

som er gemakkelijk uitslaat, op den duur, en zelfs meer, véél meer.

FERDINAND:
Als je daar zoo zeker van bent laat ik het aan jou over.

DORA:
En al zou het geen twee ton waard zijn, maar het is mijns inziens meer waard, veel meer in de handen van een sluwen zakenman.... maar al zou het strikt genomen, objectief, intrinsiek, géén twee ton waard zijn, dan nog....

FERDINAND:
Nou, wat dan nog?

DORA:
Dan betaalt het buitenland ze nòg, minimaal betaalt het buitenland die twee ton.

FERDINAND:
Ik help het je wenschen.

DORA:
Dan betalen ze het nòg. Ken jij de mentaliteit van die groote concerns niet? Die hebben geen rust voordat ze de kleine ondernemers in hun knuisten hebben. Dat zijn lui die lijden aan machtsfanatisme, dat is een mentaliteit die grenst aan grootheidswaanzin. We spreken tegenwoordig van Caesarenkolder, maar voor den echten Caesarenkolder moet je eigenlijk niet bij de politici zijn, nee, maar juist bij dàt soort lui.

FERDINAND:
Knap betoogd, maar voor mij niet overtuigend.

DORA:
Laat me steenkoud, als je maar hàndelt.

FERDINAND:
Handel jij, ik heb het al voorgesteld, ik wacht nog altijd op je antwoord.

DORA:
Nee, dàt kan geen vrouw, tenminste *ik* kan dat niet. Daarvoor zit ik niet genoeg in de financieele wereld. Maar jij kunt het wel, als je tenminste den durf, de ‘pluck’ hebt, die voor zooiets noodig is. Ik taxeer jou hooger dan oom Herman.

FERDINAND:
Ten zeerste erkentelijk. Dus ik mag de rol van bloedzuiger spelen en tegelijk word ikzelf door mijn familie uitgezogen.

DORA:
Scheld maar raak, laat me Siberisch.

FERDINAND:
Je zou iemand ook tot het uiterste brengen.

DORA:

Denk om den tijd. Dadelijk hebben we het heele stel op onzen nek.

FERDINAND:

Ik beloof niks. Ik heb je alleen aangehoord. Dus je voorstel komt hierop neer dat ik dat aandeel voor vijftig mille uit den boedel koop?

DORA:
Dàt heb ik niet gezegd, en daar denk ik ook geen seconde aan.

FERDINAND:
Nou wordt het me te grijs.

DORA:
Je begrijpt me drommels goed, Ferretje. Je bent een klein komediantje, maar voor mij ben je als glas....

FERDINAND:
Bij God, ik zweer je....

DORA:
Niet vloeken. *Ik wil van jou vijftig mille*, ik persoonlijk van jou persoonlijk vijftig mille, en....

FERDINAND

(hijgend):

En?....

DORA:
En dan breng je dat aandeel voor vijftig mille, voor nòg eens vijftig mille, in den boedel - snap je dat goed? Natuurlijk snap je het - en dan, maar ook dàn pas krijg je onder de acte van boedelscheiding mijn handteekening.

FERDINAND:

(op haar toespringend):

Wel groote God, loeder dat je bent, loeder, duivel!....

(Evert komt zonder kloppen binnen).

EVERT:
Ziezoo, de familie is in aantocht. Valt me nog niet eens mee, dat antiek.... Stoor ik?

DORA

(snel op hem toegaand):

Evert, ik ben een oogenblik met je oom in gesprek. Laat ons nog even alleen, wil je? Zeg het ook aan de anderen.... Houd ze in de kamer hiernaast.... Het gaat over zaken, over de erfenis van oom Herman.... Heusch, Evert, het is in het belang van jullie allemaal, als jullie ons nog een oogenblik....

EVERT:
Tante Dora, u wenkt en ik vlieg, maar eerst mijn belooning voor zooveel lijdzaamheid.

(kus haar hand, exit).

DORA:

(lachend)

Die jongen lijkt wel gek op mijn hand.

(dadelijk daarop woedend tot Ferdinand)

..., Neem die woorden terug!

FERDINAND

(heeft zich even om Evert beheerscht, nu weer razend):

Loeder! Snertmeid!

DORA:
Neem je woorden terug!

FERDINAND:
Stik met je aandeel! Sterf!

DORA:
Jazzes zeg, wat word jij vulgair. Ben jij een Oswente? Neem je woorden terug!

FERDINAND:
Donder op! Val dood!

DORA:
Neem je woorden terug!

FERDINAND:
Ik trap je net zoo lief in mekaar.

DORA:
Zoo spreekt in het jaar 1933 een Oswente!.... Ik vraag je voor het laatst: neem je je woorden terug of niet?

FERDINAND:
Nooit!

DORA:
Neem je ze *niet* terug?

FERDINAND:
Nooit! Nooit! Nooit! Nooit!

DORA:
Heel goed.

(gaat naar de deur, blijft daar staan. Ferdinand loopt een tijd door de kamer, kwasi zonder haar te zien. Dora, hand op deurknop, volgt hem met de oogen. Langzamerhand wordt Ferdinand moe, blijft eindelijk zoover mogelijk van haar af stilstaan. Zwijgen. Even later spreekt hij vermoeid, zonder haar aan te zien).

FERDINAND:
Welke woorden?

DORA:
Alles.

(Beiden staan bewegenloos. Zwijgen).

RURIK

(zonder kloppen binnen):

Houd me ten goede, maar als hier over de erfenis wordt gesproken heb ik dunkt me het recht....

FERDINAND

(is vermoeid op Rurik toegegaan):

Laat ons om Godswil een oogenblik alleen....

RURIK:
Ik zie niet in....

FERDINAND:
Straks zal je alles hooren.

RURIK:
Maar waarom?

FERDINAND:
Tien minuten, een kwartier.

RURIK:
Maar ik zie waarachtig niet in....

FERDINAND

(gebiedend):

Laat ons alleen.

(duwt Rurik weg).

RURIK:
Het is wat moois!

(exit).

FERDINAND:
Zoo.... Die vervloekte storingen ook....

(Dora blijft zwijgend staan, Ferdinand valt op een stoel neer, even zwijgen, dan toonloos, hoofd in handen).

Nou goed dan, ik neem ze terug.

DORA:
Het eerste verstandige woord.... En nou volgen er meer.

(gaat naar hem toe, zet zich dicht bij hem. Bij de nu volgende scene laait de boosheid van Ferdinand nu en dan op, maar hij blijft toch vermoeid zitten).

FERDINAND:
Raak me niet aan.... kom niet te dicht in mijn buurt.... ik kan je vernielen.

DORA:
Dat is tenminste al meer gekuischte taal.... heusch, dat meen ik.

FERDINAND:
Ik heb mijn woorden teruggenomen, maar verbeeld je verder vooral niks, hoor. Ik ga op je voorstel niet in. Ik tel geen vijftig mille voor die Sumbo neer, laat staan nog eens vijftig mille voor jou extra.... Ik zou ook niet weten waar ik die som vandaan moest halen. En dan nog die twee wijven op mijn dak, die ouwe gek van een hoe-heet-ze en die werkster.... dank je wel.

DORA:
Die twee vrouwen is zoo erg niet, die neem je op den koop toe, die zullen je je ooren niet van je hoofd eten.... En wat nou het geld betreft, je compagnon Kamp is rijk. Laat hem de zaak financieren, en jij en hij doen dan samsam.

FERDINAND:
Ja, Kamp zal daar in die gokzaak een ton wagen! Een man die zelf nooit op de beurs speelt.

DORA:
Dan leent hij je die ton tegen onderpand.

FERDINAND:
Hij leent niks en hij weet van oom zijn groene niks af.

DORA:
Dat lieg je, geachte heer. Dat is straal gelogen.... Het spijt me, maar ik moet tegen jou krachttermen gebruiken, anders treffen ze geen doel.

FERDINAND:
Ik lieg niet. Kamp weet van niks.

DORA:
Kamp was in dat telefooncomplotje van vanmorgen. Kamp wist dat jij allang de voorbeurskoersen kende, want ze waren zeker al een uur tevoren tot stand gekomen, zooals jullie beurslui zeggen. Maar Kamp deed of hij je moest inlichten. Hij was in het complot. Ik wil aannemen dat hij het te goeder trouw deed, alleen om je te helpen, ik wil aannemen dat hijzelf voor participatie niets voelt, maar hij zat in het complot, hij weet van de Sumbo af. En hij is iemand van dàt....

(maakt gebaar van geldtellen met duim en wijsvinger)

van karakter, begrijp je, en wanneer het je moeite kost zelf die ton te fourneeren.... waarvoor heb je anders een compagnon?

FERDINAND:
Ik verdraai het, ik begin er niet aan. Ik tel geen ton neer, nog geen halve, nog geen kwart.

DORA:
Je bent harder dan ik dacht, maar ik krijg je wel klein.

FERDINAND:

Ik smijt den heelen boel er bij neer, ik zal dat smerige papier in duizend snippers scheuren.

DORA:
Je komt er eenvoudig niet aan. Dacht je dat je het hier kon vinden? Ik heb het al bij den notaris laten deponeeren nog eer oom Herman dood was, met oom zijn toestemming natuurlijk.

FERDINAND:
Heel delicaat. Je toont veel vertrouwen in je familie. Maar het kan me verder niet bommen: de nalatenschap wordt eenvoudig gescheiden, de waarde van de Sumbo wordt door deskundigen bepaald en aangezien ik vermoedelijk degeen ben die nog het gemakkelijkst over contanten beschikken kan....

DORA:
O, dan weiger ik mijn medewerking tot de boedelscheiding.

FERDINAND:
Dan maar voor het gerecht.

DORA:
Uitstekend. Dan wordt het aandeel publiek verkocht.

FERDINAND:
Als allen het er over eens zijn gaat het niet publiek.

DORA:
Maar ik niet, ik ben het er van te voren niet mee eens.

FERDINAND:
Ik weet godlof iets van rechtzaken af. Als jij niet tot de boedelscheiding meewerkt, benoemt de rechter een ander in jouw plaats als onzijdig persoon.

DORA:
Maar die ander zal dan toch eerst door mij worden ingelicht.

FERDINAND:
Door mij ook. Hij zal niet naar je luisteren.

DORA:
Ik vertel hem ijskoud dat jij me hier voor een halve ton hebt zitten omkoopen, *jij mij nu hier*, snap je dat goed, jochie? En dat *ik* dat niet heb gewild.

FERDINAND:
Wel allemachtig, feeks. Dat is de grofste chantage, die ik ooit....

DORA:
Begin je alweer?

FERDINAND:
Dan laten we het desnoods publiek verkoopen.

DORA:
En denk je dan dat je het in handen krijgt? Geen kwestie van, daar zorg *ik* voor.

FERDINAND:
Dat zou je tegen kunnen vallen. Een volkomen incourant stuk. Jij en ik kunnen tegen elkaar opbieden, en zien dat hij het in zijn tengels krijgt of dat hij den ander aan dat stuk een strop bezorgt.

DORA:
Ik zal wel wijzer zijn. Ik krijg het dan niet, maar ik zorg dat jij het ook niet krijgt.

FERDINAND:
Dat kan je nooit.

DORA:
Och jongen, ik val van de eene verbazing in de andere. Ben jij een zakenman?.... Ik waarschuw eenvoudig het Atlantic-Pacific-concern.

FERDINAND:
O, die waarschuw je?

DORA:
Juist, en die zullen zooveel bieden dat dat stuk je neus voorbijgaat.

FERDINAND:
Des te voordeeliger voor ons allemaal.

DORA:
Juist, allemaal, meervoud.

FERDINAND:
Daar profiteer ik toch ook van?

DORA:
En dat is precies wat jij niet wilt. Jij wilt niet mééprofiteeren, jij wilt profiteeren. Jij wilt alléén een sloot geld binnenhalen. Ik vind het best, ik bedoel dat je de anderen uitschakelt, als ik maar mééprofiteer.

FERDINAND:
Ik zal wel wijzer zijn, zeg ik nogmaals.

DORA:
Je hebt een harden kop, maar je *zult* voor me buigen. Nou zeg *ik*, breng me niet tot het uiterste.

FERDINAND

(razend, maar blijft zitten):

En jij met je chantage hebt me al lang tot het uiterste gebracht.... Nog één woord, en ik zoek regelrecht je gewezen man op, ik haal hem over je een proces aan te doen over den naam dien je niet dragen mag, Mevrouw van Dreven, ik zal zelf dat proces financieren desnoods, ik zal Frits nog wat toestoppen desnoods ook, daar zwicht die vaatdoek voor, en je zaak, je zeven beauty-shops, Mevrouw van Dreven, die gaan kapot. En je kunt van den grond af aan opnieuw beginnen....

DORA

(in haar handtaschje zoekend):

O, daar maak je me niet bang mee. Dan *begin* ik desnoods opnieuw. Mij een zorg.

FERDINAND:
Je houdt je nu groot, maar wacht maar....

DORA:

(met papier in de hand)

Maar zoover zal het niet komen, Ferretje, wanneer er in dien bol nog een klein beetje hersens zit.

FERDINAND:

O, wil je me nou weer met wat anders chanteeren? Ik zeg je bij voorbaat: ik mis alle belangstelling.

DORA:

Ik ben zoo vrij dat te betwijfelen.... Ik weet heel goed dat je met dat aardige bijzitje, dat je toen in de Papaverstraat hebt gekamerd, die Truus.... hoe heet ze ook weer?. die Truus de Reus *nu* geen relaties meer onderhoudt, maar gedane zaken nemen nu eenmaal geen keer.

FERDINAND:
Wel geeveedee, ga je nou uit dàt vaatje tappen? Je bent de gemeenste, vuilste, smerigste....

DORA:
Die kwalificaties laat ik voor je rekening, ik heb geen zin daar nu op in te gaan, want we praten al veel te lang en de argwaan van de anderen neemt met iedere minuut toe, dat verzeker ik je.

FERDINAND:
O, dat noemt ze praten!

DORA:
Ik wil je er alleen op wijzen dat ik een gevaarlijk wapen heb. Als ik Tini....

FERDINAND:
Het is al een jaar uit.

DORA:
Ja maar het is áángeweest.... Als ik Tini....

FERDINAND:
Is dat soms een bewijs wat je daar in je handen hebt?

DORA:
Je raadt het. Een allerliefst briefje van jou aan die Truus de Reus, volkomen ondubbelzinnig.

(werpt het hem toe).

FERDINAND:
Een foto!

DORA:
Juist, meneer, ik heb het origineel.... in mijn safe.... Maar vind je die foto niet haarscherp?

FERDINAND:
Ellendig wijf dat je bent! Dat noemt zich mijn zuster.

DORA:
Een duur gevalletje, driehonderd pop, niet minder. Tweehonderd aan dat particuliere recherchebureau van Peterse - ik kan het je aanbevelen, die heeren zijn uiterst discreet - en honderd aan je gewezen lief, om me dat kattebelletje af te staan....

FERDINAND:
Daar kan ik waarachtig niet meer bij.

DORA:

Ja jongen, de wereld is vol ontgoochelingen. Een mooi meisje gehad, een snoes van een gezichtje, en dat gezichtje verkoopt nu je goeien naam voor honderd pegels.

FERDINAND:

Dat is waarachtig het toppunt.

DORA:

Nee, het toppunt komt als ik Tini inlicht.... Dat papiertje, dat wil zeggen het origineel, dat kan je een echtscheiding kosten en een alimentatie aan je vrouw die ik, laag geschat, stel op 6 of 8 mille per jaar, afgezien van het schandaal. Ja beste kerel, dat zal vrees ik je voorland zijn als je niet verstandig wordt. Nu blijft het nog beperkt tot een ontgoocheling wat die Truus betreft, en trouwens, ik kan je als pleister op de wond van je ijdelheid er nog bij ver-

tellen dat die Truus tijdens jullie verhouding je al met Jan en alleman bedroog.

FERDINAND

(op van moeheid):

Ik geef me gewonnen.

DORA:
Hindenburg na den slag bij Tannenberg.

FERDINAND:
Wat zeg je?

DORA:
Dat ik Hindenburg ben na den slag bij Tannenberg.

FERDINAND:
Je bent een verachtelijke afdreigster, dàt ben je, maar ik geef me gewonnen.

DORA:
Ik heb je gewaarschuwd me niet tot het uiterste te brengen. Het was je eigen schuld.

FERDINAND:
O, is dat schuld wanneer je je verzet tegen uitzuigen!

DORA:
Dat is het hoogstens in een afgeleiden vorm. Jij wilt - ik herhaal het - jij wilt de familie uitzuigen, en ik zuig me weer aan jou vast.... We hebben elkaar weinig te verwijten. En we zijn het dus eindelijk, eindelijk eens.

FERDINAND:
Ik geef het op. Je zult je vijftig mille hebben. Maar als ik er voor moet inbreken komt het op jouw hoofd neer.

DORA:
Niet zoo melodramatisch. Je breekt hoogstens in je eigen brandkast in. En nu gaan we vliegensvlug spijkers met koppen slaan.

FERDINAND

(die op de laatste woorden niet gelet heeft):

Zeg me één ding: hóé wist je dat alles?

DORA:
Ik heb het je al gezegd: het bureau van Peterse. Onder ons: het heeft me heel wat meer dan 300 gekost. Ik heb je gangen al een paar jaar laten nagaan.

FERDINAND:
Een zuster een broer!

DORA:
Een zakenvrouw een zakenman.

FERDINAND:
Een lievelingszuster nogal.

DORA:
Doe niet sentimenteel.

FERDINAND:
Dat meen ik. Ik ben in mijn ziel gegriefd door zoo'n ontgoocheling. Daar is een ijskoud stortbad niets bij.

DORA:
Als je dat voor het oogenblik meent draai je alleen maar jezelf een rad voor je oogen. Je bent gegriefd in je portemonnaie. Je hebt teveel willen hebben, je hebt alles naar je toe willen halen.... Maar ik ben er ook nog.

FERDINAND:
Dat merk ik, waarachtig, dat heb ik gemerkt.

DORA:
Ik ben op alles voorbereid geweest, het is precies uitgekomen zooals ik dacht, en ik heb goddank tijdig mijn

maatregelen genomen....

(spottend).

Daarom wou ik dit gezellige onderhoud onder vier oogen....

(weer ernstig).

Maar ik ben niet doortrapt slecht, tenminste zeker niet meer dan jij.... Nu we een arrangement hebben getroffen krijg jij het briefje van die Truus. Maar gelijk oversteken: jij het briefje en ik de vijftig rooie ruggen.

(Lange stilte).

FERDINAND:

(heel langzaam, droomerig)

Weet je wat ik nu eigenlijk denk, in mijn diepste binnenste denk?.... Zóó'n doorzicht.... een zakenvrouw, waarachtig, een zakenvrouw, al gaat het me ook aan mijn hart van die enorme som.... een zakenvrouw....

DORA

(zacht spottend):

Je lievelingszuster dankt je.... Maar ik ben erg bang dat die stemming van je geen stand zal houden.... Ik ben er in elk geval benieuwd naar.... En nou de praktijk.... We moeten onze gewaardeerde mede-erfgenamen, ik bedoel *jij* moet ze een halve ton aanbieden.... Dat doe je straks maar ineens, hoe eer de zaak nu heelemaal voor mekaar is, des te beter.... En ik zal je steunen.

FERDINAND:

(nog droomerig)

Dat is me glad door mijn kop gegaan, mijn heele familie is me glad door mijn kop gegaan.

DORA:
Mij niet.

FERDINAND:
En als ze weigeren?.... Ik waarschuw je: ik vertik het om alles bij mekaar een cent meer te betalen dan een ton.

DORA:
Ik geloof dat het ons zal lukken. Ik heb daar zoo'n voorgevoel van, - met mijn steun.

FERDINAND:

Laten we het hopen, die Woolds zijn ezels, dat staat vast. Pola was nooit van het echte Oswente-hout gesneden....

DORA:
Zooals jij en ik, bedoel je.... Maar we hebben nog met Evert te maken.

FERDINAND:
Evert is een snotneus, dat zei je daarnet zelf.

DORA:
Maar niet stom.... die heeft de hersens van Enno, en dat was óók het Oswente-hout. En als Evert niet zou willen....

FERDINAND:
Wat dan?

DORA:
Dan zet hij den heelen boel op stelten. En hij neemt de Woolds mee, dat voorspel ik je.

FERDINAND:
Waarom zou hij? Die lui zijn runderen op financieel gebied.

DORA:
Al zou hij ze niet meenemen, dan kan hij in zijn eentje nog genoeg kwaad doen.... Maar hij zal wèl, ik voorspel het je, de Woolds varen op Evert zijn compas. Hij is toch al zoo half en half met hun oudste dochter verloofd.

FERDINAND:
Evert?.... Met Isabella?

DORA:
Ik begin hoe langer hoe meer in te zien dat ik van mijn naaste familie nog het meest weet.... Wist jij daar niets van?

FERDINAND:
Niets, volstrekt niets. Ik heb die menschen in geen jaren gezien.

DORA:
Ik evenmin. Maar daarom kan je toch wel wat weten!

FERDINAND:
Dat heb ik aan mezelf gemerkt.... Dus jij denkt...

DORA:
Als Evert zegt: niet aannemen, dan nemen ze je aanbod niet aan.

FERDINAND:
Dat is een nieuwe complicatie.

DORA:
Ik laat je maar zien dat ik op alles voorbereid ben. Overigens doe je verstandig dat geval heelemaal alleen aan mij over te laten.

FERDINAND

(spottend lachend, maar moe):

Ik laat dat akkevietje graag in handen van mijn lievelingszuster.... Staat hem iets dergelijks te wachten als mij?

DORA

(knijpt in zijn wang, trekt haar hand terug):

Ai, wat een slappe wangen.

FERDINAND

(half boos):

Schei nou uit met die kunsten.

DORA

(plagend):

Toen ik er het laatst in kneep, nou zeker tien jaar geleden, waren die wangetjes nog heel wat harder.

FERDINAND:
Zeg, hou alsjeblieft op met die flauwiteiten.

DORA:
Alles is ijdelheid, aan mijn oudsten broer tenminste. Ja joch, je beste jaren zijn voorbij. De mijne nog niet.

FERDINAND:
Hou je vriendelijkheden voor je, wil je?

DORA

(trekt hem mee tot achter de tafel):

Ga daar zitten.

FERDINAND

(zet zich):

Wat moet er nog meer?

DORA:
Die dot van een naieveling.... Maar teekenen natuurlijk, teekenen. Wat heb ik aan je enkele woorden? Ik wil zwart op wit.

FERDINAND:
O, vertrouw je me niet?

DORA:
Ik ben zakenvrouw, wees jij zakenman.

FERDINAND

(moe):

Goed, ik zal teekenen. Zeg maar op. Is er hier een papier?

DORA:
Neem je vulpen. Papier heb *ik*.

(zoekt in haar taschje).

Hier.

(geeft hem een blanco gezegeld papier).

FERDINAND

(neemt het aan):

Een zegel?

DORA:
Een zegeltje is altijd veiliger. En het kost maar dertig cent.

FERDINAND:
Loop jij met gezegeld papier in je tasch?

DORA:
Ik ben op alles voorbereid.

FERDINAND:
Je bent een....

DORA:
Je wilt zeggen: zakenvrouw.

FERDINAND

(moe):

Zeg maar op, ik zal wel schrijven.

DORA

(achter hem staand en neerziend dicteerend):

‘Ondergeteekende Ferdinand Oswente, wonende te 's Gravenhage, verklaart bij deze schuldig te zijn aan mevrouw Dora Oswente, eveneens wonende te 's Gravenhage, gescheiden echtgenoote van den heer Frits van Dreven, de somma van vijftig duizend gulden wegens ter leen ontvangen gelden’.

FERDINAND

(opkijkend):

Ter leen?

DORA:

Ja, je zult toch zeker niet willen schrijven: wegens gezamenlijke oplichting van mede-erfgenamen?.... Wees toch eindelijk verstandig.

FERDINAND

(schrijft):

‘Wegens.... ter.... leen.... ontvangen.... gelden....’

DORA

(dicteerend):

‘Zonder rente’.... de rente schenk ik je.... ‘op eerste aanvrage te voldoen’.... Zoo, en nou je poot er onder en de datum.... Of nee, wacht even.... heidaar, nog niet schrijven.... Als we het dateeren op vandaag loopt het teveel in de kijkert. Zet het een veertien dagen terug.... 2 Januari 1933.

(Terwijl Ferdinand nog schrijft komt Evert op).

EVERT:

Neem me niet kwalijk, maar die luidjes hiernaast worden wild.

DORA:

Nog vijf minuten, Evert. Je oom en ik zijn het haast eens. Het is in jullie aller belang.

EVERT:

Ja maar, tante Dora, u hebt makkelijk praten. U zit hier behoorlijk warm. Maar wij zitten te rillen. De kachel in den salon is uit en die malle tante oma, weet u wat die zegt?

(Dora zwijgt)

.... Die zegt: ‘een beetje kou kalmeert de

gemoederen'. Maar daar merk ik weinig van. Integendeel, ze raken hoe langer hoe meer....

DORA:
Evert, je moet ons werkelijk nog een oogenblik....

EVERT:
Nou, ik zal probeeren ze nog vijf minuten....

(pakt haar hand, wil die kussen).

DORA

(terugtrekkend):

Nee.

EVERT:
Ik zal mijn best doen, alleen ter wille van u.

(Evert exit).

DORA

(tot Ferdinand die achter de tafel is gebleven):

En nu je schuldbekentenis, geef op.

FERDINAND:
Ik zal daar gek zijn. Jij een stuk van mij in je handen en ik niks van jou, dank je feestelijk.

DORA

(koel):

Wat voor een stuk zou je van mij moeten hebben?

FERDINAND:
Een tegenbewijs.

DORA:
Een verklaring dat ik bereid ben tot de boedelscheiding mee te werken?.... Wat heb je daaraan?.... Dat wekt achterdocht.... Samen hebben we een afspraakje, dat gaat niemand aan.

FERDINAND:
Als ik je dat stuk geef kan je vijftig mille van me eischen en ik niks van jou.

DORA:
Je kunt me, zou ik zoo zeggen, ook nog vertrouwen.

FERDINAND:
Daar heb je het nogal naar gemaakt.

DORA:
Ik heb *jou* niet bedrogen. Als er van bedriegen sprake is dan doen we het samen de anderen.

FERDINAND:
Je krijgt dat stuk niet zoolang ik niks van jou heb.

DORA:
Jongmensch, bedrog is iets heel betrekkelijks, leer dat van mij; je kunt samen met je partner anderen bedriegen, en tegenover je partner strikt eerlijk zijn. Maar jij hebt de anderen willen afzetten en mij ook. Dáár ben ik tegen opgekomen voor wat mijn aandeel betreft, dat is alles. Maar *ik* heb je nergens in bedrogen, me dunkt dat ik zelfs buitengewoon openhartig ben geweest.

FERDINAND:
Je kunt praten als Brugman.

DORA

(halfluid):

Ezel, je zet alles op het spel.

(denkt even na).

Wacht eens, een idee.... heb je papier, een stuk gewoon schrijfpapier?

FERDINAND:
Ik dacht dat jij met zegels in je zak liep. Ik heb niks.

DORA

(zoekt, kijkt in buffet, klimt op stoel, kijkt op buffet, haalt stapel kranten daaraf en vindt daartusschen bloc-note met één

vel):

Prachtig, één vel, net genoeg.... ik heb een hondenreuk voor dat soort dingen.

(duwt Ferdinand van stoel).

Nou jij weg en ik achter de tafel.... hier je vulpen.... nou zal *ik* schrijven.

(dicteert zich hardop, Ferdinand blijft met schuldbekentenis in hand naast haar staan)

'Ondergeteekende Ferdinand Oswente....'

FERDINAND:
Heidaar, je vergist je, niet ik, maar jijzelf....

DORA:
Hou je mond, ik weet wat ik doe.

(dicteert zich verder)

'wonende te 's Gravenhage, verklaart zich bereid het aandeel in de Sumbo N.V. (zoogenaamd groene Sumbo) uit de nalatenschap van wijlen den heer Herman Oswente, overleden te 's Gravenhage, te koopen voor 50.000 gulden. Dit aanbod blijft van kracht op heden den 16den Januari 1933 tot des namiddags drie uur'.... ruimte open.... en nou zet ikzelf er alvast onder

(dicteert zich weer):

'Aangenomen, Dora Oswente'

(staat op, houdt papier in hand).

Nou zet jij je handteekening ònder die verklaring en bóven mijn onderschrift. Dan heb je mijn tegenbewijs. Ik heb je aanbod al aanvaard.

FERDINAND:
Nou, geef dan op.

DORA:
Gelijk oversteken, mannetje.

FERDINAND:
Je heele plan staat en valt met de vraag of de anderen met 50 mille voor de Sumbo genoegen nemen. Als die aap van een Evert die volgens jou hersens heeft en die me heeft zien schrijven....

DORA:
Wel allemachtig, daar *doe* ik het juist om, dáárom schrijven we dit stuk. Als die jongen achterdochtig is dan laat je hem straks *dit* papier zien

(wappert met papier in haar hand),

dan heb je *dit* geteekend. Het klopt allemaal als een bus. Dat je dat niet snapt, uilskuiken.

FERDINAND:

Hoor eens, ik laat me niet eerst afzetten en dan nog uitschelden op den koop toe.... Hier, gelijk oversteken.

(nemen gelijktijdig van elkaar het papier over).

DORA:

Vergeet niet dat jouw poot er nog onder moet....

(Ferdinand teekent en blijft besluiteloos met ongezegeld papier staan. Dora bergt schuldbekentenis in haar taschje, doet ketting van taschje eenmaal om haar pols).

Ziezoo, eindelijk in orde. Kijk, de ketting één slag om mijn pols,

die ketting is heel sterk, die trek je zoo gauw niet stuk, voor het geval je berouw zoudt krijgen, mijn beste broer.

FERDINAND:
O, denk je sons dat ik je berooven zou? Je vleit me, inderdaad!

DORA:
Ik ben op alles voorbereid, dat zie je. Een broer zou soms ineens gek kunnen gaan doen tegen een zuster.... Ik heb die ketting speciaal uitgezocht en de tasch ook. Die ketting is démodé, maar dat kan me niet schelen, het doel gaat me boven alles.

FERDINAND:
Van zoo'n mentaliteit walg ik compleet.

DORA:
En ik kon vanouds een heele keel opzetten ook nog. Ik geef maar een gentle hint.

FERDINAND:
Ik wil je nooit meer onder mijn oogen zien..

(werpt het ongezegeld papier naar haar toe).

Daar, pak aan.... ik ben toch aan je overgeleverd.... manupuleer jij er maar mee, ik ben de heele zooi beu, hartgrondig beu. En stik er mee op den koop toe.

DORA

(het papier nemend en bergend bij het andere):

Dat is verstandig, de woorden daargelaten, dat vind ik werkelijk verstandig. Ik kan er waarschijnlijk meer mee bereiken dan jij. Ik durf je te garandeeren dat ik bij de anderen slaag. En slaag ik niet dan krijg je je schuldbekentenis terug. Afgesproken?

FERDINAND:

(moe)

Hou je garanties en beloften maar voor je. Ik ben de heele zaak beu.... Eigenlijk moest ik razend op je zijn, maar ik ben zoo moe als een hond. Ik heb geen fut meer in mijn lijf om.... om....

DORA:
Je hebt voor de variatie nu eens met een zakenvrouw kennisgemaakt.

FERDINAND

(moe):

Om me nog op te winden.

DORA:
De zakenvrouw heeft den zakenman gevloerd. We hebben gebokst, ik heb je gevloerd.

FERDINAND:

(moe):

Het moge je wel bekomen, maar zulk soort zakendoen is mijn genre niet.

(staat moe op en gaat naar de deur tegenover die waaruit Evert kwam).

DORA:

Maar mijn genre wel....

(kleine stilte).

Als jij die Sumbo krijgt kun je millionnair worden. Van ons tweeën heb jij verreweg de beste zaak gedaan, dat voorspel ik je. Als je het goed aanpakt verkoop je het stuk *niet* aan het concern,

later pas, maar eerst haal je met enkel te manoeuvreeren een sloot geld uit dat stuk.... Als je de gave in je hebt, jongen, word je millionnair. *Ik* ben tevreden met een halve ton, *jij* moet nog niet tevreden zijn met tienmaal zooveel!....

FERDINAND:
Ik vraag je geen advies.

DORA:
Dan maar ongevraagd.... Maar nou nòg iets. Ik zal je nog wat zeggen waar *jij niet* op voorbereid bent.

(steekt sigaret op, Ferdinand blijft staan)

.... Deze heele zaak....

(wacht even)

.... deze heele zaak ben ik begonnen om het spel, niet om de knikkers.

FERDINAND

(hoopvol):

Dus?

DORA:
Denk je dat ik om die vijftig mille veel geef? God-weet zal ik er misschien heel ongelukkig mee zijn. Maar ik geef om geld sowieso niks.

FERDINAND

(a.v.):

Dus je wilt zeggen?

DORA:
Ik hou van spelen, dat is voor mij leven, ik hou van gevaar, waaghalzerij, van vechten.... zooals een vrouw vecht.... maar geld?

(minachtend)

Pffff!

FERDINAND:

(a.v.)

Dus daarmee bedoel je?

DORA

(koel)

Ik bedoel niks. Ik bedoel alleen jou een blik te geven in die mentaliteit waar jij van walgt.... Dat neemt niet weg dat ik dit hier

(tikt op taschje)

tijdig zal incasseeren.

FERDINAND

(moe):

Och vlieg op, stuk ellende.

DORA:

Zoo praat men onder naaste familie.... Maar wat ik beloofd heb doe ik. Ik zal je zaak bij de anderen bepleiten. Vechten voor je zal ik, als het noodig is. Blijf jij nu voor herstel van geschokte zenuwen een oogenblik uit de buurt. Ik speel het met hen wel klaar. En dan kom jij er later weer bij.... En tusschen haakjes, wanneer je háár eens tegenkomt, mijn allerhartelijkste groeten en heel veel dank aan je Truus....

(Ferdinand exit zonder een woord. Dora loopt vlug naar de deur, roept hem halfluid na).

En hou vooral dat lange gezicht, dat is kostelijk, dat zal straks wonderen doen!

(gaat naar het midden van de kamer).

Pffff, dat heeft tijd gekost....

(poedert even neus en wangen, neemt schuldbekentenis uit taschje, leest haar nog eens door, glimlacht, bergt stuk weer weg, gaat op stoel bij de tafel zitten, hoofd in hand, peinzend, langzaam versomberd)

.... Vooruit, nou de anderen be-

duvelen....

(fluistert).

Slecht ben ik, slecht, maar *hij* ook, we zijn het alle twee....

(pinkt een paar maal traan weg, iets luider).

Vooruit, stuk ellende.... dat zei *hij*.... vooruit, waarom sta je niet op?....

(blijft moe zitten, deur gaat langzaam open, Evert komt op).

EVERT:
Tante Dora, de vijf minuten zijn méér dan om.... Waar is oom?

DORA

(opveerend, lachend):

Die moet even op adem komen, want dat is me een gesprek geweest!

EVERT:
Hoezoo?

DORA:
Dat zal je dadelijk hooren.... Waar is de rest?

EVERT:
Lieve tante Dora, dat is *mijn* list. Maar u bent ook *te* betooverend.

DORA

(streng):

Waar zijn de anderen?

EVERT:
Tante Dora, één verzoek, wilt u nog eens huilen? Daar gaat een charme van uit....

DORA

(a.v.):

Geef je me antwoord?

EVERT:
Mijn list.... Ik heb ze weggestuurd, ik heb gezegd dat het nog wel een kwartier kon duren

(bij 'kwartier' kijkt Dora tersluiks op haar polshorloge)

.... ik hèb ze gedirigeerd naar die theesalon hier in de buurt, Le Chic Parisien, daar kunnen ze op temperatuur komen.

DORA:
Hm, en waarom?

EVERT

(ontwijkend):

Dat is hier zoo'n gekke boel in huis. Geen kachel meer aan in den salon, en toen we tante oma om thee vroegen zei ze uit de hoogte: ‘hier wordt niet gegokt’. Pardon, ik bedoel, ze zei: ‘hier wordt geen thee geschonken’. Maar het klonk precies zoo, op mijn woord.

DORA:
En waarom dat jokken van een kwartier?

EVERT

(a.v.):

En ik zei dat ik met u en oom Fer straks wel na zou komen, maar als we er in een kwartier niet waren, dan moesten ze maar linea recta weer naar hier terug.

DORA:
En wat is de reden van dat alles?

EVERT:
Die reden ben jij.

DORA:
Ho wat, ik ben je tante.

EVERT:
Loop rond met tante, jij bent Dora.

DORA:
Maar ik verbied je absoluut, jongen, ik verbied je zoo tegen me te praten. Wat bezielt je?

EVERT:

Jij bezielt me.... Nee, word nou niet kwaad.... ik meen het niet serieus, ik bedoel, ik meen het natuurlijk wel, maar ik verlies niet uit het oog....

DORA

(gemaakt boos):

Je verliest uit het oog....

EVERT:

Dat ik zoowat verloofd ben met Isabella?....

DORA:

Precies.

EVERT:

Nee, dat niet, dat vergeet ik geen oogenblik, maar ik wil nu alleen maar even....

DORA:

Oom Fer is in de buurt, denk daar aan.

EVERT:

Oom Fer is op het juiste moment geëclipseerd, zoo'n schat van een man, ik had het nauwelijks durven hopen. En nou kunnen we even praten, ik wil alleen maar even met je praten, ik vind je zoo eenig, zoo apart, voor een oogenblik ben ik werkelijk van je gecharmeerd, Dora, ik wou zoo graag even bij je zijn, om met je te praten en met je te lachen.

DORA:

En je wou me zien huilen ook.

EVERT:

Als het kan, dolgraag.

DORA:

Je bent een frivool jongmensch, àl tè.

EVERT:

Jij maakt me frivool. Jij bent de beste reclame voor je eigen zaak.... Je verkoopt jeugd, Dora, nog meer door je persoon dan door je schoonheidsmiddelen. Je maakt iedereen jong, en jeugd is uitgelatenheid.

DORA:

Maar *jij bent* jong, Evert, en ik ben een vrouw van veertig jaar.

EVERT:

Verrukkelijk. Ik ben dertig. Dat scheelt niets.

DORA:

Je lijdt aan een hoe-heet-het-ook-weer-complex. Dat is wanneer jonge mannen op ouwere vrouwen verlieven en jonge meisjes op ouwere mannen.

EVERT:
Verliefd ben ik, voor een kwartier, maar jij bent niet noemenswaard ouwer dan ik, Dora.

DORA:
Ik wou dat je dat Dora en jij achterwege liet. Ik ben je tante, dat is ook al weer een complex.

EVERT:
Ja, het geval wordt duister.

DORA:
Met je nichtje Isabella ben je toch al dicht genoeg in de familie.

EVERT:
Mijn sterke familiehang drijft me vanzelf naar je toe. Dat is toch logisch.

DORA:
Jongen, ik wil dat werkelijk niet langer aanhooren, geen kwartier, geen minuut.

EVERT:
Je zegt ‘jongen’. Hemelsch

(schuift vlak naast haar, pakt haar hand).

DORA:
Laat dat.

EVERT

(kust haar hand, speelt dan met haar vingers, die Dora hem even laat):

Die fijne vingers, nu goddank zonder handschoen, die vingers die dag aan dag de levenselixers schenken, en de panacé's van de eeuwige jonkheid kneden.

DORA:
Malle vent, dat meen je niet.... Of wel?

EVERT:
Allebei.

DORA:
Ik kneed gelukkig niets. Daar heb ik mijn menschen voor.

EVERT

(kust weer haar hand):

Maar om die hand ligt toch een sfeer van.... hoe zal ik het noemen.... je vingers geuren compleet van het raffinement van de moderne schoonheidstechniek.

DORA:
Aardig gezegd, maar een beetje gezwollen.

EVERT

(leunt zijn hoofd tegen haar arm):

Je bent een aanbiddelijk tantetje.

DORA:
Ik geloof dat je in mij eigenlijk mijn schoonheidsmiddeltjes adoreert. Dat is dan een derde complex.

EVERT

(droomerig):

Ja Doraatje, de zaak wordt steeds duisterder. Als je me maar even zoo laat.

(Kleine stilte, dan schuift Dora zijn hoofd weg).

DORA:
Ziezoo, nu is het afgeloopen.... Wanneer je wat voor me voelen wilt, dan mag je me dànkbaar zijn, anders niets dan dànkbaar.

EVERT:
Hoezoo, dot van een tantetje?.... Maar ik zal je voor *dit* moment al dankbaar zijn, eeuwig dankbaar.

DORA:
Zoo bedoel ik het niet. Ik heb hard voor jullie allen gezwoegd en het slot is een heel aardig resultaat.

EVERT:
Met de erfenis?

DORA:
Ja, met je oom Ferdinand.

EVERT:
Wat dan?

DORA:
Dat zeg ik straks als de anderen er bij zijn. Voorloopig zeg ik je alleen: ik heb daar in mijn taschje een heel kostbaar papier.

EVERT:
Laat zien, hart.

DORA:
Straks, aan jullie allemaal.

EVERT:
Een papier dat oom Fer heeft geschreven.

DORA:
Je raadt het, maar verder zeg ik niets.

EVERT:
Je hebt dus voor ons allen gewerkt.

DORA:
In mijn eigen belang natuurlijk ook, en het resultaat is de moeite waard, dat zal je merken.... Maar je aanstaande schoonfamilie moet gauw komen, want de beslissing moet uiterlijk om drie uur vallen.

(kijkt weer op haar polshorloge, Evert kijkt ook op het hare).

EVERT:

(zucht)

Maar dan hoop ik dat ze klokslag drie komen, geen seconde eerder.... Dan heb ik nog een vol kwartier met jou.

DORA:
Dat mag je hebben als je verstandig blijft en niet van je plaats komt.

EVERT:
Dat beloof ik in geen geval.

DORA:
Dat doe je wel als je weet dat ik dood-op ben.

EVERT:
'Dood'. Dat woord wil ik uit jouw mond niet hooren, dat hoort niet bij jou.

DORA:
Geen jij en jou. Je bent onverbeterlijk.

EVERT:
En ben je werkelijk zoo moe? Ik kan niets aan je zien.

DORA:
Als je het wèl zag zou ik niet deugen voor mijn vak.

EVERT:
O, hemeltje lief, wat moet dat een eenig vak wezen. Je houdt er natuurlijk dol van. Echt iets voor jou.... Zeg eens, heb je dat vak gekozen omdat je zoo'n charmante verschijning bent of heeft je vak je tot die charmante verschijning gemaakt?

DORA:
Je hebt wel een aardig babbeltje over je, joch.... Maar in ernst, je vraagt of ik van mijn vak houd? Ja, zoozoo, ik vind het amusant.

EVERT:

Amusant, dat kan ik me voorstellen. Onder de fatsoenlijke vakken, ik meen onder de vakken, die door het fatsoen worden getolereerd, is het zeker het toppunt van wuftheid.

DORA:
Mijn vak drijft op drie begrippen: vrouwen - bloemen - kunstbloemen.

EVERT:
Leg dat eens uit.

DORA:
Ik zeg het wel eens aan een klant als die er tegen kan: Vrouwen zijn bloemen, daarom verleppen ze gauw, maar dan maken ze van zichzelf ook deksels gauw kunstbloemen.

EVERT:
O mijn snoes van een bloem.... of kunstbloem.... dit moet beloond worden.

(wil haar kussen, Dora weert af).

DORA:
Laat dat!.... Heb ik je niet gezegd dat ik doodmoe ben?.... Je oom Fer was zoo hard als een spijker.

EVERT:
Dus als je niet moe was?

DORA:
Dan nòg niet. Heusch Evert, laat me met rust.

(Kleine stilte).

EVERT:
Zeg, ik wou zoo graag wat meer van je weten. Ik weet niets. Heb je nòg wel eens van een man gehouden?

DORA:
Ik ben een gescheiden vrouw, ik ben vrij. Ik deel mijn leven in zooals ik wil.

EVERT:
Daar is geen woord Fransch bij.

DORA:
Maar ik vind dat er toch maar één man in het hart van een vrouw kan zijn....

EVERT:
En?

DORA:
Eén man.... tegelijk.... maar véél na elkaar.

EVERT:
Wil je me razend maken van jaloerschheid?

(Dora zwijgt even, pakt dan Everts hoofd tusschen haar handen, kust hem op den mond, duwt hem dan weer weg).

DORA:
Zóó jaloersch maak ik je.... Zijn mijn lippen nog zacht? Ik ben veertig jaar.

EVERT:
Daar past maar één antwoord op: de recidive.

(wil haar weer kussen, Dora weert af).

DORA:
Nee, Nee.

EVERT:
Ja, ja.

DORA:
Ik ben je tante.

EVERT:
Wat heeft mijn tante een pracht van een gebit.... als ze lacht.

DORA:
Ik ben een koopvrouw in schoonheid.

EVERT:
O, zeg dat alsjeblieft niet in verband met je eigen gebit.

DORA:
Maar wie zegt dat ik verband leg?

EVERT:
Dan wou je me alleen maar plagen?.... Goddank.... Ik heb al lang genoeg tegen de brokken van tante oma moeten aankijken.

DORA:
Dat kerkhof vol scheeve zerken?

EVERT:
Zeg, jij wordt bepaald beïnvloed door de omgeving hier, je verbeelding gaat den luguberen kant uit.

DORA:
Of den romantischen.

EVERT:
In zoo'n kerkhof vind ik niets romantisch.

DORA:
Je hebt gelijk, we zullen in dat kerkhof maar niet langer ronddwalen.

EVERT:
Wat een tintelend vernuft heeft mijn Doraatje. Een

beetje luguber voor het moment, zei ik al, maar tintelend. De heele familie Oswente, dan ben jij.

DORA:
Dan zou ik ook jou zijn.

EVERT

(slaat zijn armen om haar middel):

Even kijken of je oogen op veilig staan.... ja

(kust haar weer, Dora slaat even haar armen om zijn hals).

DORA:

(weer gewoon)

En nu is het spel uit.

EVERT:
Het spel.

DORA:
Een gevaarlijk spel, maar we zijn moderne menschen, we spelen met het gevaar en we blijven het meester.

EVERT:
Een gevaarlijk spel, goed, maar een zalig spel. Ik wil nog wat doorgaan.

DORA:
Dat is nou typisch de man. Die weet van geen ophouden. Ik ben werkelijk verplicht je te herinneren aan je vues op Isabella.

EVERT:
Een spel....

(wrijft zich over het voorhoofd).

Goed, het is gespeeld.

(staat op, loopt heen en weer, presenteert dan Dora een sigaret en neemt zelf. Beiden rooken even zwijgend, Dora gezeten, Evert staande).

DORA:
Daar komt geloof ik de familie.

(kijkt op haar horloge).

Nog geen drie uur.... Zoo, nu kan ik gaan uitleggen, nu zal je het hooren.

EVERT:
En oom Fer?

DORA:
Die komt er later uit zichzelf wel bij. Die is aan het afkoelen.

(Pola en Rurik komen op).

POLA:
Zoo, zijn jullie daar.... hier is het tenminste behoorlijk warm.... Waar is Ferdinand?

DORA:
Die zal dadelijk wel komen.... Waar is Tini?

POLA:
Die wou niet meegaan. Ze was te moe, ze is naar huis.

RURIK:
We moeten absoluut den trein van vier uur vijf hebben. Dus als er nog wat te regelen valt....

DORA:
Er gaan treinen genoeg.

RURIK:
Nee, we hebben de jongens beloofd dat we met het eten weer thuis zouden zijn.

POLA:
En naar Apeldoorn is nog een heel eind.

DORA:
Nou, ga dan even zitten en luister naar me, alle drie, jij ook Evert, het gaat jou evengoed aan. Onze tijd is trouwens ook wel kostbaar, maar op een andere manier dan

jullie denkt.... Ik heb een voorstel van Ferdinand losgekregen, en dat is maar geldig tot drie uur. Dat hoeven we misschien niet al te letterlijk te nemen, maar gauw beslissen is toch zaak.

POLA:
Je maakt ons nieuwsgierig.

DORA:
Ik kan je nieuwsgierigheid onmiddellijk bevredigen.

(neemt ongezegelde verklaring uit taschje).

Ik hoef niets te zeggen. Lees zelf maar.

(geeft papier aan Rurik).

RURIK:

(leest heel langzaam halfluid, Pola leest zwijgend mee, Evert achter Rurik staande eveneens).

'Ondergeteekende Ferdinand Oswente, wonende te 's Gravenhage, verklaart zich bereid het aandeel in de Sumbo N.V., tusschen haakjes zoogenaamd groene Sumbo haakje sluiten, uit de nalatenschap van wijlen den heer Herman Oswente, overleden te 's Gravenhage, te koopen voor vijftigduizend gulden. Dit aanbod blijft van kracht op heden den 16den Januari 1933 tot des namiddags drie uur. Geteekend Ferdinand Oswente. Den Haag, 16 Januari 1933. Aangenomen. Geteekend Dora Oswente'....

(kijkt naar Pola)

.... Maar dat is prachtig.

POLA:
Haast al te mooi.

RURIK:
Vijftig mille voor een stuk van nominaal duizend gulden. Het lijkt ongelooflijk.

POLA:
Hij zal als man van de beurs wel weten wat hij doet. Maar ik begrijp er niets van.

RURIK

(tot Dora):

Heb *jij* hem daartoe kunnen krijgen?

(Dora knikt).

POLA:
Maar dat is....

RURIK:
Kranig.

POLA:
Je hebt recht op onze groote dankbaarheid.

DORA

(spottend):

Dat is andere taal dan vanmorgen.

POLA:
Wees nu niet altijd zoo scherp. Als ik je nou graag voor iets wil bedanken....

RURIK:
Stil nou maar alle twee.... We nemen dit voorstel natuurlijk aan.

POLA:
Met allebei onze handen.

RURIK:
Dan zijn we eindelijk uit de financieele misère.

POLA:
Ja, en we kunnen die vreemde jongens weer aan kant doen.

RURIK:
En eindelijk zullen we ons huis weer eens voor onszelf hebben. Geen andere gezichten meer over den vloer.

POLA

(tot Rurik):

En jij kunt je weer wat meer aan je studie wijden.

RURIK:
Ja, dat beroerde klaarstoomen van die vreemde kinderen dat hangt me allang mijn keel uit.... Zeg, we zullen toch zeker duizend gulden rente van ons erfdeel kunnen maken, misschien iets minder.... Maar in elk geval zal de toestand verbeteren.

POLA:
We moeten het maar dadelijk onderteekenen. Drie uur staat er. En Dora heeft al geteekend.

RURIK:
Waar blijft Ferdinand?

DORA

(lachend):

Die loopt hier door het huis rond. Je zult hem dadelijk wel zien. Maar hij moet blijkbaar nog even bijtrekken.... Nou, geen wonder. Hij was eerst zoo hard als een bikkel, maar ik heb hem toch uitgewrongen als een citroen. En hier heb je het sap.

(wijst op papier).

Ik overdrijf niet, let maar eens op zijn slappe gezicht straks.

POLA

(aarzelend):

Ja, maar goed en wel, we willen natuurlijk heel graag een mooie som erven, maar als zooiets uitknijpen van je eigen broer beteekent....

RURIK:
Hij is een man van de beurs, hij zal zijn eigen belang wel beseffen. En voor een filantroop verslijt ik mijn zwager nog niet.

POLA:
Ja, maar Dora sprak van uitwringen. En het is toch ook een ontzaglijk bedrag. Het verwonderde me al.

RURIK:
Ik zou zoo zeggen: ieder is zichzelf het naast, en dus, als hij wil, welnu, laat hem.

POLA:
Ja, maar ik wil geen cent hebben die me niet eerlijk toekomt. En dit lijkt me toch heusch al te fantastisch....

(tot Evert).

Wat zeg jij, Evert? Je bent ook belanghebbende, en je hebt nog niets gezegd.

RURIK

(tot Pola):

Ik zou maar gauw teekenen, als ik jou was, en dan teeken ik mee. Het is nu drie uur. Als Ferdinand dadelijk binnenkomt, laat de boel dan geteekend zijn.

POLA:
Ja, maar ik wil toch.... Zeg jij nu eens wat, Evert.

EVERT

(tot Dora):

Zeg, tante Dora, ik dacht dat oom Fer dit op een gezegeld stuk had geteekend.

POLA:
O ja, moet zooiets niet op zegel staan?

DORA

(langzaam tot Evert):

Dat kan zijn dat je oom een gezegeld stuk in zijn handen had toen jij binnenkwam.

(tot Pola en Rurik).

Ik was namelijk nog met Ferdinand aan het praten toen Evert opeens voor onzen neus stond. We waren het toen juist al zoowat eens met elkaar, na heel veel woorden natuurlijk. Maar dat stukje dat Evert gezien kan hebben dat was wat anders dan dit, dat was een schuldbekentenis. Ik vroeg Ferdinand toen juist om raad over een schuldbekentenis van iemand van wien ik mijn geld maar niet krijgen kan.... Zoo maar even tusschen ons gesprek door....

EVERT:
O, nee maar dan begrijp ik het.

DORA

(heeft in haar taschje gezocht, haalt gezegeld stuk te voorschijn, maar laat inhoud niet zien. Tot Evert).

Dit kan je gezien hebben. Wil je het soms inzien?

EVERT:
Natuurlijk niet, wat denkt u wel van me!

DORA:
Nu juist, het heeft hier ook niets mee te maken.

(bergt schuldbekentenis weer weg en wijst dan op stuk in handen van Rurik)

Dat is het stuk waar de zaak nu om draait.... Ik heb het al onderteekend en ik geloof dat ik het jullie ook mag aanraden. Rurik schijnt het al met me eens te zijn.

POLA:
Mijn meening ook. Alleen, ik zeg nog eens, met een àl te groot bedrag heb ik óók weer geen vrede.

DORA:
Kijk, als het noodig is leg ik het je nog met plezier uit, ofschoon ik eigenlijk al dood-op ben van het praten, ik mag wel zeggen: van het pleiten voor de zaak van ons drieën.

RURIK:
Ik zou maar niet te veel zeggen. Ferdinand is niet gek. Als hij dat betalen wil, is het hem dat waard ook.

POLA:
En toch heb ik zoo'n gevoel....

DORA

(half spottend):

Dat uitwringen zit je nog dwars? Wees gerust, je broertje leeft nog.

RURIK:
Scrupuleus zijn is een deugd. Maar al te scrupuleus.... Ik geloof, Pola, dat je vergeet dat hij ten slotte maar driekwart van het geld op tafel hoeft te leggen, want in die halve ton die hij biedt deelt hij-zelf ook mee.

POLA:
Ja, natuurlijk. Dat vergat ik heelemaal. Dat scheelt een stuk, dat spreekt.

RURIK:
Nou, dan teekenen we maar.

(laat met zijn vulpen eerst

Pola teekenen, teekent daarna zelf. Tot Evert).

En nou jouw beurt.

EVERT

(met papier in hand tot Dora).

Zeg tante Dora, ik vind het vanzelf prachtig wat u voor ons hebt bereikt, dat stel ik voorop.... Maar ik denk dat onze beste oom die nu afwezig is al dat geld ook niet neer zal tellen of het moet het hem waard zijn.

DORA:
Het tegendeel heb ik ook niet beweerd toen ik sprak van uitknijpen. Ik wou zeggen dat ik tot de uiterste grens ben gegaan.

EVERT:
Ik bedoel het een beetje anders. De mogelijkheid bestaat dat dat aandeel een waarde heeft die *wij* niet kennen en dat oom, nuchter bekeken, een goed zaakje doet.

DORA:
Dat is juist de moeilijkheid. Wie zal dat uitmaken!

EVERT:
Maar die kans, die kans alleen.... Is het niet juister om dat aandeel door onpartijdige deskundigen te laten taxeeren?

POLA:
Ja, dat lijkt me toch eigenlijk ook....

RURIK:
Stil nou.... Zeg, Evert....

EVERT:
Pardon, oom Rurik. Laten we liever de zaak ineens goed uitpraten.

RURIK:
Ik zou niet praten, maar teekenen.

EVERT:
Maar het gaat om mijn eigen erfdeel.

RURIK:
Dat ontken ik niet. Alleen....

DORA:
Ik zal Evert wel antwoorden.

(tot Evert).

Ik begrijp wat je bedoelt. Dat aandeel zou, laten we zeggen, bijvoorbeeld een ton waard kunnen zijn.

EVERT:
Bijvoorbeeld.

DORA:
En als dat zoo is, zou jij je bekocht voelen met de helft.

EVERT:
U zegt het precies.

DORA:
Dat zou ikzelf ook zoo aanvoelen. Alleen ik geloof dat de gedachte waarvan jij uitgaat onjuist is.... Zou jij dat stuk willen hebben voor een ton, en dan nog - vergeet dat vooral niet, want dat is ook een heel gewichtig punt - en dan nog die twee vrouwen bij je in huis, tante oma en Kris, - zou je dat willen? Twee heel zonderlinge vrouwen, voor wie je moet zorgen, zou je die voortdurend op je dak willen hebben?

EVERT:
Natuurlijk niet. Hoe kan dat nou?

DORA:
Nu, je oom en tante-hier en ik ook niet.

EVERT:
Maar dat bewijst nog geen steek wat betreft de.... de.. objectieve waarde.

DORA:
Daar zit hem de knoop. Zoo'n stuk heeft geen objectieve waarde. Dat is waard wat een gek er voor geeft.

EVERT:
Oom Fer is niet gek.

DORA:
Gek niet bepaald. Maar hij heeft zijn zinnen nu eenmaal op dat stuk gezet. Hij zou er een halve ton voor bieden ook al zou het dat niet waard zijn. Dat is nou eenmaal de mentaliteit van een man van de beurs. Zooiets grenst eigenlijk aan.. caesarenwaanzin.

POLA:
En als dat zoo is, dan is het toch uitzuigen en....

RURIK:
Kom er nou niet altijd tusschen. Dora legt alleen maar de zaak aan Evert uit.

DORA:
Ik wil maar zeggen, dat de waarde in de lucht hangt.

EVERT:
Niet heelemaal.... Ik denk dat oom Fer met dat ding wil mazzelen bij het concern dat de andere vier stukken heeft. En om de Sumatra-Maracaibo te beheerschen hebben ze dat ééne stuk noodig.

DORA:
Dat zie ik niet voorbij. Je bedoelt....

EVERT:
Mag ik het zeggen?.... Neem eens aan dat het concern bijvoorbeeld de Sumatra Maracaibo wil liquideeren, dan kunnen ze dat alleen door de Sumbo te liquideeren, en voor liquidatie van de Sumbo is het allergrootste quorum noodig dat er bestaat: alle aandeelhouders met algemeene stemmen, zoo staat het in de statuten.... En wanneer ze bijvoorbeeld de statuten van de Sumbo willen wijzigen - en neem eens aan dat ze dat op een gegeven oogenblik zouden willen, dat dat voor dat concern een zaak van het hoogste gewicht zou zijn - neem aan dat ze die statuten willen wijzigen, dan moet dat met hetzelfde quorum, dat staat óók in de statuten. Dan kunnen ze deze eene Sumbo ook alweer niet missen.

RURIK:
Het zegt me heel weinig. Hebben is hebben.

DORA:
Evert heeft in theorie gelijk. Zooals hij zegt zoo zit de zaak ook in mekaar. Maar het blijft theorie.

EVERT:

Ieder weet dat olie het machtigste wapen is van den tegenwoordigen tijd. Het is zoo machtig, zoo machtig.... ik geloof dat zooals we nu spreken van het steenen en het bronzen tijdperk, dat ze later....

RURIK:

Later zullen ze spreken van het olietijdperk, of niet van het olietijdperk.... En intusschen gaat *dit* tijdperk voorbij. Je moet aan het belang van ons allemaal denken. Je oom Ferdinand

(Ferdinand komt op)

.... O jé, daar is hij al.

DORA:

Als het kindje binnenkomt....

RURIK:

Zeg, waarde zwager, we hebben je verklaring al onderteekend.

POLA:

Ja, en ik vind het eigenlijk veel te erg.

FERDINAND

(boos en verschrikt):

Wat is te erg?

RURIK:

Ze bedoelt dat jij ons een halve ton wil bieden, maar we zijn je allemaal ten hoogste erkentelijk. Nou moet alleen nog Evert teekenen. Je geeft ons nog wel een oogenblik om met hem te praten, al is het iets over drieën?

FERDINAND

(norsch, zich neerzettend op den achtergrond):

Mij goed, als je maar voortmaakt. Ik moet absoluut om vier uur weer op kantoor zijn.

RURIK:

We zijn met Evert ook háást klaar. Dora doet àlle moeite.

FERDINAND

(norsch):

Dat is haar wel toevertrouwd.

(hij zit er verder zwijgend bij, maar balt nerveus zijn hand telkens als Dora iets hem bekends zegt).

DORA

(tot Evert):

We kunnen het rustig bepraten, en dat oom Fer er bij is hindert niets. We hebben geen geheimen.

POLA:
Nee, dat mag niet.

DORA

(a.v.):

Dus jij hadt het over de macht van de olie. En macht is waarde, natuurlijk. Maar vergeet niet dat er juist weer geruchten loopen in Duitschland over synthetische benzine.

EVERT:
Dat praatje is al zoo dikwijls rondgegaan.

DORA:
Het gevaar blijft altijd bestaan. Maar goed, laten we dat terzijde.... En nemen we nu eens aan dat we doen zullen wat jij voorstelt, en we laten dat aandeel taxeeren. Wordt het hoog getaxeerd dan kan niemand het koopen, wordt het laag getaxeerd dan gunt niemand het aan een ander. Onder alle omstandigheden moet het dus publiek worden verkocht.

RURIK:
En dan weet niemand wat het zal opbrengen.

DORA:
Nee, maar ik vrees van niet veel. En daar komt dan nog bij dat er van de erfenis nog die som afgaat, want dan blijft het aandeel *niet* in de familie en dan hebben die twee vrouwen, tante oma en Kris, recht op die som in plaats

van recht op onderhoud in natura. Dus hoe je het bekijkt..

EVERT:
Ik ben nog niet overtuigd.

DORA:
Het stuk is volkomen incourant. Ik wou dat iemand me de contante waarde daar eens van kon uitleggen.

EVERT:
Dat buitenlandsche concern zal alle moeite doen om het in handen te krijgen.

DORA:
Alleen omdat ze dan de Sumatra-Maracaibo kunnen stilleggen als ze dat zouden willen? Ze zijn niet heelemaal krankzinnig.

EVERT:
Die lui gaan over lijken om zoo'n stuk te bemachtigen.

DORA

(halfluid dat Ferdinand het niet hooren kan):

Het kan een ènkele in zijn kop slaan.

(hardop).

Nee, dat concern zal zakelijk genoeg zijn om niet tot het uiterste te gaan. En trouwens, om tegen ze op te bieden moet je ook kapitaal achter je hebben. Dat hebben we niet.

EVERT

(half luid):

Oom Fer wel.

DORA:

(idem)

Oom Fer moet al leenen om *dit* bij elkaar te krijgen. Kijk maar eens naar zijn gezicht, dan zul je zien of hij aan die Sumbo een koopje heeft!

POLA

(idem):

Zie je nou wel, ik *wil* mijn broer niet het vel over de ooren halen!

RURIK:
God, mensch, laten die twee

(wijst op Dora en Evert)

het samen uitvechten.... *Ik* ben er voor dat Evert ook teekent, en dan Schluss.

EVERT:
Ik ben maar zoo bang dat het concern op dat stuk aast, ik bedoel dat er misschien o zooveel meer uit die groene Sumbo te halen is.... En dan zouden we later spijt als haren....

DORA:
Er valt niets te azen. Ze kunnen de Sumatra-Maracaibo ook zóó practisch al dooddrukken.

RURIK

(half luid):

Dooddrukken? Het wordt werkelijk de hoogste tijd dat je beslist, Evert.

EVERT:
Jawel, oom Rurik, als ik maar overtuigd was....

DORA

(half luid):

Je hebt veel te hooge verwachtingen van dat.. laat ik maar ronduit zeggen.... dat smerige groene papiertje.

POLA:
En daarom zeg ik nòg eens....

RURIK:
Dat je je er buiten houdt.

DORA:
Ik vrees, Evert, dat je oom Rurik verstandiger is dan jij. Hij laat zich tenminste niet op stang jagen.

EVERT:
Tante Dora, dat moogt u niet zeggen. Ik doe het toch in ons aller belang?

DORA:
Is dat nu mijn dank, Evert, voor alle moeite die ik me gegeven heb om het zoover te brengen?

EVERT:
Maar tantetje, ik méén het toch goed?

DORA:
Ik heb eindeloos met je oom moeten praten....

RURIK:
Ja, Evert, van dien kant mag je de zaak ook wel eens bekijken.

DORA:
Ik was zóó blij met het succes, en nu stuit alles af op jou.

EVERT:
Nee, nee, ik ben niet ondankbaar, ik wil ook niet ondankbaar schijnen. Ik geef me gewonnen.

DORA

(coquet):

Gewonnen? Wat is dat voor een term?

EVERT

(op haar toegaande):

Overwinnaar of overwonnene, ik kus mijn lieve tantetje Dora de hand.

(kust haar hand).

POLA

(stijf):

Zeg Evert, ik vind dat je tamelijk amicaal....

EVERT

(tot Rurik):

En om u te plezieren zal ik nu ook subiet teekenen.

(teekent en geeft papier aan Dora).

POLA:
Als Isabella dat wist.... Ik zal maar niks zeggen.

DORA

(tot Ferdinand):

Hier Ferdinand, zet jij hieronder nu nog even je handteekening voor accoord, dan is dat het bewijs dat we je voorstel tijdig hebben geaccepteerd.

(Ferdinand teekent, Dora tot Pola).

Hier, en steek jij dat stuk nou bij je.

POLA:
Dat hoort beter bij jou thuis.

DORA

(tot Pola):

Jij bent de oudste, goddank.

RURIK:
Wij kunnen het zeer zeker bewaren.

(neemt stuk).

En nu stappen we maar dadelijk op.

(bergt stuk in portefeuille).

POLA

(tot Evert):

Zien we je Zondag?

EVERT:
Ik breng u naar den trein.

POLA

(tot allen):

Dag, dag!....

(tot Dora).

En wel bedankt.

(Pola, Rurik en Evert exeunt. Ferdinand staat stijf op, komt langzaam naar voren).

FERDINAND

(moe):

Ziezoo, nou wordt het mijn tijd ook.

DORA:

Evert vermoedt iets.

FERDINAND:
Laat me koud.

DORA:
Evert schijnt iets te weten.... hij heeft je op zegel zien teekenen.... hij vroeg naar een gezegeld papier.

FERDINAND:
Al vroeg hij naar een gezegeld tractaat van de groote mogendheden, het laat me Siberisch. Ik moet nou naar mijn kantoor, en ik heb een barstende koppijn.

DORA:
Nou, doet er ook niet toe van Evert, hij heeft geteekend, dat is het voornaamste.... Zie je nu wel, dat ik niet teveel heb beloofd? Ik heb ze allemaal op hun knieën gekregen.

FERDINAND:
Ik ben, geloof ik, verplicht je te bewonderen om zooveel uitgezochte schunnigheid. Maar ik ben te moe.

DORA:
Prijs jij me maar, en bedenk dat een vrouw die *wil* zóó komedie speelt dat het een man gaat duizelen.... En de heele wereld is haar tooneelvloer.

FERDINAND:
Je beschouwingen graag een anderen keer. Ik ga. Ga jij ook?

DORA:
Ja.

FERDINAND:
Dan zal ik even je goed krijgen.

DORA:
Het hangt in de gang.

(Ferdinand exit. Dora blijft wachtend staan. Ferdinand terug met hoed en mantel).

DORA:
Help me nog even.

(legt taschje op tafel, zet hoed op. Ferdinand achter haar met haar mantel).

FERDINAND

(helpt Dora in haar mantel, spottend):

Je taschje ligt achter je.

DORA:
Dat weet ik.

FERDINAND

(a.v.):

Ik kan er zóó bij.

DORA:
Ik stel je op de proef.

FERDINAND

(gaat naar taschje, Dora laat hem begaan, hij geeft taschje aan Dora, ernstig):

Alsjeblieft.

DORA:
Dank je.... Gaan we zoover samen?

FERDINAND:
Nee, als ik je bij de boedelscheiding zie dan is dat tijds genoeg. Liever niet eerder.

DORA:
Maar ik laat toch vooraf mijn papiertje bij je incasseeren.

(Ferdinand gaat langzaam naar de deur).

Ferdinand, waarom zeg je niet ‘stuk ellende’?

FERDINAND:
Saluut!

(Ferdinand exit, Dora blijft even alleen, loopt rond, neuriet, fluistert opeens).

DORA:
Ik ben slecht. O, wat ben ik ontzettend slecht.

(loopt wat rond, snikt een paar maal heel even. Droogt tranen, poedert zich in het spiegeltje).

Daar, alweer voorbij.... Verstandig huilen is goed, maar heelemaal niet huilen is beter....

(neemt taschje weer op, vertrekt resoluut, tooneel blijft even leeg).

(D o e k).

F. BORDEWIJK

(Slot volgt)

Indische reis

Van 16 Juni tot 21 September 1938 bereisde ik Nederlandsch-Indië. In de eerste plaats om mijn kinderen daar te bezoeken, maar ik heb mij de gelegenheid niet laten ontgaan, iets van Java en van Bali te leeren kennen. Mijn bevindingen wil ik in korte paragrafen registreeren.

Batavia is een stad waarin men zich niet spoedig oriënteert. Het is eigenlijk een wereld, en de omvang wordt gezegd gelijk te zijn aan dien van Parijs. Zij valt in drieën uiteen: Oude Stad, Molenvliet en Weltevreden (dat tegenwoordig, voor de post, Batavia-Centrum heet).

De oude stad is - sedert Daendels het kasteel afbrak - Chineezenwijk geworden, al zijn er wat reuzengebouwen blijven staan (de Javasche Bank, de Factorij), die voor Europeanen bestemd zijn, wel te verstaan voor hun dagverblijf. Die Chineezenbuurt is uiterst schilderachtig: heel wat steegjes, waar het van toko's en van menschen krioelt. De Bacharachsgracht en de Amanusgracht zijn nog altijd in wezen, thans uitsluitend door Chineezen bewoond; de meeste grachten evenwel zijn gedempt, en zijn nu straten geworden. Natuurlijk niet de Kali Besar, die (als gedeelte van de Tji Liwoeng) altijd een stroomend water is geweest. Aan haar kaden staan nog weidsche heerenhuizen, in de 18de eeuw gebouwd, sommige met smaak gerestaureerd; zij dienen nu tot kantoor voor een paar groote Europeesche handelsetablissementen. Van het kasteel zelf is niets overgebleven dan wat bijgebouwen. Het kasteel was oorspronkelijk door de zee bespoeld, maar de zee heeft zich teruggetrokken, en in verband daarmede heeft de Tji Liwoeng zich een eind moeten verlengen. Men ziet in de rivier nog wat scheepvaart, maar uitsluitend inlandsche, en dus geen stoomvaart, want die heeft zich van

Batavia's reede naar Priok verlegd. Priok is een knusse, Hollandsch-zindelijke haven.

Van de oude stad is óók nog overgebleven (behalve de Portugeesche Buitenkerk) het Stadhuisplein met zijn in 1710 gebouwd stadhuis (thans gouverneurskantoor). Het stadhuis wordt aan de eene zijde door het paleis van den Raad van Justitie begrensd, en aan de andere zijde zou het de Koepelkerk tot buur hebben gehad, ware die niet in 1808 afgebroken. Thans vindt men op die plek het (nu ontruimde) kantoor van de firma Geo Wehry. In een der goedangs van die firma ligt Jan Pietersz. Coen begraven, maar diens gebeente is met andere gebeenten vermengd geraakt. Men wil in die nu ontruimde schuur een Coen-gedenkteeken oprichten, dat naar men hoopt moge uitgroeien tot een Coenmuseum.

De doorkijk van stadhuis naar (verdwenen) kasteel is nog indrukwekkend, want recht in die lijn is blijven staan de Amsterdamsche Poort. Men heeft (met niet weinig overdrijving) die avenue ‘de Elyseesche Velden van Batavia’ gedoopt.

Molenvliet is rommelig. Oorspronkelijk is het een voorstad van Batavia geweest. Men vindt er van allerlei: veel inlandsche wijken, en langs den vliet een mengelmoes van aanzienlijke en onaanzienlijke huizen, het aanzienlijkste wel het landhuis van den gouverneur-generaal Reinier de Klerk, thans Landsarchief. De landsarchivaris, Dr. Verhoeven, is terecht trotsch op dit gebouw. Minder trotsch op den uitwendigen toestand waarin veel documenten verkeeren; hij hoopt er (naarmate tijd en middelen het zullen toelaten) verbetering in aan te brengen. Een teeken van geestelijke gezondheid is, dat er tegenwoordig veel historische belangstelling bestaat te Batavia. Een stichting ‘Oud Batavia’ is verrezen. Bij het Bataviaasch Genootschap is een nieuwe afdeeling gevormd, voor nieuwere geschiedenis. Dr. Verhoeven heeft mij daar veel van verteld, en hoopt zeer, dit werk te zien gedijen.

Eén historisch gedenkteeken van Molenvliet is verdwenen: het in 1808 afgebroken astronomisch observatorium (‘de toren’) van Ds. Mohr. Een herinnering daaraan is de naam ‘Kebon Toren’ (torentuin), door de spraakmakende gemeente aan een wijk gegeven die bij de plek van Mohr's observatorium ligt.

Er staat nu een Chineesche tempel op, met een grasveldje, geflankeerd door een (druk bezocht) Chineesch openluchttheater.

'Weltevreden' was oudtijds de naam van een landhuis van den gouverneur-generaal van der Parra. De stadswijk is gesticht door Daendels, die in veel dingen groot was: ook in den uitleg der stad. Het Koningsplein (naar Lodewijk Napoleon genoemd) kreeg zóó reusachtige afmetingen, dat men nu verlegen is, wat met die overdadige ruimte eigenlijk aan te vangen; men heeft er aan gedacht, die ruimte te verkleinen door aan het Koningsplein een nieuw stadhuis te bouwen. Er staan aan het plein een aantal groote gebouwen: een spoorwegstation, het paleis van den gouverneur-generaal (die meest niet te Batavia, maar te Buitenzorg of te Tjipanas verblijft), het gebouw van het Bataviaasch Genootschap, de kantoren van Nederland en Rotterdamschen Lloyd; - maar er zijn ook kleinere gebouwen, wier afmetingen met die van het plein in wanverhouding staan. Het Bataviaasch Genootschap is ruim behuisd, maar toch niet in die mate, dat men de verzamelingen goed tentoonstellen kan; zij maken zeer den indruk van overkropt te wezen. Van het Koningsplein leidt een weg naar het kleinere maar toch nog zeer ruime Waterlooplein, te midden waarvan een hooge zuil verrijst, bekroond met een heel klein leeuwtje, 'den Leeuw van Waterloo', maar dat eerder een hondje gelijkt; ook is er een groot gouvernementspaleis, voor den Raad van Indië en een aantal departementen bestemd. Vlak daarvóór staat eenstandbeeld van Coen, die, met opgeheven rechterhand, schijnt te willen te kennen geven dat hij nog altijd niet weet tot welke orde het mormel daarboven, hoog op de Waterloozuil, eigenlijk behoort.... Het drukste centrum van Nieuw-Batavia is de Harmonie, op Rijswijk, een sociëteit waar dames alleen in den tuin worden geduld; zij stellen zich echter tevreden met de dansfuiven die, vlak in de buurt, het Hotel des Indes aanricht. Gedanst wordt er in Indië zooveel als op de mailbooten.

Nieuw-Batavia is zóó groot, dat het een aantal kampongs verdrongen en zich met Meester Cornelis vereenigd heeft. Maar dit Nieuwst-Batavia is petieterig: zonder galerijen, en met zeer kleine erven. Het lijkt op Bussum. De grondpolitiek der gemeente Batavia schijnt daar schuld aan te hebben. Trouwens het is

moeilijk terreinen te vinden, die niet reeds door inlanders bezet zijn.

In de *omgeving van Batavia* zijn veel oude landhuizen gesloopt; de beau-monde zoekt het thans veel verder van huis, door bungalows te bouwen hoog in de bergen, bij den Poentjak-pas, tusschen Buitenzorg en Bandoeng. Een fraai specimen van 18de eeuwsch Bataviaasch landhuis is Tandjong-Oost, gebouwd door de familie Craan, die het met haar sprekend wapen (de kraanvogels) versierd heeft. In later jaren is het goed in handen geraakt van de familie Ament, en daarna gedurende meer dan een eeuw in hetzelfde bezit gebleven, de familie heeft het nu onlangs aan een naamlooze vennootschap verkocht. Het huis is nu bewoond door een concierge, die het, op verzoek, opent. Het heeft een verdieping, en twee vrijstaande paviljoens, die ook elk een verdieping hebben, maar het dak loopt dóór, zoodat men twee beschutte doorgangen verkregen heeft. Het huis heeft veel charme. De bovenverdieping is eigenlijk één ruime zaal, met vrijwat oude meubels, en waarin men een eenigermate geschonden, maar nog zeer wel herstelbaar olieverfportret van den gouverneur-generaal van der Parra opmerkt. Het ware een goed ding dat het gouvernement het portret aankocht en herstelde, en het Bataviaasch Genootschap het heele huis overnam om er een gedeelte van zijn reeds overvolle meubelverzameling in onder te brengen. Daarmee zou men van het nu verlaten Tandjong-Oost een gewilde pleisterplaats voor toeristen kunnen maken.

Fraai is ook het gesmeed ijzeren hek van het verdwenen landhuis van den gouverneur-generaal Jacob Mossel, aan de Mookervaart.

Dr. Pijper was zoo vriendelijk mij naar *Bantam* te geleiden, ‘als ik een vervallen grootheid wilde zien’. Het doel werd volkomen bereikt. Bantam is zelfs geen desa meer, het is alleen nog een buurtspoorwegstation terwille van de vele inlanders die in één van de ruïnes van Bantam (de moskee) belangstellen. Waar is de drom van kooplieden gebleven, die Jacob van Neck er in 1598 opmerkte? Bantam is nu aangeslibt, ongeschikt geworden voor zelfs de geringste scheepvaart. Men vindt er nog vrijwel in

stand de wallen van het buiten gebruik gestelde fort Speelwijk, thans door gouvernementsmaatregelen tegen verder verval behoed; - men vindt er een triest, vervallen Europeanenkerkhof, waarvan het vocht de letters der zerken heeft aangevreten; een vervallen waterput, een vervallen muur, de vervallen dalem, de vervallen sultansgraven. Alleen in stand is de moskee, bedevaartsoord voor inlanders, en het 'heilige' kanon, van legenden omweven, en waar bloemen worden gestrooid (evenals bij het 'heilige' kanon te Batavia).

Van Bantam ging, via Serang, de reis naar Rangkas Betoeng, waar Eduard Douwes Dekker een blauwen maandag als assistentresident vertoefd heeft, altijd in schrik en beven van er vergiftigd te zullen worden, zooals hij beweerde dat zijn voorganger overkomen was. Van het 'ravijn', waarin (volgens Douwes Dekker) de inlanders zich verscholen die den regent aanklaagden, en waarvan in den *Havelaar* zoo gedurig sprake is, vindt men zelfs de sporen niet meer. - De weg van Rangkas Betoeng naar Batavia terug leidt door een kalksteenachtige streek waar weinig groeit en die dus weinig bevolkt is. Heel wat anders dan in Midden-Java, waar men op den weg van Djokja naar den Boroboedoer ware menschendrommen tegenkomt.

Hierbij is het wellicht de plaats, iets van de *wegen* te zeggen. Zij zijn voortreffelijk, en worden uitstekend onderhouden.

Buitenzorg is wel een van de vriendelijkste steden van Java, en is beheerscht door den plantentuin. De gouverneur-generaal was er op dit oogenblik niet, maar was op Tjipanas. Het paleis dat door een breed front en sierlijke lijnen gekenmerkt is, maakt indruk. Het staat aan den buitensten rand van den plantentuin. Daar is ook het monument van Mevrouw Raffles en een goed onderhouden begraafplaats voor gouverneurs-generaal die in functie overleden zijn, of hun overleden vrouwen en kinderen. Het geboomte langs de groote inrijlaan van den plantentuin is zeer statig.

Te Buitenzorg is gevestigd de algemeene secretarie en het departement van landbouw. Van de achtergalerij van het residentiekantoor (een vroeger hotel) ontrolt zich een verrassend gezicht op de geheele stad.

Spoorlijn Batavia-Bandoeng. - Hier leert men het Preangerlandschap kennen in zijn volle lieflijkheid. Glinsterend-natte sawah's wisselen af met diepe ravijnen en boschpartijen. Ook elders is het landschap, dat in den regel glooiend blijft, van een groote bekoring, in het bizonder de weg van Bandoeng, via Lembang, naar Tangkoeban Prahoe, de weg Bandoeng-Buitenzorg langs den Poentjak-pas, de weg Bandoeng-Garoet via Lèles. - Wat de treinen betreft, die zijn met de geriefelijkste in Europa te vergelijken, zoo ze ze niet overtreffen.

Priangan is een Soendaneezenland. Dit vlotte, uitbundige volkje met zijn kleurige dracht is sterk onderscheiden van de Javanen, die altijd gereserveerd blijven, wat verdrietig schijnen, en in sombere gewaden rondloopen.

Bandoeng ligt meer dan 700 meter boven den zeespiegel, en heeft dus een koel, maar eenigermate nukkig klimaat. De in 1917 verschenen tweede druk der Encyclopaedie van Ned.-Indië noemt Bandoeng ‘de aangewezen toekomstige hoofdplaats van Ned.-Indië’. Die voorspelling zal wel niet meer in vervulling gaan. Batavia met zijn regelmatige historische ontwikkeling, zijn interoceanisch scheeps- en handelsverkeer, heeft, ondanks de hitte, *te* veel voor. Bandoeng is (vergelijkenderwijze) laat tot wasdom gekomen. Het heeft het (foeileelijke) departement van Oorlog, het in iets beter stijl gebouwde departement van Verkeer en Waterstaat, en de naar Minangkabausche motieven gevolgde Technische Hoogdschool, maar hierbij schijnt het te zullen blijven. Bandoeng is, gelijk Malang, een lustoord voor Indische ‘blijvers’, die hun pensioen (waarvan men in Indië beter dan in Holland toe kan) in genoeglijk nietsdoen verteren. In het Bandoengsche sociëteitsgebouw is een zóó ruime concertzaal verrezen, dat men gerekend moet hebben op het geregeld bezoek van het meerendeel van Bandoengs Europeesche bevolking. En die verwachting is bewaarheid. Men heeft in Indië veel meer gelegenheid om goede Europeesche muziek te hooren (want de meeste virtuozen, als zij Australië bezoeken, nemen er Java bij), dan goed Europeesch tooneel, dat, met grooter kosten gepaard, en noodzakelijk in het Nederlandsch uitgevoerd, geen goede Nederlandsche krachten kan verlokken. Cor Ruys heeft daar, naar gezegd wordt, veel ervaring van.

Bandoeng heeft naar den aard der zaak geen enkel oud gebouw: het is een gloednieuwe stad. Zij heeft zich vrij kunnen ontwikkelen, en het gevolg is, dat de erven er niet zoo klein begrepen zijn als te Batavia of Soerabaia.

Het verkeer van *Semarang*, geheel op de suiker aangewezen, heeft door de crisis veel verloren. De Europeanen verkiezen in den regel in Oud- of Nieuw-Tjandi te wonen, omdat het wat hooger ligt en dus koeler is dan Oud-Semarang. Het is er dan ook rustig wonen. Men wordt er niet telkens door autogetoeter opgeschrikt, gelijk te Bandoeng. Als het mogelijk is verhuist men voor het week-end nog verder van honk: naar het bergdorp Kopeng, dat men via Oengaran en Salatiga bereikt.

Ik liet niet na, het huis aan de Kanarielaan (in Oud-Tjandi) te bezoeken (een huis met ruime voorgalerij), dat indertijd voor Mr. C.Th. van Deventer werd gebouwd. Het wordt thans gebruikt door Mr. van Houten, een verren naneef van Van Deventer's advocatenkantoor.

Te Semarang had ik een curieuze ontmoeting. Ik stuitte er op een drom inlandsche vrouwen, die iets van haar hebben en houden naar het gouvernements-pandjeshuis kwamen brengen, waar het zou worden beleend. Daartusschenin ontwaarde ik een goed getal kraampjes, van handelaars die lekkers verkochten. Zoodra nu het vrouwtje de centen beet had, besteedde zij er een deel van om lekkers te koopen. Dit deed mij gevoelen, waarom de Javaan altijd een arme drommel zal blijven.

Te Semarang is ook een kleine, maar heel schilderachtige, Chineezenwijk.

Van Semarang bereikt men *Soerabaia* via Rembang, kleine stad die een alleraardigst, oud kerkje heeft, vlak bij het zeestrand gelegen.

Soerabaia is een vroolijke stad, verlevendigd door zijn handel en marine-etablissement. In Kajoen zijn er nog een paar mooie oude Europeesche huizen (steeds met van marmer geplaveide voorgalerij), maar Nieuw-Soerabaia kan mij weinig bekoren. De huizen hebben geen galerijen, men zit er in kamertjes bijeengehokt, de erven zijn klein. Alweer Bussum.

Verrukkelijk was het gezicht van het terras van de nieuwe

marine-sociëteit. Deze schijnt een naam in eere te willen houden die wellicht aan de oude sociëteit mag zijn toegekomen: Modderlust. Van modder was er niets te bespeuren. De stoomschepen waren in een rozig avondlicht gehuld, en in datzelfde licht de nabije Madoera-wal. Het schouwspel duurde echter maar kort, want de nacht vervangt in Indië spoedig den dag, zonder veel schemering.

Soerabaia is langgerekt. Als handelsplaats heeft het het oude Grissee vervangen, dat het nu hebben moet van wat visschersvaartuigen. Een bizonderheid van Grissee is, dat daar werkelijke *straten* bestaan, van niet van erven voorziene huizen.

Soerabaia's Europeanen vertreden zich ver van huis: in de berghotels van Tosari. Van daaruit kan men de Zandzee bestijgen. Ik deed dit te paard, want het pad is steil. De kittige kleine paardjes deden hun werk goed. Van de Zandzee geniet men een der verrassendste vergezichten die het mij gegeven was te aanschouwen. Een uitgebrande krater bedekt voor een deel den nog brandenden krater van den Bromo. Op den achtergrond, als hoogste bergtop, de Smeroe. Een vergezicht door ongewoonheid boeiend, dat mij uren lang deed verwijlen.

Van het Grand Hotel Tosari is het maar een stap naar het voorheen vermaarde ‘leverlaantje’, zoo genoemd omdat leverlijders dit pad, dat aldoor horizontaal loopt, zonder vermoeienis konden bewandelen. Maar van leverziekten hoort men in Indië weinig meer, en het laantje ligt dus verlaten. De sport heeft van de Indische Hollanders, die vroeger dikke pafzakken waren en te veel jenever dronken, rappe lieden gemaakt, die niet tegen een tennis- of golfpartij opzien. En evenmin de Hollandsche vrouwen. Ieder baadt zooveel in de open lucht als hij kan.

Van Soerabaia naar *Bali* is het geen verre reis: de stoomboot bereikt Boelèleng in één nacht.

Over Bali is zooveel geschreven, dat het zonde zou zijn, er veel aan toe te voegen. Een zeldzame harmonie van landschap en bevolking. De Baliërs zijn van nature kunstvaardig, al hebben zij nooit een kunstnijverheidsschool bezocht. De kinderen leeren het van hun ouders. De Balische danseressen zijn charmant. De Balische danskunst en muziek zijn heel anders dan de Javaansche: levendig en hartstochtelijk, terwijl de Javaansche ingetogen is.

Maar altijd is de hartstocht beteugeld. Nooit betrapt men een Balische danseres op een onkuisch gebaar. Het is, of het gedoe van Amerikaansche toeristen hun de koude kleeren niet raakt.

Op één van Bali's desa's wordt nog in de perfectie vertoond de zgn. apendans: de strijd van apen (die door mannen worden verbeeld) tegen booze geesten. De vertooning geschiedt bij toortslicht; dit maakt ze des te grilliger. De houding van het lijf, de armbewegingen, zijn volmaakt gelijk (en er zijn meer dan honderd deelnemers). Men wordt niet moe er naar te kijken. Javaansche dansen en spelen daarentegen laten bij den Europeaan altijd een zekere vermoeidheid achter.

Ons gewone verblijf was het Bali Hotel te Den Pasar. Van daar uit ondernam het gezelschap toertjes naar allerhande omstreken, en altijd waren wij verrukt. Behalve te Karangasem. In een vijver daar heeft de vorst zich een paleis gebouwd. Maar nu het interieur van het paleis. Een armelijk-Europeesch gerinkel van schelle kleuren, was al.

Verademing was dan het aquarium bij Den Pasar. Een weelde van de kleurigste kleine visschen, goudgeel, oranje, bleekgroen, diepblauw. En onderwijl mochten wij genieten van de elegantie en ongelooflijke zorgvuldige afwerking van houten beeldjes en gebruiksvoorwerpen.

Iets is er in Bali veranderd, maar toch niet veel. De kleuterschool bedoel ik te Den Pasar. Al die kleuters liepen, met lei en griffelsponsje, zonder eenige onordelijkheid, welgemoed naar school. Wat zou een Hollandsche schoolbende het anders gedaan hebben!

Te *Malang* heb ik met genoegen een week vertoefd, hoewel in Malang zelf weinig te zien is. Ik bezocht het om de omstreken. Een verdroomd hotelletje bij een waterplas waarin vrouwen de wasch deden, bij het ‘heilige apen’-bosch, waar geen aap gedood mag worden, van welk voorrecht de apen dan ook in overvloed gebruik maakten, want anders dan apen zag men er niet. Een grasveldje bij Singasari, te midden waarvan de verweerde Tjandi Singasari zich verheft. De steenen tempelwachters aan den rand, zoo groot dat ik met mijn kruin maar tot een derde van de hunne reikte. Tjandi Djago en Tjandi Kidal (deze heel mooi). Een genoeglijke rit naar het hooge Poedjon, waarbij het

bad Selecta ligt waarin ik zoo heerlijk zwom. En te Malang zelf een Chineesch kerkhof, langs de Brantas, in welks muur onnoemlijk veel Hindoerelieken zijn ingemetseld, alle met witte kleur bestreken. Waarom die juist dáár zijn en wanneer ze er zijn gekomen, heeft niemand mij weten te zeggen.

Ik had te Malang een lezing gehouden, en de Lawangsche kunstkring had mij verzocht, die ook daar te willen ten beste geven, 't geen ik had toegestaan. Een paar dagen later werd mij bericht, dat men, in plaats van de lezing, toch liever.... een bal costumé aanrichtte. Ik vind dat de kunstkring gelijk had.

Bij *Modjokerto* bezocht ik een suikerfabriek. Men ziet de suiker, nog in den halm, de fabriek binnenrijden, en na velerlei bewerkingen (bij eene waarvan de halm, nu tot poeder verkneusd, terzijde wordt geworpen) ziet men het product als volkomen uitgeraffineerde, witte suiker terug, die aanstonds wordt verpakt.

Het is een droevig gezicht om, in de suikerstreek, de vele stilgelegde fabrieken te zien, waar geen geluid meer in davert. Van enkele herkent men zelfs de plek niet meer: zij zijn, met al haar machinerieën, naar het buitenland verkocht, waarna de muren zijn afgebroken.

Bewonderenswaardig is de energie, waarmede de bevolking, die nu minder aan de suiker verdient, zich aan andere cultures heeft begeven.

Ir. Elenbaas, secretaris van het suikersyndicaat te Soerabaia, had mij de maatregelen waardoor het syndicaat de gezondheid der bij de suiker betrokken inlanders op peil houdt, reeds voortreffelijk uitgelegd. Door de crisis komt dit werk nu niet aan zoovelen ten goede als het syndicaat zeker zou wenschen.

Mijn voorkomende gastheer te Modjokerto bracht mij - het was een lange rit - naar de baai van Popoh, aan de Zuidkust. Het gezicht op die baai is, zonder overweldigend te zijn, buitengemeen bekoorlijk. De baai is wijd, maar heeft een engen hals, zoodat er veel koraalriffen in ontstaan, in alle stadiën van leven (of dood).

Ik bezocht nog den Heer Maclaine Pont, delftsch bouwkundig ingenieur, sinds jaren op Java gevestigd. Hij heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt, door een onnoemlijk getal Modjopaitsche

Hindoe-scherven te ontgraven, en verwonderlijk veel van die scherven heeft hij kunnen in elkander passen: hij vertoonde mij in zijn museum allerlei sieraden, terracottabeeldjes, huistempeltjes. Zijn voorliefde is de Hindoe-volkskunst. De Oudheidkundige Dienst heeft (volgens hem) alleen maar oog voor de hofkunst. Als zijn architectonisch meesterwerk - want hij is ook als bouwmeester werkzaam - beschouwt hij een missiekapel bij Kediri, waarin hij, naar zijn zeggen, hindoejavaansche motieven met katholieke gelukkig heeft vermengd (de Heer Pont namelijk is bekeerling; zijn overige familie is protestant). Ik werd nu zeer benieuwd naar dat missiekapelletje.

Madioen is vooral door zijn omgeving van beteekenis. Ik bezocht het hooggelegen Sarangan, en het nog hooger gelegen hotel 'Arendsnest', vanwaar men een verrukkelijk gezicht heeft op een bergmeertje daar beneden.

Kediri bereikte ik langs den 'bergweg', die mij verkieslijker leek boven den weg door de vlakte. Met naar Kediri te gaan had ik een bedoeling: ik wilde het kapelletje van den Heer Pont zien. Pont's Hindoemotieven vond ik werkelijk mooi, maar zijn katholiseerende (een beeld der Moeder Gods in een Hindoe-nis!) bizar, en niet geslaagd. Prulwerk van een of andere kerkfabriek.

Het kapelletje ligt in een wondermooi landschap. Er was een openluchttheater bij, bestemd voor mysteriespelen. De vriendelijke geestelijke, die mij geleidde, zei dat er een spel van Adam en Eva zou worden opgevoerd. Of inlanders (waarop blijkbaar gerekend werd) daar veel aan zouden hebben? De missie is, ten aanzien van Javanen, die, ondanks den Islâm, nog zooveel hindoesche trekken hebben overgehouden, zeer actief. Zoo vindt men vlak bij den Mendoet óók al een missiekerkje.

Van Kediri komt men naar *Solo*; zoodra men zich in de Vorstenlanden bevindt, wordt de weg (hoewel nog zeer berijdbaar) aanmerkelijk minder goed. - Te Solo dan noodde de Mangkoenegoro mij op een dansfeest, waarbij Zijn Hoogheid actief medewerkte, door de houding der danseressen te verbeteren. Een van de danseressen was zijn dochter, Siti. Zijn

eerste gemalin, de Ratoe Timoer, bleek een toonbeeld van lieftalligheid.

Ook van de kunstverzamelingen van den Mangkoe heb ik veel gezien: de in Nederland zoo bekend geworden Noto Soeroto heeft mij daarin willen rondleiden. Er bleken mooie maskers en wajangpoppen bij.

Het legioen van den Mangkoe is europeesch geschoold; het staat nl. onder bevel van officieren van het N.-I. Leger.

Van Solo bracht mijn gastheer mij naar Tjemara Sèwoe (‘de Duizend Tjemara's’), het hoogste berghotel van Java, dat een verrukkelijke plek is. - De weg van Solo naar Djokja is bizonder door de talrijkheid der tabaksschuren.

Van *Djokja* uit bereikt men Mendoet, den Boroboedoer, het tempelcomplex Prambanan, Tjandi Sari en Tjandi Kalasan.

Groot is de werkelijkheidszin der reliefs van den Boroboedoer. Eén er van stelt een melaatsche voor. Men kan, in het vermagerd lijf, de ribben tellen. De gelaatsuitdrukking van den lijder is van een ongehoorde smartelijkheid. Een ander relief stelt een schip voor, dat in alle détails zoo voortreffelijk is uitgebeeld, dat men zeggen gaat: zóó moet toen een schip er hebben uitgezien.

Het beeld in de Mendoet-nis is van een hemelsche onbewogenheid.

Van het Prambanan-complex is nog maar één tempel geheel hersteld. Elders ligt er nog veel in puin; herstel van het geheele complex zal een werk van jaren zijn.

Het *Diëng-plateau* is bezienswaardig niet zoozeer om de tempeltjes zelf (die erg geschonden zijn), maar omdat ze zoo eigenwijs in het veld verstrooid liggen. Ik zou van het landschap meer hebben willen genieten, maar het regende op dien dag in stralen, en ik moest het opgeven. Een dag later stelde mij de prachtige rit van Wonosobo naar Poerworedjo, langs Soembing en Sindoro, schadeloos.

Ik ben aan het eind. Bandoeng, waar mijn kinderen wonen, trok mij als finale pleisterplaats. Ik laat drie algemeene beschouwingen volgen:

Het is bewonderenswaardig, wat Nederland van Java heeft gemaakt: in landbouwkundig, industrieel en hygiënisch opzicht.

De inlander beseft dat in zijn hart óók wel, en zou, ook al zou hij de leus ‘los van Nederland’ aanheffen, den Nederlander niet willen missen.

Java heeft mijn verwachtingen overtroffen, zoowel wat het landschap betreft als de menschen. De Hollander verliest in Indië zijn linkschheid, betweterij en standsvooroordeel, en het is mijn overtuiging geworden dat het met Hollanders en inlanders wel lukken zal.

Ik had ook Sumatra willen bezoeken, maar ben daarin verhinderd door een ziekte die mij overkwam. Alleen kon ik 24 Sept. Medan bezoeken, en met genoegen, want het is een van de best gebouwde steden van Indië. Ik kreeg volstrekt niet den indruk dat de Delianen zoo rauw zijn als men wel placht voor te geven. Maar Karbouwengat, Toba-meer, Brastagi, alles heb ik moeten laten schieten. Ik wilde er niet op papier, maar uit eigen ervaring van kunnen spreken.

Ik zag met genoegen Sabang terug, dat mij op de uitreis reeds bekoord had, en had 28 Sept. te Colombo een aangename ontmoeting met mej. dr. Jurriaanse, leerlinge van de utrechtsche hoogeschool, die er werkzaam is aan het oud-archief, dat geheel met hollandsche bescheiden is gevuld. Mej. Jurriaanse toonde mij de Wolvendaalsche Kerk, die een wijk van Colombo domineert. Er is nog een hollandsch kerkhof over; ook de eenige overgebleven punt van het kasteel, de punt Enkhuizen. De residentie van van Angelbeek bestaat nog, maar is sterk gemoderniseerd. En er zijn nog wat oude Compagnieshuizen, thans door Engelsche ambtenaren bewoond. Tenslotte leidde mij mej. Jurriaanse naar het archief, geëigende plaats om van haar afscheid te nemen, in de stemming, die zooveel hollandsche herinneringen in mij hadden opgewekt.

Januari 1939

H.T. COLENBRANDER

Hugo de Groot en onze nationale Renaissance

Drie richtingen kan men in de Renaissance onderscheiden. De herleving van kunst en wijsbegeerte der Ouden, groeiend besef van de hooge waarden, die het leven in de volheid dezer wereld voor den strevenden mensch ontsluit, bewustzijn van eigen vermogen, ‘eigen’ in den zin van het persoonlijke als van het nationale. De Nederlandsche Renaissance is in sterke mate nationaal geweest, kwam voort uit en ging gepaard met de opkomst van de Republiek der Vrije Nederlanden en vond haar bekroning in de Gouden Eeuw van dit nieuwe Gemeenebest. De grootste vroege Renaissancisten, Jan van Hout, Marnix en Coornhert, hoe verschillend ook naar geest en werk, zij hebben allen deelgenomen aan den strijd om de vrijheid; geen voorganger ook van de nieuwe, eigen kunst of wetenschap, die niet bewust heeft meegewerkt aan den opbouw van de Nederlandsche taal, en het meest klassieke werk van den meest cosmopolotischen dichter der Renaissance is de verheerlijking van den opstand tegen Spanje en de vestiging van den nieuwen staat: P.C. Hooft's Nederlandsche Historiën. De grootste van alle Nederlandsche figuren der Renaissance is Hugo de Groot, door de groote dichters van het begin der Gouden Eeuw zelfs als ook hún voorganger en leider erkend. Grotius is vooral als grondlegger van het nieuwe staats- en volkenrecht, als theoloog en als historicus beroemd; een humanist en een homo universalis. Dat hij, in zijn jeugd, ook de voorganger was in de ontwikkeling van een sterk en gefundeerd nationaal besef, dat vruchtbaar werkte op onze groote dichters Bredero, Hooft en Vondel, is niet algemeen bekend. Hij schiep in zijn negentiende en twintigste jaar een werk van geniale vinding, geleerdheid en synthese, bovendien doorstraald van een hartstochtelijke liefde en be-

wondering voor zijn vaderland, het gewest van Holland, dat in onze letterkunde zijn weerga niet vindt. Het werd in afschriften ter lezing gegeven aan zijn vrienden, raakte echter in de vergetelheid, totdat tweehonderd jaren later het derde boek ervan (het telde er drie) in handschrift werd ontdekt door Mr. Johan Meerman, Heer van Dalem en Vuren, den bekenden historicus en rechtsgeleerde op den drempel van de negentiende eeuw. Deze gaf het in 1801 tot 1802 uit, in zijn latijnschen vorm, met een uitnemende vertaling en een uitvoerigen commentaar.[1)] De titel was Hugonis Grotii, *Batavi*, Parallelon Rerum publicarum Liber Tertius: de Moribus Ingenioque Populorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum. Bij Meerman vertaald als: Vergelijking der Gemeenebesten. Derde boek: over de zeden en den inborst der Athenienseren, Romeinen en Hollanderen. In zijn voorrede verklaart hij tot het inzicht te zijn gekomen, dat 'het woord ingenium beter dan door inborst, door geest, verstand, vernuft, schranderheid, of iets dat de verstandelijke vermogens, in tegenoverstelling der zedelijke uitdrukt', wordt vertaald. Maar, voegt hij er aan toe, De Groot gebruikt het woord ook in den zin van inborst, aard en karakter.

Over het begrip Middeleeuwen en de beteekenis der Renaissance bij De Groot in de laatste hoofdstukken is in het kort over dit werk geschreven door Kampinga.[2)] Fruin verwierp het als historisch werk, in vergelijking met De Jure belli ac pacis. Misschien onder invloed daarvan is overigens het Parallelon bij onze Historici weinig bekend, en zeker niet erkend als een werk van zoo bijzondere strekking en allure, als ik meen er aan te mogen toekennen. Het is daarom alleszins gewettigd, in onzen tijd van wederom opbloeiend besef van eigen waarde, het Delftsch orakel ten derden male te laten spreken. Het is namelijk niet noodig over de groote figuur van Grotius een verhandeling te houden; hij spreke zelf, waar hij immers in dit werk heeft willen getuigen. Niet anders dan groote zestiende-eeuwers, als Coornhert en Marnix, deelt hij hier aan zijn landgenooten, en aan den vreemdeling tot zijn leering mede, wat hij met hart en ziel heeft doorleefd, bij zijn studie van wat er omgaat in de maat-

1) Uitg. Haarlem, bij A. Loosjes, Pz.
2) De opvattingen over onze oudere Vaderl. Geschied. bij de Holl. historici der XVI en XVII eeuw (1917).

schappij, de kerk, de wetenschap en de kunst van zijn Gemeenebest der Nederlanden. Onze uitvoerige citaten, in de vertaling van Meerman zullen den lezer doen gevoelen, hoezeer hier een vurige ‘vaderlandsliefde’ tot tweemalen toe een waarlijk lyrische welsprekendheid doet opbloeien: bij de beschrijving van onze wereldomspannende zeevaart, en aan het einde van het werk, wanneer hij zijn evenknie Erasmus gedenkt als den grondlegger van den nieuwen geest des tijds, die zich nergens zoo schoon als in Holland openbaart. Juist dit opmerkelijk bewustzijn van de grootheid der eigen Renaissance maakt dit in fraai Latijn gegoten werk tot een klassiek monument, niet slechts van onze beschavingsgeschiedenis maar ook van onze letterkunde. Jaren geleden heeft de classicus Boot[1)] in dit werk den ‘fervor et impetus ingenii luxuriantis’ gegispt; wij waardeeren krachten als deze, die tot een kunstwerk leiden, anders.

Aan zijn derde Parallelon liet De Groot een korten inhoud, een ‘breviarium’ voorafgaan, waarin de opbouw en de strekking werd uiteengezet. Het boek valt in drie deelen: over de natuur van het onderwerp, dat is, hoe en in welken zin aan menschen deugden en ondeugden kunnen worden toegekend; vervolgens hoe ook aan staten, en of er zekere algemeene eigenschap van geheel een volk bestaat, welke men zijn aard noemt; en zoo ja, waar die uit voortkomt. Ook Meerman heeft de zes en twintig hoofdstukken van het werk over drie statige boekdeelen verdeeld, waarvan het eerste er zeven bevat. In de eerste twee wordt de methode der vergelijking toegelicht: de volkeren hebben hun eigene zeden en inborst, zoowel als hun bijzondere lichamelijke hoedanigheden, de Hollanders verheffen zich boven anderen in hoedanigheden van ziel en van verstand. Deze stelling zal worden getoetst aan een vergelijking der drie gemeenebesten, het Atheensche, Romeinsche en Hollandsche. Daarbij zullen als eerste vijf hoofddeelen van zeden en inborst worden onderscheiden: de vrijheid en de slavernij in 't handelen en spreken, de moed en de grootmoedigheid, de zachtmoedigheid en de woestheid, de trouw en trouweloosheid, de gerechtigheid en de ongerechtigheid. Holland en West-Friesland vormen het gemeenebest bij uitstek: ades spectatrix huius certaminis Hollandia, vitiorum et Tyran-

1) Versl. en Med. Kon. Acad. Lett. 2de R., 12, 335.

nidis hostis acerrima...., tuque indivulsa soror una ades Westfrisia, in qua nullo etiamnum fuco oblita restant nostrae glutis insignia, corporum animorumque fortitudo, prisca frugalitas et fides, et a rerum peritia non sejuncta simplicitas (‘de kenteekenen onzer natie met geen vernis overstreken: de sterkte van lichaam en van geest, de oude matigheid en trouw, en een eenvoudigheid, die met kunde gepaard gaat’). Holland en West-Friesland vormen het ‘eiland der Bataven’, dat nooit een wingewest der Romeinen is geweest, ‘beide Tacitus en de Opschriften, uit de alleroudste gedenkteekenen te voorschijn gebracht, noemen dikwijls het volk der Batavieren een Vrijstaat, een onafhankelijk Gemeenebest’. Tacitus ook verhaalt, dat de Batavieren als bewerkers der vrijheid zich in Gallië en Germanie een grooten roem hebben verworven. Zoo is ook Holland reeds sedert veel eeuwen van de wetten der keizeren ontslagen geweest en nooit door een buitenlandsch vorst met de wapenen t' onder gebracht. ‘Dat de Aeduërs of Bourgondiërs onze rechten wel in iets gekrenkt hebben, schaam ik mij niet te bekennen.’ Alva's tyrannie en de wangedrochten der Spaansche wreedheid hebben teweeggebracht, dat Holland, ‘tot de natuur is teruggekeerd en aan alle volkeren en eeuwen een merkwaardig voorbeeld van herstelde vrijheid heeft gegeven. Met de vrijheid is een onbevreesde openhartigheid in 't spreken vermaagschapt, die de Grieken met een woord uitdrukken, dat een zeggen van alles beteekent’. Tacitus verhaalt, dat Brinio's vader ongestraft ‘het speelwerk der tochten van Caligula verachtte’, waaraan nog een hooge toren bij Katwijk herinnert. ‘Deze onbelemmerde stoutheid van spreken heeft in Nederland tot onze tijden toe geduurd’.

Twee dingen zijn er, die een ieder voornamelijk in de Nederlanders bewondert: den moed en de trouw. Zoo begint het vierde hoofdstuk. Het betoog hiervan loopt natuurlijk uit in een lofrede op de helden van onzen toen dertigjarigen vrijheidsoorlog, een oorlog in den beginne door Holland, en wel door een hand vol burgers gevoerd, te land en ter zee. Alkmaar en Leiden mogen spreken om onzen moed te bewijzen. En zoo men dapperheid ter zee begeert, ‘wat is de gedachtenis der nakomelingschap waardiger, dan een Vloot, die ons en Brittannië met het uiterste verderf bedreigde, en waarvan de starren zelve niet anders schenen te oordeelen, dan dat de ondergang der geheele wereld

er door werd toebereid, van den ganschen Oceaan verdreven te hebben?' 'In het veld van Turnhout misten wij geen tien soldaten, terwijl in één oogenblik tweeduizend vijanden sneuvelden. In Vlaanderen deden wij onlangs een landing, om den vijand op zijn eigen bodem bij Nieuwpoort in een luisterrijken slag te overwinnen, welke ons wel duurder kwam te staan, maar waarvan de zege ook roemruchtiger was. Van een moedig uitgestaan beleg levert Bommel de proeven op, en nog later Ostende; op de eerste heeft, meer dan twee jaar geleden, de Spaansche woede moeten afstuiten; op de andere is zij thans bezig door een hardnekkig beleg haren angel te richten, van welken men met reden hopen kan, dat als hij eens vermetel is uitgeschoten, de bij zich ook van haar wapentuig beroofd zal vinden'. Het beleg van Bommel had plaats in den voorzomer van 1599; het ontstaan van het Parallelon kan dus in de jaren 1601-1603 worden gesteld, het werk van een nog geen twintigjarige!

Wat de zachtmoedigheid en de woestheid betreft, verdedigt De Groot het standpunt, dat door den omgang met vreemdelingen de gemoederen worden verzacht, hetgeen bij ons hieruit blijkt, dat 'hoe meer men zich van de zee verwijdert, hoe minder men die beleefdheid aan zal treffen, die ons ook bij vreemden beroemd maakte, en minder aan den Duitschen dan aan den Franschen oever des Rijns'.

De trouw is een tweede bron van roem voor onze natie, die men bij de Atheners niet zonder reden vruchteloos zou zoeken. Talrijke vergrijpen tegen het heilig recht der volkeren vindt men bij de Ouden. Maar in onzen vrijheidsoorlog hebben aan onze zijde steeds trouw, billijkheid en oprechtheid gezegepraald. Schrille tegenstelling daarmee vormt de trouweloosheid, de barbaarsche en wreede schennis van alle 'recht van oorlog en vrede' door Mendoza in het land van den Nederrijn, van Alva tegen de steden van alle gewesten, Requesens' verraderlijke houding bij de Spaansche Furie, de moordplannen door Filips II op het leven der vorsten beraamd. Bij ons wordt de eendracht door een altijd durende goede trouw onderhouden.

Wij herinneren hier aan wat De Groot zelve schreef over de strekking van zijn groote werk 'De Jure belli ac pacis': 'Bij het schrijven van dat boek was het mijn hoofddoel, zooveel in mijn macht was, de ruwheid te temperen niet slechts elken Christen,

maar elken mensch onwaardig, waarmede de oorlogen willekeurig gevoerd worden en die ik tot het ongeluk der volkeren dagelijks zie toenemen'.[1] Het is opvallend, dat die grondgedachte reeds in 1601 zoo sterk in hem leefde, dat zij in het Parallelon uitvoerig werd toegelicht. J.W. Muller, in zijn doorwrochte studie over Hoofts Baeto,[2] verklaart, dat Hooft in zijn afkeer van den oorlog en in zijn vredesideaal moet zijn geïnspireerd door De Groot, maar dat er geen werk van De Groot is aan te wijzen, waaruit Hooft in 1616 kan hebben geput. Het Parallelon is zeer waarschijnlijk in afschrift of oorspronkelijk handschrift ter beschikking van Hooft geweest. Aangezien Hoofts opvatting over de verhouding van vorst en volk in den Baeto zeer zeker steun heeft gevonden[3] in De Groots 'De Antiquitate reipublicae Batavae (1610)', dat zeer waarschijnlijk deel uitmaakte van het verloren tweede boek van het Parallelon,[4] zouden dus de beide hoofdideeën van den Baeto op Grotius' werk berusten. Ook zegt Grotius, dat alles wat betreft de trouw in den oorlog en in de verdragen, evenals de functie der graven als gekozen leiders des volks, reeds uitvoerig is uiteengezet in zijn tweede boek.

Het tweede deel van Meermans vertaling bevat vijftien hoofdstukken: de eerzucht en 't geen daar tegenover staat, de gierigheid en winzucht, de weldadigheid en mildheid, de wellust, het voedsel, de dronkenschap: het zijn nogmaals vijf onderdeelen van den 'volksaard'. Dan volgen concrete verschijnselen: kleeding, de huizen en het huisraad, de kweeking van het lichaam, de spelen, de standvastigheid, het verstand en beleid, het krijgswezen, het zeewezen, de dagelijksche levenswijs (de 'omni vita', in Grotius' Latijn). Een hoogst opmerkelijke bijdrage tot onze kennis van de Nederlandsche beschaving in de eerste jaren der zeventiende eeuw.

De Romeinsche geschiedenis leert ons, dat men zonder onrechtvaardigheid niet den Staat kan regeeren. Hoe ver zijn de Hollanders van zoo'n meening verwijderd! Geen volk op den geheelen aardbol, dat zich zoo weinig door de ijdele kitteling van

1) Ep. 280; geciteerd uit H.C.A. Muller, Hugo de Groot's Annales et Historiae, blz. 13.
2) Tijdschr. v. Ned. Taal en Letterk. 50, blz. 156.
3) Hierover, behalve Kampinga en Koopmans, ook Muller.
4) Hierover Meerman, Voorrede XXIX en blz. 260; Fruin, Verspr. Geschr. III 417.

roemzucht laat innemen. Niemand jaagt hier naar ambten. De Prins van Oranje was er meermalen verwonderd over, dat lieden, die hij uit hun ambt ontsloeg, hem daarvoor dank betuigden: ‘Niets achtten dezen aangenamer en blijder dan het dagelijksche leven: 't geen de choren der tragedieschrijvers nimmer aan Romeinen of Grieken zouden hebben doen gelooven’. Niemand wordt burgemeester, dan dien men genoodzaakt is er toe te dwingen, want de bediening ervan is noch langdurig, noch voordeelig. Voor de rechterlijke ambten zijn een overvloed van knappe geleerden beschikbaar, dank zij de Leidsche Hoogeschool ‘die de Prins van Oranje naar een loffelijk ontwerp heeft opgericht, en zonder welke, gelijk ik onbeschroomd durf zeggen, ons Gemeenebest of niet aanwezig zou zijn, of althans niet zijn zou, wat het is’. Wie een bezoldigd ambt aanvaardt, moet eerst verklaren, daarvoor niets te hebben gegeven, of doen geven, gedaan of gelaten te hebben. Hoezeer verschilt dit niet van de zeden der Romeinen. Bij de Ouden ook vroeg men niet, hoe men aan rijkdom was gekomen, ‘als men het maar had’. De Hollanders zijn tuk op winst, maar het strijdt met hun aard, alle soorten van winst voor eerlijk te houden. Tegen de hebzucht worden zij niet minder door hun zeden dan door hun wetten beveiligd. Ten bate van het Gemeenebest is men royaal en tot de grootste offers bereid: ‘In den tijd van negen jaren na het Gentsche verdrag, toen wij ons in heel geen ruime omstandigheden bevonden, heeft Holland behalve haar inlandsche uitgaven, die ongelooflijk hoog loopen, tot den buitenlandschen oorlog opgebracht 15 millioen gulden’. De Nederlanders leiden over het algemeen een kuisch en ingetogen leven, zij houden het huwelijk hoog en rein, en voeden zich in hoofdzaak met brood en zuivelproducten: zij het ook, dat men in het Zuiden van het gewest van die oude matigheid begint af te wijken. In den huizenbouw treft men, op het platteland vooral, nog velerlei aan, dat door Plinius van de oude Germanen wordt vermeld: ‘de stroodaken rusten op muren van horden, uit riet of rijswerk samengesteld, die men met een weinig stroo vermengt en met klei bewerpt, behalven, dat in sommige plaatsen ook de mest als klei wordt gedroogd. In de steden metselt men de muren gewoonlijk met klinkers op, en bestrijkt ze met kalk’. ‘In de pracht der huizen overtreft ons íedere natie, terwijl er geen ééne is, die wij wederom in zindelijk-

heid niet overtreffen'. Al het huisraad wordt op allerlei wijzen schoon gehouden, deze zindelijkheid is prijzenswaardig, 'maar ik mis ook daarin teveel die middelmaat, die in alle dingen het best is. Want wie kan het dulden, dat de zindelijkheid zoo hoog gestegen is, dat zij het gebruik der dingen als verzwelgt, en dat men verscheiden zaken slechts bezit, op dat zij blinken zouden? De verhuurders van de huizen bedingen van de huurders, dat zij in de hoofdverdieping noch eten noch stoken. Een groot gedeelte van het huisraad wordt enkel ter vertooning bewaard. In het houtwerk der lambriseeringen kan men zich bijna spiegelen. De gladheid der trappen maakt het op- en afgaan derzelven onveilig. Nauwelijks vindt de voet op de vloering der vertrekken zijn rustpunt. Zoo betreedt men met gevaar den arbeid van verscheiden dagen.... Niets is dwazer dan huizen te bezitten om ze niet te bezitten, en, om het met het rechte woord uit te drukken, zoo veel zorg, zoo veel moeite, zooveel sierlijkheid aan te wenden, om zijn huis niet te bewonen. Wonderlijk klinkt het, en het gebeurt echter menigmalen, dat het huis opgeschikter is dan zijn eigenaar. Want men schaamt zich omtrent zijn lichaam de keurigheid in acht te nemen, die men ten opzichte zijner woning zeer natuurlijk vindt'. De dichtkunst wordt hier te lande niet alleen in de steden, maar ook in de zeedorpen en de boerengehuchten beoefend in de rederijkerskamers. Op feestdagen komen daar mannen van allerlei rang en stand bij een 'en zeggen beurtelings een kort gedicht op, waaraan men een zekere orde en schakeering geeft door het afwisselende sieraad eeniger verzen, die er tusschen beiden ingevoegd worden. De dichtregels zelve binden zich noch aan voetmaat, noch aan lengte: want dit is onder ons een nieuwe uitvinding, die wij van de Franschen hebben overgenomen, en die nog niet zeer algemeen bekend is'. En men beperkt zich niet tot kleine gedichten, ook het blijspel wordt, en met groote vrijpostigheid, beoefend. Kaats- en balspelen laat Grotius de revue passeeren. Van meer belang, voor de weerbaarheid des volks, acht hij het werpspel met looden kogels en de oude oefening in het boogschieten. Bijzonder fraai is het hoofdstukje over de standvastigheid, in de oude deugden vooral, dat in het Latijn van Grotius met dezen fraaien zin wordt besloten: 'Sunt quidem et vitia apud nos, quae ipsi non dissimulanter reprehendimus, sed minime scelerata, minime exitialia;

et, quod rei caput est, haec ipsa superantur ingenti virtutum mole, quae se sustentat sua magnitudine, tot per saecula durabilis atque incorrupta'.

Wij naderen nu de hoofdstukken, waarin de grootheid van het Nederlandsche Gemeenebest vergelijkend wordt uiteengezet, waar het besef van eigen kracht en eigen beschaving wordt beleden. Dit zijn de deelen van het werk, waar Hugo de Groot een apostel is van onze nationale Renaissance. Allereerst dan in het negentiende hoofdstuk over 'ingenium et prudentia', over verstand en beleid, waarbij de volgende twee over het krijgs- en het zeewezen op verrassende wijze aansluiten, een geheel, dat eindigt met de hoogstgestemde lofrede op de grootheid van ons Gemeenebest, die in heel onze litteratuur bestaat. Bij zijn vergelijking van deze twee belangrijke eigenschappen van verstand en beleid, bij Grieken en Romeinen en bij de Hollanders, wordt hij, gelijk hij zegt, door een hevig vooroordeel belemmert, dat bij alle volkeren heerscht, nl. dat de Noord- en Westwaarts wonende volkeren 'wel met lichamelijke krachten begaafd, doch met de hoedanigheden des verstands daarentegen ongunstig bedeeld zijn'. De oude Romeinen beschouwen hen als barbaren, er niet over nadenkende, dat zij zelf door de Grieken bij de barbaren werden gerekend, en het werd alras zoo, dat het woord barbaar, 'dat eertijds een onderscheid van volk of taal beteekende, daarna in een kenmerk van woestheid is veranderd'. 'Wat mij betreft,' zegt Grotius, 'ik kan met waarheid betuigen, dat ik in de gansche reeks der gebeurtenissen geen reden vind, waarom de Germanen meer door de Romeinen barbaren zouden genoemd worden, dan dezen wederom door ons'. Dat kan alleen verklaard worden uit het feit, dat zij het volk der Germanen niet kenden. 'Indien intusschen het niet zijn overgegeven aan wellust, weelde, trouweloosheid en al de kunstgrepen der ondeugd, en wat ook bovendien door Tacitus in zijne Zeden der Germanen gemeld wordt: indien dit, zeg ik, door de Romeinen onder 't woord van Barbaarschheid verstaan wordt, zoo nemen wij gaarne de benoeming eener deugd, hoe men dezelve dan ook uitdrukte, aan'.

Nog altijd zijn de Hollanders, vooral die in het Noorden van het gewest, eenvoudig. De Batavieren, en ook hun voorouders, de Catten, zijn dat geweest: aan hen schrijft Tacitus veel oordeel

en schranderheid toe. Schranderheid en beleid betoonden ook de Hollanders, toen zij onder leiding van Floris I den Duitschen keizer en zijn groote leger versloegen. En onze vrijheidsoorlog en de daaruit voortvloeiende vestiging van het Gemeenebest leveren een voortdurend getuigenis van het militair en staatkundig beleid van ons volk. Uitvoerig betoogt dan Grotius de bijzondere hoedanigheid van de Catten, Batavieren en Hollanders in alle onderdeelen van het krijgswezen. Hij zal nog uitvoerig over dit onderwerp handelen, ‘maar dit moest met geen stilzwijgen voorbijgegaan worden, dat de Prins van Oranje meer werk maakte van de nog onervarene Hollanders, en die eerst even uit hunnen moerassigen bodem tot den krijg waren opgeroepen, dan van de uitgelezenste buitenlandsche benden’. Nog grootscher beeld mag hij ontwerpen van ons zeewezen, dat in drie opzichten uitsteekt boven alles wat in de geschiedenis is gewrocht: de visscherij, de koopvaardij en de scheepsgevechten. Noch de Atheners, noch de Romeinen kunnen in deze drie vormen van het zeewezen ook maar halen bij onze natie, de Hollanders en West-Friezen ‘de bedwingers der zee’. De Oudheid hield zich aan de kusten; Franschen, Britten en Spanjaarden bevaren de zeeën, ‘doch de gedenkteekenen der Hollandsche tochten staan niet alleen opgericht buiten de grenspalen der aardrijkskunde van andere volkeren, maar buiten de loopbaan zelve der zon; en onze stoutheid is in gewesten doorgedrongen, waar die groote vuurklomp der Schepping zich nimmer vertoonde’. Van de vroegste tijden af ging het zeewezen onze voorouders ter harte. ‘Voeg er nog dit bewijs bij, dat de Natiën, wier táál zelfs uit een verbasterd Latijn bestaat, de namen der winden evenwel, die wij weten, dat de oudsten geweest zijn, van niemand dan van ons ontleenden. Belachelijk is het zeggen van Vegetius, dat de Ouden, naar de ligging der vier hemelstreken, slechts vier winden gekend hebben; maar dat de ondervinding van volgende tijden er twaalf heeft doen bespeuren: alsof het getal der winden zich ook niet verder, en zelfs in 't oneindige, volgens een nauwkeuriger wijze van onderscheiden, konde uitstrekken. Maar voor de genen, die zich buiten het gezicht der kusten op de onmetelijke zee vertrouwen, kunnen nauwelijks zestien onderscheidingen volstaan. Zoo zijn er bij de Hollanderen twee en dertig in gebruik, die zelfs de kinderen van buiten kennen. Ook dit getal heeft de nood of de

oplettendheid verdubbeld, en er vier en zestig van gemaakt'. 'Ook de bijzondere gedeelten der schepen, de werktuigen, kabels en touwen worden nergens bepaalder en geschikter, ieder door zijn naam, onderscheiden: meest naar onze gewoonte, in woorden van een enkele lettergreep. Duizenden van spreekwoorden in onze taal hebben ook hun oorsprong aan onze schepen dank te weten: 't geen niet de mínste proef is van onze gevorderdheid en oefening in het zeewezen'.

Tacitus verhaalt van de heldendaden der Batavieren in vele zeegevechten; de Hollanders enteren de schepen der Spanjaarden en voeren de bemanning, in 't hol van hun vaartuig opgesloten, als een triomf met zich mee naar het vaderland! In den kruistocht naar Syrië en Egypte werd Pelusium door den moed onzer medeburgers ingenomen, 'een overwinning, die alleen in staat was aan de barbaarsche volkeren het Koninkrijk van Jeruzalem te ontrukken'. Allerlei daden ter zee hebben bewezen, 'dat men geen *Leeuw* met prikkelen tergen moet'. 'En ik verhaal dit niet als zaken van belang, en die eenigermate met die anderen te vergelijken zijn, waarvan beiden de daders en de getuigen nog leven: maar slechts omdat men niet in de gemeene dwaling vallen zou, die zich verbeeldt, dat de kundigheid der Zeevaart bij de Hollanderen omtrent eerst bij het geheugen onzer Vaderen een aanvang heeft genomen: daar men niet genoegzaam begrijpt, dat door de Bourgondische listen een op den Oceaan reeds machtig volk van de Vloten, de veiligste Kasteelen tegen het willekeurig gezag der Heerschers, teruggeroepen is. In de beginselen nu van dezen krijg, toen alle vlucht te land was afgesneden, bewoonden de Burgers van dit gewest, hun Vaderland verlaten hebbende, steeds van plaats veranderende koloniën: onder 't gebulder des Oceaans, en de gevaren der zandbanken, behouden en onbeschroomd; en niet minder Godvreezend dan vrij.[1)] Want hier werden Godsdienstige vergaderingen gehouden; hier boeken gedrukt, op dat de Heilige Schrift uit het midden der golven, ten nutte van het land, zou te voorscijhn treden. 't Geen bij de Atheners in Xerxes tijden slechts een raadslag was, werd bij hen volstrekt noodzakelijk. Wij hebben deze gebeurtenis eens in een gedicht beschreven:

1) De Watergeuzen.

Altera pars *Albam* gremio secure fefellit
Hospitis Oceani, mortique pericula certae
Praetulit, armatis scindens freta vasta carinis,
Littoribus ripisque timor. Quo, Patria, dicam
Te latuisse loco, Terris dominante Tyranno,
Indigenisque Mari Martis fugientibus aestum?
Non tu fixa solo. Respublica sparsa per Aequor
Classis erat, Pelagusque Focos Arasque tenebat.
Quotque rates, totidem steterant in fluctibus urbes,
Ite boni Cives: vobiscum Belgica terris,
Exsulat, et Patrios peregre vehit unda Penates.

Door Mr. Meerman eveneens hexametrisch vertaald:

Veilig in d'armen der gastvrije Zee, heeft een ander gedeelte
Alba bedrogen, en aan een onfeilbaren dood de gevaren
Voorgetrokken. Zij kliefden het meir met gewapende schepen
Beide van stranden en oevr'en de schrik. Mijn Vaderland, waar toch
Hebt gij geschuild, toen een wreede Tyran op het land u beheerschte,
Toen uw burg'ren op Zee de hette des oorlogs ontvloden?
Op geen bodem stond gij. De vloot, verspreid op de baren
Was de Staat; het meir bewaarde ons èn haardsteden en altaar.
Ieder schip, dat er lag, was een drijvende stad op de golven.
Brave burg'ren vertrekt! Gansch Neerland ontvliedt met ulieden
't Vaderlijk erf; en het water voert weg, wat u heilig en waard is.

‘Van daar wordt Den Briel geroemd als de bakermat van onze vrijheid. Van daar in 't vervolg zulke heerlijke overwinningen; Bossu met zijn vloot gevangen genomen; de zoo dikwijls tusschen oevers, aan beide zijden door den vijand bezet, gelukkig doorgezeilde schepen met leeftocht; de vernieling der ontzaglijke Spaansche vloot, aan alle elementen geleverd, welke deels aan de vlammen, deels aan de stormen, deels aan de kusten, deels aan den Oceaan, maar meer dan aan dit alles, aan ons en onze bondgenooten haren ondergang verschuldigd is. Van daar de, in vereeniging met de Britten, tot zelfs van Cadix weggevoerde buit; de door onze wapenen verwoeste eilanden van St. Thomas en de Canarischen, met Brasiliën het eigendom der vijanden; en de nu nog belegerde Africaansche stranden: opdat de Spanjaard zich niet verbeelden zou, dat hem een eenig gedeelte van het aardrijk volkomen toebehoore, zoo lang wij in 't bezit van de zee zijn’. ‘Mocht ik het voorbeeld der dichteren volgen, dan zoude ik nu met reden de honderd tongen en honderd monden wenschen: daar ik alleen thans de taak heb op mij genomen eene zaak te verheffen, die de mond van alle stervelingen, en de talen van alle volkeren nauwelijks vermogen zouden naar waarde te prijzen.

Want welke Natie heeft ooit zooveel schepen bezeten, als de enkele Stad van Amsterdam? Welke Natie heeft ooit de naburige gewesten en eilanden zoo wel gekend, als wij de uiterste zeeboezem der Natuur? Welke houdt zelfs heden ten dage zoo zeer de rechte streek in 't zeilen, of perst in een schuinse richting, den tegenwinden hunne medewerking af? Welk gedeelte van den Oceaan hebben wij niet beproefd? Op welke plek van den aardbodem hebben wij onzen voet niet gezet? Men zegt, en het is buiten tegenspraak zeker, dat in deze gewesten, die sterker dan eenige anderen bewoond worden, er verscheiden plaatsen zijn, die zoo veel schepen als huizen bezitten, indien men de kleinsten mede in rekening brengt. En hier in gaat het gerucht de waarheid niet voorbij, dat er 's jaars een duizendtal groote en voor de zee geschikte schepen bij ons gebouwd worden, welker kosten men, door elkaar gerekend, op 1500 gulden voor ieder vaartuig schat; waarbij dan nog in aanmerking komt, dat zij voor geen minderen prijs kunnen toegerust als gebouwd worden: behalven de onkosten, die aan den mondkost der scheepslieden en aan de waren gaan, welke altijd het dubbele der vorigen beloopen. Zelfs Egypten, dat weleer geen land kende, 't welk aan hetzelve in dezen roem den loef afstak, kan in geenen deele, noch in de grootte noch in de menigte der schepen, met ons wedijveren'.

Volgt een overzicht van de deelen van den wereldhandel der Republiek in de Noord- en de Oostzee, den Atlantischen Oceaan, de Middellandsche Zee, de Kaap, Indië, Japan, China en Amerika. En ten slotte: wij hebben de boeken en kaarten geschapen; zelfs de 'geringe gemeente' legt zich toe op het navorschen der sterren, de berekeningen van de ligging der plaatsen; en deze dingen leert men niet alleen in de scholen, maar op de vloten zelf. 'Van de Lacedaemoniërs zeide men weleer, dat er zich onder hen zoo veel veldheeren als soldaten bevonden: zoo zal men niet mistasten, wanneer men onder ons in iederen scheepsman een scheepsbevelhebber erkennen wil'.

Tenslotte de laatste vier hoofdstukken, over de handwerken, over alle takken van geleerdheid, over de taal en over godsdienst en godvruchtigheid, die door Meerman in een omvangrijk derde deel zijn bewerkt. Omvangrijk is dit voornamelijk geworden door zijn commentaar van 150 bladzijden op het eerste en van 130 bladzijden op het tweede hoofdstuk. Wij zullen ons thans niet

kunnen begeven in een beschouwing van De Groot's belangwekkende taaltheorie: hij volgt de theorie der zestiende-eeuwers, dat onze taal de oudste is ‘en haren oorsprong slechts uit zich zelven heeft’. En uit het hoofdstuk over de handwerken vermelden wij alleen die onderwerpen, waaraan hij de schranderheid of den roem der Hollanders heeft getoetst: de dijken en polderwerken krijgen een goede beurt, in geestdrift komt hij bij de herdenking van de uitvinding der boekdrukkunst: aan deze kunst is de wereld haar geleerdheid verschuldigd. ‘Dat men ten laatsten eens over de barbarij van zoo veel jaren gezegevierd heeft, dat wij uit dien nacht van onwetendheid, uit die allerdikste duisternis, op eens in den vollen dag zijn doorgedrongen; dat er thans zich een grooter aantal lieden in staat bevindt om te onderwijzen, dan toen om zelven te leeren: deze gansche weldaad, van hoe veel uitgestrektheid zij ook zij, en zij is zeker van de grootste uitgestrektheid, hebben wij buiten àllen twijfel aan de drukkunst dank te weten.[1)] Deze ontdekking, die den top van alle menschelijke lofsverheffing overstijgt, is geheel Europa aan mijn geliefde Hollanderen en aan het volk der Caninefaten verschuldigd!’ Helaas is onze roem geschonden door een roover, die ons op slinksche wijze de ontdekking heeft ontfutseld, de allerschandelijkste letterdief van Mainz. De Duitschers mogen het weten, dat de naam van den uitvinder in Haarlem nog bekend en zijn geslacht er nog aanwezig is. ‘Onder de beginselen der kunst in hare geboorte wijst men nog de boeken, in vormen van beukenhout uitgegeven. Men gaat nog de wijnkannen zien, uit hetzelfde metaal als die looden karakters gegoten, welke de ondeugende schelm heeft weggeroofd: juist degenen namelijk, met welke de eerste boeken in Duitschland in 't licht gekomen zijn. Nogleven er mannen van het grootste gezag, welke getuigen, dat zij menigmaal het gansche verhaal der gebeurtenis gehoord hebben van een geloofwaardigen winkelknecht, dien Laurens Koster, de uitvinder dier groote kunst, in zijn drukkerij gebruikte’. ‘Laten dus de vreemdelingen, die zich verbeelden, dat wij nog zeer onlangs barbaren geweest zijn; laten de Hollanders zelven, die òf de groote geesten van hun vaderland niet kennen,

1) Het merkwaardige betoog van De Groot schijnt ontsnapt te zijn aan degenen die twisten over de ‘Coster-legende’. Mogelijk steunt De Groot op Hadrianus Junius in zijn Batavia.

en daarom verachten; of die wanen, dat de wijsheid met hun geboren is, onderzoeken, of iemand ooit iets nuttigers in het menschelijk leven heeft uitgevonden; of laten zij dit liever onderzoeken, of de ontdekkingen van alle volkeren samen, zoo ze niet verdicht of fabelachtig zijn, met deze alleen kunnen vergeleken worden'. 'Van de beeldende kunstenaars noemt hij Lucas van Leiden, Heemskerk en Galle, van de dichters, die nog leven, wil hij zwijgen, en roemt daarom alleen den dichter der Basia, Joannes Secundus, 'een zoo sierlijk en zuiver vernuft, als Rome of Griekenland nimmer gezien hebben'. Groot zijn onze geschiedschrijvers, onder wie uitblinken Junius[1)] en Dousa, de zoon.

Van het allergrootste belang is echter in dit slot van zijn werk, De Groot's ontboezeming over den grooten Nederlander, die het tijdperk der humanistische Renaissance in Europa heeft beheerscht, Desiderius Erasmus. Het is ietwat verbijsterend te lezen, hoe helder inzicht de jonge Grotius had in de groote omwenteling der beschaving, in de figuur van Erasmus, vooral wanneer hij diens werkzaamheid vergelijkt met die van Luther, en in verband brengt met de ontwikkeling van de drukkunst, zoowel als met de centrale beteekenis van den Nederlandschen opstand in de geschiedenis van Europa. Wij zeggen niet te veel, wanneer wij het Parallelon kenmerken als een der grootste scheppingen der Renaissance in het algemeen, als een eeuwigbloeiende lofkrans van onze nationale verheffing in het bijzonder. Wij laten thans deze merkwaardigste deelen van zijn betoog hier volgen:

'Welke misdaad zoude ik dan begaan, indien ik u verzweeg, gij grootste sieraad van ons vaderland, Erasmus; of welke woorden zijn nadrukkelijk genoeg, om uwe zeldzame geleerdheid, uw hemelsch verstand, uwen onvergelijkelijken vlijt te beschrijven? Want van uwe deugd en standvastigheid, van uw verhevenheid van geest, die alles vermocht, maak ik nu niet eens gewag. Op eene wereld, die sedert een achttal eeuwen reeds geheel met de zwartste duisternis omneveld lag; op verstanden, welken de dikste wolken nederdrukten, heeft uwe zon voor 't eerst hare stralen geworpen; en toen nauwelijks de een of andere in Italië en

1) Hadrianus Junius, vooral bekend door zijn Batavia (1588).

Frankrijk den moed had om wijs te worden, bracht gij, die in dezen afgelegen hoek des aardbols geboren waart, alle wetenschap en kundigheden, door den schimmel der jaren en het afzichtige der domheid verontreinigd, in het volle licht. De heilige godgeleerdheid, nog bezoedelder dan de stal van Augias, hebt gij van de walgelijke spitsvondigheid der droggronden gezuiverd, en hebt ze met edelmoedige hand aan de wreede dwingelandij der Sophisten ontwrongen; gij hebt de verrichtingen van het menschelijk verstand van die noodwendigheid weten af te zonderen, die ons in de gewijde bladeren wordt opgelegd; gij hebt stellingen sedert lang reeds aangenomen, als dwalingen durven veroordeelen, en met uwen angel het laffe geslacht der hommelen durven steken. Zoo hoog ging de bewondering, en de allerrechtmatigste zelfs, die gij bij een ieder verwekte, dat, daar gij van uwe zijde voor niemand behoefde onder te doen, de scepters zich voor u nederbogen, en koningen en vorsten voor een gewoon burger eerbied betoonden. Gij, indien wij aan de waarheid hulde willen doen, hebt ons den weg der waarheid geopend, en zijt met die voorzichtigheid, met die zedigheid, en met dien nadruk en moed in uw onderricht te werk gegaan, dat de Paus, welke toen over den godsdienst heer was, voor u ontzag, en gij voor hem geen vrees had. Gij, gij zijt het, over wien wij ons verwonderen, dat u of, daar gij zoo veel geschreven hebt, nog tijd om te lezen heeft overgeschoten; of, daar gij zooveel gelezen hebt, nog uren ledig bleven om te schrijven: zoo zeer hebt gij u ook in dit opzicht als den Varro der Christenen bewezen. Want behalven uwe eigene werken, die met geleerdheid van allerlei aard zijn opgevuld, hoe veel schriften der Ouden hebt gij niet in 't licht gegeven? en hoe veel auteuren zijt gij ons niet tot tolk geweest? Wees gegroet, gij vader der wetenschappen, en gelijk uw naam het in 't oorspronkelijke voorspelde, gij liefde en begeerte van het menschelijk geslacht: Goddelijk Man, voor zoo veel een mensch dus genoemd kan worden: van wien weleer iemand geschreven heeft, die bij een afkeer van alle vleierij de voltooidste kundigheden voegde, en daarenboven uw vijand was:

> Als ik aanschouw, hoe de dood ook de grootste godheden neervelt, Schrik
> ik van al wat zich roert, en aak'lige rilling bevangt mij.

Maar ik moet ophouden, opdat ik door de verheffing van zulk

een wonder niet meer dan door stilzwijgen zondige. Want ook hiervoor maak ik mij bevreesd, dat ik hem niet met genoegzame nauwkeurigheid een Hollander genoemd heb. Erasmus is het eigendom der geheele aarde'. 'Deze en andere dwalingen van geen geringer soort, die het onze taak niet is te behandelen, had de langdurige duisternis der eeuwen verborgen gehouden, zoo wel als een onwetendheid, die zich zelve toejuichte: terwijl niemand lust heeft om te onderzoeken, wat tot zijn behoud noodig zij. Men zou zich schier verbeelden, dat ieder met de ziel van een ander leefde; en de priesteren kweekten deze trage onverschilligheid aan, als of men minder aan een zaak geloof zou slaan, naar mate men ze begreep. Behalven dat ontbrak het hun, die begeerig waren om iets te leeren, aan onderwijzeren; en het ontbrak hun aan boeken. Want de Hollanderen hadden toen de drukkunst nog niet uitgevonden, die, zoodra zij te voorschijn trad, alles met zich in het volle daglicht gesleept heeft. Deels begonnen toen derhalven andere wetenschappen te herleven, deels het lezen der Heilige Schrift meer in gebruik te komen. Dit gaf aanleiding, dat men menschelijke instellingen van de goddelijke begon af te scheiden; allengskens ook op de dwalingen te letten, die gedurende zoo uitgestrekt een tijdperk steeds waren toegenomen. Niemand echter dorst ze openlijk uit te krijten, eer Erasmus, het licht van Holland, en Luther, het licht van Duitschland, hunne pen gescherpt hebben: ieder echter met een bijzonder doel: want Erasmus vleide zich nog met de hoop van geneesmiddelen, en was tevreden met het kwaad ter loops aan te roeren; Luther, omdat hij de hardnekkigheid der ziekte kende, sloeg een harderen weg in. Door de geleerdheid en welsprekendheid van beiden is het onbegrijpelijk, hoe veel menschen getroffen zijn, en eens eindelijk begonnen hebben ernstig aan zich zelven terug te denken; en geen verjaring, ook van den alleruitgestrektsten tijd, tegen de Goddelijke Waarheid aan, te doen gelden. In Duitschland heeft de openlijk aangenomen Hervorming zelfs door het staal niet kunnen uitgeroeid worden; bij ons hebben de allerstrengste placaten ze meer bevorderd dan beteugeld'.

'De Hollanders waren eindelijk de eersten, die aan de oude dapperheid terug dachten; en zij ondernamen dezen allergeduchtsten krijg voor de vrijheid hunner zielen en lichamen, op

een besluit der Staten, en door Oranje aangevoerd. Zoo klein een volkje heeft zoo veel moeds gehad, dat het zich de twee machtigste vijanden van den ganschen aardbodem, den Paus en den koning van Spanje, op den hals haalde: waarvan de laatste over zoovele volkeren, de andere over zoovele koningen gezag voert. Het bijgeloof vernietigd, en het geen hier toe behoort aan 't algemeene welzijn dienstbaar gemaakt hebbende, hebben wij den Godsdienst van den schimmel gezuiverd, die er zooveel jaren achtereen zich aan gehecht had, en van het vuil, dat er de eeuwen op hadden doen vast groeien: 't geen ons niemand ten kwade duiden kan. Het geheele eiland van Brittannië, de Noordsche rijken, een groot gedeelte van Duitschland en Frankrijk, zijn aan denzelfden godsdienst toegedaan als wij, en hebben dezelfde plechtigheden. En de halsstarrige woede van hun, die de namen van ketterijen en scheuringen in plaats van pijlen tegen ons aanwerpen, doet geen den minsten indruk op ons. Wij zouden dit met minder lankmoed dragen, zoo het niet het algemeen gebruik was omtrent anders denkenden.... Wij hebben geen bevelen aan het menschelijk gemoed te geven; wij folteren geen zielen. Laat ieder gelooven, wat hij kan; laat in dit opzicht ook de *Vrijheid* ongeschonden zijn; laat ieder zijn godsdienst voor zich zelve houden, zoo 't maar een godsdienst is, en hij hem wezenlijk voor zich zelve getrouw blijft; in 't algemeen en in 't openbaar oefene men slechts den besten'. 'En dus hebben wij niet alleen voltooid 't geen wij omtrent den godsdienst, maar ook al wat wij omtrent de zeden te verhandelen hadden, en wij hebben bewezen, door eene nauwkeurige vergelijking van zeer veel tijdperken, dat de Atheners en Romeinen, zelfs toen hun staat het meest bloeide, noch grooter verstand, noch meerder deugden dan de Hollanders bezeten hebben. Ik bid slechts, dat men ons onzen wassenden rijkdom niet benijde, en het vooroordeel voor de Oudheid aflegge: en ik weiger niemand tot rechter in deze zaak... Daar nu, bij zoo groote deugden en bij zulk eene schranderheid, zich een landstreek door de natuur bevestigd, en stootende aan de zee, komt voegen; een voortreffelijk geordend staatswezen; de rechtvaardigste grond van verdediging; een allervolkomenst krijgswezen; een schatkist boven het middelmatige gevuld; een tot hier toe ons toelachend geluk: wie zou zich dan met een moedige hoop niet voor 't vervolg de grootste dingen durven be-

loven? Wij zullen dien arbeid met blijdschap op ons nemen; en, gelijk omtrent de zeden geschied is, zoo stuk voor stuk ook het overige ontvouwen van 't geen, waarbij de buitenlanders niet minder belang hebben, dat zij het weten, dan het vaderland, dat het geweten worde'.

Het is billijk, eenige aandacht te wijden aan den commentaar van Mr. Joh. Meerman. Een schat van historische kennis en kritiek is door hem hier ten beste gegeven, die wij echter moeten laten voor wat zij is. Slechts enkele ontboezemingen over vraagstukken die ook zijn eigen tijd betreffen, willen wij vermelden. Bij Grotius' hoofdstukje over de Standvastigheid protesteert Meerman tegen de meening, dat men de Grieken niet slechts lichtzinnigheid en veranderlijkheid, maar zelfs 'reukeloosheid' (temeritas) mag toeschrijven, den Hollanders slechts rustige standvastigheid; Meerman eindigt als volgt: 'Of de Groot, indien hij uit het graf verrees, nog heden bij het getuigenis, 't welk hij aan zijn landslieden geeft, volharden zou: dat zij aller-vasthoudendst in het goede zijn; dat hunne ondeugden ten minsten, dat de eene of andere bewezene trouwloosheid aan de oude Vaderlandsche zeden, door een onberekenbaren schat van deugden overtreffen: geef ik liever aan de zonen en dochteren van dat uitmuntend geslacht ter beslissing over, dan dat ik, of den ondank op mij laden zou van het te loochenen, of mij aan de valsche vleierij zou willen schuldig maken van het zonder de omzichtigste bepalingen toe te geven'. Eén uitval van De Groot, tegen de secte der Wederdoopers, vindt in Meerman in zijn aanmerkingen (blz. 547 en vlg.) uitvoerige bestrijding. Hij verwijt De Groot, dat hij de Doopsgezinde Mennonieten van zijn tijd blijkbaar met de aanhangers van Jan van Leiden en David Jorisz. vereenzelvigt, en wel op den lossen grond, dat zij weigerachtig plachten te zijn, openbare ambten te bekleeden. Gelukkig, zegt Meerman, keert De Groot weer tot zijn liefderijk en verdraagzaam karakter terug wanneer hij de vrijheid van geweten verdedigt. Meerman wijst er op, dat De Groot niet vrijheid van godsdienstoefening voorstaat, en dat de Republiek het stelsel van de eenige staatskerk heeft gehandhaafd. Thans, zegt Meerman, zijn wij overgegaan tot een scheiding van kerk en staat: 'moge, met het niet beschermen en voorstaan van ééne religie

bij uitnemendheid, niet tevens bij onze overheden een onverschillige lauwheid omtrent de bevordering van den godsdienst in 't gemeen gepaard gaan. Moge de jeugd er op de openbare scholen niet door verstoken blijven van alle christenonderwijs'.

De 'Voorrede' van Meerman is merkwaardig om den aanhef. Het laatste kwart der achttiende eeuw, zegt hij, heeft in bijna ieder gewest van Europa een aanzienlijke schare van mannen van de grootste vermaardheid in iedere soort van wetenschap 'door den dood zien wegmaaien' 'En in de pas begonnen eeuw zijn talrijke beoefenaren der wetenschap aan het werk; maar heeft Europa nog tegenwoordig denzelfden overvloed aan geesten van den eersten rang? Aan lieden, die men ook buiten hun geboorteland kent? Die men kent, al had men nimmer een oog in hunne boeken geworpen; al verstond men zelfs de eerste beginselen niet van het onderwerp, waaraan zij hunne zeldzame vermogens besteedden? En zij, op welken wij nog stout durven zijn, moeten zij door hunnen grijzen of tenminsten mannelijken ouderdom bijna wel anders beschouwd worden, dan als de overeindgebleven pijlaren van het gesloopte gebouw; als de laatste getuigen van deszelfs luister en omvang bij een ongelijkvormig nageslacht?' 'Wat kan de reden zijn deezer verslapte veerkracht der Natuur in het voortbrengen van uitnemende Genieën? Hebben drie of vier eeuwen arbeids haar eindelijk uitgeput, en haar barens-vermogen doen ophouden? Of vordert zij, als een akker, die braak moet liggen, een' tijd van rust, om dan met verschen moed weer groeiing en leven van zich uit te zenden? Zoekt zij misschien, gelijk de vruchtboom, dien een Hovenier verzuimde te dunnen, den geur en de saprijkheid van een heerlijk ooft door de menigvuldigheid der stukken te vergoeden? Of heeft zij liever in onze eeuw verkozen, al den rijkdom van geest en van vernuft, waarmee zij hare lievelingen uitdoscht, op de kunsten, die tot verdelging van het menschdom strekken, op het verbreken der maatschappelijke orde te doen vallen, en op het verstikken der eerste zaden van Godvrucht en van deugd in harten, daar zij reeds aanvingen te kiemen?

De menschelijke geest intusschen blijft steeds geneigd, vervolgt dan Meerman, zich aan iets vast te klampen, dat boven het gewone omhoog rijst. Te eer, wanneer het een landgenoot is, die recht tot roem geeft. 'En zoo de eeuw, waarin men leeft,

hier niet in staat is dien dorst naar eerzucht volkomen te lesschen, klimt men tot vroegere tijden op; en het voortreffelijk genie, dat men dan aantreft, blijft, even alsof hij nimmer opgehouden had te bestaan, het durende voorwerp onzer verheffing'.

Hier straalt uit Meermans woorden reeds iets door van wat later zal heeten de Nationale Romantiek der mannen van de Gids. Het is maar een glimpend lichtje; maar kon het uitblijven bij dezen geleerden man, die, ondanks zijn 'bedaarde rede', zoo opgetogen had gestaard in het schitterende licht van dien 'gouden vuurklomp', die alle sterren van zijn tijd overstraalde?

Van wien P.C. Hooft getuigde (anno 1616):

> Weldige ziel, die met uw scherp gesicht
> Neemt wisse maet van dingen die genaecken,
> En al den sleur der overleden saecken,
> Begrepen houdt met yders reên en wight;
> Vermogend' uut te brêen, in dierbaer dicht
> Wat raedt oft recht oyt God oft menschen spraecken:
> Sulx Hollandt ooght, als zeeman op een baecken
> In starloos wêer, op uw verheven licht:
> O groote zon, wat sal ick van u maecken?
> Een adem Gods die uut den hemel laecken
> Comt in een hart wel keurig toegericht?
> Oft een vernuft in top van 's Hemels daecken
> Verheldert, om op Aerd te comen blaecken
> Daer 't landt en liên met leer en leven sticht?

Groningen, Oudejaar 1938.

G.S. OVERDIEP

Aanteekeningen en opmerkingen

Iets over de techniek van het citeeren

Eenigszins zeldzame werken in bibliotheken op te sporen vormt gewoonlijk een moeizaam en tijdroovend bedrijf. Aanvraagbriefjes kunnen vaak weken lang circuleeren, om dan, overdekt met teleurstellende stempels en ontkennende bijschriften, bij den afzender terug te keeren; en ook wanneer ze onderweg doel treffen, is er meestal een aanzienlijk tijdverlies ontstaan.

Het is waar, dat dit bezwaar in den tegenwoordigen tijd tot op zekere hoogte ondervangen wordt, doordat de Centrale Catalogus van de Koninklijke Bibliotheek zijn voltooiing begint te naderen. Een aanvrage om een werk, dat in dezen Catalogus vermeld blijkt te staan, wordt door de K.B. nog denzelfden dag doorgezonden aan de boekerij, die het bezit en men krijgt het zoodoende ongeveer even snel in handen, als wanneer men zich rechtstreeks tot het juiste adres had gewend.

Toch zal het nooit mogelijk zijn, langs dezen weg alle moeilijkheden op te heffen. Wanneer immers een werk in den Centralen Catalogus niet vermeld staat, behoeft dit niet noodzakelijk te beteekenen, dat het in geen enkele bibliotheek van ons land te vinden is. De K.B. kan immers nooit onmiddellijk op de hoogte zijn van alle nieuwe aanwinsten van andere instellingen; zij zendt daarom aanvragen om werken, die in den Centralen Catalogus niet voorkomen, toch nog weer bij alle openbare bibliotheken rond met het gewone gevolg: steeds oponthoud; vaak teleurstelling.

Men kan niet hopen, dit bezwaar ooit geheel te ondervangen. Ongetwijfeld zou het echter tot kleineren omvang kunnen worden teruggebracht, wanneer alle wetenschappelijke auteurs een be-

paalde gewoonte inzake de techniek van het citeeren wilden aanvaarden, die men tot dusver slechts sporadisch in practijk ziet brengen en die toch zoo voor de hand liggend is, dat men zou meenen, spontane toepassing reeds lang te hebben mogen verwachten. Zij bestaat hierin, dat men niet alleen, zooals de goede vormen vereischen, volledig den naam van den schrijver en den titel van het aangehaalde werk opgeeft, benevens plaats en jaartal van verschijning (eventueel nog aangevuld met den naam van den uitgever), maar dat men, voor het geval, dat het werk uit een binnen- of buitenlandsche bibliotheek afkomstig is èn het tevens niet geacht kan worden, vrijwel overal beschikbaar te zijn, erbij vermeldt, uit welke boekerij men het geleend heeft. Wie een aldus aangehaald werk wil raadplegen - hoe vaak geeft niet juist het lezen van een citaat daartoe aanleiding - weet nu onmiddellijk, waar hij het kan vinden.

Voorbeelden van het practische nut, dat het volgen van deze gedragslijn voor den gebruiker van een boek met zich mee brengt, zal ieder, die ooit met betrekkelijk zeldzame werken te maken heeft, in overvloed kunnen aanhalen; dat er bezwaren tegen zouden bestaan, is moeilijk aan te nemen.

E.J.D.

Nieuwe Fransche boeken

Julien Green, *Journal*.
Jean-Paul Sartre, *La Nausée*.
Henri Troyat, *L'Araigne*.
Cilette Ofaire, *Sylvie Velsey*.

Julien Green, *Journal*, 1928-1934, (Paris, Plon, 1938). Heeft de schrijver zich gehouden aan zijn voornemen, uitgedrukt op de eerste bladzijde, om zijn ‘geheele leven.... met absolute oprechtheid en nauwgezetheid’ te boek te stellen? Hij zal toch zeker zijn bestaan met nog andere dingen vullen, dan met schrijven, mijmeren over wat hij gevoelt, ziet en leest en bezoeken brengen aan Gide. Julien Green, Amerikaan van geboorte, toont een reserve, waaraan de Fransche literatuur ons weinig gewend heeft. Wij vinden in het dagboek geen interessante bekentenissen, geen onvriendelijke dingen over vrienden en beroemde kunstbroeders; geen enkele vergiftige pijl wordt er in afgeschoten en de, op sensatie beluste, lezer komt bedrogen uit. De schrijver zegt ons trouwens, dat hij de gedeelten, waarin hij zich niet vrij tegenover zijn lezers kon uitspreken - liever dan ze om te werken - geschrapt en door titteltjes vervangen heeft. Maar er zijn niet zoo heel veel titteltjes. Wij krijgen het, misschien niet geheel juiste, beeld van iemand, wiens leven rustig en gladjes voortvloeit, zonder groote emoties, zonder strijd en zonder dilemma's van beteekenis. De auteur maakt den indruk zijn leven in te kunnen richten, zooals hij wil en zijn grootste moeilijkheden schijnen te bestaan in het worstelen met zijn inspiraties. ‘De onverklaarbare begeerte om het verleden onbewegelijk te maken, die oorzaak is dat men een dagboek houdt’, lezen wij, pag. 5: de herinneringen, die Green wil vasthouden, zijn vooral die van zijn innerlijk leven; *Gedachten en Indrukken* had hij zijn boek evengoed kunnen noemen.

Het is een belangrijk en daarbij eenvoudig en eerlijk mensch, zonder een zweem van pose, die zich voor ons uitspreekt. Wij hooren veel over het ontstaan van zijn boeken, over de moeilijke uren, waarin het werk niet wil vlotten, of hem niet bevredigt. Ook het gepeins over vergankelijkheid en dood behooren tot de hoofdmotieven van het boek. Voortdurend houdt deze laatste gedachte hem bezig: zij benauwt hem meestal, soms ook fascineert zij hem en ziet hij den dood aantrekkelijk, als 'het mooiste der verre landen'. Telkens ook - reeds in 1929 - duikt de vrees voor een naderenden oorlog op, in het journaal. Julien Green, thans zevenendertig jaar oud, behoort tot de generatie, die onder die voortdurende bedreiging leeft en den vrede als een kortstondig geluk gevoelt, waarvan haastig genoten dient te worden.

Wie een verband tracht te vinden, tusschen den schrijver van de naargeestige, maar tegelijk zeer knappe romans *Mont-Cinère, Adrienne Mesurat, Leviathan*, en den auteur van dit journaal, zal die poging weldra opgeven. En dat is, op zichzelf, interessant, omdat men zich ten slotte afvraagt, of de uitbeelding van manische karakters en benauwende, tot op den spits gedreven hartstochten, waarin Green zich, als romancier vermeit, geen aangenomen houding is, van een schrijver, die, in zijn dagboek, den indruk geeft, geenszins een wrangen kijk op het menschdom te hebben en het leven rustig te bezien, als een boek vol wondere verhalen. Hijzelf acht het niet onwaarschijnlijk, dat het buitensporige in zijn romans, een soort bevrijding voor hem is, waardoor hij zijn bestaan binnen de grenzen van het normale vermag te houden. Wèl zien wij verwantschap tusschen de droomen en visioenen, die het journaal vermeldt - de beschrijvingen daarvan zullen in het bijzonder den psycholoog en den psychiater interesseeren - en het hallucineerende, in sommige van zijn boeken. Wij leeren een artiesten-temperament kennen, met de daaraan gepaard gaande, steeds afwisselende stemmingen: nu eens wanhopig, als het resultaat van zijn arbeid hem teleurstelt, dan weer plotseling doorstraald van een onbestemd en onverklaarbaar geluk. Geen diepe denker - hij gaat op geen enkele gedachte dóór - maar een kunstzinnig mensch schreef dit dagboek, waarin delicate gevoelsontledingen, reis- en jeugdherinneringen, allerlei invallen en paradoxen, rake typeeringen van schrijvers en kunstwerken, ook wel anecdotes en grappen, die met een haast jongens-

achtig welbehagen opgedischt worden, bont dooreenwarrelen. Ziehier eenige grepen:

'Kent men de benauwenis van in een straat te loopen en met wanhoop te denken aan alle straten, waar men niet is, de straten waar zij, die u zouden willen kennen, op u wachten en weer weggaan, omdat zij niemand zien komen?' (pag. 33) - 'De woorden vormen (voor den schrijver) een soort stroom, waar men steeds tegenin moet gaan; wie zich door hen laat meesleepen, gaat rechtstreeks naar een mislukking, want, nadat men langen tijd misbruik heeft gemaakt van woorden, wordt het onmogelijk hen de waarheid te laten zeggen'. (pag. 40). - 'Meestal plaatst de stijl, de beroemde stijl van Flaubert, zich als een scherm tusschen het onderwerp en de emotie, die dit onderwerp teweeg moet brengen; een prachtig scherm, dat geef ik toe, een scherm bezaaid met edelsteenen.' (pag. 67). - 'Wat een zonderlinge romanschrijver is het leven! Wat herhaalt het zijn effecten, wat een nadruk legt het, met zware hand. Of wel, het komt terug op wat het al gezegd heeft, het vergeet het plan, dat het in het hoofd had, het vergist zich met het lot van een mensch en geeft den eenen, wat den anderen te beurt moest vallen, het laat in millioenen exemplaren zijn mislukte boek verschijnen. En, plotseling, prachtige flitsen van genie, zwenkingen, waarvan Balzac nooit droomde, de stoutmoedigheid van een geïnspireerden gek, die alle dwalingen en alle aarzelende pogingen rechtvaardigen.' (pag. 114-115). - 'Dezer dagen hoorde ik een man van de wereld zeggen (wat zou Flaubert daar verrukt van zijn geweest!): ja, ik ga uit mijn asch verrijzen als de cameleon'. - '23 Juni. Bezoek aan de tentoonstelling van Portugeesche Primitieven. In een tijdperk van verwarring en onrust roept deze ingetogen schilderkunst ons naar de werkelijkheid terug. Want, wat men politiek noemt, heeft niet meer realiteit dan een nachtmerrie, zelfs als zij zich uit in opstanden en moordpartijen. Dat groote beest, het kanon, zal mij misschien dooden, zonder mij daardoor overtuigd te hebben dat het bestaat, terwijl eenige noten van Bach den hemel schijnen te schragen. Laat het logge zegevieren in Europa, dat zal nooit iets anders zijn dan gruwelijke schijn. Het ware blijft buiten schot.' (pag. 49). - 'Het leven is nooit zoo schoon, dan wanneer men zich afwendt van wat men het leven noemt. Wat beteekenen in de eeuwigheid de *Putsch* van

Hitler, de muiterijen aan boord van Engelsche kruisers, de val van het pond? Alles is elders. Niets is waar, dan het wiegen van een tak tegen de lucht.' (pag. 64).

Jean-Paul Sartre, *La Nausée* (Paris, Gallimard, 1938). Dit merkwaardige, hoogst oorspronkelijke boek wordt door verschillende critici als het belangrijkste dat in dit seizoen verschenen is, beschouwd en ik deel deze opvatting. Maar het richt zich niet tot het groote publiek: daarvoor is het te philosofisch. 'Roman', staat onder den titel, maar aldus kan men het nauwelijks noemen. Ook geen journaal, al wordt dit voorgewend. De kinderachtige truc, om woorden open te laten, waar het 'gevonden' handschrift onleesbaar heet te zijn, was overbodig en zal geen lezer om den tuin leiden. Men zou het boek misschien het best een wijsgeerige fantasie kunnen noemen.

Al bij de eerste bladzijde geeft men er zich rekenschap van, dat men met een ras-schrijver te doen heeft. Ofschoon het verhaal elke spanning, in den gewonen zin, mist, zal men er niet licht toe komen, hier en daar wat over te slaan, evenmin als men, bij het hooren van goede muziek, zich af en toe de ooren zou dichtstoppen. Het boek werd geschreven om, schrik niet, o, lezer, den auteur (men mag hem vereenzelvigen met den auteur van het journaal) af te helpen van het martelende bewustzijn, dat hij teveel *bestaat* en niet uitsluitend *is*. Hij wil trachten zijn bestaan te rechtvaardigen, door een boek te schrijven, waarin men, achter de gedrukte woorden, 'achter de bladzijden, iets ontwaren zou, dat boven het bestaan uitgaat. Een geschiedenis, bijvoorbeeld, die niet zou kunnen gebeuren, een avontuur. Zij moet schoon en hard zijn als staal en de menschen beschaamd maken over hun bestaan.' (pag. 222). Wij vinden, in het boek een opvatting, die Julien Green even heeft aangeroerd (zie hierboven het citaat betreffende zijn bezoek aan de tentoonstelling van Portugeesche Primitieven), maar die de auteur van *La Nausée*, leeraar in de wijsbegeerte, in dit schitterende spel zijner verbeelding, philosofisch heeft uitgewerkt.

De held van het verhaal, of, zoo men wil, de schrijver van het dagboek, Antoine Roquentin, een eenzame, met een beschouwende natuur, woont tijdelijk in een aan zee gelegen provinciestad, om de biographie te schrijven van een historische figuur,

uit de achttiende eeuw, den markies Adhémar de Rollebon. Doordat hij met niemand omgaat - hij brengt zijn dagen door in de bibliotheek, of, zwijgend, in een café - is hij er toe gekomen, de menschen en dingen niet meer te zien op de gewone wijze, volgens de sleur, volgens de namen die men hun geeft, hun nut, of het gebruik dat men er van maakt, maar, buiten alle verband, op zichzelf beschouwd, als verschijnselen, zonder meer. Hij geraakte tot het inzicht dat het *zijnde* onkenbaar is en zich slechts af en toe even vermoeden laat en dat de mensch zelf, met àl wat hem omgeeft, een verstikkende wereld van verschijnselen vormt, waarvan het éénige doel is, het, in den grond doellooze, bestaan. De hem omringende dingen openbaren zich dus aan hem, in hun afzonderlijke, brute, zinlooze, overdadige en absurde bestaan. Zijn eigen lichaam, zijn gelaat geven hem een zelfde gewaarwording, omdat hij een eenzaam mensch is en dus niet gewend zich te zien volgens de voorstelling, die zijn vrienden zich van hem zouden maken. Hij leeft in een soort hallucinatie, omstuwd, belaagd door het uitbundig woekerende, monsterachtige bestaande, waarvan elk bewust contact hem met walging (*nausée*) vervult. Het glas bier, op de tafel in het café, een stuk vuil, verfrommeld papier op den weg, fascineeren hem, als gedrochtelijke wezens. De dingen in de natuur toonen zich aan hem, bevrijd van hun namen, zonder de etiquetten, waarmee zij, voor het gebruik, beplakt zijn. Hij ziet ze ‘gedrochtelijk, koppig, reusachtig en het lijkt onnoozel, ook maar iets van ze te zeggen: ik ben te midden der Dingen, der onnoembare. Alléén, sprakeloos, weerloos; zij omgeven mij, onder mij, achter mij, boven mij.’ (pag. 160). Hij walgt van de benauwenis, zelf te behooren tot die dingen, die de aarde vullen, bestáán, zonder meer.

Voor Antoine Roquentin was, totnogtoe, zijn arbeid, de historische biographie, de eenige rechtvaardiging van zijn bestaan, óók het eenige wat hem bezielde, in de grenzenlooze verveling van de provincie-stad. Maar, de onverbiddelijkheid van zijn denken maakt dat, ten slotte, de pen hem uit de hand valt. Want hij komt tot de overtuiging, dat de historie geen werkelijkheid heeft. Sinds lang was hij gewaar, dat zijn eigen verleden hem ontvlood. Aanvankelijk meende hij, dat het alleen maar buiten zijn bereik geraakte: dat de afgeloopen gebeurtenissen zich, als het ware, gedwee en vanzelf in een doos schikten, eere-gebeurte-

nissen werden en een andere wijze van bestaan kregen: in een soort vacantie-toestand geraakten. Maar thans geeft hij er zich rekenschap van, dat de dingen slechts zijn wat zij schijnen en dat er achter hen niets is. Niets *is* er, niets heeft zin in het geheugenloos bestaan. (pag. 125-126). Als deze ontmoedigende blik op het verleden zich aan hem opdringt, sterft de markies De Rollebon, de historische figuur, die hem zoozeer geboeid had: hij sterft voor den tweeden keer en voorgoed. 'De eenige woorden, die niet gezegd moesten worden, had ik uitgesproken: ik had gezegd dat het verleden niet bestond. En, eensklaps was de heer Rollebon, geluidloos, in het niet teruggekeerd.' (pag. 126). Deze gebeurtenis brengt Antoine Roquentin tot radeloosheid, want nu dringt zijn doelloos bestaan, dat tegelijk niets en teveel is, zich weer aan hem op, dat bestaan dat hij vergeten was, omdat hij zich vereenzelvigd had met het bestaan van zijn held, die zijn levensdoel was en hem van de kwelling van zijn ikheid bevrijd had. Het vervult hem met angst. 'Die voortdurende smartelijke gedachte: ik besta, houd ik in mij wakker. Ik. Het lichaam leeft vanzelf, als het eenmaal begonnen is. Maar *ik* laat mijn gedachten voortduren en zich ontwikkelen. Ik besta. Ik denk dat ik besta. Als ik me maar kon beletten te denken.... Ik trek mijzelf weg uit het Niet, waarnaar ik streef: mijn haat, mijn walging dat ik besta, zijn even zooveel wijzen om *mij te laten bestaan*, mij in het bestaan te dompelen.' (pag. 130). Er zijn ook dagen waarop de vormen harder, de geuren door dringender zijn, de dingen sterker en weerzinwekkender tegen elkaar opdringen en bestaan, dan gewoonlijk: '*Mon Dieu, comme les choses existent fort aujourd'hui*!' Schamper ziet Roquentin naar zijn medemenschen die, om het zinlooze zin te geven, een rol spelen voor zichzelf, of zich een verhaaltje wijsmaken: deze draagt het Legioen van eer en een prachtige snor; zijn gewichtigheid rechtvaardigt hem, voor zichzelf en anderen; die daar gaat prat op zijn vakkennis en ervaring. Maar iets belangrijkers, dat hij niet zien wil, staat op zijn gelaat te lezen: zijn reeds naderende dood. Hij praat steeds van zijn rijpe ervaring, om niet te voelen dat hij teveel is, zooals alles en iedereen in de natuur te veel is: een overdaad, die niets van gulheid heeft, maar triest, armzalig en in zichzelf verward is. 'Al wat bestaat wordt zonder reden geboren, duurt voort uit zwakheid en sterft bij toeval.' (pag. 169-170).

Maar achter deze warreling van verschijnselen is soms even iets, een klank, een geur een koeltje, een iets, waarvan men weet dat het alleen *is*: het 'bestaat' niet, omdat het niets teveel heeft; in betrekking tot dit is al het overige teveel. Wie het gewaar wordt ondervindt even een gevoel van geluk en bevrijding; hij vergeet even de wereld van het gedrochtelijke.

Aan het eind van zijn dagboek, dat sterk dramatisch is, al gebeurt er niets, besluit Antoine Roquentin aldus: 'En ook ik heb willen *zijn*. Ik heb zelfs dat alléén gewild: dat was juist het punt. Ik heb nu den juisten kijk op de oogenschijnlijke wanorde van mijn bestaan: achter al die pogingen, die onderling geen verband schenen te houden, vind ik hetzelfde verlangen terug, het bestaan van mij weg te bannen, de oogenblikken van hun vet te ontdoen, ze te wringen, te drogen, mijzelf te zuiveren, te harden, om eindelijk den klaren, duidelijken klank van een saxophoon te geven. Het zou zelfs tot een fabel kunnen worden: er was eens een arme stakker, die zich van wereld vergist had. Hij bestond, als alle anderen, in de wereld van publieke tuinen, van kroegen, van handelssteden en hij wilde zich wijsmaken, dat hij elders leefde, achter het doek der schilderijen, mèt de doges van Tintoretto, mèt de ernstige Florentijnen van Gozzoli, achter de bladzijden der boeken, mèt Fabrice del Dongo en Julien Sorel, achter de grammophoon-platen, mèt de lange, schrale klachten van de jazz. En vervolgens, na aldus grondig voor domkop te hebben gespeeld, heeft hij de zaak begrepen, de oogen geopend en gezien dat de kaarten verkeerd gegeven waren; hij was juist in een café, met een glas lauw bier vóór zich. Hij bleef terneergeslagen op de bank zitten, hij dacht: ik ben een domkop. En, precies op dat oogenblik, is, geenszijds van het bestaan, in die andere wereld, die men van verre kan zien, maar nooit benaderen, een melodietje begonnen te dansen en zingen'.... (pag. 219). En het slot is, zooals ik al in den aanvang schreef, dat Roquentin-Sartre het besluit nam zijn bestaan te rechtvaardigen, door een ander boek te schrijven dan dat over den historischen Adhémar Rollebon (want dat was een dwaling geweest) een boek waarin men, achter de gedrukte bladzijden iets zou ontwaren, dat boven het bestaande uit zou reiken. Aldus ontstond dit merkwaardig journaal.

Na deze korte wedergave denke men niet, dat het boek te phi-

losofisch is om als een letterkundige fictie en te romantisch, om als een philosofisch geschrift beschouwd te kunnen worden. Het journaal is in een kleurig en geïnspireerd proza geschreven en de auteur heeft de ongewone gave zijn gedachten in kunstvorm om te zetten, zonder in oppervlakkigheid te vervallen. Het is op zichzelf een praestatie dat hij, 223 bladzijden lang, op één thema voortborduurt (de walging van het bestaande) zonder te vervelen: op een enkel fragment na - het te lange bezoek aan de portretten-galerij - blijven wij geboeid. Hiervan is de fantasie van den schrijver oorzaak. Zijn philosofische opvattingen zijn niet los in het verhaal gevlochten: zijn visies van natuur, stadsgedeelten en menschen zijn er van doordrenkt. Jean Giono-achtig ongebreideld is zijn verbeelding, als hij de grillen beschrijft, die de natuur zou kunnen hebben, zoo zij zich eens losmaakte uit haar luiheid, die den menschen het dwaze gevoel van veiligheid geeft, en zich in al haar wetloosheid openbaarde. Een straat, een boulevard ziet hij als een persoonlijkheid: ‘De Boulevard Noir heeft niet het indecente der burgerlijke straten, die beminnelijk doen tegen de voorbijgangers. Niemand heeft zich de moeite gegeven hem op te tooien.... In den omtrek van het station zorgen de inwoners van Bouville nog een beetje voor hem: nu en dan maken zij hem wat schoon, vanwege de reizigers. Maar dadelijk daarna laten zij hem in den steek en dan loopt hij rechtuit, blindelings, om op de Galvani-laan te stooten. De stad heeft hem vergeten. Soms rent een groote, aardkleurige vrachtwagen er met snelheid en donderend geraas doorheen. Men pleegt er zelfs geen moorden, bij gebrek aan moordenaars en slachtoffers. De Boulevard Noir is onmenschelijk, als een mineraal, als een driehoek.’ (pag. 43).

Doordat de schrijver van het dagboek een eenzame is, komen er weinig personen in voor; zij worden maar in het voorbijgaan geteekend. Slechts één van die figuren komt telkens terug, de origineele en tragische Autodidact, die met gevoeligheid en humor geschetst wordt. Roquentin's zwaar-philosofische en kribbige maîtresse blijft te onwerkelijk en de heele episode, waar de schrijver haar ten tooneele voert lijkt mij te opzettelijk. Want blijkbaar heeft hij deze vrouw, die hunkert naar wat zij ‘volmaakte oogenblikken’ noemt, totdat zij de onbereikbaarheid daarvan inziet, in het verhaal geschoven, om te betogen dat ook

in het gevoelsleven het absoluut zuivere en klare niet tot deze aarde hoort. ‘Ik dacht,’ klaagt zij, na haar ontgoocheling, ‘dat de haat, de liefde, of de dood op ons nederdaalden, als de vurige tongen van Goede Vrijdag (sic!). Ik dacht dat men liefde, of dood, uit kon stralen. Welk een dwaling. Ja, werkelijk, ik dacht dat De Haat bestond en zij op de menschen neerkwam en ze dan boven hun eigen wezen verhief’ (pag. 189). - ‘Zij denkt, als ik’, noteert Roquentin in zijn dagboek. Dat doet zij inderdaad en zelfs onwaarschijnlijk veel.

De titel, *La Nausée* waarschuwt ons, dat de lectuur niet opwekkend kan zijn. Toch zal zij op den lezer een andere uitwerking hebben dan bijvoorbeeld een wrange naturalistische roman. Want, om zelf het bestaande te zien, zooals in dit boek is voorgesteld, om deze afschuw van de wereld der verschijnselen na te kunnen voelen, moet men eenigszins geoefend zijn in de moderne Duitsche phenomenologie: men heeft er op gewezen, dat Jean-Paul Sartre een volgeling van Martin Heidegger en Edmond Husserl is.[1)] Zoo men niet aan deze hersengymnastiek gewend is, zal men, na de lezing van dit boek, zijn normalen (volgens den schrijver juist abnormalen) kijk op het bestaande blijven houden en dezen roman beschouwen als een interessante en boeiende paradox, die toch wel even een anderen horizon geopend heeft.

Henri Troyat, *L'Araigne*, (Paris, Plon, 1938). Met dit boek komen wij weer in het kader van den gewonen roman. ‘De bel deed hem opschrikken. Hij keek op zijn horloge: een uur. Noch zijn moeder, noch zijn zusters konden terug zijn. Voetstappen weerklonken in de gang. Gérard Fonsèque richtte zich op uit zijn dekens: - Wie is daar? - Lequesne. Stoor ik je?’ Aldus de eerste regels; gewoner kan het al niet. Overigens slaat deze Prix Goncourt een uitstekend figuur tusschen zijn soortgenooten. Duivelachtige personnages zijn sinds de helden van Julien Green en Mauriac in de mode en deze, alles in venijn omzettende spin, is onder de afschrikwekkendste. Een waarschuwing van Marguerite de Navarre: *Gardez-vous de faire comme l'araigne, qui convertit toutes les bonnes viandes en venin*, verklaart den titel. Gérard

1) Zoo juist verscheen van zijn hand (*Nouv. Rev. franç*., Jan. 1939): *Une idée fondamentale de la phénoménologie de Husserl. L'Intentionnalité*.

Fonsèque, een door zijn familie verwende, ziekelijke, bijna altijd bedlegerige jongeman misdraagt zich tegen zijn gehuwde, of verloofde zusters, op een wijze, waarmee hij de kwaadaardigste schoonmoeder overtreft. Hartstochtelijk aan haar gehecht, jaloersch en somber van aard, kan hij het niet verdragen dat zij alle drie, kort na elkaar, in het huwelijk treden om hem - zijn moeder sterft weldra - eenzaam achter te laten. Maar het is niet uitsluitend zelfzucht, die hem kwelt. Gérard is philosofisch van aanleg. Doordat hij veel alleen is, niet in staat een plaats in de maatschappij te vervullen en allen tijd tot mijmeren heeft, is hij er toe gekomen, om evenals de held van *La Nausée*, menschen en toestanden niet meer te zien met de oogen van den zoogenaamd normalen mensch, die blindelings sleur en conventies volgt. Zijn overgevoelige natuur wordt voortdurend gekwetst door hetgeen zijn verbeelding hem voorstelt van het gewone leven, dat hij slechts uit de verte aanschouwen kan. De verhoudingen van de menschen, het alledaagsche huwelijksleven en wat men gewoonlijk als geluk beschouwt, verliezen voor hem het vernis der gangbare opvattingen: hij smaalt over al het leelijke en weerzinwekkende, dat onder mooie termen bedekt wordt en in zijn vergiftige verbeelding wordt alles tot hatelijk caricatuur. ‘Men sluit de oogen. Dat is een gemakkelijk uitdrukking. Iedereen om hem heen sloot de oogen. Soms had hij den indruk dat men hem niet verdoofd had, om de eindelooze operatie van het leven te ondergaan. Een goed verzorgde narcose maakte de anderen gevoelloos voor smart. Hij alleen was wakker, helderziend, fel van lichaam en geest. De minste aanraking deed hem kreten slaken. Ja, wat hem ontbrak om het bestaan te aanvaarden, was dat kostbare verdoovende middel, waardoor zijn “gelijken” dronken waren als bruten.’ (pag. 222). De overeenkomst met de opvattingen van Antoine Roquentin is opmerkelijk. Een zinnetje als: ‘*Le monde est grotesque, puant, méchant jusqu'à la nausée*’, (pag. 221), de onsmakelijke beschrijving van een pasgeboren kind, waarover de familie zich in verrukte devotie buigt (pag. 243) zouden aan Jean-Paul Sartre's boek ontleend kunnen zijn. - Een nieuwe romantiek, een philosofische *spleen* onder de jongeren?

Omdat hij duidelijk de dingen ziet, waarvoor zijn zusters, door liefde - of naar liefde verlangende - verblind zijn, tracht hij haar verbintenissen met de vulgaire mannen, die zij niet kennen,

zooals zij in werkelijkheid zijn, te verbreken en hij deinst niet terug voor de gemeenste intriges en leugens. Als hij faalt en bemerkt dat, na de twee oudste, ook zijn jongste zuster hem gaat ontglippen, fingeert hij, als een echte hystericus, een zelfmoord. Maar hij vergist zich in de dosis van hetgeen hij inneemt en sterft een vreeselijken dood.

Meesterlijk heeft Troyat het karakter van zijn held, in al zijn gecompliceerdheid uitgebeeld en juist die mengeling van duivelachtige en algemeen menschelijke gevoelens, maken het belangrijk. Gérard is niet uitsluitend 'venijn'. Hij heeft een werkelijke affectie voor zijn zusters. De mannen die haar aan hem ontrooven, zijn inderdaad onaantrekkelijke figuren: men begrijpt zijn antipathie en zijn angst, dat zij, met hen, haar ongeluk tegemoet loopen. Zelf zich stootend aan elke realiteit van het leven, vreest hij een dergelijk lot voor haar, die hij met te groote felheid liefheeft. Maar het 'venijn' doordrenkt al deze gevoelens. De afzondering, die hem genadeloos overlevert aan kwellende gedachten, drijven zijn hartstochten tot het uiterste. In zelfverblinding voelt hij niet de macht van zijn afgunst; hij waant zich, ook in de laagste uitingen van zijn morbide kwelzucht, beschermer van zijn zusters en martelaar. Zijn ziektetoestand, die hem afhankelijk maakt en tot een nutteloos leven dwingt, geeft hem een minderwaardigheidsgevoel, waarop nijd en pessimisme voortwoekeren, óók de begeerte, om eigen machteloosheid te compenseeren, door macht over de zielen te verkrijgen. Hetzelfde gevoel van minderwaardigheid dringt hem, den zieke, voor de gezonden en krachtigen te paradeeren met zijn boekenkennis en philosofisch inzicht. Een dergelijke talentvolle uitbeelding plaatst *L'Araigne* onder de knapste psychologische romans van dezen tijd. Ook de andere personen zijn met scherpte geteekend en staan ons levendig voor. Het vervult ons met ijskoude bewondering voor het boek, even ijskoud als de schrijver zelf tegenover zijn onderwerp staat. Het is alles te cerebraal opgezet en uitgewerkt: alle bezieling ontbreekt, alle overgave, waardoor een schrijver, als het ware, één wordt met zijn schepping; hier zien wij slechts een analist gebogen over zijn arbeid.

Een spannend, maar gruwelijk verhaal van een pathologisch geval dat, hoe kunstzinnig ook verteld - Troyat's stijl heeft kleur en is vol onverwachte wendingen, er zijn veel beelden die

treffen door oorspronkelijkheid - den lezer toch niet veel anders achterlaat, dan een huiverig gevoel van onbehagen.

Cilette Ofaire, *Sylvie Velsey* (Paris, Stock, 1938). Wat men in *L'Araigne* teveel mist, vindt men in dit boek ten volle; het behoort tot de goede gevoels-literatuur. De veertien hoofdstukken vormen episodes waartusschen Sylvie de band is, maar zij kunnen ook, onafhankelijk van elkaar, als novellen gelezen worden. De zeer begaafde schrijfster blijft zich echter niet altijd gelijk. Aan het eind van het hoofdstuk *Sourires* glijdt zij uit naar het sentimenteele, in *Graine de rien*, naar het précieuse (klinkt het niet een tikje aanstellerig, als Sylvie, die droomerig door het raam van haar pension naar den regen tuurt, aan een haar onbekenden jongeman verklaart dat zij feitelijk daarbuiten is, in den regen?); in *Le Chat*, met de beschrijving van dien onsmakelijken maaltijd, zelfs eenigszins naar het vulgaire. Maar in de overige hoofdstukken blijft de stemming vrijwel gaaf en kunnen wij ongestoord genieten van het lyrisch talent der schrijfster, dat gepaard gaat aan een sterk uitbeeldingsvermogen. Men heeft den indruk dat zij, in verdichten vorm, eigen emoties en belevingen verhaalt: haar innerlijke reacties op kleine en groote gebeurtenissen. Deze zelve blijven weggedoezeld, op een vagen achtergrond; niets wordt gedramatiseerd. Wij zien Sylvie, als kind, zich nog juist bezinnend, op het oogenblik, dat zij, half uit wanhoop, half uit doffe gehoorzaamheid aan een stiefmoeder, die haar steeds voorhoudt, dat het beter zou zijn als zij maar dood was, een eind aan haar leven wil maken. Dat is vrijwel alles wat wij van haar droeve jeugd vernemen. Zij trouwt met een kunstschilder, een mislukt genie, in wiens talent zij, naïef, gelooven blijft en voor wien zij, met schrijfwerk, den kost verdient. Later loopt hij van haar weg. Tenslotte vernemen wij nog dat zij, als slachtoffer van een brute overmacht, na allerlei verschrikkingen doorgemaakt te hebben (wáár vernemen wij niet, maar wij weten, door een interview van Frédéric Lefèvre, dat het Spanje is) met andere lotgenooten de vlucht neemt.

Ook Sylvie kent, als Antoine Roquentin, als Gérard Fonsèque (in de hierboven behandelde boeken) de gruwelen en mislukkingen van het leven; zij weet dat het ‘dom en onrechtvaardig’ kan zijn. Maar zij is geen philosofe. Zij is alleen maar een zuivere

bron van liefde en goedheid, van geduldige, onbewuste goedheid, die niet haten kan, of verachten en als vanzelfsprekend de offers brengt, die van haar gevraagd worden. Zij is alleen maar bedroefd en verwonderd, dat 'het goede willen', meestal bestaat in 'willen *niet* te willen', wat wij, overeenkomstig onzen aard en onze wenschen, juist zoo gaarne willen. Het bestaat in afstand doen, een soort harnas aantrekken, waaronder men, als een machine, voortbeweegt. Niettegenstaande al het leed dat haar treft, houdt Sylvie een vast geloof in de waarde en schoonheid van het leven. Zonder aarzelen doet zij afstand van een groote liefde, die op haar weg komt, om haar onwaardigen man, die zonder haar, als een hulpeloos kind is, niet aan ellende prijs te geven. In berusting aanvaardt zij haar lot: 'het elastiek spant en ontspant zich; als het uitgerekt is, dan maar een knoop erin gelegd.' De schrijfster irriteert ons niet met te ver gedreven idealisme en deugdzaamheid. Sommige van haar persoons-karakteriseeringen zijn scherp ironisch en haar zin voor het komische behoedt haar meestal voor sentimentaliteit. Met een fijn penseel geeft zij ook de kleine gebeurtenissen in Sylvie's bestaan weer: haar eerste aanrakingen met den dood; het terugzien van een haar lief geworden vroegere buurfamilie. Ontroerend wordt beschreven, hoe het leed, in dien tusschentijd, op het gezin is neergedaald een leed, dat de bezoekster al vermoedt, als zij luistert naar den nu wat moe geworden stap van haar, die de deur komt openen. Vol afwisseling verhaalt de auteur van het gebeuren in Sylvie's innerlijk leven: de jonge vrouw genietend van natuur, van kinderen en dieren, peinzend over wat het leven haar bracht en onthield, of wel, zich glimlachend gewonnen gevend aan het vrije spel van haar gedachten. 'Een artiest, herhaalde zij bij zichzelve, ja, dat was hij, lang geleden. En haar gedachten gleden, gleden. Wie kan gedachten volgen, die sneller glijden dan een tobogan. Zij zweven even door lichte ateliers. Men lachte er om armoede. Men at, als middagmaal, een wortel en een paar korreltjes gekookte rijst. Men zong, gezeten voor den schildersezel, de deuntjes die populair waren in de wijk. Geld? Maar dat is voor de *bourgeois*! En haar gedachten gleden, gleden. Het zijn gedachten zonder draad, die, onverschillig wáár, graantjes pikken. Zij spelen met populieren, die de wolken trachten vast te grijpen, dartelen in het voorjaar onder het beukenhout, verbergen zich

achter de seringen. Het zijn kleine, vroolijke gedachten, die steeds maar geluk plukken. Met spijt hield Sylvie ze tegen. Waartoe! Het is immers voorbij.' (pag. 205).

Fransche critici hebben Cilette Ofaire '*notre Katherine Mansfield*' genoemd; ook heeft men haar met Rilke vergeleken. Het valt niet te ontkennen dat *Sylvie* eenigszins onfransch aandoet, als men *Le grand Meaulnes* en nog enkele andere romans uitzondert. Na de pessimistische boeken, die ik hierboven behandelde, voelde ik mij haast verplicht er op te wijzen, dat er in de hedendaagsche Fransche literatuur ook romans verschijnen van een geheel andere inspiratie.

C. SERRURIER

Buitenlandsche kroniek

Uncle Sam

‘1. The people of the U.S. do not like the Government of Japan.
2. The people of the U.S. do not like the Government of Germany.
3. The people of the U.S., in my opinion, are against any form of dictatorial government, Communistic or Fastistic.
4. The people of the U.S. have the right and power to enforce morality and justice in accordance with peace treaties with us. And they will. Our Government does not have to use military force and will not, unless necessary.’

Aldus de volledige tekst eener verklaring, in de laatste dagen van 1938 afgelegd door den President van het Senate Foreign Relations Committee te Washington, Senator Key Pittman. Punt 4 is misschien niet over-duidelijk en punt 3 bevat de reserve ‘in my opinion’, maar de punten 1 en 2 zijn kategorisch, onvoorwaardelijk en niet mis te verstaan. ‘Too crude for diplomacy’, ‘coming perilously close to being a deliberate insult’ - heeft men in Amerika zelf gezegd, doch tegelijkertijd voegde men er aan toe: ‘just blunt enough to make Herr Hitler understand. For the first time Adolf Hitler has been treated with the same crudeness he has often used to other nations. At least for the time being the result appeared salubrious.’ (Time, 2 Jan. 1939, pag. 6/7).

Er is inderdaad geen twijfel mogelijk, of Senator Pittman vertolkte, in eenigszins abrupten vorm, zoowel de meening van de Amerikaansche publieke opinie als die van de Regeering en

de omgeving van Roosevelt. Het gerucht, dat Senator Pittman's ‘statement’ door het Witte Huis zelf zoude zijn geinspireerd, moge ongegrond zijn - tegengesproken is het echter niet -, dat de President en zijn medestanders er in substantie anders over zouden denken, is uitgesloten.

De Amerikaansche publieke opinie richt zich vooral tegen het nationaal-socialistisch regime in Duitschland. De Joden-terreur na den moord op von Rath heeft daarbij tot het populair sentiment zeer sterk gesproken, maar ook vóórdien was men reeds sterk anti-Duitsch. De schrijver dezer regelen heeft dit herhaaldelijk, laatstelijk nog dezen zomer, persoonlijk kunnen constateeren. Zulks aan ‘de Joodsche pers’ toe te schrijven verraadt volstrekte onkunde omtrent de Amerikaansche pers-situatie: nòch Hearst (resp. degenen, die thans zijn concern-in-déconfiture regeeren) nòch zijn rivaal Patterson zijn Joden. Wel is de New York Times (Amerika's beste dagblad) in Joodsche handen, maar dit wordt het blad dan ook vrij algemeen nagehouden en dezelfde personen, die juist op dien grond de voorlichting van de Times - die op zich zelve voortreffelijk is - slechts met argwaan aanvaarden, laten zich over Duitschland en het nationaal socialisme uit op een wijze, die hier te lande, behalve in zeker soort volksvergaderingen, waarin de politie dan ook nauwlettend pleegt toe te luisteren, niet voorkomt.

Ook ware het onjuist te meenen, dat de antipathie tegen het Duitsche nationaal-socialisme een specialiteit van het Oosten en in het bijzonder van het - dan ‘verjoodscht’ geheeten - New York zoude zijn. Teekenend voor de stemming over het geheele land was de aanwijzing van ‘the man of the year’ voor 1938. Afgezien van een enkeling, die Benes of ‘the twins Judas Iskarioth en Chamberlain’ als zoodanig voordroeg, heerschte er vrijwel eenstemmigheid over het geheele land: ‘the man of the year’ voor 1938 was Adolf Hitler. Maar met welk eene motiveering! Zij is voor herhaling in een Nederlandsch tijdschrift niet vatbaar. Genoeg zij het te zeggen, dat het epitheton ‘gangster’ een zekere voorkeur genoot[1)] en dat met recht kon worden geconstateerd, dat ‘the majority of letters nominating him have

1) Niet onaardig was de motiveering van één briefschrijver: ‘1937 was Wally's (Mrs. Simpson's) and 1937 was the Chiang's - and look at them now! Let Adolf have 1938!’

been wholly condemnatory'. Wie hiervoor een verklaring zoekt, bedenke vóór alles, dat de democratie in de Ver. Staten een geloofsartikel is en den grondslag vormt van *elke* Amerikaansche levensbeschouwing, hoe zij onderling overigens ook mogen verschillen. Daarin, en niet in vermeenden 'Joodschen invloed', is de hoofdoorzaak van de huidige Duitschenhaat te zoeken en te vinden.

Ook over de stemming in regeeringskringen behoeft men niet in twijfel te verkeeren. De minister van binnenlandsche zaken Harold Ickes, volbloed 'Arier' en intimus van den President, hield te Cleveland, Ohio een rede voor de Zionisten aldaar, waarin over Duitschland en zijn Rijkskanselier werd gesproken op een wijze, die, als men van zekere Duitsche redevoeringen afziet, zonder precedent was. Bij afwezigheid van den Duitschen gezant, die, evenals de Amerikaansche gezant te Berlijn, door zijn Regeering is teruggeroepen 'ter fine van rapport', protesteerde de Duitsche zaakgelastigde Dr. Thomsen tegen deze uitlatingen. De Secretary of State, Cordell Hull, was op reis naar Lima, zoodat Dr. Thomsen werd ontvangen door den Onderstaatssecretaris, den hooghartigen, aristocratischen (Bostonian) en uiterst koelen Sumner Welles. Deze, wel verre van voor de rede van minister Ickes eenige verontschuldiging aan te bieden, verklaarde, volgens zijn eigen communiqué, dat 'the recent policies pursued in Germany had shocked and confounded public opinion in the United States more profoundly than anything that had taken place in many decades, and such references to this state of public indignation as may have been made certainly represented the feeling of the overwhelming majority of the people of the United States.'

Na de tallooze aanvallen op vreemde staatslieden in de Duitsche, door de Regeering volledig beheerschte, pers, kwam de wensch der Duitsche Regeering, een protest van dezen aard in te dienen, volgens Sumner Welles 'with singular ill grace'. En om dit alles te onderstreepen, reed President Roosevelt terstond daarop en onverwachts naar Olney, Maryland, om aldaar tijdens het diner van den heer en mevrouw Ickes de gast te zijn.... 'It was as close to a severance of diplomatic relations as two "friendly" nations can get'.

Dit alles is toch echter meer uiting van kwaad humeur, dan daadwerkelijke buitenlandsche politiek. De anti-Duitsche stemming, de onrust en de wrevel over nationaal-socialistische propaganda onder Amerikaansche burgers van Duitsche afkomst, de verontwaardiging over Duitsche spionnage, dit alles vormt ten slotte niet meer dan een *achtergrond*, zij het dan ook, dat juist in de Ver. Staten dergelijke sentimenten als achtergrond zeer gewichtig zijn. De zakelijke geschillen tusschen Duitschland en de Ver. Staten zijn, vergeleken met den haat tegen het Duitsche regiem, betrekkelijk onbelangrijk. De weigering, in het voorjaar 1938, den export van helium ten behoeve van Duitsche luchtschepen toe te staan, kwam uit deze stemming voort. Het feit, dat Duitschland het eenige land van importantie is, waarmede de Ver. Staten tot dusverre nog geen handelsverdrag hebben gesloten, is echter van wijder beteekenis. Het 'trade-agreement-program' vormt een van de belangrijkste onderdeelen van de buitenlandsche politiek der Roosevelt-administratie; een onderdeel dat den overigens volstrekt niet door-dik-en-dun den New Deal bewonderenden Secretary of State (= Minister van Buitenlandsche Zaken) Cordell Hull bovendien persoonlijk zéér ter harte gaat. De hoeksteenen van deze handelspolitiek zijn: wederzijdsche verlaging van invoerrechten en wegneming van andere handelsbelemmeringen, met als gevolg verruiming der exportmogelijkheden voor beide landen, dus óók voor de Amerikaansche landbouw en industrie, en de meestbegunstigingsclausule. Omtrent dit laatste punt zei de Assistant Secretary of State Sayre op 10 October 1938 o.a. het navolgende:

> 'Perhaps no part of the program has been more widely misunderstood than the most-favored-nation policy upon which it rests; yet this in truth constitutes the very keystone of the program, that which guarantees American exports against discrimination abroad. Most-favored-nation treatment is simply another name for nondiscrimination For the United States to embark upon a policy of enlarging foreign markets for its products and securing at the same time itself to initiate at home a policy of widespread discrimination against the goods of certain foreign countries which are not discriminating against American goods would be nothing but arrant nonsense.'

Het is echter juist het beginsel der meest-begunstiging, dat Duitschland uit zijn handelspolitiek stelselmatig pleegt te weren. Het gevolg hiervan is, dat een handelsverdrag op de door de

Ver. Staten alléén aanvaardbaar geachte basis in de Duitsche handelspolitiek niet past, terwijl de Ver. Staten begrijpelijkerwijze hardnekkig blijven weigeren voor Duitschland een uitzondering te maken.

De tijdens de Roosevelt-administratie afgesloten handelsverdragen zijn in hunne toepassing een groot succes gebleken. Alle partijen blijken er ten zeerste over tevreden, omdat zij inderdaad hun export, tengevolge van het verdrag, aanzienlijk hebben zien toenemen. Het Nederlandsch-Amerikaansche verdrag, dat op 1 Februari 1936 in werking is getreden, maakt daarop geen uitzondering: tusschen 1934 en 1937 is de Nederlandsche import in de Ver. Staten bijna verdubbeld!

Onder deze omstandigheden begrijpt men, hoezeer het naar vergrooting van zijn export hunkerende Duitschland naar een handelsverdrag met de Ver. Staten verlangt. De Duitsche Regeering schijnt in den zomer van 1938 zelfs langs diplomatieken weg haar misnoegen over het uitblijven van een dergelijk verdrag te hebben kenbaar gemaakt, waarop het antwoord natuurlijk luidde: de schuld ligt niet bij ons, maar bij u; een land, dat de meest-begunstigingsclausule *niet* wenscht te aanvaarden, en daarmede te kennen geeft, zich het recht tot discriminatie ten ongunste van Amerikaansche goederen en exporteurs te willen voorbehouden, maakt het ons onmogelijk met hem tot een accoord te komen. Het Duitsch-Italiaansche systeem van handeldrijven wordt bovendien om principieele redenen door Amerika veroordeeld:

> 'Trade conducted on this basis is extraordinarily unstable, for when these nations bargain in exclusive preferences they are constantly altering these preferences, depending upon what other country may currently be the highest bidder or upon the degree of retaliation to which they are being subjected. The disordered state of trade in central and eastern Europe to day is striking proof of the fruits which this policy bears.'[1)]

Het is anderzijds echter duidelijk, dat Duitschland, wiens handelspolitiek in Centraal-Europa en in het Donaubekken juist op het verleenen van die speciale faveurs is gebaseerd, de meest-begunstigings-clausule onmogelijk meer kán aanvaarden. Er is hier dus een dead lock, waarvoor een oplossing, met be-

1) Press Releases 1938 I, 149.

houd van de handelspolitieke grondslagen over en weer, onvindbaar schijnt.

Dan is er het geschil betreffende de Oostenrijksche leeningen. De Duitsche Regeering ontkent aansprakelijk te zijn voor rente en hoofdsom van obligaties ten laste van den vroegeren Oostenrijkschen staat, op den welsprekenden grond, dat ‘they (d.i. de schulden in kwestie) were brought about in order to support the incompetent Austrian State artificially created by the Paris treaties’, doch heeft met verschillende regeeringen, o.a. met de Nederlandsche, regelingen getroffen krachtens welke de Duitsche Regeering over de clearing tóch betaalt.

De Ver. Staten antwoorden hierop, dat

> ‘the inter-governmental indebtedness, incurred to obtain food for the Austrian people at a time of distress and lack of means or ordinary credit for the most necessary payments, and specifically secured on assets and revenues of Austria, has not disappeared or been anulled by the fact of the taking over of these assets and revenues by the German Government.’

Betaling uit het deviezen-overschot van den Duitschen handel op de Ver. Staten is natuurlijk uitgesloten, omdat de Duitsche handelsbalans met Amerika zoo sterk negatief luidt, en een Duitsch aanbod in Sperr-marken te betalen, beschouwt de Amerikaansche Regeering als volstrekt onaanvaardbaar. In twee zure nota's (van 19 Oct. en 25 Nov. 1938) heeft de Amerikaansche Regeering dan ook op een spoedige, bevredigende regeling aangedrongen ‘so that the American holders of Austrian securities will not long remain the only important group of holders of Austrian bonds for which no provision for payment has been made.’

Ten slotte bestaat er rivaliteit tusschen de Ver. Staten eenerzijds en Duitschland en Italië anderzijds op het Zuid-Amerikaansche deel van het Westersch continent. Het is bekend, dat de propaganda, die door de beide dictatoriale regeeringen in Zuid-Amerika op alle mogelijke manieren wordt gevoerd, de Ver. Staten onverwachts heeft overvallen en aan de resultaten van Roosevelt's good-neighbour-policy voor den Amerikaanschen handel veel afbreuk dreigt te doen. De achtste Pan-amerikaansche

Conferentie te Lima (Peru) werd dan ook door de Ver. Staten als een welkome gelegenheid beschouwd ‘to furnish the forum for the U.S. to attempt again to consolidate American sentiment and action against all form of overseas penetration.’ Daartoe vaardigde Roosevelt naar Lima niet slechts zijn Secretary of State Cordell Hull, doch ook Roosevelt's vroegeren Republikeinschen tegen-candidaat Alf. Landon af, aldus de eensgezindheid der Ver. Staten t.o.v. de good-neighbour-policy in de samenstelling der delegatie tot uitdrukking brengend.

Een volledig succes is de Conferentie van Lima voor de Ver. Staten niet geworden. Cordell Hull's aanvankelijk voorstel, een resolutie, die openlijk tegen de totalitaire staten was gericht, stuitte op Argentijnschen tegenstand. Argentinië is altijd de tegenspeler van de Ver. Staten op het Amerikaansche Continent, en min of meer bevreesd voor de hegemonie van Uncle Sam, terwijl het bovendien met Duitschland en Italië een aanzienlijk handelsverkeer onderhoudt. Daarbij kwam, dat de - reeds lang te voren vastgestelde - plaats der Conferentie voor Cordell Hull's bedoelingen weinig geschikt is gebleken. Volgens een correspondent van de New York Times heeft de Conferentie moeten werken onder een tot dusverre ongekend systeem van censuur, intimidatie en spionnage. Zelfs de archieven der Amerikaansche Delegatie bleken voor den Peruaanschen geheimen informatie-dienst niet veilig. De chauffeurs, die ter beschikking van de delegaties waren gesteld, bleken bijna zonder uitzondering geheime agenten te zijn. Op de Conferentie zelve heeft men tegen de activiteit van talrijke ‘lobbyists’ in Duitschen en Italiaanschen dienst moeten protesteeren. Op den openingsdag waren er meer Duitsche, Italiaansche en Japansche vlaggen te zien, dan vlaggen van Noord- of Zuid-Amerikaansche Staten. Dat van dit alles zoo weinig is uitgelekt, was een gevolg van de uiterst strenge censuur op en de voortdurende intimitatie van de ter plaatse aanwezige journalisten. Als in de mededeelingen van de Times - een blad, welks degelijkheid met die van onzen Rotterdammer te vergelijken is - slechts een kern van waarheid schuilt, kan men niet beweren, dat de Conferentie gelukkig in de keuze van haar gastvrouw is geweest....

Hoewel vele leden der Conferentie den door Cordell Hull voorgestelden tekst toch wel gaarne zouden hebben aanvaard,

heeft Cordell Hull, ter wille van de eenstemmigheid, in een verzwakking tot '*reaffirm their decision to maintain and defend them against all foreign intervention*' toegestemd. Het eenige nieuwe is een thans aanvaarde consultatie-plicht van alle Amerikaansche Staten in geval van een crisis. De anti-totalitaire stemming ter Conferentie blijkt echter ook nog uit enkele andere resoluties: tegen het erkennen van (Duitsche, Italiaansche) 'minderheden' op het Amerikaansche Continent, tegen het anti-semietisme en tegen de geloofsvervolgingen. In het gejuich der Duitsche en Italiaansche couranten over de 'mislukking' van de Conferentie van Lima moet dus wel een eenigszins geforceerde noot meeklinken. Anderzijds zal Cordell Hull echter ook niet voor 100% voldaan huistoe zijn gekeerd.

Van de houding der Ver. Staten in de nabije toekomst is weinig te zeggen. Roosevelt's monster-bewapenings-program, dat vooral voor het leger en de luchtvloot belangrijke versterkingen voorziet, doet sommigen denken aan de mogelijkheid van interventie buiten het Amerikaansche continent, waarvan Roosevelt zelf evenwel verklaart niet te willen weten. *Als* er iets gebeurt, zal het veeleer in de richting van het afbreken of boycotten der handelsbetrekkingen met Duitschland zijn te zoeken. Een lijst van grieven (Duitsche discriminaties tegen Amerikaansche burgers) schijnt binnenkort te zullen worden gepubliceerd (met de daarmede gemoeide bedragen in dollars erbij!). Van de publieke reactie daarop zal Roosevelt's verder optreden wel goeddeels afhankelijk zijn.

B.M.T.

Bibliographie

W. Retera Wzn., Het moderne interieur. - Uitg. Mij Kosmos, Amsterdam. 1938.

Bij een reeks van foto's, hoofdzakelijk van Nederlandsche, doch ook van buitenlandsche interieurs, heeft de heer W. Retera, hoofdredacteur van ‘Het Landhuis’, een uitvoerige inleiding geschreven die ons langs een aantal hoofdstukken voert als: ‘de ingang’, ‘de woonkamer’, ‘de keuken’, ‘verbinding tusschen keuken en eetkamer’, enz. maar waarbij ook onderdeelen niet zijn verwaarloosd, zoodat ‘kast’, ‘deuren, ramen en verlichting’, enz. ook hun plaats vinden. Met zeer vele en dikwijls zeer gelukkig gekozen teekeningen van platte gronden, doorsneden, details en isometrische projecties van huizen en hun verschillende verdiepingen wordt de tekst aan den lezer verduidelijkt. En dan volgen de ongeveer honderd bladzijden met werkelijk prachtige foto's, waarbij ook de interieurs van schepen en vliegmachines niet ontbreken.

Hoe sterk zijn toch de wisselwerkingen in de wereld, hoe sterk zijn de invloeden over en weer. Wanneer nieuwe technieken nieuwe mogelijkheden bieden moeten zich nieuwe categorieën vormen, wat niet ineens geschiedt, doch geleidelijk aan zich ontwikkelt. Eens kreeg een fotografie een eersten prijs, wanneer het ‘net een schilderij’ was, nu is een schilderij dikwijls ‘net een fotografie’ en intusschen heeft de foto zich tot een eigen categorie ontwikkeld. Het tooneelstuk gaf de eerste lijn aan voor de geluidsfilm, nu beïnvloedt de zegswijze van de film een goed deel van de moderne dialoog.

Eens moest ook een scheepsinterieur ‘net een renaissancepaleis of een barokvilla’ zijn, nu werken de technische vervoermiddelen met hun geringe afmetingen, hun tot het uiterste opgedreven ‘efficiency’ en hun zoeken naar een minimum wegende constructiematerialen, terug op de woning, die overigens ook al om oeconomische redenen de ruime afmetingen van vroeger niet meer kan aannemen.

Van deze wisselwerking getuigen vele der besproken schema's en vele der afgebeelde interieurs op een wijze die doet gevoelen hoe, bij velerlei persoonlijke opvattingen zich toch een eenheid aan het ontwikkelen is, die bevrijdend werkt voor dengene, die ook zelf gericht is op dat opene en klare, dat het moderne interieur inderdaad in zoo vele gevallen vermag te geven.

Een vraag: welke richtlijn heeft bij het bepalen van de volgorde der afbeeldingen voorgezeten? De foto's volgen noch den gang der inleiding, noch zijn zij auteursgewijze geplaatst. Wat wel het beginsel der plaatsing is geweest, hebben wij niet kunnen vinden; daardoor is een zekere onrust ontstaan, die vermeden had kunnen worden.

P.

Dr. Magda Révész-Alexander, Byzantynsche Kunst in Italië. - N.V. Noord-Holl. Uitgeversmij., Amsterdam.

Perioden van overgang oefenen een begrijpelijke aantrekkingskracht uit op dengene, die met de kunstuitingen van duidelijk kenbare perioden zich reeds geheel vertrouwd gevoelt. Voor Mevrouw Révész-Alexander heeft, als voor menigeen heden ten dage, de tijd van het einde van het paganisme en het begin onzer Christelijke cultuur een bijzondere bekoring gehad en wel in hoofdzaak viel haar oog op hetgeen Byzantium in dat ondergangs- en wordingsproces presteerde en dat weer vooral op Italiaanschen bodem. Waar echter die Byzantynsche invloed op Italië zich niet alleen in het begin afspeelde, maar ook in later eeuwen van belang was, ging de stof van 'Geestelijke aspecten van den overgangstijd tusschen Antieke en Christelijke wereld', over Ravenna in vòòr- en na-Justiniaanschen tijd door en na den 'Beeldenstorm' en een Intermezzo: 'Byzantium en de Barbaren' vinden we dan ook de 'Byzantijnsche Middeleeuwen in Italië', waarbij Venetië, Torcello, Palermo, Cefalu en Monreale aan de beurt komen. Het boek eindigt met 'voortleven en uitstralen van den Byzantynschen geest en met 'Slotbeschouwingen'.

In dit met groote zorg uitgegeven werkje vinden we een reeks van zeer goede zwart-wit reproducties en een tekst die, hoewel zeker niet overal op even hoog peil staande, van groote liefde voor de in studie genomen stof getuigt. Het onderwerp is moeilijk en het te illustreeren zòò, dat de lezer, die de besproken werken niet van aanschouwing kent er ook maar bij benadering een beeld van krijgt, vraagt kleurreproducties en zelfs daarmee wordt het nog maar een benaderen. Zoo moest de schrijfster woekeren met ongekleurde afbeeldingen en met een aantal bladzijden, zeker onvoldoende in aantal om de geweldige problemen van 'Idool-God', 'Ideaal-God', 'Symbool-God' en 'Ikoon-God' en die van 'Magie en Mystiek' te verwerken, welke beschouwingen min of meer anorganisch aan het einde van het werkje zijn bijgevoegd, kennelijk omdat de schrijfster daar zoo vol van was.

Los daarvan lijkt ons de stofindeeling in het algemeen gelukkig; de afwisseling van beschouwing en beschrijving voorkomt de eentonigheid, welke zoovele van dit soort boeken kenmerkt en houdt de aandacht gespannen.

Een aantal vragen dringen zich intusschen toch wel op. Minder duidelijk en minder juist is o.i. de schr. met 'deze kunst en die van Byzantium en van het Oost-Romeinsche Rijk *zelf*(?)' of 'hier waar de *kunst* meestal nog *kunstloos* is' (p. 12), 'er waren vier kruistochten van 1081-1204' (p. 77), 'God schiep den mensch en blijft alleen met deze zijn laatste mislukkingen' (een misplaatste 'aardigheid'?) of met uitroepen als 'de Oud-Byzantynsche kunst, misschien het grootste en verhevenste, wat *menschen ooit hebben gepresteerd*', een uiting van het soort, dat men na zijn burgerschooltijd heeft te vermijden. Ook met het gebruik van woorden als 'realistisch' (p. 29, 37 enz.) 'echt Grieksch' (p. 29, 52 enz.) is de schr. o.i. te gemakkelijk en veelal nauwelijks juist.

Waar het om beschrijvingen gaat zijn die betreffende mozaïken enz. zeker te verkiezen boven die op bouwkundig gebied, waarbij werkelijk ernstige fouten gemaakt worden. Wij denken hier aan p. 45 e.v. Van

noodlottigheid bij de versmelting van het centrale en axiale principe in de bouwkunst zou mevr. Révész zeker niet gesproken hebben, als zij de architectuur van Armenië (zie Strzygowski) had bestudeerd of de kerken der late barok (o.a. in Praag; Dientzenhofer) en wat daarbij over Michelangelo wordt gezegd moge op z'n minst oppervlakkig heeten. De schr. noemt de Hagia Sofia, die hoewel niet op Italiaanschen bodem staande, uitvoerig besproken wordt, en verklaart deze kerk voor het eenige gelukte exemplaar. Hoe bij dit gebouw dan naast het centrale accent toch gerichtheid ontstaat wordt totaal foutief beschreven, terwijl het geval - de aaneenrijging van twee conchavormige ruimten aan slechts *twee* zijden van het middenvierkant - toch zoo doodsimpel en evident is, hoe moeilijk het ook te construeeren moet zijn geweest.

Dat het verschijnen van Justinianus en Theodora in een kerkruimte (de S. Vitale) een ‘hybris’ moet zijn geweest voor ‘het echt Christelijk gevoel’, lijkt niet waarschijnlijk in een periode van Caesaropapisme, in welke zin een uitdrukking als ‘echt Christelijk gevoel’ op z'n minst ook van twijfelachtige waarde mag heeten.

En dan komt er een punt, dat ons telkens, al lezende, met de schrijfster in conflict bracht en dat wij hierboven al in 't kort aanroerden, n.l. het gebruik van de termen ‘echt-Grieksch’, ‘echt-Antiek’ enz. voor de Byzantynsche kunst. Zeker, het was niet zonder zin, dat Prof. Hesseling schreef: ‘Wie prijs stelt op het bezit van de kennis der Helleensche beschaving, behoort de geweldige steenmassa's van Byzantiums oude stadsmuren te beschouwen met dezelfde gewaarwording, waarmede een gehavende brandkast wordt bezien, die uit een hevig vuur onze papieren van waarde heeft gered, hier en daar geschroeid, verschrompeld of zelfs verminkt, maar toch in hoofdzaak ongedeerd,’ maar mogen wij dat nu ook op de beeldende kunst projecteeren. Wij weten allen hoe het met de geschiedenis van het portret is gegaan, hoe het zich ontwikkelde, na Griekenland, in den Diadochentijd en hoe die opvattingen periodiek van invloed waren op Rome, waar een autochthone, gedeeltelijk onder Etrurische inwerking staande portretkunst zich vanuit de was-maskers ontwikkelde over den tijd van het Julisch-Claudische Huis, de Flaviërs, enz. enz. om eindelijk te verstarren en te verstrakken in koppen als die van Valentinianus, Maximinus Trax, Philippus Arabs, Constantijn enz. enz. Dat zienderoogen het driedimensionale portret terugliep naar het twee-dimensionale reliëf- en mozaïekportret, dat het ‘trois-quart’ terugliep naar het star-frontale, we weten het en aanvaarden het, doch mag men daarom schrijven: ‘Deze portretten.... getuigen van de antieke erfenis.... zij staan aan het *eindpunt van een lange glansrijke ontwikkeling* als waardige navolgers van groote voorgangers.’ Mij lijkt dit principieel fout en even onaanvaardbaar als Taine's kwalificatie van ‘personnages hébétis, aplatis, malades’ uit zijn ‘Voyage en Italie’. De figuren van Ravenna en andere Byzantynsche vormen een eigen categorie, hebben een eigen schoonheid en een eigen bestaansrecht, wortelend in een eigen zeer bijzondere cultureele gesteldheid. Zij zijn o.i. evenmin te vergelijken met de groote antieke voorgangers op de wijze waarop Taine dat doet als op de manier van mevr. Révész.

Bij de litteratuuropgaven misten we de plaatwerken van Colasanti ‘l'arte bysantina in Italia’ en Millet ‘Mistra’, waarvan vooral het eerste

op zoo schitterende wijze afbeeldingen geeft over het onderwerp in kwestie en dat daarom zeker niet onvermeld had mogen blijven.

P.

Dr. Agatha Gijzen, 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie. 1820-1915. - Rotterdam 1938. W.L. & J. Brusse's Uitgevers-maatschappij N.V., XII en 335 blz.

Dit omvangrijke, typographisch fraai verzorgde Leidsche proefschrift behandelt de geschiedenis van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden van het tijdstip (1820) af, dat het door samenvoeging van verschillende bestaande collecties gevormd werd, tot aan het einde van het bewind van den derden directeur, dien de instelling in het verloop van tennaastebij een eeuw gehad had.

Van hoe groote waarde het zorgvuldig onderzoek, dat de schrijfster verricht heeft, voor de interne efficientie van het Museum zijn zal, kan ook de buitenstaander zooal niet in details nagaan, dan toch in beginsel begrijpen: het archief van een instelling, die zelf een archieffunctie vervult, is door haar uit een chaos tot een ordelijk register herschapen; de relaties van het Museum met de medewerkers uit vroeger tijd zijn opgehelderd; hun bijdragen zijn bestudeerd en hun zendingen, waar noodig, geïdentificeerd. Uiteraard is dit alles echter voornamelijk voor biologen van belang.

Maar daarnaast bevat het boek veel, dat ook den algemeenen lezer kan boeien: de duidelijke karakteristieken van de drie opvolgende directeuren: Temminck, amateur-verzamelaar in 18e-eeuwschen stijl, Schlegel, self-made systematicus met enorme vormenkennis, maar met diepe minachting voor universiteitszoölogen, die aan anatomie deden en een microscoop gebruikten, Jentinck tenslotte, voor het eerst een leider met wetenschappelijke vorming. Van elk hunner wordt het doel geschetst, dat hun bij het beheer van het Museum voor oogen stond en wordt nagegaan, welke invloed op de verzameling daarvan het gevolg was. Daar is verder de schildering van het telkens weer terugkeerend meeningsverschil over de vraag, wat het Museum nu eigenlijk was: een zelfstandige wetenschappelijke instelling of een hulpmiddel, dat den hoogleeraar in de zoölogie voor zijn onderwijs ter beschikking stond en waaruit hij - tot wanhoop van het personeel - de zeldzaamste stukken kon weghalen om ze, gebruikt en, voorzoover ze in handen van studenten vielen, mis- en verbruikt, weer terug te brengen.

Deze dingen èn andere (zooals de beschouwingen over de kortzichtige regeling van de financieele positie der conservatoren, die continuïteit in het beheer verhindert) zijn van meer dan speciale vakbeteekenis en rechtvaardigen dan ook belangstelling voor het werk van Dr. Gijzen buiten de kringen der zoölogen.

E.J.D.

Dr. N.G.M. van Doornik M.S.C., De Moderne Gymnasiast tegenover zijn klassieke vorming. - J.B. Wolters' Uitgeversmaatschappij N.V., Groningen - Batavia, 1938. VI en 246 blz.

De schrijver van dit boek heeft de goede gedachte gehad om, bij wijze van bijdrage tot de veelomstreden vraag naar de waarde en het

bestaansrecht der klassieke vorming voor de hedendaagsche jeugd, die jeugd zelf om haar meening te vragen. Die gedachte was niet op zich zelf goed, maar werd het, omdat hij haar op de juiste wijze in daden omzette: hij vroeg van de gymnasiasten, die zijn enquête beantwoordden niet een voorlichting, die zij niet konden geven, maar hij observeerde de wijze, waarop zij op zijn opdrachten reageerden met een door psychologische scholing verdiepte warm-menschelijke belangstelling. Daarbij wist hij zoo goed het midden te bewaren tusschen de in psychologische kringen niet steeds vermeden overschatting van het jeugdig oordeel en de bij onderwijsmenschen nog vaak gebruikelijke volstrekte geringschatting daarvan, dat hij aan het eind van zijn overzicht van de interessante algemeene bevindingen, waartoe zijn omvangrijk onderzoek hem leidde, ook nog enkele conclusies van paedagogische en didactische waarde kon formuleeren.

Van die algemeene bevindingen, die stuk voor stuk het kennisnemen waard zijn, vallen wel het meest deze twee op: dat in de motiveering van de sterke waardeering, die de gymnasiale jeugd in groote meerderheid voor haar opleiding blijkt te bezitten, veel meer nadruk wordt gelegd op de algemeene ontwikkeling en verruiming van den geest, die als resultaat van de kennismaking met de antieke cultuur gevoeld wordt dan op de vormende waarde van de beoefening der oude talen als zoodanig en op de verrijking van het aesthetisch inzicht door het contact met oude kunst en litteratuur; en vervolgens, dat de leerlingen der zesde klasse aanmerkelijk rijper in hun oordeel blijken te zijn dan die van de vijfde. Het eerste resultaat kan van belang zijn bij overweging van de vraag, of men de beteekenis van het Gymnasium in de eerste plaats in zijn cultuurhistorische dan wel in zijn philologische functie moet zoeken (om het scherp te stellen: of de oude talen daarom zooveel waarde hebben, omdat zij den weg openen, waarop men de klassieke wereld leert kennen, òf omdat zij zulk een voortreffelijk linguistisch trainingsmiddel zijn voor den jeugdigen geest). Het tweede verdient de aandacht, wanneer men, zooals niet ongebruikelijk is, een waardevergelijking tusschen Gymnasium en H.B.S. maakt; deze zou misschien minder sterk in het nadeel van de laatste onderwijsinrichting uitvallen, wanneer deze de kans kreeg om de mathematisch-natuurwetenschap-pelijke vorming, die ze beoogt, een jaar langer voort te zetten dan nu het geval is.

Van de practische gevolgtrekkingen, waartoe de schrijver komt, is wellicht het belangrijkst zijn onomwonden afkeuring van wat er op het B-Gymnasium nog van klassieke vorming terecht komt en zijn aanbeveling van een regeling, waarbij de B-leerlingen slechts één oude taal zouden blijven beoefenen en wel in dezelfden omvang als waarin deze op de A-afdeeling gedoceerd wordt. Helaas ziet hij zich genoodzaakt, de practische uitwerking van dit denkbeeld (het zal hem bekend zijn, dat daaraan groote moeilijkheden verbonden zijn, tenzij men het Grieksch wil opofferen) en daarmee ook de vraag naar het al of niet wenschelijke van een B-Gymnasium zonder Grieksch te laten rusten.

Een enkele maal is het werk van Dr. van Doornik ook van belang om wat er niet in staat. Wanneer op blz. 120 blijkt, dat voorzoover van voorkeur voor een der oude talen sprake is (ongeveer 2/3 der proefpersonen bezat zulk een voorkeur niet) het Grieksch door de B's met meer nadruk boven het Latijn verkozen wordt dan door de A's, ont-

breekt in de motiveering daarvan ieder blijk van besef van den nauwen samenhang, die de Grieksche cultuur op mathematisch en natuurwetenschappelijk gebied met de onze bindt en van de volstrekte waardeloosheid, die de Romeinsche wereld in dit opzicht voor ons heeft. Niets kon duidelijker bewijzen, hoezeer op de Gymnasia ook door wat de schrijver cultuurleeraren noemt, verzuimd wordt op deze zijde van den Griekschen geest, een van zijn meest schitterende facetten, te wijzen.

E.J.D.

Geschiedkundige Atlas van Nederland. - Kaart 19, De Koloniën (De Compagnie in den Archipel na 1684 tot 1791. De Compagnie buiten den Archipel). - Kaart 5 (Herdruk. Holland, Zeeland en West-Friesland in 1300). - Kaart 7 (Herdruk. De St. Elizabethsvloed). - Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1938.

'Hiermede is de atlas voltooid.' Het is een werk van jaren geweest, en de commissie (thans bestaande uit de heeren Bannier, Beekman, Brugmans, Gosses, Hoefer) mag worden gelukgewenscht. De begeleidende boekjes zijn van prof. dr. E.C. Godée Molsbergen (koloniën) en Jhr. dr. Th. van Rheineck Leyssius (de herdrukken).

Die herdrukken zijn belangwekkend, immers de vorige kaarten (die van dr. Beekman waren) zien er bij den heer Leyssius gedeeltelijk heel anders uit. Het groote verschil betreft de Zuidhollandsche eilanden. Bij Leyssius komen wij een Tille, een Idschaerde, een Borre, een Groote en Kleine Vorre tegen, die Beekman daar niet kende; en de loop van de Striene is door Leyssius grondig veranderd. De herdrukken zijn vervaardigd met dr. Beekman's volkomen instemming. 'De oude bladen' (zegt hij zelf, in een noot bij Leyssius' boekje) 'kunnen vernietigd worden.' Leyssius had niet kunnen werken zonder goedkeuring van Beekman, wiens eigen vroegere suggestiën nu bleken te moeten worden verbeterd.

C.

J. Huizinga, Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur. - Tjeenk Willink, Haarlem, 1938.

Met groote liefde heeft Huizinga dit boek geschreven. Hij kon het niet laten. 'Het ging mij zeer ter harte' (blz. XIII, voorbericht). Wij hebben dan een boek ontvangen, dat zeker aan 'Hersttij der Middeleeuwen' gelijkwaardig is, en nog beter wetenschappelijk gegrondvest dan het geschrift, dat hij vele jaren geleden uitgaf.

'Spel is ouder dan cultuur,' want 'dieren spelen juist als menschen' (bl. 1). Wel is spel 'een *element* der cultuur'. In hoeverre, heeft de hoogleeraar thans trachten te bepalen.

Het komt mij voor dat hij daar zeer wel in geslaagd is. 'Het spel schept orde,' zegt hij. 'Elk spel beweegt zich binnen zijn speelruimte, die hetzij stoffelijk of denkbeeldig, opzettelijk of als van zelf sprekend, van te voren is afgebakend' (bl. 15). Ook dit:

‘het spel heeft een neiging om schoon te zijn. Die aesthetische factor is wellicht identiek aan

den dwang tot het scheppen van geordenden vorm.... Het spel is vol van die twee edelste hoedanigheden, die de mensch in de dingen kan waarnemen en zelf kan uitdrukken: rhythme en harmonie' (bl. 16).

'De spelbreker is heel iets anders dan de valsche speler. Deze laatste *veinst* het spel te spelen....' (bl. 17).

Bijzonder geslaagd lijkt mij het hoofdstuk, waarin Huizinga uiteenzet dat 'de notie spel niet in elke taal gelijkwaardig' is (bl. 40).

'De Germaansche taalgroep heeft geen gemeenschappelijk woord voor spel en spelen' (bl. 53). De afzonderlijke talen evenwel des te meer. Meesterlijk lijkt mij de manier waarop Huizinga bewijst dat *to play*, dat taalkundig met onze woorden *plegen, plechtig* en *plicht* samenhangt, de beteekenis 'spelen' heeft kunnen verkrijgen.

De termen *spel* en *ernst* zijn niet gelijkwaardig. '*Spel* is de positieve term, en *ernst* de negatieve. De beteekenisinhoud van *ernst* is met de negatie van spel bepaald en uitgeput: *ernst* is niet-spel.... *Ernst* tracht *spel* uit te sluiten, maar *spel* kan zeer wel den ernst in zich omsluiten' (bl. 65).

Het wemelt in dit boek van treffende, oorspronkelijke opmerkingen. In dit opzicht spant wel het hoofdstuk 'de spelfactor in latere beschavingen' de kroon. 'Op het eerste gezicht schijnt de Oudromeinsche samenleving veel minder spel-trekken te dragen dan de Helleensche. De aard van het antieke Latijnendom schijnt ons bepaald door qualiteiten van nuchterheid, strakheid, praktisch economisch en juridisch denken, geringe fantazie en stijlloos bijgeloof.... Figuren als Abundantia, Concordia, Pietas, Pax, Virtus, vertegenwoordigen niet de zuiver doorgedachte begrippen van een hoog ontwikkeld staatkundig denken, maar de materieele idealen van een primitieve gemeenschap, die zich haar heil wil verzekeren door een zakelijken omgang met de hoogere machten' (bl. 252). Maar zelfs in den Romeinschen staat heeft een ludiek element niet ontbroken; het was evenwel zeer ongeestelijk. 'Het duidelijkst van al komt dit uit in het *Panem et circenses*, brood en spelen, als uitdrukking voor hetgeen het volk van den staat verlangde....' (bl. 256).

'Het milde schenken aan een stadsbevolking was niet een zaak van den Keizer alleen. Gedurende de eerste eeuwen van den keizertijd hebben duizenden burgers tot in de afgelegenste streken van het rijk gewedijverd in het stichten en schenken van hallen, baden en theaters, in het houden van spijsuitdeelingen, het uitrusten of instellen van spelen, alles in steeds toenemende afmetingen.... Was het een voorlooper van de christelijke *caritas*? Het heeft er weinig van....' Eerder zou men van een *potlatch*-geest kunnen spreken (dien Huizinga in een ander hoofdstuk zoo uitnemend heeft geanalyseerd[1]): 'schenken om roem en eer, om den buurman te overtreffen....' (bl. 258).

Aan het eind verheft zich Huizinga tot groote gevoelshoogten. Het spel op zich zelf, zegt hij, is noch slecht noch goed. 'Indien echter de mensch een beslissing heeft te nemen, of een handeling, waartoe zijn wil hem drijft, hem als ernst voorgeschreven, dan wel als spel geoorloofd is, biedt hem zijn zedelijk geweten onmiddellijk den toets.... In ieder zedelijk bewustzijn dat gegrond is in erkenning van ge-

1) In het derde. 'De *potlatch* is een kamp om eer' (bl. 86).

rechtigheid en genade, komt de vraag spel of ernst, die tot het laatst toe onoplosbaar bleef, voor goed tot zwijgen.'

Men voelt het als roem en geluk onzer letteren, dat Huizinga, die nu den zeventigjarigen leeftijd nadert, zulk een boek heeft kunnen schrijven.

C.

Leo Picard, Geschiedenis van de Vlaamsche en Groot-Nederlandsche Beweging. - Eerste deel. - De Sikkel, Antwerpen; Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1937.

Dit boek liet ik in 1937 liggen, omdat ik op een tweede deel wachtte, dat (zegt men mij nu) niet spoedig schijnt te zullen komen. Het boek is niet systematisch, maar chronologisch ingedeeld, en loopt tot ongeveer 1848.

Dit is wel jammer, want aan de Vlaamsche en Groot-Nederlandsche beweging van wat later tijd is meer eer te behalen.

Intusschen moeten wij tevreden zijn met wat de heer Picard wèl geeft.

'Pirenne', zegt de heer Picard, 'heeft een België gewild, waarin Vlaanderen zou verstikken.' Maar Vlaanderen *laat* zich niet verstikken. De bewijzen daarvan zijn in Picard's boek overvloedig (naar mijn smaak te uitvoerig) gedocumenteerd. Door zòò lang te verwijlen bij de Vlaamsche Beweging vòòr 1848 is hij achter adem gekomen, en schijnt het belangrijker tijdvak nà 1848 te laten rusten.

Deze opmerking wil een prikkel zijn. Het zou jammer wezen, als de heer Picard het bij één deel liet blijven.

Wat dan deel één betreft, ik heb al gezegd dat het te uitvoerig is. De heer Picard verstaat niet de kunst, kort te zijn Hij heeft ongetwijfeld veel belangwekkende gegevens bijeengebracht, maar ook minder belangwekkende, en die zijn zoo talrijk, dat zij de belangwekkende 'verstikken'.

En hierbij kan ik het, zonder gemoedsbezwaar, laten.

C.

Empirebuilding door Nederlander-Middenstander. 2e druk, 3de tot 10de duizend. - Soerabaia, Drukkerij de Toekomst, 1938, 173 blz.

Een gegeven paard ziet men niet in den bek. Ik heb liefst drie exemplaren van dit boek ten geschenke ontvangen en ik vorm allerminst een record. Wat nu te doen? Onder deze omstandigheden is het beste het boek voor zich te laten spreken.

Maar waarom zond men mij die exemplaren? Ter bekeering? Ter verspreiding? Ter bestraffing? Ik vermoed het laatste: als Leidenaar en gewezen Indisch bureaucraat in dubbelen zin een van de groote boosdoeners, die Indië aan den rand van den afgrond brachten en brengen, verdien ik straf. Welnu, ik heb haar aanvaard, ik heb het boek gelezen, weliswaar met stijgende snelheid maar dan toch van a tot z. De straf was zwaar.

Nu dan de inhoud van het boek. Het betoog is simpel als g'endag en bereikt de 173 bladzijden alleen door eindelooze herhaling van het volgende.

De hoogste drie maatschappelijke klassen in Nederlandsch-Indië, dat zijn de leiders in het ambtelijke en het particuliere als eerste, de vrije beroepen als tweede en de middenstand als derde klasse, moeten zooveel mogelijk worden vernederlandscht. Vooral de middenstand in landbouw, handel en industrie, de kern van den derden stand, moet wagenwijd worden opengezet voor in Holland en Indië geboren Nederlanders. Indië moet worden volgezet met dergelijke middenstanders, die een 20 à 50 mille voor het beleggen hebben (32). Zij zijn de beteugelaars van de tyrannie der 4de klasse, zij zijn conservatief, clericaal, royalist en voelen instinctief dat ethiek leidt tot nationalisme en heerschappij der Inlandsche massa (4).

De geheele inheemsche bevolking van Nederlandsch-Indië moet worden gekerstend (5) en tot de Europeesche cultuur worden ontwikkeld. De klasse der Vreemde Oosterlingen moet verdwijnen door, behoudens het restant vreemdelingen, deels tot Inlander, deels tot Nederlander te worden geproclameerd. Ook de beschaafde en/of gegoede Inlander krijgt gulle en goedkoope gelegenheid zich tot Nederlander te laten naturaliseeren. Daarmee neemt niet alleen het Indonesische nationalisme een eind maar wordt ook de agrarische kwestie opgelost. Immers die Inlanders, tot Nederlanders genaturaliseerd, behouden hun rechten op den grond en er is dan geen reden meer om de andere Nederlanders niet even goed en in de zelfde mate deze grondrechten te geven (19). Deze opheffing van het vervreemdingsverbod zal ook ten bate van den Inlandschen landbouwer komen. Weliswaar zal hij gedeeltelijk worden gedepossedeerd, maar hij zal veel betere prijzen voor zijn grond maken (28) en de zich handhavende boeren zullen het voorbeeld van veel rendabeler cultuurwijzen, door de Nederlandsche middenstanders in Indië ingevoerd en toegepast, kunnen navolgen (22). Aldus zal de vierde klasse, die vooloopig nog onderworpen blijft aan eenige bijzondere bepalingen, in de toekomst, als de groepeering naar landaard volledig plaats maakt voor een groepeering naar maatschappelijke welvaartsklassen, eveneens rijp worden om tot Nederlanders te worden verklaard (53). Bij al deze vereenvoudigingen zal de middenstand optreden als de spil der samenleving, hij zal de bureaucraten onttronen en in het juiste spoor houden (23). De ethiek, de school van Van Vollenhoven, die Indië ‘inheemsch’ wil maken, het daarmee van Nederland vervreemdt, het nationalisme bevordert en geen oog heeft voor imperiale belangen, wordt aan den dijk gezet (54).

Een Nederlandsch dictator zal de Augiasstal, die uit het geldende regime is ontstaan moeten reinigen. Zijn portret is te vinden op blz. 171. Het zal blijkbaar een man zijn zonder haar en achterhoofd.

Aldus de inhoud. Mocht zich, ten slotte, iemand verwonderen over den Engelschen titel van dit in helle nationale kleuren gebonden boek van een Nederlander-Middenstander, hij leze het boek zelf! Het zal hem dan blijken dat niet zonder grond Engeland verklaard heeft, dat zijn grenzen bij den Rijn liggen.

J.H. BOEKE

Dr. W. Banning, Hedendaagse Sociale Bewegingen, achtergronden en beginselen. - Van Loghum Slaterus' Uitgevers Mij., Arnhem, 1938, 244 blz.

Dit boek richt zich tot de ‘studeerenden en intellectueelen’, tot de

jongere geestelijke krachten in onze samenleving en stelt zich ten doel hen te helpen bij eigen levenskeuze door voorlichting te geven over de belangrijkste sociale bewegingen, die de hedendaagsche maatschappij te zien geeft. Het neemt deze bewegingen niet in beschouwing binnen het Nederlandsche raam, al voelt men voortdurend, dat hier een Nederlander tot Nederlandsch publiek spreekt - zij het dan niet vrij van germanismen - en al verbergt de schrijver bij alle streven naar objectiviteit zijn goed-Nederlandschen vrijheidszin niet.

Het is een menschelijk boek. Alleen een brandende belangstelling voor de groote sociale vraagstukken, alleen eigen strijd voor het veroveren van een gegronde levensbeschouwing, alleen eerlijke waardeering voor anderer standpunt konden aan dit geschrift zijn karakter geven.

Dr. Banning heeft het zich zeker niet gemakkelijk gemaakt. Het liberalisme, het Roomsch-Katholicisme, het Calvinisme, de diverse vormen van socialisme en van fascisme worden niet slechts naar de uiterlijke vormen en kenmerken beschreven maar uit hun historischen achtergrond verklaard en in hun ideëele compositie begrijpelijk gemaakt. Dat eischt groote belezenheid, helder sociaal inzicht, de gave van juiste karakteriseering in enkele groote lijnen en objectieve waardeering van veelsoortige geestesgesteldheden.

Het boek gaf mij den indruk, dat de schrijver in die zware taak merkwaardig goed is geslaagd. Laat ons dus hopen, dat hij het publiek zal bereiken, dat hem aan het hart ligt en bij de samenstelling van zijn studie voor oogen stond en dat hij de intellectueele jongeren van nu zal kunnen overtuigen dat er belangrijkers op de wereld is dan eigen persoon.

J.H. BOEKE

Dr. J. Janssens, Klasse en Stand, een sociologische studie over het klasse- en standsverschijnsel, getoetst aan de opvattingen van enkele moderne sociologen en aan die van de encyclieken Rerum Novarum, Quadragesimo Anno en Divini Redemptoris. - Dekker & van de Vegt, Nijmegen - Utrecht, z.j., 310 blz.

Een oerdegelijke studie, degelijk tot onleesbaar wordens toe. Nadat de schrijver in 74 bladzijden de verschillende stand- en klasse-soorten nauwgezet en uitvoerig heeft ontleed en omschreven, worden de definities, door de voornaamste moderne sociologen van de betrokken termen gegeven, en die in de inleiding al eens waren opgesomd, in niet minder dan 168 bladzijden kritisch beschouwd. Een slothoofdstuk van 46 bladzijden behandelt dan nog de stand- en klasseopvattingen van de drie in den titel genoemde pauselijke encyclieken.

Toch komt, wie mocht meenen dat het onderscheid tusschen de begrippen ‘stand’ en ‘klasse’ nu dan ook voor alle tijden afdoende is vastgesteld, bedrogen uit. Zeker, een onderscheid wordt aangegeven: de standen vormen een organische, min of meer constante groepeering de term ‘klasse’ daarentegen ‘leent er zich voortreffelijk toe om die maatschappelijke groepen aan te duiden, welke het organisch karakter missen van de beroepsstands-groeperingen’ (27). Maar reeds de formuleering van deze

tegenstelling wijst er op, dat de schrijver geen kans heeft gezien de zwevende terminologie vast te leggen. Zelfs

erkent hij implicite het dooreenvloeien van de beide begrippen door onderscheidsloos te spreken van ‘rangklassen of -standen’ en door er van af te zien tegenover de beroepsstanden ook het begrip beroepsklassen nader te definieeren.

Het blijkt dan ook dat schrijvers tegenstelling tusschen stand en klasse niet zoozeer van feitelijken als wel van normatieven aard is. Op bladzijde 304 wordt verklaard: ‘Het spreekt van zelf, dat al de (uit de onrechtvaardige bezits- en inkomensverdeeling) ontstane strijdklassenformaties, welke ons sociaal-economisch leven beheersen, als (strijd)klassen *für sich* moeten verdwijnen, om plaats te maken voor een *standen-maatschappij* in de zin van een beroepsstanden-ordening, waarbij de mensen niet meer ingedeeld zijn volgens de plaats, die zij innemen op de arbeidsmarkt of volgens de graad van hun bezit en inkomen, maar volgens de functie, die ieder verricht in de maatschappij’.

Wij hebben hier te doen met de katholieke en fascistische doelstelling van den standenstaat, die voor den klassenstaat in de plaats moet treden. En naar deze doelstelling zijn de beide termen stand en klasse kunstmatig als tegenstelling geformuleerd.

Met de verwerping van deze handelwijze wil ik de verdiensten van den geleerden schrijver in de scherpzinnige ontleding van de beide termen allerminst ontkennen.

J.H. Boeke

Strijdenskracht door Wetensmacht, opstellen aangeboden aan S. de Wolff ter gelegenheid van zijn 60e verjaardag. - N.V. de Arbeiderspers, Amsterdam, 1938, 306 blz.

‘Feestbundels plegen niet uit te blinken door eenheid van conceptie. De onderhavige bundel maakt op deze regel geen uitzondering, in zo verre ze artikelen over zeer uieenlopende onderwerpen bevat, geschreven door personen van verschillend temperament en daarmee corresponderend verschillende stijl, personen bovendien wier belangstelling op zeer verschillende takken van wetenschap gericht is. Historische studies naast zuiver theoretische, economische naast sociologische, filosofische, statistische, en wat de vorm betreft “literaire” naast mathematisch geformuleerde, ge vindt ze allen broederlijk verenigd in deze bundel.’

Aldus de Inleiding. De Inleider zegt hiermee geen woord te veel De groepeering van de opstellen in zeven rubrieken: theorie en praktijk van het Marxisme, economie en statistiek, conjunctuurleer, accountancy, historie, recht, politiek, bewijst dit voldoende. Eerder doet hij er nog te kort mee aan de verscheidenheid; men kan nog een verdere indeeling maken. Naast uittreksels van uitgebreidere verhandelingen, die door al te groote condenseering onverteerbaar zijn geworden (dr. J. Tinbergen: Vertragingsgolven en Levensduurgolven; J. van der Wijk: Inkomensverdeeling en Conjunctuur) treft men verhandelingen aan, die een overzicht geven van speciale studies van de betrokken schrijvers, ook al houden deze met het arbeidsterrein van den jubilaris geen verband (ik noem slechts enkele belangrijke: dr. Hugo Sinzheimer: Das Transformationsproblem in der Soziologie des Rechts, L. de

Wolff: Evenredige vertegenwoordiging en districtenstelsel) en gelegenheidsopstellen van al of niet wetenschappelijk karakter.

Over deze laatste twee groepen nog een enkel woord.

Het is zeker niet ieder gegeven om over een ietsje en een nietsje een artikeltje te schrijven, dat door zijn vorm aanvult wat het aan inhoud mist. Men moet er zich in elk geval voor zetten. En er zijn eenige bijdragen, van de ouderen in de socialistische beweging in hoofdzaak, die, zonder iets te pretendeeren, in dat opzicht zeker geslaagd zijn. Maar o wee, als men meent dat men voor zoo iets zijn hand niet heeft om te draaien! Dan schiet het stijlonkruid op en overwoekert het bloemperk. Ik pluk één plantje uit een welige gaarde, die ik naamloos zal laten: 'Worden de oude vormen te knellend, het keurslijf onduldbaar, dan kan de nieuwe economische ondergrond de oude bovenbouw niet meer dragen en niet meer verdragen. De wordende maatschappij zoekt in gistende groeikracht nieuwe wegen tot levensuiting.'

Dat wat de niet-wetenschappelijke bijdragen betreft. Maar ook de wetenschappelijke opstellen bergen hun gevaren door hun onvermijdelijke kortheid: gevaren van te groote stelligheid, van te overijlde conclusie, van te schamele bewijsvoering. Het kan zijn, dat ook het Marxistisch uitgangspunt daar schuld aan heeft, omdat dit uitlokt tot simplisme en het te voorschijn tooveren van een bepaalde wetmatigheid in maatschappelijke verschijnselen. Twee voorbeelden.

Een artikel van negen bladzijden over Konjunktuur en Oorlog, door Hilda Verwey-Jonker, verklaart zonder eenige argumentatie:

'Ieder afgesloten kapitalistisch systeem moet een reservevoorraad aan arbeidskrachten hebben, een reservevoorraad grondstoffen en een reservevoorraad aan afzetterrein. Al die voorraden moeten, omdat ze in de moderne wereld niet meer voor het grijpen liggen, systematisch worden gekweekt. Afzetgebied kweekt men door nieuwe behoeften te wekken, door de koopkracht systematisch te verhogen en eventueel door de prijzen omlaag te drukken. Reserves aan arbeidskrachten kan men slechts op twee manieren krijgen: door een groot geboorteoverschot (maar dit kan tevens de koopkracht aantasten) of door toevoer uit buiten-kapitalistisch gebied. Reserves aan grondstoffen zijn praktisch alleen buiten het oude Europese kapitalistische gebied te vinden.

Ekonomische penetratie van buitenkapitalistisch gebied behoort dus nog steeds tot de levensvoorwaarden van het kapitalisme. Het imperialisme van de concessiejager is slechts vervangen door het imperialisme van een planmatig arbeidende kapitalistische groep of een kapitalistische staat. Het motief voor de inbezitname is niet langer het persoonlijke verlangen naar extra-winst. Het is het kweken van reserves die voor de uitvoering van het kapitalistische plan noodzakelijk zijn.'

Elke zin is hier een bloote bewering, die schreeuwt om met bewijs te worden bekleed.

Het tweede voorbeeld levert een verhandeling van Tees Gulden getiteld 'Conjunctuur en echtscheiding', die het verband wil aantoonen tusschen de echtscheidingen in Amsterdam en de lange conjunctuurperioden. Hierbij worden twee hausseperioden: 1852-1873 en 1896-1913 en twee baisseperioden: 1874-1895 en 1920-1932 aangenomen. De cijfers van de Amsterdamsche echtscheidingen worden nu voor de eerste periode in verband gebracht met de Arnhemsche

tarweprijzen (waarbij wordt aangenomen dat hooge graanprijzen voor de bezittende klasse - en dus ook voor de Amsterdamsche echtscheidingslustigen - hoogconjunctuur en welvaart beteekenen), voor de tweede en derde periode met het disconto van de Nederlandsche Bank, voor de vierde periode met de Amsterdamsche werkloosheid. Ik moet nu helaas den lezer het relaas onthouden van de moedige statistische kunstgrepen, die den schrijver aan zijn eindcijfers helpen. Genoeg zij, dat deze hem tot de slotsom brengen, dat tot 1913, of eigenlijk tot 1910, echtscheiding een baisseverschijnsel is maar daarna een uitgesproken hausseverschijnsel wordt. De verklaring is bij de hand: ‘met de absolute toename van het echtscheidingsverschijnsel blijft dit niet langer beperkt tot een bepaalde klasse, maar breidt zich uit over alle lagen der bevolking. De lagere inkomensgroepen zijn echter niet bij machte in economische depressieperioden een procedure aan te vangen en zij moeten dus wachten tot de hausse weer is aangebroken’. Een soort omslag dus, die het gevolg is van het feit, dat het echtscheidingspercentage (uitgedrukt in het aantal gehuwde personen) gestegen is.... van 0,1% tot 0,2%!

Rest nog te constateeren, dat de correctie van het boek buitengewoon slecht is verzorgd.

J.H. BOEKE

Ontvangen boeken

J.W. ALBARDA, Een kwarteeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse. Een beeld van de groei der Nederlandse volksgemeenschap. - Arbeiderspers, Amsterdam, 1938.
Socialisme en Democratie. Maandschrift onder redactie van Banning, Brugmans en Van Gelderen, 1e afl. - Arbeiderspers, Amsterdam, 1939.
Mannen van Beteekenis. - Wiering, Amsterdam, 1939.
IRMGARD KEUN, Kind aller Länder. - Querido, Amsterdam, 1938.
ANTON SZERB, Die Suche nach dem Wunder. Umschau und Problematik in der modernen Romanliteratur. - Pantheon, Amsterdam - Leipzig, 1938.
G. GONGGRIJP, Schets eener economische geschiedenis van Nederlandsch-Indië, 2e druk. - Bohn, Haarlem, 1938.
R.F. BEERLING, Crisis van den Mensch. Beschouwingen over de Existentiephilosofie. - Tjeenk Willink, Haarlem, 1938.
H. SMILDE, Jacob Cats in Dordrecht. - Wolters, Groningen, 1938.
Frysk Jierboek 1938. - Van Gorcum, Assen, 1939.
HERMAN TEIRLINCK, Tooneel. - De Sikkel, Antwerpen, 1938.
Werk. Letterkundig maandschrift, 1e afl. - Manteau, Brussel, 1939.
EDUARD MORITZ, Die Deutschen am Kap unter der holländischen Herrschaft. - Hermann Böhlau, Weimar, 1938.

In memoriam F.G. Scheltema

Scheltema's overlijden wordt als een zwaar verlies gevoeld door de Universiteit van Amsterdam, door de Nederlandsche rechtskundige wereld en door allen, die in persoonlijke betrekking tot hem stonden. Er is echter ook een groep landgenooten, die wellicht reeds lang het contact met hem verloren hebben en die toch niet minder door het bericht van zijn dood zullen zijn getroffen. Zij bestaat uit allen, die hem hebben gekend in zijn Groningsche studentenjaren en die uit dien tijd een levendige herinnering aan zijn toen reeds imponeerende persoonlijkheid met zich meedragen.

Scheltema genoot reeds als student het aanzien en het gezag, die bij zijn uitzonderlijke begaafdheid en zijn gaaf karakter pasten. In het corps Vindicat atque Polit luisterde men gaarne naar hem en aanvaardde men dankbaar het vele uitmuntende werk, dat hij, zoo het van hem verlangd werd, ten bate der studentengemeenschap deed.

Veel daarvan is nu vergeten, maar verwonderlijk zou het zijn, indien niet allen, die hem op 31 October 1914 als Prorector van den Senaat de rede ter inauguratie der nieuwe leden hebben hooren uitspreken, zich niet meer den sterken indruk zouden kunnen te binnen brengen, dien zijn woorden toen teweeg brachten.

Het was in de eerste maanden van den wereldoorlog; te midden van de ellenden der wereld en ten spijt van al ons medeleven met de groote gebeurtenissen was de groentijd zooveel mogelijk volgens traditie verloopen en jeugdige onnadenkendheid vergat binnen de toen nog veel meer dan nu gesloten muren der studentenwereld maar al te graag de beroeringen der groote maatschappij.

Onder den indruk van die ‘onverklaarbare onbewogenheid’ sprak toen Scheltema zijn inauguratie-rede uit. Nog steeds, na

welhaast 25 jaren, kunnen wij ons voor den geest halen, welk een schok door de zaal ging, toen zijn zachte, maar doordringende stem inzette met de woorden: ‘Het is een wonder, een zeldzaam wonder’ en hoe sterken indruk zijn schildering van het oorlogsleed en het memento mori, dat hij ons voorhield, maakten.

Het was een rede van klassieken vorm, die, herlezen, nog steeds treft door de rijpheid van haar inhoud. Zij behoort onverbrekelijk bij het beeld van den student Scheltema; ze vormt een van de grondslagen van de gevoelens van eerbied en bewondering, die het hooren van zijn naam in latere jaren steeds vermocht op te wekken. Haar herinnering blijve daarom hier bewaard.

E.J. DIJKSTERHUIS

Stem uit de redactie

EIGENDUNKELIJKE VEREENVOUDIGING. - Het R.K. Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding geeft een maandblad uit, getiteld ‘Het Schoolbestuur’, waarin allerlei kwesties over de toepassing der L.O. wet worden behandeld, die voor schoolbesturen van belang kunnen zijn. De redactie streeft er echter naar, de leesbaarheid van het blad te verhoogen door ook andere rubrieken op te nemen; zoo publiceert zij regelmatig belangwekkende historische bijzonderheden over den schoolstrijd, terwijl zij een medewerker in de gelegenheid stelt, onder den titel ‘Naar het Leven’ schetsjes uit de schoolwereld te geven, waarin jonge, energieke, alles begrijpende en daardoor alles vergevende onderwijzers het met bekrompen en waanwijze ouders aan den stok plegen te krijgen, om hen tenslotte van de wijsheid van hun inzicht te overtuigen.

Deze schetsjes worden hier niet zoozeer om hun inhoud vermeld dan wel omdat ze zulk een allerduidelijkst voorbeeld vormen van de in de kringen van het L.O. sterker dan waar ook woekerende en door semi-officieele instanties blijkbaar aangemoedigde neiging, om naast de van overheidswege voorgeschrevene of toegestane vereenvoudigingen in de schrijfwijze der Nederlandsche taal er op eigen houtje nog eens andere bij aan te brengen; deze bestaan speciaal in het verminken van eenlettergrepige woorden, waarbij in het bijzonder de voornaamwoorden het moeten ontgelden. De schrijver heeft er blijkbaar principieele bezwaren tegen, om ooit woorden als *het, ik, hij, mijn, zijn, haar, hem, een* en derg. te schrijven. Deze worden bij hem stelselmatig vervormd tot *'t, 'k, ie, m'n, z'n, d'r* (of *'r*), *'m, 'n*. Wanneer hij iets moet schrijven als ‘geef haar eens een stoel’, komt er ‘geef 'r 'ns 'n stoel’ te staan. En als een zin met ‘denk ik’ eindigt, leest men

‘denk 'k’, wat een sterke neiging tot hikken opwekt. Het aantal voorbeelden is naar willekeur te vermeerderen.

Het is natuurlijk bekend genoeg, wat hier achter zit. Men moet vóór alles natuurlijk schrijven (vandaar, dat op sommige kweekscholen aan de leerlingen geleerd wordt, om in meetkundevraagstukken van een lijn te zeggen, ‘dat ie (of dattie) 'n vlak snijdt’); men moet de leuze ‘taal is klank’ (begrepen of niet, versleten of niet) hooghouden en op grond daarvan het verschil tusschen spreek- en schrijftaal hardnekkig loochenen.

Is het te verwonderen, dat, wanneer in de kringen van het L.O., waar de volksontwikkeling toch in de eerste plaats vandaan moet komen, zulke opvattingen heerschen, ons volk slordig blijft in het schrijven van zijn taal?

Moge de Minister van Onderwijs, wanneer hij eenmaal een definitieve regeling van de spelling tot stand zal hebben gebracht, ook maatregelen nemen, om, zoover als zijn invloed reikt, aan al dergelijke vereenvoudigingen op eigen initiatief een einde te maken.

Sumbo n.v.

Derde bedrijf
Dood en leven

(Tijd: vijf jaar later, zomernamiddag. Parklaan, in de verte een marmeren beeld. Links zijbordes van buitenplaats met trappen naar het park. Zijmuur van heerenhuis met dubbele deuren naar het bordes. Men hoort aanhoudend het zacht geritsel van een fontein in het park. Tante oma komt door de laan aangewandeld, Kris naast haar met zaagselpop onder arm).

KRIS:

.... En wat u daarnet zei, juffrouw, dat we zoo'n gek stel zijn, dat mag dan wezen, dat zal ik je niet tegenspreken, als u maar niet vergeet te denken an onze hersens. D'r mag dan een streep door ons alle twee loopen, maar we zijne geen gewone vrouwen, we zijne vrouwen met hersens.... Ach God, ik heb zooveel hersens, zooveel hersens.... Ik kan me rijkdom niet op an hersens....

(gaat zitten op bank,

hèhè.

TANTE OMA:

Kris, je wordt hoovaardig.

KRIS:

Nee juffrouw, met grozigheid heb dat niks te maken. Ik ben niet grozig, een kind ken me an een vinger lijen waar of dat hij me hebben wil. Dàt is 't nie.... Maar da's gek, hè? altijd as d'r iemand jarig is, ik of u of meneer, dan mot ik weer denken: wat 'n weelde, wat 'n jaar van weelde.

TANTE OMA:

Nou, dan heb je stof tot dankbaarheid.

KRIS:

Nee, dan mot ik denken: dat die Kris, die onnoozele meid, het zoover heb kennen brengen, dat bennen d'r hersens geweest, d'r eigenste verstand, juffrouw, dat zit 'm hier.

(slaat zich op de borst).

TANTE OMA:
Kris, je bent ijdel, je denkt te weinig aan je dood.

KRIS:
En u misschien te veel.

TANTE OMA

(even peinzend):

Kan wezen, kan wezen.

(spreekt in zichzelf).

Maar de dood beheerscht ook het leven, hij is er de zwarte achtergrond van, het leven komt er fonkelend tegen uit, zooals de diamant op het fluweel, zonder dood is ook leven niets.

KRIS:
Ik zei al: ik vin dat u den laatsten tijd knappies veel over doodgaan prakkiseert.

TANTE OMA:
Hoe kan het ook anders in zóó'n huis, met zoo'n bewoner!

KRIS:
Zou die nou gauw in zijn étui moeten? Weet u wel, dat zei de ouwe meneer Herman zaliger altijd.

TANTE OMA:
Ik weet het niet.

KRIS:
Weet u dat niet meer van meneer Herman?

TANTE OMA:
Nee, ik bedoel dat ik niet weet of meneer gauw sterven zal of niet.

KRIS:
Volgens mijn ken't elke dag afloopen.

TANTE OMA:
Dat denken we al een jaar.

KRIS:
Zeg juffrouw, dat zou toch een gloeiende zonde wezen. Waar motten we dan naar toe? We hebben hier zoo'n fijn bestaan.

TANTE OMA:
Meneer zal wel voor ons gezorgd hebben.

KRIS:

Ik help het u wenschen, juffrouw, maar zoo piekfijn als nou krijgen we het nergens meer. Hoelang zitten we nou al te rentenieren?

TANTE OMA:
Een jaar of vijf.

KRIS:
Maar op hier deze prach van een buitenplaas toch nog geen vijf jaar? Nee, dat ken niet.

TANTE OMA:
Nee, dat is nu een jaar of twee.

KRIS:
Dat wist ik nou warendig niet meer. Ik mag dan hersens hebben, maar voor cijfers bennen de uwe beter.

TANTE OMA:
Kris, ik wou soms dat ik zoo eenvoudig kon zijn als jij, tenminste wanneer je geen hoovaardige bui hebt.

KRIS:
Blievie?

TANTE OMA:
Jij hebt het hier naar je zin, je kunt genieten, ik niet.

KRIS:
Jamaar, dat komt, u geniet nou ook letterlijk nergens.

TANTE OMA:
Ik haat het leven, ik haat de menschen.

KRIS:
Dat hoeft u me heusch niet te vertellen.

TANTE OMA

(spreekt peinzend in zichzelf):

Ik denk zoo dikwijls: den eersten dag schiep God het licht, den tweeden schiep Hij de wateren.... Dat het daar niet bij is gebleven, wee, wee, dat het daar niet bij is gebleven.

(Even zwijgen).

KRIS:
Ik vin meneer nou juist vandaag erg min.

TANTE OMA:
Ja, en toch is hij niet ziek, hij is eigenlijk nooit ziek.

KRIS:
Nee, maar hij doet soms zoo vreemd, net als meneer Herman zaliger. Dat mot zeker wel in de familie zitten.

TANTE OMA:
Ik vrees dat het in wat anders zit.... Arme rijkdom.

KRIS:
Maar na mevrouw d'r dood is meneer toch erg gaan tobben.

TANTE OMA:
Ja, en toen kort daarop dit landgoed te koop kwam, en toen hij hier is komen wonen, toen dachten we: 't zal wel beter worden.

KRIS

(overtuigd):

En *toen* is het met de narigheid pas recht begonnen.

TANTE OMA:
Ja, toen werd hij vreemd.

KRIS:
In 't eerst ging hij nog dikwijls naar Den Haag, weet u wel? 't Is toch maar een stap, maar nou al vanaf den winter komt hij niet meer de straat op.

TANTE OMA:
En hij is toch nooit bedlegerig.

KRIS:

Wel sneu dat hij nou juist op zijn verjaardag....

TANTE OMA:
Zijn zestigsten verjaardag....

KRIS:
Ja, zeg u dat wel, een kroonjaar.... Zouen d'r veel kommen?

TANTE OMA:
Alleen de àllernaaste familie. Ik heb hem dadelijk voorgesteld dat *ik* ze uit zijn naam zou uitnoodigen, maar hij wou eerst zelfs niet eens dat ik die paar brieven schreef.

KRIS:
Nee, we mogen niks doen.

TANTE OMA:
Tenminste voor hem niet.

KRIS:
Maar af en toe houdt u hem toch gezelschap, en dat heeft hij graag, liever dan het mijne.

TANTE OMA:
Och, dat weet ik niet, alleen hij ziet je niet graag met die pop.

KRIS

(wiegt haar pop):

Me pop, me pop!

TANTE OMA:
Zeg Kris, hoe noem je meneer soms?

KRIS

(a.v.):

Me pop, me, pop!

(Kleine stilte).

TANTE OMA:
De familie Woold komt niet, die heeft afgezegd.

KRIS:
Nou, misschien ook beter niet teveel bezoek.

TANTE OMA:
Er zijn nu twee heeren bij meneer.

KRIS:
Wie?

TANTE OMA:
Met twee woorden, Kris, met twee woorden.... Dominee Hoorne en notaris Degge.

KRIS:
O die, die komen niet om te feliciteeren.

TANTE OMA:
Kom, we gaan nog maar wat wandelen.

(staat op).

Ik geloof dat ik de heeren hoor. Ja, ze komen dezen kant uit.

(terwijl zij zich langzaam verwijderen ziet men achter glasdeuren bediende verschijnen, deuren gaan open, predikant en notaris komen te voorschijn, dalen bordes af en blijven staan. Tante oma en Kris op achtergrond langzaam af).

DOMINEE:
Ik vind het heel vriendelijk van u, maar ik loop net zoo lief en ik moet hier toch nog even in de buurt zijn. Ik ga dadelijk zóó binnendoor.

NOTARIS:
Apropos, sinds ik u den laatsten keer zag, vindt u hem ook niet achteruit gegaan?

DOMINEE:
Hij heeft vandaag een slechten dag, ongetwijfeld, maar toch....

NOTARIS:
Ja, u ziet hem geloof ik meer dan ik.

DOMINEE:
Hij heeft het meer dat hij van tijd tot tijd absent is...

NOTARIS:
Maar ik vond toch vandaag....

DOMINEE:
Ja, vandaag is het wel erg, dat geef ik toe.

NOTARIS

(halfluid):

Zoo eens in de drie maanden krijg ik een briefje van hem, het is ook wel eens vier, vijf maanden, ook wel eens een week of acht, negen, en dan weet ik al vooruit waarvoor ik komen moet.

DOMINEE

(halfluid):

Ja, dat begrijp ik al....

NOTARIS

(a.v.):

Elken keer raadpleegt hij me over zijn testament, elken keer. Dan is er weer dit te veranderen, en dan dat. Maar kleinigheden, het heeft eigenlijk niets om het lijf, - en dat wordt uitgemeten, uitgemeten.... Ik heb aldoor het gevoel dat hij eigenlijk niet weet wat hij met zijn geld moet doen.... Wij notarissen kunnen wel eens adviseeren, maar ten slotte.... En hij luistert toch niet naar raad.... dus u begrijpt, ik kan eigenlijk mijn tijd beter gebruiken.... maar ja, als hij me bij zich vraagt, dan kan je toch niet weigeren, dat mag niet.... U komt hier meer, heb ik begrepen?

DOMINEE

(a.v):

Vast eens per week. Dat heb ik zelf ingesteld. Ik regel het dan wel met mijn anderen arbeid.... Hij gaat niet naar de kerk en ik kan er hem niet toe zetten.... Onze wekelijksche kerkdienst die houden wij tweeën dan maar hier, bij hem.

NOTARIS

(a.v.):

Een heele opoffering voor u.

DOMINEE:
Ik mag zooiets niet weigeren. Hij is oud, hij is dicht bij God, en hij voelt dat, daar ben ik al heel blij mee, want hoevelen weten dat ondanks hun ouder worden niet?

NOTARIS:
Inderdaad.

DOMINEE:
Men zegt wel: oud en vroom, en dat zegt men dan minachtend. Was het maar waar, de spot van anderen kon er dan gerust bij. Maar was het maar waar. De ouderdom brengt lang niet altijd meer godsvrucht.... Bij hem wel.

NOTARIS:
Dat zal hem dan toch rustig moeten stemmen.

DOMINEE:
De invloed is niet blijvend.... Als ik spreek van zijn godsvrucht zeg ik het verkeerd. Hij is niet eigenlijk godsdienstig, maar wel heeft hij *behoefte* aan religie. En die behoefte weet ik dan wel voor een oogenblik te bevredigen. Maar als ik iets heb opgebouwd, wordt het de dagen dat ik afwezig ben weer afgebroken.

NOTARIS:
O, ik begrijp u al, die zonderlinge vrouw, tante oma.

DOMINEE:
En het merkwaardige is dat die oude vrouw in haar wezen juist wèl religieus is, diep religieus, maar tegelijk - want zoo complex kan de mensch zijn - tegelijk van zulk een zwart pessimisme....

NOTARIS:
Ja, ik begrijp dat u spreekt van afbreken.

DOMINEE:
Een volkomen antichristelijk pessimisme. En daar kan ik met mijn ééne uur in de week niet tegen op.

NOTARIS:

Kon hij haar maar wegdoen.

DOMINEE:
Hij wil het niet.

NOTARIS:
Het is wel een heel apart soort mensch, die vrouw.

DOMINEE:
Zeker, zeker, dat is haar gevaarlijkheid.

NOTARIS:
Ik voel het zóó aan, zij heeft een sfeer om zich....

DOMINEE:
Die hem diep ongelukkig maakt.

NOTARIS:
En dan ook nog ziek te zijn.

DOMINEE:
Vreemd, zielsziek.... dat is hij.

NOTARIS:
Hij is een ongelukkig mensch, u zegt dat terecht.

DOMINEE:
Diep ongelukkig.

NOTARIS:
Het geld is niet altijd een zegen.

DOMINEE:
Het had anders kunnen wezen.

NOTARIS:
In sommige menschen roept het geld eigenschappen wakker....

DOMINEE:
Dat zou ik van hem niet willen zeggen. Hij is niet op de penning. Integendeel, hij doet veel aan de armen. Maar hij is er niet gelukkig mee.

NOTARIS:
De dood van zijn vrouw kan ook van invloed geweest zijn.

DOMINEE:
Ik ontken het niet, maar daarin moeten we geloof ik toch niet de oorzaak zoeken van zijn toestand van nu.

NOTARIS:
Er kwam ook na den dood van zijn vrouw opeens veel geld. Niet dóór haar dood, nà haar dood. Hij moet zaken hebben gedaan vóór haar dood, die hij daarnà heeft gerealiseerd. Toen moest ik dit buiten voor hem koopen en geld van hem beleggen hierin, daarin.... Het was enorm, ik kan het u niet vertellen, maar het was ontzaglijk.

DOMINEE:
En geen geluk, geen blijheid, geen levensvreugde.... jammer, jammer.... Komaan ik moet nu verder.... Dag, meneer Degge.

NOTARIS:
Mag ik u niet even met den wagen....?

DOMINEE:
Nee, dank u vriendelijk. Ik ga binnendoor.

(Beiden exeunt, ieder een anderen kant. Tooneel blijft even leeg. Dan komt in de verte Dora op en vlak daarop uit het huis tante oma).

DORA

(fluisterend):

Het is ontzaglijk.... Ferdinand, dat jij dit....

(tot tante oma).

Zoo, ouwetje, waar is mijn broer?

TANTE OMA:

Meneer zal straks wel komen.

DORA:
Is hij binnen?

TANTE OMA:
Ja, maar hij komt zóó. Hij had zakenbezoek, dat is nu weg. U kunt natuurlijk wel naar binnen gaan.

DORA:
Als hij toch hier komt blijf ik liever buiten. Ik moet eerst wat bekomen.

TANTE OMA:
Bekomen? Iemand als u? Waarvan?

DORA:
Ik wist niet dat mijn broer in zoo'n buiten.... zoo'n kolossale buitenplaats....

TANTE OMA:
Maar u moet Cormoran toch kennen? U woont in Den Haag, dat is van hier toch maar een stap?

DORA:
Ja maar, sinds mijn broer hier is komen wonen heb ik hem nog niet opgezocht. We overloopen mekaar niet, dat weet u misschien nog.

TANTE OMA:
Maar Cormoran, dat is toch een bekend buiten.

DORA:
Het ligt nogal achteraf.... Neem gerust van me aan, tante oma, dat ik niet wist dat mijn broer zóó vorstelijk woonde, en dat het me gewoonweg overweldigt.... Wilt u wel gelooven, ik heb de oprijlaan niet willen nemen, ik heb om het hek heengeloopen zoolang tot ik een zijingang vond, en nu ben ik hier.

TANTE OMA:
Ik herken u nauwelijks, mevrouw van Dreven.

DORA:
Een mensch verandert op den duur.... Maar nee, ik ben *niet* veranderd.... Alleen dit, dit buiten wou ik langzaam, o zoo langzaam op me laten inwerken. Om het groote beter te beseffen heb ik het voorzichtig benaderd.... Zoo, nu bent u zeker tevreden.... Maar u herkent me nauwelijks?

TANTE OMA:
Niet wat uw uiterlijk betreft. U bent nog dezelfde.

DORA:
Als dat geen compliment is dank ik u. En, nu óók zonder compliment: u bent evenmin veranderd.

TANTE OMA:
Nee, dat is wel mogelijk.

DORA:
Niets veranderd, niets in die drie jaar dat ik u niet gezien heb. Dezelfde onverslijtbare en onbetaalbare schavotrooie japon. Ik bedoel onbetaalbaar in den zin van eenig. U bent dezelfde. U bent iemand om nooit te veranderen. U blijft dezelfde.

TANTE OMA:
Eens zal ik toch veranderen, mevrouw van Dreven.

DORA:
Ook wat dat soort toespelingen betreft bent u niet veranderd.

TANTE OMA:
Eens zal ik niet meer dezelfde zijn.

DORA:
Daar ben ik van overtuigd, tante oma, als u me nu maar de rest bespaart.

TANTE OMA:

Eens komt de vuilnisman ook om mij, de man die....

DORA:
Tut, tut, ik vind dat je iemands lichaam geen vuilnis mag noemen, zelfs niet je eigen.

TANTE OMA:
Ik bedoel het lichaam niet, ik bedoel de ziel.... Ik bedoel den man die den afval van zielen overstort, uit

de vuilnisemmers stort in zijn wagen, om ze te rijden naar de Eeuwige Vuilverbranding.

DORA:
Tante oma, ik vind uw beelden steeds luguberder worden. U bezit een eigenaardigen humor, daarmee heb ik u wel eens gecomplimenteerd. Maar de jaren maken u morbide.

TANTE OMA:
Ik ben niet morbide en ik ben....

DORA:
U bent een soort van vrouwelijke Baudelaire van den dood.... in proza.

TANTE OMA:
En ik ben evenmin humoristisch.

DORA:
U bezit een soort knekelhuishumor. Maar sinds ik u den laatsten keer sprak begint het knekelhuis meer en meer den humor te overwoekeren. Your words give me the creeps, tante oma.

TANTE OMA:
Ik ben waar, ik zoek de waarheid van de dingen en ik kan het niet helpen dat de waarheid mistroostig is.

DORA:
Ik ben zoo heel anders, mijn leven is genieten en mijn genieten is leven.

TANTE OMA:
Maar wat denkt u dan, dat ik ook niet genieten wil? Alleen, ik lijd niet aan zelfverblinding, ik wil *bewust* genieten, ik wil *kunnen* genieten. En ik ontkom nooit aan deze gedachte: het leven is een enkele reis, daar bestaat geen retour.

DORA:
Toch.... ik ben op mijn retour en ik verzeker u dat ik dàt nu juist het minst plezierige van de reis vind.

TANTE OMA:
U maakt een grapje bij een ernstige zaak. Ik bedoel geen woordspeling. Ik zie het zoo: het leven is een enkele reis en ons lichaam is onze reiskoffer. Denkt u soms dat ik niet genieten wil van de schoonheid van die reis met ons lichaam? En daarmee bedoel ik niet de wereldsche schoonheid die misschien uw lichaam nog bezit en het mijne nooit heeft gehad, - ik bedoel de schoonheid van het lichaam met betrekking tot de *reis*. Ik bedoel dat wij in dat lichaam alles bezitten wat we voor de reis noodig hebben. Die reisnécessaire, mevrouw van Dreven, het woord klinkt nuchter en het is toch zoo precies toepasselijk - *reis- nécessaire* -, daarover kan ik in geestdrift raken. Hoe het alles daar zoo juist gepakt ligt, gèpakt en vèrpakt, hoe al die teere artikelen toch tegen zooveel stooten kunnen, zóóveel stooten dat we

er werkelijk niet op hoeven te plakken: ‘voorzichtig, breekbaar’, of ‘deze kant boven’. En dan? Wat is het eind van dat alles?

DORA:
Lieve tante oma, u bent zoo grappig en zoo griezelig. Maar wilt u me nu *alstublieft* de rest schenken?

TANTE OMA:
Schenken, waarom? Waarom zal ik bij me houden wat u misschien tot nadenken kan stemmen? Ik verzeker u dat ik door mijn omgang met den man in dit huis nieuwe waarden heb ontdekt. En ik zal het voor u niet te cru maken, ik zeg alleen: wat is het eind van die enkele reis? Het douanestation, mevrouw van Dreven, waar die ééne staat wiens naam ik niet noemen zal, die ééne douanebeambte, die daar onze schoone, onze met uiterste wijsheid verpakte reiskoffer door elkaar haalt en den inhoud met onverschillige vuile vingers beduimelt.

DORA:
Tante oma, u bent verschrikkelijk, en nu wil ik verder geen woord....

(Evert en Isabella komen in de verte op).

Ha, goddank.... Evert, ben jij daar?.... De hemel zij geprezen, je komt net op tijd om me van die afschuwelijke tante oma....

(Tante oma exit intusschen ongemerkt ter zijde)....

En Isabella! Na jullie trouwen heb ik je niet meer gezien.... Hoe komen jullie hier? Ook opgeroepen?

EVERT:
We zijn opgeroepen en we wilden al de groote laan oploopen, toen zagen we u omkeeren.... En ik zei tegen Isabella: ‘kijk, dat is waarachtig tante Dora. Die gaan we na, want zooals zij loopt loopen we beter’.

DORA:
Zoo complimenteus, en dan waar Isabella bij staat!

ISABELLA:
O ik ben het gewend, ik ben al niet meer jaloersch. Anders had ik wel dagwerk. Evert zegt zoo dikwijls: ‘Wil je een complete Oswente zien, ga dan naar Den Haag, naar de Nederlandsche Elizabeth Arden’.

DORA:
En toch ben ik weer een van Dreven geworden.

EVERT

(haastig):

Wat? Bent u....?

DORA:

Ja.

EVERT

(a.v.):

U een van Dreven?.... Sinds wanneer?

DORA:

O, al meer dan.... doet er niet toe.... Maar kinderen, hoor eens, ik moet het jullie eigenlijk kwalijk nemen dat jullie na je trouwen nooit eens bij me geweest bent.

EVERT

(kort):

Ik ben ook een echte Oswente, geen complete,

maar toch een echte.... En de echte Oswentes overloopen elkaar niet....

(Kleine stilte).

ISABELLA:
Zeg tante Dora, is oom Fer binnen?.... U hebt hem zeker nog niet gezien.

DORA:
Ik heb hem in meer dan twee jaar niet gezien, nog niet zoolang als hij hier woont. En ik ben gewoon verbijsterd.

ISABELLA:
Ja, wat zegt u van zoo'n buiten! We zijn er al een paar keer geweest. Jammer, dat oom Fer het niet best maakt.

DORA

(rondwijzend):

Maar een echte Oswente is *hij* toch ook. Zulk een resultaat.... ongelooflijk.

ISABELLA:
En die oprijlaan, die terrassen, een fontein, een verblijf voor een vorst, niet?

(Even stilte).

DORA:
Ik weet dat jullie kinderen hebt, maar hoeveel?

ISABELLA:
Drie, het jongste is pas een jaar.

DORA:
En vier jaar getrouwd. Tjonge, jullie maken haast.

ISABELLA:
Evert zegt dikwijls: 'Ik ben ook niet meer zoo heel jeugdig'. Is dat nou geen schandaal van iemand die pas vijf en dertig is?

DORA:
En doet hij nog altijd niets voor den kost?

ISABELLA:
Van dat beetje geld dat we hebben zouden we met ons tweeën niet kunnen rondkomen, laat staan met ons vijven en een meid. Dat hebben we eerst wel geprobeerd, maar daar kwam niets van terecht.

DORA:
Zoo, en heeft hij dan nu een baantje?

ISABELLA:
Oom Fer heeft er voor gezorgd. Evert is nu journalist.

EVERT:
Je bedoelt inktkoelie.

ISABELLA:
Hè, wat onaardig, wat ondankbaar!....

(tot Dora).

Hij is redacteur van de Tijdstroom in Arnhem. Hij schrijft de overzichten van muziek en beeldende kunst. Nog al een leuke baan. Hij had altijd een artistieken aanleg, dat weet u misschien.

EVERT:
Ja, ja, leuk, een allemachtig leuk vak. Ik begin nu pas af te stompen.... Komen er nog anderen?

DORA:
Ik weet er niets van. Ik ben door tante oma opgeroepen. Jullie blijkbaar ook.

ISABELLA:
Ik denk dat oom alleen de naaste familie heeft gevraagd. In den brief dien wij gekregen hebben werd ge-

zinspeeld op oom zijn kroonjaar en dat het wel eens de laatste maal kon zijn.

DORA:
Echt iets voor tante oma.

ISABELLA:
O, maar oom Fer is er werkelijk slecht aan toe. Ik vind hem elken keer dat ik hem zie minder worden.

DORA:
Komen jullie dikwijls?

ISABELLA:
Alleen als hij ons vraagt. En zoo nu en dan krijgen we een verzoek. Hij betaalt zelfs onze reiskosten, heel royaal.

EVERT:
Isabella, ik vind dat je niet zulke delicate dingen moet vertellen.

ISABELLA:
Waarom delicaat? En dat aan je lievelingstante? Als die het niet weten mag....

DORA

(lachend):

Zet dat 'lievelings' maar tusschen aanhalingsteekens.

ISABELLA:
Nou ja, wat is daar nu mee miszegd? We bazuinen het toch niet rond?

DORA:
Eén ding verwondert me, dat mijn broer zoo'n familiezwak heeft gekregen. Dat is géén Oswente.

ISABELLA:
Ik geloof, als ik me tenminste niets verbeeld dat dat familiezwak alleen ons tweeën geldt....

EVERT:
Zeg liever: jou.

ISABELLA:
Oom schijnt werkelijk op me gesteld te zijn. Hij geeft me altijd wat. Mooie dingen, of geld.... Hij wordt hoe langer hoe royaler.

(tot Evert).

Praat nu alsjeblieft niet van delicate kwesties. Ik maak van mijn hart geen moordkuil.

DORA:
Dat is óók een Oswente, dat kon je tante zijn, kind.

ISABELLA:
Als ik kom slaat hij zijn arm om mijn schouders en zegt: ‘nu zijn we Ferdinand en Isabella’.

DORA:
Dat is een herinnering aan de Middeleeuwen.

EVERT:
Ik weet niet of hij het zoo bedoelt, maar in elk geval kan het zijn voordeel hebben je in de Middeleeuwen te verplaatsen. Dan vergeet je tenminste je eigen tijd.

ISABELLA

(tot Evert):

Je bent niets aardig. Wat heb je?....

(tot Dora).

Maar ik denk dat het verband van die twee namen uit de geschiedenis hem een beetje.... een beetje verteedert.

DORA:
Ingebeeld ben je niet, Bella.

ISABELLA:
Het kan natuurlijk ook wezen.... hij is zoo eenzaam na den dood van tante Tini, en dan nooit kinderen gehad te hebben.

DORA:
Maar vindt Evert die intimiteit tusschen Ferdinand en Isabella wel heelemaal goed? Ik heb wel eens gehoord dat hij nogal jaloersch van aanleg was.

ISABELLA:
O, hij hoeft niet jaloersch te zijn. Ik geloof als het erop aankomt dat *ik* dan nog meer reden tot jaloerschheid heb over de geestdrift van mijn man voor zijn tante Dora.

DORA:
Jouw tante Dora ook, vergeet het niet.

ISABELLA:
't Is maar een plagerijtje.... Wat wou ik ook weer zeggen?.... O ja, of het door de Middeleeuwen komt of door iets anders, in elk geval geloof ik niet dat oom Fer op zijn verdere familie.... laat ik maar zwijgen. Zelfs Evert mag hij eigenlijk niet eens zoo graag.

DORA:
Hij zal je vader en moeder toch ook wel op vandaag hebben geïnviteerd? Wanneer dit tenminste een familiereünie moet beteekenen, en daar heeft het veel van.

ISABELLA:
O, maar al is dat zoo, komen doen ze zeker niet.

DORA:
Is die verhouding nog altijd niet verbeterd?

EVERT

(hard):

Slechter dan ooit, zoo slecht als hun verhouding met u. Mijn schoonouders zijn op u en mijn oom even jaloersch.

ISABELLA:
Dat mag je niet zeggen.

EVERT:
Och, kind, ze weet er toch alles van.

DORA:
Voor jaloerschheid op mij hebben ze heusch niet zooveel reden meer. Het staat met mijn zaken den laatsten tijd niet al te florissant. Ik maak óók van mijn hart geen moordkuil.

(kleine stilte).

ISABELLA:

Zeg Evert, we gaan eens naar binnen. Zoo heel veel tijd hebben we niet.

(tot Dora).

Gaat u mee?

DORA:

Ik niet. Ik wacht wel hier. Ik heb allen tijd. Oom komt toch straks. Maar gaan jullie je gang.

(Evert en Isabella exeunt. Dora alleen zit peinzend op de bank. Men hoort het water ruischen. Dora luistert ingespannen, dan fluisterend).

De fontein!

(Dora kijkt rond, even later komt Evert en springt het bordes af).

EVERT

(op Dora toegaande):

Dacht ik het niet? Hij wil haar

alleen spreken. Nou, zooveel te beter. En nou jij! Sta op!

(pakt Dora bij de armen, en trekt haar omhoog).

DORA:
Zeg eens, wat verbeeld je je?

EVERT

(houdt Dora bij de armen):

En nou jij, zeg ik.... Is het waar? Ben je met dien vent zonder merg, dien slungel van een Frits, ben je daarmee hertrouwd?

DORA

(pogend zich los te wringen, worstelend):

Aap van een jongen! Wil je wel eens dadelijk.... Wat is dat voor een taal tegen je eigen tante!

EVERT:
Die tien jaar ouwer is dan jij? Dàt wil je zeker zeggen? Als je maar weet dat ik nou een man ben.

DORA:
Ellendige aap, wanneer ik mijn handen vrij had mepte ik je in je gezicht! Wat bezielt je?

EVERT:
Moet ik wéér zeggen dat jij me bezielt? Maar dat wil en dat zàl ik weten hoe jij, jij, een vrouw als jij, met zoo'n slappen vaatdoek van een kerel, hoe jij....

DORA:
Geen woord meer! Geen woord meer!

EVERT:
Geen woorden genoeg totdat jij die misdaad tegen jezelf hebt opgebiecht.

DORA:
Als je me loslaat zal ik het je zeggen, geen seconde eerder.

EVERT:
Dank je wel, ik heb je net fijn vast.

(beiden worstelen zwijgend).

DORA:
Als je me loslaat....

EVERT:

Nee, zeg op, zoo als ik je *nou* heb zoo wil ik het hooren... Is dat soms omdat je tòch bang van hem geworden bent?

DORA:

Bang? Ik bang? Ik van Frits bang?

EVERT:

Nou maar, Rurik, *mijn* schoonvader, *iouw* zwager, maar ik noem hem nooit anders dan Rurik, ook in zijn gezicht zeg ik Rurik tegen dat mispunt, - nou maar die heeft me verteld dat die mooie Frits er tegen was dat jij je van Dreven bleef noemen.... dat je gevaar liep met je handelsnaam.... Zeg op, ik hou je desnoods vijf minuten zóó vast.... zeg op, heb je hem getrouwd om dat gevaar....? *Beken*.

DORA:

Evert, je bent laag, laag, je bent een ellendeling, een schurk. Je bent een schurk, hoor je. Denk je dat ik bang.... bang voor Frits?.... Laat me los.

EVERT

(weer met haar worstelend):

Ik zal wijzer zijn.... Zeg me eerst waarom.... en lieg niet, bij God, lieg niet.... zeg waarom....

DORA:
Omdat ik heerschen wil, Evert, begrijp je dat niet? Ik ben een vrouw die heerschen moet. Al is het dan maar over Frits.. Ik moet heerschen of ik moet beheerscht worden.. zóó'n natuur heb ik nou eenmaal.... Ik kan niet transigeeren, ik walg van halfheid.... En ik ben zoo'n vrouw, zoo'n vrouw, die....

EVERT

(laat haar langzaam los, spreekt langzaam):

Die beheerscht *wil* worden....

(slaat plotseling zijn armen om haar heen, kust haar, Dora slaat haar armen om zijn hals).

Ziezoo, nu gaan we hier zitten.

(zet zich met haar op de bank).

DORA

(droevig):

Evert, ik ben je tante.

EVERT:
Jij bent Dora.

DORA

(a.v.).

En ik ben ook de tante van je vrouw.

EVERT:
Dit heeft met tante niks te maken.

DORA

(a.v.):

Praat dat jezelf toch niet in.... Jij bent getrouwd, ik ben getrouwd, jij hebt kinderen.... we zijn slecht.

EVERT:
We zijn slecht, dat geef ik toe.... een *beetje* slecht.... We zijn moderne menschen.... heb je dat zelf niet eens gezegd? We gaan niet gauw te ver.

DORA:
We gaan wèl te ver, veel te ver.... Maar o God, het is zoo verleidelijk, en de verleiding wordt aldoor grooter. Maar het is slecht, slecht, slecht....

EVERT:
Het kan nooit slecht zijn als je werkelijk....

DORA:
Spreek dat woord niet uit, je maakt de breuk onherstelbaar!

EVERT:
Ik zeg nog eens, het kan nooit....

DORA:
Zwijg, in Godsnaam, ik wil er geen syllabe van hooren.

EVERT:
Goed, ik zal zwijgen. Ik zal zeggen als vroeger: het is spel... Het is spel dat een man behoefte kan hebben...

DORA:
Het is zoo slècht.... Ik ben je tante, de zuster van je vader.... de eigen zuster.... en dan....

EVERT:
Ja, dat weet ik al: jij getrouwd, ik getrouwd, jij 10 jaar ouder, ik 3 kinderen.... ik kan het wel droomen.... Maar ik verzeker je, wanneer dat een tante is die *als tante* niets voor je beteekent, omdat je haar praktisch nooit gezien hebt, vroeger, dan is dat voor je een vrouw, uitsluitend een vrouw.

DORA:
Hou je mond.... Nog eens, Evert, toe....

EVERT:
En dan wil ik *dit* nog zeggen: Dan is het voor een man in zulke omstandigheden spel wanneer hij een vrouw ont-

moet die voor hem geen vervloekte Oswente is of van Dreven of Jansen of Meijer of van Puffelen.... maar die voor hem een vrouw is, compleet, voor honderd procent een complete vrouw, met een business-kop als de beste Engelschman, en een esprit als een Française, en toch een volledige bloedwarme Nederlandsche vrouw.... dan is dat een spel....

DORA:
Evert, ik wil niet, ik màg heusch....

EVERT:
En dan is het een spel, begrijp je goed? volg je me woord voor woord?.... dan is het een spel wanneer je weet dat zoo'n vrouw, een vrouw van zulk een formaat een man verdient.... o God, heelemaal geen man *als ik*.... want ik ben ten slote maar een groote stommeling en ik heb van mijn leven nog niet zóóveel

(handgebaar)

gemaakt.... maar dan toch een man die *als ik* zoo'n vrouw in zijn armen kan nemen en kan omhelzen, zóó stevig, op de grens van pijn, want dàt wil een vrouw van zulk een formaat.... En dan is het géén spel als zoo'n brillante vrouw.... God nog toe, néé, ik bedoel zoo'n vrouw als een brillant.... als die zich vergooit.... Ik begrijp waarachtig niet hoe ik daarnet toen ik dat van je hoorde.... hoe ik nog mijn positieven bij mekaar heb gehouden....

DORA:
Evert....

EVERT:
Alles liever....

DORA:
Evert, hoor eens....

EVERT:
Alles liever dan een huwelijk met zoo'n.... zoo'n....

DORA:
Evert, hoor eens, wanneer je alles wist....

EVERT:
Alles? Ik wil van je huwelijk niks weten, niks.

DORA:
Nee Evert, ik meen alles van *mij*, als je dàt wist....

EVERT

(begin van glimlach):

Maar lieve Dora, wat we zeggen is maar spel.

DORA:

Nee, nee, ik *wil* het zeggen.... Ik heb het je al zoolang willen zeggen.... ik heb zoo'n berouw.... ik schaam me zoo ontzettend.... nee, laat me uitspreken, het zal me misschien van een druk afhelpen.... Ik heb zoo verschrikkelijk gezondigd, tegen jullie allemaal, tegen jou....

EVERT

(pakt haar schouders):

O, je meent met die erfenis, je meent met de Sumbo?

DORA:

Weet je het al? Evert, zeg, wéét je het?

EVERT

(a.v.):

Ik weet niks.

DORA:
O maar dan zal ik....

EVERT

(a.v.):

Zwijgen zal je....

DORA:
Nee, je zúlt het hooren.... Ik heb toen met je oom....

EVERT

(a.v.):

En je zult je mond....

DORA:
Ik heb samen met je oom....

EVERT

(haar schuddend):

Maak me niet razend, vrouw. Denk je dat ik een beeld van marmer.... ik zeg het gezwollen, maar ik meen het toch verdomd precies zoo als ik zeg.... denk je dat ik zoo'n beeld als daar in de verte staat

(wijst),

want zoo'n beeld ben jij....

DORA:
Nee, zoo'n beeld niet! Een beeld vol modder, vol vuil... Evert, ik heb je bedrogen....

EVERT

(a.v.):

Zwijg, zwijg zeg ik je.... Ja, ik zal daar voor mijn oogen zoo'n beeld in duizend stukken laten vallen.... Al had je de afschuwelijkste dingen gedaan, *jij - bent - jij - blijft - Dora*.

DORA:
O, ik *wil* niet huilen!.... Evert!

EVERT:
Wanneer je daar ooit.... ooit.... nog eens over begint, dàt vergeef ik je niet, denk erom, dàt vergeef ik je in der eeuwigheid niet.

(Dora wischt zich vlug de oogen, kijkt rond, omhelst hem)

DORA:
Daar!.... Lievert!.... Zijn mijn lippen nog altijd zacht?....

(kust hem opnieuw).

Dit is géén spel....

(strijkt hem langs de slapen, dan droevig).

En nou begrijp je misschien ook waarom ik....

EVERT:
Waarom je ten slotte weer hertrouwd bent? Ja, ik geloof dat ik het begrijp, zwijg maar.

DORA:
Na al dien tweestrijd.... ik kon niet meer.

EVERT:
En nou begrijp jij misschien waarom ik....

DORA:
Waarom je na je trouwen me nooit meer.... Ja, mijn lieve joch, ik begrijp het ook.... We begrijpen elkaar.... eindelijk....

EVERT:
Eindelijk....

DORA:
En we denken om de anderen.

EVERT:
We moeten het opvatten als een spel.

DORA:
Zooals moderne menschen spelen....

(Stilte, men hoort het ruischen van de fontein).

Zoo zijn we tegenwoordig. Niet goed, maar ook niet èrg slecht. We denken ten slotte nog

wel om de anderen, we gaan niet gauw àl te ver.... We remmen ons tijdig. De heele wereld zit vol remmen.... Mooi, prachtig, beheerscht!, maar het élan is de wereld uit....

EVERT

(haar hand vattend):

Dora, je bent droefgeestig.

DORA:
Is dat niet iets om bedroefd over te zijn?.... Maar kom....

(kijkt op haar horloge)....

Isabella zal nu wel dadelijk verschijnen, en Ferdinand ook, hoop ik.... Ik wacht hier al zoo lang.

(Kris komt langzaam in de verte op, Evert schuift iets van haar af)....

Kijk, daar is Kris.

beiden zien naar Kris die nadert)....

Zoo Kris, joú heb ik hier nog niet gezien.... Hoe gaat het?

(geeft een hand).

KRIS:
Ik mag niet ontevreje zijn, mevrouw, ik heb een goeie ouwe dag, door dàt.

(slaat zich op de borst).

DORA:
Je bedoelt goedhartig?.... Of tevreden?

KRIS:
U begrijpt me verkeerd. Dat benne me hersens. Daar heb ik vroeger nooit zooveel over gedocht. Maar nou ben ik d'r achter, achter me hersens. Ik heb hier, op die prachtig mooie buitenplaas hier, daar heb ik me bedje gespreid met me eige hersens.

DORA:
En je kunt van je pop nog maar altijd niet scheiden, zie ik.

KRIS:
Da's een kleintje, dat mot af en toe de frissche lucht in.

DORA:
Zoo, heb je er meer dan één?

KRIS:

Toen meneer Herman dood ging had ik een prach van een pop gemaakt, zóó groot, evengroot als de dooie, de juffrouw wist er niks van....

DORA:
De juffrouw?.... O, tante oma.

KRIS:
En toen, op de dag van de begrafenis, heb ik hem voor de raam gezet en toen kon meneer Herman zijn eigen begrafenis nakijken.... Hoe krijg je 't in je hoofd, hè?.... *Toen* mot ik al hersens hebben gehad.

DORA:
Ja Kris, het is knap bedacht.

KRIS:
O zoo, maar de juffrouw wou niet dat ik die groote meenam, dat von ze onstichtelijk.... Maar een kleintje mag ik altijd bij me dragen, daar ziet ze nou zoo geen kwaad in....

(geheimzinnig).

Maar nou ben ik an een nieuwe groote bezig, dat weet *zij* niet.... en as nou meneer Ferdinand strakkies dood is....

DORA:
Straks, Kris? Hoe meen je?

(Kris geeft geen antwoord, lacht alleen laag).

EVERT

(tot Dora halfluid):

Wat moet dat hier voor een atmosfeer in huis zijn.

DORA:
Arme broer.

EVERT

(a.v.):

Dit mensch kan ik me nog indenken, die is half simpel, maar van die tante oma begrijp ik geen snars.

KRIS:
Daar heb ie gelijk an. Want, niewaar, as ze nou goedvindt dat ik met zoo'n kleintje loop, en as ze nou ook goedvindt dat ik meneer Ferdinand me pop noem, waarom mag ik hem dan niet in 't groot namaken?

(geheimzinnig).

Maar ik doe het toch stiekum.

DORA:
Daar komt iemand.

(Isabella verschijnt op bordes).

ISABELLA:
Zoo, eindelijk terug.... Je hebt de groeten van oom Fer, Evert.... en hij heeft me....

(Evert trekt haar boos op zij, ze fluistert hem iets in en klopt op haar taschje, Evert knikt kort).

En nu gaan we tegelijk weg.... Dag tante Dora.... Een volgende maal komen we bij u, of u bij ons.

(kust Dora die naar Evert kijkt).

DORA

(tot Evert):

Laten we niet vergeten: de Oswentes overloopen elkaar niet.

ISABELLA:

Hè, tante Dora, en daar straks maakte u ons nog een verwijt....

DORA

(a.v.):

Hoor je, Evert? De lijfspreuk van ons geslacht: de Oswentes overloopen elkaar niet....

(Isabella wil iets zeggen, maar Evert trekt haar snel mee, beiden exeunt. Tante oma komt op het bordes gevolgd door bediende met leunstoel, dien hij plaatst tegenover bank).

TANTE OMA:

Meneer komt dadelijk.

(bediende boven op bordes houdt deur open, Dora, tante oma en Kris staande naast elkaar kijken omhoog naar deur, men hoort langzamen stap).

DORA

(fluisterend):

Ferdinand!

(Ferdinand komt op, kaarsrecht, steunend op stok, wit haar, rood, vervallen gelaat. Dora brengt hand aan mond, fluistert verschrikt)

Ferdinand!

(beheerscht zich, glimlacht, gaat op hem toe).

Ferdinand, ik kom je gelukwenschen.

FERDINAND

(oude vermoeide, maar duidelijke stem, gaat zitten in leunstoel):

Zoo, Dora! In zeker drie jaar hebben we elkaar niet gezien, wat?

(tot tante oma).

Laat Daniël nog een stoel

brengen.

(Kris gaat huis in en komt met stoel terug, Dora zet zich naast Ferdinand, Tante oma en Kris bordes op en huis in).

Ik heb het koud.... Waarom ben je niet binnen gekomen?

DORA:
O, ik wou liever even wachten in dit heerlijke park.... Ferdinand, je hebt me gewoonweg met je buiten overweldigd. Ik wist niet dat je tot zoo iets in staat was. Wat een durf, wat een 'pluck'.

FERDINAND:
Eigenlijk is het ook jouw werk, tenminste zeker voor een deel.

DORA:
Mijn werk? Hoe kan je dat zeggen? Was het maar waar dat *ik ook* tot zoo'n resultaat een klein beetje had bijgedragen, ik zou *niet* zoo'n klein beetje trotsch zijn.

FERDINAND:
Jouw werk.... voor een deel. Want toen ik aan jou dat extra geld moest uitkeeren, toen heb ik mijn brein dubbel moeten slijpen om die centen terug te verdienen.... ik heb het geslepen, geslepen, als een scheermes.... Maar ik voel me niet best vandaag, ik heb het koud.

DORA:
Wat is het, Fer, wat heb je dan?

FERDINAND:
Er is iets in me stuk. Ik meen het letterlijk. Een van mijn organen is kapot.

DORA:
Maar ga dan naar een dokter. Waar heb je anders een dokter voor.

FERDINAND:
Ik weet niet wat het is.

DORA:
Maar dat kan *hij* je toch zeggen. Ze vinden alles tegenwoordig. En als het gevonden is wat je hebt....

FERDINAND:
Nee, ik heb er geen zin in.... Dring maar niet aan, laat me maar zoo.... Hoe gaat het jou?

DORA:
Slecht.

FERDINAND:
Slecht?

DORA:

Financieel gaat het me beroerd. Die vijftig mille van jou was ik in een jaar weer kwijt.

FERDINAND:
Vergokt?

DORA:
Ik ben te wild, te spontaan, zou Rurik zeggen. Een zakenvrouw kan zakelijk zijn, maar ze blijft toch in laatste instantie vrouw. En daarom vraag ik me wel eens af: heeft de eeuw er veel bij gewonnen toen ze de zakenvrouw schiep?

FERDINAND:
Je bent nog als vroeger, niets veranderd.

DORA:
Je bedoelt in mijn gezicht.

FERDINAND:
Ook.

DORA:
Mijn wangen zijn mijn reclame.

FERDINAND:
En toch gaat het je slecht. Kan ik je helpen?

DORA:
Nee, geen sprake van, ik moet er mezelf weer uithalen, anders deug ik nergens meer voor. De tijd is lam geworden voor weeldebedrijven, maar ik zàl er weer bovenop komen, en als ik zoover ben, dan vertel ik het je wel, nu niet.

FERDINAND

(peinzend):

Heeft de eeuw er veel bij gewonnen toen ze den zakenman schiep? Dat vraag ik me ook wel eens af. Want de zakenman - ik kijk maar naar mezelf - die is in laatste instantie zaken. En kiest dan de zakenvrouw in laatste instantie nog niet het beste deel?

DORA:
Je bent niet gelukkig, jongen. Ik was er wel bang voor. Maar wat voor een omgang heb je dan ook hier, met die twee vrouwen.

FERDINAND:
Die twee vrouwen hebben geen schuld. Maar gelukkig zijn, als je van binnen kapot bent, dat is een eisch die ik mezelf niet stel, dat zou bovenmenschelijk wezen.

DORA:
Maar wat bedoel je daar dan mee, wat heb je?

FERDINAND:
Fysiek ben ik absoluut kapot, en door mijn eigen schuld. Ik heb uit die Sumbo enorm veel geslagen, dat begrijp je zeker.

DORA:
Dat begreep ik al, toen ik hier kwam. Ik dacht dadelijk: dat park, dat moet de Sumbo wezen.

FERDINAND:
Weet je nog dat je zei, toen bij dat ééne gesprek onder vier oogen dat niet zoo heel verkwikkelijk verliep, dat je toen zei: maar met dat papier kun je tonnèn, tonnen verdienen?

DORA:
Of ik het weet.

FERDINAND:
Hè, ik heb het koud, ik kan die kou maar niet kwijtraken.

DORA:
Vertel verder, en toen....? Hoe is het toen gegaan?

FERDINAND:
Het is zoo gegaan dat je gelijk had, in elk opzicht had je gelijk.... Ik zat maar over dat aandeel te piekeren, hoe ik er uit zou slaan wat ik maar kon.... Nou, en in dien tijd werd Tini ziek, maar ik had er niet veel aandacht voor.... En toen heb ik iets gedaan, wat zoo verduiveld intens gemeen is....

DORA:
Gemeen?

FERDINAND:
Toen Tini begraven werd liep ik achter de baar,

maar ik dacht alléén aan de Sumbo. En opeens was het heelemaal licht in me, helder licht. Ik wist precies wat ik doen moest: dit en dat, en zus en zoo, die bepaling uit de statuten, en die.... en dan zou ik dat concern van de Atlantic-Pacific - weet je nog wel? - dat zou ik op de knieën krijgen.... En Tini, die arme meid, die nooit heel veel goeie woorden van me gehad heeft, want ik was een zákenman, ik was zaken en geen man, behalve dan dat akkevietje met dat schepsel, die Truus, waar jij toen achter gekomen bent, en waar je toen.... enfin 't was mijn eigen schuld, zand erover, - maar *dit* wou ik zeggen, ik heb toen Tini begraven zonder dat mijn gedachten er ook maar een seconde bij waren.... Ik weet niet....

DORA:
Wat weet je niet?

FERDINAND:
Ik heb het koud, voel nou voor de aardigheid mijn handen eens.

DORA

(voelt, wrijft zijn handen even):

Arme, zieke broer.

(even stilte).

FERDINAND:
Ik ga verder.... Wat zei ik?

DORA:
Je zei dat je niet wist, toen bij de begrafenis....

FERDINAND:
Juist.... dat ik niet eens wist of ik bloemen op de kist heb gestrooid of een schop aarde heb geworpen.... Maar die gedachte die ik onderweg had gekregen was puikbest, hoor.... Ik hàd het concern op de knieën. En toen kregen we tegelijk de krach in de olie.... Ik heb aan die Sumbo schatten verdiend.

DORA:
Een krach, en toch schatten?

FERDINAND:
Ja, natuurlijk, juist. Want toen kelderde de prijs van de olie zóó dat ze de productie absoluut moesten beperken. Toen was de contrôle over de Sumatra-Maracaibo noodiger dan ooit. Ik heb aan die krach schatten verdiend.

DORA:
Ja, ik begrijp, ik begrijp. Dus dan heb ik toen toch wel goed gezien dat jij de man was.... Maar Ferdinand, wat hebben we alle twee leelijk gedaan tegenover Evert en Pola.... dat wascht al het water van de zee niet af.

FERDINAND:

Ik weet het, en wat ik nou nog zoo'n beetje goed kan maken doe ik. De Woolds, je begrijpt wel dat dat menschen zijn aan wie ik nooit ook maar een cent zou kunnen geven, al hadden ze er nog zoo'n recht op, tenminste

tijdens mijn leven niet.... Maar ik maak het toch zoo'n beetje goed, o, een heel klein beetje maar maak ik het goed aan de Woolds, doordat ik Isabella af en toe.... nou, en dan maak ik het daarmee tegelijk aan Evert een beetje goed.... En dan denk ik: dat is dan meteen namens Dora.... Zoo doet een mensch, schipperen in het goeie en het slechte.

DORA:
Je bent somber, Ferdinand, maar ik kan er inkomen, ik ben soms net zoo.... Maar die ziekte?

FERDINAND:
Die ziekte zit 'm in mijn kop. Ik heb toen mijn winst gerealiseerd, ik heb dit ding hier gekocht, ik heb mijn kantoor overgedaan aan Kamp, en ik dacht: nou kan ik hier verder als een vorst leven. Maar ik heb denkelijk te veel van mijn kop gevergd, ik heb mijn brein al te scherp zitten slijpen, of misschien is het een straf geweest.... maar toen ik hier een maand of wat op Cormoran woonde ging het ineens in mijn kop mis. Misschien een heel klein aartje gesprongen in mijn hersens of dat de zenuwen van een van mijn hersencentra ziek geworden zijn.... wie zal het zeggen? In elk geval het resultaat is beroerd. Af en toe ga ik van mijn stokje, en soms ook zonder dat ben ik mijn positieven kwijt. Dan sta ik te bazelen als een gek.

DORA:
Waarom dan geen dokter?

FERDINAND:
Nee, geen dokter.

DORA:
Je wilt je straf....?

FERDINAND:
Neem het maar op zooals je wilt.... Ik geloof ondertusschen niet dat het veel te beduiden heeft. In elk geval, het trekt altijd vanzelf weer bij, maar voor alle zekerheid heb ik toch dadelijk na den eersten keer dat ik zoo'n appelflauwte kreeg mijn testament gemaakt.

DORA:
Praat nou toch niet van je testament! Hebben we al niet genoeg over het testament van oom Herman gepraat?

FERDINAND:
En dan laat ik dienzelfden notaris komen, Degge, en dan zit ik weer wat aan dat testament te poetsen en te vijlen.... enfin vijf maal in het jaar een ander, en nooit naar mijn zin.... Maar aan me tekort komen zullen jullie ten slotte geen van allen.... Ik maak het goed, ik maak het nog wel goed....

DORA:
O, Ferdinand, waarom zeg je dat nou allemaal? Wil je me dan beslist op je verjaardag verdrietig maken?

FERDINAND:
Nee, zeker niet. Vandaag heb ik juist een goeien dag, een bizonder goeien. Ik zei daarnet dat ik me niet zoo best voelde, maar ik voel me juist bizonder goed.... Vanmorgen dacht ik éven, maar het is weer voorbijgegaan.... Mijn kop is zoo helder als glas. Nee, Dora, verdrietig wil ik je niet maken.... Maar voel nou om-de-liefde-wil eens even die handen?

(Dora voelt).

Zijn dat nou handen van een mensch?

DORA:
Steenkoud.

FERDINAND:
Mijn bloed circuleert niet meer. Zou oom Herman toen ook zooiets hebben gehad? Dat vraag ik me zoo dikwijls af.

DORA

(drukt haar wang tegen zijn arm):

Arme rijke broer.

(Ferdinand heeft onderwijl uit zijn binnenzak groen papier gehaald en opengevouwen, leest daarin, Dora ziet het en rijst langzaam ontzet op).

DORA

(fluisterend):

Ferdinand, heb je *dit*?

(Ferdinand knikt).

Heb je nog altijd dit? Heb je die buitenplaats èn dit?

(Ferdinand knikt).

Heb je dat buiten èn de Sumbo?.... Maar dat is.... dat is.... hoe kan zooiets bestaan? Is dat stuk echt?

FERDINAND:
Ik zal toch niet op het laatst van mijn leven vervalscher van waardepapieren gaan worden?

DORA:
Nee, zoo bedoel ik het niet. Ik wil maar zeggen dat het me....

FERDINAND:
Dat het je verrast? Dat begrijp ik. Maar je ziet, de Sumbo is nog altijd in de familie.

DORA:
Maar Ferdinand, dat kàn toch niet.

FERDINAND:
Alles kan.

DORA:
Nee, er zijn grenzen. De Sumbo nog in je bezit en toch schatrijk?

FERDINAND:
Je ziet het.

DORA:
Maar hoe?

FERDINAND:
O, dat is in twee woorden verteld: ik heb dat concern de duimschroeven zóó fijn aangezet. Dàt was natuurlijk mijn vondst: ze laten bloeden en tòch de Sumbo niet afgeven. Ik heb een paar concessies moeten doen, heel be-

langrijke concessies, dat spreekt: voor wat hoort wat. Maar het is gebleven bij een statutenwijziging, die hadden ze noodig voor een doeltreffende productiebeperking, vanwege de krach in de olie. Maar je ziet, de Sumbo zèlf hebben ze toch nog niet uit mijn klauwen gekregen....

DORA:
O maar jongen, Ferdinand, dan ben je een genie, een financieel genie.

FERDINAND:
Dat woord is wat groot. Maar een sluwe geslepen duvel, een vampier desnoods, dat mag je wel van me zeggen. Vampier is misschien nog het meest juist, want ik heb met mijn Sumboaandeel èn op de Sumatra-Maracaibo èn op het concern gezeten als een vampier op een mensch. Alleen, ik heb geen bloed gezogen, maar goud. Een zakenmanvampier.

DORA:
Een Oswente. Ik die altijd vond dat er in onze familie toch wel menschen geweest zijn van ras, niet allemaal, maar ze zijn er geweest.... Ferdinand, broer, je hebt ons allemaal met stukken geslagen.

FERDINAND:
Maar dat moest je toch allang begrepen hebben? Die twee vrouwen zijn nog bij me, die hooren bij de Sumbo.

DORA:
Maar die kon je toch ook zonder die Sumbo wel houden?

FERDINAND:
Nee, als de Sumbo weggaat gaan ze ook. Maar tot zoolang houd ik ze, meer uit piëteit tegenover oom dan uit plicht, want ten slotte, niet waar, als ik ze tóch weg zou doen.... Alleen, oom Herman heeft het zoo beschikt: ze blijven als de Sumbo blijft, ze gaan als de Sumbo gaat. Daar houd ik me aan.

DORA:
Maar ik kan er nog altijd niet bij.

FERDINAND

(halfluid):

Ik krijg het weer zoo koud.

DORA

(niet hoorend, in een droom):

Ik kan er niet bij, daar kan ik werkelijk niet bij....

(opeens reëel, levendig).

Ferdinand, luister eens, nu je *dit* hier aan de Sumbo te danken hebt, zonder dat je de Sumbo hebt hoeven af te staan, - nu kan je er ook nog meer mee bereiken, enorm veel meer. Je bent rijk, maar je kunt rijker worden, enorm veel rijker.... Ik zie het, waarachtig ik zie precies welken weg het uit kan... O, als je met dat aandeel goed weet om te gaan, als je niet bij de pakken neerzit, maar als je handelt zooals je met zoo'n

aandeel behoort te handelen, als je het niet maar bij je draagt of in je safe stopt, maar als je het uitbuit, als je de ontzaglijke macht van zoo'n aandeel weet uit te buiten, als je er het bloed tot den laatsten druppel weet uit te halen.... want dat moet je, dat moet je.... zoo'n aandeel legt je verplichtingen op.... en kom je die niet na, dan ben je misdadig...

FERDINAND:
Ja, ja, ik weet het wel, ik heb zelf dikwijls zoo gedacht, maar ik heb het koud.

DORA

(gewoon):

Zullen we dan naar binnen gaan?

FERDINAND:
Nee, laat maar. Ik heb het toch overal koud.

(even zwijgen, dan begint Dora opnieuw, en geraakt langzaam aan in geestdrift).

DORA:
Je bent op het oogenblik niet heelemaal in orde, en het kan wezen zooals je zei: misschien heeft de kolossale krachtsinspanning om het zoover te brengen teveel van je gevergd, misschien ben je nu wat moe en is het beter dat je voorloopig rust.... Maar *ik* ben er nog, je zuster.... We hebben tegenover elkaar gestaan, willen we nu niet eens samengaan?.... Jij hebt een schitterend stel hersens, maar je hebt ze oververmoeid.... ik nog niet.... Ik ben vijftien jaar jonger, ik ben nog in mijn volle kracht, zeg niet dat ik geen ras heb, de echte Oswentes hadden altijd ras. Ik heb misschien teveel ras, met mijn halve ton ben ik veel te wild omgesprongen. Maar denk je niet dat je van zooiets leert? Ik ben een vrouw, zeker, tot je dienst, een zákenvrouw. En zie jij het ook niet zoo....

(half lachend)

dat er in onze zaken heel veel overeenkomst steekt? De commissionnair in effecten en de eigenares van een paar beautyshops.... ach hemel, dat lijkt per slot zooveel op elkaar. We laten alle twee de menschen het leven van een zonnigen kant bekijken. Jouw prospectussen zijn niet minder optimistisch dan mijn circulaires....

(weer ernstig).

Werkelijk, Ferdinand, we hebben zooveel gemeenschappelijks.... Onze strijd van vijf jaar terug: we waren tegen elkaar opgewassen, ik overwon je toen, zeker, maar hier, op deze plek, nu, overwin jij mij weer. Dan heeft de een, en dan weer heeft de ander de overhand. Onze krachten schelen niet zooveel, niet meer dan onze zaken hebben gescheeld, ik bedoel naar

hun eigenlijke wezen hebben ze niet zooveel gescheeld. En we zijn van hetzelfde bloed.... Denk je niet dat we vóórbestemd zijn om samen te werken? Dat, als twee Oswentes, twee echte, mekaar eindelijk vinden, dat dat tot onbegrensde mogelijkheden leiden moet?.... Je hoofd is wat zwak geworden, Ferdinand, tijdelijk zwak, leen het mijne dat nog sterk is, ijzersterk. *Ik* zal de dingen wel voor je uitdenken, *jij* hebt me maar tegen te houden wanneer ik den grond onder mijn voeten verliezen ga, want daarmee, met mijn wildheid, met mijn temperament heb ik mijn geld verspeeld.... Maar laten we een verbond sluiten van hersens en handen. Mijn hersens zullen het werk doen en jouw handen zullen remmen.... En je zult zien, wanneer ik me voor honderd procent aan de zaak geef, je zult zien - want ik werp al mijn slimheid in de schaal, en al mijn aandrift, en mijn kracht, en mijn energie, en mijn uithoudingsvermogen, en mijn hersens, en ook, niet te vergeten, de trucs van een vrouw, want ik verzeker je, als het zoover is dan haal ik ook dat tuighuis leeg waarover elke vrouw beschikt die voor honderd procent veroveren wil, de blikken, de lonken, de lachjes, de tranen, zeker, vooral de savante *doseering* van de tranen, al die dingen waarvoor de mannenwereld altijd zal blijven zwichten.... en ik zal onweerstáánbaar zijn, we krijgen het concern wéér op de knieën, we persen den laatsten droppel sap uit de citroen van de Sumbo. En we zullen puissant rijk zijn, zóó rijk dat je later van dit buiten zult denken: ja, Cormoran daar in Wassenaar is wel een aardig bezit, maar het beteekent op het oogenblik toch niet meer dan een vestibule voor me, een vestibule in het paleis van mijn rijkdom....

(zich naar hem overbuigend, hand op schouder).

Zeg, Ferdinand, oudste broer, wat denk je van mijn plan?....

(Ferdinand is langzaam in elkaar gezakt, nog vóór de laatste woorden is het aandeel uit zijn hand zacht op den grond gevallen, zijn hoofd hangt opzij. Dora, ontzet fluisterend).

Ferdinand!

(knielt naast hem neer, half-luid).

Ferdinand, wat heb je?

(voelt zijn handen en voorhoofd, staat op met zwakken gil, rent bordes op, schreeuwend).

Tante oma, tante oma!

(exit door glasdeur, komt even later terughollen en tante oma komt er langzaam achteraan, Dora

ligt weer geknield bij Ferdinand).

Gauw, om Godswil, dadelijk een dokter!

TANTE OMA

(langzaam):

Kalm aan, mevrouw van Dreven. Dit is voor u nieuw, maar voor ons is het bekend terrein.

DORA:
Toe, een dokter!.... Laat Kris of een knecht dadelijk... Toe dan, en anders bel ik zelf. En geef eerst gauw een glas water.

TANTE OMA:
We zullen eerst die twee sterren wichelen....

(licht oogleden op)

Ze staan flauw, maar ze schijnen nog.... Er is geen onderscheid met andere keeren.

DORA

(tot Kris die terzijde verschenen is):

Kris, laat de dokter dadelijk hier komen.... En laat die knecht direct een glas water brengen.

TANTE OMA:
Onnoodige moeite, mevrouw, water wil meneer nooit, en eer de dokter hier is, is hij alweer bij kennis....

DORA:
Maar dan kan hij toch nog....

TANTE OMA:
Meneer doet toch niet wat de dokter voorschrijft.. We hebben het allang opgegeven.... Kijk, het gaat weer voorbij....

(Dora ondersteunt voortdurend Ferdinands hoofd. Ferdinand zucht eenmaal hoorbaar).

DORA:
Goddank!

(Ferdinand richt hoofd op, Dora laat het los).

Wil je niet wat water?

KRIS

(zacht, maar hoorbaar, heel lage lach):

Water?.... Een pop drinkt toch geen water.

DORA

(woest, maar zacht, en arm om Ferdinand):

Kris, ellendige idioot, maak dat je wegkomt!

(Kris stuift achteruit en exit. Tante oma heeft intusschen Ferdinands hand genomen en weer laten vallen).

FERDINAND

(zacht):

Nee, laat maar zoo.... geen water.

TANTE OMA

(in zichzelf):

Le Commandeur de pierre....

DORA

(pathetisch, halfluid):

Tante oma, bespaar me de rest. Na Kris nu weer *u*?.... Maar zijn jullie vrouwen dan alle twee stapel?.... Ik hoor hier niets dan van dood, en mijn broer moet *leven*.... Ik verbied het u.... ik denk aan geen dood....

TANTE OMA:
Ja, ja, dat weten we, dat is zelfbedrog.

DORA

(a.v.):

Als ú maar weet dat ik hier geen woord over den dood wil hooren.... Ik verbied het, er bestaat hier geen

dood, en u wilt wel zoo vriendelijk zijn dat allemachtig goed te begrijpen.

TANTE OMA:
En toch....

DORA:
Wat 'en toch?'.... U bent daarmee bij mij aan het verkeerde adres. Ik wil van geen dood weten. Ik zal op mijn eigen sterfbed nog leven, voor honderd procent, hoort u dat? Zoo iemand ben *ik*.

TANTE OMA

(vreemd lachje):

Kalmeer, mevrouw, kalmeer. Het gevaar is weer voorbij. Er wàs misschien geen gevaar. Nee, zéker was er geen gevaar. Want alle dingen zijn immers beschikt? En daarom, als we van te voren geweten hadden dat dit zou gebeuren, dan hadden we ons ook voorbereid, dan hadden we ook den afloop geweten. Dan hadden we ons niet laten meesleepen door onze hartstochten, en dan hadden we niet uitgevaren tegen een arme onnoozele....

DORA:
Ja, tante oma, u hebt nu goed praten.... Dat is theorie.. Maar ik stik in zoo'n omgeving als hier.... Alles in me komt tegen zooiets in opstand....

(tot Ferdinand)....

Hoe ben je nu, jongen?.... Zal ik nu toch niet wat water laten halen?

(Ferdinand schudt van neen).

TANTE OMA

(half in zichzelf, vrij luid):

Goed práten? U spreekt van goed práten?.... *U* hebt goed praten, maar *ik* kan het leven niet anders zien dan het is.... *ik* doe me geen blinddoek voor.... *Ik* weet dat het leven een enkele reis is.... en we doen heusch goed, mevrouw, met dàt te beseffen, en ons oor tijdig te luisteren te leggen, want anders schrikken we als we opeens dat douanestation zijn genaderd....

DORA

(opstuivend, woest tot tante oma):

En nou is het uit.... Geen woord meer.... Schaam u....

(Tante oma roept er luidkeels, maar niet gillend tusschen door).

TANTE OMA:

En we hooren het onheilspellende geklikklak dat die douanebeambte maakt met zijn magere botten!....

DORA

(a.v., gelijktijdig):

Schaam u! Het is een schande! Schaam u! Zwijg! Zwijg, zeg ik. Een ontwikkelde vrouw als u die met zulke praatjes aankomt bij een zieke.... Ga uit mijn oogen, tante oma.... vergiftig hier de omgeving niet langer. *Ik* zal mijn broer beschermen.... ga uit mijn oogen.... of ik zal geen respect hebben voor uw leeftijd.

(gaat dreigend op haar toe, tante oma wijkt langzaam naar den achtergrond,

blijft daar staan, wrijft de ruggen van haar handen langzaam tegen elkaar. Ferdinand heeft zich gebukt naar den grond en het aandeel Sumbo opgeraapt, zit er mee in de handen. Dora keert zich weer tot hem).

Ik zal je beschermen tegen die twee vrouwen, tegen die eene vooral. Kijk, en *dit* bergen we op...

(neemt het aandeel, vouwt het samen en steekt het in zijn borstzak).

Ik wil die Sumbo liefst nooit meer zien, nooit meer, ik wil er niet meer van hooren.... Weet je wat het is? Dat stuk is een vervloeking, een pest is het.... Ja, die oom Herman, *nou* doorzie ik hem.... Hij heeft niet voor niet die twee vrouwen aan dat stuk gekoppeld.... Goeie God, wat een schavuit van een kerel is dàt geweest.... Wat een schobbejak tegenover zijn familie. Maar ik doorzie hem.... Hij heeft je willen martelen, maar *nou* is het uit.... Je gaat hier weg, begrijp je me goed, Ferdinand, je gaat hier weg... je komt bij *mij*, ik neem je mee, vandaag nog.... Je komt bij mij thuis. Dan zullen voor het eerst na ons ouderlijk huis weer eens twee Oswentes bij mekaar zijn.... Je komt bij *mij*, en dan neem je Frits maar op den koop toe.... O God, je weet nog niet eens dat ik met Frits hertrouwd ben!

(inmiddels is Kris weer op den achtergrond verschenen).

FERDINAND

(moe):

Jawel, dat weet ik, Dora, ik heb het in de krant gelezen.

DORA

(gillend, maar niet te luid):

De krant! Zie je, zie je nou wel?.... De broer leest van zijn zuster in de krant! Zie je nou wel hoe onzinnig-afschuwelijk we van mekaar afgegroeid zijn....

(weer gewone stem, maar uiterst energiek)

Maar *nou* is het uit, je komt bij *mij*, en we praten over geen Sumbo, een vrouw zal je verplegen, een èchte vrouw, je eigen zuster....

FERDINAND

(moe):

Ik heb het koud.

DORA:

Maar dan dragen we je naar binnen, mijn jongen....

(tot tante oma).

Tante oma, help me even, toe.... we dragen meneer naar binnen.... of roep even den knecht.

FERDINAND

(moe; de avondzon valt op hem):

Nee, Dora, laat me hier maar zitten, in de zon, ik.... zit.... goed....

(zijn hoofd valt weer op zij, terwijl Dora hem omvat).

DORA

(zacht gillend):

O God, tante oma, help me toch.... hij is alweer....

TANTE OMA

(die inmiddels genaderd is):

Zoo, zoo, nou ben ik dus weer goed genoeg.

(doet dan de laatste stappen wat sneller, het gezicht van plechtig opeens ernstig en eenvoudig geworden).

Maar dat is toch wel héél gauw achter elkaar, zóó gauw is het nog nooit gebeurd....

(kijkt in Ferdinands oogen).

Dof!.... Die sterren lijken gedoofd.

DORA

(half huilend):

Is hij....?

TANTE OMA:

We weten het met meneer nooit heelemaal zeker... maar ik vrees.... ik vrees dezen keer toch dat hij....

(tot Kris, zacht en beslist).

Kris, laat vragen of de dokter dadelijk komen wil.

(Kris exit over bordes, Dora begint heel zacht zonder snikken te schreien. De fontein ruischt iets sterker).

D o e k .

F. BORDEWIJK

Europa, 1871-1914

I. Duitschland

De troebelen die in de tweede helft der 19de eeuw Europa hebben geschokt, met name in 1870-'71, waren veroorzaakt door een groote gebiedsvermeerdering van Pruisen, dat in 1866 Sleeswijk-Holstein had ingelijfd, benevens Hannover, Hessen-Kassel, Nassau en de vrije stad Frankfort; ook had het het recht verworven, garnizoen te houden te Mainz. De koning van Pruisen was voorzitter geworden van een Noordduitschen Bond; ook bondslegeraanvoerder in den oorlog. De beteekenis van den bond was in de eerste plaats militair, maar ook diplomatiek en commercieel. De bond had wetgeving inzake invoerrechten, posterij en telegrafie, munt, maten en gewichten, recht, indirecte belastingen (de directe belastingen bleven aan de afzonderlijke staten voorbehouden). Bismarck had ook een bondswetgeving inzake spoorwegen gewild maar daartegen waren bezwaren gerezen; - hij heeft er zich later toe bepaald, alleen de pruisische spoorwegen te naasten.

De bondsvoorzitter vertegenwoordigt den bond tegenover het buitenland. Hij verklaart oorlog en sluit vrede. Hij beveelt de gezamenlijke krijgsmacht van den bond. Hij benoemt en ontslaat de bondsambtenaren. Hij wordt vertegenwoordigd door een bondskanselier.

Er bestaat een rijksdag van den bond, gekozen bij algemeen kiesrecht. Bismarck zag in het algemeen kiesrecht een waarborg tegen het particularisme der afzonderlijke staten.

Een bondsraad vertegenwoordigt deze afzonderlijke staten. De bondsraad alleen draagt wetten aan den rijksdag voor, die ze al dan niet goedkeurt. Zijn ze goedgekeurd, dan bezit de bondsvoorzitter nog een veto.

De bondsraad heeft zeven permanente commissiën, voor leger,

marine, belastingen, spoorwegen (want het bleef de bedoeling, óók deze zooveel mogelijk te unificeeren), post en telegraaf, justitie, comptabiliteit. In elk dier commissiën heeft Pruisen het voorzitterschap. De commissiën voor oorlog en marine worden uitsluitend door Pruisen benoemd.

De Zuidduitsche staten waren tusschen Pruisen en Oostenrijk in de lucht blijven hangen, doch de Noordduitsche Bond sloot onmiddellijk met die staten of- en defensieve verbonden, die hen verplichtten, aan oorlogen deel te nemen met hun *gezamenlijke* strijdkrachten.

De Zuidduitsche staten waren vóór 1866 reeds alle toegetreden tot het pruisische tolverbond. Voor tolverbondszaken werd nu de Noordduitsche Bond bevoegd gemaakt, doch met toevoeging van Zuidduitsche leden. Dit noemde men een *Zollparlament*, bedoeld, om de Zuidduitschers den weg naar Berlijn te leeren kennen.

In 1871 werd de bondsgrondwet rijksgrondwet en bondsvoorzitter werd keizer. Ook de Zuidduitsche staten werden nu vertegenwoordigd in bondsraad en rijksdag (de naam bondsraad, in 1867 aangenomen, bleef behouden, omdat die naam reeds burgerrecht verkregen had). Beieren kreeg onwezenlijke voorrechten, betreffende postzegels, diplomatiek verkeer en militaire autonomie.

Bismarck regeerde sedert 1866 met de nationaalliberale en de duitschconservatieve of Rijkspartij. De kracht der nationaalliberale partij waren de westduitsche, die der duitschconservatieve de silezische industrieelen. In 1862 had Bismarck de liberale partij (die zich toen van het Fortschritts-etiket bediend had) sterk bestreden, omdat zij geweigerd had in een legeruitbreiding, die de pruisische regeering toen noodig achtte, toe te stemmen; Bismarck had toen eenige jaren zonder parlement geregeerd. Na zijn succes tegen Oostenrijk evenwel was de liberale partij bismarckiaansch geworden, gaf hem een indemniteitswet waarmede het conflict van 1862 uit de wereld zou zijn, en ging zich nationaalliberale partij noemen. Wat de conservatieve partij betreft, deze bleef (ook nà 1866) in meerderheid agrarischparticularistisch en hield haar oude etiket aan, terwijl het industrieele element, geneigd met Bismarck den Noordduitschen

Bond tot een levenskrachtig wezen te maken, het duitschconservatieve (later Rijkspartij-) etiket verkoos. Tezamen met de nationaalliberalen heeft de rijkspartij Bismarck geholpen een wetgeving tot stand te brengen waaraan het duitsche economisch leven toen dringend behoefte had. Dientengevolge kwamen de volgende maatregelen tot stand:

Freizügigkeit en afschaffing van binnenlandsche paspoorten (1867). - Freizügigkeit noemde men het recht, alom in den Noordduitschen Bond een bedrijf uit te oefenen; in sommige landen (waaronder Pruisen) was dit door beperkende maatregelen tot dusver niet mogelijk geweest.

Decimaal stelsel van maten en gewichten (1868).

Uniform wetboek van koophandel, en *Handelsgericht* te Leipzig.

Ten aanzien der posterij: afkoop van het privilegie-Thurn en Taxis (waaraan nog 3½ millioen Noordduitsche onderdanen onderworpen waren); invoering van het briefkaartverkeer (een maatregel waarop de postmeester-generaal Heinrich Stephan had aangedrongen, en die vervolgens door alle europeesche landen werd overgenomen).

Ten aanzien der invoerrechten: gedurige tariefverlaging, in overeenstemming met de toen in Duitschland nog heerschende vrijhandelsbegrippen, waarbij de duitsche nijverheid zich wèl had bevonden. Zij had zich gespecialiseerd in de metaalnijverheid (de productie van gietstaal was in 1815 te Essen begonnen), de chemische en de electrotechnische industrieën. Kenmerken der duitsche kapitalistische ontwikkeling waren de sterke arbeidsverdeeling, de massaproductie, de kapitaalsconcentratie, de snelheid van het ruilverkeer, de uitgebreidheid van het afzetgebied, de snelle toeneming van het industrieele proletariaat. In 1869 werden de laatste voorrechten van gilden en corporatiën opgeheven. 31 Mei 1870 kwam een algemeen wetboek van strafrecht tot stand. Reeds was in 1869 een motie Lasker-Miquel aangenomen, die eveneens een algemeen burgerlijk wetboek verlangde; het is eindelijk ingevoerd 1 Januari 1900.

Er gelukte dus in dezen tijd in Duitschland heel veel. Wat *niet* gelukte, waren binnenlandsch bestuur, en financiën.

Er was in 1866 een discrepantie ontstaan tusschen het beginsel

van algemeen kiesrecht (dat voor den rijksdag) en het pruisische drieklassenkiesrecht van 1851 (dat voor het pruisische huis van afgevaardigden gold). In 1851 had men de pruisische directe belastingen in drie parten verdeeld, die ten aanzien der kiesbevoegdheid volkomen gelijk waren. Zoodra het eerste part bereikt was zette men een streep, en deelde daarbij de meest begunstigden in; het tweede part was bestemd voor den middenstand, het derde voor de massa. Een geheel verouderd kiesrecht dus, maar waaraan Bismarck niet raken wilde.

In 1848 had men in de streken met adellijk grootgrondbezit alleen de heerendiensten afgeschaft, maar het plaatselijk en gewestelijk bestuur geheel onder den invloed der jonkerpartij gelaten. De liberalen nu verlangden, als prijs voor hun loyale medewerking aan al Bismarck's maatregelen, een ingrijpende binnen-landsche hervorming in Pruisen, maar Bismarck stond die hun niet toe: hij wilde jonkerpartij (en met haar het drieklassenkies-recht) als reserve behouden voor het geval dat hij eens met de liberalen mocht willen breken, 't geen altijd mogelijk was. De onderhandelingen sleepten tot nà den oorlog van 1870; eindelijk werd bij *Kreisordnung* van 1872 (doch zeer ten deele) in de liberale wenschen toegetreden, maar het pruisische kiesrecht bleef ongewijzigd tot den wereldoorlog toe.

De bondsgrondwet van 1867 verleende aan den bond de volgende middelen: invoerrechten, indirecte belastingen, posterijen en telegrafie, en eindelijk *Matrikularbeiträge*, waartoe iedere staat bij te dragen had in evenredigheid van de bevolking. Tegen die Matrikularbeiträge rezen veel bezwaren; immers er bestond tusschen de verschillende staten verschil in welvaart, en Bismarck werd dus te rade, vooral de indirecte belastingen tot ontwikkeling te brengen. Hij stelde daartoe belastingen voor op tabak, petroleum, sterke dranken, bier en suiker. Maar de rijksdag was er niet toe te bewegen: waartoe zou al dat geld dienen? Soms tot opdrijving van militaire uitgaven? De vredessterkte en het bedrag dat iedere staat voor het leger mocht uitgeven waren in de bondsgrondwet tot 1873 vastgelegd. De rijksdag had het gevoel, met beschikbaarstelling van al die accijnzen het heft geheel uit handen te zullen geven. Voor financiën bezat de bondsgrondwet geen enkele paragraaf. De bondsinkomsten waren con-

stitutioneel alleen voor bondsuitgaven bestemd, en die waren beperkt tot bondsbestuur, vloot (want voor het leger zorgden de afzonderlijke staten), diplomatie en consulaatwezen. Kwam er een overschot, dan werd dit tusschen de bondsleden verdeeld; kwam de bond te kort, dan moesten de leden Matrikularbeiträge storten. Zoo zijn de financiën het zwakke punt van de bondspolitiek geworden. Er werden spoedig veel te hooge bondsleeningen gesloten met veel te geringe aflossing. De moeilijkheid, er indirecte belastingen door te jagen, is later een motief geworden, dan maar de invoerrechten te gaan verhoogen.

Het militair provisorium liep in 1873 af. Bismarck wilde nu de vredessterkte op 1% van de bevolking brengen, hetgeen - toen - een sterkte zou hebben verzekerd van 400.000 man. De liberalen verlangden nu een *jaarlijksch* oorlogsbudget, doch Bismarck kon een compromis tot stand brengen: de vredessterkte zou telkens slechts voor *zeven* jaren worden vastgelegd. Dit zgn. *septennaat* is gewijzigd in 1880, in 1887 en zoo vervolgens, maar bij elk nieuw septennaat werd de vredessterkte verhoogd, tot eindelijk bij een wet van 30 Juni 1913 de vredessterkte werd bepaald op 870.000 man, belangrijk meer dus dan toen 1% der duitsche bevolking bedroeg. - Intusschen had de rijksdag een hartewensch vervuld gezien: afgescheiden van het septennaat, zou een jaarlijksche rijksbegrooting mogen worden vastgesteld.

De sluitpost der Matrikularbeiträge bleef van jaar tot jaar verschillen. In 1873 droegen de staten 104 millioen Mark bij; in 1874 67 millioen, in 1877 18 millioen, maar in 1879 weer 87 millioen. Het gevolg was een ernstig beklag der staten, die nu niet meer wisten welke voorzieningen zij zelf behoorden te treffen om den bijslag goed te maken, en vernieuwde pogingen tot invoering van indirecte belastingen voor het rijk. Tusschen 1872 en 1877 werden belastingen ingediend op tabak, brandewijn, petroleum, suiker en bier, maar alleen de bierbelasting ging er door. Nadat evenwel tusschen 1877 en 1879 een algeheele omkeer in de economische rijkspolitiek had plaats gehad (dien wij later zullen vermelden) kreeg het rijk zóó voldoende inkomsten, dat de Matrikularbeiträge konden vervallen.

Intusschen had bij de administratieve rijksorganen een merkwaardige ontwikkeling plaats gehad.

In Bismarck's gedachtengang - van 1866! - zouden eigenlijk de pruisische organen vrijwel alles bezorgen: bleef hij niet zelf pruisisch ministerpresident? De rijksdag zou wetten aannemen, maar niet de uitvoering controleeren. Doch de liberalen verlangden een verantwoordelijk bondsministerie. In zooverre alleen werd daaraan tegemoetgekomen, dat - achteraf - een nieuw artikel in de bondsgrondwet werd opgenomen: ‘die Anordnungen und Verfügungen des Bundespräsidiums werden im Namen des Bundes erlassen und bedürfen zu ihrer Gültigkeit der Gegenzeichnung des Bundeskanzlers *welcher damit die Verantwortung übernimmt*’.

Het ‘Bundeskanzleramt’ was aanvankelijk niets meer geweest dan een expeditiebureau voor van den kanselier uitgaande stukken; ook was er nog een directie van posterijen en telegrafie. Doch in 1871 kreeg het rijk een nieuwen plicht: Elzas-Lotharingen te besturen.

De Elzas was van Duitschland afgescheurd in 1648, op een oogenblik, dat er geen nationaal duitsch leven meer bestond. Zij was geleidelijk, doch gemakkelijk, in het fransche patriotisme opgezogen. De Revolutie, en de loop der gebeurtenissen tot 1870, hadden dit fransche patriotisme nog versterkt. Onder de generaals van Napoleon waren wellicht de besten Elzassers geweest: Ney, Kleber, Rapp, Kellermann. Bij markante figuren in de fransche journalistiek, het fransche geldwezen, het fransche protestantisme, had men de Elzassers bij honderden geteld. Nu men den Elzas (en een gedeelte van Lotharingen) veroverd had, wat zou men er eigenlijk mee aanvangen?

Drie oplossingen werden overwogen: òf inlijving bij een aangrenzenden duitschen bondsstaat (Rijnbeieren, of Baden); - òf inlijving bij Pruisen; - òf, Elzas-Lotharingen tot een rijksland te maken. Een vierde: opneming als een eigen (maar dan republikeinsch) bondslid, nam men niet in overweging.

Tegen inlijving bij een der bestaande bondsstaten ('t zij dan Rijnbeieren, Baden of Pruisen) waren de Elzassers zelf sterk gekant. Doch Bismarck meende, zich het best invloed in Elzas-Lotharingen te zullen verzekeren door het rijksland te laten, en dreef deze oplossing tegen den wil der Zuidduitsche staten door. Bij wet van 3 Juni 1871 werd Elzas-Lotharingen als rijksland

onder de onmiddellijke regeering van den keizer geplaatst, die vertegenwoordigd zou worden door een Oberpräsident (die later Statthalter werd genaamd). Aan het Reichskanzeramt werd een afdeeling voor het bestuur van het rijksland toegevoegd.

In 1875 volgde een Reichsjustizamt, vervolgens een Reichseisenbahnamt, Reichsschatzamt, Reichsmarineamt, en eindelijk een Reichskolonialamt. Voor al deze rijksministeriën draagt alleen de kanselier de verantwoordelijkheid, hoewel een wet op de rijksadministratie van 17 Maart 1878 aan deze rijksministers den titel van Staatssekretär had verleend en zij feitelijk hun ressorten zelfstandig beheerden. Maar formeel zijn zij niets dan plaatsvervangers van den rijkskanselier en teekenen niet voor zichzelf, maar voor hèm. Intusschen, naarmate de initiatieven tot nieuwe rijksbemoeiing zich bij die ministers vermenigvuldigden, moest er nu aan het Reichskanzleramt een nieuw bureau worden toegevoegd: thans voor bij den kanselier *ingeloopen* stukken.

Er ontstaat dus, ondanks de grondwet, wèl een van de pruisische regeering afgescheiden rijksregeering. Alleen *deze* bureaux beschikken over de gegevens om voortaan nog nieuwe wetsontwerpen inzake marine, koloniën, consulaatwezen, posterij etc. te kunnen uitwerken. Echter onderstelt de grondwet alleen voorstellen van afzonderlijke regeeringen; zij moeten dus gemakshalve den koning van Pruisen passeeren om in den bondsraad te kunnen worden gebracht. Het rijk verliest dus meer en meer *in wezen* het bondskarakter, maar het wordt toch geen zelfstandige persoon: het staat immers onder de tuteel van Pruisen.

Onderwijl had de beschikbaarstelling der fransche vijf milliarden tot een overspanning der duitsche economie geleid: de *Gründerperiode* werd in 1873 gevolgd door een *Krach*. Tegelijk ontstond zware mededinging van het russische en amerikaansche koren. Alle agrariërs en een gedeelte der industrieelen bleken nu tot het protectionisme bekeerd.

Nog altijd was Bismarck zijn financieele moeilijkheden niet te boven: hij kon geen indirecte belastingen verkrijgen. Hij ging dus tot de agrariërs (en daarmede tot de conservatieven) over, op voorwaarde dat *zij* hem zijn indirecte belastingen wèl zouden toestaan. Dit leidde tot een breuk in de liberale partij: de meerderheid der nationaalliberalen maakte de wending naar het pro-

tectionisme mede, doch een Fortschrittspartei (die den ouden naam van 1862 onmiddellijk herstelde) bleef den vrijhandel trouw. Het gevolg waren verhoogde invoerrechten op ijzer en op koren, accijnzen op tabak, petroleum en koffie, en de naasting der pruisische spoorwegen. Later werd dit protectionisme nog zeer verscherpt; het heeft grooten invloed gehad op de verdere ontwikkeling der duitsche metaalnijverheid, maar ook het klasseegoïsme en de algemeene duurte doen toenemen. Nu de nationale markt volkomen beheerscht was, trachtte Duitschland door dumping-system, gepaard met trustvorming, de internationale markt te veroveren. Het zocht nu zenuwachtig naar de mogelijkheid van steeds nieuwe afzetgebieden; een politiek die Duitschland belangen overzee bezorgde, en het in botsing moest brengen met Engeland en met Rusland.

Dat de liberale politiek door een conservatieve was vervangen, heeft invloed gehad op Bismarck's houding inzake den Kulturkampf en inzake de sociaal-democratie.

Rome was aanvankelijk het duitsche rijk niet gunstig gezind. Toen de fransch-duitsche oorlog uitbrak, was de fransche bezetting (die alleen nog verhinderde dat Italië óók den kerkelijken staat inlijfde) terstond afgetrokken, en even onmiddellijk was die inlijving gevolgd. Bij het tegelijkertijd te Rome gehouden concilie, dat de pauselijke onfeilbaarheid tot leerstuk verhief, hadden enkele duitsche geestelijken veel verzet gepleegd; zóóveel dat er zelfs een duitsch oud-katholicisme was opgerezen, dat door Bismarck welwillend bejegend werd. Bij de verkiezingen van 1871, waaraan nu ook Zuidduitsche staten deelnamen, trad, onder leiding van Windthorst, onmiddellijk het Centrum op als georganiseerde rijkspartij; het verkreeg, tot ontsteltenis van Bismarck, niet minder dan 63 zetels. In 1872 nam nu de pruisische Kultusminister Falk een reeks maatregelen op onderwijsgebied: de zgn. Mei-wetten: geestelijken werden uitgesloten van het onderwijs; Jezuieten en andere orden verboden: de kleine seminariën opgeheven; de groote onder staatstoezicht geplaatst; niemand zou geestelijke functiën mogen uitoefenen die niet eerst drie jaar lang aan een staatsuniversiteit had gestudeerd; wederspannige geestelijken werden vervolgd; hun kerken gesloten; het burgerlijk huwelijk verplicht gesteld; geestelijken uitgesloten van het

houden der registers van den burgerlijken stand. Het hielp alles niet: in 1874 kwam het Centrum van 63 op 91 mandaten. Nadat in 1878 een nieuwe paus gekozen was (Leo XIII), en inmiddels Bismarck van de liberalen naar de conservatieven was overgeloopen, werden geleidelijk de Meiwetten ingetrokken, behalve die op het huwelijk, den burgerlijken stand, het wereldlijk schooltoezicht en het verbod der Jezuieten-orde; dit laatste evenwel werd later niet in alle strengheid meer uitgevoerd. - Intusschen had de Kulturkampf de eenheid der katholieke partij grootelijks bevorderd, en hoewel er zeer verschillende elementen onder waren, heeft zij die eenheid goed weten te handhaven.

De S.D.A.P. was in 1869 opgericht te Eisenach, op het kiesprogram: referendum, directe bondsbelastingen, normale arbeidsdag. Zij kreeg er maar 2 leden in den rijksdag mee: Liebknecht en Bebel. Het was er toen nog ver vandaan, dat zij de geheele arbeiderspartij zou omvatten: ook Lassalle had nog veel aanhang. Liebknecht en Bebel protesteerden vruchteloos tegen de inlijving van Elzas-Lotharingen. De parijsche commune kreeg in Duitschland niemand mede. Maar toen volgde in 1873 de Krach, met al de wrange vruchten van het kapitalistische regime. Het aantal sociaal-democratische stemmen ging van 100.000 in 1871 vooruit tot 350.000 in 1874. Dit maakte indruk op Bismarck, die trachtte, de beweging te ondervangen. Onder zijn invloed kwam aan de berlijnsche universiteit een nieuwe richting op, die van Gustav Schmoller en Adolf Wagner, welke zich van de liberale overtuigingen afkeerden.

In 1878 werden tegen keizer Wilhelm twee aanslagen gepleegd: die van Hödel en Nobiling. Geen van beide waren lid der S.D.A.P.; niettemin werd de gebeurtenis als voorwendsel gebruikt om tegen de S.D.A.P. een geduchte repressie uit te oefenen. 21 October 1878 werd gevoteerd de ‘socialistenwet’, die heeft gegolden tot eindelijk Caprivi haar in 1890 heeft opgeheven. Zij beperkte de drukpersvrijheid en het recht van vereeniging en vergadering. In één jaar werden 240 vereenigingen verboden en 500 vergaderingen ontbonden; de leiders werden op de vlucht gejaagd; een echt verklikkersregime ontstond. In 1884 heeft men nòg eens zoo'n vervolging beleefd, naar aanleiding van een (mislukte) poging tot vernieling van het Niederwalddenkmal.

Onderwijl begon de leer van Schmoller en Adolf Wagner vrucht te dragen. 17 November 1881 verscheen een keizerlijke boodschap over de sociale taak van den christelijken staat. Ingevolge deze boodschap zijn drie belangrijke sociale wetten tot stand gekomen: een ziekteverzekeringswet van 1883, een ongevallenverzekeringswet van 1884, een wet tot leniging der gevolgen van ouderdom en invaliditeit van 1889. Een werkloosheidsverzekeringswet was óók bedoeld, doch is in de pen gebleven.

Aan deze wetten (wat op zichzelf natuurlijk nog geen veroordeeling inhoudt: het waren eerste proeven) is veel geretoucheerd. Groote energie is betoond, om ze aan de industrie op te leggen. Maar dit maakte de industrieelen des te protectionistischer.

Gunstig effect op de welvaart der arbeidende klasse was onloochenbaar; twijfelachtig is, of de resultaten niet langs minder kostbaren weg te verkrijgen zouden zijn geweest. De mate van reglementeering was zeer scherp.

Maar het is volstrekt niet uitgekomen, dat de drie wetten de opkomst der sociaal-democratie zouden hebben gestuit. In den vervolgingstijd herzag zich de sociaal-democratie en veredelde zich: alleen de zuiveren bleven over. Voor hun idealisme heeft Bismarck nooit oog gehad: telkens meent hij door geweld de beweging te zullen meester worden. In 1880 voert hij den staat van beleg in te Hamburg en te Breslau, in 1881 te Leipzig, in 1886 te Frankfort en in 1887 te Stettin; Liebknecht, Bebel en Vollmar worden herhaaldelijk in de gevangenis geworpen. Zij bestuurden echter de partijen in hoofdzaak van Zwitserland uit. In 1881 boekte inderdaad de S.D.A.P. een achteruitgang: van de hoogere getallen die zij sedert den Krach had behaald, viel zij terug tot 310.000. Maar dan gaat het snel bergop: in 1884 550.000, in 1887 750.000, in 1890 1.400.000, in 1899 1.800.000; later is zij met 4 millioen stemmen de sterkste partij in den rijksdag geworden. Niet evenwel in den pruisischen landdag met haar drieklassenkiesrecht: de monstergetallen door de sociaal-democratie in den rijksdag behaald werden slechts als een te beter motief beschouwd om het drieklassenkiesrecht in Pruisen vooral overeind te houden.

De liberalen hebben na hun splitsing nooit meer de meerder-

heid in den rijksdag bezeten. Zij verloren naar links en naar rechts; zij verloren ook den vat op de jeugd, die in deze jaren (voor zoover zij niet tot de S.D.A.P. overzwenkte) ten prooi viel aan een toenemende Bismarck-verhcerlijking. De liberalen verliezen hun groote mannen: Bennigsen trekt zich in 1883 terug; Lasker overlijdt in 1884; alleen Eugen Richter blijft over, de eenige, in het debat tegen Bismarck opgewassen, maar die geen phalanx meer achter zich heeft. Het heele parlementaire stelsel raakt in discrediet; er vestigt zich de theorie van een monarchale regeering *boven* de partijen.

Bismarck regeert nu met wisselende meerderheden, waarvan echter sedert zijn ommezwaai van 1877-1879 de conservatieve partij steeds deel uitmaakt. Moet er geageerd worden tegen S.D.A.P. of Freisinn (want dezen naam heeft zich allengs de vroegere Fortschritt toegelegd), dan gaan nationaalliberalen en centrum met de conservatieven mede; wordt er iets beoogd waartegen het centrum zich keeren zal, dan versterken nationaalliberalen en Freisinn de conservatieve gelederen.

Naar aanleiding van een verwerping van het septennaat, ontbindt in 1887 Bismarck den rijksdag, tegen centrum en Freisinn, maar vooral de Freisinn wordt gedecimeerd. Bij die gelegenheid wordt een *Kartell* gevormd van 220 afgevaardigden: conservatieven van alle gading plus nationaalliberalen (die zich hoe langer zoo meer gaan vervormen tot een partij der grootindustrieelen). Met dit Kartell heeft Bismarck tot zijn aftreden geregeerd, het leger uitgebreid, de socialistenwet gehandhaafd, de legislatieve periode verlengd van drie tot vijf jaar. Bismarck's verwachting van 1866, dat het algemeen kiesrecht eigenlijk handelbaarder was dan de census indertijd, scheen uit te komen.

De schaduwzijde was, dat de regeering op persoonlijk overwicht berustte, niet op de regelmatige werking van constitutioneele staatsinstellingen. Zoodra de oude keizer en Bismarck heen zijn, begint een schromelijke verwarring, waarbij alle vijanden der rijkspolitiek: centrum, S.D.A.P., Polen, Welfen, Elzassers, Denen, hun voordeel zoeken, geschoold als zij zijn door hun jarenlange vijandschap tegen Bismarck; daartegenover staan de partijen die ten slotte niets gedaan hebben dan Bismarck te gehoorzamen, hulpeloos. Het heele initiatief was in deze laatste periode van Bismarck alleen van hèm uitgegaan: hij had geen

zelfstandige medewerkers gekweekt en dus geen mogelijke opvolgers. Nadeel dus van een politiek die te veel naar den binnenlandschen vijand had uitgezien: zij verzuimde daarmee buitenlandsche, vooral ook koloniale mogelijkheden.

De tijd na 1870 bleek die der wereldverdeeling, en Duitschland zorgde niet er tijdig bij te zijn; het joeg integendeel Frankrijk dien kant op, opdat de druk tegen de Vogezen zou mogen verminderen. Dat Duitschland maar weinig meekreeg, is later een element van onrust geworden in de wereld.

In 1871 was er in Duitschland een (alleenstaande) stem opgegaan, om van Frankrijk, in plaats van Elzas-Lotharingen, Cochinchina te verlangen. Bismarck had daar toen slechts spot voor overgehad. In de tien volgende jaren gebeurde er niets dan de vestiging van een kolenstation op de Marshall-eilanden (1878). Bismarck liet de gelegenheid te loor gaan, zich op Samoa te vestigen, waar een hamburgsch huis (Godefroi) belangen had verworven; als dit huis, bij gebrek aan bescherming, er toe over wil gaan zijn bezit aan een britsche firma te verkoopen, komt er eenige beweging en vormt zich een duitsche vennootschap die het bezit overneemt. Daarna staat Bismarck toe dat op Samoa de duitsche vlag zal worden geplant, maar hij is er nu niet meer alleen, en moet berusten in een condominium met Engeland en de Vereenigde Staten.

Dit feit is op de duitsche openbare meening niet zonder invloed gebleven. In 1882 en 1884 worden genootschappen opgericht om belangstelling te wekken in koloniale vraagstukken; zij worden in 1887 ineengesmolten tot een Deutsche Kolonialgesellschaft met tienduizenden leden. Duitschland, gaat men nu zeggen, betaalt jaarlijks aan het buitenland 1 milliard Mark voor koloniale waren; bijna 200.000 mannen, vrouwen en kinderen emigreeren jaarlijks naar de Vereenigde Staten. (Inderdaad had dit getal in 1882 173.000 bedragen, maar later is het aanzienlijk verminderd. In 1892 bedroeg het 116.000, in 1898 22.000; om en bij de 20.000 is het tot 1914 gebleven).

Sedert 1884 was Bismarck voor de koloniale politiek gewonnen. In dat jaar werd de vlag geplant in Togo en in Kameroen, een protectoraat gevestigd in Lüderitzland, het noordelijk deel van Nieuw-Guinee (voor zoover het niet aan Nederland behoorde)

in bezit genomen; in 1885 kwam een Duitsch Oost-Afrika tot stand en werden de Marshall-eilanden en de Carolinen bezet. Doch hiermee was het voorloopig uit. Eerst nà Bismarck werd een mishandeling van duitsche zendelingen door een vlootdemonstratie gewroken (1897) en als zoenprijs Kiaotsjau voor 99 jaar in huur verkregen.

De bedoeling der vestiging in Togo en in Kameroen was geweest, van beide punten uit den Soedan te bereiken. De ontwikkeling van Togo werd echter al dicht bij de zee door Frankrijk en Engeland gestuit. De westelijke grens kon, door overeenkomsten van 1886 en 1889, met Engeland worden geregeld. Oostelijk hoopte men den Niger te bereiken, maar hier waren de Franschen vóór, en eerst in 1898 kon de grens met Frankrijk worden bepaald zooals die tot den wereldoorlog geloopen heeft. Togo heeft altijd meer opgebracht dan het kostte, wat niet met alle duitsche koloniën het geval is geweest. Het voordeeligst bezit bleek Kiaotsjau.

Voor Kameroen werd het doel wèl bereikt, tenminste eenigermate. Bij engelsch-duitsch verdrag van 1893 werd Duitschland tot het Tsjad-meer toegelaten, mits de welvarendste negerstaat, Bornoe, engelsch bleef. Daarentegen verzette zich Engeland niet tegen een duitsche uitbreiding tot de waterscheiding van den Nijl (die reeds in 1890 door Engeland als westgrens was aangenomen), maar ook hier waren de Franschen (die betere waterverbindingen hadden) vóór, zoodat in 1894 een fransch-duitsche grens voor Kameroen moest worden bepaald zooals die tot 1911 geloopen heeft.

In Duitsch Zuidwest-Afrika (Lüderitzland) hoopte Duitschland een verbinding met de Zuid-Afrikaansche Republiek te verkrijgen: de Kaapkolonie hield toen nog bij Kimberley op. Doch Cecil Rhodes heeft dit plan verijdeld door in 1887 Beetsjoeanaland in te lijven. In 1890 werden de grenzen voor Duitsch Zuidwest bepaald: tusschen Rhodesië en Portugeesch West-Afrika bleef voor Duitsch-Zuidwest een smalle strook over (de zgn. Caprivi-Zipfel), die Duitschland toeliet tot de Zambesi te reiken. Duitsch-Zuidwest bleek in vele opzichten een teleurstelling: het land bleek waterarm, kreeg dus weinig landbouw, en had (aanvankelijk) geen mineralen rijkdom.

Duitsch Oost-Afrika (van Zanzibar uit gesticht) was bedoeld, van de Portugeesche Oost-Afrikaansche bezittingen tot kaap Gardafui te reiken, doch Engeland verhinderde dit door noordelijk van het gebied waartoe Duitschland zich aanvankelijk had beperkt, een britsche East-Africa Company te stichten; in 1886 werden de invloedssferen tusschen Engeland en Duitschland afgebakend. In 1890 (hetzelfde jaar waarin Duitschland zijn Kolonialamt verkreeg en een Deutsche Ostafrika Linie in de vaart werd gebracht) werd de grens tusschen Duitsch- en Engelsch-Oostafrika verder doorgetrokken, zoodat zij nu reikte tot Tanganjikameer en Congostaat. Zanzibar werd daarbij tegen Helgoland geruild.

In 1885 haastte zich Engeland, althans het zuidelijk deel van Nieuw-Guinee (voor zoover het niet aan Nederland behoorde) te bezetten.

De Carolinen eindelijk bleken aan Spanje te behooren, en Spanje vroeg arbitrage aan bij den paus, waarin Duitschland bewilligde. De Carolinen werden door den paus aan Spanje toegewezen, en Duitschland moest zich tevreden houden met een kolenstation. Nadat echter Spanje in 1898 de Philippijnen aan Amerika verloren had, wilde het ook van de Carolinen (benevens van de Mariannen) wel af, en verkocht ze in 1899 aan Duitschland.

Naar de duitsche koloniën is weinig emigratie ontstaan; de meeste waren er ook niet toe geëigend. Die naar de Vereenigde Staten bleef nog altijd aanzienlijker. Ook naar Chili en naar Brazilië trokken veel Duitschers. In Brazilië ontstond een bepaaldelijk duitsche kern in de provincie Rio Grande do Sul, die evenwel geleidelijk door italiaansche emigratie is opgewogen.

Bismarck had dus de koloniale politiek aanvaard, maar er geen hoofdzaak van gemaakt. Hij vond het niet zoo heel erg, dat de grootsche plannen van duitsche dwepers spoedig door Engeland en Frankrijk wat waren besnoeid. Hoofdzaak was en bleef voor hem (behalve het jongleeren met binnenlandsche moeilijkheden) de beveiliging en zoo mogelijk vermeerdering van Duitschland's aanzien in Europa. Hij had daartoe verschillende pogingen aangewend. Maar vooraf moet worden verklaard, waarom Engeland de duitsche koloniale begeerten zoo betrekkelijk koelbloedig had

opgenomen. Engeland zag toen in Duitschland nog niet den grooten politieken concurrent; - het zag dien in Rusland.

II. Driekeizerverbond

Tusschen Siberië en Indië ligt Turkestan, bakermat van de mongoolsche heerschappij in de Middeleeuwen, en nog lang een veelbereisde handelsweg gebleven, die echter vervallen was door de opkomst van den zeeweg rond de Kaap. Maar voor Rusland bleef Turkestan een brug naar China en een brug naar Indië.

Er waren in Turkestan twee vorsten: de khan van Khiwa en de emir van Bokhara.

Engeland en Rusland behielden langen tijd bij die vorsten zeker evenwicht, tot de afloop van den Krimoorlog (waarbij Rusland genoodzaakt was geworden, in de Zwarte Zee geen oorlogsvloot te zullen onderhouden) Rusland's belangstelling voor Azië verdubbelen kwam.

In 1858 werd China gedwongen tot afstand van haar Amoerprovincie, waarbinnen nu de russische oorlogshaven Wladiwostok verrees; - in 1865 veroverden de Russen Tasjkend, in 1868 Samarkand, in 1873 Khiwa, in 1884 Merw, waarmede de russische onderwerping van Turkestan was voltooid. Nog slechts afghaansch gebied scheidde Rusland van Indië, en sedert 1880 kwamen er in Afghanistan voor Engeland pijnlijke en moeilijk op te lossen grensgeschillen voor.

Dit waren voor Rusland de tijden van Alexander II en Alexander III.

Alexander II was in 1855 aan de regeering gekomen, nà Nicolaas I, die, in het binnen- en buitenland, een strikt-reactionnaire staatkunde had gevoerd, welke in een groote mislukking (den Krimoorlog) was geëindigd. Alexander II was voor Rusland een verademing. Zou nu het land zich voortaan in westelijk-intellectueele richting, dan wel naar nationale beginselen ontwikkelen? Dit werd de groote strijdvraag tusschen zapadniki (westelijken) en slavophilen. Maar beide richtingen verlangden de afschaffing der lijfeigenschap, dus boerenvrijheid. Vrijheid zonder, of *met* eigendom? Zonder eigendom beteekende de maatregel niets. *Met* eigendom dus? Maar dan was de adel bedorven, dien de tsaar noodig had om er zijn officieren en zijn ambtenaren uit te betrekken.

Er werd een middenweg gevonden. Iedere boer krijgt in vollen eigendom het erf waar zijn huis op staat, maar het land, daarbij gebruikt, wordt verdeeld tusschen den heer en de gemeenschap van boeren, de *mir*. De *mir* stelt den heer voor het geleden verlies schadeloos, maar hij doet dit voor geld, dat de staat den *mir* voorschiet. Deze heft het geld weer geleidelijk van de boeren bijwege van een buitengewone belasting, die in 49 jaar zal zijn gelost. De *mir* krijgt zelfbestuur en wordt onttrokken aan de rechtsmacht van den heer.

Deze hervorming heeft niet aanstonds beantwoord aan wat er van verwacht was. Het zelfbestuur van den *mir* bleek een groote warwinkel te zijn geworden, zoodat Alexander III (aan de regeering sedert 1881) de bestuursrechten van den heer herstelt. In geld in plaats van in arbeid te betalen bleek nog haast onmogelijk. Geld werd een object van woeker.

Vol van deze binnenlandsche beroering liet Rusland in 1866 Pruisen met Oostenrijk begaan. Het gevolg was, dat Oostenrijk, nu uit Duitschland weggeslingerd, naar den Balkan werd geworpen. Daarom hernam, bij nota van October 1870, Rusland eigenmachtig zijn souvereiniteitsrechten in de Zwarte Zee.

Desondanks bleef Bismarck van goeden moed. Hij stelde zijn politiek zuiver continentaal in: vriendschappelijk zoowel tegenover Oostenrijk als tegenover Rusland. Hij was den zevenjarigen oorlog niet vergeten, toen Rusland met Oostenrijk en Frankrijk tegen Pruisen had samengespannen. Een dergelijke coalitie moest tot iederen prijs worden verhinderd. ‘Vous avez le cauchemar des coalitions,’ zeide hem eens de russische gezant Schuwaloff, en Bismarck antwoordde: ‘nécessairement’.[1)]

Maar het bleek veel gemakkelijker te gaan dan Bismarck vermoed had. Frankrijk was door de commune gediscrediteerd en stond als republiek bij Oostenrijk en Rusland in slechten reuk. Oostenrijk stond in een tijd van binnenlandsche reorganisatie evenals Rusland. Slechts bestond het gevaar, dat Rusland te eeniger tijd tot een actieve Balkanpolitiek mocht overgaan. In dat geval zou hij tusschen Oostenrijk en Rusland moeten kiezen.

In Augustus 1871, en dus zeer kort na den fransch-duitschen oorlog, legde Wilhelm, van Bismarck vergezeld, een bezoek bij

1) Bismarck, *Gedanken und Erinnerungen*, Volks-Ausgabe II, 253.

Frans Jozef af, te Ischl, met het gevolg, dat in November Bismarck's bête noire, de Oostenrijksche minister van buitenlandsche zaken, Beust, verdween, om plaats te maken voor een Bismarck welgevalligen Hongaar, Andrassy. In September 1872 reciproceerde Frans Jozef het bezoek, te Berlijn; ook Alexander II was daarheen gekomen. Sedert hielden de drie monarchen geregelde samenkomsten: in 1873 te Weenen en te Petersburg; in 1874 te Ischl, in 1875 te Ischl en te Berlijn. Men sprak van een driekeizerverbond, dat evenwel geen formeele alliantie was. Wèl was men overeengekomen den status quo te handhaven, gemeenschappelijk te handelen in de Oostersche kwestie, en het socialisme tegen te gaan.

Doch de moeilijkheden zouden eerst (onopzettelijk) van Frankrijk komen; spoedig (veel dreigender) van den Balkan.

Bismarck steunde in Frankrijk de republiek, in de meening verkeerende dat zij altijd impopulair zou blijven in Europa, en daar moeilijk bondgenooten zou vinden. Doch toen verscheen 12 Maart 1875 een fransche wet, voorziening treffende in een aantal krachtige militaire maatregelen. Bismarck liet zijn gezant Hohenlohe daartegen te Parijs protesteeren en liet een officieus berlijnsch orgaan, *Die Post*, een artikel schrijven: ‘Krieg in Sicht?’ Frankrijk, nu hevig ontdaan, waarschuwde Engeland en Rusland, die beide geruststellende verzekeringen gaven, en toen Gortschakoff 10 Mei 1875 met Alexander naar Berlijn kwam, kon hij (na Wilhelm te hebben gesproken) aan de russische gezanten rondschrijven: ‘maintenant la paix est assurée’, 't geen hem een schrobbeering van Bismarck bezorgde: hij was bereid, zeide hij, te Berlijn vijffrankstukken te laten slaan met randschrift: ‘Gortschakoff protège la France’, en die te Parijs in omloop te laten brengen. Gortschakoff, beklaagde hij zich, behandelde hem, Bismarck, niet vriendschappelijk, ‘mais comme un domestique qui ne monte pas assez vite quand on a sonne’[1]. - Het was nu overduidelijk gebleken, dat Engeland en Rusland Bismarck niet wilden toestaan, een nieuwen preventieven oorlog tegen Frankrijk te beginnen.

De toestand van het turksche rijk was sedert de 19de eeuw de volgende: het had eerst Griekenland verloren en in 1829 Servië

1) Aldaar, II 202, 204.

autonoom moeten verklaren. Montenegro, moeilijk te bereiken, was eigenlijk altijd autonoom geweest, onder een vladika (prinsbisschop) dien de Turken nooit hadden gemoeid; in 1851 had de laatste vladika zijn gebied tot wereldlijk vorstendom verheven. Moldavië en Wallachije waren vanouds schatplichtige vorstendommen geweest, die zich in 1861 tot een koninkrijk Roemenië unificeerden onder een nationaal koning, die, nadat troebelen uitgebroken waren, in 1866 het veld had moeten ruimen voor een (katholieken) duitschen prins, Karel van Hohenzollern, die zich gehaast had, het (grieksch-) orthodoxe geloof te omhelzen. - Exarchaten noemde men christelijke organisatiën onder turksche heerschappij; zoo was er vanouds een grieksch exarchaat onder Turkije. Bulgarije, turksche provincie, kreeg in 1872 een nationaal, van het grieksche onafhankelijk, exarchaat.

Bosnië en Herzegowina hadden ethnographisch met Servië alles gemeen. In 1875 kwamen die beide turksche provinciën in opstand, bij welke gelegenheid een groot-servische agitatie ontstond, die zich ook onder de kroatische en sloveensche bevolkingen der oostenrijksch-hongaarsche monarchie vertakte. Om deze beweging te beter te kunnen onderdrukken, wenschte Oostenrijk Bosnië en Herzegowina te bezetten. De beweging drong ook tot Bulgarije door, waar de Turken nu 15.000 personen om het leven brachten (1876). Het driekeizerverbond richtte daarop vertoogen tegen de Porte, maar Engeland onthield zich. Daar was toen Disraeli aan het bewind, die een turcophile politiek bleef volgen ondanks Gladstone, die hartstochtelijk de *bulgarian atrocities* waarin de Turken zich te buiten gingen, aanklaagde.

Servië verklaarde nu Turkije den oorlog, maar voerde dien rampspoedig; Servië werd bezet. Rusland, *zonder naar het driekeizerverbond te wachten*, intervenieerde nu op eigen hand. Het zond een ultimatum aan Turkije, dat inderdaad zijn opmarsch staakte (October 1876).

Door zijn eigenmachtige daad stond Rusland nu voor het gevaar, tegelijk met Engeland en met Oostenrijk in oorlog te geraken. Daarom polste het Bismarck: zou deze terwille van Rusland aan zulk een oorlog meedoen? Bismarck weigerde onmiddellijk, en noodzaakte daardoor Rusland, althans Oostenrijk te indemniseeren. Bij geheime conventie van Januari 1877 zegde

het Oostenrijk toe, *na den vrede* (want Rusland wilde voortgaan de Turken te beoorlogen) Bosnië en Herzegowina te mogen bezetten. Onmiddellijk daarna verklaarde Rusland Turkije den oorlog. Het drong in Klein-Azië tot Erzeroem door, ging na den val van Plewna (waar de Turken, onder Osman-pasja, een hardnekkige verdediging hadden gevoerd) den Balkan over, bezette Philippopel en Adrianopel, en kwam eindelijk aan de zee van Marmara uit, bij Rodosto. De Turken rekenden zich nu verslagen, en sloten ijlings, om althans de inneming van Constantinopel te voorkomen, 3 Maart 1878 den uiterst nadeeligen vrede van San Stefano. De artikelen waren:

1 Montenegro, Servië, Roemenië worden geheel onafhankelijke staten.
2 Roemenië verkrijgt van Turkije de Dobroedsja.
3 Roemenië verliest aan Rusland Bessarabië, dat het bij den vrede van Parijs (1856) van Rusland verkregen had.
4 Bulgarije wordt een autonome vazalstaat van Turkije. Het omvat ook Oost-Roemelië en Macedonië, en zal dus aan *beide* zeeën reiken, de Aegeïsche en de Zwarte Zee.
5 Bosnië en Herzegowina worden autonome turksche provinciën. (Van de in 1877 door Rusland aan Oostenrijk verstrekte geheime belofte wordt in het minst niet gesproken).
6 Turkije staat een gedeelte van Armenië aan Rusland af, omvattende Kars en Batoem.

Oostenrijk mobiliseerde nu, en Engeland zond zijn vloot naar Constantinopel. Op de bedreiging van Rusland, dat het nu Constantinopel zou gaan bezetten, nam Engeland evenwel die vloot terug, daar het tegelijk van Bismarck een aanzoek ontvangen (en aangenomen) had, om, ondanks den vrede van San Stefano, te Berlijn te vergaderen ten einde de moeilijkheden van alle mogendheden die Balkanbelangen hadden zoo goed mogelijk te vereffenen. Duitschland had zelf geen Balkanbelangen en kon dus ‘de eerlijke makelaar’ zijn. Om zich niet aan Bismarck gewonnen te moeten geven trof nu Rusland met Engeland een dading: het gaf zijn Groot-Bulgarije op; daarentegen aanvaardde Engeland al de rest van het tractaat van San Stefano, mits Oostenrijk Bosnië en Herzegowina zou mogen bezetten (30 Maart 1878). De goede diensten die Engeland Turkije gedaan had ten aanzien van Macedonië en Oost-Roemelië mochten nu wel worden be-

loond: Engeland aanvaardde dus van Turkije het eiland Cyprus; daarentegen verleende het aan Turkije een garantie voor de rest van zijn overgebleven aziatisch bezit (4 Juni 1878). Toen nu 13 Juni 1878 het Congres van Berlijn bijeenkwam (ook Frankrijk was er bij), bleef er eigenlijk niet veel meer te regelen over. Groot-Bulgarije werd in drieën verdeeld: Macedonië kwam aan Turkije terug; Oost-Roemelië zou een christelijke gouverneur krijgen, benoemd door de Porte (maar in 1885 werd de vorst van Bulgarije die christelijke gouverneur); eigenlijk Bulgarije (benoorden den Balkan) werd een schatplichtige vazalstaat van Turkije. Oostenrijk verwierf bestuurs- en bezettingsrecht in Bosnië en Herzegowina; bezettingsrecht alleen in het turksche district Novibazar.

In de sinds 1815 gehandhaafde intieme verbinding Rusland-Pruisen (sedert 1871 een verbinding Rusland-Duitschland geworden) voelde zich Rusland sedert het Congres van Berlijn (en wat er aan was voorafgegaan) niet langer nummer één. Het driekeizerverbond was nu onwezenlijk geworden. Men sprak er liefst niet meer over. Zoo hij dan tusschen Oostenrijk en Rusland kiezen moest, was Bismarck geneigd, Oostenrijk te verkiezen. Oostenrijk, meende hij, moest in zijn geheel behouden blijven, en zóó sterk worden gemaakt, dat de Slaven (waarvan het in de monarchie wemelde) niet in handen van Rusland zouden behoeven te vallen.

III. Oostenrijk

De beslissing van 1866 was niet alleen voor Duitschland noodzakelijk geweest, maar ook voor Oostenrijk.

Het was een verzameling kroonlanden geweest, die Jozef II centralistisch had willen reorganiseeren, maar in 1848 was gebleken dat dit onmogelijk was. Voor het minst moest Oostenrijk *dualistisch* worden. Bij den Ausgleich van 1867 werd dit aldus beproefd:

Er kwamen twee staten voor den dag: Cis- en Transleithanië; daarboven nog een begrip Oostenrijk-Hongarije: de staat waarmede het buitenland alleen te maken zal hebben.

Gemeen zijn: troonopvolging, diplomatie, handelswetgeving,

leger en marine. Er is maar één tolgebied, en dus noodzaak, dat beide staten éénvormige indirecte belastingen zullen heffen. Overigens blijft het binnenlandsch bestuur der staten geheel verschillen.

De gemeene kas wordt gevuld door invoerrechten, maar heeft altijd een tekort; daarin moeten de staten bijspringen.

Die bijdragen tot de gemeene kas, en de gemeene handelswetgeving, worden telkens voor tien jaren vastgesteld: het eenige wat altijd vaststaat, is de personeele unie zoolang het huis Habsburg duren zal. Blijft na tien jaren een nieuwe Ausgleich uit omdat de wederzijdsche parlementen het er niet ééns over hebben kunnen worden, dan beslist voor één jaar de souverein, maar zijn beslissing kan van jaar tot jaar worden verlengd.

De souverein vertegenwoordigt Oostenrijk-Hongarije naar buiten, beveelt het leger, leidt de diplomatie, wordt bijgestaan door drie Oostenrijksch-Hongaarsche ministers: die van buitenlandsche zaken, oorlog en financiën (die alleen met de uitgaven te maken heeft, want de inkomsten komen vanzelf binnen door de invoerrechten en de bijdragen der staten). Parlementaire contrôle wordt daarop uitgeoefend door de *delegatiën*. Dit zijn commissiën uit de parlementen van weerszijden; 60 van ieder. Zij zitten afwisselend te Weenen en te Boedapest, doch zonder zich te vereenigen. Zij communiceeren schriftelijk; slechts bij oneenigheid heeft een vereenigde zitting plaats, en een stemming. Zij hebben uitsluitend budgetaire bevoegdheid; Oostenrijk-Hongarije bezit dus geen gemeen wetgevend orgaan. Zij voteeren enkel de uitgaven. Daarvan worden afgetrokken de invoerrechten; voor de rest betaalt Oostenrijk 70%, Hongarije 30%. Later is het percentage van Hongarije verhoogd en dat van Oostenrijk dienovereenkomstig verminderd.

In Cisleithanië voeren de Tsjechen, Polen, Slovenen en Italianen altijd oppositie; in Transleithanië de Roemenen en de Kroaten.

Cisleithanië is sterk gedecentraliseerd: de landen hebben, behalve een gemeen-Oostenrijksch parlement, ook eigen landdagen. Daarentegen is Transleithanië nagenoeg geheel gecentraliseerd. Zevenburgen verdwijnt in 1867 als zelfstandig groothertogdom (indien het zelfstandig ware gebleven, zouden de Roemenen er

de meerderheid hebben gehad). De steden in Zevenburgen (met duitsche bevolking, want andere steden komen daar niet voor) hadden bijzonder stadrecht gehad; dit verliezen zij nu. Er waren in Zevenburgen (althans in minderheid) ook Hongaren, maar in Kroatië in het geheel niet. Er bestaat een bijzondere kroatische landdag te Agram; de stadhouder (of *banus*) wordt benoemd door den 'koning van Hongarije' (Frans Jozef) op voordracht van het hongaarsche ministerie, en er is altijd één kroatisch minister te Boedapest.

Eén hongaarsche bijzonderheid is er nog: de *honved*-regimenten (landweer) staan uitsluitend onder hongaarsch bestuur.

Beust had nog altijd naar het Westen gezien: hij kon de oostenrijksche nederlaag van 1866 niet verkroppen. Hij werd in 1871 door den Hongaar Andrassy vervangen. Hongarije zag naar het Oosten: naar Roemenië en Servië. De oostenrijksch-hongaarsche Balkanpolitiek is voortaan bovenal hongaarsche politiek geweest. In de delegatiën had de hongaarsche delegatie altijd een groot overwicht boven de oostenrijksche, want de hongaarsche delegatie werd verkozen door 55 Hongaren (want 5 moesten voor de Kroaten worden gereserveerd), terwijl in Cisleithanië de delegatiën in de afzonderlijke landdagen werden verkozen. In de vereenigde zitting gaf het compacte blok van 55 Hongaren dus licht den doorslag. Deze ontwikkeling van zaken is naar Bismarck's zin geweest. Hij achtte nu Oostenrijk-Hongarije rijp voor een innig verbond. In Augustus 1879 verscheen hij met Wilhelm bij Frans Jozef te Gastein; ook Andrassy was meegekomen. Deze bleek bereid, een alliantie tegen Rusland te sluiten; niet tegen Frankrijk. 'Für einen Krieg,' zeide Andrassy, 'den Deutschland im Prinzip schon auf dem Hals und dessen Siegespreis es schon in der Tasche hat, dürfen wir keinen Groschen Steuer und keinen Tropfen Blutes opfern.'[1)] Maar Bismarck's groote moeilijkheid lag bij Wilhelm, die juist den tsaar te Alexandrowo bezocht had. Bismarck moest met ontslag dreigen, en Wilhelm gaf onwillig toe. Nu kon 7 October 1879 het tweevoudig verbond worden geteekend:

1. Wordt één der beide contractanten door Rusland aange-

1) Singer, *Geschichte des Dreibundes*, bl. 40.

vallen, dan maken beide gemeene zaak met al hun strijdkrachten en sluiten niet dan gezamenlijk vrede.
2. Wordt één der beide contractanten door een andere mogendheid aangevallen (Frankrijk is niet genoemd, maar bedoeld), dan bewaart de andere onzijdigheid.
3. Wordt die andere mogendheid door Rusland ondersteund, dan treedt onmiddellijk art. 1 in werking.

Engeland, nog geheel anti-russisch, was verrukt. 'Good tidings of great joy,' zeide Salisbury (18 October 1879). Bismarck moedigde nu Frankrijk aan, Tunis te veroveren, hetgeen (na eenig dralen) in 1881 geschiedde. Italië zou dan vermoedelijk beschikbaar worden als derde bondgenoot.

H.T. COLENBRANDER

(*Wordt vervolgd*)

Nederlandsche indrukken van een reis door Indië

'*In Verscheidenheid Onafscheidelijk*'

Het heeft misschien zijn nut, indrukken weer te geven die men van een reis door Nederlandsch-Indië in zich heeft opgenomen als sterk voelend Nederlander, zonder daarbij van eenig bijzonder gezichtspunt uit te gaan.

Men zou b.v. ook kunnen spreken als *toerist*, en dit is zeker niet van belang ontbloot, gezien de beteekenis die het toerisme meer en meer ook voor Indië krijgt; en het feit dat langzamerhand de toerist nog het eenige overgebleven vrije voorwerp van internationalen omzet wordt. Men zou aldus kunnen verhalen van de groote pracht van Java, Sumatra, Bali, als toeristenland. Van het wonderbaarlijke natuurgenot; van de ideale automobielwegen die de schitterendste tochten mogelijk maken: den doorsteek door Sumatra, of den fantastischen Zuid-Smeroeweg, en nog fantastischer, den rit de hoogte in naar Sarangan, waar de reiziger op een zeker oogenblik wordt onthutst door een bordje met het opschrift: 'alleen nog maar voor éérste klas auto-bestuurders, met éérste klasse remmen'. En over de heerlijke bergsport, die de bestijging der verschillende vulkanen biedt, al is het dan geen alpensensatie, wegens de volkomen verschillende, tropische atmosfeer.

Men zou zich ook geneigd kunnen gevoelen te spreken als *econoom*, over de verschillende gewichtige economische problemen die Indië telkens doet oprijzen. Of over de aangelegenheden van *internationale* politiek, die met het Pacificgebied meer en meer verbonden raken. Ja, na de jongste publicatiën over den stand der financiën mocht het woord ook wel aan den *financier* worden gegeven.

Edoch, ik moge in het navolgende spreken van de indrukken enkel als Nederlander, die zich vleit nogal goed rondgekeken te hebben en daartoe ook van vele zijden op welwillende wijze

de gelegenheid heeft gekregen, - en die wegens ervaring op menigerlei gebied wel in staat is zekere vergelijkingen te maken en zekere conclusies te trekken. Die bovendien vervuld is met de hartgrondigste gedachten en gevoelens voor het wèl van Nederland.

De indruk is dan allereerst een van groote bewondering en van groote verwondering. Niet over het vele vreemde en ongewone, dat men ontmoet, - maar verwondering en bewondering voor het vele *eigene*, het *vertrouwde*, dat men er vindt. Wie zich als Nederlander daarheen op reis begeeft, is immers vervuld van de belangrijke vraag: Hoe is nu de verhouding tusschen Nederland in Europa en Nederland daar? Wat is voor ons Nederland dat groote gebied, aan de andere zijde van den aardbol? In hoeverre is er éénheid, samenhang; in hoeverre afstand en verschil? Vindt men daar iets ánders, - of: iets *eigens*?

Vooral in dagen als de onze, nu Rijken worden gesplitst en de volken tegen elkander gehitst, zijn dit vragen van zeer levende beteekenis. Ligt daar tusschen deze twee Nederlandsche gebieden ergens op den oceaan een onoverkomelijke scheidingslijn? Of is er juist en integendeel, eene gezamenlijkheid?

En ik bedoel die gezamenlijkheid niet als theoretisch, op papier, in juridischen zin. *Deze* is er natuurlijk, en deze eenheid is niet te betwisten. Ook bedoel ik niet een saamhorigheid in idealistischen, fantastischen zin, die in de lucht hangen blijft. Tegenover de macht der *feiten* beteekenen zulke dingen zoo betrekkelijk weinig. De vraag is dus juist: *wat*, in de *werkelijkheid*?

Ik stel de vraag ook daarom, wijl men onder onze menschen nogal eens verneemt: ‘wij hóóren er niet’; ‘'t is alles zoo ánders, het klimaat is zoo geweldig anders, de natuur zoo anders, de geheele mentaliteit zoo anders. Oost en West staan eindeloos ver van elkaar....’ Nog onlangs publiceerde eene onzer bekende schrijfsters eene beschouwing in dezen geest. Zij vergeleek een Balineesch dooden-brandstapelfeest, dat zij had meegemaakt, met den denderenden jool onder de Europeanen in het Hotel des Indes op Weltevreden, bij de geboorte van Prinses Beatrix. En zij vond aanleiding, het bekende gezegde te herhalen: ‘East is East, and West is West, and never the twain shall meet’.

Dit klinkt stellig treffend en romantisch. Het lijkt zelfs een

mystieken achtergrond te hebben. Misschien zou men aanstonds ook een dergelijk contrast kunnen oproepen tusschen een boerenbruiloft in Brabant bijvoorbeeld, en een avondreceptie bij den Commissaris der Koningin in een onzer Noordelijke provinciën. Daar tusschen ligt óók een heele afstand, en de twee soorten menschen staan mijlen ver van elkaar. En toch kan men op zulke tegenstellingen geen staatkundige beschouwingen baseeren.

In zoo'n gedachtengang krijgt de verbinding tusschen moederland en overzeesch gebied te zeer 'n toevallig en willekeurig karakter, zonder diepere rechtvaardiging. Koren op den molen van den tegenwoordigen ruilgeest op 't gebied van koloniën, - alsof 't niets beteekent, van wélk staatsgeheel de overzeesche gebieden deel uitmaken, en alsof de eene Staat zoo goed als de andere maar om een hap te vragen heeft!

Welnu, de indruk van een Nederlander, die thans daar in Nederlandsch-Indië komt, is die van een gebied dat ten zeerste met ons Nederland samenhangt. Dat er mede is samengegroeid; in hooge mate samengegroeid. Een ingeworteld Nederlandsch gebied. Indisch, maar Nederlandsch.

Natuurlijk blijft daar voor ons steeds veel wonderbaarlijks en fantastisch. Het is een wereld, die geheel iets anders zal blijven, als de Zaanstreek of de Langstraat. Ik wil ook in het geheel niet zeggen, dat wij daar bezig zouden zijn, en begeeren moesten, het land te vernederlandschen, en van die geweldige tropische samenleving een soort Betuwe te maken. Maar óók hebben wij het niet langer te beschouwen als een curiositeit, een soort rarekiek, waarop de Nederlander staart als op een zonderling geval, ‘bien étonnés de se trouver ensemble’. Integendeel: als een gebied dat meer en meer is doortrokken geworden, - en nog steeds meer wordt, - en in steeds toenemend tempo, - van het bewustzijn, een Nederlandsch gebiedsdeel te zijn.

Gij komt daar als Nederlander in een wereld, die voor u géén buitenland is. Ge staat er niet als een buitenlander in den vreemde. Al heet het dan nog zoo, voor de Postspaarbank bijvoorbeeld! Ik had de ietwat zonderlinge ervaring, toen ik in Den Haag een spaarbankboekje in orde wilde maken voor een bevriend jongmensch in Nederlandsch-Indië, dat de beambte aan het loket mij zeide: ‘meneer, dat is buitenland’. Zoo staat het ook in de tarieven: Indië onder ‘*Buitenland*’. En er is allerlei

meer, waarin ten onzent nog te provinciaal, te vèr af wordt gedacht, terwijl het gezamenlijk verband veel sterker zou kunnen worden geaccentueerd. Ook mèt het behoud van den internationalen open deur, is op geestelijk zoowel als op materieel gebied nog heel wat te doen om den imperieelen band nauwer te vlechten. Intusschen is het duidelijk, dat het geheele leven en welzijn, in alle lagen, hoeken en uitingen, ginds toch wordt aangeblazen door een Nederlandschen ademtocht.

De wonderbaarlijke en schatrijke natuur daarginds is God's eigen schepping. Eindeloos afwijkend van het oude Nederland. De inheemsche bevolkingen hebben ook geheel hare eigen krachten, hare eigen gaven, haar eigen eigenaardigheden, haar eigen gebruiken. Het klimaat is volkomen anders. Voor Europeanen soms bedenkelijk anders, gelijk zij dan wel tot hun ongerief ervaren. De opvattingen zijn andere. De behoeften andere. De zon is anders. De nachten zijn anders. Het water in de rivieren is bruin en papperig. De grond is taai als boetseerklei. De plantengroei is bedrukkend.

Maar door de geheele maatschappij, die op dit alles is gebouwd, de inlandsche zoowel als de europeesche, gaat een electische stroom, een beweegkracht, die ook de onze is.

Dit is het resultaat van een zéér langdurig bestuurs- en cultuurwerk, van eeuwen her; een werk van generatie op generatie, voortgekomen uit het genie van het Nederlandsche volk. Ik zou bijna zeggen: het anonyme, het naamlooze genie. Want het is niet vooral het werk van enkele vooraanstaande, vooruitziende lieden. Het is het werk van de velen, de zeer velen, die er telkens in ambt of werkkring heen zijn getrokken. Men mag wel zeggen, dat Nederland in Indië voor het grootste deel gewerkt heeft, en nog werkt, met mannen en vrouwen die ten onzent uit de kleinere standen, vaak zeer bescheiden standen voortkomen. Gezien het resultaat, zie ik daarin juist een bewijs van de eigenaardige gave, het genie van ons volk op koloniebouwend gebied.

Ongetwijfeld is de samenhang juist in den lateren tijd zeer versterkt. Ik herinner mij hoe ik nog in 1914, tijdens een kort verblijf in Indië dat toen door 't uitbarsten van den oorlog onderbroken werd, in mijn dagboek noteerde: ‘alles is hier zoo ver weg, zoo weinig Nederlandsch. Alleen het leger eigenlijk vormt, met de vlag, een duidelijk Nederlandsch geheel.’ Maar het is dui-

delijk, dat door allerlei oorzaken in de laatste 30, 40 jaren de verdere ontwikkeling zich in bijzonder intense mate voltrokken heeft. De bestuursvestiging in de Buitengewesten heeft te weeg gebracht, dat ge nu overal, tot in alle hoeken, Nederlandsch gezag vindt. Gezag niet alleen: ook administratie, dat wil zeggen: werkelijke bestuurszorg in allerlei takken. En het Indische beleid vooral van den lateren tijd maakt, dat deze bestuurszorg zich met alles en nog wat van het leven der bevolking is gaan bemoeien. Van voorbeelden zonder tal zou te verhalen zijn.

Zoo geviel het, dat ik in de Kerstweek van het vorige jaar, vanuit Kopeng boven Salatiga een bergtocht makende, naar den top van den Merbaboe, in een groen, hooggelegen bergdal, nadat wij de laatste bergdesa reeds achter ons hadden, veldjes bespeurde met bordjes er op. En op die bordjes stond: ‘Eigenheimers’, ‘Zeeuwsche jammen’, ‘Bergen op Zoomsche Blauwen’.... De Landbouwvoorlichtingsdienst, die bezig was geweest, den aanplant van het nuttige aardappelgewas te doen doordringen!

Tot in vèrafgelegen desa's wordt men getroffen door het opschrift, op een van de huisjes: ‘Volksbibliotheek’. Op het afgelegen eiland Samosir in het Tobameer op Noord Sumatra, vertelde mij bij 't aan wal stappen een aardige Batakjongen, dat hij hoopte op te gaan voor Mulo onderwijs. Te Fort de Kock in de Padangsche Bovenlanden kreeg mijn vrouw bezoek van een inlandsch kantverkoopstertje, die het werk van de inlandsche kantwerkschool kwam aanbieden, en zich gedroeg volkomen als een volleerde *vendeuse*, waarmede de dames in Amsterdam of Den Haag te doen hebben, even handig en welbespraakt in hare welgekozen uitdrukkingen: ‘O, dus dit vindt mevrouw minder geschikt?’ Telefoonkantoortjes overal, waar de inlandsche bevolking eveneens met gemak gebruik van maakt. En terwijl ikzelf in 1914 nog wel last had met de telefoonnummers, die men in 't Maleisch steeds niet zoo gemakkelijk volgen kan, ging het nu, wanneer ik mij niet redden kon, vrijwel altijd met Nederlandsch.

Sterken indruk krijgt men ook wanneer men des Zondags den dienst in de Zendingskerken of in de R.K. Kerk der missie medemaakt. De gezangen worden in de landstaal gezongen, en gepredikt in de landstaal. Maar de dienst is geheel in dezelfde

stemming als die, welke ge in de dorpskerk, of in de stad waar ge geboren zijt, bijwoont.

Phohi en film dringen overal heen, met de groote punten van dagelijksche belangstelling door.

Het leven van den Europeaan wijkt gedurig minder af van het leven in het moederland. Hygiëne en sport hebben daartoe veel bijgedragen. De aanpassing is veel gemakkelijker geworden. En wat doet thans al niet de techniek! Het briefverkeer door de lucht vervormt en versnelt de wisseling van gedachten, in het huiselijk zoowel als in het zakenleven. Twee werelden, hier en ginds, groeien ineen. Daar is dan nog de radio-telephonie bovendien; van belang voor het individueele, particuliere leven, maar niet minder voor de pers. Persberichten worden bovendien terstond overal door de Nirom uitgedragen. Ook het contact met de regeering in het moederland is nu veel directer. De cinema brengt met spoed alle Europeesche actualiteiten op 't scherm. De inlandsche bevolking beleeft mee, wat in Nederland, wat in Europa gebeurt. Zoo groeit de afstand tusschen de geestelijke sferen dicht. Ook de inlandsche bevolking krijgt begrip van Europeesch Nederland. Mogen de pogingen om omgekeerd Europeesch Nederland nauwer op de hoogte te houden van actualiteiten uit Indië, niet blijven hokken!

Voor den Europeaan hebben het auto wezen en de wegenaanleg tot in de bergen een ingrijpende verandering teweeggebracht. Week-ends of verlofweken kan men nu gemakkelijk in de bergen doorbrengen. Men vindt daar op 1000 à 1500 meter allerlei geschikte berghotels, om den frisschen neus te gaan halen. En als laatste bijzonderheid brengt de techniek nu ook het ‘air-conditioned’ wonen. Geen centrale verwarming, maar centrale verkoeling. In winkels, theaters, kantoren en hotels begint dit door te dringen, in de spoorwegcoupé's, en ook in de particuliere woningen. Alles staat nog in het begin, maar naar mijn oordeel is hier weer een zeer gewichtige vernieuwing bezig zich te voltrekken, die van diepen invloed zal zijn op het verblijf der blanken onder de tropen. Ook op het werken binnenshuis, want dit wordt er veel minder vermoeiend door.

Zoo ziet men dat nieuwe technische inrichtingen er toe bijdragen de banden tusschen moederland en Indië aldoor te verinnigen. Aan den naam Van Heutsz kunnen die van Plesman,

Philips en de Fordimporteurs in één adem worden toegevoegd. Ik hoop het nog te beleven, dat de naam Van Heutsz gehecht wordt aan een der nieuwe *kruisers*, waarop onze Marine wacht. Wellicht komen dan aan nieuw te bouwen torpedo-motorbooten of zee-vliegtuigen de namen Philips of Plesman toe.

Nog één ding zou ik willen vermelden, dat mij bijzonder getroffen heeft, en dat van groote beteekenis is voor het leven van den Europeaan daarginds. Het is de voortreffelijke organisatie van den boekhandel. Tot in de kleinere steden toe trof ik groote, weidsche magazijnen aan met een uitgebreide keuze, van het allernieuwste, ook in verschillende vreemde talen. Te Soerabaja wilde ik van een vrij bijzonder historisch boek, Engelsch, dat ik vlak voor ons vertrek uit Europa als een ‘vient de paraître’ te Londen had gekocht en bijzonder mooi en de moeite waard vond, een exemplaar aan een vriend cadeau doen. Ik nam mij dus voor, er naar Londen over te schrijven. En ziet, tot mijn verbazing vond ik liefst 4 exemplaren in een boekwinkel op Toendjoengang voorhanden. Een bewijs, dunkt mij, van een groote frischheid ook op 't gebied van lectuur; en voor het dagelijksche leven van groote beteekenis.

Zoo zijn Oost en West bezig, steeds meer tot elkaar te komen.

Ik zeg niet: zich te vermengen. Ik geloof daarginds veeleer aan een verstandige *samenleving* der rassen, elk met hunne eigenaardigheden en geschiktheden, in onderlinge verdraagzaamheid, in waardeeren en begrijpen. Zoo moet, en zoo kan het ook! Dit is de eenige gezonde oplossing. Niet 't op elkaar afhitsen der verschillende rassen, en niet de splitsing in eindelooze en machtelooze zelfbeschikkingsrechten. Een nuttige en verstandige samenleving. Symbiose. Ik heb allerlei landen leeren kennen, waar zulk eene symbiose *niet* is gelukt! Het Nederlandsche genie evenwel, het *anonyme* genie, heeft daarvan in Indië al veel weten te bereiken.

Hoezeer zich in Nederlandsch-Indië de geest van een Nederlandsch gemeenebest versterkt heeft, ook onder de inlandsche bevolking, bleek ons bij de geboorte van Prinses Beatrix. Wij waren toen juist in Soerabaja, en hebben van daaruit allerlei kunnen meemaken en waarnemen. Het begon reeds met de lange spanning vooraf, waaraan eigenlijk de geheele populatie deelnam,

en waarop het geheele leven zich instelde. Men gevoelde, dat de komst van de *anak radjah*, het koningskind, in alle kringen, ook in de volkskringen, een beslissende gebeurtenis was. De mystiek van Oranje, van het Nederlandsche Koningschap werkt ook daar, ver in de verte, in zoo afgelegen en vreemde gebieden. Het was, alsof allen zich iets deelachtig voelden van de beschermende hand, die de monarchie van het Koninkrijk der Nederlanden over het geheele staatsgebied uitstrekt. Toen mijn vrouw en ik, nog eenige weken voor de geboorte, langs de Noordkust van Midden-Java oostwaarts tuften, ontmoetten wij bij de ingangen van een desa, voorbij Rembang, reeds een eerepoort met het opschrift ‘Welkom, Oranjetelg’. En toen op den gedenkwaardigen dag zelf, des namiddags te vijf ure de veelbeteekenende kanonschoten dreunden, reden wij toevallig juist door de overbevolkte buurten die van Soerabaja leiden naar Oedjong, het marine-etablissement. Ieder, die daar geweest is, kent deze puilende Oostersche straten. Men zag er plotseling het leven veranderen, als 't ware stilstaan. Alles liep uit, alles schoolde bijeen, en de kinderen verzamelden zich bij honderden langs den weg, in een soort opgewonden bewustzijn dat het *anak radjah* nu gekomen was, en de Voorzienigheid zich verder had geopenbaard. Wij waren blijkbaar de eersten, die daar er doorreden, en de vlaggetjes, die wij dadelijk hadden opgezet, werden door al die hummels luide toegewuifd en toegejuicht.

Vervolgens kwamen de officieele vieringen. De volle kerkdiensten. En de groote manifestatie voor de woning van den Gouverneur van der Plas. Gelijk alles van dien aard in Indië, was het zeer vroeg: 's morgens om zeven uur. Daar trokken toen eindelooze optochten en organisatie's langs, speciaal ook weer de schoolkinderen. Achtereenvolgens allen gegroepeerd: de Europeesche scholen, de Javaansche scholen, de Chineesche scholen, de Arabische scholen en die van de Minahasa. Al die bevolkingen zongen in hun eigen taal, op hun wijze, den Gouverneur hun feestliederen toe.

Weer eenige dagen later waren wij in Tosari, hoog in het Tengersche gebergte. Een luid gejoel kwam ons 's morgens verrassen: ‘'t zijn hier vandaag de geboortefeesten voor de Prinses’. Voor groote volksspelen stroomden de bergbewoners samen, en langs ons hotel kwamen alweer honderden

schoolkinderen onder het commando hunner inlandsche onderwijzeres aanzetten. Zij zwaaiden rood-wit-blauwe vlaggetjes, en zongen ‘In naam van Oranje doe open de poort’, in het Javaansch! Vervolgens kreeg men nog een vertooning te zien, die velen, die Indië kennen, wel zullen hebben meebeleefd, maar die ons zeer curieus voorkwam. Een paardenfeest, ter eere van de Prinses. Een *jaranan*. Een zestal opgeschoten jongelui kwamen naar voren op nagemaakte, van riet gevlochten paardjes, en huppelden zoo in het rond, op de maat van een tam-tam. Allerlei figuren werden gereden. De maat ging steeds sneller en sneller. Steeds meer hijgden de ruiters en bootsten zij 't gesteiger en gebok der paardjes na. Hun hoofden werden in groeiende opwinding links en rechts heen en weer geworpen. Tot slot werd de opwinding zoo groot, dat één hunner schuimbekkend op den grond viel, en door de anderen met man en macht in bedwang moest worden gehouden, tot dat het kamponghoofd kwam, en hem met eenige karwatsslagen tot zijn positieven terugriep.

Alles ter cere van de geboorte van een klein prinsesje van Oranje te Soestdijk!

Ter eere van de geboorte van het Prinsesje maakten wij vervolgens, weer later, in het Paleis van den Sultan van Djogjakarta, in den Kraton, een schitterend wajong-wong-festijn mede. Twee dagen achtereen, van des morgens zes uur tot des nachts half een, voerden daar de vorstelijke tooneelspelers in hun sierlijke houdingen en dansen, met gamelanbegeleiding, voor een uitgelezen schare gasten, de oude tafereelen op; en achteraf het zich verdringende volk. Zoo ontrolden zich daar, uren achtereen, ter eere van de kleine Prinses Beatrix, de lotgevallen van de bekoorlijke prinses Srikandi en hare mededingster Soembadra, en van den geliefden Javaanschen heldenprins Ardjoena, Don Juan en gelukkig strijder. De Sultan zelf stelt veel belang in deze prachtig verzorgde voorstellingen. Zoo was er een episode in het bosch met allerlei als dieren geconstumeerde spelers, een schouwspel dat in fantasie en pracht aan een voorstelling van Chantecler herinnerde. Ik zou wel graag een reproductie doen zien van de uitnoodiging tot deze voorstelling, gegeven, zooals daar staat, door: ‘Ngarsadalem Sampejandalem Ingkeng Sinoewoen Kandjeng Soeltan Hamengkoe Boewana VIII Senapati, enz. enz. Grootkruis der Orde van Oranje-Nassau en

vele andere hooge orden, Groot-Officier der Koninklijke Orde van de Millioenen Olifanten en het Witte Zonnescherm van Luang Prabang, Generaal-Majoor van het Leger van H.M. der Koningin der Nederlanden, ter eere van de geboorte van Prinses Beatrix Wilhelmina Armgard'. Ik zou ook wel de menu's willen toonen van de feest maaltijden, door Zijne Hoogheid ons daarbij aangeboden, in Franschen culinairen stijl; waar de vermaarde copieuse menu's van Kemper in Den Haag nog bij in de schaduw staan.

Ook in andere hoeken van den Archipel is het zoo geweest, naar men mij vertelde. Zoo is het wel duidelijk, dat ook hier het Oranjehuis wordt gevoeld als een machtige en vertrouwde beschutting voor een wereld van millioenen menschen.

En zoo zien wij daar eene bevolking met een algemeen gevoel van rustige tevredenheid. Eene bevolking, die waarlijk beseft, dat het haar, op welke manier ook, ánders moeilijk beter zou kunnen gaan. Niet onder een andere macht. En niet zonder Nederland.

Geen wonder ook! Het moet wel gezegd: het *is* er alles zoo keurig en degelijk in orde. Ik geloof, dat de inlander bijna met een zekere verbazing staat tegenover die Hollanders, die zich zoo ontzaglijk veel moeite geven en zich zoo druk maken, en zoo ontzaglijk veel kunnen doen ook, om de zaken naar den eisch te bestieren. De geriefelijke resultaten nemen de inlanders gaarne aan, en maken er gewoontjes gebruik van.

Het mag inderdaad gezegd: hoe geweldig bekwaam, en geweldig energiek en toegewijd daar voor alle belangen wordt gewerkt. Door de besturen, door de cultures, door de zending en de missie. Landbouwkundig, technisch, sociaal. Indien ik daarvan nader wilde spreken, zou men een *encyclopaedie* moeten voorlezen.

Ik ben het bijna als iets aandoenlijks gaan gevoelen, dat deze Nederlandsche natie zich met zoo vollen bijkans heiligen ijver geworpen heeft op dit groote, volkrijke gebied, om van het van alles het beste en het nieuwste te geven. Inlanders rijden tot in de hoogste bergstreken in autobusjes. Het pasarwezen voorzien, de hygiëne geregeld, wat al niet! Op de groote cultuurondernemingen vindt men hospitalen, en leeszalen, en woningbouw. Het is alles zoo geweldig 'tüchtig'. Wel was het een wonderlijke gewaarwording, toen wij hoog boven het Meer

van Manindjau in de Padangsche Bovenlanden, een inlandsch suikermolentje troffen in zijn primitiefsten oervorm: een paar wentelende steenen, waartusschen het suikerriet zijn sap afgaf, bewogen door een draaiboom, waaraan een oud moedertje met hare kinderen liepen te duwen, - en wij dachten daarbij aan den anderen kant aan de állermodernste, door electriciteit gedreven modelsuikerfabrieken als bij Djatiroto van de H.V.A. op Oost-Java, met een ontzaglijk rietareaal. Twee polen van een stuk ongeloofelijke ontwikkeling! Aan 't begin het bescheidenste inlandsche bedrijf. Aan het eind de meest volmaakte organisatie, waarbij van een wilde moerasstreek een cultuurgebied is gemaakt, die duizenden en duizenden een bestaan geeft. Des te sprekender wordt dit nog, wanneer ge onderweg een suikerproefstation bezocht als te Pasaroean, waar het gewas tot in alle nauwkeurigheid op zijn productiviteit wordt onderzocht, gekruist en genummerd, - waar de geheele bodem van Java per vierkante kilometer naar zijn regenval en zijn natuurlijke gesteldheid op kaart is gebracht, om naar de gunstigste productie-omstandigheden te grijpen. Met de overige producten: de tabak, zooals op Deli, de rubber, den koffieplant, de theeselectie is het 't zelfde.

Ook op sociaal gebied is men voortdurend bezig.

Het is, alsof een stil en opwekkend wachtwoord geldt: ‘hier mag niets haperen’. Onze overbevolkte natie met haar beperkt vaderlandsch grondgebied, heeft in Indië de mogelijkheden gevonden om hare prestaties en energieën ten volle uit te leven. Zij doet dit met alle ‘Tüchtigkeit’, een eigenschap die haar zóózeer in het bloed zit, dat wij er in onze eigen taal niet eens een eigen woord voor hebben! Ik zie hier inderdaad een karaktertrek van ons volk, - het *perfectionisme*. Zooals men mij, toen ik nog in Genève werkzaam was, wel eens zei: ‘jullie Hollanders kunt geen losse eindjes er bij zien slingeren, jullie moet altijd alles precies in orde en af maken’. Maurois, in zijn studie over Engeland, spreekt van dit ‘perfectionisme’, deze volmaaktheidsbehoefte, als van een eigenschap der puriteinen. Ook voor de Nederlanders zal het wel met den puriteinschen inslag samenhangen.

De inlanders hebben daarvan stellig een duidelijken indruk. Dit zien zij best! En zij aanvaarden kalmweg alle voordeelen,

welke die energieke Hollanders aanbrengen. Zij bewonderen de activiteit, en gevoelen dat de Hollanders heel veel meer kunnen dan zij. Zij benijden het niet, zij constateeren het, en profiteeren ervan. En werken op hun wijze mede. Omtrent den indruk, dien het op op de inlanders maakt, had ik nog een curieuse bevestiging tijdens de wajong-wong-voorstelling waarvan ik sprak. Die is voor de acteurs in de warmte heel lang en heel vermoeiend. Daarom kwam middenin een intermezzo, dat op zichzelf ook weer eenige uren duurde: het optreden van de komische figuur Semar, met zijne zoons Garèng, Petroek en Bagong. Dit zijn de populaire figuren uit het Javaansche volksleven: een snuggere, leuke boer met zijn zoons. Iets als onze Tijl Uilenspiegel. Semar speelt een rol in de wajongvoorstellingen, in de volkskrantjes en in de politieke gesprekken. Ook ditmaal onderhielden zij het publiek met een conversatie vol leutigheden en toespelingen, over alles en nog wat. Als Buziau bij ons. Ik kon ze helaas niet goed volgen, maar men vertelde mij ervan en de toehoorders lachten honderd uit. Zij zijn trouwens de eenige personaadjes, die in de wajong improviseeren mogen, - voor alle andere figuren staat het recitatief vast. Semar mag zeggen wat hij wil. En zoo vertelde men mij, dat Semar en zijn zoons eens een lang verhaal hadden gehouden over een prins, die steeds bij de goden trachtte te worden toegelaten, en telkens weer werd weggejaagd omdat hij zooveel gebreken had. Tenslotte werd hem gezegd, dat hij maar naar Java moest gaan, bij de Hollanders, daar zou hij wel leeren hoe men de dingen op zijn best kan probeeren te doen! Dit was geweest op een voorstelling in een afgelegen desa, waar geheel niet op Hollandsche bezoeken gerekend was; dus volstrekt niet om te vleien.

Bedrieg ik mij niet, dan is het ook dit besef, dat de inlandsche bevolking vrede doet hebben met maatregelen, vooral in den crisistijd, die bijwijlen aan haar eigen volksbedrijf offers hebben opgelegd om tegemoet te komen aan het Europeesche bedrijf en het Europeesch-Nederlandsche belang. Er is daarbij stellig mogelijkheid van concurrentie. Deze bereidwilligheid is echter gebleken b.v. bij sommige restrictie's aan bevolkingsculturen opgelegd, en bij de vermindering der landhuren tegenover de suikerfabrieken. De overtuiging, dat het hier gaan zou om 't behoud van groote levensbelangen, waarvan óók de bevolking weder

haar voordeel afhankelijk weet, scheen zoodanige offers te doen aanvaarden. Ongeveer zooals ten onzent b.v. de steun voor den boerenstand begrepen wordt. En iets dergelijks kan zich voordoen bij verschil van belangen tusschen moederland en Indië, of bij de bescherming van speciaal Nederlandsche instellingen. In dit alles spreken begrippen van samenhang en bereidwilligheid tot wederkeerige offers mede, die nog eenige tientallen jaren geleden nauwelijks konden worden verwacht.

Het mag dus wel met allen ootmoed gezegd, dat Nederlandsch-Indië in vele opzichten inderdaad is een model kolonie. Bij het vele, dat er kan gekweekt worden, is ook gekweekt: een tevreden bevolking, die gevoelt dat zij het moeilijk anders beter hebben kon. En dit is wel het beste middel tegen binnenlandsche en buitenlandsche ontbinding. Sterk is dan ook de indruk: elk idee van geleidelijke abdicatie, of ontvoogding, of losmaking is ongerijmd. Er vormt zich ginds meer en meer een blijvende, eigen vorm van samenleving. Een Nederlandsch-Indisch gebied, met een eigen karakter. Een Pacificgebied, zeker! Geen: Noordzeegebied. Maar ook niet: los van Nederland. Integendeel: nauw met Noord-Nederland samenhangend.

De instrooming van Europeesche elementen zal steeds een behoefte blijven: de steeds vernieuwde instrooming van die koele werkkracht, de koele ervaring, het koppige en stelselmatige denken vanuit Noord-Nederland. Zij zal nog toenemen naarmate de afstanden kleiner worden, de aanrakingen veelvuldiger, het leven in het klimaat gemakkelijker.

Ik zie, in gedachte, na wederom vijfentwintig jaar een nog veel intenser gevormde eigen maatschappij verrijzen, die haar eigen wezen vindt. Steeds zal het een gemengde maatschappij zijn. De inlandsche bevolking blijft verreweg de grootste in aantal. Zij beschikt over velerlei groeikrachtige eigenschappen, van intelligentie, van werkzaamheid. Zij groeit in wijsheid. Zij weet haar weg, en doet bedrijvig, verstandig, genoegelijk, kalm en ordelijk in het leven mee. Zij is zeer verscheiden. De Soendaneezen en de Javanen loopen reeds uiteen. De Batakkers en Minangkabauers schenen mij weer veel anders dan deze beide. Hun geest en handelen gaat vlugger over tot het Westersche en het moderne; zij zullen, politiek gesproken, voor een gouvernement meer moeilijkheid kunnen opleveren. In allerlei

bedrijven, en beroepen, en ambten treft ge de inheemschen aan, die ze blijkbaar goed waarnemen. Opvallend, als dagelijksche ervaring, is b.v. de deugdelijke wijze waarop de verkeerspolitie en de veldpolitie, die vrijwel geheel in inlandsche handen berusten, met prestige en beslistheid, ook onder lang niet gemakkelijke omstandigheden, en ook tegenover den Europeaan, worden uitgeoefend.

Doch een Europeesch element vervult een blijvend onmisbare plaats. En wanneer in ons goede Europa het leven er steeds minder aangenaam op zal worden, steeds bezwaarlijker en deprimeerender, zullen misschien na ons komende generatie's meer en meer neiging gevoelen, Indië als hun *home* te beschouwen.

Ook de duurzame vestiging van blanke kolonisten onder de Keerkringen zal voor de toekomst in positieven zin onder de oogen moeten worden gezien. Vaak houdt dit denkbeeld u in Indië bezig! Opmerkelijk zijn b.v. de boerderijen in 't Pengalengansche, in de Preanger. Er zijn natuurlijk groote moeilijkheden. Als belangrijkste ben ik gaan voelen de concurrentie van inlandsche arbeidskrachten. Er zullen niet veel gebieden te vinden zijn, waar deze ontbreekt. Toch kunnen er vormen worden gevonden. Treffend staat reeds telkens in de brieven van J.P. Coen naar *patria*: ‘zendt kolonisten’; en evenzeer van sommige zijner beste opvolgers. De Heeren Zeventien, de kooplieden thuis wimpelden het af. Misschien klinkt, bij ónzen huidigen werkeloosheidstoestand, eerlang de roep uit *patria*: ‘néémt kolonisten’!

Een ander vraagstuk is dat der indo-europeanen. Hun aantal komt den reiziger, die de samenleving overziet, verrassend groot voor. Hun positie is niet gemakkelijk, en wordt geleidelijk moeilijker. Zij loopen gevaar economisch en sociaal, te midden van den ontwikkelden inlander ter eene, den eigenlijken Europeaan te anderer zijde, tusschen twee stoelen te geraken. Het is een moeilijke taak voor de regeering, naar billijkheid voor de belangen der indo-europeanen te blijven zorgen. Zij zelve achten de instrooming van nieuwe Europeanen ongewenscht. Ik geloof niet, dat hierin de juiste op.lossing liggen kan. De instrooming uit Europa heeft haar eigen groote beteekenis. Sommigen zeiden mij: ‘de tijd lost deze moeilijkheid vanzelf op, met de toeneming van het Europeesche gezinsleven nemen de indoeuropeanen af, en zoo verschrompelt het probleem vanzelf.’

Ik geloof het niet. De indo-europeanen zijn er nu eenmaal, en blijven zich vermenigvuldigen. Het Nederlandsche genie, dat reeds zooveel tot oplossing wist te brengen, heeft hier een taak. Naar mijn indruk heeft de groep der indo-europeanen een nuttige bindende beteekenis, tusschen Europeesch en Indisch Nederland. Terwijl zij eensdeels groote moeilijkheden baart, heeft zij ons daar zeker vaster onder de bevolking doen wortelen. Veel vaster, bijvoorbeeld, dat den Engelschman, die den 'eurasian' onherroepelijk heeft verstooten en verdonkeremaand. Een hoogstaande Javaan zeide mij (en het spreekt van zedelijken ernst bij onze voorouders): 'de Engelschman zegt tot de inlandsche vrouw met wie hij heeft samengeleefd: 'dat is *jou* kind'. De Hollander: 'het is *mijn* kind'.

Zoo wijst alles op een nieuwe, eigen maatschappij, die veel verschillends vereent. Kipling's veel aangehaalde versregel: 'East is East, and West is West, and never the twain shall meet....', wordt veelal onvolledig aangehaald. De groote dichter heeft eigenlijk het omgekeerde willen zeggen van de fatale ontkenning, die men hem toedicht. Het geheele vers luidt aldus:

Oh, East is East and West is West,
And never the twain shall meet,
Till Earth and Sky stand presently
At God's great Judgment's seat;
But there is neither East nor West,
Border, nor Breed, nor Birth,
When two strong men stand face to face,
Tho' they come from the ends of the earth!

Oost is Oost en West is West,
Nòòit kruist zich hunne baan,
Tot Aard' en Hemel zek'ren dag,
Voor Godes Vierschaar staan.
Maar daar is Oost noch is er West,
Landaard, grens, rassenwaan,
Als sterke mannen, oog in oog,
Den menschheidszin verstaan.
(Vertaling uit 'Oost en West')

Er blijft niet veel over van het 'never the twain shall meet'. They *are* meeting, - en in zeer veelomvattenden vorm!

Even weinig kan men echter gevoelen voor een nieuwere theorie: 'East and West *must* meet....'

Er moet in dezen zeker niet worden geforceerd. Het is een zaak van geleidelijke en vanzelfgaande ontwikkeling, die haar eigen, bijzondere vormen zal aannemen, en niet in een theoretisch en onnatuurlijk keurslijf gewrongen worden moet. De neiging van het westersche moderne intellectualisme, om alles in theoriën en systemen onder te brengen en tot een logisch knutselwerk te maken - een neiging die ons land nog al sterk tiert - mag in dezen geen parten spelen! Zoo is de Indische bestuursorganisatie waarschijnlijk hier en daar noodeloos verwesterscht, en niet altijd met voldoende wijsheid en diepte van inzicht. Men heeft te oppervlakkig weg Oppenheim, of andere verdienstelijke staatsrechtsleeraren, gecopieerd. Menige zaak kàn daar ook ánders, en toch reëel worden aangevat! Het blijkt immers, dat zulke westersche leerstellingen 12 uur sporen oostwaarts van hier al niet meer passen! Hoeveel te minder duizenden en duizenden kilometers verder oostwaarts! Aan de bevolking in Nederlandsch-Indië kan ruimschoots de gelegenheid tot meespreken worden gegeven, zonder dat men haar begiftigt, - zou men moeten zeggen ‘vergiftigt’? - met verkiezingen ‘op den voet van evenredige vertegenwoordiging’ en allen aankleve van dien. Het is al jammer genoeg, dat wij daarmede zoo overdadig in Nederland zijn opgescheept. Men zou de bacil van een oppermachtig partijwezen aan Indië kunnen besparen!

De inheemsche bevolking spreekt reeds in zeer sterke mate mede, buiten iedere vertegenwoordigende organisatie om. Bij de cultures wordt met de wenschen der bevolking ten nauwste rekening gehouden, omdat men haar arbeidsaanbod tot zich wenscht te trekken. Dit is het noodzakelijk gevolg van den vrijen arbeid. Een ondernemer, die niet voldoende op de belangen der bevolking, op hare inzichten omtrent redelijke arbeidsvoorwaarden let, krijgt geen werkvolk. De eerste eischen die aan de jeugdige uit Europa komende geëmployeerden in de cultuurbedrijven gesteld worden, zijn: grondige kennis van de landstaal, en kunnen omgaan met de bevolking. Men heeft mij gezegd dat de moderne Europeaan, door de hechter blijvende aanraking met het moederland, verder van den inlander afraakt. Is dit zoo? In de steden zal die afstand met de toenemende ontwikkeling der inlanders eerder verminderen. Op het platteland blijven de verhoudingen gelijk. Vaak hebben mij jongelui hiervan verteld.

De chefs kunnen de aanraking voor het welslagen van hun bedrijf niet missen. Wanneer er moeilijkheden rijzen, zoekt de verstandige planter de oplossing door besprekingen met de mandoers, en ten slotte met de bijeengeroepen werklieden zelf. En: wanneer men op Sumatra vermeerderde immigratie wenscht van arbeidskrachten uit Java, gebeurt dit nu door vrijwillige propaganda der reeds aanwezige Javaansche emigranten zelf, onder hunne bekenden. Door het den voortrekkers goed te geven, moedigen die dan weer anderen aan.

Deze onbewuste macht van den kleinen Kromo zelf, heeft mij telkens als een zeer beslissende factor getroffen.

De invloed, dien de ontwikkelde inlanders in allerlei vorm uitoefenen, is natuurlijk nog veel pregnanter.

Ook over de veelbesproken vraag van de rechtsverhouding tusschen Nederland en Nederlandsch-Indië moet men niet te westersch denken. Het Koninkrijk is een groot geheel, maar veeleer gegroeid, dat gebouwd. Het gaat in de toekomst ook meer om groei dan om 'bouw'. Men spreekt nu ook gaarne van '*dominion status*'. Maar de Britsche dominions zijn overwegend westersche nederzettingen, die tot zijstammen van het moederland zijn uitgegroeid. Nederlandsch-Indië, met zijn overwegend inheemsche bevolking, is geheel iets anders. Er moet langzamerhand allerlei worden vervormd, - doch dit geschiede op de basis van werkelijkheid en praktijk, niet van doctrinaire theorie of van kunstmatig gedachte instituten.

Nader ontwikkelen zal zich ook de werkzaamheid van den Gouverneur-Generaal, en de samenwerking met het Bestuur in Nederland. Ik zal daarvan thans niet in bijzonderheden spreken. Naar mijn indruk ligt deze ontwikkeling *niet* besloten in toenemende verwijdering en afzondering. Integendeel! Dank zij de vergemakkelijkte verbindingen en het vlugger heen en weer reizen van ambtenaren, zal de onderlinge samenwerking gemakkelijker worden, en dit is zeker nuttig. Het kan zijn, dat de Gouverneur-Generaal te zeer met details gebonden en overladen is, en daardoor te weinig tijd overhoudt voor de bemoeienis met algemeene vraagstukken. Doch ook dit is meer een kwestie van praktijk, dan van constitutioneele 'verbouwing'.

En de internationale positie van Nederlandsch-Indië? Voorzoover *iets* heden ten dage vast staat, is zij niet ernstig bedreigd en zelfs bevredigend, - mits wij een flinke *eigen* kracht vormen ter verdediging, - te land, maar ook vooral ter zee en in de lucht. Met name ook in de zéé-lucht; dit wil zeggen: een bijzonder verzorgde marine-vliegdienst.

Daarbij behoort voorts goede voorbereiding op doeltreffende behandeling van kleine wrijvingen, en om voorwendsels tijdig te ondervangen. Het is bekend, hoezeer deze in de pacific-politiek steeds een rol spelen. Men krijgt zeer den indruk, dat Indië zich op dit stuk wèl gediend en gerust moet gevoelen. Afstand, tijdverlies noch verscheidenheid van schijven mogen hier risico verhoogen. Ook is de openbare meening licht geënerveerd. Voor onze Pacific-politiek zal Den Haag het centrale punt *moeten* blijven. Maar Buitenzorg wordt onvermijdelijk voor allerlei praktische gevallen geplaatst, en er is dus een wèl-verzorgde gezamenlijke outillage noodig. Ik zou denken aan een bijzondere tak voor de oostaziatische politiek aan het Ministerie van Buitenlandsche Zaken in Den Haag, en een vastgeregelde 'service de liaison' van dit Ministerie bij den Gouverneur-Generaal.

De sterkste steun blijft bij dit alles, wij zagen het: de welstand en tevredenheid der bevolking; afweer van daartegenin werkende elementen. De krachten van gehechtheid en vertrouwen zijn in Indië zeer sterk en in ruime mate aanwezig. Geen andere Staat zou gemakkelijk die door duizend vezelen gevormde gehechtheid kunnen doen wankelen. De band is uit het verleden gegroeid. Zijn beteekenis, waarvan de reiziger ook thans weer zoo sterk doordrongen terugkeert, heeft bijkans iets providentieels. In de geboortestonden van onzen Staat is het reeds gebleken. Toen tijdens de onderhandelingen over het Twaalfjarig Bestand ons vrede geboden werd, hebben Oldenbarnevelt en de zijnen drie punten vooropgesteld: de onafhankelijkheid, de vrijheid van godsdienst, en.... 'de onbelemmerde trafieke van de Indien'. Zoolang de tegenpartij dàárin niet wilde treden, verklaarden onze menschen ook op een voorloopig bestand geen prijs te stellen. Zij gevoelden als het ware in de windselen iets van de diepte dezer onafscheidelijkheid van Nederland en Indië, die thans een feit is en telkens meer bevestigd. Er is iets aan-

grijpends in, dat dit alles is gegroeid uit de onbewuste grondgedachten van een voorgeslacht, meer dan 300 jaar geleden. Andere mogendheden mogen ten aanzien van gedeelten van hún gebied losser staan, wij voor óns beleven vandaag de verbinding inniger dan ooit. Ook van het huidige geslacht wordt gevergd, aan dezen samenhang trouw en dienstbaar te blijven.

November 1938
J.A. VAN HAMEL

Het Joodsche probleem als internationaal probleem[1)]

Wie de hoop koestert misschien een klein steentje te kunnen bijdragen tot de oplossing van het zoo ontzettend moeilijke Joodsche probleem, moet beginnen te trachten het in zijn afschuwelijke, tragische volheid te zien. Als men met meerdere of mindere aandacht de polemieken van den jongsten tijd volgt - hetzij dat de betoogen nu komen van uitgesproken prosemietische zijde, dan wel van die der tegenstanders - vraagt men zich telkens af, of de schrijvers die tragiek wel ten volle beseffen. Gaat niet juist de diepe historische grond van het probleem in het gedruis der stemmen verloren?

Wie evenwel tracht een oogenblik de volle aandacht te vragen voor dien ondergrond van het vraagstuk, stuit bij allen, die in hetgeen in Duitschland, in Oost-Europa, in den Balkan geschiedt, niets meer en niets anders willen zien, dan een modern Vandalisme, op enormen tegenstand. Hij wordt eenvoudigweg voor anti-semiet uitgekreten en krijgt ruimschoots zijn deel van de verwijten diergenen, die zichzelf volgaarne voor bij uitstek verdraagzaam verslijten, doch niettemin zwelgen in den

1) Noot van de Redactie:
De Redactie heeft niet voorbijgezien, dat het hieronder volgende artikel enkele zwakheden vertoont, met name doordat de schr. op de verwaarloozing van het Joodsche 'bijwonerschap' als mede-oorzaak tot den huidigen stand van het Joodsche vraagstuk zóó sterken nadruk legt, dat hij nu zijnerzijds de onwaardige en in het geheel niet noodzakelijke 'hetze' tegen de Joden, een ten minste gelijkwaardige factor, volkomen verwaarloost, èn doordat de schr. zich van de vraag waar en hoe voor den 'nieuwen Joodschen staat' ruimte ware te verschaffen, àl te gemakkelijk afmaakt.
Dat de Redactie niettemin vóór opneming meende te moeten besluiten, spruit voort uit de omstandigheid, dat de schr. denkbeelden uiteenzet, die men, helaas, zelden of nooit op zoo waardige, ernstige en objectieve wijze hoort bepleiten.
Redactie

onbeschaafden toon, waarin vele politici aan gene, en enkele aan deze zijde van den Atlantischen Oceaan hun ‘humanitaire’ beginselen, al dan niet met politieke bijbedoelingen, meenen te moeten uitbazuinen.

Het is echter altijd waar gebleken, dat zachte meesters stinkende wonden maken, en zonder nu het Joodsch probleem ook van zijn pijnlijke zijde te bezien, krijgt men nimmer een juist inzicht niet alleen, doch blijft ook elke poging om tot een afdoende oplossing te komen, lapwerk.

Juist zij, die hun erbarmen het luidste uitschreien, zien niet - willen vaak niet zien -, dat het vraagstuk der Jodenvervolgingen, dateert van den tijd, dat de Joden in de verstrooiing geraakt zijn, misschien nog wel van vroeger, en allerminst is opgekomen sinds Adolf Hitler in Duitschland het bewind overnam. Het diep-tragische treedt nu misschien in feller kleuren aan den dag, dan ooit te voren. De middelen, die worden aangewend zijn grootscheepscher, zoowel bij de verdrijving der Joden uit het economische leven, als bij de ook lang niet altijd onbevooroordeelde, en zelfs vaak niet oprechte, berichtgeving. De technische perfectie in de bestrijding van het Jodendom en in de uitbeelding dier bestrijding zijn nieuw, de grond van den strijd zelf is echter eeuwenoud en wortelt, nu en voor 1000 jaren, in een sentimentsquestie. Voor den Jood van heden geldt nog steeds het Bijbelwoord: ‘Want ik ben een vreemdeling bij U, een bijwoner, als mijne Vaderen’. En juist daarom is het probleem onoplosbaar, tenzij men heel diep ingrijpt, en aan dat bijwonerschap een einde maakt daar, waar het onmogelijk of ondragelijk is geworden of dreigt te worden. Men vordert geen steek met louter sympathiebetoon, hoe welgemeend ook, en raakt met vlammende protesten, die aan dat anti-Joodsche sentiment nieuw voedsel geven, steeds verder in het moeras.

Ook een toelating van vluchtelingen in grooten getale, al zou deze economisch toelaatbaar en practisch uitvoerbaar zijn, is daarom alleen al onmogelijk. Van al deze maatregelen toch is, indien men ze in Nederland toepast, het eenig gevolg, dat het anti-semietisme, dat in het diepste wezen van alle Europeesche volken, ten deele daarvan onbewust, aanwezig is, ook hier

- Dr. Colijn zeide het ronduit -, zelfs ook hier tot uitbarsting zou komen.

Dat bijwonerschap van den Jood in Europa, en ook in Amerika, dat anders zijn dan de overige bevolking, dat volksvreemd karakter - om een duidelijk-sprekend Germanisme te gebruiken, - vormt den grondslag van het anti-semietisch sentiment, dat men bij alle Europeesche volken speurt, al leidt het niet overal en in alle tijden tot excessen. Zonder stil te staan bij de oorzaken van dit sentiment en van de meerdere of mindere duidelijkheid van zijn uitingen, constateer ik het naakte feit van zijn bestaan en van zijn algemeenheid. Iedere gevoelige Jood speurt het, dreigend en vijandig, overal om zich heen, zoodra hij zich buiten zijn eigen, veiligen kring waagt, al is hij vaak te beleefd of te schuchter dit ronduit te erkennen. In de Joodsche geschriften, zoo belletristische, als andere, komt evenzeer het gevoel, voorwerp te zijn van verborgen vijandschap, ons telkens weer tegemoet. Het is een der groote drijfkrachten van het Zionisme.

Sommigen zien, wat Nederland betreft, in het anti-semietisme niets dan een geheel nieuw verschijnsel. Zij meenen dan, dat als gevolg van van buiten komende invloeden in ons ‘in vele opzichten toch zoo nuchter volk, het gif van het anti-semietisme *begint* door te dringen.’ Met strafbepalingen wil men deze penetratie dan te keer gaan. Zij echter vergeten, dat het niet zoo heel lang geleden is, dat men in ons Vaderland weliswaar Lessing's ‘Nathan der Weise’ bijzonder geschikte lectuur voor onze middelbare scholen achtte, vanwege den verdraagzamen geest, die het ademde, doch algemeen de sociëteiten, ook ijsclubs soms en concertvereenigingen, voor Joden hermetisch gesloten hield. Auctores intellectuales van beiderlei maatregelen waren dezelfde personen echter, vaak - ook lang na 1848 - de locale steunpilaren van het liberalisme.

* * *

Der ontkenning door welmeenende lieden ten spijt - van Joodsche zijde hoorde men zoodanige tegenspraak zelden of nooit -, moet men, wil men afdoende maatregelen helpen bevorderen, het bestaan van een *kiem van rassenhaat* in geheel Europa als voldongen feit aanvaarden. Niet slechts in Neder-

land, in andere landen, als Frankrijk en Zwitserland, aan de overzijde ook van het Kanaal, bestaat die kiem. In Frankrijk openbaart hij zich - men denke vooral ook nog aan de Dreyfuszaak - in den allerjongsten tijd onder meer in de tegenstelling Faure - Blum in de socialistische partij.

Het anti-Joodsche sentiment bestaat hier te lande en elders niet slechts in de onderste lagen der bevolking, maar leeft ook in de kringen der intellectueelen en de hoogere standen, vooral ook onder de plattelandsbevolking. Velen uit de allergrootsten van ons volk - ik noem slechts Gijsbert Voet, Vondel, Bijnkershoek, en uit den jongsten tijd Bolland - hebben in hun geschriften van hun duidelijk anti-semietische gevoelens onweerlegbare getuigenissen gegeven. De wereldoorlog en wat daarop volgde, hebben ook hun, die andere illusies koesterden, doen zien, dat de tegenwoordige menschheid op geen hooger ethisch peil staat, dan ons voorgeslacht. Door den technischen vooruitgang is misschien het raffinement gegroeid. Door nu niet verder eigen geïdealiseerde opvattingen aan de werkelijkheid te toetsen en, in het bewustzijn van eigen voortreffelijkheid, te decreteeren, dat in ons land de voortgeschreden beschaving elke antipathie tegen het volksvreemde heeft verdrongen, maakt men zich slechts schuldig aan misplaatste geestelijke hoovaardij.

Men mag het bestaan van een latent anti-semietisme in Nederland door alle tijden heen dus niet loochenen, al beteekent die erkenning ook allerminst toejuiching. Toegegeven zij, dat dit Nederlandsche anti-semietisme, sedert in de Middeleeuwen een volledige vernietiging van het hier te lande weinig talrijke Jodendom plaats vond, nimmermeer tot ernstige excessen aanleiding heeft gegeven, doch goedaardig in zijn uitingen is. Toegegeven zij ook, dat, vooral sedert een betrekkelijk hoog percentage Joden onder de beroeps-politici voorkomt[1)], van overheidswege

1) Volgens een citaat van Joodsche zijde in het ‘Liberale Weekblad’ van 30 Sept. 1938 zou in begin 1937 7% der leden van de Tweede Kamer en 10% van die der Eerste als Jood moeten worden beschouwd. Waar zij uit den aard der zaak niet voorkomen onder Christelijke partij-vertegenwoordigers, vormen zij dus 15% à 20% der overige afgevaardigden. Dergelijke statistische gegevens acht ik weinig belangrijk en controleerde deze zeker niet te hooge cijfers niet. Men beweert dus echter niets te veel, wanneer men meent, dat de politieke invloed der Joden grooter is dan hun aantal zou medebrengen, dat men ethnographisch op ten hoogste 2½% mag stellen.

aan deze gevoelens nimmer voet is gegeven. Zeker mag men echter niet met pharizeesche fierheid zeggen, dat den Joden hier te lande nooit iets in den weg is gelegd. Tot op den huidigen dag wordt hun steeds door speldeprikken zonder tal aangetoond, dat tusschen hen en het gros van het Nederlandsche volk nu eenmaal geen zielsverwantschap bestaat. Te opmerkelijker is dit, omdat datzelfde volk zoo talrijke andere vreemde elementen, ook van niet-Germaanschen oorsprong, grif geabsorbeerd heeft.

Dit vreemdelingschap, als in de dagen van het Egyptisch slavenhuis en van de Babylonische ballingschap, heeft elke Jood, door alles heen, gevoeld. Misschien hebben zij, die de grootste neiging tot volledige assimilatie hadden, de nietwetsgetrouwe Joden, het zwaarst er door geleden, juist in de dagen der dogmatisch-verlichte vrijzinnigheid in de tweede helft der vorige eeuw. Vermoedelijk ervoeren zij het pijnlijkst niet te staan tegenover een ‘ouderwetsch vooroordeel der onontwikkelden’, doch te botsen tegen in alle kringen levende, diepere gevoelens, al werd het bestaan dier gevoelens op theoretische gronden ontkend. Ongetwijfeld is mede dit vreemd blijven aan het nationale volksleven een der factoren - naast de Messiaansche verwachtingen in hun onderbewuste nog levende -, die de ontkerkelijkte Joden tot Marxisme en internationalisme voerden.

* * *

Daarnevens leeft ook in het Jodendom van alle tijden de grondvorm van het moderne Zionisme, het onbedwingbaar verlangen naar het Land der Vaderen. Gevolg hiervan is de ‘dubbele nationaliteit’, die iedere Jood van heden in zich omdraagt, al spreekt één der beide bij elk individu het luidst, al naar gelang zijner geaardheid. Het Joodsche streven in den tijd der Vredesonderhandelingen in 1919 wilde die dubbele nationaliteit zelfs erkend zien voor alle Joden van de zijde der Overheid in alle landen[1].

De vraag, welk sentiment in de historie primair is, mogen wij laten rusten, evenals die of er inderdaad geen oorzaken voor zijn aan te wijzen. Zij is onoplosbaar vermoedelijk, en de richting

1) Interessante gegevens verschaft de judaeo-phile schrijver J. Fouques-Duparc, La protection des minorités (1922), p. 157, die ook de voorgeschiedenis aan de hand van vele citaten schildert.

waarin het antwoord uitvalt, wordt in elk geval sterk door het gevoel beïnvloed, nu objectieve gegevens ontbreken. Al mag deze vraag dus worden teruggebracht tot de belangrijkheid van die naar de prioriteit van de kip of het ei, moet toch het bestaan der beide, tot alle botsingen aanleiding gevende grondsentimenten worden vastgesteld, alvorens men zich gereed kan maken tot het zoeken naar een oplossing van het probleem, die allen welgezinden, zoo Joden, als Christenen, behoort ter harte te gaan. Door te verkondigen, dat de tegenstelling tusschen beide groepen niet anders is, dan een gemakkelijk, met wat meer verdraagzaamheid, weg te nemen vooroordeel, en te beweren, dat de anti-semietische excessen van dezen tijd slechts uitingen van ruwe onbeschaafdheid, van gebrek aan menschlievenheid of, erger nog, psychische aberraties zijn, maakt men zich schuldig aan grenzenlooze oppervlakkigheid. Men begaat dan dezelfde fout, als de Engelsche humanitaire philanthropen, die door hun kinderlijke beschouwing van het Zuid-Afrikaansche naturellenvraagstuk, schuldig staan voor een belangrijk deel aan den gruwelijken strijd, die de Boeren in de 19de eeuw telkens weer tegen de Engelschen en door dezen bewapende Kaffers te strijden hadden.

De Joden zelf, in overgroote meerderheid, beseffen dit volkomen, en daarom heeft het Zionisme den jongsten tijd vat gekregen op zeer velen, die daar tot nog toe niet van hooren wilden. Zij begrijpen, hoe juist het inzicht was dergenen, die voor 150 jaren de emancipatie der West-Europeesche Joden niet wenschten, die immers toch nooit een volledige, werkelijke gelijkstelling brengen kon. Toen van het Genootschap ‘Felix Libertate’, na de verleening van de burgerlijke rechten aan de Joden in 1796, een dankadres aan de Representanten des Bataafschen Volks uitging, kon men daarop slechts luttele Joodsche handteekeningen verzamelen!

De assimilatie, waarnaar gedurende de geheele 19de eeuw een deel der niet-wetsgetrouwe Joden streefde, bleek reeds vóór 1914 bijna overal geheel mislukt te zijn, vooral in Duitschland en in Oost-Europa. Toen dan ook na den wereldoorlog een geheel nieuwe karteering van het vijandelijk gebied het voornaamste punt van het Vredesprogram der Geallieerden vormde, hebben de Joodsche organisaties, die gedurende den oorlog van-

uit het wederzijdsche kamp reeds belangrijke voorbereidingen hadden getroffen, dadelijk een geweldige energie ontplooid ter regeling van de Joodsche problemen. Dergelijke pogingen richtten zich in 1815, op het Congres van Weenen, uitsluitend op de gelijkstelling der Joden met de overige bewoners, op emancipatie en assimilatie dus. Thans echter, te Parijs, was hun voornaamste streven gericht op het erlangen van speciale waarborgen voor hun politieke rechten, doch in den vorm van de erkenning als *nationale minderheden*, op het behoud van eigen Joodsche karakter, en keerde men zich dus tegen elke assimilatiepoging. Nog voor den wapenstilstand had de Balfour-verklaring van 2 November 1917 reeds de erkenning van een 'National home for the Jewish people' in Palestina toegezegd, hoewel eerst 8 December 1917 Jeruzalem in Britsche handen viel. Uit dit verschil in streven bij de schepping van een nieuw Europa in 1815 en in 1919-1920 ziet men duidelijk, hoe van Joodsche zijde reeds dadelijk na den wereldoorlog van verdere assimilatiepogingen was afgezien, en zij voor hun eigen, erkend-volks-vreemde positie waarborgen van geheel ander karakter nastreefden, in de richting van erkenning hunner 'dubbele nationaliteit'[1].

Men bewijst hun dus allerminst een dienst en handelt in strijd met de eigen bedoeling van de overgroote meerderheid van het Jodendom, indien men hen opnieuw wil drijven in de richting der aanpassing door hen in grooten getale onder de Westersche bevolking te mengen, via een asylverleening op groote schaal. Men cijfert aldus èn de anti-Joodsche sentimenten dier bevolking èn de eigen nationale gevoelens van het Jodendom weg. Slechts nieuwe bronnen van wederzijdsche ergernis schept men aldus, die onvermijdelijk op den duur tot 'pogroms' leiden. Men vergete vooral ook niet, dat overal de nationale tegenstellingen scherper werden, die wederom het Joodsch nationaal besef steunden, en overal de positie van volksvreemde elementen nog moeilijker maakten.

Alleen als men elk streven naar assimilatie uitschakelt, als men zich het bestaan van een *algemeen* anti-semietisch sentiment klaar en duidelijk voor oogen houdt, kan men trachten tot goede

1) Zie: Fouques-Duparc, a.w., pp. 87, 149 en vooral 159 vgg.

oplossingen te komen. Dit lijkt hard en onverbiddelijk. Het bestaan van een dergelijk gevoel schijnt onverklaarbaar.... tenzij men aanneemt, dat aan de Joden van dezen dag de Wet en de Profeten vervuld worden....

Men moet de onbeschrijflijke tragiek der gevolgen van dit sentiment, hoe onverklaarbaar men het moge achten, leeren beseffen. Zoolang men dit inzicht niet heeft, baten alle tijdelijke maatregelen, elke offervaardigheid, elke asylverleening, geen zier. Zij kunnen misschien aan opgekropte gemoederen lucht geven, het probleem zelf brengen zij niet nader tot een oplossing. Integendeel!

* * *

Hoe kan men dan wel tot een oplossing komen, het bestaan van een anti-semietische kiem in de Westersche volken erkennende? Eenvoudig is dit zeker niet. Duitschland wil zijn Joodsche bevolking uitdrijven, Polen, Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Roemenië zullen niet achter willen blijven, evenmin de Randstaten en de Balkanlanden. De getallen Joden, waarvoor een plaats onder de zon moet worden gezocht, zijn enorm[1]. Zelfs indien het den Joden in Polen, Hongarije en Roemenië gelukt zich voorloopig te handhaven, zal men voor ruim 500.000 Joden uit Duitschland een onderdak moeten vinden. Hierbij laat ik dan nog even het eigenlijk nog droeviger, bijna hopeloos vraagstuk der halve en kwart-Joden, waarop ik straks hoop terug te komen, rusten. Bij het zoeken naar een regeling late men de kans, dat ooit een terugkeer naar Duitschland mogelijk zou zijn, buiten beschouwing. Zelfs voor het m.i. volkomen denkbeeldig geval, dat het nationaal-socialisme voor een democratisch regime plaats zou maken, is een terugkeer naar den ouden toestand uitgesloten. De nationale bewustwording aan Duitsche, doch ook aan Joodsche zijde, de algemeene vereenzelviging in Duitschland van elk Joodsch streven met het Marxisme, maakt dit volkomen onmogelijk. Juist daarom zijn alle daverende protesten, die geen

1) Duitschland ± 800.000; Polen ± 3 millioen; Hongarije ± 500.000; Roemenië ± 1 millioen. Men zie o.a. Hugo Wintgens, Das Recht der Nationalen Minderheiten (1930), p. 177, deel II, 8, van Stier-Somlo, Handbuch des Völkerrechts; Dr. Boris Raptschinsky, Het Joodsch probleem van onzen tijd, in Haagsch Maandbl. van Jan. 1939.

ander gevolg kunnen hebben, dan het tempo van de crisis in het Joodsche vraagstuk te versnellen door het aanblazen van de Duitsche verbittering, onvruchtbaar. Tegenover de Joden in Duitschland zelf, die de reactie aan den lijve moeten boeten, zijn zij onverantwoordelijk. Ten aanzien van ons eigen Vaderland zijn zij misdadig, omdat zij de, voor ons land broodnoodige, rustige en goede verstandhouding met al onze naburen verstoren. Ook al mede, omdat ons land, mits men de juiste toon weet te bewaren, misschien een belangrijke bemiddelaarsrol zal kunnen spelen ten bate der Joden, dient men te zwijgen. Ten slotte kunnen dergelijke demonstraties, wier nuttig effect nihil is, vooral indien handtastelijke onruststokers zich aan feitelijkheden te buiten gaan, zelfs onze zelfstandigheid in gevaar brengen. Duitschland kan op den duur vijandelijke, de stemming vergiftigende uitingen hier te lande, niet geduldig blijven aanzien, ook al staat het overgroote deel der bevolking, dat naar internationale rust snakt vóór alles, daarbuiten. Op steun, anders dan met groote woorden, van de zijde van buitenlandsche mogendheden in moeilijkheden, die Nederland zich, als gevolg van het onverstandig optreden van een klein, doch zeer luidruchtig deel zijner bevolking, op den hals zou halen, valt niet te rekenen.

* * *

De eenige mogelijkheid is dus, dat men alle luid geraas staakt, en zich als één man schaart achter de regeering en achter diegenen, die, ook reeds in ons land, in betrekkelijke stilte, een grootsche kolonisatie-beweging, naar welk oord ter wereld ook, voorbereiden. Daartoe kan iedereen medewerken. Zelfs zij zullen vermoedelijk bereid zijn, die zeer fel gekant zijn tegen elke verdere toelating van vluchtelingen hier te lande.

Men streve dus in de eerste plaats naar de aanwijzing van een tweede ‘Jewish Homeland’, naast dat in Palestina. Het Palestijnsche vraagstuk - op zich zelf al moeilijk genoeg - laat ik rusten, omdat het praktisch onmogelijk is in enkele jaren alle Joden uit Duitschland een vestigingsmogelijkheid in het Heilige Land te bieden. Een ander nieuw Vaderland zal ook kunnen worden gevonden. De daar inheemsche bevolking kan desnoods naar elders worden overgebracht. Zoolang evenwel dit meest

dringende gedeelte van het probleem niet tot zeker resultaat geleid heeft, is elke afdoende hulp uitgesloten.

Wat immers is in den grond de reden, dat de tot nog toe aan de vluchtelingen verleende medewerking - Nederland staat bij de hulpverleening aan de spits - zoo uiterst gering is? Engeland liet in totaal slechts 8000 Joden toe, kinderen inbegrepen. Frankrijk heeft in vroegere perioden groote aantallen toegelaten, weet er reeds nu geen raad mede en sloot dus zijn grenzen, zoo als Zwitserland, België en Luxemburg. Het antwoord op de evengestelde vraag is alweer bijzonder pijnlijk; toch dient ook zij beantwoord te worden. Men heeft overal een doodsangst voor verdere infiltratie van het Duitsche Jodendom, omdat men de eenmaal toegelatenen niet meer kan uitzetten, zoodra hun Duitsche nationaliteit verloren gaat. Later neemt geen land ter wereld hen goedschiks over. Nog in sterker mate geldt dit voor kinderen van immigranten, geboren in die landen, waar allen, die binnen de grenzen het levenslicht aanschouwen, gemakkelijk het staatsburgerschap verwerven. De neiging, het Joodsche ras eigen, van naar de groote centra te trekken, maakt die infiltratie gevaarlijker, immers volkomen onoverzichtelijk. Zoolang er dus niet een 'Joodsche Staat' bestaat, desnoods voorloopig onder internationaal bewind, met een eigen territoir, waarheen alle uit Duitschland en van elders afkomstige Joden kunnen worden geëvacueerd, zal geen enkel Europeesch land tot verdere toelating van vluchtelingen willen en kunnen overgaan, zonder het gevaar te loopen zijn eigen economischen, soms zelfs politieken status in gevaar te brengen. Maar lang niet alle gevluchten zullen bereid zijn zich vrijwillig in het hun aan te wijzen gebied te vestigen, en velen zullen in Europa wenschen te blijven. Zij zullen misschien tot emigratie naar het aan te wijzen Joodsche gebied moeten worden gedwongen. Aangezien een schepping van een levensvatbare Joodsche staats-gemeenschap slechts mogelijk is, wanneer niet slechts de onontwikkelden en onvermogenden, maar ook de beter gesitueerden en zij, die tot het geven van leiding in staat zijn, zich daarheen begeven, moet tevens vóór men tot asylverleening op groote schaal mag overgaan, juist den meer-vermogenden onder de Duitsche Joden allereerst de kans, zelfs de hoop, ontnomen worden op naturalisatie in een der West-Europeesche staten. Men kan niemand

toelaten, die niet bereid is van elke toekomstige assimilatie af te zien, zich niet ten volle en alleen *Jood* wil voelen, en niet voorgoed de hoop heeft opgegeven op min of meer regelmatige wijze in plaats van een Joodschen Duitscher of Duitschen Jood, nu een Engelsche of Nederlandsche Jood of Joodsche Nederlander of Brit te worden.

Men zie hierin vooral geen smaad voor de uit Duitschland verdrevenen. De besten onder hen, de meesten zelfs, zullen gelukkig zijn, als hun eindelijk de gelegenheid tot een eigen volksbestaan geboden wordt. Zij zullen verheugd zijn den druk van het eeuwige vreemdelingschap der kinderen Israëls van zich te kunnen afzetten. Dat de enkelen die anders willen dan het beste deel van hun volk, genoopt worden zich bij dat beste deel aan te sluiten, schept geen smaad voor het volk als geheel, werpt alleen op hen, die willen achterblijven, de blaam van gebrek aan solidariteit. Bovendien, indien men van schuld aan het verscherpen van de Joodsche crisis in Duitschland na den oorlog mag spreken, treft die zeker de naar politieke en economische macht strevende assimilanten in veel ruimere mate, dan de wetsgetrouwen en de oprechte Zionisten.

Dit tweede punt van het program tot oplossing van het Joodsche vraagstuk kan door Nederland op zeer eenvoudige wijze worden verwezenlijkt door een kleine wijziging der Wet op het Nederlanderschap. Bij die wijziging kan men twee richtingen inslaan, waarvan de eene wat radicaler is, dan de andere, en daarom misschien juist de voorkeur verdient. Men kan bepalen, dat voor naturalisatie in den vervolge slechts zij in aanmerking komen, die uit oorspronkelijk Nederlandsche ouders zijn geboren, of die zelf vroeger Nederlander zijn geweest[1]. Op die wijze stuurt men in sterk nationale richting en vermijdt verdere toeneming van de reeds bedenkelijk talrijke papieren land-

1) Om dit te bereiken zou in art. 2 der Wet op het Nederlanderschap van 12 Dec. 1892 (S. 268) het sub *a* vermelde moeten worden geschrapt, of wil men een iets minder radicale wijziging, in die zinsnede de woorden ‘uit eene in het Rijk wonende moeder’ worden vervangen door: ‘uit eene moeder, die vóór 1 Januari 1937 en tevens ten tijde van diens geboorte in het Rijk woonde’. Tevens moet dan in het vierde lid, sub 2°, van art. 3 vóór de woorden ‘dat hij gedurende’ worden ingevoegd: ‘dat zijn vader of moeder, naar de in art. 1 gemaakte onderscheiding, vóór zijn geboorte het Nederlanderschap verloren had, en’.

genooten, wier aantal groeit, naarmate Europa onrustiger is en dus de Nederlandsche nationaliteit begeerlijker wordt.

De tweede oplossing kan zijn, dat men de thans geldende verblijfsduur, die voorwaarde voor elke naturalisatie is, aanzienlijk verlengt, b.v. tot twintig jaren. Wie dan zich hier vestigt, weet van te voren, dat hij of nooit, of eerst na zeer langen tijd, volledige staatkundige rechten verkrijgen kan. Hij kan er dan niet meer op rekenen zich voorgoed hier te kunnen nestelen, als hij slechts de thansgeldende termijn van vijf jaren kan uitzitten. Het eerste systeem verdient evenwel verre de voorkeur, omdat aldus ons volkskarakter tegen vreemde insijpeling, zoo gemakkelijk bij toenemende verkeersmogelijkheid, gewaarborgd is.

Dergelijke maatregelen zullen binnenkort in andere landen ook worden genomen; als niet alle teekenen bedriegen, in Frankrijk in de eerste plaats. Men schrikke voor beperking van de naturalisatie-mogelijkheid vooral niet terug, omdat zij ondemocratisch of aliberaal zou zijn. Een versterking van het nationaal volkskarakter beteekent niet anders dan voldoening aan een algemeen geldenden eisch des tijds, welks vervulling ook hier te lande door het overgroote deel der bevolking verlangd wordt. Het eenige gegronde bezwaar, dat men kan aanvoeren, is dat men de stamverwante Vlamingen en Zuid-Afrikaners eveneens zou uitsluiten, doch te hunnen behoeve kan een uitzondering worden gemaakt, door met Nederlandsche ouders gelijk te stellen diegenen, voor wie de Nederlandsche taal de moedertaal is of was[1)].

* * *

Zijn deze voorwaarden vervuld, en is er een Joodsche staat tot stand gebracht, kan den vluchtelingen de nationaliteit van dien Staat door een daartoe aan te wijzen internationale autoriteit worden verleend en is door wetswijziging een waarborg ver-

1) Dit kan geschieden door in de tegenwoordige redactie van art. 3, vierde lid, sub. 2°, achter ‘verloren heeft, of’ in te voegen: ‘ten genoegen van Onzen Minister van Justitie aangetoond heeft, dat zoowel hij, als hetzij zijn vader, hetzij zijne moeder, naar de in art. 1 gemaakte onderscheiding, zich steeds van de Nederlandsche taal, als zijne gebruikelijke omgangstaal pleegt, of bij zijn leven placht te bedienen, en tevens’. Daarnaast kan de in de noot op blz. 333 bedoelde wijziging worden aangebracht, misschien ook worden achterwege gelaten.

kregen tegen ongewenschte infiltratiepogingen van emigranten in het Nederlandsche volk, eerst dàn kan hier aan asylverleening op grootere schaal gedacht worden. Zonder dat er gevaar ontstaat voor botsingen van het eigen volkskarakter met in grooten getale binnengekomen volksvreemde elementen, kan men dàn tot georganiseerde en tijdelijke toelating van passanten overgaan. Zelfs kan dan op uitgebreide schaal gelegenheid worden gegeven tot voorbereiding der immigranten voor de nieuwe bestemming, die hen wacht. Zoodanige voorbereiding zal, zeker in het aanvangsstadium der verhuizing uit Duitschland, in Europa, althans in Europeesch georienteerde landen, moeten plaats hebben. Een groote, zij het niet onoverwinlijke moeilijkheid zal daarbij ongetwijfeld rijzen ten gevolge van de samenstelling naar de beroepen van de emigreerende contingenten. Zeer vermoedelijk heeft een relatief veel te hoog percentage vrije beroepen uitgeoefend of is bij den handel betrokken geweest. Men passe dan 'aux grands maux, les grands remèdes' toe. Een medicus kan, als het moet, een voortreffelijk ziekenverpleger of wetenschappelijk kippenfokker worden, een handelsreiziger is ook geschikt voor postbode of douane-ambtenaar, meestal ook voor electricien of industrie-arbeider, en de eigenaar van een warenhuis is meestal ook wel bruikbaar voor vrachtrijder en kan zonder verdere opleiding ook een kleine winkel exploiteeren of op een regeeringsbureau te werk gesteld worden. Past men bij die voorbereiding een nauwkeurige selectie toe, met de hulpmiddelen der moderne psycho-techniek, dan is de kans op een voorspoedige ontwikkeling in een 'nieuw Jeruzalem' veel grooter, dan in de Europeesche samenleving, waar meestal niet de geschiktheid de beroepskeuze bepaalde. Waar bovendien het standenonderscheid in de Joodsche wereld lang niet in die mate, als bij de overige Europeesche bevolking, op eeuwen-oude tradities berust, en veelal, zeker onder de Duitsche Joden, alleen op meerdere of mindere kapitaalkracht is gebaseerd, zal mogelijke declasseering bij de beroepsbepaling veel minder zwaar worden gevoeld. Ook het sterke Joodsche familieverband zal aan zoodanige declasseering, bovendien in een nieuw land, veel van zijn anders pijnlijk karakter ontnemen.

Zeker zal men het kunnen toejuichen, indien Nederland bij die voorbereiding der Duitsche Joden voor een nieuw Vader-

land een grootsche taak op zich neemt. Men houde echter ook als die voorbereiding mogelijk zou worden, de oogen open en het hoofd koel. Immers ook daarbij is groote nuchterheid, ongetwijfeld vaak ook oogenschijnlijke hardheid noodig. Immers ook dan moet streng worden gewaakt, dat de tijdelijk toegelatenen niet uitzwermen over het geheele land, al dan niet met de bedoeling zich op het laatste moment aan de emigratie te onttrekken. De leiding dier voorbereiding kan daarom ook niet uitsluitend in Joodsche handen worden gelegd. Concentratie op bepaalde plaatsen, ver van de groote steden, en scherpe controle blijven noodig van het begin tot het einde. Ook dan blijve de sentimentaliteit verre. Men houde steeds voor oogen, dat elke penetratie van eenigen omvang, onvermijdelijk, zelfs bij ons nuchtere, rustige volk, onverwachte weerslagen zal hebben, omdat velen, naast de ingeboren anti-Joodsche sentimenten, zich in hun broodwinning bedreigd zullen gevoelen. Het is niet voor niets, of uit pure antipathie, dat de 'rekkelijke' Vaderlandsche regenten tot 1796 de gilden, ook de kramers-gilden, den kleinhandel in de steden dus, voor de Joden gesloten hebben gehouden[1)]. Die regenten schrikten in den regel voor harde maatregelen niet terug, wanneer zij daarmede de uitbarsting van opgekropte volksontevredenheid meenden te kunnen voorkomen.

Van excessen zouden de van ouds hier gevestigde Joden het ergst en het eerst te lijden hebben. Een straffe organisatie kan voor dit gevaar ook thans waken, indien de regeering bij de uitvoering van haar taak door allen gesteund wordt, en zij niet telkens weer welgemeende propaganda van onpractisch-sentimenteele denkbeelden, in den vorm van onbillijke critiek, op haar weg vindt, opdat ook haar niet voor goed de lust tot verdere medewerking verga!

Het probleem der echte Joden uit Duitschland kan ik in zooverre nog niet als onoplosbaar zien, indien tenminste daaraan een enorme hoeveelheid Joodsche energie en Christelijke naastenliefde, zoomede geldbedragen, die in de astronomische cijfers loopen, worden ten koste gelegd. Financieel echter kan de geheele wereld er aan bijdragen en men moet aannemen, dat het ge-

1) Zie mijn artikel: 'Asylverleening in Nederland' in de Gids van October 1938.

weldige Joodsche kapitaal in Europa en Amerika in staat en bereid is een zeer ruim deel bij te dragen aan de oplossing van dit grootste probleem voor zijn volksgenooten. Ten slotte toch neemt zoo'n grootscheepsche oplossing ook voor de Joodsche financiers zelf de gevaren weg, die een als een olievlek zich uitbreidende *actie*, onvermijdelijk gevolg van een voortgaande Joodsche penetratie uit het Oosten naar door de economische crisis en werkeloosheid geteisterde landen, ook voor hen in haar schoot zou bergen.

Het woord is echter allereerst aan de internationale diplomatie om een bouwterrein voor een Joodschen Staat te vinden, dan aan den nationalen wetgever om het infiltratiebezwaar weg te nemen, en ten slotte kunnen dan de philanthropen en sociale werkers in actie treden.

* * *

Veel moeilijker, nog tragischer is echter het vraagstuk der geheel of gedeeltelijk geassimileerde half-Joden, der niet-Arische Christenen van ten deele Germaanschen of Slavischen bloede, en van anderen, die in gelijke positie verkeeren. Hun toestand is in Duitschland onhoudbaarder dan die der Joden zelf, omdat in den gedachtengang van het Duitsche volk aan hen de zonde der bloedschande, door hun Arische voorouders bedreven, bezocht wordt, en zij eveneens buiten de sfeer der Joodsche nationale solidariteit zijn gesloten. Hun afschuwelijke positie daar heeft veel overeenkomst met die der halfbloeden in Angelsaksische landen. Zij worden nòch door Duitschers, nòch door Joden voor vol aangezien, vooral indien zij een Christelijke confessie belijden, of slechts in vrouwelijke lijn Joodsche ascendenten hebben. Zij schijnen in Oostenrijk veel talrijker te zijn, dan in het vroegere Rijksgebied, maar ook hun aantal moet wel in de honderdduizenden loopen. Van hun noodtoestand is men zich, ook hier te lande, veel te weinig bewust, ook al omdat de eigenlijke Joodsche steunactie en protestbeweging *hen* voorbijgaat.

Voor zoover zij niet ten volle aangepast waren, van vaderszijde van Joodsche afstamming zijn, of slechts één Arier onder hun grootouders tellen, zal het misschien nog mogelijk zijn hen in de Joodsche emigratie-maatregelen te begrijpen. Belijden zij het

Christendom, dan *behoeft* zelfs dat geen bezwaar te zijn, als zij nog Joodsch-nationaal voelen, omdat men van den nieuwen Joodschen Staat verwachten mag, dat daar de ongestoorde uitoefening van elken godsdienst zal vrijstaan.

Het meerendeel zal echter wel geheel van het Jodendom zijn vervreemd, en dan is de vraag 'waarheen?' voor hen haast onmogelijk te beantwoorden. Zij zijn geheel aangewezen op de hulp van Christelijke zijde. Ook voor hen kan Nederland misschien *iets* doen, door immigratie in zeer beperkte mate in de koloniën toe te laten. Omdat zij van nature ten deele al geassimileerd zijn, zijn zij minder volksvreemd, dan de volle Joden, ook al in vele gevallen door hun Christelijke geloof. Bovendien hebben zij vóór wellicht door hun afstamming voor onmiddellijke landbouw-kolonisatie iets beter geschikt te zijn. Te hunnen opzichte in het bijzonder hebben de Katholieke en Protestantsche steunacties een dankbare taak.

Toch mag men ook deze groepen niet zonder strenge voorzorgen opnemen. Er zal moeten tegen worden gewaakt, dat niet die landen, die nog eenige gelegenheid hebben om kleinere aantallen immigranten op te nemen, deze voor volbloed-Joden beschikbaar stellen, voor wie de emigratie 'en bloc' naar een nieuwen staat de eenig uitvoerbare is. De niet-Ariërs, die niet voor collectieve vestiging in aanmerking komen, en op volledige assimilatie zijn aangewezen, hebben op die plaatsen betere aanspraken. Voor hen blijft anders nergens ruimte.

Op geen andere, dan op uiterst radicale wijze kan het huidige Joodsche vraagstuk worden opgelost. De verplaatsing van eenige honderdduizenden menschen uit Europa naar elders, mogelijk met gedeeltelijke overbrenging van daar levende inheemsche bevolkingen, zal een enorme krachtsontplooiing vergen. Een definitieve oplossing van het Joodsch probleem in Duitschland, misschien later ook elders in Oost-Europa, is evenwel die krachtsinspanning ruimschoots waard, omdat het een vredeswerk bij uitstek is. Zoolang dit vraagstuk niet afdoende is opgelost, zal het als een dreigende oorlogswolk over Europa blijven hangen. Laat men thans enkele tienduizenden Joden over West-Europa uitzwermen, en laat men de overigen, waar zij zijn, dan keert die rust nooit terug. Immers aan gene zijde van onze Oostgrenzen

gaat de strijd der autochtone bevolkingen tegen de Joden voort, zelfs als die strijd zich niet naar het Westen voortplant. De emigranten blijven ten bate hunner verdrukte volksgenooten onrust stoken tegen de verdrukkers. En dat alles natuurlijk crescendo! Hooge ethische maatstaven moet men, wanneer de wederzijdsche hartstochten zoo zijn opgezweept, niet aanleggen. Er is reeds veel te luid misbaar, van twee kanten, waarin bovendien reeds veel te veel politieke en electorale noten doorklinken. Slechts in rust en kalmte en met grenzenlooze toewijding kan naar verbetering van de positie der Joden worden gestreefd.

Mijn bedoeling is, daartoe zoo mogelijk iets bij te dragen, door het probleem in zijn volle zwaarte, als internationaal probleem te stellen. Ik wijs er nogmaals op dat veel toewijding, energie en zeker ook soms meedoogenlooze strengheid, vereischt zullen zijn, om er een dragelijke oplossing aan te geven.

* * *

Ik deed geen moeite het Joodsche vraagstuk als religieus vraagstuk te bezien, omdat het een ethnisch probleem is, zooals dat van het gele ras in Noord-Amerika. Dat soms nog de indruk wordt gewekt, dat het Duitsche of Oost-Europeesche anti-semietisme een actie tegen de religie zou zijn, berust op volledige onkunde en opzettelijk scheeve voorstelling. De verhouding van Kerk en Staat is in Duitschland, evenals in Italië, in Spanje en in Frankrijk, een zuiver politiek vraagstuk, dat met den rassen-strijd niets te maken heeft.

Januari 1939

A.F. ZWAARDEMAKER

De nieuwe Veth

C. Lekkerkerker, Land en Volk van Java I.-J.B. Wolters' Uitg. Mij, Groningen-Batavia 1938.

De nieuwe Veth. Inderdaad, dat is de bedoeling, gelijk zoowel uit het woord van geleide, dat het directorium van het Nederlandsche Java-instituut aan de door deze instelling mogelijk gemaakte uitgave meegaf, als uit het voorbericht van den bewerker duidelijk blijkt. De eerste druk van Veth's vermaarde werk is ongeveer zestig jaar oud, van den tweeden verscheen het laatste deel ruim dertig jaar geleden. De kennis van Java is in alle opzichten belangrijk vermeerderd, en met het grootere gemak om over allerlei materiaal te beschikken is ook de moeilijkheid toegenomen om dat alles te overzien.

Een algemeene beschrijving van land en volk is wat dit boek wenscht te geven; het zal te zijner tijd door een regionale behandeling van het eiland worden gevolgd. Java is in de laatste halve eeuw geweldig veranderd, uiterlijk en innerlijk, en de schrijver wenscht vast te leggen wat het op het oogenblik te zien geeft en hoe het in dien toestand is gekomen. Hij begint de natuur te beschrijven, doet dan bevolking en cultuur, de laatste vooral in haar historische ontwikkeling, volgen, behandelt in de derde plaats de maatschappelijke samenleving van het heden, en eindigt met de bestaansmiddelen der bevolkingsklassen. Alles natuurlijk in de hoofdzaken, met verwijzing voor de bijzonderheden naar verdere in de voetnoten aangegeven litteratuur.

Is de schrijver in zijn voornemen geslaagd? Het antwoord op die vraag hangt af van wat men redelijkerwijze van een werk als dit mag verwachten. Aan ijver, toewijding en nauwgezetheid heeft Lekkerkerker, het zij dadelijk dankbaar erkend, de volle maat gegeven. Het spreekt echter vanzelf, dat één man onmogelijk op al deze zoover uiteenliggende gebieden van wetenschap thuis kan zijn. Hij is dus dikwijls aangewezen op deskundigen,

die hij niet kan controleeren. En wat doet hij, als deze lieden elkaar tegenspreken? Hij zal dan òf eenige theorieën maar naast elkaar zetten en den hulpeloozen lezer aan zijn lot overlaten, òf een, in de oogen van den vakman dikwijls ongemotiveerde, keus doen. Grooter bezwaar is nog, dat hij niet kan onderscheiden tusschen wat belangrijk en wat onbelangrijk is, en, wel wetend dat een dik boek soms niets nieuws bevat en een opzienbarende ontdekking in een artikel van eenige bladzijden kan staan, maar het zekere voor het onzekere zal nemen, en alles vermelden wat misschien wel van belang zou kunnen blijken. Aan geen dezer bezwaren is de schrijver geheel ontkomen, kòn hij ook niet ontkomen.

Men bemerkt onmiddellijk het verschil in behandeling, zoodra de auteur aan een onderwerp toe is, dat hij zelf geheel beheerscht, of waar hij zich zonder meer bij een betrouwbaren gids aansluit. Een voorbeeld van het eerste is de geschiedenis van Balambangan (waarbij alleen allerlei bekend verondersteld wordt, dat eerst later bij de algemeene Javaansche geschiedenis besproken zal worden), van het tweede het overzicht van den Islam op Java. Dit laatste is ontleend aan de mededeelingen van een gewezen adviseur, wiens ambtelijke deferentie tegenover de Regeering en Hare bemoeienis, waarbij Zij een en ander waarborgt, gelukkig niet afdoet aan de kwaliteiten zijner bijdrage.

De vraag, of een werk als het onderhavige toch niet beter aan zijn doel zou beantwoorden door de samenwerking van een aantal op eigen terrein deskundigen, waarbij misschien het gemis aan eenheid zou worden opgewogen door de winst aan leiding in de afzonderlijke onderwerpen, blijft dus nog open. Gegeven dat het één man moest zijn, en dat die man de voorzichtige en bekwame Lekkerkerker was, kon men verwachten een betrouwbare encyclopaedie in systematischen vorm. Dat is het dan ook geworden, en daarbij gelukkig een afgesloten encyclopaedie van den jare 1938, in tegenstelling tot die andere tot in eeuwigheid voortgezette Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, die zich geroepen voelt jaarlijks zeker aantal vellen druks met ‘aanvullingen’ te produceeren, waarin gelukkig soms ook wel eens iets staat, dat in een encyclopaedie thuis hoort.

Wanneer wij nu den inhoud der vier hoofdstukken wat nauwkeuriger bekijken, treft het ons, hoe moeilijk het was deze hetero-

gene stof binnen het kader van de indeeling te brengen. Bij de natuurkundige beschrijving zijn ook ziekten en gezondheid ondergebracht, dus eveneens de dienst der volksgezondheid, met een overvloed van administratieve regelingen; de staatsrechtelijke indeeling der bevolking wordt aan het begin van hoofdstuk II behandeld, maar de paragraaf over staatsinrichting en bestuur is daar een paar honderd bladzijden van verwijderd; de rechten van Chineezen en vreemde Oosterlingen zijn naar de sociale geographie verwezen, en de belangrijke materie van het grondenrecht volgt pas in het laatste hoofdstuk bij de economische aardrijkskunde, hoewel een stuk reeds bij 'het dorp en de stad' is voorafgegaan. Het historisch overzicht loopt door tot 1830, doch dan volgt opeens het reeds genoemde stuk 'staatsinrichting en bestuur', waarin de verdere geschiedenis verwerkt is, echter weer zonder de inlandsche beweging, die de paragraaf 'vereenigingsleven' van een volgend hoofdstuk vormt.

Zoodoende is er een zekere versnippering, die aan het geheel niet ten goede komt. Enkele onderwerpen komen daardoor niet voldoende tot hun recht, bijvoorbeeld de letterkunde. Er is een paragraaf 'talen en letterkunde', waarin over de letterkunde geen woord voorkomt. Wel staat daarover iets bij 'kunst en wetenschap', maar het is een poover beetje, en dan nog alleen over de nieuwere litteratuurbeoefening. Hier ware de hulp van een deskundige toch wel zeer gewenscht geweest, en datzelfde geldt in nog hooger mate van de ethnologie. Deze komt hier en daar eens even om den hoek kijken, nog het meest bij 'het gezin', maar van een eenigszins systematische bespreking, aan de hand van de vele nieuwe gegevens en nieuwe inzichten, is nergens iets te vinden.

Is het misschien ondankbaar bij een boek, waar zooveel instaat, de aandacht te vestigen op wat er ontbreekt? Dan zullen wij eens nader bezien, hoe het wel aanwezige is behandeld. Men is wel eens geneigd zich af te vragen: voor wie is dit boek bedoeld? Als de allereerste beginselen van de geologie worden uiteengezet, de gebouwtjes van het internationaal breedtestation worden beschreven, de meest elementaire vulcanologische termen worden verklaard, de klimatologie wordt gedefinieerd, de oudste geschiedenis van den Islam bevattelijk wordt gemaakt, schijnt den lezer de ontwikkeling en het bevattingsvermogen van

(hoogstens) den middelbaren scholier te zijn toegedacht. Wanneer echter allerlei uitvoerige en nauwkeurige lijsten van wetten en verordeningen worden gegeven of met pijnlijke zorg al die beesten en planten worden opgesomd, of de gegevens over het bedrijfsleven tot in minutieuse details afdalen, dan gaat dat de belangstelling zelfs van den meest ontwikkelden algemeenen lezer verre te boven.

De vakman, of degeen, die het eens heel precies wil weten, zal zijn wijsheid natuurlijk niet uit Lekkerkerker putten maar rechtstreeks uit de door dezen schrijver gebezigde bronnen, en de lezer, die slechts in het algemeen goed en betrouwbaar wenscht te worden ingelicht, kan zonder iets wezenlijks te missen met veel minder toe. Iets dergelijks geldt voor de vele tabellen, waarvan ruim vijftig door het boek verspreid zijn. Ook dezen verliezen zich veel te veel in bijzonderheden, en wie zulke bijzonderheden begeert, grijpt van het volgend jaar af naar de tabellen over 1939 en beschouwt de hier gegevene als verouderd.

Cijfers zijn welsprekend, ongetwijfeld, en ze kunnen zeker niet gemist worden. Maar heeft zijn voorliefde om de getallen te doen spreken den schrijver ook niet wel eens parten gespeeld en hem uit het oog doen verliezen waar het eigenlijk op aan komt? Van den Volksraad vernemen wij precies de kiesregeling en de bevoegdheden, en dan volgen dadelijk de begrootingscijfers, maar wat de Volksraad nu eigenlijk heeft tot stand gebracht en wat zijn beteekenis is voor Java, hooren wij niet. Aangaande de hoogescholen worden nauwkeurig de getallen der studenten gegeven, maar wat de gelegenheid tot hooger onderwijs voor de Javaansche maatschappij beduiden moet, blijkt al evenmin als het meerdere of mindere belang van de, alweer met treffende nauwgezetheid geregistreerde, andere scholen. Zoo is het in veel gevallen. Tabellen en getallen kunnen ons pas boeien, als eerst datgene waarop zij slaan, tot ons is gaan spreken.

Wanneer wij nu nog even bij een enkel onderdeel stilstaan, moge dat het overzicht der geschiedenis zijn. Van het oudste tijdperk heeft de schrijver een goed leesbaar relaas gegeven, al is soms merkbaar, dat hij uit de tweede hand werkt; op verdienstelijke wijze zijn ook de jongste prehistorische onderzoekingen, hoewel hun resultaten dikwijls nog moeilijk bereikbaar zijn, tot hun recht gebracht. Het valt dan echter op, dat voor de lotge-

vallen der Javanen vóór ze hun latere woonplaatsen bereikten, wel met de taalkundige gegevens rekening wordt gehouden, doch het verhelderend werk van mannen als Goloubew en Heine-Geldern, dat aangaande hun cultuurbezit zooveel verrassends aan het licht bracht, geheel wordt verzwegen. Ook bij de Compagniesgeschiedenis, waarin de schrijver veel meer op eigen oordeel af durft gaan en daardoor het belang van zijn uiteenzetting verhoogt, treft zulk een onbegrijpelijke omissie: de groote en uitstekende uitgave der contracten in het Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum vindt geenerlei vermelding.

Na 1830 loopt de geschiedenis door de staatsinrichting heen, en misschien tengevolge daarvan is het beeld der historische ontwikkeling minder duidelijk. Over het meer of minder belangrijke van de figuren, die er een rol speelden, kan men van meening verschillen, maar is bijvoorbeeld de beteekenis van Fransen van de Putte niet wat op den achtergrond geraakt, ook al omdat een aantal der door hem tot stand gebrachte hervormingen alleen worden vermeld (chronologisch volkomen terecht) bij de gouverneurs-generaal, die ze uitvoerden? De gebeurtenissen van 1918 krijgen ook niet wat hun toekomt, omdat de opzet van het boek, zooals wij reeds zagen, nu eenmaal de staatkundige ontwikkeling geheel los van de inlandsche beweging behandelt, en het toch een feit is, dat beiden in elkaar grijpen. Heel wat erger vinden wij echter, dat ergens in een noot, bij de bespreking van het einde der batige saldo's, slapweg vermeld wordt ‘men denkt in dit verband aan mr. C.Th. van Deventer, wiens artikel *Een Eereschuld*, in De Gids van 1899, no. 8 p. 14-24, stellig veel heeft bijgedragen tot de latere gift van *f* 40 millioen van Nederland aan Ned. Indië’.

Daargelaten het onvolledige citaat, is dit toch wel een volkomen miskenning van strekking en uitwerking van het beroemde Gids-artikel en van wat het optreden van de nobele persoonlijkheid, die zich hier voor het eerst uitte, aan Indië, en niet het minst aan Java, heeft geschonken. Van Vollenhoven, terloops even genoemd, heeft het zelfs niet tot een plaats in het register kunnen brengen. Zou niet eenige bespreking van het werk dezer mannen en den invloed daarvan op het Java van heden den lezer meer gebaat hebben dan allerlei dat we er nu vinden en dat er eigenlijk niet thuis hoort, als de bemoeienis

van verschillende Gouverneurs-Generaal met andere eilanden, en heele stukken geschiedenis van Palembang?

Wij willen echter niet met zulke klachten doorgaan, al zal men het den schrijver van deze bespreking niet ten kwade duiden, dat hij nog iets anders heeft gemist: den Oudheidkundigen Dienst, welks zorg voor de monumenten van het verleden toch zeker niet zoo veel minder belangrijk is dan allerlei takken en takjes van dienst, die wèl vermeld worden; de monumenten zelf, die ook vrijwel worden genegeerd, worden wellicht gespaard voor de regionale beschrijving. Maar dan is er nog één ding, dat ons van den heer Lekkerkerker een beetje tegenvalt, dat hij namelijk hoort tot de menschen, die den term Indonesiërs niet wenschen of durven te gebruiken. Hij zal ze maar ‘Maleiers in den ruimsten zin’ blijven noemen, belooft hij, maar gelukkig doet hij dat niet, want vijf woorden te nemen als men het met één af kan, is toch wel heel gek. ‘Indonesië’ en ‘Indonesiërs’ zijn volkomen duidelijk en iedereen weet precies, wat er mee bedoeld wordt, maar toch blijven die woorden voor velen taboe, vanwege het politieke luchtje. Als die velen deze termen nu eens gingen gebruiken voor wat ze werkelijk waard zijn, en zonder politieke bijgedachte (die er van huis uit ook niets mee te maken heeft), zou het luchtje in een oogwenk verdwenen zijn.

Wat wij op het boek aan te merken hebben, hebben wij niet verheeld, en daarom is het goed aan het slot toch ook nog eens uitdrukkelijk op de goede eigenschappen te wijzen. Lekkerkerker's Java is een verzameling van juiste en betrouwbare informatie over tal van onderwerpen, soms wat te veel en soms wat te weinig, maar altijd met nauwgezette zorg bijeenverzameld en gerangschikt. Geen werk van groote allure of hooge vlucht, maar een trouwe gids met encyclopaedischen inhoud. Geen nagevolgde Veth, maar een echte Lekkerkerker.

N.J. KROM

Aanteekeningen en opmerkingen

Schoolgeld-belasting

Men heeft in den laatsten tijd - met recht - meer dan eens de aandacht gevestigd op de onbevredigende regeling van het collegegeld aan de Rijksuniversiteiten, die òf tot schadelijke verkorting van den studietijd òf tot zware financieele belasting der studeerenden aanleiding geeft. Er bestaat echter niet minder reden tot een kritische beschouwing van de vigeerende bepalingen inzake het schoolgeld aan de Rijks hoogere burgerscholen.

Het bedrag dat hiervoor moet worden betaald, hangt op een tamelijk ingewikkelde wijze van verschillende factoren af: van het totaal der hoofdsommen van de aanslagen der ouders in de Gemeentefonds- en in de Vermogensbelasting, van het aantal schoolgaande kinderen, dat het gezin telt èn van het aantal daarvan, dat een Rijks hoogere burgerschool of een daarmee gelijk gestelde gemeentelijke inrichting van middelbaar of voorbereidend hooger onderwijs bezoekt.

De regeling komt in groote trekken hierop neer, dat, zoodra het bovengenoemde totaal van hoofdsommen (de gemengde hoofdsom genaamd) een zekere grens (*f* 86) te boven gaat, het voor het eerste kind verschuldigde schoolgeld van een bij die grens behoorend grondbedrag (*f* 64) af in dezelfde verhouding als de gemengde hoofdsom (dus wegens de bij de vaststelling daarvan toegepaste progressie in sterkere mate dan het voor de twee beschouwde belastingen belastbare bedrag) aangroeit; het grondbedrag van *f* 64 daalt een weinig (maximaal *f* 6), wanneer er in het gezin meer kinderen zijn, die eenige Nederlandsche onderwijsinrichting bezoeken; bovendien wordt een aftrek van *f* 5 per kind toegepast op de hoofdsom der Vermogensbelasting; tenslotte is voor een tweede kind, dat leerling van een R.H.B.S. of van een daarmee gelijkgestelde inrichting is, slechts drievierde

verschuldigd van het bedrag voor het eerste en voor ieder volgend kind de helft daarvan.

Ter toelichting van het effect van deze regeling een paar voorbeelden. Een vader met drie schoolgaande kinderen, waarvan er een de R.H.B.S. bezoekt en twee de lagere school, wonend in een gemeente, die voor de Gemeentefondsbelasting is gerangschikt in de eerste klasse, betaalt, zoo hij niet in de Vermogensbelasting is aangeslagen, voor zijn kind op de R.H.B.S. bij een jaarlijksch zuiver inkomen van opv. *f* 2000, *f* 4000, *f* 6000 en *f* 8000 resp. *f* 14.60, *f* 54.80, *f* 90. -, *f* 132. -, of in procenten van het inkomen 0,73; 1,37; 1,50; 1,65. Is in het laatstbeschouwde geval het inkomen ten deele uit vermogen afkomstig en bedraagt de hoofdsom van den aanslag in de Vermogensbelasting *f* 30 (overeenkomende met een vermogen van *f* 30.000), dan wordt het bedrag *f* 139, d.i. 1,74% van het inkomen.

Naar aanleiding van de hiermee toegelichte bepalingen vragen ouders met middelmatige en hoogere inkomens zich niet zelden af, waarom zij voor hetzelfde aan hun kinderen verstrekte onderwijs meer moeten betalen dan anderen, die minder verdienen, en, zoo ze dit al aanvaarden, waarom hierbij een zoo sterke progressie wordt toegepast, dat bij vergelijking van de inkomens van *f* 2000 en *f* 8000 een inkomenverhouding van 1:4 gepaard moet gaan met een schoolgeldverhouding, die tusschen 9:1 en 10:1 ligt. Zij zien in het schoolgeld een retributie, een vergoeding van diensten, die hun in den vorm van onderwijs, aan hun kinderen gegeven, worden bewezen en zij vinden het op grond van die opvatting evenmin begrijpelijk, dat het schoolgeld met het inkomen moet stijgen als zij er vrede mee zouden nemen, dat zij wegens hun hooger inkomen meer dan een ander zouden moeten betalen voor een rijwielplaatje, een postzegel of een spoorkaartje.

Men pleegt hun, die zoo redeneeren, te antwoorden, dat zij ten onrechte het schoolgeld als een retributie beschouwen; het moet, zoo houdt men hun voor, als een belasting gezien worden, waarvan de strekking is, dat de financieel meer draagkrachtige ouders het mogelijk helpen maken, dat ook kinderen van minder gegoeden van het onderwijs zullen kunnen profiteeren.

Zeer overtuigend is deze weerlegging niet. Men kan het een

zaak van algemeen maatschappelijk belang achten, dat het middelbaar onderwijs voor alle kinderen van ons volk bereikbaar is en het op grond daarvan billijk vinden, dat er met het oog op dit doel een belasting wordt geheven. Het zou dan echter billijk zijn, dat iedere staatsburger naar de mate van zijn financieele draagkracht in dit belasting bijdroeg; dit geschiedt echter juist niet: de speciale belasting ten dienste van onderwijs aan kinderen van min- of onvermogenden, die door het schoolgeld gevormd wordt, komt immers uitsluitend ten laste van die groep belastingplichtigen, die zelf kinderen op een middelbare school hebben. Een redelijke motiveering van deze regeling werd tot dusver niet gegeven.

Bovendien wordt het beginsel, waarop het tarief volgens de juist geschetste opvatting berust, bij veel hoogere inkomens dan de tot dusver beschouwde weer losgelaten. Had de boven onderstelde vader een inkomen van *f* 20.000 bij een vermogen van *f* 100.000, dan zou het schoolgeld niet *f* 521 bedragen (wat bij de consequente toepassing van het tarief het geval zou moeten zijn) maar *f* 400. Dit is namelijk de grens, waarboven het schoolgeld voor een leerling nooit stijgt.

De Eerste Kamer heeft in het Voorloopig Verslag over de Onderwijsbegrooting enkele opmerkingen over de schoolgeldregeling voor de Rijks hoogere burgerscholen gemaakt, die weliswaar geen blijk gaven van verzet tegen de opvatting, dat het schoolgeld met het inkomen stijgen moet, maar waarin wel bezwaar tot uiting kwam tegen de sterke progressie van het tarief; men zag hierin een onjuiste buitengewone belasting van kinderrijke gezinnen.

De Minister heeft hierop geantwoord, dat men klaarblijkelijk uit het oog had verloren, dat, naarmate het aantal kinderen in een gezin grooter is, het per kind verschuldigde schoolgeldbedrag aanzienlijk daalt.

Het is ons niet gelukt, de overtuigende kracht van deze weerlegging te gevoelen. Van aanzienlijke daling van het verschuldigde bedrag kan toch alleen sprake zijn, wanneer er meer kinderen uit één gezin een R.H.B.S. of een gemeentelijke inrichting van middelbaar onderwijs bezoeken, niet wanneer de andere kinderen nog niet op school zijn of ander onderwijs, hetzij lager, hetzij hooger, genieten. In dat geval toch bedraagt de wegens

deze kinderen toegestane vermindering maximaal *f* 6, waarmee de kinderrijke vader nauwelijks gebaat kan zijn.

Evenmin overtuigend lijkt ons het antwoord van den Minister op een tweede klacht, die in het Voorloopig Verslag gerezen is. Zij betreft, aldus de Minister in de Memorie van Antwoord, 'de bepaling, dat bij het doubleeren van een klasse eener Rijks hoogere burgerschool anderhalf maal het normale schoolgeld moet worden betaald...'. 'De ondergeteekende is er van overtuigd, dat van de bepaling een nuttigen[1)] invloed uitgaat.'

Het onbevredigende van dit antwoord zit in twee punten. Vooreerst is de uitspraak, dat bij het doubleeren van een klasse anderhalf maal het normale schoolgeld moet worden betaald, in tegenspraak met art. 10 van de beschikking van 26 Maart/6 April 1936, waarbij de vigeerende regeling van het schoolgeld werd vastgesteld. Volgens dit artikel toch is het anderhalfvoudige schoolgeld verschuldigd door leerlingen, die 'na reeds eenmaal in een hoogere burgerschool niet tot een hoogere klasse te zijn bevorderd, in een Rijks hoogere burgerschool andermaal niet tot een hoogere klasse worden bevorderd' (of die voor de tweede maal het onderwijs in de vijfde klasse volgen, nadat ze vroeger al een keer hebben gedoubleerd). Zoo erg als de Minister het maakt, is het dus niet.

Ten tweede verwondert de stellig uitgesproken overtuiging, dat van de bedoelde bepaling een nuttige invloed zou uitgaan. Daar zij zonder motiveering wordt meegedeeld, kan men er slechts naar raden, op welken invloed Zijne Excellentie hier doelt. Weren van ongeschikte leerlingen met als gevolg vermindering van het aantal leerlingen? Maar het is onwaarschijnlijk, dat een vader, die voor zijn jongen middelbaar onderwijs wenscht, zich, zoo hij geen andere bezwaren ziet, van zijn voornemen zal laten weerhouden door de te verwachten financieele gevolgen van een mogelijk tweemaal doubleeren, en nog veel onwaarschijnlijker, dat hij, wanneer zijn zoon, na de eerste klasse te hebben gedoubleerd, vier jaar later voor het eindexamen zakt, zich niet, zoo hij het eenigszins doen kan, het financieele offer, dat de schoolgeldregeling van hem vergt, zal getroosten; wellicht kan hij het niet; dan zal hij er echter niet dan met bitter-

1) *Sic*. Zelfs Zijne Excellentie heeft blijkbaar wel eens met de moeilijkheden van de buigings-n te worstelen.

heid in het hart toe overgaan, den jongen van school te nemen, zich afvragend op welken grond men hem financieel straft voor de teleurstelling, die zijn zoon hem heeft bereid.

Waarin, zoo vraagt men zich af, ziet de Minister bij dit alles het nut? De eenige, die hier van nut zou kunnen gewagen, is, dunkt ons, de beheerder van 's Rijks Schatkist. Men kan echter moeilijk aannemen, dat de Minister van Onderwijs zich met dezen functionaris reeds zoozeer vereenzelvigd heeft, dat hij de besproken regeling zou toejuichen wegens de, in vergelijking tot het totaal der Onderwijsbegrooting onbeduidend kleine, maar de ouders onder omstandigheden zwaar belastende bate, die zij in de Schatkist doet vloeien.

Men ziet, dat ook de schoolgeldregeling van de Rijks hoogere burgerscholen nog wel iets te wenschen overlaat. Dat die overgelaten wenschen binnen afzienbaren tijd bevredigd zullen worden, is helaas niet te verwachten. Het beleid van den Minister van Onderwijs wordt nu eenmaal volkomen beheerscht door het axioma, dat er in ons onderwijs geen enkele wijziging mag worden aangebracht, die geld kost. Op grond van dit axioma verklaart Zijne Excellentie iedere verbetering in ongewenschte toestanden, die hij zelf als zoodanig erkent, voor onmogelijk. Hoe veel minder kan men op hervorming hopen, waar hij zelfs de gegrondheid der geuite klachten niet kan toegeven.

E.J. DIJKSTERHUIS

Tweeërlei muziek

Het heet, dat Hugo Wolf na het hooren van Bruckner's achtste symphonie gezegd heeft: ‘Darüber kann man nur staunen und schweigen.’ De heer L.M.G. Arntzenius, muziekrecensent van De Telegraaf, denkt er anders over. Toen hij op 26 Januari j.l. het werk door het Concertgebouworkest onder leiding van Bruno Walter had hooren uitvoeren, heeft hij in zijn blad verklaard, zich best te kunnen indenken, dat het concertpubliek ‘in dezen tijd meer behoefte heeft aan iets afwisselends, iets afleidends, iets brillants, voor mijn part iets lichtzinnigs, dan aan de overigens onvolprezen verinnerlijking’. Hij had het sublieme Adagio ge-

hoord en hij wist er geen betere woorden voor te vinden dan ‘tobben’ en ‘Zoo'n derde deel....’. Darüber kann man nur staunen. Und schweigen!

Er is echter ook iets, waarover zwijgen moeilijk valt. Dat is de onomwonden wijze, waarop deze criticus in zijn recensie van het concert van 26 Januari zich tot tolk maakt van hen, die de muziek beschouwen als een amusante afleiding, een gemakkelijke ontspanning, die, hen, na volbrachte dagtaak, een uurtje van lichte verpoozing schenkt. ‘De mensch is moe in deze duistere wereld en in dit donkere jaargetijde’, schrijft hij. ‘En men kan het nu eenmaal niet van iedereen verlangen, dat hij zijn troost zoekt bij geduldproeven’. En op deze gronden keurt hij het af - o, heel voorzichtig en voordurend in den vorm van ‘te kunnen begrijpen, dat iemand er zoo over denkt’, maar afkeuring blijft het -, dat Walter een programma had samengesteld, dat de Oxford-symphonie van Haydn bevatte en de achtste van Bruckner en verder niets.

Wij meenen, dat de heer Arntzenius op den verkeerden weg is, wanneer hij zich bij het formuleeren van zijn oordeel over een muziekuitvoering door dergelijke overwegingen laat leiden. Een publiek, dat in de muziek slechts verstrooiïng van gedachten zoekt, dat er voor terugdeinst, zich voor het volgen van een concert in te spannen en in die inspanning zijn ontspanning te vinden, behoort op de uitvoeringen van het Concertgebouworkest niet thuis. Er zijn vele plaatsen des vermaaks, waar een lichtere Muze hen gaarne als gasten ziet komen. De heer Arntzenius late zich echter door de bezorgdheid voor hun belangen niet verleiden tot pogingen om de grenzen tusschen muziek als kunst en muziek als amusement uit te wisschen.

E.J. DIJKSTERHUIS

Kroniek der Nederlandsche letteren

De Dordtsche tijd van Jacob Cats
Dr. H. Smilde, Jacob Cats in Dordrecht. Leven en werken gedurende de jaren 1623-1636.

I

Het proefschrift van dr. Smilde maakt deel uit van een groep geschriften, die van een herlevende belangstelling voor de orthodox-protestantsche bezieling in het dichterschap der Gouden Eeuw getuigen. Hiertoe behooren ook de dissertatie van dr. J. Wille over *Heiman Dullaert*, van dr. W.A.P. Smit over *Jacob Revius*, met daarin het belangwekkende hoofdstuk over *Daniël Heinsius*, van dr. J. Karsemeier over *Jeremias de Decker*, van dr. J. Haantjes over den Frieschen dichter *Gijsbert Japix*, terwijl van J.P. Meertens een verhandeling over den Zeeuwschen tijd van *Jacob Cats* in het vooruitzicht wordt gesteld. Het moeilijkste onderdeel in deze reeks: een onderzoek naar de bronnen van de religieuze inspiratie bij *Constantijn Huygens*, ontbreekt nog, maar legt men het gebodene bijeen, dan voelt men eerbied voor den geldingsdrang van een geleerdengroep, die opkomt voor de erkenning harer geestelijke vaderen. Haar groote, en ernstige werkdadigheid is een gelukkig begeleidingsverschijnsel van den opbloei der orthodox-protestantsche lyriek in ons land: daar waar vernieuwingsdrift zich weet te paren aan traditiezin, behoedt zij zich voor ijdelheid, en rechtvaardigt zij zich voor de toekomst. Of het een toeval is, dat jeugdige geleerden, waaronder eenigen zelf tot de protestantsche dichterschool behooren, zich naar het protestantsch verleden wenden? Het is meteen een nood des tijds, die bevestiging door het geloof

vraagt; het is bovenal, zoo dunkt ons, gehoorzaamheid aan de bezielingskracht van een hoogleeraar, die zich van velen zijner ambtgenooten onderscheidt door aan de eischen van de wetenschap de verlangens eener gerechtvaardigde propaganda te paren, omdat hij - in tegenstelling wederom tot velen zijner ambtgenooten - de beteekenis begrijpt van degelijke monografieën. Al de genoemde boeken zijn leesbaar, en ze worden ook gelezen, niet uitsluitend door de vakgenooten van de schrijvers, maar door een publiek van protestantsche leeraren, onderwijzers en leeken, die er een levenswaarde in erkennen. Geldt het voor weinig wetenschappelijk, zich de bevrediging van zulke lezers als doel voor oogen te houden? Dan kan men de wedervraag stellen, of de wetenschap baat vindt bij een vervreemding van het algemeen levensbesef. Geldt het voor partijdig, dat protestanten zich bezig houden met de poëzie van protestanten? Maar als Nederlanders zich met de poëzie van Nederlanders inlaten, omdat de verwantschap in taal hen hiertoe drijft, waarom dan niet geloofsgenooten met geloofsgenooten, door de verwantschap in belangstelling, inzicht, gemoedsgesteldheid gedreven? Eenzijdigheid is geen partijdigheid, en de aandacht voor gelijkgestemden zou de algemeene interesse niet overheerschen, werd ze van andere zijden met gelijken ijver beantwoord. Hieraan, helaas, schort het te zeer! Zondert men Vondel uit, en Thijm, dan zijn er geen Noordnederlandsche katholieke dichters uit het verleden, aan wie op onze academies een Roomsch promovendus in den laatsten tijd een biografische en critische monografie heeft gewijd. De tekstuitgaven blijven achter bij het psychogenetische stijl - onderzoek, dat soms heel merkwaardige resultaten biedt, maar dat den roem, of althans de algemeene erkenning van de beteekenis der behandelde auteurs veronderstelt. Holland heeft nog veel te leeren van Vlaanderen, waar de biografie en de tekstuitgave voorafgingen aan het stijlonderzoek, zoodat wij in de laatste jaren, dank zij Vlaamsche initiatieven, een duidelijke voorstelling verwiervan van *Hadewych, Ruusbroec, Beatrijs van Nazareth, Justus de Harduyn, Adriaan Poirters, Richard Verstegen, Franciscus Costerus*. De stelselmatigheid, waarmee de calvinisten werken, blijft echter allen ten voorbeeld, en toont, hoe een eigen universiteit voor een bepaald bevolkingsdeel een levenwekkend orgaan mag zijn. Het is waar, dat niet alle genoemde geleerden

aan de Vrije Universiteit hun doctorsbul danken, het is onmiskenbaar, dat de geest der Vrije Universiteit het geboeid hield, ook wanneer zij elders het grootste deel hunner wetenschappelijke opleiding genoten. Ieder afzonderlijk studeerend, werkten zij samen, en zij dienden de Nederlandsche wetenschap in de voor allen aanvaardbare overtuiging, dat de kennis der Nederlandsche historie door hen te beter zou bevorderd worden, naarmate zij de historie van hun eigen geloof in ons land beter kenden. Aan een waarschuwing tegen eenzijdigheid, moet een erkenning van haar recht voorafgaan, temeer waar zij zich overwint door zich in dienst te stellen van de propaganda voor de liefde jegens onze oude letteren. Moet alle wetenschap per essentiam onaandoenlijk zijn? Heeft ook zij niet het recht, wanneer haar onderzoek hiertoe geschikte resultaten vond, behalve het vernuft te boeien, bovendien het hart te raken?

II

Het hart te raken met een dissertatie over Cats is een moeilijk uitvoerbare opgaaf! En toch zal menig goedgeloovig protestant, na de lectuur van dr. Smilde's boek, tot de conclusie zijn gekomen, dat er onrecht is gedaan aan Jacob Cats en aan het kuddeken des Heeren, dat hem als vertegenwoordiger opeischt. In het ‘rhythme der Cats-waardeering’ gaan voor dr. Smilde heffing en daling met geloof en ongeloof gelijk. Hij stemt met *Rhijnvis Feith* in, die den Zeeuwschen dichter toezong:

> Ach! de eeuw, die u bespot, heeft luttel roems gebaard,
> Verlicht, maar zonder deugd, is zij uwe eeuw niet waard!

De historie, meent hij, heeft sedertdien de waarheid dier woorden nog dieper gemaakt, en eerst ‘wanneer een gezond kunstbesef den waan zal hebben verbroken, dat poëzie slechts een zaak is voor weinig bevoorrechten, als volk en dichter elkander weer zullen vinden, zal de golvende populariteit van den grooten zeventiend'eeuwschen moralist niet doorgeloopen blijken’. Met ingenomenheid citeert hij Postmus: ‘*Hoe meer het eenheidsgevoel der natie weder machtiger en bezielder zal worden, hoe meer ook Cats in eere zal worden hersteld, en gewaardeerd*’.

De roem van Jacob Cats als postulaat der vaderlandsche eensgezindheid en hare bezieling te stellen, ziedaar een daad van moed in een tijdperk, dat voor Cats weinig meer dan verachting erfde! Zelfs bij de tot partij geformeerde nationalisten, wier belang het is, de historie van den vaderlandschen roem opnieuw te schrijven, genoot Jacob Cats tot den dag van vandaag weinig aanzien. Hij blijft gedoodverfd door de woorden van *Huet:* 'al hetgeen er onhebbelijk wezen mag in onzen landaard, is weleer vleesch geworden in den persoon van Jacob Cats.... Zijne populariteit is eene nationale ramp geweest....' Terecht herinnert dr. Smilde eraan, dat Huet deze woorden niet uitsprak tot weergave zijner op dat oogenblik geldende meening; het helpt niet, want ze blijven de meest bekende woorden van een kritiek, wier eerste, verderop weersproken, gedeelte van het begin af aan het diepst heeft ingeslagen en het meest heeft meegesleept. De reputatie van Cats was reeds wankel, toen zij door Potgieter en Huet omgeworpen werd. Zijn populariteit heeft hij sindsdien geheel verspeeld. Het pleidooi, dat dr. Smilde voor hem voert, zal wellicht bijdragen tot een zuiverder begrip van zijn kunst en hare tendenzen, het zal zeker meer inzicht geven in de systematiek zijner dichterlijke werkwijze, het is te zwak om iemand te kunnen overtuigen van de aesthetische onmisbaarheid der denkbeelden, door dewelke Cats zich liet leiden. De schrijver zelf hangt deze denkbeelden niet aan. Maakt men een optelsom van de qualificaties, die hij terloops aan Cats' verschillende schrifturen meegeeft, dan houden de minst-gunstige de meerderheid, en toch is dr. Smilde niet matig in het prijzen! Hij tracht erkenning te vinden voor de karakter-qualiteiten van Cats' persoon; de stijlqualiteiten van diens werk maakt hij slechts voor een deel aannemelijk.

Heeft Cats zijn *Minne-beelden* veranderd, dan moet Smilde wijzen op de grootere frequentie van de 'later zoo geliefde stoplappen', en wij krijgen niet den indruk, dat hij ze beschouwt als winst! Hij zegt van het veranderde werk:

> Het is gebleven een boek vol stichtelijke en practische moraal in dikwijls pittige, kernachtige taal. Niet zeer verheven, inderdaad, maar welke wijze les ontleent haar waarde aan diepzinnigheid? Als emblematist heeft Cats er een stapje in vooruit gedaan (blz. 125).

Dit is lof met voorbehoud, want een taal, die 'dikwijls' pittig

is, munt niet door pittigheid uit en dat ze daarenboven kernachtig heet, zou alleen iets zeggen, als er verschil was tusschen pit en kern! Ook de wanhoopsvraag, of een wijze les haar waarde aan diepzinnigheid ontleenen kan, blijft voor de geringe verhevenheid van 's dichters vlucht een zwakke verontschuldiging, want er zijn wijze lessen genoeg, die hun waarde nergens anders aan danken! De Bijbelvaste auteur kan zelf de bewijsplaatsen vinden.

Tot de beste gedichten, die Jacob Cats geschreven heeft, rekent dr. Smilde enkele *Emblemata moralia*, docht hij voegt eraan toe:

> De gemoedelijke toon, hier en elders in dit werkje, is typeerend voor den moralist, maar nooit vervalt Cats er in die breedsprakigheid, zich uitend in talrijke stoplappen en in doorzagen op een zelfde thema, waardoor de kern verdrinkt in den woordenvloed (blz. 133).

Pittigheid, zoo juist nog een ‘dikwijls’ voorkomende stijlqualiteit, wordt hier reeds bij haar tegendeel vergeleken, en dit tegendeel wordt, als Catsiaansch, bekend verondersteld. Inmiddels stemmen wij met dr. Smilde in, dat tenminste drie emblemata van Cats (‘Als de kallik wordt begoten’ - ‘Als van twee gepaarde schelpen’ - ‘Als de most, te nauw bedwongen’) een zuiver dichterlijken toon behielden, terwijl de betrekkelijk kleine bundel, in het geheel van zijn oeuvre, het stevigst houvast biedt.

Meestal bepaalt dr. Smilde zijn behandeling der poëzie van Cats tot een samenvattende weergave van inhoud en strekking der gedichten. Meent hij hierdoor het verlangen naar de lectuur van 's dichters teksten aan te wakkeren, of wil hij zijn lezers die moeite juist besparen? Voor zijn pleidooi is de gevolgde methodiek in elk geval de veiligste, want ze dispenseert hem van de taak, telkens opnieuw te zeggen, dat het behandelde stuk bij een bondige weergave wint! Over Cats als pastoraal poëet breekt hij den staf, dat het kraakt:

> Cats was te veel realist om een zuivere pastorale te geven. De schoonheid van het Zeeuwsche land bestond voor hem in de vruchtbaarheid ervan. Geen droomland rijst er voor den dichter op (blz. 137).

Dit wordt verderop verontschuldigd, maar wij vragen toch of ‘een gezond kunstbesef’, of een onderlinge wedervondst van volk en dichter, door dr. Smilde in het vooruitzicht gesteld als

resultaten van een machtiger nationaal eenheidsgevoel, met den prijs eener dichterlijke droomwereld niet te duur betaald zullen zijn! Dat de erotische beeldspraak van Cats ‘wel plastisch, maar niet steeds even fijn’ is (blz. 152) lijkt evenmin een aanbeveling voor hetgeen dr. Smilde van een herlevende Cats-waardeering verwacht. Terwijl er weinig aandacht wordt gevraagd voor *La vie d'homme, un chemin d'hyver*, dat toch een meer dan dragelijk gedicht is, acht dr. Smilde ‘uit poëtisch oogpunt’ *Il tiempo va, la morte viene* bijzonder geslaagd (blz. 166). Als dit een norm moet zijn, willen wij Cats er wel aan meten!

> Is yemant hier in deze stad
> Door vuile lusten opgevat,
> Of door de jonkheit omgevoerd,
> Die op zijns naasten vrouwe loert
> Of op zijns buurmans dochter let
> Om haar te krijgen in het net;
> O die, eer dat hij dieper ga,
> En vorder in het wilde sla,
> Die beelde zich dit schouspel in
> En zegge met een rijpen zin:
> Mijn ziel, hoe! Zijt gij niet beschroomt?
> De tijd die gaat, de dood die koomt.

De ‘*pittige, realistische*, maar ook *vernuftige* en dikwijls *geestige* trant’ (blz. 177), dien dr. Smilde toekent aan den Cats der ‘*boeiende, leerzame* en *populaire* verhalen’ (blz. 110) uitmuntend door de ‘*levendigheid voor voorstelling*, het *pakkende beeld*, den *gevoeligen toon*’ (blz. 116) vinden wij in de aangehaalde regels niet terug, en al zijn er vele hoedanigheden, die een groot dichter zich liever zal toegeschreven zien, zelfs de genoemde worden door dr. Smilde slechts op een deel der geschriften van Cats toegepast! Het *Klaegh-liedt van Dina*, door dr. Smilde als *echte volkspoëzie* (blz. 190) aangediend, tenminste om het slot, maakt in de dichtkunst van Cats een uitzondering door geschreven te zijn in den stijl van de oude ridder-romancen. Is Cats dan op zijn best, wanneer hij Cats niet is? zal een arglistig lezer vragen. De *Klachte van de vijf dwase maeghden* wordt ons door dr. Smilde geschonken. Zij is ‘een vrij ondichterlijke paraphrase van de gelijkenis’ (blz. 194), terwijl het slot van de *Gelukwenschinge* gekenschetst wordt als ‘hartelijk *bedoeld*’ (blz. 195) en de toon van het *Klaegh-liedt eens bekeerden sondaers*

als, '*nogal* mystiek' (blz. 195)! De heele bundel *Maegde-klachten* valt den beoordeelaar trouwens niet mee:

> Over het algemeen is de strekking van deze liedjes beter dan het poëtisch gehalte. Nergens voert de godsvruchtige gedachte den toon op boven het zeer middelmatige (blz. 196).

Het aardige *Sophie, Sophie*, klaarblijkelijk een wereldsch minnedeuntje, waaraan Cats een zalvenden bijsmaak probeerde te geven door de noot, dat Sophia de Wijsheid beteekent, 'valt geheel uit den toon der overige gedichten' (blz. 197) en dr. Smilde kan kwalijk ontveinzen, dat ook hij dit als voordeel beschouwt! Beweert hij op dezelfde bladzijde, naar aanleiding van een ander gedicht: 'De arcadische poëzie lag Cats wel', dan herinneren wij ons toch de aangehaalde uitspraak: 'Cats was te veel realist om een zuivere pastorale te geven'.

Van de geschriften uit Cats' Dordtsche periode is *De Trouringh met den Proef-steen* het hoofdwerk; hiernaar heeft dr. Smilde een uitgebreid onderzoek ingesteld; hij vond enkele door Cats geraadpleegde bronnen, en ontdekte, of verduidelijkte, de stelselmatigheid, volgens dewelke de dichter de casuïstiek van het huwelijk behandelde. Tot de kennis van Cats als moralist leveren deze hoofdstukken een degelijke bijdrage. Tot de waardeering van den dichter....? Wij laten het woord aan den lofredenaar, waar hij het neemt, maar soms onthoudt hij zich van oordeel en stelt zich met een samenvatting van de stof tevreden.

> Cats 'weet dikwijls populair-wetenschappelijke verhandelingetjes te schrijven, tintelend van leven door den gezelligen kouttoon, vol leuke volksgezegden en spreekwoorden' (blz. 206).
> *Gront-houwelick* is het 'gedicht, waarin Cats zich als lyrisch-episch dichter dikwijls van zijn besten kant doet kennen' (blz. 211).
> In het *Houwelick van Drien* 'tracht de dichter de spanning' - van het Bijbelverhaal - 'te verhoogen door een twistgesprek tusschen Jacob en Laban' (blz. 212).
> *Houwelick van State* heet 'een levendig verhaal' (blz. 213), *Maeghden-Roof*: 'een zijner kleurrijkste gedichten, dramatisch van handeling, met snedigen dialoog en rake opmerkingen, leuke volksgezegden en aardige beeldspraak (blz. 214).
> *David en Abigail* is 'niet bijzonder boeiend' (blz. 216).
> *Crates en Hipparchia*: 'Enkele leuke trekjes verlevendigen ook weer dit verhaal, maar de lange dialogen en de uitgesponnen monologen verslappen de spanning' (blz. 217).
> *Liefde, gekocht met gevaar*: 'een aardig vlot verhaal' (blz. 220).
> *Schoonheyt bedorven*: 'fijngevoelige ontleding der gevoelens eener trouwe vrouw' (blz. 221).

Twee verkracht: ‘De goede intrige van dit klassieke verhaal wordt wel eenigszins verslapt door de soms te lange dialogen’ (blz. 222).
Houwelick door droomen: ‘een der boeiendste, meest romantische verhalen van Cats’ (blz. 224).
In *Spoockliefde* is het bezoek aan de heks ‘een prachtig voorbeeld van griezelromantiek’ (blz. 226).
Man-dragende maeght: ‘Ondanks de ongewone manier van liefdesverklaring, een zouteloos, maar tamelijk loszinnig A.B.C., beantwoord op dezelfde, even ondichterlijke wijze, zit er zooveel goeds in de vertelling, dat zelfs Busken Huet er woorden van lof voor over had’ (228).
Het *Trou-geval van Koningh Ulderick* ‘teekent op levendige wijze het verschil tusschen den Boheemschen christenvorst en den heidenschen Cyrus’ (blz. 230-231).
Het *Spaens Heidinnetje* wordt niet aesthetisch gequalificeerd, maar de samenvatting der aan Cervantes ontleende stof bevat de karakteristiek: ‘Cats heeft alle hartstochten wat getemperd’ (blz. 233). Verder wordt aangetoond, dat het verhaal opgang gemaakt heeft (blz. 236).
In het *Trou-geval in Vranckrijk* weet de dichter de handelende personen levendig voor te stellen, en aardige trekjes van bewijsvoering bij te brengen (blz. 238).
In *Antonius en Cleopatra* prijst dr. Smilde de ‘onderhoudende’ verteltrant en de ‘uitvoerige’ beschrijving (blz. 241).
Masanissa en Sophonisba is ‘een verhaal met zeer snel verloop zonder eenige karakterteekening’ (blz. 242).
Rosen-krijgh heet ‘een aardig stukje’ (blz. 244).
Breedvoerig heet de beschrijving der boetedoening van het meisje in het *Verhaal vol jammers en bedroghs*, uitvoerig, het verhaal der bruidswerving in *Rhodopis* (‘een goed voorbeeld van zijn verhaaltrant en uitbreidingstalent’, blz. 247) lang, de samenspraak tusschen Cupido en de Dood in het *Krakeel* (blz. 248), maar het *Lied*, waarmede de *Oude mans vrijage* eindigt, is mooi.
Zwakke compositie (blz. 249) is een fout van het Rhodope-verhaal, dat Cats den strakken opzet niet volgde is een bezwaar tegen het heele werk. ‘Heel oppervlakkig’ heet de wijze, waarop Cats zich van enkele vragen afmaakt (blz. 250).
Liefdes Vosse-vel ‘geeft een levendig en geestig verslag’ (blz. 252).
De *Lof-sangh op het Geestelyck Houwelick* - het ‘sluitstuk, dat den ring voltooit’, achtte de dichter zelf - met recht - het schoonste deel van zijn boek; dr. Smilde bewondert ‘de sobere taal en de eenvoudige, bijna eentonige gang van de verzen’ (blz. 255), neemt waar, dat de ‘dichttoon hooger stijgt’ als Cats aan de beschrijving van Christus' leven toekomt, en wordt geestdriftig, als Cats het lijden van Christus beschrijft: ‘Dit gedeelte doet niet veel onder voor De Decker's *Goede Vrijdagh*’. ‘Mystieke taal’ hoort de beoordeelaar verderop en hij besluit ‘Dit *Geestelick Houwelick* behoort stellig door vinding en uitwerking, vooral in het laatste gedeelte, tot de schoonste, zuiver-Calvinistische, lyrisch-epische poëzie.’

Rechtvaardigt deze cataloog van litteraire eigenschappen een letterkundig eerherstel van Jacob Cats? *Levendig* rijmt er in op *uitvoerig, aardig* op *breedsprakig*, en het hoogtepunt van lof-

spraak is bereikt, wanneer De Decker, wel niet véél, maar toch nog altijd *boven* Cats gesteld wordt! Weinigen zullen weigeren, de verdiensten te erkennen, die dr. Smilde opmerkt, maar zijn het de verdiensten van een groot dichter? Luidt de uitkomst niet eerder, dat Cats een goedig rijmelaar moet geweest zijn, met heldere oogenblikken en zwakke uren, door langwijligheid nog verlengd? Kleurrijk, snedig, leuk, raak, aardig, levendig vooral, soms boeiend, vaak ook niet...., vlot, romantisch, maar uitgesponnen, uitvoerig, breedvoerig, lang, nogal eens te lang, en in de compositie zwak: - zijn dit de kenmerken van het genie, op welks erkenning de eenwording der Nederlandsche natie wachten moet, en welks waardeering het bewijs zal leveren van een gezond geworden kunstbesef?

Het wil ons voorkomen, dat de artistieke overtuiging bij dr. Smilde niet sterk was, en dat hij, om Cats als calvinistisch moralist genade te doen vinden, diens dichterschap heeft aanvaard als iets, dat er nog wel mee door kan, wanneer men niet te veel verwacht.

III

Indien er onrecht is gedaan aan Jacob Cats, dan was het niet door wie hem achterstelden bij de andere bekend gebleven dichters van zijn tijd, die door de aangehaalde adjectieven van dr. Smilde lang niet voldoende gequalificeerd zijn. Maar was het wellicht door de beoordeelaars, die zijn karakter hebben aangetast door hem voor te stellen als een eerzuchtig duitendief, een plat moralist van den meegaanden kant, een lafhartig politicus? De Cats, dien dr. Smilde wilde wreken, was de overtuigde Calvinist. Minder bezorgd maakte hij zich om de poëzie van Jacob Cats dan om de ziel van Jacob Cats.

Welke motieven hebben dezen mensch bewogen? Hijzelf belijdt er weinig van, en dit geeft den beoordeelaar groote, wellicht te groote vrijheid. Het verleidt hem, den altijd praatvaardigen Cats, die over zichzelf zwijgt, voor achterbaksch te houden, zonder ander bewijs, dan dat er voor de veronderstelling van het tegendeel te weinig redenen zijn. Men zou den dichter tenminste kunnen eerbiedigen als een *honnête homme* naar humanistisch begrip. Gemeenlijk houdt men hem voor minder dan dat. Dr. Smilde wil bewijzen, dat hij méér was.

Cats kwam naar Dordt in 1623. Het bestuur der stad had groote moeite gedaan, hem als pensionaris te krijgen, maar de dichter bleek tamelijk besluiteloos, opperde practische bezwaren - al zijn bezittingen lagen in Zeeland, hij had er een eigen woning en een buitengoed, zijn vrouw zou zich verzetten tegen een verhuizing, zijn kinderen waren in Zeeland geboren:

> In 't korte, mijn gezin scheen vast daer op te staan
> Dat ver het beste was uyt Zeelandt niet te gaan,

vertelt hij zelf in zijn *Tweeëntachtigjarig Leven*. Maar Blijenburg, van Dordrecht, wist mevrouw Cats om te praten, en nu zij er voor voelde, liet haar man zijn bezwaren niet langer gelden. Hij raadpleegde echter de predikanten en toen ook dezen hem aanrieden, de nieuwe positie te aanvaarden ‘vermits het Godt gebiedt’, week hij tenslotte. ‘Heel moeilijk heeft Cats het er mee gehad’ concludeert dr. Smilde uit een nauwgezet onderzoek der briefwisseling over deze aangelegenheid, en hij knoopt er de opmerking aan vast: ‘*Zijn karakter was voor invloeden van buiten zeer vatbaar; hij wist dat*’.

De gedachte, dat Cats uit zucht naar financieele lotsverbetering de Dordtsche benoeming zou hebben aangenomen - eene gedachte, waarin op zichzelf niets oneervols steekt - blijkt dus onjuist, maar evenzeer staat vast, en is, dunkt ons, van belang: ‘Financiëel *werd* zijn positie belangrijk beter’. Ook eerzucht heeft hem niet gedreven. Deze ‘was hem vreemd’ beweert dr. Smilde nu tamelijk boud. Uit het vervolg kan men dit kwalijk besluiten! De manier, waarop Jacob Cats, bij afwezigheid van den Raadspensionaris Pauw, zich voorbereidde om in diens rechten te treden, lijkt weinig op naïeveteit en véél op eerzucht. ‘De telkens binnenkomende brieven van Pauw werden eenvoudig gelegd ‘bij de voorgaende brieven, van gelyck subject sijnde’ (blz. 80). Cats heeft hier niet tegen geprotesteerd. Toch kan het hem niet ontgaan zijn, dat Frederik Hendrik van Pauw ongaarne gediend was! Cats verving de plaats van Pauw, maar allerminst in Pauw's belang, want toen de nieuwe pensionaris benoemd moest worden bleek ‘duidelijk, dat Cats door den Prins gewenscht werd, en hoewel verschillende leden niet zeer ingenomen schenen met zijn beleid, werd hij met algemeene stemmen voor vijf jaar gekozen’.

Het lukt ons niet, deze situatie goed te begrijpen zonder bij

Jacob Cats op zijn minst een voorzichtigheid te veronderstellen, die aan dubbelhartigheid verwant is, en die hem dienen moest om zijn positie te bevorderen. Er zou een verontschuldiging voor bestaan, wanneer Jacob Cats zich tot tegenwerker van Pauw had opgeworpen in dienst van een staatkundige idee. Hier echter ligt voor dr. Smilde de groote moeilijkheid, en deze moeilijkheid heeft hij allerminst overwonnen. Hij wil Jacob Cats afschilderen als een oprecht Calvinist, dus een overtuigd Contra-Remonstrant. Maar zijn teksten, die deze overtuigingskracht aantoonen moeten, stemmen tot grooter twijfel dan zekerheid, en hoe kan het anders, daar Cats, voorstrijder in zijn oogen van het zuivere Calvinisme, de candidaat was van den Prins, wiens politiek gedurig trachtte te schipperen tusschen de twee religieuze partijen. Op blz. 19 heet het:

> Er is geen enkele reden om te spreken over Cats zg. verdraagzaamheid.

Doch op blz. 60 hooren wij:

> Hoewel Cats bekend stond als overtuigd Contra-Remonstrant, was zijn benoeming voor de Remonstranten niet ongeschikt, daar ze hem tevens hadden leeren kennen als een bezadigd man.

Dit sluit elkaar niet uit. Het een dekt echter het ander ook niet volledig. Tusschen de beide beweringen ligt een incident, waarover het moeilijk zal zijn, de juiste opheldering te verwerven. Wanneer Cats, waarnemend Raadspensionaris, betrokken wordt in de kerkelijke geschillen te Amsterdam, en hij niet anders kàn dan uitkomen voor zijn overtuiging, probeert hij namens den Prins, een ‘accomodatie’ ingang te doen vinden, doch als hij hiermee geen succes heeft, komt ineens van de stad Dordt een zonderling besluit: zij verbiedt Jacob Cats als pensionaris van Dordt, conclusie te nemen. Hij is in dienst van de stad! Maar van diezelfde stad is hij bovendien.... adviseur! En hij was geen onhandig jurist! Is er eenige reden om te gelooven, dat zijn advies vreemd bleef aan het Dordtsche besluit, hetwelk hem behoedde voor het kiezen eener partij, die wellicht den Prins niet welgevallig zou geweest zijn?

Dit duistere punt wordt wel bijzonder belicht door een spreekwoord, dat *Episcopius* aanhaalt in een brief aan *Uytenbogaert:* ‘Wacht u voor de Catzen, die voor licken en achter cratzen’. Het toeval wil n.l., dat dit spreekwoord in den *Spiegel van den*

ouden en den nieuwen tijdt van Jacob Cats een variante lezing vertoont, waarop dr. Smilde de aandacht niet vestigt:

> 't Zijn slimme katzen
> Die van vooren likken, en achter kratzen.

Voorzeker is dit geen argument! Maar dat Episcopius tot waakzaamheid maande tegen hetgeen door Cats als slimmigheid wordt aangemerkt, teekent toch wel de verhouding, zooals ze, zelfs volgens de gunstige voorstelling van dr. Smilde geweest moet zijn. Aan practische consequantiedrift heeft Cats als Calvinist niet geleden, al verkondigt hij in zijn bespiegelingen telkens een opvatting, die dr. Smilde ‘zuiver Calvinistisch’ noemt. Is hij theoretisch een zoo vurig Calvinist geweest als dr. Smilde gelooft? Abraham Kuyper meende het. Hij beweerde in een noot bij zijn rectorale rede van 1888 over *Het Calvinisme en de Kunst*, dat men ‘uit Cats' werken een dogmatiekje zou kunnen samen lezen ten bewijze zijner rechtzinnigheid’. Voor wat het ‘moraaltje’ betreft, dat bij dit ‘dogmatiekje’ aansluit, levert dr. Smilde heel aannemelijke argumenten, maar dit alles bevestigt niet de aanwezigheid van een brandend geloof bij den man, die naar eigen getuigenis ‘ten lesten’ tot de Calvinistische belijdenis gebracht werd, hetgeen hij - ‘voor invloeden van buiten zeer vatbaar’ - toeschrijft aan de krachtige activiteit zijner vrouw:

> En dat ik tot Uw kerck ten lesten wiert gebrocht
> Is door mijn weerde Vrou eerst krachtig uitgewrocht.

Tevoren had hij zich om geloofszaken niet vurig bekommerd, en het is de vraag, hoe hij zich als jongeling de religieuze problematiek moet hebben voorgesteld. Roomschen viel hij zelden lastig. Houdt het verband met jeugdherinneringen? Een oom van Jacob Cats was priester en over de gezindheid van zijn vader is de historie nog in het onzekere. Van zijn eerste optreden af had Cats bij de Roomschen succes. Hij debuteerde in 1618 en in 1622 gold hij voor den Antwerpschen pastoor *Willem van der Elst*, als een groot dichter. Van de polemiseerlust, die bij Huygens en Revius zich als een levensnoodzakelijkheid voordoet, neemt men bij Cats nauwelijks een afschijnsel waar. Slechts zelden, en terloops, zet hij in gematigde formuleering het verschil tusschen de Calvinistische en de Roomsche opvatting uiteen. Het betreft dan onderdeelen van de opvatting over de sacramenten.

Cats kon door Roomsche priesters in het Zuiden worden nagevolgd, omdat hij door hen aan hun geloovigen kon worden aanbevolen. Men krijgt niet den indruk, dat zij hem imiteerden om zijn invloed te verdringen. Wel hebben ze geweten, dat ze door Catsiaansch te scandeeren een groot publiek zouden bereiken. De pensionaris wilde geen 'volksdichter' zijn, verzekert dr. Smilde: hij is door zijn Roomsche navolgers nooit voor iets anders gehouden, maar ze hebben ook nooit heftig tegen hem geageerd. Integendeel. De apologetische opsteller van de '*Gheestelycke gedichten, verscheyden persoonen ende staeten van menschen toegeschreven*', de genoemde Willem van der Elst, beval de lectuur van Cats' geschriften warm aan. Door wie zijn tegenstanders zouden zijn, indien zij in hem een voorvechter van de Hollandsche reformatie hadden gezien, de Brabantsche Jesuïeten, is Cats het hartelijkst bewonderd. *Vondel* moest niets van hem hebben, maar het is de vraag, of hij Cats onder eenig beding zou hebben aanvaard, zoolang de poëzie van Cats - ongeacht hetgeen zij betoogde - den vorm had, waarin hij haar voordroeg. Vondel hield niet van dezen dichter, noch van dezen staatsman.

Dat dr. Smilde zich verzet, wanneer zijn held wordt opgeëischt voor de 'verlichting' van het Nut, mist zeker niet allen rechtsgrond, maar kan men zich dezelfde verlichting voorstellen, die aanspraken op Revius zou laten gelden? Cats leent zich voor misverstand, wat niet inhoudt, dat hij in zijn overtuiging onoprecht zou zijn geweest. Wie zijn *Geestelick Houwelick* leest, gelooft in zijn vroomheid en weet meteen, dat deze vroomheid Calvinistisch was. Veel verder komt men niet. Is het noodig?

IV

In een voetnoot op blz. 19 verwijt dr. Smilde aan *G. Derudder*, auteur van een Fransche monografie over Cats, dat er in zijn boek verscheidene tegenspraken voorkomen. Het werk van dr. Smilde, vooropgezet propagandistisch, bleef ook niet vrij van teksten, die elkaars nabijheid met moeite verdragen.

In 1631 vertrekt Jacob Cats naar Engeland 'om persoonlijk voor zijn belangen op te komen' in de treurige indijkings-zaak van Vermuyden. Hij krijgt volmachten mee van mede-betrok-

kenen in deze tragi-komische geschiedenis. ‘Vóór zijn vertrek kreeg hij tevens een regeeringsopdracht’ verzekert dr. Smilde op bladzijde 47 en verwijst daarbij naar bladzijde 74, waar wij met even vele woorden lezen:

> Waarschijnlijk hebben de Staten aan Cats verzocht in Engeland ook te letten op zaken van politiek belang, hoewel hij geen bepaalde opdracht kreeg en zijn reis dus niet een semi-officieel karakter droeg.

Wat te voren met stelligheid beweerd werd, wordt verderop verondersteld als iets waarschijnlijks en onbepaalds. De dijkageaffaire liep niet goed af, ze werd aanleiding tot veel ‘ruzies en kwesties’:

> Verschillende deelnemers deden als Huygens en verkochten hun landen aan Engelschen, voorzoover ze niet wegens achterstallige schulden in beslag genomen mochten zijn. Wat Cats en zijn familieleden deden is mij nergens gebleken (blz. 54).

schrijft dezelfde dr. Smilde, die op zoo wankele gegevens aanneemt, dat Cats in deze zaak *geheel vrij uit gaat*, om te concludeeren: ‘Hij heeft er zich veel moeite mee op den hals gehaald, maar klaagde later nooit over geldelijk verlies’. (blz. 55). Weet hij met zekerheid, dat Cats zelf, die verscheidene malen fortuinlijk stukken grond verkocht had, zulk verlies, althans in noemenswaardige mate leed? Hem is niet gebleken, hoe Cats zich uit de situatie redde, maar hij citeert uit het *Tweeëntachtigjarig Leven:*

> Mij zijn bij dit geval veel dingen overkomen,
> Die hebben menigmaal mijn ruste weggenomen:
> Maar Godt sy eeuwigh danck, wanneer ik dartel was
> Soo quam' er eenig leet, dat mij de ziel genas.

Op dit citaat volgen in het gedicht nog twee regels, die dr. Smilde weglaat, maar die heel merkwaardig aansluiten op zijn mededeeling, dat Cats later nooit klaagde over het geldelijk verlies:

> O Godt! als ick verhaal den loop van myne dagen,
> Soo meld ick Uwe gunst, *en waarom sal ick klagen*?

Blijft er een reden over om aan te nemen, dat Cats, behalve om de moeite en het gemis van nachtrust, beklagenswaardig was? Hij vereenzelvigde Gods gunst naar behoeven met zijn eigen welstand en met de beproevingen, waaraan zijn gemoed werd onderworpen, maar hem te prijzen, dat hij niet klaagde, terwijl heelemaal niet vaststaat, dat hier veel aanleiding toe was, en

hij bovendien nadrukkelijk beweert, dat hij de overbodigheid ervan beseft, is hem méér lof toezwaaien dan waarop hij recht heeft of het zich toekent.

In de tegenstelling tusschen Calvinisten en Remonstranten kiest dr. Smilde vandaag nog onvoorwaardelijk partij voor de eersten en keurt derhalve goed, dat de Amsterdamsche Kerkeraad zich stelde aan de zijde van de schutters, die weigerden, den eed van gehoorzaamheid af te leggen aan nieuwe kapiteins, waarvan de meesten 'kennelijk remonstrantsch gezind waren, terwijl een van hen, Vlooswijck, zelfs een man zonder godsdient, een openbaar vijand der Gereformeerde religie en van het vaderland genoemd werd.' De zaak was in wezen principieel, en wij kunnen dus begrijpen, dat dr. Smilde het oordeel van den kerkeraad, en de uitspraak van de Leidsche theologische faculteit, die dit oordeel steunde, ten volle gerechtvaardigd acht. Wij willen niet vallen over de qualificatie: 'Vondel kreeg weer stof voor *grove* hekeldichten'. Doch als een bladzijde na het verhaal dezer feiten een brief van Uytenbogaert wordt aangehaald, die erop zinspeelt met de beschuldiging, als zou de 'ongebondenheid van het grauw door de predikanten worden gefomenteert', dan heet deze alleszins begrijpelijke klacht van een remonstrant een 'generaliseering'. Men kan zeggen, dat de predikanten het recht hadden, de gevoelens van het volk te versterken (dr. Smilde schrijft letterlijk: 'De kerkeraad stelde zich *terecht* aan de zijde der weigerende schutters' (blz. 57), doch in dat geval moet men bij den tegenstander geen 'generaliseering' zoeken, wanneer hij zich - als dupe - over de gevolgen van deze principieele houding der predikanten beklaagt!

Als Vondels hekeldichten bij dr. Smilde ter sprake komen, begeleidt hen steevast een geringschattend oordeel. Het is gevaarlijk, Vondel te deprecieeren, wanneer men het dichterschap van Cats in eere wil hersteld zien! Maar te zeggen, dat Vondels waarschuwing aan Frederik Hendrik in den *Zegezang* over de verovering van 's Hertogenbosch:

> Men onderdruck' geen vroom gewisse
> Met boeten en gevangenisse

klaarblijkelijk op de Arminianen bedoeld is, terwijl kort tevoren in hetzelfde gedicht de 'Roomsche zede' duidelijk genoeg beschreven werd, lijkt op een opzettelijke vernauwing van Vondels

pleidooi voor algemeene godsdienstvrijheid is een stad, waar niet veel Arminianen en zeer weinig Calvinisten woonden. Het probleem der Generaliteitslanden, helder genoeg onder de aandacht van Raadspensionaris Cats gebracht door de onmiddellijk betrokkenen, werd door den wijder-zienden Vondel, die daarenboven meer moed had, spontaner en directer begrepen. Het heeft echter aan Cats, niet aan Vondel gelegen, of Staats Brabant 'der landen medelid' zou worden en het *bleef* een wingewest!

Om Cats niet 'verdraagzaam' te moeten noemen, geeft dr. Smilde hem den titel van 'bezadigd', maar als hij zegt, dat *Anthonie Donker* den dichter Cats van kwezeligheid beschuldigt, *omdat* deze ook als politicus voor zijn overtuiging uitkwam, geeft hij behalve een zeer moeilijk houdbare voorstelling van Cats, een totaal onjuisten indruk van de argumentie bij Anthonie Donker (blz. 58). Dat Cats den Prins en de Staten beiden tegelijk naar wensch wilde dienen (blz. 86) staat voor hem vast, en dit komt overeen met hetgeen Reigersberch schreef aan De Groot: *Hy sy wie hy sy, sal moyte hebben om twee heeren te dienen*, maar strookt kwalijk met het beeld van een Cats, dien men niet verdraagzaam mag noemen (blz. 19).

Moeilijk met elkaar te rijmen zijn tenslotte twee achtereenvolgende uitspraken op blz. 223:

> 'De schrijver acht het ongewenscht, dat een onteerd meisje trouwt met haar verleider.... De schrijver acht het.... plicht, een verleid meisje te trouwen.'

Moet de verleider haar vragen, en moet de verleide hem dan weigeren? Het ceremonieel blijft in dit geval veiliger achterwege! Als adviseur in huwelijksaangelegenheden hebbe Cats een grooten naam, als raadgever van ongehuwde moeders lijkt hij overtrefbaar!

V

Een eerherstel voor Jacob Cats! Feith heeft er in zijn *Ouderdom* van gedroomd, omdat hij burgerdeugd en godsdienstzin der vaderen vervallen zag, omdat hij echtelijke trouw en maagdelijke reinheid de voorwaarden wist tot een eenvoudig geluk. Het 'nijvere en nutte' leven van den heerboer-staatsman stelt hij den volke ten voorbeeld. Het 'gezonken kroost' moet den dichter wederontdekken, wiens 'kindsche eenvoudigheid', 'onschuld',

en ‘wijsheid’ de ‘oude grootheid’ van den Nederlandschen stam behoedden. Maar schittering op papier, maar woordenpraal, maar trotsche taal: hij wist, dat hij ze niet bij Jacob Cats kon vinden. En hij voorspelt den ondergang van het vaderland, wanneer het de wijsheid van Cats niet eerbiedigen leert. Hij vindt hiervoor een aardig beeld, of tenminste een teekenachtige situatie:

> Dan leest de moeder, om haar dochter aan te vuren
> Ligt nog iets uit u voor in winteravonduren.
> Het meisje glimlacht om 't eenvoudig voorgeslacht;
> Bespot de pligten, die uw hart zoo heilig acht,
> Geeuwt bij 't vermaak, dat eens haar vroegre moeders streelde,
> En juicht de leerschool toe, die hare schande teelde,
> Ras walgt ze van een boek, voor haar zoo zonder zin.
> Haar ooglêen worden zwaar, ze sluit ze en sluimert in.
> De moeder zucht, maar zwijgt: zij wil, maar durft niet klagen;
> Maar heimlijk wenscht haar hart het heil der vroegre dagen.
> Een traan zwelt in haar oog en rolt op 't boek ter nêer;
> Zij slaat het treurig toe, en sluit zijn krappen weer.

Verlangen naar het heil der vroegere dagen heeft ook dr. Smilde bewogen, de lang gesloten krappen van het vrijwel vergeten boek te heropenen, en de huwelijksleer van Cats tegenover de wuftheid van hedendaagsche zeden te stellen. Het grootste, en het meest belangwekkende deel van zijn proefschrift is aan den *Trou-ring met den Proef-steen* gewijd, het monument der Dordtsche periode van Cats. Met klem van argumenten toont hij aan, dat dit gevarieerde werk aan een schema beantwoordt, waarin de casuïstiek van het huwelijk zoo volledig mogelijk wordt overzien. ‘Door dezen hoogen, dichterlijken greep’ - beweert hij - ‘is de overeenkomst met vroegere werken, als van Potter en Houwaert, meer schijn dan werkelijkheid’ (blz. 203). *Houwelijck* echter, dat Cats na den Dordtschen tijd te boek stelde, komt met *Pegasides' Plein* van Jan Baptista Houwaert treffend overeen. (blz. 204) Polemiseert Jacob Cats in het *Gront-houwelick* terloops tegen den coelibaatsplicht voor kerkelijke personen, het onderzoek naar de bronnen, die hij raadpleegde, wijst, voorzoover het resultaat had, herhaaldelijk naar oudere Roomsche lectuur, al schrikt de onderzoeker eenigszins terug voor de gedachte, dat zijn overtuigde Calvinist, die ‘om geen enkele reden’ verdraagzaam mag heeten, rechtstreeks geput zou hebben uit het boek van een Jesuiet. Toch zijn er

details, die in sterker mate aan Roomschen invloed herinneren: ‘Wat hemzelf betreft, Cats gelooft dat, als een droom van God komt, Hij ook zekerheid daarvan geeft in het hart, maar dat men dan nog daarover *moet spreken met predikanten* of andere vrome lieden’ (blz. 225) is een veiligheidshalve bewaard rudiment van de middelaars-opvatting, om niet te zeggen: van het biechtvaderschap.

Dat Cats telkens meeningen uitspreekt, die zijn Calvinistische gezindheid openbaren, zal niemand ontkennen, maar dat hij zich van apologetische polemiek vrijwel geheel onthoudt, is even waarneembaar. Wij meenen in hem dan ook niet den systeembouwer van een nieuwe populaire huwelijksmoraal te moeten begroeten, zooals dr. Smilde dat van ons verlangt, maar de Calvinistisch gekleurde voortzetter van het middeleeuwsch geslacht der zedemeesters. Hij reageert hoofdzakelijk op de verheerlijking der erotiek om zichzelfs wil, door de maatschappelijke en theologische wetmatigheid van de erotische instincten in het volle licht te stellen. Hij laat zich daarbij leiden door de Aristotelische teleologie, die typisch middeleeuwsch en scholastiek geworden was. Voor de veronderstelling, dat Cats in de jaren zijner opvoeding met deze denkwijze tenminste oppervlakkig kennis heeft gemaakt, levert de tekst van den *Trou-ringh met den Proef-steen* zeker even veel argumenten als voor de meening, dat hij zich zou hebben voorgenomen een stelselmatige uiteenzetting te bieden van de specifiek Calvinistische huwelijksmoraal. Het onderscheid tusschen hemzelven en zijn voorgangers - zijn bronnen - heeft hij wel het scherpst gevoeld als een onderscheid tusschen modern en ouderwetsch, met dien verstande, dat hij zich op moderne manier tegen den ouderwetschen ‘wellust’ verzette. Aan een debat met de erotische dichters zijner dagen waagde hij zich niet, integendeel volgde hij op een afstand hun idee der gewenschte tweeëenheid van ‘liefde en min’. Feith, die in hem den dichter van den grooten tijd zag, nam hem scherper waar dan dr. Smilde, die in hem voor al den dichter zijner belijdenis ziet, doch wordt hij niet eenigermate bewogen door den wensch, het begrip der Gouden Eeuw met het begrip der Calvinistische belijdenis te vereenzelvigen?

VI

Bladert men, wellicht vermoeid door de lectuur van dr. Smilde's proefschrift, weer in de werken van Cats, dan behoeft men niet de plichten te bespotten, die zijn hart zoo heilig achtte, om toch te geeuwen bij het vermaak. Het jonge meisje, door Feith ons ten afschrikwekkend voorbeeld gesteld, zal niet alleen uit ondeugd ingesluimerd zijn. De lustelooze kabbeling der paarsgewijs rijmende viervoeters, de zeurende dreun van den vaak voor de helft monosyllabischen alexandrijn, de traagheid van het exposé, de slapheid van den verhaaltrant, de verwachtbaarheid van de ontknooping, en de geringe verhevenheid der practische gevolgtrekking, noodigen spoedig tot sluimering uit. En toch is het boek van dr. Smilde, spijts vele tekortkomingen en eenige partijdigheid, geen onbeteekenend boek. Het dwingt ons tot een onderzoek naar de redenen, waarom deze, ons zoo vervelende, Cats ons voorgeslacht zoo hevig mag hebben geboeid in een tijdvak onzer letterkundige geschiedenis, waarin het heusch geen schande was, te schitteren.

Men mag, in tegenstelling tot dr. Smilde, gelooven, dat Cats voornamelijk populair is geweest, omdat hij in een eeuw, die alles nieuw vertoonde, de vertrouwde traditie der middeleeuwsche volksmoralisten heeft voortgezet. Hij sprak op moderne manier een taal, die men kende.

Maar deze verklaring is niet afdoend. Ondervraagt men de tijdgenooten van Cats naar de reden van hun waardeering - zooals dr. Smilde gedaan heeft - dan blijkt hun voorkeur het grootst voor de strekking, het geringst voor den vorm der gedichten. Zij huldigen den vromen Cats, die zich er op toelegt ‘de jonckheyd alle geyle en dertele dichten te ontweldigen’, den geleerden Cats, die vermaak schaft door wijsheid, maar ook den ‘soeten’ Cats, den meester van de ‘soete’ rijmen, d.w.z. de vloeiende, streelende dichtregels. Heeft de alexandrijn, toen hij nog betrekkelijk nieuw was, bekoord door den regelmaat, dien Cats eraan gaf, zoodat het metrum van den zesvoeter makkelijk klonk in ooren, tot dan toe gewend aan den vierslag? In den dienst eener begrijpelijke moraal stelde Cats een licht narekenbare prosodie; dit is voor ons besef geen buitengewone verdienste, maar het zal den tijdgenoot hebben getroffen.

Onder de beoordeelaars van Cats, die dr. Smilde niet raadpleegde, komt een belangrijke plaats toe aan den Duinkerkschen dichter *Michiel de Swaen*, wiens *Nederduitsche Digtkonde*, kort na 1700 geschreven, voor het eerst door dr. V. Celen gedrukt werd in het tweede deel van De Swaen's *Werken*. Het toeval wil, dat de karakteristiek van Cats door het uitvallen van eenige regels plotseling overloopt in een karakteristiek van Vondel. De plaats, waar dit gebeurt, is nauwkeurig aanwijsbaar (deel II, blz. 231, regel 12 van onder). Voor het vervolg moet men de *Verbeteringen* raadplegen, aangebracht op blz. 330 van het zesde deel. De volledige tekst van De Swaen luidt:

> Den hooghgeleerden en soetvloeijenden poëet *Jacob Cats* heeft bij sijne lantgenoten veel eer ingeleid, ende eenen onsterfelijken naam verdient, door soo menige sedige, gestichtige en leersaeme rijmwerken, waermede hij onse tael en landaert heeft verheerlijkt. Men moet bekennen dat voor hem weijnigen der duijtsche poëten sijn beroemt geweest. Hij gelijkt voornamelijk der eersten te sijn, die de Musen in Nederland heeft stede gegeven. Sijne uijtstekende staets-bedieninge, en geleertheyd geven gewicht aen sijne wetenschap. Sijne lieftalligheijd, en welgeboren aert schijnen uijt in alle syne werken; men kent, men siet hem over al, eerbaer, gelijkaerdig, beleeft, zachtmoedig, vrédsaem, openhertig, liefgetal, vriendelyk, wys ende geleert. Hy is uytstekende in *minnesangen, zédedichten, herderyen, sinnebeelden*, en andere soete en geestige werken, die den eygendom van syn merkteeken genoegsaem kenbaer maken. Sijnen stijl is soet, en klaer; maar een weinig slap, en wijdloopig, slap in statige verhandelingen, wijdloopig in beschrijvingen. Ik verwondere my over d'onaertige ondankbarheyd van syne landgenoten, die vergeten hebbende 't gene sy hem schuldig sijn, syne werken aensien met kleinachtinge.

Grootheid en verval der faam van Cats worden in deze regels het duidelijkst verklaard, omdat zij den dichter teekenen als *pionier en dupe van het letterkundig individualisatie proces*. Vóór hem waren weinige dichter beroemd. Er bestonden veel beroemde boeken, weinig beroemde schrijvers. Na hem is die verhouding allengs omgekeerd. Hij bevond zich op de breuk russchen een letterkundig collectivisme, dat nauwelijks persoonlijk eigendom in geestelijke zaken erkende, en letterkundig individualisme, dat vroeg om oorspronkelijkheid en om persoonlijkheid. Hij werd befaamd als de personificatie van het collectieve dichterschap des volks, hij werd overvleugeld door de vlucht van dichtergestalten, wier persoonlijke waarneembaarheid de bekoring zou blijven hunner werken.

Postmus en Smilde, die roem voorspellen voor Cats, wanneer

‘een gezond kunstbesef den waan zal hebben gebroken dat poëzie slechts een zaak is voor weinige bevoorrechten’, wanneer ‘volk en dichter elkaar weer zullen vinden’, wanneer ‘het eenheidsgevoel der natie weder machtiger en bezielder zal worden’ voelden de situatie aan zonder er de juiste woorden voor te vinden, die Michiel de Swaen reeds bij den aanvang van de achttiende eeuw had neergeschreven: ‘*Men kent, men siet hem overal*’ in zijn werken, doch men kent en ziet hem als den vertegenwoordiger van deugden: eerbaar, gelijkmoedig, beleefd, enz. Men kent hem en ziet hem niet als menschelijk individu. Al sprak hij over zichzelf, hij beleed zich niet. Zijn dichtkunst verloor alle aantrekkelijkheid, naarmate het door hemzelven gewekte verlangen, den dichter te zien en te kennen, toenam bij het publiek. Van levend deugdexempel werd hij een doodsch pilaarheilige, en vermolmde in dien staat, om eerst door de allegoriseering van den mensch - kenmerk van elk collectivisme - in eere te worden hersteld.

VII

Een eerherstel? Wanneer men zich dwingt tot de vervelende lectuur, en de eindelooze regelreeksen doorvorscht om iets meer dan burgermanswijsheid te vinden, die - door het toeval van een huwelijk misschien - Calvinistisch getint is, komen er oogenblikken, dat men Cats met sympathie beluistert. Ze blijven in de minderheid bij de stonden, waarin men zijn gezedepreek verfoeit of zijn gezelschap opvat als een plicht, maar ze onderbreken de zeurige onpersoonlijkheid der wijze lesjes met een plotseling, kort oplichten der individualiteit van Jacob Cats. Ineens staat hij naast u, hulpeloos-ernstig en zwaarmoedig, een beeld, neen een ziel van melancholie. De ware Cats was een droefgeestig dichter, maar toonde zich een opgewekt mensch. Zijn ‘blijde geest’, die zich uitdrukte in zijn maatschappelijk levensgemak, zijn vlotte spraakzaamheid, zijn anecdoten-kennis, kreeg opeens ‘een droeven zin’ temidden van het vroolijkst feestrumoer, omdat hij gekwest werd door de vergankelijkheid:

> Lest was ik in een groote feest,
> Daar zat ik met een blijde geest,
> Want daar was spijs en drank bereid
> En al wat tot genuchte leid:

Ik zag de vrijsters nevens my,
Ik zag er dertig op een rij,
Al jonk, en schoon, en fris, en net
Al wonder cierlyk opgezet.

My docht dat ik dien gantschen dag
Geen menschen maar godinnen zag;
En echter des al niet te min
So kreeg ik daar een droeven zin:

Want t'wyle dees en gene zong
Of met de vrijsters omme sprong
Zo kwam voor my een zwaar gepeis....

Kleurige tafereeltjes, kernige spreuken, geestige opmerkingen mogen de wijkende aandacht nu en dan terugroepen, de melancholische Cats heeft nauwelijks middelen noodig om haar te boeien, zijn aanwezigheid volstaat. Zoodra hij de vracht van aangeleerde wijsheid, die zijn dichterschap dooddrukt, een moment ter zijde legt en werkelijk zegt, wat hij denkt, wordt hij tot mensch door zijn *angst*. Het ‘zwaar gepeis’ is de kern van zijn geestelijk bestaan geweest. Deze man, die over de veertig moest worden, voordat hij de roeping tot het dichterschap in zich waarnam, is door seniele gevoelens gedreven, maar heeft ze gewoonlijk ontveinsd. Huichelarij was dat niet. Het was angst, krampachtigen angst voor den doodsstrijd, de verrotting, de vergetelheid, het weg zijn. Hij heeft zich uit bangheid vereeuwigd, en dit was menschelijk in hem. Geen liefde tot het leven kenmerkt zijn geloof, maar angst voor den dood. Hij wilde woorden schrijven, waarover hij zich niet zou behoeven te schamen voor den Eeuwigen Rechter, en achter die woorden, vol zalving, opwekking en troost voor anderen, verborg hij de herfstige melancholie van zijn laat dichterschap, een erfenis der doodendansen en der rederijkers-somberheid. Hij deed wijs, en oud, en eerbiedwaardig, maar hij voelde zich klein. Zijn ziekelijke zorg voor de gezondheid, die hem het gezelschap van heelmeesters deed zoeken, maar bij al zijn vertrouwen op hun kundigheid, om heul tegen de Zeeuwsche koortsen naar een ‘alchemist’ dreef, kon hem in staat stellen, via Van Beverwijk iets van Harvey's ontdekking van den bloedsomloop te weten - hetgeen bij dr. Smilde slechts ten bewijze strekt zijner wetenschappelijke moderniteit - zij is in wezen niet meer dan het

uitvloeisel zijner angstige zwaarmoedigheid, die hem aan het eind van zijn *Spiegel* beweegt ‘dese dood-kiste met wat bloemkens te besteken’.

La vie d'homme, un chemin d'hyver mag als embleem gelden van zijn werkelijen aard; op deze spreuk schreef hij een van zijn beste gedichten, niet zonder stoplappen in maat en rijm, maar met een bekoorlijke ets-plastiek, een berustende humor, een geloofwaardige bede om hulp:

> Het leven van den mensch is even zo gelegen
> Gelyk des winters doen de gronden van de wegen,
> Al wie dan reizen moet, die is er kwalijk aan,
> Want 't is er glibber glat, al waar hij meint te staan.
>
> Men vint geen wagenspoor, geen peil van menschentreden,
> Het schijnt een stage sloot waar eerst de koetzen reden,
> 't Is al gelijk een meir, waar dat men henen ziet,
> Men kent den rechten pad, men kent de grachten niet.
>
> En offer al misschien een plaatse wordt gevonden
> Daar voor een kleinen tijd de voeten zeker stonden,
> Het is een kort vermaak, want na den tweeden pas
> Zoo is het weder vuil gelyck het elders was.
>
> Wat raad in dit gevaar? niet beter als te letten
> Waar dat men even staag de voeten heeft te zetten,
> En dit tot dat men komt aan 't einde van den dag,
> Daar een vermoeide ziel haar ruste vinden mag.
>
> O wech, o ware wech, bestiert mijn losse gangen
> Op dat ze nimmer meer in 't slik en blyven hangen,
> Geeft dat wij voor besluit ten lesten mogen gaan
> Daar nimmer winter komt, maar eeuwig roozen staan.

Jacob Cats is zoo door het leven gegaan, te Dordt en overal: studeerend, raadgevend, stad of land vertegenwoordigend, dijken leggend en land inpolderend, altijd een beetje onzeker, voetje voor voetje, bang, dat hij struikelen zou. Zijn *Geestelick Houwelick*, het hoogtepunt van zijn dichterlijk oeuvre, blijft door dien angst aandoenlijk. Het is een kreet om hulp, een kreet van vertrouwen, niet tot den Heer der heerlijkheid in aanbidding geslaakt, maar tot den Redder van de wereld, door de bangheid voor de wereld afgedwongen.

Antoon van Duinkerken

Kroniek van het Nederlandsche muziekleven

Het muziekseizoen 1938-'39 is thans voor de helft voorbij. De orkesten, kamermuziekensembles en solisten hebben hun programma weer grootendeels afgewerkt en zijn hun vaste bezoekers op de geliefkoosde repertoirestukken komen onthalen - voor de hoeveelste maal, weten ze langzamerhand zelf niet meer.... Het Concergebouw-Orkest heeft afwisselend onder leiding gestaan van Willem Mengelberg, Eduard van Beinum en Bruno Walter, het Residentie-Orkest onder die van Georg Szell en Frits Schuurman, en het Utrechtsch Stedelijk Orchest onder die van Carl Schuricht en Willem van Otterloo; de andere orkesten hebben aan één dirigent genoeg gehad: het Rotterdamsch Philharmonisch Orkest is weer gedirigeerd door Eduard Flipse, de Arnhemsche Orkest-Vereeniging door Jaap Spaanderman, de Groningsche Orkest-Vereeniging door Kor Kuiler en het Stedelijk Orkest te Maastricht door Henri Hermans, terwijl de Haarlemsche Orkest-Vereeniging naar een nieuwen dirigent op zoek is en daartoe sollicitatie-concerten geeft.

Veelbelovende nieuwe aspecten hebben zich op dit gebied nog niet afgeteekend, op dat van de kamermuziek en het solistendom trouwens evenmin. De noodzakelijke vernieuwing van het repertoire - zoowel naar ‘onderen’ (18e en 17e eeuw) als naar ‘boven’ (modernen) - laat nog altijd op zich wachten; de parade-paarden, hoe edel ook van ras, belemmeren de minder gefavoriseerden (maar daarom niet minder subliemen) in hun levensvatbaarheid. Het aantal noviteiten is nog beschamend gering - de enkele pioniers niet te na gesproken - en daarvan vormt het Nederlandsche contingent een nog weer kleiner percentage. Het ‘ontwerp voor een nieuw orkest-repertoire’, dat schrijver dezes drie maanden geleden uit 50 programma's met zelden of nooit uitgevoerde muziek uit de 19e en 20e eeuw heeft

samengesteld[1)], uitsluitend met de bedoeling een min of meer suggestief beeld te geven van de tekortkomingen in het tegenwoordige repertoire, zal geen nuttig effect kunnen sorteeren, zoolang de orkestinstellingen individueel opereeren en daarbij afhankelijk zijn van de gemakzucht en de behoudendheid van het publiek, dat nu eenmaal herhaalde uitvoeringen van een vertrouwde en geliefde compositie prefereert boven een première, die ook van den luisteraar uiteraard een grootere inspanning vereischt. De gedesorganiseerde toestand, waarin het hedendaagsche concertleven in Nederland zich bevindt, zal op den duur onherroepelijk tot verval van de muzikale krachten in ons volk moeten leiden, temeer omdat aan de muzikale opvoeding zoo goed als alles onbreekt, doordat er nog altijd geen plaats in het algemeene onderwijs voor ingeruimd is. De muzickcultuur, die Nederland zich een veertig jaar geleden eigen is gaan maken - vooral dank zij het baanbrekende werk van Willem Mengelberg - dreigt in verstarring over te gaan, juist nu een generatie van begaafde componisten gereed staat, Nederland weer aan de internationale muziekgeschiedenis te laten deelnemen....

* * *

Merkwaardig genoeg is er op één gebied vooruitgang en wel daar waar velen reeds jaren geleden de hoop hadden opgegeven: bij de *Opera*. Na tallooze vergeefsche pogingen om een Nederlandsch opera-gezelschap te stichten, dat zich met de goede instellingen in het buitenland zou kunnen meten, heeft zich langzamerhand de communis opinio gevormd, dat een Opera in Nederland niet zou kunnen gedijen. Zeker, iedereen weet, dat wij in de jaren vóór den oorlog een behoorlijke Nederlandsche Opera bezeten hebben, dat ons land figuren als Van Rooy, Orelio en Urlus heeft voortgebracht, waar iedere Opera ter wereld ons om benijden kon. Maar de echte opera-cultuur heeft zich hier toch niet kunnen ontwikkelen; wat Fransche, Duitsche en Italiaansche gezelschappen ons in den loop der jaren gebracht hebben, raakte een betrekkelijk kleinen kern van ingewijden en enthousiasten, die gaarne genoegen namen met middelmatige uitvoeringen, indien dit in verband met de lage

1) Nieuwe Rotterdamsche Courant, Zondagochtendbl. 4 Dec. 1938.

toegangsprijzen onvermijdelijk bleek, en een nòg kleineren kring, indien het modelvoorstellingen tegen zeer hooge prijzen gold.

Dat de modelvoorstellingen van de Wagnervereeniging te Amsterdam ook in de toekomst alleen voor een select publiek van welgestelden bereikbaar zullen blijven, is te voorzien. Wie de kwaliteit van de uitvoering primair acht, zal die exclusiviteit aanvaarden; het standpunt, dat een muziekdramatisch kunstwerk recht heeft op eenzelfde uitvoeringsperfectie als in het Concertgebouw orkestmuziek ten deel valt, en dat voor het streven naar het hoogste spelniveau alle andere overwegingen moeten wijken, heeft, uit een zuiver-artistiek oogpunt bezien, zonder twijfel zijn sterke zijden. In muzieksociologisch opzicht echter zal de uitwerking van de opera-kunst op een zoo groot en zoo geschakeerd mogelijk publiek den voorrang hebben; en indien met niet zoo volmaakte uitvoeringen bereikt kan worden, dat de opera als kunstvorm gemeengoed kan worden van het volk in al zijn geledingen, dan zal dat resultaat hooger worden aangeslagen dan de relatief schoonere verschijningsvorm van het kunstwerk, dien modelvoorstellingen mogelijk maken. Deze beide uitersten te vereenen zou natuurlijk het mooiste zijn, maar deze oplossing wordt verhinderd door een derde factor, de economische, die vooral in een tijd van verarming de buitensporige uitgaven zou beletten, welke modelvoorstellingen tegen lage toegangsprijzen zouden vereischen.

Dat een opera-instelling op een behoorlijk niveau zich financieel echter nooit zal kunnen bedruipen, is iets waarvan men zich bij de oprichting terdege rekenschap behoort te geven. Reeds een orkest kan zonder een aanzienlijke subsidie van overheid en/of particulieren geen goede concerten geven, laat staan een zooveel omvangrijker apparaat als een opera-gezelschap. Ook hier zijn de kosten evenredig met de kwaliteit van de uitvoering, doch de toegangsprijzen kunnen daar niet gelijken tred mee houden, omdat anders de opera haar ‘gemeinschaftbildende Kraft’ (zooals Paul Bekker het eens geformuleerd heeft) verliezen zou. Het streven zal er dus altijd op gericht dienen te zijn, tusschen toegangsprijzen, kosten en uitvoeringsniveau een gemiddelde te vinden, waarbij de minimale grenzen, die voor een toelaatbare vertolking van een muziekdramatisch kunstwerk getrokken kunnen worden, nimmer overschreden mogen worden.

Zoolang er nog geen sprake is van een vaste Nederlandsche Opera met een volledig repertoire, kan de prijzen- en kostenkwestie voorloopig buiten beschouwing gelaten worden en concentreert zich de aandacht op het uitvoeringsniveau, waarbij zich speciaal onder de muzikale verhoudingen hier te lande allerlei problemen voordoen. Allereerst moet worden vastgesteld, *dat Nederland vooralsnog niet over de vocaal-dramatische krachten beschikt, die het volledige internationale opera-repertoire zouden kunnen beheerschen*. Men kan nu twee wegen bewandelen: een gezelschap stichten dat alleen een beperkt repertoire vertolkt, of eerst de noodige krachten opleiden en scholen.

Den eersten weg hebben het 'Nederlandsch Opera-Ensemble' (dir. Chris van Dam) en de 'Nederlandsche Opera-Groep' (dir. Otto Glastra van Loon) gekozen. Het eerstgenoemde gezelschap heeft met vertooningen van 'Martha', 'Der Freischütz' en 'Hänsel und Gretel' bewezen, dat met de beschikbare krachten en met veel toewijding van dergelijke werken dragelijke, vaak zelfs aannemelijke uitvoeringen te geven zijn, vooral wanneer men er in slaagt, voor regie en enscèneering geroutineerde vakmenschen te engageeren. Vertooningen van 'Lohengrin' en 'Die Walküre' daarentegen overschreden de minimale grenzen, waarover ik zooeven schreef; zij maakten duidelijk, dat met een bezetting als die waarover het 'Nederlandsch Opera-Ensemble' de beschikking heeft, de z.g. 'groote' opera verboden terrein moet blijven. - De groep van Glastra van Loon heeft tot nog toe alleen 'Die lustigen Weiber von Windsor' vertoond; ook hier was het niveau zeker bevredigend, maar uit deze bezetting kan men reeds bij voorbaat afleiden, dat ook zij zich slechts tot het eenvoudige genre zal moeten beperken. Die beperking echter kan een der ernstigste belemmeringen voor een werkelijke opera-cultuur in ons land worden, omdat het meer critisch geaarde publiek het volledige repertoire zal eischen, zich daartoe tot buitenlandsche gezelschappen zal wenden en dan tot vergelijken genoopt zal worden, hetgeen voor de vaderlandsche opera-troep zeker niet onverdeeld gunstig zal uitvallen.

Den tweeden weg heeft de Wagnervereeniging gekozen, toen zij aan het Amsterdamsch Conservatorium een opera-klas deed instellen, waar onder leiding van mr. Johannes den Hertog langzaam en geduldig een ensemble wordt opgekweekt, dat al

dadelijk op de ervaring en de reputatie van de Wagnervereeniging zal kunnen steunen. Verschillende van de hier geschoolde krachten hebben reeds bijrollen vervuld in de groote modelvoorstellingen, waardoor zij in leerzaam contact konden komen met beroemde buitenlandsche collega's. Zoo werkten aan de 'Lohengrin'-voorstellingen in Mei 1936 de Nederlanders Willem Schansman, Frans Vroons, Johan Lammen, Willem van Sante, Greet Koeman, Bep Peelen, Eline Hemrica en Judith Toff mede, aan 'Götterdämmerung' in April-Mei 1937 Judith Toff, August Reclaire, Greet Koeman en Truus ter Steege, aan 'Der Rosenkavalier' in November van dat jaar, behalve de reeds genoemden, Jaap Stroomenbergh, Bas Robbers, Chris Reumer, Jos. Plemper, Frieda van Hessen en Hermine van Collem, aan 'Siegfried' in Juni 1938 Wim van Sante, Ria Focke en Frieda van Hessen, en aan 'Le nozze di Figaro' in November van dat jaar Greet Koeman en Frans Vroons. Het ensemble zelf heeft tot nu toe vier opera's uitgevoerd: 'Pelléas et Mélisande', 'l'Heure espagnole' van Ravel, 'De Snoek' van Guillaume Landré en 'Le donne curiose' van Wolf-Ferrari. Vooral dit laatste werk heeft in de uitvoeringen van Januari j.l. zeer de aandacht getrokken; er werd doorgaans opvallend fraai gezongen en buitengewoon vlot geacteerd, de uitspraak van het Italiaansch was uitstekend en het spiritueele van Goldoni's buffo-tekst kwam voortreffelijk tot zijn recht. Hier was inderdaad een *ensemble* aan het werk, dat niet alleen qua zang en spel homogeen was maar dat bovendien over verrassend goed vocaal materiaal bleek te beschikken; voor het eerst sedert vele jaren een Nederlandsch opera-gezelschap met een reeks mooie stemmen! De dames Greet Koeman, Truus ter Steege, Elisabeth Rutgers, Betty van den Bosch, Ria Focke, Frieda van Hessen en Tine de Lorme, en de heeren Johan Lammen, Chris Reumer, Otto Couperus, Jos. Plemper. Frans Vroons, Wim van Sante, Kees Smulders, Willem Schansman, Justus Bonn, Jaap Stroomenbergh, Bas Robbers en Frits Braun - zij hebben getoond, dat een Nederlandsche opera weer tot de mogelijkheden is gaan behooren.

Dat in dit verheugend resultaat Johannes den Hertog een groot aandeel heeft, dient dankbaar erkend te worden; zijn werkzaamheid als muzikaal assistent bij de Bayreuther Fest-

spiele heeft hem de noodige ervaring geschonken, om een opera met goed gevolg voor te bereiden, en wat er eventueel op de genoemde voorstellingen aan te merken viel, betrof dan ook nooit de voorbereiding, wel de directie en de regie, waarvoor men geroutineerdere en misschien ook begaafdere menschen dan Den Hertog noodig zou hebben. Dat deze bezwaren bij de laatste voorstellingen van ‘Le donne curiose’ voor een groot deel verdwenen waren, mag echter niet verzwegen worden; het zijn vooral de vertooningen van ‘l'Heure espagnole’ en ‘De snoek’ geweest, waar ernstige tekortkomingen in directie en regie een teleurstelling vormden.

* * *

Zoo biedt dan ook de muziekdramatische toekomst in ons land ongedacht gunstige perspectieven. Met krachten als Greet Koeman, Elisabeth Rutgers, Betty van den Bosch, Ria Focke, Johan Lammen, Otto Couperus, Frans Vroons en Chris Reumer kan men thans een grooter deel van het opera-repertoire bestrijken dan in de laatste jaren ooit het geval is geweest; en het feit, dat onlangs Elisabeth Rutgers een engagement aan de Staatsopera te Weenen gekregen heeft en Ria Focke uitgenoodigd is, dezen zomer in de Staatsopera te Berlijn en bij de Festspiele te Bayreuth op te treden, kan er zonder twijfel toe bijdragen, het vertrouwen in muzikaal-dramatische begaafdheid van den Nederlandschen vocalist te herstellen.

EDUARD REESER

Buitenlandsche kroniek

Palestina

Een van de zeere plekken, die het gevolg zijn van den wereldoorlog en de daarop gevolgde verdragen, is het mandaatsgebied Palestina. Niet, dat vóór 1914 in het Nabije Oosten alles pais en vreê was, integendeel. De rol, die de Aziatische deelen van het Turksche Rijk in de politiek der Mogendheden vóór 1914 gespeeld hebben, is te bekend om hier nogmaals te worden uiteengezet. Maar de speciale moeilijkheden, die *thans* door het Palestijnsche mandaatsgebied worden geboden, houden toch meer in het bizonder met de gedurende en na den wereldoorlog gevolgde politiek verband.

In 1915 voerde Engeland, naast elkaar, twee strikt-geheime onderhandelingen: met Frankrijk, Rusland en Italië eenerzijds en met den Arabischen Sherif van Mekka anderzijds. De Europeesche mogendheden zochten onder elkaar overeenstemming te verkrijgen, o.a. over de verdeeling van den Turkschen buit, voor het geval men er in zoude slagen Turkije op de knieën te krijgen. Voor wat Palestina betreft zou Engeland de havens Akka (Acre) en Haifa verkrijgen, terwijl ‘ter verzekering van de godsdienstige belangen der Geallieerden’ (sic!) het overige ‘Palestine, with the holy places, is separated from Turkish Territory and subjected to a special *régime* to be determined by agreement between Russia, France and England’. Voor het overige voorzag de regeling de stichting van één of meer Arabische rijken. Tegelijkertijd onderhandelde Sir Henry Macmahon in opdracht van de Britsche Regeering, doch buiten weten van de andere Geallieerden, met den Sherif van Mekka over de vestiging van één enorm Arabisch Rijk, dat volgens de eischen van den Sherif niet minder dan het geheele tegenwoordige Arabië, Palestina met Transjordanië,

Syrië en Iraq zoude moeten omvatten. Groot-Brittannië kon uiteraard deze enorme eischen niet ten volle inwilligen zonder tegelijkertijd zijn bondgenooten te verraden en maakte dan ook verschillende reserves, o.a. (voor wat - mogelijkerwijze - Palestina betrof) voor 'the portion of Syria lying west to the districts of Damascus, Homs, Hama and Aleppo'. Sloeg dit alléén op wat westelijk *en noordelijk* van Damascus lag (en door Engeland reeds aan Frankrijk was beloofd), of óók op het westelijk en *zuidelijk* van het Damasceensche land gelegen Palestina (waarvoor tusschen de Geallieerden een 'special *régime*' in het vooruitzicht was gesteld)? 'This reservation has always been regarded by H.M.'s Governement as covering the vilayet of Beirut [Libanon] and the independent sandjak of Jerusalem. *The whole of Palestine west of the Jordan was thus excluded from Sir H. Macmahon's pledge*' (Cmd. 1700 (1922) pag. 20). Van Arabische zijde is dit echter bestreden. Volgens de Arabieren had de reserve alléén betrekking op de Syrische kuststreek en niet op Palestina, dat niet westelijk van 'the district of Damascus' doch westelijk van 'the vilayet of Syria' was gelegen. De Arabische interpretatie schijnt, althans voor een buitenstaander, verre van onredelijk of onwaarschijnlijk. Hoe dit zij, de Sherif Hussein organiseerde na deze toezeggingen den Arabischen opstand tegen de Turken en werd zelf als Koning van Hedjaz erkend, in welke qualiteit hij, door middel van twee gedelegeerden, deelnam aan de Parijsche onderhandelingen over het vredesverdrag (welks ratificatie hij echter weigerde).

Deze confusie van beloften bleef echter niet de eenige. Toen, in 1917, de Britsche Regeering geld noodig had, en daartoe een beroep op Joodsche bankiers wilde doen, verklaarde zij in een brief aan Lord Rothschild en de Zionisten-federatie, welk schrijven sindsdien als de 'Balfour-declaration' van 2 November 1917 bekend staat, dat 'H.M.'s Government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people and will use their best endeavours to facilitate the attaining of this aim, it being clearly understood that nothing shall be done which may prejudice the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine....'

Op 11 December 1917 bezetten de Engelschen Jeruzalem, toen

nog vijandelijk (Turksch) territoir. Dit feit en de verplichtingen, die Engeland t.a.v. de bestemming van Palestina op zich had genomen, hebben er zonder twijfel veel toe bijgedragen, dat bij de verdeeling der mandaten op ex-Turksch territoir, in April 1920 te San Remo, het mandaat over Palestina aan Groot-Brittannië werd toebedeeld. Na veel discussies werd het Britsch Mandaat over Palestina door den Raad van den Volkenbond goedgekeurd op 22 Juli 1922. Hen mandaat is in werking getreden op 29 September van dat jaar.

Het mandaat stelt Groot-Brittannië ipsis verbis verantwoordelijk voor de ten uitvoerlegging van de Balfour-declaratie, op grond van de erkende ‘historische banden’ (‘historical connection’, ‘lien historique’) van het Joodsche volk met Palestina. (considerans en art. 2). In verband daarmede wordt de Zionistenorganisatie als ‘Jewish agency’ erkend ‘for the purpose of advising and co-operating with the Administration of Palestine’ in alle zaken, de Joodsche belangen in Palestina betreffende (art. 4). Joodsche immigratie zal worden bevorderd ‘while ensuring that the right and position of other sections of the population are not prejudiced’ (art. 6). De Joodsche immigranten zullen Palestijnsch burgerrecht kunnen verkrijgen (art. 7). Behalve het Engelsch zullen Arabisch en Hebreewsch de, gelijkgestelde, officieele talen van het mandaatgebied zijn (art. 22).

Veel plezier heeft Engeland tot dusverre van het Palestijnsch mandaat niet gehad, wel veel last en zorg. De zorg was, merkwaardig genoeg, niet van economischen aard. Er is een merkwaardige tegenstelling tusschen den economischen opbloei van het land en de voortdurende politieke onrusten, die het heeft aanschouwd. Zoowel economisch als financieel is de Joodsche kolonisatie een groot succes geworden. De cultuur van den ‘Jaffa-appel’ dateert uit de mandaatsperiode en heeft tot een export van 6.000.000 kisten jaarlijks geleid. De zoutwinningen in de Doode Zee zijn nog voor verdere uitbreiding vatbaar. Het tourisme neemt als nationale ‘industrie’ de derde plaats in.

Wat de immigratie betreft, van 1920-1930 vestigden zich in Palestina (op legale wijze) 100.000 Joden, in de jaren 1930-1936 bedroeg dat aantal ruim 150.000. Waarom het aantal immigranten, dat in 1930 en 1931 5000 en 4000 had bedragen, in 1933 en

volgende jaren tot resp. 30.000, 42.000 en 62.000 is gestegen, zal wel geen nadere verklaring behoeven.

Bij de beoordeeling dezer cijfers bedenke men, dat Palestina een totale bevolking heeft van nog geen 1½ millioen zielen. Een immigratie van 62.000 menschen (1935) is dus te vergelijken met een immigratie, in één jaar, in Nederland van ± 350.000 personen.

Art. 6 van het mandaat schrijft 'close settlement by Jews on the land' voor. Inderdaad groepeeren de immigranten zich - begrijpelijkerwijs - zooveel mogelijk bijeen. Het behoort bovendien tot de richtlijnen der Zionistische politiek, zoo mogelijk geen niet-Joodsche arbeiders in dienst te nemen. Vandaar dat in Tel Aviv met een bevolking van ruim 130.000 zielen bijna geen niet-Joden woonachtig zijn. Niet overal is deze exclusief Joodsche politiek natuurlijk door te voeren en elders worden dan ook wel Arabieren, Armeniërs of Grieken in dienst genomen. Deze groepen behouden dan echter het gevoel, dat zij zullen worden uitgestooten zoodra de Joden daartoe bij machte zijn, hetgeen uiteraard aan de stemming onder hen niet ten goede komt.

Voorts is gebleken, dat men zich bij het opstellen van het mandaat zeer overdreven voorstellen heeft gemaakt van de beschikbare hoeveelheden land. Er is in elk geval veel minder ongecultiveerd land beschikbaar, dan noodig was om aan alle Joodsche behoeften te voldoen. Het gevolg daarvan was, dat de Joden, sterk door het tamelijk overvloedig Zionistisch kapitaal, het land van de Arabieren opkochten.

Men behoeft volstrekt geen geloof te slaan aan de praatjes omtrent minder oirbare praktijken, die hierbij toegepast zouden zijn, om niet in te zien, dat aldus geschiedde, wat een wijs Gouvernement in Ned.-Indië juist heeft weten te voorkomen, t.w. dat de oorspronkelijke bewoners en bezitters van het land (hier de Arabieren) tot bezitlooze paupers worden gemaakt. Een van de hoofdgrieven der Arabieren is dan ook, van den aanvang af, deze land-aankoop-politiek geweest. Men wenscht eene wettelijke regeling, die land-verkoop door Arabieren aan niet-Arabieren òf verbiedt, òf slechts in beperkten omvang toelaat.

Het tweede struikelblok is de verplichting tot 'the development of self-governing institutions' geweest, die art. 2 van het mandaat op den mandataris legt. Langen tijd kon van eenig zelfbestuur zelfs geen sprake zijn, doordat de Arabieren weigerden het man-

daat-stelsel zelf te aanvaarden en zich daarom ook onthielden van alle medewerking aan wat toch een nadere uitwerking van het mandaatsregime zoude zijn. Doch sedert 1930 is het Palestijnsche zelfbestuur in staat van bestudeering en voorbereiding. De moeilijkheid is, dat de Joden een minderheid der totale bevolking uitmaken. 'Evenredige vertegenwoordiging' zou hen dus niet verder brengen dan eene - zij het wettelijk beschermde of zelfs geprivilegieerde - minderheid, tegenover een meerderheid, die eigenlijk van het geheele mandaat niets wil weten. Is dit nu het 'national Jewish home', zeggen zij, dat ons is beloofd? Doch anderzijds: kan men ook den tegenstand der Arabieren niet begrijpen, die weinig lust gevoelen in het land, dat zij sedert duizend jaar bewonen, plotseling door een minderheid van kortgeleden geïmmigreerden te worden overheerscht? 'Both Jew and Arab may make a good case in his defence'. Zoo is het inderdaad, en daarin schuilt dan ook de bijna-onoplosbaarheid van het vraagstuk, dat door de ondoordachte en naar beide zijden gegeven beloften van 1915 en 1917 nu eenmaal aan de orde is gesteld.

Bloedige opstootjes en daden van terreur in April 1936 hebben aanleiding gegeven tot de instelling, in Augustus 1936, van een Royal Commission, ter fine van onderzoek en rapport over de wijze waarop het mandaatsbestuur tot dusverre was gevoerd en in de toekomst gevoerd behoorde te worden. Een inflatie van Royal Commissions, gelijk ten onzent van Staatscommissies, is in Engeland onbekend, zoodat ook de devaluatie van dat begrip is uitgebleven. Een Royal Commission is nog altijd een betrekkelijk zeldzame, eerbiedwaardige en met gezag bekleede instelling.

Nadat, na interventie van de omwonende Arabische vorsten, de algemeene staking der Arabieren in Palestina, welke op 9 April 1936 was begonnen, op 12 October eindelijk was afgelast, kon de Commissie zich ter plaatse op de hoogte gaan stellen. Zij heeft haar rapport betrekkelijk spoedig (in Juli 1937) gepubliceerd. De Commissie constateert de onmogelijkheid om een millioen Arabieren, wier nationalisme nog onlangs is ontwaakt, te laten samenleven met 400.000 Joden, die van het Palestijnsche land een geheel Joodschen staat willen maken. Men zegge niet, dat met veel goeden wil de tegenstellingen zouden kunnen worden overbrugd, want de geschiedenis sinds 1922 heeft, in tegendeel, aangetoond, dat de tegenstellingen zich voortdurend toespitsen. Beide partijen

vreezen de overheersching van de ander zoodra het mandaat wordt beëindigd. ‘Iedere intelligente Arabier en Jood is wel gedwongen zich de vraag te stellen: wie zal, uiteindelijk, in Palestina de baas worden?’ De voortdurende onlusten en aanslagen zijn ten slotte tot dit antagonisme en wederzijdsch wantrouwen terug te voeren. De mandataris kan er met geweld tegen in gaan, maar daarmede wordt de oorzaak van het kwaad niet opgeheven. De eenige werkelijke oplossing, die de Commissie mogelijk acht, is dan ook een verdeelingsplan. In het Noorden en langs de kust zou een Joodsche staat kunnen worden gesticht (waarin o.a. Akka (Acre), Haifa en Tel Aviv). Het kleine territoir, waarin Jeruzalem en Bethlehem liggen, zou, met een uitweg naar zee over den haven van Jaffa, onder mandaatsbewind gesteld blijven en de rest zou dan tezamen met Transjordanië een Arabischen staat kunnen vormen.

De Permanente Mandaten Comissie van den Volkenbond, die over het plan aan den Volkenbondsraad moest advizeeren, heeft over de zaak geen gras laten groeien. Zij belegde van 30 Juli tot 18 Augustus 1937 een buitengewone zitting, waarin het Britsche rapport uitvoerig werd besproken en getoetst. Later in het jaar hebben Raad en Vergadering van den Bond er hun zegje over gehad. En ziet, het verdeelingsplan ‘has survived this rather formidable ordeal’ en de mandataris werd gemachtigd met vertegenwoordigers van Joden en Arabieren te onderhandelen over een oplossing der bestaande moeilijkheden op basis van het Britsche plan.

De houding van de beide naast-betrokken groepen zelve is aanvankelijk geweest zooals te verwachten was: hoewel elk inwendig verdeeld, hebben zij geen van beide het Britsche plan aanvaard. De Joden - d.w.z. het Zionistisch Congres - schenen althans niet *elke* verdeeling te verwerpen, doch de Arabieren stelden zich terstond op het extreme standpunt, dat Palestina Arabisch is en behoort te blijven, en dat den Joden in dien staat ten hoogste een geprivilegieerde minderheids-status kan worden toegekend.

Daarbij is het echter niet gebleven. Het Britsche plan moge al tegen het Geneefsche ‘formidable ordeal’ bestand zijn gebleken, het zou een nog véél formidabeler vuurproef hebben te doorstaan en.... daaraan bezwijken.

Reeds tijdens de behandeling van het verdeelingsplan in Genève, maar eerst recht daarna, hebben de Arabieren het er n.l. op gezet door terreur te verhinderen wat in minnelijk overleg misschien tot stand dreigde te komen: de verdeeling van wat zij als hun onvervreemdbaar vaderlijk erfdeel beschouwen.

De Britsche politiek is gedurende het najaar 1937 en het geheele jaar 1938 er steeds op uit geweest het terrorisme te onderdrukken, zonder de extremisten geheel van zich te vervreemden. In October 1937 wordt het zgn. Arabisch Comité onwettig verklaard en den extremistischen leider, den Groot-Moefti van Jeruzalem, uit zijn functie van Voorzitter van den Hoogen Mohammedaanschen Raad ontzet. Maar in November wordt een der voornaamste Arabische eischen, beperking der Joodsche immigratie, ingewilligd en de Arabische kansen stijgen aanzienlijk, als in het kabinet van Westminster Minister Ormsby Gore door Macdonald Jr. wordt vervangen. Deze zendt een 'technische' commissie-Woodhead (wèl te onderscheiden van de 'Royal Commission' onder voorzitterschap van Lord Peel) naar Palestina, om het verdeelingsplan verder in détails uit te werken. De Commissie wordt bij haar aankomst (27 April 1938) door een (niet-geheel-geslaagde) algemeene Arabische staking begroet. De 'relletjes' nemen den vorm aan van ernstige onlusten, en weldra beroemen de extremistische Arabieren er zich op, dat Jeruzalem in hun handen is. Minister Macdonald brengt in Augustus onverwacht en incognito een bezoek aan het rebelsche gebied, de Hooge Commissaris voor Palestina vliegt in October naar Londen om raad en Jeruzalem wordt weer 'ontzet', doch middelerwijl heeft de Arabische terroristen-actie zakelijk succes. Gesteund door de omliggende Mohammedaansche staten, gesteund ook door het Pan-arabisch Congres, dat in zijn zitting van 7-11 October te Caïro het verdeelingsplan 'eenstemmig' verwerpt, weten de Arabieren de Britsche Regeering steeds meer van de 'onuitvoerbaarheid' van het plan te 'overtuigen'. De Commissie-Woodhead komt tot het ietwat komische resultaat, dat het plan van de Royal Commission 'technisch en finantieel' onuitvoerbaar zoude zijn - men kon toch moeilijk de ware motiveering geven, t.w. dat de verdeeling moord en doodslag zoude beteekenen - en op 9 November 1938 wordt het verdeelingsplan door de Britsche Regeering officieel dood verklaard. Het mandaat

zal blijven bestaan en de naaste taak van den mandataris is nu, met de partijen over een ‘working agreement’ te overleggen. Te dien einde wordt een Ronde-tafel Conferentie te Londen met groote zorgvuldigheid voorbereid. Natuurlijk moeten de extremisten, die nog steeds den ex-Moefti als hun leider erkennen, vertegenwoordigd zijn. Maar daarnaast zorgen de Britten er voor, dat de concurrenten van den ex-Moefti, de ‘gematigde’ familie Nasjasjibi, niet ontbreken. Voorts worden vertegenwoordigers van Egypte, Saoedisch-Arabië, Irak, Transjordanië en Jemen uitgenoodigd, om zoo noodig matigend en bemiddelend te kunnen optreden. Voor de Joden treedt natuurlijk de Jewish Agency met Dr. Weizmann aan het hoofd op, maar daarnevens zijn vertegenwoordigers van Amerikaansche Joodsche organizaties uitgenoodigd. De afgevaardigden worden op 7 Februari 1939 officieel ontvangen, maar de beide ‘fronten’ zijn voorloopig nog niet ‘on speaking terms’. De rustige atmosfeer van Londen doet hen goed, maar er zal nog heel wat Britsche diplomatie noodig zijn, vóór men Londen er mede kan gelukwenschen, dat het de kwalen, die het politiek gebroddel van de jaren 1915-1917 heeft te weeg gebracht, te boven is gekomen....

B.M.T.

Bibliographie

J.J. Vriend, De bouwkunst van ons land. - Scheltema en H ol kema. Amsterdam. 1938.

Toen in het jaar 1935 van de hand van den heer J.J. Vriend een boekje verscheen, getiteld ‘Nieuwere Architectuur’ hebben wij dat, het besprekende in de Gids (1935, III, p. 419) in het algemeen kunnen roemen. De zwakke zijde, schreven wij toen, lag in de historische inleiding, de sterke in het oprechte enthousiasme voor eigen tijd en de wijze waarop die was besproken. Zou de schrijver, aan wien de opdracht was toegevallen een geheel historisch werk samen te stellen het toen gesignaleerde euvel overwonnen kunnen hebben, zou hij zich zoodanig hebben kunnen oriënteeren, zich zoodanig hebben leeren verplaatsen in het verleden en zich in exactheid en schrijfwijze zoodanig geoefend kunnen hebben, dat een overzicht onzer bouwkunst van zijn hand onbeperkt gunstig zou kunnen worden beoordeeld? Het is he laas gebleken niet het geval te zijn.

Met dit boek, hoeveel goeds het ook moge bevatten, is weer eens ten duidelijkste gedemonstreerd, hoe moeilijk het is beknopt en vooral hoe moeilijk het is z.g. populair-wetenschappelijk te zijn.

Nemen we de indeeling van de stof: na een ‘Algemeene Inleiding’ volgen drie hoofdstukken getiteld: ‘de Romaansche Bouwstijl’, ‘de Middeleeuwsche Bouwkunst der Verdediging’ en dan ‘de Gothiek’. Hield het bouwen van verdedigingswerken van middeleeuwsch karakter op overgang tusschen Romaansch en Gothiek op? Bij de onderverdeeling der hierboven genoemde groepen vinden wij onder Romaansch: ‘algemeen karakter der middeleeuwsche bouwkunst’ en onder Gothiek: ‘algemeen karakter’, zonder meer, alsof ook niet de Gothiek onder de middeleeuwen valt. Men bedenke nu allereerst, dat dit boek niet geschreven is voor hen, die uit den aard van hun bekendheid met de stof, zulk een indeeling al lezende corrigeeren, integendeel, het boek is uitdrukkelijk bedoeld voor leeken en zou men dan ook onze opmerkingen met het woord ‘schoolmeesterij’ willen bestempelen, dan antwoorden wij: inderdaad, wie doceeren wil, moet allereerst met z'n stofindeeling en z'n woordgebruik uiterst nauwkeurig zijn en weloverwogen te werk gaan. Dat kan den schrijver, als docent, niet onbekend zijn en wie op deze punten niet precies is, sticht een heillooze verwarring in de breinen van beginnenden en leeken. Ook in den tekst is de vereischte nauwkeurigheid dikwijls ver te zoeken. Op het glibberige pad der formuleering van het begrip ‘schoonheid’, die in een werk als het onderhavige beter geheel weg had kunnen blijven (zie ook onze critiek in 1935), is de auteur naar inhoud en stijl lee lijk uitgegleden

(p. 18) evenals in zijn bespreking van de verhouding tusschen ruimtevorm en plastische vorm in Renaissance- en Baroktijd (p. 22). Bezien we nu de stofbehandeling der middeleeuwen; op p. 57 zegt de auteur: 'Evenals bij den Romaanschen stijl zullen we het Gothische kerkgebouw benaderen "van buitenaf", om later te ontdekken, dat de wezenlijke verschillen dieper liggen en gezocht moeten worden in de ontwikkeling van den plattegrond en van het gewelfstelsel'. Maar waarom een verkeerde volgorde van behandeling volgehouden, als men zelf beter weet; de reden daarvan ontgaat ons. Als een auteur weet, wat het essentiëele is, dan moet hij dáár toch mee beginnen, anders dwingt hij zijn lezers nooit tot de goede volgorde, in casu het inleven in het ruimtevormbegrip, voor men 'den buitenkant' bekijkt. Overigens geloof ik niet, dat een niet-bouwkundige zich door den tekst, behoorende bij de gewelfschema's no. 6 en 7, een juist beeld vermag te vormen.

Een verder bezwaar is, dat bij de besprekingen niet altijd duidelijk uitéén zijn gehouden de kenmerken, die verschillende deelen van Europa in een bepaalde periode gemeenschappelijk hebben, en die welke slechts voor één land, in dezen dan voor Nederland, geldig zijn (zie b.v. p. 58, 60, enz.).

In het inleidende deel over de Renaissance lezen wij (p. 84): 'Aan het Grieksche volk was het gegeven een bouwkunst te ontwikkelen van een zoodanig universeele beteekenis, dat zij een overheerschenden invloed zou behouden(?) op de latere West-Europeesche architectuur..... De Romaansche en Gothische stijlen vormen (dan?) eigenlijk een onderbreking, waarna de draad weer werd opgenomen tijdens(?) de Renaissance'. Men vraagt zich hierbij af, of nu alle nieuwere werken over het wezen der Renaissancecultuur en -kunst om niet geschreven zijn. Moeten nu waarlijk zulke niets dan verwarringstichtende koppelingen in 1938 - nadat ten onzent o.a. het Handboek van Vermeulen verschenen is - nog neergeschreven worden? Ziet, door zulke uitlatingen wel allereerst voelt men, dat de auteur niet boven zijn taak gestaan heeft. In die bladzijden over de Renaissance is het verschil tusschen Italiaansche en Noord-Europeesche Renaissance voor den leek lang niet pregnant genoeg aangegeven. De schrijver weet dit wel, (p. 92) maar hij kleedt deze kwestie niet in een voor den vooronderstelden lezer voldoende duidelijken vorm. Van de Italiaansche Renaissance wordt gezegd, dat één der decoratieve motieven is: 'de samenstelling van kolommen (pilasters) met een hoofdgestel', waaruit de leek leest, dat een kolom en een pilaster hetzelfde is. In het volgende hoofdstuk worden onder de beroemde theoretici noch Serlio, noch Scamozzi genoemd, wier boeken hier juist zoozeer verbreid waren. Doch wat erger is: zooals over het wezen der Renaissancebouwkunst in het vorige hoofdstuk een reeds lang als foutief bekend standpunt wordt neergeschreven, geschiedt dat bij het Hollandsche klassicisme eveneens: Weissman wordt gevolgd, alsof Vermeulen en anderen nog geen letter geschreven hadden: Simon de la Vallée's werk voor Frederik Hendrik en den algemeenen Franschen invloed in zijn dagen, waarover de auteur van Nijhoff's Handboek reeds in 1934 zoo duidelijk schreef, worden totaal genegeerd.

De schrijver laat hier, na de opheffing van het Edict van Nantes, naast Daniël Marot, ook Gilles Marie Oppenordt verschijnen. Dat vonden we nooit elders vermeld (ook niet bij Réau's Histoire de

l'éxpansion, etc.). Wel dat Oppenordt's vader, Jan op den Oordt uit Gelderland in 1679 naar Frankrijk trok.

Onjuist is het ook, wanneer men van de kerkgebouwen tusschen 1620 en 1780 alleen de Mariekerk (Leiden), de Ronde Luthersche (A'dam) en de H. Rosaliekerk (R'dam) noemt met de mededeeling, dat het aantal gering en het gehalte niet van groote beteekenis is; men zie al de werken in Ozinga's boek ‘de Protestantsche kerkenbouw in Nederland’ en daarnaast de verschillende katholieke schuilkerken.

Bij de lijst van werken op blz. 143 missen wij bij Post het Huis ten Bosch en bij A. van 's Gravesande: de Doelen in den Haag en de Oostkerk in Middelburg. Bij de eerste bladzijden van het laatste hoofdstuk constateert men opnieuw, dat de schrijver van ‘Nieuwere bouwkunst’ zich niet heeft kunnen handhaven. De bladzijden 145, 146 en 147 zijn zoo verwarrend en foutief, dat men aan correctie niet beginnen kan: De constructiemogelijkheden zijn ‘in hoofdzaak(?)’ drie. ‘Op ‘ten eerste’ volgt geen ‘ten tweede’ en ‘ten derde’ maar een verward relaas, waarin zelfs het pseudogewelf niet voorkomt, maar wel de mededeeling dat ‘het construeeren op zichzelf, los van de aesthetica, een merkwaardig psychologisch proces is, waaraan we volstrekt niet altijd het ‘element der schoonheid’ behoeven te verbinden. ‘Wanneer we in deze zaken het element van *de* schoonheid brengen wordt het vraagstuk nog veel gecompliceerder’.

‘Noch technisch, noch ruimtelijk gezien, bracht de bouwkunst der Renaissance veel nieuws’; wij zouden het den schrijver niet graag nazeggen. Om nu deze bewering te staven geeft de auteur werken op, die geen van drieën tot de Renaissance behooren - iets waartegen de heer Vriend zelf zoo waarschuwt! - n.l. de Dôme des Invalides en het Panthéon te Parijs en de Romeinsche St. Pieter (volgorde!) en hij zegt dan, dat het geen grooter technische meesterwerken zijn dan het Romeinsche Pantheon (p. 147). Wij zouden willen constateeren, dat het gansch *andere* werken zijn, die met hun trommels en hun dubbelkoepels op pendentiefs eigen aandacht en eigen waardeering in hooge mate verdienen.

In ditzelfde hoofdstuk ontbreekt een duidelijke uiteenzetting over den strijd tusschen de classici en de romantici. Toch mag dit laatste kapittel, waarin wij intusschen naast de Bazel, Hanrath en zijn Colonial Style misten, bevredigender heeten

Een aantal min of meer lyrische ontboezemingen over personen en gebeurtenissen hadden gevoegelijk achterwege kunnen blijven, evenals het gebruik van parallellen als ‘gothiek en impressionisme’ en ‘de schilderijen en de schilderachtigheid der 17de eeuwsche bouwkunst’ enz.

Het platenmateriaal is in het algemeen voortreffelijk en gelukkig gekozen. Doch tegen de plaatsing hebben we ernstige bezwaren: er is namelijk in 't minst geen moeite gedaan, om tekst en afbeeldingen zoo goed mogelijk bij elkaar te brengen. Voordat men aan het Gothische kerkgebouw toe is (p. 57) zijn alle daarbij behoorende afbeeldingen al voorbij (p. 36-53). Tusschen de pagina's over de profane bouwkunst der Gothiek liggen de illustraties der Renaissancewoonhuizen. Voor Van Campen en zijn tijd moet men voor de afbeeldingen 20 bladzijden terugslaan en de inleiding tot de 19de eeuw ligt naast Dudok's raadhuis.

We vermoeden, dat de heer Vriend zijn platenmateriaal grootendeels met bestaande cliché's heeft moeten samenstellen, wat lang niet altijd gemakkelijk zal zijn geweest; de bladverdeelingen op het kunstdrukpapier zijn dan ook dikwijls verre van geslaagd, doch dit daargelaten: waarom als men Romaansch, Gothiek en Renaissance wil vergelijken (Pl. LXXXII) de platen in omkeering van de normale tijdsvolgorde gegeven? Wat enkele onderschriften betreft: waarom staat de architectennaam Noorwits niet bij de Nieuwe Kerk in den Haag, als overal elders de auteursnamen zijn genoemd? Bij fig. 153 staat 'Huis ten Bosch, 1645, Pieter Post' terwijl de foto juist alleen die deelen geeft, die *niet* van Post zijn, n.l. de later gebouwde voorgevel en zijvleugel. Fig. 155 geeft het 'Oude Hof' nà, niet vòòr de verbouwing van Van Campen; fig. 154, het 'Oude Hof' nà de verbouwing, begin 19de eeuw, door J. de Greef. Het interieur van de Rosaliekerk te Rotterdam, is geen voorbeeld van Barokstijl maar van het achttiende-eeuwsche Classicisme, wat het jaartal van den bouw reeds aangeeft.

Tenslotte dit: dat ook in een boek over bouwkunst voor leeken, plattegronden en doorsneden niet mogen ontbreken, hebben wij reeds meermalen betoogd. Bouwkunst kan eerst tot den belangstellende nietvakman gebracht worden, wanneer hem het 'lezen' van plattegrond en doorsnede wordt bijgebracht, waardoor hij min of meer bewust zich leert inwerken in het besef omtrent ruimtevorm en plastische vorm, om welke twee attributen het tenslotte in alle bouwkunst gaat. Te meer betreuren wij dan ook dat bijna totaal ontbreken van plattegronden.

Hoe gaarne hadden wij een werk over de Bouwkunst van Nederland ontvangen, waarover anders te oordeelen mogelijk geweest ware. Het initiatief is verheugend; des te meer valt het te betreuren dat men zulk een werk niet verwelkomen kan, gelijk men gaarne had gewild. Door deze uitvoerige bespreking, die intusschen nog vele punten zwijgend voorbijgaat, moge echter ons oordeel reeds voldoende duidelijk zijn gemaakt. De zwakke zijde van den auteur, in 1935 gesignaleerd, doch door den aard van het toenmalige werkje niet zoo van belang, is door 'de Bouwkunst van ons land', helaas te zeer aan het licht gebracht.

P.

Geschiedenis van Vlaanderen. Deel III. - Uitgeversmaatschappij Joost van den Vondel, Amsterdam, 1938.

Aan dit deel hebben medegewerkt Dr. Quicke, Dr. Joosen, Prof. Dr. van Werveke en Dr. van Roosbroeck. Het is, zooals alle deelen van deze reeks, goed en ruim verlucht.

Het onderdeel is: Bourgondische tijd. Dr. Quicke, die de staatkundige geschiedenis behandelt, laat dien tijd tot den dood van Karel den Stoute doorloopen. Het is belangwekkend, hoe een Vlaming het Bourgondische tijdvak beoordeelt. In den regel zeggen Vlamingen daarvan niet veel goeds. Niet alzoo Dr. Quicke, die zegt: 'In deze XVde eeuw, die op alle gebied een periode is, waarin men geleidelijk uit een verouderden naar een nieuwen toestand met ruimeren horizont overgaat, moest een heerscher oprijzen, die den natuurlijken, logischen

gang tot het samenbrengen van een aanverwante bevolking kon bespoedigen: hij zou de stedelijken tot een nationalen handel omscheppen; hij zou de steden gedeeltelijk van haar privilegiën ten voordeele van het algemeen welzijn doen afzien.... Ons volk wilde Europeesch worden. Op de vraag, of de steeds toenemende uitbreiding van den Burgundischen staat Vlaanderen en Brabant in de schaduw zou stellen, moeten wij ontkennend antwoorden' (bl. 159). En Prof. van Werveke zegt: 'Zeer lang is de politiek van de (Burgundische) hertogen aarzelend gebleven.... Zoolang hun macht nog niet stevig genoeg gevestigd was hebben ze er tijdelijk aan moeten verzaken, zelf leiding te geven, en hebben ze de gewesten, elk in zijn richting, hun gang laten gaan.... Eerst later hebben ze er toe besloten het eene belang (het gewestelijke) aan het andere (het nationale) op te offeren, *als dit laatste de toekomst voor zich bleek te hebben*' (bl. 305).

Wij begroeten dit deel als een heugelijk bewijs dat ook Vlaamsche historici de Bourgondiërs beter hebben leeren waardeeren.

C.

De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg. Eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht. Vierde aflevering. - Algemeene Landsdrukkerij, 's-Gravenhage, 1938.

Men heeft deze aflevering te danken aan Jhr. van Nispen tot Sevenaer, ambtenaar aan Monumentenzorg, die daarbij dankbaar gebruik gemaakt heeft van aanteekeningen van zijn directeur, Dr. Jan Kalf.

Bijna de heele aflevering is gevuld met de beschrijving (en afbeelding) der monumenten voorkomende in de Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht; enkele bladzijden zijn bestemd voor gebouwen van liefdadigheid aldaar.

De Onze Lieve Vrouwekerk is een van onze weinige in Romaanschen stijl opgetrokken kerken. Zij verdient zeker de nauwkeurige beschrijving die haar thans geworden is. De afbeeldingen zijn zooals men dit van Monumentenzorg gewend is: dat is te zeggen: uitnemend. Er is een (steenen) beeld bij, een 'Nood Gods', dat bijzondere kwaliteiten vertoont. Maria's rechterarm ligt gestrekt om Christus' hoofd te steunen. Haar smartuitdrukking is goed getroffen. Dit moet een Duitsch werk zijn, van ongeveer 1400. Er zijn in de kerk ook nog veel oude houten beelden, die aandacht verdienen; eveneens de vermaarde schatkamer.

C.

Robert Demoulin, Guillaume Ier et la transformation économique des provinces belges (1815-1830). - Faculté de Philosophie et Lettres, Liége, 1938.

'La possession d'un marché colonial était pour les Belges une nouveauté'. Dit begreep Willem I, en stelde alles in het werk om ook België aandeel in die markt te doen verkrijgen. De Ned. Handelmaatschappij was van den aanvang af bedoeld als een

onderneming waartoe ieder gerechtigd was bij te dragen: Belgen zoo goed als Hollanders.

Veel aandacht heeft Willem I ook overgehad voor de Belgische nijverheid, die onder het Keizerrijk (toen België daar een deel van vormde) tot bloei was geraakt, maar nu bedreigd werd door de tolmuren waarmede Frankrijk zijn (nu verkleind) grondgebied afsloot. Ware in de Nederlandsche koloniën niet een terrein te vinden voor nieuwe, nu anders gerichte, Belgische bedrijvigheid? Hollands handel zou dan harmonieeren met België's industrieele belangen.

Veel is in Demoulin's boek te vinden over John Cockerill, den zeer bekwamen medewerker van Willem I. De *British and Foreign Review* zeide eenmaal van hem: 'he is a manufacturer as Shakespeare was a poet - *nascitur non fit*'. 5 Maart 1830 vraagt Cockerill concessie aan voor een spoorlijn Brussel - Antwerpen; duur der concessie: vijftig à zestig jaar.

Dat Antwerpen onder Willem I zijn welvaart zoozeer heeft zien toenemen dat het Amsterdam terzijdestreven kon, is een der redenen geweest, waarom Antwerpen het Brusselsche initiatief van 1830 niet dan schoorvoetend gevolgd heeft.

Ik acht Demoulin's werk uitstekend geslaagd en wil er hem gaarne mede gelukwenschen.

C.

De Zwerftocht van Belcampo. - Uitgeverij 'De Arend', Amsterdam, z.j.

Zwerftochten zijn herhaaldelijk te boek gesteld. Men gaat uit op avontuur of op zoek naar copy, en assumeert zich daarbij een hoedanigheid die men normaliter niet bezit, eene n.l. van geringer allooi. Bernard Canter was 14 dagen bedelaar in Den Haag, Pisuisse en Blokzijl werden straatmuzikanten. Daarover zijn onderhoudende boekjes ontstaan.

Voor De Zwerftocht van Belcampo bestond een andere aanleiding. Werkloosheid dreef hem over de grenzen en bracht hem tot bedelen in den eenigszins veredelden vorm van portretteekenen onder weg. Zoo zwierf hij door Frankrijk, Italië en den Balkan, een half jaar lang, met amper genoeg om te leven, maar oogstte een overvloed aan indrukken die hij in zijn boek samenbond, in de hoop ook weer daaruit wat geld te slaan (ik zeg het nuchter, maar hij doet het net zoo).

Moge zijn verwachting in vervulling gaan, want het boek is voortreffelijk. Het werd geschreven in een natuurlijken onopgesmukten stijl, en blijft toch ver van de reportage. Het boeit voortdurend. Een enkele maal wordt het ontsierd door onnoodige grofheid, die in den beschaafderudieten Belcampo misstaat, door een vèrgaande scepsis, die - hoewel op zichzelf aanvaardbaar als verschijnsel van een jongen, denkenden geest - in haar conclusies soms ergernis geven zal, of door een overbodigheid zonder meer. Van het laatste een voorbeeld: in den aanvang deelt de schrijver mee: 'ik verliet Amsterdam, de schoonste stad ter wereld'. Waarom verlaat gij haar dan? denkt de lezer wanneer hij bemerkt dat deze schoonheid verder nergens in het geding wordt gebracht.

Het boek wemelt van kostelijk laconieke opmerkingen, langs den neus weg, gelijk de Nederlander zoo goed verstaat (in dubbelen zin), en is hier en daar ook treffend van beschrijving niettegenstaande de

toon gelijkmatig blijft. Een verhaal in het midden ‘Het Beeld’ onderbreekt den vlotten gang niet heel gelukkig, omdat het, op zichzelf wel verdienstelijk, geschreven werd in denzelfden koelen huishoudelijken stijl die dit beeld niet rijk genoeg drapeert.

De schrijver is kennelijk minder verteller dan bespiegelaar. Aan het eind, in den dom te Hildesheim (‘het houten wonder’ zegt hij van de stad), raakt zijn bespiegelende aard aan het peinzen over het ‘wereldbeeld’, waarvan de historische wording en wijziging zich voor zijn geestesoog voltrekt tot een vèrwording in het heden. Zijn hart hangt aan de Middeleeuwen, met de Renaissance zet de ontaarding in, en de mensch van nu is gedoemd in het technische onder te gaan. Men kan hiertegenover stellen dat juist thans een neo-romantisme bezig is zich baan te breken (in letterkunde, schilderkunst, muziek, en zelfs, maar nog zeer schuchter, in de bouwkunst), en men schuift ook deze zwartgalligheid van den schrijver op zijn jeugd, wat niet wegneemt dat zijn beschouwingen de aandacht verdienen als gesproten uit een denkend brein.

Denkend brein is Belcampo is heel het boek, maar nooit zwaarwichtig, hij is een echte bespiegelaar, hij staat precies in tusschen diepzinnig en oppervlakkig, maar zijn vorm is speelscher dan zijn inhoud en deze vorm heeft extra bekoring. Zooals de rustige Saône bij Lyon zich werpt in de armen van den woesten Rhône vindt hij ‘een waarschuwend voorbeeld voor moeders van nog onaangebroken dochters’. ‘Het kloosterleven is een verzacht menschenoffer’. ‘Soms zat ik (aan een stroom in den Balkan) urenlang te kijken, stom verbaasd dat het er allemaal maar is’.

Ik noem drie voorbeelden en moet er honderd overslaan.

Zijn belevingen in Italië, van de Alpen tot Sicilië, vormen den hoofdinhoud van het boek. Italië is hem het meest dierbaar van alle landen die hij bezocht, en toch wil hij tenslotte naar het eigen land terug.

Hij schrijft - hij ook al weer - van zijn kleine landje (p. 182). Daar moest nu toch langzamerhand straf op staan. Want hebt u ooit een Engelschman hooren spreken van ‘our little country’? En hoe verhoudt het grondgebied van Engeland zich tot dat van de USRR? Maar Engeland weet dat het een imperium is, en in Nederland ignoreert men nog steeds dat bij ons de zon ook niet ondergaat. Dat eeuwige ‘kleine landje’ wijst op een bedenkelijk collectief minderwaardigheidsgevoel. Als een buitenlander van ‘uw kleine landje’ spreekt, zet dan liever een hooge borst.

U merkt het: Belcampo brengt ook mij tot bespiegelen. Misschien overdrijf ik daarbij wat, maar ik zag zoo graag de blijken van een àndere mentaliteit, van een rustig en waardig zelf bewustzijn (zonder geschetter). Herziet u dus, gij die op dit punt - ik neem aan te goeder trouw - slechte vaderlanders zijt!

Men zou een begin kunnen maken door den erudieten Belcampo, die het bewijs levert onder meer ook van de rechtswetenschap iets te verstaan, de redactie op te dragen van een nieuw strafartikel.

Maar tóch is het een uitstekend boek.

F. BORDEWIJK

Prof. Dr. Eduard Moritz, Die Deutschen am Kap unter der holländischen Herrschaft, 1652-1806. Weimar 1938.

Er bestaat in Nederland een niet onverklaarbare huivering voor schrifturen, waarin Duitsche geleerden de beteekenis van hun volksgenooten in den vreemde trachten te benaderen. In dit tijdschrift is er niet lang geleden zoo een besproken, dat Nederlandsch-Indië wilde doen zien als product van Duitsche energie. Voor Zuid-Afrika bestaat het recente boek van Dr. Werner Schmidt-Pretoria, Der Kulturanteil des Deutschtums am Aufbau des Burenvolkes, waarin blank Zuid-Afrika wordt voorgesteld als een schepping van vooral Duitsche kolonisten. Het doet weldadig aan daartegenover nu een studie te kunnen plaatsen, eveneens van een Duitscher, waarmee uitdrukkelijk niet wordt bedoeld, 'die Deutschen am Kap als ein besonderes Element aus dem Volk der Afrikaner herauszuheben'. De Duitschers, aldus de schrijver, kwamen aan de Kaap als enkelingen en verloren er snel hun volkskarakter. Zij gingen op in de nieuwe eenheid, die er reeds in de 18de eeuw ontstond; zij spraken onder elkaar het Kaapsche Hollandsch en hadden weinig of geen verband met het land van hun herkomst.

Wanneer prof. Moritz dit met voorbeelden en aanhalingen heeft gestaafd en ook het ontstaan van een Luthersche gemeente in Kaapstad niet als aanwijzing voor Duitsch geestesleven in de kolonie heeft willen beschouwen, noemt hij eenige aanwijzingen, die deze stelling wat kunnen verzwakken, b.v. het overzenden van geld aan verwanten en het merkwaardige feit dat de Engelschen in 1795 hun proclamatie niet alleen in het Nederlandsch, maar ook in het Duitsch hebben verspreid. Het eerste lijkt ons zeker van eenige beteekenis, niet als uiting van Duitsch geestesleven, maar toch als een bewijs van een band met het moederland, zooals in de 19de eeuw de Italianen in Amerika bleven onderhouden. In de Duitsche proclamatie van 1795 zie ik vooral een politieken zet, een poging om een deel der kolonisten daarmee duidelijk te maken dat het Nederlandsche gezag voor hen geen bijzondere gevoelswaarde had.

Bij het bepalen van het aandeel, dat individueele Duitschers hebben gehad aan de totstandkoming in de 18de eeuw van een volk van Afrikaners, vindt de onderzoeker Colenbranders studie op zijn weg. Prof. Moritz laat dan ook niet na zijn eigen bevindingen en inzichten te vergelijken met de uitkomsten waartoe Colenbrander geraakte. Hij brengt daarbij naar voren dat er eerder en meer Duitsche vrouwen naar de Kaap zijn gegaan dan C. aannam. Een nieuwe berekening van het percentage Duitsch bloed in het Afrikanerdom van ± 1800 waagt hij niet. Hij schat het boven 50%, waar C. op 27 à 28% kwam. Zijn methode van schifting en ordening der gegevens gaat echter niet verder dan het vaststellen van de aantallen der stamvaders voor telkens 25 jaar en het vermelden van de kindertallen. De Duitschers hebben dan den grootsten kinderzegen. Op dat punt waren de veronderstellingen van C., dat de Duitschers, oud en afgeleefd, minder nakomelingschap hadden gehad dan de Nederlanders, reeds herzien door D.B. Bosman. Het is echter wel zeker, ondanks de nu aangetoonde vroegere aanwezigheid van Duitsche vrouwen, dat Nederlandsche echtgenooten sterk tot dit resultaat hebben bijgedragen. Slechts wanneer men 'Deutschstämmigkeit' wil aannemen zoodra iemand een voorvader in Duitschland heeft gehad, kan men op het vermelde kindertal zonder verdere omzichtigheid voort-

bouwen. Bovendien ziet de schrijver ervan af om in rekening te brengen dat de meeste Duitschers pas na 1725 en zelfs na 1750 binnen kwamen, zoodat zij voor 1800 minder tot de bloedmenging hebben kunnen bijdragen dan de vroeger gekomenen.

Deze bedenkingen nemen niet weg dat het hier besproken boek een belangrijke aanwinst is voor de kennis van het leven aan de Kaap in den Hollandschen tijd. De ongetwijfeld zeer talrijke Duitschers worden er geschetst in hun volle bedrijvigheid, voor zoover die uit gedrukte bescheiden en uit archivalia in Europa te achterhalen bleek. Aan hun persoonlijke lotgevallen leert men veel over de verhoudingen, de werkwijze van colleges, de verspreiding der bevolking en wat al niet. De stof is overzichtelijk ingedeeld naar de beroepen der kolonisten, maar een register, dat het mogelijk maakt bepaalde personen dadelijk terug te vinden, ontbreekt.

P.J. VAN WINTER

Ontvangen Boeken

A.M. DE JONG, De Dans op den Vulkaan. - Querido, Amsterdam 1939.
C.A. MENNICKE, Moderne Psychologie. - Wereldbibliotheek, Amsterdam 1938.
H.J. VAN NYATTEN-DOFFEGNIES, Huis van Licht en Schaduw. - Van Dishoeck, Bussum 1939.
P.C. FLU, Een facet van het virusprobleem. - Bohn, Haarlem 1939.
JOSINE KRAMER, Vasti. - Van Stockum, Den Haag 1939.
J.J.A. WIJS, Bijdrage tot de kennis van het Leenstelsel in de republiek Holland. - De Residentie, Den Haag 1939.
J. KIERS, De bevelen des Konings. - Oosthoek, Utrecht 1938.
H. GODTHELP, Proza en Poëzie in Nederland van 1200-1880, I. - Wolters, Groningen 1938.
Variaties. Een bundel gedichten, verzameld en ingeleid door G. Stuiveling. - Wolters, Groningen 1939.
Saxo-Frisia. Tweemaandelijksch tijdschrift, uitgegeven door J.M.N. Kapteyn, 1e jaargang no. 1. - Van Gorcum, Assen 1939.
J.J. POORTMAN, Van Trouw en Ontrouw. - Van Gorcum, Assen 1939.
C.T. TUYMELAAR en J. VAN LINDONK, Pseudoniemen uit Nederlandsche en vreemde literatuur. - Born, Assen 1939.
E. DU PERRON, Multatuli. Tweede pleidooi. - Nix, Bandoeng 1938.
P.C. SCHOONEES, Die prosa van die tweede Afrikaanse Beweging. Derde, vermeerderde druk. - De Bussy, Pretoria 1939.
D.F. MALHERBE, Die Profeet. - Nasionale Pers, Bloemfontein 1937.
ANNA DE VILLIERS, Die wit kraai. - Nasionale Pers, Bloemfontein 1938.
C.M. VAN DEN HEEVER, Kruispad. - Nasionale Pers, Bloemfontein 1938.
BERTHE VERHOEYEN, Open Hart. - Espero, Berchem z.j.
AUGUSTINUS GEMELLI, Het Franciscanisme, vertaald door C. Ingen-Housz. - Brepols, Turnhout 1938.
RICHARD SAMUEL and R. HINTON THOMAS, Expressionism in German Life, Literature and the Theatre. - Heffer, Cambridge 1939.
PIERO GINORI CONTI, Lettere inedite di Charles de L'Ecluse a Matteo Caccini. - Olscki, Firenze 1939.

[Tweede deel]

Stemmen uit de redactie

EXPERIMENTEN IN GROFHEID. - Er verschijnt sedert eenige jaren te Utrecht een reeks dissertaties op het gebied van de Indische staatkundige geschiedenis, waarvan men, op zijn minst, moet getuigen, dat zij uit ééne *mentaliteit* is geboren. Insiders weten u bovendien te vertellen, dat de hoogleeraar, die van deze 'mentaliteit' de verpersoonlijking is, met zijne studenten zéér actief, àl te actief, pleegt samen te werken, en kenners wijzen u de sporen van die samenwerking in de boeken zelf aan.... Wat hiervan echter zij, zooveel is zeker, dat de boudheid van oordeel en de geringe waardeering voor woord en daad van menige groote Indische figuur, welke een kenmerk van vele dier proefschriften vormt, bij een hoogleeraar gemakkelijker kan worden 'verklaard' (wat geenszins hetzelfde is als 'gerechtvaardigd') dan bij een aankomend auteur. Zoo kan men in een onlangs verschenen geschrift, getiteld 'Het conflict Snouck Hurgronje- Van Heutsz-Van Daalen', eene dissertatie, waarop de heer J.W. Naarding te Utrecht tot Doctor in de letteren en wijsbegeerte is gepromoveerd, over Van Heutsz onder meer het navolgende lezen:

> Van Heutsz was geen zedelijke persoonlijkheid, geen gaaf karakter; de Gorkumsche kazernesfeer van 1806 was ook in zijn moreelen habitus blijven hangen.
> Inderdaad was, na aftrek van een half dozijn phrasen, zijn ziel van ethische waarden zoo leeg als een omgekeerde aschpot. Wat deed het er trouwens toe? Op Atjeh waren die waarden incourant; in de cantine kon men er geen borrel voor koopen.
> De diepere oorzaak lag wel in een leemte in zijn aangeboren karakter. Van Heutsz was, wat men noemt, niet serieus. Hij was een los man, los van tong, los van zeden.
> In één woord: een bandelooze natuur en een karakter zonder diepere waarachtigheid en, dien ten gevolge, zonder hoogere gerechtigheid.

Een behoorlijke rechtvaardiging van dit vernietigend vonnis ontbreekt.

Het is natuurlijk zeer wel mogelijk, dat deze zinsneden uit het brein en de pen van den promovendus zijn ontsproten. Dan had de promotor ze als onwelvoegelijk behooren te schrappen. Het is echter véél waarschijnlijker, dat de promotor zelf aan de passage schuld heeft. Dan treft alle blaam hèm.

Dat een hoogleeraar op zijne studenten 'vormend' inwerkt, pleit voor de wijze waarop hij zijn taak vervult. Dat zijn invloed ook in den stijl der leerlingen merkbaar is, verdient al minder waardeering. Maar dat de hoogleeraar zijn positie misbruikt, om eigen grofheden in de dissertaties zijner discipelen aan den man te brengen, ...dat kan men niet anders dan als in hooge mate bedenkelijk brandmerken.

Het hiergegeven voorbeeld staat, helaas, niet alleen. Caveat facultas, dat deze smet zich niet, als een ware petroleumvlek, uitbreide....

EEN BEDENKELIJKE SUGGESTIE. - Bij de vaststelling van de agenda voor de in 1940 te houden internationale arbeidsconferentie heeft de Fransche arbeidersleider Jouhaux in den Raad van Beheer een bedenkelijke rede gehouden. Na gewezen te hebben op de gevaarlijke internationale situatie, betoogde hij, dat er een heftige campagne was ingezet tegen de democratische methoden en internationale instellingen. Om zich tegen deze actie te verdedigen, verzocht hij den Directeur van het Internationaal Arbeidsbureau om ter gelegeheid van de dit jaar te houden arbeidsconferentie een overzicht gereed te maken van de veranderingen en verbeteringen, die in de verschillende Staten tot stand zijn gekomen onder den directen en indirecten invloed van het Internationaal Arbeidsbureau. Dit overzicht zou dan een punt van bespreking in de arbeidsconferentie kunnen uitmaken en misschien - aldus het betoog van den heer Jouhaux - ware het mogelijk de beraadslagingen over dit onderwerp te beeindigen met een korte resolutie, waarin de gehouden redevoeringen werden samengevat en waarin voorts werd gewezen op den vooruitgang, die door middel van democratische methoden en onder invloed van het Internationaal Arbeidsbureau zijn tot stand gekomen. De bedoeling van een en ander moest volgens dezen socialistischen vertegenwoordiger van de Confédération

Général du Travail dan zijn om de publieke opinie in alle landen een vergelijking te doen maken tusschen het resultaat, dat eenerzijds door democratische methoden en de medewerking van het Arbeidsbureau was bereikt, en anderzijds den toestand, zooals die bestaat in zekere landen, die de verwekkers zijn van de antidemocratische campagne en de campagne tegen internationale instellingen.

Indien de heer Jouhaux er zich toe had bepaald een overzicht te vragen van wat in de laatste 20 jaren door het Internationaal Arbeidsbureau was verricht, zou er geen aanleiding tot critiek zijn. Thans heeft hij naar onze meening de internationale organisatie van den arbeid geen dienst bewezen door haar te betrekken in den strijd van politieke ideologieën.

De instellingen van internationalen aard - en in het bijzonder de internationale arbeidsorganisatie - begeven zich op een uitermate gevaarlijk terrein, indien zij haar arbeid gaan stellen in dienst, hetzij van de z.g. democratische, hetzij van de z.g. fascistische staatsopvattingen. Wil Genève niet haar eigen graf graven, dan moet zij zich houden buiten den strijd der autoritaire en democratische Staten en rustig haar eigen zakelijken weg gaan.

Het is te betreuren, dat de nieuwe Directeur van het Internationaal Arbeidsbureau bij zijn antwoord niet dadelijk een splitsing heeft gemaakt tusschen datgene, waaraan hij wèl kan voldoen en datgene, wat hij van de hand behoort te wijzen. Zoo had hij een overzicht van den arbeid van de internationale arbeidsorganisatie gereedelijk kunnen toezeggen, maar elke tendentieuze bedoeling, waarmede de heer Jouhaux wenschte, dat dit onderzoek plaatsvond, van de hand moeten wijzen.

EEN ECONOMISCH OPSTEL. - Meester Steenberghe heeft de IVde klas van zijn school voor uitgebreid lager onderwijs een opstel opgegeven. Het onderwerp luidde: Verdedig een bescherming van bepaalde bedrijfstakken in het belang van de industrie, van de schatkist en van de werkgelegenheid. Er kwam een onnoemelijk aantal bevredigende antwoorden in, want het onderwerp was aantrekkelijk. Aan no. 334 werd door den meester de prijs toegekend en in de witte Kamerstukken is dit antwoord gepubliceerd.

Schipper, houdt Uw roer recht!

Het aantrekkelijke is, dat het bekroonde antwoord in het geheel niet den indruk maakt van een eenigszins geforceerde poging om de tariefsverhooging te doen passen in de politiek der Regeering tot bestrijding van de werkloosheid.

Bescherming van glas en aardewerk, textiel-goederen, papier, lederwaren enz. zal de werkgelegenheid binnen de landsgrenzen bevorderen. Dit is aannemelijk. Duidelijk is ook, dat de voorgestelde maatregel vermindering van invoer en verhooging van de rentabiliteit der betreffende ondernemingen ten gevolge zal hebben. Maar de moeilijkheid komt als de schrijver zich afvraagt wat het gevolg van dien verminderden invoer en verhoogde rentabiliteit voor den afzet zal zijn. Nadrukkelijk wordt verzekerd, dat de verwachte prijsstijging noch buitensporig, noch schadelijk zal zijn. Helaas ontbreekt een bewijs voor deze stelling, zij wordt zelfs niet aannemelijk gemaakt. De bekroonde inzender stelt echter in het licht, dat die prijsstijging geenszins een kunstmatig karakter zal dragen en geen andere beteekenis draagt dan die van een noodzakelijk herstel van normale verhoudingen.

Met spanning volgt men het dan volgend betoog, waarin ons wordt medegedeeld, dat uitvoer van producten niet kan worden gemist en de noodzakelijkheid wordt verdedigd om in het belang van dien uitvoer de bescherming slechts tot enkele bedrijfstakken te beperken en van niet vèrgaand karakter te doen zijn. Wel volgen de conclusies elkaar nu wat ras op, maar het betoog blijft niettemin klemmend. Men oordeele zelf. De inzender betoogt namelijk, dat de kostprijzen zoo min mogelijk mogen worden verhoogd, dat een verhooging van het invoerrecht op eindproducten van 12 op 20% matig beschermend is, dat niets onbeproefd mag worden gelaten het werkloosheidsprobleem op te lossen en dat het uiteraard niet mogelijk is met zekerheid omtrent de uitwerking der verhooging van invoerrechten voorspellingen te doen.

Het is een inderdaad meesterlijk betoog, dat de toegekende eervolle vermelding volledig waard is. Geen politieke Sijmen zal zich er over mogen beklagen, dat hij meer moet gaan betalen. Een heerlijk vooruitzicht wordt ons mede in het licht van de roerende beschouwingen over de vermindering van de werkloosheid geopend. Want globaal berekend gaan wij vijf millioen meer voor de schatkist innen. De binnenlandsche markt wordt tot

grooter, meer rendabele productie gebracht. Over een vermindering van den export moet men zich geen al te groote zorgen maken. Want de tariefsverhooging op enkele artikelen - wie sprak daar over een boekdeel? - moet beschouwd worden als een der middelen tot herstel van de economische welvaart van ons land.

HET BOEK, EN DE SCHRIJVER.... - Nederland heeft opnieuw zijn Boekenweek beleefd, en het is beter dat ze er wèl is, dan dat ze er niet is; alles wat het lezen en eenige liefde voor de Nederlandsche literatuur bevordert is broodnoodig.

Men beleefde in de goede stad Amsterdam zelfs een literaire koffietafel, waar veertig min of meer vermaarde Nederlandsche auteurs zich aan de lezers vertoonden, en het was opmerkelijk dat beide partijen nog ietwat onwennig waren. Men at om zoo te zeggen zijn hapje haringsla op het smalle brugje over de kloof tusschen kunst en publiek. Reden te meer het populair en culinair verkeer over deze smalle brug te blijven bevorderen.

Het viel evenwel bij alle goede bedoelingen op dat aan de eeretafel naast autoriteiten van stad en beroep geen enkele schrijver mocht plaats nemen....

Aangezien het boek geschreven wordt door den schrijver en eerst daarna uitgegeven door den uitgever en verkocht door den boekhandelaar, terwijl gemeentelijke, provinciale, en landelijke autoriteiten er niets of nagenoeg niets voor over hebben dan schoone woorden, zou men zelfs aan een Nederlandsche koffietafel eenige eer aan het schrijversberoep bewezen hebben willen zien. Dit echter was door iedereen vergeten, en Nederland is vermoedelijk het eenige land waar men het zoo onbeschaafd vergeten kon zonder openbaar schandaal te verwekken.

Het zou dus, niettegenstaande niemand er ditmaal kwaad over werd, overweging verdienen om, indien publiek, uitgevers, boekhandelaren en schrijvers een komend jaar nog eens samen mochten tafelen, bij een literaire koffietafel een paar stoelen aan de eeretafel in te ruimen voor de dwangarbeiders van het proza en de galeislaven der Nederlandsche poëzie, of, om het anders te zeggen aan eenige prinsen en princessen van het regeerende

vorstenhuis, zonder dewelke er geen boeken, geen uitgevers, geen boekhandelaren en geen schoone toespraken zouden kunnen bestaan.

Om het kort en bondiger te zeggen: zooiets beleeft men alleen in Nederland.

De roode baret

I

De Nyenborg is van oudsheir het bezit der Graven Cloete van den Nyenborg.

Wie in deze contrijen van het Overijsselsche doolt langs de rulle met berken en larixen omzoomde landwegen, zal herhaaldelijk stuiten op gesmeed-ijzeren hekken, welke bovenin een verguld monogram dragen, gedekt door den Gravenkroon, een C en een N in wat krullerige onduidelijke karakters; het hekwerk is roestig, soms scheef weggezakt uit zijn hengsels, het verguldsel is groenig verweerd met nog slechts hier en daar een aarzelende glimp van het oude goud.

Ook treft men daar nog telkens, vaak deels overwoekerd door brandnetels en bramen de half vermolmde landpalen aan van het Grafelijk bezit, eveneens gekenmerkt door het monogram en den kroon op een schildje, dat soms nog de sporen draagt van de grafelijke kleuren, rood en groen.

De Nyenborg zelf rijst als een massief vierkant bouwsel uit het groen bekroosde water van zijn slotgracht; die groene kleur is ook opgetrokken langs het onderste deel der boven het water uitstekende muren en waart daarop als een vochte verschimmeling.

Een gele ophaalbrug verbindt het kasteel met het voorplein; terzijde is ook nog het overblijfsel van een kleine vaste brug, welke naar men zegt eertijds uit de vertrekken van een der Gravinnen Cloete voerde naar de rozenpergola aan de andere zijde van het water; die pergola is er niet meer, van de brug ontbreekt het middenstuk; een paar vermolmde bruinzwarte stompen der eenmaal schragende palen steken uit het groene water op.

Een marmeren trap met gebogen leuningen voert naar het bor-

des en de monumentale poortdeur van het kasteel en deze poortdeur geeft toegang tot de hal.

In de tympaan boven die poortdeur prijkt het gepolychromeerde wapen der Cloete's met het devies: *Audentes Deus Ipse Juvat*, de tympaan wordt gedekt door een kleinen klokkentoren; op dien klokkentoren glanst een koperen windwijzer. Maar de klok van den Nyenborg staat stil.

Uitwendig is er weinig schoons te zien aan het laat-zestiende-eeuwsche gebouw; het dak is met lei gedekt; op de vier hoeken staan de monumentale schoorsteenen.

Rondom echter zijn de goed onderhouden parktuinen met de prachtige groene gazons, het uitgestrekte rosarium, de kunstig naar Engelschen trant geschoren hagen en palmen; daar is ook het doolhof, in het midden waarvan een schalksch Amortje op een rococo sokkel zijn pijl mikt op wie, na lange verdolingen, zijn domein ten slotte bereikt.

Terzijde van het monumentale inrijhek, op het voorplein, links en rechts staan de dienstwoningen van het personeel, zwaar overgroeit door klimop en wingerd; daar is ook het koetshuis, daar zijn de stallen.

Graaf Reinoud Cloete was nu acht en zestig jaar; hij had enkele dagen geleden het kasteel verlaten en met zijn Gemalin de voormalige rentmeesterswoning betrokken, welke deel uitmaakte van de rij dienstwoningen, terzijde van het voorplein.

Graaf Cloete was een lange schrale man; zijn hoofd was smal, de groote even gebogen neus stond tusschen de wat schichtig dwalende grijze oogen; onder dien neus droeg hij een dikken witten knevel, terwijl het gelaat verder was gladgeschoren; het zijige witte haar dekte in schuin gelegde vlijen nog slechts onvolkomen den smallen rozen schedel.

Hij was gekleed in een lichtgrijs zomerkostuum met plus-fours van een onberispelijk snit; onder het blauw gekleurde boord van zijn overhemd was een gespikkelde zijden das gestrikt; uit de keurig gestreken en plat samenvallende manchetten, staken de lange, smalle, beenige handen aan de magere polsen.

Gravin Lucie Cloete was ongeveer even oud als haar echtgenoot; ze was ook lang en mager en heur gelaat was van een opvallende bleekheid. De trekken waren scherp en hoekig, de neus

groot, de blauwe oogen, lichtschuw en bijziende, steeds half dicht geknepen. Achter de schrale bleeke lippen in het witte gelaat, had het valsche gebit, indien ze sprak, een schier opschrikkend makaber effect. Doch zoo de mond gesloten bleef, dan waren de lijnen daaromtrent tragisch en stil-smartelijk. Heur wit kapsel was onberispelijk verzorgd.

Ze droeg nu een ruim vallende ochtendjapon van grijze zijde; de jichtig misvormde handjes waren ten halve bedekt met zwarte mitaines.

Ze zaten in het voorkamertje; het was gemeubeld met enkele stukken uit hun vertrekken in het kasteel, haar crapaud en haar werktafeltje, het mahoniehouten, met den groen saaien sac, zijn Louis XV schrijftafel en zijn clubfauteuil, maar verder was het ameubelement aangevuld met een eikenhouten tafel, een paar met blauw pluche bekleede stoelen en een dressoirtje met een glimmenden spiegel in den opzet; voor de ramen hingen pluchette overgordijnen en vitrages, op den vloer lag een zeil met een koeharen karpet.

Graaf Cloete zat voor zijn schrijftafel en bladerde in wat papieren; zijn echtgenoote zat bij het raam in haar crapaudje te handwerken; voor de schrijftafel in den clubfauteuil zat meneer Kroos, de rentmeester.

Meneer Kroos was een vijftiger; hij had een kortgedrongen figuur met een sterk welvenden buik; zijn haar was donkerbruin en kroesde als dat van een neger; het gelaat was plat, groot en rood-verbrand met een kleinen rechten neus en glimmende bruine oogen; de mond was klein en achter de dunne lippen schemerde een onregelmatig gelig gebit met telkens opvallend daarin, de vochtige glanzing van twee gouden hoektanden. Hij had kleine roode ooren, welke plat tegen het ronde, dikke hoofd lagen.

Kroos was gekleed in een gestreepte pantalon, waarboven hij een zwart jaquet-en-vest droeg, een laag staand boordje met een zwart strikje; uit zijn vestzak staken de boveneinden van een vulpenhouder en een vulpotlood.

‘En begint u al te wennen?’ vroeg hij met zijn harde stem waarin het Overijsselsch accent duidelijk waarneembaar was door de sterke betoning van de uitgangs-N.

‘Ik geloof niet, Kroos,’ antwoordde Graaf Cloete wat

heesch, ‘dat er van wennen ooit sprake zal kunnen zijn; het is meer een kwestie van berusten.’

‘Zoo ken u 't ook opvatten. Maar de woning is anders nog zoo kwaad niet; d'r ben d'r wel minder.’

‘Ze is heel vochtig,’ sprak nu de Gravin met haar wat krakende stem. ‘Ik voel het aan mijn handen; die zijn veel pijnlijker.’

‘Och Gravin, ik heb hier toch heel wat jaren met mijn vrouw en kinderen gewoond, maar ik kan niet zeggen dat wij ooit last van 't vocht hebben gehad. Maar 't heit lang leeg gestaan, mot u niet vergeten.’

Inderdaad, het hàd lang leeg gestaan; een jaar of acht geleden had Kroos de eigenlijke rentmeesterswoning verlaten; op een kwartier afstands van het kasteel had hij op een zonnige plek een landhuisje laten bouwen en was daar in getrokken. Het was een aardig landhuisje met een rieten dak, met een rotstuintje en flagstones, met een pergola van Crimson-Rambler, met een serretje, een loggiatje, een vijvertje met goudvisschen en steenen aardmannetjes in het gras, met een garage ten slotte, want Kroos hield een auto. Het landhuisje heette ‘*Ons Huuske*’ en dat was geen aanmatiging, want zoowel het huis als de grond waren Kroos' eigendom.

‘Ja,’ sprak Graaf Cloete, ‘zeker, zeker, leegstaan dat is altijd slecht voor een huis.’

‘En u mist zoo in 't begin natuurlijk ook de komfoor van de groote bedoening,’ zei Kroos, ‘maar aan de andere kant ook de lasten en de ongemakken.’

Er viel een stilte.

‘Maakt uw vrouw het goed?’ vroeg de Gravin dan.

‘Ja, dank u, gravin; die kan zich nog al schikken. Ze is nou boodschappen doen met de kinders en de meid. Met de wagen; ze sjofeert zelf. Dat wil zeggen, alleen de meisjes bennen mee. Gerrit, mijn jongen, die is natuurlijk vandaag hier; die neust vast eens rond. Mot zijn versie goed kennen als strakkies de menschen kommen met de autobussen om het kasteel te bezichtigen Dat valt nog niet mee zoo'n eerste dag,’ en Kroos lachte even.

‘Nee, nee, dat valt inderdaad.... niet mee,’ sprak Graaf Cloete.

Er viel andermaal een stilte.

‘Kroos,’ sprak de Graaf dan na een oogenblik, ‘nu je toch hier bent. Ik heb gisteren de jaarrekening nog eens nagezien maar nu is het toch wel opmerkelijk, dat ik, als Heer van de Nyenborg, eigenlijk finantieel in de minst gunstige positie verkeer, vergeleken bij al de menschen, die ik op mijn bezittingen hun brood laat verdienen.’

Kroos grinnikte wat; zijn hoektanden glommen.

‘Ja, Graaf,’ sprak hij dan, ‘dat ben de tijden, dat is nou eenmaal....’

‘Jawel, de tijden,’ herhaalde de Graaf, ‘de tijden zijn zeer zeker anders geworden, er is veel op zijn kop komen te staan. Maar de norm van redelijkheid kan door de tijden niet veranderd worden. Dat is een standaardwaarde. En als ik nu die laatste jaarrekening van je zie, dan vermeldt die voor mij,’ en Graaf Cloete zette met een wat bevende hand zijn lorgnet op en keek op de papieren, welke voor hem lagen, ‘'s kijken, dan vermeldt die voor mij een batig saldo van *f* 1743,32, dat is.... dat is....’ stotterde hij, ‘dat is dus alles, wat ik netto nog mag toucheeren. Maar jij bijvoorbeeld hebt een vast salaris van drie mille en nog enkele emolumenten....’ en als Kroos een beweging maakte en blijkbaar iets wilde zeggen: ‘Nee, nee, begrijp me goed, ik gun je dat gaarne en het is ook niet te veel voor hetgeen je doet maar de verhouding, de redelijke verhouding is toch absoluut zoek en....’

‘Maar, Graaf, als u....’

‘Nee, nee, nee.... laat me nu es even.... Dan heb ik hier aan arbeidsloonen ruim tien mille....’

‘Voor vijftien menschen.’

‘Goed, goed, maar ik laat die vijftien menschen toch tien mille verdienen en jou drie mille dat is dertien mille, terwijl ik zelf nog geen achttien honderd gulden toucheer!’

‘Ja Kroos, dat vind ik nu toch ook een heele dwaze verhouding,’ sprak de Gravin.

Kroos glimlachte en hief een hand op.

‘Tja, Gravin. Wat zullen we daar nou op zeggen? U wordt als 't ware opgevreten door de hypotheken. Of u,’ herstelde hij, ‘het landgoed dan. Die slokken alle baten op. Dat is één ton tegen vier en nog es veertig miel tegen zes, daar gaat u al heen! As u die niet had, dan schol dat maar es effen zeven miel. Ga je

gang! Maar 't is niet anders, cijfers benne cijfers! Maar.... u is en blijft toch altijd de eigenaar van het goed, u is de Graaf Cloete van de Nyenborg en “Nobleès Oblies” zeggen ze wel es!’

Graaf Cloete hoestte even en trommelde met zijn vingers zacht op de schrijftafel; Gravin Lucie keek op heur handwerk.

‘Maar ik geloof,’ vervolgde Kroos, ‘dat ik het toch nogal aardig voor u heb uitgekiend. U stelt nou het kasteel en het park voor het publiek ter bezichtiging, dat scheelt u al dadelijk een stuk in de belasting. Van de entreegelden zul u Geurts, de tuinman, zoowat vrij hebben. Nou wel niet heelemaal, maar het zal toch een end in die richting schieten. Ik heb het gesteld op een kwartje de man; gezelschappen boven de tien op drie stuiver de man! Nou strakkies kommen er al dadelijk zes autobussen uit Amsterdam met een dikke twee honderd personen, een vischcollege en een paar kaartcluppies. Dat is zoo al dertig gulden. En onkosten gaan daar zoo gezeid niet af. Me zoon Gerrit die zal als Gids optreje, die krijgt 20%, dus dan schiet er voor Geurts schoon vierentwintig gulden over. En dat is nou wel niet alle dagen zoo dik, maar ik heb laten adverteeren in het Orgaan van de V.V.V. en u moet goed begrijpen, vooral dat doolhof, dat is net iets voor stadsmenschen, die eens een lollig daggie willen hebben!’ en Kroos lachte.

Er viel opnieuw een stilte.

‘Ja, ja,’ sprak de Graaf dan zacht en hij hoestte weer even.

‘Wat doen ze daar toch op het voorplein?’ vroeg de Gravin, die al eenigen tijd met haar handen werkeloos in de schoot zat en naar buiten keek.

‘O, Gravin, dat wordt een tentje,’ antwoordde Kroos lachend. ‘Daar komt Jaantje van Geurts in voor de entrees en om ansichten te verkoopen en zoo wat snoeperij, sjokelareepen, en pinda's en bananen en flessies bier en limenade en als 't warm weer wordt, dan zal d'r ook wel een ijskootje bij kommen. Ja, ik zeg maar, als je wat doet, dan moet je 't goed doen! Die Amsterdammers, die strakkies kommen, dat ben potverteerders. Nou en die geven vlot uit, die kijken niet op een paar centen. En van zulke lui motten wij het hebben. Begrijp u?’

Er viel opnieuw een stilte in de kamer; zoowel Graaf Cloete als zijn echtgenoote zaten met neergeslagen oogen; ook Kroos

zweeg, een weinig onzeker, en in die onzekerheid bleef zijn zelfingenomen lachje wat verstard op zijn gelaat hangen.

Eindelijk hief de Graaf weer het hoofd.

‘Gedurende welke uren is de bezichtiging voor die.... menschen vastgesteld?’ vroeg hij dan.

‘Van tien tot vier, Graaf,’ antwoordde Kroos, ‘dus vóór tienen en nà vieren blijft het heelemaal ter beschikking van de familie. Ken niemand u in de weg loopen,’ en Kroos lachte weer. ‘Afijn,’ sprak hij opstaande, ‘u moet maar es zien hoe of het u bevalt. 't Is jammer nou hier, dat u niet een beetje betere meubels.... maar tja, als we die uit het kasteel halen, dan valt er voor de menschen ook al weer minder te bekijken en dan zouen ze al gauw zeggen: Me ben bekocht!.... Had u anders nog iets voor mij?’

‘Nee Kroos, dank je, ik heb op 't oogenblik niets meer,’ antwoordde Graaf Cloete met zijn gewone heesche stem, die nu echter wel heel zacht klonk.

‘Nou dan.... Gravin, uw dienaar, Graaf, uw dienaar!’ en Kroos boog tweemaal en verliet het vertrek.

Ze hadden beiden even teruggeneigd met een langzame, schier onzichtbare buiging van het hoofd; dan zaten ze stil.

Even later stond Graaf Cloete op, liep een paar maal de kamer op en neer, dan trad hij toe op zijn vrouw, legde een hand op haar schouder en keek met haar naar het voorplein, waar menschen bezig waren met het in elkaar timmeren van een tentje; kinderen joelden en ravotten er omheen.

‘Dat had er nu maar niet bij moeten komen,’ sprak Gravin Cloete zacht.

Hij schudde het hoofd.

‘Dat heb ik ook niet voorzien, Lucie,’ sprak hij.

Ze zweeg; hij nam zijn hand weer van haar schouder.

‘We zullen hier maar gaan slapen,’ sprak ze even later.

‘En in de achterkamer gaan wonen?’

Ze knikte.

‘Maar het uitzicht daar,’ sprak hij, ‘niets als een blinde muur.’

‘Och, het uitzicht,’ en ze lachte wat bitter.

‘Er komt achter nooit zon.’

‘Zon!’ herhaalde ze plots met een schrille stemverheffing.

‘Maar ik wil de zon niet zien schijnen op.... dat daar....!’

Hij ging weer op en neer loopen.

‘Als dit gekomen was, Lucie, twintig, dertig jaar geleden,’ sprak hij, ‘toen we nog jonger waren.’

Ze knikte.

‘Dat is het, Reinoud, we zijn te oud geworden voor deze dingen. We leven te lang. Als we tien jaar geleden, toen met dat autoongeluk waren omgekomen.... Dàt zou goed geweest zijn.... Ze hebben ons toen allemaal gelukgewenscht met “the narrow escape” en wij onszelf ook.... Ja, toen wist nog niemand....’ en dan met een bitter lachje: ‘Dit is nog heel wat anders dan een auto-ongeluk.’

Hij antwoordde niet.

Van het voorplein klonk een denderend getimmer.

Door beiden schokte iets.

‘Ga in de achterkamer wat rusten,’ sprak hij, ‘dan laat ik hier de jalousien neer; dringt het geluid ook niet zoo door.’

Ze knikte.

‘En jij?’ vroeg ze dan, terwijl ze haar handwerk in elkaar rolde en opstond.

‘O, ik zal wel eens zien.’

Ze bleef staan.

‘Je moet niet.... dààr heen gaan.’

Hij schudde het hoofd en poogde te glimlachen tegen heur wit gelaat.

‘Rust jij maar wat, Lucie.’

Ze wendde zich ineens om en verliet de kamer.

Hij trad op de twee ramen toe, liet de jalousien zakken; een vale schemer waarde nu in het vertrek; hij keek wat peinzend rond.

‘Als een sterfhuis....’ mompelde hij en dan ging hij heen.

II

Graaf Cloete was het voorplein over gestoken zonder het hoofd te wenden naar het druk pratende en lachende groepje menschen bij het tentje; maar hij had ze toch wel zien staan en ze herkend: Geurts en zijn dochter Jaantje, Kroos stond er ook nog bij en zijn zoon Gerrit, die als gids zou fungeeren, nog een

paar anderen, die hielpen en de spelende kinderen er omheen.

Maar ineens, toen de lange, grijze, gebogen gestalte van den Graaf daar ging, hadden allen gezwegen en een vrouw had scherp fluisterend de kinderen vermaand om zich rustig te houden.

Zoo was het heel stil geworden en in die stilte had de Graaf het voorplein overgestoken.

Nu was hij in het koetshuis, dat al een paar jaar leeg stond; de landauwer, de victoria en ook de tentwagen, met het Grafelijke wapen op de portieren, waren verkocht aan den stalhouder in het dorp, die er nu de zomergasten van de talrijke pensions in rondreed door de bosschen van de Nyenborg. Ook de auto's, uit de latere jaren, waren verkocht, op den ouden Spijker na, die niet meer kon rijden en die schuin weggezakt op een leegen band stoffig en vervuild in een hoek stond. En dan was de oude ar gebleven; ze was niet mooi genoeg voor een museum en te wrak om er nog mee te kunnen rijden. Graaf Cloete trad er op toe en legde even zijn hand op den gebeeldhouwden zwanenkop, welke het voorste deel van de slede versierde.

Hoe lang was het wel geleden, dat die ar buiten door de besneeuwde boschwegen gleed, getrokken door een paar briesende keurig bepluimde en rinkelbellende paarden?

Daar boven in het muurkastje lagen nog de roodleeren schabrakken, de bellentuigen, de groene en roode vederpluimen voor de hoofdstellen. Maar het leer was schimmelig uitgeslagen, de bellen waren verroest, van de vederpluimen was meer dan de helft weggemot.

Graaf Cloete schudde het hoofd.

Dat nu ook al die stoffelijke dingen zoo in afzichtelijkheid ten onder moesten gaan, in verschimmeling en ontbinding!

‘Tout lasse, tout casse, tout passe!’ het oud-Indische ‘Doeka, Aneitsa, Anatta!’

Och ja, het vergaat allemaal. Maar welke troost steekt daarin? Men leeft nu eenmaal niet in het toekomstige, maar in het heden en in het verleden, voor zoover de herinnering reikt.

Hij sloot even de oogen; de herinnering.... Ja, ziet....!

Een helder blauwe vrieslucht boven de dikbesneeuwde wereld! Daar, op het voorplein staan de twee zwarte Trakheners gespannen voor de ar. Bij elke rilling langs de ongeduldig-nerveuze paardenlijven rinkelen de bellen van het tuig. Mama zit er in naast

zijn meisje, Lucie, zwaar en koesterend gedekt en ingestopt met plaids en bontjassen; hijzelf zit achterop met de zweep en de leidsels in de hand en Tim, de staljongen, in zijn groen-rood livereitje, staat naast hem op de treeplank. Een knallende zweepslag in de lucht, welke denderend resoneert tegen de woningen van het personeel en daar stuiven ze heen, het wit-blauw-gouden sprookje der besneeuwde bosschen tegemoet, waar de poedersneeuw weldra rond hen stuift als zilverstof. Myra en Tarzan, de twee Barzois, rennen mee, om de slede heen, vóór de bepluimde paarden, die ze spelend naar de koppen springen, waar de bellen rinkelen. Eén uur, twee uur, stapvoets, in draf, in galop, in een woesten ren ten slotte, om te eindigen in een gedurfden, sierlijk genomen draai, ineens weer door het hek op het voorplein. Daar schieten de stalknechts toe, die reeds stonden te wachten, gewaarschuwd door het naderend geluid der bellen en het blaffen der honden. Dan is er op het voorplein het blijde schertsende lachen om het toch altijd wat avontuurlijke van zoo'n sledevaart; Papa is ook naar buiten gekomen, gehuld in zijn pels en helpt Mama bij het uitstijgen; er wordt weer gelachen, geroepen, geschertst, de paarden briesen dampend, de bellen rinkelen, de honden blaffen....

Ineens stuitte de herinneringsstroom van Graaf Cloete.

Van het voorplein klonk gejuich, er pafte en ronkte iets als van een motor; hij trad naar het raam, waarvan nog slechts een kleine opening vrij was gebleven van de allesoverwoekerende klimop en keek door het verweerde glas.

Van een vrachtauto, welke het voorplein was opgereden, werden bakken afgeladen met fleschjes bier en limonade, kistjes chocoladereepen, een tros bananen....

Graaf Cloete keek wat angstig naar de neergelaten jalousien aan de overzijde.

Hij wendde zich om, trad in de stallen; de boxen waren leeg, boven elke box stak een steenen paardekop uit den muur, boven de ruiven, een collectie van allerlei rassen was dat, maar het fijne spier- en aderwerk dier koppen ging te loor achter vuile spinraggen. Ook waren er koppen geschonden met afzichtelijke verwondingen, een halve kop was weg, een oor, een bek....

Op de boxes stonden nog de naamborden der laatste bewoners: Tilly, Koba, Mohammed, John, Daring Devil....

Graaf Cloete glimlachte weer even.

Daring Devil, ja dat was zijn laatste rijpaard geweest, een fier peerd, een hengst.... die stond voor niets.... geen hek te hoog.... geen sloot te breed.... tot hij een poot brak bij het stuiken in een molshoop. Ja, toen was het uitgeweest met Daring Devil. Een kreupele, hinkende, zacht kreunende stakker nu ineens, alle glans plots weg van zijn mooie bruine huid, waarop de haren nu vochtig-klam verkleefden en de oogen zoo angstig.... Zelf had hij hem dood geschoten. Hard! O ja! Maar barmhartig tevens. Een dier kan beter dood zijn dan als een stakkerige invalide zijn leven rekken. Ja, een dier.... dat vindt ook altijd wel iemand die barmhartigheid aan hem wil doen!

Graaf Cloete bleef even in gepeins staan, dan zuchtte hij en wendde zich plotseling om; er was iets vochtig-kils, iets eenzaamverstorvens in die leege stal, dat hem plotseling deed huiveren; hij liep terug door het koetshuis en stond een oogenblik later weer op het voorplein in de volle zon.

Hij keek niet om naar het drokke gedoe bij het tentje, waar men hem nu ook niet scheen op te merken; hij liep over de brug naar het kasteel, ging de monumentale marmeren trap op, op een drafje, zooals hij dat zijn heele leven gewoon was geweest; de poortdeur stond op een kier, hij duwde haar open en trad de hal in.

Hij was in dit huis geboren en al de 68 jaren van zijn leven met slechts enkele korte onderbrekingen, had hij er gewoond; in dit huis had hij zijn grootvader nog gekend, Graaf Arnout Cloete, den patriarchalen grijsaard met zijn langen witten baard, zijn kleine frêle grootmoeder, wier hoofd steeds gedekt was door een crême kanten fichu en van wie hij bonbons kreeg als hij, staande aan haar schoot, zijn versje goed opzegde; dit was altoos zijn thuis geweest, zijn ouderhuis, zijn eigen huis ten slotte.

Hier in deze hal had hij als kind gespeeld onder toezicht van de bonne, later er meer zelfstandig in geravot en kattekwaad gedaan; door deze hal waren al die oude menschen, ook Papa en Mama in hun lijkkisten weggedragen als hun laatste uur er geweest was. Die kisten hadden dan gestaan op een katafalk, daar onder die Florentijnsche vaas, in het koude licht van waskaarsen, terwijl de hal dan met krip en paarse en witte bloemen was veranderd in een chapelle ardente.

En hij herinnerde zich het blijde bevrijdende gevoel al die keeren, indien het somber-dreigende zwart dan weer was weggenomen en er weer kleurige bloemen mochten geuren in de Florentijnsche vazen rondom, en de breede balken zonlicht even als nu, weer vrij mochten doordringen in de tempelachtige ruimte.

Ten slotte waren Lucie en hij alleen gebleven met de bedienden, kinderen hadden ze nooit gehad, maar schier immer waren er logés geweest, vrienden van hem, vriendinnen van haar, tot de druk van den finantieelen achteruitgang de gastvrijheid belette zich verder te uiten.

Nu, de twee laatste jaren, was de dreiging van het onafwendbare met looden stappen tot hen gekomen; ze zagen en voelden het elken dag, elk uur, de nadering van hun ondergang, ze leefden in doffe berusting, in ondragelijke spanning soms, ze wisten zonder het ooit tegen elkaar uit te spreken, dat er geen ontkomen meer aan was, maar tot op het laatste oogenblik hadden ze heldhaftig èn tegenover de buitenwereld èn tegenover zich zelf den schijn bewaard.

Tot eindelijk de strijd was uitgestreden en ze zich hadden moeten overgeven aan het noodlot.

Maar hoe vreemd was dit: vier dagen geleden woonden ze nog hier, was dit hun huis; alles was uiterlijk ook nog gansch onveranderd, en toch was in die korte spanne tijds de sfeer reeds geheel anders geworden, ongewoon, onwezenlijk, vijandig!

‘Hoe kan dit?.... Het is toch alles nog van ons....’ mompelde hij ‘het is toch allemaal nog van ons en dat blijft ook zoo en daar kan niets aan veranderen, al dringt straks het plebs hier dan ook naar binnen!’

Ineens herinnerde hij zich een plaat uit een historisch prentenboek, een tafereel uit den tijd der Jaquerieën, het gepeupel dat dreigend doordringt in de vertrekken van een Grafelijk kasteel; een groote wijdsche zaal, waarin het aristocratische gezin angstig tezamen schuilt, terwijl door de groote vleugeldeuren het plebs wat aarzelend, maar met baatblikken en honend grijnzen en gewapend met lansen en messen naar binnen drumt.

‘Tout lasse, tout casse, tout passe’ och ja, ook voor die lieden is de beproeving ten slotte voorbij gegaan. Maar het is een bittere bron waaruit slechts de troost vloeit, dat er ook aan het bitterste lijden eenmaal een einde komt!

Hij was nu in de jachtkamer gekomen, waar overal aan de wanden geweien van herten prijkten, ook grijnzende koppen van wilde zwijnen en zelfs de kop van een ietwat legendarischen beer, welke eenmaal in de bosschen van de Nyenborg zou zijn geschoten.

Hier plachten vroeger de jachtdiners plaats te vinden op den St. Hubertusdag. Och ja, die jachtdiners! Dan ging hij als jongen mee met Teune, den jachtopziener en houtvester, om wild voor het diner te schieten, al een week van te voren. Maar het lukte eigenlijk nooit ten volle. Zeker, hazen en konijnen kregen ze genoeg onder schot, ook wel eens een paar korhoenders en fasanten, soms een paar koppels patrijzen. Maar het reevleesch lieten ze altijd maar uit de stad komen en het wilde-zwijnenvleesch eveneens.... Dat waren mooie vroolijke dagen. En wat er dan door de dames en heeren gedronken werd....!

Graaf Cloete glimlachte even bij de herinnering er aan.

Hij verliet de jachtkamer; nu liep hij in den wijden corridor met aan het eind het Gothische raam, waarin op glas in lood het familiewapen was aangebracht, de drie Wassenaars, de twee Zwaarden, de Dolfijn. Als kind placht hij hier vaak te kijken door de gekleurde glazen naar het park, dat dan beurtelings groen, rood, purper, geel of blauw was en moeielijk spelde hij dan of het een rebus gold, de Gothische letters op het blauw-witte lint: *Audentes Deus Ipse Juvat*.

Waarom doolde hij hier eigenlijk zoo rond? Wat dreef hem daar toe?

Lucie had hem nog gewaarschuwd: ‘Je moet niet.... dàárheen gaan.’

O, maar hij zou hier ook niet blijven, als straks die menschen kwamen en het huis zouden ontwijden! Ontwijden? Ja, dat was het toch! Ze zouden doordringen tot in de kamers in welke al de geslachten der Cloete's hun intiemste leven hadden geleefd; in welke ze waren geboren, in welke ze hadden lief gehad en gerouwd, in welke ze hun vreugde en hun leed hadden gekend, in welke ze waren gestorven. En voor een kwartje mocht iedereen aan die ontwijding meedoen! Een ontwijding? Ja, maar ook een binnendringing, een overweldiging, een soort vreedzame Jacquerie!

Maar mijn God, waarom had hij dit dan ook gedoogd?

Hij had de kans gehad het te voorkomen, hij had alles kunnen verkoopen, hij had al de bezittingen kunnen liquideeren en dan met Lucie kunnen weg trekken, ergens ver weg, desnoods naar het buitenland, waar niemand hen kende!

Maar als hij dit had gedaan, dan was er geen twintig mille overgeschoten; Kroos had het nauwkeurig becijferd en er toen ook op gewezen, dat ze nu tenminste nog vrij wonen hadden en vrij groenten en fruit en ook nog wat simpele bediening. En als de nieuwe vorm van exploitatie wat meeliep, dan zouden de inkomsten, de netto baten, ook misschien nog wat stijgen. En dat waren toch allemaal argumenten....

Het was zoo wonderlijk stil in huis; straks had hij even de sensatie gehad of er iemand achter hem liep en toen was hij een oogenblik tegen den muur gaan staan, om die sensatie kwijt te raken, maar ze had hem overigens niet bijster verontrust. Maar deze stilte, nu, deed hem toch niet weldadig aan; het was de zoo beklemmend hoorbare stilte der absolute verlatenheid en het had ook wel iets van de makabere rust van een grafkelder.

Hij wierp nog even een blik in het Park en wendde zich dan af van het raam.

Door die deur daar verderop, de deur van de Ridderzaal, had hij het laatst zijn vader zien gaan; het was op een Zomeravond in den laten schemer; hij - Reinoud - stond hier op dezelfde plaats bij het raam, toen daar ineens uit een zijdeur zijn vader verscheen; hij liep rechtop met, zooals steeds, in zijn voorkomen en in zijn houding dat martiaal-stramme, dat den oud-cavalerie-officier kenmerkte en ten slotte verworden was tot het ietwat pijnlijk-stijve.

Zijn vader gaf geen blijk dat hij hem zag staan; zijn naar binnen gerichte gedachten namen blijkbaar zijn gansche aandacht in beslag.

Zoo zag Reinoud hem op die deur daar toetreden en verdwijnen in de Ridderzaal.

En het was de laatste maal geweest, dat hij zijn vader levend zag, want dien eigen nacht was zijn vader plotseling, terwijl hij op een stoel zat in de slaapkamer, aan een hartverlamming bezweken.

Zoo'n plotselinge dood had de dokter, zooal niet voorspeld dan toch steeds een dreigende mogelijkheid geacht en er was dan ook geen reden geweest om eenig verband te zoeken tusschen

dien eenzamen gang naar de Ridderzaal en het plotseling verscheiden.

Maar toch besloop daarna en den laatsten tijd steeds vaker en dringender Graaf Cloete de twijfel: Was er inderdaad geen verband? In zijn herinnering zag hij het, op zichzelf toch zoo simpele, gebeuren telkens terug met steeds meer aanvullende nuances. En van lieverlede werd de figuur van zijn vader daarbij steeds meer onwerkelijk. Was er toen in dien valen schemer niet iets vreemd-lichtends geweest rond de geheele gestalte? Hij had er zijn moeder naar gevraagd, vele weken later. 'Wat zou Papa nog in de Ridderzaal gezocht hebben, die avond voor zijn dood?' Ze had lang nagedacht en toen geantwoord: 'Dat weet ik niet, ik denk dat je je vergist. Voor zoover ik me herinner is Papa die avond steeds bij mij in de huiskamer gebleven.'

Nu, in deze verlaten stilte rondom, terwijl buiten een dreigende wolk blijkbaar het zonlicht even grauw dempte, zag hij het plotseling weer in de wat spookachtige verwording van zijn herinnering. 'Ja.... zie.... zie.... zoo ging Papa toen ook.... daar staat hij weer voor de deur.... hij blijft staan.... God!.... Maar nu wendt hij het hoofd naar me toe.... ziet me aan.... Papa!....'

Graaf Cloete gaf een gil, welke schril resoneerde in de verlatenheid: dan kwam de bezinning terug en hij bemerkte nu dat hij in den hoek naast het raam een weinig in elkaar gezakt was.

Hij wischte zich het zweet van het voorhoofd en glimlachte even flauwtjes; een droom in de werkelijkheid; daar voor hem lag immers de corridor in zijn nuchtere verlatenheid en buiten scheen de zon.

Hij vermande zich, trad toe op de deur van de Ridderzaal, maar bij het gaan voelde hij toch dat zijn gang wat onzeker was en aarzelend, of er iets was, dat hem tegenhield; maar hij kwam toch bij de deur en omvatte de kruk met zijn hand.

Doch dadelijk trok hij die hand weer terug en toen bleef hij daar stil staan, meerdere seconden, zijn lange gestalte wat gebogen, voor de gesloten deur; hij hoorde en voelde het felle bonzen van zijn hart, elke bonzing deed hem pijn. Toen ineens dacht hij: 'Als iemand mij nu hier zag staan, dan zou het juist zoo wezen als toen met Papa....' En dan plots: 'Zou ik dan ook vannacht....?'

Maar hij vermande zich andermaal, legde opnieuw zijn hand op de deurkruk, die hand beefde weliswaar, maar de kruk zonk nu en de deur ging open.

De Ridderzaal!

Als kind mocht hij slechts bij hooge uitzondering en nooit zonder geleide er binnentreden en altijd, ook toen hij ouder was geworden en ook nu nòg, voelde hij hier in de sfeer der zaal iets, wat hem beving en vervulde met eerbiedigen schroom, zooals een kerk dat doet in schemerdonker met wierookgeur en zachte orgelklanken, of een hooge tempel met invallend zonlicht en vreemd galmende zangen van een onzichtbaar priesterkoor.

Het was een Gothische z al met een hoog kruisgewelf, waaruit een zestal koperen kaarsenkronen neerhingen aan lange glanzende stangen; het licht van buiten viel door Gothische boogvensters met kleurig glas-in-lood, in welke brandschildering tafereelen uit het nieuwe testament waren gemaald, de Gelijkenis van den Verloren zoon, de Opwekking van Lazarus, met daaronder op zilveren linten in Gothische letters de betrekkelijke bijbelteksten.

In het midden van den buitenmuur was de monumentale schouw met zandsteenen cariatiden, welke het wapen der Graven Cloete daarboven schraagden; het was uitgevoerd in hautrelief snijwerk van donker eikenhout; tegenover dien schouw waren de breede vleugeldeuren, welke toegang gaven tot de hal.

Tegen de zijwanden links en rechts hingen de geschilderde portretten der Graven en Gravinnen van het geslacht Cloete van den Nyenborg; een zestiental. De rij begon met een Graaf Reinout het was geschilderd in 1549 en beeldde den Graaf uit in de kracht van zijn leven ‘Aetatis sue 37’ stond er op geschilderd; deze Reinhout werd er afgebeeld in een stalen harnas, een bepluimde helm met een opgeslagen vizier; in een der ijzeren vuisten hield hij een tournooi-lans omklemd; iedereen zei, dat Graaf Reinoud, de laatste van het geslacht, sprekend op dien eersten voorvader geleek.

Aan het einde van de rij aan de overzijde, waren de beeltenissen van zijn grootvader, den patriarchalen grijsaard met den langen witten baard, gekleed in het statiegewaad der Ridderschap van de Orde der Balye van Utrecht, daarnaast dat van zijn vader in het uniform van Generaal der Cavalerie, ook dat van zijn frêle grootmoeder en van zijn eigen moeder.

Rondom opgesteld als wachters stonden een tiental ridderharnassen met de tournooilansen in de stalen vuisten geklemd, evenals de oude Graaf Reinout dit deed, maar deze ijzeren wachters hielden het vizier gesloten.

De vloer der zaal was grootendeels onbedekt en vormde een gewreven palissanderhouten parket met daarin gelegd sterren van een goudglanzende houtsoort; slechts hier en daar was een kleurig Turksch tapijt neergelegd.

Op zoo'n tapijt, naast den monumentalen schouw, stond een groote zware tafel van donker hout en daarachter was een enkele hooge Gothische stoel aangeschoven; op een der pinakels van dien stoel hing een roode baret; op de tafel lag een Statenbijbel met zilveren sloten; op dien Bijbel grijnsde een gelig-wit doodshoofd; daarnevens stonden nog een tinnen inktkoker met een ganzeveer, een zandlooper en twee gesmeed-ijzeren kandelaars, terwijl voor den Bijbel een breed zwaard was gelegd.

Aan die tafel werd in vroegere eeuwen recht gesproken toen de rechtspraak binnen het Grafelijk domein nog tot de privilegien van den Gravenstand behoorde en die roode baret zette de rechter op, wanneer er een doodsvonnis geveld werd.

Graaf Cloete herinnerde zich, dat zijn vader hem dit had verteld en toen schertsend de roode baret wilde opzetten, maar Reinoud was gaan gillen van angst en had geroepen: ‘Nee Papa.... nee.... nee!’

Hij glimlachte even bij die herinnering en liet zijn blikken gaan langs de gothische kasten vol porcelein en alderlei relieken en kunstschatten, langs de wapenrekken met de oude zwaarden, musketten, snaphanen en lansen.

In de zaal waarde, gelijk immer, die wonderlijk aromatische geur van het oude palissanderhout.

Dan gingen zijn blikken weer naar de portretten der voorvaderen in hunne en hare meestuiteenloopende gewaden, fluweelen pofbroeken, hooge witte statiekragen, met goud geborduurde gala-rokken, uniformen, maliënkolders; een heele oude grootmoeder was er bij, te paard op de valkenjacht met een negerjongetje als groom en het trof hem ook nu weer, dat het toilet van zijn eigen moeder, een witzijden japon met een tournure vol kanten strookjes, een klein schuin gedragen hoedje en een klein scheef gehouden parasolletje, feitelijk nog het meest

'ouderwetsch' aandeed met een onmiskenbare, aan het belachelijke grenzende, wanstaltigheid, welke de zooveel oudere toiletten nimmer vertoonden.

Hij vestigde even zijn blik op dit dierbare gelaat met een weemoedigen glimlach om vergeving voor deze critische gedachte; dan keek hij met een zekeren schroom naar het gelaat van zijn vader en het viel hem nu op, dat de uitdrukking van dat gelaat zoo somber-ernstig was.

Al de gelaten dier portretten waren naar hem toegericht en allen zagen ze hem aan.

Dat was altijd zoo geweest, ongetwijfeld, maar hij had zich daar nooit eerder rekenschap van gegeven, doch nu voelde hij die blikken, dat kijken, dat staren naar hem met een zekere beklemming.

Hij verdroeg het nochtans even, dan poogde hij aan den invloed dier oogen te ontkomen door wat lager te kijken, naar hun knieën, hun handen, maar hij bleef de staring van die oogen toch gevoelen; toen deed hij een poging om zich dan maar om te wenden om zoo de beklemming dier blikken te ontgaan, maar toen hij dit poogde hield de blik uit de oogen van zijn vader hem tegen; hij wendde zich naar de andere zijde, daar was het de oude Graaf Reinout in zijn ridderharnas, wiens oogen in het geopende vizier hem dwongen niet te keeren.

En zoo stond hij daar weer recht in het kruispunt van al die blikken, doch hij stond er nu met neergeslagen oogen.

'Maar.... maar....' sprak hij dan halfluid, 'u moet me dat heusch vergeven.... het kon immers niet anders.... de tijden hebben nu eenmaal een nieuwe storm ontketend, die ons, de oude aristocraten weer zooveel mogelijk tracht weg te vagen.... Het plebs.... het gepeupel.... het Volk noemt men dat tegenwoordig, met een hoofdletter, hakt weer zooveel mogelijk blazoenen weg.... en die behouden blijven worden historische curiositeiten.... men begrijpt onze adel niet meer.... men is niet meer in staat om onze adel te begrijpen.... de oude beschaving van den geest sterft langzaam aan vergiftiging door de Wetenschap en door datgene, wat men heden ten dage democratie noemt.... het geleerde proletariaat lacht om onze geërfde beschaving en onze geërfde adel, al is het er ook machteloos jaloersch op.... feitelijk herleven overal de Jacquerieën.... maar

ze zijn niet boosaardig, ze willen ons wel laten voortleven,.. o ja, wij sterven vanzelf wel uit, ze plunderen en moorden volstrekt niet.... van onze woningen maken ze musea of ze breken ze af en maken van onze landgoederen villaparken van burgerlijke huisjes.... en als onze woning een museum wordt, dan mag iedereen daarin komen voor een klein entree.... zoo komt het Volk dan bij ons binnen.... wat drummend en dringend en onbescheiden, maar zonder wapenen; ze zijn een weinig luidruchtig maar ook goedmoedig; ze willen nu alleen maar eens van nabij zien, al, wat eeuwen lang het onze was en ze willen het zoo mogelijk ook eens betasten.... ze willen het niet vernielen.... ze vergapen zich alleen maar gaarne aan het vreemde.... met een afgekloven stuk chocolade in de hand of met een pruim achter hun kiezen.... maar spuwen doen ze niet, indien er maar een bordje hangt in onze zalen en salons, dat dit verboden is....'

Hij had dit van lieverlede meer hardop gezegd na zijn aanvankelijk fluisteren; hij had hoe langer hoe meer de houding aangenomen van een causeur met zijn oogen weer opgeslagen en met een glimlach afwisselend naar links en naar rechts, tegen al de gelaten welke naar hem luisterden.

Doch er was geen enkele reagens op zijn ironischen en wat wrangen humor in hun oogen te bespeuren; het scheen veeleer of al die gelaten hard en onmeedoogend verstrakten, in een somber en diep verwijt.

'Maar mijn God, Papa.... Wat hadden Lucie en ik dàn moeten doen?.... Ja, ja, *Audentes Deus Ipse Juvat*.... Maar we hadden al die jaren reeds gewacht op Gods hulp.... Ze is nooit gekomen.... En er zijn grenzen aan je uithoudingsvermogen.... Wat zegt u?.... Dan liever ondergaan met een onbevlekt blazoen?.... Geen vernedering om den wille van den broode?.... Geen ontwijding....?'

Ineens, veel scherper en dieper dan ooit te voren, voelde hij nu toch ook zelf de grofheid dier naderende ontwijding. Juist in deze zaal, waar het gansche geslacht in effigie, maar vooral ook in den geest, doorloopend aanwezig was en getuige van al wat er geschiedde.

Wie hier binnentrad stond op Heiligen bodem.

En hij besefte het nu ook ineens met smartelijke schaamte: wat hij gedoogde was een lafheid, het was de vlucht voor een be-

dreiging, geen te-weer-stelling tot het uiterste; het was een slaafsche onderworpenheid aan het noodlot en geen ridderlijktrotsche onbuigzaamheid, waarin desnoods alles verloren gaat ‘fors l'honneur!’

Graaf Cloete sloeg de handen voor het gelaat en het was hem nu of hij plots overal om zich heen stemmen hoorde, in het kasteel, ook daarbuiten, in het Park; stemmen, honende, dreigende; er was een lachen, een roepen, een gillen....

Ineens strekte hij zich, kaarsrecht, stram of hij in de houding stond tegenover zijn meerderen; dan met de oogen fel gesperd, den mond half geopend, strekte hij de armen wijd uit als in overgave: ‘Hier ben ik.... Richt me!’

Zijn blik gleed andermaal over al die gelaten en toen meende hij, neen, hij wist het zeker, hij zàg.... hij zàg, dat al die monden zich bewogen en in een wonderlijken chaos van geluiden hoorde hij, dat ze iets riepen, iets bevalen....

III

Een jolige troep van een paar honderd potverteerders was met veel gelach en geschreeuw op het voorplein uit de groote autobussen geklommen en had dadelijk het tentje van Jaantje bestormd; ze dronken er het bier zoo uit de flesschen, wijl Jaantje niet aan glazen gedacht had, ze kochten haar ‘ansichten’-voorraad schier leeg, en waren daarna luidruchtig joelend en happend in chocolade-reepen en half ontpelde bananen, onder geleide van Gerrit Kroos eerst de tuinen in gegaan; ze hadden gestoeid en geginnegapt in en om het doolhof met wat schunnige grapjes om het naakte liefdegodje, terwijl de paadjes van het doolhof al ras bestrooid waren met bananenschillen en zilverpapier, maar ten slotte waren ze door Gerrit weer verzameld, de ophaalbrug overgevoerd en hadden ze de marmeren trappen voor de poortdeur van de hal beklommen.

Gerrit had de poortdeur geopend en toen was de troep in de hal gedrongen, even wat stiller, tòch een tikje bevangen door de nietbegrepen sfeer dier wijde en plechtige ruimte.

‘Dames en heeren,’ sprak Gerrit, terwijl hij een paar trappen hooger ging staan en de anderen zich om hem heen schaarden.

‘Dames en Heeren,’ en als de rumoerigheid al weer opleefde. ‘Even stilte alstublieft! Ik heb een klein verzoek aan u. Wilt u hier vooral geen zilverpapier of bananenschillen neergooien; steekt u die even in uw zak tot we straks weer buiten zijn!’

‘Meheir, ik hib geen sak,’ riep een juffrouw, ‘mag ik ze ook in me tessie doen?’

Een gejuich met kwinkslagen brak los.

‘Welja,’ riep Gerrit lachend, ‘dat is even goed. En dan Dames en Heeren is het ook niet geoorloofd om hier te rooken of te spuwen! U bevindt zich hier in de hal van het kasteel de Nyenborg. Het kasteel is gebouwd in het jaar 1568 dus precies in het jaar toen de Tachtigjarige Oorlog begon, en de bouw heeft twee jaar geduurd en 80,000, - gulden gekost, wat in die tijd een heele som was, zeker viermaal zooveel als nu. Deze hal is, zooals u ziet, geheel in marmer uitgevoerd; de twaalf vazen zijn Florentijnsch beeldhouwwerk, elk stuk heeft meer dan twee duizend gulden gekost; die tafel, die u daar rechts ziet staan, daarvan is het blad uit één stuk hout gemaakt, dus u kunt begrijpen wat een kanjer van een boom dat moet geweest zijn, zulke dikke staan er zelfs bij u in 't nieuwe Bosch-plan niet!’ Dat was een grapje van Gerrit, dat er ook ter dege in ging, zoodat hij even met de hand moest wuiven ten einde weer stilte te verkrijgen; toen vervolgde hij: ‘Dit tafelblad is ingelegd met niet minder dan veertig soorten Carrarisch marmer! Ook dat is Florentijnsch werk. Twaalf arbeiders hebben hier tezamen drie jaar aan gewerkt; alleen het transport van dit kunstwerk heeft meer dan twee duizend gulden gekost en het vervoer van Florence naar deze plaats duurde meer dan acht maanden. Als de K.L.M. binnenkort zijn nieuwe groote vliegmachines heeft, dan lapt die het 'm in acht uur!’

Een gesis van bewondering en verbazing ging op uit de luisterende menigte, maar twee mannen waren bezig de marmersoorten te tellen in de tafel.

‘Meheir!’ riep er een, ‘u moet ons niks wijsmaken, ik tel maar acht en twintig verschillende stukkies.’

‘Och jò, je ben mesjokke!’ riep de ander, ‘je fergeet de pouten!’

‘Meheir, wordt hier nooit gedanst?’ vroeg een meisje in een oranjeblouse.

‘Daar gaan we misschien nog wel eens toe over, als u hier dikwijls komt,’ schertste Gerrit.

Meteen begon iemand op een mondharmonica te blazen: Sarie Marijs.

‘Meziek!’ gilde een vrouw.

‘Hou nou effies met dat meziekkie,’ riep een man, ‘me kanne meheir niet verstoan.’

‘Dames en Heeren!’ riep Gerrit met stemverheffing uit. ‘Onze tijd is beperkt, we zijn eigenlijk veel te lang in het Doolhof gebleven....’

‘Ans en Lewie sitten d'r nog in!’ gierde een vrouw.

‘Ga se den hoalen foor det er ongelukke gebeuren!’ riep een man.

‘Stil! Houen jullie nou goddorie toch je bekken!’ vermaande een ander.

‘Dames en Heeren,’ herhaalde Gerrit, toen het dan eindelijk weer even stiller werd. ‘Achter deze groote deuren, daar bevindt zich de zoogenaamde Ridderzaal. Die zaal is in Gothischen stijl gebouwd en meet dertig bij tien meter; het is een van de grootste Ridderzalen van het geheele land. Ze bevat zes gebrandschilderde ramen uit de zestiende eeuw en daarbinnen bevinden zich al de portretten van de Graven en Gravinnen Cloete van den Nyenborg, die in de loop der eeuwen op het kasteel gewoond hebben. We zullen die zaal nu gaan bewonderen, maar u wilt wel zoo vriendelijk zijn om de voorwerpen die zich daarin bevinden, vooral niet aan te raken, nietwaar?’

Gerrit liep de paar treden op, welke van de hal naar de groote vleugeldeuren van de Ridderzaal voerden; hij haalde den sleutel uit zijn zak en even later opende hij een der deuren.

Een kreet van bewondering en verrassing steeg op uit de menschengroep, welke achter hem naar binnen drong.

Want de zon scheen nu recht op de Gothische ramen, en wierp daardoor bundels licht in allerlei kleuren. En die kleuren, stralend fel, paars, groen, rood, geel en purper, vulden de ruimte met een kaleidoscopisch licht, dat aanvankelijk zoo verblindde, dat er voor de binnentredenden omtrent de voorwerpen in de zaal nauwelijks iets viel waar te nemen.

‘Dames en Heeren!’ riep Gerrit, die vooraan was gebleven. ‘Hier zijn we dan nu in de Ridderzaal. Onze oogen moeten eerst wat aan dit felle gekleurde licht wennen, maar als dat dadelijk het geval is, dan zult u hier tegenover u een uiterst merkwaardige

tafel zien staan met een Bijbel er op, op die Bijbel een doodshoofd, daarnaast een zwaard, een zandlooper en daarachter....'

Hij zweeg eensklaps en wijl door het galmen van zijn stem in deze groote ruimte het geroezemoes der stemmen achter hem ook was verstomd, werd het plotseling doodstil.

''n Oogenblikje....' zei Gerrit, waarna hij met een breed armgebaar de menschen beduidde, dat ze even moesten blijven staan waar ze stonden.

Want Gerrit had in den hoogen Gothischen stoel achter de tafel met den Bijbel, plotseling iemand zien zitten; hij begreep dit niet en trad derhalve haastig op die tafel toe.

Toen zag hij dat het Graaf Cloete was, die daar in dien stoel zat, de armen en handen rustten op de leuningen, maar het lichaam was onderuit gegleden, het hoofd was scheef op de borst gezonken; op dat hoofd stond de roode baret, maar die baret was voor dat smalle hoofd veel te groot en dan ook tot op de oogen gezakt; onder den rooden rand van de baret keken de oogen in angstig-gesperde staring naar de binnengedrongen menigte bij de vleugeldeuren.

Gerrit trad aarzelend nog wat dichterbij.

'God, meneer de Graaf....' stamelde hij. 'Neemt u me niet kwalijk.... ik wist niet, dat u hier....'

Hij zweeg eensklaps en deed een stap achteruit.

Want hij zag nu, dat die starende oogen gebroken waren.

IV

Het was nu toch nog eenmaal gelijk weleer, in den vollen glorietijd van den Nyenborg; de hal was weer herschapen in een chapelle ardente, de Florentijnsche vazen waren weer gevuld met witte en paarse bloemen en in het koude licht der waskaarsen stond op de katafalk de lijkkist van den laatsten Graaf Cloete van den Nyenborg, Reinoud.

In de Ridderzaal waren de familieleden bijeen en de genoodigden, statige lieden meerendeels, een paar oud-Gezanten, een paar oud-Ministers, sommigen in rok, anderen in uniform, de Commissaris der Koningin was aanwezig, de Burgemeester van het dorp, de Dominee.

De zuster van Gravin Lucie was overgekomen met haar man Baron van Rosegaerde van Steenbeke, oud-Gezant in Tokio,

dan waren er een paar freuletjes Greve van de Hooge Lint met haar moeder, de Douairière Baronesse Greve van de Hooge Lint en nog een paar dames.

De dames zaten bijeen, de heeren stonden in groepjes fluisterend te praten.

Het protocol der plechtigheid was in handen van den oudsten neef der Cloete's, Arnout, Baron van Hoogenberke, die het uniform droeg van Kapittelridder der Balye van Utrecht en alles besproken en geregeld had met den ondernemer der begrafenis.

Op den Nyenborg hing de vlag halfstok.

Buiten op het voorplein stonden bereids de deputaties opgesteld der vereenigingen, waarvan wijlen Graaf Cloete beschermheer of eerelid was geweest, ze stonden er met omfloerste vaandels en banieren; meneer Kroos liep daar rond in een gehuurde rok van welke hij telkens in onwennigheid en twijfel de panden wat aftrok en aan het lage vest rukte; een hooge hoed stond op zijn kroezig rond hoofd; zijn taak was het, de volgorde te leiden van hen die te voet achter de laatste auto zouden volgen en die laatste auto zou dan ook die van meneer Kroos zelf zijn, met Gerrit aan het stuur.

Meneer Kroos had het nog zeer druk, liep maar al heen en weer, verdween ook telkens nog even in de hal, waar de dragers, gevormd uit de tuinlieden en opzichters van den Nyenborg, bij de katafalk gereed stonden en dan kwam meneer Kroos weer naar buiten en zei iets tegen den begrafenis-ondernemer, die daar stond te wachten.

In de Ridderzaal ging de Dominee nu voor in gebed en als het Amen was gezegd, klonken er even later drie doffe slagen op de vleugeldeuren, welke daarna werden geopend.

Dan schreed naar binnen Arnout, Baron van Hoogenberke; hij trad toe op Gavin Lucie, boog zwijgend en bood haar zijn arm aan.

Ze stond dadelijk op en achter haar volgden de twee freuletjes Greve van de Hooge Lint, van wie er een een tak witte lelies droeg en zoo schreed Gravin Lucie, wier gelaat slechts als een witte vlek schemerde door het zwart van den krippen sluier, aan den arm van haar neef door de en haie geschaarde en daar met gebogen hoofden staande heeren.

Ze daalde de enkele trappen af naar de katafalk; het zwarte

lijkkleed was van de kist genomen; de zilveren naamplaat daarop glansde in het licht der kaarsen.

Voor de katafalk stond een bidstoel.

Op dien bidstoel knielde Gravin Lucie en bleef daar enkele oogenblikken in gebed verzonken, vervolgens stond ze op, nam uit de handen van het freuletje achter haar den tak witte lelies en legde dien op de kist.

'Vaarwel.... Reinoud....' sprak ze fluisterend en met een even haperende stem 'Rust.... in vrede....'

Dan keerde ze, andermaal aan den arm van heur neef en gevolgd door de beide jonge meisjes, terug naar de Ridderzaal, waarna de vleugeldeuren weer werden gesloten.

Nog even duurde het wachtend bijeen-zijn in stilte of zacht fluisterend praten, dan werden de vleugeldeuren andermaal geopend; in de chapelle ardente was nu een vreemde leegte gekomen; de kist was weg.

De leider der begrafenisplechtigheid was binnen getreden met een zwartgerande lijst in de hand en zijn stem galmde wat, toen hij las:

'De Heeren voor de eerste volgauto worden uitgenoodigd hun plaatsen in te nemen. Zijne Excellentie Baron G.C.L. van Rosegaerde van Steenbeke, Zijne Excellentie Graaf F.M.J.S. van Duinen van Ridderkerk, Zijne Excellentie Generaal Jonkheer Dumaer van Rosande....'

En zoo ging het nog geruimen tijd voort, een lange lijst van vaak moeizaam uitgesproken namen en titels.

Met diepe buigingen voor Gravin Lucie en soms enkele devoot gefluisterde woorden, namen de opgeroepenen afscheid van de Douairière, die met de dames achter bleef.

De klok van den Nyenborg begon te kleppen, toen de lange stoet zich eindelijk in beweging stelde, langs de stille belommerde boschwegen naar het kleine oude kerkhof der Graven Cloete.

De zon scheen op den Nyenborg en overal zongen de vogels.

Gravin Lucie had met de andere dames de Ridderzaal verlaten en zich begeven naar haar boudoir, terwijl in een andere kamer

onder toezicht van Jaantje, die nu rondliep in een zwart dienjaponnetje, en met een wit kanten mutsje op het hoofd, de sandwiches en de koffie werden gereed gemaakt voor de familieleden en genoodigden, die straks na de teraarde-bestelling nog even op het kasteel zouden terugkomen.

'Wat is het toch schielijk gegaan met Reinoud,' sprak Baronesse van Rosegaerde. 'Precies als met zijn vader, hè?'

Gravin Lucie knikte.

'Och, het is teveel voor hem geweest,' antwoordde ze, 'en zijn hart was niet goed, dat wisten we.... Hij was zoo dapper... hij poogde zoo om alles uitsluitend zakelijk te beschouwen, met uitschakeling van al zijn gevoelens.... Maar dat ging toch niet... Die laatste dag.... ik heb hem nog zoo gewaarschuwd.... al die menschen, die zouden komen.... Voor mij had hij de jalousien neergelaten, maar ik keek er doorheen en toen zag ik hem uit het koetshuis komen en de hal ingaan.... Even later kwamen die menschen.... Ik hoopte maar dat hij weer weg zou zijn uit het huis en de bosschen zou zijn ingegaan.... ik ben blijven zitten in dat achterkamertje, zooals Reinoud mij had verzocht.... ik moest daar maar wat slapen, zei hij.... Een half uur later kwam de zoon van de Rentmeester me.... roepen....' Heur stem brak. 'Toen was alles al voorbij.'

'Maar nu ga je dadelijk met ons mee, hè Lucie? Godfried zei onmiddellijk: Ze moet daar niet alleen blijven.'

Gravin Lucie knikte dankbaar en greep de hand van haar zuster.

'Erg lief van jullie.... Ja, ik moet even tot rust komen en dan zal ik wel verder zien....'

'Wat dacht je te doen met de....' en de stem aarzelde even '....de Nyenborg....'

'Sluiten!' antwoordde Gravin Lucie en er was iets schrils in den toon waar op ze dit zoo haastig zei. 'Ik heb het al met de Notaris besproken. Het blijft drie maanden intact en dan zullen we alles liquideeren....'

'O juist.... Dus die gelegenheid tot.... bezichtiging....?'

'O nee, nee....' kreet Gravin Lucie, 'dat nooit meer.... nooit meer....'

De Ridderzaal was nu weer geheel verlaten.

De gelaten der Graven en Gravinnen Cloete van den Nyenborg staarden in strak-trotsche onaandoenlijkheid uit hun vergulde lijsten.

De ijzeren wachters klemden de lansen in hun gepantserde vuisten.

Door een der gekleurde glazen viel een gouden licht op het doodshoofd en omgaf het een wijle met een nimbus.

Aan den pinakel van den Gothischen stoel hing weer de roode baret.

A.H. VAN DER FEEN

Europa 1871-1914

IV. Italië

Sardinië had door de gunst van Napoleon III in 1859 Lombardije verworven, in 1861 (zonder op iemands gunst verder te wachten) Toscane en Napels, in 1866 (door Bismarck's gunst) Venetië. Daarmede was de italiaansche eenheid nagenoeg voltooid. Rome ontbrak nog, dat Napoleon III, om Italië niet al te sterk te laten worden, bezet had. Onmiddellijk na het vertrek der fransche troepen (dat door den fransch-duitsche oorlog was veroorzaakt) viel Rome.

Italië was altijd, en in beginsel, anti-oostenrijksch. Het was anti-fransch geworden wegens Rome, en was het gebleven wegens de hevige katholieke reactie die zich in en na 1871 in Frankrijk had geopenbaard. Des te meer bewonderde het de pruisische Meiwetten.

De italiaansche regeering stond voor een geweldige taak: de uiterlijk verkregen eenheid in het leven te doen doordringen. In zijn eerste troonrede na de inneming van Rome zeide Victor Emanuel: ‘Italië is vrij en één; nu komt het er op aan, het groot en gelukkig te maken.’ Het land was arm; het had goeddeels een achterlijke bevolking; dikwijls is het boven de kracht moeten gaan. In zijn binnenlandsche politiek werd het te radicaal en te centralistisch. Het had een te kostbaar ambtenaren-apparaat, en parlementaire vormen, waar het volk nog in moest groeien.

Italië is achtereenvolgens geregeerd door een rechterzijde (1870-1876), dan door een linkerzijde (1876-1887) en eindelijk door Crispi (1887-1897). De rechterzijde is de partij die de italiaansche eenheid heeft gemaakt *onder het huis Savoye*, en dus in het geheel niet naar den geest van 1848. De ministers waren nog meest Piemonteezen. Na de inneming van Rome werd bij plebisciet die daad goedgekeurd (2 October 1870); 26 Januari

1871 werd de regeering naar Rome overgebracht. De positie van den paus werd 13 Mei 1871 bij waarborgswet geregeld en geheel in den geest der rechterzijde. De paus is even onschendbaar als de koning; ook zijn paleizen zijn onschendbaar; hij mag een gewapende lijfwacht hebben; krijgt een civiele lijst van 3 millioen lire; mag diplomatieke vertegenwoordigers van andere staten ontvangen; geniet vrij post- en telegraafverkeer; conclave's zullen in vrijheid worden gehouden; italiaansche bisschoppen vrij benoemd; het recht van placet wordt afgeschaft. Doch de illusie werd onmiddellijk verstoord: 15 Mei 1871 reeds protesteerde Pio Nono; hij verklaarde zich gevangene; verbood de geloovigen aan italiaansche verkiezingen deel te nemen; geld nam hij niet aan; van al zijne vrijheden zou hij gebruikmaken, *maar niet op grond van deze wet*, die immers geen internationaal noch constitutioneel karakter droeg. - De regeering beantwoordde dit met algeheele verwereldlijking van het onderwijs, verbod van congregatiën, en confiscatie van hun goederen.

Italië was het jaar 1861 begonnen met 2300 millioen lire schuld; in 1871 had het er 8200 millioen. De tekorten bedroegen vóór 1871 doorgaans 200 millioen lire 's jaars. Bezuiniging werd nu de leus; de indirecte belastingen werden hoog opgedreven, en de tekorten verdwenen.

Het leger werd als oefenschool der natie beschouwd; algemeene dienstplicht ingevoerd, en ingericht naar pruisisch model.

In fransche katholieke kringen deed nu opgeld het rijmpje:

> Sauvez Rome et la France
> Au cri du Sacré Coeur.

De fransche gezant onthield zich bij den feestelijken intocht binnen Rome (2 Juli 1871); fransche bisschoppen petitionneerden de fransche nationale vergadering om Rome te verlossen. Nadat in 1873 Thiers door Mac Mahon was vervangen, kreeg de katholieke strooming in Frankrijk vrij spel. Daarom bracht Victor Emanuel bezoeken aan Weenen en aan Berlijn. In 1875 reciproceerde Frans Jozef het bezoek niet te Rome maar te Venetië. Wilhelm deed nu hetzelfde te Milaan.

Impopulair geworden door hooge indirecte belastingen, viel in 1876 het kabinet-Minghetti, en werd vervangen door een kabinet-Depretis, van de linkerzijde. 9 Januari 1878 overleed Victor

Emanuel, en 9 Februari 1878 Pio Nono. De hoop die men een oogenblik gekoesterd had, dat Leo XIII de verklaring van Pius (van 15 Mei 1871) zou herroepen, kwam te schande: de nieuwe paus handhaafde (21 Februari 1878) Pius' verklaring.

De ministers van de linkerzijde kwamen voornamelijk uit het Zuiden. Zij wisselden aanhoudend; er was geen stabiliteit. Tijdens Minghetti had Italië overschotten gekend; thans werden een aantal belastingen afgeschaft. Doch de uitgaven voor leger en vloot bleven enorm; ook voor spoorwegen; ook voor de verfraaiing van Rome, zoodat het niet lang duurde, of de tekorten kwamen terug.

Het kiesrecht was nog het oude sardinische kiesrecht; de census was 40 lire; dit gaf in 1880 600.000 kiezers. Maar 60% placht zich te onthouden. In 1881 werd de leeftijdsgrens verlaagd van 25 tot 21 jaar en de census tot 20 lire, waarbij evenwel een lees- en schrijfproef gevorderd werd. Er kwamen nu 2 millioen kiezers.

In de buitenlandsche politiek was de linkerzijde aanvankelijk zeer franschgezind, omdat in Frankrijk de republikeinen thans het overwicht hadden verkregen. Zij was ook zeer anti-oosten-rijkschgezind en moedigde het irredentisme aan. Maar het was een harde pil voor Italië, dat het Tunis niet kon verkrijgen, hoewel daar 20.000 Italianen woonden, en geen enkel Franschman. In December 1878 was naar Tunis een italiaansch consul, Maccio, gezonden, om de inlijving bij Italië voor te bereiden. Eensklaps tastten in April 1881 de Franschen toe en vestigden in Tunis een protectoraat (bij het tractaat van Bardo).

Tunis was reeds bij het Congres van Berlijn door Engeland, met instemming van Bismarck, aan Frankrijk toegezegd als compensatie voor Egypte. Onder khedive Ismaïl (1863-1879) had Egypte kennis gemaakt met Europeanen van de slechtste soort, die hem tot redelooze uitgaven verlokt, en hem hadden aangemoedigd den Soedan te veroveren. In 1863 had Egypte een schuld gehad van ruim 3 millioen egyptische ponden; in 1876 een geconsolideerde schuld van ruim 68 millioen, benevens nog 26 millioen vlottende schuld. In 1869 was het Suezkanaal geopend, door een fransche maatschappij gegraven; Ismaïl zelf was een der grootste aandeelhouders, maar zag zich door geldverlegenheid

genoodzaakt zich van zijn aandeelen te ontdoen, waartoe hij onderhandelingen opende met fransche bankiers, die niet spoedig vlotten, waarop Disraeli, in aanmerking nemende dat het Suezkanaal, dat den toegang tot Britsch-Indië verleende, een overwegend britsch belang was geworden, het geheele paket in handen wist te krijgen (1874). Onderwijl hadden een groot aantal europeesche renteheffers, Franschen en anderen, bij de zoo snel oploopende egyptische schuld belang. Egypte namelijk bleef hoe langer zoo meer nalatig in de betaling van rente en aflossing zijner schulden, en de mogendheden wier onderdanen hierdoor benadeeld werden noodzaakten in 1876 den khedive tot instelling eener *Service de la dette égyptienne*, uit hun commissarissen samengesteld, die de contrôle der egyptische financiën overnam. Deze dienst dwong krasse bezuinigingen af, in de eerste plaats op het leger. In 1878 werd een groot aantal officieren, als voortaan overbodig, op half tractement gesteld. Engeland, dat ongaarne Frankrijk in Egypte verwikkeld zag blijven, wees het daarom naar Tunis.

Het tractaat van Bardo was voor Italië een donderslag. Moest het geen europeeschen steun verwerven eer het een koloniale politiek zou mogen voeren? Reeds had in 1869, met instemming van de regeering, een particuliere italiaansche maatschappij een belang te Assab aan de Roode Zee verworven. Nu Tunis verkeken is neemt de regeering zelve dit belang onmiddellijk over (1882); het is de kiem geworden van de kolonie Eritrea. In hetzelfde jaar begaf zich Umberto naar Weenen om zich aan te sluiten bij het tweevoudig verbond; als eenigen eisch stelde Frans Jozef, dat Umberto het irredentisme zou betoomen; maar de koloniale politiek leek nu voor het oogenblik nòg belangrijker. De tractaten (want het zijn er twee) werden 20 Mei 1882 geteekend. Zij zijn vernieuwd in 1887, 1891, 1897, 1902, 1907 en 1912. Een duitsch-italiaansch tractaat bepaalt:

1. Indien Frankrijk Duitschland aanvalt, zal Italië Duitschland ondersteunen.
2. Indien Rusland Duitschland aanvalt, blijft Italië neutraal.
3. Garantie voor het bezit van Rome.

Het oostenrijksch-italiaansch tractaat bepaalt:

1. Indien Frankrijk Duitschland aanvalt, zal Italië Oostenrijk ondersteunen.
2. Indien Rusland Oostenrijk aanvalt, blijft Italië neutraal.
3. Garantie voor het bezit van Rome.

Bij de vernieuwing van het oostenrijksch-italiaansche tractaat in 1897 is een *noli me tangere*-clausule opgenomen:

1 Geen van beide zal Albanië inlijven.
2 Beide handhaven den status quo in den Balkan.
3 Doch zoo niet, dan verwittigen zij elkander vooraf.

Eritrea is gevestigd in 1885, met de hoofdstad Massoah. In 1887 komt Crispi aan de regeering; minister van binnen- en van buitenlandsche zaken tegelijk; ook voorzitter van den ministerraad. Sedert wordt de koloniale politiek veel krachtiger aangevat: in 1888 verwerft Italië italiaansch Somaliland. Abessinië, de eenige sterke inlandsche mogendheid daar, ligt naast Eritrea; ook naast italiaansch Somaliland, zoodat Italië wenschen moet, Abessinië in handen te krijgen. Daartoe deed zich spoedig de kans op. In 1889 sneuvelde de negus Jan tegen de aanhangers van den Mahdi: de derwisjen. Er ontstond toen een troonstrijd, waarin Italië zich mengde: het hielp met geld een der pretendenten, Menelik, die daardoor overwon. Het had hem eerst een tractaat laten teekenen dat vijf jaar zou gelden, en waarin hij zich verbond, in zijn buitenlandsche betrekkingen zich van italiaansche tusschenkomst te zullen bedienen. Zoo luidde de italiaansche tekst; de abessijnsche, waaraan Menelik zich hield, zeide, dat hij van die tusschenkomst zich zou *kunnen* bedienen.

Menelik zegde in 1894 het tractaat op, waarop Italië hem den oorlog verklaarde, en met een leger van 60.000 man de grens overtrok; 1 Maart 1896 werd het door 200.000 Abessijnen reddeloos (bij Adoa) geslagen. Aan herhaling viel niet te denken: zij zou Italië's financieele kracht te boven zijn gegaan. 13 November 1896 zag Italië van zijn beweerd protectoraat af en bepaalde de grens van Eritrea met Menelik's rijk. De staatsman die voor het avontuur verantwoordelijk was, Francisco Crispi, werd in 1897 door di Rudini vervangen, die de kamer beloven moest, voor Eritrea niet meer te zullen uitgeven dan 10 millioen lire per jaar. Italië moest langer dan tien jaar wachten, eer het zou wagen koloniale expeditiën te hervatten.

V. Frankrijk

In Frankrijk bestond de republiek, als noodweer, sedert 4 September 1870. Zou zij door de 8 Februari 1871 gekozen nationale vergadering worden bevestigd, gekozen op de leus van vrede tot elken prijs, die de rechter partijen de beste kansen gaf? Er bleken 400 monarchisten te zijn gekozen (tusschen legitimisten en orleanisten gelijk verdeeld), 200 republikeinen, 30 bonapartisten; - ook nog wat leden die tusschen monarchie en republiek aarzelden. Tot chef du pouvoir exécutif werd Thiers gekozen, die de benoeming alleen aannam, mits er werd bijgevoegd: *de la République Française*, en de monarchisten keurden dit goed: zij hadden immers niemand beschikbaar die terstond de kroon zou kunnen aanvaarden, want de graaf van Chambord, kleinzoon van Karel X, spuwde vuur en vlam tegen de aanspraken van den orleanist, den graaf van Parijs, kleinzoon van Lodewijk Philips. Dan was er nog Napoleon III zelf of anders de keizerlijke prins; geen van beide kwam thans in eenige aanmerking. Zoo sloten de monarchisten met Thiers wat men noemde ‘le pacte de Bordeaux’: de koningskeuze zou worden uitgesteld tot de monarchisten gereed waren. Zij noemden dit ‘la république sans républicains’; maar Thiers had gewaarschuwd, dat hij nimmer zou medewerken dan tot ‘la monarchie unie’.

Nu ging Thiers met Bismarck onderhandelen (want de nationale vergadering was tijdens een wapenschorsing gesloten) en kreeg één milliard van de zes, door Bismarck verlangd, er af, benevens Belfort (vesting in den Elzas). Deze vrede werd 1 Maart 1871 goedgekeurd met 546 tegen 107 stemmen. 10 Maart besloot de vergadering zich niet naar Parijs te verplaatsen maar naar Versailles (427 tegen 154 stemmen). Parijs was toen al hevig beroerd: van 18 Maart tot 28 Mei duurde de commune, die eindelijk door Thiers met harde hand werd neergeslagen. Er werden 46.835 processen aangespannen waarvan 23.727 eindigden met een non-lieu en 11.742 tot vrijspraak leidden; bleven over 11.366 veroordeelingen, waarvan eenige honderden ter dood; de rest werd (gedeeltelijk naar Cayenne) verbannen.

De onderdrukking der commune accentueerde nog sterker het burgerlijk karakter dat Frankrijk ondanks al eigen was gebleven. Maar de graaf van Chambord zorgde er wel voor dat het geen

monarchistische reactie worden zou. De graaf van Parijs had zich bereid verklaard voor Chambord terug te treden als hij zelf na diens overlijden (Chambord was kinderloos) de successie hebben mocht. Maar Chambord gaf den graaf van Parijs geen eigenlijk antwoord: zijn raadselachtige brief (van 8 Mei 1871) zeide enkel: 'la parole est à la France et l'heure est à Dieu'. Intusschen nam 8 Juni 1871 de nationale vergadering met groote meerderheid de intrekking aan van de verbanningswet die sedert Napoleon III pretendenten genoodzaakt had, buiten Frankrijk te verblijven. De hertog van Aumale profiteerde er van; ook Chambord, die 5 Juli 1871 een manifest uitgaf: Frankrijk had zich te vereenigen *rond het witte vaandel van Jeanne d'Arc*. Orléans had in 1830 de driekleur der Revolutie hersteld. Fusie op grondslag van de lelievaan bleek geheel onmogelijk.

In Februari was Thiers in 26 arrondissementen gekozen; Trochu en Gambetta elk 9 maal. Er moesten dus aanvullingsverkiezingen plaats hebben die alle op republikeinen vielen (2 Juli 1871). Gambetta gaf nu het parool uit: ontbinding der nationale vergadering: een nieuwe nationale vergadering zal Frankrijk een grondwet geven. Uit vrees dat anders de republiek definitief zou worden, werkten de monarchisten nu zelf mede tot bevestiging van het voorloopig regiem van Thiers. 30 Augustus 1871 verleenden zij hem, met 491 tegen 94 stemmen, den titel van 'président de la République Française', maar zijn ambtsduur werd niet bepaald. De monarchisten dachten daarbij: tot den dood of de bekeering van Chambord, en de republikeinen: tot wij zelf de meerderheid hebben.

Terecht heeft Thiers den naam gedragen van 'libérateur du territoire'. Hij zorgde voor een spoedige afbetaling der vijf milliarden. Een hiertoe strekkende leening werd 15 Juli 1872 ruim overteekend. 5 Juli 1873 verlieten de laatste duitsche soldaten de geoccupeerde departementen.

27 Juli 1872 werd een wet aangenomen tot invoering van den algemeenen dienstplicht naar duitsch model, met vijfjarigen diensttijd. Een amendement dat den diensttijd tot vier jaren terug wilde brengen, werd met 477 tegen 56 stemmen verworpen. Men nam den diensttijd zoo lang, omdat men kader wilde vormen;

toen dit voldoende verzekerd was, heeft men den diensttijd tot drie jaren ingekrompen; nog later tot twee jaren. In 1913 is evenwel de driejarige diensttijd hersteld, om bij de militaire maatregelen die Duitschland middelerwijl had genomen, niet achter te raken.

De nieuwe grens tegen Duitschland werd zwaar versterkt; het kanalen- en spoorwegnet in de oostelijke departementen gewijzigd. Al deze militaire voorzieningen kostten veel geld, doch Thiers weigerde, daarvoor het belastingstelsel te herzien. Hij wilde zekerheid van inkomsten vóór alles, en offerde dus daaraan ook alles op. Men werd daarmede van verhoogingen en surtaxes zóó afhankelijk, dat men den slechten grondslag waarvoor de fransche belastingen berucht waren, niet aantasten dorst (Frankrijk had namelijk nog geen inkomstenbelasting).

In geestelijk opzicht steekt nu Frankrijk bij de àl te charmante Offenbach-periode zeer af. En Renan, èn Taine schrijven anders dan te voren: zij waren ernstiger geworden. Na Frankrijk's nederlaag zeide Flaubert: ‘je me sens atteint jusqu'à la moelle. La littérature me semble une chose vaine et inutile. Serai-je jamais en état d'en refaire?’ Hij ging tòch door met schrijven, maar met het grijnzende, macabere boek *Bouvard et Pécuchet*. De crisis niet alleen van Frankrijk, maar van de Revolutie zelf scheen aangebroken. Het oogenblik lokte uit tot reactionnaire proefnemingen. Nadat met de bevrijding Thiers' taak afgeloopen was, gevoelde men hem nú wel te kunnen missen. ‘La question qui nous divise’, zeide hij 24 Mei 1873 tot de nationale vergadering, ‘c'est la question de monarchie ou de république, Quant à moi, j'ai pris mon parti. Il n'y a qu'un trône et on ne peut l'occuper à trois.’ Een dagorde, verklarende dat de vergadering in haar regeering ‘une politique résolument conservatrice’ verlangde (de bedoeling was te zeggen, ‘une politique monarchiste’) werd met 360 tegen 344 stemmen aangenomen. Terstond nam Thiers zijn ontslag. Met 390 stemmen (de linkerzijde onthield zich) werd daarop, voor onbepaalden duur, tot president gekozen de maarschalk de Mac Mahon (met de bedoeling, dat deze onmiddellijk plaats zou maken voor een eventueelen koning). Maar voor wien? Chambord liet van de lelievlag niet af, en zijn voortleven versperde den weg voor een Orleans. Zoo is het oogenblik voor-

bijgegaan zonder te zijn gebruikt, en zoo is 30 Januari 1875 met 353 tegen 352 stemmen tot de republiek besloten. Er zou een kamer van afgevaardigden komen en een senaat, de kamer gekozen bij directe, de senaat bij getrapte verkiezing; - de president zou, in vereenigde vergadering van kamer en senaat, gekozen worden voor een duur van zeven jaren (maar Mac Mahon, die nu al twee jaar zat, mocht vijf jaar aanblijven). Deze grondwet kon, met verandering van één woord, door een koninklijke worden vervangen. De gematigde linkerzijde werkte er toe mede, daar zij geen restauratie meer verwachtte; de gematigde rechterzijde, daar zij in deze grondwet geen beletsel zag voor een koningschap. Alleen een koningschap bij Gods genade was onmogelijk gemaakt, dat ook de orleanisten niet wenschten.

De groote beteekenis van 1875 is, dat de nationale vergadering verdween. Nu bleek dat de crisis *bij het volk* al lang voorbij was: immers voor de kamer van afgevaardigden werden gekozen 360 republikeinen tegen 170 monarchisten (Februari 1876). En de republikeinen waren voor het grootste deel van de kleur van Gambetta. 16 Mei 1877 reageerde Mac Mahon door de benoeming van een aan de kamer niet welgevallig ministerie, maar dit hield het slechts zeven maanden uit. Daarmede was de overwinning der république *avec* républicains voorgoed behaald.

Gambetta was de zoon van een klein winkelier, en kleinzoon van een veldarbeider; eerst als advocaat was hij tot de bourgeoisie opgestegen. Geen correcte verschijning. ‘Gambetta,’ zeide iemand tot hem, ‘tu ne combleras jamais l'abîme qui sépare ton gilet de ton pantalon.’ Desondanks had hij vuur, en hij had kracht.

Het algemeen kiesrecht dateerde in Frankrijk al van 1848; het was echter tijdens Napoleon III door plebiscieten sterk gedenatureerd. Nu eerst begreep men wat het algemeen kiesrecht beteekende. Frankrijk had 10 millioen kiezers waarvan er maar 600.000 tot de aristocratie en de liberale professiën behoorden. Tijdens het tweede keizerrijk waren belangrijke maatschappelijke verschijnselen tot wasdom gekomen: het absenteïsme en de grootindustrie. Absenteïsme noemde met het feit, dat de trekker van de grondrente deze verteerde buiten de gemeente. Alleen in het westen waren er nog landheeren, die het gansche jaar door op hun

kasteelen leefden Wat den fabrikant betreft, deze werd nu meest gezien als uitbuiter. De natuurlijke leidslieden van het platteland waren nu vreemd geworden aan het platteland; de natuurlijke leidslieden van de steden genoten het politiek vertrouwen niet meer.

Naast de haute bourgeoisie was een néo-bourgeoisie ontstaan, uit het volk voortgekomen: minder verfijnd, maar met sterker politieken wil dan de haute bourgeoisie, die nog altijd met weemoed terugdacht aan de dagen van Louis Philippe. Het waren kleine ondernemers, kleinhandelaars, lagere ambtenaren, onderwijzers, wijnboeren; - bourgeois in uiterlijke verschijning, bourgeois ook in afwijzende houding tegenover de kerk. Zij organiseerden zich tegen den clerus gaarne in den geheimbond der vrijmetselarij. Veel geschikter dan de groote burgerij, om bij een verkiezingsstrijd de massa op te zweepen. Gambetta zeide in 1872 in een rede te Grenoble: ‘j'annonce l'avènement d'une couche sociale nouvelle’. Deze laag nu heeft de republiek tot een werkelijkheid, en tevens duurzaam gemaakt. Na de kleine burgerij is de boerenstand politiek weerbaar geworden, en ten slotte de arbeidersstand: eindelijk worden Millerand en Briand minister. Frankrijk heeft een sterk gedemocratiseerde maatschappij, maar die voortboert met werktuigen, geleend bij het absolutisme van Napoleon I. Aan diens binnenlandsche administratie, diens prefectenregeering, heeft ook de derde republiek niet geraakt. Als bestuurder geniet de fransche staatsburger minder vrijheid dan een Engelschman of een Hollander zou noodig hebben, maar als hij bekwaam is en er zich veel moeite toe geeft, kan hij het brengen (nooit heel lang) tot minister.

Gambetta heeft zijn overwinning niet lang overleefd: na minister-president te zijn geweest en uit die positie te zijn gevallen, overleed hij 31 December 1882. De leiding ging over aan Jules Ferry. Met Gambetta, Floquet en anderen, was hij de opvoeder der republikeinsche partij onder het tweede keizerrijk geweest; na 4 September 1870 maire van Parijs en in 1879 minister van onderwijs. Gambetta, die de leus had bedacht ‘de sérier les questions’ (dus: niet alles inééns overhoop te halen) noemde zich deswege opportunist; Floquet daarentegen (die buiten de combinatie van 1879 was gelaten) stichtte nu een eigen

partij (de radicale). Deze was toen nog volstrekt niet socialistisch: ‘donnez-nous’, zeide Floquet, ‘le droit d'association complet, libre, puissant, et nous résoudrons nous-mêmes les questions sociales’. Beide partijen waren het eens over ‘les libertés nécessaires’ (vrijheid van drukpers, van vereeniging en vergadering); ook over ‘les destructions nécessaires’ (vernietiging van den invloed der kerk op het onderwijs, zuivering der magistratuur). De radicalen legden daarbij den nadruk op de slooping; Ferry meer op nieuwen bouw. Onder zijn leiding werd het beroep van onderwijzer aan voorwaarden gebonden; het onderwijs zou kosteloos zijn, neutraal en verplicht. Leden van niet-toegelaten congregatiën mochten geen onderwijs geven. Deze laatste bepaling echter verwierp de senaat; Ferry zette toen bij decreet de Jezuieten het land uit en deed hun scholen sluiten (1880). Het leerplan liet evenwel uren voor godsdienstonderwijs vrij.

Een voor Ferry kenmerkende uitlating is deze: ‘nous croyons à la rectitude de l'esprit humain, au triomphe définitif du bien sur le mal. Pour nous le livre, *quel qu'il soit*, c'est l'instrument fondamental de l'affranchissement de l'intelligence.’

Het analphabetisme nam in Frankrijk nu snel af. In 1877 waren er van de 100 vrouwen die trouwden nog maar 70 die haar naam konden zetten; in 1902 was dit getal gestegen tot 94. Van de 100 recruten waren er in 1877 nog maar 85 die schrijven konden; in 1902 was dit getal 96½.

Ferry heeft veel bereikt in Frankrijk's koloniale politiek; men noemde hem eerst le Tunisien en later le Tonkinois. Wegens een kleine (spoedig herstelde) nederlaag in Tonkin bracht Clemenceau hem met behulp van de rechterzijde 30 Maart 1885 ten val. In verschillende richtingen kwamen daarna in Frankrijk nationalistische stroomingen op, die zich in 1888-'89 tot een Boulanger-crisis verdichtten. Na den val van Boulanger nam, met Hanotaux, de richting-Ferry weer de overhand. Zij is gekenmerkt door de fransch-russische alliantie.

Waarom waren, na Bismarck's tweevoudig verbond, Frankrijk en Rusland al niet eerder bij elkander gekomen? Door tal van oorzaken was dit tot dusver verhinderd.

Eerst had, van 1878 tot 1881, een nihilistische crisis in Rusland gewoed, die geëindigd was in den moord, in 1881, op Alexander II bedreven. Onder Alexander III was toen, onder leiding van den procureur-generaal der Heilige Synode Pobjedonostsef, een zeer reactionnair beleid gevoerd; de eenige praeoccupatie was toen, het nihilisme de baas te worden.

In 1885 gaf Bismarck aan Alexander III de verzekering, dat Duitschland zich onzijdig zou houden, wanneer Rusland door Oostenrijk mocht worden aangevallen; doch deze 'Rückversicherung' is in 1890 na Bismarck's val niet vernieuwd. - Dan was er het luidruchtig boulangisme, dat Alexander III voor Frankrijk zoo schichtig maakte; doch in 1889 was Boulanger gevallen; nu kon Alexander in de stabiliteit van het republikeinsche regime in Frankrijk beter gelooven. Maar allesbeheerschend is geweest de groote kapitaalbehoefte, die Rusland gevoelde om zijn economisch bestel een grondige verbetering te doen ondergaan. Duitschland, zelf in reusachtige industrieele ondernemingen gewikkeld, kon Rusland niet verzadigen; de fransche spaarkous kon het wel.

Sinds geruimen tijd al had Frankrijk voor Rusland groote belangstelling gevoeld. De Vogüé had, in zijn 'Le roman russe', de groote russische schrijvers, Tourguénef, Tolstoï, Dostojevskij, beter aan het fransche publiek leeren kennen, en Leroy-Beaulieu had een groot boek geschreven, 'L'Empire des Tsars et les Russes' (op persoonlijke kennismaking met Rusland gegrond), om ook voor russische politiek belangstelling te wekken. In 1889 kreeg Rusland de eerste fransche leening, in 1891 een tweede, door vele andere gevolgd. In 1891 had een eerste fransch vlootbezoek aan Kroonstad plaats. Bij die gelegenheid overhandigde de fransche gezant een project van alliantie, dat althans inhield, dat beide deelhebbers, ingeval één van beide door een andere mogendheid werd aangevallen, samen zouden gaan, maar in hoever, werd niet uitgedrukt; Rusland nam de weinig bindende toezegging aan. Veel verder kwam men bij de conventie van 4 Januari 1894:

1. Indien Frankrijk wordt aangevallen door Duitschland of door Italië wanneer Duitschland dit mocht ondersteunen, zal Rusland met alle macht Duitschland aanvallen. Indien Rusland

wordt aangevallen door Duitschland of door Oostenrijk wanneer Duitschland dit mocht ondersteunen, zal Frankrijk met alle macht Duitschland aanvallen.
2. Indien de Triplice, of een van haar componenten, mobiliseert, doen Frankrijk en Rusland hetzelfde.
3. Tegen Duitschland zal Frankrijk oprukken met 1.300.000 man, Rusland met 700.000 of 800.000. Duitschland krijgt dus beide Frankrijk en Rusland op den hals.

In 1895 mocht Hanotaux van Rusland spreken als nation amie *et alliée*. In 1896 bezocht de nieuwe tsaar, Nicolaas II, Parijs; in 1897 Félix Faure St.-Petersburg.

VI. Na Bismarck's val

Bismarck had intusschen gedaan wat hij kon, om Duitschland lucht te blijven verschaffen. Hij stond nu niet langer in zijn besten tijd. Hij was, door hoogen ouderdom, wat zenuwachtig geworden, en het ging dus met horten en stooten. 3 Februari 1888 publiceerde hij in den Reichsanzeiger, ter waarschuwing aan Rusland en Frankrijk den tekst van het Tweevoudig Verbond; 6 Februari 1888 hield hij in den rijksdag een rede: ‘Wir Deutsche fürchten Gott, und sonst nichts in der Welt’; 20 Februari 1888 sloot hij een defensieleening van 300 millioen Mark.

9 Maart 1888 stierf Wilhelm I. Het oude, stoere geslacht verdwijnt. Roon was in 1879 heengegaan, Manteuffel en Friedrich Karl in 1885, Frederik III overleed aan kanker 18 Juni 1888, Moltke in 1891, Bismarck 31 Juli 1898.

Met Wilhelm II, geboren in 1859, actief maar romantisch, geneigd indruk te maken, heeft Bismarck het niet kunnen vinden. Wilhelm I had, ten slotte, altijd Bismarck's zin gedaan; Wilhelm II, die zelf regeeren wilde, was daartoe niet genegen. De breuk kwam 20 Maart 1890. De keizer nam toen eerst Caprivi, later Hohenlohe, daarna Bülow, en eindelijk Bethmann-Hollweg.

Caprivi begon met ontspanning. Hij trok de socialistenwet in, verzachtte het regime in Polen en den Elzas, en daar hij niet met zooveel ballen tegelijk jongleeren wilde als Bismarck had gedaan, verlengde hij diens Rückversicherung niet. Hij wilde ook het protectionisme temperen, maar in 1893 was opgericht de Bund

des Landwirte, heftig strijdorgaan der agrarische politiek, tegen Caprivi gekant. Deze werd nu in 1894 door Hohenlohe vervangen, die minister-president in Beieren geweest was, in 1874 ambassadeur te Parijs, in 1885 stadhouder in Elzas-Lotharingen, en nu 76 jaar oud was. Minister van buitenlandsche zaken werd in 1897 Bernhard von Bülow, die in 1900 Hohenlohe als rijkskanselier verving.

Dit was voor Duitschland een tijd van uiterlijken glans. 20 Juni 1895 was het Kaiser Wilhelm-kanaal geopend; 3 Januari 1896 het Krugertelegram verzonden (dat Engeland zoo prikkelde), 1 Juli 1896 het burgerlijk wetboek gereedgekomen (dat 1 Januari 1900 krachtsgeldig werd), in 1898 een vlootwet gevoteerd die verzekerde dat steeds schepen op stapel zouden staan naarmate de vorige vervielen, in 1898 Kiaotsjau verworven, in 1898 door den keizer een reis naar het Heilige Land aanvaard waarbij hij te Damascus hulp en bijstand aan den Islâm verzekerde, en met een concessie tot een Bagdadspoorweg thuis kwam, ter verlenging van een reeds tot Konia gevorderden anatolischen spoorweg, waartoe hij reeds bij een vorige turksche reis, van 1889, voor Duitschland concessie had verworven. Hiermede en met Kiaotsjau en de vlootwet werden richtingen ingeslagen die Engeland niet welkom konden wezen.

Engeland placht het centrum van scheepvaart en wereldhandel te zijn; ook van de geldmarkt. Het had altijd (bij anderen) de open deur aangepreekt, in de stellige verwachting dat door die deur hoofdzakelijk engelsche goederen zouden binnenkomen. Doch het zag zich nu bedreigd door het toenemend protectionisme van Frankrijk, Duitschland en de Vereenigde Staten. Frankrijk was betrekkelijk onbelangrijk; de Vereenigde Staten durfde men niet goed aan; - Duitschland voornamelijk trof de nijd.

De totaalhandel van Duitschland had in 1871 6 millard Mark bedragen. In 1890 waren de getallen: voor Duitschland ruim 8, voor Frankrijk ook ruim 8, voor Engeland 15½ milliard Mark. Doch in 1913 voor Duitschland 22½, voor Frankrijk 14¾, voor Engeland bijna 29 milliard Mark. Frankrijk was (betrekkelijk) achtergebleven, Engeland had zich niet verdubbeld, Duitschland zich bijna verdrievoudigd.

De machine-uitvoer van Duitschland had in 1880 42 millioen

Mark bedragen, en in 1890 67½ millioen. In 1907 bedroeg het bedrag voor Duitschland 387, voor Engeland 627 millioen. In 1912 voor Duitschland 630, voor Engeland 631 millioen. In 1913 voor Duitschland 680 millioen, terwijl Engeland bij het duitsche cijfer toen achterbleef.

Duitschland voer in 1913 voor 77% met eigen vlag.

Exponent van deze nieuwe aspiraties was Wilhelm II. Door zijn handelsreizen, door zijn zeevaarten, door zijn vriendschap met den (joodschen) hamburgschen reeder, Ballin. ‘Unsere Zukunft,’ zeide hij, ‘liegt auf dem Wasser.’

Doch niet met Engeland alléén zou Duitschland te maken krijgen; ook met het geheel der britsche natiën.

VII. Het Britsche wereldrijk

Engeland had een postenreeks: Gibraltar, Malta, Cyprus, Aden, Hongkong; - het had groote protectoraten: Indië, de Maleische federatie, Egypte; - bovenal de jonge zelfbesturende naties: Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika. In de 18de eeuw had het zijn noordamerikaansche koloniën verloren, maar Canada behouden. Het had Canada in 1763 verworven op een oogenblik, dat het door 65.000 Franschen werd bewoond. Engeland eerbiedigde de fransche taal, het fransche recht en den katholieken godsdienst, zoodat de Franschen daar (betrekkelijk) niet ontevreden waren, en aan den opstand der 13 engelsche koloniën in Noord-Amerika, in 1776 uitgebroken, geen deel namen. Nu weken er evenwel een aantal engelsche loyalisten uit die 13 koloniën naar Canada uit, dat dus tweetalig werd; onderwijl kreeg ook het fransche element versterking, doordat een aantal weerspannige priesters tijdens de Revolutie naar Canada verhuisden. Bij het engelsche element stond de handel, bij het fransche de landbouw op den voorgrond.

Het fransche, en natuurlijk ook het engelsche element, hadden tijdens den amerikaanschen opstand een loyale houding bewaard. Ter belooning verleende Engeland in 1791 aan Canada een grondwet, waarbij het land gesplitst werd in een Lower- en een Upper-Canada, die één gouverneur, maar twee parlementen hadden. In Upper-Canada woonden uitsluitend Engelschen (toen 40.000); Lower-Canada was gemengd, maar met een groot over-

wicht van het fransche element, dat toen 140.000 zielen telde tegen 20.000 Engelschen. In 1792 hadden de eerste verkiezingen plaats. In Upper-Canada, dat 16 afgevaardigden had, werden natuurlijk uitsluitend Engelschen gekozen, in Lower-Canada bleken de 50 afgevaardigden aldus verdeeld: 34 Franschen, 16 Engelschen.

Door immigratie nam het engelsche element zeer toe. Van 1819 tot 1829 emigreerden 126.000 personen, en van 1829 tot 1839 320.000, zoodat het fransche element het benauwd kreeg; in 1837 moest wegens onwettige handelingen zekere Papineau gevangen worden genomen, en in 1838 brak een gewapende opstand uit. Tot straf werd de grondwet van 1791 ingetrokken, maar herleefde in 1840 als *Union-Act*: er zou maar één Canada zijn met één parlement, en dat zou in de engelsche taal moeten beraadslagen (maar in de practijk is dit niet zoo gebleven). Er ontstond namelijk een *liberale partij*, die alle Franschen en een gedeelte der Engelschen omvatte, en ministerieele verantwoordelijkheid verlangde; na een kamerontbinding werd deze strijd in 1847 gewonnen. Zoowel fransche staatslieden (Cartier, Dorion) als engelsche (Macdonald, Tupper) hadden aan den strijd deel gehad. De afgevaardigde Taché zeide bij die gelegenheid: ‘traitez-nous comme les enfans d'une même mère, et non comme des bâtards, et le dernier coup de canon tiré pour le maintien de la puissance anglaise en Amérique le sera par un bras canadien’. Toen de ministerieele verantwoordelijkheid bereikt was, kwam er onmiddellijk een Franschman in het ministerie (Lafontaine). In 1852 werd, terwille van de Franschen, een katholieke universiteit te Quebec opgericht. Er stonden in dat jaar 1.092.000 Engelschen tegenover 918.000 Franschen. Maar behalve eigenlijk Canada waren er nog ‘zeeprovinciën’ (Nieuw-Brunswijk, Nieuw-Schotland, Prince Edwardseiland, Newfoundland), die in 1852 tezamen een (uitsluitend engelsche) bevolking hadden van 350.000.

Economisch was Canada zelfstandig: Engeland genoot er geen voorkeur. Dus waren de Vereenigde Staten hoofddébouché, en de verhouding tot de groote zuster was aanvankelijk onder de liberale partij zeer goed. In 1854 werd met de Vereenigde Staten een handelsverdrag gesloten voor tien jaar, maar de Staten, die zich voor den Secessie-oorlog groote uitgaven hadden moeten

getroosten en nu protectionist gingen worden, zegden in 1866 het verdrag op. Dit bespoedigde het *federatiedenkbeeld*. Canada had het al voorgestaan van 1851 af, maar de zeeprovinciën en het moederland wilden er eerst niet aan. Na 1866 werd het voor Canada zaak, vooral den uitvoer naar Europa te activeeren, doch daar de St. Laurensrivier een gedeelte van het jaar door het ijs is gesloten, kon men zich beter van een haven in Nieuw-Schotland bedienen, Halifax, die ijsvrij was. Dit vermeerderde Canada's aandrang tot federatie. Er werd nu een interkoloniale conferentie belegd waaraan Canada, Nieuw-Schotland, Nieuw-Brunswijk en Prince Edwardseiland deelnamen; Newfoundland wilde zelfstandig blijven. De conferentie legde een federatieplan aan de koloniale parlementen voor. Eisch der fransche Canadeezen bleek te zijn, dat de Unie van 1840 zou worden tenietgedaan; er moesten *twee* provinciën, Quebec en Ontario komen; Canada zou dan de naam voor het geheel der federatie zijn. Het moederland bleek ten slotte door een zuinigheidsmotief gewonnen: er stond in Canada nog een engelsch garnizoen van 12.000 man, dat bespaard kon worden, daar de Canadeezen hadden verklaard, zelf voor hun verdediging te willen zorgen. Zoowel moederland als koloniale parlementen (behalve dat van Prince Edwardseiland) namen de zaak aan en zij werd wet 1 Juli 1867.

De Dominion of Canada vergadert te Ottawa met twee kamers, Huis der Gemeenten en Senaat. Zij is bevoegd, nieuwe provinciën op te nemen.

De gouverneur-generaal en de commandant der militie worden door de kroon benoemd (in 1878 is een gouverneur-generaal door de kroon teruggeroepen, omdat hij in conflict was geraakt met het dominiale parlement).

Het vetorecht van den gouverneur-generaal is beperkt tot gevallen waarin de dominiale wet strijdig zou zijn met het belang van het moederland.

De militie bestaat uit vrijwilligers.

Aan de Dominion zijn voorbehouden handelswetgeving, scheepvaart, visscherij, post, verkeersmiddelen, leger en vloot, munt, bankwezen, naturalisatie, immigratie, agrarische wetgeving, naturellenpolitiek.

Verordend wordt een amalgama der schulden.

De provinciën behouden hun parlementen.

De bondsmacht is dus veel krachtiger georganiseerd dan in de Vereenigde Staten of in Zwitserland.

Reeds in 1869 verkreeg het dominium zijn eerste aanwinst. Voor 300.000 pond werden aangekocht de uitgestrekte bezittingen van de (particuliere) Hudson Bay Company, op voorwaarde dat de bosschen, en het twintigste deel der landerijen, aan de Company verbleven. Er werd nu uit dit reusachtig bezit een North Western Territory gevormd, in vier districten verdeeld (in één van die districten verrees later de goudstad Klondyke). Er werd grond gereserveerd voor Indianen (die 30.000 in getal bleken te zijn).

In 1870 werd als vijfde provincie Manitoba opgenomen, een graanland, grenzende aan de amerikaansche staten Dakota en Minnesota; de bevolking was er schotsch-amerikaansch. De rest (want er was een rest, en een zeer groote) werd in vijf districten verdeeld, die alle op den duur provinciën zijn geworden (als Alberta en Saskatchewan).

In het midden van de 19de eeuw was niet van uit Canada, maar direct van Engeland uit, Britsch Columbia gekoloniseerd. In 1871 werd het overgedaan aan de Dominion, als zesde provincie. Engeland's voorwaarde was, dat de Dominion een transoceanischen spoorweg zou aanleggen, die tot een haven in Britsch Columbia zou reiken. Die ‘Central Pacific’ werd in 1885 voltooid. Het was de kortste reisweg van Engeland naar China.

Prince Edwardseiland, dat eieren voor zijn geld koos, werd in 1873 zevende provincie.

Het dominale partijleven ontwikkelde zich langs scherp economische lijnen. Waar moest de Dominion haar hoofdafzet zoeken, in Europa of in de Vereenigde Staten? Het overwicht kwam thans van de *conservatieve partij*, die de amerikaansche bescherming van 1866 met bescherming beantwoordde, en dus vooral het verkeer met Europa tot ontwikkeling zocht te brengen. De oude canadeesche uitvoerartikelen: pelterijen, visch, hout, waren nu overvleugeld door graan, vee, bevroren vleesch. In 1896 kreeg de liberale partij de meerderheid; premier werd Sir Wilfrid Laurier (fransch Canadees). Engeland namelijk kon de canadeesche productie niet geheel absorbeeren, en het belang

van afzet voornamelijk naar de Vereenigde Staten nam dus weer toe. De liberale meerderheid bevestigde zich in 1900, 1904, 1908, steeds met Laurier als premier. Een ander geschilpunt met de conservatieven was, dat Laurier een eigen canadeesche vloot wilde.

Eerst in 1910 gelukte het Laurier, met Washington in onderhandeling te treden. Levensmiddelen zouden (over en weer) vrij zijn, op andere artikelen (over en weer) reductiën worden toegepast. Toen de engelsche conservatief Balfour dit vernam, noemde hij het *an imperial disaster*. Maar er vielen in het amerikaansche congres onvoorzichtige woorden. Een der leden sprak zelfs van ‘een tweede Louisiana’, m.a.w. hij achtte een dergelijk tractaat het begin van Canada's aanhechting bij de Vereenigde Staten, een gebeurtenis, die in belang met den Louisiana-aankoop van 1803 te vergelijken zou zijn. Deze uitlating ontstak bij de conservatieven zulk een woede, dat bij de volgende verkiezing Laurier in de minderheid werd gebracht. Van het tractaat met Amerika kwam niets, en de nieuwe premier Borden diende een voorstel in, geld aan te bieden voor de imperiale vloot, en dus niet voor een canadeesche. Dit lokte een debat uit dat tot 1913 duurde. Het voorstel werd aangenomen in het huis der gemeenten maar verworpen in den senaat, waar de aanhangers van Laurier nog in de meerderheid waren.

Australië had ellendige inboorlingen, die (veel later pas) geteld zijn, en toen nog 500.000 bleken te bedragen. Het land is waterarm; bebouwing is er in hoofdzaak slechts mogelijk in het Zuidoosten.

Dat Zuidoosten nu werd bereikt door James Cook, die er een baai binnenliep wier (vergelijkenderwijs) weelderige plantengroei hem trof, en die hij daarom Botany Bay noemde. Beccaria had toen juist in zijn boek *Dei delitti e delle pene* strafkoloniën als menschelijker dan gevangenissen aanbevolen; Engeland wilde dien wenk opvolgen, en daar het juist zijn amerikaansche koloniën verloren had, besloot het een dergelijke kolonie dan maar op maagdelijken bodem te stichten: aan Botany Bay.

In 1787 kwamen daar 778 veroordeelden aan, waaronder 200 vrouwen; ook 220 vrijen kwamen mede. De straf der veroordeelden zou gedwongen dienst bij de vrijen zijn; na ommekomst

van hun strafjaren zouden zij met de vrijen gelijkstaan of, zoo zij het verkozen, naar Engeland mogen terugkeeren. De nederzetting werd Sydney gedoopt, naar den toenmaligen minister van koloniën.

Bij de vestiging der kolonie werd de heele oostkust, van kaap York tot van Diemensland, engelsch bezit verklaard; de naam dier oostkust werd Nieuw Zuid Wales. Over de zuid-, west- en noordkust liet men zich nog niet uit. Wel werd Nieuw-Zeeland voor engelsch bezit verklaard.

Andere partijen veroordeelden volgden, sedert 1793 ook weer vrijen. In 1798 werd een partij iersche opstandelingen naar de kolonie vervoerd. Eerst was het plan geweest dat de kolonisten den graanbouw zouden beoefenen, maar er was te weinig water. Wel bleek het land tot de schapenteelt geschikt. In plaats van 40 tot 60 acres (zooals eerst), gaf men nu aan ieder kolonist gratis weiderechten van 5000 acres uit.

De kolonie wies langzaam aan. Zij kreeg in 1823 een (benoemden) wetgevenden raad. In 1828 werd bepaald, dat de helft ingezetenen zouden moeten wezen. In 1829 verbreidde zich het gerucht, dat de fransche regeering een vestiging in Australië overwoog; toen werden *alle* australische kusten voor Engeland in beslag genomen. In 1829 begon de engelsche econoom Wakefield een andere kolonisatiepolitiek voor Australië aan te prijzen: men moest er geen veroordeelden meer heen zenden, maar kapitaalkrachtige burgers, en den grond niet meer *gratis* uitgeven, maar verkoopen, mits het gouvernement zich verplichtte, voor de kooppenningen vrije arbeiders te doen uitkomen. In 1831 verordende de britsche regeering, dat voortaan het plan-Wakefield zou worden gevolgd, doch eerst in 1840 hield in Nieuw Zuid Wales de deportatie werkelijk op. Van 1787 tot 1840 waren 83.000 veroordeelden in het land gebracht, waarvan maar 30.000 er waren gebleven. In 1842 werd bepaald, dat de wetgevende vergadering voor ⅔ zou moeten bestaan uit ingezetenen door de bevolking zelf *gekozen*; men noemde dit ‘representative government’. In 1851 had Nieuw Zuid Wales 360.000 inwoners, gedeeltelijk op het plan Wakefield uitgekomen, en die dus den grond door koop hadden verkregen; de schaapboeren (*squatters*) hadden dien om niet. Zouden zij er voortaan óók voor moeten betalen? De strijd eindigde er mede dat zij den grond wèl be-

hielden, maar er voortaan cijns voor zouden moeten betalen.

Tasmanië (zooals de Engelschen nu van Diemansland hadden verdoopt) werd in 1825 een zelfstandige kolonie. Daar was al in 1804 (te Hobart) een etablissement opgericht voor veroordeelden, zóó onverbeterlijk, dat zij niet geschikt waren, na afloop van hun straftijd in de vrije maatschappij over te gaan. Sinds 1817 liet men er ook vrijen toe. In 1847 hield er de deportatie op. Er bleken van 1804 tot 1847 55.000 veroordeelden in het land te zijn gebracht, waarvan 30.000 er gebleven waren. - In 1850 kreeg Tasmanië representative government.

In 1836 was op het Wakefield-plan de kolonie Zuid-Australië gesticht, met de hoofdstad Adelaïde, genoemd naar de toen malige koningin. De koopprijs van land zou er 12 shilling per acre bedragen. In 1838 had men er reeds een graanbouwende bevolking van 15.000 zielen; het graan groeide er beter dan te Sydney. - In 1850 kreeg ook Zuid-Australië representative government.

In 1838 werd op het Wakefield-plan de kolonie West-Australië gesticht, met de hoofdstad Perth. Men bleek er niet genoeg vrije werkkrachten te kunnen krijgen, zoodat in 1850 de kolonie om gedeporteerden verzocht, 't geen niet werd toegestaan. Eerst in 1870 kreeg West-Australië representative government, omdat het toen pas zelf in zijn uitgaven kon voorzien.

In 1841 werd Nieuw-Zeeland een zelfstandige kolonie. In 1814 had Nieuw Zuid Wales er een nederzetting beproefd, die mislukt was. Sedert waren er op het Wakefield-plan twee nederzettingen verrezen: Wellington (1839) op het zuidelijke, Auckland (1840) op het noordelijke eiland.

In 1851 werd Victoria zelfstandig, waar reeds in 1838, op het Wakefield-plan, de stad Melbourne was aangelegd. Om niet bij Nieuw Zuid Wales achter te staan (waar de instelling al bestond), kreeg het onmiddellijk representative government.

Alle koloniën lagen aan de kust. Leverde het binnenland niets op? In 1850 gingen Nieuw Zuid Wales en Zuid-Australië tot exploratie over, en er werden twee goudriffen ontdekt, te Ballarat (in Victoria) en te Bathurst (in Nieuw Zuid Wales). Het stroomde nu van immigranten, van 1852 tot 1854 wel 224.000; vooral naar Ballarat. In 1851 had Victoria een bevolking

gehad van 76.000 zielen; in 1856 had het er 397.000 en stond daarmede in bevolking bovenaan. De nieuw ingekomen bevolking ging de oude ver te boven. De oude, die voor het oogenblik de macht nog had, wenschte van de delvers veel geld te heffen: immers de instrooming van zóóveel onrustige elementen veroorzaakte vrij wat kosten van bestuur. Daaruit ontstond een uitlanderkwestie als later te Johannesburg. De delvers eischten stemrecht en maakten opstand toen zij het niet kregen (1854); in 1855 moest het hun worden toegestaan.

De nieuwe bevolking was geheel uit Engeland gekomen en deelde de politieke idealen der Chartists. Zoo werd Victoria het heilige Mekka der arbeidersbeweging. De bevordering van immigratie van overheidswege hield onmiddellijk op: de arbeiders wilden zich de markt niet laten bederven. Immigratie van Chineezen werd in 1881 verboden; later ook van Japanners. Algemeen kiesrecht werd ingevoerd, vrouwenkiesrecht het eerst door Nieuw-Zeeland (1893); in 1895 volgde Zuid-Australië. Parlementsleden werden bezoldigd; van overheidswege (door bepalingen in bestekken) een hooge loonstandaard bevorderd. De 8-urige arbeidsdag was in Victoria reeds in 1856 ingevoerd (voor sommige vakken); in 1890 werd die algemeen. De eerste Mei (feest immers van den arbeid) werd nationale feestdag. Er werden arbeidsraden opgericht met recht tot loonbepaling, en verzoeningsraden voor arbeidsgeschillen, met straf op het niet nakomen der uitspraak. Men kreeg staatsexploitatie van spoorwegen, strijd tegen het alcoholisme, schoolplicht, sterke progressie bij de inkomstenbelasting, hooge successierechten. Een proef met landnationalisatie werd in Nieuw-Zeeland genomen.

Behalve te Bathurst en te Ballarat is er later ook goud gevonden in Queensland en in West-Australië. Naast goud zijn wol, vruchten, vleesch en graan de australische uitvoerproducten; in Queensland ook suiker. Australië en Nieuw-Zeeland leveren steenkool op, zoodat, door hooge invoerrechten te heffen, eigen industrie mogelijk werd.

Het was op verlangen van Australië dat Engeland zich op de Fidji-eilanden vestigde (1874) en op Samoa (1880). In 1883 werd op een interkoloniale conferentie een Monroe-leer voor Australië uitgesproken: Nieuw-Guinee en de nog onbezette

eilanden in Oceanië zouden voor Australië zijn; tengevolge daarvan sprak Queensland 4 April 1883 de inlijving van het nietnederlandsche gedeelte van Nieuw-Guinee uit, maar werd 11 Juni van dat jaar door Engeland gedesavoueerd. In Mei 1884 werd toen een duitsche Neu-Guinea Compagnie opgericht, die in October - November 1884 de noordkust van het eiland in bezit nam. Engeland, opgeschrikt, haastte zich nu, de (tegenover Queensland gelegen) zuidkust in bezit te nemen (1885). In 1886 kwam Australië in hevig verzet tegen de vestiging van een fransche strafkolonie in Nieuw-Caledonië, en kwam een *federal council* voor gemeene defensie tot stand. In 1887 zegde Australië toe, dat wanneer Engeland aannam steeds een eskader van zekere sterkte in de australische wateren gestationeerd te laten, Australië zelf tot de onderhoudskosten zou bijdragen (*Australian naval force act*). In Maart 1891 kwam te Sydney een nationale conventie bijeen om een ontwerp van *politieke federatie* te arresteeren. Alle australische koloniën en ook Nieuw-Zeeland namen er aan deel, maar de zaak mislukte doordat Nieuw-Zeeland weigerde toe te treden, en Nieuw Zuid Wales, als niet-industrieele en vrijhandelsgezinde kolonie, weigerde de tariefwetgeving over te laten aan eene Commonwealth, die vermoedelijk door het sterk-industrieele Victoria zou worden beheerscht. De parlementen hadden dus de zaak laten glippen, maar de natie nam haar over (Australian Federation League, 1893). Dientengevolge kwam (zonder Nieuw-Zeeland) in 1897 een nieuw ontwerp tot stand, dat evenwel in Nieuw Zuid Wales het vereischte getal stemmen niet verkreeg (1898). De aanstoot gevende bepaling werd aldus gewijzigd, dat de Commonwealth ¾ van de inkomsten uit invoerrechten en accijnzen aan de Staten zou uitkeeren (*Braddon clause*). De bill, door de koloniale premiers naar Londen gebracht, passeerde daar 3 Juli 1900, verkreeg royal assent 9 Juli, en is van kracht geworden 1 Januari 1901.

De gouverneur-generaal der Commonwealth of Australia wordt door de kroon benoemd.

De Commonwealth heeft een huis van afgevaardigden en een senaat.

Zij regelt zich in financieele zaken naar de Braddon clause.

Het aan Zuid-Australië behoorende Northern Territory kan

als staat worden toegelaten; ‘ook andere gebieden’ (bedoeld waren Nieuw-Zeeland en Nieuw-Guinee.)

Overigens gelijkt de grondwet op die van Canada. - Zetel der regeering zal voorloopig Melbourne zijn, maar worden overgebracht naar een bondsterritorium, te nemen uit Nieuw Zuid Wales, en nader bij de wet aan te wijzen. Die wet is aangenomen in 1909 en heeft als bondshoofdstad Canberra aangewezen; de bouw is begonnen in 1912.

De grondwet, die niet gemakkelijk tot stand was gekomen, heeft in de practijk goed voldaan. In 1905 werd als nieuwe staat aangenomen Nieuw-Guinee. In 1907 verkreeg Nieuw-Zeeland eigen dominion status.

De geschiedenis van Zuid-Afrika is in Nederland door velerlei artikelen[1)] zoo bekend geworden, dat ik nog alleen behoef te herinneren aan de *South Afria Act*, in werking getreden 31 Mei 1910, die in zooverre verschilt van de canadeesche en australische wetten, dat in Zuid-Afrika unie de leus is, in Canada en Australië: federatie.

De engelsche radicale opinie van het midden der 19de eeuw achtte economische onafhankelijkheid der koloniën in de natuurlijke orde van zaken gelegen en zag ook tegen haar staatkundige onafhankelijkheid niet op. Reeds in 1780 had Josiah Tucker, een voorlooper der manchester school, de afscheiding der amerikaansche koloniën een der profijtelijkste dingen genoemd die Engeland overkomen konden. Eveneens Cobden in 1850: ‘Het moederland moet alleen door gemeene afkomst, godsdienst en beschaving aan andere angelsaksische landen gebonden zijn. Geen penning dus meer uitgegeven voor civiel en militair bestuur der koloniën!’ Sir Frederick Rogers, van 1846 tot 1871 een der richting gevende geesten in het departement van koloniën, schreef in 1854: ‘Kolonisten zullen nooit tevredengesteld worden dan door hun volstrekte onafhankelijkheid te verleenen.’

Dit radicalisme heeft de liberale koloniale politiek van dien tijd niet geheel vermogen te beheerschen. Lord John Russell zeide 8 Februari 1850 in het lagerhuis: ‘Handhaving van ons koloniaal

1) Zie o.a. mijn artikel *Boer en Brit*, Gids December 1918.

rijk is een plicht der natie. Onze koloniën zijn voor Grootbrittanje trouwe bondgenooten. Lieten wij ze los, andere mogendheden zouden zich, met wat wij hun overlieten, tegen ons versterken.'

De grootste imperialist is echter de conservatief Disraeli geweest, die in een rede, in 1872 in Crystal Palace gehouden, de koloniale politiek der liberale periode als volgt beoordeelde:

> Self-goverment, when it was conceded, ought to have been conceded as part of a great policy of Imperial consolidation. It ought to have been accompanied by an Imperial tariff, by a military code which should have precisely defined the means and responsabilities by which the Colonies should be defended, and by the institution of some representative council in the metropolis, which would have brought the Colonies into constant and continuous relations with the Home Government[1].

Deze denkbeelden hebben zich snel voortgeplant. In het Royal Colonial Institute, verzamelplaats van kolonisten op bezoek in Londen, van reizigers, oud-gouverneurs, belanghebbenden bij koloniale cultures, werden meer en meer ook vraagstukken van rijksorganisatie besproken. Gladstone, in zijn Midlothian campaign, stelde tegen het Disraeli heilig imperialisme andere godheden over: 'justice, humanity, freedom, law'[2]. Maar toen hij zelf minister geworden was, dwongen hem de omstandigheden tot de militaire bezetting van Egypte (1882). Hij deed het met een half hart; onthield zelfs Gordon in diens vooruitgeschoven post Khartoem het onvermijdelijk noodige; Khartoem viel, en Gladstone viel mede (1885).

1885 werd voor het Empire een stormachtig jaar. Canada en de australische koloniën boden voor een Soedanveldtocht hulptroepen aan. Op de verbeelding van den *man in the street* in Engeland maakte dit grooten indruk: het Rijk was niet maar een ding waarover boeken geschreven werden, maar een zaak der werkelijkheid. Een Imperial Federation League (gesticht in 1884) verbreidde het denkbeeld van een nieuw lichaam te Londen, waartoe de koloniën leden zouden afvaardigen: een Imperiale Raad of Rijksparlement. Maar in de koloniën zelve vindt dit geen bijval: zij zien daarin een aanslag op hun beurs. Zij willen wel overleg met het moederland, maar geen onderwerping daaraan. Beslissingen na zulk overleg zullen niet alleen

1) Buckle, *Life of Disraeli* V, 195.
2) Morley's *Gladstone*, boek XII kap. 6.

te Londen moeten vallen, maar te Ottawa, Kaapstad, Sydney evengoed.

Lord Salisbury, die Gladstone was opgevolgd, belegde tegen 1887 een Colonial Conference, bestaande uit de koloniale premiers en zoovele leden hunner regeeringen als de koloniën zelf dienstig zullen oordeelen. Hij opende de conferentie met een rede, waarin hij het denkbeeld van onmiddellijke federatie verwierp; wel was, naar zijn meening, het britsche rijk er nu aan toe, een unie tot rijksverdediging aan te gaan, die een vloot vorderde, kolenstations en kustverdedigingswerken. Voorloopig vroeg het moederland niet meer, dan dat de koloniën de aanlegkosten zouden dragen der kustverdedigingswerken, door de admiraliteit noodig geacht binnen haar gebied. Alleen voor Australië kon men verder gaan, dat reeds te kennen gegeven had, ook aan de vlootkosten te willen bijdragen.

Dergelijke conferentiën zijn gehouden in 1894 te Ottawa (over imperiale preferentie; negatief resultaat; in 1897 te Londen (over een rijksparlement; negatief resultaat; in 1902 te Londen (over een rijksparlement, wederom met negatief resultaat); in 1907 te Londen (over instelling van een Imperial Defence Comittee; positief resultaat); in 1909 te Londen (over de kwestie of de koloniën zullen bijdragen tot de imperiale vloot, dan wel eigen vloten bouwen; twijfelachtig resultaat); in 1911 te Londen (over de buitenlandsche staatkunde van het rijk, twijfelachtig resultaat). Deze conferentie had plaats tusschen de tweede en de derde lezing van het wetsontwerp, dat een in 1909 bij declaratie van Londen internationaal vastgesteld prijsrecht voor den engelschen prijsrechter bindend verklaarde. Onder de koloniale premiers waren er die de declaratie van Londen sterk afkeurden. Fisher (australisch premier) zeide te betreuren, dat zij zonder voorkennis der Dominions geteekend was, en verzocht, vóór de onderteekening van verdragen die óók de Dominions binden zouden, deze te raadplegen. Asquith (engelsch premier) zegde daarop toe, dat, *voorzoover tijd, gelegenheid en stof het toelaten*, de Dominions zullen worden geraadpleegd. Onmiddellijk vóór de stemming waarbij de conferentie haar voldoening over Asquith' toezegging uitsprak, vroeg Botha (zuidafrikaansch premier) aan Asquith:

> Begrijp ik goed, dat dit de britsche regeering in geen enkel opzicht de handen binden zal?
> *Asquith*: Om de mogelijkheid daarvan te voorkomen, hebben wij de woorden zoo voorzichtig gekozen.
> *Botha:* Ik wil dit duidelijk hebben. Ik wil de britsche regeering de handen niet binden. Ik wil dat zij de volle verantwoordelijkheid op zich neme.
> *Asquith:* De britsche regeering wil die niet van zich afschuiven op de Dominions.

Botha begeert geen medezeggenschap, immers die zal hem de beslissing ontnemen, of Zuid-Afrika zich in een britschen oorlog wil laten medesleepen. Laurier (canadeesch premier) zeide uitdrukkelijk: 'oorlog van het moederland brengt volstrekt niet vanzelf oorlog voor de Dominions mede'. Maar Fisher redeneert anders, en beter. Hij ziet er geen gevaar in geraadpleegd te worden, juist òmdat 'het recht tot afscheiding', zooals hij het uitdrukt, 'de hoeksteen is van het britsche rijk'. Naar iemand die in de positie is zulk een recht te doen gelden, zal men luisteren.

Tijdens den wereldoorlog (waarbij de Dominions hun theoretisch recht tot afscheiding in de practijk verzaakten), heeft men een Imperial War Cabinet gekend, dat de canadeesche premier Borden aldus beschreef: 'ministers van zes natiën[1)] zitten daar aan de raadtafel, *allen verantwoordelijk aan hun eigen parlement*'. Het verdrag van Versailles is door de vier Dominions en Britsch-Indië afzonderlijk geteekend. De vier en Britsch-Indë werden afzonderlijk vertegenwoordigd in den Volkenbond, waar dus het britsche rijk zes delegaties heeft. Bij het tractaat met den ierschen Vrijstaat (van 1922) wordt het rijksgeheel aangeduid als 'the British Commonwealth of Nations'; een delegatie van dit nieuwe lid verscheen ter rijksconferentie van 1923. Daarmede was de pluraliteit der britsche natiën als zelfstandige wezens bezegeld.

Niet alleen over de britsche natiën is Duitschland ten slotte gestruikeld: ook over Japan.

Met het amerikaansche eskader van Perry (1853), en de opening van vier japansche havens voor het wereldverkeer, begint de moderne ontwikkeling van Japan, in 1868 afgesloten

1) Hij telde ook Britsch-Indië mede. De rijksconferentie van 1917 had toen reeds besloten ook Britsch-Indië zitting te geven.

door de vernietiging van het sjogoenaat en het herstel van den mikado. Leenstelsel en kastenindeeling werden afgeschaft (1871); het boeddhisme zal geen officieele godsdienst meer zijn (1871). De bevolking neemt snel toe; in Japan verrijst een moderne industrie, en een wensch naar afzetgebieden. Daaruit ontstaat in 1894-'95 een japansch-chineesche oorlog; bij den vrede verwerft Japan Zuid-Mandsjoerije (met Port-Arthur), Formosa en de Pescadores.

Doch hiertegen verzetten zich Rusland, Frankrijk en Duitschland. De motieven zijn duidelijk. Rusland wil in plaats van zijn niet-ijsvrije haven Wladiwostok liever Port-Arthur bezitten; Frankrijk wil nu gaarne een russisch belang bevorderen; Duitschland hoopt de vaste positie die Engeland in de zuid-chineesche havens reeds verworven heeft, te kunnen breken. In plaats van Japan verkrijgt Rusland in 1897 Port-Arthur; Duitschland verkrijgt Kiaotsjau (1898). Engeland, dat in Port-Arthur Rusland in het oog wil houden, verkrijgt daartoe van China Wei-hai-wei (1899). 'The break-up of China' scheen op komst te zijn. Wat Korea betreft (waarover in naam China suzerein was), daar zouden, volgens een in 1896 door Rusland aan Japan afgedwongen tractaat, Rusland en Japan een gelijk aantal troepen houden. Een periode dus van afwachting en wapening, met een russischjapanschen oorlog in het verschiet.

Maar Engeland besloot Japan te helpen. In 1902 sloot het met Japan het volgende verbond: beide contractanten garandeeren de integriteit van China en van Korea. Komt één van beide daarover in oorlog, dan blijft de andere neutraal, doch zal aansluiting eener andere mogendheid verhinderen, desnoods met de wapenen. Japan had nu de zekerheid, dat Rusland in zulk een oorlog alleen zou blijven.

De oorlog brak uit, en werd door Rusland zoo ongelukkig gevoerd, dat het blijde was, onder amerikaansche bemiddeling een vrede te mogen verkrijgen (3 September 1905, vrede van Portsmouth). Japan kreeg daarbij Port-Arthur terug. Intusschen had Engeland 12 Augustus 1905 een nieuw verdrag met Japan gesloten, dat in 1911 voor tien jaar verlengd werd, en inhield: garantie voor wederzijdsch bezit, integriteit van China, open deur daar, en voor Engeland en Japan gelijke rechten; verdedigend verbond, en niet dan gezamenlijk vrede te sluiten;

geregeld militair overleg, reeds in vredestijd. Uitgezonderd werden Thibet (waar Engeland een uitsluitenden invloed wenschte), en Korea (waar Japan een uitsluitenden invloed wenschte).

Rusland, dat zwaar geleden had, en waar binnenlandsche onlusten waren uitgebroken, schreef nu zijn oostaziatisch avontuur af. Weldra erkende het de uitsluitende aanspraken van Japan op Korea, tegen erkenning van zijn eigen uitsluitende aanspraken op Mongolië. In 1907 erkende nu ook Engeland de russische aanspraken op Mongolië, tegen erkenning van zijn eigen aanspraken op Thibet en Afghanistan, en garantie voor zijn indisch bezit; Noord-Perzië zou russische invloedssfeer zijn, Zuid-Perzië britsche, in Midden-Perzië zouden Engeland en Rusland mededingend mogen optreden.

Met deze engelsch-japansche verbondspolitiek en engelschrussische ententepolitiek had Engeland zijn splendid isolation opgegeven. Duitschland zou nu tegen Japan, dat Kiaotsjau voor zichzelf wenschte, alleenstaan.

Engeland had trouwens de splendig isolation al eerder willen opgeven.

Salisbury had in 1879, toen hij van het tweevoudig verbond vernam, dit, als een tegen Rusland gerichten zet, met vreugde begroet. Zelf was hij echter steeds afkeerig, met Duitschland in innige verhouding te treden, en engelsche liberale kabinetten waren het nog minder. In 1898 kwam evenwel bij Chamberlain (toen Salibury's minister van koloniën) de wensch op, ondanks het Krugertelegram, Duitschland door een aanbod van alliantie onschadelijk te maken: hij wilde toen Transvaal te lijf, en het was wenschelijk, dat Duitschland daarbij geen spaak in het wiel stak. Noch Salisbury noch Bülow geloofden aan de mogelijkheid van slagen; ook Chamberlain ten slotte zelf niet meer, die in een rede te Edinburgh, 25 October 1901 gehouden, zich uitliet over wreedheden, die het pruisische leger in den franschduitschen oorlog zou hebben bedreven; Bülow bejegende dit aldus: ‘de man bijt op graniet’. Chamberlain's lang volgehouden poging was geheel mislukt.

In 1903 bracht Eduard VII een bezoek aan Parijs, om dan tenminste de betrekkingen met Frankrijk te verbeteren, die sedert 1882 gespannen waren. In dat jaar namelijk was in Egypte,

tengevolge van de drastische bezuiniging op zijn leger waartoe Frankrijk en Engeland in 1878 den khedive genoodzaakt hadden, een militaire opstand tegen de Europeanen uitgebroken, die door Engeland werd gewroken. Engeland had Frankrijk verzocht mede te willen doen, dat toen juist een ministerie had, minder belust op koloniaal avontuur dan Ferry; het liet dus Engeland met de zaak begaan. Engeland bombardeerde Alexandrië en landde troepen onder Sir Garnet Wolseley, die te Tel-el-Kebir den opstandeling Arabi Pasja versloeg. Egypte werd nu geheel in handen genomen, militair bezet en administratief hervormd. Een aantal Engelschen gingen in egyptischen militairen en staatsdienst over; ieder egyptisch minister kreeg een engelsch raadsman naast zich; het geheel stond onder leiding van Sir Evelyn Baring (den lateren Lord Cromer), die, onder den bescheiden titel van consul-generaal, feitelijk eerste minister van Egypte was.

Een groote moeilijkheid deed zich dadelijk voor: de Soedan. Deze was door Ismaïl nog niet gekoloniseerd, alleen maar onderworpen. De bevolking bespeurde dat na 1878 de egyptische troepen gedund waren en zich slechts tot bezet houden van een paar vaste punten bepaalden; zij was toen spoedig in opstand gekomen onder leiding van een *mahdi* (valschen profeet). Toen de Engelschen in Egypte kwamen, waren alle egyptische garnizoenen in den Soedan door opstandige benden belegerd. Zouden nu de Engelschen den Soedan heroveren, of zich er toe bepalen, de egyptische garnizoenen te ontzetten en daarna naar Egypte te verwijderen? Gladstone, toen premier, besloot tot dit laatste. Generaal Gordon zou tot ontzet van Khartoem aanrukken. Hij drong in de stad door, maar kon er niet weer uit, en kwam tegen de troepen van den mahdi om het leven (1885). De geheele Soedan bleef nu in handen van den mahdi, en eerst veel later (1896-'98) is de Soedan door Kitchener heroverd.

Intusschen waren de Franschen van hun verste equatoriaal bezit in Afrika (Oebanghi) en hun bezit aan de Roode Zee (Dzjiboeti) nog maar gescheiden door een gebied dat zij als niemandsland mochten beschouwen, immers er was geen enkel Engelschman of Egyptenaar te bekennen. Kolonel Marchand kreeg dus van Hanotaux de opdracht, met 150 man de verbinding Oebanghi-Dzjiboeti tot stand te brengen.
12 Juli 1898

was hij tot Fasjoda (aan den Nijl) genaderd, toen hij door een boodschap van Kitchener, die zooeven met een veel grooter macht Khartoem heroverd had, werd gestuit. Hij moest dus wel terug, na te hebben bedongen dat de zaak zou voorbehouden blijven aan de regeeringen in Europa. Zoo kwam 21 Maart 1899 een engelsch-fransche regeling tot stand, die den geheelen loop van den Nijl (met zijn bijrivieren) aan den anglo-egyptischen Soedan liet. De negerrijken Borkoe, Tibesti, Wadai en Baghirmi bleven dus aan Frankrijk, Darfoer aan den anglo-egyptischen Soedan.

De afloop dezer zaak bleef Frankrijk een doorn in het vleesch, en koning Eduard besloot, dit land nog verder te indemiseeren, indien hij er tenminste voor kon verkrijgen dat Frankrijk van alle aanspraken op Egypte (die het in theorie nog altijd bezat) afzag. Zoo kwam 7 April 1904 een fransch-engelsche overeenkomst tot stand, waarbij Frankrijk van Egypte geheel afzag, op voorwaarde dat Engeland het, door diplomatieken steun, Marokko zou bezorgen.

H.T. COLENBRANDER

(*Slot volgt*)

Hedendaagsche vragen onzer politieorganisatie

1. Het belangrijke stuk bestuursrecht, dat het onderwerp van dit opstel is, is van ouds een terrein van ‘vragen’, en in verband daarmede van hervormingsplannen. Een verhandeling over de ‘hedendaagsche’ vragen onzer politieorganisatie schijnt mij niettemin gerechtvaardigd, omdat door de wijziging van de Gemeentewet in 1931 en de daarmede samenhangende vaststelling van een nieuw Rijkspolitiebesluit in 1935 die organisatie is verbeterd, en tevens haar ontwikkeling voor een niet te verre toekomst min of meer is vastgelegd. Deze verhandeling zal kort zijn, omdat zij beoogt in een klein bestek aan belangstellenden een indruk van onze politieorganisatie en de daarmede verband houdende quaesties te geven.

2. Politiezorg is de functie van de uitvoerende macht, welke is gericht op bescherming van de openbare orde, rust en veiligheid en van de maatschappelijke en individueele belangen tegen misdragingen van enkele individuen. Deze omschrijving, welke geen aanspraak op wetenschappelijke volmaaktheid heeft, is voldoende om van het karakter dier functie een algemeenen indruk te geven[1]. Het met de politiezorg belaste personeel noemt men: politie.

Haar functie omvat het toezicht op de naleving van wettelijke voorschriften, maar zij omvat veel meer: ‘openbare orde, rust en veiligheid’ zijn zaken, die maar zeer ten deele in wettelijke voorschriften zijn vast te leggen. Het is een functie van iedereen dag en van ieder uur, niet aan eenig gebied van overheidsbemoeiing gebonden, maar het geheele terrein van het maat-

1) Vgl. overigens Vos: De handhaving van het bestuursrecht, in: Nederlandsch bestuursrecht, blz. 231 vlgg.

schappelijke leven bestrijkende. Zij zal bij voorkeur zich uiten in het voorkomen van onregelmatigheden, doch zoo noodig ook in repressief ingrijpen. Ten deele geschiedt dit laatste door mede te werken ter ontdekking van gepleegde strafbare feiten, en bestraffing van de daders door de Justitie. Hier gaat de politiezorg als zelfstandige functie van de uitvoerende macht over op het terrein der strafvordering. De plaats die de politie op dit speciale terrein inneemt en haar bevoegdheden aldaar zijn geregeld in het Wetboek van Strafvordering. Ter onderscheiding stelt men tegenover elkaar 'veiligheidspolitiezorg' en 'justitieele politiezorg'.

Bij bijzondere wetten en verordeningen is de zorg voor de naleving daarvan veelal aan bijzondere ambtenaren opgedragen. Men denke aan de Arbeidswet (arbeidsinspectie), de Warenwet (keuringsdiensten), provinciale verordeningen (brugwachters en ander personeel), om enkele voorbeelden uit tallooze te noemen. Men spreekt in dit verband van administratieve- of technische politiezorg. Deze bijzondere vormen van politiezorg zijn een groep op zichzelf, en vallen buiten het kader van dit opstel.

3. Uit de geschiedenis der politie in Nederland[1)] worden hier slechts enkele punten vermeld, die voor een goed begrip van den tegenwoordigen toestand de aandacht verdienen.

In den Franschen tijd had ook Nederland een politie gekend, weliswaar plaatselijk ingedeeld, maar van rijkswege geregeld en onderworpen aan voortdurende bemoeiing van het centrale bestuur, onder een stelselmatige hierarchie met aan het hoofd een afzonderlijke Minister van Politie.

Dit systeem werd na het herstel onzer onafhankelijkheid onttakeld. Reeds in 1814 werd het zelfstandige departement voor de politie afgeschaft en de Procureur-Generaal bij het Hoog Gerechtshof der Vereenigde Nederlanden tevens belast met het centrale oppertoezicht over de politie. In 1818 werd het beheer over de politie in de provinciën opgedragen aan de Procureurs-Crimineel bij de Gerechtshoven. Toen na de wijziging van de Wet op de Rechterlijke Organisatie in 1838 het ambt van den Procureur-Generaal bij het Hoog Gerechtshof werd

1) Zie hiervoor J.W. Haarman: Geschiedenis en inrichting der politie in Nederland.

opgeheven, kwamen de Procureurs-Generaal bij de Gerechtshoven voor het politiebeheer rechtstreeks onder den Minister van Justitie te staan.

Bevelhebbers zonder troepen: De politiezorg en haar kosten waren door het Rijk aan de gemeenten overgelaten, die daarin voorzagen naar eigen inzicht, en ter dege rekening houdende met de belangen van een zuinig financieel beheer. De politie werd ondergeschikt aan het burgerlijke gemeentebestuur, ook de commissarissen en directeuren (wij zouden thans zeggen: hoofdcommissarissen) van politie, wier *benoeming* nog wel door den Koning geschiedde. Het toezicht dat de Procureurs-Generaal op de politie konden uitoefenen was van weinig beteekenis, doordat de gemeenten in de inrichting harer politie zelfstandig waren, en aan het toezicht geen kracht kon worden bijgezet.

Dat de politie in een treurigen toestand verkeerde was dus geen wonder, en het Rijk was wel genoodzaakt om aanvullend in te grijpen. Om aan de vele klachten over onvoldoende politietoezicht tegemoet te komen werd in 1818 een compagnie van de, in 1814 voor de Belgische gewesten opgerichte, Koninklijke Marechaussee[1)] in het Noorden gestationneerd. Haar bewakingsgebied is later uitgebreid, maar bleef tot 1889 beperkt tot Limburg, Noord-Brabant en Zeeuwsch-Vlaanderen. Te beginnen in 1848/49 werden in de streken waar geen Marechaussee was, in de wintermaanden detachementen cavalerie als 'hulpmarechaussee' gebruikt, hetgeen tot aan de instelling van de Rijksveldwacht zoo is gebleven.

Toen omstreeks 1850 onze groote bestuurswetgeving tot stand werd gebracht, berustte de politiezorg dus in hoofdzaak bij gemeentepolitie, die daarbij ondergeschikt was aan de burgerlijke overheid. In overeenstemming hiermede werd in de artikelen 190 en 191 der Gemeentewet van 1851 het bestaan van de gemeentepolitie vastgelegd. Met de zorg voor de handhaving van de openbare orde werd de burgemeester belast, en onder zijn bevelen werd de gemeentepolitie gesteld, 'zooveel de gemeentepolitie(zorg) betreft' (artt. 184 vlgg).

1) De naam is afkomstig van de Fransche Maréchaussée, die ook overigens als voorbeeld gediend heeft. Het Fransche corps was in 1791 verdoopt tot 'Gendarmerie nationale'. Deze naam werd eveneens aangenomen door het gedeelte onzer Marechaussee, dat bij de afscheiding aan België bleef.

Hoewel de hoop op een verdere wettelijke regeling van het politiewezen na dit begin gerechtvaardigd was, is het daartoe niet gekomen. Nieuwe reglementeering van de rijkspolitiezorg volgde bij K.B. van 17 December 1851, S 166, 'gelet op art. 184 en volgende der (Gemeentewet)', welke de eenige wetsbepalingen op dit gebied gebleven zijn. Met 'het gezag over de algemeene of rijkspolitie' werd de Minister van Justitie belast, met 'het beheer en beleid' directeuren van politie in vijf districten, onder wier bevelen stonden alle ambtenaren van rijkspolitie in hun district. Deze functie is evenwel aan de Procureurs-Generaal bij de Gerechtshoven opgedragen gebleven, na een mislukte poging om aparte functionnarissen benoemd te krijgen.

Ingevolge artikel 190 der Gemeentewet was het gemeentelijke politiepersoneel (niet de Burgemeester!) onder de Procureurs-Generaal 'aan de algemeene of rijkspolitie dienstbaar', maar doordat niet bepaald was, waarin die dienstbaarheid bestond en hoe ver zij reikte, bleef de verhouding onzeker, en afhankelijk van wat de practijk er van wilde maken. De gemeente was vrij in de wijze van inrichting van haar politiecorps, en het ligt voor de hand dat dit corps als gemeentelijk corps dichter bij den burgemeester, dan bij het rijkspolitiegezag stond. Het practische effect was dan ook, dat het rijk aan de welwillendheid van de gemeenten overgeleverd was.

Vergeleken bij de jaren vóór 1850 was er op stuk van zaken dus weinig veranderd. De politiezorg bleef overgelaten aan de, daarin zeer zelfstandige, gemeenten, met eenige aanvulling van rijkspolitiepersoneel. Naast de Marechaussee werd als zoodanig de Rijksveldwacht ingesteld, bij K.B. van 11 November 1856, S 114, in werking getreden 1 Januari 1858. Het corps was in den aanvang in samenstelling en in functie in hoofdzaak een verbeterde voortzetting van de 'gerechtsdienaren' en de 'bezoldigde opzieners der jacht en visscherij'.

De eerste indruk, dien deze organisatie geeft, is er een van verbrokkeling en verwarring. Zelfstandige politiecorpsen van autonome gemeenten, met daarnaast twee rijkspolitiecorpsen, zonder verband, zonder taakverdeeling. Verscheidenheid en gebrek aan verband bestond in de leiding even goed als in de personeelsorganisatie. Men was met de wettelijke regeling blijven

steken bij de vastlegging van de gemeentelijke zelfstandigheid op dit gebied. Deze bij de wet vastgelegde vèrgaande gemeentelijke zelfstandigheid maakte het scheppen van eenheid, of zelfs maar het leggen van een behoorlijk verband, onmogelijk, terwijl de omstandigheid dat de gemeenten vrij waren in de wijze, waarop zij haar politiecorpsen wenschten in te richten, in het bijzonder ten plattelande ertoe leidde, dat deze inrichting veel te wenschen over liet. Geklaagd kon worden over territoriale versnippering en gemis aan samenwerking, al evenzeer als over rivaliteit en gemis aan samenwerking dáár, waar op eenzelfde territoir verschillende corpsen werkten. Het geheel was, avant le mot, weinig efficient, meer bepaaldelijk in de kleine plattelandsgemeenten, eenerzijds doordat allen naast elkander in vollen omvang de politietaak moesten vervullen, en anderzijds doordat ieder voor zich niet in de gelegenheid was tot behoorlijk outilleeren en specialiseeren, zelfs niet tot zorg voor behoorlijke algemeene ontwikkeling van het weinig talrijke, misschien slechts uit één veldwachter bestaande, politiecorps, waarvan het gezichtsveld, ook geestelijk, niet buiten de gemeentegrenzen reikte. Wanneer men moet getuigen, dat de Nederlandsche politie zich gedurende lange jaren met zulk een stelsel heeft weten te redden, dan is dat reeds een lof, die van meer beteekenis is dan alle klachten, hoe gegrond deze op zich zelf ook mochten zijn. Het is tevens een bewijs, hoe veel men in Nederland met overleg en samenwerking kan bereiken.

De gebreken onzer politieorganisatie waren te opvallend, dan dat deze toestand zonder critiek bestendigd had kunnen worden, en de zaak werd naar vaderlandschen trant ter hand genomen: een aantal staatscommissies werden ingesteld (1852, 1858, 1881, 1898), de Juristenvereeniging gaf haar oordeel ten beste (1893), vele schrijvers gaven aan hun denkbeelden uiting.

Dat het ten slotte inderdaad tot een verandering is gekomen, is een gevolg geweest van de algeheele herziening der Gemeentewet, welke in 1931 haar beslag kreeg. Het groote struikelblok voor het scheppen van een behoorlijken samenhang bij de politie was artikel 190 dier wet, dat wel de gemeentepolitie dienstbaar maakte aan de rijkspolitiezorg, maar in het onzekere liet, wat dit te beteekenen had.

De inrichting der gemeentepolitie is in beginsel gelijk ge-

bleven, en in zoo verre beteekent de nieuwe Gemeentewet een uitspraak tegen radicale hervormingsplannen. Maar naast enkele andere verbeteringen kwam een wijziging van artikel 190 (thans 223) tot stand, waardoor voortaan de gemeentepolitie aan de rijkspolitiezorg onder het daarmede belaste gezag dienstbaar zijn zou 'op den bij algemeenen maatregel van bestuur te bepalen voet'. Dit maakte het mogelijk, om bij Koninklijk Besluit dwingende voorschriften te geven, teneinde den noodigen samenhang in de geheele politieorganisatie te verzekeren. Het is geschied bij het nieuwe Rijkspolitiebesluit van 6 Augustus 1935, S 49[1)].

Zoodoende is een toestand geschapen, welke ten deele nieuw is, en thans zal worden geschetst.

4. De Nederlandsche politie vertoont thans het volgende beeld:

I. *Politiecorpsen*.

a. Rijkspolitie (art. 4 Rpb):

α. De Koninklijke Marechaussee[2)] werd in 1814 in het leven geroepen. Den grondslag voor het beheer en den dienst vormt nog steeds het Algemeen Reglement op de policie, de discipline en den dienst der Marechaussee, vastgesteld bij Souverein Besluit van 30 Januari 1815, no. 107. De Marechaussee is een militair wapen, door beroepsofficieren aangevoerd, en ressorteert onder den Minister van Defensie voor wat betreft materieel en discipline, onder dien van Justitie voor alles wat op de uitoefening van de politiezorg betrekking heeft. Het corps heeft een eigen staf, met een kolonel, inspecteur van het wapen der Koninklijke Marechaussee, aan het hoofd, en is onderverdeeld in 4 divisies (onder een overste of majoor), iedere divisie in 3 of 4 districten (onder een kapitein of 1en luitenant) en de districten in brigades van gekazerneerde manschappen onder een opperwachtmeester. Het corps, dat voornamelijk in de buitengewesten is gelegerd, heeft een totaalsterkte van ruim 1200 man. Het heeft naast zijn civiele- ook nog een militaire taak.

β. De Rijksveldwacht is van een bescheiden begin uitgedijd

1) Hier verder te noemen Rpb. Het is te vinden in de Gemeentewet, editie Schuurman & Jordens, evenals de belangrijke officieele toelichting erop, vervat in de Instructie voor de Procureus-Generaal van 29 Juli 1936 (Ipg).
2) Van Haeften: Het beheer, de belangen en de dienst der Koninklijke Marechaussee.

tot een corps van ongeveer 1300 man, gereglementeerd in het Organisatiebesluit Rijksveldwacht van 2 Maart 1936 S 241. Het corps wordt beheerd door of namens den Minister van Justitie. Aan het hoofd staat een inspecteur. Het rijk is verdeeld in 9 districten onder een districtscommandant, ieder omvattende een aantal brigades onder een rijksveldwachter-brigadier-majoor, die worden gevormd door samenvoeging van de bewakingskringen van rijksveldwachters.

De Minister kan ook aanstellingen verleenen tot onbezoldigd rijksveldwachter aan daarvoor in aanmerking komende personen, b.v. aan ambtenaren met een beperkte politietaak, om hun aldus ruimer bevoegdheden te verschaffen.

Ook de rijksveldwachters-rechercheurs zijn bij dit corps ingedeeld, doch zij zijn uitsluitend ondergeschikt aan den Minister, en aan den Procureur-Generaal in het ressort.

γ. Commissarissen van rijkspolitie en andere bijzondere ambtenaren van rijkspolitie. De aanstelling hiertoe kan van belang zijn b.v. om aan een commissaris van gemeentepolitie, die (op den voet als nader zal blijken) geroepen is om buiten zijn gemeente bijstand te verleenen, ruimer bevoegdheid te geven, of in bijzondere gevallen, zooals van den burgemeester van Barneveld, in 1935 tijdelijk als zoodanig aangesteld om hem ‘als voorzitter van het Veluwsche Boschbrand Comité opsporingsbevoegdheid en bevoegdheid als hulpofficier van justitie te verleenen ook buiten zijn gemeente in het belang van de bestrijding van boschbranden op de Veluwe’.

b. Gemeentepolitie (artt. 223 en 224 Gemeentewet):

Hoofdcommissarissen en commissarissen van politie worden door de Kroon benoemd, het lagere personeel door den burgemeester. De gemeentelijke verordeningen omtrent de inrichting der politie zijn aan koninklijke goedkeuring onderworpen, zoodat toezicht langs dien weg mogelijk is, en tevens voor juiste verhoudingen ten opzichte van andere politiecorpsen kan worden gewaakt[1)].

In een aantal gemeenten geschiedt de benoeming van het personeel - daar ‘veldwachters’ geheeten - en vaststelling

1) Men denke b.v. aan het belang van een juiste verhouding tusschen de salarissen bij de verschillende corpsen. Ook niet-goedkeuring der begrooting is een dwangmiddel.

van het aantal door den Commissaris der Koningin, die ook de instructie voor deze gemeenteveldwachters vaststelt. Oogenschijnlijk nogal zonderling[1], kan deze instelling zeer nuttig werken, in het bijzonder in de kleine en landelijke gemeenten, waar de nadeelen der versnippering zoo hinderlijk kunnen zijn. Terwijl de invloed van den Commissaris der Koningin een waarborg geeft, dat met locale omstandigheden op redelijke wijze zal worden rekening gehouden, wordt toch onnoodige verscheidenheid vermeden, en samenwerking bevorderd[2].

Deze bemoeiing van den Commissaris der Koningin met de gemeenteveldwacht brengt mede, dat zij tot op zekere hoogte de allures van een gewestelijke politie kan krijgen.[3] Men houde hierbij tevens in het oog, dat de positie van den Commissaris der Koningin, wiens instructie hem ook met de zorg voor de openbare orde in zijn gewest belast[4], tegenover de burgemeesters meebrengt, dat hij invloed kan uitoefenen ook in de gemeenten, waar hij niet de politie aanstelt en van instructies voorziet.

In alle gemeenten kan de Commissaris der Koningin onbezoldigde gemeenteveldwachters aanstellen (b.v. jachtopzieners)[5].

Ingevolge het nieuwe artikel 225 Gem. Wet kan, na verzoek van den Raad, in een gemeente met minder dan 5000 inwoners door rijkspolitie, bij voorkeur door Rijksveldwacht, in den politiedienst worden voorzien (zie nader artt. 21-24 Rpb). Van deze mogelijkheid is tot nu toe nog slechts een sporadisch gebruik gemaakt. Zij die verdwijning van de gemeentepolitie ten plattelande gewenscht achten, zien in dit artikel uiteraard een eersten stap op den goeden weg.

1) Zie voor den vermoedelijken oorsprong Oppenheim, Gemeenterecht I, blz. 416.
2) Van welk een nut kan b.v. zijn een voorschrift als dat van art. 19 der instructie voor de bezoldigde gemeenteveldwachters in de provincie Friesland: ‘De veldwachter is verplicht het door den Commissaris der Koningin gereglementeerde vakonderwijs aan de gemeenteveldwachters en de dienaren van gemeentepolitie in de provincie Friesland te volgen.’ I De instructies in de andere provincies bevatten gelijksoortige artikelen.
3) Er kan eenige twijfel rijzen, of men nog wel van ‘gemeentelijke’ politie kan spreken. Het Rpb gebruikt de uitdrukking ‘plaatselijke politie’.
4) Zie hieronder, blz. 73.
5) K.B. van 12 Januari 1932, S 8, waar tevens de gemeenten worden opgesomd, waar thans de Commissaris der Koningin de bezoldigde veldwachters benoemt.

Wat de opleiding van het politiepersoneel betreft zij vermeld, dat op de Justitiebegrooting 1939 voor het eerst gelden worden uitgetrokken voor ‘kosten examen ter verkrijging van het rijkspolitiediploma’. Tot nu toe kende men slechts diploma's van politievakorganisaties. Van instelling van één rijksdiploma wordt beter waarborg voor de verkrijging van goed personeel verwacht. De Marechaussee beschikt verder over een opleidingsdépôt te Apeldoorn, en de Rijksveldwacht over een opleidingsschool te Amsterdam. Voor later vakonderwijs aan haar personeel kunnen de groote corpsen voldoende zelf zorgen[1)], terwijl op het groote belang van gewestelijke samenwerking op dit gebied ten plattelande hierboven reeds gewezen werd. Voor opleiding in den opsporingsdienst kan het Rijk zich voorts van de stedelijke recherchediensten bedienen (art. 9 Rpb).

II. *Het gezag over de politie.*

Deze heterogene politie oefent de politiezorg niet uit onder het gezag van zelfstandige politieautoriteiten. Voor wat de rijkspolitiezorg betreft staat zij onder den Procureur-Generaal bij het Gerechtshof (nog steeds met den titel van ‘fungeerend directeur van politie’ vereerd), aan wien, onder de bevelen van den Minister van Justitie, voor zijn ressort de voorziening in de rijkspolitiezorg en de uitoefening van het gezag over de rijkspolitie, en over de gemeentepolitie binnen de grenzen van haar dienstbaarheid, is opgedragen (artt. 1, 2, 3 Rpb). Voor wat de gemeentelijke politiezorg betreft staat de gemeentepolitie onder haar burgemeester.

In ons staatsbestel berust bovendien zoowel in de provincies als in de gemeenten de verantwoordelijkheid voor de openbare orde bij de hoogste burgerlijke gezagsdragers: Commissaris der Koningin en burgemeester, aan wie daarvoor de noodige bevoegdheden zijn toegekend[2)]. In het bijzonder kunnen zij desnoods het krijgsvolk, dus ook de Marechaussee, requireeren.

1) De kazerneering van de Marechaussee heeft voor de verdere vorming van het jonge personeel groot nut.
2) Zie voor de gemeenten artt. 217-222 Gem.W., voor de provincies artt. 14 en 15 der Instructie voor de Commissarissen der Koningin, bij K.B. van 27 September 1850, S 62, na het tot stand komen der Provinciale Wet vastgesteld. Considerans en art. 1 van het Rpb wekken den indruk, dat bij de vaststelling hiervan deze bestaande bepalingen aan de aandacht ontsnapt zijn, doch artikel 3 houdt er wèl rekening mee, evenals de Ipg i.v. ‘Handhaving der openbare orde’.

Bij de justitieele politiezorg ten slotte staat de politie onder het gezag van de justitieele autoriteiten, op den voet als bij het Wetboek van Strafvordering bepaald. Meer bepaaldelijk heeft zij hier gevolg te geven aan de bevelen van den Officier van Justitie. De Procureur-Generaal geeft inzake opsporing van strafbare feiten geen bevelen aan de politie, doch slechts aan den Officier van Justitie (artt. 140, 148)[1].

III. *Onderlinge samenhang.*

Het ligt voor de hand, dat een organisatie, die zulk een gebrek aan eenheid vertoont, alleen bestaan kan, indien er tusschen de samenstellende elementen een behoorlijke samenwerking is.

Belangrijke figuren voor die samenwerking bezit de organisatie in den Commissaris der Koningin en in den Procureur-Generaal. Van den invloed, die van den Commissaris der Koningin kan uitgaan, werd zooeven reeds melding gemaakt[2]. De Procureur-Generaal, wiens gezag zich over alle politiecorpsen uitstrekt, voor wat de rijkspolitiezorg betreft, is daardoor in zijn ressort de centrale figuur, om den noodigen samenhang te verzekeren, en contrôle uit te oefenen. De bevoegdheden, die het Rijkspolitiebesluit hem daartoe verleent, zijn dan ook zeer uitgebreid. Doordat de Procureur-Generaal de leidende functies in Openbaar Ministerie en rijkspolitie in zich vereenigt, legt hij voorts een band, die aan de deugdelijke en vlotte verrichting van het zoo belangrijke justitieele gedeelte van de politietaak zeer ten goede kan komen. Door deze combinatie wordt de positie van den directeur van politie bovendien versterkt met het prestige van den Procureur-Generaal, en een waarborg verkregen omtrent de persoonlijke hoedanigheden en geestesgesteldheid van hen, die de post bekleeden.

Bindende voorschriften ter verzekering van samenhang en samenwerking bij de politie geeft sedert 1935 het Rijkspolitie-besluit[3].

1) Terwijl de burgemeester wèl het bevel over zijn gemeentepolitie heeft, maar niet zelf daartoe behoort, is hij voor de strafvordering in gemeenten, waar geen commissaris van politie is, als hulpofficier van justitie in het hiërarchisch verband ingevoegd.
2) Art. 18 Rpb en de Ipg i.v. 'Verhouding tot de Commissarissen der Koningin' houden er ter dege rekening mee!
3) Elsen: Het Rijkspolitiebesluit.

Allereerst wordt daar thans duidelijk bepaald, wat rijks- en wat gemeentelijke politiezorg is. De rijkspolitiezorg omvat alle politiezorg hier te lande, voor zoover zij niet bij of krachtens de Gemeentewet bij uitsluiting tot gemeentelijke politiezorg is gemaakt (art. 1). De zorg voor deugdelijke samenwerking hierbij tusschen rijks- en plaatselijke politie wordt bepaaldelijk mede tot voorwerp van rijkspolitiezorg gestempeld (artt. I, 14)[1]. De dienstbaarheid van de plaatselijke politie aan de rijkspolitiezorg strekt zich in beginsel uit over die zorg in haar vollen omvang (art. 5). De politiezorg in de grootere steden wordt practisch geheel aan de plaatselijke politie overgelaten (art. 8).

Het verleenen van bijstand is in het algemeen verplicht (art. 10), op beperkte schaal ook voor plaatselijke politie buiten haar gemeente (art. 6). De manier waarop assistentie wordt gevraagd en verleend is geregeld (artt. 11, 12)[2], eveneens, wie de leiding heeft, indien personeel van verschillende corpsen gezamenlijk optreedt (art. 14). Bij het verleenen van bijstand van eenigen omvang ter handhaving van de openbare orde geldt als regel, dat het assisteerende personeel onder eigen leiding optreedt, maar overigens voor het doel waarvoor het werd afgestaan staat ter beschikking van het gezag, dat wordt bijgestaan.

In art. 13 wordt de mogelijkheid voorzien van het treffen van een vaste regeling, om vanuit een centrum met goed geoutilleerde politie bijstand in een omliggend gebied te verleenen. De Ipg zegt daaromtrent:

> ‘Aanvankelijk stel ik mij voor, te komen tot de organisatie van een algemeene Rijksrecherchecentrale, in contact waarmede de goed geoutilleerde plaatselijke politiecorpsen voor wat betreft den justitieelen dienst, bepaaldelijk ten aanzien van bijzondere onderwerpen, en voorts de in bepaalde gemeenten te vestigen rayoncentrales voor wat betreft den recherche- en den veiligheidsdienst ten plattelande, zullen hebben te werken’.

De Procureurs-Generaal doen driemaandelijks verslag aan den Minister van Justitie, en overigens wanneer hun op het

1) Zie mede de Ipg i.v. ‘Gezag over de Rijkspolitie en de Rijkspolitiezorg’ en ‘Nader over de taak van den fungeerenden Directeur van Politie’.
2) Hierbij houde men in het oog, dat de Commissaris der Koningin en de burgemeester bij verstoring der openbare orde bijstand van het krijgsvolk, dus ook van de Marechaussee, kunnen *vorderen*.

gebied der politiezorg in hun ressort van ongewenschte toestanden blijkt (art. 17), treden zoo noodig onderling in overleg (art. 15), onderhouden contact met de Commissarissen der Koningin (art. 18), en plegen met het oog op de belangen der rijkspolitiezorg overleg met de burgemeesters, die hun desgevraagd inlichtingen verstrekken (art. 15).

5. Wanneer men dit stelsel van politieorganisatie beoordeelt, heeft het geen nut om achteraf te treuren over beknotting van gemeentelijke zelfstandigheid, noch om te betoogen dat één algemeene rijkspolitie onder eigen leiding het beste is, indien men het onderwerp strikt - en dus eenzijdig - uit een oogpunt van technisch volmaakte politieorganisatie beschouwt. Het is een feit, dat de organisatie onzer politie in 1931/'35 in groote lijnen is vastgelegd. Voor een beoordeeling is het noodig, zich rekenschap te geven van de beteekenis dier groote lijnen, terwijl dan verder kan worden nagegaan, welke vragen, binnen het aldus gestelde kader, ter beantwoording nog open blijven.

Men zij daarbij met critiek voorzichtig. Onze tegenwoordige organisatie moge in hoofdzaak een voortzetting zijn van wat reeds lang bestond, veel is toch op papier verbeterd. Maar die verbeteringen bestaan nog te kort, dan dat zij thans reeds veel practisch effect zouden kunnen hebben, een belangrijk instituut als de georganiseerde bijstand voor den justitieelen dienst enz. is nog in voorbereiding. Een organisatie met verplichte samenwerking, gedragen door een geest van samenwerking, als centraal element, stelt aan de mentaliteit van hen, die er toe behooren, ook nog heel andere eischen dan de door tegemoetkomendheid getemperde anarchie, die voorheen bestond, en een practijkgewoonte - voor de goede werking van een instelling van groot belang - is er nog niet.

Ook stelle men aan onze organisatie geen eischen, waaraan *geen enkel* stelsel kan voldoen. Op geen enkele manier is te bereiken, dat op iedere plaats de daar aanwezige politie voor iedere gebeurtenis volkomen voldoende is. Bijstand van elders bij ernstige ordeverstoringen en andere buitengewone gebeurtenissen, en bepaaldelijk ten plattelande bijstand voor zaken waarvoor men niet voldoende geoutilleerd en gespecialiseerd is, zal

steeds noodig zijn[1]. Wanneer men klaagt over zucht om zaken zelf af te doen, terwijl er eigenlijk hulp bij gehaald moest worden, bedenke men dat dit vooral een persoonlijke eigenschap is, en niet in de eerste plaats een quaestie van rivaliteit tusschen verschillende corpsen. In ieder stelsel ook zal de combinatie veiligheidspolitie - justitieele politie dualisme in het gezag over de politie meebrengen. Het is juist een merkwaardigheid van ons systeem, dat de dubbele functie van den Procureur-Generaal dit dualisme tempert.

Het is begrijpelijk, dat de roep om eenheid in het bijzonder is vernomen van de zijde van hen, wier belangstelling meer bepaaldelijk naar de justitieele politiezorg uitgaat. Het Openbaar Ministerie heeft van de verbrokkeling niets dan last, en de Justitie plukt de wrange vruchten van onverschilligheid, onwil of onbekwaamheid van plaatselijke potentaten. Deze orienteering brengt evenwel tevens mede, dat de staatsrechtelijke zijde van de zaak minder gemakkelijk wordt gezien.

De staatscommissie-Oppenheim ter voorbereiding van de herziening der Gemeentewet heeft haar keuze vóór behoud, in beginsel, van de gemeentelijke zelfstandigheid op politiegebied als volgt gemotiveerd:

> 'Het beeld van het ééne, aaneengeslotene rijkspolitiegezag heeft in theorie veel bekoorlijks. Zelfstandigheid, éénheid en centralisatie zijn voor de goede werking der politie factoren van groot belang en schijnen het best verzekerd als de geheele politie berust onder één gezag. Maar daartegenover staat een nadeel, uit het prijs geven van den thans bestaanden wettelijken toestand te duchten, dat de Commissie veel hooger aanslaat dan het van de afschaffing der gemeentepolitie te hopen voordeel. "Een zelfstandig gemeentebestuur rust vooral op tweeërlei gebied, op het gebied der financiën en op dat der politie", betoogde Thorbecke naar aanleiding van het verslag der Staatscommissie van 1852, in hetwelk de eisch was voorop geschoven: "geene andere politie dan rijks-, of algemeene politie". De Commissie onderschrijft des staatsmans uitspraak volledig. Nergens meer misschien dan bij deze stof is het noodzakelijk dat rekening kan worden gehouden met plaatselijke verschillen en eigenaardigheden. Op geen ander gebied is het, opdat volgzaamheid verzekerd en verzet gekeerd worde, in die mate noodig dat het optreden en de bevelen der ambtenaren worden gesteund en gedekt door het zedelijk gezag dat de burgemeester, hoofd der politie, daaraan geeft.'

1) Wel kan men door goede vooropleiding en door vakcursussen het algemeene peil van ontwikkeling van het personeel zoo hoog mogelijk maken. Aan deze ontwikkeling van het personeel wordt ook bij ons, naar hier boven bleek, de noodige aandacht besteed.

> ‘Juist ten plattelande kan niet licht de wenschelijkheid overschat worden, dat de handhaving der openbare orde berust bij den burgemeester, die volkomen kennis bezit van personen en toestanden en het vertrouwen geniet van de ingezetenen, met wie hij dagelijks bij de behartiging van de meest uiteenloopende belangen in aanraking komt. Een rijksgezag, in de kleine gemeenten veelal volkomen onbekend, dat met de bevolking alléén als politieautoriteit in aanraking komt, biedt niet den waarborg, dat de bevolking met het hier vooral zoo onmisbare beleid en met waardeering van hare speciale behoeften zal worden behandeld.’

De keuze van een stelsel moet naar zijn fundamenteele eigenschappen worden gedaan, en zulk een keuze is hier gedaan. De politieorganisatie, zooals zij zich lang had ontwikkeld, en thans naar aanleiding van de gewijzigde artikelen der Gemeentewet is uitgewerkt, is typisch Nederlandsch. In haar spreekt de neiging naar autonomie, naar zelf-werkzaamheid en zelf-verantwoordelijkheid van individu en groep in eigen kring, en eerbiediging van locale en gewestelijke eigenaardigheden[1)]. Deze is een fundamenteele karaktertrek van het Nederlandsche volk en, in verband daarmede, ook een nationale grondtrek van onze staatsinstellingen[2)].

De rol van de politie in het maatschappelijk leven is zóó belangrijk en veelomvattend, dat juist voor haar een organisatie, die niet typisch-Nederlandsch was, voor ons volk niet deugen zou, en in ons staatsbestel niet zou passen. Het is misschien gemakkelijk, op papier een organisatie te ontwerpen die op zich zelf bezien beter is, maar niet om te begrijpen, hoe deze in het kader van onze verdere staatsinstellingen op harmonische wijze zou kunnen werken, noch hoe een politie die niet sterk op locale omstandigheden was ingesteld en niet aan de eigenaardigheden van de mentaliteit der bevolking was aangepast, gehoorzaamheid van haar zou kunnen verkrijgen. Er zouden hier wrijvingsvlakken ontstaan, veel bedenkelijker dan de uitgebannen nadeelen.

Vandaar een verscheidenheid, waarbij elk onderdeel zijn eigenaardige eigenschappen heeft, aangepast aan de bijzondere omstandigheden waarvoor het speciaal is bestemd. Vandaar ook de

1) Het woord ‘autonomie’ wordt hier natuurlijk gebruikt in een veel wijder beteekenis, dan de technisch-staatsrechtelijke als tegenstelling van ‘zelfbestuur’.
2) De opmerkingen van Gewin: ‘Het Politievraagstuk’ (1908) hierover blijven lezensw dig.

leiding, gedecentraliseerd en toebedeeld aan burgerlijke autoriteiten[1]. Een zelfstandige politieleiding zou met de burgerlijke overheid gemakkelijk in conflict komen, en past niet bij het volkskarakter. Wel past daarbij leiding door hen, tegen wie de bevolking als het hoogste burgerlijke gezag opziet, en van wie zij begrip voor haar eigenaardigheden kan verwachten.

Verscheidenheid dus, getemperd door samenwerking. De eerste taak is thans, het eenmaal gekozen stelsel zoo goed mogelijk door te voeren, en moeilijkheden die daarbij mochten bestaan in den geest van dat stelsel op te lossen. Hier ‘is een vruchtbaar veld aanwezig voor harmonische samenwerking, die slechts kan worden verstoord door gemis aan tact’[2]. Voorstanders van de verscheidenheid in het bijzonder mogen bedenken, dat loyale medewerking bij de uitvoering den besten waarborg tegen centralisatie geeft.

6. De groote steden zijn in staat, een behoorlijk uitgerust en gespecialiseerd politiecorps van voldoende sterkte in te richten. Behoefte aan bijstand zal bestaan bij ernstige ordeverstoringen en andere zeer buitengewone omstandigheden, waarbij assistentie niet een quaestie is van enkele manschappen, en voorts voor speciale werkzaamheden waarop, ook bij een min of meer gespecialiseerd en behoorlijk geoutilleerd politiecorps, de eigen organisatie niet is ingericht. Voor hulp op min of meer groote schaal is in de Marechaussee een corps beschikbaar, dat uit hoofde van zijn militaire karakter voor optreden in groot verband, en bepaaldelijk tegen onlusten, bij uitstek geschikt is. Wat de bijzondere outillage betreft schijnt het aangewezen deze zóó te organiseeren, dat zij bestemd is om aan de politie in het geheele Rijk ten goed te komen, en dus om er een rijksinstelling van te maken, onder te brengen bij de ontworpen rijksrecherchecentrale.

Voor kleine stedelijke gemeenten en voor het platteland zal de numerieke sterkte van het politiecorps bescheiden zijn, en voor zoover er al van specialiseeren en van een bijzondere

1) Ook een Procureur-Generaal is iets anders dan een Directeur-Generaal van Politie.
2) Opmerking van Van Haeften t.a.p. blz. 72, dáár echter uitsluitend slaande op de verhouding van de burgerlijke ambtenaren tot de Marechaussee.

uitrusting sprake is, zal dat toch niet ver gaan. Assistentie zal hier eerder noodig zijn dan in de groote steden.

Indien kan worden volstaan met versterking van de politie met enkele manschappen, zal veelal de Rijksveldwacht daartoe meer in het bijzonder geschikt zijn. Zij staat door haar organisatie het dichtst bij de gemeenteveldwacht, en bijstand door haar kan het gemakkelijkst het karakter houden van een tijdelijke uitbreiding van de gemeentepolitie[1)].

Voor onderzoek van gepleegde misdrijven zal in de ontworpen organisatie bijstand worden verleend door een goed geoutilleerd plaatselijk politiecorps uit de omgeving, terwijl men verder de rijksrecherchecentrale met haar rayoncentrales achter de hand heeft voor den recherche- en den veiligheidsdienst.

Een bijzonder vraagstuk voor het platteland is de alarmeering van een geheele streek, indien daar een misdrijf is gepleegd, met het oog op het vatten van de daders. Een regeling hierover vereischt een stipte uitvoering door alle betrokken politie.

Hierboven is reeds melding gemaakt van de gewichtige rol, welke den Commissaris der Koningin toekomt voor een doelmatige inrichting en goede functionneering van de plaatselijke politie in zijn gewest. Dit geldt niet alleen t.a.v. het politiepersoneel, maar ook van de burgemeesters, voor de beoordeeling van wier geschiktheid hun houding in politieaangelegenheden een belangrijk element is. De lijst van gemeenten, waar de Commissaris der Koningin het politiepersoneel benoemt en van instructies voorziet, is trouwens voor uitbreiding vatbaar.

Gelijk oudtijds de behoefte aan rijks-politietoezicht levendig was, doordat de gemeenten te kort schoten, zoo zal nu omgekeerd de behoefte aan rijkspolitie ten plattelande afnemen, naar de mate waarin de plaatselijke politie verbeterd wordt. In het bijzonder de Rijksveldwacht, die met de gemeenteveldwacht veel overeenkomst vertoont, zou dan min of meer door deze kunnen worden vervangen. Men houde echter in het oog, dat aan de gedeelde voorziening in het politietoezicht een kosten-

1) De mogelijkheid van bijstand ter handhaving van de openbare orde door plaatselijke politie uit een andere gemeente (artt. 6 en 11 Rpb) worde hier slechts volledigheidshalve gememoreerd. Zij is voorzien met het oog op de omgeving van de groote steden. Zie de Ipg i.v. ‘De dienstbaarheid der plaatselijke politie’.

verdeeling tusschen Rijk en gemeenten vast zit, en dat kostenquaesties altijd belangrijk zijn. Er is zeker geen reden, om de kosten van de rijkspolitiezorg op nog grooter schaal op de gemeenten af te wentelen, dan toch al (art. 20 Rpb) gebeurt.

Het is onmogelijk, de rijkspolitie van het platteland te laten verdwijnen. Afgezien van haar - gedeeltelijk reeds vermelde en zoo straks nader te noemen - bijzondere taak, heeft zij ook bij haar gewone locale werkzaamheden een eenigszins andere rol dan de gemeentepolitie. Evenmin als consequente uniformiteit, is consequente versnippering gewenscht. De aanwezigheid van een politie, niet aan gemeentegrenzen gebonden en met een centrale leiding, die snel en uniform optreden over een groot gebied mogelijk maakt, is in verschillende opzichten een correctief op de versnippering, die aan de plaatselijke politie eigen is. In het bijzonder voor de Justitie is het van belang, dat zij over een algemeen werkend instrument de beschikking heeft, en niet steeds op een veelheid van plaatselijke instellingen en machthebbers is aangewezen. Zonder rijkspolitie zou het Rijk ook te sterk van de plaatselijke overheid afhankelijk zijn, en onvoldoende zekerheid hebben omtrent de wijze, waarop de politietaak werd behartigd; eenig toezicht, dat onbevangen staat tegenover locale eigendommelijkheden, is noodig[1)].

De veelsoortigheid der politie ten plattelande moge haar bezwaren hebben, zij heeft ook haar voordeelen. De verschillende corpsen vullen elkander aan, hebben ieder, uit hoofde van hun eigenaardigheden, hun speciale qualiteiten. Wanneer men daar oog voor heeft, en van ieder datgene vraagt, waarvoor hij speciaal geschikt is, valt daar wellicht beter mee te werken dan met een uniform corps, dat van zijn uniformiteit, behalve gebreken, ook deugden buiten zou sluiten.

7. De manier waarop de rijkspolitie zich, als aanvulling op de gemeentepolitie, heeft ontwikkeld, heeft ertoe geleid, dat haar inrichting thans ingewikkeld en toch ook onvolledig is. De afzonderlijke corpsen van Marechaussee en Rijksveldwacht, beide

1) Ik wil hiermee volstrekt niet zeggen, dat ten plattelande in het algemeen ongewenschte toestanden zouden bestaan, maar slechts dat men op die mogelijkheid ook ingesteld dient te zijn. Om gelijksoortige redenen kan het ook voor de groote steden van nut zijn, dat er behalve gemeentelijke recherche ook een rijksrecherche bestaat.

vooral op ordehandhaving ingesteld, werken onder normale omstandigheden - naast de gemeentepolitie - beide op hetzelfde platteland. Waar verder behoefte aan algemeen werkende politieinstellingen ontstond, werden die zoo goed en zoo kwaad als het ging onder dak gebracht, of zelfs geheel aan gemeentelijke zorg overgelaten. Het Rijksbureau betreffende de bestrijding van den handel in vrouwen en kinderen en van den handel in ontuchtige uitgaven kwam bij de gemeentepolitie te Amsterdam, evenals de Nederlandsche Centrale inzake falsificaten en internationale misdadigers. De groote Chineesche bevolking en de uitgebreide scheepvaartverbindingen van Rotterdam maken het - ook voor de toekomst - natuurlijk, dat de Nederlandsche Centrale ter bestrijding van den smokkelhandel in verdoovende middelen daar is gevestigd, onder directie van den hoofdcommissaris van politie, tevens commissaris van rijkspolitie. Deze is ook aangewezen als orgaan voor het verstrekken van inlichtingen ter bevordering van de richtige uitoefening van de taak der Rivierpolitie voor het toezicht op de groote rivieren tusschen Rotterdam en de grenzen des Rijks, en als centraal orgaan voor de uitwisseling van inlichtingen met het aangewezen Duitsche orgaan, welke strekken om diefstallen en smokkelarijen op den Rijn en aangrenzende groote rivieren op het spoor te komen en tot klaarheid te brengen. Te Rotterdam is voorts de Centrale Opsporingsdienst van ontvreemde en vermiste auto's en motorrijtuigen, waarmede het Rijk geen bemoeienis heeft. Bij den Inspecteur der Koninklijke Marechaussee berusten de centrale leiding van de grensbewaking[1)] en de Rijks-vreemdelingendienst. Het departement van Justitie beheert een systeem van dactyloscopische signalementskaarten, dat vooral antiquarische waarde schijnt te hebben. De rijksrechercheurs vindt men in de organisatie der Rijksveldwacht verstopt.

De bestrijding van de misdaad heeft in vele opzichten niet een locaal, maar een nationaal, of zelfs een internationaal karakter. De versnippering in de politieorganisatie is op dit terrein dan ook hinderlijk, zooals uit de genoemde incidenteele voorzieningen wel blijkt. Ingrijpende verbetering is binnen afzien-

1) Dat deze aan de Marechaussee wordt toevertrouwd is zeer begrijpelijk.

baren tijd te verwachten van de instelling der - reeds meermalen vermelde - rijksrecherchecentrale, met haar rayoncentrales. Deze rayoncentrales, vaste punten voor inlichting en bijstand in haar gebied, worden overkoepeld door de hoofd-centrale, vast punt voor inlichting en bijstand in het geheele land, en voor contact met het buitenland. In het bijzonder zal daar komen de centrale bibliotheek van dactyloscopische en andere persoonsgegevens, zoodat het niet meer zal kunnen voorkomen, dat op één plaats naar een persoon wordt gezocht, zonder dat men weet dat elders gegevens over hem beschikbaar zijn.

De plaatselijke recherche, gevormd naar, en aangepast aan, de behoeften van het eigen gebied, blijft dus in stand, maar er wordt een band gelegd door de nieuwe rijksinstelling. Een preciese taakverdeeling zal bezwaarlijk te geven zijn, en veel moet daarin aan de practijk worden overgelaten. Wat aan centrale punten voor bijzondere doeleinden reeds tot stand was gekomen, kan bij de rijksrecherchecentrale worden ondergebracht, of met haar in verband worden gebracht. De speciale outillage en de bijzondere deskundigen, die voor ieder plaatselijk politiecorps op zich zelf onbereikbare idealen zouden moeten blijven, kan de centrale ter beschikking van allen stellen.

Tot nu toe is het bij plannen en voorbereidingen gebleven, alleen de rayoncentrale voor dactyloscopie en signalementskaarten voor Friesland te Leeuwarden is al eenige jaren in werking[1)]. Spoedige verdere verwezenlijking van de plannen zal voor het Nederlandsche politiewezen een groote verbetering beteekenen.

Over de geüniformde rijkspolitie is reeds vermeld, waarom

1) De Centrale is ingericht op initiatief van den Commissaris van Politie, tevens Commissaris van Rijkspolitie, te Leeuwarden, en zal, wanneer het systeem voor het geheele land in werking treedt, daarin worden ingevoegd. Alle Friesche gemeenten verleenen haar medewerking, door het opzenden van de noodige gegevens, voorshands onverplicht, immers algemeene voorschriften van rijkswege zijn nog niet gegeven.
Zoolang geen definitieve regeling is vastgesteld, is een gedétailleerde beschrijving van het nieuwe systeem niet mogelijk. Het lijkt echter wel waarschijnlijk, dat de rayoncentrales in de arrondissementshoofdplaatsen zullen komen, ondergebracht bij de gemeentepolitie, en staande onder den Commissaris van Politie ter plaatse, die tevens Commissaris van Rijkspolitie zal zijn.

zij ten plattelande, ook bij verbetering van de gemeenteveldwacht, zeker zal blijven bestaan, en niet kan worden gemist. Naast haar gewone locale werkzaamheden houdt zij een eigen taak, o.a. in het verleenen van assistentie bij onlusten en andere buitengewone gebeurtenissen, verscherping van het politietoezicht bij onveiligheid in een bepaald gebied, werkzaamheden die uit haar aard een groot territoir bestrijken, zooals grensbewaking en rijdende verkeerscontrôle, of uit haar aard voor rijksbemoeiing aangewezen zijn, zooals bijzondere bewakingsdiensten[1].

Maar dan schijnt het toch noodeloos gecompliceerd, dat ten plattelande tweeërlei corpsen veldwachters en nog een militair corps naast elkaar op hetzelfde territoir grootendeels gelijksoortig werk verrichten. In Januari 1935 werd door de Ministers van Justitie en van Defensie een commissie ingesteld, onder voorzitterschap van oud-Minister Donner, met opdracht:

> ‘1. na te gaan, op welke wijze de dislocatie en de taakverdeeling van de Rijkspolitie ware te herzien, ten einde - zoolang de gewenschte totstandkoming van een eenheidscorps nog niet heeft plaats gehad - een zoo doeltreffend en economisch mogelijk gebruik van het thans nog tweeledig gezagsinstrument te verkrijgen, waarbij als richtlijn is aan te nemen dat het militaire karakter, hetwelk thans meer bepaaldelijk de Koninklijke Marechaussee bezit, dit wapen voorshands nog in het bijzonder geschikt maakt om te worden gebruikt op plaatsen, waar krachtdadig moet worden opgetreden, met name bij onlusten en bij het beteugelen van smokkelarij en voorts ter bewaking van kunst- en andere werken, welke mede uit een defensie-oogpunt van bijzonder belang zijn, terwijl voorts in aanmerking zal moeten worden genomen de door artikel 225 van de gemeentewet geopende mogelijkheid van overneming der gemeentelijke politiezorg door de Rijkspolitie;
> 2. na te gaan, op welke wijze tusschen de beide deelen van de Rijkspolitie - zijnde de Koninklijke Marechaussee en de Rijksveldwacht - tot een nauw verband en een vruchtdragende samenwerking kan worden gekomen, waarbij het verkrijgen van eenheid, in den vorm van één corps Rijkspolitie, wordt gesteld als einddoel, hetwelk spoedig ware te bereiken’.

Dit gaf een aanwijzing omtrent de te verwachten ontwikkeling, te meer nog omdat de commissie-Donner:

1) Uitvoering gevende aan een denkbeeld van de bezuinigingscommissie-Welter regelt art. 7 Rpb de wijze, waarop voor het transport van gevangenen en dergelijke verrichtingen ten dienste der Justitie ook van de diensten der gemeentepolitie kan worden gebruik gemaakt. Zij plachten tot nu toe meer eigenaardig tot het werk van rijkspolitie te worden gerekend.

> ‘niet in de eerste plaats (is) een studiecommissie met de taak zich tot het samenstellen van een rapport te bepalen, doch meer een college, waarvan telkens bij het nemen van onderscheiden concrete maatregelen van dislocatie en formatie der Rijkspolitie practische voorstellen worden verwacht’.[1)]

In de Memorie van Antwoord over de begrooting 1939 werd aan de Tweede Kamer over de plannen tot wijziging nader medegedeeld:

> ‘Inderdaad heeft de behandeling van de zaak-Oss ter openbare terechtzitting van het Ambtenarengerecht te 's Gravenhage ernstige symptomen doen zien van niet te dulden toestanden en verhoudingen, welke mede kunnen worden toegeschreven aan bestaande gebreken in de organisatie van de politie hier te lande. Met de vele leden, in het Voorloopig Verslag aan het woord, is de ondergeteekende van oordeel, dat verbetering van de organisatie der politie, waarbij gestreefd zal moeten worden naar een coördinatie, die tot sterkere eenheid zal leiden, geboden is.
> Verbetering van de politieorganisatie in Nederland zal echter niet enkel kunnen bestaan in het oplossen der problemen, welke voortspruiten uit het naast elkander aanwezig zijn van twee rijkspolitiekorpsen. Zij omvat een breedere taak, waaraan sinds enkele jaren gestadig wordt gearbeid. De aan het Rijkspolitiebesluit.... ten grondslag liggende beginselen strekken daarbij tot leidraad. Een gewichtig onderdeel dier taak - dat ook in bewerking is - is het tot stand brengen van een goede en efficiente werkverdeeling tusschen de beide korpsen in den geest van de opdracht door ondergeteekende's voorganger en diens ambtgenoot van Defensie aan de door hen daartoe ingestelde Commissie, de zgn. Rijkspolitie-commissie, verstrekt. De nadere uitwerking en verwezenlijking van hetgeen op dit stuk is ontworpen houdt mede verband met een doelmatige regeling nopens de leiding van en de zeggenschap over de Koninklijke Marechaussee, benevens met de vraag, of het noodig en gewenscht is, dat het wapen naast zijn politiaire, in bepaalde gevallen ook een militaire taak te vervullen heeft.’

Deze passage wekt wel sterk den indruk, alsof het de bedoeling is, dat de als einddoel gestelde unificatie voor wat de leiding van en de zeggenschap over de corpsen betreft zal worden gevonden, door die voor de Marechaussee te veranderen, en dus te komen tot één groot rijkspolitiecorps onder den Minister van Justitie. Reeds bij de behandeling van de begrooting 1937 was gebleken, dat de hoop op ‘spoedig bereiken’ van dat einddoel was losgelaten, als eerste stappen ter verwezenlijking staan thans een goede en efficiente werkverdeeling en ‘doelmatige regeling’

1) Begrooting van Justitie 1936, Memorie van Antwoord Tweede Kamer.

van de leiding van en zeggenschap over de Marechaussee op het programma. Van die verandering in de leiding werd een jaar eerder nog niet gerept, alleen van een gewijzigde dislocatie van beide corpsen, die vermoedelijk geruimen tijd in beslag zou nemen en tot nu toe is uitgebleven - tenzij men de buitengewone verscherping der grensbewaking door de Marechaussee in den nazomer van 1938 daartoe rekenen wil. De moeilijkheden blijken in ieder geval grooter, dan verwacht was, immers volgens het laatste nieuws[1)] is men wel doende met een verandering in de dislocatie, maar de omzetting van de beide corpsen in een eenheidscorps stuit voorshands op bezwaren, 'waarvan nog niet valt te zeggen, of zij op den duur zullen kunnen worden weggenomen'.

Dit zijn slechts aanwijzingen; tot welke besluiten men in werkelijkheid zal komen, moet worden afgewacht. Het mag intusschen merkwaardig heeten, dat hangende deze plannen in de laatste jaren de verbetering der Rijksveldwacht met zulk een kracht ter hand is genomen. Al is verbetering van het corps op zich zelf natuurlijk lofwaardig, nu men tevens op korten termijn de rijkspolitie wil reorganiseeren is het practische effect, dat de ontwikkeling bij voorbaat in een bepaalde richting wordt beinvloed, en dit terwijl er goede redenen zijn om te betwijfelen, of bij onbevangen beoordeeling de aldus reeds ingeslagen richting nu juist wel behoort te worden gekozen.

Indien men ziet, welke rol voor de rijkspolitie naast een goede gemeenteveldwacht blijft weggelegd, dan blijken dat grootendeels werkzaamheden te zijn, waarvoor het militaire corps der Marechaussee ten deele even goed bruikbaar is als een ander, ten deele juist uit hoofde van zijn militaire karakter bij uitstek geschikt. Dit karakter maakt ook de geestesgesteldheid bij uitstek geschikt voor plichtsvervulling onder alle omstandigheden, en ontoegankelijk voor anders gerichte invloeden[2)]. Waarschijnlijk zal in de nieuwe organisatie van onze landsverdediging een

1) Memorie van Antwoord aan de Eerste Kamer over de begrooting 1939.
2) Ik bedoel hiermede natuurlijk volstrekt niet, aan anderen gemis aan plichtsbetrachting in de schoenen te schuiven, doch wees reeds op blz. 81 op het belang, dat de aanwezigheid van geheel onafhankelijke rijkspolitie kan hebben. Het is dan mede van belang, dat zij zoo goed mogelijk is ingesteld op het werk, dat van haar wordt verlangd.

verdere taak voor dit corps weggelegd zijn, zooals ook de opdracht aan de commissie-Donner veronderstelt[1].

De bedoeling is niet, hier in een paar regels een vraagstuk op te lossen, dat de commissie-Donner nu al vier jaar in behandeling heeft, maar om te laten zien dat de vraag, wat de toekomst der rijkspolitie moet zijn, nog wel iets anders is dan de vraag, hoe men het best de Marechaussee in de Rijksveldwacht kan laten opgaan[2]. Men nadere het vraagstuk in ieder geval niet met baldadig rationalisme: een organisatie van beproefde voortreffelijkheid, met een bezielenden corpsgeest en een verdiende reputatie van onwankelbare betrouwbaarheid, hier afgebroken, zou ginds op zijn best pas na lange jaren nieuw zijn opgebouwd. Dit nadeel staat bij voorbaat vast, de beteekenis van de beweerde voordeelen-op-papier moet worden afgewacht.

Tenslotte, men zal ook op dit gebied moeten onthouden, dat het denkbeeld van één algemeene rijkspolitie in theorie veel bekoorlijks heeft, maar de nadeelen wel eens grooter konden blijken. Hetgeen door de voordeur is uitgebannen, kan door een achterdeur weer terug komen. De groote stroomingen van dezen tijd zijn voor de autonomie[3] ongunstig: in zoo verre staat de verloopen democratie, die de zelfwerkzaamheid en zelfverantwoordelijkheid vervangt door bedeeling vanuit regeeringsbureaux, met haar autoritaire bedienaars en bestrijders gelijk. Voor wat in

1) Van Haeften, t.a.p. blz. 80 vlgg., geeft een overzicht van de bijzondere hoedanigheden van Marechaussee en Rijksveldwacht beide, en concludeert ‘dat het bezit van een militair corps als de Marechaussee, evenals dat van de Rijksveldwacht, op grooten prijs is te stellen’.

2) In 1907 is hier ook sprake van geweest. De Ministers van Justitie en van Oorlog achtten toen een geheele overdracht van de Marechaussee aan het departement van Justitie niet mogelijk, ‘omdat het Wapen vóór alles moet blijven een militair korps’. ‘Al de ter zake gehoorde autoriteiten.... waren eenstemmig van oordeel.... dat eene geheele overgang van het Wapen beslist moest worden ontraden....’. ‘Een korps Marechaussee.... vindt juist in zijne militaire organisatie zijn groote kracht. Inlijving van dat korps bij de Rijksveldwacht zoude zijn een stap in eene richting, die zou moeten leiden tot verslapping van dat korps, en die daarom sterk dient te worden ontraden’. ‘Het was juist (de vrees voor verwording van dat degelijke militaire politiekorps), welke heeft doen afzien van het denkbeeld, om het geheele korps over te dragen op het departement van Justitie’. (Kamerstukken, geciteerd bij Van Haeften, t.a.p. blz. 30 vlgg.).

3) Ik gebruik dit woord weer in dezelfde ruime beteekenis als hierboven.

het bijzonder de gemeentelijke zelfstandigheid betreft zij als waarschuwend voorbeeld gewezen op den gang van zaken t.a.v. het financieele beheer - dien tweeden pijler van een zelfstandig gemeentebestuur: het beheer van een daartoe onbekwaam locaal orgaan pleegt over te gaan, niet naar een ander locaal orgaan, maar naar het centrale bestuur, zoodat niet alleen de democratie, maar ook het essentieele nationale element, de autonomie, over boord wordt gezet. De geest des tijds is er naar, dat wij weer voor de quaestie gesteld kunnen worden, die de burgemeester van Groningen, Cort van der Linden, met de volgende woorden besprak[1]:

> 'Het is juist mijn grootste bezwaar tegen het prae-advies van den geachten inleider' (die één algemeene rijkspolitie had aanbevolen) 'dat hij miskent wat ik zou willen noemen de grondslagen van ons democratisch[2] staatsbestuur. Hij ziet de politie als een keurtroep van ambtenaren, die gehoorzamen aan één bevel. Maar dat eene bevel geeft de Minister van Justitie, en de Minister van Justitie is een politiek persoon, dat is een man, die gekozen wordt om zijn politieke richting, die een bepaald politiek beginsel in de Tweede Kamer moet verdedigen..... Dus wanneer men in de richting denkt van een onafhankelijk politiecorps, dan komt men in de richting van "Staatspolizei", van de "Polizei", die zich tot taak stelt een bepaald staatsdoel te verwezenlijken. Daarom ben ik principieel op algemeen politieke en staatsrechtelijke gronden bang van de gedachte aan een staatspolitiecorps, speciaal op het gebied der openbare veiligheid.'

Daarom juist is de quaestie van de leiding der politie zoo belangrijk, en daarom was de afbraak van die leiding onmiddellijk na 1813 zoo typisch Nederlandsch. Zij is, voor wat de rijkspolitie betreft, nu verdeeld tusschen een leiding van het beleid, die onder den Minister van Justitie berust bij directeuren van politie, van welke men niet kan vergeten dat zij van huis uit Procureurs-Generaal zijn (behoudens datgene, wat bij de wet aan de burgemeesters, en bij K.B. aan de Commissarissen der Koningin, is opgedragen op het stuk van handhaving der openbare orde), - en een administratieve leiding, waarvan men de beteekenis vooral niet moet onderschatten, zelf voor de beide groote corpsen weer bij verschillende departementen berustende. De stichting van de rijksrecherche-centrale komt de quaestie

1) Nederlandsche Vereeniging voor Gemeentebelangen. De organisatie van de politie ten plattelande. Prae-adviezen en besprekingen 1937, blz. 159.
2) Ik zou in plaats hiervan schrijven: op autonomie gebaseerd.

van de leiding nog compliceeren. Concentratie in die leiding kan het karakter van de rijkspolitie sterk beinvloeden, ook al gaat men nog niet zoo ver, deze geheel te concentreeren in handen van één hoofdambtenaar van het departement van Justitie, een mogelijkheid die geenszins is uitgesloten, en in verband waarmee in 1935 aan de Tweede Kamer werd medegedeeld:

> 'In afwachting van de totstandkoming van de wijziging in de dislocatie en van de reorganisatie van het beheer der Rijkspolitiecorpsen hebben de plannen met betrekking tot het geven van centrale leiding ook over de Rijkspolitiezorg nog geen vasten vorm verkregen. Zeker behoeft uit de totstandkoming van het Rijkspolitiebesluit niet te worden afgeleid, dat voor het toekomstige van het geven van centrale leiding vanwege den ondergeteekende zou zijn afgezien.'[1)]

Wellicht ten overvloede zij erop gewezen, dat het hier aangevoerde niet als een pleidooi voor versnippering van het rijkspolitie-apparaat mag worden opgevat. De steeds verdere uitbreiding van de technische politie, het steeds weer creëeren van nieuwe bijzondere ambtenaren voor wetshandhaving op een speciaal terrein, heeft die strekking. De politiek-economische modewetgeving van den laatsten tijd is er een voorbeeld van. Het bezwaar valt niet te zeer op, wanneer het bijzondere onderwerpen betreft, waaraan de algemeene politie niet of nauwelijks aandacht kan besteden, maar men kan zich ook andere vormen denken, b.v. een algemeene verkeerscontrôle, uitgaande van het departement van Waterstaat[2)]. Dit kan gemakkelijk leiden tot gezagsusurpatie van administratieve instanties, met behulp van 'haar' contrôleurs, op het gebied der Justitie, wier gezag over deze opsporingsambtenaren te weinig voelbaar is, terwijl bezwaarlijk valt te verwachten, dat de qualiteit der opsporings-

1) Memorie van Antwoord Justitiebegrooting 1936. Van de moeilijkheid, dat alsdan de Procureurs-Generaal zouden komen te staan onder een (zij het hoofd-) ambtenaar van het departement kan men zich niet afmaken met het verweer, dat dit niet zou betreffen de Procureurs-Generaal 'als zoodanig', maar 'als fungeerende directeuren van politie' zooals t.a.p. wordt gedaan. Als het eenmaal zoo ver was, zou uit deze moeilijkheid al gauw een argument worden geput, om de functie van directeur van politie zelfstandig te maken.

2) Wat kan er groeien uit de Rijksverkeersinspectie, gegrondvest op het twijfelachtige Reglement Autovervoer Personen, of uit de onderzoeken, door de Scheepvaartinspectie te doen ingevolge de Binnenvaartrampenwet? 'Diensten' hebben wel de hardnekkigheid van inktvlekken, en de neiging tot uitbreiding van olievlekken.

werkzaamheden van zonder behoorlijke selectie, opleiding en leiding op het menschdom losgelaten contrôleurs boven het peil van een voor de Justitie en de justitiabelen hinderlijk dilettantisme uit komt.

Er is inderdaad wel reden, om de organisatie van de rijkspolitie nader te bezien, maar urgent is deze quaestie niet[1)] en een hervormingsdrang die ons, zoo al niet meer éénwording van de beide groote rijkspolitiecorpsen op korten termijn, dan toch verandering op korten termijn (en wel telken jare weer iets anders) in het vooruitzicht stelt, manifesteert zich op een ongunstig tijdstip. Er is ander werk te doen: het opbouwen van de organisatie, welke het Rijkspolitiebesluit heeft geteekend, een organisatie, waarin samenwerking, gedragen door een geest van samenwerking, het bindende element is. Maar daarom is het juist thans noodig, dat Marechaussee en Rijksveldwacht zekerheid hebben, hoe haar positie voorshands zal zijn. Onzekerheid dienaangaande moet een geestesgesteldheid kweeken, die voor samenwerking fnuikend is, en een gevoel van in een hoek te worden gedrongen doet dat nog meer. ‘Met voorschriften kan een goede verstandhouding niet worden afgedwongen. Zij dient in de corpsen van hoogerhand te worden aangekweekt door voorbeeld en leering’ zegt de Instructie voor de Procureurs-Generaal. Dat van hoogerhand zooveel mogelijk alles moet worden vermeden, wat den geest ongunstig beinvloedt, ligt in deze woorden opgesloten.

J. ZAAIJER

1) Eén recent incident wijst niet op organisatorische gebreken. Integendeel: waren zulke gebreken voorhanden, dan zouden zij overal en voortdurend tot moeilijkheden leiden.

Roemloos verbleekte concepties

Dr. J. van den Tempel, De wereld in stormtij. Onderzoek naar oorzaken, zin en verloop van de economische en maatschappelijke spanningen (1938, H.D. Tjeenk Willink en Zoon N.V., Haarlem).

De economische verwarring en ontwrichting, waaraan de wereld lijdt, heeft de menschheid voor een probleem gesteld, waarmede zij nu reeds sedert jaren worstelt. Men ziet de vreemdste tegenstrijdigheden, de schrijnendste tegenstellingen en moet zich wel afvragen: wat is daaraan te doen? Vooral wordt men getroffen door de tegenstelling tusschen grooten overvloed van allerlei producten en nijpend gebrek bij zoovelen. Men leest van groenten, die naar den mestvaalt gaan, omdat ze geen koopers kunnen vinden, van vernietiging op groote schaal van koffie, van kunstmatige beperking van de productie van suiker, van rubber, van tin. En aan den anderen kant zijn er talloozen, die het noodigste ontberen. Er heerscht groote werkloosheid.

De Staten bemoeilijken in toenemende mate den invoer, hetgeen wederom duidt op een ruime mogelijkheid van zelfvoorziening. Maar tegelijkertijd spannen zij zich wanhopig in om hun uitvoer te vergrooten, hetgeen er op wijst, dat het eigen afzetgebied onvoldoende is om aan ondernemers en arbeiders een loonend bestaan te verschaffen.

Zoo zijn er meer raadselen, waarvoor de menschheid zich ziet geplaatst. Maar vooral de toegenomen bestaansonzekerheid en de sociale nood van de werkloozen prikkelen de menschheid om een bevredigende oplossing te vinden van het probleem van onzen tijd, dat in de woorden crisis en depressie is samengevat.

* * *

Om een deugdelijke oplossing te vinden, moet men het probleem voldoende doorgronden, moet men crisis en depressie kunnen verklaren, de oorzaken kunnen blootleggen van de

kwaal, waaraan de wereldhuishouding en de volkshuishoudingen lijden. Althans, indien men de kwaal langs wetenschappelijk gefundeerden weg wil bestrijden. Bij een onderzoek naar de oorzaken zou echter wel eens kunnen blijken, dat de economische verschijnselen de resultanten zijn van een zeer groot aantal factoren, zoowel van materieelen als van geestelijken aard en dat het niet wel mogelijk is de beteekenis van al die factoren voor het eindresultaat met voldoende nauwkeurigheid vast te stellen. Het zou tevens kunnen blijken, dat wij niet beschikken over voldoende middelen om de door ons wenschelijk geachte wijzigingen in de economische verschijnselen te brengen, dat wij niet in staat zijn de factoren, die in hun onderlinge samenwerking die verschijnselen teweegbrengen, te beheerschen.

Zooveel is zeker, dat wetenschappelijk onderzoek naar ontstaan en samenhang van de economische verschijnselen, hoe dringend noodig ook, tijd vordert, veel tijd. De economen zijn er sinds jaren mede bezig; maar een resultaat, waarmede allen instemmen, is nog steeds niet bereikt. Groot is het aantal stelsels en theorieën, heftig is de strijd der geleerden. Maar o zoo weinig staat vast op dit terrein.

* * *

Intusschen, wanneer de menschheid in nood verkeert, kan zij niet wachten en wil zij ook niet wachten, totdat gebleken is, onomstootelijk, of en zoo ja welk middel moet worden aangewend om uit den nood te geraken. De Chineezen, die de zonsverduistering niet wisten te verklaren, beschouwden ze als een onheil, veroorzaakt door een grooten draak, die de zon wilde opvreten en maakten een oorverdoovend geraas, om den draak te verjagen. In schijn hadden zij met hun middel inderdaad succes, want de zon ging weer schijnen!

In onzen tijd past men lukraak allerlei middelen toe om crisis en depressie te bestrijden. Allerlei personen en stroomingen hebben oplossingen aan de hand gedaan en bestrijdingsmiddelen aangegeven. Van Staatswege wordt thans in verscheidene landen met een of meer van die middelen geëxperimenteerd. Wetenschappelijke waarde missen zij ten eenenmale. Maar ieder is overtuigd, dat zijn middel het beste is en de Regeeringen, die sommige van die middelen in de practijk brengen, koesteren de

stille hoop, dat zooal niet die middelen toevallig eens probaat zouden blijken, dan toch het groote publiek tevreden zal zijn, omdat er ten minste ‘iets gedaan wordt’ om den toestand te verbeteren. Veelal om ‘politieke redenen’ meenen zij het natuurlijk resultaat van actie en reactie niet te kunnen afwachten en bij gebrek aan vertrouwen in eigen visie nemen zij hun toevlucht tot kwakzalversmiddelen, die in de meeste gevallen de kwaal slechts blijken te verergeren.

* * *

Van oudsher had het socialisme de pretentie, de oplossing te brengen van het crisis-probleem. Maar nu doet zich het merkwaardige geval voor - en ziehier de naaste aanleiding tot het schrijven van deze regelen - dat een vooraanstaand Nederlandsch sociaal-democraat, Dr. J. van den Tempel, een boek heeft geschreven, dat zich met het crisisprobleem bezighoudt, waarbij hij den *wetenschappelijken* weg volgt en waarbij het socialisme als remedie tegen crisis en depressie volkomen op den achtergrond terecht is gekomen. Wij zeggen niet, dat Dr. van den Tempel zijn socialisme in dit boek totaal verloochent; hij spreekt nog steeds van ‘het kapitalisme’ en ‘de kapitalistische productiewijze’, als van een vorm van productie, die niet als blijvend moet worden beschouwd; hem zweeft veeleer een *internationaal* dan een *nationaal* socialisme voor oogen, althans voor zoover hij er heil van verwacht voor crisisbestrijding. Telkens opnieuw toch doet hij uitkomen, dat slechts langs internationalen weg daadwerkelijke, duurzame verbetering kan worden verkregen.

Maar daarnaast houdt Dr. van den Tempel zich bezig met de vraag welke practische remedie op dit oogenblik tegen de crisis en de depressie kan worden aangewend. En dan ziet men hem juist die middelen verloochenen, die de socialisten ons in de laatste jaren in woord en geschrift hebben aangeprezen.

Op blz. 9 noemt de schrijver van ‘De wereld in stormtij’ eenige middelen, die in de hedendaagsche depressiebestrijding zijn *aanbevolen* om tot een meer duurzame economische en maatschappelijke stabiliteit te komen. Het zijn de koopkrachtversterking, de ordening, de conjunctuurbeheersching en het stelsel van ‘managed currency’. Nadat hij dan op het enge ver-

band tusschen deze middelen heeft gewezen, laat hij volgen;

> ‘Het is in hooge mate treffend, en een feit van groote beteekenis, dat het probleem van het gemeenschappelijk bezit der productie middelen in deze “crisis van het kapitalisme” in de kapitalistische landen op den achtergrond is gebleven en niet is opgedrongen in die rij. Maar dat is slechts een opmerking terloops.’

‘Maar raak’, teekenden wij op den kant van ons boek bij dit laatste zinnetje aan. En met volkomen instemming lazen wij enkele regels verder, dat Dr. van den Tempel uit de onbevredigende resultaten van den arbeid van vele vooraanstaande theoretici in de toonaangevende landen, en niet minder uit het roemloos verbleeken of afsterven van nog kort te voren hooggeroemde concepties en plannen en het stranden van grootsche experimenten, de leering heeft getrokken, dat alle inspanning hoegenaamd geen houdbare vrucht belooft, zoo men niet aanvangt met een onderzoek naar de algemeene bewegingswetten en ontwikkelingstendenzen van het hedendaagsche productie- en ruilproces.

Wie denkt bij dit ‘roemloos verbleeken of afsterven van nog kort te voren hooggeroemde concepties en plannen’ niet aan het Socialisatierapport en het Plan van den Arbeid? Dat Dr. van den Tempel in de aangehaalde passage ook op het socialisme doelt, blijkt ten overvloede uit een daaraan voorafgaand zinnetje, waarin hij zegt, dat sommige ‘hervormers in grooten stijl van ons maatschappelijk bestel’ niet alleen precies weten, waar het hapert, maar ook hoe het uurwerk eens en voorgoed op slag kan worden gebracht.

* * *

Het werk van Dr. van den Tempel heeft stellig groote actueele waarde. Want ook ten onzent wordt heel wat opportunistische crisispolitiek gevoerd. En veelal heeft datgene, wat in andere landen in toepassing werd gebracht, daarbij tot voorbeeld gediend.

In Amerika heeft Roosevelt op grootsche wijze geëxperimenteerd met ‘koopkrachtinspuitingen’, devaluatie, verkorting van arbeidstijd en opvoering van loonen door zijn New Deal. Al die pogingen konden niet verhinderen, dat de werkloosheid daar te lande nog steeds groot is en de algemeene welvaart - althans tot voor kort - slechts weinig verbeterd. Terecht wijst Dr.

van den Tempel in zijn boek op deze en andere ervaringen van den jongsten tijd als practischen toetsteen voor de waarde van sommige der aanbevolen maatregelen, experimenten en heilmiddelen.

Wat ons echter eenigszins heeft teleurgesteld in dit boek is het gebrek aan conclusies. Er zijn er wel hier en daar, doch zij liggen min of meer in den tekst verscholen; men moet ze er als het ware uit los pellen. Nu is bij de moeilijkheid van de door den schrijver behandelde stof en in aanmerking genomen zijn voornemen om zuiver wetenschappelijk te werk te gaan, deze betrekkelijke magerheid van het resultaat natuurlijk te verontschuldigen. Maar het zou dan toch aanbeveling hebben verdiend, indien Dr. van den Tempel scherper had doen uitkomen, dat de meeste hier en elders aanbevolen of van overheidswege genomen z.g. crisismaatregelen voor een effectieve crisisbestrijding geen baat konden geven, omdat zij berusten op onderstellingen omtrent oorzaken, aard en wezen van de crisisverschijnselen, welke voor het wetenschappelijk onderzoek geen stand houden.

* * *

Is nu echter, van wetenschappelijk standpunt bezien, het onderscheid wel juist, dat Dr. van den Tempel van den aanvang af maakt tusschen z.g. endogene en exogene oorzaken van abnormale economische toestanden? Wat hij daaronder verstaat, vinden wij op blz. 10, waar hij spreekt over ‘het zeer reëele gevaar, dat bij het bestudeeren en overwegen van principieele hervormingen en nieuwe methoden, welke een betere toekomst zouden moeten inleiden en waarborgen, wordt uitgegaan van abnormale toestanden, veroorzaakt door *bijzondere gebeurtenissen* (*exogene oorzaken*) en verscherpt door de bizarre economische en monetaire politiek, welke overal, onder den druk der tijdsomstandigheden, op basis van het engere nationale belang is gevoerd’.

Onder ‘endogene oorzaken’ verstaat Dr. van den Tempel blijkbaar alleen die, welke uit wat hij noemt de kapitalistische productiewijze voortkomen en die dan ten grondslag zouden liggen aan crisis en depressie als z.g. conjunctuurverschijnsel.

Heeft men hier niet te doen met een petitio principii? Wordt hier niet uitgegaan van de juist te bewijzen onderstelling, dat

het wezen van crisis en depressie uitsluitend te zoeken is in de kapitalistische productiewijze zonder meer en dat al het overige maar bijkomstig is? Dr. van den Tempel stelt het in de aangehaalde passage voor, alsof men de politiek, die gericht is op een beteren economischen toestand, niet mag baseeren op geïsoleerde, op zichzelf staande, 'bijzondere' gebeurtenissen. Maar die 'bijzondere' gebeurtenissen komen niet maar sporadisch voor. Zij zijn er niet alleen ten allen tijde in het verleden geweest, maar zij zullen er ook wel altijd in de toekomst zijn. Men denke aan misoogsten, overstroomingen, omwentelingen, opstanden, oorlogen, werkstakingen, nieuwe uitvindingen, enz. Deze alle gaan ongetwijfeld buiten den z.g. conjunctuurcyclus om. Maar zij kunnen, zoo goed als overspeculatie, handelsbelemmeringen, autarkie, devaluatie, wijzigingen in de economisch-geografische structuur, veranderingen in de vraag naar bepaalde producten, enz. diepgaande storingen in het econonisch leven veroorzaken. Welk aandeel de conjunctuurbeweging, gedacht als inhaerent aan het 'productiestelsel' en de door Dr. van den Tempel als 'exogeen' op den achtergrond geschoven oorzaken in het ontstaan van crises en depressies hebben, is onmogelijk aan te geven. De wetenschap staat hier voor een onontwarbaar complex van factoren.

* * *

Wij houden het dan ook liever met Dr. van den Tempel, wanneer hij op blz. 24 erkent: 'Het probleem is van een overweldigende samengesteldheid'.

Nu weten wij zeer wel, dat van oudsher de wetenschap der economie het economisch gebeuren heeft trachten te verklaren door zooveel mogelijk te abstraheeren van de bonte verscheidenheid der realiteit en telkens een zeer eenvoudigen samenhang van economische verschijnselen in oogenschouw te nemen. De daaruit getrokken conclusies golden dan ceteris paribus, in de onderstelling dus, dat de overige omstandigeheden gelijk bleven. Zoo is het dan ook Dr. van den Tempel volkomen geoorloofd om, zooals hij in het derde hoofdstuk van zijn boek doet, de groote depressie te zien als conjunctuurverschijnsel, in de simplistische beteekenis, welke verschillende schrijvers aan dit woord hechten, nl. de beteekenis van noodzakelijk uitvloeisel

van de ontwikkeling van het kapitalistische productieproces. Maar Dr. van den Tempel make zich niet de illusie, dat hij daarmede de groote depressie nu inderdaad heeft *verklaard*! Want twee vragen blijven onbeantwoord, nl. vooreerst, of de z.g. conjunctuurcyclus kan worden aangemerkt als inhaerent aan het tegenwoordig productieproces en in een ander stelsel kan worden uitgeschakeld, en ten tweede, welk aandeel dit proces heeft in een *bepaalde* crisis en depressie, *in casu* in die van 1929. In het voorbijgaan merken wij op, dat als inderdaad bewezen ware, dat uitsluitend in het tegenwoordige productieproces periodieke crises onontkoombaar zijn, het geen zin zou hebben te zoeken naar een ander middel om crises te voorkomen dan radicale verandering van productiestelsel. Dr. van den Tempel had dan bij het schrijven van zijn boek van een gansch anderen grondslag moeten uitgaan.

* * *

Wij willen hiermede allerminst zeggen, dat wij het boek van Dr. van den Tempel niet met genoegen gelezen hebben. Het heeft ons weer eens over de eigenlijke oorzaken van de crisis doen nadenken en andermaal de aangeprezen middelen om crises te voorkomen op hun bruikbaarheid doen toetsen. Zoo is b.v. interessant wat de schrijver over de conjunctuurtheorie op industrieel terrein zegt. Hij stelt daar zijn standpunt tegenover dat van andere economen en komt tot de conclusie (op blz. 212), dat er een complex van verschijnselen is, inhaerent aan de ontwikkeling van het moderne kapitalisme, dat tot de felle bewogenheid van het economische leven na den wereldoorlog en in het bijzonder, na 1929, tot de diepgaande veranderingen en hevige stoornissen en de aanhoudende onzekerheid moet hebben bijgedragen. Wij zijn van oordeel, dat verscheidene van die verschijnselen hoegenaamd *niet* inhaerent aan de ontwikkeling van het kapitalisme zijn. Dr. van den Tempel laat trouwens zelf volgen, dat ook z.i. een gansche reeks van *bijzondere* omstandigheden mede invloed op den noodlottigen loop der gebeurtenissen heeft uitgeoefend.

Ofschoon het hem in dit tweede deel o.i. niet is gelukt de juiste beteekenis van de verschillende door hem besproken z.g. exogene oorzaken van de crisis van 1929 en de daarop gevolgde

depressie voor de hevigheid en den duur daarvan nauwkeurig vast te stellen, komt hij toch in zijn laatste hoofdstuk (blz. 367) tot de conclusie, dat hun invloed op het verloop der economische gebeurtenissen buitengewoon sterk is geweest, zóó sterk zelfs, dat een conjunctuurbeweging in abstracto, welke uitsluitend uit endogene oorzaken ware te verklaren - daargelaten nu of een dergelijke abstractie zin heeft - daarbij als het ware in het niet zou verzinken. En daaruit concludeert Dr. van den Tempel, dat men er hier met conjunctuurpolitiek niet kan komen. Een interessante conclusie, niet waar? Immers de ontwerpers van het Plan van den Arbeid achtten conjunctuurpolitiek wel degelijk doeltreffend om ons land voor nieuwe depressies te bewaren. Letterlijk schrijft Dr. van den Temepl:

> 'Overziet men deze verschijnselen in hun oorsprong, samenhang en beteekenis, dan komt sterk naar voren, dat sedert den wereldoorlog en vooral in het jongste decennium het voortbrengings- en ruilproces en het conjunctuurverloop in zijn opgang, neergang en hernieuwden opgang en neergang uitermate zijn beïnvloed door zeer bijzondere omstandigheden. De kracht en uitwerking van het conjunctuurverloop, op zichzelve genomen, kan hieraan niet worden afgemeten. Conjunctuurpolitiek, berekend op het effct van de wisseling van het economische getij onder meer normale verhoudingen, moet hier tekort schieten'.

Men ziet, het wetenschappelijk onderzoek van Dr. van den Tempel heeft hem zeer gewichtige practische wenken in de pen gegeven.

* * *

Verwacht Dr. van den Tempel in dit stormtij dus niet veel van conjunctuurbeheersching, tegenover degenen, die alle heil verwachten van ordening, van 'managed currency' of van de daadwerkelijke toepassing van koopkrachttheorieën om crisis en depressie te bezweren, staat hij al even sceptisch. De principieele critiek, van vele zijden - met name in de publicaties van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers - op het Plan van den Arbeid geoefend, vindt in menig opzicht, al rept Dr. van den Tempel nergens in zijn boek van dat Plan en die critiek, bevestiging in de beschouwingen van Dr. van den Tempel.

Van de verschillende ordeningsmaatregelen erkent hij o.m. (blz. 374), dat zij alle, van zoo onderscheiden aard maar met de zelfde strekking, tot dusverre voor den algemeenen gang der

ontwikkeling van totaal ondergeschikte beteekenis zijn geweest. De dynamiek zelve schept z.i. in onweerstaanbaar élan voortdurend andere en veranderde verhoudingen, waaraan zulke regelingen niet zijn aangepast.

Dr. van den Tempel (blz. 377) ziet gelukkig ook in dat het totale resultaat voor de maatschappij in haar geheel van de veelzijdige pogingen en suggesties om voor een grooter of kleiner bedrijfsgebied of wel voor de gansche economie een duurzaam evenwicht tusschen aanbod en koopkrachtige vraag te bevorderen, niet bijster opwekkend is. Zooals wij zagen, verwacht hij op dit terrein van internationale regelingen eenig resultaat. Maar van nationale regelingen koestert hij slechts zeer gematigde verwachtingen (blz. 380), bovenal uit overweging, dat voor alle productietakken en markten, waar de internationale mededinging zich doet gelden, eenzijdige nationale regelingen tot matiging van den opgang en de hausse, het nationale bedrijfsleven zouden handicappen. Bovendien wijst de schrijver op de nadeelen van de restrictie uit algemeen maatschappelijk oogpunt.

Het verbruik wordt erdoor beïnvloed en uit zijn 'natuurlijken' loop geleid. Bovenal echter: de zekerheid ontbreekt geheel, dat beperking op het eene gebied zal gepaard gaan met een correspondeerende uitbreiding der productie in andere richting. Een uitgebreide toepassing van dit stelsel kan gepaard gaan met een voortdurende uitgebreide werkloosheid. Het ideaal van een zoo goed en zoo ruim mogelijke voorziening in de menschelijke behoeften, overeenkomstig het maatschappelijk productievermogen, kan zóó niet worden benaderd (blz. 382).

* * *

Moet Dr. van den Tempel dus weinig hebben van de aanpassing van het aanbod aan de vraag door middel van restrictie, in betrekking tot de pogingen om door versterking van de koopkracht der breede massa het ontstaan van een duurzaamevenwicht tusschen voortbrenging en verbruik te bevorderen, maakt hij ook zeer belangrijke opmerkingen. Eenigszins geringschattend gewaagt de schrijver van 'een primitieve opvatting, die een weldadige werking toekent aan elken maatregel, waardoor het directe gebruik wordt gestimuleerd (blz. 383). Maar die 'primitieve opvatting' is de opvatting van onze S.D.A.P., van

het Plan van den Arbeid! Haar populariteit acht Dr. van den Tempel wel voor een belangrijk deel te verklaren uit haar ideologische waarde bij den strijd voor betere arbeidsvoorwaarden en voor sociale voorzieningen (blz. 383).

Dr. van den Tempel laat op deze passage volgen:

> ‘Deze primitieve opvatting - het behoeft nauwelijks gezegd - miskent het eigenlijke probleem. Want bij alle pogingen om, van de zijde der vraag uit, een aanhoudend gelijkmatig en evenwichtig verloop van aanbod en vraag, bij volledige aanwending der maatschappelijke productiekrachten, te bevorderen, is het welslagen onverbiddelijk gebonden aan den eisch, dat de toegepaste methode zich verdraagt met, zij het ook gematigde, rentabiliteit van het bedrijfsleven en met gezonde staatsfinanciën. Over de destructieve werking van een aanhoudend ongunstig budget en een geschokt staatscrediet behoeft hier niet te worden gesproken. Zoodra de rationeele verhouding tusschen prijs en productiekosten wordt aangetast, treedt onvermijdelijk een toestand in van malaise en werkloosheid’.

Na aldus met deze ‘primitieve opvatting’ te hebben afgerekend, bespreekt Dr. van den Tempel het streven om tijdens de hausse de buitensporige kapitaalvorming te temperen doordat de stijgende conjunctuurwinsten en -inkomens voor een grooter deel direct naar de sfeer van het verbruik worden afgeleid. Zulk een tempering van de hausse zou op haar beurt de conjunctuurwinsten verschralen. De geheele conjunctuurbeweging zou vlakker worden (blz. 384).

De critiek, die Dr. van den Tempel op deze conjunctuurvervlakkingstheorie levert, is goed gefundeerd. Machtsuitoefening door economische subjecten, in casu door de vakbeweging om loonsverhooging te verkrijgen - aldus zijn betoog - kan het verloop van het verdeelingsproces niet fundamenteel wijzigen. Bovendien moet de vakbeweging om niet tot een destructieve kracht te worden, de rentabiliteit der onderneming respecteeren (blz. 386). Wat belastingverhooging betreft, er is een psychologische grens, welke niet overschreden kan worden. Reeds thans heeft men vaak naar belastingen moeten grijpen, welke schadelijk waren voor het bedrijfsleven. Bovendien faalt de langs deze wegen nagestreefde koopkrachtverhooging der breede massa zoodra de conjunctuur omslaat door ‘exogene’ oorzaken. Dan gaan de loonen en de belastingen te zwaar op het bedrijfsleven drukken (blz. 387). Voorts kan het remmen van de kapitaalvorming de internationale positie van ons land verzwakken, indien de andere

landen met volle kracht blijven streven naar economische expansie (blz. 388).

* * *

Het strekt den socialistischen schrijver tot eer, dat hij eens ernstig heeft nagegaan of de uitzonderlijk gunstige ontwikkeling van den economischen toestand in Zweden wel terecht door zijn partijgenooten is aangevoerd als bewijs voor de doeltreffendheid van een koopkrachtpolitiek en voor de mogelijkheid van conjunctuurbeheersching. Wat Zweden te zien geeft, wordt door den schrijver niet als bewijskrachtig voor die meeningen aanvaard. Naar zijn opvatting (blz. 328) blijft voor den duurzamen aard van de opleving en den verderen voorspoed van Zweden in dezen tijd de toeneming van den export ook in zijn terugslag op de productie voor de binnenlandsche markt, van primair belang.

Niet minder wijkt hij van de opvattingen, in het Plan van den Arbeid gehuldigd, af ten aanzien van de beteekenis voor den economischen toestand toe te kennen aan het z.g. oppotten van kapitaal.

Vooral tijdens de groote depressie na 1929 - zoo schrijft hij op blz. 95 en volgende - is zeer veel te doen geweest over de beteekenis van het hamsteren van kapitaal. Een aanzienlijk deel der koopkracht zou, bij tijd en wijle, passief zijn gehouden, waardoor de depressie aanmerkelijk zou zijn verergerd. De feiten schenen te spreken. Maar van gezaghebbende zijde is aan die feiten een geheel andere beteekenis gegeven. Een individu kan koopkracht oppotten. Maar het is niet mogelijk een deel van het maatschappelijk kapitaal op nonactief te stellen. Dr. van den Tempel geeft dan een citaat uit een werk van Prof. Mentor Bouniatian, waarin betoogd wordt, dat de circulatiebank, geheel onafhankelijk van de hoeveelheid bankbiljetten, door particulieren opgepot, in de behoefte aan ruilmiddelen langs den weg van het crediet geregeld blijft voorzien en dat overigens de zuivere schatvorming een zeldzaam verschijnsel is, maar dat gewoonlijk iemand, die koopkracht gedurende eenigen tijd liquide wil houden, haar overdraagt aan een bank, die dit geld opnieuw in de circulatie brengt door middel van crediet of rechtstreeksche belegging en niet meer in kas houdt dan strikt noodig is om haar liquiditeit te bewaren.

Dr. van den Tempel onderschrijft in het algemeen dit betoog van Bouniatian (blz. 98), maar een enkel voorbehoud maakt hij toch. Hij redeneert nl. als volgt: Aangenomen, dat door het oppotten het functionneerend kapitaal van de volkshuishouding niet kan worden aangetast, zoo staat men niettemin voor het feit dat deze houders van beschikkingsmacht of rechthebbenden op overgedragen beschikkingsmacht, deze macht toch *op het door hen te kiezen moment* kunnen doen gelden en *daardoor* het voortbrengings- en productieproces *in een bepaalde richting* kunnen leiden, in ieder geval zijn loop kunnen beïnvloeden. Aan dezen samenhang schenkt Bouniatian z.i. niet voldoende aandacht (blz. 99).

Opdat dit theoretisch gevolg echter zou intreden, zou noodig zijn, dat deze oppotters *geconcerteerd* handelden. d.w.z. dat zij hadden afgesproken op één bepaald moment gezamenlijk in één bepaalde richting te handelen. Maar dat doen die oppotters *niet*. Want zij zijn niet *georganiseerd* en zullen op zeer onderscheiden oogenblikken en met zeer onderscheiden doeleinden hun opgepotte middelen geheel of gedeeltelijk in circulatie brengen. Komt er dan een grootere hoeveelheid ruilmiddelen beschikbaar, dan waaraan reëel behoefte bestaat, dan is te voorzien, dat na korter of langer tijd de centrale bank een deel daarvan uit de circulatie zal nemen dan wel nieuwe oppotting het evenwicht zal herstellen.

* * *

Van beteekenis voor het inzicht in het standpunt van Dr. van den Tempel is ook, dat hij, die hier te lande een der eerste en meest vasthoudende voorvechters van de industrialisatie is geweest, daaraan toch niet veel waarde hecht als middel om den toestand duurzaam te verbeteren, integendeel, er gevaren in ziet. In zijn hoofdstuk over nationalisme en politieke spanningen wijdt hij eenige beschouwingen aan de bescherming van de binnenlandsche markt (blz. 315). Ofschoon deze beschouwingen niet in het bijzonder betrekking hebben op wat in Nederland gebeurde, is het wel interessant de opvattingen van den schrijver kort weer te geven. De bescherming van de binnenlandsche markt op kunstmatige basis acht hij ‘tot daaraan toe, voorzoover innerlijk gezond bedrijf tijdelijk door de abnormale tijdsom-

standigheden in verdrukking was geraakt. *Doch er werd vèr heengeschoten over dat doel*. Nieuwe takken van bedrijf werden geëntameerd en aan oude werd nieuw leven ingeblazen. Men trachtte den import te vervangen door nationale producten of inheemsche surrogaten. De Staat reikte de behulpzame hand, zoo hij al niet het initiatief nam. Door kapitaalverstrekking. Door deelname in het risico. Door subsidies. Door het met straffe hand begunstigen van den afzet en het verleenen van allerhande faciliteiten. Door telkens ingrijpender handelspolitieke maatregelen'.

Met welk resultaat? Op blz. 318 wordt het vermeld:

> 'De algemeene belemmering van den invoer en van het vrije handelsverkeer moest onvermijdelijk een nieuwen opbloei van den wereldhandel remmen en, als eindresultaat, de economische moeilijkheden der afzonderlijke landen vergrooten. De een behaalde voordeel ten koste van den ander. Per slot van rekening werden allen gedupeerd'.

Er staan in dit hoofdstuk voortreffelijke passages. De schrijver stelt ook duidelijk in het licht hoe niet alleen de eene Staat den anderen - noodgedwongen - volgde, maar ook hier het eene middel, dat geen baat gaf, door even weinig effectieve nieuwe middelen werd gevolgd. Van de invoerrechten kwam men op de contingenteeringen; van deze op de ruilobjecten bij handelsovereenkomsten. En ten slotte kwam het tot directen goederenruil 'barter'-overeenkomsten.

Het heeft ons getroffen, dat er blijkbaar een duidelijk verschil van inzicht bestaat tusschen Dr. van den Tempel en de ontwerpers van het Plan van den Arbeid. Het Plan beveelt ruilovereenkomsten, terwijl Dr. van den Tempel de opmerking maakt, dat onder de bestaande verhoudingen nu de groote mogendheden een nationalistisch georiënteerde economische politiek voeren, deze ruilovereenkomsten de verwarring en ontwrichting slechts kunnen verergeren (blz. 318).

Door zulke openhartige verklaringen wint Dr. van den Tempels boek echter aan beteekenis.

* * *

Dr. van den Tempel verwerpt ook de monetaire verklaring van het ontstaan van crisis en depressie. Hij doet zulks op sterke gronden, welke ons juist voorkomen. Dit gedeelte van 'De

wereld in stormtij' behoort tot de beste bladzijden uit het theoretisch gedeelte van het werk.

Daarin is tevens de onhoudbaarheid in het licht gesteld van het streven om door z.g. 'managed currency' de conjunctuur te beheerschen en de conjunctuurschommelingen te temperen door uitzetting of inkrimping van de hoeveelheid in omloop zijnd geld en van het volume van het crediet, of door reguleering van de waarde van het geld, teneinde door deze middelen, zooals het heet, het prijsniveau te stabiliseeren. De practijk van de achter ons liggende jaren bevestigt de juistheid van de critiek van Dr. van den Tempel op de monetaire crisistheorie. Enkele hoofdpunten van theoretischen en feitelijken aard, door Dr. van den Tempel in zijn boek breeder uitgewerkt, meenen wij hier niet onvermeld te mogen laten, omdat daardoor tevens duidelijk zal zijn, waarom wij met Dr. van den Tempel geen heil verwachten van overheidsmaatregelen om door credietbeheersching en muntverzwakking (eventueel door versterking van de waarde van de munt) de conjunctuur meester te worden.

Dr. van den Tempel behandelt allereerst de formule M V = T P, waarmede de Amerikaansche econoom Irving Fisher en diens adepten schermen om hun theorie aannemelijk te maken. In deze formule stelt M (money) het geld voor in den eigenlijken zin des woords en het giraalgeld in al zijn vormen. V (velocity) is de omloopsnelheid van het geld. T (trade) is het quantum goederen en diensten, dat wordt omgezet en P (price) is het gemiddeld prijsniveau daarvan.

Daarbij wijst hij er in het bijzonder op, dat terwijl het uit gangspunt van de leer is, dat het prijsniveau P bepaald wordt door M, V en T, de hoeveelheid geld (met inbegrip van het giraalgeld) M zelf mede wordt bepaald door V, T en P. Men draait hier dus in een cirkel rond.

Dr. van den Tempel laat het hierbij niet, maar toont met een aantal cijfers en feiten, ontleend aan de ontwikkeling van de groothandelsprijzen na den oorlog aan, dat de abnormaal hooge prijsstand tijdens en na den wereldoorlog evenmin als de latere plotselinge scherpe prijsdaling onmogelijk uit monetaire oorzaken kan worden verklaard. De reactie van goudproductie op prijsniveau voltrekt zich geleidelijk en vergt tijd.

Het ontstaan der hausse is ook niet afhankelijk van vergrooting

van het quantum geld in eigenlijken zin plus giraal geld. Het ‘giraal geld’ neemt vanzelf toe, automatisch met de uitbreiding van zaken en met een algemeene prijsstijging. Overigens is het verband tusschen prijspeil en hoeveelheid geld niet stringent. Het prijspeil kan, onder invloed der conjunctuurbeweging, binnen ruime grenzen, een eigen beweging volgen. Slechts is er, *over langeren tijd genomen*, een duidelijk waarneembaar verband vast te stellen, via den omvang der goudproductie, tusscben ruilverhouding van goud en overige goederen, èn verhouding van hun productiekosten.

* * *

Tevens komt Dr. van den Tempel op tegen de ‘welhaast mystieke beteekenis’ (blz. 85), die in onze dagen aan het crediet en de expansie ervan wordt toegekend en toont hij helder en uitvoerig aan, dat daardoor geen nieuw geld uit niets geschapen wordt, behoudens door de Centrale Bank, die echter bij haar uitgifte van bankbiljetten aan de gouddekking daarvan gebonden is. Dit laatste heeft echter niets te maken met het leerstuk van de creatie door de banken van additioneele koopkracht uit niets, waarop speciaal de Duitsch-Oostenrijksche beoefenaars der theoretische economie een conjunctuurverklaring hebben opgebouwd. Bij normaal bankbeleid - zoo zet Dr. van den Tempel uiteen - zal de som der verleende credieten in den regel de som der deposito's niet overschrijden.

In het vervolg van zijn boek wijst Dr. van den Tempel er in het bijzonder op, dat men de groote stabiliteit van het prijsniveau vooral in Engeland en Zweden in de eerste jaren na de devaluatie ten onrechte geroemd heeft als een triomf van het stelsel van ‘managed currency’. De omkeer van de conjunctuur in 1937 heeft vele illusies verstoord. De politiek van ‘managed currency’ stelde allerminst in staat den toestand te beheerschen. Verre van dien (blz. 303). Engeland en de Vereenigde Staten staan, enkele jaren na de depreciatie van de munt met 40%, voor de zelfde problemen en moeilijkheden als bij den aanvang der periode van muntverzwakking en ‘managed currency’ (blz. 304). ‘Alleen’, zoo verzucht Dr. van den Tempel na dit laatste te hebben geconstateerd, ‘de wereldeconomie is nu, *mede ten gevolge van die politiek*, autarkisch georiënteerd.’

* * *

Wij willen thans een oogenblik stilstaan bij de verklaring, welke Dr. van den Tempel zelf van het crisisverschijnsel geeft. De schrijver ziet in algemeene overproductie de eigenlijke oorzaak van de crisis, waarbij hij dan het z.g. kapitalistisch productieproces als zoodanig aansprakelijk poogt te stellen voor den conjunctuuromslag. Dit is reeds hierom vreemd, omdat uit zijn beschouwingen wel weer duidelijk naar voren treedt, dat wat hij noemt 'de bijzondere omstandigheden' of 'exogene oorzaken' daaraan in de eerste plaats, debet zijn. Misschien heeft hij zich hier laten leiden door de in socialistische kringen heerschende opvatting, die in het kapitalisme nu eenmaal de bron van alle kwaad ziet. Wij uiten dit vermoeden, omdat er verschillende plaatsen zijn aan te wijzen, waar de schrijver midden in een uit economisch oogpunt overigens wel aanvaardbaar betoog, onverwachts het kapitalisme een klein stekeltje geeft. Maar dit kan niet verhinderen, dat wij in de theoretische uiteenzettingen van het conjunctuurverloop eenige belangrijke leemten aantreffen. In de eerste plaats treft het ons, dat de schrijver het *ontstaan* van een hausse niet verklaart. Wel haalt hij de verklaring aan, welke Aftalion en Bouniatian daarvan geven (blz. 130): de wijziging van het *sociaal nut* der goederen ingevolge veranderingen in de verhouding tusschen de hoeveelheid dier goederen en de behoefte daaraan; maar onmiddellijk daarop laat hij volgen, dat hij die stelling 'thans' *ter zijde laat*. In de tweede plaats is hij weifelend omtrent de vraag, of prijsstijging inhaerent is aan een *hausse*. Nu eens zegt hij, dat een *hausse* zeer wel mogelijk is zonder prijsstijging, dan weer verwerpt hij dit denkbeeld. In de derde plaats is zijn verklaring van het omslaan der conjunctuur, het intreden van de crisis, voorzoover hij wil aannemelijk maken, dat deze voortkomt uit de beweging, welke inhaerent is aan het kapitalistisch productieproces zonder meer, uiterst gebrekkig. Of liever: een verklaring, die op dien naam aanspraak mag maken, blijft ten eenenmale achterwege.

Dr. van den Tempel aanvaardt, gelijk wij zagen, de 'algemeene overproductie' als verklaringsgrond voor een crisis. Maar ondanks de uitvoerige beschouwingen, door Dr. van den Tempel aan dit leerstuk gewijd, is ons allerminst duidelijk geworden, hoe zulk een 'algemeene overproductie' mogelijk zou zijn. Volgens Dr. van den Tempel - die bij de interpretatie van het

begrip ‘overproductie’ een andere opvatting huldigt dan de klassieke, volgens welke overproductie aanwezig is, indien de van bepaalde goederen geproduceerde hoeveelheden de behoefte aan die goederen overtreffen - is overproductie aanwezig, wanneer de prijs der goederen de productiekosten niet langer dekt. Maar die productiekosten zijn toch geen onveranderlijke grootheid! Zij worden op haar beurt voor een groot deel weder bepaald door den prijs van goederen en van diensten. Gaan de grondstoffenprijzen omlaag, dalen de loonen, dan kan het eindproduct ook tegen lager prijs worden aangeboden, zonder dat op de productie van dit finale goed verlies wordt geleden. En de mijnarbeider, die grondstoffen te voorschijn brengt, kan, ook al daalt zijn loon, den arbeid voorzetten, indien een prijsdaling van de verbruiksgoederen zijn reëele loon niet vermindert. Heeft de prijsdaling een vermeerderde vraag ten gevolge, dan kan de prijs van de verbruiksgoederen wellicht nog verder dalen, en stijgt dus in werkelijkheid het reëele loon van den mijnarbeider.

Merkwaardig toch is - en Dr. van den Tempel geeft er zelfs een staatje van - hoe tijdens de depressieperiode de koopkracht van loonen gestegen is. Maar afgezien hiervan, maakt hij niet duidelijk, hoe de ‘algemeene overproductie’, d.w.z. het dalen van den verkoopprijs van *alle* goederen beneden den kostprijs, nu eigenlijk zou kunnen ontstaan. Dit is voor ons een aanwijzing, dat er aan deze theorie van het ontstaan van crisis uit z.g. endogene oorzaken iets hapert. Wèl kunnen wij met Dr. van den Tempel meegaan, wanneer hij wijst op de disproportionaliteit, die zich herhaaldelijk voordoet tusschen den omvang van de productie van bepaalde goederen en de behoefte daaraan. Dit kan zeker een oorzaak zijn van ernstige storingen. Ook ligt het voor de hand om aan te nemen, dat indien van bepaalde stapelartikelen overmatige voorraden zijn gevormd, die om financieele of andere redenen niet langer kunnen worden aangehouden, een groote prijsdaling intreedt. Vooral, indien deze plotseling op de markt worden geworpen. Ook hechten wij waarde aan den invloed van overmatige beursspeculatie op het uitbreken van een paniek, indien de dividenden, op de aandeelen uitgekeerd, niet langer beantwoorden aan de hoog opgedreven koersen. En het is ons ook duidelijk, dat een sterke waardedaling van de

onderpanden voor bankcrediet, die daarvan het gevolg is, moet leiden tot sterke credietcontractie en daardoor tot groote moeilijkheden voor tal van ondernemingen. Maar wat dat alles met conjunctuurtheorie van Dr. van den Tempel, die de grondoorzaak van de crisis in het productieproces als zoodanig ziet, te maken heeft, ontgaat ons.

* * *

In zijn vierde hoofdstuk 'De motorische kracht' (blz. 40-47) geeft Dr. van den Tempel ter verklaring van het geheim van de conjunctuurbeweging - doch eigenlijk alleen van de opwaartsche beweging, maar niet van de crisis en den daarop volgenden vaak zoo langdurigen nedergang - een gedeeltelijk juist, gedeeltelijk onjuist beeld van den aan den ondernemer inhaerenten drang naar expansie en de gevolgen daarvan. Hij gaat uit van de stelling, dat alle economisch handelen uiting is van het den mensch ingeboren streven naar welvaart of grooter welvaart en dat dit streven zich des te krachtiger openbaart, naarmate de persoonlijkheid krachtiger en energierker en tevens de zucht naar welvaart sterker is. De stuwende kracht van den ondernemer is de drang naar grooter winst. Er is hier geen weg terug, zegt hij. De ondernemers worden gestuwd. Er is een immanente drang naar expansie. Storm en wind zijn zoo gericht, in het kapitalistische bestel van zaken. En het is den 'captains of industry' zóó naar den zin. Zij zetten zelf zooveel mogelijk zeil bij. Zij varen liefst met vol tuig. Zij reven met tegenzin, zelfs als de wind aanwakkert tot een orkaan. In de richting der expansie ligt het land van belofte (blz. 45).

Hierin ligt een niet geringe mate van overdrijving. Dr. van den Tempel verkondigt hier de opvatting van de school, waartoe Prof. Lieftinck behoort, volgens welke ook in tijden van depressie de meeste ondernemingen haar heil zoeken in voortzetting van de productie op volle kracht. Vanwaar dan de groote toeneming van de werkloosheid in tijden van laagconjunctuur? Doch dit is slechts een opmerking van bijkomstigen aard.

De hoofdvraag, waarvoor wij hier staan, is deze: Moeten wij dit streven naar expansie temperen? En zoo ja, wanneer? Laat het waar zijn, dat de ondernemers, zij het ook onbewust en buiten hun schuld, mede bijdragen tot het scheppen van de voorwaarden,

waaronder een crisis kan ontstaan, doordat zij te optimistisch zijn in hun verwachtingen omtrent de afzetmogelijkheden in de toekomst (waarbij toch steeds valt te bedenken, dat meer en minder juiste inzichten van ondernemers, bij het ontbreken van een centrale leiding van de productie en een algemeen productieplan, elkander in belangrijke mate kunnen neutraliseeren); wat zou de maatschappij zijn zonder dit streven naar steeds ruimer, steeds overvloediger, steeds vollediger en meer gedifferentieerde voorziening in de behoeften der menschheid?

Trouwens Dr. van den Tempel blijkt de beteekenis van dezen expansiedrang voor de algemeene welvaart tenslotte te beseffen. '*Het is duidelijk*', zoo zegt hij op blz. 47, 'uit en door deze rustelooze expansie voltrok zich de technische en organisatorische vooruitgang'. Maar waarom spreekt hij hier in den verleden tijd? Is de draad voorgoed afgesneden? Zal de toekomst niet het zelfde te aanschouwen geven? Ja, indien men niet storend blijft ingrijpen en den ondernemer in zijn bewegingsvrijheid niet meer en meer aan banden legt. En wanneer men den ondernemer maar niet in uitzicht stelt, dat hij ook bij slecht commercieel beleid door sluiting van het bedrijf of andere maatregelen in leven zal worden gehouden. Dr. van den Tempel beschouwt (blz. 46) al dit ingrijpen van den Staat in de ondernemersvrijheid, voorzoover het met beschermende bedoelingen geschiedt, als een *completeering*, van Staatswege, van dit streven naar expansie. Dit is o.i. juist, maar dan werkt de Staat dus mede tot *bevordering* van crisis.

* * *

Wij komen nu weer terug op Dr. van den Tempel's opmerkingen over *ups and downs* in het productieproces. Het is juist, dat men nu eenmaal de toekomst niet kan voorzien; daarom zullen ten allen tijde vele ondernemingen in gunstige tijden meer produceeren dan kort daarop noodig blijkt. Maar nu rijst de vraag, wanneer moet het stoplicht aan? Wij lezen b.v. in den laatsten tijd, dat de koopvaardijvloot zich op groote schaal uitbreidt. Is er zekerheid, dat er over enkele jaren emplooi voor deze nieuwe schepen zal zijn? De totale tonnage, die gedurende 1938 in de geheele wereld te water werd gelaten, beliep volgens een bericht in *De Telegraaf* (ochtendblad) van 1 Februari 1939

3.033.593 ton. Dit cijfer is het hoogste sinds 1931 en vertegenwoordigt een toeneming van 12,7% vergeleken met 1937,43,2% vergeleken met 1936 en 133% vergeleken met 1935. Toch is na 1937 weer een economische inzinking ingetreden. Van welk centraal punt uit kan nu ooit gezegd worden, dat men b.v. den scheepsbouw verder moet stopzetten?

Een ander voorbeeld uit het zelfde ochtendblad. Daarin treffen wij een bericht aan over een stijging van het deficit van de U.S. Steel over het vierde kwartaal 1938 ten opzichte van 1937. Had men dan de productie in den loop van 1937 moeten remmen? Behalve den verantwoordelijken ondernemer kan men toch niemand dergelijke beslissingen opdragen. Gaan stilzitten omdat de toekomst zoo onzeker is, zou maatschappelijke ellende beteekenen. Welnu, dan is er geen andere weg dan den ondernemer zijn verantwoordelijkheid en zijn risico te laten.

Zou in een socialistische samenleving de toekomst wèl zijn te voorzien, zóó, dat elke disproportionaliteit tusschen productie en vraag zou worden vermeden? Een dwaas, die het zou gelooven.

* * *

Wij komen tot onze conclusie. Ongetwijfeld heeft Dr. van den Tempel in negatief opzicht in zijn boek goed werk gedaan, door op deugdelijke gronden een aantal crisistheorieën en daarop gebouwde maatregelen tot crisisvoorkoming of -bestrijding te weerleggen of met voorbeelden uit de practijk de geringe waarde daarvan in het licht te stellen. Te waardeeren valt ook de belezenheid, waarvan hij in zijn boek blijk geeft. Maar nu rijst toch de vraag of we niet uitermate voorzichtig moeten zijn om het bestaande productiestelsel aan te tasten. Ondanks verschillende crises heeft dit productiestelsel de menschheid toch ontzaglijk veel welvaart gebracht. Het kan ook in de toekomst voor de breede massa ruimer bestaansmogelijkheden openen, wanneer slechts de voorwaarden, waaronder het functionneeren moet, worden verbeterd en van een verderen afbraak wordt afgezien. Uitkomst kan o.i. alleen brengen een onverpoosd streven naar herstel van het internationale ruilverkeer, naar een stabielen internationalen muntstandaard, naar herstel van het vertrouwen in de wereld, naar afbraak van de autarkie, naar verlichting van lasten en naar verruiming van de bewegingsvrijheid op het ter-

rein van het bedrijfsleven. Dit alles kan alleen herstel van welvaart brengen.

Wat Dr. van den Tempel betreft, in zijn boek zijn verschillende aanwijzingen te vinden, dat zijn gedachten ook in deze richting gaan. Een vaag vertrouwen in een internationaal socialisme staat hem echter nog steeds voor oogen. Maar daarnaast is het geloof van Dr. van den Tempel in de bruikbaarheid van tal van aanbevolen middelen gering. En daaronder zijn er, die ook door de socialisten hier te lande met klem zijn aanbevolen. Het kan ons leeren hoe voorzichtig men moet zijn met de propaganda voor overheidsmaatregelen, die wetenschappelijk onvoldoende zijn gefundeerd.

Dr. van den Tmepel heeft over de vraagstukken van dezen stormtijd nagedacht en dit maakt de lezing van zijn boek, ook daar, waar men het niet met hem eens is, tot een genoegen.

MOLENAAR

Het stadhuisprobleem van Amsterdam

In het midden der bouwkundige belangstelling en van de belangstelling van vele bewoners onzer hoofdstad staat op 't oogenblik de tentoonstelling van de Amsterdamsche Stadhuisplannen.

Ware de teerling geworpen, ware één inzending aangewezen door de jury als uitverkoren plan, men zou het hebben kunnen betreuren of er verheugd over zijn geweest; de spanning zou in zekeren zin geweken zijn. Nu dat niet het geval is, nu is gebleken, dat de jury niet tot een definitieve uitspraak kon komen, is de spanning er nog en zij uit zich in woord en geschrift.

Het is dan ook inderdaad geen kleinigheid waar het om gaat: het eerste huis van Hollands eerste stad toch zal voor eeuwen op den voorgrond staan; aan *dit* gebouw zal zich jaren en jaren de kritiek, de lof en de blaam van Nederlander en buitenlander hechten. Wie medededen wisten dat en het lijkt of die verantwoordelijkheid eer drukkend dan inspireerend heeft gewerkt.

Ieder die zich voor het probleem interesseert weet het immers nu wel: enthousiast, verrukt, is niemand, noch de jury (men leze de rapporten) noch zij, die eenige ‘traditie’ willen voortzetten, noch degenen, die het nieuwe voorstaan in materiaal, constructie en vormgeving, al waardeert men terecht veel van het geleverde werk. ‘Wat moet er nu gebeuren?’ Zoo luidt de begrijpelijke vraag, waarop wij straks nog terugkomen. Doch laten we eerst eenige algemeene beschouwingen mogen geven over de indrukken, die de tentoonstelling wekt en over de beslissingen van de jury. Aan de beoordeeling der 225 inzendingen, rond 3000 teekeningen, had deze waarlijk geen eenvoudige taak, al kon ongetwijfeld veel onmiddellijk ter zijde gelegd worden. Wat de jury tenslotte uitschiftte waren een

negental ontwerpen. Hiervan werden er weer vier uitverkoren en de inzenders van die vier plannen kregen gelegenheid hun plannen te herzien, na in kennis te zijn gesteld met de bezwaren, *doch zonder dat één van hen het werk van een ander had gezien*.

Deze geheele opzet: de nationale prijsvraag en de verlenging van den kamp, dat alles kan men breed noemen; inderdaad deze werkwijze is royaal en Amsterdam volkomen waardig. Even waardig is de wijze, waarop de samenstelling van de jury tot stand kwam.

Wat echter o.i. te betreuren valt is, dat de jury niets heeft medegedeeld omtrent de trapsgewijze schifting, die toch ongetwijfeld moet hebben plaats gehad. Dat er van de 225 plannen zonder eenig commentaar 216 ‘op één hoop gegooid zijn’ - zooals men inzenders, die veel zorg en studie, veel tijd en veel geld aan hun plannen besteedden min of meer verbitterd kan hooren zeggen - is zeker niet aangenaam te noemen. Wanneer de burgemeester in zijn toespraak bij de ontbinding der jury heeft gezegd, dat over geen der ontwerpen lichtvaardig is heengeloopen, dan zal ieder dat van dèze jury onmiddellijk gelooven. Maar waarom dan daaromtrent niet eenige publicatie gegeven? Niemand verlangt of kàn verlangen naar 225 besprekingen, maar een verdeeling in b.v. vijf groepen, als ‘eerst-afgevallenen’, ‘terzijde gelegd bij tweede schifting’, enz. ware voor de inzenders toch wel heel wat bevredigender geweest. Nu hangen negen van de projecten der tien architecten, die een zoo goeden naam hebben, dat zij speciaal door de Raad onzer hoofdstad werden uitgenoodigd en gehonoreerd om mede te doen, met een aantal andere, zeker belangrijke ontwerpen, te midden van werken, die den indruk maken van allereerste beginners in het vak te zijn, al is het bekend, dat zich daaronder ook hooggeleerd werk bevindt. Bij kleinere prijsvragen getroost een jury zich wel de moeite van besprekingen; dat tien procent van het werk gecommentarieerd zou zijn geworden, in hoe beknopten vorm dan ook, ware op z'n minst wenschelijk en o.i. geen overdreven eisch geweest.

Na de schifting heeft men zelfs al de plannen weer door elkaar geklutst en opgehangen uitsluitend naar het volgnummer van inzending. Waarom dan tenminste niet door het ophangen in

volgorde van schifting de waardeering aangegeven? Was het om een teveel aan inmengend geschrijf te voorkomen? Nu inderdaad zijn kaf en koren haast onontwarbaar vermengd en ook de geroutineerde vakman heeft uren en uren, zoo niet dagen noodig om het waardevolle van het waardelooze te scheiden.

Zou de jury willen antwoorden met mededeeling: 'Dat scheiden kunt gij nalaten, dat hebben wij reeds gedaan', dan ware als wederwoord te geven: 'ja, *als* er naar u aller meening op evidente wijze één boven allen had uitgestoken en gij waart daardoor zelf tot een beslissende uitspraak gekomen!' Doch ook dan nog wil men toch gaarne zulk een uitspraak aan eigen oordeel toetsen.

Hoe dit zij: nù zal er zeker nog heel wat water langs de boorden van Amstel en IJ moeten vloeien voordat het nieuwe raadhuis er is. Doch wat nood, ook Aken en Keulen zijn niet in een dag gebouwd. Zal ook dit raadhuis niet in één dag gebouwd worden, noch ook direct uit één schetsproject misschien opgroeien, ook met het voormalig stadhuis op den Dam ging het indertijd niet zoo snel, n'en déplaise het grappige (?) rijmpje van Clinge Doorenbos, die schreef, dat men vroeger den Heer Van Campen maar behoefde op te bellen, en een 'pracht-stadhuis' stond er. Dergelijke voorstellingen ontstaan uit onkunde of opzettelijke verdraaiing; wie de bouwgeschiedenis van het oude stadhuis kent, weet wel beter. Die weet, hoeveel resoluties er aangenomen en verworpen werden; hoe dikwijls de situatie gewijzigd en het bouwterrein vergroot werd, die weet van de plannen van Van Campen, maar ook van die van Vingboons en een aantal anonymi, van de medewerking van Pieter Post en de wijzigingen van Daniël Stalpaert, van de plannen om er een verdieping af te laten, van de ruzies en het uiteindelijk wegloopen van Van Campen, - die weet ook, dat toen men aan den Dam met het heiwerk begon het nog een project gold, dat zijn korte zijde had, waar nu het front is, en zijn lange zijde langs de huizen, die vroeger ter plaatse van de Mozes- en Aaronstraat stonden.

En wie dien tijd nog beter kent, die weet tevens, dat er ook toen een gespletenheid was op allerlei gebieden, ook op bouwkundig gebied; die weet, dat ook toen traditie en nieuw bouwen om den voorrang streden. Wie van de bezoekers van de tentoonstelling, laat het, in het historische zaaltje, nog tot zich door-

dringen bij het beschouwen van de afbeeldingen van Berkheyde, Lingelbach en Van der Ulft, *dat het achtste wereldwonder net zoo ver verwijderd was van de top- en trapgeveltjes eromheen en net zoo in schaal 'vloekte' met de Waag en de huizen aan den Nieuwendijk en de N.-Z.-Voorburgwal, als nu een modern ontwerp van zeven of acht verdiepingen en met z'n nieuwe vormgeving 'vloeken' zal tegen de omgeving, waarin het is gedacht*?

Niet de tegenstelling van oud en nieuw is te betreuren, die is waarlijk niet alleen van dezen tijd. Wanneer wij iets zouden betreuren, dan is het veeleer het tegenovergestelde, dan is het juist, dat de tegenstelling lang niet zoo duidelijk voor den dag komt, als men wel had kunnen verwachten en als in zekeren zin ook te hopen ware geweest. Dan zou men duidelijker een ontwikkeling gezien en duidelijker de tegenstelling gevoeld hebben, die in 't begin der zeventiende kon heeten: 'Lieven de Key versus Pieter Post' en in de twintigste - bijvoorbeeld nog bij de plannen voor het Haagsche Raadhuis - 'Kropholler versus Staal'.

Nu lijkt het of vele 'ouderen' nauwelijks meer consequent anti- 'nieuwbouwen' zijn en of sommige '8' ers of 'opbouwers' zich nauwelijks meer om het 'nieuwe bouwen' bekommeren. Het is, de goeden en vooral de duidelijken niet te na gesproken een vrij verward en troebel geheel, waar men, als men 't niet toevallig weet, of niet op de aangehechte namen acht slaat, noch Oud, noch Boeken, noch Groenewegen of van Loghem(!) uithaalt. Men vindt er Kropholler eenerzijds (No. 6, ook No. 10?), anderzijds Kloos en Holt (No. 195) behoorende onder de negen der voorlaatste schifting, Bodon en la Croix (No. 79), Stam en Beese, van Tyen en Maaskant (No. 180), Mar. Staal-Kropholler (No. 190) en irs Kammer en Kammer-Kret (No. 214). Dit tenminste waren de inzendingen die ons wegens hun duidelijk uitgesproken karakter opvielen[1)].

Is het nu onder die omstandigheden, waar het geheele beeld zoo betrekkelijk vaag is, te verwonderen, dat men van meer dan één kant hoort zeggen: tien jaar wachten, vijfentwintig jaar wachten. Dat overijling niet ter plaatse is, zal wel ieder duidelijk

1) Uitteraard noemen wij namen en inzendingsnummers samen slechts daar, waar de auteur op de tentoonstelling zijn naam bekend maakte.

zijn; doch wachten, wachten zonder meer? En dan wel liefst met de aanwijzing van het aantal jaren? Zal dan het ideale raadhuis uit de lucht komen vallen? Zeker niet!

Bezien wij, alvorens verder deze gedachtelijn te volgen de laatst overgebleven vier plannen.

Het ontwerp van Duintjer en Komter maakt den indruk te zijn ontstaan, zooals een bouwkundige conceptie inderdaad heeft te ontstaan: van binnenuit, met een groote beheersching van alle onderdeelen van het programma van eischen, de bijbehoorende verkeersregelingen, enz. enz. De voorgevel ligt zoover terug, dat een behoorlijke pleinvorming ontstaat. Stedebouwkundig is de aan de rechterzije naar voren komende vleugel gelukkig in verband met de knik in de lijn Sarphatistraat - Weteringschans, terwijl de asymmetrie daarvan niet stoort bij de toch symmetrische situatie van Frederiksplein en Utrechtsche straat, omdat het gevelgedeelte, dat men tot aan het laatste moment vanuit die straat ziet, wèl symmetrisch t.o.v. den hoofdingang van het gebouw is, die in de aslijn ligt. Ook de achtergevel sluit met zijn plastischen vorm zeer mooi aan bij het water van de Stadhouderskade. Het contact van de ruimten, (van de groep personen: burgemeester, gemeentesecretaris, wethouders, enz.), die men zou kunnen aanmerken als liggende tusschen het representatieve en het administratieve karakter, is zoowel met het eene als met het andere gedeelte zeer gelukkig. De ruimtevormen vragen, vooral in hun detailleering wel zeer sterk om doorwerking, zoo niet om herziening. En moge de plastische vorm niet overal even gelukkig zijn, belangrijke partijen der gevelindeelingen zijn ongetwijfeld buitengewoon te bewonderen. Dat het gebouw van vele zijden een zeer sterk administratief karakter draagt, met plaatselijke accentueeringen voor het representatieve, geeft slechts eerlijk weer, wat een raadhuis in de twintigste eeuw nu eenmaal inderdaad is.

Bij het eindproject van irs. Berghoef en Vegter krijgt men meer den indruk dat zij van buitenaf ontwierpen. Waarom een burgerzaal te maken tweemaal zoo groot als werd gevraagd, wanneer het niet was om tot een bepaalde bouwmassa te komen?

Doch wat het meest frappeert is, dat deze architecten hun eerst-bekroonde plattegrond geheel loslieten en in tweede in-

stantie iets totaal anders leverden. In dat nieuwe plan frappeert, dat de vrijwel symmetrische gevel scheef voor de Utrechtsche straat ligt; de sterk geaccentueerde hoofdingang ligt geheel rechts van de aslijn. Is dit een gemaniereerde opzettelijkheid of een onopgelostheid? Sterk bedacht *van buitenaf* is het flankeeren van de burgerzaal door twee volumen van ongeveer hetzelfde aspect, die echter een totaal verschillend geaarde inhoud hebben. De platte grond is zeker niet zoo pregnant als die van Duintjer en Komter, de aansluiting van de achterzijde aan het water is o.i. zéér onbevredigend.

Het uiterlijk aspect gaat terug naar omtrent 1900, naar den tijd toen Berlage zich loswerkte uit het eclecticisme en, via romaansche reminicentiën, een eigen weg zocht. De interieurs houden geen mogelijkheden in; zij doen denken aan romantischmiddeleeuwsche decors op dubbele ware grootte.

Het teekenwerk charmeert en is voldoende onduidelijk om te bewerken, dat degenen die de trappenhal van prof. Zwiers toch wel als slechts zeer matig onderkennen, ‘aesthetisch’ geprikkeld worden. Maar hoe zullen deze ruimten werken, wanneer niet minnezangers er hun harp aanslaan bij 't oplaaiend haardvuur of wapenknechten en herauten er hun rapieren en vaandels opheffen of hun bazuinen laten schallen, doch inplaats daarvan autoriteiten, in rok en smoking, er de elite van stad en lande in modern avondtoilet ontvangen?

Naast de beide tweemanschappen zijn Prof. Zwiers en de architecten Staal, vader en zoon, het langst in den eindstrijd gebleven.

De teekeningen van ir. Zwiers spreken het meest tot den nietvakman. Op getint papier, hier en daar met wit gerehausseerd, ‘doen’ zij het 't meest, om een bekende term te gebruiken. Bij het eerste project vergeleken werd de tweede inzending geen verbetering; ook het juryrapport wijst daarop; o.a. op de scheiding van het werkgedeelte in twee vleugels zonder voldoende samenhang en de weinig gelukkige aansluiting der representatieve aan de administratieve gevels.

Het tweede project der Staals herinnert aan veel, wat ten tijde van het terugloopen der spanningen, vooral in Duitschland, na den vol-ontwikkelden barok werd gepresteerd, zoo

omtrent 1760 en kort daarna. Het zijn de half verstarde, half nog zwierige, maar als geheel mislukte afdekkingen, die in het aspect zoo pijnlijk treffen en die wel allerminst een geheel vormen met wat er verder in het strakke ontwerp aan beheersching te loven valt. Heeft de jonge Staal misschien kort geleden kennis gemaakt met de theorieboeken van Blondel en heeft hij nu de uiterlijke elementen daarvan, die hij in zijn zeer slecht ontwerp voor het stadhuisje van Huizen niet kon verwezenlijken, klakkeloos naar het Amsterdamsche project overgebracht? Aan dit project zit een kant, die men, al naar den gezichtshoek, waaronder men het ziet, of tragisch of ergerlijk kan noemen. En dat wel met te meer klem, omdat de eerste opzet inderdaad om plattegrondskwaliteiten tot de allerbeste projecten behoorde. Een conflict tusschen vader en zoon....?

Wij vroegen hierboven: wat moet er nu gebeuren; hoe is bij den huidigen stand van het Nederlandsche kunnen het ideale raadhuis te krijgen? De aangewezen beoordeelaars spraken in haar samenvatting en conclusie aldus: '.... de jury heeft de overtuiging, dat, bij de voor de besloten prijsvraag ingezonden ontwerpen, twee plannen aanwezig zijn, welke door hun bijzondere kwaliteiten de verwachting wettigen, dat hieruit, zij het ook na omwerking, het definitieve schetsontwerp voor het raadhuis van Amsterdam kan worden verkregen.

Deze plannen zijn de ontwerpen No. 159, motto Meron (van M. Duintjer en A. Komter) en No. 201, motto Belfort (van J.F. Berghoef en ir. J.J.M. Vegter).

Zoo de ontwerpers daarvan in de gelegenheid worden gesteld, hunne ontwerpen te herzien, is, naar de meening der Jury de kans groot, dat een project zal worden verkregen, dat het gewenschte definitieve schetsontwerp zou zijn en dat dan niet in twee, doch in drie étappes zou worden bereikt....'

De vraag rijst: bedoelt de jury dit herzien binnen bepaalde grenzen? De inzenders toch van motto 'Belfort' hebben, gelijk wij reeds zeiden, het plan waarop zij allereerst werden uitverkoren geheel verloochend. En, achtte men hun tweede inzending ook beter dan die van ir. Zwiers en de Staals, zijn er, als men de zaak goed doordenkt, onaanvechtbare redenen om

hen *nog eens een worp te laten doen, die wéér geheel anders kan uitvallen?* Of moet men zich het tweede omwerken denken zoowel voor ‘Belfort’ als voor ‘Meron’ *op grond der nu ingeleverde plannen*? Zoo niet, is *dan* de uitschakeling van zoovele andere kundige krachten gewettigd? Of: wil men niet nog eens een wedstrijd op breeden basis, moet dan niet slechts die inzender doorwerken, die consequent bleef t.o.v. zijn eerste plattegrondenschema, dat, gezien het juryrapport, toch zeker het beste van allen werd bevonden (Meron)? Wij vinden het probleem zóó moeilijk en zóó delicaat, dat wij dit alles slechts in vragenden vorm willen stellen. Doch in dien vragenden vorm meenden wij het te *moeten* stellen, waar het hier om zulke buitengewone belangen gaat, belangen voor de stad, belangen voor de zuiverheid in de samenwerking van burgerij, architecten en architectencorporaties.

Dat overijling hier niet op haar plaats zou zijn, is reeds eerder gezegd. In een komende periode van tijdelijke rust kan nog eens van alles onder de loupe worden genomen. Onder andere ware nog eens goed na te gaan, of het terrein inderdaad voldoende groot is. Met een strook grond erbij zijn er, vooral wat de pleinvormingen en circulaties betreft (en ook terwille van latere uitbreidingsmogelijkheden) wel enorme voordeelen te behalen. Interessant is in dit opzicht de inzending No. 134, die, gezien de gegevens zooals zij nu waren, uitteraard voor de jury buiten beschouwing behoorde te blijven.

Naar ons ter oore kwam, is ook, na het uitgaan van het programma van eischen, in Amsterdam reeds een andere visie ontstaan op de verkeerskwestie en wel in dezen zin, dat de brug bij het Amstelhotel alleen niet meer zal voldoen en een tweede brug over de Amstel noodig zal zijn in het verlengde van de Stadhouderskade.

Men bezie dit alles wèl, gelijk de vroede vaderen van 1640 en zoo mogelijk nog grondiger. Intusschen kunnen degeenen, die straks geroepen zullen worden weer aan het project door te werken, uitrusten en nadenken. Zij zullen nu allicht wat doodgekeken zijn op het probleem.

Hoe een plan kan groeien en rijpen, wel geen pregnanter voorbeeld bestaat daarvan in onze nieuwere bouwgeschiedenis,

dan dat van de beurs van Berlage. Men vergelijke het plan van 1885 met die van 1897 en tenslotte met het uitvoeringsontwerp van 1898 en spiegele zich daaraan.

B. en W. van Amsterdam staan voor een niet gemakkelijk te geven advies, de Raad voor een moeilijk te nemen besluit. Doch onze hoofdstad is meer zware problemen te boven gekomen. Daar zal nog veel geduld worden gevergd, daar zullen nog vele gelden misschien beschikbaar gesteld moeten worden. Dat geld en tijd noodig zijn voor alles wat van blijvende waarde heeft te zijn, weet Amsterdam. Wordt niet iedere reiziger, die aankomt aan 't Centraal station ontvangen door de twee spreuken: '*De cost gaet voor de baet uyt*' en '*Beidt uw tijd*'. Dat wist Amsterdam in de Gouden Eeuw en dat weet het nu nog.

Moge het stadhuisprobleem tot oplossing komen en klaarheid en schoone vorm ontstaan uit wat voorloopig nog onduidelijk lijkt en in windselen ligt, *zij het ook eerst na jaren*.

12 Maart 1939.

J.H. PLANTENGA

Kroniek der Nederlandsche letteren

F.V. Toussaint van Boelaere

Gelijk een mensch een goed graecus kan zijn, ja een groot, een voortreffelijk, een roemwaardig graecus, die toch de *Mimiamben* van *Heroondas* nooit gelezen heeft, zoo is het mogelijk de Vlaamsche letterkunde van den dag te kennen, te verstaan, zelfs te beheerschen, zonder één enkel geschrift van *Fernand Toussaint van Boelaere* te hebben gelezen. Dit klinkt misschien weinig vleiend, omdat dezelfde Toussaint, die een man van aanzien mag heeten, dezelfde Vlaamsche letterkunde bij menige gelegenheid vertegenwoordigt! En, mogen we dadelijk zeggen: met eere. Bestuurslid van de Koninklijke Vlaamsche Academie, vice-voorzitter van de Vlaamsche Vereeniging voor Letterkundigen, voorzitter van den Vlaamschen P.E.N.-club, lid of bestuurder, zooniet stichter van de meeste tijdelijke en permanente lichamen, die nagedachtenissen huldigen, verzamelde werken herdrukken, feesten voorbereiden of toenaderingen regelen, bezit Toussaint van Boelaere in zuiver evenwicht dat mengsel van eerzucht en bescheidenheid, of zoo gij wilt: van menschelijke ijdelheid en van besef omtrent de ijdelheid dezer menschelijkheid, waardoor de ware liefhebber zich van den hartstochtelijken minnaar onderscheidt. Bij hem ontbreekt de blindheid der liefde, maar de liefde zelf ontbreekt allerminst. Hij weet precies hoe hij is en dit maakt hem raadselachtig voor anderen, die hij op zijn beurt doorziet, en eerbiedigt. Hij kritiseert scherp. Hij kwetst nooit. Hoogstens trekt hij zich nu en dan heel duidelijk terug, wanneer het schouwspel hem weinig bevredigt. In Barcelona bezocht hij den Barreo Chiro ‘waar in onooglijke kroegen mannen met elkaêr dansen’:

> Maritones, heet men ze. Een oogenblik kijkt men toe. Gauw is er de aardigheid van af. *Walg heb ik niet gevoeld*, noch weêrzin moeten onderdrukken. Idioot, eenvoudig. Haalt de schouders op, *visueel geen belangstelling waard* (*Barceloneesche Reisindrukken*, blz. 58).

In wat gecursiveerd werd, drukt de critische persoonlijkheid van Toussaint zich vrij nauwkeurig uit. Hij is geen bezetene, geen onbeheerschte, maar hij heeft wel graag, dat de dingen, waarnaar hij verzocht wordt te kijken, visueel die belangstelling waard zijn. Zijn schatting der gebeurtenissen begint niet bij een stijlbeginsel van theoretischen aard, ze begint en eindigt bij den smaak. Gewoonlijk wordt Toussaint tot de richting van het tijdschrift *Van Nu en Straks* gerekend, en wat den leeftijd betreft, komt dit ongeveer uit, maar wat de school betreft, is het niet waarschijnlijk, dat deze schrijver voor één van de regels harer kunst een enkelen regel proza over heeft, want als alle groote liefhebbers is hij ten opzichte van de Muzen een anarchist. Slechts de verliefden worden dogmatisch, in de aesthetiek. De liefhebbers blijven eclectisch. Toussaint kent alle richtingen, bemint ze alle, en als hij er eens een in het geheel niet bewonderen kan, vindt hij ze nochtans curieus. Ze zegt hem iets over den mensch, over den smaak, over de wijsheid en de dwaasheid van het leven. Hellas kent hij het best en bemint hij het meest, de Helleensche dichters echter niet minder dan de eigenlijk-klassieke. Hij zou in de achttiende eeuw geschitterd hebben, en *Herderkout* geschreven, die er zijn mocht. In de twintigste eeuw schreef hij *Landelijk Minnespel* en *Het Gesprek in Tractoria*. De geest is dezelfde: vernuftig, verfijnd, voornaam en vormelijk, maar altijd met een ondertoon van ironische melancholie, want Fernand Toussaint van Boelaere is veel te verstandig en veel te scherpzinnig om zelf niet te weten, dat hij vernuftig, verfijnd, voornaam en vormelijk is en dat men met deze hoedanigheden slechts groot kan zijn in het bescheidene, doch nooit zichzelf met *Dostoyefski* meten. Wie geboren wordt als kunstenaar, wordt met heimwee geboren, en het hangt van zijn aard af, waarheen hem dit heimwee zal drijven. Toussaint heeft ondervonden, dat het hem zoo heel ver niet drijft. Soms beweegt het onwillekeurig zijn hand en die legt zich dan streelend langs een beeldje van albast of van ivoor, iets ouds, iets moois, iets eeuwigs. Als hij daarna door het venster kijkt, en menschen

ziet op straat, besluipt hem dat gevoel van vreemdelingschap onder dezen, waarvan zijn werk altijd den zerpen weemoed meedraagt.

Bemint hij zelf zijn werk? Het is een vraag, die men aan kunstenaars niet stelt. Elk interview begint er nochtans mee: ‘En van welk van uw boeken houdt u zelf het meeste?’ De boeken liggen daar, staan daar. Houden schrijvers van hun boeken of houden zij van hun werk? Ik geloof, dat wel ieder auteur al zijn boeken vergeet, als hij wordt vastgehouden door zijn werk. En dit is nu juist, wat men zich afvraagt bij de lezing der geschriften van Fernand Toussaint van Boelaere. Nam dit werk hem in beslag? Vervulde het hem? Of schreef hij het naast zich, hij zelf *hier*, het papier *daar*? Hoe komt het, dat zijn werk zoo koel is, koeler dan Grieksch, waarin de koelte door hartstocht geladen kan zijn. Toussaint beschrijft in *Turren* een zomerdag, snikheet, even warm als de zomerdagen in *Oogst* van *Stijn Streuvels*, maar de beschrijving is koel:

> Het overheete mul van den weg is zacht. Men schuift er onhoorbaar in voort. De baan is trouwens smal. Het graan neigt erover. Men loopt er geheel verdoken. Hoe kwam er dan toch die papaver? Zij stond diep in het graan.... De weg stijgt. De zon schroeit het land. 't Graan knettert. 't Rijpt alles hoorbaar snel; en 't rijpt álles te gare: de tarwe, de rogge, de haver. Over één week rijp, alles; geen verandering nu meer: de lucht welft blauw over ons. Maar tevens wordt de Boer gewaar hoe iets roert in hem sinds lang, hoe iets dan plots leêg wordt in hem: al 't allemaal te gelijk rijp is, die heele oogst, al dat graan en dat graan, hoe zal men 't kunnen binnenhalen op tijd? Knechten.... maaiers, binders, voerlui.... Angst: in welke schuur bergt hij dien oogst? De Boer stronkelt voort. Van de hitte wordt hij thans suf. Moeilijk klautert hij den berg op, waar de molen staat; hij stapt door den schaduw der draaiende wieken heen. Hij heft den blik niet op. Nu daalt hij de helling af; hij volgt altijd door den weg: en ziedaar, in 't lommer van hooge populieren, 't Hof ter Haeren, roodbedaakt en witte muren. De blinden blauw. (*Turren*, blz. 18-19).

Niet de drukkende hitte van den dag, maar de koele preciesheid van de waarneming, die alle zaken voor ons blootlegt, zooals een landschap ligt in wit Octoberlicht, maakt deze bladzijde mooi. Neem nu bij Streuvels welke bladzijde gij wilt, en het *is* zomer, gij zult van de hitte worden geschroeid bijna, wanneer gij goed kunt lezen. Het is niet, omdat zomerdagen zoo moeilijk weer te geven zouden zijn in plastisch proza, dat Toussaint van Boelaere bij Streuvels achterblijft in de voelbaar-

making van de hitte, maar het is omdat bij hem de belangstellende waarneming het altijd wint van het deelgenootschap. Tegenover de menschen en zaken, die hij beschrijft, blijft hij een buitenstaander. Welhaast met nadruk distantieert hij zich. Hierdoor wekt hij *moedwillig* den indruk, dat hij langs zichzelf heen schrijft en hierdoor komt het, dat de tijdgenoot zijn werk niet houdt voor een *wezenlijke* bijdrage aan de hedendaagsche Vlaamsche letterkunde.

Mag de bekwame graecus echter, zonder zijn kennis te schande te maken, de *Mimiamben* van *Heroondas* overslaan, hij zal ze niet lezen zonder te worden bekoord door een heel bijzonderen smaak. Het is de spijs niet, maar het is de specerij. Dien smaak heeft ook het werk van Toussaint van Boelaere. Het vermeerdert den Vlaamschen roem niet, het kruidt den Vlaamschen roem. Het werpt een handvol Attisch zout tusschen het eigenlijke voedsel. De koks kennen de waarde daarvan. De gasten zouden het alleen merken, als het er niet was. De plaats van kruiden is een 'bescheiden plaats', het is een beslissende plaats. Zulk een plaats verdient Fernand Toussaint van Boelaere, en neemt hij ook in, met zwier, met gemak en met bescheidenheid. Dit zijn de kenmerken van het proza, waarin hij anderen beoordeelt.

Men hoort en leest altijd, dat de prozakunst van Toussaint van Boelaere ten uiterste verzorgd is. Precieus, zegt men, gepolijst, ook al: geciseleerd, en wanneer de bedoeling niet zoo welwillend is: gekunsteld. Deze meening wordt bevestigd door de facsimile's van handschriften en drukproeven, waarin Toussaint verandert en nog eens verandert, tot het laatste oogenblik toe. En dan is hij nog niet tevreden. Bij de verzorging der uitgaaf, let hij op alle kleinigheden, bij den herdruk, die gewoonlijk volgt, wordt alles nog eens herzien. Zoo vertelt men, en bewijst men met de stukken. Vertellingen en stukken liegen! Het is waar, dat Toussaint buitengewoon bezorgd is over den vorm, waarin hij iets zal zeggen, maar al zijn zorg gaat er naar uit, dien vorm *zoo natuurlijk mogelijk* te maken. Hij krabt weg, wat hij er eerst op had gepolijst, hij vereenvoudigt en versimpelt, hij zoekt de *aangeboren kunstmatigheid* te overwinnen. Wanneer hij schrijft gelijk hij is, dan ontstaat er een proza, zooals in het eerste deel van het opstel over *José Maria de Hérédia*:

> Dat wij, vóór een vers van de Hérédia, reeds van meet af aan, niet proevend staan te wikken en te wegen: maar daarmeê omgaan of wij wel wisten welk genoegen wij er zekerlijk van ontvangen zullen, - dat wij niet in ingetogen stilzwijgendheid juichen en dan genieten gaan en dan schoonvinden: maar even stil en bedaard zitten blijven om zich in ons ongestoord te laten verspreiden de roze-geur eener eigenaardige gedachte; of om ononderbroken te laten sterker of zachter in ons vibreeren 't geleidelijk aangroeiend en dan van her langzamerhand uitstervend geluid van mooi-gekozen en harmonisch neven elkaêr gereide klanken: of om in kalme rust, vóór onze oogen te zien zich verduidelijken de vaste lijnen van een beweegvol of vredevol beeld - oorzaak daarvan zijn vooral, in subjectief besef, onze voorbekendheid en vooringenomenheid met den hoofdzakelijken inhoud, en, in objectief besef, de volmaaktheid van den vorm in de Hérédia's verzen, die het niet toelaten dat ons genots-gewaarwordings-proces worde afgeleid door het meer speciale des inhouds of haperen blijve aan eene, door den vorm vertoonde bizonderheid (*Litterair Scheepsjournaal*, blz. 302).

Dit is een bladzijde uit 1906 - het opstel over De Hérédia verscheen in dat jaar in *De XXe Eeuw* - dus uit de schrijversjeugd van den auteur, die door *Karel van de Woestijne* ‘onder al onze Vlaamsche schrijvers waarschijnlijk de meest beschaafde’ genoemd is. Zijn beschaving, een erfgoed, heeft hem meer gehinderd - en anderdeels meer geholpen - dan zijn kunstenaarsdrang. Zoodra zich in hem het onverzadigbaar heimwee van den artist openbaarde, wees die beschaving hem den thuisweg, naar de goede oude boeken, naar het eeuwig Hellas, naar het koel en helder licht van de klare gedachten.

Overziet men het heele levenswerk van Toussaint van Boelare, - hetgeen bijzonder makkelijk gemaakt is door de voorbeeldige *Analytische Bibliographie van en over Toussaint van Boelaere* die dr. *Rob. Roemans* bezorgde in de Januari-aflevering 1936 van de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde, en die ten overvloede bij de N.V. Drukkerij *Erasmus* te *Gent* in afzonderlijke uitgave verkrijgbaar is gesteld, - dan blijkt het proces van geleidelijken voortgang een proces van geleidelijke vereenvoudiging, zelfs in de titels der geschriften. Het natuurlijke is bij Toussaint hetgeen hij geleerd heeft, het gekunstelde is hetgeen hij meekreeg. Hierdoor behoort hij, indien tot eenige school, tot die der *decadenten*, wier programma geen ander is dan de lust van hun oververzadigden aard.

Met den stijl van Toussaint neemt men moeilijk genoegen zoolang men de betrekkelijke tragiek van het geval niet beseft,

vooral in de Vlaamsche letterkunde, die vraagt, en somwijlen schreeuwt, om gezondheid, krachtigheid, leeuwenmerg en spartaansch voedsel. De volzin, dien wij uit het artikel over De Hérédia lichtten, dat in zijn geheel een buitengewoon doordringend opstel is, overigens, kan men beschouwen als een sleutel tot recht begrip van Toussaint's proza. Hij heeft, als velen, in zijn eerste jeugd verzen gemaakt, maar ze zeggen weinig. Ze zijn trouwens voor een deel niet van hem-alleen. Hij schreef ze tezamen met *Herman Teirlinck* onder den schuilnaam *Jan van Overeyde* en getuigde later: ‘Met volkomen zekerheid kunnen Teirlinck noch ik uitmaken wat van elk onzer is’. Zooiets zal zelden gebeuren, het bewijst wel, dat Toussaint noch Teirlinck was voorbestemd voor het lyrische dichterschap! In 1909 gaf Toussaint te Brussel bij den Vlaamschen Boekhandel een gedicht in boekvorm uit, dat *Latere Bekentenis* heet. Ik heb dit niet gelezen, maar de niets ontziende *dr. Roemans*, die in zijn analytische bibliographie ieder oordeeltje opnam, ooit door een boekbespreker over eenig werk van Fernand Toussaint van Boelaere gegeven, vermeldt met geen lettergreep, hoe het gedicht *Latere Bekentenis* door de kritiek werd bejegend. Moeten wij daar het onze van denken? Er is een troost. In Juli - Augustus 1936 gaf *Dietsche Warande en Belfort*, dat in dezen gecombineerden vorm - het is n.l. een versmelting van Thijm's *Dietsche Warande* (1855) en A. Siffer's *Belfort* (1886) - vijf-en-twintig jaar bestond, een *Feestnummer* uit, en Toussaint, die na 1912 geen vers meer gepubliceerd had, droeg plotseling *Enkele Verzen* bij. Ze overtreffen al zijn vorig werk van dezen aard, omdat ze raren eenvoud vertoonen.... den eenvoud der *Grieksche Anthologie*!

> Ik lach omdat ik vroeger, dwaas
> en dom, zoo dikwijls heb geweend - -
> en 't mij nu is of 'k nimmer, laas,
> 'k nimmer van vreugde werd gespeend.

De dichtregels van Toussaint bleven voor hem en zijn bewonderaars versnaperingen. Men moet er zijn geest niet in zoeken, men vindt er nu en dan een toegift in, wanneer men den schrijver om andere redenen heeft leeren waardeeren. Het proza is van het begin zijner loopbaan af aan de natuurlijke uitdrukkingsvorm van dezen dichter geweest, en hiermee begon voor hem het eerste,

toen nog zuiver artistiek, conflict, n.l. tusschen een verlangen naar dichterlijke wereldbeleving en een onvermogen tot dichterlijke vormbeheersching. Het is vreemd, dit onvermogen, bij een zóó geoefend man. Dat het er was, pleit in zijn voordeel, binnen de grenzen, die het meteen stelt. Hij werd geen rijmelaar, behalve soms voor zijn pleizier. Hij werd een prozaschrijver. Doch wat hij zeggen zou in proza, was des dichters! De worsteling begint, met als eerste resultaat een betrekkelijk grillige tusschenvorm tusschen proza en poëzie: de dichterlijke prozaschetsen, of prozagedichten, die voor een deel zijn opgenomen in *De Bloeiende Verwachting* (1913). Een tweede, gewichtiger, resultaat is: dat de dichter-in-proza zich vroeg en scherp rekenschap geeft van het kunstenaarschap, niet als objectieve functie, maar als subjectieve reactie. Hetzelfde kan men nagaan in de jeugd van *Frans Erens*, met wien Toussaint zich in menigen wezenstrek verwant toont. Zij zijn dichters in proza, lyrische klein-dichters, geen groote epische bouwers, zij worden critici, maar niet uit hartstocht, zooals *Busken Huet* en *Sainte Beuve*, zij worden het uit behoefte aan verantwoording. Hun kritiek op anderen is een verholen gewetensonderzoek van 't eigen schrijverschap. Het is geen botsing van persoonlijkheden, maar een gedurige aandacht voor groei en grootheid, een constante nieuwsgierigheid naar de genese van het schoone, kortom de bevrediging van een volmaaktheids-ideaal door het middel van confrontatie en meditatie, nu het middel der rechtstreeksche creatie weinig toegankelijk bleek.

De oudste gebundelde kritieken van Toussaint van Boelaere, laat bijeengebracht, staan in zijn boek *Zurkel en Blauwe Lavendel*, en betreffen alleen het letterkundig leven van Vlaanderen. Enkele studies over Fransche dichters uitgezonderd, en afgezien van wat ongebundeld gelegenheidsproza, heeft Toussaint, hoewel een erudiet, die zijn geschiedenis kent, en een cosmopoliet, ook in het litteraire, zijn critische belangstelling tot zijn Vlaamsche tijdgenooten beperkt. Hierin verschilt hij van Frans Erens, die allengs minder om het eigentijdsche gaf, en het ten slotte van weinig belang vond in het geheel der historie. De Vlaamsche Beweging bond Toussaint nauwer aan zijn tijd dan de Tachtiger Beweging het Erens deed: de eerste is een cultuurstrijd, de laatste hoogstens een aspect van een cultureele verschuiving. Wel had Toussaint een *Keurverzameling van Sonnetten* uit de

Nederlandsche dichtkunst sedert de zestiende eeuw uitgegeven onder den titel *Anthea*, maar ook dit critisch werk, met een uiterst sober voorwoordje ingeleid, kan gewaardeerd worden in zijn samenhang met Toussaint's uitsluitende belangstelling voor de contemporaine Vlamingen. Het mocht voor dezen een leerboek zijn der practische aesthetica.

> Ik kan soms onverschillig kijken; ik blijf meestal zoo *distant*, zoo wordt me wel eens verweten; doch soms ook zou ik een boek, dat ik pas heb gelezen, willen vernietigen: zoo ontstemt mij sommiger geschrijf. Begraven onder een zwaren steen, als padden. Maar ik houd me dan toch in, sceptisch ten slotte. Wat bén ik? Ik meende een fantasieschrijver te wezen, die.... (*Inleiding* tot *Zurkel en Blauwe Lavendel*, blz. 6).

De zin is nog niet uit, maar gij behoeft hem niet verder te lezen: *alles* staat hier in weinige woorden beleden, het prozaschrijverschap, dat zich uit behoefte aan rekenschap en verantwoording omzet in criticisme, vervolgens het criticisme, dat, uit beschaving voortgekomen, zelf een beschavingsfactor wil zijn, eindelijk dit overwegend aesthetisch-didactisch element als gevolg der afwezigheid van fanatisme: '*Walg heb ik niet gevoeld.... Visueel geen belangstelling waard*'.

Het meer uitvoerig critisch werk van Toussaint werd in twee bundels samengevat: *Zurkel en Blauwe Lavendel* (1926) en *Litterair Scheepsjournaal* (1938). Hierbij is nog te noemen een mededeeling over *De Ambtsjaren van Karel van de Woestijne* (1937), gepubliceerd in de Verslagen der Kon. Vl. Academie. Deze sluit namelijk aan bij de *Dagboekaanteekeningen over Prosper van Langendonck* in den eersten bundel. Samen geven die opstellen een voorsmaak van Toussaint's *Herinneringen*, die, gegeven zijn aard en aanleg, zijn beste boek zullen worden. Dit blijkt al dadelijk uit de *Jeugdherinneringen aan boeken*, waarmede de eerste bundel begint! Een bijdrage, zooals ook *Van Schendel* er een heeft geleverd, tot de cultuurhistorie van het schrijverschap, maar die in dit geval zeker niet minder belang heeft, omdat ze meteen aan de cultuurhistorie van Vlaanderen een bladzijde bijdraagt. Of de *Jocelyn* van Lamartine werkelijk in België werd afgedrukt als *Josselin:* de beruchte 'contrefaçon belge' der boeken van Fransche romantici wekt veel te dankbare herinneringen, dan dat ik Toussaint, hoe correct hij weze, hier niet van een verschrijving verdenk, maar het dubbele feit, dat

deze boeken hem als knaap het eerst in handen vielen, en dat ze *hem* juist in handen vielen, omdat ze.... op de kartonfabriek van zijn vader vermalen werden tot pap, teekent een tijdvak van Vlaanderens geestelijke geschiedenis. Boeken waren Fransche boeken. Maar boeken werden niet gelezen. Caesars *De Bello Gallico*, althans het Fransche voorwoord tot het schoolboek, bracht de eerste letterkundige emotie aan Toussaint, en hij moest schoolgaan, hij moest prijzen verdienen, voordat hij Vlaamsche werken kreeg. Toen was het.... een bloemlezing uit de dichtwerken van *Prudens van Duyse*, door wijlen *Emanuel Hiel*!

Het had nog erger kunnen zijn. Voor wie weet te zoeken, staat er veel moois in het dichtwerk van Prudens van Duyse. Maar Toussaint, leesgrage knaap, met vroegfijnen smaak, had weinig pleizier met den prijs.

> Ik wensch niemand in zijn Vlaamsche eerzucht te kwetsen; doch moet bekennen, dat slechts zelden Vlaamsche verzen me hebben kunnen bekoren. Ik houd al méér van proza dan van poëzie. Van vele schrijvers moet ik niet veel hebben, maar aan veel dichters heb ik het land.... Bij Prudens van Duyse - *n'en déplaise* à Prosper van Langendonck - vindt men évenveel kaf als stof op de balken van een dorschschuur. En Emanuel Hiel was er, op het stuk van goeden smaak, niet de man naar om het koren van het kaf te kunnen onderscheiden. Trouwens, een man van smaak, komt men in ons land zonder eigen traditie en beschaving, niet op elken straathoek tegen (blz. 18-19).

Een mooie studie heeft Toussaint aan *Conscience* gewijd, wiens eerste boek *Het Wonderjaar* hij het eerst - en wederom als prijs op school - in *Fransche* vertaling in bezit kreeg! Het is evident, dat een man als Toussaint van Boelaere bij Conscience veel verontschuldigen moet, eer hij iets bewonderen kan, maar hij maakt de maat der bewondering vol, en blijft daarbij zoo objectief, dat hij de Fransche atavismen van Conscience als winst voor Vlaanderen boekt. Het zal hem kwalijk worden aangerekend door verschillende partijen, niet door de geschiedenis, die moet erkennen, dat Vlaanderen misschien rijker zou geweest zijn, ware de traditie van *Jan Frans Willems* den verteller van *De Vlaamsche Leeuw* van huis uit meegegeven, maar dat het zeker armer ware, indien *Conscience* de Franschen lust in klaarheid had gemist.

> Voor het publiek van zijn tijd was zijn taal juist gekuischt genoeg om als waarlijk *schoon* te gelden zonder *hoog Vlaamsch* te zijn, zijn stijl ver-

> zorgd genoeg om als *onovertrefbaar* te worden gewaardeerd: hij sprak de eenige taal, die begrepen kon worden, op de eenige wijze, die haar, in de oogen van het publiek, luister kon bijzetten (*Zurkel en Blauwe Lavendel*, blz. 30, *Litterair Scheepsjournaal*, blz. 132).

Dat Toussaint dit opstel in zijn nieuwen bundel liet herdrukken, nadat het in den vorigen al opgenomen was, bewijst de waarde, die hij eraan hecht: elk lezer van zijn critisch werk, ook wie maar een deel leest, moet dit stuk onder de oogen krijgen. Waarom? Het is voorzeker heel goed geschreven, maar is het daarenboven niet een rechtvaardiging van de eigen evolutie? Toussaint is geen Conscience geworden, integendeel! Hij heeft echter dezelfde moeilijkheid bevochten: een Fransche cultuurtraditie in het Vlaamsch te moeten vruchtbaar maken. *Erens*, die als Limburger uit de zestiger jaren hetzelfde probleem heeft gekend, schrijft er uitvoerig over.

Dan komt ineens *Reymond Stijns*, die in 1905 overleed. Hij is de schrijver van een 'naturalistischen' boerenroman *Hard Labeur* - nu ook weer niet *zóó'n* meesterwerk! - waardoor Toussaint klaarblijkelijk werd aangegrepen. '*Nooit heeft een boek mij bedwelmd. Ontroerd, ja, bedwelmd nooit*' erkent hij, polemisecrend tegen Karel van de Woestijne. Er is helaas geen reden om te twijfelen. Maar *Stijns* is hem toch een openbaring geweest!

Het valt op, dat de belangstelling voor proza zich nu vestigt op *Teirlinck* en de lateren, de belangstelling voor poëzie vrijwel uitsluitend op *Van Langendonck* en *Van de Woestijne*. Voor *Gezelle* is maar aandacht, als *Hugo Verriest* over hem spreekt, uit de heele school van Gezelle wordt geen mensch bekeken, tenzij in korte kritiekjes. Maar de kritieken op *Herman Teirlinck*, den jeugdvriend, vormen te zamen het beste, het scherpzinnigste en het sympathiekste boek, dat over dezen grilligen auteur geschreven werd.

Tijdsdocument door al die beperking, is Toussaint's kritiek maar in zwakke mate *document humain:* ze dankt haar waarde aan haar gedistantieerde nauwgezetheid en aan haar koel, doch plastisch proza. Den *mensch* Toussaint, zooals men zegt, zoeke de lezer in diens reisherinneringen: *De Peruviaansche Reis* (1925) *Barceloneesche Reisindrukken* (1930) *Hongaarsche Indrukken*; *München zonder Münchener*, en *Een Trip naar Londen*, de laatste

drie in Litterair Scheepsjournaal. Hij vulle dien indruk aan door de lectuur van *De Begrafenis van den Soldaat* (1938) dat in denzelfden bundel staat. Dit stuk is namelijk het meest directe, het kan in een schoolbloemlezing staan, en zal de jeugd onmiddellijk pakken. Al deze opstellen hebben den weemoed gemeen van iemand, die kort leeft, genot zoekt en doorziet, zich afwendt 'van elke reis terug, nog eer de reis begonnen'. Het is, onverhuld, de grondtoon van de kritieken en de verhalende prozageschriften.

Naar het scheppend-artistieke strevend, vindt Toussaint, voordat hij het zuivere proza bereikt van de doorzichtige verbeelding, eerst nog den mengvorm der *vertaling*, uit het Grieksch *(Heroondas' Mimiamben*, 1935) en uit het Fransch, naar Moorsche, Perzische en Japansche motieven. De Japansche dichter Issa schreef, vijf jaar oud, na den dood van zijn moeder:

> Met mij komt,
> musschen zonder ouders,
> komt spelen!

Een onbekend Moorsch dichter dicht *Op het Zwijgen*.

> Ondervraag den bedelaar niet, die u om een aalmoes verzoekt.
> Ondervraag de vrouw niet, die, in haar slaap, liefdeswoorden heeft gesproken
> Geef hem geen antwoord, die uw vijand beleedigt.
> Zeg nimmer: 'Welke stilte!' Zeg: 'Ik hoor niet'.

Schuchter belijdt Toussaint van Boelaere zijn wezen door aan zulke reacties zijn volle aandacht te wijden.

Landelijk Minnespel (1910), *Eene Legende van Onze Lieve Vrouw van Halle* (1911), *Petrusken's einde* (1917), *Het gesprek in Tractoria* (1923), *De Zilveren Vruchtenschaal* (1924), *Turren* (1935), *De Doode die zich niet Verhing* (1937) zouden, tezamen in één enkel boek gedrukt, niet eens een heel dik boek opleveren, het zijn om zoo te zeggen anecdoten. Die anecdoten passen echter bij *Meneer Serjanszoon*, bij *De Wandelende Jood*, bij *Beginselen der Chemie*, het zou zelfs mogelijk zijn, de qualiteiten dezer meesterwerken, verdund, verijld, terug te zoeken in de zonderlinge verhalen van Toussaint. Behalve met dit werk van leeftijdgenooten is er verwantschap met de ironische novellen van *Paul van Ostayen*. Het is niet allereerst verwantschap in

ironie, waarmede b.v. de stiekeme schurkachtigheid van den ‘Bolied’ doorzien wordt, zooals Van Ostayen gemeenheid doorzag, het is vooral een verwantschap in terughouding ten opzichte van den doorziene, met wien de schrijver geen oogenblik handgemeen wordt. Schurken boeien, amuseeren hem, maar hinderen hem nauwelijks. Hooft, die den klassieken tooneelvrek ‘*Warenar*’ noemt, drukt in dit woord (‘ware nar’!) dat gevoel heel precies uit en, wel onbewust, volgt Toussaint hem na door aan zijn boer den naam *De Boer* te geven. Hij heeft met den man niets te maken, hij kijkt er eigenlijk op neer, of uit de verte tegenaan, maar dan ineens, op het beslissend oogenblik, doorheen. Dit kat-en-muis-gevecht van schrijver en romanheld - bij *Willem Elsschot* populair vergroofd tot onophoudelijk leedvermaak - vat alle trekken samen, die het schrijverschap van Toussaint constitueeren: eenzelvigheid, distantie, decadentie, geremdheid, critischen zin en tenslotte ook hartelijkheid, dichterlijkheid, sensualiteit en fantasie, want het gevecht veronderstelt twee fronten. In *Turren*, waarin de fantasie het volst is, schept Toussaint een raadselachtige gestalte, die hij *Lancelot* noemt, een zonderling mysticist, wiens aanwezigheid, hoe zacht en goedaardig, toch onheilspellend is, en met de komst van het onheil op feitelijk onverklaarde wijze samenhangt. Maurisken, uit *De Doode die zich niet verhing*, menschenschuw en venijnig, heeft aan het eind van het boek iets met zijn schoenen: ‘de hakken afgesleten: de zolen door, de veters kapot, met knoopen. Hij stelde de schoenen met zorg naast zich’. Ze komen telkens terug, tot op het laatste moment. Hij zal zich verhangen. ‘Maurisken kijkt even rond, bemerkt 't lachenwekkende schoenenpaar en stopt ze toch nog eerst in den ransel.’ Hij verhangt zich niet. Hij ‘bindt de schoenen ernstig saêm bij de kapotte nistels, en gooit ze over den linker schouder, een van voor en een van achter’. Hij verdrinkt. ‘Niemand ontkomt aan het lot, dat hem is beschoren’. De schoenen hebben er geen schuld aan, maar de schoenen zijn in dit verhaal een noodlot. De eerste maal, dat Toussaint op hun kapotheid neêrblinkt, voelt men al, dat Maurisken er niet lang meer op loopen mag. Het spel-van-kat-en-muis wordt hier een wreed raffinement en tegelijk een paradoxaal mededogen. Het is zoo prettig niet, te moeten loopen op kapotte schoenen! En Mauriskens lijk wordt gevonden

‘in den vijver der verdronken kinderen’.... ‘terwijl juist een nieuwe dag in zilveren schijnsel over de wereld op-klaarde’. Dit is altijd het laatste accent bij Toussaint. Niemand ontkomt aan zijn noodlot. De zon blijft tóch schijnen.

> Ook is, met één woord gezegd, de mensch met al zijn leed en zijn pleizieren in de meeste gevallen niet interessanter dan een hond die zijn vlooien krabt. Maar van een natuurmonument, hoe eenvoudig het ook zij, heb ik altijd een indruk van eeuwigheid *(Litterair Scheepsjournaal*, blz. 19).

Het is maar dat die eeuwigheid al het leed en de pleizieren van den mensch besluipt. Hieruit kwam het *Landelijk Minnespel* voort, en al wat er op volgde. Het moet ook van hieruit worden begrepen, als een bekentenis.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsche kroniek

Het pleit van dwang en vrijheid beslecht

Artikel 6 van het accoord van München bepaalde, dat de definitieve vaststelling der Duitsch-Tsjechische grenzen (la fixation *finale* des frontières; the *final* determination of the frontiers) zoude geschieden door de internationale commissie, door het 'accoord' in het leven geroepen, op de grondslagen, welke in het 'accoord' en de bijbehoorende kaart waren aangegeven. De toekomstige grensregeling werd in het 'accoord' als een 'détermination *strictement ethnologique*' aangeduid. Voor de vaststelling van nieuwe grenzen tusschen Tsjecho-Slowakije eenerzijds en Polen en Hongarije anderzijds is den naastbetrokkenen door 'de vier van München' een tijd van drie maanden gelaten. Wat zij voor het verstrijken van dien termijn niet voltooid, dan zouden 'de vier' er zich mede bemoeien. Het Tsjechisch overleg met Polen leidde spoedig tot een resultaat (de bezetting van Teschen), doch met Hongarije kon Tsjecho-Slowakije het niet eens worden. Beide partijen besloten - of: aan beide partijen is gelast - de zaak door 'arbiters' te laten beslechten. Als zoodanig zouden Duitschland en Italië optreden. Het 'proces' duurde niet lang: reeds op 3 November 1938 wijzen de 'arbiters' bij monde van den heer von Ribbentrop en graaf Ciano 'vonnis'. Dit vonnis bewijst, zeide de 'Völkischer Beobachter', dat 'de autoritaire staten de ware garanten en de eerlijke behoeders zijn van een nieuwe en betere orde van zaken'. De toespeling op de door Hitler en Mussolini afgegeven verklaring van München luidende: 'wanneer de kwestie der Poolsche en Hongaarsche minderheden in Tsjecho-Slowakije geregeld is,

zullen Duitschland en Italië hunnerzijds de grenzen van Tsjecho-Slowakije garandeeren', is duidelijk.

'Accoord', 'vonnis', 'garantie', 'definitieve vaststelling van grenzen', 'arbitrage', het zijn alle woorden, en verba valent usu. Wat zij *in dit verband* beteekenden is niet anders dan 'dictaat' en 'eerste phase' in het 'dynamisch' proces der overweldiging van Zuid-Oost en Oost-Europa (moge het daarbij blijven) door de teutoonsche macht.

Hitler heeft verzekerd, aan wie het maar hooren wilde, dat hij (in Europa) volledig was voldaan, geen territoriale wijzigingen meer nastreefde en bereid was over alles wat den Europeeschen vrede raakte, met Groot-Brittannië te overleggen. Zijn woorden en beloften zijn echter *Duitsche* valuta. Evenals de mark in den naoorlogschen tijd, is de verzekering van Hitler's vredelievendheid reeds zoo veelvuldig afgegeven en ijdel gebleken, dat het publiek ze niet anders dan argwanend meer aanvaardt. Doch evenmin als bij de voormalige mark, is de innerlijke waardeloosheid van het Führerwoord van den aanvang af ten volle beseft. De volledige 'Entwertung' van de toezeggingen en beloften der huidige Duitsche machthebbers is eerst thans aan het licht getreden. In de eerste helft van Maart heeft zich in Midden-Europa een veroveringsactie voltrokken, welker snelheid evenmin als hare trouweloosheid in de Europeesche geschiedenis haar weerga heeft. Het is nutteloos hierbij naar 'gronden', 'redenen' of 'motieven' te zoeken, evenals het nutteloos is, zich de vraag te stellen wat nu wel de 'juridische' status van het afgekondigde Duitsche 'protectoraat' over Bohemen en Moravië of de 'volkenrechtelijke positie' van het 'zelfstandig' blijvende Slovakenland worden zal. Elk woord, dat aan recht of gerechtigheid herinnert is, in dit verband, bespottelijk. Men vraagt den jurist niet wat hij denkt van de Bartholomeus-nacht, men vraagt hem ook niet zijn oordeel over wat met Tsjecho-Slowakije is geschied.

De verachting en verontwaardiging, die overal, waar niet elk elementair behoorlijkheidsgevoel reeds in de kiem is gesmoord, tot uiting is gekomen, heeft zich vooral tot de Duitsche leiders gericht. Toch zijn, dunkt mij, tenminste twee medeplichtigen aan het misdrijf nog verachtelijker te noemen:

President Hacha en minister Chvalkovsky zullen in de geschiedenis te boek blijven staan als de abjecte verraders van hun volk, als degenen, die, op posten welke de hoogste plichtsvervulling en zelfverzaking vorderden, er toe hebben medegewerkt, dat de overweldiger zich voor zijn daden op den 'wil' van het slachtoffer kan beroepen en zich er toe hebben geleend, dat de gevolgen van de misdaad onder hun naam werden 'gelegaliseerd'.

Men heeft de 'waardige houding' van het Tsjechische volk in de afgeloopen weken geprezen. Is dit geen euphemisme? Is er niet meer reden zich er over te verbazen, dat uit een geheel volk, welks nationaal besef stellig tenminste even sterk leeft als waar ook elders, niet één man is opgestaan, die door een *daad* zijn opstandigheid tegen wat aan hem en zijn volksgenooten werd voltrokken, heeft te kennen gegeven? Zeker, de enkeling vermag tegen de overmacht der usurpatoren niets, maar zou één opgeblazen brug, één ontploffing in de Skoda-fabrieken, één schot - desnoods vruchteloos - op de overweldigers gelost, als uiterlijk symbool van het innerlijk verzet niet sterker hebben gesproken dan het 'waardig zwijgen' van thans? Zou één Tsjechisch soldaat, die zich laat fusilleeren, omdat hij *weigert* de Duitschers bij hun intocht te vergezellen, zijn land geen grooter dienst hebben bewezen dan de velen, die ons thans de onsmakelijke photo's verschaften waarop men het Tsjechische leger de indringers ziet assisteeren? Het is echter niet aan ons, het Tsjechische volk wegens zijn houding te veroordeelen. Integendeel, indien de overweldiging van een volk, dat door alle eeuwen van verdrukking heen zijn nationaal besef heeft weten te bewaren, zóó verloopt, dan is er voor ons alle reden onszelf af te vragen, wat er bij ons in een soortgelijk geval zou geschieden. Dat de Hacha's en Chvalkovsky's ook ten onzent niet zullen ontbreken, dat weten wij helaas maar al te goed: zij zijn er al - of zij nu Rost van Tonningen of van Rappard heeten, dan wel anders -, en al hebben zij het - Goddank - nog niet tot een verantwoordelijken post gebracht, wat niet is zou kunnen komen. Wat zal dan de houding van het Nederlandsche volk zijn? Zullen er ook bij ons maar niet àl te velen worden gevonden, die eene overgave 'zonder bloedvergieten' (en andere inconvenienten) zullen verkiezen boven een wellicht hopelooze tegenweer? Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht, en hij

die in dien spiegel zich zelf ontwaart, hoede er zich wèl voor den ander verwijten te maken....

De reactie van de andere mogendheden is er eene geweest van verbijstering eerst en machtelooze woede vervolgens. Het lichtvaardig optimisme van Chamberlain's politiek heeft zich gewroken en de Britsche poging, in September 1938, den vrede van Europa te verzekeren met riemen, gesneden uit andermans (Tsjechisch) leer, heeft gefaald. Dat is thans aan een ieder duidelijk. Het Duitsche 'protectoraat' over Bohemen en Moravië zal wellicht niet (lees: niet terstond) worden 'erkend', doch men hechte daaraan niet tè veel beteekenis. Gegeven de onzekere situatie, waarin Europa thans verkeert, is het natuurlijk altijd *mogelijk*, dat Tsjecho-Slowakije, met of zonder oorlog, zijn zelfstandigheid weer verkrijgt, misschien niet vandaag of morgen, maar dan toch, zeggen wij, over een jaar. Zoolang met die mogelijkheid mag worden rekening gehouden komt erkenning niet te pas en ik zou mij dan ook zeer wel kunnen indenken, dat ook onze Regeering voorloopig het Duitsche 'protectoraat' niet erkent. Maar indien herstel der Tsjechische onafhankelijkheid vroeg of laat uit het rijk der mogelijkheden, waarmede in politieken zin moet worden gerekend, naar dat der utopieën of zelfs naar het gebied der àl te verre toekomstverwachtingen zoude verhuizen, dan zal onze Regeering, evenals elke andere, ook tot erkenning van de resultaten van dit onrecht moeten overgaan. Daartegen te protesteeren heeft geen zin. Evenmin als men kan doen alsof een overspelig kind 'niet bestaat', evenmin kan men een eenmaal gevestigd protectoraat blijven negeeren. De aanvaarding (erkenning) van dien feitelijken toestand houdt evenmin goedkeuring van de wijze waarop die toestand is ontstaan, in, als de aanvaarding van het *feit* van het bestaan van de uit overspel geboren spruit goedkeuring van echtbreuk inhoudt. Of wil men een andere vergelijking: de man, die werd vermoord, is niet alleen voor den burgerlijken stand maar voor de geheele wereld even goed dood als de man, die op zijn ziekbed zacht ontsliep....

Behalve niet-erkenning en protest namen geen der Europeesche mogendheden tot dusverre eenigen tegen-maatregel. Slechts de Vereenigde Staten toonden hun afkeuring over de voltrokken

spoliatie door de prompte uitvaardiging van een ‘retorsierecht’ op Duitsche goederen.

Toch ziet het er naar uit, of de jongste rooftocht vèrstrekkende politieke gevolgen zal hebben, voornamelijk doordat Engeland zijn houding van voorzichtige afzijdigheid schijnt te zullen laten varen. Een anti-Duitsch front, dat Engeland, Frankrijk, de Zuid- en Oost-Europeesche Staten en Sovjet-Rusland omvat, schijnt in de maak. Het is voor Europa te hopen, dat een zoodanig front, àls het tot stand komt, zich niet met ideologische leuzen zal tooien. Dàt Europa reageert is begrijpelijk en goed, maar de reactie gelde niet dezen of genen staatsvorm, doch het thans overduidelijk geworden Duitsche streven naar de alleenheerschappij in Europa. Daardoor kunnen ook andere, zelf ‘totalitaire’ staten worden bedreigd en men zou in de huidige kritieke omstandigheden geen grooter dwaasheid kunnen begaan, dan dezulken door anti-totalitaire leuzen van zich te vervreemden. Mussolini is vandaag misschien minder veeleischend dan hij het gisteren zoude zijn geweest, als het toen tot onderhandelen was gekomen. Blijkt die veronderstelling juist, dan is het oogenblik wèl gekozen, hem in Afrika eenige satisfactie te geven. Ik denk bijv. aan een cessie van Dzjiboeti en een bevredigende regeling van den rechtstoestand der Italianen in Tunis. Elke as, welks ééne uiteinde overbelast wordt, buigt krom en demonteeren van het wiel zal dan gewenscht zijn. En er is, voor vele staten in Europa, thans slechts één ‘Europeesche aartsvijand no. 1’....

20 Maart 1939
B.M.T.

Bibliographie

Dr. K. Sprey, Marcus Tullius Cicero. Een biographie. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon, 1938.

Dr. Sprey heeft zijne Cicero-biographie bestemd, zooals hij in den aanvang zijner Inleiding zegt, ‘voor hem, die zonder vakman te zijn, belangstelt in de klassieke grondslag en inslag in onze cultuur,’ hij bedoelt haar als eene ‘historische biographie’, in dezen zin, dat hij niet in de eerste plaats heeft getracht, ‘de structuur van Cicero als persoon, als individu te geven, doch veeleer de plaats te schetsen, die deze figuur ingenomen heeft in zijn historisch milieu, de invloed te begrijpen, die en toen en later van zijn persoon en werk is uitgegaan.’ Voorzoover dit in een boek van 230 bladzijden mogelijk is, is de schrijver m.i. in dit streven geslaagd. Cicero's leven en werk, geplaatst tegen den achtergrond van de ontwikkeling en problemen van Rome: eerst zijn afkomst en vorming, dan zijn optreden als redenaar en advocaat, zijn politieke aanvang, zijn consulaat en de, op de glorie daarvan volgende, teleurstellingen, zijn hiermede in verband staande wending tot de theorie, waaraan wij zijn beide meest eigene en best doordachte werken, de oratore en de republica, danken, zijn houding tijdens den burgeroorlog en onder Caesar's alleenheerschappij, als hij in onbegrijpelijk snelle vaart zijn philosophische geschriften schept, ten slotte zijn laatste strijd, tegen Antonius, en zijn einde - het wordt alles eenvoudig en helder, zonder ophef, verteld, en er wordt naar getracht, telkens de motieven vast te stellen, die Cicero's handelwijze in de verschillende perioden van zijn leven hebben bepaald. Daarbij weet Dr. Sprey het beeld, dat hij zich van Cicero en diens beteekenis heeft gevormd, den lezer alleszins aannemelijk te maken. Cicero als persoon heeft in de 19e eeuw vaak, vooral in Duitschland, op het voetspoor van Drumann en door de autoriteit van Mommsen, een zeer vijandige en uiterst onbillijke, want slechts logisch gefundeerde en niet psychologisch begrijpende, beoordeeling gevonden. Daarin is reeds geruimen tijd, ook bij onze oostelijke buren, verandering gekomen, en ook Dr. Sprey deelt het afwijzend oordeel van vroeger over Cicero's persoonlijkheid niet. Terecht, want Cicero is ten slotte, *als het er op aan kwam*, na aanvankelijke weifelingen, die wij juist bij hem, omdat we zijn intieme correspondentie bezitten, kunnen beluisteren, steeds, met achterstelling van persoonlijk belang en persoonlijke veiligheid, getrouw gebleven aan wat hij zag als het belang van den Romeinschen staat, en hij heeft daarvoor het leven gelaten. Zijn beteekenis voor later ligt, afgezien van zijn verdiensten voor taal en stijl - hoe lang is hij daarin

niet het onbestreden voorbeeld gebleven! - voornamelijk hierin, dat zijne theoretische geschriften gedurende verscheiden eeuwen een cultuurfactor van den eersten rang zijn geweest, en, toen de werken der Grieken zelf in het Westen onbekend waren, daar de inwerking hunner beschaving en in het bijzonder van hun philosophie hebben mogelijk gemaakt.

Dr. Sprey heeft, zooals ik reeds zeide, m.i. het doel, dat hij zich gesteld had, bereikt. Zijn boek voorziet in een leemte, want een biographie van Cicero bestond er tot dusverre in onze taal niet. Maar staat zijn werk op één hoogte met Boissier's onvolprezen Cicéron et ses amis, en Zielinski's schitterend Cicero im Wandel der Jahrhunderte? Dat zal Dr. Sprey zelf niet meenen. Met de pittige karakteristieken, de geestige zinswendingen en rake opmerkingen van den fijnzinnigen Franschman, met de wijde allure der de beschaving van eeuwen peilende beschouwingen van den Poolschen cultuurhistoricus kan het de vergelijking niet doorstaan, maar wèl is het een degelijk boek, gebaseerd op ernstige studie en de volkomen beheersching der stof, die reeds in vroeger werk van den schrijver gebleken was en die ook nu, ondanks het opzettelijk weglaten van voetnoten en bewijsplaatsen, overal aan het licht treedt, het is met eigen oordeel geschreven en heeft daardoor zelfstandige waarde. Op détailpunten is het hier niet de plaats om in te gaan. Slechts zij opgemerkt, dat onjuist is, wat Dr. Sprey blz. 29 beweert, dat Cicero, toen hij tijdens den Bondgenootenoorlog zijn dienstjaar volbracht, van het eigenlijk strijdtooneel verre gebleven zou zijn, vgl. Cichorius, Römische Studien blz. 181 en volg. De stijl van het werk is eenvoudig, men zou haast zeggen: eenvormig, zonder verheffing, eerder wat dor, en niet vrij van slordigheden, b.v. als Catilina blz. 88 een '*oudere roué*' wordt genoemd; als blz. 140 gezegd wordt: 'De geheele Romeinsche litteratuur volgt Grieksche voorbeelden: *hun* hoogste eerzucht is' enz.; als blz. 172 gesproken wordt van 'de hoogadellijke en met alle hebbelijkheden *daarvan* uitgeruste Appius Claudius'. Op deze, en andere, plaatsen had Dr. Sprey nog wel iets van zijn held kunnen leeren. Aan het slot van het werk is een beknopte, maar zeer goede, bibliographie toegevoegd, die de voornaamste moderne werken over Cicero omvat, en waarin ik alleen Eduard Meyer's Caesars Monarchie und das Principat des Pompejus heb gemist.

A.G. Roos

Piero Ginori Conti, Lettere inedite di Charles de l'Escluse (Carolus Clusius) a Matteo Caccini, floricultore fiorentino. Contributo alla Storia della Botanica. - Firenze, Leo S. Olschki. 1939.

Toen in 1927 Hunger zijn groot werk uitgaf over Carolus Clusius, was het duidelijk, dat het lange jaren zou kunnen duren, voor er weer een boek zou verschijnen, dat een werkelijke bijdrage zou vormen tot de Clusius-literatuur. Ook was het niet twijfelachtig, dat een dergelijke bijdrage enkel een onderdeel van het leven en werken van Clusius zou kunnen belichten. Maar dat zulke bijdragen niet alleen zouden kunnen, maar bijna zouden moeten verschijnen, was ook aan geen twijfel onderhevig, aangezien er nog steeds onduidelijke punten en figuren in het leven van Clusius waren overgebleven.

Een van de door Hunger in zijn boek (waarvan Conti terecht zegt: ‘Frutto di ricerche preziose e diligentissime’) niet helder belichte figuren is Caccini en juist de verhouding Clusius-Caccini komt Conti nu met een publicatie van een 24-tal brieven van Clusius op een gelukkige wijze toelichten. Waar Clusius' ‘Curae Posteriores’ door den uitgever opgedragen werden aan Caccini, daar was het wel zeker, dat deze Florentijn een groter plaats in het leven van Clusius had ingenomen, dan Hunger in zijn werk kon mededelen (Blz. 303 en 316). En zelfs na de publicatie van deze brieven schijnt het mij, dat we de betekenis van Caccini voor Clusius nog niet geheel en al kunnen overzien, ook al mogen wij Conti dankbaar zijn voor deze waardevolle publicatie uit de archieven van Florence.

In de ‘Introduzione’ verstrekt de schrijver ons de weinige, werkelijk vaststaande feiten uit het leven van Caccini en hij schetst de briefwisseling van Clusius met zijn diverse Italiaanse vrienden. Uit de Voorrede en de Synopsis van de ‘Curae Posteriores’ was reeds bekend, dat Caccini aan Clusius bij voortduring gegevens over planten zond, hoewel ‘praticante e commerciante, il Caccini non era un vero studioso’ (Conti, blz. 15-16).

De briefwisseling loopt van 29 September 1606 tot 22 Maart 1609 en omvat dus juist de laatste jaren van Clusius' leven, uit welke periode vrijwel geen brieven van en aan Clusius tot heden gepubliceerd konden worden. Ja, we kunnen bijna zeker aannemen, dat deze brief van Clusius van 22 Maart 1609 de laatste brief is, die hij schreef, want hij stierf immers 4 April van dat jaar.

Kon Hunger nog correspondentie van 1608 vaststellen, met deze brieven wordt bewezen, dat Clusius tot in de laatste weken voor zijn overlijden nog briefwisseling voerde. Het slot van de laatste brief (‘Una altra volta respondero più particolarmente a V.S. perchè il messagero non me concedo adesso il tempo’) bewijst de door Hunger reeds geopperde veronderstelling, dat Clusius een kort ziekbed heeft gehad.

Het blijkt, dat ook Conti niet heeft begrepen, dat Marie de Brimeu (hij schrijft zelfs bij herhaling Brimen) en de hertogin van Aerschot één en dezelfde persoon zijn geweest, gelijk uit Van Meteren kan worden aangetoond, terwijl ook de briefwisseling tussen Clusius en Paludanus voor Conti aanwijzingen dienaangaande bevatten. We mogen dus aannemen, dat deze brieven hem niet bekend zijn.

Een aantal zeer fraaie foto's en facsimile's van brieven maken dit met bizondere zorg uitgegeven boek tot een uiterst waardevolle aanwinst voor de historische botanie.

JOH. THEUNISZ

Prof. Mr. J.A. Eigeman, Het opperbevel te land en ter zee, in en buiten Europa, een militair staatsrechtelijke studie over ministerieele verantwoordelijkheid. - Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1938.

Het Nederlandsche staatsrecht verkeert tegenover de andere onderdeelen van het positieve recht in een ongunstige positie, niet speciaal in zooverre, dat ten aanzien van de meest fundamenteele leerstukken tusschen de wetenschappelijke beoefenaars allerminst overeenstemming

bestaat - een dergelijke overeenstemming is immers ook in andere deelen van het recht ver te zoeken -, maar in het bijzonder omdat het op het gebied van die vraagstukken vrijwel uitgesloten moet worden geacht, dat ooit eenig autoriteit, zooals b.v. in civilibus de Hooge Raad, aan den strijd der meeningen althans practisch een eind maakt. Om slechts enkele voorbeelden te noemen: de opbouw van het Koninkrijk der Nederlanden, d.w.z. de verhouding van de verschillende rijksdeelen tot elkaar en tot het geheel, de verhouding van Koning en minister, van Kroon en parlement, van wetgevende macht en bestuur, het zijn alle hoogst belangrijke vraagstukken, maar door gebrek aan sanctie der betrokken wetsnormen zullen zij wel nooit afdoend opgelost worden.

Dit alles is des te meer te betreuren, omdat nu de politiek zich veel meer dan de wetenschap van deze vraagstukken heeft meester gemaakt en men met benijdenswaardige zekerheid in en buiten het parlement stellingen hoort verkondigen, welker inhoud meer door hetgeen den politicus in het gegeven geval het best uitkomt, dan door wetenschappelijke argumenten wordt bepaald. Geen wonder dan ook, dat velen, die belangstelling hebben voor het staatsrecht, zich meer en meer gaan beperken tot die materie, waar jurisprudentie van Kroon of rechter althans eenige richting kan geven.

Zoo gezien is het een gelukkig verschijnsel, dat er nog beoefenaars van het staatsrecht zijn, die zich door de hierboven geschetste moeilijkheden niet laten afschrikken en trachten met zichzelf in het reine te komen omtrent vraagstukken, welker oplossing door velen met een schouderophalen wordt voorbijgegaan. De materie, welke prof. Eigeman tot onderwerp van zijn studie heeft gemaakt, behoort wel tot de meest gecompliceerde van ons positieve staatsrecht: de kernvraag, de verhouding van opperbevelhebber tot de regeering in tijd van vrede en van oorlog, wordt nog doorkruist door de op zichzelf al netelige kwestie van de verhouding van 's Konings stedehouders in Azië en Amerika en den minister van koloniën. Dat de schrijver er niet in slaagt tot een behoorlijke oplossing te komen, en dit ook niet verbloemt, is op zichzelf reeds een belangrijk resultaat: het bewijst dat op zeer essentieele punten ons staatsbestel nog hoogst gebrekkig is geconstrueerd.

Is het reeds onaanvaardbaar, dat het niet mogelijk bleek voor zwarte vlekken in onze recente geschiedenis als het geval Urbina in de West en De Zeven Provinciën in den Oost een eigenlijk tegenover het parlement verantwoordelijke instantie te vinden, nog veel erger is het, dat primordiale belangen van de Nederlandsche volksgemeenschap als de verdediging van het overzeesche grondgebied ten zeerste worden geschaad, ja zelfs in gevaar gebracht, door een gebrekkige staatsrechtelijke constructie. En omtrent de positie van den opperbevelhebber mag evenmin zooveel twijfel bestaan als in de periode van den wereldoorlog is gebleken.

De oplossing van prof. Eigeman - de inschakeling van den ministerraad als hoogste verantwoordelijk orgaan - komt mij persoonlijk niet onaannemelijk voor, maar de groote verdienste van deze studie ligt m.i. in de waarschuwing, welke zij bevat. De scheppende kracht van Grondwetgever en wetgever ten onzent blijft ten aanzien van de groote vragen van staatsrechtelijken opbouw ernstig in gebreke.

P.W. KAMPHUISEN

Dr. W.H. Posthumus-van der Goot, Onderzoek naar den arbeid der gehuwde vrouw in Nederland. Leiden, E.J. Brill, 1938.

Wij hebben hier te doen met een overdruk uit het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging. De schrijfster heeft zich beijverd aan de hand van statistieken en een onderzoek in Twente den omvang en de beteekenis van den vrouwenarbeid in Nederland te schetsen.

Ondanks de wijzigingen, die de maatschappelijke structuur heeft ondergaan, is de algemeene verhouding tusschen mannen- en vrouwenarbeid vrijwel gelijk gebleven. Zij bedraagt thans - evenals voor veertig jaar - 74 mannen tegen 26 vrouwen. Van deze 26 vrouwen zijn er 2 gehuwd.

Bij deze cijfers dient tweeërlei kantteekening te worden gemaakt, namelijk 1e. dat de landbouwbevolking bij het opstellen van deze cijfers niet is medegerekend en 2e. dat ruim 1/4 van *alle* werkende vrouwen een plaats in de industrie heeft gevonden.

Mevrouw Tellegen heeft voorts vastgesteld, dat in R.K. kring de vrouwen actiever aan het beroepsleven deelnemen dan in andere kringen. Het onderzoek bij 250 gezinnen in Twente heeft voorts allerlei motieven voor arbeid van gehuwde vrouwen blootgelegd, waaronder uit den aard der zaak zeer prijzenswaardige voorkomen. Bij het lezen van deze gegevens krijgt men wel den indruk, dat het toch minder wenschelijk zou zijn een wettelijke regeling te aanvaarden, waarbij gehuwde vrouwen, die den arbeid willen voortzetten, genoopt worden met haar interne familie-omstandigheden voor een bedrijfsraad of den Minister te komen. Aldus toch was de regeling in het voorontwerp-Romme, over welk systeem de Hooge Raad van Arbeid in den zomer van 1938 een ongunstig advies heeft uitgebracht.

Misschien heeft dan ook de vraag van de schrijfster, waarom de Minister in het licht der cijfers betreffende den beroepsarbeid van de gehuwde vrouw toch met een arbeidsverbod wil komen, haar beteekenis thans verloren.

M.

Ontvangen boeken

Geestelijke Epiek der Middeleeuwen, verzorgd door Prof. Dr. J. van Mierlo, S.J. - Elsevier, Amsterdam, 1939.
TH. OEGEMA, De Stad en de Stilte. - Van Campen, Amsterdam, 1939.
ANTON COOLEN, AUGUSTA DE WIT, JOHAN VAN DER WOUDE, Drie novellen. - Boekenweek, Amsterdam, 1939.
Uit het werk van Frank van der Goes. - Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1939.
B. KROON-HOOGEWERFF, Blijvenden. - Gottmer, Haarlem, z.j.
J.L. EGGERMONT, Ulle, den Boer. - Torentrans, Zeist, 1939.
A.A.L. GRAUMANS, Compagnons. - Torentrans, Zeist, 1938.
Bruggen in het landschap en het stadsbeeld. - Torentrans, Zeist, 1939.
Spinozistisch Bulletin, 1e jaargang no. 3. - Ploegsma, Zeist, 1939.
ANNE DE VRIES, Hilde. - Callenbach, Nijkerk, z.j.
E. FRANK, Vraagstukken der theoretische economie, I. - Wolters, Groningen, 1939.
WENDEL VON DER AU, Literatuur onder het hakenkruis. - Van Gorcum, Assen, 1939.
Groninger Gemeenschap Nummer (Volksontwikkeling). - Van Gorkum, Assen, 1939.

Stemmen uit de redactie

KUITEBROEK, EDELSTEENEN EN MEUBELEN VAN MARIE ANTOINETTE. - Geen courantenlezer zal zich in de afgeloopen maanden te beklagen hebben gehad over gebrek aan berichten. Daar is zoo het een en ander geschied en ook.... *niet* geschied in Europa, waarvan in lange kolommen mededeeling werd gedaan. De Bosatlas is weer rijp geworden voor een volgenden druk en de door de 'Groene' aanbevolen kaart met gemakkelijk uit te wisschen grenzen, blijkt meer en meer actueel en voor den handel bruikbaar te worden.

Intuïtief voelt waarschijnlijk de 'opmaker' van de krant, dat voor velen de stof te zwaar, het maal te copieus wordt. Welke lichtere spijs nu te geven naast de nauwelijks verteerbare brokken? Ziehier eenige staaltjes.

Naast het uiteengereten Tsjecho-Slowakije fungeerde de Kuitebroek, die president Lebrun *niet* droeg. Wilde geen enkele Fransche firma van tooneel- of carnavalsartikelen er hem een leenen? Dan was men toch vriendelijker voor Madame. Zij toch kreeg - gelijk men het alleen bij mannequins verwachten zou - van verschillende groote Parijsche magazijnen edelsteenen in bruikleen, wat ons, naast Polens moeilijke positie, wordt gemeld. Doch wat het toppunt is van belangrijkheid, naast de Roemeensche petroleum en de afscheiding van Memelland, dat is, dat de chaise-longue, waarop Mevrouw Lebrun in Buckinghampalace de vermoeide leden hopelijk een enkel moment heeft kunnen uitstrekken, vroeger aan Marie Antoinette toebehoorde. Dit lezende schudt men een oogenblik bedenkelijk het hoofd: men laat toch de gedachten eener hoogste landsvrouwe niet bij voorkeur uitgaan naar een onthalsde voorgangster. Doch dan herinnert men zich, dat toen de Franschen

bij het bezoek van het Engelsche Koningspaar zich uitsloofden de Quai d'Orsay luisterrijk te maken, ook daarin voor Koningin Elisabeth speciaal een bed werd gereed gezet van.... Marie Antoinette!

Men moge dus verwonderd zijn over dezen bepaalden vorm van ‘wellevendheid’, zij was in ieder geval wederkeerig.

Is dit vorstelijke kieschheid, dan beware men nu, voor later eeuwen, de automobielen van aartshertog Frans Ferdinand, van den Koning van Zuid-Slavië e.a. tot opluistering van de ontvangsten van buitenlandsche monarchen.

STEDELIJKE RASECHTHEID. - Gedurende de laatste weken is de stedelijke rasechtheid van de stad Praag meer dan eens in het geding gekomen. Dat Keizer Karel IV geen last had van minderwaardigheidscomplexen en zich, evenmin als later Frederik de Groote, schaamde voor wat hij aan Fransche cultuur te danken had, is in enkele krantenberichten reeds naar voren gebracht en zijn architect, Mathieu d'Arras, wordt daarin terecht genoemd als de bouwer van den Dom op het Hradschin. Dat Peter Parler en Benedictus Rieth er later aan door bouwden maakt de St. Vitus nog niet tot een kerk van Germaansche origine.

En hoe staat het dan verder met de bouwkunst in Praag? Gaan wij den Renaissance- en den Baroktijd langs en nemen wij de grootste en beroemdste gebouwen, dan vinden wij: Paolo della Stella en Spatio bij de Belvedère, met Hans Trost als medewerker. Bij het slot Stern: della Stella met Spatio en di Lagno. Bij het portaal van de burcht: Scamozzi, bij het Wallensteinpalais: Spezza en Marini. Beeldhouwwerk uit dezen tijd is in Praag hoofdzakelijk gemaakt door Nederlanders: een lid van het geslacht Colijn de Nole en de Hagenaar Adriaan de Vries werkten er. Dan komt de barok: de S. Salvator van Carlo Luragho, het Kruisheerenklooster, de H. Jozefskerk en het bisschopspaleis van den Franschen architect Jean Baptiste Mathey en dan weer de Duitschers Christoph en Kilian Ignaz Dientzenhofer, vader en zoon, die de St. Nikolas-Kleinseite beginnen, welke door den Italiaan Anselmo Luragho wordt voltooid.

In een lijst van Duitsche origine - uit den vermaledijden objectieven, Marxistisch-Hussitischen tijd (of hoe dat in het tegenwoordige jargon moge heeten) - vindt men de volgende opgave:

Van 1650 tot 1680 werkten er in Praag *zeven* Noordelijke architecten (*niet* allen Duitschers) tegen *achtentwintig* Italiaansche. Omtrent 1700 zijn de aantallen even groot en daarna eerst slinkt de Italiaansche kolonie allengs. Doch zóó groot was oorspronkelijk de macht der Italianen, dat de Duitsche collega's eerst tot hen in ondergeschikt dienstverband moesten treden, alvorens zelf opdrachten te kunnen krijgen. Dat ervoeren de Dientzenhofers en Leuthner, die later oppervestingbouwkundige werd, maar eerst met Italianen aan het Czerninpaleis bouwde. Van Oostenrijkschen, eigenlijk van Nederlandschen oorsprong, doch van Italiaansche scholing was tenslotte Fischer von Erlach, met zijn Paleis-Clam-Gallas. Wat is nu Praag? Moest er niet feitelijk de spilbroeder heerschen?

SUGGESTIE TOT ASSOCIATIE. - Het is soms verwonderlijk om te zien, hoe zaken die in wezen één zijn door ver van elkaar verwijderde plaatsing, in één dagblad uiteenvallen, maar door een toevallige wijze van het openvallen eener krant weer naast elkaar komen te liggen.

Dit geschiedde dezer dagen, toen onverwachts een foto van het nieuwe gemeentehuis van Alphen aan den Rijn kwam te liggen naast een advertentie van zekere ‘binnenhuistoonkamers’.

‘Over de architetonische waarde van het stadhuis’, zoo stond onder de afbeelding te lezen, ‘zullen de meeningen vermoedelijk uiteenloopen, maar het valt *stellig* niet te ontkennen, dat hier een gebouw van beteekenis is opgetrokken....’

Ook over de reclamemededeeling, dat de gothiek de *klassieke* stijl bij uitnemendheid is, zullen de meeningen vermoedelijk *wel* uiteenloopen, maar evenmin zal het *stellig* te ontkennen zijn, dat het Alphensche raadhuis, wil het ‘in stijl’ blijven, voortreffelijk gemeubeld zal kunnen worden uit b.v. eenige der ongetwijfeld bestaande ‘Oud-Hollandsche’ voorbeelden uit de honderd toonkamers.

Ware hier niet een constante samenwerking te formeeren? In de suggestie tot deze associatie ligt o.i. het beste middel om onze bouw- en interieurkunst zoo spoedig mogelijk radicaal ten gronde te richten. Doch stads- en dorpsbesturen, die per-se hun vaderlandsliefde willen omzetten in ‘oud-nationale’ vormen, zij een en ander ter overdenking aanbevolen.

Houtekiet

I

Het leven van Houtekiet onzen stamvader begint met zijne ontmoeting van Lien, want van al wat daaraan voorafging weten wij niets. Lien en de andere meid, Liza, molken elken morgen en avond de koeien, ook de eigenzinnige die telkens door het water waadde, waar Deps sinds eeuwen een wildernis was vol kattestaart, brem, heikruid, bramen, struiken, ook wel eens een spar. De oude knecht Mandus, die altijd door het water moest om ze terug te halen, wenschte dat ze mocht het land uitloopen, verdrinken, zich de pooten breken, een hommelzwerm op den snuit krijgen. Hij beweerde dat er ergens een stier moest zitten, vermits er niets te grazen was. Eindelijk vond hij een lange dikke smalle plank, legde die over het water en de melkster moest daar maar over, dat was Lien.

De plank wiegde diep door en wipte haar in 't water als ze te vlug wilde gaan, maar veel erger was de angst bij valavond. Heel de wildernis leeft, ritselt. Als zij er fijn op let, is het of de grond onder haar voeten meebeweegt. Zij vreest dat een mol onder haar rokken boven grond zal komen. Het zit daar ook vol otters, fluwijnen, fretten en als ge stil zit te melken! Soms springt ze op.

Maar ze durft langen tijd niet eens omzien als Houtekiet haar in den rug nadert, iets groots, ze denkt aan Mandus' stier. Daar het een mensch is moet het Houtekiet zijn, die sinds eenige dagen weer op Deps zit, zegt men. Maar allen geven hem baard tot aan de oogen, haar tot aan de wenkbrauwen alles pekzwart, armen tot aan de knieën, gestalte een meter vijftig, schouderbreedte wel een meter. Hij loopt hardst op handen en voeten, zegt men, hij bespringt als een weerwolf mensch en beest en bijt ze den nek af, hij kraakt de stroopers in zijn armen, hun

ribben doen knap, knap, knap en gedaan is het. Omdat deze man heel anders is en zij hem schoon vindt, oprecht schoon, zegt zij hem dat hij toch heel zeker Houtekiet niet is, maar hij antwoordt van wel. Een zwaarte zinkt in haar beenen, maar geen angst en daar ze nu uitgevraagd is, neemt ze hem nog eens goed op, om Mandus te kunnen uitlachen en allen die beweren Houtekiet zoo dikwijls te hebben gezien. Ze zal nog meer kunnen vertellen dan hoe hij er uit ziet en hoe oud hij moet zijn, want als hij den emmer melk van tusschen haar beenen gepakt heeft en zij aan zijn arm wil trekken omdat er geen eind komt aan zijn drinken, houdt hij met de eene hand den emmer aan zijn mond. Dat kunnen er niet veel. Met de andere hand grijpt hij haren pols en houdt hem in bedwang. Dat kan op de hoeve niemand, want zij vlucht nooit, roept nooit, één wrong en los is ze, zelfs uit den greep van Leo, die een zak graan op de kar gooit zooals gij en ik een bussel stroo. Merci Mieke, zegt Houtekiet en zij, ontstemd: ik heet Lien. De koe die, weeral dwarsch, hem niet naar de wei wil volgen, trekt hij bij de horens tot waar ze zijn moet en ook dat kan niemand anders, want geen dier verdraagt dat ge aan zijn horens komt.

Van avond naar avond groeit haar verlangen hem weer te zien. Alsof de dwarsche koe het weet, blijft ze den zevenden dag in de wei. Lien gaat toch Deps in. Zacht en smeekend roept ze vruchteloos zijn naam. Alsof Mandus het ook weet, vertelt hij nog tergender langzaam dan anders dat hij den boschwachter gezien heeft en als hem die eer te beurt gevallen is, heeft de boschwachter gewoonlijk Houtekiet gezien en hoopt hij hem nog dezen nacht te kunnen neerschieten en in den grond steken gelijk een hond vol schurft. Van eindeloos ver vertrekt Mandus' verhaal. Schoon weer, Mandus, zegt hij zoo; ja, zeg ik, boschwachter, als 't zoo maar blijft; 't zal zoo blijven, zegt hij zoo; ik zeg, mijn gedacht is van niet, boschwachter. Plots gilt Lien dat het schoon weer er niet bij te pas komt, zeg wat hij gezegd heeft en daarmee uit. Weer heeft hij gezegd dat Houtekiet er van nacht aan moet.

Na dien nacht echter kan zij Houtekiet toelachen, breed en zalig, hem den emmer melk aanbieden en hij drinkt hem half leeg. Daarna neemt hij met grooten eenvoud hare borsten en knoopt hare jak los. Het is haar te veel dat zij voortmelkt, zwaar

ligt haar hoofd aan de flank van de koe. Als hij het hoofd onder haren arm doorsteekt om aan hare borst te zuigen, poogt zij nog te gekscheren dat zij zelf nog geen melk heeft, maar de lach versterft tusschen haar trillende lippen en opeenklemmende tanden: hij wringt haar van de driepoot. Als zijn uitgewoede mond op den hare valt schiet er een sterke straal koemelk tusschen: onbewust heeft zij den deem geledigd dien zij nog in de hand hield. Hoe lachen zij.

Zij zouden misschien heel den avond gelachen hebben, indien zij niet nijdig geworden ware als een spin omdat hij zeide: neen, dàt vergeet ik nooit meer. Dat, de rest dus wel, ze wil dadelijk naar huis. Juist daarom breekt een tweede maal zijn geweld los, over haar lichaam dat zich machteloos poogt omhoog te werken. Want Houtekiet houdt men zich niet van het lijf zooals de eerste beste stalknecht: hare twee wijsvingers knijpt hij samen boven haar hoofd, verweer u dan maar.

Terwijl hij in haren arm ligt als een gevelde eik, vraagt zij hoe hij heet. Jan. Zegt hem dat zij dezen tweeden keer nooit zal vergeten, Jan en begint hem gelaat en banden te kussen, dan te vertroetelen zijn haren en jongen baard, die donkerblond zijn en dicht gekruld. Hij laat zich alles goed welgevallen tot ze kreunt of hij van haar houdt. Dat ziet ge van hier, zegt hij, ik ken u niet eens. Ze kan hem zelfs niet doen bekennen dat ze mooi is, al kleedt ze zich op den rug liggend gansch uit. O, had ze maar meer kunnen doen! Hadde hij hare borsten opengesneden om te zien wat er in zit, zij zou gezegd hebben: kijk maar, Jan. Ze lag naakt en zeide: daar, wat hij nu wel zegde. Niets. Maar wat op dat uur overal rondom hen in Deps dier, vogel en insekt deden, herhaalde hij, even argeloos natuurlijk en verwoed.

Hij beval haar zoo plots naar huis te gaan, dat zij, eenmaal aangekleed, niet meer wist waar dat huis stond, want ze ging recht de hei in, lachte, wreef zich de oogen, zei dat ze dronken was en niet meer op haar beenen stond en wou weer in zijn arm gaan liggen. Toen ze, de plank over, weer in de wei was, hoorde ze hem roepen: Koekoek, koekoek en zij juichte koekoek terug. Deze, hun roep, wordt later wijd in den omtrek bekend. Nog roept men ons, Houtekieters achterna: Koekoek. Twee die 's avonds eenzame wegskens zoeken, gaan, zeggen wij, koekoek

doen. Wil ons iemand wijsmaken dat hij bij den gebuur maar een rijf of teems wil gaan leenen, koekoek zeggen wij.

II

Zij zou zijn naam moeten uitschreeuwen, zingen, zoet uitspreken, uitsnikken, zoo brandt hij in haar. De muziek 's zondags in de kerk zou moeten zingen Houtekiet. Bij het werk is plots zijn hand op haar lichaam, nu hier, dan daar. Het snijdt haar den adem af, ze moet stilstaan tot het over is. Simon, de oudste van haren boer, zweert dat hij haar niet aangrijpt om zoo maar eens, maar om te trouwen, trouwen al gaan ze hier allemaal op hunnen kop staan. Met een ruk en een stoot werpt ze hem tegen den muur. Het is of ze nagelt er hem aan vast met den trotschen hoon dat ze hem nog niet ziet staan. Schor kan hij eindelijk vragen of ze dan iemand beters ziet staan, zij een meid, gotvernonde. Heilige naam van Jan Houtekiet, als een hostie moet zij u telkens inslikken want wie draagt u? Niet eens een stalknecht, niet eens een mensch: een everzwijn waarop de boschwachter jaagt. Na de eerste ontmoeting heeft zij den naam genoemd, den man beschreven. Een na een grinnikten de mannen, eerst Mandus, dan Docus den paardenknecht, dan de twee zonen Simon en Leo. Naar die twee pinkoogde Liza, de boerin vroeg of Lien zich niet schaamde en de boer zelf, Busschops: Is 't nu genoeg?

Maar de naam blijft groeien, zwellen. In verrukking ligt haar hoofd aan de flank van de dwarsche koe, die zij nu liefheeft. Met trage, trillende hand doet ze een straal melk op haar bloote scheen spuiten en kreunt zacht.

Aan Liza's bed gaat ze eindelijk den naam altijd maar uitspreken. Deze denkt eerst dat zij gek geworden is, dan dat het in geen geval Houtekiet kan geweest zijn, ten slotte dat het de duivel was. Bedriegt die niet de jonge meisjes met baard en haren zooals die van Christus? En wekken gewone mannen zulk vrouwenvuur? Nemen zij niet het plezier en laten de vrouw de schande als het uitkomt, na den trouw de kinderen? Daarom, Lien, was het soms de duivel niet? Het baat Lien niet zich opnieuw op te hitsen met de herinnering, hem opnieuw te beschrijven, hard en zoet, krachtig, nog te herhalen dat daarna zijn mond is als die van een klein kindje. Helpt niet, onmogelijk,

ze heeft zich aan den duivel gegeven. Wild gebiecht trekt ze haar nachtkleed op, laat zich zwijmelend op het bed neer en fluistert dat als het de duivel geweest is en hij wil hier komen, zij hem nog wil, kom. Het pleit voor Houtekiet dat de duivel er nog niet is, als Liza eindelijk uit de dekens durft te voorschijn komen, rood en bezweet. Ze neemt aan, mee over de plank te gaan om Houtekiet te zien.

Als het uur gekomen is neemt ze voorzichtigheidshalve Docus mee. De koe is gemolken, zij zitten met vieren gehurkt en Lien tracht te praten; maar wij zijn volk, sober met de woorden. Die twee komen kennis maken, zegt zij, kijk eens, Liza, wat heb ik gezegd van zijn krullekens? En Jan, weet gij wat men over u vertelt? Zij schudt ruw verliefd haren Houtekiet, om te toonen hoe ongevaarlijk hij is en dan weet ook zij niets meer. Zij zwijgen lang en worden beklemd. Het nachtleven van de eeuwenoude hei begint. Straks vangen spoken, hier in oorlog vermoord, door sluipmoord omgebracht aan de galg opgehangen, hun tocht aan, rammelend met hun ketens, zuchtend in den wind: vergiffenis. Lien slaat Houtekiet hard op den rug: zeg eens iets. Hij grijpt haar aan, zij valt achterover, de twee springen recht. Zij dringen bibberend tegen elkaar aan, nijpen elkaar krampachtig en nooit hebben zij geweten wie hen naast Houtekiet en Lien heeft neergelegd, Liza Docus, Docus Liza of zij beiden elkander. Mijn schuld is het ook niet, maar zoo begon het bij ons op Deps. Ook bij u, maar wij willen het nog weten.

Daarna hebben zij het nog gezellig gehad, naast elkaar gelegen en maar gichelend, bij voorbeeld dat dit iets voor Simon zou zijn, maar hij moest zich dan iemand meebrengen, wie zooal? Droog zegt Docus: de zeug. Ja, voor zoo eenen een zeug. De meiden gekscheerden dat ze om de beurt hunnen bisschop zouden meebrengen, boer Busschops, dan lekt er nooit iets van uit, dan kan het hier blijven duren, want het is hier goed, hier komen ze nog. Uitgegicheld liggen zij vredig als kinderen op den rug, de blijde avond glimlacht hun toe met al zijn sterren, Houtekiet zegt dat ze die door hun wimpers moeten zien.

Geen Busschops maakte er een eind aan, maar de jaloerschheid van Liza. Na Docus bracht zij Simon mee, na Simon Leo, maar Docus en Simon hadden zich elk een andere gevonden, zij echter in Leo nog niet den held die Houtekiet kon evenaren,

jaloersch maken, den overmoed van Lien intoomen, ja wist zij zelf wat ze wilde. De aanwezigheid van Leo alleen reeds verontrustte, want hij was een zwijger, koppig en driftig, zij eene die er alles uitflapte, lont dus bij buskruit. Op zekeren avond siste zij dat de hare minstens een Houtekiet waard was, of Houtekiet zou soms de duivel zelf moeten zijn. In Houtekiet's baard siste Lien tegen dat hij waarlijk de duivel zelf was. De vier die er huiverend bij stonden, zagen dat zij in het gezicht moest geslagen worden, als een hond die niet lossen wil, tot zij Houtekiet's lip van tusschen de tanden vrij gaf. Zij dropen af omdat ze het te koud vonden. Liefde verwarmt, riep Liza. Maar zulke jaloerschheid tusschen vrouwen doet rillen, zij zochten een vrediger plek.

Liza verzoende zich. Zij had het immers zoo niet bedoeld. Zou zij u, Lien, uwen Houtekiet benijden, waar haalt ge het, laat haar toch lachen. Heeft zij niet Simon, Leo, heeft zij niet wie zij maar wil, getrouwd of niet en zoo rijk als ge wilt. Sliep zij niet met den jongen graaf toen zij zeventien was, hij negentien en heeft zij bij hem niet geleerd, och zwijg, dat weet hier geen enkele vrouw. Weet Lien niet dat zij hier boerin zal worden, dat wien zij ook kiest, Simon of Leo, de andere op de hoeve zal blijven om harentwil? En zoo iemand zou een vriendin een boschduivel benijden, een Houtekiet en waar met dien Houtekiet naar toe? Deps in? Boschduiveneikens uitzuipen, bijten in een konijn geroosterd tusschen twee steenen, slapen onder den blooten hemel? Heeft die Houtekiet geen moorden op zijn geweten en hoeveel wel? Wie is hij? Van waar komt hij? Wat doet hij 's nachts? Stelen, schuurpoorten open breken om in hooi te kunnen slapen. Zij die nu direct bij Simon kan gaan liggen en morgen vroeg samen met Leo opstaan, wat kan zij meer aan Houtekiet hebben dan een korte voldoening, maar voor de rest? Jaloersch? Zij? Kom! Kom, maak haar niet wijs, Lien, dat gij zelf van hem houdt.

Jawel.

Toch niet om bij hem te blijven.

Jawel.

En wat dan?

Dat is Lien eender. Geen anderen beziet ze nog. Hem volgt ze. Bij hem blijft ze. De wereld is groot. Overal is plaats. Overal legt zij zich neer. De rest, foert. Heeft hij gemoord dan heeft

hij gemoord, hij mag ook haar vermoorden. Foert, zij gaat mee.

Vrouwen gunnen elkaar om 't even welken man, maar niet zulke liefde die zij zich alle droomen en nooit bereiken. Intiem zooals diepe vijandschap een vrouw kan maken, vergelijkt Liza, zacht en innig fluisterend, beider lichaam, genadeloos oprecht. Zij noemt den man even onverklaarbaar als de vrouw. Want hij zal een schoone hebben, ééns een leelijke krijgen en die niet meer lossen. Misschien, fluistert ze en antwoordt niet meer als Lien blijft hervragen: wat misschien?

Maar ze sluipt over de plank, lang vóór Lien komen kan, ligt bij Houtekiet en vraagt kortaf waarom hij haar niet hebben wil. Wat een vraag. waarom zou Houtekiet haar niet willen hebben. Ben ik nu de uwe, vraagt ze en hij: Natuurlijk. Maar als Lien komt: Ha, daar is ze, kom hier.

Hoe dien duivel aan het verstand brengen: mij of haar?

III

Om het hem zonder woorden uit te leggen spreekt zij met den boschwachter af, zijn vijand. Die weet minder dan iemand af van den Houtekiet, dien hij elken nacht gaat neerleggen, want hij blijft hem uit de oogen. Terwijl hij haar dapper en fier opwacht aan het brugje van Mandus, is zijn eenig verlangen een eenzaam plekje, maar hoe zou hij niet graag gewichtig doen tegenover het lief, als hij twee stroopers heeft zien liggen, goed verstopt. Kom maar mee, hij gaat ze bang maken.

Hij staat een tweede maal voor Houtekiet, nu met twee vrouwen die niet mogen zien hoe bang hij is. De eerste maal heeft hij naast hem heengeschoten omdat hij in vollen dag met hazen onder den arm liep, waar ging dat naartoe? Houtekiet kwam recht op hem af, zoodat hij noch wegloopen dierf, noch schieten op een strooper die zich gevangen geeft. Houtekiet ranselde hem af als een kwajongen.

Ter wille van de vrouwen neemt hij plechtig Houtekiet gevangen in naam der wet. Deze neemt Lien weg, die tusschen beiden springt, nadert den boschwachter zoo dicht dat het lijkt of hij bijt hem de snor af en zegt dat dit de tweede keer is, de derde zal de laatste zijn. Hij wijst hem met den vinger waarheen hij niet vlug genoeg gaan kan, Liza glimlacht Lien toe vol haat

en volgt vernederd den vernederde. De hand die hij om haar middel wil leggen slaat ze weg. Als hij haar geprikkeld tot zich wil trekken, weert ze hem nijdig af. Als hij deze eerste vrouw die niet gewillig is onder zijn handen, kort en goed wil overmeesteren, sart zij dat hij zijn kracht en moed niet aan een vrouw moet bewijzen, ik ga naar huis. Dat doet hem redeneeren. Heeft zij dan niet begrepen dat hij slechts weten moest waar Houtekiet zit en hij hem toch niet kon neerschieten in hare presentie, dat doet hij vannacht. Bah, maak dat oude stomme knechten wijs gelijk Mandus, mij niet, hoont zij, hij wordt er woest van. Hij keert zich plots om en zweert haar dezen avond niet aan te raken voor hij het gedaan heeft.

Lien was met Houtekiet tot aan het brugje gegaan en daar ai zoo na, kop onder in het water gestoken tot ze zwijgen zou, zoo had ze hem geërgerd met smeeken, raad geven en doen beloven langs den oever te vluchten, niet meer in de hei te komen. Terwijl zij schreiend naar de hoeve liep, ze kon er nog voor zijn behoud den paternoster mee bidden, dien de boerin met hooge stem voorbad en gelukkig floot de wind zoo luid in den haard dat ze 't schot niet zou hooren, ging Houtekiet staan uitkijken op de plaats waar hij met Lien gelegen had. Het schot trof hem in den rug maar van veel te ver, want dicht dierf de boschwachter niet naderen; misschien misleidde hem ook het donker. Houtekiet schoot op handen en voeten de hei in, een enorme doghond. De meeste korrels staken in zijn wambuis.

Waar het lijk moet liggen vinden de twee het niet. Ze zoeken wat in het rond, maar de boschwachter heeft haast met haar. Zijn greep is niet vast: hij voelt dat zijn belofte niet vervuld is en hij een recht neemt dat hem nog niet toekomt. Eenen man zoo aarzelig kan elke vrouw van zich afhouden. Ze werpt hem zelfs achterover en overschimpt hem: goed te zien waarom hij Houtekiet niet aandurft man tegen man, een vrouw werpt hem omver. Zijn geweer blijft op den grond liggen terwijl hij vloekend rechtkomt. Razend zijn zij. Ze worstelen. Hij heeft haar eindelijk bij de keel en of ze hem nu ja of neen gaat ter wille zijn. Heet en driest van angst, haat, teleurstelling, worstelen, roept ze gesmoord dat ze eerst het lijk moet zien en daar staat Houtekiet. Enorm, recht, levend. Uit een boom gesprongen, uit den grond gewipt, dat weten ze niet. Hij verrast konijn en haas en grijpt

ze in den nek, waarom hen niet die worstelend hooren noch zien van drift en bronst. Voor den eersten slag houdt de boschwachter de handen boven het hoofd. Terwijl de kolf van het geweer nogmaals rondzoeft, grijpen de handen dwaas in het rond, hij zwijmelt naar Houtekiet. Een menschenschedel kraakt als een doffe ontploffing.

Sinds eeuwen moorden hier dieren elkander uit, nu is de mensch begonnen. Begonnen. Houtekiet wacht niet om het recht te nemen dat de verslagene niet wist te verdienen. Hij zegt haar dat ze nu het lijk ziet en profeteert naar waarheid dat zij er nog zal zien als zij nog niet verstaan heeft dat hij niet getergd wil worden. Haast een lijk is zij zelf, die hem kust, kust, kust. Dan stuurt hij haar kortweg naar huis, niet naar bed, om een spade die zij hem brengt in den vroegen nacht, rillend van koorts. Ze valt hem om den hals, smeekt hem haar mee te nemen op zijn vlucht. Hij vraagt waarom hij vluchten zou. Omdat er nu toch een geheim is tusschen hen. Dat woord geheim doet hem verwonderd opkijken en de schouders ophalen. Wederom vreest zij dat hij de duivel is en haar krankzinnigheid voor hem een betoovering haar door hem aangedaan, want ze vreest en haat hem zoo woest als ze hem liefheeft. Nochtans was onze stamvader Jan Houtekiet duivel noch wreedaard noch iets anders, maar hij was sterk. Dus nam hij wat hij wilde en overwon in den strijd. De otter pakt visch en waterhoen, Houtekiet den otter. Het fret pakt het konijn, Houtekiet fret en konijn. De boschwachter grijpt naar Liza en hem, Houtekiet grijpt boschwachter en Liza. Is zoo niet het leven, is daar geheim aan? Is het beter niet de sterkste te zijn? Vooruit, naar huis, zegt Houtekiet tot Liza, graaft een put naast het lijk en stoot het er met den voet in. Ook het geweer, want dat is totaal stukgeslagen en kan toch niet meer dienen.

De wereld draait ordelijk voort met een boschwachter minder. In de keuken van het kasteel wekte het eerst na dagen argwaan dat hij niet meer kwam eten; als hij zijn drinkweek had at hij niet en soms zat hij zonder drinken in zijn huisje te verwilderen, peinzen noemde hij dat, hij had namelijk gestreden in Marocco. De jonge graaf zeide dat hij hem nuchter zou gaan ranselen, maar vergat het tot hij op een nacht zeven lichtbakken telde van stroopers, zelfs een nabij den wal, nu was het genoeg. Hij

opende het venster, schoot en sprong 's morgens vroeg in 't zadel. Maar het boschwachtershuisje stond al zoo lang leeg, dat het stof dik op tafel en stoelen lag. Hij zet zijn rit voort over lange zandstraten waar de hutten en huisjes van zijn pachterkens hun zijgevel met heiligenbeeldje naartoe keeren. De boerinnen zien zijn paard en grafelijk been voor het venstertje, waarop hij tokt met zijn karwats, maar hoe ze zich ook de handen afvegen aan haren voorschoot, den boschwachter hebben ze niet gezien. Zelfs rijdt de jonge graaf Deps in, zoo gaarne zou hij zijn karwats gebruiken, maar er zijn daar geen wegen, veel bramen en putten, hij geeft het op. Hem blijft slechts over veel later, driemaal heeft hij hem intusschen gezien en het telkens vergeten, den burgemeester te zeggen zijn boschwachter bijgevolg maar als overleden af te schrijven. Ge zult in de boeken vinden hoe hij heet, doch waar vind ik nog zoo'n man van vertrouwen, het racaille vernietigt mijn wild.

IV

Lien's zwangerschap deed Liza grauw uitslaan van nijd, want als Houtekiet met iets te houden was, dan met een kind. Vruchteloos praamde ze Lien, zich in godsnaam toch niet aan de schande te laten uitleveren en wegjagen, trachtte haar uit het hoofd te praten dat zij op Houtekiet kon rekenen, dreigde met haar vader die haar zou doodslaan, vermits het kind niet van den graaf was. Toen waarschuwde zij heimelijk de boerin, deze den boer, het getier begon en de mannen die haar toch geen dank verschuldigd waren, lièten tieren. Andere helpen zij, in stilte en als troosters, zich bevrijden, want schande of lijden, te eenzaam en onvertroost, maakt meisjes nadien ongenaakbaar, ze verdragen geen vroolijkheid meer. Grijnzend laten zij Lien zwellen en vernederd worden en beven voor den laatsten dag, vooral de aankomst bij Houtekiet.

De uitdrijving van een schandige meid broeit lang en groeit, tot aller woede tegelijkertijd rijp is, boer Busschops eindigt met het kruizeel te grijpen. Maar Lien, die niets meer verliezen kan, want van Houtekiet vreest zij nog ergers, grijpt wat haar onder de hand valt, den aardappelstamper en zwaait hem voor zich uit, naar buiten deinzend en naar de poort. Zoo dapper heeft nooit een onbeschermde onteerde een erf verlaten. Busschops kan

alleen haar voorarmen bloedrood slaan, voor Houtekiet blijft dus nog genoeg plaats over, te meer daar de armen genezen zijn na drie dagen wachten op hem. Drie dagen leven van koemelk en rapen, zich verbergen, 's nachts van angst niet durven liggen, niet durven staan, niet durven op en neer loopen, den vierden avond bij de eerste bekentenis door Houtekiet bij de haren over en weer getrokken worden en met kniestampen terug naar het brugje gedreven. Doch dat laat de koe zich welgevallen, niet Lien die er niets om geeft, zegt ze, dat hij haar doodstampt of verdrinkt, maar wil hij niet eerst zijn kind zien? Dat is het refrein van haar storm- en noodlied, maanden lang meegegroeid met het kind. Wat een argumenten weet zij voor hem te kiezen. Als hij het kind gezien heeft kan hij hen immers nog allebei.... Is dàt nu te veel gevraagd, eenmaal dat kind van hem te mogen zien? Slacht men een koe vol kalf? Te kermis, men heeft geen varken en zal hem moeten vieren zonder vleesch, maar men heeft een zeug vol biggen, slacht men die? Waar op de wereld is dat gebeurd?

Haar getater zegt Houtekiet iets. Zoo maar achter elkaar, zonder haperen, wel honderd woorden, het is waarlijk de moeite waard dat te hooren. Als ze zwijgt en wacht zou hij wel willen dat ze nog eens herbegon, heelemaal van het begin af woordelijk hetzelfde. Doch haar hooge buik leidt hem af, zijn handen glijden er rond, hij mompelt welgezind dat het mij wat zal zijn en zijne gedachten verdiepen zich. Hij spreekt naïef als een kind. Men verstaat niet, zegt hij, hoe het er nog uit kan, dat zal een beetje pijn doen, maar ze moet niet te kleinzeerig zijn, er integendeel goed op duwen, want als het er te lang blijft in zitten en doorgroeien, is het nog veel erger, dan moet ze kapot. Ze antwoordt niet meer, ze glimlacht maar met haren breeden mond. Schielijk schrikt zijn hand terug van een beweging in den buik, hij kijkt haar aan alsof ze stervend gaat achterover vallen, maar ze glimlacht zalig voort en hij gaat zich argeloos vermaken met het opbulten, nu hier, dan daar, dat hij goed kan zien op den ontblooten schoot.

Dien nacht wekt ze hem voortdurend, niet alleen van geluk, ook van stijfte. Hij, buitenslaper, gelijk de dieren wakker van het minste gerucht, denkt: morgen ben ik weg, ze ziet mij nooit meer, maar door een vreemde verteedering vindt hij

's morgens dat de buik weer veel dikker geworden is, hij wil dan toch maar zien wat er zal uit komen. Hem volgen kan ze niet en hij zou haar ook niet willen inwijden in de geheimen van zijn zwerven en slapen. Daarom besluit hij haar een hut te bouwen. Onze vader Houtekiet sticht Deps en weet het niet, doch, Vader, dank! Wij werden daar geboren uit uw vrij en krachtig bloed, we zijn blij dat we leven. Hij sticht Deps juist op het graf van den boschwachter, om dit meteen goed af te dekken. Een dikke laag leem uit het water er op, een hut er over, zoekt nu den boschwachter maar.

Zij kan haar oogen niet gelooven, hij toovert. Kapmes, hamer en mes, zij weet niet waarvandaan gehaald, zijn al zijn gerief. Tusschen palen van jonge boompjes vlecht hij vlugger dan een mandenmaker takkewerk, dubbele wanden die hij met klei bestrijkt glad en effen als muurtjes van steen. Met zoo'n vaardigheid zullen zij aan den kost komen. Haar geestdrift geeft hem ijver. Een wijf is toch niet zoo kinderlijk als hij eerst gedacht had. Het babbelt maar, ook als men niet antwoordt en hij heeft altijd graag zingende vogelen rond zich, of spelende dieren: leven. Stom is ze wel: ze kan een koe niet melken zonder emmer, de melk niet koken zonder kom, potten en nog potten heeft ze noodig en hij moet haar dat allemaal halen, al staat, ligt, hangt overal het gerief dat men noodig heeft. Als ze verschrikt een groote teil van Busschops herkent en hem smeekt die terug te dragen, maakt hij een slordig gebaar of ze er een om haar ooren wil hebben. Ja, Jan, beeft ze, maar als de gendarmen komen. Meteen heeft ze de oorvijg al vast. Zoo was Houtekiet, tegenwoordig zijn de manieren wat fijner.

Hij weet zelf niet waarom hij blijft doorwerken als de hut klaar is, misschien om het plezier haar te verbazen. Of om de vriendschap die hij van haar heeft, meer dan van een hond. Over een gevlochten bed, bijvoorbeeld, roept zij dat zij zooiets nog nooit gezien heeft, dat men het kan pakken en wegdragen, zoo licht is het en toch zoo sterk als een getimmerd. Ten slotte trekt zij hem op dat bed en overfloddert hem, juist als een hond die zijn gezicht nat likt. Hij hecht er zich aan. Voor alles is ze dankbaar: ze krijgt meer vleesch bij hem dan op de hoeve, hij gaat naar 't water en haalt visch uit zijn fuik en 't mansvolk bij Busschops zei dat het de moeite niet loonde daar te visschen.

Onder gejuich vlecht hij een wiegmand, tafels, stoeltjes. Het vlechtwerk beu, haalt hij zich timmergereedschap en hout. Zij wordt bang, maar durft niets meer zeggen. Het geluk bij hem te zijn, al die weelde, bijeengestolen en getooverd op een grond waarvan ze zullen verjaagd worden, juist zoo is een droom, zij zal wakker worden en uit is het. Om hem ten minste van het timmeren af te brengen, vraagt ze hem of hij, die alles kan, ook goed kan spitten, want vier steken diep zit goede vette leem, zei Busschops altijd. Verstomd kijkt hij haar aan en wordt zich bewust van zijn dwaasheid: heeft dat wijf zich ingebeeld dat hij hier boer gaat worden? Hij laat zijn beitel vallen, zwiert twee planken, die hij aan elkaar paste, links en rechts de struiken in en weg is hij.

Ware hij niet vlak op Mandus geloopen, die achter een elzenstruik zat te spieden, betrapt zijn muts afnam en stotterde: dag meneer, hij zou in een woestheid misschien zoo ver gegaan zijn dat hij vandaar nog weer verder had gewild. Maar Mandus die alle woorden van de grooten diep in zijn hart grift, om ze avonden lang rond den haard te herhalen, tracht er zoo veel mogelijk uit hem te krijgen. Het zijn er niet veel, maar alle zullen dezen avond op het hart van Liza vallen en er zwaar blijven liggen. En zij verdrijven den mismoed van Houtekiet die terugkeert en Lien op het bed vindt met opgetrokken knieën, steunend. Hij gaat er bij zitten wachten, maar het duurt hem te lang. Hij gaat op den buik duwen, maar ze brult; hij verzekert dat ze zal buiten vliegen als ze nog een keer zoo'n lawaai maakt. Dat dreigen echter is gemaakt, onrust bevangt hem. Haast u een beetje, roept hij en gaat door de hei stappen, zoo schichtig als hij nooit is geweest. Bij elken gil wil hij naar de hut loopen en er van weg, om niets meer te hooren, maar hij hoort het overal. Waar hij meent er eindelijk van verlost te zijn, rukt hij, opgevreten van ongedurigheid, een jong fijn berkje de takjes af en schiet plots op een loopen.

Ze roept: Nog niet, nog niet. Als hij niet meer wachten kan heft zij het kind juist uit een teil warm water.

Godverdomme, zegt hij, is dat zoo klein?

En gij, zegt ze na een lange poos, gij zoudt het nog niet gewild hebben.

Wie zegt dat?

Gij, gij hebt dat gezegd.

Zwijg, zegt hij, ge liegt dat ge zwart ziet.

's Anderendaags begint hij te spitten. De klei zit niet vier, maar vijf steken diep. Hij verafschuwt arbeid, zwaar, eentonig en die geen vaardigheid vereischt. Maar ze komt bij hem staan met het kind dat nog geen dag oud is en zegt dat Jantje naar hem komt kijken. Wel gromt hij den aap in de voor te leggen, dan spit hij hem onder, maar dat meent hij niet.

V

De jonge graaf wist natuurlijk al lang dat Houtekiet op Deps zat en elk huis op zijn beurt gerief miste, maar hij liet hem liever door een knecht ontbieden, want de boschwachter had hem te veel gruwelijks verteld over den man, natuurlijk met de heimelijke bedoeling zijn schot voor te breiden. Want een boschwachter blijft wel ongestraft, maar dat wil niet zeggen dat de graaf houdt van neerschieten. Houtekiet spitte voort, liet den knecht zijn boodschap herhalen en zei boe noch ba. Na een tweede vruchtelooze boodschap op een briefje, dat Houtekiet gelukkiglijk niet lezen kon, want er stond ‘bevel’ op en niemand die van ons bloed is duldt bevelen, kon de rentmeester niet meer gestuurd worden, dat vergrootte het affront. Toen reed de jonge graaf er zelf te paard op af, onder zijn rijmantel gewapend en Houtekiet keek hem aan. Bij de vraag van wie hij de toelating had hier te wonen keek hij hem nog aan, bij de vraag waar de boschwachter was, nog. Op het bevel te vertrekken antwoordde hij dat hij bleef. Dat zullen we zien, zei de jonge graaf. Ja, zei Houtekiet. Zijn rust maakt den jongen heer zoo bang dat hij nog alleen dacht aan wegkomen en het vinden van een goeden boschwachter, het eenige middel, want gendarmen en gerecht dienen maar om boertjes bang te maken. Zij pakken ook wel schurken op, maar eenmaal vrij weten die zich te wreken. En hebben zij een bende dan brandt uw kasteel dadelijk. Ten slotte is er niet eens een boschwachter gekomen. Hij deed de vijf drijvers, boerenjongens die het wild opjoegen als hij jaagde, om de beurt hun ronde doen en ook dat was overbodig. De stroopers die wisten dat ze gevaar liepen op Houtekiet te botsen, waagden zich niet meer in het donker en een nijdas benoemen om Houte-

kiet een kwaden slag toe te brengen, had zijn voor en tegen. Het tegen was dat Houtekiet de eer van den kwaden slag aan zich kon nemen.

Met Liza ging het nog betrekkelijk goed, dat wil zeggen nu te zot dan te bot, tot zij het kind gezien had, gezoogd door Lien en Houtekiet er bij toekijkend, een en al tevredenheid. Het maakt haar ziek. Al wat zij gebluft heeft te kunnen krijgen is de drieste dwaasheid van Lien niet waard. Leo, Simon, knechten, al wie haar te na komt, speelsch of driftig, verlaat haar bespot met geschramd hart. Of met herinnering aan een lust, waarvan de top bruusk is weggescheerd zoodat zij zich belachelijk voelen. Mannenlust weeft steeds dezelfde illusie, maar het eindigde toch met haar te schuwen. Toen zij dat doel bereikt had, schrikte het haar af en begon zij Leo achterna te loopen, maar Leo nam weerwraak en bespotte háár. Wie haar vinden wilde, maar niemand zocht haar meer, moest slechts naar den hooizolder gaan, waar zij door een glazen dakpan de hut ter eere van Lien had zien groeien en nu het bedricht erfje errond van dag tot dag zag vergrooten. Eens zeide Mandus, Busschops beaamde het, dat Houtekiet schooner vruchten zou winnen dan waar ook aan dezen kant van 't water. Toen hij van een zijner autoriteiten, den tafelknecht van het kasteel, vernomen had dat het geluk van jonge huwelijken in de ontginning van Deps ligt, ontstak hij onbewust een nieuwe vurigheid in haar: tegen Lien op een eigen woonst schooner, grooter, beter bouwen en er wonen dicht bij Houtekiet.

Den domsten hoeveknecht van uren in 't rond vindt zij daar eindelijk toe bereid, een waterhoofd van reeds 35, die 28 jaar geleden in Dobbelaere's schuur achtergelaten werd door vreemde passanten en niets anders wist dan dat hij Joep Joppe heette, Joep, een komieke naam bij ons, maar als het kind het zelf zei, waarom het zoo niet genoemd. Hij meent de koningin zelf te krijgen als Liza hem aan den arm naar Deps brengt, waar hij moet bouwen en spitten en dan is zij de zijne. Deerniswekkend kijkt hij, als zij vraagt naar zijn spaarduiten: hij ontving nooit een duit loon. Zij rekent dus uit welke som hij moet eischen voor de verloopen tien jaren en hoeveel hij vanaf morgen dagelijks moet verdienen. Deze sommen noemt hij thuis met bibberende stoutheid. De boerin gebiedt hem te bekennen wie hem zot ge-

praat heeft, verbiedt hem nog het erf te verlaten, tenzij voor de zondagsmis en schreit. Als zij schreit is het om geld. Hij heeft van zijn zevende jaar af in den botermolen geloopen, zoodat zij den hond kon versjacheren die het vóór hem deed. Toen hij elf jaar was heeft ze Petrus, den schaper, kunnen dwingen alleen voor kost en kleeren te blijven, anders werd hij vervangen door Joep. Toch schreit ze ontroostbaar om de ondankbaarheid van een vreemdeling dien ze als haar eigen kind heeft opgevoed.

Maar Benooi en Door, haar twee eigen zonen, hitsen Joep's doffe opstandigheid aan. Zij krijgen nooit een zondagscent, mogen niet verkeeren voor hun dertigste en dat verantwoordt moeder allemaal met de voorbeeldigheid van Joep, dat moet gedaan zijn. Als zij hem onder tafel aanstampen, herhaalt Joep volgens afspraak tegen het gejeremieer in: En ik trouw toch. Een echte revolutie tegen de latmagere heerscheres, de boer telt niet mee. Maar als zij gaat beseffen dat zij het niet halen zal, krijgt deze zulk een bedsermoen over zijn zwijgen en zijn christelijke plichten, die niet vervuld zijn met zelf braaf te zijn en na den maaltijd nog in zichzelf het gebed voor het huisgezin te bidden, dat hij den volgenden middag na den tweeden ‘En ik trouw toch’, losbreekt met de mateloosheid van de zwakken en de vreemde luis de deur uit jaagt. Schreiend beschermt de boerin haren Joep om hem zoo terug te winnen. Ondanks alles, krijscht ze hoog, blijft hij haar kind. Als hij zelfs in haar armen geen beterschap wil beloven, is het niet alleen omdat hij de armen van Liza verkiest, maar ook uit angst voor Benooi en Door, want hij zou mij wat gekregen hebben.

Joep werd de tweede pionier. Hij kwam op Deps, niets te verliezen hebbend, maar alles te winnen: Liza. Toen hij begon te graven waar zij gezegd had, verscheen Houtekiet die het hem verbood. Hij wou stomweg voortwerken, maar Houtekiet greep hem bij den kraag en bracht hem waar het mocht. Joep werkte zoo hard en onverpoosd, maakte een bloote plek zoo groot, dat de oude graaf vroeg wat het volk ginder op Deps toch deed en hij gaf zijn zoon den verrekijker, waarmee hij eeuwig aan 't zelfde venster zat, het patience-spel van zijn vrouw uit de hoogte controleerend. Zooals Mandus Liza, inspireerde hij onbewust den jongen meester: een proeve van ontginning, papa, die niets kost en de waarde van den grond kan vertiendubbelen. Zelf

verbaasd over zijn woorden, besefte hij eerst vijf minuten later welk een excuus hij gevonden had voor zijn zwakheid jegens Houtekiet. Hij kon ons rustig laten betijen.

VI

Voor den derden pionier werd een groot huis met verdiep plus stalling met twee poorten in degelijken baksteen gebouwd aan den westkant van Deps, waar dit begrensd wordt door de Zandstraat. Dit is een klein uur van Houtekiet af, dus daar mocht het zeker. Toen alles klaar was kwamen de bewoners met hunnen inboedel, alles samen vier splinternieuwe postwagens vol en acht paarden. Zij kwamen een post en vervoerdienst inrichten: Deps ligt juist halverwege tusschen twee steden. Op wagens en paardengareel stond een klein gouden wapen met een oud-fransche spreuk over eer, dapperheid of wat weet ik. De familie kwam recht uit Frankrijk. Daar had de vader het te bont gemaakt, zijn fortuin en dat van zijn twee vrouwen verkwist, zijne en hare families die hem telkens hielpen er weer boven op te komen, teleurgesteld en bedrogen, in het gevang gezeten ook al. Uit medelijden met zijn lieve kinderen, acht die per drie, twee en drie sterk op elkaar geleken, de magere ziekelijk-gele vrouw die hij bij had was zijn derde, sloegen al de teleurgestelden en bedrogenen nog eens samen en gunden hem als laatste kans een zaak te beginnen, schande die niet op hun adellijken naam mocht spatten. Daarom moest hij naar den vreemde. Op hun voorspraak, adel klist aaneen, week het kasteel van zijn princiep af, verkocht een hectaar van Deps, liet den rentmeester zelfs toezicht houden bij den bouw, maar wilde geen relatie hebben met den bewoner, die dat fijn aan zijn laarzen lapte. Hij noemde zich monsieur d'Hurlumont, zonder titel.

Zijn verbanning, de eenzaamheid van Deps achter zijn huis en de achterlijke armoe van 's graven pachterkens ervoor, werden over dien lustigen lever gesmeten als een dwangcamisool. Hij vond niet beter dan met zijn wagens mee te rijden, zoogezegd om toezicht uit te oefenen. In de stad, nu de eene dan de andere, amuseerde hij zich zoo goed, dat hij eerst met den laatsten wagen, nadien slechts 's anderendaags terugkeerde, telkens nog meer dronken, indien het mogelijk ware geweest

dit aan hem te zien. Nu ben ik stomdronken, zeide hij soms, natuurlijk niet thuis, maar in gezelschap, doch niemand merkte het. Niet zoozeer zijn vrouw maakte er een eind aan, want die had niet veel invloed meer op hem, maar zijn oudste, de schoonste, Iphigénie. Ja, al zijn kinderen droegen een grieksch klassieken naam, Ismène, Cymèle enzoovoort, de twee jongens, nog klein, Ulusse en Hector. Iphigénie veranderde op Deps; het verstomde hem hoe zij hem de wet stelde.

Met mistroostige oogen zocht hij Deps af, wat dat hem kon bezorgen. Niets dan de genoegens van de jacht, meende hij, maar niet eens dat, niets dan zijn ongeluk. Hij was nog niet ver gegaan toen Houtekiet uit de struiken opstond en hem met de hand beduidde rechts uit te gaan, waarschijnlijk omdat hij zelf op iets zat te loeren. Het moest er nog bijkomen dat een boertje hem zijn eenige afleiding in dit verdoemd gat rantsoeneerde, hij schoot wat hij raken kon, ook iets dat in Houtekiet's richting liep. Zoo ontstond de vijandschap. Zij verstonden elkanders taal niet en werden geprikkeld, de eene door Houtekiet's rustige zekerheid, de andere door d'Hurlumont's blufferige baasachtigheid. Kortom, het moest met gebaren gaan, Houtekiet wees hem dat hij naar huis moest gaan en versperde hem den weg. Woedend, brullend, met geweldige stem, een stortvloed van Fransch, wou d'Hurlumont natuurlijk juist doorgaan, niet eens naast Houtekiet heen, maar duwend als wilde hij over hem heen. Hij zette zelfs de kolf van zijn geweer op Houtekiet's borst, als wilde hij hen niet eens aanraken. Vier rukken slechts en het geweer was uit zijn handen en vloog ergens heen. Nog was hij niet geleerd. Hij had in kroegen matrozen en uitsmijters onderste boven gegooid en was een halve kop grooter dan Houtekiet, dien hij onstuimig bij de keel greep, om den botten boer mores te leeren. Met ontzetting voelde hij dat Houtekiet zijn handen losmaakte als waren ze zonder kracht. Razend gaf hij hem zijn stomp onder de kin, die in Marseille voor eenige jaren berucht was. Houtekiet weet niet wat hem overkomt, licht hem van grond als ware hij een meisje, smakt uit alle kracht den enormen man met het achterhoofd op iets hards, een stronkje, ontdoet hem van bandelier met patronen en neemt ook het geweer mee.

Wat maakt de rentmeester vreesachtige gebaartjes met zijn dikke handjes, als hij uit d'Hurlumont's beschrijving van den

bruut, die zoo maar wat last had willen verkoopen daar op Deps, opmaakt dat het niemand anders kan geweest zijn dan Houtekiet. O dat is een hors-loi die voor niets achteruit gaat, de boschwachter is spoorloos verdwenen toen hij zich op Deps vestigde met een meid, ongetrouwd, zoo maar, een echte wilde, enfin. Dat bekoelt d'Hurlumont niet en het is juist iets voor hem de streek te bevrijden van haren draak. Ja, draak, goed gezegd, gichelt de rentmeester, hij is onze draak. d'Hurlumont meent dat, als die draak nu op zijn beurt niet heel gauw spoorloos verdwijnt, hij zal verdwijnen met een spoor, rentmeester. De handjes doen wanhopig, het bolle buikje schuift en wipt op den stoel alsof de zit heet gestookt wordt, binnen de drie minuten is rentmeester buiten om het zeker niet bij te wonen. Hij kent d'Hurlumont van reputatie en Franschen kunnen geweldig doen, wij meenen dat het precies zoo gaat gebeuren.

Speurend naar een gelegenheid om het Houtekiet betaald te zetten, ontdekte d'Hurlumont de minnarijen die op Deps weer regelmatig beoefend werden sinds Joep en Liza er woonden en de angst om den demonischen wedijver van Liza en Lien geweken was. Van overal kwamen paartjes naar dat Eldorado, Lien nooit meer, Houtekiet dikwijls, Liza altijd en zonder Joep. Joep werkte tot het donker was, wist van week noch zondag, kende het uur aan het licht, maar vooral aan zijn honger en van zijn zevende tot vijfendertigste heeft hij boerin Dobbelaere gehoorzaamd, van zijn vijf en dertigste tot zijn doodssnik zal hij doen wat Liza zegt, direct, zonder tegenpruttelen. Dat is de man dien zij hebben moet, want zij woont daar voor Houtekiet en een kat kan een halven dag roerloos op een prooi wachten, maar een vrouw een half leven. Soms komt een man alleen, die op haar gerekend heeft, maar hij krijgt geen kans: zij is Houtekiet gewijd en weigert met vreugde om dien titel te bevestigen. Want het was geen orgie op Deps zooals d'Hurlumont verteld werd, maar in peis en gezelligheid een krachtige drift die zich niet schaamde. Als ze dikwijls hun vrees uitspraken dat ooit een van hen zou babbelen, jaja: trouwen, kinderen, verslijten en braaf worden, spijt krijgen en de jeugd het plezier misgunnen, zoo zal het gaan, was het alleen om Houtekiet te hooren zeggen: Dat wil ik eerst zien. Wat hij niet zien wilde, gebeurde doorgaans niet, dat sterkte hem. Indien ze hun verrader nu al kenden zouden

ze hem bij voorbaat met dikke steenen beleggen, omwinden met ijzerdraad en neerlaten in het water, zeiden ze.

d'Hurlumont vond geen vrijende paartjes die hij op heeterdaad had willen betrappen of bespieden ongezien, de heeren stellen zich heel wat voor van de boerenliefde, hij kwam in een groepje terecht, ingetogen als een nonnenrecreatie, want het had onraad gehoord. Om zoo maar met een groet verder te gaan was hij veel te joviale flierefluiter, hij bleef wat gekscheren in zooveel vlaamsch als hij reeds opgeraapt had met de vlugheid van bereisde avonturiers. Te meer daar Houtekiet er niet bij was. Hij viel mee. Liza berekende bliksemsnel de kansen van een roekeloos hoog spel. Tegen zoo iemand met relaties en macht ver in wereld, grooter en flinker dan de boschwachter dien Houtekiet uit jaloerschheid, meende zij, had neergeslagen, zou Houtekiet niets durven doen. Hij zou haar afdreigen, de meneer haar beschermen, Houtekiet eindigen met smeeken en dan zou zij haar conditie stellen. Vroolijk trekt ze d'Hurlumont bij de hand neer. De anderen laten hem flikflooien zonder verroeren: mocht hij soms een spioen zijn, dan zal hij slechts van zijn eigen kusjes kunnen vertellen. Toen kwam Houtekiet, trok Liza van hem weg en joeg hem met ‘een hop, naar huis’, de struiken in. Hij ging en verkropte de vernedering omdat het wel moest. Alleen en in het donker was hij machteloos tegenover Houtekiet die hem baas kon en zooveel hulp had als hij wilde. Maar de vernedering woog te zwaarder daar hij niet wist hoe gevoelig hij Houtekiet geraakt had in Liza. Waande die bruut zich een negerkoning met mannenrecht op alle vrouwen van zijn stam?

Hij keerde natuurlijk terug naar het groepje. Wat er gebeuren ging wist hij zelf niet, maar om de dood niet liet hij zoo iets op zich zitten. Als hij zelf viel, zou van den andere toch ook niet veel overschieten.

Houtekiet was geen man die een vrouw bewaakte, listig en achterdochtig. Eerlijk gezegd achtte hij zijn vijand niet dapper genoeg om hem een derden keer op eigen terrein te tarten. Toen hij de waarheid vernam, van vrijers die Liza vruchteloos gesmeekt hadden haar verstand te gebruiken en hoopten dat hij er met een afstraffing een einde zou aan maken, voer de duivel in hem.

Eerst en vooral kreeg zij de afstraffing. Hij sloeg haar in haar

hut bont en blauw, zonder notitie te nemen van Joep, die suf van ontzetting flauwtjes zijn arm remde, vreezend dat de geliefde het bestierf. Eigenaardig is een vrouw. In plaats van Houtekiet verwenschte zij Joep, want die slagen heeft zij gekregen wegens haar ruzie met Lien en ware Joep een man als Houtekiet, dan ging hij Lien hetzelfde geven, maar dat dierf de lafaard immers niet. Inderdaad neen, Joep kroop schuldbewust in 't bed.

Van Liza gaat Houtekiet over huis recht naar d'Hurlumont, rustig, beheerscht. Hij is nooit of nimmer opgewonden gezien. Hij draagt een haas in de hand. Het is even na den noen. Dat uur heeft hij niet gekozen, maar het geluk der onbevreesden is met hem: d'Hurlumont ligt boven te siesten, gewoonte die hij aangenomen heeft uit verveling, zijn vrouw zit beneden in een zetel te dutten en er laat zich geen kind zien, tenzij Iphigénie, de oudste die hij hebben moet. Hij biedt haar glimlachend den haas te koop aan voor zoo goed als niets. Lief kan hij zijn, zij lief tegen als het haar aanstaat. Zij meent niet goed begrepen te hebben omdat hij zoo weinig vraagt, maar zij spreken vingerentaal, dat doet hen stil en hartelijk lachen. Zij kan wel koopen zonder mama, maar toch gaat zij deze den haas toonen, goede inval, want mama denkt er aan dat de strooper hem voor denzelfden prijs ook moet villen. Zoo'n lieden doen dat vlug en goed en in de keuken is het een gehaspel. Wacht men tot papa het doen wil, dan hangt de haas tot hij riekt. Weer hebben ze plezier met villen te vertalen op vingeren. Elkaar toelachend gaan zij naar de stalling. Zij wijst hem aan een balk een nagel waaraan hij den haas kan hangen. Qu'est ce que vous faites, glimlacht zij verbaasd, als hij haar onder den opgeheven arm zacht aanraakt. Zij kan hem reeds niet meer ontsnappen. Dat beproeft zij ook niet. Nooit heeft Houtekiet het begrepen. Maar het verval dat zij van kleinsaf heeft meegemaakt en des te scherper gevoeld, daar zij vacanties op kasteelen doorbracht die haar nu verbannen hebben, het gedurig verhuizen, dat is terloops omgaan met vreemden die men toch niet terugziet, het wanhopen op Deps aan een behoorlijk huwelijk, hebben haar preutschheid gebroken. En dan d'Hurlumontsch bloed en deze prachtige bohemer. Attention, attention, herhaalt zij op het hoopje hooi, rantsoen voor de paarden, maar de waarschuwing geldt alleen het verrast

worden langs de poort en als zij zich eindelijk wil verzetten is het te laat. Zij ligt neer, verlamd, wit.

Rustig vilt hij den haas. Als het pelsje over den kop gehaald is, de eenige moeilijkheid die wat aandacht vergt, ziet hij dat haar oogen, tot dan toe groot en wezenloos naar den zolder gericht, hem zacht verdroomd aanstaren. Teederheid doorstroomt hem. Hij buigt zich om haar te zoenen, haar lippen openen zich nat en onnoemelijk week, hij kust vervoerd haar hooge tanden. Ja gij dierbare grond mijner vaderen, moord, wraak, gruwel, maar ook deze zoetheid.

VII

Heeft de jonge graaf met zijn proeve van ontginning papa, die steeds een air neemt alsof het beheer in jonge handen verloopt, en vooral zichzelf gerust gesteld, de geestelijkheid wordt ongerust als Benooi en Door Dobbelaere, ongetrouwd, zij van zulken vromen huize, ieder met een meid, zij die naar de fermste boerendochter mogen doen. Joep's opstandigheid had hun juk losgemaakt, hun lendenen doorvuurd. Zij hadden zich twee ooms, oudere broers van moeder, herinnerd, kort na elkaar gestorven toen zij nog geen twintig waren. Die hadden zich door hun zuster de hoeve laten ontfutselen, geleidelijk zich laten gareelen in knechtschap, jonggezellen van ja 't is goed. Verdord waren ze gestorven en overbodig, vermits Benooi en Door groot waren. Als deze terugkeerden van de hut waar Joep woonde, vrij en met vrouw, noemden ze elkaar schamper nonkel Sus en nonkel Soo. Zij ook hadden een nogal wat jongere zuster. Ge zult zien, zeiden ze, die zal vóór ons mogen trouwen, wij zullen aan geen vrouw meer geraken. Zijn wij soms geen vrouwen, vroegen de meisjes aan hun arm, meiden, want treffelijke boerendochters gingen toen niet vrijen naar Deps. Benooi en Door verzekerden dat als zij wilden.... en die meisje vroegen niet beter. Veel liever met een boerenzoon op Deps, dan met een boerenknecht over 't water. Vooruit dan. Thuis mocht de gierige pin, zoo noemden ze moeder al lang, zich ophangen aan haren paternoster. Op Deps zouden ze zich van paternosters en den heelen godverdomme niets meer aantrekken zooals Joep. Zijn diens patatten daarom kleiner of roestig? En wat een koren!

Ze knoopten hun kleeren en schoenen in zoo van die groote blauwgeruite doeken, die over marktkorven gelegd worden, stopten er nog zooveel kousen, sokken, zelfs goed van hun zuster, tusschen als er maar bij kon, hingen alles aan spaden en rieken en vertrokken in den voornacht zonder boe of ba. De meiden wachtten hun al bij Joep en Liza met een kleiner pak. De volgende dagen kwam moeder schreien, vader hen ten langen leste plechtig vervloeken, maar ze werkten stuursch voort aan de hutten die ze elkaar hielpen bouwen en sliepen, moe maar gelukkig op den leemen vloer bij Joep en Liza, die Houtekiet's wijmen bed gekregen hadden, hij had zichzelf al een houten gemaakt.

Ook uit medelijden met boerin Dobbelaere, die schreiend de handen naar hem uitstak, zelfs op de knieën viel voor hem, stuurde pastoor Van Ongenaden zijn onderpastoor op hen af: zelf kon hij helaas zoo ver niet meer gaan. Aan Houtekiets en Joeps is weinig verloren of te winnen. Elk dorp heeft zijn paar wilden die buiten het geloof leven, men zou zeggen nascheuten van het oude heidendom, maar hun voorbeeld mag de vromen niet aansteken.

De jonge priester meende de eerste geestdrift door vermoeienis en ontbering verkoeld te vinden, maar Benooi en Door waren nog even verbitterd en nog gelukkiger. Ze bleven voortwerken omdat ze geen tijd te verliezen hadden, tijd om naar de kerk te komen hadden ze ook niet, om te trouwen geen geld, om terug naar huis te gaan geen lust. Waarom ook? De oude had hen immers vervloekt, maar wie lest vloekt best vloekt, grinnikte Benooi, de oudste.

Hun twee vrouwen in Joep's hut werkten zich handig naar buiten. De priester kon niet anders dan Liza's radde vragen over alle nieuws uit het dorp beantwoorden, al merkte hij heel goed dat ze zich fijntjes met hem amuseerde. Opeens bekende ze lachend dat ze als klein meisje, ja wel tot haar tiende jaar, zoo waar als ze hier staat, gedacht had dat priesters geen mannen zijn. De blozende geestelijke maakte dat hij haar uit de vranke tintelende oogen kwam, maar, de situatie meester, bad zij hem dringend ook bij Houtekiet te gaan, omdat dit hare vriendin Lien toch zooveel plezier zou doen. Om hem niet te laten ontsnappen, vergezelde zij hem tot waar zij kon zien dat hij werkelijk binnenging.

Voor Houtekiet daarentegen was een priester niets anders dan een man. Toen hij binnenkwam, de onderpastoor was goed in gesprek met Lien, dacht hij dat die er al meer moest geweest zijn, daar Lien hem een schapulier wilde aandoen sinds zij gehoord had dat hij tegen een meneer had gevochten. Daarom verbood hij hem nog bij zijn wijf te komen zitten, doch de priester zei dat hij eens naar zijn kinderen kwam kijken, Houtekiet had er al drie. Waarom liet hij die niet doopen? Gekrenkt, daar Lien dadelijk vond dat ze dat wel zouden kunnen laten doen ‘omdat het toch altijd goed is voor de kinderen’, nam hij er trotsch een uit de mand en vroeg of ze soms niet goed groeiden. Twee maanden, pak dat maar eens vast, zei Houtekiet, duwde het den onderpastoor in de handen, maar nam het terug toen deze de gelegenheid wilde gebruiken om het in huis zelf te doopen, o gansch kosteloos, hij had slechts een kommetje water noodig! 't Kind is goed genoeg gewasschen, zei Houtekiet, we doen dat zelf.

In dien tijd was de priester nog almachtig ten plattelande. Hij sprak door en hielp het niet dan dreigde hij met ongeluk en hel. Na vruchteloos naar Houtekiet's zwakke plek te hebben getast met betoogen dat het niet genoeg is het gezag te hebben, niet genoeg schoon land te maken van een wildernis, men moet dat gezag ook weten te gebruiken en er de hand aan houden dat de menschen in dat schoon land ook schoon, dat wil zeggen deftig leven, trachtte de onderpastoor hem te intimideeren. Daar komt niets goeds van, zeide hij veelbeteekenend, alsof hij reeds wist wat er van komen zou, maar het niet wilde zeggen. Houtekiet meende dat hij geheimzinnig zijn kinderen bedreigde, vermits hij gezegd had voor deze gekomen te zijn. Hij verbood hem nog een voet op Deps te zetten. Zonder waarde te hechten aan het dreigement, voegde hij er in alle geval maar aan toe, dat, mocht aan de kleinen iets mankeeren, de onderpastoor zou zien wat goeds dáár van komt. De evangelisatie van Deps was met die eene proeve voor vele jaren mislukt. Met wat tact hadde de priester vasten voet gekregen bij ons, zoo was Houtekiet wel. Maar hij had gedreigd en zoo was Houtekiet niet, zijn wij Depsers nu nog niet. Conclusie dus van de pastorij: op Deps niets te beginnen met twee verbitterden, een idioot en een heiden voor wie het evangelie op aarde nog altijd niet gepredikt is. Voorloopig

den trek naar de hei keeren en wat er al zit maar aanbevelen in Gods genade. In het zondagsermoon zinspelen op ijdele begeerten naar nieuw land, het winnen van zelfs de heele wereld dat niet baat als men schade lijdt aan de ziel, het bouwen op zand, d.i. niet op den vasten grond der christelijke huwelijkswet. In de lessen aan de toekomende eerste-communicanten en jongelieden der congregatie van Maria Onbevlekt, uitleggen dat er, evenals ten eerste gelegenheden, ten tweede personen die men vermijden moet, ook ten derde plaatsen zijn, welke men niet betreden kan zonder op zijn minst een zonde van onvoorzichtigheid te begaan. Bijvoorbeeld Deps.

Bij zulke concrete toepassingen houdt plots het hoesten, kuchen en snuiten op, dat de algemeene leerstellingen begeleidt. Pijnlijke oogenblikken voor de vrijersparen, die zich schuldig voelden, maar zij hoestten en snoten voor heel de gemeente, om de woorden niet te hard te laten weerklinken in de stilte.

Elken eersten woensdag der maand werd de pastoor met de koets aan de pastorij afgehaald om op het kasteel te dineeren. Kwansuis keek hij door den verrekijker naar de vier hutten en zeide dat daar in concubinaat werd geleefd tusschen ongedoopte kinderen. Als in dien tijd de geestelijkheid niets meer kon, was het kasteel er nog. De oude graaf veerde op en verzekerde dat hij zich niet later dan morgenvroeg dwars door de hei zou laten rijden en dat goddeloos vee juist een week tijd geven om zich met alles in orde te stellen. Van hem, reeds met een voet in het graf, zal later niet gezegd worden dat hij op zijn bezittingen ooit een enkel onderhoorige heeft geduld, die daaraan te kort kwam. En hij stak de schuld op zijn zoon, die de volle lading kreeg toen de pastoor weg was, alle moeite van de wereld had om hem van den rit te doen afzien, den pastoor venijnig ging meedeelen dat hij sinds vijf jaren de zaken beheerde, dus ook eventueele klachten gaarne rechtstreeks in ontvangst zou nemen en zich ten slotte ontlaadde op den rentmeester. Deze zuchtte, blies, zweette, trippelde, zocht voor de boodschap geschikte personen, maar niets hielp, gaan moest hij. Gaan was dan ook ongeveer al wat hij deed. Het eenige wat hij op Deps duidelijk te kennen gaf, was dat hij in opdracht sprak, voor hemzelf, och Heere, hij hechtte daar allemaal geen belang aan en wat de pacht betreft... Pacht? schrokken de twee Dobbelaere's, met de gevoeligheid

van hun moeder voor geldzaken. De rentmeester voelde zich zoo onveilig in Houtekiet's buurt dat hij uit den uitroep opmaakte: wij op Deps pacht betalen? Nooit!

Nu was het zoo dwaas niet dat zij, die verloren grond vruchtbaar maakten, van pacht ontslagen bleven, maar het was de taak niet van den rentmeester hun dat in te prenten. Nochtans bewees hij hun dat er van pacht voorloopig geen spraak kon zijn, alles om maar heelhuids Deps te kunnen verlaten. Benooi en Door sloegen zich luidkeels lachend op de dijen, toen hij nauwelijks honderd meter ver was, bij Houtekiet zou hij voor geen fortuin zijn binnengegaan. Gelukkig omdat het een lach was dien hij achter zich hoorde en geen doodsbedreiging of geweerschot, keerde hij zich om en lachte mee. Vrienden, goeden moed en veel geluk! De Dobbelaere's schaterden nog luider omdat hij zichzelf hielp uitlachen.

Bij Houtekiet zou hij nochtans beter onthaald geworden zijn dan waar ook elders, namelijk op een boterham. Houtekiet, Lien en de kinderen hadden er elk een in de hand. Hij was gesneden van hun eerste brood van zelfgewonnen koren. Tot nu toe hadden ze aardappelen, groenten, veevoeder gewonnen en gekocht of geruild tegen wild en visch. Ze hadden nu akker genoeg voor wat koren, Lien's droom. Lien zelf was met den eersten bakzak opgetogen naar den molen gereden, nu lag het eerste brood, aangesneden, nog warm op tafel. De kinderen speelden al etend, maar zij en Houtekiet zaten zwijgend en aandachtig kauwend tegenover elkaar. Jan, vroeg ze, is het niet wat te nat gebakken? Neen, zei Houtekiet. Een poos later of het niet een klein beetje te vast was. Neen, zei Houtekiet. Toen zij aldus wist dat er heelemaal niets op te zeggen viel, sprak zij haar hart uit dat zoo groot was als de wereld en zeide: Wat goed brood! Ja, zei Houtekiet. Dit woord drukte nog niet heelemaal alles uit wat in hem omging, hij voegde er bij: Ge kunt goed bakken. In dit plechtig uur droomt hij voor zich heen dat een wijf in huis goed is. Hij heeft er elk jaar zonder mankeeren een kind van en wat een ijver heeft ze daarvoor en voor haren stal. Verder kan ze een geslagen half uur spreken over eerlijkheid en nog langer, indien hij niet zeide 't is genoeg, want hoe kurieus ook om aan te hooren, het kan niet blijven duren. En nog langer over trouw. Haar trouw aan hem en daarom zou hij ook moeten

trouw zijn aan haar. Uit liefde, zegt ze, want woorden kent ze die men anders nooit hoort.

Hij droomt van enkele huizen, waarvoor hij vroeger noch vijand was noch geschuwde, een watermolen waar iedereen hem Jan noemde, de boerin altijd zeide dat hij een goede jongen was en waar hij ratten ving. Een knecht trok de meelzakken weg en zooveel als er van tusschen schoten greep hij met de handen. Hij droomt van dien watermolen. Ofwel een windmolen. Neen, in een watermolen zal hij malen het koren van Deps.

Of wij 't goedvinden of niet, een der voornaamste karaktertrekken van Jan Houtekiet was: als hij bizonder welgezind was, had hij schik in een vrouw en ging van huis. Ditmaal ontmoet hij de Anna van Benooi Dobbelaere. Zij zegt hem dat er zoo juist twee geweest zijn, een scharesliep met een klein zwart vrouwtje, die hier willen komen wonen. Houtekiet zou moeten afpalen welk stuk zij kunnen hebben, want ze willen naar den zin van haren Benooi niet ver genoeg naar het dorp opschuiven omdat het daar te laag is, te nattig. Kom, zegt Houtekiet, we gaan het afpalen. In de mededeelzaamheid die het mannenhart opent, verneemt zij de eerste dat hij hier een watermolen gaat maken en dan zwijgt hij nog van de paarden. Daarmee komt hij op een goeden dag aangereden, ten minste met een enorme merrie. Hij zit er op als een standbeeld, verklaart dat iedereen hiervan zijn paard zal hebben en de jongste Dobbelaere roept: Goed gesproken, Houtekiet, ons vrouwen krijgen kinderen van u, wij mogen ook iets hebben.

GERARD WALSCHAP

(*Wordt vervolgd*)

Europa 1871-1914

VIII. Marokko

Marokko was altijd ontoegankelijk voor vreemdelingen geweest; slechts te Tanger, vlak aan de invaart naar de Middellandsche Zee, waren zij niet te weren. Engeland, dat een oud handelsverdrag met Marokko had, scheen er nooit baat bij te hebben gevonden de toepassing daarvan af te dwingen en liet het land liggen. Spanje had zich (nog in zijn grooten tijd) twee marokkaansche havens laten afstaan, Ceuta en Melilla, maar toen het zich in 1860 het gebruik eener haven tegenover de canarische eilanden bedongen had, honoreerde de Sultan zijn verplichting niet. In 1880 belegden toen dertien zeevarende natiën (waaronder Nederland was) een conferentie te Madrid, ten einde een gemeenschappelijke Marokko-politiek vast te stellen. Zij legden den Sultan een tractaat voor, waaronder Europeanen onder zijn goedkeuring eigendom in Marokko zouden mogen verwerven. De Sultan teekende, maar verleende die goedkeuring nooit. In 1890 sloot Duitschland een vestigingstractaat met hem, maar bevond, dat, buiten Tanger, de vestiging nergens veilig was. Frankrijk had langs de algerijnsche grens soms aanraking met Marokkanen, en protegeerde er eenige van die daarom gevraagd hadden. In 1894 moest Spanje een strafexpeditie naar Melilla zenden, die een uitbreiding van het daar door Spanje bezette gebied afdwong.

In hetzelfde jaar kwam de Sultan, die van 1873 af Europa getrotseerd had, te overlijden. Zijn zoon, Abdoel Aziz, bleek voor Europeanen toeschietelijker. Frankrijk vatte toen het denkbeeld op, bij wege van een protectoraat Marokko in handen te krijgen, en de Sultan bleek daar niet afkeerig van; Frankrijk besprak toen de zaak met Engeland, Spanje en Italië. Engeland werd gewonnen door de toezegging dat Frankrijk alle verder

vertoog tegen de engelsche occupatie van Egypte zou staken; Spanje zou zijn bezit mogen afronden tot een noordmarokkaansch protectoraat; Italië kreeg de belofte dat Frankrijk zich niet verzetten zou tegen een italiaansche vestiging in Tripoli (6 October 1904). Bülow wachtte eenigen tijd of er ook voor Duitschland iets af zou vallen, maar wachtte tevergeefs. Hij verzocht daarom Wilhelm II, om bij een zijner gebruikelijke reizen naar Korfoe (waar hij het Achilleion gekocht had), Tanger aan te doen en daar te kennen te geven dat hij den Sultan van Marokko als een onafhankelijk vorst beschouwde; die reis had plaats (31 Maart 1905). Frankrijk bleek werkelijk geïntimideerd, en de staatsman die voor het Marokko-avontuur verantwoordelijk was, Delcassé, kwam er door ten val (6 Juni 1905). De opvolger, Rouvier, wilde Duitschland bevredigen door het uit te noodigen alsnog voor de bewilliging in een fransch protectoraat een prijs te noemen, maar Duitschland antwoordde dat de zaak alle mogendheden aanging die aan de conferentie van Madrid hadden deelgenomen, en eischte dat die allen zich opnieuw in conferentie zouden vereenigen. Die conferentie werd (te Algesiras in Spanje) gehouden, en was van langen duur. Duitschland, dat gaarne over een vlootstation halverwege zijn afrikaansche koloniën beschikt zou hebben (en dat zelf wel veel steenkool, maar weinig ijzer had), wenschte de atlantische kust van Marokko voor zichzelf (de aanwezigheid van ijzer was daar aangetoond), maar kreeg alleen Oostenrijk op zijn hand, terwijl Engeland, Frankrijk, Spanje, Italië en ook Rusland, de zaak afwezen. Zijn eigen plan kon Duitschland dus niet doordrijven, wel het fransche plan verijdelen. De conferentie bevestigde de onafhankelijkheid en integriteit van Marokko. Buitenlandsche ondernemers zouden er toegang hebben, mits op gelijke voorwaarden. Frankrijk en Spanje zouden de havenpolitie bedienen onder een zwitsersch inspecteur. Frankrijk bleef vrij, zijn grenskwesties zelfstandig met Marokko te regelen (1906).

De uitvoering dezer bepalingen leverde moeilijkheden op. Zoolang Marokko in anarchie bleef verkeeren (wat het altijd geweest was), kwam de gelijkheid voor buitenlandsche ondernemers hierop neer, dat zij aan gelijk onrecht en geweld waren blootgesteld. Frankrijk gebruikte het eerste voorwendsel het beste om Casablanca, de voornaamste haven aan de atlantische

kust, te bezetten. Duitschland zocht zich aangenaam te maken bij Moelai Hafid, broeder van Abdoel Aziz, maar Moelai gebruikte het duitsche geld alleen om Abdoel van den troon te stooten en sloot zich daarna onmiddellijk bij Frankrijk aan (1907). In 1909 scheen evenwel de spanning tusschen Duitschland en Frankrijk een oogenblik te verslappen: zij gingen een overeenkomst aan, waarbij Duitschland, op voorwaarde van aandeel in de economische exploitatie van Marokko, het politiek overwicht van Frankrijk aldaar erkende, mits dit niet den vorm aannam van een protectoraat. De practijk van die overeenkomst stelde evenwel Duitschland spoedig teleur, want Frankrijk gebruikte zijn politiek overwicht alleen, om voor de duitsche economische exploitatie onmogelijke conditiën te doen ontstaan. In 1911 overreedde het Moelai Hafid tot een verzoek, dat fransche troepen naar Fez (zijn hoofdstad) zouden mogen komen waar rebellie was ontstaan en dientengevolge Europeanen in gevaar verkeerden, en Moelai bewilligde daarin. Duitschland gaf nu te kennen, dat Frankrijk de Algesiras-acte had verscheurd en dus de Marokko-kwestie tot de termen van 1905 was teruggebracht. Zoo goed Frankrijk Fez mocht bezetten, mocht Duitschland Agadir bezetten, een haven op de atlantische kust, zuidelijk van Casablanca. Het scheen zich daarmede opnieuw voor een protectoraat over atlantisch Marokko candidaat te stellen, en stationneerde vast een oorlogsschip ter reede van Agadir: de *Panther-Sprung*.

Maar Engeland wilde een duitsch vlootstation zoo dicht bij Gibraltar tot elken prijs verhinderen. ‘If a situation were to be forced on Britain’, zeide Lloyd George, ‘in which peace could only be preserved by allowing her tot be treated, where her interests were vitally affected, as if she were of no account in the Cabinet of nations, peace that price would be an intolerable humiliation’. Frankrijk verzekerde nu, alsnog, gelijk in 1905, voor Duitschland's berusting in een fransch protectoraat over heel Marokko een redelijken prijs te willen voldoen. Duitschland liet hierop alle aanspraak op Marokko varen, mits Frankrijk het zijn Congo-kolonie en zijn recht van voorkoop op den belgischen Congo afstond. Daarbij kwam nu een ander groot duitsch verlangen aan het licht: het verlangen namelijk, zijn koloniën Kameroen, Oost- en Zuid-west-Afrika tot een groot midden-

afrikaansch rijk, dat van oceaan tot oceaan zou reiken, te vereenigen. Maar dit zou zonder breuk met Engeland niet te verwezenlijken zijn, en zeker van Engelands steun, durfde Frankrijk dus den nieuwen duitschen eisch stellig afwijzen. Met een geringe uitbreiding van Kameroen, welke deze kolonie twee uitwegen naar het Congo-bekken verschafte, moest Duitschland genoegen nemen (4 November 1911); in ruil verklaarde het, een fransch protectoraat over Marokko te zullen erkennen, op voorwaarde van gelijke behandeling van handelsgoederen van alle natiën. Frankrijk kondigde nu 30 Maart 1912 zijn protectoraat over Marokko af; Moelai Hafid abdiceerde, en een jongere broeder werd op den troon geplaatst.

IX. Rusland

Onder Alexander III (1881-1894) was in Rusland een zeer reactionnair beleid gevoerd. De hoop was nu op Nicolaas II (1894-1917) gevestigd, en het regende van adressen van Zemstwo's (landdagen), die aan die hoop uiting gaven. Maar op een audiëntie van 29 Januari 1895 zeide Nicolaas, dat hij aan het beginsel der autocratie even gestreng zou vasthouden als zijn vader.

Sedert de fransche milliardenleeningen was in Rusland een industrieel proletariaat ontstaan, vooral tijdens het bewind van Witte, minister van financiën sedert 1892, en later premier. Het waren aanvankelijk joodsche arbeiders, die onder die proletariërs een revolutionnaire actie begonnen te voeren.

De russische Joden waren in 1882 onder een uitzonderingsregime gebracht; hun verblijf en verkeer, ook hun toelating tot scholen en universiteiten, waren beperkt. In 1897 organiseerden de joodsche arbeiders zich tot een bond, die spoedig voorbeeld werd voor andere organisaties. In 1898 organiseerde zich een russische S.D.A.P., die op haar tweede congres (in 1903 te Londen gehouden) zich splitste in *mensjewiki* en *bolsjewiki*. Mensjewiki beteekent ‘met minder tevreden’, bolsjewiki ‘slechts met het maximum tevreden’. De strijd liep over de vraag, of men (zooals de mensjewiki verlangden) met andere groepen zou kunnen samenwerken, dan wel het toeleggen (gelijk de bolsjewiki voorstonden) op de dictatuur van het industrieele

proletariaat. Tot die ‘andere groepen’ behoorden vooral de boeren, die nog altijd 80% van de bevolking uitmaakten; de boeren verlangden individueelen grondeigendom, en noemden zich *sociaal-revolutionnairen*. Andere revolutionnaire groepen waren de Polen, de Finnen, de Letten, de Esthen; al die nationaliteiten waren sedert Alexander III aan strenge russificatie onderworpen geworden.

In 1902 was Sipjagin, minister van binnenlandsche zaken, vermoord door een jongen van twintig jaar, Balmacher, wiens portret onmiddellijk in aller handen was. Daarna was, in Januari 1904, de russisch-japansche oorlog uitgebroken; er volgden nu nieuwe moorden: op generaal Bobrikof, gouverneur van Finland (16 Juni 1904); op Plehwe, minister van buitenlandsche zaken (28 Juli 1904).

In October 1904 had een conferentie van verschillende revolutionnaire groepen plaats te Parijs; zij eischte afschaffing der autocratie, algemeen kiesrecht, autonomie der nationaliteiten. 22 Januari 1905 brak te St. Petersburg een werkstaking uit (de ‘roode Zondag’). 17 Februari werd grootvorst Sergius, oom van den Tsaar en gouverneur van Moskou, voor de poort van het Kremlin vermoord. Zemstwo's en steden begonnen om ‘een constitutie’ te vragen, en de regeering besloot, iets te doen. 19 Augustus 1905 gaf zij een kieswet uit voor een *doema*, die 1 Januari 1906 zou bijeenkomen (later is die termijn op 10 Mei 1906 gesteld), maar het kiesrecht was niet algemeen, en de doema zou totstandkomen bij getrapte verkiezing. Deze kieswet was gegeven onder den invloed van Witte, die ook den vrede van Portsmouth sloot (3 September 1905). 30 October 1905 ontsloeg de Tsaar Pobjedonostsef en gaf een manifest uit dat strekte tot gewetensvrijheid, vrije vereeniging en vergadering, vrije drukpers. Er vormden zich nu parlementaire partijen: 't meest rechts een partij van ‘echte russische mannen’, tegen het parlementarisme gekant; minder naar rechts de Oktobristen, die het manifest van 30 October als maximum aanvaardden; - naar links de Konstitutioneele Demokraten (‘Kadetten’), die een volksvertegenwoordiging op waarachtig-democratische basis verlangden; nog meer naar links de sociaal-revolutionnairen; 't meest naar links de sociaal-democraten, die op marxistischen bodem stonden; zij weigerden aan de verkiezingen deel te nemen,

op grond dat de kieswet de boeren bevoordeeld had boven de stedelingen ('t geen juist was).

Het was een kwade dag geweest, waarop de regeering besloten had, de bijeenkomst der doema zoo lang te verschuiven. Immers er verschenen, nog vóór de doema bijeen was, een aantal reactionnaire maatregelen:

21 Maart 1906, reglement dat keizerlijk huis, schuld, 'en al wat Z.M. beveelt', aan de begrootingsmacht der doema onttrekt.

5 Mei, ontslag van Witte.

7 Mei, instelling van een *rijksraad*, bestemd als eerste kamer te fungeeren; voor de helft benoemd door den Tsaar, voor de andere helft verkozen: 6 door de Synode, 18 door den adel, 6 door akademie van wetenschappen en universiteiten, 12 door kamers van koophandel, de rest door zemstwo's en grondeigenaars.

8 Mei, 'verzameling van grondwetten des rijks', waarin het reglement van 21 Maart 1906 is opgenomen; de doema mag wetten voorstellen, die evenwel den rijksraad moeten passeeren.

10 Mei, ter vervanging van Witte Goremykin tot premier benoemd, en Stolypin tot minister van binnenlandsche zaken.

Dien zelfden dag werd de doema geopend. Er waren 524 leden, waaronder 36 voor de steden. Zij stond sterk onder den invloed der kadetten, die 161 leden telden. Doch de heele doema leefde maar 72 dagen. Goremykin was eigenlijk benoemd, om haar zich dood te laten praten en dan te ontbinden. 18 Mei zond zij een adres aan den Tsaar, dat algemeen kiesrecht, ministerieele verantwoordelijkheid, afschaffing van den rijksraad en van de doodstraf, verdeeling van het kroondomein en van de geestelijke goederen, gedwongen onteigening van het grootgrondbezit ten gunste van de boeren, kosteloos onderwijs, schoolplicht, een arbeidswetgeving, en amnestie voor politieke misdrijven verlangde. 26 Mei las Goremykin een antwoord voor, dat op alle punten negatief was. Alle stemmen (behalve elf) eischten nu, dat Goremykin zou aftreden. 19 Juni werd een commissie van 91 leden benoemd, om een agrarische wet te ontwerpen. De extreme eisch bleek te zijn: landnationalisatie, toe te passen door plaatselijke besturen, gekozen bij algemeen kiesrecht; de gematigder eisch: oplossing van de *mir*.

21 Juli werd tegen den volgenden dag de doema ontbonden. Zij had maar twee wetten aangenomen: afschaffing van de doodstraf (verworpen door den rijksraad), en een wet om 15 millioen roebel te verdeelen onder streken door hongersnood geteisterd (aangenomen door den rijksraad). 23 Juli verscheen het z.g.n. *manifest van Wiborg*, waaraan hoofdzakelijk kadetten hadden deelgenomen en dat de natie opwekte, geen belasting te betalen en geen dienstplicht te vervullen. De onderteekenaars van het manifest werden niet-verkiesbaar verklaard voor een eventueele volgende doema.

De grondwet van 8 Mei 1906 had in haar art. 87 gezegd: 'bij afwezigheid van de doema mag de regeering alles doen behalve de grondwet en de kieswet veranderen; haar maatregelen worden evenwel aan de volgende doema onderworpen'. Stolypin wilde van dit artikel gebruik maken om de agrarische kwestie op te lossen. Zijn eerste maatregel was de verkoop van gedeelten van het kroondomein en van de apanages der grootvorsten; zijn volgende (van 25 November 1906) hield in, dat de boer zich uit de *mir* mocht afscheiden en zijn aandeel aan het gemeenschappelijk bezit als persoonlijk bezit opeischen; de boer moest echter de *mir* schadeloos stellen voor wat deze daarbij verloor, en zich daartoe in staat stellen door hypotheekverleening van staatswege. Maar daarmede gingen gepaard een aantal veroordeelingen wegens deelneming aan revolutionnaire woelingen van het vorige jaar.

In Februari 1907 werden verkiezingen verordend voor een tweede doema, en 5 Maart werd deze geopend. De kadetten waren thans in de minderheid, doch sterk vertegenwoordigd waren de uiterste rechter- en de uiterste linkerzijden. Deze tweede doema heeft drie maanden en tien dagen gezeten. Stolypin wist van haar de goedkeuring van zijn agrarische maatregelen, en een budget voor leger en vloot te verkrijgen; daarna werd zij ontbonden, en verscheen 16 Juni 1907 een *nieuwe kieswet:* de doema wordt tot 442 leden teruggebracht ten nadeele van de nationaliteiten: Grootrusland zal 403 leden hebben, de randvolken slechts 39, en van die 39 moeten er 14 Grootrussen zijn. Polen (dat 36 leden had gehad) wordt teruggebracht tot 14, Kaukasië tot 10, aziatisch Rusland tot 15, Turkestan geheel gesupprimeerd. Daarmede zijn de volgende doema's gereduceerd

tot een schijn. Economische bloei doet aan het succes der regeeringspolitiek gelooven. De russische industrie blijkt voor groote uitbreiding vatbaar; ook het spoorwegnet, ook de opbrengst der landerijen. Overal waar men den overgang van individueel tot communaal bezit heeft kunnen toepassen, blijkt de boer opeens veel harder te werken. Doch al de jaren door is inderdaad de aangroei der revolutionnaire partijen toegenomen.

Rusland scheen dus op adem gekomen, en, nu het van de nederlaag, tegen Japan geleden, zich had kunnen herstellen, wilde het, in plaats van een actieve Oost-Azië politiek (waaraan het zoo slechte herinnering had), nu op een actieve Balkanpolitiek afgaan, waarbij evenwel de omstandigheid, dat men sedert de entente van 1907 ook engelsche belangen te ontzien had, een zekere moeilijkheid veroorzaakte.

Toen Rusland naar Port-Arthur ging, had het zich den rug gedekt, door met Oostenrijk overeen te komen, niet dan gezamenlijk den status quo op den Balkan te verzekeren (1897), een omstandigheid die tien jaren Balkanvrede heeft veroorzaakt. Dit systeem was bevestigd door de met Oostenrijk gesloten overeenkomst van Mürzsteg (1903), gesloten dus op het oogenblik dat Rusland zijn oorlog tegen Japan ging aanvangen: Rusland en Oostenrijk zouden niet dan gezamenlijk de Porte adviseeren omtrent maatregelen die middelerwijl in Macedonië noodzakelijk mochten zijn geworden. Naarmate het nu in Oost-Azië Rusland slechter verging, was Duitschland in zijn Marokko-politiek driester geworden. In Juli 1905 (juist toen Delcassé gevallen was) besloot Bülow, dat van de omstandigheid, dat Wilhelm en Nicolaas overeengekomen waren elkander in de baltische zeeën te ontmoeten, gebruik moest worden gemaakt, om de franschrussische alliantie van kracht te berooven door er een duitschrussische naast te stellen. Er zou dan aan Nicolaas het volgende tractaat smakelijk worden gemaakt (dat alleen van kracht zou zijn, zoodra Rusland met Japan vrede zou hebben gesloten):

1 Wordt een der beide contractanten door een europeesche mogendheid aangevallen, dan staan zij elkander met alle macht bij.
2 Zij sluiten gezamenlijk vrede.
3 Rusland zal, zoodra dit tractaat gesloten is, er Frankrijk kennis van geven, en het verzoeken, er zich bij aan te sluiten.

Op eigen verantwoordelijkheid, en zonder Bülow's medeweten, voegde Wilhelm in art. 1 bij de woorden ‘staan elkander bij’ de beperking ‘in Europa’ toe. In dezen vorm teekende de overdonderde Nicolaas (die ter mede-onderteekening slechts een veertien dagen van te voren benoemde minister van marine bij zich had) het tractaat (24 Juli 1905).

Over 's keizers toevoeging was Bülow niet te spreken: ‘In Europa kann uns Russland mit seiner Flotte wenig, mit seinem Heere gegen England nichts nutzen. Gerade derjenige Punkt, wo sich England vor Russland fürchtet, Indien und Persien, ist durch den Zusatz expressis verbis ausgenommen’.[1] Intusschen beduidden zijn overige ministers Nicolaas, dat er niet de minste sprake van zijn mocht, een dergelijk verdrag te ratificeeren: men had zich aan de fransch-russische alliantie te houden; - en zoo is het geheele Björkö-tractaat slechts een curiositeit gebleven. Twee jaar later was de gevaarlijke antiengelsche politiek, waartoe Bülow de Russen had willen verleiden, door een engelsch-russische entente gebroken, die Engeland aangegaan had, omdat het nu voor Duitschland nog veel banger was geworden dan het ooit geweest was voor Rusland.

Eduard VII en Nicolaas ontmoetten elkander in Juni 1908 in de baltische wateren (ontmoeting van Reval). Er waren toen twee projecten van aan de Porte voor te stellen hervormingen in Macedonië, een engelsch en een russisch, die in sommige opzichten verschilden. Te Reval werden zij nu tot één gemaakt, en gezamenlijk bij de Porte ingediend. Doch eensklaps werd alles onzeker: er was namelijk in Turkije revolutie uitgebroken.

X. Balkan

24 Juli 1908 had Abdoel Hamid, tot verrassing van heel Europa, een reeds in 1877 door hem in het slijk getrapte grondwet opnieuw doen afkondigen. Vrees van door zijn leger te worden afgezet (dat ontevreden was over de concessiën die hij aan Europa had moeten doen inzake Macedonië) had hem er toe gedwongen. Frankrijk en Engeland hoopten van het feit dat Turkije constitutioneele instellingen ging verkrijgen aanvankelijk

1) Bülow, *Denkwürdigkeiten* II, 140.

niets dan goeds, maar zij werden ras ontgoocheld, want de jongturksche beweging bleek centralistisch te zijn en autoritair. Ook Oostroemelië, ook Bosnië dreigden in die centralistische beweging betrokken te raken, ten ongerieve van Bulgarije en van Oostenrijk-Hongarije; die twee sloten dan ook onmiddellijk een entente. Vorst Ferdinand maakte gebruik van een werkstaking, uitgebroken bij den oostroemelischen spoorweg (het eenige eigenlijk, dat in Oostroemelië nog in turksch beheer was gebleven), om zelf dien spoorweg door bulgaarsche troepen te doen bezetten, Oostroemelië met Bulgarije vereenigd te verklaren, en den titel van Tsaar der Bulgaren aan te nemen (5 October 1908). Eén dag later verklaarde Oostenrijk-Hongarije Bosnië en Herzogowina staatkundig met de monarchie geheel vereenigd. Schendingen dus van het congres van Berlijn, tot verbolgenheid van Servië, dat zijn grootservische aspiratiën met den slag vernietigd zag; tot verbolgenheid mede van Rusland.

Rusland namelijk was juist bezig, de mogelijkheid te onderzoeken om toegang voor zijn oorlogsschepen tot de Dardenellen te verkrijgen, die het bij vroegere tractaten was ontzegd. De minister van buitenlandsche zaken Iswolski zou daartoe eerst zijn oostenrijkschen collega Aehrenthal gaan bezoeken, vervolgens Tittoni, Pichon, Sir Edward Grey en Bülow; dit alles, om verlof te krijgen tot het bijeenroepen van een Dardanellenconferentie. Het bezoek aan Aehrenthal had te Buchlau plaats, 15 September 1908. Aehrenthal gaf te kennen dat Rusland's verlangen door europeesche besprekingen misschien verwezenlijkt zou kunnen worden, *evenals Oostenrijk's verlangen naar verandering in den politieken status van Bosnië*; - en nu was Iswolski meer dan verrast, dat Aehrenthal dergelijke besprekingen niet had afgewacht. Intusschen bezocht hij Tittoni en Pichon, die met zijn denkbeeld platonisch instemden, maar bij Engeland stuitte hij op een weigering: men wilde wèl een Balkanconferentie, mits de Dardanellen er uit werden gelicht. Nu had de conferentie voor Iswolski geen belang meer; evenmin het bezoek aan Bülow, die in en uit praatte. Rusland wapende zich nu, en nam in het bosnische vraagstuk een volkomen pro-servische houding aan. 25 December 1908 hield Iswolski een rede in de doema (kerstmis valt in Rusland niet op *onzen* dag), waarbij hij een tegen Oostenrijk gerichten Balkanbond aankondigde. Rusland mobiliseerde

(gedeeltelijk); Oostenrijk nu eveneens. Toen liet evenwel Bülow een zoo dreigende verklaring afleggen, dat Rusland, in het bewustzijn dat zijn militaire uitrusting nog gebrekkig was, in de schulp kroop. Servië moest in nederige bewoordingen zijn dreigementen herroepen, en Turkije aanvaardde afkoopsommen voor Oostroemelië en voor Bosnië. Alleen zijn bezettingsrecht in Novibazar liet Oostenrijk schieten.

Rusland versnelde nu zijn bewapening, en trachtte Bulgarije, dat door de omstandigheden geheel in oostenrijksch vaarwater geraakt was, terug te winnen. Zijn gezant Hartwig te Belgrado werd nu de geheime aanstichter van Balkanverbonden (1909), in verstandhouding met den griekschen staatsman Venizelos.

Nu Frankrijk blijkbaar Marokko ging nemen (1911), besloot Italië niet langer met Tripoli te wachten, hoewel dit turksch bezit was (hoewel nog vrij recent: de turksche titel dagteekent van 1835, toen Turkije een einde had gemaakt aan de heerschappij der Karamanli's). Het verklaarde daarom 29 September 1911 Turkije den oorlog. Tripoli zelf werd gemakkelijk bezet, maar het binnenland niet. Hoe zou men nu de Turken tot afstand kunnen dwingen?

Italië besloot, dit door een aanval tegen de albaneesche kust te doen, hetgeen Oostenrijk echter verbood, op grond der italiaansch-oostenrijksche afspraak van 1897 (waarvan het zelf een artikel geschonden had). Dus was er geen andere mogelijkheid dan het in de Aegeïsche Zee te doen, waar nog een paar turksche eilanden (b.v. Rhodos) overgebleven waren. Die eilanden dan ging Italië (dat een veel grootere vloot had dan de turksche) te lijf.

Doch onvermijdelijk maakten de Balkanvolken van de moeilijkheden waarin Turkije verkeerde, gebruik. Venizelos bracht een grieksch-bulgaarsch en een grieksch-servisch verdrag tot stand, en Hartwig het moeilijkste: een servisch-bulgaarsch. Een stuk van Macedonië zou Bulgarije krijgen; Griekenland een ander; en Servië een uitweg naar de Adriatische Zee. Er bleef een gedeelte over dat tusschen Servië en Bulgarije kon worden verdeeld; Tsaar Nicolaas zou daarover arbitreeren. 30 September 1912 mobiliseerden alle Balkanstaten, ook Montenegro, dat 8 October Turkije den oorlog verklaarde. De andere drie stelden tezelfder

tijd Turkije den eisch van autonomie voor al zijn provinciën met christelijke bevolking, een eisch door Turkije 17 October met een oorlogsverklaring beantwoord. Terwijl Griekenland, Montenegro en Servië gebied gingen beoorlogen dat zij zelf hoopten te verwerven (Griekenland bezette dadelijk Saloniki, Servië al de rest van Macedonië) viel Bulgarije Thracië aan en isoleerde Adrianopel door een schitterende overwinning bij Kirk Kilisse (22-23 October), gevolgd door een overwinning bij Loele Boergas (28 October), die de Turken in verwarring achter hun linie van Tsjataldsja terugwierp. Inmiddels had Turkije zich gehaast, vrede met Italië te sluiten (15 October, te Ouchy bij Lausanne): het beloofde daarbij, zijn nog overgebleven troepen uit Tripoli terug te zullen trekken; tot hieraan voldaan was, zou Italië de twaalf turksche eilanden die het in de Aegeïsche Zee veroverd had (den Dodekanesos) bezet houden. Italië heeft zich aan deze belofte niet gestoord: het bezit den Dodekanesos nog heden.

De mogendheden confereerden onderwijl, onder voorzitterschap van Sir Edward Grey, te Londen. Oostenrijk gunde Servië geen uitweg naar zee. Engeland en Duitschland bleken voor het oogenblik goed samen te gaan: Engeland hield Rusland tegen, en Duitschland Oostenrijk. Men ging nu te Londen voornamelijk over Albanië handelen, dat een onafhankelijke staat moest worden. Servië, teleurgesteld, verlangde nu een grooter stuk van Macedonië dan het bij de overeenkomsten van 1912 was toegezegd.

Thans vloog onverhoeds Bulgarije Servië naar de keel (30 Juni 1913). Een stout stuk van Bulgarije, want het had nog geschil met Roemenië óók, dat, nu Bulgarije zoo sterk vergroot stond te worden, als compensatie de Donauhaven Silistria verlangde (die aan Bulgarije behoorde). Ieder stond nu Servië bij: Montenegro, Griekenland, zelfs de Turken, die uit de linie van Tsjataldsja losbraken en het reeds verloren Adrianopel heroverden (20 Juli 1913). En terwijl nu Bulgarije in Macedonië de Serviërs bevocht, marcheerde Roemenië met overmacht naar Sofia, en dwong daardoor Bulgarije op de knieën. Het kon nu, 10 Augustus 1913, den vrede van Boekarest dicteeren: aan Roemenië een strook van Bulgarije met Silistria; - aan Servië Uskub, Kumanowo, Monastir, Ochrida (en daarmede het belangrijkste

stuk van Macedonië); - aan Montenegro eenige vergrooting; - een onafhankelijk Albanië dat Skoetari, Durazzo en Valona omvat; - aan Griekenland Saloniki, Seres, Drama, Kawala; - aan Turkije Adrianopel met half Thracië; - aan Bulgarije een veel kleiner stuk Macedonë (dat evenwel nog Stroemitza, Melnik, Nevrokop omvat) en het overschot van Thracië; het zou dus tòch nog met een stukje aan de Aegeïsche Zee reiken, met welks kusten overigens in hoofdzaak Griekenland ging strijken. Koning Karel had zijn zaken blijkbaar goed gedaan, en werd door de meeste mogendheden gecomplimenteerd, blij dat zij van de zaak af waren. Slechts Oostenrijk, furieus dat Servië zoo goed er bij weggekomen was, wilde het tractaat herzien hebben. Doch die hoop sloeg Wilhelm II den bodem in door aan zijn verwant, Karel van Hohenzollern, te seinen, dat hij niet alleen Roemenië zelf, maar alle Balkanstaten, ja heel Europa aan zich had verplicht. Dit mocht zich Oostenrijk voor gezegd houden. - Vorst (*mbret*) van Albanië werd nu een gemediatiseerd duitsch prins, de prins van Wied.

XI. Reis van Haldane

Nu Engeland zich tegen Duitschland in een zoo sterk-verdedigde diplomatieke positie had kunnen plaatsen, was het wel geneigd (mits de vriendschap met Frankrijk en met Rusland daar geen schade bij leed) iets te bewerken dat Duitschland's verbittering verzachten kon. Maar het vreesde wel, dat Duitschland zeer veel zou moeten verlangen: ten opzichte van vloot, koloniën en zeerecht.

Over het zeerecht was op de tweede haagsche vredesconferentie (van 1907) veel te doen geweest. Terwijl de eerste haagsche vredesconferentie (van 1899) eigenlijk niet meer gedaan had dan op den oorlog te land eenige regelen te stellen, was het aan de tweede voorbehouden dit te doen voor den oorlog ter zee. Men verlangde een internationaal prijzenhof. Maar eer het *formeele* buitrecht kon worden geregeld, moest een regeling van het *materieele* buitrecht voorafgaan. Hiertoe kwam te Londen een conferentie bijeen (December 1908-Februari 1909).

Engeland was in den russisch-japanschen oorlog neutrale

mogendheid geweest en had van nationale prijsrechtbanken hinder ondervonden. De conferentie van Londen werd dus besloten met een *Declaratie van Londen*, die in hoofdzaak het materieele buitrecht naar den zin der neutralen regelde. Nu was er een parlementsacte noodig die de tradities der nationale engelsche prijsrechtbanken naar de beginselen der declaratie van Londen wijzigde. Doch naarmate de indruk van den russischjapanschen oorlog afsleet, verwierf het wetsontwerp bij elke lezing in het lagerhuis minder stemmen. In eerste lezing was het aangenomen met een meerderheid van 120 stemmen; in tweede lezing met een meerderheid van 70 stemmen; in de derde, beslissende, nog maar met een meerderheid van 47 stemmen, en 12 December 1911 verwierp het hoogerhuis de wet met 145 tegen 53 stemmen. De regeering deed niet de minste moeite, de wet nogmaals voor het lagerhuis (en eventueel voor het hoogerhuis) op te brengen, 't geen krachtens de in hetzelfde jaar aangenomen Parliament Act mogelijk ware geweest; zij liet de geheele zaak rusten. Blijkbaar bevestigde hiermede Engeland de tradities van zijn nationale prijsrechtbanken, die zoo bijzonder in het nadeel der neutralen waren. De declaratie van Londen was verloochend.

Om tegen Engeland des te beter gewapend te zijn, was Duitschland te rade geworden een Flottennovelle bij den rijksdag in te dienen, die zijn krijgsmacht ter zee nog belangrijk vermeerderen zou.

In deze omstandigheden beproefde Bethmann-Hollweg, voorzichtig, of Engeland niet geneigd ware zijn ententes met Frankrijk en met Rusland te breken of althans te laten doodloopen. ‘Leitender Gedanke war uns die Herstellung eines politischen Einverständnisses mit England vor allen Detailabkommen’[1]. De keizer had er niet op tegen, en zoo had, kort voor kerstmis 1911 in opdracht van Bethmann-Hollweg, de duitsche ambassadeur met Sir Edward Grey een gesprek, 't welk er toe leidde, dat eind Januari 1912 de in Duitschland geboren maar sedert lang in Engeland genaturaliseerde financier Sir Ernest Cassel te Berlijn verscheen, om namens Grey, Churchill en Lloyd George te verklaren (in Bethmann-Hollwegs redactie):

1) Bethmann-Hollweg, *Betrachtungen zum Weltkriege*, I 48.

1 Anerkennung der englischen Überlegenheit zur See; keine Vermehrung des deutschen Flottenprogrammes; möglicherweise Verringerung dieses Programmes.
2 Von Seiten Englands keine Verhinderung unserer kolonialen Ausdehnung; Diskutierung und Förderung unserer kolonialen Wünsche.
3 Gegenseitige Erklärung, dass beide Mächte sich an agressiven Plänen oder Kombinationen gegen einander nicht beteiligen würden.[1)]

Bethmann antwoordde: onze novelle wordt ingediend; kan Grey niet naar Berlijn komen?

Cassell: Grey zal komen, 'falls der Abschluss gesichert scheine',[2)] maar eerst zal Haldane komen, tegen wien gij geen bedenking zult hebben (Haldane had in Duitschland gestudeerd en bewonderde de duitsche militaire organisatie).

Bethmann: 'In der Frage der Novelle is Entgegenkommen möglich, wenn wir gleichzeitig ausreichende Bürgschaften für eine freundschaftliche Orientierung der englichen Politik erhielten'[3)].

Hiermede liep dit gesprek af. In de troonrede van 7 Februari werd de novelle aangekondigd. 8 Februari verscheen Haldane bij Bethmann:

> I told him, what seemed to relieve his mind, that we had no secret military treaties. But, if France were attacked and an attempt made to occupy her territory, our neutrality must not be reckoned on by Germany. For one thing, it was obvious that our position as an island protected by the sea would be affected seriously if Germany had possession of the Channel ports of France....

Ook zal België moeten worden bijgestaan, indien Duitschland dit aanvalt. Duitschland mag niet in het wilde weg schepen blijven bouwen; in dat geval zal Engeland een dubbel getal schepen bouwen: 'two keels for one'[4)].

Bethmann vond de zaak moeilijk. Hij zou evenwel een formule voor een neutraliteitsovereenkomst zoeken te vinden.

10 Februari was Haldane bij Bethmann terug. Diens formule bleek te luiden:

> If either of the High Contracting Parties become entangled in a war with one or more other powers, the other of the High Contracting Parties will at least observe toward the power so entangled a benevolent

1) Ibid. I 49.
2) Ibid. I 50.
3) Ibid. I 50.
4) Haldane, *Before the War*, 58-59.

> neutrality, and use its utmost endeavour for the localization of the conflict.[1)]

Doch Haldane had een andere formule:

> Neither power will make or prepare to make any unprovoked attack upon the other or join in any combination or design against the other for purposes of aggression or become party to any plan of naval or military enterprise alone or in combination with any power, directed to such an end.[2)]

Grey nam de formule van Haldane over. Wat Grey ten slotte voorsloeg luidde (in Bethmann's redactie):

> Da die beiden Mächte gegenseitig den Wunsch haben, Frieden und Freundschaft untereinander sicherzustellen, erklärt England, dass es keinen unprovozierten Angriff auf Deutschland machen und sich einer agressiven Politik gegen Deutschland enthalten werde. Ein Angriff ist in keinem Vertrage enthalten und in keiner Kombination vorgesehen, der England zur Zeit angehört, und England wird keiner Abmachung beitreten, die einen solchen Angriff bezweckt.[3)]

Nu sloeg echter Bethmann de aanvulling voor:

> England wird selbstverständlich wohlwollende Neutralität bewahren sollte Deutschland ein Krieg aufgezwungen werden.[4)]

Welke toevoeging door Grey verworpen werd. Hij was niet bereid, de ententes met Frankrijk en met Rusland terwille van Duitschland te breken.

Die ententes gingen er trouwens niet van uit, dat een voorbedachte aanval op Duitschland zou worden ondernomen. Grey schreef 22 November 1912 aan den franschen ambassadeur Paul Cambon:

> Consultation between experts is not and ought not be regarded as an engagement that commits either government to action that has not yet arisen and may never arise. The disposition of the French and British fleets respectively is not based upon an engagement to co-operate in war.[5)]

De totstandkoming der fransch-engelsche entente had namelijk tengevolge gehad, dat Engeland zijn Middellandsche Zeevloot inkromp om sterker te staan tegen Duitschland in de

1) Ibid., 64.
2) Bethmann, I 52.
3) Ibid. I 56.
4) Ibid. I 57.
5) Grey, *Twenty-five years* I 297.

Noordzee, en de verdediging der Middellandsche Zee in hoofdzaak aan Frankrijk overliet.

Intusschen waren er tusschen Haldane en Bethmann-Hollweg toch wel enkele zaken afgedaan. Duitschland had er in toegestemd, om, nà de Flotennovelle (die er in den rijksdag doorging) zich te zullen vergenoegen met een verhouding van 10 voor zich tegen Engeland 16 (nog veel te veel eigenlijk, meende Engeland), en Engeland had er in toegestemd, Duitschland aan goede kans betreffende de portugeesche kolonie Angola te helpen, en een tegemoetkomende houding aan te nemen inzake den Bagdadspoorweg. Toen in 1914 de groote oorlog uitbrak, waren beide overeenkomsten op de onderteekening na gereed. Die omtrent Angola bevrijdde Duitschland van britsche mededinging daar bij het behalen van concessiën tot land- of mijnontginning of spoorwegaanleg, mits Duitschland in Mozambique dergelijke voordeelen aan Engeland liet; - die over den Bagdadspoorweg hield in dat Duitschland ook het stuk Bagdad - Basra zou mogen bouwen, mits het de verlenging tot Koweit aan Engeland overliet; de scheepvaart op de rivier zou door een engelsche maatschappij ondernomen worden, waarin Duitschland voor 20% deel zal nemen; de haveninstellingen te Bagdad en Basra zullen beheerd worden door een duitsche maatschappij, waarin Engeland voor 40% deelneemt. Aan de petroleumwinning in Irak, waarin engelsche en nederlandsche maatschappijen reeds werkzaam zijn, zal Duitschland kunnen deelnemen met 25%, mits het 50% aan Engeland en 25% aan Nederland laat.

Deze niet overrijke, maar toch wezenlijke voordeelen, Duitschland geopend, verklaren voldoende de omstandigheid, dat bij de conferentie aangaande de Balkanaangelegenheden van 1912-'13 Engeland en Duitschland goed samengingen, en dat bij Wilhelm's telegram aan Carol, Duitschland Oostenrijk afviel.

XII. De Wereldoorlog

28 Juni 1914 werd te Serajewo de oostenrijksche troonopvolger, Frans Ferdinand, vermoord. Oostenrijk maakte Servië daarvoor aansprakelijk, en besloot, bij ultimatum, Servië zwaar

te vernederen. Wilhelm II gaf tot die vernedering blancovolmacht (5 Juli 1914), in de meening dat Rusland, zooals het in 1909 had gedaan, Servië in den steek zou laten. Het ultimatum was op 5 Juli den keizer naar den zin, en vervolgens ook naar de letter, bekend. Het werd aan Servië beteekend 23 Juli 1914, en toen Servië niet *alle* vernederende voorwaarden verkoos aan te nemen, verklaarde Oostenrijk het den oorlog. Rusland mobiliseerde nu (partieel) tegen Oostenrijk, en bijna tezelfder tijd mobiliseerde Oostenrijk tegen Rusland, dat nu besloot tot de *algemeene* mobilisatie.

Het had eerst Engeland gepolst, en ten antwoord gekregen, dat wanneer deswege Duitschland Frankrijk aanviel, Engeland Frankrijk niet in den steek zou laten. Oorlogsverklaringen van Duitschland aan Rusland en aan Frankrijk volgden, ook aan België, omdat dit weigerde, Duitschland tot een veldtocht tegen Frankrijk door te laten. Engeland sommeerde Duitschland, België te ontzien, en toen het een onbevredigend antwoord ontvangen had, verklaarde Engeland Duitschland den oorlog. Alles had zich binnen één week afgespeeld. De zaak was aangekomen door een oostenrijksch-russisch geschil, en was geeindigd met de noodlottige controvers Duitschland - Engeland.

Gedurende de rampweek had Grey voorgesteld, dat het oostenrijksch-russisch geschil door de vier onpartijdigen: Engeland, Frankrijk, Duitschland, Italië, zou beslecht worden; Engeland zou dan op Rusland moeten werken, en Duitschland op Oostenrijk. Dit had Duitschland geweigerd, daar het Italië niet langer vertrouwde en vreezen moest, in de minderheid te zullen blijven. Duitschland kon, voor zijn gevoel, Oostenrijk niet missen, omdat het zelf, voor een geheel zelfstandige positie in de wereld, niet genoeg meegekregen had. Voor een werkelijk aanzienlijke koloniale aanwinst was het te laat gekomen; en dat het na 1884 op koloniaal gebied niet beter had mogen varen, was veroorzaakt doordat het door de reeds bestaande koloniale mogendheden, Engeland en Frankrijk, zeer sterk was tegengewerkt. Toch niet *alleen* uit nijd van Engeland; - toch óók wel, omdat de wereld voelde, dat het duitsche rijk product was geweest van geweld, en zij vreezen moest, dat een eventueel duitsch wereldrijk opnieuw, en noodzakelijk, product zou moeten worden van geweld. Waren er niet de panduitsche aspiratiën,

was er niet de rassentheorie? Was er niet de toenemende invloed van dit alles op de duitsche regeering zelve?

Duitschland was een overbelaste stoomketel. Het ware wellicht in aller belang geweest, Duitschland wat lucht te verschaffen. Terwille ook van een verandering in de duitsche psyche. Een nieuwe taak zou misschien nieuwe eigenschappen hebben ontwikkeld.

In *dit* opzicht is Engeland niet van groote kortzichtigheid vrij te pleiten. Het heeft zich blind getuurd op het gevaar van door Duitschland van zijn levensbronnen te worden afgesneden. Het had moeten vertrouwen op zijn dominions en op Amerika. Een land met zulke relaties *wordt* niet afgesneden.

De loop van den wereldoorlog is voor Duitschland onbevredigend geweest. Wel behaalde het groote overwinningen te land, maar nergens werd het wezenlijke doel bereikt: in België niet, doordat zijn ziel niet gebroken werd; in Frankrijk niet, omdat het niet bezweek; in Rusland niet, doordat men er geen vat op kon krijgen; in Engeland niet, daar dit meester bleef over de zee.

Beslissend evenwel is de houding der britsche natiën overzee geweest, maar vooral die van Amerika.

In Amerika heeft Duitschland zich onbegrijpelijk zwaar vergist.

De in Augustus 1914 in Europa uitgebroken oorlog stelde Amerika voor de vraag, of het geroepen was, de schending der haagsche conventies van 1899 en 1907 (die mede door Amerika onderteekend waren) te wreken. Roosevelt zeide van ja. ‘Wij moeten toonen,’ zeide hij, ‘dat wij in het wereldrecht gelooven’ (8 November 1914). Doch kwamen de overtredingen van één zijde alleen? Was het niet beter dat Amerika de kans op redelijken invloed tot herstel van een menschwaardigen vrede behield? President Wilson verklaarde: ‘I am too proud to fight’. Zóó zeide het idealisme; maar het eigenbelang bleek alras bij den voortduur van Amerika's onzijdigheid óók vollen vrede te hebben. De oorlog bleek spoedig een ongehoopt fortuin, Amerika in den schoot geworpen.

Bij zijn tweeden termijn, in 1916, was Wilson nog op de vredesleus herkozen. Hij verzocht toen beide partijen, hem hun

oorlogsdoeleinden te willen mededeelen, opdat hij de kennis daarvan zou kunnen aanwenden tot vorming van een Volkenbond ‘to insure paece an justice throughout the world’ (18 December 1916). De Centralen antwoordden ontwijkend; de Entente deelde haar oorlogsdoeleinden mede.

Intusschen had het ongeloofelijke plaats: Duitschland waagde het er op, zich den eenig mogelijken bemiddelaar tot vijand te maken: 31 Januari kondigde het den onbeperkten duikbootoorlog af: *elk* schip dat een Ententekust naderde, stelde zich aan vernietiging bloot. Toen weldra bleek dat Duitschland de daad bij het woord gevoegd, en het leven van amerikaansche burgers geofferd had, verklaarden de Vereenigde Staten Duitschland den oorlog (6 April 1917). 8 Januari 1918 openbaarde Wilson bij boodschap aan het Congres als voorgestelden vredesgrondslag de ‘veertien punten’, waarvan het laatste luidde: ‘een volkenbond tot waarborg van onafhankelijkheid en integriteit aller staten groot en klein’.

De zelf onvolmaakte Wilson heeft ons een ideaal achtergelaten waaraan de werkelijkheid tot dusver niet beantwoordt.

Onze motieven worden in den regel door vrees en hebzucht vertroebeld, maar daarom zijn vrees en hebzucht de eigenlijke motieven toch niet.

Om bij de periode 1871-1914 te blijven:

Duitschland verlangde terecht, dat aan een hoogen graad van ontwikkeling, macht zou beantwoorden.

Engeland voelde trots en blijdschap in het verkregene, en - terecht - wilde het niet bukken voor macht.

Frankrijk had een hoog gevoel van eigenwaarde, dat thans voor niemand meer een bedreiging was.

Zelfs Rusland had gerechtvaardigde economische belangen.

De wereld is nu eenmaal zóó klein, dat gelijkelijk eerbiedwaardige overtuigingen, herinneringen, belangen, elkander in den weg staan.

In het particuliere leven komt dit *overal* voor. Een modus vivendi moet dan worden gevonden. Niet door de belangen weg te moffelen, maar door ze te onderschikken aan het Recht.

Het moet Macht zijn, die met Recht kan worden bekleed, en toch mag Recht geen denkmantel worden der Macht.

Wereldexploitatie op nationalen grondslag heeft gefaald. Men betaalt aan wapening meer dan men aan welvaart winnen kan.

Politieke organisatie moet aan economische mogelijkheid beantwoorden. Doch politieke organisatie mag nooit ontaarden tot een dwangjuk. Zij moet een rechtsgedachte kunnen belichamen.

De vereeniging van Macht en Recht, zal de wereld die ooit aanschouwen? Zoo zij ze niet aanschouwen mag, is onze beschaving gedoemd, onder te gaan. De menschheid zal dan niet alleen oud schoon vernietigen, maar ook nieuwe welvaart; zij gaat breken wat zij eerst, en moeilijk, had opgebouwd.

Tegen zulk een uitkomst verzet zich ons centrale zelfbewustzijn. Maar - het is *werkelijkheid* geweest alle ellende der oorlogsjaren, alle wreedheid, elke verschrikking. Wij zijn, na een eeuw van ongehoorden stoffelijken vooruitgang, in wezen nog barbaren gebleven.

Het ultimum remedium kan nooit zijn de verbetering van instellingen, maar de verbetering van ons zelf. Het nageslacht stellen wij ons voor niet weeker, niet zwakker, maar reiner dan wij. Wij zouden het willen naderen met de bede van Villon:

> Frères humains qui après nous vivez,
> N'ayez les coeurs contre nous endurcis:
> Car, si pourrez de nous avoir pitié,
> Dieu en aura de vous plutôt merci.

H.T. COLENBRANDER

Lamartine in Nederland

In een brief van 21 Augustus 1820 schreef Willem van Hogen dorp aan Isaäc da Costa: ‘Doch een derde lectuur waarvan ik u met geweld onderhouden moet zijn eenige uitgekomen gedichten van een jong franschman, Lamartine, onder den titel van Méditations poétiques. Een waar gevoel en daarbij de diepste melancholy[1)] zijn er het wezen van, en geven er een tint aan die in de fransche poezy[1)] onbekend is. Ik kan u zeggen dat ik er bij gelegenheid Bilderdijk eens mede wil bekend maken om zijn oordeel daarover te vragen.’

Da Costa, ‘recht nieuwsgierig naar de Méditations poétiques’, moest nog wat geduld hebben: de exemplaren ervan waren in de boekhandels uitverkocht. Eindelijk, begin September, kan hij aan zijn vriend schrijven: ‘Nu heb ik de lectuur van onzen Lamartine volbracht. Het is alleruitmuntendst. Indien Bilderdijk, zooals ik, het geheele stuk, aan Lord Byron geadresseerd, gelezen had, vooral die heerlijke hymne die tegen het einde van het vers komt, dan geloof ik dat hij meer tevredenheid nog betoond zou hebben. Ik moet er toch bij gelegenheid iets van overbrengen.’

Beiden, Van Hogendorp en Da Costa, zijn verontwaardigd over de kritiek die in Frankrijk sommige liberalen op de bundel durven uitoefenen. ‘In het rijk der politiek, aldus Da Costa[2)], mogen zij (naar alles het schijnt aan te kondigen) oppermachtig zijn, dat der poëzie, hetwelk boven allen aardschen invloed van noode heeft om zich rein te bewaren, is voor eeuwig voor diergelijke wezens gesloten.’

Dat de Franse liberale kritici Lamartine ‘ongenadig’ behan-

1) In het vervolg wordt de spelling van dergelijke woorden in mijn artikel meestal gemoderniseerd.
1) In het vervolg wordt de spelling van dergelijke woorden in mijn artikel meestal gemoderniseerd.
2) In een brief van 18 September.

delden, zoals Van Hogendorp beweerd had, is beslist overdreven voorgesteld. Want ook in niet-katholieke bladen was de bundel met de vier-en-twintig Méditations, waren vooral de liefdeverzen, gunstig ontvangen.[1] Als men de kritieken gedurende de eerste maanden na de verschijning in Maart leest, is het bijna alleen bewondering over dit nieuwe geluid die tot ons komt, het nieuwe geluid waarvan de verhevenheid, de gloed, de verrukkelijke harmonie, de zachte bewogenheid van toon, de weemoed, bijkans eenstemmig worden geroemd.

Lamartine zelf heeft, in de voorrede van 1849, het geweldige succes van zijn eerste bundel verklaard. Hij was de dichter op wie men wachtte sinds Jean-Jacques Rousseau, Bernardin de Saint-Pierre en Chateaubriand. Die dichter was jong, onhandig, middelmatig, doch hij was oprecht. ‘Il alla droit au coeur, il eut des soupirs pour échos et des larmes pour applaudissements.’

Een andere jonge Nederlander voelde zich eveneens aangegrepen door deze zangen van geloof en liefde. Het was Willem de Clercq, die juist in die dagen zichzelf onrustig afvroeg of hij wel of niet een letterkundige loopbaan zou kiezen. In October 1820 pas maakte hij toevallig kennis met ‘de heerlijke lierzangen van de la Martine’. ‘Wij (zijn vrouw en hij) - schrijft hij in zijn dagboek, lezen dezelve met verrukking en leeren daarvan van buiten en deze schijnbaar onbeduidende omstandigheid deelt nu weder aan mijn geheele leven eene letterkundige richting mede, doet mij datgene opzoeken 't welk ik vroeger verachtend verwierp’, en in de aantekeningen over zijn lectuur van October vond ik dit oordeel: ‘Méditations poétiques. Un nouveau météore dans la république des lettres. Des mots français où respire le sentiment et la force d'idées, caractère qu'on n'y trouve pas souvent. C'est un Young français, qui en effaçant .....,[2] parle une langue qui n'a pas été connue avant lui dans la poésie française.’

Intussen was Da Costa aan 't vertalen gegaan van enkele gedichten uit de bundel, die hij liet voorafgaan door een lofzang op de dichter:

> Een Morgenlandsche lucht dooradem uw gezangen,
> En Frankrijks koude spraak herschept ge in poëzie.

1) Men zie de Introduction van de Hachette-editie door Lanson van de Méditations (deel I).
2) Onleesbaar.

Uitvoerig heeft Dr. J.H. Kool, in zijn uitmuntend proefschrift[1], gesproken over Da Costa's vertalingen en die van zovele andere dichters: Sifflé, mevrouw Bilderdijk, Ter Haar, Jurriaan Moulin, Rau, Ten Kate, Wap enz.[2]

Ook Bilderdijk was door Hogendorp en Da Costa gewonnen voor Lamartine. In een brief van 24 November 1823 aan Da Costa spreekt hij over de nieuwe bundel Méditations, die dit jaar verschenen was: 'Daar heeft men mij de Nouvelles Méditations poétiques van la Martine gebracht, waarin zeer veel schoons is. Onder anderen een vers op Napoleon, en nog Le Poète mourant, die ongemeen voortreffelijk zijn.' En Bilderdijk, wiens vrouw enige gedichten van Lamartine vertaalde, dicht datzelfde jaar een transpositie, 'à l'usage des Hollandais', van een Ode van Lamartine, die als tiende Méditation voorkomt in de negende uitgave van 1823. Die ode dateert van 1817, toen Lamartine nog reactionnair-katholiek was, en de partij koos van de kringen waarin hij verkeerde, de *ultras* (ultra-royalistes), tegenstanders van de Charte, verwoede verdedigers van het 'ancien régime'. Hij richt zich hier tegen de achttiende-eeuwse denkers, die hun goddeloze, opstandige gedachten hebben overgedragen aan hun kinderen, het geslacht van nù, en roept in herinnering de glorieuse zeventiende eeuw, die van Lodewijk de Veertiende, Racine en Turenne.[3] Verschillende strofen van zijn gedicht[4] werden door Bilderdijk overgenomen, zoals deze over het atheïsme:

> Plein d'une superbe folie,
> Ce peuple au front audacieux
> S'est dit un jour: 'Dieu m'humilie;
> Soyons à nous-mêmes nos dieux!
> Notre intelligence sublime
> A sondé le Ciel et l'abîme

1) *Les Premières Méditations en Hollande de* 1820 à 1880, Paris, 1920. Ook voor de bespreking van de ontvangst van andere werken van Lamartine in Nederland dank ik menige suggestie aan dit werk.
2) Twee vertalingen door Potgieter zijn aan Kools speurzin ontsnapt.
3) In een niet in de definitieve redactie opgenomen strofe stelt Lamartine zelfs voor de Vendôme-zuil af te breken, die gemaakt is van de bronzen kanonnen veroverd op 'peuples fidèles, défendant leurs lois, et leurs dieux'.
4) *Aan de vaderlandsche jongelingschap*, in *Rotsgalmen*, II en in *Dichtwerken*, 1858, IX. Door Dr. J. Smit, *Bilderdijk et la France*, werd ik op dit gedicht opmerkzaam gemaakt.

Pour y chercher ce grand esprit!
Mais ni dans les flancs de la terre,
Mais ni dans les feux de la sphère,
Son nom pour nous ne fut écrit.'

Bilderdijk vertaalt zeer Bilderdijkiaans:

Een volk, op dartlen bloei vermetel,
Werd wars, te knielen voor Gods troon.
't Riep: 'Bouwen we ons een hooger zetel,
En zijn we alleen ons-zelv' tot Goôn!
Ons schrander brein peilde aard en wolken,
En drong in 't ongenaakbaarst door;
Maar Hemelruim noch afgrondkolken
Toont ons den voetstap van zijn spoor.

In het laatste gedeelte van zijn werk maakt Bilderdijk zich los van het origineel, om, met 'de stem der Grijsheid', de jeugd te smeken tot de springbron aller wijsheid terug te keren:

Uw Heiland reikt u de open armen;
Keer, eer die vloek u 't hoofd verplett':
Zijn rookend bloed pleit voor 't ontfermen,
Omklem Zijn voeten, wees gered!

Toen Lamartine in 1823 dat gedicht van zes jaar geleden in zijn *Méditations* opnam, was hij al niet meer de *ultra* van toén. Dat tonen duidelijk zijn op de *Phaedo* geïnspireerde *Mort de Socrate*, welk gedicht ook in Hollandse vertaling verscheen, en *Le dernier chant du pèlerinage d'Harold*, waarin hij Byrons gedicht opvat, waar diens dood het had afgebroken. Dit grote gedicht, waaruit opnieuw Lamartine's verering voor Byron bleek, ontlokte in 1825 Bilderdijk, in zijn verontwaardiging over de tijdgeest, de volgende opmerking in een brief aan Capadose: 'Alles is met dezelfde dolheid ingenomen, en waar nog eenig goeds in was of scheen te wezen, het wordt er door verwoest. Zie Lamartine met zijn vergoden van Lord Byron, zie Chateaubriand met zijn fraai geschrijf voor de Grieken. 't Is alles het herstelde Heidendom.'[1)]

Intussen bleven voorlopig de Nederlandse jongeren Lamartine bewonderen. Hij was de lievelingsdichter geworden van jonge theologen. De achttienjarige Bernard ter Haar maakte in 1824 met twee vrienden een voettocht door de omstreken van Oot-

1) Brieven van Mr. Willem Bilderdijk, Ve deel, Rotterdam, 1837.

marsum. Volgens zijn *Journaal* hadden ze verscheidene boeken bij zich, en lazen en reciteerden zij gedichten in verband met de natuurstemmingen die zij doorleefden. Bij Bentheim op een rots herinnert Ter Haar zich de titelplaat van Lamartine's *Méditations*, vindt hij gelijkenis tussen het torentje daarop en dat van het Hannoverse dorp Schuttrop. Na het bezoek aan een katholieke kerk te Oldenzaal, herleest hij ‘Le temple’ van Lamartine.

Niet minder groot was de opgang die een latere bundel, de *Harmonies poétiques et religieuses*, hier maakte[2]. Ze sterkten Abraham des Amorie van der Hoeven in zijn godsdienstige overtuiging. Hij was vijftien jaar toen hij aan Lamartine een gedicht opdroeg, gewijd aan de nagedachtenis zijner moeder. Had ook niet de Franse dichter zijn geliefde moeder ontroerend bezongen?

> Gaan wij op moeders grafterp weenen!
> Vandaar den blik ten hemel henen;
> De laatste twijfeling schudden we af!
> Wèl hem, wien God in 't vluchtig leven
> Een vrome moeder heeft gegeven, -
> Want wie kan twijfelen op haar graf?[3]

Vroeger reeds was Abraham met zijn schoolkameraad Eduard Douwes Dekker, die op Duinlust bij hem logeerde, op de Blinkert *le Lac* van Lamartine gaan lezen. De romanticus Multatuli zou nog vele jaren Lamartine trouw blijven, doch in *Minnebrieven* heet het: ‘Le désespoir van Lamartine is veel te lang en.... te mooi. 't Is de désespoir van 'n verzemaker, 'n wanhoop in krinoline’, en in *Millioenenstudiën*: ‘Krummacher's Parabelen of Lamartine vandaag, vroeg mij, in 1834, Abraham des Amorie van der Hoeven de jonge.... Er was opdringerij in dat voorgewend mooivinden van Krummacher's mystiek gedroom, en de ziekelijke klinkklank van Lamartine. Wat begrijpt 'n jongen van 12, 13 jaar - zoo oud waren we - van: Ainsi toujours poussés sur l'océan des âges? Verbeeld je: onze oceaan van âges!’[1]

2) Een groot aantal der *Harmonies* werden o.a. vertaald door Mr. J. Westenberg (*Harmoniën naar A. de la Martine*, Kampen, 1834).
3) In: *Levens- en karakterschets van Abraham des Amorie van der Hoeven Jr.*, door zijn vader.
1) J. Ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. Letteren in de XIXe* eeuw, deel II.

Een van de *Méditations* die het meest de aandacht had getrokken, was die tot Byron gericht: *L'homme, à Lord Byron*.

> Toi, dont le monde encore ignore le vrai nom,
> Esprit mystérieux, mortel, ange ou démon,
> Qui que tu sois, Byron, bon ou fatal génie,
> J'aime de tes concerts la sauvage harmonie.

Byron wordt met de adelaar vergeleken:

> Trouvant sa volupté dans les cris de sa proie,
> Bercé par la tempête, il s'endort dans sa joie,

doch Lamartine smeekt hem af te dalen van die vermetel veroverde hoogte, en een gebed ten hemel te zenden opdat het Licht ook in zijn ziel moge nederdalen.

We bemerken uit de gesprekken die Da Costa met De Clercq over Byron voerde, uit zijn dringende behoefte diens *Cain* te vertalen, doch met invoeging van bestrijdende verzen, dezelfde gevoelens van bewondering en afkeer.[1)]

Lamartine en Byron, ze zouden voortaan in één adem genoemd worden, en tegenover elkaar gesteld. Zo doet Mr. H.A. Spandaw in 1836 in zijn gedicht *Aan den Franschen dichter Alphonse de Lamartine*.[2)] Van Byron heet het:

> De zonde ontstak in hem een gloed van dartel vier;
> En zien wij heerlijk als een meteoor hem blinken,
> Een Daemon stemde soms zijn lier.

Van Lamartine:

> Wat is uw hart? De bron van tranen vaak en klachten,
> Maar ook de wel, waaruit geloof en liefde ontspringt,
> Als zich uw geest verheft op vleugels der gedachten,
> En gij van de eeuwige liefde zingt.

In een volgend gedicht, van 1837, *Byron en Lamartine*, wordt Byron de adelaar (gelijk in *L'Homme* van Lamartine), Lamartine de zwaluw, ‘die onder menschen woont, aan menschen zich vertrouwt’.

1) In April 1822 las De Clercq de Cain van Byron met Da Costa. In zijn Mémoires geeft hij dit oordeel: ‘Het is de Engel des kwaads. Niets ontbreekt hem, genie, schoonheid, kracht, alleen geloof. Wie den Kain leest moet daarin eenen satanischen geest erkennen, den bitterste spot met de heerlijkste poëzie vereenigd.’ Zo was ook Da Costa's oordeel.
2) Nieuwe en verspreide poëzy, 1859.

Toen in 1843 door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde een prijsvraag was uitgeschreven over het onderwerp: Welken invloed heeft het christendom gehad op de poëzie? schreef Bernard ter Haar een uitvoerige, belangrijke studie (van 350 bladzijden),[1] waarin hij ook de 'fijn- en diepvoelende Lamartine' noemt, 'die door den echt-godsdienstigen toon zijner *Méditations* en *Harmonies* de reinste godsdienstige geestdrift in het gemoed weet op te wekken en over te storten', en een andere beantwoorder van de vraag, B.T. Lublink Weddik, noemt in zijn *Proeve over den invloed des christendoms in de poëzy*[2], Lamartine 'de nachtegaal die te midden van het geschreeuw van raaf en nachtgevogelte het oor streelde, de ziel verrukte, en zijne dartele, lichtzinnige natie aan zijne Harmoniën kluisterde'.

* * *

Voor Ter Haar en Lublink Weddik is Lamartine, als *christelijk* dichter, slechts de auteur van de *Méditations* en de *Harmonies*. Over hetgeen hij na die werken geschreven heeft, spreken zij niet. En dat is begrijpelijk. Want nòch in *Jocelyn* nòch in *La Chute d'un ange* hadden zijn Hollandse bewonderaars het godsdienstig gevoel teruggevonden, dat zij zo verwant aan het hunne hadden gemeend.

In Juli 1832 begon de gebeurtenis die van zulk een grote betekenis zou zijn voor Lamartine's religieus en politiek inzicht, zijn eerste reis naar het Oosten. Een dichterdroom, sinds lang gekoesterd, werd daarmede vervuld: 'Mijn gehele leven was het Oosten de droom geweest van mijn duistere dagen in de herfsten winternevelen van mijn geboorte-vallei.' Een brik werd op zijn kosten uitgerust, met zestien koppen bemand, en daarop scheepte hij zich in met vrouw, dochtertje, en enige vrienden. Vanuit Beiroet doorkruiste hij Klein-Azië, verbazing en bewondering wekkend door zijn vrijgevige weelde, feestelijk ontvangen door sjeiks en emirs. Hij bezocht ook de Olijfberg, Jeruzalem, het Heilige Graf.

In December van datzelfde jaar treft hem een ontzettende ramp. Zijn twaalfjarig dochtertje Julia, dat zwak van gezondheid

1) *Proeve van eene beantwoording der vraag: Welken invloed heeft het christendom gehad op de poëzy*? Leiden, 1843.
2) Amsterdam, 1843.

was, sterft plotseling. Gedurende vier maanden blijft Lamartine lusteloos op dezelfde plaats. Daarna vervolgt hij zijn reis, mediteert op de bouwvallen van Baälbek, tot het bericht dat hij tot kamerlid gekozen is hem naar Frankrijk terugroept.

Enige jaren later verscheen zijn *Voyage en Orient*, een reisverhaal dat groot opzien baarde, zowel in Frankrijk als hier.

Nog spreekt de grootste verering voor het christendom uit Lamartine's overpeinzingen bij het Heilige Graf: ‘dit graf van de oude wereld en de wieg van de nieuwe, vanwaar een gedachte uitgegaan is die de wereld heeft vernieuwd’. Doch telkens spreekt hij ook zijn bewondering uit voor het mohammedanisme. Hij vindt overeenkomst tussen de leer van de voorbeschikking bij de Muzelmannen en het geloof in de Voorzienigheid bij de Christenen. ‘Ces dogmes du Koran ne sont que du christianisme altéré, mais cette altération n'a pu les dénaturer. Ce culte est plein de vertus, et j'aime ce peuple, car c'est le peuple de la prière.’ Het enige bezwaar dat hij heeft tegen het geloof van Mohammed is dat het, door die gehele overgave aan God, dat louter toeschouwer zijn van de goddelijke werking, dodend is voor de menselijke energie. Doch voor het overige is het ‘un culte très philosophique’, een godsdienst die twee grote plichten aan de mens heeft opgelegd: het gebed en de naastenliefde. Daaruit vloeit voor zijn aanhangers de verdraagzaamheid voort, die andere godsdiensten - aldus Lamartine - uit hun dogma's hebben gebannen.

Aan het einde van zijn boek ontwikkelde Lamartine in een *Résumé politique* zijn sociale en politieke overtuigingen, reeds vroeger uiteengezet in een program, getiteld *La politique rationnelle*.

Hier verdedigt hij ‘la charité sociale’, die niet het persoonlijk eigendom wil aantasten, doch die de bezitters tot een menslievend gebruik van hun vermogen, ook ten voordele van de proletariërs, wil noodzaken. Belangrijk is het plan dat hij ontwerpt voor een kolonisatie door Europa van de Turkse gebieden in Azië en Afrika, zonder wapengeweld tot stand gekomen protectoraten, een geweldig arbeidsveld voor Europese activiteit op alle gebieden. ‘Quel tableau, quel avenir pour les trois continents! Quelle sphère sans bornes d'activité nouvelle pour les facultés et les besoins qui nous rongent!’

Le Voyage en Orient verscheen hier te lande al spoedig in een vertaling van Jan J.F. Wap, met de verzen die in de Franse uitgave voorkomen, vertaald door Jacob van Lennep.

Een grote verering koesterde Wap voor Lamartine. Bij de tijding van de dood van diens dochtertje in Syrië had hij een rouwgedicht geschreven, dat in een vertaling van de bekende Limburgse dichter Auguste Clavareau, eveneens een Lamartine-bewonderaar, de bedroefde vader was toegezonden. Dit gedicht, *Bij Julia's dood*, verscheen in *De Morgenstar der Toekomst*, het tijdschrift van Le Sage ten Broek, en werd ook afzonderlijk uitgegeven.[1)]

Wap smeekt Lamartine het oosterse land, een land van rouw voor hem geworden, te verlaten, na op Gethsemane en Golgotha gebeden te hebben:

> Doe, Dichter, dan opnieuw het lied des Christens klinken,
> En zing den morgen toe, die u het kind hergeeft,
> Dat thans reeds dartelt, waar Gods vlugge wachters blinken,
> En op nooit moede wiek den troon van 't Licht omzweeft.

Lamartine heeft Wap bedankt voor zijn verzen met een gedicht dat hij later opnam in de *Recueillements poétiques*, waarin hij de liefelijkheid van het gestorven meisje schildert, de zekerheid van hun hereniging uitspreekt, en getuigt van zijn diepe ontroering over het mede-lijden van die vreemdeling:

> Et qu'ai-je fait, dis-moi, pour mériter, ô barde,
> Que ton front se couvrît de cendre avec le mien?
> Dieu n'avait pas remis cette enfant sous ta garde,
> Mon bonheur n'était pas le tien!
> Nous parlons ici-bas des langues étrangères,
> L'onde de mes torrents n'est pas l'eau que tu bois;
> Mais l'âme comprend l'âme et la pitié rend frères
> Tous ceux dont le coeur est la voix.

Het zal voor Wap niet aangenaam geweest zijn dat het door hem vertaalde reisverhaal in het tijdschrift waarin verscheidene zijner vertolkingen van Lamartine's gedichten waren verschenen, geducht gehekeld werd, in verband met uitlatingen over het

1) *Morgenstar*, III, 1833. In *Morgenstar*, III vindt men ook, in vertaling van Wap, een gedicht van Désiré Carrière, Lamartine toegezongen bij diens terugkeer uit het Heilige Land. Over de sympathieke Clavareau, die onnoemelijk veel Hollandse gedichten in het Frans vertaalde, schreef uitvoerig Dr. E.J.H. Jeanné in *Tijdschrift voor Taal en Letteren*, Oct. 1937.

celibaat der priesters en de godsdienst der mohammedanen[1]: ‘Stoute, dichterlijke gedachten, heerlijke beschrijvingen van onderscheidene oorden, krachtige schilderingen worden hier aangetroffen; maar het is niet de ware, van geloof doordrongen Christen, die hier schildert en beschrijft. Veel, het is waar, spreekt de heer De Lamartine van Christendom; maar welk een Christendom? Waarlijk niet zoo als de Katholieke Kerk hetzelve leert kennen, maar à la Maatschappij tot nut van 't algemeen.... De heer De Lamartine levert een nieuw bewijs op van de ontzettende waarheid dat de grootste vernuften niet veilig zijn tegen de ongerijmdste dwalingen, zoodra zij den leidraad wegwerpen dien de Godheid ons heeft aangewezen: de onveranderlijke leer zijner Kerk....’

Een overeenkomstig geluid lieten de *Nederlandsche Stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde*, het tijdschrift van het Réveil, horen, bij monde van De Clercq. Reeds eerder had hij Da Costa geschreven[2] dat Lamartine's boek hem verrukt had door de heerlijke tafrelen, doch dat hij het dikwels met droefheid uit de handen had gelegd, daar het gevoelschristendom van het eerste deel op het laatst deïsme en rationalisme wordt, terwijl de auteur eindigt met de mohammedanen en hun godsdienst als idealen voor te stellen.

In het tijdschrift[3] schildert De Clercq uitvoerig zijn bezwaren. Zijn sympathie voor Lamartine, die als een wonder in zijn leven verschenen was, is niet verdwenen. Hij denkt aan de rijke jongeling, ‘dien de Heere beminde, en die echter van hem henenging omdat hij vele goederen had’. Lamartine is rijk aan gevoel, poëzie, verbeeldingskracht, studie, herinnering, menslievendheid, maar hij is nog niet rijk aan die kennis, die van God gegeven wordt, waardoor Christus het middelpunt wordt van ons gehele bestaan en van onze verwachtingen voor de toekomst. Voor Lamartine zijn alle godsdiensten slechts omhulsels van één godsdienst, het deïsme of de zogenaamde natuurlijke godsdienst..... Het christendom is hem slechts een trap van toenadering tot de tijd van algehele verlichting en verbroedering. De kinderlijke vroomheid, die nog in het eerste deel en de voorrede door-

1) *De Morgenstar der Toekomst*, VII, 1835.
2) 25 Juli 1835.
3) III, 1835, *La Martine, de Fransche dichter, in het Oosten*.

straalt, maakt langzamerhand plaats voor een redenerend godsdienstig liberalisme, dat eindelijk zo ver gaat dat het aan de mohammedaanse godsdienst de verregaandste lof toezwaait en in de moskee het ideaal der godsverering vindt. Aldus De Clercq.

* * *

In het voorjaar van 1837 had Wap gelegenheid op zijn reis naar Rome Lamartine in Parijs te bezoeken. Niet alleen Lamartine, doch ook Hugo, Lamennais, Chateaubriand, Ary Scheffer.[1)]

Allerhoffelijkst werd Wap door Lamartine en diens echtgenote ontvangen in hun woning in de Rue de l'Université. Mevrouw de Lamartine, die zelf schilderde, sprak met verrukking over onze Schotel. Wap lichtte Lamartine enthousiast in over de Nederlandse letterkunde van zijn tijd. Van Lennep bleek de Fransman bekend te zijn door een opstel over Vondel als treurspeldichter in de Revue de Paris. De volgende dag zond Wap zijn gastheer de *Essai sur l'histoire de la littérature néerlandaise* van 's Gravenweert, benevens de bekende afbeelding van Bilderdijk, naar Hodges, door Velijn. Het diner was vorstelijk. ‘De uitgezochtste gerechten, louter in zilver opgedragen, door livreiknechts, die ieder achter een stoel ter bediening staan bleven; de fijnste wijnen, niet slechts van Frankrijk, maar ook die van het Oosten, en daaronder de wijn van den Libanon, zeker de edelste, die ergens ter wereld gedronken wordt; vervolgens een enkel gerecht van Oostersche confituren, op een Smirnaasch tapijt, in kristal en goud voorgediend; eindelijk de mokka, en daarbij de Turksche pracht-pijp met het rookkruid der Muzelmannen, het een zoowel als 't ander een geschenk van den Grooten Heer; ziedaar hoe de maaltijd was ingericht en afliep.’

De Hollandse kaas, die met opzet op de dis niet ontbrak, was in Parijs kostbaar, doch slecht van smaak. Teruggekeerd in Holland, heeft Wap dan ook een beter proefje van onze kaas aan Lamartine gezonden, en daardoor ‘de grootste lofspraak over de vrucht onzer grazige beemden ontlokt aan den keurigsten mond en de tooverachtigste pen’!

* * *

1) *Mijne reis naar Rome in het voorjaar van* 1837, 1e deel.

Jocelyn, de grote roman in verzen, die in 1836 verscheen, is niet alleen de geschiedenis van een jonge man, die, tot priester gewijd, afstand moet doen van een liefde, geboren in de Alpeneenzaamheid, en zijn leven voortaan zal wijden aan de verzorging van zijn parochianen in het bergdorpje, *Jocelyn* is ook een uitstorting van de gevoelens en gedachten van de dichter zelf, een evocatie van zijn jeugd, van zijn schooljaren te Belley, van zijn zwerftochten door Savoie en Dauphiné, een belijdenis van zijn religieuse en sociale ideeën.

De katholieken in Frankrijk, de orthodoxe protestanten in Zwitserland en Frankrijk waren teleurgesteld of verontwaardigd over dit nieuwe werk. De eersten zagen er een aanval in op het priesterlijk celibaat, beiden keurden het deïsme en pantheïsme[1] af, dat zij er in meenden te vinden. De Zwitserse moralist Alexandre Vinet, naar wie hier te lande met aandacht geluisterd werd, hekelde scherp de religieuse opvattingen van Lamartine. De eeuwige jeugd der natuur, de duizenden stemmen die weerklinken in de schepping, de muziek der sferen, de onmetelijkheid van God, de hereniging in een hiernamaals van hen die elkaar hierbeneden beminden, de vergankelijkheid van al het aardse, die geliefde motieven van Lamartine's poëzie, zij konden de orthodoxe christen niet bevredigen. Vinet verwijt Jocelyn, dat hij zijn Christus, zijn eigen hostie is: 'Wij hebben zijn Heiland gezocht, en we hebben wederom slechts Jocelyn gevonden.'[2] Een dergelijk verwijt vinden we ook in de *Nederlandsche Stemmen* van 1836 in een opstel 'Beschouwing der tijden' van Willem de Clercq: 'De Heiden kende allerlei verzoeningen en offers; de Christen kent slechts één offer: Christus, God en mensch, die alleen de straf der zonden kon dragen, omdat Hij zonder zonde was. Daar, waar de ware Godsdienst niet bestaat, wil de mensch steeds zelf het offer zijn, zelf verzoenen.... Pijnlijk trof ons te

1) Lamartine heeft tegen de bewering dat hij pantheïst zou zijn geprotesteerd in een Postscriptum, toegevoegd aan latere uitgaven van zijn gedicht: 'Parce que le poète voit Dieu partout, on a cru qu'il le vo yait en tout. On a pris pour du panthéisme aussi le mot de saint Paul, ce premier commentateur du christianisme: *In illo vivimus, movemur et sumus*. C'est le mien.'

2) *Etudes sur la littérature francaise au dix-neuvième siècle*, tome II. Over de ontvangst van het gedicht in de Franse pers heel veel in het proefschrift van Henri Guillemin, *Le Jocelyn de Lamartine*.

dezen opzichte nog het kortlings uitgekomen gedicht van Lamartine, *Jocelyn*, waarin de held van het stuk zijne schuldige geliefde gerust ziet afsterven, daar hij er nog genoeg nachtwaken en zelfkastijdingen voor over heeft, om hare zonde te verzoenen.'

Toch wekte *Jocelyn* hier ook bewondering. Mr. S.J.C. Rau hield in Maart 1837 in de afdeling Nijmegen van het Nut een beschouwing over het dichtstuk. Reeds eerder had hij, Lamartinebewonderaar, *La Foi* besproken, en een vertaling daarvan voorgelezen.[1)] Hij wees toen op de nieuwe poëzie die Lamartine gebracht had, een poëzie de Oudheid bijna geheel onbekend, de zang der zelfbeschouwing, der doordringing in de geheimenissen van eigen bestaan, en dikwels doortrokken van somberheid en vertwijfeling. Die poëzie, zegt Rau, bevat, evenals het treurspel, de klachten der lijdende mensheid, maar het hart van de dichter zelf is hier het toneel, waar woeste vlagen en kalmte afwisselen, waar angst en hoop, gelatenheid en wrevel, verheffing en neerslachtigheid, zich beurtelings op de voorgrond dringen. Tenslotte ontdekt Lamartine in zijn ziel een lang verwaarloosde kracht, die haar kan verheffen: zijn hart stort zich uit in het gebed.

Drie jaar later prees Rau de *Jocelyn* als het ideaal van poëzie voor het volk, eenvoudig, ook van vorm, met een grootse gedachte: een leven, hoe ook door rampen en teleurstellingen getroffen, kan dragelijk gemaakt worden door het te wijden aan het heil van de medemens. Die waarheid heeft Lamartine aanschouwelijk gemaakt in de persoon van Jocelyn.

Als proeve van vertaling las Rau in 'Letterkunde' de Proloog van het gedicht voor.

In de *Quatrieme Epoque* van *Jocelyn* komt, tussen de schildering van de verrukkingen der geliefden, Jocelyn en Laurence, een extatische beurtzang voor over de heerlijkheden der Schepping. Tot die heerlijkheden behoren ook de geurende lentezefiers, van welk wonderland gekomen, die, door de beweging van hun vleugelen, bladeren en bloemen doen geboren worden:

> D'où venez-vous, ô vous, brises nouvelles
> Pleines de vie et de parfums si doux?

1) In een bijeenkomst der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde (24 Februari '34).

Qui de ces monts palpitants comme nous
Faites jaillir au seul vent de vos ailes
Feuilles et fleurs comme des étincelles!
Ces ailes d'or où les embaumez-vous?

Ten Kate heeft die beurtzang niet onverdienstelijk vertaald:[1)]

Van waar toch komt ge? ô nieuwe morgenluchtjes,
Die wierook aâmt en levenskrachten draagt?
En om u heen een zoete siddring jaagt
In blad en bloem, door nauwlijks hoorbre zuchtjes?
Verhaalt het mij, van waar ge u herwaarts rept!
Waar balsemt gij de vlerkjes die gij klept?

Helaas heeft hij in later jaren getracht dezelfde verzen op oorspronkelijke wijze weer te geven:

Nieuwgeboren lenteluchtjes!
Is het waarlijk geen bedrog?
Gisteren knopte 't roosje nog,
Nu ontluikt het voor uw zuchtjes:
In wat balsem van genuchtjes
Dompelt gij uw vlerkjes toch?[2)]

De wondere, geurende liefelijkheid van het origineel is hier geheel verdwenen. Het andante werd een allegro, en hoe onnozel klinkt dat: ‘Is het waarlijk geen bedrog?’

Busken Huet en Potgieter hebben beide waarderend gesproken - mijns inziens *te* waarderend - over de vertaling van de gehele *Jocelyn*, die in 1860 bij Kruseman in Haarlem verscheen.[3)]

De vertaler was Lambertus de Visser, die, in Utrecht geboren, in 1787, daar eerst theologie studeerde, vervolgens oude letteren, gedurende vele jaren gouverneur was bij aristocratische families, tot zijn vestiging in 1846 in Keppel, waar hij *Jocelyn* vertaalde, en in 1855 overleed. De Visser is ongetrouwd gebleven, zorgend voor een oude moeder en het kind van een zuster, en daarom heeft Busken Huet zich afgevraagd of niet een grote zielsverwantschap met de Jocelyn-figuur de Visser tot zijn bewondering voor Lamartine's dichtwerk heeft gebracht. In oorspronkelijke verzen van de Visser, die Huet gelezen heeft, voelt men zijn

1) In: *Vertaalde poezy*, 's-Gravenhage, 1839.
2) In: *Bloemen uit den vreemde*, keur van Fransche poëzy, Amsterdam, 1858.
3) *Lambertus de Visser*, in *Litterarische Fantasiën en kritieken*, I; A. de Lamartine, *Jocelyn, vertaald door L. de Visser*; *Studiën en Schetsen*, IIIe deel, van E.J. Potgieter.

liefde voor kinderen. Jocelyn had willen huwen, het geluk kennen van echtgenoot en vader. Heeft de Visser diezelfde verlangens gekend? heeft hij een offer gebracht gelijk aan dat van Jocelyn?

Lambertus de Visser is voor mij de mysterieuse figuur gebleven die hij voor Huet was: 'Hij gaf les, bleef ongehuwd, en stierf.'

* * *

Nog groter dan bij de verschijning van de *Voyage en Orient* en de *Jocelyn*, waren de teleurstelling en verontwaardiging, die in 1838 het epos of de roman in verzen *La Chute d'un ange* in Frankrijk en Nederland verwekte. Het was het tweede deel van het 'epos der mensheid', dat Lamartine zich voorstelde te schrijven, en waarvan *Jocelyn* het eerste was geweest.

La Chute d'un ange verhaalt de avonturen, 'in die dagen toen er reuzen op aarde waren, en toen Gods zonen de dochteren der mensen aanzagen, dat zij schoon waren en tot haar ingingen, en zich kinderen gewonnen' (Gen. VI, 2 en 4), van een op aarde neergedaalde engel, Cédar, die de menselijke gedaante aanneemt om een dochter van een der in de Libanon levende stammen, afstammelingen van Caïn, tegen haar belagers te verdedigen.

Een leven van geluk, van tragische rampspoed later, wacht de geliefden Cédar en Daïdha.

Het gehele gedicht, verdeeld in *Visions*, ademt oosterse zinnelijkheid, schoonheid en wreedheid. Het vers van Lamartine is plastischer, beeldender geworden. Later zou Leconte de Lisle, die de vaagheid der *Méditations* veroordeelde, daarover juichen. Het spreekt vanzelf dat de uitbundige schildering van wellust en perverse martelingen geen genade vond bij een Alexandre Vinet. Vooral het achtste Visioen werd door katholieken en kalvinisten bedenkelijk gevonden, dat waarin een wijze grijsaard, een profeet, Adonaï, op de berg Karmel heilige woorden grift in bronzen bladeren, die door arenden meegevoerd, neervallen op de stad der gruwelijke reuzen. Naast enkele spreuken en geboden die ook een orthodoxe christen kan onderschrijven, staan daar andere, voor hem onaannemelijk, zoals

Ontkenning van de revelatie:

Dieu ne renferme pas l'éternelle pensée
Dans une lettre morte aussitôt que tracée.

Verheerlijking van rede en natuur:

L'intelligence en nous, hors de nous la nature,
Voilà les voix de Dieu, le reste est imposture.

God is één met de werken die hij schiep:

Le monde est mon regard qui se contemple en soi,
Formes, substance, esprit, qu'est-ce qui n'est pas moi?

Afwijzing van kerken als de plaats waar God alleen te vinden is:

Ne renfermez pas Dieu dans des prisons de pierres.

Vrijzinnige ideeën over gerechtigheid:

La justice aujourd'hui peut être un crime un jour,

en over pacifisme en internationalisme:

Vous n'établirez pas ces séparations
En races, en tribus, peuples ou nations....

Men kan zich voorstellen hoe de *Nederlandsche Stemmen* over dergelijke uitingen dachten. De Clercq[1)] konstateert in zijn *Beschouwing der tijden* dat Lamartine in ieder nieuw werk meer afwijkt van het christendom dat hij eens bezong, en in zijn *Val eens engels* verzinkt tot de duisterheden van een troosteloos pantheïsme; Da Costa[2)] herinnert eraan hoe er een tijd was dat Lamartine niet slechts tot het dichterlijk, maar ook tot het christelijk gestemd gemoed scheen te spreken, en christenen hoopvol de belijdenis van een levendig geloof, de hymne ter ere van een almachtige Verlosser uit die ader zo vol leven en liefde tegemoet zagen. Aan de betekenis en bedoeling van zijn *Jocelyn* kon men nog twijfelen, doch in zijn pas verschenen dichtwerk wordt de verloochening van het Christendom als geopenbaarde godsdienst zo onbewimpeld mogelijk uitgesproken. ‘Het dichtstuk mag maar al te zeer, in een anderen zin dan door den dichter bedoeld, *de val eens engels*, genaamd worden.’ Terecht merkt Da Costa op dat de reis naar het Oosten van ontzaglijke betekenis voor de Franse dichter is geweest: In diens *Voyage en Orient* waren reeds de kiemen te zien van een tussen christendom

1) *Ned. Stemmen*, VI, 1838, p. 189.
2) *Ned. Stemmen*, 1838, p. 257. *Lamartines Val eens engels*.

en pantheïsme drijvend godsdienststelsel. In plaats van bevestiging in het geloof aan de Bijbel zijner moeder, ontving Lamartine op zijn reis indrukken van oosterse zinnelijkheid en van mohammedaans fatalisme, en uit dergelijke elementen ontwikkelde zich weldra zeer natuurlijk ‘dat allerbeklagelijkst gevoel van aanbidding zonder godsvrucht, van godsdienst zonder openbaring, van een God zonder persoonlijkheid, die den God van Israël en der Christenen, den God des levens en der waarheid, in zijn verweekt gemoed weldra verdrong’.

Tenslotte vergelijkt Da Costa het Franse gedicht met *De ondergang der eerste wereld* van Bilderdijk. Bij deze zijn de kinderen Gods van Genesis geen engelen, doch kinderen Adams, vóór de zondeval geteeld, en daarom met hun ouders niet uit Eden verbannen. Deze vondst aanvaardt Da Costa, ‘omdat ze niets heeft van dat ‘onheilige’ en ‘ontheiligende’ van Lamartine's creatie: de engel Cédar, die, uit heilloze liefdedrift een mens geworden, de menswording des Heren parodieert. Het dichtwerk van Bilderdijk daarentegen is christelijk gedacht. Met alle vrijheden die de poëzie zich natuurlijk bij zulk een onderwerp veroorloven mag, blijft *De Ondergang* ‘een hulde van een gelovig hart zowel als van een schitterend vernuft aan Gods woord en waarheid zelve’.

Was Da Costa nog vol waardering voor veel schoons in de taal van Lamartine, anderen keurden het dichtwerk in zijn geheel af. Kneppelhout noemde het, in een betoog over Lamartine, waarop ik straks terugkom: ‘Een ellendig misgewas, een samenraapsel van allerlei gedrochtelijkheden, die slechts in eene zieltogende, overprikkelde en ongeregelde verbeelding kunnen oprijzen.’

Dat was niet het oordeel van R.W. van Rossum, predikant te Alphen, die in 1839 en 1840, in enige plaatsen, een vertaling voordroeg van een groot fragment van *la Chute d'un ange*, namelijk *le choeur des cèdres du Liban*.[1)]

Op zijn reis had Lamartine ook getracht de ceders van de Libanon te bereiken. Doch de sneeuw en het ijs die de berg bedekten, verhinderden hem en zijn gezellen tot zover door te dringen dat zij de bomen konden aanraken. De paarden zakten tot de schoften in de sneeuw op vijf à zeshonderd pas van de

1) *Algemeen Letterlievend Maandschrift*, 1840, *Mengelwerk*.

bomen, een zevental, overblijfsel van de oude cederbossen. Bij het aanschouwen van de eeuwenoude ceders, die door Salomo en Ezechiël verheerlijkt zijn, heilig ook bij de Arabieren, die hun een profetisch, weervoorspellend inzicht toeschrijven, die ‘goddelijke wezens in de vorm van bomen’, werd Lamartine door een diepe verering bewogen: ‘Le vent harmonieux qui résonnait dans leurs rameaux sonores jouait dans mes cheveux, et glaçait sur ma paupière des larmes de douleur et d'adoration.’[1)]

Aan die bewonderde ceders gaf Lamartine een plaats in zijn door het Oosten geïnspireerd gedicht: hij laat hen een lofzang zingen ter ere van God, ter ere ook van hun eigen ouderdom en kracht. ‘De cederen’, zegt de vertaler Van Rossum, ‘spreken eene taal zooals slechts een De Lamartine hen kan doen spreken: zij spreken eene taal, waarbij men zich onwillekeurig de dichters van het Oosten herinnert. Kracht en majesteit heerschen de gansche hymne door. Zij boeit, zij kluistert ons.’

* * *

In 1831 had Lamartine zijn veranderd politiek inzicht ontwikkeld in de reeds genoemde beschouwing, *Sur la politique rationnelle*, belijdenis van een soort christelijk getint liberalisme. Daarin treffen terstond zijn gloedvolle verdediging van de drukpersvrijheid en de profetische woorden over de toekomst van de pers: ‘Avant que ce siècle soit fermé, le journalisme sera toute la presse, toute la pensée humaine.... L'humanité écrira son livre jour par jour, heure par heure, page par page.’ Wat de maatschappelijke regeling betreft, deze moet gebaseerd zijn op menselijke rede, het goddelijk woord, evangelische waarheid. Elk godskind heeft dezelfde aanspraken bij de aardse vader, de Staat, als bij de hemelse vader, God. Het onderwijs moet zo uitgebreid mogelijk worden gegeven, kosteloos. ‘La liberté est un bien, mais, pour que l'homme soit capable de liberté, il faut l'instruire.’ Lamartine huldigt het beginsel van het algemeen, getrapte kiesrecht. Hij verdedigt de scheiding van kerk en staat, een hervorming van het strafrecht in evangelische zin: het beginsel van wraak en vergelding moet verdwijnen, de doodstraf moet worden afgeschaft.

1) Aantekeningen bij *La Chute d'un ange*.

Bij een partij heeft Lamartine zich, gedurende de Louis-Philippe-periode, niet aangesloten. In de Kamer stond hij alleen en hij wilde alleen staan. Met ironische minachting werd 'de poëet' door de beroepspolitici ontvangen. Doch al meer en meer werd er geluisterd naar de redenaar, die zo welsprekend, profetisch, en toch met tal van practische argumenten, de brandende vraagstukken wist te behandelen, zoals in zijn rede over de spoorwegen in 1838, toen hij op de onmiddellijke aanleg *door de Staat* aandrong van lijnen naar Brussel en Marseille. Evenals hij de ontzaglijke toekomst van de courant had gezien, zag hij die van de spoorwegen: 'C'est la conquête du monde, des distances, des espaces, du temps; cela multiplie à l'infini les forces et l'industrie humaines, par tous les obstacles que cela abrège. C'est l'inconnu, mais c'est un inconnu certain.'

Het is een even groot genot zijn redevoeringen ook over andere onderwerpen te lezen, over de afschaffing van de doodstraf, de drukpersvrijheid, de vrijmaking van de slaven, de vestingwerken van Parijs, het overbrengen naar Parijs van Napoleons stoffelijk overschot, de Oosterse kwestie, de afschaffing van de zoutbelasting.

Door oefening en studie was het Lamartine, die in de eerste tijd zijn zorgvuldig opgeschreven redevoeringen memoriseerde, gelukt een der welsprekendste improvisators van de Kamer te worden, een der populairste verdedigers van de democratie.[1)] In 1847 werd zijn *Histoire des Girondins* een grote gebeurtenis. Kort daarna presideerde hij in Mâcon een banket, waar drieduizend mensen aanzaten. Een hevige onweersbui, met stromende regen, barstte los boven het feestmaal, terwijl Lamartine aan het woord was. Hij ging voort, onverstoorbaar, geestdriftig, met zijn verheerlijking van de Franse Revolutie en de vrede, de broederschap tussen de volken: 'La révolution a laissé des échafauds et des ruines, il est vrai, c'est son remords et son malheur, mais elle a laissé une doctrine; elle a laissé un esprit qui durera et qui se perpétuera autant que vivra la raison humaine[2)].

24 Februari 1848 is de grote dag, waarop, na de troonsafstand

1) Een van de mooiste studies over Lamartine als politiek redenaar is: Louis Barthou, *Lamartine orateur*.
2) A. De Lamartine, *Histoire de la Révolution de 1848*, tome premier.

van Louis-Philippe, de hertogin van Orleans, een prinses van Mecklenburg, weduwe van de in 1842 door een ongeluk om het leven gekomen kroonprins, de Kamer binnentreedt met haar beide kinderen, in de hoop voor het oudste als regentes de kroon te mogen behouden. In die onstuimige zitting, waarin het volk, gewapend, met de nationale garde was binnengedrongen, heeft Lamartine, na eerst woorden van eerbiedige deernis met de hertogin en haar kinderen te hebben gesproken, zich niet voor het regentschap, doch voor een andere, republikeinse voorlopige regering verklaard. In zijn *Histoire de la Révolution de* 1848 vertelt hij van de strijd in hem bij die gelegenheid tussen gemoed en verstand. Zijn dichterhart, bewogen door de ongelukkige, mooie en moedige jonge vrouw, zag zich reeds als haar beschermer optreden, haar met haar zoon op het bordes van het Palais-Bourbon tonen aan het volk, haar terugvoeren naar de Tuilerieën. 'Quel dénouement! Quel triomphe du coeur sur la raison! de la nature sur la politique!' Doch het verstand overwon en herinnerde hem aan hetgeen hij twee uur tevoren in een bijeenkomst van republikeinen had gezegd. Het regentschap zou, in de volksopstand die dreigde door de 200.000 naar recht en werk hongerende werklozen, geen vrede hebben gebracht, doch slechts een onrustige wapenstilstand zijn geweest.

Het vervolg van deze geschiedenis is bekend: het voorlopig bewind, de pogingen van Lamartine om het extremisme te beteugelen, waarbij enige malen zijn leven in gevaar was, zijn toespraken tot het volk (o.a. die over de rode vlag en de driekleurvlag!), de afschaffing van de doodstraf voor staatsmisdadigers, zijn vredelievend manifest als minister van buitenlandse zaken gericht tot de mogendheden[1)] en dat dezelfde pacifistische geest ademt als zijn beroemd gedicht *La Marseillaise de la Paix*. Daarna: de nationale werkplaatsen, de toenemende armoede en ontevredenheid, de in bloed gesmoorde opstand, en de reactie van angstige burgers en boeren, waaruit het presidentschap van Louis Napoleon zou voortkomen.

Aller ogen in Europa waren in 1847 en '48 op Frankrijk en op Lamartine gericht. Zij die in ons land de gebeurtenissen daarginds met schrik en soms met afgrijzen volgden, zagen in hem

1) Lamartine heeft zijn ministerschap beschreven en verdedigd in *Trois mois au pouvoir*.

een der hoofdschuldigen, een der aanstichters. De godvruchtige zanger van meditaties en harmonieën was volkstribuun geworden!

Voor Groen van Prinsterer verkeerden Lamennais en Lamartine beiden in de dwaling christelijk geloof en revolutie te kunnen verenigen, terwijl hìj ze volkomen tegenstrijdig oordeelde.

In zijn ‘voorlezingen’ over *Ongeloof en revolutie* heeft Groen zich herhaaldelijk op Lamennais' bekende werk *Essai sur l'indifférence en matière de religion* beroepen, in zijn strijd tegen atheïsme en deïsme. De voordrachten van Groen, in de winter van 1845 op 1846 gehouden, werden in 1847 gepubliceerd met een Voorrede, waarin hij zegt in de intussen verschenen Geschiedenis der Girondijnen van Lamartine de bevestiging van zijn ideeën te hebben gevonden. Hij roemt ‘de juistheid en keurigheid en rijkdom der uitdrukking, de aanschouwelijkheid der voorstelling, de sierlijkheid en pracht van een stijl die boeit en wegsleept’, maar achter die schone vorm heeft hij, evenzeer als in de *Histoire de la Révolution* van Louis Blanc, gevonden ‘de noodwendige opvolging en ontrolling der gevolgtrekkingen uit het revolutionair beginsel’, en hetgeen hijzelf gezegd heeft over ‘de ondergeschiktheid der personen aan den invloed eener heillooze leer, de verklaarbaarheid der daden enkel uit de richting der begrippen, de eenzelvigheid van Terroristen en Theoristen.’

Ook in *Vrijheid, gelijkheid, broederschap*, ‘toelichting van de spreuk der revolutie’, van 1848, worden Lamennais en Lamartine herhaaldelijk genoemd. Lamennais was eenmaal, ‘met den gloed eener zeldzame welsprekendheid, de verdediger van Roomsch-Catholijke wanbegrippen, maar ook van Christelijke waarheid.’ Hij werd sinds de schrijver van *Paroles d'un croyant*, waarin ‘van verlorenheid en verlossing, van zonde en genade, van bederf en heiligmaking, van het wezen en de kracht der Godzaligheid’ geen sprake meer is. Lamartine, die in veler ogen, aldus Groen, een uitnemend christen was, en ‘nog wellicht aanspraak maakt Christen, gelovige, te zijn’, gaf in zijn *Girondins* een apologie van de achttiendeeeuwse philosophie, die, vijandig aan de uiterlijke vormen en de bovennatuurlijke dogma's van het christendom, hartstochtelijk de moraal en de sociale zin ervan aanvaardde.

De verschrikkelijke gebeurtenissen van eind Juni 1848 heeft

Groen voorzien. Hij vraagt kort te voren[1] of het Lamartine gelukken zal de toepassing te beletten en de ontwikkeling te stuiten der beginselen, die hij zelf 'geproclameerd' heeft. In Maart, in April, in Mei wordt zijn voorbeeld van Februari reeds nagevolgd. Zal hij in het bedwingen van die navolgers niet een opvolger en leerling worden van Lodewijk Philips, door het behendig organiseren van een reactionnair bewind? Of zal tenslotte de regering worden genoodzaakt de Februari-bondgenoot, 'al mag de doodstraf niet worden hersteld, - zegt Groen ironisch - met schroot- en kanonvuur te verpletteren?

Het oordeel van Da Costa over de *Histoire des Girondins* vinden we in een brief aan zijn vriend Groen: 'C'est beau, mais dégoûtant!' Bij het terugzenden van de beide laatste delen van het werk schreef hij hem[2]: 'Merkwaardig was mij aldaar inzonderheid de karakterbeschrijving van Robespierre. Hoe moet gij daardoor uwe reeds nedergelegde resultaten in *Revolutie en Ongeloof* bevestigd hebben gevonden ten aanzien van het consequente in de revolutieleer.'

Dat dit bij Groen inderdaad het geval was, hebben wij te voren gezien.

Da Costa had zich in 1842 gestoten aan de uitdrukking 'het eeuwige Frankrijk' in een door Lamartine voor de Kamer opgestelde brief van rouwbeklag aan de Franse koning na de dood van diens zoon[3]. Hoe kan Lamartine spreken van de eeuwigheid van Frankrijk, hij die een reis naar het Oosten maakte, waar alles getuigt van vergankelijkheid?

> Doorluchte pelgrim uit die streken,
> Van waar het Heil onze aard bescheen!
> Van 't *eeuwig Frankrijk* kost gij spreken,
> die, waar Gij 't aardrijk hebt betreên,
> slechts puinhoop zaagt en barre gronden
> waar wereldmonarchijen stonden?

In 1847, in *Wachter! wat is er van den nacht*! spreekt hij, op

1) In *Verspreide Geschriften* van Mr. G. Groen van Prinsterer, Amsterdam, 1859, is het geschrift van 1848 opgenomen, met de bijvoeging April-Juni 1848. Het zal begin Juni verschenen zijn.
2) 4 Oct. 1847. *Brieven van Mr. Isaac da Costa, medegedeeld door Mr. Groen van Prinsterer*, I, Amsterdam 1872.
3) 'Les grands sentiments nationaux font les grandes forces. La France veut être libre, forte, éternelle.'

de *Girondins* doelend, van: ‘'t davend onthaal van Robespierre's leer in Lamartines taal’. Onder de indruk van 24 Februari 1848 richt hij zich in *De Stem des Heeren* wederom tot Lamartine met woorden die aan het ‘ange ou démon’ herinneren, waarmede deze eenmaal Byron aansprak:

> Dichter! Volksheld! wie ge ook zijt,
> roekloos Wet- en eedverbreker,
> of van God verwekte Wreker,
> vloek of redder van uw tijd!

Ook in Da Costa's 1648 *en* 1848 wordt aan de *Histoire des Girondins* herinnerd, en Lamartine's bedoeling aldus weergegeven:

> De omwenteling! - *min* het bloed, dat de aarde heeft doorweekt!
> De omwenteling! - *min* de schuld der woede van haar vrinden!
> Ziedaar wat de aarde rust en grootheid zal doen vinden.

Uit al die gedichten blijkt de betovering die er nog steeds van Lamartine voor Da Costa uitging. Da Costa's vriend H.J. Koenen maakt in zijn onuitgegeven autobiographie de opmerking dat het feit dat een Dichter - Lamartine - en een Jood - Crémieux -, de plaats van Louis Philippe innamen, Da Costa met een belangstelling, die zij niet verdiende, voor de omwenteling vervulde. Zelfs is Koenen zijn ‘waardigen vriend’ gaan onderhouden over diens ‘veel te groote ingenomenheid met de mannen van February, vooral met Crémieux en Lamartine, met wie hij eenen tijdlang scheen te dweepen.’

Een felle aanklacht richtte Kneppelhout in 1848 tot Lamartine. In een brochure overziet hij diens leven en werken, veroordeelt hij de *Histoire des Girondins*: ‘boekdeelen vol van oppervlakkigheid en tegenstrijdigheden, van overgenomen plaatsen zelfs, bij eene vluchtige lezing met eenige pronkwoordjes opgeschikt en kinderachtig gelamartiniseerd.’ 24 Februari had Lamartine, dan ‘de oude, *onze* Lamartine weer,’ in aanbidding voor de hertogin van Orleans moeten neervallen, en voor het oog der verbaasde en ontroerde menigte moeten uitroepen: ‘Moeder, uw kind is mijn vorst.’ Dan had hij de jonge graaf vaderlijk in de armen genomen, naar buiten gedragen, in de hoogte getild, den opgetogen volke getoond enz. enz. Maar hij bleef onverschillig en koel, want hij wist dat, zo Orleans niet viel, hem de zetel ont-

ging waarop hij vlamde.' Wij weten dat die beschuldiging van eerzuchtig eigenbelang onverdiend is. Kneppelhout verzacht ze trouwens zelf in de volgende woorden: 'Doch laat ons Lamartine niet al te hard vallen; laat ons met die edele en fijne bewerktuiging van geest voorzichtig omgaan, en niet te spoedig hem de beweegredenen toeschrijven, welke men in deze baatzuchtige eeuw met blijkbare reden in de daden van zoovelen vermoedt.'

Uit de gedichten van Mohrman, Lublink Weddik, Warnsinck en anderen klinkt een overeenkomstige toon van teleurstelling en verontwaardiging.

Doch ook andere geluiden werden vernomen. Antony Winkler Prins, de stichter van de bekende Encyclopedie, was in 1848 predikant te Tjalleberd bij Heerenveen. Zijn gehele gedicht *Aan Alphonse de Lamartine* is één grootse hulde van hem in wie hij 'Frankrijks Washington, doch ook de leidsman van Europaas volken' ziet. Hij roept eerst de dichter der *Méditations* en der *Harmonies* op, schildert diens tocht naar des Heilands graf. 't Was alsof Christus toen tot Lamartine herhaalde wat hij eenmaal sprak:

> 'Wil Mij-alleen als Meester eere geven,
> Versterk het liefdevuur, 't geloof, de vrijheidszin!'
> Diep werd des Christens leus toen in uw hart geschreven,
> Gelijkheid, vrijheid, broedermin!

Voor Winkler Prins is dus de spreuk, die volgens Mohrman van de aarde een dolhuis en een bloedbad maakt[1)], wel degelijk een christelijke leuze. Trouwens, ook Winkler Prins ziet heel goed de mogelijkheid dat ze misbruikt zal worden om te vernielen, te branden en te slopen. Dàt moet Lamartine verhoeden. Hij, 'sterk in God', zal de volken vormen tot één heilig huisgezin.

> De wereld wacht met sidderen en beven
> Die schoone toekomst van uw hand,
> Eén wensch, één doel - om naar Gods wil te leven,
> Eén rijk - het beeld van 't Hemelsch Vaderland:
> Erken uw roeping, werk, de dag is aangebroken,
> De nacht voorbijgegaan,
> En juichend bij het licht, door uwen geest ontstoken,
> Omkranst de geest der eeuw uw hoofd met lauwerblaen.

1) 'O wonderfraaie leus! die van geheel de waereld Een dolhuis en een bloedbad maakt!' (*Aan de Lamartine*. Fantazie door Gerh. Thom. Mohrman, Amsterdam, 1848).

In 1848 verscheen ook hier te lande een vertaling van Lamartine's *Sur la politique rationnelle*, en van twee zijner redevoeringen over de doodstraf[1]. 'Bij de beloofde herziening onzer Grondwet kan het niet dan welkom zijn,' zegt de uitgever, 'met de staatkundige gevoelens bekend te worden van eenen man, die toen reeds - in 1831 - zwanger ging van het plan der zedelijke en stoffelijke hervorming van zijn vaderland, ja van geheel de menschheid, en die thans eene straf, de doodstraf heeft afgeschaft, waarvoor hij toenmaals reeds ijverde.'

Ik geloof niet dat de democratische ideeën van Lamartine hier te lande veel indruk hebben gemaakt op de eerste liberalen, ofschoon zijn gedachten en uitingen over vrijheid van drukpers, scheiding van kerk en staat, kiesrecht, in veel opzichten overeen kwamen met de hunne.

In de zitting van 17 Mei 1870 van de Tweede Kamer, werden, bij de discussies over de afschaffing van de doodstraf, door een der leden, de heer Cornelis, enige argumenten van Lamartine geciteerd uit een rede van 18 April 1836. In de redevoeringen van andere kamerleden ten gunste van de afschaffing vond ik wel hier en daar zijn gedachten terug, doch niet zijn naam[2].

* * *

Na de verkiezing van Lodewijk Napoleon tot president van de Franse republiek, was de politieke rol van Lamartine uitgespeeld.

Voor hem kwam het er nog slechts op aan zich te bevrijden van de ontzaglijke schuldenlast die op hem drukte, en die veroorzaakt was door een te weelderig leven, door een al te edelmoedige vrijgevigheid tegenover bloedverwanten, vrienden, pachters, door de tegenspoed van mislukte wijnoogsten. Twintig jaren nog heeft Lamartine moeten worstelen tegen de demonen, zijn schuldeisers. Lucratieve aanbiedingen van Napoleon heeft hij afgewezen. Hij heeft zichzelf willen redden door zijn werk als letterkundige: 'Il faut que je sue de l'encre pour mes sangsues financières'. Vandaar al die schrifturen, waardevolle en onbedui-

1) Alphonse de Lamartine's beschouwingen over de staatkunde der rede en over de afschaffing der doodstraf, Barneveld, P. Andreae Menger 1848.

2) Enige jaren geleden werden de drie redevoeringen nog eens vertaald in Amerika uitgegeven: *Lamartine impugns capital punishment*, translation and introduction by E.S. Buchanan, New York, 1930.

dende, historische werken, als *Histoire de la révolution de* 1848, *Histoire de la Restauration, Histoire de la Turquie*, biografieën van Bossuet, Shakespeare, Cicero en vele anderen, vertellingen: *Raphaël, Graziella, Geneviève, Le tailleur de pierres*, periodieken: *Le Conseiller du peuple, Le Civilisateur*, de 28 delen van de *Cours familier de littérature*, herinneringen in *Confidences* en *Nouvelles confidences*.

In Nederland ging voortaan de aandacht minder tot het werk van Lamartine dan tot de wanhopige pogingen die door hemzelf, gesteund door enkele vrienden, werden aangewend om zich materieel staande te houden. Voor sommigen hier werd die nood van de eenmaal gevierde kunstenaar een thema voor rijmelarij. Een gedicht van Hasebroek[1)] behandelt in verschillende momenten Lamartine's glorie en val. Voor de jonge Hasebroek is Lamartine geweest: ‘de duif, die zachtkens zweeft om Jezus heen.’ Maar in 1848 heeft de gevallen engel een rode muts op het rijkgelauwerd hoofd gezet! De oproep tot steun aan Lamartine door in te tekenen op zijn *Cours familier de littérature* wordt het vragen van ‘een aalmoes voor de bard’ genoemd, de dichter die God gezegend had met 's werelds overvloed, doch die zijn armoede zichzelf moet wijten. Hasebroek hoopt ten slotte dat Lamartine, dwalend door zijn ‘wreed betwiste slot[2)]’ in een verborgen hoek het boek zal terugvinden, waaruit zijn moeder hem eenmaal voorlas, de Bijbel:

> Neem dien en lees! en God, haar God, uw jonkheids Hoeder,
> Wordt weer uw God! U groet elk christen weêr als broeder,
> En zegening vervangt den vloek!

Edelmoediger, trouwer, begrijpender, toonde zich Jan Wap. In tijdschriften, zoals in *Astrea*, bleef hij zich bezighouden met Lamartine. Hij vertaalde diens *Civilisateur* als *De Volksbeschaver*, de ideeën daarvan nuttig oordelend ook voor zijn landgenoten. In 1853 zendt Wap een Hollandse vriend, die in Parijs vertoefde, met een opdracht naar Lamartine, en hun afgebroken briefwisseling wordt weer opgevat[3)]. In een van zijn brieven maakt Lamartine een toespeling op de revolutie van '48: ‘de grands événements misérablement dégénérés par la faute des hommes.’ Doch

1) In: *Windekelken*, Amsterdam, 1859.
2) Milly, dat later verkocht moest worden.
3) *Astrea*, III, bl. 188.

hij is er trots op met onbevlekte handen, met ongerepte naam, daaruit te voorschijn te zijn gekomen: ‘J'en suis sorti sans avoir taché d'une goutte de sang ni d'une flétrissure mes mains ni mon nom.’ Wap moedigde hem in 1854 aan naar Holland te komen bij zijn bewonderaars, een zeer aanlokkelijk vooruitzicht voor de dichter: ‘Parcourir ainsi le monde d'amis en amis, guidé par un ami, par un citoyen et par un poète, ce serait un acheminement au paradis.’ Maar het is onmogelijk. ‘Je suis dans l'enfer des dettes, des créanciers, des affaires embarrassées, des travaux nocturnes pour suffire au jour.... Il faut tous les matins reprendre le harnais et tracer mon sillon à côté du sillon de la veille’[1].

In Mei 1858 bezocht Kneppelhout Lamartine's buitenverblijven in de omstreken van Mâcon: Montceau, Milly, Saint-Point. De Lamartine's zelf waren op dat ogenblik in Parijs. De keurige Hollander is verbaasd over de slordigheid die in de slaap- en werkkamers heerst: ‘Alles overhoop en voor de hand. Niets weggeborgen. Geene enkele kast afgesloten, om het even of er linnen in ligt of dat er zich kostbaarheden in bevinden. Overal boeken en papieren. Niets, hoe vuil ook, schijnt ooit te worden afgedankt of weggesmeten.’ Op Saint-Point wordt hij door de huisbewaarders van Lamartine allerhartelijkst onthaald, met ‘voedzaam en smakelijk huisbak’, bessengelei, heerlijke Mâcon van Montceau, een voortreffelijke eierstruif en een *fromage à la crème*.

‘Het zou, wed ik,’ zegt Kneppelhout, ‘Lamartine goed aan het hart doen, te weten hoe getrouw zijne onderhoorigen de gegevene bevelen van aartsvaderlijke gastvrijheid en goed onthaal opvolgden.’[2]

Kneppelhout had nooit geloofd aan al die oude, verloren en vergeten stukken proza of poëzie, die Lamartine telkens uit hoeken en gaten opdelft en waarmee hij dan in zijn *Entretiens* van de *Cours familier de littérature* te voorschijn komt. Nù, na de buitenverblijven bezocht te hebben, na overal rondgeleid te zijn, nu gelooft hij eraan, en hij komt tot een zonderlinge konkluzie. Inplaats van de scheppende geest gelukkig te prijzen, die zich zo overvloedig uitstortte, dat rijke

1) Kool, *Les Premières Méditations en Hollande*, p. 175.
2) *Lamartines buitenverblijven*, in *Geschriften* van J. Kneppelhout, deel X, *Mengelschriften*, I, Leiden, 1865.

dichterlijk vermogen, dat zich de weelde kon veroorloven achteloos om te springen met zijn voortbrengselen, zegt hij: ‘Wanorde, ziedaar Lamartine's levenswoord, ziedaar de sleutel zijner rampen. Huiselijke, letterkundige, finantiële wanorde, zij is de dampkring die hem omgeeft.’

O pedante, ordelijke, ondankbare Kneppelhout!

* * *

In 1890 stierf te Sittard op achtenvijftigjarige leeftijd een dichter, die slechts weinigen kennen, Charles Beltjens.

Beltjens was in Sittard geboren in 1832, in een periode toen de aanzienlijke standen daar Frans spraken. Hij bezocht de latijnse school te Sittard en het Klein Seminarie te Rolduc. Toen, als knaap, schreef hij reeds Franse gedichten en zijn lievelingsauteurs waren Chateaubriand en Lamartine. Daar hij er van af zag priester te worden, kwam hij bij een oom in België, een koopman, in de leer.

Een liefdesverhouding, die wreed werd verbroken, schijnt de jongeman tot wanhoop te hebben gebracht, en op zijn verdere leven een stempel van melancholie en pessimisme gedrukt.

Uit België teruggekeerd, woonde hij van 1872 tot zijn dood in Sittard. Daar schreef hij een aantal Franse gedichten. In geestige verzen verdedigde hij Victor Hugo tegen boosaardige kritici van diens *Chansons des rues et des bois*, en de illustre balling van Hauteville-House bedankte hem aldus: ‘Vous êtes un des guides naturels de la légion des jeunes esprits; il y a en vous le poète, l'artiste, le philosophe et l'athlète.’ Woorden waarmede Victor Hugo zo ongeveer iedere dichter bedankte die hem zijn werken zond.

Een gedicht van een grootse, danteske somberheid is *Nox*, dat in 1879 bij de wedstrijd der Jeux Floraux te Toulouse bekroond zou zijn, als de lengte ervan niet de voorgeschreven maat had overschreden.

Beltjens was hoofdbestuurslid van de Académie Lamartine, en behaalde in 1880 de eerste prijs in een sonnetten-wedstrijd tussen de leden der Académie. Ziehier een van zijn zes sonnetten:

> Aucun front ici-bas n'a dépassé le tien.
> Toi, le chantre inspiré des grandes solitudes,
> Ta voix sut au Forum dompter les multitudes,
> De l'Etat chancelant ton bras fut le soutien.

Parmi les noms fameux que le monde retient,
Sur l'Olympe éclatant, dont nos vicissitudes
Ne peuvent plus ternir les blanches altitudes,
Un trône inviolable à jamais t'appartient.

Et nous, qui t'invoquons en disciples fidèles,
Pendant que, pour garder les nobles citadelles
Du Beau, du Vrai, du Grand, ton drapeau nous conduit,

Lamartine, sur nous étends tes ailes d'ange!
Et nous saurons combattre et noyer dans leur fange
Les reptiles impurs qui règnent aujourd'hui.

Ik meende mijn studie over Lamartine in Nederland niet beter te kunnen besluiten dan met deze hulde, waarvan gedachte en vorm herinneren aan de verheven schoonheid van Leconte de Lisle.

Hilversum.
P. VALKHOFF

Trapezous, een vergeten keizerrijk

Historici hebben Konstantinopel in zo sterke mate als het hart gevoeld van het Byzantijnse Imperium, zelfs in de eeuwen van dreigende ondergang, dat een Grieks keizerrijk, los van Konstantijns 'door God beschermde stad' niet tot Byzantium werd gerekend. Wie, gelijk Gibbon, de geschiedenis van het Oosters Romeinse Rijk in een uitvoerig werk van vele delen of in een beknopt verhaal behandelt, beschouwt zijn taak als afgedaan wanneer hij de verovering der stad door Mohammed II beschreven heeft: met 1453 is Byzantium verdwenen. Wat als aanhangsel wordt toegevoegd pleegt een titel te hebben waaruit het ophouden van de eenheid spreekt[1].

Toch kan men de geschiedenis van Trapezous[2] niet onbe-

1) J.Ph. Fallmerayers *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (München, 1827) maakt in zijn titel geen gewag van Byzantium; G. Finlay's boek (Londen, 1851) behandelt *The History of Greece from the conquest of the Crusaders to its conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond*; W. Miller bepaalt zich tot de woorden *Trebizond, The last Greek Empire* (Londen, 1926). - Een monumentale *Geschiedenis der Kerk van Trapezous* verscheen in 1936 te Athene, geschreven door de vroegere Metropoliet van die stad, thans Metropoliet van Athene. Het boek (gr. 8°, 17 × 25 cm) van ruim 900 blz. is rijk aan foto's, kaarten en facsimile's. Hoewel het is gewijd aan de geschiedenis der *Kerk*, van haar stichting tot heden, bevat het werk van de Metropoliet Chryzanthos, ook door de uitvoerige bibliografie, veel wat van gewicht is voor de kennis van de ekonomische en sociale omstandigheden der stad van 1204-1461.

2) De klassieke vorm van het Griekse woord (*T□απεζο□ς*) is de officiële vorm gebleven, hoewel het woord reeds in de 7e eeuw van onze jaartelling in zijn Nieuwgriekse gedaante (*T□απεζο□νις*) voorkomt. Zo is de stadsnaam bij de Duitsers *Trapezunt*, bij de Engelsen *Trebizond*, bij de Fransen *Trébisounde* en bij de Spanjaarden *Trebisonda* geworden. Een Duits schrijver uit de 15e eeuw spreekt van *Tarbesanda*. Nog andere varianten kan men aanhalen.

langrijk noemen, noch toen het een Oudgriekse volksplanting was, en de naar de zee snakkende lotgenoten van Xenophon er een gastvrij onthaal vonden, noch toen de stad na de onderwerping van Mithradates' koninkrijk Pontos (63 v. Kr.), tot het Romeinse Rijk behoorde en, een paar eeuwen later, van Keizer Hadrianus kostbare havenwerken ontving naast verbindingen over land, die, met de ‘pax Romana’, de handelsbetrekkingen der Romeinen in Klein-Azië uitbreidden. Dat de grote handelstad met de door haar beheerste kleinere steden en dorpen de val van Konstantinopel acht jaar overleefde (1453-1461), moet, zou men zeggen, ook in het Westen een blijvende indruk hebben gemaakt. De betekenis van het verafgelegen land kreeg echter, toen daar alles Turks was geworden een lokaal karakter; gering werd de bekendheid, ook bij de Byzantinisten in het Westen; ten slotte was, na een eeuw, Trapezous niet slechts voor de leken een sprookjesland en de Keizer van dat wonderlijke land een sprookjeskeizer geworden.

In West-Europa is eerst in 1827 nauwkeuriger kennis der geschiedenis van land en volk mogelijk geworden, en wel door een gelukkige ontdekking van Fallmerayer[1)], die in Venetië een handschrift vond dat een paleiskroniek behelsde van zekere Panaretos, die het leven der Keizers, van 1204 tot 1436, zeer zakelijk beschreef, en door zijn droog relaas tal van onbekende feiten aan het licht bracht waardoor hij tot een vast geheel maakte wat eertijds onzeker of fragmentaries was overgeleverd. De gewekte belangstelling leidde tot nieuwe vondsten en tot de hierboven genoemde werken, zelfstandige studies gebaseerd op de jongste gegevens. Fallmerayer's boek, een kloeke kwartijn van 354 blz., geeft ons de volledigste voorstelling van het leven en bedrijf der Trapezountiërs, met name van hun betrekking tot de naburige volken van Klein-Azië. In zijn tijdschrift *Neos Hellenomnemoon* heeft S.P. Lampros, vooral in deel IV (1907) en deel XIII (1916), door verklarende teksten bijdragen van grote waarde geleverd.

1) Fallmerayer was een romanticus, die zich eens liet verleiden tot de boute bewering dat geen druppel onvervalst Grieks bloed in de aderen der hedendaagse Hellenen gevonden wordt. Heeft die uitspraak de Grieken terecht gehinderd, zij zullen nu erkennen dat de schrijver door zijn studie over Trapezous ruimschoots vergoed heeft wat hij misdreven kan hebben toen hij in zijn *Geschichte der Halbinsel Morea* zich zo buitensporig uitdrukte.

Men kan, hoop ik, in kort bestek een denkbeeld geven van wat Trapezous gedurende dat keizerrijk van twee en een halve eeuw geweest is, door enkele gebeurtenissen en eigenaardige toestanden nader te beschouwen.

Toen in 1204 de Latijnen na de vierde Kruistocht zich meester hadden gemaakt van Konstantinopel, hebben machtige Griekse vluchtelingen in drie gewesten met verschillende bedoelingen en op verschillende wijzen zich de Keizerlijke waardigheid toegeëigend. In 't Zuid-Oosten van de Zwarte Zee, aan de grenzen van Georgië, maakte zich daarvan meester Alexios Komnenos, die, met behulp van een Georgische legerbende (en van een groot bedrag aan geld en juwelen, door zijn tante Thamar uit Konstantinopel in veiligheid gebracht), de stad Trapezous, en weldra ook 't overige deel der vroegere Byzantijnse provincie, heeft bezet. Ter onderscheiding van de andere leden van zijn aanzienlijk geslacht noemde hij zich Grootvorst Komnenos (□ *M*□*γας Κομνην*□*ς*), een bluf- of siertitel ook door zijn opvolgers gevoerd, maar slechts van waarde voor binnenlands gebruik, want zo wel de Latijnen als de mededingers van Alexios in andere gewesten ontkenden diens recht op het keizerschap.

Het best is die ontkenning te billijken bij de in elk opzicht krachtiger heersers te Nicea, die zich daar vestigden met het onmiddellijk genomen besluit om de oude hoofdstad te heroveren. Finlay (l.l., blz. 353) heeft terecht het keizerschap van Alexios een ‘accident’, een toevalligheid genoemd, de op zich zelf staande daad van een jonge man, die een kans zag en toegreep. Het wel overwogen plan van Theodorus Laskaris te Nicea is ten slotte gelukt door de bekwaamheid, moed en zuiver nationale politiek van de eerste drie Keizers uit zijn Huis, al viel de vrucht van hun strijd toe aan de vierde Keizer van Nicea die in 1261, als Michael VIII Palaeologus, aanvaardde wat zijn voorgangers gewild en mogelijk gemaakt hadden.

Een derde keizerrijk, waartoe het Despotaat van Epirus zich wilde verheffen, had een kortstondig bestaan. Fallmerayer (l.l. 172 vlg.) heeft het resultaat van de drie pogingen aldus gekarakteriseerd: ‘Wie op geld en op rust was gesteld, toog naar Trapezous, wie krijgsroem zocht naar Nicea en wie een avontuurlijk roverleven begeerde naar Epirus.’

Aan welke voortreffelijke eigenschappen had Trapezous het

te danken dat het door grote welvaart en betrekkelijke veiligheid ver te verkiezen was boven Konstantinopel? Er bestaan twee lofredenen van Trapezountiërs op hun stad. Een van hen, Eugenikos, heeft ons een zuiver rhetories stuk nagelaten, de ijdelheid strelend van de schrijver, die niet verbergen wil wat hij op school aan archaïsmen geleerd heeft[1]. Veel hoger staat het elogium van de latere Kardinaal Bessarion[2], maar in één opzicht zijn de twee stukken van gelijke aard: alles wordt zonder enig voorbehoud geprezen. Het is de fout van het genre, die de hoofdeigenschap in haar tegendeel deed overgaan en in Erasmus' *Laus Stultitiae* de lofzang tot een bespotting maakte. Eugenikos en Bessarion verheerlijken beiden de schoonheid der omgeving, de levendigheid van de handel, die geen wekelijkse markt kent, maar doorlopend marktverkeer, overeenkomend met de bazaars van Klein-Azië. Bessarion prijst zelfs de zee, de gevaarlijke Zwarte Zee, omdat men er geen Scylla en Charibdis vindt, noch te veel eilanden en evenmin te heftige getijden (l.l. 186 vlg.); het klimaat is er verrukkelijk: nimmer te grote hitte of koude (l.l. 163). Op één punt komt de lof van Bessarion in flagrante strijd met het oordeel der West-Europese geschiedschrijvers: hij verzekert dat de Keizers van Trapezous als vaders waren voor de ingezetenen. Fallmerayer toont daarentegen aan hoe onbetekenend en zwak het keizerschap was (l.l. blz. 179); Finlay (blz. 414 vlg.) oordeelt dat in de stad een slap volk leefde en in het paleis een lui en weelderig hof; Miller spreekt van een zedeloos, voor geen misdaad terugdeinsend bewind (blz. 73, 81 en elders).

Slechts één eigenschap van Trapezous was zo heilrijk dat, ondanks alle fouten en gebreken van Keizers en onderdanen, van elkaar bestrijdende partijen, van schatting eisende naburen en van 'Barbaren' uit Klein-Azië, voorspoed niet uitbleef, zelfs niet na brand en nederlaag: die onvolprezen eigenschap was de buitengewoon gunstige ligging.

De etymologie van het woord Trapezous (cf. Gr. *trapeza*,

1) Zie G. Tafel, *Eustahii Opuscula*, Frankfort, 1832, blz. 370-373.

2) Diens eigenhandig overgeleverde tekst is naar 't handschrift uit Venetië door Sp. P. Lampros uitgegeven en toegelicht in zijn *Neos Hellenomnemon* (XIII, 1916, blz. 145-204). Uitvoerig behandelt de Metropoliet Chrysanthos het leven en de verdiensten van Bessarion in het in de aanvang van dit opstel genoemde werk over de Kerk van Trapezous (met name op blz. 274-318).

tafel) is in overeenstemming met die ligging. Men mag dat woord vertalen met *Tafelland*, dat ons doet denken aan de Zuid-Afrikaanse plaatsnaam Tafelberg, die weer aanleiding gaf tot de benaming *Tafelbaai*. Volgens het Woordenboek (deel XVI, kol. 748) verstaat men onder *Tafellanden*, 'vlakten (die) in een of meer trappen, door bergketenen omzoomd naar de kust afdalen'. Aan die definitie beantwoordt precies wat door schrijvers, en door reizigers uit vroeger tijd, als kenmerkend voor de ligging van Trapezous wordt genoemd. Beneden, aan de zeezijde, waren de buitenwijken, die bloeiden door handel en nijverheid; van daar zag men op naar de stijgende reeks van woningen (vele van drie verdiepingen) en kerken, die afgesloten werd door het schitterende keizerlijke paleis en, hoger op, door de oude akropolis. Op die hoogste trap vingen de passen aan, die door het achterland naar Perzië en Armenië voerden: handelswegen van hoge waarde, en in geval van nood gemakkelijk te verdedigen hindernissen. De omzomende bergketenen met hun ravijnen waren even moeilijk genaakbaar voor een vijand als de geweldige muren van de stad. Zo levendig was, volgens Bessarion en anderen, het handelsverkeer, dat men in Trapezous Perzische en Chinese waren even goed kon kopen als in de landen waar zij vervaardigd werden. Het bouwland van Trapezous' rijksgebied noemt de geleerde Kardinaal met Homerische termen 'grootkluitig en vet'; de wouden leverden voortreffelijk hout voor de scheepsbouw.

Belangrijk voor de kennis van het sociale leven der Trapezountiërs, maar geen hoge dunk gevend van wat zij onder lotsvoorspelling verstonden, is een horoskoop voor het jaar 1336, ons bewaard in een handschrift te München en meegedeeld door een in ongeveer dezelfde tijd levende man van aanzien, de sekretaris en archivaris van de aartsbisschop der hoofdstad. Lampros[1)] heeft dit dokument uitgegeven en toegelicht, omdat, naar hij terecht opmerkt, 't gehele leven van de stad zich weerspiegelt in deze vooruitlopende wijsheid. Zo vernemen wij wat geschieden zal in het *keizerlijk paleis*, wat het jaar zal brengen voor de aan-

1) In zijn *Neos Hellenomnemon* (XIII, 1916, blz. 33-50) vergelijkt hij de Nieuwgriekse volksalmanak, genaamd 'Kazamias', met de wijsheid der Trapezountiërs, die ons doet denken aan de Enkhuizer Almanak.

zienlijkste stand, maar ook voor de grammatici, de notarissen, de eunuchen, de kooplui van de bazaar (de ‘pazareoten’) en hun marktprijzen (de ‘pazaremata’). Het stuk getuigt van grote weelde, van begeerte naar parfumerie en edelgesteente, maar tevens van veel diefstal, muntvervalsing en prostitutie. Natuurlijk wordt ook geprofeteerd hoe het weer en hoe de opbrengst van de oogst zal zijn.

Meer nog dan over de bekoorlijke ligging en over de welvaart der stad hebben reizigers en ingezetenen uitgeweid over de schoonheid der vrouwen, vooral der prinsessen van Trapezous. In een boeiende, populaire studie heeft Ch. Diehl[1)] aangetoond welk een belangrijke rol verschillende prinsessen gespeeld hebben in de politiek door hun huwelijk met machtige naburen of begeerde bondgenoten; bezwaren door verschil van godsdienst of door z.g. ‘ras’ schoof men gemakkelijk ter zijde in de nadagen van het rijk. In Konstantinopel zelf, de arme maar nog altijd trotse heerseres, heeft de laatste Keizer van Byzantium, Konstantijn XI Dragatses in het voorjaar van 1451 de diplomaat en geschiedschrijver Phrantzes, aan 't hoofd van een schitterend gezantschap (edellieden, monniken, medici en musici) naar Trapezous gezonden in de hoop dat in 't verre, maar nog altijd rijke, Oosten voor hem een Keizerin te vinden zou zijn. Deze poging, twee jaar vóór de val van Konstantinopel ondernomen, slaagde niet. In de zo even genoemde studie van Ch. Diehl kan men een even tragisch, maar tevens verheffend voorbeeld vinden van een Trapezountische prinses, die huwde met een Moslem, maar aan haar geloof en aan haar volk trouw bleef.

Trapezous, in 1461 Turks geworden, bleef van grote betekenis voor de handel met Klein-Azië, maar voor West-Europa werd de stad een vergeten, romantisch land met een schatrijke vorst die door de overlevering, gelijk reeds is opgemerkt, tot een sprookjesvorst is geworden. Zo zegt bij Rabelais (Gargantua I, ch. 33) de snoevende Picrochole dat hij zijn veroveringen wil beginnen in 't Oosten van Europa: ‘car je veulx estre aussy empereur de Trébizonde’. Cervantes' Don Quijote (I, ch. 1, § 5) wil als dolend ridder zich eeuwige roem verwerven en verbeeldt

1) Onder de titel *La princesse de Trébizonde* beslaat het verhaal blz. 203-227 van de bundel *Dans l'Orient byzantin*, Parijs, de Boccard, 1917.

zich reeds gekroond te zijn ‘por el valor de su brazo por lo menos del imperio de Trapisonda’. Iets meer dan het voortleven in een spreekwijze schijnt een Italiaanse roman te bewijzen die in de zeventiende eeuw een zekere vermaardheid genoot, onder anderen door een vertaling in het Frans. De, verkorte, titel luidt: *G.A. Marini Il Caloandro*, 1641[1]. Fallmerayer (l.l. blz. 314) geloofde dat deze roman een historische kern bevat en nauwkeurige kennis bewijst van de binnenlandse toestand in Trapezous. Ik heb de tekst van de roman noch in het Italiaans, noch in Franse vertaling kunnen raadplegen, maar op de Bibliotheek te Leiden, trof ik een, naar ik vermoed zeldzame, Hollandse vertaling aan met de titel *De Prins Kalloandro, des seer beroemden Italiaens Marini, zijnde een werk van bijsondere vindingh en vol-geestige aerdigheid*, vertaald door Simon de Vries[2], 't Amsteldam, bij Jacob Winckel, 2 dln. kl. 8°, 1673. Op mij maakte de roman een indruk die beantwoordde aan een artikel in de Enciclopedia Italiana (XXII, blz. 347), waar het boek een wonderlijk mengsel wordt genoemd van ridderromans, herinnering aan postklassieke Griekse romans en bombast. Mij komt het voor dat de schrijver G.A. Marini, een Genuees, 't een en ander gehoord heeft van verhalen nog levend bij oude schippers en dat hij eigen bedenksels, een paar losse namen van Griekse keizers en allerlei zotteklap tot een geheel gemaakt heeft dat terecht is vergeten. Een enkel voorbeeld: een ridder door een kollega half dood gebeukt, wordt door een geheime zalf onmiddellijk genezen; een andere beschikt over een ‘visbeenige rusting’ die ondoordringbaar is voor het scherpste zwaard.

In Griekenland was Trapezous zeer zeker ook in de zestiende en volgende eeuwen niet onbekend, maar slechts als handelstad, bij enkele geleerden als herinnering aan Byzantium en voorts als merkwaardig door een dialekt dat afwijkt van het gebruikelijke Grieks. Maar eerst in het derde kwartaal van de

1) De volledige titel bij Miller (l.l. blz. 136). De schrijver moet men wel onderscheiden van de bijna gelijknamige G.B. Marino (1569-1625) (zie J.J. Salverda de Grave, *Italie's Letterkunde*, blz. 60), die het ‘marinisme’ in de mode bracht, de gekunsteldheid, die onder verschillende benaming ook buiten Italië navolging vond.

2) Over Simon de Vries raadplege men een artikel van mej. M.E. Kronenberg in het *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek I*, kol. 1527-1528.

negentiende eeuw, en vervolgens in de twintigste, hebben enkele Griekse dichters, dramatici en geleerden hun belangstelling getoond in de taal en de geschiedenis van het voormalig keizerrijk. Fallmerayer's werk moet direkt of indirekt meegewerkt hebben tot die herleving van de studie, ook bij niet-Grieken[1].

Wassenaar
D.C. HESSELING

1) Een goede bibliografie, tot 1926, vindt men bij Miller, l.l. blz. 133-136. Het tijdschrift *Byzantion* (IV, 1929) bevat artikels (blz. 363-375, 293-405, 407-418) over de tegenwoordige staat der tot moskeeën geworden kerken, deel VI bevat de belangrijke *Notes on the study of the modern Greek of Pontos* van R.M. Dawkins.

Een concentratieplan voor het voorbereidend hooger onderwijs

De ‘Haagse Werkgroep voor Voortgezet Onderwijs en Jeugdstudie’, een kring van belangstellenden in paedagogische, didactische en schoolorganisatorische vragen, heeft met steun van het Gemeentebestuur van 's Gravenhage als eerste vrucht van haar werkzaamheid een rapport van een ondergroep gepubliceerd[1)], waarin een plan van practische uitwerking van de concentratiegedachte in het Voorbereidend Hooger Onderwijs ontwikkeld wordt.

De grondslag van dit plan wordt gevormd door de denkbeelden over concentratie, die in 1932 door den toenmaligen Inspecteur van het M.O. Bolkestein in een tweetal sindsdien alom bekend geworden opstellen[2)] zijn geformuleerd. Voorzoover deze denkbeelden in het volgende ter sprake komen, zijn ze kort samen te vatten in de volgende stellingen:

A. Wenschelijk is een concentratie van het V.H.O.: 1) door beperking van het aantal schooltypen; 2) door vermindering van het aantal leervakken; 3) door besnoeiïng van de leerstof.

B. De sub 1) bedoelde beperking is te verwezenlijken, wanneer men in overeenstemming met een indeeling der wetenschappen in drieën, die van den geest, die van de natuur en die van de maatschappij, drie schooltypen inricht, die elk aan een dezer gebieden de groep van hun kernvakken ontleenen: het (ongesplitste) Gymnasium, de H.B.S.-B, de H.B.S.-A.

1) *Concentratieplan voor het Voorbereidend Hoger Onderwijs*. Publicatie van de Haagse Werkgroep voor Voortgezet Onderwijs en Jeugdstudie. Bij J.B. Wolters' Uitgeversmaatschappij N.V. Groningen-Batavia. 1939. 63 blz.
2) *De concentratiegedachte in het Middelbaar Onderwijs*. Twee opstellen door G. Bolkestein. Bij J.B. Wolters' Uitgeversmaatschappij N.V. Groningen-Batavia. 1932. 51 blz.

C. De sub 2) en 3) bepleite hervormingen zullen kunnen worden verkregen, wanneer men slechts wil breken met de gedachte, dat het de taak van het V.H.O. zou zijn, aan iederen leerling zooveel mogelijk alles te leeren, waaraan hij in zijn later leven of zijn latere studie behoefte zou kunnen hebben of alles, waarvan, naar men gewoonlijk meent, een ontwikkeld mensch toch eenig denkbeeld behoort te bezitten.

Het zal den ontwerper van de hier in het kort weergegeven beginselen ongetwijfeld hebben verheugd, dat hij ze door de Haagsche Werkgroep zonder eenig voorbehoud als grondslag voor haar plan zag aanvaarden. Of hij echter ook in allen deele ingenomen zal zijn met de practische uitwerking, die er aan te beurt is gevallen, kan betwijfeld worden. Veeleer lijkt het aannemelijk, dat hij niet zonder bedenkelijk hoofdschudden zal hebben gezien, welke vreemde wegen zijn geesteskind in de Haagsche kringen is gaan bewandelen. In drieën, had hij gezegd, is wetenschap in te deelen en door drie en niet meer dan drie schooltypen moet die indeeling worden uitgedrukt. Zeker, zeggen zijn volgelingen, in drieën; en dus zullen we zeven schooltypen inrichten, om haar te verwezenlijken.

Waarom zeven? De systematisch aangelegde lezer, die het verband met drie onmiddellijk meent te zien, heeft het mis: het is niet zoo, dat er drie scholen zullen zijn, die elk één gebied voor haar rekening nemen, drie andere, die de drie mogelijke paren zullen verzorgen en nog een, die ze alle drie tegelijk aandurft. Het aantal der practisch gewenschte typen bleek eenvoudig zeven te zijn: een Gymnasium-A en een Lyceum-A_1, die in hoofdzaak aan de klassieke vorming gewijd zullen zijn; een H.B.S.-A met veel moderne talen èn Latijn, maar zonder handelswetenschappen; een Lyceum-B_1, waar Latijn met wisen natuurkunde zal samen gaan; een andere H.B.S.-A (= Lyceum A_2), waar naast de moderne talen de maatschappelijke vakken tot haar recht zullen komen; en tenslotte de H.B.S.-B (= Lyceum B_2), waarop van de tegenwoordig gedoceerde vakken staatswetenschappen, boekhouden en mechanica zullen zijn geschrapt of met andere gecombineerd.

De uitwerking van Bolkestein's concentratiegedachte door de Haagsche werkgroep blijkt dus te leiden tot een radicale verwerping van het boven als eerste weergegeven onderdeel daarvan.

De groep meent de concentratie van het onderwijs, die boven als tweede en derde verlangen werd omschreven, het best te kunnen bereiken door de schooltypen niet te concentreeren, maar te differentieeren. Daartoe heeft ze het recht; wonderlijk blijft alleen, dat zij toch haar rapport met een uitdrukkelijke verklaring van instemming met Bolkestein's drieledige concentratiegedachte opende; heeft zij niet gezien, dat zij een drieëenheid schond door haar slechts ten deele te aanvaarden?

En hoe moet het nu met het heilige drietal van Bolkestein's Onderwijsgoden, Geest, Natuur en Maatschappij? Niet zonder leedvermaak zie ik hun verlegenheid, nu hun in Den Haag een heilig zevental tempels aangeboden wordt. Natuurlijk betrekt de Geest vol trots het Gymnasium en het Lyceum-A_1, maar het Gymnasium-B moet hij met de Natuur deelen en in hoeverre hij op de gelatiniseerde H.B.S.-A en het Lyceum-B_1 nog rechten kan doen gelden, blijft twijfelachtig. De Maatschappij schijnt zich in de gebifurkeerde H.B.S.-A met een half heiligdom tevreden te moeten stellen en nog wel een, dat niet eens veel uitzichten biedt. De H.B.S.-B echter blijft het onbetwiste domein van de Natuur; de Geest wordt er geweerd, de Maatschappij veronachtzaamd.

Ik zie dit, schreef ik, niet zonder leedvermaak. Ik heb die drie Goden nooit graag gemoogd en ik heb dan ook altijd aan hun realiteit getwijfeld (het ergste, wat men een God kan aandoen). Er bestaat immers geen redelijke grond, om tusschen natuur- en geesteswetenschappen te onderscheiden en men kan dien grond ook niet scheppen door uit de maatschappelijke vakken een derde groep te vormen. En er bestaat dus nog minder reden, om het onderwijs op het folterwerktuig van een imaginaire trichotomie te spannen en aldus de jeugd van den beginne af het heillooze denkbeeld bij te brengen, dat er een indeeling van de wetenschappen zou bestaan, die diepere beteekenis zou hebben dan door verscheidenheid van onderwerp en methode gerechtvaardigd is. De school, die in ons land toch al zooveel bijdraagt tot splitsing en groepsvorming, moest het als haar plicht zien, de leerlingen ervan te doordringen, dat er slechts één wetenschappelijke geesteshouding is en dat de bestaande verschillen in werk- en uitdrukkingswijze tusschen de afzonderlijke gebieden van het menschelijk weten er toe moeten prikkelen, om ze te overwinnen

en niet om ze te accentueeren. Wie deze opvatting aanhangt, zal differentiatie van schooltypen slechts voor zoover de practijk van het onderwijs haar onvermijdelijk maakt en dan nog alleen als noodzakelijk kwaad aanvaarden.

Hoe heeft het nu echter kunnen geschieden, dat de Haagsche werkgroep, na Bolkestein's beginselen van ganscher harte te hebben beleden, tot een conclusie is gekomen, die hem tot een gruwel moet zijn? De verklaring is niet moeilijk. Op blz. 7 van haar rapport worden weliswaar een aantal algemeene richtlijnen, die de groep bij haar werk in het oog heeft gehouden, uitdrukkelijk opgesomd, maar daarmee is niet gezegd, dat zij zich niet ook door andere overwegingen kan hebben laten leiden, waarvan ze de expliciete formuleering heeft nagelaten. Inderdaad bespeurt men bij opmerkzame lezing al spoedig, dat er ten minste drie van zulke verzwegen axiomata zijn, die met de concentratiegedachte niets te maken hebben, maar die niettemin op het ontwikkelde plan een krachtigen invloed hebben uitgeoefend. Het eerste bestaat hierin, dat er twee soorten leerlingen zijn, waarvan de eene wèl aanleg voor en belangstelling in wiskunde heeft en de andere niet; het tweede, dat van die twee soorten de eerstgenoemde wèl onderwijs in wiskunde behoort te ontvangen, terwijl de andere daarvan moet worden vrijgesteld; het derde, dat bij een goede verdeeling der leerlingen over de scholen van A- en B-type deze verdeeling met de eerst beschouwde samenvalt.

De groep moge hebben verzuimd, deze drie axiomata uitdrukkelijk te formuleeren, met des te meer nadruk propageert ze de consequenties die er uit volgen. ‘Het komt de Commissie ongewenst voor’, lezen we op blz. 8, ‘om leerlingen, die in de eerste twee jaar der H.B.S. uitgesproken aanleg en belangstelling voor talen aan den dag hebben gelegd, nog een jaar langer aan het onderwijs van de mathematische H.B.S. te doen deelnemen’. Deze zinsnede is typeerend voor het geheele rapport; wanneer het door een catastrophe te loor mocht gaan, zou men den geest, waarvan het getuigt, kunnen reconstrueeren, zoo slechts deze eene kostbare passage behouden bleef. Vooreerst om de stemming, waarin ze gesteld is: een leerling is goed voor talen? houd hem dan geen jaar (lees: geen uur) langer op de mathematische H.B.S. Maar wat is dat eigenlijk, die mathematische H.B.S.? De tegenwoordige, die in de derde klasse 5 uur wiskunde geeft

op een totaal van 34; of die van het plan, die er 4 heeft op een totaal van 28? En wanneer zulk een leerling met uitgesproken aanleg en belangstelling voor talen (blijkbaar dus een intelligente leerling) nu ook eens goed en graag wiskunde leert (wat intelligente leerlingen doorgaans doen)? Dat kan niet, zegt de groep. We zeiden toch: aanleg voor talen? Dus geen aanleg voor wiskunde (axioma I); dus: van wiskunde vrijstellen (axioma II); dus: naar een A-afdeeling (axioma III).

En met deze consequenties wordt ernst gemaakt! Op ieder schooltype, waar de aard van de aan het einddiploma te verbinden rechten niet uitdrukkelijk beoefening der wiskunde eischt, wordt zij tot afloopend vak gemaakt en wel laat men dit afloopen zoo vlug plaats hebben als met de organisatie van de school maar te vereenigen is. Dit leidt tot de zonderlinge situatie, dat volgens de ontworpen plannen wiskunde-onderwijs op de H.B.S.-A twee jaar lang zal worden gegeven, op het Lyceum A_1 drie jaar, op het Gymnasium-A vier. Is het niet, alsof de groep zich niet zoozeer de vraag heeft gesteld: hoe kunnen we voor onze verschillende schooltypen van de diensten, die de wiskunde bewijzen kan, het meest profiteeren? dan wel: hoe raken we haar met fatsoen het spoedigst kwijt?

Ik zou niet graag den schijn wekken, alsof de groep het zou hebben laten ontbreken aan een nadere motiveering van haar ten aanzien van de wiskunde als leervak voor A-scholen zoo scherp afwijzend standpunt. Ze wijdt er zelfs een afzonderlijke paragraaf in haar slotbeschouwingen aan, waarin ze met name polemiseert tegen de argumenten, die in het rapport der commissie-Bolkestein inzake aansluiting tusschen voorbereidend hooger en hooger onderwijs ten gunste van het behoud van de wiskunde op alle scholen voor V.H.O. zijn aangevoerd. Ze richt zich daarbij in de eerste plaats tegen de in dit rapport niet voorkomende bewering[1)], dat de studie der wiskunde meer dan die in eenig ander vak zou leiden tot exact woordgebruik, welke bewering

1) In het bedoelde rapport (besproken in dit tijdschrift CII (1938); 2, 205-219) wordt op blz. 40 de bewering uitgesproken, dat er geen leervak is, 'waarvan de leerstof als middel tot verwerving van die vertrouwdheid in alle bovengenoemde opzichten de vergelijking met de wiskunde zal kunnen doorstaan'. Van de gebieden, waarmee vertrouwdheid verlangd werd, is exact woordgebruik er slechts één, terwijl de gedane bewering op de combinatie betrekking heeft.

zij bestrijdt door te betoogen, dat men de verzorging van dat exacte woordgebruik vaak ook nalaat (wat niets bewijst, hoewel het juist is) èn dat exact woordgebruik een ruimere woordenschat onderstelt dan de wiskunde noodig heeft (wat niets bewijst, daar het onjuist is). Verder beperkt ze zich er toe, de geldigheid der boven geformuleerde axiomata I (er zijn leerlingen, die niet voldoenden aanleg hebben om wiskunde te kunnen leeren) en II (aan deze moet men geen wiskunde-onderwijs geven) te betoogen, maar ze begaat het essentieele verzuim, dat ze niet aannemelijk maakt, dat zulke leerlingen niettemin rechtens op een school voor V.H.O. kunnen thuishooren, zoodat ze het axioma III ook nu weer zonder eenige adstructie laat. Daardoor komt echter haar voorstel om de wiskunde op geen der scholen van het A-type te onderwijzen geheel in de lucht te hangen. Dit wekt vooral verwondering, waar het de wiskunde op het Gymnasium-A betreft. De groep zal toch wel op de hoogte zijn geweest met de discussies, die enkele jaren geleden over deze kwestie gevoerd zijn; dan had ze echter behooren te beseffen, dat de argumenten, die toen voor het behoud van het vak zijn aangevoerd, eerst voor krachtiger weerlegging, dan zij nu geeft, zullen bezwijken.

We hebben hiermee twee punten leeren kennen, waarop het plan van de Haagsche groep afwijkt van (voor mijn gevoel: lager blijft dan) het peil, waarop haar leidsman en voorbeeld Bolkestein haar was voorgegaan. Bolkestein bouwde op zijn indeeling der wetenschap in drieën (hoe men daar overigens ook over moge denken) volkomen consequent een driedeelige en niet een zevendeelige school. En hoewel die indeeling voor de wetenschap der wiskunde geen plaats had (ook al een reden, om haar bestaansrecht in twijfel te trekken), was het leervak wiskunde bij hem in veilige handen. Hij had (en heeft) een veel te zuiver intuïtief inzicht in de fundamenteele beteekenis der wiskunde als element van voorbereiding tot hooger onderwijs, dan dat hij er zich toe kon laten verleiden, haar zoo snel mogelijk uit de leerplannen te elimineeren. Ik betwijfel dan ook ten tweeden male, of het hem in alle opzichten aangenaam zal aandoen, dat de Haagsche werkgroep hem zoo uitdrukkelijk in haar werk betrekt.

De groep zal natuurlijk kunnen volhouden, dat zij door haar

sterke differentiatie van schooltypen en door haar afwijzende houding tegen de wiskunde op sommige daarvan, toch in ieder geval niet in strijd komt met het tweede en het derde lid van de vooropgestelde concentratiegedachte. Men kan dit toegeven, maar niet zonder onmiddellijk de vraag te stellen, of zij op andere plaatsen niet ook deze verloochent. Die vraag is van de zijde van het maatschappelijk onderwijs reeds bevestigend beantwoord, doordat men gewezen heeft[1)] op de 'fantastische breuk met de grondgedachte', die begaan wordt door de bifurcatie van de H.B.S.-A in een afdeeling mèt en een zonder de maatschappelijke vakken. Hier moge worden opgemerkt, dat zulk een breuk vaker voorkomt en wel eenmaal in kleinen omvang, maar met diepe symptomatische beteekenis, in het leerplan voor de wiskunde op de H.B.S.-B en eenmaal in vervaarlijke afmetingen in het voorgestelde onderwijs in Natuurwetenschappen voor de scholen van het A-type.

Voor de H.B.S.-B is namelijk in de hoogste klasse een facultatief lesuur voor wiskunde uitgetrokken, bestemd 'voor verdieping der leerstof voor hen, die daaraan behoefte hebben' (blz. 11). Nu is verdieping van inzicht (in tegenstelling tot verruiming van den omvang der kennis) het meest essentieele beginsel van de concentratie van onderwijs. Wat te denken van een concentratieplan, dat die verdieping facultatief stelt?

Vervolgens wordt voor de klassen 3-6 van de H.B.S.-A, voor de klasse 5 van het Gymnasium-A en voor de klassen 3 en 4 van het Lyceum A_1 een onderwijs voorgesteld in Natuurwetenschappen, waaronder een combinatie van Natuur- en Scheikunde en eventueel Plant- en Dierkunde wordt verstaan. Dit onderwijs zal worden gegeven 'uitsluitend.... met het oog op de practische toepassing van deze vakken' (blz. 9). De didactiek ervoor moet nog bedacht worden; het wordt een mooie, maar moeilijke taak genoemd, om dit te doen (blz. 10).

Moeilijk zal het inderdaad wel zijn, wanneer men daarbij tenminste ook nog eens aan de concentratiegedachte wil denken. Want was de wezenlijke inhoud van die gedachte niet deze, dat men bij de organisatie van het onderwijs vóór alles op het aan-

1) Dr. J.P. Duyverman, *Een concentratie-plan en een concentratiegedachte*. Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, XXXV, No. 33 (13 April 1939), blz. 943.

kweeken van principieel inzicht bedacht moet zijn en zich niet moet laten leiden door de overweging, van welke dingen een ontwikkeld mensch toch eens iets gehoord moet hebben? Maar wat zal onderwijs in natuurwetenschappen aan leerlingen, die op grond van hun uitzonderlijken aanleg voor talen (en waarschijnlijk ook wel eens zonder dien grond) zoo vroeg mogelijk van wiskunde-onderwijs vrijgesteld zijn geweest en die dus zelfs de allereerste beginselen van het vak reeds weer vergeten zijn, anders kunnen doen dan het aanbrengen van zekere vage denkbeelden en het wekken van het gevoel, dat het toch zoo prettig is, om ook eens iets te hebben vernomen van de wonderen van natuur en techniek?

Om dit onderwijs in natuurwetenschappen mogelijk te maken, moest de wiskunde worden verwijderd. De Haagsche werkgroep noemt dit concentratie; in werkelijkheid is het een verzaken van het beginsel. Met emphase heeft men de booze fee der algemeene ontwikkeling door de voordeur van het onderwijspaleis verdreven; maar in natuurwetenschappelijke vermomming wordt ze aan een achterdeur weer welkom geheeten.

Het Haagsche plan blijft in zooverre getrouw aan den gekozen grondslag, dat het tot een aanzienlijke vermindering van het aantal der verplichte wekelijksche lesuren adviseert. Dat is voor de verwerkelijking van de concentratiegedachte een punt van essentieel belang. Men verwacht van een hervorming in dezen zin, die den leerlingen meer vrijen tijd zal gunnen, een gunstigen invloed op de rust, waarmee zij hun schoolwerk zullen maken en een verruiming van de gelegenheid, hun vorming in niet-intellectueel opzicht te verzorgen. Het trekt nu echter de aandacht, dat in de meegedeelde plannen een zeer aanzienlijk verschil bestaat tusschen de aantallen der verplichte wekelijksche lesuren voor het Gymnasium en de gymnasiale afdeelingen der Lycea aan den eenen en die voor de H.B.S. en de daarmee gelijkstaande Lyceumafdeelingen aan den anderen kant. In den zesjarigen cursus van de eerste groep bedraagt het totaal dier aantallen 181 of 182; voor den eveneens zesjarigen cursus van de andere groep is het ten hoogste 171. Hieruit volgt, dat de gymnasiale scholen veel meer van hun leerlingen zullen eischen (van een ander standpunt gezien: veel meer aan hun leerlingen zullen geven)

dan die van het H.B.S.-type. Het getuigt van de gecompliceerdheid van alle onderwijsvragen, dat men niet zonder meer kan zeggen, of dit een bevoorrechting dan wel een achteruitzetting van de gymnasiale scholen en daardoor van de klassieke vorming beteekent. Wie den nadruk op de gevende school legt, zal het eerste volhouden; wie meer op de eischende let, het tweede. Practisch is het echter te vreezen, dat de uitwerking van de aangewezen ongelijkheid voor de klassieke vorming ongunstig zal zijn. Er bestaat bij de overgroote meerderheid der ouders een zoo diep gewortelde skepsis inzake de intrinsieke waarde van de geestelijke vorming, die de school geven kan, dat zij geneigd zijn, in de allereerste plaats te vragen naar den weg, waarlangs hun kinderen met de minste moeite een einddiploma kunnen verwerven. Men kan daarom verwachten, dat bij aanvaarding van het Haagsche plan het Gymnasium-B geheel zal verdwijnen, dat het Lyceum-B_1 niet levensvatbaar zal blijken en dat het Gymnasium-A sterk achteruit zal gaan tengevolge van de concurrentie van de H.B.S.-A met Latijn, waarvoor studierechten in moderne talen worden verlangd. Het zou dus wel eens kunnen gebeuren, dat er van de zeven tempels op den duur toch weer vier gesloten zullen worden of een kwijnend bestaan zullen gaan leiden; in feite zullen dan dus de drie H.B.S.-typen overblijven, A met Latijn, A zonder Latijn en B. Het aantal drie strookt met Bolkestein's oorspronkelijken opzet. Maar overigens? Eheu, eheu, quantum mutatus ab illo!

Wanneer het boven geuite vermoeden - meer kan het uiteraard niet zijn - juist is, zouden dus twee van de meest op den voorgrond tredende kenmerken van het Haagsche plan zijn: verzwakking van de positie der wiskunde in het V.H.O. èn beperking van de klassieke vorming. Er zullen er misschien zijn, die het plan om die twee eigenschappen met gejuich begroeten. Voor schrijver dezes maken ze het echter onaanvaardbaar.

E.J. DIJKSTERHUIS

Kroniek der Nederlandsche letteren

Religieuze poëzie
Jan A. Eekhout en A.J.D. van Oosten, Moderne Nederlandsche religieuze lyriek.

'En positief pogen om uit alle groepeeringen en over alle groepeeringen heen, het vele schoone, in de moderne poëzie aan religieuze verzen voortgebracht, door een karakteristieke en zoo oorspronkelijk mogelijke keuze bijeen te brengen,' zoo noemt de inleiding der beide samenstellers den bundel *Moderne Nederlandsche Religieuze Lyriek*, een aanzienlijk boekwerk van 370 bladzijden, waarin ruim honderdvijftig hedendaagsche dichters vertegenwoordigd zijn. Een nader doel wordt aan dit 'positief pogen' niet toegekend. Het religieuze leven is weerspiegeld, zonder beschreven te worden: de inleiders laten aan iederen lezer zijn meening:

> 'Wat te verstaan is onder het begrip *religieuze poëzie* zal een vraag zijn, die ook op andere wijze beantwoord kan worden dan door ons is geschied. Het begrip *religieus* is uiteraard uitgebreider en beperkter saam te vatten; men zal zich hierbij in 't algemeen door het eigen inzicht laten leiden. Het onze vindt men weerspiegeld in het hier bijeen gebrachte. Respect behoudend voor elk ander standpunt, hebben wij het vertrouwen, dat ook ons in dit opzicht voor óns standpunt respect toekomt'.

Is zulk een uitwisseling van onderlingen eerbied, in het maatschappelijk leven alleszins rechtvaardig en vroom, voor een theoretische beschouwing van de religie in Nederland een zuivere grondslag? De gedachte, dat het begrip der religiositeit *uiteraard* vatbaar zou wezen voor beperking of uitbreiding naar behoefte, zal door vele godvruchtige dichters met misnoegen vermeld zijn

gezien in dit voorwoord tot hun meest karakteristieke werk of wat de samenstellers, die aan de oorspronkelijkheid hunner keuze den openbaren smaak herhaaldelijk ten offer brachten, hiervoor hielden. Vaagheid in de begripsbepaling misleidt gewoonlijk tot foutieve redeneering, en wij hebben niet den indruk, dat *Jan H. Eekhout* en *A.J.D. van Oosten* deze misleiding ontweken. Hun boek vertoont geen logischen opzet en geen bruikbare indeeling, het is een willekeurige verzameling materiaal, dat gedurig vervangbaar zou zijn zonder dat het wezen van het werk hieronder leed.

Dat zij de hedendaagsche religieuze dichters van Nederland in vier categorieën verdeelden: de protestantsche, de katholieke, de onafhankelijke en de marxistische dichters, zou door den groei van eenige dezer groepen gerechtvaardigd kunnen worden, wanneer zij van dien groei maar op eenigerlei wijze iets lieten merken. Dan nog zouden wij bezwaar maken tegen het ontbreken van eenige Joodsche religieuze liederen, in onze taal geschreven door *Jacob Israël de Haan*, door *A. van Collem*, door *S. Bonn*, maar wij zouden tenminste omtrent de confessioneele groepeeringen, die wèl vertegenwoordigd zijn, iets nuttigs te weten komen. Er zijn echter ‘om aan deze poëzie, die modern, Nederlandsch en religieus is naar vorm en wezen, ten doorluchtig “geleide” *eenige* verzen medegegeven van oudere dichters, welke dichters men beschouwen moge als, voor dit boek, de “dichters van den ingang”, een eeregarde.’

Ziedaar een wel euvel beginsel! Inplaats van een ontwikkeling te toonen, stellen de samenstellers zich tevreden met een toegevoegde verzameling van werk uit een voorgaand tijdperk, waarvan de functie zuiver honorair blijft! En ware deze verzameling dan inderdaad toegevoegd! Maar zij is opgenomen tusschen de rest, zonder hiervan te worden onderscheiden. Zij gehoorzaamt aan den willekeur der alfabetische volgorde, waarbij het begrip van een ietwat feestelijken ‘ingang’ met een ‘eeregarde’ volstrekt onmogelijk is. *Seerp Anema*, die recht had, de afdeeling der protestantsche poëzie te openen, volgt na *Gerrit Achterberg* en *Geerten Gossaert*, die onmiddellijk volgen moest, krijgt eerst zijn beurt, met één enkel gedichtje, tusschen *Barend de Goede* en *Jan H. de Groot*! *Jacqueline van der Waals* komt achteraan. Geen jaartal, geen aanduiding van biografischen of bibliogra-

fischen aard verwittigt den lezer, dat Anema, Gossaert en Jacqueline van der Waals voor de moderne protestantsche poëzie de ‘eeregarde’ moeten vormen, noch dat *Willem de Mérode* in deze groepeering een heel bijzondere plaats heeft. *Laurens van der Waal* werd naar de groep, of liever: het overschot der onafhankelijke dichters overgebracht, waar per abuis ook de katholieke dichteres *Annie Salomons* terecht kwam, terwijl de dichter *Eric van der Steen*, die zijn eerste werk bij ‘De Gemeenschap’ uitgaf, vermoedelijk deswege, maar zeker ten onrechte, wordt voorgesteld als katholiek.

De katholieke school moet het zonder eeregarde stellen, want de latere religieuze poëzie van *Frederik van Eeden* is door de samenstellers niet opgemerkt, en uit het maandblad *Van onzen Tijd* bleven de belangrijkste figuren, *Eduard Brom* en *Maria Viola* achterwege, *Annie Salomons* kwam op de verkeerde plaats, en *Willem Smulders* kwam niet in het boek, met het gevolg, dat de katholieke poëzie chronologisch bij *Felix Rutten* begint, wat belachelijk is, zooals het ook belachelijk is, dat ‘*Man Arnet*’ door het toeval van het alfabet, de rij der hedendaagsche katholieke dichters opent.

De qualificatie *onafhankelijk* is zoo veelomvattend, dat ze hierdoor onbeduidend wordt, wanneer zij iemands religiositeit kenmerken moet. *Herman van den Bergh* en *Max Kijzer* beantwoorden er zeker niet aan, terwijl overigens een vrijzinnige christelijkheid zich door deze groep heen nuanceert naar het ultra-violet van de theosophie. De eeregarde bestaat uit *Willem Kloos, Jan Veth, Johannes Reddingius* en.... *Giza Ritschl*, maar *Albert Verwey*, die het motto der uitgaaf leverde, komt in het boek niet voor, en *Helène Swarth*, die evenals *Frederik van Eeden*, recht zou hebben op twee plaatsen, verwierf er heelemaal geen, zoodat de moeilijkheid tegelijk met de rechtvaardigheid ontweken werd.

Er is aan het slot, doch zonder eeregarde, de marxistische groep, waarin *Henriëtte Roland-Holst, Herman Gorter* en *H. van Collem* potsierlijk ontbreken ten gunste van *A. den Doolaard*, die reisschetsen in het dagblad ‘Het Volk’ publiceerde, *Jac. van Hattum*, die in zijn jeugd een socialistisch meisje op een radijsje liet rijmen, en *M. Mok*, wiens religie in elk geval méér is, dan een epitheton zijner sociologie! Dat de samenstellers den Joodschen

godsdienst eenvoudig niet erkenden, vermoedelijk uit angst om in hun boek een ghetto te vormen, bracht hen in eenzelfde soort moeilijkheid als waaruit zij zich zochten te redden door *Noto Soeroto* 'onafhankelijk' te noemen, hetgeen schijnt te beteekenen, dat iemand niet medewerkt aan christelijke of socialistische bladen.

Door het religie-begrip als *uiteraard* onbepaalbaar te kenmerken, hebben Eekhout en van Oosten zich de kans verschaft, een buitengewoon groot aantal dichters bijeen te brengen, maar de onderlinge ontmoeting dezer in godsdienstig opzicht veelal tegenstrijdige naturen leert ons weinig omtrent de gemoedsgesteldheid van den hedendaagschen Nederlandschen dichter.

De samenstellers trachten hun 'positief pogen' te verduidelijken en maken hun gevolgtrekking bekend:

> 'Waar het Godsbesef van een vorige generatie vaak wies in "stilte en stemming", wordt er heden om geworsteld, om gestreden. Was in die tijden het kerkelijk leven de voornaamste plaats, waar zich de religie manifesteerde en waren gebed en belijdenis bij uitstek haar harmonische uitdrukkingsmiddelen, ook in de poëzie - vandaag leert ons de buitenkerkelijke "onafhankelijke" en "marxistische" dichter, dat de ruimten voor het religieus gevoelsleven zich aanmerkelijk hebben vergroot en dat daarin ook de verontwaardiging en de ironie kunnen klinken als stemmen, God ter eere, en doortrild van de geheimen Zijner liefde. Het is het oor slechts, dat mogelijk deze klanken voor iets ongewoons houdt - en hier moge dit oor dan mede iets vinden, waaraan het zich kan oefenen!'

Zelden lazen wij iets minder geloofwaardigs! Een vorige generatie, die met haar dichterschap heele *tijden* zou hebben gevuld, was door 'stilte en stemming' ontheven aan de religieuze verplichting om te strijden en te worstelen voor een recht besef der Godheid, als konde zulk een worsteling zich niet met de stilte vereenigen! Waar, vragen wij, blijkt uit dezen bundel die gezindheid der 'vorige generatie'? En sedert wanneer zijn gebed en belijdenis niet meer de harmonische uitdrukkingsmiddelen van het religieuze besef? Waren verontwaardiging en ironie met gebed en belijdenis onverzoenlijk, toen koning David de Psalmen dichtte en moest de wereld wachten op den buitenkerkelijken, onafhankelijken en marxistischen dichter om een Godsopenbaring te vernemen, die voor een oor, aan de stem van profeten en mystici niet ongewend; zou klinken als bijzonder ongewoon, zoodat zulk oor zich in de school van *J.H. Eekhout* en *A.J.D. van Oosten* leergierig oefenen moet?

Wij weigeren blindelings, deze conceptie van het godvruchtig dichterschap te aanvaarden, op grond harer klaarblijkende ongeloofwaardigheid. Eischt men nochtans een onderzoek, dat het vonnis rechtvaardigt?

De weinige, alle hierboven genoemde, vertegenwoordigers eener 'vorige generatie', die als 'eeregarde' mochten aanrukken, in het gezelschap verscholen, dat zij verondersteld worden te begeleiden, voldoen geen van alle aan de karakterschets, die de inleiders van hen ontwierpen. *Seerp Anema* belijdt:

> Want achter al mijn kwijnen en mijn klagen
> trilt in mijn hart, nu hoog, dan somber diep,
> maar steeds, - een toon van nimmermeer vertsagen.

Zoo spreekt de strijd-bewuste, niet de rustige, die in den schemer van 'stilte en stemming' het welbehagen Gods geniet. En *Gossaert*? Het gedicht *Viaticum*, het eenige, dat in deze bloemlezing werd opgenomen van zijn meesterhand, is weinig geschikt om een indruk te geven van den vollen toon zijner *Experimenten*, waarin de strijd om het Godsbezit regel na regel woelt, maar hier zelfs, is dit meer 'aardsche' liefdegedicht, is de verrukking zèlf een moeizaam te ontworstelen conflict van zekerheid en zaligheid, ten nauwste verwant aan de *ironie* van het godsdienstig leven, zooals die door Kierkegaard werd begrepen. Bij deze duistere ironie van het bestaan vergeleken, is de nauwelijks waardeerbare vlotheid van een modern 'ironisch' dichter als bijvoorbeeld *Eric van der Steen* wel uiterst oppervlakkig:

> Maar er zijn hooger dingen in het leven,
> daar is de kunst, de zuivere muziek,
> de dichters, die hun hart in schoonheid geven,
> de wetenschap en soms de politiek,
> en daar is zij, een man gaat voor haar leven,
> en daar is hij, die naar Uw dienst wil streven -
> dit alles is niet van belang ontdaan -
> maar wij verrekken, Heer, en daarop komt het aan.

Leg deze slotstrofe van de *Ballade der armoedzaaiers* naast de acht laatste regels van Gossaert's *Viaticum*, en zie, wat er overblijft van de gefingeerde tegenstelling tusschen een 'oudere generatie', die strijd en worsteling, ironie en verontwaardiging zou moeten leeren bij een hedendaagsche, buitenkerkelijke en onafhankelijke school!

Neen dit: niet zal gelangen
Tot aan de poort van vreê waarheen
Reikt alle aardsch verlangen
Van alle reizen, één

Eer hij het heil zal vinden -
Van zijn heelal den spiegelschijn -
In d'oogen der beminden:
Dàn zal hij zalig zijn!

Maar *Jacqueline van der Waals*, de muze der berusting, 'blijde gaande door het stille leven in Gods vrêe verstild', rechtvaardigt, zoo schijnt het op eersten aanblik, de hypothese van de 'stilte en stemming', die de worsteling ontweek. Zij worstelde met den komenden dood, en in twee regels van haar siddert méér angst dan in alle hier gebundelde verzen van 'marxistische' jongeren:

Dit zijn Uwe wegen.
Ook de mijne? 'k weet het niet, mijn God.

Verstaat men onder een 'vorige generatie' een andere? Maar die van Da Costa en Bilderdijk, zoomin als die van Luyken en Poot, die van De Decker en Oudaen zoomin als die van Revius en Camphuyzen beantwoordt aan de karakteristiek, en wat de nieuwe generatie moge veroverd hebben, het is zeker in den strijd geen dieper ernst, in de verontwaardiging geen heiliger vuur! Hare grootere vrijzinnigheid is meteen een wijder gapende vaagheid, waarin de woordbeteekenis omneveld wordt door een mist van sentimentalitiet. De schoonste roode rozen bij Vondel laten geen twijfel, maar wat bedoelt *H. Marsman* precies, wanneer hij den eenzamen man uit zijn bekend gedicht *Crucifix* laat vinden:

.... verscholen tusschen puin en ijs
den schemerenden bloei van edelweisz,
de alpenrozen, de stille bloemen van het Paradijs -?

Deze alpenrozen verzinnebeelden iets, dat vormloos blijft, een stemming, een stilte, een onbepaalbare gemoeds-ervaring, die als Ersatz van religie voor lief wordt genomen, wel te verstaan: aan het 'donker randgebergte van den Dood'!

De zwakkere dichters, talrijk in deze veelomvattende verzameling, gaan zich aan zulke sentiments-symboliek geregeld te buiten en bewijzen hierdoor, dat er een religieus jargon ont-

staan is, waarin de woorden *wit* en *licht, stil* en *zacht* herhaaldelijk ter aanduiding dienen van voorwerpen, die zelden of nooit wit, licht, stil of zacht zijn (de dood, de ziel, de eeuwigheid, een engel, een glimlach enz.) of van dingen, die er zich geenszins door onderscheiden (‘stille bloemen’).

Zelfs de dichtkunst van de confessioneele groepen is door deze vage vormloosheid van het religieuze - of cosmische - levensbesef aangetast, zoodat de katholieke dichter *Leo Boekraad* den lezer verzekert:

> .... ik ben verraden
> door Licht, dat aanwaait in uw vlucht -
> het wil mijn aderen doordringen,
> mijn bloed verslaan, zoo wijd doorzingen
> dat, groeiend in uw licht gerucht,
> het uitstort naar Gods ruimte-kringen.

Dit is quasi-mystieke aanstellerij, die niets inhoudt en niets mededeelt, maar die geschreven werd uit angst voor het alledaagsche der waarheid. Het ‘blaten van het Lam’, een vast motief in de jongste katholieke poëzie, vervangt elke waarlijk hoorbare roeping:

> Hoor 't blaten is de Stem die waarde
> door onze duisternis; zie 't geven
> van zichzelven is 't schijnend licht
> waarvoor het zonlicht kwijnend zwicht,
> waarvoor verbleekt de glans der aarde....

dicht *Frank Valkenier*, en het komt in een bloemlezing, maar het beteekent niets, het is de vage herhaling van een stemming, opgeroepen door de lectuur van *Jan Engelman's* gedicht *Aan den Oever*.

Wordt het religieus besef van den hedendaagschen Nederlandschen dichter gekenschetst door het gemiddelde der poëzie, die Eekhout en Van Oosten verzamelden, dan is het religieus besef, spijts het groot aantal godvruchtige poëten, in verval. Het is zwak en dof, het uit zich vaag en verbiloqueus.

Dat het boek toch heel mooie verzen behelst, doet aan dezen indruk niets af. Het mooie is onvermijdelijk, al wordt het door het middelmatige verdrongen. Het heeft hier echter geen kracht van argument. Van sommige dichters zijn de verzen toevallig mooi, zooals ze van de meesten slap en vaag zijn. De samenstellers

hebben door hun boek niet aangetoond, dat er in Nederland een modern godvruchtig bewustzijn bestaat, dat zich van het traditioneele gunstig zou onderscheiden. Ze hebben, betrekkelijk willekeurig, verzen bijeengebracht, waarvan men er vele met pleizier, eenige met stichting, doch talrijke niet zonder hinderlijke ergernis leest.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsche kroniek

Albanië

Den Goeden Vrijdag van het jaar 1939 heeft Mussolini gebruikt om een vrijwel weerloozen nabuur te overvallen. Schreven wij de vorige maand, dat de Duitsche inval in Tsjecho-Slowakije in snelheid en trouweloosheid zijn weerga niet had, Mussolini heeft er voor gezorgd, dat zijn 'vriend' Adolf het record van het gebroken woord niet lang op zijn naam heeft gehouden. Het is niet alleen góed voorbeeld, dat doet volgen....

Er is, in Engeland en daarbuiten, gezegd, dat de Italiaansche actie in Albanië in strijd was met het Britsch-Italiaansch accoord van 16 April 1938, waarbij werd bevestigd de verklaring van 2 Januari 1937, dat Engeland en Italië 'n'(ont) aucun désir de modifier, ou pour autant qu'il s'agit d'eux, de voir modifier le *statu quo* en ce qui concerne la souveraineté nationale territoriale dans la zone méditerranéenne' en de daaraan verbonden wederkeerige verbintenis '(de) respecter leurs droits et intérêts réciproques dans ladite xone' werd bekrachtigd. Het is echter zeer de vraag of *dit* verwijt wel gegrond is. Behoort Albanië tot de 'zone Méditerranéenne'? Op de geografische terminologie afgaande zou men kunnen opmerken, dat de Adriatische Zee, evenals de Zwarte Zee, wel met de Middellandsche Zee is verbonden, maar daarom toch niet tot die zee behoort, en Albanië ligt nu eenmaal aan de Adriatische Zee en niet aan de Middellandsche Zee zelve. Maar Mussolini zou zijn standpunt nog met een krachtiger argument kunnen verdedigen: in de verklaring van 2 Januari 1937 wordt als 'considerans' vooropgesteld 'que la liberté d'entrée, de sortie et de transit dans la Méditerranée est d'un intérêt vital à la fois pour les différentes parties de l'empire brittannique et pour l'Italie' en Engeland kan toch bezwaarlijk volhouden, dat door de bezetting van Albanië het

verkeer tusschen de onderdeelen van het Britsch Imperium wordt bedreigd.

Neen, niet tegenover Groot-Brittannië was de Italiaansche actie woordbreukig, maar wel tegenover het Koninkrijk Albanië zelf, dat sinds 1927 met Italië door een defensief alliantie-verdrag, dat tot 1947 zoude voortduren, was verbonden, en dat nog in 1935, door te weigeren aan de Volkenbondsacties deel te nemen, had getoond de Italiaansche belangen zeer wel in het oog te houden.

Overigens dient te worden erkend, dat de Italiaansche expeditie het (voorloopig) slot vormt van eene jarenlange diplomatieke actie en dat Frankrijk, Engeland en de Vereenigde Staten eigenlijk weinig reden hebben er zich over te beklagen. Toen Albanië zich op 29 November 1912 als zelfstandigen staat constitueerde, verkeerde het Albaneesche volk nog allerminst in een toestand van nationale eenheid. De noodzakelijkheid de orde in Albanië door een neutrale, Nederlandsche politiemacht te doen handhaven, bewijst zulks afdoende. Een auteur uit die dagen riep zelfs uit: 'So verworren muss es einst in Deutschland zur Zeit der Völkerwanderung ausgesehen haben!' Geen wonder, dat de vijf-maandsche vorst Wilhelm zu Wied van zijne regeering (7 Maart 1914 tot begin September 1914) weinig genoegen heeft beleefd.

De Italiaansche propaganda in Albanië werd vóór den oorlog vooral door de katholieke missies gevoerd en had op cultureel gebied nogal succes. Na het vertrek van den Prins zu Wied zag Italië echter de kans schoon, ook politiek in Albanië te penetreeren. De oude strijd tusschen de verschillende stammen herleefde al spoedig en reeds in 1914 was niets een veroveringszuchtigen buur aangenamer dan interne troebelen.... Sonnino, die er mede rekende, dat de groote Mogendheden hun handen te vol hadden om op Albanië te letten, bepleitte reeds in September 1914 eene regelrechte bezetting, maar Salandra was voorzichtiger en verzekerde zich te voren van de instemming der Mogendheden (Centralen èn Geallieerden), alvorens hij een 'sanitaire missie' naar Albanië stuurde. Deze missie ontdekte echter al spoedig, dat zij gewapende bescherming noodig had en in October 1914 landden de eerste Italiaansche troepen in Valona. Het ware doel der missie en hare 'bescherming' bleef

niet lang verzwegen: bij de onderhandelingen, waarin Italië zich aan de meest biedende der beide combinaties als bondgenoot aanbood, figureerde van stonde af aan de annexatie van Valona met achterland en van het eiland Saseno als Italiaansche, naar beide zijden gestelde, eisch. In het verdrag van Londen van 26 April 1915, waarbij Italië zich den prijs van zijn bondgenootschap door de Geallieerden liet toezeggen, werd die eisch ook ingewilligd (art. 6). Voorts werd Italië een beperkt protectoraat over het kleine Moslimsche staatje Albanië beloofd, dat na verschillende amputaties ten behoeve van Montenegro, Servië en Griekenland nog over zoude blijven, of in verdragstaal: 'Italië zal worden belast met de vertegenwoordiging van den Albaneeschen staat in zijne betrekkingen met vreemde Mogendheden' (art. 7).

In 1917 ging Italië nog een stapje verder. Het proclameerde een Italiaansch protectoraat over Albanië en versterkte de daar aanwezige Italiaansche troepen tot ± 100.000 man. Tegenstand ontmoette dit protectoraat ter Vredesconferentie nòch van de zijde der Geallieerden, nòch - aanvankelijk - van Wilson. Integendeel, deze laatste vereenigde zich telegrafisch met een memorandum van Colonel House, getiteld 'Official American commentary on the Fourteen Points' (29/30 October 1918), waarin over Albanië werd opgemerkt: 'Albania could be under a protectorate, no doubt of Italy, and its frontiers in the north might be essentially those of the London Conference'[1]. Verzet tegen de Italiaansche plannen kwam echter wèl van de zijde der Serviërs, die hun rijk weldra tot Yougoslavië zouden uitbreiden en verdoopen en, meer dan de Italianen, op de steun van Frankrijk konden rekenen. 'Something of a race had developed between the Italians moving northward in Albania, and the Servians along the Coast and in Montenegro[2]'. Wie de houding en de behandeling van Italië op de Vredesconferentie van 1919 wil begrijpen, zal de Italiaansch-Yougoslavische antithese daarbij hier, zoowel als overigens, tot sleutel moeten nemen[3].

1) House Intimate Papers IV, 197 e.e. Bedoeld is de Londensche Conferentie van Dec. 1912, waarop de Albaneesche staat was opgericht.
2) René Albrecht-Carrié, Italy at the Peace Conference (1938) p. 67.
3) Men leze in dit verband het buitengewoon interessante en goed geschreven dagboek van den Italiaanschen gedelegeerde Crespi 'Alla difesa d'Italia' (Mondadori 1938).

Al spoedig bleek dan ook, dat de bevrediging der Italiaansche ambities in Albanië niet zóó eenvoudig zoude zijn, als men aanvankelijk had gedacht. Het in Januari 1919 opgestelde Rapport der Amerikaansche territoriale experts[1)] erkent de moeilijkheden ten volle: 'The Albanian region presents problems so complicated in detail, and the proposed settlements are so experimental in form, and so many interests are involved, both near and remote, that definite recommandations are felt to be unsafe at this time. We merely present the following considerations as of possible aid to the plenipotentiaries:

The boundary of the proposed state of Albania as drawn in 1913 was highly artificial, cutting not only lines of economic intercourse and national affiliations, but even tribal ties, the strongest bond in a society based on kinship.

In fact, the project of a united Albania appears impracticable. The weakness of national feeling among the people, the disruptive forces which spring from backward political institutions, the difficulties of communication, the intrigues of neighboring states - all these obstacles which can be faced only under the protection of a great Power like England or the United States, and then only by a power sufficiently imbued with the missionary spirit to be willing to spend its efforts unselfishly. Such a course is no doubt out of the question.'

Het voorstel der experts is: Noord-Albanië als een autonoom territoir onder Yougo-Slavisch Volkenbondsmandaat en Centraal Albanië als een 'nominaal-onafhankelijk' staatje ondermandaat van een andere mogendheid. Maar van wien? 'Italy would be the natural mandatory for many reasons. But it is precisely because of the outside interference of interested Powers that there have been such unhappy developments in Balkan affairs in the past, and Italy therefore seems to be excluded because of the sharp feelings against her in both Greece and Jugo-Slavia. Probably Italy must be left in Valona and its immediately adjacent territory, not however, as the final possessor of the region, but as a mandatory of the League of Nations. In this manner any alleged propagandist movements may be reviewed and restrictions imposed in harmony with the spirit of the time in which they arise. Otherwise there will be left in both the

1) Miller, My Diary at the Peace Conference IV, 235 e.v.

northern and southern ends of Jugo-Slavia regions of conflict between two neighboring peoples, the Jugo-Slavs and the Italians, from which there could result only discord and possible war.'

De aanhef klinkt voor de Italianen niet erg aangenaam, maar het slot vergoedt wat. Ook Wilson schijnt bereid den Italianen Valona - dat zij bezet hadden - te gunnen[1] en Crespi verheugt zich daarover al: 'non è in discussione il nostro possesso di Valona, *chiave meridionale dell'Adriatico*. E già una bella vittoria[2]' Als Miller, Wilson's juridisch adviseur, op 13 Mei 1919 aan het Italiaansch-Yougoslavisch gekibbel een eind wil maken door 'a definitive solution' komt hij den Italianen zelfs nog iets verder tegemoet: 'Valona shall be Italian *and any mandate of the League of Nations in respect of Albania shall run to Italy*'[3], waarmede Italië zich, voor wat Albanië betreft, tevreden verklaart[4].

Eind Mei neemt het denkbeeld van een Italiaansch mandaat over geheel Albanië zelfs vasteren vorm aan. Tardieu legt, na ruggespraak met Clemenceau, aan Crespi op 27 Mei 1919 een 'plan' voor, waarin het mandaat definitief aan Italië wordt toegezegd, onder conditie, dat de aan te leggen spoorweg zal worden gefinancierd met gemengd Italiaansch-Yougoslavisch kapitaal (elk 40 procent, de rest van outsiders)[5] Crespi is met dit plan zeer tevreden: Italië krijgt meer dan de enkele diplomatieke vertegenwoordiging van Albanië. Het mandaat zal in feite tegen een protectoraat ruimschoots opwegen. 'Circo l'Albania abbiamo un notevole acquisto!' Hij heeft echter te vroeg gejuicht, want Wilson maakt al dadelijk t.a.v. het Albaansche artikel een uitdrukkelijke reserve. Hij wil eerst het rapport van een commissieter-plaatse afwachten. In Oct. 1919 verklaren de Ver. Staten zich echter met een Italiaansch mandaat over Albanië en Italiaansche soevereiniteit over Valona accoord. De daarbij gemaakte reserves zijn van weinig belang[6]. Gevaar dreigde ook even van Griekenland, dat een stuk van Zuid-Albanië wilde annexeeren, doch Tittoni, die Orlando als eerste Italiaansche gedelegeerde

1) Crespi a.w. pag. 425.
2) Crespi a.w. pag. 439.
3) Miller, My Diary IX Doc. 946.
4) Miller, My Diary IX Doc. 967.
5) Tardieu, La Paix pag. 433; Crespi a.w. pag. 609, 611.
6) Albrecht-Carrié, a.w. pag. 252/3.

was opgevolgd, weet zich daarover met Venizelos te verstaan: Griekenland zal de Italiaansche eischen betreffende het mandaat over Albanë en de soevereiniteit over Valona met achterland ondersteunen en Italië zal Griekenland steunen in zijn eisch een stuk van Zuid-Albanië voor zich te verkrijgen (19 Juli 1919).

Zoo scheen dan voor Italië alles wat Albanië betrof in kruiken en kannen. Het mandaat werd zelfs tot in details uitgewerkt (als een zgn. A-mandaat)[1]. Doch het accoord met Griekenland, waarbij een stuk van Albanië was verkwanseld, had tegen de Italianen ontstemming gewekt. Dit werd nog erger, toen Clemenceau op 13 Januari 1920 ook nog een stuk Noordelijk Albanië aan Yougoslavië aanbood. Dit versnipperen van den toch reeds kleinen staat werd èn den Albaneezen zelf èn Wilson te bar. In Albanië brak een opstand uit (Febr. 1920), waarbij de Italianen tot binnen Valona werden teruggedreven en de Amerikaansche staatssecretaris Lansing protesteerde in een nota van 9 Februari 1920 tegen de voorgenomen verdeeling, een protest, dat in een nadere nota van 24 Februari nog eens wordt onderstreept. Een Italiaansch mandaat over het geheele Albanië van 1913 wilde Wilson nog altijd aanvaarden, maar een nabootsing der Poolsche deelingen niet[2]. Al deze discussies vonden plaats tusschen Frankrijk, Engeland en de Ver. Staten, zonder Italië. De opstand in Albanië, de vrees de sympathie der bevolking nog verder te verliezen door in amputaties toe te stemmen, de malaria, de onwil der Italiaansche soldaten naar Valona te worden gestuurd, dat alles tezamen deed Italië besluiten, het in Albanië zoo impopulaire Tittoni-Venizelos-accoord op te zeggen (22 Juli 1920), zich uit Albanië terug te trekken en den onafhankelijken Albaneeschen staat te erkennen (2 Aug. 1920).... in hoop op betere tijden. Alleen het strategische eilandje Saseno werd door Italië nog bezet gehouden.

De rest van de geschiedenis van Albanië is spoedig verteld. In December 1920 wordt Albanië (zonder vastgestelde grenzen)! na eenige aarzeling maar met Britsche voorspraak als lid van den Volkenbond toegelaten. Albanië vroeg daarop ontruiming van het gebied, dat in 1913 Albanië had gevormd, zoowel door de Yougoslaven als door de Grieken, en adieerde den Volkenbond

1) Albrecht-Carrié a.w. pag. 264.
2) Albrecht-Carrié a.w. pag. 271-288.

ten einde die ontruiming te verkrijgen. De Volkenbond, huiverig zich in dàt wespennest te steken, droeg de zaak over aan de 'Conférence des Ambassadeurs', het tamelijk nevelachtig orgaan der Groote Mogendheden, dat uit de Parijsche Vredesconferentie was overgebleven en welks faits et gestes nog altijd op een gedocumenteerde geschiedschrijving wachten. Door dit Raadsbesluit teleurgesteld (aan de Parijsche Conferentie had Albanië geen aangename herinnering behouden) wendde Albanië zich tot de Vergadering van den Bond, die een enquête-commissie benoemde. Deze commissie weet, in samenwerking met eene grenscommissie, die in opdracht van de Conférence des Ambassadeurs bezig was, ontruiming van het gebied, gelegen binnen een zekere, door de Conférence des Ambassadeurs vastgestelde, demarcatielijn te verkrijgen. Op 9 November 1921 wordt ten slotte, bij besluit van de Conférence des Ambassadeurs, de Albaneesche staat in zijn grenzen van 1913, die daarbij nauwkeurig worden aangeduid, bevestigd. Ter zelfder tijd verklaren de Groote Mogendheden evenwel, dat Italië bij de onafhankelijkheid en onschendbaarheid van Albanië uit strategische overwegingen de naast-betrokkene is, zoodat, àls de Volkenbond geroepen zoude worden in het belang van Albanië in te grijpen, door de Mogendheden zal worden voorgesteld, dat Italië zich daarmede zal belasten[1]. De berg van protectoraats- en mandaatsplannen had in zeven jaar tijd niet meer dan dit diplomatieke muisje weten te baren....

De in 1924 voor het eerst als leider naar voren getreden Ahmed Zog, van de stam der Mati, volgde eerst een politiek, die op Yougo-Slavië scheen georiënteerd, maar in 1927 wendt hij den koers, als symptoom waarvan het in den aanhef van dit opstel reeds genoemde Alliantie-verdrag van 1927 tot stand komt. Het sierlijke zijden bandje waarmede de Resolutie van 9 November 1921 Albanië en Italië had samengebonden werd aldus in 1927, met wederzijdsch goedvinden, tot een touw verstevigd, dat sterk genoeg bleek de sanctie-beproevingen van 1935 te weerstaan, doch op Goeden Vrijdag van het jaar 1939 door Mussolini plotseling éénzijdig door zware ijzeren ketens is vervangen.

1) Recueil des Traités de la S.d.N., Vol. XII no. 333.

Waartoe dit laatste? Ter wille van de strategische beteekenis van de Albaneesche kust voor het afsluiten der Adriatische Zee? Het is ons van alle zijden verzekerd, maar het heeft mij niet overtuigd. Waren de Italiaansche belangen in Albanië dan door het verdrag van 1927 en de daaruit voortgekomen factische afhankelijkheid van Albanië niet reeds voldoende verzekerd? Of werden zij plotseling bedreigd? Zou, in geval van een Europeeschen oorlog of wat daarop lijkt, Italië niet in één nacht en dan zonder tegenstand van Albanië zelf en zonder zich het misprijzen van 'de wereld' op den hals te halen, hebben kunnen doen wat het thans heeft gedaan? Wat beteekent de *strategische* winst thans door Italië behaald, tegenover het *psychologisch* verlies dat Italië door diezelfde daad heeft geleden? Als men de rekening zoo opzet, zou Mussolini een rekenfout hebben gemaakt, en er is geen reden die bij hem te veronderstellen. Doch de strategische beteekenis, die Albanië voor Italië heeft, ligt ditmaal niet op zee, maar op het Balkan-schiereiland zelf. Mussolini heeft zich nog altijd niet definitief aan de zijde van Hitler geschaard. Doet hij dit uiteindelijk tòch, dan is Albanië voor de combinatie van nut voor het in bedwang houden van Yougoslavië - hetgeen uiteraard den Italiaanschen 'vraagprijs' kan doen stijgen - en zoolang Mussolini tot definitief partij kiezen *niet* overgaat beteekent Albanië voor hem een pion - of wellicht meer dan dat, een kasteel of ten minste een raadsheer - in het Balkaneesche schaakspel, waarin hij zeker kan zijn uiteindelijk Hitler als zijn tegenspeler te zullen aantreffen....

Wil men de moraal uit al het voorafgaande?

Ten eerste dat de bezetting van Albanië, wanneer men afziet van eenige, hoogst onsympathieke, begeleidende omstandigheden en acht slaat op het verleden, minder recht geeft tot verontwaardiging van de zijde van Frankrijk, Engeland en de Ver. Staten dan men wellicht aanvankelijk zoude hebben kunnen meenen;

ten tweede dat die bezetting voor Hitler vermoedlijk evenzeer onaangenaam is als voor Chamberlain en Daladier en

ten derde dat het eerste door Mussolini stellig zeer goed is overwogen en het tweede door hem vermoedelijk is gewild.

B.M.T.

Bibliographie

Ludwig Bieberbach, Galilei und die Inquisition. - Arbeitsgemeinschaft für Zeitgeschichte, München, 1938. 143 blz.

De Duitsche wiskundige Bieberbach, een bekend woordvoerder van de ideologie van het Derde Rijk op het gebied der wetenschapsleer, heeft een boek geschreven over het proces van Galilei. De aankondiging hiervan verwonderde. Het geval-Galilei is immers reeds tallooze malen behandeld en wanneer er geen nieuwe documenten aan het licht komen naast het uitvoerige materiaal, dat we er over bezitten, is het niet waarschijnlijk, dat iemand in staat zal blijken, er een nieuw licht op te werpen. De eenige mogelijkheid om dat op grond van de bekende feiten te doen, lijkt wel deze, dat men er in zou slagen, zich zoozeer in te leven in het denken van de 17e eeuw, dat men de conflicten, waarvoor de theologie zich door den groei der natuurwetenschap met de daaraan op kosmologisch gebied verbonden consequenties geplaatst zag, werkelijk zou kunnen begrijpen en navoelen, inplaats van er, met hedendaagsche wetenschappelijke inzichten gewapend, over te smalen. Of Bieberbach tot een dergelijke dislocatie van den geest in staat zou zijn, mag hier in het midden worden gelaten; het feit is, dat hij zich niet de minste moeite heeft gegeven, om zich ook eens op het standpunt der Kerk te plaatsen en de zaak ook eens van haar kant te bezien. Het gevolg is een wat de feiten betreft niet onjuiste, maar, wat de nuance der uiteenzetting aangaat, wat al te goedkoop verontwaardigde en wat al te schril gekleurde schildering van het tragische conflict. Men behoeft van het boek als historische bijdrage dan ook geen notitie te nemen.

Zuiver historische gezindheid blijkt echter ook niet de voedingsbodem te zijn geweest, waaruit deze studie is voortgekomen. Men krijgt veeleer den duidelijken indruk, dat het oordeel, waarmee de schrijver zijn verslag van het laatste verhoor van Galilei besluit: ‘dasz mit dem Ganzen nicht die Findung der Wahrheit, sondern vielmehr eine propagandistische Wirkung beabsichtigt war,’ letterlijk op zijn eigen boek van toepassing kan worden verklaard. Het proces van Galilei wordt aan het Duitsche volk voorgehouden als een leerzame spiegel: zooals de Kerk zich in de 17e eeuw verzette tegen de nieuwere opvattingen der astronomie, stelt ze zich nu te weer tegen de ‘Einsichten völkischer Wissenschaft’; zooals ze toen de theorie van de aardbeweging verwierp, maakt ze thans bezwaar tegen de rassenleer. En uit naam van de vrijheid van het denken slaat de schrijver alarm....

De van tijd tot tijd vernomen beschuldiging, dat het wetenschappelijk

denken in het Derde Rijk in dien zin onvrij zou zijn, dat het nationaalsocialisme geen resulaten zou gedoogen, die met zijn grondbeginselen strijden, schijnt dus op een misverstand te berusten. Bieberbach verzekert het ons: 'Uns Heutigen (ist) die Freiheit des Forschung ein unveräusserliches Gut'. De Duitsche geleerde, die bijvoorbeeld tot het inzicht zou komen, dat de nationaal-socialistische rassenleer wetenschappelijk onhoudbaar is, kan er op rekenen, dat de Staat hem geen stroobreed in den weg zal leggen, wanneer hij zijn overtuiging begint te propageeren. In tegenstelling tot wat de R.K. Kerk in de 17e eeuw deed, zal het Derde Rijk wetenschappelijke resultaten, die met zijn levens- en wereldbeschouwing in strijd zijn of schijnen, grootmoedig tolereeren.

E.J.D.

Mary Dorna, Onmaatschappelijke Voorkeur. - Amsterdam, J.M. Meulenhoff, 1938.

Men kan op twee manieren een goed schrijfster zijn: door te schrijven volgens inzicht en formule van den man (of daaromtrent) en door te schrijven als vrouw. Bij mijn weten treft men het laatste slechts zelden aan, maar heel groote voorbeelden, Katherine Mansfield, Gabrielle Colette, komen ons daarbij dadelijk in de gedachte.

De Nederlandsche schrijfsters bepalen haar keus gewoonlijk op dat laatste, echter moet men van hen over het algemeen toch zeggen dat zij of te veel dame zijn, of te weinig dame, - en nooit genoeg vrouw. Het boek van Mary Dorna is echter het boek van een vrouw. Het is niet alleen een uitnemend boek, het is ook een verademing. Ziedaar de figuur die in onze letteren al te lang ontbroken heeft. En men denkt onmiddellijk aan Colette. Nog wel niet de Colette in de hoogtepunten van Chéri of La Chatte, maar anderzijds de Colette van den aanvang ver vooruit.

Dit is het boek van iemand die het leven weet te genieten, die vooral zintuiglijk geniet, haast animaal, maar dan toch in den hoogeren zin, - die, naar het mij voorkomt, onder al haar zintuigen de voorkeur geeft (maatschappelijk of onmaatschappelijk) aan haar reukorgaan dat zoo uiterst gevoelig is en waardoor zij eens te meer op Colette lijkt. Een beoefenaarster van de levenskunst op zijn Fransch: verfijnd en slordig, hartelijk en onverschillig, bohème, ongegeneerd maar allerminst vulgair, gedurfd, en toch nimmer, in tegenstelling tot haar Fransche kunstzuster, gewaagd, voorts rijk aan dien echten goddelijken humor, die in zijn wezen ernst is en zelfs een tikje zwaarmoedigheid. Hoe komt - zoo vraagt men zich af, en vergeet den hoogen ouderdom der beeldspraak onder den dwang der rijzende gedachte - hoe komt deze rijkbloeiende plant plotseling opgeschoten tusschen zoo veel armetierig gewas?

Onmaatschappelijke Voorkeur is als titel reeds een vondst in dit aan vondsten overdadige boek. De titel krijgt bij lezing dubbele beteekenis: voorkeur voor de onmaatschappelijken, èn voorkeur van wie zelf onmaatschappelijk zijn wil. Geen voorkeur dus à la ambtenaar van de reclasseering, maar voorkeur à la bohème. Voorkeur voor de internationale gauwdieven, de lichamelijk misdeelden, een stumperig Jodenkind, voor de werkvrouwen, de boeven pas uit de nor of op weg

er heen, de kunstenaars die geen geld hebben voor den kapper en dus hun haar laten groeien als reclame, de kleine, bedeesde, al te keurig articuleerende dansmeesters, de rendez-vous-houders, de blinde passagiers der spoorwegen die onderweg moeten uitstappen, de demimonde (niet de grandes courtisanes, maar de eenvoudigen van de havenkwartieren), - voorkeur voor nog zoo veel meer. En alle voorkeur onmaatschappelijk, - ziekelijk toch nooit, en, gelijk ik zei, evenmin, ja vooràl niet gepaard aan pogingen tot opheffing, tot verbeteren. Men moet niet voorbijzien: deze schrijfster is geen moraliste - de hemel geprezen -, zij is alleen artiste, maar dan ook een rasartiste, met een zachten glimlach tegen en een wijzen glimlach over de om haar heen krioelende wereld der sociaal niet-geslaagden. Zij schrijft een doorgaans vederlichten, soms plots donkeren en diepen, maar altijd rijken stijl, zij beschikt over een kleurig beschrijvend en beeldend vermogen (de vlekjes zijn zoo klein en zoo zeldzaam, bijna microscopisch). Een zwakheid is dat zij steeds wel eenigszins de mooie rol speelt, zij zelf, in haar roekeloos, zoo niet ondoordacht versmijten en verdoen van haar geld- en andere middelen, - het blindelings weggeven aan en berooid achterblijven tusschen de onmaatschappelijken, telkens opnieuw, - ja, zij speelt daarin een beetje een mooie rol, en zij is wel wat van zich zelf verteederd, zij coquetteert met de eigen onmaatschappelijkheid. Maar een echte vrouw maakt van den nood een deugd en van haar zwakheden haar charmes. En zoo gaat het ons, zoo gaat het althans zeker den (mannelijken) lezer met deze. Waar zij zich eens zwak toont ontwapent zij en charmeert. Maar er is meer, uit het boek spreken intelligentie, beschaving, kunstzinnigheid, - en de wijze waarop dit volstrekte natuurtalent daaraan uiting geeft staat mijlen ver van de wijze van de blauwkous: ook daarin is de schrijfster charmant.

Er komen enkele complete verhalen in voor. Het meerendeel wordt gevormd door schetsen, soms brengt het geschrevene het nog niet tot schets, maar is beschouwing, mijmering, hardop denken. Eenige stukken, vroeger in de Nieuwe Rotterdamsche Courant verschenen, herkent men met vreugde, al zijn zij meer noch minder dan de overige (het eerste wat ik van haar las, ook in de N.R.C., de beschouwing ‘Amsterdam’, ontbreekt wegens te veel aan maatschappelijkheid, en is mij toch bijgebleven). Maar hoe dan ook, reeds genoten of nog niet, in deze weelderige lectuur kan men altijd opnieuw met al zijn zintuigen zich begraven.

Het laatste stuk bekroont het geheel: ‘Nostalgie in de havenbuurt’. Donker en dreigend dit opschrift, maar het stuk zelf niet zwaarder aangezet dan de overige, waarin het donkere afgrondachtige afwisselt met het ondiepe vederlichte. Iets tusschen schets en verhaal in, iets van de hoofdstad, die ook van veel andere stukjes den tonigen achtergrond vormt, - van het Amsterdam van Breitner, aan Mary Dorna zoo kennelijk lief. De hoofdstad waarvan zij als kind reeds hield, waaruit zij ver weg zwierf, waartoe zij terugkwam (of haar belevingen authentiek zijn of niet moet ons natuurlijk om het even wezen). De stad Amsterdam die een greep om u legt zoo gij een sensitief mensch zijt, d.w.z. de oude stad, het èchte Amsterdam, de stad van Mary Dorna, dat u plotseling kan benauwen met den verschoten adeldom van zijn verleden en met zijn morsig, schreeuwerig leven van nu. Niet het rustig oud-

Amsterdam der Zondagmorgens, maar Rellend-Amsterdam der werkdagen dat bij vallende schemering uw bewondering bedelft onder korzeligheid en angst. (Waarom echter die naam? Waarom moeten onze grootste en interessantste steden zoo afschuwelijk lange, onzakelijke en leelijke namen dragen? De Noren spelen dat in een handomdraaien voor u klaar, zij met hun Oslo en hun Nidaros. Waarom niet eenvoudig Adam, Erdam en Den Haag? En dan vooral Scheveningen spoorloos van den aardbol! Kom, Regeering, stap eens af van uw voetstuk Traditie, word modern!)

Ons letterkundig leven heeft ook zijn Traditie. Daar stond van ouds het dicht op hooger plan dan het ondicht. Mary Dorna evenwel heeft het laatste met Onmaatschappelijke Voorkeur aanmerkelijk verrijkt. Men zal van haar boek niet gauw teveel goeds zeggen, men moet zich bepaald geweld aandoen om niet te blijven doorschrijven.

F. BORDEWIJK

Herman Teirlinck, Tooneel. Met houtsneden van Frans Masereel. - De Sikkel, Antwerpen. 1938.

Deze verzamelbundel van den onlangs 60 jaar geworden H.T. bevat de volgende tooneelwerken: *De Man zonder Lijf* (1925), *De vertraagde Film* (1922), *De Ekster op de Galg* (1937), *Ik dien* (1924) en *Ave* (1928) waarvan vooral nrs 1, 2 en 4 van belang zijn voor de vernieuwing van het na-oorlogsche tooneel in Vlaanderen. De meer spectaculaire openluchtspelen zooals *Het Torenspel* en het *A - Z spel*, resp. te Delft en te Leiden opgevoerd, werden niet in dezen bundel opgenomen. Is dit wellicht met opzet geschied? Heeft de auteur zelf deze laatste twee spelen, waarin de kunst van het woord het moet afleggen tegen de toovermiddelen van de regie, willen scheiden van zijn ander werk, dat dit mooie woord, spijts alles, toch weer tot zijn recht laat komen?

Ongetwijfeld mogen *De Man zonder Lijf* en *De vertraagde Film*, waarin T. den sindsdien bekenden ‘drieluik-vorm’ op gelukkige wijze toepaste, het best geslaagd heeten. Ontheven aan de sfeer van het huiselijke, burgerlijk-realistische, spelen deze stukken in een onwezenlijke boventijdige wereld en beelden ze slechts algemeene grondwaarheden voor het geheele menschdom uit.

Op afstand beschouwd, vermogen deze spelen evenwel niet meer ons de bewondering, die ze een tiental jaren geleden allerwegen in Vlaanderen lossloegen, af te dwingen. Zeker, wij zijn niet blind voor hun onmiskenbare verdiensten: een overweldigende fantasie, een soms grootsche, werkelijk cosmische visie op menschen en dingen, een impressionistisch-getinte, fijn genuanceerde en weelderige - vaak al te precieuse - taal. Daartegenover staat evenwel dat deze spelen zwaar gaan van cerebraliteit en de allegorische figuren - uit reactie wellicht tegen het vroegere tooneel! - op een paar uitzonderingen na - de noodige levensvolheid missen om ze levensvatbaar te maken. Nu de revolutionaire vorm ons niet meer verbluft en verbaast, voelen we al te zeer het aan den tijd gebonden experiment. De vernieuwing door T. gebracht, is, behalve wellicht in *De Man zonder Lijf*, al te zeer bij een uiterlijke vormvernieuwing beperkt gebleven. Het is zijn noodlot geweest dat de literatuur, die hij had willen ontvluchten, hem weer vlug

te pakken heeft gekregen. In dat opzicht beteekent b.v. *De Ekster op de Galg* in zekeren zin een terugkeer naar het psychologisch uitgerafeld burgerlijk-naturalistische, verliteratuurde 'geval'. Ontegensprekelijk heeft Teirlinck groote verdiensten als een der vernieuwers van ons kleinburgerlijk na-oorlogsch tooneel. Hoe waardevol de eerste spelen een tiental jaren geleden waren en wellicht nu nòg zijn, toch valt te vreezen dat het nageslacht ze vooral zal waardeeren in de eerste plaats als expressionistisch tijdsdocument, en in de tweede wegens de sprookjesachtige teerheid en den wonderen rijkdom van de taal. Maar deze laatste kwaliteiten zal de toekomstige lezer vermoedelijk nog gaver vinden in werken als *Mijnheer Serjanszoon* en *Zon*.

E. ROMBAUTS

E.H. Korevaar-Hesseling, Die Entwicklung des Madonnentypus in der bildenden Kunst. - Berlin, Oscar Schloss Verlag, 1938.

Een onderwerp te kiezen en de ontwikkeling daarvan in de beeldende kunsten te onderzoeken is geen nieuw denkbeeld, doch dit met de Madonna-afbeelding te doen was, meenen wij, nog niet geschied. De door meer dan één publicatie bekende schrijfster Mevr. E.H. Korevaar-Hesseling heeft het beschrijven van dezen ontwikkelingsgang ondernomen in een boekje van ruim honderd bladzijden en men kan haar met het resultaat gelukkig prijzen. Inderdaad heeft de Maria-figuur, als weinig andere, schilders en beeldhouwers door de eeuwen heen geïnspireerd, zooals in het voorbericht wordt opgemerkt en te verwonderen is het dan ook niet, dat Mevr. Korevaar zich tot dit onderwerp aangetrokken voelde.

Dat dit onderwerp naast een gedegen kennis der kunstontwikkeling ook het noodige vraagt aan weten op cultuurhistorisch gebied spreekt vanzelf. De schr. die bescheiden zegt, dat zij dat laatste terrein nauwelijks heeft willen betreden met haar tekst, het althans niet dieper heeft willen onderzoeken, is o.i. juist zoo uitermate gelukkig geweest in de verhouding van haar cultuur- en haar kunsthistorische opmerkingen. Hierdoor en ook door den prettig loopenden stijl is het boekje niet alleen belangrijk aan inhoud maar ook bijzonder aangenaam te lezen uitgevallen.

De vroeg-christelijke, in zekeren zin nog laat-antieke afbeeldingswijze, maakt al gauw plaats voor de Byzantijnsche. Daarmede heeft de schr. de bron aange wezen, waaruit de twee stroomen zouden gaan vloeien: die voor de Grieksch-Katholieke en die voor de Roomsch-Katholieke kerk.

In de eerste zouden - in het nabije Oosten, de Balkan en Rusland - met bepaalde nationale accenten, de 'grondtypen' bewaard blijven, in de tweede zouden die grondtypen reeds in de middeleeuwen zich vervormen en tot geheel andere uitingen leiden. Ja, het Westersche Madonnabeeld en de Oostersche Icoon zouden niet alleen uiterlijk maar ook in wezen, als beteekenis, iets gansch anders worden voor de geloovige menigte.

Die grondtypen bespreekt de schrijfster eerst, de *Nikopoia*, de overwinningbrengende, *de Hodigitria*, het type van de Hodegos-kerk bij Constantinopel, door den evangelist Lucas, zeide men, geschilderd, en vereerd als 'de wegwijzende'. Dan Maria als Orante met Kind, ge-

naamd de *Platytera*, de medelijdende, de *Eleousa* enz. enz. Deze allen vinden haast onveranderd hun voortzetting in de ivoorsnijwerken, de mozaïken en de fresco's van Byzantium en in de Ikonen van Rusland (Madonna van Wladimir e.a.) en tevens vormen zij, zooals wij hierboven reeds aanduidden, de bron voor de ontluikende kunst van West-Europa.

Maar nu ontwikkelt zich het type der Madonna in dat Westen geheel anders. Aan Bernhard van Clairveaux en aan Franciscus van Assisi herinnert hier de schr. terecht en zij voert ons, via vele vroegere afbeeldingen, langs de Madonna's van Parijs, Amiens en Dijon, maar ook langs Duccio, Ambrogio Lorenzetti enz. enz.

Via de ‘primitieven’ en Dürer's beeldsnijdende tijdgenooten naderen we de Italiaansche Renaissance. Haar vroegere en latere periode worden met Donatello, Rosselino e.a. met Filippo Lippi, Fra Angelico, Botticelli en met Michelangelo, da Vinci, Rafaël, Tizian, Correggio, enz. doorloopen. Dan volgt de Renaissancekunst ten Noorden van de Alpen en een samenvattend hoofdstuk over barok en rococo. Zijn we onrechtvaardig of te veel eischend met de opmerking, dat wij uit den kring van Rubens noode de namen missen van de Duquesnoy's, de Quellyns, Lucas Fayd'herbe en Hans van Mildert, welke zulke gevoelige Madonna's boetseerden en beitelden en ware niet één voorbeeld in het platenmateriaal als karakteristiek type van het rococo te verwerken geweest, door een beeld uit de periode der Asams, Maulpertsch, e.a. Doch laten we begrijpen, dat de ‘embarras du choix’ reeds groot genoeg is geweest. Ook de 19de en 20ste eeuw konden slechts kort worden aangeroerd en slechts door Ingres en een werk der Beuroner congregatie, benevens door twee beelden van Bourdelle en Mestrovic in het illustratiemateriaal worden vertegenwoordigd.

Dat platenmateriaal omvat 64 afbeeldingen in groepen van vier op 16 bladen; een beperkt doch inderdaad voortreffelijk gekozen aantal illustraties in kleine doch zeer goede reproducties.

Summa summarum: een gedegen studie in een aangenamen vorm. Een boekje, dat ook om de overzichtelijkheid en de klaarheid van het betoog voortreffelijk bruikbaar zal zijn voor jongeren en dat wij derhalve tevens aan beginnenden warm kunnen aanbevelen.

P.

Scientia. Handboek voor Wetenschap, Kunst en Godsdienst. Deel II - Uitgeversmaatschappij W. de Haan N.V. Utrecht. Zonder jaartal. XIV en 384 blz.

Na de uitvoerige bespreking, die in dit tijdschrift (Jaargang CII, 1938; 4, 111-116) van het eerste deel van het verzamelwerk *Scientia* is gegeven, kan voor het tweede met een kortere aankondiging worden volstaan. Men vindt hierin, na een algemeen-oriënteerende inleiding van de hand van Prof. Dr. H.J. Pos, de sociale wetenschappen behandeld: Theorie der Geschiedschrijving (Dr. J.C. de Haan); De Wereldgeschiedenis in Hoofdperioden (Dr. H.A. Enno van Gelder); Sociologie (Dr. P.J. Bouman); Ethnologie (Prof. Dr. H.Th. Fisher); Geografie, in het bijzonder Sociale

Geografie (Dr. H. Keuning); Criminologie (Prof. Mr. W.A. Bonger); Economie (Prof. Dr. G.M. Verrijn Stuart);

Rechtswetenschap (Mr. Dr. I. Kisch); Volkenrecht (Prof. Dr. F. van Goethem). De bewerking der verschillende hoofdstukken loopt vrij sterk uiteen, wat opzet en omvang betreft (heeft het een symbolische beteekenis, dat het volkenrecht zoo nonchalant en oppervlakkig behandeld is?), maar als geheel doet ook dit deel ongetwijfeld de belofte van den uitgever in vervulling gaan, een boeiend leesbaar standaardwerk te zullen geven, waarin ieder zich over de beginselen, de historische ontwikkeling en de huidige problematiek van wetenschappen, die hij zelf niet beoefent, door deskundigen kan laten voorlichten.

Het ligt bij een dergelijk werk uiteraard buiten de competentie van een enkelen recensent, de inhoudsqualiteit van het gebodene kritisch te bespreken.[1)] Wel kan hij nagaan, in hoeverre dit de behoeften bevredigt, die hem tot lezing dreven. Als resultaat van die overweging moge hier, zonder dat het de bedoeling is op de groote verdiensten van andere bijdragen ook maar iets te willen afdingen, met bijzondere waardeering worden gesproken over het ongemeen heldere, door overzichtelijkheid en zakelijkheid uitmuntende artikel van Mr. Dr. I. Kisch over Rechtswetenschap; daarentegen kan worden betwijfeld, of de wijze, waarop Dr. J.C. de Haan zijn taak als medewerker heeft opgevat, wel de meest gewenschte is; zijn niet zeer belangrijke philosophemen over ruimte en tijd en zijn niet zeer heldere (in Deel I reeds ontwikkelde, maar hier nog eens aangehaalde) beschouwingen over kunst (zie b.v. de volkomen onvatbare gelijkheidsrelatie op blz. 56) dragen tot het bereiken van het doel van het werk weinig bij.

Het gebruik van het illustratiemateriaal lijkt mij in dit deel iets minder stelselloos dan in het eerste. Toch krijgt men ook nu weer den indruk, dat de verzorging van dit belangrijke onderdeel van het werk weinig verantwoord is geweest en dat een blijkbaar van te voren aanwezige hoeveelheid afbeeldingen vaak maar op goed geluk door den tekst heen is gestrooid (typeerend is, dat geen enkele schrijver ooit naar een afbeelding verwijst). Of meenen de hoofdredacteur en de uitgever, dat het inzicht in wat sociologie is verhelderd wordt door het beschouwen aan een afbeelding van een straatrevolutie (blz. 128) en dat in de ethnologie doordat men een potsierlijk toegetakelde Tibetaansche Lama te zien krijgt, die een duivelsdans gaat uitvoeren (blz. 176)?

Nu kan men in deze gevallen althans nog aan eenig verband denken: een straatrevolutie kan een sociologisch verschijnsel heeten en de ethno-

1) Niet, om enkele feitelijke onjuistheden of tekortkomingen op te merken. De uitlating op blz. 49, dat ‘een normale leerling uit de vijfde klas eener H.B.S..... Aristoteles' Physica, althans in vertaling, met niet veel moeite <zal> begrijpen’ is alleen te verklaren door te onderstellen, dat de schrijver nooit de Physica van Aristoteles gelezen heeft. Dat de eer van de ontdekking van den bolvorm der aarde aan Parmenides van Elea zou toekomen (blz. 182) lijkt, met het oog op Pythagoras en zijn school, een aanvechtbare bewering. Magelhaes zeilde niet niet om de aarde in de korte spanne tijds van 1520 tot 1521 (blz. 183). Het is een slechte gewoonte, om grafieken te publiceeren, zonder in de figuur zelf aan te geven, welke de veranderlijken zijn; wat op blz. 224 op de as der abscissen is uitgezet, kan men alleen maar raden en de grafiek van blz. 260 zou door bijschriften bij de assen ook zeer aan leesbaarheid winnen.

logie heeft misschien wel belang bij dat rare masker. Maar.... wie zijn de heer en mevrouw Edwards? Ze staan tegenover blz. 84 en zijn geschilderd door Fantin Latour. In het boek wordt op blz. 143 terloops een natuuronderzoeker Edwards vermeld; is dat meneer? en wat doet mevrouw er bij? en wat heeft het eerwaardige echtpaar met historiografie, sociologie enz. tot volkenrecht te maken? Ziedaar de vraag, die mij, sedert ik het tweede deel van *Scientia* in handen kreeg, niet loslaat. Men kan ten slotte van de scherpzinnigheid van den ontwikkelden leek ook te veel vergen.

Intusschen, *Scientia* blijft een zeer belangrijk werk; het derde deel kan met verlangen tegemoet worden gezien.

E.J D.

Stem uit de redactie

KWAM BOONTJE OM ZIJN LOONTJE? - De Tweede Kamer der Staten-Generaal heeft op 2 Mei l.l. uit een wetsontwerp tot verhooging van de Begrooting van het Staatsbedrijf der Artillerieinrichtingen voor het dienstjaar 1938 een post van *f* 375.000.- verwijderd. Het gold hier de kosten, benoodigd voor den bouw van een administratiegebouw voor de Artillerie-inrichtingen in Den Haag. Het pikante van het geval was echter, dat met den bouw van het administratiegebouw op het Lyceumplein in Den Haag al begonnen was, zonder dat de wetgevende macht de benoodigde gelden had gevoteerd. De Tweede Kamer heeft een zoo rechtstreekschen inbreuk op haar budgetrecht niet willen aanvaarden en den betreffenden post dus uit het wetsontwerp gelicht. Men kan niet zeggen, dat de Kamer in dezen geen oog voor de bijzondere tijdsomstandigheden heeft getoond. Immers de in het zelfde wetsontwerp vervatte uitgaven, die voor de defensie des lands van direct belang zijn, heeft de Kamer aanvaard, maar den post voor het administratiegebouw heeft zij verworpen.

Minister van Dijk heeft bij de discussie erkend, dat inderdaad met de werkzaamheden al was begonnen en dat hij de verantwoordelijkheid daarvoor ten volle aanvaardde. Maar.... voegde hij er aan toe: ik heb tot het verrichten van die werkzaamheden geen opdracht gegeven. Wie dan wel de opdracht heeft verleend? De Directie van de Artillerie-inrichtingen, die gemeend heeft niet langer te mogen wachten.

Hier rijst een vraag. Niet betreffende de houding van Minister van Dijk; deze was in alle opzichten correct en tegenover zijn ambtenaren volkomen loyaal. Neen, de vraag, die ons op de lippen komt en nog niet gesteld werd, is deze: heeft Minister van Dijk de Directie van de Artillerie-inrichtingen na het ge-

beurde van haar functie ontheven? En zoo niet dan rijst een andere vraag, namelijk dèze, of het Departement van Defensie wellicht van wat er gebeurde op de hoogte was en daardoor mede verantwoordelijkheid voor het gebeurde draagt.

In beide gevallen is er ernstige reden tot critiek.

Liberaal réveil

Er is, in de laatste maanden die vooraf zijn gegaan aan de jongste Statenverkiezingen, zulk een merkwaardige verandering zichtbaar geworden in de politiek der liberalen in ons land en de uitslag van die verkiezingen heeft die verandering aanstonds in zoo gunstigen zin onderstreept, dat het wel zaak schijnt, een en ander wat nader te bezien. Want wij staan, naar 't mij voorkomt, stellig voor een liberaal 'Réveil', een herwekking, waarin misschien vrij wat beteekenis voor de toekomst ligt.

Wat is 'liberaal'? Wat is 'liberalisme'? Welke groepeering mag zich met recht een 'liberale partij' heeten. Het is zeer noodig om, vóór alles, die vraag te beantwoorden omdat men, ten deele door de schuld van 'liberalen' die er aanleiding toe gaven, het zuivere begrip heeft vertroebeld en b.v. begrippen als 'vrijzinnig' of 'democratisch', of zelfs de combinatie van die twee, voor 'liberaal' heeft willen doen doorgaan. En het is óók noodig om te bedenken en goed te onthouden, dat wij ons op *staatkundig* terrein bevinden en dat het dus alleen gaat om het *politieke* liberalisme, niet, in 't bijzonder, om eenig wijsgeerig of religieus begrip. Men kan, op religieus gebied, orthodox zijn en tevens, politiek, liberaal.

Liberaal komt van *liber* = vrij. Maar wie is het subject? Het kan b.v. een Staat zijn of een Volk maar daaraan denkt men niet wanneer men de qualificatie 'liberaal' bezigt; dan denkt men aan de vrijheid *van den burger*, d.w.z. van elk individu op zichzelf en daaruit volgt aanstonds dat men, bij het bezigen van de qualificatie 'liberaal', een politieke houding ten aanzien van *het individu* op 't oog heeft, een houding die bijgevolg, krachtens de qualificatie zelve, geen andere kan zijn dan deze: Waakt voor zooveel mogelijk *individueele vrijheid*.

Zooveel mogelijk. Want zoodra er eenige levens*gemeenschap*

is, groot of klein, van een stam, een Staat, een gouw, een stad of dorp, een geslacht, een familie of zelfs maar van een gezin, moet ieder lid daarvan iets van zijn persoonlijke vrijheid offeren om het bestaan juist van zoo'n *liberale* gemeenschap mogelijk te maken. Als iedereen zijn eigen wil steeds vrijelijk doorzet, is er geen gemeenschap meer mogelijk doch leeft men in een permanenten, ondragelijken, onvrede, in wat men zou kunnen noemen: een cacocratie van den onwil. Dus moet elk individu die binnen een gemeenschap leeft, beseffen dat voor hem het leven in een *absolute* individueele vrijheid onmogelijk is en dat hij, evenals alle anderen, bereid moet zijn om van zijn eigen vrijheid wat prijs te geven opdat alle leden van de gemeenschap zoo vrij *mogelijk* zullen zijn. Deze geesteshouding, die dus eenvoudig die der uiterste verdraagzaamheid is en niets te maken heeft met naastenliefde, heeft Mr. S. van Houten eens juist en scherp geteekend met dezen variant op een bekend woord van den apostel Jacobus: 'Hebt uws naasten vrijheid als uwe eigene lief'.

En ziedaar de politieke oriënteering van den liberaal: 'Eerbied, *in politicis*, voor de *persoonlijke* vrijheid. Voor die van hemzelf maar evenzeer voor die van anderen. De handhaving dus, als noodzakelijkheid tegenover de menschelijke gebrekkigheid in het eerbiedigen van eens anders Vrijheid, van een Recht dat dit gebrek corrigeert en van een Gezag dat dit Recht handhaaft en dat ook de vrijheid van de gemeenschap, d.w.z. de nationale vrijheid, moet verdedigen. Maar het eene zoowel als het andere mag slechts met een *vi coactus* worden gehanteerd. De eerbied voor de vrijheid van het individu moet punt van uitgang blijven voor den liberaal. Oók dus, waar de wil van een minderheid, zelfs van de absolute minderheid van één enkeling, in botsing komt met dien van de gemeenschap. Het zal dan van de grootte van het gemeenschapsbelang èn van dat des tegenoverstaanden enkelings afhangen, of, en zoo ja in welke mate, de wil van den eenen of die van de andere kan worden doorgezet dan wel dat - en dit zal gewoonlijk wel het meest ons rechtsgevoel bevredigen - de oplossing moet worden gezocht in een compromis. Zooals b.v. dat van schadevergoeding bij onteigening ten algemeenen nutte.

Doch altijd zal, in een liberale politiek, de individueele vrij-

heid met den grootst mogelijken eerbied moeten worden bejegend.

De opvatting dat liberale vrijheid als synoniem met individueele vrijheid moet worden beschouwd, is, als geestelijke gids voor het hedendaagsche liberalisme van zooveel belang dat ik meen het, wat dit punt betreft (dat immers het punt van uitgang is) niet bij voorafgaande te mogen laten. Ik moge er op wijzen dat de meest gezaghebbende liberale schrijvers van de negentiende eeuw, d.w.z. uit den bloeitijd van het liberalisme, op dit punt niet anders dachten. Von Humboldt verbindt, als hij over vrijheid spreekt, dit begrip meermalen met originaliteit, verscheidenheid en individualiteit als, voor hem, blijkelijk onafscheidelijk van het vrijheidsbegrip en de woordvoerder bij uitnemendheid van het negentiendeeuwsche liberalisme in Engeland, John Stuart Mill, veroordeelt, in zijn vermaard geschrift '*On Liberty*', de volkssouvereiniteit als een 'tyrannie van de meerderheid' waarin het individu onderworpen is aan een *pluralis* van despotische willen. In ons land hebben o.a. twee gezaghebbende liberalen dezelfde gedachte nog veel stringenter uitgedrukt; mr. S. van Houten deed het in negatieven vorm door van zichzelven te getuigen: 'Ik ben een anti-kraat' (omdat hij wars was van alle 'kratieën', elk heerschen over anderen) en Prof. Mr. P.W.A. Cort van der Linden in positieven (en wel zéér positieven) zin met deze woorden die men kan vinden op blz. 47 van 'Richting en Beleid der Liberale Partij':

'Voor den liberaal is slechts één maatstaf mogelijk, waarnaar hij zal beoordeelen of eene voorgenomen regeling of een bestaande toestand al of niet is in het publiek belang. De eenige vraag die hij te beantwoorden heeft, is deze: wordt de individueele vrijheid bevorderd of niet?'

Scherpere formuleering van de individueele vrijheid als alpha en omega van het liberalisme lijkt kwalijk denkbaar. Had de Liberale Partij zich Cort van der Lindens omschrijving maar steeds voor oogen gehouden!

* * *

Het negentiendeeuwsche *liberalisme* in ons land heeft het credo van de individueele vrijheid als grondslag van staatkunde

wèl altijd *beleden* met veel overtuiging en geestdrift. Maar ook metterdaad?

Dit laatste valt, dunkt mij, moeilijk vol te houden. Er was dan ook, in dit liberalisme, een *vitium originis* die het moest doen afwijken van zijn eigen *origo*. De primordiale staatkundige uiting van het liberalisme in ons land had een sterken religieusen inslag; de tachtigjarige oorlog immers was niet alleen een verzet der vrijheidsinstincten van de Nederlandsche individuen tegen den tienden penning (om het maar eens summier uit te drukken) doch óók van het *Protetantsche* individu tegen het Roomsch-Katholicisme. Ware het nu bij een historische evolutie van die twee vrijheidselementen gebleven, dan zou het negentiendeeuwsche liberalisme er gansch anders hebben uitgezien dan het inderdaad doet. Maar de Fransche revolutie sloeg over ons land en sneed alle banden met het verleden door. De negentiendeeuwsche liberalen nu, bekoord door de bevrijdende *daad* dier Revolutie èn door haar vrijheids*leuze*, onderscheidden dientengevolge te weinig het woord van het wezen en zagen niet dat de waarde van die wereldgebeurtenis voor een belangrijk deel lag in haar afbreken en minder in haar opbouwen. Want dàt kwam voort uit een *Schablonen*-libaralisme dat te radicaal en onhistorisch was. Thorbbecke zag dat wel en hij heeft in een van zijn Duitsche geschriften[1)] het aanvaarden van de Fransche theorieën door het Nederlandsche liberalisme (maar niet geheel door hem) min of meer verschoond door er op te wijzen dat men, als de historische draad was doorgesneden, voor de meest 'verhängnissvolle Aufgabe' kwam te staan, nl. de ruw afgebroken einden weer aaneen te knoopen. In dat opzicht nu hebben de liberalen van *na* Thorbecke gefaald; zij hebben ten eerste den aard, den *Nederlandschen* aard, van den *historischen* vrijheidszin in ons land miskend door, uit het twijngaren van religie en politiek, den religieuzen draad geheel weg te laten en zij hebben de vrijheid te veel als leuze en te weinig als werkelijkheid beschouwd. Thorbecke zag het anders en hij had dat goeddeels te danken aan het feit dat hij, mede door zijn studie, wat buitenlandsche invloeden betrof meer Duitsch dan Fransch was georiënteerd. Voor hem was de Fransche revolutie geen staat-

1) Ueber das Wesen und den organischen Character der Geschichte.

kundig evangelie: geen complex van louter winsten. Waartegenover echter stond dat hij, ook weer in overeenstemming met Duitsche geestverwanten, een zekeren etatistischen inslag had die hem, te meer, deed wantrouwen door vele andere liberalen, aangevoerd vooral door den jongen Van Houten. En toch was ook Thorbecke een aanhanger van de liberale idee der *individueele* vrijheid gelijk o.a. blijkt uit zijn 'Narede' waarin hij, als doel van de liberale politiek, aangaf, 'dat ieder de gelegenheid (zou vinden) om op de plaats te komen, waar hij naar zijn vermogen tot den bloei van het geheel kan medewerken.' Het is *bijna* eender als wat Cort van der Linden later zou schrijven: Het liberalisme richt zijn doel op de grootst mogelijke individueele vrijheid omdat het is gekomen tot het besef 'dat de grootste individueele vrijheid waarborgt het grootste geluk.' Thorbecke echter hield, mèt de vrijheid, ook de historie in het oog d.w.z. ook de vóórhistorie van de Fransche Revolutie d.w.z. de *Protestantsche* vrijheid van 1648 tot 1789. Dat was een lang niet algemeene vrijheid en een alles behalve verdraagzame (met name op religieus gebied) zoodat de uitbreiding ervan, in 1792, tot alle Staatsburgers zonder onderscheid, als een onberekenbare winst moet worden aangemerkt. Zoo lang men dan ook in de periode bleef van het organiseeren (na de reactie) van den Nederlandschen Staat op het algemeene vrijheidsbeginsel, d.w.z. in de periode van Thorbecke's Grondwetsidee en van zijn organieke wetten, consolideerde het liberalisme, onder zijn leiding, slechts de eenmaal behaalde vrijheidszege van de Fransche Revolutie ook voor ons land. En het was deze daad welke Mr. P.J. Troelstra eens in de Tweede Kamer heeft doen getuigen dat de liberalen zich daarmede 'onsterflijke verdiensten' hebben verworven. Maar toen men kwam tot het allengs uitwerken van het nieuwe legislatieve fundament, werden de eensgezindheid onder de liberalen èn hun leidende positie ten aanzien van andere politieke groepen allengs minder groot. Wat het eerste belangt, was het Thorbecke's Duitsche, ietwat etatistische inslag die hem, o.a. in de quaestie der verhouding tusschen Parlement en Ministerie, in afwijking bracht van de zuiver Fransche opvatting der groote meerderheid van liberalen, welke in deze achter Mr. S. van Houten stond (zie b.v. diens 'Staatsleer van Mr. J.R. Thorbecke' en vele parlemen-

taire redevoeringen). En nog véél krasser werd de verwijdering tusschen dit Fransch georiënteerde liberalisme en het Anteen daardoor ook Ant*i*-Revolutionaire Protestantisme onder leiding, eerst van Groen en daarna van Kuyper en Lohman Waarbij zich later het Katholicisme onder Schaepman aansloot[1)]

Er is ten slotte nog een derde wig in het liberale hout gedreven nl. de sociale en met elkaar zijn deze drie te veel geworden voor de spankracht der liberale partij; haar hegemonie is allengs afgebrokkeld door dien wassenden vloed van drie kanten maar tot 1901 was ze, althans *uiterlijk*, nog zoo sterk dat er vóór dien tijd nog slechts één ministerie van rechts was geweest en dat zijzelve, in weerwil van haar verdeeldheid inzake het kiesrecht, het zeer actieve Ministerie Pierson-Borgesius kon voortbrengen. Dat was echter wel vrijzinnig, doch niet meer zuiver liberaal; het diende zich dan ook aan als kabinet 'van sociale rechtvaardigheid' en had zich ook wel 'sociaal-vrijzinnig' kunnen noemen. Want het gleed, op sociaal terrein, te zeer van de grondgedachte der individueele vrijheid af en hield in het geestelijke het begrip 'liberaal' voor synoniem met 'vrijzinnig'.

Ten onrechte. 'De liberale partij op het vasteland van Europa,' zoo schreef weliswaar Mr. Cort van der Linden, 'is voortgekomen uit de Fransche Revolutie'. En elders: 'De liberale partij is in haar wezen, niet altijd in de practijk, een tak van den breeden stroom van het rationalisme'. Beide uitspraken zijn m.i. volkomen juist. *Helaas* echter! Want dientengevolge heeft het liberalisme bij ons niet verder achterom kunnen zien dan tot de Fransche Revolutie. Alsof er daarvóór in onze geschiedenis geen individueele vrijheid was veroverd en vastgegroeid sinds 1648. Zeker, een individueele vrijheid van beperkte, zeer Protestantsche, qualificatie maar als historische figuur dan toch zeker niet te miskennen. En ziehier nu het tragische feit in de staatkundige geschiedenis van ons volk: De drager van de anterevolutionaire vrijheid in ons volk, het Protestantisme, werd an*ti*-revolutionair.... inplaats van te begrijpen dat de wereld, óók op geestelijk gebied, niet stilstaat en dat er, uit de idée der Fransche Revolutie, als *Evolutie* iets moest te aanvaarden

1) Curieus genoeg wanneer men aan het sterk anti-katholieke van onze anti-revolutionaire historie denkt. Maar wij moeten dit hier laten rusten.

zijn. En de drager van de *post*-revolutionaire vrijheid ontpopte zich, op geestelijk gebied, als radicaal, onverdraagzaam jegens de historie en, zooals Cort van der Linden het teekent, strikt rationalistisch.... hoewel hij toch had dienen te bedenken dat de *bodem* voor zijn individueele vrijheid al sinds 1568 was ontgonnen - en met bloed en tranen - door het Protestantisme.

Maar voor den eene scheen de geschiedenis van onze individueele vrijheid te eindigen met de Fransche Revolutie, voor den ander er mee te beginnen.

Het is deze tragische strijd geweest tusschen onze twee politieke caryatiden der vrijheid, het Protestantisme en het Liberalisme, die de politiek der tweede helft van de negentiende eeuw heeft beheerscht. Tot de sociale strijd daarnaast kwam rijzen en het liberalisme, van twee zijden aangevallen en bovendien innerlijk verdeeld, verslagen werd.

Althans als politieke machtsfiguur.

* * *

Met het aftreden van het, gelijk gezegd meer vrijzinnigsociale dan liberale ministerie Pierson - Borgesius en de daarop gevolgde Kamerverkiezing die het Kabinet-Kuyper aan het bewind bracht, toonde opeens het innerlijk reeds vervallen liberalisme zich in zijn waren staat: zijn hegemonie van een eeuw lang was ineengestort. Het totaal der *vrijzinnigen* (wat niet wil zeggen: liberalen) zakte opeens van twee en vijftig in de oude Kamer tot vijf en dertig in de nieuwe maar daaronder waren negen Vrijzinnig-Democraten, leden van een radicale groep die zich te voren al van het liberalisme had afgescheiden en nog slechts op geestelijk terrein (het rationeele intellectualisme van de Fransche Revolutie) daarmee eensgezind was. Erger was, dat de hoofdgroep, die van de Liberale Unie, óók alleen op dat terrein liberaal kon worden genoemd (voor 't overige was ze eigenlijk slechts gematigd vrijzinnig-democratisch).... en dat was nu juist het punt waarop de Liberale Partij door haar onnederlandsche a-religiositeit zich *niet* nederlandsch-liberaal, immers onverdraagzaam en kortzichtig had getoond, den groei der Anti-Revolutionairen en zelfs der Christelijk-Historischen dientengevolge had gestimuleerd en wind in de zeilen van

Kuypers en Schaepmans Christelijke coalitieschip had geblazen. De Vrije Liberalen deden dit ook maar hielden zich althans recht op de liberale lijn der individueele vrijheid, Staatsbemoeiing zooveel mogelijk werend maar slechts weinig liberale *positieve* politiek daartegenover stellend. Maar deze groep, die in de Kamer van '97 nog dertien zetels had bezet, werd in 1901 mee gehavend in den stembusstorm en zakte op acht.

Doch dat het juist het gros der zich althans nog liberaal *noemende* troepen, de Liberale Unie, met Goeman Borgesius aan het hoofd, de hardste klap kreeg, van vijf en dertig op achttien zakte en dus nagenoeg werd gehalveerd, was wel ontstellend en had als een *mene tekel* moeten zijn erkend. Dat geschiedde echter niet: Borgesius, die zijn troepen tot deze verpletterende nederlaag had geleid, bleef het commando van de hoofdmacht houden, veranderde niets in zijn opportunistische en alleen op geestelijk terrein principieele (maar dat wil zeggen verkeerde, want louter a-religieuse) politiek en speculeerde slechts op de uitwerking van Kuypers al te militante gedragingen. Maar die kwam slechts als tijdelijke reactie en in de gedaante van het zwakke Kabinet-de Meester. En daarna ging het gestadig diminuendo.

Er was ten slotte, geen liberale partij meer, want er was geen liberaal beginsel meer. Men trachtte, louter opportunistisch, als in een allemansgading waar men uit de afgedragen kleeren van anderen zoekt wat het eigen lijf het best nog zoowat past, uit de programs van links en uit eigen ‘oude plunje’ een allegaartje saam te stellen waarmee men de meeste kiezers kon lokken. ‘Sociale hervormingen? Meneer wij zijn er immers specialiteiten in’.... ‘Eerbied voor den godsdienst? Nergens beter dan bij ons’.... ‘Vaderlandsliefde? Ziehier een prima rood-wit-en-blauwe vlag, nog maar weinig verbleekt’.... ‘Bezuiniging op de defensie? Natuurlijk meneer, natuurlijk’.... ‘Ouderdomsverzekering? Nergens zoo snel pasklaar als hier’.... ‘Krachtige Staatsbemoeiing? Hier is het adres’.... ‘Vrijheid voor allen? Van ouds de beste qualiteit’....

Zoo kan men zich, in een grimmig-spottende bui, verder vermaken met deze uitdragerij van leuzen, waarlijk ruime keuzen uit alle leuzen; men zou er zoowaar poëtisch van worden en het oude Amsterdamsche revue-versje gaan neuriën:

In den winkel
Van Sinkel
Is alles te koop....

....Maar voor wie nog liberaal voelde en wie dacht aan den tijd toen het begrip ‘Vrijheid’ nog meer was dan een sleurwoord, een banale leuze voor Jan-en-Alleman, was het een dieptreurige, een jammerlijke tijd geworden, een tijd van vaal verval. En men had dezen nazaten van de Liberalen eigenlijk dank moeten weten voor hun prijs geven, ten slotte, van den fieren naam ‘Liberaal’ indien ze niet, hopend op meer vogels van diverse pluimage onder één hoed of op een volière van vrijzinnigen en zelfs misschien Christelijk-Historische diversiteit, den nog schooneren, immers *ideëelen* naam van *de Vrijheid* hadden uitgehangen boven den ingang van hun politieke lokhuis.

Want ze hadden de godin tot een deerne versleurd.

Laat ons verder over die jammerlijke jaren zwijgen. Ze zijn de nacht der Vrijheid in onze politiek geweest.

En van het waarachtige liberalisme.

* * *

Maar eindelijk, eindelijk, kwam het liberale Réveil. In den tijd toen, na de verkiezing van 1937, het vrijzinnige lampje van den ‘Vrijheidsbond’ in de Tweede Kamer op vier vlammetjes na gedoofd was en de volgende maal wel scheen te zullen worden gebluscht.

Het Réveil kwam, allereerst, niet uit de partij maar van buiten. Van het tijdschrift ‘Het Nederlandsche Volk’.

Dàt deed wat het partijbestuur had nagelaten: Het formuleerde een bondig, klaar en zuiver principieel beginselprogram van slechts drie punten:

1 Erkenning van het Christelijke karakter van ons Volksleven als den historischen grondslag onzer nationale beschaving,
2 De historische vrijheidsgedachte op geestelijk en stoffelijk gebied;
3 De individueele verantwoordelijkheid.

In het eerste punt wordt de oude fout uitgewischt die het negentiendeeuwsche liberalisme ten aanzien van den Christelijken godsdienst als nationale beschavingsfactor heeft gemaakt... waartegenover weliswaar staat dat de Fransche Revolutie als

zeer belangrijke *mede*bepalende beschavingsfactor wordt genegeerd en dus de fout der Liberalen door die van de Anti-Revolutionairen wordt vervangen.

En in het tweede en het derde punt worden de individueele vrijheid (immers verbonden met het laatste punt) als wezen van het liberalisme in eere hersteld. Wij voor ons zouden de volgorde liever anders hebben gezien en de vrijheidsidee met de individueele verantwoordelijkheid voorop hebben willen stellen. Ook de evolutiegedachte had stellig erbij behoord. Maar ieder kan niet alles precies naar zijn zin verlangen en zóó was het toch al flink genoeg: Dit zou zelfs een vrijwel volmaakt liberaal *credo* zijn geweest als men de evolutie-idée er in had opgenomen door de Fransche Revolutie, ten aanzien van de Vrijheid, als historischen superlatief te erkennen. Na en bovenop den comparatief. van het Protestantisme.

Dit kleine kernprogram nu van ‘Het Nederlandsche Volk’ bleek de aandacht van de liberale leiders te trekken. Vóór de verkiezing van '37 waren zij al teruggekeerd van hun waan dat zij, te zamen met Vrijzinnig-Democraten en Christelijk-Historischen, een soort van centrumspartij zou kunnen vormen tusschen Katholieken en Sociaal-Democraten in. Toen die twee anderen ‘nicht auf den Leim gingen’, had men die illusie maar weer opgegeven en de, gedurende eenige jaren lafhartig gestreken vlag met den naam ‘Liberaal’ weer voor den dag gehaald. Eerst noemde men zich toen ‘Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond’ en ten slotte, ronduit en kortweg ‘Liberale Staatspartij’. Maar wat men daaronder precies verstond, d.w.z. waarin deze partij verschilde, *principieel* verschilde van andere, bleef vaag Er dient trouwens te worden erkend, dat de internationale omstandigheden steeds minder geschikt werden voor het markeeren van principieele divergenties in ons volk: ‘Sluit de gelederen!’ schenen zij ons gansche volk toe te roepen en toen er een ‘nationaal’ ministerie werd gevormd met den heer Colijn als centrale figuur en er ook liberalen in dit kabinet werden opgenomen, was het voor de Liberale Partij moeilijk om (aangenomen *dat zij er behoefte aan gevoelde en niet te blij was met haar vertegenwoordiging in het kabinet*) aan haar liberalisme de preciseering te geven die voor de partijzuiverheid toch zoo hard noodig was. Het resultaat echter van het ‘klein beigeben’, steeds meer en

meer, was voor het Liberalisme de stembusdébacle van 1937. Gelukkig - ja waarlijk voor het liberalisme *gelukkig* - maakte de heer Colijn toen den Liberalen de handen gouvernementeel weer vrij door hun den onmogelijken en vernederenden eisch te stellen der aanvaarding van een 'positief'-christelijk karakter. Waarmee niet anders kon zijn bedoeld dan een overgaan naar het politieke beginsel der rechterzijde. Onder dit Caudijnsche juk wilden noch de Liberalen noch de Vrijzinnig-Democraten (die op geestelijk gebied toch immers óók van liberalen huize zijn) hun ruggen krommen en de nationale band moest, gouvernementeel, worden doorgesneden.

En daarmee was de re-evolutie naar het zuiver liberale beginsel ingezet. In 1938 werd, door de inmiddels tot partijsaneering en beginseltoetsing ingestelde Commissie-Van Lith, een driehoek van grondbeginselen opgesteld. En die was, bijna woordelijk, blijkelijk overgenomen uit 'Het Nederlandsche Volk'.... echter zonder vermelding van die bron! Het ontbrak daarna echter nog eenigen tijd aan kracht en stelligheid in de leiding maar toen Prof. Telders partijvoorzitter werd, was het met alle aarzeling, alle bedeesdheid, alle verkeerde schuchterheid ineens uit en kon men, met een variant op Helmers, zeggen:

> 'De Vrijheid leeft weer, de Vrijheid streeft weer,
> De Vrijheid is *mijn* Vrijheid weer.'

De vrijheid van het individu, van het Ik, van iederen enkeling, werd door de verrassend frische en kloeke rede van 25 Maart, de professorale rede van den nieuwen partijvoorzitter, kantig en strijdlustig weer in top geheschen. Men durft nu weer *neen* zeggen, men heeft een eigen doel en een eigen karakter, men dient zich aan als *oppositiepartij* tegen een regeering die hoe langer hoe vrijmoediger de vrijheid terugdringt achter economische geboden en verboden, haar met strafwetverscherpingen in boeien slaat en ons meer en meer went aan een gezagsopvatting die, van Roomschen huize, niet de Vrijheid doch het Gezag primair acht en het heele individueele - dat is: *reëele* leven - in een stelsel van economische, sociale en geestelijke kluisters klemt waarover de ambtenaar, de politieagent en de priester regeeren.

Het wordt benauwd in Nederland onder het Ministerie-Colijn. De Vrijheid wordt een phrase, het Gezag de overheerschende

realiteit. En het is niet alleen meer de *liberale* Staatsopvatting die in Nederland door een Nederlandsche Regeering is verworpen want wat er mee gebeurt is óók niet meer *Protestantsch*. Geen enkele individueele Vrijheid is meer veilig.

Daarom is het liberale Réveil, dat door Professor Telders' strijdroep ingezet en door de uitkomst van de Statenstembus weerkaatst is, zulk een verlossende gebeurtenis. De heropbouw van het liberalisme in Nederland is in gang gezet. Het was hoog tijd: Op het kantje van den ondergang.

Nu is het echter zaak om, streng en onverbiddelijk, zonder compromissen, zonder banale speculaties op louter zetelwinst, den strijd voor de individueele Vrijheid voort te zetten. Niet tot herovering van een machtspositie maar ter verdediging van een ideaal. Omdat, zooals Cort van der Linden schreef, ‘de Vrijheid beminnenswaard is *om haarzelve*’.

Dàn kan men, fier, met Van Houten zeggen:

‘Ik ben *liberaal*, met niets erbij.... en niets eraf.’

In individueele kracht.

C.K. ELOUT

Houtekiet

VIII

De man dien wij naast Houtekiet gedenken als den medestichter van Deps, kwam een der eerste dagen dat d'Hurlumont's postwagens hun dienst deden, op een hondenkar door de zandstraat gevlogen. De honden stormden woest en blaffend als wolven achter hun prooi. Hijzelf wiegde op de zijplank, liet zijn spichtige beenen naast het wiel bengelen, en hield niets vast dan het leizeeltje; maar schokken noch kuilen kregen hem er af. d'Hurlumont had hem wel kunnen neerslaan toen hij vroeg even zijn honden te mogen voeden en laven en of hij zelf niet iets te drinken kon krijgen bij zijn boterham: hij had het huis voor een afspanning gehouden omdat er een leege postwagen voor stond. Waar onze Nard Baert, hijzelf sprak zijn naam wel met zes r's uit in plaats van twee, den voet zette schoot een zaak op, ook hier. Wat d'Hurlumont ook brulde, zijn vrouw had ten slotte gelijk: bij een postwagendienst hoort een afspanning. Maar hij legde zich pas neer toen Iphigénie, Ismène en Cymèle mama bijtraden, iets dat hij nooit heeft kunnen begrijpen van die drie trotsche kinderen zijner eerste, geliefde, zeer op etiket gestelde vrouw. Dank aan Nard Baert werd op den voorgevel ‘Hôtel de la Poste’ geschilderd: minder dan hotel mocht het niet zijn. Baert was er de eerste slaper: nu en dan deed hij in de buurt een lading op, waarmee hij voor dag en dauw op de stadsvroegmarkt moest zijn en daarbij, hij had geen thuis meer. Hij was een zoon van gegoede kempische boeren. Onverklaarbaar zat hem het handel drijven, reizen en rotsen, koopen en verkoopen, rusteloosheid in het bloed. Dat vonden ze thuis gemeen, leurderachtig, schooierig, hij was er met een kwaden kop vandoor gegaan om zijn drift te volgen. En hij volgde ze: niets dat hij niet

kocht en verkocht. Wild, paarden, vee, groenten, fruit, vlas, huiden, rommel, al naar seizoen, markt en toeval. Hij beweerde er behoorlijk mee aan den kost te komen, doch ook dat het nog maar een begin was, een zoeken naar den besten handel. Als hij niet meer bewegen kon, 's avonds als zijn kar gereed geladen in de stalling stond en het nog te vroeg was om slapen te gaan, want met zijn zenuwen slaapt men hoogstens een uur of vijf, praatte hij als een wekker die afloopt over zichzelf en zijn zaken, zonder notitie te nemen van wat men antwoordde of inbracht. Eens had hij Iphigénie daar zoodanig mee vermoeid, dat zij hem vroeg of hij al ooit achter het huis de hei in gegaan was, waar ook enkele huizen moeten staan. Vraag er naar een zekeren Houtekiet, die heeft waarschijnlijk iets te koop. Zooiets hoort Baert, ze is hem dadelijk kwijt.

Haar naam is een kostbare aanbeveling bij Houtekiet: die heeft namelijk al verscheidene hazen voor haar gevild. Hij heeft er zelfs d'Hurlumont ontmoet, die wijselijk deed alsof hij hem niet zag: hij meende ook het laatste woord te hebben bij Liza, 't was nu Houtekiet's beurt voor den tegenzet. Houtekiet vergezelt den aanbevolen Baert zelfs naar de andere hutten, ja tot bij den scharesliep en zwartkopje, al hebben die nog niets verkoopbaars.

Het geweldig werk van de mannen aan het zoo diep onderste boven keeren van den grond, imponeert Baert's rusteloos werkzamen geest. Goed, vijf steken diep hebben ze klei, maar bij hem in de Kempen zit tien steken diep nog altijd zand, of zavel, en toch hebben ze er goeden akker van gemaakt.

Ja, zegt Benooi Dobbelaere, in honderd jaar, wij in een.

Goed, maar gij zult geheel Deps ook niet omspitten in honderd jaar.

Dat weet ik, maar ik moet geen honderd hectaar hebben, twee is genoeg.

Gelijk ge wilt, zegt Baert, maar ge kunt er twee maal twintig hebben en Joep Joppe vraagt dom wat zij daar zouden mee doen. Gelijk ze willen, maar ze kunnen ze hebben, doch Joep: ik wil ze niet.

Houtekiet, een man die luistert, vraagt nadenkend wat Baert bedoelt. Het land bemesten. Mest komt van dieren, het beste mest van pluimvee en pluimvee is de best geprijsde, gemakke-

lijkst te vervoeren koopwaar voor de twee steden. Dus pluimvee kweeken in 't groot. Dat zal hen welvarend maken en den grond vruchtbaar, zonder dat iemand hem aanraakt. Ze denken na. Benooi lacht: En wat zullen die beestjes eten? Baert overlegt reeds voort dat hij hun alle pluimvee zal afkoopen, afhalen, verhandelen, daarover dus geen zorg. Maar het is geen antwoord op de vraag die Benooi stijfhoofdig herhaalt: wat zullen ze eten?

Houtekiet en Baert blijven daarover nadenken. Bij het weerzien zegt Houtekiet voor het eerst onbewust: mijn volk. Indien iemand dan mag hij dat zeggen, die hier begon met een hut voor Lien te bouwen en als vanzelf de gemeenschappelijke man werd en vader. Zijn volk kan niet maanden lang voedsel koopen voor groote partijen hoenders, met het risico dat ze de kosten niet opbrengen. Namens allen beslist hij echter dat zijn volk een proef zal nemen als Baert dat risico dekt en neemt het voorstel aan van Baert, die de kuikentjes wil geven en het voedsel op krediet. De hoenders zullen als op pensioen zijn à zooveel per dag. Wanneer Baert ze halen komt op dag en uur door hem te kiezen, zal hij betalen den pensioenprijs maal X dagen. Ja, die proef durft hij aan. Als ze lukt heeft hij zijn besten handel gevonden.

Ze lukt. De trek naar de hei begint, tegen lessen, sermoonen, schreien van moeder, dreigen van vader in, met drie jonge koppels tegelijk, die op elkanders huwelijk wachtten omdat ze afzonderlijk niet waagden in te wijken. Ze dagen op van over de zandstraat, waar de grond veel magerder is en 's graven pachtertjes trachten van elkaar te leven met een winkeltje, of een stieltje dat ze 's winters heel den dag beoefenen, 's zomers tusschen veldwerk door. Het zijn de smidszoon Baes, maar men noemt hem Baesken, spreek uit Bosken, de timmermanszoon Ottevaar, altijd genoemd Otter, en Decleyn, klompenmaker, wiens grootvader de eigenaardigheid zou gehad hebben op maat bestelde klompen te klein te maken. Sindsdien zullen in eeuwigheid alle Decleyn's Tecleyn genoemd worden. Zelfs onder grafelijk oogen bloeit wat humor; die bestaat over de zandstraat onder meer in het veranderen van namen.

De drie weten van Deps dat het een poel der zonde is, maar kennen van Houtekiet's regiem het fijne niet. In de afgezonderde grootere hoeven over 't water, rust de deugd op eigen zwaarte,

maar breekt de drift ook driester uit. Over de zandstraat bewaakt het kasteel de dichter bijeen staande huizekens en deze elkander. Verklikken is er troef. Uit nijd of om de kasteelsgunst, dit is uitstel van pacht, stielmanswerk voor den graaf enzoovoort.

Welke ontzetting dus voor Bosken, Otter en Tecleyn, pas gevestigd en op gang, als bij valavond een dronkaard met een hakmes voor hun deur komt dreigen. Hij scherpt het ijzingwekkend, daagt hen uit buiten te komen. Zij zijn gewoon ruzies, dronkenschappen en andere ongerechtigheden ongezien te bespieden: hun ontgaat gebaar noch woord. Het is de scharesliep. Hij heeft het tegen den godverdommeschen hengst, die zich niet moet inbeelden ook met zijn vrouw zooals met de andere. Al eender waar ge hier komt, 't loopt overal vol bohemerkens, men weet het verschil niet tusschen 't een huis en 't ander. Maar bij hem, hewel, kom buiten als ge durft, loeder, loebes, bok! Nu en dan lalt zoo'n dronkaard stil voor zich uit. Dan roepen de drie om de beurt dat hij zich vergist, dat Houtekiet meer naar 't water toe woont. Hij begrijpt het eerst niet. Als het eindelijk tot hem doordringt, tiert hij dat het er niet op aankomt, 't een huis is hier toch 't ander, hewel kom buiten, stier!

Maar Houtekiet komt. De drie en hun vrouwen zien hem recht op den dronkaard toe gaan, rustig, zonder haast. Wat hij zegt hooren zij niet, maar het is nog zoo donker niet of zij zien hoe hij hem spelenderwijs ontwapent en voor zich uit naar huis drijft.

Daar werpt hij hem op het bed en waarschuwt hem dat hij met klikken en klakken over 't water zal gaan of er in als hij zich nog ééns bedrinkt. Want zatlappen kan hij op Deps niet gebruiken, hier moet gewerkt worden en opgepast, zegt hij, verbaasd over zijn eigen woorden, die hij zeker van Lien moet hebben. De scharesliep hoort ze maar half meer, ligt een dronkaard dan snorkt hij.

Het vrouwtje is een heel klein lief ding met negerinnenhaar. Het spreekt niet, het klaagt en zingt. Zij heeft haren scharesliep leeren kennen, vertelt zij, in een weezenhuis waar zij keukenhulp was en hij geregeld messen en scharen kwam scherpen, eerst met zijn vader, toen die dood was alleen. Ze heeft geweigerd mee te gaan tot hij gezworen heeft hare voorwaarde te vervullen: vaarwel zeggen aan de baan, ergens vast wonen. In het begin

ging het goed, maar nu is hij het werken beu en muist er van langsom dikwijler uit.

Bekoord als door vogelzang door de bespraaktheid van vrouwen, hoort Houtekiet haar gekweel aan tot ze als een katje ruggelings tusschen zijn arm en heup bescherming zoekt en miauwt: hij slaat mij altijd. Ge verdient niet beter, zegt Houtekiet. Uit instinct spreekt hij een vrouw tegen. Jawel, klaagt ze, maar het is omdat hij denkt dat gij.... Houtekiet antwoordt: Het is zeker niet waar?

IX

Nog is de ontzetting van de zes nieuwelingen niet uitgerimpeld in eindelooze commentaren zooals over de zandstraat, als de scharesliep in vollen dag razend wordt en zijn zwartkopje achterna zit met weer hetzelfde hakmes. Beiden gillen en tieren de kolonie bij elkaar. Op Joep na, die voortwerkt na eens opgekeken te hebben, woont klein en groot alles bij. De beenen van den scharesliep zijn centimeters langer dan die van 't vrouwtje en toch verliest hij veld. Zij vlucht bij Houtekiet binnen. Hij kan ze nu rustig afmaken, want Lien denkt slechts aan haar kinderen, maar zijn razernij slaat onverklaarbaar over naar Houtekiet, die achter de hut, onder een afdak tusschen twee stalletjes het buitenwiel van zijn watermolen aan 't ineenzetten is en van dat werk verwijdert hij zich niet licht. Met de laatste spaak, die nog tegen het muurtje staat, houdt hij zich de furie met het kapmes tweemaal van het lijf. Een derde maal ramt hij hem achterover. Een licht verschil met vroeger is dat hij hem slechts de vierde maal met de spaak op het hoofd slaat en een groot verschil dat hij hem daarna, ja verpleegt.

De scharesliep lag dagen lang in een slaap of bezwijming waaruit hij met tusschenpoozen opveerde, om te ijlen dat hij naar huis wilde en hij had nooit een huis gehad: zijn huis waren langs Vlaanderen's banen schuren en schelven geweest. Niet toevallig was Houtekiet de eerste dien hij herkende, bij het aanreiken van water dat hij gevraagd had: zelfs zijn vrouwtje had niet zoo dikwijls en lang bij hem gezeten. Na lang nadenken, herinneren, rondkijken, vroeg hij: woont gij nu bij mijn vrouw? Neen, zei Houtekiet. Hij zonk weer weg om wakker te worden

bij donker. Naast een oliepitje, op denzelfden stoel, zat dezelfde geweldige. Hoe laat is het? Een uur of tien. Wat doet gij hier dan? Zien of ge er door komt.

Stilaan bleef hij langer bij kennis, zag den man regelmatig komen, zich bij het bed zetten, hem zwijgend aankijken. Hij wachtte met spreken tot hij er was: met zijn vrouw wisselde hij geen woord. Door hem liet hij zich voor het eerst recht zetten, aan zijn arm deed hij de eerste stappen door de hut, maar toen Houtekiet hem eindelijk zeide dat hij nu geheel genezen was en stilaan weer aan het werk moest gaan, antwoordde hij mismoedig: dat kan ik niet meer. Houtekiet leerde hem zittend werk: manden vlechten en biezen stoelen. Zoolang hij er bij bleef werkte hij, geen minuut langer.

Hij droomt, klaagde zwartkopje, er zit niets meer in, wat kan ik met zoo'n vent beginnen, maar Houtekiet wilde het niet hooren. Op zekeren dag bracht hij een mand kuikentjes, de droomer moest die groot brengen zus en zoo. De proeve scheen te slagen. De scharesliep zette zich neer bij de piepende gele wolballetjes op stekjes en zag niets anders meer. Houtekiet gaf hem zijn onaf vlechtwerk in de hand; hij kon immers vlechten en bij de diertjes zitten. Verrast glimlachend over zooveel slimheid, begon scharesliep vol goeden wil. Maar hij viel stil, keek voorzichtig rond of niemand het zag en bleef met twee wissen in de hand de kuikentjes gadeslaan.

Op een zonnigen morgen ging hij recht voor zich uit de hei in. Het zwartkopje dat hem altijd verder zag gaan, schoot hem achterna. Hij moest een poos nadenken eer hij zeggen kon waar hij naartoe ging, ginder, naar dat groot huis, om, om, om, Baert heeft mij een jongen hond beloofd. Het trage antwoord bevreemdde haar niet, want sinds zijn ziekte fronste hij altijd nadenkend de wenkbrauwen als hem iets gevraagd was, alsof hij niet dadelijk den zin begreep. Zij liet hem dus verder gaan. Dat deed hij tot waar men hem 's anderdaags langs den weg vond, nog slapend. Hij wist goed wie hij was en waar hij vandaan kwam, maar vond het gemakkelijker te zeggen: ik weet het niet meer. Men vroeg uit welke richting hij dan kwam, hij wees met opzet de verkeerde. Dien kant uit werd navraag gedaan, maar zonder ijver, want in het godshuis dat hem opgenomen had kon men hem gebruiken om aardappelen te schillen en de gang

te vegen. Hij had het er goed, men keek hem niet op de vingers, hij kon lusteloos zitten waar hij zat. Nu en dan ging hij nog wel eens moedeloos de baan op, recht voor zich uit, maar toen men eenmaal die gewoonte van hem kende, lette men er op en moest hem niet ver halen.

Onnadenkend, alsof het vanzelf sprak, nam Houtekiet het zwartkopje mee naar huis. Tot juist het oogenblik waarop het binnentrad was Lien's leven op Deps geweest hem dienen onverdeeld en zijn kroost bemoederen. Haar schoot was mild en regelmatig in zijn vruchtbaarheid als aarde en seizoenen. Jaren onafzienbaar hadde 't kunnen duren zonder geschiedenis, wel met wat geweeklaag over zijn welgezindheden buitenshuis, maar dat hoorde hij niet eens en zij troostte zich licht met hare onbetwistbare uitverkorenheid. Plots komt zij woest in verzet, handtastelijk, te nijdiger daar zij machteloos is tegen hem en geen ander verweer heeft.

Als hij 't geweld bedwongen heeft, lachend, niet eens bewust van haren ernst, spreekt ze even van er uit trekken, maar durft het niet eens herhalen zoo zeker meent ze dan alles te verliezen. Nog nooit is hij voor iets geweken. Intusschen zalft het kleintje haar den smaad ietwat met een weezenhuisdienstbaarheid waarlijk zonder grenzen. Slaafschen zijn er die men omver mag loopen, dat zwartje echter zal dan als een looper blijven liggen tot de laatste over haar heen is. Spoedig werden zelfs de drie van over de zandstraat tevreden over haar.

Nochtans waren zij, na den scharensliep te hebben zien neerstuiken, met hun vrouwen naar huis gekeerd, kouwelijk en afsprekend dat ze er vandoor gingen, hoe eer hoe liever. Maar thuis dan ongelijk moeten bekennen deed het hen nog maar weer een dag uitstellen en zoo leerden ze als eerste eigenaardigheid van Deps kennen, dat Houtekiet er u den kop inslaat en daarna met liefde verpleegt. Dat volgden ze spiedend en gespannen. Zonder het zelf te bemerken vermengden ze zich met de anderen die ze in elk geval links hadden willen laten liggen, eerst en vooral met Liza, het Depser nieuwsblad. Gloedvol spreekt zij over Houtekiet, al verteert ook haar nijd jegens het zwartkopje dat plotseling haren tweeden rang bedreigt, het huis betrekkend waarop zij al zoo lang loert.

Om zich den nieuwen toestand duidelijk te maken, noodigt

zij Bosken, den joviaalste van de drie, op een avond uit. Hij laat zich geen tweemaal zeggen dat naast het zwartje nog plaats is. Breng in 't vervolg uw vrouw mee, zegt Liza, als zij gezien heeft dat Houtekiet hem in vrede laat vrijen, maar Bosken weet wel beter, hij brengt zelfs zijn gezellen niet mee.

Otter is de eerste die hem herhaaldelijk op hetzelfde uur ziet wegritsen en zich zoo langs zijn weg stelt dat men hem zien kan en niet zien, al naar men verkiest. We weten wat Bosken verkiest. Zacht en nonchalant fluitend kijkt hij den anderen kant uit, gooit zelfs, om de schijnheiligheid kracht te geven, met zijn muts naar een vleermuis, al vliegen er even veel aan Otter's kant. Otter hem na. Liza weet het zwartje tusschen hem en Bosken te krijgen, om dezen de ontmoeting te gunnen, het zwartje het gevoel dat zij voor Houtekiet lucht is. In 't vervolg brengen Bosken en Otter Tecleyn mee; ze zullen zich dan later niet moeten spiegelen aan zijn deugd, die ook gewillig te klein is.

Niets warmers dan Depser maan, en toch smelt in een ommezien de schaamte van over de zandstraat, die sinds zooveel eeuwen eeuwige sneeuw is. Opgetogen bezweren ze elkaar toch goed op te passen voor thuis, altijd samen weg te gaan om geen achterdocht te wekken, eensgezind te verklaren dat ze een kaartje gaan leggen. Ja, lacht Bosken en we hebben altijd troef.

Deze drie zonder gezellin veranderen het karakter van de avonden. De vrijersparen vormen zich naar het toeval, zooals later nog gebeurd is, wanneer nieuwelingen ongezien aanslopen. Zooals ebbe na vloed echter, hervormde zich geleidelijk een rustige bestendigheid.

X

Welk soort kaartje hun mannen gaan leggen, ontdekken de drie vrouwen eerst ruim later en tegelijkertijd, want in deze zaken is de vrouw mededeelzamer. De Theresia van Tecleyn neemt de leiding der weerwraak: haar verbittering tegen den man voegt zich bij een diepe van vroeger. Van haar twaalfde jaar af, tot zij er op haar een en twintigste werd weggejaagd, heeft zij als meisje op het kasteel veel geleerd. Aan het juk der ouders en de preeken van een ongehuwde tante, kon zij toen

niet meer wennen: ze liep om getrouwd te geraken. Maar als het daar op aankwam begon de jongen telkens te deinzen, niemand begreep waarom, daar ze schoon was en kon werken, en het was om hare haast. Zenuwachtig van hun aarzelen, eischte zij: nu of niet. Ook Tecleyn, haar zooveelste, koos ten slotte het laatste, maar had zonder zijn vader gerekend, een driftig man met rechtsgevoel, die vond dat hij het niet zoo ver had mogen laten komen. Pis of geenen pis, den pot op, raasde hij in onze duidelijke taal.

Zonder hare mannen te willen zien, die nochtans zichtbaar blijven, alleen hun hart kan kleintjes worden en krimpen, hurken de vrouwen bij jongens neer, Theresia uitdagend bij Houtekiet. Deze ligt, wat afgezonderd, vredig met een kwajongen zijn tanden te koteren. Meer dan naast hem neerhurken durft zelfs deze nemesis niet, maar spoedig kittelt hij haar met den kwajongen en stoeien zij.

De zes keeren gezamenlijk naar huis, de mannen wachtend op een uitbrander die uitblijft. Sterke, oude grondslagen van over de zandstraat zijn uitgegraven en omgewoeld in een enkelen avond. Plots, zonder aanleiding, vloekt Tecleyn rauw wat ze zich vroeger toch allemaal hebben laten wijsmaken. Wrok, zooveel generaties lang onderdrukt dat ze hem niet meer aanwezig wisten, keert zich tegen het kasteel, in wiens dienst, zeggen zij, de pastoor preekt. Waarom heeft de graaf anders de heele kerk gebouwd en betaald, hij die dood blijft op een halffranksken pacht?

Tot nu toe zijn zij trouwer dan thuis naar de kerk gegaan, hebben zich voor en na den dienst beter laten zien, om te bewijzen dat op het geschuwde Deps ook vroomheid leefbaar is. Plots blijven ze weg.

Hun wrokkig schimpen klinkt ook op de bijeenkomsten. De Dobbelaere's en consoorten hebben van hun levenswijze nooit een leer gemaakt. Zij gaan hun gang, wien het niet aanstaat, dien staat het maar niet aan. Deze zes echter noemen met nijdige klem zichzelf en alle Depsers beter dan de bevende stumperds die niet wijs willen worden. ‘Wij’ spreken zij voor het eerst uit den ruigen trots, die ons Depsers nog altijd kenmerkt.

De ongerustheid van de pastorij neemt toe, plant zich weer

langs denzelfden weg voort, oude graaf, jonge graaf, rentmeester en deze laatste veel geplaagde man zit er dan mee. Want de oude graaf vraagt niet beter dan den jonge zijn wanbeheer onder den neus te duwen, de jonge kan met den pastoor schermutselen en den rentmeester roepen, maar deze jonggezel verzot op whist, steeds voorzien van suikerbollen en koperen centen voor kinderen, wel een half jaar van zijn leven wil hij inruilen om één gang te besparen naar het rauwe Deps. Kon hij de heele nachtmerrie maar verkoopen, doch het gespuis bezit geen cent en spreek op het kasteel van verkoopen! Hij gaat de ouders van Bosken, Otter en Tecleyn opzoeken. Zij buigen en beven wel, maar jammeren aan hun zoon niets meer te zeggen te hebben en er zich genoeg over te schamen. Schamen brengt niets op, de rentmeester vindt wat anders. Als drie brave jongens van over de zandstraat niet opgewassen zijn tegen Houtekiet's invloed, zullen wellicht vele brave jongens stand houden. Hij speurt de trouwlustige paren op, noodigt ze uit zich op Deps te vestigen, maar het is wel verstaan, zooveel pacht per roede. En de christelijke plichten vervullen. Anders kan ik het niet toelaten, zegt hij, alsof zijn wil de wet van Deps ware, anders kan ik u niet aanbevelen bij Baert.

Maar als deze nieuwelingen op Deps komen, wijst Houtekiet hun andere terreinen toe. Jamaar, aarzelen zij, de rentmeester heeft gezegd.... Die kent daar niets van, zegt Houtekiet.

Ze aarzelen en vreezen niet veel weken. Dan lachen zij met de anderen mee den vrijen, brutalen lach van Deps, om die van daarbuiten en hun eigen onnoozelheid van vroeger. Wat, graaf? wat, pastoor? wat, rentmeester? Als het hun niet aanstaat moeten ze maar bij Houtekiet komen. Wat, pacht? Deps heeft nooit een duit opgebracht, wij maken er schoon goed land van, de graaf moet ons betalen, wij hem niet. Hij heeft geld, wij niet.

Het zijn de kuiper van Aleenen, reus van een vent met rustige, voorzichtige handen, die horloges uit elkaar nemen en repareeren; de zeeldraaier Donies, die uren aan een stuk zingt dat men het over heel Deps hoort: de metser Leis, die nooit lacht en allen lachen doet met grapjes die hij onverschillig voor zich uit mompelt.

Het zijn de boerkens Nachtergael, Van Aker, Verrees en

Kennedie, de fijne muzikant met een viool van zijn over-over-over-grootvader, waarop hij, zooals al zijn voorzaten, den ganschen zondag muziek maakt uit boekjes van dien voorzaat en uit zijn hoofd. Handen zoo ruw als boerenhanden kunnen zijn, heeft hij. Niemand die hem ziet zou vermoeden dat hij weet dat er violen bestaan. Hij spreekt nooit over muziek, maar 's avonds en 's zondags komt hij los. Ook als het hem gevraagd wordt in gezelschap. Dan haalt hij zijn ‘ding’, zooals hij het noemt, en speelt, bescheiden en verdiept.

Het zijn van over 't water de boerenknechten Daens en Van Frayenhoven. De boerenzoon Venneborgh, die alle boerendochters liet staan voor een meisje van een bezembinder en, zooals de beide Dobbelaere's, van meet af opbouwt, wat zijn voorouders thuis voor hem gereed maakten.

Het zijn de herbergiers van Genesen, de winkelier Poort, de schoenlapper Spruyt, de kleermaker Hicketick.

En het is boer David van Dambruggen met zijne Melia en vijf kinderen. Hij is ouder dan al die jonggetrouwden, maar nog in volle fleur. Op zijn vee lag de kwade hand. Het stierf op drie jaren tijds uit, ondanks werk, zorg, gebeden, missen. Daarna brandde de hoeve af op een stuk woonhuis na. Hij deed een tijd lang vreemd, zoodat Melia voor hem vreesde, maar toen riep hij uit dat als het met God niet ging, hij het met den duivel zou probeeren. Hij kwam over met vrouw, kinderen en wat niet in den brand gebleven was, kreeg van Houtekiet het terrein dat hij zelf koos, de merrie voor gebruik en fokkerij.

O, niet om ze aan de vergetelheid te ontrukken worden de namen onzer vaderen hier vernoemd. Zij moeten aan niets ontrukt worden. Zij leven door eigen kracht, wij vermenigvuldigen ze in onze kinderen.

Te loor gegaan is slechts de naam van Dobbelaere's schaper, Petrus Boven, door zijn boer naar het godshuis gevoerd toen zijn beenen dik werden, open gingen en rotten, zoodat hij niet meer achter de schapen aan kon. Maar hij kon toch nog uit het godshuis vluchten tot in Deps. De Dobbelaere's wilden hem allebei opnemen, maar Houtekiet wees hem de hut van den scharesliep toe en zette het zwartje bij hem, dat hem liefdevol heeft verpleegd met kruidenzalf door Houtekiet gekookt. Toen Petrus zag dat op Deps al de vrouwen minstens een kind van

Houtekiet hadden en Liza vier, die beter op Houtekiet geleken dan de vele van Lien, dat was haar trots, heeft hij gesproken over den Antichrist, die onder de menschen zal zijn onbekend. Doch zij zullen hem in eenen weerlicht kennen, wanneer hij op eenen vlammen snuivenden stier over Deps zal draven, tot waar de grond zal open scheuren en hij zal neerstorten in de vlammen der hel. Deze zullen knetterend hoog tot in den hemel slaan. Uren in het rond zullen de boomen verschroeien, de rapen en de beeten braden in den grond. Hoe kon Houtekiet dan schudden van 't lachen.

Petrus moet ook nog geweten hebben van het zondig leven 's avonds. Vermoedelijk heeft het zwartkopje dit verklapt, omdat hij zijne pijn vergat als de geest van voorspelling over hem vaardig werd. Hij heeft toen uit het verre verleden verhaald waarom Deps vervloekt is en allen vervloekt zijn die de geesten en spoken er uit verjagen. Wacht tot de laatste spadesteek den laatsten klomp aarde van Deps zal omgekeerd hebben en de geesten der verdoemenis zonder verblijfplaats zullen zijn. Dan zullen zij zich verzamelen voor de wraak. Want de zonde is van korten duur, wee u! Het zal beginnen met hagelplagen, storm, strenge winters. Ziekten en insekten, rups, sprinkhaan, patattenschurft, beetenpest, zullen de vrucht in de aarde en aan den boom vervuilen en verteren. De grond zal ros worden. Typhus, cholera, pest zullen het vee uitroeien, zoo rap, dat er geen tijd zal zijn om putten te graven. De krengen zullen stinken tegen de sterren op. Al wat leeft wordt den adem afgesneden.

Godverdomme, schaterlachten onze vaderen, schaper, wat doen ze dan met ons? Met u, profeteert Petrus, dat weet ik niet, maar als de dag zal gekomen zijn en gij zijt er nog, zult gij van stinkende ziekten sterven binnen de zes dagen. Deps zal weer worden wat het altijd geweest is volgens den wil van God allemachtig.

Toen zijne scheenbeenderen ommedom bijna gansch blootgerot waren, zoodat zijne voeten lage botten geleken die men er kon aftrekken, is de schaper vreedzaam in God gestorven. Metser Leis zegt droog: Petrus is Boven. Benooi Dobbelaere, trotsch: Maar wij leven nog. Hunne beide uitspraken zijn mondgemeen gebleven in één enkelen harden zin: Petrus is Boven, maar wij leven nog. In een herberg uitgedaagd, verweten

om ons verleden, of als iets ons niet kan schelen, herhalen wij hem dreigend of triomfant.

XI

Gestorven zuigelingen legde de vader in een kistje, dat hij onder den arm naar de kerk droeg en midden in de gang op een stoel zette. De priester kwam bidden, de vader vergezelde hem naar het kerkhof en gaf het kistje in handen van den grafmaker die zijn werk deed. De boschwachter was nog eenvoudiger begraven. Voor Petrus Boven vroeg elke hut zich in stilte af hoe hij zou in de aarde geraken en op wiens kosten. Niemand sprak er met anderen over, om het niet anders gezegd te hebben dan Houtekiet zou doen.

Laat in den dag, de zon ging onder, verscheen Houtekiet met een doodskist, zelf gemaakt uit liefhebberij. Hij riep mannen die hem moesten helpen kisten en dragen, Joep Joppe om den put te graven, een eind van de erven af. Vrouwen en kinderen vergezelden de uitvaart. Toen de eerste schup aarde dof op het deksel viel en Houtekiet zei: We zijn hem kwijt, spijtig, werd aller hart toegesnoerd. Zij herinnerden zich de weemoedige doodenmis, het gezang, het bidden bij het graf en het weenen. Ze loerden bevreesd naar Houtekiet. Hij stond machtig met gekruiste armen en voorovergebogen hoofd in den put te kijken, roerloos, ernstig, plechtig. Rillend vroegen de vrouwen zich af of dit de man was dien zij omhelsd hadden, de mannen kauwden bleek op niets. Venneborgh nam wat aarde en wierp er een kruis mee op de kist. Allen deden het hem na, ten laatste ook Houtekiet, die niet begrepen had wat zij deden, maar zijn handvol ook in vier keeren in den put wierp. Toen viel Liza op de knieën: Vijf vader onzen en vijf weesgegroeten voor de ziel van Petrus. Zij bad snikkend voor, dof antwoordden de mannen, hoog van ontroering de vrouwen.

Dat de ziel van Petrus, roept zij, door de barmhartigheid Gods in vrede ruste. Amen.

Joep Joppe vult den put, maakt er een hoopke aarde in dakvorm op. Houtekiet bukt zich naar den herdersstaf van Petrus en plant hem met een krachtigen duw op het graf, het schupje naar boven. Is dat alles, vraagt Liza, de eenige die tot hem spreken

durft. Hij vraagt of het soms niet genoeg is. Schreiend loopt zij weg. Dwars door de ontzetting heen vult Leis zichzelf aan: Petrus is boven en onder. Niemand kan glimlachen.

Maar als Houtekiet thuis komt met het zwartkopje, dat hem als vanzelfsprekend gevolgd is, hare zending bij den schaper is vervuld, herbegint de opstandigheid van Lien, woester dan de eerste maal, alsof zij nog nooit ondervond hoe hard hij slaat. Het onverklaarbare dat de vrouw bestuurt in hare dwaasheden, zegt haar dat zij winnen kan. Zij gilt onder zijn handen dat hij haar moet loslaten, zij zal er zelf vandoor gaan. Dat doet ze, maar hij let er niet eens op. Zij verlaat zijn huis en hij gaat aan het werk, ze zal wel terugkomen.

Liza die in opdracht van Lien een oogje moet houden op de kinderen, heeft op dit oogenblik gewacht. Zijn hare kinderen niet van hem, is zij hem niet voorbehouden, hebben zij niet samen een geheim, begraven op de plaats zelf waar zij van nu af samen zullen wonen? En toch zegt Houtekiet haar: ga naar huis. Bok, raast ze, heeft die kleine u zot gemaakt, maar ze zet het op een loopen. Het zwartje vraagt hem sluw onderdanig of zij dan moet heen gaan, hij moet het maar zeggen.

Den derden dag beginnen de kinderen naar moeder te vragen en nijdig naar het zwartje te schoppen. Een vreemd onbehagen besluipt Houtekiet, een gemis, iets dat Lien liefde noemt, want een vrouw heeft een woord voor alles. Op een morgen gaat hij recht naar Busschops hoeve, want daar moet Lien natuurlijk zijn.

Zij zit er onder den stroozolder in den aardappelkelder en ontkeest aardappelen. Boer Busschops heeft haar bij haar aankomst willen terugjagen, maar Simon, getrouwd met een deftige boerin en bang dat Lien bij deze zal verklappen dat hij vroeger zoo deftig niet was, liet haar blijven, op voorwaarde dat ze zich verborgen hield. Als Houtekiet komt, wijst hij hem om dezelfde reden hare schuilplaats.

De kelder is ondiep, vier gemetste treden. Hij bukt zich wat en vult heel het deurgat. Haar vallen de handen slap in den schoot. Daar hij maar niets doet en staan blijft, vraagt ze of het met de zweren op het kopje van Lowieke nu al wat beter is en begint te schreien. Kom, zegt Houtekiet met waardigheid, want hij doet iets ongewoons, iets voornaams, uit liefde. Och, zucht ze moedeloos en blijft zitten. Hij neemt haar bij de hand,

trekt haar recht. Onderweg voeren zij een rustig en lang gesprek over den regen der laatste dagen, de vruchten waarvoor hij weldoend en die waarvoor hij nadeelig was, over het stijgen van 't water, zoo vroeg in 't seizoen, groot verschil met andere jaren. Het is een plechtig levensuur.

Plots knakt dat uur af als hij met haar binnenkomt en zij ziet dat het suikeren duivelinnetje er nog is. De kinderen hebben er juist een boterham van gekregen waarin zij vergeten te bijten. Verbaasd en blij staren zij hun moeder aan van waar ze zitten en staan. Neen zegt die moeder, blijft staan, keert zich om en gaat weer terug. Want hij had haar teruggehaald, dus kon zij winnen. Vrouweninstinct waagt alles. Houtekiet ziet haar verstomd heengaan. Hij overweegt de onbestendigheid van des mans gezellin. Men hecht er zich aan en wat is het? Niets. Zij rammelen over liefde en verstaan er niets van. Wijvenpraat. Dagen lang is het hem niet meer de moeite waard er nog eene aan te kijken en als Venneborgh, Bosken en Otter, die bezoek gekregen hebben van den rentmeester, hem vragen of ze dien niet eindelijk op zijn smoel zouden slaan, antwoordt hij dat hij genoeg heeft van dien rentmeester en het geloop op Deps beu is Hij verlangt naar de verloren vrijheid en is alles een beetje beu.

Lien echter heeft hare krachten overschat toen zij zich omkeerde zonder hare kinderen te groeten. Bij elken stap die haar van hen verwijdert is het of ze in het gras gaat zijgen en zich wringen van verlangen, moederdier uit een nest vol jongen gehaald. Zij weet niet waarheen. Na een nacht zwerven gaat ze haar woonst bespieden, verscholen in de struiken die de weiden van over 't water omzoomen. De kinderen loopen in en uit, heesch kermt zij hun naam. Het zwartkopje spint zijn bedrijvigheid om het huis, komt soms iets spoelen in 't water. Dan hurkt Lien, om niet gezien te worden, een dikke wilde kat die haar over 't water op den kop wou springen. Houtekiet arbeidt machtig, op zijn akker of aan zijn eeuwigen watermolen. Nu eens wil ze door het water naar hem toeloopen om weer van hem te zijn zonder conditie. Dan weer bedenkt ze dat ze hem diep genoeg haat om hem koelbloedig de keel over te snijden.

Den vierden dag moet ze zich bij Busschops gaan overgeven van honger en ellende. Ondanks het protest van zijn vrouw

neemt Simon haar nogmaals op, doch voor den laatsten keer en voor niet lang, ik zeg het u.

XII

Waarom zou het Hotel de la Poste niet bloeien, vermits het een idee van Baert is, de waard een ronde vroolijke d'Hurlemont, en de postwagen houdt er juist op het middaguur stil, om pas een uur later weer te vertrekken. Zelfs rentmeester voelt zich tot de tafel aangetrokken. Zij is altijd vroolijk, want d'Hurlumont middagmaalt nooit meer met de zijnen en waar hij aanzit schalt vreugde. Rentmeester komt een halfuurtje vóór den wagen met lekkers voor de kinderen die hij op zijn schoot neemt. Samen met d'Hurlemont drinkt hij zich vooraf in stemming.

Geweldig gaat het er toe als de wagen d'Hurlemont's vrienden meebrengt. Zij betalen natuurlijk niet, maar dat moeten mevrouw en Iphigénie voor lief nemen. Als weerwraak geven ze hem geen duit mee wanneer hij zelf naar de stad wil en zoo vallen de feestjes goedkooper uit dan de rekeningen die ze vroeger kregen uit hotels en taveernen.

Eén gast mishaagt den Franschman en is er altijd: Nard Baert die 's middags terug is uit de stad, rap eet en zijn nieuwe lading klaar maakt. Die heeft hij op Deps voor 't nemen, de beste handel is gevonden.

De weg naar zijn hart gaat langs negotie. Hij waardeert de behendigheid waarmee Iphigénie de zaken gezond over de hindernissen van papa's spilziekte en mama's indolentie voert en bij hem voordeelig en scherpzinnig koopt wat zij gebruiken kan voor de tafel. Soms begint d'Hurlumont, beroesd in een gezelschap dat hem aanstaat, wijn te bestellen dien hij ten slotte zelf moet halen, want Iphigénie vertikt het hem te brengen. Dan drinkt Baert halsstarrig niet mee. Hier of daar een schuimer roept, door de vroolijkheid heen, dat hij nog een flesch geeft, in de hoop dat ten slotte alles voor d'Hurlumont's rekening zal zijn. En Iphigénie hoort het toch niet: als het eenmaal zoo ver is laat zij zich niet meer zien om niet voorgesteld te worden: Messieurs je vous présente ma fille, puis-je en être fier oui ou non? Maar Baert hoort het, zorgt ervoor dat de flesch op bestellers rekening komt en blijft in de nabijheid als er betaald

moet worden, want zoo'n kerel durft zeggen: ik heb niets besteld. Pardon, meneer, ik was er bij, u hebt de derde flesch besteld. Vraagt een onvoorzichtige waarom hij niet meedrinkt van wat de patron aanbiedt, dan mag d'Hurlumont gerust een grofheid op hem afsturen, hij staat voor Iphigénie pal in de bres, antwoordt dat hij niet de middelen heeft om zelf een flesch aan te bieden en zoolang hij dat niet kan drinkt hij niet mee. Attrape!

Hij wil hier een huis bouwen, een proefkweekerij, een magazijn. Hij wil elken nacht met een karavaan karren naar de stad stormen. Maar Iphigénie is ongenaakbaar en hij is geen man die langdurig en fijngemanierd het hof kan maken. Hij ziet hoe zij heeren zakelijk, voornaam en toch met ongedwongen losheid op afstand houdt. Duidelijker teekenen van oprechte genegenheid kan hij haar niet geven, meent hij, dan door haar occasies te laten doen en te bewijzen dat hij zonder winst aan haar verkoopt. Zij bedenkt hem daarvoor hartelijk maar effen, met een handdruk en daar staat hij, verkooper tegenover klante. Hij zegt haar dat hij hier zou willen bouwen. Zij verklaart dat al lang gedacht te hebben, en dan zal hij natuurlijk ook trouwen, het zal haar vreemd zijn als de allereerste klant weggaat. Hij weet niet hoe beginnen. Hij schrijft haar een brief, laat hem vertalen door een bevrienden klant die bij hem koopt voor een groot hotel en als hij alles overgeschreven heeft, elk lettertje netjes apart, ziet hij dat zij zwanger is.

Dat heeft zij eerst gevreesd, daarna gewenscht, vurig, vurig. Sinds heel lang is haar verweer gereed. Den razenden vader zal zij zeggen: tot deze wanhoop hebt gij mij gebracht die mij in deze eenzaamheid hebt begraven. Tot de stiefmoeder die haar zwijgend smaden en negeeren zal: ik neem van u geen verwijten aan, die uit een kroeg komt en een verloopen edelman gevolgd zijt om zijn naam. Tot Ismène en Cymèle, twee trotsche: Ik tenminste heb liefde gekend, versteent gij maar in uw hoovaardij. Tot allen, bleek, trotsch: ik wilde een kind hebben, niets kan mij schelen, ik wil een kind. Tot Baert niets, tot de gasten niets. Niets dan onverschillige effenheid die hun zegt: ik ben niet die gij denkt, ik voel mij niet geschandvlekt, ik heb dit gewenscht en gewild.

Baert zegt niets. d'Hurlumont ziet niets. Tot zijn vrouw hem vraagt of hij dan geen oogen meer heeft. Al wat de kinderen

van zijn twee vorige vrouwen kan overkomen, gunt ze hem, des te beter zijn de hare, des te minder zal het haar drukken dat zij uit een kroeg komt en hij, naar zij meent, dit geen oogenblik vergeet. Voor de eerste maal in zijn dul leven wordt hij heelemaal, maar dan ook heelemaal stil, blijft hij een ganschen dag te bed liggen. Iphigénie brengt hem thee. Als zij de kamer uit is en hij weer eens gezien heeft dat het waar is, giet hij er brandewijn bij. Zoo zacht als alleen vrouwen hem intiem hoorden fluisteren, zegt hij haar eindelijk dat hem het allerergste is overkomen. Indien de goede God, mijn kind, hem hadde laten kiezen: dit of al wat een vader daarnaast aan ziekten en verdriet kan doorstaan, hij zou op de knieën gekropen en gesmeekt hebben: Goede God, dit niet. Al het andere, al het andere dubbel, maar dit niet. En hij snikt, geluidloos, maar gansch het enorme lichaam schokt mee. Indien de goede God hem hadde laten kiezen: dit of hetzelfde aan zijn andere meisjes, hij zou nog gebeden hebben: Goede God, zij niet. Mijn eerste kindje van Angèle, mijn Iphigénie niet. Begrijpt zij dit wel goed? Neen, mijn kind, dat kan zij niet begrijpen. Hij meende alles doorgemaakt te hebben, eigen schuld, onrecht, vernedering, schaamte, berouw, smart, alles. Dit, mijn kind, ondergaat hij alsof hij nog nooit verdriet had gekend, als zijn eerste groote smart. Al de rest is niets geweest. Neen, op uwen ouderdom kan men dat niet begrijpen.

Hij heeft zware balken onder de oogen. Langs die diepe voren vlieten zware tranen. Het maanden lang tegen zijn woede gereed gehouden verweer ontvalt haar als een wapen. Machteloos en vermurwd antwoordt zij op zijn vragen, eerst dat er geen hoop is op een huwelijk, dan dat zij het kind wil ter wereld brengen en op de derde dat het de man is die geregeld hazen brengt. Hij snokt haar bij de hand op het bed, grijpt haar bij de keel en bezweert haar te zeggen dat het niet waar is. Bewusteloos schuift zij op den vloer.

Vóór dag en dauw schiet hij gansch Deps wakker. De kuiper Van Aleenen, die dichtst bij zijn huis woont, vraagt hem waar toch het wild zit dat zooveel schoten achterna krijgt. Ik schiet, zegt de jager, om het wild uit zijn hol te doen komen. Als gij maar niet zoo hard schiet, aldus Van Aleenen, dat Houtekiet uit zijn hol komt. En d'Hurlumont: Daarom juist schiet ik.

Van Aleenen bewoonde Deps nog niet toen Houtekiet er den Franschman verjoeg als een kwajongen, maar naverteld worden de daden van Houtekiet nog geweldiger, want die van de eerste uur overbluffen de nieuwelingen graag. Volgens het verhaal zouden de twee geworsteld hebben en d'Hurlumont, razend, Houtekiet uitgedaagd op een duel met pistolen, omdat hij als edelman fabelachtig juist kan schieten. Maar hij is niet teruggekomen, spot men, omdat hij bijtijds vernomen heeft dat Houtekiet beter schiet dan om het even welken edelman, en alle edellieden leeren het nochtans in de krijgsschool.

Van hut tot hut snelt de waarschuwing naar Houtekiet, binnen te blijven, daar de Franschman hem in het blakke veld zoekt te lokken. Kennedie schrijft ze zelfs op een stuk papier en laat er een bengel een wijden omweg mee maken. Houtekiet, al mondelings gewaarschuwd, kan het niet lezen en moet er mee naar Joep, die het nog minder kan, naar Benooi Dobbelaere die alleen gedrukte letters leest, zegt hij, zooiets niet, naar Door Dobbelaere die van rekenen met stuivers alles, maar van het a.b.c. niets onthouden heeft en hem verwijst naar Van Dambruggen. David houdt het zoo laag hij kan, omdat het hem anders schemert en leest het duidelijk woord voor woord. Houtekiet keert naar huis, neemt het geweer dat nog van d'Hurlumont zelf is, dus wel goed, dreigt het zwartkopje af, dat met gilletjes omhoog springt naar zijn hals, weert de oudste jongens, die huppelend meewillen nu vader gaat schieten. Allen die niet vlak aan 't water hebben gebouwd, maar van Joep's erf uit ongeveer in rechte rij naar de zandstraat toe, kunnen van uit een vensterhoek het lang besproken duel volgen dat d'Hurlumont tot nogtoe niet zou hebben aangedurfd. Op een stok steekt Houtekiet zijn muts uit de struiken op. d'Hurlumont schiet. Hij staat zijlings achter een dunnen boom. Onverklaarbaar rijst de muts plots veel verder links op. Twee schoten, Houtekiet springt recht, wuift en laat zich vallen, want d'Hurlumont herlaadt snel. Driemaal herhaalt hij deze uitdaging. Het wordt den Franschman vreemd te moede. Hij vreest zelfs in den rug verrast te worden, daar Houtekiet zoo snel tusschen de struiken heenschiet en steeds nadert. Inderdaad, zijlings naar waar hij de volle borst presenteert, rijst Houtekiet dichtbij in volle lengte boven een lagen struik en schiet hem in volle gelaat eer hij zijn geweer een

kwart gedraaid heeft en gemikt. Liza, ziehier nog een lijk.

Des avonds wordt het gevonden door de koetsiers van d'Hurlumont, vergezeld van zijn groote dochters, behalve Iphigénie. Het was niet gemakkelijk het te vinden, daar niemand op Deps ook maar de minste aanwijzing kon geven. Wel had iedereen meneer 's voormiddags zien jagen. Kuiper Van Aleenen had hem zelfs gezegd: een echt jagersweer vandaag, meneer d'Hurlumont. Ja, Van Aleenen, dat moogt ge wel zeggen. Daarna was meneer voortgegaan naar het Westen toe, niemand had er goed op gelet, maar van rond een uur of tien, elf, twaalf, was hij niet meer gezien, werkelijk door niemand.

Ook toen de jonge graaf kwam met heeren en gendarmen, konden de Depsers en dat spreekt vanzelf, niets anders herhalen dan wat zij gezien hadden en reeds gezegd. Alleen de kuiper, scherp verzocht zich elk woord te herinneren, kon er nog iets bijvoegen: Ja, van Aleenen, dat moogt ge wel zeggen, het is deze week al slecht genoeg geweest.

Dat d'Hurlumont met een geweer doodgeschoten was verheugde hen ten zeerste, omdat niemand op Deps een geweer had. Want in het dorp heeft Deps het altijd gedaan, maar dit is een bewijs van hun onschuld. Van Houtekiet namen de heeren niet aan dat hij geen geweer noodig had. Zij vroegen de kinderen waar vaders' geweer was en die haalden de schouders op. Maar vader heeft toch een geweer? Nog haalden zij de schouders op. En hoe vangt vader dan al die hazen en konijntjes? Zij lieten hun vuile handjes zien.

Gelooft gij het niet? vroeg Houtekiet, ging de hei in, viel en stond recht met een spartelenden haas. Zij dachten aan hun avondmaal, maar hij liet hem voor hun voeten uit zijn arm springen.

De rentmeester getuigde dat Houtekiet heel in 't begin wat last verkocht had aan d'Hurlumont, maar volgens Iphigénie was dit al lang vergeten, vermits Houtekiet sindsdien al dikwijls gekomen was en papa nooit iets had gezegd. Daarop vroeg mevrouw d'Hurlumont of zelfmoord uitgesloten was, haar man was namelijk den laatsten tijd neerslachtig, wegens, ja, zagen zij dan niets aan haar oudste dochter. Men vroeg haar wie zij als vader schalmde, dit kon misschien eenig licht brengen. Haar had d'Hurlumont de vernedering natuurlijk niet bekend, zij

schalmde Baert, meenende daarmee de stiefdochter al genoeg te verguizen.

Zoo werd ten slotte Nard Baert gevraagd naar zijn alibi van dan tot dan. Hij lachte nijdig als een spin dat hij op de markt was geweest. Kunt ge dat bewijzen, vroeg de graaf, en meteen zat het er bovenarms op. Met zijn korte snijdende zinnetjes vroeg Baert hem of hij van het gerecht was. Neen. Wat hij hier dan deed, met welk recht hij hem verdacht van een moord, of hij wel kon bewijzen dat hij het niet gedaan had. Voulez-vous bien vous taire, zei de meneer die de vragen stelde, maar Baert snauwde terug dat hij op alle vragen wou antwoorden, hem gesteld door iemand die dat recht had, maar hij liet zich nondedju niet voor moordenaar uitmaken door hem daar. Hij was van dan tot dan op de markt geweest, had er die en die en die, adres zus en zoo, gesproken, was om zoo laat vertrokken, onderweg daar en daar en daar afgestapt om dit en dat, en hier aangekomen precies om twaalf ure. En hij keert zich driftig tot den graaf. En nu gij, waar hebt gij gezeten?

Dat moet hij op Deps nog en nog vertellen. Nog droger, harder, trotscher worden er lach en humor, om de macht die hen niet raken kan, den graaf dien Baert het zijne geeft. Houtekiet ligt in hun midden, gevaarlijk, gevreesd en geliefd. Zijn zwijgen komt hun grootsch en machtig voor, zij weten niet dat hij aan zwerven denkt en aan Lien. Vermits zij toch niet terugkomt, zegt hij op een avond tot het zwartkopje: kom dan maar hier.

Doch dit is niet alles. Het zal hoogstens een maand na den moord geweest zijn, dat hij voor het eerst weer met een haas bij Iphigénie kwam. Gevreesd had zij dat hij nooit meer komen zou, doch toen hij haar ernstig aankeek, overwon het gruwelen en zij herhaalde zacht: neen, neen, neen. Toen zeide hij even zacht dat hij niet anders gekunnen had. Een van beiden, ik of hij. In gewijde boeken staat de wreede waarheid dat onze dochter een man verkiest boven vader en moeder. Zij nam, van hem afgekeerd, zijne hand onder haren arm en snikte. Hij troostte haar. En hij erkende dat men aan vrouwen niet uit kan, maar men moet ze toch niet onderschatten: liefde is.

XIII

In dien tijd vertoonden de Bohemers nog van dorp tot dorp een dansenden beer. Houtekiet kocht er een, bracht hem gemuilband aan een ketting op Deps, als ware hij slechts een hond, bouwde er een ferme blokhut voor, liet akker en zelfs den geliefden watermolen in zijn onderdeelen liggen, zat den ganschen dag bij het jong, reusachtig dier, dat hij aan de kinderen gewende en spoedig ketting en muilband afdeed. Hij gaf in gedachten Lien nog zooveel dagen, daarna zou hij vertrekken. Stilaan waagde men het hem te gaan opzoeken als hij des avonds heerlijk stond te worstelen en dan plots zoo verliefd den beer omarmde, die even naïef minzaam kon doen, dat het de vrouwen iets deed en Liza riep: Houtekiet, als ge zoo met ons waart, we zouden u veel liever zien. Zij zagen niet dat hij verdriet had, tenminste als zijne vreemde onlust dier dagen verdriet kan genoemd worden. Evenmin als opgewonden heeft men hem ooit terneergeslagen gezien.

Wat hem zijn vertrek nog wat doet uitstellen is een dreigement van Liza, die ditmaal alles waagt, haar pleidooi lang voorbereidt, er een gunstig uur en plaatsje voor kiest en zegt dat zij het eigenlijk nooit ernstig gemeend heeft, maar ditmaal, Jan, wel. Hij moet nu eens goed luisteren en al wat zij zegt mag Lien hooren. Nooit heeft zij in Lien's plaats willen komen uit liefde voor hem, ja, dat zweer ik. En waarom wilde zij dat niet? Omdat zij meende dat Lien hem even lief had als zij en hij het dus goed bij haar had. Zoo is een vrouw, Jan, als zij een man liefheeft. Maar zoolang als Lien al weg is, kan een vrouw niet wegblijven, die echt lief heeft. En daarom komt ze nu tegen haar beste vriendin spreken, komt ze hem zeggen: Jan, gij hebt genoeg geleden. Tuttut, strijd het niet af. Gij hebt gedacht dat zij de goede vrouw voor u was, ge wilt niet bekennen dat ge u vergist hebt, maar het is hard voor u. Hoeveel jaren heb ik op u niet gewacht, maar nu kom ik, want ik kan niet meer aanzien dat ge lijdt, nu kom ik u de liefde geven die ge tot nu in uw huis gemist hebt.

Houtekiet echter gelooft niet zoo licht meer in verheven vrouwenwoorden. Babbelen kunnen ze allemaal goed genoeg, zegt hij, maar hij laat zich niets meer wijsmaken. Toen was het

dat zij, dieper dan ooit gekrenkt, vaag over den boschwachter en d'Hurlumont begon en over een enkel woordje en wat dan? Hoe hij ook uitleg vroeg en het haar deed herhalen, het werd maar niet duidelijk. Wilt ge zeggen dat ge mij zult verklikken, vroeg hij. O neen Jan. Hij voegt er bij: Anders moet ge 't maar doen en zeg dat ze mij altijd thuis kunnen vinden.

Als hij langer gebleven is dan voorzien, was het om op ‘ze’ te wachten, zoo was hij.

Terwijl de doodsklokken luiden voor d'Hurlumont, snijden Busschops, de jonge boerin en Lien beeten aan stukken in de voederij. Stilaan is Lien opgenomen in den gang van het binnenhuiswerk. Haar man heeft een andere vrouw in huis genomen en daar zij toch niet getrouwd was, waarom bij hem blijven. En zij is werkzaam.

Er wordt naar een verklaring van den moord gezocht. Och, zegt Busschops, ik zal het u in twee woorden zeggen: die man heeft iemand in den weg geloopen.

Duizendmaal heeft Lien het zwartkopje den vreeselijksten dood toegewenscht, nooit er aan gedacht dat zij iemand, die haar in den weg loopt, zelf uit den weg kan ruimen.

Ze slaapt er maar één nacht over, den volgenden doet ze het al, stomweg, recht er op af, puur drift. Men kan op Deps nu ten dage nog op elk uur van dag en nacht elke deur openen, wij bestelen elkaar niet. Die van Houtekiet moet men niet eens uit de klink lichten, want van af den tijd toen hij buiten sliep, heeft hij het nooit verder kunnen brengen dan tot het slapen naakt en met alles open, anders zou hij naar zijn meening gestikt zijn. Maar men kan gemakkelijker onbetrapt een gesloten slaapkamerdeur middendoor zagen, dan de opene van Houtekiet binnengaan zonder hem te wekken. Hij herkent in de opening de omtrekken van zijn Lien.

Ah, zijt ge daar, zegt Houtekiet als zij met haar mes het zwartkopje naast hem in nog kleiner stukjes wil kappen dan de beeten van eergisteren. Eén kwaad moment passeert hij: plots zit zijn neus tusschen haar tanden en hij rukt hem er uit met een gevoel alsof heel de top in haren mond blijft. Voor de rest ranselt hij haar zoo degelijk af, dat zij nauwelijks meer verroert als hij haar op de plaats werpt die nog warm is van het zwartkopje. En dat is in lucht opgegaan.

Hij vindt het 's morgens als een muisje achter zijn timmerhout, piepend of Lien haar niet zal doodslaan als zij binnenkomt. Hij brengt haar naar Liza. O, lacht die misprijzend, ge denkt mij den duivel aan te doen met uw zwarte luis, haha, ik ben er blij mee. Ze gaat met gekruiste armen aan tafel zitten en begint barsch te bevelen. Maar het zwartje vliegt op haar woord alsof zij het ware geluk gevonden heeft.

Luister, zegt Houtekiet den volgenden avond, ik zeg het geen tweeden keer. Probeer nog ééns een voet uit het huis te zetten, dan wring ik al wat er in is den nek om, steek den heelen godverdomme in brand en weg ben ik met mijnen beer. Ge moogt van geluk spreken dat ik het al niet gedaan heb.

Gij moogt van geluk spreken dat ik terug ben, plaagt ze, want ik heb mij twee keeren bijna opgehangen.

Blijf van mijnen baard af, zegt Houtekiet, ik kan dat gefikfak niet meer verdragen. Had ik het geweten, ik was het nooit begonnen. Hoeveel andere zijn er niet, die hun kind alleen krijgen, moest gij daarvoor bij mij zijn?

Jan, het is nu zoo, mag ik ook mijn voeten niet meer bij u steken, ze zijn nog altijd zoo koud.

Dat wel, zegt Houtekiet.

Ze nestelt en nestelt tot ook hij eindelijk op zijn rechterzij gaat liggen en zij dan in zijnen schoot. Zoo hebben ze jaren geslapen, zoo is het weeral goed. Van pure welgezindheid zou hij wel kunnen opstaan om ergens een vrouw te ontmoeten. Als ze eenmaal in zijn schoot ligt, praat ze altijd over iets waaraan hij denkt, alsof zijne gedachten haar met zijne warmte door den rug naar het hoofd stijgen: ze zegt dat hij de beste vent van de wereld zou zijn als hij niet naar elke vrouw grabbelde.

Als ge spreken wilt, zegt Houtekiet, spreek dan over iets dat ge verstaat en anders zwijg.

Jan, ik loop toch ook niet met andere mannen, waarom doet gij het dan?

Zijt gij een man, vraagt Houtekiet.

Dat geloof ik toch niet.

Hewel dan, besluit hij, zwijg en slaap.

Van toen af zeide Houtekiet dat men zich nooit met vrouwen moet aanleggen, er komt niets dan last van. Wie kon het weten zooals hij.

XIV

Armzalige wijsheid die de graaf aan zijn gravinnetje verkoopt, het gaat juist niet beter als d'Hurlumont's kinderen niet meer het slechte voorbeeld van den vader zien. Dat heeft hen integendeel afgeschrikt en braver gemaakt dan ze waren. Ze vergezelden hem bijvoorbeeld nooit naar de stad om hem geen voorwendsel voor zijn uitstap in de hand te spelen. Nu hebben de groote elk haren uitgangsdag. Hij kreeg haar haast nooit in de gelagzaal om zijn vrienden die eer te bewijzen en een enkel glaasje mee te drinken. Nu zijn zij daar niet meer uit weg te slaan en op een glaasje komt het niet aan. Wie zal haar dat verwijten? Mama toch zeker niet, want die hebben zij gauw den mond gestopt: wat was uw beroep dan, mama, voor u met papa trouwde? Iphigénie is de eenige die haar durft voorhouden dat zij vroeger geen omgang wilde met de ordinaire lieden die welkom waren bij papa, maar er nu veel gemeenzamer mee zijn dan zijzelf, die in den beginne alleen waardin moest spelen. Het argument is niet sterk. Zij antwoorden dat zij toch een zekeren afstand weten te bewaren, terwijl anderen er zeer, zeer intiem mee zijn en die is raak. Maar Iphigénie laat haar liefde niet beleedigen. Heftig gaat het toe bij de d'Hurlumont's die tot nu toe zoo stil en ingetogen geweest zijn als de vader uitbundig. Ismène, Cymèle en ook al een kleinere, maken nog meer vertoon van hare vroolijke losheid met de gasten, om Iphigénie te prikkelen en dan is er een spanning, niet aan te wijzen maar in alles voelbaar, tusschen mama en Iphigénie. Eens is ze uitgebarsten. Mama verweet de stiefdochter hare schande, de stiefdochter mama haar verleden, kras, in bijzijn van haar eigen kinderen. Die moeten het gelukkiglijk niet begrepen hebben. Ze koeken rond hun moeder en wat Iphigénie hun zegt of vraagt, ze antwoorden niet, ze doen het niet.

Nard Baert wil er om dit alles zooveel te gauwer wegkomen, maar een huis met proefkweekerij en magazijn wordt niet op een dag gebouwd en intusschen gaat hij zijne teleurstelling anders zien. Eerst ziet hij dat de schuimende minzaamheid der meisjes Iphigénie niet aantast. Indien zij zoo verdorven ware als hij in kempische ontsteltenis gedacht heeft, zou zij nu toch haar gangen gaan en zij blijft stugst op haar stuk. Daarna stelt

hij vast dat zij precies dezelfde zorgzame zakelijke waardin blijft als tevoren. In zijn verbeelding was die eigenschap van haar onbestaande geworden terwijl hij verdwaasd altijd voor zich uit herhaald had dat zij dus een slet was. Weer gaat hij behagen vinden in haar zakelijke behendigheid. Hij kent zelf geen drift. Hij heeft er geen tijd voor. Iemand die werkelijk zaken doet zooals het hoort, kan zich met die complimenten niet bezig houden. Het zit onbewust in hem vast dat een zoo zakelijke Iphigénie geen slet kan zijn. Daarbij waar is de man, waar de verkeering? Neen, het moet in een overrompeling gebeurd zijn. Op slot van zaken heeft hij liever een overrompelde die manieren en bekwaamheid heeft, Fransch kan spreken en schrijven, vooral oppassend is, dan een zuivere domme, lompe, luie. Moet hij die overrompeling dan niet zegenen, daar zij hem een kans geeft die hij tevoren haast niet had? Het kan namelijk verbeelding zijn, maar hij meent dat zij niet meer zoo effen voor hem is.

Daarin vergist hij zich niet. Ismène en Cymèle brutaliseeren hem een beetje, omdat hij met heel zijn houding haar overdreven minzaamheid voor de nettere gasten veroordeelt. Juist om dat de zusters te laten voelen en hem te vergoeden voor de krenking, vermeerdert Iphigénie hare hartelijkheid. Hij vat hoop en moed.

Eens zijn zij alleen. Zijn kar staat geladen en opgetuigd, de honden blaffen om er op los te gaan. Zij staat voor het venster met den rug naar hem en zegt dat hij nog een half uurtje zal moeten wachten, want het begint juist te regenen. Hij komt achter haar staan en legt beide handen op haar schouders, bij wijze van proefneming. Zonder bruusken onwil maakt ze plaats opdat hij naast haar zou komen, maar ze doet het zoo natuurlijk en vriendelijk dat hij denkt: ze heeft het niet begrepen.

Duidelijk beproeft hij haar dan met geld. Met geld is een proef zijns inziens ook afdoende, te meer daar zij zoo goed als hij de waarde van metalen kent. Op zekeren avond, laat, betaalt hij zijn rekening van de week. De kas waaruit zij moet teruggeven is reeds boven. Hij verspert haar den weg naar de trap, en stelt haar voor effen rekening te maken met een kusje, één, één toe, één! Ondanks alles vreest hij inwendig het kusje te krijgen, want het zal een duur zijn, maar zij gichelt slechts even, verklaart kalm dat zaken zaken zijn en haalt het geld.

Dat antwoord geeft hem den moed zijn brief te herlezen. Dat

zaken zaken zijn kan immers ook beteekenen: ik wil wel over kusjes met u praten, maar niet in verband met rekeningen. De brief zit tusschen papieren die in den binnenzak van een reizend koopman veel te lijden hebben: hij haalt hem boven met afgescheurde randen en herschrijft hem zooals hij daar ligt, voor een maagd. Bij de eerste lezing vraagt ze zich af of hij dan nog altijd niets zou gezien hebben.

Inwendig antwoordt zij ja op zijn aanzoek. Beters dan hij zal zich immers niet meer aanbieden. Zij heeft begrip van zaken en weet dat de zijne gezond is. De zusters mogen grinneken, zij zal met hem verder komen dan zij beiden, die fladderen rond gepoetste heertjes. Omdat hij zoo'n ontzag heeft voor haar penvaardigheid en haar calligraphie zoo bewondert, wil zij haren ja met zoete vrouwenfiorituren op een brief schrijven. Maar hij moest eens niets gemerkt hebben, want zijn naïefheid is enorm.

Daarbij ontdekt zij bij derde lezing dat hij haar ‘belle et pure’ vindt, woord waarover zij heengelezen heeft doordat de brief zoo onpersoonlijk hoogdravend is.

Hij die slechts marktfransch kent, er niet zou durven aan denken hebben een komma te wijzigen, heeft het woord met overtuiging neergeschreven, zonder over de beteekenis te mediteeren. Zulke brieven immers, hoe meer woorden, hoe ontroerender.

Nu kan zij heelemaal niet meer schrijven. In haar eerste ontwerp bleef de zwangerschap onderverstaan, maar hij heeft hare zuiverheid uitdrukkelijk bevestigd, ze zelf negeeren valt al te zwaar.

Eene zaak, groot of klein, sluit Nard Baert in een ommezien af, maar de dingen des huwelijks! Hij ontloopt haar, uit vrees voor een gesprek over weder en hoenders, terwijl de brief onbeantwoord tusschen hen is. Rap moet hij daarvoor loopen, schichtig, zelfs zonderling doen en bruusk een gesprek afbreken als zij nadert. En naderen wil zij hem juist, want een brief schrijven vreest zij erger dan hij een gesprek.

Elken middag zoeft hij met zijn leege hondenkar de stalling in, alsof de stukken uit den muur gaan vliegen en de wielen losgeslagen in 't rond bollen, maar honden misloopen niet en stoppen oogenblikkelijk: nooit gebeurt er iets. Daar in de stalling, waar Houtekiet hazen vilt, moet zij hem eindelijk staan

opwachten om over zijn brief te spreken, liever hem te vragen of haar toestand hem dan niet afschrikt. Neen. En indien zij hem zou willen zeggen welke schurk haar zoo bedrogen heeft, dan zou hij.... Zij glimlacht ernstig dat hij haar dit geheim moet laten. Een wien het te zwaar viel, liet er het leven bij en o geliefde Jan Houtekiet, zij verraadt u geen tweede maal. Onmiddellijk na zijn eersten kus zegt Nard Baert: morgen beginnen ze te bouwen. Hij schiet in zorgen om dat waar te maken.

GERARD WALSCHAP

(*Wordt vervolgd*)

Luctor et emergo

Tweede hoofdstuk: zwijgend goud[1)]

Alvorens ik u mijn merkwaardig gesprek met het zilveren meisje, dat ik poppetjes tekenend aan mijn schrijftafel vond zitten, kan mededelen, moet ik uiteenzetten waarom ik haar aanzag voor de vredesengel. Het kwam niet door haar witte kleding, haar witblond haar, haar met zilvergalon omboord soldatesk hoedje; niet door iets stroefs in haar gelaat, dat even aan de moeizame schoonheid deed denken van sommige Griekse godinnenbeelden; niet door de peinzend neerziende blik, waarmee zij de figuurtjes beschouwde, die haar losjes om de penneschacht toegespitste hand op het papier te voorschijn toverde; niet, tenslotte, doordat zij, toen ik binnentrad, mijn komst voorgaf niet op te merken en verdiept bleef in haar futiele arbeid, hiermede als het ware zich een alibi scheppend. Waar kwam het dan wel door? Het bleef voorloopig een raadsel, hoewel ik het gevoel niet van mij af kon zetten, dat de opheldering voor het grijpen lag. Maar meen niet, - ik bid u, lezer, - dat, ofschoon ik haar hield voor de vredesengel, ik geschroomd had de verschijning aan te spreken.

'Mijn naam is N.,' had ik gezegd, na het eerste moment van stille verbazing. Door het noemen van mijn naam blijkbaar mijzelf weer meester geworden, had ik terstond doen volgen: Met wie heb ik het genoegen? Wat kan ik voor u doen? of iets van dien aard. Zo sprekend was ik een paar pas nader getreden en stond nu vlak voor de tafel. Het meisje, als een meeuw die het nest bedreigd ziet, had eensklaps haar linkerhand uitgestrekt boven haar schetsboek, om dit voor mijn nieuwsgierige blik te beschermen, en met de andere hand begon zij, om mijn aan-

1) Voor het eerste hoofdstuk: Sprekend Zilver, zie men De Gids van April en Augustus 1938.

dacht naar elders af te leiden, - echte meeuwentaktiek -, langs de bovenrand van het schetsboek met enorme letters haar naam te schrijven. Dit met zulk een haast en nadruk, dat ik, toen zij gereed was, mij gedrongen voelde haar gerust te stellen en mijnerzijds een teken 'begrepen' te geven. De naam zelf, Heleen v.W., zei mij niet veel. De voornaam klopte, zag ik, met het zilveren monogram op het nu weer over het schetsboek zich dieper buigend hoedje; wat de achternaam betreft, de naam v.W. stond me slechts bij, als de naam van een majoor bij de grenadiers, die als territoriaal bevelhebber van Walcheren ontijdig, naar ik gehoord had, zijn carrière had besloten. Zou dit een der dochters van de majoor zijn? Ik had horen spreken over de meisjes v.W.

'Heleen,' zei ik, plichtplegingen achterwege latend, - 'wat is er van je dienst?' Maar terwijl ik dit uitsprak, en, opdat zij vrijer het woord zou kunnen nemen, mij van haar af had gekeerd en op de drempel der open deur naar de tuin was gaan staan; en terwijl ik, naar buiten ziende, in de schaduw der bomen het blinkend stuur van een fiets ontdekte, - zo was zij dus gekomen -, was aanhoudend als muziek door mij heen blijven ruisen: de vredesengel, de vredesengel. Maar nog altijd bleef het onopgehelderd. Eerst toen ik mij weer omkeerde op de drempel en het kamertje weer inkeek, waarbij ik Heleen met mijn blik vermeed, omdat zij juist opzag en enigszins schuchter te spreken aanving, - eerst toen vielen, zooals de schrift zegt, mij de schellen van de ogen. Het kwam door haar cape, de witte cape op het veldbed, witter dan de maan-doorschenen wolk aan de nachtelijke hemel. Het kwam doordat op dezelfde plaats op mijn veldbed, tien, neen, reeds veertien nachten geleden, de zwarte cape had gelegen van de dorpsveldwachter, die namens burgemeester en regimentscommandant mij was komen melden, dat ik mij gereed moest houden voor mobilisatie.

* * *

Het was vier uur in de morgen geweest, toen de veldwachter, in mijn werkkamertje nog licht bemerkend, tegen de ruit had getikt.

- 'Meneer N.', begon hij, toen ik hem door de tuindeur binnen had gelaten, - 'het telegram A is afgekomen. U weet

wat dit betekent,' en hierbij had hij mij de oranje enveloppe overhandigd.

- 'Zijn er nog veel menschen in het dorp,' had ik gevraagd, - 'die u de boodschap moet gaan brengen?' - 'U bent de laatste,' had hij geantwoord, reeds aanstalten makend weer te vertrekken. - 'Een kop koffie?' vroeg ik, want ik had juist verse koffie gezet. - Dat zou hij niet afslaan. Hij was op de rand van het veldbed gaan zitten, had zijn cape uitgedaan, had deze zorgvuldig binnenste-buiten gevouwen, - want het was vochtig weer -, en had, toen ik hem de koffie reikte, het kledingstuk naast zich op het veldbed gelegd. Zo was hij een kwartiertje blijven praten.

Hij kon geen bijzonderheden vermelden, was hij aangevangen, er kwam weinig door in de radio. Het was een voorzorgsmaatregel, zei de minister, ons door de internationale verwikkeling opgelegd. Het was als het stormsignaal: weest op uw hoede. Wij moesten paraat zijn. Wij waren neutraal, zouden nooit zelfstandig een oorlog voeren, maar wij moesten de grenzen doen respecteeren. Het was hem, zei de veldwachter, wel eens voorgekomen, die wie zijn gebied te voorbarig afsloot de buren belette elkaar te bereiken en een goede verstandhouding in de weg stond. Maar majoor v.W. had het hem uitgelegd. De majoor had een jachtvergunning onder Dishoek, hij placht na afloop een borrel te drinken in café Wisse. Het werd hoog tijd, had de majoor gezegd, dat er hier iets gebeurde. Aan dat geslabak moest een einde komen. Wie effectief zich verdedigen wilde moest in het offensief zijn. Een der drijvers, ook bij Wisse aanwezig, had dit tegengesproken met een beroep op onze volksaard. Had Willem de Zwijger niet afgewacht tot de vijand in het land was? Had hij niet gewacht tot de vreemdeling zich aan het volk vergreep en zelfs bij Vlissingen een fort dorst bouwen? Hadden wij toen niet getoond wie wij waren? Andere tijden andere zeden, had de majoor geantwoord; wij waren een wereldrijk geworden, wij hadden toen nog geen bezit overzee, alles draaide tegenwoordig om afzetgebieden. Toen had de oudste dochter van de majoor, die mee op jacht was, heftig de partij van de drijver gekozen. Zeden veranderen nooit, had zij gezegd. - Pas maar op, candidate in de mdicijnen, had de majoor haar gekscherend toegevoegd, of wij lijven je in bij de geneeskundige

dienst. - Het hele café had gelachen, want iedereen wist dat Lucie - zo heette het meisje - op het punt stond met een baron te trouwen en dat haar vader met dit huwelijk zeer ingenomen was. De veldwachter mocht majoor v.W. wel. De majoor had geen gemakkelijk leven gehad: zijn vrouwjong gestorven, zijn enige zoon verkeerd gegaan en - meende hij - in Australië terecht gekomen. Neen, de majoor was een beste man. Hij had zonneklaar, tenslotte, bewezen, bij Wisse, dat alle landen als schakels aaneengesloten waren, tot een keten zo hecht als de zwakste schakel, en dat het daarom misdadig was weerloos te zijn. Daar was, zei de veldwachter, geen speld tussen te krijgen.

Ik had, toen hij zweeg, mij gedrongen gevoeld het mijne te zeggen. Ik was vier jaar gemobiliseerd geweest, het was een stuk van mijn leven. Dierbaar was mij de herinnering aan de Oranje-kazerne en aan mijn talloze Brabantse kwartieren. Ik kon - de veldwachter mocht het geloven of niet - het woord ‘chambree’ niet zeggen, of ‘kuch’, of ‘gamel’, of er kwam iets vreemds in mijn stem en iets warms in mijn ogen. Ik was een goed soldaat geweest, gezien mijn uitgebreid strafregister, en, gezien mijn blanco straflijst als officier, een goed officier. Toen de mobilisatie voorbij was en velen de dienst de rug toekeerden, was ik gebleven. Ik zou ten allen tijde mijn leven voor mijn land beschikbaar stellen, precies zooals ik, toen mijn moeder ziek was, mijn bloed voor transfusie had aangeboden. Dat was menselijk en natuurlijk. Ik hield van mijn vaderland als van mijn jeugd; ik hield, om met een oude dichter te spreken, van de buurt waar ik was opgevoed. Ik hield van de duinen, de zilte bladerengeur in de Scheveningse bosjes, het zand waarin ik gespeeld had achter het ouderlijk huis. Ik hield van Zeeland omdat mijn moeders familie daar vandaan kwam. Men kon er niets aan doen, men hield van zijn land, het was aangeboren, zoals een andere oude dichter gezegd had. Ik had het nimmer als plicht kunnen zien, het land te dienen. Ik had mij, of liever mijn vader had mij, want ik was nog minderjarig, vrijwillig verbonden. Ik had niet geloot, was niet voor een nummer op moeten komen. Ik was mijn vader daar altijd dankbaar voor geweest.

Zo hadden de veldwachter en ik een kwartiertje zitten praten. Toen was hij opgesprongen, had mij het kopje aangereikt, dat,

leeg, naast hem op de vloer stond, had zijn cape weer omgehangen en was, door mij gevolgd, de tuindeur uitgestapt, waar in de schaduw der bomen het ‘stalen ros’, als hij zei dat men wel zei, geduldig stond te wachten. Ik had, om het huis, hem uitgeleide gedaan. Wij hadden bij de voordeur, terwijl hij de cape van binnen dicht knoopte en over het blinkend stuur heen uitspreidde, nog een woord van dank en afscheid gewisseld. Toen was hij opgestegen, en ik had hem op het grintpad met fladderende cape in de mistige morgen zien verdwijnen. In mijn werkkamertje terug, had ik de oranje enveloppe in mijn binnenzak gestoken, had met verdubbelde ijver en inspiratie nog een paar uur zitten werken aan mijn drama ‘Niobe’, - de vrouw waarvan de zon de kinderen neerschiet terwijl zij zelf in een rots verandert -, had haar samenspraak met Amfïon, de Thebaanse dichter waarmee zij getrouwd was, voor het eerst tot een goed einde kunnen brengen, en had mij, ofschoon emoties mij te slapen beletten, onder mijn plaid op het veldbed nauwelijks ontkleed te ruste begeven. Maar, lezer, ik dwaal af.

* ⁎ *

Ik heb thans, naar ik hoop, u duidelijk gemaakt, waarom ik, vooral door de verwisseling der mantels, aan de vredesengel dacht toen ik Heleen in mijn werkkamertje aantrof. Het wordt tijd dat ik haar het woord geef en verslag uitbreng van hetgeen zij mij berichtte, terwijl ik, aan onbeschrijflijke ontroeringen ten prooi, met de handen in de zakken in het kamertje op en neer bleef loopen.

Ik moest haar niet kwalijk nemen, begon Heleen, dat zij ‘mir nichts dir nichts’ hier binnen was gedrongen. Zij werd niet voor niets ‘de straatjongen’ genoemd. Zij had Annie en mij op het terrasje zien zitten, had niet willen storen, was het huis omgelopen, had deze deur ongesloten gevonden en was hier blijven wachten. Zij was een dochter, als ik dit nog niet wist, van majoor v.W. Had Henk met mij nooit over haar gesproken? Lucie, haar oudere zuster, was vandaag getrouwd.

‘Met v.A.v.A.?’ vroeg ik.

‘Zie je wel!’ riep ze verheugd. En zij ving aan, détails van de bruiloft te vertellen; hoe Henk getuige en zij bruidsmeisje was geweest; hoe indrukwekkend de plechtigheden waren; hoe

schitterend, tot en met het trouwdéjeuner, alles van stapel was gelopen. Oom Dick had uit naam van tante Marie -

- O bruid, zo mijmerde ik inmiddels, - gij wier slip van het bruidskleed ik duinen zag worden, gij die ik midden op zee heb zien staan, uw hoofd omkroond met sterren en bloesems, uw sluier weerspiegeld in glinsterend schuim: noemt men u Lucie? Ach, hoe kon ik u verzaken! Eerst zondt gij vanmorgen de student hierheen, om uw komst aan te kondigen; toen zondt gij Annie, om mij met nadere bijzonderheden bekend te maken; nu zendt gij uw zuster. Wat komt deze mij melden? Ik smeek u mij te berichten wat ik voor u doen kan. Niets zal mij te veel zijn. -

Oom Dick had uit naam van tante Marie, hoorde ik Heleen in de verte vervolgen, een tafelrede gehouden zoals slechts oom Dick die houden kon. Hij had eerst de moeder der bruid herdacht, op jeugdigen leeftijd haar gezin ontvallen. Er had de diepste stilte aan tafel geheerst. Toen had oom er op gewezen, hoe de bruid, gedurende haar meisjesjaren, voor haar zuster Heleen en voor Frans, haar broer, een tweede moeder geweest was, in niets tekortschietend, altijd zichzelf verantwoordelijk stellend. De vader der bruid, door en door militair, in 's lands belang herhaaldelijk overgeplaatst, zou, zei oom, de eerste zijn te erkennen, welk een steun bij de opvoeding zijner andere kinderen hij van zijn oudste dochter had mogen ondervinden. Lucie was de spil geweest van het gezin, het middelpunt waar alles om draaide en dat alles bijeenhield. Lucie's moeder was uit Middelburg geboortig, de connecties waren min of meer onderhouden gebleven. Welk een vreugde, had oom vervolgd, was het voor tante Marie en voor hem geweest, toen de majoor met zijn twee dochters - Frans had in Nieuw-Zeeland een toekomst gevonden - naar oud-Zeeland bij wijze van spreken repatrieerden. Oom Dick had zijn zwager, tante Marie had haar nichtjes, met raad en daad terzijde gestaan. Oom en tante waren de meisjes als hun eigen kinderen gaan beschouwen, tante vooral, voor wie eigenlijk heel de wereld één groot huisgezin was. Voor tante was Lucie's huwelijk dan ook geenszins een afscheid; wat hem, oom, betrof: hij hoopte mevrouw v.A.v.A. nog vaak zijn kantoor te zien binnentreden, hij was voor niemand liever notaris dan voor zijn nicht Lucie. - Hier had Oom een kort ogenblik ge-

zwegen en uit zijn zak een telegram te voorschijn gehaald. - Toen had hij v.A.v.A. toegesproken. Hij heette Lucie's man welkom, uit ieders naam, in Lucie's familie. Sinds kort weliswaar, maar nu voorgoed, had Dolph, zoals oom zei, en oom zei dit voor het eerst, aller harten veroverd. Dolph had zeker al bemerkt, dat Zeeuwen Zeeuwen waren. Zeeuwen wisten, uit hun strijd met het water, weerstand te bieden; maar wie eenmaal hun hart won, was zeker het te behouden. Dolph mocht zich als zoon in het huisgezin opgenomen achten. - Hier had oom het telegram, dat hij in de hand hield, langzaam ontvouwen. - Hij gaf thans, zei hij, om tot Dolph een welsprekende gelukwens te richten, het woord aan een ander, en wel aan Lucie's broer, aan Frans in Nieuw-Zeeland, wiens telegram zojuist was binnengekomen. De tafelpresident, die straks de berg telegrammen voor zou lezen, had oom vervolgd, had toestemming gegeven dit ééne telegram uit de stapel te lichten en afzonderlijk te doen horen. Het was typisch Frans, Frans' manier zich kort en krachtig uit te drukken. Het was niet ondertekend, maar de plaats van afzending, Wellington New Zealand, zei reeds, zei oom, genoeg, en de tekst sprak voor zichzelf. ‘Beste zwager,’ - had het geluid - ‘je verre broer wenst je van harte geluk’. Oom Dick had hierna nog iets willen zeggen, maar Lucie was in tranen uitgebarsten en had gevraagd het telegram dadelijk zelf te mogen zien.

Hier staakte Heleen haar mededelingen, nam de pen weer op en tekende verder. Ik prees haar memorie. Hoe was het mogelijk een tafelrede zo precies te onthouden en weer te geven. Het was verbazingwekkend. - Wat haar trof onthield ze, zei Heleen, wat haar niet trof vergat ze. Henk stond ook altijd verstomd als zij herinneringen ophaalde, hoe letterlijk zij zijn woorden van vroeger nog wist. Toch was daar geen kunst aan, het kwam vanzelf. Want als zij aan iets terugdacht, begon ze te tekenen - dat was een gewoonte - en al tekenend schoot alles haar weer te binnen en stond haar dan voorgoed voor den geest. Dat had ze nu eenmaal. Zij werd er thuis mee geplaagd. ‘Zit je weer terreinschetsen en vuurplannen te maken,’ placht haar vader te zeggen. - Kijk, terwijl ze hier eenzaam gezeten had en aan de ontzettende dingen dacht die later op den dag waren voorgevallen, - zij tenminste zou het ontzettend vinden als

zoiets haar overkwam, maar Lucie was kalmer, was minder bijgelovig, - toen had ze aan het uur terug willen denken, toen alles nog pais en vree was, zelfs boven verwachting. Kijk, en toen had ze het déjeuner, op het moment van oom's toespraak, in beeld gebracht. - Dit was de zaal van de Verseput, legde Heleen uit, mij het schetsboek voorhoudend, met de tafel in het midden. Dit was - hierbij stipte ze telkens de aanzittenden aan - oom Dick die stond te spreken; dit was tante Marie in feesttooi, ik moest letten op het toetje; dit was Dolph v.A.v.A.; dit was een oude oom van Dolph, dit een Almelose tante; dit was haar vader, in groot tenue, met al zijn ridderordes; dit - men zag nu slechts de achterhoofden der aangeduide personen - was zijzelf, Heleen; dit - naast haar - was Henk; dit - naast Henk - was Erna H., de actrice, vroeger Lucie's beste en enige vriendin; dit was een neef van Dolph, geen ongeschikte jongen. Ik verloor mijn belangstelling en begon, terwijl Heleen voortging met wijzen en noemen, de randtekeningen te bekijken. Ik zag het Middelburgs stadhuis, de trouwzaal, de Abdij; ik zag een koets met paarden en palfreniers, kinderen bloemen strooiend, bruidsmeisjestoiletten, en tal van emblemen als bouquetten, hoge hoeden, doorschoten hartjes, versierde leidsels, serpentine-achtig de bladzij omkransen. Ook bemerkte ik in een bovenhoek - maar wat deed die hier? - de kerk van Zoutelande. Dit schetsje echter was doorgestreept, was dus blijkbaar een vergissing. Niet vindend wat ik zocht, vroeg ik Heleen rechtstreeks, waarom de bruid mankeerde.

Zij had Lucie al wel honderd maal getekend, antwoordde Heleen. Lucie was dus ten eerste geen dankbaar model meer, maar ten tweede: Lucie hield er niet van, getekend te worden. Ook had Lucie zich nooit laten fotografeeren. Toch had Dolph, zonder dat Lucie het wist, een foto in de trouwzaal en in de kerk laten maken. Dat was zo aardig voor later.

Ik drukte mijn bewondering voor Heleen's talent uit. Ik was overtuigd, zei ik, als ik de mensen op straat tegenkwam, hen uit Heleen's schetsjes te zullen herkennen. Van heel het gezelschap was slechts Henk mij bekend, maar ik had het niet voor mogelijk gehouden, hem met niets dan de houding van het achterhoofd zo sprekend uit te beelden. Wist Heleen, ging ik voort, dat ik Henk langer kende dan zij - Heleen - leefde?

Dat wist ze, zei Heleen. Henk bleek veel over mij te hebben gesproken. Hij beschouwde mij, met Dolph, zijn jeugdvriend uit Assen, als zijn beste vriend. Hij vond het jammer mij zo weinig te zien en had aan tafel nog gezegd, dat één der attracties van Lucie's bruiloft was bij mij te gaan logeren. Henk zou nu, hoopte Heleen, elk ogenblik hier zijn. Zij moest hem dringend spreken. Door de verwarring, vanmiddag te Zoutelande ontstaan, had zij geen gelegenheid gehad, met Henk voor morgen een afspraak te maken. Zij hadden elkaar op het strand uit het oog verloren. Toen ze uit Zoutelande thuiskwam, was haar vader al naar bed. Ze had zich verkleed, had het huis weer verlaten, en was hierheen gefietst in de verwachting Henk en mij nog op te vinden. Ik vond het toch niet vreemd? Had Henk werkelijk met mij nooit over haar gesproken?

Henk kon zwijgen, zei ik, als hij zwijgen wilde. Zijn zwijgen was veelzeggender zelfs dan zijn spreken. Maar - vroeg ik - Henk's karakterbeschouwing onderbrekend, - wat was na het trouwdéjeuner gebeurd?

Lezer, heeft u wel eens een paard in de wei de oren zien spitsen? Heeft u wel eens een hond, die te slapen lag, plotseling, als was er onraad, strak een richting uit zien kijken, waarin voor uw menselijk oog niets waar te nemen viel? - Zulk een gewaarwording ondervond ik toen Heleen's antwoord uitbleef en ik haar met gespannen blik naar de deur van het werkkamertje turen zag. - Stil, zei ze, ze hoorde iemand. - Ik verzekerde dat wij alleen in huis waren en dat ik niets hoorde. - Stil, zei ze, ze hoorde iemand bij de voordeur: hij stond al een minuut of wat op de stoep. - Ik zei nogmaals dat zij zich moest vergissen. Ik kende alle geluiden in huis, maar zou, als zij wilde, even gaan kijken. - Ik voegde de daad bij het woord en verliet het vertrekje. Ik zag nog, toen ik op de drempel omkeek, dat Heleen uit mijn stoel was opgestaan. Ze was langer dan ik gedacht had. Op hetzelfde moment ging de bel bij de voordeur.

Lezer, - heb ik het verteld of nog vergeten te vertellen? - mijn huis is een zeer aantrekkelijk huis. Het wordt door één mijner vrienden, vanwege de witte, hooggepunte gevel waar 's nachts het vuurtorenlicht overheen zwaait, zeer treffend ‘de Ster van Walcheren’ genoemd. Ik geef het compliment dat dit woord bevat hierbij door aan de architekt, die het huis voor mij

gebouwd heeft. Ook hij is één mijner vrienden, en hij heeft dit getoond door bij de bouw met mijn wensen rekening te houden. De plattegrond is een vierkant van acht bij acht meter. Elk der zijden van dit vierkant is, om redenen van astronomische aard die ik nu maar laat rusten, naar één der windstreken gericht. Eigenlijk heeft het huis slechts één grote kamer, van vijf-en-half bij vijf-en-half, dus ook een vierkant. Als men deze twee vierkanten op elkaar legt, zodanig dat de zuidwesthoeken samenvallen, schieten twee langwerpige rechthoeken over, aan noordzij en aan oostzij. De eerste rechthoek is het voorhuis en bevat de kookruimte en de ijzeren wenteltrap naar boven; de tweede is in tweeën gedeeld en bestaat uit het schuurtje en het van het huis uit slechts door dit schuurtje bereikbaar werkvertrekje.

Ik liep dus, toen ik Heleen in het werkvertrekje achterliet, door het schuurtje naar het voorhuis. Hoe later op de avond hoe schoner volk, dacht ik onwillekeurig. Ik stak licht aan en deed de voordeur open. Op de stoep stond een lange, tengere man.

'Bentu meneer N.?' vroeg hij, en vroeg onmiddellijk verder, of hij mijnheer L., die - wist hij - bij mij logeerde, nog even spreken kon.

Ik zei dat ik Henk elk ogenblik verwachtte. Wilde hij soms binnenkomen?

'Als dat niet dérangeert.' - Hierbij stapte de onbekende, zijn hoed ophoudend en een koffertje in de hand meenemend, onverwijld het huis in en de grote kamer binnen waarheen ik hem voorging. Ik schatte hem vijf-en-dertig. Hij was inderdaad zeer tenger gebouwd, maar minstens tien duim langer dan ik. Ik moest, met hem sprekend, voortdurend opzien. Erger was, dat door de voortreffelijke snit zijner steedse kleding het interieur van mijn buitenhuis iets kaals, bijna iets armoedigs verkreeg. De haard brandde niet, verweet ik mijzelf. Ik verzocht de vreemdeling, die de hoop uitsprak mij niet lastig te vallen, plaats te nemen. Wilde hij zijn jas niet uitdoen? De avonden waren soms kil in een huis zo vlak bij zee. Ik zou de haard aanleggen, ik moest even naar het schuurtje om brandstof te halen. Neen, het was geen moeite. - Zo sprekend liet ik hem in de grote kamer achter.

Mijn bedoeling was snel Heleen te gaan melden, dat er on-

verwacht bezoek voor Henk was gekomen. Toen ik echter het werkkamertje binnentrad, was de vogel reeds gevlogen. Weg de cape, weg het schetsboek. Blijkbaar had Heleen het raadzaam geacht zich uit de voeten te maken. Zij kon nog niet ver zijn. Ik had nog geen voet buiten de tuindeur gezet, of ik had haar al ontdekt. Zij stond bij haar fiets, ze was bezig het schetsboek op de bagagedrager te binden. Toen ze hiermee gereed was, nam ze de fiets aan de hand, kwam mij rakelings voorbij, legde, mij passerend, stilte gebiedend een vinger op de lippen en verwijderde zich tussen de bomen door - geen takje kraakte - de kant der boerderij uit. Ik kon haar, in het wit als zij was, nog geruime tijd nazien. Achter de boerderij is een planken hek, met witkalk bestreken. Ik zag haar eerst haar fiets over dit hek heen tillen, toen zelf geluidloos volgen. Even later zag ik haar langs een akkerrand rijden, afstijgen bij het volgend hek en de manoeuvre herhalen. Achter dit tweede hek was zij reeds niet meer dan een witte stip, over het veld verdwijnend; achter het derde verloor ik haar uit het gezicht.

Ik nam, op mijn terugweg door het schuurtje, een armvol sprokkelhout en houtblokken op, om voor mijn nieuwe gast de haard aan te leggen. Adieu vredesengel, dacht ik. Toen ik in de grote kamer terugkwam, had de bezoeker zijn overjas uitgetrokken en - de hoed er bovenop - op een stoel gelegd. Het koffertje stond naast hem. Hij zat aan de eettafel de Middelburgsche Courant te lezen.

‘Hoe lang duurt een tij?’ vroeg hij, de stilte verbrekend, terwijl ik in de haard het vuur prepareerde. - ‘Ik bedoel: eb en vloed?’, verduidelijkte hij, de courant neerleggend.

Ik moet hem vreemd hebben aangezien, want hij rees eensklaps op en trad op mij toe. Hij had nog verzuimd, zei hij, zich voor te stellen. Zijn naam was v.A.v.A.

Sprakeloos drukte ik hem de hand en keek het vuur in, dat juist begon te trekken. Had ik goed verstaan? Maar reeds wees mijn gast, die zijn courant had meegebracht, mij op één der kolommen. Had ik dit gelezen? Ik las dat Mr. A. baron v.A.v.A. griffier kantongerecht Assen, heden te Middelburg in het huwelijk trad met mej. Lucie van W., dochter van Walcheren's territoriaal commandant. Er volgde een verslag der ceremonie, dat ik echter niet ten einde kon lezen. - Had ik dit ook gelezen?

De courant werd mij ontrukt en op een andere pagina opengevouwen. Ik las een advertentie, waarbij, mede namens wederzijdse familie, de heer en mevrouw v.A.v.A. - v.W. voor de belangstelling dankten bij hun huwelijk ondervonden. En ik zag, toen ik opzag en v.A.v.A. aankeek, dat hij v.A.v.A. zelf was.

Wat hadt u gedaan, lezer? Ik begon met het lampje op de schoorsteen aan te steken, het middenlicht uit te draaien, de whiskey te halen. Inmiddels had v.A.v.A. in de diepe stoel bij het vuur plaatsgenomen en ving aan, terwijl ik de kamer inkeek en met mijn rug naar het vuur bleef staan, het volgende te vertellen. Hij sprak echter zo geagiteerd, hij deed zijn verhaal zo onsamenhangend, dat ik het beter met eigen woorden u navertel.

M. NIJHOFF

(*Wordt zo spoedig mogelijk vervolgd*)

Balzac en het Holland van voor ‘Tachtig’

Het is nu ongeveer honderd jaar geleden, dat de abonné's van de Figaro - gelukkige tijden - de laatste roman van Balzac ten geschenke ontvingen: twee delen, die de omvangrijke titel droegen *Histoire de la grandeur et de la décadence de César Birotteau*, etc. etc. Daar kregen de lezers van *Indiana* en *Lelia*, van Sue's avontuurlijke Boulevard-Saint-Germain-verhalen, en van Hugo's *Notre-Dame*, om van de oudere griezelgeschiedenissen van Ducray-Duminil en van een zekeren Horace de Saint-Aubin niet te spreken, een roman in handen, waarvan de hoofdpersoon, de held, een ‘marchand parfumeur, adjoint au mairie du deuxième arrondissement de Paris, chevalier de la Légion d'honneur, etc.’ was: Een onvervalste bourgeois dus - een, die niet later de verloren zoon van een graaf zou blijken!

Het was een moedig experiment geweest om en plein romantisme de lotgevallen van een simpelen burgerman, van een winkelier nogal, te gaan vertellen; een moedig experiment, en zo had Balzac het ook gevoeld. Zes jaar had hij er mee rondgelopen, jaren waarin heel wat andere meesterwerken uit zijn handen waren gekomen: Zes jaar van zoeken naar vorm, van het vinden van kracht, van groeien in eigen esthetische overtuiging. Maar het is dan ook een voldragen roman, die hij tenslotte in een paar weken zal neerschrijven: evenwichtig van bouw en van spanning, beter gecomponeerd dan velen van zijn andere werken.

Een jaar later publiceert een student in de theologie, die juist de Leidse Academie had verlaten, een bundel realistische schetsen en novellen, die dadelijk zozeer in de smaak van het Hollandse publiek blijken te vallen, dat binnen een half jaar een tweede druk nodig wordt. Meer dan elf jaar duurt het nu, voordat er een derde en vermeerderde druk van de *Camera* verschijnt, maar

dan gaan de edities elkander gestadig opvolgen, zodat in 1887 Professor Beets niet zonder stille voldoening een *Vijftig jaar later* kan schrijven, de prophetieën van dien goeden criticus van de Vaderlandsche Letteroefeningen ten spijt, die met vaderlijke beminnelijkheid wist te voorspellen, dat ‘de opgang die het bij zijne intrede in de wereld maakte, hoogstwaarschijnlijk voor vergetelheid zou plaatsmaken’.[1)] Dan was Potgieter gelukkiger! Hij gunde de *Camera* tenminste nog een derde druk. Zoals meestal gedroeg de realiteit zich anders dan zij in theorie behoorde te doen: Nog in onze dagen wordt de *Camera* genoten door die twee lagen van het lezend publiek, die zo zelden in de gelegenheid zijn zich te verbazen over haar samengaan in litteraire waardering.

De *Camera* is Hollands, typisch Hollands. Dit is tè veel opgemerkt door onze eigen litterair-historici, dan dat het ons zou verbazen ook een vreemdeling haar zo te zien kenmerken: ‘Peintre et moraliste, artiste et bourgeois à la fois, mais avant tout homme de son temps, de sa race, de son pays, tel apparaît l'auteur de Camera Obscura’.[2)]

De *Camera* is typisch Hollands, zoals *César Birotteau* typisch de Balzac is, Beets een echte Hollander, zoals Balzac echte Fransman is. Hier tekenen zich misschien wel het scherpst de tegenstellingen maar ook de overeenkomst af, die zouden maken, dat de *Comédie Humaine* in ons land wel gelezen werd, met mate bewonderd, maar nooit noemenswaardige invloed uitoefende.

Want dat dit het geval is, zelfs de onverbeterlijkste Balzacenthousiast zal het moeten toegeven. Balzac is te weinig Hollands, om door den Hollander genoten te worden, en naar de vorm te weinig Frans, om den francophiel, belust op het geciseleerde proza van een France of een Gide, blijvend aan te trekken. Maar juist omdat deze te geringe invloed niet of nauwelijks te wijten is aan een toevallige samenloop van omstandigheden, maar zijn diepere oorzaak vindt in de instinctieve ‘antipathie’, die den zakelijk-nuchteren protestant en den levensblijden dichterlijken katholiek als vreemden tegenover elkander doet staan, juist dáárom kan het niet zonder belang zijn ter staving van deze stelling

1) Vaderl. Letteroef. 1840 I, 85.
2) Duproix, N. Beets et la littérature hollandaise. [1907], 146.

nader op de psychische en technische factoren in te gaan. Ik wil hiertoe in het volgende betoog een poging doen.

'Ame placide, pacifique, débordante de la paisible joie de vivre, satisfaite d'elle-même et d'autrui'[1], karakteriseert Duproix Hildebrand. Teken die lijnen uit tegen het reusachtige silhouet van den Jehova der 'menselijke komedie', en men krijgt er een beeld van, voor welk deel de Hollandse geest de overweldigende levensvolheid, het alles omverwerpende genie van Balzac zou vermogen te omvatten. Een Wagestert, een Dorbeen, de Witses, allemaal zijn zij typen geworden, die wij kennen, die wij allang kenden. Want dat is hun grote charme, wij zien hen als oude kennissen, die wij vroeger ontmoet hadden in onze omgeving, zodat wij elk nieuw trekje weer savoureren als tekenend, 'raak'. Het is die Engelse raakheid, die humor, die zonder tot in het innerlijk te willen doordringen in enkele onopzettelijke lijntjes de eeuwige onevenredigheid tussen vorm en wezen, oorzaak en gevolg aanduidt.[2] Een psychologie van buiten naar binnen, die soms weleens verder dan in het oppervlak weet in te gaan. En daar ligt het fundamentele verschil met Balzacs personen. Vóór de 15de December 1837 kende niemand César Birotteau, men mocht wel eens mensen ontmoet hebben, die aan hem deden denken, maar in al zijn realiteit was hij een nieuwe schepping, een nieuw mens, die het aantal inwoners van Parijs met één uitbreidde. Balzac creëerde zijn figuren. Maar dat niet alleen, hij begreep ze ook, begreep ze, zoals een Hildebrand nimmer zijn Stastoks, zijn Nurks begrepen had. 'Créer le monde, c'est bien moins impossible que le comprendre', zegt Anatole France. Als er één volk is, dat die laatste gave heeft bezeten en bezit, is het het Franse. Zij is het levenwekkende, het conserverende in zijn litteratuur, het universalistische, dat voor een niet onbelangrijk deel de voortdurende bewondering van den Fransman voor zijn klassieken kan verklaren.

1) Idem, 156.
2) Verg. Duproix: 'un comique très spécial, qui n'est ni l'esprit français, ni le burlesque italien, ni la bouffonnerie germanique, ni même tout à fait l'humour anglais. Comme ce dernier, il a sa source dans un sens aigu du contraste, de la disproportion risible ou navrante entre l'apparence et la réalité, entre l'effet et la cause, entre les actes et leur but, les paroles et la pensée. Seulement, ce sens chez l'écrivain néerlandais s'arrête au ridicule sans jamais aller jusqu'au tragique.' (Idem, 156).

In de Hollandse letterkunde daarentegen, heeft dat psychologische element maar al te zeer ontbroken. Het is maar zelden, dat de psychologie bij ons niet ontaardde tot moraalboerderij, of liever: voordat een Hollands schrijver zich zou wagen aan de beschrijving van een zielsgebeuren, wordt zijn analytisch vermogen meest verstopt door de naar voren schietende regel van moraal. En dat is niet alleen onmacht, het is ook onwil. De Hollander, althans die van de 19e eeuw, is schuw van al wat bloot is, ook de ziel; misschien heeft in beide gevallen het klimaat wel schuld. Die zelfde gêne, soms overgaande in pruderie, vinden wij bij den Engelsman,[1)], en het is dan ook niet meer dan begrijpelijk, dat juist in de loop van de 19e eeuw de invloed van de Engelse letterkunde zo sterk toenam.[2)] Ik sta hier even bij stil,

1) Hoe Balzac tegenover die geslotenheid, zo gauw overgaand in hypocrisie, stond, zal men zich misschien herinneren uit Bixiou's karakterisering van het Engelse begrip ‘improper’: ‘Finot, tu te feras expliquer la grande loi de l'*improper* qui régit l'Angleterre!.... En Angleterre, tu te lies extrêmement avec une femme, pendant la nuit, au bal ou ailleurs; tu la rencontres la lendemain dans la rue, et tu as l'air de la reconnaître: *improper*! Tu trouves à dîner sous le frac de ton voisin de gauche, un homme charmant, de l'esprit, nulle morgue, du laisser aller; il n'a rien d'anglais; suivant les lois de l'ancienne compagnie française, si accorte, si aimable, tu lui parles: *improper*! Vous abordez au bal une jolie femme afin de la faire danser: *improper*! Vous vous échauffez, vous discutez, vous riez, vous répandez votre coeur, votre âme, votre esprit dans votre conversation; vous y exprimez des sentiments; vous jouez, quand vous êtes au jeu, vous causez en causant et vous mangez en mangeant: *improper*! *improper*! *improper*!’ (Maison Nucingen, Oeuvres complètes éd. Calmann-Levy, VIII, 609). Dat ik overigens, waar het Balzacs houding tegenover de Hollandse mentaliteit betreft, voortdurend de Engelse in vergelijking trek, is vooral omdat er over Holland van hem praktisch geen uitlatingen bestaan. Wij vinden er een in zijn door Crépet uitgegeven notitieboekje, die ik vermeld om de geest van antipathie, die zij ademt en ook om de treffende actualiteit ervan: ‘Axiome de la Hollande est: L'homme qui dépense est un animal dépravé.’ (Balzac, Pensées, sujets, fragments. [1910], 36).
2) Deze invloed springt zó in het oog, dat ook een tijdgenoot hem moest opmerken: ‘Gelijk lang de *Fransche* Letterkunde, soms de *Duitsche* te veel invloed op onze Dichtkunst gehad heeft, zoo heeft het mijns oordeels thans de *Engelsche*.’ (J. de Vries, Verhandeling over het nationale in onze dichtkunst. Vaderl. Letteroef. 1839 II, 631). Men kan deze groei van de Engelse litteraire invloeden nog toelichten met een raming van de in het Nederlands vertaalde romans: In de jaren 1850 tot 1860 telt Kruseman ongeveer 90 Engelse auteurs, 60 Duitse en 20 Franse.

omdat dit feit misschien nog het best verklaart het gebrek aan belangstelling voor Balzac, en de onmacht hem te begrijpen. Zoals ook in de andere landen ging hier de romantiek (of wat daar chronologisch mee overeenkomt) gepaard met een zich afwenden niet slechts van het Franse classicisme, maar ook van de Franse invloeden in het algemeen, en dit kreeg een meer vijandig karakter na de gebeurtenissen van 1814, en vooral na de afval van België. Overal ontmoet men dan de laatdunkende opmerkingen en schimpscheuten over de Franse lichtzinnigheid, wispelturigheid en ijdelheid, die soms maar al te zeer de uiting lijken van een minderwaardigheidscomplex. Meestal verhief men dan ook daar tegenover met belachelijke zelfverheerlijking eigen zedelijkheid en rechtschapenheid. Zo verkondigt een criticus van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, dat 'Fransche ligtzinnigheid veel te nietig en te bekrompen is, om Nederlandsche regtschapenheid te kunnen begrijpen en omvatten'.[1)] Ja, het gebrek aan Selbsthumor gaat zóver, dat A.J. van der Aa het kan hebben over 'de bekende zedelijkheid onzer natie'[2)], zonder dat men daar ironie achter mag zoeken. Zedelijkheid, dat is het eerste waaraan gedacht wordt, dat is het hoofdmoment in de meeste boekbesprekingen, zedelijkheid, wij zijn er van bezeten! Een recensent, die *De Abt* van Scott niet zo gunstig bespreekt, haast zich er aan toe te voegen, dat de roman 'volstrekt niets onzedelijks of aanstootelijks bevat'.[3)]

Dat Scott onzedelijk zou zijn, dat durfde zelfs een Hollander niet te beweren. De afwezigheid van de grote hartstochten in zijn romans zal zeker voor een niet onbelangrijk deel hebben bijgedragen tot zijn invloed hier te lande. In 1827 door van Lenneps vader geïntroduceerd, bleef hij tot aan het einde van de eeuw - in 't eigen land reeds lang door anderen verdrongen - de Nederlandse litteratuur bevruchten.[4)] Men kent Scotts invloed

1) Vaderl. Letteroef. 1839 II, 22.
2) Bijdragen tot boeken- en menschenkennis V, Boekbeoord. 229. Dergelijke uitlatingen zijn geen uitzondering, zoodat wij ons niet mogen verbazen, als zelfs een Kneppelhout spreekt over 'cette France immorale et brillante'. (Fragments de correspondance [1835], 27), al zal hij, francophiel in hart en nieren, dit oordeel een tien jaar later weer goed maken met een panegyriek, waar zelfs een Fransman van zou blozen. (Acht dagen te Parijs. Leeskabinet 1845 I, 233).
3) Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak 1834 I, 504.
4) Verg. Vissink, Scott and his influence on Dutch literature. 1922.

ook op Balzac,[1] die zijn bewondering voor dat 'grote genie' niet onder stoelen of banken stak, zich herhaaldelijk op hem beriep, maar, en hier komt het typerend onderscheid, hem juist die verwaarlozing van het hartstochtsleven, die pruderie verweet[2]: 'Walter Scott est sans passion, il l'ignore, ou peut-être lui étaitelle interdite par les moeurs hypocrites de son pays. Pour lui, la femme est le devoir incarné. A de rares exceptions près, ses héroïnes sont absolument les mêmes, il n'a eu pour elles qu'un seul poncif, selon l'expression des peintres.... La femme porte le désordre dans la société par la passion. La passion a des accidents infinis. Peignez donc les passions, vous aurez les ressources immenses dont s'est privé ce grand génie pour être lu dans toutes les familles de la prude Angleterre'.[3] Balzac, door en door Fransman en door en door kunstenaar, wist, dat 'les grands oeuvres subsistent par leurs côtés passionnés'.[4] Dat zulk een schrijver slechts wantrouwend gelezen zou worden in het Holland van de *Camera*, spreekt van zelf; een Holland dat de enige stof 'der dichtlier waardig' God en de Vrijheid achtte en met afschuw sprak over 'de ontuchtigheden, die het proza der romanschrijvers bezoedelen'.[5]

Een tien jaar later, ging in deze mistige atmosferen het licht doordringen van een nieuwe zon van overzee. Omstreeks 1835 begint het *Leeskabinet* de romans van Dickens in vertalingen te publiceren, en deze verwerven dadelijk zulk een populariteit, dat reeds in 1840 Potgieter hem 'den held van den dag' noemt, en zich niet zonder leedwezen afvraagt, of het niet alles Dickens is, wat de klok slaat.[6] Want - men weet het - die schildering van 'het burgerlijk alledaagsche, uwe en mijne historie', was in

1) Verg. F. Baldensperger, Orientations étrangères chez Balzac. [1927], 59-73: Sous le signe de Walter Scott.
2) Dit en andere verschilpunten tussen Scott en Balzac worden uitgedrukt in de volgende bekentenis van Scott: 'The Big Bow-wow strain I can do my self like any now going; but the exquisite touch, which renders ordinary commonplace things and characters interesting, from the truth of the description and the sentiment, is denied to me.' (Lockhart, Life of Scott. VI, 64, geciteerd door Vissink).
3) Illusions perdues (Oeuvres complètes VII), 321.
4) Oeuvres complètes XXII, 367.
5) Over den invloed der hedendaagsche fantastieke letterkundige voortbrengselen op de gezondheid. Letterkundig magazijn enz. 1834 II, 425.
6) Kopijeerlust des dagelijksche levens. Kritische Studiën I, 349.

Potgieters ogen een neerhalen van de kunst. Maar het Nederlands publiek bestond niet alleen uit Potgieters, en Dickens invloed wies met de jaren.[1] Regelmatig worden zijn romans vertaald: wie herinnert zich niet de grootoctaaf-delen met de illustraties van Cruikshank en Phiz in wat zoetere vorm; en terwijl de meeste filmbezoekers Scotts roman *Ivanhoe* wel niet meer gelezen zullen hebben, genoten zij de verfilming van *David Copperfield* juist als een verrukkelijk prentenboek bij die oude vertrouwde tekst.

Want hij behaagt ons volk: Dickens. Wij genieten zijn humor, zijn rustige levensvreugde, zijn simpele psychologie,[2] die zich niet bezig houdt met gecompliceerde naturen, wij houden van een auteur, die niet alleen goede mensen en slechte mensen beschrijft, maar zijn goede mensen liefheeft en zijn slechte mensen haat. Wij houden van zijn duidelijke moraal, en ook met de sociale strekking kunnen wij wel min of meer meegaan. Dickens heeft de behoeften van zijn tijd en van zijn publiek begrepen. Potgieter erkent dat ook, zij het wat bitter, en Taine toont het eveneens aan, door dat publiek sprekende in te voeren: 'Wees zedelijk. Al uw romans moeten zonder bezwaar door jonge meisjes kunnen gelezen worden.[3] Wij zijn praktische lui en verlangen niet dat de letterkunde het gewone leven zal bederven. Wij hebben eerbied voor het huisgezin en willen niet dat de letterkunde de hartstochten

1) Wel zou die populariteit pas in de tweede helft van de eeuw haar volle omvang bereiken, zodat een uitgave van een complete Hollandse Dickens, waarop van 1855 tot 1859 nog slechts 49 intekeningen binnenkwamen, pas jaren later haar winst opbracht, maar aan een anderen uitgever. (Verg. Kruseman, Bouwstoffen, enz. I, 438/9 noot).
2) Dat zij sommigen Hollanders toch nog niet simpel genoeg was, blijkt uit de volgende passage: '.... de gewrongen karakters, aangaande wier innerlijkheid men nooit met zich zelven eens wordt, ontbreken ook hier niet, gelijk Rosa Dartle, wier onderhoud met het gevallen meisje hatelijk is, ofschoon hier een zedelijk doel wordt beoogd.' (Ch. Dickens beschouwd als romanschrijver, door S. De Tijd 1852: XIII, 395).
3) Een eis, waaraan ook vele schrijvers groot gewicht hechten! Herhaaldelijk ziet men hen zich beijveren (weliswaar in de voorrede), te bewijzen dat hun romans aan die eis voldoen. Zo Balzac in de inleiding van zijn *Scènes de la vie privée*: '.... il y a bien moins d'imprudence à marquer d'une branche de saule les passages dangereuses de la vie, comme les mariniers pour les sables de la Loire, qu'à les laisser ignorer à des yeux inexpérimentés.' De zelfde redenering vindt men in *Klaasje Zevenster*; en prijst tenslotte ook Lawrence niet zijn *Lady Chatterley's lover* als hèt handboek voor de zeventienjarige?

zal schilderen die het huiselijk leven aanvallen. Wij zijn protestanten en hebben iets van de strengheid onzer vaderen en van hun weerzin tegen de vreugde en de hartstochten behouden. Onder deze is de liefde verreweg de slechtste. Pas wel op in dat opzicht het voorbeeld te volgen van de beroemdste onzer buurvrouwen. De liefde is de held van alle romans van George Sand. Getrouwd of ongetrouwd, onverschillig, zij vindt ze schoon, heilig, verheven op zich zelve, en dat zegt zij ronduit. Gij, geloof zulks niet, of zoo ge het gelooven mocht, zeg het niet. Dat zou slecht werken. De liefde, op die wijze voorgesteld, maakt het huwelijk aan zich ondergeschikt.... De roman zoo opgevat wordt een pleidooi tengunste van het hart, van de verbeelding, van de geestdrift en van de natuur; maar dikwijls ook is hij een pleidooi tegen de maatschappij en de wetten: wij willen niet gedoogen dat men zoo met schendende hand aan de maatschappij of de wetten torne.... Bij ons vindt men enkelen die Balzac bewonderen, doch niemand zou hem hier dulden. Sommigen zullen beweren dat hij niet onzedelijk is, maar iedereen zal erkennen dat hij overal en ten allen tijde van de zedeleer zich gansch losmaakt. George Sand heeft maar één hartstocht bezongen, Balzac alle. Hij heeft ze beschouwd als krachten, en van oordeel zijnde dat de kracht schoon is, heeft hij ze uit haar oorzaken verklaard.... Wij gedoogen niet dat een man alleen kunstenaar zal zijn; wij willen niet dat hij zich van zijn geweten losmake en de betrachting der deugden uit het oog verlieze.'[1)]

Kan men zuiverder de psyche van 19e eeuws Holland weergeven, duidelijker de factoren aanwijzen, waardoor een Balzac hier niet gewaardeerd kon en mocht worden? Dat is in de eerste plaats die geestesgesteldheid, het sterkst tot uiting komend in George Sands romans, die de hartstocht als de stem van God, niet van den 'Verleider' beschouwt, als de categorische imperatief van het gevoel; het is dat 'passioneel mysticisme', zoals Seillière het in zijn studie over *Balzac et la morale romantique* noemt, dat den Hollander op den duur afwijzend deed staan tegenover de Franse romantiek.[2)] Wij schuwen de passie, wij

1) H. Taine, Essais de critique et d'histoire. [1858], 101-106; in de vertaling van J.C. van Deventer (Vijf portretten. [1871], 32-37).

2) Zo Mark Prager Lindo in 1846: 'Behoef ik over de zedelijkheid van een George Sand uit te weiden, behoef ik Paul de Kocks losbandigheid te ontleden, is het noodig U aan Sues gevaarlijke schilderijen te herinneren?' (Kalverstraat, Alg. Letterliev. Maandschrift, 1846 Mengelwerk, 397).

schuwen alle zielsexpansies, voor zover die niet in de religie tot uiting kunnen komen. Maar het is ook het ‘esthetisch mysticisme’, wel nooit volledig door Balzac beleden, maar waartoe hij in zijn sterkste momenten toch scheen over te neigen: die overtuiging, die tenslotte zijn formulering zou vinden in Gautiers ‘l'art pour l'art’. Want wat Taine van het Engelse publiek opmerkt, geldt ook voor Holland: ‘Wij gedoogen niet dat een man alleen kunstenaar zal zijn’.

En Balzacs levenscultus? Voorzover wij ons niet in calvinistische levensvrees geheel van deze wereld afwendden met die stugge protestantse ernst, die Balzac, wel niet begrijpend, maar toch met een poging daartoe, enigszins heeft trachten te benaderen in het jansenistische milieu uit de *Médecin de campagne*, was de hoogste vorm van levensgenieting, die wij hier kenden, een vreedzaam genoegen in rustig materieel leven. Pas in tachtig zal Nederland de leeftijd bereiken, waarop het de levenssmaak zal kunnen savoureren, en het zal er zich dronken aan drinken. Dan zal die generatie mondig worden, die alles even belangrijk schijnt, ‘enkel omdat het *leven* is, deel van dat bekorende, geheimzinnige, duizendvoudig, verbijsterend wisselende, zichsteeds veranderende en vernieuwende, dat wij leven noemen’.[1] Maar dit is een kort en haast onnatuurlijk opbruisen van elementen, die nauwelijks thuishoren in onze volksmentaliteit, daar in ieder geval altijd een kleine en verborgen plaats hebben ingenomen: Die protestantse mentaliteit, de enige misschien, waar Balzac zich nimmer in zou kunnen leven, ja, waar hij vijandig tegenover stond. Men brenge zich daarvoor slechts die passage uit het voorwoord van het *Livre mystique* te binnen, waar hij spreekt van ‘les froides négations du protestantisme, croyance de coffres-forts, dogme économique excellent pour les disciples de Barême, religion posée, examinée, sans poésie possible, parce qu'elle est sans mystères’.[2] Want Balzacs katholicisme, voor zover hij het niet als een sociaal stelsel zag, was het katholicisme van de romantiek, een katholicisme, dat sterk overhelde naar

1) F. Coenen, Studiën van de tachtiger beweging. [1924], 12.
2) Oeuvres complètes, XXII, 421.

mystiek, en - gevaarlijk experiment - de rede uit haar dienst wilde bannen.[1] Of dit bij den vader van een Gaudissart wel helemaal uit het hart kwam, is een vraag, die - als de meeste vragen, Balzac betreffende - tegenstrijdig wordt beantwoord. Hoe dit ook zij, zijn mystiek was iets heel anders dan de stille inkeer, zoals men die bijvoorbeeld in de kringen van het 'Réveil' kon aantreffen. Bij hem was daar branie bij, hij sprak er graag over, strijdlustig al bij voorbaat, als was hij niet zo erg zeker van zich zelf. En nergens redeneert hij zo graag, als juist bij het onberedeneerbare: de mystiek van Swedenborg en Saint-Martin, maar ook het magnetisme, maar ook zijn geloof aan waarzeggerij, een geloof dat niet veel dieper ging dan bij de eerste de beste werkster, daarom echter niet minder oprecht was. Want Balzac had het materialisme van den kunstenaar, die de idee slechts accepteert door haar te verstoffelijken, voor wien het abstraheren der materie, zoals de theoretische materialist dat doet, een nonsens is.[2] Dat overigens ook fashion een grote invloed op zijn mysticisme gehad zal hebben, ik geef het graag toe. Leefde hij niet in een tijd, dat het onder gelieven gewoonte was elkander de *Imitatio Christi* ten geschenke te geven?[3]

Balzac de mysticus en de katholiek, maar meer nog Balzac de pantagruelistische levensschepper, Balzac psycholoog, en Balzac de Lebemann, de 'lion': het waren evenzoveel kanten van een onuitputtelijke geest, die het kleinburgerlijk Holland van zijn tijd vreemd en verlegen tegenover hem moesten doen staan; psychologische factoren, voldoende om zijn minieme invloed hier te lande te verklaren.

Bestonden er ook nog technische factoren? Over het algemeen

1) Voor de afwijzende houding, die de Katholieke Kerk van de 20e eeuw tegenover dit katholicisme aanneemt, leze men het werk van Seillière.
2) '.... que Balzac soit spirite; cela veut dire, qu'il est matérialiste en tout cas, même quand l'esprit lui apparaît. Il lui faut que l'esprit soit un fait.' (Alain, Avec Balzac. [1936], 126).
3) Verg. het voorwoord van Crépet bij de Pensées, etc. van Balzac (p. XXII). Een goede ontleding van Balzacs mysticisme geeft A. Huxley in zijn *Vulgarity in literature* 1930: 'Fashion, no doubt, as well as philosophy and an ambition to achieve universality, had an influence in turning Balzac, in spite of his temperament, towards mysticism.' (p. 48).

kan men zeggen, dat het Hollandse publiek van Balzacs tijd even gemakkelijk Frans las als zijn eigen taal, gemakkelijker dan Engels, en misschien zelfs gemakkelijker dan Duits. Jarenlang de spreektaal in de meeste gegoede families (en nu nog zijn er, waar zij gesproken wordt), zou zij voor geen auteur ooit een verhindering zijn hier door te dringen. Maar er was nog een ander verschijnsel: De reactie op de Franse overheersing had in de Hollandse geest een schifting teweeggebracht tussen het Franse, dat jarenlang de inslag van ons maatschappelijk leven had gevormd, en het meer specifiek Hollandse (of liever: het niet-Franse) van onze mentaliteit. De Fransman, die er in den Hollander van de 18e eeuw had gestoken, maakte zich los en kwam zodoende buiten het Nederlandse cultuurleven te staan. Zo las men hier dan ook de Franse litteratuur eer als Fransman dan als Hollander, die Frans verstaat, terwijl de Engelse en Duitse romans werden genoten als Hollandse romans geschreven in een vreemde taal. Houdt nu nòg de Hollander in Parijs niet in zekere mate op Hollander te zijn? Dit verklaart, dat men hier, zonder dat er van hypocrisie sprake hoeft te zijn, voortging met de Franse letterkunde te lezen, terwijl de Hollandse geest haar niet meer kon begrijpen, en een afkeer voelde, die zij onder woorden trachtte te brengen in uitdrukkingen als ‘onzedelijk’ ‘ontuchtig’, ‘afstotend’ en ‘afgrijselijk’. Zodat, als een van Kampen angstig de vraag stelt: ‘Is onze afkeer van de letterkundige school, die thans, in spijt van allen goeden smaak, zedelijkheid en welvoegelijkheid, Frankrijk beheerscht, hartelijk en opregt?’[1)] de meeste Nederlanders van zijn tijd daar met een goed geweten ja op konden zeggen.

Men begrijpt, dat deze splijting van ons appreciatievermogen een onderzoek naar Balzacs invloed op de Hollandse mentaliteit slechts moeilijker en onzekerder maakt, zelfs als men zich zuiver houdt aan de feitelijke gegevens: Deze kunnen verdeeld worden in twee groepen, al naar zij uiting zijn van het primaire invloedsstadium, d.i. het gelezen worden, of van het secundaire, d.i. de reflectie op het gelezene, artikels over of citaten uit Balzac dus.

Gelezen is Balzac hier ongetwijfeld, gelezen als een van de bekende auteurs uit de nieuwe Franse school. Wel had men daar

1) N.G. van Kampen, Over den invloed van Frankrijk op Nederland. Vaderl. Letteroef. 1838 II, 231.

hier nog niet zo een heel duidelijk beeld van: men noemde hem in een adem met George Sand, Paul de Kock, Jules Janin, Gozlan, Sue, enz. Een van de bekende, maar niet een van de representatiefste, want dan dacht men in de eerste plaats aan Eugène Sue, Hugo, George Sand en Janin. Als Lindo met zijn moraliserenden vriend door de Kalverstraat wandelt, zich ergert aan de lichtzinnige prenten, natuurlijk van buitenlandse makelij, die bastaard-Nederlanders voor hun ramen etaleren, ziet hij niet zonder afkeer bij een boekwinkel 'de allernieuwste werken tentoongespreid - de Mystères van alle Europeesche hoofdsteden - de wandelende Jood - Reizen van Alex. Dumas, Novellen van Lady Blessington en Georges Sand, van Bulwer, Jules Janin - Paul de Kock - van alle schrijvers à la mode'[1].... Balzac noemt hij niet! En ook de bibliotheek van den pas aangekomen mondainen Haagsen advocaat van Dommel in Jonckbloets *Physiologie van Den Haag* bevat wel werken van Scott, Victor Hugo, de Lamartine, *Les Français, Consuelo* van Sand, en andere uitheemse lectuur,[2] maar geen Balzac.

Dank zij een verschijnsel, dat door de recente processen over Margaret Mitchells *Gone with the wind* weer meer actualiteit heeft gekregen, kan men met enige benadering nagaan, in welke mate hij hier dan toch nog wel gelezen werd. Ik raak aan een van de kankers, waardoor in de eerste helft van de 19e eeuw het Europese boekenwezen werd aangetast: de nadruk.[3] Bekend zijn Balzacs felle maar niet geheel belangeloze philippica's daartegen: zijn *Lettre aux écrivains français du XIXe siècle*, zijn *Notes sur la propriété littéraire*, om niet te spreken van de talrijke toespelingen en Seitenhiebe door zijn werk verspreid. In dit verband past een niet onaardige anecdote, die ik mij niet herinner bij zijn biographen ontmoet te hebben, wel tekenend voor Balzacs strijdlustigheid, maar ook voor de mate waarin zelfs te Parijs de Belgische nadruk was doorgedrongen: Balzac ziet voor de etalage van een Parijse boekhandel een exemplaar van zijn *Illusions perdues* liggen, waarvan het uiterlijk hem verdacht voorkomt. Hij begint met zich op te winden, wil al naar binnen gaan, maar bedenkt zich dan. Met een resoluut gebaar slaat hij de ruit in,

1) T.a.p., 391.
2) (W.J.A. Jonckbloet), Physiologie van Den Haag [1843], 91.
3) Verg. Kruseman, Bouwstoffen, enz. I, 524-552.

en steekt, ineens weer kalm, het geïncrimineerde boek bij zich. Zoals te begrijpen is, gaat dit niet onopgemerkt voorbij: er vormt zich een kleine oploop om de winkel, maar Balzac loopt rustig door. Ook de argeloze winkelier heeft gerinkel gehoord, en gaat kijken, wat er aan de hand is. Men wijst hem de massale rug van Balzac. De opgewonden man loopt hem na, en pakt hem bij een arm. Een scène. Mee naar de politie! Maar dat wil Balzac niet. Hij biedt aan om in de zaak te blijven wachten, tot er een agent gehaald wordt,.... dien hij dan beminnelijk verzoekt, proces-verbaal op te maken tegen den verbaasden boekhandelaar, als op heterdaad betrapt op het te koop aan bieden van onrechtmatige herdrukken. Men kan zich voorstellen, hoe de auteur van de *Contes drolatiques* in deze grap gegroeid moet zijn.[1)]

De omvang van die ziekte, waarvan de haard in België lag, kan niet licht overschat worden. Wel werden ook in de 18e eeuw de Franse auteurs hier systematisch nagedrukt, maar door het beperkter afzetgebied droeg dit toen nog een minder ernstig karakter. Pas in de 19e eeuw krijgt men vooral in België de verbreiding op grote schaal van het Franse boek in goedkope uitgave (voor millioenen wordt er naar de andere landen van Europa en Amerika uitgevoerd). Verschillende vennootschappen worden speciaal met dit doel opgericht. Het wordt een belangrijke bron van inkomsten niet alleen, maar ook van roem. Want langzamerhand ontstaat de sport, deze nadrukken eerder of minstens gelijktijdig met de geautoriseerde edities te laten verschijnen. Een drama van Dumas wordt tijdens de opvoering stenographisch opgenomen, en nog eer de schrijver het manuscript aan zijn uitgever heeft ter hand gesteld, in België gepubliceerd. Men weet op wettige of onwettige manier de drukproeven van nog te verschijnen romans te bemachtigen, geeft als feuilleton verschenen verhalen uit, zodra zij voltooid zijn, jaren voordat de auteur er aan denkt ze in boekvorm het publiek aan te bieden, en toont zich in al die manipulaties van een Amerikaanse ondernemingsgeest.

Goedkoopte was het grote argument, dat men aanwendde ter verdediging van die nadrukken: de Franse uitgevers konden voor hun uitgaven zo hoge prijzen vragen als zij wilden, zodat de

1) Ik vond deze anecdote in het Leeskabinet 1840, IV, 192: ‘De nagedrukte roman’. Vermoedelijk werd zij geput uit Franse bron,

Franse letterkunde praktisch buiten het bereik van den ‘man in the street’ kwam te liggen. Nadruk werd zodoende een daad van democratie. Wel ben ik geneigd dit niet als hoofdmotief van den eerbaren Belgischen uitgever te zien. Maar ook de edele verontwaardiging van de Franse ‘librairie’ krijgt een komisch tintje, als zij zelf op grote schaal het dure Engelse boek gaat nadrukken.

Met dat al was verreweg het grootste percentage van de Franse litteratuur, die wij hier in handen kregen, van Belgische of Nederlandse afkomst. Want ook hier drukte men na. ‘G. Vervloet, librairie à la Haye’, was de uitgever, die zich daar speciaal op toelegde. De meeste werken, die in Frankrijk furore maakten, werden bij hem herdrukt; ja, zelfs de *Revue de Paris* kon men in zijn veel goedkopere kleinoctaaf-uitgave lezen. En ook van Balzac schijnt hij het de moeite waard te hebben geacht, het Hollandse publiek enige romans in herdruk voor te zetten; die dan door onze tijdschriften in naïeve oprechtheid besproken werden, of het werkelijk ging om uitgaven van eigen bodem. Het grootste deel hiervan is op onnaspeurlijke wijze verdwenen, zodat ik me tevreden moest stellen met een stuk of zes titels, die ik hier en daar tegenkwam:

Nouveaux contes philosophiques. 1832.[1)]
Histoire des Treize. 1833.[2)]
Scènes de la vie parisienne. Tome I. 1834.[3)]
Le Médecin de Campagne. 1834(?)[4)]
Le père Goriot. 1835.
Le Lys dans la Vallée. 1836.

Maar dit was niet de enige wijze waarop hij Balzac in ons land liet lezen. Ook in zijn *Revue universelle ou bibliothèque de l'homme du monde et de l'homme politique au* 19*e siècle* verschenen een of meer novellen van Balzac (zoals *l'Auberge rouge*).

1) Dit zijn: Maître Cornélius, Mme Firmiani, L'auberge rouge en Louis Lambert. Besproken in het Alg. Letterl. Maands. 1835: XVII, 340-341.
2) Omvat slechts *Ferragus*. De eerste geautoriseerde uitgave in boekvorm is van 1834. Besproken in het A.L.M. 1833: XVII, 506-508.
3) Ik vond deze titel in een antiquariaatscatalogus, die slechts dit deel vermeldde. De eerste geautoriseerde editie ervan verscheen pas in 1835.
4) Besproken in het A.L.M. 1835: XIX, 298.

Bovendien kwam Balzac den Hollander nog langs andere wegen in de oorspronkelijke taal onder de ogen. Het semi-officiële Journal de la Haye, dat naar 18e eeuwse gewoonte zijn lezers in de Franse taal van het publiek gebeuren op de hoogte hield, bracht in 1844 en 1846 feuilletons van Balzac, zonder vermelding van zijn naam, enige weken, nadat deze in de Franse bladen het licht hadden gezien: het eerste deel van *Modeste Mignon*[1] en een fragment van de *Cousine Bette*.[2] Een fragment, want op een goede dag vonden de lezers plotseling op de gewone plaats een nieuw verhaal (ik meen een roman van Richardson, treffende actualiteit!) voorafgegaan door dit merkwaardige bericht: 'Nous sommes forcés de cesser la publication du nouveau romanfeuilleton intitulé Les Parents Pauvres, que nous n'avions entreprise que d'après la confiance que nous inspirait le nom de son auteur, M. de Balzac, et nous ne voulons pas exposer plus longtemps le lecteur à devoir aller chercher la pensée morale de ce roman à travers des épisodes et des détails que son bon goût et son honnêteté réprouvent'.[3] En dat waar het 'ergste' nog moest komen! Men hoeft niet te twijfelen of de meeste lezers hebben zich dadelijk na verschijnen de roman aangeschaft, alleen al om te zien, hoè ver de Franse onzedelijkheid wel zou gaan. Dit flinke optreden van de redactie vond bijval in het bekende tijdschrift van den ex-apothekersbediende Boudewijn, *de Tijd*, waarin een artikeltje, getiteld: 'Men moet voorzichtig wezen met De Balzac', eindigt met de blijde mededeling, dat het Journal de la Haye de publicatie van de *Parents pauvres* had gestaakt en 'dat zij zich daartoe genoopt gevoelde omdat zij niet in staat was de zedeleer van dien roman te kunnen doorgronden in de walgelijke onkieschheden die het boek al meer en meer aanbood. Voorzeker eere aan de Redactie!'[4]

Ik sprak reeds van het toenemende aantal vertalingen, die in deze eeuw de Engelse auteurs hier introduceerden: Scott, Bulwer

1) Oeuvres complètes I, 361-445. In het Journal de la Haye, 14-24 avril 1844 (= XV, nos. 90-98). Verschenen in het Journal des Débats, 4-18 avril 1844.
2) Histoire des parents pauvres (Oeuvres complètes X, 1-86). In het Journal de la Haye, 1-15 déc. 1846 (= XVII, nos. 287-299). Verschenen in de Constitutionnel vanaf 8 Oct. 1846.
3) Journal de la Haye, 17 déc. 1846 (= XVII, no. 301).
4) De Tijd 1847: V, 64.

Lytton, Cooper en natuurlijk Dickens. Dat Frankrijk hierdoor in het gedrang raakte ligt wel voor de hand, maar is toch minder symptomatisch voor de achteruitgang van de Franse invloed, dan men op het eerste gezicht geneigd zou zijn aan te nemen. De doorsnee Hollander zal immers de Franse roman liever in het oorspronkelijk hebben gelezen, in tegenstelling met de Engelse en ook de Duitse. Toch zijn er ook van Balzac hier en daar vertalingen verschenen, maar dat zij zijn naam hier bekender zouden hebben gemaakt lijkt niet waarschijnlijk, te meer, daar zij Balzacs naam vaak zelfs niet vermeldden. Zonder pretentie van volledigheid laat ik er enkele volgen: van allerlei kanten bijeengeraapte titels, die voor Balzacs invloed nauwelijks van belang zijn:

Drie tafereelen uit het dagelijksch leven. 1831. (Scènes de la vie privée: Vendetta, Gobseck, Bal de Sceaux. 1830).[1)]

Meester Cornelius. 1833. (Maître Cornelius. 1832).[2)]

Père Goriot. Een Parijsch verhaal. 1835. (Le Père Goriot. 1835).[3)]

Plattelandsgeneesheer. Schoonhoven, 1837. 2 dln. (Médecin de campagne. 1833).[4)]

De raadselachtige vreemdeling. 1841. (Une épisode sous la Terreur. 1830).[5)]

Bovendien biedt in 1837 een Haarlems uitgever *Le lys dans la vallée* ter vertaling aan,[6)] maar - al weer geen symptoom van

1) Verscheen bij G. Vervloet als deel I van het *Album van romans en verhalen*, met de ondertitels: De Vendetta, De gevaren van het wangedrag, en Hoogmoed en overijling. Besproken in het A.L.M. 1832: XVI, 56-57; in de Bijdragen tot boeken- en menschenkennis 1832: I, 289-302; in de Recensent 1832: XXVI, I, 129; in het Letterk. Magazijn enz. 1832 II, 342-343.
2) Iris, bloemlezing uit buitenlandsche tijdschriften 1832 II, 157-254, (de redacteur-vertaler was Fievez). Besproken in het A.L.M. 1833: XVII, 340.
3) Leeskabinet 1835 III, 79-89. Afschuwelijke verminking, gelukkig anoniem, die in 10 pagina's een belangrijk deel van Balzacs meesterwerk bedoelde te geven, met weglating van alle beschrijvingen!
4) Vrij goede vertaling door S. uit Vere, met een voorrede en enige noten, waarin hij zijn belezenheid laat zien: citaten uit de Bijbel, Plutarchus en Gil Blas tekenen den Hollander van dien tijd.
5) Leeskabinet 1841 II, 216-232. Fade vertaling met weglating van de meeste tekenende trekjes. Ook hier wordt Balzacs naam niet genoemd.
6) 'Door J. Goteling Vinnis is op den 15den Aug. 1837 aan het Gemeentebestuur der Stad Haarlem vertoond, om in het Nederduitsch vertaald te worden uitgegeven: Le Lys dans la Vallée par M. de Balzac.' (Nieuwsblad voor den Boekhandel, 31 Aug. 1837).

populariteit - hij bedenkt zich tenslotte en ziet van de uitgave af. Misschien had daar wel een te gering succes van de *Plattelandsgeneesheer* schuld aan. Overigens vestig ik er de aandacht op, dat de twee enige werken van Balzac, die den Hollandsen uitgever konden verlokken tot een op zich zelf staande vertaling juist de *Médecin de campagne* en *Le Lys dans la vallée* zijn; de twee romans, waarin Balzac zich het meest heeft beijverd ook door den puritein gelezen te kunnen worden: De *Médecin de campagne*, waar de liefde slechts een secundaire rol speelt, en van hartstocht geen sprake is, en *Le lys dans la vallée* met zijn haast pathologisch kuise heldin. Waarschijnlijk heeft de Haarlemse uitgever deze laatste roman toch niet aangedurfd van wege zijn schrijnend realisme aan het slot. Want, dat hij de tragische strijd van Mme de Mortsauf tegen haar intens sensuele natuur zal hebben begrepen, zoals een Alain die ontleedt[1)].... ik vrees, dat wij zóveel psychologisch inzicht bij een Hollands uitgever van die tijd niet moeten zoeken.

Naast deze indirecte gegevens bestaan er ook nog enkele rechtstreekse uitingen over Balzac, symptomen dus van wat ik het tweede invloedsstadium noemde. Zij bestaan, maar schaars. Het zijn enige besprekingen in het *Letterlievend Maandschrift* en andere recenserende tijdschriften, een enkele anecdote hier ot daar, en een terloopse vermelding van zijn naam in verband met de Franse romantiek. Door het beperkte materiaal moet men buitengewoon voorzichtig met conclusies zijn. Zo blijkt bijvoorbeeld de redacteur van het *Letterlievend Maandschrift* van Balzacs roem geheel op de hoogte te zijn,[2)] terwijl de *Recensent* en het *Letterkundig magazijn* niet laten merken, ooit van hem gehoord te hebben. Een ander is weer van oordeel, dat hij niet de minste van ‘de nieuwe Fransche school’ is.[3)] Over het algemeen krijgt men de indruk, dat zijn naam hier bekend was zoals die van een

1) Alain, Avec Balzac. [1936], 31.
2) Ik doel op passages als ‘Hebben de vroegere Contes philosophiques van den Heer de Balzac, en vooral zijn Peau de Chagrin den Schrijver door geheel Europa op een hoogstgunstige wijze doen kennen en alom eenen verbazenden aftrek gevonden, enz.’ (XVII, 340), of: ‘Immers wat de keuze der verhalen betreft, de naam des auteurs Balzac zal hier genoeg voor pleiten.’ (XVI, 56).
3) P.S. Schull in zijn Bijdragen tot boeken- en menschenkennis.

Paul de Kock, waarmee men hem wel graag koppelde, of van Gozlan.

Het Hollandse publiek werd dan ook wel eens wat zonderling op de hoogte gehouden van het litteraire leven in Parijs. Zo geeft in de jaren, dat Balzac zijn *Médecin de campagne*, zijn *Eugénie Grandet*, zijn *Recherche de l'absolu*, zijn *Femme de trente ans* en zijn *Père Goriot* publiceerde, het *Leeskabinet* een 'Toestand der letterkunde te Parijs', die aanvangt met deze merkwaardige regels: 'De letterkunde slaapt hier; de walgelijkste producten der laatste jaren hebben hunne korte loopbaan afgelegd'.[1] In 1847 vernemen wij van zekeren Darnley, dat Balzac 'bij alle Françaises zoo door en door bekend is om zijn satirieke novellen', en als het meest kenmerkende van den armen Honoré vertelt hij ons, dat hij zeer weinig achting heeft voor de waarheid: 'Hij is zeer woordenrijk en zijne schriften hebben wel iets van die des bekenden barons van Münchhausen, zoodat zij bijna zich zelf weêrspreken.'[2]

De meeste besprekingen, voor zover zij er dan nog zijn, luiden vrij gunstig. Zo van de *Tafereelen van het dagelijksch leven*, die hier wel in de smaak vallen, althans bij de critici. Aan de andere kant zijn er weer bijdragen van Balzac in de *Revue de Paris*, die de hoge goedkeuring van het *Letterlievend Maandschrift* niet kunnen wegdragen, omdat zij te veel 'den lossen toon der tegenwoordige Fransche Literatuur ademen',[3] of al te realistisch zijn, zoals *Les Marana*, immers: 'Al wat waar is mag juist niet beschreven worden'.[4] Dat is de zelfde toon, als waarop van Kampen in zijn geschiedenis van de Europese letterkunde dat hele romantische kringetje terloops afmaakt, máár.... ook de toon, waarop nog in de 20e eeuw verschillende Franse critici over hem zullen spreken!

Betere pers krijgt, wij zouden het verwachten, de *Médecin de*

1) Leeskabinet 1835 II, 198.
2) B. Darnley, Eenige beroemde Fransche auteurs van dezen tijd. De Tijd 1847: VI, 368-375. (over Balzac: pp. 368/9 en 373). - Van een dergelijke onbelangrijkheid zijn ook de paar bladzijden, Balzac betreffende, in de artikelenreeks: Het hedendaagsch Parijs, in het Leeskabinet, (Ondertitel: De hedendaagsche Fransche Schrijvers. 1838 I, 81-94).
3) A.L.M. 1833: XVII, 487.
4) Idem, 488.

campagne: ‘Zoo er eenige roman de naam van welgeschreven en nuttig verdient, het is deze Médecin de Campagne van de Balzac; zoo wij ons niet grootelijks bedriegen, gemodelleerd naar de in Engeland en elders met zooveel toejuiching ontvangen Contes sur l'économie politique van Miss Harriet Martineau (curieus, deze Franse titel!) De Balzac heeft echter haar schrijftrant zoodanig gevolgd, dat zijn werk geheel eigen vinding blijft.’[1] De vertaler uit Vere, die al wel eens meer wat van Balzac gelezen had - maar dat waren dan meest van die Franse lichtzinnigheden, ‘niet alleen stootend voor het kuische oor, maar ook hoofdzakelijk onzedig’,[2] - heeft hieruit de moed geput deze catechismus van een sociaal Katholicisme met zorg en eruditie te vertalen: de eerste en laatste serieuze vertaling van Balzac in de 19e eeuw. Tot 1906 zal het duren, voordat de Schartens *L'enfant maudit*, dat juweeltje van tere romantiek, in mooi Nederlands van Balzacs tijd overbrengen, maar dat was bestemd voor een ander, voor een ‘Jong Holland’.

Toch werd ook vóór 1906 Balzac hier reeds gelezen en naar waarde geschat. Dat begint omstreeks 1875 met de moderner appreciaties van Jan ten Brink[3] en anderen, en neemt toe met de invloed van Zola, door wiens bemiddeling eerst de volle aandacht op Balzac werd getrokken.[4] Maar in 1850 zijn wij nog lang niet zo ver, en als hij door zijn dood de glans van actualiteit heeft verloren, verdwijnt hij bijna totaal van de Hollandse gezichtskring. Waar

1) Idem 1835: XIX, 278.
2) Voorrede bij de *Plattelandsgeneesheer*.
3) O.a. in De jongste romantische school in Frankrijk. Nederland 1876 I, 3-43.
4) Voor Balzacs invloed op de tachtigers leze men de studie van J. de Graaf, Le réveil littéraire en Hollande et le naturalisme français, 1938, die verschillende, weliswaar slechts indirecte gegevens bevat. Dat overigens ook na tachtig die invloed hier gering is gebleven blijkt uit de nog steeds schaarse litteratuur, hier te lande over hem verschenen. Met de studies van J. ten Brink (in: Fransche studiën I. 1898); W.G.C. Byvanck (Balzac en Newman, in: Poëzie en leven in de 19e eeuw. 1889); Ch.M. van Deventer (in de Gids 1896 II, 432 vv. en III, 104vv.); van Deyssel (Kritiek over H. de Balzac. Verz. Opstellen VIII, 57-69); I. Querido (Balzac intime, in de Gids 1911 III, 264-287, herdrukt in: Geschreven portretten, 1912; en ‘Balzac en Sainte-Beuve’, in Nu 1928 I); C. en M. Scharten-Antink (aardige inleiding van 40 pp. bij H. de Balzac, Het gevloekte kind, 1906); D. Spanjaard (in de Nieuwe Gids. Aug.-Oct. 1933), zijn de voornaamste, meen ik, genoemd.

hij tevoren tenminste nog als trawant van dat rumoerige Franse troepje enige bekendheid had bezeten, en van tijd tot tijd ook wel gelezen werd, was hij voor de mannen, die in het derde kwart van de eeuw Neerlands letterkunde zouden vertegenwoordigen, zelfs geen naam meer.

Wel suggereert Jonckbloet zijn invloed op den schrijver van *Klaasje Zevenster*,[1] en inderdaad worden in dat apologetische hoofdstuk van het elfde boek theorieën verkondigd, die men ook telkens in de Préfaces van de *Comédie Humaine* aantreft, maar van Lennep geeft naar mijn weten nergens uiting aan een kennis van Balzac, waaruit men die invloed zou mogen concluderen.

Wel leest de achttienjarige Quack in 1852 ‘de zonderlinge hallucinaties, die Frankrijks grootste romandichter voor zijn beste vrienden had opgetekend’,[2] en blijft hij ook in zijn verdere leven een enthousiast bewonderaar; maar in die jaren behoort hij ongetwijfeld nog tot de uitzonderingen, en is hij zeker niet representatief voor de Hollandse geestesgesteldheid.

Typerender daarvoor is de appreciatie van Potgieter, Hollander in hart en nieren, ook al moge hij zijn Holland anders, beter gewenst hebben. ‘Warmte’ is het, die hij mist in Balzac, en ‘gemoed’.... ‘Met Shakespeare's menschheid is nog vrede te hebben, maar met die van de Balzac? Talent bezat hij ongetwijfeld, maar die erkenning is een aalmoes voor iemand, die aanspraak maakt op genie.’[3] Dit schrijft hij aan Huet naar aanleiding van enige brieven, waarin deze zijn bewondering uitspreekt over romans als de *Parents pauvres* en *le Père Goriot*.[4]

Merkwaardig, die brieven van den groten francophiel! Nog in 1872 schrijft hij, dat Balzac bijna geheel nieuw voor hem is. ‘Dumas en Sue las ik in mijn studententijd vrij ijverig; maar ik weet niet welk toeval gewild heeft dat al de beste romans van Balzac mijn neus voorbijgegaan zijn.’ Wij weten, dat hier van geen geen toeval sprake hoeft te zijn. Maar niet minder curieus blijft

1) ‘En toch zou ik niet durven stellen, dat deze roman daardoor aanspraak heeft op den titel van *Hollandschen* roman, daar Balzac den schrijver te veel over de schouder kijkt.’ (Gesch. Nederl. Lett. [1886] VI, 161).
2) Herinneringen. [1914], 24. Verg. ook de interessante noot over Hegels invloed op Balzac in Socialisten VI, 496.
3) Brieven aan Cd. Busken Huet. [1902] III, 219.
4) Brieven aan Potgieter. [1925] III, 96 en 98.

het - en Prof. Tielrooy in zijn studie over *Huet et la littérature française* komt hier ook telkens op terug, - dat er in heel die omvangrijke collectie causerieën, waar de Fransen toch waarlijk niet vergeten zijn, nauwelijks een paar pagina's aan Balzac zijn gewijd.[1)]

In het zelfde jaar, dat hij die brieven schreef, kregen de lezers van *de Gids* een portret onder de ogen, dat trek voor trek dat van Balzac scheen te zijn en Rodin had kunnen inspireren voor zijn meesterwerk: 'B. was het toonbeeld van kracht. Zijne zware en breede gestalte, zijn forsch hoofd, omhuifd door donkere leeuwenmanen, zijne ruw gebeitelde trekken, zijn flink, open voorhoofd, zijne vierkante houding, zijne versmading van alles, wat naar netheid en vormelijkheid zweemde, zoowel in kleeding als in gesprek en gebaar, gaven den onweerstaanbaren indruk eener machtige persoonlijkheid en van een exuberante levenskracht. Den stempel van het genie droeg hij, zoo niet uitsluitend dan toch hoofdzakelijk, in de schranderheid en levendigheid zijner oogen. Vergeefs zoekt men in die figuur de sporen van grieksche cultuur, vergeefs spiedde men om dien mond den fijnen glimlach van de aristocratie des geestes, dien glimlach, dien men ziet en niet hoort. Bij B. klonk de homerische lach door het gansche vertrek en deed tafel en stoelen dreunen. Welk een prachtig, onbehouwen blok van het zeldzaamste en kostbaarste marmer!'[2)] Helaas was het Bakhuizen van den Brink, dien Zimmerman hiermee wilde tekenen! Zodat men mag zeggen dat het beste, wat de Balzac-litteratuur van vóór tachtig heeft opgeleverd.... voor een ander was bestemd!

Schaars gelezen, nauw bekend, dat was in Nederland het lot van dien schepper ener wereld, die, wie haar eenmaal betraden, niet licht meer verlaten! Als tenslotte van Oordt in 1846 een lezing houdt over de roman van Sue, eindigt hij - Balzac zou dit zeker als het schrijnendste symptoom van onbekendheid hebben beschouwd! - met een roep, zonder hoop, naar een 'Comédie humaine', vier jaar, nadat het bekende *Avant-propos*

1) In een van die passages laat hij Balzac nog de vlag strijken voor de schrijfster van *Sara Burgerhart*: 'zelfs Balzac zou erkend hebben dat bij jufvrouw Wolff met vrucht ter schole valt te gaan. Honoré is rijk en vermoeijend, jufvrouw Wolff niet vermoeijend en even rijk.' (Litter. Fantasieën XIX, 159).
2) De Gids 1872 I, 521.

daartoe was verschenen: ‘Eene eigenlijke geschiedenis der geheele menschelijke maatschappij, waarin alle standen en klassen derzelve vertegenwoordigd worden, waarin derzelver verschillende toestanden, in betrekking ook tot het algemeen, tot de regering, tot de wetten, tot de stoffelijke en geestelijke goederen der volken of des tijds worden voorgesteld; waarin alzoo aan elken mensch als zoodanig zijne persoonlijkheid regt geschiedt, en niet verreweg het grooter deel der maatschappij alleen als de lijdelijke doode stof der geschiedenis beschouwd, maar als belangrijk deel van 't geheele organismus voorkomt en in het leven geroepen en werkzaam is, zulk eene bestaat er niet; en ik zal niet beweren, dat zij gemakkelijk bestaan kan of wij haar eenmaal te verwachten hebben.’[1] In dat zelfde jaar verschenen *Les comédiens sans le savoir* en het eerste deel van de *Parents pauvres*![2]

HUIB DRION

1) J.F. van Oordt, J.W.Zn., Voorlezing over den Roman van E. Sue. Vaderl. Letteroef. 1846 II, 314/5.
2) Volledigheidshalve vermeld ik nog de enkele vaudevilles, die Balzacs figuren in het Hollands op het Haagse toneel brachten: *Vriend Grandet* door J. Ancelot en Comberousse (vertaling d.A.J.v. Tetteroode van l'Ami Grandet, geput uit La duchesse de Langeais) en *De dochter van den vrek of de edelmoedige diefstal* door J.F. Bayard en P. Duport (vertaling d.W. Greeven van La fille de l'avare, naar Eugénie Grandet), dat van 1835 tot 1848 elf opvoeringen beleefde. Pas aan het eind van de vorige eeuw zou *Mercadet* in Royaards vertaling op het Nederlandse toneel komen, aanvankelijk met matig succes trouwens.

Bij primitieve volken

I

In het begin van deze eeuw hebben nederlandsche vereenigingen een reeks wetenschappelijke expedities uitgezonden naar het onbekende binnenland van Suriname. Aan drie van die expedities mocht ik deelnemen, en zoo kwam ik in aanraking met primitieve volken. Het waren Indianen van het benedenland, Boschnegers, dat zijn afstammelingen van de in de 17e en 18e eeuw in de bosschen gevluchte negerslaven, en Indianen van het binnenland, waarvan sommigen nog nooit een blanke gezien hadden en die nog vrijwel leefden als in de tijden van vóór Columbus.

Ik was toenmaals zeeofficier en mijn eigenlijke taak was, het land in kaart te brengen, doch voor practische doeleinden maakte ik ook werk van de talen der inboorlingen. Zoo kwam het vanzelf tot taal- en volkenkundig onderzoek en daarna tot uitwerken der gegevens.

In een later levenstijdvak heb ik mij opnieuw, en ditmaal nogal diep, in de indianenstudie gestoken en ben nog twee keer in Suriname geweest.

Mijn laatste bezoek had in het bijzonder ten doel, gegevens te verzamelen van de Indianen van het binnenland, die elk oogenblik kunnen uitsterven of wegsmelten in de overige bevolking. De gelegenheid om een tijd bij die menschen te kunnen vertoeven, bood zich aan, doordien in het binnenland een Commissie werkzaam was, voor het afbakenen der grens tusschen Suriname en Brazilië. In 1935-'36 had men het westelijk gedeelte dier grens bepaald, waarbij, behalve Nederlanders en Brazilianen, ook Engelschen te pas waren gekomen. Na een rustperiode gedurende den regentijd, was in 1936-'37 het middenstuk afgebakend. En

weder na een rustperiode zou thans, 1937-'38 het oostelijk gedeelte aan de beurt komen, waarbij ook Franschen aanwezig zouden zijn. De Minister van Koloniën beschikte gunstig op mijn verzoek om mee te mogen gaan als ‘onbezoldigd wetenschappelijk medewerker’, en eenige maanden heb ik toen op een dorp van Oajana-Indianen gewoond en er naarstig gegevens omtrent volk en taal verzameld, die, naar ik hoop, met gegevens die ik in het benedenland bijeenbracht, te eeniger tijd de gedaante van een wetenschappelijke publicatie zullen aannemen.

Wat er uit die zaken te voorschijn kwam, zal wellicht ook het grootere publiek belang inboezemen en daarom wil ik er hier een en ander van vertellen, in de omlijsting van het dagelijksch leven der Indianen.

II

18 Juni 1937 vertrekt het voedingtransport der nederlandsche expeditie van Albina, miniatuurstadje aan den surinaamschen oever der beneden-Marowijne, tegenover de groote fransche strafkolonie.

Boschnegers van den stam der Djoeka's of Aucaners, zwarte, gespierde kerels, alleen met een lendendoek en sommigen met een hemdje en hoed bekleed, hebben de stapels kisten, blikken en vaatjes ingeladen in hun korjalen, dat zijn booten van een uitgeholden boomstam. De beide leden van den expeditiestaf en ik, nemen elk in een korjaal plaats; niet al te ruim, en wiebelig. En nu gaat het de rivier op, dezelfde route als in 1903.

Het is ook nog hetzelfde, oeroude, bedrijf. Voorman en stuurman pagaaien en boomen de boot tegen den stroom op, waarbij het in de stroomversnellingen nu en dan spant. Dikwijls gaan de bootslieden te water en halen, staande op de rotsen, de korjaal met de handen naar boven, of aan een touw, waarbij het volk der verschillende booten elkaar bijstaat.

Het is nog volle regentijd en omtrent het middaguur plenst de eerste bui op ons neer. Wij trachten vóór den avond een nederzetting te bereiken, om droog te kunnen slapen en men verleent ons gaarne gastvrijheid. Soms vinden we slechts verlaten huizen met lekke daken en enkele malen overnachten we in het bosch onder een zeiltje. De slaapstee is altijd de hangmat of een lichte slaapezel.

Het is niet zoo genoegelijk reizen als in den drogen tijd. De badgelegenheid is bij het hooge water en den sterken stroom en de menigte booten en menschen, wat penibel. De boschnegerhuizen zijn stoffig en bedompt. Er zijn veel muskieten en reeds een der eerste dagen hechten zich patattenluizen, kleine vuurroode teekjes, aan onze huid, wat ergen jeuk geeft. Niettemin is het heerlijk, los te zijn van al de ingewikkeldheden en den dwang der europeesche beschaving, en den geheelen dag de vrije natuur om zich te hebben.

Aanvankelijk is de rivier zoo breed, dat men nog niet gewaar wordt, eigenlijk het onmetelijk uitgestrekte oerwoud van Zuid Amerika binnen te varen. Hier en daar ziet men een dorpje van Boschnegers, of een paar huizen van goudzoekers, of een winkel, en op het water is er nogal verkeer van korjalen. Eerst aan de bovenrivier, de Alitani of Litani, komen de oevers merkbaar dichter bij elkaar en wordt de plechtigheid van het oerwoud voelbaar.

Hier begint het Indianenland. Aan deze rivier wonen alleen Indianen van den stam der Oajána's. Op de boven-Lawa zijn we al een gezelschap tegengekomen, op weg naar den nieuwbenoemden granman (groot opperhoofd) der Boni-Boschnegers.

De surinaamsche Indianen zien er anders uit dan de door de ‘indianenboeken’ van Aimard, Mayne Reid, Cooper enz., zoo bekend geworden Indianen van Noord Amerika. Ze zijn kleiner, en de Oajana's loopen naakt, op een lapje en wat sieraden na. Hun huid is donkerroodbruin en bij bijzondere gelegenheden laten ze zich geheel met vuurroode verf insmeren en dan zijn het eerst recht ‘roodhuiden’. En met het volste recht mag men ze ‘Indianen’ noemen, want ze wonen niet ver van de eilanden welker bewoners het eerst dien naam kregen en verschillen maar weinig van die menschen.

De Oajana's hebben pikzwart, sluik of golvend haar, dat ze lang dragen, doch afknippen als ze in den rouw gaan, of, de meisjes, bij het intreden der puberteit, waarna het weer aan mag groeien. Snor- en baardharen, veelal ook de wenkbrauwen, trekt men uit en daardoor zien hun gezichten er eigenaardig uit. Bij velen staan de oogen min of meer schuin, als bij mongolide volken. De kleur der oogen is donkerbruin, doch bij den kleinen Koeloeapali meen ik er iets blauw in te zien. Het is ook wel eens

opgemerkt bij Kalienja's en bij Botokuden (Brazilië); maar Koeloeapali is bovendien achterkleinzoon van wijlen Koenikaman, wiens grootmoeder een Française zou zijn geweest. Enkele jonge vrouwen zijn door hun diepe, vurige oogen, bijna schoonheden.

Den 7en Juli zien wij in de verte een huis. Naderbij gekomen bemerken wij, dat over een stuk oeverlengte het gordijn van zonzoekende klimplanten is verwijderd. Er liggen een paar omgehouwen boomen half in het water en de oever is kaalgetreden. Wij zijn bij de aanlegplaats, tevens badplaats, van het dorp van den hoofdman Tapónte, Koemakapán geheeten, naar een grooten Ceyba-boom (*koemáka*), die er vroeger stond en waarvan de afgehouwen stomp nog te zien is.

Wij gaan aan wal, balanceeren over een paar stammetjes, die als brug liggen over een overstroomingsplas met padde-eieren en -larven en dan gaat het door een breede laan tegen de hoogte op en daar ligt het dorp.

Een ronde plek is geheel schoongemaakt, zoodat de witte leembodem bloot ligt. Op dit dorpsplein staan ongeveer tien huizen en hutjes. Rondom het plein liggen kostgronden (tuinen), waar kassave en andere voedingsgewassen, vezelplanten enz. groeien. Daarachter verrijst het woud.

- De Indianen van het binnenland voelen zich angstig, als ze in een hun onbekende situatie geraken. Het was te bemerken aan Apetína, Oajana-hoofdman van de Paloemeu en zijn zeven metgezellen, die onder de hoede van de afzakkende Grensexpeditie naar Paramaribo waren gekomen en er enkele weken bleven. De Trio's die ik in 1904 en 1907 bezocht, waren aanvankelijk zeer angstig en schuw. De Wama's die de Grensexpeditie toevallig in het bosch ontmoette, stonden zelfs gereed tot afweer.

Hier echter treedt men ons vriendelijk tegemoet. De Oajana's, in het bijzonder die van de Litani, hebben reeds menigmaal Blanken gezien. De menschen van deze rivier zijn meest nakomelingen van hen die in den tijd van Coudreau (1887-'90) en van de Gonini-expeditie (1903) hier, en aan de, thans verlaten, Marowijne-kreek, woonden. Bovendien ben ik in het land der Oajana's geen vreemdeling; men weet er nog wel van Tekoejènne, zooals mijn vriend, de hoofdman Toewóli, indertijd mijn naam verindiaanscht heeft. Mapopán, de oudste vrouw van het

dorp, die een zeker gezag uitoefent, zegt, zich nog te herinneren hoe wij op het dorp van Jamáike kwamen. In het rimpelige oudje vermag ik echter niet een der schoonen van toenmaals te herkennen.

Ruimte is er te over, doordien de hoofdman en vele anderen afwezig zijn. De drie Blanken kunnen een geheel huis krijgen, en als twee dagen later mijn reisgenooten met het voedingtransport verder trekken, blijf ik daar wonen. In een ander huis zijn mijn kisten en blikken met voeding en ruilartikelen opgeslagen, onder toezicht van Alfred en Lodewijk, de beide Nederlandsch sprekende Arowak-Indianen uit het benedenland, die bij mij blijven.

Voortdurend is er aanloop. Iedereen wil den Blanke en zijn manier van doen, en zijn dingen, bekijken. De Oajana's toonen veel belangstelling voor de foto's van hun stamgenooten en familieleden van dertig jaar geleden, voor de toenmaals vervaardigde gekleurde platen van hun danstooi en voor de te Paramaribo genomen foto's van Apetina en zijn menschen. En ik toon hun de foto's van mijn familie en van mijn huis en vertel ervan, wat bevorderlijk is voor het vertrouwen.

Indertijd was een der bezienswaardigheden een gouden kies, die mijn mond sierde. Sedert maakte ik promotie, kreeg een kunstgebit en dit is nog veel grooter attractie. ‘Trek je tanden alsjeblief eens uit’, klinkt het telkens weer. Ik geef ze er altijd den uitleg bij, dat die tanden slechts steentjes zijn. Bij Indianen zijn namelijk vele dingen mogelijk; men denke aan de ritueele anthropophagie, aan geprepareerde menschenhoofden, enz.; het schijnt, dat het bij de Oajana's nog voorkomt, dat men verpulverde menschenbeenderen in een drank mengt voor de een of andere tooverwerking.

Gemakkelijk wennen wij aan elkaar, en als ik bij een familie kom, die aan den maaltijd is, dan biedt men mij kassavebrood aan; ik sop het in de gemeenschappelijke peperbouillon en men diept er een stukje visch of vleesch voor mij uit; alles met de vingers. Niet vies zijn! dat zou men kwalijk nemen. Het heeft mij echter nooit moeite gekost, mee te doen met de Indianen; in hun omgeving ben ik al half als een hunner.

Men wil wel wat suiker of rijst hebben en heeft voor ons vruchten. Ledige blikjes heeft men heel graag; de vrouwen bespreken ze reeds vóór ze leeg zijn.

Het huis is nogal centraal gelegen en aan alle kanten open, zoodat ik kan zien, wat er in het dorp voorvalt, maar ook door iedereen gezien word. De honden van het dorp bedienen zich uit mijn emmer met drinkwater. Zandvlooien en gewone vlooien zijn actief belangstellend. Kleine kakkerlakjes en miertjes fourageeren in de trommels waarin mijn kleeren, fotoartikelen enz. zitten. Als de hoofdman Taponte terugkomt van de Lawa, medebrengend twee hoofdlieden van hooger gelegen dorpen, allen met gevolg, en een troep Emerillon-Indianen, wordt het een drukte van belang en de Emerillons installeeren zich in mijn huis, waar ze zich overigens zeer bescheiden gedragen.

Het zou alles wennen, ook het schelle licht buiten en de hitte onder het dak. Maar daar is het moeilijke geval van de koopwaar. De Indianen hebben er terstond naar gevraagd en smeeken om mijn koopwaar te mogen zien, ‘alleen maar zien’. Doch als ik, in mijn geheel open huis, een trommel zou uitpakken, dan zouden ze bemerken hoe rijk ik wel ben en op slag de (overigens in het geheel niet vaste) prijzen tot een veelvoud verhoogen. Dus slenter ik op een ochtend, als ik meen dat niemand op mij let, in onverschillige houding naar het huis waar de goederen zijn opgeslagen en tracht vlug achter den stapel blikken en kisten, kleine hoeveelheden van verschillende artikelen uit de ruiltrommels te halen. IJdele poging! In een oogwenk staan ze rondom mij, kijken over mijn schouders, klimmen in de binten, gluren door alle gaten.

Dat geeft den doorslag. Wij moeten een huis met dichte zijwanden hebben. Het dorpsplein is aan drie zijden bebouwd en omsloten door kassaveaanplant en aan de vierde zijde is het hellende grond, afloopend naar de rivier en drassig. Doch wij vinden aan den waterkant, even terzijde van de aanlegplaats, een stuk vlakken grond waar het redelijk droog is en waar hoog geboomte schaduw geeft. Ik vraag toestemming aan den hoofdman om daar een hut te bouwen, en in eenige dagen bouwen Alfred en Lodewijk, bijgestaan door menschen van het, twee uur stroomopwaarts gelegen, voedingsmagazijn der Grensexpeditie, van de materialen die het bosch oplevert, een zeer bewoonbaar magazijn met voorgalerij en daar trekken wij met al ons hebben en houden in.

Nu zijn we in den naävond alleen. Ik kan dan gereed leggen

wat mag worden uitgegeven, wegbergen wat voorloopig in reserve moet blijven en ik splits dikke bossen kralen in dunne snoeren, overeenkomend met het wisselen van groot bankpapier in pasmunt. Het is daarbij zaak, op te passen, dat er geen kralen op den grond vallen. Want den volgenden ochtend zou de scherpe blik van een Oajana ze ontdekken en er zouden moeilijke vragen komen.

Als het niet regent, zet ik de veldtafel buiten het huis, vlak naast de rivier; onder de overhangende takken en klimplanten, die wij opzettelijk niet weggekapt hebben, is het water te zien, waar vischjes de van de boomen vallende vruchten wegsnappen en de kleine jongens met den hengel de vischjes vangen, of ze met pijl en boog schieten. Metaalblauwe wespen maken, als ik er niet op let, tusschen kleeren en papieren, kleine doosjes van klei, vullen ze met spinnen, leggen er hun eieren in en sluiten het doosje. Vlak voor mij is er een boom met bloesems waarvoor kolibrietjes gonzende in de lucht staan en achter het huis is er een boom waarin wevervogels nestelen, die den geheelen dag welluidend babbelen.

Bloedroode, blauw en gele, en groene ara's en groene papegaaien en parkieten vliegen krijschend en tjilpend over. Als de kopaivaboom bij het huis vrucht draagt, regent het schillen en pitten: papegaaien zitten er, verborgen achter de bladeren, te smikkelen. Er is een sterke echo van den overkant der rivier en, merkwaardigheid: ook de hoop dorre takken naast het huis geeft een echo af.

Als de duisternis valt, zetten weldra twee paddenkoren in, een in het Noorden, een in het Zuiden en soms komen de padden, kleine en groote, van wel 2 dm, van de rivier naar mijn tafel huppen. Cicaden sjirpen. Er klinkt een roep als uit een vreemde wereld; het is een nachtzwaluw. Of plotseling begint er, ergens in het bosch, een ijzingwekkend gebrul; het is een troep brulapen. Vuurvliegen dansen door het struikgewas. Door de openingen van het bladerdak toont zich het blauwzwarte hemelgewelf, met fonkelende sterren bezet. Er is een stemming als van Midsummer-Night's Dream.

Doch er zijn ook vele venijnige muskieten, die zorgen dat ik niet te poëtisch kan worden. Soms maken ze zelfs het lezen of schrijven onmogelijk; ik leg dan patiences of speel met mijzelf

whist en hombre of geef Lodewijk les in de engelsche taal.

Een avond, als de maan schijnt, ga ik naar de aanlegplaats en zie over de rivier een vertooverd landschap.

Dan kuier ik naar het dorp. Men vertelt er mij, hoe elk jong meisje, zonder dat ze het bemerkt, een keer een bezoek van de maan krijgt en hoe elk jong van dier of mensch, gevormd wordt door de maan. Vroeger was de maan een man, die zijn vrouw levend roosterde en opat; zijn zwagers achtervolgden hem en hij redde zich door ten hemel te stijgen. In de volle maanschijf is nog de vrouw te zien.

Uit armoede ga ik vroeg in de hangmat, omhuld door een muskietengordijn, dat de muggen tegenhoudt, en ook de vleermuizen. Op een ochtend vinden wij een kip stijf dood; een vleermuis heeft haar leeggezogen. Of eigenlijk is het zoo, dat de vleermuis een stukje huid wegbijt en het uitvloeiende bloed oplikt. Alfred zegt, dat de kwaadste niet zijn de grootere vleermuizen, doch de kleintjes, die overdag tegen een rots of boomstam geplakt zijn en als men ze stoort, schuw opfladderen, als lieve angstige vogeltjes.

Zoo gaat het toe in de natuur van Zuid Amerika, in het rijk der Groote Moeder, wier wet is, dat haar kinderen voor en door elkaar zullen leven, allen gebruiken, allen gebruikt worden.

Zoo goed kan de Europeaan zich niet afzonderen, of er wordt toch ook over hem beschikt. Dertig jaar geleden was het de malaria, endemisch bij Boschnegers en Indianen, die ons, ondanks chinine-prophylaxe, te pakken nam. Thans, met de dubbele hoeveelheid chinine en bovendien plasmochine, blijf ik er vrij van, maar niet volkomen, want acht maanden na terugkeer krijg ik een aanval. En dezen keer is er een nieuwe verrassing. Bij Negers en Indianen ziet men dikwijls onappetijtelijke wonden aan armen of beenen, doch wie denkt eraan, dat een Blanke zooiets zou kunnen krijgen? Er vormt zich echter zoo'n wond op mijn arm en er kondigen zich nog meer aan, zoodat ik mijn verblijf iets vroeger afbreek, om mij te Paramaribo te laten behandelen. De Negers noemen die kwaal *boesi jassi* en de wetenschappelijke naam is Leishmania cutis en vermoedelijk wordt de infectie door een insect overgebracht. Drie der expeditieleden en verscheidene arbeiders deden het eveneens op. Een litteeken blijft: de natuur van Zuid Amerika stempelt haar gasten af.

III

In mijn nieuwe huis is er telkens bezoek. De dorpelingen komen gaarne een praatje maken en eens rondkijken en een bordje meehappen bij Alfred, die voor ons driën kookt. Of ze komen vertellen, dat ze dit of dat voorwerp, een schaar, een vischhaak, een stuk doek, zoo heel erg noodig hebben; of ze beklagen zich, dat iedereen een geschenk kreeg en zij nog niet; of ze brengen een van hun voorwerpen en vragen of ik het wil koopen. De kleine jongens, aardig volkje, zijn zelfs voortdurend om ons.

Ik teeken op, wat ik maar hoor of aanschouw en vraag van alles. Doch in het bijzonder richt ik mij op de taal, die niet alleen op zichzelf belangrijk is, maar die men moet kennen om goed te kunnen doordringen in de opvattingen der menschen.

Het is een moeizaam bedrijf; er bestaan geen geschreven teksten, want dit volk heeft geen schrift; er is geen tolk; ik moet beginnen met het beetje kreupel Oajana dat ik vroeger heb gekend en te Paramaribo met het gezelschap Apetina weder heb opgefrischt en een weinig aangevuld.

De missionarissen van den ouden tijd hebben het hier en daar klaargespeeld. Doch zij konden er jaren achtereen aan werken en waarschijnlijk hebben zij tegelijk aan eenige Indianen Spaansch of Portugeesch geleerd en daarna sneed het mes van twee kanten. Nochtans getuigen hun spraakleeren en woordenboeken, dat zij buiten de begripswereld der Indianen zijn gebleven. Die is ook zoo geheel anders dan een Europeaan zou kunnen denken. - Bij de Oajana's zijn nooit missionarissen geweest, maar wel bij de Cumanagoto's en Chayma's nabij de monden der Orinoco en westelijker en het blijkt mij, dat de talen dier zeer ver weg wonende volken veel dichter bij het Oajana staan, dan andere talen der karibische spraakfamilie.

Herhaaldelijk, minstens elken ochtend en laat op den namiddag, ga ik in de verschillende huizen van het dorp een praatje maken en kijken wat er zoo al voorvalt. Ik probeer ook, achter hun mythen en geloofsopvattingen te komen. Maar dat is een moeilijke zaak. Men loopt er niet mee te koop en ik ben niet zoo goed thuis in hun taal, dat ik een vlug uitgesproken verhaal goed kan volgen.

Er is veel storing. De fransche bestuursambtenaar, met geneesheer op tournée, en met hen de granman der Boni's en ondergeschikten, en senegaleesche tirailleurs met roode fez, vertoeven hier op de heen- en terugreis eenige dagen en nemen vele mannen mede. Hetzelfde geschiedt op grooter schaal, als de fransche grensexpeditie opvaart; nu blijven er slechts enkele vrouwen en kinderen. De nederlandsche expeditie passeert. Een surinaamsch politieambtenaar komt kijken. De bestuurder van de goudonderneming te Benzdorp komt zijn filiaal aan de overzijde, achter het eiland, bezoeken. Meestal komen er Zaterdags enkele gouddelvers hier en telkens doen Boschnegerbooten van de transportdiensten der expedities dit dorp aan.

De meest verschillende talen worden hier afwisselend gesproken: 4 europeesche talen, Nederlandsch, Fransch, Duitsch (een Elzasser), Engelsch (gouddelvers van St. Lucia); 4 creoolsche talen, Negerengelsch, patois van Cayenne, Boni-Oajana handelstaal, Djoeka-Trio handelstaal; 4 indiaansche talen, Oajana, Kalienja, Arowak, Emerillon; 1 of 2 afrikaansche talen (de soldaten). Alfred en Lodewijk, hoewel in opvattingen en gewoonten zeer na verwant aan de Oajana's, kunnen mij bij mijn werk niet helpen, omdat hun eigen taal, het Arowaksch, geheel en al anders is dan het Oajana, niet eens tot dezelfde taalfamilie behoort.

De Boni-Boschnegers zien mij hoogst ongaarne aan deze rivier, die zij als de hunne beschouwen en waar zij het monopolie van handel met de Oajana's hebben, dat zij niet willen verliezen. Ze voelen zich nogal, in hun fransche nationaliteit. Ik knoop dadelijk betrekkingen aan, breng er het gesprek op, hoe wij in 1903 op hun dorpen zijn geweest en hoe Avinsái, later hun granman, onze bootsman en gids is geweest. Later komen ze uit zichzelf mij begroeten, en als ik hun een borrel laat schenken, spreekt de oudste het '*wi naki*' uit, d.i. 'wij aanvaarden het, in de overtuiging, dat je er geen *wisi* (booze toovenarij) bij toepast' en daarna drinkt hij en drinken allen.

Boschnegers van een anderen stam, Djoeka's, hebben mij hier gebracht. De ouderen onder hen zeggen, dat ze mij te Albina dadelijk herkend hebben; ze zijn er aandoenlijk onder, want ik heb hun groote mannen van vroeger, granman Oseisi, kapitein Arabi en anderen, gekend. Hun voorman looft mij, dat ik de

Djoeka's begrijp. Inderdaad; er waren ditmaal niet zulke punten van wrijving als vroeger, ik ben intusschen dubbel zoo oud geworden en mijn oog staat meer open voor hun goede eigenschappen. Ik zie thans in de Boschnegers een bevolkingsgroep die, als men haar met beleid behandelt, van groote waarde kan worden voor Suriname. De Djoeka's voelen zich Nederlander. Een Djoeka die hout kapt op de goudonderneming aan de overzijde en hier jaagt en vischt, overnacht meestal bij ons, waar hij het veilig acht, laat er ook zijn bezittingen, als hij eenige dagen weggaat; trouwens ook een gouddelver en zelfs Oajana's laten hier zaken in bewaring. Ik heb Djoeka's met vuur de voortreffelijkheden van het Nederlanderschap, hooren verdedigen tegenover Taponte.

De Oajana's hebben er langen tijd geen besef van gehad, dat elk mensch bij een staat behoort te zijn ingedeeld, noch, dat de altijd zorgzame Blanken dat al eeuwen geleden voor hen geregeld hebben. Weliswaar met scheidingslijnen die dwars door het woongebied van hun stam loopen, maar op zulke kleinigheden kan men niet letten.

De, begin 1937 gestorven, granman der fransche Boni's, Avinsai of Kwassi, mijn vroegere vriend, was, naar ik thans hoor, een oude snoeper geworden, die zich Oajana-meisjes tot vrouw nam; hij was ook een erge tyran jegens de Oajana's. Vooruitloopend op de grensregeling had hij dezen menschen bijgebracht, dat ze aan de Litani aan den oostelijken oever moeten wonen en dan Franschen zijn. Taponte voert bij terugkomst van de Lawa, op zijn korjaal een fransch vlaggetje, coquet naar fransche wijze, aan een rechtopstaand stokje aan het boord; hij plant het daarna voor zijn huis in den grond. In onze gesprekken zegt hij onomwonden, dat hij in een scheeve positie verkeert, doordien ik, zijn gast, nu juist Nederlander ben. Ik houd mij volkomen neutraal, zeg hem, dat het bij de Nederlanders goed is, maar bij de Franschen ook goed en als de Franschen er zijn, krijgt men te zien hoe ik vriendschappelijk met hen praat en is daar niet weinig verbaasd over.

Er zijn echter Oajana's, die van de Boni's en de Franschen niet veel moeten hebben. De hoofdman Wapoeroemoeit is aan den westelijken oever gebleven; anderen willen erheen terugkeeren en als Taponte niet, enkele maanden na mijn vertrek, gestorven

was, zou hij misschien mee zijn gegaan. Waarom naar den westelijken oever? ‘Omdat de Nederlanders de goede koopwaar hebben; die van de Franschen is niet zoo goed en die der Brazilianen nog minder’.

Ik vrees, dat ook hun belangstelling voor mij, vooral gericht is op de koopwaar die ik bij mij heb.

IV

De huizen der Oajana's zijn slechts een dak van palmbladeren, ovaal, halve bol of kegel, rustende op palen; in groote huizen is soms een zolder aangebracht. Men slaapt en rust in hangmatten. De hangmat is een oorspronkelijk indiaansche, en buitengewoon praktische uitvinding. Bij de Oajana's is het een net, dat de vrouwen knoopen van zelf gesponnen katoenen draad. De katoenstruik, van ouds inheemsch in Amerika, wordt op den kostgrond verbouwd. De meesten hebben bij hun hangmat een muskietenkleed van europeesch doek.

Een bij het huis behoorend meubilair is er niet. De vrouwen hebben een soort werkmandje en in de kookhut potten, zeven enz. De mannen hebben een gesloten korf of een trommel van europeesch fabrikaat en hun bogen en pijlen, en ergens boven in het huis hangt een korf met den kostbaren vederen danstooi. - Ik meen te bemerken, dat men meer voorwerpen van europeesch fabrikaat heeft dan vroeger; de halssnoeren van zaden, in 1903 nog door velen gedragen, zijn zelfs geheel verdwenen en vervangen door kralen. De dorpen liggen ook dichter bij de beschaafde wereld dan toenmaals.

De vrouwen planten, oogsten, halen water, bereiden voedsel, dranken en verfstoffen, maken aardewerk, spinnen en knoopen katoen. De mannen kappen het bosch, maken huizen, draaien koord van Bromelia-vezels, vlechten, jagen en visschen.

Aan het onderhoud van huis en kostgrond wordt weinig gedaan. Na 5, hoogstens 10 jaar, zoekt men elders een geschikte plek, kapt het bosch open, legt kostgronden aan, bouwt een nieuw dorp en verhuist. Als er te veel menschen sterven of als de bladsnijdermieren te veel schade toebrengen aan den kassaveaanplant, verhuist men reeds eerder. Binnen een eeuw is er op zoo'n plek weer oerwoud, alsof er nooit een dorp geweest ware.

De natuur kan zich gemakkelijk herstellen van de door den roekeloozen mensch geslagen wonden, doordien hier zoo weinig menschen leven: 1 op den kilometer rivierlengte, 0.03 op den vierkanten kilometer. Men vergelijke daarmede Java 361, Nederland 260, geheel Amerika 6, Brazilië 5, Suriname 1, en het nog uitsluitend indiaansche Amerika van 1492, 0.4 zielen per vierkanten kilometer.

Bij het krieken van den dag staat men op. De mannen die op jacht of vischvangst gaan, trekken erop uit; zij die thuis blijven, verrichten kleine werkjes, zooals pijlen maken of vlechten. De vrouwen gaan den kostgrond in om kassavewortels of andere benoodigdheden te halen, bereiden kassavebrood en zijn den geheelen dag bezig; als ze niets anders te doen hebben, spinnen ze katoen.

Omstreeks 8 uur gebruikt men den eersten maaltijd van kassavebrood, gepeperde bouillon en visch of vleesch, tegen donker den laatsten maaltijd en daartusschen wordt naar behoefte nog een en ander genuttigd. Eenige malen per dag baadt men in de rivier. Men leeft uiterlijk nogal decent, doch zuivert in het openbaar elkaars hoofd van luizen of peutert zandvlooien uit de voeten. De zandvlooienplaag wordt beperkt door herhaaldelijk aanvegen en nu en dan bevrijdt men de katoenen hangmatten van gewone vlooien.

Paarden zouden hier niet te gebruiken zijn, vee heeft men niet, kippen van europeesche herkomst houdt men voor de veeren, die voor den danstooi worden gebruikt. Voor de gezelligheid hebben ze meestal papegaaien en andere mak gemaakte vogels uit het bosch.

Met donker begeeft weldra iedereen zich in de hangmat; men praat nog wat; dan slaapt men in. Soms, in den vooravond, klinken de tooverzangen van den medicijnman, die een zieke behandelt. In den nacht slaat nu en dan een hond aan, of een kind schreit en wordt gesust. Of een vrouw, wier overleden echtgenoot haar in den droom verscheen, zet den klaagzang in en gaat er uren mee door. Niemand trekt er zich iets van aan.

De feesten, waarbij men in groote hoeveelheid zwak gegiste drank gebruikt, zijn alle van magisch-religieusen aard en bij die gelegenheden draagt men den prachtigen tooi van vogelvederen.

Bij een sterfgeval zijn er droefheidsbetoon en rouwgebruiken

naar vasten regel, wat samen kan gaan met echte droefheid. Ik maakte een epidemie van verkoudheid of griep mede, waarbij verscheidene menschen stierven. Op het dorp van Taponte stierven twee vrouwen, wier stoffelijk overschot terstond na het overlijden op het dorpsplein verbrand werd; de ziel komt na enkele dagen aan bij Koejoeli, de hoogste godheid. De Oajana's weten niet van reïncarnatie, de Kalienja-Indianen wel. Bij sommige families is het gewoonte te begraven. Naar het schijnt, wordt het lijk van een medicijnman, dat nog heilige eigenschappen bezit, nooit verbrand, doch bijgezet in een soort grafkelder, of in de hangmat gelegd, waarna men de plaats verlaat.

Voor de volwassenen is getrouwd zijn de natuurlijke toestand; de man heeft een of twee, bij uitzondering meer, vrouwen. Getrouwden geven zich nogal eens met anderen af, en ongetrouwden nog meer. Men scheidt gemakkelijk en gaat gemakkelijk nieuwe verbindingen aan. Kinderen worden vertroeteld. De moeder die haar (ongeboren?) kind doodt, zal na haar dood van de smalle brug over de hemelrivier in het water vallen en door een roofvisch verscheurd worden.

De dorpsgemeenschap berust op familieverhouding. De schoonzoon is vazal van zijn schoonvader, verricht voor dezen het zware werk en moet soms beginnen met een proefstuk te leveren. De schoonvader is hoofdman van den schoonzoon. Bovendien wonen bij dien hoofdman zijn ongetrouwde jongere broers en zoons, voor zoover ze niet hun eigen weg zijn gegaan, en er is wel eens een man die niet krachtens familiebetrekking vazal is, met zijn geheele gevolg, bij hem aangesloten. Elke groep heeft bij zich haar weduwen en weezen en ouden van dagen. Een dorpsgemeenschap telt zelden meer dan 50 zielen.

De hoofdman zorgt voor de orde en regelt de samenwerking, voor zoover noodig. Niet zelden is hij tevens medicijnman. Sterft de hoofdman, dan wordt hij opgevolgd door dengene die er naar familiebetrekking het naast aan toe is, mits deze een verstandig en bezadigd man is en aangenaam in den omgang.

De dorpen der Oajana's liggen aan de Litani en de Tapanahoni-Paloemeu in Suriname (of een paar in Fransch Guyana) en aan de andere zijde der waterscheiding, in Brazilië, aan de Jari en Paroe. Het zijn er omstreeks 20 met totaal een 600 zielen. Een gezag boven de dorpsgemeenschappen is er niet. Het leek

mij echter, dat Taponte door de andere hoofdlieden van de Litani eenigszins als hun leider en aanvoerder werd erkend, maar vrijwillig, uit hoofde van familieverhouding, leeftijd en karakter.

Niettemin is er samenhang in den stam. De bewoners van in dezelfde streek liggende dorpen gaan bij elkaar de religieuse dansen met drinkgelagen houden; men brengt langdurige bezoeken aan verwanten en vrienden aan andere rivieren; men huwt als regel in den eigen stam; men heeft dezelfde zeden en gebruiken, heeft één taal en voelt zich één volk: Oajána!

En hét volk, of de menschheid. Koejoeli, de Wereldschepper, is ‘Oajana’ en de menschen die hij het eerst geschapen of voortgebracht heeft, waren Oajana.

V

Geleidelijk leer ik de menschen kennen en bevind, dat ze goedmoedig zijn. Dat waren ook andere volken van Zuid Amerika, die niettemin menscheneters waren, of koppen vermeesterden, of dgl., alles verband houdend met hun magische opvattingen. En, tot kort geleden, waren oorlogen, bloedwraak en wederwraak, zeer gewoon in dit land. Ook de Oajana's zijn, volgens de overlevering, menscheneters geweest en hebben oorlog gevoerd, o.m. een paar eeuwen geleden tegen de Oepoeroeis. Er werd mij verteld, dat bij een gevecht alle Oepoeroeimannen gedood waren en de Oajana's de vrouwen tot zich namen; nu nog weet men, wie van Oepoeroei-afstamming zijn, en de afkomst toont zich in kleine verschillen in uitspraak en woordkeuze. Ik heb eens een dier kalme Oajana's buiten zichzelve van drift gezien en kon mij toen voorstellen hoe het toeging bij de vroegere oorlogen.

In het gezin heerscht meestal vrede en de twee vrouwen van één man werken samen als zusters, wat ze soms ook zijn. Doch eens zag ik een man met krabwonden in het gelaat: ‘van mijn vrouw’. Er zijn ook kleine wrijvinkjes tusschen de gezinnen, net als bij ons op een kleine plaats.

De Oajana's zijn niet bijzonder leugenachtig, noch erg diefachtig en hebben gevoel voor hunor.

Als men vriendelijk tegen hen is, en vrijgevig, dan oogst men vriendschap. Ons gewoon dankbaarheidsbetoon ontbreekt echter vrijwel geheel en ik heb geen woord voor ‘dank’ kunnen ontdekken in hun taal. De opvatting schijnt te zijn, dat voor een bewezen dienst of een geschenk, een wederdienst of tegengeschenk past. Soms geschiedt dit als vanzelf, terstond, of later; soms (doch misschien meer met vreemden), neemt het den vorm aan van handel en betaling. Daarbij bemerk ik dikwijls een gebrek aan logica of rekenkunst. Deze menschen tellen en meten ook veel minder dan wij, en alleen maar in onmiddellijk verband met de werkelijkheid of de herinnering daaraan.

Hun uurwerk is de zon, hun kalender de sterrenhemel. Ze hebben geen geld en kennen geen schrift. Ik meen te bemerken, dat ze wat moeite hebben om langdurig bij een onderwerp te blijven, doch het zijn dan ook vervelende vragen die ik hun stel.

De verschillende karakters die ik er leer kennen, lijken verrassend veel op de onze.

Daar is Taponte, de bedachtzame hoofdman en medicijnman, die een vasten koers houdt, en een ander, toekomstig hoofdman en ook medicijnman, die van het eene wilde idee op het andere springt en soms in het geheel niet uitvoert, wat hij kort tevoren stellig van plan was. Er is de bescheidene en er is de haai; de wellevende en de lomperd; de bijgeloovige en de scepticus. Er zijn de steeds voor haar kind bezorgde moeder, de streng zedige weduwe en de getrouwde vrouw met onverbloemde neiging tot ontrouw.

Ook in allerlei trekjes van het dagelijksch leven is er een merkwaardige overeenkomst.

De hoofdman Taponte en zijn echtgenoote voelen en gedragen zich als gastheer en gastvrouw, precies als bij ons. Taponte is sterk in het vertellen, hoe het met de familiebetrekkingen in elkaar zit. (Ik ben er dan nog niet dadelijk achter, want de broer of zuster is veelal geen volle broer of zuster en de vader is niet altijd de echte vader; ook de ooms noemt men ‘vader’).

Er is *kasjiri* (gegiste drank) en mijn vriend Makala zendt mij door een vrouw de formeele uitnoodiging om ‘te zijnen huize de *kasjiri* te komen gebruiken’. Ik hoor vrouwen het woord *ekalètse* uitspreken en vraag hun, wat dat woord beteekent; antwoord: ‘als vrouwen onder elkaar zijn en over een afwezige

spreken'. Men is zeer precies op groet en antwoord en er wordt aan mij gewerkt om mij ten deze fatsoenlijke manieren bij te brengen.

Deze primitieven zijn doodgewone menschen. - Of moeten wij het omkeeren en zeggen, dat de blanke verstandsmenschen in hun gewone onnadenkende persoonlijkheid heel gewone primitieven zijn?

Tot een dergelijk vermoeden kan men ook komen, door erop te letten hoe de Oajana's zich gedragen ten opzichte van de *moeinpále*, de ruilwaar. Ik heb er een groote hoeveelheid van meegebracht en er zijn nuttige, bijkans onontbeerlijke zaken bij, zooals bijlen, messen en doek. Maar er is veel meer vraag naar kralen.

'Zie, hoe slecht ik er aan toe ben; ik heb geen halssnoer en loop rond als een aap', klaagt een oude vrouw.

Zoo'n arm oudje en ook kinderen, kan men genoegen doen met elk soort kralen. Maar de anderen zijn uiterst kieskeurig. Slechts kralen van zeer bepaalde kleur, vorm en afmeting hebben waarde voor hen en de kralen mogen vooral niet van doorzichtig glas zijn. Dertig jaar geleden verlangde men violette, lilablauwe, hemelsblauwe en witte kralen en vooral gewild waren witte melkglazen knoopjes, die als kralen werden aangeregen; rood was niet in tel. Thans zijn de knoopjes zwaar gedeprecieerd en incourant geworden; lilablauw hield zich prijshoudend; violet, bij voorkeur fel paars, boekte een koersavans; vuurrood heeft de leiding. De oorzaak zal wel zijn, dat de chineesche winkeliers te Albina bij wie de Boschnegers hun ruilwaar inslaan, moeite hadden de melkglazen knoopjes te krijgen en het met roode kralen geprobeerd hebben. Thans zijn die vuurroode kralen even muurvast mode, als vroeger de witte knoopjes.

Die innerlijke drang om kralen te dragen, en van soorten die niet mogen afwijken van wat iedereen draagt, lijkt sterk op wat bij ons mode en zede is en misschien is het wel precies hetzelfde, namelijk het gevoel 'het behoort zoo', 'men doet het zoo', dat zonder redeneering, op de wijze van een levensinstinct, als een natuurkracht, uit de diepten der ziel opwelt. Sierlijkheid, doelmatigheid, moraliteit, zede en gewoonte, zijn in deze gemoedssfeer één.

Zoo iemand is innerlijk niet zoo onafhankelijk van de buiten-

wereld, als een ander, die onverschillig of critisch staat tegenover mode en zede.

Van een dergelijk nog niet vrij staan tegenover de buitenwereld getuigt ook de taal. Als wij, bijv. zeggen ‘mijn hangmat’, dan voelen we daarbij iets als ‘ik beheersch de hangmat’. De Oajana daarentegen bedient zich van een uitdrukking, die eerder, of althans mede, uitdrukt ‘ik onderga de hangmat’.

Bij een crematie werd dan ook het lijk van de overledene met haar geheelen kostbaren kralentooi aan, verbrand, en haar hangmat werd mede op den brandstapel geworpen.

VI

Zoo verwijst dit verschijnsel naar de zielegesteldheid, de mentaliteit of de geestelijke structuur, waaruit het voortkomt.

Ook de materieele cultuur der Oajana's als geheel, heeft ons iets te vertellen.

De Oajana vindt alles wat hij noodig heeft (uitgezonderd misschien in vroeger tijd steenen bijlen en enkele amuletten of sieraden, tegenwoordig de reeds genoemde ruilwaar), in zijn onmiddellijke omgeving, op den kostgrond, in het bosch of in de rivier. Tusschen het natuurvoortbrengsel en het bereide voedsel of het afgewerkte voorwerp liggen slechts weinige bewerkingen en elke Oajana kent ze alle; iedereen verzorgt zichzelf geheel en al; er is geen arbeidsdeeling, behalve dan tusschen man en vrouw; er is een weinig ruilhandel, doch geen beroepshandel.

Men leeft met de natuur mede, gaat slapen als het duister wordt en staat op tegen het aanbreken van den dag; men kapt een kostgrond als de droge tijd er is, steekt er den brand in vóór de regens beginnen en plant en zaait als de bodem weer vochtig is. Is het een jaar van veel wild of visch of draagt het gewas overvloedig, dan heeft men het goed; bij misgewas lijdt men een beetje honger en gaat soms een tijd logeeren op een dorp in een streek waar overvloed is, om zich weder vol te eten. Bij algemeene ziekte heeft men het moeilijk; de vrouwen kunnen geen kassavebrood bereiden, de mannen geen visch of wild bemachtigen.

Steen en metaal ontbreken, behalve dan de paar ingevoerde bijlen enz. Alles is van vergankelijk materiaal, gemakkelijk te vervaardigen, doch niet vatbaar voor lang bewaren. Behalve

wild, visch en bouwmateriaal, stelt de natuur onbeperkt veel terrein voor dorpen en kostgronden beschikbaar. Bij een sterfgeval worden alle eigendommen van de(n) overledene stukgeslagen of mede verbrand of begraven.

Door dit alles heeft het bezit hier niet een zoo fundamenteele beteekenis als in de europeesche samenleving. Er zijn eigenlijk geen rijken of armen; er is geen economische concurrentie, en stakingen en uitsluitingen zijn onbestaanbaar, want elk is zijn eigen werkgever en werknemer, winkelier en klant tegelijk; er is ook geen werkeloosheid. In dit opzicht is het een paradijsachtig leven. Maar men wordt ook niet zoo tot nadenken en vooruitzien opgevoed, als in onze harde maatschappij.

- Nog meer valt op te merken.

De Oajana's vervaardigen voorwerpen voor het materieele leven en ze vervaardigen danstooi enz. voor de plechtigheden waarbij ze in een bijzondere verbinding met de hoogere machten treden; voorstellingen van hoogere wezens vindt men ook wel op voorwerpen van dagelijksch gebruik. Al die voorwerpen zijn in den regel keurig gemaakt en afmetingen en kleurschikking zijn aangenaam voor het oog. Als het bijzonder geslaagd is, vindt de Oajana het mooi; hij heeft trouwens ook oog voor het schoone van mensch en natuur. Doch het ligt niet in hem, om de kunst als iets afzonderlijks te zien of te beoefenen.

Zoo is het ook met het vernuft. De Oajana's hebben werktuigen en methoden die zeer doelmatig zijn. Deels zijn het de plaatselijke vormen van dingen die over de geheele aarde voorkomen, zooals het verbouwen van voedingsgewassen, vezelplanten enz., het gebruik van vuur, het potten bakken, draad en touw maken en vlechten, de pijl en boog. Deels zijn het dingen die uitsluitend in dit gedeelte van Amerika voorkomen, waarvan het belangrijkste en vernuftigste m.i. is, het verwerken van den giftigen wortel van den kassavestruik tot brood, drank, enz. Doch men maakt en doet steeds weer hetzelfde, gelijk de natuur, die voortdurend slechts zichzelve herhaalt. De Oajana streeft er niet naar om nieuwe werktuigen of arbeidsmethoden uit te vinden. Zijn materieele cultuur is hem gegeven of voorgedaan door Koejoeli, de godheid, en Koejoeli is heengegaan. De eenige verandering die ik bemerk, en die waarschijnlijk reeds meer dan een eeuw geleden heeft ingezet, is, dat men voorwerpen van de

europeesche industrie gaat gebruiken en dan de eigen dingen loslaat en niet meer vervaardigt.

- Nogal poover is de materieele cultuur van deze menschen, doch minderwaardig is ze niet. Hun geest heeft de materie slechts weinig aangevat, grift er niet diep in. Het kan, bij hetzelfde ras, ook wel anders; de, thans verdwenen culturen van het Westen, van Mexico tot Peru, waren veel rijker en stonden niet zoo heel ver beneden de culturen van het oude Egypte, Babylon en China.

Eerst met het opkomen der moderne techniek is er in de wereld een cultuur begonnen, die zeer veel verder gaat dan al het vroegere. Wij weten, dat deze techniek voortkomt uit onzen denkarbeid.

Bij de Oajana's ontbreekt niet alleen een dergelijke techniek, doch ook ontbreken al die dingen die halverwege den denkenden geest en de stoffelijke wereld liggen, zooals schrift en statistiek, uurwerken en tijdrekening, geld en bankwezen, wetten en reglementen. Dat wijst er wederom op, dat deze Indianen niet in die mate, of op die wijze denkers zijn, als de Blanken, of althans, dat in hun denken niet zoo'n drang tot initiatief ligt.

Die drang en durf tot initiatief is ook bij vele denkende Blanken maar zeer zwak. Ons gewone denken heeft de eigenaardigheid, dat het alleen het onveranderlijke, of bij een verandering, den onveranderlijken regel daarin, kan vatten. Veel meer dan goed voor ons is, wordt ons de vastheid voorgespiegeld als een grond van werkelijkheid, of, voor den mensch, als een na te streven ideaal.

- In den dagelijkschen omgang leer ik de Oajana's kennen als nuchtere en nogal materialistisch gezinde menschen, die uitstekend op de hoogte zijn van wat in hun kleinen levenskring voorkomt, en zich in alles weten te redden. Doch telkens merk ik eigenaardige praktijken op, en als ik vraag wat men daarmede beoogt, dan blijkt het te gaan om werkingen die wij bovennatuurlijk zouden noemen, of toovenarij of magie. Voor deze menschen is dat echter juist natuurlijk.

Het was niet zoo gemakkelijk, te vinden hoe dit alles in elkaar zit, omdat de feiten een zoo andere taal spreken, dan onze opvattingen. Eenmaal op een spoor, bleek het echter toch weer vrij eenvoudig en redelijk te zijn. Men oordeele evenwel zelf.

Ik kan er hier slechts een kort uittreksel van geven; eenvoudigheidshalve zal ik daarbij de verschillende Indianenvolkjes van Guyana en omgeving als één groep behandelen.

VII

Er is een merkwaardige uitspraak uit de 17e eeuw bewaard gebleven, betrekking hebbende op Kariben der Antillen:

'Ils s'offencent quand on les appelle Sauvages, & qu'on leur dit qu'ils n'ont point d'esprit, & qu'ils vivent en bestes: Ils répondent que nous le sommes encore plus à leur égard, parce que nous ne vivons pas à leur mode: qu'ils ont leur science, & nous la nostre, comme si il y avoit deux façons de sçavoir les choses dans la vérité.'

- Wij, europeesche verstandsmenschen, hebben tweeërlei soort weten. Vooreerst hebben wij in onze lichaamsorganisatie een weten dat als vanzelf aanwezig is, en deel is van die goddelijke wijsheid, welke in de natuur is vastgelegd. Dit weten is niet beperkt tot wat er binnen onze huid ligt. Het moge oneigenlijk klinken, maar als zwaar voorwerp hebben wij, evenals elke steen, een soort weten van het geheele veld der zwaartekracht en al zijn wetten en passen er volkomen in. Desgelijks zijn onze gezonde animale instincten en driften, passend in het overig samenstel der natuur. Zelfs de genialiteit en het taalgevoel en spraakvermogen, en nog meer, mag men als uitloopers van dit soort door de natuur gegeven weten aanmerken.

Doch daarmede zijn we al aan de grens van de tweede soort van weten, van datgene wat we gewoonlijk bedoelen, als we het woord 'weten' gebruiken. Dit weten is weliswaar in groei, doch het is nog pas een zuigeling, vergeleken bij het instinctweten. De belangrijkheid van dit nieuwe weten ligt dan ook niet in zijn inhoud, doch in het feit, dat het óns weten is.

Daarmede verandert het vraagstuk van aspect. De twee soorten van weten kunnen we nu ook opvatten als twee soorten of graden van bewustzijn, of als graden van besef, dat we 'ik' zijn en er tevens 'het andere' is. En die gewaarwording, dat dat andere niet 'ik' is, is het sterkste als wij den indruk hebben van een buitenwereld met 'voorwerpen', ruimte innemend en vast.

Welnu, allerlei verschijnselen wijzen erop, dat bij den Indiaan

dat sterke besef van ‘voorwerpen’ en ‘ik’, die geheel en al van aard verschillen en niet aan elkaar deel hebben, niet bestaat. Voor hem ligt de werkelijkheid veeleer in gevoelens, driften, qualiteiten en gebeurtenissen. Hij leeft minder in het denkniveau dan wij en meer in de gevoelssfeer, of zelfs in het gebied der instincten en driften. - En wederom kunnen we de zaak ook omkeeren en zeggen, dat de blanke verstandsmenschen in hun instincten en driften, in hun gevoelsleven en begeerten, primitieven zijn.

Doch bij de Indianen komt er iets bij, dat (voor zoover mijn kennis reikt) bij de meeste primitieve volken en ook bij vele halfprimitieven en bij de cultuurvolken der oudheid is aangetroffen. Het is, naar de passieve zijde, de gewaarwordingszijde: de droomopenbaringen in extatischen toestand; naar de actieve zijde, de handelingszijde: de magie.

Het extatisch droombeleven, de mythen en sprookjes, de interpretatie der zinswaarnemingen en de wereldopvatting, de magie en de taal van den Indiaan behooren alle tot eenzelfde sfeer en dat alles past geheel en al in het gewone leven van den Indiaan.

Hoe de dingen zich tot elkaar verhouden, moge blijken uit het volgende voorbeeld:

Als de Indiaan door een lange voorbereiding (waarvan elk onderdeel bedoeld is als een magische bewerking), zoover gekomen is, dat de ziel los raakt uit haar gewone verbinding met het lichaam en dit lichaam in zwijm valt, dan kan het geschieden, dat hem bijv. een reusachtige levende jaguar verschijnt. Het is zijn jaguargeest, d.i. het jaguarachtige in zijn eigen instinct- en driftnatuur. Die jaguargeest is echter tevens het wezen van alle jaguars in het woud; deze dieren zijn materialisaties van den jaguargeest en vanuit het sterrebeeld ‘Jaguar-geest’ regelt de geest de voortplanting van zijn schepselen.

Vele mythen vertellen, hoe vroeger, toen de wereld nog jong was, de menschen met de geesten verkeerden; de geesten waren den mensch steeds goedgezind, de dieren konden spreken, de menschen stierven niet en alles ging met tooverkrachten toe. Door een verzuim of zondige daad is dat veranderd en werd de wereld zooals ze thans is. Maar in zekeren zin is dat verleden als een eeuwig heden er nog altijd. De natuur is nog immer ver-

bonden met de kosmische krachten, machten of geesten van haar oorsprong.

Er zijn ook mythen die klaarblijkelijk betrekking hebben op episoden van deze wereldwording. Zoo is er bij Arowakken een mythe opgeteekend betreffende den jaguargeest, die als volgt luidt:

'Lang geleden, toen de dieren nog menschen waren, kreeg Jaguar een doorn in zijn klauw. Een Indiaan bevrijdde hem van dien doorn en uit dankbaarheid gaf Jaguar dien Indiaan zijn dochter Tijgerkat tot vrouw, en Jaguar kwam bij het echtpaar inwonen en ging dagelijks voor hen op jacht, zoodat er steeds overvloed van vleesch was.

Dit wekte den nijd der andere Indianen op en deze vertelden den schoonzoon, dat zijn vrouw hem ontrouw was. Zonder te onderzoeken of die praatjes gegrond waren, begon de schoonzoon zijn vrouw te mishandelen. Op haar hulpgeroep kwam Jaguar toegeschoten, doch de schoonzoon verklaarde, dat de vrouw aan hem, en niet aan den vader, toebehoorde.

Jaguar erkende dit, doch stelde daar tegenover, dat hij in zijn recht was om zijn kind te redden. Daarop trokken vader en dochter het woud in, doch ook daar vervolgde hen de laster. Eindelijk konden zij het niet langer uithouden. Beiden breidden de armen uit en stegen omhoog, al verder en verder, tot ze zich vastklampten aan het hemelgewelf, de vader als Jaguarster (of sterrebeeld), de dochter als Tijgerkatster.

Maar als wederom de laster de ronde begint te doen onder de Indianen, dan zullen beiden weer op aarde nederdalen en in jaguars en kleinere boschkatten veranderen, om alles te verslinden.'

Het kon bijna een waarschuwing zijn voor de cultuurmenschen van onzen tijd!

In mythische verhalen en toekomstvoorspellingen van andere Indianen verschijnt eveneens de groote jaguar, de jaguargeest, in zijn moreel aspect van goddelijken wreker. Het moreele aspect der geesten verschijnt ook als de mensch gestorven is. Hij wordt dan door hen ondervraagd en als blijkt, dat hij tegen een geest (dat is dus tegen het goddelijke van zijn eigen wezen) gezondigd heeft, dan doet die geest hem daarvoor lijden. Wat in het leven de stem van het geweten is, staat thans, geobjectiveerd en onont-

koombaar, voor de ziel. Zoo althans meen ik dit te kunnen verklaren. - Doordien in de trance of extase, de ziel min of meer in denzelfden bewustzijnstoestand verkeert als na den dood, kan men iets weten van het hiernamaals.

De Indiaan die op wraak uitgaat, versterkt tevoren den jaguargeest in zich; hij 'verjaguart' zich.

De diergeest is niet alleen een macht, die de afzonderlijke dieren doet handelen, doch tot in elk onderdeel van zijn lichaam is het dier die geest, als het ware in gestolden vorm. Bovendien kennen de Indianen verschillende knolgewassen, die op een dergelijke wijze elk een bepaalden diergeest of anderen geest in zich hebben. Meestal is er dan uiterlijk een zwakke gelijkenis tusschen de plant en het betrokken dier enz. De geheele wijsbegeerte of wetenschap van den Indiaan berust trouwens op de wet der gelijkenissen. Toeval bestaat niet voor den Indiaan.

Lichaamsdeelen van een dier en de knol van een der genoemde planten, bezigt men om een zalf te bereiden, die, gestreken op een voorwerp of op het menschelijk lichaam, daaraan iets van de eigenschappen van den betrokken diergeest toevoegt, of de reeds aanwezige eigenschap versterkt. Er komt nog meer bij te pas, o.a. gebaren en woorden, die ook iets werkelijks teweegbrengen.

Zulke magische handelingen van den Indiaan zijn niet van geheel anderen aard dan onze toegepaste natuur- en scheikunde. Doch deze toegepaste wetenschappen houden zich op met de niet-levende materie, terwijl de indiaansche magie zich beweegt in het psychische, het organische, het physische en hun overgangen. Naar ik meen, is onze tegenwoordige kennis op geen stukken na toereikend, om met zekerheid te kunnen uitmaken, wat daar mogelijk is en wat niet mogelijk is.

Op de mij dikwijls gestelde vraag, of zulke magie werkelijk succes heeft, moet ik het antwoord schuldig blijven. Een deugdelijke statistiek zou misschien iets kunnen aantoonen, doch die is er niet.

Evenwel ligt er wel eenige bewijskracht in het feit, dat de magie overal op aarde voorkomt of voorkwam, bij volken die zeer afgezonderd van elkaar geleefd hebben, en dat de grondbeginselen die wij erin aantreffen, overal vrijwel dezelfde zijn.

Het zou kunnen zijn, dat de magie oorspronkelijk een handelen

is geweest uit het fijn instinct van den primitieven mensch en later, niet tot haar voordeel, daarvan los geraakte.

De extatische droomopenbaring mag men misschien opvatten als een gewaarwording van wat tijdens het gewone waakbewustzijn, onderbewust blijft. Het kan dus een echte en zeer belangrijke openbaring van het instinctweten van den betrokkene zijn, doch waarschijnlijk speelt er in sterke mate doorheen, wat de leerling van den meester vernomen heeft.

- De extase of trance komt overal voor bij de oorspronkelijke bewoners van Amerika, van de Vuurlanders tot de Eskimo's. Wat men in de extase beleeft, geldt overal als zeer belangrijk. Een Hopi-Indiaan (Noord Amerika) zeide tot een onderzoeker, dat indien het rituaal van den stam eens verloren mocht gaan, men het in droomgezichten opnieuw zou ontvangen.

Het schijnt, dat deze menschen er een natuurlijken aanleg voor hebben. Meestal wordt die aanleg versterkt en gezuiverd door een bijzondere voorbereiding, die soms vele jaren moet voortgezet worden. In Guyana geschiedt de voorbereiding onder leiding van een ervaren meester en er behoort o.m. toe vasten en onthouden, tabakswater en andere plantensappen drinken en ook tabak rooken.

Dat tabak rooken is het eerst gezien door tochtgenooten van Columbus. Las Casas vertelt daarbij: ‘Ik ken Spanjaarden, die zich dit hebben aangewend, en als men hen vermaant en er opmerkzaam op maakt, dat het een ondeugd is, antwoorden zij, dat het niet in hun macht staat het op te geven.’ Sedert de tabak werd overgebracht naar Europa en men algemeen ging rooken, zijn wij net als die Spanjaarden. Niet als de Indianen; wij komen er niet door in aanraking met een hoogere wereld; misschien doordien wij andere soorten tabak gebruiken of ze anders toebereiden en wellicht ook, doordien wij lichamelijk ietwat anders zijn dan de Indianen.

Door al die dingen verandert de noviet lichamelijk en geestelijk en dan valt zijn lichaam in zwijm en beleeft hij de extase, waarin hij in aanraking komt met wezens zooals de zooeven genoemde jaguargeest, en deze deelen hem hun geheimen mede. Voortaan zal hij die wezens kunnen oproepen en hun krachten staan dan tot zijn dienst. Uitgedrukt in onze begrippen, is het misschien, dat een of meer instincten of driften van den betrokkene gezui-

verd worden van egoïsme en versterkt, en dat hij dan daarin een psychisch vermogen bezit, dat, zoowel op de manier van weten als op de manier van kunnen en doen, veel doordringender is dan bij degenen bij wie die aanleg zwak is en niet kunstmatig ontwikkeld werd.

Men kan dien ontwikkelingsweg of gebeurtenis, initiatie of inwijding noemen, en den ingewijde, sjamaan of medicijnman; eenige namen in indiaansche talen beduiden vermoedelijk ‘geestelijke’. Daarbij moet men echter in het oog houden, dat op dit gebied religie en wetenschap één zijn; een als droombeeld verschijnenden geest kan men met even veel of even weinig recht, engel, nymph of dgl. noemen, als kosmische kracht of natuurkracht.

Verscheidene mythen van Guyana, o.m. het verhaal van de reis naar de vrouwennatie, de Amazonen van Zuid Amerika (uitvoerig behandeld in De West-Indische Gids XIII), zijn niet anders dan schilderingen van een inwijding.

De mensch heeft alle dierlijke driften of hartstochten in zich, doch bij den een domineert de eene dierachtigheid, bij den ander een andere dierachtigheid (ook wel plantachtigheid) en zoo behooren de menschen door hun aard, of ook door hun inwijding, groepsgewijze bij elkaar. De menschen van zoo'n groep zeggen, dat zij afstammen van het betrokken dier; hoe dat bedoeld is, is ons thans duidelijk. In Guyana bestonden zulke clans of totemgroepen bij de Arowakken. De Oajana's zijn misschien afstammelingen van één der clans van het oude Karibenvolk, doch het is niet zeker tot welken dieren- of plantengeest zij dan behoord zouden hebben.

- De groote inwijding is een ernstige zaak. Het is zooiets als het herstellen van den verloren samenhang tusschen de eigen ziel en de heilige oorsprongsmachten van de wereld. Vanuit, of met behulp van die machten, kan men dan voortaan leiding en hulp geven, of ook, anderen schaden. Ik durf niet zeggen, waar hier de grens ligt tusschen werkelijkheid en waan. De meening bij de Kalienja's en de Oajana's schijnt te zijn, dat het vermogen om door te dringen in het bovenzinnelijke, tegenwoordig veel zwakker is dan enkele generaties geleden.

Wat de medicijnman kan wezen, moge blijken uit hetgeen A.Ph. Penard over den medicijnman (*püjai*) der Kalienja's heeft medegedeeld:

‘De *püjai* is de indiaansche priester en dokter. De oudste *püjai* is tevens het opperhoofd en de raadsman zijner stamgenooten. Zij beschouwen hem als de ondervinding in persoon. De *püjai* vreest den dood niet meer; hij is zijn gevoelens of hartstochten volkomen meester; hij is heerscher over de geesten en kan door den diksten balk heen zien. Hij is vertegenwoordiger van *Tamoesi* (grootvader; de Lichtgod, wereldschepper en stamvader der Kalienja's) op aarde, een tweede *Tamoesi* voor zijn dorpsgenooten, die hem herhalve zoo noemen. Hij is een geducht bestrijder van dood en verderf en ook de grootste tegenstander der moderne beschaving, welks zinnebeeld een rottende koe met verblindend gouden horens is. De *püjai* moet de lijdende leider zijn, een voorbeeld van moed en opoffering’.

VIII

Laat ons, tot slot, nog een kijkje nemen bij een andere primitieve menschensoort, bij de Boschnegers van de stammen der Djoeka's en Boni's, naaste buren en onbeminde vrienden der Oajana's.

Uiterlijk bestaat er wel nauwelijks een sterker tegenstelling dan tusschen Indiaan en Boschneger. De Indiaan is koperkleurig en heeft sluik of golvend haar, de Boschneger is zeer donker bruin, op zwart af (‘ebbenhout’) en heeft kroeshaar. De gelaatstrekken van den Indiaan doen denken aan een Mongool of een Europeaan uit het Noorden, die van den Boschneger soms aan een Europeaan uit het Zuiden of een Semiet.

De Neger heeft groote levenskracht. De voorouders onzer Boschnegers zijn in Afrika in slavernij geraakt, verkocht en overgebracht naar een verafgelegen land met een hun voorshands onbekende flora en fauna; uit hun doen gehaald door het leven als plantageslaaf der blanken; in de bosschen gevlucht; opgejaagd door de troepen, die telkens hun aanplant verwoestten. Niettemin hebben ze zich terstond georganiseerd, hebben dorpen gesticht, zijn in aantal toegenomen en leven nog altijd in zelfstandige, goed geordende gemeenschappen, min of meer naar afrikaanschen trant.

De Indianen van Hispaniola (Haïti) hebben weerstand geboden aan de Spanjaarden en zijn verslagen en de rest is onder

het hardhandig regime der Blanken snel weggekwijnd. De ingevoerde Negerslaven hebben het uitgehouden en hun nakomelingen zijn thans de heerschers van het land.

De Indiaan is bedaard, niet geneigd tot onderdanigheid, fijn of teer van aard, aristocratisch en ietwat koud en zijn verbinding met het bovenzinnelijke is meer een waarnemen en weten en magisch handelen, dan een gelooven en bidden. De Neger is roezig; hij kan onderdanig zijn, doch ook brutaal en moet kort gehouden worden, waarvoor in de Boschnegermaatschappij dan ook gezorgd wordt. Hij is gevoelsmensch en religieus van aanleg; de Boschnegers ziet men telkens spreken tot de hoogere machten. De Neger is psychisch labiel; sommigen worden bij de geringste aanleiding door den met hen verbonden natuurgeest bezeten. De Indiaan weet zich bij een geleden onrecht soms te beheerschen, doch zout zijn gevoelens op; de Neger komt snel tot heftige uitingen, doch vergeeft gemakkelijk.

Boschneger en Indiaan, beiden, zien de wereld als een groot goddelijk bestel en kennen die tusschensfeer tusschen geest en stof, waarin de buitenwereld deel heeft aan den mensch, en deze aan de buitenwereld. De Boschneger over wien een geest vaardig geworden is, is als het ware bezeten en weet later niets te vertellen van wat hij heeft doorgemaakt; de Indiaan blijft meer meester van de situatie.

De Boschneger ziet een klein beetje neer op den Stadsneger; de fransche afrikaansche soldaten voelden zich verre boven beiden. De Gouverneur van een der west-indische eilanden, die ook in Afrika had gediend, zeide mij eens, dat hij den Neger in Afrika veel beter vond dan den Neger in West-Indië.

De Boschnegers zijn arrogant en tyranniek jegens de Oajana's en Trio's, die van hen afhankelijk zijn voor den toevoer van ijzerwerk, doek en kralen; de Oajana's nemen dat nogal lakoniek op. Over het algemeen echter heeft de Neger van Suriname een ietwat schuw ontzag voor de Indianen, die ‘de kinderen van den grond’ zijn, en zeer bedreven in de magie. Onder de natuurgeesten waardoor de Neger bezeten kan worden, bekleeden (bij de Stadsnegers) de geesten van Indianen van vroeger tijd een voorname plaats.

De Neger van Suriname, (en men kan dat ook elders in Amerika opmerken), heeft in het diepst van zijn hart het gevoel,

dat het blanke ras superieur is aan het zijne. Bij de Indianen heb ik dat niet zoo opgemerkt.

De Oajana woont in een open huis van zeer vergankelijk materiaal en bouwt telkens na weinige jaren op een geheel andere plek een nieuw dorp; hij hecht weinig aan bezit; er zijn in zijn samenleving bijna geen dwingende regelen en bijna geen titeldragers. De Boschneger woont in een gesloten huis van planken en de dorpen blijven wel een eeuw of langer op dezelfde plek; hij hecht nogal aan bezit en is veelal zeer gierig; hij leeft in een straffe religieus-sociale organisatie met allerlei functionarissen.

De Indiaan van Guyana verliest zijn goden en geesten, als missie en school, europeesche goederen en geld, vat op hem krijgen. Een Indiaan uit het benedenland zeide mij, toen ik hem vroeg naar de Amazonen-mythe en naar de gebruiken bij overlijden: ‘met deze dagen met de moderne tijd van het Christendom is alles verloren’ en ‘vroeger gaf men het bezit mee in het graf, maar door de leer van pastoor is alles zoo misvormd geworden’. Een ander: ‘alles wordt verbasterd’. Een Arowak, die naar oude, en werkelijk niet dwaze, inzettingen, den geslachtsnaam van zijn moeder behoorde te voeren, draagt den familienaam van zijn vader, naar het mij leek, niet geheel met zijn instemming.

Met de Negers van Suriname is het anders gegaan. De Boschnegers staan nog sterk in het oude, al wordt er geklaagd, dat het jongere geslacht er niet genoeg aan vasthoudt. De Stadsnegers, (dat zijn diegenen wier voorouders steeds bij de Blanken gebleven zijn en bij de afschaffing der slavernij in 1863, sommigen reeds eerder, vrij werden), zijn vrijwel allen bij een christelijk kerkgenootschap aangesloten. Maar de meesten hebben hun Negergeloof en magie daarbij behouden, waarin zij geen tegenspraak zien. Een Neger zeide mij, dat men aan die dingen gelooft, omdat ze bestáán. Een andere Stadsneger zeide mij eens, toen wij het hadden over den *Bakroe*, een gevaarlijken geest die zich in het bosch, of zelfs in de straat, vertoont onder de gedaante van een kind, aan de eene zijde levend, aan de andere zijde van hout: ‘mijnheer heeft makkelijk praten; de Blanken hebben er geen last van, maar wij wel’.

Daar ligt de kern der zaak. Dezen primitieven menschen overkomen die dingen; hun geheele leven overkomt hen; het behoort

tot hun natuurlijk wezen; zij zijn natuurwezens. De huidige verstandsmenschen zijn ook natuurwezens, doch hebben tevens mogelijkheden in zich, om heer van hun natuur te worden.

- Hoe zeer zoo'n Neger innerlijk anders is dan de europeesche intellectueele mensch, bemerken wij, als we hem laten vertellen hoe het met zijn innerlijk gesteld is. Wat hij mededeelt, is waarschijnlijk de van geslacht op geslacht overgeleverde leer, die uit Afrika medekwam, doch het past blijkbaar nog in voldoende mate bij het tegenwoordig wezen der surinaamsche Negers, zoowel Stads- als Boschnegers.

Volgens den Neger heeft elke mensch een *akra* of *kra*, die van de geboorte tot den dood bij hem is. Uit dat wat men verder vertelt, blijkt, dat die *akra* eenigszins overeenkomt met het hooger Ik waarvan de indische Bhagavad Gita VI 5-7 en Dhammapada 160 spreken en R.K. Negers vergelijken de *akra* wel met den Engelbewaarder. De *akra* houdt echter ook het leven in stand. Ook Negers in Afrika kennen een dergelijk beginsel, en was ook niet de *ka* der oude Egyptenaren iets soortgelijks?

Alle surinaamsche Negers gelooven, dat de mensch na den dood opnieuw als mensch geboren wordt, somtijds zelfs in een ander ras; de meesten zeggen, dat het de *akra* is, die wederkomt. Doch die *akra* heeft half kosmisch karakter; ze behoort n.l. bij een bepaalden naam, waarvan er 7 mannelijke en 7 vrouwelijke zijn, behoorende bij de 7 dagen der week en het kind wordt geboren op den dag van zijn *akra*. De *akra* steekt trouwens niet geheel in den aardschen persoon; de Neger offert aan zijn *akra*; de *akra* kan verdwalen; en een kwaadwillige kan iemands *akra* wegnemen.

Voorts is er de *jorka*, de geest die zich na den dood manifesteert en dus vermoedelijk tijdens het leven zich als de persoon zelf openbaart; de Djoeka bidt tot de *granjorka's*, dat zijn de *jorka's* van beroemde of heilige afgestorvenen, om bijstand.

Ook is er de *gado* of *djodjo*, een natuurgeest, wonende op een bepaalde plaats, die het kind aan de moeder brengt en bij den persoon blijft. Bovendien zijn velen verbonden met een of meer natuurgeesten, *gado* (god) of *winti* (wind of geest) genaamd, die nu en dan geheel bezit grijpen van hun drager. Ik heb eens bij Djoeka's een *gado-pree* (god-spel) of *winti*-dans bijgewoond, waarbij verscheidene personen bezeten waren; van buitenaf was

het eraan te zien, dat iets bijzonders gaande was met die menschen. Het heet ook, dat ze in zoo'n toestand door vuur kunnen loopen en in een doornpalm klimmen, zonder zich te kwetsen.

Zoo'n Neger is nog als een embryo in den schoot der natuur.

De Indiaan is als zelfstandig 'ik' ook nog niet geheel geboren. De indiaansche medicijnman die een werking teweeg wil brengen, laat die werking verrichten door eigen zielekrachten, die echter tegelijk natuurkrachten zijn. En de taal verklapt ons, dat de Indiaan wel het besef van 'gewaarwordend ik' heeft, doch niet of weinig, van 'veroorzakend ik'. Bijzonder duidelijk kwam dat uit in het, thans verdwenen, Kariri, een verre verwant van het Oajana. De gebeurtenis 'ik sla Jan', werd in die taal ongeveer uitgedrukt als '(zijn-) er-vallen-slagen, Jan, (van de) mijplaats.'

Een dergelijk eigenaardig ik-besef is ons niet geheel onbekend; wij beleven iets dergelijks, als wij droomen; het extatisch beleven van den Indiaan is trouwens kennelijk verwant aan den droom. Wellicht toont zich zoo'n vóór-ik-toestand ook, als kleine Jantje inplaats van 'ik wil een koekje', zegt 'Jantje wil een koekje'.

Ja, droomers zijn eigenlijk deze Indianen; kinderen des hemels (zooals ze zich noemen), die de aarde maar heel even aantippen. De Negers zijn anders, meer aardsch, doch innig, saprijk, kinderlijk. En wijs zijn al deze menschen!

Een oude wereld, die verdwijnt.

Koemakapan - Den Haag, 1937/39.

C.H. DE GOEJE

Minderheden in het Nabije Oosten

Het minderheden-vraagstuk is geenszins beperkt tot Midden- en Oost-Europa: ook het Nabije Oosten staat tegenover groote moeilijkheden op dit gebied. Ook daar spelen minderhedenvragen een groote rol, ook daar zijn uitbarstingen niet uitgebleven. Tengevolge van een geheel eigen historische ontwikkeling stelt het vraagstuk zich hier echter anders dan in Europa.

In de landen van den Levant zijn gedurende vele eeuwen de moeilijkheden betreffende de minderheden ondervangen door het 'millet'-systeem[1)] dat aan den vooravond van den wereldoorlog nog in het Turksch-Osmaansche rijk van kracht was. Dit was een stelsel waarbij een groote mate van zelfbestuur werd gelaten aan de niet-Mohammedaansche minderheden (zooals de Grieksch-Orthodoxen, de Armeniërs, de Joden e.a.) die afzonderlijke eenheden ('millets') vormden onder het oppertoezicht en de verantwoording van de hoofden van hun respectieve kerken en binnen dit kader groote onafhankelijkheid genoten op godsdienstig, cultureel en burgerlijk gebied. Dit millet-stelsel kan op een eerbiedwaardigen ouderdom bogen, daar het reeds werd toegepast in de Byzantijnsche en Sassanidische rijken.

De Mohammedaansche opvatting bracht alle wet terug tot de godsdienstige wet, welke alleen van toepassing was op de geloovigen. Er was dus in de Islamitische staatsinrichting geen plaats voor de niet-Mohammedaansche onderworpen volken, zoodat een modus vivendi gevonden moest worden om het hen mogelijk te maken te leven binnen het kader van den Mohammedaanschen staat. Ten tijde van de overweldigend snelle verbreiding van den Islam, omstreeks het midden der zevende eeuw,

1) De oorspronkelijke beteekenis van 'millet' is: 'godsdienst, ritus', veeleer dan: 'natie, volk', doch in de negentiende eeuw is de uitdrukking veelal in deze laatste beteekenis gebezigd.

hebben de Arabische veroveraars in de Byzantijnsche provincies bovenbedoelde wijze van behandeling der godsdienstige minderheden aangetroffen en hebben haar, evenals zoovele andere instellingen, tot de hunne gemaakt. Op hun beurt hebben hun opvolgers, de Osmaansche Turken, dit stelsel overgenomen. De lof die in dit verband veelal wordt toegezwaaid aan Mohammed den Veroveraar, die na den val van Constantinopel in 1453 een zoo liberale houding tegenover de niet-Mohammedaansche minderheden zou hebben aangenomen, is dus slechts ten deele verdiend. In elk geval heeft het millet-stelsel de minderheden eeuwenlang in staat gesteld om, onder behoud hunner oude tradities en instellingen, een nuttige rol te vervullen in het Osmaansche rijk.

In het midden der negentiende eeuw, toen de toepassing van dit systeem steeds grootere moeilijkheden met zich bracht, hebben de Turken herhaalde pogingen in het werk gesteld om hun middeleeuwsche staatsinrichting te moderniseeren (z.g.n. Tanzimaat-periode). Doch toen was het reeds te laat, en ongetwijfeld is het langzaam uiteenvallen van het oude Turksche rijk in de hand gewerkt door de gebreken van het millet-systeem, die steeds sterker aan den dag traden. Wel had deze instelling haar liberalen kant, maar zij maakte elke assimilatie onmogelijk; bovendien leidde zij er toe dat de minderheden hun eigen groepsverband stelden boven het onderdaanschap van den staat. De werking van het millet-stelsel kon slechts dan bevredigend zijn als de centrale regeering sterk genoeg was om haar gezag te handhaven en voorkomen kon dat de minderheden een staat in den staat werden. Toen door het verval van de Osmaansche macht dit niet langer het geval was, konden botsingen niet uitblijven.

Het streven naar ‘verturksching’ dat zoo karakteristiek is voor de Tanzimaat-periode, was een vruchtelooze poging om de verschillende millets op te nemen in één groot Osmaansch verband. Maar het nationaliteits-ideaal, dat na de Fransche revolutie langzaam in het Oosten was doorgedrongen had zich reeds meester gemaakt van de geesten der minderheden, die met niets minder dan onafhankelijkheid genoegen konden nemen. Het oude criterium, de godsdienst, moest wijken voor het nieuwe, de nationaliteit. Het ontstaan van nationale staten in

den Balkan was niet alleen een gevolg van deze ontwikkeling, maar hield ook een krachtige aanmoediging in voor de minderheden die nog onder Turksche heerschappij gebleven waren.

In de Zuid-Oostelijke deelen van het Turksche rijk bestond de bevolking grootendeels uit verschillende minderheden, die de meest uiteenloopende godsdiensten beleden. Dit was met name het geval in het gebied dat overeenkomt met het tegenwoordige Syrië, hetwelk een nog veel bonter staalkaart van bevolkingsgroepen te zien gaf (en nu nog geeft!) dan het toenmalige Macedonië. Mohammedaansche en Christelijke Arabieren, Turken en Koerden, Armeniërs en Grieksch-Orthodoxen, Alawieten, Druzen en Maronieten leefden in onuitwarbare mengeling dooreen. Wel liet de onderlinge verstandhouding veel te wenschen, maar uitbarstingen waren toch vrij zeldzaam, daar elke groep zooveel mogelijk haar eigen leven leidde. De meeste dezer minderheden, zooals de verschillende loten der Christelijke kerken (Maronieten, Nestorianen, Jacobieten, Melchieten, Syrisch- en Chaldeesch-Katholieken, en nog verschillende anderen) waren erkend als officieele millets en genoten de daaraan verbonden voorrechten. Dit was niet het geval met de Moahmmedaansche sekten die, zooals de Druzen en de Alawieten, door hun verwantschap met de Shi'ieten afweken van de orthodoxe leer der Sunnieten, waartoe ook de Turksche gezaghebbers behoorden. Deze merkwaardige stammen leefden in afgelegen bergstreken, waar de invloed van de Porte uiterst gering was, en zich veelal bepaalde tot het jaarlijksche innen der belastingen. In de praktijk verschilde daarom de positie van deze bevolkingen weinig van die der erkende millets; ook zij genoten voor het grootste deel vrijdom van dienstplicht. De Koerden waren als Sunnieten weliswaar geen godsdienstige minderheid, maar hadden als afzonderlijke bevolkingsgroep binnen het zeer losse verband van het Turksche rijk een groote mate van onafhankelijkheid. Eerst in het laatste kwartaal van de negentiende eeuw werden zij onder het min of meer daadwerkelijke gezag van de Porte gebracht, hetgeen in hetzelfde tijdperk ook met de Druzen geschiedde.

Het hoofddeel der Arabisch sprekende bevolking behoorde tot de Sunnieten en was dus geen minderheid in den eigenlijken zin, doch werd behandeld als een onderworpen volk. In het

begin der twintigste eeuw, toen de nationaliteitsidealen steeds meer veld wonnen, werd de klove tusschen Turken en Arabieren steeds wijder. In Arabië zelf konden de Turksche garnizoenen zich ternauwernood wagen buiten de versterkte hoofdplaatsen. In Syrië en Mesopotamië begonnen de kiemen van het Arabische nationalisme zich heimelijk te verbreiden in de kringen der intellectueelen en der officieren.

Men ziet dus dat aan den vooravond van den oorlog de meeste minderheden van het nabije Oosten nog een groote mate van vrijheid genoten, hetzij als gevolg van het millet-stelsel, hetzij om andere, meer plaatselijke, redenen. Deze betrekkelijke onafhankelijkheid schrompelde echter reeds meer en meer inéén en hield slechts een minimum van veiligheid voor leven en bezittingen in; inderdaad namen de hevige uitbarstingen van geweld en willekeur jegens de minderheden toe, al naar mate het milletstelsel minder en minder in staat bleek zijn vroegere rol naar behooren te vervullen.

Gedurende den wereldoorlog hebben de Geallieerden ten volle gebruik gemaakt van de in Syrië en in Arabië heerschende ontevredenheid; hun onderhandelingen met den groot-sharief Hoessein van Mekka hebben tenslotte geleid tot den Arabischen opstand. Doch het zaad van het nationalisme, met zoo kwistige hand door de geallieerden gezaaid, heeft tenslotte vruchten voortgebracht die henzelven de grootste moeilijkheden hebben berokkend. Toen den Arabisch sprekenden volkeren de onafhankelijkheid die hen was voorgespiegeld werd onthouden, en in de plaats daarvan het Mandaten-stelsel werd ingevoerd in Syrië, Irak en Palestina, waren de teleurstelling en de verontwaardiging groot in de wereld van den Islam. De mandatarissen Frankrijk en Engeland zijn er nooit geheel in geslaagd dit ‘vitium originis’ van hun gezag te boven te komen. Tegelijkertijd kwam het minderhedenprobleem opnieuw op den voorgrond doordat jonge nationale staten in de plaats traden van de oude nationaliteiten staat Turkije.

Deze moeilijkheden zijn minder groot geweest in de onafhankelijke successie-staten van het Osmaansche rijk dan in de Mandaatsgebieden. Egypte heeft meer dan een millioen Koptische inwoners, maar sinds de band met Turkije verbroken is

hebben zij geen aanleiding tot moeilijkheden gegeven; integendeel hebben zij zeer actief deelgenomen aan de verschillende uitingen van het nationale leven. Verscheidene vooraanstaande leden van de Wafd zijn Kopten geweest. Arabië heeft geen minderheden in eigenlijken zin. Turkije zelf heeft een zeer radicale oplossing van het minderhedenvraagstuk gekozen. Het nieuwe Turkije is na het verdrag van Lausanne te voorschijn getreden als een nationale staat, die reeds grootendeels zijn oude streven verwezenlijkt had, de verschillende niet-Turksche bevolkingsgroepen af te schudden. De Armeniërs waren aan het einde van den oorlog practisch gesproken weggevaagd. De overblijfselen van de Grieksch-Orthodoxe minderheid hebben het land moeten verlaten tengevolge van de gedwongen Grieksch-Turksche bevolkingsuitwisseling, die slechts in Istanboel zelf een steeds ineenschrompelende orthodoxe gemeente liet voortbestaan. Slechts in de Zuid-Oostelijke deelen van het land zijn er thans nog eenige tienduizenden Armeniërs en meer dan een millioen Koerden. Dat de laatsten verre van tevreden zijn over het Turksche bewind is gebleken door hun herhaalde opstanden der laatste jaren, al is daarvan slechts zeer weinig naar buiten uitgelekt. Doch de Turksche regeering past op de overgebleven minderheden systematisch een politiek van deportatie toe, die daarin bestaat dat nog homogene bevolkingsgroepen worden uiteengerukt en de afzonderlijke families genoodzaakt zich te vestigen in ver uiteen gelegen deelen van het rijk. (de z.g.n. ‘iskan kanunu’ politiek). Moge deze handelwijze niet bepaald zachtzinnig zijn, zij leidt ontegenzeggelijk tot een drastische oplossing van het minderheden-probleem.

In de mandaatsgebieden zijn de moeilijkheden aanzienlijk geweest. De Joodsch-Arabische tegenstelling in Palestina is een gevolg van de poging, een reeds door een Arabische bevolking bewoond land voor een geheel nieuwe minderheid open te stellen. Zooals Professor Arnold Toynbee het uitstekend gezegd heeft[1)]: ‘Op een tijdstip waarop in de geheele wereld van den Islam de minderheden bezig waren te verdwijnen - was het stoutmoedig te pogen in een kleine uithoek van die wereld een nieuwe minderhied in het leven te roepen.’ Op het oogenblik is de grootste

1) Survey of international affairs 1925, Deel I blz. 22.

moeilijkheid nog steeds de Arabische vrees langzamerhand in een minderheidspositie geplaatst te zullen worden.

In Irak, waar Sunnieten en Shi'ieten in aantal ongeveer tegen elkaar opwegen, zijn het vooral de Koerdische en Assyrische minderheden die een bron van onrust geweest zijn. Herhaaldelijk hebben Koerdische opstanden plaats gevonden. De Assyriërs, die Christenen (Nestorianen) zijn, hebben in het bijzonder geleden bij het bekende bloedbad van Simel in 1933. De diensten die zijn vroeger als bijzondere hulptroepen aan de Britsche autoriteiten hadden bewezen, hebben er zeker niet toe bijgedragen hen bij de rest van de bevolking populair te maken.

Hierboven is reeds uiteengezet, welk bont mozaïek van volkeren leeft in het vrij willekeurig gevormde gebied dat tegenwoordig Syrië heet. De Franschen hebben als mandatarissen gemeend met dezen toestand rekening te moeten houden, en hebben het land verdeeld in een aantal kleinere staten, waarvan de grenzen min of meer overeenkomen met de belangrijkste verschillen in godsdienst. De republiek Libanon, die een Christelijke meerderheid heeft, werd gescheiden van het overige Syrië dat wel in hoofdzaak Sunnietisch is, maar toch ook een aantal Shi'ietische sekten herbergt. Voor eenige van deze sekten, zooals de Alawieten en de Druzen, zijn min of meer autonome gebieden gevormd, die vervolgens weer bij Syrië gevoegd zijn, om later opnieuw in het leven geroepen te worden. Stabiliteit is zeker niet het kenmerk geweest der verschillende administratieve indeelingen. Er schijnt inderdaad een grond te zijn voor het wantrouwen der Arabische bevolking, die van oordeel is dat de elkaar opvolgende Fransche Hooge Commissarissen het adagium ‘divide et impera’ wel wat overdadig hebben toegepast. Inderdaad heeft de Fransche politiek maar al te dikwijls de eene meerderheid tegen de andere uitgespeeld, waardoor het plaatselijk particularisme slechts is aangewakkerd en het bereiken van een uiteindelijke eenheid zeker niet vereenvoudigd is. Het is welbekend dat de Franschen, evenals de Engelschen in Irak en Palestina, met groote moeilijkheden te kampen hebben gehad, en met name ernstige opstanden der Alawieten en der Druzen hebben moeten onderdrukken.

Ongetwijfeld is dit een weinig verheugend beeld van den toe-

stand der minderheden onder het tegenwoordige stelsel. Daar komt nog bij dat, terwijl zooals men weet Irak sinds 1932 van het mandaat bevrijd is, Syrië dit voorbeeld binnenkort hoopt te volgen. Men mag zich dus afvragen of deze geleidelijke emancipatie niet een ongunstigen invloed zal hebben op de verhouding tusschen de nieuwe centrale regeeringen en de plaatselijke minderheden, en of deze laatste niet het gevaar zullen loopen van een gewelddadige assimilatie. Hetgeen in 1933 met de Assyriërs voorviel, zoo kort nadat Irak haar zelfstandigheid had verworven, zou een aanwijzing in deze richting kunnen zijn. Bovendien stemt het opkomend getij van het Pan-Arabisme velen evenmin tot gerustheid.

De huidige toestand is te verward om te kunnen voorzien wat de toekomst zal brengen. Toch kan het nuttig zijn om eenige factoren naar voren te brengen die bij de lotsbepaling der minderheden, in het bijzonder in Syrië, een belangrijke rol schijnen te zullen spelen. Het is zaak ten dezen een onderscheid te maken zoowel tusschen de verschillende minderheden onderling als tusschen de oorzaken van hun vroegere onrust.

Als men de geschiedenis der onlusten zorgvuldig nagaat, bemerkt men alras dat zij voor een groot deel niet zoozeer aan eigenlijke minderhedenquaesties te wijten geweest zijn, dan wel aan een algemeen verzet tegen het bewind van den Mandataris. Dat de rol van Mandataris bij uitstek ondankbaar is, behoeft wel geen betoog. Opstanden nu als die der Alawieten en der Druzen schijnen grootendeels voortgekomen te zijn uit wrijvingen van dezen aard met de Franschen. Het staat allerminst vast dat na eventueele afloop van het Fransche mandaat, deze bevolkingen niet in staat zouden zijn zich te verstaan met de nieuwe machthebbers. Wat het incident van 1933 met de Assyriërs betreft, men vergete niet dat deze zelf hierin niet vrijuit gaan. In elk geval zijn sinds de onafhankelijkheid van Irak de moeilijkheden met de minderheden in dat land zeker niet toegenomen.

Wat het Pan-Arabisme betreft, hiervan schijnt in dit opzicht althans meer te hopen te zijn dan te vreezen. Wat men ook van deze beweging moge denken, het is zeker dat zij geen godsdienstig karakter draagt. Door nadruk te leggen op de eenheid van alle Arabisch-sprekende volkeren, neigt zij er toe om plaatselijke en godsdienstige verschillen te overbruggen. De hulp der

minderheden wordt gaarne aanvaard indien zij bereid zijn de gemeene zaak te dienen; de wapens van het Pan-Arabisme zijn niet tegen hen gericht, maar tegen het buitenland. In cultureel opzicht schijnt deze beweging de geleidelijke assimilatie der minderheden veeleer in de hand te zullen werken. In politiek opzicht is het duidelijk dat, om een toekomst te hebben, het Pan-Arabisme een ruime mate van autonomie zal moeten toekennen.

Een tweede oorzaak van verzet vloeit voort uit de boven aangeduide omstandigheden. Tot voor den oorlog waren de betrokken minderheden om verschillende redenen een groote vrijheid gewend, die hen toeliet hun zaken zonder veel inmenging van buiten te regelen. Voor de nieuwgevormde nationale staten is het niet mogelijk dien toestand te bestendigen: het moderne verkeer heeft de afgelegen gebieden ontsloten, maar bovendien kan heden ten dage geen enkele regeering, zij moge Fransch zijn of Arabisch, genoegen nemen met quasi-middeleeuwsche bestuursmethoden als die der Turken, wier rijk slechts op uiterst losse wijze samenhing. Het betreft hier een niet te remmen sociale en politieke ontwikkeling, waarvan de moeilijkheden met de Koerden een typisch voorbeeld zijn. Het liefste zou dit volk een even groote vrijheid hebben als eertijds onder het Turksche stelsel. Doch de oude dagen keeren niet weer en het is onvermijdelijk dat ook half-nomadische stammen, die door de nieuwe grenzen sterk in hun bewegingsvrijheid belemmerd worden, zich aanpassen aan de nieuwe omstandigheden. Het zal zaak zijn hen zooveel mogelijk aan zichzelf over te laten, onder leiding hunner eigen hoofden. Dergelijke staatkundige groeiproblemen, die geenszins tot de Koerden beperkt zijn, zullen door een eventueel vertrek van den Mandataris natuurlijk geenszins wegvallen, en hooge eischen stellen aan het beleid der nieuwe meesters. Of deze de noodige tact en zelfbeperking zullen bezitten, en niet zullen toegeven aan de neiging tot centraliseeren en met geweld arabiseeren, zal alleen de tijd kunnen leeren. De wrijvingen, gedurende de laatste jaren in de z.g.n. Djezireh (Noord-Oost-Syrië) ontstaan tusschen de Arabische machthebbers van Damaskus en de plaatselijke minderheden, schijnen in dit opzicht zeker niet veelbelovend te zijn.

In het algemeen zou men de betreffende minderheden in twee

groepen kunnen scheiden, n.l. de Arabisch-sprekenden en de overigen. Het meerendeel der Arabisch-sprekende minderheden (zooals de Alawieten, de Druzen en de Christelijke Arabieren) verschilt weliswaar van de Sunnietische meerderheid, hoofdzakelijk in godsdienstig opzicht, maar gevoelt zich toch aan deze laatste verwant. Het moet op den duur niet onmogelijk voor beide partijen zijn, in eenzelfde staatsverband vreedzaam samen te leven. Reeds zijn er teekenen die op deze mogelijkheid schijnen te wijzen. De Pan-Arabische beweging geeft ongetwijfeld deze minderheden een kans: zooals men in Palestina een Mohammedaansch-Christelijk front kan waarnemen dat tegen de Joden, of veeleer tegen de Engelsche politiek gericht is, kan men ook in de andere landen bij de minderheden een zekere bereidheid vaststellen om het met de Arabische leiders eens te worden. De scepticus meent wellicht dat, wanneer eenmaal de gemeenschappelijke vijand verdwenen zal zijn, er van deze samenwerking niet veel over zou blijven. Nog daargelaten echter of dit verdwijnen wel zoo volkomen zal zijn als men in zekere kringen schijnt aan te nemen, vergete men niet dat de aanwezigheid der Mandatarissen voor de betrokken minderheden niet altijd een onverdeeld voordeel is geweest. De verleende bescherming, en het uitspelen der minderheden tegen elkaar, heeft dezen dikwijls den slechten dienst bewezen, hen bij de rest van de bevolking gehaat te maken. Het zou niet ondenkbaar zijn dat de minderheden, eenmaal aan zichzelf overgelaten, beter in staat (en bereid!) zouden blijken zich met de meerderheid te verstaan dan onder het mandatenstelsel. Buitenlandsche invloed (en ondersteuning!) heeft ook hier dikwijls de minderhedenvragen vergiftigd. De geschiedenis der minderheden in het oude Turksche rijk is teekenend in dit opzicht. Deze eerste categorie van minderheden verbindt één band althans met de overige bevolking, n.l. de Arabische taal. Deze is een machtig middel om de verschillende bevolkingsgroepen, die door het oude systeem zoo lang gescheiden waren, nader tot elkaar te brengen. De beteekenis van het Arabisch als politieke factor in het huidige Nabije Oosten kan niet licht worden overschat. De godsdienst geraakt, politiek gesproken, meer en meer op den achtergrond; het ras is nauwelijks te bepalen en wordt trouwens niet als criterium aanvaard; doch de taal blijkt meer en meer

een overheerschende factor te zullen zijn bij de vorming van een nationaal bewustzijn.

De tweede categorie zijn allereerst de Koerden, Assyriërs en Armeniërs, die geen deel uitmaken van het Arabische taalgebied, en daar geografisch ook niet thuishooren. Dit zijn inderdaad de minderheden wier toekomst het onzekerste schijnt. Tot deze groep behooren ook de Joden in Palestina, die eveneens een vreemd bevolkingselement uitmaken. Tenslotte zijn er nog de Maronieten uit den Libanon, die wel tot de Arabische taalgroep behooren, maar die evenals de Joden een afzonderlijke plaats innemen. Immers zoowel Palestina als de Libanon zijn zoo nauw samengevlochten met de Engelsche en Fransche imperiale politiek, en met de daaruit voortvloeiende strategische overwegingen, dat het een volkomen valsch beeld zou geven hen hier zonder meer als minderheidsproblemen te bespreken. Zij moeten dan ook in dit overzicht terzijde gelaten worden.

Wat de Koerden betreft, zoo moet men onderscheiden tusschen de Koerden in Syrië en die in Irak. In het laatste land, waar zij een belangrijke bevolkingsgroep uitmaken, genieten zij sinds 1932 bepaalde voorrechten, (gebruik van hun eigen taal en bestuur door Koerdische ambtenaren) die hen in zekere mate genoegdoening schijnen te geven. In Syrië echter bestaat er zeer zeker een Koerdisch vraagstuk dat nog niet is opgelost. Ook de Assyrische quaestie speelt in Irak nauwelijks meer een rol. Een tienduizend van degenen die zich het meest bedreigd gevoelden zijn uitgeweken naar Syrië, waar zij ten langen leste in het boven-Chabur-dal een toevluchtsoord hebben gevonden dat niet ongeschikt lijkt, al is de Turksche grens bedenkelijk dicht bij.

De Armeniërs die verspreid over Syrië wonen, ten getale van ongeveer honderd duizend, zijn bijna allen vluchtelingen, de laatste overblijfsels van een millioenenvolk. De opname van dit vreemde element in het nationale leven is voor Syrië een ernstig vraagstuk dat er niet eenvoudiger op zou worden indien de overwegend Turksche invloed die zich nu doet gelden in de Sandjak van Alexandrette - of liever gezegd de republiek ‘Hatay’ - de daar gevestigde Armeniërs er ook nog toe brengen mocht naar Syrië uit te wijken. Stelt dit vraagstuk hooge eischen aan de staatsmanswijsheid der autoriteiten van Damaskus, het

is te hopen dat ook de Armeniërs van hun kant zich soepeler zullen betoonen dan tot op heden, met name in hun houding tegenover de Arabische taal.

Men heeft wel gezegd dat het voornamelijk het minderhedenvraagstuk is dat de landen van het Nabije Oosten tot nog toe verhinderd heeft zich aaneen te sluiten in een Arabische federatie. Dit is ongetwijfeld overdreven. Al moge de onafhankelijkheid der Arabische landen in de lijn der politieke ontwikkeling liggen, vele andere moeilijkheden staan vooreerst nog haar totstandkoming in den weg. In een tijd waarin het woelt en gist in het geheele Nabije Oosten, een gebied waar de 'groote' politiek ook een duchtig woordje mee te spreken heeft, kunnen de kleine belangen van plaatselijke bevolkingsgroepen slechts een beperkte rol spelen. Een politiek van geven en nemen kan ertoe medewerken de positie der minderheden te stabiliseeren, en de nog bestaande verschillen geleidelijk te overbruggen. Moge bij de staatkundige veranderingen die ongetwijfeld nog zullen plaats vinden in dit deel van de wereld, een wijs staatsmansbeleid en een groeiend wederzijds vertrouwen ertoe bijdragen dat deze veranderingen zich voltrekken zonder al te hevige schokken voor de betrokken minderheden.

A.L. WURFBAIN

Albarda

Ir. J.W. Albarda, Een kwarteeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse. Een beeld van de groei der Nederlandse volksgemeenschap. In opdracht van het Partijbestuur der S.D.A.P. uitgegeven door de N.V. de Arbeiderspers 1938.

Wie, afgaande op den titel van dit boek, mocht meenen, dat men hier te doen heeft met mémoires, door den heer Albarda geschreven ter gelegenheid van zijn 25-jarig Tweedekamermaatschap (op 16 September 1913 aangevangen) vergist zich. Men moet het werk zeker niet bestellen om kennis te maken met de visie van den sociaal-democratischen leider op de politieke gebeurtenissen van de laatste kwarteeuw. Het boek is geschreven door een aantal zijner partijgenooten als een huldiging van den heer Albarda bij zijn zilveren parlementair jubileum. Het is samengesteld door een door het Partijbestuur aangewezen Redactiecommissie, bestaande uit E. Boekman, Dr. H.B. Wiardi Beckman, Koos Vorrink, C. Woudenberg en Piet Schuhmacher. Het begint met een ‘opdracht aan Albarda’, namens het Partijbestuur door den Partijvoorzitter, Koos Vorrink.

Dan volgt het ‘persoonlijk gedeelte’ van het boek, bestaande uit een 23-tal bijdragen, die tezamen een tamelijk fragmentarisch en helaas ook een betrekkelijk vaag beeld van de persoonlijkheid van den gehuldigde geven.

Gedegener kost biedt het daarop volgend ‘algemeen gedeelte’. Het wordt geopend door den heer Boekman met een ‘inleiding van de Redactiecommissie.’

Dan volgt een aantal min of meer uitvoerige opstellen, in drie rubrieken ingedeeld: I. 25 jaar politieke geschiedenis, II. 25 jaar economische en sociale ontwikkeling, III. 25 jaar cultureele ontwikkeling. Tusschen den tekst zijn een aantal foto's geplaatst,

waarvan de meeste op den heer Albarda persoonlijk betrekking hebben en voortreffelijk geslaagd zijn.

Wij kunnen er niet aan denken hier ter plaatse een opsomming te geven van de tientallen bijdragen, die in dit gedenkboek zijn samengevat. Het noemen van de namen der partijgenooten van den heer Albarda, die zich geroepen hebben gevoeld aan de totstandkoming van dit gedenkboek mede te werken, zou reeds te veel plaatsruimte innemen. Vrijwel alle vooraanstaande sociaaldemocraten treft men er onder aan. Eenigszins vreemd deed het ons aan den naam van Dr. van den Tempel onder deze corypheeën te missen.

En thans een woord over den inhoud van de bijdragen. Reeds merkten wij op, dat het persoonlijk gedeelte, hoe vleiend en vereerend ook voor den gehuldigde, op den buitenstaander betrekkelijk weinig indruk maakt. Men krijgt geen bevredigenden totaal-indruk van de persoonlijkheid van den heer Albarda. Uit politiek oogpunt wordt de beteekenis van den heer Albarda nog wel het best geschetst in de 'opdracht' van den heer Vorrink. Een enkele aanhaling:

> 'Tweeërlei was zijn taak: hij moest de strijdpositie onzer partij tegenover onze tegenstanders handhaven en versterken en hij moest het noodzakelijke ontwikkelingsproces in de partij zoodanig leiden, dat de eenheid zooveel mogelijk bewaard bleef.'

Inderdaad; vooral dat laatste heeft zijn optreden in de periode welke achter ons ligt, gekenmerkt. En erkend dient: hij is daarin vrijwel geslaagd, al heeft hij niet weten te voorkomen, dat de laatste jaren kleinere of grootere groepen de Partij den rug toekeerden, hetgeen de S.D.A.P. bij de jongste Statenverkiezingen enkele zetels heeft gekost.

Begrijpelijk, maar den buitenstaander tamelijk onoprecht aandoende, zijn de pogingen, door de verschillende medewerkers gedaan om voor de S.D.A.P. onaangename episoden voor de Partij zoo gunstig mogelijk voor te stellen, waarbij de historische waarheid meermalen ernstig in het gedrang komt. Reeds in de 'opdracht' komen wij de volgende passage tegen:

> 'Herinnerd mag ook worden aan het gebeurde met de Zeven Provinciën. Wie Albarda van nabij kennen, weten, hoe hij onder de leugenen lastercampagne tegen de Partij en haar instellingen, hoe hij onder de zoogenaamde defensieverboden heeft geleden.'

'Leugen- en lastercampagne'? is men geneigd te vragen. Verkneukelde de heer Cramer zich dan niet over het gebeurde en was de houding van de Tweede-Kamerfractie niet aarzelend en sterk vergoelijkend voor het gebeurde? De algemeene verontwaardiging over de rol, welke de S.D.A.P., haar woordvoerders en haar pers bij deze gebeurtenis speelden, was allerminst het product van een leugen- en lastercampagne. De heer Vorrink weet beter.

Er is in deze 'opdracht' nog een andere toon, welke niet volkomen zuiver klinkt. De heer Vorrink stelt daarin twee stroomingen tegenover elkaar: de democratisch-humanistische en de autoritaire. Dat is zijn goed recht en wij kunnen deze tegenstelling ook aanvaarden. Maar nu zegt hij bij de beschrijving van de autoritaire strooming o.a. het volgende:

> 'De autoritaire stroming gaat uit van de verachting voor den enkelen mens. Massabewegingen op deze grondslag leven van de grofste speculatie op de menselijke hartstochten en instincten.'

Geldt dit echter niet evenzeer voor de *sociaal-democratische* strooming, die niet den mensch als individu, als persoonlijkheid op den voorgrond stelt, doch de elkander bestrijdende klassen? En versmaadt de S.D.A.P. bij haar propaganda het bezigen van demagogische middelen, de massa-suggestie?

De heer Vorrink erkent op een volgende bladzijde zelf de in den loop der 25 achter ons liggende jaren dit suggestief element in het optreden van den heer Albarda, wanneer hij met blijkbare bewondering gewaagt van diens redevoeringen, die zijn gehoor *meeslepen* tot strijdvaardigheid en offervaardigheid. Overigens willen wij hieraan onmiddellijk toevoegen, dat volgens andere medewerkers aan dit gedenkboek de heer Albarda deze gave van meesleepende welsprekendheid mist, althans lang niet in zoo sterke mate bezit als zijn voorganger Troelstra. Zoo verklaart de heer Vliegen, dat Troelstra grooter was als redenaar, als *agitatorische kracht*, terwijl de heer Albarda beter *parlementair* spreker is. En dit verduidelijkt de heer Vliegen dan als volgt:

> 'Moest ik het met een enkel woord aanduiden, dan zou ik zeggen: bij den groten redenaar speelt de *suggestie*, de bekoring, bij den goeden spreker de klaarheid van argumentatie de grootste rol.'

Uit dit kleine voorbeeld ziet men tevens, hoe weinig houvast

men aan deze persoonlijke bijdragen heeft voor de vorming van een juist beeld van de persoonlijkheid van den heer Albarda. Volgens den heer Vorrink houdt hij meesleepende redevoeringen; volgens den heer Vliegen is de kracht van den heer Albarda in zijn verstandelijkheid gelegen.

Wijden wij thans nog eenige woorden aan het algemeene gedeelte. Dit neemt het grootste deel van het boek in beslag.

In de inleiding tot deze afdeeling geeft de heer Boekman in de eerste plaats rekenschap van de keuze van den eenigszins pretentieus klinkenden ondertitel voor dit boek: 'Een beeld van de groei der Nederlandse volksgemeenschap.' Hij doet dit in de volgende woorden:

> 'In de groei der Nederlanse volksgemeenschap vertegenwoordigt de Nederlandse sociaal-democratie een eigen waarde.'

Accoord. Maar daarmede is geenszins gezegd, dat de sociaaldemocratie met die groeiende volksgemeenschap *identiek* is, noch dat zij in dien groei het hoofdelement vormt. Daarom is de gekozen ondertitel dan ook niet geheel juist en.... een symptoom van zelfoverschatting: een fout, die wij bij de S.D.A.P. meer hebben aangetroffen.

Als een uiting van prijzenswaardige oprechtheid heeft ons in deze inleiding de erkentenis getroffen, dat de maatschappelijke ontwikkeling in andere richting is gegaan dan de sociaal-democratische theorie zich heeft voorgesteld.

> 'Nieuwe klassen en tusschenklassen zijn ontstaan, waardoor de sociale scheidingslijnen een andere richting hebben genomen.'

Maar de heer Boekman weet dit fiasco van de sociaal-democratische 'wetenschap' om te zetten in nieuwe glorie voor de sociaal-democratie. Het heet thans:

> 'Zoals de sociaal-democratie meer is dan een parlementaire beweging, zo is hij ook meer dan de organisatie van een klasse. Haar doel gaat ver uit boven een klassebelang.'

Ook in dit opzicht heeft dus de sociaal-democratie zich aangepast aan de ontwikkeling der dingen, zooals zij zich den laatsten tijd aan zooveel zaken, die zij vroeger heftig bestreed, heeft moeten aanpassen en heel wat oude theorieën en strijdleuzen heeft moeten overboord werpen. Als leiders van een deel van het Nederlandsche volk hebben zij daardoor gefaald.

Dit besef klinkt trouwens door in verschillende opstellen in

dit algemeen gedeelte. Zekere spijtigheid is in den terugblik op deze 25-jarige periode niet te miskennen. Zoo schrijft Dr. Wiardi Beckman aan het slot van zijn artikel:

> '1913-1938; vijf en twintig jaar van oppositie, die vaak zeer vruchtbaar was, maar naar onze smaak niet vruchtbaar genoeg.'

Hij troost zich met de gedachte, dat het uur komt, dat de Nederlandsche democratie een beroep zal doen op de S.D.A.P. om een Regeering te vormen. De kans daarop schijnt ons intusschen den laatsten tijd eer kleiner dan grooter geworden.

In de verhandeling van den heer IJzerman treft ons weder het streven om het voor te stellen, alsof in de Novemberdagen van 1918 niemand in de S.D.A.P., ook de heer Troelstra niet, aan het met geweld veroveren van de politieke macht heeft gedacht. Waarom niet eerlijk erkend, dat de heerr Troelstra zich destijds in de machtsverhoudingen heeft vergist?

Over de reuzenzwaai van de S.D.A.P. van de ontwapening naar de landsverdediging wordt in deze opstellen, voorzoover zij zich met de politieke geschiedenis der S.D.A.P. in de laatste kwarteeuw bezighouden, met enkele woorden heengegleden. Zoo schrijft de heer IJzerman:

> 'Evenmin als in 1915, hield in 1937 de aanvaarding van de landsverdediging door onze Partij in, dat de fractie àl wat de Regeering tot versterking van de weermacht zou voorstellen, had goed te keuren.'

Tenslotte - want het is totaal onmogelijk op al wat in dit algemeene gedeelte is opgenomen, in te gaan - een enkel woord over het laatste opstel uit den bundel, dat van Hilda Verwey-Jonker: Vijf en twintig jaar socialistische theorie. Deze verhandeling is wel het meest afdoende bewijs, dat de sociaal-democratie ten onzent in de achter ons liggende periode haar wetenschappelijk stuur verloren heeft en dat zij thans hulpeloos op de golvende zee der tegenstrijdige meeningen heen en weer slingert, zonder vasten koers.

Sprekende van de Marxistische sociologen uit de eerste helft dezer 25-jarige periode - Kuyper, Bonger, Henriette Roland Holst - schrijft zij:

> 'De maatschappijleer, die zij aan de socialistische beweging gaven, was stellig meer een eenheid en scherper omlijnd, dan de wat chaotische begrippen van het tegenwoordige geslacht van sociaal-democraten.'

En wat verder lezen we:

> ‘Het is wel duidelijk, dat niet alle socialisten de wijzigingen in de socialistische opvattingen, die zich voltrokken hebben in een zoo kort tijdsbestek, hebben meegemaakt en aanvaard. Nieuwe opvattingen in het socialisme zijn bijna steeds door nieuwe socialisten geponeerd. En zo vinden wij thans naast elkaar verschillende groepen van theoretici, die elk voor zich 'n mentaliteit vertegenwoordigen, die in de afgeloopen 25 jaar die van de S.D.A.P. is geweest. Zoo zien wij ook in de wetenschap van het socialisme drie generaties naast elkaar staan, wier geestesgesteldheid scherp uiteenvalt, waarschijnlijk doordat zij maatschappelijk volwassen werden in zoo verschillende tijd.’

Zoo is dit gedenkboek geworden tot de geschiedenis van de wetenschappelijke inzinking en staatkundige bevriezing van de Nederlandsche sociaal-democratie.

Wanneer de schrijfster het heeft over de *derde* generatie - dus de tegenwoordige jongeren in de S.D.A.P. - schrijft zij zelfs:

> ‘Voor de derde generatie geldt *allereerst*, dat zij de zekerheid van het socialisme *kwijt* is.’

Blijft de evolutie in deze richting voortgaan dan zien wij de komende periode als die van de langzame liquidatie der sociaaldemocratie.

MOLENAAR

Bibliographie

Dr. J. Kalf, Bescherming van Kunstwerken tegen Oorlogsgevaar. - 's-Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1938.

Wanneer men dit Rapport van dr. Kalf, wel waarschijnlijk het laatste dat hij *in functie* zal hebben samengesteld, doorleest, dan begrijpt men, dat het den samensteller moeite moet hebben gekost en men begrijpt, dat in 1938 eerst antwoord werd gegeven op een ministerieele vraag van.... 1929.

Dr. Kalf schrijft: '....ik ben (met de studie van het vraagstuk) aanstonds begonnen aan de hand van een tamelijk uitgebreide litteratuur, die bleek te bestaan. Mijn ijver heeft niet lang geduurd. Al die herinneringen aan wat er in den wereldoorlog vernield is vormden een trieste lectuur en hoe zou ik in ernst aan een nieuwen oorlog gelooven, zoolang de Regeering het Nederlandsche leger zoo weinig weerbaar liet als het was....' Doch de tijden veranderen; een rappel schudde het geweten van den schr. wakker. Bovendien, veel in Europa liet maar al te duidelijk zien, dat men zich van den 'er komt nooit meer oorlogstemming' moest losmaken. Dus pakte dr. Kalf opnieuw het onderwerp aan en zoo verscheen - echter niet in den handel - de 'Bescherming van Kunstwerken tegen Oorlogsgevaar,' ingedeeld in: Inleiding, Ervaringen in het Buitenland, Mogelijkheden in Nederland en een aantal Bijlagen.

Van de ervaringen in het buitenland zijn de maatregelen tijdens den wereldoorlog in Noord-Italië genomen om hun perfectie bewonderenswaardig, terwijl de recente burgeroorlog in Spanje den schr. veel kon leeren over bescherming tegen de nieuwste aanvalsmethoden.

Leest men dit alles en dan het tweede hoofdstuk 'de Mogelijkheden in Nederland', dan moet men wel met den schrijver tot de conclusie komen: ook hier kan veel gedaan worden en kan in tijden van nood veel gered worden. Wat zal dat kosten, zal iedere Nederlander vragen. En, waarvandaan het geld, zal iedere ambtenaar mompelen.

Wij laten den schrijver het antwoord geven (p. 59): 'Wanneer ik de *ideëele* waarde van de roerende schatten van geschiedenis, kunst en wetenschap geheel buiten beschouwing laat en het geval zuiver zakelijk bekijk, als door de oogen van den nuchtersten koopman, kom ik tot deze redeneering. Stel de waarde van onze verplaatsbare schatten op tweehonderd millioen, wat allicht niet te hoog getaxeerd is, neem aan, dat de helft daarvan geen gevaar loopt, of ook wel zonder bijzondere maatregelen gered zou kunnen worden, neem verder aan, dat de beveiligingsmaatregelen zelfs één millioen zouden kosten - welke beursman

zou dan een oogenblik aarzelen deze éénmalige verzekeringspremie van 1% te betalen om de bedreigde andere helft, ter waarde van honderd millioen in veiligheid te brengen? Als dit de redeneering van den koopman is, wat zal dan de plicht van de Regeering zijn....?'

Met belangstelling zal ieder, wien onze kunstwerken en onze oude monumenten ter harte gaan, afwachten, wàt de regeering die nu toch waarlijk t.o.v. de algemeene toestand zeer actief is, zal doen. Een programma van uitvoering gaf dr. Kalf in zijn rapport mede, evenals een ontwerp-lijst van allereerst te beschermen gebouwen, een schema voor het redden van gebrandschilderd glas (uittreksel van een rapport van W. Bogtman) en twee lijsten van tegen requisitie te beschermen carillons en orgels.

Het moet den schr. niet gemakkelijk gevallen zijn zakelijk te blijven in zijn betoogtrant, waar het hier gaat om het bespreken van de mogelijkheden van bruut geweld tegenover dat, wat jaren en jaren zijn liefde en zijn zorg heeft gehad. Laat ons geheele land met dr. Kalf hoopen, dat al de voorgestelde maatregelen hun deugdelijkheid niet zullen behoeven te bewijzen, maar tegelijk met hem wenschen, dat ze allen worden genomen. Indien men wacht en 't komt zoover, dan is het te laat.

P.

S.J. van der Molen, Frysk Sêgeboek. dl. I. Ynlied. fen prof. J.M.N. Kapteyn; printsjes fen J. Mulders. - Assen, Van Gorcum & Comp., 1939.

De betekenis van de folklore voor de kennis van een land en een volk behoeft hier zeker niet opnieuw te worden verdedigd. Eerder komt nu de tijd, waarin wij met verlangen uitzien naar de volgens begrippen van moderne volkskunde bijeengebrachte en gerangschikte resultaten van folkloristisch onderzoek, zoals wij hier in Nederland gelukkig al ettelijke belangwekkende verzamelingen bezitten.

Dat de heer S.J. van der Molen een begin heeft gemaakt met een dergelijke systematische ordening van de Friese mythologie, moet toegejuicht worden. Wie de moeilijkheden van een dergelijke ordening en systematisering kent, weet, welke verborgen verdiensten er schuilen in de schijnbaar eenvoudige notitie en annotatie van de hier verzamelde sagen en sproken. Sinds Waling Dijkstra in zijn nog steeds rijke bron 'Van Friesland's Volksleven' Friese sagen en mythen, volksvertellingen, sproken van bijgeloof en voortekenen vergaarde, is dit de eerste moderne poging, in deze werkelijk omvangrijke stof een overzichtelijke schifting te brengen, en - de belangwekkende inleiding van prof. Kapteyn analyseert de diverse onderdelen ten overvloede naar herkomst en betekenis - ze naar aard en 'element' in te delen. In dit eerste deel vindt men bijvoorbeeld verhalen van aard-, water-, vuur- en luchtgeesten, verder de z.g. spookverhalen (over spokende paarden, honden, katten etc., zo typerend voor het *boerenland*, dat Friesland nog overwegend is) alsmede vertellingen aangaande spookachtige ziekten en vegetatie-geesten, die hier vampyr en weerwolf van Midden-Europa vervangen.

Dit boek is een verdienstelijke bijdrage tot de kennis van wat er aan angst en fantasie, aan heidendom en volksbegrippen in de oude pro-

vincie van het Noorden *nog* rondwaart, al sterven de overleveringen en daarmee de obsessie's voor een groot deel af. Maar welke Fries zal zich bij het lezen van deze toch zo nuchter geboekstaafde bijgelovigheden niet de atmosfeer van blinde vrees en geheimzinnige krachten herinneren, die zich onder het dak van een boerderij, binnen grens en beperking van een klein dorp of gehucht samen balde, wanneer men als kind dergelijke sproken en ook 'heilige overtuigingen' hoorde verkondigen?

De ontwikkeling der dingen dringt verder, en het is goed en waardevol, dat men het verleden vastlegt, voor het weggevaagd is door de koelere en waarschijnlijk gelukkiger redelijkheid van een tijd, die natuurkrachten en -mysteriën dank zij de doorgaande successen der techniek moeiteloos overwint. Met het vastleggen van dit verleden verricht de folklorist toch zijn dubbele taak; bewust neigt hij zich naar het voorbije en vangt hij de echo's daarvan op; onbewust registreert hij echter ook de evolutie der mensheid en de fasen, die zijn *overwonnen*. - Er schuilt namelijk m.i. een groot gevaar in de opvatting, alsof men dit verleden vast moet houden als 'het betere', als de 'goede(!) oude tijd'. De heer Van der Molen maakt, blijkbaar met overtuiging, een uitspraak van Karl Müllenhoff uit 1845 tot de zijne, waarin deze zegt, dat de grote massa des volks 'überklug geworden, auch der alten Sitte und der alten Poesie den Rücken (wandte), und sich willig der flachen, schalen Prosa des städtischen Lebens hin (gab).' In het jaar 1845 mogen er nog argeloze geleerden geweest zijn, die de maatschappelijke emancipatie aldus zagen; wij weten intussen beter, wie de 'überklugen' waren, die er voor zorgden, dat de verarmde plattelandsbevolking naar de 'flache, schale Prosa des städtischen Lebens' werd overgeheveld. De folklorist mag zich de blik voor sociale feiten zeer zeker niet laten vertroebelen door zijn geestdrift voor de poëzie van het volksleven in vroeger eeuwen - die overigens pas poëzie wordt voor ons door de *afstand*! - en zich niet laten misleiden door stemmingen, die maar één schrede verder behoeven, om in 'völkische' om te slaan. Daarenboven geldt de drang naar de steden voor de provincie Friesland zeker niet, en de kunstmatige kloof tussen land- en stadbewoners, die de heer Van der Molen door zijn motto opzettelijk of onopzettelijk zou dreigen te verwijden, laat zich slechts door 'Blut- und Boden' theorieën rechtvaardigen, waarvoor de hemel Friesland en de Friezen moge sparen.

Van groot belang is deze verzameling welker volgende delen wij graag tegemoet zien, ook door het gebruik van de Friese taal als wetenschappelijk instrument. Déze vorm van bijdrage tot de Fries-nationale cultuur komt inderdaad de hoge lof toe, die zij verdient.

THEUN DE VRIES

Ontvangen boeken

H.T. COLENBRANDER, Europa 1871-1914. - Van Kampen, Amsterdam 1939.
JOH. THEUNISZ, Carolus Clusius. - Van Kampen, Amsterdam 1939.
A. DEN DOOLAARD, De bruiloft der zeven Zigeuners. - Querido, Amsterdam 1939.
J. DE KADT, Het fascisme en de nieuwe Vrijheid. - Querido, Amsterdam 1939.
JAN ROMEIN en ANNIE ROMEIN, Erflaters van onze Beschaving, III. - Querido, Amsterdam 1939.
Internationaal Instituut voor sociale Geschiedenis. Jaarverslag 1939. - Keizerskracht 264, Amsterdam 1939.
DAVID DE JONG JR., Het rijpen van de Tijd, roman van drie geslachten. - Arbo, Amsterdam 1939.
A. TER HAGHE, Iboe Indonesia. - Elsevier, Amsterdam 1939.
B. KNIPPING O.F.M., De iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden. Eerste deel. - Paul Brand, Hilversum 1939.
D. SEPP, Tresoor der Zee- en Landreizen. - Nijhoff, 's-Gravenhage 1939.
J.W. MULLER, De uitbreiding van het Nederlandsch taalgebied vooral in de zeventiende eeuw. - Van Stockum, 's-Gravenhage 1939.
CONSTANT VAN WESSEM, De koning-stadhouder Willem III. - Leopold, den Haag 1939.
FRITZ FRANCKEN, De Bonnefoy's trouwen uit. - Luctor et Emergo, 's-Gravenhage 1939.
W.E.G. LOUW, De nieuwere Afrikaanse Poëzie. - Daamen, 's-Gravenhage 1939.
C. HUICK en WILLEM EGES, Het vrije schrift. - Vlietlaan 23, Rotterdam 1939.
H.J. POS e.a., Anti-semitisme en Jodendom. - Van Loghum Slaterus, Arnhem 1939.
J.D. BIERENS DE HAAN, Perspektieven. - Van Loghum Slaterus, Arnhem 1939.
J.A. RISPENS, Stadiën. - De Tijdstroom, Lochem 1939.
ADR. MORRIËN, Hartslag. - Stols, Maastricht 1939.
M. MOK, Verloren droomen. - Stols, Maastricht 1939.
V.W.CH. PLOEGMAN, Omdat Oost en West elkaar ontmoeten. - Soerabajasche Drukkery, Soerabaja 1939.
JAN KEMPEN, Rapsodie in rood. - De Harpoen, Antwerpen 1939.
RENÉ CNUDDE, In de Schaduw. - Typex, Gent 1939.
LOD. VAN MAELSTEDE, Eerste Gedichten. - Vox Romana, Schiebroek z.j.
FRANK VALKENIER, Balladen van Brabant. - Vox Romana, Schiebroek z.j.
T.J. HAARHOFF, The Stranger at the Gate. Aspects of exclusiveness and co-operation in ancient Greece and Rome. - Longmans, Green and Co., London 1938.
OSCAR NEWFANG, World Federation. - Barnes and Noble, New York, 1939.
MORITZ SCHLICK, Gesammelte Aufsätze 1926-1936. - Gerold, Wien 1938.
La Roumanie. Atlas ethnographique - Marvan, Bucaresti 1939.

[Derde deel]

Stem uit de redactie

MODERN NEPOTISME. - ‘De koning van Italië heeft von Ribbentrop begiftigd met de orde van de Annunziata, de hoogste Italiaansche orde, die den verkrijger tot een “neef” des konings maakt.

De beide laatste begiftigden met de Annunziata waren koning Zogoe van Albanië en Haile Selassie van Abessinië’.

Aldus een bericht in de dagbladen. Wij zien belangstellend uit naar het oogenblik, waarop von Ribbentrop zal moeten vluchten en de koning van Italië tot keizer van Duitschland zal worden uitgeroepen. Dat is n.l. zoo tusschen neven gebruikelijk.

Of zullen de rollen ditmaal worden omgekeerd en zal Ribbentrop weldra tot Rijksstadhouder in Rome worden benoemd? Voorloopig houden wij het daarop.

Houtekiet

XV

Als wij schrijven dat Depserhei toen is vergroot met het gezin van Nard Baert, die een man geworden is, rijk en vol genie, schrijven wij niet echtpaar Baert-d'Hurlumont, zooals hijzelf altijd met fierheid alle rekeningen en bescheiden heeft afgeteekend, doch gezin, omdat het reeds een week na het huwelijk een gezin was met een kind. Toen hij zag dat het een Houtekieterke was, verkeerde hij dus nog in vollen roes van huwelijksgeluk en trots, had hij nog niet eens de hoop opgegeven eenmaal het wapen van de d'Hurlumont's op zijn rekeningen te zetten, hoop waaraan hij maar niet verzaken kon, al had hij geen recht op den adeltitel van zijn vrouw. Toen hij zag dat ook het volgende een Houtekieterke was, legde hij zich neer bij deze wet van Deps.

Hij, na Houtekiet de meester onzer heide, heeft zich in onderdanigheid aan die wet gelijk gesteld gezien met den onderdanigste van allen, Joep Joppe: beiden hebben slechts vier kinderen gehad die vier Houtekieterkens en als zoodanig op een half uur afstand te kennen waren, ja beter dan die van Lien. Velen hebben nooit begrepen dat hij daarom nimmer afgelaten heeft met zijne Iphigénie te pronken als met een voorbeeld onder alle vrouwen, maar hij had haar nimmer eenige onwilligheid te verwijten en van haar noch van Houtekiet, die zijn beste vriend was, heeft hij ooit eenige onbehoorlijkheid bemerkt. Nooit bijvoorbeeld glimlachte Houtekiet Iphigénie verdacht toe, noch zij hem. Wat deze beiden voor elkander gevoelden, was zoo geheel anders dan haar gevoel voor Baert en het zijne voor andere vrouwen, dat dit alles naast elkaar kon voortbestaan. Het was zoo diep en rustig, dat het geen uiterlijke teekenen van noode had en zij dagen lang onder Baert's oogen te zamen

hadden kunnen zijn zonder argwaan te wekken. Dit kostte hem geen moeite. Was hun oogenblik gekomen, dan namen zij elkander ernstig in de armen en het gebeurde dat hun oogenblik voorbij was en zij geen woord hadden gewisseld, tenzij dan de eeuwige welke man en vrouw in elkander prenten, nooit uitgesprokene, onuitspreekbare, waardoor de afspraak voortbestaat en zij nooit aan elkaar kunnen twijfelen. Vergaan mag het heelal, deze in rust gestolde, diepe passie blijft.

Depser humor spaarde ook Baert niet. Venneborgh, die maar geen kinderen kon krijgen, zelfs geen Houtekietje, onderbrak Baert eens toen hij weer zijn Iphigénie aan 't ophemelen was, met te verwijzen naar de Houtekietjes van de vrouwen. Baert antwoordde dat Houtekiet geen man was zooals anderen, hijzelf ook niet. Nu, ongewone menschen moet men laten begaan. Zij hebben hun eigenaardigheden, maar daardoor zijn ze wat ze zijn. Laat Houtekiet doen, gij zijt allemaal gewone menschkens.

Hij veracht allen die niet eigenaardig zijn, niets onderste boven keeren, allen die tevreden zijn en gerust.

Prikjes krijgt hij nogal van metser Leis, die zijn felle decreten met een enkel droog woord bespottelijk kan maken. Hij geeft gaarne uitleg over het wapenschild der d'Hurlumont's, dat volgens hem met groote daden verdiend is, zooals men trouwens nu nog, zegt hij, een adeltitel kan verdienen. Op dat oogenblik stond het voor hem vast dat hij zelf eenmaal zou geridderd worden. Ja, zegt Leis, er is veel verschil tusschen vrouwen, de eene is op verre na de andere niet, maar ze vallen toch allemaal gemakkelijk om. Baert wil het niet begrijpen. Hij snauwt kort dat ze daarna toch allemaal weer recht staan en dan is er weer hetzelfde verschil. En praat voort over zaken, dat vallen en opstaan ligt buiten hem, hij is zakenman.

Hoe lang hebben ze die hoenders nu al? Zes weken? Dan zijn ze ten achter en moeten anders gevoederd worden. Ook hoenders voederen is een kunst. Alles is kunst. Ge zegt daar dat er vrouw is en vrouw. Als ge uw hersens een beetje wilde gebruiken, zoudt ge begrijpen dat het zoo is met alles. Er is spade en spade, spitten en spitten, spitter en spitter, allemaal groote differenties. Met een hoen zijn er nog veel meer. Maar gij zijt allemaal stomme boerkens, gij werkt en slaaft gelijk uw overgrootvaders, van iets nieuws wilt ge niet weten. Ik wil u leeren werken, ik zal

u rijk maken allemaal. Luistert naar mij en naar Houtekiet, wij zullen van u iets maken. En luistert naar niemand anders. Ge stopt die hoenders maar vol, sterven ze dan sterven ze, in Gods naam. Laat er dien naam buiten, wat weet gij van God? Maar ik weet dat God geen kweeker is. Uw hoenders mogen niet sterven, in niemands naam. Dat zeg ik! Ik zie er gebrekkelijke tusschen loopen en achterblijvers. Gij zegt: dat kan niet anders. Ik zeg: dat moet anders. En dat zál anders. Wat aan de hoenders mankeert is uw schuld of niet. Is het uw schuld, dan past beter op. Is het uw schuld niet, komt dan te weten waarvan het voortkomt, van iets in den grond, iets in het water, iets aan het voeder, meel of maïs. We zullen dat zoeken en vinden. Ik spreek in mijn belang, maar mijn belang is 't uwe.

Baert drijft zijn koorts in onze vaderen zooals Houtekiet zijn drift.

Beiden kunnen in vriendschap naast elkander heerschen: Baert kent geen drift, Houtekiet geen koorts. Succes is Baert genoeg. Hij heeft thuis zijn wil doorgezet tegen koppige boeren in, alles is hem meegegaan. Van toen hij hier voor het eerst van zijn kar wipte, om zijn boterhammen in te slikken, zoo rap als zijn honden hun emmer water leeglikten, is hij van dag tot dag handelaar van meer tel geworden. Op de markt is hij gezien en maakt de prijzen. Van in den namiddag tot 's avonds komen de mannen bij hem aan, die hoenders slachten, plukken en bereiden, een bijverdienste. Zij nemen in kannetjes het bloed mee: de vrouwen braden dat in de pan met uien, look en kruiden, straffe kost. In het volle seizoen hoort men hen zingen bij het werk, of lachen, tot laat in den nacht, soms tot Baert met drie vier hooggeladen karren, waarvan hij de eerste bestuurt, onder vervaarlijk geblaf de zandstraat in stormt, dat is precies om twee ure. Er zullen nog meer plukkers komen, nog meer karren wegstormen om twee ure, er zal nog meer volk komen op Deps, zegt Baert.

En inderdaad, gij komt, Zevus Kortleven, die met uw zuster Melanie tesamen 143 jaar oud zijt. Gij hebt over de zandstraat beiden heel uw leven gewroet en niet durven eten. Eene gevulde kous hebt gij, maar rusten en genieten is u niet toebedeeld. Daar gij beiden te veel van flerecijn weet om nog op den akker te werken en in den hoenderkweek meer te verdienen ziet, komt gij over vol ambitie. Gij biedt u zelfs aan als plukker, Zevus,

maar Baert wil u niet, omdat gij uwen nacht noodig hebt, zegt hij en de bijverdienste moet kunnen gunnen aan jonger en armer. Uw voorbeeld maakt diepen indruk, want waar gij heengaat valt te verdienen.

Gij volgt Zevus Kortleven naar Deps, Bijloo, Orleans, Tubback en De Boc. Jan Orleans, die als gendarm werdt afgesteld, daarna uit het vreemdelingenlegioen gingt loopen en toch nog dezelfde vroolijke drinker, zanger en grappenmaker gebleven zijt. En die wedde tegen Houtekiet dat gij zijnen beer op den rug zoudt leggen, maar Houtekiet moest u bevrijden, he Jan! Daarna legde Houtekiet hem op den rug en gij vroegt hoe oud hij was. Nog twee jaar ouder dan gij! Gij zegdet: ik dacht dat het gaan zou omdat ik mijn Trien zoo goed meester kan. Ge kondt er nog andere meester, maar den beer niet.

Fokke Tubback, nooit anders genoemd dan Toebak, terecht, want gij staakt elken morgen een half pakje tabak achter uw tanden en gij spraakt niet, maar speekte des te veelzeggender. Uw ja was een overvloedig malsch spreken, een plas voor uw voeten, uw neen spoot in een dun straaltje van uit uwen mondhoek ver weg: als gij op uwen tabak kauwde en kuchte, begreep iedereen dat het tijd werd u gerust te laten.

En gij dan Fiktoor De Boc met uw Kerlien, juist zoo groot als gij, juist 1.65 m, juist zoo rond als gij, juist zoo zwart, juist zoo blozend, en welgemaakt, juist zoo fiksch. Wat gij beiden ook aanhadt, altijd hadt gij iets zondags en verschgewasschens, iets propers. Talrijk waren uwe kinderen. Zij geleken, meisjes en jongens, allemaal even precies op u, op Kerlien en op elkander. Wie van u allen men ook aansprak, hij stond fiksch alsof hij in een onzichtbaar gelid stond. Nooit een woord te weinig of te veel, te stil of te hard, klare antwoorden, secure daden. Moest gij uw werk onverwacht verlaten voor een kleinigheid, het leek toch af. Al uw kinderen groeiden juist tot 1.65 m noch min noch meer en dan waart gij en Kerlien precies de oudste broer en zuster. Men noemde u allen samen de Bokskens, omdat gij met voornamen moeilijk uit elkaar te houden waart. Gij waart ‘het oudste boksken’, om Kerlien te onderscheiden noemde men haar in alle vriendschap 't Geitje. Al de anderen waren ‘een van de Bokskens’, maar Leis moest er natuurlijk 't zijne bij doen en sprak wel eens van ‘een van de geitjes van de Bokskens’.

En gij, Byloo, die heel uw leven tegen de vrouw gestreden hebt en toen haar eenige dochter groot was, tegen twee.

Nadien zijt gij nog gekomen, jonge mannen met jonge vrouwen, naar het rijk van Houtekiet en Baert, Dries Houthuysen, Fik Arents, Do Titeca en van verder over 't water, ik bedoel van de Keerten, Tsolt en 't Vet, Domien Slagmeulen, Fiel Deschuchtere, maar schuchter was hij in 't geheel niet, Mon Opdorp en Soo Deschuyfelaer.

Ook aan u allen, sterke werkers der elfde uur, een groet. Gij zwoert, of bij Houtekiet, of bij Baert, of bij beiden. Gij deedt onzen geest op. Wat gij er niet van aannaamt liet gij buiten u, niet in u groeien tot verzet. Gij zoo min als de eersten, liet een van ons te na komen, door spotters of vechters. Gij zoowel als de anderen vroegt op de kermissen met de vuisten in de zij, hewel, wat ze te zeggen hadden over de mannen van Deps. Die wat gegicheld hadden, en de deftigaards, die onze zonden fezelden met afschuw, ze zwegen dan allemaal.

Mannen, gegroet!

XVI

De jaren vliegen, de vrouwenschooten dragen vrucht, kinderen schieten welig op, de watermolen van Houtekiet ligt al lang gereed, hij is nu aan een dorschmolen bezig en Baert breidt zijn zaken uit. Zij hebben beiden hun terrein. Maar in de zorg voor allen, den trots om hun Deps en ruwe eigenaardigheden zijn zij vrienden eendrachtig. Baert raadpleegt Houtekiet over het toewijzen van grond aan nieuwe kweekers. Houtekiet, zegt hij, is de eenige man op Deps waarmee hij verstandig praten kan. En wij dan, roepen de plukkers. Met u verlies ik mijn tijd, gij zijt allemaal stomme lompe boeren, uw geluk is dat ge ons hebt, mij en Jan.

Aan Jan kan hij uitleggen hoe men zaken doet. Daar moet men een vrouw voor hebben die geleerdheid heeft. Hij toont Jan de dikke schrijfboeken met Iphigénie's prachtig pensionaatgeschrift, dat hem verrukt heeft tot zijn laatsten levensdag. In die boeken wordt alles, maar alles, opgeschreven dat op zijn erf komt of het verlaat, de loonen tot den toevalligen stuiver voor een boodschap of karwei. Dat is alleen haar werk. Dan

is er nog een dagboek, een kronijk. Hij zegt haar elken avond wat daarin moet vermeld worden. 's Anderendaags bij zijn thuiskomst uit de stad staat het er in. Hij leest Jan uit dat boek voor. Als hij soms één minuut stil zit, leest hij een minuut in het dagboek, onder andere de geschiedenis van zijn proeven in de kweekerij, zijn paradijs en dat van Houtekiet. Al wat vleugels heeft is daar welkom, wordt bestudeerd, te paren en te broeien gezet op eigen en vreemde eitjes, zus gevoed en aan diëten onderworpen. Baert is maar een boerenzoon; Houtekiet, met de dieren mee opgegroeid, verrast hem met onuitputtelijke kennis van hun gewoonten, spoor, slag, zang. Hij vangt bunzing en wezel die 's nachts inbreken, ratten die de hoenders overvallen. Hij zegt: die is ziek, als Baert het nog niet gezien heeft, dat is vergif, als Baert meent dat het medicijn is, die is oud, als Baert meent dat het een jonge is, die zullen zich doodvechten als Baert meent dat ze in dezelfde kooi mogen. Hij brengt nesten met eitjes aan, mannetje en wijfje erbij, dat kan alleen Houtekiet. Zeldzame vogels waarnaar Baert verzucht heeft, brengt hij op een goeden morgen, alsof hij maar te fluiten had en dan komen ze op zijn handen zitten.

Er is niets ongedwongens in de stem waarmee Iphigénie zegt dat Jan er geweest is. Jan kan tot haar gesproken hebben als tot zijn zuster, zij als tot haar broer. Jan kan er ook zóó geweest zijn, dat haar hart voller en lichter is van gekweel, getjilp, geroekedekoe en zangvogelgejubel dan de volière in volle zon en zij dada, dada, dada gaat doen voor alle hokjes en nestjes, van kanarievogeltje tot kalkoen.

Doch meen niet dat iedereen dada doet, die Houtekiet in huis heeft gehad. Op zekeren dag wordt vernomen dat Joep Joppe reeds sinds een week onder zijn afdakje voor gereedschap op een kruiwagen slaapt. De lummel laat zich dat welgevallen. Na den terugkeer van Lien en met het zwartje in huis, is Liza veranderd. Nog vroolijker geworden, nog luier, veel dikker, onverschillig. En met het zwartje is het dik aan. Samen werken ze, of liever het zwartje werkt en Liza is er bij. Het zwartje kweelt zoet of fluistert en Liza kan haar plezier niet op.

Ze hadden den wasch gedaan, dien Liza vroeger spelenderwijze alleen deed, ze hadden de kinderen met een boterham naar bed gejaagd en toen Joep bij valavond thuis kwam was zijn boter-

melkpap er niet, zijn pan aardappelen in zoete lies gebakken, ook niet. De dikke luie en de kleine rappe lagen op het bed en zeiden dat ze te moe waren om het vuur aan te maken en te koken. Joep scheurt 's avonds van den honger, hij vroeg driemaal naar pap en dat was te veel. Hij werd met schande buitengejaagd en daar moest hij voortaan ook maar slapen, de vrouwenbeul. Als Benooi Dobbelaere het in de gaten krijgt, beweert Joep dat hij het nu al gewoon is, maar de twee eerste nachten heeft hij geweten van stijfte en kou.

Houtekiet gaat naar den kruiwagen en zegt: Joep sta op. Hij brengt Joep voor het echtelijk bed dat gevuld is en zegt: Leg u hier. Moet ik tusschen de twee liggen, vraagt Joep en zoo tast Houtekiet in den donker dat het zwartkopje achter Liza onder het deksel gekropen is.

Later vertelt Liza er schaterlachend nog bij dat Houtekiet het kleintje bij den nek uit het bed getrokken heeft zooals een konijn uit een pijp, het zich op den knie gelegd gelijk de schoolmeesters een bengel en hij sloeg er niet nevens. Ook dat Joep compassie kreeg met het kind, zijn kop uit de dekens stak en zeide: Laat het maar, Houtekiet, ik zal wel terug naar den kruiwagen gaan. Het scheelde geen haar, schatert Liza, of Joep had van Houtekiet daarvoor een dubbel pak slagen gekregen. Geloove 't wie wil, maar als zij Joep kan belachelijk maken, laat zij het niet.

De Anna van Door Dobbelaere deed ook niet dada toen zij van Houtekiet een muilpeer kreeg. Zij heeft kinderen zooals andere, een Houtekietje en gewone, maar een van die gewone is dwarsch. Het zwijgt omdat het niet goed kan spreken, het speelt niet omdat het verliest of zijn zin niet mag doen, het eet niet tenzij als men het slaat. Wordt het te hard geslagen naar zijn zin, dan duwt het tot het alles kan overgeven. Het zit in een hoek en loert naar wie slaan zal, vijandig, met haat. Laat men het gerust dan komt het zich ergens in den weg zetten tot het geslagen wordt. Het sart broertjes en zusjes en is zoo gewoon geworden aan het slaan van moeder, die wild wordt alleen van de loerende oogen te zien, dat het van langsom tergender dingen uitvindt om zijn haat te voeden met de straf. Het weent zelfs niet meer.

Benooi Dobbelaere vertelt Houtekiet dat het nu bij zijn

broer toch wat te ver gaat. Houtekiet doet Anna het kind poedelnaakt uitkleeden en als het daar staat, een geraamte rillend vol blauwe plekken, geeft hij haar de muilpeer, maar een zoo geweldige dat zij buiten stormt, gillend: hij vermoordt mij. Door zegt: ge hebt gelijk Houtekiet, ik heb het nooit gedurfd. Het kind is zonder muilpeer veranderd. Anna keek het niet meer aan en het trachtte zich te doen opmerken door haar voorzichtig en verlegen dienstjes te bewijzen.

Nog een andere gebeurtenis uit het leven van onzen stichter weze in het kort vermeld. De twee Bijloo's vochten vanaf den eersten dag, zij een magere met een grooten bitteren mond, hij een bleeke cholerieker. Zij zetten elkander tot buiten na, soms hij haar, soms zij hem, dat hing van iets onbekends af, misschien van het wapen, want met bloote handen waren zij elkaar ongeveer waard, zij in elk geval niet minder sterk dan hij. De opgejaagde liep een of ander huis binnen, waar de moordlustige gekalmeerd werd. Zij konden dan nooit zeggen waarover zij eigenlijk ruzie hadden: het begon met een onnoozelheid, twee minuten schelden en ze waren slaags. Toen men op Deps hunne gewoonten nog niet kende, vreesde men dat er eens een kwade slag zou vallen. Houtekiet ging er binnen toen zij volop aan 't gooien waren en vroeg Talus Bijloo of hij soms niet wist waarvoor een vrouw eigenlijk diende, daar het er op leek alsof hij ze slechts in huis gehaald had om er mee te vechten. Vrouw! schreeuwde Talus, dat is geen vrouw, dat is een serpent! Wilt ge ze niet, vroeg Houtekiet, dan neem ik ze. En hij maakte zulkdanige toebereidselen dat Bijloo ze voor hem in zijn armen wegborg.

Doch zoo zouden wij aan 't vertellen blijven, gelijk de oude mannen van Deps als zij het over Houtekiet hebben. Belangrijker is de watermolen.

Hij ligt al zoo lang klaar, door Houtekiet gansch alleen, zonder plan of maten, uit liefhebberij, op herinnering en verbeelding af, uit zwaar, hard hout, stuk voor stuk gereed gemaakt. Als Baert hem alles op den grond ziet leggen zooals het ineen moet passen, schiet er als electriciteit in zijn pezen. Eer het een week verder is, zweert hij, zijn de molensteenen hier en het ijzerwerk. In den dorschmolen heeft hij minder vertrouwen, want hij heeft ijzeren gezien en Houtekiet maakt hem eenvoudiger, veel

zwaarder echter, uit hout. Doch hij heeft eerbied voor al wat oorspronkelijk is, ook de dorschmolen moet er komen.

Op zekeren dag biedt hij Houtekiet zijn karren aan met de vlugge, geweldige honden, om er na de thuiskomst uit de stad baksteen mee te halen. Een watermolen fixeert men immers niet in muren van vlechtwerk met klei. Houtekiet beweert dat hij zelf zijn steenen zal bakken. Zelfs Baert ontgaat dat Jan den grondslag legt van de Depser nijverheid.

De klei zit vijf steken diep, maar vijf en dertig steken diep zit ook nog klei. Nu nog wordt verteld dat Baert, met al zijn gebluf over zijn verstand, toen toch zoo slim niet was als Houtekiet. Hij heeft lang volgehouden dat het voordeeliger was den steen te koopen. Tot zijn eer moet getuigd worden dat anderen het niet zeggen mochten: laat Houtekiet doen, hij heeft meer verstand dan gij allemaal samen. Maar hij kwam soms zenuwachtig het hoofd schudden bij den put, waarin Houtekiet stond, één brok klei, tusschen zooveel van zijn kinderen als er een spade konden vasthouden of klei wegdragen in den vorm. Toen Leis en zijn knapen echter den watermolen gebouwd hadden als een fort, bleef Houtekiet voortgraven en bakken. Zijn kinderen groeiden in kracht en aantal. In steen die goedkoop was en niets kostte van vervoer, bouwden onze vaderen huizen over de leemen hutten of ernaast. Alleen Joep Joppe bleef in zijn hut: voor hem had akker belang, hoe hij woonde niet. Gedurig rookt de steenoven van Houtekiet. Baert levert er de kolen voor. Nu begrijpt hij.

XVII

In die dagen viel keer voor keer nacht over Deps. Eerst gaf de vrouw van Tecleyn den moed op. Deps zong van huis tot huis, lachte om graven, pastoors en kwezels, dat was al wat niet van Deps was, trotseerde op markten en kermissen lachers, klappeien en vechters.

Theresia Tecleyn vertwijfelde! Aan wie het hooren wilde vertelde zij, dat alles haar van nu af egaal geworden was, daar zij toch wist voor eeuwig verdoemd te zijn, wat kon het haar dan nog schelen. Wat Tecleyn en de buurvrouwen deden of uitvonden om haar te doen eten en moed scheppen, bleef vruchte-

loos. Waarom eten, waarom moed? Zij gaf zich niet eens de moeite hun uit te leggen hoe ijdel hunne bemoeiïngen waren en herhaalde steeds dat ze veel beter over dat alles zwegen dan te babbelen, te babbelen en niets te weten. Wat zouden we dan niet weten, vroegen ze. Och, antwoordde ze en liet hen staan waar ze stonden, zoo nutteloos kwam het haar voor hun een taal te spreken die zij niet konden verstaan.

Ze ging naar Liza en vroeg deze of haar uur nog niet gekomen was zooals het hare. Liza wist van geen uur en kreeg daarom den raad zich om niets te bekommeren. Haar uur zou wel komen, zij zou namelijk de tweede zijn en eenmaal veroordeeld kan men er niets meer tegen doen. Dus: profiteer goed van het leven.

Met denzelfden moedeloozen stap begaf ze zich naar Houtekiet en meldde hem droef en toonloos, dat hij haar van nu af nemen mocht waar, wanneer en zoo dikwijls hij wilde. Wanneer zij er niet meer zijn zal, zal het te laat zijn en zal hij nog dikwijls met smart terugdenken aan al wat zij hem gegeven heeft.

Daar Houtekiet er niets van begreep, keek hij haar onderzoekend aan of zij soms gedronken had en joeg haar naar huis. Dit nam zij hem niet kwalijk, zeide zij mat, omdat zij niet vergeten was wat hij voor haar is geweest. Maar als hij haar nu toch niet nemen wilde en dat begreep zij ook, moest hij ten minste even achter de struiken komen om afscheid van haar te nemen met een zoen, want zij had een voorgevoel dat ze elkaar voor het laatst zagen, vooraleer voor eeuwig vereenigd te worden in de hel.

Ware hij niet zoo verstomd geweest, hij zou haar den zoen met de hand gegeven hebben, zoo hard dat ze er eeuwig in de hel zou aan denken. Hij zeide haar echter naar huis te gaan en zich van kop tot teen te wasschen met water, waarin zij eerst vier handvollen zout zou werpen. Ofwel de voeten zetten in een emmer water met mosterd, dat is ook goed. Moet ik mij heelemaal wasschen, vroeg ze met oogen vol blijde, ondeugende verstandhouding, waarom Jan? Waarom? antwoordde Houtekiet, omdat ge daar zoo doorgezakt staat. Hij gaf haar zijn spade in de hand opdat hij zou zien hoe sterk zij wel was. Ze beweerde geen steek te kunnen doen, maar beproefde het ook niet.

Toen zij zich gewasschen had zooals hij had gezegd, liet zij door haren oudsten Houtekiet melden dat zij klaar was en hij

nu komen mocht. Houtekiet liet antwoorden dat zij nu te bed moest gaan liggen en slapen. Doch slapen kon zij niet. Zij lag op den rug als een leeggebloede, haar oogen stonden rustig, gelaten naar het zoldertje gericht.

Daar zij alleen deed wat Houtekiet haar aanraadde, bevelen was niet eens noodig, legde deze er zich op toe haar veel en krachtig voedsel te doen nemen. Dat deed zij en zooveel als hij wilde. Men was er gerust in de verzwakking nu spoedig te overwinnen. Maar toen stelde men vast dat haar lichaam van binnen even stil gevallen was als haar profetessengebaren, spreken en het langzaam, heel langzaam glijden van de oogballen. Het volstond haar in het bed een of andere beweging te laten doen, om uren na den maaltijd haar alles uit den mond te zien loopen zooals het ingenomen was, zonder convulsies of braken, alsof zij een kruik ware die haren inhoud uitstort bij schudden of scheef houden. Zulks bewees haar dat, als eenmaal het uur is gekomen, niets meer helpt. Zij vond zichzelf wijzer dan de anderen die nog hoop stelden op middeltjes. Zij had den moed opgegeven en wachtte gelaten op hare verdoemenis, glimlachend om de dwazen die nog drukte maakten en niet wisten, o als zij eens wisten!

Houtekiet neemt haar onder handen. Hij giet haar een emmer koud water over het lijf. Zij zegt flauwtjes dat het koud is, maar springt noch hijgt. Hij wrijft haar op het bed de rug- en voorzijde met een stijfgestreken blauwen voorschoot zoo geducht, dat zij rood zou moeten zien als een kreeft en het is slechts rose. Zij slaapt zoo plotseling in dat hij haar met den voorschoot moet wakker slaan om zure melk te drinken. Zure melk, al wie het verneemt knijpt geheel het gezicht toe alsof hij in een citroen bijt. Maar Houtekiet beweert dat men in de hooge bergen melk niet anders drinkt en men zegt tot elkaar vol ontzag dat hij ook in de hooge bergen overal geweest is, dat moet wel Zwitserland zijn, of waar zijn nog bergen?

De zure melk helpt. Ook zijn thee, die bitter is en walgelijk. Maar zij neemt in wat hij haar in de hand geeft. De moed komt terug. Zij glimlacht fijntjes wel te weten waarom hij dat allemaal doet, hij wil haar nog niet kwijt zijn. En als de moed terug is: ik u ook niet, Jan.

Nauwelijks is zij genezen of die van boer Van Dambruggen,

Melia, een vrouw als een bloem, als een boom, groot, blozend, welgemaakt, vijf ferme kinderen, droomt des nachts dat zij vlak voor haar deur in den steenput valt. Er is daar geen steenput, op een boogscheut van het huis vliet water genoeg, in 't vooren najaar zelfs te veel. Altijd dieper en dieper zinkend in den steenput komt zij terecht in de hel. Daar liggen Houtekiet, Liza en al de andere zondige mannen en vrouwen van Deps te braden op gloeiende roosters. Hun gehuil is eenvoudig niet om aan te hooren. De duivels loopen tusschen de rijen met groote rieken en keeren de Depser verdoemden om. Houtekiet, die tusschen haakjes bij leven nooit gerookt heeft, ligt in het midden op den rug met gekruiste beenen en rookt gezapig een lange steenen pijp. Tot den duivel die hem wil omkeeren, zegt hij: pas op, lorejas, beek mijn pijp niet, of ge zult wat zien. De duivels springen toe en schreeuwen tot hem: Voelt ge nu nòg altijd niets? Bah, neen 't, zegt Houtekiet, 't is juist de warmte die ik hebben moet, tracht het vuur zoo te houden, anders heb ik kou. De duivels springen van razernij wel tien meters hoog, juist een bende roode vlooien. Ze huilen en tieren: En we kunnen niet harder!

Nu komt Satan zelf aangestormd. Na elk woord zegt hij godverdomme. Wat zegt ge daar, brult hij, zouden we niet harder kunnen stoken? Dat zullen we zien! Plotseling wordt het zoo ontzettend heet dat de hel ontploft. Melia ziet niets dan vlammen en rook. Als zij eindelijk iets kan onderscheiden staat geheel Deps in brand. Zij ziet David en de vijf kinderen achter elkaar met een tas water in haar brandend huis loopen en niet meer terugkeeren. Uitzinnig van angst holt zij hen na. Als het brandend huis haar op den kop valt schiet zij wakker, wekt David die rustig te snorken ligt en smeekt hem hare twee handen goed vast te houden, ze om de liefde Gods toch niet los te laten. Zoo wacht zij den morgen af.

Licht verdrijft droomen, dezen niet. Toen Melia buiten kwam en het water zag vlieten, riep zij om hulp met gesloten oogen, handen uitgestoken zooals die van blinden. Men moest haar in huis brengen. De mestput vóór den stal, het kleinste putje hier en daar, trekken haar zoodanig aan om er te gaan in vallen en omkomen, dat zij zich vastklampen moet, het hoofd vol duizeling. Zij durft niet meer over een greppelke stappen dat David uit-

gestoken heeft voor waterafloop. David en de kinderen verwerpen kwaad en ruw haar angsten en waarschuwingen. Het gaat hun goed op Deps, wat kan het maken dat zij eens gedroomd heeft.

Onbekwaam tot werken, onbegrepen door de haren, slentert zij sleffend met hangend hoofd naar Theresia Tecleyn, de eenige die haar moet kunnen begrijpen. Beide worden zij het eens dat zij met licht verschil hetzelfde voelen in het hoofd en aan het hart en er zeker van zijn dat zij naar dezelfde hel gaan, die zij precies op dezelfde wijze hebben gezien. Theresia is wel genezen, maar in gesprek met Melia zijn hare verdreven wanen weer present. Als Tecleyn haar voorhoudt dat zij de arme doolster niet moet spreken als de zieke die zij geweest is, maar als de genezene die zij is, antwoordt zij smalend: denkt gij dat ik ziek geweest ben? Neen, dat was iets anders.

David heeft het op Deps met den duivel geprobeerd omdat het over 't water niet ging met God: hij wordt heimelijk ongerust bij het toonloos gezeur van Melia, dat de duivel hun alles zoo laat meegaan in ruil voor hunne zeven zielen daarna. Liever wil zij terug over 't water. Ongeluk teistert daar menschen, die echter in vrede leven met God en geweten, dat is veel beter dan duivelszegen.

Bij de plukkers wordt gelachen om de zuster van Zevus Kortleven, die beweert dat Houtekiet den duivel uit Theresia verdreven heeft, maar dat hij in Melia gevaren is en, telkens wanneer hij verdreven zal worden, een andere vrouw zal aangrijpen. Per vier, vijf lachers is er echter één aarzelaar, die zich ongemakkelijk voelt.

Alhoewel Theresia de wasschingen van Houtekiet afraadt, omdat die haar kwaad gedaan hebben, terwijl de thee haar integendeel heeft genezen, roept David Houtekiet's hulp in èn voor de wasschingen èn voor de thee. Maar dat ziet hij van hier! Denken de wijven, dat Houtekiet hare meid is en zij hem slechts te roepen hebben als ze te lui zijn zichzelf te wasschen? Stuur ze met een mand lijnwaad naar 't water, duw ze er in en zeg, als zij langs daar in de hel kan geraken, dat ik er haar langs daar zal uithalen. Maar toch verhoort hij de smeeking van David en geeft hem eenen thee mee.

Een week later komt hij vernemen of er beterschap is en die

is er. Ik ben vandaag gansch alleen tot aan 't water geweest, Houtekiet, en 't ging. Houtekiet scheldt haar rabauwelijk uit, want hij heeft haar, zegt hij, kalissenwater gegeven en nu nog één enkele klacht, oude zottin, dan weet het heel Deps. Hij versterkt de weifelmoedigheid van David, die zijn voorspoed ook al aan 't wantrouwen was als een duivelsgift, door hem te waarschuwen tegen wijven in 't algemeen. Een man kan zich letterlijk geen gedacht geven van wat die allemaal uitvinden, liefde, duivels en daarstraks hebt ge nog iets anders genoemd. Geweten, zegt David. Ook al, zegt Houtekiet, waar halen ze 't.

Zijn faam als genezer stijgt. Theresia genas hij met wasschingen en thee, Melia met thee alleen. Maar naruischen blijft wat de twee genezenen tijdens hare ziekte hebben gesproken. En was dat wel gewoon water en wat voor thee was dat? Zelfs Jan Orleans wordt er diepzinnig van, Hij herinnert zich zijn vreemdelingenlegionairsgetob en verklaart met den vinger naar den grond, als naar het eene puntje zekerheid op aarde waarop hij wil stand houden: Er bestaat een God. Maar Jan Orleans is Jan Orleans en moet er bij voegen: Maar Hij ziet geren dat we plezier maken.

XVIII

Na Iphigénie zijn Cymèle en Ismène thuis ook gauw weg, natuurlijk om te bewijzen dat zij niet eenzaam zullen versteenen, zooals Iphigénie gezegd heeft en dat zij heel wat beters kunnen krijgen dan eenen Baert. Het zijn twee gebroers. Of zij zooveel beter zijn dan Baert is zoo zeker niet, al rijden zij met een kar die eerder een koets is, en voor de oude degelijke kleerstoffenzaak van hun vader. Zij doen de dorpswinkels en leveren direct uit hun wagen den diemit, blauwe-voorschooten-stof, hemden enz. die zij verkocht hebben. Maar de zaak van Baert is in opkomst, de hunne houdt zich in stand en niet zelden begint het verval van zulke firma's bij zonen die Ismène's en Cymèle's in de familie brengen. Voorloopig echter is er nog alles om Iphigénie te beschamen als de bruiloft gevierd wordt in de stad en zij met Baert terechtkomt in een oude deftige familie. Hij is daar nauwelijks toonbaar, kregelig omdat hij nog eens in zijn trouwkleeren gekneld zit, graatmager, wenkbrauwen als

struweel, handen vol haar, een gezicht bruin en verweerd door weer en wind. Zij tracht bij hem te blijven om zijn ruwigheden te voorkomen en goed te maken, maar aan tafel zit zij ver van hem. Hij decreteert er omtrent de voordeelen van hondenkarren, waarmee hij rijdt en zal blijven rijden. Onmiddellijk daarop bluft hij, want hij is niet minder trotsch dan iemand, maar anders. Hij wil voor niets ter wereld zakenman zijn zooals dezen. Ze moeten weten dat hij met niets begon en nog met hondenkarren rijdt. Maar ook dat hij daarmee verder komt dan met koetsen. Ik verdien zooveel geld als ik wil.

d'Hurlumont's bloed blijft zijn bloed, om het even met welke moeder vermengd. Het Hotel de la Poste blijft even minzaam na het dubbel huwelijk, het wordt zelfs nog minzamer door de drie van de tweede vrouw, Chrysosthème, Hélène, Jocaste. De namen zijn klassiek en statig genoeg, de meisjes niet. De drie oudere droegen haar classicisme met eere, deze drie vergoeden met losser plezier haar gemis aan stijl. Zoo los dat het rentmeester wel eens afschrikt, maar hij schrikt gemakkelijk. Overigens is hij liever bij kinderen, die hem niet omstrikken met vrouwen-list. Er is er nog een, de twee andere van mevrouw d'Hurlumont zelf zijn jongens en zoo lief niet. Het is een mooi kind, het heet prachtig Phèdre, maar het stort hem onschuldig in het ongeluk dat zijn leven bekort heeft.

Wat de drie oudste meisjes in de gelagzaal uitrichten kan mevrouw d'Hurlumont weinig schelen, over haar eigen eenige dochter waakt zij met jaloersche zorg. Het gedrag van rentmeester kan niet anders dan haren argwaan wekken; hij maakt er behendig een zeker vertoon van dat hij de drie grootere negeert. En waar is mijn vriendinneke, roep ze eens. Dan gaat hij met zijn ‘vedertje’ zoo afgezonderd mogelijk zitten en is in zijn schik. Het vriendinneke wordt twaalf, dertien jaar, nog altijd vertelt hij geheimen aan haar oor, trekt haar op zijn schoot, maakt er een heele geschiedenis van eer zij de versnapering krijgt. Er zijn vrouwen genoeg die dergelijke kinderliefde van dikke jonggezellen kunnen begrijpen, maar vrouwen die een cafétje gehouden hebben, gelooven aan geen idyllen.

Op zekeren dag zit rentmeester zalig met vriendinneke op zijn schoot. De geheimen zijn verteld, de versnapering eindelijk gegeven. Rustig, een arm om zijn hals, kauwt zij het lekkers.

Toevallig ziet hij een puistje op haar knie. Ik heb er nog een veel grooter, zegt zij onschuldig, hier. Zij toont hem hare dij. Niemand ziet het en waarom zou hij door preutschheid het oogenblik verhaasten, waarop zij zich tegenover hem niet meer kind zal voelen. Terwijl hij zich ernstig interesseert aan haar leed en zij hem uitlegt hoe het wrijven der onderkleeren haar pijn doet, verschijnt mevrouw d'Hurlumont op zachte pantoffels. Het ongeluk stort neer op rentmeester. Zulke vrouwen weten met deftige geilaards om te springen, ze te overtuigen van hun zonde en list, ze te bedreigen met rechtsvervolging.

Rentmeester keert naar huis terug als een man, die een onschuldig kind langzaam verleid heeft met versnaperingen, op zijn sluipweg naar de kinderverkrachting verrast werd door mevrouw d'Hurlumont en het aan deze zal te danken hebben als hij bij den graaf niet aangeklaagd wordt, niet het gevang in vliegt. Een valbijl hangt boven zijn hoofd. Indien hij dapper ware zou hij de vrouw tarten, ze uitdagen de bijl te laten vallen en er van afkomen met een schram. Maar hij kan alles zijn behalve dapper.

Zooals alle booswichten gevoelt hij den drang naar de plaats zijner misdaad terug te keeren. Hij bewijst er onrechtstreeks de zuiverheid zijner bedoelingen door versnaperingen mee te brengen, ook voor Phèdre's broers, ook voor Phèdre's moeder. Zijne vriendelijkheden worden met wederliefde beloond: hij wordt door mevrouw d'Hurlemont als oom Arthur in den huiskring opgenomen. Al haar gecomplimenteer dat oom Arthur hen werkelijk bederft, kan hem niet bevrijden van het gevoel dat hij nog den vollen losprijs niet betaalt.

Sinds eenigen tijd maakt zij hem deelgenoot van hare bekommernis om de twee jongens, die middelbare studies zouden moeten doen in een kostschool, maar dat kost toch allemaal zoo duur, niet waar oom Arthur. Hij ziet met zekerheid het oogenblik naderen waarop hij deze kosten op zich zal nemen en acht zich ten slotte gelukkig als hij, bezwijkend, alleen instaat voor hun kostgeld, een vaste som. Kleeren, boeken, schoolbehoeften blijven voor rekening van mama.

Wat is echter zijn leed vergeleken bij den angst van de vrouwen, als Fina Nachtergael dagen en dagen in barenswee

ligt en haar kind maar niet op de wereld kan brengen. Jaren heeft dat stil, ingetogen, door iedereen geliefd vrouwtje op een kind moeten wachten, aan alle vrouwen maanden lang hare vreugde verteld. Alle gunnen haar het moederschap.. Niets is banaler op Deps dan dat het met een vrouw weeral zoo is, Fina's verwachting echter is een gebeurtenis.

En nu kan opeens dat kind niet komen, Fina weet dat dit haar einde is. Den vierden dag houden de pijnen plots op. Zij houdt dit voor stilte vóór het sterven en laat de meewarige vrouwen zich verwijderen, want zij moet met haren man een laatste gesprek hebben. Nachtergael moet een priester roepen, maar eerst zal zij hem zelf zeggen wat zij dien priester te biechten heeft.

Na de genezing van Theresia Tecleyn, Nachtegaal, zoo noemt zij haren man, heeft zij in alle stilte Jan Houtekiet opgezocht en hem gevraagd of hij ook geenen thee had voor hare onvruchtbaarheid. Ja, dien heb ik, lachte hij. Dat moest zij u zeggen, Nachtegaal, en roep nu den priester. Maar Nachtergael vind dit nog geen reden om een priester te roepen, want dan moest er een komen voor hemzelf en voor wie op Deps eigenlijk niet? Hij ging dus voortwerken.

De pijnen herbegonnen, de vrouwen losten elkaar af om de helsch gemartelde te helpen, raad te geven, moed in te spreken. Aangrijpend was Fina's gesmeek, toch niet in den grond gestopt te worden zooals Petrus Boven. Alle vrouwen verzekerden dat Fina genezen zou, maar zwoeren dat zij in gewijden grond zou begraven worden indien zij, tegen hare zekerheid in, toch sterven mocht. Nog aangrijpender was het, het sneed de vrouwen door het merg, als zij, van pijn totaal van zinnen, Houtekiet met schorre keelstem uitkreet voor duivel en antichrist. Tusschen de pijnen door viel zij niet stil zooals andere vrouwen, die dan rustig zijn alsof zij slapen verlamd, maar vermaande alle met zachten aandrang toch af te zien van dien man.

Toevallig werd het kind geboren toen Houtekiet zich eindelijk gewaardigde bij haar te komen. Gedurende de drie laatste dagen waren de vrouwen, die afgelost werden bij het kraambed, hem komen toefluisteren dat Fina nu eindelijk in doodstrijd lag, men eindigt met het te gelooven. Hij staat haar zwijgend aan te staren, de twee waaksters durven niets zeggen, Fina houdt

haar gehuil in. Misschien drijft dit oppersen van krampen het kind uit het smal lichaampje, dat als een boog omhoog komt. In elk geval, daar is het. Ziet ge wel, zegt Houtekiet, ge piept te gauw en hij draait haar den rug toe om heen te gaan. De vrouwen worden letterlijk razend. Ze laten moeder en kind liggen, grijpen hem aan als gaan ze hem verscheuren. Geen woord is leelijk en grof genoeg voor het beest dat niet weet wat het haar, vrouwen, aandoet en dan nog met de handen op den rug aan een stervende komt vertellen dat ze te gauw piept. Maar als hij buiten is, het kind is gewasschen, gebundeld en aan de borst gelegd, bekennen zij huiverig dat alles bliksemsnel en vanzelf ging van toen hij binnen kwam. Indien hij deze kracht heeft, van God toch niet.

Ook deze ontsteltenis luwt, maar andermaal haalt de zuster van Zevus Kortleven gelijk, volgens dewelke een door Houtekiet verdreven duivel telkens in een andere vrouw zal varen. Hij vaart weer in Theresia Tecleyn en is wel degelijk dezelfde: wederom begint het met toonloos praten. Over de wasschingen van Houtekiet. Hij heeft haar toen iets in het lijf gewreven. Allen gelooven haar nu, want de genezingen en de bevalling hebben zijn macht bewezen, Ik kan nu geen kinderen meer krijgen, zucht Theresia afgemat. Bovendien stelt zij in haar lichaam verschillende verschijnselen vast die zij nauwkeurig beschrijft. Op zekeren dag ontmoet zij de zuster van Zevus Kortleven, die haar vraagt te willen binnen komen, deur en vensterblinden sluit om gehoord noch gezien te worden en in het donker aan haar oor fluistert dat de bezweringen van Houtekiet haar slechts voorbijgaande kunnen helpen, omdat hij met den duivel omgaat en er dus iets kan van gedaan krijgen, maar hem nooit definitief verjagen. Daarom moet zij zich door een priester laten overlezen. Als Theresia de deur uit is, besprenkelt het oudje den stoel waarop zij gezeten en den vloer dien zij betreden heeft met wijwater en legt een kruisje van twee strootjes voor den drempel om den Satan te weren, die komen zal voor de wraak. Theresia vertelt van dan af dat Houtekiet haar ook in het lijf gewreven heeft een onweerstaanbaren drang priesters te verleiden, een zekerheid dat zij alleen nog van een priester een kind kan krijgen. Daarom wil zij er geen zien, want zij weet vooraf wat gebeuren zal.

Houtekiet was geen man die zich aan praatjes stoorde, maar de ‘wijverijen’ hingen hem de keel uit. Hij geneest ze en ze vinden wat anders uit. Hij geneest ze met water en kruiden, zooals de dieren zich genezen met water, en kruiden kiezen al naar gelang zij zich gevoelen. Hem echter schrijft men daarvoor geheime krachten toe. Geheimzinnigheid prikkelt hem. Hij is eenvoudig, glashelder en voor al het onbekende vertrouwt hij op zijn kracht. Als Theresia hem andermaal komt opzoeken met een sphinxengezicht en haar doffe raadselachtigheid, vraagt hij kortaf of zij weer den moed heeft opgegeven. Neen, Jan, dat niet. Goed, zegt hij, want ik wel.

De vertelsels van Theresia worden griezeliger. Zij slentert door Deps als een geest, met trage stappen, maar nog elegant zooals zij dat op het kasteel heeft geleerd. De vrouwen, trachten de huivering van zich af te schudden door met den vinger op het voorhoofd elkaar te beduiden dat Theresia aan 't ‘missen’ is. Zonder het zelf goed te weten ontbindt metser Leis in die dagen de vlekken van angst die zij verspreidt; zijn geest is geest van zout die alles aanvreet. Hij bootst haar instinctief na. Zonder verpinken zendt hij berichten uit die als de bliksem rondzoeven: dat Houtekiet verdronken is, dat het brandt bij d'Hurlumont, dat Joep zich verhangen heeft, dat Van Dambruggen met de cholera ligt. Geheel Deps loopt, komt hijgend en lachend terug en die lach bevrijdt.

Slechts Theresia bevrijdt hij niet. Naar gelang hare zinnen verder verdolen schijnt haar geraas verstandiger. Ze tracht vrouw of man alleen te spreken, stelt hun korte, zeer intieme vragen en waarschuwt hen voor dit of dat, voor Houtekiet, voor een ziekte, voor een wraak, voor iets dat zij van Liza weet. Zij wil er nooit uitleg over geven, haar korte mededeelingen schijnen aldus, los van elke bizonderheid, geloofwaardig. Indruk maakt vooral haar stereotiep besluit dat het zoo toch niet kan blijven duren, dat kan toch niet. Men weet niet eens nauwkeurig wat niet kan blijven duren, maar de onrust is er.

Dat het niet kan blijven duren is het eenige dat zij dof herhaalt als zij zich neergelegd heeft, te zwak om nog te dolen. Men loopt naar Houtekiet om redding. Laat ze sterven, zegt Houtekiet. Hij laat ze sterven, die harde man.

Tijdens de laatste weken wordt zij door het zwartkopje ver-

zorgd, dat van haar nog een nieuwen bijnaam krijgt: oorezuiper. Dat is een zwart insect, waarvan men bij ons meent dat het in de ooren kruipt en het bloed uitzuigt. Zij bedoelt ermee dat het zwartkopje haar langzaam komt dooden om hare plaats in te nemen. Niet slecht gezien: het kleintje zuigt zich inderdaad na Theresia's dood aan Tecleyn vast. Ik had nooit gepeinsd, zegt Leis, dat zoo'n dopje Tecleyn zou worden.

Theresia wordt op het gewijd kerkhof begraven. Heel Deps wenscht het, Nard Baert legt dien wensch aan Houtekiet voor. Onze stamvader begreep niet waarom het niet eender is waar men ligt en hield het voor een eigenzinnigheid van de vrouwen, zooals liefde, duivels en geweten ook al. Baert zegt hem dat het allen plezier zal doen indien hij mee gaat achter het lijk.

Dat is Houtekiet ook van plan. Halverwege de zandstraat echter keert hij zich plotseling om en gaat terug naar huis. De trage gang van den stoet, de weeklagende stem van Zevus' Kortleven's zuster, die spontaan een paternoster begint voor te bidden, wikkelen hem in een natte mystiekerige wolk. Hij wordt onbehagelijk, kribbig, ongeveer zooals iemand die 's morgens met het gezicht in herfstdraden loopt. Zij versperren den weg niet, doen geen pijn, maar de wandelaar wrijft zich, wrijft zich, krijgt ze toch niet weg en zegt korzelig: potverdekke nog toe.

Het eerste huis dat men van uit de zandstraat bereikt is dat van Iphigénie. Zij legt hem uit dat de grond rond de kerk gewijd is en die van Deps niet. Hij eischt dan dat aan den grond van Deps gedaan worde wat noodig is opdat de dooden er in willen. Die hebben hier veel noten op hunnen zang.

Zij neemt hem bij zijn woord.

XIX

Iphigénie is vroom opgevoed in een pensionaat. Ontgoocheling, het verarmen door papa, gesmaad worden ter wille van hem, zouden die vroomheid uitgeroeid hebben, indien d'Hurlumont zich niet ingebeeld had het zelf te moeten doen. Rond zijn veertigste was hij positief godsdiensthater. Omtrent de tweede mama herinnert zij zich niets meer, maar de derde, die nog leeft, bracht gaarne haar verwijten tegen Iphigénie, Ismène en Cymèle terug op kerkschheid. Volgens haar sproten alle karakter-

fouten en onaangenaamheden van de drie oudste meisjes daaruit voort, dat zij in een religie van uiterlijkheden opgevoed waren, maar niet eens wisten wat geloof was. Is dat uw christelijke liefde? vroeg zij te pas en te onpas. Verzet tegen papa en mama hebben Iphigénie's gewoonten van de zondagmis en maandelijksche biecht vastgeankerd.

Met Baert staat het gansch anders. Verzet tegen vader en moeder hebben zijn boersche geloovigheid mee ontwricht, en een handelaar ziet immers de wereld slechts draaien om een geldspil. De rest is praat. Des zaterdags na middernacht vliegt hij met zijn hondenkarren de zandstraat op, zooals elken anderen nacht, en als hij des zondags thuis komt, zegt hij maar dat hij in de stad mis heeft gehoord. Iphigénie gelooft het maar. Nooit ook zal zij wagen hem met een enkel woord tot vroomheid aan te manen: hij kon wel eens antwoorden of zij hare vroomheid met Houtekiet beoefent en met wie hij het dan moet doen.

Maar nog denzelfden dag vertelt zij hem dat Houtekiet er aan houdt op Deps een gewijd kerkhof te hebben. Omdat vriend Jan het gezegd heeft komt het hem niet onnoozel voor; die heeft zeker niet gesproken onder een drang van vroomheid: Baert begrijpt onmiddellijk wat hij voorheeft. Meer van hem dan van Houtekiet zelf is de gedachte van een zelfstandig Deps, een bloeiende gemeenschap die aan elkaar houdt, vrij van ouderwetsche bazen en tyrannij, trotsch, nieuw, oorspronkelijk, rijk. Het zegt hem iets dat zelfs de dooden op Deps zullen blijven. Tevreden lacht hij: daarin erkent hij vriend Jan.

Nooit heeft Iphigénie kunnen denken dat Houtekiet het kerkhof zou willen. Zij heeft hem slechts lief gehad, de eerste maal als een man dien zij niet meer zou terugzien, daarna geleidelijk als een blijvend bezit. En nog dieper, veel dieper, grondeloos, met een onverklaarbaarheid waarvoor hare gedachten nog altijd pal blijven stilstaan, na zijn manslag, nadat zij hem gered heeft van het gerecht. Nooit heeft zij verlangd met hem te praten. Als zij bij hem is heeft niets belang, lijkt al wat kan gezegd worden beuzelachtig. Maar sinds hij het kerkhof wilde, wil het intiemste in haar bij hem uitgesproken worden, dingen die zij nooit met iemand besprak. Een vrouw van Baert kon niet veel rusten of denken, doch telkens zij het kon, heeft zij gedacht dat niets op deze wereld haar van Houtekiet kan scheiden maar wat

zal het zijn daarna? Dat dood dood is, zooals papa zeide, kan niet waar zijn. Zal haar echter geen God opwachten, zoo ondenkbaar wreed, dat hij haar van Houtekiet zal afscheuren voor eeuwig? Altijd was het haar glad om het even waar zij heengaat gelukkig, of verdoemd, als zij maar voor eeuwig vereenigd mogen worden.

Eens zegt ze het hem. Zoolang we leven zijn we samen, maar daarna? Ja, antwoordt hij even rustig, dan is het plezier uit, maar we zijn nog jong. Ze vraagt hem of hij dan heelemaal niets weet over het geloof. Neen. Of hij, die overal geweest is, geen kerken gezien heeft en wat daarin gebeurt. Jawel, maar hier is het zoo en ginder weer anders.

Jan, zegt ze ernstig, bekommerd, met de dood is het leven niet gedaan.

Neen, lacht hij, en wat komt er dan?

Dan gaat de ziel van den mensch naar den hemel, de hel of het vagevuur.

Wat gaat ze daar doen?

In den hemel zal ze gelukkig zijn, in de hel zal ze branden en uit het vagevuur zal ze verlost worden als haar straf uitgeboet is.

Godverdomme, en de beesten, gaan die daar ook naartoe?

Jan, ge weet toch dat de beesten geen ziel hebben.

Dat weet ik niet, waarom niet?

Jan toch, ze kunnen immers niet spreken of denken.

Neen? Dan hebt gij nog geen beesten gezien. Die kunnen beter spreken en denken dan gij. Hoe gaat het met den merel?

Goed, Jan.

Ze gaan naar den merel kijken, hij raadt aan hem niet te lang alleen te laten zitten, anders gaat hij treuren. Het gesprek over het hiernamaals is reeds vergeten: zulke dingen zijn voor hen niet belangrijker dan een droom. Maar zij loodst hem weer naar binnen en zegt dat ze toch zoo verlangd heeft over dit alles met hem te praten.

Hij laat haar praten. Hoeveel verhevener nog spreekt zij dan het allerschoonste dat hij van Lien, Liza, het zwartkopje, Theresia, Fina en al de andere heeft gehoord. Rustig zit hij naar den grond te kijken, luisterend met welbehagen zooals naar den merel en den nachtegaal, wier zang ook geen zin heeft, maar hij is schoon. Als zij hem boordevol welgezindheid gepraat

heeft, kijkt hij naar haar op zooals naar den jubelenden leeuwerik en neemt haar in zijn armen. Ontgoocheld omdat hij niets verstaat, machteloos van liefde, zucht zij: Jan, daarvoor zullen wij eeuwig branden. Hewel, lacht Jan Houtekiet, dan branden we maar. Zij, een en al overgave, uit een diepe keel: ja.

Als zij hem toch bij zijn woord genomen heeft voor het kerkhof, is het omdat hij daardoor iets belangrijks voor den godsdienst deed en God hem dit misschien zou aanrekenen ten goede, in overweging nemend dat hij voor het geloof nu eenmaal geen begrip had.

Eens is er weer spraak over de begraafplaats als Baert plots begint te trappelen gelijk een volbloed die op den loop gaat schieten. Hij is in zijn trots gekrenkt. Hij heeft beloofd Deps vrij en rijk te maken en daareven heeft hij Zevus Kortleven afgesnauwd, omdat hij zijn huisje laat onderkomen, hij die toch rijk genoeg is. Zevus heeft hem van onder zijn muts aangeloerd en met sleepende, teemende stem: Denkt gij dat ik zoo stom ben, Baert? Dat is allemaal maar goed om meer pacht te moeten betalen. Neen, neen, dat poortje is nog goed genoeg.

De oude vrees, de knechtschap, de arme-menschen-trukken, Baert is woedend. Dat kerkhof moet er komen. Natuurlijk. Waarom niet. Maar eerst moet de kwestie van den grond geregeld worden.

Voor Houtekiet was Deps een waardelooze grond door hemzelf en zijn volk waardevol gemaakt, en daarom ook bezit van hemzelf en zijn volk. Hij nam van Baert niet aan dat hij het op slot van zaken moest verliezen tegen rentmeester en graaf. Dat wilde hij eerst zien, laat ze maar komen.

Iphigénie gooit het behendig over een anderen boeg, erkennend dat natuurlijk niemand hem iets doen durft, maar hij is niet eeuwig en als hij er niet meer zijn zal, zal Deps moeilijkheden hebben met het kasteel.

Zoo zit het, knarst Baert. De rentmeester speelt slim. De boeren aan uw kant laat hij gerust, maar de pacht van mijn kweekers verhoogt hij met beetjes. Verkoopen wil hij niet. Hij wacht tot de grond op volle waarde is. Dan zullen wij den hoogsten prijs betalen. Betalen voor ons eigen werk. Wij werken voor den graaf. Wij werken tegen ons profijt. De kweekers weten dat ook. Ze verdienen geld en houden zich van langsom armer.

We moeten Deps koopen, zoo groot als het is en aan den prijs van hei. Zoolang we den grond niet in ons pooten hebben heeft die nondedjusche schijter van ginderachter ons in zijn witte pollekens. Zoo noemt Baert den jongen graaf die hem gevraagd heeft of hij kon bewijzen dat hij in Brussel geweest was. Houtekiet staat rustig op, terwijl Baert nog volop woedt. Als hij buiten is kijken hij en Iphigenie elkaar verbaasd aan omdat Jan zoo plots weg was.

Behalve zijn onkuischheid heeft de rentmeester nóg een levensleed: zich scheren. De drie barbiers van het dorp heeft hij na elkaar afgedankt; zijn vel is te week, zijn baard te straf, uit elke haarporie borrelt een puntje bloed. Van vroeg in den morgen begint zijne meid Cato te herhalen dat meneer zich nog moet scheren. Men kan het leven van den rentmeester verdeelen in ongeveer gelijke perioden, die aanvangen met de executie des morgens bij het opstaan en eindigen met de executie te half acht des avonds, uiterst uur, daar de whist in Den Bonten Os stipt om acht uur begint. Opgeheven door een matelooze wilskracht richt hij dan zijn leven in op een nieuwen grondslag en scheert zich weer bij het opstaan.

Deze nieuwe periode is nog in volle evolutie, het scheeruur is negen in den voormiddag en dan heeft de executie in de keuken plaats, als Jan Houtekiet hem komt opzoeken, weigert zich door Cato in het bureel te laten opsluiten als een doodgewone pachter en plots in den spiegel verschijnt, waarin meneer Arthur, het gelaat vertrokken van smart en toorn, met welgevallen het tyranniek uitzicht van zijn gefronste wenkbrauwen en onheilspellende oogen beschouwt. Gedurende dit dagelijksch halfuur is hij echt mannelijk knorrig. De overgang naar zijn gewone zoeterigheid kan niet bruusk gebeuren, hij verwijst dus Jan Houtekiet kordaat naar het bureel, want in de keuken ontvangt hij niet.

Hij scheert zich voort.

Het is alsof hij niets gezegd heeft. Houtekiet stelt bondig zijn wet. De pachten op Deps mogen niet verhoogd worden. De koopprijs van den grond blijft dezelfde als voor d'Hurlumont. Dat moet nu dadelijk op papier gezet worden.

Lange poos. Rentmeester scheert zich.

Jan Houtekiet slaat met de vuist op tafel, roept: En een

beetje rap! Rentmeester maakt een sprongske met het scheermes aan de wang, er had even goed een onvrijwillige zelfmoord kunnen van komen. Bevend sust hij dat die zaak dadelijk in orde zal gemaakt worden. Eens geschoren, het grootste gevaar is achter den rug, heeft hij er geen volmacht toe en ziet geen anderen uitweg dan den gevreesde, die niet heengaan wil zonder het papier, voor den jongen graaf te brengen. Goddank niet voor den ouden die zijn zelfbeheersching verliest als hij moet in contact komen met gewoon volk, waarvoor heeft men dan een rentmeester?

Rentmeester tracht den oermensch onderwege aan het verstand te brengen dat Deps sinds eeuwen een eigenaar heeft en zij die er hun brood verdienen iets aan dien eigenaar verschuldigd zijn. Maar zijn geest, even vlug als zijn handjes en voetjes, formuleert ondertusschen de argumenten van Deps, want hij wil van Houtekiet geen vijand maken, op het kasteel niet aankomen als door hem met een ring in den neus geleid en hij gunt den jongen betweter de volle laag. Houtekiet antwoordt niet.

Voor den jongen graaf staat hij als een eischer met zijn advokaat. Daarstraks kon rentmeester manhaftig zwijgen in zeep, de graaf heeft een karwats om er manhaftig mee op zijn laarzen te kletsen, een groote kamer om er met ruiterstap in te marcheeren. Pal staat Houtekiet. Rentmeester denkt: Lafaard, ik breng u Houtekiet thuis, ge hebt recht en wet voor u en toch geeft ge toe dat ge de argumenten van de hei zeer goed begrijpt, zeer goed begrijpt, zeer goed begrijpt en slaat maar op uw botten, sla nu op hem zooals uw vader zou hebben gedaan. Kwaadwillig, vol leedvermaak, maakt hij voorzichtig rechts omkeert en weerlegt zwakjes de argumenten zooals hij onderwege deed, is het niet waar, Houtekiet? Zoo waar, de jonge ruiter verdedigt tegen hem de hei. Hij wil niet den schijn hebben te zwichten uit angst en zwichten moet hij, zooniet zal deze wilde plots ergens uit de struiken springen en hem wurgen op zijn paard en gij, boschwachter, gij d'Hurlumont, men leeft maar eenmaal. Neen, alhoewel wet en recht onbetwistbaar aan kasteelskant zijn, vermits de eigenaar verkoopen of niet verkoopen kan, den prijs vragen dien hij wil, de pacht bepalen naar believen, toch behelzen de argumenten in het voordeel van de hei zeer veel waars, zeer veel waars. Poos. Zeer veel waars. Bovendien, we

plaatsen ons niet op rechtsstandpunt. Het princiep van de heeren graven is steeds geweest, en is nog, dat het kasteel vóór alles het welzijn zijner onderhoorigen behartigt. Er hebben praatjes geloopen over Deps, er zijn klachten geweest. De heer rentmeester echter kan getuigen dat de graaf daartegenover altijd de grootste terughoudendheid heeft in acht genomen, is het niet waar heer rentmeester? Rentmeester moet knikken.

En waarom heeft de graaf die terughoudendheid in acht genomen, meer, veel meer, tien maal meer dan de oude heer graaf ooit zou geduld hebben, is het niet waar, heer rentmeester? Enkel en alleen omdat de graaf zich verheugde in de nieuwe mogelijkheden geschapen op Deps, in de noeste werkkracht van het volk dat er woont, in het verstandig beleid van een man als Nard Baert. Want van den heer rentmeester weten wij hoe Baert zijne zaken inricht, het is werkelijk geniaal in zijn eenvoud.

Houtekiet heeft van vele vrouwen verhevens gehoord. Met naar den grond te kijken kan hij in het zachte stemmetje van den graaf en in het hooge van den rentmeester twee vrouwen hooren die voor hem haar best doen. Doch er moet ook hieraan een einde komen. Het papier, zegt Houtekiet en in die woorden ligt: gij hebt schoon gezongen, mààr: het papier.

Beiden begrijpen alles om ter best, de een nog beter dan de ander, maar in Godsnaam geen papier. De graaf zegt aarzelend ja (poos) ja (poos) ja (poos). Rentmeester zwerft naar de schrijftafel, zet zich neer krijgt pen, papier en inkt niet bij elkaar, maar praat en praat over het verlangen van het kasteel de zaak voorgoed te regelen in der minne, het goed idee van Houtekiet zelf kalm en rustig te komen onderhandelen, het genoegen dat hij daarmee doet aan meneer den graaf die zoo op het welzijn der zijnen bedacht is. Als hij er reeds aan wanhoopt vindt hij de uitkomst: den ouden graaf.

Gezamenlijk brengen zij Houtekiet naar boven. Nooit is een pachtertje die trap opgegaan. In het wijdsch vertrek, dat niet meer verlucht wordt, staat Houtekiet met twee pleiters. Hij zwijgt. De oude graaf in zijn stoel, zit, ligt en hangt tegelijk, richt groote dulle oogen, waarin geel en rood is wat wit moet zijn, op Houtekiet. Houtekiet fixeert hem eveneens. Er wordt Fransch gesproken dat hij niet begrijpt. Eindelijk zijn de twee pleiters er in geslaagd, zeggen zij, een goede regeling te treffen.

De beruchte man zelf waarover zooveel kwaad verteld is, hebben zij daarvoor laten komen. Dat hij hier staat, vooral dat hij zoo behoorlijk met hen de zaken in orde heeft gebracht, bewijst dat men overdreven heeft. Hij is van goeden wil, hij is ook bekwaam. Hij wordt algemeen beschouwd als de hoofdman. Allen hangen hem aan uit vrijen wil. Goed, stamelt de oude, maar hebt gij hem ook duchtig gezegd dat allen naar de mis moeten gaan, anders laat ik ze door de gendarmen uit hun huis zetten, opdat punt ben ik zonder genade.

De twee roepen uit dat dit definitief geregeld is en dan neemt de rentmeester het woord. Hij kent dat. Niet voor de eerste maal spelen de twee pleiters bij hem zulke comedie, als hem een verantwoordelijkheid moet opgedrongen worden die zij tusschen elkaar over en weer hebben gekaatst. Rentmeester zegt zeer nauwkeurig wat hij dadelijk op papier gaat vastleggen, maar wikkelt het in zooveel geziens en in overweging genomens, dat de oude slechts dat verpakpapier ziet, niet wat het inhoudt. Alsof hij de comedie meespeelt, neemt hij de houding aan van een grijsaard, vertrouwd met zaken, present van geest, die begrijpt vóór iets heelemaal geformuleerd is. Hij knikt en sluit de oogen ten teeken: gaat.

GERARD WALSCHAP

(*Wordt vervolgd*)

Moed

Het feest van de ‘Guadelupana’ was in aantocht, - de herdenkingsdag van de zwarte Madonna, die ook hier op Mexicaanse bodem eeuwen geleden aan een Indiaan verschenen is, en sindsdien in een lang niet meer heimelijke vete leeft met een andere Madonna, die van Los Remedios, welke van Spaanse afkomst is, en blank als haar landgenoten. In de mexicaanse vrijheidsoorlog voerden beide partijen een Madonna in hun banier: de naar onafhankelijkheid strevende inboorlingen de ‘Guadelupana’, de behoudzuchtige dienaren van de Spaanse koning de witte vrouwe van ‘Los Remedios’. De zwarte Madonna won tenslotte het pleit, en sindsdien is haar feest het meest populaire in geheel de Republiek. Geen *peon*, hoe onverschillig ook, - want ongelovige zijn er geen, - die op die dag niet het werk staakt, zich in zijn beste kleren uitdost, en een uitstap naar elders onderneemt, bij ontstentenis van de gelegenheid een echte bedevaartsgang te maken.

Aan die oude gewoonte viel niets te veranderen, en Don Salustiano wist al van tevoren dat op deze dag alle werk op de rancho stil zou liggen; hoogstens een paar oudjes die heel de rest van het jaar genadebrood aten, zouden achterblijven om wacht te houden bij de bezittingen. Hijzelf weigerde rond te hangen bij zulk een uitgestorven boel. Hij deed als de peones, trok weg voor een paar dagen; er kon gebeuren wat wilde.... En hij verzweeg dat de ‘Guadelupana’ hem jaarlijks enige honderden peso's kostte, want ongelukjes en diefstallen bleven onvermijdelijk.

Don Salustiano was ook te eenzelvig - als al de mannen die in de afgeslotenheid van een rancho leefden - om te laten merken wie feitelijk zijn voorkeur genoot, de witte of de zwarte Madonna. Hij politiseerde nooit hoorbaar, en allerminst wanneer

de politiek zo nauw de godsdienst raakte. Indien hij religieus was, moest dit gevoel vooral uit schuwheid en ontzag voor het onaardse bestaan.... Het was genoeg dat ook hij op de feestdag zijn beste kleren aantrok, het oudmodische fordje uit de garage liet duwen, en naar de stad tufte. In de grond haatte hij het vehikel, - een man behoorde op een paard te zitten, en niet in zo'n rammelende olietank, - zodat het toch misschien als een honende demonstratie tegen alle revolutionairen en *agraristas* met hun respectieve Madonna's viel op te vatten, dat hij juist op deze dag naar Monterrey reed, om er whishey's en highball's te drinken, - alles op de wijze der *gringo's*, die ook de fordjes uitgevonden hadden, en niets van de Guadelupana afwisten.

De Argentijn speelde ditmaal voor chauffeur, een *peon* die familie in deze noordelijke fabriecksstad bezoeken wilde, zat aan zijn zij; Don Salustiano en ik achterin. Het fordje op zijn hoge wielen bewoog zich voort als een sprinkhaan, schoksgewijze. En de lange tocht, meest zwijgend volvoerd tengevolge van al het knorren en rammelen, verliep zonder bizondere voorvallen. Daar wij al vroeg vertrokken waren, kwamen wij tegen de middag aan, nog tijdig genoeg voor een lange lunch met de nodige vloeibare voorbereiding en gelijksoortige afsluiting. Daarna volgde het stierengevecht dat behoorde bij de ritus van deze dag in Monterrey.

Om een onnaspeurlijke reden was ik in Mexico afkerig geworden van deze vermakelijkheid. Een '*aficionado*' in Spanje, - een van de velen die met genoegen week aan week over de onderste barrière van de Plaza de Toros hangen, om geen beweging van de stier, geen pas van de *torero* te missen, en die tijdens de korte pauzes niet genoeg kreeg van opwindende discussies en scheldpartijen om *banderillero's* welke nooit deugden, - was ik hier in Mexico, notabene het vaderland van mijn favoriet 'Carnicerito', een onverschillige geworden. Het stierengevecht behoorde bij de Spaansche cultuur, en Spanje werd op het ogenblik verwoest door barbaren van allerlei kleur en slag. Hier echter was de wildernis, waar men uit jagen ging, of het vee in grote *rodeo's* samendreef. Maar stierengevechten waren iets geïmporteerds, zogoed als de fordjes en de long-drinks en de diverse Madonna's. Ik kon mij niet voorstellen dat een *Indio* onder zijn wijde strohoed, en met *guarache's* bungelend aan zijn voet, zich

werkelijk liet opwinden door zoiets, - ook al was mijn geliefde Carnicerito zelf een volbloed Indiaan. En het wás ook zo, zij wonden zich niet op, keken gelaten toe; hoogstens een grijns op de anders onbewogen gezichten verried hun afkeuring, of het even voorover leunen en opensperren van de ogen iets dat geestdrift moest beduiden. Zelfs don Salustiano van wie het plan voor dit amusement was uitgegaan, bleef een koele toeschouwer. Alleen de Argentijn zat te dansen op zijn plaats; maar zijn meer verbaasde dan critische uitroepen vonden geen echo in de welgevulde *plaza*. Het leek wel een kerkelijke plechtigheid.

Toch was de *corrida* technisch bezien, lang niet kwaad. Er waren al verschillende voortreffelijke beesten in de arena gevallen. De *torero's*, stijllozer maar ook roekelozer dan de Spaanse, deden uitmuntend werk; een van de *picadores* was een ruiter zonder weerga, gelijk men die slechts hier in het Noorden vindt; en een paar *banderilla's* waren op een hoge stierennek gestoken met dezelfde tedere gratie als waarmee een moeder haar enige dochter het bruidskroontje opzet. Maar het echte vuur ontbrak; dat magische contact tussen uitvoerenden en toekijkenden, dat van de goede *corrida's* werkelijk een collectief bezweringsfeest maakt, archaïsch-aangrijpend en adembenemend spannend.

‘Waarom zijn wij eigenlijk gekomen?’ zei ik tegen don Salustiano. ‘Dit is niet meer dan een farce.’

‘Er komt een stier van de *rancho* van doña Anamaria Sánchez, - de laatste. Dat is wat ik zien wil. Het is een betrekkelijk kleine *rancho*, maar het zijn de beste dieren van het hele land, die daar vandaan komen. Misschien wel van de hele wereld. Let erop wat ik je zeg: dat gaat onze hele namiddag goed maken.’

‘De Spaanse stierenvechters betaalden in de laatste jaren de fokkers om de beesten klein te houden. Dan zijn ze ongevaarlijk. Zelfs Belmonte is ze gaan kweken voor zijn vriendjes,’ zei ik, inzake stieren nog skeptischer geworden dan wat de *torero's* betrof. Kreeg niet ieder wat hij verdiende, - zelfs in de arena?

Don Salustiano scheen niet te letten op hetgeen ik bedoeld had. Zijn gedachten verwijlden nog bij de fokkerij van doña Anamaria Sánchez, en terwijl hij naar beneden wees, zei hij: ‘Zie je daar vlak achter de *barrera* bij de *Toril* die man met een hangsnor, in een witte boezeroen? Hij is blootshoofds....’

‘Een *vaquero*?’

‘Juist. Hij is inderdaad een stierendrijver. Dat is de *capataz* van doña Anamaria Sánchez. Hij is gekomen om te kijken of hun beesten nog altijd het vele geld waard zijn.’

‘Is doña Anamaria er dan niet zelf?’

‘Ze is een vrome vrouw. Op een feestdag van de Heilige Maagd gaat ze zeker niet naar een stierengevecht. Wanneer ze ooit gaat....’

‘Dat vrome vrouwen in de stierenfokkerij zo beroemd kunnen worden, is stellig een wonder.’

‘Als alleen de Guadelupana kan wrochten,’ kwam de Argentijn lachend ertussen.

Maar don Salustiano vervolgde ernstig, - al klonk er ook bij hem een zweem van scherts door: ‘Ze werd weduwe op haar twintigste jaar, en is dat nu al bijna tweemaal zo lang gebleven. Opgegaan in de stierenfokkerij....’ Hij zei dit laatste met iets bijna spijtigs in zijn stem, en ik bedacht dat hij haar al lang gekend en bewonderd moest hebben; misschien had hij ooit zelfs vues gehad in die richting....

‘Tenslotte heeft zij toch mannenhulp noodig,’ antwoordde ik met een hoofdbeweging naar de *vaquero*, die beneden bij de ingang van het stierenhok stond, in gelaten afwachting. Na het onwillige beest dat thans aan de beurt was zou het zijne volgen.

‘Ze heeft nog nooit een stier aangeraakt, vertelt men. Misschien is ze zelfs bang daarvoor, juist zoals de meeste vrouwen. Maar zij heeft twee ogen die alles zien. En een manier om het personeel onder de duim te houden.... Je moet die *rancho* zien.... als een boerderij van *gringo's* zo schoon.... Ze is....’

Een plichtmatig applaus onderbrak het praten van don Salustiano. De vijfde stier was gevallen, zonder veel fortuin voor zijn eigen roem noch voor die van de *torero*, die schouderophalend zijn ereronde deed. Reeds kwamen de ossen het strijdperk binnengeschuifeld om het cadaver weg te slepen, goedaardig en versuft als ziekenbroeders.

Er moesten veel *ranchero's* en *peones* onder het publiek aanwezig zijn, want menigeen zette zich weer recht overeind en nam een afwachtende houding aan, als in vaste overtuiging dat nu de climax ging komen, - de grote ontknoping van een overigens vrij eentonig feest. De muziek gaf een schetterend signaal, en de deuren van de *Toril* vlogen wijd open. Ik keek naar de *vaquero*;

hij stond dicht daarbij, de armen over de borst gekruist, - een onbewogen indiaan, als alle andere peones.

Het zand van de arena stoof op. En midden in die stofwolk, verblind door het helle middaglicht van een tropenzon die recht in zijn ogen scheen, stond de stier daar, koffiebruin en glanzend. Een rood lint wapperde op zijn gespierde nek. De *vaquero* had hem opgepoetst voor het hoogtepunt van zijn leven, het stervensfeest. En hij scheen de doodsgedachten van al de duizenden aanwezigen te ruiken, want hij hief zijn kop op, snoof naar alle richtingen en liep toen in een sukkeldraf tot naar de schaduwkant, alsof hij daar beschutting zocht. Hij moest bekomen van zijn verwondering om zóveel licht en zoveel kijklust.

'Een prachtig beest, *por Dios*! Wat een flanken, wat een nek,' sprak don Salustiano voor zich uit, in oprechte bewondering. 'Zie je die smalle schoften....'

'Een prachtig beest, wanneer hij ook nog weet te vechten. Hoe heet hij?' vroeg ik.

'Baboso,' antwoordde don Salustiano met een blik op het programma. '*Chulo*, *lindo*, *baboso*.... Hij verdient die lieve naam die onze mexicaanse vrouwen alleen geven aan de man die weet te tonen dat hij werkelijk een man is.'

Het was hem aan te zien dat deze stier voor hem het ideaal van mannelijkheid vertegenwoordigde. Bewondering straalde van zijn gezicht; ik kon het niet goed begrijpen, maar hij was een betere kenner dan ik, en al meer dan eens had ik gelegenheid gehad te bemerken, dat hij de kunst verstond de ziel van een dier te ontdekken in hun voor ons zo weinig zeggend uiterlijk.

Baboso had intussen nauwelijks tijd gevonden het terrein te verkennen. Reeds werd hij geplaagd en opgejaagd door de *capeadores*, die rennend met hun wuivende mantels van rode taft hem opdreven van de ene zijde der arena naar de andere. Hij gedroeg zich alsof hij nog niet goed begreep wat dit beduidde; holde van de ene kant van de schutting naar de andere, alsof hij meende dat hij zich nog in een vreemdsoortige *corral* bevond, waar grote rode vampyrs om hem heen fladderden. Opeens scheen hij gewaar te worden dat het mensen waren die hem zo sarden. Een paar seconden stond hij stil, boog het brede voorhoofd met de wijd vooruitstekende horens, terwijl hij loensend zijn blikken gevestigd hield op de mannen met de *capa's* vóór

hem. Met zijn voorpoten trok hij een paar lange strepen in het zand: de magische tekens van zijn groeiende toorn, - het ‘mene, tekel....’ Want opeens, met een prachtige spanning van al de spieren waaruit zijn machtig lichaam opgebouwd was, stoof hij op de capeadores los, die terzijde weken, maar die hij bleef volgen in een korte boog waarmee hij zijn vaart stuurde, als een motorrijder die juist op het laatste ogenblik weet uit te wijken. Met een vliegensvlugge sprong was de *capeador* over de omheining; er viel niet anders te ontkomen. Het zand stoof op, terwijl Baboso's kop dreunend tegen de omheining botste. Toen hij zich omkeerde, schijnbaar bedaard en bijna schokschouderend om de menselijke lafheid, hing een rode flard van de *capa* aan zijn hoorn. Het was duidelijk: wie hem een tweede keer zo ging tergen, zou niet meer ontsnappen. Hij liep langzaam naar zijn geliefkoosde schaduwplaats terug.

‘Zie je wel, zie je wel, - het is een stier uit duizenden, een schat van een dier,’ murmelde don Salustiano.

Maar reeds klonk opnieuw het schrijnend-meerstemmig signaal der trompetten, en trots reed de zwaar-gebouwde *picador* het perk in. Voor deze sublieme stier had hij blijkbaar zijn beste paard bewaard, want het was bij uitzondering niet een van die half-stervende knollen, die door grijnzende *monosabio's* overeind gehouden moesten worden wanneer ze de arena binnen gesleept waren, - maar een nog fiere, appelgrauwe hengst, een echt *gaucho*-paard, dat intelligent en snel wendde toen de *picador* een gunstige positie zocht en met een tergend: ‘k*e*-k*e*-k*e*-*arrr*’ de stier naar zich toe lokte.

Baboso had zich opgericht in zijn volle postuur, maar verroerde zich niet van zijn plaats. Met grote, trage stappen, als was het een paradepaard, liet de *picador* nu zijn hengst op de stier afgaan. Hijzelf had zich ietwat voorovergebogen, met zijn speer gereed om de stoot te breken, wanneer Baboso plotseling tot de aanval zou besluiten. Beide tegenstanders trachtten uit te vorsen, welke de kunstgreep zou zijn, waarmee de ander zijn overwicht wilde tonen; terwijl het paard, - nerveus maar nog beheerst, - het onmiddellijke gevaar nog trachtte te ignoreren.

Op het moment dat de stier bewoog, dook de *picador* dieper naar voren, zoekend naar de verhevenheid tussen Baboso's schouderbladen. Maar hij miste, want het paard steigerde, terwijl

de stier, tussen zijn voor- en achterbenen gerend, de horens woelde in zijn buik, hem met ruiter en al ophief, en dan driftig van zich afschudde, zodat beiden, paard en ruiter, tuimelden.

Baboso deed één enkele stap naar voren, hield dan stil. Het trots gevaarte was gevallen, dat scheen hem genoeg. Hij wendde zijn kop af; de grote, al met bloed belopen ogen staarden naar het juichend publiek, waarmee hij medelijden had kunnen voelen, indien hij geen miskende god geweest was.

De *picador* was moeizaam onder het paard vandaan gekropen; zijn goudbetreste plunje vol stof. Hij hinkte. En terwijl een paar *capeadores*, veilig achter de omheining verschanst, met hun mantels trachtten de aandacht van de stier af te leiden, deed de ruiter met behulp van zijn knechts al zijn best, de schimmel weer overeind te krijgen.

Het paard echter wierp zijn hoofd achterover, begon te stuiptrekken. En het vergeefse van hun moeite inziend, maakte de *picador* een hopeloos gebaar, en verliet de arena. Geen minuut later werd de stervende schimmel weggesleept, onmiddellijk vervangen door de *picador* die een tweede, slechter paard bestegen had.

In al die ogenblikken van wachten, waarvan de aanwezigen gebruik maakten om zijn lof te zingen, was Baboso midden in de arena blijven staan, gelaten het tribuut van bewondering in ontvangst nemend, zijn kop in de zon geheven, blinkend en verstild, zoals zijn voorvaderen zich hadden laten aanbidden door de horden wier kinderen vandaag de steden bevolkten. Zonder ijdelheid, alsof het hem niet aanging. Verheven en trots. Tussen zijn horens de onzichtbare zonne-discus.

Maar de *picador* was wél geknepen in zijn ijdelheid. Zijn kaken opeengeklemd, en ineengedoken, als kwam hij uit de onderwereld gereden, scheen hij vastbesloten deze stier te breken. Het spichtig kamrad van zijn grote sporen in de paardendijen gedrukt, - een venijnig ‘Ké-ké-ké-ké-ké’ uitstotend, maar toch omzichtiger dan tevoren, begon hij om Baboso heen te cirkelen, met de bedoeling om hem, zodra hij zich weer verroerde, zijn speerpunt te doen gevoelen, al zou het ook ruggelings zijn. Baboso bleef echter onbewogen; alleen zijn ogen schenen de ruiter, en dan weer diens schaduw, te volgen; het omcirkelend gevaarte dat dichterbij kwam, de stem die tergender en tergender klonk...

Niemand wist hoe het gekomen was. In de fractie van een seconde, het moet door een sprong geweest zijn, had de stier zich vastgeboord tussen het zadel en de paardenflank, en zijn onverzettelijke kracht dreef het ros zijwaarts, naar de omheining toe, zonder dat de *picador* genoeg weerstand meer kon vinden om hem de speer van Amfortas dieper dan in het vel te boren. Hij reet alleen de schouderhuid open, zodat donkerrrood bloed langs een van Baboso's voorpoten begon te vloeien. Maar het was geen diepe wond; niets dat zijn zenuwen of spierkracht raakte, niets dat zijn trots kon breken.

Met geweldige, korte maar onweerstaanbare stappen dreef hij ruiter en ros tegen de omheining op, drukte daar de paardenribben in, terwijl de *picador* zich met belachelijk geworden behendigheid over de *barrera* redde. En terwijl Baboso zich loswrikte, zeeg het paard op de knieën, als in werkelijke aanbidding en doodsnood die om de genadestoot vroeg.

Een tweede *picador* kwam intussen in het perk gereden, - een jonge, tanige man, die sluwer bleek dan zijn voorganger, en de stier van achteren opdreef tot een renpartij, welke hij telkens met grote schichtige sprongen trachtte te remmen, om zijn speerstoot te kunnen toedienen. Het was duidelijk wat hij beoogde: Baboso moest zo buiten zichzelve van woede geraken, dat hij domheden beging. Dan zou hij hem eerst kunnen tonen wateen kastijding was.

Het werd zeer opwindend. Op de bovenste rijen was hetpubliek overeind gaan staan, schreeuwend tegen de toeschouwers van de onderste rijen om te blijven zitten. Hun gekrijs vormde het Eumeniden-koor voor deze tragedie van opgejaagde toorn en noodlotszwangere teistering. Dit, en stof en zand en de wilde reuk van het bloed dat rijkelijk langs zijn schouder begon te vloeien terwijl hij rende, maakte de stier zo dol, dat hij in een onver wachte zwenking met volle vaart recht op de *picador* in stormde. De schok was verschrikkelijk. De speer brak, paard en ruiter deinsden achteruit, de stier remde zichzelf in het stuivende zand. Een secondelang waggelde de afgebroken speerhelft zinneloos op zijn rug en viel dan naast hem in het zand. Terwijl de *picador* met zijn door de schok versuft ros zich liet wegleiden door de knechts, trok Baboso nogmaals de magische strepen van zijn toorn over de grond. Een laatste waarschuwing.

Maar de voortgang van het spel was even onverbiddelijk als de afloop aller drama's. Nieuwe trompetstoten kondigden de *banderillero's* aan: de stierenvechter zelf, die Pepito-el-Chato genoemd werd, en een andere agiele mesties, die beroemd was om de vaardigheid waarmee hij de slechte auguren van zijn beginnende corpulentie logenstrafte.

Pepito schreed onder het murmelen van allerlei troetelnamen en schelmse kooswoorden op Baboso toe. Het bleef, ondanks de doodse stilte die nu heerste, onverstaanbaar wat hij zei. Slechts kelige geluiden en een tergend è-è-è' drong tot de toeschouwers door. Maar op de stier met zijn nu gans roodbebloede schouder en zijn troebele ogen die naar die van Pepito staarden, bleken zij hun uitwerking niet te missen. Hij zou de anderen geen tijd meer laten hem te sarren. Met de massiviteit van een projectiel dat eensklaps afgeschoten wordt, stoof hij op de *torero* af, die opzij sprong en de beide *banderilla's* in de lucht plantte, wer velend om zijn as. Hij moest zijn pogingen nog driemalen herhalen, voor de beide stokken met hun kleurige banden bij het begin van Baboso's nek bungelend ingehaakt zaten. Zijn metgezel had nog geen gelegenheid gevonden iets te doen. Nerveus van ongeduld en eerzucht nam hij nu zijn beurt waar.

De stier trachtte met wild kopschudden de *banéerilla's* van zich af te werpen. Vergeefs. Hij sprong en steigerde om aan deze zware steekvliegen te ontkomen. En tegelijkertijd danste de andere *banderillero* voor hem rond, zoekend naar een gelegenheid om zijn slag te slaan. Baboso rende op hem los, kende geen schaduwplek, geen publiek, geen pijn meer. Alleen deze tegenstander. Zwenkingen waren menselijke list, dat wist hij thans. Welnu....

Op hetzelfde ogenblik dat de *banderillero* opzij sprong met de twee gepunte stokken hoog opgeheven om ze te kunnen inplanten, stortte Baboso zich bliksemsnel naar rechts, dook en vond met een hoorn een van de dikke mannenbillen, wierp het mensenlichaam omhoog als een lichte bal, en ving het nu met een korte kopbeweging op beide horens op, en wierp het weer van zich weg in majestueuze verachting.

Het ‘ay’ - en ‘ooh’-geroep der toeschouwers bereikte hem niet meer. Het was slechts ruisen van de wind over de steppen van Sonora, langs de bergen van Chihuáhua en de weiden van Tamaulipas. Zijn geteisterd brein, het stootkussen van deze

machtige horens, had eindelijk leniging gevoeld. Hij rende nogmaals op het slachtoffer los, maar van alle kanten sloegen thans rode *capa's* tegen de *barrera*-wand, en hij wist niet meer waarheen; rende nu als een demon door de arena, waaruit men nog juist in aller ijl de beweeglooze, tot moes in elkander gezegen *banderillero* had kunnen verwijderen.

Don Salustiano had slechts een gebaar gemaakt met zijn open hand. Veelzeggend genoeg.

Op het snerpen van nieuwe trompetsignalen was de *torero* in de arena gesprongen, argwanend om en achter zich kijkend, waar de verschanste *capeadores* de woedende stier trachtten bezig te houden, die thans telkens en telkens weer zijn horens boorde in de *capa's* en in het hout van de *barrera* daarachter, dat op enkele plaatsen aan splinters vloog.

Er was weer stilte gekomen, want het einde naderde nu, en Pepito-el-Chato had zijn hand al opgeheven voor de *brindis*, - de toast waarmee hij deze sublieme, unieke stier ging opdragen aan de Moedermaagd van Guadelupe, en wie weet aan welke schone of voorname personen meer.

Doch in deze stilte werd aller aandacht plotseling getrokken naar de andere zijde van de arena, dicht bij de *Toril*, waar de *vaquero* in zijn witte boezeroen gestaan had. Hij hing nu met armen en borst over de *barrera*, en riep: ‘Baboso.... Baboso.... ay torito mio.... ay qué valiente, chulo.... muy bravo!’ Al zijn bewondering en liefde uitzeggend vóór de onvermijdelijke dood, met een stem die iets aandoenlijks en penetrants had.

Alleen de dichtstbijzijnde rijen hadden zijn woorden verstaan, maar allen zagen nu, hoe plotseling de stier zijn kop ophief, de stem herkende en opeens geen wuivende *capa's* meer zag, alleen dit oude, welbekende geluid waarmee hij opgegroeid was, wederom hoorde en herkende. En met een kort drafje, als waarmee hij over de weiden van doña Anamaria's *rancho* gedarteld had, liep hij in de richting van de vaquero, die niet ophield: ‘*Baboso.... Babosito mio.... mi lindo.... mi general....*’

En nu de stier vlak vóór hem bleef staan, bloedend, begriploos, maar ondanks alle tortuur zijn woede vergetend, kon de man zich niet langer weerhouden. Hij sprong in de arena, legde zijn handen op de stierenkop, zoende hem op de zachtbehaarde kruin

tussen de horens, en begon toen voorzichtig de *banderilla's* met hun weerhaken uit de schouderwonden los te maken.

Stil en met gebogen hoofd liet de vervaarlijke stier hem begaan. Vol vertrouwen in de oude vriend die nu fluisterde nabij zijn oor, - dingen denkelijk zo teder als slechts zelden onder mannen gezegd worden.

Pepito-el-Chato kon zijn *brindis* niet voltooien. Het publiek was opgestaan, juichte, wuifde met duizenden zakdoeken en hoeden, en riep: '*Indulto, indulto*!.... Spaar hem. Spaart de moedige!' Het was menselijk geworden, een menselijk bewogen massa, vertederd; vrouwen huilden, kinderen begonnen hysterisch te gillen, meisjes drukten zich tegen hun bruidegoms aan, grepen naar handen. Voor het eerst deze namiddag. En niemand stoorde zich aan de onwillige wrevel van Pepito, die met zijn toast in de mond bleef staan, en driftige, hopelooze gebaren maakte naar het publiek. Hij had nog steeds niet begrepen wat er gebeurd was, - alleen bezeten door de brillante *faena* die hij van plan was te volvoeren met deze stier-uit-duizenden.

Ook don Salustiano was opgestaan, en zwaaide geestdriftig met zijn zakdoek: '*Indulto, indulto*!' Met de andere hand sloeg hij mij vriendschappelijk op de schouder, er tussendoor hijgend: 'Wat een beest, nietwaar....'

'Een beest als een mens. Méér dan een mens,' sprak de Argentijn uit de grond van zijn hart.

Nog voordat de *vaquero* de laatste *banderilla* geheel verwijderd had van Baboso's rug, had de President van de *corrida* ook met zijn zakdoek gewuifd, ten teken dat het verzoek was toegestaan, en Baboso niet gedood zou worden. De ossen werden naar binnen gevoerd, en onder daverend gejuich nam de stier mét zijn *vaquero* zijn plaats tussen hen in, op een sukkeldrafje naar de *Toril* terug.

De extra-stier die gegeven werd om Pepito-el-Chato het zijne niet te onthouden, was een plichtmatigheidje waaraan niemand meer aandacht schonk. Baboso had een grotere sensatie geboden, dan ooit het doden van een stier kon geven.

Wij bleven nog enige dagen met don Salustiano in Monterrey hangen. Zaken hadden dit bizondere stierengevecht uit onze aandacht gebannen, tot op de morgen van ons vertrek, toen wij met het fordje in een feestelijk tumult terechtkwamen. Toeloop

van mensen en kindergeroep van alle kanten. Wij stapten uit om te zien wat het was, en herkenden dadelijk de *vaquero* van doña Anamaria Sánchez, die zowaar Baboso met zich meevoerde door de stad, en de kinderen om beurten op zijn rug liet rijden en aan zijn horens voelen, en hun toestond de stier te strijken over zijn snoet. '*El famoso* Baboso, de kampioen,' zei hij telkens vol trots.

Met zijn kruiden had hij de wonden op de schouder van de stier al bijna geheeld, en inplaats daarvan hadden de kinderen nu een krans van groen loof gehangen om zijn geweldige nek.

Stil en passief liet hij met zich sollen.

De man lachte don Salustiano toe, toen hij hem ontdekte, en verklaarde: 'Dit is Baboso's vacantie, voordat wij teruggaan. Hij zal een goede dekstier worden. Heeft u hem gezien op de feestdag?'

'En of,' antwoordde don Salustiano. 'Mijn complimenten aan doña Anamaria.'

Hij bleef de troep nog een wijle in gedachten nakijken, tot de *vaquero* met de joelende kinderen en hun speeltuig om een hoek verdwenen was.

'Moed,' zei don Salustiano slechts, 'moed....' terwijl hij instapte in het fordje, dat al stond te rammelen, daar de Argentijn de motor in gang gelaten had.

En ik vroeg mij af, wat hij daarmee eigenlijk bedoelde. Of het de moed was die zich alleen door liefde en vriendschap vertederen liet? De moed die doña Anamaria aan anderen - en niet alleen aan haar stieren - bezorgde? De verbeten moed van de vechtersbazen der Guadelupana?

Ik durfde het niet te onderzoeken. Zwijgend, zoals wij gekomen waren, reden wij naar onze *rancho* terug.

ALBERT HELMAN

Tot zwerven weer gedreven

Dit is het langverhoopt geluk: te leven
in ongedeerde vreugd met vrouw en kind,
de vrede, die de langgedreevne vindt,
de goede vrede, in vers na vers herschreven.

Tot op een avond bloesemgeur, gedreven,
gedragen door een zoele Zuidenwind,
het hart opnieuw tot avontuur verblindt,
dat sterren in het spieglend water schreven.

Dan breekt de avondvrêe, de kamerwanden
wijken, verijlend in een ijl verschiet;
en van zijn vrouw en kindren ziet hij niet
het stil gelaat, de trouwe, jonge handen.

Want van herinn'ring is de pijn gebleven,
in schijn gestild door trouw van vrouw en kind,
en 't wankel hart, dat zijner jeugd bezint,
wordt, zwervensmoe, tot zwerven wéér gedreven.

VIC. REINDERS

De organisatie van het voorbereidend hooger en het middelbaar onderwijs

Ook de tegenwoordige minister van onderwijs heeft - na dr. De Visser, mr. Waszink, mr. Terpstra - een wetsvoorstel ingediend tot regeling van het voorbereidend hooger en het algemeen vormend middelbaar onderwijs. Incidenteel is ook dit ontwerp; geen deel van een te voren ontworpen plan, dat het geheele onderwijs wil omvatten. Het lot van het werk der Ineenschakelingscommissie, dat in 1910 gereed kwam, werkt ook niet aanmoedigend voor een conceptie in grooten stijl; het Grondslagenontwerp van mr. Marchant, voor het geheele onderwijs bedoeld, bereikte niet eens de openbaarheid. De aangekondigde plannen van den Onderwijsraad om voorstellen te doen tot meer eenheid en meer samenhang in de onderwijswetgeving, bleven uit. Zoo kwam dan ook minister Slotemaker weer met een ontwerp van partiëelen aard.

Dit ontwerp organiseert het onderwijs, waarmede het zich bezig houdt, aldus:

A. *Voorbereidend hooger onderwijs*, gegeven aan:

1 het gymnasium, met zes-jarigen cursus, in de hoogste twee klassen gesplitst in een A- en een B-afdeeling; in A staan de klassieke en de historische vakken, in B de klassieke en de wisen natuurkundige vakken op den voorgrond.

2 de hoogere burgerschool, met vijf- òf zes-jarigen cursus, in de hoogste twee klassen gesplitst in een A- en een B-afdeeling; in A staan de maatschappelijke vakken en de talen, in B de wisen natuurkundige vakken op den voorgrond.

3 het lyceum, de vereeniging van een gymnasium en een hoogere burgerschool door een gemeenschappelijken onderbouw van één of twee jaren.

B. *algemeen vormend middelbaar onderwijs*, gegeven aan:

1. de handelsdagschool, met drie-, vier-, of vijf-jarigen cursus.
2. de handelsavondschool, met drie- of vijf-jarigen cursus;
3. de middelbare school voor meisjes, met vijf-jarigen cursus.
4. de hoogere burgerschool met drie-jarigen cursus.

Wie met den huidigen organisatievorm van het onderwijs, waarvan sprake is, bekend is, valt één kenmerk in dezen van het wetsontwerp sterk op: *het aanvaardt den bestaanden toestand gehéél*; het doet er niet af, noch aan toe. Sit ut est. Bij een der artikelen van het wetsontwerp luidt de desbetreffende toelichting: ‘dit artikel laat den bestaanden toestand ongewijzigd’. Deze ‘toelichting’ ware bij meer artikelen te schrijven. Het wetsontwerp aanvaardt gelaten wat is, hoe onorganisch dit nù bestaande eens uitgroeide.

Voor deze houding ware het pleit te voeren, indien de bestaande toestand nooit aanleiding had gegeven tot gerechte kritiek. Ieder weet beter.

De minister begon zoo goed. Scheiding maakte hij tusschen voorbereidend hooger en algemeen vormend middelbaar onderwijs; éénzelfde schooltype komt niet in de eene èn in de andere rubriek voor. Maar de consequenties werden uit deze zeer principiële scheiding niet getrokken. Paragraaf twee der memorie van toelichting, waarin deze scheiding wordt behandeld, geeft dan ook een groote teleurstelling. De minister let daar op den weg, dien de abituriënten voor gymnasium en hoogere burgerschool kiezen; 70 procent van de gymnasiasten volgen na hun eindexamen hooger onderwijs; 50 procent van de oud-H.B.S.ers doen hetzelfde. Als het gymnasium nu voorbereidend hooger onderwijs is om zijn 70 procent, waarom dan niet de hoogere burgerschool met haar 50 procent? vraagt hij. En ziende op de procenten, die niet het hooger onderwijs volgen, concludeert de minister, dat dus *beide* scholen in feite het karakter dragen zoowel van algemeen vormend middelbaar als van voorbereidend hooger onderwijs. Men verwondert zich, vooral bij dezen minister, over deze redeneering. Van elke poging om principiëel beiderlei onderwijs te onderscheiden ziet de minister af; niet de vakken, niet het karakter van het onderwijs daarin; niet de leerstof en de aard daarvan; niet de mate van grondigheid en van uitgebreidheid maken voor den minister het onderscheid tusschen voorbereidend

hooger en middelbaar onderwijs, maar de weg, dien de abituriënten kiezen. Voor velen zal daarmede het mooie van den principiëel lijkenden scheidingsopzet er geheel af zijn.

Bij zulk een opvatting is het te verstaan, dat het ontwerp de nu bestaande opleidingen voor het hooger onderwijs onveranderd aanvaardt: de vierledige; langs het gymnasium A en B, langs de hoogere burgerschool A en B. Zelfs het unicum, dat Nederland kent: een opleiding voor het hooger onderwijs in zes jaren, naast een in vijf jaren, behoeft voor den minister geen verdediging. Dit verschil is er, dus zij er, meent het ontwerp.

Vandaar dat den minister geen zorg baart de moeilijke vraag, of niet voor alle hooger onderwijs - althans voor alle universitair onderwijs - één en dezelfde opleiding te vinden en te verkiezen ware. In het 'Rapport van de commissie in zake aansluiting tusschen het middelbaar en gymnasiaal en het hooger onderwijs' wordt uitgesproken (pag. 40): 'Als ideaal toch zou een enkele school voor V.H.O. moeten worden gedacht, welker abituriënten nog zouden kunnen kiezen tusschen alle faculteiten, omdat zij die scholing van het intellect zouden hebben verkregen, welke in alle faculteiten gelijkelijk wordt geëischt'. Den minister wenkt dit ideaal niet. Hoe zou het ook. Tevreden luidt het in de memorie van toelichting: 'De gedachte, dat slechts één weg zou leiden tot de studie aan universiteit en hoogeschool, heeft nimmer voorgezeten' Voor den minister is daarmede de zaak beslist. Maar is zijn mededeeling juist? Hebben niet van de beste kenners van het hooger onderwijs voor zulk een éénledige opleiding gepleit? Zelfs tegenover de onmiskenbare gespletenheid van het hooger onderwijs zelf.

Maar ook wanneer men het ideaal der ééne school van voorbereidend hooger onderwijs opgeeft, volgt daar nog niet uit, dat men de bestaande *vier*ledige opleiding voor het hooger onderwijs moet aanvaarden, gelijk het wetsontwerp doet. Integendeel tegen dit bestaande rijst menigerlei bezwaar.

De tegenwoordige minister van onderwijs heeft bij verschillende gelegenheden getuigd, een verdediger te willen zijn van de 'klassieke opvoeding'. Velen staan hierbij aan zijn zijde. Gelukkig, en terecht. Echter is de vraag hierbij geoorloofd, of steeds onder het 'klassieke onderwijs' wel het juiste en hetzelfde wordt verstaan. Velen vatten dit 'klassieke onderwijs' nog altijd

op in den negentienden-eeuwschen zin; ook het wetsontwerp duidt met geen woord aan, iets anders te bedoelen. Voor de klassicistische opvatting der negentiende eeuw was de Oudheid een eenheid en een ideaal; haar beschouwing richtte zich op één bepaalden tijd, den klassieken, en op één bepaalde plaats, Athene en Rome, zij beperkte zich tot de literatuur[1]. Op deze opvatting volgde in de twintigste eeuw een andere, de historische; die bewondering trachtte te vervangen door begrip, en de beperkingen der vorige periode, in tijd, in plaats, in onderwerp overschreed. Deze opvatting 'heeft niet alleen oog voor de schoonheid van kunst en literatuur, zij bestudeert met voorliefde ook den godsdienst, niet het minst zijn oorsprong en de onderstroomingen van den officiëelen; haar belangstelling geldt niet alleen de staatkundige geschiedenis, maar ook die van maatschappij en bedrijf; zij erkent in de taal niet bloei en verval, maar ontwikkeling, en aanvaardt termen als gouden en zilveren latiniteit niet meer als aesthetische, slechts als chronologische onderscheidingen'.[1]

Deze veranderde opvatting der Oudheid moest ook haar invloed doen gelden op de vraag, hoe het gymnasiale onderwijs, dat de kennis der Oudheid tot hoofdobject heeft, in te richten zij. Met de negentiende-eeuwsche beperking van dit onderwijs tot lezen en vertalen der klassieke schrijvers mocht zij geen genoegen nemen; letterkunde, kunst, wijsbegeerte, godsdienst, wetenschap, behoorden ook in het 'klassieke onderwijs' betrokken te worden; de staatkundige geschiedenis, met de economische verbonden en ruimtelijk ook over het Oosten uitgebreid. Zoo alleen kan een beeld verkregen worden van de 'klassieke oudheid'. Ook moesten de vragen, die heden ten dage in staat, maatschappij, cultuur ontstaan, nagegaan worden in het Oostersch-Grieksch-Romeinsch verleden. Op die wijze ontstond een 'klassieke opvoeding', zooals het heden zich die denkt.

Past hierop de huidige inrichting van het gymnasium, die het wetsontwerp opnieuw wil codificeeren? Haar hoofdkenmerk als organisatie ligt in de splitsing in twee afdeelingen, na de vierde klasse. Het is allerminst de bedoeling, hier de B-afdeeling, waarin de klassieke talen tevergeefs naast de wis- en natuurkundige

1) Vgl. De klassieke oudheid in het gymnasiaal onderwijs; rapport samengesteld in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën; Leiden 1916. Inleiding.

1) Vgl. De klassieke oudheid in het gymnasiaal onderwijs; rapport samengesteld in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën; Leiden 1916. Inleiding.

vakken om den voorrang strijden, opnieuw te bespreken. Geen nieuw woord valt hierover meer te zeggen. Maar gewezen moet er op worden, hoe het bestaan dezer B-afdeeling op het onderwijs van de voor de A-afdeeling bestemde leerlingen teruggrijpt en daardoor *een integraal 'klassiek onderwijs' belemmert*. Het toekomstig onderwijs der B-afdeeling maakt in de eerste vier klassen, dat dus ook voor de A-leerlingen bestemd is, een voorziening in aard en omvang van het onderwijs in wis-, natuur-, schei-, plant- en dierkunde noodig, en in de vijfde en zesde klasse een gedeeltelijk samenvallen van enkele dezer vakken voor beide afdeelingen, waardoor het 'klassieke onderwijs' in de geschetste volle ontplooiing wordt gehinderd. Wil dit 'klassieke onderwijs' zijn belangrijke taak juist voor de hedendaagsche maatschappij blijven vervullen, dan heeft het *versterking* noodig in zijn essentialia: een alleszins overwegend humanistisch onderwijs; vormer van geest en gemoed door scholing van het intellect en verdieping van het innerlijk leven. Dat een *eigen* wiskundig onderwijs, over den geheelen cursus verdeeld, zich aan dit onderwijs voortreffelijk kan aansluiten, is terecht aangetoond. Voor een inzichtgeving in de grondslagen en elementen der 'natuurwetenschappen' is in dit leerplan verder een beperkte plaats. Het onderwijs van dit zuiver humanistisch klassiek gymnasium zal een onderwijs in godsdienstkennis, kunst- en muziekgeschiedenis, algemeene wijsgeerige vorming buiten de klassieke, als complement van het geheele onderwijs, niet kunnen missen.

Het ideaal van dit ééne ongesplitste gymnasium mag bij een nieuw wetsontwerp niet losgelaten worden. Het kan als voorbereiding aanvaard *worden voor alle universitaire faculteiten en hoogescholen*.

Er is nog een ander bezwaar tegen het bestaande stelsel van voorbereidend hooger onderwijs in te brengen, dat het ontwerp opnieuw sanctioneert.

Als voorbereiding voor het onderwijs aan de B-faculteiten der universiteiten en aan de hoogescholen dient tweeërlei schooltype: het gymnasium-B (zesjarig) en de H.B.S.-B (vijfjarig). Deze tweeërlei opleiding is historisch gegroeid. De 'wet-Limburg', die in 1917 voor de H.B.S. deze opleiding wettelijk regelde, was het einde van een in dezen lange ontwikkeling; toen daarop in 1920 een nieuw leerplan voor het gymnasium-B werd vastgesteld

(mede onder invloed van genoemde initiatief-wet) vond ook de groei van deze B-afdeeling, na jaren, een afsluiting. Beiderlei opleiding heeft aan het hooger onderwijs voortreffelijke leerlingen afgestaan. Dat in het cursusjaar 1937-1938 aan de universitaire faculteiten voor de exacte vakken en aan de hoogescholen, naast 85 hoogleeraren en lectoren met gymnasiale opleiding, er 206 waren met einddiploma-H.B.S. (35 met nog 'andere opleiding'), werd - terecht - van H.B.S.-zijde met voldoening vermeld. Maar deze getallen ontheffen niet van een antwoord op de vraag, of de Wetgever gerechtigd is dezen historisch gegroeiden toestand nu te laten voortbestaan: een zesjarige opleiding met Grieksch en Latijn, naast een vijfjarige zonder Grieksch en zonder Latijn, *voor hetzelfde doel*. Kan de Wetgever zich op den duur van een keuze hiertusschen onthouden? Een van beide moet de betere zijn; mag de Wetgever zich van een keuze onthouden met een 'het kan zoo, maar het kan ook anders'? Of is misschien een derde vorm de beste?

Inderdaad is een derde, en betere vorm denkbaar. De klachten tegen de B-afdeeling van het gymnasium, waar minder 'de klassieke en de wis- en natuurkundige vakken op den voorgrond staan' (zooals ook dit wetsontwerp het formuleert) dan wel om den voorrang strijden, zijn niet van vandaag of gisteren en werden door vooraanstaande kenners van het gymnasiale onderwijs geuit en door meerderen hoorbaar of onhoorbaar beaamd. Ze hier te herhalen is onnoodig: ze zijn algemeen bekend. Ze krijgen te meer waarde, nu eindelijk het 'non multa sed multum' bij het onderwijs terrein begint te winnen; tot zelfs in de memorie van toelichting van dit wetsontwerp. Het meermalen aangevoerde bezwaar, dat bij een B-afdeeling met Latijn, maar zonder Grieksch - hetgeen in dit verband dan de wensch is - aan het 'klassieke onderwijs' schade zou worden toegebracht, en dat bij zulk een regelin alle aanstaande medici, wis-en natuurkundigen en ingenieurs zouden verstoken worden van de kennis van het Grieksch, vervalt bij de inrichting van een gymnasium, met *versterkt* integraal klassieke onderwijs, toegang gevende tot alle universitaire faculteiten en hoogescholen, zooals hierboven werd bepleit.

Anderzijds bergt ook de H.B.S.-B met vijfjarigen cursus bezwaren in zich. Reeds vóór 25 jaar meende ik gronden te kunnen

aanvoeren om de verlenging der H.B.S. tot een school met zesjarigen cursus te verdedigen. Veel instemming was er toen nog niet voor te vinden. Sindsdien kenterde de meening veelszins, en hoogere burgerscholen met zes-jarigen cursus zijn geen rarae aves meer.

Een andere wenschelijkheid blijkt daarnaast: die van de opneming van het onderwijs in het Latijn bij de voorbereiding tot *alle* hooger onderwijs; het Latijn dan niet gedacht als 'klassieke' taal, maar als taal van wetenschap en cultuur. Wetenschapsbeoefening zonder kennis van het Latijn brengt telkens bezwaren mede.

Nog geheel iets anders - maar in den tegenwoordigen tijd van groot belang - worde hier in het geding gebracht: de bestaande *tweeërlei* 'B-opleiding' brengt grootere uitgaven mede dan een éénledige opleiding zou doen.

Gegeven dit laatste; gegeven de bezwaren tegen de B-afdeeling van het gymnasium, gegeven die tegen de vijfjarige H.B.S.-B in te brengen; gegeven daarnaast het abnormale eener wettelijke regeling, die geen keus weet te doen tusschen twee zoo geheel verschillende opleidingen, ligt de gevolgtrekking voor de hand: te verkiezen ware één zesjarige 'B-school' met de wis- en natuurkundige vakken als kern van onderwijs, en met het Latijn als alleszins verzorgd verplicht leervak.

Naast deze beide zesjarige schooltypen, het integrale zesjarige gymnasium en de eveneens zesjarige 'B-school' - het wordt tijd de typisch negentiende-eeuwsche benaming 'hoogere burgerschool' eindelijk eens los te laten - beide scholen principiëel uitsluitend opleidend voor hooger onderwijs, voegt een derde zesjarige school: die, welke voorbereidt voor die hoogere maatschappelijke en administratieve beroepen, welke ook zonder voorafgaand hooger onderwijs bereikbaar zijn. Uiteraard zal op deze school het onderwijs in de maatschappelijke vakken op den voorgrond staan. Meenen de economische faculteiten der universiteiten en de economische hoogescholen, dat de abituriënten dezer school ook tot haar den toegang verdienen, dan is dit begrijpelijk. Maar in anderen zin is deze derde school een van voorbereidend hooger onderwijs te noemen dan de beide vorige: deze zullen uitsluitend het oog gericht houden op het

hooger onderwijs en zijn eischen; deze derde school zal, alleen reeds om het kleine getal van haar leerlingen die later het hooger economisch onderwijs zullen volgen, niet alléén met hun onderwijsbelangen kunnen rekening houden.

Het wetsontwerp-Slotemaker codificeert het bestaande; wat in dat bestaande ondoelmatig of onlogisch is, blijft. In het bovenstaande werd getracht, het hierbij betrokken onderwijs doelmatiger en logischer te ordenen:

a een ongesplitst gymnasium met een alzijdig klassiek onderwijs, toegang gevend tot *alle* hooger onderwijs; dit klassieke onderwijs beter behartigend dan nu kàn geschieden;

b een zesjarige 'B-school' met Latijn, toegang gevend tot de B-faculteiten en de hoogescholen; daardoor de kennis van het Latijn verbreidend èn als cultuurtaal èn als middel tot mentale training;

c een zes-jarige school, opleidend voor de hoogere praktijk van het leven; welke opleiding tevens het recht geeft aan de economische faculteiten en -hoogescholen examens af te leggen

* * *

Bont is het tafereel van het bestaande algemeen vormend middelbaar onderwijs: er zijn handelsdagscholen met drie-, vieren vijf-jarigen cursus; middelbare scholen voor meisjes met vijfjarigen cursus; hoogere burgerscholen met drie-jarigen cursus (de avondscholen blijven hier buiten behandeling). Minister Slotemaker sanctioneert ze alle. Werden in de wet van 22 April 1937, S 320 (tot wijziging en aanvulling der middelbaar onderwijswet) althans nog de handelsscholen met vijf-jarigen cursus en de hoogere burgerscholen met drie-jarigen cursus wettelijk opgeheven (van laatstgenoemde mochten slechts de bestaande blijven), de minister is sindsdien van meening veranderd en strekt nu ook over beide laatstgenoemde schooltypen zijn beschermende hand uit. 'Een nadere toetsing van de feiten', de op hem 'uitgeoefende aandrang' hadden succes. Dit had niet mogen gebeuren, zonder dat van 's ministers zijde een poging was gedaan om de noodzakelijkheid van *drie* soorten van handelsscholen met daarnaast nog een hoogere burgerschool met driejarigen cursus te motiveeren. Zelfs durft het wetsontwerp het aan, een H.B.S.-A met *vijf*-jarigen cursus (voorbereidend hooger

onderwijs) naast een handelsschool met *vijf*-jarigen cursus (middelbaar onderwijs) te codificeeren. Te beklagen is, wie tusschen beide schooltypen een echt verschil in *onderwijs* zal moeten.... uitdenken. Wat de memorie van toelichting daaromtrent zegt, is theorie. Zeer gemakkelijk zal de vijf-jarige handelsschool in de rechten treden der vijf-jarige H.B.S.-A. Het zal aan de abituriënten der handelsschool weinig moeite kosten, aan het staatsexamen der H.B.S.-A (extranei-examen) met goed gevolg deel te nemen.

Voor het onderwijs, dat de handelsscholen bedoelen te geven, is een type van vier jaar voldoende. Ten onrechte versterkt het wetsontwerp de onjuiste, maar typisch-Nederlandsche gedachte, die bij het onderwijs bestaat, dat al wat in het leven gekend moet worden, ook in beginsel op de school moet onderwezen worden. Laat er voor dat leven zelf ook wat overblijven!

En hoe een blijvend verschil van handelsschool en H.B.S. met drie-jarigen cursus te motiveeren? Reeds leidde de eisch der praktijk tot een ‘handelsdriejarige’. De theorie volge.

Het zal toe te juichen zijn, wanneer eenmaal de middelbare school voor meisjes haar wettelijke regeling zal hebben ontvangen - gelukkig wil het ontwerp dit bevorderen -; maar daarnáást zij het eenige algemeen vormend middelbaar onderwijs de handelsschool met *vier*-jarigen cursus. Men wete, dat er voor denzelfden leeftijd, waarop deze school bezocht wordt, ook nog uitgebreid lager onderwijs is, dat - eenmaal van het tegenwoordige ‘Mulo-diploma’ bevrijd - voor de twaalf- tot zestienjarigen in vele gevallen uitnemend onderwijs zal geven.

Ook het eigenlijke middelbaar onderwijs behoeft vereenvoudiging van zijn strcutuur. Ook dit is, in den loop der tijden, wild uitgegroeid *onder allerlei invloed*. Een regelende hand vereenvoudige. Met drie typen van ongesplitste scholen van voorbereidend hooger onderwijs en twee scholen van middelbaar onderwijs: de vijfjarige middelbare school voor meisjes en de vierjarige handelsschool, is het onderwijs principiëel gescheiden, doelmatig geregeld, en voldoet het aan alle redelijke behoeften *der leerlingen*.

* * *

Dit opstel dwaalt niet af van het onderwerp, dat het wil behan-

delen, nl. de organisatie van het voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs, wanneer het aandacht vraagt voor een quaestie, welke schijnbaar buiten die organisatie staat, maar er, goed doordacht, inderdaad grooten invloed op oefent, nl. de wijze van toelating tot de scholen. Voor het wetsontwerp bestaat dit verband niet; art. 18, waarin over deze toelating gesproken wordt, onderstelt met de organisatie der scholen geen verband. Evenals reeds nu geschiedt, zullen er eischen van toelating gesteld worden en er zal worden onderzocht, of - natuurlijk vóór de toelating - aan die eischen wordt voldaan; van ouds het toelatingsonderzoek. Is daarin te berusten?

De geheele negentiende eeuw door en ook nog in het begin der twintigste eeuw bestond bij het onderzoek der twaalf-, dertienjarige candidaten voor het gymnasiaal en het middelbaar onderwijs slecht één criterium: de stand hunner *parate kennis*, waaraan vaak geen geringe eischen werden gesteld, die leidden tot ongewenschte en vaak verwenschte dressuur. In de laatste jaren is een tweede criterium er naast gesteld: *de algemeene intelligentie* der candidaten; op meer dan één wijze werd getracht die intelligentie dan vast te stellen. Men weet, dat dit jaar voor het eerst een toelatingsregeling voor de H.B.S. met vijfjarigen cursusgeldt, waarbij de bedoeling is, die intelligentie te vinden langs den weg der z.g.n. stilleesmethode. Stelt men deze twee criteria alleen, dan is, althans in theorie, het mogelijk, daarvan een instantanée te maken: de parate kennis en algemeene intelligentie van den candidaat op één bepaalden dag. Het moeilijke vraagstuk van de mogelijkheid der ontwikkeling van de intelligentie wordt hierbij ter zijde gesloten. Echter zijn beide criteria niet voldoende ter bepaling van de algemeene geschiktheid voor het volgen van voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs; minstens behooren daar nog bij te komen een onderzoek naar de capaciteit van het *geheugen*, van het *werktempo* en van het *concentratievermogen*. Is deze drieërlei capaciteit onvoldoende, dan zal het schoolsucces zeker evengoed uitblijven als bij een onvoldoende intelligentie. Maar deze drie laatstgenoemde criteria laten zich bij een candidaat *niet op één bepaalden dag vaststellen*; daarvoor is een langere waarneming noodig. Nu gaan, gelukkig, meer en meer de oogen open voor de bezwaren, verbonden aan de mislukkingen op de middelbare school: bezwaren voor de karakter-

ontwikkeling van den hierbij betrokken leerling; bezwaren voor den staat, welke daardoor op onnoodige financiëele lasten komt; bezwaren voor de maatschappij, welke in verkeerde richting opgeleide werkkrachten krijgt te verwerken. Er dient alles op gezet te worden om deze bezwaren zoo niet weg te nemen, dan toch te verminderen. Indien dan, bij den huidigen stand onzer psychologische kennis, de overtuiging vaststaat, dat een instantanéeonderzoek onvoldoende is, moet een onderzoek van langeren duur, om het groote belang, gezocht worden. Bij de tegenwoordige organisatie van het voorbereidend hooger en het middelbaar onderwijs zoekt men, hier en daar, een uitweg in een éénjarige 'brugklasse', verbonden aan de lagere school - prijzenswaardig noodmiddel -; maar kennen daarnaast zeer enkele middelbare scholen reeds de aan haar verbonden éénjarige 'voorbereidingsklasse'. Wordt nu deze laatste klasse opgenomen *in de organisatie* van het voorbereidend hooger en het middelbaar onderwijs, dan is het mogelijke in dezen gedaan: een éénjarige klasse, als *eerste* klasse der school van voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs; aan deze school verbonden; onder haar directie staande; een klasse, waartoe een 'verklaring' der lagere school van uit haar vijfde of zesde klasse, toegang verleent; klasse met een gematigd vakonderwijs; en waarin vooral het onderzoek naar de vijf genoemde criteria: parate kennis, intelligentie, geheugen, werktempo, concentratievermogen gedurende het *geheele* schooljaar op den voorgrond staat. Het zal mogelijk zijn, deze voorbereidingsklasse, *als eerste klasse*, in de organisatie van de hierboven genoemde schooltypen op te nemen, en toch den weg open te laten, die vrij moet blijven: dat de leerling na verloop van zijn eerste jaar bestemd wordt voor een ander schooltype, dan dat in welks voorbereidingsklasse hij oorspronkelijk plaats nam.

Echter zal een bevonden *algemeene* ongeschiktheid moeten uitsluiten van het volgen van *elk* voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs.

Vroegere wetsontwerpen kenden zulke eerste klassen bij elk schooltype, waarin het onderwijs gelijk was, zij het niet met het boven omschreven voorbereidend karakter; het huidige ontwerp maakt er geen melding van. In een organisch en principiëel gedacht schoolstelsel mag zij niet ontbreken. De befaamde 'aansluitingsquaestie' zou er grootendeels door verdwijnen.

Op den grond van deze algemeene voorbereidende eerste klasse kan dan ook het lyceum op geheel natuurlijke wijze uitgroeien: daardoor bestaat reeds *vanzelf* de *eerste* klasse van zijn onderbouw. Elk lyceum make voor zich zelf uit, of het dien onderbouw nog met een tweede klasse wil verlengen. Het zal echter duidelijk zijn, dat de belangen van een integrale 'klassieke opleiding', als boven werd geschetst, bij den *één*jarigen onderbouw eener voorbereidende klasse het best worden behartigd.

Het wetsontwerp bouwt het lyceum op, gelijk ook in feite geschiedt, uit een gymnasium en een hoogere burgerschool (of uit een gymnasium en een middelbare school voor meisjes, waarbij echter deze laatste school, die een geheel eigen plaats in de schoolorganisatie behoort in te nemen, gevaar loopt gehinderd te worden in haar ontwikkeling van èchte meisjesschool). Uit de kringen van het lyceum-onderwijs is er bezwaar tegen gemaakt, dat de minister dit schooltype slechts als combinatie van gymnasium en H.B.S. ziet. Van een wetsontwerp als het onderhavige, dat slechts het bestaande codificeert, was deze opvatting te verwachten. Het bestaande in dezen is niet anders. Echter had althans de weg moeten geopend worden, om het lyceum te doen worden tot een grootere eenheid dan nu mogelijk is. Inderdaad wenkt hier een toekomstbeeld: een schoolgeheel met een groot complex van vakken, uit welke vakken de leerlingen, in overleg met de docenten en in verband met eigen toekomst, een beperkte keuze doen; welke keuze tot een bepaald diploma leidt met bepaalde 'rechten'. Het zal aan de leidende mannen in de lyceum-wereld staan, de gedachte van het ééne lyceum nader te ontwikkelen en te preciseeren. Aan tè veel lycea legt men zich nog bij de tweeheid van 'afdeeling gymnasium' en 'afdeeling H.B.S.' neer, gelijk ook zeer vele der nu bestaande 56 lycea niet uit principiëele overwegingen in dezen zijn opgebouwd, maar uit het nuchtere feit dat één lyceum goedkooper is dan een gymnasium en een hoogere burgerschool afzonderlijk. Het woord is nog aan de lyceum-mannen; maar een nieuwe wet geve aan het lyceum eenzelfde ruimte van velerlei ontwikkelingsmogelijkheid, als Thorbecke in zijn oorspronkelijke onderwijswet op voorbeeldige wijze wist te leggen.

* * *

Elke schoolsoort staat of valt met de vakken, die het onderwijst, en met omvang en aard van ieder vak. Wie daaromtrent de memorie van toelichting van het wetsontwerp leest, krijgt optimistische gedachten. Eindelijk! zegt hij: Men leze: 'De ondergeteekende' - schrijft de minister - 'is overtuigd, dat de veelheid van stof overlading en oppervlakkigheid ten gevolge heeft. Wij lijden onder het "multa non multum"; de wensch om van alles wat te doen leeren, is een paedagogische fout' en zoo gaat het voort. Maar de lezer was reeds gewaarschuwd; want vooraf ging: 'Hierbij denkt hij (de minister) niet allereerst aan het getal vakken op zich zelf.' Zou men werkelijk meenen met al de genoemde mooie uitspreken iets te bereiken, indien men de vakken zelf niet aanpakt? Zonder dien aanpak is alles in dezen vruchteloos. Het wetsontwerp doet het niet; men vindt er de oude vakken-litanieën, die al tot zooveel kritiek, en sinds zoovele jaren, aanleiding gaven. De hoogere burgerschool behoudt zijn achttien vakken; op de eenvoudige handelsschool met *drie*jarigen cursus paradeert naast de handelswetenschappen als afzonderlijk vak 'het recht van het maatschappelijk verkeer'. Risum teneatis! 'Wij lijden onder "het multa non multum"' schreef de minister. Maar waar blijft de genezende hand? Daar treedt iets naast. Van alle kanten rijzen - gelukkig - de klachten over het uitsluitend intellectueele karakter van het Nederlandsche voortgezet onderwijs. Die reeds eer vroegen om méér tijd voor de *lichamelijke*, de *aesthetische*, de *religieuse* opvoeding der leerlingen door de school, vinden meer en meer gehoor. Maar wie van de noodzakelijkheid hiervan overtuigd is, wete dat - indien deze roep geen hol woord wil blijven - het voortgezet onderwijs voor de 'intellectueele' vakken niet meer dan pl.m. 24 lesuren per week beschikbaar kan en mag stellen. Het groote vakkenaantal moet, om meer dan één reden dus, verminderd worden. Gebroken dient met de opvatting, dat het de taak der school zou zijn, zooveel mogelijk alles te geven, wat de leerling in maatschappij en leven of bij zijn verdere studie aan kennis noodig kan hebben. Er komt bij, dat er vakken zijn, die op de vakkenlijst van eenige schoolsoort meest om historische redenen bleven staan, maar die dan ook bij een nieuwe organisatie van het onderwijs aanleiding behoeven te geven tot de vraag, of voor hen geen consilium abeundi past. Daarnaast bestaat de mogelijkheid som-

mige vakken bij andere in te lijven, waar bij natuurlijk de omvang der leerstof wordt ingeboet - *hetgeen ook de bedoeling is* - en tevens de samenhang van het onderwijs wordt bevorderd.

Het op de vorige bladzijden betoogde, moge kortheidshalve uitdrukking vinden in het volgende schema:

Voorbereidend hooger onderwijs; vakken van onderwijs:

School A (gymnasium); zesjarig:

1 de Nederlandsche taal en letterkunde;
2 de Grieksche taal, letterkunde en cultuur;
3 de Latijnsche taal, letterkunde en cultuur;
4 de Fransche taal en letterkunde;
5 de Duitsche taal- en letterkunde;
6 de Engelsche taal en letterkunde;

7 de geschiedenis;
8 de aardrijkskunde;

9 de wiskunde;
10 de natuurwetenschappen[1].

11 de godsdienstkennis;
12 de kunstgeschiedenis en het teekenen;
13 de lichamelijke oefening.

School B; zesjarig;

1. de wiskunde;
2. de natuurkunde;
3. de scheikunde;
4. de plant- en dierkunde;
5. de cosmographie;

6. de geschiedenis;
7. de aardrijkskunde;

8. de Nederlandsche taal;
9. de Fransche taal;

1) Natuur-, schei-, plant- en dierkunde in onderlingen samenhang.

10. de Duitsche taal;
11. de Engelsche taal.
12. de Latijnsche taal;

13. de godsdienstkennis;
14. de kunstgeschiedenis en het teekenen;
15. de lichamelijke oefening.

School C; zesjarig;

1. de handelswetenschappen;

2. de Nederlandsche taal en letterkunde;
3. de Fransche taal en letterkunde;
4. de Duitsche taal en letterkunde;
5. de Engelsche taal en letterkunde;

6. de geschiedenis;
7. de aardrijkskunde;
8. de staathuishoudkunde;
9. de staatsinrichting;

10. de wiskunde;
11. de natuurwetenschappen;

12. de godsdienstkennis;
13. de kunstgeschiedenis en het teekenen;
14. de lichamelijke opvoeding.

Middelbaar onderwijs; vakken van onderwijs:

Algemene middelbare school; vierjarig;

1 de handelswetenschappen;

2 de Nederlandsche taal;
3 de Fransche taal;
4 de Duitsche taal;
5 de Engelsche taal;

6 de geschiedenis;
7 de aardrijkskunde;

8 de wiskunde;
9 de natuurwetenschappen;

10 de godsdienstkennis;
11 de kunstgeschiedenis en het teekenen;
12 de lichamelijke oefening;

Middelbare school voor meisjes; vijfjarig;

1. de Nederlandsche taal en letterkunde;
2. de Fransche taal en letterkunde;
3. de Duitsche taal en letterkunde;
4. de Engelsche taal en letterkunde;

5. de geschiedenis;
6. de aardrijkskunde;

7. de wiskunde;
8. de natuurwetenschappen;

9. de vrouwelijke handwerken;

10. de godsdienstkennis;
11. de kunstgeschiedenis en teekenen;
12. de lichamelijke oefening.

Dit schema heeft inderdaad nog wel toelichting noodig, waartoe hier echter de plaats ontbreekt. Hoofddoel was, tegenover de samengestelde scholenorganisatie van het wetsontwerp-Slotemaker een eenvoudiger te plaatsen op den grond der hierboven ontwikkelde beginselen, het aantal vakken te verminderen en een concentratie van het onderwijs in gelijkgeaarde vakken te suggereeren.

Enkele toelichtingen zijn echter onmisbaar:

a Elke der genoemde scholen heeft als eerste klasse een op dezelfde wijze ingerichte voorbereidingsklasse; proefklasse, waarna overgang naar een ander schooltype nog mogelijk blijft.

b De regels wit tusschen de vakken verdeelen deze in samenhangende *groepen van vakken*, waartusschen een werkgemeenschap mogelijk en wenschelijk is; de laatste vakkengroep omvat de z.g.

niet-intellectueele vakken; onder kunstgeschiedenis wordt ook die der muziek begrepen.

c. De mechanica komt onder de vakken van de 'B-school' niet voor; zij wordt gedacht als onderdeel deels van de wiskunde, deels van de natuurkunde. Behalve aan de 'C-school' wordt de staatsinrichting als onderdeel der geschiedenis gedacht. Beider omvang zal daardoor verminderen.

d Bij het vak 'natuurwetenschappen' wordt de biologie als centrum gedacht.

e Van iedere schoolsoort omvatte het *algemeen leerplan*, dat de wet voorschrijft (art. 20 van het besproken wetsontwerp) alleen de z.g. intellectueele vakken. Met name bij de 'A-school' is een eenvoudige 'wijsgeerige propaedeuse' (of epipaedeuse) als een onderdeel van het *bijzonder* leerplan gedacht.

f. Met de genoemde vakkengroepen als opbouwende elementen is een 'lyceum als eenheid' in te richten.

g Het avondonderwijs bleef buiten bespreking; anders zou zeker gewezen zijn op de wenschelijkheid van de regeling van een voortgezet hooger avondonderwijs (avondlyceum), dat voor begaafden of geestkrachtigen, aan wie het begeerde onderwijs op hun normalen leeftijd ontging, in latere jaren de mogelijkheid wil openen het gemiste alsnog te achterhalen.

G. BOLKESTEIN

Arbeidsdienst

De arbeidsdienst is een sociale instelling uit de na-oorlogsche periode, al is het wel aan te nemen, dat het sociale leven der volken in den loop der tijden meermalen dergelijke instellingen en dergelijke vormen van verhouding tusschen enkeling en gemeenschap zal hebben voortgebracht. Maar de moderne arbeidsdienst is voor het eerst ingevoerd in Bulgarije in 1920 ter verzekering van goedkoope arbeidskrachten voor het herstellen van verkeerswegen en spoorlijnen, welke tijdens den wereldoorlog deerlijk gehavend waren, en voor het uitvoeren van andere openbare werken. Voorts is in Duitschland de arbeidsdienstbeweging opgekomen in bepaalde nationalistische jeugdbonden en politieke organisaties, terwijl in Zwitserland studenten er de pioniers van geweest zijn. Vooral sedert het uitbreken van de economische wereldcrisis is het aantal landen, waar arbeidsdienst ingevoerd werd, nogal sterk uitgebreid, zulks in verband met de bestrijding van de werkloosheid onder de jeugd. In enkele staten heeft deze instelling reeds een plaats van beteekenis ingenomen in het staatkundige en maatschappelijke leven; in de andere landen is een groeiende beweging merkbaar om den arbeidsdienst in te voeren.

In Nederland geschiedt er op het gebied van den jeugdwerkloozenzorg wel één en ander, dat eenige gelijkenis vertoont met den arbeidsdienst, maar arbeidsdienst in den vollen zin van het woord is dat niet. Er is evenwel ook in ons land veel belangstelling voor zulk een dienst en den laatsten tijd is de organisatie ervan nogal eens bepleit. Op het Congres van de Nat. R.K. Commissie voor Jeugdwerkloozenzorg, op 17 Juni 1938 in den Bosch gehouden, is een resolutie in dezen zin aangenomen. Dr. W.K.H. Feuilletau de Bruyn bepleitte kortgeleden in een reeks lezingen te Utrecht de invoering van den arbeidsdienstplicht als één der maatregelen, welke noodig zijn in verband met

de economische verdedigingsvoorbereiding. Zoo zijn er nog van verschillende organisaties en personen resoluties en uitspraken aan te halen, vele vóór, enkele tegen. De arbeidsdienst is in ieder geval een zaak, die in den sfeer der publieke belangstelling ligt.

Wat is onder arbeidsdienst te verstaan, welke zijn de wezenlijke kenmerken van deze sociale instelling in die landen, waar ze ingevoerd is en welke beteekenis zou deze instelling kunnen hebben voor Nederland. Ziedaar de vragen, waarop wij in dit artikel een antwoord willen trachten te geven.

Tot het begrip van arbeidsdienst behoort als eerste wezenlijk bestanddeel het verrichten van arbeid ten nutte van de gemeenschap. Het vervaardigen van voorwerpen voor eigen gebruik of voor het gezin op een door de overheid georganiseerde werkloozen-cursus is geen arbeidsdienst in den eigenlijken zin van het woord. Er moet arbeid gepraesteerd worden ten bate van de gemeenschap. Zoo bestaat het werk van den arbeidsdienst in de Vereenigde Staten in het onderhouden van bosschen, die aan de Unie of aan de afzonderlijke staten toebehooren als een onderdeel van het program van de ontwikkeling der natuurlijke hulpbronnen van het land. In Polen arbeiden de jonge werkloozen aan de kanalisatie van rivieren, in Bulgarije leggen de arbeidsdienstplichtigen verkeerswegen en spoorlijnen aan. Arbeid ten nutte van de gemeenschap behoeft niet alleen verstaan te worden in den zin van arbeid ten behoeve van den Staat. In Duitschland volbrengen de meisjes haar arbeidsdienstplicht door het verrichten van huishoudelijke werkzaamheden in gezinnen, welke door instellingen van Maatschappelijk Hulpbetoon worden aangewezen of ze zijn behulpzaam bij het binnenhalen van de oogst of ander werk op het land. De jongens ontginnen woesten grond voor kolonisten, in het kader van het groote plan ter verzekering van de autarkie voor wat betreft de levensmiddelenvoorziening. In Polen vervaardigen de vrijwilligers van den arbeidsdienst in de wintermaanden, als het buitenwerk stilligt, allerlei voorwerpen ten behoeve van sociale instellingen. In Zwitserland helpen studenten de boeren in de arme berggemeenten bij het herstellen van schaden, door lawines of onweersbuien aangericht. Ook dit alles is arbeidsdienst ten bate van de gemeenschap. Dit begrip moet dus in ruimen zin opgevat worden.

Het verrichten van deze arbeid heeft, bezien vanuit het stand-

punt der deelnemers, het karakter van het bewijzen van een persoonlijken dienst - verplicht of vrijwillig - aan de gemeenschap, zooals het dienen bij de landsverdediging in oorlogstijd het beschikbaar stellen beteekent van zijn persoon voor de zaak van het vaderland. De arbeidsdienst beoogt dan vooral de verbetering van de economische uitrusting van het land of van grootere of kleinere kringen van de gemeenschap. De door den arbeidsdienst uitgevoerde objecten zijn van dien aard, dat ze door den Staat of door de sociale vereenigingen of groepen der bevolking niet tegen normale loonen of in vrij bedrijf uitgevoerd kunnen worden hetzij wegens gebrek aan middelen, omdat deze reeds aan allerlei andere objecten weggaan, waarvan de uitvoering noodzakelijker is, hetzij omdat er, economisch of financieel bezien, weinig of geen rendement van te verwachten is, terwijl de uitvoering ervan onder andere opzichten toch weer nuttig, misschien zelfs noodzakelijk is voor de gemeenschap. De uitvoering tegen normale marktvoorwaarden door den Staat of in vrij bedrijf kan dus niet bekostigd worden of is economisch niet verantwoord. Nu is juist de idee van den arbeidsdienst de jonge menschen hun arbeidskrachten gratis of tegen geringe vergoeding in dienst van de gemeenschap te laten stellen teneinde de uitvoering van deze nuttige of noodzakelijke objecten, die anders achterwege zouden blijven, mogelijk te maken. Niet door een gift maar door een persoonlijken daad dragen ze tot het welzijn van de gemeenschap bij. Juist deze intentie bij de jonge vrijwilligers of dienstplichtigen en - objectief bezien - dit doel van den arbeidsdienst vormt er een wezenlijk bestanddeel van, is er als het ware de ziel van.

De arbeidsdienstbeweging is dan ook één der verschijnselen, die de reactie op het individualisme, het verleggen van het accent van het individu naar de gemeenschap markeeren. Vooral bij de pioniers van deze beweging: de Duitsche jeugd - en de Zwitsersche studentenorganisaties is dit streven zeer bewust aanwezig geweest.

De arbeidsdienst spreekt dan ook het sterkst tot de verbeelding van de jonge menschen als hij voor een groot nationaal object wordt ingeschakeld gelijk de aanmaak of verbetering van een millioen hectare cultuurgrond in Duitschland ter verzekering van de autarkie inzake voedselvoorziening, of het onderhoud en

behoud van het geweldige complex federale en Staatsbosschen in de Vereenigde Staten, welke bosschen een belangrijk maar nog niet voldoend geëxploiteerd bestanddeel vormen van het nationale vermogen. Bij dergelijke objecten voelen ze, dat ze inderdaad iets grootsch voor de gemeenschap tot stand brengen.

In den arbeidsdienst ligt dus het streven opgesloten tot vorming van gemeenschapszin, het streven om bij het opgroeiend geslacht de verhouding tot de Staats- en volksgemeenschap bewust te maken.

Nog onder een ander opzicht beoogt de arbeidsdienst dit lidmaatschap te verlevendigen. Het is n.l. ook een kenmerk van den arbeidsdienst, dat de jonge menschen niet individueel een of ander werk ten bate van de gemeenschap verrichten, maar dat ze zulks gezamenlijk doen, daartoe bijeengebracht worden in kampen van 100, soms zelfs van 600 of 1200 man, terwijl de kampen weer ingedeeld zijn in ploegen van 10 tot 25 man. Dit is niet alleen noodig met het oog op de uit te voeren objecten, welke altijd van eenigen omvang zijn, maar ook zit hierbij de gedachte voor om de deelnemers den gunstigen invloed van dit groepsverband te doen ondergaan; ook weer een sociaal paedagogisch doel derhalve. Op deze wijze wil men n.l. bereiken, dat personen van verschillenden, maatschappelijken stand, uit verschillende volksgroepen of taalstreken van het land nader tot elkaar zullen komen, door het verblijf onder één dak, waarbij de gezamenlijk verrichte arbeid het middenpunt van de samenleving vormt, elkaar beter zullen leeren begrijpen, Op deze wijze wordt de band van het gemeenschappelijke vaderland of van de volks- of staatsgemeenschap, die hen, ondanks vele verschillen, toch samenbindt, hechter.

Dit doel wordt minder volledig bereikt in landen waar de arbeidsdienst alleen voor een bepaalde categorie van jonge menschen bijv. jonge werkloozen georganiseerd wordt, vooral als de deelneming dan nog vrijwillig is, omdat dan meestal slechts een bepaalde maatschappelijke groep, de arbeidersklasse hiervan profiteert. Beter komt dit doel tot zijn recht in landen, waar een algemeene arbeidsdienstplicht bestaat, zooals in Bulgarije en Duitschland, omdat dan iedereen, werkloos of niet werkloos, intellectueel of fabrieksarbeider in het kamp handenarbeid moet verrichten.

Vooral bij de in 1925 opgerichte Zwitsersche studentenarbeidersbeweging staat deze toenadering tusschen de verschillende maatschappelijke standen en de bevolkingsdeelen sterk op den voorgrond. In de kolonies werken academici samen met boeren en arbeiders en komen studenten uit alle taalstreken van het land samen, terwijl ook ieder jaar buitenlandsche studenten worden uitgenoodigd.

De versterking van het saamhoorigheidsbesef door de arbeid in het verband van een ploeg gedurende den tijd van den arbeidsdienst verricht, kan ook nog uit andere oogmerken geschieden. Dat zien we bijv. in den Poolschen vrijwilligen arbeidsdienst voor jonge werkloozen van 19-21 jaar. De duur van den dienst is daar op twee jaar vastgesteld en de 'Junaki' (dapperen), zooals de vrijwilligers daar genoemd worden, werken al dien tijd in een ploeg van 25 man, terwijl het geheele kamp 200 à 500 man sterk is. Deze ploegen van 25 man worden altijd in haar geheel bij een of ander object of onderdeel van een object tewerkgesteld. Het werk van de verschillende ploegen wordt met elkaar vergeleken en meer dan gemiddelde werkpraestatie van een ploeg wordt extra beloond met een premie voor ieder lid van de ploeg buiten het gewone zakgeld. Zoo geraken de jongens van een ploeg geheel op elkander ingesteld. De bedoeling is dan ook in Polen dat deze ploegen eventueel, na beëindiging van den dienst, arbeidersof landbouwcoöperaties zullen vormen. Zij zullen dan zelfstandig de uitvoering van openbare werken, of particuliere vakwerkobjecten ondernemen of gezamenlijk een stuk woesten grond gaan ontginnen met het doel om zich daar als kolonisten te vestigen, die weliswaar ieder zelfstandig een bedrijfje zullen houden maar toch voor allerlei behoeften het coöperatieve verband kunnen handhaven. Waar de werkloosheid onder de jeugd in Polen zeer intens is en de mogelijkheid om in het productieproces ingeschakeld te worden tengevolge van de economische verhoudingen aldaar zeer beperkt is, wil men door de vorming van dergelijke coöperaties als het ware een doorbraak forceeren teneinde de jonge werkloozen op deze wijze aan werk en bestaansmogelijkheid te helpen.

Door den arbeidsdienst wordt dus bij de jonge menschen het gemeenschapsbesef in meerderlei opzicht versterkt: het plichtsbewustzijn tegenover de gemeenschap in haar geheel, het besef

van de banden, die hen met de andere groepen en deelen der volksen staatsgemeenschap binden, het aangewezen zijn op elkaar voor economische vooruitgang.

Ook nog in andere opzichten wordt de arbeidsdienst voor paedagogische doeleinden benut, n.l. tot een min of meer alzijdige vorming van het opgroeiend geslacht. In de wet van 26 Juni 1935 betreffende den Duitschen arbeidsdienst heet het: 'Der Reichsarbeitsdienst soll die deutsche Jugend im Geiste des Nationalsozialismus zur Volksgemeinschaft und zur wahren Arbeitsauffassung, vor allem zur gebührenden Achtung der Handarbeit erziehen.' Practisch is daar de arbeidsdienst de leerschool, waarin bij de rijpere jeugd de nationaal-socialistische levens- en maatschappij-beschouwing en staatsopvatting wordt ingeprent. Ook in Polen en Bulgarije zien we, dat den deelnemers begrip van de bestaande staatsorde en maatschappelijke instellingen wordt bijgebracht en een loyale gezindheid tegenover Koning of Republiek wordt aangekweekt. Eveneens vormt in Zwitserland en in de Vereenigde Staten de opvoeding van de deelnemers tot goede staatsburgers een belangrijk onderdeel van het cultureele program van den arbeidsdienst.

De arbeidsdienst beoogt niet slechts een staatsburgerlijke opvoeding, maar een vorming tot goede burgers ook in andere opzichten, tot menschen, die in alle opzichten geestelijk en lichamelijk gezond zijn. Door gezonde arbeid in den buitenlucht en door lichamelijke oefeningen wordt de physieke verslapping bestreden, die niet alleen de werklooze maar ook de arbeidende en studeerende jeugd in de groote steden dikwijls zoo aan te zien is. Ook moreele verslapping wordt tegengegaan. Het doel van den arbeidsdienst is dus in dit opzicht gelijk aan het doel van iedere alzijdige opvoeding: mens sana in corpore sano. De arbeidsdienst verricht hiermee een zeer belangrijken taak. Want op deze wijze kan een groot gedeelte van de jeugd aangepakt worden, welke na het verlaten van de lagere school, als de opvoeding toch nog niet voltooid is, zoo niet geheel en al voor galg en rad opgroeit, dan toch dikwijls buiten iedere beïnvloeding staat van gezin, kerk of jeugdvereeniging en dikwijls alleen in de fabriek of in bioscoop of op straat levens- en wereldwijs gemaakt wordt.

En deze opvoeding in het kader van den arbeidsdienst behoeft

niet per se een staatsopvoeding te zijn en is dat ook niet overal, in den zin dat deze opvoeding van staatswege gegeven wordt en een min of meer eenzijdig karakter draagt, het stempel van de ideologie van de partij, welke op een bepaald moment den staat beheerscht, zooals dat in Duitschland het geval is. Ook in de Vereenigde Staten is in ieder werkkamp een paedagoog, die door het federale Bureau voor Opvoeding benoemd wordt en in een officieel handboek van genoemd Bureau zijn de richtlijnen voor het program van opvoeding in deze kampen vastgelegd. Maar dit beteekent nog niet dat de Noord-Amerikaansche Overheid er een bepaalde wereld- en maatschappijbeschouwing op na houdt en in de geest hiervan de vrijwilligers in de kampen opvoedt. Er blijft daar ruimte voor de verschillende maatschappelijke stroomingen, welke op dit gebied bestaan en de verschillende maatschappelijke instellingen welke zich op dit gebied bewegen en een of andere wereld- en levensbeschouwing vertegenwoordigen. Nog sterker is dit democratische principe verwezenlijkt in de organisatie van den Zwitserschen vrijwilligen arbeidsdienst voor werkloozen. De overheid beperkt zich daar tot de financiering en tot het vaststellen van zekere algemeene punten betreffende de rechtspositie van de deelnemers. Paedagogische kwesties worden behandeld door de ‘Schweizerische Zentralstelle für freiwilligen Arbeitsdienst,’ een particuliere vereeniging, waarin de verschillende instanties, welke werkkampen organiseeren: staatsorganen, jeugdvereenigingen, vakbonden, wetenschappelijke instellingen enz. samengebracht zijn. De verschillende maatschappelijke organisaties hebben daar zelf rechtstreeks de leiding van het kampwerk en kunnen hierin haar eigen richting tot gelding brengen.

Zoo zien we overal, dat in den arbeidsdienst de opvoeding van de rijpere jeugd behartigd wordt, maar de richting en de organisatie hiervan verschilt van land tot land; de Staat kan zelf de opvoeding ter hand nemen en hierop een bepaald stempel drukken of deze kan geschieden door allerlei organisaties en naar de diverse richtingen, welke zich ook in het vrije maatschappelijke leven op dit gebied doen gelden. Deze organisaties worden dan tot dit doel in den arbeidsdienst ingeschakeld. Tot goed begrip van den arbeidsdienst moeten we dezen nog bezien in verhouding tot de organisatie van de landsverdediging en tot den jeugdwerkloozenzorg.

Wat het eerstgenoemde punt betreft zien we in verschillende landen o.a. in Bulgarije, Polen en de Vereenigde Staten dat militairen uit den actieven dienst de leiding hebben van de kampen. Maar dat beteekent nog niet dat de arbeidsdienst in deze landen een para-militaire organisatie is. Men kan natuurlijk wel aannemen, dat de arbeid, de lichamelijke training, de orde en de discipline van het werkkamp de jonge menschen, die daar geweest zijn, bruikbaarder maakt voor militaire opleiding. Waarschijnlijk is dan ook wel één van de oogmerken van de invoering van den arbeidsdienst in Bulgarije en Duitschland geweest in tijd van nood reserve te hebben voor het leger, omdat in deze landen na den wereldoorlog tot voor enkele jaren terug de algemeene militaire dienstplicht was afgeschaft. Nochtans staat in geen van deze beide landen de militaire opleiding op het program van den arbeidsdienst. In Duitschland is deze dienst trouwens een instrument van de partij of liever van den door de partij beheerschten staat en partij en leger zijn daar twee afzonderlijke grootheden.

Anders liggen de verhoudingen in Polen. Daar draagt de arbeidsdienst een sterk militair karakter. Militairen staan aan het hoofd van de kampen, de handhaving van orde en tucht geschiedt als in het leger, de deelnemers krijgen een militaire opleiding en voeren sedert 1936 vooral objecten uit ten behoeve van de landsverdediging. Maar in Polen drukt dan ook het leger zijn stempel op de geheele politiek van het land (Pilsoedski, Rydz Smigly) en het is begrijpelijk dat daaraan ook de arbeidsdienst niet ontkomt.

Ook in de Vereenigde Staten hebben militairen de leiding, maar de discipline is daar niet zoo geregeld als in de kazerne. Inplaats van blinde gehoorzaamheid wordt verantwoordelijkheidsgevoel aangekweekt. Er wordt ook geen militaire opleiding gegeven en er worden geen werken ten behoeve van de defensie uitgevoerd. Nochtans werden in het begin van dit jaar in het Congres pogingen aangewend om goedkeuring te krijgen voor een crediet ten behoeve van de militaire opleiding van de vrijwillige deelnemers van den arbeidsdienst.

Nu tengevolge van de verscherping van den internationalen toestand de militaire belangen zoo sterk gaan domineeren, ziet men den tendenz dat ook de arbeidsdienst, welke aanvankelijk vooral een sociaalpaedagogische instelling was, voor deze doel-

einden wordt ingeschakeld. Zeer goed bruikbaar is de arbeidsdienst ongetwijfeld voor de voorbereiding van de bescherming der burgerlijke bevolking en van de organisatie van het burgerlijk leven in oorlogstijd, welke den laatsten tijd vooral in Engeland maar ook in andere landen krachtig ter hand genomen is. Het zou niet verwonderlijk zijn als juist voor dit doel in verschillende landen een arbeidsdienst zou worden opgericht.

Wat de verhouding van den arbeidsdienst tot den jeugdwerkloozenzorg betreft, dient te worden opgemerkt, dat deze twee instellingen wel zijn te onderscheiden. Eenige maanden arbeidsdienst kan voor alle jonge menschen, werkloos en werkend, ingevoerd, zelfs verplicht gesteld worden - gelijk de militaire dienst - en wel vooral om de groote paedagogische, sociale en ook economische voordeelen welke bij een goede organisatie ervan verwacht kunnen worden.

Jeugdwerkloozenzorg omdat het complex van maatregelen, welke beoogen de gevolgen van de werkloosheid onder de jeugd te lenigen. Nu kan ook de invoering van een arbeidsdienst voor dit doel zeer geschikt zijn. Een algemeene arbeidsdienstplicht neemt regelmatig een groot aantal jonge arbeidskrachten uit het vrije bedrijf, zoodat er plaats openkomt voor de werkloozen. Maar ook een verplichte of vrijwillige arbeidsdienst speciaal voor de jonge werkloozen heeft groote waarde. Het was daarom niet te verwonderen, dat verschillende Regeeringen in de crisisperiode juist voor de werklooze jeugd den arbeidsdienst hebben ingevoerd. Dit is o.a. in Polen, de Vereenigde Staten en in Zwitserland gebeurd. Maar in Zwitserland bestaat daarnaast nog een vrijwillige arbeidsdienst voor studenten gedurende de zomervacantie.

In verschillende landen zien we dus dat de arbeidsdienst ingeschakeld wordt voor de militaire organisatie van het land of voor de bestrijding van de jeugdwerkloosheid. Dit is evenwel geen essentieele taak. Naar zijn wezen is de arbeidsdienst een sociale, of beter gezegd, een sociaalpaedagogische instelling. De wezenlijke kenmerken van den arbeidsdienst, welke wij in de voorafgaande bladzijden wat uitvoeriger hebben nagegaan, kunnen samengevat worden in de volgende omschrijving, welke voorkomt in de Duitsche ‘Verordnung über den freiwilligen Arbeitsdienst’ van 16 Juli 1932 (Rechsgezetzblatt 1932 Teil I

Nr. 45 S 352): ‘de (vrijwillige) arbeidsdienst geeft aan jonge menschen (in de verordening staat: aan jonge Duitschers) gelegenheid om gezamenlijk voor het welzijn van de gemeenschap zinrijk werk te verrichten en zich tegelijkertijd physiek, maar ook intellectueel en moreel te ontwikkelen.’ ‘De (uit te voeren) objecten moeten in het openbaar belang zijn maar tevens een bijkomstig karakter dragen. De arbeidsdienst mag geen vermindering van arbeidsmogelijkheden van de vrije markt meebrengen.’

Hiermee hebben het wezen van den arbeidsdienst en tevens de economische en sociaalpaedagogische functie, welke deze instelling, mits goed en doelmatig georganiseerd, in de samenleving kan vervullen, uiteengezet. Wat zit hierin voor bruikbaars voor Nederland? Dit is de tweede vraag, dien wij gesteld hebben en dien wij thans willen trachten te beantwoorden.

De nadruk valt bij den arbeidsdienst op zijn sociaalpaedagogische beteekenis voor het opgroeiende geslacht. En nu kunnen wij reeds terstond vaststellen dat de Nederlandsche jeugd een arbeidsdienst zeer wel zou kunnen gebruiken. Offervaardigheid voor de gemeenschap is bij velen van onze jonge menschen dikwijls helaas verre te zoeken. Dit komt bijvoorbeeld hierin tot uiting, dat verschillende jonge werkloozen vooral in de groote steden niet willen deelnemen aan de objecten van algemeen nut, die in het kader van den jeugdwerkloozenzorg ten hunnen behoeve georganiseerd zijn. De vergoeding van *f* 1,50 à *f* 3,50 per week, welke zij hierbij nog kunnen verdienen - behalve het voordeel van het onderhouden van vakbekwaamheid, dat ze hiervan trekken - is hun te gering. En dat deze objecten alleen met het oog op hun werkloosheid ten bate van de gemeenschap georganiseerd worden, laat hen koud. De gedachte om iets voor de gemeenschap te doen komt niet bij hen op; in die geest zijn ze ook in het geheel niet opgevoed. Ze kijken alleen naar eigen voordeel. Er zijn natuurlijk ook goedwillende jonge werkloozen en er zijn er ook die inzien dat ze door deelneming hun vakbekwaamheid onderhouden en hun kans op plaatsing in het vrije bedrijf vergrooten en die zich daarom aanmelden. Maar daarnaast moet helaas ook gezegd worden dat een deel der arbeidersjeugd zich uit een dergelijke mentaliteit als zooeven geschetst is afzijdig houdt.

Het voortbestaan van onzen Staat en het behoud van de staat-

kundige en maatschappelijke instellingen, die ons dierbaar zijn moet in de toekomst op de jeugd van heden steunen en de gevaren, die deze goederen van binnen en van buiten uit bedreigen, moeten niet overdreven, maar ook niet onderschat worden. En zonder dat we nu pessimistisch over de opgroeiende jeugd bebehoeven te oordeelen, mogen we toch ook wel zeggen, dat - over het algemeen genomen - haar mentaliteit in veel opzichten beter zou kunnen zijn. Een groot deel van onze jeugd krijgt na het verlaten van de lagere school weinig of geen opvoeding noch in gezin, noch in kerk, noch in jeugdvereeniging, terwijl vooral in de steden een niet gering deel alleen op straat of in fabriek of bioscoop ‘gevormd’ wordt, als men het zoo nog mag noemen. Op de sociale en staatkundige orde willen ze gaarne afgeven - als ze er niet geheel onverschillig tegenover staan, maar in ieder geval hebben ze er meestal weinig begrip van. Extremistische partijen trachten hen onder haar vanen te krijgen en hameren hun wanbegrippen op dit gebied in. Vijftig procent van de jonge arbeiders maken - blijkens de gegevens van de jeugdregistratie - voor hun eenentwintigste jaar gedurende korteren of langeren tijd kennis met de werkloosheid, welke ook voor hun mentaliteit en hun gemoed meestal funeste gevolgen heeft.

Er leeft gelukkig ook veel goeds onder de Nederlandsche jeugd; men mag het verkeerde niet overdrijven en generaliseeren, maar daarnaast moet toch ook vastgesteld worden dat bij een niet onaanzienlijk deel vooral van de groote stadsjeugd de mentaliteit als Nederlander, staatsburger en als mensch lang niet achttien karaats is.

Welnu het is nu juist de taak van een arbeidsdienst om in dezen toestand te voorzien. Door de arbeid welke gezamenlijk ten nutte van de gemeenschap verricht wordt en door heel de sfeer, welke een goed geleid werkkamp schept, kan gemeenschapszin en gezonde vaderlandsliefde worden aangekweekt, kan wederzijdsch begrip tusschen de verschillende volksdeelen en volksklassen bevorderd worden, kan heel de persoon van de jonge menschen omhoog gevoerd worden.

Ook in de fabriek en in de kazerne zijn allerlei jonge menschen bijeen, maar de fabriek is geen plaats voor opvoeding en de kazerne geeft niet zoo'n allround vorming: geen staatsburgerlijke

en moreele opvoeding brengt geen inzicht bij in de economische, sociale en staatkundige orde, wat vooral voor de arbeidersjeugd van zoo'n groot belang is. Hun vorming tot persoonlijkheid en tot Nederlander komt nergens zoo goed tot zijn recht als in het werkkamp. Ook niet in de jeugdvereenigingen, omdat daar de leiders het doen en laten van jonge menschen, die hier slechts een paar uur in de week tezamen komen niet zoo goed kunnen observeeren als in een werkkamp, terwijl bovendien een groot gedeelte vooral van de arbeidersjeugd hierbuiten staat. Arbeidsdienst is hier dus wel op zijn plaats. En er lijkt dus alles voor te zeggen om tot den arbeidsdienst zoowel werkende als werklooze jonge menschen toe te laten, omdat deze dienst voor alle groepen zeer nuttig is. Bovendien zou deelneming verplicht gesteld moeten worden, omdat anders een groot gedeelte er zich aan onttrekken zal. Voor de meisjes is deze dienst niet zooveel minder belangrijk als voor de jongens, omdat zij in de opvoeding van het komende geslacht den hoofdrol zullen moeten vervullen en de vorming van het opgroeiend vrouwelijke geslacht er in het algemeen niet zooveel beter voorstaat als die van het mannelijke geslacht. Op dit gebied is er ook veel goeds maar ook veel dat hapert, vooral als men aan het fabrieks- en het groote stad-meisje denkt. De arbeidsdienst voor meisjes zal natuurlijk een ander karakter moeten dragen dan die voor jongens, zal n.l. meer op huishoudelijk werk en vrouwelijke beroepen ingesteld moeten zijn.

Een algemeene arbeidsdienstplicht zal echter ook bezwaren hebben; er zullen mogelijk verschillende gevallen zijn, waarin de bezwaren grooter zijn dan de voordeelen, welke ervan verwacht kunnen worden (jeugdige kostwinners enz.). Maar hieraan kan een stelsel van dispensaties tegemoet komen.

De invoering van een algemeenen arbeidsdienstplicht zal vermoedelijk ook nog op verschillende andere moeilijkheden stuiten: groote kosten voor de Overheid, zekere stoornis in het bedrijfsleven, verzet van de publieke opinie bij verschillende volksdeelen. Directe invoering van zulk een algemeenen dienstplicht is ook inderdaad een groote stap. Daarom rijst de vraag of een geleidelijke invoering niet wenschelijk en mogelijk is. Het minst bezwaarlijke is om met een algemeenen dienstplicht voor jonge werkloozen te beginnen. Zij hebben de meeste behoefte aan werk en geestelijke opbeuring. Hiervoor is ook de

grootste instemming van de publieke opinie te verwachten. Bovendien is de jeugdwerkloosheid in ons land niet zoo gering. Het aantal jonge werkloozen moge, als men dit op een bepaald moment telt, thans niet zoo groot meer zijn als enkele jaren terug - eind December 1938 kon dit aantal op grond van gegevens der jeugdregistratie toch nog altijd op ± 100 000 geschat worden, dit zijn dan jonge mannelijke werkloozen van 14 tot en met 24 jaar - men dient te bedenken, dat dit niet een vaste groep is, die werkloos is en werkloos blijft. De werklooze personen wisselen steeds, want uit deze jeugdregistratie blijkt ook, dat meer dan 50% van de jonge arbeiders vóór hun eenentwintigste jaar korteren of langeren tijd met de werkloosheid kennis maakt.

Deze arbeidsdienst voor jonge werkloozen zou dan verplicht moeten worden gesteld; want uit het bestaande jeugdwerkloozenwerk is reeds gebleken dat het meerendeel der betrokkenen zelf het belang van deelneming niet inziet.

De sanctie op deze verplichting zou niet zoo zwaar behoeven te zijn als in Bulgarije, waar deze uit vrij langdurige gevangenisstraf en boeten bestaat. Het Engelsche stelsel: inhouding van uitkeeringen uit hoofde van werkloosheidverzekering of steunuitkeering, dat daar toegepast wordt tegenover jonge werkloozen van 17 en 18 jaar, die weigeren de Junior Instruction Centres te bezoeken, zou voor Nederland overgenomen kunnen worden, als jonge werkloozen boven 17 jaar individueel recht op steun of op uitkeering uit hoofde van werkloosheidsverzekering zouden krijgen, terwijl voor hen dan geen kinderbijslag aan gesteunde gezinshoofden meer zou worden verleend. Nog een andere sanctie is mogelijk n.l. die, welke door prof. de Quay is voorgesteld: insluiting van onwilligen in staatswerkkampen met streng regiem.

Met de invoering van een arbeidsdienstplicht voor jonge werkloozen zou dus kunnen worden begonnen; naderhand wanneer de omstandigheden gunstiger zijn en het nut ervan algemeen erkend wordt, kan deze tot alle jonge mannen en jonge meisjes worden uitgebreid; deze maatregel moet dan niet als crisismaatregel worden bezien, omdat de sociale instelling van den arbeidsdienst van veel wijder strekkende beteekenis is dan alleen bestrijding van de werkloosheid en haar gevolgen.

We zullen thans nog een aantal kwesties behandelen, welke

niet zoozeer het principe maar meer de organisatie van den arbeidsdienst betreffen. In de eerste plaats de vraag, welke de vorm van zulk een arbeidsdienst voor jonge werkloozen zou moeten zijn.

Men onderscheidt z.g. gesloten en open kampen. Gesloten kampen zijn die, waar de jonge werkloozen dag en nacht verblijven, uitgenomen eventueel Zon- en feestdagen. Bij open werkkampen arbeiden de jongens overdag gezamenlijk aan een of ander object (bijv. bouw van een jeugdherberg, of aanleg van een vijver) of in een werkplaats (vervaardiging van een motorboot of zweefvliegtuig), terwijl ze 's avonds naar huis gaan. De gesloten kampen zijn het meest geschikt om het doel, vooral het sociaalpaedagogische doel, dat de arbeidsdienst nastreeft, te bereiken; de vrije tijd en vooral de avonden kunnen voor allerlei cultureel en paedagogisch werk worden gebruikt. De levensgemeenschap is in het gesloten kamp veel dieper en voller dan in het open kamp. Daar staat echter tegenover, dat gesloten kampen duurder zijn wegens de kosten van levensonderhoud en huisvesting en dat men de jongens toch altijd maar een bepaalden tijd in een kamp kan houden. Men kan hen niet blijvend van huis vervreemden en degenen, die een kampperiode van een aantal maanden hebben meegemaakt, moeten weer plaats maken voor anderen. Het is ondoenlijk op zoo grooten schaal kampen in te richten, dat practisch alle jonge werkloozen daarin tegelijk en permanent ondergebracht kunnen worden. Daarom is het wenschelijk dat er ook open kampen georganiseerd worden d.w.z. plaatselijke werkobjecten en werkplaatsen, waar de jonge werkloozen na hun terugkeer uit het kamp dagelijks practisch werk kunnen verrichten, totdat zij weer in het vrije bedrijf kunnen worden geplaatst. Een paar middagen in de week kunnen aan algemeene ontwikkeling en vorming der persoonlijkheid worden besteed. De goede uitwerking van het verblijf in het kamp gaat op deze wijze, bij terugkeer in de stad, niet verloren.

Het zal den lezer bekend zijn, dat deze open en gesloten kampen reeds in ons land bestaan in het kader van den jeugdwerkloozenzorg, welke georganiseerd wordt door het Rijk in samenwerking met de gemeenten (voor wat de open kampen betreft) en met particuliere (R.K.; protestantsch-Christelijke; neutrale en socialistische) Centrales, voor wat de gesloten kampen aan-

gaat. De kwestie van den arbeidsdienst voor jonge werkloozen stelt zich dus in ons land als een kwestie van omvorming en uitbouw van het bestaande jeugdwerkloozenwerk volgens de beginselen van den arbeidsdienst.

De *duur* van een verblijf in een kamp van den arbeidsdienst zou op minstens zes maanden gesteld moeten worden. Deze tijd is noodig om van het sociaalpaedagogisch program iets terecht te brengen. De mentaliteit der jonge werkloozen moet dikwijls radicaal gewijzigd worden op allerlei gebied. Zes maanden is dan ook een minimum; de leider van het kamp zal moeten kunnen uitmaken of verlenging van het verblijf voor bepaalde deelnemers niet gewenscht of noodzakelijk is. In Bulgarije is de duur acht maanden, in Duitschland zes maanden, in de Vereenigde Staten eveneens zes maanden, met de mogelijkheid van verlenging tot 20 maanden, in Polen twee jaar. Zooals thans bij den jeugdwerkloozenzorg reeds gebruikelijk is, zal aan de arbeidsdienstplichtigen ook een zeker zakgeld voor hun arbeid moeten worden uitgekeerd. Hiervan kunnen ze zich allerlei aanschaffen en eventueel ook een nieuw costuum oversparen. Zakgeld is een onmisbare voorwaarde voor het persoonlijkheidsgevoel van jonge menschen. Ook zou de mogelijkheid moeten bestaan om een premie te verdienen bij meer dan gemiddelde prestatie, zooals dat in Polen het geval is.

Een belangrijke kwestie is ook *de aard van het te verrichten werk*. De arbeidsdienst mag geen objecten onttrekken aan de vrije markt. Het werk moet ook geschikt zijn om uitsluitend door jonge menschen te worden uitgevoerd. Het moet van eenige beteekenis zijn en ten nutte van de gemeenschap; als zoodanig moet het tot de deelnemers spreken. Zij moeten er hun geheele persoon in kunnen leggen, omdat ze zich bewust zijn, dat ze hiermee voor de gemeenschap iets van beteekenis tot stand brengen, hetzij voor de gemeenschap in haar geheel - staat, provincie, gemeente - hetzij voor bepaalde kringen van de gemeenschap, sociale, charitatieve of wetenschappelijke instellingen van algemeen nut. De objecten moeten zoo gekozen en zoo uitgevoerd worden dat den deelnemers tevens arbeidsliefde wordt bijgebracht. Het werkkamp moet ook een instelling zijn van arbeidspaedagogie.

Het ontbreekt den jongen menschen maar al te dikwijls aan liefde voor handenarbeid, voor arbeid überhaupt. Velen zouden beter werken, hun vak meer beheerschen, als ze liefde voor de arbeid geleerd hadden. En velen zouden dan thans ook niet werkloos zijn, want naar geschoolde krachten en flinke werkers bestaat nog wel vraag. Ook op dit punt heeft de arbeidsdienst een belangrijke taak te vervullen. De objecten dienen bij een arbeidsdienst voor jonge werkloozen ook zoo gekozen te zijn, dat ze door de uitvoering ervan hun vakbekwaamheid op peil houden of vergrooten, zoodat ze ook op deze wijze hun kans op plaatsing in het vrije bedrijf verhoogen. Een groot, nationaal object, waaraan om zoo te zeggen voor een onbeperkt aantal handen en voor een onbeperkten tijd werk is, zooals in de Vereenigde Staten en in Duitschland bestaat, is hier niet voorhanden. Maar toch valt hier ook wel één en ander te doen, dat zich leent voor uitvoering door jonge werkloozen in arbeidsdienst. In de eerste plaats is er allerlei werk te verrichten in staats-, gemeente- en particuliere bosschen, wat zonder arbeidsdienst achterwege zou blijven en wat toch van groot belang is voor de gemeenschap. Temeer is men op dergelijk werk aangewezen omdat de gesloten kampen altijd buiten de steden gevestigd zijn en arbeid in de frissche buitenlucht zoo gewenscht is. Bovendien is een groot deel van de werklooze jeugd alleen maar voor dergelijk ongeschoold werk geschikt, zoodat het weinig zin heeft hun een vak te leeren. Ook bij opleving van het bedrijfsleven zullen altijd in zekere mate ongeschoolde krachten noodig blijven.

Verder kan van de behoeftevoorziening van den arbeidsdienst zelf een autarkisch systeem gemaakt worden. Allerlei voorwerpen kunnen in eigen werkplaatsen vervaardigd en allerlei producten in eigen boerderijen, land- en tuinbouwbedrijven voortgebracht worden; dit brengt vakarbeid mee op elk gebied.

Ten behoeve van instellingen van Maatschappelijk Hulpbetoon, Armenzorg en liefdadigheid (Brokkenhuizen, Sint Vincentius-vereenigingen enz.) kunnen op grooten schaal voorwerpen vervaardigd worden. Als deze vereenigingen aan den arbeidsdienst alleen de materiaalkosten vergoeden, kunnen ze met het beschikbare geld veel meer aanschaffen, dan wanneer ze alles gemaakt en gedaan moeten koopen, want dan moeten ze ook loonen betalen. De verzorgden varen hier wel bij en de pu-

blieke opinie zal tegen dergelijk werk van den arbeidsdienst weinig bezwaar maken. Voor allerlei jeugdbonden, sociale en cultureele vereenigingen van algemeen nut vallen lokalen en clubhuizen te bouwen en in te richten en andere dingen te maken. Dit werk blijft thans liggen omdat uitvoering in vrij bedrijf te duur is en de inkomsten sterk teruggeloopen zijn. De arbeidsdienst kan dit werk ondernemen tegen vergoeding der materiaalkosten wat voor deze vereenigingen meestal nog wel te doen is. Een en ander is op dit gebied reeds door den jeugdwerkloozenzorg geschiedt, maar bij stelselmatig onderzoek zou nog veel meer van dergelijk werk te vinden zijn.

Dan is er nog allerlei te doen op het terrein van behoud van monumenten, aanleg van rijwielpaden, sportparken enz. Er zou bijv. ook een permanente tentoonstelling ingericht kunnen worden, waarin heel het economisch leeren uitgebeeld wordt, het productieproces in belangrijke bedrijven etc.

Het is niet de bedoeling om hier een lijst te geven van alle mogelijke objecten; bij wijze van voorbeeld zijn er eenige opgesomd.

Prof. J. de Quay van Tilburg en dr. W.R.H. Feuilletau de Bruyn hebben voorgesteld door den arbeidsdienst allerlei werken van defensie te laten uitvoeren. De vraag rijst echter of jongens alleen dat zullen kunnen doen, of niet geheele ploegen ouderen aan hen toegevoegd zullen moeten worden en of dergelijke objecten niet tegen normaal loon dienen te worden uitgevoerd. Wel is het mogelijk den arbeidsdienst in te schakelen voor de voorbereiding der organisatie van het burgerlijke en economische leven in oorlogstijd. Als daarvoor een alles omvattend plan uitgewerkt is, ware na te gaan, wat geschikt is om door jonge werkloozen in arbeidsdienst te worden uitgevoerd in open en gesloten kampen. Vermoedelijk zullen de kosten van zulk een plan ook wel zoo hoog zijn, dat uitvoering in arbeidsdienst - tegen lagere vergoedingen i.p.v. tegen loon ter vermijding van een al te groote verzwaring van het staatsbudget gewenscht is.

De opvoeding - de laatste kwestie, welke wij nog even willen aanroeren - is de voornaamste taak van den arbeidsdienst. Heel de persoon van de jonge werkloozen moet aangepakt en dikwijls ‘gereconstrueerd’ worden. Hierbij komt men onvermijdelijk op het terrein van wereld- en levensbeschouwing.

Vandaar dat in ons land de werkkampen voor jonge werkloozen naar richtingen zijn opgezet, zooals dat ook in Zwitserland het geval is. Vermeldenswaard is in dit verband, het dubbelkamp te Rumpen. Daar werken katholieke en protestantsche jonge werkloozen aan hetzelfde object - dat was althans de opzet - terwijl iedere groep in een eigen kamp is ondergebracht. De gedachte van den arbeidsdienst is ook juist de bevordering van het wederzijdsch begrip van alle bevolkingsklassen, dus ook van de confessioneele groepen. Ook op dit terrein heeft de arbeidsdienst in ons land een taak te vervullen, al is het moeilijk hier tot een bevredigende organisatie te komen. Want het is ook begrijpelijk, dat in verband met de alzijdige opvoeding van de jonge menschen, waarbij nu eenmaal de wereld- en levensbeschouwing een rol speelt, de verschillende groepen op eigen richtingskampen prijs stellen. Heel Nederland denkt nu eenmaal niet hetzelfde. Voor een zekere toenadering kan de organisatie van dubbelkampen als in Rumpen mogelijk wel het een en ander bijdragen. In de open kampen (plaatselijke werkobjecten en centrale werkplaatsen) werken jongens van verschillende wereldbeschouwing samen, ook omdat het financiëel bezwaarlijk is in iedere gemeente zulke objecten en werkplaatsen naar de verschillende richtingen te organiseeren. Deze open kampen zijn ook meer uitsluitend arbeidsgemeenschappen. Een paar middagen in de week kunnen voor cultureel werk gereserveerd blijven waartoe dan de verschillende jeugdvereenigingen ingeschakeld kunnen worden.

Tot bevordering van de eenheid tusschen de Nederlanders kan ook een goede staatsburgerlijke opvoeding in de kampen bijdragen. Hiertoe dient in het cultureele program een bijzondere plaats te worden ingeruimd, zooals dat in alle landen het geval is. Staatkundige en sociale ontwikkeling is van bijzondere beteekenis voor jonge werkloozen, die gemakkelijk geneigd zijn om van de omverwerping der bestaande orde verbetering van hun lot te verwachten en die ook gemakkelijk een prooi van extremistische partijen worden. De overheid, welke de kampen financiert, dient er evenwel tegen te waken, dat deze staatkundige ontwikkeling niet ontaardt in politieke propaganda. Staatsburgerlijke opvoeding moet in breeden zin worden verstaan: alles valt hieronder, wat tot de vorming van allround-Nederlanders bijdraagt. Met veel vrucht zal bijv. de geschiedenis van ons vaderland uiteen-

gezet kunnen worden. Voor jonge werkloozen, die misschien niet anders dan eenige feiten en jaartallen weten - als ze die nog weten - kan deze geschiedenis een openbaring zijn, vooral omdat ze op dit tijdstip van hun leeftijd er heel anders tegenover staan dan in hun schooljaren en gemakkelijker parallellen trekken met de tegenwoordige tijdsomstandigheden.

We hopen hiermee in de grondbeginselen van den arbeidsdienst en van enkele kwesties, welke hiermee annex zijn, eenig inzicht gegeven te hebben, al zijn we ons bewust dat we niet alle zijden belicht hebben en dat er op verschillende punten meeningsverschillen bestaan.

Eén ding is echter zeker, n.l. dat de arbeidsdienst een concreet middel kan zijn voor het bevorderen van nieuwe verhoudingen en een nieuwe mentaliteit in onze samenleving, waartoe wij allen door onze geëerbiedigde Koningin opgeroepen zijn onder de leuze van geestelijke en moreele herbewapening.

A. HOLLENBERG

Een gevaarlijk boek

Lancelot Hogben, De consequenties van 1 = 1. Wiskunde - óók voor U! Vertaald door W.S.H. Elte. Met een voorwoord van Dr. M. Euwe. - H.J.W. Becht. Amsterdam. Zonder jaartal. VIII en 690 blz.

Lancelot Hogben publiceerde in September 1936 een omvangrijk boek onder den titel *Mathematics for the Million. A popular Self Educator*, dat in December 1938 zijn elfden Engelschen druk beleefde en inmiddels in ten minste acht Europeesche talen vertaald werd. Het is nu, onder den nogal onzinnigen titel, die hierboven vermeld staat (wat kan men eigenlijk concludeeren uit de uitspraak 1 = 1?), ook in het Nederlandsch verschenen, voorzien van een enthousiaste voorrede van de hand van onzen grooten schaker Euwe. Deze verwacht van het boek, dat het den 'wiskundehonger' van niet mathematisch geschoolde intellectueelen, bij wie het op school ontvangen onderwijs nog niet alle belangstelling gedood heeft, zal bevredigen, doordat het hen in staat zal stellen, 'de Wiskunde voor een tweeden keer te leeren en ditmaal op smakelijker en deugdzamer wijze' dan uit de 'droge elementaire leerboeken uit den H.B.S.-tijd'; en hij roemt de 'origineele en paedagogisch hoogstaande wijze', waarop de schrijver aan zijn lezers enthousiasme en begrip voor het onderwerp weet bij te brengen; in even waardeerenden zin werd er inmiddels ook reeds in de onderwijspers over geschreven. Het lijkt met het oog op de sterke verspreiding, die het werk in het buitenland reeds geniet en die het, zoo nadrukkelijk aangeprezen, ook in ons land wellicht tegemoet gaat, de moeite waard, eens te onderzoeken, in hoeverre die loftuitingen gegrond zijn.

De schrijver kondigt als doel van zijn werk aan, dat hij het minderwaardigheidscomplex van 'the million or so intelligent

people', die de hoop hebben opgegeven, langs de gebruikelijke wegen inzicht in de wiskunde te verwerven, wil verdrijven door een nieuwe wijze van behandeling, die niet de logische hechtheid van het mathematisch gedachtensysteem op den voorgrond zal stellen, maar integendeel vóór alles de sociale beteekenis, die aan het vlot hanteeren van practisch toepasbare wiskundige begrippen en methoden moet worden toegekend, tot haar recht zal doen komen. Die sociale beteekenis is, naar hij niet moede wordt te betoogen, steeds zeer aanzienlijk geweest; zij zal echter nog aanmerkelijk stijgen in de 'Age of Plenty', die wij tegemoet gaan, de rationeele plan-maatschappij, waarin ieders behoeften zullen worden bevredigd, zonder dat men meer dan drie of vier uur per dag zal behoeven te werken, maar die alleen verwezenlijkt kan worden, wanneer de wiskunde gedemocratiseerd en gesocialiseerd zal zijn, omdat eerst een maatschappij, waarin ieder lid de 'grootte-taal' kan verstaan en hanteeren, gevrijwaard zal zijn voor kapitalistische uitbuiting en clericale overheersching.

Wie van dit programma heeft kennis genomen, zal niet meer verbaasd zijn te vernemen, dat de strekking van het boek een veel ruimere is dan de zuiver didactische, die het bij oppervlakkige doorlezing uitsluitend schijnt te bezitten. Zij is in werkelijkheid drieledig: didactisch, politiek, historisch. De wiskunde wordt hier onderwezen met politieke bedoelingen (i.c. als een middel om des te sneller tot de ideale maatschappelijke toestanden te komen, die tot dusver in Sowjet-Rusland het verst verwezenlijkt zijn); de historie moet de argumenten leveren, die de gevolgde methode zullen kunnen rechtvaardigen.

Na zijn boek aldus te hebben opgezet, tracht de schrijver in een voorrede den indruk te wekken, dat de politieke inslag van het geheel toch eigenlijk maar een bijkomstigheid is. De Nederlandsche vertaling geeft het zoo weer: 'Wat "ter zijde" gezegd wordt en de alleenspraken moet u niet te ernstig nemen. Dat is er tusschen gevoegd om de pil te vergulden. Misschien hebben vele van die opmerkingen even weinig voedingswaarde als saccharine.' We zullen bij de volgende bespreking deze, van weinig karakter getuigende, zelfverloochening niet aanvaarden: wanneer de schrijver zich de weelde veroorlooft, in tallooze passages

zijn historisch-materialistische wereld- en levensbeschouwing te propageeren en daarbij tal van anders gerichte denkwijzen op steeds even felle, soms grove en hier en daar zelfs kwetsende wijze aan te vallen, gaat het niet aan, om achteraf te verklaren, dat men dit alles maar niet te veel au sérieux moet nemen. We zullen echter den uitgesproken wensch in zooverre vervullen, dat we in de eerste plaats aandacht schenken aan wat voor den schrijver zelf het zwaarste weegt, aan zijn opvattingen over de plaats, die de wiskunde in haar historische ontwikkeling in de geschiedenis van de maatschappij inneemt.

Deze opvatting is weer te geven in twee uitspraken, waarvan de eene beoogt, een historisch feit uit te drukken, terwijl de andere aan de beoefenaren der wiskunde een norm voorschrijft, waaraan zij zich, zoo zij althans hun sociale verplichtingen begrijpen, zullen hebben te houden. De eerste bewering staat in den vorm van een aan Tobias Dantzig ontleend citaat op het titelblad van de Engelsche uitgave, maar werd onbegrijpelijkerwijze in de Hollandsche vertaling weggelaten; zij luidt als volgt: *'It is a remarkable fact that the mathematical inventions which have proved to be most accessible to the masses are also those which exercised the greatest influence on the development of pure mathematics'*.

We kunnen hierover kort zijn; de bondige qualificatie 'offenbarer Unsinn', die de uitmuntende historicus der wiskunde O. Neugebauer in een bespreking van de Deensche vertaling van het werk er op heeft toegepast, is volkomen gerechtvaardigd. De meest oppervlakkige kennis van de geschiedenis der wiskunde is voldoende, om de onhoudbaarheid in te zien van de bewering, dat onderwerpen als de Grieksche redentheorie, de exacte behandeling van het limietbegrip, de projectieve, niet-Euclidische en meerdimensionale meetkunden, de getallentheorie en de theorie van de functies van een complexe veranderlijke (alle toch onderwerpen, waarvan een zeer merkbare invloed op de ontwikkeling der zuivere wiskunde is uitgegaan) zoo bijzonder toegankelijk zouden zijn gebleken voor de groote massa. En ook de lezer, wien deze voorbeelden wellicht niets zeggen, zal zonder moeite tot dezelfde conclusie kunnen komen: wanneer de groote massa altijd zoo vatbaar geweest is voor de belangrijke

denkbeelden der zuivere wiskunde, waar is dan de klove tusschen haar en de mathesis vandaan gekomen, die de schrijver met zijn boek wil overbruggen?

De tweede normatieve uitspraak zal ons langer moeten bezighouden. Vooreerst ontkent ze, eenigszins in tegenspraak tot de eerste, het bestaansrecht van de zuivere wiskunde: wiskunde heeft alleen dan zin, wanneer ze zich in dienst stelt van de practische behoeften der maatschappij; zoodra ze ter wille van haar zelf beoefend wordt, ontaardt ze in een onvruchtbare liefhebberij van beschaafde rijkaards en andere nietsnutten en wordt ze tot een instrument van clericale domperij.

Enkele citaten mogen deze samenvatting rechtvaardigen; zoo wordt op blz. 8 gezegd:

> Onze studie over wiskunde zal ons aantoonen dat, telkens wanneer de cultuur van een volk het contact met het gewone menschelijke leven verliest en de wiskunde uitsluitend het tijdverdrijf wordt van een lediggaande klasse, zij een middel tot clericale overheersching wordt. Zij is gedoemd in bijgeloof te eindigen, zooals elk clericalisme.

en op blz. 668, waar sprake is van tweeërlei houding, die men ten opzichte van wetenschap kan aannemen:

> De eene, de maatschappelijke, beschouwt de wetenschap als middel om actief de wereld een nieuwen vorm te geven in overeenstemming met de menschelijke behoeften. De andere is de houding van den eenzelvigen intellectueel, die, naar de traditie van een lediggaande klasse, bespiegelingen houdt over de wereld, passief en zonder drang die te veranderen.

Meer naderend tot de aan Dantzig ontleende opvatting betoogt de schrijver elders, dat de wiskunde zelf er ook niet wel bij vaart, wanneer zij ‘het contact met den arbeid in de wereld’ verliest (blz. 195); zij wordt dan ‘een nutteloos en dus opgeschroefd ornament van lediggang’ (blz. 206); ‘een excuus.... om harden arbeid te ontduiken inplaats van den menschelijken geest te gebruiken voor het voortbrengen van opbouwende resultaten’ (blz. 231); en ze kan zich pas weer verder ontwikkelen, wanneer ze ‘opnieuw in levend contact <komt> met den arbeid in de wereld’ (blz. 239).

De tegenstrijdigheid, die er bestaat tusschen des schrijvers bezorgdheid, dat de wiskundigen zich met asociaal werk zullen bezig houden èn zijn overtuiging, dat de wiskunde buiten contact

met de maatschappij zich heelemaal niet verder kan ontwikkelen (zoodat ze op den duur vanzelf ook niet meer asociaal werk zou kunnen doen), blijkt haar oplossing hierin te vinden, dat zuiver mathematische, niet op maatschappelijk nut gerichte, onderzoekingen door hem niet als bijdragen tot de ontwikkeling der wiskunde worden beschouwd. Dat de Grieksche mathematici zich zorgen maakten over de moeilijkheden van het irrationale, vindt hij weinig minder dan bespottelijk; hun pogingen om tot een axiomatische ordening van het geheel der mathematische stellingen te komen, keurt hij geen woord van aandacht waardig; hun streven naar strengheid bij de hanteering van oneindige processen wordt stelselmatig verzwegen.

Uit deze en dergelijke beschouwingen (we hebben slechts enkele voorbeelden geciteerd) spreekt hetzelfde gemis aan inzicht in (ja, aan de meest elementaire kennis van) de geschiedenis der wiskunde, dat dit, toch voornamelijk over historische onderwerpen handelende, boek, zooals nog nader blijken zal, op welhaast iedere bladzijde onthult. Het had den schrijver bekend kunnen en moeten zijn, dat er ten allen tijde menschen hebben geleefd, die zich zonder eenige gedachte aan mogelijke practische toepasbaarheid van hun onderzoekingen onweerstaanbaar tot de zuivere wiskunde gedreven hebben gezien, zooals anderen den drang tot het voortbrengen van kunst in zich hebben gevoeld. Het is in dubbel opzicht kortzichtig van hem, het bestaansrecht van deze menschen (van wie de meesten wel zeer verbaasd zouden zijn geweest, zich als lediggaande rijkaards te hooren betitelen) in twijfel te trekken; vooreerst, omdat het niet op zijn weg ligt, de spontane activiteit van den menschelijken geest door decreten te ordenen; maar bovendien, omdat, zooals de geschiedenis telkens weer leert, hun werk in talrijke gevallen ten slotte toch aan de practisch toepasbare en sociaal nuttige wiskunde, die hij alleen erkennen wil, ten goede is gekomen. Dit had zelfs de zeer beperkte blik, dien de schrijver op de historische ontwikkeling der wiskunde geworpen heeft, hem moeten leeren; hij is bij voorbeeld nogal goed te spreken over complexe getallen wegens ‘het vele werk, dat zij in de electrische centrale verrichten’ (blz. 97). Maar zou de electrotechniek ooit het voorrecht hebben gehad, zich met vrucht van het complexe getal te bedienen,

wanneer niet de zuivere wiskunde dit aanvankelijk hersenschimmig aandoende begrip in een eeuwenlange ontwikkeling had gevormd en verhelderd? Men kan dit voorbeeld met tientallen andere aanvullen; de meeste daarvan zijn echter van meer recenten datum en ze zouden dus den schrijver, die in de meening verkeert, dat de wiskunde sedert Newton niet meer essentieel is vooruitgegaan (‘wat sinds dien is geschied, dat was het aanvullen van leemten, het scherpen van instrumenten, die reeds uitgevonden waren’; blz. 25) wellicht niet zooveel zeggen.

Te bespreken blijft nog de historische stelling, dat de wiskunde in de verschillende phasen van haar ontwikkeling beslissend beinvloed zou zijn door sociale factoren, in het bijzonder door de eischen, die een veranderde maatschappelijke samenleving op het gebied van tellen en meten stelde. De twee voornaamste voorbeelden, die de schrijver tot staving van deze stelling aanvoert, zijn wat hij de Alexandrijnsche en wat hij de Reformatiemeetkunde noemt.

De Alexandrijnsche meetkunde (het woord Alexandrijnsch wordt hier in strijd met alle wetenschappelijk spraakgebruik in tegenstelling tot Grieksch gebruikt, wat de aanvankelijk verbijsterende bewering op blz. 184 verklaart, dat de wiskunde in Griekenland na de stichting van de Universiteit van Alexandria omstreeks 320 v. Chr. weinig vorderingen meer zou hebben gemaakt) onderscheidt zich in de voorstelling van den schrijver voornamelijk in dit opzicht van wat de lediggaande leerlingen van Plato in Athene onder denzelfden naam bedreven, dat ze zich in dienst stelde van het drukke zakenleven van de stad en dat ze het meten in de meetkunde terugbracht, waardoor deze bruikbaar werd voor de astronomie. Archimedes (die onbekommerd tot de Alexandrijnen gerekend wordt, wat voor een schrijver, die Thales en Pythagoras tot Phoeniciërs maakt, natuurlijk slechts een kleinigheid is) interesseerde zich voor raderen en zocht daarom een betere benadering voor de verhouding van omtrek en diameter van een cirkel; hij stelde zijn wetenschap in dienst van de oorlogstechniek en bestudeerde den hefboom zonder toe te geven ‘aan Platonische aspiraties van geestelijke vervolmaking en intellectueel raffinement’ (blz. 239); hij paste tandraderen toe en vond een pomp uit. Eratosthenes mat den aard-

straal; Hipparchos en Aristarchos bepaalden astronomische afstanden. Door dit alles ‘kreeg het Alexandrijnsche materialisme een nieuwe visie op de grootschheid van den hemel’ (blz. 278). ‘Deze metingen bliezen het Heidensche Pantheon van sterregoden op en gaven het signaal voor de groote zeereizen’ (blz. 11).

Men kan zich heel goed voorstellen, dat beschouwingen als deze op een argeloozen lezer, die van nature geneigd is, om wat hem in een dik boek met aplomb verteld wordt ook te gelooven, een zeer overtuigenden indruk moeten maken. Bij kritische lezing blijkt het echter alles voor de helft of meer of onzin te zijn of boosaardige verdraaiïng van historische feiten. Onder het laatste valt vooral de volkomen denkbeeldige tegenstelling tusschen de sociale Alexandrijnsche en de asociale Atheensche wiskunde. Al onze volledig bewaarde bronnen voor de Grieksche wiskunde dateeren van 300 v. Chr. of later en leeren ons dus de z.g. Alexandrijnsche wiskunde kennen; van Plato's mathematische onderzoekingen en van den invloed, dien hij op andere mathematici kan hebben uitgeoefend, weten we rechtstreeks weinig; wat we er op grond van zijn eigen uitlatingen over kunnen gissen en wat er ter verklaring van de eigenaardigheden van den stijl der latere Grieksche wiskunde en astronomie hypothetisch over te zeggen is, geeft echter nergens aanleiding om een verschil in opvatting over het wezen der mathesis tusschen de vroegere en de latere perioden der Grieksche cultuur aan te nemen. Archimedes en Apollonios zijn overtuigde en consequente aanhangers van de Platonische opvattingen over het verband van het ideale rijk der mathesis en de physische werkelijkheid. Alles wat de schrijver over hen meedeelt, is tendentieus vervormd. Als we Plutarchus mogen gelooven, heeft Archimedes zijn geheele technische werkzaamheid als een bezigheid van lagere orde beschouwd: ‘hij vond het construeeren van werktuigen en in het algemeen iedere vaardigheid, die om het practisch nut wordt uitgeoefend, laag bij den grondsch en onedel en hij richtte zijn streven slechts op die dingen, die in hun schoonheid en voortreffelijkheid buiten alle contact met de noodzakelijkheid blijven’. (Vita Marcelli XVII, 4).

Men kan dit dwaasheid noemen, maar daar gaat het niet om. Het citaat bewijst overtuigend, hoe onjuist het is, om Archimedes in tegenstelling tot het Platonisme te willen brengen, omdat hij

krijgswerktuigen heeft geconstrueerd en tandraderen gebruikte. Indien de schrijver ooit een blik in zijn werken had geslagen, zou hij dit hebben kunnen weten; hij zou dan tevens gemerkt hebben, dat hij een wel bijzonder ongelukkigen greep heeft gedaan door over de afleiding van de hefboomswet te spreken, die een klassiek voorbeeld van axiomatiseering in streng-Euclidischen stijl is en die dus juist bewijst, hoezeer Archimedes steeds 'de Platonische aspiraties van geestelijke vervolmaking en in tellectueel raffinement' heeft hoog gehouden.

Van een bevrijding van de Alexandrijnsche astronomie uit de boeien van het Platonisme kan al evenmin gesproken worden; de zuiver kinematische behandeling der hemelbewegingen is nooit afgeweken van het Platonisch program, dat een 'redden der verschijnselen' met behulp van eenparige cirkelbewegingen voorschreef; wat ze aan nieuwe resultaten heeft voortgebracht, staat met de sociale cultuur van Alexandria niet in eenigen merkbaren samenhang.

De schrijver gaat hier en elders uit van de overtuiging, dat zulk een samenhang noodzakelijk moet bestaan; hij postuleert haar, wat hem ontslaat van de verplichting haar bestaan ook te bewijzen. 'Sociale structuur' en 'sociale cultuur' zijn de tooverwoorden, waarmee hij ieder historisch raadsel kan oplossen. De sociale structuur van een samenleving stelt haar eischen en de wiskundigen beijveren zich, deze te bevredigen. Zoo had de Alexandrijnsche samenleving behoefte aan betere rekenmethoden en aan de invoering der algebra. Toch kwamen deze niet tot stand; de eerste niet, omdat 'de stangen van het telraam.... de tralies <waren> van een kooi, waarin het intellectueele leven van Alexandria gevangen zat' (blz. 24); de tweede niet, omdat Diophantos en Theoon, die haar hadden moeten uitvinden, behept waren met de erfenis van een verkeerde sociale cultuur, die hen belette hun plicht te doen (ibidem).

Voor het eerste argument, dat intern-mathematisch van aard is, kan men wat voelen, met dien verstande, dat niet de abacus, maar het weinig doelmatige alphabetische cijferschrift de ontwikkeling van de logistiek - zij het ook lang niet in die mate als de schrijver in zijn zonderlinge voorstellingen van het Grieksche rekenen meent - in den weg stond. Het tweede echter is een zuiver verbale dooddoener. Te zeggen, dat de sociale behoeften

van een tijdvak de ontwikkeling van de wiskunde determineeren, tenzij de mathematici door hun sociale cultuur belet worden, den uitgeoefenden invloed in daden om te zetten, komt ongeveer hierop neer, dat men betoogt, dat alles gebeurt, zooals het gebeuren moet, tenzij er oorzaken zijn, die maken, dat het anders gaat.

Toch is deze wijze van redeneeren den schrijver zeer dierbaar. In de 16e eeuw wekt de ontwikkeling van den handel de behoefte aan decimale breuken en aan een decimaal metriek stelsel. In de Nederlanden staat Simon Stevin klaar om beide behoeften te bevredigen, maar helaas: ‘de Hollandsche kooplieden werden te zeer door theologische disputen in beslag genomen om aandacht te kunnen schenken aan een practische hervorming, waaraan hun eigen cultuur dringend behoefte had’ (blz. 314). Dus moest er gewacht worden tot de Fransche revolutie; dat de decimale breuken in de 17e eeuw reeds algemeen gebruikt werden, schijnt den schrijver te zijn ontgaan; hij verzekert herhaaldelijk (o.a. blz. 73), dat ze eerst sedert een eeuw algemeen worden toegepast.

Thans nog een enkel woord over de Reformatie-meetkunde, met welken origineelen term de schrijver de door Fermat en Descartes ingevoerde en in gangbaar wetenschappelijk spraakgebruik als analytisch aangeduide meetkunde betitelt. Deze meetkunde onderscheidt zich van die der Grieken daarin, dat ze den tijd, dien de Grieken aan de priesters hadden overgelaten, in haar beschouwingen opnam (blz. 86), op de plaats van een figuur in de ruimte acht sloeg (blz. 331; 429), de coördinaten lengte en breedte gebruikte (blz. 86; 287) en aanleiding gaf tot de bestudeering van de mechanica van het voor de scheepvaart zoo belangrijke slingeruurwerk (blz. 25; 429). Zij ontsproot dus blijkbaar aan dezelfde sociale structuur, waaruit èn de groote zeereizen waren voortgekomen èn de godsdienst, die den tijd aan de priesters had onttrokken door de heiligendagen uit den kalender te schrappen (blz. 117) en die door de bevordering van de studie der oude talen (een noodzakelijke consequentie van de leer van den open Bijbel (blz. 10)) een einde had gemaakt aan de intellectueele macht van den Paus, die trouwens door de

uitvinding van de boekdrukkunst ook reeds vernietigd was (blz. 21).

De lezer, die dit alles misschien niet onmiddellijk inziet of zich geneigd voelt te opponeeren, zal dit bepaald aan de achterlijkheid van zijn sociale cultuur te wijten hebben.

De lezer, die ons tot zoover gevolgd heeft, zal uit het meegedeelde wellicht reeds de overtuiging hebben kunnen putten, dat de heer Hogben, welke overigens zijn verdiensten mogen zijn, op het gebied van de geschiedenis der wiskunde volkomen incompetent en onbetrouwbaar is. Zoo de plaatsruimte het toeliet, zou het niet moeilijk vallen, dit oordeel nog met een lange lijst van zijn zonden op het gebied der wetenschapsgeschiedenis te staven.

Dit is een van de redenen, waarom we het boek als gevaarlijk hebben aangekondigd. Het staat te vreezen, dat het voornamelijk in handen zal komen van lezers (misschien, gelijk de ervaring reeds geleerd heeft, ook van recensenten), die niet in staat zijn, zich een zelfstandig oordeel over de talrijke te berde gebrachte historische kwesties te vormen en dat dezen zich door de boeiende, in zijn zelfverzekerdheid imponeerende wijze van schrijven, die den auteur eigen is, zullen laten verleiden, alles wat hij zegt voor waar aan te nemen.

Hiermee wil geenszins gezegd zijn, dat het boek alle positieve qualiteiten zou ontberen. Wanneer de schrijver over zijn historische uitweidingen heen is en aan zijn eigenlijke mathematische uiteenzettingen begint, blijkt hij in staat te zijn, een helder en - afgezien van enkele kennelijke lapsus, zooals de bewering op blz. 117, dat twee rechtlijnige figuren gelijkvormig zijn als zij de hoeken gelijk hebben - ook zakelijk juist wiskundig betoog te leveren. Zakelijk juist althans voor wie zich eerst op zijn standpunt tegenover de wiskunde verplaatst heeft en dus met hem alle zorg voor strengheid in begripsbepaling en bewijs principieel als overbodig verbant èn de meetkunde consequent als physische meet-kunde beschouwt en niet als een ideaal gedachtensysteem, dat in de wereld der vaste lichamen zijn onvolkomen afschaduwing of benaderde toepassing vindt (vandaar uitspraken als deze, dat π en $\sqrt{2}$ resultaten van metingen zijn (blz. 176), dat men een lijn niet in een geheel aantal gelijke deelen

kan verdeelen (blz. 184), dat twee figuren nooit gelijke oppervlakte kunnen hebben (blz. 115).

In de overtuigende kracht, waamee deze opvatting wordt gepropageerd, ligt echter een tweede reden, om het boek gevaarlijk te noemen: de onvoorbereide lezer zal er niets door leeren begrijpen van wat voor de overgroote meerderheid der wiskundigen (die nog steeds veel sterker onder Platonische invloeden staan dan den heer Hogben lief zal zijn) nog wiskunde heet; hij kan er alleen door gewaar worden, hoe de heer Hogben over dit vak denkt; het valt echter te betwijfelen, of hij dit voldoende belangwekkend zal vinden.

De volledigheid eischt, dat we thans nog iets zeggen over de vele boven eerst ter zijde gelaten passages, die de schrijver zelf als ‘asides en soliloquies’ betitelt en waarin hij te velde trekt tegen de vele steenen des aanstoots, die het geestelijk leven van anders denkende menschen voor hem bevatten. Drie dingen zijn er, die in het bijzonder zijn ergernis opwekken: de wijsbegeerte van Plato, de dialectiek van Hegel en het Katholicisme. Om een indruk te geven van de wijze, waarop hij zich hierover uitlaat, laten we hier een kleine bloemlezing van uitspraken volgen:

> blz. 12. Een opvoedingsstelsel, gebaseerd op Plato's leer is geneigd het wiskunde-onderwijs toe te vertrouwen aan menschen, voor wie het hoofd boven de maag gaat en die door de lage en hooge plaatsen van de aarde rond zouden tuimelen, als zij in een ander vak onderricht moesten geven[1)].
>
> blz. 70. Om de onvolkomenheden van de Grieksche getallentaal te ontwijken, voerde Eudoxos bij de studie der figuren een gewoonte in, die herinnert aan de triangulaire onnoozelheden, die de Hittieten in 1939 voor C. hypnotiseerden en de volgelingen van Hegel nog in 1939 na C. benevelen.
> blz. 112. De zonden van het Grieksche intellectualisme hebben de vlammen (namelijk van den brand van de eerste bibliotheek van Alexandria) overleefd. Het goede is met hun beenderen begraven. Wat feitelijk overbleef is de bedorven wetenschap van Aristoteles en de Platonische meetkunde, die Euclides naar Alexandrië overbracht.
> blz. 422. Ongeveer honderd jaar nadat de scholen der Alexandrijnsche wetenschap door monniken waren verwoest, werd Nicaea uitverkoren als centrum voor celibatair rekenkundig onderzoek van de eigenschappen van het getal 3. De bekende resultaten van dit energieke onderzoek zijn veel moeilijker te begrijpen dan de tafel der natuurlijke logarithmen en

1) Een zinspeling op een passage uit den dialoog Timaios over de vorming van het hoofd.

> daar foutieve toepassing van de belijdenis van Nicaea, waarop de doodstraf stond, veel slachtoffers heeft geeischt, mogen wij dubbel van geluk spreken, dat wij in plaats daarvan de handelsrekenkunde van de Reformatie mogen leeren.

Deze lijst zou met tal van analoge voorbeelden kunnen worden aangevuld. We onthouden ons van commentaar.

Ziehier enkele beschouwingen over het boek, dat Dr. Euwe, door al de glorie van zijn schaakmeesterschap omgeven, aan ons volk als deugdzaam, smakelijk en paedagogisch hoogstaand aanprijst. We laten deze qualificatie gaarne voor zijn rekening. Naar onze hierboven gestaafde meening bestaat er echter aanleiding, haar door ‘onbetrouwbaar, smakeloos en misleidend’ te vervangen.

Deze aankondiging vereischt als slot enkele woorden over de vertaling. Deze is lang niet overal zonder verdienste; het moet een zeer moeilijke taak zijn geweest, de vaak bizarre en geforceerd geestige beschouwingen van den schrijver in leesbaar Hollandsch over te brengen en men kan menigmaal waardeering gevoelen voor de wijze, waarop de heer Elte hierin is geslaagd.

Dit neemt niet weg, dat zijn vertaling groote feilen vertoont. Voor een deel vallen deze reeds bij lezing van den Hollandschen tekst op: wanneer er op blz. 10 gesproken wordt van ‘een ideologisch front tegen de armoede en tegen de rijke kloosters’, leidt de verbazing over de tweezijdigheid van dit front al spoedig tot de verdenking, dat er iets aan de vertaling zal haperen; inderdaad blijkt er in het Engelsch van *popery and the wealthy monasteries* sprake te zijn. Evenzoo speurt men onraad, wanneer men op blz. 248 leest over teekeningen op groote schaal ‘zooals die welke wij maakten ter eere van den schaduwpaal’. In het Engelsch blijkt te staan: *to calibrate the shadow-pole*, dus den schaduwpaal van een schaalverdeeling voorzien. De vertaler heeft hier blijkbaar *calibrate* door *celebrate* vervangen.

Op andere plaatsen schijnt de Hollandsche tekst niets onjuists te zeggen; zoo b.v. op blz. 275, waar vermeld wordt, dat de afstand van de aarde tot de zon in werkelijkheid 150 millioen km bedraagt en dat Eratosthenes er een waarde voor opgeeft, die minder dan 10% daarvan is. In het Engelsch staat echter (blz. 265): *Actually it is about* 93 *million miles, a value within*

10% *of which was given by Eratosthenes*; de bedoeling is blijkbaar, dat de afwijking minder dan 10% bedraagt.

Bij doorloopende vergelijking van de beide teksten blijkt het aantal meer of minder ernstige fouten in de vertaling zelfs vrij aanzienlijk te zijn. Bovendien merkt men dan talrijke gevallen op, waarin de vertaler zinnen of gedeelten van zinnen heeft weggelaten of gewijzigd. Nog afgezien van de vraag, wat hem daartoe het recht gaf, moet men vaststellen, dat op deze wijze niet zelden iets karakteristieks uit het betoog is weggenomen. Zoo heeft de schrijver de eenigszins naieve liefhebberij, zijn voorbeelden zooveel mogelijk op Sowjet-Rusland te betrekken. Als er sprake is van de oppervlakte van een land, wordt die van U.S.S.R. geciteerd; wordt er van een reis gesproken, dan is Moskou het begeerlijk einddoel. Maar de vertaler maakt er dan heel kleurloos Londen of Parijs van....

Voelde hij soms dan toch behoefte, Hogben's werk te castigeeren? Dan had hij toch tal van plaatsen kunnen vinden, die het meer noodig hadden!

E.J. DIJKSTERHUIS

Nieuwe Fransche romans

Jean Giraudoux, *Choix des Elues*.
Félix de Chazournes, *Caroline ou le départ pour les Iles*.
André Chamson, *La Galère*.
Irène Némirovsky, *Deux*.

Jean Giraudoux, *Choix des Elues* (Paris, Grasset, 1939). Bij elk nieuw boek of tooneelspel van Giraudoux treft ons zijn macht over de taal, zijn gave om de subtielste emotie onder woorden te brengen: *d'exprimer l'inexprimable*. Dit uitdrukkingsvermogen, daarbij zijn oorspronkelijke beelden en analogieën die telkens een onvoorzien verband belichten, het soepele, monotone en toch indringende rhythmus van zijn zinnen, dragen een sterk persoonlijk karakter, waardoor zijn proza een geheel afzonderlijke plaats in de Fransche letterkunde inneemt. Al is het wel eens een inspanning om dezen taal-virtuoos en paradoxen-schepper, die soms door een teveel aan analyses vermoeit, te volgen, dit wordt vergoed door het delicate genot dat hij ons schenkt en, moge zijn stijl gekunsteld aandoen, wij gevoelen toch dat het de natuurlijke uiting is van een zeer bijzonderen geest.

Wil men verkort, in eigen woorden, den inhoud van dezen roman navertellen, dan zal die wedergave, aldus onttrokken aan de betoovering van Giraudoux's gedachtenspel, bij den lezer slechts schouderophalende bevreemding opwekken. Men oordeele: Edmée, de hoofdpersoon, is de aangebeden vrouw van Pierre, een ingenieur bij een petroleum-maatschappij in Californië, een ideaal echtgenoot en huisvader, tevens ontwikkeld, kunstzinnig en, om kort te gaan, in het werkelijk bezit van alle uitmuntende eigenschappen die hij zichzelf toekent. Zij is bovendien moeder van twee, haar evenzeer aanbiddende kinderen, Jacques en Claudie. Maar Edmée kan dit *bourgeois* geluk niet vasthouden, ofschoon zij er zich ten volle de waarde van realiseert.

Want, zij is de uitverkorene van een bovenaardsche macht, die Giraudoux nu eens god, dan weer de Abalstitiel (het Russische woord voor Verleider, dat als onderschrift op een oude plaat stond) of wel de Meester noemt. Zij voelt die macht als een geheime Tegenwoordigheid, tegen wier invloed zij voortdurend moet strijden en die haar ten slotte willoos tot de onbegrijpelijkste daden brengt. Zij is een 'begenadigde', maar niet tot heiligheid wil die Macht haar voeren, want alleen tot zijn vreugde en genoegen, als een soort 'Vriendin' heeft hij haar uitverkoren. Gevolg gevend aan dien drang, verlaat zij, met Claudie - haar geestelijk evenbeeld, maar met een veel sterkere natuur - haar man, verlaat zij ook haar zoontje, Jacques, die beiden rampzalig achterblijven en stort zich in een avontuurlijk bestaan, totdat ten slotte de Verleider haar, zonder dat de reden ons duidelijk gemaakt wordt, loslaat en zij, gehoorzamend aan de smeekbede van haar zoon, die intusschen een volwassen man is geworden, terugkeert in haar gezin. Zij neemt in berusting haar oude taak weer op, maar geeft er zich weldra met ontsteltenis rekenschap van, dat Claudie in den ban begint te geraken van diezelfde Macht en, op haar beurt, een zelfde lot zal ondergaan.

De lezer heeft begrepen dat dit alles zinnebeeldig bedoeld is. Pierre is de 'normale', de algemeene achting verdienende mensch, die rustig, zelfverzekerd, onkreukbaar en steeds vol wijsheid redeneerend, de wegen in het leven bewandelt, welke hij met zorg en zonder eenige fantasie, voor zichzelf gebaand heeft. 'Het bedenkelijke van Pierre was, dat hij, in zijn wensch omeen vertegenwoordiger van de menschheid te zijn, dit ook werkelijk geworden was. Al zijn handelingen en woorden waren even zoovele gangbare staaltjes van de menschelijke daden en taal. Hij was de handelsvertegenwoordiger der menschheid.' (p. 47). Edmée daarentegen, de begenadigde, gaat onbevangen door het leven, zonder zich normen te stellen, zonder weetgierigheid en zonder den wensch om een voorbeeld van de hoogste menschelijkheid te zijn. Niettegenstaande haar liefde voor Pierre, die ook later nooit verzwakt - zelfs niet als zij eenigen tijd een verhouding heeft met een schilder, een minder 'zwaar' wezen dan haar man - komt er een oogenblik waarop zij gevoelt zich van hem los te moeten maken, om in vrijheid zichzelf te zijn (men denkt even aan Ibsen's Nora) en als zij dien drang volgt,

bloeit zij op in vreugde. Voor het eerst *beleeft* zij de wereld, inplaats die, gelijk Pierre haar leerde, als een boek te bestudeeren. Zij ziet de bergen en de zee niet langer bedekt met het vernis dat Pierre er op legde, waardoor zij weldadig en verheven schenen: zij toonen zich in hun ware gedaante en in hun wreedheid en de gloed van de lente, die haar man zag, als een Bengaalsch vuurwerk, ondergaat zij als een verrukkende kracht (p. 117).

Haar eerste 'vlucht' met Claudie, naar het Washington Park (men herinnert zich dat de handeling in Californië plaats heeft) brengt die geheele omkeer in Edmée teweeg. Alleen met haar dochtertje, tusschen de planten en bloemen van het wandelpark, komt er een gevoel van groote rust en bevrijding over haar. Hier geraakt zij los van de 'literatuur', waarmee Pierre alles vervormde en kan zij in volle overgave de natuur op zich laten inwerken. 'Zij deed afstand van zij wist niet welke wapenen. Een lange belegering had plaats gehad, door zij wist niet welke vijanden; welke vrienden veeleer, en vandaag had zij zich overgegeven.... De zon ging onder in den gloed van haar overwinning op Edmée. De petunias, de fuchsias, de madeliefjes, spaarzame bloemen overdag, haastten zich de geuren te verspreiden die zij tot dit oogenblik bewaard hadden en wierpen ze verbijsterd weg, toen zij de onkreukbare nacht binnentraden. Het duo, een kwartier lang, tusschen de vogels van den dag en van den nacht, begon zijn voorspel, die Amerikaansche nachtvogels, die een lach, een fluittoon hebben en vier noten van den nachtegaalzang. Die vier tonen waren voor vandaag volkomen genoeg. Al Edmée's nieuwe leermeesters van de schemering kwamen in beweging. Haar meester de wind, die er van hield elk blaadje van haar meester de bambou met een andere streeling te liefkoozen. Haar meesteressen de schaduwen die nog werden tegengehouden door de electrische lampen. Ook haar meesters de menschen, die mooier waren geworden door de ondergaande zon en voorbij gingen in tinten waarvan zij wel wist dat zij onecht waren: purper, fel geel, vermiljoen, maar die zij voorwende voor blijvend te houden. Zij zouden het kunnen zijn. Men behoefde ze slechts te schilderen. Helaas, Pierre zou er nooit in toestemmen dat men hem aldus schilderde, met een smaragdgroen gezicht, meekrap voorhoofd en gouden handen' (p. 71-75). Zoo verzonk Edmée in een droomenland, vol zon en blijdschap, in een

toestand waarvan korte fragmenten, in vertaling, zonder de magische bekoring van Giraudoux's stijl, slechts een vaag beeld kunnen geven.

Met haar liefde voor alles wat natuurlijk, ‘gewichtloos’ (hoe dikwijls komt dat woord voor in den roman!) bewegelijk en in poëzie gedrenkt is, óók doordat zij haar sensaties op een eenigszins cerebrale wijze verwerkt - wat *te* intelligent is - schijnt Edmée mij de verpersoonlijking van den schrijver zelf, die evenmin de vaste lijnen en vakken onderscheidt, waartusschen Pierre zich weloverwogen voortbeweegt: Giraudoux, die ‘alle dingen tot zich laat komen’, zonder verweer, in volle vrijheid en er, licht als een vlinder, in rondzweeft, honing purend voor zijn vernuft en gevoel. Ook hij, *te* subtiel van intelligentie en, uit reactie, verlangend naar het eenvoudige, ongecompliceerde. Het beeld van den vlinder dringt zich op, omdat men, noch bij hèm, noch bij zijn schaduw Edmée, veel diepte moet zoeken. Al wijdt hij lange bladzijden aan de smart zijner heldin die in opium vergetelheid zoekt, nadat Claudie, het kind dat als haar tweede ikheid het avontuur met haar beleefde, van haar vervreemd is, toch kunnen wij haar niet anders zien dan als een in beeld gebrachte, sprankelende paradox, waarmee de schrijver 247 bladzijden lang speelt. Niet zoozeer in wat hij vertelt, ik zeide het reeds, als in de wijze waarop hij het doet, uit zich Giraudoux's meesterschap: die eigenaardige mengeling van ontroering en persiflage, symboliek en realisme. Hoe wezenlijk wordt het manlijk verdriet van Pierre, het kinderlijk verdriet van Jacques weergegeven, als de zoo onwezenlijke moeder hen aan hun lot overlaat en hoe duidelijk staat diezelfde Edmée ons als huisvrouw voor oogen, met haar droomerige natuur, distinctie en zorgende moederlijkheid. Hoe psychologisch knap en met welk een warme sympathie is de kleine, felle Claudie geteekend, de overigens zoo onwaarschijnlijke kinderfiguur, die instinctief de nooden van haar moeder voelend, haar den weg wijst naar vrijheid. Het zijn prachtige bladzijden waarin Claudie's ontwikkeling beschreven wordt: niet het banale thema van het tot jongmeisje ‘ontluikende’ kind, maar veeleer haar vervlakking, het door school en leven verloren gaan van al wat origineel, onstuimig en boeiend in haar was: geen ontloken, maar een getemde, onderworpen Claudie. Het symbool Edmée is echt menschelijk in haar verhouding tot haar dochter. Eerst, de

innige samenleving en daarna, de verwijdering tusschen haar, als zij Claudie's vertrouwen verloren heeft en er zich smartelijk rekenschap van geeft dat haar moederschap ‘tot een tweederangs moederschap is afgedaald, waarin moeder en dochter moeten spreken om elkaar te begrijpen en samenzijn om elkaar te zien’ (p. 222).

Een der karakteristieken van Giraudoux's schrijftrant is het voortdurende verband dat hij legt tusschen zijn personen en het hen omgevende, waardoor de voorwerpen als het ware bezieling krijgen en in het gebeuren betrokken worden. Van de nieuwe blauwe Broadway tram straalt sympathie af op Edmée. Als zij door leed gebroken is, verlangen haar verwaarloosde kamer en meubels mèt haar, naar zorg en toewijding. Een schakeering in gevoelens, de overgang van liefde naar vijandigheid openbaart zich aan Edmée door een verachtelijk weggegooiden zakdoek; ontroering gaat uit van een paar oude handschoenen, nog den vorm vasthoudend der handen, die zich met wrevel aan liefkoozing onttrokken. Een plotselinge associatie van het eene voorwerp met het andere teekent een stemming, die slechts met lange zinnen te beschrijven zou zijn: als Edmée jarig is en ‘de gelukkige vrouw en moeder’ moet voorwenden, snijdt Pierre de taart waarop ‘haar geluksnaam Edmée prijkt, in witte letters, een mooie taart, beschreven met haar naam, als een graf’ (p. 14).

Giraudoux's personen bewegen zich in een wereld waar àl wat hen omgeeft met hen vibreert, op hen inwerkt, hun teekens geeft van naderend gebeuren. Omdat de schrijver zelf voortdurend op den voorgrond blijft, is er, hoe verschillend van karakter zijn figuren overigens ook zijn, een sterke verwantschap tusschen hun gevoelsreacties. Het moge de psychologische zuiverheid vertroebelen, maar juist dit onverbroken contact met den auteur, dit sterk lyrische element in zijn werk, geeft er bijzondere oorspronkelijkheid en bekoring aan.

Félix de Chazournes, *Caroline ou le dèpart pour les Iles* (Paris, Gallimard, 1939). Pas in de laatste bladzijden van het boek vertrekt Caroline naar de ‘Eilanden’ (de Antillen) waar haar vader, een oud-zeeofficier, met een zwerversnatuur, na zijn gezin twintig jaar in den steek te hebben gelaten, het ten slotte, in plotseling verlangen, tot zich roept. Voor dien woont het jonge meisje met haar moeder - die overwerkt en door verdriet te vroeg verouderd,

haar spoedig ontvalt - haar broeder en een zonderlingen Schot - oud-circus-directeur en vriend van haar vader - op een vervallen buitengoed, waarvan zij zoo goed mogelijk profijt trekken om in hun onderhoud te voorzien. Wij lezen de geschiedenis van Caroline's groote en eenige liefde. Als zij dertien jaar oud is, voelt zij, nog onbewust, die liefde in zich ontluiken voor Michel de Joffré, het rijke, charmante en jegens haar zoo ridderlijke vriendje van haar broer, dat enkele dagen in het gezin komt doorbrengen. Een paar jaar later ziet zij hem voor korten tijd terug en dan begint tusschen hen een idylle vol poëzie. De oorlog breekt uit en vóór het lange afscheid - Michel wordt naar Marokko gezonden - geeft zij zich aan hem, overtuigd van zijn liefde en trouw. Maar zijn eerzuchtige moeder slaagt er in hem een rijk huwelijk op te dringen en Caroline verneemt zijn trouwbreuk als zij zich moeder voelt worden. Te gebroken om voor haar rechten te strijden, vertrekt zij naar Santa-Barbara, waarheen steeds dringender brieven van haar vader haar roepen.

Dit niet bepaald nieuwe gegeven heeft de schrijver met talent verwerkt. Het boek is van geheel anderen aard dan de gemiddelde Fransche roman: men zou het van Engelschen oorsprong kunnen wanen. De titel sluit zich volkomen aan bij den inhoud. Het vertrek naar de Eilanden is niet alléén de ontknooping in de laatste bladzijden, maar vormt tevens de romantische achtergrond: het is de gebeurtenis waar ieder mee bezield is. Caroline's moeder wacht tevergeefs op de groote reis: als de lang verbeide brief komt, is zij stervende; het jonge meisje, geheel overheerscht door haar liefde voor Michel, ziet in haar vaders wensch de bedreiging van haar geluk; de oude circus-directeur is kinderlijk verheugd dat hij terug zal keeren naar de Antillen, waar hij met zijn troep lange jaren doorbracht. De gedachten der drie personen convergeeren naar dit ééne punt: het begeerde of gevreesde vertrek naar het wonderbare land.

Caroline is een sterk voor ons levende figuur. Haar ontwakende, schuchtere liefde, dan haar steeds diepere gevoelens voor Michel, dien zij te zelden ziet, waardoor hij in haar voorstelling ver verheven staat boven den zwakkeling die hij in werkelijkheid is (het door Stendhal beschreven cristallisatie-proces!), haar hartstochtelijke en toegewijde natuur, haar alle moeilijkheden het hoofd biedende strijd om haar geluk te bereiken, dit alles wordt fijn

en zuiver uitgebeeld. De roman blijft, ook bij het dramatisch gebeuren, in een dichterlijke sfeer; poëzie en realiteit zijn samengewe ven. Een voorbeeld hiervan zijn de prachtige bladzijden waarin Caroline slapende het onweer hoort en droomt van Michel op het slagveld. Hetzelfde geldt voor de natuurbeschrijvingen: zij zijn van een romanticus, die tevens met het dagelijksch leven op het land vertrouwd is en scherp opmerkt. Als tegenhangers van Caroline's nobele en stralende figuur zijn enkele personages - de origineele en kinderlijke oud circus-directeur, de vriendinnen en exotische beschermelingen van Michel's moeder en de zonderlinge gemeenschap die zij vormen - geestig, zij het ook wat caricaturaal, geschilderd.

Een tikje teveel aan romantiek en een aantal stijl-ongelukjes maken dat deze *Prix Femina*, niettegenstaande zijn vele qualiteiten, toch geen gaaf kunstwerk is. Ziehier eenige voorbeelden: ‘Zij volgden zonder een woord te spreken den roep van een onzichtbaren en geheimen metgezel, den onrustigen en eeuwigen engel van hen die liefhebben’ (p. 223). ‘De herinnering aan Michel was in haar hart gebleven als het brandmerk van een te heet strijkijzer op een tafellaken’ (p. 55). ‘Kikkers kwaakten in het vergeelde riet dat eenigszins op papyrus geleek’ (p. 88). ‘Het leven drong zijn wortels in dezelfde mildheid’ (p. 94). ‘Steeds aan den dood blootgesteld, aanbad deze jonge kapitein het leven’ (p. 149). ‘De priester nam plaats in den biechtstoel, die geleek op een gevangenis-cel waarin wij onze ketens achterlaten’ (p. 109). Ook heeft de schrijver de onhandigheid om nu en dan zijn vertelling te verslappen, met tusschen haakjes geplaatste commentaren, dienende om ons medelijden, of onze bewondering voor zijn heldin aan te wakkeren, of hetgeen hij niet duidelijk genoeg kon maken, nader toe te lichten: ‘(Caroline is nooit bang voor iets geweest, nòch voor de menschen, nòch voor den hemel)’. ‘Moeder, zeide zij, haar moeder met een blik vol ongerustheid en bescherming (zij die dit zelf zoo noodig had) aanziende’ (p. 91 en 95). Dit zijn slechts enkele bedenkingen tegen dit aanbevelenswaardige boek. Ook hierin verschilt het met de meeste Fransche psychologische romans, in den laatsten tijd verschenen, dat het geen wrangen indruk achterlaat. Als, bij de afreis naar de Eilanden ‘het scherm valt’, blijft de herinnering aan Caroline's sereene en krachtige natuur en het vermoeden

dat andere bedrijven met een gunstige ontknooping kunnen volgen.

André Chamson, *La Galère* (Paris, Gallimard, 1939). Een roman kan men dit boek, dat den bloedigen volksopstand te Parijs, op 6 Februari 1934, tot onderwerp heeft, nauwelijks noemen. Het gelijkt op het schetsboek van een schilder die, rondwandelend in de menigte, eenige markante typen in enkele trekken vastlegt. De herleving van een oude vriendschap, in de eerste bladzijden en de verbreking daarvan, wegens politiek meeningsverschil, in de laatste, vormt de zeer losse band tusschen de optredende personen. Veeleer dan een roman, een soort reportage - met uitmuntende littéraire qualiteiten - betreffende fictieve personen, weliswaar, maar waar achter men begrijpt dat werkelijke schuilgaan.

Men herinnert zich de angstwekkende 'Februari-dagen': na het Stavinsky-schandaal, de groote manifestatie tegen de corruptie van de financiers; het volk oprukkende naar het Palais-Bourbon, onder de kreten 'weg met de dieven!' en - toen het geweervuur van politie en *garde mobile* slachtoffers begon te maken - 'weg met de moordenaars!' Ten slotte, de ontbinding van de Kamer die gecompromitteerd en daardoor machteloos, zich niet langer kon handhaven. De schrijver toont, hoe personen uit verschillende lagen der maatschappij, over die gebeurtenissen oordeelden of welken rol zij daarin speelden: leden van de gegoede burgerij, een *député*, een dokter, een schildwacht, een concierge, journalisten, arbeiders, souteneurs. Wij zien het minderwaardige bedrijf van sommige kranten die haastiglijk hun huikje naar den wind hangen, van politiemannen die, afhankelijk van in het schandaal betrokken autoriteiten, het geboefte in bescherming nemen, het tragisch conflict bij een weerloozen ouden man, slechts in staat zijn wèlverdiende goede reputatie te redden, door te zwijgen, waar juist zijn eer hem gebood te spreken. De nasleep van de Stavinsky-zaak, met al haar vertakkingen en ondergrondsche verwikkelingen wordt voor ons ontrafeld. Een opstand van eerlijke menschen tegen schavuiten? Ja, ten deele en officieel. Maar, op p. 225 e.v. vertelt een rechercheur van politie, in vertrouwen, dat, als er groote belangen op het spel staan en de ministers geen voldoende waarborgen geven, als er onder hen

zijn die zich teveel vrijheden veroorloven, omdat zij niet genoeg gecompromitteerd zijn, men hen verjaagt door een opstand te ontketenen. Men schreeuwt dan ‘weg met de dieven!’ En dan juist krijgen de dieven vrij spel....

De schrijver maakt aanschouwelijk hoe de vreedzame burgerij, wanende dat die straatgevechten hun onmiddellijke belangen niet raakten, er aanvankelijk buiten trachtten te blijven, maar er zich weldra rekenschap van gaven, dat niemand veilig is voor deze wilde machten, dat een ieder genoodzaakt is partij te kiezen, mede te strijden, mede te haten en de handen te slaan aan de riemen van de groote, in de Seine drijvende galei, die Parijs heet. ‘*Et nous tiendrons le coup, rivés sur notre rame, - Forçats fils de forçats, aux deux rives de Seine, - Galériens chouchés aux pieds de Notre-Dame*.’ Charles Péguy (*Paris double Galère*). Aldus is het motto van het boek, dat tevens den titel verklaart.

Wie de 6-Februari-revolutie heeft bijgewoond, zal de wedergave bewonderen van die stormachtige dagen, toen het Parijsche volk vocht als leeuwen en toch weer zoo typisch Fransch maat hield: vechtend tot zeven uur - etenstijd - en daarna, met nieuwen hartstocht, tot het vertrek van den laatsten metro - bedtijd! Met scherpe ironie wijst de schrijver op het aandeel van het gespuis in de opstootjes: allerhand geboefte dat, schreeuwend ‘weg met de dieven’, winkelruiten insloeg, om dan met den gestolen buit te verdwijnen, onder machteloos toezien van de politie. Elders lezen wij van een slappeling, niet in staat zijn eigen kost te verdienen, maar die er den mond van vol heeft te willen helpen om Frankrijk de oude geestkracht terug te geven. Wij komen sterk onder den indruk van de psychologie der menigte, die zich willoos laat opzweepen of bang maken. Een gezelschap is 's avonds bijeen en hoort van de ontstellende gebeurtenissen: ‘in die ongemeene verwarring was geen enkele persoonlijke reactie meer mogelijk; er waren slechts geweldige windvlagen die stormen van heldenmoed, of lafheid bliezen’ (p. 89). Ook krijgen wij een levendig beeld van de *Umwertung aller Werte* in troebele tijden: de man die met leed bouwwerken en beelden door het gepeupel ziet verwoesten, wordt gehoond als een dwaas; de vreedzame doodt zonder de minste wroeging een tegenstander; vrienden scheiden in wrok en, omgekeerd, verandert een verdiende verachting in gegenegenheid. En toch moet die alles neerhalende

strijd gestreden worden, omdat de inzet groot is, omdat, als het front ging wijken, als de stad genomen werd, alles waar men waarde aan hechtte, alle hoop op een betere toekomst, mèt die nederlaag verloren zou gaan (p. 286-288).

Een eerlijk, onpartijdig boek van een schrijver die, misstanden niet verbloemende, toch zijn land en volk liefheeft. Fictie en realiteit, letterkundige en historische waarde aldus vereenigd, maken het tot een onderhoudende lectuur.

Irène Némirovsky, *Deux* (Paris, Albin Michel, 1939). Aanvankelijk zijn het er niet 'Twee', maar vier (Marianne-Antoine, Solange-Dominique) of eigenlijk vijf (Gilbert) een oneven getal, noodlottig in amoureuse verwikkelingen. Wij lezen over een genotzuchtige na-oorlogsche jeugd, jongens en meisjes 'van goeden huize' die, achter de ruggen hunner niets vermoedende ouders, in roekelooze liefdesverhoudingen leven, totdat het spel bij de meisjes ernst wordt. Als Marianne's oppervlakkige verliefdheid op Antoine zich tot een smartelijke passie heeft ontwikkeld, huwt zij ten slotte den lang aarzelende en begint met hem een kleurloos bestaan, waarin zij ervaart dat het echtelijk geluk 'even weinig gelijkt op het geluk zonder meer, als echtelijke liefde, op liefde' (p. 204). Solange, met wie Dominique meedoogenloos speelde, trouwt uit *dépit* Gilbert.

Van de verschillende spelers in het drama blijven later het echtpaar Marianne-Antoine op den voorgrond, de 'Twee' die, na hun jacht op geluk, na de smart van den hartstocht ervaren te hebben, er zich bewust van worden dat hun gezinsleven en rustige kameraadschap het eenige durende - zij het ook schamele - geluk is dat het leven biedt.

Om hen heen bewegen zich de anderen: hun ouders, met enkele krachtige trekken getypeerd in een serie van die 'binnenhuis-tafereeltjes', waarin de schrijfster zoozeer uitmunt; hun broeders en zusters, vrienden en vriendinnen - de wegkwijnende Solange, de vrijheidslievende Dominique, de gepassionneerde Evelyne, de knorrige en jaloersche Gilbert - alle nogal conventioneele en vaag gehouden roman-figuren, wier persoonlijkheid zich spoedig in onze herinnering uitwischt en ten slotte het opkomende geslacht, Antoine en Marianne's kinderen met hun droomen en begeerten.

Het is de eerste roman van deze schrijfster, waarin de problemen der liefde het hoofd-motief vormen en ofschoon ook dit boek van haar buitengewoon talent getuigt, mist het toch den breeden opzet, de oorspronkelijkheid en de verscheidenheid van karakteruitbeeldingen, die men in haar voorafgaande werken bewonderde. Zeker, het is vol diep inzicht, vol onmeedoogende waarheden over liefde en huwelijk, een zuiver spiegelbeeld van talrijke levens, daarbij doorstraald van groote gevoeligheid. Het is in alle opzichten lezenswaardig. Maar het gelijkt op vele andere romans over heeren en dames uit den gegoeden stand, die niet veel anders te doen hebben dan elkaar te minnen of te haten en men mag het betreuren dat de schrijfster zich hier in het voetspoor van Paul Bourget begaf, terwijl haar natuurlijke aanleg gaat in de richting van Balzac.

C. SERRURIER

Kroniek der Nederlandsche letteren

Eduard Hoornik
Eduard Hoornik, Het keerpunt (1936); Dichterlijke Diagnose (1937); Mattheus (1938); Geboorte (1938); Special Marks, in 'Drie op één Perron' (1938); Steenen (1939); Geboorte, gevolgd door Mattheus en andere gedichten (1939); J. Greshoff, dichter en moralist (1939).

> 'Arcadië was voor de dichters, die omstreeks 1930 van de middelbare onderwijs-inrichtingen in de grimmige school des levens traden, een snel-vervlietende droom: de muze vluchtte voor crisis en wapengekletter, maar onder de pantsers van sarcasme en ironie sloeg het dichterlijke hart niet minder gevoelig. In die dagen had hun poëzie evenals die van Greshoff een programmatisch-polemisch karakter. Maar achter de cynicus zat, krampachtig, de lyricus verdoken, die zich soms in van sociale deernis doordrenkte strophen openbaarde. Niet de lectuur van "Das Kapital", maar het geschokte gevoel dreef den jongen dichter in de lokkende regionen ter linkerzijde, maar achter den steenharden kop van Stalin wenkten nog altijd de Elyseesche velden. Een vaandeldragende dichter wordt gemakkelijk onder den voet geloopen, zijn plaats is terzijde van de samenscholing in schaduw en stilte. We zien dan ook dat langzamerhand verscheidene dichters zich van de menigte isoleeren. Niet tronend op een ongenaakbaren Olympus, maar staande in de werkelijkheid, zoeken zij daar met Rilke: "die Tiefe der Dinge; dort steigt Ironie nie herab".... Is het te verwonderen, dat hùn poëzie hard en duister is, nu de muze verdreven is naar de schuilkelder? Hun scheppingsdrang verwezenlijkt zich welhaast uitsluitend langs evocatieven en psychologischen weg; de nieuwste poëzie sluit door een overheersching van plastiek en psychologie dan ook niet bij Greshoff, maar bij Nijhoff aan.'

Eduard Hoornik sprak wel vooral voor zichzelf, toen hij in deze woorden uit zijn toespraak over Jan Greshoff als dichter en moralist de ontwikkeling zijner leeftijdgenooten zocht te schilderen, maar hij verzweeg, dat zijn uitgangspunt nog iets verder teruglag in de korte geschiedenis van de jongste Nederlandsche poëzie. Men sla daar zijn eersten bundel, *Het Keerpunt*

op na, die in Juni 1936 verscheen met den ondertitel ‘sociale en andere verzen’, een beetje naïef, doch waarheidsgetrouw gekozen, want het was àl maatschappelijke deernis, wat deze bladzijden vulde, en de ‘andere verzen’, die ruim in de minderheid bleven, brachten een zwak getuigenis van 's dichters eerste persoonlijke levenservaringen. Dit waren liefdesverzen, reeds vervuld van de verwachting, waarover *De Geboorte* spreken zou, doch, behoudens *De Boodschap* (*aan mijns vaders graf*), onhandig gemaakt, maar oorspronkelijk gevoeld, behelsden zij weinig van die vervoering, waaruit een erotische jeugdlyriek oplaait. En ook dit eene liefdesgedicht was meer op de sociale beleving van de liefde - het gezinsverband - gericht, dan op de loutere verrukking van verovering en overgave. Zelfs erotiek was meegevoel bij den jeugdigen Hoornik, een psychologisch meegevoel, gestuwd door den vereenzelvigingsdrang, die hem veroorloven zou *De Geboorte* te schrijven, waarin voornamelijk de moeder, niet de vader aan het woord is. Deze betrekkelijke onpersoonlijkheid, die hem van het begin af in staat stelde, zij het aarzelend, zich in de gevoelens van anderen te verdiepen en te verliezen, heeft hij zeker niet bij Jan Greshoff geleerd. Zijn allereerste gedichten zijn verwant aan de katholieke poëzie van de twintiger jaren. Men kent den bijtenden toon van *A.J.D. van Oosten* verteederd terug in het *Gebed van een werklooze op Driekoningen*, men hoort het rhythme van *Jan Engelman* in de eerste regels van *Kerstmis in Amsterdam*, dat niet uitsluitend door zijn titel herinnert aan *Pâques à New-York* van *Blaise Cendrars*, waarvan Hoornik een Nederlandsche vertaling kende, en navolgde.

Het geheel-eigene legde hij voor het eerst in het gedicht *Lilliputter*, dat uit dezen eersten bundel vol zwakke zegswijzen en stroeve rhythmen wel het langst bekend zal blijven:

> Hij is alleen maar klein,
> in wie zal daarom de idee opkomen,
> dat ook dit ventje naar Gods beeld en droomen
> geschapen, en voor de eeuwigheid bestemd zou zijn?
>
> Hij is zoo ongezien en fijn,
> dat nimmer vrouwen om hem schreiden,
> alleen zijn moeder, maar die verstond 't te vermijden
> in avondlijke uren veel met hem alleen te zijn.
>
> De zon gaat eerder voor hem onder
> dan voor dengeen, die van gewone lengte is,

dat zoo'n klein menschje al volwassen is
lijkt allen kinderen een wonder.

Temidden van een wereld vol normalen
wordt hij niet gek, al blijft hij klein,
maar onder hen is hij de eenige, die zonder pijn
denkt aan den dag, dat magere Hein het hart komt halen.

Hiernaast zijn drie opmerkelijke sonnetten te noemen: *Dorpspreek* en *De Kloosterling*, beiden ironische levensbeelden uit de katholieke alledaagschheid en *De Nagelbijter*, dat, een beetje overdreven, de pathologische psychologie van den lijder aan dit euvel tegen de welvoeglijkheid zoekt bloot te leggen door een sterk gedetailleerde weergave van zijn ervaringen. Het andere werk is actueeler, maar makkelijker. Het legt een deernis aan den dag, die sedert de tijden van Tollens door talrijke gevoelige volksdichters werd betoond. Zelfs de toon van Tollens is in losse regels hoorbaar:

Nog nimmers was de nood zoo groot,
ach, Heer, laat hem nu minderen
en geef ons vuur en geef ons brood.

Voor wie zulke fragmenten als het modernste hoort prijzen, wordt de letterkundige geschiedenis een kinderlijke zelfherhaling want alle beginselgevechten van de Tachtiger Beweging tegen de domineespoëzie lijken hem tevergeefs volstreden. Hier is de emotie teruggedeind in de bedding van rustige algemeenheid; de versvorm heeft allen luister afgelegd; de woordkeus viel tusschen standaard-banaliteiten; de taal werd weer berijmde spreektaal met een licht kansel-accent; en zelfs de maatschappelijke opstandigheid, die tegen Tachtig in gelaaid had als een schroeiend vuur, is weer tot een bede om turf-en-brood getemd. Het schortte den schrijver van deze regels alleen aan consequentie-moed of aan historie-kennis om de verdediging van Tollens, Spandaw en De Genestet te schrijven, waarmee hij in theorie even radicaal het individualisme zou bestrijden als hij het in de aesthetische practijk verloochende. Toen dan ook *Dichterlijke Diagnose* werd beoordeeld in *De Gids*, was de conclusie, dat de Greshoffiaansche ‘methode der moedwillige ontnuchtering’ door Hoornik slechts als voorwendsel aanvaard werd, zoolang hij zijn talent niet op ernstige wijze tot volledige uitdrukking kon brengen:

> Zijn ironie is hulpeloosheid, de goedige, sympathieke hulpeloosheid van iemand, die de ellende niet langer kan aanzien. Kwam hij daar rond voor uit, hij zou minder modern schrijven, maar een beter dichter zijn, spijts de gelijkenis met Tollens en Spandaw, die ook den man van de straat een goed hart toedroegen.

Wat hem van Tollens onderscheidde, was de lyrische vereenzelvigings-drang, waardoor hij als het ware in de huid der voorwerpen van zijn medelijden kroop, zoodat zijn episch gedicht *Mattheus* in werkelijkheid een brok lyrisme werd, en als geheel hierdoor mislukte, als bevatte het prachtig teekenende strofen over het dag-ontwaken in Amsterdam. De held werd niet op denzelfden afstand gevolgd, maar nu eens van buiten, dan weer van binnen bekeken, zoodat men van zijn toch al niet te heldere persoonlijkheid nergens een duidelijk beeld kreeg. In den herdruk bracht Hoornik kleine verbeteringen aan door enkele strofen te schrappen, den zang ‘Het Huis’ in tweeën te splitsen: ‘Het Orgel’ en ‘Het Huis’, en enkele woorden te veranderen (een storende zetfout is echter op blz. 58 de lezing: ‘hoe die *taak* hem lokte’, waar de eerste druk het woordje *haak* had, het eenige dat past in het verband) maar zij wijzigen natuurlijk het geheel van het gedicht niet, dat zeker een opmerkelijk en door vele detailschoonheden bekorend dichtwerk, maar toch geen voorbeeld van epiek is. Wat er het meest in boeit, is het gehallucineerde me ê-kijken door de oogen van den zielszieke, waarvoor het ons bekende Amsterdam oprijst als een fantastisch visioen, minder praegnant dan bij *Marsman* (‘De maan verft een gevaar over de gracht’), maar bloeiender en rijker:

> Mattheus zwalkt langs d'oude schansen,
> komt onverwacht weer op een gracht;
> nu zacht, nu stil, dit is het glanzen,
> dat hanen kraaien doet bij nacht,
> dit is van Amsterdam het gansche
> wezen; dit is de Spiegelgracht.
>
> In d'overvolle uitstalkasten
> staan stoelen uit een Fransch salon,
> op gobelins droomen de gasten
> nog van de zuidelijke zon,
> een dienares schikt met gepasten
> eerbied den sleep van een japon.
>
> En daar een schip door glas omgeven;
> - de ziel der flesch - en dichtgedaan,
> te broos om uit zichzelf te leven,

maar voorbestemd voor stil bestaan:
een zeeman heeft dit thuis bedreven,
alleen zijn hond heeft dit verstaan.

Was de psychopaat reeds een motief in Hoornik's eersten bundel (n.l. in het gedicht *Sterilisatie*), waarin ook de visie op de hoofdstad (*Kerstmis in Amsterdam, Het défilé bij het koperen jubileum van Dr. W. de Vlugt*), de vereenzelvigingstendenz *(Ontwapening, Grafschrift, Saarnacht)*, de zucht naar psychische penetratie (*De Nagelbijter, Terechtstelling van Marinus van der Lubbe*) en de jeugdherinnering (*Het Kerstmaal, De Boodschap*) onderwerpen zochten, eerst in *Mattheus* vereenigden zich de mogelijkheden van zijn dichtersaanleg tot een gevoelige harmonie. Dit dichtwerk was werkelijk de gave samenvatting van hetgeen hij in zich had.

Het werd gevolgd door twee cyclische gedichten: *Geboorte* en *Requiem* (opgenomen in den bundel *Steenen*), die niets meer overhielden van de ‘methode der moedwillige ontnuchtering’ doch haar integendeel ontvluchtten naar de volledige vereenzelviging. Het gedicht *Geboorte* is Hoornik's meesterwerk niet; het bevat nochtans heel mooie verzen. Uiterst delicaat van onderwerp - de achtereenvolgende gevoelens eener vrouw, die moeder wordt - is het geschreven met een verfijnde aandacht voor de samenklank van lichaam en ziel, maar de beeldspraak verwildert soms tot lyrische onmogelijkheden, die nooit in het belang der dichtkunst zijn, b.v.

nog hoort haar borst de vogel zingen
- - - -
de jaren keeren in mijn bloed
- - - -
zie, op mijn leden staat een engel

Hier staat tegenover, dat Hoornik, die de wassende vrucht tot de moeder laat spreken: ‘Begeer mij niet. Gij moet mij *zijn*’, in de beste gedeelten van dit dichtstuk tot een identificatie kwam zooals er weinige bekend zijn in de geschiedenis der poëzie. De behoefte om ‘gestalten’ te scheppen, die zinnebeeldig de gevoelens van den dichter vertegenwoordigen, was na *Verwey, Geerten Gossaert* en *Willem de Mérode* niet nieuw, maar het verlangen om zich te vereenzelvigen met zulk een gestalte, om zich erin te verliezen, om de ander te *zijn* is bij Hoornik een oor-

spronkelijk uitvloeisel uit het sociale dichterschap. Hierin overstijgt hij het maatschappelijke medelijden, dat hij met Tollens deelde, verwijdert hij zich radicaal van Jan Greshoff, en nadert werkelijk tot die diepte der dingen, welke voor de ironie ontoegankelijk is.

Hij wordt er toe gedreven door een trek van zijn natuur, die hij in het gedicht *Requiem* bloot legt. Toen het in zijn tijdschrift *Werk* verscheen, is door een beoordeelaar gewezen op de overeenkomst tusschen den beslissenden beginregel: ‘Te Middelharnis is een kind verdronken’ en een regel uit mijn bundel *Hart van Brabant*: ‘Er is te Rotterdam een vrouw vermoord’ Zulke gelijkenis is er. Maar wie in een dichtregel een zoogenaamd ‘gemengd’ bericht wil weergeven, zal wel altijd gedwongen zijn tot koele en abrupte formuleering, anders mist de mededeeling haar effect. Het belangwekkende bij Hoornik is, dat hij het gemengde bericht niet in tegenstelling plaatst tot de ervaringen van het dichterleven, maar dat hij er het beginsel eener dichterlijke zelfbevrijding uit den nood des tijds van maakt.

Op zichzelf is de aanleiding, bij al haar tragiek, alledaagsch. Het krantenbericht over den dood van het kind houdt den dichter bezig, telkens weer moet hij eraan denken, het fascineert hem bij alle werkzaamheden:

> Ik wil vandaag een reiscostuum gaan koopen
> in 't ‘Huis voor Heeren’ in de Kalverstraat.
> Terwijl ik bezig ben de jas te knoopen
> en in de spiegel kijk, hoe 't pak mij staat
> - U kunt het sluiten, maar men draagt het open -,
> zegt de bediende, die mij gadeslaat,
> zie ik, terwijl ik achteruit wil loopen
> een vreemde man staan in een zwart gewaad.

Hier voltrekt het doodsbericht van het kind, dat dagen lang de fantasie met vragen kwelde (werd het kind te Middelharnis geboren of was het daar met vacantie? had het geen vriendje bij zich, toen het ongeluk gebeurde? ‘Stond er geen man achter de laatste huizen’? ‘'t was bij de brug dus?’, ‘'t was nacht dus?’ enz.) juist het tegenovergestelde van een vereenzelvingingsproces. Uit den dichter wordt de gestalte van zijn dood geboren, die hem altijd onzichtbaar begeleidt. Hij kan de dwang-gedachte aan het doode kind niet overwinnen, totdat hij het gedicht schrijft:

> Totdat het opstond en in mij ging leven....
> En over steenen mij heeft voortgedreven
> tot hij het stil genoeg vond voor dit lied.

Na *Mattheus, Geboorte* en *Requiem* was geen afzonderlijk boekje meer noodig, waarin Hoornik met *Gerard den Brabander* en *Jac. van Hattem* den lezer bewees, dat zij gedrieën niet langer een 'Amsterdamsche school' vormden, die *Du Perron* erkende als meester; de 'methode der moedwillige ontnuchtering' had evenzeer haar aantrekkingskracht verloren als de vormlooze sociale ethiek, maar in de kleine lyrische verzamelingen, die door Eduard Hoornik aan zijn uitvoeriger dichtwerken werden toegevoegd, *Special Marks* in 'Drie op één Perron', *Steenen* en *Beelden*, achter *Requiem* afgedrukt in den bundel 'Steenen' en *Achter Glas*, dat, volgend op *Geboorte*, in den herdruk aanzienlijk werd uitgebreid, - voltrekt zich de ontwikkeling, die hij in zijn essai over Jan Greshoff schetste. Het is in totaal een zestigtal korte gedichten, onderling ongelijkwaardig, deels door zwakke regels of onmogelijke beeldspraak ontsierd, zelden heelemaal vrij van veranderlijke invloeden (Pierre Kemp, Hendrik de Vries, S. Vestdijk, M. Nijhoff), bijna nooit voortgekomen uit vurige bezieling, maar die zich gaandeweg zuiveren tot een nieuw, klaar dichterschap, waarin het hart meer verscholen wordt, doch het verstand een subtieler toon aanbrengt. Van zijn oudste verzen af heeft Hoornik een zwak gehad voor de symbolische visie van details, zooals die in de filmkunst veel wordt toegepast. In een wachtkamer te Keulen liggen landloopers op lange banken. Eerst ziet men de heele groep. Dan wordt de aandacht uitsluitend gevestigd op de voeten. De voeten worden als afzonderlijke wezens gezien:

> daar liggen voeten, vuil en stukgeloopen,
> die loopen blijven, ook als ze gestrekt zijn op een bank.

Deze détailsymboliek, een middel, waardoor de vereenzelvigingsdrang gelegenheid zoekt zich te bevredigen, vindt men in alle bundels terug, maar ze verfijnt zich tot de opmerkzaamheid voor beslissende kleinigheden, b.v. in het *Afscheid*, geschreven bij den dood van ir. A. Heldring, directeur van het Algemeen Handelsblad:

Wat is het laatste, dat hij heeft gedaan:
een brief geschreven of het raam gesloten,
of langzaam water in een glas gegoten,
of iets verschoven, wat niet zoo moest staan...?

Of ging hij door de kamer af en aan
langs de portretten van zijn huisgenooten
en werd hij opgenomen in de groote
stilte, die aan den dood vooraf moet gaan...?

Hij heeft alleen maar naar de klok gekeken,
hij wachtte scherp op het bekende teeken:
precies op tijd zetten de persen aan.

Toen zag ik hem den Voorburgwal opgaan,
onopgemerkt en haastig oversteken,
maar even zag hij om, en bleef hij staan.

Dit is een bijzonder gaaf voorbeeld van Hoorniks zinnebeeldige détailwaarneming: uit de kleine verrichtingen, die veronderstellenderwijs den reeds door den dood geteekenden man worden toegeschreven, leert men hem tamelijk volledig kennen; beslissend is dan de werkelijk laatste handeling: het heengaan van de krant, precies als de persen beginnen te draaien, het onopgemerkt (zich in de menigte verliezend) oversteken van den Voorburgwal, en het héél even omzien, als vermoedde hij, de herinnering aan het gebouw en de menschen te moeten meenemen. Rechtstreeksche qualificaties van ir. Heldring komen in deze regels niet voor, en toch kent men hem nu; geen enkel gevoel wordt direct onder woorden gebracht en toch heeft men geen twijfel meer omtrent den aard van 's dichters bewonderende genegenheid. Om dit effect te kunnen bereiken, moest Hoornik zijn gedicht opbouwen uit talrijke, ongecompliceerde, nevengeschikte en aldus in groot verband samengevoegde waarnemingsbeelden. Hij oefent zich daarin in de gedichten, die hij bijdroeg aan *Drie op één perron*, maar bereikte er nog weinig meer dan de verloochening van de indrukken, door *Dichterlijk Diagnose* gewekt als zou hij tot een makkelijk cynisme zijn toevlucht hebben genomen om zich te redden uit het akelig gevoel, dat de tegenwoordige maatschappij voor dichters onbewoonbaar is. Aanvankelijk valt hij nu in het andere uiterste en legt een lyrischen ernst aan den dag, die voor het onderwerp te zwaar is:

Zooals gij mij, zoo droeg ik dit gedicht
en stiet het in den kring der eeuwigheden

Of hij zoekt naar ‘cryptische’ symbolen, die weinig geloofwaardig en heelemaal niet poëtisch zijn:

> O, moeder, in droom mij verschenen,
> een padde kruipt over mijn hand,
> het kind aan mijn zij is verdwenen,
> ruïnes verduisteren het land

Hij imiteert de oorspronkelijke natuur-beleving van Pierre Kemp:

> Gods lieve dag draagt blauwe strikken
> over een mantel van fluweel

en hij zweert de idylle af in geheel ‘cryptische’ strofen, die de *Wereld* zien als een oord van fantastische verschrikkingen:

> Broeihitte over leege tuinen,
> gezwollen asters, apocrief;
> de engel steekt de praalbazuinen,
> Asmòdee, die de bastaards hief.
>
> Slag lev'rend tusschen steencomplexen,
> de priesters van zijn kabinet;
> in plassen bloed gehurkte heksen,
> de swastika op 't hoofd gezet.
>
> Het Enakskind ligt op zijn sponde
> en zwaait de gouden ranmelaar;
> de heidemoeder doet de ronde
> en legt de giftdolk op 't altaar.

Zulk een gehallucineerde wereldvisie, die herhaaldelijk voorkomt in de jeugdpoëzie van den onlangs overleden Franschschrijvenden Litauschen dichter *O.W. de L. Milosz*, wint door onsamenhangendheid aan verschrikking, maar ze stemt heelemaal niet overeen met het dichterlijke gemoed van Eduard Hoornik, dat weliswaar door wereld en tijd wordt gekweld, maar geenszins uitgestooten. Zijn sociaal temperament is voor de schrikfantasieën van ondraaglijke eenzaamheden niet geschikt, en daarom staan de aangehaalde regels ietswat belachelijk. Het is te duidelijk, dat hij zich vereenzelvigen wilde met Hendrik de Vries en S. Vestdijk. Zijn belangstelling voor hun dichterschap drukt zich niet uit in vormelijk epigonisme, doch - typisch voor Hoornik! - in een poging tot psychologische na-voeling van hun eenzame ervaringen. Hijzelf ziet de wereld veel minder

afgebrokkeld tot versteeningen dan hij wel voorgeeft. Zijn humor zegt het met kinderlijken, doch deze maal oprecht bewonderbaren eenvoud in het *Prentje*, dat hij teekent:

> De griffel krast over de lei
> het witte paard staat in de wei
> een vinger wijst hier komt de molen
>
> de maanwolk glanst in de rivier
> de visch schuift langzaam in het wier
> waar zit de booze man verscholen?

De bloeiende aarde wordt door de alomtegenwoordigheid van het dreigende kwaad een zoekplaatje, zooals er in almanakken staan, en waarvan Hoornik ten volle de charme kan aanvoelen, want hij is een door medelijden gekwelde, maar geen tragische figuur, hij is iemand, die de ellende diep kan ondergaan, maar ook licht van zich afschudden. Zijn geest is te beweeglijk om zich in de diepte lang thuis te voelen.

Het bundeltje *Steenen* zet de psychologische vereenzelvigingstendenz door naar het psychopatische; in zooverre sluit het bij *Mattheus* aan. Door de opeenhooping van scherpe détailvergrootingen geeft het een beeld van angsten en verschrikkingen, kweldroomen en doodsgedachten, ingegeven door de vrees voor naderend oorlogsgevaar. Maar het wordt uit de herinnering gevaagd door de veel pakkender verzen van de afdeeling *Beelden* die er onmiddellijk op volgt. Hierin verbindt Hoornik zijn ontvankelijkheid voor den zin van kleine bewegings-détails met zijn sociale behoefte aan hartelijk medeleven; in *Steenen* was dat medeleven te verstandelijk. Kinderen op Sint Nicolaasmorgen blijven hem nader dan menschen in doodsangst, doch hij levert een meesterwerkje - *Pogrom* - als hij spontaan zich verdiept in de gedachten van den Joodschen emigrant te Amsterdam (‘Het is maar tien uur sporen van Berlijn’).

Zijn nieuwste verzencyclus, *Achter Glas* getiteld, is tot heden wel het gaafste dichtwerk, dat hij in het licht gaf. De naïeveteit zijner eerste pogingen, die hij bij zijn experimenten eenigszins stelselmatig vermeed om toch vooral niet sentimenteel te schijnen, keert er spontaan, doch gelouterd in weer. Ze zoekt slecht naar breeder ruimte. De verfijnde vorm wordt haar te klein, te precieus, te knellend. Het vers wil zwellen, het wil weer van warm meegevoel geladen zijn.

In drie jaren tijds heeft Eduard Hoornik dit poëtische louteringsproces aan zijn kunst opgelegd. Het is merkbaar, dat hij hiervoor gewerkt heeft. Het moeizame van den oorsprong bleef verscheidene gedichten bij. Doch het volledige oeuvre, dat uit dezen toeleg ontstond, is meer dan merkwaardig en het is rijk an beloften.

ANTON VAN DUINKERKEN

Kroniek van het Nederlandsche muziekleven

Kort nadat de vorige kroniek was afgesloten, heeft te Amsterdam een belangrijke gebeurtenis op muzikaal-dramatisch gebied plaats gevonden: de uitvoering van *Paul Hindemith's* ‘Mathis der Maler’ door de Wagnervereeniging. Wie zooals schrijver dezes verleden jaar te Zürich de première van deze opera bijgewoond heeft, moet tot de overtuiging gekomen zijn, tegenover een der sterkste kunstuitingen van dezen tijd te staan, tegenover een opera die zoowel door haar strekking als door haar muzikale waarden voorbestemd schijnt te zijn, zoowel voor het heden als voor de naaste toekomst representatief te worden. Ook de eerste uitvoeringen, die buiten Zürich ervan gegeven zijn, en wel die te Amsterdam, hebben een diepen indruk gemaakt, al werden door sommigen critische opmerkingen gemaakt, waarvan de juistheid en redelijkheid niet ontkend kan worden. ‘Mathis der Maler’ heeft in ons land heel wat pennen in beweging gebracht, en men zou geneigd zijn uit dat feit alleen reeds te concludeeren, dat het hier dus inderdaad om iets bijzonders ging; alle mogelijke principes en theorieën van de operacompositie uit alle tijden werden er ter vergelijking bijgehaald; de tekst werd aan al of niet gebruikelijke dramaturgische wetten getoetst, waarbij het oordeel vaak sterk aan den negatieven kant was; diepgaande betoogen werden gehouden over de vraag, in hoeverre den historischen Mathias Grünewald in Hindemith's dramatische uitbeelding recht is wedervaren, en ook de vraag of een dichter het recht zou hebben in een historische figuur zijn eigen levenshouding te projecteeren, lokte weer tegenstrijdige opinies uit - kortom, de Amsterdamsche uitvoeringen van ‘Mathis der Maler’ zijn als een evenement van de eerste orde terdege gewaardeerd, hoe dan ook het oordeel over de waarde van de

verschillende bestanddeelen in hun samenhang met het geheel uitviel.

Toch heb ik in die vele beschouwingen en uiteenzettingen iets gemist: nergens is er op gewezen, dat deze opera niet alleen staat, dat zij een duidelijk voorbeeld gehad heeft in een werk, waar in ons land vrijwel niemand eenige voorstelling van heeft: in 'Palestrina', het meesterwerk van den thans 70-jarigen *Hans Pfitzner*. Deze 'muzikale legende' is in de jaren 1914-'17 ontstaan en Pfitzner heeft er eenzelfde probleem in behandeld als Hindemith in zijn 'Mathis': de verhouding van den kunstenaar tot de wereld. Palestrina, de groote meester van de Katholieke kerkmuziek in het Rome der 16e eeuw, komt op het eind van zijn scheppend leven tot de overtuiging, dat in de 'moderne' wereld voor zijn muziek geen plaats meer is. De nieuwe stroomingen in de richting der z.g. monodie, die van Florence uit steeds meer in het muziekleven doordringen, doen hem wanhopen aan het voortbestaan van de compositiekunst, die hij zelf als laatste schakel in den keten van de groote meesters der vocale polyphonie zijn leven lang gecultiveerd heeft:

'.... Wer kann es wissen
Ob jetzt die Welt nicht ungeahnte Wege geht,
Und was uns *ewig* schien, nicht wie im Wind verweht? -
Zwar trüb ist's zu denken - kaum zu fassen.'

Zoo wijst hij de uitnoodiging van zijn beschermer en vriend kardinaal Borromeo, om voor het Concilie van Trente een Mis te schrijven, die de meerstemmige kerkmuziek van den ondergang, welke haar door een verbod vanwege het Concilie bedreigt, moet redden, in een stemming van hopeloosheid van de hand, waarmee hij zich den toorn van den machtigen kardinaal op den hals haalt. Maar als hij eenzaam achterblijft en in de avondschemering aan de somberste gedachten ten prooi is, verschijnen de schimmen van de gestorven componisten, die zijn voorgangers en leermeesters geweest zijn, voor zijn geestesoog en zij manen hem aan de Mis te schrijven. Nog verzet hij zich:

'Ich bin ein alter, todesmüder Mann
Am Ende einer groszen Zeit,
Und vor mir seh' ich nichts als Traurigkeit -
Ich kann es nicht mehr zwingen aus der Seele.'

Maar engelen zweven omlaag en zingen Palestrina de Mis voor, die hij onder de macht dezer inspiratie opschrijft.

Mathis komt eveneens tot den twijfel of zijn kunstscheppen nog wel zin heeft:

> 'Hast du erfüllt, was Gott dir auftrug?
> Ist, dasz du schaffst und bildest, genug?
> Bist nicht nur eignen Nutzens voll?'

Bij hem zijn het echter geen louter artistieke overwegingen, die hem in dien twijfel sterken, doch de overtuiging, dat hij zijn deel moet dragen in het maatschappelijke leven van zijn tijd, en wel in den strijd van de opstandige boeren tegen hun adellijke onderdrukkers. Voor die taak, welke hij zich als plicht gesteld meent te zien, verlaat hij den dienst van den hem als vriend toegewijden kardinaal Albrecht van Brandenburg. Doch zijn idealistisch deelnemen aan den opstand loopt op een diepe desillusie uit; in een visioen spreekt Albrecht in de gestalte van den heiligen Paulus hem toe en wijst hem den weg tot zijn roeping:

> 'Du bist zum Bilden übermenschlich
> Begabt. Undankbar warst du, untreu, als du dreist
> Göttliche Gabe verleugnetest. Dem Volke entzogst
> Du dich als du zu ihm gingst, deiner Sendung entsagtest.
> Kehre zurück zu beiden.... Geh hin und bilde.'

Mathis beseft, dat zijn taak als kunstenaar zijn geheele menschzijn van hem opeischt; in een ononderbroken roes schept hij dan zijn schilderkunstig levenswerk, het 'Isenheimer Altar', waarin hij (altijd in Hindemith's drama!) de helsche verschrikkingen projecteert, die hem in den gruwelijken burgeroorlog visionnair geopenbaard waren.

'De reëele wereld' heeft Pfitzner als antagonisme tot Palestrina uitgebeeld in het tweede bedrijf van zijn muzikale legende, dat een zitting van het Concilie van Trente uitbeeldt, welke door politiek gekuip in een hooggaande ruzie ontaardt en temidden van een waar tumult afgebroken moet worden; de kerkmuziek, met name de Mis van Palestrina, komt slechts even in het voorbijgaan ter sprake, zoodat alleen de figuur van Borromeo het bindende element met de wereld van Palestrina vormt. In 'Mathis der Maler' is het de vierde scène, die den kunstenaar voor het aangezicht van de reëele wereld stelt; de opstandige en

gedesorganiseerde boeren vergeten onder het moorden en plunderen de sociale idealen, waarvoor zij oorspronkelijk ten strijde getrokken waren, en Mathis moet machteloos toezien, hoe de boeren zijn vermaningen in den wind slaan en in een wanhopigen, ongelijken strijd door het bondsleger vernietigd worden. Evenals in 'Palestrina' is ook hier de Reformatie een ingrijpende factor in het dramatische verloop.

Ook in de ontknooping zijn er tusschen de beide drama's diepgaande parallellen vast te stellen. Borromeo, die Palestrina na zijn weigering in den kerker had laten werpen, komt na de uitvoering van de Mis - welke voor den ouden meester een triomf wordt - in oprecht berouw tot den miskende terug. In het andere werk tracht Albrecht den kunstenaar tevergeefs over te halen, als vriend bij hem te blijven, ook al acht Mathis zijn levenswerk voltooid. Maar de schilder moet zich losmaken:

'Scht, alle Arbeit ist getan. Keine
Stunde meines Wandels vergeudete ich. Der Welt
Und Gott gab ich, was ich mit schwachen Kräften schuf.
Nun, da mein Schifflein landet,
Kann ich, ein alter Mann, das weite Meer
Mit Wehmut schauen, nicht mit Trauer.
  Nur kurze Zeit
Verbleibt mir, dann ergeht der letzte Ruf.
Mein Geist, zu matt der Kunst zu dienen; mein Leib, der
Schweren Mühen satt, sie beide sollen weit
Von allen Stätten früheren Strebens geduldig
Das Ende erharren. Lasst mich mein Sterbeplätzlein
Suchen, wie ein Tier im Wald.'

Alleen gebleven pakt Mathis rustig en met bezonken terugdenken aan het zoo veelvormige verleden de dingen in, die hem dierbaar zijn.

Ook Palestrina blijft alleen in zijn schemerige kamer achter, nadat de Paus, die den 'redder der kerkmuziek' in eigen persoon was komen huldigen, met de juichende menigte is weggegaan; zacht op het orgel preludeerend komt een bijna blijde berusting over den componist:

'Nun schmiede mich, den letzten Stein
An einem deiner tausend Ringe,

Du Gott, - und ich will guter Dinge
Und friedvoll sein.'

Merkwaardig is, dat er ook van een muzikale verwantschap tusschen de beide werken gesproken kan worden. Pfitzner heeft uit het hem eigen stijlgemiddelde, dat op Brahms en Wagner geïnspireerd is, een typische schrijfwijze gecreëerd, die de Duitschers met het woord 'herb' omschrijven; zeer beheerscht, en schijnbaar stug heeft de componist zijn gevoeligheid een klankgewaad gegeven, dat de innerlijke bewogenheid achter een vaak bepaald ascetisch klinkende uitdrukkingswijze verbergt. De vermenging met de 16e-eeuwsche polyphonie, die Pfitzner bijzonder goed gelukt is, heeft een contrapuntischen stijl doen ontstaan, dien (zij het dan ook in meer geavanceerden vorm) ook Hindemith voor zijn 'Mathis der Maler' toegepast heeft. Het kale klankbeeld, dat in Pfitzner's partituur herhaaldelijk aan te treffen is - dank zij het gebruik van open kwarten en kwinten, van scherp getrokken contrapuntische lijnen, die in hun samenklank van alle weekheid gespeend zijn - is een voorlooper van Hindemith's schrijfwijze in 'Mathis', zooals ook in de muzikale sfeer gelijkenissen bestaan, vooral in de episoden, waar een weemoedige resignatie in klank uitgedrukt is, met name in de slotscènes.

De diepe indruk, welke de Amsterdamsche uitvoeringen van 'Mathis der Maler' op velen gemaakt hebben, zou dan ook tenvolle een initiatief kunnen rechtvaardigen om nu eindelijk Pfitzner's 'Palestrina' in Nederland ten tooneele te brengen en zoodoende ons publiek bekend te maken met een der indrukwekkendste muziekdrama's, die na Wagner's 'Parsifal' in Duitschland ontstaan zijn.

* * *

De Wagnervereeniging heeft in dit seizoen voorts haar nieuwe enscèneering van *Wagner's* 'Ring des Nibelungen' voortgezet. Thans was 'Die Walküre' aan de beurt, waarvoor weer de hulp van den zeer begaafden Duitschen decor-ontwerper Emil Preetorius en van het beroemde Bayreuther ensemble ingeroepen was. Zoo konden deze Amsterdamsche vertooningen vocaal en op kleinere schaal ook visueel als een copie van die in Bayreuth

gelden; ditmaal was de gelijkenis zelfs nog treffender, omdat de knappe Bayreuther regisseur Heinz Tietjen thans medewerkte, die tevens zelf dirigeerde. De laatste jaren placht Erich Kleiber de Wagner-voorstellingen in Amsterdam te dirigeeren, waarmee hij zijn reputatie als een der voortreffelijkste dirigenten van dezen tijd volop bevestigd heeft. Politieke onverkwikkelijkheden zijn er de oorzaak van geweest, dat de Wagnervereeniging, om de eenmaal begonnen Bayreuther enscèneering te redden, Kleiber moest laten vallen. Men kon echter aannemen dat zijn vervanging door Tietjes aan de kwaliteit van de uitvoering geen afbreuk zou doen, gezien het feit, dat deze als algemeen leider der Bayreuther Festspiele tegenwoordig in Wagner's ‘allerheiligste’ ook verscheidene voorstellingen dirigeert. Helaas moest vastgesteld worden, dat het orchestrale ditmaal verre beneden het gewone niveau bleef; de voordeelen die een eenhoofdige directie (zooals Wagner zelf die voor den ‘Ring’ altijd gewenscht heeft) bood, wogen niet op tegen het feit, dat Tietjen het Concertgebouworkest blijkbaar niet tot accuraat en geïnspireerd spel wist te bewegen. Het Wagneriaansche orkest komt in een Nederlandschen schouwburg toch al heel gebrekkig tot klank, omdat de nauwe, langgestrekte orkestbak veel te weinig ruimte biedt (waardoor het koper onder de loges d'avant-scène opgesteld moet worden), en omdat de veel te veel absorbeerende ‘aankleeding’ van de zaal het geluid van al zijn resonans berooft en het in het pluche verstikt. Maar dit waren nu toch niet alleen de oorzaken van het mislukken der orkestpartij in ‘Die Walküre’; de hoofdzaak was toch wel, dat een dirigent als Kleiber gemist werd, en deze omstandigheid zal voor het volgend seizoen, als de ‘Ring’ in Amsterdam volledig gegeven zal worden, terdege onder het oog gezien moeten worden.

* * *

De dramatische muze heeft zich in de afgeloopen maanden ook over de Nederlandsche toonkunst ontfermd. Het Comité Maneto heeft in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Arnhem voorstellingen van Sophokles' ‘Aias’ doen geven in de vertaling en met de muziek van *Bertus van Lier*. Sedert 1932, toen de Utrechtsche gymnasiasten dit werk ten doop hielden, was ‘Aias’ niet meer ten tooneele verschenen; en nu dit eindelijk gebeurde

kon men de pijnlijke ervaring opdoen, dat de muziek van Van Lier intusschen (ondanks kwaliteiten, die ook thans nog eerbied afdwingen) min of meer 'uit den tijd' geraakt is. Deze partituur, een jeugdwerk uit de school-Pijper, vertegenwoordigt een stadium in de ontwikkeling der Nederlandsche muziek, dat wel zeer ingrijpende gevolgen gehad heeft, maar dat ons toch van voorbijgaanden aard geweest lijkt te zijn, even voorbijgaand als het excessief-revolutionnaire van de Derde Symphonie van *Matthijs Vermeulen*, welke (eveneens door Maneto) te Amsterdam tot eerste uitvoering gebracht is - zeventien jaar na haar ontstaan, toen zij wellicht een kolossalen indruk gemaakt zou hebben en een diepgaanden invloed op het verdere componeeren in ons land had kunnen hebben.... Zoo ooit de tragiek van een verlate première zich aan muziek gedemonstreerd heeft dan is het wel aan deze Derde Symphonie van den genialen dilettant Vermeulen, waarin met niet te schokken hardnekkigheid de blijkbaar vooropgezette overtuiging 'zoo mòet het kunnen' gerealiseerd is in een klankbeeld, dat in zijn onverbiddelijke lineariteit de harmoniek geheel aan haar lot schijnt over te laten.

Waarheen de Nederlandsche muziek zich sedert deze Derde Symphonie en ook nog na 'Aias' gericht heeft, kon wel bij uitstek blijken uit een andere Derde Symphonie, welke onlangs onder leiding van den componist te Utrecht voor het eerst uitgevoerd is: die van *Bertus van Lier*. Na het mozaïek-achtig ineenpassen van motieffragmenten, dat een tijd lang voor de school-Pijper karakteristiek geweestis, heeft van Lier met plotselinge doortastenheid de 'melodie' in eere hersteld. Deze symphonie beteekent - afgezien nog van de vraag, of ze al dan niet 'geslaagd' mag heeten - een daad van verstrekkende beteekenis: voor het eerst is doelbewust 'de weg terug' aanvaard, zonder echter de nieuwe verworvenheden prijs te geven; voor het eerst zijn de emotioneele expressie en de melodische spanning van een Tsjaikowski en een Mahler in een Nederlandsch werk samengebracht met de onmisbaar geworden polytonaliteit!

Het is gemakkelijk, hier van nabootsing te spreken en daarbij de origineele vormbehandeling en het contrapuntisch vernuft over het hoofd te zien; ook de bewust groepsgewijze uiteengehouden instrumentatie - welke uiteraard minder homogeen klinkt dan het sedert 'Tristan und Isolde' algemeen (behalve

bij Bruckner!) gebruikelijke vermengingsprocédé - kan men botweg afwijzen; logischer lijkt het echter, deze merkwaardig lyrische muziek in den vorm, dien zij onder Van Lier's handen heeft aangenomen, als een in zichzelf verantwoord werk te aanvaarden en zich te verheugen over de grootste positieve kwaliteit ervan: den drang naar lyriek, die vooral in de langzame inleiding en in het tweede thema melodieën vol diepe bezieling heeft doen ontstaan.

De ‘terugkeer van de melodie’ - indien men het thans ingeluide stadium der ontwikkeling met een dergelijk slagwoord kenschetsen wil - heeft zich overigens bij andere generatiegenooten van Van Lier evenzeer geopenbaard. *Henk Badings* schijnt de eerste componist in ons land geweest te zijn, die den roep van den nieuwen tijd verstaan heeft; in zijn muziek uit de laatste vijf, zes jaren treft men die breede, gespannen melodische bogen aan, waar thans ook anderen naar streven. Vooral de thematische elementen van zijn ‘Symphonische Variaties’ zijn in dit verband te noemen; doch ook in ander werk heeft Badings zich steeds weer als een dynamisch melodicus doen kennen, heel duidelijk b.v. in zijn nieuwe balletsuite ‘Gedenckclanck’, welke 10 Juni j.l. op het tweedaagsche Nederlandsche muziekfeest der Kon. Ned. Toonkunstenaarsvereeniging te Rotterdam voor het eerst in concertvorm gespeeld is, en waarin Badings' eigen melodische materiaal zich zoo soepel blijkt aan te passen bij de oud-Nederlandsche volksliederen, die erin verwerkt zijn.

Het merkwaardigste is echter die lyrische inslag bij het laatste werk van *Willem Pijper*, het Vioolconcert, dat aan het eind van het afgeloopen winterseizoen te Rotterdam zijn bijna sensationeele première beleefde en dat ook op het genoemde muziekfeest der K.N.T.V. (wederom onder leiding van Eduard Flipse en met Hendrik Rijnbergen als solist) zeer de aandacht trok. Willem Pijper, de initiator van de nieuwe Nederlandsche muziek en de schepper van een eigen compositiestijl, dien met geen anderen ter wereld te verwisselen zou zijn, heeft jarenlang met zijn ‘kiemcel’-theorie een sterken invloed op de jongere generatie uitgeoefend; zijn composities zijn voortgekomen uit een ‘kleinste gegeven’, een geconcentreerd motief, dat in het groeiproces inderdaad als kiemcel fungeerde. De fijnvertakte complicaties van polytonalen en polyrhythmischen aard, het versplinterde

van dat motiefspel, schenen een breeden melodischen stroom langen tijd uit te sluiten; het melodisch karakter van Pijper's muziek werd ondanks de rhythmische stuwkracht kort-ademig, het geserreerde van zijn uitdrukkingswijze leidde tot een soort muzikalen telegramstijl - typeerend is in dit verband de titel 'Symphonische Epigrammen' -, waarin voor muzikale volzinnen geen plaats was.

Het bewonderenswaardige is nu echter, dat Pijper, zonder zichzelf ook maar een oogenblik ontrouw te worden, zonder één concessie aan een strooming, die zoo gemakkelijk een 'mode' zou kunnen worden, een nieuwe lyriek bereikt heeft met de ook vroeger door hem gehanteerde stijlmiddelen; ook dit Vioolconcert is uit een kiemcel tot een aaneengeschakeld detailverband gegroeid, maar nu is het motievenweefsel zóó homogeen en gesloten, dat het als een ongebroken lyrische stroom aandoet, als een 'cantabile', dat in groote melodische bogen schijnt te verloopen doch dat in verwerkelijkheid even mozaïek-achtig uit tallooze fijne details opgebouwd is als Pijper's vroegere werken. Deze quasi-melodische spanning wordt nog verhoogd door de expressie, die van een zeldzame gevoelsdiepte is en die vooral het Adagio in een sfeer van stille melancholie hult. Deze expressie doet het stilistisch reeds zoo homogene werk nog meer 'aus einem Gusz' geconcipieerd schijnen, en de overal even subtiele instrumentatie, die van een feilloos klankbesef getuigt, versterkt dien indruk nog aanmerkelijk.

Maar uit welke bestanddeelen de melodiek in Pijper's Vioolconcert ook samengesteld is, ook hier is in wezen de drang naar lyriek op zichzelf weer het belangrijkste. En het heeft dan ook hen, die den stijl van Pijper steeds meer in het motivische detail meenden te zien vastloopen, oprecht verheugd te kunnen constateeren, dat met dezelfde middelen ook een melodische spontaneïteit uit te vieren is, die ten allen tijde het criterium voor ware muziek geweest is - de kwaliteit van de melodische gegevens daargelaten - en die dat naar mijn vaste overtuiging ook in de toekomst altijd blijven zal.

EDUARD REESER

Buitenlandsche kroniek

Soviet-Rusland en West-Europa

Er is waarschijnlijk geen land, welks buitenlandsche politiek slechter wordt gekend en - mede, doch geenszins uitsluitend daardoor - onjuister wordt beoordeeld, dan Soviet-Rusland. Begrijpelijke afkeer van het communistische regime heeft bij menigeen tot verblinding ten opzichte van het buitenlandsch beleid der Soviets geleid en - wat wellicht nog sterker spreekt - heeft menigen staatsman het nuchter waardeeren van eigen landsbelangen met betrekking tot de Soviets belet. En anderzijds: wie niet bereid is te aanvaarden, dat de regeeringen van Lenin en Stalin *ook in hun buitenlandsche politiek* zich uitsluitend als dieven en moordenaars, samenzweerders en opruiers hebben doen kennen, wordt al spoedig van crypto-communisme verdacht, terwijl hij, die een bondgenootschap met Soviet-Rusland bepleit, zelfs als openlijken communistenvriend wordt aangemerkt. Hoe moeilijk het is deze en dergelijke vooroordeelen te overwinnen, is in de laatste weken meer dan ooit duidelijk geworden.

Vóór den wereldoorlog was Rusland een bondgenoot, om wiens gunsten door West-Europa ijverig werd gedongen. Rusland van zich af te hebben gestooten is een van de eerste domheden van Wilhelm II geweest, de Russische vriendschap te hebben verworven was het eerste groote diplomatieke succes van Frankrijk sinds 1871.

Zoo was het toen en zoo is het na 1919 ondanks allen schijn óók geweest, met dit verschil slechts, dat de ‘domheden’ in die periode beurtelings door Frankrijk, Engeland en Duitschland zijn begaan en de successen, dientengevolge, achtereenvolgens door Duitschland en Frankrijk en straks - misschien - door Engeland zullen worden geboekt.

Toen de Soviet-revolutie uitbrak, was Rusland officieel de bondgenoot van Engeland en Frankrijk. Maar het was bovenal strijdensmoe. Het Russische volk, de Russische soldaat, verlangde vóór alles vrede en de eersten om van dien vredeswil te profiteeren waren de Duitschers. Er is in dagen, waarin een ieder spreekt over de onrechtvaardigheid van het 'dictaat' van Versailles, wellicht geen nuttiger lectuur dan het boeiend relaas van de vredes-'onderhandelingen' van Brest-Litowsk, van de eigenaardige toepassing van het met den mond erkende 'zelfbeschikkingsrecht der volken' door de Duitsche militaire autoriteiten en van de tot stand brenging 'met de gewapende vuist' van dat model van een 'Duitschen' vrede: het dictaat van Brest-Litowsk[1)].

Veel voordeel heeft de vrede van Brest-Litowsk den Duitschers niet gebracht. Bij artikel 116 van het verdrag van Versailles moest Duitschland verklaren, dat het de 'nietigheid' van de bepalingen van Brest-Litowsk erkende. Om Duitschland en Rusland nader tot elkaar te brengen was méér noodig dan de militaire vuist. Daartoe behoefde men niet meer of minder dan de blunders der geallieerde diplomaten.

De Fransch-Engelsche interventie in den Russischen burgeroorlog is een stuk na-oorlogsche geschiedenis, dat boeit als een filmverhaal, maar waarop de nuchtere beoordeelaar toch moeilijk andere qualificaties kan toepassen dan onverantwoordelijk en dom. Dat de Japanners van de geboden gelegenheid profiteerden om Siberië binnen te vallen, kan niemand verwonderen. Zij kwamen er openlijk voor uit, dat zij slechts voor hun eigen belangen opkwamen en zij wisten die inderdaad te behartigen. Maar de interventie van Engeland en Frankrijk, welke heette in het belang van Rusland te zijn, baatte het Britsche en het Fransche belang al even weinig als het Russische. Wilson had geen ongelijk toen hij op 3 Aug. 1918 verklaarde dat 'in the judgment of the Government of the U.S. - a judgment arrived at after repeated and very searching consideration of the whole situation - military intervention in Russia would be more likely to add to the present sad confusion than cure it, and would injure Russia, rather than help her out of her distress'. De jaren

1) Vgl. Wheeler Bennett, The forgotten peace (1938) en Louis Fischer, The Soviets in World Affairs I pp. 15-78.

1918 tot 1922 hebben de juistheid van dit inzicht volkomen bewezen.

De interventie der Geallieerden, in den vorm van militaire financieele en politieke steun aan diverse 'witte' generaals (Koltsjak, Denikin, Yoedenitch, Wrangel) heeft hun geen enkel voordeel gebracht, doch den Bolsjewiki gelegenheid gegeven een 'tegenvordering' wegens door de interventie berokkende schade in te dienen, waarmede de geallieerde tegenvorderingen uit tsaristische leeningen en wegens confiscatie van de eigendommen (olievelden, mijnen, etc.) hunner onderdanen konden worden 'gecompenseerd'.

Het is voor een juiste waardeering van de verhouding der Soviets tot de Geallieerden niet zonder belang te weten, dat de verloochening van alle aansprakelijkheid, zoo uit hoofde van tsaristische leeningen als wegens de 'nationalisatie' van vreemde eigendommen, geenszins van den aanvang af aan tot het politieke programma der Soviets heeft behoord. Deze hebben herhaaldelijk te kennen gegeven, dat er met hen 'te praten' viel, en zoowel Wilson als Lloyd George hadden daar aanvankelijk wel ooren naar, maar de Franschen hebben zich gedurende vele jaren met groote hardnekkigheid tegen elk 'accoord met de misdadigers' verzet. Interessant is het te weten, dat de neiging van Lloyd George tot grootere inschikkelijkheid jegens de Russen mede werd bepaald door zijne in een 'geheim' (doch op 25 Maart 1922 door hemzelf gepubliceerd) memorandum van 25 Maart 1919 tot uitdrukking gebrachte vrees, dat de afwijzende houding der Geallieerden wel eens tot eene Duitsch-Russische blokvorming zoude kunnen leiden[1)] - een vrees, die in 1922 ook is bewaarheid.

Nog op het eind van 1921 heeft het Britsche Foreign Office de pogingen ondersteund, die namens de Koninklijke Shell-groep in het werk werden gesteld om de geconfisqueerde olievelden in den vorm van concessies terug te winnen[2)]. Daarmede kwam de

1) Lloyd George schreef o.a.: The greatest danger that I see in the present situation is that Germany may throw in her lot with Bolshevism and place her resources, her brains, her vast organizing power at the disposal of the revolutionary fanatics whose dream it is to conquer the world for Bolshevism by force of arms. This danger is no mere chimera.'

2) Zie den brief aan Krassin van 19 Oct. 1921, afgedrukt in Fischer a.w. I pag. 324/5.

Engelsche politiek echter in conflict met die van de Ver. Staten, die er op uit waren de belangen van de Standard Oil te behartigen en met het streven der Franschen niet slechts eigen en Belgische petroleumbelangen voor te staan maar tevens de belangen van de houders van Russische staats- en spoorweg-obligaties te verdedigen. Frankrijk wilde een gemeenschappelijk front tegen Rusland tot stand brengen, dat de exploitatie der Russische bodemschatten zoude kunnen ondernemen ten bate van allen, die door de Soviets in het verleden waren benadeeld. De Britsche eenzijdige steun aan de Deterdinggroep paste natuurlijk niet in dit collectieve plan, doch de Fransche plannen betreffende het 'internationale consortium' (na de afwijzing der Amerikanen ook 'Europeesch consortium' genoemd) stuitten alras af op de weigering der Soviets, zich aan een vreemde economische overheersching over te geven[1]. Nadien kan het Fransche standpunt ten aanzien van de geconfisqueerde eigendommen het korst worden weergegeven met het ééne woord 'teruggave', het Britsche met de woorden 'gedeeltelijk herstel in den vorm van concessies'.

De Soviets hebben van de rivaliteit der betrokken groepen een handig gebruik gemeakt. Terwijl Britten, Franschen, Belgen en Italianen èn met de Russen èn onderling kibbelden, waren zij de eenigen, die 'zaken deden'. Gebruik makend van een korte Paaschpauze in de Conferentie van Genua noodden zij de Duitschers uit om in hun hotel in Rapallo te komen praten en reeds den volgenden dag konden zij de te Genua vergaderde Geallieerden 'verrassen' met de mededeeling, dat Duitschland en de Soviet-Republiek over en weer een streep hadden gehaald door de vorderingen uit het verleden en besloten hadden het wederzijdsch economisch verkeer (op basis eener meestbegunstigingsclausule) zooveel mogelijk te stimuleeren. Het verdrag van Rapallo (1922) beteekende voor beiden een groot moreel succes, het was echter voor beiden tevens het beginpunt eener vruchtbare en voordeelige samenwerking. Bovendien belette het practisch elke regeling der geallieerde vorderingen op de Soviets door de toevoevoeging, dat in dat geval òòk de Duitsche vorderingen door de Soviets zouden worden voldaan. Als de Soviets eenige maanden

1) Men had zelfs een soort capitulatie-régime, zooals tot 1923 voor Turkije heeft gegolden, voor Rusland ontworpen.

later op de Conferentie van 's Gravenhage nogmaals op het concessie-denkbeeld terugkomen, geschiedt dat dan ook niet meer in den vorm van een aanbod tot gedeeltelijke *schadevergoeding*, maar ‘omdat de vorige eigenaren uiteraard over de meeste ervaring beschikten’ en de Soviet-regeering er dus belang bij had in geval van concessie-verleening aan vreemdelingen, juist aan hen de voorkeur te geven. Ook de Haagsche Conferentie is echter mislukt tengevolge van de onderlinge oneenigheid tusschen de Westersche mogendheden. Onder aandrang van Washington nam de Conferentie zelfs het besluit alleen met teruggave of schadevergoeding genoegen te zullen nemen, waarmede het Russische concessie-voorstel - waarvoor Engeland aanvankelijk sympathie had betoond - voor goed van de baan was.

Nadat de collectieve pogingen waren mislukt, trachtten de Westersche mogendheden langs eigen weg met de Soviets in commercieele relatie te komen. Een kleine erkennings-wedloop tusschen Mussolini en Mac Donald bleef onbeslist. Mussolini beweerde de Soviets op 30 November 1923 in een rede in het Parlement het eerst te hebben erkend, (de politiek van niet-er-kenning noemde hij bij die gelegenheid een vijgeblad, ongeschikt om de naakte waarheid van het *bestaan* der Soviets te bedekken), doch Mac Donald beriep zich op het feit, dat de Britsche *diplomatieke* erkenning op 2 Februari 1924 en de Italiaansche eerst op 7 Februari 1924 was afgekomen. Beide staten ontvingen als eerst over den brug gekomenen van de Soviets een ‘prijs’, in den vorm van een handelsverdrag.

Om hun aandeel in den Russischen handel dongen de mogendheden in de jaren 1923 en volgende, op de politieke steun der Russen zouden zij eerst veel later prijs gaan stellen.

De eerste commercieele resultaten van Rapallo waren niet bijster gunstig. Rusland was uitgeput door den burgeroorlog en het staatsmonopolie voor den buitenlandschen handel werkte remmend op de ontwikkeling van het commercieele verkeer. Maar in den handel met de Soviets, die mogelijk bleek, had Duitschland na Rapallo, het grootste aandeel, daarin slechts benaderd door de Ver. Staten. In 1925 begon Rapallo echter ook in politiek opzicht uitwerking te hebben: Duitschland verstond zich met Moskou over de uitwisseling van militaire gegevens, deskundigen en materieel, en de Russische ‘vriendschap’ was het

eenige gewicht, dat Duitschland in de politieke weegschaal kon leggen tegenover vrijwel algeheele ontwapening, Roerbezetting en Engelsch-Fransche samenwerking. De vrees voor een Duitsch-Russische blok bewerkte meer concessies aan Duitschland dan eenig ander motief en de verdragen van Locarno, gepaard gaande met Duitschland's opneming in den Volkenbond dient men wel degelijk te zien als een poging der West-Europeesche mogendheden Duitschland's blik weer naar het Westen te richten, in de hoop dat de banden met Moskou daardoor zouden verslappen. Geen wonder dus, dat Stresemann terstond bereid was, Rusland de geruststellende verzekering te geven, dat Duitschland's lidmaatschap van den Volkenbond geenszins de strekking had Berlijn in een actie tegen Moskou te betrekken. In het Berlijnsche verdrag van 24 April 1926 wordt het verdrag van Rapallo nog eens uitdrukkelijk bevestigd en gepreciseerd: in een niet-uitgelokten oorlog van de eene partij met derden zal de andere verdragspartij neutraal blijven, en aan een economischen boycot van derden tegen één der verdragsluitende partijen zal de ander niet deelnemen. Een begeleidende nota-wisseling stelt vast dat en hoe deze verbintenissen op eene eventueele Volkenbondsactie tegen Rusland betrekking hebben. Het is wellicht nuttig hierbij op te merken, dat het verdrag van Rusland *speciaal op aandrang van de rechtsche partijen in Duischland* (onder aanvoering van v. Brockdorff Rantzau) en als tegenwicht tegen de westersche oriëntatie van Locarno tot stand is gekomen. In de jaren 1926 en volgende blijft Duitschland dan ook de maîtresse en titre der Soviets, wier verhouding tot Frankrijk en Engeland in die jaren eerder verkoelt dan verbetert. Zoo kon Molotov nog op 24 Januari 1933 verklaren, dat Duitschland in het geheel der buitenlandsche betrekkingen der Soviet-Republieken ‘een aparte plaats innam, en dat het niet toevallig was, maar veeleer een gevolg van de gemeenschappelijke belangen van beide landen, dat economische banden met Duitschland zoo bizonder hecht waren’.

Aan deze verhouding heeft Hitler's regeering, gelijk destijds die van Wilhelm II, een abrupt eind gemaakt. Het politiek programma van Mein Kampf sloot zich - in dit opzicht althans - ten nauwste aan bij de Duitsche politiek van Brest-Litowsk: Polen en de Oekraina zijn bestemd Duitsche ‘levensruimten’

te worden. Als Hugenberg dit op 17 Juni 1933 in een Memorandum aan de Londensche Economische Conferentie kenbaar maakt, beschouwt West-Europa het als bluf en wordt het officieele karakter van zijn uitlatingen door Berlijn terstond geloochend. Litwinov doet zelf óók eerst of hij het als een misplaatste grap opvat, maar langzamerhand gaat hij - en Moskou - er anders over denken. Had niet Rosenberg, de cultureele apostel van het nationaal-socialistische régime, kort te voren op een diner te Londen, waaraan Oekrainische agitatoren mede-aanzaten, dezelfde ideeën verkondigd[1)]? Op 22 Juni 1933 protesteert Moskou officieel tegen Hugenberg's Memorandum en van dan af voltrekt zich in steeds sneller tempo tusschen de gelieven van Rapallo de breuk.

Het kon niet anders of Hitler's optreden moest Soviet-Rusland, althans aanvankelijk, van Duitschland verwijderen en nader tot Frankrijk brengen. Wat Frankrijk tot dusverre steeds had geweigerd, de schuldenkwestie te begraven, daartoe werd het thans, onder den druk van het Duitsche gevaar, bereid. En anderzijds: de Volkenbond, waarin Rusland tot dusverre steeds het instrument had gezien, waarmede West-Europa een nieuwe interventie zoude kunnen beproeven, kreeg na Duitschlands uittreden eenige aantrekkelijkheid voor de Soviets als onderdeel eener collectieve verdediging tegen Duitsche agressie. Zoo zien wij de Soviet-Unie op 18 Sep. 1934 te Genève het volkenbondslidmaatschap aanvaarden, terwijl op 2 Mei 1935, nadat onderhandelingen over een zgn. 'Oost-Locarno', waarbij ook Duitschland partij zoude zijn, waren mislukt, het Fransch-Russische en op 16 Mei 1935 het Tsjechisch-Russische alliantieverdrag tot stand kwam[2)]. De Soviets zijn, in twee jaar tijds, van Duitschland's naar Frankrijk's zijde overgegaan.

De officieele anti-Russische politiek van het Derde Rijk heeft stellig evenmin als de politieke ommezwaai van Wilhelm II in Duitschland algemeene instemming ondervonden. Het is aannemelijk, dat met name in militaire kringen de waarde van de Russische vriendschap te hooger werd aangeslagen naarmate een

1) P. Milioukov, La politique extérieure des Soviets, 2e ed. (1936) p. 422.
2) Aan de Russische hulp aan Tsjecho Slowakije werd in een slotprotocol uitdrukkelijk de voorwaarde van Franschen bijstand verbonden.

conflict met Engeland en Frankrijk dreigender werd. Vriendschap tusschen het Duitschland van Hitler en het Rusland van Stalin was echter door de anti-communistische agitatie in Duitschland een politieke onmogelijkheid geworden. Voor het herstel der Duitsch-Russische goede relaties stond dus nog slechts één weg open: de val van Stalin, gevolgd door een Duitsche verklaring, dat zijn opvolger (wie dan ook) geen communist, maar een nationaal-socialist was (wat is ten slotte het verschil?), met wien men gaarne vriendschap wilde sluiten. Het is thans geen geheim meer, dat de Duitsche Generale Staf dezen weg heeft beproefd en dat zij daarbij in de kringen der Russische legerleiding aanvankelijk sympathie heeft ondervonden. Dat de massa-executie van hooggeplaatste Soviet-officieren uitsluitend onschuldigen heeft getroffen, gelooft in de West-Europeesche kabinetten en kanselarijen niemand. De laatste, geheime, poging tot herstel van de Duitsch-Russische betrekkingen volgens het Berlijnsche verdrag van 1926 zijn echter, naar het schijnt, mislukt en de Russische onderhandelaars hebben hun sympathie voor die plannen met den dood moeten bekoopen. Of dat echter eene herhaling van de poging, dan met grooter succes, zal beletten...?

De Fransch-Russische alliantie van 1935 had geenszins het Britsche enthousiasme gewekt. Integendeel, de regeering van Nevil Chamberlain stond al even argwanend tegenover de Russische buitenlandsche politiek als zijn halfbroeder Sir Austen had gedaan. Zelfs de bezetting van Praag door de Duitschers is nog maar nauwelijks voldoende gebleken om den Britschen premier dat wantrouwen te doen overwinnen. En anderzijds: Soviet-Rusland is zich ten volle bewust van het gewicht, dat zijn houding in geval van een Europeesch conflict voor de verhouding der wederzijdsche krachten hebben zal, en trekt daaruit de logische gevolgtrekking, dat zijn vriendschap, wel verre van gewantrouwd, op hoogen prijs moet worden gesteld!

Of wil het ook zijnerzijdsch den weg van samengaan - ondanks alles - met Duitschland openhouden? De vrees, die Lloyd George in 1919 en in 1922 heeft geuit, speelt ook thans een gewichtige rol. Op het oogenblik dat dit geschreven wordt, is het zelfs nog te vroeg om te verzekeren, dat die vrees voortaan geheel ongegrond zal zijn!

18 Juni 1939.

B.M.T.

Bibliographie

Anne de Vries, Hilde. - G.F. Callenbach N.V., Nijkerk.

Indien men van het standpunt uitgaat, dat een roman pas goed, pas ‘iets bizonders’ is, als de schrijver zijn lezer vertrouwd maakt met een aantal figuren, die hem, ook wanneer hij ze in het dagelijksch leven ontmoette, belang zouden inboezemen en dat een boek, waarvan men dit niet zeggen kan, van twijfelachtige waarde is, dan valt er van ‘Hilde’ niet veel verheffends te melden.

Het verhaal, bovendien, is even weinig verrassend als ingenieus verteld. Hilde, dochter van kleine boeren, vrijt met een ‘grooten’ boerezoon. De gevolgen kondigen zich aan. Zij meent zeker te zijn van haar Wubbe en zij wacht rustig af tot hij zijn aanzoek zal doen, maar hij blijkt niet van zins zich met deze onaanzienlijke partij te vergenoegen. Als, naar Drentsche zede, de nabuurschap den onwillige tracht met geweld te dwingen tot zijn plicht, ziet hij zich genoopt toe te geven. Echter is het nu Hilde, die het hoofd te hoog draagt om den weerspannige als haar echtgenoot te aanvaarden. Na de vernedering laat zij hem vrij en neemt zich voor alleen voor het kind op te komen. Maar ook dit wil het lot niet van haar. Er is een arme landarbeider en strooper, een heibewoner, Mans, vele jaren ouder dan zij, die haar in stilte liefheeft en die haar zijn onderdak en zijn bescherming biedt. Zij aanvaardt deze verweerde hand en het kind wordt dien man als zijn eigen geboren. Ook weten zij door overleg vooruit te boeren. Er is reden aan te nemen, dat dit echtpaar een schoone toekomst is weggelegd.

Ziedaar, zeer in het kort, de ‘Hilde’ van Anne de Vries. Met zijn ‘Bartje’ behaalde deze nieuwe schrijver een daverend succes. Er zijn elementen in dit tweede boek, die een soortgelijk welslagen kunnen doen veronderstellen. Deze Anne de Vries vertelt als Coolen, vlot en onderhoudend, in een tempo, dat men in Holland mint, met die zekere bedachtzaamheid en gevoeligheid, welke dankbaar plegen ingehaald te worden.

In tegenstelling met Coolen, mist hij de schilderachtigheid van den verteltrant, maar evenzeer laat hij na zijn verhaal te bezwaren met kleine neven-vertelsels en kronkelige tierelantijnen, welke bij Coolen soms de eenheid en vooral den eenvoud schade doen. Anne de Vries is ‘rechter en slechter’ dan de Katholieke verteller - hij is ernstiger, hij heeft niet die zuidelijke inslag van aan lichtzinnigheid grenzende prachtlievendheid.

De verdienste van zulke boeken is, dat zij zich laten vertellen door hun figuren, dat dezen er dadelijk in leven, dat zij het verhaal zelven

ter hand nemen, zoo dat men er kleur en geur van geniet, alsof men onder ze was gaan wonen. De schaduwzijde van dit procédé kan er niet aan worden ontnomen: het werk erlangt geen dóór-werkende beteekenis, de schrijver legt er geene intenties in, hij laat het vlotten zooals het vlot en bouwt er geen stevig raam om, waartusschen de figuren voor eeuwig leven. Tenslotte kan men er op aanmerken, dat het niet wezenlijk belangrijk is, zulk een boek van Anne de Vries. Het is niet belangrijk, omdat de figuren het niet zijn, maar vooral omdat de schrijver niets nieuws in hen en hun menschelijkheid weet te ont-dekken.

Vraagt men evenwel een boek van zekere sentimenteele en ook eenige humoristische allure, dat prettig leest en dat ons veel van het Drentsche boerenland levendig voor oogen stelt, ons wat leert van zijn folklore tevens, dan is men met 'Hilde' niet bekocht.

C.J. KELK

Dr. M. Minnaert, De Natuurkunde van 't Vrije Veld. II. Geluid-Warmte-Electriciteit. - Zutphen, W.J. Thieme & Cie. 1939. 278 blz.

Het is een verheugend verschijnsel, dat de belangstelling, die het eerste deel van dit werk (hier besproken C II, 1938, p. 117) gewekt heeft, voor de voortzetting van de uitgave voldoende is gebleken, zoodat de rijke schat van ervaring, die de schrijver in jarenlang voortgezet geduldig verzamelen van eigen en anderer waarnemingen bijeen heeft gebracht, nu in haar geheel tot ieders beschikking staat.

In het eerste deel was alles vereenigd wat er aan licht en kleur in het landschap valt waar te nemen; het tweede omvat de verschijnselen, die er op het gebied van geluid, warmte en electriciteit zijn op te merken. Daar deze, voorzoover ze de warmte betreffen, nauw samenhangen met de aanwezigheid van waterdamp in den dampkring, is het begrijpelijk, dat de gevolgen van die aanwezigheid een groot deel van het boek beslaan; men treft er met name uitvoerige beschouwingen in aan over wolken, ijs en sneeuw, die met fraaie illustraties verlucht zijn.

Evenals bij het eerste deel wekt ook thans de lectuur van het werk weer doorloopende verbazing op over de groote verscheidenheid der natuurverschijnselen, die dagelijks om ons heen plaats vinden en die niettemin gewoonlijk onopgemerkt of, indien al bewust waargenomen, onbegrepen blijven. Daaraan verbinden zich gevoelens van bewondering over den onvermoeibaren vorschersdrang, waarmee de schrijver ook het schijnbaar meest onbeduidende voorval tot voorwerp van nauwkeurig onderzoek maakt. Wanneer hij, op een winteravond uit Utrecht in Bilthoven terugkeerend, het daar merkbaar kouder vindt dan in de stad, vergenoegt hij er zich niet mee, dit merkwaardig te vinden; hij rijdt in een auto heen en terug, steekt om de kilometer een thermometer naar buiten en onderzoekt, of er inderdaad temperatuurverschil bestaat. Op stations beluistert hij het gesis van ontsnappenden stoom en de echo's onder gewelven van gegolfd ijzer. Onder alle weersomstandigheden en in alle jaargetijden trekt hij het vrije veld in en steeds ziet hij zijn opmerkzaamheid met een waarneming beloond.

Men meene echter niet, dat het hem alleen om weten en verklaren te doen is. Hij is een exact metende physicus, die empirie en experiment naar waarde weet te schatten en wien de natuurwetenschappelijke

denkwijze in het bloed zit; maar hij is daarnaast een gevoelig natuurliefhebber en een bekwaam stylist. Nooit en nergens laat hij na, zijn ondervindingen aan nauwkeurige waarneming te toetsen, maar de nuchtere wetenschappelijkheid van de zorgvuldige meting laat het gevoelskarakter van de opgedane gewaarwording volkomen in stand; en daar hij de pen even vaardig hanteert als het physisch meetinstrument, weet hij de beide kanten van zijn ervaring tot volmaakte uitdrukking te brengen.

En dit is wellicht de eigenschap, die aan dit boek zijn grootste bekoring verleent; het is veel en veel meer dan een nuttige en leerzame verzameling van physische verschijnselen in de natuur; het is een zeer persoonlijke uiting van een veelzijdigen mensch, voor wien alle bronnen van geestelijken rijkdom gelijkelijk toegankelijk zijn.

De schrijver leidt vele van zijn beschouwingen in met citaten van gewoonlijk letterkundigen aard, die verrassend goed de spheer van het te behandelen onderwerp karakteriseeren; voorzoover deze aan vreemde talen ontleend zijn, zijn ze met onmiskenbaar talent in het Nederlandsch overgebracht. Ik wil me alleen de vraag veroorloven, of de vertaling van Nietzsche's woorden: *Nacht ist es*: *nun reden lauter alle springenden Brunnen*, door: *Nacht is 't. Nu spreken helder alle fonteinen*.... wel juist is. De fonteinen klinken *luider* dan overdag en het was ook immers juist het verschijnsel van de verhoogde nachtelijke hoorbaarheid van verschillende geluiden, dat aanleiding gaf, om deze woorden aan te halen?

E.J.D.

Scientia. Handboek voor Wetenschap, Kunst en Godsdienst. Deel III. - Uitgeversmaatschappij W. de Haan N.V. Utrecht. Zonder jaartal. XVIII en 450 blz.

Het groote standaardwerk *Scientia*, dat in drie deelen een samenvattend overzicht van Wetenschap, Kunst en Godsdienst beoogt te geven, heeft met het verschijnen van het derde deel, dat aan wiskunde en natuurwetenschappen gewijd is, thans zijn voltooiïng bereikt. Opnieuw heeft een groep van deskundige schrijvers zich voor de moeilijke, maar aantrekkelijke taak gesteld gezien, in kort bestek en algemeen begrijpelijke taal een indruk te geven van de methoden en de resultaten van de door elk hunner beoefende wetenschap en daarbij den samenhang in het licht te stellen, die tusschen al deze gebieden van geestelijke activiteit bestaat en opnieuw wordt de ontwikkelde leek, voor wien al deze schoone gaven bestemd zijn, verrijkt met een belangrijke verzameling van bevattelijk geschreven, maar wetenschappelijk verantwoorde essays, die zeer zeker in staat zullen zijn, om zijn belangstelling te bevredigen, zijn weetgierigheid te prikkelen en zijn gezichtskring te verruimen.

De samenvattende inleiding tot dit deel, die de in het prospectus gedane belofte, dat er zou worden gewezen op de eenheid van doel en methode boven de verscheidenheid van onderwerp en vraagstelling, op uitnemende wijze inlost, is van de hand van Prof. Dr. J. Clay. Daarop volgen van de hand van Prof. Dr. Ch. van Os artikelen over wiskunde en mechanica, waarna in een niet nader gemotiveerde en in

haar bontheid waarschijnlijk ook moeilijk te motiveeren volgorde door Prof. Dr. J. Vanderlinden de Sterrenkunde, door Prof. Dr. H.B.

Casimir de Natuurkunde, door Prof. Dr. A.E. van Arkel de Scheikunde, door Prof. Dr. B.G. Escher de Kristallographie, Mineralogie, Petrologie en Geologie, door Prof. Dr. L.G.M. Baas Becking de Plantkunde, door Prof. Dr. J. Vandervelde de Dierkunde, door Prof. Dr. J.M. Sirks de Erfelijkheidsleer en door Prof. Dr. J.P. Kleiweg de Zwaan de Anthropologie behandeld worden.

Er bestaan tusschen deze verschillende artikelen zeer aanzienlijke onderlinge verschillen in opzet en uitwerking; evenals bij de andere deelen ontkomt men niet aan den indruk, dat de medewerkers weinig onderling overleg hebben gepleegd en dat een ietwat straffere leiding aan de eenheid van het werk ten goede zou zijn gekomen. De eene schrijver streeft voor alles naar volledigheid van informatie; de andere versmaadt deze bewust om het gevaar van oppervlakkigheid te ontgaan; een derde zoekt het vooral in de algemeene gezichtspunten; een vierde in de verheldering van de allerfundamenteelste begrippen.

Het is een kwestie van smaak, aan welke methode men de voorkeur geeft; naar mijn persoonlijke meening beantwoordt echter het door Prof. Dr. A.E. van Arkel samengestelde artikel over Scheikunde, waarin de lezer, zonder dat eenige kennis van het vak aanwezig wordt geacht, daadwerkelijk wordt ingewijd in een modernen opbouw van de grondslagen van de chemie, wel het allermeest aan het doel van het werk. De schrijver heeft zich blijkbaar laten leiden door het juiste denkbeeld, dat inzicht in een tak van wetenschap niet gewekt wordt door over haar begrippen en methoden te lezen, maar door, op hoe bescheiden taak dan ook, die begrippen en methoden zelf te hanteeren, en hij is er dan ook niet voor teruggedeinsd - wat de andere medewerkers zorgvuldig vermeden hebben - van zijn bijdrage iets te maken, wat eenigszins op een leerboek lijkt. Prof. Casimir daarentegen beperkt zich in zijn artikel over Natuurkunde tot algemeene beschouwingen, die - naar te vreezen staat - slechts op haar volle waarde zullen kunnen worden geschat door lezers, die reeds over een zekere physische ontwikkeling beschikken; voor den gemiddelden belangstellenden leek - dat wil dus zeggen voor den onderstelden *Scientia*-lezer - zal zijn betoog echter menigmaal onvruchtbaar blijven. Wie, om een enkel voorbeeld te noemen, reeds niet weet, wat entropie is, zal het uit de laconieke mededeeling op blz. 108, dat de invoering van dit begrip een wiskundige kunstgreep is en dat men de entropie kan berekenen, wanneer men zoowel de inwendige energie als functie van de temperatuur kent als den uitwendigen arbeid, die bij temperatuursverandering verricht wordt, waarlijk niet leeren, terwijl andere opmerkingen (zooals die op blz. 113, dat er bij gegeven voortplantingsrichting van een transversale trilling nog *twee* mogelijkheden voor de trillingsrichting bestaan, en die op blz. 106 over het perpetuum mobile van de tweede soort) hem waarschijnlijk geheel onbegrijpelijk zullen voorkomen.

Tot volkomen begrijpen van het betoogde wordt de lezer weer in staat gesteld door Prof. van Os, wiens opmerkelijk heldere uiteenzetting over Wiskunde vermoedelijk menigen lezer, die in den waan verkeert, dat de mathesis voor hem steeds een gesloten boek zal blijven, met verbazing over zooveel eenvoud en bevattelijkheid zal vervullen. De wel zeer korte bijdrage, die dezelfde schrijver over Mechanica levert, stelt hierna eenigszins teleur; niet omdat het meegedeelde oninteressant zou zijn, maar omdat het gerechtvaardigde verlangen van den lezer,

om over de fundamenteele begrippen en methoden van het behandelde vak te worden ingelicht, niet voldoende bevredigd wordt. Zoo wordt er geen woord gewijd aan het massabegrip, wat des te opmerkelijker is, omdat ook het artikel over Natuurkunde daaraan slechts terloops aandacht wijdt en dat nog wel op een wijze, die de altijd dreigende verwarring van massa en gewicht eer in de hand zal werken dan voorkomen. Een onmiskenbare leemte is ook, dat het begrip energie nergens op voldoend degelijke wijze behandeld wordt. Men krijgt den indruk, dat de schrijvers hier en elders veel te veel bekend rekenen, wat bij overigens goed ontwikkelde lezers in het geheel niet bekend is. Juister lijkt in dit opzicht het standpunt van Prof. Sirks in de verhandeling over Erfelijkheidsleer, die zich op blz. 392 door de overweging, dat de onderzoekingen van Mendel tegenwoordig veelal reeds op de Middelbare scholen behandeld plegen te worden, niet laat weerhouden, ze toch nog eens te bespreken.

De sterkste overschatting van de capaciteiten van den gemiddelden lezer treft men echter wel aan in de artikelen van Prof. Escher over Kristallographie en Mineralogie, die dan ook voor velen vrijwel onleesbaar zullen zijn. Niet alleen wordt hier de kennis van de kristalindices van Miller aanwezig geacht, maar bovendien worden er eischen aan stereometrisch inzicht en voorstellingsvermogen gesteld, die de geruste stemming over de wiskunde, waarin Prof. van Os den lezer heeft weten te verplaatsen, wel weer grondig zullen verstoren. Wat daarna over Mineralogie wordt meegedeeld, kan alleen voor beroepsgeologen genietbaar zijn.

In het levendig geschreven stuk over Plantkunde van Prof. Baas Becking wordt in overeenstemming met het doel van het werk zeer veel aandacht besteed aan den samenhang van de botanie met andere wetenschappen. De schrijver blijkt daarbij zeer slecht te spreken te zijn over de philosophie, wat o.a. tot uiting komt in een hatelijkheid tegen Schopenhauer. Deze zou (blz. 295) zijn eigen systeem met den Mont Blanc en de werken der natuurwetenschap met molshoopen vergeleken hebben. Nu is het verre van mij te willen beweren, dat hij dit niet gezegd heeft (er zijn nog wel ergere dingen uit zijn verontwaardigde pen gevloeid); maar ik herinner mij te goed de grimmige woorden, waarmee hij in 1854 de voorrede van de tweede editie van het geschrift *Ueber den Willen in der Natur* besluit: ‘Bei dieser Gelegenheit bitte ich das Publikum, ein für alle Mal, Berichten über das, was ich gesagt haben soll, selbst wenn sie als Anführungen auftreten, ja nicht unbedingt zu glauben, sondern erst in meinen Werken nachzusehn: dabei wird manche Lüge zu Tage kommen...’[1)] om dit op gezag van Prof. Baas Becking te aanvaarden. In de Grossherzog Wilhelm Ernst-Ausgabe van Schopenhauer's werken heb ik echter de bedoelde uitlating niet kunnen opsporen; de schrijver zou goed hebben gedaan, de bewijsplaats op te geven.

Ik besluit deze bespreking met te wijzen op enkele vergissingen, leemten of onvolkomenheden. Prof. Clay zal ongetwijfeld verbaasd zijn, in zijn inleiding op blz. XV de bewering aan te treffen, dat een erg het vijftigduizendste deel van een calorie is. In het artikel over Natuurkunde hinderen o.m. de schrijfwijze Gallilei op blz. 102 en een storende

1) Grossherzog Wilhelm Ernst Ausgabt, Band III, blz. 200; noot.

fout op blz. 132 over de tweede wet van Faraday, terwijl een historische mededeeling over Newton op blz. 112 bedenkingen wekt. In het stuk over Scheikunde kloppen sommige verwijzingen niet (zoo op. blz. 189 naar *f* en *g* op Plaat IV). De logica van de redeneeringen op blz. 178 zal wellicht menigen lezer verbazen; een berekening op blz. 182 bevat een (overigens niet storende) rekenfout. In het artikel over Geologie wordt op blz. 255 gezegd, dat de biospheer afbrekend werkt op de aardkorst en op blz. 269, dat ze deze helpt opbouwen. Dat de chromosomen hun naam zouden ontleenen aan het voorkomen van fijne draadjes in het inwendige ervan (blz. 405) is onaannemelijk; waar zou dan het chromatische zitten? Even onbevredigend is de etymologische bewering op blz. 323, dat het woord Metazoa zou uitdrukken, dat deze dieren uit een *groot* aantal cellen bestaan. De grondlegger van de wetenschappelijke microscopie heette niet Abbé, maar Abbe (blz. 288). Dat Descartes de bezieler van een wetenschappelijke academie zou zijn geweest (blz. 320) was mij nieuw, eveneens, dat de biologie hem op het spoor van de graphische methoden zou hebben gebracht (blz. 321).

Het werk wordt besloten met een register, dat de bedoeling heeft, het als encyclopaedisch naslawerk bruikbaar te maken. Om dat doel te verwezenlijken, had het echter zorgvuldiger moeten worden samengesteld. Ik heb er o.m. in gemist de namen Millikan, Coulomb, Kossel, Langmuir, Schottky, Föyn, Burgeff, Noll, Hrdlicka, Marey, Powell, die toch alle in het werk genoemd worden. Het einde van deze aankondiging, waarvan de lengte door de belangrijkheid van het besproken werk moge worden verontschuldigd, behoort te bestaan in een woord van hulde aan den ondernemenden uitgever, die ons volk met een zeer kostelijk boekbezit heeft verrijkt.

E.J.D.

Ontvangen boeken

J.A. RUSSELL, Dutch Poetry and English, a study of the romantic revival. - Paris, Amsterdam 1939.
J.W.F. WERUMEUS BUNING, Ik zie, ik zie, wat gij niet ziet. Derde Tocht. - Querido, Amsterdam 1939.
DIRK COSTER, Het tweede boek der Marginalia. - Querido, Amsterdam 1939.
E. BOEKMAN, Overheid en Kunst in Nederland. - Hertzberger, Amsterdam 1939.
AARNOUT DROST, Hermingard van de Eikenterpen (herdruk). - Elsevier, Amsterdam 1939.
J. VANDERVELDEN, Staat en Recht bij Vondel. - Tjeenk Willink, Haarlem 1939.
PH.B. LIBOUREL, Maria Stuart. - Sijthoff, Leiden 1939.
W.E.G. LOUW, De nieuwere Afrikaanse Poëzie. - Daamen, 's-Gravenhage 1939.
S. VESTDIJK, Lier en Lancet. - Nijgh en van Ditmar, Rotterdam 1939.
Luchtvaartwoorden. - Noorduyn, Gorinchem 1939.
J. HENDERIKX, Ziekte der Tuinbouwgewassen. Deel I. - Noorduyn, Gorinchem 1939.
J. ZWART, A.J. Duymaer van Twist. Een historisch-liberaal staatsman. - Oosthoek, Utrecht 1939.
W. BANNING en J.D. BIERENS DE HAAN, Europeesche Geest. Inhouden en vormen van het cultuurleven der europeesche wereld. - Van Loghum Slaterus, Arnhem 1939.
M. VAN BLANKENSTEIN, Het getij der Beschaving. - Van Loghum Slaterus, Arnhem 1939.
M. STUIVELING-VAN VIERSSEN TRIP, Verhalen. - Wolters, Groningen 1939.
PH.A. LANSBERG, Gedichten van de Genestet, Staring en Potgieter. - Wolters, Groningen 1938.
A. VAN WAGENBERG, Over het begrip Fair Competition in de Vereenigde Staten van Amerika. - Teulings, 's-Hertogenbosch 1939.
L.M.F. DANIELS, Meester Dire van Delf, Tafel van den Kersten Ghelove (4 deelen). - Neerlandia, Antwerpen 1939.
UYS KRIGE, Magdalena Retief. - Unie-Volkspers, Kaapstad 1938.
S.J. DU TOIT en CHARLOTTE F. DU TOIT, Kinders van die Daeraad. - Nasionale Pers, Bloemfontein 1939.
FRANCISCO NITTI, La désagrégation dé l'Europe, essai sur des vérités impopalaires. - Spes, Paris 1938.

Stem uit de redactie

KONINKLIJK PREROGATIEF. - Er is in sommige dagbladen aanmerking gemaakt op de door H.M. de Koningin aan Staatsraad Koolen gegeven opdracht tot het vormen van een Kabinet. De keuze van Mr. Koolen zou niet in overeenstemming zijn geweest met de beginselen eener parlementaire monarchie en de Katholieke Staatspartij zoude met recht hebben mogen verwachten, dat Hare Majesteit een voor de opvattingen dier partij meer 'representatief' katholiek met de kabinets-formatie had belast.

Het is tegen deze opvatting, dat wij meenen ons met kracht te moeten verzetten. De keuze van den kabinetsformateur en de formuleering van de hem te verstrekken opdracht zijn bevoegdheden, prerogatieven, van de Kroon, welker ongerepte handhaving voor het functioneeren van ons staatsherstel van het allerhoogste gewicht moet worden geacht. Zij vormen *de* wijze bij uitstek, waarop de Kroon, binnen de grenzen eener strikte constitutionaliteit, eigen inzichten in het staatkundig leven van het Koninkrijk tot gelding vermag te brengen. Het is het onvervreemdbaar recht van het Parlement het eenmaal tot standgebrachte kabinet zijn vertrouwen te onthouden, maar het is evenzeer het onvervreemdbaar recht van de Kroon Háár vertrouwen te schenken aan wien Zij daartoe verkiest. Alleen zóó wordt verzekerd, dat het Kabinet ten slotte steunt op het vertrouwen van Kroon èn Parlement beiden, zonder welken dubbelen steun geene Regeering met vrucht arbeiden kan.

Dit is één punt. Onmiddellijk daaruit volgt echter nog iets anders. De Koning is onschendbaar, alleen de Ministers zijn verantwoordelijk. De formuleering van de opdracht tot kabinetsformatie en de keuze van den formateur zijn echter daden, welke de Koning alléén, zonder medewerking van eenigen minister,

verricht. De laatste helft van den zooeven genoemden grondregel van ons staatsrecht is dus hier niet toepasselijk, doch het andere beginsel, dat der onschendbaarheid van den Koning, houdt onverminderd stand. Met andere woorden: de opdracht tot kabinetsvorming en de keuze van den formateur zijn, zoolang en voorzoover zij nog niet tot een nieuw ministerie hebben geleid, aan onze kritiek onttrokken, daarover beslist en oordeelt de Koning, en de Koning alléén.

Houtekiet

XX

Het begint met eene groote benauwende stilte, als Houtekiet bij Baert het papier op tafel gelegd heeft en gezegd: lees. Want hij heeft het zich door den rentmeester laten voorlezen en wil vergelijken. Baert en Iphigénie kijken hem door het venster na, hij vol angst om de woorden waarmee zulk een contract ongetwijfeld is afgeperst, zij nog angstiger om hetgeen hem zal aangedaan worden en de scheiding. Zij spreken af voorloopig aan niemand iets te zeggen over het contract. Zoodra Iphigénie alleen is haalt zij het papier uit de lade, om te zien of het in de worsteling niet verfrommeld geweest is, of er geen kleine spatjes bloed aan kleven. Als zij de tuindeur open zet en de wind komt uit het Zuid-Westen, kan zij de doodsklokken hooren. Deze luiden, God zij gedankt, noch den eersten, noch den tweeden dag. Als zij het smalle boogvenstertje, dat met gekleurd papier beplakt is, open zet, kan zij de gendarmen en de heeren van het gerecht langs de zandstraat zien aankomen. Zij komen echter niet. Van uur tot uur bidt zij met grooter hoop op verhooring, eerst bescheiden, opdat in het eerstvolgende uur niets moge gebeuren en als dit verhoord is, voor het volgende. Zoo tot den avond, den nacht. Eindelijk daagt rentmeester op. Hij leeft dus nog, maar wat komt hij melden. Eén oogopslag op hem verdrijft haren kommer.

Welnu, wat zeggen Baert en Mevrouw dan wel over de regeling door hem getroffen? Wat zegt de bevolking? Ah, rentmeester kan zich de vreugde voorstellen. Maar niet voorstellen kan men zich zijn eigen vreugde, omdat het hem eindelijk gelukt is den ouden heer en den jongen heer graaf tot zijn zienswijze over te halen. Wat is namelijk het geval? Hij moet niet alleen twee

heeren dienen, die doorgaans glad het tegenovergestelde willen, hij moet bovendien met den tact en het geduld der engelen een langzamen strijd voeren tegen door traditie diep ingeroeste verouderde opvattingen en beginselen. Wanneer zulke strijd, o in vrede en verstandhouding, bekroond wordt met de onderteekening van het document dat men kent, is de voldoening dan ook des te grooter, is het niet waar? Nu dat moet hij niet zeggen aan Baert, die om zoo te zeggen met niets is begonnen, op een hei die niet loonde dat men er een spar plantte en nu, ge hebt er een dorp van gemaakt!

Het is zes uur des avonds. Twee volle dagen heeft de angst het huis van Baert stil gemaakt. Nu gaat van dat huis aan den zandstraatkant het gejuich uit. Te midden zijner plukkers leest Baert het document voor omtrent pacht en koopprijs der gronden van het domein genaamd ‘De Hespe’. Als een nieuwe leeraar gevolgd door zijn apostelen, trekt hij met hen Deps in.

Zijne leer is hard. Ziehier wat Houtekiet voor hen verkregen heeft. Ze weten niet welk een man ze in hun midden hebben. Bangerikken zijn ze allemaal, kwezels begot, met hun hersens vol superstitie in plaats van verstand. Van Houtekiet's genezingen maken ze tooverij. Ze moesten zich schamen. Die man heeft meer verstand in zijn pink dan zij in heel hun pens, dat is het. En die beer? Als Houtekiet een beer wil hebben, waarom niet? Zijn dat hun zaken? Moet hij misschien met een keffer spelen omdat zij er een hebben? Ik kan ze niet zien, uw kefferkens. Een beer is ten minste een beest voor een man als Houtekiet. Ik en Jan, wij zijn geen gewone menschen. Wij zien verder. Wij hebben oogen en hersens voor u allemaal. Wij hebben de handen ineen gelegd en gezworen geheel Deps rijk te maken. Iedereen zal hier zijn eigen baas en meester zijn. Wij willen het zoo ver brengen dat iedereen kan lezen en schrijven. Dan zult ge uwen neus buiten Deps kunnen steken en verder zien dan het kasteel. Als gij met alles content zijt, ik en Jan niet. Als gij altijd ja knikt, ik en Jan schudden neen. Neen, nog niet ver genoeg. Dit contract is het werk van Jan. Gij danst en springt al, wij weten dat het nog niet genoeg is. Er staat in dat de grond voor ons te koop is. Maar kunnen we hem koopen, hebben we 't geld?

Baert, ge zijt rijk genoeg!

Ik moet niet alleen rijk zijn. Ge kent mij nog niet als ge dat

denkt. Ik moet niet meer grond hebben dan mij toekomt, ik ben handelsman. Ik wil dat gij allemaal uwen grond kunt koopen, zooveel als ge noodig hebt en dat ge er op woont en baas zijt.

Leerarend norsch en driftig staat hij met zijn discipelen plots op het vrijerspleintje. Hij is daar nooit geweest, ziet Houtekiet niet liggen, op den rug, zijn geliefkoosde houding, rustig graspijltjes kauwend en doceert star voort dat ze wel goed genoeg kunnen luierikken en aan de rokken zitten, maar dat brengt niet op, daar wordt men niet rijk van.

Een stem: Hoort ge dat, Houtekiet?

Maar dat slaat Baert niet uit zijn lood. Houtekiet, dat is wat anders, dat is een man.

Ze vergeten de rokken als Baert voor geheel Deps daar aanwezig een laatste maal triomfantelijk het document voorleest. Ze roepen en tieren door mekaar. Houtekiet, hoe hebt ge dat gedaan gekregen; Houtekiet, hebt ge op hunnen bult getroefd, Houtekiet, ik zie hem op zijn knieën zitten, den bloedzuiger, de dikke echel, Houtekiet!

Ze kunnen den held niet uit zijn rust krijgen, hij is geen man die graag gevierd wordt, Daarom vragen ze hem ten minste zijnen beer te halen. Twee die meeloopen trachten Lien voor eenmaal uit haar huis te krijgen, Jan heeft weer iets kolossaals gedaan. Hij is toch niet gekwetst, vraagt zij bezorgd, verder interesseert haar niets, haar wereld is het huis met de kinderen en den man waarin zij altijd een beetje ongerust is.

Ze reidansen rond Houtekiet die de klauwen van het enorm dier vasthoudt zooals hij het niet eleganter met Iphigénie's lange smalle handen zou doen.

Vele scheldnamen roept men ons Depsers nog altijd na als wij ver genoeg voorbij zijn: Houtekieters, heetloopers, messentrekkers, moordenaars. Ook berendansers. Alsof het een dagelijksch vermaak onzer vaderen zou geweest zijn, met den beer van Houtekiet te dansen, mannen en vrouwen om de beurt. Laat het hoop en al negen, tien, elf keeren gebeurd zijn, dat zij een meenschappelijke vreugde hebben gevierd in reidans rond den beer en Jan. Meer is het niet geweest. De omgeving heeft het gejoel gehoord, brandende pekstokken zien op en neer gaan en daar fakkeldansen met den beer van gemaakt. Met een beetje verstand kunt gij begrijpen dat daar geen spraak van geweest is.

De fakkels mochten van Houtekiet niet aangestoken worden vóór hij den beer had weggebracht, want vuur maakt zoo'n beest bang en gevaarlijk.

Onze vaderen waren mans genoeg zonder dat zij dansten met een beer. Om te dansen wisten zij wel wat vastpakken, wees gerust. Nu zij voor het eerst zingen ons aloud lied:

> En Deps dat is van ons,
> en die Deps durft geneeren,
> krijgt op zijn.... van ons,
> wij kunnen ons weren ons weren,
> ons wee-ee-ren,

drinken zij mateloos hunnen zelfgebrouwen graanjenever. Ten slotte kan niemand nog een fakkel vasthouden, behalve Houtekiet die nooit een druppel jenever heeft gedronken, maar een fakkel vasthouden voor zatlappen, dat verdomt hij. Als het compleet donker is, de een hier, de ander daar zuchtend neerzijgt, komt het er voor onze vaderen niet meer op aan wie ze vastpakken. We spreken hier niet alleen van de Dobbelaere's, Bosken, Tecleyn, Otter, de rauwen van het allereerste uur, maar ook van Van Dambruggen, Nachtergael, Daems, Van Acker, Venneborgh, Donies, Leis, Van Aleenen, Verrees, Bijloo, Van Genesen, Poort, Spruyt, Jacob, Orleans, Hicketick. Van het oudste Boksken, zullen wij het noch zeggen, noch afstrijden omdat hij tot de laatste fakkel correct met 't Geitje gedanst heeft. Niets zeggen wij ook van de zes die er niet bij geweest zijn, Baert, Iphigénie, Joep, Lien, Melia Van Dambruggen en de zuster van Zevus Kortleven, maar Zevus zelf is er. En gij zijt er, fijne vioolspeler Kennedie, onschatbaar bij zulke gelegenheden. Gij drinkt het meest, maar hoe zatter gij wordt, des te weemoediger speelt gij. Hoe aangenaam dan iemand te hebben die wat muziek kan maken. Het geeft courage, het maakt plezier. Gij speelt zoo aangrijpend dat uzelf de tranen uit de oogen springen, zooals gij zelf bekent. Muziek, zegt gij, muziek, als ik er in ben weet ik niet meer wie of waar ik ben en de tranen loopen, ik kan mij niet bedwingen.

De eerste die door Houtekiet naar huis gestooten wordt omdat hij dronken is en over den duivel begint, is David Van Dambruggen. Hoe meer zielen hoe meer vreugd, maar van compli-

menten met duivels is Houtekiet niet gediend, hop David, naar huis, 't is tijd.

Houtekiet Johannes, dierbare meester en vriend, gij zijt evenwel een man naar mijn hart. Mijne Amelia hebt gij genezen. Evenwel het vleesch is zwakskens, soms word ik zelf ook bang. En dan vraag ik mij in geweten af, Johannes, vriend, meester, wie zijn zij, waar zijn zij? Wie, Johannes, is de sterkste, hij of de andere.

Vooruit, David, rapper.

Johannes. In plaats van mij evenwel langs achter te stooten gelijk een versleten os, geef uwen vriend de hand, evenwel als ik de hand zag bedoel ik den arm. Johannes. Vreest gij dan niets in de hel, op de aarde of evenwel in den hemel?

Ge zijt zat, zwijg.

Vreest gij dan niets?

Niets. Zwijg nu.

David Van Dambruggen lost Houtekiet's arm. Onder vier oogen, evenwel als hij zegt onder vier, bedoelt hij vier koppel, de mijne, de uwe, Johannes, die van de twee anderen, gezwegen zij hun naam, verklaart David: Zoolang, Johannes, gij er evenwel zijn zult, zal ik hel noch hemel vreezen. De tijden zullen voorbij gaan. Deze woorden van mij zullen blijven. Johannes, evenwel in eeuwigheid.

Doch ontroerend is de hulde Houtekiet gebracht door Kennedie. Hij houdt het langer vol dan de laatste danser, daar hij stil op zijn drijprikkel zit en slechts den drank aan te nemen heeft, die uit vreugde, dankbaarheid en bewondering dikwijls genoeg wordt aangereikt, terwijl anderen moeten zoeken en roepen waar de flesch weeral is en is ze weer leeg? Als niemand meer op de been is voor wie hij spelen kan en Houtekiet terugkeert, na Venneborgh en Bosken weggebracht te hebben omdat ze wilden vechten, staat hij op en verzoekt Houtekiet hoofsch, op zijn drijprikkel plaats te nemen. Immers, hij heeft voor hem zijn schoonste aria bewaard, dat hij niet heeft willen verkwisten aan zatterikken. Hij wil dit aria spelen, opdat Houtekiet de muziek zou liefhebben meer dan alles. De vrouwen? Neen, Houtekiet, muziek. Hij speelt schreiend tot hij door zijn knieën zijgt, klagend, dat hij niet meer kan van ontroering en nooit meer in zijn leven nog zoo schoon zal kunnen spelen. Nu mag hij zijne viool wel

stukslaan. Bij de gedachte dat ze zou kunnen stuk zijn, begint hij luid kermend zijn overgrootvader, grootvader, vader, en als er nog andere zijn, die ook, vergiffenis te vragen.

XXI

De winkelier Poort betrok zijne kruidenierswaren bij Baert, die ze voor hem uit de stad meebracht tegen geringe vergoeding. Hij haalde ze des avonds en maakte er een uitstapje van, naar zijn oudershuis over de zandstraat meende zijn vrouw, maar hij deed vooral een paar herbergen. Terugkeerend moest hij herhaaldelijk kleudde dragen, een zwart beest dat op den rug onzer vaderen sprong, zoodat zij bijna niet meer voortkonden en verscheidene uren marcheerden in benauwdheid en zweet, voor afstandjes van een half uur. Toen Houtekiet genoeg had van Poort's vertelsels, gotferde hij dat die kleudde of wat het ook was dood in zijn handen zou blijven en vergezelde hem, maar kleudde liet zich niet meer zien.

Daarentegen steeg Petrus Boven op een nacht, klokslag twaalf ure uit zijn graf op, een witte gestalte naast den herderstaf, en smeekte begraven te worden in gewijden grond. Toen het er op aan kwam juiste inlichtingen te bezorgen aan Baert, want Baert maakte zich kwaad, hij kon ook geen superstitie verdragen, ontweek iedereen de vragen en zeide slechts van verre een witte vlek te hebben gezien. Maar Leis laat zulke gelegenheden niet voorbijgaan. Hij steekt plechtig de twee vingers op ten teeken dat hij de waarheid gaat spreken, niets anders dan de waarheid. Als iedereen denkt dat het hem ditmaal ernst is, want Leis vertrekt geen spier, verhaalt hij de onderhandelingen die hij gevoerd heeft met Petrus Boven, ten einde hem vrede te doen nemen met zijn graf op Deps. Baert, die nooit humor begrijpt, blijft nog altijd gespannen luisteren, terwijl de anderen zich al kronkelen van 't lachen. Leis zag dus Petrus uit zijn graf opstaan, ging naar hem toe, zeide hem niet zoo plechtig te spreken alsof hij een pater was die een sermoon gaf en ook niet zoo hard, ik ben niet doof. Leg mij de kwestie uit, we zullen zien wat we voor u kunnen doen, want we hebben u bij leven goed verzorgd, we laten u ook nu niet in den steek. Petrus klaagde dat hij in den nattigen grond rheumatisme opdeed, dat hij het tot nu toe

uitgehouden had in de hoop gezelschap te krijgen, maar zijn geduld was ten einde sinds Theresia naar het kerkhof gedragen was. Kortom, na veel parlesanten kwam het er uit, Petrus beschouwde zich ook als iemand van Deps, dus moest hij bij een vrouw liggen, draag mij naar 't kerkhof en leg mij naast Theresia.

Maar ook Leis kan ten slotte den angst niet verslaan, Petrus blijft verschijnen tot Houtekiet zich op zijn graf gaat zetten. Iphigénie tracht hem diets te maken dat hij daaruit geen te verre besluiten mag trekken. Zij kan de hoop niet opgeven hem te doen gelooven aan het voortbestaan van de ziel. Meer niet. Dan is hij ver genoeg om met intentie voor den godsdienst te kunnen doen wat zij allemaal in den zin heeft. Doch hij kan maar niet begrijpen waarom iemand bang zijn kan voor den tijd wanneer alles gedaan is. Gedaan is immers gedaan.

Zeker, Jan, het is dan gedaan, maar meteen herbegint het.

Hoe kunt ge toch zoo stom zijn, kind, als het gedaan is is het gedaan en herbegint het, dan is het niet gedaan. En het is gedaan.

Hoe meer zij uitlegt en hij nadenkt, des te eenvoudiger komt het hem voor. Hij gaat zich zelfs inbeelden dat op den duur iedereen iets zoo vanzelfsprekends moet inzien. Iedereen, zegt Jan Houtekiet, ziet toch voor zijn oogen dat alles op deze wereld moet plaats maken voor de anderen. Stel u voor dat alleen maar de menschen bleven leven, weldra zouden ze niets meer te eten vinden, mekaar moeten opeten en zoo dus toch weer sterven.

Jawel, Jan, maar de mensch leeft na zijn dood niet op deze wereld voort.

Laat het op de maan zijn, zegt Jan Houtekiet, of waar ge wilt, daar moet het toch ook vol geraken. Alles moet vergaan, anders kan er geen nieuw leven blijven komen, verstaat ge dat nu toch niet?

Jawel, Jan, maar een ziel die voortleeft, heeft geen plaats en geen eten meer noodig. Een ziel, dat is, ja, luister, op de punt van een speld kan een millioen zielen zitten.

Jan Houtekiet maakt een gebaar of ze soms een veeg om haar ooren wil hebben. Daar geeft een mensch als hij zich al die moeite om zoo'n vrouw, die hij voor verstandig houdt, iets duidelijk te maken dat een kind kan verstaan en ze begint over een millioen zielen op de punt van een speld!

Dikwijls heeft zij met wroeging gestreden. Telkens wanneer haar liefde almachtig overwon, heeft zij zich God barmhartiger gedroomd. Als deze Goedertierene haar begrijpt, waarom zou hij van den geliefde een belijdenis eischen waarvoor hij nu eenmaal niet geschapen is. Eischt hij van Jan's beer een aanbidding? En toch zal deze eerder het symbolum des geloofs uitleggen aan de Depsers, dan Jan aannemen dat de ziel bestaat.

Daarom gaat zij recht op haar doel af bij de eerstvolgende gelegenheid, het afsterven van Melanie Kortleven, die maar drie dagen ziek is geweest. Den derden dag begon het er ernstig uit te zien. Zevus vroeg haar of hij Houtekiet niet zou roepen. Men zegt dat alleen het schrikken bij dien duivelsnaam haar gedood heeft, of dat zij zich met sterven zoo heeft gehaast om Houtekiet niet den tijd te laten haar bed te naderen.

Houtekiet gromt dat het kerkhof er nog altijd niet is, nu moet men met dat oud mensch weer de baan op. Iphigénie legt hem uit dat dit met en zonder kerkhof hetzelfde blijft, daar men op het kerkhof niet kan begraven worden zonder een voorafgaandelijken lijkdienst in de kerk. Jan Houtekiet kijkt haar verstomd aan. Dus bij dat kerkhof moeten ze ook nog een kerk hebben op Deps, die dooden.

Voor Baert spreekt dat vanzelf. Hijzelf kan een kerk missen. Maar wat hij en Jan hier op Deps tot stand brengen, is meer dan zijn zaak, zijn plukkerij, zijn karavaan hondenkarren die steeds langer wordt, zijn handel in meel, maïs, rijst, boonen, erwten, zaaizaden. Het is meer dan de kweekerijen, over steeds meer erven en gezinnen verdeeld, meer dan de steenbakkerij en de watermolen van Jan, meer dan de hoeven van David van Dambruggen, de Dobbelaere's, Van Acker, Verrees, Van Fraeyenhoven. Het is, zegt hij met een vinger naar den grond, een dorp. en met den vinger omhoog: En bij een dorp hoort een kerk.

Houtekiet weet dat hij niets doet dat niet opbrengt, vraagt hem dus welk profijt hij toch verwacht van een kerk, maar wordt dadelijk gevonnist: Jan, ge zijt slim, maar ge deugt niet voor commerce. Een commerçant met inzicht ziet zijn profijt ver liggen. Hij verkoopt veertien dagen aan een stuk met verlies om een klant te winnen. Wat al werk, moeite en geld kost zijn proefkweekerij. Stijgen de marktprijzen omdat hij door proeven te weten komt welke vogelen vreemde eieren uitbroeien? Hoen-

ders die hij slecht voedt om den invloed van voedsel te leeren kennen en daarna tracht te genezen, maar tien, twintig keeren lukt het niet, is dat verlies of niet? En toch brengt het op. Leeren, studeeren, lezen, is dat tijd verliezen of niet? En toch geeft het profijt. Zoo is het ook met een kerk. Wij kunnen geen dorp maken zonder kerk.

Houtekiet: Waarom moeten wij een dorp maken?

Baert: Wat? Gij die zoo verstandig zijt, waarom hebt gij den grond vrijgemaakt, waarom duldt gij geen vreemden die hier de wet stellen. Moet ik u zeggen wat een dorp is? Wat is een familie? Iets sterks omdat het bijeen houdt. Dat is een dorp in 't groot.

Houtekiet: Ik ben alleen ook sterk.

Baert: Gij, maar de anderen, de gewone mensch niet.

Houtekiet: Dat moeten zij weten.

Baert: Wat! Gij die zoo verstandig zijt....

Houtekiet: Hier komt geen kerk zeg ik. Een kerkhof kunnen ze krijgen, meer niet.

Baert tot Iphigénie als Jan weg is: Laat Jan nu gerust met uw kerk.

Zij laat hem maanden lang gerust. Er wordt aan breede wegen gewerkt, die hard aangestampt worden met baksteengruis, overschot van ieders bouw en Houtekiet's oven. Even zeker als de breede weg van aan 't water de zandstraat nadert, nadert het oogenblik van Iphigénie.

Baert noch Houtekiet vermoeden dat het aangebroken is als zij vertelt dat zij tot haar veertiende jaar haar vacantie doorgebracht heeft op een oud kasteel in Frankrijk, een historisch gebouw. Het leek een enorm oud huis, maar aan den linkschen hoek rees een hoog spits torentje op. Eens kwam zij op vacantie, het torentje was afgebroken tot op den steenen muur en vernieuwd. Twee maanden aan een stuk heeft zij toen niets anders gehoord dan dat het nieuwe torentje scheef stond en het gebouw daardoor totaal geschonden was. Het werd nagemeten en inderdaad, maar men kon den aannemer ten slotte niets doen, want hij beweerde dat het vorige ook scheef gestaan had en stelde voor alle torens uit den omtrek, groote en kleine, te gaan meten, om te bewijzen dat het niet mogelijk is een toren recht te zetten.

Daarop verklaart Jan Houtekiet dat hij zich sterk maakt om

het even wat voor een toren op een millimeter na loodrecht op te timmeren.

Timmeren is zijn zwak zij weet het. Behendig trekt zij zijne bewering in twijfel. Als hij wil wedden tegen om 't even wie voor om 't even wat, zegt zij dat hier op Deps natuurlijk geen kerk komt, daar spreken we niet meer over, maar veronderstel dat er eene kwam, dan zou zij toch eens willen zien of hij.... want het is gemakkelijker gezegd dan gedaan.

De watermolen van Jan Houtekiet maalt. Bij David Van Dambruggen draait zijn dorschmolen tot ieders voldoening. Zijn steenbakkerij floreert, zijn akker wordt goed bewerkt. Zijn kinderen arbeiden, er is hulp genoeg. Hij heeft den watermolen al weggewenscht om een windmolen te kunnen maken, dat is nog wat anders. Voor zijn beer bouwde hij een blokhut, iets machtigs op palen. Een trapje leidt naar de ronde deur, men kan op het platform rond de hut wandelen. In de hut staan twee drijprikkels. Als Houtekiet komt, brengt de beer de drijprikkels buiten op het platform, zet zich naast zijn vriend en kruist de armen zooals hij. Vóór hen staat een windwijzer, een houten soldaat met wieken in plaats van armen. Het is alsof hij woest twee enorme sabels rondzwaait. Houtekiet en de beer denken na. Hij is nog in den bloei van zijn kracht. Hij kan klompen maken zooals Tecleyn, kuipen zooals Van Aleenen, zeelen zooals Donies. In een handomdraai heeft hij dat alles geleerd. Doch wat nu? Want hetzelfde altijd maar door herhalen zooals een stielman, is niets voor hem. Wat kan hij nog doen dat niet minder is dan hij al gedaan heeft?

De beer, moegedacht, legt hem een voorpoot in den nek en trekt hem tot zich opdat zij spelemeien zooals gewoonlijk. Houtekiet krauwt hem in het nekvel, vraagt: Wat dunkt u? en speelt vandaag niet.

In die dagen was hij dikwijls nergens te vinden. Dan zat hij in dezen of genen toren van den omtrek, ter hoogte waar de klokbalken liggen op het metselwerk en het gebinte begint, uren lang te kijken. Hoe zoo iets gemaakt is. Hoe het nog anders kan. Hij klom naar den top met schietlood en meter. Aan het torenvenstertje gekomen, keek hij uit naar Deps.

XXII

Thans nog heeft Deps een eigenaardig, ja indrukwekkend middeleeuwsch silhouet, wanneer men het des avonds van over 't water nadert langs het brugje van Mandus, maar dat is nu een ferme steenen brug, twee karren breed. De steengruisstraat van aan de zandstraat, langs Baert, tot aan 't water nabij Houtekiet, is over die brug door Busschops', Dobbelaere's en Venneborgh's weiden getrokken, tot waar zij vervloeit met een breede kassij van hoofdstad naar grens en die midden in het dorp de baan der postwagens van d'Hurlumont kruist. Nader Deps bij valavond langs die straat, een stoere, machtig door boomen overwelfde berm doorheen weiden. De huizen en hoeven onzer stichters zijn vernieuwd, maar Houtekiet's watermolen, 't fort heet hij nu, staat nog rechts van de brug. Links langsheen het water, op ongeveer gelijken afstand, rijzen vijf dikke torens zooals van oude stadspoorten. Het zijn slechts vijf schuren.

Eens stond Nard Baert naar zijn dak te kijken. De storm had er verscheidene pannen uit gerukt, eene daarvan was juist op den hoek van den dakrand vallensgereed blijven liggen. Al wie uit zijn huis naar de kweekerij wil, moet dien hoek om en riskeert die pan op den kop te krijgen. Houtekiet heeft op afstand gezien wat Baert zich staat af te vragen, nadert hem in den rug en gooit over zijn hoofd behendig een steen, die van het dak rollend de pan meeneemt. Terwijl zij rustig staan te praten zegt Houtekiet, zonder andere aanleiding dan de dakpan, dat Baert, die zoo rijk is, zich een kasteeltje zou moeten bouwen met een toren. Maar Baert schudt van het lachen, hij weet wel beter wat met zijn geld te doen.

David van Dambruggen was de laatste die zijn hoeve in steen optrok. Wegens de geschiedenis met Melia, zijn eigen terloopsche onrusten, het besef dat hij als gewezen gezeten boer toch niet heelemaal bij de Depsers paste, was het namelijk voor hem nooit volstrekt zeker geweest dat hij er bleef. Maar toen hij eenmaal besloten had ook te bouwen, deed hij het wijdscher dan de anderen en grootscher. Houtekiet bond aan de twee uiteinden van een koord een nagel, stak een ervan in den grond en teekende met den andere een enormen cirkel, die met een segment aansloot bij stalling en woonhuis. David, dat is uw

schuur. Houtekiet teekende met den nagel een profiel van die schuur op den grond. En den toren, David, zal ik zelf maken.

Toen alles voltooid was gingen David, Melia en hunne vijf zoo kop omhoog dat ze gegroeid schenen. Trots! Hun hoeve zag er uit als een kasteel.

De boeren aan den waterkant, de twee Dobbelaere's en Venneborgh, sliepen er niet meer van. De steen was goedkoop en Houtekiet zoo gelukkig de torenkap te kunnen maken, dat hij er juist den houtprijs voor rekende. Binnen het jaar bouwden de drie zich elk hun torenschuur, dikker, machtiger. Zoo stonden er vier als ook Joep Joppe bezweek. Het groen tapijt dat achter dezen oerspitter ontstond, was van het water uit, het verst doordrongen in de bruin-ros vale hei. Hijzelf met kroost en beesten huisde nog altijd in leemen koterijen. Maar zoo'n schuur zei hem iets, hij bouwde radicaal de dikste.

Ziedaar de verklaring van onze vijf torens. Zij bewijzen dus niet zooals men beweert, dat op Deps een zonderling volk woont, maar enkel en alleen dat Houtekiet kost wat kost een toren wilde maken. Die vijf zijn laag en breed, omdat hooge op een schuur geen zin hebben. Maar zij staan recht. Houtekiet heeft Baert letterlijk gedwongen er samen met hem in te klauteren en door nauwkeurige metingen vast te stellen hoe absoluut haak zij staan. Hij heeft verklaard dat zij er over 500 jaar nog staan zullen als zij niet afbranden. Tot nu toe komt dat uit.

Toen hij aldus vijfmaal ondervonden en bewezen had dat hij ook een grooten kerktoren aankon, hield hij het niet langer meer uit en ging op een avond bij Baert en Iphigénie middenin de keuken staan. Het was namelijk zijn manier zich juist in het midden van een vertrek te zetten, met het gezicht naar het venster, om het even hoe hij zich daarmee naar de aanwezigen keerde. Hij kruiste dan de armen, dacht heel lang na en zeide eindelijk iets. Ditmaal zeide hij: Ge hebt eens over een kerk gesproken, we zullen die dan maar bouwen.

Ze kenden hem en antwoordden loos dat het niet presseerde. Akkoord. Voor hemzelf moest er zelfs nooit eene komen. Maar vermits de vrouwen toch niet ophielden met zagen, waarom het nog uitstellen? Baert en Iphigénie moesten willens nillens glimlachen: behalve zij beiden had nooit iemand het woord kerk uitgesproken.

De ongetrouwden en onkerkschen minder, de anderen meer, maar iedereen, letterlijk iedereen was voor die kerk, toen Baert eenmaal uitgelegd had dat elkendeen volledig vrij is, maar dat bij een dorp een kerk hoort met een kerkhof en dat dit er eerst zijn moet, vooraleer wordt opgericht de zelfstandige gemeente Deps met eigen burgemeester en raadsleden, eigenmachtig, vrij. Hoerah nondedju!

Bosken, Jan Orleans en consoorten waren fel voor de kerk, zeiden ze, maar hadden niet de minste confiëntie in den pastoor, want hij zal zich met alles bemoeien. Dan smijten we hem buiten, zegt Baert. Wij bouwen de kerk zelf. Met onzen steen, met onzen kalk, met ons hout, met ons werk. De kerk blijft van ons. Staat de pastoor ons niet aan, dan komt hij er niet in. Hoerah, Baert!

De kerk, decreteert Baert, is van ons, maar van niemand. We maken ze allemaal samen, gelijk ieder van u zijn huis heeft gebouwd: tusschen het werk door. Ieder doet wat hij kan. Ik ben op de baan, maar ge kunt mijn honden en karren gebruiken en ik geef den kalk, komt maar halen wat ge noodig hebt.

Metser Leis roept: ik leen den offerblok.

Ge hebt zelf geen tijd.

Stuurt dan uw jongens. Stuurt uw vrouw. Gaat naar Jan Houtekiet en helpt steen maken. Gaat naar den bouw en helpt. Ge hebt 's avonds, al is het maar een half uurken. Gaat een half uurken graven, steen aandragen. Maakt een kuip mortel. Ge kunt paard en kar missen. Laat er steen en hout mee vervoeren. Het moet werk zijn van ons allemaal en Houtekiet maakt den toren. Hoerah Houtekiet!

Is dat aangenomen?

Ja!

Dan zullen ik en Jan de plannen maken, daarna beginnen we.

De plannen maakt Houtekiet op eindjes plank. Dit is zeer gemakkelijk daar zij handzamer zijn dan papier en met een oogschroef kunnen gehangen worden aan een schutseltje, dat in het midden van de bouwplaats staat in ieders bereik. Dat er geen maten op staan hindert niet. De grondvesten worden door Houtekiet met de spade juist afgelijnd, de rest wijst zichzelf uit en bij twijfel hoe hoog b.v. de ronde boogvensters beginnen, wordt Jan geroepen.

Men zingt ons nu nog na:

Houtekieters, verloren werk,
groote toren, kleine kerk.

Onze kerk is inderdaad niet al te groot. Zij is ook eenvoudig: Een middenbeuk, twee lage zijbeuken met zoldering op zware eiken balken. Maar de toren is des te geweldiger. Hij is gemetst tot juist boven de nok van het middenbeukdak. Van daar rijst het werk van Jan Houtekiet op, achtkantig, een en twintig meter hoog! De wanverhouding is groot, dat geven wij toe, maar de indruk is machtig en het argument van Houtekiet is juist. Wanneer eenmaal de kerk te klein zal geworden zijn, zal men gemakkelijk een muur wegslaan en de beuken doortrekken, maar men zal er nooit toe komen een toren af te breken, alleen maar om hem tien meter hooger te maken. En daarom, zei Jan, van eerstaf een toren voor eeuwig.

Dus hadden jonge graaf en rentmeester toenmaals onbewust niet gelogen, als zij zeiden met Houtekiet ook de godsdienstkwestie te hebben geregeld. Zij vroegen zich echter af of de oude man hen nog wel zou begrepen hebben, want hij was wel niet dood, maar leven deed hij eigenlijk ook niet meer, slechts kijken zooals eenmaal naar Houtekiet. Het woord kerk echter werkte op hem zooals een injectie op een hart dat de volgende opwekking reeds niet meer zal beantwoorden. De geest werd nog eenmaal present.

Een kerk bouwen was in die dagen nog de droom van ouden adel. Zoo oud als zijn zoon nu, had deze oude man de dorpskerk gebouwd, zijn eerste zelfstandige daad na vaders overlijden, ten slotte zijn eenige. Letterlijk alles had hij geschonken en betaald. Zij was zijn levenstrots. Hij verdroeg niet eens dat de pastoor nieuwe aankoopen of kosten omzichtig voorstelde; die moesten hem zonder meer zakelijk voorgelegd worden; wat noodig was voor de kerk of ze fraaier kon maken, werd zonder discussie neergeteld. Aarzelingen als: goedkooper zou het misschien zijn, indien.... sloeg hij boos af. Niet het goedkoopste, het beste!

Alvorens te sterven nog een tweede kerk te kunnen bouwen! Het deed de vreeselijke oogen als uit hun kassen puilen, de oude graaf sprak weer. Zoon en rentmeester hielden een oor dicht bij zijn mond. De lippen, veel te groot voor die tandelooze holte, puften open zooals blazen op een dikke pap die kookt. Hij

herinnerde zich na 45 jaren het adres van den architect nog. Die was wel dood, maar zijn zoon, ook architect en houder van een magazijn van misgewaden, heiligenbeelden en andere kerkartikelen, leefde nog. Hem moesten plannen gevraagd worden. Zooals de dorpskerk toegewijd was aan de H. Odilia, patrones der oude gravin, moest de Depser kerk worden toegewijd aan den patroon van den graaf zelf, den H. Sebastiaan. Op die conditie zou het kasteel alles betalen.

Baert riep de zes volgens hem verstandigste mannen van Deps: Van Dambruggen, Benooi Dobbelaere, Van Aleenen, Kennedie, Venneborgh, Boksken. Hij en Jan Houtekiet zaten links en rechts van den rentmeester, de raadsleden stonden. Baert vroeg hun meening over het voorstel. Zonder zelfs Houtekiet aan te kijken, zoo zeker wisten ze dat ze spraken in zijn geest, antwoordde Van Dambruggen: Deps neemt niets van het kasteel. Het Boksken, fijngevoelig man en correct, vermilderde dit hard woord: de reden is dat wij de kerk op eigen kracht willen bouwen, wij hebben anders niets tegen het kasteel.

Toen daarna het aanbod gedaan werd in de bosschen van den graaf vrijelijk zooveel boomen uit te kiezen en te vellen als noodig zouden zijn voor het timmerwerk, antwoordde Houtekiet snel: aangenomen. Op dat oogenblik begrepen de raadsleden dit niet. Later zagen zij in dat Jan de boomen ongetwijfeld zonder toelating zou geveld hebben, waarom dan niet met toelating, niet waar?

Allen die de kerk hielpen bouwen, hetzij ze toen kind waren, volwassen of nog ouder, hebben heel hun leven eenparig getuigd dat dit de schoonste tijd geweest is voor Deps.

Als gij in de omgeving naar onze kerk wijst en vraagt wat voor dat er een is, antwoordt men u: dat het de kerk van Deps is, ge weet wel die kerk die 's zondags is gebouwd.

Zeker, onze kerk is vooral 's zondags gebouwd, want in de week hadden onze vaderen hun werk thuis.

Is die kerk 's zondags gebouwd, vraagt gij dan, wat zijn mij dat voor christenen daar? Heel apaarte christenen, antwoordt men u: in die kerk zullen nooit zooveel missen gelezen worden als er kussen in gegeven zijn.

Verre van dit te betwisten, antwoorden wij met Jan Orleans, toen hij voor het eerst deze schimp der vreemden hoorde, dat

het meer dan waar is. Vele pastoors bijvoorbeeld zullen verslijten met zooveel missen te lezen als alleen Jan Orleans daar kussen gaf, zegt hij. En dat niet alleen. Op heel de wereld zullen nooit zooveel missen gelezen worden zegt Jan Orleans, als er kussen gegeven zijn op Deps vanaf zijn bestaan, zoo zit dat.

Maar schimpen zegt niet alles. De bouw van onze kerk was een tijd van vreugde, geestdrift, liefde, eendracht. Vóór zij het huis van God werd, was zij de speelplaats der kinderen, de verzamelplaats onzer vaderen, die er werkten zonder zich te ontzien, gaven zonder te berekenen. Kreeg iemand midden in den dag tijd en devotie om er wat te metsen of te timmeren en er was nog niemand, dan had hij maar op zijn vingers te fluiten, dadelijk kwam hulp. Was het geen man dan een kind, geen kind dan een vrouw. Liza bijvoorbeeld, om dadelijk de luiste te noemen, heeft er kuipen mortel, duizenden steenen de ladders opgesjouwd.

Het werk thuis werd kort afgedaan, om des te langer aan den bouw te kunnen werken, want daar was vroolijkheid. Daar droeg men om ter zwaarste vrachten, daar toonden de mannen hun kracht, de jongens hun durf, al loopend over de balken.

Daar kwam Kennedie viool spelen. Het gereedschap viel op den grond, er ontstonden dansen, na den dans gespeel en geminnekoos naar den trant onzer vaderen. Was de plaats daarmee ontwijd, er was nog al den tijd, zeiden ze, om ze te wijden en hadden zij soms beloofd dat zij voortaan zouden leven in triestigheid, wegens gedomme die kerk? Nooit!

Zoodra er echo was, moest de zeeldraaier Donies er komen in zingen. Hij heeft eene stem om de balken uit de zoldering te lichten. Zóó moest hun pastoor het kunnen. Waar het altaar zal staan doen zij Donies voor proef dominus vonbiscop zingen en hihihi hihi hihite hehehehe hehehe hehehé missa est. Stralend kijken ze elkander aan als Donies' volle golven aanrollen.

Als hier weldra zoo gezongen wordt, zullen zij voor hun plezier naar de kerk komen. Maar dit is van nu af een uitgemaakte zaak, mannekens, een pastoor die niet zingen kan dat alles davert, komt er niet in. Hij moet op den preekstoel kunnen slaan, zoo forsch dat zij denken: heel de bazar komt naar beneden. En hij moet plezier kunnen verdragen. Ziedaar hun drij condities. Kan hij dat niet, eruit, een andere.

XXIII

Van zoodra de twee jongens op zijn kosten in de kostschool waren, kreeg rentmeester achterdocht in de vriendschap der d'Hurlumont's. Hij was een slim, maar in deze dingen zuiver en scrupuleus man. Het gevoel dat hij nooit genoeg gaf om zijn eer en vrijheid te koopen, week voor een toenemende onbehagelijkheid. Hij verminderde zijn geschenkjes omdat zij een dankbaarheid uitlokten die hem overdreven voorkwam en gemaakt. Van mevrouw hinderde hem dat zoo niet, maar van Vedertje. Zij werd vrouw vol vormen, wilde toch volstrekt door hem als kind behandeld worden en dat kon hij niet meer. Zoo wou ze soms nog even op zijn schoot zitten. Dan brak hem benauwd zweet uit. Hij werd gewaar dat mevrouw hem opzettelijk met het meisje alleen liet.

Voor haren verjaardag brengt hij haar eens een ivoren halssnoer, geschenk van een missiebisschop, verre neef, voor wiens missie hij herhaaldelijk giften verkegen heeft van het kasteel. Onder voorwendsel dat de halfzusters het geschenk niet moeten zien, nadien zal haar gezegd worden dat het gekocht is, wordt hij in het salonnetje gebracht, dat vroeger d'Hurlumont's bureel was. Wijn met koekjes. Vedertje omhelst hem zijns inziens veel te onstuimig en in presentie van de glimlachende mama zet zij zich wederom op zijn schoot. Hij durft haar niet weren. Het besloten, niet al te klaar vertrekje, de wijn, de overdreven vriendelijkheid: rentmeester zit in een huis van ontucht, hij zuiver man door zijn natuur zelf.

Hij komt er niet meer. Met groote vacantie wordt hij echter geroepen. Een der jongens mag niet terugkeeren naar het college en zal in geen andere katholieke school meer opgenomen worden. Zijn broer wil blijven waar hij is, maar mama verplicht hem Hector te volgen om den goeden invloed en omdat zij anders bij oom Arthur, niet kan protesteeren tegen de overdreven straf. Indien zij dat immers meent, moet zij eerst en vooral bij wijze van protest Ulysse zelf terugtrekken. Of nu oom Arthur het goed vindt dat de jongens naar een staatsschool gaan? Om zoo maar neen te zeggen is oom Arthur niet dapper genoeg, maar hij kan zich op een heilig beginsel beroepen: geen leerling steunen die geen katholieke inrichting bezoekt.

Maanden lang wacht hij af of de moeder van de drie hem wel definitief losgelaten heeft, en begrijpt niet dat ze weer niet heimelijk komt dreigen. Maar dan komt opeens het nieuws dat zij gaat trouwen met een van de postwagenvoerders der eerste uur, de eenige die nog overschiet van die vier, een ernstig, zorgzaam man, die al twee van zijn jongens op den bok geplaatst heeft. Die twee zullen denzelfden dag als vader trouwen. Weer twee broers met twee zusters. Van adellijk wordt het bij d'Hurlumont vulgair, maar de postwagendienst zal des te beter gaan.

Het bestellen van tien dankmissen kan de dankbaarheid van den bevrijden rentmeester niet bedaren, hij moet en zal aan God's nieuwen tempel de som schenken, welke twee leerlingen der humaniora kosten van sexta tot rhetorica.

Dat is een som, daar kan men wat mee aanvangen. Als rentmeester in de oude kasteelsrekeningen nakijkt hoeveel de glasramen gekost hebben, berekent hij dat er misschien nog genoeg overschiet voor een eenvoudig altaar.

Ge weet dat wij van niemand geld aannemen, zegt Baert, echter lang niet zoo knaksch als zijn gewone decreten. Bij het begint stelt men zich voor dat een kerk slechts steen en kalk is, maar staat ze eenmaal in 't droog, dan is nu dit dan dat noodig en overal wat men niet zelf kan maken, al wat moet worden gekocht, zwijgt iedereen met de oogen naar den grond en wacht tot Baert het dan maar zal betalen. Nu wil hij zeker zijn deel bijdragen en toonen dat hij rijk is, maar te veel is te veel. Aan kandelaars en lantarentjes, biecht- en preekstoel is hij God zij geloofd ontsnapt. Kandelaars draait Otter op zijn draaibank uit hout, lantarentjes smeedt Bosken, biecht- en preekstoel maken Bijloo en Titeca. Met ongerustheid echter denkt Baert aan glasramen, orgel en altaar.

De volmaaktheid niet van deze wereld zijnde, is de kerk van Deps niet heelemaal van ons, en de man zelf die dat princiep vooropzette, de eenige die er van afweek. Toen rentmeester hem zeide dat hij persoonlijk iets aan de kerk wilde geven, of liever toen hij zeide hoeveel, bezweek Baert. De som scheen op het eerste gezicht groot genoeg voor én ramen, én orgel, én altaar. Daarbij rentmeester hield er aan, niet alleen dat de schenker onbekend bleef, maar ook dat Baert als zoodanig zou willen

doorgaan. Principepen moet de mensch hebben, maar hij moet daarom niet stom zijn.

Vandaar dat onze kerk wijd en zijd bekend is voor hare schoone glasramen en dat zij, dat is heelemaal de rentmeester, toegewijd is aan den heiligen Nicolaas, patroon der kinderkens. Wij geven van deze bezienswaardigheid eene beknopte beschrijving.

Er zijn acht zijramen. Op de plankjes van Houtekiet stonden er twaalf, maar op verzoek van Baert zijn er aan weerskanten twee weggelaten, zoogezegd omdat het in een kerk niet te licht mag zijn, maar eigenlijk omdat de vooruitziende man toen reeds aan de kosten dacht. De acht zijramen stellen voor: het leven van den H. Nicolaas, althans de twee feiten welke uit zijn leven bekend zijn.

In het eerste raam wandelt de Heilige, omstoeid van kinderen. Hij draagt er twee op de armen, deze streelen zijnen baard. In het volgende grijpt een slachter, die een bijl aan den gordelriem draagt, drie vluchtende kinderen, die men reeds kent van het eerste raam. In het derde hakt de slachter een der kinderen stuk. Alhoewel men het raam van beneden ziet, ziet men den kapblok en de vleeschkuip ervóór van boven, zoodat men, tusschen de armen en beetjes in de kuip, zeer goed het hoofdje herkent. Het derde kind, dat nog aan de beurt moet komen, hurkt met de handjes voor het gelaat in een hoek bij de deur. In het vierde raam ziet men den heilige de kuip van raam drie derwijze zegenen dat de kindjes er levend uit opstaan, God en den H. Nicolaas dankend en prijzend.

Wij komen nu in de Noorderzijbeuk. Het eerst raam is in het midden verdeeld. In de eene helft wordt een jongeling door een evident ontaarden vader met slagen het huis uit gedreven, in de andere helft een jong meisje de deur uitgejaagd door eene oprecht leelijke, afschuwwekkende moeder. In het tweede raam trouwen de jongeling en het meisje vóór een priester. Zij geven elkander de hand, de priester bedekt hunne handen met zijn stool. In het derde zit het jonge paar te treuren in eene arme hut. De venstertjes zijn klein, de ruiten stuk. Op de schouw hangt een kruisbeeld, andere huisraad is er niet. In het vierde raam ten slotte werpt de H. Nicolaas goudstukken door de open deur van genoemde hut. Het jonge paar knielt voor hem, dankend en biddend.

Nu staan wij in de middenbeuk vóór het groot raam boven het altaar. Dit prachtig stuk glaswerk stelt voor Jezus zegenend de kinderen, die hem gebracht worden door de moeders.

Daar onze vaderen in de meening verkeerden dat deze glasramen besteld en betaald waren door Nard Baert, zeiden zij dadelijk dat hij ze aan dezen heilige had toegewijd, omdat hij zijne vier kinderen te danken heeft aan Sint Niklaas. In den Jezus met donkerblonden baard van het groot raam boven 't altaar, zagen zij onmiddellijk Houtekiet, wien de vrouwen van Deps hare kinderen brengen, zeggend: en dat is er ook nog een van u. Houtekiet schart ze met de eene hand bij elkaar en met de andere hand den vinger opstekend, zegt hij: ik wist dat ik er veel heb, maar zóóveel, dat wist ik niet.

Dit is gewone, goedmoedige Depser humor, maar in den omtrek is het venijnige schimp. Daar ziet men zelfs Jan Houtekiet in den H. Nicolaas. De ramen met den slachter zouden beteekenen dat onze vaderen de eerste jaren in de hei hunne kinderen van armoe hebben opgegeten, doch in het vierde raam zegt Houtekiet - Sint Niklaas: eet maar en vreest niet, eer ze op zijn heb ik voor andere gezorgd. In het jonge paar aan den anderen kant ziet men een koppel dat van de ouders niet naar Deps mag. Zij gaan toch, lijden er armoe en, alhoewel op Deps wonend, blijven zij onvruchtbaar. In het vierde raam smeeken zij op de knieën Houtekiet - Sint Niklaas die voorbij komt, zeggende: geld vragen wij niet, maar kom alstublief eens binnen.

Zulke schimp gaat te ver. Maar zij kan ons niet deren. Wij verloochenen Houtekiet niet en wij houden van vroolijkheid. Is Liza, toen de ramen ingezet waren, niet naar den toren geklommen, waar Houtekiet met Otter, Bijloo en Titeca aan 't werk was en heeft zij niet geroepen dat Houtekiet maar eens moest komen tellen hoeveel hij er had, ze staan er allemaal op. Toen riep Otter, want Houtekiet liet zich door zoo iets niet afleiden van zijn levenswerk, dat ze maar stil beneden moest blijven en niet boven komen, want anders moest er binnen kort nog een bijgeschilderd worden.

Ja, dadelijk hebben allen, die naar de schoone ramen kwamen kijken, Baert's goed gedacht geprezen, er al de Houtekieterkens te laten op schilderen en verondersteld dat Iphigénie wel vooraan zou zitten. Inderdaad, allen herkenden ze met hare vier, plaagden

Liza, die er niet bij zat, en schreven dat toe aan de jaloerschheid van des schenkers vrouw. De mannen wezen hun vrouw: daar zit gij! Och, daar zagen onze vaderen allemaal niets in.

Nooit is ergens een toren zoo snel opgebouwd als die van Houtekiet. Anderen trekken hun balken op en zagen, kappen, passen ter plaatse. De toren van Deps lag op Houtekiet's erf gereed zooals het houtwerk van een groot circus. Hij kon hem om het even waar in mekaar zetten zonder een nagel. Het genie van dezen man, die schrijven noch lezen kon, sloeg iedereen met verstomming. Uit bergen hout wees hij, zonder naar streepjes, rondjes en vierkantjes te kijken, de balken aan die hij voor dien dag noodig had, wist waar het onderste en het bovenste was, waar zij moesten komen. Otter, Bijloo, Titeca en de anderen die hem hielpen, verzekerden dat hij al de balken van den kleinste tot den grootste zoo goed uit mekaar kende als wij de menschen. Nooit heeft hij zich vergist. Wij hebben zaag noch schaaf noch beitel gebruikt, zeggen zij. Alles paste, alles was haak. Wij hebben den toren slechts in mekaar gezet, vastgenageld en vastgeschroefd. Toen zij eindelijk het kruis, smeedwerk van Bosken, boven hadden vastgemaakt, zeiden zij hem dat zijn toren een meesterstuk was en wenschten hem geluk met een handdruk. Hij was ontroerd en antwoordde: Het is het werk dat ik 't liefste gedaan heb.

XXIV

De kerk stond er, maar er was nog veel binnenwerk aan, toen een pastoor de steengruisstraat kwam opgezwierd met zijn hoed achter in den nek. Dag madam, riep hij naar Iphigénie, van op de straat, ik ben uw pastoor. Ze noodigde hem uit binnen te komen, maar dat wou hij niet. Hij ging verder en wuifde naar de menschen die op het veld of in hun kweekerij aan 't werk waren: He, mannen, de pastoor is hier, ik ben hier benoemd! Hij stapte met zwierende armen de kerk binnen en zei tot hen die er werkten: eene schoone kerk, juist wat ik moet hebben, maak ze maar gauw af, ik kan goed zingen en preeken, ge zult content zijn. Het volk kwam naar hem kijken, dadelijk zat hij op een stapel vloersteenen. Ge denkt allemaal in uw eigen, dat ziet er maar een rare pastoor uit, maar ze zeggen overal dat

gij ook raar volk zijt, hewel dan passen we goed bij malkander. Eindelijk stond hij op en zeide dat hij nu met hunnen beroemden Houtekiet ging kennis maken.

Het ziet er een zotteken uit, zei Leis die den vloer legde.

Hij ging naar Houtekiet en zeide: Dag Jan, veel over u hooren spreken, ik kom eens naar uwen beer zien. Dat was Houtekiet in het hart getast. Poot, zeide hij en legde de berenklauw in de hand van den priester. Ja, waar hebt ge toch zoo leeren timmeren? Houtekiet glimlachte zooals alleen vrouwen het gezien hebben onder vier oogen. Naar den toren zouden ze samen gaan zien een van de volgende dagen, maar vandaag wou hij den watermolen zien waarover hij hooren spreken had. Als boerenzoon kende hij daar niets van en om pastoor te worden bestudeert men geen watermolens, maar vóór hij hem zag, ziehier hoe volgens hem een watermolen ongeveer moet werken. Hij teekent met potlood een schema aan den binnenkant van de molendeur, we zullen nu zien of ik ver mis ben. Hij vleit niet. Is dat niet wat zwaar? Waarom is dat zoo lang? Eindelijk steekt hij de handen in de zakken, overschouwt het geheel en zegt: schoon werk.

Houtekiet toont hem zijn steenbakkerij, potten, schotels die hij uit liefhebberij gemaakt heeft en gebakken. Hij vergezelt hem naar Van Dambruggen om hem den dorschmolen te toonen. Geen betere aanbeveling voor hem dan aan Houtekiet's zijde langs de hoeven aan den waterkant te gaan. Terwijl zij bij David staan, komt een bengel aangeloopen, die eerst zijn kaarsen weglikt. Moeder heeft gezegd dat vader eens rap naar huis moet komen. Wat, vraagt de pastoor, is er dat ook nog een van u, Ja, hoeveel hebt ge er dan wel? Ten minste zestien, antwoordt Houtekiet. Bij Lien, bedoelt hij.

Meen niet dat wij overdrijven, een raardere apostel dan pastoor Apostelis bestaat niet. Die noemde het bisdom ‘ze’. Deps met hij erbij ‘wij’. Ze en wij waren in zijn oogen tegenstanders. Ze hadden hem willen sturen met den titel van onderpastoor, maar hij had ze gevraagd wat ze zich inbeeldden en of wij soms niet goed genoeg waren om ook een pastoor te hebben. Zeg, mannen, we laten ons niet achteruit zetten, hoor. Dan, ze hadden hem in het dorp willen plaatsen als onderpastoor tot kerk en alles klaar zou zijn, maar geen kwestie daarvan, zijn plaats is hier, zijn werk is hier, wat kan hem dat dorp schelen.

Hij ging zoo waar bij Baert in den kost tot hij een pastorij had. Iphigénie beschouwde het als een beleediging dat hij betaalde, maar hem beleedigde het dat zij het niet aannam. Hebt ge geld, vroeg Baert, ge verdient hier toch nog niets? Ja, ik heb geld, en nogal veel zelfs. Hij vertelde dat zijn ouders zaliger rijke boeren geweest waren. Hij was een eenig kind. Toen hij twintig was had hij zich in het hoofd gestoken pastoor te worden. Tien jaar later was ik het, humaniora, philosophie en theologie op tien jaar, dat mogen ze mij nadoen.

Op zekeren dag vraagt hij: Een pastorij krijg ik zeker niet? De meesten kijken wat weg, maar Jan Orleans gaat vlak voor hem staan.

Zijt ge arm? Niet liegen!

Neen, ik ben rijk.

Dan krijgt ge er geen.

Ik zou er geen willen.

En waarom niet?

Omdat ge er mij dan kunt uitzetten als ge mij moe zijt en ik wil hier blijven tot mijn dood.

Hij kocht grond volgens het contract met het kasteel en binnen de vier-en-twintig uren stond hij met holleblokken aan te spitten. Ah ge denkt dat ik niet kan werken, wacht, dat zal ik u laten zien. Van toen af zeide hij: Wij werkende menschen. Het volk: hij mag blijven.

Hij bouwde zijn pastorij te groot en te schoon naar hun zin en bemeubelde ze prachtig. Dat kwam hem ter oore. In een van zijn eerste preeken na de kerkwijding bracht hij het ter sprake. Het schijnt dat mijn pastorij niet naar uwen zin is. Wat gaat u dat aan? Bemoei ik er mij mee als gij bouwt? Hewel, laat mij ook gerust. We zijn hier op Deps, hier is alleman vrij, de pastoor ook. Heb ik mijn pastorij betaald of niet? Heb ik bij iemand een centiem schuld? Wat hebt gij dan te reclameeren?

Ziehier hoe hij de kerkwijding aankondigde. De bisschop komt toekomende zondag de kerk wijden. We zullen schoon versieren, want hij zal hier niet dikwijls meer komen, ik hoop het ten minste niet. Doe mij nu één plezier en gaat hem voor dien eenen dag niet vertellen dat ge zoo een rare pastoor hebt. Dat weet hij al lang, 't is daarom dat hij mij naar hier gestuurd heeft. We zullen de miseries die we met malkanderen hebben

onder ons houden en probeeren malkander te verdragen. In een goed huishouden gaat dat zoo. De bisschop heeft daar niets in te zien. Als hij mij vraagt hoe het met u gaat, zal ik ook zeggen: goed.

Den morgen van de kerkwijding kwamen vier postwagens van d'Hurlumont, drie vol priesters, een derde vol raadsleden, schepenen en burgemeester van het dorp plus Baert, ten slotte de koets van het kasteel met den bisschop, door drie triomfbogen, tusschen rijen palen vol vlaggetjes en groen traag en plechtig tot voor de kerk gereden. Onze vaderen beseften niet dat geestelijk en wereldlijk gezag hun grond veroverden. Houtekiet wel. Hij stond tusschen het volk dat achter de heeren, priesters en bisschop de kerk binnen drumde en keerde door het ledig Deps naar zijn ledig huis en zijn beer terug. Deze zette de driepikkels buiten. Houtekiet keek met gekruiste armen naar zijn toren, de beer naar hem, met uit den muil hangende tong.

Sinds Houtekiet hier voor het eerst naar Lien had gegrabbeld was het niet meer zoo stil geweest op de hei. Allen zaten in de kerk. Hij overwoog hoe ver de vrouwen hem gebracht hadden. Het was begonnen met een hutje tot Lien haar kind zou krijgen, het was geëindigd met een kerk, omdat vrouwen in gewijden grond willen liggen. Hij keek naar den beer, die zich afvroeg waarom kameraad ditmaal zoo stil was en niets speelsch, knikte in gedachten met het hoofd en zeide: ja. Want het was hem of de beer vroeg: Zoo ver, Jan, is het dus met u gekomen. Hij nam een voorpoot onder den arm, zoo eenzaam voelde hij zich en vreemd.

Maar toen het klein goedkoop klokje plots begon te luiden, zulke klokjes luiden gejaagd en heftig als brandt of stormt het, stond hij aangedaan recht en werd opeens onuitsprekelijk trotsch op zijn toren. Hij ging dapper naar de kerk en moest door den stoet dringen, die zingend buiten kwam: bij een kerkwijding behoort een zegeningsprocessie buiten rond de muren. Het volk dat hem naar den toren had zien stijgen, hield een oog in 't zeil. Spoedig verscheen hij in de dakgoot, aan den voet van zijn levenswerk. Van daar tot boven aan het kruis heeft hij voethaken vastgemaakt op een der acht ribben. Hij klimt. Onze vaderen laten bisschop etcaetera zingen, zegenen, wierooken. Sidderend en trotsch zien zij Houtekiet stijgen. Op halverhoogte, uit het

torenvenstertje hangt de nationale vlag. Apostelis heeft ze daar laten hijschen, omdat ze zonder levensgevaar niet hooger te hangen is. Houtekiet maakt ze los, bindt ze zich opgerold op den rug en klimt hooger. Vrouwen gillen, mannen gebieden haar vloekend te zwijgen opdat hij niet naar beneden kijke, geen verkeerde beweging doe, geen haak misse. Ademloos nijpen de vrouwen elkaar in den arm. Houtekiet klimt gelijkmatig, geen aarzeling, geen rust. Hij bereikt het kruis, hij is maar een kindje meer. Hij staat met de voeten op den bol en grijpt met de handen hoog boven zijn hoofd een arm van het kruis. De zachte reus Van Aleenen vangt Lien op, die tusschen hare zestien kinderen geluidloos in zwijm valt. De zestien kijken met één oog even naar moeder, dan weer naar boven. Houtekiet gaat de lucht in. Uit onze vaderen en moeders wringt zich één hooge, smartelijke kreet, die van allen is. Fictoor De Boo vangt Iphigénie op, die tot nu toe niet verroerd heeft en even geluidloos ineenzijgt als Lien. Liza bedekt zich het gelaat met de handen en huilt dat het door merg en been snijdt of het een vrouw nu toch mogelijk is van zulk een man te houden die haar zoo iets aandoet. Het zwartje keert zich om, werpt zich aan de borst van haren Tecleyn en snikt: houd mij vast, houd mij vast.

Maar reeds zit Jan Houtekiet schrijlings op het kruis. Hij maakt de vlag los en bindt ze vast, zoodat ze boven de kruisarmen waaien kan. Hij rolt ze open, gaat recht staan op den kruisarm, houdt zich slechts met de ver uitgestrekte linkerhand vast aan den kruistop en wuift met den rechterarm wijdsch, traag, grootsch naar de miertjes beneden. Zoo hoog is zijn toren. Nu bezwijmt Melia Van Damburggen aan David's hand, maar David laat ze neer zonder van Houtekiet weg te kijken. Tien postwagens vol pastoors zouden niet op kunnen zingen tegen het gehuil: Houtekiet! Houtekiet! Godverdomme Houtekiet! David Van Dambruggen zegt: ik moet mij neerzetten. Behalve de zestien van Houtekiet, die niet geroepen, niet gezucht, niet gesproken hebben en stokstijf blijven omhoog staren, moeten allen neerhurken, sommigen zich uitstrekken op het gras tot het lood uit hun beenen en lenden is. In mijn beenen voel ik het zoo niet, zegt Jan Orleans als hij op den rug ligt, maar ik kan bijna niet meer spreken, zoo hard heb ik gebeten.

XXV

Zoo onbehendig als jaren geleden het bezoek van den onderpastoor aan het ontluikende Deps was, zoo verkeerd als de predikantenbanvloeken, die onze hei toch niet beletten geleidelijk aan te groeien met zoowel kerkschen als anderen, zoo behendig en vernuftig was de benoeming van Jan-Baptist Apostelis, den pastoor voor Deps waarlijk in de wiege gelegd, die met onze vaderen heeft meegeleefd als een boer, iedereen gerust gelaten, zijn eigen vrijheid verdedigd gelijk alle Depsers, nooit list of tactiek gebruikt om zijn doel te bereiken en toch in een handomdraai onze vaderen gekerstend. Deze man paste zich niet aan ons volk aan om het des te beter te kunnen leiden. Aangepast van nature, stoer en zelfstandig als wij zelf, vergroeide hij met Deps, Deps met hem.

Hij was fier op zijn sermoonen en stem, verklaarde dat een pastoor vooral moet kunnen preeken en zingen en had slechts misprijzen voor priesters die dat niet kunnen, den bisschop inbegrepen. Dat zijn zoo van die mannen, zeide hij, die denken dat ze 't kunnen halen met studeeren. Hijzelf las nooit of nooit.

Het gebeurde dat hij menschen, die nooit in de kerk kwamen, vroeg hoe ze zijn laatste sermoon gevonden hadden, want hij spioneerde niet naar wie kwam of niet. Als zij antwoordden dat hij het niet kwalijk moest nemen, zij hadden het niet gehoord, zij gingen niet naar de kerk, zeide Apostel rustig: Als ge u daar goed mee bevindt, waarom veranderen, voor mij moet ge 't niet doen. Ieder denkt dat zijn systeem het beste is, ik ook.

Hij werkte hard, zijn handen waren eeltig. Hij bad zeer veel. Paternosters, zooals een boer. Hij beweerde dat men niet op papier kan bidden, omdat niemand van te voren kan opschrijven en drukken wat gij dan en dan zult willen zeggen tegen ons Heer. Huisbezoek deed hij om te rusten, te buurten, of uit deelneming, nooit met het pastoorsdoel waarop de bezochte wacht en dat toch voor den dag zal komen hoe lang ook de priester het over koetjes en kalfjes heeft.

Het kerkorgeltje kocht hij zelf. Hij riep er Kennedie bij en zeide: probeer of ge daar iets kunt uit krijgen. Kennedie zette zich voor het klavier. Laat mij nu alleen, ga terug naar de pastorij, niet op mijn handen zien! Een orgel was een heel ander

ding dan het ding van dezen fijnen artist, maar in eindelooze avonden van droom, verrukking en verliefdheid ontdekte hij de zoete geheimen van klavieren en pijpen.

Dan kwam Donies, die van den eersten dag tegen Apostel op zong. Iedereen hoorde dat die twee elkaar zingend uitdaagden hun geluid even vol en gonzend te laten golven. In het begin bracht dat zelfs wrijving mee. Apostel kon niet verdragen dat Donies antwoordde vóór zijn stem geheel verklonken was. Na zijn dominus vobiscum bleef hij naar het volk gekeerd staan en hield de hand in stopgebaar naar den zanger op het hoogzaal. Eerst als hij neerliet mocht Donies repliceeren. De prefatie begint met driemaal zang en tegenzang. Dat klonk alsof twee krijgsoversten der Germanen vóór Julius Caesar hun troepen opriepen.

In den naam des vaders en des zoons en des heiligen geestes amen. Daar was eens een rijke boer, die had twee jongens, een van twintig en laat de andere drie, vier en twintig geweest zijn. De oudste had altijd goed meegewild, wat een plezier kunnen wij, ouders, van zoo ne zoon hebben, maar de jongste was geenen stamp onder zijn broek waard, maar hij zou er van mij toch gekregen hebben, en veel! Moet ik het u zeggen, weet ge 't niet beter dan ik, als ge er zoo eenen tusschen loopen hebt, hoe moet ge u niet inhouden soms, of ge zoudt hem een ongeluk doen. Jongens, jongens die hier rond mij zit, weet ge wel wat gij ons allemaal aandoet, het zou bij mij niet waar zijn. Maar die rijke boer zat met den zijne. Alles geprobeerd. Goedheid, kletsen, smeeken, boter aan de galg.

Zoo begon volgens Apostel de parabel van den verloren zoon. Hij rustte niet vóór hij de vrouwen en sommige gevoelige mannen zag schreien. Hij sloeg met de vuisten, gesticuleerde zich in 't zweet, sprak een poos stil en gaf opeens een kreet. Geen genade, schreien moesten ze. Schaamt u niet over die tranen, riep hij dan, bidt God dat het u niet overkomt, weent, zooveel te beter kan ik preeken en doet het geen deugd u eens uit te schreeuwen bij ons Heer?

Binnen de zeven maanden was Houtekiet de eenige die niet naar de kerk ging. Hij was niet van slechten wil, want hij heeft zich eenmaal laten meetronen door Leis en Jan Orleans en is gebleven tot na het sermoon. Toen Apostel dampend den preek-

stoel verliet en Leis en Jan hem vragend aankeken, of hij wel ooit zooiets gehoord had, zeide hij: ik versta niet hoe ge naar zoo iets kunt luisteren. Het ruige pathos van Apostel zei dezen eenvoudigen man niets. Hij vond het belachelijk, niet waardig van een man, zoo te roepen en te tieren. Een vrouw babbelt, tot daar. Een man zwijgt en handelt. En daar zoo kunsten staan maken om volk in de kerk te lokken, neen. Ik ben weg, zei Jan Houtekiet luidop met een zucht en hij ging.

Er ontstond een verwijdering tusschen hem en de vrouwen, die letterlijk dweepten met diensten en sermoonen. Er ontstond ook iets tusschen hem en de mannen. Hij wist niet wat. Iphigénie zeide hem verscheidene malen dat zij hem voor éénmaal, voor de allerlaatste maal, iets wilde vragen, maar niet dierf uit angst hem daarna iets gevraagd te hebben dat hij geweigerd had. Het was ten slotte: ga ook naar de kerk en ze begon te schreien. Hij ging heen en werd zich bewust dat hij het nu heelemaal beu was. Zij hebben elkaar niet meer omhelsd. Eene liefde zoo diep vloot weg door een barstje zoo klein. Oppervlakkige hebben er drama's voor noodig, deze had een drama en een geweten overwonnen en stierf door één enkele weigering zonder woorden.

Op zekeren zondag meldde Apostel in de kerk dat Liza en Joppe in het huwelijk zouden treden. Innige gelukwenschen met dit kloek besluit, zeide hij en begon te preeken.

De kerk zat vol ongetrouwde paren met reesems ongedoopte kinderen; terwijl de kerk gebouwd werd, hadden zij elkander geplaagd en zich afgevraagd met wie Houtekiet eigenlijk moest trouwen. Maar Apostel sprak niet over trouwen, niemand wilde de eerste zijn, stilaan waren zij gaan denken dat alles kon blijven zooals het was. Voor Liza echter was het een weerwraak. De boschwachter, d'Hurlumont, niemand had haar ooit mogen naderen en toch had Houtekiet haar nooit erkend: manneninstinct kiest geen vrouw die naloopt. Toen Lien gevlucht was heeft hij haar geweigerd, het zwartje boven haar verkozen en het daarna smalend in haar huis gebracht. Haar huwelijk met Joppe is een opzeg van zijn alleenrecht waartegen hij niets kan inbrengen.

Allen verwachten zich aan een verzet, iets koens, stouts, geweldigs. Liza loopt met snedige antwoorden gereed. Niets anders gebeurt dan dat hare vier Houtekieters haar en Joep volgen,

zich op de dijen slaand om den hoed van Joep, een kaas! Grappenmakers wenschen den bruidegom geluk en als hij nu ook nog bij Liza kan slapen, zal het een heele vooruitgang voor hem zijn.

Daarna trouwt zwartkopje met Nachtergael, weer met dezelfde bedoeling. Want Houtekiet komt er 's avonds toevallig en zij roept luidkeels haren man, verschanst zich voor Houtekiet en herhaalt dat zij getrouwd is. Wat misdoe ik u, vraagt Houtekiet verstomd. De schouders ophalend over de vrouwelijke zotheid, die onpeilbaar is, gaat hij heen, beu, beu.

De huwelijken volgen elkaar snel op, tusschendoor doopt Apostel in serie. Daar Baert en Iphigénie peter en meter zijn voor al die scharen groote lummels en pagadders wacht Apostel tot hij er een hoop bij elkaar heeft en Baert een paar vrije uren.

Had Apostel ook maar even aangedrongen, er zou dadelijk verzet ontstaan zijn en gegroeid: wat denkt hij wel. Maar hij zeide altijd dat ze 't niet moesten doen om hem plezier te doen en verdienen moet ik er ook niet aan, daar heb ik dat voor. Hij liet zijn ruwe handen zien. Trouwen en gedoopt worden werd op Deps als een mode waarin niemand wil ten achter blijven. En ten slotte dachten onze vaderen dat geen paar sacramenten hun levenslust kon fnuiken.

Onze pastoor is in den omtrek wijd en zijd uitgelachen om al die bekeeringen. Kon de man soms anders? Hij vroeg niets, het werd hem gevraagd. Men moet voor die sacrementen wat leeren en belijden. Onze vaderen leerden en beleden al wat hij wilde. Mag in die omstandigheden een pastoor de sacrementen soms weigeren? Jan Baptist Apostelis, eerste pastoor van Deps, staat zuiver.

GERARD WALSCHAP

(*Wordt vervolgd*)

Mist

Telkenmale, wanneer Rien komt logeren, bemerk ik, dat Aleid onrustig wordt. Niet, omdat ze haar zuster niet uit kan staan. Integendeel. Meer dan me lief is, hoor ik: Weet je nog, dat Rien.... Bij iedere situatie van enig belang is het: Als Rien hier was, dan.... Als er eens een bizondere gast onder ons dak vertoeft (wat zelden gebeurt, want de weg naar het kleine Friese stadje aan het water schijnt moeilijk te vinden voor personen van bizonder belang) wordt er geopperd: Zonde, dat Rien nu niet.... Per brief en tijdens lange scheidingen zijn ze zelfs dol op elkaar, de zusters. En toch: die onrust.

Nu moet ik direct zeggen, dat Rien's verschijning voor S.... beslist te elegant is. Ze wekt er emotie's, die doen denken aan de dwarse briezen, die de normale golfslag doen kantelen en krullen en verwarrende effecten meeslepen.... Aleid is groot en donkerbruin, en, dank zij mijn goede smaak, weet ze zich langzamerhand behoorlijk te kleden. Maar ik vind de schoenen, kousen en hoedjes van Rien tè verduiveld geraffineerd. Aleid en ik houden steeds even de adem in, als Rien na maanden weer over onze drempel schrijdt, de geur van het nieuwste New-Yorkse parfum meedraagt en haar slankheid accentueert door een jas of een tailleur - al naar gelang van het seizoen -, die niet in de provincie gemaakt is. En we hebben altijd een halve dag werk, om te wennen aan deze verzorgdheid; de serene hemel van ons jeugdig en harmonisch huwelijksleven is aan zulke atmosferische storingen niet gewoon. En ik ben altijd een beetje verlegen, als Rien me kust; ik loop dan zo stiekem langs de gangspiegel, om me ervan te vergewissen, of er geen rood op mijn wangen is blijven zitten; en het ergste is, dat ik die geur maar niet kwijt raak, waarin haar schoonzusterlijke kus me altijd hult. Dan ben ik steeds boos op me zelf: Wat, voor den donder, zeg ik dan, terwijl

ik mezelf verachtelijk aanstaar - ben je nu ook al bezig, tot de platvloerse gêne van den provinciaal af te dalen? Of kan ik het leven zien, zoals Rien dat ‘daarbuiten’ leidt.... vrij, zorgeloos, zonder verdrongen complexen en schaamtes, breed van opvatting.... Maar als we aan tafel gaan, zie ik Aleid's neusvleugels onmerkbaar trillen, als ze zich naar me overbuigt en het vlees reikt; en ik ben niet meer op mijn gemak, ik heb lang werk met het voorsnijden, en na het eten rook ik een extra scherpe braziliaan, om die vervloekte geur kwijt te raken en vermijd Aleid's bruine, grote ogen.... Want ik houd van haar. Ik ben niet verliefd op Rien, zelfs niet tijdelijk, zelfs niet onbewust. Er is Aleid, en er blijft Aleid. Maar juist, omdat ik van Aleid houd, wil ik niet, dat dat parfum van Rien, en de kus van Rien.... ach wat, loop naar de maan!

2

Rien kwam de laatste keer uit Lugano, toen het zeilseizoen in S... begon. Ze had het in het zuiden niet meer uit kunnen houden van de warmte. Ze was bronskleurig - stel je even voor, bronzen armen en zachte hals en hoofd boven een organdiejapon, die tussen wit en roze zweemde.... iets als kersebloesem, veronderstel ik. - Ik wil niet verhelen, dat ik een schok kreeg, toen ik haar van de trein haalde, en dat het wandelen met haar door de slaperige zomermiddagrust van het stadje een bijnapijnlijke affaire was. Uit de ramen van de H.B.S. keken de opgeschoten blagen van zeventien, achttien, en er waren ook leraren, die zich niet onbetuigd lieten; de gemeente-secretaris, die het bordes van het stadhuis afdaalde, bleef op de derde trede van boven staan en begon zich de volle, glanzende kin te strijken, toen ik passeerde; en pas op 't laatste ogenblik greep hij naar zijn hoed. Nee, ik zal niet in den brede gaan.... ik wil alleen doen uitkomen, dat Rien die keer knapper en eleganter dan ooit was, al kan ik maar geen vergelijking vinden voor het brons van haar huid en de kleur der organdie-japon. - Toen we langs de boekwinkel kwamen, zei Rien:

- Je laatste roman was goed, hè?

Ik kleurde. Ik kan er niet tegen, als vrouwen over mijn boeken praten. Ik moet in mijn hart of schuwheid of verachting jegens

de andere sexe koesteren - of beide. Behalve natuurlijk jegens Aleid.

- Zo, zei ik. - Enne.... heb je zeilgoed meegebracht?

Rien lachte met kleine witte tanden tussen scharlaken lippen.

- Dacht je, dat ik in Lugano aan de oever was gebleven? zei ze. - Bovendien, er was een hele goeie zeiler, een Engelsman: nee, je weet niet, hoe gezellig het er deze keer was....

Ik keek strak voor me uit over de witte dalen van de straten, terwijl ze van den sportieven Engelsman vertelde. Toen vroeg ik, tien passen voordat we mijn huis bereikten:

- Dus.... ik kan je gelukwensen?

- Gelukwensen...? Waarmée?... O... bedoel je... Nee, dat bedoel je toch niet! Ajakkes, wat worden jullie toch ergdenkend in de provincie! Natúurlijk niet!...

Het antwoord was me duidelijk. Waarom of ik Rien eigenlijk de vraag had gesteld, begrijp ik nog niet. Nee meneer, ik was niet verliefd op haar, ik ben het nog niet! Er is en blijft Aleid.... En toch: die onrust.

3

Na de eerste twee dagen was de onrust weg. We hadden de kosmopolitische toon weer getroffen, die Rien eigen is, en die, zoals ik al zei, in den beginne altijd een weinig schril aandoet in ons stille nest; het contact met de grote, vrije wereld was opnieuw hersteld.

De derde dag was het prachtig zeilweer. Een koel, aardig briesje. Ik vroeg mijn chef, den procuratiehouder van de bank, vrijaf voor de middag, en de procuratiehouder vroeg het aan den directeur, en de directeur knikte door de glazen wanden heen van ‘ja’, en dreigde me toen met de vinger, en ik begreep, dat hij Rien al in gezelschap van Aleid en mij had gezien, en boog met een bescheiden, maar zelfgenoegzaam lachje.

Ik moet erkennen, dat ik geen geboren zeiler ben. Eerder het omgekeerde. Toen ik pas in S... was, had ik zelfs een hekel aan het water. Ik zag het nut niet in van het zitten met twee touwen in je hand, het rukken en duwen van het roer, het door de wind gaan, het tot vel en been verbranden en het bekaf en doodmoe terugkeren naar huis. Maar daar ik me aan weet te passen, had

ik zo in de loop der jaren toch naar 's lands wijs 's lands eer leren hooghouden en me tot een zeiler ontwikkeld, die, mits voorzien van een niet te straffe wind, leeftocht en boeken, een dag op het water tot de genoegens des levens weet te rekenen. -

Aleid echter is een verwoede zeilster. En Rien.... Rien zag er in haar zeilpak ontoelaatbaar mooi uit.

Niet, dat Aleid een slecht figuur maakt. Ik vind zelfs, dat Aleid in veel opzichten naar het uiterlijk volmaakter is dan Rien. Natura artis magistra, u weet wel; bij Rien merk je steeds, dat ze hoe langer hoe verder van de natuur af raakt, en dat het effect telkens hoger moet worden opgevoerd.... Dat is nu een wezenlijk verschil. Als Aleid zwemt, doet ze het om het zwemmen; ze zeilt, om te zeilen; ze wandelt, omdat de beweging haar goed doet en haar welbehagen aanwakkert, terwijl bij Rien.... Ik heb soms zo'n vermoeden, dat Rien's zeilen, wandelen, zwemmen alleen maar dient als een middel om het effect te verhogen, om achtergrond en contrast te scheppen, waartegen haar welverzorgd persoontje moet afsteken. - Hoe dat echter zij: het kwam er voor mij bij deze zeiltocht op neer, dat ik twee rijzige, knappe vrouwen in mijn BM-er had, die als boegbeelden of als roergangers aller aandacht trokken, en waarschijnlijk bij de talrijke zeilers de schampere naijver wekten van een: Hoe komt zo'n kale bankbeamte nu aan twee zulke prachtige wezens in zijn boot?

4

De beschrijving van een dag op het Friese water sla ik over. Die kan men elders lezen en veel technischer verantwoord. Ik weet alleen, dat de zon een smeltend juweel was, de ruimte verzadigd van fantastische wolken, licht, warmte, het ruisen en suizen van de natuur; en het water was het beweeglijkste en liefelijkste element van alle. - Mijn vrouwen waren bedrijvig: ze hielden de fok, ze kantelden bevallig door de wind, ze landden met gratie en vakkennis aan stille kreken vol riet en oevers van zacht, verlokkend gras; ze bruinden in de hoge zon, ze lachten met het haar overmoedig in de bries. - En als steeds was ik verbaasd, dat, met een meer vol schepen, toch altijd nog eenzame plekjes zijn te vinden, waar men de illusie heeft, dat de schepping ons en de onzen behoort - in dit geval aan mij, Aleid en Rien.

Ik geloof, dat Rien het zeilen op het S... ker meer als een landelijke afwisseling van meer mondaine zeilpartijen aan uitheemse wateren opvatte; ze sloeg geen slecht figuur bij de spiritusbrander, eieren bakkend en soep-in-blik verwarmend. - Er heerste een ware harmonie, en ik was zo wensloos tevreden, dat ik zelfs niet meer verontrust was door de angst, dat er nog iets in Aleid's ogen zou zwemen, wat voor haar en mij vertroebelde vrede beduidde....

Des middags waren we, na vele tochten en wiegelpartijen, aan de overkant. Er staat een dubbel rijtje bomen op een landtong, met heesters en hoog riet er tussen, waarin kikkers een oerwoud zouden kunnen zien, als ze wisten, wat een oerwoud was. Iedereen, die het S... ker meer kent, weet, welke boomen en welke landtong ik bedoel. Men heeft er zelfs een weidse naam aan gegeven: niets meer of minder dan de Wildernis. - Het spreekt vanzelf, dat wij nu niet de enigen waren, die de steven naar de Wildernis hadden gewend; er lag een hele reeks bootjes, er liepen kinderen en mensen in zwemgoed en zeilbroeken; er rookten primussen, er wapperden handdoeken en kinderhempjes aan masten en lijnen; er was een kolonie van tijdelijke zwervers, die de nieuw-aangekomenen met de kameraadschap van het water en waarschijnlijk met een tikje van concurrentie-ergernis - maar dan goed-verborgen - begroetten. -

Achter de Wildernis is een grasveld. We zagen een gekleurde reusachtige bal door de lucht huppen. Er juichten kinderen. Achter het grasveld glooit een polderdijk. We liepen er naar toe; ik met een boek, Rien met een fototoestel en Aleid - ik weet 't niet meer. Ik weet alleen, dat Aleid slaperig werd, toen ze tegen de dijk neerstreek. Na vijf minuten sliep ze werkelijk. Ik had heel lang werk, om me dan op mijn linkerarm, dan op mijn rechterarm te nestelen, en toen ik goed lag, had ik geen leeslust meer, maar staarde ik door het groen heen en over het oerbos van riet naar de sterretjes op het water, de ephemere zee-egels van licht, wier pennen opflitsten als zilver en die stierven met een geluidloos zuchten van het licht. - Ik zag Rien langs de dijk lopen en veldbloemen afplukken. - Ik sloot de ogen en rolde op mijn buik.

5

Laat op de middag, die nog blauw en ruisend en doorvonkt was, kriebelde iemand me met een halmpje wakker. Het was Rien.

- Ik begin me te vervelen, en Aleid heeft nestelzin. Ze zit op de landtong en begint weer eieren te bakken. Ga mee, dan zeilen we nog een rondje.

Ik had even werk, om uit mijn weldadige lichte loomheid te komen; toen stond ik op en volgde ik Rien. Ze liep voor me uit. Je zou zweren, dat 't Aleid was, dezelfde hoge lange benen, smalle heupen, rug.... Ik klom in de boot, hees het zeil, klom er weer uit. - Aleid dook op vanachter een heester; ze zag er rood en warm uit, en hield een braadpannetje in de hand.

- Wat ga je nou doen?

Ik stapte met afgewend gezicht aan land, om de touwen los te maken. Waarom of ik Aleid niet aankeek, begrijp ik nog niet goed. Er was toch niets geks in, dat ik met Rien een rondje maakte?

- We gaan nog even zeilen, zei ik.

Er was een stilte, die ik me nog herinner, nog lang zal herinneren. Toen zei Aleid, met een stem, die een haartje scherper was dan ik ze ken:

- Oké. Als je maar zorgt, dat je tegen zessen weer hier bent. Loopt je horloge?

Ik keek op mijn polshorloge. - Het loopt, zei ik, en stapte weer in de boot.

Rien had de punthaak genomen en stiet van wal. Ik keek niet weer om. Ik wist zeker, dat Aleid nog stond te kijken, het pannetje in de hand. - Ik stak een piraat op en schoof onder het zeil door aan het roer. Rien legde kussens tegen de boord, aan mijn voet. We zeilden.

Er was weinig wind meer op het open water. Zolang we wind mee hadden, ging het natuurlijk uitstekend. Maar we moesten terug. Laveren zonder wind is een hemeltergend werk, en ik wilde er persé aan denken, dat we om zes uur terug moesten zijn.

Rien rookte uit een lange cigarettenpijp. Ze was nog een graadje bruiner geworden. Ze leunde met één arm over de rand. Ik zou deze houding bestudeerd genoemd hebben, als het bestudeerd-zijn niet in Rien's vlees en bloed was overgegaan. In elk

geval zag ik, dat ze nog mooier was, dan in de organdie-japon. Ten slotte hoef ik mijn ogen niet in de zak te steken, al is er voor mij maar één vrouw op de wereld. - Rien zag, dat ik mijn ogen niet in de zak had. Maar ze vergiste zich; ik was op mijn hoede. Ik laat me niet in de war brengen door een namiddag op het water, in een boot, met een primadonna van levend brons aan mijn voeten. En ik praatte over koetjes en kalfjes.

Toen ik op mijn horloge keek, was het kwart over vijf. De Wildernis lag achter ons als een rij ijlgepluimde rietvaantjes; dat waren de door weer en wind geteisterde wilgen, die zo groot lijken, als je er onder staat. Ik wees zwijgend achter me. Rien keek.

- We schieten op, hè? zei ze.

- Jawel, antwoordde ik. Maar we moeten ook terug. Je hebt gehoord, wat Aleid zei.

- Nog even het eilandje ronden, daarginds, zei Rien.

- Allright, zei ik.

We rondden het eiland - halverwege. Toen begon de ellende. De ellende van de zwakke wind en het laveren. Nee, ik ga weer niet in de finesses. Iedere zeiler weet er van; en de niet-zeilers hoeven niet te worden afgeschrikt. Ik deel daarom alleen mee, dat ik een gevoel had, of we tussen hemel en aarde hingen, in een soort luchtledig, dat onoverkomelijk scheen.

- Weinig wind, hè? zei Rien.

- Verdomd weinig, zei ik grimmig. - Ja, 't is nergens om, Rien, en nakaarten helpt geen zier.... maar ik had niet moeten toegeven, toen je het eilandje om wilde. We zullen moeten bomen.

- We drijven toch nog, zei Rien.

- Te langzaam, antwoordde ik.

Rien lachte als 't meisje van de Ivorol-reclame.

- Ach wat, 't water is toch fijn. Span je niet in, als 't niet hoeft. Dobber maar.

- Ik zou wel dobberen, zei ik manmoedig, - als ik Aleid niet beloofd had.... Rien haalde de slanke schouders op.

- Maar ménsen -! Je zit hier toch niet op kantoor! Denk jij altijd in minuten?

- Ik denk op 't ogenblik op z'n minst in uren, zei ik stroef. - We zitten een onmogelijk eind weg. Maar je zult je zin hebben. Ik zàl dobberen.

Rien wierp het hoofd in de nek. De haren fladderden om haar hoofd, en ze strekte haar benen, alsof het lenige dieren waren, met een waarlijk honend gebaar van overwinnares.

6

Het was zes uur geweest. Er waren niet meer zoveel zeilen in de verte als voorheen. We dobberden nog steeds, laverend, koersend, zoekend naar een aasje wind. De warmte was nog wijd en doorstraald, maar er dreef een vermoeidheid in, die met gespannen voorgevoelens dreigde. Mij althans. Wat of Rien dacht, weet ik niet. Ze rookte de ene cigaret na de andere, en hing bewust van haar bronskleur en haar benen tegen de boord.

- Ik begrijp niet, zei ze eindelijk, - dat jij nog steeds op die bank in dit nest blijft werken. Je boeken gaan toch goed? Je bent toch bekend? Waarom ga je niet naar Amsterdam? Of naar Parijs?

- Je weet heel goed, Rien, dat een schrijver in Nederland niet van zijn werk kan leven, zei ik. - En de bank betaalt me een heel aardig salaris. Ik wil heus wel veranderen, als ik de garantie heb, dat....

- Ajakkes, zei Rien, wat ben jij solide!

We zwegen en dobberden.

Een verre torenklok, kilometers ver weg, op vaste friese grond, waar trams en bussen zich met fabelachtige snelheid moesten verplaatsen, meldde, dat 't half zeven was. Ik keek Rien aan. Ze trok een beledigd gezicht.

- Nou, kan *ik* het helpen?

Ik nam haar verbaasd en gekwetst op.

- Ik zeg toch niks?

Ze keerde me haar rug toe. Haar rug...! Ik zuchtte gemelijk.

- Laveren helpt niet meer, zei ik. - Dat zie je zelf. Ik zal gaan bomen, anders komen we er helemaal niet meer.

Rien antwoordde niet.

- Jij gaat aan 't roer, commandeerde ik kortaf. - Zorg, dat we niet in 't riet komen. Midden aanhouden maar.

Ze stond langzaam op. Ik vreesde het ergste. Maar ze ging aan 't roer. Ik gooide haar mijn jas toe.

- Doe die om. Het trekt al.

Werkelijk - de eerste kilte steeg uit de aarde, uit het water, daalde ook uit de hemel neer. Een adem van vochtige, vermoeide frisheid. Een haast onmerkbaar huiveren. - Rien hulde zich in mijn jas, en stuurde.

Ik boomde een kilometer. Ik had een gevoel, alsof we niet vooruitkwamen. Toen ik Rien aankeek, zag ik iets in haar donkere ogen van spot. - Ik trok mijn energiekste gezicht en boomde verder.

De koelte kwam snel. Ze was er met de eerste strepen van witte dauw langs de horizon. Plotseling lagen de dauwlijnen om het riet van het eiland, dat we nog altijd naast ons hadden. De lucht besloeg. Geel en grijs.... stervende tinten. De zon was binnen een kwartier oranje, toen rood, toen van het blozendste purper.

In mijn armen trok de eerste vermoeienis.

- Als we hier eens wachtten, tot er een motorbootje komt? stelde ik kwasi achteloos voor. - Dan kunnen we ons laten slepen.

Rien zat ineengedoken aan het roer. Ik moet zeggen, dat ze goed stuurde. Toen ik in haar gezicht keek, waren de ogen donkerder.

- Moe, hè?

Ik plonsde de boom in 't water.

- Niks hoor. Ten slotte heb ik vaker op 't water gezeten met windstilte.

Onder mijn armen plakte iets. Op mijn rug liepen kleine droppels, die een spoor over mijn huid trokken, dat van warm koud werd. Ik keek niet vaak op, maar elke keer, dát ik het deed, zag ik de ring van mist uit de verte dichterbij komen. De zon bloeide er nog vaal doorheen, schrompelend paars. Toen ik een ogenblik pauzeerde, hoorde ik Rien tandenklapperen.

- Ben jij niet koud? vroeg ze.

Ik schudde van neen, en boomde. Elke beweging iets trager.

- Waar ligt de Wildernis eigenlijk? vroeg Rien.

Ik wees. Ik heb tenminste een goed gevoel voor richting.

- Ik zie niets meer, zei ze. - Als we eens riepen? Misschien komt er toch nog een motorboot...?

Nu was het mijn beurt, om hoogmoedig te zijn.

- Dan hóren we 'm wel, zei ik. - Als wij roepen, geeft 't niet. De motor maakt óns toch onverstaanbaar, voor die lui.

Ze boog het hoofd, en zweeg. Er was geen zon meer. Onder de lage grijze koepel werd het duister grijzer en roerlozer. Het water was het enige dat leefde - donker, grauw, een zacht tartend lachen, dat tegen de boeg klakte, terwijl ik boomde, - bijna wanhopig, zoals ik zelf vast moest stellen. Een trage wrok tegen Rien begon in mij te prikkelen. Ik streek het natte haar van mijn voorhoofd, veegde mijn handen aan de zeilbroek af en duwde de boom grimmiger in het zuigend veen. Ik kreeg lust, om iets grofs, iets smadelijks, iets uitdagends te zeggen. - Waarom had ik toegegeven? Waarom moest Rien altijd haar zin doordrijven? Wat dacht - Aleid?

Aleid!

Ik pauzeerde een ogenblik, bitter verbaasd. Eigenlijk had ik de hele tijd aan Aleid gedacht! Ik wilde naar Aleid! Ik wilde terug naar de Wildernis, om me te rechtvaardigen! - De Wildernis? - Bestond de boomwal nog? Waren er nog zeilers ook? Natúurlijk niet! Ze moesten op zijn minst alle overhaast vertrokken zijn, toen het zo windstil werd. Ze waren, terwijl de zon onderging en de mist hoger schoof, alle teruggekeerd naar de overzij, vanwaar ze zich althans konden laten slepen. Zou Aleid alleen achtergebleven zijn -? Het was niet denkbaar. En ik - ik boomde naar de Wildernis!

- Waarom vloek je? zei Rien onwillig en met iets van angst in haar stem.

Ik smeet de boom op het smalle dekje. De bons op het hout weerklonk leeg en dof onder de dom van mist.

- We gaan verkeerd, zei ik, met opeengebeten tanden. - Er is natuurlijk geen mens meer. Ik stommeling...!

Rien verschoof; het B.M.-ertje schommelde even.

- Geen mens meer? Wat bedoel je?

Ik legde het haar uit. Ik praatte rap, nors, kwaadaardig en onsamenhangend. Ik maakte twee pas op en twee pas neer, met het gevaar, van de boord te glijden. Ik balde de vuisten in de zakken. Rien zweeg. Ik zag alleen de schim van haar hoofd, en onder de donkere vlek van mijn marineblauwe jas uit de lichte ranke schimmen van haar benen. De aanblik maakte me dol.

- Luister nou eens goed, juffrouw Verwend! zei ik eensklaps met gesmoorde woede. - Als jij niet zo verdomd eigenwijs geweest was, om dat eilandje te willen omzeilen, en als jij het

niet was, die altijd iets anders moet dan een normaal mens, zonder nog van Aleid te spreken, die daar helemaal alleen is achter gebleven, en godweetwat denkt, en al die ginnegappende burgerlui, die gezien hebben dat jij en ik er met de boot op uit zijn gegaan...

Rien hief het hoofd. In het gezicht met zijn verschemerd ovaal zag ik de streep van de gerode mond, en de ogen als felzachte lichtjes. Haar lippen beefden, maar haar stem was koud van verachting:

- Ik weet niet, waar je 't over hebt, en de samenhang tussen je verschillende opmerkingen ontgaat me. Ik hoop niet, dat je denkt, dat mijn verwendheid uitgaat naar *dit* soort van uitzonderlijkheden....

Ik wierp het hoofd in de nek en lachte smadelijk.

- Ha, ha, ha! - Ik boog me naar haar over, mijn gezicht voor het hare. - Madame s'en veutl Nou, het màg...! Ik ben blij, als je me deze tocht niet vergeven zou. Ik kan het hebben, dat je mij de schuld in de schoenen schuift! Ik mag het lijden, dat je nog minstens een halve nacht in deze mist ronddobbert, tot je benen bevriezen! Ik heb een hekel aan je! Daar, je mag het weten! Ik hou van Aleid, en niet van jou! En omdat ik van Aleid houd...

Ik hield in. Ik hoorde Rien zacht lachen. Ik zag haar lippen donker vaneen gaan. Het lachen werd geluidloos; haar schouders schokten alleen onder de jas. Plotseling zweeg ze. Ze stak me een hand toe, die licht en bevallig voor me zweefde in het halfduister. Ik leek als steen geworden. Toen begon ze te spreken. Haar stem klonk heel anders. Hij was een octaaf lager, trilde een beetje, er was iets van spot en weke gevleidheid in:

- O, domme kortzichtige ketteraar! Wat ben je naïef. Wat ben je een provinciaal! Alsof ik niet wist, van wie je *hield*! Maar is dat een reden, om mij zò te behandelen?

- ....? zei ik.

Rien lachte weer, donker en ingehouden. Haar hand zweefde nog steeds in mijn richting. Ik stak haar aarzelend de mijne toe. Ze greep ze met een vastberaden tederheid en trok. Ik bood weerstand. Ze trok sterker. Ik gaf toe aan het trekken. Ze liet eensklaps mijn hand los en nam mijn gezicht tussen haar handen.

- Ben jij nu een schrijver? Een psycholoog? Je probeert jezelf wijs te maken, dat je niet verliefd op me bent, en met ieder van

je woedende woorden schreeuw je het uit, dat je elk ogenblik dreigt te vergeten, met mijn zuster getrouwd te zijn.

- Maar...., zei ik hard en wendde me af.

Ze trok me terug. Haar haar krieuwelde tegen mijn voorhoofd.

- Ik mag je wel zo, zei ze. - Al ben je dan ook dom, je bent tenminste geen bankbeambte en geen voorbeeldig echtgenoot meer!

Ze rook naar de zon van de middag, naar de zilte duisternis van de avondmist, naar water en naar haar parfum. Er wies een spanning in me, een beschaamde en overrompelende weldadigheid: deze vrouw was mij te sterk! En het ergste was: gelijk had ze! Ik uilskuiken, ik gelukkige - - Ik strekte mijn handen. Het jasje gleed open; Rien's schouders glansden wit.

Midden in onze kus kwam de schok, die ons uiteen wierp. De oever! Lissen schuurden scherp en ritselend weg. Toen lagen we stil. - Ik lachte, de ijdele lach van den minnaar vóór het herdersuur. Maar toen ik haar opnieuw in mijn armen wou trekken, sloeg Rien mijn hand weg.

- Neen, beste jongen, zei ze langzaam en overwogen. - Het is genoeg geweest zo. Jij hebt maar één plicht meer: mij uit deze mistmisère te verlossen.... en al het andere te vergeten.

7

Ik deed mijn plicht. Ik stiet van de rietwal af. Ik boomde.

We moesten ergens midden op het meer zijn - maar ik was nu de richting voorgoed kwijt - toen een motor tjonkte.

Men kwam ons zoeken. - Men seinde en floot. - Ik antwoordde.

Diep in de avond werden we huiswaarts gesleept.

Op de kade stond Aleid, met jassen.

We gingen naar huis; Rien nam Aleid's arm, en vertelde lachend en uitbundig het avontuur; na drie minuten lachten ze allebei; totdat we thuis waren.

Ik liep er onderworpen en woordeloos naast.

Ik dacht aan de schouders en de lippen van Rien.

Nee, ik hield niet van haar. En toch....!

8

Aleid heeft mij geen verwijt gedaan. Ze was argeloos opgewekt en neuriede de volgende morgen, toen ik beneden kwam. Ze gaf me zelfs een ochtendzoen. Er was iets roerends en iets onbeschrijflijks in haar ogen, toen ze haar arm om mijn hals lei. Niemand is in staat de vrouw te schilderen, die hij liefheeft, heeft de Balzac gezegd. Hij sprak de waarheid.

- O ja, zei Aleid, toen ik op 't punt was, naar de bank te gaan, - Rien laat je hartelijk groeten; ze heeft ontdekt, dat ze nog een afspraak in haar zakboekje had staan, en moet vanmorgen al weg.

- Jammer, zei ik.

Aleid knikte. Keek ze me een halve seconde scherper aan? Ik weet het niet meer. Maar ik dacht plotseling ergens aan. Ik liep haastig naar boven. Over de stoel hing nog het marineblauwe zeiljasje, in een ijle, maar doordringende wasem van zon, mist en.... parfum. Ik nam het over de arm en bracht het Aleid. Ik zag haar neusvleugels haast onmerkbaar trillen, toen ze het verwonderd van me aannam.

- Wat moet ik daarmee?

Ik ging naar buiten.

- Laat het stomen, zei ik over mijn schouder.

THEUN DE VRIES

Gedichten

Ouderdom

Gij kunt u niet meer verweren
Tegen den tijd,
Uw onmachtig dreigen
Kan niets meer bezweren -
Hoofd en handen neigen
Aan de tafel waar gij neergezeten zijt.

Toch wilt gij de schaduw keeren
Die nader glijdt,
Wijl uw hart de eigen
Stilte niet kan leeren -
Klok en kamer hijgen
Maar de spiegel spiegelt uwe eenzaamheid.

Zult ge nog antwoord krijgen
Wie zijt gij?

Boerderij in den herfst

Duister - de nacht ruischt van den regen,
De winden gieren de tochtgaten uit,
Bespringen de luiken en schuren zich tegen
De vensters - doodlijk ontsteld roover en buit.
Ze slingeren zich in de wingerdranken
Tuimelend, stijgend als een vleermuis;
Gillen langs goten, in binten en spanten
En hangen zich sidderend vast in het huis.

't Weerlicht sproeit violet den horizont onder
Terwijl de donder kort ketst -
Het koren kreunt zwaar op de zolders,
De zomer valt neer op 't dood nest.

Kleine elegie

Het kind heeft met den dood gespeeld
Aan 't stille water waar wij niet komen,
Donker drijven vogels boven boomen
En de blaren zijn vergeeld.
  Het kind lacht naar zijn evenbeeld
  - De tweelingbroeder van zijn droomen -
  Blij is het op hem toegekomen,
  Hebben zijn handen hem gestreeld.
De dood heeft met het kind gespeeld.

FINUS M.P. OOSTERHOF

Matthijs Maris' jeugdjaren
Ter herinnering aan zijn geboortedag 17 Augustus 1839

Heeft niet elk kinderleven eenmaal het wonder geweten waarin, wat ik zou willen noemen, het geluk der verbeelding één groot oogenblik zóó gaaf temidden van het alledag verscheen en zóó doordringend, dat het later, in alle verschijningen die tot het wezen der verbeelding behooren, telkens weer herinnerd moet worden? Het geluk der verbeelding, waarin plotseling de kleine werkelijkheid van het kleine leven losliet, waarin plotseling die andere werkelijkheid van het binnen-wonder openging, binnen-in de ziel der dingen - en dat niet als een speelsche angst van half-gelooven, als een droom die door het later waken gemakkelijk te verloochenen was, neen, andersom: veeleer schijnt, na dit oogenblik, de wereld aangetast te blijven, beursch van een twijfel die soms onverwacht weer achter het alledag uitgluurt en vraagt: 'Weet je het wel zeker? Weet je het wel heel zeker of alle dingen werkelijk zóó zijn als jij altijd om je heen ziet en altijd zoo gemakkelijk om je heen gelooft?'

Mijn kinderwonder gebeurde midden-in - ja, zóó en niet anders - midden-in een aquarium. Wáár het aquarium was en van wie, weet ik niet meer, het wonder heeft misschien geen wie en geen waar, het is er op eenmaal uit het nergens en verdwijnt weer daarin - en zoo was er op eenmaal een aquarium uit het nergens. Kleine, bonte visschen zwommen tusschen de groene schemer der waterplanten, vlochten er onzichtbare arabesken langs elkander en sloegen kastagnetten met hun staart; vreemde verwachtingen hingen er roerloos omheen in een ruimte zonder geluid, een ruimte waarvan alles, scheen het, doorschijnend werd en grooter, steeds grooter. Ik keek naar de visschen en de planten; een waterslak zat als een donkere mond tegen het aquarium-glas vastgezogen; om een goudvisch, die uit den sche-

mer schoot, fonkelde het snel en gevaarlijk.... en opeens, opeens gleed iets dat in mij was, gleed iets dat ik, ikzelve was, in deze ruimte over en bewoog triomfeerend onder de gewelven van den schemer, midden-in het wonder. Het was geen droom en geen illusie, want deze behooren een andere dimensie der verbeelding dan waarin dit toen met mij gebeurde - neen, het was een roekelooze werkelijkheid, een grandioos gebeuren waarmee dit iets, dat ik was, de groene grotten van een verzonken woud binnendrong en de schitterende verschrikkingen tegemoet trok, die uit een zondvloed van stilte opkwamen. En midden-in die giganten-stilte leefde ik als een heel klein en heel gespannen leven, ik leefde daar een dwaaltocht zonder grenzen uit in een ruimte zonder duur, ik leefde, dalend en zwevend, licht en snel... en of het een angst of een geluk was weet men later niet meer, zooals men het ook toen niet wist; men weet alleen, toen en nu, dat er het wonder was, het doordringend wonder van een andere werkelijkheid, voorbij ons en toch in ons....

Daarnaast is er een andere herinnering. En hoewel allerminst een herinnering uit het geluk der verbeelding - neen, integendeel, het was een overrompeling der smadelijkste werkelijkheid - behoort zij heel zeker toch ook tot het wonder, als contrapunt misschien in de melodie van het er-was-eens.

Het décor dezer herinnering is vriendelijk, en listig opgesteld: een zomerdag buiten, een groene wei met boterbloemen. En langs de boterwei een sloot vol kroos, een ‘groen tapijt’ zooals het in kinderliedjes gezongen wordt. Het scheen, dit groen tapijt, geen diepte te zijn, en geen gevaar daaronder, heelemaal niet - tot je, voorover, met een voorzichtige hand het kroos van-een schoof. Dan gleed het zonlicht een verzonken wereld binnen, grotten van het wonder gingen weer open waarin het traag bewoog, heel traag. Maar *wat* er bewoog bleef een geheim van het wonder..

Ik zit aan de rand van het liedjes-tapijt. Er is een hooge, blauwe hemel, er is zon en een rondom groen geluk - en wat of er nu plotseling verschenen is, een kever of een kikker, en wat of ik nu plotseling grijpen wou, welk drogbeeld van het wonder blind en roekeloos grijpen wou, weet ik niet meer, maar ergens is het toen misgegaan, ik grijp in het groen en eensklaps gaat de diepte open en draait de wereld om. Ja, *draait*

de wereld om; dit is het wat ik van het verraad der diepte zonderling fel onthouden heb, het draait om, de zon en de hemel zwaaien over.... en ontzet, druipnat en huilend werd ik na deze ramp van den ondergang uit de sloot getrokken.

Hoe verschillend ook beide herinneringen in de verte zijn: ergens in mijn gedachten worden zij één. Ergens bezitten zij elkander - misschien in een soort moraliseerend instinct, dat als een symbolisch 'weest op uw hoede' waarschuwt hoe tusschen de verbeelding en de werkelijkheid een groen tapijt ligt; tusschen een kinderliedje en een ondergang; een groene, gevaarlijke diepte die men nooit en nimmer beroeren zal: het onbereikbare in het wonder, de tragiek van den droom.

Geen schilder in Holland heeft, wat ik hierboven het geluk der verbeelding noemde - dit zeldzame, grandioze dwalen in een ruimte voorbij de werkelijkheid - zóó groot bezeten en zóó groot verloren als Matthijs Maris. In geen schilder is zóó vol, zoo synthetisch bijna, in zijn leven en zijn werk de verbeelding tot werkelijkheid opgejaagd geworden, maar ook in geen is de grens, de groene diepte van den ondergang die tusschen droom en waken ligt, zóó stil en gevaarlijk opengegaan als in dezen zeer grooten, wellicht grootsten schilder van het Holland der negentiende eeuw. De grootste, en welhaast symbolisch eenzame. In een eenzaamheid die, door de verbeelding ondermijnd, langzaam de levende werkelijkheid verloor, langzaam de grens der zintuigen losliet en geen antwoord meer hoorde, niet meer hooren wilde, tot zij in de giganten-stilte van een omgezwaaide wereld zelve als stilte uitvloeide en verdween.

Van zijn leven is alleen maar de omtrek te zien, het wordt nooit ten-voeten-uit vol. Wat wij weten uit zijn brieven, zijn gesprekken en zijn omgang, blijven brokken van een legprent, waaraan telkens het aanvullend deel mankeert; het blijft een tasten en raden naar veel wat niet meer te vinden is. Dat *moest* ook wel zoo: de buitenkant van het gebeuren vindt geen houvast aan zulk een naar binnen vervloeid bestaan. En wat meestal de tijd eerst lang na den dood van een historische figuur bereikt: de vervreemding van het menschelijke in het legendarische, gebeurde nu hier bij levenden lijve: een naam werd tot legende. En niet een naam waarvan de roem reeds lang in de kunsthistorie

gebalsemd lag, neen, een levende naam waarvan klank en faam in den kunsthandel - en wat wil men meer? - met recordprijzen[1)] genoteerd stonden, courant van koers, zoo gezegd!

Achter die legende is de mensch onbereikbaar en verborgen gebleven; een schemergestalte in een millioenenstad, veertig jaren verscholen op een paar kleine kamers in een buitenwijk van Londen. Alles wordt daar stilte, schaduw, eenzaamheid; alles wijkt en verglijdt er als om de droomfiguren die hij schilderde. Zooals zijn schilderijen, kunsthistorisch, moeilijk naar data en feiten te rangschikken zijn - zij werden telkens veranderd, van jaar op jaar uitgesteld en dan weer overgeschilderd - zoo schijnen ook de fazen van zijn leven jaar op jaar in elkaar te verschuiven en niet meer in een klaren vorm te herkennen. Alsof alles naast hem gebeurt: niets komt er, na zijn jeugd, meer fel naar voren, niets dat de rijpe mensch contoureert en kleurt als een mensch tusschen menschen, geen avontuur, geen anecdote bijna, doorbreekt het raadsel en maakt hem zichtbaar; hij blijft, vaag en groot, meer een vermoeden dan een levende verschijning. Hij liet niet anders na dan een klein aantal schilderijen, zeldzaam van vorm en waarde, een klein aantal etsen en teekeningen, een klein aantal, half Hollandsche, half Engelsche brieven met veel bitterheid en menschenverachting er in - en in ons allen de verre herinnering aan een kunstenaarsleven dat in zijn groot gekozen armoe en eenzaamheid een getuigenis werd waaraan men soms met verwondering en eerbied terugdenkt. En ook met een vaag heimwee: zóó te kunnen leven, zóó te kunnen zijn! En juist daarin, in dit vage heimwee, kan er opeens een oogenblik komen dat men hem als mensch, als wezen groot en levend vóór zich weet; zooals men soms een zijner schilderijen, het vage, vervloeiende opeens helder vóór zich weet, meer en voller in de herinnering dan het in werkelijkheid geweest mag zijn.

Want dit is het wonderlijke van zijn werken: hun stilte wordt in de herinnering hoorbaar. Bijna alle schilderijen van andere meesters, ook die het meest magistraal en grootsch van werking zijn, blijven later, in het herdenken, steeds over als een visueel

1) Het schilderij ‘Liggend kind’ werd op een veiling in 1908 voor *f* 75.000 verkocht. De belasting-ambtenaren in Londen geloofden steeds niet dat iemand als Matthijs Maris, wiens schilderijen zulke prijzen maakten, zòò weinig inkomen had.

verhaal van naar-voren dringende details: een kop, een hand, een kleur, een lichtval - maar slechts weinige, zeldzaam weinige worden in de herinnering melodisch, zóó alsof zij de grens der zintuigen verschoven hebben en niet meer als beelden *gezien*, maar als melodie *gehoord* zijn. Dit zeldzame, dit verschovene heeft Matthijs Maris als geen ander; dit geheim: het melodische.

Als tweede zoon van Mattheus Marris (de naam verandert met elk nieuw geslacht: de grootvader, een Tsjech, noemde zich Maresh, de vader Marris, de zoons Maris) en Hendrika Bloemert, werd Matthijs Maris, twee jaren na zijn broer Jacob, op 17 Augustus 1839 in den Haag geboren. Een gezin van eenvoudige ambachtslieden, menschen van het dagelijksch brood. De vader een boekdrukkersknecht - een meesterknecht en dus een voor die dagen ‘betere’ werkman - met een weekloon van twaalf gulden, een man met een soldaten-houding, die reeds vroeg zijn eigen weg gegaan was, een kundig vakman aan wien op de drukkerij het drukken der prenten en litho's was toevertrouwd, en een zorgzaam vader die vaak eenige prenten meenam voor de kleine jongens thuis, waar de opgekleurde kunstwerken gretig bewonderd werden. De moeder, een tabaksnijdersdochter uit Haarlem, een vrouw met de kleine zorgen van een klein leven: om de huishouding en de kinderen - er werden na Matthijs nog drie geboren - om het zuinige sparen en het gehoorzaam fatsoen. Tholen heeft later, in 1889, haar portret geschilderd: een rond en goedmoedig oud menschje met een breeden mond en iets slim-vriendelijks daarover. Een vrouwtje uit een kleine straat met buren; een gelaat waarin, ook met den besten wil, geen trek van grootheid of tragiek te vinden is, geen lijn van geestelijke strengheid, zelfs niet de peinzende voornaamheid van den ouderdom die soms een menschengezicht verdiept, niets daarvan: er is hier alleen maar een braaf moedertje, onder een kapot-hoedje met linten, uitgeschilderd. Beide, vader en moeder, waren zooals allen om hen henen waren: gehoorzame burgers uit het alledag. Ze kenden van de groote wereld niet veel meer dan hun kleine stad - het 's Gravenhage van 1840, waarin vader Marris des Zondags met een hoogen hoed en een lange, zwarte jas, zooals het behoorde voor een meesterknecht die afstand te bewaren heeft tegenover

de knechts-met-petten, uit wandelen ging - ze dachten wat iedereen dacht en leefden zooals allen leefden: twee kleurlooze, tusschen een doopceel en een overlijdensacte, reeds lang vergeten namen. Maar welk raadsel maakte deze eerlijk-kleine levens tot ouders van drie groote schilders, en welke geluksworp van het geniale schiep uit deze onderdanige alledags-menschen den trotschen wereld-verachtenden droomer Matthijs?

Van zijn jeugd is maar weinig bekend, men was er misschien te druk voor het dagelijksch brood om daarvan veel te onthouden. Maar het zal wel niet heelemaal een jeugd geweest zijn als van andere kinderen uit de buurt; reeds in den aanvang wijkt het geniale ergens van het gewone af, al blijft het vaag en ver. Als een stil en gevoelig kind zou men hem willen zien, niet heelemaal thuis tusschen de menschen en niet heelemaal gelukkig (het hardnekkig zwijgen, zoowel van Jacob als van Matthijs, over hun jeugd - bewijst het dat er toen iets niet aansloot, iets niet mee wou, iets dat later tot een verzet en een afweer geworden is?) een kind dat vaak in de groene grotten van het wonder naar het geluk der verbeelding zocht.... en dan opeens, opeens in een andere ruimte overgleed, een verzonken woud binnendrong en er met groote oogen schitterende verschrikkingen tegemoet trok - en ook niet wist of het een angst of een geluk was, dit wonder... Zóó zou men hem graag willen zien, al is het misschien heel anders geweest, al is de jonge Thijs misschien een heel lastig pot-nat geweest en moeilijk om mee huis te houden. Vroegrijp was hij stellig. Hij is althans, in den aard van zijn talent, reeds heel jong zichzelve met die vreemde zekerheid waarmee het geniale soms blind den weg weet naar zijn innerlijke waarheid. Jan Veth noemde een aquarel van den dertienjarigen Matthijs, een Christuskop met doornenkroon, een werk ‘vol wonderbaarlijke kwaliteiten’. Misschien is van dit wonderbaarlijke reeds toen een vaag besef doorgedrongen in de omgeving van den jongen Matthijs, althans in 1855, nadat hij een jaar leerling der teekenklasse was geweest op de Haagsche academie van beeldende kunsten, verwierf hij, vijftien jaar oud, een subsidie: veertig gulden 's maands van Koningin Sophie, om de Antwerpsche academie te kunnen bezoeken, in die dagen, onder leiding van den beroemden Nicaise de Keyser (wie kent nog zijn naam en zijn roem?) het internationale neusje van den paedagogischen

kunst-zalm. Hij kwam er niet vreemd: zijn broer Jacob was er reeds twee jaar en maakte hem vlug weg-wijs.

Het schijnt, bij alle soberheid van een klein maandgeld, voor de jonge Marissen een vrijen, fleurigen tijd te zijn geweest in Antwerpen; toen het verzamelpunt van Vlaamsche, Hollandsche en Duitsche rapins, het vroolijk vie-de bohème in een bonte havenstad, al is het moeilijk zich den later zoo afgewenden Matthijs voor te stellen als een uitbundigen bohème. Maar wat is er mooier dan, jong en nog om alles verwonderd, voor het eerst in een vreemde stad te wonen en erzonder zorgen zijn eigen baas te zijn? Met nieuwe vrienden in een nieuwe vrijheid, met een studentenbaret op en een groote toekomst tegemoet?

De beide broeders bewoonden samen een kamer boven een uitdragerij. Men moest den winkel door om er te komen, langs al de vreemdsoortigheden die, bien etonné, hier uit de havenstad tot een afgepingeld koopje aangespoeld lagen, al het bonte wrakhout van verloren luxe, alles wat zwierende matrozen om een roes verkwanseld hadden, alle presentjes van overzee, gestrand in dorst en geldgebrek. Men ziet het voor zich: een donkere winkel van-alles-doorelkaar; dingen van angst en verwondering en ook van het ridicule, opgekocht uit verval en misère, dingen die hun rol hebben uitgespeeld, maar toch nog met iets van een eigen-historie, met iets dat verborgen blijft om zich henen, een geheim, een ondergang, wie-weet-wat - en het ruikt er nergens als hier zóó naar stof en avontuur, zóó naar het geluk der verbeelding. Het is een achtergrond die, in de verte, wonderwel om den jongen Matthijs aansluit, al was het maar een achtergrond van tweedehandsche romantiek.

In de kamer boven dezen winkel kwamen dan de academievrienden op bezoek, vooral Alma Tadema, die in hetzelfde huis woonde en vaak de broeders meenam op zwerftochten door de havenbuurten, of buiten de wallen van Antwerpen, op studie's en plezier uit; vlotte wapenbroeders in de kunst. August Allebé, die Matthijs en Jacob door Alma Tadema leerde kennen, beschrijft hen als: ‘de hulpvaardigste rapins die men kon tegenkomen, en daarbij gewapend met al de eigenaardige schranderheid die Balzac aan Mistigris geeft.’

Maar dat achter dezen jongen, vlotten rapin toch telkens de andere Matthijs, de droomer en opstandige in vlagen door-

breekt: hoe kon het anders? Zulk eene, beroepen naar een andere werkelijkheid, is maar vlot op termijn-crediet, en reeds met de schaduwen van zijn toekomst geteekend. En soms bemerken zijn medeleerlingen het en herinneren zich nog na jaren hoe Matthijs, opeens onder het werken niet meer verder schilderde doch strak en verloren naar wat maar half voltooid was te staren zat, verzonken, opgezogen daarin en voor alles rondom onbereikbaar, terwijl hij de steelen zijner penseelen beknabbelde, die op den duur merkbaar korter werden - hij at, droomende, het métier op. Naar een der medeleerlingen, Huibers, hem later noemde, 'de diepste denker van de klasse'. En zeer prikkelbaar wanneer hij op zulke oogenblikken gestoord werd: opstandig tegen het alledag dat weer de vreugden der verbeelding verstoorde. Ook kleineerende aanmerkingen verdroeg hij moeilijk, allerminst van zijn professoren, hij duldde het niet, maakte een scène, scheurde het papier van de teekenplank en liep weg. Reeds toen was hij met vlagen bezeten om telkens het werk te vernietigen dat in zijn laatste voltooiing nooit werd zooals het hem wezen moest, reeds toen wilde hij steeds meer, steeds verder, alsof het schilderen der buitenste werkelijkheid hem niet diep genoeg, alsof het vlot penseelen hem niet wijd genoeg ging: was het métier, dat hij te vroeg te vaardig hanteerde, hem te loos voor het doordringend begeeren naar dat andere wat in de groene diepte lokte: het onzichtbare, het melodische?

Hij zoekt en dwingt voort - en telkens in de zenuw van zijn twijfel aangeraakt, machteloos nog het verre, het melodische te grijpen *binnen* de vormen van zijn kunstenaarschap, zoekt hij het *daarbuiten*, zoekt het in verdwaald gevonden problemen van ethiek en moraal, tijd-problemen waarin de tijdlooze droomer niet behoort, alledags-leuzen van allemans-deugd, te nauw gekooid voor den vleugelslag van het visioenaire. Ze komen met buien van eenzelvigheid die soms weken duren, alsof de droomer in de kooi geen uitweg meer weet, weken waarin hij zijn kameraden ontloopt, de kunst ontloopt, om dan een, voor een heidender-verbeelding, wonderlijken weg naar de verlossing te gaan: de theologie.

Deze weg was hem, om zoo te zeggen, reeds economisch gecartografeerd, zooals de wegen der theologische verlossing dit wel vaker zijn. Want het maandgeld van Koningin Sophie werd

Matthijs uitbetaald door den predikent der Hollandsche Hervormde Gemeente in Antwerpen; waarschijnlijk met de bedoeling dat deze zieleherder meteen een oogje openhield over handelen-wandel van den gesubsidieerde - men was in Holland secuur op geld en moraal. En bij dezen predikant nu zocht Matthijs, ‘de diepste denker van de klasse’, datgene wat stellig bij de vlotte rapins rondom maar weinig te vinden was geweest: diepte, ernst, verklaring. Het werden lange gesprekken, ernstige gesprekken, men kan zich denken waarover: erfzonde en predestinatie, geloof en genade, de slang en de appel, al het zwaar geschut der theologische rechtvaardigingen. Het heeft wellicht Matthijs toen, in den groei zijner geestelijke puberteit, veel troost en houvast gegeven (hij liet zich in 1856 aannemen als lidmaat der Antwerpsche Hervormde Gemeente) maar in de belichting van zijn later leven doet het zonderling aan: de dominee en de bohème, de godgeleerde puritein en de heiden-der-verbeelding.... en toch, keer-en-tegenkeer, wijst het ook niet den weg naar den lateren Matthijs, in wiens werk ook telkens iets, dat als verdwaald-vroom aandoet, achter de verschijningen opkomt?

Misschien is het de invloed dezer dominee's gesprekken geweest, waardoor in het laatste studiejaar opeens een soort calvinistisch-literaire propaganda (we zijn nu eenmaal in Holland met Calvijn erfelijk belast) in het werk van den jongen Matthijs verschijnt als kunst-met-zware-moraal, die daardoor te verminkt, *te vet van bedoeling* zou men het willen noemen, de latere, ijle sprookjes-verteller nog maar vaag preludeert. Zoo heeft hij in die dagen een paneeltje geschilderd van dik-opgelegd dronken monniken, dat heel erg bedoeld was als een soort moraliseerend anti-papisme in het picturale (waar hield hij zich toen mee op, de groote droomer zonder land of geloof?) doch waarover zijn leermeester de Keyser de nuchtere opmerking maakte dat het zonde was van zijn talent en meer iets voor een scribent dan voor een schilder - het anti-papisme werd dan ook weer spoedig weggeschilderd. Slechts een paar, later voltooide, potloodteekeningen bleven van de dronken monniken over. Een ander, *wel* bewaard gebleven schilderijtje uit deze moraal-periode (eveneens later voltooid) is ‘Thuiskomst van den dronken zoon’, ook dit, de titel prepareert het reeds, duimen-dik van beleering, duimen-dik naar de geheelonthouders apotheose van het ‘Ach

vader, niet meer'. gearrangeerd[1]. Doch ook dit was, in dubbelen zin, te vet van bedoeling, ook dit behoorde nog teveel het genremotief van een recepten-tijd aan, de recepten van het Goede in het Nette: en wat heeft een droomer daarmee van-doen, wat heeft een zwerver daarin te bouwen?

Waarschijnlijk heeft Matthijs, van duitsche studie-genooten met wie hij veel omgang had, ook veel over de toen in Duitschland luidruchtig bewonderde Romantici gehoord, over Kaulbach, von Schwind, Rethel (Rethel's in 1848 in boekvorm verschenen Doodendansprenten waren sindsdien in groote oplagen herdrukt en verspreid) en zal hen, uit de verte, ook voluit mee-bewonderd hebben. Want in deze duitsche cartonnage-romantiek, met haar onzindelijke rhetoriek en haar uitverkoop van tweedehandsche symboliek, daarin was toch ook iets van het sprookje en de legende bewaard gebleven, iets van het verhalende om ridders en feeën, iets van het geluk der verbeelding in gered - met een academisch meesterschap dat nog steeds te herkennen is, en soms, zooals in de meesterlijke teekeningen van Kaulbach 'Das Narrenhaus' en 'Die Rückkehr aus dem Kerker' ook nog steeds oprecht te bewonderen blijft. Grootsch aangelegde talenten in een kleinen tijd: dan blijft slechts de vlucht in de rhetoriek over om iets te redden van het grootsche, de vlucht naar schijngestalten uit een voller wereld, de Grieksche, de Middeleeuwsche, naar de machtelooze allegoriën van het pseudo-legendarische, machteloos van een verminkt meesterschap.... en *toch* door het geluk der verbeelding aangeraakt, *toch* door den droom bezeten. Juist dit aangeraakte, dit droombezetene dezer rhetoriek heeft de jonge Matthijs diep ondergaan; niet als schilder (daarvoor was hij te rijp begaafd en te zeker, blind zeker welhaast, van zijn eigen schildersvorm) maar als picturale troubadour, als de invloed van het motief-verhalende, het inhoud-beeldende, die hem den weg wees naar de latere verschijningen: de Middeleeuwsche burcht, het Gretchen-figuurtje - maar dan verdiept in het eigene, in het geluk der verbeelding, en tot meesterwerken uitgerijpt.

1) Dit schilderij, thans in het Sted. Museum te Amsterdam, werd door Matthijs Maris, na afloop van zijn academie-tijd, koningin Sophie aangeboden uit dankbaarheid voor de genoten subsidie. Doch het geschenk werd geweigerd, de vorstin vond 'het onderwerp te naargeestig.'

Was de groote Matthijs Maris, in wiens jeugdwerk wij thans zoo vaak zoo onmiskenbaar het geniale herkennen, ook voor zijn tijdgenooten en professoren een ‘groot’ leerling? Niet heelemaal. Wanneer wij de prijskampen, die elk jaar in elk der leervakken gehouden werden, als waarde-meter der professorale waardeering aanleggen, dan is zijn plaats daarin meestal de derde of de vijfde. Slechts tweemaal is hij de eerste, eenmaal in ‘Uitdrukking’ en eenmaal in ‘Doorzichtkunde’. Een goed leerling dus, zeer goed, maar niet de beste, niet zóó triomfeerend de beste als wij hem thans over allen weten. Zoo moest het ook en zal het altijd zijn: elke geboorte is in zichzelve blind, elke tijd ergens in zijn waarden te laat; wat groot is vormt zich eerst daarna. En eerst in dit ‘daarna’ wordt het verleden rijp, gaat open en laat zich, voor de lateren, als groot herkennen. Zoo als ook onze tijd, niemand weet om wie of wat, ergens blind staat in een geboorte van het nog niet herkend groote.... misschien?

Na een driejarig verblijf in Antwerpen keerde Matthijs in 1858 naar Den Haag terug, academisch volleerd, geestelijk rijpend van meesterschap, méér en voller dan Jacob, die eerst later, langs omwegen en invloeden - waaronder soms heel sterk die van den jongeren, genialen broeder - den weg zou vinden naar de waarheid van het eigen talent. In Matthijs echter wist die waarheid, schemervol van het melodische, toen reeds den weg naar zich zelve, en was, toen reeds, meesterlijk in-vorm, zooals het zelfportret, dat hij op zijn twintigste jaar schilderde, bijna ontstellend toont: het zeldzaamst rijpe jeugd-portret dat wel in dien tijd gemaakt is. Stellig: ook wij, de lateren, kleuren dit met onze verbeelding, te ver, te veel misschien, ook onze bewondering blijft ergens een retrospectieve bewondering en wordt ergens door het later meesterschap mee-gekleurd; eerst recht in een portret dat wel nooit los komt uit dit retrospectieve der verbeelding, en waarin wij wel steeds, naar de woorden van Victor Hugo, het ‘Déjà Napoléon perçait sous Bonaparta’ willen zien. Ook voor het zelfportret van den jongen Matthijs zal dit wel gelden, dubbel misschien, om mensch en schilder, maar toch, dit zelfportret - wie in Holland kon het toen zóó schilderen als hij?

Het is een klein schilderij, meer het fragment van een men-

schengezicht dan een portret. Als in een kleinen handspiegel van nabij opgevangen, den kin schuin opgeheven en midden-in, ziet het hoog over de dingen heen, waakzaam en luisterend, jong en toch wetend. Wat is het dat dit kleine, en zonder eenige allure neergeschreven fragment (en nog wel fout van bouw, want het rechteroog staat te laag en te scheef) zóó fascineerend maakt? En de verbeelding lokt ons om meer, veel meer te willen zien dan dit luisterend jongensgezicht, veel meer: alle stilte, alle droomgestalten, alles wat later zoo vol zou opkomen achter deze waakzame oogen. Maar voor zijn tijd was het te ver, en werd dan ook, op de Vierjaarlijksche van 1866 te Amsterdam, prompt geweigerd.

Terug in den Haag betrekt Matthijs met Jacob een atelier in de Kazernestraat. Het leven is er voor beiden heel sober, maar werkelijke armoede, de bitterheid en vereenzaming, de haat en vertwijfeling van den honger heeft Matthijs in die dagen niet gekend, dat zou eerst later komen, in Parijs. Er werden weleens kleine schilderijen voor kleine prijzen verkocht of om nuttige dingen geruild - zooals Jacob met een kunst-gevoeligen generaal die ook aan schilderen deed, o vriendelijk beeld van Hollandsch heldendom, een aquarel ruilde voor een das - de kunsthandelaar Weimar, een groot man in die dagen, protegeerde de jonge Marissen en zal weleens met geld en invloed geholpen hebben; eenmaal werd van Jacob een ‘Keuken in de zeventiende eeuw’ voor *f* 200 verkocht (vader Maris zal het met ontzag gehoord en moeder Maris zal er een presentje van gekregen hebben) weleens werd thuis meegegeten als het schraal was op het atelier, weleens hier een gulden geleend en daar weer weggegeven - kortom, een leven zooals zoovele jonge kunstenaars leefden aan den zelfkant der carrière, tusschen burgerdom en bohème, tusschen het Teveel en het Teweinig, tusschen het va-et-vient van onbestendige buitenkansjes. En één daarvan, en met verstrekkende gevolgen, een daarvan was - het gaat soms vreemd met buitenkansjes - de mésalliance van Prinses Marianne.

Men komt, in een levensbeschrijving, tot onverwachte ontmoetingen. Zooals ook deze vergeten prinses uit het huis van Oranje - min of meer om haar misstap in de historie verdonkeremaand - een onverwachte ontmoeting in het leven der Marissen is en, als verre schakel, oorzaak van wat voor Matthijs een grooten diepgang in zijn leven en zijn kunst zou krijgen: de reis

naar Lausanne. Deze Prinses Marianne, dochter van Koning Willem I, was in 1830 met haar neef, Albrecht van Pruisen, gehuwd. Een huwelijk dat zeer ongelukkig was en weldra verbroken werd, de prinses verliet haar echtgenoot en ging op reis, een jarenlang rusteloos reizen, dan hier en dan daar in Europa, met als pied-à-terre een villa in Celimontana, waar zij, een kunstzinnige vrouw, vele werken der Hollandsche schilderkunst verzamelde. Wellicht maakte dit cosmopolitische leven haar los van de Hof-conventies uit het kleine Holland, maakte het mislukt vorstenhuwelijk haar rijp voor avontuurlijkheden van geringer kom-af, hoe dan ook, nadat haar scheiding van prins Albrecht eindelijk in 1849 was uitgesproken, huwde zij ten tweede male, thans, moedig, met een lakei, Johan van Rossem, een beeldmooie jongen en een vaardig Don-Juan. Maar het geluk dat van beeld-mooie Don Juan's komt is met een mésalliance duur gekocht, te duur misschien - de prinses keerde naar Holland terug, betrok het landgoed Rusthof te Voorburg en liet zich (de psychoanalyse zou waarschijnlijk deze wapenschouw der herinnering als een symbool-handeling uit verdrongen mésalliance-complexen classificeeren) alle portretten van haar voorvaderen copieeren tot een versch herstelde Ahnen-Galerie in Rusthof: een moreele hartversterking van vorstelijken bloede.

Voor het maken dezer copieën bestond een vast tarief: een kniestuk werd met *f* 350, een portret ten-voeten-uit met *f* 700 betaald. En tot de copieïsten behoorden - hier schakelt het va-et-vient der buitenkansjes Matthijs in - ook de beide Marissen, die elk per jaar de opdracht voor een kniestuk krijgen. Zoo copieerde Matthijs in 1859 het portret van Prins Frederik Hendrik, in 1860 het portret van Prins Willem IV en in 1861 het portret van Prins Willem III, terwijl Jacob - ze hadden het werk blijkbaar onder elkaar verdeeld en naar bokken-en-schapen gescheiden - de gemalinnen der Prinsen voor zijn rekening nam. Een routine-arbeid zonder drift of vervoering, natuurlijk, dat kan wel niet anders, maar toch ook een arbeid van leerzaam vakmanschap; geld-arbeid om het dagelijksch-brood, weleens moeilijk begonnen en traag beëindigd, - maar het waren toch ook de schilders uit een grooten tijd, Honthorst, van Mieris, die Matthijs copieerde en op deze wijze tot de nerf van hun schilders-aard bestudeeren en kennen leerde; iets wat niet

vergeefsch was. Doch het geld zal wel hoofdzaak geweest zijn, het blijde geld, de blijde kans om, na elk voltooid en uitbetaald kniestuk, er op uit te kunnen gaan naar buiten, naar Wolfshezen (het Gooi was nog niet ontdekt) waar rondom den ouden Bilders een groep jonge landschap-schilders, Mauve en Gabriël, Burnier en Hanedoes, zomers tezamen kwamen en waar men onbekommerd a la bohème het lachende leven rollen liet, maar ook hard werkte, en Matthijs vele studies maakte, vooral van boomen, van een dooden eik die eenige malen in zijn latere schilderijen weerkeert. Ook landschap-composities, recht-uit naar de natuur geschilderd, schijnt het, maar toch van het natuurlijke reeds vaag losgesteld, vaag reeds van het visueele vervreemd en in het melodische opgevangen. En dat, voor zulk een jong schilder, verwonderlijk knap van hand en métier, van *picturaal weten*: wat kenden zij toch veel, de schilders uit dien tijd, spelend veel van de vormen en de dingen, van het schrift der picturale traditie, van dat wat later, door de generatie na hen, onder invloed van het impressionisme, zoo vaak in de verwilderde lyriek der impulsen verloochend werd. Maar de impuls tot uitbeelden is nog geen beeldende kunst, en het lyrisch phraseeren dezer impuls, zonder *de kennis van het schrift* - wordt daarmee de beeldende taal niet te vondeling gelegd in het toeval?

In deze, voor Jacob en Matthijs gelukkige dagen, waarin alles rondom vol beloften, alle toekomst een licht en speelsch veroveren scheen, werd ook de eerste reis naar Amsterdam ondernomen, waarschijnlijk na het tweede kniestuk.

'Voor zoover ik mij herinner,' vertelt hiervan de schilder Kiers 'had ons reisje naar Amsterdam in den zomer van 1859 of '60 plaats, het juiste jaartal herinner ik mij niet meer. Ik was toen ik den Haag leerling op het atelier van Louis Meyer. Wij, Matthijs, Jacob en ik, verkeerden veel met elkander, ik speciaal met Matthijs. Alzoo werd er op een goeden keer tot een uitstapje naar Amsterdam (mijne geboorteplaats) besloten, want de Marissen waren er nooit geweest. Niet met het plan om er te gaan studeeren; wij hebben er eenige dagen rondgeboemeld. Wij logeerden in een eenvoudig friesch logement met uitzicht op het Damrak, want onze beurzen waren in dien tijd in den regel niet ruim voorzien. Ik heb hun toen het een en ander van de stad laten zien....'

Het Amsterdam van 1860, met zijn nog ongeschonden binnenstad, dat als een kunstwerk van grachten en bruggen met zijn stilgeworden regenten-praal in het water weerspiegeld lag, met zijn kleine straatjes tusschen-door waar telkens, zoo schijnt het ook thans nog weleens voor wie er op zijn Zondagsch in verdwaalt, telkens om een hoek of doorgang Moeder-de-Gans met haar linten-muts en bloem-karbies zooeven voorbij gegaan is, zooeven achter de vensters bewogen heeft en over de hooge stoepen naar beneden gleed; deze vertelsel-straatjes, en misschien het meest de havenbuurten met hun vergezichten over het open Y, de kaden met hun schepen en pakhuizen, hun avontuur in de verte - en dan opeens, een steegje door en een brugje over, opeens een vergeten pleintje, met kleine gevels en witte gordijntjes, dat langs het verleden te rentenieren schijnt - dit alles, toen veel meer dan nu een verhalen-stad der herinnering, moet op den ronddwalenden Matthijs een diepen indruk gemaakt hebben. Een schilders-indruk, die, kort na deze reis, vastgelegd in een vlug opgezet - ‘eenvoudig en leukweg opgezet’ vertelde Jacob er van - stadsgezicht, elf jaar later in Parijs voltooid zou worden tot een der teederste meesterwerken die van hem bewaard bleven, het ‘Souvenir d'Amsterdam’: een groote, witte ophaalbrug en daar omheen een vreemd stadsdeel, huizen en pakhuizen, ijl, dun, een kantwerk, van recht-opgaande kozijnen in bruin en wit.

Alle schilders van het oud-Amsterdam hebben zulk een ophaalbrug weleens geschilderd, want het is immers de brug van allen, dit zonderling bouwsel, half een galg en half een poort zonder achterland, een doorgang in het avontuurlijke zooals het daar opeens over het water omhoog gaat. Allen hebben het geschilderd en ook soms iets van het avontuur er in opgespoord - maar geen hunner heeft het ooit tot zulk een sprookjes-verhaal uitgeschreven als dit ‘Souvenir d'Amsterdam’, het verhaal van een stad, die ergens, niemand weet meer waar, in het er-was-eens gebouwd ligt. Het is er alles bijna tastbaar van werkelijkheid: de brug, de pakhuizen, de boot en het bruggewachtershuisje, het zijn allen de attributen van het alledag, het ligt er nog heden zoo in de wereld, gelooft men.... en is toch het verhaal van een stad uit het nergens, verkleurd van illusie, lang, lang voorbij. Een meesterwerk, een reis-impressie, snel opgezet

en dan, uitgedragen in een langzaam bloeien, elf jaar later, in een vreemd land, een vreemde stad, eindelijk om zijn voltooiing losgelaten: de herinnering verschoven in de verbeelding, zóólang en zóó ver, tot al het tijdelijke, al het luide en actueele, uitgegist door verte en stilte, een bezit van het verlangen geworden zijn. En daarachter weer het raadsel van Matthijs Maris' meesterschap: wat is het, wat maakt het bruin en wit waarin de huizen geschilderd staan, het kantwerk van hun verticaal rhythme, dat als een spinsel der verbeelding over alle dingen hangt, zóó wonderlijk melodisch, zoo nergens beluisterd als hier?

In 1861 krijgen de beide broeders - men was blijkbaar van hoogerhand over hun arbeid voldaan - na de opdracht voor het derde kniestuk nog een vierde bestelling, en wel, een pecuniair gelukje, een zevenhonderd-gulden-bestelling: het copieeren van een portret ten voeten uit. Voor Matthijs het portret van Koning Willem I en voor Jacob het portret van Koningin Wilhelmina. Een arbeid waarvoor de jonge schilders in den zomer van dat geluks-jaar al-met-al de ronde som van *f* 2100 ontvingen.

Eindelijk geld! En zóóveel geld - wat alles beteekent dat niet voor wie steeds klein en sober leven moest, steeds terug-gehouden in alle wenschen die grooter waren dan het dagelijksch brood van een werkmans-gezin? Hetgeen jaren onbereikbaar was is nu opeens bereikbaar geworden; alle kleine wenschen die in het geld zoo licht en gemakkelijk zijn en in de armoe zoo moeilijk en zoo zwaar. Het gansche gezin deelt er in, de ouders verhuizen naar een betere woning en een beter bestaan, met hier en daar een nieuw meubel er in, een nieuwe kast, een nieuw kleed, een kleine, nuttelooze maar diep-begeerde burgermanspronk: eindelijk, eindelijk eens een geluk van het Teveel, met een lang, lang Teweinig gekocht. En ook voor Jacob en Matthijs maakt het geld een grooten wensch tot eindelijke werkelijkheid: de reis naar Lausanne, de eerste, groote reis naar het wonder der verte.

Men ziet ze gaan op een Augustus-morgen: twee jonge schilders het avontuur tegemoet, met een schetsboek en een gretig hart. De Matthijs van het jeugd-portret, nog niet, zooals het later worden zou, verbitterd en afgesloten van alle menschenvreugde, maar jong en open, den kin omhoog, stil en luisterend, in elken stap gelukkig om deze sprookjes-reis naar het wonder dat, dit is

misschien het wonderlijkste, toch bij elken stap midden-door de werkelijkheid gaat. De eerste, groote reis zijner jeugd, de eerste, groote ontdekkingstocht naar het geheim der verte - zóó reist men in zijn leven maar eenmaal, zóó reist men later nog slechts in het heimwee der herinnering. En zoo is het ook na deze reis voor Matthijs gebleven: een heimwee, dat telkens in zijn schilderijen weerkeert als het Lausanne-motief, als het op deze reis gevonden en daarna telkens in den achtergrond verschijnend silhouet der herinnering, het verre, lichte silhouet van een sprookjeskasteel en een sprookjeskathedraal. En dit Lausannemotief, uiterlijk de vlotte vondst van een reis-schets, krijgt later in zijn werk een zóó melodischen, een zóó grooten diepgang (zooals bij Matthijs al het hevige eerst langzaam, eerst ver in de herinnering als het melodische weerkeert) dat het méér geweest moet zijn op deze reis, méér dan een gelukkig schets-motief, er méér in verscholen is dan een reis-vondst, veel meer: de vondst van een openbaring misschien?

Elke denker, elke kunstenaar kent de zeldzame oogenblikken waarin zulk een vondst der openbaring, een bliksemlicht over ongeweten diepten, plotseling openbreekt: Augustinus in zijn tuin te Milaan, Rousseau onder den boom te Vincennes, Nietzsche in het marcheeren der duitsche soldaten die naar Frankrijk trokken. Opeens is er de stem, het schelle vergezicht, het dreunend rhythme van een nieuwe waarheid, een nieuwe werkelijkheid, opeens is alles anders in de wereld....

Is het toen, op deze reis, zóó met de vroegrijpe, in zichzelf gekeerde en steeds luisterende Matthijs gebeurd? Is ergens, toen de stem, het rhythme van een andere werkelijkheid, opeens in de naaktheid van een nieuwe wereld doorgebroken? In Lausanne misschien, in het vergezicht over een vreemde stad, in een vreemd verschijnen tusschen hemel en aarde, in iets wat niemand meer weet, wat Matthijs wellicht zelve niet wist toen het verscheen, wat eerst de herinnering later herkende, eerst het heimwee later uitgroef, een verloren-wellicht, een vergeten-misschien - maar dat hem veranderd achterliet?

Voor de beide broeders was deze zwerftocht - een vagebondeeren in het onbekende méér dan een reis-met-een-vast-doel - een maand lang elken dag weer nieuw van veel schoonheid en veel verwondering. Langs de mooie, oude steden aan den Rijn:

Keulen, Mannheim, Heidelberg en Karlsruhe, dan Bazel en Lausanne, en terug over Neuchatel, Dyon, Fontainebleau, Parijs, naar huis. Zoo althans, in deze volgorde, staat het in een oud schetsboek van Jacob aangeteekend; en dit is al het exacte wat er over deze reis, met zijn den grond-keerenden invloed op Matthijs, gevonden wordt. Bekend is alleen dat de broeders in Keulen de 'Algemeine deutsche Kunst-Ausstellung' bezochten - en er diep onder den indruk vandaan kwamen, er zelfs dagen voor in Keulen bleven. Het was een groote tentoonstelling, een picturaal toppunt van schilderend Duitschland, waar alle en elkaar vaak vijandige schilders-scholen, zooals de Münchener en de Dusseldorfsche, tot een grootsche wapenschouw bijeen waren. Alle grootheden, die Matthijs reeds in Antwerpen uit de verte bewonderd had, hingen er in den roem hunner werken, met hun teekeningen en wandschilder-cartons, met hun hoog-willende rhetoriek; voor ons niet meer om aan te gelooven, maar voor Matthijs (ook dat moeilijk om te gelooven) een groote kunst, die hij diep ondergaan en, wonderlijk, tot aan zijn dood vereerd heeft. Ja, wonderlijk, dat een kunstenaar als Matthijs Maris zulk een, zijn wezen in alles vreemd-zijnde pseudo-monumentaliteit en tweedehandsche romantiek, zóó bewonderd heeft. Maar dat begrijpt een later tijd, die naar zijn eigen dwalingen calculeert, wel nimmer recht en haalt het ook niet meer in; zooals men zijn eigen jeugd-bewondering niet meer inhaalt en ergens, blind van herinnering, toch nog vaag gelooven blijft, tegen alle rede en beter-weten in met zijn hart gelooven blijft.

Deze tentoonstelling, en daarna Lausanne, zijn waarschijnlijk voor Matthijs de groote keerpunten geweest op deze reis naar het wonder. Vooral Lausanne, om wat daar in die vreemde stad met zijn houten huisjes en hellende straatjes - voor een vreemdeling uit het vlekke rechte, Holland zoo heelemaal in het legendarische stijgend en dalend - om wat daar in die legende-stad gebeurd mag zijn, het wonderlijke dat Matthijs telkens terugroept, telkens opnieuw bezinnend verwerkt, telkens in het silhouet der herinnering, telkens....

Terug in den Haag wordt het leven anders. Was het weer de vage twijfel, weer de betoovering der groene diepte die nooit in het bereiken *binnen* de werkelijkheid vrede vond omdat zij alleen

het onbereikbare *buiten* de werkelijkheid gelooft; of was het de nawerking der Keulsche tentoonstelling, de imponeerende rhetoriek der vereerde Duitschers, waarnaast de jonge Matthijs het eigen, zoo anders-geaarde, zooveel stiller en broozer talent wel als zwak moest ondervinden - was het daardoor dat hij, teruggekeerd van de Lausanne-reis, opnieuw leerling der Haagsche Academie wordt, om er de cursus van 1861-'62 te volgen? Om er, na drie jaar zelfstandige arbeid, na het sterk-vrije zelfportret en de opdrachten van Prinses Marianne, weer opnieuw de tucht te zoeken die elke academie, hoe vrij ook in haar colleges, toch ergens in haar tradities den leerling stelt? En het belicht onverwacht, dit late, academische studiejaar, hoe weinig Matthijs zich 'volleerd', zich 'klaar' vond in de kennis van het academisch traditioneele, hoewel zijn talent reeds zoo rijp den weg naar een andere waarheid wist; naar een waarheid die zoo heel anders was dan waaraan de academische traditie in Holland geloofde.

Ja, het leven wordt, na de Lausanne-reis, na het laatste leerlingschap der jeugd, snel anders. Zooals ook het werk anders wordt, rijper, ouder, het is er op eens als het werk van een meester en gaat nu, elken dag onmerkbaar al meer los van de werkelijkheid, zijn eigen, vreemden weg.

De broeders huren een ander atelier, boven een koffiehuis, Belvedere heet het, en zij bewonen het thans met hun drieën, want ook de jongste broer, Willem, schildert mee, ook hij, evenals Jacob, telkens onder den invloed van den vroeg-rijpen, den reeds gereed-zijnden Matthijs. Waar Jacob en Willem, de oudste en de jongste, nog aarzelend zoeken, nog telkens de sterkere persoonlijkheid van hun broeder vervallen, schildert Matthijs voluit vrij en niemand hoorig, 24 jaar oud, reeds zijn eerste kleine meesterwerken 'De Doopgang te Freiburg', het 'Achterbuurtje', het 'Stadsgezicht'; reeds gaaf het eigene, reeds voluit gewonnen, voluit het andere dat geen bezat dan hij. Vooral het 'Stadsgezicht', waar weer het wonderlijk rhythme doorheen gaat, een horizontaal stroomen achter de vormen, achter de haag, de huizen, de wolken, achter het Lausannemotief van een verre kathedraal. Maakt dit rhythme (ook in het 'Souvenir d'Amsterdam' zoo vreemd en fascineerend) dat als een sprookjes-spinsel door de dingen gaat en meer een geteekend

penseelen dan een schilderen, meer een muzikaal contoureeren dan een peinture schijnt, een schriftuur uit legenden zooals soms door Chineesche schilderingen en Perzische miniaturen gaat - maakt dit geheime rhythme het werk van Matthijs zoo eenzelvig melodisch, zoo 'exotisch' eenzaam in Holland, zoo uit een andere, vreemde, fluister-schoone wereld?

Vooreerst echter, in Holland, nog een onbegrepen wereld! Want: 'een stadsgezicht van Maris, die de schoone natuur belastert op een wijze, dat men hem wegens hoogverraad de deur had moeten uitstooten', schreef de criticus van het Handelsblad er over, toen het in 1865 op een tentoonstelling te Amsterdam voor de eerste maal geëxposeerd werd[1]. Het leven wordt anders; met zulke fanfaren begint het, begint de drijfjacht der werkelijkheid en wordt de droomer opgejaagd. Die zich dan verweeren gaat zooals een droomer zich verweert: door de vlucht in de verbeelding - eerst als een verweer *tegen* de wereld, maar dan al meer en meer *buiten* de wereld.

Er is een kunstenaarschap dat altijd en in alles de wereld behoort: het kunstenaarschap der banieren-dragers. Zij zijn steeds van hun tijd, reflexen van het vandaag en het nu; en of zij dit 'vandaag', in naam van een ander vandaag, bestrijden dan wel beamen, veroveren dan wel verspelen, of het lukt of niet lukt: hun geluk of ongeluk ligt altijd in het antwoord dat van de wereld komt. Profetisch of politisch, grootsch of gemeen, met alle schakeeringen van geestdrift tot berekening, van waarheid tot leugen - maar alles, alles en altijd om het antwoord, altijd om den spiegel erachter. Apostelen of carrière-revolutionnairen, geloovigen of strebers (maar meestal van beiden een min of meer gelukkige melange) is hun wapen de waakzaamheid, hun kenmerk de vruchtbaarheid en hun rechtvaardiging het succes: hun leven is de werking en niet het werk. Men zou Goethe - 'Es kommt offenbar im Leben aufs Leben und nicht auf ein Resultat desselben an' - een der groote representanten van dit kunstenaarschap kunnen noemen. Het behoort, in zijn besten vorm, alle jeugd aan: elk jong kunstenaar heeft zich weleens een banieren-drager gevoeld en is weleens een wereldveroveraar geweest in zijn verwachtingen.

1) Dit in 1863 geschilderd 'Stadsgezicht' werd veertig jaar later, in 1903, door het Sted. Museum te Amsterdam aangekocht voor *f* 15.700.

Daarnaast is er het andere, dat wat niet aan de wereld behoort, geen antwoord meer wil: het losgemaakte. Het kan schoon zijn, want het beluistert soms dingen die men nergens hoort dan hier; maar ook tragisch en gevaarlijk. Tragisch om zijn eenzaamheid, en gevaarlijk om het gevaar der groene diepte, om den ondergang in het weerstandlooze. Het wordt, in zijn schoonsten vorm, de wijsheid der resignatie die mild en hoog over de kleine, gretige wereld heenziet; in zijn tragischen vorm de verbittering en de wrokkende abdicatie uit levens-onmacht en argwaan. Tot elk kunstenaar komt het weleens als hij, ouder geworden, den bloei verloren heeft en moe van illusie geworden is; het komt tot allen als een verlangen naar stilte en eenzaamheid, naar met-rustgelaten-worden en eindelijk-zich-zelf-zijn; maar eindigt voor de meesten in het compromis tusschen heimwee en ironie, om hart en brood.

Voor Matthijs echter ligt het reeds in den aanvang geheel en al de resignatie, het losgemaakte toegewend. Zijn wezen, zijn werk, het omschaduwde in beiden, dwingen hem er toe, dwingen hem de stilte en het luisteren tegemoet - want een kunstenaar kiest zijn eigen weg niet: er is voor hem gekozen. Niet het moeilijke leven dat nu komen ging, niet de miskenning en de armoe dezer jaren *maakten* Matthijs zóó, veeleer is het met zulk een eigenzinnige droomer juist andersom, veeleer zijn hier, en onbewust, armoe en miskenning als het ware tragisch gezocht, tragisch gewild om daarachter schuil te gaan, tegen de wereld en tegen de menschen: geheime vordering van een innerlijk blinden wil. Voor Jacob en Willem waren afkomst, jeugd en studie vrijwel dezelfde geweest als voor Matthijs, en toch maken zij hun leven heel anders en zetten zich door in de wereld - en hoe veel vreemder ging het niet met Matthijs?

Het begon met de armoe. Een trage armoe vooreerst, want de kleine, burgerlijke veiligheid der ouders bleef toch steeds het toevlucht. Prinses Marianne liet niet meer copieeren, haar Ahnen-Galerie was gereed. Er was geen subsidie en ook geen welwillende bescherming meer, want hoe voller Matthijs, na de Lausanne-reis, in zijn werk het andere ‘het belasteren der natuur en het hoogverraad’ als melodische verbeelding naderde, hoe minder het rondom aanvaard werd; men zag het als eigenwijs en moedwillig, en kocht het niet, ternauwernood uit meelij. Er

komt gebrek in Belvedere; de schilder Kiers vond er op een kouden wintermorgen in '63, Matthijs bezig de laatste steenkool uit de asch te zoeken, want er was geen brandstof meer en geen geld meer, en misschien ook geen moed meer; althans het atelier wordt daarna opgegeven en de broeders trekken weer het ouderlijk huis binnen waar zij een groote voorkamer krijgen met drie ramen, voor elken schilder één raam. Om de ouders te steunen wordt Jacob helper bij den ouden, half-verlamden maar zeer gerenommeerden zee-schilder Louis Meyer, en schildert er gehoorzaam in diens zee-gezichten mee, de meeuwen en de golven, en wrijft er de verf en maakt er de penseelen schoon, voor *f* 25 per week.

Matthijs blijft thuis en schildert er zijn kleine meesterwerken ‘Onder den wilg’ - ‘Jongen met de hoepel’ - ‘Avondstemming’. Kleine paneeltjes, vloeiend van illusie; later voor duizenden verkocht en een zeldzaam bezit, maar die toen niemand hebben wou. Hij blijft thuis en voelt zich nutteloos en zijn ouders tot last. Want in een werkmansgezin wordt een zoon die niet mee-verdient op den duur een last; wie arm is weet het onbarmhartig: iedere hap proeft het genade-brood!

Met de armoe komt, het een is er door het ander, de miskenning. Wel was in 1863 op een tentoonstelling in Brussel het door Matthijs ingezonden aquarel ‘Doopgang te Freiburg’ zóó gewaardeerd, dat hij tot lid der ‘Société Royale Belge des Aquarellistes’ werd benoemd, maar daarbij blijft het, en in Holland wil het niet. Het ‘zelfportret’, dit sterke, rijke jeugd fragment werd in Amsterdam voor de Vierjaarlijksche van 1866 geweigerd (nadien heeft Matthijs niet meer willen exposeeren en niet meer ingezonden, noch in Holland noch daarbuiten) en over het ‘Achterbuurtje’, dat op een andere tentoonstelling onverhoopt voor een kleinen prijs verkocht was, schreef de criticus der Kunstkroniek, van Westhreene: ‘Dat de schilderij spoedig een kooper gevonden heeft bewijst alleen dat ook deze excentriciteit mode zou kunnen worden.’ Alweer werd hier het uitzonderlijke als excentriek en alweer als hoogverraad aan de alledags-werkelijkheid ‘de deur uitgestooten.’ En dat Matthijs deze miskenning bitter diep ervaren en bitter lang onthouden heeft, bewijst wel wat hij dertig jaar later, toen alle roem en lof reeds zoolang en voorgoed was los gelaten, over dezen criticus in een zijner zon-

derling hoonende brieven schreef: ‘een verwaande zoesel-bol die ik nooit heb kunnen lijden.’ Dertig jaar later, ver weg in Londen, ver weg, en *nog* gewond!

Miskenning is het vagevuur van den grooten twijfel. Elk levenswerk moet er in uitgegloeid, elk kunstenaar moet er doorheen, door den twijfel: aan zichzelve, aan zijn roeping, aan zijn waarde. Maar in Matthijs is het méér dan een moeilijke doorgang naar het groote doel, veel meer en gevaarlijk meer: de twijfel wordt als het ware ergens in hem een doel op zichzelve, de tragische paradox zijner scheppings-kracht, een nihilisme der vervoering dat scheppende zich vernietigt. ‘Ik ben geen schilder,’ zeide hij op het eind van zijn leven. ‘Jacob en Willem waren schilders, ik ben een fantast.’ En dit ‘fantastische’, de tragische betoovering der groene diepte, kwelt hem reeds in deze jaren; telkens wordt een over-voltooid werk weer teruggeworpen of vernietigd, telkens weer. En het gaat daarbij soms zonderling toe, met een bezeten moedwilligheid waarmee hij zijn omgeving van zich vervreemdt en alle kansen vergooit, en wel niet anders dan vergooien *wil*. Hoe - daarover is er; Jacob vertelde het later; dit verhaal: Matthijs heeft van een kunstbeschermer een kleine opdracht gekregen, het maken van een paneeltje naar een bepaald onderwerp, iets vriendelijks waarschijnlijk, dat echter steeds weer uitgesteld en steeds niet afgeleverd wordt - tot eindelijk de kunstbeschermer maar eens op het atelier komt. Men kent dat: een wellevend burger met geld en goede manieren, met gevoel voor kunst en met schalksche neerbuigendheid. (‘Ik ben ook jong geweest en bijna een bohemien af-en-toe.’) die zich op het armelijk atelier met nobelheid gedraagt en het rondom goed bedoelt, en toch in alles zoo erg de burger blijft met de verscholen zelfgenoegzaamheid van zijn geld, zijn stand en zijn fatsoen. Als dan, zoo meent hij en meent het heusch welwillend, als dan de opdracht nog niet gereed en misschien te moeilijk is, zoo zijn er, vindt hij, op het atelier aan den wand zóóveel mooie dingen opgehangen, zóóveel, dat hij daar gaarne, inplaats van dat andere, gaarne een keuze uit wil doen, o zeker, met alle genoegen! Matthijs staat voor het raam en zwijgt koppig, alleen Jacob praat, is verstandig en plooit de dingen - maar als de bezoeker vertrokken is rukt Matthijs de mooie dingen van den wand en verscheurt ze; heelemaal overstuur en als bezeten.

Waarom, ja, waarom? Het is overgevoelig en niet zonder booze blague, het is dom en moedwillig, het deugt niet om zóó tegen de menschen te zijn en zóó tegen zichzelve - maar in den onderstroom is er weer het andere, het tragische: het verweer tegen de wereld, dat wat niet wil, niet wil, niet wil....

Natuurlijk, wie zoo doet vergooit zijn kansen. Wie klein en arm is, en op de vriendelijkheid der burgers zóó koppig zwijgt, wordt heel gauw losgelaten. En toen Matthijs, na eenige jaren, uit armoe en verslagenheid toch bij dezen kunstbeschermer om hulp *moest* komen, kwam er een weigering. Matthijs vertelde het later: 'Ik vroeg hem of hij mij niet wat helpen kon. Misschien, zeide ik, in een jaar of twee kan ik krijgen wat ik hebben wil. Je hebt talent, zeide hij, je kunt zooveel geld maken als je maar wilt, zet je dwaze ideeën op zij....'

Het is te begrijpen dat het zóó ging. Altijd weer als zij elkander raken: geld en geest, conventie en roeping, burger en kunstenaar, gaat het zoo; elk heeft in zijn eigen wereld zijn eigen-gelijk, zijn onverzoenbaar eigen-gelijk, en blijft machteloos daarin tegenover den ander. Maar dat het den gekwelden, door zijn argwaan ingegraven Matthijs nog eenzelviger maakte, zijn twijfel tot een ziekte en zijn verweer tegen de wereld tot een blinde anarchie, ook dat is te begrijpen, ook dat moest zoo gebeuren in den geheimen wil, die den droomer regeert en met een diep geweld losmaakt van de werkelijkheid.

In 1865 vertrekt Jacob naar Parijs. Meer dan Matthijs, om het dagelijksch brood, bedachtzaam op geld en carrière, had Jacob door den kunsthandelaar van Gogh verbinding gekregen met het groote, Parijsche huis Goupil, die het hem mogelijk maakte in Parijs te wonen en te werken en (want Jacob, de oudste van het gezin, was ook daarin zorgzaam) nu en dan wat geld naar huis te sturen. Matthijs bleef in Holland, al meer en meer, na het vertrek van Jacob, vereenzaamd en in zichzelve opgesloten. Al minder verdraagt hij zich met de menschen, hoe meer hij ze noodig heeft. De armoe en de miskenning, het drukkende gevoel een genade-brood te eten wat alreeds zoo sober toebedeeld was, de innerlijke onmacht 'zooveel geld te verdienen als je maar wilt', de onmacht van een die tot een ander evangelie beroepen is, maar wat zijn omgeving wel niet begrepen en wel af en toe verweten zal hebben (hij kon het toch als hij maar wou, en geld,

geld, geld.... zonder geld kan men toch niets beginnen) dit alles kwelt hem en maakt zijn wezen steeds vreemder, steeds meer afgesloten en voortvluchtig. Terwijl zijn werk, voor zooverre de twijfel het spaart, al meer de beelden van het visueele loslaat voor de verschijningen eener andere werkelijkheid, al dieper doordringt in die andere wereld van het melodische, wordt de dissonant in de wereld van het alledag steeds schriller[1]. In de weinige brieven die van hem uit dezen tijd bewaard bleven, breekt soms de hoonende toon van den lateren Matthijs reeds door: het gekweld hoonende, dat vlucht en onmacht is. Het sluit niet meer aan: droom en wereld, leven en verbeelding; de jeugd die hen onbezonnen bijeen hield is voorbij, de schaduw valt. Het wordt al erger - tot eindelijk moeder Maris den ouderen Jacob schrijft dat het met zijn broer 'mis gaat', dat Matthijs 'suf en wonderlijk wordt en niet meer werkt,' en zijn hulp inroept. En Jacob, trouw en paraat, komt te hulp en haalt, na veel moeite en schuwe tegenweer, Matthijs over naar Parijs te gaan. Hij ging er heen als gast in het gezin van Jacob (die intusschen getrouwd was) en ging maar voor korten tijd, meende hij - doch bleef jaren weg en zou niet meer in Holland wonen. En nu, voorgoed losgemaakt van alle jeugd, van al het bindende daarin, begint in een vreemde wereld de groote eenzaamheid, de strijd om het onbereikbare in het wonder, de tragiek van den droom.

1) De kastelein van het Zuid-Hollandsch Koffiehuis - een soort artisten-café waar jonge schilders bijeenkwamen - en die weleens kleine schilderijtjes kocht of in betaling nam voor op-de-pof-genoten borrels, toonde in 1868 Blommers een paneeltje van Matthijs Maris dat hij voor *f* 25 gekocht had: of Blommers dacht dat het zooveel goed geld waard was? Hij, de kastelein, vond het stukje eigenlijk niet mooi, maar de schilder had er, naar zijn zeggen, drie maanden aan gewerkt.... het zou dus misschien wel iets zijn?
W. ARONDÉUS

De noodzakelijke versterking der zeemacht in Nederlandsch-Indië

Het tij is gekeerd.

Na den stormvloed van 1914-'18 trad de eb snel in en 't grootste deel van 't Nederlandsche volk, ingedut door het zoet gefluit van nationale en internationale ontwapenaars, droomde van een eeuwigdurend laagwater; de dijken konden verwaarloosd en afgegraven worden.

Het tij is al in 1931 opnieuw gekeerd, maar het was eerst nog moeilijk om uit den dommel te ontwaken. Pas de harde slagen van den Italiaansch-Abessynischen oorlog en van al hetgeen sindsdien Europa en Azië verder verontrust heeft, maakten het Nederlandsche volk klaar wakker en, naar buiten kijkend, zag het dat de vloed al hoog stond; het weet nu, dat een stormperiode dreigt, die het water voor langen tijd nog veel hooger op zal zwiepen. De dijken van het Koninkrijk worden hersteld en zij moeten versterkt en verhoogd worden. Als het kan snel, maar in ieder geval goed, want kleine maatregelen zijn nutteloos.

Voor Nederland is men aan den slag en heeft een vast doel voor oogen. Voor Ned. Indië voelt men, weet men, dat er niet genoeg gedaan wordt en dat energiek handelen een dringende noodzaak is.

Maar hoe? Een teruggang in de gebeurtenissen in Oost-Azië kan voor de beantwoording dezer vraag zijn nut hebben.

De fenomenaal snelle ontwikkeling en uitbreiding van het Japansche Rijk heeft aan de lange rust in den Westelijken Pacific en in Oost-Azië een einde gemaakt. Vanuit den toestand van eeuwenlange afgeslotenheid heeft Japan zijn middeleeuwsche

kluisters van zich gegooid en in weinige tientallen jaren, daartoe gedrongen door de sterke toename zijner bevolking, zich een machtige industrie en een uitgebreide handelsvloot geschapen. Uitvoer van industrie-artikelen, invoer van grondstoffen en voedingsmiddelen, de behoefte aan vergrooting van het Rijk en de drang naar overheersching brachten de noodzaak mee tot levendige, als het kon vriendschappelijke, als het moest vijandige aanraking met andere volken en tot den bouw van een machtige militaire en maritieme organisatie.

De Russisch-Japansche oorlog van 1904-'05, hoewel een onmiskenbare aanwijzing, welken weg het Japansche Rijk op ging, werd op te grooten afstand van Nederlansch-Indië gevoerd, om de Nederlandsche Regeering nog voor iets anders bezorgd te maken dan voor het handhaven der neutraliteit, toen de Russische vloot onder Admiraal Rojestwensky op haar rampspoedige reis van Kronstadt naar Port Arthur haar weg door één van de zeestraten van den Archipel kiezen moest. Een zorg, die voorloopig weer vergeten werd, totdat korten tijd voor den Wereldoorlog onder den invloed van de toenemende internationale spanning in Europa besloten werd tot een uitermate belangrijke versterking der Indische vloot, welker aanbouw door het uitbreken van den oorlog en de daarmee voor Nederland ingetreden onmogelijkheid zich de noodige materialen te verschaffen, evenwel niet tot uitvoering kon komen.

Japan, dat na den oorlog met Rusland zich van een vasten voet in Manchourije had verzekerd en kort daarna Korea had ingelijfd, stelde gedurende den Wereldoorlog, gebruik makend van de gebondenheid der Europeesche mogendheden, aan China de beruchte een en twintig eischen, die, waren zij ingewilligd geworden, dit Rijk op verschillend gebied onder voogdij van zijn militanten buurman zouden hebben gebracht, maar die door den tegenstand van China zelf en de tegenwerking van de Ver. Staten van Noord-Amerika voor het grootste deel schipbreuk leden.

Het in 1922 gesloten verdrag van Washington beloofde den uitbreidingsdrang der Japanners aan banden te leggen. Het stelde voor de slagschepen van 't Britsche Rijk, de Vereenigde Staten, Japan, Frankrijk en Italië maximum gezamenlijke tonnages vast in de verhouding 5:5:3:1.67:1.67, terwijl tot 1931 geen nieuwe slagschepen zouden mogen worden op stapel gezet; het

bepaalde 10.000 ton als maximum grens der waterverplaatsing van nieuw aan te bouwen kruissers der deelnemende mogendheden en het verbood den aanleg van nieuwe marinebases tusschen 0° en 30° Noorderbreedte en 110° en 180° Oosterlengte, zoodat de Vereenigde Staten ten Westen van Honolulu het zonder een grootscheepsche basis stellen moesten, doch Groot-Brittanië de vrijheid behield tot het aanleggen van een dergelijke basis te Singapore. Tegelijkertijd werd in het Negenmogendhedenverdrag door dezelfde mogendheden en nog eenige andere, waaronder Nederland, toegezegd dat zij de souvereiniteit, de onafhankelijkheid en de integriteit van China zouden respecteeren.

Hiermede werd dus de maritime bewapening tamelijk sterk geremd en bleef de Japansche vloot de mindere van de Amerikaansche en de Britsche, doch de marinebases van beide laatstgenoemden zouden zoo ver van Japan verwijderd liggen, dat de relatieve zwakte der Japansche vloot meer dan goed gemaakt werd. Voor China beloofde het verdrag van Washington niets dan goeds.

In deze omstandigheden zou de in 1923 verworpen Vlootwet aan Ned.-Indië een goede kans gegeven hebben, zich buiten elken strijd te kunnen houden en zelfs het minder ver reikende plan-Deckers van 1930 opende daartoe nog een mogelijkheid, al was die ook niet groot. Dit plan omvatte, evenals de verworpen Vlootwet, een vlootorganisatie in hoofdzaak bestaande uit lichte kruisers, torpedobootjagers, onderzeebooten en vliegtuigen. Het beoogde eenige uitbreiding te geven aan de zeemacht in Indië, zooals die noodig geoordeeld was in de in 1927 door de Regeering vastgestelde ‘Grondslagen voor de verdediging van Ned. Indië’. De toon van dit staatsstuk was weifelend en mat; als doel der weermacht stond de neutraliteitshandhaving voorop; de verdediging van het grondgebied zou moeten geschieden met de middelen, die ter wille van de neutraliteitshandhaving aanwezig waren. Het was intusschen zoo klaar als de dag, dat de eigenlijke grondslag der ‘Grondslagen’ was, de verdediging van Ned. Indië vooral niet te veel geld te laten kosten. Toch was het toen de tijd van grooten voorspoed en groote winsten.

Hoe bescheiden de vloot van het plan-Deckers ook was, de maritieme strijdmiddelen der groote mogendheden hielden elkaar in den Westelijken Pacific min of meer in evenwicht. De Ned.

Indische vloot was te beschouwen als een overwicht op de gelijk uitgewogen schalen der balans en kon daardoor voor de veiligheid van Ned. Indië een belangrijker rol vervullen dan met haar sterkte of, beter gezegd, met haar zwakte overeenkwam. En wat er in het vertrouwen daarop ontbrak, moest worden vergoed door dat in de Volkenbondspolitiek

Maar deze voordeelige positie zou niet lang duren.

Reeds in 1931 verbrak Japan zijn in het Negenmogendhedenverdrag op zich genomen verplichting de integriteit van China te zullen respecteeren; het scheurde Manchourije van dit Rijk los en herschiep het staatkundig in den vazalstaat Manchoukwo. De overige mogendheden zagen zwijgend toe.

Toen reeds werd het duidelijk, en het is sindsdien in den thans woedenden Chineesch-Japanschen oorlog nog veel duidelijker gebleken, dat wat men in Europa van de Volkenbondspolitiek nog hopen mocht, zij in Oost-Azië had afgedaan en dat Japan zich niet zou laten weerhouden den al sinds lang gekozen weg van uitbreiding en agressie verder op te gaan.

Voor de weermacht van Ned. Indië werden hieruit niet de voor de hand liggende gevolgtrekkingen gemaakt. Integendeel, de economische inzinking leidde er toe, dat het plan-Deckers slechts voor een klein gedeelte tot uitvoering kwam en nog in 1933 kreeg de Commissie-Idenburg opdracht drastische bezuinigingsplannen op de weermiddelen aan de Regeering in te dienen, van welke plannen onder den invloed van de nieuw ingetreden politieke omstandigheden in Europa intusschen niets is terecht gekomen.

Die omstandigheden, zij zijn bekend genoeg en behoeven hier niet in herinnering gebracht te worden. Zij zijn van vérstrekkenden invloed op de machts- en evenwichtsverhoudingen in Oost-Azië omdat, hoezeer de Britsche vloot ook wordt uitgebreid, deze thans voor een groot deel in en om Europa moet worden vastgehouden, terwijl de Fransche vrijwel in het geheel niet naar den Pacific kan worden uitgezonden. Bedenkt men daarbij, dat de Vereenigde Staten besloten hebben aan de Philippijnen in 1946 hun onafhankelijkheid toe te kennen en het hierdoor onzeker geworden is, in hoeverre zij hun maritieme machtsmiddelen in Oost-Azië zullen kunnen handhaven, houdt men er bovendien rekening mee, dat Japan zich van het vlootverdrag van Washington

en van het daarop gevolgde en van gelijke strekking zijnde verdrag van Londen heeft losgemaakt zoodat het de handen voor vlootuitbreiding vrij kreeg, dan is het duidelijk dat de verhouding, waarin Ned. Indië verkeert ten opzichte van de omliggende mogendheden zich in ongunstigen zin gewijzigd heeft en dat de Ned. Indische weermacht thans een andere rol moet vervullen dan die van een klein overwicht op een in evenwicht zijnde balans.

Aanzienlijke versterking van die weermacht - de Regeering heeft het ingezien - werd onvermijdelijk. De mate, waarin die versterking moet plaats vinden, hangt af van de politieke en strategische verhoudingen tot de omliggende mogendheden en van die mogendheden onderling.

Hoe zijn nu de strategische verhoudingen tusschen de mogendheden, die hun grondgebied of hun belangen in het Verre Oosten hebben?

Men behoeft de kaart van den Westelijken Stillen Oceaan en de aangrenzende kustgebieden maar voor zich te nemen om te zien, dat de strategische positie van Japan daar wel zoo gunstig mogelijk is.

Het eigenlijke Japan is door zijn geisoleerde ligging, zijn machtig leger en zijn sterke vloot volmaakt onaantastbaar; over land is het onbereikbaar; het tegelijk vervoeren van millioenenlegers over zee is uitgesloten; van uit de lucht kunnen, behalve wellicht uit de richting van de Russische haven Wladiwostok, hoogstens speldeprikken worden toegebracht.

Als een octopus ligt het Japansche Rijk over de kaart van den Westelijken Pacific. Zijn grijparmen gaan via de Kurielen in de richting van de Aleuten; over de Marianen en Carolinen tot dicht bij Nieuw-Guinea; over de Marshall-eilanden in de richting van de Amerikaansche vlootbasis bij Honolulu; over Formosa en Hainan naar Hongkong en Fransch Indo-China tot niet ver van Borneo en Singapore; over de smalle Westelijke zeeën naar het tot het Rijk behoorende Korea, naar Manchoukwo, Mongolië en China.

De uitmuntend samengestelde en geoefende vloot vindt, optredende vanuit de van alles voorziene en goed verdedigde bases in het eigenlijke Japan, op de vele eilanden, die in den loop der jaren aan het Rijk zijn toegevoegd, tal van steunpunten, die het

haar mogelijk maken voor langen tijd en in alle richtingen haar acties in dit deel der aarde te doen uitstralen.

De centra der andere groote mogendheden voor zoover zij belangen in Oost-Azië hebben, Groot-Brittannië, Rusland, Frankrijk, de Vereenigde Staten liggen op duizenden mijlen afstand.

Groot-Brittannië heeft een groot vlootbasis aangelegd te Singapore, strategisch onvergelijkelijk goed gelegen, maar tengevolge van den grooten afstand moeilijk door het moederland van al het in den oorlog noodige te voorzien; het meer noordelijk nabij Canton gelegen steunpunt Hongkong ligt al te ver in het door de Japansche strijdkrachten beheerschte gebied.

De Russische oorlogshaven Wladiwostok ligt wel is waar dicht bij de Japansche hoofdeilanden, maar de verbinding over land met het Europeesche Rusland en met de Siberische industriestreken geschiedt door den bekenden langen spoorweg, die vanuit Manchoukwo gezien, kwetsbaar gelegen is.

Frankrijk heeft in Indo-China wel enkele marinesteunpunten, maar zijn vloot is voorloopig gebonden in de Middellandsche Zee en den Atlantischen Oceaan.

Aan de overzijde van den Stillen Oceaan zijn de Vereenigde Staten al even onaantastbaar als Japan dit in het Westen is; de vooruitgeschoven basis bij Honolulu vormt een eerste klasse oorlogshaven, maar de afstand tot Yokohama bedraagt toch nog 3450 zeemijl, d.w.z. ongeveer gelijk aan dien van Amsterdam tot New-York. De vlootsteunpunten op de Philippijnen kunnen met die te Singapore en Honolulu in de verste verte niet op één lijn gesteld worden en zijn thans niet geschikt om een sterke Amerikaansche vloot van daaruit langen tijd achtereen te doen optreden.

Zoo reiken de grijparmen der groote Westersche zeemogendheden maar zwak in het uitgestrekte zeegebied, waar de vloot van het Japansche Rijk zich in al haar kracht kan laten gevoelen.

Tegenover deze maritiem-strategisch zoo uiterst gunstige ligging staat voor Japan de noodzaak zijn handelsverbindingen over zee ten allen tijde te kunnen handhaven. Het land moet, wil zijn bevolking in leven blijven, zijn industrie-artikelen kunnen exporteeren en op groote schaal grondstoffen kunnen invoeren. Mocht tusschen Japan en één of meer der Westersche zeemogend-

heden een oorlog uitbreken, dan zullen deze niet den hersenschim najagen van een rechtstreekschen aanval op de groote Japansche eilanden, zij zullen zich vermoedelijk ook niet wagen aan het grondig afsnijden van de zeeverbindingen tusschen Japan en China en Manchoukwo, maar des te zekerder zullen zij door economische en militaire maatregelen den verder reikenden zeehandel trachten af te snijden en daarmee den invoer te beletten van minerale oliën, tin, rubber, katoen, wol en nog eenige andere grondstoffen, die noch in Japan noch in zijn Westelijke buurlanden in voldoende mate gevonden worden; daarmee gepaard zal dan gaan het stopzetten van den voor het economische leven van het Japansche volk noodzakelijken uitvoer.

Dat actief verzet tot het uiterste hiertegen van Japansche zijde te verwachten is spreekt vanzelf.

Naar een volledige hegemonie in Oost-Azië, ook op economisch gebied, gaan veler verlangens in Japan ongetwijfeld uit. Een Japansch economisch blok, dat zichzelf alle noodige grondstoffen leveren kan en een bevolking bevat, die de geproduceerde industrie-artikelen betalen en verbruiken kan, zal den Japanner als een redelijk doel van zijn streven voor oogen staan. Maar van dit doel is het nu nog ver verwijderd.

De rechten, de belangen en de macht van de andere mogendheden staan daar nog in groote uitgebreidheid tusschen.

Het ligt niet in de bedoeling van dit opstel de grootte van de kans te wikken en te wegen, dat uit dit alles een oorlog volgen zal, maar dat die kans geleidelijk aan grooter geworden is en thans in verontrustende mate bestaat, zal zelfs de grootste optimist moeilijk meer kunnen betwijfelen. En dat de oorlog een in hoofdzaak maritiem karakter zal hebben kan als zeker worden aangenomen.

Hoe ligt nu het Ned. Indische eilandenrijk en hoe is zijn beteekenis ten opzichte van een verondersteld Pacific-conflict?

Zijn zeestraten verbinden den Stillen en den Indischen Oceaan, een uitgebreid handelsverkeer kiest zijn wegen door Straat Malakka, Straat Soenda of langs de meer oostelijk gelegen eilanden. Het bevat in ruime mate grondstoffen, zooals aardolie, tin, rubber, bauxiet, die andere landen ontberen en die zij moeten invoeren; het heeft een groote bevolking, die wel verre van koop-

krachtig is, maar toch een te waardeeren afnemer van verschillende industrie-producten vormt.

Zoo ligt Ned. Indië in vredestijd niet buiten of aan den rand van het wereldgebeuren, integendeel, het ligt er midden in. En in oorlogstijd zal het daar zijn, dat een belangrijk deel van den strijd om het afsnoeren van den zeehandel wordt afgespeeld. De partijen zullen zich daarbij niet ontzien, wanneer zij dit in hun belang achten en niemand het hun belet, gebruik te maken van de Ned. Indische wateren, beslag te leggen op gunstig gelegen punten, vanwaaruit zij hun acties kunnen voortzetten, en op de landstreken, die de grondstoffen leveren, zooals aardolie en tin, waaraan zij zelve gebrek lijden.

En dit is dan zóó te verstaan, dat deze aantasting van Ned. Indië, in welken vorm men zich dit ook denken wil, óók kan plaats hebben vóórdat een algemeene Pacific-oorlog is uitgebroken en dus voorloopig nog niets anders is als een conflct tusschen één der zeemogendheden en Ned. Indië, door eerstgenoemde op touw gezet, als voorbereiding van verdere plannen.

Hoezeer ook een goed bestuur, een verstandig beheer, een wijs buitenlandsch beleid en een open-deur politiek onmisbare voorwaarden zijn om Ned. Indië sterk aan Nederland gebonden te houden, tegenover den drang naar machtsuitbreiding, zooals wij die vooral in de laatste jaren in Europa en in Azië hebben leeren kennen, zullen zij niet voldoende zijn en aangevuld moeten worden met een weermacht, sterk genoeg om het indringen in de rechten en het gebied van Ned. Indië te weerstaan.

Geen gemakkelijke taak voorwaar. Het eilandenrijk, in vogelvlucht gemeten van den Noordwestpunt van Sumatra tot de Oostelijke grenzen van Nederlandsch Nieuw-Guinea reikt over een afstand gelijk aan dien van IJsland tot voorbij de Kaspische Zee. De mogelijkheden op aantasting van het grondgebied en op schending der onzijdigheid zijn legio; zij kunnen evenzeer plaats vinden nabij het centrum Soerabaja als op 1400 zeemijlen afstand ten Westen of ten Oosten daarvan. Het grondgebied zelf is verdeeld over ontelbare eilanden.

Geen wonder, dat men vroeger de verdediging beperkt wilde zien tot het eiland Java, waarbij dan ten volle van het daar geconcentreerde Ned. Indische Leger partij getrokken zou kunnen worden, maar deze opvatting geeft geen oplossing, want de

schending der neutraliteit, het afsnoeren onzer scheepsverbindingen, de greep naar geschikt gelegen steunpunten, de in beslagneming van grondstoffen produceerende landstreken, zullen veeleer plaats vinden in de Buitenbezittingen en de aangrenzende zeeën dan juist op of vlak bij het eiland Java. Er valt niet aan te ontkomen, onze weermacht moet in den geheelen Archipel kunnen optreden en mag zich niet bepalen tot een enkel eiland, hoe belangrijk dit op zichzelf beschouwd ook zijn mag; het zou geisoleerd en buiten spel gebracht kunnen worden, zonder dat er een schot gelost werd.

De strijd, waar het om gaat, heeft een bij uitstek maritiem karakter. Elke bedreiging van Ned. Indië ligt op zee of komt over zee. Het verzet hiertegen moet in hoofdzaak ter zee en dus door een zeemacht geboden worden en het is hierbij in wezen onverschillig of dit geschieden zal onder, op of boven de wateroppervlakte. En ook in het geval, dat de aanval van den indringer zich rechtstreeks richt op het eiland Java of op één der bijzondere punten, waar het Leger zich geconcentreerd heeft - door zich over verschillende eilanden te verspreiden zou het zich al te zeer verzwakken - blijft de zeemacht haar volle waarde behouden, zoowel bij dien aanval zelf als later om de overzeesche verbindingen van den indringer, zonder welke zijn positie in het bezette gebeid onhoudbaar is, te belemmeren en onmogelijk te maken.

Zoolang de taak van de weermacht in de practijk zich nog tot het handhaven der neutraliteit beperkt, zal dit in minstens negen van de tien gevallen ter zee dienen te geschieden; en wordt Ned. Indië tegen wil en dank in een reeds in gang zijnden oorlog betrokken, dan is het de zeemacht, die het bondgenootschappelijke werk zal hebben te verrichten, niet alleen in den Archipel zelf maar ook daarbuiten.

Dit alles geeft bij uitstek aan een zeemacht de preventieve kracht om Ned. Indië buiten den oorlog te houden. Van een landmacht gaat deze kracht niet uit.

Dat de organisatie der weermacht van Ned. Indië met deze stelling nog weinig in overeenstemming is, wordt duidelijk geïllustreerd door de cijfers van het kort geleden verschenen ontwerp voor de Indische begrooting voor 1940. Hieruit blijkt, dat de voor het Indisch Leger uitgetrokken sommen dubbel zoo

groot zijn als de totale bedragen voor de Marine in Ned. Indië, zooals zij deels door Nederland, deels door Ned. Indië bekostigd moeten worden. Het luchtwapen is hierbij voor beide deelen der weermacht inbegrepen.

Deze verlegging van het financieele zwaartepunt der weermacht naar de landmacht zal wel in niet geringe mate het gevolg zijn van het feit, dat Ned. Indië de kosten van het Leger in hun geheel, die voor de Marine slechts voor een betrekkelijk klein deel dragen moet en het twee verschillende Ministers zijn welke de verantwoording voor het Leger en die voor de Marine hebben, terwijl de uitgaven voor de Marine in sterke mate gedrukt worden door de hooge eischen, die aan het Nederlandsche Leger moeten worden gesteld. Van dezen druk is het Ned. Indisch Leger vrij.

Het zou geen overdreven weelde zijn, wanneer de geheele defensie van het Koninkrijk der Nederlanden meer imperiaal gezien en georganiseerd werd. Het Koninkrijk is staatkundig één geheel, maar men zou dit uit zijn weermacht niet opmaken; het Nederlandsche Leger en het Ned. Indische Leger zijn nagenoeg even los van elkaar alsof zij tot twee rijken in plaats van tot een enkel behoorden.

Hierboven is reeds uiteengezet, dat in het huidige decennium de internationaal-politieke en strategische verhoudingen zich voor Ned. Indië in ongunstigen zin gewijzigd hebben en er werd de conclusie uit getrokken, dat de weermacht zich aan deze veranderde omstandigheden had aan te passen.

De vraag dringt zich daarbij vanzelf naar voren, tot hoever en in welke mate die weermacht veranderd en versterkt moet worden. Het is voor de beantwoording daarvan allereerst noodig, na te gaan van welke mogendheid of welke combinatie van mogendheden het meeste gevaar dreigt.

Met het politieke en militaire verleden van Japan voor oogen, zooals zich dat over de laatste tientallen jaren aan ons voordoet, zou men geneigd zijn dat land al dadelijk als het eenige te beschouwen, waarnaar Ned. Indië de organisatie harer weermacht te richten heeft. Maar onze neutraliteits- en zelfstandigheidspolitiek, zooals die tot dusver door onze hoogste Regeeringspersonen verklaard is, zou ongetwijfeld ook tot een werkelijkheid kunnen leiden, die niet met deze stellige verwachting overeenkwam.

Zoolang het gaat enkel en alleen om de handhaving der neutraliteit in een bestaand conflict tusschen andere mogendheden heeft men zich trouwens niet te richten naar één der partijen, doch naar beide. Deed men dit niet, dan zou het begrip neutraliteit daarmee geheel in strijd zijn. Maar blijkt het niet meer mogelijk de neutraliteit te bewaren, wordt eenmaal het Koninkrijk der Nederlanden in een oorlog meegesleurd en dit aan de zijde der totalitaire mogendheden Duitschland en Italië met of zonder Japan tegen de Westersche mogendheden, al of niet gesteund door Rusland of de Vereenigde Staten, dan zal het meer in Europa dan in Ned. Indië zijn, dat het lot van het Koninkrijk bepaald wordt, dan is de verdediging van Ned. Indië van ondergeschikt belang geworden en zal zijn zeemacht waarschijnlijk beter elders benut kunnen worden.

De weermacht in Ned. Indië komt des te meer op den voorgrond in het geval, dat Nederland in een algemeenen of meer beperkten oorlog aan de andere zijde staat en dan moet in hoofdzaak 't oog gericht worden op Japan, ook al zouden misschien de totalitaire mogendheden, gedreven door hun kolonialen honger, begeerige blikken naar 't Verre Oosten werpen.

In het verdrag van Washington waren de vlootsterkte van Japan beperkingen opgelegd, die door de bevolking weinig gewaardeerd werden; het Rijk heeft zich dan ook eenige jaren geleden aan het verdrag onttrokken, doch de samenstelling der vloot, zooals zij thans is, draagt nog zeer duidelijk het stempel der te Washington overeengekomen bepalingen. Thans wordt niet meer bekend gemaakt welke en hoeveel schepen op stapel gezet worden, doch men zal niet ver aan den lagen kant zijn, wanneer men aanneemt, dat de vloot is samengesteld uit:

12 slagschepen;
10 vliegkampschepen;
12 10.000 tons kruisers met geschut van 20 cm.
26 wat kleinere kruisers met geschut van 15 cm;
80 groote torpedobootjagers;
60 groote onderzeebooten;

met de gebruikelijke aanvulling van hulpschepen, mijnenleggers en kleiner materieel en nog verschillende onbekende extra's.

Hierbij moet men dan nog in aanmerking nemen, dat de slagschepen, de betrekkelijk lage maximum snelheid van 22 à 26

zeemijl per uur hebben, de kruisers een maximum snelheid van 33 mijl.

De maritieme strijdkrachten, die de andere zeemogendheden in of bij den Westelijken Pacific thans bijeen hebben zijn hiertegen, zelfs al neemt men ze allen samen, geenszins opgewassen.

Zijn de politieke verhoudingen zóó dat Nederland alleen tegenover Japan staat, hetzij doordat de andere zeemogendheden zich buiten den strijd wenschen te houden, hetzij doordat zij dusdanig in de Europeesche of Amerikaansche wateren gebonden zijn en gebonden blijven, dat er van hun hulp ook in de toekomst niets te verwachten is, dan kan Ned. Indië alleen veilig gesteld worden door een zoodanige uitbreiding der zeemacht, dat deze geheel buiten de practische mogelijkheden valt. Dit wel zeer ongunstige geval kan hier verder onbesproken blijven. De ongelijke strijd zou gevoerd, wellicht gerekt en ten slotte verloren worden.

Maar geheel anders wordt de toestand, wanneer, zooals veel waarschijnlijker is, Ned. Indië betrokken wordt in een reeds bestaanden oorlog en de Westersche zeemogendheden een belangrijk deel hunner vloten reeds in of bij Oost-Azië aanwezig hebben of wanneer Ned. Indië aanvankelijk nog tegenover Japan alleen zou staan, doch die mogendheden vroeger of later hun strijdkrachten in de gebeurtenissen in den Westelijken Pacific zouden laten ingrijpen.

De Westersche zeemogendheden zijn vergeleken bij Japan, hoe gunstig zijn positie in den Westelijken Pacific ook zijn mag, zoo sterk, dat het in het geval waar het hier om gaat, tegenover hen het belangrijkste deel zijner vloot intact moet houden en dit belangrijkste deel omvat al zijn slagschepen en het grootste deel der overige vloot; het resteerende deel kan dan op de kaart van Ned. Indië worden ingezet. Deed Japan dit niet dan zou het doel, waarvoor het zijn vloot heeft gebouwd, de veiligheid en onaantastbaarheid van het Rijk, daarmee geheel uit het oog verloren zijn.

Het hangt dus van de sterkte onzer weermacht af en meer in het bijzonder van de vloot, of Japan ons in den oorlog brengen wil en brengen zal. Hoe sterker onze zeemacht is, hoe grooter deel zijner maritieme middelen het daartegenover zou moeten stellen en hoe zwakker hij tegenover zijn hoofdtegenstanders zou komen te staan. Voor Ned. Indië blijkt hieruit de groote

preventieve kracht, die van een sterke zeemacht uitgaat. Het heeft van een oorlog geen enkel voordeel, maar des te meer nadeelen en rampen te verwachten; voor gaan enkel land is het si vis pacem para bellum meer toepasselijk dan voor het Koninkrijk der Nederlanden.

Wat is de sterkte van de Nederlandsche Zeemacht, zooals die tot dusver, officieel althans, door de Regeering is noodig geoordeeld?

Zij bestaat uit drie kruisers, twee flottieljeleiders, twaalf torpedobootjagers, achttien onderzeebooten, benevens een aantal vliegtuigen, torpedobooten en mijnenleggers. Hierbij kan men dan nog rekenen een niet onbelangrijk aantal vliegtuigen, die weliswaar tot het Leger behooren, maar die toch bestemd zijn, om in het grootste deel van den Archipel te kunnen optreden en dus niet, zooals het eigenlijk Leger zelf, aan zeer enkele eilanden of plaatsen gebonden zijn.

Hiertegenover kan Japan, zonder de hoofdmacht zijner vloot in verband met de tegenwoordige internationale verhoudingen op gevaarlijke wijze te verzwakken, meer dan genoeg maritieme middelen inzetten om op sprekende wijze in de meerderheid te zijn.

Zooals de organisatie der Ned. Indische vloot thans is, wordt daarin terecht een belangrijke plaats aan de onderzeeboot toegekend, uitgaande van de gedachte, dat de zwakkere altijd goed zal doen, zich die bijzondere wapens uit te kiezen, waarop de hoofdwapens van den sterkere geen vat hebben. De onderzeeboot is voor slagschepen, kruisers en transportschepen een gevaarlijke tegenstander, maar heeft zelf van hen weinig te duchten. Zij heeft de voordeelen dat zij zich onzichtbaar kan maken en zich dus door niets en niemand behoeft te laten wegjagen en dat de tegenstander gedwongen wordt tot het nemen van inspannende afweermaatregelen, onverschillig of de onderzeeboot in zijn onmiddellijke nabijheid, dan wel op honderden mijlen afstand is. Tegenover de onderzeebooten past nu de sterkere een soortgelijken maatregel toe, als de zwakkere tegenover hem deed en wel door het gebruik van met vliegtuigen samenwerkende kleine, snelle, bewegelijke en met z.g. dieptebommen bewapende schepen, waarmee hij in hooge mate de activiteit van de onderzee-

booten belemmert, zonder dat deze zich daartegen verweren kunnen. Dit noopt weer den zwakkere, in casu de Ned. Indische vloot, tot het gebruik van kruisers, teneinde die talrijke kleine bovenwaterschepen van de zee weg te drijven en hierop zal de sterkere, in casu de Japansche vloot wederom antwoorden door het gebruik van een grooter aantal en liefst wat sterkere kruisers, waardoor hij dan ten slotte de overmacht behouden zal.

Het gebruik van vliegtuigen, mijnenleggers en torpedobooten vult dit alles verder aan, elk wapen op zijn eigen wijze, maar hoe men het ook beziet, de indringer zal in de meerderheid kunnen blijven en hij wordt in geen enkel opzicht genoodzaakt een beroep te doen op zijn slagschepen en het daarbij behoorende deel zijner hoofdmacht.

De preventieve waarde van de Ned. Indische zeemacht, zooals die thans is en zijn zal na toevoeging van het in aanbouw zijnde materieel blijft daardoor onvoldoende. Geen wonder, want zij berust in hoofdzaak op het in 1930 ontworpen vlootplan, dat door de wijzigingen, die sindsdien in de internationale verhoudingen zijn ingetreden, onmogelijk meer kan voldoen aan de krijgskundige eischen, zooals zij thans moeten worden gesteld.

Geheel anders worden de verhoudingen, wanneer aan de Indische vloot eenige slagkruisers d.w.z. snelle, krachtige artillerieschepen, worden toegevoegd. Schepen, veel zwaarder bewapend en beter door pantser beschermd, dan de gewone kruisers, die in de buitenlandsche vloten in zoo grooten getale voorkomen en minstens even snel als deze. Hiermede zet men de kruiservloot van den indringer schaakmat, de overmacht is in dit opzicht dan niet meer bij hem maar bij de Ned.-Indische vloot. Er blijft hem dus niet anders over dan een beroep te doen op zijn hoofdmacht, met name op zijn slagschepen, die hij nu dus niet meer intact zal kunnen houden voor den strijd tegen de te verwachten of reeds aanwezige machtiger tegenstanders, en die bovendien met hun betrekkelijk geringe snelheid tegenover de Ned. Indische slagkruisers nog geenszins succes zouden kunnen waarborgen.

Door de toevoeging van slagkruisers worden de gevechts- en de preventieve waarde der Indische weermacht tot een veelvoud verhoogd.

Evenals de onderzeeboot is deze slagkruiser het bijzondere wapen voor den zwakkere, waarmee hij den sterke de gelegenheid ontneemt zijn hoofdwapen, het slagschip, op succesvolle wijze in het geding te brengen. En zoo gezien zou de toevoeging aan de Ned. Indische vloot van slagschepen in plaats van slagkruisers zeker geen waarborg voor een betere versterking der weermacht zijn. Niet alleen zou dit leiden tot een aanzienlijke vermeerdering van de toch al hooge kosten, maar het zou den indringer, zoodra hij eenmaal besloten had zijn slagschepen in te zetten, ook in de volle gelegenheid stellen ze te gebruiken en daarmee zijn superioriteit volledig te benutten. De slagkruisers der Indische vloot geven hem die gelegenheid niet.

Het mag van algemeene bekendheid verondersteld worden, dat van verschillende zijden is aanbevolen in de weermacht van Ned. Indië het zwaartepunt niet in de zeemacht, maar in de luchtmacht te leggen, in de verwachting daarmee meer waar voor 't zelfde geld te krijgen. In den gedachtengang van de verst gaande propagandisten van het luchtwapen zouden de bestaande kruisers en de toekomstige slagkruisers veilig gemist kunnen worden, mits in groote hoeveelheden vliegtuigen aan de weermacht werden toegevoegd. Door den aankoop van een flink aantal bommenwerpers voor het Leger is de Regeering al eenigszins dezen weg opgegaan.

Maar een luchtmacht - hoe men over de tactische waarde van het vliegtuig als oorlogswapen ter zee ook denken mag - voldoet niet aan den primairen eisch, dien men aan de Ned. Indische weermacht stellen moet, en wel een preventief middel te zijn om buiten den strijd te kunnen blijven.

Nooit zal een Ned. Indische luchtmacht, hoe sterk zij ook zijn mag, er de Japansche Marineleiding toe brengen haar slagschepen of zware kruisers naar den Archipel te zenden; zij kan de hoofdmacht harer vloot rustig bijeen houden tegenover of in afwachting van de vloten der andere zeemogendheden en zij kan den strijd tegen de Ned. Indische luchtmacht opnemen met klein materiaal, zooals torpedobootjagers, goed voorzien van luchtafweergeschut en van enkele vliegkampschepen.

Voor bondgenootschappelijke acties buiten den Archipel heeft een luchtmacht, vooral als zij uit aan vliegvelden gebonden land-

vliegtuigen bestaat, weinig te beteekenen. Bij de practische neutraliteitshandhaving, waarbij het waarschuwen, het aanhouden en het onderzoeken van verdachte schepen een groote rol spelen, kan het vliegtuig alleen de bij-rol vervullen van verkenner.

Dit alles maakt, dat de preventieve waarde van een luchtmacht met die van een vloot met slagkruisers als kern nauwlijks vergeleken kan worden.

En wat de duurte van den slagkruiser en de ‘goedkoopte’ van het vliegtuig betreft, ontkomt dit laatste niet aan den algemeenen regel, dat klein materieel relatief duurder is dan groot.

Op grond van het officieele rapport, een tweetal jaren geleden uitgebracht door een Britsche officieel benoemde commissie van marine- en luchtvaartdeskundigen mag worden aangenomen, dat de kosten van aanschaffing, vervanging en exploitatie van een modern slagschip overeenkomen met die van 43 middelzware bommenwerpers en de kosten van één kruiser met die van 15 dezer bommenwerpers. Naar schatting zouden de verhoudingscijfers voor de hier ter sprake gebrachte slagkruisers daar als 30:1 tusschen in liggen. Zijn deze cijfers ongeveer juist, en daar valt moeilijk aan te twijfelen, dan zouden voor de kosten van de nagenoeg 120 bommenwerpers, die het Ned. Indische Leger over eenigen tijd hoopt te bezitten, vier slagkruisers kunnen worden aangeschaft en geëxploiteerd.

Een vergelijking alleen van de aanschaffingskosten - en op deze berust veelal de veronderstelde goedkoopte van het vliegtuig - zou inderdaad tot geheel andere cijfers leiden, doch daarmee zou men dan over 't hoofd zien, dat de levensduur van het vliegtuig vergeleken bij dien van het schip maar kort en de personeelsvoorziening kostbaar is en dat de grondorganisatie eener luchtmacht en meer in 't bijzonder wanneer zij uit landvliegtuigen bestaat een respectabel aantal goed geoutilleerde en goed verdedigde vliegkampen en vliegvelden vereischt.

Hoe onmisbaar het vliegtuig bij de verdediging van den Archipel ook zijn zal, aan zijn algemeene waarde als wapen in den zeeoorlog ontbreekt teveel om het de kern van de weermacht te doen zijn. Daarvoor is het te zeer een gelegenheidswapen. Het is bij het practisch gebruik in den Spaanschen burgeroorlog allerminst gebleken, dat het tegenover het anti-luchtvaart geschut van oorlogsschepen veel in te brengen had; wel werden door beide

partijen op ruime schaal vliegtuigen gebruikt en verbruikt, doch geen enkel oorlogsschip is het slachtoffer van hun bomaanvallen geworden. En ook de vele aanvallen der Chineesche luchtmacht op ten anker liggende Japansche oorlogsschepen bleven vruchteloos.

Met dit alles voor oogen kan men zich moeilijk aan de conclusie onttrekken dat een versterking van de Ned. Indische weermacht met slagkruisers verre de voorkeur verdient boven een uitbreiding van het luchtwapen en dit niet alleen door hun zooveel grootere preventieve waarde, maar evenzeer door hun belangrijker algemeene waarde in den zeeoorlog.

In verband met het opnemen van slagkruisers in de vlootformatie zou men kunnen betwijfelen en men heeft het ook betwijfeld, of Soerabaja, op grond van de geringe diepte der toegangswegen, wel als marinebasis behouden kan blijven en men dus niet tot den tijdroovenden en kostbaren maatregel zou moeten overgaan elders een tweede basis in te richten. Deze twijfel is niet voldoende gegrond; het Westervaarwater biedt thans reeds een diepte, die den toegang naar de reede van Soerabaja voor de slagkruisers verzekert en het is mogelijk die diepte nog te vergrooten. Van grooter practisch belang is de noodzakelijkheid de marinebasis onaantastbaar tegen vijandelijke aanvallen te maken, want het is duidelijk, dat hoe sterker de Ned. Indische vloot is, hoe eerder de indringer geneigd zal zijn niet die vloot zelf, maar haar basis aan te grijpen. Is de basis aan de vloot ontvallen, dan komt, tenzij zij van de hulp van de bases van bondgenooten gebruik kan maken, aan haar actief bestaan, vooral aan dat van het kleine materieel al gauw een einde.

De verdediging van de basis kan men niet aan de vloot opdragen, want hierdoor zou deze steeds nauw aan de basis gebonden zijn en niet meer gebruikt kunnen worden voor het eigenlijke doel waarvoor zij gebouwd werd en wel ten allen tijde te kunnen optreden in den geheelen Archipel. De basis is de dienares van de vloot; de rollen kunnen niet worden omgekeerd. Vandaar dat de verdediging van de basis te Soerabaja is opgedragen aan het Leger, waarmede dit, in verband met de er mee samenhangende verdediging van Java, en met de bescherming van enkele bijzonder belangrijke punten buiten Java, de handen al meer dan vol zal hebben.

Dat het behoud van Ned. Indië krachtige maatregelen tot versterking van de vloot noodig maakt, is waarlijk niets nieuws. In de jaren vóór den Wereldoorlog, toen de internationale verhoudingen gespannen en onheilspellend waren, zij het ook niet op een voor iedereen zoo duidelijke wijze als nu, zag de Nederlandsche Regeering in, dat een aanzienlijke versterking van de zeemacht in Ned. Indië noodzakelijk was en zij koos daartoe, op initiatief van den Minister van Marine ad interim H. Colijn en zijn opvolger J.J. Rambonnet, een vloot waarvan de kern uit een vier-tal zware slagschepen zou bestaan. Het uitbreken van den Wereldoorlog heeft de uitvoering dezer plannen onmogelijk gemaakt.

Ned. Indië lag in een deel der aarde, waar toen de storm van den strijd zich slechts met flauwe zuchtjes deed gevoelen. Op een herhaling van dit uitzonderlijke geluk kan niet gerekend worden; in een volgenden oorlog zal Ned. Indië niet aan den uitersten omtrek maar veeleer midden in den storm liggen. Wat in de jaren kort voor den Wereldoorlog noodig geoordeeld werd, is daarom nu in nog veel sterker mate noodzakelijk ter wille van de veiligheid en het behoud van dit zoo bij uitstek belangrijke deel des Rijks.

Het is nooit moeilijk redenen naar voren te dragen, om het brengen van noodzakelijke offers na te laten.

Zoo zou het al te laat zijn, om nog met den aanbouw van slagkruisers te beginnen; in de jaren, die daarmee heengaan, zou het lot van Ned. Indië zich al voltrokken kunnen hebben. Inderdaad, het is laat. Vanaf 1931 was het reeds te zien in welke richting de toestanden in Oost-Azië zich zouden wijzigen. Maar laat en te laat zijn niet synoniem. Een volk dat niet tot de uiterste inspanning bereid is waar zijn levensbelangen op het spel staan, ook al bestaat de mogelijkheid, dat die inspanning vergeefsch zal zijn, is een volk in verval en bestemd voor den ondergang.

Het zou niet mogelijk zijn de bemanning te vinden, die voor de uitbreiding der vloot noodig zal zijn. Deze drogreden is niet in ernst vol te houden, wanneer men ziet hoe andere naties, die hun vloten sterk en snel vergroot hebben, de bemanningen wel kunnen vinden. Zou een zeevarend volk als het Nederlandsche

voor haar vloot niet een beroepspersoneel van nog geen 15.000 man kunnen bijeenbrengen? Het klinkt als een wrange grap, wanneer men daarbij bedenkt, dat de groote vloten van de Ruyter door meer dan 20.000 koppen bemand werden en de bevolking der provinciën, die hen leverden nauwlijks een achtste bedroeg van die van het tegenwoordige Nederland. Voorzeker, de opleiding van het personeel vereischt nu veel langer tijd dan toen en het is zeer wel mogelijk, dat als eenmaal de schepen gereed zullen liggen, de bemanningen nog niet voor de volle honderd procent geoefend bijeen zullen zijn, maar dergelijke tekorten kunnen in enkele jaren worden ingehaald.

De kosten zouden te hoog zijn. Niemand kan ontkennen dat zij hoog zijn. Volgens den Minister van Defensie zouden de aanschaffing van vier slagkruisers en de daarmee gepaard gaande uitbreiding van de vlootbasis een uitgave in eens vereischen van circa 340 millioen gulden, terwijl de jaarlijksche exploitatiekosten met circa 40 millioen verhoogd zouden worden. Dit laatste dan alleen in het geval dat die vier schepen alle in dienst zijn, hetgeen in tijden van minder spanning in de internationale verhoudingen onnoodig en overbodig is.

Zijn bedragen van deze orde voor het behoud van Ned. Indië te hoog? Het is aan op dit terrein meer bevoegden om dat uit te maken. Maar zij zouden toch wel zeer sterke argumenten moeten aanvoeren, om de overtuiging te vestigen, dat het Nederlandsche volk de financieele lasten niet zou kunnen dragen. Een volk, dat jaarlijks voor ver over de honderd millioen gulden aan tabak in rook doet opgaan en voor tientallen millioenen aan buitenlandsche vacantiereizen verteert, dat ongetelde, naar het buitenland wegvloeiende schatten neerlegt voor luxe automobielen en bioscopen, dat de Zuiderzee omzet in een landbouwprovincie en het land overdekt met netten van wegen en kanalen, waarvan de wedergade in Europa nauwlijks te vinden is, een volk dat vele honderden millioenen onbelegd kapitaal in zijn safe's heeft liggen en zich aan een levensstandaard gewend heeft, die één der hoogsten van ons werelddeel is, dat volk zou niet bij machte wezen de middelen op te brengen, die noodig zijn voor het behoud van het prachtige overzeesche gebied, waar het met zoo nauwe banden aan verbonden is en waar zijn welvaart in zoo groote mate op berust? Het is ondenk-

baar. Het is alleen denkbaar, als bij dat volk het begrip van de juiste verhoudingen tusschen zijn velerlei belangen volkomen teloor is gegaan.

Voor de weigering het offer te brengen, zou later tot in het tien- en twintigvoudige geboet moeten worden.

G.L. SCHORER

Kroniek der Nederlandsche letteren

Meester Dirc van Delf

F.A.M. Daniëls (pater L.M. Daniëls O.P.), Meester Dirc van Delf, zijn persoonlijkheid en zijn werk (1932).
Meester Dirc van Delf O.P., Tafel van den Kersten Ghelove, naar de handschriften uitgegeven; ingeleid en van aanteekeningen voorzien door dr. L.M.F. Daniëls O.P.; I. Inleiding en Registers; II. Winterstuc; III. Somerstuc (1937-1939).

Wie zijn ouders waren, in welk jaar precies hij te Delft werd geboren, wanneer hij intrad bij de orde van de predikbroeders te Utrecht, weten wij niet, maar de veertiende eeuw was zoo goed als voorbij, toen meester Dirc zijn titel behaalde van ‘doctoer in der theologia dat men hiet meester in der gotheit’ en in 1404 was hij daarenboven ‘meister in der heiligher schrift ende regent in der universitaten van Arfordia ende Colonia’, dat wil zeggen hoogleeraar te Erfurt en te Keulen. Zijn studie was ten minste voor een aanzienlijk deel bekostigd door hertog Albrecht van Beieren, die beweert hem ‘jaerlix tot veel scholen geholpen (te) hebben’, maar welke scholen dit waren, is moeilijk te vinden. Hij was de eenige Nederlander van zijn tijd, aan wien het magistraat in de godgeleerdheid werd toegekend. Deswege voelde de hertog zich trotsch over zijn zeldzaam-rijkbegaafden beschermeling. Hij verbond hem aan het Haagsche hof, waar ook de dichters *Dirc Potter* en *Willem van Hildegaerdsberch* een goed-gehonoreerde plaats innamen, omdat de landbestuurder, die telkens dichters uit Beieren, Rijnland, Saksen Holstein en Bohemen ontbood, meer nog dan zijn Henegouwsche voorgangers de begunstiging van schoone geesten als een vorstentaak beschouwde.

De brief, waarin hij meester Dirc een jaarwedde toekent ter vergoeding van de werkzaamheden als hofkapelaan, dateert van 17 December 1399 en is vermoedelijk zeer kort na de promotie van Dirc van Delf tot magister geschreven. Het waren echter geen bijzonder zware, noch veeleischende werkzaamheden, die de hertog van zijn particulieren dienaar en hofprediker verwachtte, want toen meester Dirc voor de laatste maal zijn jaargeld ontving, eenige maanden voor den dood van zijn beschermer, die op 12 December 1404 overleed, niets dan schulden achterlatend, vereenigde hij de functie ten hove reeds met het hoogleeraarschap aan de universiteit van Keulen. Vermoedelijk verlangde de hertog niet veel meer van hem, dan dat hij een mooi boek zou schrijven. Dit was in 1404 gereed. Het tweede deel ervan wordt ingeleid met de zakelijke mededeeling:

> Dit boock is intituliert *die tafel vanden kersten ghelove*. Is gedicht ende gemaeckt totter eren ende mijn ende sonderlinge bevelinge des hoge gheboren vorst hartoch Alberts, bider genaden Gods hertoch in Beyeren, palansgrave opten Rijn, Grave van Henegouwen, van Hollant, van Zeelant ende here van Vrieslant, van enen oetmoedigen prediker, gehieten broeder Dirc van Delf, meister inder heiligher scrift ende regent inder universitaten van Arfordia ende van Colonia, int jair ons Heren dusent vierhondert ende vier.

Wat er na den dood van hertog Albrecht van Beieren gebeurde met meester Dirc, bleek evenmin te achterhalen als hetgeen hij te voren moet hebben beleefd. Hij schijnt slechts even uit het duister te zijn getreden om een meesterwerk van didactische prozakunst te vervaardigen. Behalve hetgeen er ligt tusschen de jaren 1399 en 1404, waarin hij zijn boek schreef, is er niets met zekerheid van hem te zeggen. Hij geeft zonder nadere aanduiding van tijd te verstaan, dat hij gereisd heeft in Engeland en Palestina. Maar zelfs de algemeene gegevens omtrent een academische loopbaan in de middeleeuwen laten zich slechts broksgewijs en vaag op hem toepassen. Waar de matrikels der oude hoogescholen een lichtpunt schijnen te openen door te gewagen van een *Theodoricus de Delf* te Parijs, daar wordt het licht onmiddellijk gedoofd door twijfel, omdat in diezelfde jaren de Dominicanen de Universiteit van Parijs vermeden wegens de actie van Johannes de Montesono tegen de bedelorden. Bovendien had de Saksische provincie der Dominicanen, waartoe meester Dirc behoorde, in

het Westersche schisma de zijde van Bonifatius IX gekozen, terwijl de Fransche provincie de partij van Clemens VII en Benedictus XIII was toegedaan. Dit verschil in obediëntie maakte onmogelijk, dat een Nederlandsch Predikbroer tegen het einde der veertiende eeuw gestudeerd zou hebben, en zeker: gepromoveerd zou zijn te Parijs. Pater Daniëls, die zijn proefschrift in 1932 wijdde aan den Delftschen theoloog en sedertdien een uitstekend gedocumenteerde tekstuitgave van diens werk bezorgde, neemt dus als vaststaand aan, dat twee tijdgenooten den naam van Dirc van Delf droegen, waarvan de een, de schrijver van de *Tafel*, zeker niet te Parijs studeerde of promoveerde, en de ander, die dit wèl deed, zeker niet tot de orde van de predikbroeders behoorde. Het is een buitengewoon toevallige coïncidentie, doch de bewijsvoering van dr. Daniëls is zóó overtuigend, dat een poging om de twee theologisch geschoolde Delftenaars te vereenzelvigen er wel door uitgesloten schijnt, zoolang er geen geheel nieuw materiaal gevonden wordt. De Dominicaan, die de *Tafel van den Kersten Ghelove* schreef was in 1397 getuige bij de benoeming van Adam van Gladbach tot provinciaal der Teutonische provincie van zijn orde, en werd op 4 September 1399 aangesteld tot vicarius over de kloosters van Gent en van Yperen en over alle andere kloosters in de Zuidelijke Nederlanden, die gehoorzaam waren of zouden worden aan de autoriteit van paus Bonifatius IX, dat wil dus zeggen, die eventueel de Franschgetinte obediëntie aan den tegenpaus van Avignon alsnog zouden afzweren. Uit beide hoedanigheden blijkt, dat Dirc van Delf het vertrouwen van den generaal der orde, en daarmede hoog aanzien onder zijn confraters in deze streek genoot, wat overeenstemt met zijn unieke positie als Nederlandsch magister en bijzonder beschermeling van den hertog. Doch zijn portret wordt er nauwelijks duidelijk door. Als wij hem leeren kennen is hij een man van aanzien. Hoe hij het werd, moeten wij gissen. Of hij in opdracht van Albrecht van Beieren naar Engeland reisde, is niet meer na te gaan. Dr. Daniëls veronderstelt het, maar vooral om inhoud te geven aan het hovelingschap van zijn held, dat anders heelemaal een goedbetaalde sinecure lijkt. Zoo moet men ook wel aannemen, dat hij na 1404 hoofdzakelijk in Duitschland leefde, en niet lang meer, want anders is moeilijk verklaarbaar, dat men geen woord meer over hem hoort.

Hij zal dan omstreeks 1365 te Delft zijn geboren, hij zal zijn boek geschreven hebben, toen hij acht-en-dertig jaar was en veel ouder dan veertig zal hij niet geworden zijn. Ziedaar de vage gissingen, die de zeer onvoldoende feiten aanvullen. De hoofdzaak blijft het werk, dat in de volledige editie van Dr. Daniëls 1150 bladzijden proza beslaat, hier en daar, in de meest lyrische gedeelten, door naïeve rijmregels onderbroken, zooals dit ook bij Ruusbroecs proza, vooral uit zijn ouderdom, wel het geval is. Een afgesloten geheel vormen die rijmregels nergens, nauwelijks de strofe van hetgeen een gedicht zou kunnen zijn. Vaak kan men er formules in zien, die wegens het bijzonder indrukwekkend karakter van het onderwerp, om paedagogische redenen, spreukmatig werden berijmd. Het duidelijkst is dit al dadelijk in het begin, waar het Gods wezen wordt beschreven:

> Die Vader is een beghin onbegonnen,
> hi is een guet onghewonnen
> hi is een craft onghemeten
> ende onverwonnen.

De bedoeling moet wel geweest zijn, dat de lezer deze woorden, scherper nog dan de andere, in het geheugen opnam, om ze te overwegen, maar de herhaalde tegenstelling tusschen het substantief en de bepaling, voert hier een speelsch element binnen, dat wellicht de taalvirtuositeit van den auteur bekoorde, zoodat het dichterschap, hetwelk hij zich in den proloog toeschrijft, ook in dezen striksten zin zijn hoedanigheid was. Meegesleept door de gedachten, die hij verhelderend uiteenzette, leverde hij ze spontaan aan rijm en rhythme over, omdat de natuur ertoe drong. Men mag deze hypothese niet verwaarloozen, omdat zij het meest in overeenstemming lijkt met de beslist opvallende welluidendheid der zinsconstructie, waaraan ook dikwijls buiten de rijmende gedeelten een psalmodisch rhythme ten grondslag ligt. Pakkend is in dit opzicht de verdere beschrijving van de Drie Personen der Goddelijke Triniteit, welke men als volgt zou kunnen scandeeren:

> Onse Vader, die ons heeft van niet ghescapen,
> die ons heeft an hem vercoren
> ende ons heeft verlost vander verdoemenis.

Die Soon is een woort,
dat nymmermeer en zwighet
noch en wert uutgesproken

Een beelt dat scoen is,
daer alle dinc met hoir formen in verluchten.

Een const ende wysheit,
die nymmermeer en wart beschaemt of bedrogen.

Dese Soon heeft ons totten leven ghescapen,
die ons verclaert an sinen aenschijn,
die ons leert die salicheit te bekennen.

Die heilige Geest is een guetheit,
die nymmermeer op en houdet.

Een gave, die nymmermeer
en wart uutghemeten.

Een minne, die nymmermeer en vercoudet;
van sijnre guetheit sijn wi ghecomen,
van sinen gaven so hebben wi ghedeilt,
van sijnre minne so sijn wi vercoren.

Ondersceit der personen is te gheloven mer niet te kennen.

Zulke taalbehandeling in proza is zeker niet naïef meer, en rechtvaardigt de karakteristiek van prof. C.G.N. de Vooys: ‘Zijn taal is sterk individueel: soms bestudeerd, onder invloed van zijn Latijn, met een kernachtigheid van uitdrukking, die maakt, dat de ware interpunctie niet zelden moeilijk te vinden is. Wie gewend is aan het naïeve middeleeuwsche proza, dat in zijn eenvoud betrekkelijk zoo dicht bij ons spreken staat, kan zich hier overtuigen, dat het bewuste streven naar artistiek proza niet speciaal aan de Renaissance eigen was. In dit opzicht is Dirc van Delf een voorlooper van Marnix, Coornhert en Hooft.’

In theologisch opzicht is hij een scolasticus, en naar de leer een streng scolasticus, doch daarom verbaast het te meer, dat hij in den stijl zoo stellig van de scholastische disputeer- en schrijfwijze afwijkt, om daarentegen - en soms is men geneigd te zeggen: daartegenover - de Dominicaansche preekwijze tot voorbeeld zijner didactische methode te nemen. Het is aan dr. Daniëls niet ontgaan, dat hier een paradox van het Thomisme schuilt, en terwijl hij met aandrang betoogt, hoe eerbiedig

de Delftenaar althans in groote lijnen aan het theologische schema van den Aquiner trouw blijft, ziet hij zich voor het onderscheid gedwongen, een beroep te doen op de karakteristiek van Sint Dominicus door Stephanus van Bourbon: 'Habundabat exemplis'. Die overvloed van exempels zal men bij Thomas niet vinden. Zij is niet schoolsch, maar populair, en herinnert ons er telkens aan, dat meester Dirc niet uitsluitend voor vaklieden schreef, maar op de eerste plaats voor 'wairlike', d.i. wereldsche lieden. Hij was, verzekert dr. Daniëls 'geen kamergeleerde, altijd over zijn boeken gebogen, zonder oog te hebben voor wat er om hem in kerk en maatschappij plaats greep, maar een apostel, die het goede wist te waardeeren en bevorderde, doch ook het kwaad zonder aanzien des persoons vrijmoedig bestreed.' Wellicht mag men, de bronnen in aanmerking nemend, die meester Dirc bij voorkeur raadpleegde, iets verder gaan, en deze uitspraak over den apostolischen aard zijner intenties vereenigen met een andere meening van dr. Daniëls, die tusschen de lezers, welke meester Dirc zich voorstelde, een eereplaats toekent aan hertog Albrecht:

> Maar tusschen al die lezers, voor wie onze auteur zijn boek had bestemd, stond hem vooral het beeld voor den geest van zijn vorstelijken beschermer, hertog Albrecht van Beieren, wien hij dit werk zou opdragen als een blijk van dankbaarheid voor de ontvangen gunsten, maar vooral, opdat deze voor de oogen van Gods almacht zou bedenken, hoe hij door te leven volgens het christelijk geloof en de christelijke wetten zijn ziel zalig moest maken.

Een stelselmatige uiteenzetting van de scholastieke godgeleerdheid in volkschen vorm, te boek gesteld voor een hertog, die blijkens den aard der letterkundigen, door hem aangemoedigd en begunstigd, bijzondere voorliefde had voor het korte, plastische en moralistische vertelsel - sproke of legende - doch van de hand van een bekwaam geleerde, ongeneigd, zijn stelsel aan die verhaalzucht op te offeren, zoo wordt dan het ietwat tweeslachtig, maar niet onharmonisch karakter van de *Tafel van den Kersten Ghelove*, een boek, dat tegelijk 'Thomistisch' en 'Dominicaansch' is, speculatief en practisch, scholastiek en pastoraal. Deze tweeslachtigheid, aan Latijnsche verhandelingen uit de veertiende eeuw niet vreemd, en zelfs bij Ruusbroec soms merkbaar, beantwoordt echter bij Dirc van Delf aan een ver-

fijnde letterkundige begaafdheid, die den geboren Hollander, hoewel zijn geest zich bezig houdt met het abstracte, telkens terugdrijft naar de concrete voorstellingswijze, zoodat hij zelden iets behandelt, of hij maakt het tevens duidelijk voor elk verstand. Een stelling roept voor zijn verbeelding niet allereerst de mogelijkheid van de tegenspraak op, maar de noodzakelijkheid van de toelichting. Hierin verschilt hij van Sint Thomas, en, over het algemeen, ook van de Duitsche mystieken, die hem niet veel gedachten leverden, al werkte hij te Erfurt en te Keulen, waar de herinnering aan meester Eckhart nog niet was uitgestorven. Dr. Daniëls vermoedt op goede gronden, dat de volksdidacticus beschroomd zou zijn geweest voor den invloed der hooge mystiek op zijn werk, doch dit alleen is, dunkt mij, onvoldoende om zijn vrijwel volstrekte onafhankelijkheid ten opzichte van hun geschriften te verklaren. Hij werd er hoogstwaarschijnlijk niet door aangetrokken. Het lag niet in zijn aard. Hij acht zich verplicht, Sint Augustinus te citeeren, maar Sint Bernard, zij het dan door middel van geschriften, die heel veel aan hem ontleenden, heeft den Delftenaar sterker beïnvloed, niet alleen in zijn verbeelding, doch in zijn taalstructuur. Een der mooiste prozastukken uit de *Tafel* is de verhandeling over de boodschap des engels, doch het ademt heelemaal den geest van de *Sermones supra missus est*, genaamd *De Laudibus Virginis Matris*. Letterlijke tekstovereenkomst is hier weinig. De verwijzing naar Isaïas VII. 14, bij beide schrijvers te vinden, lag voor de hand. Doch wie de weelderige bladzijden van Dirk van Delf naast die van Bernard van Clairveaux legt, krijgt den indruk, dat allerhande suggesties, door Bernardus gewekt, door Dirc werden overgenomen en uitgewerkt met een liefde voor het woordenspel, waarin de Cisterciënser, zij het indirect, zijn meester was. Zoo leest men bij Bernardus:

> Non arbitror hunc angelum de minoribus esse, qui qualibet ex causa, crebra soleant ad terras fungi legatione: quod ex eius nomine palam intelligi datur, quod interpretatum Fortitudo Dei dicitur: et quia non ab alio aliquo forte excellentiori se (ut assolet) spiritu, sed ab ipso Deo mitti perhibetur.

Na een vernuftige opsomming van drie redenen, waarom juist een engel met de boodschap aan Maria moest worden belast,

neemt Dirck van Delf de Bernardijnsche gedachte over, dat deze engel een hooggeplaatste in de rei der zalige koren moest zijn, en hij werkt die uit als volgt:

> Die selve archangel Gabriël staet voer Gode als een vorste ende een legaet, tot sinen gebode te vervolgen bereit, ende daerom beduut hi die Starcheit Gods. Ende doe hi uuten consistory der heiliger Drievoudicheit den raet ende den wil Gods hadde verstaen ende sijn beveling van sinen eygen monde hadde ontfaen, doe nam hi gelijc een sceptrum, dat beduut een conincs staf, in sijnre hant ende brack voer der sonnen opganck uuten hemel ende vander scoenster wolken makede hi een mantel ende besetteden mitten edelsten gesteente; hij maecte een cranse vanden suverlicsten bloemen des aerdschen paradijs der weelden, hi maecte hem een harnasch vander wortelen der edelre cruden, ende quam mit blinckende ogen, mit lichtende aensicht, mit schinende clederen, mit hoysschen, tuchtigen gelaet, mit claren lichte, ende knyelde neder voer der maecht als een jonc ridder ende spreyder voer haar voeten den propheten Ysayas rolle, den si selve las, daer aldus in gescreven was: Sich een joncfrouwe sel ontfangen ende baren enen soon, sijn naem sel hieten Emanuel, dat beduut: mit ons is God.

Deze reeds bijna barokke visie zal men bij Bernardus niet vinden; hij houdt zich strenger aan den Schriftuurtekst, maar heel zijn spreektoon suggereert de weelde, die Dirc van Delf omschrijft met voelbare vreugde om de schoonheid, welke hij oproept. Over een ander fragment, waarin Dirk van Delf zich rechtstreeks op Sint Bernard beroept, zegt pater Daniëls: ‘Als wij den tekst van den kerkleeraar ernaast leggen, dan waardeeren wij eerst ten volle het beeldend vermogen van onzen auteur’. Hetzelfde geldt hier, doch deze weelde in de beschrijving van het heilige gaat doorgaans op Sint Bernard terug, en in de mystiek, die hij matiger te pas brengt dan de plastische meditatie, is onze auteur wel het meest aan de school van Sint Bernard verwant.

Zijn boek bestaat uit twee groote deelen, het *Winterstuc*, dat het wezen Gods, de schepping van heelal en mensch, de deugden van den mensch, den zondeval, de zeven hoofdzonden, de tien geboden, de openbaringsleer en de geschiedenis der verlossing behandelt, en het *Somerstuc*, dat voortgaat met het verhaal van 's Heeren lijden en verrijzenis, de stichting van de kerk, haar inrichting, de werken van barmhartigheid, de liturgie, de sacramentenleer, waarop een reeks merkwaardige hoofdstukken over de wereldgeschiedenis, schijnbaar van geringen onderlingen samenhang en ook meestal uit afzonderlijke schrijvers opgediept,

besloten wordt met een eschatologische beschouwing over den uitersten dag en het hiernamaals.

Het systeem van deze verdeeling brengt dr. Daniëls in overeenstemming met de stof-verdeeling in de *Summa Theologica* van den Aquiner, en ongetwijfeld is de overeenkomst grooter dan het verschil, maar of de schrijver haar nastreefde, lijkt voor discussie vatbaar. Dacht hij niet bovendien aan de geheimen des geloofs, die de kerkliturgie viert in den winter, den Advent, den Kersttijd, den tijd na Driekoningen, en in den zomer, Paschen, Hemelvaart, Pinksteren, tot den laatsten Zondag voor den Advent? 'De splitsing van zijn werk in twee deelen.... schijnt mij' - aldus de tekstverzorger - 'geen voldoende reden om aan een historische stof-ordening te denken, en meer op uiterlijke dan op inwendige gronden te berusten,' en hij beroept zich op de uitspraak van meester Dirc, dat het 'somerstuc' ook in den zomer werd te boek gesteld. Voorzichtig, noemt hij zelf dezen indruk een schijn. Terwijl hij eenerzijds het grondplan van de *Summa* in groote lijnen gevolgd ziet, veronachtzaamt hij anderzijds de grondverdeeling van den auteur zelf, door haar tot een betrekkelijke toevalligheid te herleiden, doch de vergelijking met missaal en brevier gedoogt, dat men, het dogmatische schema erkennend, een liturgische grondgedachte waarneemt, die ook zeer wel overeenkomt met dr. Daniëls opvatting, als zou de magister in zijn handboek de onderwerpen hebben ondergebracht, waarover hij als hofkapelaan en hoogleeraar preekte of college gaf. In den Kersttijd preekt men immers over de geboorte van Christus, en driemaal teekent de inhoudsopgave van het Somerstuc aan, op welken Zondag van den Vasten de eerste hoofdstukken passen. Deze aanduiding rechtvaardigt wel, dat wij door den 'somertijt van ghenaden in den landen ons kersten gheloofs' waarover de proloog tot het zomerstuk spreekt, niet een poëtische omschrijving van het christendom als de heilsorde, maar een nadere bepaling van den liturgischen zomertijd verstaan, tusschen Halfvasten en den Advent. Die zienswijze verklaart dan, waarom het dogmatische schema, zonder willekeurig te worden, toch wel eens afwijkt van het grondplan, dat dr. Daniëls terecht, maar iets te eenzijdig bij de *Summa* zoekt. Ook hierin werkt de tweeslachtigheid door, die heel dit boek karakteriseert. Het is scholastiek en tevens pastoraal: het behandelt de leerstellige godgeleerdheid,

maar in de volgorde, waarin een volksprediker het doet, die er de parochie over onderricht.

Doch die tweeslachtigheid is nergens hinderlijk. De schrijver beklimt niet de toppen van de abstracte speculatie om dan snel af te dalen naar het laagland van de volksmoraal; hij handhaaft zich op de hoogte, waar de studie en het apostolaat elkaar het veiligst ontmoeten, en dit is de hoogte van den kansel. ‘Geen kamergeleerde, maar een apostel’.... men zou die tegenstelling willen wijzigen en lezen: ‘geen kathedergeleerde, maar een kanselredenaar’. En zooals zijn tijdgenoot Dirc Potter reeds Jacob Cats aankondigt, zoo hoort men hier en daar bij Dirc van Delf den toon van Pater Poirters reeds, in zijn exempelen, in zijn beschrijvingslust, in zijn volksaardige voorstellingswijze, in zijn gevoel voor poëzie:

> Die sonne clymt, die planeten glymmen;
> in water, in aerde ende inder lucht
> wil alle creaturen sijn ghelijc voortwinnen,
> ende dat schijnt die gansche natuer te beghinne.

Zoo beschrijft hij op halfvasten, hoe het buiten al gaat zomeren, en als hij over de wonderen van den antichrist spreekt, laat hij de luisterende gemeente angstig opzien en groote oogen zetten:

> Mitter zwarte conste, nigromancia, so sal hi vreemde wonder teyken doen, stienen sal si spreken doen ende laten, tvuer vanden hemel neer doen comen, die bloemen doen bloyen ende weder dorren, die zee van stormen bulghen, die sterren van boven doen nedervallen; die bose gheest sal op sijn iongheren comen ende doen spreken uit veel tonghen; hi sal die doden doen opstaen, ende verrisen, ende veel natuer in der formen doen verwandelen, aertbevinge, aertscoren, helle, veghevier tonen, ende daer en sal niet wesen, des hi van sijnre macht niet en sal beroemen, op dat hi hem heer alre dinghen moghe bewisen.

Theologische oorspronkelijkheid zoekt men vergeefs bij hem, letterkundige oorspronkelijkheid bewijst hij zelfs, waar hij vertaalt. Hij volgt Latijnsche bronnen, en hij volgt ze vaak heel dicht, maar zijn taal is zoo soepel, zijn rhythme zoo meeslepend, zijn woordkeus zoo precies, zijn gloed zoo echt, dat hij zelfs in de strengste afhankelijkheid de vrijheid van den waren meester niet verloochent. Meester Dirc was een machtig meester over de volkstaal, een practisch theoloog met een warm gemoed, die in

diepte van gedachten Ruusbroec niet evenaart, doch hem in het schilderachtige, het kleurige, het bloemige der zegswijze bij herhaling overtreft.

De tekstuitgave van dr. Daniëls, een vrucht van jarenlange toegewijde studie, is niet uitsluitend een verrijking van de wetenschap; zij is een monument van goeden smaak. Het vele 'monnikenwerk', dat noodig was, voordat deze editie tot stand kon komen, maakt de lectuur niet ongenietelijk voor den leek, tot wien de schrijver zich wilde wenden, doch onderhoudt diens belangstelling. De *Tafel van den Kersten Ghelove* is vandaag nog voor 'wairlike lude' geschikt, wanneer die maar genieten kunnen van welluidend proza. Hooger eischen stelde de schrijver alleen aan zichzelf.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsche kroniek

Danzig

Zij die geneigd zijn de rekening van de opstellers van het verdrag van Versailles voor alle moeilijkheden der hedendaagsche Europeesche politiek te debiteeren, zouden goed doen eens van de sederteenige jaren gepubliceerde bronnen, de Parijsche Vredesconferentie betreffende, kennis te nemen. Vaak zal hun dan kunnen blijken, dat de staatslieden en diplomaten van 1919 zich van de bezwaren, aan de ten slotte aanvaarde oplossingen verbonden, zeer wel bewust zijn geweest en dat zij die bezwaren geenszins hebben onderschat. Het in de artt. 100-108 geregelde statuut van Danzig is hiervan een voorbeeld.

Aanvankelijk bestond er, in de Commissie voor Poolsche aangelegenheden, eenstemmigheid ten aanzien van de wenschelijkheid de stad Danzig met hare naaste omgeving geheel aan Polen toe te deelen, ook al had men zich daarbij zeer wel gerealizeerd, dat Danzig ‘a purely German town’ was.[1)] Daartegenover stond evenwel, dat Wilson's 13e punt aan Polen een uitweg naar zee had beloofd, dat ‘the only Polish outlet to the sea’ Danzig was en dat de haven van Danzig, die geen ander achterland dan Polen bezat, van een inlijving bij dien staat zelf zoude profiteeren, terwijl haven en stad praktisch niet waren te scheiden. De Commissie meende, dat deze overwegingen (*waaronder dus het eigenbelang van Danzig*) behoorden te prevaleeren.[2)]

1) Vgl. Miller, My Diary at the Peace Conference VI pp. 350 e.v.; XIX pp. 118 e.v.
2) Er is in de afgeloopen weken wel eens een parallel getrokken tusschen Danzig en Rotterdam. Hoe onjuist die vergelijking is, blijkt (o.m.) uit het hier opgemerkte: van Rotterdam kan geenszins worden gezegd, dat het geen ander achterland dan Duitschland heeft, en Duitschland heeft ook zonder Rotterdam tot Oost- en Noordzee toegang.

In den Council of Ten maakte Lloyd George echter al spoedig (19 Maart 1919) bezwaren: 'Germania irredenta would be a seed for future war'.[1] Ook Wilson aarzelt en de Raad besluit nadere inlichtingen in te winnen. De Commissie voor Poolsche aangelegenheden blijft evenwel bij hare aanbeveling, doch Lloyd George wordt er niet door overtuigd en Wilson deelt zijne bezwaren. Ten slotte wordt, op 22 April 1919, het statuut van de Vrije Stad Danzig, conform een van Wilson afkomstig ontwerp, vastgesteld. De Raad van Tien meende aldus de politieke belangen van Polen, de economische belangen van Polen en Danzig zelf en de cultureele belangen der Danziger bevolking op eene bevredigende wijze met elkander te hebben verzoend. En kan men, in alle onpartijdigheid en oprechtheid, zeggen, dat de Raad daarmede ver bezijden de waarheid is gebleven? Van 1454 tot 1793, d.i. tot de laatste Poolsche deeling, is Danzig altijd geweest: een stad van Duitsche cultuur, met groote autonomie, maar *èn economisch èn politiek met Polen verbonden*. De Poolsche suzereiniteit had in de praktijk niet veel te beteekenen, doch zij bestond en werd erkend, en de Vrije Stad Danzig heeft onder dat régime gebloeid. Was terugkeer tot dat oude, beproefde régime onder die omstandigheden zoo vreemd, zoo willekeurig, zoo onverstandig? En daarbij kwam dan nog, dat de jaren van Pruisisch bewind (1814-1920) voor Danzig een gestaag wegkwijnen, tegenover een snellen opbloei van Hamburg, te zien hadden gegeven, een verloop van zaken waartegen de Danzigers zelf vruchteloos hadden geprotesteerd. 'The fate meted out to Danzig at the hands of its Prussian rulers can be summed up in a single sentence. It was reduced from its former - almost sovereign - independence to the status of a Prussian provincial capital and seaport'.[2]

Neen, niet het herstel van de Vrije Stad op zich zelf kan men de Parijsche Vredesconferentie verwijten, maar wel de volstrekt onvoldoende regeling harer rechtspositie en verhouding tot Polen eener- en den Volkenbond anderzijds. De negen artikelen, daaraan gewijd, schiepen geheel onvoldoende klaarheid en zelfs het Verdrag van Parijs van 9 November 1920, ter uitvoering van

1) Miller XIX p. 119.
2) I.M.D. Morrow, The Peace settlement in the German Polish borderlands (1936) p. 34.

art. 104 van het Verdrag van Versailles tusschen Danzig en Polen gesloten, bracht niet die scherpe afbakening van grenzen, die conflicten onmogelijk maakt of tot de uitzonderingen doet behooren. De tallooze beslissingen van den Volkenbondscommissaris, de eindelooze Geneefsche debatten en het zestal adviezen van het Permanente Hof van Internationale Justitie zijn daar om te bewijzen, dat ruzie tusschen Danzig en Polen geen uitzondering, maar regel is geweest.

Aan de voortdurende wrijving tusschen Danzigers en Polen hebben deze beide zelf echter ook schuld gehad. De wil 'to make the best of the situation' heeft maar al te vaak ontbroken. Doet het bijv. niet ietwat komisch aan, dat het hoogste internationale gerechtshof zich heeft moeten uitspreken over de vraag of het Poolsche recht tot het onderhouden van een eigen postdienst in Danzig óók de bevoegdheid omvat, brievenbussen buiten aan het Poolsche postkantoor te plaatsen en aan het publiek de gelegenheid te geven deze te gebruiken?

Wie beweert, dat de internationale status van Danzig 'onhoudbaar' is, overdrijft schromelijk, want anders dan bijv. de Sudeten-Duitschers (en de Tsjechen!) genieten de Danzigers de meest volstrekte autonomie en is het hun zelfs onder het huidige régime vergund hunne nationaal-socialistische gezindheid ten volle uit te leven. Doch wie, anderzijds, zoude beweren, dat in Danzig 'tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes', toont daarmede toch wel voor de ernstige bezwaren, die uit den bestaanden toestand voortvloeien, blind te zijn, of.... er de oogen voor te sluiten. Het verlangen, het statuut van Danzig te herzien, is dus op zich zelf geenszins onredelijk, en een Poolsche regeering, die a priori en onder alle omstandigheden zoude weigeren over eene herziening te onderhandelen, zou haar recht op steun moreel verliezen.

Iets geheel anders is het echter, wanneer Polen weigert te onderhandelen onder bedreiging met geweld of op grondslagen, welke in zich voor Polen onaanvaardbaar zijn. Vergissen wij ons niet, dan is de bedreiging met geweld, althans voorloopig, opgeheven, iets waaraan de houding van Italië wel niet vreemd zal zijn. Een merkwaardig gesprek, dat de schrijver dezer regelen nog zeer kort geleden met een hem bekend vooraanstaand lid der fascistische partij hebben mocht, scheen er duidelijk op te wijzen, dat Italië zich in geval van oorlog over Danzig niet ver-

plicht zoude achten aan Duitschlands zijde te strijden, iets waarvoor men in Italië in het algemeen al niet veel voor schijnt te gevoelen. De stelligheid en openhartigheid waarmede dit alles werd verklaard, geeft reden te veronderstellen, dat Duitschland van deze inzichten en bedoelingen niet onkundig zal zijn, hetgeen zonder twijfel tot matiging zal aansporen. Daartegenover staat natuurlijk wat de ex-nationaal-socialistische ex-president van den Danziger Senaat, Rauschning, de uitgesproken voorkeur der nationaal-socialisten voor geweld en bedreiging met geweld als politieke 'methode' heeft genoemd. Men is te Berlijn het werkelijke onderhandelen langzaam aan wat verleerd....

Wat het tweede punt, den grondslag van een nieuwe regeling, betreft, staan de beide partijen voorloopig nog wel heel ver van elkaar. Duitschland verlangt algeheele aansluiting, Polen wenscht Danzig's autonomie te behouden. In theorie is dat onverzoenbaar, maar aansluiting met vergaande 'waarborgen' voor de Poolsche belangen en autonomie met eene - reeds thans bestaande - vergaande 'gelijkschakeling' gelijken op elkaar als twee druppels water. Het verschil is meer een prestigevraag dan een reëele, politieke of economische kwestie. De vraag is dus slechts welke waarborgen Polen in geval van een Anschluss verlangt en bovenal.... in hoeverre Polen op toezeggingen van Berlijn zal durven bouwen. Wanneer Polen er voorloopig weinig voor gevoelt in een inlijving van Danzig bij het Derde Rijk toe te stemmen, ook al zouden daarbij vergaande toezeggingen worden gedaan, dan zal niemand, die het lot van Praag nog niet is vergeten, dat kwalijk kunnen nemen. Zoo is het 'probleem' Danzig eigenlijk meer een psychologisch vraagstuk dan iets anders. Waren de psychologische complicaties er niet, dan zou er al heel spoedig blijken, geen werkelijk probleem te bestaan, al zoude er ook, ja juist dan, aan den bestaanden toestand met recht een en ander kunnen worden verbeterd. Men zegge niet, dat dit bemoedigend klinkt. Wanneer vrijwel de geheele wereld zich thans bezighoudt met één stad van nog geen 800 vierkante mijl en met even boven de 400.000 inwoners, dan bewijst dat, hoe groot het latente oorlogsgevaar in Europa is en hoezeer een kwestie, die dien naam eigenlijk evenmin verdient als een smeulende lont 'vuur' mag heeten, wegens de overal opgehoopte brandstof een

grooter gevaar scheppen kan, dan bijv. de toch waarlijk niet geringe plaatselijke brand in Oost-Azië.

Danzig is geen oorlog waard, dit is zeker, maar de moord te Serajewo was zulks ook niet. En is het eigenlijk wel een paradox als men beweert, dat een oorlog zelden of nooit uitbreekt om een reden, die dien oorlog ‘waard’ is?

B.M.T.

Bibliographie

H. Riemens, Les Pays-Bas dans le monde. Histoire, conditions politiques, économiques et sociales, l'empire d'outremer, l'esprit néerlandais. - Payot, Paris 1939.

Dit vlot geschreven en toch serieus bewerkt boek bevat voor Nederlanders weinig nieuws; de vreemdeling vooral zal er partij van kunnen trekken. Voor ons is het hoofdstuk ‘l'esprit néerlandais’ misschien het aantrekkelijkste. Hieruit:

‘Dans la vie quotidienne, les traits principaux du caractère néerlandais sont peut-être la pondération, le sens de la réalité et l'endurance. La pondération peut sembler la qualité d'une nation satisfaite, mais le Néerlandais moyen n'est nullement incapable d'enthousiasme, une fois gagné à une idée nouvelle. Il lui arrive même d'exagérer dans cette voie, et de se préparer ainsi de fortes désillusions... Son pays, toujours à la recherche de modernisme qui a plus ou moins de raison d'être, ne donne jamais l'impression du pays vieux qu'il est en réalité. La forte proportion de gens jeunes dans la population totale peut expliquer d'autre part ce trait spécial.... Comme l'Anglais, il regarde la mer et les pays au-delà; comme lui, il est né voyageur. Dès que ses loisirs le lui permettent, il passe ses vacances à l'étranger, pour rentrer chez lui quelques semaines après, bien content de retrouver les chorses à leur place et telles qu'il les aime.

Le sens même des réalités lui interdit l'optimisme; mais il ne craint pas de regarder la situation en face et de faire tout ce qui est en son pouvoir pour y remédier.

C'est là que son endurance lui vient en aide; sa persévérance est légendaire.... Cependant cette disposition l'esprit peut faire de lui un être entêté en même temps que borné, de même que sa pondération peut n'être que lenteur d'esprit et son sens réaliste, platitude.’

Ik geloof dat wij ons in ons beeld herkennen kunnen; - den heer Riemens zij er dank voor gebracht, dat hij met scherpte dit beeld geteekend heeft.

C.

Geschiedenis van Vlaanderen. Deel IV. - ‘Joost van den Vondel’, Amsterdam 1939.

Dit deel loopt van 1477 tot 1585. De politieke geschiedenis en die der instellingen zijn bewerkt door dr. R. van Roosbroeck, het economische en sociale leven door prof. dr. Hans van Werveke, de cultuurgeschiedenis door dr. E.P. Valvekens.

Uit de hoofdstukken van dr. van Roosbroeck:

‘De gevoelens van aanhankelijkheid, gesproten uit bizondere omstandigheden, bleven teenemaal achterwege, waar het den nieuwen vorst, Philips II, gold. Geboren in Spanje, eerst later als zestienjarig jongeling in de Vlaamsche gewesten, te Gent en te Brussel ingehuldigd, onbekend met de gewoonten en gebruiken van het land, opgegroeid in een totaal vreemde atmosfeer, onkundig van hun taal en afkeerig van de hier gevolgde gebruiken, kon hij geen toenadering oproepen. De eerste kennismaking.... had de banden tusschen den uiteraard koelen, statigen, in zich zelf teruggetrokken vorst en het levendige, luidruchtige Vlaamsche land, niet stevig gemaakt.... Dit waren redenen en omstandigheden, die voor een hartelijke volksverbonden houding geen ruimte lieten’. (bl. 233).

In het economische hoofdstuk geeft prof. van Werveke terecht de eereplaats aan Antwerpen, en noemt de Nederlanden (naar het zeggen van Pirenne) ‘nog slechts de banmijl van deze wonderbare stad’. - ‘Op de oude ekonomische wereld wordt een nieuwe geënt. Antwerpen, dat op het einde van de middeleeuwen reeds tot eerste handelscentrum van de Nederlanden was gegroeid, is vanzelf aangewezen om in de nieuwe ekonomie de leidende rol te spelen’ (bl. 287).

Uit het hoofdstuk ‘kultuurgeschiedenis’ van dr. Valvekens:

‘Vanaf het oogenblik, dat Niccolo Machiavelli als theoreticus van het publieke leven was aanvaard, werd het zwaartepunt van het staatkundige streven en van de private ambitie verlegd.... Beter dan wie ook, heeft hij uitdrukking gegeven aan een nieuwe orde van ideeën, die de Civitas Dei van Sint-Augustinus, het verre droombeeld der Middeleeuwen, grondig hadden verloochend. Het oude ideaal der Civitas Dei had een scherpe rangorde der waarden ten grondslag gelegd van alle private en openbare leven.... Zijn theoretische bouw, steeds opnieuw verantwoord, bleef de geheele periode beheerschen. Thans gaat tusschen een en andere de breuk ontstaan’ (bl. 327).

Als steeds, is ook dit deel uitnemend fraai verlucht. Wederom hulde aan de vlaamsche geschiedschrijving, die aan europeesche eischen hoe langer zoo beter beantwoordt.

C.

Francesco Nitti, La désagrégation de l'Europe. Essai sur des vérités impopulaires. - Editions Spes, Paris (inleiding gedateerd ‘avril 1938’).

Nitti's ‘verscheurd Europa’ is een troosteloos boek; zoo troosteloos als men het thans verwachten moet:

‘La guerre civile en Espagne et encore plus la guerre entre la Chine et le Japon ont démontré que, même avec les armes modernes, il n'y a pas de guerre rapide. Toute nouvelle guerre sera longue.

L'Allemagne manque d'or et de devises étrangères, d'aliments et même de certaines matières premières les plus indispensables et n'a et ne pourra avoir pour longtemps la maîtrise de la mer.... Le mouvement germanique a abouti au national-socialisme, dont on ne sait pas par quoi il finira.... Le Nazisme est un mouvement de passion qui dérive de la guerre et des traités de paix.... Personne ne saurait

en prévoir les conséquances.... Il n'y a que les ingnorants qui voient dans l'organisation de l'Allemagne après l'avènement du Nazisme quelque chose qui puisse être imite' (bl. 456).

Ander citaat:

'En Europe, où des jeunes gens sans expérience et de prétendus économistes qui ignorent tout de l'économie politique ont répandu la mode des plans, on a parlé encore du plan Roosevelt et de l'expérience Roosevelt comme de choses qui pourraient servir d'exemple. Rien n'est plus ridicule. La politique de Roosevelt a été déterminée à l'origine par une situation de nécessité.... L'Etat a assumé toutes les charges, et est intervenu dans tous les facteurs de la vie économique. Il n'y a donc pas eu de plan, mais une série de plans changeants et souvent insensés' (bl. 529).

Eén hoop nog schemert door:

'Les forces de la vie résistent encore aux forces de destruction et de mort; la liberté n'est encore qu'étouffée, elle n'est pas éteinte' (bl. 564). Terugkeer dus tot de beginselen die marxisme en nationalisme verstoord hebben? Maar dit is niet genoeg: de tendenties moeten niet verstikt, maar omgebogen worden. Het komt mij voor dat Nitti dit te zeer vergeten heeft.

C.

Dr. J. Zwart, A.J. Duymaer van Twist. Een historisch-liberaal staatsman. - Oosthoek, Utrecht 1939.

Dit proefschrift wordt gevolgd door bijlagen die niet van belang ontbloot zijn. Van Twist heeft 'staatkundige aanteekeningen' nagelaten (1866), een aantal opstellen van vroegere jaren, en wat correspondentie. Hij komt er in uit als een niet onverdienstelijk staatsman van den tweeden rang, die niet in Thorbecke's schoenen kan staan, van wien hij aanvankelijk vrijwat verschild heeft, maar wiens groote beteekenis hem nà 1848 is openbaar geworden.

'De oude liberalen van vóór 1848 bleken behoudender dan men vroeger wel zou vermoed hebben. Zij raakten steeds meer van Thorbecke vervreemd. Op den duur smolten ze met het grootste deel der vroegere middenpartij en met de schamele resten der oude konservatieven samen tot een nieuwe konservatieve partij' (bl. 57). Tot die nieuwe partij heeft van Twist niet willen behooren. 'Hij meende dat Thorbecke een eerlijke kans moest hebben' (bl. 61). Ook voor Indië is van Twist een vergelijkenderwijs liberaal landvoogd geweest. - Wat Douwes Dekker betreft: 'diep gekrenkt door het onmatige schelden van Multatuli, zo geheel in strijd met zijn eigen waardig en afgemeten optreden, heeft de oud-landvoogd nimmer in het openbaar over deze zaak rekenschap willen afleggen. Hiermede heeft hij evenwel toegelaten, dat voor het oog van velen een smet op zijn naam kleefde. Wellicht heeft hij zich echter de grote, diep indringende invloed van Multatuli op het jongere geslacht niet goed ingedacht. Daarvoor stond hij te ver buiten de geseculariseerde omgeving waar Multatuli werd vereerd' (bl. 133).

Het proefschrift van den heer Zwart mag er zijn.

C.

J.S. Furnivall, Netherlands India, a study of plural economy. - The University Press, Cambridge 1939.

Weder een boek waaruit de Nederlander weinig nieuws kan leeren, maar dat hem welkom moet zijn omdat vreemdelingen er beter kennis van de actueele nederlandsche koloniale politiek door kunnen verkrijgen.

Furnivall's boek is voortreffelijk bewerkt. Ik kan niet zien dat hij iets wezenlijks vergeten heeft. ‘I hope merely’ (zegt hij) ‘that it may serve as an introduction, directing the attention of students to notable features of Dutch administration in the East, and suggesting what they may find by further study there’. Moge die verwachting (zeker te onzen bate!) worden verwezenlijkt.

C.

Uys Krige, Magdalena Retief. - Unie-Volkspers, Kaapstad 1938.

Een tooneelstuk, naar aanleiding van de Voortrekkersherdenkingsfeesten in Zuid-Afrika geschreven. De heer Krige weet den vereischten toon goed te vatten. ‘Die foute van hierdie drama as speelstuk is vir my in die ooglopend. Word dit opgevoer, sal dit aansienlik verkort moet word’. Is de heer Krige niet al te wankelmoedig? Ik voor mij zou er geen enkele claus uit willen missen, zoo smeuiig, zoo ongezocht, zoo versch, zoo beeldend is voor mij de afrikaansche taal, die de onze, door veel lijzigs verslapt en verbleekt, misschien! zou kunnen verfrisschen.

C.

D. Sepp, Trezoor der Zee- en Landreizen. Beredeneerd register op de werken der Linschoten-Vereeniging, deel I-XXV. - Nijhoff, 's-Gravenhage 1939.

De heer Sepp zal, bij leven en welzijn, ook de deelen XXVI-L verslaan. Nu moeten wij met de helft genoegen nemen, die (overigens) voortreffelijk is geslaagd. Het register is alphabetisch personen- en zakenregister in één. Het is (zooals het Bestuur zegt) ‘een op zichzelf staande Encyclopaedie’ geworden, ‘welke ook door hen, die de werken zelf niet bezitten, met vrucht geraadpleegd kan worden’. Moge 't smakelijk uitgegeven boek koopers vinden!

C.

Jhr. Dr. P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders. Geschiedenis van de Ned. Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij. - Tweede Deel. - De Bussy, Amsterdam 1938.

Behalve de geschiedenis zelve der maatschappij, heeft de heer van Winter ons allerlei gegevens verschaft omtrent de Nederlanders (spoorwegmenschen of niet) die in

Kruger's tijd te Pretoria hebben verkeerd. Er blijken er tamelijk veel geweest te zijn die, evenwel niet

allen in de Z.A.R. zijn gebleven. Sommigen hebben het maar eens geprobeerd, niet altijd met doorslaand succes. 'Zoowel aan concessies, als, op bescheiden voet, ook aan de vrij gevestigde bedrijven hebben Nederlanders hun aandeel gehad. Zij hadden spuitwaterfabrieken en richtten werkplaatsen in voor tabaksbewerking. De gebroeders Delfos stichtten een constructie-werkplaats, waaruit op den duur een groot bedrijf - de Iscor - is voortgekomen. De meest in het oog loopende gebouwen te Pretoria en elders werden ontworpen en uitgevoerd door Nederlandsche architecten en aannemers: de groote kerk, de nieuwe gouvernementsgebouwen en tal van regeeringskantoren in de voornaamste dorpen' (G. Pierneef, vader van den nu zoo bekenden kunstschilder, bouwde de gereformeerde kerk te Pretoria). 'In bepaalde kringen was in het bijzonder belangstelling voor concessies' (b. 35).

Kuyper had intusschen voor de Z.A.R., zooals zij geworden bleek te zijn, weinig sympathie meer. 'Al wat hier op Transvaal betrekking heeft, is thans in handen van mannen, die ook Uwe diepste levensovertuiging van harte vijand zijn evenals de mijne', schrijft hij 10 April 1891 aan Kruger (bl. 56).

'Het was begrijpelijk wanneer soms Nederlanders in het stadium, waarin zij de Boeren aantroffen, zich beschouwen gingen als de aangewezen leiders en beheerschers van de republiek, maar zulk een verhoovaardiging moest zich wreken' (bl. 61).

Zoo is er, behalve de gesta der Z.A.S.M., nog veel belangwekkends uit dit boek te putten. De heer van Winter mag met de voltooiing worden gelukgewenscht.

C

Dr. Arnoldus Noach, De Oude Kerk te Amsterdam. Biografie van een gebouw. - Amsterdam, N.-H. Uitgevers Mij., 1939.

Het komt den laatsten tijd niet veel voor, dat een geheel boekdeel aan één historisch bouwwerk wordt gewijd.

Op het gebied van kunsthistorisch en archaeologisch onderzoek onzer oude monumenten is, ondanks uitmuntend werk van Dr. Jan Kalf en zijn medewerkers aan het tot voor korten tijd onder zijn leiding staande Rijksbureau voor Monumentenzorg, nog altijd veel te doen. Vandaar, dat iedere ernstige poging, van andere zijde ondernomen, om in bepaalde leemten te voorzien, à priori reeds onze belangstelling heeft gaande gemaakt. Zoo neemt men dan ook 'vol verwachting' deze biografie van het aan Sint-Nicolaas gewijde heiligdom te Amsterdam ter hand, welke resultaat is van nauwgezet en uitgebreid onderzoek, waaraan de kunsthistoricus Noach het gedurende eenige jaren heeft onderworpen.

Een belangrijk gedeelte van het boek heeft den heer Noach korten tijd geleden aan de hoofdstedelijke universiteit den doctorstitel bezorgd. Aan dit thans onder één hoofdstuk samengebrachte 'Materiaal tot (waarom dit germanisme?) de geschiedenis der Oude Kerk' heeft de schrijver een kapittel laten voorafgaan en een laten volgen.

In het eerste, 'Een stuk Amsterdamsche geschiedenis', wordt de

Oude kerk in haar verband met, en haar verhouding tot de ontwikkeling van de stad beschouwd. In het derde wordt met behulp van het 'materiaal' uit het tweede hoofdstuk een 'Geschiedenis van de Oude Kerk' opgebouwd. Uit dit alles te samen is een omvangrijk boekwerk ontstaan, waaraan eenige uitvouwbare platen en een zes-en-twintigtal, meest zeer mooie, fotografische opnamen zijn toegevoegd. De aldus verkregen indeeling lijkt logisch en methodisch. Ze *is* dat ook tot op zekere hoogte. Maar het tweeledig doel, waaraan het werk moest beantwoorden, nl. eensdeels proefschrift en anderdeels een verkoopbare 'einheitliche' beschrijving van een monument te zijn, heeft den auteur, naar het schijnt, wel moeilijkheden veroorzaakt.

Voor den lezer valt het boek toch eigenlijk in drie deelen uiteen. Dit berokkent schade aan de overzichtelijkheid der stof en werkt bovendien vermoeiend. In den opzet van het werk ziet men weliswaar een beschrijvend-documentair en een hypothetisch gedeelte - dat is logisch en juist, want het laatste steunt natuurlijk op het eerste - maar door de indeeling van de stof was het moeilijk te vermijden, dat men op verschillende plaatsen over dezelfde zaken leest. Tegenover dit, betrekkelijk kleine bezwaar staat echter de niet geringe verdienste, dat Noach's boek een schat aan gegevens bevat, waarin men de ordenende hand van den samensteller ook terdege gevoelt, al toont, door een breedvoerigheid in de beschrijving der details, het beeld van het geheel hier en daar neiging tot vervagen. Men dient daar echter dadelijk bij te bedenken, dat het boek als dissertatie, uiteraard, mede op ruime detail-studie moest worden toegespitst. De conclusies van den heer Noach moesten noodzakelijkerwijs met uiterste voorzichtigheid worden getrokken. Met het woordje 'waarschijnlijk' moest hij nog al eens een al te negatief resultaat bemantelen. Hem treft daarvoor zeker geen verwijt. Noach kon nl. geen dieper-gaand bouwkundig onderzoek instellen. Hij kon niet.... graven, zooals hij zelf te kennen geeft, zoodat hij zich bij zijn onderzoek moest bepalen tot het, voor hem, zichtbare van het gebouw. De hypothesen, de bouwperioden betreffende, zullen voor den schrijver zelf, mede omdat zijn onderzoek zich niet tot onder den grond kon uitstrekken, nog wel verschillende vraagpunten bevatten. Het woord 'hypothese' spreekt trouwens voor zich zelf. Op het punt van reconstructie der bouwgeschiedenis is Noach's werk voor den buitenstaander dus zeer moeilijk te beoordeelen. Met zijn supposities over het oudste gedeelte van de kerk staat of valt ook datgene, wat hij over de orientatie als midzomer en (of) midwinterkerk, hoe interessant en wel overdacht ook, mededeelt.

Hier nader op detail-kwesties, zooals de uitspraak over Dirck Crabeth op pag. 101, in verband met het Maria-raam in het Vrouwenkoor, in te gaan, zou weinig zin hebben. Veeleer constateert men met genoegen, hoe de auteur zich voortdurend heeft beijverd zijn werk naar vele zijden te fundeeren en uit te bouwen. Deze 'biografie van een gebouw' moge dan, door het noodzakelijk gestelde werkplan, niet in alles het laatste woord kunnen spreken - bij welk historisch onderzoek werkt men echter zonder revisies? - als kunsthistorische studie van een der interessantste monumenten uit de late gothiek in ons land, is zij een arbeid van beteekenis geworden.

A. VAN DER BOOM

Dr. Joh. Theunisz, Carolus Clusius. Het merkwaardige leven van een pionier der wetenschap. Patria. Vaderlandsche cultuurgeschiedenis in monografieën. XVII. - P.N. van Kampen & Zoon N.V., Amsterdam 1939. 178 blz.

Als eerste bijdrage van de reeks *Patria* tot het gebied der wetenschapsgeschiedenis (het werd tijd, dat ook hieraan eens aandacht werd besteed) is een biographie van Carolus Clusius (Charles de l'Escluse, 1526-1609) verschenen, een goed geschreven boek, getuigend van de groote kennis, die de schrijver over het onderwerp bezit en - wat in een biographie altijd aangenaam aandoet - van de sympathie, die hij den beschrevene toedraagt. Men vindt hier het wisselvallig bestaan, dat de groote botanicus geleid heeft, voordat het professoraat in Leiden hem een gerusten levensavond bezorgde, beschreven in al de details, die de Clusius-kenners uit de kostelijke bron van informatie, die zijn omvangrijke en goed bewaard gebleven correspondentie vormt, hebben weten op te diepen en daarbij toch in zoo sprekende trekken geschetst, dat het beeld van zijn persoonlijkheid er duidelijk uit oprijst. De schrijver zal door dit boek ongetwijfeld belangstelling weten te wekken voor een groote wetenschappelijke figuur, die tot dusver in ons land buiten de kringen der biologen al te weinig bekendheid geniet.

Dat juist aan Clusius de eer te beurt viel, als eerste uit de rij van de Nederlandsche beoefenaren der natuurwetenschap in *Patria* te worden bestudeerd (men zou eerder Huygens of Stevin verwacht hebben), wordt op den omslag eenigszins gemotiveerd door de opmerking dat zijn leven ten nauwste was samengeweven met de algemeene en vaderlandsche geschiedenis van zijn tijdvak. Eerlijk gezegd heb ik van dat samengeweven zijn in het boek niet zoo heel veel gemerkt. Wèl van de geschiedenis! De schrijver geeft in den loop van zijn werk zoo vele en zoo uitvoerige overzichten van de gebeurtenissen, die zich tijdens het leven van Clusius op politiek en militair terrein hebben afgespeeld, dat men, na hem ten einde toe te hebben gevolgd, niet alleen met Clusius op de hoogte is, maar tevens zijn kennis van de geschiedenis van de tweede helft van de 16e eeuw aanzienlijk opgefrischt ziet. Hij slaagt er alleen niet in, den lezer te overtuigen, dat Clusius met dat alles nu zooveel meer te maken heeft gehad dan ieder ander, die het twijfelachtige voorrecht heeft genoten, dien grooten tijd te beleven. Men krijgt integendeel den indruk, dat hij er altijd nogal heel goed in geslaagd is, zich te onthouden van de rol van medespeler voor ‘den bewogen achtergrond van Reformatie en Contra-Reformatie’ en in ‘het glorieuze décor van den Tachtigjarigen oorlog’, waarmee de schrijver der eenigszins rhetorisch gestelde aankondiging - vreesde hij te weinig belangstelling voor iemand, die alleen maar bioloog was? - hem omgeven wil.

Bij het lezen van het boek heb ik het als een bezwaar ondervonden, dat de schrijver herhaaldelijk namen van personen vermeldt, waarmee Clusius in relatie heeft gestaan, zonder dat hij daaraan eenige informatie toevoegt; hij praat er over, alsof het allemaal goede bekenden van ons allen zijn. Dat is echter niet steeds het geval; het zal misschien erg onontwikkeld lijken, maar toen ik op blz. 25 ineens den naam Crato vermeld zag, wist ik niet, wie het was; van Lipsius op blz. 32 stond me slechts vaag iets voor den geest; Posthius op blz. 48 was me geheel

onbekend en over Marie de Brimeu ben ik eerst in den loop van het verhaal wat naders gewaar geworden; misschien zal het anderen lezers ook wel eens zoo gaan. De schrijver zou daarom een nuttig werk hebben gedaan, door aan iederen naam bij eerste vermelding een korte biographische noot toe te voegen.

E.J.D.

Dr. E. Frank, Vraagstukken der theoretische economie. Deel I. - J.B. Wolters, Groningen 1939.

Dr. Frank, die reeds in een studie over 'Geld en Waarde' critiek heeft geleverd op de nog door velen aanvaarde economische theorieën, heeft in het thans door hem gepubliceerde geschrift die critiek voortgezet. Zijn studie is gewijd aan de nagedachtenis van zijn leermeester Prof. Mr. Dr. H.W.C. Bordewijk te Groningen. 'De uitkomsten van mijn onderzoek,' aldus Dr. Frank - 'wijken over het algemeen af van de zijne; maar het is voor mij altijd een bewijs van zijn waarlijk wetenschappelijke objectiviteit geweest, dat hij steeds begrip toonde voor afwijkende meeningen van zijn leerlingen, ook wanneer deze in strijd kwamen met die leerstukken der theoretische economie, die hem het dierbaarst waren.'

In zijn inleiding herinnert de schrijver aan de grondgedachten van 'Geld en Waarde' met betrekking tot de wetenschap der economie. Hij ziet daarin een wetenschap van de economische ervaring, die *maatschappelijke* en niet *individueel-psychische* verschijnselen tot haar object heeft te kiezen en in geen geval individueel-psychische verschijnselen van in de gegeven werkelijkheid niet voorkomende individuën, nl. van niet-in-maatschappelijk-verband-levende individuen (Robinson Crusoe). De economie begint bij het ruilverkeer en niet bij den oertoestand; in het ruilverkeer tracht de economie wettelijkheden aan te toonen. Het is niet juist, wordt althans van dag tot dag minder juist, om wettelijkheden na te sporen voor een ruilverkeer, dat vrije concurrentie en privaateigendom tot pijlers heeft. De deductieve methode past niet voor een ervaringswetenschap als de economie. Alleen de wiskunde, de eenige wetenschap, die geen ervaringswetenschap is, kan deductief te werk gaan. Bezinning op grondslagen, uitgangspunt en methode, acht Dr. Frank dringend noodig voor de economie.

In een eerste hoofdstuk critiseert Dr. Frank het onjuiste gebruik van het begrip 'economische wet'. Onder 'wet' is hier niet te verstaan de *juridische* wet, de opgelegde norm, waaraan een ieder zich heeft te houden, teneinde het voortbestaan van de samenleving te verzekeren, maar de in de ervaring geconstateerde samenhang, regelmatigheid en afhankelijkheid van economische verschijnselen. Een nieuw economisch verschijnsel kan nooit in strijd zijn met een formule, geabstraheerd uit oude verschijnselen. Economische ordening en prijszetting kunnen dus nooit in strijd zijn met economische wetten; want deze economische wetten golden voor toestanden, waarin prijszetting en ordening onbekende phaenomena waren.

In Hoofdstuk II bespreekt schr. de verhouding tusschen economie en wiskunde en constateert, dat men aan de wiskundige methode in de economie niets heeft om iets nieuws te kunnen ontdekken. Door het

gebruik van die methode vindt er slechts een vertaling plaats, niet in een eenvoudiger, maar in een moeilijker taal, althans voor de meeste economen. Wel meent hij - o.i. ten onrechte, te meer waar hij uitgaat van het zuiver empirisch karakter der economie - dat de wiskundige statistiek met behulp der waarschijnlijkheidsrekening vruchtbare resultaten kan opleveren op het gebied der conjunctuurvoorspelling.

Hoofdstuk III is gewijd aan een betoog, dat de leer der productie voor de theoretische economie van geen beteekenis is, terwijl het vierde en laatste hoofdstuk op vaak hyper-scherpzinnige wijze de leer der pachtwaarde uiteenrafelt.

Deze boekaankondiging leent zich niet tot een critiek op de critische beschouwingen van den schrijver. Zij hebben ons overigens versterkt in onze overtuiging, dat de wetenschap der economie zich nog in de kinderschoenen bevindt en dat hier het woord van de Genestet in zijn Leekedichtjes van toepassing is:

> ‘Wat ons de wijzen als waarheid verkondden,
> Straks komt een wijzer, die 't weg redeneert.’

Ook met de beschouwingen van Dr. Frank is het laatste woord op economisch gebied stellig niet gesproken.

MOLENAAR

H.J. van Nynatten-Doffegnies, Huis van Licht en Schaduw. Roman uit 1848. - N.V. Uitg.-Maatschappij C.A.J. van Dishoeck, 1939.

In één opzicht verdienen onze schrijfsters onvermengde sympathie: het is omdat zij niet meedoen aan het malle geschrijf over, het dwaze geétiquetteer en het gewichtig ontleden van elkaar, waaraan onze schrijvers, en in het bizonder onze dichters zich zoo gaarne overgeven, en waarvan het publiek allang beu is. In het vrouwelijk gilde wordt niet gezwetst, maar gedaan, en gedaan met dien ijver en die toewijding die echt vrouwelijke deugden zijn.

Desondanks brengt ook dat geslacht maar zelden letterkundige meesterwerken, of zelfs maar werken van middelmatige verdienste voort. Eenvoud heeft daar tot keerzijde onbelangrijkheid, argeloosheid overbodigheid, drang slordigheid. Hierbij komen nog andere min of meer specifiek vrouwelijke fouten, groote en kleine: vaagheid van grondplan, onmacht tot ordenen (alleen een vrouw weet de bloemen te schikken in een vaas; waarom dan niet de figuren in een boek?), gemis aan een eigen stijl, stel- en schrijffouten (soms kolossale), behoudzucht, afkeerigheid van correctie. Dit maakt dat wij moeten spreken van een echten vrouwenstijl, waarmede dus het genre niet is geprezen.

Het boek dat ik hiermede inleid is er een van deze soort, met enkele verdiensten en vele feilen. De schrijfster is sympathiek omdat ze niet lijdt aan pose, het boek is het ook, want het heeft geen pretentie, en naast deze negatieve deugden valt de positieve winst aan te wijzen van frischheid en sappigheid in menig onderdeel. De eindconclusie luidt echter dat het beter onuitgegeven ware gebleven (ongeschreven wil ik niet zeggen, want het heeft als oefening zeker zijn nut).

Weinig belovend is al dadelijk de ouderwetsche titel, alsook het ouderwetsche begin: ‘Op een gure Januaridag....’, waarin de verwaarloozing van het geslacht ons nog niet van moderniteit kan over-

tuigen. Integendeel, wij vreezen dat de belofte van den ondertitel: 'Roman uit 1848' zal worden ingelost door gebruikmaking van een stijl uit 1848. Zoover komt het gelukkig niet, maar toch blijft ons al lezend de figuur van Jacob van Lennep bij. Diens personen leven niet, het zijn hun avonturen die ons moeten boeien en daarin gewoonlijk wel slagen. Ook de personen van dit boek leven niet, maar hun avonturen boeien ons helaas evenmin.

Een kras voorbeeld van een wezenlijke ledepop levert de schrijfster ons in de hoofdpersoon, een minderjarige boeredeern uit den Achterhoek, die de woning waar zich een belangrijke episode van haar leven zal afspelen op het eerste gezicht doopt met den titel 'Huis van licht en schaduw'. Ik geloof gaarne dat zoo een deern ouderwetsch is vergeleken bij een stadsmeisje, maar dàt aanvaarden wij niet, dat is niet slechts ouderwetsch, het is ook absurd. Wij aanvaarden het absurde slechts indien het als zoodanig wordt voorgesteld.

Dit boerinnetje nu, Geerte, naar wie de roman nog den tweeden ondertitel 'Vosje' voert, is in het heele boek morsdood, van haar met roode krullen gezegende kruin (deswege de teeder-bedoelde bijnaam 'Vosje') tot haar met roode sproeten gezegende onderdanen. De schrijfster heeft al haar liefde aan dit Vosje gegeven en op dit Vosje jammerlijk verspild. Uren en uren aaneen heeft zij met waarachtige menschenliefde op Vosje kunstmatige ademhaling toegepast, en aan het eind krijgt zij spierkramp van haar oefeningen, en wij zijn bek-af van het kijken, en Vosje ligt nog precies even dood.

De tweede hoofdpersoon, de op Vosje verliefde patroon Bart, is van hetzelfde laken een pak. De beiden vormen ten slotte een gelukkig paar, een paar waarvan, na zekere onregelmatigheid in de aanvankelijke verhouding, het huwelijk uiteindelijk het geluk wettigt. De schrijfster is in zooverre, zij het onbedoeld, consequent, dat ze *twee* levenloozen in een blijde echtverbintenis vereenigt.

De vader van Bart treedt eveneens als ontslapene op, de dominé vertoont het oeroude type van hebzucht, harteloosheid, galmtoon en ongetailleerde lichaamslijn. (Waarom toch altijd dat gehakketeer op onzen predikantenstand? Is het misschien met compensatoire bedoeling dat ten laatste ook nog een brave, maar daarom nog allerminst levende bedienaar van Gods woord wordt geïntroduceerd?)

In haar naschrift verklaart mevrouw van Nynatten het gewestelijke te hebben ontleend aan zeker studiewerk. Er werd ook op haar eigen boek gestudeerd, het gewestelijke is overtuigend weergegeven. En toch werd er ook weer niet genoeg op dit boek gestudeerd, de schrijfster is met die de vrouw zoo vaak noodlottige impulsiviteit aan het neerpennen geslagen eer haar embryonaire gestalten tot voldragenheid waren gegroeid. Men ziet zich dan ook genoodzaakt haar stellig te ontraden het aangekondigd vervolgdeel 'Moeder Geerte' in het licht te geven, maar ik vrees dat, terwijl ik dit schrijf, de drukpersen reeds draaien.

Veelsoortig ruw geweld, gezwelg, dronkenschap, vechterij moeten het gemis aan innerlijk leven bemantelen. Voorts zal het menigeen afschrikken dat ook weer deze schrijfster allerminst een blad voor den mond neemt. Ze haalt er uw partes posteriores bij of het zoo niets is.

Met dat al werd het niet een boek van enkel schaduw. De auteur, zij het niet bij machte tot het componeeren van een roman, toont talent, klein, maar reëel en vriendelijk, in haar goede oogenblikken heeft ze

alle voordeelen van haar frischheid en haar impuls. Aardig zijn bv. de beschrijvingen uitgevallen van den rit van Bart en Vosje op de kar, van het interieur van Barts vader, van de ganzenplukkerij. Telkens ook treffen ons kleurige natuurobservaties, - en dat alles is volstrekt geen Jacob van Lennep, maar bewijst beeldend vermogen.

Al zijn wij met dit boek op een onmetelijken afstand van 'Boerenpsalm' van Timmermans, de auteur toont somtijds het echte schrijversbloed te bezitten, ze kan eenmaal in onze letterkunde gaan meetellen. Laat dan dit boek een aanloop zijn tot werk dat telt.

Maar al wil men het liefst spoedig vergeten voor beter toekomstigs, dit mag voor den uitgever geen reden zijn ons iets te sturen - en dan nogal op de titelbladzijde onuitwischbaar overstempeld met de opdracht aan den recensent: ter bespreking, als vreesde hij dat wij het na de beoordeeling voor duur geld zouden verkwanselen - zoo lomp van formaat en tevens zoo licht in de hand, iets van zoo dik en tevens zoo los papier, met een zoo dorre en leelijke letter.

F. BORDEWIJK

Scientia. Handboek voor Wetenschap, Kunst en Godsdienst. Deel III. - Uitgeversmaatschappij W. de Haan N.V. Utrecht.

In de bespreking van dit werk (Juli-aflevering 1939; blz. 135) is tengevolge van een misverstand een onbillijkheid begaan, die hier moge worden goedgemaakt.

In het artikel over Erfelijkheidsleer van de hand van Prof. Dr. M.J. Sirks kwam de volgende passage voor (blz. 405): '.... het bezit van zulke lichaampjes bleek een algemeene eigenschap van alle celkernen te zijn en de erkenning van deze draadjes als altijd voorkomend onderdeel van de cel-kern gaf daaraan een naam: ze werden 'chromosomen' gedoopt. Het ontbreken van een etymologische verklaring van dit bij eerste kennismaking altijd verwondering wekkende woord, gevoegd bij het gebruik van het motiveerende leesteeken, gaf aanleiding te vreezen, dat de lezer in den waan zou kunnen worden gebracht, dat de naam chromosoom ontleend was hetzij aan den draadvorm, hetzij aan het voorkomen in de celkern; vandaar de vraag: waar zit het chromatische?

De schrijver van het artikel was zoo welwillend, de zaak op te helderen: het leesteeken: wil motiveeren, waarom de bedoelde draadjes een naam kregen, niet welke die naam was; als hij de mogelijkheid van misverstand had kunnen voorzien, zou hij er gaarne bijgevoegd hebben, dat ze *chromo*-somen heeten, omdat ze, in tegenstelling tot de rest van de celkern, met bepaalde kleurstoffen gekleurd worden.

De ter zake kundige lezer zal begrepen hebben, dat Prof. Sirks niet geschreven heeft, dat de naam chromosomen ontleend is aan het voorkomen van fijne draadjes in het inwendige 'ervan' (bespreking; blz. 135). Dit woord sloeg op een ongelukkigerwijs weggevallen voorafgaand 'in de celkern'.

E.J.D.

Ontvangen boeken

D. LOENEN, De ondergang der Meliërs. - Wereldbibliotheek, Amsterdam 1939.

F. VAN LANGENDONCK, Gedichten, en ALFRED HEGENSCHEIDT, Starkadd. - Elsevier, Amsterdam 1939.

L.F. TAN - HAVERHORST, Pjalar Jóns Saga. - Tjeenk Willink, Haarlem 1939.

J. BIERENS DE HAAN, Gemeenschap en Maatschappij. - Tjeenk Willink, Haarlem 1939.

D.J. WANSINK, Het Socialisme op den Tweesprong. - Tjeenk Willink, Haarlem 1939.

IGNATIUS KLUG, Het katholiek Geloof. - De Toorts, Heemstede 1939.

DOM FRANCISCO DE MELO (vertaald door M. DE JONG), De Strijd in het Engelsche Kanaal, anno 1639. - De Boer, den Helder 1939.

HELMA WOLF - CATZ, Wind en Vlagen. - Sijthoff, Leiden 1939.

C.A.H. KRUYSKAMP, De refereinen van Jan van Doesborch. Eerste gedeelte. - Brill, Leiden 1939.

P.J.J DIERMANSE, Renout van Montalbaen. - Brill, Leiden 1939.

ERNEST MICHEL, Als twee één zijn. - Moorman, Nijmegen 1939.

F.L.W.M. BUISMAN - DE SAVORNIN LOHMAN, Laurence Sterne en de Nederlandsche schrijvers van 1780-1840. - Veenman, Wageningen 1939.

W. KRAMER, Taalstudie en Stijloefening. - Wolters, Groningen 1939.

E.A.D.E. CARP, De sociale waarde van de geestelijke volksgezondheid. - Van Gorcum, Assen 1939.

N.P. VAN WIJK Louw, Berigte te Velde. - Van Schaik, Pretoria 1939.

H.A. MULDER, Opstelle oor Poësie. - Van Schaik, Pretoria 1939.

ALEXANDRE MASSERON, Pour comprendre la Divine Comédie. - Desclée, de Brouwer, Paris 1939.

PIERRE MESSIAEN, William Shakespeare, Les Comédies. - Desclée, de Brouwer, Paris s.a.

Veertig jaar

Onderstaand gedicht werd juist een jaar geleden door M. Nijhoff geschreven, in opdracht van de A.V.R.O., naar aanleiding van het veertig-jarig regeringsjubileum van H.M. de Koningin.
Het midden van het gedicht (regel 30 tot 39) bestaat uit woorden uit het eedsformulier door Hare Majesteit bij de kroning, in 1898, uitgesproken.

De schrijver brengt hierbij dank aan A.H.N. - W., zonder wier bijstand dit werk noch begonnen noch voltooid zou zijn.

Veertig jaar Kroon en Scepter;
veertig jaren van
beukende zee tegen de smalle duinstrook, steeds
zuigend en zand loswoelend, 't dieperliggend land
belagend; veertig jaar van wisseling van licht,
schroeiend of levenwekkend, en van duisternis,
doods of verkwikkend; veertig jaar van dauw of droogte,
van wolken, regendragend en het veld bevruchtend,
of, wit en wijkend, als belofte oningelost
gestapeld langs de kim; veertig jaar hoop en wanhoop,
wanhoop en hoop; winst, schade; rijke en mislukte oogst;
veertig jaren van wind die waait waarheen hij wil,
koersen begunstigend of stuitend; van rivieren,
weelde banend, zwellende tot verwildering
wanneer op verre bergen sneeuw ontijdig smelt.
En veertig jaren van weerstand bieden: stuivend zand
met helmbeplanting duizendvingerig weerhouden,
grondeigendom beveiligen, land winnen, en
met land- en waterwegen 't wederzijds verbond

bevestigen van achterland en havens; veertig
jaren den bodem keren, het gewas beschermen,
vruchten veredelen, en, ter verdediging,
als 't moet, der zich vermenigvuldigende welvaart
met goed en bloed bereidstaan; veertig jaren van
steeds in breder verband ononderbroken voortgaan,
tempo bespoedigend; van steeds hoger vlucht nemen,
van nieuwe vindingen, makend de wereldruimte,
omwelvend moederland en overzees gebied,
tot een bevlagde brug en beider vaderland.

Veertig jaar Landsvrouwe;
    veertig jaren, Onschendbaar,
den eed aan 't volk gestand, de grondwet onderhouden
en de onafhankelijkheid en 't grondgebied des rijks
verdedigd, bij Gods gratie, en veertig jaar bewaard;
veertig jaar de algemene en bijzondere vrijheid
en de bezworen rechten aller onderdanen
beschermd als een goed koning schuldig is te doen,
en welvaart, in het algemeen en in 't bijzonder,
met alle middelen wettelijk ter beschikking
instandgehouden en bevorderd, veertig jaar.

Veertig jaar Troon en Koningsmantel;
        veertig jaar
boven de wet en onder Gods genade: 't aardse
tenietgedaan, en, door de doop des doods herboren,
wandelend in nieuw leven; door de duizenden
omstuwd, bekleed met eenzaamheid; voor 't venster staan,
bloemen zien, vlinders in de tuin, en achter zich
zware meubels voelen, getooid met zinnebeelden
van taak en van traditie, en 't raam sluiten, en
zich aan 't werk zetten; vrouw zijn, en het hermelijn
neersneeuwen voelen om de schouders; moeder zijn,
en 't enig eigen kind terstond aan 't land weer afstaan;
stemmen jubelen horen, en, dieper ontroering
dan uit te spreken valt weerhoudend, groetend met
wuivende hand en knikkend hoofd den weg vervolgen.

Veertig jaar Hart van 't land en Volkslied;
veertig jaar
stuwkracht en melodie voor de talloze voeten
die 's morgens met elkander klinkend langs de hoofdweg
naar 't werk toe gaan, en 's avonds, kerend, elk zijn kant uit,
weerklinken in de zijstraat; droom en troost der handen
die, reppend, onder zacht geneurie, truitjes breien
voor eerstgeborenen, of lijkwa weven, haastig,
bij kaarslicht; onverwacht goudstrooiende verschenen
toververschijning voor de kinderogen die
't ontsnapte luchtballonnetje achterhaald zien, of
achter de winkelruit blinkende wens vervuld;
geestdrift teweegbrengend waar feest is, moed insprekend
waar tranen zijn, zegen bezegelend waar 't schip
te water wordt gelaten, een schutsluis geopend,
een standaard uitgereikt. Veertig jaar Hart van 't hart,
Lied van het volk, als eerstaanwezende, en als laatste.

Veertig jaar van waken, weten, getuige zijn.

Veertig jaar Handhaven.

Houtekiet

XXVI

Wat zal ik zeggen, Jan Houtekiet was dus vertrokken, maar waarom? Hij was het dorp al doorgereden toen hij opeens rechter ging zitten en verrast zeide: Dedju! Hij deed het paard rechtsomkeer maken en toen het weer met zijn kop op Deps stond, liet hij het stil staan, staarde naar het punt van den toren en een tempeest stak van heel ver in hem op. Wat is een tempeest? Het begint met zuchtjes welke de zon met eeuwig en eeuwig schijnen weet te ontlokken aan het grondeloos rustig en oneindig water van de zee. Deze zuchtjes stijgen op in den vorm van wolkjes, die zich verzamelen tot groote wolken, zich laden met bliksems en donder en dit geweld over de aarde kunnen laten losbreken, maar ook er rustig over heen drijven, beheerscht in hun kracht. Zulk een tempeest stak op in het grootsch en rustig gemoed van onzen stamvader Jan Houtekiet toen hij zijnen berenwagen terug naar Deps had gekeerd en zich zat af te vragen waarom hij nu eigenlijk vertrokken was en of hij, om het klaar en duidelijk te zeggen, niet gevlucht was. Dju! Kon hij den toren niet in brand steken, den pastoor onder zijn gat schoppen tot hij Deps uit was, kon hij niet kort en goed verklaren dat hij nu lang genoeg geduld had gehad, dat al wie zijn manier niet goed vond juist een half uur tijd had om zijn vodden bijeen te rapen en te verhuizen naar de zandstraat en dat de eerste vrouw die nog haren mond zou durven open doen over duivelen en zielen en zoo van alles, verdomme, zou zien wat Jan Houtekiet met haar zou aanvangen? Dierf en kon hij dat allemaal niet? Kon hij heel Deps als het er op aankwam, niet leeg maken en plat branden en uit de angstig te hoop geloopen Depsers juist die kiezen die hij er hebben wilde, tot de anderen zeggend: gij niet meer, maakt dat ge wegkomt? Was hij niet veel te onnoozel

goed geweest, had hij zich in zijn geduldige barmhartigheid niet alles laten welgevallen, vooral van de schrikkelijke vrouwen en was nu niet het uur gekomen om, in plaats van heimelijk met zijnen beer te vluchten, hun eindelijk allemaal te laten zien wie hij was en hoe hij het wilde, want ze schenen dat van langsom minder te weten? Want hij had alles maar goedzakkig toegelaten en over zijn hoofd laten groeien en ook dat geraas van Baert, dat Deps een dorp moest zijn, leek op niets. Waarom moet het een dorp zijn? Als Jan Houtekiet niet wil dat het er een is moet het er ook geen zijn en vriendschap of niet dan moet Baert er mee uitscheiden.

Zoo verzamelt zich het tempeest in dezen schrikwekkenden man en wij mogen God wel danken dat hij niet heeft laten neerkomen de zweep die in zijn vuist trilde om zijn paard terug naar Deps te drijven, want hij was werkelijk de man om zijn woede uit te werken, ja Deps bijbelsch te verwoesten. Maar het tempeest dreef even onverklaarbaar over als het opgestoken was. Zoo duister als hij naar den toren had gestaard, zoo hoopvol blikte hij weerom tegemoet de wijde wereld die achter hem lag en waarnaar hij weer den kop van zijn paard wendde. Ju, zei Jan Houtekiet en hij reed terug het lokkende onbestemde te gemoet.

Volgens de praatjes buiten Deps heeft hij zijn Lien met zestien kinderen laten zitten, elke vrouw die hij op zijn zwerftocht ontmoette overvallen en daarna nog ernstig geprobeerd met een heel jonge meid een nieuwe reeks van zestien aan te leggen, zoo slecht was die Houtekiet.

De waarheid vóór alles. Jan Houtekiet is vertrokken omdat hij het beu was, omdat Lien toch zonder hem voort kon en omdat een verlangen naar zijn jeugd met nieuwe kracht in hem werkzaam was geworden. Het is waar dat hij door heen te gaan geen al te best voorbeeld gaf, maar nooit is het immers zijne bedoeling geweest goede voorbeelden te geven. Allen die hem gekend hebben of het beweren, verzekeren dat hij een door en door goed man was, die echter het kwaad uit het goed niet kende en beide bedreef met dezelfde gelijkmatige gemoedsrust.

Daar rijdt dan Jan Houtekiet.

Waar hij voorbijrijdt kent men hem. Wel roepen de kinderen zijn naam als een waarschuwing, veiligheidshalve deinzend naar de deur om hem te zien voorbij rijden en toch bijtijds te

kunnen binnen springen. De meiden echter, de vrouwen en mannen naderden hem gemoedelijk als hij ergens stil hield. Hij was voor hen het monster niet meer, de droes van jaren geleden. Hij was nu vooral de legendarische man, die het kasteel gedwongen had Deps te verkoopen aan den prijs van slechte hei. En hij had den toren gebouwd. Voor de vrouwen was hij de onweerstaanbare, de gevaarlijke, de geheimzinnige. Ze waren blij hem nu eens van dichtbij te zien. Ze wachtten naast haren man, bang en verlangend, tot hij zin in haar zou krijgen en zijne geheimzinnige betoovering op haar laten inwerken. Dan zouden ze vluchten. Verbaasd waren zij omdat hij haar niet eens aankeek.

Hij liet hier en daar zijn paard grazen, trok alleen of met zijn beer de velden in en zocht de eenzaamheden op waar voor hem overal herinneringen lagen. Alles was veranderd. Een beekverbreeding, om slechts dat te noemen, was totaal verdwenen. Hoeveel waterkiekens had hij hier niet gesnapt, hoeveel volle fuiken bovengehaald. Vier groote otters had hij hier gevangen. En nu liep hier de beek even smal als elders, de breede put vol leven en geheim was gedempt, er groeide malsche klaver. De boomen, die toch twintig jaar ouder waren, leken kleiner. Andere waren geveld en lieten gaten waarnaar hij verbaasd en droomend staarde. De boeren die op het veld werkten, praatten met hem, hij was geen vijand meer. Ze vroegen wat hij van plan was. Ze begrepen niet dat hij voor zijn plezier zoo wat rondreed, thuis hebben ze mij toch niet meer noodig. Ze boden hem slapen en eten aan, juist wat hij niet noodig had, juist wat hij thuis met plezier verlaten had.

De vrijheid wilde hem maar niet smaken. Hij vroeg zich af of het misschien paard en wagen waren die hem hinderden. In zijn jeugd had hij dat immers allemaal niet. Toen was hij altijd overal en nergens, had nooit eenige zorg, behielp zichzelf en alles was hem lust, genoegen, spel. Nu kreeg hij honger op bepaalde uren en stond rond te draaien, zoekend wat hij daartegen wel kon doen. Hij verlangde naar warme spijzen. Des avonds was het hem te stil. Hem te stil! Maar het allerergste was het gevoel belachelijk te zijn en oud. Belachelijk waren voor hem vroeger jagers en stroopers die op wild uit gingen met een geweer, lieve deugd, en er dan nog nevens schoten; lieden die een vaste woning noodig hadden en een bed, niets konden doen

of maken zonder veel gerief. Ja, vroeger was eigenlijk iedereen belachelijk behalve hijzelf. En nu was hij het zelf ook een beetje. Van zijn beer had hij zich heel wat voorgesteld. Hij zou daarmee vertooningen geven, kunsten die men in de streek nooit gezien had en er passeerden nochtans veel Bohemers met beren. Hij zou ook zijn paard dresseeren. Maar nu het op vertooningen aan kwam, was hij te trotsch. Daarvoor had hij zijn beer eigenlijk niet, centen moest het beest hem niet opbrengen.

Ten slotte werd Jan Houtekiet een verlangen gewaar terug naar huis te rijden. Nauwelijks had het vorm aangenomen en was hij er zich van bewust, of hij sloeg op zijn paard en reed haast zonder oponthoud drie dagreizen ver om met de zwakheid gedaan te maken. Hij zou misschien nog verder gereden zijn, het land uit, altijd maar dieper het Noorden in dat door geen bergen is afgesloten, maar hij kwam terecht in een groepje Bohemers, vijf wagens. De mannen omringden hem dadelijk en keurden zijn paard, een boerenpaard, veel zwaarder dan al de hunne. Houtekiet liet hun zijn beer zien. Zij hadden er ook een, maar jonger en veel kleiner.

Het dorp lag een vijfhonderd meter verder. Men kon hier, op twee kilometer van het dichtstbij huisje, tienmaal vermoord worden zonder dat iemand iets hoorde; zoo afgezonderd en eenzaam stonden de vijf wagens langs een lange zandbaan door de Limburgsche hei. Maar dat verontrustte Jan Houtekiet niet. Hij zette zijn wagen zesde in de rij, groette de zigeuners zoo maar met een hoofdknik of een pinkoogje en sliep in zijn wagen met de deur wagewijd open. Niemand had hem uitgenoodigd bij het gezelschap te blijven, hij wist niet eens of hij wel gewenscht was. Al had hij een beer, hij was daarom immers nog lang geen Bohemer en al ware hij Bohemer geweest, hij hoorde daarom nog bij deze vijf wagens niet thuis. Zijn paard had 's morgens kunnen verdwenen zijn, wat zou hij dan tegen al die mannen, minstens elf, beginnen? Nu en dan kwam een hoofd in de open deur kijken. Eindelijk steeg er een zachtjes op den wagen en keek naar binnen. ‘Wat is er?’ vroeg Jan Houtekiet rustig uit het donker. De man trad traag binnen en zette zich op het bankje tegenover hem. Jan Houtekiet bleef liggen. Ze zwegen een heelen tijd. Toen zei de Bohemer gebroken weg dat het een schoone nacht was. Voor alle antwoord snorkte Jan

Houtekiet, maar een beetje later bromde hij: ja, schoone nacht. Hij vroeg zich niet af of die man iets tegen hem in den zin had, hem bewaakte terwijl de anderen er met zijn paard vandoor gingen, kwam zien of hij niet bespiedde wat zij 's nachts deden, niets. Hij sliep en was wakker, hij was wakker en sliep. De man tegenover hem strekte zich met een zucht op de bank uit en sliep ook.

's Anderendaags ontplooide Jan Houtekiet zijn talenten bij het vertinnen en ketels lappen, liet de andere mannen mee voor zijn paard zorgen, vertrouwde hun zijn beer toe waaraan zij wilden wennen, verdween 's middags in de heide en kwam tegen valavond terug met drie hazen en een fraaien eiken stok, waaraan hij begon te snipperen en een krom handvat te forceeren. Op een enkelen dag was al het zijne het hunne en rommelde hij zelf in hun kisten en wagens. De eenzaamheid had hem tot nu toe gedrukt, en alsof hij dezen geleidelijken overgang noodig had gehad, werd hij in hun gezelschap weer de zwerver van vroeger. Alleen in de hei had hij zich alweer heelemaal thuis gevoeld en hij had weldra geen enkel onbehagen meer, behalve 's avonds als hij zich na een heerlijken dag neerlegde. Dan dacht hij aan Deps en dat was zoo erg niet, aan de vrouwen en dat was ook niet erg, aan Lien en dat ging nog, maar hij dacht aan zijne kinderen. En vooral dat jongste. Dat hij dat jongste toch niet meegenomen had.

Vijf à zes maanden bleef hij met de Bohemers zwerven langsheen de grens. Dat dit geen legende is, weet men op Deps, door het verhaal van een veekoopman, die twee tot driemaal 's jaars langs die kanten kwam. Hij heeft Jan Houtekiet op zijn wagen zien zitten terwijl hij voorbij de zes wagens kwam met zijn vee, verre van gerust dat de Bohemers hem niet een paar stuks zouden afnemen. Hij was dus danig blij Jan Houtekiet te herkennen, die hem desnoods in bescherming kon nemen. Hij heeft dus verheugd zijn naam geroepen. Houtekiet heeft hem toegeknikt, maar blijkbaar niet gekend. De veekoopman voegde er bij dat Jan zichtbaar het hoofd van den troep was. Daarin vergistte die veekoopman zich nochtans. Jan heeft naderhand verzekerd dat een kind weet hoe onmogelijk zoo iets is. Bij de Bohemers, zeide hij, is de oudste de baas en in alle geval is het nooit iemand die niet van den stam is en ik was niet van den stam. En toen hij dat gezegd had, bracht Jan Orleans, weer eens tusschen haakjes

het raadsel van zijn herkomst te pas en vroeg hem, als hij dan niet van den stam der Bohemers was, of hij soms van den onzen was, van den vlaamschen. Jan Houtekiet keek schelmsch in het rond tot hij een vrouw in het wit der oogen zag en zeide dat hij in alle geval van den goeien stam was, is 't waar of niet, Lisken? Lisken bloosde, allen lachten en Jan Houtekiet vertelde voort dat hij eenvoudig bij de Bohemers gebleven was als bijwoner. Hij heeft zich van geen gezag iets aangetrokken, maar is allen behulpzaam geweest en ten slotte hadden zij hem zoo gaarne dat zij hem voorgoed wilden doen blijven.

Wat bedoelde Houtekiet met deze woorden?

Na twee drie maanden begon hij vriendschap te ondervinden van een der meisjes. Zij had zeer zeker de zwijgende toestemming van heel den troep, want zij maakte van hare genegenheid geen geheim en Jan Houtekiet, hoezeer op Deps ook teleurgesteld omtrent alle vrouwen, had er niet het gemoed naar om eene vriendschap onbeantwoord te laten. Maar op een avond ging de hoofdman in zijn wagen zitten en liet Jan roepen. Hij zeide dat hij over die zaak eens kwam spreken, Jan antwoordde dat dit goed was. Hij vroeg of Jan tevreden was over het meisje. Jan antwoordde dat hij niet te klagen had. Dat verwonderde den hoofdman niet, want het meisje was waarlijk niet de eerste de beste en alsof Jan die niet kende, somde hij zorgvuldig hare goede hoedanigheden op. Ook kon zij een goeden cent verdienen met waarzeggen, waarin zij zeer bedreven was. Verder was zij misschien niet ongenegen te aanhooren dat Jan haar tot vrouw zou vragen. Hierop stak Jan Houtekiet den hoofdman afwerend beide handpalmen toe en deze begon oogenblikkelijk over iets anders. Hij vroeg niet waarom, hij drong niet aan, hij moest niets meer weten. Hij zeide dat zij morgen vroeg waarschijnlijk verder reden, omdat zij hier al een week stonden en wilde opeens weten hoe oud volgens hem zijn beer wel was. Over het meisje geen woord meer, zoo gaat dat bij Bohemers, die zaak was afgedaan.

Doch nu begonnen voor Jan Houtekiet de tribulaties die hij maar al te goed kende, helaas. Het meisje waarvan hij drie maanden lang niets dan vriendschap ondervonden had, werd nukkig als de nukkigste vrouw van Deps. Schijnbaar argeloos geeft zich de vrouw, waarachtig belangloos bemint haar de man. Maar de vrouw had van eerstaf een doel en om het te bereiken

richt zij tegen den man zijn eigen wapens, - zijn liefde, en zij doet er hem mee lijden. Zij is overdreven lief en ziet tot hij zelf argeloos weer lief wordt en verlangt, maar dan wordt zij weigerig of smeekerig, of zij doet gekrenkt, of zij is barsch. Een jonge kerel, voor het eerst verliefd, kan zulke grillen involgen, maar een man met de ondervinding van Houtekiet laat er zich niet meer door vangen en hij was toch weggegaan thuis om vrouweloos alleen te zijn. Jan ging op zijn beurt in den wagen van den hoofdman zitten en bood hem zijn paard, zijn wagen en zijn beer te koop aan. Hij vroeg er een spotprijs voor. Bohemers dingen ook op spotprijzen af, deze hoofdman echter niet. Hij kwam nog denzelfden dag het geld in klinkende munt neertellen.

XXVII

Jan Houtekiet trok de baan op met, naar hij altijd verteld heeft, niets dan een zwartgeverfden leurdersbak dien hij aan een leeren riem over den schouder droeg.

Hij heeft altijd volgehouden een gansch jaar geleurd te hebben en tot ver voorbij Groningen, ja tot aan Denemarken geweest te zijn, ten minste waar men Denemarken kan zien liggen aan den overkant van het water, zegt hij. Deze vader van zestien kinderen, eigenaar van een kleine hoeve, een watermolen en een steenbakkerij, zwierf met een kast op den rug een vol jaar tot waar het water hem belette verder naar het Noorden te gaan. O, dat was geen leuren van deur tot deur, geen meelijdenwekkend smeeken. Jan Houtekiet kon zichzelf behelpen zonder iets te verkoopen. Hij passeerde dorpen zonder iemand aan te spreken, hij bleef dagen hangen waar hij het goed vond en iets hem boeide. Zijn tocht was een vrije gang door de wijde wereld. Hij keek rond en zijn verstandige oogen zagen meer dan de onze, in zijn hart was elken dag een nieuwe vreugde die wij, huisdieren, maar niet kunnen begrijpen: de vrijheid. Hij verkocht krijt, naalden, spelden, garen, pijpenkoters, zwavelstokken, kammen. En kleinigheden die hij zelf maakte. Kerselaren pijpen onder andere. Hier en daar in een oud huis hangt op Deps nog iets dat aan zijn zwerftocht herinnert. Het zijn moten, een duim dik, van jonge boomen, schuins doorgezaagd. Aan de randen zit de schors er nog aan. Er is een gekleurd prentje op geplakt,

veel gelijkend op oude modeprentjes. Een ervan stelt een soort zouaaf voor. Rond dit prentje verfde Jan Houtekiet in rood, blauw, geel, krulletjes en ook wel eens een zoogezegd bloempje. Dan verniste hij het geheel, ook de schors die dan schoon werd. Hij beweerde daarvan honderden en honderden gemaakt te hebben en verkocht. Wat in Deps hangt heeft hij later geknutseld uit liefhebberij en als om zijn bewering waar te maken. Het wordt er met piëteit bewaard als een herinnering aan hem in zijn 'reis rond de wereld'. Vóór hij op Deps kwam was hij al overal geweest en daarna nog een wereldreis, wat een man toch. En dat hij er zoo weinig over vertelde, slechts antwoord gaf op verbaasde vragen, maar nooit eens een avontuur opdischte, nooit een beschouwing gaf over de levenswijze van vreemde volkeren, maakte diepen indruk. Hij had die reis dus afgelegd zonder moeilijkheden, zooals wij naar de markt gaan en hij had zich over niets verbaasd omdat hij alles al kende.

Dwars door Duitschland, over Luxemburg en Luik keerde hij terug. Op zijn instinct af. Hij was het zwerven niet moe. Hij was alleen maar benieuwd naar alles wat hij verlaten had en zoo nam hij zijn marschen altijd langer.

Nog tien uren van huis bleef hij hangen in de hoeve met watermolen, zijn schoonste jeugdherinnering. Hij ging er rond, zooals bedevaarders rond het heiligdom dat zij na een langen tocht doodmoe hebben bereikt. Hij ging langs de ingebermde beek waarin hij zoo dikwijls gezwommen had, hij stond droomend bij de vernieuwde sluizen. Het groote wiel was nog altijd hetzelfde en het was alsof hij de groote keien zelf terugkende, die voorbij de sluis in het ondiep water liggen. Twee groote steenen poortpijlers met arduinen bollen stonden nog aan den voorkant van het huis. De twee ronde bloemperken hadden nog altijd dezelfde kronkelwegjes. Aan den westkant dezelfde tuin en boomgaard. Alleen waren de boomen en vooral de haag dikker geworden. Toen ging Jan Houtekiet binnen, een glimlach op het gelaat. De boerin die vroeger zoo van hem hield, was een oude vrouw geworden, maar zij zat nog altijd aan denzelfden haard. Zij herkende hem langzaam maar zonder vreugde. 'O ja, zei ze, 'zeker, ik herken u goed. Maria, vergeet de melk niet in den kelder te dragen.' Toen Houtekiet hier als thuis was, was deze Maria een meisje van goed twintig. Zij moest hem dus

ook nog kennen, maar zij sprak geen woord. Toen zij den derden keer voorbij hem ging met een emmer scheen zij toch te voelen dat zij hem iets zeggen moest en zij vroeg of hij nog altijd zoo goed kon zwemmen, maar zij was al op de keldertrap eer hij goed kon antwoorden. Even later kwam een man binnen, dien Houtekiet niet kende. Hij naderde hem met vragende oogen als was hij iemand die voor den molen iets kwam bestellen of aanbieden. De oude vrouw zeide dat Jan de jongen was die hier vroeger jaren nogal eens kwam. De man ging weer buiten naar zijn molen. Het was de man van Marie.

Het werd stil. Houtekiet was geen gespraakzaam man en de boerin had altijd iets in het oude hoofd dat haar aandacht van de omgeving aftrok. Het verschijnen van Houtekiet had haar even afgeleid, maar zij was alweer in zichzelve teruggekeerd en scheen nu en dan met verbazing te ontdekken dat hij er nog was. Met heel lange tusschenpoozen vroeg ze hem hoe oud hij nu was, of hij getrouwd was en of hij wist hoe laat het heel juist was.

Tijdens deze stilten gebeurde er iets in Jan Houtekiet. Hij was voor de eerste maal in zijn leven niet op zijn gemak. Hij dacht dat hij op dezelfde manier zou onthaald worden door Iphigenie en Lien en daar hij zich zoo iets van Lien toch niet kon indenken, dacht hij van langsom meer aan Iphigenie. Altijd even rustig en zeker in zijn kracht had hij gezworven en al is er niet de minste gelijkenis mogelijk tusschen deze oude vrouw en Iphigenie, de koelheid van dit onthaal, waarvan hij zich veel heeft voorgesteld, beklemt hem. Hij ziet Iphigenie vóór zich staan als in levenden lijve en zij zegt hem ‘O ja zeker, ik herken u goed’ en doet kalm haar werk voort. De man die zijn weg gegaan was over lijken waar dat moest, de man die niemand noodig had, die van een vrouw, een gezin en een zaak was weggegaan zooals wij een hotelkamer verlaten waar we eenmaal hebben geslapen, hij voelde zich plots eenzaam, behoeftig, bedreigd, hij vreesde een beetje. Hij had zichzelf wijsgemaakt dat hij vertrokken was zonder iets achter te laten en hij was zooals die man, die veilig en zalig op plezierreis geweest is en zich den laatsten dag herinnert dat hij zijn brandkast noch zijn huisdeur gesloten heeft.

Hij nam uit zijn draagkastje twee prentjes op moten geplakt en bood ze de boerin aan als herinnering. Zij zette direct een

misprijzende lip en vroeg, verwonderd en gereed om de helft af te dingen, hoeveel hij daar wel voor vroeg. Eerst toen zij begrepen had dat het een gift was, kwam zij zuchtend recht om hem koffie en brood aan te bieden, maar hij wees dit met een gebaar af. Hij ging. Niet eens ging hij den molen binnen waar hij zich destijds beroemd gemaakt had als rattenvanger en ten aanzien van allen de jongste van deze dieren aan de linkerhand in zijn mouw had laten kruipen om ze op zijn borst weer te vangen en dood te nijpen. Neen, hij haastte zich naar huis.

Zijn draagkist liet hij achter in de schuur, waar hij den laatsten nacht vóór zijn thuiskomst sliep. Wat er in was, nog wat rommel voor zijn kinderen, bond hij in een grooten rooden zakdoek met witte bolletjes, zooals men er in dien tijd had, en hing dat pakje aan zijn stok. Zoo is Jan Houtekiet na ongeveer twee en half jaar weer op Deps verschenen met een peper en zouten baard. Niemand verwachtte hem er nog.

Een der eerste huizen, als men van de zandstraat komt, is dat van Nard Baert, hooger dan de andere, omringd van allerlei bijgebouwen en dat alles nu wijd ommuurd. Hij ging er binnen. Nard en zijn drie oudste jongens, pas terug van hun dagelijkschen stormrit naar de stad, zaten groote stukken lever te eten met gebakken aardappelen. Iphigenie zat naast Baert het dagboek in te vullen, terwijl deze, met den mond vol, zijne belangrijke ervaringen van dien dag dicteerde. Het ging over leveringen voor Londen welke hij, aan prijzen buiten alle concurrentie, wilde doen omdat de afzetmogelijkheden onbeperkt waren en vooral omdat het hem alles waard was handel te drijven met Londen. Wilde Iphigenie eerst haren zin afmaken, of wilde zij zich beheerschen? In elk geval, vrij lang nadat Baert en de jongens Houtekiet herkend hadden, draaide zij zich naar hem om en zeide: ‘Wel wel wel, wie we daar hebben, we hebben nog gisteren gezegd dat we u wel niet meer zouden terugzien, Jan.’ Kalm en glimlachend bood ook zij hem de hand. Was het misschien zijn argwaan, hij vond dat het een slappe hand was. Hij zag hoe schoon zij was gebleven, rank, zonder een rimpel en, eigenaardig, toch niet jong. Neen zij zag er nu niet jonger meer uit dan zij was. Voor het eerst begon tot hem door te dringen dat een mensch eenmaal oud wordt, hij had daar nog nooit iets van gevoeld.

Hij ging zitten. Hij werd gewaar dat zij hem bezag van hoofd tot voeten, van voeten tot hoofd, telkens wanneer Baert iets aan hem constateerde: dat hij veel grijze haren gekregen had, maar anders ziet ge er nog beter uit dan vroeger, Jan. Zij nam hem heel scherp op toen Baert vroeg wat hij al dien tijd gedaan had, of hij met centen naar huis kwam. Houtekiet ontweek de vraag. Hij had zoowat van alles gedaan. Hij voelde onder hare blikken, dat hij er een beetje als een vagebond uitzag. ‘Wat is van alles?’ vroeg Baert, want volgens hem moesten er stichtingen en firma's ontstaan zijn. Daar had Houtekiet niet eens aan gedacht. ‘Ik zal u dat wel eens vertellen,’ en hij ging.

Er stond reeds volk buiten op hem te wachten. Het vergezelde hem. Het kon aan hem niet uitgekeken komen. Hij had dat rustig koninklijk schrijden van de natuurvolkeren waarbij de heupen los en zacht schroeven onder een onbeweeglijke tors, zoodat de stappen grooter zijn, de gang sneller is en toch trager schijnt. Hij had dat heelemaal uitgeruste van menschen die voortdurend afwisseling hebben, zich niet op steeds hetzelfde afstompen en niets doen waar ze geen zin in hebben. Een uitgeruste boer of arbeider ziet er nog moe uit. Hij had bosjes haar in den neus en de ooren, dikke haartjes op den neus, zijn wenkbrauwen krulden naar alle kanten, er was geen spiertje vet aan hem, zijn oogen stonden helder naar verte, hij was bruin als een heel oude baksteen en welig en straf begroeid met krachtig krullend haar, hij was een brok kracht en natuur. Hij keek niet verbaasd naar iemand die veranderd of verouderd was of naar een nieuw huis. Hij noteerde alles met een rustigen oogopslag, zooals menschen die voortdurend nieuwigheid zien, aandachtig voor alles en door niets meer verbluft. Wat een man toch. Reeds was gezegd dat men hem wel niet meer zou terugzien, de legenden hadden hem reeds vergroot en nu was hij daar, zoo vreemd en toch zoo eigen en zoo heelemaal de man die dat allemaal kon gedaan hebben. Hartelijk waren vooral de mannen. Orleans, Bosken, Leis en consoorten. De mannen van 't vrije leven, die het zonder hem niet volgehouden hadden tegen de christene beschaving en weer hoop kregen dat het oude Deps herleven zou door hem. De vrouwen straalden ook wel, maar toch was het niet meer als vroeger, of beeldde hij zich dat nu in?

Hij moest heel Deps door naar zijn huis aan het water. Pastoor

Apostelis kwam op het ongewoon gerucht met de schup in de hand in het poortje van zijn pastorijtuin staan. Het volk bracht Houtekiet bij hem. ‘Dag Jan,’ zei de Apostel gul, ‘ge komt zeker zien of uw toren nog recht staat.’ Als eene begroeting Houtekiet plezier gedaan heeft was het deze.

Ginder ver stond zijn troep hem op te wachten. Lien tusschen hare zestien. Ze wuifden niet. Ze liepen hem niet tegemoet. Lien zeer ernstig, de zestien een beetje glimlachend, stonden rustig zooals hijzelf altijd was, voor het onthaal gereed, juist op de grens van het erf, in de opening van de haag. Ze namen hem van het volk over, gaven hem op de beurt een hand, leidden hem binnen. Eenmaal de deur toe, begon Lien te bevelen en te zorgen. Zij rustte niet voor zij hem in de slaapkamer had. Daar moest hij zich poedelnaakt uitkleeden en zondagsch goed aantrekken. Wat hij afgelegd had, gooide zij met twee vingeren op een hoop, alsof het nog slechts goed was om met de zwermen ongedierte, die het volgens haar verbeelding moest bevatten, ergens in den grond gestopt te worden.

Daarna kwamen de jongens, een tiental, hem halen. Zij leidden hem rond opdat hij zien zou hoe zij alles in orde en in gang hadden gehouden. Veld, molen, steenbakkerij floreerden als vroeger. Aan niets bemerkte hij dat hij er niet geweest was. En Jan Houtekiet keek en knikte en vond alles goed en nam met rustige oogen alles op en liet zich gedoen. Hij had twee dagen lang gevoeld dat hij van dit alles niet los geweest was en wachtte nu kalm af wat hij er van kwijt was en wat er van overbleef. Hij had zelfs niet naar zijn kleinste gegrepen, maar die was tegen hem opgeklauterd en hij droeg hem nu op den arm overal rond.

Maar het schoonste van alles was dat 's avonds, na het eten en den afwasch, het oudste meisje rustig vroeg waar vader sliep, bij de jongens of bij moeder. Zij moest dat weten, want zij had die twee jaar bij moeder geslapen. Houtekiet bezag de pootige deerne aandachtig, zij keek weg naar moeder die nog zorgend rondliep, en aan een ketel sleurend riep dat ze dat aan vader moest vragen. En Jan Houtekiet moest uitdrukkelijk zeggen dat hij bij zijn vrouw wenschte te slapen. Toen hij eindelijk met haar alleen in de slaapkamer was vroeg ze hem, nog voor ze in bed lagen, wat hij nu eigenlijk van plan was, of hij er weer vandoor dacht te gaan. Wat een vraag eigenlijk. Hoe kon hij weten of

hij er weer vandoor dacht te gaan. Wat een vraag eigenlijk: of hij er weer vandoor zou gaan als hij juist thuis gekomen was omdat hij thuis wilde zijn. Hoe kan iemand weten of hij zin heeft om te scheiden, als hij pas een vol jaar gevrijd heeft om te trouwen. Dat moet men afwachten. 'Het kan mij niet schelen,' zei Lien, 'maar ik zou het graag weten.' Dat trof Jan Houtekiet. Een behoefte had hem naar huis doen komen en nu vond hij bij haar zijn eigen onafhankelijkheid die hem twee jaren geleden zonder verdriet had laten vertrekken. Nu was hij de zwakkere. Nog altijd zonder hem aan te zien, rustig en koel, herhaalde zij dat het haar niet kon schelen, maar als hij bleef moest hij trouwen, gelijk de honden leefde zij niet meer. Dat was allemaal goed geweest in het begin, zei ze, toen ze jong waren, maar nu bleef ze hier niet meer voor schandaal loopen. Iedereen op Deps is getrouwd. En nog iets. Hij moest zich niet meer inbeelden hier nog te grabbelen zooals vroeger. De menschen zijn deftig geworden. Dat bestaat nu niet meer. Veertien dagen na zijn vertrek was dat allemaal gedaan. Toen zei iedereen: ge ziet het wel, als Houtekiet er maar niet meer is. Ja, terwijl hij, vrouwenzot, het land afliep omdat hij weer wat anders moest hebben dan de vrouwen van Deps, bleef zij, Lien, met de schande zitten. Want zij had wel geweten dat hij nooit gedeugd heeft, maar nu zijn de tongen losgekomen, wat heeft zij zich toch dood geschaamd.

Houtekiet dacht er niet aan zich te verdedigen. Hij luisterde integendeel met welbehagen. Het was de moeite waard eens te hooren wat hij allemaal voor dappers gedaan had, want dat wist hij zelf niet: allen hadden in zijn afwezigheid hun eigen euvelen op hem geladen. Maar het voornaamste was, hij werd opeens kwaad en riep wat ze nu eigenlijk wilde. Ze tatert, tatert, maar wat wil ze, zeg hem dat eens. Trouwen, dat wilde ze, anders niets. Hij zeide zonder nadenken dat hij daartoe bereid was. Maar het mocht hem geen cent kosten. Dat was het hem niet waard. Anders met plezier, zeide Jan Houtekiet. Lien kon het eerst niet gelooven. Dan omhelsde ze hem zooals in hunnen besten tijd. Zoo is Jan Houtekiet getrouwd geraakt. Door een onverwachte belofte bij zijn thuiskomst, door een verlangen naar wat hij verlaten had, door een vrees dat hij het in zijn afwezigheid was kwijt geworden.

Alhoewel het dus Lien geweest is die dit klaar gekregen heeft en hij nooit heeft kunnen verdragen dat Apostel er de verdienste van kreeg, heeft men het vooral buiten Deps altijd op den pastoor gestoken. Hoe had Apostel dàt toch geflikt? Was mij dat een Apostel! Hij zou den duivel zelf in de kerk hebben getrouwd. Van de anderen wil men nog aannemen dat zij iets of wat in orde waren, maar dat Jan Houtekiet een heiden was en altijd is gebleven, dat wist Apostel toch zoo goed als iedereen. Uren in het rond werden grappen verteld over den zonderlingen pastoor, den gek bij gekken. Gek, zeide men, was hij misschien niet, maar heel zeker was hij niet katholiek. Men beweerde dat hij geen Latijn kende en dus de mis deed zonder te verstaan wat hij bad. Apostel heeft er zeker het laatste woord niet van verstaan, dat beweren wij niet, maar hoe zou hij in zijne sermoonen zooveel Latijn aangehaald hebben als hij het niet verstond? En hij deed geen sermoon zonder vijf, zes latijnsche zinnen. Dat hebben de menschen graag. Niet katholiek? ‘Ge denkt misschien dat ik niet weet wat over mij verteld wordt, ze zeggen dat ik niet katholiek ben.’ De heele kerk schaterde. Hij genoot een lange poos zwijgend van zijn goeden zet en liet iedereen rustig uitlachen. ‘Wat is dat?’ riep hij dan en stak het boek der Evangeliën omhoog. ‘Is dat het woord van God of niet? Welnu al wat hier in staat, dat belijd ik, dat probeer ik te doen en ik heb u nooit iets gezegd dat hier niet in staat. Als dat mis was,’ riep hij plots geweldig, ‘dan zou de bisschop hier zijn goedkeuring niet in gezet hebben en ze staat er in, hier zie, op de eerste bladzijde. Wij trachten hier op Deps op ons gemak te leven zooals onze brave ouders ons dat van kleinsaf geleerd hebben. Ze zijn daar goed mee gevaren en het gaat ons ook nog zoo slecht niet, we zullen van 't jaar weer een goeden oogst hebben. Goddank. En als ik u hier zoo zie zitten, Jan, Fons Fiktoor, ik kan ze allemaal niet noemen, dan zie ik met plezier dat we niet te klagen hebben. Dank u, lieve Heer! Dank u, lieve Heer, zeg ik en laat de menschen maar zeeveren.’

Zelfs de priesters in den omtrek lachten openbaarlijk met de spotters mee. Omdat ze natuurlijk niet anders konden. Onmogelijk konden zij immers een goeden uitleg vinden voor al wat over Apostel verteld werd, dus wierpen ze alles maar op zijn eigenaardigheid. Apostel, lachten ze, heeft een theologie

apart, maar hij heeft ook een aparte parochie. De geestelijkheid heeft dikwijls genoeg geprobeerd van Deps iets deftigs te maken en het ging niet. Toen kwam Apostel en binnen de veertien dagen was heel Deps gedoopt en getrouwd. Let er op, hij zal van Houtekiet nog een kerkmeester maken. Och onze lieve Heer kent zijn Apostels, hij weet dat hij ze moet verslijten zooals ze zijn.

Het ergste was volgens de priesters dat Apostel zijn herderschap soms als bijzaak scheen te beschouwen. Kwam men hem van zijn werk, want hij was altijd aan 't werk, wegroepen voor een berechting of zoo, dan bromde hij. Dan krabde hij achter zijn oor tot zijn grasgroene baret scheef hing en mopperde waarom dat juist nu weer moest voorvallen als hij geenen tijd had.' Dat leek de priesters het allerergste; doen alsof hij boer was en tusschendoor wat pastoor spelen. Maar iets vergaten ze. Apostel bromde, maar hij ging. En vlugger dan vele priesters die wél tijd hebben. Bij het verlaten van den zieke zeide hij heel openhartig dat hij onderweg een paternoster zou bidden opdat deze hem niet meer noodig zou hebben, want in dezen tijd van 't jaar heeft een mensch veel werk. Maar nooit ofte nimmer is Apostel niet of te laat gekomen en waar hij kwam was het niet om zoo maar een kruisje te geven en dan weg. Hij kwam zooals de boeren. Om te helpen. En hij hielp. Geestelijk en met zijn handen. Hij stroopte zijn mouwen op en hielp een stervenszieke kraamvrouw zoowel als den eenzaam kreveerenden Zevus Kortleven. Klaagde er een dat al de miserie in zijn leven daaraan te wijten was dat hij een slechte vrouw had gehad, dan zeide Apostel dat hij zelf immers maar al te goed wist wat men met vrouwen allemaal kan voorhebben. Maar klaagde een vrouw over den man, dan zeide hij met dezelfde overtuiging: 'Zwijg mij van de mannen, er is er geen enkel bij die deugt.'

Maar met dat al was Houtekiet getrouwd en allen die op hem gerekend hadden om de vroomheid te keeren gaven deze hoop op. Zij begrepen nog niet dat hij niet gezwicht was voor de vroomheid, maar voor dat onverklaarbare waaruit hij niet losgekomen was met de wereld rond te trekken, een gehechtheid aan een nest en de plaats waar het staat. Maar getrouwd was hij, wel in stilte zooals hij het zelf gewild had en wel door Apostel

die misschien niet katholiek was, maar dat veranderde er niets aan. En Apostel had het gratis gedaan. ‘Ik zal het maar gratis doen,’ had hij gezegd, ‘want als ik u een rekening durf sturen, Jan, stuurt gij mij nog eens de rekening van uwen toren en dan ben ik failliet.’

GERARD WALSCHAP

(*Slot volgt*)

De speeltuin

Eenmaal in den speeltuin beland
Koos ik haastig, als was er een doel
dat bekend worden zou naderhand,
naast de nieuwe zandbak een stoel.

Hoog golfde het kindergejoel.
Ik zat naast die zee van zand.
Bijna - kreeg ik het gevoel -
ben ik terug uit het buitenland

in het moederland van het hart,
waar elk ding nog een ding apart
is, een zandschep is óók een visch.

Het leven, buiten de stormen,
zal zich altijd weer laten vormen,
tot wat het nog méér is dan het is.

H.G. HOEKSTRA

Restauratie van de bouworde van den staat

Een pleidooi voor een wijziging in de taakverdeeling tusschen provincien en gemeenten

Wat wij waarnemen. - Rijk en gemeente hebben in de afgeloopen jaren in belangrijke mate hun bemoeiingen met het maatschappelijk leven uitgebreid. Van de Provincie kan zeker niet hetzelfde worden gezegd.

Wanneer wij de waterschappen buiten beschouwing laten, kent ons Staatsrecht drie wetgevers, van welke de Provincie het minst van zich doet spreken. Toch rijst de vraag of de gemeenten zich niet langzamerhand een taak hebben geusurpeerd, die ver buiten de eigenlijke gemeentelijke sfeer uitgaat.

Vliegveld. - Wanneer wij lezen, dat de gemeente Haamstede groote moeite heeft om voldoende geldmiddelen te verkrijgen om haar vliegveld te vergrooten en er nachtverlichting aan te brengen, rijst de vraag waarom nu juist Haamstede, een gemeente van pl.m. 1550 inwoners, voor die kosten moet opkomen. Dat het vliegveld in die gemeente is gelegen, kan toch nimmer een motief zijn om de exploitatierisico's in hoofdzaak door die gemeente te doen dragen. Gansch Schouwen en Duiveland profiteert ervan, terwijl ook bewoners van niet op het eiland gelegen gemeenten met deze vliegtuigverbinding gebaat zijn. Onder zulke omstandigheden rijst de vraag of de provincie hier niet een veel wijdere taak heeft dan het louter ter beschiking stellen van een renteloos voorschot.

Verkeer. - Wie op drukke dagen door onze Noordzeebadplaatsen komt, langs den Leidschen weg of door Alphen rijdt, vraagt zich af waarom de lasten van het sterk toegenomen verkeer uitsluitend door de gemeentepolitie van de betreffende gemeen-

ten moeten worden gedragen. Is met een goede verkeersregeling niet iedere automobilist, fietser of voetganger gebaat? En zoo dan wellicht voor de Rijkspolitie hier geen taak ligt, is het dan niet zaak zoo spoedig mogelijk tot een provinciaal politiecorps te komen? Voor een behoorlijke opsporing van overtreders der regelen van het verkeer zou een dergelijke intercommunale politie voorts voortreffelijke diensten kunnen bewijzen[1].

Onderwijs. - Richten wij het oog op de verzorging van de onderwijsbelangen, dan zien wij alweer de gemeenten meer en meer belangen verzorgen, die behalve voor stadgenooten ook van beteekenis zijn geworden voor de bewoners van omliggende gemeenten. Zou in onzen tijd van toenemend verkeer de oprichting van gymnasia, lycea, middelbare scholen en ambachts- of nijverheidsscholen door de provincie niet zeer begrijpelijk zijn?

Het is ons bekend, dat de wet - voor de gymnasia art. 8 quater van de Hooger Onderwijswet - een regeling bevat in betrekking tot de bijdragen van de gemeenten, waaruit leerlingen tot een van Rijkswege gesubsidieerd gymnasium zijn toegelaten. Maar aan ons dringt zich de vraag op of niet een betere voorziening ware te treffen door over het grondgebied eener provincie gymnasia, lycea enz. op de meest doelmatige wijze te verdeelen en de provincie met de zorg voor die onderwijsinstellingen te belasten.

Volksgezondheid. - Ook op het terrein van de volksgezondheid is wellicht voor de provincies belangrijker taak weggelegd dan zij thans vervullen. Het betreft hier voor een deel belangen van zeer wijde strekking. De zorg voor goed drinkwater raakt een belangrijk sociaal-hygiënisch belang, hetwelk thans veelal aan samenwerking van gemeenten is overgelaten met als gevolg betreurenswaardige leemten. De ziekenverzorging laat in tal van kleinere gemeenten te wenschen over. Dit doet de vraag rijzen of de oprichting van ziekenhuizen in het algemeen niet tot de taak der provincie te rekenen valt. Zeker Rijk en gemeenten hebben naast vereenigingen en particulieren op dit terrein reeds veel tot stand gebracht. Wij denken aan de academische ziekenhuizen en aan het in geen enkele gemeente van eenigen omvang

1) Uit het artikel van Mr. J. Zaaijer ‘Hedendaagsche vragen van politie-organisatie’ in de Gids van April 1939, No. 4, is wel voldoende gebleken welk een chaos de politioneele organisatie in Nederland is. Een krachtige hand vindt hier belangrijk werk te verrichten.

ontbrekende gemeente-ziekenhuis. Maar ook hier geldt alweer, dat de gemeente-ziekenhuizen ook worden bezocht door bewoners van omliggende gemeenten, waar zulke inrichtingen ontbreken of de inrichting minder algemeen is. Vandaar dat het allerminst behoeft te verbazen, dat bij ons de vraag rijst of wellicht de provincie zulke ziekenhuizen van de gemeenten zou kunnen overnemen om er provinciale ziekenhuizen van te maken. Ook de oprichting van provinciale ziekenhuizen ten plattelande, speciaal in afgelegen deelen der provincie, zou in overweging kunnen worden genomen.

Dat men zich bij de ziekenverzorging op bij uitstek provinciaal terrein bevindt blijkt ook uit het feit, dat er een aantal provinciale vereenigingen bestaat, dat zich op het gebied van hulp bij ziekte of bestrijding van bepaalde ziekten beweegt. Speciaal noemen wij de bestrijding van de tuberculose. Sanatoria, rusthuizen e.d. kunnen ongetwijfeld meer dan tot dusver voor oprichting en instandhouding van provinciewege in aanmerking worden gebracht.

De groote gemeenten houden er verder gezondheidsdiensten op na; maar waarom zou ook aan deze niet een meer universeel provinciaal karakter worden toegekend? Eerste hulp bij ongelukken op den openbaren weg wordt in de steden en sommige grootere dorpen verleend door een gemeentelijken hulpdienst. Dit geschiedt niet omdat de getroffene in de gemeente woont, maar omdat hij er vertoefde. Dat de lasten van dergelijke diensten over grooter draagvlak zouden worden verdeeld, ware allerminst onredelijk. Zulke hulpdiensten zouden dan ook ten dienste staan van hen, die nu het ongeluk hebben, dat hun een ongeval overkomt in een gemeente die over geen hulpdienst beschikt.

Lichamelijke opvoeding en sport. - Op het terrein van de lichamelijke opvoeding en de sport, nauw verwant aan dat van de volksgezondheid, zou de provincie zich eveneens met succes kunnen bewegen door inrichting en instandhouding van provinciale oefenings-, turn- en sportterreinen. Wanneer er een voetbal- of andere wedstrijd in een onzer groote stadions plaatsvindt, komen de liefhebbers van heinde en verre daarheen. Die stadions zijn uit het particulier initiatief voortgekomen. Noch Amsterdam, noch Rotterdam heeft die stadions opgericht, maar ofschoon men hier niet te doen

heeft met zuiver plaatselijke belangen, hebben toch de beide gemeenten, binnen welker gebied de stadions liggen, voor de inrichting van toegangswegen gezorgd en komen bij wedstrijden de kosten van het politietoezicht voor haar rekening.

Markten. - Een onderwerp van gansch anderen aard, dat evenmin van zuiver plaatselijken aard is, maar niet minder van belang voor de bewoners van omliggende, ja soms tamelijk ver verwijderde gemeenten, is dat van de instelling van *markten*, speciaal veemarkten, kaasmarkten e.d. Boeren en handelaars uit den omtrek ontmoeten daar elkander. Zijn aan de instelling van een doelmatige provinciale markt in één of meer gemeenten kosten verbonden, dan kan de provincie deze dragen en daartegenover uit de marktgelden voordeel trekken. Des te meer aanleiding bestaat er voor het ter hand nemen van deze taak door de provincie, nu de Gemeentewet de gemeenten niet vrij laat in de regeling van het marktwezen, doch in artikel 229 bepaalt, dat de besluiten der gemeentebesturen tot het instellen, afschaffen of veranderen van jaarmarkten of gewone marktdagen, aan de goedkeuring der Gedeputeerde Staten onderworpen moeten worden, zoover de goedkeuring daarvan niet bij algemeenen maatregel van bestuur aan de Kroon is voorbehouden. Een bepaling van dezelfde strekking bevat artikel 144 van de Provinciale wet. Ter verdediging van dit artikel in de Tweede Kamer voerde Thorbecke[1)] aan, dat de jaarmarkten en marktdagen een zaak betreffen, ‘die niet alleen de gemeente raakt’.

Wat voor de markten geldt, geldt eveneens voor de vaak nauw verband daarmede houdende wagen (boterwagen, varkenswagen, enz.).

Wij laten het bij deze voorbeelden. Zij geven voldoende aan wat ons bij het toenemend verkeer, de groeiende ontwikkeling en de steeds meer om voorziening vragende sociale belangen door het hoofd speelt, wanneer wij de gemeenten een vaak zeer te loven initiatief zien nemen, terwijl wij ons daarbij toch veelal afvragen of niet in vele gevallen provinciale voorzieningen meer in de rede zouden liggen.

Wetswijziging veelal noodig. - Men behoeft ons niet tegen te werpen, dat er vele wijzigingen in wetten en verordeningen

1) Geciteerd bij Oppenheim, Het Nederlandsch Gemeenterecht, blz. 836.

noodig zullen zijn om slechts enkele van de hiervoren door ons genoemde belangen in de provinciale sfeer te trekken. Wij weten, dat b.v. de Hooger Onderwijswet in artikel 6 bepaalt, dat in elke gemeente, waar de bevolking twintig duizend zielen te boven gaat, door het *gemeentebestuur* een gymnasium wordt opgericht en naar de voorschriften dezer wet ingericht en in stand gehouden. Artikel 8 bepaalt, dat de *gemeente* de kosten van het onderwijs en van de oprichting en inrichting der schoolgebouwen draagt, terwijl volgens artikel 8*bis* het Rijk haar daarin een subsidie kan verleenen. Ten aanzien van het middelbaar onderwijs geldt dit wettelijk obstakel echter niet. Integendeel, artikel 21 der Middelbaar Onderwijswet maakt uitdrukkelijk gewag van hoogere burgerscholen of landbouwscholen, door *provinciën*, gemeenten of bijzondere personen tot stand gebracht. In het vervolg van de wet, voor zoover deze over het openbaar middelbaar onderwijs handelt, worden echter alleen regels gegeven voor *gemeentelijke* hoogere burgerscholen, de *Rijks*hoogere burgerscholen en de *Rijks*landbouwscholen.

Gesteld, de provincie zou thans zulk een instelling oprichten, dan zou zij naar het ons voorkomt toch niet bevoegd zijn daarbij te bepalen, dat bestaande gemeentelijke hoogere burgerscholen worden opgeheven. De Rijkswetgever heeft door de Middelbaaronderwijswet de autonomie der provinciën ten deze dus ingeperkt.

Ook de Nijverheidsonderwijswet sluit met zooveel woorden de provincie van het oprichten van nijverheidsscholen (lagere zoowel als middelbare) uit.

Toch kan men zeer wel de stelling verdedigen, dat de provincies juist de aangewezen lichamen zijn om voor het hooger (gymnasia), middelbaar en nijverheidsonderwijs, dat geen zuiver plaatselijk, maar veeleer een streekbelang is, een taak te vervullen. Aanvankelijk is dan ook bij de regeling van het zelfbestuur door de Grondwet aan de Provinciale Staten - art. 143 Grondwet van 1840 - o.m. de uitvoering van de wetten omtrent de bevordering van *openbaar onderwijs* opgedragen.

Zou men ten aanzien van onderwijsinrichtingen, markthallen of ziekenhuizen de verzorging der wijd over de gemeentelijke sfeer heenreikende belangen aan de provinciën gaan toevertrouwen, dan zullen er tal van regelingen te treffen zijn. Gebouwen zullen in eigendom moeten worden overgedragen of aan

de provincie verhuurd; gemeente-ambtenaren zullen in provinciaal dienstverband moeten overgaan en heffingen zullen moeten worden gewijzigd Maar dit alles raakt de uitvoering onzer denkbeelden, waarmede wij ons in dit artikel niet bezighouden.

Ons Staatsrecht. - Voor wie de zaken aldus ziet, rijst nu de vraag of Grondwet en organieke wetten een ontwikkeling als door ons wenschelijk geacht, mogelijk maken.

Wanneer wij de Grondwet raadplegen om te weten te komen, wat de taak is van de provinciën en de gemeenten, wacht ons een teleurstelling. Artikel 136, voorkomende in de tweede afdeeling van het vierde Hoofdstuk: van de Provinciale Staten en de Gemeentebesturen, zegt, dat aan de Staten de regeling en het bestuur van de huishouding der provincie wordt overgelaten en dat zij de verordeningen maken, die zij voor het provinciaal belang noodig oordeelen (welke verordeningen de goedkeuring van de Kroon behoeven, terwijl deze alleen kan worden geweigerd bij een met redenen omkleed besluit, den Raad van State gehoord). Artikel 146, in de derde afdeeling van hetzelfde Hoofdstuk opgenomen, deelt mede, dat aan den Raad de regeling en bestuur van de huishouding der gemeente wordt overgelaten en dat hij de verordeningen maakt, die hij in het belang der gemeente noodig oordeelt.

Men ziet: de wederzijdsche bevoegdheid wordt in vrijwel dezelfde termen omschreven; eenige afbakening van de grens tusschen provinciale en gemeentelijke huishouding en van provinciaal en gemeentelijk belang is in de Grondwet niet te vinden. Ook Provinciale Wet en Gemeentewet verschaffen geen licht.

Indien men wil aannemen, dat de provinciën en de gemeenten een eigen specifieke taak hebben, in dien zin, dat er is een gemeentelijke huishouding, geheel of althans ten deele onderscheiden van de provinciale huishouding en een gemeentelijk belang, geheel, althans ten deele onderscheiden van het provinciaal belang, dan kan de grondslag daarvoor alleen te zoeken zijn in datgene, waardoor de provincie als zoodanig zich onderscheidt van de gemeente als zoodanig.

Tweeërlei onderscheid tusschen Provincie en Gemeente voorop gesteld. - Dit onderscheid is inderdaad aanwezig in tweeërlei opzicht. In de eerste en voornaamste plaats in materieelen zin. Geografisch zijn de provinciën van oudsher van belangrijk

grooter omvang dan de gemeenten; zij omvatten elk een groot aantal gemeenten en vormen historisch gezien: eenheden, wier besturen van ouds onderwerpen hadden te regelen, van belang niet enkel voor een of meer gemeenten, behoorende tot het gewest, maar voor het geheele gebied van de provincie en haar inwoners. De gemeenten vormen eenheden van geringeren territorialen omvang met bijzondere belangen, beperkt tot dat kleine gebied. In vele gevallen loopen die belangen parallel met die van andere gemeenten; zij kunnen ook identiek zijn met belangen van grootere territoriale eenheden als provinciën of het Rijk. Maar er zijn ongetwijfeld in elke gemeente specifiek gemeentelijke, plaatselijke belangen te regelen, die uitsluitend van beteekenis zijn voor de inwoners van de gemeente zelf.

Wij komen nu tot het tweede onderscheid tusschen provinciën en gemeenten, namelijk een onderscheid in staatsrechtelijken zin. In de oudheid waren er steden - men denke aan Rome - wier macht zich over een groot deel der toen bekende wereld uitstrekte en die regelingen troffen ver buiten de grenzen van haar eigenlijk territoir. Thans echter zijn gemeenten, evenals provincies, onderdeelen van den Staat, wier bevoegdheidssfeer, min of meer nauwkeurig in Grondwet en organieke wetten vastgelegd, aan grenzen is gebonden. Met name kan in het algemeen noch de provincie, noch de gemeente, regelingen treffen, welke de grenzen van haar gebied te buiten gaan. Slechts ingeval van gemeenschappelijke regelingen, door meer dan één provincie of meer dan één gemeente getroffen, is er sprake van overschrijding van de grenzen van één provincie of gemeente. Maar dan geldt de aldus getroffen regeling toch niet buiten het complex der samenwerkende provinciën of gemeenten.

Wij wenschten dit voorop te stellen, omdat er schrijvers zijn, die op dit punt tamelijk vaag zijn. Zoo treft men de opvatting aan, dat het wel aannemelijk is, dat er een gemeentelijke huishouding is, onderscheiden van een provinciale, en een gemeentelijk belang, onderscheiden van een provinciaal belang. Maar waarin dan dat onderscheid eigenlijk bestaat, wordt in het midden gelaten of men houdt er zich nauwelijks mee bezig.

In het advies van Prof. Krabbe aan Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant over een ontwerp-electriciteitsverordening (opgenomen in W.B.A. no. 3231) zegt ook deze: ‘Volgens de vrijwel

vaststaande administratieve jurisprudentie is een belang alleen dan - geheel of ten deele - een Rijksbelang als het van den wetgever een regeling heeft ontvangen of als de regeling daarvan door den wetgever aan eenig Rijksgezag is voorbehouden. Is noch het een, noch het ander het geval, dan kan een belang op zichzelf - als dus het Rijksgezag niet getoond heeft, zich dat belang aan te trekken - *nimmer uit zijn aard* hetzij Rijks-, hetzij provinciaal-, hetzij waterschapsbelang geacht worden te zijn en *ligt dus dat belang open ter behartiging door elk publiekrechtelijk lichaam*, *dat zich daaraan wil laten gelegen liggen*.'

De meeste schrijvers leggen den nadruk op het feit, dat het in de practijk niet mogelijk is, de grenzen scherp te trekken en dat er in concreto ook geen opsomming valt te geven van onderwerpen, welker regeling onder alle omstandigheden tot de taak van de provincie dan wel tot die der gemeente behoort. Wij geven dit laatste volmondig toe; sterker nog: juist dit geeft ons de vrijmoedigheid om zonder vrees voor strijd met Grondwet of wet aan te dringen op een belangrijke wijziging in de taakverdeeling tusschen de provinciën en gemeenten, waarbij heel wat, waarmede de gemeenten zich tot dusverre bezig hielden, naar de provinciën zal moeten worden overgebracht. Doch daarbij wenschen wij den gemeenten niet te kort te doen en haar dus te laten, wat tot haar specifiek gemeentelijke huishouding behoort en wat van zuiver gemeentelijk belang is, gelijk wij omgekeerd den provinciën niet een taak willen geven, welke de grenzen eener zuiver provinciale huishouding en van een waarlijk provinciaal belang overschrijdt.

Daarvoor is noodig zooveel mogelijk richtsnoeren voor de taak van provincie en gemeente vast te stellen.

Wat leert de geschiedenis? - Eén ding kunnen wij bij ons onderzoek dadelijk voorop stellen: de Provinciale Staten zijn in hun ontwikkeling verre ten achter gebleven. Zelfs de oudere schrijvers over provinciaal recht zijn het voor den tijd, waarin zij schrijven, hierover al eens. Men leze b.v. Thorbecke's Aanteekening op de Grondwet blz. 94:

'De gedachte der Grondwet is dezelfde, als die der Staatsregeling van 1801. Zij bestemt de provinciale Vertegenwoordiging ten aanzien van het binnenlandsche huishouden, dat artikel 144 haar onderwerpt, tot gewone, dagelijksche regeermagt der provincie. Het Rijksgezag heeft slechts te handelen of aan te vullen,

waar dat der Staten, binnen den provincialen kring bepaald, te kort schiet.

Maar toen de Grondwet werd ingevoerd, hadden wet en algemeen Bestuur gedurende twintig jaren de rigting gekregen om alles alleen te ordenen. De *andere wetten*, waaronder wij leefden, stemden met de Grondwet niet overeen....

In deze omstandigheden bleef de toepassing der provinciale autonomie, zoo wat de *onderwerpen* als wat den vorm aangaat, tot hiertoe beperkt en gebrekkig.

Buys haalt de zaak nog iets dieper op. *Het feit*, zoo schrijft hij, *dat onze eenheidsstaat uit vroeger souvereine gewesten is voortgekomen*, bracht *vanzelf* reeds mede, dat de constitutie van 1814, met hare sterke voorliefde voor het historische recht, ook de autonomie van de *gewesten* naast die van de *gemeenten op den voorgrond zoude stellen*. Gelukkig heeft zij het echter daarbij niet gelaten, maar tevens van haren weerzin tegen centralisatie willen blijk geven door te bepalen, dat de uitvoering althans van een gedeelte der algemeene Rijkswetten *aan de hoofden van de autonome gewesten* zou worden toevertrouwd. Autonomie met zelfbestuur, ziedaar het stelsel, door de Grondwet van 1814 ingevoerd, en aan dit stelsel is de Grondwetgever, zij het dan ook niet zonder aarzeling, sedert getrouw gebleven.

Uit een en ander valt af te leiden, dat het de bedoeling van den Grondwetgever zeker niet is geweest de autonomie van de provinciën een leege huls te laten blijven zonder reëelen inhoud, tot den kleinst mogelijken omvang beperkt. Trouwens Buys constateert ook, dat er onder de groote staatsrechtelijke beginselen, in onze Grondwet opgenomen, maar *zeer weinige zijn*, welke in 1814 en 1815 met zoo algemeene instemming werden gevestigd en sedert ook met zoo algemeene instemming gehandhaafd, als het beginsel van de *provinciale* autonomie. De mannen - zoo schrijft hij - die vroeger en later op de redactie van onze Grondwet den meest overwegenden invloed hebben uitgeoefend, zijn hier volkomen homogeen. Hogendorp reikt eenerzijds de hand aan Raepsaet, het noorden aan het zuiden, anderzijds aan Thorbecke, het stelsel van 1814 aan het stelsel van 1848. Allen wedijveren in pogingen om de groote waarde ook van *provinciale* zelfstandigheid duidelijk in het licht te stellen[1].

1) Buys, de Grondwet, dl. II blz. 78.

En met Thorbecke[1] stemt Buys in, wanneer hij opmerkt, dat het gemis aan harmonie tusschen het nieuwe grondwettelijk voorschrift en de *reeds geldende* wetgeving in sterke mate tot volkomen schipbreuk van het in de Grondwet neergelegde beginsel heeft geleid. Wij moesten een volledige, door Frankrijk uitgewerkte en ons diep ingeplante wetgeving, wij moesten onze gansche publieke vorming veranderen, of de provinciale kracht, die de Grondwet van 1814 opriep, kon zich niet vrij bewegen.

Na 1848 - zoo betoogt Buys verder - zijn wij in dit opzicht niet gelukkiger geweest. Hij wijst er op, dat men in 1848 de redactie van het vroegere artikel 146 ‘Aan de Staten wordt geheel en al overgelaten de beschikking van beslissing van alles, wat tot de gewone inwendige politie en economie[2] behoort’, allerminst heeft gewijzigd, omdat men in die redactie een andere *gedachte* tot uitdrukking wilde brengen, maar omdat men dan zin der woorden duister vond. Men stelde er daarom ‘regeling en bestuur van het provinciaal huishouden’ voor in de plaats. Maar door daaraan toe te voegen, dat een en ander aan de Staten ‘door de wet overgelaten wordt’, ontstond de mogelijkheid van een interpretatie, volgens welke tenslotte *de wetgever* de provinciale autonomie zoodanig kon inperken, dat zij tot weinig of niets teruggebracht werd. Merkwaardigerwijze heeft Thorbecke bij de behandeling van de Provinciale Wet deze volgens Buys on-

1) Aanteekening II, blz. 94.

2) Ter verklaring van de ons eenigszins vreemd in de ooren klinkende woorden ‘de gewone inwendige policie en oeconomie’ moge het volgende dienen. Het artikel, waarover Buys spreekt, nl. artikel 131 der Grondwet van 1848 (144 in de Grondwet van 1840) was door de Grondwet van 1814 rechtstreeks geput uit de Staatsregeling van 1801 (Thorbecke, Aanteekening II, blz. 88). Wat nu onder deze uitdrukking valt te verstaan, leert Thorbecke alweder (t.a.p. blz. 91 vg.). *Oeconomie*, zegt hij, heeft geen bijzondere beteekenis, die niet reeds in politie lag. En wat valt nu onder *gewone inwendige politie* te verstaan? Die uitdrukking omvat de binnenlandsche provincie-regeering buiten de defensie, justitie en financiën. De twee eerste zijn, omdat zij uitsluitend algemeene belangen raken, geheel buiten het bereik eener provinciale regeling of wetgeving, terwijl van de provinciale financiën in twee andere grondwetsartikelen afzonderlijk gehandeld wordt. Bovendien omvat de uitdrukking de binnenlandsche provinciale regeering slechts voor zoover zij niet Rijksregeering is. Dit zegt het woord ‘*inwendige*’. Ziedaar den omtrek, aldus Thorbecke, van 't geen art. 144 aan de Staten geheel en al overlaat (t.a.p. blz. 92).

juiste interpretatie met zijn gezag gesteund[1]. Hoe dit zij, de Grondwet van 1887 heeft aan deze controverse een einde gemaakt door de woorden 'door de wet' te schrappen: artikel 134, 1e lid van die Grondwet luidt: Aan de Staten wordt de regeling en het bestuur van de huishouding der provincie overgelaten. En zóó is de redactie gebleven. Deze wijziging van het artikel in 1887 bewijst, dat men zelfs de mogelijkheid van een opvatting, als zou de Grondwet den gewonen wetgever bevoegd hebben verklaard den omvang van de autonomie der Staten tot een minimum terug te brengen, heeft willen afsnijden en dat men dus Buys tegenover Thorbecke in het gelijk heeft willen stellen.

Wij mogen dus als vaststaande aannemen vooreerst, dat toen Nederland na de Fransche overheersching een zelfstandig Koninkrijk werd, men den Provinciale Staten een groote mate van autonomie heeft willen toekennen; ten tweede, dat de Grondwetgever ook in latere jaren daaraan niet heeft willen tornen en in de derde plaats, dat omstandigheden, buiten den wil van den Grondwetgever om, er toe geleid hebben, dat van die autonomie veel minder is terecht gekomen, dan men zich aanvankelijk had voorgesteld.

Op zoek naar eenig richtsnoer. - Maar indien men de autonomie der provincie nu eens in eere zou willen herstellen, welke richtsnoeren zal men dan bij de taakafbaking tusschen de provincie en de gemeente in acht moeten nemen?

Wij merkten reeds op, dat de Grondwet ons weinig wegwijs maakt. Het eenige, wat wij daar vinden is, dat niet slechts de Rijkswetgever, maar evenzeer de provinciale wetgever ten aanzien van de gemeentebesturen de hoogere wetgever is. Zij kunnen de wetgevende bevoegdheid, de autonomie der gemeentebesturen inperken; het omgekeerde daarentegen is niet het geval. Ondubbelzinnig komt dit beginsel tot uitdrukking in de artikelen 193, 1e lid en 194 der Gemeentewet. Art. 193, lid 1 bepaalt: De plaatselijke verordeningen treden *niet* in hetgeen van algemeen Rijks- of provinciaal belang is. Art. 194 zegt: De bepalingen van plaatselijke verordeningen, in wier onderwerp door een wet, een algemeenen maatregel van bestuur, een provinciale verordening of een verordening van een commissie of orgaan, bedoeld

1) Buys, de Grondwet, dl. II blz. 80 vg.

in art. 130 (ter voorziening in gemeenschappelijke belangen van meer dan één gemeente) wordt voorzien, houden van rechtswege op te gelden.

Toch blijven wij er bij dat er regelingen zijn, die naar haar bijzonderen aard meer liggen op den weg van de provincie of van de gemeente dan van het Rijk, dan wel meer op den weg van de gemeente dan van de provincie. Reeds in het begin van dit artikel wezen wij hierop. Dit is ook gevoeld door niemand minder dan den schepper van de Grondwet van 1848 en van de Gemeente- en Provinciale Wet, Thorbecke. In zijn Memorie van Antwoord aan de Tweede Kamer[1)] betreffende laatstgenoemde wet schreef hij na te hebben opgemerkt, dat stellige, onmiskenbare merken, die voor alle gevallen het provinciaal belang van het Rijksbelang onderscheiden, niet te vinden zijn: '*Het staat echter vast*, dat de provinciale wetgever zich niet heeft in te laten met onderwerpen van algemeen Rijksbelang, *noch de algemeene wetgever met de regeling van het provinciaal huishouden*.'

Specifiek gemeentelijk en provinciaal terrein. - Thorbecke bedoelde hier ongetwijfeld te zeggen, dat er een *specifiek* provinciaal terrein bestaat, waarbuiten de Rijkswetgever zich heeft te houden. En het zelfde geld uiteraard, *mutatis mutandis* voor de provincie tegenover de gemeente.

De Kroon, zonder wier goedkeuring geen provinciale verordening - om ons thans tot deze te bepalen - bestaanbaar is, zal hebben toe te zien, dat de provincie in dit opzicht niet te ver gaat. Al te moeilijk zal dit toezicht haar echter niet vallen. Zooals wij de begrippen provinciale en gemeentelijke huishouding, provinciaal en gemeentebelang zien, is datgene, wat *onder alle omstandigheden* gerekend moet worden te behooren tot de eigen huishouding van de provincie, en wat *ten allen tijde* beschouwd moet worden als te zijn uitsluitend van provinciaal belang, duidelijk genoeg kenbaar, zoodat er geen vrees behoeft te bestaan, dat de provincie op specifiek gemeentelijk terrein zal gaan grasduinen. De moeilijkheid komt eerst wanneer de provincie zich - om zoo te zeggen - op niet geconcessionneerd gebied gaat bewegen.

Duidelijke grensafbakening niet aan te wijzen. - Als Buys deze

1) Bijsterbos de Provinciale Wet, blz. 320, geciteerd bij Buys t.a.p. dl. II, blz. 87.

zaak van de zijde der gemeenten beschouwt, merkt hij, over de huishouding der gemeente sprekend, op - en voor de provinciën geldt het zelfde - dat de afbakening der juiste grenzen eenvoudig aan de wetenschap en de practijk is overgelaten.

Ook Oppenheim[1] stelt vast, dat de grenzen der huishoudingen der publiekrechtelijke corporatiën niet zijn aan te wijzen; de aanwijzing van hetgeen aan rijks-, provincialen en gemeentewetgever is opgedragen kan, bij gebrek aan een juiste demarcatielijn, onmogelijk met stelligheid geschieden. Wel wijst hij[2] er op, dat ook indien de hoogere wetgever eenig onderwerp nog niet tot zich getrokken heeft, dit geenszins beteekent, dat de gemeente (en voor de provincie geldt het zelfde) onder alle omstandigheden tot regeling daarvan bevoegd is. Het koninklijk vernietigingsrecht kan zich ook uitstrekken tot verordeningen, die zonder te strijden met wetten of provinciale verordeningen of te treden in onderwerpen, die daarbij geregeld zijn, maar die in strijd met het grondwettelijk voorschrift zijn, dat de raad zich alleen met het gemeentebelang, de huishouding der gemeente, mag inlaten. ‘Al heeft de Grondwet niet gezegd waar deze huishouding aanvangt en eindigt en wat zij omvat, door haar van andere huishoudingen te onderscheiden, verklaart zij, dat er aangelegenheden zijn, die buiten 's raads bestek liggen.’

Maar nu is het ongeluk, dat noch het vernietigingsrecht van gemeenteverordeningen, noch het goedkeuringsrecht van provinciale verordeningen zóó systematisch en zorgvuldig wordt uitgeoefend, dat men aan de beslissingen van de Regeering te dezer zake veel richtsnoer heeft. Zoo hebben Buys en Oppenheim ons dus met de tot dusver gegeven citaten weinig wegwijs gemaakt. En wanneer wij bij Thorbecke lezen, dat onder ‘huishoudelijk belang’ moet worden verstaan 't geen alleen de gemeente, 't zij in haar geheel, 't zij hare leden als leden der gemeente betreft[3], gevoelen wij de juistheid van Kranenburg's oordeel, dat deze definitie de moeilijkheid eenvoudig verplaatst[4]. Immers de vraag wordt dan: ‘Wat betreft de gemeente in haar geheel of haar leden als zoodanig?’ Dit was, zoo vervolgt Kranenburg, in verschil-

1) t.a.p. blz. 65 en 66.
2) t.a.p. blz. 350 vg.
3) Aanteekening II, blz. 122.
4) Het Ned. Staatsrecht, 5e druk, dl. II blz. 235.

lende tijden niet gelijk (het is het thans ook nog niet, teekenen we hierbij aan). Zoo wijst Kranenburg er op, dat verschillende regelingen, die oudtijds door de gemeenten werden gemaakt, met name op het terrein van het burgerlijk recht, thans door den Rijkswetgever aan de gemeentelijke regelingsbevoegdheid onttrokken zijn.

Het zelfde geldt natuurlijk evenzeer voor de provincie.

De Regeering heeft inderdaad zeer verschillend geoordeeld over de vraag, welke wetgever bevoegd was een bepaalde materie te regelen. Interessante voorbeelden vindt men daarvan bij Pijls[1].

Wisselende beslissingen van de Kroon. - Tot het nemen van maatregelen tegen *hondsdolheid* werd bij missieve van den Minister van Binnenlandsche Zaken d.d. 14 Januari 1853, no. 239, de *gemeente* bevoegd verklaard. Provinciale Staten van Zeeland stelden overeenkomstig deze missive met goedkeuring van den Koning hun provinciale verordening tot wering van hondsdolheid buiten werking.

Op 9 November 1866 stelde Drenthe echter een provinciaal reglement ter voorkoming en wering van hondsdolheid vast en ziet.... de Koning keurde dit reglement goed.

De *broodzetting* was vroeger een onderwerp van Rijksbelang, daar het Koninklijk Besluit van 15 April 1843 (Stbld. no. 13) algemeene bepalingen hieromtrent inhield. Bij Koninklijk Besluit van 17 April 1854 (Stbld. no. 68) wordt dit K.B. echter ingetrokken, maar op 15 Maart 1863 (Stbld no. 17) vernietigt de Kroon een gemeentelijke verordening van Heerlen, waarin bepaald was, dat het in de gemeente verkochte roggebrood vrij moest zijn van schadelijke bestanddeelen.

De vraag of een provinciale verordening in Limburg tegen het houden van *hanengevechten* behoorde tot de provinciale huishouding werd bij brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken d.d. 24 April 1863 *ontkennend* beantwoord; om redenen van utiliteit werd de verordening toch goedgekeurd. Hier gaf het argument van het ‘provincialisme’ den doorslag. De Minister schreef: ‘Hoewel het hier onderwerpen geldt, die *niet uit haren aard tot de provinciale huishouding behooren*, zou ik toch meenen, dat de Staten van het Hertogdom zich die onderwerpen kunnen

1) Jules Pijls. Het begrip provinciaal en gemeentebelang naar het Nederlandsche Staatsrecht. Academisch proefschrift 1879.

aantrekken op grond, dat hetgeen men wil tegengaan, *zich in het bijzonder en alleen in Limburg* schijnt voor te doen.

Uit deze voorbeelden blijkt voldoende, hoe weinig houvast de beslissingen van de Kroon te dezer zake bieden.

Toch valt uit de motiveering van verschillende koninklijke besluiten wel iets te leeren. Wij wezen reeds op het geval van de provinciale verordening betreffende de hanengevechten. In de desbetreffende missive van den Minister wordt nl. aangevoerd, dat de Staten zich te meer geroepen zouden kunnen rekenen om hierin te voorzien, omdat zooal eenige plaatselijke besturen bereid zouden zijn voorzieningen te maken, allicht andere zich daaraan zouden onttrekken en dus langs dezen weg het doel niet bereikt zou worden.

De behoefte richtsnoer? - Hieruit valt af te leiden, dat provinciaal ingrijpen gewenscht is indien *er behoefte bestaat* aan een regeling, indien geen zekerheid bestaat, dat *alle betrokken gemeenten* deze zaak zullen regelen of op bevredigende wijze zullen regelen.

Ook bij de discussie over het wetsontwerp tot wering van besmettelijke veeziekten[1)] werd nadruk gelegd op de noodzakelijkheid van optreden van den hoogeren wetgever, indien de omvang van het te bestrijden euvel of in 't algemeen van de te regelen materie *de grenzen van de individueele gemeente overschrijdt* en de gemeenten zelf òf niet, òf verkeerd regelen.

Zoo zeide Thorbecke bij de discussie in de Tweede Kamer: ‘Waartoe is dan dit ontwerp voorgedragen? Om te voorzien daar waar *niet behoorlijk* voorzien is, waar de gemeentebesturen niet eenparig werken, waar de gemeenten, gelijk zoo licht gebeurt, vooral in dergelijke omstandigheden, zich door egoïsme, door verkeerd begrepen eigenbelang, laten vervoeren, zonder te letten op het algemeen belang.’

Zoo komen wij toch weer bij Buys[2)] terecht, waar hij opmerkt, dat bij de bepaling of de regeling van eenig onderwerp geacht moet worden te behooren tot de taak, hetzij van den staat, hetzij van de provincie, hetzij van de gemeente, de *doelmatigheid* den doorslag geeft.

De doelmatigheid beslisse. - ‘Hoe is men er toe gekomen,’

1) Zie Pijls blz. 114 vg.
2) t.a.p. Dl. II blz. 189 vg.

vraagt Buys, ‘om, binnen de grenzen van éénzelfden staat, nog twee andere machten met een zelfstandig wetgevend gezag in te richten? Toch zeker om geen andere reden dan deze, dat men meende alleen op deze wijze de veelsoortige behoeften van de bonte menschenmaatschappij doelmatig te kunnen bevredigen. Sommige regelen zijn alleen dan goed, wanneer daaraan over het geheele grondgebied van het Rijk rechtskracht toekomt, andere slechts op voorwaarde, dat daarbij gelet worde 't zij op provinciale, 't zij op plaatselijke verscheidenheid. Om redenen van doelmatigheid ingesteld moeten ook redenen van doelmatigheid beslissen over de grenzen van de wetgevende macht, aan Rijk, provincie en gemeente toekomende.’

Hij werkt deze gedachte nader uit door te zeggen, dat voor zoover de wet of Grondwet niet uitdrukkelijk den uitsluitend bevoegden wetgever aanwijzen, de regelingsbevoegdheid toekomt aan die corporatie, welke *op een gegeven oogenblik* de bestaande behoefte het best kan bevredigen. In het algemeen is dus de vraag naar den inhoud van de wetgevende macht van Rijk, provincie en gemeente een *politieke*, geen *rechtsvraag*. Alleen redenen van *staatsbeleid* kunnen hier beslissen en juist daarom ook ‘*kan de beslissing niet voor alle tijden en onder alle omstandigheden dezelfde zijn*. Wat heden de gemeente goed regelt, wordt morgen beter geregeld door de provincie en overmorgen door het Rijk.’

De doelmatigheid naar tijd en omstandigheden te bepalen. - Wanneer men de doelmatigheid als richtsnoer aanvaardt, heeft men mitsdien o.i. tegelijk een ander zeer belangrijk criterium aanvaard. Het is namelijk buiten kijf, dat de doelmatigheid naar tijd en omstandigheden kan verschillen[1)]

Dit vast te stellen is hierom van belang, omdat de wetgever van het midden der vorige eeuw dus nooit gewild kan hebben de taak van den provincialen wetgever eens voor al gefixeerd te hebben. Het is alweer Buys, die zulks bevestigt, wanneer hij in betrekking tot de regeling van de verhouding tusschen den Staat, de provinciën en de gemeenten de opmerking maakt[2)], dat het een der moeilijkste problemen betreft, die het positieve staats-

1) Uit enkele cursiveeringen onzerzijds hierboven gegeven is gebleken, dat ook Buys er zoo over denkt.
2) t.a.p. blz. 4-12.

recht heeft op te lossen ‘omdat men daarbij stuit op tegenstrijdige eischen, waarvan de bevrediging slechts te verkrijgen is door een dading, welker inhoud van tijden en omstandigheden afhangt’.

Pijls[1] zegt omtrent het hier in geding zijnde punt: ‘Objectief zijn de onderwerpen niet aan te geven, wier regeling tot dezen of genen wetgever zou behooren; alleen kan in ieder gegeven geval subjectief geoordeeld worden, dat een onderwerp bij een bepaald lichaam behoort, zoodat er dan ook niets vreemd in gelegen is, dat zoodanig onderwerp *onder verschillende omstandigheden door verschillende wetgevers wordt geregeld*. Elders[2] haalt hij het werk van Mr. G. de Vries Az. aan over de wetgevende macht der plaatselijke besturen (1846). Daarin schrijft deze o.m.: ‘Waar het belang der provincie eene provinciale regeling vordert, brengen zij (Provinciale Staten) een provinciaal reglement tot stand. Waar daarentegen de ondervinding het bestaan eener provinciale bepaling als ondoelmatig of minder verkieslijk doet kennen, *laten zij de bevoegdheid der plaatselijke besturen vrij of geven hun die* door intrekking van de bestaande provinciale verordeningen *terug*. Zij beslissen daaromtrent *naar de behoeften van tijd en plaats*, die in dit opzicht verschillend kunnen zijn.’

Een aanwijzing voor de provinciale taak in de Grondwet van 1840. - De hier weergegeven opvattingen strooken met de onze; de geschiedenis der wetgeving verschaft intusschen weinig licht. Alleen het volgende is van eenig belang. Betreffende het *zelf-bestuur*, dat der provincie toekomt, bepaalt artikel 137 van de Grondwet: ‘Wanneer de wetten of de algemeene maatregelen van bestuur het vorderen, verleenen de Staten hunne medewerking tot uitvoering daarvan’. Dit artikel heeft zijn tegenwoordige redactie bij de herziening van de Grondwet in 1887 gekregen; in de Grondwet van 1848 luidde het anders (art. 130); maar ook die tekst is voor ons doel niet interessant. Wel die van vóór 1848 Want in dat jaar werd de inhoud verruimd, aangezien toen uit dit Grondwetsartikel verschillende *met name genoemde* onderwerpen, waartoe dit zelfbestuur zich uitstrekte, verdwenen.

Artikel 143 van de Grondwet van 1840 - wij stipten het op blz. 281 reeds aan - toch luidde: ‘De Staten worden belast met de

1) t.a.p. blz. 172.
2) t.a.p. blz. 40.

uitvoering der wetten opzichtelijk de bescherming der verschillende godsdienstige gezindheden en derzelver uitwendige eeredienst, het openbaar onderwijs en armbestuur, de aanmoediging van den landbouw, den koophandel, de fabrieken en trafijken, en voorts omtrent alle andere zaken tot de algemeene belangen betrekkelijk, welke aan hen te dien einde door den Koning worden toegezonden.'

Uit de opsomming van deze onderwerpen is o.i. een aanwijzing te putten voor den inhoud van de provinciale autonomie, zooals de Grondwetgever zich deze in den aanvang heeft voorgesteld. In Thorbecke's Aanteekening[1] lezen wij nl., dat de Schets van Hogendorp (art. 41) bepaalde stukken van wetgeving omtrent het algemeen binnenlandsch bestuur aanwees, wier *uitvoering*, krachtens de Grondwet, aan de Provinciale Staten zou behooren en dat de Grondwet van 1814 de uitvoering daarvan aan de Staten toekende (met weglating van het bestuur der wegen en kanalen, omdat hierin op een andere plaats de Grondwet werd voorzien). De bepaling van de Grondwet van 1814 werd met een wijziging, voor dit betoog van geen belang, overgenomen in de Grondwetten van 1815 en 1840.

Na deze mededeeling omtrent de wordingsgeschiedenis van het artikel zegt Thorbecke[2], dat men hier te doen heeft met hoofdonderwerpen derzelfde werkzaamheid van regeering, die art. 144 *de gewone inwendige politie en economie* noemt (en die, voegen wij er aan toe, in de tegenwoordige Grondwet de regeling en het bestuur van de huishouding der provincie genoemd worden). Volgens de meest waarschijnlijke meening - aldus Thorbecke - kent artikel 143 de overige deelen van binnenlandsch bestuur, buiten de algemeene politie van veiligheid, justitie, financiën en oorlog, aan de Staten rechtstreeks toe. En zijn conclusie luidt: 'Zoodat de Staten uitvoerders zijn van het Rijksgezag in de zelfde takken, die zij als provinciemagt, voorzooverre de bijzondere gesteldheid van het gewest bijzondere maatregelen eischt, *zelfstandig inrichten*.'

In plaats van de woorden: 'voorzooverre de bijzondere gesteldheid van het gewest bijzondere maatregelen eischt', die o.i. te veel doen denken aan provincialisme, zouden wij hier

1) t.a.p. II blz. 80 vg.
2) t.a.p. II blz. 81 vg.

liever gelezen hebben: ‘voorzoover de regeling daarvan beter door de provinciën dan door Rijk of gemeenten kan geschieden’. Maar de hoofdzaak is, dat de provinciale wetgevende macht aanvankelijk in de Grondwet, dus vóór 1848, althans op het gebied van haar zelfbesturende bevoegdheid met eenige voorbeelden werd aangeduid, maar dat dit zelfbestuur sindsdien in de Grondwet niet meer is ingeperkt, doch ruimer omschreven, terwijl de Grondwetgever de autonomie der provinciën steeds ruim heeft geformuleerd.

Voorts is niet zonder belang Thorbecke's leer, dat de autonomie van de provincie de zelfde onderwerpen omvat als waarover het provinciale zelfbestuur zich uitstrekt. Wanneer men nu nagaat, welke andere aangelegenheden dan die, welke met name genoemd waren in artikel 143 van de Grondwet van 1840, aan de provincie door verschillende wetten en algemeene maatregelen van bestuur ter uitvoering zijn opgedragen, vindt men in Thorbecke's Aanteekening daarvan een opsomming[1)], waaronder b.v. ook de gezondheid en geneeskundige politie genoemd.

Verzachtende omstandigheden - Een en ander rechtvaardigt o.i. de opvatting, dat de taak van de provincie naar tijd en omstandigheden moet verschillen en bevestigt tevens onze stelling, dat de provincie in den loop der jaren beneden haar taak is gebleven. Er zijn intusschen verzachtende omstandigheden te pleiten. Reeds wezen wij hierop, maar er is toch een factor, waarover wij niets zeiden en die niettemin van belang is geweest; wij hebben het oog op de regeling van de provinciale geldmiddelen, welke althans geruimen tijd een beletsel heeft gevormd voor de ruimere ontplooiing van de provinciale autonomie. Tot de Grondwetsherziening van 1848 werd de provincie zonder eigen financiën gelaten; haar bestuurskosten werden, indien de Koning ze goedkeurde, op de Staatsbegrooting gebracht. Eerst bij de Grondwetsherziening van 1848 kwam er een zeer beperkt provinciaal budgetrecht met daarmede samenhangende belastingbevoegdheid. De provinciale begrooting mocht uitsluitend de *enkel provinciale en huishoudelijke* inkomsten en uitgaven bevatten, terwijl de kosten van bestuur, voor zoover dit *Rijksbestuur* was, evenals tevoren na goedkeuring door den Koning op de Staatsbegrooting

1) t.a.p. II blz. 85.

werden gebracht Provinciale belastingen mochten uitsluitend worden geheven tot dekking van de huishoudelijke provinciale uitgaven; zij eischten bekrachtiging door de wet. Eerst de Grondwetsherziening van 1887 heeft de algemeene provinciale begrooting gebracht en een regeling van het belastingstelsel, gelijk voor de gemeenten reeds lang bestond. De algemeene grondslagen van dit belastingstelsel zouden in de wet moeten worden neergelegd en de op die grondslagen door de Staten gebaseerde belastingverordeningen zouden door de Kroon moeten worden goedgekeurd. Het heeft intusschen tot 1905 geduurd, voordat de Provinciale Wet in overeenstemming werd gebracht met de in 1887 herziene Grondwet. En de algemeene grondslagen, in de gewijzigde Provinciale Wet neergelegd, lieten toen - en later, na eenige wijzigingen, ook thans nog - een zeer beperkte belastingheffing toe. Op deze oorzaak van de te geringe activiteit der Provinciale Staten op legislatief gebied is de aandacht gevestigd in een artikel over de taak van het provinciaal bestuur in het orgaan van de Algemeene R.K. Ambtenaarsvereeniging van 13 April 1935 (blz. 318) Mocht echter, indien de provincie haar taak krachtiger ter hand neemt, hierin inderdaad een ernstig obstakel voor haar werkzaamheid blijken te liggen, dan kan het provinciaal belastinggebied worden verruimd.

Betreft een provinciaal belang de geheele provincie? - Na deze opmerking over de provinciale geldmiddelen hervatten wij onze taak om verdere richtsnoeren ter bepaling van de provinciale wetgevende taak te vinden. Zoo moet nog worden stilgestaan bij de vraag of het provinciale huishouden of het provinciaal belang ook geacht kan worden in het geding te zijn, indien de te regelen materie niet de *geheele* provincie of alle provinciale ingezetenen regardeert. Men is geneigd de vraag dadelijk bevestigend te beantwoorden, indien men verschillende provinciale begrootingen doorbladert en subsidies aantreft voor de restauratie van bouwwerken of de subsidieering van plaatselijke vereenigingen, onderwijsinrichtingen (b.v. de inrichting voor doofstommenonderwijs te Rotterdam) of cursussen (b.v. voor land- en tuinbouw in Noord-Brabant).

Maar wanneer men leest, dat provincies toelagen verstrekken voor de gemeentelijke vee-artsen, rijst toch de vraag, waarom die vee-artsen in den regel door de gemeenten worden benoemd en

niet door de provincie. Hier zou het provinciaal belang toch uiterst gemakkelijk zijn aan te toonen. Moeilijker is de vraag of men van een provinciaal belang kan spreken, indien b.v. de Provinciale Staten van Overijsel een belang regelen, dat uitsluitend voor Twente van beteekenis is of indien de Provinciale Staten van Zuid-Holland zich de belangen van het Westland aantrekken, ook wanneer gemeenten in dat deel der provincie zich reeds met dat belang hebben bezig gehouden. De vraag is van gewicht, omdat in de practijk vele streekbelangen in den loop der jaren door de gemeenten aan zich getrokken zijn. De ontwikkeling van het verkeer heeft dit in de hand gewerkt; vele regelingen zijn als plaatselijke voorzieningen begonnen en langzamerhand ook voor de omgeving van de stad van belang geworden. Simons[1)] die bij deze ontwikkeling ook stil staat, is van oordeel, dat de stad aldus 'haar natuurlijke functie van economisch centrum der streek' vervult. Geographisch is de stad zeker een centrum, maar Simons ziet voorbij, dat dit niet insluit, dat de stad ook de verzorgster van het belang moet zijn. De toeneming van het verkeer en de ontwikkeling ten platte lande hebben tal van gemeentelijke voorzieningen een gansch ander aspect gegeven. De Haagsche Tramweg-maatschappij is buitenlijnen naar Delft en Leiden gaan exploiteeren; de kinderen van gansch het platte land trekken dagelijks op naar hun gymnasia of middelbare scholen. Aan den provincialen wetgever is dit alles vrijwel voorbij gegaan. Ook Simons zoekt naar oplossingen voor het probleem, die de stad 'a finger in the pie' doen behouden. De meest logische oplossing, n.l. verzorging van buiten het gemeentelijk gebied uitgegroeide belangen door de provincie, komt bij hem voor behandeling nauwelijks in aanmerking[2)].

Aardig is daarom nog eens op te slaan wat Hoog in 1856 in zijn dissertatie[3)] omtrent de bevoegdheidssfeer van de provincie op legislatief terrein opmerkte. Hij wijst er n.l. op, dat het belang van de provincie, dat regeling vordert, van drieërlei aard kan zijn: 1e. van de provincie als een geheel; b.v. bij een reglement op een bijzonderen tak van handel in een provincie; 2e. van al de

1) D. Simons, Gemeentebedrijven, Diss. Leiden 1939, blz. 190.
2) Simons t.a.p. 210 v. en 400 v.
3) De wetgevende macht van Provinciale Staten door J.P. Hoog (Leiden 1856), blz. 41 vg.

ingezetenen ieder in het bijzonder; b.v. bij regelingen betreffende gezondheid, veiligheid e.d.; 3e. van enkele deelen der provincie.

Uit de jurisprudentie over het begrip 'gemeentehuishouding' valt naar analogie af te leiden, dat een provinciaal belang niet de *geheele* provincie behoeft te betreffen. Bij Kranenburg: 'Het Nederlandsch Staatsrecht', vijfde druk, deel II, blz. 239, wordt, ten betooge, dat tot de 'huishouding' der gemeente wel behooren kan het belang van een *groep* harer ingezetenen, een tweetal arresten van den Hoogen Raad aangehaald, t.w. dat van 4 Juni 1928, W. 11862, N.J. 1928 blz. 1353 en dat van 14 Januari 1935, W. 12905 N.J. 1935 blz 396. Vooral het eerste van deze beide arresten (beide betreffen een gemeentelijk verbod om bijenkorven te hebben of te houden) is van beteekenis, aangezien daarin principieel is beslist, dat in een landelijke gemeente maatregelen, die gevaren voor den oogst of de bewerking kunnen afwenden, zoozeer de *belangen der ingezetenen*, *die in den landbouw of de kweekerij hun bestaan vinden*, kunnen betreffen, dat bij haar toepassing het belang van de in die gemeente levende gemeenschap betrokken is. De verordening kan naar haren aard *de huishouding der gemeente* betreffen.

Voor de provincie kan dit niet anders zijn.

Het provinciaal belang moet over de grenzen eener gemeente heenreiken. - Daar de geheele provincie ook belang heeft bij den bloei der deelen - aldus Hoog - zijn zulke reglementen in het belang der geheele provincie. Daaronder zijn vele ter bevordering van het onderling verkeer in de provincie. Natuurlijk mogen zulke reglementen niet in het nadeel van andere deelen der provincie strekken, want het belang der geheele provincie dient steeds op den voorgrond te staan. Volgens Hoog zullen de Staten der provincie zeker geen reglement vaststellen, waarin *geheel bijzondere belangen* eener gemeente geregeld worden. Maar doen zij het niettemin en strekken *de Provinciale Staten hunne macht dus uit op het gebied der plaatselijke besturen*, *dan kan aan deze verordening de Koninklijke goedkeuring niet verleend worden*[1)] Zeer juist. En voorts.... in deze Koninlijke goedkeuring, die aan *elke* provinciale verordening moet worden verleend, ligt o.i. grooter waarborg tegen misbruik van de legislatieve bevoegdheid

1) t.a.p. blz. 55.

van de provinciale besturen ten opzichte van de gemeenten dan in het slechts incidenteel uitgeoefende vernietigingsrecht der plaatselijke verordeningen gelegen is tegen misbruik der gemeentelijke autonomie.

Voor de vraag, die ons bezighoudt, vinden wij ook eenigen steun in de discussies, die in de Kamer gehouden werden bij het reeds genoemde wetsontwerp tot wering van besmettelijke veeziekten. Wij herinnerden er reeds aan (blz. 291), dat het optreden van den provincialen wetgever gerechtvaardigd geoordeeld werd, indien de omvang van de te regelen materie ‘de grenzen van de individueele gemeente overschrijdt.’

Samenwerking van gemeenten. - Wij raken hier de vraag of in de gevallen, die wij op het oog hebben, de artikelen in de Gemeentewet betreffende de samenwerking van gemeenten ter verzorging van gemeenschappelijke belangen niet behooren te worden toegepast. Deze ‘collaboratieve samenwerking’ - om een uitdrukking van van Poelje[1)] te gebruiken - vindt meer voorstanders dan de door mij verdedigde inschakeling van het Provinciaal Bestuur. Leerzaam is, wat Kranenburg over dit onderwerp en tegelijk over de ontwikkeling van de gemeentelijke wetgeving opmerkt in Het Nederlandsche Staatsrecht, II, vijfde druk, blz. 287 vg. Uit zijn overzicht blijkt toch, dat de wetgever zich den natuurlijken werkkring der gemeenten van veel bescheidener omvang heeft gedacht, dan waartoe hij in den loop der jaren - o.i. vooral doordat de provinciale besturen *te weinig* hebben gepraesteerd - is uitgegroeid. ‘Bij het ontstaan der Gemeentewet’ - aldus Kranenburg - ‘dacht men zich de economische functie van de gemeente van veel geringer omvang en beteekenis, dan zij metterdaad is gebleken. Wat de gemeente te dien opzichte had te doen, kon zij in het algemeen wel alleen doen, haar organisatie was daarvoor voldoende berekend, zoo meende men. En zou zij nog eens hebben samen te werken met andere gemeenten, welnu, dan was het voldoende daartoe in de Gemeentewet de *mogelijkheid* open te laten, zonder dat dit een omvangrijke nadere regeling eischte’. ‘Men dacht eigenlijk aan niet veel anders’, zegt hij verder, ‘dan enkele gezamenlijke regelingen betreffende het verkeerswezen, wegen, beurtveren

1) G.A. van Poelje - Osmose blz. 127.

tusschen gemeenten, en derg.' Verder betoogt hij, aan de hand van een K.B. van 29 October 1855, No. 45, waarbij is uitgemaakt, dat het den gemeentebesturen niet vrijstaat een orgaan te creëeren, dat zich met de verzorging van gemeenschappelijke belangen bezighoudt, dat met die beslissing was uitgemaakt, dat in veel gevallen een behoorlijke regeling van de voorziening in een gemeenschappelijk belang niet was te maken; *het belang eischt veelal een orgaan ter behartiging daarvan*[1]. In deze leemte voorziet nu ongetwijfeld de thans geldende herziene Gemeentewet.[2] Maar daarin is tevens de erkenning gelegen, dat gemeenten *als zoodanig* in de meeste gevallen ongeschikte organisaties zijn om gemeenschappelijke belangen te regelen en dat daarvoor zelfstandige organen, organen *ad hoc*, boven haar gesteld[3], moeten worden geschapen. Nu is het naar onze meening in de meeste gevallen doelmatiger daarvoor gebruik te maken van de Provincies die krachtens onze Grondwet zijn bestaande, permanente staatsorganen, complexen van gemeenten omspannend.

De practijk heeft bewezen, dat de desbetreffende artikelen van de Gemeentewet (art. 129 e.v.) zeer moeilijk zijn toe te passen. Voorwaarde daarvoor toch is, dat men het daarover onderling eens is. Wel opent de Gemeentewet thans in de artikelen 138 vg. de mogelijkheid, dat de Kroon aan een gemeente een gemeenschappelijke regeling oplegt, waartoe zij niet wil toetreden. Maar met meer dan een theoretische mogelijkheid heeft men hier niet te doen. En bovendien moet toch steeds het *initiatief* èn tot de gemeenschappelijke regeling èn tot het verzoek aan de Kroon om die regeling aan een onwillige gemeente op te leggen, van een Gemeentebestuur uitgaan. Zit dit stil, dan komt er geen regeling tot stand. Ook de omvang van de regeling hangt geheel af van het initiatief der gemeente besturen zelf. En hoevele - meestal ook vele kleine - zijn er niet bij betrokken?

In het Rapport van de subcommissie van het Bestuur van de Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten, uitgebracht over het wetsontwerp betreffende de samenwerking van gemeenten

1) t.a.p. blz. 227.
2) Vergelijk Kranenburg t.a.p. blz. 289-297, die een uitvoerige uiteenzetting van de tegenwoordige regeling der vrijwillige en gedwongen samenwerking der gemeenten geeft.
3) Zie artikel 194 der Gemeentewet.

(Handelingen Staten-Generaal 1914/5 Bijlagen IIe Kamer 315) zeggen de heeren Mr. E.P. van Lanschot, Jhr. Dr. N.C. de Gijselaar en Jhr. Mr. Dr. E.A. van Beresteijn: 'Ter behartiging van het *nieuwe*[1)] belang, dat verder reikt dan het gebied der gemeente, schept het ontwerp een zelfstandig huishouden, in de hoop, dat de nieuwe wet zal voorkomen, dat tal van *publieke belangen*[1)] onverzorgd blijven of door de centrale besturen worden ter hand genomen. Wie deze hoop koestert, moet wel van meening zijn, dat de gebrekkige regeling van de artt 121 en 122 oorzaak is van de onvoldoende verzorging van vele streekbelangen. Het wil ons evenwel voorkomen, dat veel meer op onwil en kleingeestigheid van sommige kleinere gemeentebesturen tal van pogingen tot samenwerking zijn afgestuit dan op een gebrekkige regeling in de Gemeentewet.'

Van veel optimisme getuigen deze opmerkingen niet, maar een kern van waarheid schuilt er zeker in, daarom ook is het dus naar onze meening veel doeltreffender den provinciën tot taak te stellen, die maatregelen te treffen, waarvan meer dan één gemeente kan profiteeren. Waarbij nog komt, dat verschillende onderwerpen en belangen zich zeer slecht voor intercommunale en veel beter voor provinciale regelingen leenen.

Maar indien nu anders dan in het geval van de bestrijding der veeziekten een belang, dat over haar grenzen heenreikt, door een gemeente *behoorlijk* wordt voorzien (woorden van Thorbecke), kan er dan aanleiding zijn louter op doelmatigheidsgronden het belang aan de provincie te trekken? De vraag moet o.i. zonder voorbehoud bevestigend beantwoord worden. Wij hebben immers vastgesteld, dat de taak van Rijk, provincie en gemeente niet eens en voor al (terminologie van Thorbecke) in wet en organieke wetten is vastgelegd. Dit impliceert, dat de provincie een belang, dat tot op een gegeven oogenblik een sterk gemeentelijk, dus begrensd, karakter had, binnen zijn zorgensfeer gaat trekken. Ons staatsrecht laat dit toe, wij zouden zelfs zeggen verlangt dit. En op dit gevoelen is dan ook onze opvatting gebaseerd, dat de provincie als wetgever in den loop der jaren in groei is achter gebleven. Haar weer de plaats in ons staatsrecht te geven, zonder welke de bouworde van den hedendaagschen Staat onvolledig

1) Cursiveering van ons.

1) Cursiveering van ons.

zou zijn (terminologie van Thorbecke[1]), is de strekking van ons betoog.

Wij zijn hiermede aan het eind van onze beschouwingen gekomen en veroorloven ons ten besluite de conclusies vast te leggen, waartoe wij in het voorafgaande zijn gekomen, n.l.:

1e dat de provincie tegenover de gemeente geen scherp afgebakend wetgevend terrein heeft;

2e dat de provincie formeel - behoudens goedkeuring door de Kroon - allerlei thans door de gemeente aan zich getrokken belangen kan regelen;

3e dat de provincie dit doende de gemeente op dit gebied terugdringt;

4e dat de provincie bij haar wetgevende taak tot richtsnoer dient te nemen de doelmatigheid, naar tijd en omstandigheden gemeten;

5e dat de provincie het motief voor de regeling moet ontleenen aan over de gemeentesfeer heenreikende belangen;

6e dat niet noodig is, dat de geheele provincie bij regeling door den provincialen wetgever gebaat is;

7e dat uitbreiding van de werkzaamheid der Provinciale Staten op verordenend terrein strookt met de bedoeling van den Grondwetgever;

8e dat - voor zoover de hier gestelde vragen door hen behandeld zijn - de schrijvers het hier verdedigde standpunt steunen.

Tot besluit. - Het door ons geleverde betoog is een pleidooi om den in zijn ontwikkeling achter gebleven provincialen wetgever in ons staatsbestel een plaats van meer beteekenis toe te kennen. Leidt zulks er toe de gemeente op menig gebied van wetgeving ten behoeve van de provincie terug te dringen, dan verzetten noch Grondwet, noch organieke wetten zich daartegen. Integendeel, aldus handelend, doet men de provincie de plaats hernemen, die de grondleggers van ons staatsrecht haar hebben toegedacht.

Men make de provincies tot levende organen.

MOLENAAR

1 Aanteekening II, blz. 77 vg.

Versailles, het kasteel van Lodewijk xiii en van den Zonnekoning (Renaissance en barok)

I. Versailles, een symphonie in vier deelen

Wanneer, door het wonder van een boerenmeisje uit Domrémy de honderdjarige oorlog haar einde heeft gekregen, dan zal nog niet onmiddellijk Parijs weer tot middelpunt van het koninkrijk, tot woonstede der Fransche vorsten worden. De smalle strook gronds, die aan Karel VII, den roîtelet de Bourges, eertijds was gebleven, gekneld tusschen de Engelsche bezettingen in noord en in zuid, bleef voorshands de Valois in haar ban houden en noch Lodewijk XI noch Karel VIII of diens opvolger zien wij het stroomgebied van de Loire verlaten. Daar, in Touraine - in Chinon, in Loches, in Langeais, in Amboise - speelt zich het leven af van de Fransche koningen, wier tijd die is van de stervende Middeleeuwen. In Amboise en in Blois zetten Karel VIII en Lodewijk XII de Renaissance in, waarbij hun beider echtgenoote, Anne de Bretagne ‘la femme deux fois reine de France’ zulk een belangrijke rol speelde.

Eerst als dit vorstenhuis in mannelijke lijn is uitgestorven en Valois-Angoulême met Frans I op den troon komt, eerst dàn gaan de directe omstreken van Parijs en Parijs zelf ook weer een rol spelen.

Had Frans I eerst nog aan de Loire getoefd, had hij Blois vergroot en Chambord gebouwd, eindelijk zal hij al dichter en dichter bij de oude hoofdstad komen: met Fontainebleau en het Château de Madrid[1)] in het Bois de Boulogne nadert hij de voor-

1) Zie afb. in Du Cerceau, Les plus excellents Bastiments de France; 1579. Afgebroken in 1793.

malige residentie en tenslotte geeft hij in 1528 te kennen, dat hij in Parijs wil verblijven ‘plus qu'en autres lieux et de faire réparer et mettre en ordre le Louvre’.[1] Het is 's konings bedoeling ook het Louvre in ‘modernen’ zin te verbouwen, doch van deze plannen kon de vorst door zijn dood in 1547 nauwelijks een begin van uitvoering beleven; echter, een aanvang was gemaakt.

Met die eerste verandering van het Middeleeuwsche Louvre, dat wij, voor wat de Renaissanceplannen betreft, met de Tuilerieën als één complex moeten zien[2] noemen wij het moment, waarop de bouw aanvangt van het grootste *stadspaleis*, wáár dan ook in Europa voor vorsten ontworpen. En wonderbaarlijkerwijze zien wij nu, hoe, op een gegeven moment midden in die Louvre-bouwgeschiedenis zich een tweede bouwhistorie schuift, en diè zal betrekking hebben op het grootste *buitenpaleis* van Europa: het is de bouwgeschiedenis van Versailles.

Voor Frans I, Hendrik II en Catharina de Medici en hun kinderen en voor de eerste Bourbons, Henri IV en Lodewijk XIII, zijn Louvre en Tuilerieën van groot belang geweest en zij zullen het weer worden voor Napoleon I en Napoleon III; bovendien, tusschen de beide keizers in, voor de laatste Bourbons en voor Louis Philippe. Maar vanaf Lodewijk XIV's meerderjarigheid verdwijnt het stadscomplex welhaast geheel uit de geschiedenis; hij en zijn opvolgers zullen er betrekkelijk weinig verblijf houden. Hun geschiedenis, hun wonen is, met alle afwisseling, die zij zochten, gebonden aan Versailles. Versailles werd voor jaren het middelpunt van Frankrijks politiek en daarmee welhaast van de Europeesche politiek. En zeker van de Europeesche cultuur, hoeveel schoons en hoeveel waardigs ook elders werd gewrocht.

Maar ook Versailles' bouwgeschiedenis vormt geen continuïteit en geen eenheid, evenmin als die van het Louvre. Kan men er al niet zulk een lange periode van gedeeltelijke onvoltooidheid bij aanwijzen als bij het stadscomplex, er zijn toch wel sterk afgescheiden phasen te onderkennen, die in hun opeenvolging en geaardheid onwillekeurig aan een symphonie doen denken, een symphonie, bestaande uit deelen, die in type sterk verschillen. Daar is allereerst een allegro moderato, zonder eenige introductie,

1) H. Verne, Le palais du Louvre, I. p. 9.
2) Verzamelde Opstellen I v. schr. dezes.

vloeiend en vriendelijk melodisch, met gemakkelijk aansprekende harmonieën. Dan: een majestueus Adagio sostenuto, breed en zwaar van klank en van rythme. Vervolgens: een Scherzo, waaraan echter statige trio's niet ontbreken. Tenslotte: een eenigszins tweeslachtige Finale, waarin statigheid en romantiek om den voorrang strijden en een verwarrend klankenspel ons verbijstert. Een rauw accoord sluit het orchestrale werk: wanneer op 6 October van het jaar 1789 de bebloede koppen van Des Huttes en Varicourt op pieken in de 'Cour de Marbre' worden rondgedragen[1)] en het koninklijk gezin gaat zijn gedwongen tocht naar Parijs aanvangen, omstuwd door het uitschot van de hoofdstad, dan heeft de symphonie uit!

Wij betreuren het tenslotte niet, dat het werk niet tot een eenheid groeide, al kunnen wij de klachten navoelen van hen, die, als architecten staande in den tijd toen het gebouw nog geen museum, maar als vorstenwoning een deel van een levend organisme was, steeds en steeds weer poogden de ontbrekende eenheid te scheppen, door aan die steenen symphonie een nieuwen 'eersten satz' te geven.

II. Het Louvre, Vaux-le-Vicomte en Versailles

Wie Versailles hoort noemen, denkt, ook al heeft hij het nooit bezocht, onmiddellijk aan den Zonnekoning. En daarmee denkt hij aan 't Adagio, inderdaad het grootste en het meest grootsche deel van gansch het oeuvre. Maar daarmee begon tenslotte de geschiedenis van het kasteel niet. De jonge vorst vond op den heuvel, waartegen het dorp Versailles genesteld lag, reeds een vorstelijke woning, die, hoe bescheiden ook, hem trok om de heerlijke jachtterreinen, die er wijd en zijd om heen lagen.

Tevergeefs poogde de zuinige Colbert zijns meesters blikken van die plaats af te trekken en terug te voeren naar Parijs, waar hem de schoone taak wacht van de Louvre-voltooiing. De brief, die daarvan getuigt is van 28 September 1663; de minister schrijft: '....Votre Majesté retourne de Versailles. Je la supplie de me permettre de lui dire sur ce sujet deux mots de réflexion que je fais souvent et qu'elle pardonnera, s'il lui plaît, à mon zèle. Cette maison regarde bien davantage le plaisir et le diver-

1) Madelin, La Révolution.

tissement de Votre Majesté que sa gloire.... Il est bien juste qu'après une si grande et si forte application qu'elle donne aux affaires de son Etat avec l'administration de tout le monde, elle donne quelque chose à ses plaisirs et à ses divertissements, mais il faut bien prendre garde qu'ils ne préjudicient à sa gloire. Cependant, si Votre Majesté veut bien chercher, dans Versailles, où sont plus de cinq cent mille écus qui y ont été dépensés depuis deux ans, elle aura assurément peine à les trouver. Si elle veut faire réflexion que l'on verra à jamais dans les comptes des trésoriers de ses Bâtiments que, pendant le temps qu'elle a dépensé de si grandes sommes en cette maison, elle a négligé le Louvre, qui est assurément le plus superbe palais qu'il y ait au monde et le plus digne de la grandeur de Votre Majesté... Votre Majesté sait qu'au défaut des actions éclatantes de la guerre, rien ne marque davantage la grandeur et l'esprit des princes que les bâtiments.... Ah! quelle pitié que le plus grand Roi et le plus vertueux, de la véritable vertu qui fait les plus grands princes, fût mesuré à l'aune de Versailles!'....[1)]

Zoo probeert Colbert door het roemen van den Louvrebouw en het kleineeren van het dan inderdaad nog zeer bescheiden Versailles zijn jongen vorst van verdere vergrootingsplannen van het buitenpaleis af te brengen.

Waarom gelukte hem dat niet, waarom zette Louis zijn zin door? De voornaamste oorzaak zal ongetwijfeld geweest zijn de weerzin die de Koning had tegen de stad, waarin de Fronde zijn jeugdjaren vergald had, waarin hij opstand en barricadenstrijd had meegemaakt en waarin het volksgeweld hem te nabij was gekomen. Ook de bemoeizucht der Parijzenaars, hun hekel- en spotliederen kunnen den Koning, die toen reeds door zijn leven daartoe gereede aanleiding gaf, tegengestaan hebben[2)]. Hoe het zij, Colbert verloor het pleit en Louis maakte van Versailles geen schande doch een wonder, waaraan tot in lengte van dagen zijn naam verbonden zal blijven....

Wanneer in 1663 Colbert klaagt over de sommen in de dan

1) Nolhac I. 49.
2) Saint-Simon: '....l'embarras des maîtresses et le danger de grands scandales au milieu d'une capitale si peuplée et si remplie de tant de différents esprits' (Nolhac II, 2-3).

verloopen twee jaren uitgegeven, dan brengt ons dat naar het jaar 1661. Het klinkt als een gemakkelijk te onthouden nummer: 1-6-6-1. Een jaartal inderdaad in de geschiedenis der Fransche Monarchie van zeer groot belang. De volgende feiten zette men achtereen: de dood van Mazarin, de koning benoemt geen nieuwen eersten minister, doch besluit zelf te regeeren[1]. Dan volgen in 't zelfde jaar: 'la fête de Vaux', de ongenade van den gastheer van 't feest, den surintendant Fouquet, de opkomst van Colbert en 's konings liefde voor Louise de Lavallière.

En met dat alles hangt ten nauwste samen - eveneens te stellen in 1661 - 't begin van Lodewijks plannen tot de uitbreiding en verfraaiing van Versailles. Bedenken wij dit: hoeveel Lodewijk in zijn leven te dragen heeft gekregen en ook inderdaad vorstelijk gedragen heeft, dat een ander beter, nobeler zou gevonden worden, kundiger of dapperder of dat een ander vorstelijker zou wonen, schooner parken zou bezitten of hooger spuitende fonteinen, dat zou de koning van zijn jeugd tot aan zijn laatsten snik nooit leeren verdragen. De anders zoo scherpzinnige Fouquet heeft dat niet tijdig ingezien. En toen hij 't begreep was het te laat.

In Maart van het jaar 1661 neemt Louis het bewind zelf in handen, in Juli reeds kondigt hij het officiëele bezoek aan van zich en zijn moeder aan Vaux-le-Vicomte, de bezitting waaraan Fouquet reeds jaren werkt, maar die nog lang niet gereed is. Nu gaat het erop of eronder, dat weet Fouquet, wiens financiëele manipulaties lang niet allen het daglicht kunnen zien. Zou hij den jongen vorst zóó kunnen verblinden, dat deze de oogen zal sluiten voor de herkomst der gelden? Een Fransch historicus beschrijft het aldus[2]: in dertig dagen moet nu plotseling alles gereed zijn, '.... Un mois! et Vaux n'est pas fini; à peine est il meublé. Lebrun commence seulement à peindre la coupole du grand salon. L'aménagement des eaux du parc de Le Nôtre est à compléter. Et l'on est loin de tout, en pleine province! Que

1) Loménie de Brienne vertelt, hoe de drie-en-twintig-jarige vorst kanselier en ministers samenriep en tot de acht aanwezigen zeide: '....je vous ai fait assembler.... pour vous dire, que jusqu' à présent j'ai bien voulu laisser gouverner mes affaires par feu M. le Cardinal, il est temps que je les gouverne moi-même. Vous m'aiderez de vos conseils quand je vous les demanderai'. (Ebeling, Louis XIV, I, 121).

2) Lenotre: Versailles aux temps des rois: 'La fête de Vaux'.

faire? Prier le maître de se décommander? C'est avouer qu'on est incapable de réaliser l'impossible. Or, la place de Mazarin, le premier ministre défunt - la suprême ambition de Fouquet - reste vacante. A tout prix il faut contenter le roi, le fasciner, le râvir, il faut que la fête soit féerique, prodigieuse, inouïe, étourdissante. D'autant que certains conseillent à Fouquet la prudence: Colbert le hait, le roi est mal disposé; qu'il prenne garde. Bref, il faut triompher ou périr.'

....Fouquet est malade, exténué, et le voilà, jour et nuit, parant à tout, aiguillonnant son monde. Les travaux de Lebrun sont interrompus; on démolit ses échafaudages; il faut un appartement pour le roi, un pour la reine-mère, afin que Leurs Majestés puissent s'y reposer un moment. Une armée de chariots est commandée; Fouquet vide son hôtel de Paris, sa maison de Saint-Mandé; meubles, vaisselle, cristaux, tapis, tentures sont apportés à Vaux, et ça ne suffit pas encore: il lui faut acheter des consoles, des soieries de choix, des pièces rares....

Il faut une représentation théâtrale: le voilà chez Molière, commandant une pièce nouvelle. Ecrire une comédie, la répéter en moins d'un mois, et pour un tel public! Impossible. Ce sera fait pourtant et Molière se met aux Facheux.... Et les ballets? Beauchamps se chargera des danses. Lulli composera la musique. Vatel - die zich later in Chantilly het leven zal benemen in zijn angst, dat de visch niet tijdig voor 's konings tafel zal aanwezig zijn[1] - de groote Vatel 'préside aux préparatifs du souper et de la collation....'

De koning komt en hij ziet, dat het op Vaux schooner is dan op welke ook van zijn buitenverblijven. Het is 17 Augustus; den 5en September is Fouquet staatsgevangene....

Waarom dit feest van Vaux-le-Vicomte zoo uitvoerig genoemd werd? Men herleze de kunstenaarsnamen, waarbij die van den bouwmeester Louis le Vau nog niet genoemd is. En wij zien, dat de koning niet alleen planten en boompjes van Vaux confisqueerde - waarvan hij er twaalfhonderdvijftig naar Versailles liet transporteeren - en vele kunstvoorwerpen en kostbare stoffen, maar tevens confisqueerde hij: Le Vau, Lebrun, Le Nôtre, Molière en Lulli. Dat kon men met recht noemen: een slag slaan.

1) Lettres de Madame de Sévigné: v. 24 en 26 April 1671.

Afb. 1 - Lodewijk XIV, erayonteekening van Ch. Lebrun (Louvre)

Aan het jachtverblijf van zijn vader zou de jonge koning, om te beginnen met deze krachten, werken en er een arbeid mede aanvangen, die precies een halve eeuw van zijn bewind alleen zou duren!

III. Het jachtslotje van Lodewijk XIII (1624, 1631-1634)

Saint-Simon vermeldt in zijn mémoires, dat zijn vader het kleine kasteeltje van Lodewijk XIII nog gekend heeft. Ziehier eenige begindata: In 1624 laat deze koning op de heuvels van het dorp Versailles een jachtverblijfje zetten; het bestaat slechts uit één corps de logis met twee niet zeer lange vleugels aan de uiteinden, een - vorm dus, met de binnenplaats gericht naar de tegenwoordige stad. Getrouw aan de vrijwel steeds gevolgde vormopvatting van dien tijd eindigden de hoeken en de uiteinden der vleugels in nauwelijks vooruitspringende paviljoens, welke alle vier een afzonderlijk tentdak hadden. De gevel naar den tuin gericht meet nog geen veertig meter, de binnenplaats - de huidige Cour de Marbre - is drie-en-twintig meter breed, de vleugels komen mèt de eindpaviljoens, ongeveer dertig meter naar voren. De corps de logis zijn slechts één vertrek diep van zes à zeven meter (*afb. 2 en schema I*). Dat zijn de maten van het ‘petit château de cartes’, zooals Saint-Simon het noemt ‘que Louis XIII y avait fait pour n'y plus coucher sur la paille’, wanneer hij er ter jacht in de omstreken vertoefde. Inderdaad, dit was, gelijk een ander tijdgenoot het noemde ‘un château chétif, de la construction duquel un simple gentilhomme ne voudrait pas prendre vanité’[1].

Wie was de architect? Daarover is een pennestrijd ontstaan, die wij hier niet zullen weergeven. De namen van Le Muet en Jean du Cerceau zijn genoemd. Philbert le Roy wordt door sommigen als den architect, door anderen als den bouwondernemer beschouwd, terwijl Pannier meent dat Salomon de Brosse, de architect van het Luxembourg, wel mogelijk de ontwerper kan zijn geweest[2]. Wij willen deze kwestie hier laten rusten en slechts constateeren, dat het kasteeltje, uitgevoerd in natuur- en in baksteen zeer zuiver van verhoudingen was. Wij kunnen

1) De Bassompierre, Journal de ma vie (Nolhac I, 7).
2) J. Pannier: Salomon de Brosse. Hoofdstuk: Versailles.

dat immers zelf constateeren, want de gevels bestaan nog, zij het dan met vele toevoegingen en andere dakvormen, rondom de ‘Cour de Marbre’.

Dat zij er nog staan, dat zij niet werden afgebroken en vervangen, mag intusschen meer van berooide staatskassen dan van iets anders hebben afgehangen (*zie de plannen van schema VII en VIII*). De bouwgeschiedenis in later jaren zal ons nog leeren, hoe veracht en gesmaad dit deel van het kasteel zou worden; dat het in de achttiende eeuw het aanzien niet waard geacht zou worden en dat Blondel het zelfs *semi-gothique* zou noemen[1)], wel het ergste wat men in dien tijd van een gebouw kon zeggen[2)]!

Bij deze zeer bescheiden afmetingen echter heeft Lodewijk XIII het niet gelaten: het oorspronkelijke gebouwtje wordt tusschen de jaren 1631 en '34 niet alleen eenigermate verruimd, maar er worden nog vier hoekpaviljoens extra aan toegevoegd, waarvan wij eveneens vorm en afmetingen nog op den overgang van Cour Royale en Cour de Marbre kunnen nagaan. Met een arkade van zeven bogen verbond men de binnenhoeken der oorspronkelijke vleugeleinden en twee simpele dienstgebouwen worden op het voorterrein geplaatst[3)] *(schema II)*. In dien vorm zou de koning het kasteeltje als erfstuk aan zijn zoon laten.

Intusschen had Lodewijk XIII door aankoop van terreinen zijn bezitting zeer vergroot[4)]. En ook de geschiedenis, de ‘grande histoire’ had zich reeds van het kasteeltje meester gemaakt, voordat de veertiende Lodewijk er zich zou vestigen. Naar Versailles toch trok de Richelieu en overreedde er den zwakken vorst,

1) J.F. Blondel, Architecture française (T. IV, réimpr. p. 130): ‘Sans doute les augmentations dont nous venons de faire mention, ont rendu cette ancienne façade plus supportable; mais il faut convenir que quelque amélioration que cela lui ait procuré, cette alliance de l'Architecture moderne avec celle *semi-gothique* qui y regnoit auparavant, forme un contraste qui présente une ordonnance trop imparfaite pour nous déterminer ici à en relever tous les abus.

2) Molière dicht, bij de inwijding van de Val-de-Grâce:

‘Le fade goût des monuments gothiques’,
‘ces monstres odieux des siècles ignorants’.

3) Deze zijn hier (schema II) slechts schematisch aangegeven; vorm en afmetingen zijn niet meer terug te vinden.

4) ‘Le Roi achète l'ancienne terre seigneuriale de Versailles de Jean François de Gondi, archevêque de Paris’. (8 April 1632). Nolhac, I, 10.

om aan hem, den minister, de macht te laten in tegenstelling tot 's konings belofte aan zijn moeder, de intrigeerende Maria de Medici.

Het is de beroemde ‘journée des dupes’. Dat daaruit de kardinaal als overwinnaar te voorschijn kwam, dankte hij aan zijn snel en onversaagd optreden in het jachtslotje van Versailles, waar hij zich onverwachts logies verschafte in een vertrek, direct onder dat van den koning gelegen, van waaruit de minister zich bij zijn heer toegang verschafte langs een, nu verdwenen, wenteltrap[1)].

IV. De eerste bouw periode onder Lodewijk XIV (1661-1664) Architect: Le Vau

Wat Lodewijk XIV het eerst deed met dit erfstuk weten wij en waarom en voor wie hij het deed weten wij ook. Even schoon als Vaux-le-Vicomte moest het worden, even wijdsch de parken en waterwerken rond het kasteel; even boeiende comedies moesten er gespeeld worden en even welluidende muziek er weerklinken. En dat alles voor de lieftallige Louise de Lavallière, Lodewijks eerste groote liefde na het jeugdavontuur met Maria Mancini.

Een overvloed van documenten geeft den toestand van Versailles weer aan het einde van deze eerste uitbreidings- en verfraaiïngsperiode. Daar zijn allereerst de gravures van Israël Silvestre, verzameld in zijn ‘Recueil de Versailles’ (*die mede de grondslagen gaven voor de schema's III*, *IV en V*). Zij lieten zich voortreffelijk vergelijken met de schilderijen van Van der Meulen, doch vooral met die van Pierre Patel, (*zie afb. 2 en vergelijk deze met schema III*) die zich allen in de collecties van het kasteel bevinden. En dan bestudeere men de prachtige gravures, die het groote feest weergeven, dat ter eere van Louise de Lavallière van 7 tot 13 Mei 1664 in Versailles gegeven werd. Aan deze ‘*Plaisirs de l'Ile Enchantée*’ doet de bloem van Frankrijks adel mee. Aan Ariosto's ‘Orlando furioso’ zijn vele gegevens ontleend; ook de koning verschijnt als chevalier Roger te paard ten tooneele. Lulli zorgt voor de muziek. Van Molière

1) November 1630, zie Mémoires de Richelieu (Nolhac, I, 12).

speelt men 11, 12 en 13 Mei: les Fâcheux, Tartuffe en le Mariage forcé[1].

In de folioband 'Cabinet du Roi' (Tome XI) vindt men deze gravures gecombineerd met die, welke de feesten van 1674 weergeven, waaronder een opvoering van de opera Alceste van Lulli in de Cour de Marbre van het kasteel (*afb. 5*).

Deze eerste periode van Louis le Vau's arbeid in Versailles is uit al die gegevens duidelijk af te lezen: Versailles tijdens de beroemde feesten is, zooals Schema III weergeeft. Wat echter op zulk een schema niet duidelijk gemaakt kon worden, dat is, wat de koning inmiddels aan de gevels had laten veranderen, al waren de dimensies (*verg. schema III met II*) gelijk gebleven. Want wel respecteerde Louis le Grand het bouwwerk van zijn vader zóó, dat hij het zelfs, toen het in volkomen disharmonie kwam tot zijn latere uitbreidingen, nooit heeft willen laten vervangen, pompeus was het hem toch eigenlijk niet genoeg. Vandaar dat de daken vernieuwd werden - waarbij het paviljoensysteem verviel - en voorzien van een opulente, zwaar vergulde ornamentiek. Bovendien werden op vele plaatsen balcons met sierlijk smeedwerk aangebracht en copieën van antieke bustes op consoles voor de natuursteenen paneelen der penanten geplaatst[2]. *(afb. 5)*

Belangrijk breidde de jonge koning de dienstwoningen en het geheel entree-gedeelte uit. Wat er van dien aard bestond aan de voorzijde van het kasteel werd afgebroken en, aanmerkelijk vergroot, herbouwd, terwijl tevens een omsloten voorplein aan het geheel alreeds iets meer vorstelijks gaf. *(afb. 2)*

Nog was het kasteeltje door een - overigens drooge - gracht met balustrades omgeven[3]. Het water speelde anders al direct een enorme rol in Lodewijks project en het verwondert ons dan ook allerminst, dat wij reeds vanaf dezen tijd op alle afbeeldingen en in alle beschrijvingen de waterreservoirs vinden en verrassingen als de '*Grotte de Thetis*', waarin zingende vogeltjes en

1) Ebeling, Louis XIV, I, 153.
2) Dit alles vindt de bezoeker nog aldus. De acht zuilen, die het middenbalcon dragen zijn van een latere periode. Wel werden vóór 1675 hoektorentjes op consoles aangebracht die de communicatie op de verdieping vergemakkelijkten, doch zij werden later weer weggenomen (zie de gravure v.d. Alceste-opvoering).
3) Dit type vindt men nog aan de ingangszijde van het 'Grand, Trianon'. Bedoelde grachten zijn duidelijkheidshalve in Schema III weggelaten.

t.o. 312

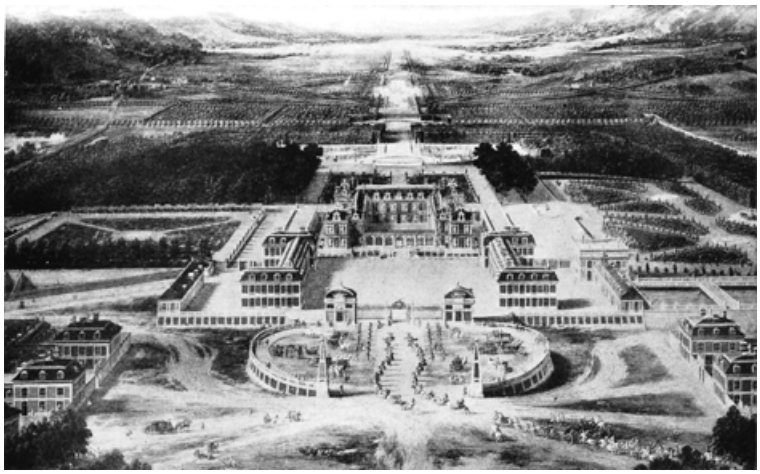

Afb. 2 - Versailles in 1668 (verg. Sch. III); detail van een schilderij van Pierre Patel (Versailles). Rechts bovenaan ziet men den kerktoren v.h. gehucht Trianon, dat Lodewijk XIV zal laten afbreken v.d. bouw van het ‘Trianon de Porcelaine’.

groene kunstboomen met gouden blaadjes, water spoten[1]. Echter wij weten, meer ging het Louis nog om geweldige fonteinen. En om daarvoor voldoende druk te krijgen, om steeds opnieuw water op het hoogste punt van Versailles te brengen, zijn millioenen noodig geweest en men staat verbaasd bij het bekijken van de gravures van de enorme raderwerken bij Marly-le-Roi, welke het Seine-water omhoog en door kanalen en langs aquaducten voerden naar de plaats, die, door de natuur in dat opzicht zoo misdeeld, daardoor tot één voortdurend waterfeest gemaakt werd. De naam van Francine - te weinig bekend naast dien van Le Nôtre - mag hier wèl genoemd worden[2].

V. De tweede periode van Le Vau: 'l'Enveloppe', enz. (1668-1671)

Heeft de jonge koning met al deze veranderingen voorloopig genoegen genomen en heeft het kasteeltje daarmede het aspect gekregen, zooals Pierre Patel het in zijn zeer mooie en zeer duidelijke schilderij ons laat zien (*afb. 2*), een geheel andere geest zal over Versailles gaan waren, wanneer Bernini in Frankrijk is geweest.

Zeker, aan hem alléén kan de veranderde opvatting bij het verder bouwen aan Versailles niet toegeschreven worden: de stijl van het oorspronkelijke paleisje *was* de stijl van Le Vau niet; die had aan het Louvre[3], aan het Collège des Quatres Nations[4] en aan Fouquets buitenverblijf al bewezen, tot breeder allure te zijn gekomen. Of hij echter zijn 'enveloppe' zóó zou hebben ontworpen als hij deed zonder van Bernini's Louvre-plan te hebben kennisgenomen, is wel zeer te bezien.

Gian Lorenzo Bernini was in Mei 1665 naar Parijs gekomen, waar hij onmiddellijk begon met Lodewijks portretbuste[5] en tegelijkertijd met nieuwe plannen voor het Louvre. Doch de Italiaansche meester is te hooghartig om te luisteren naar de

1) Deze grot stond op de plaats van de vestibule, waarin nu de bezoeker zijn tocht door het kasteel begint. Nolhac III, 337.
2) Zie Lenotre: Versailles aux temps des rois: 'Grandes Eaux'. p. 48.
3) Plantenga, Verz. Opstellen I: de Bouwgeschiedenis van het Louvre.
4) Nu 'Institut de France', Parijs.
5) Dit fenomenale portret bevindt zich nu in de 'Salle de Diane' van de 'Grands Appartements du Roi' te Versailles.

eischen, hem door Colbert gesteld; eischen, die toch allerminst onbillijk genoemd konden worden en die ten nauwste samenhangen met het klimaat, met de leefwijze der Franschen en met de veiligheid van den persoon des konings. Overal maakte Bernini zich door zijn laatdunkend optreden gehaat en zoo waren de verhoudingen dan ook allerminst aangenaam, toen Lodewijk XIV eindelijk, den 17en October 1665, overging tot het leggen van den eersten steen voor den nieuwen bouw.

Slechts enkele dagen na de feestelijkheden toefde Bernini nog in Parijs, toen dreef hem het slechte klimaat - en misschien ook wel de slechte gezindheid van vele Franschen - naar het zonnige Zuiden terug. Lang heeft men aan Bernini's plan niet voortgewerkt. In Juli 1667 schrijft Colbert aan den bouwmeester in Rome, dat '....S.M. ayant besoin d'être logée s'est résolue à faire exécuter le dessin commencé par ses ancêtres, qui peut être achevé en deux ou trois années....'[1)]

Het is, wij weten het, de beroemde Louvre-colonnade van Perrault, waarmede het werk dan aan het stadspaleis wordt voortgezet. De koning moet dus in dezen tijd toch nog met de gedachte hebben rondgeloopen, tenminste een deel van het jaar in de hoofdstad te verblijven. Had hij er niet, na den brand van 1661 de Galerie d'Apollon in pompeuzen stijl laten optrekken door Le Vau en Lebrun en er een jaar later het groote feest van het 'Grand Caroussel'[2)] gegeven, ter eere van zijn vriendin! Men ziet, er zijn ook banden, die hem aan deze plaats binden, maar toch.... het buitenzijn trekt hem altijd weer en terwijl Claude Perrault arbeidt aan het Louvre is hij, met anderen, - in opdracht van den koning - bezig aan een ontwerp voor een nieuwe, en nu zéér ingrijpende vergrooting van Versailles. Zijn concurrenten zijn Jacques Gabriël (de vader van den beroemden Ange Jacques), Antoine Lepautre en de Italiaan Vigarani. Doch ook Le Vau levert zijn ideeën in. Hij, tenslotte, won het pleit en met het uitvoeren van zijn ontwerp begint het werk, dat eigenlijk de eerste stoot is tot de schepping van dàt gedeelte van het paleis, waaraan iedereen onmiddellijk denkt bij het woord 'Versailles', n.l. het tuingedeelte met de Grands Appartements

1) Plantenga: Verz. Opstellen I: De bouwgeschiedenis van het Louvre.
2) Ter plaatse, waar nu de Arc du Caroussel staat, die naar dit feest is genoemd.

du Roi op het Noorden en de Grands Appartements de la Reine op het Zuiden.

Terecht is dit tweede gedeelte van Le Vau's arbeid een ‘enveloppe’ genoemd en wij zullen dien naam dan ook blijven gebruiken. Als een brief door zijn enveloppe werd het oorspronkelijke jachtslotje door Le Vau's project omsloten. Het couvert echter bleef openstaan naar de dorpszijde. En dat moest zoo, decreteerde Louis.

Dat hierdoor een disharmonie ontstond, die door den bouwmeester en later door diens opvolger Mansart, zoodanig werd betreurd, dat zij hemel en aarde bewogen, om het gedeelte aan de Cour de Marbre afgebroken te krijgen, is niet te verwonderen. Doch zelfs de argumenten van ernstige bouwvalligheid misachtte de koning. Bekend zijn zijn woorden: ‘Faites ce qu'il vous plaira; mais, si vous l'abattez (n.l. het kasteeltje van zijn vader), je le ferai rebâtir tel qu'il est et sans y rien changer’[1].

Bezien wij nu eerst nader het werk van de bouwphase 1668-1671 (*schema IV*, *te vergelijken met III*) en beginnen wij met wat nu de stadszijde is. In den stijl van 1631-'34 worden de dienstvleugels gekoppeld aan het hoofdgebouw (de gevel dezer koppeling is aan de Zuidzijde van de Cour Royale nu nog onveranderd aanwezig). Een verdere dienstvleugel, symmetrisch aan die van de ‘Grotte de Thétis’ wordt opgetrokken. Boven-

1) Nolhac, I, 146. Belangrijk zijn de aanwijzingen van den koning, door Le Vau stipt gevolgd: ‘....qu'il y ait une fontaine dans le milieu de la cour (de marbre) et que les carosses n'y entrent point. Que du milieu de la cour, les quatres vues soient percées; celle de l'entrée par le milieu, qui sera vide; celle de la face du jardin par les arcades de la galerie basse; celle des deux cotés, par des vestibules percés - La face sur la cour, deux grands pavillons. Dans celui à droite en entrant, le Grand Escalier tout de marbre (de z.g. Escalier des Ambassadeurs, die onder Louis XV weer is afgebroken) dans celui à gauche, la Chapelle et l'escalier (dit is de Escalier de la Reine, welke nog bestaat).... Dans le grand corps de logis à gauche, les appartements pour les Enfants de France et deux ou trois autres. (aldus gekozen, omdat dit de zonzijde was). En haut, le grand appartement du Roi: salle, antichambre, grande chambre, grand cabinet. Autre cabinet.... Du côté de la Reine, son grand appartement sur les jardins; (dit is boven de kamers van de Enfants de France); une chambre et une garde-robe sur la cour, pour son appartement de commodité. Le reste, un appartement pour monseigneur le Dauphin... Observer de mettre le plus d'escaliers qu'il se pourra pour dégager ces appartements d'en haut (n.l. de kamers in de attica boven de eerste verdieping) - Observer que les appartements du Roi aient aussi leurs dégagements (Nolhac, I, 147-148).

dien wordt het geheele voorplein veranderd en sterk uitgebreid: de gebogen hekwerken met de steenen wachthuisjes en de obelisken (*zie afb. 2*) worden verwijderd; vier paviljoens met Mansartkappen worden gebouwd (evenals het oude slot in een combinatie van bak- en bergsteen) en een geheel nieuwe, sterk naar voren komende afsluiting wordt geprojecteerd (*zie hiervoor afb. 4 en 8*, *welke echter reeds schema V/VI weergeven*). Dat, wat de bijgebouwen betreft.

Maar nu het eigenlijke kasteel: dat wordt, behalve aan de stadszijde, geheel omgeven door Le Vau's natuursteenbouw, bestaande uit een zwaar basement, een hoofdverdieping en een attica. Dat basement loopt rondom, - Zuidzijde, Westzijde, Noordzijde - maar de hoofdverdieping vouwt zich alleen om de hoeken en laat in de as van de tuinzijde, *op* den onderbouw een groot terras vrij. De achterwand van dit terras wordt gevormd door een gevel, die er de oude Lodewijk XIII-architectuur vervangt, waardoor aan de tuinzijde het geheel in één stijl is[1]. *Wat men tegenwoordig voelt als hoofdmoment van het geheele complex*, *namelijk de 'galerie des glaces' is niet alleen geen uitgangspunt in het ontwerp geweest*, *maar zij heeft zelfs jarenlang in 't geheel niet bestaan*, *terwijl toch een groot deel van den tuingevel al geschapen was. (zie schema IV en afb. 3*).

Door twee ruime binnenplaatsen links en rechts, waren de Grands Appartements, met de onmiddellijk daarachter liggende accommodaties, van het oude Lodewijk XIII-gedeelte gescheiden. De tuingevel van het kasteel in dèze phase moet zeer goed van verhouding zijn geweest, belangrijk beter dan de huidige, doch bij de zijgevels deed zich het niet op te lossen probleem voor van de aansluiting van de nieuwe opvatting aan den ouden vorm. Met een schijngevel, zichtbaar in Silvestre's gravures van 1674, behielp zich de architect op de plaatsen, waar nu de Salon de Venus (Noordvleugel) en de Grande Salle des Gardes de la Reine (Zuidvleugel) liggen.

Omtrent dezen tijd of kort daarna moet wel de beslissing van den koning gevallen zijn, Versailles voorgoed als voornaamste

1) Men vergelijke nu *deze* architectuur met die van Bernini's Louvreplan (Plantenga, Verz. Opstellen, I, p. 104).

Afb. 3. - Versailles omtrent 1672 (verg. Sch. IV), de ‘Enveloppe’ a.d. tuinzijde, arch. Le Vau; detail van een anonyme schilderij (Versailles), Toestand vóór het inbouwen van de spiegelgalerij door Mansart

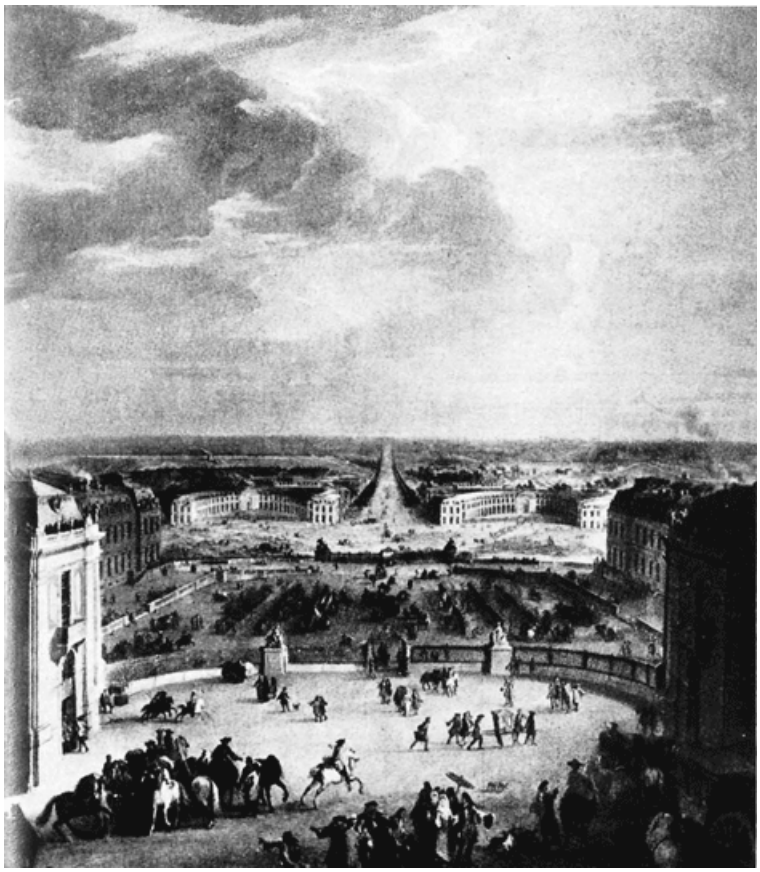

Afb. 4. - Versailles, uitzicht vanaf de ‘Cour de Marbre’ over de ‘Cour Royale’ en de ‘Cour des Ministres’ naar de Avenue de Paris en de stalgebouwen, toestand na 1680; schilderij van J.B. Martin (Versailles)

verblijfplaats te kiezen; van 1674 tenminste dateeren ook de plannen tot het laten bouwen van een kleiner kasteel in de buurt, om er het groeiend aantal zijner natuurlijke kinderen onder te brengen. De periode van Louise de Lavallière was voorbij, die van Madame de Montespan was ingezet[1]. Louise had twee kinderen van den koning, Mad. de Montespan zeven[2]; voor deze moest onderkomen buiten het kasteel gezocht worden; dat wilde nu eenmaal de étiquette, die geen aanstoot nam aan maîtresses onder één dak met de koningin, noch ook aan het laten eener verstootene in de onmiddellijke nabijheid eener nieuwe, of het deelnemen aan bijeenkomsten in zichtbaren staat van blijde verwachting, maar die niet gedoogde, dat er iets gemerkt werd van geboorte of van kleine kinderen. Deze moesten onmiddellijk verwijderd worden en enkele dagen, ja soms enkele uren na een bevalling was het verschijnen bij godsdienstoefening of avondfeest verplicht[3].

Voor de opvoeding van deze kinderen werd het kasteel van Clagny gebouwd, dat nu geheel verdwenen is, op slechts zeer geringen afstand van het koninklijk slot, namelijk daar waar de Avenue de St. Cloud ombuigt. Aan Clagny zou Jules Hardouin Mansart zijn kundigheid bewijzen en zoo de opmerkzaamheid van den koning trekken, waardoor hij den aangewezen opvolger van Le Vau zou worden[4].

1) Jeugdliefde was: Maria Mancini. Dan: Louise de Lavallière (1661-1667) - Madame de Montespan (1667-1675, verwijderd, komt terug tot 1679) Mad.lle de Fontanges (1679-1681) - Mad. de Maintenon, met wie een geheim huwelijk werd voltrekken in 1684. (1681-1715).
2) Van Louise: Marie Anne de Blois, later gehuwd met den Prince de Conti en den Comte de Vermandois. Van M. de Montespan werden eenige kinderen gelegitimeerd. Françoise Marie huwde Philippe d'Orléans, den lateren Regent.
3) Comtesse de Caylus: On envoyait chercher Mad. de Maintenon (die dan nog geen rol speelt) quand les premières douleurs pour accoucher prenaient à Mad. de Montespan. Elle emportait l'enfant, le cachait sous son écharpe, se cachait elle-même sous un masque et, prenant un fiacre, revenait ainsi à Paris. Combien de frayeurs n'avait-elle point que cet enfant ne criât! Ces craintes se sont souvent renouvellées, puisque Mad. de Montespan a eu sept enfants du Roi (Ebeling, Louis XIV, I, 219).
4) Louis Le Vau stierf 11 Oct. 1670.

VI. Jules Hardouin Mansart: de 'Galerie des Glaces', de Vleugelgebouwen, enz. enz. (1671-1689)

Wanneer Lodewijk XIV definitief beslist, Versailles tot middelpunt te maken en er niet alleen zijn geheele hof, maar het gansche regeeringsapparaat te huisvesten, dan blijkt het bestaande complex opnieuw veel te klein te zijn. Met de bevelen tot vergrooting treden dan de twee laatste bouwphasen in, die den tuingevel van Lodewijk XIII, ter lengte van nog geen 40 meter, zullen doen uitgroeien tot een van 580 meter met 375 vensters. (*afb.* 7). Van deze uitbreidingen en van het optrekken of vergrooten der dépendances is Jules Hardouin Mansart de bouwmeester. In chronologische volgorde is het aldus gegaan:

Eerst worden de vier paviljoens aan de voorzijde twee aan twee door vleugels verbonden (1671-1681). Hierin kwamen de ministeries[1)] en zij zullen als Aile nord des Ministres en Aile sud des Ministres bekend worden[2)]. Het groote voorplein tusschen deze twee gebouwen de 'Cour des Ministres' krijgt nog een tweede balustraden-paar om de niveauverschillen van het terrein daar ter plaatse beter op te vangen. (*zie schema V*). Blijven wij bij de nevengebouwen, dan krijgen we eerst de 'Grande Ecurie' en de 'Petite Ecurie', overigens beide even groot, geheel symmetrisch ten opzichte van de Avenue de Paris gebouwd van 1679 tot 1680 (beide 1685-'86 vergroot). Deze twee reusachtige bijgebouwen werden door Mansart gezet ter plaatse, waar de drie groote radiaal gerichte avenues op de 'Place d'Armes' samenkomen. Twee monumentale hôtels moesten er voor worden afgebroken, die de koning er zelf eertijds had laten bouwen voor den Duc de Noailles en den Comte de Lauzun, den beruchten favoriet van La Grande Mademoiselle, waarvan la Bruyère moet gezegd hebben: 'il n'est pas permis de rêver, comme il a vécu'. (*afb. 4,8*).

Dan volgt het 'Grand Commun'[3)] (1682-1684), links van

1) Lod. XIV regeerde met verschillende 'Conseils' en 'Secrétaires d'Etat'; men had het 'Conseil d'Etat', het 'Conseil des dépêches', het 'Conseil royal des finances', het 'Conseil privé' enz.
2) De ministers werden ook wel 'Secrétaires d'Etat' genoemd, zoodat men op oude teekeningen de bewuste vleugels afwisselend met beide benamingen aangeduid ziet.
3) Dans son ensemble, l'édifice, éclairé par cinq cents fenêtres, compte six cents pièces fermant à clef et plus de soixante appartements, sans parler d'un grand nombre de logements pour les gens de service.... on peut évaluer la population à 1500 habitants. Hier werd ook het eten bereid, behalve dat van den koning. Deze had zijn eigen keuken in het kasteel.... la 'Viande du Roi' n'a point à sortir du Château, quand elle est portéé chez Sa Majestée, précédée du maître d'hôtel avec son bâton, du gentilhomme-servant-panetier, du contrôleur-général, et escortée de tout le cortège qu'exige l'ancien cérémonial (Nolhac II, 114-115).

Afb. 5 - Opvoering van de opera ‘Alceste’ van Lulli in de ‘Cour de Marbre’, tijdens de feesten van 1674; gravure van Lepautre

Afb. 6 - Versailles vanaf het Oosten, omtrent 1688 (verg. Sch. V), vóór den bouw v.d. Kapel van Mansart en de Cotte; anonyme schilderij (eigendom Koning v. Engeland). Op den voorgrond hertenjacht, daarachter het ‘Pièce d'eau des Suisses’, de weg naar St.-Cyr en de Oranjerie, geflankeerd door de ‘Trappen der honderd treden’

Afb. 7 - Versailles, tuingevel vanaf het ‘Parterre d'Eau’, na den bouw van de Kapel van Mansart en de Cotte, detail v.e. gravure v.J. Rigaud, ± 1735

de Aile Sud des Ministres. En tegelijkertijd begint Mansart het geweldige werk van de nieuwe Orangerie, van de Aile du Midi du Château en van de Galerie des Glaces, die op het terras van Le Vau wordt geplaatst (*afb.* 6 *en* 7). Deze laatste verbouwing vond zijn oorsprong in het feit, dat Louis een ontvangruimte wenschte, grootscher dan waar ook gevonden werd en bovendien een directe verbinding van zijn Grands Appartements met die van de Koningin. Het terras echter blijkt niet voldoende lengte te hebben voor 's konings plan. En ziet nu, wat Mansart doet: het is, bouwkundig gesproken, bedrog, maar.... geniaal bedrog. Tusschen de twee avant-corps van Le Vau knelt hij een nieuwen gevel, met een vooruitspringende centrale middenpartij, maar tegelijkertijd breekt hij, inwendig, aan beide kanten een aantal vertrekken van Le Vau weg. De middenaccenten der vroegere vleugelpartijen komen zoo vóór de uiteinden van de Galerie des Glaces te liggen, en dezen, noch het middengevelaccent, zijn van binnen af te lezen, want de wand der zeventien vensters is in één rechte lijn gehouden[1)] (*zie afb.* 7).

Dat intusschen Mansart een meesterwerk van ruimteontwikkeling schiep weten wij. Geholpen door het genie van Lebrun ontstond de galerij, die hier te beschrijven overbodig is; het ging ons om het ontstaan ervan, dat minder bekend is, uitéén te zetten.

In dezelfde jaren, dat de spiegelgalerij ontstond (1678-'84) bouwde Mansart de enorme Aile du Midi (1678-'82) en daarna werd de Aile du Nord (begonnen 1684) onderhanden genomen. Silvestre geeft in zijn gravurenreeks een plattegrond van den toestand van 1684. We zien hierop nog de oude waterreservoirs, die noodig waren voor de fonteinen, op hun oorspronkelijke

1) In de benedenverdieping zijn de ruimten onder de oude hoekvertrekken nog overgebleven en kan men aan de ‘galerie basse’ de afmetingen van het vroeger daarboven gelegen terras nog nagaan. In den tuingevel vindt men bovendien de lengte daarvan nog terug tusschen de dubbelpilasters, die de hoeken van Le Vau's oude avantcorps verraden!

plaats, daar waar later de binnenplaatsen van den Noordvleugel zullen komen. (*schema V*)

Over het park, de waterwerken, de menagerie en het Grand Trianon spreken wij hièr met opzet nog niet, om het ontwikkelingsbeeld niet te gecompliceerd en daardoor verwarrend te maken. Wel echter moge worden herinnerd aan de duizenden, die aan deze voortdurende uitbreidingen, aan de graafwerken, de grond verplaatsingen (die enorm waren), de fundeeringen en terrasvormingen, het bouwen en houwen, het modelleeren en bronsgieten, het smeden en vergulden en het schilderen werkten.

Twee-en-twintig duizend man waren dat in 1684; een jaar later zes-en-dertig duizend en bij voortduring zesduizend paarden. Het aantal bewoners wordt dan - alle bedienden inbegrepen - op zes tot acht duizend personen geschat. Millioenen en nog eens millioenen worden per jaar besteed: de Roi Soleil kende geen grenzen en honderden edellieden poogden een plaatsje in het kasteel te veroveren! Wie dan ook maar *iets* worden wilde, moèst in Versailles wonen. Daartoe verliet men gaarne zijn ruim landkasteel of zijn luxueuze hôtel in Parijs en verruilde dat voor ‘deux pièces obscures et mansardés où ne pénétraient l'air ni le jour’. (Saint-Simon).

De beroemde slotkapel is er dan altijd nog niet. Op de toekomstige plaats daarvan bouwt men juist een dienstvleugel en ter plaatse van den tegenwoordigen doorgang (met daarboven de Salon d'Hercule) lag de voorlaatste kapel - toen al de derde in 't kasteel - in den eenvoudigen vorm, die wij kennen uit zoo menig schilderij, dat in het paleismuseum bewaard wordt. Deze kapel verbindt dus het ‘lichaam’ van het kasteel met den Noordvleugel. Symmetrisch ervan wordt aan de Cour des Princes, een verbinding met den Zuidvleugel geformeerd.

En meer werk geschiedt nog inmiddels: behalve de stalgebouwen, het grand commun en de ministervleugels, de spiegelgalerij en de paleisvleugels, de oranjerie en de parkuitbreidingen, de menagerie en de vervanging van het ‘Trianon de porcelaine’ door het Grand Trianon, bouwt de koning St. Cyr voor de tweehonderdvijftig protégées van Madame de Maintenon en het kasteel Marly-le-Roi met zijn tuinen en paviljoenreeksen, om zich te kunnen terugtrekken ‘en petite compagnie’! En dat alles,

t.o. 320

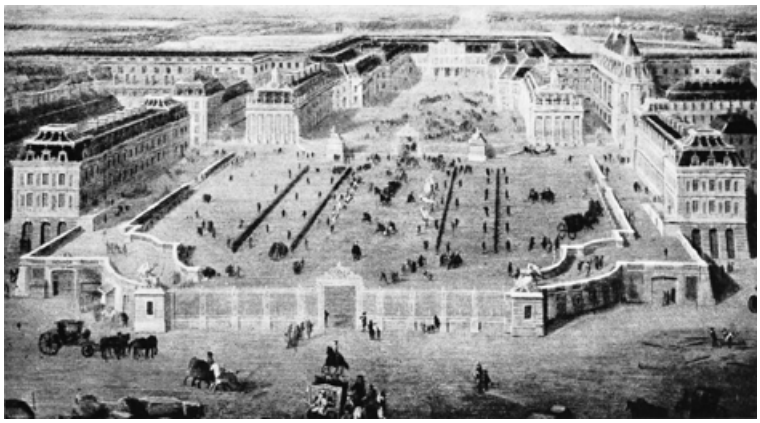

Afb. 8 - Versailles aan de stadzijde, zooals Lodewijk XIV het heeft nagelaten in 1715, schilderij v. Denis Martin (Versailles)

terwijl de staatsschuld hand over hand toeneemt en Louis in 1680 een tekort heeft van 48 millioen (gerekend in dièn tijd). Tevergeefs waarschuwt hem Colbert, die gebukt gaat onder 's konings grenzenlooze spilzucht. ‘Connaissez-vous comme moi, l'homme à qui nous avons affaire’, jammert de overwerkte minister ‘sa passion pour la représentation, pour tout genre de dépenses?’[1] Zelfs wanneer hij den daarvoor toch zoo gevoeligen vorst de sarcastische gezegden van het Parijsche volk overbrengt, heeft dat geen resultaat.

In wanhoop sterft Colbert, wanneer de koning hem, geprikkeld door de herhaalde aanmaningen tot zuinigheid, scherp bejegent. Alles kan hij verdragen, de ongenade van den Roi Soleil niet! (1683).

VII. De kapel van J.H. Mansart en Robert de Cotte (1699-1710)

We naderen het eeuwjaar: 1700. Bijna veertig jaar had de koning aan Versailles gebouwd; hij was er een en zestig geworden, had in dien tijd het kasteel of de directe omgeving ervan nauwelijks zonder stellingen gezien, wist van de armoede onder 't volk en dan tòch gaat hij wéér tot een groote wijziging over, de laatste onder zijn regeering: in 1699 krijgt Mansart de opdracht een nieuwe kapel te bouwen. Zoo ontstaat de hooge, van binnen zoo ongeloofelijk rijpe en gave slotkerk, na Mansarts dood door Robert de Cotte voltooid, die kerk die als een lansstoot boven de breede, horizontale legering der tuingevelmassa's uitsteekt (*afb. 7*)

Geweldig op zichzelf, prachtig ook van uitwendige plastiek, is de kapel schrijnend disharmonisch in 't geheel en daarom in zekeren zin ook onbegrijpelijk van den architect zoowel als van den vorst.

Als eindelijk dit werk voltooid is (*afb. 8*), is de staatskas meer dan leeg. De vreeselijke winter van 1709, met zijn onbeschrijfelijke koude heeft het graan en defruitboomen en de dieren in 't veld doen vergaan[2] ‘Le peuple souffrait et commençait à ne

1) Lenotre. Versailles aux temps des rois. p. 77.
2) Het was het jaar, waarin in het kasteel de wijn op tafel bevroren in de karaffen stond. Zie ook: de Torcy, ‘Etat de la France en 1709’ (Ebeling, Louis XIV, II, 107).

plus souffrir patiemment', schrijft een tijdgenoot[1]. En een ander bericht: '.... les pauvres se meurent, mais les riches prennent leurs places et deviennent pauvres'. Wel had nu de koning een luisterrijke kapel om te bidden, maar stond hij open voor de nooden van zijn volk? 'Le roi ne manque pas une station, ni une abstinence', klaagt zelfs Madame de Maintenon, 'mais il ne comprendra pas qu'il faut s'humilier et prendre l'esprit d'une vraie pénitence'[2].

Nog altijd gevoelt hij zich den halfgod, maar dan treft hem slag na slag. Zoo groot als de glorie is geweest, die het lot hem deelachtig deed worden, zoo diep is nu het leed, dat hij te dragen krijgt. Niet alleen zijn Europeesche heerscherspositie ziet hij verloren gaan, niet alleen weet hij Frankrijk volslagen verarmd en uitgeput, doch in de vijf jaren, die den ouden monarch nog resten ziet hij tevens zijn zoon sterven, den Grand Dauphin en in het jaar daarna, binnen vier weken, den tweeden kroonprins, den Duc de Bourgogne, diens vrouw èn hun oudsten zoon, den derden dauphin!

Zijn het ziekten geweest of waren het vergiftigingen, gelijk de anti-Orleanskliek wilde doen gelooven, Philippe, den toekomstigen regent met den vinger aanwijzend! Hoe het zij, de dokters stonden machteloos; met hun aderlaten en hun purgeeren konden zij zoon, noch kleinzoon, noch achterkleinzoon redden...

Madame de Ventadour echter nam het tweede achterkleinkind van den ouden Lodewijk uit de wieg en verdween er mee uit het kasteel, om het te redden uit de handen der discussiëerende heelmeesters....

Als Lodewijk XV zou deze kleine duc d'Anjou eens het bouwwerk van zijn overgrootvader bewonen en hij zou het laten.... verbouwen, omdat hij in dit meest majestueuze, dit meest grootsche paleis van de wereld, geen *woon*-vertrekken kon vinden voor zich en zijn gezin!

J.H. PLANTENGA

1) Duchesse d'Aumale (Ebeling, Louis XIV, II, 112).
2) Boulenger: Le grand Siècle, p. 250.

*1

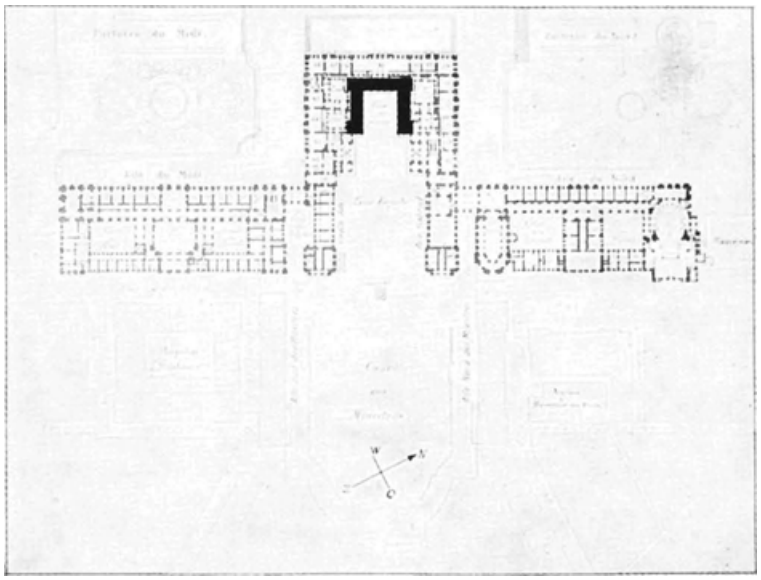

I

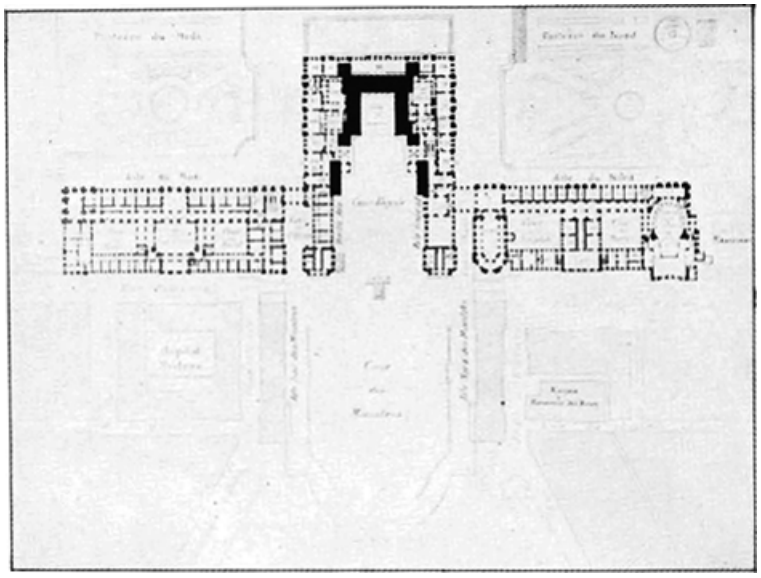

II

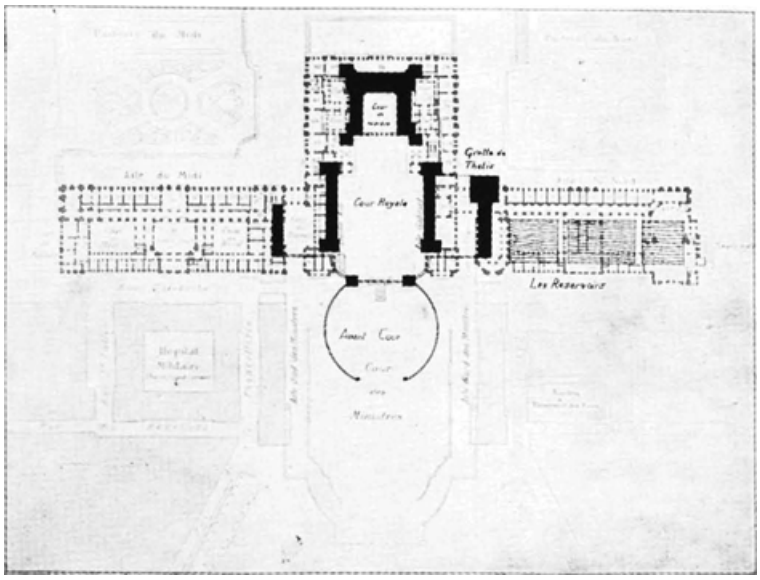

III

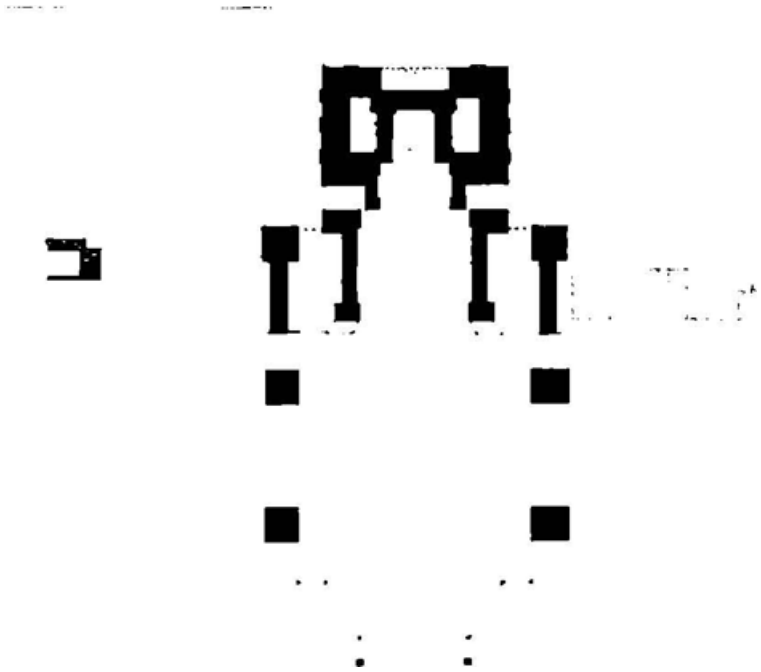

IV

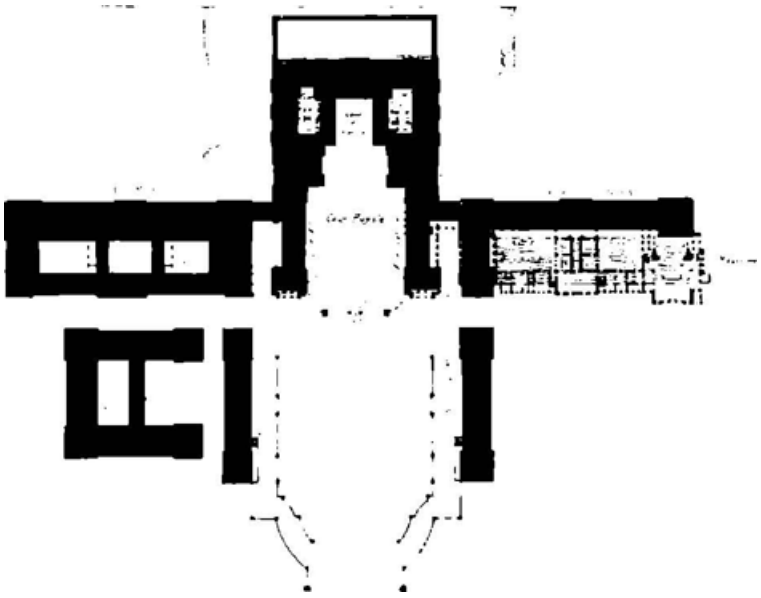

V

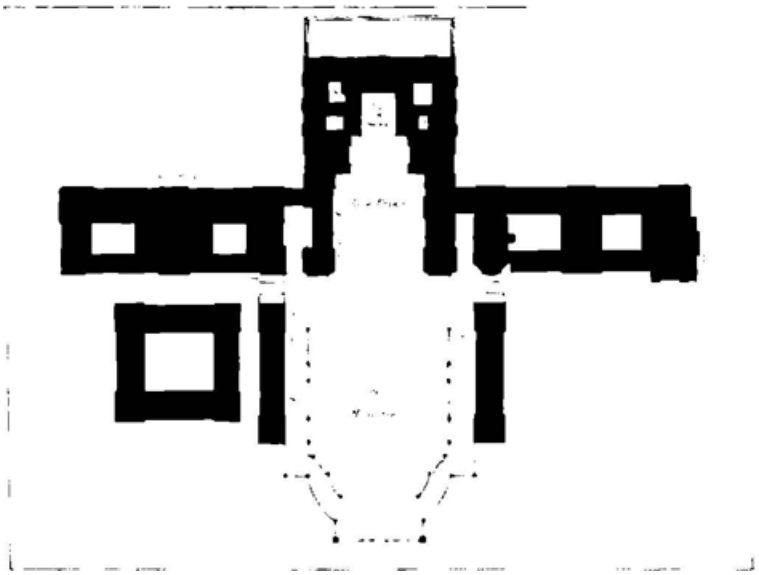

VI

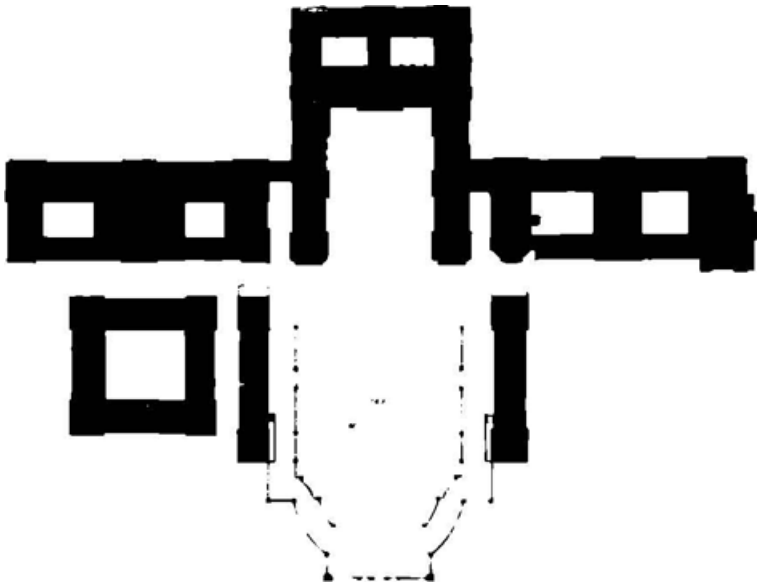

VII

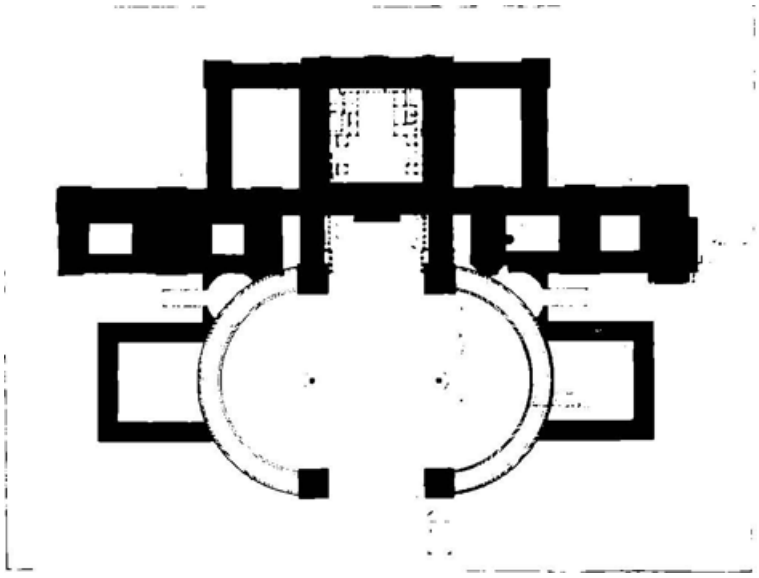

VIII

I.	1624		Eerste vorm v.h. slot van Lodewijk XIII. architect onbekend.
II.	1631	'34	Uitbreiding v.h. slot van Lodewijk XIII. architect onbekend.
III.	1661	'64	Eerste uitbreiding onder Lodewijk XIV, arch. Louis le Vau

IV.	1668	'71	Tweede uitbreiding onder Lodewijk XIV, arch. Louis le Vau
V.	1671	'89.	Derde uitbreiding onder Lodewijk XIV, arch. J.H. Mansart
			het schema geeft den stand van het werk weer in 1684
VI.	1699	1710.	Vierde uitbreiding onder Lodewijk XIV, arch. Mansart en Decotte: de Kapel
			Vanaf 1730. Eerste uitbreiding onder Lodewijk XV, arch. A.J. Gabriel: het inbouwen v.d. 'Petits Appartements'
	1753	'70.	Tweede uitbreiding onder Lodewijk XV, arch. A.J. Gabriel
	1771	'73.	Derde uitbreiding onder Lodewijk XV, begin Grand Project v. Gabriel
	1810	'20.	Tijdens Napoleon I en Lodewijk XVIII: pavillon Dufour
			Dit schema geeft den bestaanden toestand weer
VII.	1771	...	Ontwerp v. A.J. Gabriel v. één v.d. 'Grands Projets' v. Lodewijk XV
VIII.	1780	...	Ontwerp v. A.F. Peyre v. d. 'voltooiing' van

Versailles, onder
Lodewijk XVI

De Franse revolutie in de contemporaine Hollandse couranten

In onze dagen, nu zich in Europa een geweldige politieke en sociale revolutie voltrekt, gaan veler gedachten terug naar het laatste decennium van de achttiende en de eerste decennia van de negentiende eeuw. Hoe afkerig men ook moge wezen van een oppervlakkig ‘l'histoire se répète’, de vergelijking tussen de Duitse revolutie van 1933 en de Franse van 1789 dringt zich op en onze tijd geeft de geschiedenis van de jaren, verlopen tussen het uitbreken van de Franse revolutie en de val van Napoleon, een nieuwe betekenis. Ook de Nederlandse geschiedenis van die jaren wordt actueel. Toen, als nu, was Nederland jaren lang toeschouwer bij de grote tragedie, tot het medespelen moest: eerst, na de oorlogsverklaring van Frankrijk op 1 Februari 1793, als tegenstander der Franse republiek, dan weldra, na de inmars der Franse troepen over de bevroren rivieren in Januari 1795, als bondgenoot, ten slotte, na de inlijving in 1810, als deel van het Franse keizerrijk.

In deze jaren, in de ‘Franse tijd’, ontstond het nieuwe Nederland, het Nederland van de negentiende eeuw. Maar hoe stond het oude Nederland, de Republiek der Verenigde Nederlanden, tegenover het nieuwe dat in Frankrijk opkwam? Hoe beschouwde de regering, hoe beschouwden de burgers de nieuwe tijd, de nieuwe geest die zich daar in Parijs manifesteerde?

Wanneer wij, hoe voorzichtig ook, de aandacht vestigen op de overeenkomst tussen de jaren 1789-1793 en onze tijd, moeten wij ook het verschil niet uit het oog verliezen. De Nederlandse staat had in 1789 juist een grote crisis doorgemaakt. Hervormingsgezinden, de ‘patriotten’, hadden getracht de macht van de regering, van de regenten en van den stadhouder, te verminderen. Dat was hun mislukt en Pruisische troepen hadden

in September 1787 den stadhouder, Willem V, in zijn macht hersteld. De oude regeringsvorm was opnieuw bevestigd, critiek daarop was niet geoorloofd en het dragen van oranje was plicht. De patriotten waren uitgeweken naar de Zuidelijke of Oostenrijkse Nederlanden en naar Parijs, waar zij door de Franse regering financieel werden gesteund. Ook de buitenlandse politiek was in 1787 veranderd: waren de patriotten Frans-gezind geweest, de prinsgezinde partij steunde op Pruisen en op Engeland, die dan ook het stadhouderschap hadden gegarandeerd.

Officieel was Nederland dus anti-Frans, maar hoe was het werkelijk? Wij weten uit de documenten, door prof. Colenbrander in zijn 'Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland over de jaren 1789 tot 1795' gepubliceerd en uit de inleiding van zijn 'De Bataafsche Republiek', dat er een aantal patriotten in Nederland waren die in correspondentie stonden met de uitgewekenen te Brussel en te Parijs. Zij waren, naar Colenbranders uitdrukking, van 1789 af op de 'school der revolutie'. Maar hoe stond de gewone ontwikkelde Nederlander van 1789 tegenover de gebeurtenissen in Frankrijk?

Een van de bronnen van informatie waarop toen, als nu, de ontwikkelde Nederlander was aangewezen, vormde zijn courant. Zo schijnt het mogelijk de boven gestelde vraag voor een klein deel te beantwoorden door na te gaan, hoe de Nederlandse couranten de gebeurtenissen in Frankrijk voorstelden. Maar ook dan nog ligt het antwoord verborgen in een zee van materiaal. Er moet dus, wil men tot een resultaat komen, een nadere beperking worden toegepast. Niet: hoe beschreven *de Nederlandse* couranten *de* gebeurtenissen in Frankrijk, maar hoe beschreven enkele veel-gelezen couranten de voornaamste gebeurtenissen van de revolutie. Wat hier volgt zijn enkele karakteristieke berichten over de gebeurtenissen die zich in Frankrijk afspeelden tussen Mei en November 1789 en daarna in de jaren 1791 en 1792, ontleend aan een viertal Hollandse couranten, n.l. de 'Oprechte Haarlemse Courant' (geciteerd H.), de 'Leydse Courant' (L.), de 'Rotterdamsche Courant' (R.) en de ''s-Gravenhaagsche Courant' (Hg.) met de bij deze laatste behorende Hofcourant (Hof)[1].

1) De couranten worden geciteerd met kenletter en datum van het nummer; soms, waar er kans is op verwarring, is ook het jaar vermeld. H. bevindt zich in de Stadsbibliotheek te Haarlem, L. in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, Hg. in het Haagse Gemeentearchief en R. in het Gemeentearchief te Rotterdam. De Hofcourant is wekelijks bij Hg. ingebonden.
De citaten uit de couranten zijn tussen aanhalingstekens geplaatst - cursivering daarin is cursivering in de couranten zelf. Waar de duidelijkheid het eiste zijn soms enkele woorden in een citaat gevoegd; deze zijn dan tussen haakjes geplaatst.

Enkele algemene opmerkingen mogen voorafgaan. Alle vier de couranten verschenen driemaal per week, behalve de Hofcourant, die alleen des Zaterdags uitkwam. Zij hadden vaste correspondenten te Parijs en ook wel elders in en buiten Frankrijk; de berichten uit Parijs kwamen in de regel een week na dato in de courant. Wie de correspondenten waren is niet bekend, maar dat zij hun vak verstonden treft iederen hedendaagsen lezer. Zeker, de pathetische exclamaties ontbreken natuurlijk niet bij deze achttiend'eeuwse briefschrijvers, maar wie de berichten in de toenmalige pers vergelijkt met het overzicht der gebeurtenissen dat de moderne handboeken ons geven, kan niet ontkennen, dat onze couranten-lezende vaderen van de gang van zaken in Frankrijk uitstekend op de hoogte zijn geweest.

Interessant voor ons zijn natuurlijk vooral de opmerkingen der correspondenten, de nadruk, die zij op bepaalde feiten leggen, het weglaten van zaken die zij blijkbaar niet belangrijk vonden of die niet in hun kraam te pas kwamen. Daarbij blijkt een zekere politieke richting. Grofweg kunnen we zeggen dat Haarlem en Leiden de gebeurtenissen in Frankrijk bewonderen, zich min of meer solidair verklaren met een bepaalde richting in de revolutie, terwijl Rotterdam critischer is en het standpunt van Den Haag en de Hofcourant afwijzend. Dit komt vrijwel overeen met de houding die de couranten innemen tegenover het Oranjehuis: Den Haag en de Hofcourant zijn prinsgezind, Rotterdam is tamelijk prinsgezind, Leiden zegt nog wel eens iets over daden van Willem V en Haarlem, natuurlijk niet openlijk patriot, vergeet toch vrijwel alle verjaardagen van het Oranjehuis, die Den Haag viert met een guirlande om de courant.

I. De ‘revolutie van 1789’

Om uit de financiële misère te komen had Lodewijk XVI op advies van zijn minister Necker vertegenwoordigers van geeste-

lijkheid, adel en derde stand, de ‘Staten-Generaal’, laten kiezen. De opening der vergadering, telkens uitgesteld, had 5 Mei 1789 plaats te Versailles. Direct ontstonden er moeilijkheden over de vraag, of er per stand of per hoofd zou worden gestemd. Tenslotte besloot de derde stand zich te proclameren tot ‘nationale vergadering’ (17 Juni), daarna zwoeren de vertegenwoordigers van de derde stand in een kaatsbaan ‘bijeen te blijven tot zij Frankrijk een grondwet hadden gegeven’ (20 Juni) en toen de koning de drie standen gelastte afzonderlijk te vergaderen, weigerde de derde stand (23 Juni). De koning gaf toe: de Staten-Generaal werden erkend als ‘nationale vergadering’ en er zou per hoofd gestemd worden. Ontevreden met dit resultaat bewerkten enkele edelen en geestelijken, dat de regering troepen concentreerde te Versailles en daarna dat Necker werd ontslagen, maar nu kwam Parijs in opstand en nam de Bastille (14 Juli). Weer schikte zich de koning: hij erkende het nieuwe gemeentebestuur van Parijs dat een aantal gezeten burgers onder leiding van Bailly als maire de Paris hadden gevormd en ook de door Lafayette uit de bourgeoisie geformeerde nationale garde. Tal van voormannen der reactionnairen emigreerden. De nationale vergadering of ‘Constituante’ begon nu aan de grondwet: zij schafte de meeste heerlijke rechten af (4 Aug.), maar Frankrijk kwam niet tot rust: op het platteland woedde een boerenopstand, Parijs bleef onrustig door slechte toevoer van levensmiddelen en door werkloosheid, zodat Bailly en Lafayette c.s. met moeite de orde konden handhaven. Toen de hofpartij weer troepen ging concentreren en op een diner van officieren te Versailles zelfs de nationale driekleurige cocarde, het symbool der Bastillebestormers, werd vertrapt, kwam het hongerige Parijs weer in opstand: de vrouwen trokken naar Versailles om den koning om brood te vragen, Lafayette trok met zijn nationale garde achter ze aan om den koning te beschermen en hem over te halen mee naar Parijs te gaan, wat geschiedde (oproer van 5 en 6 October). De Constituante volgde den koning. Kort daarop stelde zij een krijgswet op om de orde te herstellen.

Zien wij thans hoe onze couranten de gang van zaken vertellen. Kort voor de opening der Staten-Generaal brak in de Parijse voorstad St. Antoine een arbeidersoproer uit, waarbij het huis

van den behangselfabrikant Réveillon werd geplunderd. Dat is dus die vrijheid, zegt de Rotterdamsche Courant: ‘hetgeen, hetwelk men Vrijheit noemt (is) een schadelijk wapen in de handen van het Gemeen’ (R. 7 Mei). Maar wat zijn ‘de geheime bronnen’, vraagt de Hagenaar (Hg. 8 Mei). Dat weet de Haarlemmer, die overigens weinig op de opstandelingen gesteld is. ‘Het gemeen volk, aan 't muiten slaande, (is) waarlijk niet anders als een wild dier.... Deze opstand, sints zoo langen tijd voorspeld,... zal buiten twijfel de laatste poging zijn door de stoutheid en woede ondernomen tegen.... (Necker?) om de vergadering der Natie te vertragen, welke de misbruiken wegnemen en den Staat verbeteren zal’. (H. 12 Mei). Want op de opening der Staten-Generaal zijn aller blikken gericht. ‘Van deze doorluchtige Vergadering verwagt thans eene Natie van meer dan 20 Millioenen zielen de herstelling van den Staat’ en alle uitstel was slechts tot vreugde van hen ‘wier belang in de voortduring der misbruiken gelegen is’, die hoopten ‘dat de berokkende opstand (tegen Réveillon) die opschorting wel zoude verlengen’ (L. 15 Mei). Dit is de inleiding op het Leidse verslag van de openingsrede, door den koning op 5 Mei uitgesproken, waarvan Haarlem schrijft ‘het waren de woorden van eenen Vader; zij werden met eenparige verrukking ontvangen’ (H. 14 Mei) en Den Haag: ‘De Koning ontvong door het eenparig geroep der aanschouwers den tribuit van openbare erkendnis, verschuldigd aan zijne regtvaardigheid, welke der natie haare wettige regten heeft wedergegeven’ (Hg. 15 Mei). Alleen de Rotterdammer doet wat azijn door al deze honing; hij constateert, dat het tekort, door Necker in zijn rede op 56 millioen begroot, 8 à 9.00.000 livres kleiner zou zijn, als de Franse regering de Hollandse vluchtelingen niet steunde (R. 26 Mei).

In de nu volgende weken, waarin de Leidenaar, bang dat zijn lezers de draad zullen verliezen, een regelmatig overzicht gaat geven, in de geest van onze tegenwoordige couranten, spreekt de Haarlemmer duidelijk zijn mening omtrent het geschilpunt uit; hij wenst de stemming per hoofd ‘welke ook inderdaad de minste inconvenienten aanbiedt en geschikt is om de zaaken het spoedigst af te doen’ (H. 23 Mei) en ook de anderen zijn weinig op adel en geestelijkheid gesteld; hetzij dan, dat men spreekt van ‘de oude Edelingen, te zeer aan de vooroordeelen

van het Feodaal Systema verknogt' (L. 22 Mei) of van de twisten die 'niet dan van den Priesterlijken overrok en den degen kunnen voordkomen' (Hg. 15 Mei). De gebeurtenissen van 17, 20 en 23 Juni worden direct in hun betekenis begrepen en door allen vrij nauwkeurig gerapporteerd. Wel leggen zij een voor ons te sterke nadruk op de koningsgezinde houding der toch revolutionnaire afgevaardigden. De Haarlemmer schrijft over de eed in de Kaatsbaan 'Een algemeen gejuich van *Vive le Roi* uit de Kaatsbaan, Straaten en Vensters eindigde deze honorable ceremonie' (H. 30 Juni) en de Leidenaar, die juicht over de vereniging der standen in één vergadering (L. 3 Juli), schrijft toch in een retrospectief artikel over de zitting van 23 Juni 'Zoodanig was de inhoud van 's Konings Aanspraaken en Declaratiën, welke altoos een onwraakbaar gedenkstuk zullen opleveren der zuiverheid van 's Konings inzichten'. Wel verzuimt hij niet het 'gemor des Volks' te vermelden, maar hij eindigt met de huldiging van den koning, toen deze had toegegeven (L. 6 Juli). En ook de anderen tonen zich verheugd. 'Deze zoo zeer gewenschte gebeurdtenis (de vereniging der standen) heeft een algemeene vreugde teweeggebracht' (R. 4 Juli); 'De goede denkwijze der militie (die niet tegen de derde stand wilde optreden) is het geluk der natie geweest' (Hg. 6 Juli). Maar het verst gaat toch Haarlem: 'Nu kunnen de voorstanders van violente middelen zien hoe ver zij het gebragt hebben. Inderdaad alles dat deezer dagen te Versailles en Parijs gebeurd is en nog gebeurt, is wel in staat om hen van hun Systema af te brengen' (H. 4 Juli).

Helaas waren de voorstanders van violente middelen hardleerser dan de Haarlemmer dacht. Op de 27e Juni volgde toch de concentratie van troepen en het ontslag van Necker, dat zelfs door den Hagenaar wordt betreurd 'de 11e was de noodlottige dag voor Frankrijk' (Hg. 20 Juli), zodat alle vier de opstand van 14 Juli niet geheel afkeuren. Het verst gaat Haarlem, dat op 15 Juli schrijft: 'Parijs is in volmaakte rust, iets verbazends na zulk een onweder' en de volgende dag: 'Een volk dat zelfs in zijn opstand de Justitie eerbiedigt is der Vrijheid wel waardig' (H. 23 Juli). Maar met de inneming van de Bastille, de installatie van Bailly als maire van Parijs en van Lafayette als commandant der nationale garde, ja zelfs met het koninklijk bezoek aan Parijs

(17 Juli) is alles niet in orde. Met smart vertelt de Haarlemmer de executie van twee reactionnairen, Foulon en Berthier de Sauvigny, die Lafayette tevergeefs trachtte te redden (H. 30 Juli) en het verslag in de Haagsche Courant is nog veel erger. ‘Men dwong den Heer de Sauvigny het afgehouwen hoofd van zijnen schoonvader (Foulon) te kussen. Verregaande wreedheid van eene beschaafde natie’ (Hg. 29 Juli). Hier vinden we het thema dat bij den Hagenaar telkens weerkeren zal: de revolutie maakt den beschaafden Fransman tot een barbaar. Als een reactionnair edelman een aantal voorstanders der nieuwe orde van zaken op zijn buiten bij Besançon heeft genodigd en ze daar in de lucht heeft laten vliegen - een gruwelstuk dat door allen wordt verhaald - jammert de Hagenaar: ‘Wie zou nu kunnen geloven, dat onder eene zo zeer beschaafde en zagtaardige natie, als de Fransche genoemd word, een schepsel kon gevonden worden, dat de menschheid zo ten enenmale kon uitschudden, als de heer van dit kasteel?’ (Hg. 5 Aug.) Het is de gedachte die weer zal keren in het antwoord door de Nederlandse Staten-Generaal aan den Engelsen gezant kort na het uitbreken van de oorlog gegeven, waarin zij verklaren den Fransen vijand te beschouwen ‘niet slegts als den vijand van deezen Staat, maar als den vijand van het gantsche Menschelijk Geslagt’ (Resolutiën Staten-Generaal van 20 Maart 1793.)

Terwijl in Rotterdam iemand zonder oranje op straat lopend wordt gemolesteerd en de stadsregering nog eens herinnert aan de verplichting der burgers om oranje te dragen, een gebeurtenis die wel in de Haagsche Courant en de Rotterdamsche, maar niet in de beide andere voorkomt, schaft de Constituante de heerlijke rechten af, waarmede zij ‘voor altoos het welzijn van den Staat bestendigt’ (L. 17 Aug.); ‘de zitting van 4 Augustus zal voor altijd merkwaardig in onze jaarboeken zijn’ (H. 13 Aug.) De Hofcourant somt de besluiten op (15 Aug.); de Hagenaar interesseert zich meer voor de organisatie der Parijse nationale garde, waarvan de officieren door de soldaten worden gekozen. ‘Hier zag men waarlijk een tafereel van de Poolsche rijksdagen, zo als die gemeenlijk plagten te wezen. Jaloezij en afgunst maakten haat en woede gaande’. De bijeenkomst der gardes werd een vechtpartij. ‘Kan men van eene volksvergadering veel beters verwagten?’ (Hg. 24 Aug.) Zo vermeldt hij ook het besluit van

4 Augustus vooral als een aanleiding om te vertellen, dat er zoveel gestroopt wordt (Hg. 31 Aug.) en als hij later nog eens op het stropen terugkomt kan hij slechts constateren ‘dat het thans de regeering van losbandigheid en niet die van vrijheid is’ (Hg. 21 Sept.). Ook de Rotterdammer spaart zijn critiek niet. Bij hem komen de economische bezwaren meer naar voren: de emigratie is een geweldige schadepost. ‘Deze stad word hoe langer hoe meer ontvolkt, want niet alleen dat geheele Adelijke Familën zich buiten 's Lands begeven, maar zelfs verscheiden gegoede en deftige Burgers’ (R. 3 Oct.).

Haarlem en Leiden daarentegen hebben vertrouwen in de leidende figuren, vooral in Lafayette. ‘Dat alle die ongeregeldheden, door een toomloos graauw gepleegt, krachtdaadig mogen worden gestremd, is het algemeen verlangen van alle Weldenkenden’ (L. 21 Aug.) en Lafayette wordt geprezen, dat hij in Parijs de orde weet te herstellen (H. 10 Sept.) Ook dat is echter niet naar de zin van den Hagenaar: ‘Men ziet thans een nieuw despotismus uitbersten, het municipale namelijk’ (Hg. 24 Aug.) en als er geen brood is, komt dat naar zijn mening door de verdeeldheid op het stadhuis; men zou er toe komen ‘het despotismus der politie’ terug te wensen (Hg. 14 Sept.).

Zo ontwikkelen zich de gebeurtenissen tot de crisis van 5/6 Oct. De Haarlemmer, voortreffelijk op de hoogte, is voldaan over de houding der nationale garde, die ongelukken voorkomen heeft. ‘Het grauw, hetwelk door veele lieden ondersteld wordt ten minste voor een gedeelte omgekocht te zijn geweest, heeft geen desordres meer kunnen plegen door de sterkte der gewapende burgerij’ (H. 13 Oct.). Daartegenover zeer critisch de Rotterdammer: ‘van welke gebeurtenis (het diner te Versailles) de schrijvers der Nieuwstijdingen een allerkwaadaartigst gebruik gemaakt hadden om het volk op te zetten’. Voor hem is alles niet anders dan een politieke manoeuvre om den koning in de macht van een bepaalde groep te brengen: ‘hierin is men zo wel geslaagt, dat de Koning, het Koninglijke Huis en de Nationale Vergadering tans binnen de muren van Parijs gebragt en dus in handen zijn van het gemeen of liever van hun, die het ter bereiking van hunne bijzondere oogmerken weten op te winden’ (R. 15 Oct.).

Zo is de ‘revolutie van 1789’ afgelopen. De Constituante werkt

aan de grondwet, Constituante en koning zijn binnen Parijs en Parijs leeft fel mee. Voor Haarlem en Leiden is de weg duidelijk: de gezeten burgerij leidt en hangt de oproermakers op 'tot groot genoegen van alle braave lieden' (H. 29 Oct.). Rotterdam ziet scherp vooral de economische consequenties. Den Haag is antibourgeoisie, anti-geestelijkheid, anti-adel, anti-alles, alléén vóór het Franse volk, dat er vroeger was 'het zagtgeaartste, het beschaafdste, het verlichtste en het minzaamste volk der wae reld' (Hg. 30 Oct. naar aanleiding van het aannemen der krijgswet).

II. Varennes en het Champ de Mars

Anderhalf jaar verlopen nu in betrekkelijke rust. Dan, in het voorjaar van 1791, wordt Europa weer opgeschrikt door een gebeurtenis die op de tijdgenoten groter indruk gemaakt heeft dan op het nageslacht. Als de koning zich op 18 April naar St. Cloud wil begeven, dwingt het volk hem te Parijs te blijven. Dit is de eerste grote manifestatie van de tegenstelling tussen reactionnairen en revolutie-mannen. Maar de tegenstelling is er sinds October 1789 altijd geweest en ingrijpende maatregelen van de Constituante hebben verzet in het leven geroepen en moeilijkheden geschapen, waardoor het aantal tegenstanders van haar beleid is toegenomen. De belangrijkste van die maatregelen zijn het in beslagnemen der kerkelijke goederen door de Staat, het uitgeven van door de waarde dier goederen gedekt papieren geld, de assignaten, en de organisatie van de Franse Kerk, de 'Constitution civile du clergé'.

Krachtens deze laatste maatregel worden de priesters voortaan door de kiesgerechtigden gekozen en zijn alle geestelijken verplicht een eed van trouw aan de wetten af te leggen: zo ontstaan beëdigde, door de regering erkende, en onbeëdigde priesters. Daar het crediet der assignaten geleidelijk daalt, wordt het metalen geld duur en gaan de prijzen omhoog. Tegelijk ontstaan moeilijkheden met Duitse vorsten die rechten hebben in de Elzas en beginnen de geëmigreerden in Duitsland en Italië te dreigen met een inval om het 'ancien régime' te herstellen. En de slechte economische toestand, gevolg o.a. van de emigratie der edelen, veroorzaakt ellende en verzet tegen de leiders der Constituante, de 'mannen van 1789'.

Reactionnairen trachtten den koning uit Parijs te ontvoeren om hem aan het hoofd van een contra-revolutionnaire beweging te plaatsen. Ten slotte, in Juni 1791, vlucht de koninklijke familie uit Parijs naar het leger te Metz, maar de koning wordt te Varennes herkend en naar Parijs teruggevoerd. Deze gebeurtenis, veel dramatischer dan die van 18 April, heeft voor het nageslacht de betekenis van laatstgenoemde datum doen verdwijnen.

Als de koning terug is, komt het te Parijs tot een duidelijke scheuring tussen de revolutie-mannen. De club der Jacobijnen, die de meeste leidende figuren der Constituante omvat, breekt in tweeën over de vraag of de koning als ontvoerd moet worden beschouwd of als zelf schuldig. De verdedigers van het eerste standpunt stichten de club der Feuillants, zodat de club der Jacobijnen, na het verlies van haar behoudende leden, radicaler wordt. Als dan een aantal der radicaalste Parijzenaars op het altaar des vaderlands op het Champ de Mars een petitie aan de Constituante ter tekening leggen, waarin gevraagd wordt den koning te vonnissen en een ander uitvoerend gezag aan te wijzen, laat de Feuillant-gezinde gemeenteraad van Parijs de nationale garde tegen hen optreden (fusillade du Champ de Mars, 17 Juli 1791). De breuk tussen de twee groepen der revolutiemannen is nu ieder duidelijk.

De ‘Constitution civile du clergé’ zal vermoedelijk den Nederlander een goede maatregel hebben geschenen. Hoezeer ook verschillend in hun waardering der gebeurtenissen te Parijs, anti-clericaal zijn alle berichten. Het voorzichtigst is Rotterdam, dat opmerkt: ‘men vreest dat dit Decreet over de Geestlijkheit groote onrust zal verwekken’ (R. 13 Jan.), maar Den Haag zegt na het beschrijven van een oproer, dat een gevolg is van een weigering van enige priesters om de Mis op te dragen: ‘Zie daar welke middelen de geestelijkheid durft in het werk te stellen om de gemoederen harer kudde op den weg der dwaling te brengen’ (Hg. 28 Febr.) en Haarlem constateert met voldoening: ‘Men is met reden nieuwsgierig naar den uitslag van den twist tusschen het gezond verstand en de kerkelijke hebzucht en of het aan de laatste gelukken zal het Bijgeloof der vorige eeuwen ter haare ondersteuning weder op te wekken’. Zelfs noemt de correspondent de Constitution civile ‘de heilzame inrichtingen welke de

Natie behouden en den Godsdienst gezuiverd hebben' (H. 18 Jan.). De Hofcourant tenslotte spreekt van de onbeëdigde priesters als: 'deze lieden, die twist zaayen en onlust verwekken en de gemoederen van hunne boetelingen bederven' (23 April).

Toch is deze voldoening maar gedeeltelijk. Men moge de priesters als fanatici veroordelen, de oproeren die uit de kerkelijke moeilijkheden voortvloeien zijn verkeerd en licht komt men er toe ze te stellen op rekening van de algemene revolutie-geest. Als in Maart 1791 een oproer uitbreekt tegen het stadsbestuur van Douai, constateren Leiden en Rotterdam, dat de priesterkeuze hier achter zit, maar Den Haag, dat dit vermoedelijk even goed weet, barst uit in een jammerklacht: 'rampzaalige volksvrijheid, noodlottige heerschloosheid, steeds vernieuwende razernij! door hoe vele gruwelen zult gij het wel eer bloeyend, gelukkig, vreedzaam, zo beschaafd Frankrijk niet besmetten!' (Hg. 28 Maart).

Dat over de assignaten eenstemmigheid zou heersen, is niet te verwachten. Het gewone geld verdwijnt, het leven wordt duurder; wie kan het ontkennen? Het is slechts de vraag of men goede of kwade trouw en beleid of beginselloosheid veronderstelt. Hier treft nu de zorg waarmede Haarlem regelmatig opgeeft, wanneer er assignaten, binnengekomen bij de regering als betaling van kerkelijk goed en dus thans ongedekt, verbrand zijn. De andere berichtgevers negeren deze voor Frankrijks crediet toch niet onbelangrijke feiten - alleen de Hofcourant steekt er eens den draak mede, dat de verbranding niet met voldoende plechtigheid gebeurt en het volk, dat kwam kijken, het 'souvereine volk', moest wachten (12 Febr.) en vertelt met kennelijk welgevallen, dat de autoriteiten, allen immers kooplieden en bankiers, de pogingen om het dalen der assignaten tegen te gaan saboteren (11 Juni).

Wanbeheer en zelfoverschatting - ook in de houding tegenover de vreemde mogendheden? De Fransen 'hebben besloten vrij te zijn en de onstuimigheid van gansch Europa tegen hun zal hen niet kunnen verwinnen' (Hg. 19 Jan.) - Parijs wemelt van uitgeweken Brabanders die profeteren dat spoedig de Zuidelijke Nederlanden bevrijd zullen zijn van het Oostenrijkse bestuur: 'Waarlijk grootsche ontwerpen, waaraan slegts de uitvoering ontbreekt' (Hg. 7 Maart). Of: zelfgevoel van een vrij

geworden volk? ‘Het Systema der vrijheid is te hoog gesteigerd, het gevoel dier eerste van alle genietingen des Menschdoms is te diep in onze harten geprent, dan dat eene tegenomwenteling doenlijk zij’ (L. 11 Maart, bizondere correspondentie). Of is al dat gepraat over conflicten met Europa, over moeilijkheden met de dreigende benden der emigranten maar binnenlandse reactionnaire politiek? ‘Men heeft sinds eenigen tijd opgemerkt, dat men niet ophoudt het Publyk op allerhande wijze in gestadige vrees te houden met het waarschijnlijk oogmerk om het gemeen tot allerlei gewelddadigheden aan te zetten en daardoor te bewerken, dat het volk een tegenzin in den tegenwoordigen staat der zaaken mogt krijgen’ (H. 24 Maart).

Ja, dat gemeen, dat maar niet begrijpt, hoe men een correcte Feuillantse revolutie maakt! Dezelfde brief over het ‘Systema der Vrijheid’ gaat voort: ‘Maar hetgeen thans waarachtige bekommeringen moet baaren, het geen alle vrienden van vreede, van orde, van 't Vaderland moet ontrusten, is de tegenwoordige staat van des Volks geest; de vergeeting van alle ondergeschiktheid, de verachting der wet, de onbeschaamdheid, met welke men die schend; met één woord het is die herssenschim van evengelijkheid waarmede bekrompen herssenen en valsche vernuften bezet zijn’ (L. 11 Maart, bizondere correspondentie). Wanneer men nu echter de correspondenten vraagt of dan de reactie gelijk heeft, antwoorden zij nadrukkelijk ‘neen’. Het nadrukkelijkst is, merkwaardig genoeg, de Hofcourant. Niemand bespreekt duidelijker de plannen van den koning van 18 April. Het heette, zegt hij, dat de koning slechts naar St. Cloud zou gaan, maar in Versailles en op de weg naar Compiègne stonden de paarden voor de vlucht gereed ‘Dit regt (om uit Parijs te gaan) betwist hem niemand, maar op dit oogenblik zou het hem blootstellen om opgeligt en vervoerd te worden.... Men merkt met veel verwondering op, dat Lodewijk XVI den goeden uitslag der verrigtingen van de nationale vergadering noch de goede vorderingen van het werk der constitutie niet in het minst begunstigt, dat hij geen andere dan wedersporrelige priesters bij zijn kinderen heeft.... Het volk vond dus ook niet goed, dat de koning naar St. Cloud zou vertrekken en belette dierhalve voor ditmaal deszelfs vertrek derwaard’ (30 April). Dit verschilt weinig van ‘'t Volk hetwelk dien goeden Vorst bemind, moet ook op zijn

welzijn denken: Dit Volk weet dat de Aristocraten alles aanspannen om ons dien uitmuntenden Vorst te ontvoeren.... dat het Hof krield van weerspannige Priesters, die niet ophouden van het schelden op de Godloosheid' (L. 25 Apr.). Merkwaardig is alleen het verschil, dat de Hofcourant den Koning veroordeelt als zelf actief reactionnair, terwijl Leiden hem als slachtoffer der edelen en onbeëdigde priesters wenst voor te stellen. Dit laatste is ook tijdens 's konings vlucht het typische standpunt der Feuillants.

Voor Haarlem en Leiden is misschien het belangrijkste wat 18 April gebeurde, het echec van Lafayette die tevergeefs trachtte voor den koning een weg te banen en daarop, verontwaardigd, zijn commando der nationale garde neerlegde. De vreugde over de terugkeer van den 'onwaardeerlijken', zoals Haarlem hem noemt, is dan ook groot. Maar voor Den Haag is: 'alles wat aan het bestier is, zo bedorven, zo ongeschikt en tevens zo verwaand, dat er niets te hopen is. De zugt voor het patriotismus is op verre na zo blakende niet meer en door gedurig zig op de wet te beroepen hebben de Meyer (Bailly) en de Generaal (Lafayette) al de gemoederen in eene ongevoeligheid gestort, die dezelven schier voor alles onverschillig maakt' (Hg. 18 Mei).

Dan vlucht de koning en wordt te Varennes aangehouden. De berichten, eerst verward binnenkomend, worden spoedig duidelijker - weldra weet de Nederlandse lezer wat er gebeurd is. In zakelijke berichten worden de vlucht, de aanhouding en de terugkeer verteld. Maar het 'tooneel van cordaatheid en eendragt' wordt wel niet het 'tooneel van moord en verwoesting' dat Frankrijk zou zijn geworden als de vlucht was gelukt (L. 1 Juli), maar toch wel het toneel van een scherp en gewapend conflict tussen de heersende groep der Feuillants, de onwaardeerlijke Lafayette en Bailly c.s. en de radicalen in de fusillade du Champ de Mars. Hier komen ook de couranten tegenover elkaar te staan.

Daags na de fusillade schrijft de correspondent van Leiden enthousiast over de houding van Lameth en Barnave in de Constituante, die het koningschap hebben gered; de laatste toonde aan 'dat zowel vastigheid als vrijheid de Zuilen van de Regeering moesten zijn' en de onlusten op 17 Juli zijn slechts veroorzaakt 'door het halstarrig gedrag des Volks, waardoor men

genoodzaakt is geweest geweld te gebruiken' (L. 25 Juli). Duidelijker nog is Haarlem in een brief van dezelfde 18e Juli: 'Zoveel genoegen als de verstandige decisie der Nationale Vergadering (om den koning te handhaven) aan alle braave lieden had gegeven, zo weinig heeft dezelfde gesmaakt aan diegeenen, welke hier gaarne niets anders dan verwarring en anarchie zouden zien heerschen' (H. 23 Juli) en het is dus logisch, dat 'alle de braave burgers zich bij de Nationale Guarde hebben gevoegd, tot ondersteuning der Nationale Vergadering tegen de oproerigen, wat naam zij ook mogen voeren' (H. 26 Juli). Het is dan ook een noodzakelijk conflict tussen de 'bedaarde voorstanders der nieuwe constitutie en diegeenen, welke de vrijheid alleen oordeelen te bestaan in de magt om naar willekeur te handelen. Deze crisis is nu daar, doch alles schijnt te belooven, dat de vrienden der goede orde de overhand zullen hebben' (H. 28 Juli). De Feuillants zijn dan ook 'alle die overtuigd zijn *dat waare vrijheid zonder eerbied voor de wetten niet kan bestaan* (L. 27 Juli).

Hoor daar nu tegenover den Hagenaar. 'Waar was eene misdaad, waar eene weerspannigheid, waar eene ongehoorzaamheid aan de wetten?.... Had men nog een paar uren gewagt (de fusillade was 's avonds), de avond zou ieder het veld van Mars hebben doen verlaten'. Deze philippica tegen de autoriteiten doet zelfs de redactie van de Haagsche Courant verbaasd staan en schuchter opmerken, dat 'de anderen niet vrij te pleiten (zijn) van oproer, hoezeer onnozele slagtoffers door heethoofdige democraaten zijn opgeruid' (Hg. 29 Juli).

Voor de ingewijden had de fusillade nog een pikant gevolg. In Parijs bevonden zich twee agenten van de Nederlandse regering, die den raadpensionaris Van de Spiegel op de hoogte hielden van de gang der gebeurtenissen, Mr. Gerard Brantsen en Etta Palm - Aelders, zich noemende baronesse d'Aelders[1]. De laatste was met enige andere vreemdelingen in verband met de gebeurtenissen op de 17e gearresteerd. Dat een Hollandse in deze zaken gemengd was, vermelden de Rotterdammer en de Hagenaar - beide correspondenten vertellen, dat de 'zoogenoemde barones d'Aadlers' (sic) is gearresteerd en weer vrijgelaten (R. 30 Juli, Hg. 1 Aug.). De Leidse correspondent vindt haar

1) Vergelijk over deze beiden Colenbranders Gedenkstukken I blz. 147 noot 3 en 148 noot 1.

echter bizonder interessant. Hij vertelt dat zij een Groningse herbergiersdochter is en slechts barones voor zover zij wel eens baronnen op visite ontving. Volgens een 'Nieuwspapier' vermeldt hij dan, dat zij 'soms door een buitenlandsch Minister (= gezant) met een bezoek wordt vereerd. Dit Vrouws Persoon zonder ander bestaan dan dat van haare kuiperijen en die eene hebbelijke correspondentie voert, is democratisch, althans in Frankrijk' (L. 29 Juli). En niet tevreden met deze onvriendelijkheid aan het adres van een dame, wier relaties met de Nederlandse regering hem misschien niet geheel onbekend waren, vermeldt hij in zijn volgende correspondentie een verdediging, die de schrijver van zijn geciteerde 'Nieuwspapier' gegeven heeft van zijn typering der dame: 'Belangende het Tafreel, door mij van de zich noemende Baronesse d'Aelders, dat is bevestigd door den Pruisischen Minister zelve: hij heeft zegt hij in den Moderateur, haar eenen tijd gezien en het was zeer eenvoudig dat hij ze zag en ontfing, eene Vrouw, in welke hij directe betrekking kende met.... Hij heeft niet opgehouden van haar te zien, dan toen hij bemerkt heeft, dat, na een uiterste vijandin der Hollandsche Patriotten geweest te zijn, zij te Parijs den rol aannam van eene uitsporige Volks-Vrindin, dat zij in 't publiek sprak en het Republikeinschap voortpreekte' (L. 1 Aug.) Welke naam er op de open plaats in de Moderateur staan moest, was voor de tijdgenoten te raden: wij weten het uit de verontwaardigde brief van Van de Spiegel aan Brantsen[1], n.l. prinses Wilhelmina, de vrouw van Willem V. De schrijver van het 'Nieuwspapier' was de Franse journalist Cérisier, in 1787 uit Holland geweken en sindsdien te Parijs - in 1789 zelfs aangezocht als correspondent voor de Franse Leidse Courant[2]. Nu kon de correspondent der Hollandse Leydse Courant hem dienen als spreektrompet om in Nederland bekend te maken, dat een relatie der Oranjes had deelgenomen aan dit oproer van het 'halstarrig volk'. Dat overigens de prinsgezinde Hagenaar juist bij deze gebeurtenis de partij der radicalen kiest, doet vermoeden dat er betrekkingen bestonden tussen den correspondent van de Haagsche Courant en de 'barones'.

Zo staan bij dit eerste grote conflict tussen Feuillants en

1) 5 Aug. 1791, Gedenkstukken I 173, No. 106.
2) Zie over hem Gedenkstukken I blz. 4 noot 2.

radicalen de couranten duidelijk tegenover elkaar: hoopvol en Feuillantgezind Haarlem en Leiden, somber, anti-Feuillant Den Haag en de Hofcourant, die het oordeel uitspreekt over de ganse revolutie en haar geestelijke vaders: 'Terwijl het zieltoogende rijk onder de herhaalde slagen der heerschloosheid bezwijkt, de regimenten den standaart der insubordinatie oprigten,.... duizenden der inwoners in de kerkers zugten, de goede Lodewijk XVI nog in de boeyen van een harde gevangenis is.... waarmede houdt de nationale vergadering zig bezig? Zij ontvangt de afbeeldzels der godloosheid, der dwaasheid en der misdadigheid; het is Voltaire, Rousseau, Mirabeau wier beeldnissen de heer Boudon kwam aanbieden' (10 Sept.). Men vergelijke hiermede *niet* de uitvoerige advertenties over een nieuwe uitgave van Voltaires werken in de Hofcourant van 25 Juli 1789 en die van 'Du Contrat Social par J.J. Rousseau' in de Hofcourant van 8 September 1792!!

III. De val van het Koningschap

In September 1791 is de Constitutie gereed, de koning bekrachtigt haar, nadat zijn schorsing is opgeheven - de Constituante gaat uiteen en de nieuwgekozen Législative treedt in haar plaats. Hierin staan natuurlijk Feuillants en Jacobijnen tegenover elkaar en beide partijen wantrouwen den koning, die emigranten en onbeëdigde priesters protegeert en dien zij, terecht, verdenken van verstandhouding met het buitenland. Moeilijkheden met het Heilige Romeinse Rijk der Duitse Natie leiden tot oorlog tussen Frankrijk en den keizer, wien Pruisen te hulp komt (April 1792).

De Franse aanval op de Zuidelijke Nederlanden, die tot de erflanden van den keizer behoren, mislukt. De Législative besluit vrijwilligers op te roepen, maar de koning ontslaat zijn Jacobijnse ministers en spreekt zijn veto uit. Dan dringt een volksmenigte de Tuilerieën binnen om den koning te dwingen zijn veto in te trekken en zijn ontslagen ministers weer te benoemen, wat Lodewijk weigert (20 Juni 1792).

De verontwaardiging hierover is groot. Lafayette, thans een der legerbevelhebbers, verlaat zijn troepen om tot grote ergenis der Jacobijnen in de Législative te komen klagen over Parijs. Intussen nadert het Oostenrijks-Pruisische leger onder

den hertog van Brunswijk uit het Noord-Oosten de Franse grens. Bij het passeren der grens publiceert Brunswijk een manifest aan het Franse volk, waarin hij Parijs met een militaire strafoefening bedreigt, als het nog eens, als op 20 Juni, den koning beledigt. Nu eisen de Parijse Jacobijnen schorsing van den koning. De Législative keurt Lafayettes handewijze goed, maar voordat zij over den koning heeft gedecideerd komen de Parijse Jacobijnen in opstand en nemen de Tuilerieën in. De koning heeft zich al naar de Législative begeven. Deze spreekt nu, gedwongen door de oproerlingen, de schorsing des konings uit en besluit, dat een nieuwe volksvertegenwoordiging, Nationale Conventie, zal worden gekozen om de regeringsvorm te bepalen (10 Aug. 1792).

Na de fusillade op het Champ de Mars is het iedereen duidelijk, dat men in Frankrijk met drie scherp-gescheiden groepen te rekenen heeft. Middenin staan de Feuillants met de bijna gereedgekomen, straks bezworen Constitutie, die hun werk is, rechts van hen de reactionnairen die de Constitutie weer willen afschaffen, links de Jacobijnen die haar in democratische geest willen wijzigen. Welke partij door Haarlem en Leiden zal worden bewonderd spreekt vanzelf - minder duidelijk is het standpunt van Rotterdam en Den Haag, tenzij dan in het negatieve.

Op het ogenblik dat de Constituante uiteengaat, dienen 240 reactionnaire Constituante-leden een protest-verklaring in tegen de Constitutie, die zo niet met openlijke instemming, dan toch wel met grote zorg, door Den Haag en Rotterdam wordt weergegeven (Hg. 10 Oct., R. 8 en 15 Oct.); ongeveer gelijk schrijft de aartsbisschop van Aix een uitvoerige open brief aan den Engelsen staatsman Edmund Burke, waarin hij het standpunt der onbeëdigde priesters uiteenzet en die door den Rotterdammer in extenso wordt afgedrukt (R. 13 Sept.). Ook de Leidenaar vermeldt het protest der 240, maar slechts als tegenhanger van de mededeling, dat de koning voldaan is over de Constitutie. ‘Dat zijn vrij wat schoonder denkbeelden dan men aantreft in eene Declaratie van 240 Ledender gewezen Nationale Vergadering, thans publiek gemaakt, denkelijk om den goeden uitslag der zaaken wat te verminderen’ (L. 12 Oct.). Enkele dagen later, als de Législative haar werk begint, waagt de Leidse correspon-

dent zich aan een theoretische beschouwing. ‘Men heeft veel op met een zogenaamd Jus divinum der Koningen, doch gelukkig heeft onze wijsgeerige eeuw, dat oude stelzel, door heerschzugt uitgedagt, door vooroordeel gehandhaaft, door het belang kracht bijgezet en door bijgeloof bevestigt, den bodem ingeslagen’, waarop dan een philippica volgt tegen Richelieu, Mazarin en het koninklijk despotisme (L. 14 Oct.).

De Jacobijnen daarentegen zijn volgens Haarlem verraders, omgekocht door het buitenland, die tevergeefs trachten de wijze Feuillants in de wielen te rijden. ‘De deliberatiën in de Nieuwe Vergadering (de Législative) zijn tot hiertoe zeer onstuimig en confuus geweest, hetwelk zo zeer niet aan de zogenaamde Aristocraten of aanhangers der vorige Regeringsform, als wel aan de uitzinnige driften der Republikeinsch gezinden toe te schrijven is’ (H. 13 Oct.) en even later: ‘De Vijanden der Constitutie, geen kans meer ziende, om de rust van buiten te doen stooren, stellen hunne laatste pogingen in het werk om binnen het Rijk het Volk tot oproer te bewegen. De Republikeinsch-Gezinden zijn wel onze geduchtste Vijanden, niet ophoudende om door hunne oproerige geschriften het Volk te doen gelooven alsof alle Beamptens en in 't bijzonder de Ministers der Departementen, ter kwader trouwe handelen.... Gelukkig is het dat het gezondste en meerder gedeelte des Volks een te groot vertrouwen in derzelver Representanten steld en te zeer zig aan de Wetten onderwerpt, dan om zig tot muiterij te laten bewegen, althans in deeze Hoofdstad’ (H. 1 Nov. 1791). Terwijl dus Haarlem zichzelf en zijn lezers suggereert, dat er geen buitenlands gevaar is, dat zelfs de emigranten niets meer kunnen doen dan onrust stoken via de Jacobijnse ‘muitelingen’, is ook Rotterdam overtuigd, dat de Jacobijnen de emigranten in de kaart spelen. Met instemming citeert een particuliere brief uit Parijs een Franse patriottische courant, die van de Jacobijnen zegt: ‘Haar woelgeest belemmert de Regering.... Overtreders van het Recht zijnde, begeven zij zich hier naar eene Rechtbank en stremmen de uitoeffening der wetten, daar dwingen zij de Regering bij haar om orders te komen.... De woedende horde van Coblents (het centrum der emigranten) heeft geene betere hulpbenden dan deze clubs’ (R. 8 Mrt. 1792). Is het echter juist, dat ‘het gezondste en meerder gedeelte des Volks’ zulk een groot ver-

trouwen stelt in de Feuillantse meerderheid der Législative en de Feuillantse regering, zoals Haarlem beweert? Is het juist te spreken van ‘de Ministerieelen, welke inderdaad de gematigdste leden zijn, omdat zij de kundigsten zijn’ (H. 10 Mrt. 1792)? Men kan met Den Haag de zaak ook anders beschouwen. ‘O vertegenwoordigers van het Fransche volk! duizende van konstenaars en handwerkers, huisvaders, huismoeders, grijsaarts, kinderen wenen in het verborgen over hunne ellende en gij blijft onbeweeglijk en spraakloos; maar het is omdat gij in den schoot der rijkdommen zijt geboren, nooit den jammer en de ellende des werkmans hebt gekend’ (Hg. 14 Oct. 1791). ‘Het is waar dat de bankiers en kooplieden van Parijs om het zeerst werken om den onvermogende te plunderen’ (Hg. 2 Nov. 1791). ‘Alle rijkdommen zijn in handen der bankiers, het gemeen zugt in kommer.... de financiers prediken kommer en ellende, teneinde hunnen snooden handel te beter te bedekken’ (Hofcourant 17 Dec. 1791). De officieren der nationale garde veroorzaken duurte - ze zijn satellieten der reactie. Er zijn relletjes ontstaan, ‘waartoe alleenlijk de opkopers aanleiding hebben gegeven. Een kapitein-kruidenier, wanhopig dat hij voor een opkoper was bekend geworden, wilde zijne Kompagnie noodzaken, om op het volk te schieten.... Men vermoed dat deze opkopingen mede tot het groot complot (der reactionnairen) behoren, hopende men dat de honger het volk weder in zijne vorige kluisters zal voeren’ (Hg. 3 Febr. 1792). Kan het Jacobijnser - ja mutatis mutandis moderner?

Slchts een enkele maal richten de correspondenten in deze maanden hun blikken naar het buitenland en vermelden iets over het doordringen van revolutionnaire denkbeelden buiten Frankrijk. In het najaar van 1791 bericht de Leidse correspondent over het in beslag nemen van Franse couranten en pamfletten in het kanton Bern en het arresteren van een paar voorstanders der revolutie. ‘Het arresteeren van bovengemelde heeren herinnerde de gemoederen het opligten van Willem Tell, Grondlegger der Zwitsersche vrijheid en over het algemeen is men meer verontwaardigd dan verschrikt’ (L. 28 Sept. 1791). Over Zwitserland mag men natuurlijk in een Nederlandse courant wel zo schrijven - niet over Nederland. Maar wel kan men nu en dan neutraal vermelden wat de uitgeweken Nederlandse

patriotten te Parijs uitvoeren. Als een deputatie der gevluchte Hollanders in de Législative verschijnt om over de tot dusver verleende ondersteuning te spreken, vertelt Leiden dat uitvoerig en memoreert hoe de president d'Averhoult[1] hen toesprak als 'Bataven, altoos Bondgenooten van het Fransche Volk, zolang gij Vrienden der Vrijheid zult zijn' (L. 30 Jan. 1792). Deze zaak wordt door de anderen genegeerd, maar dat 'Mejuffrouw Moens oud 20 jaaren en van haar 5 jaar af blind geweest' en zekere Heer Bosch 'beide in Holland woonende,.... Hollandsche vaerzen tot lof der Constitutie van Vrankrijk hebben gemaakt', wier werk door d'Averhoult 'aan de Vergadering is gepresenteerd, als daaraan opgedragen zijnde', wat de Vergadering 'heeft toegejuicht en geordonneerd hiervan loffelijk gewag te maken in het Proces Verbaal' (L. 20 April 1792), staat ook in de Rotterdamsche Courant, zij het zonder vermelding van namen (R. 19 April 1792). De Rotterdamse correspondent acht zich blijkbaar voldoende veilig tegenover de autoriteiten door zijn vroegere opmerking over de propagandistische waarde der revolutie: 'dat de Franschen eerder tot een voorbeeld van afschrik dan van navolging verstrekken en doen zien hoe verkeerdlijk men handelt, wanneer men een geheel huis afbreekt omdat het in eene kamer rookt' (R. 8 Maart 1792).

De onderhandelingen tussen de Franse regering enerzijds, den keizer, de Duitse Rijksdag en de Duitse vorsten anderzijds, die aan de oorlog voorafgegaan, worden regelmatig weergegeven. Slechts een enkele maal blijkt er iets van angst voor de oorlog en zijn consequenties: 'het braave en verstandigst gedeelte (van de Législative) verheugde zich (in Maart 1792) over het blijde vooruitzicht.... den vrede te behouden' (H. 10 Maart 1792). Diezelfde voorzichtigheid spreekt ook uit de wijze waarop de debatten over de oorlogsverklaring worden weergegeven: Den Haag noemt als opposanten nadrukkelijk d'Averhoult, die toch een uitgeweken patriot was, en Becquey die gewaarschuwd heeft 'dat Engeland te vreezen was zo men Braband aanviel' (Hg. 2 Mei 1792). Hij vermeldt echter niet - wat Leiden en Rotterdam wel doen - dat Becquey gezegd heeft 'dat Engeland te

1) d'Averhoult was zelf een uitgeweken patriot die zich, daar hij van Hugenootse afkomst was, in Frankrijk had laten naturaliseren. Zie over hem Gedenkstukken I 39 noot 1.

vreezen was zo men Braband aanviel en zo de beweegingen der vrijheid zich tot in Holland voortplanteden' (L. 30 April., R. 28 Apr. 1792). Misschien ziet Den Haag werkelijk geen gevaar, daar het in tegenstelling met Leiden in het geheel geen eerbied heeft voor het Franse enthousiasme. Terwijl Leiden zich uit Metz laat melden: 'Wij maaken staat op eenen voortgang van allerley verraaderijen, maar wij zullen alles weten te verdraagen, behalven het verlies van de Vrijheid, thans eene soort van Godsdienstige Staatkunde voor 't gros der Natie geworden' (L. 27 Apr. 1792) en 'Het is niet uit te drukken met welken geestdrift deze lang gewenschte gebeurtenis (de oorlogs-verklaring) de gemoederen bezield heeft' (L. 4 Mei 1792), spot Den Haag: 'al de dappere helden die onder zijn (Lafayette's) bevelen marscheren, branden van begeerte om hunne dapperheid te doen blijken en de weldoenders der Brabanders te zijn door de vrijheid voor hen te veroveren' (Hg. 11 Mei 1792). Als dan straks de Franse aanval op de Zuidelijke Nederlanden volkomen is mislukt en de Franse troepen de voorsteden van Kortrijk, dat een ogenblik in hun macht was, voor hun vertrek in brand hebben gestoken, schrijft een Kortrijks correspondent naar Den Haag over 'de Franschen, die zo zeer roemen dat zij niets anders bedoelen dan alle volken van Europa nevens hen gelukkig te maken' (Hg. 6 Juli 1792) en de Brusselse correspondent: 'Zulke volken die zig mogelijk door de apostels der *propaganda* mogten hebben laten verleiden en op het dwaalspoor brengen, zullen hierin een nieuw bewijs vinden van het lot welk zij te wagten hebben, indien zij het ongeluk hadden door een Jacobijns leger bezogt teworden' (Hg. 11 Juli 1792). Als de Jobstijdingen de Parijse Jacobijnen er toe brengen een steeds fellere activiteit te ontplooien, als Vergniaud in hun club een grote patriottische rede houdt, geeft de Hagenaar daarvan de volgende beschrijving: 'Zijne redevoering electriseerde alle harten en op staande voet omhelsden al de leden elk zijnen buurman met den regterarm, met de linkerhand den hoed zwaayende, elkander' (Hg. 30 Mei).

Verraad, omkoperij overal. Robespierre is een verrader, zegt de Hagenaar; als hij een courant uitgeeft 'Le défenseur de la constitution', 'denkt men, dat hij met deze bedrieglijke rol allengs het monarchismus zal prediken' (Hg. 18 Juni 1792). De Feuillants zijn evengoed schurken, die de reactie in de kaart

spelen. ‘De verklaarde oorlog is de voorbode der tegenomwending, de dood der zeer breed uitgemeeten vrijheid der Franschen.... Het feuillantisme zegepraalt over onze eerste ongelukken, verdrijft al de patriotten uit de Thuillerieën, die zig vereenigd hebbende de complotten tragten te doorgronden, bied zig aan om het terrein der Jacobijnen te kopen en de vrienden der Constitutie te verstrooyen.... Een barbaarsche vreugde heerscht in de kloosters van Parijs, welken opgepropt zijn met dweepzugtige geestelijken, die naar het nabijzijnde oogenblik eener tegenomwenteling rijkhalzen’ (Hof. 19 Mei - met de volgende toevoeging der redactie: ‘Wij geven deze redeneringen op, zoals wij dezelven in Fransche dagbladen en bij onze correspondenten vinden, zonder vergroting of bijvoeging, integendeel dezelven zoveel nodig verzagtende in hetgeen zij onzes oordeels wat verre gaan en te sterk zijn’.

Deze laatste philippica tegen reactionnairen en Feuillants is de beste inleiding op het oproer van 20 Juni, waarover allen dan toch weer heftig verontwaardigd zijn. Het sterkste verhaal is dat van Rotterdam, als gewoonlijk bij de sterke verhalen overgenomen uit Parijse couranten: ‘Wreede vrouwlieden hitsten de menigte aan en eene onder anderen liep door de kamer van de Koninginne met hangende hairen en een mes in de hand, de woede was op haar gelaat te lezen, het schuim stond op haar mond, hare oogen brandden in haar hoofd en zij riep onophoudelijk: ‘waar is ze? dat ik haar het hart doorbore!’ Dan het Vrouwmensch Hare Majesteit ziende werd dermaten getroffen, dat zij hare stem verloor en het mes uit hare moorddadige hand latende vallen, zeide zij zeer belemmerd: ‘vivat de Koningin’ (R. 3 Juli). Maar Haarlem en Leiden zien een geluk bij een ongeluk: de Jacobijnen hebben zich in de vingers gesneden. ‘De afgrijselijkheden van Woensdag (20 Juni) hebben een zeer groot aantal onzer braafste burgers zeer verontwaardigd’ (H. 30 Juni). ‘Elk verfoeit het gedrag van den maire Péthion (die een Jacobijn was en den koning aan zijn lot had overgelaten) (H. 3 Juli); ‘misschien zal deze ontmaskering der Scheurzieken van 't best gevolg zijn’ (L. 4 Juli).

Een ogenblik schijnt dan alles goed te gaan. Op voorstel van het lid der Législative Lamourette besluit de Nationale Vergadering alle twisten te laten rusten; de koning verschijnt in haar midden en wordt algemeen toegejuicht (7 Juli). Alle lateren

hebben deze ‘baiser de l'amourette’ bespot - de tijdgenoten namen haar ernstig op: zelfs de Haagse correspondent is niet sarcastisch (H. 14 Juli, L. 16 Juli, Hg. 16 Juli, R. 14 Juli). Maar deze verzoening geeft geen oplossing: het gevaar blijft, het wantrouwen eveneens. De Haarlemmer maakt zich weinig illusies meer - hij troost zich alleen, dat het nog erger zou kunnen zijn. Als de Législative ‘het vaderland in gevaar’ verklaart, voegt hij er bij: ‘Doch het Formulier, waarmede deze bekendmaaking verzeld gaat, beveelt eerbied voor de wetten, voor de eigendommen en rechten der Burgers en is dus niet eene wettiging van eenen algemeenen opstand, zo als velen gehoopt en de meesten gevreesd hadden’ (H. 19 Juli). Ook de 14e Juli, het herdenkingsfeest van de Bastille, gaat zonder ongelukken voorbij. ‘Gelukkig’, zucht Haarlem (H. 24 Juli) en Den Haag komt niet verder dan een opsomming van alles wat de Jacobijnen hadden willen doen, maar niet gedaan hebben (Hg. 23 Juli), terwijl Leiden zich er in verheugt, dat er maar 3000 nationale gardes uit de provincie waren en geen 60.000, zoals de Jacobijnen hadden gehoopt (L. 23 Juli). Kleinigheden - die de loop der gebeurtenissen niet meer tegenhouden. Tevergeefs trachten de Jacobijnse leiders Vergniaud en Brissot ‘het eens opgeruide gemeen aan het bedaaren te brengen’ (H. 2 Aug.) - in de ogen der Parijse volksmassa's zijn Feuillants, reactionnairen en landverraders één; een mening die Den Haag deelt. ‘De Parijsche nationale garde word van dag tot dag koningsgezinder; dus men er niets anders van te wagten heeft, dan dat dezelve eene tegenomwenteling zal bevorderen; de meeste vrijwilligers, omgekogt door de kommandanten van den generalen staf, zijn gereed om den boezem van hun eigen vaderland te verscheuren, onder voorwendsel van hunne bezittingen te beschermen, welken het volk nooit geschonden heeft. Immers neen! zij zullen dus vrijheid, gelijkheid en de regering van de nationale souvereiniteit den bodem helpen inslaan. Arm Frankrijk, waartoe is het met U gekomen! Beklaaglijke iedele vrijheidszugt!’ (Hg. 3 Aug.) En als de Législative dan Lafayette's houding met 406 tegen 224 stemmen heeft goedgekeurd: ‘het is zeer mogelijk, dat de meerderheid der leden de hoofdstad verliet en zig naar Amiens begaf.... te Amiens zal men nader bij het leger van Lafayette wezen en beter gelegenheid hebben om eene tegenomwenteling te weeg te brengen en de

volkssouvereiniteit in eenen stroom van Fransch bloed te smoren' (Hg. 17 Aug.).

Op het ogenblik dat deze brief geschreven wordt, is het koningsschap al gevallen. Nadat de wijkvergaderingen van Parijs de schorsing des konings hebben gevraagd en niet verkregen, hebben zij de Tuilerieën bestormd en de Législative gedwongen aan haar wens gevolg te geven. De laatste dagen voor de beslissing heeft de Leidse correspondent het nog niet willen geloven. 'Hoe groot ook de invloed der overdreven Jacobijnen op het gemeen volk kan zijn.... de meerderheid der gedeputeerden, een groot gedeelte der Natie zelf, trotseert dien invloed en die onstuimigheden. De laatste proclamatie des konings (antwoord op het manifest van Brunswijk) zal niet weinig toe brengen om de gemoederen te doen bedaaren en 't geheele Fransche volk van zijne (des konings) waare constitutioneele meening te overtuigen' (brief van 10 Aug., L. 17 Aug.). Hoe diep teleurgesteld de Feuillants-gezinden zijn geweest, bewijst de lijkklacht over de Constitutie. 'Geene buitenlandsche vijanden behoeven te komen om onze Constitutie omver te werpen, want voor derzelver aankomst zal dezelve misschien reeds door de binnenlandsche vijanden welke het masker van Patriotismus aanneemen om hunne verderflijke oogmerken te bereiken, vernield zijn' (H. 16 Aug.).

Wat doet het daarnevens er toe of de Zwitserse lijfwacht eerst geschoten heeft (H. 21 Aug., Hg. 18 Aug.) of de nationale garde het vuur op de Zwitsers heeft geopend (L. 20 Aug., R. 18 Aug.)? De Constitutie is in stukken gevallen - de wereld is veranderd en de berichtgeving met haar.

IV. De laatste maanden voor de Frans-Nederlandse oorlog

Na de 10e Augustus blijft de spanning in Parijs voortduren. Het Pruisisch-Oostenrijkse leger rukt op en als het bericht in Parijs komt, dat Verdun door de vijanden is opgeëist, forceert een volksmenigte de gevangenissen en vermoordt een aantal aanhangers van den koning (Sept. 1792). Kort daarop komt de Conventie bijeen en schaft het koningschap af. In deze vergadering staan tegenover elkaar de z.g. Girondijnen (deze naam is pas na de revolutie in gebruik gekomen), d.w.z. democratische republikeinen, en de rest der Jacobijnen of Montagnards, leiders

van de Parijse volksmassa's en niet afkerig van tijdelijke dictatoriale maatregelen. De Conventie besluit recht te spreken over den koning: Lodewijk wordt verhoord (December), veroordeeld en terechtgesteld (Jan. 1793).

Intussen hebben Dumouriez en Kellermann de inmars der vijanden gestuit bij Valmy (20 Sept.). Dumouriez trekt Noordwaarts, verslaat de Oostenrijkers bij Jemappes, vlak bij Bergen in Henegouwen, en bevrijdt heel België van de Oostenrijkers. Deze verovering is uitermate belangrijk voor de Nederlandse Republiek: het Noorden ziet nu hoe de Fransen trachten in het Zuiden der Nederlanden hun regeringssysteem in te voeren, terwijl een sterke groep in Brabant wel afschaffing van feodale rechten wenst, maar daarnaast de oude Staten-organisatie behouden wil, die in wezen overeenkomt met de inrichting der Nederlandse Republiek. Tussen de Brabantse ‘Staatsgezinden’ en de ‘bevrijders’ komt het tot scherpe conflicten.

Ook in ander opzicht is de verovering van België van groot belang. Sinds 1648 is de vaart op de Schelde verboden krachtens de vrede van Munster, die ook door Frankrijk is bekrachtigd. Op grond van het natuurrecht eist de Franse regering opening van de Schelde, terwijl de Oostenrijkse regering in Den Haag protesteert en een toegeven aan Franse eisen als schending der Nederlandse neutraliteit zal opvatten. Intussen is ook de verhouding tussen Frankrijk en Engeland slechter geworden. Sinds 10 Augustus is de Engelse gezant uit Parijs teruggeroepen, evenals de Nederlandse. Nu weigert de Engelse regering een afgezant der Franse republiek te woord te staan. Antwoord is de Franse oorlogsverklaring aan Engeland en tegelijk aan Nederland, dat als Engelands satelliet en medeplichtige wordt gequalificeerd (1 Febr. 1793).

De tijd is veranderd en de berichtgeving met haar. Inderdaad, want van 10 Augustus af voelen de correspondenten zich niet meer vrij in hun brieven, terwijl ze de Franse courantenberichten niet meer vertrouwen. Tweemaal beklaagt zich de Leidse correspondent over de bezwaren die hij ondervindt (L. 27 en 31 Aug.) en als de gang der krijgsverrichtingen in September niemand in Parijs noch daarbuiten duidelijk is - telkens heet het, dat Dumouriez is ingesloten door Brunswijk, totdat Brunswijk vol-

komen ongemotiveerd, schijnt het, gaat terugtrekken - bericht de Leidenaar gelaten, dat hij zich aan de officiële waarheid zal houden. Ook de Haagse correspondent vermeldt de moeilijkheden van zijn beroep onder zulke omstandigheden, maar zijn Nederlandse tegenstanders geeft hij de schuld. De buitenlandse couranten zijn in Parijs nu verboden, schrijft hij, maar dat isdeschuld van de Franse Leidse courant, want het artikel van 10 Augustus ‘is een groot laster geweest en dit is hetgeen dit verbod noodzaaklijk heeft gemaakt’ (Hg. 10 Sept.) Pas in Januari 1793, als ieder die te Parijs een van de officiële afwijkende mening heeft wordt vervolgd, komt hij tot een exclamatie, die Leiden en Haarlem uit het hart zal zijn gegrepen: ‘o vrijheid! Op deze wijze hebben de Amerikaanen aan de zoomen der Delaware en Massachusetsbaai dezelve niet gewonnen’ (Hg. 6 Febr. 1793). De Amerikaanse Vrijheidsoorlog schijnt den Haagsen correspondent blijkbaar geen misdaad meer.

De controle maakt de berichten uit Parijs natuurlijk minder belangrijk en wij kunnen aannemen dat ook Dumouriez in Brussel een censuur heeft gehad. Toch is er uit de berichten nog wel iets af te leiden - het waren trouwens de berichten die Nederland bereikten en daarin ligt hun waarde voor ons.

Midden Augustus rapporteert Haarlem: ‘Het is tegenwoordig in deeze Hoofdstad zeer stil’ (H. 23 Aug.) en Leiden: ‘Met dat al is onze toestand ijsselijk, schrik en verbaasdheid is op de aangezichten, want de Regeering aanhoudend een menigte Persoonen doet arresteeren’ (L. 24 Aug.), terwijl Den Haag, merkwaardig genoeg, alle schuld aan den koning geeft, ‘die zijnen eed op allerlei wijzen gebroken en zijne constitutioneele pligten verraden heeft. Indien de koning geen verraders betaald had, zouden er geen verraders zijn geweest’ (Hg. 29 Aug.). In deze dreigende atmosfeer komt dan het bericht, dat Verdun is gesommeerd. ‘Een verschriklijk uitwerksel is hierop gevolgd, dat het gemeen, deezen avond (2 Sept.), de gevangenhuizen opengebroken en diegeenen welke om hoogverraad of andere misdaaden gevangen zaaten allen vermoord heeft’ (H. 8 Sept.). ‘Nog is men niet bekomen van de vreeslijke gebeurtenis welke den twee dezer het caracter der Fransche Natie zo zeer bezwalkt heeft, door het ombrengen van een aantal Menschen, 't welk men beweerd tenminsten 3000 te bedragen. Twee onzer Nieuwspapieren schijnen

bijzonder hun werk te maken om de gehouden handelwijze te verdeedigen op grond van aanslagen, welke men der koningsgezinde partij toeschrijft; dan daar die als geheel partijdig te houden zijn en er van den anderen kant niets publiek kan worden, kan men er zeer weinig van zeggen' (L. 14 Sept.). De Haagsche Courant daartegenover vergast zijn lezers op de brief van een Jacobijn: 'Het volk, het welk valschaarten verfoeit en zeer wel weet dat de priesters voor het grootste gedeelte bedriegers en deugnieten zijn, wil Parijs niet verlaten (om als vrijwilligers naar het leger te trekken), tenzij het gerust en zeker zij, dat deszelfs vrouwen, kinderen en nabestaanden in veiligheid zijn', waarop dan een opsomming der moorden volgt, die met grote kennis van zaken, blijkbaar niet uit eigen aanschouwing of direct bericht, maar uit Franse couranten is samengesteld, gevolgd door de opmerking der redactie 'het is moeilijk aan zulke vertelsels geloof te slaan' (Hg. 10 Sept.). De Haagse correspondent geeft echter ook wel zijn eigen mening: hij spreekt van 'het gemeen, het welk thans despotiek regeert en het recht over leven en dood heeft' (Hg. 12 Sept.) en hij jammert 'De hairen rijzen iemand te berge als men al de gruwelijke ijslijkheden nadenkt die in dit rijk en inzonderheid in deze hoofdstad gepleegd zijn' (Hg. 14 Sept.). En Haarlem schrijft op de dag na het einde der moorden (6 Sept.): 'In den ijslijken toestand waarin wij zijn, waar de straaten vooral in de nabuurschap der gevangenhuizen nog vol liggen van mishandelde lijken, die een verpeste lucht overal verspreiden, zijn deze afschuwelijke gezichten aan onze ongevoelige inwooners zo familiair geworden dat men ze passeert zonder er particuliere notitie van te neemen' (H. 15 Sept.).

De Septembermoorden, hoe gruwelijk ook, houden de loop der gebeurtenissen niet tegen. In het Oosten marcheert Brunswijk voort tot Kellermann hem 20 September tegenhoudt, in heel Frankrijk hebben verkiezingen voor de Conventie plaats die 21 September bijeenkomt. Van de toestand in deze weken geeft de Hofcourant het interessantste verslag. In een van haar laatste zittingen heeft de Législative een aantal vreemdelingen tot ereburgers van Frankrijk benoemd, 'verscheiden zogenoemde doorlugtige mannen van Europa, die in hunne schriften de hedendaagsche volksvrijheid, bij welke Frankrijk zig thans zo wel bevindt gepredikt hebben' (Hof 8 Sept.; advertentie er onder, dat

bij den uitgever der Hofcourant te verkrijgen is ‘Du Contrat Social par J.J. Rousseau, jolie édition avec pourtrait, Paris 1792). Hoewel de vijand nadert, blijft ‘de gemeene hoop der Jacobijnsche factie in Parijs, vervoerd door de snoode volksverlijders, nog moed houden. De gemeene man is ligt geloovig’, men maakte hem eerst wijs dat ‘zij, die men bij de Fransche muitmakers en moordenaars vijanden noemt’ niet in Frankrijk zouden komen, nu spreekt men van voortdurende overwinningen. Dit is de inleiding op een brief uit Parijs vol gejubel (Hof 15 Sept.). De zedelijke verwording is vreselijk: ‘Het volk in deeze hoofdstad steelt als raven’, er zijn er bij ‘die municipaale sjerpen om hebben’. ‘O Parijs, mijn vaderstad! gij zijt op den rand des afgronds. Er is geen ander middel om U te redden, dan dat gij U aan de voeten van uwen koning werpt en de hoofden van de oproermakers aan den hertog van Brunswijk overlevert’ (Hof 29 Sept.). Men vraagt zich, dit lezende, wel af of deze brief werkelijk 21 September 1792 uit Parijs verzonden is.

Interesse voor de verkiezingen bestaat natuurlijk noch bij de Hofcourant, noch bij Den Haag, maar wel bij Leiden en Haarlem. In zijn eerste brief over de Septembermoorden klaagt de Leidse correspondent: ‘Hoe men de inwendige gevaaren te keer zal gaan, weet men niet, zo min als, of de Nationale Conventie, die den 20 dezer bijeen moet zijn, wel in orde komen zal, want men hoord genoegzaam niets van de grondvergaderingen noch van keus der Gedeputeerden’ (L. 10 Sept.). Daartegenover geeft een brief uit Brest in de Leydse Courant een bericht hoe enige Engelsen, die van een Fransen emigrant gehoord hadden, dat alles in Frankrijk in de war was, verbaasd hadden gestaan over de orde bij de verkiezingen voor de Conventie ‘als geschiedende zonder die omstandigheden, welke soms in Engeland bij de keus van Parlementsleden plaats hebben’ (L. 19 Sept.). Tegelijk meldt Haarlem met voorzichtig afgrijzen de verkiezing van Marat, ‘Auteur van het Tijdschrift de Volksvriend’ maar met voldoening dekeuze van gematigden als Rabaud St. Etienne, Siéyès e.a. ‘allen uit de Constitueerende Vergadering met lof bekend’ (H. 20 Sept.).

Een vraag interesseert allen: wordt de republiek communistisch? ‘Men spreekt hier thans van de akkerwet, eene gemaakte wet bij de Romeinen tot de verdeling der overheerde landen aan het volk of tot de landscheidingen, en de rovers van Parijs rekenen

op de verdeling der eigendommen' (Hg. 3 Oct.). Deze zin behoort bij het door den Haagsen correspondent gegeven verslag van de opening der Conventie. Daarvan schrijft Haarlem: 'De Nationale Conventie verklaart, dat de persoonen en eigendommen zijn onder de Sauvegarde van de Wet, van belang, vermits men verzekert, dat er thans hier lieden gevonden worden, welke eene ideale Republiek wilden invoeren, in welke de gemeenschap van goederen zou plaats hebben' (H. 29 Sept.) en Leiden bericht iets dergelijks (L. 1 Oct.). Het eigendomsrecht is gered - de koning mag verdwijnen. Op 20 Augustus schreef de Leidenaar nog: 'Tevergeefs zou men bij ons de zo plegtig bezworen Constitutie vinden, zo min als derzelver Verdeedigers; waar men zich wend, vind men meineedigen' (L. 27 Aug.), maar in zijn brief over de opening der Conventie: 'onder algemeene toejuiching (is) gedecreteerd: 'Dat het koningschap is afgeschaft' (L. 1 Oct.). En Haarlem: 'Onbeschrijflijk was de vreugde van alle persoonen welke in de zaal tegenwoordig waren, toen dit allergewigtigst Decreet uitgesproken was' (H. 29 Sept.).

De Conventie begint dan haar werk. 'Deze debatten (in de Conventie op 25 Sept.) in welke het alleenlijk zake was van zamenzweeringen, komplotten en kabaalen om tot het dictatorschap te geraken, van moorden.... hebben op het geen de demokraaten het heiligdom der wetten en vrijheid noemen, een akelig en woest karakter verspreid' (Hg. 5 Oct.). Zo kan men de zaak in het algemeen zien, men kan ook de partijen afzonderlijk beschouwen. Volgens de Hofcourant zijn er twee, hoewel van enen geest: sommigen, als Kersaint en Camus, 'roepen tevergeefsch de deugd terug', anderen, als Robespierre en Marat, 'vinden hun eenige hoop in de wreedheid' (Hof 6 Oct.) Men kan echter ook van de Girondijnen spreken als de 'achting waarde Partij', tegenover de partij van Robespierre die algemeen veracht is (L. 17 Oct.). Dit laatste is ook de opvatting van den Haarlemmer die, nu er geen Feuillants meer zijn, zijn troost bij de Girondijnen schijnt te zoeken. 'De zitting der Nationale Conventie van eergisteren (dezelfde waarover Den Haag schreef) is zeer onstuimig en zelf schandelijk geweest, doch zij heeft dit goed uitwerksel voortgebragt, dat de partij van Roberspierre[1)] en Marat volkomen ter

1) De naam wordt in de couranten zeer verschillend gespeld: in de eerste jaren vaak Robert Pierre, dan Robertspierre, Roberspierre, Robespierre.

neder geslagen is' (H. 6 Oct.). Die partij - elders noemt hij haar 'de gehaate partij der Anarchisten' (H. 10 Nov.) - krijgt ook van hem de schuld van de Septembermoorden (H. 16 Oct.). In de debatten over het vonnis van den koning geeft hij tenslotte deze typeringen: er zijn 'Republikeinen welke het meeste aandeel gehad hebbende in de Revolutie van 10 Augustus, nu de goede order en rust willen hersteld zien' en 'die geenen welke door hun tegenstanders worden beschuldigd met den geweezen hertog van Orleans hunne geheime oogmerken te hebben' (H. 12 Jan. 1793) en even later 'die van Marat en Robespierre, schoon de Minderheid zijnde, willen altoos met geweld aan de overigen de wet voorschrijven' (H. 15 Jan. 1793).

Over het grootste gebeuren binnen de Conventie, het proces van den koning, zijn de berichten meest zeer volledig en zeer sober. Een bizonderheid vermeldt Rotterdam, die het meeste te lijden heeft van onregelmatige berichtgeving door de oorlog in België en dus soms meer dan een week geen Parijse brieven geeft. De correspondent bericht, dat Necker een verdediging van Lodewijk heeft ingezonden 'waar in hij het goedhartige karakter van dien Vorst afschildert op eene Wijze, dat alle eerlijke lieden er belang in moeten nemen en vooral zij die eenigen eerbied hebben voor de heiligheit van den eed' (R. 24 Nov.). De Hagenaar geeft een jammerverhaal over de terechtstelling, maar sluit als een Realpolitiker: 'De tijd zal leren of deze strafoefening ons den vrede, het brood en vooral de vermindering van den onmatigen prijs van allerlei levensmiddelen zal aanbrengen' (Hg. Nacourant 30 Jan. 1793). In zijn volgende nummer beweert hij, dat 600 der 725 Conventie-leden den koning een beroep op het volk hadden willen gunnen. 'Maar daags voor het stemmen had men woeste en bloeddorstige menschen, overgegeven booswigten, openlijk hunne sabels zien wetten, de ijslijkheden der slagting horen aankondigen en door dezen schrikwekkenden toestel in zwakke, blohartige en lafhartige zielen een schrik inboezemen' (Hg. 1 Febr. 1793).

Dat het niet gemakkelijk was betrouwbare gegevens over de loop van de krijgsverrichtingen te krijgen hebben wij boven reeds gezegd. Toch hebben niet alleen de correspondenten, maar ook de redacties zich de uiterste moeite getroost hun lezers behoorlijk in te lichten. Vooral Rotterdam heeft zich uitgesloofd door be-

richten uit allerlei Duitse steden op te nemen. Dat het resultaat niet beter was, is de schuld der redacteuren niet - daar zij niet verder komen dan het naast elkaar zetten van berichten over marsen en slagen, is hun resultaat voor ons van weinig belang. Slechts hier en daar een beeld van de stemming. ‘De inwoners (van Zuid-Vlaanderen en Noord-West-Frankrijk) betuigen in het algemeen hunne groote tevredenheid over hunne bevrijding van het juk der oproermakers van hun land’ (Hg. 17 Sept. uit Brussel). ‘Zijn wij eindelijk vrij om onze gevoelens uit te drukken zonder vrees vermoord te worden? Eergister morgen (16 Sept) is onze waardige Bisschop hier weder binnen gekomen.... Men omhelsde elkander, terwijl vreugdetraanen langs de wangen biggelden’ (Hg. 28 Sept. uit Verdun). ‘Een tijd, in welken het aan geen misnoegden ontbreekt, wier woelzieken aart niets liever verlangen zoude, dan dat de Burgerberoertens in hun Vaderland weer opkwamen’ (L. 10 Oct. berichten over Belgisch Brabant).

Na de slag bij Jemappes (6 Nov.) verandert alles. ‘De vreugde (over de nederlaag der Oostenrijkers) was te Antwerpen algemeen’ (H. 13 Nov.). ‘Men wagt (na het overhaast vertrek der Oostenrijkse regering) de Franschen met ongeduld’ (Hg. 16 Nov. uit Brussel). En als de Fransen dan gekomen zijn, is het een jubelkoor. ‘Sedert de inrukking der Fransche troepen in deeze Provinciën, kan men tot haaren lof zeggen, dat zij niet alleen geene ongeregeldheden aldaar gepleegd hebben, maar ook, dat zij als broeders met de inwooners leven’ (H. 29 Nov. uit Brussel). ‘Het gedrag der Franschen maakt met dat der Oostenrijkers een treffend contrast; overal bejegenen zij de Menschen als vrienden en Broeders; zij betaalen met gereed geld 't geen men hun geeft’ (H. 6 Dec. uit Brussel). ‘Vijanden (zijn zij) van alle bijgeloof en dweepzugt’ (L. 26 Nov. uit Brussel). Ja zelfs Den Haag bericht over Dumouriez' vriendelijkheid en de goede krijgstucht (Hg. 19 Nov. uit Brussel) en de Rotterdammer weet niet wat hij meer bewonderen zal, de goede krijgstucht of de artillerie (R. 22 Nov. uit Brussel). Als de citadel van Antwerpen zich aan de Fransen heeft overgegeven, schrijft de Rotterdamse correspondent aldaar: ‘Dat is de ware schets van deze gedenkwaardige vertooning, waar in de zegepraal der Fransche wapenen en de glans der vrijheit en gelijkheit uitblonken, zijnde alles

geeindigd in eene goede orde en onder het vreugdegejuich van eene ontelbare meenigte burgers en vreemdelingen' (R. 6 Dec.).

Nauwelijks is Brussel bezet of de moeilijkheden beginnen. Zal België een republiek worden naar Frans model of zal de oude constitutie, door de Oostenrijkers gedeeltelijk buiten werking gesteld, weer van kracht worden? 'Voor het overige zijn vele lieden alhier (in Antwerpen) verre af van met de Franschen in hun schik te zijn, dewijl zij zich wel met eene afschudding van de ondergeschiktheid aan het huis van Oostenrijk gevleid hadden, maar geensints verwagtten, dat men de oude Privilegiën en de Constitutie zoude veranderen, waardoor ook de Geestelijkheit en hare bezittingen geweldig zullen lijden' (R. 29 Nov.). Als dan Dumouriez voorlopige volksvertegenwoordigers heeft laten kiezen en vergaderingen van 'Staatsgezinden' verboden heeft, schrijft de Rotterdammer: 'Zulke gestrenge maatregelen zijn wel geschikt om voor dit oogenblik de partij der Staten ter neder te vellen maar niet om ons eene vaste orde van zaken, boven het bereik der uitwerking van het ongenoegen des volks te bezorgen'. Daarbij komt dan nog voor velen 'de bekommering omtrent den Roomschen Godsdienst' (R. 1 Dec.). Verder dan een constateren van de moeilijkheden komen Rotterdam en Den Haag echter niet - van partij kiezen is geen sprake. Dat doet Haarlem, dat de houding van het conservatieve Staatsgezinde Antwerpen als een 'dweepachtig en voor de publieke zaak verderflijk voorbeeld' qualificeert (H. 5 Jan. 1793) en meer nog Leiden: 'alles wat maar dweepzuchtig is, laat zich door de geestlijken leiden om toch voor de Blijde Inkomste en oude Privilegiën te waken' (L. 30 Nov.); 'het gepeupel wilde dat hij (de Franse generaal Moreton) hun hunne *oude Constitutie* zoude geven, hetwelk de volmaakste aristocratie is' (L. 3 Dec.); de vergaderingen der 'provisioneele representanten' worden telkens verstoord 'door saamgerotte en zekerlijk bezoldigde Rustverstoorders' (L. 26 Dec.). Dat de conservatieven zouden werken met betaalde rustverstoorders is echter ook de mening van de Hofcourant (8 Dec.) en pas langzamerhand komt men tot de overtuiging, dat het verzet in België tegen de Franse plannen wat te betekenen heeft. 'Intusschen scheelt het zeer veel, dat de gevoelens van het volk deezer Stad (Brussel) met die zijner Representanten overstemmen' (H. 24 Jan. 1793); 'de haat van

het volk (tegen de Fransen) schijnt van dag tot dag te vermeerderen' (Hg. 11 Jan. 1793).

Deze berichten zijn slechts enkele weken vóór het uitbreken van de oorlog verzonden. In de laatste dagen van November hebben de Fransen de Schelde geforceerd - een gebeurtenis, waarvan Haarlem, Rotterdam en vooral Leiden melding hebben gemaakt, zonder de betekenis van deze schending van het vredestractaat van Munster te hebben laten uitkomen. Dat er oorlog dreigt zou men uit de pers niet opmaken; slechts eenmaal bericht de Leidse correspondent uit Parijs: 'Men vreest hier dat wij eerlang met Engeland en Holland in oorlog zullen komen' (L. 17 Dec.). Wel geven alle couranten, ieder in eigen woorden, een overzicht van het rapport van den Fransen minister van buitenlandse zaken Lebrun, uitgebracht aan de Conventie omtrent de verhouding met Engeland, waarbij ook de Republiek ter sprake komt (H. 27 Dec., L. 28 Dec., R. 27 Dec., Hof 29 Dec.). Dan horen we niets meer totdat het decreet van oorlogsverklaring aan de Republiek, op 1 Februari 1793 aangenomen, uit Parijs wordt medegedeeld.

Zien wij, aan het eind van onze tocht gekomen, nog eenmaal terug. De correspondenten verstonden hun vak, zeiden wij aan het begin. Zij kenden de gebeurtenissen en rapporteerden ze in een begrijpelijke samenhang; zij wisten wat er geschiedde, hetzij uit eigen aanschouwing, hetzij van betrouwbare ooggetuigen en slechts zelden beriepen zij zich op Franse couranten. Wie waren zij? Wij weten het niet en waarschijnlijk is het niet te vinden. Nederlanders of Fransen? Soms doen de zinnen wat houterig aan, zodat men meent met vertaald Frans te doen te hebben. Maar waren het Fransen, dan kenden zij, gezien hun houding, toch het politiek karakter van hun courant goed. Zij wisten wat in de courant paste. In het bizonder geldt dit voor de voortreffelijke reportage van Leiden en Haarlem.

En zij mochten schrijven wat zij wilden. In zijn 'Geschiedenis der Nederlandsche Dagbladpers tot 1813' geeft W.P. Sautyn Kluit[1)] enkele voorbeelden van maatregelen, in de jaren der revolutie door de Nederlandse autoriteiten genomen, benevens

1) Nagelaten Geschriften; het bedoelde gedeelte op blz. 220.

een citaat uit het Vervolg op Wagenaar, waaruit men zou kunnen afleiden, dat het hier met de vrijheid van schrijven droevig gesteld was en men slechts een kleurloos verhaal van de revolutie geven mocht. Niets is minder waar. Het enthousiasme van Haarlem en Leiden voor de Feuillants en Girondijnen, de critiek van Den Haag op de reactionnairen en de Feuillants, ze zijn onbelemmerd onder de ogen der Nederlanders gekomen. De vraag hoe de autoriteiten tegenover de gebeurtenissen in Frankrijk stonden vereist een eigen beantwoording. Hier werd ze niet gesteld: het ging slechts om de berichtgeving.

Dat Haarlem en Leiden typische achttiend'eeuwse optimisten zijn geweest, is uit het gehele onderzoek duidelijk gebleken. Eerst Feuillant en dan, als het niet anders gaat, Girondijn, maar optimist. Den Haag en de Hofcourant, die er helemaal bij behoort, geven misschien een juister beeld. Het klasse-karakter van de eerste revolutiejaren heeft Den Haag gezien, want de haat ziet scherp.

De revolutie was ‘buitenlandse zaken’. Prijzenswaardig voor Haarlem en Leiden, afgrijselijk voor Den Haag. En buitenlandse zaken zijn zaken die men aankijkt, maar die Nederland niet raken. Dit is de typering die Mr. A.S. de Leeuw geeft in de inleiding van zijn ‘Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden’ en die hij ontleent aan Colenbranders artikel in de bundel ‘Nederland in den oorlogstijd’. Ook op de revolutiejaren is deze karakteristiek van toepassing, ook voor 1793 geldt wat Colenbrander schrijft: ‘Het was of het van zelf sprak, dat niemand Nederland moeien zou’ en evenzeer geldt voor 1793 zijn oordeel: ‘Nauwelijks raakte de Nederlandsche staat zelf in eenig conflict betrokken of de houding van het Nederlandsche publiek kenmerkte zich door een volslagen hulpeloosheid’.

Toch is er in 1793 nog iets anders dan hulpeloosheid. Er is kinderachtige zelfoverschatting. ‘Jacobijn en moordenaar is sinds 2 Sept. (1792 en voor den Hollander) eensluidend.... Reeds door de behandeling aan de Geestelijkheid aangedaan heeft men zich alle de Roomschen in Holland tegengemaakt, doch de openbaare Godsverzaaking heeft aan de Societeit (der Jacobijnen) de haat van alle gezindheden op den hals gehaald.... Gij kent de Hollanders niet.... het is een wonderlijk volk, bedaard, koel, dat door geen praatjes in beweging te brengen is

en die evenals de ezels zelden tweemaal over hetzelfde blok struikelen' (bijzondere correspondentie, bevattende het verslag van een rede, door een zendeling der Jacobijnen na een reis in Holland gehouden, Hg. 15 Febr. 1793). 'De handelwijzen en gedragingen der Conventie hebben.... de Fransche natie eene menigte van de vrienden die zij in de Vereenigde Nederlanden nog had, doen verliezen' (a.v. betreffende de rede der Hollandse patriotten in de Conventie, Hofcourant 23 Febr. 1793). En er is nog iets - en daarmede willen wij eindigen. In de dagen der Septembermoorden geeft de Rotterdamsche Courant, die toch zeker de rustigste en objectiefste van de hier behandelde couranten is, het volgende bericht uit Den Haag. 'Daar men, uit het naburig Frankrijk, tans niet anders dan de akeligste verhalen ontfangt, van de droevige gevolgen der tweedragt, wanorden en regeerloosheit, kan het allen die vrienden zijn van goede orde en die belang nemen in den welvaart en voorspoed van het vaderland niet dan ten hoogsten aangenaam wezen, te vernemen, dat het gewigtig werk van het reguleren der QUOTES tusschen de respective Provinciën van deze Republyk voorleden Vrijdag.... deszelfs beslag heeft bekomen' (R. 11 Sept. 1792).

Dat is het ergste. Frankrijk doorleeft zijn revolutie, Frankrijk 'beginnt eine neue Epoche der Weltgeschichte' (Goethe bij Valmy), maar Nederland doet ook wat. Nederland wijzigt zijn quotentabel en voortaan zal Holland 62% in plaats van 58% der algemene lasten dragen. Nederland wijzigt zijn quoten zonder twist, maar straks gaat het onder, omdat de verdedigers der bestaande orde niet meer weten, wat belangrijk is en wat niet.

J.W. BERKELBACH VAN DER SPRENKEL

Geschiedenis en belijdenis[1)]

De Fransche bewerking van pater Gemelli's werk was reeds een belangrijke uitbreiding van het oorspronkelijke; de Nederlandsche vertaalster voegde daaraan, met behulp van Nederlandsche Minderbroeders (Franciscanen, Capucijnen, Conventueelen), nog heel wat toe, wat de historie van het Franciscanisme in Nederland en België betreft. Het werk is er erg dik, meer volledig en aanmerkelijk minder verteerbaar door geworden.

Gevoel voor den vorm ontbreekt hier wel zeer. Wat ook uit den slordigen en - grootendeels - nogal onbeduidenden stijl blijkt. Uitdrukkingen als ‘een volgeling *der Franciscaansche school*’ voor ‘een volgeling van St. Franciscus’; ‘thans is de Spiegel der Volcomenheit *nog* een diepzinnig werk’; ‘ze waren *om zoo te zeggen* tijdgenooten’; ‘iemand die op letterkundig terrein steunde op de Levens der Woestijnvaders’; ‘hier gever we een kleine schildering van de wereldsche liefde, die hij in de kerk *hield*’.... Op blz. 262 worden naast elkaar gesteld ‘advocaten, journalisten en intellectueelen’; een niet-vleiende combinatie voor de beide eerstgenoemde categorieën. - Er zouden een honderdtal van dergelijke slappe en rammelende perioden zijn op te sommen. Dit wat den stijl - van de eerste 400 bladzijden - betreft.

Ik heb meer bezwaren tegen dit boek. Bijvoorbeeld: het critiekloos overnemen van allerlei vrome verhaaltjes - uit de Fioretti bijvoorbeeld. Vaderlandsliefde wordt - drie keer - als een speciale Franciscaansche deugd genoemd; zeer ten onrechte. Den H. Bonaventura gelukt het niet, ‘de formule te geven van het aesthetisch probleem in modernen zin’; - wat beteekent dat? Dat ‘de apocalyptische verschrikkingen’ door

1) Pater Augustinus Gemelli O.F.M., ‘Het Franciscanisme’. - Naar de oorspronkelijke Italiaansche uitgave uit het Fransch vertaald door C. Ingen-Housz. - Turnhout, N.V. Etalissementen Brepols, 1938.

kettersche invloeden aan het einde van de XIIIde eeuw worden hernieuwd, schijnt een ietwat goedkoope bewering. De pater heeft schrikkelijk veel lectuur te reviewen, hij doet dan maar een massa werk af door in één of twee regels anderer oordeel te citeeren. Als zoo-iets eenige tientallen keeren voorkomt, maakt het een boek ongenietbaar. Erger, want wezenlijk onfranciscaansch is het, dat speciaal-adellijke broederschappen van tertiarissen q.q. met bijzondere voldoening worden genoemd (blz. 157 en 158), alsmede de 'eervolle vermelding' van de biechtvaders van het klooster te Viterbo, 'die zelfs aan de kloosterlingen van adellijken huize boetedoeningen oplegden'(!). Doch voor volkeren van andere huidkleur is de schrijver schaarscher met zijn lof; nomaden in Zuid-Amerika, Afrika en Australië heeten - q.q. - 'van een primitieve verdorvenheid'. En de bewoners van China en Indië behooren tot de volken, 'die het verst van God verwijderd zijn'....

Audi et alteram partem. In de eerste plaats: deze tweede- en derde-handsgeschiedschrijverij, met weinig smaak verricht, bergt toch maar in zijn ijverig bijeengeharkten overvloed een groote, een overstelpende hoeveelheid moedig martelaarschap. De velen die St. Franciscus liefhebben, maar hem niet navolgen, zullen met ontroering kennis nemen van wat tienduizenden, zeven eeuwen lang, door hun dieper, minder critische gevoeligheid heviger beroerd, in zijn geest hebben verricht. En moeten we, waar de schrijver ons dat voor oogen stelt, hem - en ook de bewerkster - eigenlijk niet al die onbeholpenheden vergeven? Natuurlijk, we hadden toch wel heel veel liever gewild, dat die franciscaansche triomfen, triomfen van den geest over het lichaam, triomfen in nederigheid en vreugde, op soberder en nobeler wijze waren meegedeeld. Toch - is het wel zoo erg belangrijk??

We moduleeren dan naar de waardeering; en er is veel te waardeeren. De auteur geeft telkens ook wèl blijk van wezenlijk Franciscaanschen geest. Hij is verteederd en opgetogen, omdat zijn groote heilige in den zang der vogels 'zijn koor' hoort; de stemmen van het heelal, die met hem een hymne aan God zingen. Hij legt er meermalen den nadruk op - wat niet vaak in de katholieke Franciscaansche litteratuur gebeurt! -, dat

St. Franciscus geen kloosterling wilde zijn. Hij geeft een - van katholiek standpunt - voortreflijke definitie van de verhouding van St. Franciscus' levensgevoel en dat der Renaissance.[1)] Dan is er zelfs veel algemeen-aanvaardbaars in zijn beschouwing. Maar het slot duidt meer verschil dan overeenkomst.

Deze Franciscaner zegt meer dat men, althans in de forensische geschriften over 't Franciscanisme, pleegt te verdoezelen. Bijvoorbeeld dat - ook voor den tertiaris - de algeheele beleving zoo ver moet gaan, dat men in strijd durft te komen met de heerschende opvattingen van zijn tijd en dat men niet moet wijken voor de moeilijkheden die de toepassing ervan meebrengt (geen eed afleggen, geen wapenen dragen, geen openbare functies aanvaarden). Wat verder nog dat geweldig omvangrijke historische deel van 't werk betreft, we releveeren dat - natuurlijk trouwens! - het Franciscaansche wezen van Giotto en het Franciscaansche element in Dante naar voren worden gebracht; dat er een goede schets van de observantie wordt gegeven; die verjonging en verzuivering van de geloofskracht, die we telkens in de XVde eeuw in schoone en soms bevreemdende manifestaties (niet altijd dadelijk naar wezen herkenbaar) ontmoeten. En - ook historisch wel zeer belangrijk - het verheffende levensverhaal van den H. Leonardus van Porto Maurizio; en dat van Bernardinus van Portogruaro; en dat van Mauritius Malvestiti. De vervolgingen van 1790-1870 worden in waarlijk Franciscaanschen zin gewaardeerd, omdat ze de dierbare armoede noodzakelijker maken, een dagelijks genoten belevenis. Wat ons land betreft, de hulpkrachten der vertaalster leverden belangrijke gegevens voor het Franciscanisme in Nederland, thans de

1) ‘Alles wat de Renaissance tot eer zal strekken: de cultus der schoonheid, de bestudeering der natuur, de kracht van den wil, de grootheid van karakter en de levensblijheid, dat alles is in de 13de eeuw Franciscaansch en dientengevolge christelijk, katholiek en heilig. Wanneer de fakkel later in profane handen overgaat, zal zij niet meer hetzelfde licht verspreiden en van naam veranderen. Maar de kiem van het moderne leven en van onze beschaving vindt men, onder het teeken van den wil en het dynamisme, reeds in de Franciscaansche 13de eeuw, en wat nog sterker is, we zien haar weer bij dien kleinen Italiaan, dien heilige, die, zooals geen andere mensch, overmeesterd wordt door het gevoel van zijn eigen nietswaardigheid, wanneer hij de grootheid en de macht van een menschgeworden God overweegt.’ (Blz. 89).

grootste en bloeiendste ‘provincie’ der geheele orde; - we hebben immers ook, na zeven eeuwen voor het eerst, een Hollander (P. Bernardinus Klumper) als generaal van de orde gehad. Aardige bijzonderheden worden ook gegeven betreffende de ongemeene populariteit van Johannes Bergmeier, den Franciscaanschen pastoor van de Mozeskerk te Amsterdam, bij de Joden.

Het belangrijkste, het *mooie* deel van het werk, waar dit in-eenen op hooger plan komt, is echter de laatste afdeeling: St. Franciscus en onze tijd. Hier heerscht de toon van belijdenis-van-liefde. En het wordt een waarlijk meesleepend getuigenis voor de waarde welke Franciscus, naar des schrijvers oordeel, nog voor onzen tijd heeft. Had hij deze negentig bladzijden opzich-zelf, als een brochure, gepubliceerd, dan was deze bezielde beschouwing ongetwijfeld beter tot haar recht gekomen.

Ik kan ook uit dit gedeelte, uiteraard, slechts enkele momenten aangeven. De schrijver constateert, dat onze maatschappij minder oneerbiedig staat tegenover de leer en het voorbeeld van de Kerk, en dat zij minder gekant is tegen het katholieke apostolaat dan het tijdperk, dat voorafging; al zijn we dan over 't algemeen hoogstens ‘brave menschen’, en geen ‘kinderen Gods’; voor zoover we ons met ‘het vluchtige uur’ tevreden stellen en dat verkiezen boven de onbeweeglijke gelukzaligheid, waarnaar het verlangen van de Middeleeuwen uitging. Het vluchtige uur brengt ‘goed en kwaad’; maar het kwaad, het lijden, heeft zijn louterende macht verloren, we werken er ons bovenuit zonder ootmoed; - van een Italiaanschen pater-vangezag is het in dit verband stelling nemen tegen ‘de dynamische filosofie en de energie-vergoding’ van belang. Op blz. 408, 409 en 486 vinden we een voelbare verwerping van het fascisme en van de ‘aanbidding van het succes’. Het is niet het eenige anti-dictatoriale symptoom in het tegenwoordig Italië.

Tegenover deze negatie, prachtig-positieve meditaties. Over St. Franciscus' eerste extatische gebed (‘Mio Dio, mio tutto!’) dat zijn heele verdere leven heeft vervuld. En in verband daarmee de Franciscaansche paraphrase van het Onze Vader en het ‘Absorbeat’. Het is wel heel gewoon, dat een Franciscaner over de uitingen van St. Franciscus mediteert, maar zelden

wordt het gedaan in zoo ontstegen zuiverheid. Niet alleen iedere katholiek, - ieder mensch zal dit met ontroering lezen. Hier is de bezieling, die in het historische gedeelte te vaak zoek is. Geen zoetheid voor de ziel bedoelen deze meditaties te geven, maar een broederlijken steun in den strijd van het leger van tienduizenden.

Ik moet nog even de lezers van De Gids, die immers 'intellectueelen' zijn, op het derde en het vierde hoofdstuk van dit laatste boek wijzen; de beschouwingen over 'De Vrijheid' en 'Het inzicht en het Weten' - Hier leest men over studie.... en gebed ('het ware studeeren *is* bidden') beschouwingen, waarin men zich niet meevoelend kan verdiepen, zonder er de extatische schoonheid van te voelen. En er - zij 't maar tijdelijk! - beter van te worden. Wat de verhouding van den Minderbroeder tot de studie betreft, zegt hij dit: 'De studeerende Minderbroeder bevindt zich eenigermate in den toestand van een jongen student, die studeert, nu wel niet tegen den wil van zijn vader, maar toch zonder eenige aanmoediging van diens kant. Zijn kernachtige gezegden blijven hem altijd bij. Hoe meer hij weet, hoe meer wantrouwen hij tegen zichzelf koestert; hij kent aan de studie slechts een begrensde waarde toe en is steeds bereid haar te onderbreken of er heelemaal mee op te houden. Hij weet heel goed, dat voor de bekeering der zielen het voorbeeld meer waarde heeft dan het woord; het offer heeft meer waarde dan het twistgesprek, de kunst meer dan de wetenschap en de dichtkunst meer dan de wijsbegeerte, want de bekeering is meer een omwenteling in het hart dan in den geest.'

Dit is de Christelijke opvatting - zeer algemeen Christelijk en volstrekt niet alleen Middeleeuwsch-Katholiek - die, naar men weet, wel precies zijn weerslag vindt in de verhouding tusschen den H. Franciscus en zijn geleerden volgeling, den H. Antonius van Padua. Het is in den grond de schoone overtuiging, dat het karakter oneindig belangrijker is dan het verstand;.... wat in de tijden die de heiligheid boven al eerden, dieper gevoeld werd dan in latere eeuwen; al weten die het eigenlijk ook wel. En wat hier van den Minderbroeder wordt gezegd en geëischt, mogen we állen wel zeer betrachten.

Franciscus dan hield niet van 'boeken'; vooral door zijn liefde tot den eenvoud. Maar ook omdat het boek ons - ten-

minste tijdens het lezen - dwingt te denken in den geest van den schrijver. Nu, dit laatste moge voor St. Franciscus, den gestadig in God levende, een nadeel zijn geweest, voor de meesten van ons zal het tijdelijk in den geest van althans dit boek van pater Gemelli denken, een voordeel wezen.

JAN WALCH

Dr. Jan Kalf en zijn heengaan van het rijksbureau voor de monumentenzorg

Naar aanleiding v.d. Feestbundel voor dr. Jan Kalf, samengesteld door de redactie van het Oudheidkundig Jaarboek, Mei 1939. - E.J. Brill, Leiden

Het heengaan van dr. Jan Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, is niet met veel uiterlijk vertoon gepaard gegaan. Toch is dr. Kalf gehuldigd en wel op een wijze, die hijzelf ongetwijfeld allereerst zal hebben gewaardeerd. Het is over die huldiging, die den vorm kreeg van een Feestbundel, dat wij hier enkele woorden willen neerschrijven. Die bundel verscheen als overdruk van het Oudheidkundig Jaarboek en werd 6 Mei 1939 door het bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond aan den scheidenden directeur aangeboden.

Wanneer het nog niet algemeen bekend mocht zijn, dan is wel niets zoozeer in staat, te doen beseffen, welk een breed en kundig man de Nederlandsche staatsdienst in Kalf verliest, dan deze verzamelde opstellen. En wel allereerst de laatste der bijdragen: de *bibliografie der geschriften*, samengesteld door den tegenwoordigen Chef van de Afdeeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie, waaronder Monumentenzorg ressorteert, mr. J.K. van der Haagen, doet ons die buitengewone veelzijdigheid van dr. Kalf beseffen. Kalf bezat vele en velerlei aspiraties en hij beschikte over evenvele kundigheden. Hij is een ‘érudit’, maar allerminst een kamergeleerde, iemand vol temperament, wiens ‘défauts’, zoo gaarne geciteerd, door zijn ‘qualité's geheel in den schaduw worden gesteld.

Dat zijn levensgang er niet een was van een streven van het begin af aan, naar wat uiteindelijk maatschappelijk werd bereikt en dat ook niet kòn zijn, is duidelijk: er bestond immers in Kalfs jonge jaren nog geen ‘Monumentenbureau’ in den tegenwoor-

digen zin, al had Victor de Stuers reeds veel in die richting georganiseerd.

Als gymnasiast, als student daarna, gingen Kalfs gedachten nog niet direct dien kant uit, hoeveel hij toen ook al om onze oude monumenten gaf. Eerst zijn het religie, philologie, letterkunde, die hem boeien. Prof. Vogelsang en dr. H.E. van Gelder vertellen op innemende wijze van dien tijd, van die jongens- en jongelingsjaren. En wat treft het meest in hun herinneringen? Datgene, wat karakteristiek voor Kalf bleef, zijn liefde voor het verleden gepaard aan belangstelling voor eigen tijd. In zijn vroege jaren: Hrotswitha en Vondel *èn* de tachtigers, nu - ruim veertig jaar later dus - liefde voor onze oude monumenten *èn* een open oog voor het nieuwe.

Er is niet alléén *met*, doch ook *door* Jan Kalf veel nieuw inzicht gekomen in onze Nederlandsche monumentencultuur: hij is de stuwende kracht geweest bij het fundeering-leggen van deze twee belangrijke zaken: *hoe onze oude monumenten te beschrijven* en *hoe onze oude monumenten te herstellen*, liever nog, zooals Kalf het zelf uitdrukt, *te behoeden* en *te behouden*.

Wie ook maar even met deze onderdeelen van ons verleden in aanraking is geweest, kent de verschillen van *voorheen* en *thans*; hij kent de 'Noord-Hollandsche Oudheden' van v. Arkel en Weissman en hij kent Kalfs 'Baronie van Breda', hij kent tevens Haarzuylen en hij kent.... wel, een aantal van de honderden bouwwerken, waarvan de restauratie onder de auspiciën van Kalfs bureau werd tot stand gebracht. Rond 350 *voltooide herstellingen* zijn het, vertelt ons de bijdrage van dr. Vermeulen; *76 restauraties* van beteekenis zijn loopende, daarnaast nog ongeveer 200 in behandeling. Voorwaar, respectabele getallen!

En wanneer men bedenkt, dat dit alles, met de daarbij behoorende ambtelijke rapporten, maar ook met de bestekken en begrootingen, met de financiën, de leeningen en voorschotten en aflossingen en wat niet al, is gegaan door de handen van hem, die in zijn jonge jaren sonnetten en later 'droefeindende blijspelen' en 'wrange grappen' in drie bedrijven schreef en die nog weer later directeur van de Tooneelschool wilde worden, dan beseft men de veelheid in deze eene persoon en men denkt aan de zelfdiscipline, die hij zich moet hebben opgelegd, om niet 'in stukjes uit elkaar te vallen.'

Kalf vermocht zijn vele tegenstrijdige eigenschappen en kundigheden, blijkens het verkregen resultaat, te coördineeren: hij was een dichterlijk ambtenaar en een ambtelijk dichter; (wie schreef ooit zulke rapporten, die zich laten lezen als een roman)[1] hij was een opbouwend strijder en een strijdend opbouwer. Men herinnere zich hoe hij Weissmanns geschiedenis bestreed en in diezelfde critiek het stramien aangaf, dat den grondslag gaf voor de toekomstige wetenschappelijk verantwoorde bouwkunsthistorie van ons land. Van zijn strijdend opbouwen heeft menig architect den kracht ervaren. Kalf was daarbij tegenover kleinburgerlijkheid niet malsch; men kon soms wel denken, dat hij zich de woorden van Schumann's Davidsbündler tot motto had gekozen: ‘Todschlagen möchte ich alle Philister, musikalische wie sonstige’, daarbij ‘musikalisch’ door ‘architektonisch’ vervangende. Ja, inderdaad ‘the gentle art of making ennemies’ heeft Kalf daardoor wel gekend, maar wie ontgaat dat, die iets nieuws wil dóórzetten! Kalf moest een nieuw régime doorvoeren; had hij het uitsluitend met zachte hand willen doen, veel zou hem dan zeker niet gelukt zijn. ‘Quand on dit d'un roi qu'il est bon, le règne est manqué’ moet Napoleon eens aan zijn broeder Louis naar Holland geschreven hebben. ‘Goed’ wordt bij iemand, die te regeeren heeft, al gauw voor ‘goedig’ aangezien; wie aan het hoofd staat van een bureau, dat mede te regeeren heeft en mede verantwoordelijk is voor onze oude bouwwerken van Groningen tot Hulst en van Egmond tot Maastricht, kan en mag niet ‘goedig’ zijn. Hij mòet wezen een ‘lastig’ mensch, maar een, die toch weer takt heeft en vooral een, toegerust met die mate van kundigheid, die respect afdwingt en die daardoor maakt, dat men hem tenslotte het moreele recht geeft ‘lastig’ te zijn.

Met deze enkele regels zijn, meenen wij, de hoofdzaken gezegd; wat Van Beresteyn, Brom, Luthmann, Huib Luns, J.G. van Gelder en J.A.G. van der Steur schreven naast de reeds genoemde auteurs, het gaat alles in dezelfde richting: herinnering, waardeering en.... veelzijdigheid.

Dat men doorwerke in zijn geest; het kan slechts ten zegen zijn van een Nederlandsch cultuurgoed.

J.H. PLANTENGA

1) Zie onze bespreking ervan in de Gids van dit jaar.

Bibliographie

Dr. D.J. Wansink, Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de S.D.A.P. - H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem.

Dit boek geeft een objectief historisch overzicht van den strijd in de kringen der Nederlandsche socialisten, welke tot de stichting van de S.D.A.P. heeft gevoerd. Ofschoon over dit onderwerp reeds vrij veel litteratuur verschenen is, achtte de schrijver het toch geoorloofd hieraan een wetenschappelijke studie te wijden; bij zijn onderzoek kon hij enkele niet, of slechts ten deele gebruikte archieven raadplegen. Veel nieuws heeft die raadpleging intusschen niet opgeleverd; de schrijver zelf teekent dit aan bij de vermelding, in zijn uitvoerig overzicht van bestudeerde litteratuur van de door hem geraadpleegde archieven. Toch is dit boek een waardevolle bijdrage geworden tot de geschiedenis van het ontstaan van de S.D.A.P., omdat men daarin bijeenverzameld vindt wat in een groot aantal geschriften tot dusver verspreid was aan te treffen en de stof verwerkt is tot een goed sluitend geheel. Waar de nieuwe partij speciaal als *parlementair* socialistische organisatie tegenover de oude beweging werd opgericht, achtte de schrijver het gewenscht ook van haar eerste levensjaren een kort overzicht te geven tot aan het moment, waarop zij haar intrede in het parlement deed. Zoo eindigt dan dit geschiedverhaal met de fusie, op 29 Juni 1900, tusschen den ouden Socialistenbond en de S.D.A.P. op een speciaal daarvoor belegd congres.

Het boek is onderhoudend geschreven en verzuimt niet melding te maken van de persoonlijke meeningsverschillen tusschen de figuren, die in de jaren van de wording der S.D.A.P. in de socialistische beweging op den voorgrond traden, voorzoover die meeningsverschillen op de wordingsgeschiedenis der nieuwe partij van invloed zijn geweest. Ook wordt de figuur van Domela Nieuwenhuis er op interessante wijze in belicht. Dr. Wansink schrijft diens buitensporige overwicht niet in de laatste plaats toe aan de onmondigheid, de achterlijkheid van de beweging in haar eerste periode. Ook op andere plaatsen in het boek worden dergelijke psychologische beschouwingen ingevlochten, hetgeen aan de belangstelling van den lezer in de ontwikkeling der ge beurtenissen stellig ten goede komt.

MOLENAAR

Uit het werk van Frank van der Goes. - Uitgegeven voor de commissie tot huldiging van Frank van der Goes op zijn 80sten verjaardag door de Wereldbibliotheek N.V., Amsterdam 1939.

Sinds het verschijnen van deze bloemlezing, waarvoor Henriette Roland Holst, als een der weinige nog overlevende vrienden uit zijn jeugd, het voorwoord schreef, is Frank van der Goes, een der mannen van de litteraire beweging der 'tachtigers' en tevens een der stichters van de S.D.A.P., overleden. Zoo is dit boek als het ware een 'in memoriam' geworden van dezen critischen, revolutionnair-aangelegden geest, die ook in de S.D.A.P. geen rust kon vinden, maar in de oppositie ging en medewerkte tot de stichting van de O.S.P. Terecht getuigt Henriette Roland Holst van hem, dat hij naar zijn geestelijke geaardheid noch een econoom, noch een politicus was, doch dat hij zich van nature veel meer tot de letterkundige critiek voelde aangetrokken. In deze bloemlezing is zoowel de litterator en de criticus als de socialistische theoreticus en politicus aan het woord. In enkele der opgenomen artikelen zijn beide qualiteiten vereenigd, met name in 'Socialistische Aesthetica' (in 1891 in *De Nieuwe Gids* geschreven, in antwoord op een artikel van Lod. van Deyssel). Dit artikel geeft een goeden kijk op de *psyche* van Van der Goes, op zijn hyper-gevoelige, haast neurasthenische aandoenlijkheid. Zoo schrijft hij: 'In de aesthetiek, die de uwe is, past het gevoelen, dat Napoleon een mooier figuur is dan Nieuwenhuys, de predikant, stichter van het Nut. Ik kan niet hard genoeg schreeuwen om te zeggen, hoe oneens ik het daarmee ben'.... 'En de tweede reden is, dat wat aan Napoleon moois kan wezen, voor mij geheel wordt uitgewischt door de leelijkheid van het verdriet, dat hij over Europa heeft gebracht. Ik zeg het U en gij zult mij gelooven, maar ik kan niet lezen over Napoleon en zijn heldendaden zonder de fysieke onrustigheid en somtijds de daarvan groeiende walging te gevoelen, die het ruiken van stank of het hooren van een valschen vioolsnaar of het zien van een vies beest teweegbrengt. Voor zulke menschen als Napoleon ga ik in mijn lectuur uit den weg als voor een wagen van de privaatreiniging in de straat.'

Maar niet alleen voor de kennis van de persoonlijkheid van Van der Goes is deze bloemlezing belangwekkend; zij bevat ook artikelen, die leerzaam zijn voor de kennis van de theorie en de geschiedenis van het socialisme. Zoo is een artikel opgenomen over de strijdmiddelen der arbeidersklasse, verschenen onder den titel: 'Was Friedrich Engels tegen geweld?', waarin tegenover de ontkentenis van *Het Volk* dat het partijbestuur der S.P.D. in Duitschland de inleiding van Engels tot Marx's 'Klassenkämpfe in Frankreich' uit politieke overwegingen zou hebben 'gewijzigd', wordt volgehouden, dat deze 'vervalsching' van Engels' woorden onomstootelijk vaststaat. Aan de hand van een artikel van den communistischen schrijver Rjasanef, die in de papieren van Engels diens oorspronkelijk manuscript heeft teruggevonden, wijst Van der Goes er op, dat Engels geenszins het straatgevecht als middel van verzet voor altijd heeft veroordeeld, maar alleen heeft betoogd, dat het zeldzamer zal voorkomen in het begin van een grootere revolutie dan in het verdere verloop en dat het met grootere krachten zal moeten worden ondernomen.

Men ziet - schrijft Van der Goes -: met een enkele pennestreek vernietigt deze plaats het reformistisch verzinsel, dat Engels in zijn laatsten levenstijd zijn revolutionnaire begrippen zou hebben opgegeven.

Dit geheele artikel is koren op den molen van hen, die de sociaal-

democratie wantrouwen, ook indien zij zich schijnbaar beslist vóór geweldlooze, enkel-parlementaire actie uitspreekt. Engels zelf trouwens had toestemming gegeven tot de verzachting van eenige passages uit zijn inleiding, omdat juist tijdens het verschijnen van Marx's boek met de inleiding van Engels (in 1895) een wetsontwerp tegen de sociaaldemocratie bij den Rijksdag in behandeling was genomen. Uit zuiver opportunistische overwegingen deed men dus water in den wijn en Engels zelf heeft daaraan meegedaan! Vrage: heeft de S.D.A.P. ten onzent de gewelddadige actie voor altijd afgezworen, of speelt ook bij haar verwerping van revolutionnair geweld opportunisme de hoofdrol?

MOLENAAR

Moritz Schlick, Gesammelte Aufsätze. 1926-1936. - Wien, Gerold & Co 1938. XXXI en 398 blz.

In dit werk vindt men de opstellen verzameld, die de Duitsche philosoof Moritz Schlick (1882-1936), aan vele lezers waarschijnlijk bekend als schrijver van een uitmuntende *Allgemeine Erkenntnislehre* (Berlijn, 1925), in den tijd van zijn werkzaamheid te Weenen (1924-1936) heeft gepubliceerd en waardoor hij een belangrijk aandeel heeft gehad in de ontwikkeling van de denkwijzen, die kenmerkend zijn voor den z.g. Weenschen kring. Ieder, die zich voor deze denkwijze interesseert, zal het alleen reeds hierom als welkome gave aanvaarden; wie er met tegenzin of vooroordeel tegenover staat (de weinig gelukkige naam van physicalisme en het polemisch karakter, dat de beweging vaak vertoont, geven hiertoe gemakkelijk aanleiding), zal echter niet minder reden hebben, om de verschijning van dezen bundel op prijs te stellen. Veel immers wat in fragmentarische publicaties van den kring of van de daarmee in nauw verband staande beweging voor de eenheid der wetenschap eenigszins abrupt als bewering wordt opgesteld, wordt hier begrijpelijker gemaakt, doordat men het in zijn ontwikkeling volgen kan. En Schlick's eminent heldere, levendige en menschelijk aansprekende wijze van schrijven zal meer dan eenige andere uiteenzetting er toe kunnen bijdragen, om de waarde van de Weensche gedachten te doen beseffen en de vele bezwaren, die ze ontmoeten, op te heffen.

Reeds het eerste opstel van den bundel, *Erleben, Erkennen, Metaphysik*, getuigt van de evolutie, die Schlick in Weenen onder den (dankbaar erkenden) invloed van Carnap en Wittgenstein heeft ondergaan. De grondgedachte der *Allgemeine Erkenntnislehre*, die in de steeds weer op den voorgrond geschoven tegenstelling tusschen ‘kennen’ (beleven, ondervinden) en ‘erkennen’ bestaat, wordt hier verbonden met de aan Carnap ontleende overtuiging, dat van een beleving nooit de inhoud, maar steeds slechts de structuur voor mededeeling (en dus voor kennen) vatbaar is, waaruit als conclusie volgt, dat metaphysica onmogelijk is, zoo men haar als een streven naar het beleven van het transcendente beschouwt, en als afzonderlijk gebied van geestelijke activiteit overbodig, wanneer men er kennis (d.w.z. beschrijving van de formeele relaties) van het transcendente van verwacht.

Nadat zoo van den beginne af de anti-metaphysische houding, die den Weenschen kring steeds is blijven kenmerken, is gemotiveerd, wordt in een volgend artikel, *Positivismus und Realismus*, het evenzeer typeerende principiëele gezichtspunt ontwikkeld, dat in de identificatie

van den zin van een uitspraak met de logische mogelijkheid van haar empirische verificatie bestaat: een bewering heeft volgens deze opvatting dan en slechts dan zin, wanneer zich in beginsel laat aangeven, hoe zij volgens de methode van een speciale wetenschap te verifieeren of te falsifieeren zou zijn; een vraag dan en slechts dan, wanneer het in beginsel mogelijk is, de omstandigheden te beschrijven, die aanleiding zouden geven, haar bevestigend of ontkennend te beantwoorden.

De beide hiermee verworven inzichten (mededeelbaar, dus kenbaar, is slechts de structuur van een beleving; de zin van een uitspraak bestaat in de mogelijkheid van haar verificatie) komen het duidelijkst tot hun recht in de groote verhandeling *Form and Content*, die voor den onvoorbereiden lezer wellicht ook het meest geschikt is, om zich met Schlick's denkwijze vertrouwd te maken. Deze verhandeling bezit bovendien nog het voordeel, dat de boven reeds aangeroerde fundamenteele tegenstelling tusschen *kennen* en *erkennen* hier duidelijker dan ergens anders te begrijpen is, nu ze in een andere taal wordt uitgedrukt. Zoolang er in het Duitsch over gesproken wordt, kost het den Nederlandschen lezer voortdurend moeite om tot klaarheid te komen. Schlick's *erkennen* toch is juist, wat wij *kennen* noemen; zijn *kennen* is voor ons *beleven* of *ondervinden*; ons *erkennen* komt in het betoog niet voor en ons *herkennen* zou buiten beschouwing kunnen blijven, wanneer de schrijver zijn *erkennen* niet uitdrukkelijk als *wiedererkennen* interpreteerde. Men moet dus, hem volgende, bereid zijn te erkennen, dat alle kennen herkennen is, maar wanneer men dit kennen door erkennen vertaald ziet èn zich voortdurend voor oogen ziet houden, dat wie kennen en erkennen verwart, de hoop op inzicht in de philosophie wel op kan geven, voelt men scherper dan ooit de gevaren, die voor den Nederlandschen lezer in het gebruik van het Duitsch als voertaal verborgen liggen. In de Engelsche formuleering, waarin *Kenntnis* en *Erkenntnis* door *acquaintance* en *knowledge* worden weergegeven, *kennen* door *to enjoy* en *erkennen* door *to know* vertaald wordt, verdwijnen al die moeilijkheden automatisch.

De plaatsruimte veroorlooft niet, het boek hier in details te bespreken. We gaan dus tal van andere belangrijke verhandelingen met stilzwijgen voorbij en vermelden alleen nog de lezenswaardige inleiding, waarin F. Waismann een duidelijke schets van de principieele gezichtspunten van Schlick's philosophie geeft.

Eén ding is daarin echter duister. Op blz. XXVII vernemen we, dat zekere beroemde vragen der metaphysica als zinledig moeten worden beschouwd, ‘weil sie so gestellt sind, dasz kein möglicher Weg zu ihrer Kontrolle angegeben werden kann’. ‘Denn,’ gaat de schrijver voort, ‘sowie man das tut, sowie man erklärt, was denn in der Welt anders wäre, je nachdem diese Behauptung zutrifft oder nicht, hat die Frage einen deutlichen Sinn bekommen.’ Met andere woorden: De bedoelde vragen zijn zinledig, omdat er geen mogelijkheid van verificatie van het antwoord bestaat. Hoe weet men dat? Wel, als die mogelijkheid bestond, waren de vragen niet zinledig. Van deze redeneering ontgaat ons de dwingende kracht.

E.J.D.

Dr. F. Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, deel III, aflevering 2-5. - M. Nijhoff, 's Gravenhage.

Onder den titel ‘Hollandsch Classicisme of Hollandsche Barok’ hebben wij in het April-nummer van ‘de Gids’ van 1934 eenige beschouwingen gewijd aan het inleidende hoofdstuk van Vermeulens derde deel van zijn ‘Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst’. Het ging daarbij over: ‘Hollandsch Classicisme’ of ‘Hollandsche Barok’, om een keuze van term dus, en het eindoordeel was, dat geen besliste uitspraak kon worden gedaan. Onze bouwkunst, hoezeer veelal aan haar een kant te onderkennen was van ‘allerleerstelligst en allernuchterst klassicisme’, had toch te veel barokke eigenschappen, om niet ook déze term op haar te willen toepassen. In de afleveringen, die nu verschenen zijn, maakt de schr. zijn opvatting waar aan een reeks van werken, zoowel burgerlijke als kerkelijke. Het is de bouwkunst, die wij kortweg meestal samenvatten met de woorden: ‘Raadhuis op den Dam, Mauritshuis, Nieuwe Kerk of Mare-Kerk’. Doch dat is een samenvatting; een boek als dat van Vermeulen geeft uiteraard fijnere differentiatie. En het staat daarbij allereerst bij iets zeer belangrijks stil, n.l. hierbij, dat men voor dezen tijd niet over auteurschappen moet denken en praten, zooals dat nu geschiedt. Men werkte in de 17de eeuw zoodanig samen, daar was dikwijls zoo'n vermenging van ‘donneur d'idées’, van constructeur en uitvoerder, dat, zooals schr. zegt ‘het geen zin heeft naar oplossingen te zoeken, die het betrokken tijdvak niet gaf, omdat het die zelf niet verlangde.’ En verder: ‘Wie het Mauritshuis, wie het Amsterdamsche raadhuis of het Oude Hof ontworpen hebben - Post of van Campen, of beiden, òf - wellicht - de veelzijdige arbiter elegantiae, Constantijn Huygens, of deze drie in vereeniging, zullen we waarschijnlijk nooit weten, en het is de vraag, of men het in 1650 heeft geweten.’ Het zijn gevallen, precies zooals ondergeteekende ze vroeger voor de Zuidelijke Nederlanden constateerde; daar kan men b.v. voor de Jezuïtenkerk van Antwerpen ook het aandeel niet vaststellen van Rubens, van Aguillon en van broeder Huyssens. Het was daar als hier een samenwerken. Dat Vermeulen die conclusie eerst neerschrijft, nadat hij de zaken grondig heeft onderzocht, spreekt, voor wie den schrijver kent, vanzelf. En er zijn immers ook vele werken, waarvan het auteurschap duidelijk is. De groote mannen dan van dien tijd waren: ten eerste: Barth. van Bassen, A. van 's Gravensande, Noorwits, Simon de la Vallée, Barth. Drijffhout, Jacob van Campen en Pieter Post en ten tweede, als een wat latere generatie: Salomon de Bray, die tevens schilder was, Stalpaert, Philips en Justus Vingboons en Adriaan Dortsman, de laatste als overgangsfiguur naar de Marotperiode.

Vermeulen heeft in zijn hoofdstuk: ‘Bouwmeesters en hun scholen’ een welgeslaagde poging gedaan, samen te vatten, wat door eigen en anderer archiefonderzoek aan het licht was gekomen. Hij ging hierbij met een loffelijke objectiviteit te werk; hij had geen ‘held à-priori’ als wijlen Weissman, noch één ‘lievelingsgebouw’, waar alles op uitliep. Hij gaf soms misschien wat veel (zie b.v. 122 e.v. over Van Campen) maar is 't niet goed, nu er zooveel is vergaard, het te drukken, opdat het niet weer verloren gaat?

In zijn ‘Overzicht der burgerlijke bouwwerken’ in de ‘Kerkelijke Bouwkunst der Barok’, in de ‘Militaire bouwkunst en in ‘De expansie

der Hollandsche barok' gaat de schr. dan alle monumenten na in ons land en daarbuiten, van Brazilië tot Estland.

Weer een kranig stuk werk, dat den auteur den doctorstitel 'cum laude' te Utrecht terecht deelachtig deed worden.

P.

Bruggen in het landschap en het stadsbeeld; met bijdragen van Bierens de Haan, v.d. Kloot Meyburg, Vermeulen, de Meyer, Haakma Wagenaar en Van Reyn. - Zeist, 1939.

De bedoeling van deze uitgave is ons volkomen duister gebleven. Eenige foto's en een aantal opmerkingen vormen met elkander nog geen boekje, zelfs niet, wanneer men daaraan de meest bescheiden eischen stelt. Dit werkje 'Bruggen' bevat zes bijdragen, die men respectievelijk: philosophisch, landelijk, kritisch, technisch, lyrisch en historisch zou kunnen noemen, wat de auteurs zelf waarschijnlijk nog wel te gewichtig zullen noemen. Min of meer geslaagde niemendalletjes zijn het, die gedeeltelijk hetzelfde zeggen, gedeeltelijk door wat wrange opmerkingen, over geldgebrek voor beeldhouwwerk of over werk van een collega, misplaatst zijn. De keuze der illustraties en de plaatsing daarvan is nauwelijks bevredigender dan de tekst. Verscheidene bruggen zijn afgebeeld, waarover in 't geheel niet wordt gesproken; andere daarentegen worden in den tekst genoemd als belangrijk of merkwaardig, maar worden niet afgebeeld. De illustraties, waarnaar Vermeulens tekst *met nummers verwijst*, komen zelfs in het boekje in 't geheel niet voor! En wat de volgorde betreft: te midden van de afbeeldingen onzer goede provinciën Noord- en Zuid-Holland liggen plaatjes van bruggen uit Tibet, Perzië, Britsch- en Nederlandsch Indië.

De oude tijd kende nauwelijks bruggenbeeldhouwwerk beweert een medewerker; ware Johannes Nepomuk, de bruggenheilige, wiens karakteristieke figuur honderden bruggen in Europa siert, hem bekend geweest, hij zou hem genomen hebben voor één zijner illustraties liever dan wat nu werd afgebeeld.

Van het onderwerp 'Bruggen' kan, ook in klein bestek, zeer wel een goed boekje gemaakt worden, maar dan moet men de zaak geheel anders aanpakken!

P.

Ontvangen boeken

J.M. DE MUINCK KEIZER, Naar een betere werking van het parlementaire stelsel. - Tjeenk Willink, Haarlem 1939.

LOUIS KNUVELDER, Zorgen om Morgen. - Luctor et Emergo, den Haag 1939.

H. VAN MEURS, Literatuuroverzicht van het jaar 1938 van de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië. - Nijhoff, den Haag 1939.

Tentoonstelling van penningen betrekking hebbende op het huis van Oranje. - Bouman, den Haag 1939.

J.J. SCHOKKING, In de klem der verdeeldheid. - Bruna, Utrecht 1939.

W.A.P. SMIT, Dichters der Reformatie in de Zestiende Eeuw. - Wolters, Groningen 1939.

ESMÉ WINGFIELD-STRATFORD, The making of a Gentleman. - Williams and Norgate, Londen 1938.

EDUARD JACOBSEN, Reorganisierung eines Verwertungsbetriebes. - Oeding, Braunschweig 1939.

[Vierde deel]

Houtekiet

XXVIII

Den dag na zijn huwelijk, in den voormiddag, ging Jan Houtekiet naar Baert. 's Voormiddags zijn de mannen naar Brussel, dan is Iphigenie alleen. Zij laat zich nu helpen door twee jonge meidjes. Zelf is zij aan 't strijken met open vensters. Langs die vensters gaat nu en dan een plukker. Door de keuken loopen nu en dan de meidjes. Midden op de straat zouden zij niet beter zichtbaar zitten en toch beginnen zij een intiem gesprek. Zij die elkander zooveel jaren zoo innig hebben liefgehad zonder behoefte met elkaar te spreken. Dicht aan het open raam om lucht te hebben daar de kachelwarmte hem benauwt, zegt Houtekiet rustig dat hij nu dus getrouwd is, is het nu in orde, is het nu goed? Zij zwijgt lang. Hij denkt al dat hij er nu alweer iets anders zal moeten bij doen, maar neen. Zij zegt ja. Het is nu goed. Maar het had beter kunnen zijn, Jan. Hij antwoordt dat hij dat ook wel weet. Hij denkt na over hare woorden. Zeker had het beter kunnen zijn. Het had kunnen blijven zooals het was. Zij moet toch weten dat zijn huwelijk een enorme toegeving van hem is, dat het hem zelf niet fier maakt. Hij meent uit louter goedheid iets gedaan te hebben dat zij, vooral zij, goed vindt, waarom geeft ze hem nu de voldoening niet van een goedkeuring waarom vraagt ze hem waarom hij nu eigenlijk weggegaan is, twee en half jaar geleden. Weet hij dat zelf? Hij moest eens weg, ze deden hier allemaal zoo flauw sinds die pastoor er was. Ze vraagt met stille, langzame volharding verder. Waarom hij haar niets gezegd heeft van zijn vertrek. Jan Houtekiet grinnikt even. Zou ze misschien meegegaan zijn? Zeer zacht antwoordt zij: ik denk het wel. Verstomd, verslagen; dan met flikkerende oogen kijkt hij haar aan. Maar spoedig lacht hij. Of zij misschien denkt dat hij ergens een villa of een kasteel staan had en hij daar

naartoe gegaan was? Maar zij schudt glimlachend het hoofd. Neen Jan. Zij kan zich goed voorstellen hoe gij geleefd hebt en gij moet ook niet denken dat zij gelijk een jong meisje.... och neen, zoo in den wind is zij trouwens nooit geweest. Maar in het Zuiden van Frankrijk leeft men van heel weinig heel goed. Wat is rijkdom? Het heeft niet de minste waarde. Gij zijt sterk en handig, zij zelf kent iets van handel. Twee drie jaren flink werken, meer niet en men verzekert zich ginder een beetje inkomen. Men laat zich dan helpen, houdt wat toezicht en kan rustig oud worden.

Houtekiet bekomt van zijn verstomming niet. Hij vraagt iets heel anders dan hij vragen wilde: of rijkdom niets is. Dat weet hij immers ook, maar hij begrijpt niet dat Iphigenie zoo iets zegt, zij die nu al zooveel jaren met Baert gewerkt heeft en gezorgd. Is rijkdom niets, herhaalt hij voor zich uit, want hij weet nauwelijks wat hij vraagt. Neen, zegt zij met een zucht en spuwt op het strijkijzer. Men moet natuurlijk te eten hebben en gekleed zijn. Maar de rest, Jan, heeft geen waarde. Dat is rechtstreeks tegen Baert. Al die jaren heeft hij rond haar gedraafd, zijn wijsheid rondgebazuind dat er in de wereld niets bestaat dan geld, dat er niets anders is dan vooruitkomen. Al die jaren heeft zij gezwegen, trouw haren plicht gedaan, haar liefde stil en diep bewaard. Nu spreekt zij. Nu fluistert zij. Nu hooren de muren, die doortrokken zijn van Baert's harde machtwoorden, heel stilletjes de waarheid. ‘Maar toch,’ zegt Jan Houtekiet, en zwijgt, want hij kan heel goed luisteren, maar conversatie is zijn fort niet. Zij verstaat hem echter, kijkt hem voor het eerst weemoedig aan en zegt: ‘Neen Jan. Liefde.’ Indien zij gezegd had dat de hemel werkelijk bestaat, en zij had ergens een gordijn opengeschoven en hij had den hemel werkelijk gezien, God den Vader, de engelen, de heiligen en die zielen die per millioen op een speldepunt kunnen zitten, Jan Houtekiet zou niet zoo verbaasd, niet zoo gelukkig geweest zijn als nu dat paar oogen van Iphigenie voor hem open gaan, terwijl zij zegt: liefde. En daarbij nadert hem haar aangezicht slechts eenige millimeters, maar het is of het naar hem toekomt om hem het woord te geven in den vorm van een kus. Duizendmaal heeft hij dat woord gehoord uit den mond van vrouwen. Vrouwen die hem willens nillens altijd en allemaal tot zich getrokken hebben zooals de

magneet erts, tot zijn meerder leed. Nooit heeft het hem iets gezegd. Eenmaal heeft hij gedacht het te begrijpen in den mond van Lien, maar naderhand heeft hij toch vastgesteld dat het iets is waar geen man bij kan. De vrouwen hebben verschillende woorden. Vuil b.v. Geen man begrijpt waarom ondergoed op zeker oogenblik vuil is. Men voelt er zich beter in dan ooit, plots is het vuil en krijgt men een ander, dat stijf is en ongemakkelijk. Wasschen is een vrouwenwoord. Zeker, eenmaal gewasschen voelt men zich anders, maar toch komt het bij geen man op zich last aan te doen met water. Schuren. Geen man merkt iets aan den vloer en opeens moet hij noodig geschuurd worden. Versleten. Men is diep gehecht aan een kleedingstuk het zit aan het lichaam gegoten, men wil het nooit meer uitlaten en plots is het versleten. Zulk een vrouwenwoord is ook liefde. Misschien beteekent het werkelijk iets, maar dan kan toch geen enkel man het begrijpen. En nu begrijpt Jan Houtekiet het. Zonder een toelichting, plots, in een flits. En het is niet eens een kleinigheid, het is iets ontzaglijks en algemeens. Hij is zooals een kind, dat verneemt dat de sterren geen lichtjes aan een gewelf zijn, maar geweldige werelden in een oneindigheid. Liefde is ook dicht bij hem. Liefde is in hem geweest en hij wist het niet. Liefde is wat hem heeft doen terugkeeren, alhoewel hij daar eigenlijk geen reden voor had. Liefde is wat hem onrustig gemaakt heeft. Maar neen, dat was nog geen liefde. Liefde is deze twee oogen. De smart in die oogen, het verlangen in die oogen en toch ook geluk. En dat tesamen.... Maar de gedachten van Jan Houtekiet duizelen, zooveel gemengds kan zijn eenvoudige heldere geest niet bij en uit elkaar houden. Hij blijft in die oogen kijken, hij grijnst zijn tanden bloot in zijnen peper en zouten baard en hij voelt dat als hij nu rechtkomt er iets zal gebeuren waarna van haar niet veel meer zal overschieten en van hemzelf misschien ook niet. Hij is tot nu toe een braaf man geweest, maar als zij hem zoo blijft aankijken zal hij voor de eerste maal in zijn leven brullend losbreken en men zal zien wie hij is. Want er steekt weer een tempeest in hem op. En zie, als Jan Houtekiet voelt dat hij inderdaad gaat rechtstaan, dat het niet meer te vermijden is, komt een van de meidjes binnen en vraagt of mevrouw haar de versche lakens wil geven voor de bedden. Iphigenie neemt hare sleutels en gaat de kast open maken. Als

zij terug komt is Jan Houtekier nog lang niet de oude. Terwijl zij weg was heeft hij maar eerst begrepen dat hij deze schoone vrouw, die zoo heel anders is dan al wat op Deps rondloopt, heel zijn leven had kunnen bij zich hebben zooals Lien en hij, gloeiende ezel, heeft daar nooit zelfs aan gedacht. ‘Iphigenie,’ zegt Jan Houtekiet, ‘ik heb dat niet geweten.’ Ze glimlacht en antwoordt niet. Hij zegt dat ze den eersten keer, toen hij met een haas kwam, er vandoor hadden moeten gaan. Dat doet haar lachen. Neen Jan, dat zou zij niet gedaan hebben. Hij vraagt haar wanneer ze 't dan wel zou gedaan hebben, misschien toen hij hier met zijn beer wegreed? Weemoedig schudt zij het hoofd. Dan ook nog niet. Maar wanneer dan? En wederom kijkt ze hem aan zooals toen ze zei: liefde, en nu zegt ze hem: ‘Veertien dagen na uw vertrek. Dan zou ik het gedaan hebben. Dan wist ik dat ik mij vergist heb.’ Ze strijkt rustig voort, terwijl Jan Houtekiet al dit onbegrijpelijke mediteert en zich afvraagt of dit de vrouw Iphigenie is die een kerk wilde en vreesde dat haar liefde voor hem hiernamaals zou worden gestraft. De stilte duurt lang. In den tuin fluit een werkman die de hoenders voedent. Een pauw schreeuwt.

‘Maar wat zegt God daarvan?’ vraagt Jan Houtekiet. Het antwoord blijft weerom uit, maar eindelijk rollen twee tranen uit haar oogen, zij fluistert in een diepen zucht: ‘Dat weet ik niet.’ Alsof zij den moed opgegeven had zooals destijds Theresia Tecleyn.

Wie hen van verre bespieden zou, zou denken dat Jan Houtekiet door het open venster naar de volière zit te kijken, dat Iphigenie strijkt en dat beiden geen woord met elkander wisselen, zoo stil en met zulke lange poozen verloopt dit gesprek. ‘Gij moet u ook niets verwijten Jan, als ge 't mij gevraagd hadt, zou ik toch niet meegegaan zijn. Zeg dan niet, Jan, dat ik maar een vrouw ben, de vrouwen zijn volgens u dom, niet waar. Ik heb heel mijn leven over dat alles nagedacht. Ik heb gewerkt voor Nard. Aan u heb ik gedacht. Maar met denken komt men er ook niet, Jan, zoolang men niet wijs geworden is. En de wijsheid komt te laat.’ Jan Houtekiet antwoordt onmiddellijk: ‘Is ze nu gekomen?’ ‘Ja Jan,’ fluistert ze even snel. Hij fluistert: ‘Kom dan, Iphigenie.’ En de man, die den dag tevoren getrouwd is met een moeder van zestien zijner kinderen, staat op, bereid

om hier dadelijk met haar de deur uit te gaan, niet te weten waar naartoe, maar te gaan, te blijven gaan tot zij zegt: ‘Hier.’ Zij verwijdert zich om kwansuis een nieuw ijzer van de kachel te nemen. En om het laatste dat zij hem te zeggen heeft niet in een stilte en kalm genoeg te zeggen, doet zij gruis op de kachel. Na dit alles neemt zij de twee armen van het kacheldeksel als om zich daar aan vast te houden en fluistert dat het te laat is, het is de moeite niet meer waard, zij zal er niet lang meer zijn. Hij voelt zijn hart stilstaan, houdt baard en kin vast alsof die sidderen en vraagt wat dit beteekent, Iphigenie. Het beteekent, zegt zij, dat zij ziek is. Nard weet het nog niet, de jongens ook niet, hij verneemt het de eerste van allemaal. Zij is voor vier maanden naar de stad geweest bij een dokter. Dan heeft zij aan Nard en de jongens verteld dat de dokter er niets ergs in zag, maar zij had wel met een half woord veel verstaan en daarbij, zonder dat de dokter een ernstig gezicht zet, voelt men zelf wel dat het einde komt. Waarom heb ik nu gewerkt? Mijn leven is ten einde, wat heb ik gehad? Ik weet nog altijd niet waarom ik u lief gehad heb, Jan. Tot ik geweten heb dat het met mij gedaan is, heb ik er nooit aan gedacht dat wij hadden kunnen samen zijn. Ik wist dat ge mij den eersten keer gegrepen hebt, zooals ge nu nog doet met elke vrouw die u maar eens vriendelijk aankijkt. Ik heb dat altijd heel gewoon gevonden. Meer recht had ik immers niet. Ik gaf u toch ook niet veel, zoo maar een heimelijke, laffe liefde. Ik bedroog Nard, gij moest mij ook niet trouw zijn. En toch hield ik van u. Ik wist dat gij ook van mij hield. Ik begrijp het niet, maar het was zoo. En dat is het eenige, het eenige dat ik van mijn leven heb gehad. Uw liefde. Gij zijt al mijn geluk geweest. Ge weet misschien dat ik dikwijls wroeging gehad heb. Maar nu ik weet dat het met mij gedaan is, ben ik in alles gerust en ik heb groote spijt: dat ik mijn liefde niet gevolgd heb. God hoort mij, ik weet het. Maar ik heb hem gezegd: Als ik er moet voor gestraft worden, straf mij dan, ik kon niet anders. Ik heb altijd gedacht dat ik het mij later zou beklagen, Jan, en dat ik bang zou worden in 't gezicht van den dood. Het is het tegenovergestelde. Dat laten we ons op school en door de priesters wijs maken als we gezond zijn en dan denken we: nu zijn we niet bang, maar we zullen het zijn als we zullen sterven. Jong en gezond laten we ons bang maken met een angst die

later niet komt. Als men eenmaal weet dat het leven gedaan is, Jan, heeft men alleen spijt, omdat men niet heeft durven leven. Ik heb maar eerst geweten hoeveel ik van u hield toen papa, ge weet wel, ja. Toen hadden we samen moeten weggaan. Naar niets kijken. Alles achterlaten en onzen weg gaan. Dat moet de mensch doen, Jan. Ik vraag mij nu dikwijls af: Zoudt ge wel zoo gelukkig met Jan geweest zijn als ge zijn vrouw geworden waart? Hij was zoo heel anders en gijzelf waart toen ook anders dan nu. Maar nu ken ik u goed, ik ken u beter dan gijzelf en ik ken mijzelf. Hoe meer ik er over nadenk, hoe klaarder ik voor mijn oogen zie dat wij van uur tot uur gelukkig zouden geweest zijn.

'Zwijg,' zegt Jan Houtekiet norsch. Want het tempeest doemt weer duister in hem op, een lust om het vuur uit de kachel te scheppen, er al wat branden kan mee aan te steken en haar te omarmen tot alles brandend op hen ineenstort. 'Lieve vriend,' zegt zij, 'ik heb zooveel jaren gezwegen en binnen kort zwijg ik voorgoed, laat mij ten minste eenen keer uitspreken, den vorigen keer zijt ge voor twee en half jaar weggegaan. Als ge nu wegloopt zult ge niet eens een vol jaar moeten wegblijven. Nog een beetje geduld, Jan, het is bijna gedaan. Ge zult het niet gelooven, maar sinds ik weet dat ik sterven moet, denk ik den heelen dag aan ons geluk. Juist gelijk een jong meisje droom ik nu. Maar het meisje droomt hoe haar huwelijksleven zal zijn, en ik met den dood in het lijf, droom hoe ons geluk zou geweest zijn als ik geweten en gedurfd had. Nard is een brave man. Hij is niet verstandig. Dat is niet erg. Maar hij heeft geen hart. Ik wil niet zeggen dat hij harteloos is, integendeel. Maar hij weet niet wat liefde is. Hij denkt dat hij zichzelf rijk gemaakt heeft. Dat is ook waar, maar ik heb er veel meer toe bijgedragen dan hij weet. Ik zou nu, als ik nu nog kon herbeginnen, niet meer denken aan rijk worden, Jan. Maar als wij van jongsaf begonnen waren, gij en ik, toen ik nog rijk wilde worden zooals mijn familie geweest is, dan zouden we met minder begonnen zijn, met heelemaal niets, maar veel verder gekomen. Nard denkt dat er niemand is zooals hij. Hij is een wroeter, maar dat is ook alles. Hij kan eigenlijk niets dan koopen en verkoopen. Zijn handen staan verkeerd en is hij met al zijn geld niet dezelfde bekrompen boer gebleven? Hij ziet iets heel goed maar al de

andere dingen ziet hij niet. Met u zou het heel anders gegaan zijn. We zouden nog wat meer geworden zijn dan rijk. Gij zijt knap, begaafd voor alles. Gij zijt verstandig en ge hebt gemoed. Heel veel gemoed. Men denkt hier dat ge een halve wilde zijt. Hoe dom! Haha! Hahahaha! Jan, nu denkt ge, waarom lacht ze opeens, daar valt toch niet mee te lachen. Dat is waar. Weet ge waarom ik lach, Jan? Sinds weken zie ik u elken dag in Fréjus. Weet ge waar dat ligt? Tusschen Marseille en Nice. Daar heb ik als kind gewoond. En ik zie u daar in Fréjus, in datzelfde huis, een groot rose huis en ge zijt gekleed zooals grootvader, die had ook een baard, maar hij was heelemaal grijs. Grootvader was ook zoo onverstoorbaar statig als gij. Zoo zie ik u. Een rijke deftige meneer. Dat staat u niet, ik weet het, zet niet zoo'n gezicht. Ik zeg u: zoo zoudt gij geworden zijn, zoo zou ik u gemaakt hebben, want dat hebt gij in u. Gij zijt geen boer, Jan, ook geen zwerver, of landlooper. Ge zijt evenmin als ik geworden wat ge in u hadt. Ge hebt ook liefde gemist. En daarom hebt ge U nooit aan één vrouw kunnen houden.

Nu ben ik bijna uitgesproken, Jan. Ge hebt goed geluisterd. Maar nu moet gij mij ook iets zeggen. Ik vraag mij den laatsten tijd, als ik zoo zit te droomen, dikwijls af: Al goed en wel, maar hield Jan wel zoo van u als ge denkt? Hij zag immers alle vrouwen graag. Hield hij van u wel een beetje meer dan van de andere? Heeft hij wel geweten hoeveel ge zelf van hem hieldt? Jan, luister, ik weet dat allemaal, maar ik wil het toch eens van u zelf hooren. Ik heb mij toch niet vergist, niet waar? Als we twintig, vijf en twintig jaar geleden samen van hier weggegaan waren, zouden we nu nog samen zijn in Fréjus, niet waar, met onze vier jongens. Ge zoudt niet weggegaan zijn, ge zoudt naar geen andere vrouwen gekeken hebben, ge zoudt mij nooit verdriet gedaan hebben, we zouden al dien tijd, van toen tot nu, gelukkig, stil gelukkig geweest zijn. Ik droom mij dat niet verkeerd. Jan, ik heb voor die eenige maanden niets anders meer dan dat droomen. Ik vergis mij toch niet, zeg mij dat eens. ‘Iphigenie,’ zegt Jan Houtekiet, ‘zwijg, of ik doe iets en ge zult er spijt over hebben. Hoe kan ik daar op antwoorden? Ge weet dat het zoo is en beter kan ik dat niet zeggen. Van al wat ge mij nu vertelt wist ik het eerste woord niet, maar ik zal u genezen en dan gaan we samen ergens naartoe.’

Hij stond op, zij schrok bij het zien van zijn gelaat, dat vervaarlijk grijnsde. Hij kneep de oogen van pijn half dicht en was met drie stappen aan de deur, maar de klink ging niet open. ‘Nondedju,’ tierde hij, ‘die godverdommesche klink gaat nu nooit open.’ Hij sloeg met volle vuist de groote bebloemde ruit uit de deur. Ze rinkelde op den grond, alsof hij een heele porseleinkast neergeslagen had. Hij stak een hand door het paneelgat om de klink aan weerskanten open te wringen. ‘En zeg hem,’ raasde hij, ‘dat ik het gedaan heb en als hij te beest is om er een klink in te zetten die open gaat, kom ik godverdomme heel zijn deur uitbreken, het heeft nu lang genoeg geduurd!’ Weg was hij. De meisjes kwamen toegeschoten, twee plukkers staken hun hoofd door het venster. Zij vonden Iphigenie aan tafel zittend, met de handen voor de oogen. Het oerkomisch onbeholpene in deze uiting van geluk en smart deed haar lachen dat ze schokte, de passieer van, want zij kende zijn passie, deed haar schreien als brak haar het hart. De plukkers wipten door het venster, want zij dachten dat Houtekiet haar een kwaden slag had toegediend en zij binnen de tien seconden dood van haren stoel ging vallen. Hoe stonden zij verstomd toen zij hun meesteres zagen opstaan, zich de lendenen grijpen en haren lach bedwingen alsof zij te moe was en deze haar te veel pijn deed. Neen, zeide zij, zoo had zij nog nooit in haar leven gelachen. Jan zit hier kalm te praten zooals gij wel gezien hebt, hij staat rustig op en die klink, die al minstens vijftien jaar hapert, en die hij duizenden keeren geduldig opengedaan heeft, diezelfde klink maakt hem opeens zoo kwaad, maar zoo kwaad! Neen dat gezien te hebben is haar werkelijk een dure ruit waard. Is mij dat in godsheerennaam lachen.

XXIX

Jan Houtekiet geloofde werkelijk dat hij haar genezen kon, vooral omdat zij slechts klaagde over maagpijn, maagpijn zelfs 's nachts, zoodat zij er wakker van werd en niet meer konslapen. Maagpijn nu kon Jan Houtekiet genezen. Hij kookte daar zekere planten voor, die het lichaam zuiverden, andere planten die eetlust gaven en nog andere planten die het bloed vernieuwden. Drie thee's, om de beurt te nemen. Want hij ging kort spel

maken, met die ziekte. Liever dan het een na het ander gaf hij de drie middelen tegelijk.

Baert geloofde in hem. Baert geloofde in geen enkelen dokter, maar des te vaster in de oude volksgeneesmiddelen en Jan Houtekiet kende zijns inziens de natuur veel beter dan de beste dokter. Wat kent een ventje dat twintig jaar lang op de banken gezeten heeft eigenlijk van de natuur? Niets, begot. En het is toch de natuur die den mensch genezen moet. Eten houdt den mensch gezond. Wat is ziek zijn? Ziek zijn is niet meer kunnen eten. Als Jan Houtekiet zegt dat hij Iphigenie weer aan het eten wil krijgen, dan slaat hij den nagel vlak op den kop. Daar alleen komt het op aan. Eten, begot. Dat ziet immers een kind. Ze kan niet meer eten zooals vroeger en ze geeft dan nog soms alles over. Zoodus, eetlust krijgen is nu de zaak. Laat Jan Houtekiet maar doen, hij heeft het goed voor. En wat zegt Jan nog? Niet binnen zitten. Natuurlijk! De lucht geeft eetlust. En dan, zegt Jan nog, zich elken avond het lichaam flink inwrijven met zout water. Spreekt dat niet vanzelf? Zout is kracht. Er zijn domme menschen die denken dat wij alleen met den mond eten. Heel ons lichaam eet. We eten met elke porie. Zich inwrijven met zout water dat is zout eten, dat is kracht eten. Ik heb liever éénen Jan Houtekiet dan tien doktoors van de universiteit voor mijn vrouw.

Zoo decreteert Baert tot zijn plukkers, tot zijn koopers op de markt, die hem stadsch beleefd vragen hoe het thuis gaat, tot heel Deps. Durft iemand zeggen dat hij toch wel rijk genoeg is om een beroemden professor te laten komen, dan antwoordt hij dat hij er inderdaad rijk genoeg voor is, maar dat hij er ook te slim voor is. Omdat men geld heeft moet men het nog niet in 't water gooien, niet waar? Haha, dat is de kwestie. Zoo decreteert hij 's avonds als Jan Houtekiet en zeer dikwijls ook pastoor Apostelis daar wat komen buurten. Dan zitten daar de drie groote mannen van Deps, zooals ze in den omtrek genoemd werden: Jan Houtekiet zwijgt, maar Apostel, die Baert's boerschen afkeer van alle geleerdheid, om het even dewelke, deelt, Apostel beaamt alles met kracht: ‘Zwijg mij van doktoors, die weten zuiver niks. Nooit of nooit zal er een aan mijn lijf komen. Als Ons Heer alleen mij niet dood kan krijgen, mij ook goed, dan blijf ik maar leven. Sterven presseert niet, geen

doktoors.' Soms is daar ook een vierde man, een mijnheer, de rentmeester. De dood heeft in zijn whistclubje gewoed, twee leden zijn weggemaaid, rentmeester verdeelt zijn avonden tusschen Apostel, Baert en het Hotel de la Poste, juister gezegd Vedertje, want de rest interesseert hem daar niet meer. Hij heeft hier niet veel te vertellen. Hij zetelt hier zoo wat als de intellectueel en is nooit uitgestudeerd op deze drie origineele typen. Wat hij vooral doet en mag doen, want zijn wijsheid gelooft toch niemand, is nu en dan onbedaarlijk kirrend lachen bij de enorme zetten van vooral Baert en Apostel en dan zegt de pastoor: ja, rentmeester, dat staat zoo niet in uw boeken, maar zoo is het. Nu leest de rentmeester evenmin boeken als de pastoor, maar hij krijgt een fransche krant, hij werkt niet met zijn handen en is gekleed als een mijnheer, dat is voor Apostel al genoeg om een geleerde te zijn. 'Zwijg,' zegt Apostel hem soms, 'gij als jongezel kent het leven niet.' Volgens hem kennen jonggezellen niets van het leven, getrouwde menschen kunnen er zoo wat over meespreken, maar pastoors weten er alles van, goei pastoors wel te verstaan. Zijn er dan ook slechte, meneer pastoor? Slechte precies niet, maar de eene pastoor is toch bij lange de andere niet.

'Trouw,' zegt Baert, 'kom hier op Deps wonen en laat dien bleeken schijter van het kasteel schieten.' De drie groote mannen van Deps nemen dan rentmeester onder handen. Hij kirt, hij gichelt, hij maakt vele vreesachtige gebaartjes, hij brengt allerlei maars en nochtans in en dat hij natuurlijk wel zou willen. Zij pakken dat labbekakje ruw aan, verwerpen kordaat een na een al zijn objecties, slaan zich schaterlachend op de dijen om den mensch op jaren die rijk is en zich niet het vrouwtje durft nemen waarin hij zin heeft. Vooruit, zeggen zij, maak nu eens een beetje komaf. Morgen om acht uur gaat ge ze vragen. 'Geloof een mensch van ondervinding,' zegt Apostel ernstig, 'trouwen is een goed ding hier, neem een snuifken en schep wat meer moed.' In het nauw gebracht door die ruwe venten, wendt de rentmeester zich in het Fransch tot de stille bleeke vrouw, die slechts nu en dan diep over haar handwerkje buigt, opdat men niet zien zou hoe haar glad en haast doorschijnend gelaat vertrekt van pijn. Hij vraagt haar wat zij er over denkt. Zij antwoordt dat men volgens haar moet durven leven. En rent-

meester zegt dat deze mannen hier er nogal met den rauwen borstel doorgaan, maar als het ook de meening is van mevrouw, zal hij er toch toe moeten besluiten. Ja, hij zal het dan toch maar moeten doen, hihi.

Als zij niet het hoofd buigt of zich kwansuis afwendt om haren grijns van pijn te verbergen, glimlacht de stille, statige Iphigenie. Onverstoorbaar neemt zij de drankjes van Houtekiet in en volgt gelaten in den spiegel hoe zij desondanks vermagert. Maar tot Jan Houtekiet zegt zij dat de pijn vermindert en dat zij reeds beter slaapt. Als nu ook nog de eetlust wil terugkomen.

Pijn die vermindert zegt hem niet veel. Hij weet zelf niet wat pijn is, hij heeft nooit, verzekert hij haar, verbaasd omdat ze 't maar niet gelooft, nooit hoofdpijn, maagpijn, buikpijn gehad. Nooit of nooit. Hij heeft wel meer dan eens met een hamer op zijn duimgeslagen en zich den vinger bijna afgekapt. Dat is mannenpijn. De pijn echter waarvan Iphigenie spreekt, in zijn binnenste denkt Jan Houtekiet dat zij weer een van die onbegrijpelijke vrouwenwoorden is, waarover men niet met haar redeneeren kan, en dat zij er in alle geval meer van maken dan het is. Maar wat hem alles zegt, is haar te zien vermageren. Dat bedriegt niet. En met zijn drie onfeilbare thee's zijn al zijn middelen op eenmaal uitgeput, hij weet dat voor haar geen redding meer is en voor het eerst van zijn leven voelt hij zich totaal machteloos. Hij weet dat sterven de wet van alle leven is, hij heeft honden betreurd en menschen neergeslagen, iets zoo dierbaars is hem nog niet ontrukt als deze vrouw, die hem langzaam wordt ontfutseld. En of hij heel Deps onderste boven zet, of planten voor thee gaat halen op den hoogsten berg van de wereld, machteloos is hij, Iphigenie verlaat hem.

Dagelijks is hij bij haar. Hij blijft lang. Al haar vreugde is zijn bezoek. Hij is altijd een vindingrijk en handig maker geweest, maar sinds zijn terugkomst kan hij niets meer in handen nemen of het wordt iets anders. Zijn blik kan op niets vallen of hij ziet wat er van gemaakt kan worden. Hij raapt een knoestig eindje tak op, haalt zijn mes uit den zak en snippert er iets uit, een pijpekop, een wandelstokkenknop, een hondenkop, een eendenkop, een beertje met een speldenkussentje op den rug. Vier strootjes en hij vlecht iets dat men niet stuk kan trekken. Hij staat vijf minuten bij Otter of Bosken, wijst hun hoe ze het

anders en beter kunnen doen, raapt iets op dat zij weggegooid hebben en zegt dat er dit of dat in zit. Hij trekt een paar haartjes uit een langen poneystaart en vlecht er een horlogeketting van. Thuis werkt zijn zwijgende sterke bende onder toezicht van Lien, die hem voorrekent hoeveel zij al gespaard heeft en wat zij nog hoopt te bereiken, maar dat zegt hem niets. Geld ophoopen, waarom? Hij werkt op eigen hand, maakt kasten en stoelen die men nog nooit gezien heeft, een kneedtrog en hij begint op zekeren dag te metsen. Dat wordt een enorme broodoven en daar kan men dan, waar haalt hij het, ook een warm bad in nemen. Wie doet dat nu, zegt Lien, wie kleedt zich in een oven uit om een warm bad te nemen? Iedereen lacht wel, maar die Jan is toch een echte artist, daar gaat niets van af. Reusachtige kachels bijvoorbeeld, metst hij ook en die bezet hij schoon met gekleurde steentjes. Het zijn echte kunstwerken waar heel Deps komt naar kijken. Links en rechts van die kachel staat een eigenaardige gebeeldhouwde bank ja, gebeeldhouwde bank. En als gij nu flerecijn hebt of het verschot in den rug, zet u dan eens een uurtje met den rug tegen die kachel. Honderd frank als gij uwe pijn dan niet kwijt zijt. Het beste bewijs is dat Apostel er zich onmiddellijk ook een liet metsen. Nu dacht iedereen dat Jan het zelf zou doen om Leys zijn geheim niet te verraden, maar aan zoo iets kleins dacht hij niet eens: hij leerde Leys alles en bleef er bij tot de kachel klaar was.

Als hij dus bij Iphigenie komt vernemen hoe het vandaag gaat, zit hij zonder opkijken aan iets te snipperen of te vlechten. Baert is hem dankbaar voor zijn doktersbezoeken en voor Iphigenie is zijn aanwezigheid een voortzetting en waarmaking van haren droom. De passie stierf in 't gezicht van den dood, de droom van Fréjus wordt wezenlijk als zij rustig met hem de dagelijksche dingen bespreekt en den aard en het doen van hun beider vier jongens. Haar pijn en ziekte maken haar de ongedurigheid van Baert onuitstaanbaar, de ontzaglijke rust van den geliefden man is een verademing. Goed is het bij hem. Daar zit hij kalm en machtig en zij kent de vulcanen in hem en moet altijd maar gelukkig glimlachen. Glimlachen omdat hij zoo trouwhartig zijn best doet niet te lang te zwijgen en als hij zich bewust wordt, weer een heelen tijd niets gezegd te hebben, vraagt of het daar niet wat te veel tocht, verklaart dat het morgen

weer goed weer zal zijn, of iets anders onbeduidends. Glimlachen om zijn zwijgen en zijn spreken, zijn gaan en zijn staan, zijn ernstig kijken. Het is alles zoo eenvoudig, zoo echt. Ja, het doet haar glimlachen dat zij hem liefheeft, omdat het zoo komisch is: zij de hautaine van vroeger en hij de oermensch. Soms denkt zij: moet ik nu werkelijk sterven? Hoe ben ik dan zoo gelukkig als hij bij mij is en ik maar heel even geen pijn heb. Als hij heengaat met steeds zijn eenderen groet: 'tot morgen dan,' weet zij iets te vinden, waarvoor hij 's avonds nog terugkomen moet als Baert er is. De jongens zorgen voor het gereed maken van de ladingen, Baert heeft zijn avond vrij en praat graag met den Houtekiet, die hem geduldig aanhoort. En de avond valt Iphigenie niet lang, het razen van Baert vermoeit haar niet als Jan daar alleen maar zit.

Na enkele maanden nemen de pijnen zoodanig toe dat zij niet meer veinzen kan. Hij beziet haar droef en verwonderd, want nog altijd kan hij zich niet goed voorstellen dat er een inwendige pijn kan zijn die zoo martelt, en hij raadt haar eens aan wat te bidden. Wat te bidden? Waarom, Jan? Dat weet hij zelf niet. Het onuitstaanbaar besef van zijn onmacht deed hem op zijn beurt het toovermiddeltje aanbevelen en in zijn verbeelding is het bidden der vrouwen misschien een tegengif voor de pijn der vrouwen, twee geestelijke dingen waar hij niet bij kan. Aan alles voelt zij dat ook hij niet meer aan hare genezing gelooft en er ontstaat een innigheid alsof zij tesamen haren weg naar den dood gaan, hand in hand. Alle menschelijk opzicht valt weg, de menschen mogen er over praten zij blijven tesamen. Maar de menschen praatten er niet over. Tegenwoordig zouden zij dat op Deps doen zooals overal elders, toen waren zij zoo nog niet. Er verspreidde zich integendeel een vreemde verteedering over die liefde. Allen wisten wat die twee voor elkander geweest waren en dat Jan Houtekiet haar niet verloochende in den nood, dat Baert volhield in hem niets dan een genezer te willen zien, wekte een eigenaardig en genegen ontzag. Iedereen vroeg Jan Houtekiet, als hij naar huis ging, hoe het vandaag met de zieke was en er was geen vrouw, hoe preutsch ook geworden, die niet murw erkende dat hij een man was met een goede inborst, er was geen man die nog het hart had te spotten met Baert.

Als zij voorgoed te bed ligt, rijdt Baert nog elken nacht naar

Brussel, maar pastoor Apostelis kan haar niet komen bezoeken of daar zit Jan Houtekiet, haar ziekedienaar. Het verveelt hem dat Jan hem niet alleen laat met de zieke, maar Iphigenie doet alsof het zoo hoort en hij kent Jan veel te goed om het hem te durven vragen. En als hij heengegaan is, glimlacht de vrome Iphigenie om hem en zegt tot Jan dat zij volledig vertrouwen heeft in God. De pastoor is een goeie, brave vent, maar de goedheid Gods voor de menschen die toch zoo weinig geluk vinden op deze wereld, is volgens haar toch nog veel grooter dan Apostel denkt. Hoe dichter zij elken dag bij Hem komt, Jan, hoe geruster zij wordt en hoe zekerder dat Hij ons begrijpt. Zij spreekt Jan over hare aanwezigheid wanneer zij er niet meer zal zijn. Want of hij het gelooft of niet, de mensch sterft niet heelemaal. Er blijft iets van voortleven en gij zijt twee en half jaar weg geweest, maar al zoudt gij na haar dood weer de baan op gaan en blijven gaan de wereld rond, zij zal toch overal bij u zijn en u volgen. Zij zal u niet kunnen toespreken, u niet in haar armen kunnen nemen. Zij zal niet eens aan uw oor uwen naam kunnen noemen, zij zal niet eens een kus kunnen zijn op uw lippen, maar geen oogenblik van den dag of den nacht zal zij van u wijken. Nu, denk dan hoe droevig het voor haar zou zijn, dat gij dit niet zoudt gelooven. Zij bij u zou zijn terwijl gij hardnekkig zoudt volhouden dat zij in den grond steekt en er tot stof vergaat, amen en uit. Daarom, ook al begrijpt gij het niet, geloof toch maar dat zij er zijn zal. Denk al eens aan haar, doe al eens uw best om te denken dat zij bij u is, want zij is bij u.

Jan Houtekiet, niet gewend aan zulke pijnlijke diepzinnige teederheden, antwoordt met ruwe smart dat het geen manier van haar is hem dat allemaal te zeggen, want zij weet toch zoo goed als hij, dat zelfs een hond treurt om zijn meester, waarom zou hij dan niet aan haar denken. En hij buigt zich over het bed, zij klemt de armen om zijn hals, hij tilt haar op, een arm onder haren hals en den ander vrijhoudend om achter haar hoofd de kussens te herschikken. En als haar hoofd aan het zijne ligt, ziek, doodmoe, kust zij hem vol liefde.

Reeds zijn hare slapen uitgehold, haar oogen ingevallen, haar neus gescherpt en in het doorzichtig vel van haar aangezicht teekenen zich de vormen van het doodshoofd af, maar nog spreekt zij met een tragischen glimlach over hare liefde. Het leven, zegt

zij, is niet veel bijzonders, maar iemand werkelijk liefhebben met heel de ziel, Jan, hem zoo liefhebben dat wanneer hij weggegaan is en hij heeft zijn nagels geknipt, men op den grond een snippertje nagel zoekt om het te kussen, dan is het leven heerlijk. ‘Hebt gij dat gedaan?’ vraagt Jan Houtekiet verstomd. Zij sluit zalig de oogen en fluistert met een zucht van genot: ja.

Zij kan over hare liefde niet meer zwijgen. Hij die nooit in zijn leven gezegd heeft: ik bemin u, hij die over de liefde geen twee woorden zou kunnen aan mekaar brengen, hij heeft het gevoel dat hij slechts een beslijkte zweetende stier geweest is, toegelaten tot eenen engel des hemels en hij durft haar niet eens meer aankijken. Maar zij wenscht hem naderbij te komen, neemt zijne hand en al weet zij dat het einde snel nadert, zij zegt hem: als ik genees, ga ik met u te voet naar Fréjus en elken avond spant gij onze tent.

Van langsom behoeft zij meer verzorging, het einde nadert, voedsel en drank worden door de maag uitgeworpen. De zekerheid, de rust wijken echter niet, tot Apostel die haar een laatste biecht wil afnemen, zegt zij dat dit al in orde is. Hij zet zijn hoofd bedenkelijk scheef tusschen zijn twee handen ter schouderhoogte: ‘Het is zooals ge wilt, kindlief.’ Zoodra hij de deur uit is, doetze Jan teeken dichterbij te komen en fluistert dat ze geen ander kwaad gedaan heeft dan hem lief te hebben en daar kan ze maar geen berouw meer over hebben. God is goed, zij is niet bang meer voor God.

Eindelijk blijft Baert thuis, maar de jongens zwieren op hun hooggeladen karren toch nog naar de stad, handel voor alles. Moeder, die altijd zoo gewaakt heeft over de zaak, wacht met sterven tot zij terug zijn. Zij staan als vier beelden roerloos te schreien aan de sponde. Op een teeken van moeder naderen zij een voor een, laten zich omhelzen en iets in het oor fluisteren en gaan weer op hun zelfde plaats aan de sponde staan schreien, zonder zelfs hun tranen te wisschen: die laten zij traag loopen. Zoo zijn de vier zonen van Jan Houtekiet en Iphigenie, geve God dat wij eenmaal ook hun merkwaardig leven mogen te boek stellen tesamen met dat der kinderen van Houtekiet en Lien, van Houtekiet en Liza. Daarna is het de beurt aan Baert. Hij begint onmiddellijk vervaarlijk te brullen, valt voor het bed op de knieën, wipt recht, werpt zich op de stervende en huilt dat

hij haar niet wil verliezen. Juist komt Apostel binnen, hij neemt Baert bij den arm, maant hem aan tot stilte, zegt hem liever wat te bidden, dat is veel beter, en neemt de zorg voor de stervende over. Maar het kleine glaasje cognac dat Houtekiet haar nog geschonken heeft komt terug in gulpen koffiezwarte vloeistof en zooals Apostel Baert, neemt Houtekiet Apostel weg, want geen pastoor weet zoo goed als hij hoe deze stervende zulke stervensellende te verlichten, hoe haar te steunen met den arm onder den hare en hoe haar voorhoofd tegen zijn schouder te laten rusten tot de benauwdheid over is. Doch zij gaat niet over. Hij voelt het lichaam zwaarder en slapper doorwegen, den hals doorbuigen. Hij vraagt aan haar oor of het over gaat. Niets beweegt. Een oneindige vrede daalt in het gemoed van Jan Houtekiet omdat zij in zijn armen gestorven is. Hij laat haar zacht in het kussen zinken, reinigt haar lippen, wischt haar het doodszweet af, legt haar beide handen over de borst, kijkt de vier jongens aan, laat Baert weer brullend het lijk overvallen en verlaat de kamer, verlaat het huis. Het volk, dat Apostel heeft zien loopen, staat buiten. Hij knikt allen toe tot teeken dat het gedaan is, dat dit wonderbare in zijn leven gedaan is.

XXX

Er staat ergens in de brieven van den heiligen Paulus: al had ik dit en al had ik dat, als ik de liefde niet heb, heb ik niets. Zoo had Jan Baptist Apostelis, de eerste pastoor van Deps, kunnen zeggen: al had ik heel Deps bekeerd en er zelfs de honden en de katten deftig leeren leven, zoolang ik Jan Houtekiet niet met mij had, was ik van niets zeker. Want op Deps gebeurde noch voor de eerste noch voor de laatste maal op aarde of in Vlaanderen dat enkele mannen en vrouwen zich afzonderen van de deftige dorpen, een kuggeltje hutjes ineenflansen en stilaan anders beginnen te leven dan het de jeugd geleerd wordt, elkanders vrouwen en kinderen nemend, tot zij eene enkele bloedschennende familie vormen die zij zelf niet meer uit elkaar kunnen houden. Zij worden geschuwd door de omgeving, veronachtzaamd door de administratie en daar hun vruchtbaarheid mettertijd verdort, houden zij het wel een eeuw vol tot hun hutjes vervallen en de laatsten verloren zwerven als bedelaars, of uit compassie worden

opgepikt voor de kolonies van Merxplas en Hoogstraten. Deps heeft zich uitgebreid en is een dorp geworden, bloeiender dan de oudere in den omtrek, vrijer en trotscher, door de rijke klei onder het zand, door het zwoegen van onze oerspitters, door den fanatieken handelslust van Nard Baert en door de concessie welke Jan Houtekiet afdwong van het kasteel. Toen kwam Apostel, zag en overwon, maar altijd bleef door Deps die aartsvader Houtekiet schrijden, die er geen koning was omdat hij niet zocht te heerschen, maar op elk oogenblik de macht kon overnemen. Hoe gevreesd ook en om zijn moorden huiverig verafschuwd, hij bleef geliefd en bewonderd, hij was de beginner en de vrijmaker. Ware er ooit ontevredenheid gegist, zelfs tegen Baert, zelfs tegen Apostel, ware het kasteel ooit onwillig geworden, ware er nood uitgebroken waartegen en Apostel en Baert machteloos stonden, heel Deps zou naar hem zijn gezwermd: Houtekiet, Jan, wat nu? Hij zou niets gezegd hebben, of iets gebromd in zijnen baard, maar zij wisten dat de heele wereld hen niet meer raken kon wanneer hij zich eenmaal uit zijn rust zou hebben opgericht. Zooals hij door Deps schreed, altijd even rustig en eender gehumeurd, alles opnemend met heldere, ver kijkende oogen, kon hij even goed als naar dit of dat zijn welgevallige oogen wenden naar vrouwen of meisjes. Anderen werden oud, stijf, ziek, zwak, hij niet en er zijn altijd vrouwen en dat zijn altijd vrouwen. Hij kon ze in zijn armen nemen, degenen die wilden en degenen die in het eerst niet wilden. En dan? Dan had Apostel goed preeken, dan hadden de mannen goed ranselen, dan was het toch maar zoo, dan herbegon het spel van vroeger. Een anders overspeligheid wordt door de babbelende en lasterende deftigheid geïsoleerd, maar Jan Houtekiet, die het kwaad bedrijft alsof het zoo hoort en de vrouwen geheimzinnig aan zich hecht, verspreidt een nieuwen geest en er is wel niemand die zoo goed als Apostel weet dat die nieuwe geest oud is en nog altijd in de Depsers leeft. Toen Iphigenie begraven was, werkte hij wel even naarstig in zijn tuin als vroeger, maar hij ging toch een keertje meer naar Houtekiet. En hier en daar wat dikwijler buurten. Hij zei noch vroeg er iets, maar luisterde en lette des te beter. Jan Houtekiet echter scheen nog meer in zichzelven te gaan leven en niets te merken van de genegenheid die weer vernieuwd naar hem toestroomde. Deps bleef rustig.

Jan Houtekiet dacht na over de woorden van Iphigenie. Dingen die hij nooit vermoed had, bestonden. Al die jaren had die schoone fijne vrouw hem bemind met eene liefde zoo grondeloos dat zijn gedachten er zich in verloren. Zijn nagelsnippers had zij opgeraapt en gekust, de tas gekust waaruit hij gedronken had, verlangd met hem heen te gaan zonder te weten waar naartoe. Zij had hem gezegd dat hij geen zwerver, geen vagebond, geen wilde was. Hij voelde zich in zichzelven opgetild en veredeld, hij zag met groote verbazing in dat zij gelijk had, dat zijn grijpen en neerleggen van de vrouwen toch minder geweest was dan hij eigenlijk gezocht had, maar hij had niet geweten wat hij zocht. Hij begon zich nu voor te stellen hoe het zou geweest zijn indien hij en Iphigenie altijd samen geweest waren. Een ondragelijk heimwee besloop hem, een steek die hem traag dwars door het lijf ging, een verlangen dat zij nog eens haar arm rond zijn hals zou leggen om opgetild te worden en als de kussens weer goed lagen: dank u wel, Jan. Of zoo maar eens zijnen baard kammen, dat was al genoeg, dat had zij ook eens gedaan. Vroeger zou hij zoo iets allemaal flauwigheid genoemd hebben en hij zou ook nu nog niet kunnen uitstaan dat iemand anders b.v. iets aan zijnen baard deed, maar hij begreep nu dat al die zachte weeke gedachten behoorden bij die liefde van Iphigenie, bij dat betere dat volgens haar in hem was zonder dat hij het wist.

Meer dan een maand duurde het eer hij begon te denken dat zij misschien toch nog wel kon voortleven en onzichtbaar bij hem zijn. Hij had haar dit allemaal laten verzekeren uit geduld en slechts eenmaal ontsteld gedacht dat er misschien toch wel iets kon van waar zijn. Nu staat opeens die gedachte vóór hem en is een diepe troost. Weken lang heeft hij niets dan verdriet gehad. Opeens is het alsof zij hem zegt: ziet ge nu wel, Jan, dat het waar is. En hij zegt niet meer neen, hij erkent verbaasd dat zij ook daarin gelijk had. Maar als hij zich werkelijk gaat voorstellen dat zij nu wezenlijk bij hem is wordt het hem te sterk. Dood zou dan niet dood zijn, onmogelijk. Er is iets, denkt Jan Houtekiet, maar wat is het. Er is zeker en vast iets, want van langsom dikwijler keeren die presenties terug: terwijl hij niet aan haar denkt, spreekt zij hem opeens toe: ziet gij dat ik hier weeral ben, Jan.

Sinds zijn huwelijk heeft Lien hem elken Zondag gevraagd waarom hij nu toch ook niet meegaat naar de kerk, is dat nu zoo erg, kan hij niet doen zooals andere menschen? Het eindigt precies zooals hij in zijne lankmoedigheid altijd heeft voorzien: eerst een kerkhof, dan een kerk, en nu er zelf naartoe gaan. Als hij er eenmaal zal naartoe gaan, zal hij ook nog pastoor moeten worden dat is zoo zeker als tweemaal twee vier. Vooruit, zegt Jan Houtekiet, o hoe gelukkig is zij. Schreiend roept zij haar kinderen bij elkaar, op twee na, die huiswacht hebben. Zij moeten allen meegaan naar de kerk en van aan hun huis tot aan de kerk zingt zij trotsch den lof van hun vader. Wat de menschen ook vertellen, nooit mogen zij dulden dat over hun vader kwaad wordt gezegd. Zonder hun vader zou heel Deps niet bestaan hebben en daar zijn er die heimelijker leven, maar hun vader is altijd recht voor de vuist geweest, hij heeft goed gezorgd voor vrouw en kinderen en zij moeten maar zeggen: als gij iets tegen hem te zeggen hebt, wij niet, voor ons is hij goed en wij laten hem niet te na spreken. Maanden lang heeft zij gezeurd alsof naar de kerk gaan het eenig noodzakelijke is, nu zij hem er naartoe leidt sermoont zij tot haar kinderen dat het niet gelegen is in kerkloopen. Men moet zijn plicht doen, dat wel, maar omdat vader tot nu toe niet gegaan is, is hij geen haartje slechter dan de anderen.

Zoo waggelt de trotsche klokhen kerkwaarts met haren Jan en haar kloek regiment, maar eens in het portaal verdwijnt de bekeerling in het deurtje naar den torentrap, en daar staat zij.

Jan Houtekiet stijgt naar den toren. Aan het venstertje gekomen vanwaar hij tijdens de kerkwijding naar het kruis klom, zet hij zich tustig op een balk en leunt uit het raampje. Onder hem ligt Deps, daarachter de vlekjes en dorpen van den omtrek, daarrond de horizon vol torens, daarboven de oneindigheid des schoonen en raadselachtigen hemels. Een groote wijde vrede breidt zich uit in het gemoed.

Dit is het laatste wat ons Houtekieters over onzen stichter verteld wordt: hoe hij zich bekeerde en des Zondags in den toren ging zitten zoodat de menschen heinde en ver konden zien wanneer de hoogmis begon en wanneer ze uit was. Zoolang hij aan het torenvenstertje zat was de mis niet uit. Dat is zoo geweest zoolang hij geleefd heeft, ook in den omtrek wijd en zijd, spreekt

men daar nu nog van. Apostel is gestorven, andere pastoors zijn gekomen die het beter wilden weten dan Apostel, niemand heeft Houtekiet kunnen overtuigen dat het beter was naar hun onnoozele preeken te luisteren en dat hij daar hoog niet dichter bij God zat dan in de duffe kerk. Hij zat daar niet te prevelen of kruiskens te maken. Hij keek rustig over de velden en in de lucht en hij voelde zich een met die oneindigheid waarin onvatbaar voor woorden en gedachten dat fijne raadsel zweeft waarover het sterven van Iphigenie hem aandachtig gemaakt had en dat ons allen boeien blijft in dit aardsche leven.

11 Juli 1939.
GERARD WALSCHAP

Duitschland's door den staat beheerschte conjunctuur

‘Denk' ich an Deutschland in der Nacht So bin ich um den Schlaf gebracht.’

Heine.

Het Duitsche economische leven biedt op het eerste gezicht een merkwaardig schouwspel. Terwijl nagenoeg alle gegevens wijzen op een scherpe hausse, blijft het prijspeil vrij constant.

Deze stabiliteit van de prijzen doet nog te vreemder aan wanneer wij letten op de sterke stijging van het bedrag aan bankbiljetten in circulatie.

Trouwens, niet alleen de bankbiljetten-emissie is sterk toegenomen, ook de andere vormen van geldverkeer vertonen een belangrijke stijging, met name de Giro-omzet van de Reichsbank, de clearings bij de Reichsbank en de omzetten van de postchequedienst.

1933 = 100

	1933	**1934**	**1935**	**1936**	**1937**	**1938**
Indexcijfer der groothandelprijzen	100	105	110	112	114	114
Bankbiljetten in circulatie	100	105	110	125	142	84
Rekening Courant Saldi (Reichsbank)	100	162	205	179	186	248
Giro-omzet van de Reichsbank	100	110	126	142	169	
Clearing bij de Reichsbank	100	110	112	117	136	150
Postchequedienst	100	116	127	140	159	206

Terwijl dus de monetaire circulatie zeer aanzienlijk gestegen is, bleven de prijzen stabiel. Bij nauwkeurige beschouwing kunnen

wij twee perioden onderscheiden n.l. 1933/1935 en 1936/1938. In de eerste periode is er geen belangrijke dispariteit tusschen de prijsstijging en de monetaire circulatie.

Een geheel ander beeld geeft de tweede periode. De monetaire circulatie neemt dan, *in stijgende mate*, toe. Zij vertoont het bekende beeld van de inflatie en toch blijven juist dan de prijzen constant! Wie gewoon is de naïve quantiteitstheorie te hanteeren, staat hier inderdaad voor een raadsel! Het verband tusschen prijsniveau en monetaire circulatie is in deze tweede periode geheel doorbroken.

Duidelijker wordt dit verband tusschen prijzen en circulatie, indien wij als derde factor de productie in oogenschouw nemen.

1933 = 100

	1933	**1934**	**1935**	**1936**	**1937**	**1938**
Alg. Indexcijfer nijverheidsprod. (excl. voedings- en genotmiddelen)	100	132	154	174	191	207
Werkende arbeiders volgens Stat. Ziekenkassen	100	116	123	132	142	150
Aantal werkloozen ingeschr. bij arbeidsbeurzen	100	54	45	33	19	9

Ook hier is het gewenscht de jaren 1933/1935 te scheiden van de jaren 1936/1938.

In de eerste periode neemt de productie van de nijverheid veel sneller toe dan de monetaire circulatie. Desondanks treedt geen prijsverlaging in, noch van de groothandelprijzen, noch van de kosten van het levensonderhoud. Deze laatste stijgen zelfs in deze periode met 5 punten.

Aangezien in deze periode ook de uitvoer verminderde, moeten wij wel aannemen, dat de binnenlandsche koopkracht in Duitschland sneller toenam dan de monetaire circulatie voor zooverre deze uit de beschikbare cijfers blijkt. Dit behoeft ons ook niet te verwonderen. In deze eerste periode deed men in Duitschland ernstige pogingen om door een ‘Initialzündung’ het economische leven weer op gang te brengen. Hoofddoel was daarbij het aantal werkzame arbeiders te vergrooten. Nu worden arbeiders bij de week betaald en daarom is de omloopsnelheid van het geld

in deze sfeer van het economische leven veel hooger dan de algemeen gemiddelde omloopsnelheid. Hoewel dan ook de vermeerdering van het bedrag aan bankbiljetten in 1935 naar verhouding bij de Giro-omzetten en de postchequedienst achter bleef, en de rekening courant saldi van de Reichsbank in deze periode verdubbelde, kan men niet zonder meer zeggen, dat de *dienst* van de bankbiljetten bij die van de girale geldmiddelen achterbleef. Duidelijk zag men trouwens in Duitschland in, dat de *inflationistische gevaren* bij een vergrooting van de omloopsnelheid van reeds bestaande monetaire middelen, geringer zijn dan bij vermeerdering van de monetaire middelen zelve. Het effect op productie en prijspeil is evenwel van een vergrooting der omloopsnelheid en van een vermeerdering der kasmiddelen gelijk. Van twee mogelijkheden koos men dus de minst gevaarlijke.

Dat inderdaad de gevaren bij een vergrooting van de omloopsnelheid geringer zijn, dan bij een vergrooting van het nominale bedrag blijkt vooral als de oorzaken, die tot inflatie geleid hebben, ophouden te bestaan. Dan treedt, met het verminderen van de omloopsnelheid automatisch een vermindering van den geldstroom in. Hebben wij evenwel een uitbreiding van het nominale bedrag der circulatie gehad, dan valt de vermeerdering niet van zelf weg. De bedragen blijven in de kassen der economische subjecten aanwezig en blijven zoo een latent gevaar vormen. Een voorbeeld hiervan hebben wij in ons eigen land. Op de inflationistische prijsstijging tijdens den wereldoorlog volgde een periode van deflatie.

Deze deflatieperiode kenmerkt zich door ruime kassen. Men kan dan ook, m.i. moeilijk volhouden dat deze deflatie door ‘gebrek aan geld’ is veroorzaakt. Tevens volgt hieruit dat er m.i. wel eenig scepticisme gerechtvaardigd is ten aanzien van de mogelijkheid *alleen* door het vergrooten der circulatie een prijsstijging te bewerkstellen. Wel houdt de groote liquiditeit na inflatie- en deflatie-perioden een gevaar voor hernieuwde inflatie in.

Deze vermeerdering van de effectieve circulatie, door vergrooting van de omloopsnelheid bij een zoo gering mogelijke toename van het nominale bedrag der circulatiemiddelen, werd in Duitschland verkregen door de uitgifte van ‘Arbeidsbeschaffungswechsel’. De bedoeling van deze soort wissels was, dat de onder-

nemingen, die deze van het Rijk in betaling kregen, deze wissels zoo lang mogelijk in eigen portefeuille zouden houden. Alleen in geval van dringende behoefte aan geld was herdisconto bij de Rijksbank mogelijk.

Het is zeer de vraag, of deze politiek van 'ankurbelen' op den duur een succes zou zijn geweest. Wel geven de cijfers voor 1935 nog een verbetering ten aanzien van 1934 te zien, maar het tempo van de vooruitgang is merkbaar minder geworden. Bovendien kwam in Februari 1935 het Saar-gebied weer bij Duitschland. Hierdoor lijkt de verbetering in de toestand grooter dan zij is. Vele gegevens wijzen op een achteruitgang tusschen 1933 en 1935. De uit voer verminderde met 12%. Het bedrag aan goud bij de circulatiebank nam af van 457 millioen tot 86 millioenen rijksmark. Wel daalde het aantal ingeschreven werkloozen nog, maar het aantal ondersteunde werkloozen bleef gelijk. Van 1934 op 1935 nam het aantal faillissementen weer toe.

Indien men dan ook na 1935 opgehouden had met op groote schaal in het economische leven in te grijpen, dan zou waarschijnlijk een verdere vermindering van de werkloosheid achterwege gebleven zijn.

In de eerste periode was de bedoeling van het staatsingrijpen geweest het economische leven weer op gang te brengen om het daarna aan zijn eigen ontwikkeling over te laten. Hiervan is evenwel niets gekomen. In plaats van een vermindering van het staatsingrijpen in het economische leven kregen wij een vermeerdering daarvan en wel in ongedacht groote mate.

Ook de doelstelling van de staat werd een geheel andere. Kunnen wij in de eerste periode nog spreken van een poging om de conjunctuur te beïnvloeden, in de tweede periode is het staatsingrijpen geheel op de bewapening van Duitschland ingesteld. Dit zou op twee principieel verschillende manieren kunnen gebeuren. De staat zou als kooper van wapentuig op de markt kunnen komen en anderzijds zijn vermogensbehoeften kunnen dekken op de kapitaalmarkt. In dat geval zou het prijsmechanisme in zijn economische functie behouden zijn. Verschuivingen in de vraag zouden dan veranderingen in de prijzen tot gevolg gehad hebben en deze laatsten zouden dan weer tot veranderingen in de richting der productie hebben geleid. Wel zou de staat, zoo-

als iedere groote opdrachtgever, dan nog hebben kunnen trachten om speciaal gunstige voorwaarden te bedingen, maar dit alles zou het systeem van regeling der productie en consumptie via het proces der prijsvorming niet hebben aangetast.

In Duitschland heeft men evenwel een anderen weg gevolgd. De staat ging rechtstreeks de richting van de productie bepalen. Niet meer de economische kracht, waarmede een goed gevraagd wordt, beslist over de productierichting, maar de inzichten van de regeering ten opzichte van de dringendheid van de militaireen sociaal-politieke behoeften, beslissen hierover.

Het spreekt wel vanzelf, dat onder deze omstandigheden economische gegevens, zooals prijzen, omvang der productie, aantal werkloozen enz. een geheel andere beteekenis gekregen hebben dan zij vroeger hadden. Zelfs rentabiliteitscijfers van naamlooze vennootschappen zeggen nu weinig over het al of niet economisch geslaagd zijn van de productie.

Toch is een economische analyse van Duitschland niet onmogelijk en zelfs gewenscht. In de eerste plaats blijft ook hier de prijsvorming ten deele haar invloed doen gelden. Dit is voornamelijk nog het geval in de sfeer der consumptie. Bovendien gebruikt men in Duitschland uit propagandistisch oogpunt, vaak economische gegevens, zonder er evenwel duidelijk bij te zeggen, dat de beteekenis hiervan zoozeer veranderd is, dat er haast iedere waarde aan moet worden ontzegd.

Zoo wijst men bijv. op de vrij gunstige rendementscijfers van ondernemingen, men stelt naast elkaar de constante geldloonen van de arbeiders en het eveneens vrij stabiele indexcijfer van de kosten van levensonderhoud. Men is trots op de hooge productiecijfers en het practisch ontbreken van werkloozen.

Deze gegevens zouden inderdaad op een gunstige en stabiele ontwikkeling der welvaart wijzen, *indien men aan de prijzen de normale economische beteekenis kon hechten. Nu dit hier niet het geval is*, *bewijzen deze gegevens niets over de welvaart*. Hoogstens zeggen deze feiten iets over de macht van de Duitsche regeering om symptomen in het leven te roepen, die elders voor bewijzen van hooge welvaart kunnen worden aangezien.

Twee vragen willen wij nader onderzoeken en wel de vraag naar de welvaart en die naar de stabiliteit.

Hierbij zouden wij de ‘gunstige’ gegevens kunnen negeeren en daarvoor in de plaats ‘ongunstige’ kunnen stellen. Deze methode is evenwel niet afdoende. Wanneer naast gunstige ook ongunstige gegevens staan, dan kan men evengoed tot het een als tot het ander concludeeren. Eerst als wij ingezien hebben, dat de gunstige cijfers, in het verband waarin zij gesteld moeten worden, slechts gunstig schijnen, zonder dit te zijn, eerst dan kan men de conclusie trekken, dat de toestand niet gunstig is. Keeren wij ons dus tot de ‘gunstige’ feiten!

Het Statistische Reichamt publiceert samenvattende gegevens van de Duitsche Naamlooze Vennootschappen (A.G.). Van de Industrieele Naamlooze Vennootschappen worden meer uitvoerige gegevens verstrekt. Hieraan ontleenen wij de totaalcijfers voor loonen en salarissen, jaarwinsten en -verliezen.

	1933	**1934**	**1935**	**1936**
	In millioenen R.M.			
A. Jaarwinsten	356	449	495	587
B. Jaarverliezen	242	84	38	73
A-B Saldo winst	114	365	457	514
C. Loonen en salarissen	2879	3647	4354	5076
A-B+C. Totaal inkomen	2993	4012	4811	5590

Zoo op het eerste gezicht is hier de ontwikkeling buitengewoon gunstig! Nu omvatten deze gegevens wel niet het geheele economische leven, maar toch wel een belangrijk deel. Verder mogen wij aannemen, dat een aanzienlijk deel van de *vermeerdering* der inkomsten juist aan deze groep ten goede gekomen is. Hoewel niet volledig, geven deze cijfers ons toch inzicht in de grootteorde van de koopkrachtsvermeerdering in Duitschland. In de industrieele naamlooze vennootschappen nam het totale inkomen van 1933 tot 1936 toe met niet minder dan 2597 millioen rijksmark. Dit is inderdaad een indrukwekkend cijfer.

Maar thans de keerzijde der medaille. De ontvangsten van het rijk zijn belastinguitgaven voor de burgers. Voor zooverre de opbrengst van de rijksmiddelen stijgt, neemt de koopkracht van het bruto-inkomen in de productie gewonnen, af. Gaan wij dus

thans de totale opbrengst der Rijksmiddelen in Duitschland na.

Opbrengst der Rijksmiddelen in millioenen R.M.

1933	1934	1935	1936	1937	1938
6.761	7.792	9.319	11.049	13.386	16.502

Alleen reeds tusschen 1933 en 1936 nam de opbrengst der Rijksmiddelen toe met 4.288 millioen mark.

Terwijl dus in de industrie het totale inkomen met ruim 2½ milliard toenam, vermeerderden de staatsinkomsten, dus de particuliere uitgaven, met ruim 4 milliard!

Wij zullen niet ver van de waarheid zijn, indien wij stellen, dat de geheele vermeerdering van de koopkracht in het economische leven van Duitschland via de opbrengsten der rijksmiddelen naar de staat is overgeheveld! Anders gezegd: De vermeerdering van de productie is niet aangewend om de welvaart van de bevolking te vergrooten maar voor, algemeen als improductief beschouwde, staatsuitgaven. Duitschland is als het ware geworden één groote werkplaats in dienst van de staat.

Nog op een andere wijze is dit uit de cijfers duidelijk te maken. Tusschen 1933 en 1938 nam het aantal bij de ziekenkassen verzekerde werkende arbeiders toe met ongeveer 6½ millioen. De opbrengst der Rijksmiddelen nam in die tijd toe met 10.000 millioen mark. Alleen reeds uit deze vermeerdering der rijksinkomsten zou men 6 millioen arbeiders tegen een loon van 0,70 R.M. per uur volledig te werk kunnen stellen.

Nu wij gezien hebben, dat de inderdaad sterke uitbreiding van de productie, van de werkgelegenheid en van de winsten geheel te verklaren is uit de toename van de rijks-*uitgaven* (deze zijn zelfs veel grooter dan de rijksontvangsten), verliezen deze z.g. symptomen van welvaart voor ons iedere beteekenis. Zij pleiten meer voor de efficiency van de belastingdienst dan voor de economische organisatie van het land.

Wie het Duitsche systeem goed begrijpt, weet ook waarom men zoo angstvallig de prijzen onder controle houdt. Een prijsstijging beteekent in de eerste plaats een verschuiving in de koopkracht van de schuldeischers naar de schuldenaren. Het Duitsche rijk is als belastinggerechtigde thans de grootste schuldeische

van het Duitsche volk. Een prijsstijging zou tot gevolg hebben, dat de betalingen die het Rijk moet doen, snel omhoog zouden gaan, de belastingopbrengst zou deze prijsbeweging vertraagd volgen en dus de positie van de schatkist moeilijker maken.

Deze opvatting wijkt inderdaad wel sterk van de gangbare af. Gewoonlijk toch ziet men in een inflationistische prijsstijging een middel van den staat om van zijn schuld af te komen. Men ziet dan de staat niet als crediteur maar als debiteur. De gangbare opvatting vindt waarschijnlijk steun in de verliezen die de houders van obligaties bij een inflatie ondergaan. Tegenover deze verliezen moet dan een winnaar staan, dat is de staat, en nu is het maar een stap om de staat of zijn organen de bedoeling toe te schrijven deze winst te veroorzaken door een inflatie. Tegen deze gangbare opvatting zijn evenwel ernstige bezwaren in te brengen. Inflaties ontstaan meestal door een geforceerde leeningspolitiek, door uitgifte van obligaties die niet meer door spaarmiddelen kunnen worden opgenomen en die dan ook bij de circulatiebank beleend worden. Schatkistpapier wordt uitgegeven om uitgaven te doen, die niet meer uit de gewone middelen kunnen worden bestreden. Zoo ontstaat inflatie doordat de schuldenpositie van den staat steeds ongunstiger wordt. Nu wil de gangbare opvatting mij doen gelooven dat de beste manier voor de staat om uit zijn schulden te komen zou zijn, zich in nog sterker mate in de schuld te steken? Wel vermindert de reëele waarde van den ouden schuld maar met de totale waarde van alle schuld is dat geenszins het geval (hetgeen zoowel in theorie als met de feiten te bewijzen zou zijn). Juist dit eigenaardige verschil tusschen waardedaling van de oude schuld bij waardestijging van de totale schuld, maakt, dat, als er eenmaal een inflatie, die zich in prijsstijging uit, is, de staat steeds verder dien weg wordt opgedrongen.

Na een periode van inflatie is dan ook de totale schuldenpositie van den staat niet gunstiger dan daarvoor.... tenzij men tot een openlijk of verkapt staatsbankroet besluit. Maar dan ligt de verbetering niet in de inflatie, maar de saneerende werking van het faillissement!

Dit wat de werking van de inflatie op de totale schuldenlast betreft. De loopende rekening van inkomsten en uitgaven van een staat wordt er nog ongunstiger door getroffen, omdat de inkomsten uit de belastingen bij de prijsstijging ten achter blijven

als gevolg van het tijdsverschil. Juist dit divergeeren van inkomsten en uitgaven drijft dan steeds verder tot leenen en tot verdere inflatie. Inflatie leidt dan ook niet tot verbetering van de budgetpositie.

Een tweede fout in de gangbare opvatting is, dat men aan de staat of zijn organen in deze een bepaalde bedoeling, een bewuste politiek, toeschrijft. De onbewuste politiek waardoor inflaties ontstaan, is die van de kleinste weerstand of van het geringste kwaad, zonder acht te slaan op de verdere gevolgen. Leenen is nu eenmaal de gemakkelijkste politiek wanneer inkomsten en uitgaven niet met elkaar in overeenstemming zijn. Hier een dieperen zin achter zoeken, en de bedoeling er in te leggen, den staat van zijn schuldenlast te bevrijden, lijkt mij niet in overeenstemming met de historie van de inflaties. Bij zuivere valsche munterij door den souverein, staat de zaak anders. Wanneer een landsvorst met munten van geringer gewicht ging betalen en zijn belastingen, in ieder geval ten deele, bleef ontvangen in volwaardigen munt, was er inderdaad een privaat voordeel te behalen. Dat is evenwel een geheel andere kwestie, al spookt die mogelijkerwijze in de populaire opvatting ten aanzien van de werking der inflatie op de staatsinkomsten, nog na.

In Duitschland kent men te goed de werking van de inflatie; hier voert men dan ook een zeer bewuste politiek met het doel de prijsbeweging te beheerschen.

Afgezien reeds van de psychologische en politieke gevolgen van een inflatie, zijn er belangrijke economische motieven voor de Rijksregeering om alles in het werk te stellen ten einde een prijsstijging te voorkomen.

Hier duiken nieuwe moeilijkheden op. Zoodra de circulatie toeneemt, neemt ook de kasvoorraad bij de economische subjecten toe. Hierdoor zou een extra vraag naar goederen kunnen ontstaan. Indien evenwel deze goederen er niet zijn, omdat de extra productie niet gericht is op de vraag van de consumenten maar geleid wordt door ‘Staatsraison’, dreigt van onder op een prijsstijging. Zou men deze willen vermijden door alle goederen te rantsoeneeren, dan zou dit eveneens tot politieke moeilijkheden leiden. Wil men, zonder alles te rantsoeneeren toch een prijsstijging voorkomen, dan moet men zorgen dat de consumenten al of niet ‘vrijwillig’ afzien van het consumptief aanwenden van

hun extra kasmiddelen. Voor een belangrijk deel kan men dit natuurlijk bereiken door belastingheffing. Een ander middel is het bevorderen van het sparen. In het Duitsche systeem is dan ook het sparen een middel om een inflationistische prijsstijging tegen te gaan. Wanneer men de extra hooge staatsuitgaven ziet als een ‘investeering’ dan kan men zeggen dat een prijsstijging voorkomen kan worden indien het bedrag aan besparingen plus de extra-productie gelijk is aan deze investeering.

Voor een deel vinden deze besparingen via de spaarbanken plaats.

In millioenen R.M.

	1933	**1934**	**1935**	**1936**	**1937**	**1938**
Saldi bij de Spaarbanken	10808	12350	13384	14303	15741	16915

Dat het sparen hier geen teeken van welvaart is, maar eerder opgevat moet worden als een bewijs dat de consumptie is ingekrompen, spreekt haast vanzelf.

Een ander middel, dat toegepast kan worden, om de economische subjecten te beletten met hun kassen als koopers op de markt te verschijnen en dat dienen kan om de aanwezige goederen zooveel mogelijk voor de staat te reserveeren, is het uitgeven van staatsleeningen. Voor een deel hangen trouwens de saldi bij de spaarbanken en de uitgifte van staatsleeningen samen.

De Engelsche ‘Economist’ van 18 Febr. 1939 geeft de volgende cijfers van de totale Rijksschuld in millioenen R.M.

Maart 1933	Maart 1936	Maart 1937	Maart 1938	Oct. 1938
11.690	14.372	16.058	19.098	25.676

Bovendien zouden dan nog voor een 10 à 12.000 millioen speciale wissels uitstaan.

Twee dingen vallen hierbij op en wel eenerzijds de snelle vermeerdering na 1936, vooral in het laatste jaar en anderzijds de hoogte van den schuld zelve.

Zoo lang de staat er voor waken kan, dat deze staatsschuld niet door middel van beleening bij de Circulatiebank tot monetaire expansie leidt, kan de staat koopen zonder de prijzen op te jagen.

Dat dit in feite een onteigening zonder schadevergoeding is, ziet men gewoonlijk niet in, omdat ieder economisch subject afzonderlijk in de bewijzen van schuld een activum ziet. Voor de Duitsche economische samenleving in haar geheel, is hier echter van geen actief sprake.

Wanneer wij het geheele complex van feiten overzien, dan blijken de groote productie en de stabiele prijzen in het geheel niet te beteekenen, dat de welvaart verhoogd is.

Tot nu toe bezagen wij het Duitsche economische leven in verband met de verplaatsing van de koopkracht door belastingen en staatsleeningen. Met deze verplaatsing van de koopkracht correspondeerende verandering in de productierichting. Zoo lang zich dit alles in het binnenland kan afspelen, is het nog vrij eenvoudig. Moeilijker wordt het, indien deze veranderingen moeten leiden tot verschuivingen in in- en uitvoer. Wij hebben dan tevens met de vraagstukken van de betalingsbalans te maken. In het eenvoudigste geval zou men geen speciale valutamoeilijkheden behoeven te hebben bij deze verschuivingen. Wanneer n.l. het binnenlandsche prijsniveau gelijk blijft en ook de andere omstandigheden, die de afzet in het buitenland mede bepalen, niet veranderen, dan zal de verschuiving van de productie en consumptie geen bijzondere veranderingen in de valutapositie veroorzaken indien de particulieren in dezelfde mate minder buitenlandsche goederen koopen als de staat meer. Hieruit blijkt, dat wij hier niet alleen te maken hebben met wat de Duitsche staat doet, maar dat tevens de richting waarin de consumenten hun koopkracht aanwenden van groote beteekenis is. Nu is het voor de regeering veel gemakkelijker een deel van de koopkracht van de economische subjecten naar den staat over te hevelen, dan de verdeling van deze koopkracht over binnen- en buitenlandsche goederen te beïnvloeden.

Thans willen wij een summier onderzoek instellen naar de houdbaarheid van dit Duitsche systeem. Hiertoe brengen wij in herinnering, dat de productie in Duitschland alleen op hoog peil is, omdat de staat als kooper op groote schaal in de markt is. Dit kan, omdat deze staat de machtsmiddelen heeft via belastingen en leeningen, een groot deel van de koopkracht naar zich toe

te halen. De verschuivingen in de productie, die hiermede gepaard gingen, werden aanzienlijk vergemakkelijkt doordat men begon in een tijd toen er arbeidskrachten en kapitaalgoederen ongebruikt lagen. Thans zijn alle arbeidskrachten en alle kapitaalgoederen in gebruik. Wil deze toestand blijvend zijn, dan moet er nu een zeker evenwicht bestaan. Wij zullen op enkele belangrijke punten nagaan of dit evenwicht er inderdaad is.

Om zijn tegenwoordige koopkracht uit te oefenen en dus de bij de productie voor de staat werkzame arbeiders en kapitaalgoederen te kunnen betalen, put de staat niet alleen uit zijn zeer hooge staatsinkomsten, maar ook uit leeningen. Het principieele verschil tusschen belastingen en leeningen is, dat de eerste blijvend aan de staat worden afgestaan, terwijl leeningen als een tijdelijke afstand zijn bedoeld. Vooral in het laatste jaar heeft men op deze laatste bron een extra zwaar beroep moeten doen. Zelfs als wij aannemen, dat men de staatsinkomsten op het tegenwoordige peil zou kunnen handhaven, dan nog moet aan de toename van de leeningen een einde komen. Zij die hier geld aan de staat leenen, het mogen spaarbanken, sociale fondsen, ondernemers of particulieren zijn, doen dit juist niet met de gedachte deze middelen blijvend ter beschikking van de staat te stellen. De goederen en diensten, die zij eens van de maatschappij voor hun gespaarde en tijdelijk aan de staat overgedragen middelen zullen vragen, zullen dan niet aanwezig zijn. Dit komt, omdat wij hier niet met productieve maar met improductieve leeningen te maken hebben.

Hieruit volgt tweeërlei. Ten eerste dat de staat niet steeds door kan gaan met leenen. In de tweede plaats loopt de boel reeds bij de bestaande hoogte der leeningen vast, indien de spaarders aan de, tijdelijk aan den staat overgedragen middelen, de uiteindelijke bestemming zullen willen geven, want dat kan niet. De productiekrachten zijn niet op deze uiteindelijke bestemming gericht. Zoolang men de productie nog steeds kon uitbreiden, bemerkte men deze moeilijkheden niet. Thans in het stadium van ‘Vollbeschäftigung’ treedt het gebrek aan evenwicht tusschen de verschillende richtingen van de productie duidelijk naar voren. Het is dan ook geen wonder, dat juist in het laatste jaar de Staat een extra groot beroep op de leeningen heeft moeten doen om de uitgaven te dekken. Hierin zit evenwel

weer een extra gevaar. Wij mogen aannemen, dat in begin 1938 de bedrijven in het algemeen niet meer buitengewoon veel liquide middelen hadden. Natuurlijk hebben dan de meeste bedrijven op een *bepaald oogenblik* in verband met onregelmatigheden in de productie of de afzet, nog wel eenige liquide middelen. Het is zeer waarschijnlijk dat thans op dit laatste restje van de liquiditeit een beroep gedaan is. Het is evenwel zonder meer duidelijk, dat deze middelen, die het bedrijf slechts korten tijd kan missen, niet mogen worden uitgeleend voor een duurzame belegging in kanonnen. Te meer mag dit niet omdat de aflossing van deze kortloopende leeningen uit de belasting opbrengst thans niet meer gedekt is. Indien de schatting van The Economist redelijk juist is, dan bedroegen de kortloopende verplichtingen in October 1938 ongeveer 15 milliard. De geheele opbrengst der Rijksmiddelen bedroeg in 1938 16½ milliard. Dat hier sprake is van een ernstige wanverhouding is duidelijk. De kortloopende leeningen *moeten* gecontinueerd worden en dit continueeren is niet gegarandeerd.

Niet alleen de Staat, maar ook de ondernemingen hebben thans groote behoefte aan nieuw geldmiddelen. Van de zijde der productie bezien beteekent dit, dat kapitaal en arbeid aangewend zullen moeten worden voor de bouw en de herstelling van fabrieken, machines enz. Dit zal evenwel alleen kunnen indien de productie voor militaire doeleinden wordt ingekrompen. Maar zelfs als men dat doet, is het financieringsprobleem dat hiermede verbonden is, niet opgelost.

Voor zoover uitbreiding van de productie niet meer mogelijk is, zou alleen een drastische beperking van de consumptie, gepaard gaande aan een verandering van de productie-richting het kapitaalgebrek bij de bedrijven kunnen opheffen. Of men deze beperking van de consumptie verkrijgt door extra sparen of door verlaging der geldinkomens doet in dit verband niet ter zake. Alleen heeft men bij verlaging der inkomsten geen moeite om de vrij gekomen middelen naar de bedrijven over te brengen, aangezien zij daar eenvoudig kunnen blijven. Met het vraagstuk van de opheffing van het kapitaalgebrek is dan tevens het financieringsprobleem voor de bedrijven opgelost. Voor zoover men niet de inkomens ten bate van het bedrijf verlaagt, maar tot extra sparen aanspoort, blijft het financieringsvraagstuk bestaan. Hoe

zal het dan n.l. gelukken om de bespaarde middelen naar de ondernemingen over te brengen? Een mogelijkheid zou ook nog zijn dat de Staat eenerzijds zijn bewapeningsproductie inkrimpt en anderzijds met de uit belastingen verkregen middelen participeert in de voornaamste bedrijven. Hiermede zou dan een verdere stap gezet zijn op den weg naar een bepaalden vorm van Staatssocialisme. Duidelijk is evenwel, dat Duitschland op dit gebied voor groeiende moeilijkheden komt te staan.

Behalve de moeilijkheden van het groeiende kapitaaltekort zal men in Duitschland eens moeten komen tot een totale reorganisatie van de productie. Op het oogenblik toch produceert men in een zoodanigen omvang wapenen, dat de hoeveelheid hiervan in een snel tempo toeneemt.

Tot in het oneindige kan dit niet doorgaan en dus moet op zeker moment een verandering in de productierichting volgen. (Voor deze onderzoekingen moeten wij natuurlijk een oorlogscatastrofe uitschakelen). Wij hebben hier een vraagstuk, dat bij alle 'Ankurbelungs-theoretici' bekend is als buitengewoon moeilijk. In het algemeen is het vraagstuk niet onoplosbaar. Wanneer de staat een investeeringspolitiek volgt, met het doel het economische leven na een depressie op gang te brengen, dan is deze 'Ankurbelung' geslaagd, indien op zeker moment de particuliere investeering zoo geprikkeld is, dat zij de plaats van de overheidsinvesteering kan innemen.

Hiervoor moet in het algemeen aan twee voorwaarden voldaan zijn. Ten eerste moet de *totale omvang* van de toename der particuliere investeering even groot zijn, als die van de overheidsinvesteering waarvoor zij *in de plaats* moet komen. Op de kapitaalmarkt zal men dan zien, dat de emissies van de bedrijven toenemen met een bedrag waarmede de staatsemissies verminderen. Terwijl dus het totale bedrag der nieuwe leeningen gelijk blijft krijgen wij een verschuiving in de samenstelling daarvan. Onder welke voorwaarden de particuliere emissies zoo gestimuleerd kunnen worden, onderzoeken wij hier niet. Wij stellen slechts de formeele criteria voor het slagen van een 'Ankurbelungspolitiek' vast.

De tweede hoofdvoorwaarde voor het slagen van deze politiek is, dat de kapitaalgoederen en de arbeidskracht, die door de

vermindering van de overheidsinvesteering vrij komen, technisch geschikt zijn om door de particuliere investeeringen te worden aangewend. Deze eisch geldt speciaal voor het stadium van full employment.

De vraag is nu, in hoeverre de voorwaarden in Duitschland aanwezig zijn voor deze overschakeling van productie voor de staat op productie voor particulieren.

Het is niet in te zien, hoe in Duitschland de particuliere ondernemingen een aanbod van vermogen zullen vinden op het moment, dat de staat zijn uitgaven-politiek staakt. Een kans zou er nog zijn, indien op dat moment de rentabiliteitsvooruitzichten voor de Duitsche industrie gunstig beoordeeld konden worden. Daarvoor is dan in de eerste plaats een toeneming van de koopkrachtige vraag naar hun producten noodig. In Duitschland zullen zij die dan wel niet vinden. *Zeer groote en koopkrachtige buitenlandsche markten* moeten dan voor de Duitsche industrie opengelegd zijn. *De vraag is verder hoe groot de rentabiliteitsvooruitzichten moeten zijn opdat de Duitsche consumenten vrijwillig aan de industrie overdragen*, *wat zij nu gedwongen aan de staat moeten betalen*. Voor een rendabele bezetting van de Duitsche industrie, is het een vereischte dat de open gelegde markten in agrarische gebieden, zoo groot zijn, dat zij de Duitsche productie kunnen opnemen. Met betrekkelijk kleine agrarische gebieden is Duitschland dus niet gebaat. Bohemen en Moravië beteekenen hier nagenoeg niets, omdat deze streken zelf met het vraagstuk van den industrieelen afzet zitten. Slowakije is een druppel op een gloeiende plaat. Roemenië en Zuid-Slavië te samen, zouden wel iets beteekenen, maar, als wij een goed gevoel voor verhoudingen hebben, toch nog niet groot genoeg zijn om met Duitschland te samen een autarkisch geheel te kunnen vormen.

Slechts indien het zou gelukken bovendien geheel Polen in het Duitsche stelsel op te nemen of indien een langdurige en nauwe band op economisch gebied met Sovjet Rusland tot stand zou komen, zou Duitschland economisch gered zijn. De politieke kansen hierop zijn evenwel zeer gering.

Zulk een combinatie van Duitschland en Rusland ligt wel economisch voor de hand, maar zal op verzet van de geheele overige wereld moeten stuiten. Zulk een overheersching van de Noordzee tot de Stille Oceaan zou inderdaad de wereldhegemonie

voor Duitschland beteekenen. Wanneer een land als Duitschland naar een gesloten systeem streeft is de meest 'natuurlijke' oplossing, dat dit systeem de geheele wereld omvat!

De technische zijde van deze overschakeling zullen wij nog nader moeten bezien. Maar zelfs als deze financieele zijde zonder bezwaar zou verloopen, is nog slechts de helft van het omschakelingsproces voltooid. In plaats toch van een steeds toenemende productie van wapentuig hebben wij dan een snel *toenemende* capaciteit van de industrie voor private doeleinden gekregen. Een tweede fase zal daarop nog moeten volgen en wel een, waarin de snel *toenemende* capaciteit wordt omgezet in een stabiele, of zeer langzaam toenemende capaciteit. Waarschijnlijk zal dit met een zeer ernstige economische crisis gepaard gaan.

De directe aanleiding toch om van de eerste fase naar de tweede over te gaan, is het onrendabel worden van de exportindustrie. Naarmate de economische ruimte voor de expansie grooter is, zal dit moment later intreden, maar in die zelfde mate zal de depressie, die daarop in Duitschland volgt, feller en langduriger zijn.

Ook van de technische kant bezien zal de overgang van oorlogsindustrie naar vredesindustrie en, in de tweede fase, van expansieve vredesindustrie naar een meer stabiele, groote bezwaren ondervinden. De eerste overgang is waarschijnlijk nog de eenvoudigste (van technisch standpunt gezien). Men heeft immers voor de productie van productiemiddelen de zelfde categorieën van arbeiders noodig als voor de bewapeningsindustrie (metaalbewerkers en bouwvakarbeiders). Het komt evenwel niet alleen op de categorieën aan maar tevens op de kwantitatieve verhouding tusschen deze categorieën. Naarmate de arbeider gemakkelijker andere producten kan vervaardigen, zal deze aanpassing gemakkelijker gaan. Op grond hiervan mogen wij veronderstellen, dat de goed geschoolde en de volkomen ongeschoolde arbeiders hier de minste moeite zullen ondervinden. De grootste bezwaren gelden hier voor de groep van de routine-arbeiders.

Bij de overgang naar de tweede fase, dus van een sterk dynamische naar meer stabiele verhoudingen, zullen juist de zeer geschoolden het meeste gevaar loopen. Zoowel de overgang naar de eerste als naar de tweede fase houden dus ernstige

bedreigingen voor het economische leven in Duitschland in.

Brengt nu de geweldige politieke expansie van Duitschland in Zuid-Oost-Europa een merkbare verandering in het hier geschetste beeld? Wij vermogen dit niet in te zien. Noch de ontwikkelingsrichting, noch het tempo worden hierdoor in gunstige zin beïnvloed. De mogelijkheid voor een economische expansie van Duitschland hebben wij reeds verdisconteerd. Juist omdat richting en tempo niet beïnvloed worden, kan deze expansie wel een uitstel maar geen afstel van de moeilijkheden bieden. Uiteindelijk zullen door deze expansie de moeilijkheden zelfs op grooter schaal en waarschijnlijk ook in scherper vorm naar voren treden.

Alleen indien Duitschland zijn expansie in een nagenoeg onbegrensde economische ruimte, zooals Rusland of China, zou kunnen uitvoeren, zouden de zaken anders staan. Dan immers zou men zeer geleidelijk van de militaire naar de civiele productie en van de expansieve naar de meer statische fase kunnen overgaan. Vraag is evenwel of zulk een expansie op langen termijn toch geen te groote eischen aan het uithoudingsvermogen van Duitschland zou stellen, om van de politieke bezwaren maar te zwijgen.

Voorjaar 1939

W.J. VAN DE WOESTIJNE

Versailles onder de laatste Bourbons en in den keizertijd (Rococo en classicisme)

I. De ‘Grands Appartements’ en de Etiquette

Toen Lodewijk XIV op zijn sterfbed lag en alle zaken betreffende het regentschap met zijn neef Philips van Orleans had geregeld, liet hij zijn achterkleinzoon roepen en hij fluisterde hem, naar mémoires vermelden, deze woorden toe: ‘Mignon, vous allez être un grand roi; mais tout votre bonheur dépendra d'être soumis à Dieu et du soin que vous aurez de soulager vos peuples. Il faut pour cela que vous évitiez, autant que vous le pourrez, de faire la guerre; c'est la ruine des peuples. Ne suivez pas le mauvais exemple que je vous ai donné en cela; j'ai souvent entrepris la guerre trop légèrement et l'ai soutenu par vanité.... Soyez un prince pacifique....’[1)]

Bij deze woorden denkt men onwillekeurig aan wat ruim een halve eeuw vroeger Colbert aan den koning had geschreven: oorlogen en bouwwerken maken de glorie van een vorst uit. Den oorlog nu vroeg Lodewijk aan zijn opvolger te verafschuwen, over bouwen zal hij in zijn stervensuur niet gesproken hebben. Moeilijk zou hij ook hebben kunnen bevroeden hoe sterk zich de begrippen omtrent het ‘wonen’ van een vorst zouden wijzigen, waardoor men Versailles in zekeren zin ‘te klein’ zou gaan vinden, moeilijker zeker nog, dat het park en het kasteel latere generaties bezwaren zouden en dat zij hen tot een plaats van antipathie en verveling zouden worden. En toch is dat het geval geweest.

Het Versailles van den Zonnekoning was te zeer uitsluitend op

1) Nohac III, p. 2.

representatie gericht geweest; aan normale wooneischen was nauwelijks gedacht. Men geve zich onder anderen eens rekenschap van den plattegrond ten opzichte van den zonnestand! Terwille van het behoud van het kasteeltje van 1624 was de ligging zoo, als geen bouwmeester haar ooit geprojecteerd zou hebben. Hoe groot is daardoor niet het aantal kamers en zalen, waarin nooit of slechts zeer kort zon komt! En dat in een kasteel, dat bovendien nog berucht is om z'n slecht trekkende schoorsteenen.

Vanaf de eerste herfstkoude is het paleis dan ook bijkans onbewoonbaar. Lodewijk XIV wordt boos, wanneer men over koude klaagt, maar voor velen in zijn omgeving is het nauwelijks uit te houden. En toch durft geen hoveling weg te gaan!

In winters als die, waarover wij reeds spraken, stond niet alleen de wijn bevroren in de karaffen, maar de vlammen doofden in de haarden door de naar binnen dwarrelende sneeuw[1]. Zoo was het gesteld in de galerij van Mansart en in de 'enveloppe' van Le Vau, die de vertrekken van den vorst en zijn gemalin bevatte. Woonvertrekken kon men die nauwelijks noemen, al hadden beide vleugels hun slaapkamer, welke ruimte echter in dien tijd nog niet als een intiem vertrek werd beschouwd. Integendeel, de slaapkamer was allereerst ontvang- en audiëntiezaal: hoeveel besprekingen en staatszaken werden in de zeventiende en achttiende eeuw niet op bed afgedaan.

Het vertier in deze statievertrekken wordt misschien wel het duidelijkst geteekend door 'Liselotte'[2], die in een brief van 6 December 1682 aan haar schoonzuster Wilhelmina Ernestine

1) Dikwijls ook zagen de vertrekken en zalen blauw van den rook. Lodewijk XIV was voor dit alles even ongevoelig als voor de bedden vol ongedierte waarin hij sliep; zijn ijzersterk lichaam verdroeg die toestanden gemakkelijk, doch bij de hofhouding kwamen in dezen tijd de kruiken voor voeten en handen in de mode, tegelijk met moffen, slaapmutsen, enz. enz. De een sliep onder beerenhuiden, de ander met eenige paren sokken aan. De maréchale de Luxembourg sliep in Versailles den geheelen winter in haar door kruiken verwarmden draagstoel, enz. enz. (Lenotre, Vers. p. 11-13).

2) Elisabeth Charlotte (1652-1722) v.d. Pfaltz was de schoonzuster van Lodewijk XIV. Zij was gehuwd met Philippe d'Orleans; hun zoon was Philippe, de latere regent. Een bloemlezing uit haar 3000 brieven, verduidelijkt door biografische notities, werd o.a. uitgegeven door de Langewiesche-Verlag, 1921.

von der Pfaltz schrijft: '.... Heute ist wieder *Jour d'Appartement*. Damit Euer Liebden aber begreifen mögen, was dieses ist, so müssen Euer Liebden wissen, dasz der König hier eine grosze Gallerie läszt bauen, so (die) von seinem Appartement bis in der Königin ihres geht. Weillen aber solche Gallerie noch nicht ganz fertig ist, hat der König den Teil, so ausgemacht und gemalet ist, unterschlagen lassen und einen Salon davon gemacht. Alle Montag, Mittwoch und Freitag seind Jour d'Appartement. Da versammeln sich alle Mannsleute vom Hof ins Königs Antichambre und alle Weiber um sechs in der Königin Kammer. Hernach geht man alle miteinander in den Salon, wovon ich alleweil gesprochen; von dar in ein grosz Kabinet, allwo die Violons sein vor die, so tanzen wollen. Von dar geht man in eine Kammer, wo des Königs Thron ist. Da findt man allerhand Musik, Konzerten und Stimmen[1)]. Von dar geht man in die Schlafkammer[2)], allwo drei Tafeln stehen, um Karten zu spielen, vor den König, die Königin und Monsieur[3)]. Von dar geht man in eine Kammer, so man wohl einen Saal nennen kann[4)], worinnen mehr als zwanzig Tisch stehen mit grünen sammeten Teppichen mit goldenen Fransen, um allerhand Spiel zu spielen. Von dar geht man in eine grosze Antichambre[5)], allwo des Königs Billard steht; von dar in eine andre Kammer[6)], allwo vier lange Tisch, worauf die Kollation ist, allerhand Sachen, Obstkuchen, Konfituren. Das sieht eben aus wie die Christkindertafeln am Christkinderabende. Von dar geht man noch in eine andere Kammer[7)], wo auch vier andere Tafeln stehen solang als die von der Kollation, worauf viel Karaffen mit Gläser stehen und allerhand Weine und Liköre von aller-

1) Nu de 'Salon de la Guerre' genaamd.
2) Nu de 'Salon d'Apollon'.
3) De naaste bloedverwanten van den Koning werden met korte benamingen aangeduid, die echter steeds met een hoofdletter werden geschreven: de oudste broeder van den Koning is 'Monsieur', diens vrouw is 'Madame'. De kroonprins is 'Monseigneur', de dochters van den Koning: 'Mesdames de France'.
4) Nu de 'Salon de Mercure'.
5) Nu de 'Salon de Mars'.
6) Nu de 'Salle de Diane'.
7) Nu de 'Salon de Vénus'. Vanaf deze reeks van vertrekken kwam men te dien tijde in de Kapel, die op de plaats lag, waar tijdens de Régence de 'Salon d'Hercule' met de daar onderdoorgaande vestibule werd gebouwd.

hand Gattung; also die essen oder trinken wollen, halten sich in diese zwei letzten Kammern. Sobald als man von der Kollation kommt, welche man stehends iszt, geht man wieder in die Kammer, wo so viel Tafeln stehen, und da teilt sich jeder zu seinem Spiel aus, und wie mancherlei Spiel da gespielt werden, is nicht zu begreifen: Landsknecht, Tricktrack, Pikett, Reversi, L'Hombre, Schach, Trou, Madame, Berlan, summa summarum was man nur erdenken mag von Spielen. Wenn der König oder die Königin in die Kammer kommen, steht niemand von seinem Spiel auf. Die nicht spielen als wie ich und noch viel andere mehr, die schlendern herum, von einer Kammer zu der andern, bald zu der Musik, bald zu den Spielen; denn ist es erlaubt hinzugehen wo man will, dieses währet von sechs bis um zehn, dasz man zum Nachtessen geht, und das ist, was man Jour d'Appartement heiszt. Wenn ich Euer Liebden aber jetzt verzählen solle, mit was vor Pracht alle diese Kammern gemöbliert sein und welch eine Menge von Silbergeschirr drinnen ist, würde ich nimmer aufhören....'

Zoo dus was het gebruik der statievertrekken des avonds. En overdag? Men verbeelde zich niet, dat het er dan verlaten was of dat men er alleen maar personen uit de hofkringen aantrof. Huis en tuin beide waren publiek domein; alleen bedelaars en monniken werden er niet toegelaten[1]. Doch overigens, wie slechts een degen opzij had en een steek onder den arm, kon overal vrij rondwandelen. En het was niet moeilijk deze attributen te bemachtigen: zij werden door de portiers en boden van 't kasteel zelf verhuurd. Het toezien bij het eten der vorstelijke personen b.v. was een bekende publieke vermakelijkheid, waarop de Parijzenaar familie of kennissen uit de provincie gaarne vergastte. De vorst en zijn naaste familie moesten - alweer volgens de onverbrekelijke etiquette[2] - ieder alléén eten: de koning in

1) Lenotre, Versailles p. 147-148.
2) Il y avait, au plus beau temps de la Cour de Versailles, un maître plus puissant que le roi: c'était le cérémonial, ou, comme on disait 'l'Etiquette'. Tout était réglé, le moindre pas, le plus petit geste, comme un ballet d'Opéra et, à lire les chroniques du Château, on ne comprend pas comment chacun, depuis les princes et les princesses, jusqu'aux plus anonymes des serviteurs, parvenait à se fourrer dans l'esprit et à retenir toutes les minuties de son rôle, d'autant plus que ce rôle changeait suivant les saisons, les lieux et les heures. Telle grande dame qui, à Versailles, avait droit à un pliant, s'asseyait sur un tabouret à Marly et sur une chaise à dos quand on était à Rambouillet, etc. etc. (Lenotre, Versailles p. 143). Zie b.v. ook de brief van Liselotte van 14 Nov. 1678; Madame wil gaarne haar verwanten spreken en heeft.... ausgeforscht, ob man Euer Liebden Keinen Fauteuil geben würde, aber davon will man gar nichts hören. Dus kan zij haar familie niet in Frankrijk ontvangen!

zijn eigen appartementen aan een vierkanten tafel, de koningin elders dito, de prinsen en prinsessen weer ergens anders. Troepen kijklustigen die den Zonnekoning zijn eerste vier borden soep hadden zien eten[1)], zag men daarna naar de appartements de la reine trekken voor de visch en dan naar de kinderen voor de nagerechten. Is het wonder, dat deze kleinen dikwijls zóó weinig eetlust hadden door den vorm dezer maaltijden, dat zij meer van snoepgoed dan van behoorlijk voedsel groot werden. Het eerste kon tenminste in rust verteerd worden. Deze maaltijden gevoegd bij de ongeloofelijke wantoestanden op hygiënisch gebied verklaren veel van het gebrek aan weerstandsvermogen en daarmede van de geweldige kindersterfte in Versailles.

Ook van het in het openbaar zich in de tuinen bewegen spreken nu nog mémoires en.... een zichtbare herinnering. De lectrice van 'Mesdames de France', Madame de Campan, noteert 1768: 'Si Mesdames ne s'étaient pas imposé un grand nombre d'occupations, elles eussent été très à plaindre. Elles aimaient la promenade et ne pouvaient jouir que *des jardins publics de Versailles*; elles auraient eu du goût pour la culture des fleurs et n'en pouvaient avoir que sur leurs fenêtres!'

1) Het eten van Louis XIV werd hem gebracht begeleid door 36 edellieden en 12 dienaren. Ziehier eenige menu's; Liselotte schrijft: ....ik zag den koning meermalen eten: vier borden soep, een heele fasant, een patrijs, een bord sla, twee groote sneden ham, schapenvleesch met jus, een bord patisserie, fruit en harde eieren'. (Boulenger, Gr. Siècle p. 181). Een ander vermeldt: 'Twee kapoenen voor soep, vier patrijzen met kool, zes duiven, kreeftensoep, soep van hanekammen en fijne vleezen, een kapoen voor gehakt. Hierbij als voorspijzen: een kwartkalf, en een stuk er omheen, totaal 28 pond, twaalf duivenpasteitjes, kleine voorgerechten: hâché van zes kippetjes en van twee patrijzen, drie gebraden patrijzen, zes gesmoorde pasteiën, twee geroosterde kalkoenen, drie vette kuikens met truffels. Vervolgens nog vier schotels gebraad en tenslotte twee schotels versch fruit, twee schotels confituren en vier schotels compôte'. Laten we veronderstellen, dat de Koning, die dit voor zich krijgt, terwijl hij alléén aan tafel zit, heeft gekozen en een en ander heeft laten staan! (Lenotre, Versailles, p. 66).

De zichtbare herinnering bevindt zich op den zuidhoek van den grooten tuingevel. Daar lagen de vertrekken van den Duc de Bourgogne, den oudsten zoon van den Grand Dauphin. Als kind ontembaar en wreed, was hij als discipel van den hertog van Beauvilliers, doch vooral van Fénelon, opgegroeid tot een prins, wiens gezindheid de beste beloften voor de toekomst inhield[1]. Dat zijn vrijgevigheid groot was, werd al gauw alom bekend en zoo groot was tenslotte het gedrang om zijn vertrekken, dat men de openslaande deuren van zijn kamer moest beschermen door smeedwerk: de hekjes staan er nog voor het verblijf van den jong gestorven prins. Zoo en niet anders moet men zich de beweging in paleis en tuin voorstellen en dat verklaart b.v. ook de voortdurend bij de intendance binnenkomende klachten van het tuinpersoneel over gestolen lood en koper van de fonteinen.

Ja, nog zonderlinger tafreelen dan die van rondtrekkende burgers kon men er beleven, n.l. van *dieren*. Het moge den tegenwoordigen bezoeker, die op feestdagen de disharmonie betreurt van omgeving en bezoekers, tot troost zijn te weten, dat in de dagen van Lodewijk XV iederen morgen eenige koeien, geiten en ezelinnen door de Galerie des Glaces wandelden, ter distribueering van haar versche melk bij 'Mesdames de France'[2].

Doch keeren wij tot de meer huiselijke vertrekken en derzelver ustensiliën terug. In den tijd van den zonnekoning bevonden zich die alleen in het gedeelte, dat het oorspronkelijke jachtslotje van Lodewijk XIII gevormd had. Hoe die allen werden benut in den loop der jaren is niet meer precies na te gaan, doch badkamers, toiletkamers en nog intiemere ruimten heeft ook dàt gedeelte toen niet of nauwelijks gekend.

De middenpartij bevatte: de antichambre, bekend als 'l'Oeil

1) Fénelon is niet alleen de auteur geweest van de Télémaque, maar ook van 'l'Examen de conscience sur les devoirs d'un roi', een werk voor zijn vorstelijken discipel geschreven en waarmede hij de Bastille risqueerde. Na den dood van zijn kleinzoon heeft Lodewijk XIV dat werk van Fénelon gevonden in diens cassette en het.... laten verbranden. Zoo gingen in 1712 gedachten verloren, die - misschien - 1789 hadden kunnen voorkomen! (Lenotre, Versailles p. 104).
2) Een order van 1754 zegt: De schildwachten zullen niet toestaan, dat er beesten in het kasteel gelaten worden.... alleen prinsen en princessen van den bloede mogen koeien, geiten en ezelinnen tot aan hun deur laten komen (Lenotre, Versailles, p. 293).

de Boeuf' (naar het ovalen raam, dat op de Cour de la Reine uitkomt), dan het vertrek in het midden van het oude kasteel, waarvan Lodewijk XIV in later jaren zijn officieele slaapvertrek zou maken en het Cabinet du Conseil. Rechts, in den naar voren komenden vleugel eenige arbeidsvertrekken en de 'hondenkamer' van den koning, links het appartement van Madame de Maintenon, met wie de koning in 1684 een geheim huwelijk had aangegaan.

De groote vleugels van Mansart tenslotte dienden voor de familieleden en de grootwaardigheidsbekleeders met hun stoeten van bedienden[1]. Wie al niet hebben daar ten tijde van Lodewijk XIV een onderkomen gehad. We zullen het niet uitzoeken; daar werden - in alle dienstgebouwen meegerekend - van den kleinsten koksjongen tot aan den Grand-Chambellan, tusschen de zes en de tienduizend menschen geteld.

II. Het inbouwen der 'Petits Appartements'

Intusschen, gelijk gezegd, de levensvormen gaan allengs veranderen en daarmede de behoeften. Als Lodewijk XV in 1722 het kasteel van Versailles weer heeft betrokken[2] en de Regent er in 1723 is gestorven (*afb. 11*), als hij is gehuwd met Maria Leszinska en achtereenvolgens worden Mesdames Elisabeth, Henriëtte, Adelaïde, Victorie, Sophie en Louise geboren en er is ook een kroonprins, terwijl ook Madame de Châteauroux, daarna la Pompadour en eindelijk la Du Barry - om de voornaamsten te noemen - hun vertrekken in 't kasteel moeten hebben, deze laatsten met 's konings meest geliefde dochter Adelaïde, liefst niet *te* ver van den vorst, terwijl ook de koningin accomodaties wenscht,

1) Als normale bediening van een staatsraad en zijn vrouw geeft Boulenger b.v. (Le grand Siècle, p. 373), één secretaris, één staloverste, twee valets de chambre, één concierge, één maître d'hotel, één officier d'office, vijf dienstboden, twee koks, zes lakeien, twee koetsiers, twee postiljons, twee staljongens, vier palfreniers, twee gezelschapsdames voor mevrouw, één kamermeisje, tezamen rond vijfendertig personen voor twee menschen zonder kinderen.
2) Van zijn vijfde tot zijn twaalfde jaar woonde de jonge Lodewijk XV in de Tuileriën; de Regent in het Paleis Royal, (het oorspronkelijk paleis van Richelieu, toen Palais Cardinal geheeten) dat in dien tijd door zijn avondfeesten berucht werd.

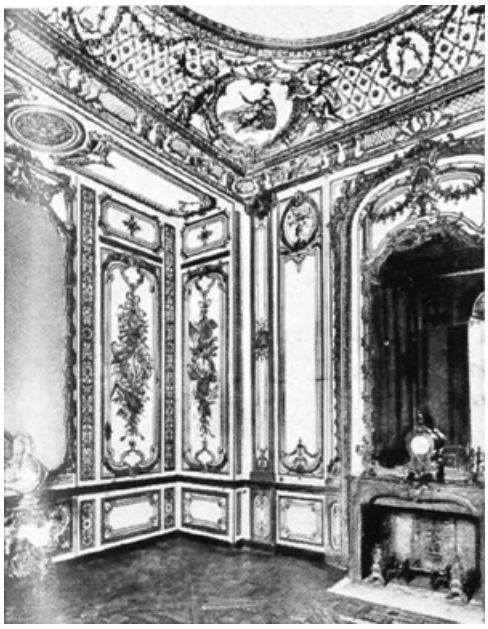

Afb. 9 - Een der ‘Petits Appartements’: de muzieksalon van Madame Adelaide; 1753, gewijzigd 1767 door J. Verberckt

Afb. 10 - Lodewijk XV op 63-jarigen leeftijd, één jaar voor zijn dood. Schilderij van F.H. Drouais van 1773

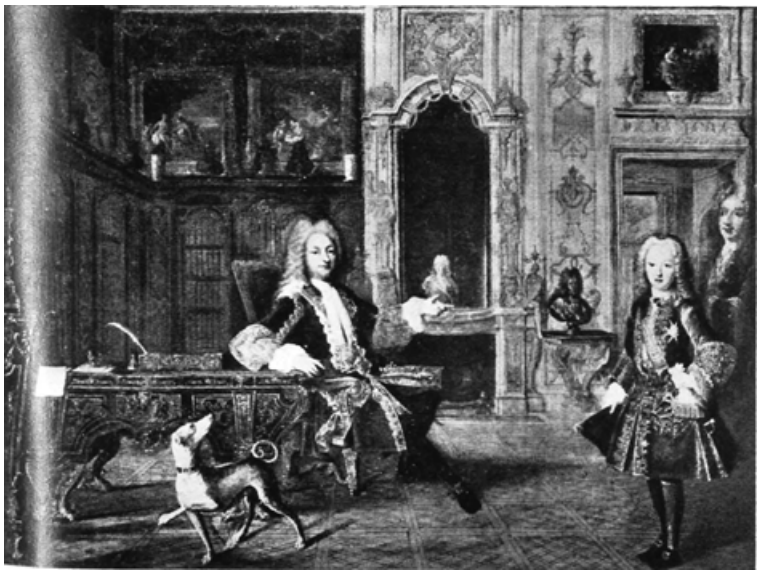

Afb. 11 - ‘Le grand Salon du Dauphin’, met de vermoedelijke portretten van den Regent en van Lodewijk XV als kind. Anonyme schilderij v. omtrent 1722 (Versailles)

dan ontstaan de ‘Petits Appartements’. Men vergelijke schema V en VI allereerst met elkaar op dàt punt: aan beide zijden ziet men de groote binnenplaatsen verbroken, versnipperd en zoover vol gebouwd als maar eenigszins mogelijk is. De vleugel van de koningin wint hierdoor vooreerst voldoende aan ruimte, maar de koning heeft meer vertrekken noodig dan alleen door het inbouwen in de Cour des Cerfs verkregen kunnen worden.

De mededeeling, hem van de zijde der Intendance gedaan, dat de ‘Escalier des Ambassadeurs’, de monumentale trap van Mansart en Lebrun[1)] bouwvallig werd en duizenden aan herstel zou kosten kwam den vorst te stade. Waarom die geweldige trap *(afb. 13)*, die enorme ruimteverspilling voor een pronkstuk, dat misschien niet meer dan twee of driemaal per jaar gebruikt werd.

Aan Ange Jacques Gabriël, zijn hofarchitect, gaf Louis le-Bien-Aimé bevel de trap af te breken en de vrijgekomen ruimte op de hoofdverdieping, vergroot door de inbouwen in de binnenplaats te benutten voor zijn ‘petits appartements’: zijn slaapkamer, zijn toiletkamer, zijn bibliotheek, zijn badkamer en pruikenkamertje (met dat van Lodewijk XIV werd de Salle du Conseil vergroot), doch voornamelijk voor het ‘appartement’[2)] van Madame Adelaïde, die er ook haar beroemde muzieksalon had[3)] (*afb. 9)*.

En dan moest er nog ruimte overblijven voor de diensttrappen, die de koning voor het bereiken van de verblijfplaatsen zijner geliefden noodig had. Die favorieten mochten dan officieel geeerd worden, omstreden en door gunsten omringd, aangenaam gewoond hebben zij niet!

De vertrekken van Madame de Pompadour en van Madame Du Barry zijn weliswaar vroeger aanvallig versierd geweest, wat ruimte en oriënteering betreft, hebben deze benijde vrouwen

1) De ‘escalier des ambassadeurs’ lag ter plaatse van de, toen veel grootere, ruimte der tegenwoordige trap, welke boven uitkomt links van de ‘Salle de Diane’.
2) Onder een ‘appartement’ heeft men te verstaan een aantal vertrekken, die met elkaar het woongedeelte van één persoon aan het hof vormden.
3) In de Archives nationales te Parijs (Hotel Soubise) vindt men onder: ‘Maison du Roi’ O^1, 1766, verscheiden projecten voor het vullen van de ruimte van den Escalier des Embassadeurs, geteekend op uitgeknipte en over elkaar geplakte papiertjes.

zich heel wat moeten laten welgevallen. Jeanne Antoinette Poisson, dan Madame Lenormant d'Etioles, tenslotte Marquise de Pompadour, heeft een reeks van lage vertrekken bewoond boven de Grands Appartements du Roi, d.w.z. zij huisde in de attiek op het Noorden. Geen sprankeltje zon kan er ooit zijn binnengekomen in de kamers van deze vrouw, die tenslotte zoo zwak en zoo ziekelijk was, dat de koning voor haar een.... lift liet maken, welke door bedienden werd opgetakeld en die men, met de aanduiding '*chaise volante*', nog op de oude teekeningen terugvindt[1].

Vanuit deze attica schreef zij: '.... La vie que je mène est terrible. A peine ai-je une minute à moi: répétitions et représentations et deux fois la semaine voyages continuels, tant au Petit-Château qu'à la Muette, etc. Devoirs considérables et indispensables.... jugez s'il est possible de respirer'.

Nauwelijks veertig jaar oud werd zij dood uit het kasteel weggedragen....[2]

Niet ver van de vertrekken van Madame de Pompadour vindt men die van Madame Du Barry: het zijn.... zolderkamers, uitkomend op de 'Cour de Marbre', weliswaar op het Zuiden - boven 's konings dochter - maar niettemin direct onder het dakbeschot.

En toch, wat had men er al niet voor over, om 's konings maîtresse te zijn; daar vochten bij wijze van spreken allen om. In den tijd van den Roi Soleil schreef Primi Visconti: 'Il n'est pas une dame de qualité dont l'ambition ne soit pas de devenir la maîtresse du Roi. Nombre de femmes mariées ou non m'ont déclaré que ce n'était pas offenser son mari, ni son père, *ni Dieu même* que d'arriver à être amie de son prince'.[3] Zoo was de

1) Archives nationales. O^1, carton 1768.

2) Dufort de Cheverny schrijft (1764): '.... j'ai vu passer deux hommes portant une civière; lorsqu'ils se sont approchés (ils ont passé sous mes fenêtres), j'ai vu que c'était le corps d'une femme, couvert seulement d'un drap si succint que la forme de la tête, des seins, du ventre et des jambes se prononçait très distinctement. J'ai envoyé aux informations; c'était le corps de cette pauvre femme qui, selon la loi stricte qu'aucun mort ne peut rester dans le château, venait d'être porté chez elle'. (Ebeling, Louis XV, II, 164).

3) Waarop Visconti laat volgen: Aussi faut il avoir quelque indulgence pour le Roi s'il tombe en faute avec tant de diables autour de lui, occupés à le tenter. Mais le pire est que les familles, les frères et les mères et certains maris en tireraient vanité. (Ebeling, Louis XIV, I, 178).

opvatting, die misschien alleen door enkele priesters en devote hofdames niet werd gedeeld.

Wat vocht men om des konings gunst jaren en jaren achteréén: wat werd daaraan niet opgeofferd, daarvoor niet gewerkt, geintrigeerd. En was men eenmaal zoover, wat moest men dan vechten voor 't behoud van de veroverde positie. Want wie vandaag werd geholpen, werd morgen benijd en overmorgen verdacht gemaakt en belasterd: van achterklap en kliekvorming is Versailles bijkans twee eeuwen oververzadigd geweest.

En als dan eindelijk, na al die aanstoot gevende toestanden onder Lodewijk XIV en Lodewijk XV, een goede, brave huisvader, een man, die niets liever geweest zou zijn dan kleine rentenier of jachtopziener of dorpssmid, op den troon komt, dan breken in 't paleis eerst recht intrige en laster los. Doch niet den vòrst treffen dan de verhalen doch de koningin; zij worden gevoed door aanvankelijke huwelijksmoeilijkheden, en dan door de gêne, die den bedeesden koning eigen blijft, om de liefde voor zijn wettige vrouw en zijn huwelijkstrouw openlijk te toonen en zich naar de vertrekken van de vorstin te begeven.

Zij beiden *moeten* immers *officiëel* zich ter ruste begeven, ieder in een anderen uithoek van 't kasteel. Lodewijk XVI heeft nu eenmaal geen maîtresses en in 't eerste vertrek, grenzende aan zijn slaapkamer, het ‘Oeil de Boeuf’, krioelt het steeds van edellieden, van hofdames, van pages, van wie niet al, ochtend en avond. Zoo laat de arme koning dan, ten einde raad de ‘passage du roi’ maken in de entresol tusschen hoofdverdieping en rez-de-chaussée.

Marie Antoinette geeft nog de order uit: alles gereed, wanneer wij terug zijn van de kroning te Reims. Als den gezalfde in de kathedraal de kroon op 't hoofd wordt gezet, dan zegt hij: ‘Il me gêne!’ En als hij terug is gekeerd, dan denkt hij 't zelfde van het kasteel. Maar gelukkig: de ‘passage du roi’ is gereed. Als het ‘Grand Coucher’ is afgeloopen kan Louis ongezien uit bed stappen, door zijn raadzaal, zijn badvertrekje en zijn pruikenkamertje heenloopen, (in Noordelijke richting) zoo een wenteltrapje bereiken, dat afgaan, dan in tegenovergestelde richting door de gereedgekomen lage, donkere gang loopen en eindelijk, bij de Cour de la Reine, langs twee trapjes en twee cabinetten

de geheime deur bereiken, die naast de sponde van Marie Antoinette uitkomt[1].

Ook Louis le-Bien-Aimé was iederen avond met alle bijbehoorende vormen in het bed van Louis-le-Grand gaan liggen, om er.... iederen avond weer uit te springen en door de raadzaal naar zijn 'echte' slaapkamer, zoo niet naar elders te loopen. En iederen morgen keerde hij weer terug, kroop onder de dekens van 't paradebed en.... het 'Grand Lever' kon beginnen met den 'grand chambellan', (een prins) de 'premiers gentilhommes de la chambre', (hertogen) de 'pages de la chambres', de 'premiers valets de chambre', de 'huissiers d'antichambre', de 'grand maître', de 'maîtres et valets de la garderobe', de 'gentilhommes ordinaires', de 'secrétaires du cabinet', enz. enz., in totaal honderd acht en negentig personen!

Van wat er in het gedeelte der 'petits appartements' aan vertrekjes en gangetjes, aan trappen en trapjes, aan treden op en treden af, is bijgebouwd, heeft de gemiddelde bezoeker van het kasteel geen idee. Op de groote opmetingsteekeningen[2] telt men, zonder de officieele trappen, alleen veertien kleinere trappen en diensttrappen in de beide groepen 'petits appartements' van den koning en de koningin. En over de trappen en trapjes van de attiek en de dakverdieping spreken wij dan nog niet eens. Wanneer men in dit intiemere gedeelte van het kasteel heeft rondgeloopen, dan begrijpt men hoe hier de jeugdige personen konden binnengesmokkeld en verborgen gehouden worden door Lebel[3], die dit deed 'pour le bon plaisir' van den ouder wordenden Lodewijk (*afb. 10*), waarna zij veelal voor langer of korter tijd het beruchte paviljoen in het Parc aux Cerfs mochten bewonen. Ook begrijpt men dan, hoe het verhaal inderdaad juist kan zijn geweest van dien herbergier, die een vriend aan 't hof bezoekende er den weg niet meer uit kon vinden en plotseling, ten doode verschrikt, in 's konings intiemste vertrekken voor zijn vorst

1) Deze 'passage du roi' bestaat nog ten deele, ten deele is zij dichtgemetseld in de periode van Louis Philippe. Men vindt haar in de opmetingen van het kasteel door Dufour, die bewaard worden in de 'Service de l'Architecture du Château'. Cazes geeft deze opmeting op Pl. 14 van zijn werk over Versailles.
2) Bewaard in de bovengenoemde 'Service de l'Architecture du Château' (in het eerste ministerspaviljoen rechts ondergebracht).
3) Lebel was de vertrouwde kamerdienaar van Lodewijk XV.

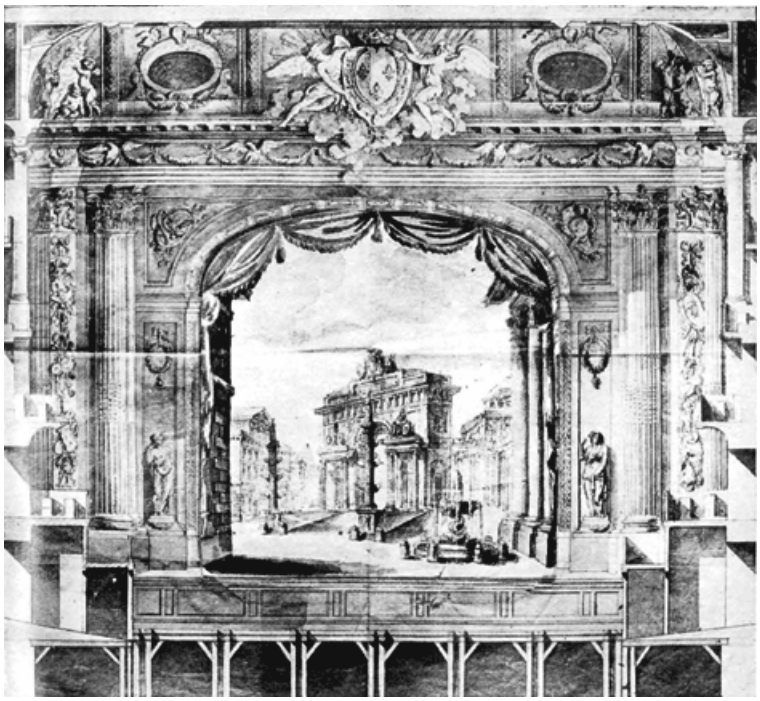

Afb. 12 - Ontwerpteekening van A.J. Gabriël voor den tooneelwand van de Opera in het Kasteel van Versailles, met doorsnede over galerijen en vloerconstructie. (Arch. Nat. O[1]. 1786)

Afb. 13 - ‘L'escalier des Ambassadeurs’, onder Lodewijk XIV gebouwd, onder Lodewijk XV afgebroken terwille v.d. ‘Petits Appartements’; gravure van Surugue

stond. Geheel ontdaan doet hij een knieval, waant zich reeds in de Bastille en smeekt om genade. Doch de koning gelooft zijn gestameld verhaal, geeft hem een gouden louis en wijst hem glimlachend, hoe hij weg kan komen. Wie, die dit leest, leeft zóó onvrij als deze absolute heerscher, wie onzer leeft zoo bespied en bewaakt en is nochtans zoo gemakkelijk in zijn intimiteit te bereiken!

Nog één woord over de 'Petits Appartements'. Iets, wat daar dieper indruk misschien maakt dan de verfijnde ontwerpen, de prachtige boiseries van den Vlaming Verberckt (*afb. 9*), van de Rousseau's en anderen - waarbij de Chambre de Louis XV, de Chambre de la Pendule en de bibliotheek van Louis XVI om den voorrang strijden - dat is.... een eenzame smidse, waar men, op een bovenoverloop, plotseling voor komt te staan. 't Is daar of de geheele tragedie van den zestienden Lodewijk in symbolischen vorm voor u opdoemt. Hier voelde de arme man zich thuis, hier, in hemdsmouwen en met een leeren voorschoot aan, werkende aan zijn sloten en zijn sleutels met den serrurier Gamain[1)], hamerende, kloppende, buigende het heet geworden ijzer. Hier zien wij in den geest den goeden dikken burger, die in de spannendste perioden van 1791, als het gaat om zijn rijk, zichzelf, zijn vrouw en zijn kinderen, alleen maar in zijn dagboek aanteekent '*rien*', wanneer hij een dag.... niet gejaagd heeft en die in zijn goeden tijd een lijst bijhield van het aantal paarden, dat hij besteeg en van de aantallen zwijnen, herten, hinden, reebokken en.... zwaluwen die hij doodde[2)].

Zoo ver was het gekomen met de nazaten van den trotschen bouwer; dat was, wat er nog over was van dien vorstelijken geest, die van Versailles een wonder had gemaakt. Het paleis had de groote Lodewijk kunnen vermaken aan zijn nageslacht, zijn majesteit niet[3)]. Die was met hem ten grave gedaald.

1) Lenotre, Versailles, p. 210.
2) In totaal in dertien jaar: 189.254 stuks wild, waaronder 1274 herten; bij een zwaluwenjacht: 200 stuks op één dag (Lenotre, p. 254).
3) In de Archives nationales bevinden zich de schriften, waarin Louis XVI van 1766 tot 1792 zijn aanteekeningen 'in 't net' heeft gezet; z'n journaal, z'n jachtnotities en z'n kasboekje. We weten er uit dat de koning in 26 jaar 43 maal een bad nam en we kunnen nazien hoeveel maal en wanneer hij verkouden was. De onbenulligheid grenst aan het onbegrijpelijke. Het was of er niets tot dezen apathischen geest doordrong. Als er geen jacht is, geen godsdienstoefeningen of geen ongemakken, noteert de koning steêvast: 'rien', al is het midden in de revolutie. Op den 12en Oct. 1789 schrijft hij mismoedig: 'Tuileriën, hertenjacht bij Port-Royal, *ik was er niet bij*'.
   Lenôtre teekent dit haast onzinnige en toch historisch juiste beeld: De laatste Bourbon, zittend in een pompeuze zaal, door edellieden en dienaren afgesloten van de wereld. De Koning werkt aan z'n kasboekje en de optelling komt niet uit. Hij begint opnieuw: Voor versche ham.... frs. 20. - Voor den waschman en z'n jongetje.... frs. 18. -. Om de keuken in orde te brengen.... frs. 3. En in een andere vleugel van hetzelfde paleis zit de Minister van Financiën en rekent ook: een staatsschuld van 650 millioen 500.000 francs, ontstaan door de verkwistingen van datzelfde hof!
   Waarom de Koning een eigen kasboekje van eten en wasch, enz. hield, heeft ook Lenotre niet begrepen (Lenotre, Versailles, p. 252-263).

III. De Opera en het 'Grand Projet' van Ange Jacques Gabriël

Doch nemen wij de bouwgeschiedenis weer op, die onder Lodewijk XV niet stilstond. Twee plannen leggen daarvan getuigenis af, waarvan er één geheel en één slechts zeer ten deele tot uitvoering kwam.

Gereed kwam de Opera met foyer welke de beëindiging vormt van den Noordvleugel van het paleis. (*afb. 12*) Lang was dit uiteinde onafgebouwd gebleven, gelijk gravures van Blondel doen zien[1]. Een zeer belangrijke gebeurtenis in de koninklijke familie bepaalt de koning als moment van inwijding, n.l. de huwelijksfeesten van zijn kleinzoon, den lateren Lodewijk XVI met Marie Antoinette[2]. Het 'journal' van den nuchteren prins geeft op lakonieke wijze de data: '14 Mei 1770: entrevue avec madame la dauphine - 16 Mei 1770: mon mariage, appartement dans la galerie, *festin royal à la salle de l'opéra*.'

Het is Gabriël inderdaad gelukt aan de wenschen van zijn meester te voldoen en een sublieme operazaal te maken, die tegelijkertijd als feest- en balzaal kon gebruikt worden. Enorm waren de grondwerken en fundeeringswerken, die aan den afbouw van den Noordvleugel waren voorafgegaan: de geweldige waterreservoirs immers moesten er geheel voor verschoven

1) Zie Cazes, Versailles, pl. 9
2) De eenige zoon van Lodewijk XV was in 1765, op 36 jarigen leeftijd, gestorven. Ook de oudste kleinzoon was reeds overleden, de tweede kleinzoon, Louis, geboren in 1754, was dus dauphin.

worden *(vergelijk schema V en VI)* en terwille van den waterdruk voor de fonteinen moesten zij 'op niveau' blijven, terwijl juist daar ter plaatse het terrein sterk naar omlaag helt.

Men vrage niet, wat dit alles gekost heeft; nog Lodewijk XIV had die verplaatsing tot stand laten brengen, al riep het volk om brood en al wies de staatsschuld tot in het ondragelijke.

Het tweede plan, eveneens naar ontwerp van Gabriël, kwam slechts voor een zeer klein deel tot uitvoering. Het is het z.g. 'Grand Projet', waarover hier wat uitvoeriger gesproken moet worden.

Het ging hierbij om wat wij in het eerste gedeelte genoemd hebben: het vervangen van den eersten 'satz' der steenen symphonie; m.a.w. het doen afbreken van het door Lodewijk XIV ommantelde jachtslotje van diens vader aan de Cour de Marbre, met de bekende stadwaarts gerichte uitbouwen en het opnieuw bouwen van een geheel ander oostfront met vleugels, tegen den vorm van 'galerie des glaces' en 'grands appartements'. En dat alles dan in het formaat van den tuingevel, maar als architectuur toch weer anders, n.l. in den stijl van het al strenger wordend classicisme, met een kolossaal-orde, die, op een basement geplaatst, hoofdverdieping en bovenverdieping zou samenvatten. (*afb. 14*, *15 en 16 en schema VII*)

Lang kon Lodewijk XV er niet toe komen het bevel tot dit groote werk te geven. Doch Gabriël drong aan. Van zijn hand zijn een menigte voorstudies bewaard gebleven - waaronder plattegronden, gevels, geveldetails en doorsneden. Vooral Gabriëls pogingen om zijn vormen in overeenstemming te brengen met die van Le Vau en Mansart zijn interessant[1)].

Wij geven hier een sepiateekening van Gabriëls ordonnantie[2)], welke hij geplaatst heeft naast die van 1624, om van de laatste de 'armzaligheid' te bewijzen en bovendien een perspectief waarop men de domvormige constructie ziet die het midden van de stadzijde zal moeten accentueeren (*afb. 14 en 16*).

Ook een doorsnede vindt men in de Archives Nationales, waarop staat: 'Versailles, Grand Projet. Coupe sur la profondeur du Cabinet du conseil et du Dome' en tenslotte een

1) O^1 No. 1766 (arch. nat.).

2) O^1 No. 1777 (arch. nat.).

plattegronddetail in drie kleuren: grijs, geel en rood, waarbij Gabriël dèze notitie maakte: ‘Ce qui est lavé de noir est ce qui reste du Chateau. La Rouge est le projet. Et le Jaune sont les parties à démolir’. De laatste hoeveelheid is van niet geringen omvang.

Het blijft begrijpelijk, dat men altijd weer op die vervangingsplannen terugkwam: de disharmonie tusschen voor- en tuinzijde wàs wel zeer groot en zóóveel hooger was b.v. ook het bouwlichaam van de ‘Galerie des Glaces’ dan het slot van Lodewijk XIII, dat men over de daken van het laatste heen, de achterkanten zag van de trophaeën, die de attiek van Mansart sieren[1]. Saint-Simon sprak in die dagen over het kasteel als: ‘le vaste et l'étranglé cousus ensemble’[2] en Voltaire schrijft: ‘....qu'on abatte au moins tout le côté de la cour, afin qu'on n'ait point à la fois en France un chef d'oeuvre de mauvais goût et de magnificence’. In zijn Siècle de Louis XIV komt Voltaire nog eens op het onderwerp terug en hij herinnert daarbij tegelijkertijd aan het Louvre (1751): ‘La nation désirait que Louis XIV eut préféré son Louvre et sa capitale au palais de Versailles, que le duc de Créqui appelait un favori sans mérite. La postérité admire avec reconnaissance ce qu'on a fait de grand pour le public; mais la critique se joint à l'admiration quand on voit ce que Louis XIV a fait de superbe et de défectueux pour sa maison de campagne’.

In 1739 teekent de Marquis d'Argenson in zijn dagboek het volgende op: ‘Le Roi fait continuellement dessiner devant lui en particulier le jeune Gabriel’[3]. Men ziet, zeer vroeg hield ook dit tweede plan den vorst reeds bezig. Toch zou het nog tot 1771 duren alvorens men overging tot een begin van realiseering. Ook hierbij was het weer, als bij de Escalier des Ambassadeurs een défectueuse toestand, die den doorslag tot het begin van afbreken gaf: de beide colonnades van Le Vau welke eertijds als sierende elementen geplaatst waren voor de uiteinden der

1) Wat aldus nog zoo is; zie het aspect van het kasteel vanaf de Avenue de Paris.
2) Nolhac III, p. 43.
3) Nolhac III, p. 47.

Afb. 14 - Detail van een teekening van Gabriel, gemaakt om het verschil te toonen tusschen de arch. v. 1624 en die v.h. ‘grand projet’ (Arch. nat. O[1]. 1777)

Afb. 15 - De Noordvleugel van het onvoltooid gebleven ‘grand projet’, waarvan de bouw 1773 werd stopgezet (Verg. Sch. VI en VII)

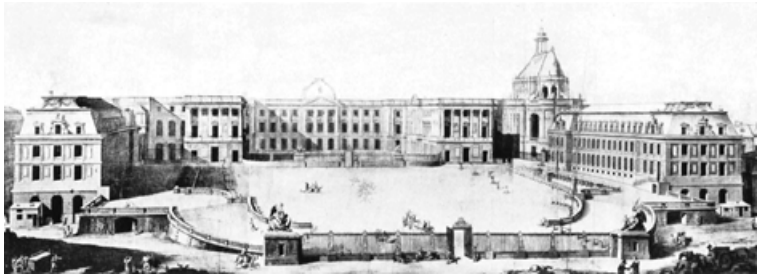

oude vleugels (*zie afb. 8*) waren dusdanig bouwvallig geworden, dat zij ieder oogenblik dreigden naar beneden te komen. De Marquis de Marigny (Abel Poisson, broeder van Madame de Pompadour, die bij de manipulaties van zijn zuster niet slecht was gevaren en Controleur général des Bâtiments du Roi geworden was) wil eerst van dat afbreken niets weten. Doch als de toestand te gevaarlijk wordt, moet hij den koning wel adviseeren er toe over te gaan. En dan ziet Gabriël eindelijk de kans schoon er zijn 'Grand Projet' doorheen te krijgen. October 1771 schrijft hij vanuit Fontainebleau, waar het hof op dat moment toeft, aan zijn chef de Marigny: 'A Fontainebleau, le 19 Octobre 1771. Il est dix heures, je sors du Petits Appartements du Roi, où j'ai été mandé à l'occasion du projet de Versailles; et sa Majesté m'a dit qu'Elle acceptait le grand projet, et que la portion de l'aile à faire fût établie en consequence; que je pouvais aller en avant pour faire toute la disposition des places, aux quelles je vais travailler avec vivacité. Vous avez gagné une victoire dont le public vous saura gré (daar zou "le public" zich twintig jaar later geheel anders over uitspreken!) et moi, en mon particulier, je vous dois reconnaissance; si vous n'aviez pas insisté jusqu'à persuader, il y a très grande apparence que cela ne se serait pas fait'[1].

Dat de koning, gezien de benarde verhoudingen, zulk een project aandurfde, is onbegrijpelijk. 'Après nous le déluge' zal hij ook hierbij gedacht hebben en hij liet de financiering over aan.... zijn maîtresse. La Comtesse Du Barry stond in deze jaren in vollen gunst en zij wilde haar naam aan dit werk verbonden hebben, gelijk Madame de Pompadour de hare had gegegeven aan Gabriëls Ecole militaire[2] te Parijs.

Afgebroken zou moeten worden alles wat Lodewijk XV in een halve eeuw had laten bouwen en versieren aan 'petits appartements' met hun ontzaglijk kostbare boiseries met verguld, de meesterwerken van Verberckt, de Rousseau's, Boucher en wie niet al; bovendien, de slaapkamer van Lodewijk XIV, de chambre du conseil, het 'Oeil de Boeuf', alle vertrekken van Madame de Maintenon, ja zelfs de Escalier de Marbre en bovendien de twee dienstvleugels, die de Cour Royale omvatten.

1) Comte de Fels, Ange Jacques Gabriël, p. 112.
2) Nolhac III, p. 90.

Wat daarvoor aan vertrekken in de plaats zou komen laat zich aflezen uit teekeningen, die nog in de Archives Nationales bewaard worden *(zie schema VII)*[1], doch het duidelijkst misschien uit een overteekening uit Napoleons tijd, welke in de Service d'Architecture van het kasteel bewaard wordt, een project waarop staat: 'Ce project de M. Gabriël avait été adopté sous Louis quinze et son exécution commencé par l'aile neuve, côté de la chapelle'.

Dit is inderdaad een prachtig plan, waarvan het middengedeelte geheel aan de Galerie des Glaces en de Grands Appartements aansloot (met twee ruime binnenplaatsen, door corridors omgeven) en dat verder de geheele Cour de Marbre zou vullen, ja zelfs met zijn voorgevel de grens van Cour de Marbre en Cour royale nog met een aantal meters zou overschrijden.

Met zorg zijn de practische eischen bekeken; alles wat het oude paleis zoozeer ontbeerde aan wat toen 'modern comfort' werd geheeten, is er in ondergebracht. Twee groote monumentale vleugels zouden de oude flankpartijen van de Cour Royale vervangen. Rechts zou de Escalier des Ambassadeurs zijn equivalent krijgen in een trap, die in monumentaliteit voor die van Louis XIV niet zou onderdoen[2], links zou er een nieuwe trap voor de koningin komen[3].

Vergelijkt men plan en opbouw, dan ziet men dat Gabriël, gebonden als hij was aan maten en aan bestaande omringende architectuur, verscheidene assen onderling heeft moeten verschuiven; in 't kort, niet zoo vrij en zoo zuiver heeft kunnen componeeren als hem dat bij geheel nieuwe en onafhankelijke scheppingen bleek mogelijk te zijn.

IV. Bouw van den Noordvleugel van het 'Grand Projet' (1771-1773)

Het mag een geluk heeten, dat de hierboven gesignaleerde bouwvalligheid van Le Vau's oude siercolonnaden het afbreken

1) Geteekend naar het project in de Arch. Nat. O1 1766 (ged. 1771).
2) De opbouw gelijkt op die van Neumann in de Erzbissch. Residenz te Würzburg (zie Plantenga, Verz. Opstellen I).
3) Op bovenbedoelde teekening zijn beide uiteraard aangegeven als: 'Escalier de l'Empereur' en 'Escalier de l'Impératrice'.

daarvan zóó noodzakelijk maakte, dat men allereerst met het neerhalen van de voorzijden der vleugels van de Cour Royale begon. Daardoor is ons, toen de uitvoering van het geheele plan al spoedig moest worden stopgezet, al de uit- en inwendige schoonheid rondom de Cour de Marbre gespaard gebleven.

Langzaam, zeer langzaam vorderen afbraak en opbouw en verrijst het eerste stuk van Gabriëls project. Langzaam, want o! de geldzorgen zijn zoo nijpend. Dikwijls beschikken de aannemers over geen duit, om het werkvolk te betalen. Dan wordt er gestaakt. Wil men even een kijkje krijgen op den toestand: in den herfst van 1771 schrijft Gabriël aan de Marigny: 'Monsieur, je viens de recevoir de Madame la comtesse du Barry un mandat conçu en ces termes: "Je prie M. de Beaujon de donner à M. Gabriel la somme de cinquante mille livres, dont je lui tiendrai compte. A Fontainebleau, le 1^0 novembre 1771. Signé: La comtesse du Barry." Je pars demain matin pour Paris et remettrai le dit mandat à M. Cuvillier, qui donnera la forme necessaire pourque le Trésorier reçoive en conséquence de vos ordres. Cette somme remplit, à 5.000 livres près, l'état que j'ai présenté.... Tout cela me parait fait bien légérement, mais *il faut* de l'argent pour commencer, *n'importe comme il vient*'.[1)]

En met het verstrijken der maanden wordt de financiëele situatie er niet gunstiger op. De Marigny weet, dat de klachten van de bouwondernemers en van het werkvolk gerechtvaardigd zijn, maar hij hèeft doodeenvoudig het geld niet. 'Depuis dix huits mois', schrijft hij[2)] aan de comtesse de Noaillles 'j'ai à peine pu disposer d'un denier pour soulager une foule de malheureux qui périssent de faim et à qui il est actuellement dû *quatre ans et un quartier* de gages et d'appointements. Il n'est plus actuellement dans les Bâtiments du Roi un seul entrepreneur qui ne soit écrasé de dettes....'

Is het dan wonder dat het werk stagneert. Wel wordt Madame Du Barry woedend als zij van vertragingen hoort en verordent dan: 'de mettre l'entrepreneur en prison', maar de Marigny brengt haar onder 't oog, dat dàt de zaken niet beter maakt. Ondernemers worden weggestuurd en andere aangenomen,

1) Nolhac III, p. 91.
2) Nolhac III, p. 93.

die den arbeid weer voortgang doen vinden. Maar dan sterft de koning (10 Mei 1774). Turgot voert onmiddellijk bezuinigingen in; het werk aan den nog slechts gedeeltelijk gereedgekomen rechtervleugel wordt, midden in den bouw, stopgezet en Lodewijk XVI blijkt vooreerst niet van zins te zijn Gabriëls plan weer op te nemen.

Zoo blijft de situatie en nog heden ten dage vindt men haar onveranderd aldus! Als een ironie van het lot staat er het gevelgedeelte van Gabriël tegen den Lodewijk XIII-vleugel aan, precies zooals de bouwmeester het eens voor zijn koning teekende, om hem te toonen hoeveel schooner de nieuwe opvatting was en hoe het vooral niet moest blijven! (*schema VI*, *vergelijk afb. 14 en 15*).

V. De voltooiingsplannen ten tijde van Lodewijk XVI en Keizer Napoleon

Wonderlijk is het te lezen, hoe de zuinige Louis XVI nog betrekkelijk kort voor het fatale jaar 1789 opdracht geeft tot wat wij nu zouden noemen een besloten prijsvraag, om de 'idee Gabriël' op nog andere wijze op te lossen. Tot die conclusie moet men tenminste wel komen, wanneer men in A.F. Peyre's 'Oeuvres d'Architecture' leest[1)]: 'Le Roi ordonna, en 1780, qu'il fût fait, au concours, par plusieurs architectes que Sa Majesté désigna, des projets pour une nouvelle entrée du château de Versailles; la seule condition imposée fut que l'appartement du Roi serait du côté des avenues de Paris. Je fis deux projets: dans l'un, je me soumis à cette condition; et, dans l'autre, je me livrai à mon imagination....' En die verbeelding was waarlijk niet kinderachtig. *(zie schema VIII)*. Evenmin trouwens die van den architect Le Roy of van anderen.

Peyre vergrootte de gevel van de spiegelgallerij tot op het drievoudige en brak de 'petits appartements', de voorvleugels en alle dienstgedeelten weg, om die te vervangen door een project

1) A.F. Peyre, 'Oeuvres d'Architecture', Paris 1818, waarin een inleiding over Versailles met 20 gravures, waarin hij verschillende plattegronden, doorsneden, gevels, details en constructie's voor zijn twee plannen voor Versailles duidelijk maakt.

met een voorplein, dat aan Bernini's St. Pietersplan herinnert. Le Roy ontwierp iets van gelijken aard.

En dat alles voor een koning, die honderden millioenen schuld heeft en tegelijkertijd een kasboekje bijhoudt met posten van 10 en 20 francs. Een psychologisch probleem!

Noemen wij hier verder de namen Paris, Potain, Gondouin, Fontaine en Dufour. Hun projecten, ontstaan tusschen 1780 en 1820 hebben nauwelijks meer dan academische waarde.

Dat er intusschen onder die architecten nog waren, die hoopten op realiseering, zien wij b.v. aan een plattegrond uit den keizertijd van Fontaine, waarop hij aanteekent 'Projet de M. Gabriel, corrigé par M. Fontaine dans les dispositions intérieures seulement pour l'adopter au service habituel de l'Empereur'.[1)]

Inderdaad had 1 November 1804 generaal Duroc, grandmaréchal du Palais, uit naam van Napoleon bezit van Versailles genomen.

Al spoedig verschijnt er nu weer een gids, een 'Ciceron' over het paleis van den ci-devant roi, waarover men eindelijk weer met bewondering mag spreken. In het volgend jaar zijn Napoleon en Josephine veel in het Grand Trianon en de keizer stelt zich op de hoogte van de meest noodzakelijke voorzieningen van 't kasteel van Versailles. Doch veel gebeurt er niet: ruzies en naijver tusschen verschillende intendanten en architecten komen het werk niet ten goede. Een Monsieur Trepsat maakt ruzie met den architect Le Roy; dan komt er de zeventigjarige bouwmeester Gondouin aan te pas, overigens een vurig man, die zoojuist met een zeventienjarig meisje is getrouwd. Een 'petit projet' van hem wordt in Fontainebleau door Napoleon aangenomen (1807). Doch gebeuren doet er niets. De keizer vond het tenslotte toch weer te duur. Dan komt Fontaine met een idee ter verbetering van het paleis, dat hij alweer, om de voorzijde, 'un nain difforme' noemt.

1) Vele van de bovengenoemde plannen bevinden zich in het bureau van den architect van het kasteel te Versailles. Zij zijn samengebonden in één band; op het titelblad staat: 'Recueil de tous les Plans du château de Versailles, et des Ailes des ministres'. Fait par Dufour, architecte du château depuis 1809 jusqu'en 1823, et qui y a joint différents projets de Restaurations de la façade sur la Ville.

In het jaar 1808 komt Napoleon zelf weer eens in Versailles. Met zijn scherpen blik ziet hij direct, wat er allereerst gedaan moet worden om het kasteel voor ondergang te behoeden en in dien geest geeft hij zijn orders. Dan snelt hij weer verder, Europa in....

In 1810 eindelijk benoemt de keizer den jongen bouwmeester Alexandre Dufour. Met dezen komt er weer leven in de brouwerij: Een paviljoen, gelijk aan dat waarmede Gabriëls vleugel eindigt, wordt, symmetrisch, tegen den ouden dienstvleugel links geplaatst[1] (1810-1820). Intusschen liep Dufour nog met geheel andere plannen rond, wat blijkt uit zijn eveneens te Versailles bewaarde teekeningen. Hij wilde n.l. de Gabriëlvleugel afbreken, (deze nam hem te veel licht weg in de kapel) het Lodewijk XIII-gedeelte door een bouwwerk met kortere vleugels vervangen en dan - o eisch der symmetrie - de kapel *uitwendig* links herhalen en deze herhaling *inwendig* als.... schouwburg inrichten!

Napoleon voelt voor dit plan meer dan voor dat van Fontaine, - dat overigens een veertig millioen zou kosten - want Fontaine wil Gabriëls werk behouden en 'Gabriel' zegt de dictator 'est du mauvais goût'. Men weet, dictatoren hebben overal verstand van. 'Parce que Louis XV a mal dépensé 1.500.000 francs, ce n'est pas une raison pour mal dépenser 40.000.000 maintenant'. En wrevelig, met één gebaar schuift de keizer alle plannen terzijde. Wel wordt er weer doorgeteekend, maar 't is of Napoleon slechts tijd wil winnen, wil uitstellen. Fontaine heeft het later aldus beschreven[2]: '.... L'empereur fatigué des nombreuses obstacles, qui se dressaient sur chaque point, découragé par le mauvais succès de ses premiers efforts, effrayé du montant des dépenses, abandonna Versailles, il regretta, en le maudissant, que Louis XIV, dans *cet amas d'incohérence*, lui eût laissé son faste à utiliser et la Revolution ses excès à réparer'.

De jaren 1813, '14, '15 volgen; de keizer gaat naar Elba, keert terug, wordt opnieuw verbannen. En op St. Helena doet hij deze merkwaardige confidentie, die wij in Las Cases' Mémorial[3] terugvinden: '.... j'avais conçu une singulière idée, dont je

1) Nu het 'Pavillon Dufour' geheeten.
2) Zie artikel van Pierre Pradel: Versailles sous le Premier Empire (Revue de l'Histoire de Versailles et de Seine-et-Oise, 1935).
3) Las Cases, Mémorial de Sainte-Hélène, T. 5-6, p. 136 (1823).

m'étais même fait présenter le programme: De ces beaux bosquets, je chassais toutes ces nymphes de mauvais goût.... et je les remplaçais par des panoramas, en maçonnerie, de toutes les capitales où nous étions entrés victorieux, de toutes les célèbres batailles, qui avaient illustré nos armes....' Laten wij dankbaar zijn, dat Louis Philippe zijn analoge idee ten minste naar binnen heeft overgebracht; niet dat daarmee iets van belang ontstond, maar de tuinen zijn tenminste onverminkt gebleven.

Versailles, hoezeer ook inwendig verbouwd door den burgerkoning (1833-1837) en tot museum 'à toutes les gloires de la France' getransformeerd, bleef ons gespaard in den vorm, waarin de Restauratie het kasteel zou vinden. Helaas, meenen sommigen; gelukkig, zullen de meesten zeggen. Van het kasteel laat zich tenslotte hetzelfde opmerken, wat Henri Verne van het stadspaleis, het Louvre, schreef[1]: 'Ce que le palais a perdu en élégance, il l'a gagné en majesté'. Ook Versailles verloor een groot deel van de charme van 1624, doch het won de grootschheid van 1668-1773. Noch bij het Louvre, noch bij Versailles heerscht eenheid; beide vorstelijke verblijven missen een volkomen harmonie. Zoomin aan de stadzijde, als aan de tuinzijde zijn de verhoudingen van het beroemde paleis onberispelijk. Het is verre daarvan! Schoonheid van verhoudingen kan men te Versailles alleen beleven aan afzonderlijke gedeelten. Charme hebben de oude zijgevels en hoekpaviljoens aan de Cour de Marbre, zooals het ééne corps de logis van Pierre Lescot dat heeft op de binnenplaats van het Louvre. Majesteit hebben de tuingevels van de middenpartij van het kasteel (Le Vau-Mansart) gelijk de Louvre-colonnade van Perrault die bezit. Prachtig, *op zichzelf,* is de plastische vorm van de slotkapel, ook zonder den dakruiter[2], zuiver *op zichzelf* het deel van het 'grand projet' van Ange Jacques Gabriël, dat tot voltooiing kwam.

Laten wij dankbaar zijn voor al die afzonderlijke schoonheid, dankbaarder nog dat geen Napoleon III er een eenheid van poogde te maken, zooals hij bij het Louvre deed. Wat Louis-

1) Henri Verne, Le palais du Louvre, II p. 38.
2) Zie afb. 8 en 16; deze werd later verwijderd.

Philippe praesteerde was al erg genoeg; in Versailles zou hij zich naar men zegt, dan naam van ‘roi du mauvais goût’ verzekerd hebben[1)].

Doch hoeveel schoons bleef er, vooral ook inwendig, niet gespaard: men denke aan de ‘Galerie des Glaces’, de ‘Salon d'Hercule’, de ‘Salon des Gardes de la Reine’, het Oeil de Boeuf”, ‘de Chambre à Coucher du Roi’, de ‘Chambre du Conseil’. En men vergete verder zoo min de ‘Petits Appartements’ van Lodewijk XV en van Maria Leszinska als de sublieme bibliotheekzaal van Lodewijk XVI. Het zijn ieder voor zich meesterwerken van ruimte- en decoratiekunst!

Het is de liefde geweest voor het schoone, die Versailles deed geboren worden, de liefde van drie Lodewijken, van wie de middelste, als grootsche figuur, als bewonderaar en beschermer van Molière, Racine en Corneille, van La Fontaine en Boileau en van Lulli, maar niet minder van de grooten uit het rijk der beeldende kunsten, een Le Vau en Mansart, een Le Nôtre en Lebrun, een Rigaud, Mignard en Largillière, een Girardon, Coysevox en Puget, torenhoog boven voorganger en opvolger uitsteekt.

Intusschen zal Versailles van de liefde van alle drie getuigen, zoolang het kasteel mag behouden blijven.

J.H. PLANTENGA

1) O.a. door het rood laten schilderen van Gabriëls prachtig zacht-groen-en-gouden operazaaltje.

Een moderne Edda-vertaling

Edda. Vertaald en van inleidingen voorzien door Prof. Dr. Jan de Vries. Afbeeldingen verzorgd door Machteld de Vries. Amsterdam 1938, Uitgeversmaatschappij Elsevier.

Er bestaat hier te lande een opmerkelijke belangstelling voor de Scandinavische literatuur. Voor een deel is dit verschijnsel toe te schrijven aan het feit, dat er in die letterkunde meer romantiek leeft dan in de onze, dat zij een zekere ruimheid stelt tegenover het te dikwijls huisbakkene van de Nederlandse, maar dit voordeel heeft zij gemeen met veel werk uit andere, b.v. uit Slavische landen. Daarom geloof ik, dat deze waardering niet alleen het gevolg is van de romantische frisheid en openheid van de Noordse literatuur, maar zeer zeker ook gezocht dient te worden in de verwante volksaard. Die verwantschap vergroot ongemerkt onze belangstelling, hoewel de soms wat langzame, soms ook (of: daardoor ook?) enigszins kinderlijk aandoende verhaaltrant velen van ons irriteert, en vooral ook, hoewel de somberheid van menige Scandinavische roman of novelle ons niet kan bevredigen.

Men zou de aan het einde van het vorige jaar bij de Uitgeversmaatschappij Elsevier verschenen Edda-vertaling van den Leidsen hoogleraar Dr. J. de Vries kunnen beschouwen als één van de vele vertalingen uit het Scandinavisch, en daarbij kunnen herinneren aan soortgelijk werk van dezen Germanist, b.v. aan zijn vertalingen van de Noorse werken van H.E. Kinck. Maar deze Edda-vertaling is door het Nederlandse publiek wel op een geheel eigen wijze ontvangen en zij heeft daar zeer zeker recht op.

De naam Edda is voor ons geen onbekende klank, evenmin als hij dit voor onze voorouders in de 19de eeuw was. Lange tijd gold de Edda en nog geldt zij in sommige kringen als het belangrijkste product van de Scandinavische, ja, van de oude

Germaanse literatuur. De namen van de grootste IJslandse saga's waren (en zijn in diezelfde kringen) echter vrijwel onbekend. Vroeger heeft men ten onrechte in de Edda-liederen voortbrengselen menen te zien uit de Oud-Germaanse tijd, en daar een gedeelte van deze liederen een mythische inhoud heeft, meende men hier in de schatkamer te staan van de Germaanse mythologie en godsdienst. De Edda bevat volkspoëzie, en daarom dacht men dat deze liederen overoud waren, niet alleen naar de inhoud, maar ook naar de vorm. Tegenwoordig weet men dat de godenliederen uit de Edda niet 'dé Germaanse mythologie' bevatten, dat hun inhoud gedeeltelijk oud is en uit de tijd der Volksverhuizing kan stammen, gedeeltelijk ook van veel jongere datum is, en dat de liederen zelf, zoals we ze nu voor ons hebben, dikwijls zeer jong (uit de 12de, 13de eeuw) zijn, dat ze zich soms in slechte staat bevinden en soms als het werk van epigonen moeten worden aangemerkt.

Heeft men thans dus wel een veel nuchterder kijk op deze poëzie, toch heeft de naam Edda nog steeds een geheimzinnige aantrekkingskracht. Nog waarderen we in deze verzameling van gedichten veel wonderbare schoonheid, veel oude wijsheid en de getuigenissen van een geestesleven, dat aan het onze zeer verwant is. Vandaar de vele Edda-uitgaven, en de ontzaglijke massa studies over de Edda.

Het ligt voor de hand dat meer dan eens een vertaling van deze liederen gewaagd is. Twee uitgaven, die beide het midden houden tussen een gedeeltelijke vertaling en een vrije omwerking, bezaten wij reeds in de Nederlandse taal, n.l. de prachtig verzorgde bewerking van Frans Berding, verlucht door Gust. van de Wall Perné (1911) - een boek dat mij sinds lang zeer lief is - en de bewerking van Stijn Streuvels, die voor Noord-Nederlanders, waar het deze bijzondere stof geldt, haar taal tegen heeft. (IJslandsche Godensagen, 1933). Het onderscheid tussen deze bewerkingen en het boek dat thans voor mij ligt, is zeer groot. Frans Berding achtte het onnodig een vertaling te geven; hij meende dat een bewerking meer waarde had; kenmerk van iedere bewerking is natuurlijk een grote mate van subjectiviteit. Prof. de Vries echter trachtte het origineel met zijn vertaling zo dicht mogelijk te benaderen en

hield zich daartoe ook zo veel mogelijk aan de oorspronkelijke dichtvorm. Subjectief blijft echter iedere vertaling nog enigermate, niet alleen door de inleidingen bij de verschillende gedichten, maar ook door de rangschikking van de strofen, en vooral door de vertaling van sommige verzen. Een merkwaardig voorbeeld van deze subjectiviteit vond ik bij de vergelijking van twee vertalingen van een strofe uit het 'Lied van den Hoge'. Een bekende Duitse vertaling, die van Hans von Wolzogen, heeft:

> So klein wie der Sand, so klein der Verstand
> bei engbegrenzten Geistern;
> nicht gleich wurden Alle mit Einsicht begabt,
> verschieden ist alles auf Erden.

Prof. de Vries vertaalde echter:

> Klein zijn de stranden van kleine meren,
> klein is der mensen geest;
> niet alle mensen zijn even verstandig:
> heel de mensheid is half.

Hier staat een in zekere zin rationalistisch-optimistische opvatting tegenover een romantisch-pessimistische; slechts de laatste vertaling geeft echter alle bitterheid weer die men ook in het origineel aantreft.

Hoe meer een vertaler het origineel tracht te benaderen, hoe moeilijker zijn werk wordt, hoe meer hij zijn lezers ook biedt, mits zij zich inspannen. Wat het eerste betreft, Prof. de Vries moest tussen de Scylla van maat en versvorm en de Charybdis van de inhoud doorzeilen. Zodoende moest hij soms òf aan de maat, òf aan de inhoud te kort doen. Wie echter de moeilijkheden niet onderschat, moet bewondering hebben voor het verkregen resulaat. Wat het tweede betreft, het lezende publiek staat dikwijls al vreemd tegenover de eigen Middeleeuwse balladen, dus mogen we niet verwachten, dat het plotseling deze vertaalde Oud-Noorse poëzie ten volle zal waarderen. Het episodische karakter van deze gedichten zal vele moderne lezers vreemd aandoen. Ook het rijm biedt moeilijkheden. De Oud-Noorse poëzie heeft uitsluitend stafrijm, terwijl wij deze rijmsoort haast altijd genieten samen met het eindrijm. Stafrijm alleen klinkt voor het onwennige oor wellicht stotend, maar het feit, dat alliteratie toch altijd een wezenskenmerk

van de Nederlandse poëzie gebleven is, maakt dat die onwennigheid gauw verdwijnt, als men slechts de moeite neemt dóór te lezen en zo nodig te herlezen. Hoe groter de inspanning, hoe intenser in dit geval het literaire genot zal zijn. Daarbij komt dat er vele fragmenten in deze liederen zijn met een directe bekoring. Vooral het Helgilied, waarin de dode held uit de onderwereld terugkeert om zijn geliefde op te zoeken, en het eerste lied van Goedroen, waarin deze prachtige vrouwenfiguur wordt getekend in haar smart die geen tranen kan vinden, zullen ieder terstond treffen. Bovendien zullen talrijke fragmenten uit de godenliederen met spreukenwijsheid velen een openbaring zijn.

Tenslotte kunnen wij ons nog slechts verheugen over deze prachtige vertaling van Prof. de Vries, ook over de inleidingen bij de gedichten, die natuurlijk geheel op de hoogte staan van het moderne Edda-onderzoek. (De meeste inleidingen van vroegere vertalingen zijn verouderd; zo is reeds de eerste zin bij H. von Wolzogen ‘Edda heisst urgrossmutter’ tekenend, evenals trouwens verderop de doorgevoerde verdeling in lente-, zomer-, herfst- en wintermythen.)

Moge de lezing van deze Edda-vertaling mèt de inleidingen van een kunstenaar-geleerde belangstelling wekken, en moge herlezing leiden tot liefde voor dit beroemde gedeelte van de Oud-Noorse literatuur.

J. SPOELSTRA

Aanteekeningen en opmerkingen

'EEN GEVAARLIJK BOEK'. - Onder dezen titel waarschuwden we in het Juli-nummer van den loopenden jaargang tegen de talrijke onjuiste voorstellingen over de historische ontwikkeling der wiskunde, die in Hogben's werk *Mathematics for the Million* (door W.S.H. Elte als *De consequenties van* 1=1 in het Nederlandsche vertaald) voorkomen.

Daarbij kwam o.a. de allerwonderlijkste bewering van Tobias Dantzig ter sprake, dat de voor het groote publiek meest toegankelijke wiskundige vondsten tevens voor den groei der mathesis het meest beslissend zouden zijn geweest.

Er zou geen aanleiding zijn, om op deze zaak nog eens terug te komen, wanneer niet inmiddels gegronde vrees was gerezen, dat door de bedoelde passage schade zou kunnen worden toegebracht aan den goeden naam van een verdienstelijk landgenoot. Het schijnt namelijk mogelijk te zijn, dat oppervlakkige lezers den geciteerden auteur voor identiek houden met een Delftschen hoogleeraar, die bijna denzelfden achternaam draagt.

Om dit gevaar zooveel mogelijk te helpen verhoeden, deelen we hier mede, dat Tobias Dantzig een Amerikaansch wiskundige is, dat er tusschen hem en den Nederlandschen hoogleeraar in wiskunde Prof. Dr. D. van Dantzig niet de minste relatie bestaat en dat de laatste dus geenerlei verantwoordelijkheid wenscht te aanvaarden voor wat zijn blijkbaar wel eens wat overijlde overzeesche vak- en (bijna) naamgenoot zich veroorlooft te schrijven.

E.J.D.

Politieke hindernissen

Wij leven in een benauwde internationale atmosfeer, die verlammend werkt op gansch ons maatschappelijk leven. Spanningen, die maandenlang den normalen gang van zaken hebben beïnvloed, leidden ten slotte tot een Europeeschen oorlog. Onverschillig of wij de courant opnemen, dan wel naar de dagelijksche radioberichten luisteren, onze belangstelling gaat vóór alles uit naar wat er op de slagvelden van Europa plaats vindt.

Wat nog slechts enkele maanden geleden in ons eigen politieke leven de aandacht gespannen hield, lijkt thans alweer ver achter ons te liggen. Heeft het zin bij de schermutselingen, die in den zomer van dit jaar in ons parlement werden gevoerd, nog eens stil te staan? Ik waag het er op. Onze aandacht kan toch niet van minuut tot minuut op wat zich in de wereld buiten onze grenzen afspeelt geconcentreerd blijven. Willen wij tegen de invloeden van dezen tijd bestand blijven, dan moeten wij onze belangstelling ook richten op wat in normale tijden onze aandacht had. De Gids zal zijn roeping van meer dan honderd jaren ook in oorlogstijd moeten voortzetten. Aan zijn medewerkers dus de taak om ook over andere dan vraagstukken van internationale verbittering en strijd licht te verspreiden.

* * *

Wie de Handelingen van de Staten-Generaal in de laatste maanden verschenen, doorbladert, zal ervaren, dat de rustige gang van zaken enkele malen op bruuske wijze werd onderbroken.

Voor een bespreking in ‘De Gids’ komt naar mijn meening de ministerieele crisis en wat zich daarom heen afspeelde, het meest in aanmerking.

Wat is in het kort de voorgeschiedenis van de ministerieele crisis, die op 29 Juni 1939 uitbrak? Na de verkiezingen van 1937 trad, gelijk bekend mag worden verondersteld, de heer Colijn op

als formateur van een Kabinet, dat uitsluitend uit de van ouds bekende rechtsche coalitie-partijen was samengesteld. Dit Ministerie, dat ongeveer twee jaren de teugels van het bewind in handen heeft gehad, wordt in de wandeling als het vierde Kabinet-Colijn aangeduid, omdat de anti-revolutionnairestaatsman tevoren reeds aan het hoofd van drie andere ministeries heeft gestaan. Dat het ministerieele leven van den heer Colijn in de laatste jaren over rozen is gegaan, kan men niet zeggen. Hij heeft vrijwel van den aanvang af met moeilijkheden, voortvloeiende uit toenemende uitgaven en in verhouding onvoldoend stijgende inkomsten te kampen gehad. De Minister van Financiën, de heer de Wilde, kon aanvankelijk op grond van de cijfers van 1937 en aanvang 1938 nog hopen de touwtjes vrijwel bij elkaar te krijgen, indien 's Rijks middelen maar kwistig bleven vloeien. Maar toen in den loop van 1938 zijn verwachtingen de bodem werd ingeslagen, sloeg de Minister van Financiën alarm. Tegen de plannen van Minister Romme, in betrekking tot de jeugdwerkloosheid, die 10 millioen gulden zouden vorderen, moet hij ernstig hebben gewaarschuwd. Had September 1938 zich niet door de bekende internationale spanning gekenmerkt, de heer de Wilde ware reeds toen heengegaan. Het heeft tot 20 Mei 1939 geduurd voordat hij ontslag nam, wijl hem de noodige medewerking om een stijging der gewone uitgaven boven het peil van 1939 te voorkomen in het Kabinet werd onthouden.

Hoewel de heer Colijn de inzichten van zijn partijgenoot deelde, is hij niet met dezen tegelijk heengegaan. Integendeel, hij nam zijn portefeuille - zij het ad interim - over en zette de bezuinigingspogingen verder voort. Maar tot overeenstemming konden de beide polen in het Kabinet niet komen.

Toen Minister Romme dan ook op 28 Juni aan den heer Colijn een nota, inhoudende zijn standpunt, zond achtte de Minister President verder overleg nutteloos en diende het Kabinet den volgenden dag zijn ontslag bij H.M. de Koningin in.

Voor een juist begrip van de kern van het confl ct is vermelding van den hoofdinhoud der nota Romme wenschelijk. Hij luidde:

> ‘Wil ik mijn aandeel in de verantwoordelijkheid voor het ontwerp der begrooting 1940 kunnen dragen, dan moet ik zeker er van kunnen zijn, dat de besluiten betreffende werkverschaffing, steunverleening en jeugdwerkloosheid gehandhaafd blijven en dat loyale medewerking aan de uitvoering zal worden verleend.’

Hieruit volgt dus, dat de belasting, die het budget ten gevolge van de werkloosheidspolitiek van Minister Romme zou ondervinden, de directe oorzaak van het in den boezem van het Kabinet uitgebroken conflict is geweest.

H.M. de Koningin droeg den heer Colijn op een nieuw Ministerie samen te stellen. De opdracht was onbeperkt, maar gelijk de heer Colijn in de Kamer heeft verklaard, achtte hij het niet gewenscht een Kabinet zonder Roomsch-Katholieken samen te stellen. Een bespreking met de voorzitters der zes Kamerfracties heeft hem al spoedig doen inzien, dat zijn poging niet kon slagen en heeft hij aan de Koningin ontheffing van zijn opdracht verzocht.

Omtrent de opdracht, die daarna aan den heer Koolen, lid van den Raad van State en oud-Minister, gegeven werd, is niet al te veel bekend geworden. Ook hij slaagde niet en andermaal verzocht de Koningin den heer Colijn zich met de vorming van een Ministerie te willen belasten. Een poging om thans de Katholieken bereid te vinden met den heer Colijn in zee te gaan, mislukte, waarna de anti-revolutionnaire staatsman een door hem als program-Kabinet bestempeld Ministerie samenstelde. Het program, waarop de formateur zijn ambtgenooten had bijeengebracht, werd door hem op 25 Juli in een verklaring voor de Tweede Kamer ontvouwd. Vier onderwerpen verklaarde de Minister-President van onmiddellijk belang:

1. het financieel beleid van het Rijk en
2. de daarmee samenhangende saneering van de gemeentefinanciën en herstel van de gemeentelijke zelfstandigheid in zeer vele gevallen;
3. bestrijding der werkloosheid;
4. versterking der maritieme defensie van Nederlandsch-Indië.

Hij legde er den nadruk op, dat met de opsomming van deze vier punten niet bedoeld was het aangeven van een rangorde. De financieele toestand van het Rijk was beslissend voor de vraag wat ten aanzien van de drie andere onderwerpen zou kunnen worden gedaan. Zij moesten dus in onderlinge betrekking worden bezien.

Wat den financieelen toestand betrof legde de premier er den nadruk op, dat dit Kabinet (het vijfde Kabinet-Colijn dus) naar een zoo dicht mogelijke benadering van het budgetaire evenwicht

bij den gewonen dienst en naar matiging bij de kapitaalsuitgaven zou streven. Op het gebied van de werkloosheidsbestrijding kondigde de Regeering aan, dat met vermijding van aanzienlijke administratieve uitgaven en van kapitaalsinvestaties van oneconomischen aard, een krachtige politiek zou worden gevoerd. Overheerschend moest zijn de gedachte de werkloozen geleidelijk in het normale bedrijfsleven in te schakelen. Andere voorzieningen moesten als van aanvullenden aard worden beschouwd. Tegen uitwassen bij de steunregeling, die remmend werken op de begeerte tot arbeid, moest scherp worden gewaakt en waar zulke uitwassen reeds bestonden, zouden ze dienen te verdwijnen.

Behalve het bevorderen van decentralisatie bij de bestuursvormingen van inschakeling van de maatschappelijke krachten, noemde de premier nog als punten van zijn program de mogelijkheid van uitbreiding van de zorg voor de ouden van dagen en zoo mogelijk een partieele verbetering van de leerlingenschaal, c.q. verbetering van de regeling voor de kweekelingen met acte.

Den dag na dien, waarin deze verklaring werd afgelegd, kon al dadelijk een weinig tegemoetkomende houding bij een groot deel van de Kamer worden opgemerkt. Zelfs rees de vraag of de oppositie onmiddellijk tot indiening van een motie van afkeuring zou overgaan, dan wel de daden van de Ministers zou afwachten. De tweede dag van het debat bracht het antwoord en bovendien de zekerheid, dat de vrijzinnig-democraten aan de zijde der Katholieken en socialisten stonden. Deze houding heeft terecht verwondering gewekt, omdat de heer Oud, als Minister van Financiën in het derde Kabinet-Colijn tot de krachtigste voorstanders van de politiek van den formateur heeft behoord. Heeft de heer Oud, zijn partijgenooten van dezen stap niet kunnen terughouden of.... heeft hij hun zelfs tot het doen van dezen stap bewogen? Wij verkeeren te dezer zake, alsmede over de motieven, die bij de vrijzinnig-democraten golden, in het onzekere. Dat de meening van sommige vrijzinnig-democraten, dat aan Mr. Oud een opdracht tot formatie had behooren gegeven te zijn, hier van invloed zou zijn geweest, mogen wij niet aannemen.

Onmiddellijk nadat de heer Colijn de sprekers had geantwoord, diende de heer Deckers een motie in, die blijkbaar in de ochtendvergadering van zijn fractie, dus voordat men het antwoord van

den premier had gehoord, was opgesteld. Zij was van den volgenden inhoud:

> ‘De Kamer,
> overwegende, dat de Kabinetsformatie niet heeft geleid tot het optreden van een Kabinet, dat de noodige waarborgen biedt voor een deugdelijke behartiging van 's lands belang in gemeen overleg met de Staten-Generaal,
>
> keurt het optreden van dit Kabinet af
> en gaat over tot de orde van den dag.’

Nadat deze motie met 55 tegen 27 stemmen was aangenomen, waarbij Roomsch-Katholieken, socialisten en vrijzinnig-democraten tot de voorstanders behoorden en anti-revolutionnairen, liberalen en enkele kleinere groepen tot de tegenstanders, bood het vijfde Kabinet-Colijn aan H.M. de Koningin zijn ontslag aan.

* * *

Wij staan hier voor een novum in onze staatkundige geschiedenis. Bij mijn weten is het hier te lande nog nimmer voorgekomen, dat men daden van een Regeering niet afwacht, maar het ministerie bij de geboorte neerslaat. Maar alvorenshierover iets tezeggen, moge ik mij enkele opmerkingen over het tweedaagsch debat, dat aan de executie voorafging veroorloven. Allereerst riep het Kamerdebat bij mij herinneringen wakker aan het lot, dat het tweede Ministerie-Thorbecke beschoren was, toen het in1866 door een oppositie, die op een gemeenschappelijken afkeer van den liberalen staatsman steunde, ten val werd gebracht. Thans heeft bij de R.K. Staatspartij een onmiskenbare tegenstand - uiteraard van zakelijken aard - tegen Minister Colijn bestaan. Diens aanpassingspolitiek heeft men hem - ook in socialistischen kring - nimmer vergeven. Gevoelig als men op dit punt was, speurde de huidige oppositie anti-sociale maatregelen. Eenige sobere mededeelingen over de werkloosheidspolitiek in de verklaring van den nieuw opgetreden Minister-President veroorzaakten een ware angst-psychose bij Roomsch-Katholieken en socialisten. De heer Deckers voerde een warm pleidooi voor het lot der 40-jarige en andere valide werkloozen en prees het beleid van den afgetreden Minister-Romme. Hij besloot met de opmerking, dat de regeeringsverklaring den indruk maakte, dat de door hem toegejuichte wijze van werkloozenzorg zou worden opgeheven. De heer Albarda maakte het nog wat erger door met een

onmiskenbare verzekerdheid te verklaren, dat ‘dit Kabinet zal zijn een Kabinet van drastische bezuinigingen, dat de beruchte aanpassingspolitiek zal doen herleven’. En iets later plaatste de socialistische leider nog deze opmerking, dat de millioenen voor de verbetering van de leerlingenschaal (resp. kweekelingen met acte) alsmede de verbetering van de ouderdomszorg zullen worden verkregen ten koste van de werkloozen. En dat terwijl in de regeeringsverklaring geen enkele aanwijzing voor de juistheid der door de heeren Deckers en Albarda geponeerde stelling te vinden was.

De R.K. fractieleider was bovendien niet uitermate gelukkig in de wijze, waarop hij het Kabinet bestreed. Reeds op den eersten dag had hij de mededeeling van den heer Colijn, dat het Kabinet kapitaalsinvestaties van oneconomischen aard wilde vermijden, beantwoord met de opmerking dat bij vele werken van kapitaalsinvestatie geen sprake is. Zij worden gefinancierd uit het Werkloosheidssubsidiefonds en die gelden komen op den gewonen dienst. Het bezwaar moet dus z.i. in het algemeen de uitgaven gelden van oneconomischen aard. ‘Dit punt wijst naar mijn meening’ - aldus de heer Deckers - ‘op een veronachtzaming van het sociale element in de werkloosheidspolitiek en ik vrees daarvan ernstige gevolgen’.

Men zou zoo zeggen, als er van kapitaals-investaties geen sprake is, kan de verklaring van den heer Colijn daarop niet doelen. De heer de Geer begreep de passage dan ook beter door te vermoeden, dat bij de keuze van de objecten zooveel doenlijk op het toekomstig nut, d.w.z. het scheppen van blijvende nieuwe werkgelegenheid, zal worden gelet. Dit beteekent niet, dat er minder geïnvesteerd zal worden, maar dat er op een verstandige wijze geïnvesteerd zal worden.

Inderdaad, wie iets van de op het gebied der werkloosheidsbestrijding geopperde denkbeelden weet, is het bekend, dat men beoogde b.v. de voorkeur te geven aan het bouwen van schepen boven het omleggen van woeste gronden of het in werkverschaffing aanleggen van een vliegveld. Het geld, aan een transatlantische stoomboot ten koste gelegd, is economisch besteed in dezen zin, dat het tijdens zijn bestaan dagelijks aan duizenden handen arbeid verschaft.

Maar de heer Deckers was hiervan blijkbaar niet op de hoogte

of dacht er in zijn rede niet aan; immers in zijn repliek zette hij zijn oorspronkelijke gedachtengang voort:

> ‘Ik heb er gisteren, naar aanleiding van een punt van het regeeringsprogram, waarbij nl. de Regeering zegt, dat men wil vermijden kapitaalinvestatie voor oneconomische werken, op gewezen, dat vele van die zg. oneconomische werken geen kapitaalinvestatie ten gevolge hebben, omdat ze gefinancierd worden uit het Werkloosheidssubsidiefonds en de uitgaven daarvan worden geplaatst op den gewonen dienst. Wanneer dat het geval is, dan is het niet gebruikelijk om te spreken van kapitaalinvestatie.’

Welk een verwarring van gedachten! De Regeering had toch over het investeeren van kapitaal in werken gesproken en niet over de vraag of het voor dat doel ter beschikking te stellen geld uit belasting dan wel uit leeningsgeld kwam. Minister Colijn heeft dit in zijn mondelinge toelichting nog eens duidelijk uiteengezet, maar het is blijkbaar langs den heer Deckers heengegaan.

Over welk een rustige gemoedsgesteldheid moet men beschikken om - gelijk de heer Colijn - urenlang rustig naar zulke misduidingen van eigen bedoelingen te blijven luisteren. Is het wonder, dat de Minister-President de verzuchting slaakte, dat het niet gemakkelijk is over den inhoud van de regeeringsverklaring met de Kamer van gedachten te wisselen? Om allerlei redenen niet, voegde hij er aan toe. Eén ervan is, dat men uit die regeeringsverklaring allerlei mogelijkheden leest, die er heelemaal niet in liggen en die ook nooit zijn bedoeld. De heer van Houten was daar nogal sterk in en de heer Albarda was er ook niet vreemd aan; de veronderstelling nl., dat men, nu ja, elken kant uit kon en dan koos de geachte afgevaardigde bij voorkeur den slechten kant.

Neen, het was duidelijk, dat Barbertje moest hangen. En Barbertje hing dan ook spoediger dan verwacht was, want toen de heer Colijn de stemming van de Kamer peilde, zag hij van dupliek af en ging de Kamer tot stemming over. Den uitslag vermeldden wij reeds; binnen drie dagen na zijn optreden was het vijfde Kabinet-Colijn gevallen.

* * *

Houden wij ons thans eens bezig met de vraag of de Kamer, aldus handelend buiten haar bevoegdheidssfeer trad?

De heer Schouten had ongetwijfeld gelijk, toen hij opmerkte, dat de indiening van de motie niet in overeenstemming is met onze parlementaire zeden en gebruiken. Maar daarmede was zij nog

niet als ontoelaatbaar gebrandmerkt. Wij moeten dus wat dieper op de zaak ingaan. Een formateur is aan het Parlement zeker verantwoording schuldig voor de aanvaarding van een opdracht tot kabinetsformatie. Het vijfde Kabinet-Colijn heeft het zoozeer gevoeld, dat het uit eigen beweging een gedachtenwisseling met de Staten-Generaal heeft uitgelokt. De heer Colijn kon weten, dat hij met een program voor de Kamer komend ook rekenschap van zijn aanvaarding zou moeten afleggen. Hij heeft dien strijd niet ontweken, maar ..... vermoedelijk de indiening van een motie niet voorzien. Waarschijnlijk niet, 1^0. omdat een dergelijke practijk - gelijk wij zagen - ongebruikelijk is en 2^0. omdat hij uit de geschiedenis der ministerieele crisis na 29 Juni de gerechtvaardigde verwachting kon putten, dat zich uit de parlementaire groepen geen homogeen Kabinet, bereid de teugels van het bewind uit handen van het vierde Kabinet-Colijn over te nemen, liet vormen. Intusschen staat de vraag of het Kabinet de indiening van de motie-Deckers - en haar aanneming - kon verwachten, geheel los van deze andere, nl. of de Kamer de grenzen van haar bevoegdheid overschreed, toen de motie werd aangenomen. Ik meen, dat men in het algemeen Buys' meening moet deelen, dat men niet kan aannemen, dat de Staten-Generaal het recht hebben aan een Minister verantwoording van zijn optreden te vragen, ja zelfs te eischen, maar dat zij het vermogen zouden missen om het min of meer afdoende van de inlichtingen, welke zij ontvangen, te beoordeelen. Zij mogen dat oordeel uitspreken, zoowel in een adres aan de Koningin als in een motie.

Geldt deze uitspraak ook voor de inlichtingen, die men een Minister vraagt in zijn kwaliteit van formateur van een zoo juist opgetreden Kabinet? Er is aanleiding deze vraag te stellen omdat de aanwijzing van een formateur bij uitstek behoort tot de prerogratieven van de Kroon. De vraag, die zich dus aan ons opdringt is dèze, of de Kamer, het optreden van het vijfde Kabinet-Colijn beoordeelend, zich uitspreekt over een handeling, die niet alleen behoort tot de competentie van de Kroon, maar zich bovendien onttrekt aan een toetsing op haar juistheid door de Staten-Generaal.

Bij de beraadslagingen in de Kamer hebben verschillende sprekers bij dit punt stil gestaan. Niet allen waren even duidelijk in hun uiteenzettingen. Zoo stelde de heer Joekes in het licht, dat

de ministerieele verantwoordelijkheid medebrengt, dat voor *alle*[1] handelingen van de Kroon op staatskundig gebied de verantwoordelijkheid naar buiten door een ander wordt gedragen. In het algemeen - voegde hij er aan toe - zijn dat natuurlijk de leden van het zittend Kabinet.

Ik neem aan, dat de leider dervrijzinnig-democratische Kamerfractie hiermede niet heeft willen betoogen, dat de leden van een zittend, op dat oogenblik demissionnair, Kabinet verantwoordelijk zijn voor een opdracht tot kabinetsformatie door de Koningin. Slaagt immers de opdracht, dan is de als Minister-President optredende formateur tegenover de Staten-Generaal verantwoordelijk, gelijk de heer Joekes zelf in het licht stelde. Maar voor mislukte formaties? Daarover sprak de heer Joekes niet. Toch stelde hij, dat voor *alle* handelingen van de Kroon een ander verantwoordelijk is. Dit laat nauwelijks een andere conclusie toe dan deze, dat in het onderhavige geval de heer Colijn ook voor een of meer niet uitgeputte mogelijkheden tot formatie verantwoordelijk kan worden gesteld. De heer Joekes ging er namelijk in zijn rede van uit, dat na de mislukking van de poging van den heer Koolen nog een opdracht tot vorming van een parlementair Kabinet had moeten worden gedaan. Voor het aldus gepleegde verzuim zou dan ook de heer Colijn verantwoordelijk moeten worden gesteld.

Het lijkt mij reeds op het eerste gehoor wat vreemd den heer Colijn voor een gepresumeerd verzuim van de Kroon verantwoordelijk te stellen. Immers de anti-revolutionnaire staatsman zou dan niet alleen voor de eigen daad van de aanvaarding der opdracht verantwoordelijk zijn, maar ook voor iets, waaraan hij part noch deel heeft. Toch wil ik de visie van den heer Joekes in betrekking tot de verantwoordelijkheid van een formateur voor nagelaten opdrachten aan een nadere bespreking onderwerpen. Zie ik goed, dan meent de heer Joekes - al spreekt hij het niet uit - dat de heer Colijn de tweede opdracht had moeten weigeren, omdat hij had moeten weten, dat er nog andere mogelijkheden bestonden dan een program Kabinet-Colijn. Geef ik den gedachtengang van het vrijzinnig-democratisch Kamerlid aldus goed weer, dan dient allereerst te worden vastgesteld, dat hij daarmede

1) Cursiveering van mij.

nog niet waar maakt, dat voor *alle* handelingen van de Kroon op staatkundig gebied een Minister verantwoordelijk is. Met een eenvoudig voorbeeld is dit duidelijk te maken; men behoeft daarvoor niet ver in het verleden terug te gaan en slechts aan de opdracht te denken, die H.M. de Koningin aan den heer Koolen verstrekte. Ik zie geen enkelen grond, waarop men zou moeten aannemen, dat voor deze aanwijzing of het demissionnair Kabinet c.q. diens voorzitter, of het vijfde Kabinet-Colijn c.q. deze staatsman zelf verantwoordelijk zou zijn.

Maar nu het bijzonder geval, waarin thans de heer Colijn verkeerde. Kan men - aldus luidt dan de vraag - aan een nieuw optredend Minister-President den eisch stellen, dat hij, alvorens hij aan Hare Majesteits verzoek om als formateur op te treden gevolg heeft, zich afvraagt of alle andere mogelijkheden zijn uitgeput. Ik meen, dat men dezen eisch niet kan stellen en wel om dezen reden, dat een staatsman, die als formateur wordt aangezocht, niet geacht mag worden op de hoogte te zijn van de adviezen, die H.M. de Koningin van de door haar geraadpleegde politici en staatslieden verkreeg, noch volledig pleegt te worden ingelicht omtrent de ervaringen, die een voor hem werkzame formateur bij zijn pogingen tot vorming van een Kabinet opdeed. Volkomen begrijpelijk is dan ook, dat de heer Colijn op 27 Juli 1939 in de Tweede Kamer verklaarde, dat hij, toen hem ten tweede male een opdracht werd verleend, zich de vraag heeft gesteld of hij wellicht aan H.M. de Koningin moest verzoeken van de opdracht verschoond te blijven.

> ‘Natuurlijk ben ik bij de beslissing, die ik genomen heb, ook geleid door de indrukken, die ik bij al mijn besprekingen met verschillende personen heb gekregen. Op grond van die indrukken twijfelde ik ten zeerste aan het bestaan van een reëele mogelijkheid om een ander Kabinet te vormen, dat op parlementaire basis rusten zou, en lettende op de internationale toestanden, die het wenschelijk maakten de crisis niet langer te doen duren, wanneer het maar even mogelijk was, maar haar zoo spoedig mogelijk te beeindigen, heb ik die tweede opdracht ten slotte in beraad genomen.’

Men weet, dat de heer Colijn daarna in zijn pogingen is geslaagd. Hoe staat het nu met zijn verantwoordelijkheid voor gemankeerde mogelijkheden? Vaststaat, dat de heer Colijn na 's heeren Koolen's mislukte poging *den indruk* had, dat een parlementair Kabinet niet mogelijk was. Had hij nu, toen hij ten tweeden keer ten Paleize werd genoodigd, zich *zekerheid* moeten

verschaffen, dat er nu werkelijk geen andere mogelijkheden waren? Ik meen deze vraag zeer beslist ontkennend te moeten beantwoorden. Aldus handelend, zou de grijze staatsman zich op het gebied der Koninklijke rechten begeven hebben. Niemand anders dan H.M. de Koningin kent alle aan haar uitgebrachte adviezen en de verslagen van mislukte formaties. Het beeld, dat dat Zij zich daaruit vormt, leidt tot een opdracht en het is aan den aangezochten formateur om nu zelf te ervaren of hij met de vorming van een ministerie kan slagen.

Maar - om den heer Joekes het volle pond te geven - kon de heer Colijn, toen hij voor de tweede maal als formateur werd aangezocht, werkelijk aannemen, dat de vorming van een parlementair Kabinet niet mogelijk was? Terecht wees de heer Joekes er op, dat ons constitutioneel bestel verlangt, dat zoo mogelijk een Kabinet optreedt, steunende op een meerderheid in de Staten-Generaal. Maar was daarop in Juli uitzicht? Ik vraag mij zelfs af op welke groepen in de Kamer zoo'n meerderheids-kabinet zou hebben moeten steunen. De heer Deckers eischte weliswaar ‘geen Ministerie in strijd met de staatkundige strevingen der Kamermeerderheid’, maar hoe hij zich die meerderheid dacht samengesteld, werd niet duidelijk uitgesproken. Is er - zoo riep hij uit - bij de samenstelling van het vijfde Kabinet-Colijn ook maar eenige rekening gehouden met de staatkundige overtuiging van de rechterzijde dezer Kamer? Dit duidde op een verlangen naar een coalitie-kabinet. Maar dadelijk er op liet hij volgen: Met de strevingen *der*[1)] Kamermeerderheid doet zij het al evenmin, eer is het tegendeel waar. Was in den gedachtengang van den heer Deckers *de* Kamermeerderheid nu de zelfde, die den heer Albarda voor oogen stond, toen hij het laakte, dat niet gepoogd was te komen tot de formatie van een Kabinet uit de Roomsch-Katholieke, sociaal-democratische en vrijzinnig-democratische partijen? Ware dit zoo, dan rijst onmiddellijk de vraag waarom dan de heer Koolen bij zijn formatiepogingen niet is geslaagd? Men heeft er op gezinspeeld, dat deze staadsraad de financieele politiek van den heer Colijn zou aanhangen en dus niet gepoogd heeft een Kabinet van Roomsch-Katholieken en sociaal-democraten, eventueel versterkt met de vrijzinnig-democraten, samen te stellen.

1) Cursiveering van mij.

Maar hoe hebben wij het nu? Is de R.K. Staatspartij dan in haar politiek streven minder eendrachtig dan haar optreden in het parlement doet vermoeden? En is de Koningin dan ook al niet meer vrij om binnen het verband van een staatkundige partij den Kabinetsleider uit te zoeken, dien zij om zijn algemeene kwaliteiten en thans wellicht ook in verband met den internationalen toestand den primus inter pares acht? Zou men deze vraag bevestigend beantwoorden, dan blijft er niet heel veel van het Koninklijk prerogatief in betrekking tot de kabinetsvorming over?

Laten wij intusschen de werkelijke verhoudingen niet uit het oog verliezen. Noch voor het optreden van het vijfde Kabinet-Colijn, noch na diens val hebben de Roomsch-Katholieken een Kabinet alleen met de sociaal-democraten en eventueel met de vrijzinnig-democraten willen vormen. In zijn Kamerrede van 26 Juli en evenmin in die van 27 Juli sprak de heer Deckers de wenschelijkheid van een zwart-rood-rose Ministerie uit. En op 27 Juli was hem omtrent de houding van de vrijzinnig-democraten toch wel iets meer bekend dan den heer Koolen in de eerste dagen van Juli. Hij ging niet verder dan te verklaren, dat het vijfde Kabinet-Colijn noch rekening hield met de staatkundige overtuiging van de rechterzijde, noch met de strevingen *der* Kamermeerderheid, noch .... - liet hij volledigheidshalve volgen - met de eischen, die moeten gesteld worden aan een minderheidskabinet, waarvan onder bepaalde omstandigheden de vorming wenschelijk kan zijn. Men ziet: eenig houvast omtrent wat zijn partij wilde, biedt de rede van den R.K. fractieleider niet. Hij kon op 27 Juli 1939 nog alle kanten uit.

Wij hebben bij de opvattingen van den heer Deckers wat lang stil gestaan om thans den geduldigen lezer te kunnen vragen of de heer Colijn nu werkelijk zoo ver mis was, toen hij verklaarde uit de geschiedenis van de Kabinets-crisis den indruk gekregen te hebben, dat een parlementair Kabinet in de gegeven omstandigheden niet mogelijk was.

De coalitie was verbroken, de samenwerking van Katholieken en sociaal-democraten werd door den eersten niet begeerd. Was het dan aannemelijk, dat de anti-revolutionnairen en de liberalen voor een Kabinet op breede basis zouden te vinden zijn, nu juist op de conferentie van den heer Colijn met de zes fractieleiders op

5 Juli duidelijk was gebleken, dat er in betrekking tot de financieele politiek sterke meeningsverschillen niet alleen tusschen Roomsch-Katholieken en anti-revolutionnairen, maar ook tusschen de eersten en de liberalen bestonden?

Uit wat ik straks over de latere formatie van den heer de Geer zal opmerken moge blijken, dat de heer Colijn op het oogenblik, dat hem de tweede opdracht werd verleend, ook niet mocht verwachten, dat een eventueele opdracht aan Jhr. de Geer succes zou hebben. De heer Colijn was dan ook m.i. terecht van meening, dat wij met de Kabinetscrisis in een impasse waren gekomen en het valt dus in hem te prijzen, dat hij - gelijk hij in de Tweede Kamer verklaarde - mede lettende op de internationale toestanden, de crisis niet langer wenschte te laten voortduren en de teugels weder in handen nam.

* * *

Na dit te hebben vastgesteld, keer ik terug tot de vraag of de Kamer de grenzen van haar bevoegdheid overschreed toen zij de motie-Deckers aannam. Ik wees er reeds op, dat voor mij het recht der Staten-Generaal om verantwoording te vragen impliceert het recht om van hun gevoelen te doen blijken. Dat wij bij de benoeming van Ministers met een Koninklijk recht te doen hebben, sluit den plicht tot het afleggen van verantwoording voor het aanvaarden van een opdracht niet uit. De formateur, die slaagt, moet, desgevraagd, zijn optreden rechtvaardigen. Ik kan mij dan ook uitzonderingsgevallen voorstellen, waarin tegen een afkeuringsvotum van de Tweede Kamer over het aanvaarden van de opdracht tot kabinetsformatie geen bezwaar kan worden gemaakt. Maar .... het zal inderdaad hoogst zelden het geval zijn. Immers de Kamer kan een nieuw optredend Kabinet - gelijk reeds bleek - niet met een consilium abeundi treffen op dezen grond, dat de Kroon beter had gedaan eerst aan iemand anders dan aan den opgetreden Minister-President de formatie van een Kabinet op te dragen.

Een afkeuringsvotum mag zich, zie ik goed, ook niet op een door het Kabinet in algemeene termen ontvouwd program baseeren. Met den heer de Geer ben ik geneigd de daden van een nieuw optredend Kabinet af te wachten, of - naar de woorden van den heer Wendelaar - het a fair chance te geven. Maar ook zuiver staats-

rechtelijk gezien, verzet ons parlementair stelsel zich m.i. tegen moties, waarbij een juist opgetreden Kabinet de hals wordt afgesneden.

Wat is de taak van het Parlement in ons staatsbestel? Allereerst het uitoefenen van controle op het algemeene bestuursbeleid. Voorts deelneming aan de wetgeving des lands en tenslotte uitoefening van het budgetrecht. Welnu, wanneer nog geen ontwerpen van wet, die betreffende de begrootings-hoofdstukken inbegrepen, aan de Staten-Generaal zijn voorgelegd, kan een oordeel op dit gebied nog niet worden uitgesproken? En wat het algemeen bestuursbeleid betreft, hoe vermogen de Staten-Generaal hierop controle uit te oefenen, indien de Ministers der Kroon nog niet veel meer hebben gedaan dan de portefeuille overnemen en met enkele hoofdambtenaren kennis maken?

Op deze gronden schijnt mij de veroordeeling van een Ministerie op grond van wat een kort, zeer algemeen gesteld, regeeringsprogram inhoudt voorbarig en niet juist.

Maar in het onderhavige geval is er reden ernstiger bezwaar te doen gelden. Wanneer ik b.v. lees, dat de heer Albarda het heengaan van het Kabinet niet tot het najaar wil uitstellen, omdat tusschen nu en de begrooting al onnoemelijk kwaad kan geschieden, dan schud ik bedenkelijk het hoofd. Want omdat de sociaal-democratische leider vreest, dat het bestuursbeleid, waarvoor medewerking van de Staten-Generaal niet noodig is, hem niet zal bekoren, kegelt hij het Ministerie om. Ieder, die groote waarde hecht aan dezen grondslag van ons staatsrecht, dat Kroon en Ministers regeeren en de Staten-Generaal ex post dat beleid beoordeelen, moet opkomen tegen, aan de gedachte van de volkssouvereiniteit ontleende, practijken gelijk de heer Albarda in toepassing brengt. Een Kabinet of een Minister den levensdraad af te snijden, louter omdat - gelijk de heer Albarda zeide - men *vreest*, dat de werkloozensteun zal worden verminderd of meer algemeen nog gezegd, omdat men de voortvarendheid van den Minister van Sociale Zaken, den heer Damme, *ducht*, is ontoelaatbaar.

Het heeft mij dan ook verwonderd, dat de heer Colijn de oppositie in dit opzicht is tegemoet gekomen. De Minister-President verklaarde namelijk in zijn kamerrede, dat de regeering op het gebied der algemeene bestuursvoering haar voorstellen in de begrooting zal verwerken en dat zij daaraan geen uitvoering zal

geven vóór de Staten-Generaal in de gelegenheid zijn geweest hun oordeel daarover uit te spreken. Den heer Colijn kan worden toegegeven, dat deze houding tegenover het Parlement zeker fair kan worden genoemd. Maar was zij ook juist? Het is voor mij nauwelijks een vraag. Een Kabinet dient te regeeren. Zijn wettelijke maatregelen noodig of zijn bepaalde plannen zonder voteering van nieuwe gelden niet uit te voeren dan dient het Kabinet zich de medewerking van de Staten-Generaal te verzekeren. Maar bestaat deze noodzakelijkheid niet, dan beseffe men, dat de Kroon met haar Ministers de gansche staatstaak uitvoeren en dat zij daarvoor aan de Staten-Generaal verantwoording schuldig zijn. Verliest men deze grenzen van het eigen recht der regeering uit het oog, dan verzwakt men niet alleen de bestuurskracht, maar ook de verantwoordelijkheid der hoofden van ministerieel departementen. Gaat een Kabinet dezen weg op, dan duurt het niet lang of zijn eigen initiatief wordt lamgeslagen, want een Parlement, zelf tot handelen niet in staat, kan alleen in vertragenden of afwijzenden zin op het bestuursbeleid der regeering inwerken.

Te kwader ure heeft de heer Colijn zich op 27 Juli laten verleiden aan de oppositie een concessie te doen, die, ware hiervoor vlakgom uitgevonden, zoo spoedig mogelijk uit de Handelingen der Staten-Generaal behoorde te worden verwijderd.

Intusschen heeft deze tegemoetkoming op de oppositie geen indruk gemaakt. Het vonnis was opgemaakt en behoefde nog slechts te worden geteekend. De meerderheid van de Kamer wilde het vijfde Kabinet-Colijn geen kans geven met zijn beleid een aanvang te maken. De oppositie heeft zich - gelijk ik in den aanvang al aanstipte - uitgeput in pogingen om uit de mededeelingen van de regeering af te leiden wat voor snoode voornemens de nieuwe ministers al niet koesterden. Weliswaar klopten de getrokken conclusies niet steeds met de mededeelingen der regeering, maar wat nood? De heer Albarda erkende het eerlijk:

> ‘Kenden wij alleen den tekst van die verklaring, dan zou er plaats zijn voor uiteenloopende en ook voor betrekkelijk gunstige verwachtingen, maar de voorgeschiedenis van het optreden van dit Kabinet laat voor gunstige verwachtingen geen ruimte hoegenaamd bestaan.’

En dat de heer Joekes geheel achter den socialistischen leider aanliep, moge blijken uit een citaat uit ‘De Vrijzinnig Democraat’, waarin A.J. (oekes) letterlijk schrijft:

> ‘Wie uitsluitend op de woorden van deze verklaring zou afgaan, zou deze niet onbevredigend kunnen achten. Het program moet echter gezien worden in het licht der voorgeschiedenis van de Kabinetscrisis en van de oorzaken, die daartoe hebben geleid.’

Welk een overeenstemming van visie! Hebben de sprekers in de Kamer en de schrijvers in de couranten echter niet voorbijgezien, dat het Kabinet uit nog acht andere Ministers dan de heer Colijn bestond? Er is alle reden zulks aan te nemen; immers hoe anders de vraag, uno sono door de heeren Deckers, Albarda en Joekes gesteld, te verklaren, waarom nu ineens *kon* wat in het vorig najaar door de regeering was afgewezen, namelijk tegemoetkoming aan de bezwaren tegen de groote klassen en den nood der ouden van dagen. Het antwoord - dat de heer Colijn intusschen niet gaf - had kort en duidelijk moeten luiden: ‘omdat dit Kabinet een en ander in zijn plannen *wel* kon invlechten, het vorige Kabinet *niet*’.

Den heer Deckers, die de opmerking had gemaakt, dat in het vierde Kabinet meer liberalen zaten dan in de Kamer, had Dr. Colijn kunnen toevoegen, dat het misschien juist de invloed dier liberalen in het Kabinet was geweest, die beide onderwerpen naar voren had doen treden.

Blijkt uit gestelde vragen niet overduidelijk, dat men den heer Colijn alleen voor het regeeringsprogram verantwoordelijk stelde? Den heer Colijn als de verpersoonlijking van een verderfelijk geacht regeeringsbeleid wilde de meerderheid in de Kamer geen kans meer bieden zijn invloed op 's lands zaken uit te oefenen. Dit was de doorslaggevende reden waarom de levensdraad van zijn laatste Kabinet vroegtijdig moest worden afgesneden en daarom is het niet te verwonderen, dat in de Kamerdebatten geen rechtvaardiging is te vinden voor de aanvaarding van de motie-Deckers.

* * *

Wie de Kamerdebatten van 26 en 27 Juli heeft gevolgd, zal hebben vastgesteld, dat er in die dagen in betrekking tot ons parlementaire stelsel verschillende minder gelukkige beschouwingen zijn ten beste gegeven. Ik denk o.a. aan de verklaring van den heer Albarda, dat zoolang onze Grondwet wordt geeerbiedigd, een minderheidsbewind, dat tegenover de meerderheid van volk

en volksvertegenwoordiging staat, in Nederland onbestaanbaar is. Maar.... Excellentie, zouden wij willen opmerken, dan moet die incompatibiliteit toch blijken. En toen zij bleek, nl. door aanneming van de motie-Deckers, bood het Kabinet-Colijn onverwijld zijn ontslag aan. Terecht heeft de heer de Geer dan ook opgemerkt, dat men een paskwil van het parlementaire stelsel maakt, wanneer men zou eischen, dat geen Kabinet zou mogen optreden, zonder bij voorbaat van een meerderheid in het parlement verzekerd te zijn. Het was dan ook van den heer Deckers - zacht gezegd - ongepast om in dit verband den heer Colijn te verwijten, dat hij weinig oog zou bezitten voor de beteekenis van ons parlementaire stelsel, ja sterker, ons staatsbestel niet zou hebben geëerbiedigd door een Ministerie voor te dragen ‘in strijd met de staatkundige strevingen der kamermeerderheid’.

Het is een vreemd geval met deze ‘staatkundige strevingen’, waarvan de heer Deckers repte. Een blik in het werk van Kranenburg over het Nederlandsche Staatsrecht heeft hem er blijkbaar aan herinnerd, dat sinds 1868 het parlementaire stelsel in Nederland definitief gevestigd wordt geacht. Maar de beteekenis van het stukje parlementaire geschiedenis, dat Kranenburg geeft, heeft de heer Deckers niet volledig begrepen. Wat in 1868 definitief werd beslist was, dat geen Kabinet na een met nadruk en bij herhaling door een kamermeerderheid uitgesproken votum van afkeuring aan het bewind kan blijven.

In 1866 had de Koning de Tweede Kamer ontbonden, omdat zij het beleid van de regeering in betrekking tot de benoeming van den juist uit het Kabinet getreden Minister van Koloniën Mijer tot Gouverneur-Generaal had afgekeurd. De conservatieve regeering was van gevoelen, dat met deze uitspraak een Koninklijk prerogatief, de benoeming van den Nederlandsch-Indischen landvoogd, was geschonden. De verkiezingen brachten het Ministerie aanvankelijk een kleine meerderheid. Maar in November 1867 werd de Begrooting van Buitenlandsche Zaken verworpen; het Ministerie bood zijn ontslag aan, maar de Koning aanvaardde het aangeboden ontslag niet en ontbond andermaal de Kamer. De nieuwe Kamer veroordeelde echter in Januari 1868 de ontbinding, als zijnde daarmede geen enkel landsbelang gediend. Het Ministerie-Heemskerk bleef niettemin zitten. Eerst toen in April d.a.v. de Begrooting van Buitenlandsche Zaken

andermaal werd verworpen, beschouwde ‘het Koninklijk Ministerie zich doodgestemd’.

Men ziet uit deze korte geschiedkundige herinnering, dat het conflict van 1868 hierin bestond, dat ‘de staatkundige strevingen’, in strijd, waarmede Minister Heemskerk bleef zitten, haar uitdrukking hadden gevonden in verschillende voor het beleid van het Ministerie ongunstige beslissingen van het Parlement. Dat zulks thans niet het geval was, zal de heer Deckers wel willen toegeven, misschien wil hij ook thans wel erkennen, dat het door hem aangehaalde citaat ten onrechte op de samenstelling van het vijfde Kabinet-Colijn is toegepast.

De heer Albarda heeft zich evenzeer in den strijd van 1866-1868 verdiept en de Koninklijke woorden uit de proclamatie van 1866 op den huidigen toestand van toepassing verklaard. Ziehier de woorden, die hij uit de proclamatie met het rood-wit-blauwe randje aanhaalde:

> ‘Zal ons dierbaar vaderland voortdurend orde en eensgezindheid blijven bewaren, en daarmede, onder hoogeren Zegen, rust en welvaart blijven genieten, dan behoort de Regeering een middelpunt te zijn, waarop de blikken des volks zich met vertrouwen kunnen vestigen.
> Aan dat vereischte kan geen Regeering voldoen, wanneer tusschen haar en de Volksvertegenwoordiging de overeenstemming ontbreekt, zonder welke de eendrachtige samenwerking der grondwettige machten, zoo onmisbaar voor de behartiging der nationale zaak, onmogelijk is.’

Is het begrijpelijk, dat ik moest glimlachen, toen ik den heer Albarda hoorde citeeren uit een door een koning tot zijn volk gerichte proclamatie, een daad, ondernomen tijdens een verkiezingscampagne, waarbij de zuivere werking van het parlementaire stelsel inzet van den strijd was? Een daad, die niet heeft nagelaten goeden steun te bieden aan het conservatieve Ministerie, dat het Parlement het recht betwistte om zich over de benoeming van een Gouverneur-Generaal, althans over het beleid eener regeering, die deze benoeming contrasigneerde, uit te spreken? Een daad, die m.i. door Kranenburg terecht inconstitutioneel is genoemd. Op den aldus inconstitutioneel handelenden vorst beriep zich de socialistische leider!

Klemmend waren de betoogen van de heeren Albarda en Deckers, om aan te toonen, dat de heer Colijn door de wijze, waarop hij zijn vijfde Kabinet samenstelde aan het parlementaire stelsel zou hebben te kort gedaan, dus allerminst. Ik schaar mij

aan de zijde van den heer de Geer, die tegen het in stelling brengen van dergelijk zwaar geschut ernstig waarschuwde: ‘Het zijn niet de ware vrienden van het parlementaire stelsel, die dit stelsel denatureeren of er een caricatuur van maken’.

Daarmede konden de heeren Deckers en Albarda het doen.

* * *

Ik heb tot dusver bij eenige onjuiste en niet geheel ongevaarlijke beschouwingen over de werking van ons parlementaire stelsel stilgestaan: ik heb gelegenheid gehad in den breede aan te toonen, dat m.i. de eerste proefneming met een motie, gericht tegen een juist opgetreden Kabinet, niet zeer gelukkig is geslaagd. Mij resten thans nog eenige oogenblikken om stil te staan bij de verrassende oplossing, die de laatste Kabinetscrisis, na het aftreden van het vijfde Kabinet-Colijn, gevonden heeft. Ik noem deze oplossing verrassend, omdat de heer de Geer met zijn christelijkhistorische partijgenooten in de Tweede Kamer tot de tegenstanders van de motie-Deckers behoorde.

Was deze oppositie louter van formeelen aard, gelijk ‘De Nederlander’ wilde doen gelooven? Zag wat den reëelen inhoud van de regeeringsverklaring betreft, de christelijk-historische fractie de toekomstige politiek met zorg tegemoet? Er is geen sprake van. Wel heeft in de Kamer ook de heer Albarda dit gesteld, maar de redactie van ‘De Nederlander’ zal toch niet zonder eigen onderzoek op de woorden van den socialistischen fractievoorzitter zijn afgegaan. Had zij de rede van den heer de Geer in de Handelingen nagelezen, dan zou zij ervaren hebben, dat de christelijk-historische spreker verklaard heeft over het algemeen de regeerings-verklaring met sympathie te hebben aangehoord. De legende, alsof de werkloosheidsbestrijding aan de defensie zou worden opgeofferd, achtte hij afdoende weerlegd.

> ‘Het Kabinet wil voeren - zooals de Regeeringsverklaring zegt - een krachtige politiek van werkloosheidsbestrijding. En de verklaring van de Regeering bevat m.i. geen enkele zinsnede, die aan den ernst van dat woord zou doen twijfelen. Indien er wijziging in de werkloosheidspolitiek zal zijn, dan zal die, naar ik meen, voornamelijk bestaan in een beter plaatsen van de te besteden gelden.’

In betrekking tot de kapitaalsinvestaties van oneconomischen aard bleek de heer de Geer - ik wees er al op - den zin dier ver-

klaring juist aan te voelen en deed van zijn instemming blijken.

Wij kunnen uiteraard niet de geheele rede van Jhr. de Geer aanhalen, maar het is reeds genoeg om vast te stellen, dat de zorg, waarmede de christelijk-historische Kamerfractie het beleid van het vijfde Kabinet-Colijn tegemoet zag, slechts in de beminnelijke fantasie van een wat heetgebakerd journalist heeft bestaan.

In het feit dus dat Jhr. de Geer naast dr. Colijn stond, ligt het verrassende van de aanvaarding van de kabinetsformatie door den heer de Geer.

Toen de linkerzijde in 1913 na gemeenschappelijk gevoerden strijd het Kabinet-Heemskerk verslagen had, schreef Prof. Struycken in ‘Van onzen Tijd’ dat de overwinnaars den plicht hadden het program voor het nieuwe Kabinet vast te stellen. Een m.i. juiste stelregel. Wie waren thans de overwinnaars en wat kon hun program geacht worden te zijn? Wie de Handelingen der Staten-Generaal nauwkeurig pleegt te volgen, kan noch omtrent de eerste vraag, noch omtrent de tweede in twijfel verkeeren. Want in de redevoeringen van de heeren Deckers, Albarda en Joekes was ten aanzien van de budgetaire politiek en de wijze van werkloosheidsbestrijding een opvallende eenstemmigheid. Het is alsof de redevoeringen op elkaar waren afgestemd. Terwijl de heer Deckers zich wars verklaart van alles, wat zweemt naar gebrek aan zorg voor en het beheer van 's lands geldmiddelen, betoogt de heer Albarda, dat het dwaasheid of erger is het voor te stellen alsof de twee groote fracties in de Kamer maar zouden willen uitgeven en zouden willen gaan potverteren. De heer Joekes sluit dan de rij met de verklaring, dat niemand met verantwoordelijkheidsbesef een luchthartige financieele politiek zou willen voeren. Maar, laat het trio met even groote eenstemmigheid volgen, ‘de volkskracht’, ‘de dringende volksbelangen’, ‘de volkswelvaart’ kunnen intusschen zoodanige offers vergen, dat - om met den heer Joekes te spreken - men met een budgetair evenwicht op langen termijn genoegen moet nemen.

Ten aanzien van de werkloosheidspolitiek slaan de klokken opnieuw alle tegelijk en even duidelijk. De heer Deckers eischt kort en goed voortzetting van de politiek-Romme. Hij billijkt het optreden tegen ‘simulanten’. De heer Albarda stelt in het licht, dat de plannen van Minister Romme al veel te veel door den heer

Colijn geremd zijn. Nu zou het wel op vermindering van den werkloozensteun uitloopen, om aldus het budget sluitend te maken. En de heer Joekes? Ook deze stelde zich achter den heer Romme, wiens 'algemeen streven' zijn instemming had.

Wie van zoo treffende eenstemmigheid kennis neemt ten aanzien van de onderwerpen, waarop het vierde Kabinet-Colijn is uiteengespat, kan slechts één logische oplossing voor de kabinetscrisis aanvaarden, nl. een samenwerking tusschen Roomsch-Katholieken, sociaal-democraten en vrijzinnig-democraten op een financieel-sociaal program, zooals het den Katholieken in het vierde Kabinet-Colijn en met name den heer Romme voor den geest stond.

Waarom is deze oplossing, die ook volgens het Volk met de regelen van ons parlementaire stelsel het meest in overeenstemming ware geweest, reeds bij de eerste ministerieele crisis niet gevonden? Het laat geen twijfel of de Katholieken hebben haar niet aangedurfd. Een veelgelezen R.K. blad, 'De Limburger Koerier', heeft het onomwonden erkend: Een zoodanige plotselinge koersverandering zou de R.K. Staatspartij niet kunnen verdragen. De spanningen, die in eigen partij van een innige samenwerking met de sociaal-democraten gevreesd werden, hebben hier ongetwijfeld den doorslag gegeven.

Men heeft het vermoeden uitgesproken, dat de heer Koolen zijn signatuur niet wilde stellen onder de logisch uit het ministerieel conflict voortvloeiende consequentie. Maar zoowel de Maasbode als het R.K. Tweede Kamerlid C.J. Kuiper (in de Volkskrant) hebben dit ontkend door er op te wijzen, dat tusschen Dr. Koolen en de R.K. Staatspartij geen verschil van inzicht heeft bestaan. Voor mijn visie op deze zaak doet dit laatste intusschen niet heel veel ter zake. Van het oogenblik af, dat Dr. Koolen de opdracht in beraad nam, erkende hij als R.K. staatsman een poging tot oplossing van de crisis te willen doen in een zin, die met de door zijn partij gevolgde politiek in overeenstemming was. Voor een vertegenwoordiger van de R.K. Staatspartij geldt dit nog meer dan voor andere partijen, omdat juist de Katholieken - zooals het Handelsblad terecht opmerkte - zich zoo gaarne op hun onverbrekelijke eenheid van zin beroepen.

Men mag dan ook veilig aannemen, dat met het niet slagen van

het pogen van Dr. Koolen kwam vast te staan, dat de logisch uit het conflict in het vierde Kabinet-Colijn voortvloeiende oplossing door de R.K. Staatspartij niet werd gewenscht. Voor deze zienswijze pleit ook de rede van Dr. Deckers in de Kamer, waarin hij, gelijk wij zagen, wel zeide, dat er na het mislukken van staatsraad Koolen talrijke andere oplossingen mogelijk waren geweest, maar niet betoogde, dat duidelijk een oplossing: een Ministerie van zwart-rood-rose couleur voor de hand had gelegen. Voor mijn opvatting pleit ook, dat na den val van het vijfde Kabinet-Colijn, toen H.M. de Koningin wel de partijleiders raadpleegde, blijkbaar de oppositie niet eensgezind adviseerde een Roomsch-Katholiek als formateur uit te noodigen. De oppositie heeft elkaars gezelschap in een Ministerie dus lichtelijk compromittant gevonden, maar... bij de sociaal-democraten was deze kieskeurigheid niet aanwezig. Met een sociaal-democraat als formateur zouden de Roomsch-Katholieken zeker niet in zee zijn gegaan; had dan wellicht een opdracht aan Mr. Oud of den heer Joekes voor de hand gelegen? Wij komen met deze vraag nu juist op het gereserveerde terrein der Koninklijke prerogatieven. Noch de vraag, welk rapport Dr. Koolen der Koningin uitbracht, noch de vraag, waarom Hare Majesteit niet meerdere mogelijkheden tot kabinetsformatie beproefde, kunnen wij beantwoorden. Wij mogen het ook niet, juist omdat het hier het inzicht van de Kroon betreft, waarop critiek zelfs van de zijde der Staten-Generaal niet geoorloofd is. Wij hebben alleen rekening te houden met het feit, dat Dr. Colijn andermaal werd aangezocht en zijn Kabinet op de ongewisse baren der politiek *met den Franschen slag* werd weggevaagd.

Hoe nu te oordeelen over de houding van de R.K. Staatspartij, die in den persoon van den heer Koolen tot de kabinetsformatie geroepen, haar niet aanvaardde en in het tweede stadium een ministerieele crisis in het leven riep?

Wij hebben gezien, dat de Katholieken na de ontslagname van het Kabinet-Colijn-Romme de eenig logische oplossing uit het conflict: een Kabinet, steunende op de Roomsch-Katholieken, socialisten en eventueel de vrijzinnig-democraten, niet hebben aanvaard. Dat het aangewezen was een dergelijk Ministerie door een Katholiek staatsman te doen formeeren, lijkt mij niet voor tegenspraak vatbaar. Ons parlementair stelsel kan alleen dan

op gezonde wijze functionneeren, wanneer de consequenties, die uit bepaalde situaties voortvloeien, door de betrokken staatkundige partijen worden aanvaard. Onttrekken zij zich aan deze verantwoordelijkheid, gelijk de R.K. partij in begin Juli deed, dan wordt de normale functionneering van het parlementair stelsel in gevaar gebracht. De R.K. Staatspartij heeft zich hierom niet bekommerd en het belang van de partij, dat met de logische oplossing niet gediend werd, hooger geschat. Hiermede is de houding van deze partij veroordeeld.

En nu de motie-Deckers, die aan het leven van het inmiddels opgetreden vijfde Kabinet-Colijn een einde maakte. Reeds de indiening hiervan is te veroordeelen en wel omdat de R.K. Staatspartij ook toen een zwart-rood-rose-Kabinet niet begeerde. Dit was althans consequent, en mijn oordeel over de houding der Katholieken zou scherper vorm hebben aangenomen, indien zij in Augustus hadden aanvaard, wat zij in Juli van de hand hadden gewezen.

Intusschen is de strategische doelstelling der Roomsch-Katholieken geslaagd. De heer de Geer heeft zijn medewerking verleend, om, nadat ook hem de samenstelling van een *nationaal* Kabinet mislukt was, samenwerking van Katholieken, socialisten en vrijzinnig-democraten in iets breeder verband mogelijk te maken.

Heeft de R.K. Kamerfractie, toen zij haar motie indiende, geweten, of althans sterke vermoedens gehad, dat de heer de Geer eventueel bereid zou worden gevonden een nieuw Kabinet samen te stellen? De positieve wijze, waarop de heeren Deckers en Joekes in de Kamer verzekerden, dat op het oogenblik, dat Dr. Colijn de tweede opdracht kreeg, niet alle mogelijkheden waren uitgeput, laat de mogelijkheid open, dat men er toen reeds rekening mede hield, dat de heer de Geer - indien aangezocht - bereid zou zijn een Kabinet te vormen. Vaststaat, dat reeds in de dagen van de eerste Kabinetscrisis ons uit de pers als het ware toeklonk: Spreek met de Geer en alles komt in orde.

Voorts valt uit een mededeeling van den heer C.J. Kuiper in de Volkskrant af te leiden, dat Dr. Koolen's formatiepoging wel bij de anti-revolutionnairen, maar niet bij de christelijk-historischen op verzet heeft gestuit.

Tenslotte heeft de heer de Geer op 4 Augustus, dus na het door

hem als ‘misgreep’ aangeduide kamervotum, in een interview verklaard er niet toe te willen medewerken hen, die dezen misgreep begingen, op te jagen naar een consequentie, die de christelijk historische staatsman toen èn uit nationaal, èn uit internationaal oogpunt in hooge mate bedenkelijk achtte. Toen hij aldus sprak, stond hem een kabinet van de breedst mogelijke samenstelling voor den geest.

Intusschen is Jhr. de Geer's poging tot formeering van een nationaal Kabinet niet geslaagd. Ik heb die mislukking niet betreurd. Er gaat van het begrip Nationaal Ministerie ongetwijfeld charme uit. Daaraan zal het dan ook wel zijn toe te schrijven, dat meermalen op de formatie van zoo'n Kabinet isaangedrongen, zonder dat men bedoelt tot een samenwerking te geraken van alle partijen, met uitsluiting van wat deze in *normale* tijden verdeeld houdt. Wil voor een nationaal Kabinet plaats zijn - men leze er Struycken nog maar eens op na[1] - dan moet het Vaderland in gevaar verkeeren. Nationale afweer is bij uitstek de roeping van zoo'n Kabinet en vandaar, dat men veelal in oorlogstijd ook de vertrouwensmannen van de oppositie in 's lands bestuur ziet opgenomen. Tegen een zoodanig nationaal Kabinet heb ik - indien de tijdsomstandigheden er toe leiden - geen bezwaar.

Maar wie voor andere gevallen een nationaal Kabinet aanbeveelt, handelt onjuist en opent den weg om anderen, die medewerking aan een zoodanig Ministerie weigeren, van een te laken gebrek aan nationalen zin te beschuldigen.

Was nu in Augustus een werkelijk nationaal Kabinet in den zin van Struycken, een Kabinet dus zonder politiek program, mogelijk? M.i. neen. Het verschil in het vierde Kabinet-Colijn over de financiën en de werkloozenzorg bracht mede, dat de nieuwe premier op deze punten juist moest kiezen of deelen. De zuiverheid der politieke verhoudingen is er niet mede gediend, indien men daarvoor de oogen sluit en de bestaande verschillen van opvatting over zeer gewichtige onderwerpen verdoezelt.

Dit is blijkbaar ook het standpunt van de anti-revolutionnairen en liberalen geweest. En zoo werd de heer de Geer genoodzaakt zijn basis sterk te versmallen en uit de S.D.A.P., een politieke ster van de eerste orde, in zijn Ministerie op te nemen. De leider van de christelijk-historische Kamerfractie, die de regeeringsverkla-

1) ‘De Nationale Regeering’ in ‘Van onzen Tijd’, 15-3-1916.

ring van het vijfde Kabinet-Colijn naar wij zagen met instemming had begroet, de parlementariër, die met zijn gansche fractie *tegen* de motie Deckers stemde, deze staatsman besloot nu met hen, die *voor* die motie stemden, een nieuw Kabinette vormen.

Er is - zie ik wel - geen enkele reden om over het motief, dat bij den heer de Geer den doorslag gaf, in twijfel te verkeeren. In zijn zooeven geciteerd interview heeft hij doen uitkomen, het niet in 's lands belang te achten Katholieken en socialisten te forceeren tot samenwerking in een Kabinet. Ik deel dit gevoelen allerminst, sterker nog, ik acht het formeeren door den heer de Geer van een Kabinet op smalle basis uit politiek oogpunt bezien niet te rechtvaardigen. Jhr. de Geer's bemiddeling heeft het namelijk mogelijk gemaakt, dat de R.K. Staatspartij zich andermaal aan de consequentie van de door haar en de S.D.A.P. gevolgde financieele, economische en sociale politiek te onttrekken. Jhr. de Geer heeft daardoor mede verhinderd, dat wij eindelijk eens met terzijdestelling van ons verouderde partijstelsel een werkelijk homogeen Ministerie zouden hebben gekregen. Het is beter ten slotte door den zuren appel heen te bijten dan uit vrees voor de wrange smaak de proefneming andermaal uit te stellen.

Toen de vrijzinnigen in 1913 als minderheid de leiding der regeering in handen namen, omdat de S.D.A.P. deelneming weigerde, schreef Struycken: Indien Gij het met de S.D.A.P. niet eens kunt worden, moet Ge Uw onmacht bekennen en evenals in 1908 erkennen, dat Ge wel negatief, maar geen positief werk kunt verrichten. Thans in 1939 ligt de zaak niet veel anders. Katholieken en socialisten zijn het ook nu op belangrijke punten van practisch staatsbeleid eens maar de eersten deinzen voor een rood-zwart of rood-zwart-rose Kabinet terug. Dat is hun onmacht en het bezwaar, dat ik thans tegen het beleid van den heer de Geer formuleer, is, dat deze voor de Roomsch-Katholieken de brug bouwt om met christelijk-historische hulp die onmacht in macht te doen verkeeren. Tenzij.... de heer de Geer de oppositie van 27 Juli bij den neus vat en een Colijnsche politiek, zonder Colijn, weet door te zetten. Maar dan wordt andermaal het verschil in staatkundig inzicht dat in ons volk niet te loochenen is, verdoezelt.

* * *

Over de gevoelens, die bij een deel van ons volk gewekt zijn

door de opneming van sociaal-democraten, waaronder de leider der Tweede Kamerfractie, Ir. Albarda, in het Kabinet, zal ik niet in den breede spreken. De socialistische pers heeft van een historischen dag gesproken, terwijl het christelijk-historisch blad 'Koningin en Vaderland' het vertrouwen heeft uitgesproken, dat de Ministers de Geer, van Boeyen en Gerbrandy er voor zullen zorgen, dat het Kabinet bij zijn arbeid niet zal afwijken van de beproefde christelijke beginselen op het gebied van gezag, vrijheid en recht. Welnu, laat ons het hopen. Maar laat men er zich tegelijk van overtuigd houden, dat wij de vertegenwoordigers van het historisch materialisme en van den klassenstrijd, nu zij eenmaal in een Kabinet zijn opgenomen, er niet gemakkelijk meer uit zullen kwijt raken. Men kan den heer de Geer nu wel den lof brengen, dat hij aan een kwart der Nederlandsche bevolking, dat socialistisch stemt, recht heeft doen wedervaren. Men moge er op wijzen, dat ten opzichte van het Koningshuis, het volkslied en de defensie de leidende geesten van de S.D.A.P. een kentering hebondergaan. Maar met een en ander is nog niet bewezen, dat aan een kwart van de bevolking, hetwelk zich ten doel heeft gesteld de huidige maatschappelijke orde door een socialistische te ververvangen, de kans moet worden gegeven zijn constructieven arbeid, gelijk Het Volk het noemt, te beginnen. En evenmin is komen vast te staan, dat als de omstandigheden veranderen, de liefde voor vorstenhuis, volkslied en weermacht weer niet zal verbleeken. Er zijn nu eenmaal zaken, die *ons* lief zijn, en die in een socialistisch politiek program niet tot de essentialia behooren.

Of de heer de Geer dit alles ter dege heeft overwogen? Hij heeft ons verzekerd, dat hij de opdracht uit liefde voor zijn Vaderland heeft aanvaard. Wij zouden het - ook wanneer hij het niet nadrukkelijk gezegd had - hebben aangenomen, maar in trouwe: wat beteekent een zoodanige verklaring? Heeft ook de heer Colijn 's lands belang bij wat hij deed niet tot richtsnoer genomen en was het met de anti-revolutionnairen en de liberalen, die medewerking aan den formateur de Geer weigerden, anders gesteld? Immers neen.

* * *

Een interessante tijd op staatkundig gebied ligt achter ons. Wij bevinden ons wellicht op een keerpunt in de politieke geschiede-

nis van Nederland. De coalitie schijnt wel te hebben afgedaan. Maar is nu ook ‘de nieuwe economie’, om de woorden van Het Volk nog eens te gebruiken, werkelijk ‘doorgebroken’? Zal een sociaal-economische scheidingslijn de kerkelijke gaan vervangen?

Wie zal het zeggen? Een ding staat vast, de *Katholieken* krijgen gelegenheid aan de samenwerking met de sociaal-democraten te wennen, gelijk *wij* aan Ministers, die partijvergaderingen betreden met de vuist vooruitgestoken in de lucht. En *ons land* zal zich moeten verzoenen met de gedachte, dat toen in 1870 de Fransch-Duitsche oorlog voor de deur stond, een ieder - zelfs de Eerste Kamer, die Thorbecke niet welgezind was - den grijzen staatsman terugriep op zijn post, terwijl het nageslacht in 1939 bij den aanvang van een nieuwen wereldbrand Colijn rustig naar den huiselijken haard doet terugkeeren, ja erger, hem naar huis stuurt.

MOLENAAR

Kroniek der Nederlandsche letteren

De Daemon van Nicolaas Beets
Hildebrand, Camera Obscura, veertigste druk, geïllustreerd door Jo Spier. (1939).
Theun de Vries, Hildebrands Camera Obscura. Dr. C. Tazelaar, De Cultuurwaarde van Hildebrands Camera Obscura.
P.H. Ritter Jr., Een kapper over een professor.

I.

Op 16 April 1830 overleed te Haarlem Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk, geboren Schweickhardt, de tweede vrouw van Mr. Willem Bilderdijk, den dichter, en zelf befaamd als dichteres, zoodat haar man, wiens kennis van de oudheid wel vaker zijn goeden smaak overtrof, hun onderlinge liefde vergeleken had bij die van Sappho en Alcéus. Het doodsbericht van Vrouwe Bilderdijk maakte vooral te Haarlem nogal indruk, en hierdoor werd het de geboorte-acte van een nieuwen dichter, in die stad woonachtig. Hij heette Nicolaas Beets, en had - op 13 September 1814 geboren - nog zijn zestiende jaar niet voleind. Zijn dichtstuk *Bij den dood van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk* is het oudste, dat wij van hem kennen. Het werd, alleen met een B... onderteekend, door den dichter J. Immerzeel Jr. afgedrukt in den Muzen-Almanak voor 1831, Beets had inmiddels anoniem aan het Letterkundig Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak een feestzang bijgedragen, ter gelegenheid van het huwelijk der prinses Marianne. Een loflied op den matroos Holbeyn, beschermer der Hollandsche vlag, onderteekende hij in de Vaderlandsche Letteroefeningen van 1831 met zijn vollen naam, nadat hij bij Hoffers te Rotterdam twee naamlooze straat-

liederen had laten drukken: een op van Speyk, een op denzelfden Holbeyn. In 1832 begon hij geregeld mede te werken aan de letterkundige tijdschriften. In 1834 gaf hij *José, een Spaansch verhaal* bij Immerzeel uit, zonder auteursnaam. Hij werd er beroemd mee. In 1838, een jaar vóór de *Camera*, verscheen het in tweede editie, thans met zijn naam, die wel niet op den omslag had gestaan van *De Masquerade* (Leiden, 1835), van *Kuser* (Haarlem, 1835, zijn eerste werk, dat bij de Erven Bohn verscheen), en van de vertaalde *Gedichten van Lord Byron* (Haarlem, 1835), maar die toch geenszins onbekend gebleven was. In den Leidschen Studenten-Almanak van 1836 verscheen zijn eerste humoristisch prozastukje: *Verhaal van de lotgevallen der Leidsche Hoogeschool*; de tweede Byron-vertaling *Parisina en andere gedichten* (Haarlem, 1837) hield den schrijversnaam niet meer geheim. Het was niet meer mogelijk, dus niet meer noodig. *Gwy de Vlaming* heette ook niet - als *Kuser* - ‘door den autheur van José’ geschreven, maar kwam in het licht als een dichtwerk van Nicolaas Beets. In *De Gids* van 1837 verscheen de schets *De Vooruitgang*, waarover Jacob Geel zich zoo boos maakte. Ze was de eerste, die de onderteekening *Hildebrand* droeg. Beets opende er zijn bundel *Proza en Poëzy* van 1840 mee, en nam haar vervolgens op in den vierden druk van de *Camera Obscura*, in 1854. Het oudste gepubliceerde stuk van Hildebrand, dat dadelijk bij haar verschijnen ook in de Camera stond, was *Het Beestenspel* uit den Leidschen Studentenalmanak van 1837. De meeste andere stukken zijn van 1838 en '39. De *Camera Obscura* van Hildebrand was het derde boek, dat Beets in hetzelfde jaar 1839 deed verschijnen. In het voorjaar had hij zijn *Gedichten* verzameld, in den zomer verscheen zijn *Rijmbijbel*, de *Camera Obscura* zag in den herfst het licht. Dit zou op zichzelf reden genoeg zijn om den schetsenbundel onder schuilnaam uit te geven. Het was niet Beets' eenige reden. Hij wilde wel degelijk het luimige studentenboek van zijn ernstiger werk onderscheiden. In de zomervacantie van 1839, kort vóór de Camera verscheen, had hij te Heiloo nog *Ada van Holland* geschreven, het laatste zijner grooter romantische rijmverhalen. Zijn opstel over *De Zwarte Tijd* dateert uit hetzelfde jaar. Hij was 11 Maart 1839 summa cum laude te Leiden tot doctor theologiae gepromoveerd; hij trouwde 4 September 1840 met Aleide van Foreest; hij werd op 4 October 1840 beroepen tot predikant te

Heemstede. Zijn verzen, geschreven tusschen den dood van Vrouwe Bilderdijk, in April 1830, en het verschijnen der Camera Obscura, in October 1839, beslaan in de door hem zelf bij Sijthoff bezorgde vierdeelige editie zijner Dichtwerken, het heele eerste deel van 327 bladzijden, en in het tweede nog 266 pagina's, dat is tezamen bijna zeshonderd bladzijden dicht opeengedrukte poëzie. Hij was toen vijf en twintig jaar. Het leven lag nog voor hem, en hij zou ervan genieten zooals het aan weinige dichters, ook in een rustig land, gegeven is, van hun bestaan te genieten. Het werd een stille triomf, zelden door kleine stoornis, nooit door ruwe schokken onderbroken. Zijn jeugdvrienden overleefde hij alle, maar zonder moeite maakte hij zich nieuwe vrienden. Zijn jongeren droeg hij mede ten grave. Hij ontsliep, emeritus professor, op 13 Maart 1903, in het negen- en-tachtigste jaar van zijn leven. ‘Op 17 Maart werd hij uitgedragen. Het was heerlijk Maartsch weer, nog niet vol lente (verhaalt Chantepie de la Saussaye) maar Gods lentezon was toch aan den hemel en schoot haar stralen op den doodenakker. *Geen bloemen*, zoo was gevraagd: alleen van de Koningin-Moeder in de sterfkamer een krans, en van de Koningin zelve een palmkrans sierde de lijkkist’. - ‘De menschen waren goed voor hem geweest (zegt dr. P.H. Ritter Jr.) Heel Utrecht en daarachter heel Nederland, heeft hem op zijn zeventigsten verjaardag vertroeteld en bewonderd, alsof hij van allen de Grootvader was’.

II.

Toch is de huiselijke rijmelaar nooit *Vader* Beets geworden, en hadde Hildebrand geen Camera geschreven, of ware door een grappig toeval de schuilnaam tot dit eeuwfeest een geheim gebleven, niemand zou heden heel veel méér om Beets gegeven hebben dan hij geeft om Tollens, om Ter Haar of om Ten Kate. Het sympathiek bedoeld pleidooi van dr. Ritter, die den ouden Beets nog altijd wil geschat zien en gehuldigd als dezelfde man, aan wiens zin voor de werkelijkheid wij de Camera danken, mag menigeen voldoening geven, wien de verheerlijking onzer huiselijkheid, onzer gemoedelijkheid, onzer eenvoudige levensbegrippen als uit het hart gegrepen is, het zal geen ernstig lezer overtuigen. Tusschen den student Hildebrand en den professor Beets geeuwt het voorzichtig afscheid, dat deze *homo ludens* van zich-

zelven nam in het Horatiaansche motto van zijn eenig voortgelezen boek: *Nec lusisse pudet, sed non incidere ludum*. Met reeds als knaap den mond vol over het 'gewigtig ambt', welks ernst noch waardigheid zich voor discussie vatten laat, was Beets bereid, zijn 'zwarten tijd' te verloochenen, en hij zou ook de Camera verloochend hebben, met even groot gemak en even weinig spijt, indien de Camera ontvangen was door twijfel, of het pas gaf voor een dominee, student te zijn geweest. Beets is gedwongen, trouw te blijven aan zijn beste boek, maar als zijn populariteit hem niet had overtuigd van zijn talent, zou hij er met dezelfde gelatenheid vergiffenis voor hebben gebeden als voor zijn andere 'jeugdvergissingen', die hij onderwijl met een gemoedelijke zelfverachting liet herdrukken tot zijn dood. Nooit heeft hij iets met zooveel kennelijk pleizier geschreven als de Camera, nooit kan hij zoo verbaasd geweest zijn, als toen dit pleizier met roem geloond werd. Men heeft er een meesterwerk van gemaakt, en dat was het voor een deel, maar men heeft het als een moedig boek verheerlijkt, uitdrukking van 'den durf om Hollandsch te zijn' (*Theun de Vries*) 'striemender hekeling van het doode middenstuk der negentiende eeuw dan Multatuli met zijn meest hartstochtelijke invectieven' te aanschouwen gaf (*dr. P.H. Ritter Jr.*) en dit was de Camera zoomin als zij 'echt-nationaal' (*dr. C. Tazelaar*) of, ten opzichte van Potgieters misprezen intellectualisme dóór-en-dóór 'volksch' (*prof. Jan de Vries*) zou zijn. Wij mogen aan dit boek pleizier beleven zonder het te overschatten in een wilde eeuwfeest-roes: als iemand ons dit toestaat, dàn de schrijver-zèlf, wiens bescheiden zelfverheffing in- en over dit geschrift toch nooit vergat, dat het 'de sporen draagt van den jeugdigen leeftijd, waarop het is tezamengesteld', en 'dat het zijner onbekommerde jeugd, *hij weet zelf niet hoe*, over het algemeen eenigszins gelukt moet wezen, met waarheid te schetsen, zoodat in zijne kleine tafereelen de mensch den mensch, en de Nederlander zijn vaderland gevonden heeft.' Beets, die vrijwel nooit over zijn jeugd gewaagde, zonder haar het praedicaat eener verontschuldiging te schenken, dat schommelt tusschen onbezorgd en onbezonnen, hangt haar in deze regels - toen de Camera een kwarteeuw oud was, geschreven - den borstlap van de onnoozelheid om, wil men gelooven, dat hij iets bedoeld zou hebben van hetgeen zijn eeuwfeest-lofredenaars in hem prijzen. Maar zij

niet -, hijzelf sprak de waarheid in de bekentenis, dat hij een deel van de Camera onvergetelijk maakte: *hij weet zelf niet hoe*. In de geluksjaren zijner eerste liefde, toen hij niet zonder trots om de voornaamheid zijner aanstaande, zijn *Kuser* opdroeg aan Jonkheer Cornelis van Foreest, moet zich in hem een worsteling voltrokken hebben, die hem monsters voor den geest riep, en men weet niet, wie de monsterlijkste waren: Gwy de Vlaming, of Nurks in het Haarlemmerhout; de moordenaars van Aleide van Poelgeest of de familie Stastok; Mara, de waarzegster, of mevrouw Deluw. Dit zeer gemengd gezelschap zou niet in denzelfden tijd en uit het zelfde brein geboren zijn, wanneer er met Nicolaas Beets niet iets raadselachtigs gebeurd was, dat hij zelf misschien niet helder overzag, maar dat zijn heele wezen schokte. *Busken Huet* begreep die crisis en zag meteen de onmogelijkheid van een goed eind in, toen hij schreef: 'Met den besten wil der wereld kan men niet op hetzelfde oogenblik den eerzamen wensch koesteren dorpspredikant en huisvader te worden, èn blaken van opregte byroniaansche driften'. Toch kon Beets binnen dezelfde maanden Gwy de Vlaming schrijven en de Camera, terwijl hij ter ontspanning na zijn zwarten tijd de *Erzählungen aus dem Leben Jesu* van *W. Hey* tot zijn Rijmbijbel omwerkte. En al deze tegenstrijdige gelijktijdigheden waren hem ernst, doch minst van alle de *Camera Obscura*, de eenige, die au sérieux genomen bleef door het nageslacht, dat Beets nog mocht beleven. Is het wonder, dat hij er een paradox in zag, of ongeloofwaardig, dat hij met zijn boek geslaagd is, *zonder zelf te weten hoe*?

Havelaar noemde zich een vat vol tegenstrijdigheden en maakte zich daar volledig aannemelijk mede, Hildebrand was een tegenstrijdigheid in een complex van stormachtig samenstootende elementen, en werd om zijn eenvoud aanvaard. Men ziet gaarne in hem den goedigen, ietwat zelfingenomen teekenaar, die lachende de waarheid zegt zonder kwaadaardig te worden. Het is herhaald, als om strijd, nadat Nicolaas Beets in 1864 over zijn vroeger - hem nog altijd dierbaar - 'ikzelf' had gesproken als over 'een jong gemoed, dat, van boosaardigheid vrij, zijn vaderland en de menschen liefhad'. Vreesde men, bij de veel geroemde nationale zelfherkenning in iets zuurs te bijten? 'Onze geniale vriend grijnst noch smaalt' - schreef *Dyseinck* in 1881 in *De Gids* - 'hij maakt niet belachelijk; hij verledigt zich niet

tot bloedigen spot'. En *Chantepie de la Saussaye*: 'hij hekelt niet, hij bedoelt niets' Zelfs *Lodewijk van Deyssel*: 'Dát is juist een der kenmerken van Hildebrands humor, dat de modellen er niet door gehinderd worden[1)], dat de modellen gaarne verkeeren met iemand, die ze zoo bekijkt'. En *Tazelaar* betoogt bij het eeuwfeest 'dat in de Camera noch van hatelijke bedoelingen, noch van bespotting van bepaalde personen sprake is'. Beets toonde bovendien zijn goeden wil door kleinigheden te veranderen, die aanstoot gaven: 'Hij heeft voortdurend concessies gedaan aan wat de conventie, ook ten aanzien van de Camera van hem verlangde', zegt *Ritter*, zijn lofredenaar, die overigens in de Camera-figuren de voorouders ziet van *Multatuli's* Droogstoppel en *Vestdijk's* Meneer Visser.

Gróótmoedigheid zal niemand aan Hildebrand toeschrijven, goedmoedigheid is een eigenschap, die hij zichzelven toekende, zonder dat ooit een beoordeelaar hem ernstig weersprak. Maar de scherpste critici: *Hasebroek*, die Beets uit die dagen kende, *Jacob Geel*, voor wien hij geen vreemde was, *Potgieter*, *W.G. van Nouhuys*, *Busken Huet*, *Albert Verwey* zien onder die goedmoedigheid van den stijl toch een geraaktheid van het gemoed en spreken van bitterheid of wraakzucht. 'Bij Beets bloeide het aangeborene, tijdelijk tot zwijgen gebrachte, in stille onderdrukking op tot krachtiger uiting' verzekert *Theun de Vries*, en dr. *P.H. Ritter Jr.*, die een verzoening van de beide meeningen zoekt, maakt onderscheid tusschen den wil tot hekelen, en het resultaat: 'of Hildebrand immer bewust den geest van zijn tijd gehekeld heeft, het is een vraagstuk op zichzelf'. - Hij heeft het dan toch maar gedaan! is Ritters meening, die haar tweeslachtigheid ontveinst achter de schuchtere constructie van een onopgelost 'Nicolaas Beets-probleem'.

> Deze schets (*Een oude Kennis*) ontbloot de tragische kernen van het leven even duidelijk, als ons in *Stastok* de hel te aanschouwen gegeven wordt van zijn futiliteit. En de Beets-figuur, die zich in zoovele verzen beminnelijk heeft beziggehouden met het berijmelen van geheel onbe-

1) In feite werden de modellen wel degelijk door Hildebrand's voorstellingswijze gehinderd, getuige het verhaal van Loosjes, dat de Haarlemmers in het boek zagen 'een persiflage van hunne burgerlijkheid, ja soms van bepaalde personen, waarvoor zoo'n jonkman zich had behooren te wachten'. Beets' beroeping naar Utrecht, is mij eens verzekerd, moest doorgedreven worden tegen het verzet van Utrechtsche notabelen, die een uitbreiding der Camera ten hunnen koste vreesden!

> langrijke levensvreugden en evenementen, wordt er ons zoo raadselachtig door, dat wij gaan denken aan het bestaan van *een Beets-probleem*. Want zoowel *De Familie Stastok* als *Een Oude Kennis* zijn toch wel zeer ver verwijderd van die blijmoedigheid, waarmee en waarom Beets op zijn zeventigste jaar gehuldigd is. Deze beide verhalen getuigen toch wel van een vermogen zoo scherp heen te zien door de schijnheiligheid van de wereld, in welker midden de schrijver geplaatst was, zij getuigen van een zoo liberale opvatting van de moraal en van een zoo diepverankerd pessimisme, dat wij er zonder nadere doorgronding den beminden grijzaard-dominee niet mee kunnen verbinden' (*Een kapper over een professor*, blz. 139-140).

Hildebrand en de 'tragische kernen des levens' vormen voor het oog een al te grillig samenvoegsel, doch waarom - zoo vraagt men zich af - wil dr. *Ritter* zijn hieruit ontstaan probleem aan den grijzen dominee voorleggen, terwijl de jonge dichter bij de hand was; waarom behandelt hij den bejaarden professor als een overblijfsel uit roemrijker dagen, die toch levendiger getuigenissen nalieten aan wie het *Beets-probleem* doorgronden wil? Zijn anecdoten-boek over den ouden Beets, hem ingegeven door herinneringen van een kapper, zou een waardevol geschrift geworden zijn, wanneer hij minder had geluisterd naar zijn lust om den beminnelijken ouden heer, die op zijn tijd geschoren werd, gekscherend in het zonnetje te zetten, en in de plaats daarvan, het zeer scherpzinnig hoofdstuk, aan de Camera gewijd, had uitgebreid met dieper onderzoek naar ziel en gemoed van den Camera-schrijver. Want in een boek vol amusante onbenulligheden is dit hoofdstuk boven allen twijfel het bewijs van een ongemeen critisch vermogen, een scherp zielkundig doorzicht, een geraffineerden smaak. Ritter is de eerste niet, die hekelzucht in Beets ontwaart, noch die haar met ontgoocheling verwant acht, maar géén beoordeelaar heeft vóór hem zoo precies gezegd, dat er tragiek in de Camera ligt en dat deze tragiek beantwoordt aan een 'diepverankerd pessimisme'. Nu was het toch niet moeilijk meer, verband te vinden met het pessimisme van den zwarten tijd, en aan te wijzen, wáár de 'liberale opvatting van de moraal' die 'opregte byroniaansche driften' ontmoette, door Huet zoo strijdig bevonden met de geestelijke levenssfeer van den jeugdigen Beets! *Ritter* lost met zijn anecdoten het probleem niet op, en wekt de gedachte, dat hij voor dieper onderzoek den tijd niet nam, hetzij die hem misgund werd door zijn bezigheden, hetzij omdat hij duidelijk voorzag, de idyllische illusie te moeten ver-

storen, door de gesprekken met den kapper en de verwanten van Beets voor zijn verbeelding geplaatst. Het siert hem, dat hij niet wreed wilde zijn; het spijt ons, dat hij hierom oppervlakkig bleef en zich, als alle eeuwfeestredenaars naar de vraag spoedt: wat de Camera vandaag voor ons beduidt. Ze lossen met een kleine variant die vraag net eender op: 'het is zoo'n aardig, zoo'n echt Hollandsch boek!'

Méér is er in dit opzicht niet over te zeggen, of men daarbij nu spreekt van 'vaderlandsch cultuurbezit' als *Tazelaar*, van 'karakteristiek Hollandsch' als *F. van Oldenburg-Ermke* (in *De Stem*, Febr. 1939), van 'geestig en zuiver gevoel' als *Theun de Vries*, van 'de fierheid der Nederlandsche mythevormende litteratuur' als *dr. Ritter* of van waarachtige volkschheid als *prof. Jan de Vries* (in de Jaarvergadering der Leidsche Maatschappij), dit alles omschrijft maar wat ieder het prettigst vindt, als hij een prettig boek leest, doch er hoeft weinig te worden veranderd aan de woorden, wil men uitdrukken, wat *Sara Burgerhart* vandaag voor ons beteekent, en in een feestelijke stemming gaat het allemaal ook voor *De Pastorie van Mastland* op.

Beets zelf wees den onderzoeker een anderen weg, toen hij schreef:

> Mijn luim is in mijn Camera,
> Mijn hart in mijn Gedichten.

En aarzelt men den man op zijn woord te gelooven, dan verzekert Dyserinck, die hem gekend heeft: 'Beets wilde méér wezen dan Hildebrand'. Over het vraagstuk, wat de Camera voor ons beteekent, zouden wij bij den veertigsten druk het wel eens mogen zijn, dan nog bleef het probleem, wat de Camera beteekende voor Nicolaas Beets, en hoe hij er toe kwam, dit boek te schrijven.

III.

Het 'hart in de gedichten', heeft dr. Ritter het niet al te zeer gezocht bij de gemoedelijke versjes, die hij zich niet wijsmaakt, mooi te vinden, maar die hij als 'beminnelijk gerijmel' hooger prijst dan ze verdienen? Den vijftienjarigen Beets zal men lichter dan den professor vergeven, dat zijn smaak niet zuiver was, en toch had zijn gevoel zoo valsch niet behoeven te zijn, dat hij den Spaarnegod voorschreef, tranen te mengen met het water van

de Haarlemsche rivier, daarna in damp en mist zijn met riet gekroonde hoofd te verbergen, en in die houding aan de golven het vroolijk klateren langs Haarlem wal te verbieden! En wat drommel! liet hij nog in 1874 dezen onzin herdrukken, tot en met de bevestiging, dat Mr. Willem Bilderdijk de ‘Homeer van Nederland’ was en de Alcéus van Katharina Wilhelmina Schweikchardt, ja, omwille van het rijm, ook nog de ‘Alcéus en Pindaar’ van het nageslacht; wat moest hij op dien leeftijd nog dat nageslacht vergasten op zijn allerkoddigst visioen van Vrouwe Bilderdijk, die lang geen makke tante was geweest, als engeltje in hagelblank gewaad?

> Ook wij beweenen haar .... wat zeg ik? Haar beweenen,
> Die met het englenkoor de gouden citer slaat,
> Van heldren hemelglans omschenen
> In hagelblank gewaad?

Weigert niet de verbeelding te gelooven, dat Nicolaas Beets, die Vrouwe Bilderdijk alleen op straat ontmoet had, haar zóó voor zich zag, toen zij gestorven was: met een wit kleed aan en een citer vóór zich door Gods engelen omzweefd? Het is niet waar, dat iedereen in 1830 zulke dingen zag, maar toegegeven, dat de smaak des tijds ze doorliet, moesten ze dan in 1874 uitdagend worden opgenomen in een dikken bundel, met de bijvermelding: ‘Men kan er uit zien, waar de smaak, het hart, de neigingen heenwillen, en ook een weinig, wat zich jeugdige overmoed en voorbarige wijsheid vermeten’? Die zin geeft Beets ten voeten uit: met een slag om den arm! Dezelfde jongeling heeft nauwelijks dezelfde hoogdravende smakeloosheden overtroffen in een huwelijkszang *Aan Nederlands beminde prinses Marianne* of daar verschijnt van hem een *Lied om bij straatorgels gezongen te worden*! Zijn inspiratie overstijgt den top van den toenmaligen Parnassus in hoogdravendheid, en zonder moeite daalt zij af naar ‘het gemeen’. Deze beweeglijkheid is voor haar gratie gehouden, maar de tegenstelling tusschen vorstenhuwelijks-poëzie en volksdeun-imitatie wijst op meer dan rijmgemak en vaardigheid der fantasie: hier is reeds de tweeslachtigheid, die midden in den zwarten tijd de Camera kan voortbrengen. Hierdoor wordt de gedachte gewekt, dat Beets zijn luim aan het eene deel van zijn werk, zijn hart aan het andere meegaf, aan geen van de beide den vollen ernst van zijn leven. Hij reserveerde dien, wil *Deyserinck*,

voor het ‘gewigtig ambt’: - ‘al zou hij de gelukkige gave van den humor niet dooven, hij moest als prediker van het evangelie werkzaam zijn en in die betrekking was het leven hem eerst duidelijk, ja hij mocht zeggen, eerst *bekend* geworden....’

Namens Beets wordt hier de bekentenis vernieuwd van Hildebrand's vreemdheid aan het leven. *Hij wist zelf niet hoe* het kwam, dat uit zijn luim een meesterwerk ontstond, hij kende nog het bestaan niet.

Zal hij ons doen gelooven, dat zich heerlijkheden aan hem openbaarden in de zestig taaie jaren, waarin hij preeken schreef, letterkundige voordrachten hield en conventioneele wijsheid berijmde? Het waren dan de heerlijkheden van den huiselijken haard, de kinderen, de populariteit en het bestendig plichtsbesef: wat uit de jeugdgedichten spreekt, is van een anderen aard!

Joseph Alberdingk Thijm schreef bij den dood van zijn vriend *Herman van Nouhuys*, dat deze behoorde ‘tot die kunstenaars, welke in eene gelukkige kalmte van geest de mogelijkheid vinden, om meerdere kunstwerken tegelijk onder handen te hebben’. Van Beets mocht hetzelfde gezegd zijn, want ook bij hem werd het een niet door het ander gehinderd, welk genre hij beoefende, doch dat het kalmte van geest was, waarin hij de mogelijkheid hiertoe vond, geeft men slechts toe, als men kalmte van geest met gejaagdheid ven gemoed kan laten samengaan, want dit was de tweeslachtigheid van Beets. Wel zegt hij in een vers *aan Lilia* (1838), zich op haar trouwdag met haar vergelijkend:

> Ik was als kind bedaarder in 't genieten

of schoon ook zij, blijkens de schildering, dit niet moet hebben overdreven; wel kabbelt door zijn later verzenstroom de kalmte naar den vrede van den dood, maar de man, die vijf dingen gelijk deed in het jaar, waarin hij schitterend afstudeerde, noemt zich te duidelijk een rustelooze, een gekwelde, dan dat men hem tenminste voor die periode niet gelooven zou. Moeilijker is het, aan te wijzen, wáár in zijn werk die gejaagdheid begint. Bij zijn lectuur, die hij koortsig verwerkt en vertaalt? In 1832 brengt hij gezangen van *Macpherson* over, en citeert hij *Shelley*, vertaalt uit *Boileau*, uit *Haynes Bayly*, uit *Catullus*, ontleent een motto aan *Delille*, een ander aan *Walter Scott*, terwijl hij een romance nadicht van *Casimir Delavigne*. Het volgend jaar vertaalt hij *Scott* en *Byron*, die in 1834 het motto levert tot zijn ‘Jose’. De *Maske-*

rade wordt voorafgegaan door een citaat uit *Edward More*, en *Kuser* heeft méér dan een motto van *Shakespeare*; er zijn Shakespeareaansche regels in.[1]. Uit *Sophocles* is motto en motief van *Gwy de Vlaming*, en klaagde de jonge auteur in zijn 'aanteekeningen' op dit dichtstuk over 'de beperktheid zijner boekenkennis', de lezer wist wel, hoe bescheiden Beets zich altijd uitliet over zijn eigen persoon en gunde hem het compliment, waarnaar hij vischte. *Thomas Moore*, *Wilbey*, *Auguste Barbier*, *Honoré de Balzac*, en van hoeveel lectuur getuigt de Camera niet! Voor een jongen van vijf-en-twintig jaar, ook in dien 'tijd, die meer tijd had', was Nicolaas Beets fabelachtig belezen, maar het valt op, dat hij gewoonlijk zijn theologische kennis buiten zijn litteratuur houdt, en laat hij Gwy de Vlaming al naar de vulgaar verwijzen, waaruit hij zelf de teksten bij elkaar zoekt, hij onthoudt zich de gelegenheid te moraliseeren over het ontstaan van de 'conscientia erronea' der dwepers, die hij hier misprijst. Nochtans studeerde hij vlijtig. Hij kon den invloed hiervan buiten zijn werk houden. Dit vermogen om een bepaald gedeelte van zijn wezen voor de inwerking van een ander zielsdeel te vrijwaren, heeft hem veroorloofd, uit zijn gecompliceerd gestel tijdens den zwarten tijd de zoo betrekkelijk eenvoudige gestalte af te scheiden, die hij 'Hildebrand' zou noemen, en die hij altijd als een sympathieken vreemdeling behandeld heeft, wanneer hij later - doorgaans in den derden persoon - over hem sprak. Dit was de constante 'kalmte van geest', die in den ouden dominee overbleef om door *Ritter* te worden bewonderd als een toonbeeld van innerlijke harmonie.

Maar de gejaagdheid van gemoed! Zij blijkt niet alleen uit het koortsachtig lezen, door allen arbeid heen, noch uit de voorkeur voor Byron, zij is erdoor aangewakkerd en verhevigd, zij vond er voor een deel wellicht haar oorzaak in. Er is gezegd, dat de verliefdheid niet bestaan zou, als er geen romans bestonden, en misschien is deze kernspreuk even houdbaar als haar tegendeel. De

1) Ze werden niet opgemerkt door *J.A. Russell*, die zich in zijn *Dutch Poetry and English* (Amsterdam, 1939), met den invloed van Byron en Scott tevreden stelt, en verder spreekt over 'the story of the romantic Aleid van Poelgeest, loved by the historic Albrecht, Count of Holland, and by the fictitious Kuser', ten bewijze, dat hij nooit een uitgaaf van het werk in handen nam, want Beets zegt duidelijk genoeg, dat Kuser een historische persoon is!

romans zijn in ieder geval aan de liefde te danken en ik meen, dat hier een groot stuk van de charme der *Camera Obscura* zich door laat verklaren. Of Byron bij Beets de vorm der verliefdheid heeft gefatsoeneerd, dan wel of hij zijn erotiek herkende in verwilderd romantisme, de latere huisvader moet een fel minnaar geweest zijn, die slechts door het uitzicht op het 'gewigtig ambt' zich temperen liet in zijn uitspraken. Wat hij uit Byron ter vertaling koos, verzekert het. In 1848, 'door Gods genade rijp geworden om den subjectieven Byron objectief te beschouwen', schreef hij dat zéér merkwaardig *woord over Lord Byron's Poëzie*, waarin hij boete doet voor zijn bevlieging:

> Maar de christen, in de rijpheid zijner ontwikkeling, en die behoefte en roeping heeft om van alles te leeren, heeft ook beloften, van het schadelijke zonder schade te kunnen drinken, en het geheim van het wonderbaar meel, dat in den schotel vol wilde kolokwinten enkel voedsel brengt in de plaats van enkel dood (II Kon. IV. 38. en volg.) Welnu *hij* leze Byron; hij leere dien mensch kennen die, altijd vol van zichzelven, toch zichzelven zoo weinig kende; die altijd klagende dat hem iets ontbrak en meenende dat hij zoo welsprekend wist te zeggen wat, het ten eenenmale *niet* wist; wiens grootheid zijne grootste ellende uitmaakte.... Hij verneme in zijne welsprekende zuchten, in zijne smachtingen, in zijne lasteringen zelve, hoe in het hart des menschen, zijns onbewust, de wonde gaapt en het litteeken schrijnt, ter plaatse waar de band met God is afgebroken, waar het hoogere leven uit God niet meer toevloeit en met eene onverklaarbare smart zijn gemis doet gevoelen. Het is van de groote geniëen dat men op onvergetelijke wijs leeren moet, hoe *alles* ontbreekt waar de Heilige Geest ontbreekt, hoe *alles* miskend wordt waar Christus niet wordt gekend. Uit dit oogpunt niets stichtelijker, niets aandoenlijker dan de lezing van Byron.

Na de spontane overgave aan Byron in 1833 klinkt dit bezonnen vermaan uit 1848 als het getuigenis van een bekeering: men zou het eerder van Da Costa wanen dan van den dichter van José. De nauwe band, die het legt tusschen Byroniamisme en geslotenheid-voor-de-genade breekt het enkel met een Bijbelwoord, dat aan een *wonder* van Eliseüs herinnert. Heeft zich aan Nicolaas Beets zulk een wonder voltrokken? Men mag aanvaarden, dat zijn dank oprecht was jegens den Heer, die hem 'vergiftigd voedsel zonder schade' eten liet, maar dan moet men in Beets het bewustzijn erkennen, dat hij zijn ziel op het spel had gezet. Hetgeen door *dr. Ritter* tezamen met het 'diepverankerd pessimisme' wordt aangemerkt als 'een zoo liberale opvatting van de moraal' in enkele gedeelten van de Camera, is dan een tijdelijke wezenstrek van den student in de godsgeleerdheid geweest en een bewijs

te meer, dat de kalme geest, die hem allerlei functies onderling gescheiden liet verrichten, een werkelijk gejaagd gemoed verborg en bedwong.

Het 'Beets-probleem' wordt hiermee van een ruimer strekking dan de vraag, hoe de romanticus, die *Gwy de Vlaming* dichtte, tegelijkertijd de realist der Camera kon zijn, het treedt een orde binnen, waar de uitspraken van *dr. Ritter* omtrent Hildebrand ('deze innig-nationale figuur'! blz. 95) een schrikwekkenden klank krijgen:

> Zijn stem is het geweten van een gewetenloozen tijd... Inderdaad hier spreekt een romantisch verzet tegen het collectief formalisme, waar de tijd onder leed. - Ook deze Hildebrand is een Prometheus, die de boeien wilde slaken, waarin een collectivistische periode (en dat was dit brave begin der negentiende eeuw met zijn schablonen-menschen en schablonen-opvattingen) de individueele kracht en de individueele waardigheid gesloten had. - (blz. 160, 161).

Het is de romantiek van *onzen* tijd, dat hij geen grootheid zien kan, waar hij geen verzet ziet. Daarom is moeilijk te gelooven in de waardigheid van eenig conformisme. De latere Beets mocht droomen, een geestelijk leidsman te zijn; hij mocht, taalzuiveraar, op het naamplaatje aan de pastorie te Heemstede laten schilderen: '*Nicolaas Beets. Herder*', wat het eigenlandsche woord voor 'pastor' was: zijn kudde vindt hij zeker onder de moderne lezers niet. Zij schatten zijn gevoeligheid gering, verwijten hem gemis van maatschappelijke begrippen, maar gnuiven, als hij in de Camera de burgerij te kijk zet. Zijn 'luim' heeft het gewonnen van zijn 'hart', maar niemand stelt de vraag, wat hem die overwinning kostte.

IV.

Om een idee te krijgen van de vaardigheid van Beets, moet men een schertsend dichtstuk lezen als *Mannekens in de maan*, in 1836 aangevangen, na zijn academietijd voltooid. De versbeweeglijkheid van Byrons Don Juan, het vlotte rijmgemak van De Musset, en diens *esprit* maken dit Leidsche nietmetalletje een kunststuk van poëtische techniek. Het is geen bijzonder geestig gegeven, doch het is ontleend aan de werkelijkheid, en wie geen kniesoor is, zal het leuk noemen. Er staan uitstekende vondsten en woordspelingen in ('Men zit de dichters veel te dicht op 't lijf' ...

‘Niet van de maan’, was 't antwoord van den man’... Wij moeten, in 't belang ook van ‘de horden’/Die haar bewonen, eerlang naar de maan’... ‘Maan’ zeide ik ‘mooie maan! verbeeld u niet/Dat gij vannacht uw *jour* hebt met die koonen’... dat alles is heel amusant. (Bovendien had *dr. Ritter* uit dit stuk kunnen besluiten, dat Beets zich niet *altijd* zelf heeft geschoren ‘tot op vergevorderden leeftijd’ (blz. 36), want als hij hier niet liegt, had hij reeds te Leiden een eigen barbier; aanzienlijk détail voor iemand, die over den kapper van Nicolaas Beets een geschrift in het licht zendt!)

Dit luimige gedicht nu, *Mannekens in de Maan*, bespreekt de dolle fantasieën, die in Beets opkomen, terwijl hij wakker ligt, en op zijn bed de volle maan ziet schijnen. Een knap, onnoozel stukje werk, dat slechts de prettigste herinneringen achterlaat bij wie de volledige *Dichtwerken*, dikwijls met weerzin, doorworstelt. Het heeft in Sijthoff's uitgave zijn plaats tusschen den *Kuser* en den *Gwy*, voorwaar een gewenschte afwisseling!

Maar nu leest gij verder! De somberheid van *Gwy de Vlaming* overrompelt u, wil ik gelooven, al is het mogelijk, dat gij in het verborgen glimlacht om die ouderwetsche romantiek. Hier is het hart van Beets dus, hier, in zijn gedichten. Hij vermeldt het nog eens duidelijk, tot tweemaal toe:

> Wie uwer zal het mij verklaren,
> Wat aandrift ons het *harte* dringt
> Om iets verschriklijks te openbaren,
> Dat ieders ziel tot siddren dwingt?
> Is 't wreedheid, die zich ongenadig
> Met andrer angst of pijn vermaakt?
> Hardvochtige eerzucht, die baldadig
> Naar een triomf van tranen haakt?
> Is 't eigenliefde, die zich prikkelt,
> Omdat wie ramp verhaalt of leed
> Zich-zelven meest belangrijk weet,
> En die, in 't kleed des rouws gewikkeld,
> Een huichelaarster, tot u treedt?
> Is 't heerschzucht, die 't gebied wil voeren
> Op zwakke zielen, licht verkloekt?
> Of kunstnarij, die eerbied zoekt
> Door elk te schokken en te roeren?
> Neen! is 't niet, dat ons krank gemoed
> Een hartstocht voor de droefheid voedt?
> Een trek om 's levens ijslijkheden
> In al haar treurigheid te ontleden,
> Een prikkel, die behoefte werd,

En 't zalig maakt zich toe te geven
Aan wat geheel de ziel doet beven, -
Sinds daar voor 't menschelijke *hart*
Niets zoeter is dan 't mededoogen,
Niets milders dan de traan voor de oogen,
En geen gevoel voor 't kenvermogen
Zoo klaar en duidelijk als - *DE SMART*

En na dezen tragischen ernst van het gewetensonderzoek der grafzerk-romantiek, temidden der eenzame smart van Vrouw Machteld, waarvan gij getuige gemaakt wordt, ontmoet gij dan tot uw verbijstering de maan weer, diezelfde maan, waarmede Beets zoojuist gesold heeft en gedold, waarop hij woordspelingen bedacht en die hem komieke verbeeldingen ingaf. Diezelfde maan is nu dood-ernstig, haar breede schijf drijft statig boven 't donker beukenwoud:

Elk heeft gewis, in menig stillen nacht
Zijns levens, tot haar lichtgloed opgezien
En bij dien glans aan velerlei gedacht,
Aan eigen, aan haar schijnbaar lot misschien!

Zie, dàt kon Beets! De zotte humoreske over de *Mannekens in de maan* was door ‘het schijnbaar lot’ van dit koel hemellichaam ingegeven, en deze luimige gedachte wordt verkeerd in romantisch-bloedigen ernst, nu zij hem invalt, en dit pas geeft!

Deze man was buiten kijf een der vaardigste verskunstenaars van zijn dagen. Hij heeft berijmde natuurbeschrijvingen opgesteld, die in nauwkeurigheid van waarneming en zegging hun weerga, zelfs nà Tachtig, zelden vinden. Wie aarzelt, zich hiervan te laten overtuigen, leze in *Ada van Holland* de bladzijde na, die met de woorden begint ‘En nu; zij ziet het eiland over ...’; hij vergeve slechts de voortgezette beeldspraak over het ‘wolkgebergte’, die vandaag bombastisch klinkt, doch vergelijke de passage bij ‘Sumatra dreef in vloeijend goud ....’ uit de *Liedekens van Bontekoe*, die later in hetzelfde jaar 1840 verschenen, en ook zijn indruk zal wel wezen, dat Beets iets aan Potgieter leerde; - dat Beets op zijn best een spontaner, indien geen zuiverder kunstenaar was. Hij heeft zonder moeite, in vijf jaren tijds (tusschen 1834 en 1839) meer rijm en rhythmeschema's verbruikt dan de bekwaamste meesters van de verskunst in een menschenleven vinden. Hij enjambeert met een vrijheid, plooit zijn vers en ontplooit het weer met een gemak, den goochelaar mis-

schien meer dan den kunstenaar eigen, maar toch verbluffend genoeg om gedurig te boeien. Hij drukt gevoelens uit van den meest uiteenloopenden aard, en vindt er gewoonlijk, naar den smaak des tijds, de passende versvormen voor. Maar gij vergeeft hem niet, dat het zoo zelden ernst wordt. Gij neemt hem kwalijk, dat hij bij herhaling met dezelfde gewaarwording der ziel iets vroolijks en iets sombers maken kan, zooals hij deed met het gezicht der volle maan, die nu eens wordt gezegd, vannacht haar *jour* niet te hebben, en dan:

> Wel menig, starend op dat plegtig zweven,
> Heeft aan een zieklijk dwepen toegegeven,
> En roekeloos zich aan een toovergloed
> Gewaagd, waar aarde en zee voor zwichten moet;
> Maar, waar ze ook 't hart van andren mee vervult,
> Mij wekt ze altijd het denkbeeld van *geduld*!

Naar aanleiding dierzelfde maan, waarmede hij ginds de godgeleerdheid in de maling nam, loopt hij nu op het gewigtig ambt vooruit, als wilde hij ons overtuigen, dat hij naar behoeven student of dominee kon zijn, Byroniaan of Christen, spotter of asceet. Niets kostte hem moeite. En het is niet, omdat men dit benijdt, als men het kwalijk neemt!

V.

Zijn liefde versnelde zijn aangeboren beweeglijkheid tot gejaagdheid, verhevigde zijn luimige veranderzucht tot de slingering in een gewetensconflict. *Ritter* heeft goed en scherp gezien: in hem sprak een angstig geweten. Zijn stem beheerschte toonaarden genoeg. Het kostte hem geen moeite, dit geweten in bedwang te houden. Hij dicht over andermans wanhoop en wanhopige verliefdheid, haalt zich de gruwbaarste schrikvizioenen van onmogelijke en doemwaardige liefden voor den geest; stelt zich den held voor, die zich uit liefde offert, terwijl hij door de vrouw, die hij bemint, vervloekt wordt; den anderen, die de geliefde vrouw bestrijden moet; kwelt zich met meer denkbeeldige angsten over de kansen der liefde dan ooit bij iemand, die zijn echtverbindtenis zoo recht in het vooruitzicht had, waarschijnlijk zijn geweest en... schildert intusschen een serie vrouwenportretten uit heden en verleden, het een al engelachtiger dan het andere, alsof, nog steeds ‘in hagelblank gewaad’ de schim van wijlen Vrouwe Bilderdijk hem met haar wraakzucht achtervolgde en hem in

ieder meisje, dat hij tegenkwam, verwoed een zalige des hemels liet ontwaren. ‘Zeg, zijt gij van een aardsch geslacht? ...’ vraagt hij gemoedelijk aan *Brenda* (1834) en in hetzelfde voorjaar (hij moest toen nog twintig worden!) heet het van een vijftienjarig kind, *Maria* genaamd: ‘O gij zijt schoon en tevens smetteloos’. Zelfkennis dwingt hem in ditzelfde vers te schrijven:

> Voor wie nog lacht en droomt, is iedre vrouw een engel

En *Aan Serena*, die misschien in tegenstelling tot haar naam, zoo licht niet meer aan de voornaamst geroemde deugd der engelen deed denken, wordt op haar verjaardag toegewenscht:

> Voor 't minst, die Macht, die 't al bestiert,
> Geve u, dat als ge uw jaarfeest viert,
> Ge in zuivre weelde lacht of schreit.

Na deze gelegenheids-engel is *Arabella*, altijd nog in 1834, weder een volwaardige, een ‘lieflijk beeld der onbezorgde jeugd’, en wij ontmoeten dan ook bij haar de erbarming als ‘iets hemelsch’. *Bertha*, nog van hetzelfde jaar, heeft Beets teleurgesteld, zij ‘speelt de wreede rol, waar vrouwen haar heil in vinden’, maar die tegenvaller maakt de woorden enkel schriller: ‘'k Hield u voor een engel van zachtmoedigheid en liefde’. *Geertruide* nadert in 1835 voor het eerst tot het heilig Avondmaal en door het waarlijk diepgevoelde lied ter *Voorbereiding*, dat de jonge Beets haar meegeeft - slechts ontsierd door den fameuzen regel: ‘De vroomheid valt niet moeilijk aan de vrouwen!’ - wordt haar het engelschap in het vooruitzicht gesteld. *Yolande* (1836) is verlaten door haar echtgenoot: de functie van een engel past daar kwalijk bij; geen nood!

> Thans! Martlaresse, trooste u God!

Serena, die wij ons nog uit 1834, dat is uit de bonte menigte, herkennen, is inmiddels getrouwd (met een ander natuurlijk! Men trouwt op dien leeftijd altijd met een ander) en heeft een kind gekregen; Beets wordt overweldigd van geneuchten en hij juicht haar toe: ‘Ik ben altijd op u zoo trotsch geweest!’ Al was Serena vroeger dan geen engel:

> De reine vreugd, de stille trots, de zegen
> Des hemels valle u in dit kind ten deel

Vlak daarna volgt, op 20 Mei 1837 te Heiloo geschreven, het eerste gedicht ‘*Aan Aleide*’, dat al dadelijk den heelen hemel

openscheurt voor ‘'t zoetlief kind van achttien jaren’, waarmee hij drie jaar later trouwen zal. Hij schrijft in 1838 in haar Bijbel:

> O, zoet aanschouwen voor mijn oogen,
> Als gij uw blond, uw jeugdig hoofd
> Naar 't Bijbelboek houdt toegebogen
> En leest, en liefhebt, en gelooft;
> Als ernst uw voorhoofd heeft betogen,
> Maar 't vredig lachtjen om uw mond
> Die blijde rust der ziel verkondt,
> Die de Englen altijd smaken mogen....

Lilia, *Ebella*, *Maria*, (uit verscheiden lyrische gedichten) *Florinde* (uit Jose) *Aleid*, *Bertha* (uit Kuser), *Machteld* (uit Gwy de Vlaming), *Ada van Holland* zijn alle van denzelfden hemel-adel:

> De moed, die 't hart der vrouw besluit,
> De grootheid van haar ziel,
> - Wie daar ook roem te beurte viel' -
> Blinkt niet op 't spoor der mannen uit.
> Neen! waar de kampstrijd wordt gestreên
> Met eigen hart en zin;
> Waar plicht en eer ter worstling treên
> Met ongeluk en min;
> Waar zelfverloochening de borst,
> Die lijdt en zwijgt, met staal omschorst -
> Dáár, tot beschaminge des mans,
> Blinkt voor de vrouw de gloriekrans.
> Wat zeg ik, blinken? Neen!
> Geen stervling, die zijn schittring ziet,
> Die hem behaalde siert hij niet
> Dan in haar graf alleen.

Ziedaar de opvatting der vrouw, die aan de portretten van Mietje met de kalfsoogen, Mevrouw Dorbeen, Mevrouw Deluw, Henriëtte Kegge is voorafgegaan, en die in dichtmaat deze prozaschetsen begeleiden bleef! Het raadsel-Beets verklaart zich in de dubbelhartigheid, waarmee deze begaafde man zijn aandoeningen splitsen kon, als waren zij inderdaad de sentimenten van verschillenden. Een duivel was het, die den schaduw van Peter Schlemil stal. Een daemon moet het zijn geweest, die Hildebrand van Beets afscheidde. Maar ik geloof niet, dat het de algemeen vereerde daemon van de opstandigheid was.

VI.

Jo Spier heeft den veertigsten druk van de *Camera Obscura* geïllustreerd.

Gij ziet op het titelvignet een man, die van een venster de gesloten gordijnen opentrekt; er valt licht binnen in een kamer, die voorhenen donker was; gij ziet aan den overkant gevels van huizen; de man kijkt ook dien kant uit; *onze buren* wonen daar.

Dit is een andere voorstelling van het begrip der ‘donkere kamer’ dan op de sepia-teekening van *Jurriaan Andriessen* (1742-1819), die voor in den dertigsten druk gereproduceerd was: daar houdt een jonge man voor een geopend venster, dat op tuinen uitziet, met boschloover op een vagen achtergrond, de kijk-kast voor zich, die ook op den omslag der gebonden exemplaren is gedrukt, en die genoemd wordt in het ‘anonieme’ motto van Beets-zelf. Andriessen heeft het boek van Hildebrand niet meer gekend, maar het naïeve prototype van het hedendaagsche fotografie-toestel was nog iets nieuws voor hem. Spier is vermoedelijk meer met het boek vertrouwd dan met het instrument, dat Andriessen nog in het Fransch ‘la chambre obscure’ noemde; hij heeft het motto veronachtzaamd en, bewust of onbewust, maar met een fijne intuïtie voor hetgeen dit boek beteekent, een nieuw zinnebeeld geschapen van de ontvankelijkheid, en van den aard der ontvankelijkheid, waaraan dit werk zijn naam te danken heeft.

Een kamer, van de buitenwereld afgesloten, krijgt plotseling licht: dit geldt voor het gemoed van Beets; dit geldt voor elk gezelschap, dat hij schildert. Er waren Stastokken vanouds, en Kegges ook. Hier staan zij voor het eerst in de zon. Hier kan men ze *zien*. Niet de humor van Hildebrand is moordend. Het blijft goedmoedige, sollende humor. Maar het licht is moordend.

Het was de wensch niet van Nicolaas Beets, dat het zonlicht zou bijten. In de Camera mocht zijn verkropt gemoed zich ontspannen: hij werd zich dat alleen bewust als een *ontspanning* in den zin van recreatie, niet van een veer, die lossprong en verbrijzelde. Hij speelde met licht, zonder te weten, dat hij met vuur speelde. Tot dusver had hij slechts met dichtervuur gespeeld en dat is metaforisch vuur, niet echt. Hij gaf dat later telkens duidelijker toe. De ‘zwarte tijd’, het was niet echt geweest. Byron, zooals hij dien begreep, het was de echte Byron niet geweest, maar een, die in stichtelijkheid en in aandoenlijkheid voor den tot rijpheid gekomen Christen door niets werd overtroffen. De engelachtigheid van Vrouwe Bilderdijk: zij was niet echt geweest,

maar ‘ook een weinig wat zich jeugdige overmoed en voorbarige wijsheid vermeten’. En de Camera? Was die nu eindelijk echt?... ‘Mijn luim is in mijn Camera, mijn hart in mijn Gedichten’ (Dat wil zeggen: zoek het zelf maar uit!)

Er is ook in de Camera veel valsch. Alles vrijwel is valsch waarin gevoel spreekt. Dáár, waar het hart beslist afwezig is (naar de ‘Gedichten’ gevlucht!) kan men de Camera bewonderen als de genadelooze wedergave van het onmiddellijk-waar-neembare. Het gaat om bladzijden, om enkele alinea's in een heel stuk, om woorden in een volzin, het gaat soms om minder dan woorden. Hier en daar in dit boek, waar het volstrekt waarheidsgetrouw is, beslist soms een leesteeken, een hoofdletter, een cursiveering. Er zijn menschen, die de Camera meer dan twintig maal gelezen hebben, en zij vinden er telkens iets nieuws in. Deze geduldigen mag men benijden! Er is toch ook nogal veel ouds in het beroemde boek!

Veel kan men aan de platen van *Jo Spier* bekijken, zelfs als er weinig op staat. Hij heeft met Beets één enkel ding gemeen: de talloosheid der kleine kunstenaars-attenties, die beurtelings streelen of sarren, maar die hun voorwerp tot het uiterste trouw blijven. Het oog wordt bij die twee niet moe, maar Spier is daarenboven waakscher van geest. Hij laat niet los; als Hildebrand allang is ingeslapen, waakt hij nog. Bekijk bij dat onmogelijke schetsje van *Hetwater* den paskwil-Neptunus in zijn twee gedaanten, en al wat zich van Beets niet laat verdragen, is hier aangedikt in dunne lijntjes: de zucht om ook als het niet lijden kan, komiek te zijn; de stille heerscherswaan in een milieu, waar niemand meetelt; en de triomf van het onweerstaanbaar aanpassingsvermogen.

Een Beetsiaansche deugnieterij heeft *Spier* zich gegund. Gij kent uit *De Familie Kegge* het verschrikkelijke ‘hoofdstuk, waarmee de auteur ijselijk verlegen is, omdat hij er zelf de mooie rol in speelt’. Het wordt voorafgegaan door de woorden: ‘Ik begreep, dat het mijn plicht was, juffrouw Noivet tegen alle verdere lagen te beschermen, en Henriëtte, om een versleten leenspreuk te gebruiken, van den afgrond terug te leiden, op welks rand zij in zulk slecht gezelschap omdoolde’. Die volzin is door Spier in beeld gebracht: met haar eene voet is Henriëtte al niet veilig meer, haar andere staat net nog op het uiterst puntje voor de rots-

kloof en daar komt, in razenden galop, zoodat de jaspanden achter hem als wimpels aan een scheepsmast waaien, Hildebrand nog ijlings aangestoven, reeds de beide armen, voor de zedelijke redding in gereedheid, zoo ver als hij kan naar voren gestrekt; hij draagt zijn hoogen hoed... en om dien hoogen hoed heeft *Spier* een aureool geteekend.

Die aureool is niet alleen een zinnebeeld der zelfgenoegzaamheid van Beets. Een stralenkrans om 't opperst attribuut van Hollands deftigheid, dat is de *Camera* toch ook! Haar verve schuilt voornamelijk daarin, dat stralenkransen niet om alle hoofden passen. Het licht is moordend in dit boek. *Spier* kon het moeilijk duidelijker maken dan door het op die Beetsiaansche, toch oubollig-goedgehumeurde wijze toe te passen. En het vuur was schroeiend. In het kunstenaarsgenie van Hildebrand is Beets verteerd. De schim bleek sterker dan de man. Toen Beets aan trouwen dacht, keek hij de wereld aan. Dit is iets doodgewoons. Maar Hildebrand keek scherp.

VII.

'Beets wilde méér wezen dan Hildebrand', getuigde Dyserinck. Toch was die ijdelheid de ware daemon niet, door wien hij opgejaagd werd en vaneengereten in schaduw en werkelijkheid. Hij had aan die ijdelheid misschien kunnen voldoen. Hij is er door zijn vlotheid van belet. De Camera was nauwelijk voltooid, of Beets zat weer te schrijven aan een nieuw stuk werk. Dit moest poëtisch zijn en populair: de *Liedekens* voor den *Enkhuizer Almanak*. Een klein getal daarvan is ingeslagen en men leest het nog niet zonder smaak: 'Groote Plas, groote Plas..', 'Jantje kwam van Amsterdam...' en bovenal *Het Boertje van Heemstede*, dat een frisch lied gebleven is. Aardige dingetjes zijn dit, maar het Beets-probleem van *Ritter* kan daarbuiten. In elken tijd heeft menig dichter van talent zulk werk gemaakt, dat door den tijdgenoot van buiten werd gekend en nagedaan, ofschoon het in de ooren van het nageslacht verdooven moest. Zelfs de onsterflijken zijn alleen door opperste genade onsterflijk. Men zou de Liedekens vergeten mogen, als de *Meidag* daar niet tusschen stond, geschreven door den man, die het geweten is genoemd van een gewetenloozen tijd. Hier volgt dit monument van Beetsiaansche 'volkschheid'.

Nu draaide 't windje, met de zon
Door 't oosten heen naar 't zuiden;
Dat is zoo goed als 't wezen kon
Voor boer en buitenluiden.
Het blaadje rolt zich uit den knop,
Het veld wordt groen, het zaad schiet op;
De nachtvorst zal 't niet plagen;
Wij krijgen warme dagen.

Wij hebben lang genoeg gezucht,
Als werden wij vergeten;
Daar komt opeens de zachte lucht....
Nu willen wij 't niet weten,
Maar menigeen heeft vaak gezegd:
Die kou is naar, dat weer is slecht!
Als moesten wij 't niet loven,
Als kwam het niet van boven.

Nu staan wij daar beschaamd, niet waar?
Hoe zullen we ons verschoonen?
De lucht is warm, de lente is daar.
Het groen komt zich vertoonen.
Och, lieve Heer! zie gunstig neer!
Wij klagen nooit ons dagen meer;
Wij willen dankbaar leven,
Och Heer, wil ons vergeven!

Dominee Beets is een geloovige geweest. Wie twijfelt daaraan? Hij allerminst, die in Hildebrand een ‘zoo liberale opvatting van de moraal’ en een zoo ‘diepverankerd pessimisme’ ontwaarde. Maar heeft Beets *dit* geloofd? Na zijn promotie *summa cum laude*, na zijn *Camera*, neen, ten tijde van zijn Camera, want de later toegevoegde helft moest nog voor een aanzienlijk deel geschreven worden! ‘Verzet tegen collectivistisch formalisme’! Onderwijl!

Er *is* in Beets een raadsel. Soms zou men besluiten, dat hij in het geheel geen persoonlijke ziel had bezeten, maar iets als een allemans-ziel, Byroniaansch, studentikoos, bourgeois, critisch, romantisch of religieus naar behoefte van zijn opdracht en omgeving; en dan wil men hem verachten. Maar iets in hem ontwapent u en voor dit eenige ding heeft hij nooit de woorden kunnen vinden, die hem overigens voor niets te kort schoten. Het moet de laatste oorzaak van de gejaagdheid geweest zijn, die hem in 1839 tot al die dingen tegelijk in staat stelde, welke wij in hem beminnen en verafschuwen. Het moet zijn daemon zijn geweest, dien hij wel kende, maar niet noemen kon.

Ironisch? Hij was het! In verzet tegen den geest der eeuw?

Hij was het ook! Even burgerlijk als al zijn typen? Hij was het evenzeer! Romanticus? Hij was het! Realist? Hij was het terzelfder stond! Ontmaskeraar van de hypocrisie? Voorzeker! Het geweten van een gewetenloozen tijd? Tot op zekere hoogte: ja! Een eerlijk man? Men kan het niet ontkennen! En toch een beetje huichelachtig op zijn tijd? Men moet toegeven, dat hij er iets van in zich had!

Hij loog, toen hij vertelde, dat hij Vrouwe Bilderdijk aanschouwd had met een citer en een hagelblank gewaad, van held'ren hemelglans beschenen. Op die manier loog hij altijd een beetje. Zulk een leugen was de boven-aangehaalde *Meidag* ook, en Henriëtte Kegge (onder ons gezegd) is nooit tot den rand van den afgrond gekomen. Het was maar bijna bij den rand. Toch was het goed, dat Beets de jonge meisjes waarschuwde, de boeren en de buitenlieden op den hemel deed vertrouwen, en medelijden vroeg voor diakenhuismannetjes. Wat had hij anders moeten doen? Dit is hemzelven ook nooit duidelijk geworden, maar zijn oprechte liefde voor Aleide van Foreest wees hem den besten levensweg: den veiligsten. *Nec lusisse pudet*, *sed non incidere ludum*. Toen hij met spelen ophield, was hij ‘herder’. In het gewigtig ambt vond hij zichzelven en den vrede. *Albert Verwey* heeft pakkend de twee tegenstrijdige gedachten neergeschreven, ‘als slag en weerslag bij ieder, die zich met Beets bezighoudt, altijd weer opkomend.’ - ‘Het is inderdaad wel een aardig leven dat de heer Beets geleid heeft!’ en ‘Hoe is het gods mogelijk dat iemand het uit heeft kunnen houden?’

Hoe moet men eindelijk den daemon noemen, die hem opjoeg, splitste, in verzet bracht en kalmeerde? De daemon van de erotiek, de ijdelheid, het onbehagen en het conformisme? Kan dit één enkelvoudig wezen zijn? Dan heet het: middelmatigheid.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsche kroniek

Nederland's Neutraliteit.

I.

In den oorlog, die in de eerste dagen van September is ontbrand en die, in tegenstelling tot den oorlog van 1914-1918, geen wereldoorlog, ja zelfs geen Europeesche oorlog kan worden genoemd, heeft Nederland zich mèt vele andere staten neutraal verklaard. Niemand, die van de Nederlandsche buitenlandsche politiek ook maar eenige oppervlakkige kennis had, kan zich daarover hebben verbaasd. Onze afzijdigheid in geval van internationale conflicten in Europa was voor niemand een probleem en voor ons zelf is zij een axioma.

De Duitsche regeering heeft er prijs op gesteld, op plechtige wijze - door eene verklaring van den Duitschen gezant aan H.M. de Koningin, in tegenwoordigheid van den nieuwen minister van Buitenlandsche zaken Mr. van Kleffens afgelegd - van haar voornemen, de Nederlandsche onzijdigheid te eerbiedigen, kennis te geven en alles weeser op, dat de aldus gegeven verklaring ernstig was gemeend. Eerbiediging van Nederland's neutraliteitzoolang anderen zich van opzettelijke schending daarvan (ook in de lucht!) blijven onthouden, paste, voorloopig althans, geheel in het kader der Duitsche operatiën, die activiteit in het Oosten en defensieve lijdelijkheid in het Westen schenen mede te brengen. Gevaar voor schennis onzer onzijdigheid door onze Oostburen zou eerst kunnen ontstaan, indien de Poolsche expeditie ten einde zoude zijn gebracht, en Duitschland zich daarna met alle beschikbare krachten tegen zijne Westelijke vijanden zoude wenden.

Van de zijden van Engeland en Frankrijk is zoo plechtige verzekering, dat onze onzijdigheid geëerbiedigd zal worden, niet gegeven, hetgeen echter op zichzelf geen verontrusting noch zelfs bevreemding behoeft te wekken. De regeeringen van beide staten

hebben zich kennelijk op het standpunt gesteld, hetwelk, naar haar bekend was, door de Nederlandsche regeering zelve wordt ingenomen, t.w. dat Nederland's onzijdigheid geen matière à discuter - en nog veel minder matière à garantir - vormt. Daarbij komt, dat van staten, die in den oorlog zijn gegaan, om het recht op onafhankelijkheid van een anderen staat te doen eerbiedigen, moeilijk anders kan worden verwacht, dan dat zij voornemens zijn zich in hun strijd om het recht der belaagden en verdrukten niet ook zelf aan rechtsverkrachting schuldig te maken. Toch past ook hier een reserve. Optimisme is, volgens een woord van generaal Gamelin, luxe, en waar het om onze zelfstandigheid gaat, kunnen wij ons geen luxe permitteeren. Wij dienen dus rekening te houden met een opvatting, die, merkwaardig genoeg, reeds vóór en vlak na het uitbreken van den oorlog, zoowel in Engeland als in Frankrijk onder woorden is gebracht. Ik doel op hetgeen te lezen staat in het Septembernummer (geschreven in Augustus) van het altijd voortreffelijke Britsche tijdschrift The Round Table, welks politieke orientatie men gematigd-Churchilliaansch zoude kunnen noemen. In een in alle opzichten belangwekkend artikel getiteld ‘Britain's defensive strength’ komt o.m. de navolgende passage voor: ‘Belgium's decision to become neutral will not absolve us from the necessity of going to her rescue if her neutrality is infringed; but it does prevent us from taking steps in advance to reduce the danger of such infringement or to resist it if it occurs. Holland and Switzerland present a similar problem. Their policy of neutrality is very natural from their own point of view, since they must obviously desire to keep themselves out of any quarrel between their more powerful neighbours if they possibly can. But in their case, as in that of Belgium, their neutrality is in some ways a definite handicap to the two western democracies, upon whom, in the last analysis, the maintenance of their independence rests’.

Men bespeurt de (nog) onuitgesproken conclusie, die in deze woorden verscholen ligt: ómdat de onafhankelijkheid van België Zwitserland, Nederland uiteindelijk op Engeland en Frankrijk steunt, hebben ‘de twee Westersche Democratieën’ straks het recht, de genoemde staten tot ‘kleurbekennen’ te nopen. Onomwonden werd deze gedachte tot uitdrukking gebracht in een artikel van Léon Blum in de Populaire: de neutrale landen trach-

ten zich verre te houden van den oorlog, maar hoe lang zullen zij zich verre kunnen houden van een overwinnenden Hitler? Een valsche behoudzucht geeft hun deze houding in. Door op het oogenblik neutraal te blijven, nemen zij ondanks zichzelf aan den oorlog deel. (Citaat ontleend aan de N.R.Ct. van 7 September 1939 Avondblad).

Un homme averti en vaut deux. Wij zullen dus goed doen deze beide uitlatingen in onze ooren te knoopen. Het heeft geen zin ze in verontwaardiging van de hand te wijzen. Vroeg of laat, doch stellig in omstandigheden, waarbij vergeleken de huidige nog vreedzaam en rustig zullen schijnen, zal aldus tegenover ons worden geredeneerd.... en misschien zelfs gehandeld! Voor Nederland (en Zwitserland) zal het antwoord op de gesignaleerde redeneering minder moeilijk zijn dan voor België. De opkomst van het Nationaal-Socialisme in Duitschland is stellig in belangrijkmate veroorzaakt door de behandeling, die dat land van de overwinnaars van 1919 heeft ondervonden. De lezer dezer kronieken weet, dat haar auteur niet tot diegenen behoort, die bereid zijn op het Verdrag van Versailles het ‘Er ist an Allem Schuld’ toe te passen. Het vredesverdrag zelf verdient, ondanks zijne notoire gebreken, slechts een klein deel van de blaam, die men er op pleegt te werpen. Maar de politiek der overwinnaars, en vooral die van Frankrijk, nà 1919 is van dien aard geweest, dat eene verzoening met Duitschland er ten zeerste door werd bemoeilijkt. Frankrijk heeft zich gedurende 15 jaren de politieke suprematie in Europa willen verzekeren en stelselmatig geweigerd, Duitschland als groote mogendheid in het Europeesche concert te erkennen. Daarmede heeft het meer kwaad gedaan dan het geheele verdrag van Versailles, indien verstandig en in verzoenenden geest uitgevoerd, zoude hebben gesticht. Die politiek, waarvan België tot voor kort de willige volgeling is geweest, en met name de behandeling van het vraagstuk der oorlogsschadevergoedingen, is dan ook meer dan iets anders aan Hitler's opkomst schuld. Nederland en Zwitserland daarentegen hebben aan de overwinnaarspolitiek na 1919 part noch deel gehad en dragen dus voor hare gevolgen ook geenerlei verantwoordelijkheid. Daarbij komt, dat zoowel Engeland als Frankrijk rechtsschennis op rechtsschennis ongestoord hebben laten begaan, om zorgvuldig het oogenblik uit te kiezen, waarop zij meenden, dat hun eigen belang ingrijpen

noodzakelijk maakte. Zelfs duidelijke en stringente verdragsplichten hebben zij daarbij, waar het hun paste, verzaakt. En nu zouden België, Zwitserland en Nederland, op wie geen enkele plicht te dier zake rust, zich plotseling aan hun zijde moeten scharen, alleen omdat de Westersche mogendheden thans, anders dan in München, besloten zijn zich tegen de Duitsche suprematie in Europa te verzetten en daarbij gaarne assistentie zouden ontvangen? Het 'Führer, gij beveelt, wij gehoorzamen' is gelukkig in internationale verhoudingen nog niet van toepassing!

Doch tenslotte zijn deze en dergelijke argumenten, hoezeer zij wel degelijk gèlden, van incidenteelen, niet-principieelen aard. De Nederlandsche onzijdigheid berust, in laatsten aanleg, op een veel principieeler, peremptoiren grond, waartegen elke redeneering, van welke zijde ook, onherroepelijk afstuit. Onzijdigheid in Europeesche conflicten is niet alleen Nederland's recht, zij is Nederland's hoogste *plicht*, ook en juist tegenover de mogendheden om ons heen. Zij berust in laatsten en hoogsten aanleg, op de taak, die Nederland in het Europeesche statenbestel geroepen is te vervullen *en zonder welke ons voortbestaan als onafhankelijke staat ondenkbaar*, *want onmogelijk is*. Nog veel te weinig is van ons volk gemeen goed geworden, wat bezinning over precies deze zelfde vraag in de jaren 1918 en volgende twee Nederlanders van groot staatkundig formaat heeft doen inzien en verkonden. Ik heb hier, natuurlijk, minister van Karnebeek en wijlen Professor Struycken op het oog. Het antwoord op de vraag: heeft Nederland in deze dagen wel het recht zich afzijdig te houden, of is het niet veeleer zedelijk verplicht zich in dit conflict van ideologieën aan die zijde te scharen, welker 'ideologie' het ook de zijne wenscht te noemen, kan niet beter worden gegeven dan door twee citaten, aan hen ontleend. In zijn 'Hoofdtrekken van Nederlands Buitenlandsch Beleid' schreef Struycken o.m., dat 'de historie als politieke maxime van de allereerste orde heeft voortgebracht en bevestigd, dat de ongereptheid en onafhankelijkheid van ons grondgebied onmisbare voorwaarde is voor het politieke evenwicht in Europa, maxime, dat geen staat straffeloos kan voorbijzien of overtreden'.

'Dit maxime hebben wij te beschouwen als een erfdeel van de wijze politiek der vaderen, en onze huidige politiek heeft geen

ander doel dan ervoor te waken, zooveel het in onze macht is, dat het niet verloren ga'.

'In den laatsten oorlog heeft deze politiek hare vuurproef doorstaan. Gelijk de geheele wereld was ook ons volk verdeeld in zijne sympathieën voor de beide groote strijdende statengroepen; in zijn hart was ook in Nederland niemand neutraal, en men maakte in het algemeen van zijn hart geen moordkuil. Zoo dreigden der neutrale politiek ernstige gevaren van binnen, uit geest en gemoed van de bevolking zelve. Voor geen land ter wereld was de handhaving der neutraliteit moeilijker dan voor het Nederlandsche volk, en nog moeilijker was het bij de oorlogvoerenden, die noodwendig alles bezagen en beoordeelden in het licht hunner oorlogspolitiek, het vertrouwen niet te doen verloren gaan, dat de Nederlandsche politiek inderdaad door geen andere drijfveeren dan die eener eerlijke neutraliteit werd geleid'.

'Het gevoel van eigenwaarde van volk en regeering heeft eene zware proef doorstaan. Maar het politieke instinct heeft de overhand behouden en zoo ons volk behoed voor de ellende van den oorlog, die noch aan ons zelf noch aan anderen eenig heil had kunnen brengen. Niet vermetel schijnt het te zeggen, dat thans ook geleidelijk in de oorlogvoerende landen het goed recht dezer strikte onzijdigheidspolitiek, door eene bescheiden, maar voor het doel toereikende weermacht gehandhaafd, wordt erkend. *Het maxime der geschiedkundige ontwikkeling: Nederland zelfstandig*, *niet dienstbaar aan welke vreemde politiek ook*, *de grondidee van de actieve politiek der vaderen*, *is zoo ook in zijn huidigen vorm*, *die der politieke afzijdigheid*, *het juiste richtsnoer gebleken*'.

En thans van Karnebeek[1]:

'Inderdaad, en ik zeg dit met nadruk, nu niet minder dan vroeger, zijn wij hoeders van een territoriale integriteit, die voor het politieke evenwicht in Europa en voor den vrede van het hoogste belang is. *Wij zijn trustees*! Aan ons de zorg, dat deze integriteit niet in gevaar komt en niet in verwikkelingen wordt betrokken. Onze positie berust op het vertrouwen, dat in ons gesteld kan worden. Wij hebben dientengevolge zelfs den schijn te vermijden, dat onze houding, ook in tijd van vrede, aan de be-

1) De internationale politiek van Nederland in de laatste 40 jaren (Volksuniversiteit van 's-Gravenhage 1938.)

langen van een andere mogendheid, welke ook, dienstbaar zou kunnen zijn. In ons trusteeschap wortelen de plicht tot handhaving van de integriteit van ons gebied, en de categorische imperatief der defensie. *De functie*, *die wij te vervullen hebben in de politieke structuur van Europa*, *is een functie*, *die berust niet slechts op ons eigen belang*, *maar op dat van Europa. Onze roeping is niet slechts*, *die van neutraliteit in tijd van conflict*, *maar die van zelfstandigheid in het algemeen als permanente politieke manifestatie*. Het gaat dus niet om de vraag wat wij in tijd van oorlog zullen doen of nalaten, maar om het begrip, dat wij hebben van onze politieke roeping in het algemeen, en om den geest van ons buitenlandsch beleid bij de vervulling van onze internationale functie. Dit alles ligt in de zelfstandigheidsgedachte, die uitgaat boven die der neutraliteit en ons plaatst op een ander plan'.

Zoo is het. Wij zijn *trustees*, wier taak en roeping het is, de delta van Rijn, Maas en Schelde *in het belang van het Europeesch evenwicht* te bewaren, en ons recht op zelfstandigheid berust op onze richtige vervulling van die taak. Als de 'twee Westersche democratieën' ons straks voorhouden dat onze zelfstandigheid (mede) berust op *hun* wil haar te eerbiedigen, dan ligt ons antwoord gereed: tot die eerbiediging en handhaving zijn 'de Westersche democratieën' *verplicht*, *niet terwille van ons*, *maar in hun eigen belang*, en Nederland is, wanneer het zijn taak van trustee en dús van onzijdige naar behooren vervult, voor de eerbiediging en handhaving zijner zelfstandigheid door zijn buren aan niemand eenige dank verschuldigd. Dat is het principieele antwoord dat wij aan 'The Round Table' en de Populaire kunnen en mogen geven.

Eenige juridische of zelfs maar moreele verplichting, eigen onzijdigheid prijs te geven, bestaat dus voor ons land niet. Het tegendeel is zelfs het geval. Wel echter staat menigeen, zoowel hier te lande als elders, voor het *individueele* gewetensprobleem, hoe de - ook door hem gewenschte - onzijdigheid van zijn land te vereenigen met zijne persoonlijke overtuiging omtrent het 'gelijk' en het 'ongelijk' der partijen en omtrent de vooruitzichten, die deze of gene afloop van het conflict voor de Europeesche beschaving zal hebben. In zijn 'appeal to the citizens of the Republic' d.d. 19 Aug. 1914 zeide Woodrow Wilson o.a.: 'We must be impartial in thought as well as in action, must put a curb upon

our sentiments as well as upon every transaction that might be construed as a preference of one party to the struggle before another'. Vijf en twintig jaar later leerde een andere President van de Vereenigde Staten precies het omgekeerde: niemand kan ons beletten naar eigen overtuiging te oordeelen, wat beide partijen echter van ons mogen verlangen is een stricte neutraliteit in onze daden. Ik geloof, dat ten huidigen dage slechts weinigen met Wilson zouden kunnen instemmen, en dat, daarentegen, Roosevelt's formuleering van het individueele onzijdigheidsprobleem vrij zuiver weergeeft wat door zeer velen wordt gevoeld en gedacht. Het is niet zóó, dat onzijdigheid slechts een voorschrift voor regeeringen is en dat de burgers zich in dat verband geenerlei beperkingen zouden hebben op te leggen. Integendeel, zooals Mr. J.A. van Hamel het een paar jaar geleden aardig heeft geformuleerd: 'Wij beleven in de wereld heden ten dage weer in hooge mate het *incident*. Het incident, en wat er mede samenhangt: de wrijving, de pressie, soms het gezochte pretext tot verdere actie. *Van zulk een incident kan elk particulier oorzaak worden*'. En hij voegde er, helaas niet ten overvloede, aan toe: 'Vergete men ook nooit, dat sommigen, zelfs binnen onze grenzen, zulke incidenten vaak maar al te gretig zullen helpen opblazen of op de spits voeren'. Zoo is het, en daaruit volgt, dat onze gedachten weliswaar tolvrij zijn en blijven (in zooverre had dus Roosevelt en niet Wilson gelijk), doch dat bij het uiten dier gedachten en bij alle overige handelingen door ieder waarachtig patriot er angstvallig naar moet worden gestreefd geen aanleiding tot incidenten te geven. Ons oordeel, onze sympathie kan niemand ons voorschrijven, doch bij het uiten daarvan en bij het handelen daarnaar past ons, ter wille van Nederland's neutraliteit, eene terughoudendheid, die men in vredestijd terecht als overdreven zoude hebben beschouwd.

II.

Ter handhaving van onze onzijdigheid heeft de regeering op 4 September 1939 eene neutraliteitsproclamatie uitgevaardigd, welke in de buitengewone Staatscourant no. 171 d is afgedrukt. Bij vergelijking van die proclamatie met hare voorgangster van 1914 treft allereerst de aandacht die, begrijpelijkerwijze, aan de

neutraliteit in de lucht is besteed. Terwijl de proclamatie van 1914 daarover nog geheel zweeg, bevat die van 1939 eene gedetailleerde regeling op dit stuk. Terecht heeft de Nederlandsche regeering geen aanleiding gevonden af te wijken van het in het volkenrecht algemeen aanvaarde en ook voor Nederland in het Luchtvaartverdrag van 1919 nog eens uitdrukkelijk onderschreven beginsel, dat de souvereiniteit van een staat zich in verticale richting zonder beperking uitstrekt. In de dagbladen is, kort voor het ontbranden van den strijd, gewag gemaakt van een rapport, opgesteld door een studiegroep uit de Groep Nederland van de Vereeniging van Toehoorders en Oud-toehoorders van de Academie voor Internationaal Recht, waarin de instelling van een soort territoriale luchtzone en, daarboven, een niemands-gebied werd bepleit. De publicatie van dit helaas meer op dilettantenwerk dan op vakkundigen arbeid gelijkende stuk, waarin o.m. de elementaire regel van neutraliteitsrecht, dat de neutrale staat ten afweer van neutraliteitsschending tot niet meer is verplicht dan tot 'user des moyens *dont il dispose*' op losse gronden in twijfel wordt getrokken, had niet op een ongelukkiger tijdstip kunnen geschieden. Het volkomen particuliere karakter van de 'studiegroep' miskennende, hebben sommige buitenlandsche dagbladen de beschouwingen der groep voor intenties der Nederlandsche regeering aangezien. De neutraliteitsproclamatie zal echter in dit opzicht elken twijfel wel weer hebben weggenomen. Art. 1 der proclamatie verklaart immers uitdrukkelijk, dat de *geheele* zich boven Nederlandsch grondgebied en boven Nederlandsche territoriale wateren bevindende luchtruimte behoort tot het 'Nederlandsch rechtsgebied', waarbinnen geen vijandelijkheden, operatiëen of binnenkomst van belligerente militaire of daarmede gelijkgestelde vliegtuigen geoorloofd is. Wie ondanks dit verbod tòch binnenkomt, zal tot landing worden gedwongen en worden geinterneerd.

Het is hier de plaats, de aandacht er op te vestigen, dat het verbod van binnenkomen of overvliegen in de neutraliteitsproclamatie alléén betrekking heeft op belligerente *militaire* vliegtuigen. Vreemde burgerluchtvaartuigen en niet-militaire staatsluchtvaartuigen van vreemde nationaliteit mogen weliswaar evenmin over ons land vliegen, doch de overtreding van *dat* gebod is een zuiver intern-Nederlandsche zaak: onze neutraliteit wordt er niet

door aangetast. Geschiedt het overvliegen door burgerluchtvaarvaartuigen, dan hebben wij met een strafbaar feit te maken. Geschiedt het door vreemde, niet-militaire staats-vliegtuigen dan wordt daarmede weliswaar onze *souvereiniteit* geschonden (waarover *wij* ons met grond kunnen beklagen), doch blijft onze *neutraliteit*, over welker schending *ook de andere belligerenten* hun beklag zouden kunnen doen, onaangetast.

Een ander punt waaromtrent de neutraliteitsproclamatie van 1939 een andere regeling geeft dan men in de proclamatie van 1914 aantreft, is het vraagstuk van den bewapenden koopvaarder. Gedurende den wereldoorlog was aan belligerente bewapende koopvaardijschepen de toegang tot Nederlandsche havens op denzelfden voet verboden als aan belligerente oorlogsschepen. Zij werden als met oorlogsschepen gelijkgestelde vaartuigen aangemerkt. De proclamatie van 1939 is op dit stuk wat minder rigoureus: Met belligerente oorlogsschepen gelijk gesteld worden de belligerente koopvaardijschepen, welke hetzij geladen mijnen of militaire luchtvaartuigen in gebruiksklaren toestand aan boord hebben, hetzij door hun bouw, uitrusting of bemanning reden geven te vermoeden, dat zij in een onmiddellijk voorafgaande periode als oorlogsschip (mijnenlegger, troepentransportschip) zijn gebruikt dan wel in een onmiddellijk volgende periode daartoe zullen worden gebezigd. Anderen belligerenten bewapenden koopvaarders zoomede den bewapenden koopvaarders onder neutralen vlag wordt echter thans de toegang tot Nederlandsche havens niet meer à priori geweigerd. Zij kunnen worden toegelaten mits zij voldoen aan de door de plaatselijke autoriteiten in het belang van de veiligheid te stellen eischen, mits hunne bemanning de normale sterkte voor handelsdoeleinden niet aanmerkelijk overtreft en mits hun geschut boven 8 c.m. uit niet meer dan 2 stukken bestaat, welker kaliber bovendien niet meer dan 16 c.m. mag bedragen. Waar te voorzien is, dat de defensieve bewapening van koopvaarders (voornamelijk tegen de aan de oppervlakte zeer kwetsbare vijandelijke duikbooten) eer regel dan uitzondering zal worden, was deze verzachting van den al te gestrengen regel van 1914 noodzakelijk, wilde Nederland zich niet zelf van alle handelsverkeer uit den vreemde afsnijden.

Voor belligerente oorlogsschepen maakte de proclamatie van 1914 onderscheid tusschen Europeesch en Overzeesch Neder-

land. In Europa werden zij (behoudens het geval van averij of zeenood) in onze territoriale wateren niet geduld, in Overzeesch Nederland gedoogde men, dat zij gedurende ten hoogste 24 uur van een onzer havens of reeden profiteerden teneinde hunne voorraden brandstof en (of) levensmiddelen aan te vullen. Thans is het strengere regiem ook in Overzeesch Nederland van toepassing verklaard met eene verzachtende uitzondering (welke voor het geheele rijk van kracht is) voor schepen, die volstrekt onopzettelijk en zonder eenige schuld hunnerzijds ons watergebied betreden. Deze laatsten zullen worden 'uitgezet' d.w.z. niet worden geinterneerd. Voorts wordt de doorvaart door de voor het wereldverkeer onmisbare Straat Soenda (welke tot het Nederlandsch rechtsgebied behoort) aan alle oorlogsschepen toegestaan, mits zij zich gedurende de vaart van vijandelijkheden onthouden en zich stipt gedragen naar de aanwijzingen der plaatselijke autoriteiten.

Ook t.a.v. prijzen die binnen ons rechtsgebied mochten worden binnengebracht, is de proclamatie van 1939 wat strenger dan die van 1914: Voortaan zal *elke* prijs vrij zijn, ook wanneer hij wegens averij of gesteldheid der zee binnen is gebracht. Slechts zal in laatstbedoelde gevallen de prijsbemanning weer mogen vertrekken, dus niet worden geinterneerd.

Voor het overige verschilt de proclamatie van 1939 slechts van die van 1914 in zooverre hare redactie hier en daar (b.v. t.a.v. het begrip 'convooi', dat in de bekende zand- en grint-kwestie zoo'n rol heeft gespeeld) wat verbeterd en verduidelijkt is èn in zooverre de *praktijk* van 1914 (b.v. t.a.v. uit zee aangespoeld of aangebracht oorlogsmateriaal en t.a.v. schipbreukelingen en zieken en gewonden, die, door een handelsvaartuig opgepikt, in een Nederlandsche haven worden binnengebracht) hier en daar in een uitdrukkelijk voorschrift is geconsolideerd. Ten slotte is natuurlijk ook het gebruik van radio-telefonie en -telegrafie (waarover de proclamatie van 1914 nog zweeg!) ten dienste der oorlogvoerenden op Nederland's gebied verboden.

Dat aldus de proclamatie 1939 in hare wezenlijke voorschriften slechts weinig van die van 1914 verschilt, kan tot voldoening en geruststelling strekken. Tot voldoening wegens het feit, dat zij dus blijkbaar tegen het uiterst zorgvuldig en kritisch onderzoek, waaraan zij nog zeer kort geleden is onderworpen, bestand is ge-

bleken, en tot geruststelling omdat de Nederlandsche regeering bij de handhaving der in de proclamatie van 1939 gestelde regels kan blijven varen op het kompas, dat ons in de jaren 1914-1918 toch altijd een goede leidsman is geweest.

Indien wij, wat God verhoede, onze neutraliteit tenslotte tóch zouden aangerand zien, zal dit stellig niet zijn, omdat onze regeering in verzuim is gebleven, onze houding als onzijdige nauwkeurig en met juistheid te bepalen.

B.M.T.

Ontvangen boeken

W. VAN RAVESTEYN, Het Socialisme aan den vooravond van den Wereldoorlog. Tweede Deel. - Van Kampen, Amsterdam 1939.
DIERICK VOLCKERTSZ COORNHERT, De Dolinge van Ulysse (bezorgd door Dr. Th. Weevers). - Elsevier, Amsterdam 1939.
GRETA VOLLEWENS-ZEYLEMAKER, De eeuwige vraag. - Querido, Amsterdam 1939.
A.M. DE JONG, Mustapha. - Querido, Amsterdam 1939.
L. ALTHOFF, Een trein vertrok. - Querido, Amsterdam 1939.
CLARA SIMONS, Ik wil leven. - Querido, Amsterdam 1939.
HILDEBRAND, Camera Obscura (jubileum-uitgave). - Bohn, Haarlem 1939.
W.A. BONGER, Ras en Misdaad. - Tjeenk Willink, Haarlem 1939.
N. SCHUTTEVAER-VELTHUYS, Dieuwertje. - Gottmer, Haarlem z.j.
HERMAN WOLF, Inleiding tot de Wijsbegeerte (tweede druk). -Sijthoff, Leiden 1939.
Quinzième rapport annuel de la cour permanente de justice internationale. - Sijthoff, Leyde 1939.
P.C. VAN TRAA, Theoretische Economie, - Stenfert Kroese, Leiden 1939.
Het engelsche witboek, Aug. 1939. - Nijhoff, 's-Gravenhage 1939.
E. DU PERRON, Schandaal in Holland. - 's Gravenhage 1939.
ADRIAAN VAN DER VEEN, Geld speelt de groote rol. - Leopold, 's-Gravenhage 1939.
K. VAN DER GEEST, Wrakhout. - Leopold, 's-Gravenhage 1939.
M.A.P.C. POELHEKKE, Woordkunst (14e druk). - Wolters, Groningen 1939.
H. GODTHELP, Proza en Poëzie en nederlands van 1200-1880, III. - Wolters, Groningen 1939.
F.L. ZWAAN, Uit de geschiedenis der nederlandsche spraakkunst. - Wolters, Groningen 1939.
L.M. VAN DIS en B.H. ERNÈ, De spelen van zinne op het Landjuweel te Gent van 12-23 Juni 1539. - Wolters, Groningen 1939.
M.H. VAN PRAAG, De Radicalen. - Van Gorcum, Assen 1939.
J.W. BERKELBACH V.D. SPRENKEL en H. HETTEMA JR., Grote Historische Schoolatlas (14e druk). - Tjeenk Willink, Zwolle 1939.
E. VAN CLEEFF, Sociaal-economische Ordening. - Van Loghum Slaterus, Arnhem 1939.
M. MOK, De tweede jeugd. - De Tijdstroom, Lochem z.j.
A.M. DE JONG, Thanatos en de Vreemdeling. - De Tijdstroom, Lochem 1939.
ARNOLD ZELLE, 50 Korridorthesen. - Volk und Reich, Berlin 1939.

Stem uit de redactie

PARADOXEN DER MUZIEKCRITIEK. - Het was begin October: Mengelberg was ziek en Schuricht leidde in zijn plaats het orkest van het Concertgebouw. De kritiek was er maar matig over te spreken: ‘Mahler's Lied von der Erde’, aldus een muziekreferent in een onzer groote bladen, ‘is met de visie van Mengelberg zoo samengegroeid, en de muziek is ook zoo hyper-individualistisch, dat elke poging in de richting van Toscaniniseering, of minder duidelijk gezegd: objectiveering, tot mislukking gedoemd is.’

Er stond dienzelfden avond in hetzelfde blad een tweede recensie: ‘.... al te vaak ook worden de voorschriften van den componist naar de eischen van den dirigent verbogen. De vele accenten, die in Mozart klonken, staan er niet....; allerhande nuanceeringen werden in Brahms aangebracht,.... welke vallen buiten 's componisten bedoelingen, zooals zij genoteerd staan...; zoo waren thans Mozart en Brahms beide spruiten uit het geslacht Schuricht.’

Schuricht had het dus beide malen mis: hij trachtte Mahler te spelen, zooals het er stond; dat was niet goed. Mahler is zoo individualistisch, dat men hem spelen moet, zooals Mengelberg hem opvat. Mozart en Brahms speelde hij niet, zooals het er stond; dat was ook niet goed. Hier, niet bij Mahler, had hij Toscanini moeten navolgen.

‘Schuricht's stijlbegrip van modernen dirigent heeft het tegen dit hyper-expressivisme moeten afleggen,’ gaat de eerste recensie voort.

Wij vreezen, dat bij het lezen van de aangehaalde beoordeelingen zijn kritiek-begrip ook te kort is geschoten. Waarschijnlijk heeft hij zich echter voorgenomen, evenmin Toscanini als Mengelberg te willen worden, maar Schuricht te blijven.

Gebed aan die jong maan
(Van die Boesmanjagter uit sy laatste vesting bo-op die Malutiberge)

Jong maan
wat bo die wêreld staan,
heil, jong maan!
Heil, heil,
jong maan!

Jong maan,
bleek maan,
wit maan,
swart maan
wat oor die afgrond gaan,
praat met mij
van die donker dinge,
hoër as die berg,
dieper as die afgrond,
warm soos die wind,
koud soos die sneeu.
Jong maan,
stil maan,
praat met mij
van die donker dinge!

Van die Grote Gees,
sonder skad'wee, sonder vlees,
wat oor die pieke troon,
in die afgrond woon,
wat met die sterre swewe,
saam met die bliksem bewe,

in die spelonke lewe -
Eensaam, apart,
wat ek nie met die oë sien,
maar wie alle dinge dien
en ek, hoe dringend tog, maar hoe verward,
voel en wil leer ken diep in my hart.

Heil, heil,
jong maan!
Sê my iets!
Gee my 'n teken!
Heil, heil,
sê my iets,
jong maan!

Maar as die son opkom,
rond en vol soos 'n kalbas,
blink bo die berg,
hoog oor die rante,
moet jy jou buig oor my,
moet jy ook niet swyg,
moet jy dink aan my nood,
aan die donker dood
en sy duisend trawante
wat my dreig
aan alle kante.

Waar ek wag en swyg,
na lewe hyg,
moet jy jou oor my neig,
my stil toefluister,
my raad gee,
my iets sê
dat ek vandag mag eet,

jong maan,
grys maan
wat teen die geel dag staan.

Jong maan,
vaal maan
wat teen die pieke slaan,
moet jy praat met my
van die gewone dinge
wat ek van weet
dat ek weer mag eet.

Heil! Heil!
jong maan,
blou maan
wat nou te ruste gaan.

UYS KRIGE

Sonnetten

Guila Bustabo

Als een prinsesje van Velasquez treedt
Zij tusschen 't zwartgerokt orkest naar voren,
Het bruine haar lang vallend over de ooren,
Heel rank in 't gele, fijngeplooide kleed.

Prinsesje van Velasquez. Maar háár wacht
Niet een dier koningen van verre landen
In 't oud paleis waar steeds de luchters branden
En dienaars rondgaan in verjaarde dracht.

Gelukkig is haar jeugd door andre dingen
Omringd dan overleefde koningspraal.
Haar vingers zijn te licht voor pronk van ringen.

Toch: kind en heerscheresse met één maal
Ook Zij: wanneer in de ademlooze zaal
Haar zuivere viool begint zijn Zingen.

Holland.... Amsterdam....

Wanneer gij thans, wellicht om mij te ontvluchten,
Gewikkeld in uw mantel van brokaat,
Gaat naar het land welks taal gij niet verstaat
En dat u slechts bekend is bij geruchte:

Denk dan nog dikwijls aan onze avondluchten,
Hoe 't al opeens vol donkre wolken staat,
En de landouwen in hun schoonsten staat,
Bezaaid met dorpen, hoeven en gehuchten.

Denk dan nog dikwijls. Want dit land verdient,
Dat gij het trouw blijft, zij het in gedachten;
Wie 't eens bezocht heeft blijft het altijd vriend.

Denk dan daaraan - maar meer nog aan de grachten
En torens dezer stad: welk vreemdling wien 't
Niet heugt hoe stil daarover viel het nachten?

Venetiaansche nacht

Door het nachthuis gaat mijn dwalen
- Buiten ruischen de kanalen -
Deuren zie ik open staan:
In de kamers woont de maan.

In de zalen, achter zuilen
Schijnt zich schaduw te verschuilen
Als ik binnen kom. De vloer
Heeft den glans van paarlemoer.

In dit oud paleis der Dogen
Is sinds eeuwen niet geleefd:
Waar de dansers mogen wezen?....

Luchters hangen van de hooge
Koepelzoldring. Zacht omzweeft
Mij de geest van Veronese.

Najaar

Hoe heerlijk is 't een herftdag om te hangen
In 't vochtig park, te staren naar de lucht
Die telkens somber wordt door wolkenvlucht -
Maar altijd weer op 't laatst de zon te vangen!

Hoe zalig is 't naar het geluid te luistren
Der boomen die zich reppen heen en weer
En uit te gaan in 't onheilspellend weer
Wanneer de najaarsstromen zich ontkluistren.

Hoe goed is 't ook, te wachten op het uur,
Dat in de kast, bestrijkend heel den muur,
De boeken, die den zomer lang er sliepen,

Ontwaken: bij den rooden gloed van 't vuur
En wijnglans in het glas - zich te verdiepen
In Casanova's laatste avontuur!

Vervulling

Gij klaagde 't vaak: dit alles heeft geen doel,
Het leven is een zinneloos gebeuren.
Het nuttigst werk is nog: den wijn te keuren
Die klokkend vult de roemers, groen en koel,
Of wel: nadenkend, los van het gewoel,
Zich te verliezen in der tuinen geuren.
Als was de dag vol noodlottig gebeuren,
Zoo is 't ontwaken droef van voorgevoel.

Doch in den loop des daags, als eenmaal de uren
Zich vullen en 't geluk der avonturen
Nog altijd blijkt te zijn op onze hand,
Wordt in de ziel het wonder weer voltrokken:
De morgen-nevelen zijn opgetrokken
En schoon en stralend ligt het wijde land.

J.J. van Geuns

Het paardrijdstertje

Het meisje rijdt haar stillen draf,
Gehoorzaam volgend in den kring der heeren,
In zwarten rok ook zij, haar ernst is recht
En sierlijk gaat haar cadanseeren.

Zij zwenkt mee, met den ruiterstoet
De vlakte om, langs heuvels op de heide,
Door boschjes, bloemen, nu te zien, dan weg,
Om weer de helling op te rijden.

Ik weet niet welk een eenzaamheid
Mij in dit beeld zoo plotseling verschijnt:
Zoo rijden ook de uren om en uit
De uren worden dagen, en de tijd verdwijnt.

Nov. 1937

CONSTANT VAN WESSEM

De attaché

Voor Tanja T.

Ofschoon ik maar een miserabel pianist ben, die reeds lang aan de vingeroefeningen de brui heeft gegeven om met des te grotere gerustheid des harten van de partituren te kunnen genieten, werd in de culturele verlatenheid van onze latijnsamerikaanse republiek, en zelfs hier in de hoofdstad, mijn spel genoegzaam op prijs gesteld, om mij de vriendschap te verzekeren van enkele muzikale diplomaten, met wie ik in de loop der jaren toevallig in aanraking kwam. Zij stelden een levend mens, hoe gebrekkig ook in zijn kunst, meer op prijs dan de volmaaktste gramofoonplaten of de meest-sensationele radiomuziek-uitzendingen, die ons trouwens altijd met de vreemdsoortigste storingen bereikten. Dit was vooral met Ossip Wassilowitch, attaché der Sovjetrussische Handels-Legatie het geval, wiens achternaam ik moet verzwijgen, sedert in zijn vaderland de minste ‘aanwijzing’ al voldoende is, om een man voorgoed naar de klassenloze maatschappij van andere gewesten te helpen. En daarvoor is de herinnering aan Ossip Wassilowitch, al zal ik hem waarschijnlijk nooit meer ontmoeten, mij toch te dierbaar.

Hij was een muzikaal man, muzikaal met de hartstochtelijkheid van een drinker, die geen gezelschap of aansporing nodig heeft om zich aan zijn passie te buiten te gaan. Het was bij hem méér dan een liefhebberij, - een tweede natuur geworden. Heel de dag door neuriede of zong hij wilde fragmenten van liedjes uit zijn jeugd, of opera's die hij weleens gehoord had. En in zijn vrije uren speelde hij op de ietwat zoemerige balalaika, die hij reeds door vele continenten had meegesleept, en die hij soms scheen te liefkozen zoals de dronkaard het glas dat hem lafenis biedt voor zijn vreemde treurigheid en zijn onlesbare dorst.

Mij had hij in zijn hart gesloten omdat ik hem de pianomuziek van ‘De Vijf’, - de grote Russische meesters van vóór de Revolutie, - zo goed en zo kwaad dat ging op de slechte piano van mijn woning of op de mooie vleugel van de Legatie voorspeelde. Hij zat daarbij stil-ineengedoken te luisteren, zoals die mannen op de klassieke plaat van ‘De Mondschein-sonate’, en mij was geen lof liever, dan het zacht voor zich uit geneuried: ‘chorosjó, chorosjó’, aan het eind van ieder stuk. Een nazinderende echo van de bassen, uit de keel van deze massieve en ongecompliceerde mens, in wie de Muze van wijde steppen en verlaten sneeuwvlakten ontembaar zong.

Hij was groot van gestalte, een gladgeschoren moesjik wiens boerensluwheid hem geëigend maakte voor zijn vak. Hij was succesvol en had een goede naam onder zijn collega's, omdat hij met de zakenlieden gewiekst, met de staatslieden terughoudend, en met iedereen vriendelijk wist te zijn, en zijn goed humeur hem nooit verliet, maar hem evenmin belette taai en vasthoudend, achterdochtig en resoluut te wezen. En ook, omdat hij een bijna-volmaakt Frans sprak, - basisch gelijk men alleen zou geloven dat Engels zou kunnen zijn, maar correct aangewend en feilloos van uitspraak. Het maakte op de Zuidamerikanen met wie hij te doen had een ongelooflijke indruk, die nog verhoogd werd door zijn massale, beheerst-joviale gestalte en het voortdurend op-zijn-hoede zijn, dat hij in de strijd voor de belangen van zijn land had aangeleerd.

Gelijk gezegd, had hij mij in zijn hart gesloten, - of liever niet mij, maar de muziek die ik vertegenwoordigde; en daarom had ik de gelegenheid zijn ware aard, zijn gevoeligheid en verlatenheid, zijn uiteindelijke onverschilligheid voor alles wat geen muziek was, en zijn gebondenheid aan het eenvoudige landelijke milieu dat hij voor zijn carrière verlaten had, nader te leeren kennen. Het waren eigenschappen die hij zorgvuldig achter het diplomatieke masker verborg, maar die aarzelend eerst, en dan met onbeheersbare bruuskheid en hevigheid zich baan braken, zodra de geliefde muziek op hem begon in te werken en hij de fatale dosis genoten had. Dan kon hij bij het klavier komen staan, voorover gebogen als om de klanken nòg directer op zich te laten inwerken, - met ellebogen op het vleugelblad gesteund, en het hoofd tussen de handen, terwijl zijn adem zichtbaar

sneller ging, tot een hijgen werd op het opgezweepte rhythme der muziek, en vaak oversloeg in een moeizaam steunen en kreunen, alsof hij slechts met de grootste inspanning het luide zingen en loeien bedwong, dat in zijn borst geboren was. Een andermaal weer begeleidde hij de ‘Gopak’ van Moessorgski en de ‘Dansen’ van Borodin met voetgetrappel en vingerknippen, - een wilde glimlach kwam op zijn gezicht. Glimmend-bezweet tot op zijn rossig-witte, reeds half kale schedel, en met gebalde vuisten, hoorde hij een enkele maal zijn lievelingsstuk, de ‘Islamey’ van Balakirew aan. En al ging zijn lof nooit verder dan het stereotiepe ‘chorosjó’, en een rituele omhelzing-met-kussen af en toe, hij beschouwde mij terwille van deze muziek toch als een persoon, voldoende belangrijk om ook bij semi-officiële gelegenheden als gast op de Legatie uitgenodigd te worden, waar ik al vaak genoeg te verschijnen had als vriend van deze onverzadigbare melomaan, die ik op mijn beurt beschouwde als een man van smaak, omdat hij - zuiver op het gevoel af - goede muziek zeer wel van slechte wist te onderscheiden. Een eigenschap die zeldzaam is.

Ook al toonde hij in andere dingen minder smaak, en waren zijn kamers bijvoorbeeld een afzichtelijke verzameling van allerlei protserige rommel, bijeengegaard in de verschillende landen waarheen zijn werk hem gevoerd had, - mij hinderde dit niet, want de muziek verbroederde ons, en liet ons geen gelegenheid ooit één woord met elkander over politiek of socialisme in één land te wisselen. Het waren dingen die hem buiten zijn werkuren (en wieweet zelfs dàn nog) volmaakt koud schenen te laten. Een moesjik van de muzen bezeten; een muzikale moesjik noemde ik hem bij mij zelve. Voor zijn collega's was hij echter, naar het respect waarmee ik zag dat zij hem behandelden, stellig een der gewiekstste handelsattaché's van het hele corps diplomatique dat ‘de beschaafde wereld’ in deze half-tropische uithoek der aarde moest vertegenwoordigen.

‘Wat hindert het dat je geen diplomaat bent?’ zei Ossip Wassilowitch een keer, toen hij mij uitnodigde voor een diner, dat hij na veel uitstel eindelijk voor ‘zijns gelijken’ zou geven. ‘Ik wil dat je komt, en je kent Lexington de Amerikaan en die jonge Fransman al? We zijn niet officiëel, alleen maar officieus, - en bovendien, ben je soms niet buitengewoon gevolmachtigde

van het Rijk der Muziek, het enige rijk dat niet van deze aarde is, en toch door alle eeuwen heen vertegenwoordigd wordt?'

Hij lachte luid en hartelijk om de eigen vondst, boog spottend en zei: 'Excellentie, s'il vous plaît.' En lachte weer, kinderlijk-geamuseerd.

'Onder voorwaarde dan, dat ik niet behoef te spelen,' zei ik. 'Wat goed genoeg is voor jou, is nog niet goed voor iedereen.'

'Natuurlijk niet. Je komt als mijn particuliere vriend, als attaché der missie van een bevriend soeverein. Ik heb je er nooit van verdacht een hekel te hebben aan het onderdaan zijn van een koningin. Pourvu que ce soit la Musique....'

Hij lachte weer, bedaarder nu, met een lach die overging in het geneurie van de vazaltrouwe melodie van Schubert's 'An die Musik'.

Waarlijk, Ossip Wassilowitch was onweerstaanbaar.

Wij hadden afgesproken dat ik een half uur vroeger zou komen, om hem een paar fragmenten van de 'Chovantchina' voor te spelen, waarvan ik het klavieruittreksel zojuist uit Europa ontvangen had, en waarover mijn vriend zich al bij herhaling bewonderend had uitgelaten, zonder dat ik aan zijn verlangen had kunnen voldoen naar de muziek die hij zich niet nauwkeurig meer herinneren kon, daar ze hem was geweest als het avontuur met een onbekende vrouw: na jaren is haar parfum het enige wat je nog bijgebleven is....

Toen ik op de feestavond in zijn privé-vertrekken, een hele zijvleugel van het Legatiegebouw, - verscheen, hoorde ik hem bij wijze van uitzondering vloeken inplaats van zingen. Zijn slaapkamerdeur stond half open, en daar men van iedere uit de practijk een beetje aangeleerde taal zich het eerst de vloeken en gemeenheden eigen maakt, - overblijfsel van wieweet welke onderdrukte kinderinstincten, - verstond ik duidelijk dat hij zwaar vloekte, en de verwenschingen niet van de lucht waren. Tenslotte was hij ook 'thuis'....

'Ben jij het, délégué de la musique?' vroeg hij tussen twee krachttermen door. 'Kom dan hierheen....'

Ik ging de slaapkamer binnen, en vond hem in witte hemdsmouwen, en in een nog witter-komieke situatie. De kleine kaukasische huisknecht, een dwerg bijna, die overdag als een

tot factotum bezworen kobold overal in de Legatie rondscharrelde en bij feestelijke gelegenheden als een soort fusie tussen ceremoniemeester en kameraad-lakei fungeerde, was op een stoel geklommen, en druk bezig met de volle ernst van zijn veel te grote hoofd en handen het smoking-dasje van de attaché te strikken, wiens gezicht roodgekookt en zwetend uit zijn stijve boord te voorschijn puilde. Maar dat was niet het komieke van de situatie, noch de reden waarom mijn vriend vloekte. Het lachwekkende en voor hem ergerlijke was, dat hij terzelfdertijd trachtte op zijn beurt het dasje van de knecht te strikken, wat hem maar niet lukken wou, omdat de ander met zijn korte armpjes naar zijn mening tè dichtbij was. En dan weer niet voldoende stilstond....

Dit was vloeken zonder boosheid, slechts in ernst en in drift die gemakkelijk afgewisseld werden met lachen om een enkel dwergenwoord dat de ander met fluisterende kraakstem zei:

'Kameraad, laat mij die das nu....'

'Als ik u beiden eens een voor een hielp....' stelde ik voor.

'Dat is antidemocratisch,' antwoordde de attaché met een zijdelingse blik op de knecht, wantrouwig of deze zijn in het frans geuite opmerking al dan niet zou verstaan. 'In deze slaapkamer heerst geen prioriteit, zie je.'

'Misschien dat het onder muzikale begeleiding beter zou gaan. Die dasjes zìjn een vloek van het Westen. Kapitalistische zelfbestraffing....'

Mijn attaché luisterde niet. Hij was geheel in beslag genomen door de vloekwekkende bezigheid van het strikken van het dasje van zijn huisknecht. En de ander, ook niet al te handig in het volvoeren van dezelfde taak, terwijl men hem kietelde onder de kwabbige kin van het grote hoofd, had moeite niet te lachen. Bij elke nieuwe vloek van Ossip Wassilowitch twinkelden zijn ogen.

'Da,' mompelde hij slechts, 'da, tovaritch attaché.'

En in het dasjes-strikken won hij het toch van zijn kameraadbaas. Met een zucht liet hij de armpjes zinken, toen hij met zijn gedeelte van de taak gereed was, en Ossip Wassilowitch geen belemmering meer behoefde te vinden voor het voltooien van het andere vlindertje.

Hij deed een stap achteruit, hield het hoofd schuin en be-

wonderde zijn eigen werk, terwijl de knecht stokstijf op zijn stoel bleef staan.

'Na, chorosjó, chorosjó,' sprak hij op dezelfde rustigbewonderende manier als waarmee hij de meesterwerken der muziek prees. De genoeglijke jovialiteit was op zijn gezicht teruggekeerd, en hij begon zelfs weer te neuriën, al wrong hij nu en dan met de dikke nek in zijn boord die nòg niet gemakkelijk zat.

Maar van de Chovantchina kwam niets meer vóór het diner! Het was ook een idioot plan geweest, en wij vergenoegden ons met een paar glazen inleidende wodka en het gebroken zingen van losse opera-motieven, totdat de gasten kwamen.

Ossip Wassilowitch had voor enorme hoeveelheden drank gezorgd. Het vergoedde zijn rijke maar onverfijnde keuken in een land waar behoorlijke koks schaars waren en smakelijke grondstoffen een verre reis moesten afleggen naar de hoofdstad. De wodka echter, de bourgogne en de champagne, hadden geen schade ondervonden door het lange vervoer. En het gezelschap van uitsluitend heren, mannen van een gewichtige maar toch ondergeschikte positie die wisten wat zij aan elkaar hadden, was spoedig genoeg geanimeerd en druk-pratend in die conversatietoon, welke het midden houdt tussen collegiale scherts en diplomatieke hoffelijkheid. Een enkele maal zag ik Ossip Wassilowitch zijn vinger tussen het boordje en de ietwat gezwollen nek steken. Het dasje van de dwergachtige huisknecht die inschonk en iedere wenk van de attaché onmiddellijk scheen te begrijpen, zat onberispelijk. En ik begreep spoedig genoeg mijn functie in dit gezelschap waarin ik feitelijk niet thuishoorde. Ik diende als bliksemafleider voor mijn russische vriend. Zodra er maar even een hapering in de conversatie ontstond, of zelfs maar de mogelijkheid van een pijnlijke stilte begon te dreigen, maakte hij de een of andere bemerking over muziek in mijn richting, - en muziek is bij alles te betrekken, - zoodat hij mij dwong daarop door te gaan, en als een trouwe wisselwachter de rangerende trein van het gesprek van dood spoor naar doorgaand verkeer te helpen. En telkens als het lukte, knikte hij mij dankbaar toe en hief zijn glas....

Hij scheen de anderen te wantrouwen, zoals zij hem. En het duurde tot het midden van het diner, tot het gevogelte, voordat

de echte vrolijkheid en een oprechte collegialiteit ontstond. Er waren inderdaad al grote hoeveelheden drank hiervoor nodig geweest. Maar de ogen van Lexington stonden nu dan ook waterig en bleker-blauw dan anders, de kop van zijn Duitse buurman was rood opgelopen, de jonge Galliër begon kwinkslagen te maken tegen zijn Tchechische vis-à-vis, en Ossip Wassilowitch bloeide op. Breeduit en groot zat hij achter zijn uitgebreid couvert. Een wijde glimlach, wijd als een grijns, glom op zijn gezicht. Schuin tegenover hem zittend, zag ik, hoe onder het verweerd-rose van zijn boerse huid aan de hals, de aderen gezwollen waren. Telkens vaker gingen zijn wijsvingers erheen om het verhitte binnenlijf lucht te geven, en de boord een paar millimeter te verwijden. Een kapitale grap van de droge Deen, die geen spier vertrok wanneer hij sprak, deed het zaaltje daveren en de champagne in de glazen schudden van het lachen. Aan het gezicht van de Russische attaché zag ik, dat hij de decadente en bedekt-erotische pointe niet begrepen had; maar hij lachte even hard mee als de anderen, vrolijk om hun vrolijkheid.

Op een vluchtig teken van zijn hand kwam de dwerg binnen met een tablet vol grote glazen wodka.

'Nu op zijn russisch, mijne heren,' sprak Ossip Wassilowitch terwijl hij zijn glas ophief. 'In dit ene opzicht hoop ik tenminste op ons aller conformiteit.' En hij dronk het hele glas in één teug leeg, daardoor de meeste anderen dwingend zijn voorbeeld te volgen.

Het was een verraderlijk klimaat waarin wij leefden. De hoogte van het gebergte waarop de hoofdstad lag, de tropische hitte van de dag, des nachts getemperd door de koude die van de eeuwige sneeuwtoppen neersloeg, dit alles spande samen om aan iedere soort van alkohol een nog sterkere werking te verlenen dan elders het geval zou zijn. In dit, ondanks alle vrolijkheid nog altijd weinig terughoudend gezelschap, begon de stemming van een orgie te komen. Mijn vriend begon zich thuis te voelen op zijn eigen feest en maakte een weids gebaar, als rekte hij zich uit van wellust. Met zijn klare, donkere stem, verwant aan die van Chaliapin, maar ruwer en ongecultiveerder, haalde hij een halve regel van de 'Boris Godounow' uit. Niet meer dan een paar maten, een enkel motief. Zijn boord spande hem, belette hem te zingen, en terwijl de overigen aandachtig, nog met een lach op

hun gezicht toekeken, stak Ossip Wassilowitch niet meer één, maar vier vingers tussen de stijve boord en de van zuipen en zingen rood-opgezwollen hals.

Hij maakte een schuddende beweging met het hoofd toen hij voelde dat het knoopje lossprong, de worgdruk om zijn hals week, en het bloed weer vrij kon stromen. Als om zich tegenover de anderen te verontschuldigen, haalde hij nogmaals het motief uit, - luider dan te voren, - schudde daarna zijn hoofd gans los en vrij, en nam met een brede lach en een nòg breder prositgebaar een lange teug uit een der nieuwe wodka-glazen, die de gnomische bediende voortdurend aandroeg.

'Zing, zing verder!' nodigde de jonge Fransman uit, in oprechte bewondering voor deze rudimentaire maar onvervalste uiting van levensvreugde.

Allen vielen hem bij: 'Ja! Ja! Russische muziek! Het beste van Rusland! Ongelimiteerde export!'

'Tsjort!' riep Ossip Wassilowitch uit, tussen lachen en vloeken in. En met een ruk trok hij het dasje los, zodat de boord geheel vrij kwam, en hij ook de hemdsknoop daaronder kon openen. Toen was het alsof hij uit zijn kleren groeide, het hoofd zich hoger hief. En omkijkend naar de kaukasische huisknecht, zong hij hem in het Russisch iets toe, een paar regels uit een volkslied scheen het mij; waarop de ander knikte en ijlings verdween.

Ossip Wassilowitch ging breeduit-monsterend met de ellebogen op tafel zitten. De dessertschotels met slagroom en gebak waren nog niet afgeruimd. Op de lange dientafels aan het uiteinde van de zaal stonden nog allerlei andere schotels, decoratief en nauwelijks aangeraakt. De attaché zag het, keek vervolgens ieder van zijn gasten nauwlettend aan. Hij was niet dronken; een vage, wilde glimlach speelde om zijn mond. Het had eerder een uiterst lichte waanzin kunnen zijn; de waanzin der muziek die hem misschien gegrepen had.

De anderen toonden geen verbazing, - diplomaten die ze waren. Maar ze moedigden hem aan door de blije, opgetogen gezichten die zij tengevolge van de telkens vernieuwde glazen wodka opzetten. Sommigen beantwoordden zijn blik met een nogmaals dringend herhaald: 'Zingen.... Chantez donc! De la musique.... Eh bien, mon cher collègue....'

Ossip Wassilowitch kwam pas overeind van zijn starend voor-

overleunen, toen de dwerg binnentrad met de balalaika als een groot ziek kind op zijn beide armen liggend.

'Ah.... dat is het.... Ziezo....'

Bewonderend, vol verwachting werd het instrument begroet door de aanwezigen. En de stilte die onmiddellijk daarop volgde, was dwingend.

De Rus stemde, met niet meer dan drie, vier tokkelingen, en zette toen een lied in, verrassend door de onverwachte zwaarmoedigheid van de inzet, afglijdend naar nog diepere treurigheid. Op enkele gezichten was teleurstelling, misschien zelfs een lichte ergernis te lezen. Het moest hun ongepast toeschijnen, te midden van de dronken vrolijkheid gedwongen te worden aan de treurnis van steppen en geplunderde dorpen, de verlatenheid van eindeloze sneeuwpaden in Siberië te denken, boze herinneringen te wekken, de stemming te laten bederven.... Anderen gingen rechtop in hun stoel zitten, ernstig luisterend met hand aan de kin.

Maar plotseling, met één enkel accoord, brak Ossip Wassilowitch het lied af, en terwijl hij met de linkerhand de balalaika aan de hals omhoog hield, hief hij met de rechter zijn vol glas op, zó lang tot de anderen het hunne hadden beetgepakt. Toen verzwolg hij weer met één teug de gehele inhoud, en bijna met hetzelfde forse gebaar waarmee hij het glas terugzette, sloeg hij de balalaika weer aan, glazig, rinkelend, en begon een snelle Gopak, waarbij hij niet meer kon blijven zitten, staan mòest, met zijn indrukwekkende kozakken-gestalte. Terwijl hij over mijn hoofd heen de knecht, zijn landsman, toespeelde en toezong. En de dwerg, die eerst met gebalde vuisten, en daarna met op de borst gekruiste armen had toegeluisterd, bewoog nu, èven maar met de knieën op het dansrhythme, met moeite zich beheersend om zich te houden aan zijn instructie: nimmer in het bijzijn van vreemden te vergeten dat hij voor hen slechts een knecht was.

Het werkte aanstekelijk op Ossip Wassilowitch, die zich tot dan toe nog tamelijk rustig gehouden had, - een musicus die geheel aandachtig is bij zijn werk. De onderdrukking van het rhythme bij de knecht, zijn geforceerde afzijdigheid, werkte thans als de negatieve pool op de positieve van zijn eigen, nog bedwongen uitgelatenheid. Een geheimzinnige vonk sprong over, bijna onzichtbaar, en de cirkelstroom doorschokte hem, deed

zijn ganse lichaam vibreren. Met een achterwaartse beweging stiet hij zijn stoel weg, terwijl hij opsprong, en nog altijd zijn eigen begeleiding tokkelend, begon te dansen.

Een paar der aanwezigen klapten in de handen op de strakke maat van de muziek, verloren daarna de cadans bij de plotselinge versnellingen die zo typisch zijn voor de russische volksmuziek, en vielen dan weer in, toen zij het vluggere rhythme wederom te pakken hadden. De overigen zaten achterovergeleund in hun zetels toe te zien. Er was goedkeuring noch afkeuring op hun gelaat, misschien slechts een soort van gemelijke tevredenheid.

Zij die zich als zijn werkelijke vrienden beschouwden, applaudiseerden en dwongen de anderen tot plichtmatig navolgen. Dat was voldoende voor de attaché. Hij was warm geworden van het dansen na de drinkpartij, warm misschien ook van het gespannen toekijken van de dwerg. En in de twee seconden dat hij pauseerde, rukte hij jas en vest uit, zodat een paar knopen naar links en rechts vlogen, - aarzelde de fractie van een ogenblik, zwaaide toen de balalaika en de kledingstukken naar de dwerg die toeschoot, en reikte hem het instrument over, terwijl hij hem een woord toebeet.

De knecht begon toen te tokkelen, snel en zwiepend, niets anders dan een gejaagde herhaling van acoorden, een gepuncteerde tremolo - maar voldoende voor Ossip Wassilowitch om een Kozakkendans te beginnen. Die het dichtst bij hem zaten, schoven opzij om ruimte voor hem te maken. Sommigen meenden dat hij nu elk ogenblik op de tafel zou springen. Hij bleef echter op de vloer dansen, met de handen in de zij, de armen uitgestrekt, de armen op de borst gekruist en met doorgezakte knieën, op de dijen kletsend. Hij scheen niemand meer te zien, zijn blik kreeg iets leegs en naar binnen gekeerds. Maar juist dat biologeerde mij, zodat ik ook het moment bemerkte waarop zij tòch zagen, waarop zijn oog viel op het grote portret van Stalin aan de wand, dat anders nooit de aandacht trok.

Hij stiet een zacht gekreun uit, heel even maar, als iemand die vruchteloos zijn keel schraapte. Maar hij bleef verder dansen. Alleen grepen zijn handen nu naar de beide panden van zijn halfgeopend hemd, en trokken het geheel open, zodat de harige borst bloot kwam, en de onvervalste moesjik vóór ons stond, - de dansende boer, de zoon der aarde....

De balalaika liet niet af. De kaukasische dwerg herhaalde zijn dreun, sneller en sneller, - wachtte op een teken om af te breken. Maar het teken bleef uit. De attaché was onvermoeibaar, als werker, als muziekliefhebber, - ook als danser.

Alleen de engelse gedelegeerde had het hoofd afgewend, en begon de zoldering te bestuderen. De Fransman en de Tchech draaiden ongedurig rond in hun zetels en verloren geen beweging van de attaché. Ik zag al wat er volgen ging. Nog een paar maten, en Ossip Wassilowitch zou zijn hele hemd uitrukken, en dansen met zijn naakte bovenlijf, zoals Boedjonny's ruiters in het kampement.

Maar het ogenblik kwam niet. Weer schenen zijn ogen op het portret aan de wand te vallen, dat nu magisch aantrok, *attacheerde*. Een rilling stuipte nogmaals door zijn romp, naar de bewegende ledematen, de verhitte kop. En met een kramp bleef hij stilstaan, recht en hoog-opgericht, terwijl de muziek nog voortdreunde tot hij met een autoritaire knik het sein gaf en de zwetende knecht het instrument liet zinken.

Nu volgt de pijnlijke stilte, - het onmogelijkste van alles, dacht ik. Maar Ossip Wassilowitch liet zich niet verslaan. Voordat iemand nog een woord had kunnen spreken, stak hij zijn beide wijsvingers in de mond en floot op de langgerekte, schrille wijze, waarmee men weggelopen paarden roept, of het naderen van wolven in de toendra's aankondigt. De suggestie was bliksemsnel, maar haast even snel volgde inderdáád het hijgend gestommel van beesten. De openslaande kristaldeuren werden schokkend en krabbend naar binnen geduwd, en in de eetzaal stoven drie bijna meterhoge doggen, - één vale en twee gevlekte, - die op hem afsprongen, terwijl ze een paar gasten bijna onderste boven liepen, kwispelend aan zijn zweet likten en hem toeblaften met luide, onwerkelijk-echoënde schreeuwen. Hij riep ze allerlei dingen toe, knipte daarna met de vingers, en wees naar de dientafels.

Met één sprong waren de honden er, sloegen de voorpoten op het blad, en aten slobberend met ontzaglijke happen alles wat er stond: pasteien, gevogelte, sausen en gebak. En onderwijl lachte Ossip Wassilowitch, lachte hij luidop en kinderlijk. En onder het lachen begon hij zijn hemd weer dicht te knopen, tot zichzelve terug te keren, en zijn gasten een voor

een in de verbouwereerde of vermaakte snuiten aan te zien.

'Applaudiseert, de comedie is uit,' zei ik, niet zonder een diep-weggekropen somberheid, die mij huiveren deed, - ik kon mij toen geen rekenschap geven waarom. Maar het gezegde brak de ban der beklemming die de honden gebracht hadden, - de korte maar hevige zege van het animale. En de conversatie begon weer, terwijl Ossip Wassilowitch zijn jas aanschoot, die de knecht al gereed hield, - maar de boord geopend bleef, en het dasje maar weggelaten werd.

Rustig verdwenen de doggen achter elkaar sluipend, toen er niets meer over was. En pas daarna durfde de Engelsman afscheid te nemen, snel gevolgd door de anderen. Met melancholieke rust gaf ook Ossip Wassilowitch ons allen de hand, een vochtiggeworden haarlok hing nog over zijn rossig-blank voorhoofd. Zijn vest had hij niet geheel kunnen toeknopen.

Ik heb hem tot mijn spijt nadien nooit meer teruggezien, en ik weet niet met zekerheid wat er van hem geworden is. Nog geen week later werd hij telegrafisch naar Moskou ontboden. Hij verdween zonder van wie dan ook afscheid te nemen. In het eerst heb ik mij daardoor gegriefd gevoeld. Zelfs een zo miserabel pianist als ik, had toch wel een afscheidsgroet aan hem verdiend.

Later echter heb ik begrepen, dat er een soort reizen is, die men inderdaad aanvaarden moet, zonder ze te verzwaren door een afscheid. Want een vaarwel heeft slechts zin, als men nog kans heeft weer te keren onder zijns gelijken....

ALBERT HELMAN

Het spel der vergissingen*)
(The Comedy of Errors) *van William Shakespeare*

Optredende personen:

SOLINUS, Hertog van Ephesus
AEGEON, koopman van Syracuse

ANTIPHOLUS VAN EPHESUS }tweelingbroeders, zoons van Aegeon en Aemilia
ANTIPHOLUS VAN SYRACUSE }tweelingbroeders, zoons van Aegeon en Aemilia

DROMIO VAN EPHESUS }tweelingbroeders, knechts van de beide vorigen
DROMIO VAN SYRACUSE }tweelingbroeders, knechts van de beide vorigen

BALTHAZAR, koopman
ANGELO, goudsmid
EERSTE KOOPMAN, vriend van Antipholus van Syracuse
TWEEDE KOOPMAN, bij wien Angelo in het krijt staat
SPITS, schoolmeester

AEMILIA, vrouw van Aegeon, abdis te Ephesus
ADRIANA, vrouw van Antipholus van Ephesus
LUCIANA, haar zuster
LUCIE, in dienst bij Adriana
EEN COURTISANE

CIPIER, GERECHTSDIENAARS en ANDER GEVOLG

Het stuk speelt te Ephesus

*) Deze vertaling van Shakespeare zal begin 1940 door het Centraal-Tooneel onder Cees Laseur gespeeld worden.

Eerste bedrijf

Eerste tafreel

Een zaal in het paleis van den hertog

(Opkomend: De hertog van Ephesus, de koopman Aegeon van Syracuse, de cipier, en gevolg.)

AEGEON:
Spreek voort, Solinus, werp mij in het graf,
'k Ben met den dood van alle lijden af.

HERTOG:
Koopman van Syracuse, zwijg maar stil;
Ik pas de wet niet zonder reden toe:
Wreedheid en vijandschap deed kortelings
De hatelijke hebzucht van uw heer
Gevoelen aan kooplieden van ons land,
Die, goud ontberend om het lijf te redden,
Zijn strenge wet bezegelden met bloed.
Dit bant het meelij en verhardt het hart,
Want sinds die doodelijke en bittere twist
Tusschen uw vechtziek vaderland en ons,
Is het bij plechtig raadsbesluit beslist,
Zoowel door die van Syracuse als ons:
Er zij geen handel tusschen deze steden;
Ja, meer: zoo eenig man uit Ephesus
Gezien wordt, hier, op eenig markt of feest,
En wederzijds, als één van Syracuse
Landt in de baai van Ephesus: hij sterft.
Zijn geld en goed vervallen aan den hertog,
Tenzij dat duizend markt wordt neergeteld,
't Vergrijp te boeten, en voor hem zijn losgeld.
Uw eigendom, geschat naar hoogste waarde,
Brengt amper het bedrag van honderd mark;
Zoodoende vergt de wet met recht uw dood.

AEGEON:
't Is wel. Mij rest één troost; dan is 't de dag
Dat ook mijn leed het laatste zonlicht zag.

HERTOG:
Zoo, Syracuser. Zeg me eens in 't kort:
Wat dreef u heen uit uwe vaderstad,
En waarom kwaamt gij hier in Ephesus?

AEGEON:

Geen zwaarder taak kon mij ooit zijn gesteld
Dan spreken over onuitsprekelijk leed;
Maar goed, de wereld wete dat mijn dood
Door liefde kwam, en niet door lage daad;
Ik zeg 't u, zoover smart mij woorden laat.
In Syracuse was ik kind, en man.
Man van een vrouw, een vrouw alleen van mij,
Voor mij alleen; toen kwam het ongeluk.
Ik leefde in vreugde, onze rijkdom wies,
Handel op Epidamnum bracht mij geld,
Totdat het sterven van mijn factor daar,
De groote zorg om 't onbeheerde goed,
Mij wegriep uit de vreugde van haar armen.
En zie, dit afscheid was geen zes maand oud
Of zíj zelf - haast bezwijmende onder
De zoete straf die vrouwen eigen is -
Rustte zich toe dezelfde reis te maken,
En kwam, veilig en snel daar waar ik was.
Zij was er niet eens lang, of zij beviel,
Vroolijke moeder van twee goede zoons,
En 't vreemde was: de een zoo krek den ander
Dat er geen onderscheid was als hun naam.

Datzelfde uur, en in dezelfde herberg
Werd er een vrouw van minder stand verlost,
Ook van twee knechtjes, evenzeer gelijk.
Deze, - de ouders waren bijster arm -
Kocht ik, en voedde ze op mijn zoons te dienen.
Mijn vrouw, bar trotsch op twee welschapen knapen
Drong iederen dag op onze thuisvaart aan.
Onwillig gaf ik toe. Helaas, te vroeg.
Wij gingen scheep.

Geen mijl van Epidamnum uit de kust,
Of de eeuwig aan de winden slaafsche zee
Voorspelde ons het woedende gevaar;
Er restte ons maar kort een kleine hoop,
Want wat verduisterd licht de hemel gaf
Verlichtte alleen voor het verschrokken oog

Het uitzicht op snel naderende dood.

Ikzelf - ik had ze wel als 't past aanvaard,
Maar 't jammeren en klagen van mijn vrouw
Die reeds beweende wat zij aan zag komen
En 't hartverscheurend krijten van de kinders,
Mee klagend, ook al wist er geen waarom,
Dwong me dat 'k uitkomst zocht voor hen en mij.
En dat was dit - er was geen beter kans:

Het scheepsvolk zocht zijn heil in onze boot
En liet het zinkend schip tot heil voor ons.
Mijn vrouw, 't eerst denkend aan de eerstgeborene
Bond hèm vast aan een stuk waarlooze steng,
Als er aan boord ligt, klaar voor averij;
Ze bond naast hem een van de knechtjes vast
En onderwijl voorzag ik 't met de anderen.
De kinderen bezorgd, mijn vrouw en ik,
Nog omziend naar onze allerliefste zorg,
Bonden ons zelf elk aan een eind der mast;
Wij dreven recht voor strooming en getij
Den kant op van Corinthe, naar wij meenden.
Het helderde ten lest, de zon brak door,
De mist week, die ons zicht belemmerde
En bij genade van dit hemelsch licht
Kalmeerde ook de zee en wij ontdekten
Twee schepen in de verte die ons zagen,
Een van Corinthe, een van Epidamnum.
Maar eer ze er waren - Ach, schenk mij de rest
Begrijp uit wat voorafging ook het lest....

HERTOG:
Neen, oude man, ga voort, vertel het mij;
Ken 'k geen genade, ik ken medelij.

AEGEON:
Hadden toèn goden medelij gekend,
Ik noemde ze thans niet met recht wreedaardig.
Vijf mijlen was elk schip nog van ons af
Toen wij aandreven op een zware klip
En zoo vervaarlijk sloegen wij daarop
Dat onze hulk recht in de midden brak;
Zoodat, bij deze jammerlijke scheiding,

Fortuin ons beiden juist hetzelfde liet
Van wat ons vreugd en wat ons zorg zou zijn.
Haar deel, de arme, scheen wat minder zwaar
Van wicht, al was het niet van minder wee,
Zoo dreef zij met wat meer vaart voor den wind;
Ik zag hun drieën worden opgepikt
Door visschers van Corinthe, naar 't me scheen,
Toen, eindelijk, lag het andere schip naast ons
En wetend wie 't hun kans was om te redden
Hadden ze ons als drenkeling graag te gast.
Zij trachtten nog de visschers af te jagen,
Maar hun schip was geen al te snelle zeiler
En zoo wendden zij 't roer maar huiswaarts toe.
Nu weet gij hoe ik van 't geluk moest scheiden.
Mijn verder leven bracht mij 't ongeluk
Dat 'k nog vertellen moet mijn eigen lijden.

HERTOG:
En om der wille van voor wie gij lijdt,
Doe mij 't genoegen en vertel nog voort
Wat u en hen nog verder is geschied.

AEGEON:
Mijn jongste zoon, ach, 't was mijn eerste zorg
Was amper achttien, of begon te vragen
Naar de ander, en hij wist me te bepraten
Om in gezelschap van zijn knecht - als hij
Beroofd van broer, als hij gelijk van naam -
Samen op reis te gaan om hem te zoeken.
Ik zette om te winnen wat 'k verloor
't Verlies van wat ik liefhad op het spel.

Vijf zomers in het uiterst Grieksch gewest,
Dwars door heel Azië heb ik gezocht
En thuisvarend kwam ik in Ephesus,
Lang zonder hoop, maar onvermoeid op zoek
In deze of eenig stad waar menschdom woont.
Maar hier schijnt dan het einde van mijn reis
Als ik maar een ding wist: dat zij nog leven.

HERTOG:
Onzalige Aegeon, door 't lot bestemd
Tot dragen van het zwaarste ongeluk,
Geloof mij, ware 't niet tegen de wet
Tegen mijn eed, mijn kroon, mijn waardigheid,

Plicht, die een vorst, al wil hij, niet kan breken,
Zielsgraag zou ik uw beste voorspraak zijn.
Al zijt gij dan veroordeeld tot den dood,
Al kan het vonnis niet herroepen worden
Dan tot tè groote oneer voor mij zelf,
Toch zal ik helpen, voor zoover ik kan.
Koopman, ik schenk u nog den ganschen dag
Om hulp te zoeken waar hulp wezen mag;
Zoek, wat ge aan vrienden hebt in Ephesus,
Vraag, leen, of vindt mij borgen voor 't bedrag
En leef. Zoo niet, dan weet gij wat u wacht.
Cipier, aan u de macht.

CIPIER:
Jawel, heer.

AEGEON:
Hopeloos, onverholpen blijft mijn nood
Dit uitstel is slechts uitstel van mijn dood.

(Allen af.)

tweede tafreel

De markt

(Opkomend: Antipholus van Syracuse, Dromio van Syracuse en de eerste koopman.)

KOOPMAN:
Doe dus vooral als waart ge uit Epidamnum,
Of al uw goed is weldra beurt verklaard.
Vandaag nog raakte een Syracuser koopman
In moeite wegens al die vijandschap,
En daar hij 't leven niet met goud kan lossen,
Sterft hij, volgens de stedelijke wet
Aleer de trage zon in 't Westen daalt.
Hier is het geld dat ik voor u bewaarde.

ANTI. v.S.:
Breng het naar den Centaurus waar wij huizen
En wacht daar, Dromio, tot ik bij je kom.
Over een klein uur is het etenstijd
En onderwijl wil ik de stad eens kijken,
In winkels neuzen, zien hoe men hier bouwt,
Dan wil ik eten, en eens goed gaan slapen,
Want ik ben moe en stokstijf van de reis;
Hop, pak je weg.

DROMIO v.S.:
Menigeen hield u wat graag bij uw woord
En pakte weg wat hier valt weg te pakken.

(Af.)

ANTIPHOLUS v.S.:
Een brave boef, heer, en die mij zeer vaak
Als ik zwaarmoedig ben, of moe van zorg,
't Humeur verkwikt met vele rare grollen.
Voelt ge wat voor een wandeling door de stad
Dan gaan wij samen in mijn herberg eten?

KOOPMAN:
Ik heb een afspraak, heer, met andere kooplui
Waaraan ik naar ik hoop goed geld verdien;
Verschoon me, maar ik kan u kort na vijven
Als het u past, weer op de markt ontmoeten
En dan tot avondtij gezelschap houden,
Maar deze zaken vragen thans mijn tijd.

ANTIPHOLUS v.S.:
Tot vijf uur dan; ik loop mijn beenen los
En ga op mijn gemak de stad bekijken.

KOOPMAN:
Mijn heer, genoegelijke wandeling.

(Af.)

ANTIPHOLUS v.S.:
Wie mij genoegelijke wandeling wenscht,
Wenscht mij vermaak, voor mij niet weggelegd.
'k Ben in de wereld als een druppel water
Die in de zee een andere druppel zoekt,
Daarin verloren; zoo ben ik verloren
In menigten van menschen en verdwaal
Zoekend een moeder, zoekende een broeder
Vergeefsch, onzalig, zelf verdwalende.
Kijk aan: de almanak van mijn verjaardag.

(Dromio van Ephesus op.)

Wat is er? Hoe ben jij zoo gauw terug?

DROMIO v.E.:
Zoo gauw terug. Zeg liever te laat hier:
De kip verbrandt, 't speenvarken valt van 't spit
De klepel sloeg lang twaalf keer op de klok,
En op mijn wang sloeg uw vrouw al klok een,
Zoo hittig is ze dat het vleesch zoo koud wordt
Het vleesch wordt koud, omdat u te laat thuis komt
U komt niet thuis, omdat u nog geen trek heeft

U heeft geen trek, omdat u niet goed vast;
Maar wij die weten wat is vast en bidden
Op ons hoofd valt de boete van uw fout.

ANTIPHOLUS v.S.:
Slik je asem even in, en zeg eens op:
Waar heb je 't geld gebracht dat ik je gaf?

DROMIO v.E.:
Die zes duit van verleden Woensdag, heer?
Die zes duit van mevrouw haar achtertuig?
Die heeft de zadelmaker, heer, zoo waar.

ANTIPHOLUS v.S.:
Ik voel niet veel voor zotternij vandaag.
Vooruit, zeg op, waar is die buidel geld?
Wij zijn hier vreemd, hoe haal je 't in je hoofd
Zoo groot bedrag bij anderen te laten.

DROMIO v.E.:
Mijn heer, maakt u die grapjes straks aan tafel
Ik kom hier van mevrouw, vlug als de wind;
Als 'k straks terugkom krijg 'k de wind van achter,
Jawel, voor uw pleizier, en op mijn bast.
Mijn maag slaat, voor ik slaag krijg, al het uur
Uw maag niet; maar op mijn hoofd komt dat neer.

ANTIPHOLUS v.S.:
Kom Dromio, het is geen tijd voor grappen,
Bewaar ze voor een beter uur dan dit,
Waar is het geld dat ik je heb gegeven?

DROMIO v.E.:
Mijnheer? Wat nu? Wat geld gaf u aan mij?

ANTIPHOLUS v S.:
Dromio, zotskap, 't is genoeg gebazeld.
Vooruit zeg op, waar is het in bewaring?

DROMIO v.E.:
Bewaar me heer, ik kom om u te halen,
Naar huis, mijnheer, want het is tijd van eten
Mevrouw en mevrouws zuster zit te wachten.

ANTIPHOLUS v.S.:
Zoowaar als ik een Christen ben, zeg op:
Waar is het geld, wie heb je het gegeven?
Moet ik je grappig hoofd soms mores leeren?
Schei uit met klets als ze me niet bevalt;
Waar is mijn buidel duizend marken goud?

DROMIO v.E.:
Builen genoeg van u, hier op mijn kop
En van mevrouw hier builen op mijn bast,
Maar buidel goud? En duizend! Duizend builen,
Als ik UEd. die terug betaalde
Dan zou UEd. mij dat kwalijk nemen.

ANTIPHOLUS v.S.:

Wat voor mevrouw? Wat heb jij voor mevrouw?

DROMIO v.E.:

Uedeles vrouw, mevrouw thuis, in de Phoenix
Die vast totdat het u behaagt te eten
Die bidt dat u nu haastelijk komt eten.

ANTIPHOLUS v.S.:
Kerel, hoe waag je het den gek te scheren
Als ik 't verbied. Hier is je loon, schavuit.

(Hij slaat hem.)

DROMIO v.E.:
Mijnheer, mijnheer houdt u uw handen thuis
Au, nee, owee; nou, dan neem ik de beenen.

(Af.)

ANTI. v.S.:
Zoowaar ik leef, daar heeft door 't een of ander
De boef de buidel met goed geld verspeeld.
Men zegt, dit is een stad, stikvol slecht volk als Sodom
Vol dieven, vlugger dan een mensch ze ziet,
Meesters van zwarte kunst die geest verderven,
Vampiers van heksen, die het lijf mismaken
Verkleede zwervers, gladde kermisgasten
En nog meer lichtschuw godverlaten soort;
Als 't waar is moest ik er maar eer van door;
'k Vind in den Centaur denkelijk wel de knecht
Maar van het geld komt vrees ik niets terecht.

(Af.)

Tweede bedrijf

Voor het huis van Antipholus van Ephesus

(Opkomend: Adriana en Luciana, haar zuster.)

ADRIANA:
Nog niet terug, mijn man niet noch de knecht,
'k Heb hem toch zoo gezegd om haast te maken.
Ach, Lucia, en 't is op slag van twee.

LUCIANA:
't Kan zijn dat hij een koopman heeft ontmoet
En dat hij van de markt in stad ging eten
Kom zuster, ga aan tafel, knies niet zoo;
Een man is baas over zijn vrijen tijd
Maar tijd is hem de baas, te rechter tijd
Komt hij en gaat, hij zal wel komen, zuster.

ADRIANA:

Waarom zijn mannen vrijer dan een vrouw?

LUCIANA:

Omdat hun zaken anders zijn, mevrouw.

ADRIANA:

Deed ik zoo vrij als hij, dan schold hij mij.

LUCIANA:

Zooals een man ons ment, zoo rijden wij.

ADRIANA:

Alleen een ezelin is zoo gedwee.

LUCIANA:

Allicht, een koppige krijgt slaag voor twee.
Leeft er één schepsel onder 't hemelsch licht,

Op aard, in 't water, of de hooge lucht,
Beest, visch, en zelfs de wildzang in de vlucht
Dat niet, als 't wijfje is, lust mannentucht?
God gaf de mannen meer van krachten mee:
Heer van de wereld en de woeste zee,
Sterk heeft Hij hen gemaakt van hart en geest,
Begaafd met hooger deugden dan een beest
Om meester van de vrouw te zijn, haar heer.
Ben jij een vrouw? Leg je er dan bij neer.

ADRIANA:
Als jij 't zoo weet; neem jij dààrom geen man?

LUCIANA:
Niet daarom; 'k kijk jouw voorbeeld nog eens aan.

ADRIANA:
Als vrouw zou jij ook op je rechten staan.

LUCIANA:
Voor 'k liefde ken, leer 'k eerst voor onderdaan.

ADRIANA:
Stel dat hij liever anderen begeerde?

LUCIANA:
'k Zou wachten, tot hij bij mij wederkeerde.

ADRIANA:
Zoo praat wie nog geen mannen is gewend;
Zacht zijn valt licht voor wie geen hardheid kent.
Heeft een vriend tegenslag of zwaar verdriet
Dan zeggen wij: wees zoo mismoedig niet,
Maar dragen wij de zelfde dracht van smart
Dan klagen wij nog meer, of even hard.
Jij, die geen man hebt om je hart te grieven
Maant mij tot zachtheid en geduld, melieve;
Wacht maar tot jij als vrouw in mijn plaats staat;
Niets blijft er over van je dwaas gepraat.

LUCIANA:
'k Zie als ik trouw wel wie de waarheid zegt;
Daar is je knecht, straks komt je man terecht.

(Opkomend: Dromio van Ephesus.)

ADRIANA:
Wel, vlegel, is mijnheer haast bij de hand?

DROMIO v.E.:
Bij de hand, mevrouw? Au, bij de hand. Au, bij het oor mevrouw; bij mijn twee ooren.

ADRIANA:

Hoor hier: waar is hij; heeft hij wat gezegd?

DROMIO v.E.:

Jawel UEd., aan mijn oor, zoo hard
Hardhandig dat ik 't haast niet kon verstaan.

LUCIANA:

Zoo hard dat je niet hoorde wat hij zei?

DROMIO v.E.:

Neen, zoo hard dat ik het wel best gehoord heb,
maar ook zoo hard dat ik het niet begreep.

ADRIANA:
Al goed. Maar wat zei hij? Komt hij naar huis?
Hij schijnt wel haastig voor zijns vrouw's pleizier.

DROMIO v.E.:
Mevrouw, 't is net een horendolle stier.

ADRIANA:
Een dolle stier, vlegel

DROMIO v.E.:
Niet vanwege de horens en zoo, mevrouw, maar vanwege het dolle, UEd.
Toen ik zeg: u wordt thuis verwacht ten eten,
Zegt hij: geef op mijn duizend marken goud.
't Is etenstijd, zeg ik. Mijn geld, zegt hij.
Het vleesch brandt aan, zeg ik. Mijn geld, zegt hij.
Ik zeg: ga u nou mee. Mijn geld, zegt hij,
Waar zijn de duizend marken goud, schavuit?
't Speenvarken, zeg ik, is verbrand. Hij zegt: mijn geld
Onze mevrouw, zeg ik, mijnheer. Mevrouw kan barsten
'k Ken je mevrouw niet, weg met je mevrouw

LUCIANA:
Wie zei dat?

DROMIO v.E.:
Hij, juffrouw.
Ik heb, zegt hij, geen huis, geen vrouw, mevrouw.
Na wat ik zei, zei hij wat ik nog voel.
Dit is de boodschap, die ik u kom brengen,
Om zoo te zeggen: want híer sloeg hij mij.

ADRIANA:
Ezel, ga weer terug en breng hem hier.

DROMIO v.E.:
En weer terug; weer slaag voor uw pleizier.
Hebt u geen ander voor dat vrachtje slaag?

ADRIANA:
Schaapskop schiet op of je krijgt hier je dracht.

DROMIO v.E.:
Van hem, van u, van hem; ach wat een kruis.
Ik kom nog als een heilig martelaar thuis.

ADRIANA:
Kletsmeier, klets niet, haal je heer naar huis.

DROMIO v.E.:
Dat komt er van als een mensch ronduit praat
U schopt mij weg naar hem, hij mij naar u
U mij naar hem. Wie voelt de bal zijn zeer?
Als dat zoo duurt, maak dan mijn broek van leer.

(Af.)

LUCIANA:

Foei, je bent rood van woede in je gezicht.

ADRIANA:

Hij zit bij een vriendin, bij een licht wicht,
En ik zit thuis en hunker naar een lach.
Ben 'k minder mooi dan op mijn huwelijksdag,
Wie sleet mij dan? Hij! Wat geeft hij terug?
Werd ik vervelend? Werd ik star en stug

Als ik zoo werd, wie heeft mij zoo verstard?
Door zijn onhartelijkheid werd ik zoo hard.
Kijkt hij een andere om haar kleeren aan,
Is dat mijn schuld? Mij trekt hij ze niet aan.
Word ik een oude vrouw? Wie maakt mij oud?
Valt de muur om: schuld is 't van wie ze bouwt.
Een glimlach, ach, een vriendelijk gezicht
En mijn gezicht is jong, mijn hart weer licht.
Maar hij, wild hert, springt liever uit de baan
En weidt in 't vrije, om bij mij stal te gaan.

LUCIANA:

Jaloerschheid plaagt zichzelf het meest - dat 's wis.

ADRIANA:

Wie zonder man weet wat jaloerscheid is?
Ik voel het, hij zoekt elders zijn pleizier
Was het zoo niet, dan was hij immers hier?
Lucia, je weet, een keten van rood goud
Beloofde hij mij; dat hij 't vergat - wat zou 't
Als ik maar wist dat hij nog van me houdt.
Goud, Lucia, ook het allerdierbaarst goud
Verliest zijn glans. Jawel, het goud blijft goud
Door hoeveel handen 't gaat, maar niet míjn goud
't Is niet meer 't zelfde, niet mijn man zijn goud.
Bedrog van mannen maakt een vrouw vroeg oud;
Als hij, liever dan mij, een ander ziet
Huil ik me oud en leelijk van verdriet.

LUCIANA:

Mooier maakt de jaloerschheid vrouwen niet.

(Beiden af.)

Tweede tafreel

De markt

(Opkomend: Antipholus van Syracuse.)

ANTI. v.S.:

Het goud, dat 'k Dromio gaf ligt goed bewaard
In de Centaurus, en de brave ziel
Is weer op zoek naar mij en ik naar hem.
Dat zeit de waard. Het is een raar geval
'k Heb Dromio *niet* gesproken sinds de markt,
Zegt hij. Wat zegt de waard? Wel, daar is hij

(Op: Dromio van Syracuse.)

Wel, heerschap, nog zoo vroolijk van humeur?
Wil je nog slaag, begin dan maar eens weer.
Ken jij geen Centaur, kreeg je geen zak goud?
Vraagt je mevrouw me nog een keer ten eten
Woon ik nog in de Phoenix? Was je gek
Om zulke gekheid met je heer te maken?

DROMIO v.S.:
Wat gekheid, heer? Wat heb ik dan gezegd?

ANTIPHOLUS v.S.:
Hier op de plek, nog geen half uur geleden.

DROMIO v.S.:
Ik sprak geen woord, sedert ik van u scheidde,
Ik ging naar de Centaur, zooals u zei.

ANTIPHOLUS v.S.:
Gespuis, je zei je wist geen woord van goud,
Je zei mijn vrouw wachtte mij met het eten;
Ik dacht dat je mij goed begrepen had.

DROMIO v.S.:
'k Zie altijd graag dat u belieft te spotten
Mijn heer. Maar zegt u eens, waarom u spot.

ANTIPHOLUS v.S.:
Aha! Begin je overnieuw! Kom hier
Spot *ik*? Is dat spot? Hier, daar heb je meer.

(Hij slaat hem.)

DROMIO v.S.:
Schei uit heer, 'k merk dat u het ernstig meent
'k Weet enkel niet waarmee 'k die ernst verdien.

ANTIPHOLUS v.S.:
Omdat ik soms eens familiaarder ben
En gekheid met je maak en met je praat
Denk jij dat het maar altijd klokslag spot is
En hindert me in mijn serieuze uren.
Als de zon schijnt mogen de muggen dansen
Maar laat ze schuilen, als hij somber blijft.
Wil je met mij gekscheren, kijk me aan
En regel je manieren naar je heer
Of wacht maar af, dat ik 't je harder leer.

DROMIO v.S.:
Leeren mijnheer? Ik heb een goed hoofd mijnheer, maar als u te veel slaat, slaat u het er weer uit, en al slaat u het er weer in, het hoofd wordt er niet beter van. Ik leer

liever met mijn bast mijnheer, die kan langer mee met leeren. Maar als ik eens vragen mag mijnheer, waarom krijg ik slaag?

ANTIPHOLUS v.S.:
Weet je dat niet?

DROMIO v.S.:
Nee, mijnheer, ik voel het alleen.

ANTIPHOLUS v.S.:
En wou je weten waarom?

DROMIO v.S.:
Jawel, mijnheer. Waaromtrent weet ik wel,
maar waarom weet ik niet. Daarom, mijnheer, waarom?

ANTIPHOLUS v.S.:
Waarom? Omdat je me nonsens voorpraat.
En daaromtrent, omdat je 't weer probeert.

DROMIO v.S.:
Is ooit een menschenkind zoo redeloos geslagen,
Wanneer de reden zóó geen rede kan verdragen?
Nou mijnheer, dank u.

ANTIPHOLUS v.S.:
Dank u mijnheer? Voor wat?

DROMIO v.S.:
Wel mijnheer, voor iets dat ik voor niets heb gekregen.

ANTIPHOLUS v.S.:
Goed, straks geef ik je niets voor iets, dat's quitte.
Maar zeg, mijnheer, hoe staat het met het eten?

DROMIO v.S.:
Het vleesch is geloof ik nog niet klaar, mijnheer.

ANTIPHOLUS v.S.:
Hoe, mijnheer, niet klaar?

DROMIO v.S.:
Te rauw, mijnheer.

ANTIPHOLUS v.S.:
Dan moeten we 't eens kloppen.

DROMIO v.S.:
Nee, mijnheer, dat helpt niet.

ANTIPHOLUS v.S.:
Hoezoo niet?

DROMIO v.S.:
Dat maakt u kwader, en het vleesch rauwer.

ANTIPHOLUS v.S.:
Laat je dat een les zijn in vleesch en gebeente
Spot op tijd, en eten op tijd Alles op zijn tijd.

DROMIO v.S.:
Neen, mijnheer.

ANTIPHOLUS v.S.:
Nee, mijnheer?

DROMIO v.S.:
Nee, mijnheer. U slaat mij niet op tijd. Deze waarheid glanst even helder als het kale hoofd van vader Tijd.

ANTIPHOLUS v.S.:
Wat zeg je?

DROMIO v.S.:
Kijk, mijnheer, een mensch heeft geen tijd om te redekavelen, evenmin als hij tijd heeft om zijn haar terug te krijgen als hij het vanwege vader Tijd van nature verloren heeft.

ANTIPHOLUS v.S.:
Ook niet door geld en goede behandeling?

DROMIO v.S.:
Nou ja, mijnheer, als hij een pruik wil betalen, en het verloren haar van een ander persoon betaalt, mijnheer.

ANTIPHOLUS v.S.:
Juist ja. Maar waarom is vader Tijd zoo schraal met haar, terwijl hij het toch zoo overdadig laat groeien?

DROMIO v.S.:
Voornamelijk bij de beesten, mijnheer; voornamelijk bij de beesten. Maar wat hij een mensch niet aan haar gunt, dat geeft hij hem aan verstand.

ANTIPHOLUS v.S.:
Nou, maar menig mensch heeft meer haar dan verstand.

DROMIO v.S.:
Daarom is het misschien wel verstandig zijn haar te verliezen, mijnheer!

ANTIPHOLUS v.S.:
Dus menschen met veel haar acht gij niet zoo verstandig.

DROMIO v.S.:
Des te meer een mensch heeft, des te meer verliest hij, mijnheer. Maar met vreugde, mijnheer, met vreugde.

ANTIPHOLUS v.S.:
Hoe kan dat nou weer?

DROMIO v.S.:
Om twee redenen, mijnheer, en gezonde redenen.

ANTIPHOLUS v.S.:
Gezonde menschen verliezen hun haar niet, gek.

DROMIO v.S.:
Om vast en zekere redenen dan, mijnheer.

ANTIPHOLUS v.S.:
Nee, níet vast en zeker, mijnheer, als men zijn haar verliest.

DROMIO v.S.:
Om redenen dan, mijnheer.

ANTIPHOLUS v.S.:
En om welke dan?

DROMIO v.S.:
De eerste goede vreugde van den mensch die zijn haar verliest, mijnheer, is deze, dat de kapper er geen geld meer aan verdient, en de tweede is dat ze hem aan tafel niet in het eten kunnen vallen.

ANTIPHOLUS v.S.:
Flauw, gek. Je had beloofd te bewijzen, dat er geen tijd is om alles op tijd te doen.

DROMIO v.S.:
Heb ik bewezen, mijnheer. Geen tijd, zooals ik zei om haar terug te krijgen dat een mensch van nature verliest, mijnheer.

ANTIPHOLUS v.S.:

Dat bewijst nog niet dat er geen tijd is om den tijd te hebben voor andere dingen.

DROMIO v.S.:

Neen, mijnheer, maar als onze kale vader Tijd zelf geen tijd heeft voor zijn haar, dan hebben wij toch waarschijnlijk mettertijd weinig tijd, tot het einde der wereld, om meer tijd te hebben dan onze kale vader Tijd.

ANTIPHOLUS v.S.:

Een kale redeneering, mijnheer gek Maar stil eens! wie zijn dat?

(Opkomend: Adriana en Luciana.)

ADRIANA:

Ik weet Antipholus, ik werd je vreemd:
Andere vriendinnen zie je liever aan;
'k Ben niets dan Adriana, dan je vrouw.
't Is lang geleden, toen je tot me zei
Dat er geen woord muziek was om te hooren
Dat er geen ding zoo liefelijk was te zien
Dat er geen hand die hand zoo wist te streelen
Dat geen maal eten je zoo goed kon smaken
Dan als *ik* sprak, of keek, of streelde, of met je at.

Hoe is 't gekomen, man, hoe is 't gekomen
Dat je zoo vreemd werd, van je zelf vervreemd
Jij, van je eigen zelf; en dus van mij,
Die, steeds je ondeelbre wederhelft gebleven
Beter ben dan je eigen beter ik.
O, tracht ons tweeën niet in twee te scheuren
Want weet, mijn liefste, het is zoo: eer valt
Een enkele druppel in een zee wild water
En gij haalt er dienzelfden druppel uit,
Zonder iets meer en zonder een zier minder
Dan dat je jou uit mij neemt, en mij niet.
Hoe deerlijk zou 't je diep gaan in het hart
Als iemand zei dat ik met anderen sliep,
Dat ik dit lichaam, dat voor jou bestaat,
Zijn spel liet en mij overgaf aan lust.
Uitgillen zou je 't, spuwen zou je, slaan
De naam van hoer me schreeuwen in 't gezicht
Het haar me scheuren van het schennig hoofd
De trouwring me ruw rukken van mijn hand
En ze stuk trappen met een laatste vloek.
Dat kun je doen En daarom: doe het dan.
Want 'k ben bezoedeld met een zieke lust
Ik heb de troebele driften diep in 't bloed,
Want als wij één zijn, en jij breekt de echt
Vergiftigt mij het heet gif van jou vleesch,
En 'k word boeleerster, maar door jou besmet.
Wees liever trouwer aan uw trouwbed, heer
Dan leef ik zuiver, en gij in uw eer.

ANTI. v.S.:
Mevrouw, 't kan waar zijn, maar ik ken u niet,
Ik ben eerst twee uur hier in Ephesus,
Uw stad is mij zoo vreemd als wat u zegt;
Geen woord, al sloof ik er het hoofd bij af
Dat mij een steek van zin of rede gaf.

LUCIANA:
Foei zwager, schaam je, dat is geen manier!
Nog nooit heb je mijn zuster zoo geplaagd
Je had met Dromio moeten komen eten.

ANTIPHOLUS v.S.:
Met Dromio?

DROMIO v.S.:
Soms met mij?

ADRIANA:
Ja, jij! Met jou! Jij bracht de boodschap mee
Dat hij je slaag gaf en bij 't slaan nog zei:
Hij had geen huis, en ik was niet zijn vrouw.

ANTIPHOLUS v.S.:
Heb jij gesproken met de edele dame?
Wat zei zij, wat zei jij, vooruit zeg op.

DROMIO v.S.:
Ik heer! Ik heb haar hier voor 't eerst gezien.

ANTIPHOLUS v.S.:
Schoelje, je liegt; het zijn haar eigen woorden
Die jij me bracht als boodschap op de markt.

DROMIO v.S.:
Ik heb nog nooit een woord met haar gesproken.

ANTIPHOLUS v.S.:
Hoe kan mevrouw dan onze namen weten,
Tenzij dat ze is een allesziende geest....

ADRIANA:
Het staat je mis bij al je statigheid
Zulk misselijk spel te spelen met je knecht,
Hem op te zetten tegen mijn verdriet!
Heb ik de schuld dat je me eenzaam laat
Maak dan dat kwaad niet erger door nieuw kwaad.

Kom, laat mijn arm een plaats aan deze arm;
Mijn man de boomstam, ik de wingerdrank
Een zwakke rank, die groei en leven dankt
Aan wat ze omhelst en van je kracht ontvangt.
Al 't andere wat je omrankt laat spoedig los
't Is geile klimop, braamstruik, woekerend mos

Dat uit begeerigheid zich langs je heenvleit,
Je sap uitmergelt, en leeft op je zwakheid.

A.v.S.

(terzijde):

Ze spreekt tot mij. Míj tracht ze te bewegen
Heb ik in droom een huwelijksbed gekregen?
Of slaap ik nog, verzin ik wat ik zie?
Wat hapert er, oor, oog? Wel, wis en drie:

Totdat ik zeker weet dat dit niet waar is
Neem ik graag aan wat er hier voor mij klaar is.

LUCIANA:
Dromio, snel, men make 't eten klaar.

DROMIO v.S.:
O Lieve Heer, wat overkomt een zondaar
We zijn in 't tooverland. O Heerejee,
Een spook, een oelewap, een licht, een Fee,
Dat soort van volk bedient men beter gauw
Of 't drinkt je bloed, en slaat je bond en blauw.

LUCIANA:
Wat sta je nog te mompelen, ezelskop
Hé, Dromio, slak, sloomerd, let eens op

DROMIO v.S.:
Mijnheer, ik ben betooverd, ben ik, niet?

ANTIPHOLUS v.S.:
Ik ook, als je de ware reden ziet.

DROMIO v.S.:
Neen, werkelijk, mijnheer, naar lijf en geest.

ANTIPHOLUS v.S.:
Niet veel veranderd.

DROMIO v.S.:
Bboe, 'k ben al een beest.

LUCIANA:
Hoogstens een ezel, wat je altijd was.

DROMIO:
Jawel, mejuffrouw, en ik lust graag gras.
Een ezel, ja, u heeft mij vaak gereden,
U kent mij wel, u was steeds zeer tevreden.

ADRIANA:
Wel goed, ik wil niet langer lastig zijn
En je vermoeien met mijn jaloezie,
Wanneer mijn heer en meester daarmee spot.
Ga mee aan tafel - Dromio, aan de deur!
Kom mee, wij eten in de bovenkamer
En biecht dan maar vrij op al wat je deed.
Rekel, als iemand naar mijn heer komt vragen:
Hij eet in stad, en hier komt niemand binnen.
Kom, Lucia - En Dromio, pas op.

ANTIPHOLUS v.S.

(terzijde):

Is dit de aarde, hemel of de hel
Droom ik of waak ik; ben ik gek of niet?
Kennen zij mij, en ken 'k mij zelve niet?
Wel, hoe het zij, het ga dan hoe het gaat
Ik blijf maar liefst in deze dwaze staat.

DROMIO v.S.:

Mijnheer, staat u er op dat ik hier staat?

ADRIANA:

Ja, wee je botten als je binnenlaat.

LUCIANA:

Kom, kom, Antipholus, wij eten laat.

Vertaling: J.W.F. WERUMEUS BUNING
Aegion - Amsterdam.

Versailles en de omliggende kasteelen, de trianons en de tuinen (Barok, classicisme en romantiek)

I. Marly-le-Roi (1676-1683)

Het is algemeen bekend, dat er weinig vorsten geregeerd hebben, wien het 'koning zijn' zoozeer van nature was gegeven als aan Lodewijk XIV; hoeveel men den mensch ook moge verwijten, men moet den Roi Soleil nageven, dat hij zijn taak als eerste representatieve figuur van den Staat zeer hoog heeft opgevat. Die opvatting bracht, gelijk wij hierboven op meer dan één plaats aanroerden, een reeks van plichtplegingen mede, welke, zelfs voor een man als Louis XIV, bij tijd en wijle drukkend moeten zijn geweest. Dan zocht de vorst naar een intiemere omgeving. '....il voulut descendre de son Olympe et se créer une sorte de réduit terrestre où il pût échapper à l'assujettissement de la représentation' schrijft Guillaumot. Waar die rust te vinden? Tijdens de veelvuldige jachtpartijen zocht de vorst dikwijls naar zulk een oord voor afzondering. Zou het bij St. Germain moeten liggen of bij Meudon of in de richting van Fontainebleau? Lodewijks hovelingen wezen hem op meer dan één plaats, die wijdsch van ligging was, schoon van uitzicht. Maar dat wilde de koning niet; hij kende zichzelve te goed, om niet te weten, dat hij dan toch weer tot een opzet als Versailles zou geraken. Saint Simon vertelt het ons: '.... on le pressa de s'arrêter à Luciennes, où Cavoie eut depuis une maison dont la vue est enchantée, mais il répondit *que cette heureuse situation le ruinerait* et que, comme il voulait *un rien*, il voulait aussi une situation qui ne lui permît pas de songer à y rien faire'[1].

1) Guillaumot, Marly-le-Roi, p. 3.

Dat ‘rien’ van den Zonnekoning werd.... Marly-le-Roi, een paleis met twaalf paviljoens *(afb. 17)* en verdere woningen voor edellieden en dienstknechten, met een paviljoen voor de garde *(afb. 22)* en een kapel *(afb. 23)*, omringd door een park met terrassen en vijvers, fonteinen en cascaden en een profusie van beeldhouwwerken, om kort te gaan, een millioenenwerk alweer, gebouwd en aangelegd *in dezelfde jaren* (1676-1683) waarin Versailles zijn meest geweldige uitbreidingen kreeg met de stallen, het grand commun, de enorme vleugels en de spiegelgalerij!

Een vallei was voor dat ‘rien’ uitgezocht dicht bij het dorpje Marly aan de Seine, halverwege tusschen Versailles en Saint-Germain. De streek was boschrijk, wat den koning aantrok, en besloten, wat, meende Louis, luxe zou tegenhouden.

‘Cette clôture sans vue, ni moyen d'en avoir, fut tout son mérite’ zegt de eeuwig zure Saint-Simon en hij geeft verder het volgende beeld van de bedoeling des konings en van de ontwikkeling van den bouw: ‘Ce n'était que pour y coucher trois nuits, du mercredi au samedi, *deux ou trois fois l'année*, avec une douzaine au plus de courtisans en charges les plus indispensables... Peu à peu l'ermitage fut augmenté d'accroissements en accroissements, les collines taillées pour faire place et y bâtir.... Enfin, en bâtiments, en jardins, en eaux, en aqueducs, en ce qui est si connu et si curieux sous la nom de ‘Machine de Marly,’ *(afb. 19)* en parc, en forêt ornée et renfermée, en statues, en meubles précieux, Marly est devenue ce qu'on voit le encore.... Telle fut la fortune d'un repaire de serpents et de charognes, de crapauds et de grenouilles, uniquement choisi pour n'y pouvoir dépenser....[1)]

Van dat alles is nièts meer over: de gebouwen, verwaarloosd en half vergaan, werden afgebroken, de tuin was reeds ten tijde van Hubert Robert grootendeels vernield en overwoekerd *(afb. 20)*. De ‘chevaux de Marly’ alleen zijn nog over, zij staan echter niet meer ter plaatse. Op de Place de la Concorde, aan den ingang van de Champs Elysées, doen zij nu den bezoeker van Parijs nog vaak den naam uitspreken van dat wijdsche koningsverblijf, zonder dat hij er zich daarbij rekenschap van geeft, dat hij vrijwel het eenige noemt, wat nog rest van dat vorstelijk lustoord.

1) Guillaumot, p. 5.

Afb. 17 - Marly-le-Roi, gebeuwd 1676-1683, door J.H. Mansart: détail v.e. gravure v. Pérelle

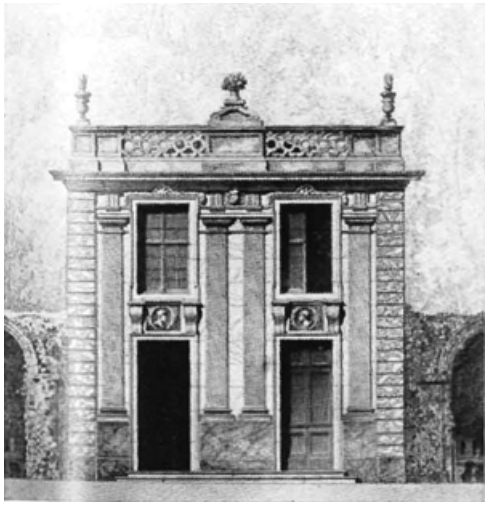

Afb. 18 - Een v.d. paviljoens van Marly-le-Roi, reconstructie van A.A. Guillaumot

Afb. 19 - 'La Machine de Marly'; détail van een oude gravure

Afb. 20 - Terras van het park van Marly-le-Roi; schilderij v. Hubert Robert. Rechts één van de paarden v. Coustou, die nu, op de Place de la Concorde, aan den ingang v.d. Champs Elysées, staan

Voor Marly gebruikte Lodewijk XIV de kunstenaars, die hun kunde in Versailles reeds bewezen hadden: Jules Hardouin Mansart voor hoofdgebouw en paviljoens, Lebrun voor de decoraties.

Dat hoofdgebouw was een vierkant, met een gevellengte van 42 m *(afb. 24)*. Het midden ervan werd ingenomen door een octogoon, 'grand salon' genaamd *(afb. 21)*, dat, door twee verdiepingen gaande, zijn licht kreeg, direct door vier ovale ramen in de kooflijst aangebracht, en indirect door vier glasdeuren, die de bewonderaars gelegenheid gaven vanaf de bovenverdieping inwendige balcons te betreden.

Wij zullen hier niet al de versieringen, de beelden, schilderijen en meubelen bespreken, waarvoor Marly beroemd was. De enkele afbeeldingen *(afb. 17-24)* mogen volstaan om aan te toonen, wat Lodewijk XIV onder een simpele 'retraite' verstond.

Men moet niet denken, dat het in deze Hermitage zonder ceremoniëel toeging; daar kòn Louis nu eenmaal niet buiten. Zoo creëerde hij voor Marly weer alle mogelijke functies, ieder met de bijbehoorende vormen, rechten en verplichtingen. Er behoefden alleen geen honderden aan mee te doen. Om tot Marly te worden toegelaten toch moest men tot de 'intiemen' behooren, voorzoover men daarvan bij dezen vorst kan spreken. 'La liste *des Marly*' schrijft Saint-Simon, 's'était faite par le roi pour chaque voyage; il la montrait la veille, après son souper, dans son cabinet, aux princesses qui, par rang entre elles, choisissaient les dames qu'elles voulaient mener.... cet honneur était très recherché.' De koning bleef nu eenmaal zijn geheele leven omzwermd en gezocht: 'Si nous étions ainsi pour Dieu' zeide Mad. de Sévigné, 'nous serions de grands saints.'[1)]

Wanneer, op lateren leeftijd, de vorst Marly al meer en meer gaat bewonen, wordt ook het aantal der hem omringende personen gaandeweg grooter, wat steeds opnieuw uitbreiding vraagt. Dat moèt, maar de koning heeft al sedert lang feitelijk geen geld meer. Wij weten hoe Frankrijk er voorstond aan het einde der zeventiende eeuw: nieuwe belastingen invoeren was nauwelijks meer doenlijk, geldelijke steun vragen aan een der hovelingen waa niet in 's konings geest en bovendien, Louis wist zeer wel, dat ook bij hen meer schulden dan baten gevonden werden.

1) Cazes, Versailles, p. 227.

Wat dan? Geld leenen? Doch ook dat was niet zoo eenvoudig; veel crediet had de oude monarch niet meer.

Dan gebruikt Louis een middel, dat hij kent als beproefd: zijn persoonlijke charme moet hem aan 't geld helpen van een der rijkste mannen, die Europa op dat moment kent, den in Parijs wonenden bankier Samuel Bernard. Maar hij kan het hem toch onmogelijk zelf gaan vragen en zonder dat geeft Bernard geen sou! Dan zet de koning met één zijner ministers een intrigue in elkaar, die ‘vorstelijk’ gelukt.

De comedie speelt zich af in den zomer van '97. Plaats der handeling: Marly-le-Roi; tijd: 's namiddags vijf uur. Het is weer Saint-Simon, die het ons beschrijft: ‘.... Le Roi, sur les cinq heures, sortit à pied et passa devant le pavillon de Chamillart. Au pavillon suivant, le Roi s'arrêta: c'étoit celui de Desmarets, qui se présenta avec le fameux banquier Samuel Bernard, qu'il avait mandé pour dîner et travailler avec lui. (Dat voorstellen nu aan den koning, na het copieuze dîner, was de doorgestoken kaart) ’.... Le Roi dit à Desmarets, qu'il étoit bien aise de le voir avec M. Bernard, puis tout de suite dit à ce dernier: ‘Vous êtes bien homme à n'avoir jamais vu Marly, venez le voir à ma promenade, je vous rendrai à Desmarets.’ En dan voert de koning hem langs de boschages, de karpervijver en de terrassen, langs de lanen en de berceaux. Saint-Simon is, met de andere aanwezigen, stupéfait over de overmatige beminnelijkheid en de spraakzaamheid van den anders betrekkelijk zwijgzamen vorst, jegens ‘un homme de l'espèce de Bernard’ (aan wien intusschen onze chroniqueur zelf tweehonderdduizend pond schuldig was). Spoedig daarna echter vernam hij zoowel oorzaak als resultaat! ‘....Bernard revint de la promenade du Roi chez Desmarets tellement enchanté, que d'abordée il lui dit qu'il aimoit mieux risquer sa ruine que de laisser dans l'embarras un prince qui venoit de le combler, et dont il se mit à faire des éloges avec enthousiasme. Desmarets en profita sur le champ et en tira *beaucoup plus qu'il ne s'étoit proposé*![1)]’

Met de aldus gevonden millioenen gaat de koning weer door aan zijn bouwwerken en zijn parken, een rage, ‘que ni la guerre la plus pesante, ni la dévotion ne purent émousser.’ Tevergeefs tracht Madame de Maintenon aan de uitgaven paal en perk te

1) S. Simon, Scènes et portraits, I, 170-171.

stellen. ‘Je n'ai pas plu dans une conversation sur les bâtiments et ma douleur est d'avoir fâché sans fruit,’ schrijft zij, een jaar na de historie met Bernard, aan den kardinaal de Noailles. ‘On fait encore ici un corps de logis de cent mille francs. *Marly sera bientôt un second Versailles*. Il n'y a qu'à prier et à souffrir, mais le peuple, que deviendra-il.’[1)]

Na 's konings dood raakte Marly in verval. Louis le Bien-Aimé laat het echter weer opknappen en wijzigen: schilderingen van Coypel worden vervangen door die van Boucher, de rossen van Coysevox op de terrasbalustrade worden verwijderd, en de paarden van Coustou *(afb. 20)* nemen de leeggekomen plaatsen in. Madame de Pompadour speelt en stoeit er wat met haar feestgenooten, doch een groote plaats neemt Marly toch niet meer in. Evenmin onder Lodewijk XVI al begint er tijdens zijn regeering een groot drama! ‘Ce fut à Marly,’ noteerde Madame de Campan later, ‘que le joaillier Boehmer vint offrir à l'admiration de la reine Marie Antoinette, dans l'espérance de le lui vendre, ce fameux collier de diamants, qui fut si préjudiciable à la princesse....’

Le collier de la reine! Wie denkt er niet terug aan de ‘Galerie des Glaces’ te Versailles, waar de verontwaardigde koning den kardinaal de Rohan liet arresteeren. En dan aan de ellende der Octoberdagen van 1789, aan de besluiteloosheid van den vorst, aan de angsten der koningin.

Als men in die dagen te Marly tevergeefs wacht op het hof, waarvan het bezoek is aangekondigd, worden de dienaren ongerust. Men is onzeker, overlegt. Ten slotte wordt een ijlbode naar Versailles gezonden en hij komt terug met het bekende bericht: het koninklijk gezin is, omstuwd door 't grauw van Parijs, naar de hoofdstad gehaald.

Drie dagen daarna worden de hekken van Marly-le-Roi plotseling opengegooid voor een onverwachts voorrijdende koets, waarin zich slechts één persoon bevindt. Zoo snel als zijn corpulentie het toelaat betreedt die eenzame bezoeker het kasteel, om na eenige oogenblikken weer naar buiten te komen en zich ijlings in zijn karos te verwijderen in de richting van Parijs. Die persoon was.... Lodewijk XVI, die in Marly de papieren

1) Lettres de Mad. de Maintenon. IV, 132, gecit. bij Guillaumot, p. 22.

was komen halen, welke hij daar bewaarde. Zijn jachtaanteekeningen? Zijn kasboekje?

Triest bezoek van den laatsten 'heerscher' die de gronden van Marly betrad!

II. Clagny (1674)

Van geheel anderen aard en geconstrueerd voor geheel andere doeleinden zijn Clagny en Saint-Cyr geweest, gebouwen waaraan respectievelijk de namen van Madame de Montespan en Madame de Maintenon onverbrekelijk zijn verbonden.

Wij hebben over beiden reeds een enkele mededeeling gedaan; Louise Athénaïs de Rochechouart, Marquise de Montespan, is de vrouw geweest, die met alle middelen, die haar ten dienste stonden - en dat waren er vele - de zachtmoedige en beschroomde Louise de Lavallière van haar plaats verdrong. Doch haar was het niet om den koning, maar om het koningschap te doen[1]. Acht jaar wist zij den vorst te binden, dan, na een tijdelijke verwijdering van het hof[2], keert zij terug om, als haar opnieuw de angst bekruipt haar plaats te zullen verliezen, over te gaan tot de samenkomsten met de giftmengster La Voisin en anderen, samenkomsten waarbij necromantie en liefdespoeders en mogelijk ook de 'messe noire' een rol hebben gespeeld.

Wat er precies gebeurd is, hoever de schuld is gegaan van deze vrouw, deze moeder van zeven van Louis' buitenechtelijke kinderen, zal wel altijd een geheim blijven. Voorzeker moet het beeld dat de koning kreeg uit de processtukken, die hij zich liet voorleggen, verschrikkelijk zijn geweest, want onmiddellijk liet hij het onderzoek stopzetten (1681) en de getuigenverhoren vernietigen.

1) 'Avant de quitter la Cour,' schrijft Mad. de Caylus 'Lavallière disait souvent à Mad. de Maintenon: 'Quand j'aurai de la peine aux Carmelites (het klooster, waarin zij zich wilde terugtrekken), je me souviendrai de ce que ces gens-là m'ont fait souffrir (en parlant du Roi et de Mad. de Montespan).' '....*Elle* aima le Roi et non la royauté' (Ebeling, Lod. XIV, I, 217).

2) Bertrand, p. 69: 'Le curé de Versailles interdisait au monarque adultère l'approche des sacrements. Plein de remords, le Roi finit de céder. Bossuet triomphait: il avait obtenu l'entrée de La Vallière aux Carmélites et le renvoi de Mad. de Montespan. Mais ce triomphe fut de courte durée.... après un séjour de quelques mois à l'armée, le Roi retomba à sa vieille habitude. Mad. de Montespan était rentrée.

Met geen woord mocht er meer gesproken worden over de kwestie, die nu nog de geschiedonderzoekers tegen elkaar in het harnas jaagt.

Met zijn geweldige zelfbeheersching legde de koning zich den, tenminste uiterlijk, onveranderden omgang op met deze vrouw, die hem uit razernij en jalouzie mogelijk naar het leven stond en die hij nochtans beval aan het hof te blijven wonen, waardoor hij een schandaal, dat tè geweldig van omvang dreigde te worden, den kop indrukte. Doch de rol van 'La belle Madame', zooals Athénaïs algemeen genoemd werd, was uitgespeeld en haar appartement moest zij voor een verder verwijderde reeks vertrekken verwisselen.

In de eerste jaren der verhouding had Mad. de Montespan een gouvernante moeten zoeken voor de kinderen van haar en van den koning; zij had deze gevonden in Françoise d'Aubigné, de jonge weduwe van den schrijver Scarron[1]. Op Madame de Montespans vraag, of Madame Scarron haar kinderen wilde opvoeden gaf deze dit meesterlijke antwoord: 'De uwe niet, wèl die van den koning'[2]. Waarmede Françoise aan het hof kwam, zich een plaats veroverde dicht bij den vorst en toch direct een zekeren afstand vastlegde tusschen de aangebeden favorite en zichzelf. Moeilijk zal, bij dat eerste onderhoud, de zich almachtig wanende markiezin bevroed hebben, dat zij met haar verzoek de gevaarlijkste rivale naar Versailles liet komen, die zich denken liet en die dan ook eens méér dan zijzelf zou worden: niet de maîtresse, maar de wettige gemalin van den eersten vorst van Europa, zij het dan ook, dat dit huwelijk nooit openlijk werd afgekondigd of erkend. Mad. de Maintenon bleef tot aan 's konings dood de stille koningin van Frankrijk.

1) Zij, de latere Mad. de Maintenon, was, *uit protestantsche ouders*, geboren in 1635 in de gevangenis te Niort, waar haar moeder vrijwillig het lot deelde van haar vader, die daar wegens politiek en moreel wangedrag was opgesloten. Na zijn vrijlating ging hij met zijn familie naar Martinique. Wanneer Françoise 12 jaar oud is sterft haar vader en komt zij naar Europa terug. De armoede was toen zoo groot, dat zij, haar broertje en haar moeder van aalmoezen en van gebedeld eten moesten leven. Na een verdere harde jeugd, waarin zij tot het Katholicisme overging, werd zij in 1652, op 16-jarigen leeftijd uitgehuwelijkt aan den 42-jarigen schrijver Scarron. Op 25-jarigen leeftijd was Françoise weduwe. (Zie A. Geffroy, Mad. de Maintenon, I, p. 1-11).

2) Mad. de Caylus (Ebeling, Louis XIV, I, 218).

Voor 's vorsten buitenechtelijke kinderen[1] nu werd, gelijk wij hierboven reeds gezegd hebben, op nog geen twee kilometer van het kasteel van Versailles, Clagny gebouwd *(afb. 28)*. In Mei 1674 werden de plannen ervoor door Colbert aan den koning voorgelegd, in Juni gaf de vorst het bevel, met den bouw te beginnen. Vanaf dien datum zien wij dan ook in de bouwrekeningen posten met de notitie: 'Pour la construction d'une maison à Versailles pour messeigneurs les enfants naturels du roi.'[2] In 1678, naar anderen zeggen in 1680, was de bouw voltooid.[3]

Madame de Montespan stond in het jaar 1674 op het toppunt van haar macht en glorie. Van de geweldige feesten, waarmede de herovering van de Franche-Comté werd gevierd was zij het erkende middelpunt: voor haar waren de opvoering van Lulli's Alceste in de Cour de Marbre *(afb. 5)*, voor haar 'la Belle Madame' de Eglogue de Versailles, de Iphigénie, de Fêtes de l'Amour et de Bacchus, de Malade Imaginaire, de vuurwerken, de illuminaties en gondelvaarten.[4] Haar positie is dan van dien aard, dat zij nauwelijks onderdoet voor die van de koningin. 'Dans son appartement, elle ne daignait se lever de son fauteuil *pour personne*, fût ce pour le frère du Roi, ce qui était inouï....' schrijft een tijdgenoot.[5] Ja, Marie Thérèse bracht haar zelfs persoonlijke bezoeken te Clagny en in het 'Trianon de Porcelaine'. De koningin gaf deze eer aan 'La belle Madame' in haar kwaliteit van 'dame d'honneur' en 'surintendante', eigen leed onder vorstelijke hoogheid verbergend.[6]

Clagny was overigens een bezoek wel zeer waard. Het had de bekende vorm van een corps de logis met twee naar voren komende vleugels met een hek als afsluiting en bovendien links een oranjerie en, symmetrisch, rechts een aantal dienstvertrekken

1) Mad. de Caylus: 'M. le duc du Maine, M. le comte de Vexin, mademoiselle de Nantes et mademoiselle de Tours; l'aîné était mort sans être reconnu et M. le comte de Toulouse et Mademoiselle de Blois, depuis duchesse d'Orléans (vrouw v.d. regent) n'étaient pas encore nés (Ebeling, Louis XIV, I, 220).
2) Harlay, Le château de Clagny, p. 10.
3) Onder de gravure van Pérelle staat: '....dans cette présente année 1779, les dedans n'en sont pas encore achevez.'
4) Zie de gravures, samengebonden met die van de feesten van 1664, in het 'Cabinet du Roi' T. XI.
5) Boulenger, Le grand Siècle, p. 196.
6) Bertrand, Louis XIV intime, p. 39.

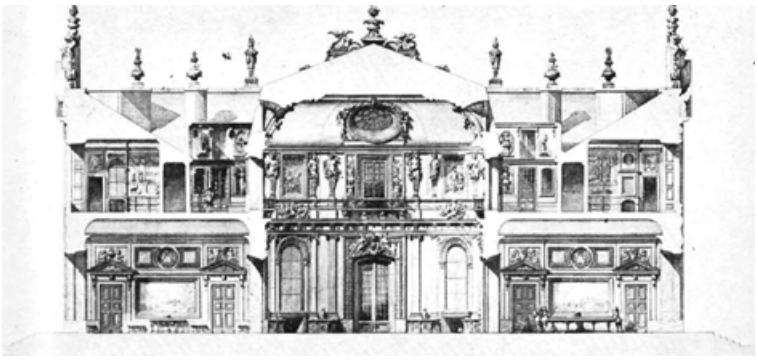

Afb. 21 - Doorsnede v.h. Hoofdgebouw van Marly-le-Roi; rec. A.A. Guillaumot

Afb. 22 - Pavillon des Suisses, Marly-le-Roi, rec. A.A. Guillaumot

Afb. 23 - Kapel van Marly-le-Roi: reconstructie v.A.A. Guillaumot

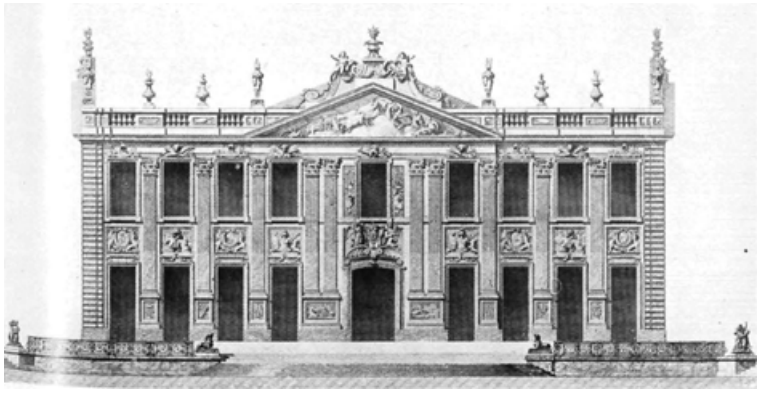

Afb. 24 - Tuingevel v.h. Hoofdgebouw van Marly-le-Roi: rec. A.A. Guillaumot

(afb. 28). De middenpartij bevatte de voornaamste vertrekken, de linkervleugel één doorloopende galerij, die als het ware als een voorstudie kan gelden voor Mansarts latere Galerie des Glaces.[1)]

Na anderhalf jaar werken met honderden arbeiders is het geheel reeds zoover gevorderd, dat Mad. de Sévigné aan haar dochter kan schrijven (7 Aug. 1675): 'Nous fûmes à Clagny: que vous dirai-je? C'est le palais d'Armide; le bâtiment s'élève à vue d'oeil; les jardins sont faits: Vous connoissez la valeur de Le Nôtre; il a laissé un petit bois sombre qui fait fort bien; il y a un petit bois d'orangers dans de grandes caisses; on s'y promène; ce sont des allées où l'on est à l'ombre; et pour cacher les caisses, il y a des deux côtés des palissades à hauteur d'appui, toutes fleuries de tubéreuses, de roses, de jasmins, d'oeillets: c'est assurément la plus belle, la plus surprenante, la plus enchantée nouveauté qui se puisse imaginer.'[2)]

Vier jaar na de annuleering van het 'procès La Voisin' gaf Louis XIV Clagny ten geschenke aan Mad. de Montespan, die er zich terugtrok voordat zij in het klooster ging, waar zij in 1707 overleed.

Als door ruiling van eigendommen tusschen de wettige en de natuurlijke afstammelingen van den Zonnekoning Clagny in het bezit van Lodewijk XV is gekomen, is het paleis tè verwaarloosd, om het te herstellen. Het wordt dan afgebroken en de gronden worden verkaveld (1767); één stuk van het terrein geeft de koning aan Maria Lescinska, die daarop een Ursulinenklooster sticht.

Nu loopt de spoorlijn van de Rive droite dwars over de gronden van het voormalige kasteel; het rangeerterrein ligt op de plaats van de vroegere 'Cour d'honneur', het stationnetje staat op de grens van den Le Nôtre-tuin en den grooten vijver van Clagny, die zich eertijds tot tegen het park van Versailles uitstrekte en daarvan slechts door de 'chaussée de Marly' was gescheiden[3)]. Een 'sic transit' als bij Marly, waarvoor, gelukkig, het kasteel van Versailles zèlf bespaard is gebleven.

1) Zie de plattegrond- en interieurreconstructies bij Harlay, Clagny.
2) Harlay, p. 13. Men vergelijke deze beschrijving met de gravure van Pérelle, afb. 28.
3) Zie de oude kaarten van Versailles bij Harlay, Clagny. Ter plaatse van dezen vijver ligt nu het nieuwere gedeelte van de stad.

III. Saint-Cyr (1686-1687)

Ook Saint-Cyr werd gespaard, doch men zal in de militaire opleidingsschool nauwelijks de oude schoonheid meer terugvinden, evenmin als ten onzent de Bredasche cadettenschool nog veel te zien geeft van de gratie van Hendrik van Nassau's oorspronkelijke Renaissancekasteel.

Een zes kilometer ongeveer ligt het ten Z.W. van Versailles en de weg erheen loopt tusschen het 'Pièce d'eau des Suisses' en de geweldige 'Escaliers des Cent Marches', die de voorplaats van de ondergrondsche orangerie van het koningspark flankeeren *(afb. 6)*.

De karossen van enkele getrouwen zijn in de jaren 1715 tot 1719 dien weg gegaan, om in Saint-Cyr de oude 'koninginweduwe' te bezoeken, die in haar geliefd oord[1], omringd, aanbeden en tegelijk gevreesd door haar tweehonderd en vijftig pensionnaires en haar zesendertig gouvernantes, 'en retraite' haar einde afwachtte.

Een merkwaardig leven was dat geweest, begonnen in een gevangenis, geëindigd als vorstin. Het eerste contact met Versailles, via de 'désordres amoureuses' van den koning was al zeer delicaat geweest. De haar in den beginne door den vorst toegeschreven opvattingen werden wel is waar niet door haar beleden, maar Louis vreesde nu eenmaal de denk- en spreekwijze der Importants en der Précieuses en hij meende dat Françoise 'avait dans l'esprit le précieux de l'hôtel de Rambouillet[2]'. Doch die vrees bleek ongegrond: de gouvernante zweeft allerminst in de wolken van het 'bel esprit'. Integendeel, zij is zéér reëel, heeft de menschen en hun aard grondig leeren kennen, zoo vóór als nà haar huwelijk! De conversatie bij Scarron is geheel anders dan die van de 'Chambre bleue d'Arthénice' en ook bij Ninon de l'Enclos, met wie, naar Saint-Simon verzekert[3], la Veuve Scarron zeer bevriend was, zal een andere conversatie geheerscht hebben. Neen! Françoise heeft de 'zaken' des levens goed bezien; spoedig is zij financieel onafhankelijk. In 1674 koopt zij de domeinen en het

1) Mad. de Maintenon: 'Quand il s'agit de Saint-Cyr, il est toujours dimanche pour moi' (Doumic, p. 289).
2) Mad. de Caylus (Ebeling, Louis XIV, I, 222).
3) S. Simon, Scènes et portraits, I, p. 125. Door Geffroy tegengesproken.

Afb. 25 - Saint-Cyr. (1686-1687), arch. J.H. Mansart; gravure van Pérelle

Afb. 26 - Het ‘Trianon de Porcelaine’, bovenaan in het midden Clagny, rechts versailles (vóór den bouw v.d. vleugels)

Afb. 27 - De menagerie v. Versailles. Afb. 26 en 27 zijn détails van gravures van Pérelle

Afb. 28 - Het Kasteel van Clagny (1674) arch. J.H. Mansart; gravure van Pérelle

kasteel van Maintenon; ‘veuve Scarron’ is verdwenen; ‘la marquise’ de Maintenon woont dan aan het hof, bescheiden, zich niet opdringend, naast ‘La belle Madame’ en haar ‘orages.’ Zij is van een, in ieder geval uiterlijke, evenwichtigheid en gelijkmatigheid van humeur, die haar van de zijde des konings op den duur den bijnaam van ‘Votre Solidité’ zou bezorgen[1]. Tot het einde van Lodewijks leven zou zij deze rol weten vol te houden. Wij schrijven rol, gezien de verschillende getuigenissen, die wel zéér van elkaar afwijken bij deze vrouw[2]: Men vergelijke de opinies van 's konings schoonzuster of van Saint-Simon met die van de Duchesse d'Aumale of van Madame de Caylus. Deze laatsten schrijven over haar als over een goede fee: ‘L'élévation de Madame de Maintenon ne fut nullement pour elle un sujet de gloire et de vanité, elle ne fut jamais ni plus impérieuse ni plus fière.... Je l'aie vue quelquefois lasse, chagrine, inquiète, malade, et malgré cela amuser le Roi, l'entretenir trois où quatre heures de suite toute seule et quand le Roi sortait de sa chambre à dix heures du soir (voor het souper) elle me disait: ‘Je n'ai que le temps de vous dire que je n'en puis plus.’[3]

En nu Saint-Simon! Als Madame de Maintenon op 15 April 1719 is gestorven, noteert hij: ‘Quel bruit cet événement en Eur ope, s'il fut arrivé quelques années plus tôt! On l'ignore peut-être à Versailles, qui en est si proche; à peine en parla-t-on à Paris. On s'est tant étendu sur cette femme trop et *si malheureusement fameuse*.... Elle a.... si funestement figuré, pendant trente-cinq années, que tout, jusqu'à ses dernières années de retraite, en est curieux[4]’ En Liselotte vraagt zich bij het vernemen van haar dood af, aan wien zij nu in het hiernamaals door het Opperwezen zal worden toegevoegd, aan haar eersten of aan haar tweeden man! ‘Sollte der König dort wissen, was man ihm in dieser Welt verhehlte, wird er sie dem Scarron gutwillig wiedergeben.’[5]

1) Mad. de Sévigné schrijft: ‘Elle lui (den koning) fait connaître un pays nouveau qui lui était inconnu, qui est le commerce de l'amitié et de la conversation, sans contrainte et sans chicane. Il en parait charmé’ (Cazes Versailles, p. 216).
2) Zie ook R. Doumic, Histoire de la litt. française, p. 288-289.
3) Duchesse d'Aumale (Ebeling, Louis XIV, II, 7).
4) S. Simon, II, p. 237.
5) Brief uit St. Cloud van 11 Mei 1719.

Mogen de meeningen over Madame de Maintenon dus sterk uiteengeloopen hebben, op één punt was men éénstemmig in zijn oordeel, n.l. over de onuitroeibare behoefte van de Maintenon om schooltje te spelen; zij had, wat men misschien 't best zou kunnen noemen, een paedagogisch complex. Geen verblijfplaats van den koning is er, of zij zoekt er in de buurt een school of een instituut uit, om er dagelijks de lessen bij te wonen of er de catechismus te behandelen, dikwijls uren achtereen. In Fontainebleau geschiedde dat op een armen-school; de hofdames klaagden toen echter over het te vele ongedierte, dat Madame mee in het kasteel terugbracht, 'et pour éviter ces inconvénients' bericht Madame d'Aumale 'elle fit tous raser.'[1] Zoo moesten terwille van de cathechiseerrage van Madame de Maintenon, die kinderen van Fontainebleau met groenen-hoofden loopen!

Men begrijpt, hoe verrukt Madame was toen zij de kans kreeg dezen trek in den breede te kunnen botvieren. Nauwelijks twee jaar is zij met den koning gehuwd, of de enorme gebouwen van Saint-Cyr, ontworpen weer door Jules Hardouin Mansart, zijn gereed[2] *(afb. 25)*.

Laten wij hier Mad. de Caylus, de best ingewijde over Saint-Cyr, verder aan het woord: 'Saint-Cyr.... superbe par l'étendu de ses bâtiments, fut élevé en moins d'une année et en état de recevoir deuxcentcinquante demoiselles, trente-six dames pour les gouverner et tout ce qu'il faut pour servir une communauté aussi nombreuse.... Pour entrer à S. Cyr il faut faire également preuve de noblesse et de pauvreté.' Nu, verarmde adel was er te dien tijde al genoeg in Frankrijk en het instituut had dan ook geen gebrek aan pensionnaires.

Madame de Maintenon had er, om te beginnen, een oude religieuse aan het hoofd gezet, een zekere Mad. de Brinon. Deze dame had litteraire aspiraties, waarvan Mad. de Caylus zegt: '....qu'elles étaient détestables à la verité.' 'Mad. de Maintenon voulait une des piéces de M. de Brinon: elle la trouva telle qu'elle était, c'est-à-dire si mauvaise, qu'elle la pria de n'en plus faire jouer de semblables et de prendre plutôt quelques

1) Duch. d'Aumale (Ebeling, Louis XIV, II, 115).
2) Het onderschrift van Pérelle vermeldt 1686, Mad. de Caylus spreekt van 1687 (Ebeling, Louis XIV, II, 34).

belles pièces de Corneille ou de Racine, choisissant seulement celle où il y aurait *le moins d'amour*....'

'Les petites filles (de S. Cyr) représentèrent Cinna assez passablement pour les enfants.... Elles jouissaient ensuite Andromaque. Madame de Maintenon demanda alors à Racine.... de lui faire dans ses moments de loisir quelque pièces de poème moral ou historique *dont l'amour fut entièrement banni*.... Nu had Racine zich voorgenomen, na het échec van zijn Phèdre (1677) niet meer voor het tooneel te schrijven. Na lang aarzelen en tegen 't advies van Boileau in, besloot Racine tenslotte aan het verzoek te voldoen: zoo ontstond Esther, dat in 1689 voor het eerst te Saint-Cyr werd vertoond en daarna Athalie, dat niet werd opgevoerd, doch, met rolverdeeling, door de meest begaafde pensionnaires, in het kasteel van Versailles voor den koning en Madame werd opgezegd.[1)]

In 1808 vestigde Napoleon in het oude internaatsgebouw de beroemd geworden Ecole militaire. Zoo betrok Mars het huis, waaruit Venus vroeger was geweerd.... er mogelijk slechts in het verborgene en bescheidenlijk was aanbeden. Aan de kenners der oude Fransche letterkunde en der nieuwe Fransche krijgskunde is de naam even gemeenzaam. Aan het instituut als bouwwerk wordt nu, begrijpelijkerwijze, minder gedacht, evenmin als aan het feit, dat hier de 'ongenoemde' weduwe van Versailles' grootsten koning haar laatste jaren in afzondering sleet en er tenslotte vereenzaamd stierf.

IV. Het Park van Le Nôtre, het Trianon de Porcelaine (1670) en het Grand Trianon (1687-1688)

Bij het bespreken van de bouwgeschiedenis van Versailles, hebben wij, gelijk hiervoren werd gezegd, met opzet de tuinen en de Trianons onvermeld gelaten, om het beeld der ontwikkeling niet te gecompliceerd te maken.

Toch moeten zij besproken worden: het groote paleis, met zijn dépendances, zoo goed als de omringende kasteelen, zijn ondenkbaar zonder hun tuinen, en diè weer zijn ondenkbaar

1) Mad. de Caylus (Ebeling, Louis XIV, II, 33-39).

zonder de waterwerken! Hoever was men al niet met den bouw van Versailles, toen de koning er over dacht alles weer op te geven wegens het gebrek aan.... water.[1)] Inderdaad, in dat opzicht was Versailles zéér misdeeld en de term '*favori sans mérite*,' in dien tijd zelf zoo gaarne geciteerd, had wel in hoofdzaak zijn ontstaan te danken aan de ligging te midden van moerassen, ver van helder, stroomend rivierwater.

Dat Lodewijk XIV al deze bezwaren overwon, was hem een reden te meer tot trots; gelijk de Godheid de wereld had geschapen uit den chaos, zoo wilde hij een lustoord doen ontstaan uit het niet, zij het dan, dat het milliarden florijnen en.... honderden menschenlevens zou kosten.

Van het begin van zijn regeering af (1661) is de koning bezig met de tuinen, die tegelijk met het jachtslotje van zijn vader worden uitgebreid. Bij degenen, die Vaux-le-Vicomte hadden geschapen, had Louis ook André le Nôtre gevonden, den knapsten tuinarchitect van zijn tijd en hij nam hem mede naar Versailles. Onmiddellijk beginnen nu de grondwerken, het formeeren der terrassen, het graven van bassins en vijvers. Men kent den aanleg met de geweldige perspectieven, de balustrades en trappen, de paden en berceaux, de bosquets en de beelden. Het is verre van ons, de wordingsgeschiedenis daarvan te willen schetsen, zooals wij dat van het gebouw deden. Ook daar is eindeloos gemaakt en vermaakt, geslecht, veranderd, en verplaatst. Dat alles willen wij hier niet volgen, maar wel willen wij trachten de tuinen en parken weer te bevolken, iets te vertellen van het 'va-et-vient' in die dagen en op enkele bijzonderheden wijzen.

De grootste activiteit ontwikkelde Le Nôtre tegelijkertijd met Le Vau, d.w.z. dat in 1670 de aanleg in hoofdtrekken gereed was. Het is een genot, er te doolen, maar nog grooter is het genot, wanneer men er door den koning zelf wordt rondgeleid. Lodewijk XIV was een oprecht liefhebber van schoonheid; zij, die zijn werken uitsluitend verklaren uit een gestadige behoefte aan zelfverheerlijking, begaan daarmede een groote fout. Hij beminde met sterken geest en sterke zinnen de eindelooze vergezichten evenzeer als de kleur en den geur der bloemen, de breede ter-

1) Charles Perrault schrijft 1675: '.... on était en branle de quitter Versailles en ce temps là pour aller bâtir dans un terrain plus heureux' (Nolhac I, p. 214).

rassen evenzeer als de sculptureele details, de kracht der hoogopspuitende watermassa's evenzeer als de koelte en den glans der spiegelende vijvervlakken, waarover hij, de zeer-muzikale, bij 't spelevaren de melodieën van Lulli liet weerklinken.

Zoo dierbaar was hem dat alles inderdaad, dat hij eigenhandig een '*Manière de faire visiter les jardins de Versailles*' samenstelde[1] en dat hij, voor zooverre hij er maar even den tijd voor kon vinden, zijn bezittingen persoonlijk aan hooge gasten toonde. 'Madame La Fayette fut hier à Versailles' bericht 17 April 1671 de trouwe vertelster, Mad. de Sévigné aan haar dochter '.... elle y fut reçue très bien, mais très bien. C'est-à-dire que le roi la fit mettre dans sa calèche avec les dames (*zie afb. 31*) et prit plaisir à lui montrer toutes les beautés de Versailles, comme ferait un particulier que l'on va voir dans sa maison de campagne. Il ne parla qu'à elle, et reçut avec beaucoup de plaisir et de politesse toutes les louanges qu'elle donna aux merveilleuses beautés qu'il lui montrait: vous pouvez penser si l'on est contente d'un tel voyage.'

De schrijfster komt er zelf ook meermalen en is dan niet uitgepraat over 's konings hoffelijkheid en charme, die haar zoo goed als ieder ander gevangen nemen. 'Tout est grande, tout est magnifique', noteert zij 12 Februari 1683 over Versailles, 'mais ce qui plaît souverainement, c'est de vivre quatre heures entières avec le souverain, être dans ses plaisirs et lui dans les nôtres: c'est assez pour contenter tout un royaume qui aime passionnément à voir son maître.... *Dieu la bénisse*, *cette personne*!'

Dat Louis van zijn charme partij wist te trekken, zagen wij reeds bij de bespreking van Marly. Ziehier een tweede staaltje. De koning bracht den Venetiaanschen gezant Michiele bij het Grand Canal en wees er hem op '....qu'il avait pour naviguer diverses sortes de navires. Voulant découvrir l'intention du Roi', bericht Michiele aan zijn senaat, 'je crus bon répondre que, pour fendre l'eau des canaux, il n'y avait rien de mieux approprié que les gondoles de notre ville, *ce qu'admit le Roi avec un gracieux et courtois sourire*....'[2] Dan gaat de ambassadeur

1) Facsimile-afdruk bij Nolhac, Histoire du Château de Versailles, I, p. 208 e.v.
2) Rapport v.d. gezant van 13 Sept. 1671 (Nolhac, I, p. 295).

bij een hofmaarschalk zijn licht opsteken, hoe de zaak verder te behandelen, met het resultaat dat de Republiek tenslotte twee gondels aan den koning toezond, die aan luxe alles van dien aard overtroffen. Lodewijk was zeer verheugd met het geschenk, evenals met de vier gondeliers, die Venetië tegelijkertijd had meegestuurd.

Van het een komt nu het ander: Spaansche, Engelsche en Hollandsche scheepsmodellen worden nagemaakt. Zelfs een klein galjoen met 34 bronzen miniatuurkanonnen ligt al spoedig gereed. Een geheel corps van lieden vindt zijn werk aan deze vloot; er is een ‘capitaine des vaisseaux’, die aan 't hoofd staat, onder hem een luitenant en verder een geheele scheepsbevolking, die zijn naam aan de ‘Allée des Matelots’ heeft gegeven, zooals de huisjes in de ‘Allée de la Petite Venise’ herinneren aan de gondeliersfamilies, die hier, in navolging van de eerste vier, kwamen wonen. Ook Mooren zijn er: 54 heeft de koning er in Afrika voor zijn vloot laten koopen, terwijl eenige dwangarbeiders het grove werk doen.[1)]

Zoo is alles bijeen voor de feestelijke vaarten over het water van het Grand Canal. Hoe was dat watervlak in den loop der jaren uitgebreid, verlengd, verbreed en verdiept. In 1668 beschrijft Mad. de Scudéry het nog slechts als een grooten plas, die zijn toevoer krijgt van de omringende moerasgronden; zes jaar later is het water omboord met bergsteenplaten en is de grond erom heen gedraineerd en beplant. Het kanaal is dan bijna twee km lang en heeft een dwarsarm van ruim één km; het is zestig meter breed en is zoodanig verdiept, dat de driemaster van de kleine vloot er met een heel gezelschap aan boord kan varen en aanleggen (*afb.* 31).

Hoe nu de koning en het hof dat alles gebruiken, leert ons o.a. een beschrijving van den derden dag van de groote feesten van 1674:[2)] ‘La troisième journée commence à la Ménagerie (gelegen aan het einde van den linker kanaalarm. *Afb.* 27) où se donne la collation; puis on s'embarque sur les gondoles superbement parées, que suit sur le Canal un grand vaisseau remplide

1) Nolhac, I, p. 298.
2) ‘Les divertissements de Versailles, donnez par le Roy à toute sa Cour au retour de la conqueste de Franche Comté, en l'année 1674’ (Nolhac, I. p. 278).

Afb. 29 - Lodewijk XV, als kind, te paard voor het Grand Trianon; détail v.e. schilderij v. Denis Martin, 1722 (Versailles)

Afb. 30 - Lodewijk XIV, in zijn karetje, tijdens een rondgang d.d. tuin; détail v.e. schilderij v. Denis Martin. (Versailles)

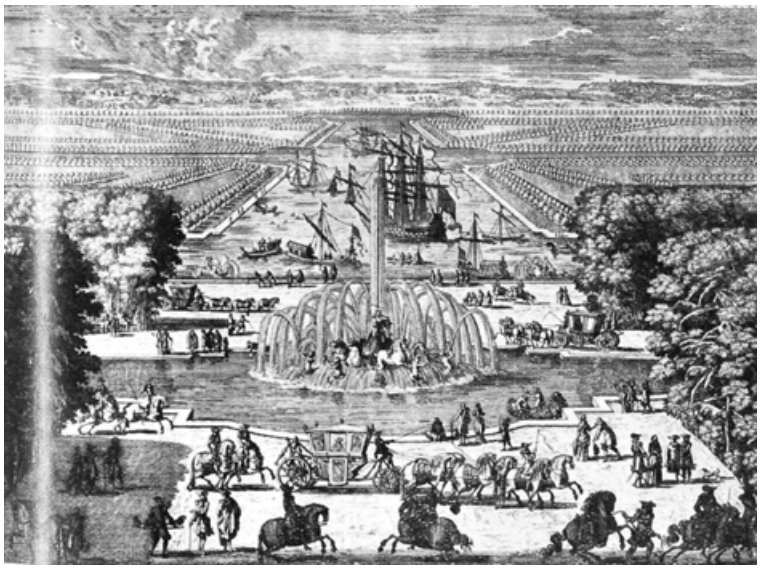

Afb. 531 - Het ‘Bassin d'Apolion’ en het ‘Grand Canal’ met de miniatuurvloot van Lodewijk XIV, Versailles, gravure van Pérelle

musiciens, comme à Venise.... Sa Majesté demeura environ une heure à goûter la fraîcheur du soir et entendre les agréables concerts des voix et des instruments, qui seul interrompaient alors le silence de la nuit qui commençait à paraître. Ensuite de cela le Roi descendit à la tête du canal et, étant entré dans sa calèche, alla au théâtre que l'on avait dressé devant la Grotte, pour la représentation de la comédie du Malade imaginaire, dernier ouvrage du sieur Molière.'

Binnen die feestencyclus valt ook de Iphigénie van Racine, de Alceste van Lulli (*afb. 5*) en diens Eglogue de Versailles, die in de tuinen van het 'Trianon de Porcelaine' ten beste wordt gegeven.

Van dat merkwaardige gebouwtje staat nu geen steen meer; alleen de vele blauw en witte porceleinen bloempotten, die men in de huisjes van het Hameau van Marie Antoinette ziet staan, doen nog terugdenken aan die merkwaardige constructie, die zich aan het uiteinde bevond van den rechterdwarsarm van het Grand Canal.

Terwille van 'La belle Madame' voor wie hij een retraite wilde hebben, liet de verliefde vorst het gehucht Trianon eenvoudig afbreken en in enkele maanden van 't jaar 1670 verrees daar het 'Trianon de Porcelaine' (*afb. 26*). Den naam dankte het kleine paleisje aan de bekleeding, die zoowel in- als uitwendig geheel van fayence was. Ons land voer daar niet slecht bij: Delft leverde een groot deel van de bekleeding in 'carreaux de Hollande'. Maar ook de balustrades, de reliëfs en deelen van de schoorsteenen waren van wit en blauw porcelein, dat met het verguld der in lood geklopte ornamentiek schitterde in den zonneschijn.[1] Zelfs de houten banken tusschen de bosschages waren wit en blauw geschilderd. Het geheel, zegt een tijdgenoot, 'était travaillé à la manière des ouvrages qui viennent de la Chine'.[2] Het is deze opmerking, die de oplossing geeft voor het probleem, waarvoor men zich gesteld voelt, n.l. hoe een zoo statig en waardig vorst als Lodewijk XIV, die zoo in alles op breede allure uit was, tot zulke 'Spielereien' kon komen. Inder-

1) De reliëfs enz. werden in Frankrijk gemaakt. In het spraakgebruik van die dagen worden *fayence* en *porcelaine* dooreen gehaald (Nolhac, IV, p. 6).
2) Nolhac, IV, p. 7.

daad: het ‘Trianon de Porcelaine’ is een van de eerste uitingen van imitatie van het verre Oosten, gevolg van de publicaties van vele missionarissen, die in de achttiende eeuw zouden leiden tot de Chineesche torens, enz. en tot de ‘chinoiseries’ in decoratie en kleinkunst.

De tuinen van het paviljoen waren even vermaard als de retraite zelf, vooral om de sterk geurende bloemsoorten, die er speciaal gekweekt werden.[1)]

Mais tout passe, tout casse.... Als Madame de Montespan van het hof verwijderd is, wil de koning niet meer aan die plaats van minnen en koozen herinnerd worden. Intusschen, zonder een retraite kan hij het toch niet stellen, wanneer, na de jonggestorven de Fontanges, Mad. de Maintenon den vorst in haar ban heeft. Daarom geeft hij bevel tot afbraak van het Trianon de Porcelaine en tot opbouw, ter zelfder plaatse, van een grooter en strenger gebouw. Zoo ontstaat in de jaren 1687-'88 het ‘Grand Trianon’ van Jules Hardouin Mansart en Robert de Cotte.

Doch keeren wij tot de tuinen van Versailles terug. Vanaf het ‘Parterre d'Eau’, voor den tuingevel van het kasteel, ziet men niet alléén de geweldige watervlakte van het groote kanaal, doch tevens, in het Zuiden, een tweede enorme vijver, tusschen den weg naar St. Cyr en het bosch van Satory. Het is het z.g. ‘Pièce d'eau des Suisses’. Zijn naam heeft het ontvangen van degenen, die het gegraven hebben: rekeningen vanaf 1678 vermelden ‘travail de transport des terres que fait le *régiment des Gardes Suisses* dans la grande pièce d'eau proche au potager.’ Die rekeningen vermelden de kosten, maar niet.... de menschenlevens. En toch waren die ermede gemoeid. Op 12 Oct. 1678 schrijft Mad. de Sévigné aan Bussy-Rabutin: ‘Le Cour est à Saint-Cloud. Le Roi veut aller samedi à Versailles, mais il semble que

1) Colbert schrijft aan Arnoul, den intendant van de galijen te Marseille, die ook de zorg heeft voor het transport van de vreemde dieren voor de menagerie des Konings: ‘Vous savez que, pour l'ornement des jardins des maisons royales, il est nécessaire d'avoir une grande quantité de fleurs. Comme il s'en rencontre en Provence de plusieurs espèces, je vous prie d'acheter *toutes* les jonquilles et tubéreuses que vous pourrez trouver, et toutes les autres fleurs curieuses....’ (Nolhac, I, p. 224).

Dieu ne le veuille pas, par l'impossibilité que les bâtiments soient en état de le recevoir et par *la mortalité prodigieuse des ouvriers, dont on remporte*, *toutes les nuits*, *comme de l'Hôtel-Dieu*, *des charettes pleines de morts*. On cache cette triste marche pour ne pas effrayer les ateliers et pour ne pas décrier l'air de ce favori sans mérite.[1)] Bussy antwoordt: 'Je n'avais pas su qu'on eût appelé Versailles un favori sans mérite; il n'y a rien de plus juste ni de mieux dit!'

Het waren de jaren, waarin Mansart zijn 'Aile du Midi' optrok, en waarin, daarmede in verband, de geweldige, grondverplaatsingen bevolen waren tot vorming van de nieuwe, meer naar het Oosten geschoven, geheel ingegraven, oranjerie, met z'n gewelven, die het 'Parterre du Midi' moesten dragen, z'n enorme trappen en keermuren, waarvoor dan als 'overtuin' het meer der Zwitsers werd gegraven (*afb. 6*).

Het is tenslotte alles tot stand gekomen, maar ten koste van een zeer zwarte bladzijde in de annalen der wordingsgeschiedenis. Nu is het uitzicht vanaf de balustrade, die het Parterre du Midi afsluit, één der meest liefelijke. Over het groote watervlak teekent zich, tegen den rand van het bosch van Satory,[2)] een kleine witte stip af. Loopt men er heen, dan staat men voor een.... Bernini, een ruiterstandbeeld van den Zonnekoning, dat dezen zoodanig mishaagde, dat hij het eerst in stukken wilde laten hakken, maar daarna aan Girardon bevel gaf, door omwerking van den kop, het beeld in een Marcus Curtius te transponeeren. Na twee verschillende plaatsingen - in den Oranjerietuin en bij het Bassin de Neptune - gaf Louis in 1702 tenslotte het bevel de groep achter het 'Pièce d'eau des Suisses' te deponeeren.[3)] Meer lagen den vorst de werken van Le Gros, Le Hongre, Coysevox, Girardon en andere Franschen, die voor hem werkten en de tuinen met marmer- en bronswerken bevolkten. Hun composities mengden zich, tegen het groen der taxishagen en aan de randen der vijvers, met de tallooze copieën naar antieken, die Lodewijk door de pension-

1) Nolhac, II, p. 82.
2) Direct achter de eerste boomenrij ligt de spoorlijn van Parijs naar Chartres. Vanuit den trein ziet men het geheel nog precies zoo, als afb. 6 het weergeeft.
3) Nolhac, II, p. 132.

naires van de Fransche Academie te Rome liet uitvoeren.[1)]

Naast de bovengenoemde Parijsche beeldhouwers heeft tenslotte ook Pierre Puget een kans gekregen en werk voor het park van Versailles geleverd. Uit eigen beweging zond hij zijn 'Milon de Croton' naar den koning. Jaloersche confraters probeerden wel het werk op een afgelegen plaats opgesteld te krijgen, doch die toeleg mislukte. De koning waardeerde het werk en wees het een eereplaats aan, rechts bovenaan bij het 'Tapis vert' (*zie afb.* 34), daar waar zich nu een copie van de Laökoongroep bevindt.[2)]

Hadden de vijvers groote offers aan geld en aan menschenlevens gevraagd, méér nog zou dat het geval zijn voor het 'bewegende' water, voor de bassins, de cascades en de fonteinen. Om op dat punt satisfactie te krijgen, heeft de Roi Soleil een doorzetting getoond en een hardnekkigheid ontwikkeld, die tenslotte tot gewetenloosheid voerden. Het ging er om Chantilly den loef af te steken; daar waren fonteinen 'qui ne se taisaient ni jour ni nuit.' Dat wilde de koning op zijn minst ook zoo hebben, maar helaas, hij heeft voor zijn park geen rivier tot zijn beschikking zooals de prins van Condé. De vijver van Clagny is voorshands zijn eenige waterbron; daaruit put men, stuwt met telkens brekende pompen het water moeizaam naar omhoog, drijft het naar de fonteinen, leidt het vanuit de bassins naar het Grand Canal en vandaar met 'moulins de retour' naar den vijver van Clagny terug.[3)] Zelfs in het jaar van de groote feesten voor de herovering van de Franche Comté (1674) is het nog niet anders en de koning ergert zich daarover. In '73 schrijft hij vanuit Elzas-Lotharingen aan Colbert: 'Il faut faire en sorte que les pompes de Versailles aillent si bien, surtout celles du réservoir d'en haut, que lorsque j'arriverai je les trouve en état de ne pas me donner du chagrin en se rompant à tout moment.[4)]

De meeste bezoekers van de tuinen vonden het intusschen al

1) In een brief uit Rome van 2 Oct. 1685 leest men: 'Les Romains jalousent beaucoup les belles copies que nos académiciens français font pour le Roi de toutes les anciennes figures et des bustes....'
2) De 'Milon' v. Puget is nu in het Louvre.
3) Voor dit werk werd in vijf jaar een millioen pond uitgegeven (Nolhac, I, p. 290).
4) Nolhac, I, p. 215.

prachtig en de 'Mercure galante'[1] van 2 April 1672 plaatste dan ook een enthousiaste beschrijving over het werk van M. Francine en M. Denis,[2] waarin de boschages beschreven werden met hun verschillende fonteinvormen: l'Arbre, le Mont d'eau, le Marais, le Théâtre, la Pyramide, la Cascade, enz.[3]

Maar de koning wenschte het nog gansch anders; zelfs wanneer een deel van het water van het riviertje de Bièvre wordt verzameld in reservoirs in het bosch van Satory en dan naar de tuinen geleid, is hem dat nog onvoldoende. Dag en nacht bestudeeren nu ingenieurs, wiskundigen en landmeters het probleem: hoe meer water naar Versailles te krijgen. Sommigen stellen voor het benutten van nog meer omringende vijvers, anderen spreken over het aftappen van de Eure of zelfs van de Loire.

Een eerste oplossing bracht de samenwerking van een geestelijke en een ingenieur, den abbé Picard en Thomas Gobert, en zij dankten hun succes aan een uiterst nauwkeurige meting van de hoogteverschillen tusschen Versailles en de 'plateaux de Trappes et de Saclay'[4] waar vandaan sneeuw- en regenwater zich in een groot aantal kleine stroompjes verloren. Men toog aan het werk; niet minder dan 70 km tunnel en aquaduct werden aangelegd en dit systeem, later verder gecompleteerd, bracht - *en brengt nu nog* - inderdaad een zeer groote hoeveelheid water naar Versailles, waar het verzameld wordt in de reservoirs van de 'Butte Montbauron'[5] en in die van het voormalige 'Parc aux Cerfs..[6] Nu kon het oude systeem van pompen en windmolens worden losgelaten; het werk was gelukt (± 1680).

Mocht met dezen arbeid van Picard en Gobert een zéér knap stuk ingenieurswerk zijn gedaan, tot de verbeelding sprak veel meer de beroemde 'Machine de Marly', die wij hierboven reeds

1) Een dagblad, dat over geheel Frankrijk verspreid was en ook in het buitenland, vooral aan de hoven, veel gelezen werd.
2) Bovengenoemde Francine was een lid van een uitgebreide familie van Italiaansche vaklieden op het gebied van 'l'art d'utiliser les eaux pour l'embellissement des parcs et jardins'. Onder Henri IV waren zij reeds naar Frankrijk gekomen (± 1590) en sedert in dienst van het hof gebleven. Denis was de 'maître fontainier' van Lod. XIV.
3) Zie de gravures v. Pérelle in 'Vues des plus beaux bâtiments France'.
4) Gelegen tusschen Versailles en Rambouillet.
5) Gelegen tusschen de Avenue de St. Cloud en de Avenue de Paris.
6) Aan het einde van de Avenue de Sceaux; zij worden ook wel Res. Gobert genoemd, naar den ontwerper.

tweemaal noemden, en inderdaad, zij was merkwaardig (*afb.* 19). Een schepen van Luik, de ingenieur Arnold de Ville was er de uitvinder van; de uitvoering droeg hij op aan een geheele familie van werktuigbouwers, die men in de Fransche boeken als Ranneken of Rennuquin ziet aangegeven.

In 1661 werd met den bouw begonnen; in '86 functioneerde de machine, die, met het aquaduct naar Versailles, bijna drie en een half millioen pond had gekost. Veertien geweldige schepraderen, samengevat in een houten constructie, die in de Seine was uitgebouwd zetten 225 pompen in beweging, die in drie verdiepingen opeengestapeld waren en die het water opvoerden tot een hoogte van 154 meter, waar vanaf het of naar het koningspark van Marly of naar de reservoirs van Versailles werd geleid.

Tot ver in den omtrek kon men het geknars der raderen en pompen hooren, wat mede de faam van dit wonderding verspreidde, van die ‘machine qui contenait un millier d'autres’ en die zoo ingewikkeld was, vertelt Dangeau, dat zelfs een Vauban haar niet heelemaal begreep.[1)] Nu stond er een sterke druk: de fonteinen spoten 30 tot 32 meter hoog. Chantilly was overwonnen!

Door 20 km ondergrondsche buisleiding in het park ging het water naar de 1400 fonteinopeningen.[2)] Hoeveel water werd er verbruikt bij de ‘Grandes Eaux’? De getallen die men genoemd vindt loopen nogal uiteen. Onder Lodewijk XIV moeten het, als alles spoot, ongeveer 23800 mud (62000 hectoliter) per uur zijn geweest. In de achttiende eeuw deed men het met minder.[3)] Bovendien, alles spoot ook niet steeds door: ‘on se contentait ordinairement, durant l'été seulement, de faire jouer depuis dix heures du matin jusqu'à huit heures du soir, pendant le séjour du roi à Versailles, le “Parterre d'eau” (direct achter den tuingevel) et quelques bassins qui s'aperçoivent du château et des terrasses’ vertelt Blondel en ook bij de ‘Grandes Eaux’ was men zuiniger dan Louis vermoedde; waar hij voorbij was, werden de fonteinen weer afgedraaid, maar eerst dan, als hij ze, ook bij omkijken, niet meer kon zien.[4)] Het kostte toch al water genoeg: men bedenke,

1) Nolhac, II, p. 206.
2) Nu zijn er nog 681 (Nolhac, II, p. 209 e.v.).
3) Blondel spreekt van 35292 mud in 2½ uur (Nolhac, II, p. 209). Het oud-Fransche mud was 270 liter.
4) Een speciale instructie voor de ‘fonteinjongens’ hiervoor is gevonden (Lenôtre, Versailles).

dat tegenover de *duizenden hectoliters per uur* voor de fonteinen van Versailles, 240.000 liter stonden per dag voor geheel Parijs, wat in dien tijd neer komt op *één halven liter per dag per inwoner*![1)]

Zooals Lodewijk deed met zijn bouwwerken, zoo deed hij ook met zijn waterwerken. Als alles gereed is: Versailles, Clagny en Marly, als alle fonteinen spuiten, als overal ruimte is en representatie, dan is het nog weer niet goed genoeg. Dan worden weer nieuwe werken aangevangen. Op bouwgebied: St. Cyr en de nieuwe kapel van Versailles, op het gebied van watertoevoer de pogingen tot het aftappen van het Eurewater. In 1684 wordt tot dit werk het bevel gegeven en begint men met het aquaduct bij Maintenon. Weer worden er, als bij het 'Pièce d'eau des Suisses', militairen voor aangewezen; in het contract met den aannemer leest men: 'Il sera donné au dit entrepreneur, pendant les mois d'avril, mai, juin, juillet, août, septembre et octobre, assez de troupes pourque l'ouvrage soit autant avancé que Sa Majestéle désirera, et la journée des soldats sera réglée sur le pied de dix sols.'[2)] Dertigduizend man worden er heengezonden om in den drassigen bodem graafwerk te verrichten. Dan herhaalt zich de geschiedenis van den vijver der Zwitsers. Ook nu tracht men de vele dooden te verheimelijken en worden er vergoelijkende berichten uitgegeven, démenti's, zooals wij die uit eigen tijd maar al te goed kennen, b.v.: 'Le roi a trouvé *beaucoup moins de malades* qu'on ne le disait.'[3)] Doch als tenslotte minister Louvois zelf ziek wordt in Maintenon in 1688, en ook de koning wordt door koortsaanvallen gedwongen het terrein der werkzaamheden, dat hij bezoekt, te verlaten, terwijl in dienzelfden tijd de Fransche legers aan de grenzen groote verliezen lijden, dan geeft Lodewijk plotseling bevel, het geheele werk stop te zetten.

De resten van de bogen en pijlers, waaronder er zijn, even hoog als de torens van de Nôtre-Dame, staan daar nu nog in het park van het kasteel van Maintenon als stille getuigen van den eindelijk gebreidelden overmoed van den Zonnekoning.

1) Lenôtre, Versailles, p. 48 e.v.
2) Nolhac, II, p. 215.
3) Nolhac, II, p. 216.

V. Het ‘petit trianon’ (1766), het ‘hameau’ (1782-'86) en de romantiek in het park van Versailles: de ‘grotte d'Apollon’ van Hubert Robert (1778)

Wij hebben hierboven geschreven, dat op den duur Versailles een plaats van antipathie en verveling zou worden, doch dat Lodewijk XIV dat zeker niet vooruit kon bevroeden. Toch brak de kritiek op paleis en tuinen niet lang na den dood van den Zonnekoning los. Andere opvattingen op velerlei gebied, andere levensvormen begonnen zich te manifesteeren reeds voor de jonge Lodewijk XV den troon had beklommen en, in versneld tempo, zouden die wijzigingen zich in de achttiende eeuw doorzetten.

Uit Engeland - het is algemeen bekend - komt de stoot tot vele van die veranderingen, waarvan wij hier slechts die kunnen aanvoeren, die van belang zijn voor den vorm van de tuinen van het Petit-Trianon en van het park van Versailles zelf. Pope was de eerste, die de tegenstelling tusschen de ‘landscape-garden’ van het kasteel Stowe en de Le-Nôtre-tuin van Versailles beschreef en die zijn kritiek ten gunste van het Engelsche park liet uitvallen. Ook een stuk uit Addisons Spectator, dat in 1720 vertaald in Frankrijk verscheen, kantte zich tegen de rechte lijnen en de geschoren hagen van de zeventiende eeuw en eischte, dat een tuin zou zijn een ‘joli paysage’. Het is de voorwaarde, die Rousseau later zou overnemen en in zijn ‘Nouvelle Héloise’ zou omschrijven. ‘Les jardins avec leurs lignes géométriques et leurs masses bien équilibrées de verdure, de bassins et de parterres fleuris ne satisfaisaient plus les âmes sensibles,’ schrijft Lanson.[1)] Rousseau dans la ‘Nouvelle Heloïse’ (1760) demandait un parc, *image de la nature*, qui ne connaît ni règle ni équerre et qui ne plante rien au cordeau. Dès lors les architectes cherchèrent, comme en Angleterre, des effets pittoresques.... Les terrassiers construisirent des collines, des cavernes et des cascades, les pelouses se parsemèrent de bouquets d'arbres, des chemins sinueux permirent aux promeneurs de découvrir à chaque pas des perspectives nouvelles, qui devraient tantôt leur suggérer des états d'âme: amitié, amour, terreur, gaîté ou

1) Le goût du moyen-âge en France.

Afb. 32 - Inwendige van de ‘Grotte de Thétis’ met de groepen van Apollo en zijn paarden; gravure van Lepautre van omtrent 1672

Afb. 33 - Détail v.e. ontwerp-teekening v. Hubert Robert v.e. nieuwe ‘Grotte d'Apollon’, ± 1775, uitgevoerd in 1778

Afb. 34 - De koninklijke familie in den tuin v. Versailles, bij den ‘Milon’ v. Puget. Détail v.e. schilderij v.H. Robert

Afb. 35 - Het omhakken van het hooge geboomte in de tuinen van Versailles en de aanleg van de nieuwe ‘Grofte d'Apollon’, Men ziet Lodewijk XVI, Marie Antionette en hun kinderen, evenals op afb. 34. Schilderij van Hubert Robert, omtrent 1778

mélancholie, tantôt évoquer à leurs yeux des civilisations étrangères. Des mosqués, des pagodes, des temples grècs, des chapelles, des tombeaux, des colonnes, des pyramides et des inscriptions aidèrent à échauffer les imaginations.'[1)]

Men ziet hoe sterk het gevoelselement op den voorgrond komt en men begrijpt dat de majestueuze vergezichten, de breede parterres en de rechte lanen niet meer adequaat zijn aan het nieuwe levenssentiment: het imprévu ontbrak en het intieme. De kreet 'terug naar de natuur', een kreet die te laat werd geslaakt door een gedepraveerde society, doch die alom werd vernomen, leidde eenerzijds tot de vooronderstelde 'zuiverheid' der Antieken en anderzijds naar, wat men meende te zijn, de 'zuiverheid' van het landleven. Deze nieuwe sympathieën worden de verdelgers van Barok en Rococo en tegelijkertijd de bronnen, waaruit de, voor ons oogenschijnlijk zoo ver van elkaar gelegen uitingen ontspringen, die wij gemeenlijk met determen Classicisme en Romantiek bestempelen. Uitingen, die niet, zooals veelal wordt gezegd, chronologisch op elkaar volgen, maar die inderdaad gelijktijdig zijn. De edelman uit de tweede helft van de achttiende eeuw, gevoed door de boeken, die dan juist over Athene, Baälbec en Paestum zijn verschenen en tevens door den 'Emile' en 'la Nouvelle Héloïse', is beu van de gebogen lijnen van het Rococo en streeft voor zijn stad- of buitenpaleis naar de rechtlijnige strengheid der Grieksche en Romeinsche tempels. Maar voor zijn tuin is het juist andersom. Wat hij onnatuurlijk acht in zijn decoraties, acht hij natuur in zijn park: daar worden alle rechte lijnen juist geweerd, daar zoekt hij naar de gebogen lijn en volgt zoo, naar zijn meening, in beiden '*het* natuurlijke.'

Bij al dat streven naar het natuurlijke zal men toch nog zeer lang aan vele oude vormen en gewoonten blijven vasthouden en een kreet van verontwaardiging zal er dan ook nog opgaan, wanneer de hertogin de Grammont zich door Mad. Vigée-Lebrun laat portretteeren met.... ongepoederd haar.[2)] Maar

1) De noodige theorieboeken ontstaan hierover natuurlijk in dezen tijd: eerst vertalingen van de Engelsche werken van Horace Walpole, Whateley, Chambers, e.a. Dan oorspronkelijke werken v. Laugier, Watelet, Lerouge, Duchesne, de Girardin, Morel e.a. (Nolhac, III, 330 en IV, 70-71). In Holland o.a. nagevolgd door G.v. Laar (zie: Plantenga, Academie-Gedenkboek, p. 52 e.v.)

2) Nolhac, IV, p. 231.

op den duur wordt ook dát gewoon gevonden en wekt zelfs het demonstreeren van ‘emotioneele’ houdingen in het openbaar geen verbazing. Paméla, het in Engeland gekochte beeldschoone meisje,[1] dat tegelijk met de kinderen van den hertog van Orléans wordt opgevoed, om dezen haar taal te leeren, is er beroemd om en als haar gouvernante, Madame de Genlis met haar discipelen uit is en vrienden ontmoet (het verhaal speelt in de tentoonstellingszalen van de Salon van 1789) dan roept zij: ‘Paméla, faites Héloïse!’ Dan trekt Paméla de kammen uit het ebbenhoutzwarte haar en laat haar lange lokken over de schouders vallen, terwijl zij zich op één knie neerlaat en, de handen ten hemel heffend, extatische blikken naar omhoog werpt. Mad. de Genlis geeft daarbij aan de omstanders uitleg over het ‘natuurlijke’ van de houding en wordt dan wegens haar paedagogische talenten om strijd gecomplimenteerd.[2] Beter misschien dan lange beschouwingen geeft dit eene tafreel weer, in welke richting de gevoelsontwikkeling ging.

In het begin is het eerst nog een strijd tusschen anglomanie en sentiment eenerzijds en zeventiende-eeuwsch regiem anderzijds en de kritiek op Versailles blijft dan ook voorshands niet zonder tegenspraak; gaandeweg eerst wint de opinie veld, dat het Koningspark toch eigenlijk onmogelijk is. Ziehier enkele uitspraken: ‘Versailles est triste’ schrijft de Prince de Ligne, een van de autoriteiten op het gebied der tuinarchitectuur in zijn tijd en de markies de Girardin noteert: ‘Le Nôtre a massacré la nature, il a inventé l'art de s'entourer à grands frais d'une *enceinte d'ennui*.’ Ten onzent laten Wolff en Deken, Cornelis Edeling schrijven, dat men te Versailles ‘.... het lieve gelaat der natuur gandsch en al bedorven heeft’ (Sara Burgerhart, br. 138) en bij Marmontel leest men: Le croira-t-on? Ces jardins sont impraticables dans la belle saison, surtout quand venaient les chaleurs.... Alors j'étais obligé d'aller chercher un air pur et une ombre saine dans les bois de Verrières ou de Satory.[3] Hierbij moet men wel bedenken, dat men, door het stijgen van den financieelen nood, gepaard aan de veranderende smaak, het

1) Zij heette Nancy, maar had in Frankrijk den naam van Richardsons romanheldin moeten aannemen.
2) Lenôtre, Vieilles maisons, vieux papiers, V, p. 185.
3) ‘Mémoires’. Nolhac III, p. 341 e.v.

park zeer verwaarloosde, de lagere gedeelten onvoldoende drooghield en de fonteinen slechts zeer gedeeltelijk liet spuiten, waardoor het water in de bassins vertroebelde.

Waarom, zal men vragen, liet dan de adel met zijn nieuwe inzichten, niet gaandeweg het hof los? Dat kon zij niet meer, zij was voorgoed gevangen ‘dans cette magnifique prison, que le cardinal de Richelieu avait jadis donné à la haute noblesse.’[1] Maar den nieuwen geest doen zegevieren in Versailles zelf, dat kon zij wel, vooral toen zij vat kreeg op de jonge, ongedurige Marie Antoinette. Nauwelijks is Lodewijk XV dood en heeft de negentienjarige vorstin het Petit Trianon van haar gemaal ten geschenke gekregen, of zij begint met de plannen voor een tuin. ‘La reine’ schrijft M. de Mercy, 1774[2] ‘est maintenant tout occupée d'un jardin *à l'anglaise* qu'elle veut faire établir à Trianon.’ Daarmede wordt het Petit Trianon bedoeld, dat Lodewijk XV in 1766 door Gabriël had laten bouwen als dépendence van het Grand Trianon. De koning moet terwille van die plannen zeer uitgebreide terreinen aankoopen. Keizerin Maria Theresia, zijn schoonmoeder, is, wanneer zij over die plannen hoort, wel zeer te spreken over de hoffelijkheid van den jongen echtgenoot, maar tegelijkertijd is zij beducht voor de uitgaven van haar dochter, wier spilzucht zij kent. Als zij zich in dien geest uit in een brief, dan antwoordt Marie Antoinette: ‘Ma chère maman peut compter que je n'entraînerai pas le Roi dans des grandes dépenses; bien au contraire, je refuse de moi-même les demandes, q*u'on me prie de lui faire pour de l'argent*.’[3] Een weg geplaveid met goede voornemens, vooreerst zich uitend in daden tegen den aandrang van een corrupte omgeving in. Hoe anders zou het worden en hoe tragisch eindigen....! Maar voorloopig lijkt alles nog zonnig en zorgeloos.

De jeugdige koningin is in Parijs geweest en heeft er een bezoek gebracht aan Victor Maurice de Riquet, Comte de Caraman, oud-kamerheer van koning Stanislas. Deze Riquet is een groot vriend van planten en bloemen en ook met ‘modernen tuinaanleg’ houdt hij zich onledig. Van dat bezoek komt de vorstin zoodanig verrukt terug, dat zij alle mogelijke lieden opzij schuift

1) Marmontel (Ebeling, Louis XV, II, p. 64).
2) Nolhac, IV, p. 80.
3) Nolhac, IV, p. 67.

en Riquet tot ‘directeur des jardins de la Reine’ benoemt. Onmiddellijk gaat nu de graaf de Caraman aan 't werk met den architect Mique, den schilder Hubert Robert, die vele adviezen geeft, en den plantkundige Antoine Richard.

Zoo ontstaat de tuin van het Petit Trianon. Van de, in onze oogen, zoo uiterst kinderlijke bouwsels, als ruïnes, half vergane bruggen, pagodes, graftombes, enz. enz., alles accessoires, die feitelijk bij een ‘echten’ landscape-garden behooren,[1] heeft het park van Marie Antoinette er gelukkig, met uitzondering van den ‘Tour de Marlbourough’, geen enkele.[2]

Hoezeer iedere tijd niet alleen zijn eigen vormen, maar ook zijn eigen wijze van zien heeft, spreekt wel bijzonder duidelijk uit de volgende beschrijving van 1780: ‘.... un grand jardin anglais, du plus grand genre et ayant de grandes beautés, quoiqu'il me paraissait *choquant qu'on y mêlât ensemble tout le ton grec avec le ton chinois*.’[3] Men zal, zoo men vermoeid is door den zonnegloed van de terrassen van Versailles, gaarne eenige uren willen toeven in den tuin van Marie Antoinette, maar wie onzer zal er, bekoord of niet, geërgerd zijn door een mengeling van Helleensch en Chineesch? Ja, wie zal er überhaupt aan Griekenland of aan het Verre Oosten denken? Zonderling aangedaan kan men er misschien alleen maar worden door het ‘hameau’, het gehucht van de koningin. Doch ook hierbij moet men zich verplaatsen in den gedachtengang van dien tijd en beseffen, hoe men de ‘vertus naturelles’ van Jean Jacques wilde stellen tegenover wat men zelf wel gevoelde als den decadenten geest van stads- en hofleven.

Niet alleen in Versailles ‘legde’ men ‘landschappen aan’ en ‘maakte’ men ‘dorpen’. Monceau, Betz en Ermenonville waren om de eerste al beroemd, Chantilly en Montreuil om de laatste. Intusschen was voor velen de overgang van het vorstelijke naar

1) Zie hiervoor het park van Betz in Frankrijk. In Duitschland vooral Wörlitz bij Dessau. Ten onzent ook nog vele overblijfselen van dien aard; zie ook in G.v. Laar: Magazijn v. Tuin-Sieraaden, 1802.
2) De groote veldheer kwam in de mode door de melodie van het bekende ‘Marlbourough s' en va-t-en Guerre’, vooral doordat Chérubin in Beaumarchais' Mariage de Figaro op die melodie een lied zingt; dat lied verspreidde zich en prikkelde de nieuwsgierigheid naar het stuk, waarvan de opvoering in het openbaar verboden was (Nolhac, IV, p. 236 e.v.).
3) Duc de Croy (Nolhac, IV, p. 115).

het boersche wat al te abrupt, waarom men wel aldus bouwde: van buiten landelijk, van binnen nog hoofsch. Zoo, b.v. was het bij den prins van Condé, in wiens hameau men een 'half vervallen schuur' vond, met een stel oogenschijnlijk vergane dakvensters, welke schuur echter van binnen was.... een verblindend luxueuse salon, met wanden in corinthische pilasterverdeeling, met bloemguirlandes en een geschilderd plafond, waarin zwevende engelen. Dat alles, met de meubelen, in zachtrood en zilver gehouden![1)]

Bij Marie Antoinette was het eenvoudiger, maar wel zeer uitgebreid. Een tuinhuis, een melkerij, een watermolen, enz, enz., alles te zamen twaalf huisjes, waarvan er nu nog negen over zijn. Hubert Robert had er de idee voor aangegeven, Mique maakte de teekeningen en met maquettes was het geheel vooruit bestudeerd.

Ook in het park van Versailles zelf gaf de roep: terug naar de natuur, aanleiding tot verandering. Laten wij die wijziging, die wel zeer karakteristiek is, nog bespreken en daarmede onze beschouwingen besluiten.

In 1772 reeds had men de beslissing genomen, het te hoog geworden hout, waaronder vele doode boomen, om te hakken en het park opnieuw te beplanten. In November van het jaar 1774 wordt de aankondiging daartoe gepubliceerd. In het jaar daarop toog men aan het werk, dat den romantischen classicist Robert inspireerde tot de schilderijen, waarvan wij er hier een geheel en een 'en detail' afbeelden (*afb. 34 en 35*). Hubert Robert was bij een en ander onmiddellijk betrokken: het ging er immers tegelijk om een nieuwe 'Grotte d'Apollon' te formeeren.

De 'Zonnegod bij Thétis en haar nymphen' van Girardon en Regnaudin en de twee paardengroepen van den zonnewagen, respectievelijk van de gebroeders Marsy en van Gilles Guérin, hadden al heel wat verhuizingen beleefd. Van het inwendige van de oude 'Grotte de Thétis' (*afb. 32*) waren zij naar het 'Bosquet des Dômes' verplaatst, hadden ook elders onder vergulde baldakijns gestaan.[1)] Doch dat alles was omtrent 1775 'onnatuurlijk'.

1) Nolhac, IV, p. 234.

1) Het 'bosquet des dômes' heette ook wel 'bosquet de la renommée' of 'bosquet d'Apollon' (als de beelden er geplaatst zijn); zie de gravure van Pirelle in 'Vues, etc' en de teekening van Silvestre in Nolhac, Histoire etc. I, p. 120. Voor de opstelling onder de baldakijns de schilderij v.J.B. Martin (Nolhac, Histoire II, p. 209). Een modelletje voor een van die baldakijns bevindt zich in de schilderijenafdeeling van het kasteel (Noordvleugel, tuinzijde).

Daarom maakte Mique een ontwerp, dat echter niet in den smaak viel, waarop Hubert Robert zijn plan inleverde (*afb. 33*) voor een ‘rocher orné de chûtes d'eau et disposé de manière à pouvoir placer les trois groupes de marbre des Bains d'Apollon’, zooals de opdracht luidde. Robert's idee wordt geaccepteerd en men begint, na het kappen van het ‘bosquet du dauphin’ de imitatie-rotsmassa te vormen, waarvan de achterzijde - nu alweer door volgeworden boomgroei aan het oog onttrokken - indertijd wel zeer storend moet hebben gewerkt, zoo dicht bij het kasteel. Hoe dit zij, men had het er voor over en zoo verrukt was d'Angiviller, de Controleur général des Bâtiments, over het resultaat, dat hij besloot, gaandeweg alle bosquets op gelijke wijze te hervormen. Doch het geld ontbrak: de tuin werd gered door het beruchte ‘déficit’, gelijk hij later nog eens gered zou worden, ten tijde van Napoleon, door gebrek aan tijd.

Als, na de onthoofding van Lodwijk XVI en Marie Antoinette, de tuinen van Versailles en de Trianons op het punt staan, verkaveld en verkocht te worden, verschijnt er een decreet van de Conventie, beslissende dat de paleizen en de parken van den ci-devant roi gespaard moeten blijven en op kosten van de republiek onderhouden zullen worden ‘pour servir aux jouissances du peuple et former des établissements utiles à l'agriculture et aux arts.’[1)] Versailles en de Trianons waren gered!

Na het geven van bovenstaande bijzonderheden over bouw en bewoners van paleis en omgeving van Versailles rest ons slechts den lezer aan te raden, het kasteel en het park te eezoeken en er, zoo mogelijk, langer te toeven dan gedurende bnkele uren, vlug onttrokken aan een verblijf te Parijs.

Om half zeven reeds gaan des zomers de hekken van het park open. Wees eens zeer vroeg aan het uiteinde van het Pièce d'eau des Suisses en loop, in den nauwelijks ontwaakten dag, vanaf Bernini's ruiterstandbeeld langzaam naar het kasteel. Men ziet

1) Nolhac, IV, p. 267.

het, met het oude stadsgedeelte, gaandeweg verdwijnen achter de muren der oranjerie; dan, bij het beklimmen der honderd treden, langzaam weer verschijnen, breede schaduwbanen werpend over de hoogste parterres, terwijl de toppen van de boomen om het bassin de Latone en langs het Tapis vert de eerste zonnestralen vangen.... Ga, na het eindigen van den dag, langs de Avenue de Paris op het kasteel af, en aanschouw de zonderlinge contour, die tegen het zilverig blauw van den nachthemel staat: de kartelrand van de tropheeën, die hoog hun pieken, hun helmen en vederbossen uitsteken boven het jachtslotje van den eersten bouwheer, terwijl rechts de massa optorent van Mansarts kapel.

Doch vóór alles: wees ééns een half uur voor zonsondergang aan het einde van het Grand Canal - als het kan in den herfst - en loop, met de stralen van de zinkende zon in uw rug, vlak langs het water naar het kasteel. Dan beleeft gij het wonder, dat maar op één plaats ter wereld te aanschouwen is: tusschen twee donkere boomenmuren, een kilometerlange roerlooze waterbaan, waarin de late lucht zich spiegelt met bleeken schijn, en in de verte, als een fellen brand, de gloed der ondergaande zon, gekaatst door de zeventien ramen, tegen de zeventien spiegels van de onsterfelijke galerij, teruggedreven als op bevel van dien koning, die zeide: Ik weerspiegel u, o zon, ik evenaar u!

Dan wordt het stil in het park, zooals het stil werd, uiteindelijk, om den ouden vorst, die veel te lijden gaf, maar die de schoonheid beminde, in wier naam hij schiep: het weergalooze Versailles.

Maart-Juli 1939

J.H. PLANTENGA

Agressieve gematigdheid

J. de Kadt, Het Fascisme en de nieuwe vrijheid. Amsterdam, Querido, 1939.

De Heer de Kadt is een merkwaardige vrijbuiter in de wereld van onze sociale publicisten. Ik geloof, dat al zijn redeneringen eigenlijk steeds in hun geheel fout waren. Maar hoewel ik dus van tevoren kan vermoeden, dat zijn conclusies mij zullen ontgoochelen, wil ik zijn vertogen toch telkens weer lezen. Want alleen de dogmaticus zal met boeken als de zijne niet zijn voordeel doen.

Meestal gaat deze filosoof uit van een verkeerd gegeven, of beter: van een *onvolledige* praemisse. Maar bij hem is de halve waarheid bepaald *niet* erger dan een hele leugen. Integendeel: het is zijn grote gave, om, bouwend op wankele basis, toch interessante gedachten-structuren te ontwikkelen. Wie aan deze gevel-architectuur schouderophalend voorbijgaat, heeft ongelijk.

De Kadt heeft zijn leven lang heilige doctrine-huisjes ingetrapt, en toch is er in zijn temperament veel, dat herinnert aan den doctrinair. Ja, zelfs thans, nu hij een 'gematigd socialisme' voorstaat, verloochent hij daarmee niets van den extremist die hij geweest is, in de tijd, dat hij '*De Socialist*' redigeerde, het orgaan van de linkervleugel in de S.D.A.P.

Immers, hij is bij uitstek een *abstract* denker, een rechtlijnig redenerend ideoloog, die schematisch aandoet, zelfs wanneer hij te velde trekt tegen het schematische dogmatisme van anderen. Een man, die werkt met bepaalde etiketten en kernbegrippen - toverspreuken, welke voor hem (maar niet altijd voor ons) het 'sesam, open u' betekenen tot de werkelijkheid.

De Kadt lijkt soepel, omdat hij, met graagte en ook met geestelijke moed, vandaag verbrandt wat hij gisteren nog vereerde, of omgekeerd. Doch waarschijnlijk is hij slechts van de ene formule

overgegaan op de andere. Gelukkig intussen, dat deze voortdurende beeldenstormerij niemand anders aangaat dan hemzelf en degenen, die ernaar kijken willen. Als ‘leider’ is hij veroordeeld.

Wat hem echter redt en belangrijk maakt, is zijn grote scherpzinnigheid, zijn eerlijkheid - én zijn hartstochtelijke *poging*, om tot een synthese te komen. Dat laatste mislukt wel volkomen, want zijn geest is daar te analytisch-kritisch voor, maar hij is toch weer te weinig individualist en te veel sociaal voelend, om zijn lezers af te schepen met een sceptische glimlach, met twijfel alléén.

En laat ons thans zijn boek op de voet volgen. Dat is niet gemakkelijk, want De Kadt is noch beknopt noch overzichtelijk. Deze (zoals gezegd) rechtlijnige geest, spaart ons geen zijweg. Hij gaat ze zonder uitzondering in, om ons te bewijzen, dat ze allemaal doodlopen. En, omdat hij juist bij die aftakkingen onze meeste kritiek uitlokt, wordt zijn grote lijn onduidelijk.

Wat is, vraagt de schrijver, de diepste oorzaak van het fascisme? Hij verwerpt een groot aantal traditionele verklaringen, die, inderdaad ook naar onze mening, onvoldoende zijn. Maar wanneer De Kadt met zijn eigen oplossing aankomt is die dan óók geen halve waarheid, even vruchtbaar én even eenzijdig als b.v. de gedachte, dat het Nazisme slechts een staatsgreep van de middenklasse zou zijn?

De strijd tegen andermans onvolledigheid leidt dus in dit boek tot een nieuwe hypothese - die wij graag als zodanig aanvaarden, die straks een waardevolle bouwsteen kan worden voor een werkelijk totaalbeeld.... maar die hopeloos zou worden overschat, wanneer men haar wil promoveren, van hypothese die zij is, tot het laatste (of althans voorlopig het belangrijkste) woord in dezen.

Ik meen, dat De Kadt's grondgedachte het scherpst is uitgedrukt op blz. 105, waar hij Mussolini's vertrek uit de socialistische partij uitsluitend wil verklaren uit de teleurstelling van een revolutionnair cultuurmens, die gemeend had, bij het proletariaat strijdgenoten te vinden, en er slechts burgermannetjes aantrof, belust op lotsverbetering.

Tegen den klein-materialistischen ‘ondermens’, georganiseerd in de arbeidersbeweging, zou Mussolini's verzet derhalve

zijn gegaan. Aldus De Kadt, die in dezen aan de kant van den condottiere staat, tegenover de ‘massa’. Laten wij de karakteristieke zinnen geheel citeren, want hier hebben wij de sleutel tot dit boek, met al zijn fouten en verdiensten:

> ‘Mussolini was in opstand gekomen tegen het oude, corrupte Italië van Giolitti, de grondbezitters, de geldwolven, de cultuur voor de luxedieren, die zich wilden amuseeren. Ook het proletariaat was in opstand tegen diezelfde machten, en zo schenen hunne wegen samen te lopen. Doch in wezen ging de strijd van het proletariaat slechts om een volle maag en een rustig, genoegelijk bestaan van tevreden, verzadigde kudde, terwijl de strijd van Mussolini om intellectuele en culturele waarden ging, om dingen die het proletariaat malle fantasterij vindt, en die de middenklassen - voor zover hun élite betreft - ernstig nemen, ernstiger dan wat ter wereld ook.’

Van deze passage is nu werkelijk geen woord geheel waar of onwaar. Alles is hier abstract, rechtlijnig, schematisch, eenzijdig, scherpzinnig en onrechtvaardig, naïef en hyper-intellectueel gedacht. Hoe realistisch ook voorgedragen - het blijft volkomen in de sfeer van de paradox. Doch wel is het de moeite waard, deze beweringen te toetsen aan de werkelijkheid. Stuk voor stuk.

Ten eerste. Is het waar, dat Mussolini het socialisme liet varen, omdat hij hier te veel plat, opportunistisch ‘maag’-reformisme gevonden had, naast schreeuwerig ‘arbeiderisme’? Ik zou die vraag niet gaarne bevestigend beantwoorden, ofschoon ik mij ervan bewust ben, dat men altijd veilig doet, bij zijn vijanden goede trouw en ‘idealisme’ aan te nemen.

In dit geval echter ben ik niet overtuigd. Zeker, de ‘verburgerlijking’ van de Italiaanse socialistische beweging moge een dankbaar oratorisch motief zijn geweest - ik kan er geen werkelijke innerlijke rechtvaardiging in zien voor den lateren Duce, ook niet subjectief voor hem persoonlijk. De zaak is werkelijk eenvoudiger: Mussolini wilde af van de partij-discipline, van een georganiseerde groep, die hem kritisch controleerde. Hij wilde een eigen ‘onafhankelijke’ formatie, zonder eigen ideologie, zonder traditie, zonder structuur, zelfs zonder eigen stijl. Hij wilde mensen om zich heen, die politieke desperado's en condottiere's zouden zijn, doch hem persoonlijk dienstbaar, figuren, die hem vandaag zouden toejuichen omdat hij republikeins sprak, en morgen omdat hij den koning beschermde. Was het hem om cultuur te doen geweest - deed hij dan geen slechte ruil, door

de partij van Claudio Treves (laat mij slechts dat ene voorbeeld ter illustratie noemen) te verwisselen voor die van.... ja, van wie eigenlijk? ....

Laat men mij goed begrijpen. Ik kan mij voorstellen, dat Mussolini's anarchistisch temperament, zijn individualistische levenskracht, hem dreef tot onberekenbare daden voor eigen rekening. Ik kan zelfs een aesthetische bewondering hebben voor den enkeling, die alleen gaat staan met zijn eerzucht, om, door een verrassende, zuiver persoonlijke politieke veldtocht, tot een staatsgreep te geraken. Maar laat men daar liever niet Nietzsche bij citeren, of Macchiavelli. De filosofie is bij dat alles slechts een façade.... met een balkon. Heeft de ideoloog De Kadt hier niet ten onrechte gepoogd, zijn eigen ideologen-verzet tegen de S.D.A.P. gespiegeld te vinden in den daad-mens Mussolini?

Ten tweede. Kan men 'het' proletariaat zijn 'materialisme' verwijten? Zeker niet het Italiaanse, dat heroïsch tegen kapitalisme en fascisme gestreden heeft - tegen benden tenslotte, die, geholpen door de machtsmiddelen van een op zijn minst welwillend neutrale staat, hun aanvallen slechts dán plachten door te zetten als ze gegarandeerd in de meerderheid waren. Een proletariaat bovendien, welks zwakke zijde waarlijk niet gelegen was in gezapigheid, doch veeleer in ontvankelijkheid voor woordenroes. Wie naar heroïek zoekt in de episode van de fascistische staatsgreep, komt bij Matteotti uit en waarlijk niet aan de overkant. Ook hier is De Kadt in de war: wat hem stootte in de Hollandse S.D.A.P. neemt hij aan als motivering voor het optreden van Mussolini.

Maar ik vraag verder: is De Kadt's eigen Hollandse ervaring juist? Ook dat niet! He is de ervaring van den typischen buitenstaander. Zeker, ik ontken niet, dat er arbeiders rood stemmen om zeer simplistische redenen, ontleend aan hun eigenbelang. Maar.... moeten ze dan stemmen daar tegen in? Heeft men het recht, om aan de leden van een klasse, wier overgrootvaders en gedeeltelijk ook nog grootvaders niet anders waren dan 'armen', 'bedeelden', paupers - mag men hun verwijten, vraag ik, dat zij zich verbonden voelen aan een beweging, die de eerste was om voor hen op te komen? Mag men er zich over verbazen, dat zij niet onmiddellijk volgroeide cultuur-humanisten waren? Gaat

de strijd voor méér levenszekerheid niet onverbiddelijk vooraf aan de groei van een waarachtige volkscultuur?

Misschien zal De Kadt antwoorden: ik ben tot de ‘materialistische’ actie bereid, doch dan moet ik begin zien van iets anders daarná - en juist dat ontbrak. Ik antwoord: daaruit blijkt dan precies, dat ge een buitenstaander gebleven zijt! Dit ‘andere’, die *volks*cultuur groeit wel degelijk. Aarzelend, tastend en onzeker, maar het groeit. Niet automatisch, ongetwijfeld. Maar wie het hiér om te doen is, kan (voor zo ver hij niet bij een kerk behoort) er toch eigenlijk alleen in de arbeidersbeweging min of meer massale tekenen van waarnemen. De Kadt miskent het onbaatzuchtige, zuivere idealisme, waar zonder de arbeidersbeweging het in deze jaren waarlijk niet zou hebben uitgehouden. Wie over ‘het proletariaat’ spreekt als hij - die kent ‘het proletariaat’ niet, en zeker niet het socialistische.

Ten derde. Wat de schrijver aan het proletariaat ontzegt, deelt hij aan ‘de middenklassen’ toe. Laatste en misschien grofste misvatting! Want hoe eenvoudig zou het zijn, een philippica op te stellen tegen de geestelijke traagheid van deze ‘middenklassen’! Laat mij de door De Kadt zo mateloos verheerlijkte intellectuelen nemen. Hoevelen hiervan nemen de cultuur werkelijk ernstig - terwijl zij toch niet het excuus der arbeiders hebben, het excuus, dat ze er nooit traditioneel en door hun opleiding mee in aanraking zijn gebracht!....

Zeker, ook ik ben tegenstander van het mystieke ‘arbeiderisme’, waarvan De Kadt zoveel kwaad zegt. Ook mij is het te doen om een breed-vertakte volkscultuur, waaraan allen gelijkelijk, naar hun gaven, kunnen deel hebben en deel nemen. Ook ik wil een volkscultuur, gedragen door *allen*, boeren, arbeiders, ‘middenstanders’ - allen. Maar de traditioneel achteruit gestelde groepen moeten hier toch speciaal in ogenschouw genomen worden, niet omdat ze ‘uitverkoren’ zijn, maar wijl hier (om sociale redenen) het meeste volkskracht sluimerend gebleven, en sluimerend gehouden is.

Ik ben geen ‘arbeiderist’, evenmin als ‘agrariaan’, maar ik zou het tenslotte nog liever wezen dan ‘middenstandist’, gelijk De Kadt schijnt te worden.

Men zal uit het bovenstaande misschien de conclusie getrokken

hebben, dat ik den schrijver van *Het Fascisme en de nieuwe Vrijheid* beschouw als een warhoofd, die ressentimenten overhield uit een kortstondig verblijf in de socialistische beweging, welker geest aan hem voorbij ging. Zó is mijn beschouwing echter geenszins. Want De Kadt is - behalve een generalisator van eigen misvattingen - ook een uitnemend beschouwer van de dingen waarbij hij zich niet persoonlijk in het geding brengt. En bovendien: een man van geestes-cultuur.

Zo slecht als hij m.i. Mussolini en het fascisme begrijpt (hier 'interpretiert' hij voortdurend zichzelf 'hinein'), zo scherp analyseert hij 'Hitler, of de Triomf van het Kazernisme'. En dan komt hij, bij het toetsen van zijn patriotisme aan het soldeniers-chauvinisme der Nazis, tot merkwaardige uitspraken.

Wij hebben zo net een citaat gegeven, dat des te fouter was, omdat het kernen van waarheid bevatte - thans geven wij er één, dat volkomen belangrijk is, en goed:

> 'Van het land, waarin men leeft, en met welke eigenaardigheden men volkomen vertrouwd is, een land te maken met een bloeiende, voorname cultuur, met sociale rechtvaardigheid en sociale welvaart, dat is werkelijk nationalisme, en dat veronderstelt verbinding met andere culturen; politieke en economische samenwerking met andere volken en staten' (blz. 157).

Dat is een formule om te onthouden. En hier is er nog één:

> '....de democratie geeft niet alleen gelijke rechten, doch allen een *minimumrecht*' (blz. 259).

Of de volgende, waarvan wij alleen kunnen toejuichen, dat ze ook in deze tijd nog neergeschreven heeft kunnen worden:

> 'Het harmonische is niet het middelmatige, maar de vereniging van het geniale en de matiging'. (blz. 267).

Terwijl het laatste hoofdstuk, 'De Toekomst der Westerse Beschaving', enkele maanden vóór de oorlog afgesloten, getuigt van een scherpe kijk en van sterk, consequent denken.

Maar bovenal bevalt mij - nu ja: ten dele!.... - de geest, waaruit dit boek geschreven is.

Ik erken zeker de beperktheid van De Kadt's intellectueel individualisme. Hij is (men kan het niet genoeg herhalen) typisch géén sociaal mens. Hij 'geeft' zich blijkbaar moeilijk. Zijn analyse van arbeiders en arbeiders-beweging is schromelijk

onvoldoende, onrechtvaardig en hooghartig. Maar toch heeft hij ideologisch begrepen, waar het heen moet: naar een sociale democratie van geestelijk vrije, maatschappelijk tegen onzekerheid beveiligde, zakelijk samenwerkende mensen. Een samenleving met een eindeloos getal 'leiders' (want wie is tenslotte geen 'leider' op een bepaald gebied?), d.w.z.: van mensen, die verantwoordelijkheid durven dragen. Een samenleving dus zonder heersers en zonder slaven-(zielen), doch waarin ieder, volgens de hem geschonken 'talenten', bijdraagt wat hij kan. En tenslotte: een samenleving, waarin een behoorlijke plaats gereserveerd is voor de sfeer der autonome persoonlijkheid.[1)] 'Socialisme terwille van het individualisme', zegt De Kadt, 'terwille van de menselijke persoonlijkheid', zou ik gaarne corrigeren.

Het spijt mij voor De Kadt, dat hij voor de verwezenlijking van dit ideaal niet méér doen kan, dan boeken schrijven - boeken, die te verward zijn nog, om er een grote invloed van te verwachten. Want ik meen, dat, wanneer men zijn denkbeelden ontdoet van alle ressentiment en onbegrip en misverstand, ze de grondgedachten bevatten van het nieuwere democratische socialisme der S.D.A.P.

En daarom wordt ik, bij het lezen en bespreken van *Het Fascisme en de nieuwe Vrijheid*, telkens geslingerd tussen twee gevoelens: dankbaarheid voor wat dit boek brengt aan positieve waarde, aan bevruchtend denken - en anderzijds: een geprikkelde boosheid op den schrijver, die zijn beste hoofdstukken telkens weer moedwillig schijnt te bederven door de bekrompen zuurheid van een ondemocratisch temperament.

H. BRUGMANS

1) 'Niet de aanwezigheid van een grote collectivistische sfeer is verwerpelijk, doch de afwezigheid van een individualistische sfeer' (blz. 210).

Kroniek der Nederlandsche letteren

Meeningen en Feiten
Dr. W.A.P. Smit, Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw. Een overzicht met bloemlezing.

I

De rederijker *Cornelis Crul*, die in de eerste decennia van de zestiende eeuw te Antwerpen leefde, wordt door *dr. W.A.P. Smit* gerekend tot de *Dichters der Reformatie*,[1] nadat hij door mij tusschen de dichters van de contra-Reformatie opgenomen was. Hetzelfde geldt voor den Lierschen rederijker *Bertelmeus Boeckx*. Dit maakt natuurlijk een vreemden indruk, vooral op den oppervlakkigen waarnemer, die ons beider werk alleen als een soort religieuze partij-propaganda beschouwt. Doch bij nader inzien, zal men kunnen toegeven, dat een nog betrekkelijk ongevormd reformatie-begrip zeer wel het kenmerk zijn kon van dichters, die zich met de studie van de godgeleerdheid nauwelijks inlieten, doch wier gevoeligheid voor den tijdgeest hen tot woordvoerders maakte van toenmaals moderne sentimenten, waardoor de verspreiding van de leer der reformatoren bevorderd werd of althans niet belemmerd. Het is daarbij mogelijk, dat zulke dichters in de levenspractijk aan de Moederkerk trouw bleven, die hen geestelijk niet zoozeer boeide als de nieuwe religie. Het feit, dat dr. Smit een tweetal dichters, die ik tot de groep van de ‘contra-Refor-

1) Dr. Smit had de groote welwillendheid, zijn werk op te dragen ‘aan den schrijver van *Dichters der Contra-Reformatie*’ en dit weerhoudt mij, de kritiek op de plaats eener alleszins gepaste dankbaarheid toegang te gunnen. Maar de schrijver, van mijn waardeering verzekerd, verwacht antwoord op een tweetal door hem gemaakte objecties en *dit* wil ik hem niet onthouden. Mijn artikel beperkt zich dus tot een debat.

matie' rekende, voor de 'Reformatie' opeischen kon, wordt door hem noch mij als een daad van usurpatie gewaardeerd, maar bewijst ons beiden, hoe vaag de grenzen eener overtuiging worden, wanneer die bezit neemt van de gevoelens der menigte. Een analogie met hedendaagsche stroomingen verklaart die dubbelzinnigheid voldoende. Het is zeer wel mogelijk, en komt in de practijk ook herhaaldelijk voor, dat vertegenwoordigers van verscheidene richtingen bij een bepaalden schrijver bezielende krachten ontwaren en zelfs, dat zij door dezelfde teksten worden ontroerd. Daarenboven in hoeverre is *Stefan George* een 'voorlooper' van het nationaalsocialisme, welks regiem hij zoo duidelijk afwees? Dichters en schrijvers vooral, die in eenigerlei vorm tijdskritiek uitbrachten, en vrijwel alle satyrici doen dit, worden hierdoor de wegbereiders van den 'nieuwen tijd', dien zij echter evenmin kritiekloos beleefd zouden hebben. De gevoeligheid voor het eigentijdsche en het vage voorgevoel van het toekomende stroomen vaak ondoordringbaar samen in een critisch levensbewustzijn, dat vervolgens in enkele teksten wordt besloten. Kennen wij niet zeer precies de aanleiding tot het ontstaan dezer teksten, ontbreken ons daarenboven nadere levensberichten, dan is de ontleding van den bewustzijns-inhoud aan talrijke gissingen overgelaten. Hoe *Cornelis Crul* de Reformatie beoordeelde, weten wij niet. Wij kunnen slechts trachten, een objectief beeld te ontwerpen van zijn religieuze persoonlijkheid, voor zoover die zich heeft uitgedrukt in de zeer weinige, deels daarenboven weinig waardevolle, refereynen en gedichten, die wij vandaag van hem kennen. Dr. Smit schrijft over hem:

> Wij weten van hem niet veel meer dan dat hij omstreeks 1535 te Antwerpen leefde en dat waarschijnlijk slechts een gedeelte van zijn werk bewaard is gebleven. Van dit laatste blijkt alleen *Eenen gheestelijcken A.B.* (een rederijkersvers, waarvan de eerste strofe met een A. begint, de tweede met een B, en zoo verder tot het alphabet volledig is) van werkelijke beteekenis. Maar dit is dan ook een gedicht, dat hem recht doet hebben op meer erkenning dan hem tot nu toe ten deel viel.

Is deze vrijwel uitsluitende concentratie van al *Crul's* verdiensten op één enkelen tekst gerechtvaardigd? Zij is minstens verbazend, nu in verscheidene publicaties ook voor ander werk van den Antwerpschen dichter waardeering werd gevraagd.

In *Dichters der Contra-Reformatie* nam ik, behalve een fragment uit den *A.B.*, een klein stuk uit de avontuurlijke schelmen-

gedichten, waarin Crul over *Heynken de Luyere* vertelt, en verwees naar de nieuwere uitgave, die *Lode Baekelmans* hiervan in 1920 te Antwerpen bezorgde. Het blijkt niet, dat dr. Smit dezen amusanten tekst geraadpleegd heeft, doch hierdoor verstrakte hij, mijns inziens meer dan voegzaam was, de gestalte van Cornelis Crul en zegt van hem:

> Zooals in zijn leven, had hij ook in zijn denken en dichten den Bijbel gretig geabsorbeerd. Hij kon met de woorden daaruit toch een eigen taal spreken, omdat hij hun waarde persoonlijk ervaren had en ze als eenige formuleering voor zijn geloofsleven aanvaard had. Het is een verschijnsel, dat wij bij de schriftuurlijke liedekens vaker aantreffen, hoewel zelden in een zoo uitgesproken vorm.

Men ziet: hier wordt een stap verder gegaan dan in het vorige citaat. Werd daar de poëtische verdienste van Crul teruggebracht tot de betrekkelijke schoonheid van een enkel gedicht, dat uit 25 strofen van 13 regels bestaat, hier wordt daarenboven dat ééne gedicht als de samenvatting beschouwd van 's dichters heele *leven* en het leidt den beoordeelaar tot voor hem vaststaande conclusies omtrent diens Bijbelvastheid. Omdat hij in één gedicht, vermoedelijk tegen het eind van zijn leven geschreven, geregeld den Bijbel aanhaalt, wordt hij gemaakt tot iemand, die de Bijbelwoorden ‘als *eenige* formuleering van zijn geloofsleven aanvaard had’, dat is ongetwijfeld een protestant.

Aangenomen zelfs, dat de ‘*Gheestelijcken A.B.*’ voor het meesterwerk van Cornelis Crul zou mogen gelden, dan nog zou dr. Smits' conclusie, om aannemelijk te worden, door het zwakkere werk van den dichter gesteund moeten zijn. Doch dit is niet het geval.

In den *Gulden Passer* (Bulletijn van de vereeniging der Antwerpsche Bibliophilen), die destijds werd uitgegeven bij E. de Coker in de Hobokenstraat 40 te Antwerpen, heeft de dichter *Marnix Gijsen* onder zijn eigen naam *dr. J.A. Goris* een bijdrage geplaatst over de ‘Referijnen van Cornelis Crul’, ten vervolge van een opstel in hetzelfde tijdschrift, jaargang 1924, waarin hij een voorloopige bibliographie van Crul's werken opmaakte. Beide studies zijn door dr. Smit niet genoemd, en klaarblijkelijk ook niet geraadpleegd.

Om te beginnen blijkt uit deze opstellen, dat *Cornelis Crul*, van wien geboortejaar en sterfjaar onbekend zijn, de zoon is geweest

van een bemiddelden Antwerpenaar, *Jan Crul*, die ten minste tweemaal, in 1503 en in 1509, als zaakgelastigde van Antwerpsche kooplieden naar Engeland gezonden werd. Deze zendingen werden bekostigd door 'de gemeyne coop lieden der voirseide stad' en droegen dus een semi-officieel karakter. Hieruit kunnen wij besluiten, dat Cornelis Crul de zoon van een behoorlijk ontwikkeld, waarschijnlijk juridisch geschoold notabele was. Zijn Bijbelkennis en zijn toespelingen op het leven van de geestelijkheid in *Heynken de Luyere* wettigen misschien de veronderstelling, dat Cornelis althans gedurende eenigen tijd is opgeleid voor den geestelijken stand. Hiermede klopt dan het feit, dat hij vrij goed Latijn kende. Hij vertaalde in verzen eenige *Colloquia* van Erasmus en eenige psalmen uit de Vulgaat. Hem te vereenzelvigen, met den 'volksdichter', dien hij in Heynken de Luyere schildert, gaat zeker niet aan, indien men hierdoor verstaat een betrekkelijk onontwikkeld man uit het volk, die losbandig leeft in kroegen en op markten, maar die een gulle volkshumor met een gezond poëtisch vermogen vereenigt. Hij is ongetwijfeld een zeer bewust man geweest en een vaardig, soms al te vaardig technicus. Maar hij had smaak in het Antwerpsche volksleven en hij luisterde graag naar de rake spreekwoorden van den man op straat. Iedere strofe van Heynken de Luyere eindigt met een spreekwoord.

Wat bestaat er vandaag nog van Cornelis Crul?

Uitgegeven werd *Eenen gheestelijcken A.B., de Heilighe Schrift in* 1 *dichte ghestelt*. De eerste druk is van 1543 en werd door den Antwerpschen drukker Math. Crom bezorgd. Een exemplaar van deze uitgave bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Gent.

Ditzelfde gedicht is in 1551 te Leuven bij Hugo Cornwels herdrukt onder den titel: *Den gheestelijcken A.B.*, *ghetogen uit de Psalmen van David*. Volgens opgave van Lode Baekelmans is een exemplaar van deze editie aanwezig in de verzameling van den Hertog van Arenberg te Brussel. Deze druk verscheen met kerkelijke approbatie.

Een derde editie, die zonder naam van drukker of uitgever verscheen, in het jaar 1609, maar die een verminkten tekst bevat, wordt nog door Bakelmans genoemd als voorradig bij de Gentsche Universiteitsbibliotheek. Zij is vermoedelijk het product

van een letterdief, die zich *Bors* noemt en de verdiensten van den doodgezwegen Crul voor zich opeischt. Van de vijfentwintig 13-regelige strofen zijn hier maar 23 strofen van 11 regels bewaard. Bors heeft dus geknoeid en zijn knoeiwerk uitgegeven voor origineel.

Sedertdien werd het gedicht herdrukt door *P.C. Serrure* in het Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche Letterkunde, Oudheid en Geschiedenis, deel V (Gent, 1863) en door *K. Ruelens* in zijn verzameling Refereinen en andere Gedichten uit de XVIe eeuw (Antwerpsche Bibliophilen 1879).

Enkele fragmenten uit dit gedicht vindt men in mijn *Dichters der Contra-Reformatie* (Utrecht, 1932), terwijl *dr. W.A.P. Smit* de strofen XII tot en met XIX afdrukt in zijn *Dichters der Reformatie* (Groningen, 1939).

Hoewel dit gedicht hier het eerst genoemd wordt, veronderstellen de beoordeelaars algemeen, dat het tot de latere geschriften van Cornelis Crul behoort. *Marnix Gijsen* situeert zijn sterfjaar tusschen 1538 en 1550. Terwijl ik bij het afdrukken den tekst van Serrure gebruikte, nam dr. Smit den tekst van Ruelens, volgens den Refereynen-bundel van *Jan de Bruyne*, maar verbeterde kennelijke verschrijvingen naar de uitgave van Serrure. Voor de kennis van Crul's geloofsovertuiging acht dr. Smit dit gedicht beslissend. Ik ging niet verder dan er conclusies uit te trekken omtrent de bewogenheid van 's dichters gemoed. Ook na de lectuur van dr. Smit's - overigens in menig opzicht bewonderenswaardig en leerrijk - betoog, acht ik dit veiliger.

Voorts verscheen: *Een schoone en gheneuchelicke Historie of Cluchte van Heynken de Luyere, waerachtelyck geschiet, seer verheuchlyck om lesen ende deur Cornelis Crul eerst in dichte ghestelt* - Ghedruct Thantwerpen op de Lombaerde Veste in den Witten Hasewint bij Jan van Ghelen, anno MDLXXXII. Een exemplaar is voorhanden in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Geen enkele Belgische bibliotheek bezit het zeldzame boekje. Hiervan werden door de zorgen van *Lode Baekelmans* twintig exemplaren op Holbein en vijfhonderd exemplaren op Waldorf herdrukt in 1920 in de Sint Catharina-drukkerij te Brugge en bezorgd door ‘De Sikkel’ te Antwerpen, voor Nederland door Em. Querido te Amsterdam. De herdruk is getrouw naar het

Haagsche exemplaar. Een klein fragment eruit (5 strofen van 7 regels) nam ik over in *Dichters der Contra-Reformatie*.

De aandacht is op dit werkje gevestigd door den hoogleeraar Kalff in zijn 'Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde der 16e eeuw'. Hij houdt Heynken voor een historischen persoon, een zwervend volksdichter, naar den geest aan Uilenspiegel verwant, die steeds platzak de taveernen bezoekt en zich door zijn poëtisch vermogen bemind, door zijn satyrische verve geducht maakt. Heynken spot met alles, waarnaar wordt opgezien, niet het minst met de geestelijkheid, op wie hij wagenspelen maakte. Hij vertegenwoordigt de 'ondeugende', zelfs een beetje brutale, maar nog niet opstandige volkskritiek, die echter - dit vergete men niet - aangroeide tot een stuwkracht van den beeldenstorm. 'Een rederijker over een volksdichter' - zoo kenschetst prof. Kalff de *Gheneuchelijcke historie*, doch verderop toont hij aan 'hoe ver de rederijkers der 16e eeuw zich verheven gevoelden boven de zwervende kinderen van het volk'. Baekelmans citeert deze bewijsvoering volledig. Men vraagt zich af, of zij hier op hare plaats is, want juist bij *Cornelis Crul* ontwaart men van die minachting niets. Hij geeft zijn volle sympathie aan *Heynken*, den zwervenden rabauw, die er in slaagt, een kapelaantje mee te nemen naar allerhande bordeelen en hem dan ook nog het gelag te doen betalen. Hij beleeft pleizier aan al die grappen, maar vertelt ze zonder directe kritiek op het wangedrag van monniken, nonnen en priesters. 'Hoe de kerkelijke toestanden zijn, weet hij heel goed. Knipoogend naar zijn hoorders constateert hij het met schijnbaar vermaak', schreef ik in *Dichters der Contra-Reformatie*. Hij vereenzelvigt zich met den deugniet, wiens partij hij kiest. Maar hij *is* een ander. 'Zoodra hij alleen is' - vervolgde ik - 'overvalt hem de ellende van zijn innerlijke desolatie. Dan schrijft hij in de tergend-lange strophen van zijn *Gheestelijcken A.B.* een benauwde biecht: de schreeuw om hulp van een verzwakten enkeling'. Dr. Smit aanvaardt deze zienswijze niet. Hij meent, dat er reden is, om *Crul* in te deelen bij de Zuid-Nederlandsche Herdoopers en verstaat van deze veronderstelling uit den *A.B.* heel anders dan ik. Maar hiertoe isoleert hij den *A.B.* van het dichtwerk *Heynken de Luyere*, dat letterkundig beoordeeld een zéker meer oorspronkelijk en naar mijn meening ook een meer karakteristiek werk is. De A.B. vormt er

een scherp contrast mee. Ik heb getracht, die tegenstelling te verklaren. Dr. Smit echter heeft haar geheel genegeerd; hij heeft naar *Heynken* en de andere gedichten niet omgezien, doch acht, in tegenstelling tot Kalff, Baekelmans, Marnix Gijsen en mij, *alleen* den *A.B.* 'van werkelijke beteekenis'. Een argument geeft hij niet voor op. Betwijfelt hij de authenticiteit van *Heynken*, of denkt hij, dat de ernstige, zijns inziens vurig 'belijdende', mijns inziens diep gekwelde *A.B.*-dichter de loszinnige, grollige strofen van Heynken niet *kan* geschreven hebben? De schrijver van *Heynken*, dit staat bij oppervlakkige lezing al dadelijk vast, is Roomsch en kent uit dagelijksche ervaring de Roomsche zegswijzen, gebeden en gebruiken. Hij veroorlooft zich den typische Roomschen, vaak nogal critischen en gepeperden humor, die zonder een zweem van waarachtige verbittering leukweg den spot drijft met eerbiedwaardige personen en gewoonten. Hij vertegenwoordigt de Antwerpsch-Roomsche loslippigheid zoo meesterlijk en zoo natuurgetrouw als dit maar kan. Wat hij vertelt, kan men vandaag in Antwerpen, wanneer de kroes de tong wat losser maakt, nog wel van goede Roomschen hooren, en het is verwant aan aardigheden en woordspelingen, die men gematigder bij *Ernest Claes* terugvindt. Om ten volle van deze grapjes te genieten, zonder zich aan hun oneerbiedigheid te kwetsen, moet men bedenken, dat de Roomsche priester, vooral als biecht-*vader*, voor het volksbewustzijn een veel vertrouwelijker man is dan alleen de officieele godsdienstleeraar of voorganger. Er wordt naar hem opgezien als naar een vader, maar er wordt ook wel eens vroolijk met hem gesold als met een vader, en hij is goedig genoeg, om dit te verdragen, want hij leeft met de parochie als een vader. Hadde een tegenstander van de Roomsche Kerk *Heynken de Luyere* vervaardigd, het werkje zou dezen humor niet gekend hebben of het zou een antipapistisch pamflet zijn geworden. In den vorm, waarin het bestaat, kan het alleen van een Roomsch Katholiek schrijver zijn en het wekt de suggestie, dat deze schrijver zijn pappenheimers onder de pastoors bijzonder goed kende, ja, dat hij juist den clergé met zijn oneerbiedige snaakschheden het guitigst vermaakte. Ligt het ook niet voor de hand, dat de zoon van een ontwikkeld notabele, die zelf Latijn kende, omgang had met de plaatselijke geestelijkheid?

Het derde gedrukte werk van Cornelis Crul heet *Sommighe*

schoone Collouqien, ofte Tezamensprekingen, wt Erasmo Roterdamo; seer ghenuechlyc om lesen. Tzamen ghestelt ende overghezet door M. Cornelis Crul, excellent Rethonicien. Dit werk verscheen in 1611, dus lang na Crul's dood, bij Adriaen Gerritsz te Delft. De Erasmus-vertaling in verzen eindigt met een gedicht: *Van eenen Dronckaert*. De Antwerpsche Hoofdbibliotheek bezit een exemplaar. (Opgave van Baekelmans).

Prof. Kalff zegt in zijn Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, deel III, blz. 139, aanteekening 9: 'Onbekend bleef mij een uitgaaf zijner *Refereinen*, die volgens *J. Konings*' Naamlijst (blz. 73) in 1538 te Antwerpen het licht heeft gezien'. Deze mededeeling berust echter op een misverstand, want bij Koning in het vijfde deeltje zijner Naamlijst (negen deeltjes 1796-1819) is geen sprake van een uitgave, doch van een zeldzaam manuscript. Uitgegeven werden Crul's Refereinen nooit. *Marnix Gijsen* wijdde er echter de reeds genoemde studie in Den Gulden Passer aan, en publiceerde hierin voor het eerst het referein *Een Gracie*, dat hij vervolgens opnam in zijn *Breviarium der Vlaamsche Lyriek*, waaruit dr. Smit het had kunnen overnemen, of althans kennen. Volgens Marnix Gijsen is dit referein het eenige uit het handschrift, dat werkelijk mooi is. Het moge hier volgen:

EEN GRACIE
Ghij die appelkens peerkens en nootkens maect
Sijt ghelooft van uwer goeder chyere
Van vlees van visch dat zoo wel smaect
Van broot van botere van wijne van biere
Ghij cleet ons ghij licht ons ghij wermt ons met viere
Ghij gheeft ons ruste blijscap en ghesonde
Ghij spaert ons ghij bewaert ons heere goedertiere
En leert ons metten woorde van uwer monde
Tleeft al bij u dat is in swerets ronde
Tsij zyerken tsij mierken tsij vloe tsij das
Dies segghen wij u heere uut goeder gronde
Benedicamus Domino/Deo Gracias.

Ja slanghen padden wormen en mollen
Leeuwen draken serpenten in de woestijne
Versiedt ghij van nesten speluncken en hollen
Van proye van ase / elck in tsijne
Vischen inde see / oft inde maryne
Ontfanghen haer spijze van uwer hant
Elck naer tsijne nature ende termijne
Hoe soudt connen begrijpen eenich verstant

Alle voghelen inde lucht picken van haren cant
Dies vlieghen sij vrij deur boom deur gras
Dies segghen wij u goet vader tryumphant
Benedicamus Domino / Deo Gracias.

Dingheln des hemels voedt ghij met glorien
Bij dijns selfs ghebruycken en de verthoogen
Deurschijnende die gheesten ende memorien
Met kennisse die hem lieden doet verhooghen
Onse siele doet ghij uut u selven soghen
Die zoetheit haers levens dwelck ghij self sijt
Den droevighen menschen vol lijdens en dooghen
Ghij inwendich met troostlich voetsele verblijt
Den crancken ghij cracht gaeft talder tijt
Als hij alzoe op u roepende was
Dat hij in u gheloofde / dies met jolijt
Benedicamus Domino / Deo Gracias.

PRINCHE
Prinche / der princhen van principaten en throonen
Die alle dijn creatueren regeert en bewaert
Wij loven u eenich God in drie personen
En bidden u dat ghij alle donker herten verclaert
En bekeert alle die met zonden zijn bezwaert
Den gherechtighen wilt in deuchden stercken
Keijsers en coninghen van eedeler aert
Spaert en bewaert oick bisschops en clercken
Gheeft groeie en pays der heyligher kercke
Levende en doo door die ons ghenas
Op dat wij eeuwich segghen in uw bemercken
Benedicamus Domino / Deo Gracias.

Tijdverlies lijkt het mij, te betoogen, dat dit referein niet door een Wederdooper is geschreven, maar ik zou willen hooren, of dr. Smit hierna zijn meening nog handhaaft, dat uit het oeuvre van *Crul* alleen het *A.B.* 'van werkelijke betekenis' is. Bevestigt vooral de laatste strofe niet eerder de door Smit afgewezen opvatting, dat de Roomsch katholieke Crul door den desolaten toestand in de Kerk, waaromtrent hij zich in *Heynken de Luyere* grapjes veroorlooft, wel degelijk, en juist in zijn Roomsch gemoed, gekweld werd? In ieder geval is *Een Gracie* voldoende om aan te toonen, dat Cornelis Crul, indien hij ten onrechte in een van ons beider werk is opgenomen, niet tot de *Dichters van de Reformatie* behoort, want het gebed voor bisschoppen en clerken was bij dezen al te ongewoon.

Gedrukt is van *Cornelis Crul* nog een aantal kortere verzen, die onze aandacht verdienen. *A.F. Snellaert* zegt van hem in zijn

‘Verhandeling over de Nederlandsche Dichtkunst in België’ (1838):

> Cornelis Crul leefde te Antwerpen in 1533. Hij schreef eene Incarnatie op den brand van de O.L. Vrouwe kerk aldaar; ook Refereynen welke, evenals het voorgaande ongedrukt zijn. Hij verdient niets meer dan eene melding.

Heeft deze laatste korte volzin op dr. Smit zooveel indruk gemaakt, dat hij deze meening zonder onderzoek overnam, slechts den *A.B.* van de geringschatting uitzonderend om hetgeen deze *A.B.* aan Bijbelsch in zich heeft? De ‘Incarnatie’, door Serrure voor een bewijs gehouden, dat Crul den kerkbrand van 1533 met eigen oogen zag, werd door *Baekelmans* afgedrukt in zijn aanteekeningen op *Heynken de Luyere*, maar mooi is dit ‘Carnation’ zeker niet; het kan alleen dienen om te bewijzen, dat de dichter Roomsch was. Onder den verschen indruk van den brand lijkt het niet ontstaan. Eerder zou men zeggen, dat hij alleen het resultaat van den brand heeft gezien, en dat het hem betrekkelijk nog meeviel, want al vergingen er veel kostelijke stukken, en al lag het schip der kerk vrijwel in puin, het koor was niet ‘verdestruweert’ - om het in goed Antwerpsch te zeggen! - en ‘insghelicx werdt den thoren met machte gesalveert’. De conclusie is, dat kleine vonken volstaan om groote gebouwen in gevaar te brengen. Opgepast dus, want hier was het ‘dangier’ begonnen door een kleinigheid, een slecht gedoofde toorts, of een andere nalatigheid van dien aard, voor het Sint Gomarus altaar.

Dit gedicht is uit de laatste helft van Crul's leven. Hij belijdt er nauwelijks eenig sentiment in, maar het is duidelijk, dat hij Roomsch was, toen hij dit schreef, en al die Roomsche dingen - het Sint Gommersaltaar incluis - doodgewoon vond.

Tenslotte bevinden zich onder zijn gedrukte werk nog eenige *acrosticha*, en die zijn, dunkt mij, wel van belang. Twee ervan behandelen zijn religieuzen gemoedstoestand. Het eene, dat men o.a. afgedrukt vindt bij *Te Winkel* in zijn *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde* (tweede druk, 1922, deel II, blz. 426) is tevens een retrogade. De beginletters vormen dus des schrijvers naam, en elke regel kan ook van achter naar voren worden gelezen:

*C*onforteert mij nu, och! Heere laudabel.
*O*ntrent ons zijn die vianden fier;
*R*egeert doch 't vleesch, ghenesende curabel;
*N*egligent en onachzaem zijn wij schier,
*E*xellent prinche, ghij bevrijdt 't dangier
*L*eert ons inwendich en tsmenscheit spaert.
*I*nprent liefde door 't ghelove hier,
*S*neeft ons van voosheit, alle quaetheit verhaert,
*C*leeft an ons vastelic, wy syn bewaert,
*R*ustich voorvechtre, thoevlucht ghemeene
*V*ergeeft zonde, die bermherticheit baert
*L*ustich domineert ghij, o God, alleene!

Het andere is minder gekunsteld, maar van dezelfde strekking:

*C*omt helpt mij, Heere, of 't herte berst
*O*vermidts de benautheit, die ick gedooghe.
*R*echt lig ick als tusschen twee steenen gheperst,
*N*iet wetende werwaerts dat ick my pooghe.
*E*n keerdij tot mij niet u goddelicke ooghe,
*L*asen ick moet inder hellen beneden.
*I*c sie mijn vianden gheclommen hooghe,
*S*ij sullen mij onder heur voeten treden.
*C*atijvelijck quellen zij alle mijn leden,
*R*asch, Heere, helpt mij. 't Is meer dan tijt
*V*echt teghen mijn strijders ten daghe van heden.
*L*aat mij niet langher in dit verwijt,
*S*alveert mij, want ghij de verlosser sijt.

Wat hier op waarlijk-dichterlijke wijze gezegd wordt, bevestigt hetgeen in de retrogade van hierboven erg ingewikkeld en duister was te verstaan gegeven. Ik drukte het in de inleiding tot *Dichters der Contra-Reformatie* aldus uit: ‘Zijn sloopende karaktergebreken krijgen het persoonlijk aanzien van loerende vijanden. Hij wil daartegen vechten met zijn moegeworden armen.’ Dr. Smit kan die verklaring van het herhaaldelijk, ook in den *A.B.* voorkomende woord *vijanden* niet aanvaarden en zegt nu: indien wij in Cornelis Crul een wederdooper zien, dan ‘zijn de vervolgende vijanden (Crul leefde ten tijde van de Munstersche beroeringen) maar al te reëel.’ Ik houd hem aan dat woord: *al te*! Want over reële vijanden spreekt men anders dan in den *A.B.* De beide acrosticha, die duidelijk genoeg te kennen geven, dat het woord *vijanden* metaphorisch gebruikt is, rechtvaardigen volkomen, dat men het ook in den *A.B.* zoo verstaat en mij dunkt, hadde Dr. Smit van deze publicaties kennis genomen, hij zou niet gevlucht zijn tot de feitelijke onhoudbare

en geestelijke onwaarschijnlijke hypothese, dat de Antwerpsche rederijker zich als Wederdooper bedreigd voelde door vijanden, die Munster belegerden. Iets anders blijkt wel uit de beide acrosticha, namelijk, dat Crul, tenminste op later leeftijd, gemoedskwellingen heeft ondergaan, die uit zelfverwijten voortkwamen. In dit opzicht komt zijn gestalte overeen met die van *Villon* of van *Breeroo*, doch ik zou hier geen dogmatische consequenties aan durven verbinden en heb mij dat ook niet veroorloofd. Ik heb Crul, die in het practische leven, blijkens al zijn bekende teksten Roomsch was, behandeld onder degenen, wier gemoed door de religieuze problematiek hunner dagen geschokt, en wellicht uit het evenwicht geslagen werd, en die op de Hervorming of haar dagelijks waarneembare gevolgen reageerden met een onbevredigd sentiment van godvruchtig zelfverwijt. In deze categorie is er plaats voor hem, doch onder de Reformatoren maakt hij geen goed figuur.

Behalve het gedrukte werk bestaan er drie manuscripten, waarvan het eerste, door *J. Koning* genoemd in zijn Naamlijst, in 1826 of 1833 met diens verzameling verkocht werd, men weet helaas niet aan wien. Dit ‘octavo manuscript, kleen langwerpig formaat’ is thans onvindbaar.

Het tweede berust in het Plantijn Museum te Antwerpen en behelst den *A.B.*, de *Carnation* op den kerkbrand van 1533, door Baekelmans afgedrukt, de retrograde *Conforteert mij nu*, hierboven aangehaald uit Te Winkel, en twee ‘balladen van achten’.

Het derde manuscript is in het British Museum te Londen en behoort tot de collectie Sloane, die in 1735 eigendom van het British Museum werd. Dit manuscript werd door Marnix Gijsen (dr. J. Goris) in *Den Gulden Passer* van 1926 beschreven. Het dateert - zegt hij - stellig uit het derde kwartaal van de zestiende eeuw. Twee refereynen zijn onderteekend met een anderen naam dan die van Crul; ze zijn van den Antwerpschen schoolmeester *Nicolas Knibbe Renaultstone*. ‘Voor het overige (aldus *Marnix Gijsen*) denken we alle reden te hebben om te veronderstellen, dat dit manuscript de verzameling der Refereynen van Crul bevat.’ Het handschrift begint met den *A.B.* Zes gedichten worden vervolgens nominatim aan Crul toegeschreven door den copist. De inhoudsopgave meldt voor folio 33: ‘Hier nae volgen de psalmen per Crul’. Marnix Gijsen beschrijft den inhoud als volgt:

> Een zeker aantal zijn paraphrases op psalmen en op de klassieke gebeden, het Ave Maria, het Onze Vader, andere weer zijn enkel onsamenhangende klachten, die de beginletters van het vers achterna loopen of kunstig eindigen op Romeinsche cijfers, die het jaartal van het fabricaat aangeven. Als algemeen kenmerk zijn alle deze refreinen voorzien van beginregels, die groote verwachtingen wakker roepen. Buitengemeen lenig en krachtig zet het gedicht aan, met een directheid van visie en ontroering, die zeldzaam is in deze litteratuur, om onmiddellijk te verwateren in didactisch gestamel en vroom geleuter zonder eenige poëtische bezieling.

Uit dit handschrift zijn de gedichten *Een Gracie*, en *Comt helpt mij, Heere*, boven aangehaald. Verder schijnt het van weinig belang te zijn voor de litteratuur, maar wij hooren eruit, dat Crul zich beschuldigt, zijn schooltijd te hebben veronachtzaamd - en niet, dat hij een autodidact was, zooals Gijsen uit de bedoelde regels besluit - en dat hij het afkeurde, wanneer een priester ontrouw werd aan de kerk:

> Ghy verdoolde leerare niet ghebleven volheerdich
> Daer u God stelde over zijn ghemeente eersame....

De conclusie uit dit alles kan niet anders luiden, of Cornelis Crul, zoon van Jan Crul, behoorende tot de voorname burgerij, van Antwerpen, heeft Latijn geleerd, maar ten volle heeft hij niet van zijn schooljaren geprofiteerd. Hij heeft pleizier in het dichten gekregen en een open oog gehad voor het pittoreske volksleven. Zoo kwam hij ertoe, *Heynken de Luyere* te schrijven, een grappig Uilenspiegel-verhaal, waarin de misgeloopen dichter iedere berekening van maatschappelijk beter geslaagden verschalkt. Zulk vroolijk werk heeft hem niet blijvend bevredigd. Er is, op later leeftijd, een religieuze crisis in zijn bestaan gekomen, wellicht - maar niet ontwijfelbaar - veroorzaakt door de godsdienstige crisis in de maatschappij. Hij is de psalmen en gebeden gaan vertalen, maar wist wel, dat hij geen gróót dichter was. Onder invloed zijner psalmvertalingen gebruikte hij als Bijbelsche beeldspraak het woord *vijanden* ter aanduiding zijner geestelijke kwellingen en bekoringen, zulks in overeenstemming met alle middeleeuwsche psalm-commentatoren. Bij het versomberen van zijn gemoed vond hij het lichte oogenblik, waarop hij *Een Gracie* schreef, den jubelzang van zijn godvruchtig gemoed. Maar de vijanden lieten niet af. Hij was een zwak mensch, met goede invallen, doch weinig wliskracht. Tenslotte schreef hij een groot

gedicht, den *A.B.*, dat al zijn kwellingen belijdt. Hij neemt zijn toevlucht tot God ‘tot hij zich schrijvend van zijn angst bevrijd heeft.’

Dit is de voorstelling, die ik in 1932 gaf van Cornelis Crul. Welke argumenten stelt dr. Smit daar tegenover? Hij begint met den *A.B.* geheel te isoleeren van het andere, eveneens ongedateerde werk van Crul, dat voor een deel zeer zeker door een Roomsch katholeik geloovige vervaardigd werd: *Heynken de Luyere*, de *calloquia*-vertaling, het *Carnation*, de vertaalde gebeden, de refereynen. Dit isolement zou gerechtvaardigd zijn, indien eenige historische aanduiding erop wees, dat Crul dit gedicht in een geheel afzonderlijke periode van zijn leven had geschreven, b.v. tegen het einde, nadat hij de Roomsche kerk zou hebben verlaten en Anabaptist zou geworden zijn. Maar zulk een aanduiding ontbreekt. Dr. Smit heeft alleen het intrinsiek argument: twee uitdrukkingen uit het gedicht (twee regels op de 325!) komen overeen met uitdrukkingen, die de Hervormingsgezinden gebruikten en ‘wanneer wij *op grond hiervan* Cornelis Crul als Herdoper gaan bezien, krijgt zijn gedicht opeens een veel directer en klemmender beteekenis.’ Doch die klemmende beteekenis is alleen de niet-metaphorische opvatting van het woord *vijanden*, dat steevast in de katholieke ascetische lectuur de Bijbelsche aanduiding is voor zielskwellingen.

Er blijven over: de beide reformatorische klinkende regels. De eene, strofe 13, vers 8:

> Ons Dijns Geloofs wille zoo ben ik rein

kan inderdaad, als dogmatische formuleering, aan een protestantsche gezindheid doen denken. De schrijver verwijst naar de dissertatie van *Dr. L.M. van Dis*, doch daar staat: ‘kenmerkend voor alle kettersche geschriften van werkelijk Reformatorischen aard is de leer van de rechtvaardiging door het geloof alléén.’ Zag dr. Smit dit laatste woord niet voorbij? De tekst vervolgt namelijk (in de lezing van dr. W.A.P. Smit):

> Dijne gerechtigheid, die is 't certein,
> Die 't al kan genezen, dat 't vlees bevlekt,
> Al zijn ons deugden - eilacen! - klein
> Ende 's mensen nature tot zonden trekt:
> Uw bermhertigheid boven al uw werken strekt.

Geen katholiek theoloog der zestiende of der twintigste eeuw

zal iets ‘kettersch’ ontdekken aan deze zes regels, die trouwens stuk voor stuk Schriftuurwoorden zijn. Maar de stelling van dr. *Van Dis* kan er onmogelijk op worden toegepast, want van de rechtvaardiging uit het geloof *alléén* is geen sprake.

Het tweede argument werd ontleend aan strofe 19, vers 9:

> Hij bewaart onder zijn vleugels de bekende.

‘De uitdrukking “bekenden” voor het kleine hoopken der uitverkorenen was typeerend voor de oudste Doopsgezinden, maar raakte later in onbruik’, aldus dr. W.A.P. Smit op gezag van dr. F.C. Wieder. Echter: wat iemand typeert behoeft niet zijn uitsluitend eigendom te zijn, en de vraag is, hoe en wanneer het woord ‘bekenden’ in gebruik raakte, want de Doopsgezinden ontleenden het misschien aan de spraakmakende gemeente, of aan eenige Bijbelvertaling, die een tijdlang populair was. In ieder geval is dit eene woord een zwak argument tegenover de duidelijke aanduidingen in Crul's *oorspronkelijke* poëzie.

Want tenslotte is de *A.B.* geen oorspronkelijk werk! Iedere regel ervan beantwoord aan een Bijbeltekst. Zulk vertalen behoorde mede tot de ‘moeilijke’ rederijkerskunst, en wat dr. Smit eruit concludeert over het gretig absorbeeren van den Bijbel, zegt niets tegen Crul als katholiek dichter. Integendeel, juist *Anna Bijns* heeft van dit soort Schriftuurlijke refereinen het voorbeeld gegeven. Men zie de bewijzen bij *Bogaerts - van Helten*: Eerste boek, I, II, XVIII, XXI en vooral XXIII en vindt (daar de Bijbelplaatsen in margine genoemd zijn) de even talrijke voorbeelden uit het tweede en het derde boek zonder moeite. Er is dus noch een historisch, noch een dogmatisch, noch een psychologisch argument om aan te nemen, dat de rederijker Cornelis Crul ooit tot eenige andere groep van christenen zou hebben behoord dan tot de Roomsch Katholieke kerk, waarin hij geboren werd, waartoe hij zich beleed, wier diensten en gebruiken hij zonder eenige kritiek bekend veronderstelt, voor wier priesters hij bidt en van wier vertegenwoordigers hij onvoorwaardelijke trouw eischt. Hij is geen dichter van de Reformatie. Hij kan hoogstens dienen als getuige van de psychische onbevredigdheid, die bij anderen een aanleiding werd om de leer van de Reformatie te omhelzen. Maar uit zulke onbevredigdheid is ook de zelfinkeer der Contra-Reformatie voortgekomen en de Roomsch

Katholieke Cornelis Crul is daar, bij al zijn menschelijke zwakheden en dichterlijke tekorten een duidelijk voorbeeld van.

Voor de meening, dat hij Doopsgezind zou zijn geweest, begeen steekhoudend argument. Het feit, dat hij tot de Roomsch Katholieke kerk behoorde, blijkt uit *Heynken de Luyere*, uit het *Carnation*, uit de *Referijnen* en met name uit *Een Gracie* overduidelijk. In hem heeft dr. W.A.P. Smit zich vergist.

II

Veel dubieuzer, maar aanzienlijk minder gecompliceerd is het geval van *Bertelmeus Boeckx*. Ook over hem weten wij weinig, maar dat zeer weinige is terug te brengen tot een enkele bron, een weinig omvangrijk handschrift in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (Inv. No. 14275). Het werd door *Jan Frans Willems* beschreven in den negenden jaargang van zijn *Belgisch Museum*. Bij deze beschrijving drukte hij eenige liederen af, waarvan ik er twee overnam in *Dichters der Contra Reformatie*. Uit een notitie, op het manuscript gemaakt, besloot J.F. Willems, dat Boeckx in zijn jeugd tot de nieuwe overtuiging genegen moet geweest zijn, maar zich later strenger hield aan de orthodoxie van de moederkerk. Reeds gepubliceerd zijn uit de verzameling van Bertelmeus Boeckx de volgende liederen, opgegeven naar de volgorde in het handschrift; en afgezien van teksten, die in andere verzamelingen als het *Geuzenliedboek*, de Psalmberijming van *Datheen* enz. óók voorkomen:

Jonck gheboren, onnoosel. Door J.F. Willems in Belg. Museum IX. Een gedicht over de maanden van het jaar, zeker niet van Boeckx.
Met bangicheden groot. Door J.F. Willems in Oude Vlaemsche Liederen. Een lang gedicht over Liersche rederijkers, door de Spanjaarden gevangen gezet wegens kettersgezindheid. Dr. Smit beschrijft het op blz. 52 van zijn Dichters der Reformatie en haalt er een fragment uit aan. De onderteekening geeft te verstaan, dat Boeckx niet zelf de dichter is.
Ghij meiskens fier. Door J.F. Willems in Oude Vlaemsche Liederen. Een waarschuwing aan de Liersche jongedochters tegen den omgang met Spaansch krijgsvolk.
Eertijds heb ik ghesongen. Door J.F. Willems in Belg. Mus. IX, door mij in Dichters der Contra Reformatie. In het hs. onderteekend door Boeckx.

Aenhoort doch mijnen noot. Door Zr. Dr. H.v. de Wijnpersse in De Gemeenschap. December 1938, door dr. W.A.P. Smit in Dichters der Reformatie, door Victor E. van Vriesland in Spiegel der Nederl. Poëzie (onderteekend door Boeckx).

Ick wil te lande rijden. Door J.F. Willems in Belg. Museum VIII. Een ietwat variante lezing van het oude Hildebrantslied, dus niet door Boeckx.

Een niut liedeken van Itegem. Door J.F. Willems in Belg. Mus. IX. De dichter kiest de partij van den verjaagden pastoor en blijkt Roomschgezind.

O Nederlant verheven. Door mij volgens het afschrift van Zr. Dr. van de Wijnpersse, in De Gemeenschap, Mei 1939. Een satyre over oorlogstoestanden. Religieuze gezindheid blijkt niet. De dichter voelt zich Nederlander.
Als men schreef sestienhonderd ende die jaren tien. Door J.F. Willems. Belg. Mus. IX.
Ick arm schapken an der heyden door Zr. Dr. v.d. Wijnpersse in De Gemeenschap, December 1938. Zeker een protestantsch gedicht. Het auteurschap van Boeckx staat niet vast.
Mijn herpe becleet met rouwe. Door Zr. Dr. v.d. Wijnpersse in De Gemeenschap, December 1938. De dichter wekt op tot godsvrucht. Religieuze gezindheid blijkt echter niet.
Wel op, wel op, ick gaan ter jacht. Door J.F. Willems in Belg. Mus. IX; door J.A. Alberdingk Thijm in Gedichten uit de verschillende tijdperken der Noord en Zuid Nederlandsche Literatuur; door mij in Dichters der Contra Reformatie; door dr. W.A.P. Smit in Dichters der Reformatie (Onderteekend door Boeckx).
Wilder dan wilt. Door J.F. Willems in Oude Vlaemsche Liederen Auteurschap staat niet vast.

De nog niet afgedrukte gedichten zijn voor het grootste deel niet van Boeckx, vele daarvan zijn van elders bekend. Slechts van een vijftal gedichten is Boeckx zeker zelf de auteur. Zijn levensdata zijn onbekend. Het oudste jaartal in zijn bundel is 1574, het jongste is 1611. Dr. W.A.P. Smit bestudeerde het manuscript. Ik ken dit alleen uit een afschrift, dat *Zr Dr. Hildegarde van de Wijnpersse* ervan maakte en dat zij mij tijdelijk ter beschikking stelde, echter met de bedoeling er zelf nog iets over te publiceeren. Om niet op haar gevolgtrekkingen vooruit te loopen, haal ik alleen haar algemeenen indruk aan, dien zij bekend maakte in het Kerstnummer van De Gemeenschap 1938:

> Uit de keuze van de gedichten, die Boeckx voor zijn bundeltje verzamelde - hetzij geesteskinderen van hemzelf of van anderen - doet hij zich kennen als een godsdienstig en diepvoelend man, maar bij wien het gemoed neigde tot overheersching van het verstand. De vurigheid en de nadrukkelijkheid der opkomende Hervorming trekt hem aan. Toch aarzelt hij de schepen achter zich te verbranden. Hij is geen krachtige persoonlijkheid, geen denker, geen kunstenaar van groot formaat. Hij heeft het vele leed van zijn jaren gedragen als duizenden: met opstandigheid eerst en dan met berusting, voor hem de eenige mogelijkheid wellicht. En aan de kleine

vreugden heeft hij zich, belemmerd door zijn melancholischen aanleg, nauwelijks durven over-

> geven. Hij heeft getwijfeld aan de waarheden zijner jeugd, gezocht bij vrienden, die anders dachten, er den kwaden roep voor getrotseerd. En dan? Misschien de beredeneerde overtuiging met de gave van het geloof terug verworven, misschien zonder veel moeite zich geschikt in hetgeen de heerschende partij, maar die nu steeds meer bezield wordt door het weer oplevend geloof, verlangde. In ieder geval, na de onrustige, tot de hervorming overhellende middenperiode van zijn leven, blijkt in latere jaren weer zijn oprechte liefde tot de Moederkerk.'

Het boek van dr. Smit was ongetwijfeld reeds ter perse, toen deze karakteristiek werd afgedrukt. Voor hem staat vast, dat Boeckx zijn geheele leven reformatorisch gezind is geweest. Maar bij de Doopsgezinden, noch bij de Gereformeerden weet hij hem te plaatsen en dit verzwakt zijn meening aanzienlijk, al geeft hij mij ook reden, mijne in *Dichter der Contra Reformatie* uiteengezette opvatting ten minste in den zin van *Zr. Dr. v.d. Wijnpersse* te herzien. Ook dr. Smit veronderstelt, dat Boeckx wellicht 'nooit openlijk uit de Roomsche kerk is getreden' en dat diens reformatorische gezindheid aarzelend en zwak bleef. Wij stemmen dus gedrieën overeen in de door feiten niet bewijsbare meening, dat Boeckx wel Roomsch gebleven zal zijn, maar dat de Hervorming, zoo niet als leer dan toch als mentaliteit, hem sterk heeft aangegrepen. In Dichters der Contra Reformatie heb ik de kracht dier aandoening waarschijnlijk onderschat, al heb ik haar niet geheel veronachtzaamd. Dat dr. Smit het gedicht *Aenhoort doch mijnen noot* in *Dichters der Reformatie* opnam lijkt mij dan ook minstens even gerechtvaardigd, als dat ik het lied *Eertijds heb ik gesonghen* in *Dichters der Contra Reformatie* plaatste.

Hiermee is echter het debat nog niet geheel afgedaan. Het mooiste lied van Bertelmeus Boeckx hebben wij beiden opgenomen, en elk in eigen zin geïnterpreteerd. Het draagt in het handschrift den titel 'Een niu Liedeken van den gheestelijcken Iaer', welk laatste woord kennelijk een verschrijving is van Jager. Willems en Thijm noemden het 'De Gheestelijcke Jacht'; ik plaatste er boven 'Christus den Here jaget', de beginregel van het laatste couplet, omdat deze titel mij beter voldeed, en tenslotte niet vrijer is dan het opschrift bij Willems en bij Thijm. Dr. Smit handhaafde den oorspronkelijken titel, waarin gesuggereerd wordt, dat er over hetzelfde onderwerp al een ouder lied bestond. Dit zal dan geweest zijn *Die Gheestelijcke Jacht*

der minnenden zielen om weder te vanghen ende in haar ghewelt te crighen dat zuete dierken Jhesus' een rijmgedicht, in 1488 bij Gherart Leeuw te Antwerpen verschenen. Dr. Smit gebruikt die suggestie, want in overeenstemming met Zr. Dr. Hildegarde van de Wijnpersse, zet hij uiteen, dat Boeckx geen krachtige poëtische persoonlijkheid was, maar 'een dichter die door de Forum-groep enkele jaren geleden zou zijn aangeduid als een epigoon'. - 'Ook het beeld van de geestelijke jacht is dus geen eigen vondst', aldus dr. Smit. Inderdaad, dit beeld is niet nieuw, maar werd b.v. door *Tauler* gesuggereerd in zijn preeken over den Goeden Herder.[1)] Wat dr. Smit laat volgen, geldt wel voor de tegenstelling tusschen het gedicht van Boeckx en dat uit 1488, maar niet bij een vergelijking tusschen Tauler en Boeckx:

> Terwijl bij de Roomsche devoten (lees: *in den tekst van* 1488) den nadruk viel op den geloovige, die op jacht was naar Christus, werd bij de reformatorischen (lees: *bij Boeckx*) de verhouding juist anders om. De verlossende daad gaat bij hen niet uit van den mensch, maar van Christus. Hij is de jager, die de zielen zoekt, terwijl deze zelf zich verzetten tegen de aanvaarding van hun heil. Hier komt dus alles ondanks den mensch van den kant van God.

Door het scheppen van deze tegenstelling, meent dr. Smit, gaf Boeckx aan zijn lied het stempel der Reformatie. Dit nu lijkt mij te simpel. Zuster Hildegarde noemt het bedoelde lied 'een eenvoudig katholiek morgengebed en een dialoog tusschen mensch en engel, waarvan vertrouwen op de Voorzienigheid de strekking is.' Het komt mij voor, dat deze omschrijving weer geen voldoening schenken zal aan dr. Smit. Ik zag in 1932, onbewust van den mogelijken invloed van Tauler, in dit lied 'het eerste poëtisch verschijnsel van de mystiek uit den baroktijd' en ik hecht nog aan deze opvatting. Want om te beginnen wordt de mensch wel degelijk aangespoord tot daadvaardigheid, zulks tot driemaal toe: in de vierde, de zesde en de zevende strofe. En vervolgens geeft dr. Smit geen juisten indruk van de katholieke dogmatiek en mystiek, die juist op dit punt de werkdadigheid van de genade vooropstelt. Er is, dunkt mij, in het lied zelf geen enkele aanwijzing, dat dit geschreven zou moeten zijn door een protestant van welke richting ook. Daarentegen is het duidelijk, dat de dichter, die het schreef een Kerk van Christus erkende en

1) De Nederlandsche tekst dezer preeken vindt men in: Dr. G.J. Lieftinck. De Middel-Nederlandsche Tauler-handschriften (Groningen 1936) blz. 302, blz. 306. blz. 361. Zie ook blz. 92 onder 29, c, en bl. 141.

wanneer Dr. Smit voor *Boeckx* geen kerkgenootschap vindt, doch integendeel meent, dat de dichter nooit openlijk uit de Roomsche kerk is getreden, of althans deze meening voor waarschijnlijk houdt, dan is het niet twijfelachtig, welke kerk door Bertelmeus Boeckx bedoeld werd in zijn slotstrofe:

> Christus den Heere jaget sterck
> Tsondich herte naar zijn Kerck
> Om te geven
> Teeuwich leven.
> Laet u vangen, geeft u bloot:
> Gy sult leven in den dood.

De gedachte, dat een Roomsch theoloog, vóór, tijdens of na de Hervorming eenig bezwaar zou voelen bij de lezing van dit lied, of zelfs maar, dat de dichter op een typisch-Roomsch motief het stempel der Reformatie zou hebben gedrukt, is dan ook onhoudbaar en in het voor dr. Smit gunstigste geval kan men beweren, dat het gedicht zoowel den eigentijdschen protestant als den eigentijdschen katholiek kon stichten en boeien. De tijdsomstandigheden maken echter waarschijnlijk, dat het - omstreeks 1600 of 1610 - voor deze laatsten geschreven was door iemand, die de psychologische werking der Reformatie zeker diep ondergaan hebbende, haar dogmatiek niet aannam, hetzij uit angst, hetzij uit aangeboren en met de jaren gegroeide behoudzucht, hetzij uit overtuiging, dat de oude leer de ware was.

Ik meen dus te mogen besluiten, dat ik bij een herdruk van *Dichters der Contra Reformatie* dit lied van Boeckx met meer recht in mijn bundel zou handhaven dan waarmee dr. *W.A.P. Smit* het plaatste in den zijnen. Slechts in mijn inleiding zou ik de karakterschets van Boeckx eenigermate moeten herzien, terwijl ik duidelijkheidshalve de keuze uit het werk van *Cornelis Crul* zou moeten uitbreiden met den tekst van *Een Gracie* en van het dichterlijke acrostichon *Comt, helpt mij. Here*, beide hierboven aangehaald. Dr. Smit daarentegen, zoo dunkt mij, zou *Cornelis Crul* moeten schrappen uit de *Dichters van de Reformatie*, en zijn voorbehoud ten opzichte van *Bertelmeus Boeckx* moeten verscherpen. Deze conclusie doet echter weinig af aan mijn groote bewondering voor het boek van dr. Smit, het eerste, dat ons volledig inzicht geeft in hetgeen de Reformatie voor de Nederlandsche lyriek heeft beteekend.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsche kroniek

Stalin Victor

De eerste zes weken van den oorlog hebben aanzienlijke verrassingen gebracht. Terwijl het op het Westfront bij voorbereidingen, verkenningen, inneming van strategische posities en af en toe eenig uitstrooien van propaganda-litteratuur bleef en terwijl op zee de Britsche vloot door het vergaan van het vliegtuig-moederschip 'Courageous' en van het linieschip 'Royal Oak' zeer gevoelige verliezen leed, waartegenover echter de vernietiging van een vrij groot aantal Duitsche duikbooten kon worden gesteld, zoodat alles te zamen genomen de Britsche beheersching der zeeën onaangetast is gebleven, hebben wij in Oost-Europa ingrijpende veranderingen beleefd, waaronder de ineenstorting van Polen, hoezeer wellicht het meest 'opzienbarend', *op den duur* waarschijnlijk niet eens van het meeste gewicht zal blijken te zijn. Het uiteindelijk lot van Polen en daarmede de beteekenis, welke de Duitsche militaire overwinning in het Oosten *op den duur* zal blijken te hebben, hangt grootendeels, zoo niet geheel, van het verdere verloop en vooral van het einde van den oorlog in het Westen af. Het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat de ineenstorting van het Poolsche leger voor den verderen gang van zaken van niet geringe militaire beteekenis zal blijken te zijn, doch de historische waarde van militaire successen en nederlagen komt eerst in hunne staatkundige (diplomatieke) eindresultaten tot uitdrukking en deze kunnen vooralsnog zelfs niet bij benadering worden vastgesteld.

Toch is er alle aanleiding een voorloopige balans van de laatste zes weken Oost-Europeesche geschiedenis op te maken. Er is n.l. in Oost-Europa aanzienlijk méér gebeurd, dan het enkele ineenstorten van een weerbaar gewaand leger en de bezetting van het Poolsche territoir: het 'neutrale' Rusland heeft op geheel

eigen wijze zijne conclusies uit de Duitsche 'Ostpolitik' eenerzijds en de Fransch-Britsche anti-agressie politiek anderzijds trokken en indien de teekenen niet zéér bedriegen is het daar wèl bij gevaren - hetgeen aan anderen geenszins noodzakelijk reden tot verheugenis behoeft te geven.

Wat wij in Juli van dit jaar als een mogelijkheid aanwezen, waarmede ernstig rekening moest worden gehouden, is reeds in Augustus werkelijkheid geworden: in stede van tot het Fransch-Britsche 'anti-agressie-front' toe te treden, heeft Soviet-Rusland er den voorkeur aan gegeven de Duitsche aanbiedingen van goede verstandhouding en geïntensiveerd economisch verkeer te aanvaarden. Het zal, na hetgeen daarover in de Julikroniek werd geschreven, wel geen verder betoog behoeven, dat in deze 'renversement des alliances' het spectaculaire resultaat moet worden gezien van eene overwinning van den Duitschen Generalen Staf op de leiders en propagandisten der N.S.D.A.P. Hitler heeft niet slechts 'Mein Kampf'[1], doch alles wat hij tot Augustus 1939 omtrent de verhouding tot Soviet-Rusland had gezegd, geschreven en laten zeggen of schrijven, met één slag verloochend - zonder twijfel omdat hij door zijn generaals er van was overtuigd, dat er tusschen dien ommezwaai en een militairen nederlaag van Duitschland geen andere mogelijkheid meer was dan.... het bewaren van den vrede, d.w.z. het afzien van alle actie tegen Polen. Eerst nadat aldus een oud desideratum der militairen was vervuld, kunnen Hitler's militaire adviseurs hem eenig uitzicht op een goeden uitslag van den oorlog hebben geboden.

Men heeft in dag- en weekbladen, zoo hier te lande als in den vreemde, geen booze woorden genoeg kunnen vinden om het Russisch verraad aan de kaak te stellen, en het moet worden erkend, dat men zich ongaarne in de positie denkt van een der Britsche of Fransche onderhandelaren, die op een goeden(?) morgen bemerkten, dat hun geen andere keus meer werd gelaten dan met leege handen huistoe te keeren. Maar is - vooropgesteld, dat geen enkele staat ooit andere politiek voert dan die,

1) A. Hitler, Mein Kampf (1e druk), II, 323: '*So liegt schon in der Tatsache des Abschlusses eines Bündnisses mit Russland die Anweisung fur den nachsten Krieg*. (Cursiveering van A.H.). *Sein Ausgang wäre das Ende Deutschlands*.' (Cursiveering van B.M.T.).

welke hij met zijne eigen belangen het meest overeenkomende acht - de Russische houding wel zoo 'verraderlijk' geweest? Om daarover een gemotiveerd oordeel te kunnen vellen, zouden wij meer moeten weten dan wij thans doen en met name moeten kennis dragen van het geheele verloop der onderhandelingen omtrent de Russische toetreding tot het anti-agressie-front. Wat hebben de Russen toen precies verlangd en wat en waarom is hun geweigerd? Daaromtrent weten wij voorloopig niet meer dan wat de couranten ons zoo nu en dan eens berichtten,[1)] doch bezien in het licht van de Russische diplomatie der laatste weken laten zelfs deze schaarsche en weinig concrete mededeelingen wel toe een aannemelijke verklaring van het verloop van zaken op te stellen.

Het is volstrekt onaannemelijk, dat Stalin en zijne medewerkers, na jarenlang de Duitsche dictatuur als den aartsvijand te hebben aangewezen, thans plotseling ervan overtuigd zouden zijn, dat Duitschland voor Rusland geenerlei gevaar zoude opleveren en dat Soviet-Rusland en Nazi-Duitschland eigenlijk voorbestemd zouden zijn om als elkander welgezinde partners samen te werken, in stede van elkaar als toekomstige vijanden te vreezen en te wantrouwen.

Zien wij een oogenblik van alle ideologieën af. Dat is altijd verstandig en vooral in dit geval aangewezen, omdat het zacht gezegd zeer de vraag is of Hitlerisme en Stalinisme wel door iets anders dan den naam van elkaar verschillen.

Ontdaan van alle ideologische sausjes blijven dan de volgende nuchtere feiten over.

De 'idealen', die de Duitsche Generale Staf om strategische redenen nastreeft, zijn bekend, doordat Duitschland in het vredesverdrag van Brest-Litovsk gelegenheid heeft gehad ze te formuleeren. Aan het Soviet-Rusland van 1917/18 toch konden de Duitsche onderhandelaars dicteeren wat zij wilden. 'Als de Duitsche keizer Moskou als zijn residentie had verlangd en een zomerverblijf in het Oeral-gebergte, zouden de Russen nóg zonder blikken of bloozen hebben geteekend', schreef op 5 Maart 1918 de Münchener Post.[2)] Een zoo schoone gelegenheid heeft

1) De Britsche Regeering heeft nog onlangs in het Lagerhuis verklaard, dat het publiceeren van een wit- of blauwboek over de onderhandelingen met Moskou *niet* in haar voornemen lag.
2) Wheeler Bennett, Brest-Litovsk, the forgotten Peace (1938) p. 266.

de Generale Staf natuurlijk niet laten voorbij gaan en zoo hebben wij dan ook in het vredes 'verdrag', hetwelk op 3 Maart 1918 te Brest-Litovsk werd onderteekend, eene authentieke formuleering gekregen van de regeling, die de Duitsche strategen, als zij het voor het zeggen hadden, aan Oost-Europa zouden opleggen. Zoo'n 'ideale' regeling omvat een aantal Baltische randstaten, die òf met Duitschland zijn vereenigd òf als Duitsche protectoraten zijn te beschouwen, een Polen, dat òf tusschen Duitschland en Oostenrijk is opgedeeld òf, eveneens als zgn. 'autonoom' gebiedsdeel, geheel onder Duitschen invloed is gebracht, en een van Rusland onafhankelijke Oekraine, waarin Duitschland tenminste voldoenden invloed heeft om er naar eigen goedvinden over den graan-oogst te kunnen beschikken.[1)]

Men beschouwe dit alles vooral niet als de macabere fantazieën van een paar ijzervreters. Het was geenszins de Generale Staf alléén, die dit alles in 1918 noodzakelijk oordeelde. Iemand als Stresemann dacht er niet anders over en vond dan ook b.v. het denkbeeld de Baltische staten over eigen lot te laten beslissen bespottelijk,[2)] en mèt hem waren destijds allen behalve de socialisten. Bovendien bepleitte Dr. Schacht nog in 1932 (dus vóór Hitler's bewind) in Rome, dat de Oekraine aan Duitschland ter kolonisatie moest worden overgelaten.

Het is voorts bekend, dat Hitler tijdens het schrijven van Mein Kampf deze aspiraties in meer of minder geprecizeerden vorm tot de zijne heeft gemaakt. Als 'oberster Gesichtspunkt jeder Aussenpolitik' toch stelde hij den eisch: 'der Boden in Einklang zu bringen mit der Volkszahl'. Voor Duitschland beteekent dit de noodzakelijkheid van gebiedsveroveringen, welke vèr uitgaan boven het herstel van de grenzen van 1914: 'die Forderung nach Wiederherstellung der Grenzen des Jahres 1914 ist ein politischer Unsinn von Ausmassen und Folgen, die ihn als Verbrechen erscheinen lassen' (Mein Kampf, 1e druk, II,

1) 'To leave the Ukraina theoretically a neutral state.... while actually it became a political granary and storehouse for the Central Powers. From eggs to manganese, the long list of supplies required read like the inventory of a sublimated "mail order" house. But the Germans and Austrians were to find it more of a "cash and carry" establishment'. Wheeler-Bennett, a.w. pag. 220.

2) Zie het verslag van de Rijksdag-zitting van 19 Maart 1918, geciteerd bij Wheeler-Bennet, a.w., pag. 305.

pag. 310). De eisch van herstel der grenzen van 1914 is o.m. daarom ‘onzinnig’, ‘weil, wenn sie zich verwirklichen liesse, das Ergebnis doch wieder so erbärmlich wäre, dass es sich, wahrhafter Gott, nicht lohnen würde, *dafür* erneut das Blut unseres Volkes ein zu setzen’ (pag. 312). Dan volgt een betoog, dat men geen scrupules moet hebben grondgebied op anderen te veroveren met als conclusie: ‘Wir National-sozialisten [ziehen] bewusst einen Strich unter die auszer-politische Richtung unserer Vorkriegszeit. Wir setzen dort an, wo man vor sechs Jahrhunderte endete. Wir stoppen den ewigen Germanenzug nach dem Süden und Westen Europas und weisen den Blick nach dem Land im Osten. Wir schliessen endlich ab die Kolonialund Handelspolitik der Vorkriegszeit und gehen über zur Bodenpolitik der Zukunft. Wenn wir aber heute in Europa von neuem Grund und Boden reden, können wir in erster Linie nur an Rusland und die ihm untertanen Randstaaten denken’ (pag. 316). ‘Nicht West- und nicht Ost-*orientierung* darf das künftige Ziel unserer Aussenpolitik sein, sondern Ost*politik* im Sinne der Erwerbung der notwendigen Scholle für unseres deutsches Volk’ (pag. 330).

Zes jaar nadat het bovenstaande werd gedrukt, bepleitte Hugenberg de zelfde ideeën in het beruchte door hem op de Londensche Economische Wereld-conferentie (1933) ingediende memorandum en op den Partijdag van 12 Sept. 1936 kwam de Führer er zelf nog eens op terug: als het nationaal-socialistische Duitschland eens te beschikken had over de korenvelden van de Oekraine....

Dit alles zijn feiten en authentieke uitingen van degenen, die Duitschlands buitenlandsche politiek bepalen. Hoe zou men over een Russisch staatsman denken, die dit alles zoude hebben vergeten of als even zoo vele onschuldige grapjes beschouwd? Kan men in redelijkheid een dergelijke verblinding, een zoo zeer tegen eigen taak niet opgewassen zijn bij de Russische machthebbers veronderstellen? Tenzij men de heeren in Moskou inderdaad voor verdwaasde sukkels of totaal verblinde illusionisten zoude willen verslijten, moet men dus als punt van uitgang één ding aanvaarden: toen de Russen met Frankrijk en Engeland over aansluiting bij het non-agressie-front onderhandelden, hadden zij inderdaad ten doel, zich tegen de gevreesde aanvallen van

Duitsche kant te beveiligen. Als echte real-politici waren zij echter met papieren toezeggingen van hulp en bijstand niet tevreden. Wie weet, misschien herinneren zij zich zelfs nog wel wat er ‘destijds’ met Tsjecho-slowakije was gebeurd.... Hoe dit echter zij, uit de dagbladen, die tijdens de Moskouer onderhandelingen verschenen, kon men nog net genoeg opmaken om te beseffen, dat de Russen van de Westersche democratiën verlangden, dat deze hunne bemiddeling zouden verleenen om voor de Russen het recht te verkrijgen, Polen en (of) de Baltische randstaten binnen te rukken, *zoodra zij (de Russen) eene Duitsche agressie dreigend oordeelden*. Een dergelijke ‘free hand’ hebben Frankrijk en Engeland echter niet durven toezeggen en vermoedelijk is daarin de verklaring van de ‘renversement des alliances’ te vinden. Een solide Poolsche bufferstaat, met Duitschland op niet te besten voet, heeft voor Rusland zóóveel voor, boven een Duitsch-Russische grens als gevolg van een vierde Poolsche deeling, dat het niet aannemelijk is, dat Rusland voor de temptatie van annexatie van de Poolsche Oekraine op zich zelve zoude zijn bezweken. Liever dan die gebiedsuitbreiding moet den heeren van het Kremlin de vroegere toestand geweest zijn, doch als die niet te handhaven was en Duitschland tòch Polen binnenviel.... ja dan was het zich beveiligen door het vooruitschuiven der grenzen zoowel in het balticum als in de Poolsche Oekraine nog te verkiezen. Als het beeld niet zoo onelegant was, zou men kunnen zeggen, dat de Russische beer, evenals het paard van den piccador, liever geheel buiten de arena was gebleven, maar nu dat niet kon, blij was, dat het door het omhangen van eenige Baltisch-Oekrainische matrassen tegen de gevreesde hoornstooten van den Germaanschen stier eenige mate werd beveiligd.... In nuchtere taal gezegd: een afspraak met Duitschland, dat àls Duitschland Polen bezette, Rusland zijn grenzen óók vooruit zoude mogen schuiven en voorts tegenover de Baltische staten een zekere vrijheid van bewegen zoude krijgen, werd tenslotte bóven de ietwat vaag blijvende Fransch-Britsche beloften verkozen. In deze interpretatie der feiten past zoowel het Russische aandringen op militaire precizeering der Fransch-Britsche toezeggingen, als het bericht der Bulgaarsche delegatie, dat de Russen zich tegenover hen over het tot stand komen van het anti-agressie-front hoopvol hadden uitgelaten en, tenslotte, de Russische mobilisatie

in afwachting van Duitschland's bereiken van de overeengekomen toekomstige scheidslijn en van Polen's ineenstorting. Ruslands gedrag kan men als het optreden van een hyena qualificeeren, men kan het echter ook, iets minder onsympathiek, beschouwen als een actie tot zelf-beveiliging, die ondernomen moest worden toen Polen tot afdoenden tegenweer niet meer in staat bleek. Ik voor mij ben geneigd, de laatste interpretatie voor de juiste te houden.

De Soviets hebben hun beveiligingsactie in elk geval met kracht en besluitvaardigheid doorgevoerd, zóó zelfs, dat zij aanvankelijk meer Poolsch gebied hebben bezet, dan zij ten slotte hebben behouden. En ook thans nog ligt de nieuwe Russische grens ten deele dáár, waar vroeger de grens tusschen Rusland en Congres-Polen heeft geloopen en ten deele westwaarts daarvan. Het strategische karakter van de grens (langs de Bug) is bovendien voor elkeen duidelijk.

Doch ook tegenover de Baltische staten hebben de Soviets niet stil gezeten. In enkele dagen tijds verkregen zij van Estland, ‘op vreedzame wijze’ natuurlijk, het recht om vloot- en luchtbases op te richten in de stad Baltiski Port en op de eilandjes Oesel en Dagoe in den golf van Riga, de strategische beteekenis van welke laatste kan worden geïllustreerd met het feit, dat om ze in September 1917 op de Russen te veroveren de Duitschers 11 slagschepen, 9 kruisers, 47 torpedobooten, 6 onderzeeërs, 151 transportschepen, één divisie (de 42ste) en een compagnie wielrijders hebben geconcentreerd. Het was, na de Dardanellenexpeditie de grootste landingsexpeditie in den toenmaligen oorlog.[1)] In Letland verkregen de Russen vlootbases in de steden Libau en Windau, verschillende luchtbases, benevens het recht om de golf van Riga vanaf de landzijde tot het eiland Oesel met kustartillerie te ‘beveiligen’. Litauen is de eenige der drie Baltische staten, die in ruil voor het aanvaarden van een Russisch bezettingsleger ‘van strict beperkten omvang’ een douceurtje in de wacht wist te sleepen in den vorm van de langbegeerde ‘hoofdstad’ Wilna, welke in 1920 door den Poolschen generaal Zeligowski, zoogenaamd buiten medeweten zijner regeering, was bezet. Met dit alles niet tevreden, zond Moskou ook nog een ‘uitnoodiging’ tot het bespreken van niet nader aangeduide

1) Edmond Delage in de Temps van 10 Oct. 1939.

'problemen' aan de Finsche regeering. Op het oogenblik, dat dit geschreven wordt, is de Finsche onderhandelaar Dr. Paasikivi aan het werk, daarbij moreel en zelfs diplomatiek gesteund door het geheele Scandinavische Noorden èn door Finlands tevreden crediteur, de Vereenigde Staten.

Overziet men dit alles, dan kan moeilijk worden ontkend, dat de Duitsche overwinning op Polen, zij moge dan zonder *militaire* verliezen van eenig belang zijn gekocht, slechts is verkregen kunnen worden ten koste van concessies aan Rusland, die in het licht van het verleden, zoowel van de aspiraties van den Duitschen Generalen Staf in 1917/18 als van Hitler's eigen in Mein Kampf ontvouwd politiek programma, verbijsterend moeten worden genoemd. Niet slechts, dat Duitschland van de Oekraine nog altijd een goed eind is verwijderd, doch bovendien is de Duitsche invloed in het Baltische openlijk en geheel prijs gegeven (hetgeen door een opzienbarende verplaatsing van alle Duitsche 'stam-verwanten' uit die streken naar het Rijk nog eens wordt onderstreept) en de toegang naar Roemenië door Rusland afgesneden. De Soviets daarentegen hebben, zonder er iets mede te riskeeren, de Baltische staten tot Russische protectoraten weten te maken en in Hongarije en in den Balkan plotseling een sterk verhoogd prestige verkregen, zoo al niet wegens de verhevenheid hunner politieke denkbeelden, dan toch als machtige buurlieden. Hongarije herstelde met spoed de eenige jaren geleden verbroken diplomatieke betrekkingen, Roemenië vraagt onrustig zich af hoe lang het Bessarabië nog zal kunnen behouden en het altijd Russophiel geweest zijnde Bulgarije begroet met heimelijk genoegen de nieuwe macht in den Balkan, die als tegenwicht tegen àl te groot Duitsch overwicht zal kunnen fungeeren. Zelfs Turkije, door Britsche garantie 'beveiligd', vond het toch beter ook eens in Moskou poolshoogte te gaan nemen. In het Baltische plotseling oppermachtig geworden en in den Balkan weer meetellend - het is meer dan men in Moskou redelijkerwijs had kunnen hoopen.

Tegenover deze aanzienlijke machtsgroei van de Russische 'blutbefleckte gemeine Verbrecher', van dien 'Abschaum der Menschheit' (Mein Kampf, II, pag. 323) staat echter, zoo zal men wellicht opmerken, de enorme beteekenis van Ruslands zoo niet militairen dan toch economischen bijstand gedurende den

oorlog. Ik wil de beteekenis daarvan niet onderschatten, doch slechts herhalen, dat militaire voordeelen eerst in staatkundige moeten worden omgezet om werkelijk waardevol te zijn, zoodat wie staatkundige offers brengt ter wille van militair voordeel op zijn best tegenwoordig tegen toekomstig goed ruilt, en ten slotte aan de hierboven reeds geciteerde woorden herinneren: ‘From eggs to manganese, the long list of supplies reads like the inventory of a sublimated mail-order house’, waarvan echter wel spoedig zal blijken, dat het slechts op ‘cash and carry’ basis tot leveranties bereid is. Voorloopig geldt m.i. dus inderdaad: Stalin Victor.

B.M.T.

Bibliographie

Dr. W. van Ravesteijn. Het Socialisme aan den vooravond van den Wereldoorlog. Tweede deel, 1939. - Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, N.V.

Blijkens het schutblad van dit lijvig boekdeel van 477 bladzijden heeft men hier te doen met een voortzetting van het werk van wijlen Prof. Quack. Immers deze pagina draagt het opschrift: De Socialisten door Mr. H.P.G. Quack. Achtste deel. Als ondertitel volgt dan de hierboven vermelde titel.

In formeelen zin moge Dr. van Ravesteijn op deze wijze Quack's arbeid voortzetten, in materieelen zin is er toch wel een belangrijk verschil tusschen opzet en uitwerking van Quack's *Oeuvre* en de werkmethode van Dr. van Ravesteijn.

Dit blijkt al dadelijk, wanneer men zich herinnert, dat de ondertitel van Quack's boekenreeks hier ontbreekt, ja ontbreken moest. Quack schreef over De Socialisten: *Personen en Stelsels*. Hij gaf monographieën van personen, die in de socialistische beweging of litteratuur een belangrijke rol hebben vervuld, waarbij volle aandacht werd gewijd aan de theorieën, de stelsels, welke zij verkondigd hadden. Dr. van Ravesteijn daarentegen schrijft niet over dezen of genen socialist, maar over het *socialisme* in een bepaald tijdperk. Van huis uit is hij historicus; ook dit werk draagt een overwegend geschiedkundig karakter. Het eerste deel daarvan verscheen in 1933, ‘toen (aldus het woord vooraf tot het tweede deel) de vloed van barbaarschheid, dien wij sedert 1914 over Europa en “Eurasië” hebben zien stijgen, het geheele midden van ons werelddeel mede overstelpte’. Het socialisme is sindsdien nog meer teruggedrongen en verzwakt. Men heeft hier - aldus de schrijver - met ‘een wereldhistorisch proces’ te doen, dat zich afspeelt en zich doorzet. Het eerste deel deed een poging om dit proces, welks wortels blijkbaar vóór 1914 liggen, in een wereldhistorisch kader te plaatsen. In dit tweede deel is de pragmatische geschiedenis der socialistische beweging de hoofdzaak. Ontstaan, groei en verval van de Tweede Internationale treden in het middelpunt der beschouwing; de theoretische zijde treedt op den achtergrond ten bate van den concreten gang van het gebeuren. Daar het niet goed mogelijk bleek het overzicht van de verschillende socialistische bewegingen, vereenigd in de Tweede Internationale, in dit eene deel onderdak te brengen, hopen schrijver en uitgever zoo spoedig mogelijk nog een derde deel op dit tweede te laten volgen.

Zooals men ziet, een omvangrijke zuiver geschiedkundige arbeid, die respect afdwingt om de vele bronnen, die geraadpleegd en verwerkt

moesten worden. Maar wel ver zijn wij hier van Quack verwijderd, onder wiens vlag schrijver en uitgever varen. Ook de stijl is een gansch andere. Quack is rustig, weinig bewogen, van Ravesteijn is hartstochtelijk, heftig. Een zinnetje als op de eerste pagina van de inleiding: 'Het is *onzin*.... onderscheid te maken tusschen materieele - anders gezegd technische en andere (krachten)', zou Quack nooit neergeschreven hebben. Of neem dit stukje, op blz. 11:

'Die vrijheid schiep hij (Heijermans) zich zelf in het wilde tijdschrift, het wildste, dat het goede Holland ooit had gezien en waarin alles, wat het tot nog toe, een eeuw lang, ja eeuwen lang, had aangebeden, werd gehoond, bespuwd, in de goot getrapt; het eigendom, het huisgezin, het geld, maar bovenal de oppergod, waar Holland nog altijd voor knielde, het Fatsoen, ondanks Multatuli nog ongeschokt als de dominees in de kerken.'

Wie belang stelt in een levendig verteld brok historie van het socialisme, van 1888 tot Juli 1914, neme dit boek ter hand.

MOLENAAR

Mr. Ir. M.M. van Praag, De Radicalen. - Van Gorcum & Comp. Assen.

Deze brochure bevat de geschiedenis van de voormalige radicale partij, die in 1888 te Amsterdam is opgericht en in 1901 bij de oprichting van den Vrijzinnig-Democratischen Bond verdwenen is. Men kan de vraag stellen, of het wel zin heeft thans die oude geschiedenis op te halen, in dezen tijd, nu gansch andere vraagstukken van heel wat meer belang, aan de orde zijn. De schrijver beantwoordt deze tegenwerping in den aanvang van zijn geschrift. Volgens hem was in de radicale beweging een krachtige poging belichaamd tot vernieuwing van het liberalisme, terwijl de mislukking daarvan aan bijzondere, toevallige, omstandigheden is toe te schrijven; ware zij geslaagd dan zou aan het Nederlandsche liberalisme een roemloos aftakelen bespaard zijn gebleven.

In de eerste plaats wordt in deze redeneering het zooeven gememoreerde feit over het hoofd gezien, dat de radicale beweging in 1901 in den Vrijzinnig-Democratischen Bond is *voortgezet*, wat de schrijver zelf in zijn brochure met zooveel woorden erkent. Maar bovendien wordt hierbij vergeten, wat de schrijver op de eerste bladzijde van zijn brochure zegt, dat een der redenen van het spoedig verval van de radicale partij is geweest, dat de sociaal-democratie haar onder de arbeiders den wind uit de zeilen nam. Indien dus de radicalen tegen de S.D.A.P. niet konden opbieden, was er dan reden om te verwachten, dat de liberalen, indien zij in radicaal vaarwater zouden zijn gaan koersen, dat wèl zouden hebben kunnen doen?

Als een andere oorzaak van de mislukking van de radicale beweging noemt de schrijver de omstandigheid, dat enkele radicale kopstukken, vooral Mr. M.W.F. Treub, vele democratische elementen van zich vervreemd hebben door de socialistisch getinte leden uit te stooten. Uit het vervolg van de brochure meenen wij een zekere animositeit van den schrijver tegen de figuur van Treub te kunnen afleiden. De Koo, de redacteur van de radicale 'Amsterdammer', later van 'De Volksstem', is voor den schrijver de tot het laatst voor het radicalisme als

grondslag voor een volkspartij op de bres staande heros; Treub de oppervlakkige, naar een ‘heeren’-partij strevende politicus.

Ons komt het voor, dat de zwakheid van de radicalen is geweest, dat zij niet principieel waren, maar opportunistisch. Duidelijk komt dit uit in De Koo's betoog in ‘De Volksstem’ van 28 Maart 1896, dat het radicalisme zich van het socialisme niet door beginsel, maar alleen door tactiek onderscheidt. De liberalen hebben een beginsel, wat niet wegneemt, dat in het verleden helaas ook door hen te veel op het altaar van het opportunisme is geofferd.

De brochure krioelt van drukfouten, als: ‘slob’ voor ‘slop’, ‘beleiders’, ‘wijdsch’ e.d., terwijl allerlei namen verkeerd gespeld zijn: Mr. M.W.A. Treub in plaats van Mr. M.W.F. Treub, Kapeyne in plaats van Kappeyne, Greve in plaats van Greven, Quak in plaats van Quack, Du Tour van Bellinggrave in plaats van Du Tour van Bellinchave, enz.

Is dit geschriftje soms ongecorrigeerd de wereld ingezonden of is de schuld te zoeken bij de verregaande slordigheid van den auteur?

MOLENAAR

Ed. van Cleeff, Sociaal-economische Ordening. Een ideologischsociologische beschouwing van religieus standpunt. Met een voorwoord van Prof. Dr. J. Tinbergen. - Van Loghem Slaterus' Uitgeversmaatschappij, Arnhem.

De schrijver van dit zeer lijvig boekwerk heeft daarin een berg litteratuur geciteerd en veel historische gegevens op sociaal-economisch gebied verwerkt. Toch laat de uitkomst van al die studie ons onbevredigd; zij loopt nl. uit op het aangeven van richtlijnen voor een ‘nieuwe gemeenschap’, die alleen in schrijvers fantasie bestaat. In dit opzicht vertoont hij verwantschap met Bellamy en andere z.g. utopische socialisten. Zelf verklaart hij trouwens in zijn voorwoord, dat men zijn stelsel misschien een van alle Marxistische onzuiverheden ontdaan religieus socialisme kan noemen, dan wel: een consequent doorgedacht solidarisme, of anders: een niet-dictatoriaal, maar veeleer theocratisch en aristo-democratisch fascisme, of ten slotte: een proeve van een ordeningsleer op christelijken grondslag. Hem zweeft een zooveel mogelijk centripetale planhuishouding voor den geest, op den grondslag van gerechtigheid, met inkomens naar capaciteiten en behoeften, hooger voor de leiders en cultuurdragers dan voor de arbeiders. De individueele onderneming moet veranderen in een cel in het groote geheel, een werkersgemeenschap; de leiders moeten gekozen worden. Bij de schapsleiding zal zeker één der belangrijkste knooppunten van de hiërarchie der nieuwe orde liggen (blz. 318).

Zoo zijn we weer verzeild in de bekende - doch reeds verouderde - socialisatie-denkbeelden der S.D.A.P. Geen wonder, dat Prof. Tinbergen, die een inleiding voor dit boek schreef, er hoogelijk mede ingenomen is en verklaart, dat hij, ofschoon zijn wereldbeschouwing op essentieele punten van die van den schrijver verschilt, de hoofdlijnen van diens sociaal-ethische en normatief-economische

conclusies vrijwel geheel onderschrijft. Het socialisme schijnt dus meer een zaak van persoonlijke neiging dan van wereldbeschouwing te zijn.

MOLENAAR

Charles Ellwood, De psychologie van de menschelijke samenleving. Een inleiding tot de theorie van de sociologie. - Scheltema en Holkema, Amsterdam 1939.

Dit omvangrijke boek (ruim 400 blz.) van een der meest bekende Amerikaansche sociologen wordt met een korte inleiding van Jhr. Dr. J.J. von Schmid, privaat-docent in de sociologie aan de Universiteit te Leiden, aan het Nederlandsche publiek aangeboden. Het is stellig een van de beste geschriften van dezen aard, geschreven door een der eerste Amerikaansche autoriteiten op dit gebied, hoogleeraar in de sociologie aan de Duke-University.

De inleider wijst er op, dat de schrijver, die de psychologische methode volgt, daardoor in beginsel lijnrecht komt te staan tegenover de naturalistische en materialistische scholen van Comte en Spencer. Ik kan dat groote verschil niet inzien, omdat de psychologische methode, die hier wordt gevolgd, toch evenzeer naturalistisch is.

Persoonlijk heb ik tegen vrijwel alle boeken over dit onderwerp het bezwaar, dat zij zeer vele algemeene en abstracte beschouwingen bevatten en dat de lezers, die economisch niet onderlegd zijn, die de moeilijkheden van den ondernemer en de practijk van de verhouding van deze ondernemers tot de overheid en tot zijn arbeiders niet uit ervaring kennen, door de bestudeering van deze boeken tot de conclusie zouden kunnen komen, dat zij thans ook over economische problemen kunnen oordeelen, nog sterker, dat zij daartoe bij uitstek bevoegd zijn, beter althans dan iemand, die uitsluitend de economie heeft bestudeerd. Maar als een reactie tegen een te beperkt opgevatte economie en een te strict juridisch opgevat staatsrecht, hebben deze boeken hun nut.

Dat zijn echter opmerkingen, die niet dit boek in het bijzonder gelden.

A.C. JOSEPHUS JITTA

Ina Boudier-Bakker, Aan den Grooten Weg. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

De kunst van deze schrijfster toont door de jaren heen een opmerkelijke gelijkmatigheid. Het is een kamerplant, die wij al eenige decenniën bekeken in den hof der Nederlandsche letterkunde, een plant, die daar altijd heeft gestaan in een serre, bloeiend noch welkend, immer groen. In den kouden grond, in het opene, waar de straffe luchtstroomen der groote critiek vrij spel hebben, houdt de plant het niet uit. Maar - beeldspraak nu daargelaten - indien men dit werk leest in een toegeeflijke stemming, die critisch oordeel niet behoeft uit te sluiten, is het stellig in staat bevrediging te schenken.

Het is van zachte en vriendelijke droefgeestigheid, met enkele opflikkeringen van blijder leven. Het vormt een kleine wereld, die werd bekeken met een klein menschlievend oog, - met een toegenegenheid, die de schrijfster ook wel eens parten speelt, en dan wordt het ons te zoetelijk.

Het boek Aan den Grooten Weg is vlug en over het geheel wel frisch geschreven en nadat men zich heeft verwezenlijkt dat er letterkunde bestaat op verschillende plans, is dit boek op zijn plan een goed boek.

De man beheerscht vooralsnog de letteren, de vrouw pleegt te volgen, soms van ver. Dit behoedt haar echter ook doorgaans voor geforceerd-

heid en beginselruiterij. Een gelukkig instinct doet haar de grenzen van haar talent precies raden. Het pretentieuse dat zoo vaak afkeer wekt van de mannen-litteratuur (het maakt boek en schrijver tot een opdringerig paar) is aan de vrouw haast altijd vreemd. De onberedeneerde, toch zeer werkzame zin voor harmonie, het tevreden zijn met de voorhanden middelen, kenmerkt ook dezen roman van het verkeer. Daar is bijvoorbeeld de strijd van het dorpspension Welgelegen en het dorpshôtel De Leeuw, beide ouderwetsch, tegen de koffiehuizen en hotels, verrezen aan den nieuwen grooten weg, die het dorp vermijdt. Deze strijd, met den verkeersmoloch levend van het bloed der verkeersongevallen evenzeer als van dat der dorpslogementen als overwinnaar, zou zich zeker tot een monumentale beschrijving leenen. Er is ook nog de strijd onderling tusschen het dorpslogement en het dorpshotel, het vervallen, wat sombere pension en het fleuriger, degelijke hotel, en ook daarvan zou men een grootsche epiek kunnen leveren, want de grootschheid zit niet in de afmetingen der strijdenden, maar in de meting van hun krachten. De schrijfster doet het een noch het ander. Niet dat zij terugschrikt voor onmeedoogenden kamp, maar de onmeedoogende beschrijving ligt haar niet. Het blijft bij aanduiden, zij schrijft natuurlijk-weg. Zij heeft zich zeker *niet* afgevraagd: zou ik het ook anders kunnen? Maar zelfs al is het boek zoo van lieverlede, geleidelijk, als het ware argeloos ontstaan, dit doet niet af van de verdienste dat het talent binnen zijn grenzen bleef.

Deze (en andere) waardeering mag mij niet weerhouden te wijzen op storingen, die ook in het raam van *dit* boek niet behoefden voor te komen. Dat elke schrijver blunders begaat zij toegegeven, maar men treft hier talrijke fouten aan die bij zorgvuldig corrigeeren verbeterd hadden moeten worden. Blz. 3: ‘heel bizondere gevallen deden zich niet dikwijls voor’. Dit is zonder meer een enormiteit. Blz. 131: ‘waar het leven kruipt als donker stilstaand water in een poel’. Dit is een ongerijmdheid.

Blz. 133: ‘Maar s'avonds in bed schreit zij opnieuw, en wringt haar lange, lenige handen’. Hier openbaart zich het Pygmalionisme dat de kunstenaar in zich moet uitroeien, omdat de tijden van Afrodite voorbij zijn en het eenige gevolg van toegeven is dat men zijn schepping schendt. Zoo hier. De schrijfster kan niet nalaten de handen, die zij aan haar beeldhouwwerk zoo geslaagd vindt, voor den lezer op te roepen, zelfs in het pikkedonker, vermoedelijk onder de dekens bovendien.

Er zijn ook belangrijker tekortkomingen. Wat hierboven de schrijfster te onpas van den lezer vergt, doen de personen van dezen roman al te vaak met elkaar. Zij roepen elkander voortdurend op, telkens weer rijst er een voor het geestesoog van den ander. Groo verschijnt aan Corrie, oom Jacob aan Groo, Corrie aan Bart en Johannes, ja zelfs de gewezen ober van De Leeuw, die aan den grooten weg op eigen risico een café heeft geopend, raakt van Corrie als concurrente bezeten wanneer zij aan dien weg een hotel gaat exploiteeren. ‘Haar gezicht duikt voor hem op als hij vermoeid in bed ligt’, blz. 296. Men kan aanvaarden dat het nieuwe hotel hem door de gedachten speelt, doch hier wordt aan de fantasie van een nuchteren kellner te groote eer bewezen.

Er loopen ook te veel zachtmoedige menschen door dezen roman, die daardoor toch bij allen eenvoud iets te gesuikerds krijgt. Zij zijn hoofd-

zakelijk goedaardige scheppingen van een vriendelijk talent dat het booze in den mensch loochent. Typeerend voor deze visie is de gedraging van Johannes, die zich van Corrie losmaakt, niet wegens de wreedheid of onverschilligheid van zijn inborst, maar ter wille van het zich wijden aan geestelijk misdeelden, een roeping die hij op weinig duidelijk ontwikkelde gronden onvereenigbaar acht met een huwelijk.

De hoofdpersoon, Corrie Sondaal (een naam die prettig klinkt en een vage verwantschap aanduidt met zonnedal), heeft tegen de te wazig geteekende overige figuren in elk geval relief. Zij is een kittig, pittig ding, dat zoodra het optreedt in zijn vaart het geheele boek meeneemt, dat niet alleen den gang van den stijl versnelt, maar ook de dynamiek van het verhaal zelf op zijn rekening heeft. Corrie Sondaal, inwonend kleinkind van Groo, die het sombere pension Welgelegen exploiteert, - Corrie Sondaal, die dit pension eerst de prooi ziet worden van het hôtel De Leeuw, en dan nog eens dubbel en samen met De Leeuw van den grooten weg, - deze Corrie is evenwel te strijdlustig om bij de pakken neer te zitten. Na eenige vooroefening, en geholpen door de erfenis van oom Jacob (hier moeten wij weer even glimlachen om het teveel van naïveteit; het ware geloofwaardiger en meer overeenkomstig haar strijdbaren aard zoo haar overtuigingskracht b.v. een brouwerij tot een credietgeving had bewogen, want zoo is vaak de practijk), onderwerpt zij op haar beurt den grooten weg aan haar sterken wil, sticht een hotel-restaurant aan zijn zoom en tapt zijn verkeersbloed af.

Van strekking, als roman van den verkeersmoloch, modern, is het boek zulks evenwel niet van schrijftrant of uitwerking. Het mist de kantigheid en de hardheid zonder welke men zich eigenlijk geen litteratuur van thans denken kan, terwijl deze toch in haar kern het gevoel niet behoeft uit te sluiten en dat ook niet mag. ‘Nu komen geen jongeren de opengevallen plaatsen invullen’, staat op blz. 82 met betrekking tot den zieltogenden Leeuw. Men kan het herhalen nopens den lezerskring. Het is een boek voor een bepaald soort ‘ouderen’, maar dan een wel beminnelijk boek ook. Evenwel blijft het buiten onzen tijd.

Naast de negatieve verdienste van pretentieloos te zijn bezit het de moeilijk te omschrijven positieve deugd van sfeer. Het boek heeft onmiskenbaar sfeer, de eigen sfeer van de schrijfster, waardoor men na lezing erkennen moet, dat het weer een echte Ina Boudier-Bakker is. Per slot is deze verdienste niet gering, want de meeste boeken weten het niet tot sfeer, en dus niet tot persoonlijkheid te brengen.

F. BORDEWIJK

Dr. M. van Blankenstein, Het Getij der Beschaving. - Arnhem van Loghems Slaterus Uitgevers Mij. N.V. 1935.

De heer van Blankenstein laat bij zijn lezers geen twijfel bestaan, - gesteld al, zulk een twijfel ware te voren bij hen aanwezig - omtrent den aard van het huidig beschavings-getij: het is eb, uiterst laag water. Wie zal het hem tegenspreken? De lezer evenwel, die in het getijdenverloop eenig inzicht hoopt te verkrijgen, om in het begrijpen, hóe de ebbe ontstond, althans eenige vertroosting en grond tot vertrouwen in het weerkeeren van den vloed te ontvangen, komt bedrogen uit. Dr. van Blankenstein ziet de internationale politiek vóór alles psychologischdramatisch. Zijn

visie is die van een sterk mee-levend toeschouwer, die aan zijne gevoelsreacties de vrije loop laat en er zich in koestert (men

kan zich ook in afschuw of verontwaardiging behagelijk gevoelen), en niet die van den wetenschappelijken onderzoeker, die tracht te begrijpen, te verklaren en te verstaan. Vandaar dat van de vijftien hoofdstukjes drie in den titel iets van ‘tragiek’ of ‘noodlot’ vermelden, en drie andere spreken van ‘ontaarding’, ‘vernedering’, ‘leed’. Vandaar ook dat de twee stukjes vóór en na den Anschluss geschreven, zoo ‘persoonlijk’ en daardoor in adaequaat en onbevredigend zijn gebleven.

In het algemeen kan van dezen bundel worden gezegd: als menschelijke reactie sympathiek, doch als commentaar op of beschouwing over een stuk wereld-geschiedenis veel te weinig ‘op een afstand’ geschreven om ons iets te leeren of dieper inzicht te verschaffen, laat staan ons te overtuigen.

B.M.T.

Ontvangen boeken

W.G. DE BAS, Quatre-Bras en Waterloo. - Van Kampen, Amsterdam 1939.
I.J. DE BUSSY, De wetenschap der moraal. - De Bussy, Amsterdam 1939.
HENRIETTE VAN EYK, Truus de nachtmerrie. - Querido, Amsterdam 1939.
REINIER VAN GENDEREN STORT, Rondom een balling. - Querido, Amsterdam 1939.
G. KNUTTEL WZN., Hubert en Jan van Eyck. - Becht, Amsterdam 1939.
A. VERMEYLEN, Hieronimus Bosch. - Becht, Amsterdam 1939.
JKVR. C.H. DE JONGE, Jan Steen. - Becht, Amsterdam 1939.
F. VAN THIENEN, Vermeer. - Becht, Amsterdam 1939.
H.E. VAN GELDER, Mathijs Maris. - Becht, Amsterdam 1939.
A. VAN SCHENDEL, Breitner. - Becht, Amsterdam 1939.
E. WERKMAN en M. SYBR. KOOPS, De Familie Stastok geprolongeerd. - Blitz, Amsterdam 1939.
A. TER HAGHE, Hardnekkige monologen. - Mees, Santpoort 1939.
A.J. VAN HUFFEL, Nederlandsche Schrijvers in vertaling. - Brill, Leiden 1939.
Het duitsche witboek; documenten over de laatste faze van de duitschpoolsche crisis - Nijhoff, den Haag 1939.
THEO R. HAASMANN, Polen, Duitschland en Engelands overwegende geldelijke belangen. - Van Stockum, den Haag 1939.
LOUIS KNUVELDER, Europa in brand. - Luctor et Emergo, den Haag 1939.
A.A. VAN SCHELVEN, Marnix van Sint-Aldegonde. - Oosthoek, Utrecht 1939.
D. VAN DANTZIG, Vragen en schijnvragen over ruimte en tijd. - Wolters, Groningen 1939.
F. FOKKEMA en J. VAN HAM, De kunst van lezen. - Wolters, Groningen 1939.
H. DE VOS, Christelijk Humanisme. - Van Gorcum, Assen 1939.
F.L. BOS, Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834. Eerste deel. Voorgeschiedenis (1822-1834). - Kok, Kampen 1939.
H. AALBERS. De levensleer van Meister Eckhart. - Van Loghum Slaterus, Arnhem 1939.
A. WYPKEMA. De invloed van Nederland op ontstaan en ontwikkeling van de Staatsinstellingen der Z.-A.-Republiek tot 1881. - De Bussy, Pretoria.
JOHN HOGE, Die Geschichte der ältesten evangelisch-lutherischen Gemeinde in Kapstadt. - Reinhardt, München 1939.

Stemmen uit de redactie

'VIE ROMANCÉE' OF 'EEN VERSCHIL VAN TWEE LETTERS'. - Het is een voortreffelijk streven, door het zaakkundig verwerken van archiefmateriaal en bronnenstudie te pogen verheldering des geestes te brengen aan hen, die zich voor het verleden interesseeren. Doch het kan allerminst onze bewondering wegdragen, wanneer zulks geschiedt in den vorm van de 'vie romancée'. Een Nederlandsch uitgever moge schrijven dat deze *illerminst* droog-geschreven boeken' zich richten niet alleen tot het historie-minnend publiek, maar tot een grooten en algemeen geïnteresseerden lezerskring' en hij moge voor zich daaruit de conclusie trekken, dat wij *dus* in Holland Maurois en anderen moeten navolgen, stelling en conclusie komen ons beide gelijkelijk bedenkelijk voor.

Zoo smakelijk moet de zaak dus nu gemaakt worden, dat het *niet*-historieminnend publiek, toch historie gaat lezen. Maar dan moet alles ook heelemaal verromantiseerd worden. Dezer dagen kwam ons een deel in handen van de bewuste serie samengesteld - volgens de prospectus - door een Nederlandsch historicus van bekenden naam en het boek viel toevallig open nièt bij een 'niets-ontziende intrigue' of bij 'een groote giftmengster' maar bij een.... kunstenaar aan het hof van den Zonnekoning. Wie schetst onze verbazing, zouden wij volgens een bekend recept kunnen zeggen, toen wij daar in Parijs en Versailles, rond 1665.... Bellini ontmoetten. Niet Jacopo of Gentile of Giovanni, maar Bellini tout court. Niet op één bladzijde, maar op verschillende staat hij met zijn werk: beeldhouwwerk en architectonische ontwerpen, waarvan in Frankrijk niets meer te vinden zou zijn. Wel was de laatste der *schilders* Bellini al ruim een eeuw dood, voordat Lodewijk XIV geboren werd, doch wat nood; Bellini moet immers .... Bernini zijn! 'Ja, wie daarop let is een kniesoor' zal de bekende auteur nu waar-

schijnlijk zeggen en mogelijk zal de uitgever verwijzen naar zijn prospectus en vragen: ‘Mag men in een Vie romancée nu nog niet eens een verschil van twee letters maken?’

Het blijft ons wenschelijk voorkomen, dat een auteur tenminste iets weet van de personen, die hij in zijn boek behandelt. Als een schrijver zich dien eisch niet meer stelt, wee dan den geïnteresseerden lezerskring.

STILLE STRIJD OM ROMANTIEK. - Ons polderland heeft een groote aantrekkelijkheid. Maar 't kan niet overal landelijk blijven. Hier en daar is woningnood: dan wordt er gebouwd. En uitteraard op verschillende wijze.

In Schiebroek heeft zich daarover iemand verwonderd en hij is toen aan 't schrijven getogen, daarbij de volgende reeks van tegenstellingen noteerende: ‘*agressief*, *internationaal*, *pleister*, *ruberoïd* en *berekening*’ tegenover *‘passief*, *nationaal*, *baksteen*, *riet* en *gevoel*. Verder eenerzijds: ‘*alles georiënteerd op de prachtige plas*, *de zon en de natuur*’, maar met naar de straat ‘*een haast blinden gevel*’, anderzijds: ‘*een grappig ingangshekje*, *gezellige details en romantische hoekjes (zonder het uitzicht van binnenuit te verwaarloozen)*.

‘Hoe is het mogelijk, dat gij, tegelijk bijna, glipte langs het strenge oog van de leden der schoonheidscommissie?’ vraagt de schrijver, bij het beschouwen der twee zoo uiteenloopende projecten, en hij noemt dit naast elkaar gebouwd zijn een voorbeeld van een ‘stillen strijd’ maar toch ‘op leven en dood’. Men kan op zijn vraag gemakkelijk antwoord geven, ook al is men geheel onbekend met de bewuste gemeente en haar schoonheidscommissie. In deze water- en windstreek heeft die commissie blijkbaar meer begrip dan de bespiegelaar. De leden ervan beseffen, dat het niet hun taak is ‘romantiek en riet’ of ‘pleister en glas’ aan te moedigen of te veroordeelen, maar dat zij slechts hebben te zien of ieder ingekomen project *in zijn soort* aan bepaalde minimumeischen voldoet. Het ware te wenschen, dat alle schoonheidscommissies zoo te werk gingen!

Aan den schrijver geven wij inmiddels in overweging te overdenken, of hij het ‘passief zijn’ een zóó gelukkige eigenschap vindt, dat hij deze koppelt aan ‘nationaal’ en deze samen weer aan ‘baksteen en riet’, die zoo kennelijk zijn voorkeur genieten,

terwijl bovendien ware na te gaan of niet de tegenstelling *gevoel* en *berekening* zou moeten luiden *gevoel* en *een ander soort gevoel*, dat den schrijver blijkbaar geheel vreemd is, gezien zijn liefde voor de romantiek, waarvan wel mag verklapt worden, dat deze haar besten tijd gehad heeft. Al zal niemand het menschdom het diepe woud, de oneindige zee en het licht der maan willen ontnemen!

Zegen der avondspijs

Wanneer uw vrouw het avondbrood bereidt,
Herdenk uw moeder en herleef uw jeugd.
Vertel alleen den hemel wat gij lijdt
Vertel uw kinderen alleen uw vreugd.
En wat u uit uw diepste jeugd nog heugt:
Bewaar dat voor uw eigen eeuwigheid.

ANTON VAN DUINKERKEN

Het spel der vergissingen (The Comedy of Errors) *van William Shakespeare*

Derde bedrijf

Eerste tafereel

Voor het huis van Antipholus van Ephesus

(Opkomend: Antipholus van Ephesus; zijn knecht Dromio; Angelo, de goudsmid, en de koopman Balthazar.)

ANTIPHOLUS V.E.:
Kom, seigneur Angelo, speelt gij de zondebok;
Mijn vrouw is kitteloorig als ik laat ben;
Zeg maar dat ik bleef dralen in uw zaak,
Te zien, hoe men haar gouden halssnoer maakt,
En dat ge het haar morgen thuis bezorgt.
Deze schavuit hier brengt me in last, en zegt
Dat hij me op de markt zag, dat 'k hem sloeg,
Dat 'k duizend marken goud van hem wil hebben,
En dat 'k mijn vrouw verloochen en mijn huis.
Zeg toch eens zatlap, waarom zeg je dat?

DROMIO V.E.:
Mijnheer heeft gelijk; maar ik weet wat ik weet,
Uw hand is mijn getuige van wat u met mij deed,
Als de huid perkament was, en uw slagen waren inkt,
Had u handschrift van uw hand in uw hand, hoe uw hand met mij omspringt.

ANTIPHOLUS V.E.:
Ezel, ezel, ezel!

DROMIO V.E.:
Ja, dat schijnt wel zoo, mijnheer,
Naar 't onrecht dat 'k lij, en de dracht van de smeer;

Maar was ik een ezel, dan schopte ik terug:
U meer respect voor ezels, ik geen pijn in mijn rug.

ANTIPHOLUS V.E.:
Wat zijt ge stil, heer Balthazar? God geve dat het maal,
Zoo goed is als ik hoop, en u waardig onthaal.

BALTHAZAR:
Uw gastvrijheid is waardig, al waar de tafel schraal.

ANTIPHOLUS V.E.:
O, neen, heer Balthazar, zonder goed vleesch en visch
Blijft een gastvrije tafel niets dan schrale disch.

BALTHAZAR:
Het gaat niet om 't vleesch, heer; dat is overal te koop.

ANTIPOHLUS V.E.:
En gastvrij woord goedkooper: drie duit de heele stoop.

BALTHAZAR:
Weinig, uit een goed hart, is een hartelijk feest.

ANTIPHOLUS V.E.:
Als een schraalhans het geeft, aan een gast zonder geest.
Maar hoe het dan valt, neem 't voorlief zoo als 't past:
Beter sier vindt ge meer, maar niet meer eer als gast!
Wat is dat! de deur dicht! Wat zullen we hier zien!

DROMIO V.E.:
Hé! Maria, Mathilde, Katrijntje, Willemijntje,
Pietje, Christien!

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

Hé! Schorem, Malloot, Mallemoer, Idioot! Wat is dat voor geroep?
Maak liever dat je wegkomt, of wacht je op de stoep?
Moeten jullie meisjes, en liefst een half dozijn?
Dan ben je niet terecht, mijnheer, dan moet je elders zijn!

DROMIO V.E.:
Wat pummelt speelt daar portier? Laat mijn heer hier niet op straat staan!

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

Als hij niet wachten wil tot hij een winterteen heeft, kan hij beter weer naar huis gaan!

ANTHIPOLUS V.E.:
Wie is dat daar binnen? Maak open die deur!

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

Jawel, ìk zeg wanneer, zoodra ù zegt waarvoor!

ANTIPHOLUS V.E.:

Waarvoor! om te eten! Ik heb hier gasten staan!

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

Hier valt er niets te eten! Kom u nog maar 's aan!

ANTIPHOLUS V.E.:
Man, doe me dadelijk open, en kijk eens wie ik ben.

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

Ik ben Dromio de portier mijnheer, maar ik geloof niet dat ik u ken.

DROMIO V.E.:
O, smeerlap, je gapt me mijn ambacht en mijn naam,
't Een heeft me nooit profijt gebracht, en 't andere meest blaam,
Was jij vandaag maar Dromio in mijn plaats geweest,
Dan was jij afgerammeld en behandeld als een beest.

LUCIE

(binnenshuis):

Wat is dat hier, Dromio? Wie maakt er dat kabaal?

DROMIO V.E.:
Laat mijnheer er in, Lucie.

LUCIE

(binnenshuis):

Nou, dat is een schandaal.
Hij is er al in, man!

DROMIO V.E.:
Heere nog aan toe!
Mag ik je eens wat vragen; moet jij wat met de roe?

LUCIE

(binnenshuis):

Dat zou jij wel willen, maar je bent hier niet terecht.

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

Lucie, dat is luciede en duidelijk gezegd.

ANTIPHOLUS V.E.:
Ken je mijn stem niet, meisje? Kom, laat ons er in.

LUCIE

(binnenshuis):

Vraag ik je wat ezel?

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

Jij bent een ezelin.

DROMIO V.E.:
Ze hebben al ruzie binnen, zoowaar dat is 't begin.

ANTIPHOLUS V.E.:
Sloerie, doe open!

LUCIE

(binnenshuis):

Niet voor vreemden, mijnheer.

DROMIO V.E.:
Mijnheer, trap de deur in!

LUCIE

(binnenshuis):

Doe je teenen geen zeer!

ANTIPHOLUS V.E.:
Zoo gauw ik er in ben, dan zal het je rouwen!

LUCIE

(binnenshuis):

Maar ze zullen jou eerst het kot wel in douwen!

op: Adriana

ADRIANA

(binnenshuis):

Wie zijn dat daarbuiten, wie maakt dat getier?

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

Mevrouw, wie zal het zeggen, d'r zijn veel gekken hier.

ANTIPHOLUS V.E.:
Ben jij daar melieve? Dat is laat, mevrouw!

ADRIANA

(binnenshuis):

Je lieve, jou rekel! Verdwijn liever gauw!

DROMIO V.E.:
Wanneer uw man een rekel is, wat is ù dan, mevrouw?

ANGELO:
Seigneur, dit is waardig nòch gastvrij, tenminste naar mijn idee.

BALTHAZAR:
We hadden het over het beste, maar ik vrees het wordt geen van twee.

DROMIO V.E.:
Je ruikt het door de deur, mijnheer, ze hebben een fijn diner!

ANTIPHOLUS V.E.:
Hier moet wat achter zitten, er is een luchtje an.

DROMIO V.E.:
Ik durf wel te zeggen: lucht, mijnheer, al ben ik een minder man.
Een heet fornuis binnen, en u staat in de kou;
Een recht man of een slecht man, maar ik nam dat niet zou gauw.

ANTIPHOLUS V.E.:
Klets niet! haal een koevoet! breek open de boel!

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

Als jullie de boel breekt, breek ik je je smoel.

DROMIO V.E.:
Luister jij eens goed wat ik zeg, mijnheer:
ze noemen woorden wind;
Hoor jij dan nou, als je luisteren wilt, wat ik van jou vind!

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

U schijnt me wat winderig, mijnheer; maar doe wat u prettig vindt!

DROMIO V.E.:

Laat ons dan niet in den wind staan, en laat ons liever binnen.

DROMIO V.S.

(binnenshuis):

Zoodra de vogel geen veeren meer heeft en de visch zwemt zonder vinnen.

ANTIPHOLUS V.E.:

Ik breek er in, leen ergens hier een koevoet.

DROMIO V.E.:

Ja mijnheer, een voet zonder koe, dat is goed Om die koeien te koeieneeren;
En als we d'r eenmaal binnen zijn, dan zullen we ze eens leeren.

ANTIPHOLUS V.E.:

Ja goed, schiet op! Een sterke ijzeren koevoet!

BALTHAZAR:

Kalmeer, mijnheer. Neen, dit mag u niet doen,
Zoo strijdt u zelf tegen uw goeden naam,

En brengt onder kleineerende verdenking
De ongeschonden eer van uwe vrouw.
Ge kent haar deugd al sinds zoo lange jaren,
Haar levenswijs, haar ingetogenheid,
Dat pleit voor haar, en tegen dezen schijn;
Geloof mij, heer; er zal wel reden wezen
Waarom vandaag de deur zoo voor u dicht zit;
Doe wat ik zeg: ga thans van hier in vrede,
Laten wij samen in de Tijger eten,
En ga vanavond hier alleen naar toe;
Dan hoort ge wel wat of er aan de hand was.
Wanneer ge nu met groot geweld in huis breekt,
Juist op de drukste uren van den dag,
Dan komen daarvan lasterlijke praatjes;
En zijn ze er eens, zoo menig mensch zijn tong
Spreekt verder tegen uw thans gave eer.
Dat blijft, dat woekert voort, dat wortelt diep
En groeit nog op uw graf, lang na uw dood.
Achterklap is een onverdelgbaar onkruid;
Waar het eens zit, krijgt niemand het de grond uit.

ANTIPHOLUS V.S.:

Ge hebt gelijk, ik ga met stille trom,
En, mis ik vreugde, vroolijk zal ik zijn:
Ik ken een courtisane, die haar vak kent,
Mooi, geestig, wild; en toch, ze is ook zacht;
Daar eten wij. - Die vrouw, waarvan ik spreek,
Daarover heeft mijn vrouw - 'k zweer u, ten onrecht -
Al veel jaloersche taal op mij versleten;
Hoe 't zij: daar zijn we welkom. - Angelo,
Haal me dien ketting, hij is nu wel klaar;
Breng hem me zelf zoo gauw 't gaat, naar den Egel;
Daar woont ze; en dien keten schenk ik haar,
- Alleen en enkel om mijn vrouw te grieven -
Haar, die gastvrije vrouw; kom aan, maak haast.
Wanneer mijn eigen deur dan voor me dicht zit,
Weet ik nog wel waar er een gastvrij wicht zit.

ANGELO:

Daar vind ik u dan wel; adres bekend.

ANTIPHOLUS V.E.:

Ja, goed. Die grap kost mij een schepel geld.

(Allen af).

Tweede tafreel

(Zelfde tooneel)

(Opkomend: Luciana met Antipholus van Syracuse.)

LUCIANA:
Misschien, mijn heer, vergeet u min of meer
Dat u getrouwd is? Maar, Antipholus,
Is liefde dan al in de knop verrot?
Wordt liefde zoo snel een bouwvallig huis?
Als je mijn zuster trouwde om geld en goed,
Wees dan vanwege 't goede, menschlijker,
Als je elders liefhebt, doe het minder bout,
Doe 't steelsgewijzer, dat is wenschelijker.
Laat het mijn zuster niet zoo pijnlijk merken,
Bedwing je tong die prat gaat op je lust;
Wees lief, praat kalm, verberg je slechte werken,
Verhul de zonde achter schijn van rust.
Kalmeer je wat, als is je hart zoo heet,
Draag schande liever met een heilig facie;
Zeg niet te veel, want wat brengt dat voor baat?
Een slechte dief die brast op zijn prestatie.

Dubbel verkeerd je bed ontrouw te zijn
En 't haar in iedere blik te laten lezen,
Met een paar woorden redt een man de schijn,
Met kwade woorden kan 't nooit meer genezen.
Ach, wij zijn vrouwen. Veel vragen wij niet,
Als ge maar soms iets wat het hart ontroert zegt.
Omarm een ander, maar vergeet ons niet,
Wij zijn maar schepen op uw wind; houdt gij het roer recht.

En daarom, zwager, ga eens naar haar toe,
Troost me mijn zuster, neem het niet zoo nauw,
Het is goed werk, al is het dwaas gedoe;
Wat vleierij, en 't is een lieve vrouw.

ANTIPHOLUS V.S.:
Lieveling, hoe je verder heet, ik weet 't niet,
En niet waarom het zoover met me is.
Alleen maar, dat je in woorden en in gratie

God's wonder bent, het liefste dat er is.
Leer me, lief schepsel, om als jij te zijn;
Wijs me, zoo grof als 'k ben, en zoo verkeerd,
Verdwaald in feilen, zwak, niet al te rein,
De diepere wijsheid, die een vrouw ons leert;
Waarom - de ziel brandt het waar vuur in mij -
Wil jij me koppelen aan een vreemde vrouw?
Jij bent van God gezonden, teister mij;
Maak een nieuw mensch van mij, ik ben van jou.
Maar zòòwààr ik dat ben, zòò wáár is dit:
Met die klaagzieke ben ik niet getrouwd;
't Is niet mijn bedgenoot; ik wil haar niet;
Veel meer, veel meer, ben ik met jou vertrouwd.
Dwing me niet zoete meermin met uw lied,
Mij te verdrinken in uw zusters tranen
Zing me, sirene, van u zelf muziek,
Spreidt langs de zilveren zeeën uw goud haar,
En 'k neem het voor mijn bed, en slaap er in,
En denk, wanneer ik in die diepten zink:
Zalig de dood voor wie zoo sterven kan,
Want ik heb lief, wanneer ik zoo verdrink.

LUCIANA:
Je lijkt wel gek; dat zeg je alleen je vrouw!

ANTIPHOLUS V.S.:
Gek niet; verliefd, en hoe, dat weet ik nauw?

LUCIANA:
Vergis je niet; weet je wat je begon?

ANTIPHOLUS V.S.:
'k Weet dat ik in de zon keek, lieve zon.

LUCIANA:
Kijk waar 't je past, dat wordt van je verwacht.

ANTIPHOLUS V.S.:
Liefste, dan zie ik immers niets; dat 's nacht.

LUCIANA:
Noem mij geen liefste, noem mijn zuster zoo!

ANTIPHOLUS V.S.:
Uw zusters zuster.

LUCIANA:
Dus mijn zuster

ANTIPHOLUS V.S.:
Nee.
Jij bent het, jij, want jij hebt mij verward;
Diepst van mijn oog, liefst van mijn liefste hart,
Mijn leeftocht, mijn fortuin, mijn levensloop,

Eenige hemel, waar ik nog op hoop.

LUCIANA:

Dat is mijn zuster, of ze moest het zijn.

ANTIPHOLUS V.S.:

Heet dan haar zuster, want dat zal je zijn
Ik hou van jou, ik hou alleen van jou,

Jij hebt geen man, en ik heb nog geen vrouw,
Geef mij je hand....

LUCIANA:
Toe laat me. Neen, geen zoen.
Ik zal mijn zuster vragen wat 'k moet doen.

(Af)

(Op: Dromio van Syracuse)

ANTIPHOLUS V.S.:
Kijk, daar is Dromio! Wat heb jij een haast?

DROMIO V.S.
Kent u mij, heer? Ben ik dus Dromio? Uw knecht? Mij zelf?

ANTIPHOLUS V.S.:
Ja, jíj bent Dromio mijn knecht, je zelf.

DROMIO V.S.:
Ezel en vrouwenknecht, en bovendien me zelf.

ANTIPHOLUS V.S.:
Wat vrouw haar knecht, en waarom bovendien?

DROMIO V.S.:
Wel mijnheer, zooals ù zelf zegt, mezelf, maar bovendien dien ik met mezelf een vrouw die recht op mijn diensten heeft, zegt zij; om u te dienen.

ANTIPHOLUS V.S.:
Wat voor recht heeft ze, jongen?

DROMIO V.S.:
Nou mijnheer, ziet u, zulk soort recht als mijnheer op zijn paard, zoodoende wil ze dat ik de beest speel, mijnheer; niet zoozeer omdat ik een beest ben, en zoo voorts, maar omdat zij, als beestachtig creatuur, op haar recht staat, zegt zij....

ANTIPHOLUS V.S.:
En wie is de persoon?

DROMIO V.S.:
Een zeer gewichtig persoon, mijnheer, geen man ter wereld die niet zou zeggen: nou, nou! 't Is schraal geluk voor mij, mijnheer, maar een mirakelsch vette huwelijksgelegenheid.

ANTIPHOLUS V.S.:
Hoezoo vet - smeerlap!

DROMIO V.S.:

Wel mijnheer, 't is de keukenmeid. En vet, nou! Eén draadje pit er door en je had er een eeuwige lamp aan; een lamp, mijnheer, om bij d'r eigen licht van weg te loopen. Als je d'r aanstak, mijnheer, dan brandde ze een heele Poolsche winter lang; wat zeg ik, als ze tot de jongste dag in leven blijft, dan brandt ze een week langer dan de rest van de wereld.

ANTIPHOLUS V.S.:
Dat lijkt me een licht persoon.

DROMIO V.S.:
Zwart als mijn schoen; maar minder schoon van facie; en waarom, dat zal ik u nou eens zeggen. Vanwege de smeer, zoo zweet ze mijnheer. Gesteld dat je op haar facie ging wandelen: tot over de schoenen in de smeer mijnheer, om zoo te zeggen.

ANTIPHOLUS V.S.:
Dat valt met helder water te verhelpen.

DROMIO V.S.:
Neen, mijnheer, het zit al te diep, Alle de wateren die Noach zag, mijnheer, kunnen dat niet meer schoonspoelen.

ANTIPHOLUS V.S.:
Hm. Hoe heet ze?

DROMIO V.S.:
Nellie, mijnheer; maar die nel en nog ereis drie kwart el, dus een el en drie verrel, daar ken je haar middel niet mee omspannen, van heup tot heup niet, mijnheer.

ANTIPHOLUS V.S.:
Dat is nog al iets.

DROMIO V.S.:
Van top tot teen niet meer, mijnheer, dan van heup tot heup. Zoo ongeveer het model van een aardbol, mijnheer. Je kan aardrijkskunde op haar leeren.

ANTIPHOLUS V.S.:
Waar ligt dan Ierland?

DROMIO V.S.:
Nou, van achteren mijnheer, daar kan je turf van steken.

ANTIPHOLUS V.S.:
En Schotland?

DROMIO V.S.:
Daar tref je de barre vlakten: hard in de palm van de hand.

ANTIPHOLUS V.S.:
En Frankrijk?

DROMIO V.S.:
Op d'r voorhoofd mijnheer, sterk, weerbarstig en strijdvaardig, je krijgt het nooit klein.

ANTIPHOLUS V.S.:
Hm. Hm. En Engeland?

Dromio v.S.:
Ik.... Ik heb naar de krijtrotsen uitgekeken, mijnheer maar.... maar niks geen blankheid. Alleen de zoute watervloeden gezien, mijnheer, tusschen Frankrijk en de kim, de kin, de kimkin, mijnheer.

Antipholus v.S.:
Nou. Spanje?

Dromio v.S.:
Niet gepraaid, mijnheer, enkel de heete knoflook geroken.

Antipholus v.S.:
Amerika, en de Indiën?

Dromio v.S.:
Ja, aanwezig mijnheer; wat een pracht van een neus; alles robijnen, karbonkels, saffieren; aan de voet

van 't gebergte waait de geur van heel Spanje; en een vloot van galjoenen ligt ree, om die overvloed in te halen.

ANTIPHOLUS V.S.:

En België, en de lage Nederlanden?

DROMIO V.S.:

Zoo laag pleeg ik niet te kijken, mijnheer. Maar het kwaad is nou, dat die tooverheks zegt dat ze recht op me heeft; ze zweert dat ik haar trouw heb gezworen; ze weet alles van mijn particuliere bezienswaardigheden: de levervlek op mijn schouder, de groote wrat op mijn linkerarm, de moedervlek in mijn nek; en daarom liep ik zoo verbazend hard; op de vlucht voor een heks, begrijpt u?

Want was ik minder sterk van vleesch, en mijn hart niet van ijzeren platen,
Dan maakte zij haar karnhond van mij, en dan zou ze me zwoegen laten!

ANTIPHOLUS V.S.:

Wel foei! Schiet op, ga dadelijk naar de ree:
En waait de wind ook maar een streek naar zee,
Dan huis ik hier vannacht niet in die stad.
Vaart er een schip af, kom dan op de markt
Daar blijf ik loopen tot je rapporteert.
Als iedereen òns kent, en wij hier niemand
Dan zeg ik liever: hieuwen, en voor Vlieland!

DROMIO V.S.:

Zoo benauwd als een bang persoon voor een beer,
Zoo benauwd ben ik voor dat mensch, mijnheer

(Af.)

ANTIPHOLUS V.S.:

Er huizen enkel heksen hier in stad;
En daarom is 't hoog tijd hier weg te wezen:
Haar die me man noemt haat ik tot in 't hart;
Ik lust haar niet als vrouw. Die kleine zuster,
God gaf haar alle gratie en manieren,
Ze praat zoo goed, ze is zoo lief te zien,
Die deed me haast mijn stugge hart verliezen;
Maar eer 'k mezelf in zulke strikken vang
Vinger in 't oor, voor die sirenenzang!

(Op: Angelo met de halsketen)

ANGELO:

Messire Antipholus.

ANTIPHOLUS V.S.:

'k Geloof dat ik zoo heet.

ANGELO:
Jawel, messire - Kijk, hier is de keten,
Die 'k u gebracht zou hebben in den Egel,
't Werk kwam niet klaar, daarom ben ik zoo laat.

ANTIPHOLUS V.S.:
En wat wilt u dat ik daarmede doe?

ANGELO:
Wat u belieft; hij is gemaakt voor u.

ANTIPHOLUS V.S.:
Voor mij, seigneur? Komaan, 'k zag hem nog nooit!

ANGELO:
Niet eens, wel vaker; zeker twintig keer.
Neemt u hem mee, en geeft u hem mevrouw
Dan kom ik laat na tafel even langs
En haal mijn geld voor het gedane werk.

ANTIPHOLUS V.S.:
Seigneur, beur 't geld dan liever hier, en vlug
Of u ziet nimmer geld, noch snoer terug.

ANGELO:
U is wat in den wijngaard; 't geld is goed. Adieu!

(Af).

ANTIPHOLUS V.S.:
Alweer een ander stuk. Wel, goed; pardieu,
Een ding is zeker: Geen man is zoo dom,
Of als hij goud krijgt maalt hij er niet om;
't Schijnt dat de mannen hier nogal verwend zijn,
Als ze op straat zoo gauw met goud bekend zijn.
Kom, naar de markt, waar 'k Dromio verwacht,
Ligt er een schip zeilree, 'k vaar nog vannacht.

(Af.)

Vierde bedrijf

Eerste tafreel

Een plein

(Opkomend: de tweede koopman, de goudsmid, en een dienaar van het gerecht.)

TWEEDE KOOPMAN:

Ge weet, sinds Pinksterendag verviel 't bedrag,
En sedertdien heb 'k u niet vaak gemaand;
Ik deed het nu niet, stond ik niet op reizen,
Naar Perzië; ik heb mijn guldens noodig.

Ik sta dus op onmiddellijke betaling,
En anders: hier 's de wet en 't gijzelrecht.

ANGELO:
Precies de som, waarvoor 'k bij u in 't krijt sta,
Krijg ik te vorderen van Antipholus;
Zooeven, voor we elkander tegenkwamen
Leverde 'k hem een halssnoer; om vijf uur
Kan ik het geld daarvoor bij hem gaan halen.
Belieft het u, ga mede naar zijn huis
En 'k zal u, met dank voor 't respijt, betalen.

(Opkomend: Antipholus van Ephesus, Dromio van Ephesus, komende van de courtisane.)

GERECHT:
Dat kunt ge u sparen: daar is de man zelf.

ANTIPHOLUS V.E.:
Ik zal eens naar dien goudsmid zien, en jij,
Ga, koop me een eindje touw, dat 's voor mevrouw,
En voor die fraaie vrienden en kornuiten,
Die me op klaarlichten dag mijn deur dichtsluiten.
Maar kijk, daar staat de goudsmid; scheer je weg,
Haal een eind touw, en wees eens vlug terug.

DROMIO V.E.:
In 't eind kom 't end toch op mijn rug terug.

(Af.)

ANTIPHOLUS V.E.:
Wie op ù staat maakt, kan op steengrond bouwen!
Ge zegt ge komt, ge brengt dien ketting mee:
Keten, noch meester goudsmid zagen wij!
U dacht wellicht: verliefd spel duurt te lang,
Geboeid in ketenen van goud, dat u niet kwam?

ANGELO:
U blieft te schertsen; maar hier is de nota:
't Gewicht aan goud, berekend op een grein,
't Gehalte, en de zeer bewerklijke arbeid;
Alles te zamen drie dukaten meer
Dan ik verschuldigd ben aan dezen koopman.
Doe mij 't genoegen, en voldoe terstond:
Zijn schip ligt ree; 't wachten is op uw geld.

ANTIPHOLUS V.E.:
Zooveel goed geld draag ik niet in den zak,
En bovendien heb 'k nog te doen in stad;
Seigneur, ga met dit heerschap naar mijn huis,
Geef daar het snoer af, en vraag aan mijn vrouw

U 't geld te geven tegen goede kwijting;
Misschien ben ik er even gauw als gij.

ANGELO:

Geeft u haar dan het snoer niet liever zelf?

ANTIPHOLUS V.E.:

Neen. U de eer; mogelijk kom ik te laat.

ANGELO:

Wel goed, mijnheer. Waar heeft u dan het snoer?

ANTIPHOLUS V.E.:

Dat heb ik niet, ik hoop dat ù het heeft,
Of ander zie 'k u fluiten naar de duiten.

ANGELO:

Geef mij de keten, heer; neen, zonder gekheid,
Wind en getij wacht op geen menschenkind,
En ik bezorg mijnheer al veel contrarie.

ANTIPHOLUS V.E.:

Ach kom, u tracht met kletspraat te excuseeren
Dat u mij in den steek liet in den Egel.
'k Mocht ù verwijten dat u niet op tijd was,
Maar vrouwelijk slim voert u het grootste woord.

TWEEDE KOOPMAN:

Het tij verloopt; komaan mijnheer; het geld!

ANGELO:

U hoort, hoe hij me dreigt, mijnheer; het snoer!

ANTIPHOLUS V.E.:

Breng het mevrouw, en zij zal u betalen.

ANGELO:

Ach toch, mijnheer, ik gaf het u zooeven!
Geeft u mij 't snoer, of schriftelijk bewijs.

ANTIPHOLUS V.E.:

Hoort u eens hier, die grap gaat me te ver,
Laat zien dat snoer, als 'k u verzoeken mag?

TWEEDE KOOPMAN:

Mijnheeren, het gaat hier voor mij om zaken,
Betaalt u mij, mijnheer, of doet u 't niet?
In dat geval zet ik hem in de gijzeling.

ANT. V.E.:

Ik ù betalen? En voor wat, mijnheer?

ANGELO:

Het geld dat ik van u krijg voor de ketting!

ANTIPHOLUS V.E.:

Dat krijgt u niet, voor ik de ketting krijg!

ANGELO:

Die heb ik u daareven zelf gegeven.

ANTIPHOLUS V.E.:

Niets heeft u mij gegeven, schaam u wat!

ANGELO:

Schaamt u zichzelf, dat u mij zoo beschaamd laat,
Ziet u toch in hoe dit mijn goede naam schaadt!

TWEEDE KOOPMAN:

Komaan, gerecht, pak me dien heer maar aan!

GERECHT:

'k Gelast u mij in 's Hertogs naam te volgen.

ANGELO:

Dat is een blaam op mij als eerlijk man;
Betaalt u het bedrag voor mij aan hem,
Of ik gelast hèm ù te arresteeren.

ANTIPHOLUS V.E.:
Betalen, voor wat ik nooit heb ontvangen!
U arresteert maar, dwaas, als u dat waagt.

ANGELO:
Ziehier de kosten, arresteer hem, man!
Ik zou mijn eigen broeder zelfs niet sparen,
Bracht hij me zoo met opzet in 't schandaal.

GERECHT:
Ik arresteer u, heer; u kent de aanklacht.

ANTIPHOLUS V.E.:
Maar u, mijnheer, betaalt die dwaasheid duur,
Met al het rood goud uit uw dure zaak!

ANGELO:
Mijnheer, er is nog recht in Ephesus,
En tot uw groote schand zal u dat merken!

(Opkomend: Dromio van Syracuse, van de kaai.)

DROMIO V.S.:
Mijnheer, er leit een kog van Epidamnum,
Te wachten tot de reeder komt aan boord.
Dan vaart ze af. Al onze boel, mijnheer,
Is al aan boord, en alles is gekocht,
De olie, de balsem, en het aqua -vitae;
't Schip leit tot op zijn merk, een lekker windje
Waait recht van land; 't is enkel effen wachten
Op hun mijnheer, mijnheer, en op mijnheer.

ANTIPHOLUS V.E.:
Alweer een gek. O godverlaten schaap,
Wat schip van Epidamnum wacht op mij?

DROMIO V.S.:
Dat schip waar u me heenzond om passage!

ANTI. V.E.:
Ach, dronken zatlap, nee; 'k wou een eind touw,
Ik zei je toch, waarvoor ik 't hebben wou.

DROMIO V.S.:
In zooverre, mijnheer, voor een eind touw
Als d'r een schip aan vast zat, snap u nou?

ANTIPHOLUS V.E.:
Daarover zal ik straks wel debatteeren,
En je ooren leeren wat er valt te snappen:
Ga thans naar Adriana, gek; maak voort;
Hier is een sleutel, zeg haar: in de kist,
Die overdekt ligt met het Turksch tapijt,
Daar ligt een zak dukaten, breng die hier;

Vertel mevrouw, dat ik gearresteerd ben,
Op straat nog wel, en dat ik borgtocht stel.
Komaan, mijnheer, ik volg op uw bevel.

(Af: tweede koopman, Angelo, Gerecht, en Antipholus van Ephesus.)

DROMIO V.S.:
Naar Adriana; dat is waar we aten,
Waar Kaatje Morsebel mij op wou vreten
Als wettig man; dat mensch kan ik nooit an.
Maar ja, het moet; wanneer de heer het wil,
Voldoe de knecht ook aan zijn vreemdste gril. -

(Af.)

Tweede tafreel

Voor, of in het huis van Antipholus van Ephesus.

(Opkomend: Adriana en Luciana.)

ADRIANA:
A! Luciana, bracht hij je in temptatie?
Was 't meenens in zijn oogen; ja of nee?
Of was 't maar spelen voor de variatie?
Hoe was hij? Somber, bleek, chagrijn, of schertste hij?
Wat zag je? Zeg het toch; brandde het licht
Van 't vurig hartebloed in zijn gezicht?

LUCIANA:
Hij zei ten eerst: zij heeft geen recht op mij.

ADRIANA:
Hij doet me 't niet: beter dat hij dat zei!

LUCIANA:
Toen zwoer hij me, hij was hier vreemdeling.

ADRIANA:
Dat zwoer hij waar, al draag 'k zijn huwelijksring.

LUCIANA:
Toen kwam ik voor je op.

ADRIANA:
Wat zei hij toen?

LUCIANA:
Dat wat ik voor jòu vroeg, hij liever mij zou doen.

ADRIANA:
Met wat slag woorden heeft hij je gevleid?

LUCIANA:
Woorden zooals een eerlijk hart ze zeit:

Hij zei dat ik mooi was, en 'k praatte zoo lief....

ADRIANA:

O, was je zóó aardig?

LUCIANA:

Hou stil, als je blief.

ADRIANA:

Ik wil, ik zal, ik mag, ik kan niet zwijgen.
Krijgt mijn hart zijn zin niet, dan zal mijn tong ze krijgen:
Die man mismaakt, krom, ijdel, zuur en oud,
Leelijk van aanzien, afgeleefd en koud.
Kwaadaardig, harteloos, dom, lomp, een beest,
Geteekend naar het lichaam en den geest....

LUCIA:

Hoe kan een vrouw jaloersch zijn op zoo iets?
't Verlies van zooveel kwaads beteekent niets.

ADRIANA:

Ja, hij is beter, en dat weet ik best,
'k Wou maar dat ander vrouwvolk hem zoo vond.
De kieviet klaagt het liefst ver van haar nest;
Mijn hart blijft hunkeren, al vervloekt mijn mond.

(Opkomend: Dromio van Syracuse.)

DROMIO V.S.:

Mevrouw, de kast! de kist! de zak dukaten! gauw!

LUCIANA:

Totaal van streek; wat is er Dromio?

DROMIO V.S.:

'k Heb hard geloopen, voor de haast, juffrouw.

ADRIANA:

Waar is je meester, Dromio. Is hij wel?

DROMIO V.S.:

O, neen mevrouw, erger dan in de hel.
De aartsvijand van het menschdom heeft hem beet,
De allerwreedste slang waar men van weet,
De hartelooze hond, Hein Grijpgraag, zoo gezegd;
De weerwolf, erger nog, het wereldsche gerecht;
Een dienaar van den staat, die op zijn stuk staat
En met zijn stukken ons geluk aan stuk slaat;
Een valsche vent, een ambtelijk leedvergaarder,
Ik zeg 't u in een woord: mevrouw, de deurwaarder!

ADRIANA:

Wat is er dan gebeurd?

DROMIO V.S.:

Wat er gebeurd is weet ik niet, maar hij wordt naar het kot gesleurd.

ADRIANA:

Neen toch! Gearresteerd? Op wiens bevel?

DROMIO V.S.:

Op wiens bevel dat weet ik niet, maar dat hij er bij is wel,
En wel van wege een os van het recht, gekleed in buffelvel,
En geeft u nou het geld uit de kist, zooals ik u vertel!

ADRIANA:

Haal het maar, Lucia - Dit is wonderlijk,

(Luciana af.)

Dat hij in schuld zit, en ik weet het niet.
Vertel eens: zijn het wissels op kort zicht?

DROMIO V.S.:

O nee, mevrouw, het is van meer gewicht.
Een klinklare klinkende keten. Dat is een slag mevrouw.

ADRIANA:

Wat, die ketting?

DROMIO V.S.:

Nee, hoor dan, de klok slaat al, zit u er toch achterheen,
Om tweeën is het gebeurd en daar slaat het al één

ADRIANA:

Dat de klok achteruit slaat, dat wist ik niet, schavuit.

DROMIO V.S.:
Mevrouw, al wie er een deurwaarder ziet, springt op slag achteruit

ADRIANA:
De tijd heeft toch geen schulden, dat is al te dwaas gezeid

DROMIO V.S.:
Mevrouw, de slimste oplichter is de eerwaarde Tijd;
Hij belooft altijd veel en geeft nooit wat hij zeit;
Steelsgewijs gaat de tijd, als een dief, naar men zeit.
Als een dief als de tijd dus de deurwaarder ziet.
Springt hij dan achteruit, of doet hij het niet?

(Opkomend Lucia, met de beurs geld)

ADRIANA:
Hier, Dromio, het geld, en lummel niet
En haal je meester, voor het erger is
Ach Lucia, alweer nieuw verliefd verdriet,
Verdriet: verliefde hoop, en ergernis

(Allen af.)

Derde tafreel

Een plein

(Opkomend: Antipholus van Syracuse.)

ANTIPHOLUS V.S.:
Ik kom hier niemand tegen of hij groet me,
Als ware ik zijn allerbeste vriend;
Iedereen spreekt me aan en kent mijn naam.
De een geeft me geld, de ander inviteert me,
Weer anderen zijn me dankbaar voor mijn hulp,
Nog anderen bieden me een goede koop.
Daareven roept me een kleermaker de deur in
En laat me zijde zien, die hij me kocht,
En meet me op van onderen tot boven;
't Is alles niets dan droom en guichelarij
Laplandsche necromanciërs huizen hier.

(Opkomend: Dromio van Syracuse.)

DROMIO V.S.:
Mijnheer, ik heb het geld dat ik moest halen. Kijk,

ben u die oude Adam in de beestenvellen al kwijtgeraakt?

ANTIPHOLUS V.S.:
Wat moet dat geld? En wat voor oude Adam?

DROMIO V.S.:
Niet Adam, hoeder van het paradijs, maar de Adam die de gevangenis hoedt; die ezel, mijnheer, in buffelleer; de kwade engel met het zwaard die u in het kot wou jagen.

ANTIPHOLUS V.S.:
Ik begrijp je niet.

DROMIO V.S.:
O nee? Nou, laat ik dan duidelijker zijn, 't is zoo klaar als een klontje: de man die in het leer stak als een brombas in zijn leerzak; de man, mijnheer, die als een heer op is, hem oppakt en oppast; de man, mijnheer, die als een mensch in de tralarie zit, hem achter de tralie zet; de man die met rechtspapier meer macht heeft dan met recht rapier.

ANTIPHOLUS V.S.:
Aha! Een dienaar der justitie!

DROMIO V.S.:,
Juist-is-ie! mijnheer. De baas van de bende, die bindt wie de banden niet binden, en wie buiten binnen breken naar binnen brengt. Begrijpt u?

ANTIPHOLUS V.S.:
Begraaf je grapjes maar. Ligt er een schip, is er gelegenheid?

DROMIO V.S.:
Mijnheer, een uur geleden zei ik u al dat de barke 'Voorwaarts' van avond zeilt; en toen kwam die kerel die u naar de arke Noachs wou hebben. Hier zijn de gouden engelen om u te redden.

ANTIPHOLUS V.S.:
De man is in de war en ik verdwaasd,
Verloren in den doolhof der begoocheling,
Moge een heilig wezen ons verlossen!

(Opkomend: een courtisane.)

COURTISANE:
Kijk, kijk; goed volk, seigneur Antipholus.
Ik zie, heer, dat de goudsmid er geweest is;
Is dat de keten, die u mij beloofd heeft?

ANTIPHOLUS V.S.:
Wijk van mij Satanas, verzoek mij niet.

DROMIO V.S.:
Mijnheer, is dit mevrouw de Satan?

ANTIPHOLUS V.S.:

Ja, de duivel.

DROMIO V.S.:

De duivel zijn moer; nog erger. Wat u nou ziet is maar de schoone schijn van een lichtekooi, zoodoende zeggen lichtekooien altoos god verdoem me, dat

wil zeggen god maak me een lichtekooi. Want er staat geschreven: zij verschenen de mannen als engelen van licht; licht is gevolg van vuur, vuur brandt, ergo brandt een man zich aan lichtekooien. Raak haar niet aan, mijnheer.

COURTISANE:
Uw knecht en u zijn best geluimd, mijnheer. Kom ga weer mee. De perzik smaakt naar meer.

DROMIO V.S.:
't Is opgewarmd vleesch wat haar pot schaft, bedenk wel voor je toehapt, heer.

ANTIPHOLUS V.S.:
Wat zeg je?

DROMIO V.S.:
De duivel die kookt de pot zoo heet dat je brandt voor je het weet.

ANTIPHOLUS V.S.:
Jou duivelin! Kluif jij je eigen pot leeg!
Jij en de anderen, alles toovenarij
'k Bezweer je: scheer je weg, laat mij alleen.

COURTISANE:
Geef dan die ring weer, die 'k je gaf aan tafel,
Of, voor mijn kleinood, het beloofde snoer;
Ik wil u immers toch niet lastig vallen.

DROMIO V.S.:
Soms vraagt een duivel knipsels vingernagel,
Een prul, een haar, een druppel bloed, een speld,
Een noot, een kersepit;
Maar deze is wulpscher, deze wil een keten
Mijnheer, wees wijzer, als u haar die geeft
Dan zie je haar zwarte kunst met dat snoer, en je weet niet wat je beleeft.

COURTISANE:
Toe, als 't u blieft, mijn ring, heer, of de keten.
U wilt mij toch mijn diamant niet stelen?

ANTIPHOLUS V.S.:
Ach, zwijg, heks! Komaan, Dromio, wij gaan.

DROMIO V.S.:
‘Pronken is zonde’, zei de pauw. Denk jij daar maar eens aan!

(Af: Antipholus v.S. en Dromio v.S.)

COURTISANE
Een ding is vast: Antipholus is gek,
Want hij is anders eerlijk en royaal.
Die ring van mij is veertig ducatons waard,
Hij wil ze ruilen voor een gouden snoer,
En nou heb ik het eene noch het ander!

Daaruit volgt dan ten eerste: hij is gek.

En dan vertelde hij daarnet aan tafel
Dat gek verhaal, dat zijn bloedeigen vrouw
Hem buitensloot en niet in huis wou laten.
Allicht, dat is zijn vrouw, die kent zijn kuren,
Daarom hield die de deur stijf voor hem dicht.
Het beste is maar dat ik naar zijn huis ga
En zijn vrouw zeg, dat hij, zwakzinnig zijnde,
Bij mij inbrak en met gemeen geweld
Mijn ring gegapt heeft. Ja, dat klinkt wel zoo;
Veertig dukaat is te groot risico.

(Af.)

Vierde tafreel

Een straat

(Opkomend: Antipholus van Ephesus en het gerecht.)

ANTIPHOLUS V.E.:
Man, wees niet bang; ik loop niet van je weg,
Ik tel je straks als borgtocht het bedrag
Der gansche som neer, waar de zaak om gaat.
Mijn vrouw is een stuursche bui vandaag,
'k Weet niet of zij een knecht gelooft die zegt
Dat *ik* in gijzeling zit, in Ephesus;
Dat moet haar ook wel dwars in d' ooren klinken.
Daar is de knecht; hij schijnt het geld te hebben.

(Op Dromio van Ephesus, met een eindje touw.)

Gek, geef eens op! Heb je het meegebracht?

DROMIO V.E.:
Kijk hier mijnheer, dat is genoeg voor tien.

ANTIPHOLUS V.E.:
Maar 't geld, waar is het geld?

DROMIO V.E.:
Mijnheer, zoo'n eindje beste tros is duur.

ANTIPHOLUS V.E.:
Vijfhonderd gouddukaten voor een touw?

DROMIO V.E.:
Nee, dáár krijgt u vijfhonderd vadem voor.

ANTIPHOLUS V.E.:
Zeg jij me eens: waar stuurde ik je voor?

DROMIO V.E.:
Ten einde u een eindje touw te halen.

ANTIPHOLUS V.E.:
Ten einde jou daarmee eens te betalen.

(Hij slaat hem.)

GERECHT:
Mijnheer, patiencie.

DROMIO V.E.:
Genoeg patiencie, maar niet als patient.

GERECHT:
Hou jij je stil!

DROMIO V.E.:
Zegt u dat liever tegen hem, patent!

ANTIPHOLUS V.E.:
Jou kinkel, jou gevoellooze schavuit!

DROMIO V.E.:
Had ik maar geen gevoel, heer, als u zoo gevoelig bent.

ANTIPHOLUS V.E.:
Jij voelt alleen maar slagen, je bent net een ezel, vent.

DROMIO V.E.:
Een ezel, zoo u zegt, zoo lang maakte u mijn ooren,
Ik heb hem gediend van het uur dat ik geboren werd, tot nu; en wat heeft hij me gegeven voor al mijn dienst: niets dan slaag. Ben ik koud, hij warmt me met slaag; ben ik warm, hij koelt zijn lust om te slaan op mij; ik word er mee wakker gemaakt als ik slaap; opgejaagd als ik zit, uit de deur gejaagd als ik uitga, mee verwellekomd als ik thuis kom; ik sleep dat pak ransel mee op mijn rug als een bedelwijf haar bulletje, en vandaag of morgen slaat hij me lam, dan kan ik er mee om aalmoes gaan loopen van deur tot deur.

ANTIPHOLUS V.E.:
Kom, ga maar mee, ik zie mijn vrouw aankomen.

(Opkomend: Adriana, Luciana, de Courtisane, en de schoolmeester met name Spits.)

DROMIO V.E.:
Mevrouw ‘Respice finem’, wacht u voor het end, of zooals ze de papegaai leeren zeggen: koppiekrauw, mensch denk aan het endje touw....

ANTIPHOLUS V.E.:

Nog meer praats?

(Hij slaat hem.)

COURTISANE:

Wat zegt u nou? Is uw man soms niet gek?

ADRIANA:

Ja, die kwaadaardigheid laat weinig twijfel.
Ach, doctor Spits, u is een duivelbanner,
Herstel in hem de kracht van het verstand,
En 'k zal u graag betalen wat u vraagt.

LUCIANA:
Ach arm, wat kijkt hij woest en hatelijk rond!

COURTISANE:
Kijk hem staan beven van de razernij!

SPITS:
Uw hand, mijnheer; om u de pols te voelen.

ANTIPHOLUS V.E.:
Hier is mijn hand; voelt u, dat is ùw oor!

(Hij slaat hem.)

SPITS:
Ik maan u Satan, huizend in deez' mensch,
Hoedt u, laat af voor heilige gebeden,
Vliedt naar uw eigen doemb're duisternis;
Ik ban u, bij al sinten in den hemel!

ANTIPHOLUS V.E.:
Kalm, duivelskind, kalm aan! ik ben niet gek.

ADRIANA:
O, mocht het waar zijn, arme lieveling.

ANTIPHOLUS V.E.:
En jij, sloerie, zeg op: zijn dit je klanten?
Heeft deze vriend met dit vuil vaal gezicht,
Vanmiddag aan mijn tafel aangezeten,
Terwijl voor mij de schouwe deur dicht zat,
En ik niet in mijn eigen huis mocht eten?

ADRIANA:
Ach man, God weet het, je hebt thuis gegeten,
Had het maar liever heden niet verlaten,
Dan hadden wij nu niet in schand gezeten!

ANTIPHOLUS V.E.:
Wat, thuis gegeten! - kom, gek, at ik thuis?

DROMIO V.E.:
Het spijt me zeer; maar zeker niet, mijnheer.

ANTIPHOLUS V.E.:
En zat de deur niet vast voor mij op slot?

DROMIO V.E.:
Pardieu, mijnheer, op slot, en vast op slot.

ANTIPHOLUS V.E.:
En heeft mevrouw me zelf niet uitgescholden?

DROMIO V.E.:
Mevrouw persoonlijk, en 't heeft u gegolden.

ANTIPHOLUS V.E.:
Heeft mevrouw's keukenmeid me niet door 't slijk gesleurd?

DROMIO V.E.:
Certijn, mijnheer, zoowaar, dat is gebeurd!

ANTIPHOLUS V.E.:
Ben ik niet razend daar vandaan gegaan?

DROMIO V.E.:
O, vast en zeker, heel mijn ribbekast
Voelt het nou nog, hoe razend dat u was.

ADRIANA:
Is dat wel goed, zijn ongelijk zoo te paaien?

SPITS:
Het kan geen kwaad: zoo komt hij tot bedaren,
En wordt wat redelijker, gelijk u ziet.

ANTIPHOLUS V.E.:
Jij hebt de goudsmid op me afgestuurd!

ADRIANA:
Wel neen, 'k zond je de geldsom voor de borgtocht,
Hier Dromio, die kan daar borg voor staan.

DROMIO V.E.:
Ik! Borg staan, goed. Daar zal 't niet aan mankeeren. Maar geld, mijnheer, vast niet. Geen koperen cent.

ANTIPHOLUS V.E.:
Ben jij geen zak dukaten wezen halen?

ADRIANA:
Daar kwam hij om, en ik gaf ze hem mee.

LUCIANA:
Daar zweer ik op, 'k stond naast haar toen ze 't dee.

DROMIO V.E.:,
God en de touwslager zijn mijn getuigen Dat 'k niets moest hebben dan een eindje touw.

SPITS:
Mevrouw, de man, maar ook de knecht is gek,
Dit weet ik door hun doodelijke bleekheid;
't Best is men bindt ze, en bergt ze in het donker.

ANTIPHOLUS V.E.:
Waarom deed jij vandaag de deur op slot?
En waarom lieg je om dien buidel geld!

ADRIANA:
Mijn lieve man, ik sloot je toch niet buiten!

DROMIO V.E.:
Mijn lieve heer, ik heb geen geld gehad;
Maar 'k zweer, mijnheer, dat wij van buiten stonden.

ADRIANA:
Vervloekte schoelje, dat 's tweemaal gelogen.

ANTIPHOLUS V.E.:
Vervloekte sloerie, jij liegt tienmaal meer!
Wat is dat hier voor een boeleerdersbende,
Die samenzweert om mij een loer te draaien!
Kom hier, ik haal je oogen uit je facie,
Eer je plezier hebt van mijn schande en spot.

ADRIANA:
Hou vast, hou vast, laat hij niet aan me komen!

SPITS:
Help, hulp! De booze is machtig sterk in hem.

LUCIANA:
Ach arme man, kijk toch, hij wordt zoo bleek.

(Opkomend: Drie of vier man, om hem te binden; hij strijdt tegen.)

ANTIPHOLUS V.E.:

Wat wilden jullie, mij vermoorden? Help!
Gerecht! Ik ben uw arrestant, pas op,
of ge hebt niets meer.

GERECHT:

Mannen laat los, dit is mijn arrestant,
Versta je wel: jullie blijft van hem af!

SPITS:

Bindt allen! Allen hapert het verstand!

(Men bindt Dromio van Ephesus.)

ADRIANA:

Waar moeit ge u mee, gij slaaf van het gerecht,
Wilt ge soms liever een waanzinnige
Zichzelve schande en schade aan zien doen?

GERECHT:

Het is mijn arrestant, als ik hem los laat,
Dan kan de schuld verhaald worden op mij.

ADRIANA:
Dat maak ik wel in orde; en terstond.
Breng mij maar dadelijk naar den eischer toe,
Zoodra ik weet wat schuld het is, betaal ik.
En, Doctor Spits - men breng hèm ongedeerd
Naar huis, bij mij. - O, ongelukzalige dag!

ANTIPHOLUS V.E.:
O, ongelukzalige sloerie!

DROMIO V.E.:
Mijnheer, de band der liefde bindt ons samen...

ANTIPHOLUS V.E.:
Stik, schoelje! Moet je me nog gekker maken!

DROMIO V.E.:
Gek wie zich binden laat; schreeuw toch: help, hulp, justitie!

LUCIANA:
Ach lieve God, ze praten razernij!

ADRIANA:
Breng hem naar huis - Neen zuster, jij blijft hier!

(Af: Spits en helpers, met Antipholus van Ephesus en Dromio van Ephesus).

En zeg eens: op wiens eisch staat het arrest?

GERECHT:
De goudsmid Angelo: u kent hem toch?

ADRIANA:
Jawel. En zeg eens: wat is het bedrag?

GERECHT:
Tweehonderd ducatons.

ADRIANA:
En waarvoor dat?

GERECHT:
Een halssnoer, dat hij voor uw man gemaakt heeft.

ADRIANA:
Besteld voor mij, maar afgeleverd niet.

COURTISANE:
Jawel, want toen mijnheer vanmiddag malend
Bij mij aan huis kwam, en mijn ring weg nam,
- Die heeft hij aan, dat heb ik zelf gezien -
Kwam ik hem later tegen met een halssnoer.

ADRIANA:

Dat kan wel zijn, ik heb het nooit gezien,
En gij, gerecht, mee naar die goudsmidswinkel,
't Wordt langzaam tijd dat we de waarheid weten.

(Opkomend: Antipholus van Syracuse met getrokken rapier, en Dromio van Syracuse.)

LUCIANA:

Genade Gods! daar heb je ze alweer.

ADRIANA:

Met blank rapier nog wel. Help, help, roep hulp!
We vangen ze wel weer!

GERECHT:

Moord, moord! de gekken!

(Af: Adriana, Luciana, etc. in allerhaast, bevreesd voor 't leven.)

ANTIPHOLUS V.S.:
Kijk aan, de heksen zijn bevreesd voor staal.

DROMIO V.S.:
Zelf die uw vrouw wou zijn gaat aan de haal.

ANTIPHOLUS V.S.:
Naar den Centaur! Pak de boel bij elkaar.
Ik wou we waren goed en wel aan boord.

DROMIO V.S.:
Kom, mijnheer, blijf hier vannacht; die doen ons geen kwaad; u hebt het gezien: ze spreken vriendelijk, ze geven ons goud; nee, ik geloof dat het braaf volk is en ware het niet vanwege dat monumentale maanzieke vrouwmensch, dat mij als man wil hebben; mijnheer, ik zou ereis willen probeeren of je hier niets als toovenaar zou kennen bestaan.

ANTIPHOLUS V.S.:
Voor heel de stad blijf ik hier niet aan land;
Vooruit, schiet op, en naar den waterkant.

(Af.)

Vijfde bedrijf

Eerste tafreel

Een straat voor het klooster
(Opkomend: tweede koopman en de goudsmid).

ANGELO:
Het spijt me heer, dat ik u kostbre tijd kost,
Maar werkelijk, het snoer is afgeleverd,
Hoe allerschandelijkst hij dat ontkent.

TWEEDE KOOPMAN:
Hoe staat de man hier in stad aangeschreven?

ANGELO:
Uitstekende van reputatie, heer;
Met onbeperkt crediet, bemind, gezien,
Geëerd als nauwelijks iemand in de stad.
'k Had mijn vermogen voor zijn woord gegeven.

TWEEDE KOOPMAN:
Voorzichtig; als 'k me niet vergis, is hij dat.

(Opkomend Antipholus van Syracuse en Dromio van Syracuse).

ANGELO:

Hij is 't, en met den ketting om den hals,
Waarvan hij zoo fel zwoer geen zier te weten.
Seigneur, blijf' bij me, en ik spreek hem aan. -
Mijn heer Antipholus, 't verwondert mij,
Dat u mij schande en laster op den hals haalt,

En, niet zonder schandalen voor u zelf,
Bij dure en stugge eed 't bezit onkent,
Van 't halssnoer dat u thans zoo vrijelijk draagt.
Die schade, schande en gijzeling te boven
Bracht u mijn brave vriend hier zeer in last,
Die, ware 't niet door onze controversie,
Al onder zeil was en een stuk in zee.
Dit snoer heeft u van mij; ontkent u dat?

ANTIPHOLUS V.S.:
Van u, zeer zeker; 'k heb het nooit ontkend!

ANGELO:
Zeer zeker wel, seigneur; daar zwoer u op!

ANTIPHOLUS V.S.:
Wie hoorde mij dat loochenen en bezweren?

TWEEDE KOOPMAN:
Hier, mijn twee eigen ooren, en dat weet u;
Schaam u ellendeling, schande dat u losloopt,
En eerlijk volk de zuivere lucht verpest.

ANTIPHOLUS V.S.:
U is een schoelje dat u zoo durft spreken.
'k Zal u mijn eer en goeden naam bewijzen,
En als u durft, dan dadelijk, mijnheer!

TWEEDE KOOPMAN:
Dat durf ik, en ik daag u uit als schoelje.

(Zij trekken.)

(Opkomend: Adriana, Luciana, courtisane en meer volk.)

ADRIANA:
Houdt op! O God! bezeer hem niet! Hij 's gek!
Ga hem te lijf, neem hem den degen af,
Bindt Dromio ook, en breng ze naar mij thuis.

DROMIO V.S.:
Loop, mijnheer, loop, hier is bij God een wijkplaats,
Een klooster, vlug, of 't is met ons gedaan.

(Antipholus van Syracuse en Dromio van Syracuse vluchten in het klooster.)

(Opkomend: de abdis.)

ABDIS:
Kalm aan wat menschen, wat komt gij hier doen?

ADRIANA:

Ik kom mijn arme ontzinde man te halen,
Laat ons naar binnen om hem vast te binden,
En thuis te helpen tot zijn goed herstel.

ANGELO:

Ik dacht al, dat hij niet te best bij 't hoofd was.

TWEEDE KOOPMAN:

Het spijt me, dat 'k van leer getrokken heb.

ABDIS:

Hoe lang plaagt die bezetenheid den man?

ADRIANA:

Hij was de gansche week zwaarmoedig, lastig,
Een ander mensch dan hij gemeenlijk was,
Maar tot van middag is die stille woede
Niet uitgebarsten in de razernij.

ABDIS:

Heeft hij een rijk bevracht nieuw schip verloren,
Stierf hem een lieve vriend, of is 't misschien
Een hart bezeten van de wulpsche liefde?
Die zonde ziet men vaak bij jongelieden,
Die alles willen zien wat valt te zien.
Welk van die zorgen meent ge dat hem kwelt?

ADRIANA:

Geene van deze, of alleen de laatste;
Een liefje namelijk hield hem vaak van huis.

ABDIS:

Dat had ge hem dan wel danig mogen zeggen.

ADRIANA:

Dat deed ik toch!

ABDIS:

Ja, maar niet fel genoeg.

ADRIANA:

Zoo fel als mijn zachtmoedigheid het toeliet.

ABDIS:

Onder u beiden?

ADRIANA:

En ook in gezelschap.

ABDIS:

En vaak genoeg?

ADRIANA:

En vaak genoeg? Duizend keer alle dagen!
'k Liet hem geen slaap in bed, zoo maande ik hem.
Aan tafel at hij niet, zoo maande ik hem,
Waren we alleen, dan maande ik hem terdege
En onder vrienden hekelde ik hem,
Altijd en overal, en telkens weer.

ABDIS:

En daarvan werd de man ten leste gek.
Venijn in woorden van jaloersche vrouwen
Is erger gif dan van een dollehondsbeet.
Hij kon niet slapen van uw plagerijen,
Dat maakte hem vermoeid en licht in 't hoofd.
Ge hebt zijn maal gesausd met kwade buien:

Onrustig eten maakt de maag van streek,
Dat stookt het felle vuur op van de koorts
En is koorts anders dan een vlaag van waanzin?
Al zijn pleizier hebt gij, zegt ge, bedorven;
Vergal een man zijn vreugd, wat komt er van?
Humeur, stilzwijgen en zwaarmoedigheid,
Zeer na verwant de grillen van den wanhoop;
En daarmee doemt de ziekelijke troep

Van vale schimmen, die het leven haten.
Samen te eten, vree te hebben, slapen,
Neem dat van mensch of beest, en hij wordt gek.
In 't kort gezegd: al uw jaloersch gepraat,
Niets anders bracht uw man in dezen staat.

LUCIANA:
Zij heeft hem nooit vermaand dan in het milde,
Al was hij ruw en bokkig als een wilde;
Toe, laat je niets verwijten, zeg eens wat.

ADRIANA:
Zij wijt me, wat 'k mezelf al heb verweten.
Mannen, ga binnen, haal mij man er uit.

ABDIS:
Neen; ik zeg neen. Geen mensch komt hier het huis in

ADRIANA:
Laat dan uw menschen mijn man buiten brengen.

ABDIS:
Dat evenmin: dit klooster is een vrijplaats,
Een oude wet beschermt hem tegen u
Tot ik hem het verstand weer heb genezen,
Of wel erken dat ik onmachtig ben.

ADRIANA:
't Is mijn goed recht mijn man zelf te verplegen
Zijn ziekte te genezen in mijn bed.
Ik gun dat niet, aan niemand, dan mijzelf,
Geef mij mijn man, ik wil hem mee naar huis.

ABDIS:
Maak u niet kwaad: Ik lever hem niet uit
Eer ik beproefd heb wat beproefde middelen
Kruiddrank, elixers, heilige gebeden,
Doen kunnen hem weer ganschelijk te genezen.
Dit is een onverbrekelijk deel van mijn gelofte
Een plicht van goede werken onzer orde.
Ga daarom; en uw man blijft hier bij mij.

ADRIANA:
'k Ga hier niet weg, zoolang mijn man er is.
Het staat u fraai; is dàt uw heiligheid
Een man en vrouw zoo met geweld te scheiden!

ABDIS:
Zwijg liever, en ga heen; ge krijgt hem niet.

(Af.)

LUCIANA:
Beklaag je bij den hertog, 't is een schande.

ADRIANA:

Ja goed, we gaan; ik werp me voor zijn voeten
Ik sta niet op, eer smeekbeden en tranen
Zijn Hoogheid hier persoonlijk doen heen gaan,
Om met geweld de abdis mijn man te ontnemen.

TWEEDE KOOPMAN:

Zoo langzaam aan raakt het op slag van vijf,
Dus dadelijk komt de hertog in persoon

Langs dezen weg gaand' naar den somberen afgrond,
De plaats des doods en scherpe executie
Achter de grachten van dit klooster hier.

ANGELO:

En waarom dat?

TWEEDE KOOPMAN:

Omdat een eerzaam Syracusisch koopman,
Die onfortuinlijk landde in deze baai,
In strijd met steedsche wetten en statuten,
Hier openbaar onthoofd wordt voor 't vergrijp.

ANGELO:

Daar komen ze aan; ga mee hem te zien sterven.

LUCIANA:

Val hem te voet, eer hij de abdij voorbij is.

(Opkomend: de hertog van Ephesus, met gevolg; Aegeon met ongedekte hoofde, de beul, en nog meer menschen.)

HERTOG:

Nog eens, voor 't laatst, verkondt het openbaar:
Als eenig vriend de boete voor hem stort,
Sterft deze man niet, want hij is ons lief.

ADRIANA:

Hoogmachtig Heer! recht tegen de abdis!

HERTOG:

Dat is een eerzame en brave dame,
Onmogelijk dat zij u onrecht deed.

ADRIANA:

Uwe Genade: Antipholus, mijn gade,
'k Erken, mijn heer en heer van mijn bezit,
Naar uwe wet, werd dezen ongeluksdag
Vreeselijk bevangen door geweld van waanzin.
Hij loopt en rent al razend over straat
Saam met zijn knecht, zoo razende als hij,
En brengt de burgerij in veel gevaren:
Hij loopt hun 't huis in, en steelt met geweld
Juweelen, ringen; wàt zijn waanzin wil.
Ik wist hem te doen binde', en hield hem thuis,
En om te zien wat scha hij had verricht
Ging ik de stad in om het te vergelden;
Maar eensklaps, door wat wonder weet ik niet,
Bleek hij weer losgebroken van zijn wachters
En stond, zijn gekke dienstknecht en hij zelf,
Twee razenden, en met getrokken zwaard,
Weer voor ons, en viel ons weer woedend aan.
Wij vluchtten, haalden elders meerder volk
En kwamen, ze te binden: toen zijn zij

Gevlucht in deze abdij, die wij bewaakten.
Nu houdt de abdis de deur hier voor ons dicht
En staat niet toe dat wij ze ons meester maken,
Noch, dat wij mijn man kalm naar huis toe brengen.
Daarom, Genadig Hertog, geef bevel,
Dat zij aan mij, zijn vrouw, mijn man teruggeeft.

HERTOG:
Uw heer heeft mij gediend in menig oorlog,
En ik verpandde aan u een vorstenwoord
Toen gij hem meester van uw leger maakte,
Om hem te helpen, waar en hoe ik kon.
Gij! gaat eens kloppen op de kloosterpoort
En men ontbie' mevrouw de abdis voor mij,
'k Wil dit bedisselen voor ik verder rij.

(Opkomend: een dienaar.)

DIENAAR:
Mevrouw, mevrouw, vlug, vlucht u, redt uw leven,
Want alle twee de gekken zijn weer los,
De meiden al half dood, doctor gebonden,
Zijn baard verzengd met spaanders uit het vuur
En telkens als ze in vlam sloeg, weer gebluscht
Met emmers gier, die ze op zijn hoofd uitgieten.
Mijnheer zegt: doctor, draag dit met patiencie,
De knecht knipt hem het hoofd kaal als voor gek,
Secuur, als er niet dadelijk hulp gestuurd wordt,
Dan maken ze mijnheer de toovenaar samen af.

ADRIANA:
Ach, dwaas, je meester en zijn knecht zijn hier,
't Is valsch alarm wat je ons hier verteld.

DIENAAR:
Mevrouw, zoo waar ik leef, het is de waarheid.
'k Heb haast geen asem meer sinds ik het zag.
Hij zoekt naar u, hij zweert hij zal u vinden,
De neus afsnijden en aan stukken slaan.

(Geschreeuw achter de schermen).

Hoort u? Daar is hij; Hoort u! Vlucht, mevrouw!

HERTOG:
Sta hier, bij mij. Vrees niets - Wacht! Velt de piek!

ADRIANA:
Wee mij, het is mijn man! Nu ziet u zelf,
Hem staan onzichtbare middelen ten dienste:
Even geleden hadden we hem in d'abdij.
Nu is hij hier, hoe kan geen mensch verklaren.

(Opkomend: Antipholus van Ephesus en Dromio van Ephesus.)

ANTIPHOLUS V.E.:
Recht, o Genadig Hertog, schaf mij recht!
Terwille van mijn diensten lang geleden,
Toen 'k met u in den oorlog was. Ik draag
Diepe lidteekens, die uw redding waren.
Bij 't bloed dat 'k toen verloor, smeek ik: doe recht.

AEGEON:
Tenzij 'k in droom ben, of van doodsangst blind
Dat is Antipholus, mijn kind, en Dromio

ANTIPHOLUS V.E.:
Recht, Goede Vorst, tegen dit vrouwspersoon!
Gij hebt haar mij gegeven tot een gade,
Zij heeft mij diep vernederd en onteerd;
Zoo diep als eenig man het ooit kon voelen,
Zoo pijnlijk, onuitsprekelijk is de schande
Die zij me schaamteloos heeft aangedaan.

HERTOG:
Leg het mij voor, en u zal recht geschieden.

ANTIPHOLUS V.E.:
Heden, Heer Hertog, sloot ze haar deur voor mij,
En hield boeleerdersfeesten in mijn huis.

HERTOG:
Schandelijk vergrijp - Mevrouw, erkent u dit?

ADRIANA:
Neen, goede Heer: ikzelf, hij, en mijn zuster,
Aten vandaag te saam. En bij mijn ziel!
't Is valsche leugen wat hij verder zegt.

LUCIANA:
God sla me blind en schenke me geen slaap!
Uwe Edelheid, zij zegt de simpele waarheid!

ANGELO:
Vilijne vrouwen! Alle twee meineedig,
De gek zijn aanklacht is volkomen waar!

ANTIPHOLUS V.E.:
Mijn Heer, ik weet zeer wel wat ik thans zeg.
Niet troebel in het hoofd van te veel wijn,
Noch licht in 't hoofd van koortsen van den waanzin,
Al zou dit wijzer man tot waanzin brengen. -
Die vrouw hier sloot vandaag haar deur voor mij.
Die goudsmid hier - zwoer hij niet met haar samen -
Kon het getuigen, want hij was er bij;
Hij ging daarna een keten voor mij halen,
Die zou hij mij, zei hij, in d'Egel brengen,

Waar Balthazar en ik te middag aten.
Na deze maaltijd, en toen hij niet kwam,
Ging ik hem zoeken, en 'k vond hem op straat;
In zijn gezelschap was deze seigneur,

En toen heeft die verdoemde fielt, de goudsmid,
Gezworen dat hij mij den keten gaf,
Die ik, God weet het, nièt heb; zoo gedaan,
Sloeg hij me in de gijzeling; recht is recht.
Ik week voor 't recht, stuurde mijn knecht naar huis
Om geld te halen; hij kwam zonder weer.
Toen vroeg ik deze dienaar van uw recht,
Vriendelijk, het met mij thuis te halen.
Maar onderweg:
Mijn vrouw, haar zuster, en de heele bende
Gemeen gespuis. En wie hadden ze bij zich:
Spits, dat verdriet, dat vale doctorsfacie,
Vies uitgebeend geraamt, die zielsverpester,
Een kale knoeier, een krom kaartenlezer,
Schriel, schelvischoogig, schichtig stuk schavuit.
Te meer, dat lijk, dat stinkend aas, Genade,
Durfde het mij te plage' als duivelbanner,
IJlings brutaal me in het oog te zien;
'k Zeg u: de pols te voele', en met dat smoel -
'k Zeg niet gezicht - te zeggen dat ìk gek was.
Toen vielen ze allen op mij aan; men bond me
En sloot me in een natte, muffe kelder,
Mij en mijn knecht in 't zelfde touw gebonden;
Tot ik, touw knagend met mijn eigen tanden,
Weer vrij was, en op 't eigen oogenblik
Hier heen kwam, naar u, Heer, die ik thans smeek
Mij redelijke bevrediging te geven
Voor deze schande en groote onwaardigheid.

ANGELO:
Mijn Heer, 't is waar, ik kan met eede staven
Dat hij niet thuis at, maar er buiten stond.

HERTOG:
Kreeg hij die ketting, ja of neen, van u?

ANGELO:
Hij droeg ze, Heer; toen hij de abdij in vluchtte
Zag iedereen die hangen om zijn hals.

TWEEDE KOOPMAN:
En bovendien, daar wil 'k op zweren, hoorde ik
U zelf bekennen, dat hij ze u gaf,
Nadat u eerst ontkent had op de markt.
Daar trok ik, als u weet, mijn goed rapier,
Toen vluchtte u hier binnen in de abdij,
Vanwaar u dan miraculeus ontvlucht zijt.

ANTIPHOLUS V.E.:
Ik ben nog nooit in deze abdij geweest,
En nooit zag ik u met getrokken zwaard,
En nooit die keten, zoo waar help mij God,
't Is alles valsch en leugen, wat ge zegt.

HERTOG:
Het is een ingewikkeld vreemd geval!
Ik geloof, ge hebt allen Circe's wijn gedronken.
Sloot gij hem hier op, goed, dan was hij daar.
Ware hij gek, dan praatte hij niet zoo goed.
Gij zegt hij at tehuis; die goudsmid hier
Ontkent het. Dat is vreemd. En u, mijnheer?

DROMIO V.S.:
Hij at met haar daar lekker in den Egel!

COURTISANE:
Dat's waar, en daar stal hij die ring van mij.

ANTIPHOLUS V.E.:
Dat 's waar, mijn heer, maar zij gàf mij dien ring.

HERTOG:
Hebt gij hem hier de abdij zien binnenvluchten?

COURTISANE:
Zoo waar, Mijn Vorst, als ik Uw Hoogheid zie!

HERTOG:
Wel, het is vreemd - Roep de abdis nog eens.

(Een man af.)

Ik geloof gij allen zijt van zins, of stapelgek!

AEGEON:
Machtig Heer Hertog, gun me een enkel woord,
Ik zie een vriend die mij het leven redt,
En 't losgeld geeft dat mij verlossen kan.

HERTOG:
Spreek vrij uit Syracuser, wat ge wilt.

AEGEON:
Is uwe naam, heer, niet Antipholus
En is dit niet uw lijfknecht Dromio?

DROMIO V.S.:
Jawel, met lijf en ziel, en thans nog meer;
Hij heeft mijn touwen voor mij stuk gebeten,
Dat 's heerendienst, waarvoor ik dankbaar blijf.

AEGEON:

Ik geloof dat gij mij beiden wel goed kent.

DROMIO V.S.:

Kennen, mijnheer? Wel ja: u bent als wij
Daarnet, gebonden met een goed eind touw;
Ook doctor Spits' patient? U komt wel vrij.

AEGEON:

Kijk mij niet vreemd aan. Zie eens wie ik ben.

ANTIPHOLUS V.E.:

Nooit van mijn leven zag ik u voorheen.

AEGEON:

Verdriet veranderde mij 't oud gezicht.
Dus zooveel zorgen kerfde mij de tijd
In te veel uren, dat wij zóó vervreemdden.
Maar zeg me dan: mijn stem, herkent ge die?

ANTIPHOLUS V.E.:

Neen.

AEGEON:
Dromio, en jij?

DROMIO V.E.:
Ook ik niet, heer.

AEGEON:
Ik gloof van wel.

DROMIO V.E.:
Dat mag dan wezen, maar ìk gloof van niet; en als een vrij knecht nee zegt, heeft een gebonden heer ongelijk.

AEGEON:
Ook mijn stem niet! O, de ouderdom is wreed,
Zoo lam en anders werd mijn arme tong,
In zeven jaren, dat mijn eenig zoon
Mijn zwakke schorre stem niet meer herkent.
Mijn rimpelig gezicht is half bedolven,
Door veler winters driften witte sneeuw;
Het bloed is mij versteven in de aderen,
Maar toch, maar toch, mij rest herinnering
Mijn levenslamp geeft nog een glimp van licht,
Mijn doove ooren kennen nog één stem,
En deze oude bevende getuigen
Zeggen mij: 't is mijn zoon, Antipholus.

ANTIPHOLUS V.E.:
Ik heb mijn eigen vader nooit gezien.

AEGEON:
Voor zeven jaar, in Syracuse, kind,
Toen we' afscheid namen? Maar wellicht, mijn zoon,
Schaamt ge u een vader, zoo laag in ellende?

ANTIPHOLUS V.E.:
De hertog, en al deze stadgenoten,
Kunnen verklaren, dat het niet zoo is,
In Syracuse ben ik nooit geweest.

HERTOG:
Luister goed, Syracuser: twintig jaar,
Ben ik beschermheer van Antipholus,
En nimmer was de man in Syracuse;
Uw ouderdom en leed verdwazen u....

(Opkomend: de Abdis, met Antipholus van Syracuse en Dromio van Syracuse.)

ABDIS:
Hoogmogend Heer: zie hier een man, die leed.

(Allen loopen toe.)

ADRIANA:

Twee mannen heb ik, of mijn oog bedriegt me!

HERTOG:

Een van die twee is God's geest van den ander.
En nog een tweeling! Wie van u is mensch,
En wie is geest? Het raadsel raakt ontcijfert.

DROMIO V.S.:

Ik, Heer, ben Dromio; schaf hem maar af!

DROMIO V.E.:

Ik, Heer, ben Dromio: schaf mij niet af?

ANTIPHOLUS V.S.:
Aegeon, vader! Of is dit uw geest?

DROMIO V.S.:
O oude meester! Wie bond u zoo vast?

ABDIS:
Wie hem ook bond, ik maak die boeien los,
En met die vrijheid win 'k een man weerom;
Zeg, oude Aegeon, als gij het zijt,
Gij had toch eens een vrouw, Aemilea,
Die u in éénen nacht twee zonen baarde?
O eigen Aegeon, als gij het zijt
Zeg het dan, zeg 't, ik ben Aemilia.

AEGEON:
Tenzij ik droom zijt gij Aemilia;
Als ge het zijt, waar is dan onze zoon,
Die met u wegdreef op d'onzalige zee?

ABDIS:
Mannen van Epidamnum redden hem,
En mij, en 't knechtje, op dat groote schip;
Maar wilde visschersmannen van Corinthe
Ontstalen hen toen Dromio en hem,
Mij lieten zij aan die van Epidamnum.
Wat hèn verder geschiedde weet ik niet;
Mìj de genade, waarin gij me ziet.

HERTOG:
Kijk, hier begint 't verhaal van dezen morgen:
Twee broers Antipholus, twee droppels water,
Twee broeders Dromio, twee druppels wijn.
Voeg daarbij wat zij zegt over de schipbreuk,
En dit is 't ouderpaar van deze kindren,
Die hier groot toeval weer tezamen bracht.
Antipholus; dus gij komt van Corinthe?

ANTIPHOLUS V.S.:
Neen, Heer, niet ik, ik ben van Syracuse.

HERTOG:
Sta dan apart, ik kan niet zien wie wie is.

ANTIPHOLUS V.S.:
Ik ben die van Corinthe, Edele Heer.

DROMIO V.S.:
Ik hoor bij hèm.

ANTIPHOLUS V.E.:
Mij bracht hier in de stad die groote krijgsman,
Hertog Menaphon, uw vermaarde oom.

ADRIANA:

Wie van u twee heeft er met mij gegeten?

ANTIPHOLUS V.S.:

Ik, ja, mevrouw.

ADRIANA:

En gij waart niet mijn man?

ANTIPHOLUS V.E.:

Neen, neen, daar zeg ik neen op.

ANTIPHOLUS V.S.:

Ik eveneens, maar ja, zij wilde 't zoo;
En deze lieve vrouw, haar kleine zuster,

Noemde mij broeder.

(tot Luciana)

Wat ik tot u zeide,
Dat hoop ik tijd te hebben waar te maken.
Als het geen droom is wat 'k hier hoor en zie.

ANGELO:

Dit is het halssnoer, heer, dat ik u gaf.

ANTIPHOLUS V.S.:

Zeer zeker, heer, neen, dat ontken ik niet.

ANTIPHOLUS V.E.:

En gij, heer, zond justitie op mij af!

ANGELO:

Zeer zeker, heer, neen, dat ontken ik niet.

ADRIANA:

Ik zond u 't geld, de borgtocht voor 't bedrag,
Met Dromio, maar 't schijnt hij gaf 't u niet.

DROMIO V.E.:

Neen, niet met mij!

ANTIPHOLUS V.S.:

Die buidel geld kwam goed terecht bij mij,
Want Dromio, mijn knecht, bracht ze aan mij.
Begrijp het goed: mijn knecht scheen u uw knecht,
En hij mij hèm, en hij mij; kort gezegd,
Daarmee is al dit goochelspel berecht.

ANTIPHOLUS V.E.:

'k Verpand dit geld hier voor mijn vaders eer.

HERTOG:

Het dient niet meer: ik schenk uw vader 't leven.

COURTISANE:

Mijn heer, geef mij mijn diamant terug?

ANTIPHOLUS V.E.:

Hier is ze, en heb dank voor 't goede leven.

ABDIS:

Hoogedel Heer, wil u de moeite geven,
Met ons te gaan in deze goede abdij,
Om te bepraten al vreemd wedervaren. -
Gij allen, die hier 't lot tesamenbracht
En die deez' goed beëinde dwaze dag
Schade of last leed, weest gij onze gasten;
Men zal u wel vergelden wat ge leed.

't Is drie en dertig jaar geleden dat ik
Zwaar was van u, mijn zoons, en tot op heden
Bleef ik bezwaard van u, en in mijn wee.
Gij Hertog; gij, mijn man; gij zoons,
En gij kalenderblaadje van hun dagen,
Laat dit het doopfeest zijn; de zorgen kwijt,
Na zoo lang leed eindelijk zaligheid!

HERTOG:

Van ganscher harte, ik zal peter zijn!

(Af: Hertog, Abdis, Aegeon, Courtisane, Tweede Koopman Angelo en andere menschen.)

DROMIO V.S.:
Mijnheer; moet nou uw boeltje weer van boord?

ANTIPHOLUS V.E.:
Maar, Dromio, wat heb jíj voor mij gestouwd?

DROMIO V.S.:
Nou, wel, mijnheer, wat er in den Centaur lag!

ANTIPHOLUS V.S.:
Hij bedoelt míj. Ik ben je meester, Dromio;
Kom, ga maar mee, dat is van later zorg,
Omhels je broeder, eerst maken we feest.

(Af: Antipholus van Syracuse en Antipholus van Ephesus, Adriana en Luciana.)

DROMIO V.S.:
Er zit een dik lijf in je meesters huis,
Dat mij vandaag in jouw plaats op wou warmen,
Dat wordt dan nou mijn zuster, niet mijn wijf.

DROMIO V.E.:
Ik geloof, jij bent mijn spiegel, niet mijn broeder,
Ik zie aan jou, dat ik van knap postuur ben,
Gaan we naar binnen, een woord mee te praten?

DROMIO V.S.:
Na u, na u, mijnheer, u is de oudste.

DROMIO V.E.:
Dat is de vraag, dat dient men uit te maken.

DROMIO V.S.:
Een grasje trekken make de Seigneur. U de eer!

DROMIO V.E.:
Neen, dan nog eer:
Samen de wereld in, eerst de een of eerst de ander:
Samen de vreugde in, hand in hand met elkander.

(Exceunt Omnes.)

J.W.F. WERUMEUS BUNING
Aegion - Amsterdam, 1939

De ritus van het menschenoffer

> '.... cette tristesse majestueuse qui fait tout le plaisir de la tragédie'.
> (*Jean Racine*, *Préface de Bérénice*)

I

Onafhankelijk van elkander hebben twee schrijvers onzer dagen verband gelegd tusschen den oorsprong der klassieke tragedie en het ritueele menschenoffer van de primitieve oudheid, en beiden voeren Jean Racine ten kroongetuige voor, om aan te toonen, dat het treurspel zich van dezen bloedigen oorsprong eenigermate bewust zou zijn gebleven. *Werner Hegemann* beroept zich op den grooten Franschen dichter slechts terloops in zijn paradoxale en dikwijls oneerbiedige verhandeling: *Der gerettete Christus oder Iphigenies Flucht vor dem Ritualopfer* (Gustav Kiepenheuer Verlag, Potsdam, 1928). Hij legt den vollen nadruk op het feit, dat Iphigénie in het gelijknamige stuk van Racine tot den offerdood voorbestemd, hiervan gered wordt, maar verbaast zich meteen, dat het *sacrificium sanguinis*, inplaats van te worden verzinnebeeld door het tragische lot, eenvoudig door het offer van een minder dierbaar bloed vervangen is:

> Ist es für uns nicht ein noch unglaublicheres Wunder, dasz Racine glauben konnte, er habe den Iphegenien-Mythos ehrlich gemacht, indem er an Stelle der Heldin eine andere Jungfrau am Altar bluten läszt, eine Jungfrau, deren Schuld doch nur darin besteht, dasz sie mit ihrer Liebe für Achill eine leidenschaftliche Nebenbuhlerin der Iphigenie war? (blz. 164-165).

In zijn essai over *Racine* (éditions Rieder, Paris, 1935) houdt *Thierry Maulnier* zich minder bezig met het naspeuren van de verzinnebeelde offerdaad in de Raciniaansche tragiek dan met het aantoonen van het ritualistische karakter der dramatische constructie van de spelen:

> Dans son principe, la tragédie est un rite, la réunion d'une communauté, à des dates convenus, pour assister à la répresentation parlée, mimée et chantée des grandes légendes représentatives. Il y a du religieux dans la tragédie comme il y a du théâtral dans la religion, où toute cérémonie comporte décors et costumes, répresentation symbolique et action mimée. (blz. 125).

Het komt mij voor, dat deze verscheiden, doch vereenigbare meeningen, door ons de Raciniaansche tragiek te leeren verstaan als de ritus van het menschenoffer, ons nader brengen tot een juist begrip van het wezen der ongeveinsde, en rijk genuanceerde wreedheid, die bij Racine het spel met menschengevoelens en menschenlevens beheerscht. Het is waar, dat deze wreedheid zich ten uiterste geciviliseerd heeft. Racine gruwt er van, zijn klassieke meesters te volgen in het opvoeren van bloedige tafereelen; zijn theater, rijk genoeg aan moord en gewelddaad om te gedoogen, dat men het bloeddorstig noemde en - als *Gonzague Truc* - over 'la *tuerie* de Bajazet' sprak, vermijdt met hoofsche nauwgezetheid den aanblik des bloeds. Maar juist deze verst mogelijke verwijdering van de primitieve ruwheid, maakt bij hem het ceremonieel van de voorstelling dubbel aangrijpend, omdat het den mensch niet enkel tegenover het onontkoombare plaatst als genadeloos overgeleverd, maar omdat het hem daartegenover plaatst, als een muis tegenover een kat, in een gestadige crisis van doodsangst, die door elke schijnbaar-reddende beweging enkel wordt verhevigd. Telkens op het oogenblik, dat de hartstocht een schuilplaats zal vinden, zal haar karakter van hartstocht de rust van die schuilplaats verstoren, en terwijl er altijd uitzicht blijft, wordt een uitweg nooit bereikt, omdat de menschelijke schikkingen zich niet verdragen met het wezen der natuur. Nooit luistert het hart naar de rede. Het vergist zich tot in zijn gehoorzaamheid en *Phèdre* spreekt de fatale woorden op het oogenblik, dat zij van *Hippolyte* voor altijd afscheid nemen zal; *Oreste* wordt door de Eurenieën geteistert, terwijl hij alles gedaan had wat mogelijk was om zich van *Hermione's* liefde te verzekeren. De bevredigde genegenheid van *Taxile* voor *Axiane* zou hem nooit meer bieden dan het bewustzijn, dat hij aan haar zijde de herinnering vertegenwoordigt aan *Porus*, hetgeen zij zelf hem toebijt in de bitterste woorden van den wanhoop; en om de weduwe van Hector te kunnen trouwen, moet *Pyrrhus* haar op hetzelfde oogenblik verweduwd achterlaten, zooals *Bérénice* een ballinge

der liefde zijn moet, juist wanneer *Titus* om harentwil senaat en volk van Rome smadelijk bejegend heeft. *Monime* verraadt *Xiparès*, dien zij bemint, en wordt met hem vereenigd door *Mithridate*, die haar liefhad, juist op het oogenblik, dat hij, zonder dezen rivaal, het geluk voor zichzelven zou hebben gevonden. Allen verstoren door hun inborst, wat hun wil zou kunnen tot stand brengen. Zij zijn de vijanden van zichzelven en hierdoor dierbaar aan de verschrikkelijke schikgodinnen, die deze innerlijke tweeslachtigheid van de menschennatuur uitbuiten om den mensch tot val te brengen, hem *op te offeren* aan zijn verblindheid voor de kansen van het eigen lot. Minder de wreedheid-zelf hiervan, of het bestudeerde raffinement, waarmede zij uitgebeeld wordt, dan haar volstrekte wetmatigheid ontzet ons. Het is den mensch niet mogelijk, zijn noodlot te ontvluchten, hoewel het duidelijk is, dat hij dit kunnen zou, indien hij even helder zag als de verborgen goden. Niet het noodlot is blind bij Racine. Hij levert zijn menschen altijd over aan een *logische* fataliteit. Maar de menschen zijn blind. En hij constateert dit zonder mededoogen, uit de hoogte, van hun zwakheid afgewend, slechts met hun algemeene lot begaan door die majestueuze droefheid, die hij het genoegen van het treurspel noemt.

II

De hypothese, dat de oorsprong van de tragedie gezocht moet worden bij de ritueele menschenoffers, wordt bekrachtigd door allerhande mededeelingen van *Sir James George Frazer* en anderen omtrent het verloop der offerplechtigheid bij primitieve volkeren, en ook omtrent hetgeen eraan voorafgaat: de uitverkiezing van het offer, de religieuze motiveering dezer keuze, de vereering en soms de vergoddelijking van den mensch, die tot den offerdood werd voorbestemd. Laat deze hypothese zich hierdoor niet afdoend bewijzen, zij laat zich ten minste als een redelijke veronderstelling aanvaarden. Dat de opvoering van een treurspel aanvankelijk bloedige ernst zal geweest zijn, en eerst later, onder invloed van den afschuw jegens het menschenoffer, geritualiseerd werd tot een onbloedige schijndaad, kan men ook uit den inhoud van alle antieke tragedieën besluiten. De speler is altijd een plaatsvervanger, en al kunnen wij het historische oogenblik niet

aanwijzen, waarop hij voor het eerst ten tooneele trad, het is niet moeilijk na te gaan, in wiens plaats de treurspel-speler opkwam. Hieromtrent laat zijn rol geen twijfel.

In dorpsverhalen wordt de heugenis bewaard aan vroegere opvoeringen, waarbij de spelers zóózeer door hun rol werden bezield, dat de dolk, gericht op den verrader, werkelijk doel trof; en uit de herinneringen van menig beroemd tooneelspeler is ons bekend, dat zijn publiek hem, in den schouwburg niet alleen, maar soms tot in het burgerlijke leven, met zijn rollen vereenzelvigde. Is deze drang naar identificatie nog zoo levendig, waar wij zoover verwijderd zijn van den oorsprong der zinnebeeldige vereenzelviging: het kan niet anders, of de tragische acteur der vroegste oudheid werd door dien vereenzelvigings-drang als bezeten en in een magisch ritueel, samengesteld uit eenvoudige handelingen en wellicht enkele stereotiepe woorden of gebeden, *was* hij degene, dien hij speelde, tot zijn eigen ondergang. Omtrent deze identificatie van het zinnebeeld met het verzinnebeelde, door *Lévy - Bruhl* voor onvoorwaardelijk gehouden, verdedigde *Jacques Maritain* een opvatting, die vooral voor de verklaring van den oorsprong der tragiek van beteekenis kan zijn. Hij schrijft in zijn opstel over *Signe et Symbole* (*Quatre Essais sur l'ésprit dans sa condition charnelle*):

> A la faveur de l'état de participation éprouvée et vécue où toute sa vie mentale est constituée, la présence de connaissance du signifié dans le signe devient pour lui une présence de réalité, une interchangeabilité physique, une fusion physique et une équivalence physique du signe et du signifié (invocation des noms mythiques; objects magiques; envoûtement; idolâtrie). Le primitif est ivre de l'excellence du signe; celui-ci cependant ne perd jamais tout à fait sa relation de signification (à autre chose).... Puisque nous sommes placés par hypothèse dans le régime nocturne de l'imagination, et puisque pour l'imagination comme telle, ainsi qu'en témoignent les rêves, le principe d'identité n'existe pas; et puisque d'autre part l'intelligence pourtant est là, liée et investie dans l'imagination, on comprend que pour le primitief l'identité des choses doive se faire et se défaire constamment. Il est beaucoup trop sommaire de dire que chez lui il y a simplement identité entre le signe et le signifié. Non, il y oscillation, va-et-vient de la distinction et de l'identification (blz. 98 en 102).

De hier door *Maritain* veronderstelde ‘schommeling’ tusschen de identiteit van den speler met zijn rol, en het onderscheid, waardoor hij zich bewust blijft, máár te *spelen*, moet aan den grondslag liggen der dramatische ontwikkeling, waarbij de acteur

allengs duidelijker de plaatsvervanger werd van de verheven gestalte, die voor den offerdood was voorbestemd. Bij een volledige vereenzelviging ware die evolutie niet mogelijk.

Hetzij de wil om den mensch te sparen en toch den bloedeischenden God te bevredigen, hetzij het verlangen om telkens weer den edelsten te offeren, ook nadat hij reeds een vorige maal ter dood was gebracht, kan ons het ritueel van een *vicarisch* offer aannemelijk maken[1]. In beide gevallen wordt een spitse casuïstiek verondersteld, die echter aan het theologische denken nooit vijandig was en die zich juist met hetgeen wij weten omtrent het magische en mysterische ceremonieel zeer wel verzoenen laat. In elk geval is de gedachte aan een symbolische overgangsphase tusschen het bloedige menschenoffer en zijn algeheele verdwijning uit de cultuurgeschiedenis van de beschaafde volkeren er geene, die met de waarschijnlijkheid in conflict kan worden genoemd.

Ook met behoud van allen gevorderden eerbied is het niet ongeoorloofd - dunkt ons - hierbij te denken aan het oud-Testamentische voorbeeld van Abraham, die in de doornen van het struikgewas de ram verward vond, ter vervanging van zijn eenigst kind. De geestelijke God verkiest boven de offerande de gehoorzaamheid. Nog verder kan men gaan, en met *Hegemann* er op wijzen, dat door de transsubstantiatie het offer van Christus *gedramatiseerd* wordt. Zulk een ontdekking der verwantschap tusschen kerkdienst en drama is zeker niet nieuw, omdat immers het middeleeuwsch mysteriespel zich uit de liturgie losmaakte tot een zelfstandig ceremonieel. Mag men voor het antieke mysterie-spel - de klassieke tragedie - niet een zelfde herkomst aanvaarden?

Gruwelijke bijzonderheden zijn bekend over de offer-orgieën in het oude Mexico, *Tenochtitlan*, waar de slachtoffers zich met de huid der reeds geofferden bekleedden, afgrijselijk symbool der bloedige vereenzelviging, die men in het theater-masker terugvindt. Deze bekleeding heette volgens *Fraser*, bij *Hegemann* geciteerd: *netcotoqiliztli*, hetgeen letterlijk beteekenen zou: ‘zich voor God houden’ (een aanduiding met de dubbele beteekenis

1) Een boeiende bladzijde over den oorsprong van het plaatsvervangend offer schreef *Hugo von Hofmannsthal* in *Das Gespräch über Gedichte* (Die Prosaischen Schriften gesammelt. S. Fischer Verlag, Berlin. 1907. Erster Band, blz. 90-91).

van ‘zich bereid houden voor de godheid’ en ‘zich met de godheid vereenzelvigd achten’).

Met bloemen bekranst dansten de voorbestemden door de straten en werden als goden vereerd in de veronderstelling, dat zij de godheid, aan wie zij waren toegewijd, in levenden lijve vertegenwoordigden. Zij genoten voorrechten als die, waarvan het galge-maal een overblijfsel was.

Dat sommige volkeren voor den offerdood de gevangengemaakte aanvoerders of vorsten hunner vijanden kozen, en dezen koninklijke eer bewezen tot het oogenblik van de slachting; dat weer andere hun eigen koningskinderen ten offer brachten in dagen van droogte of anderen onspoed; dat soms de priesteres de schoonste jongelingen aanwees voor den god en hen door het wreede ceremonieel der openbare geeseling afzonderde van de gemeenschap met de stamverwanten tot offers onder offervaardigen; dat soms naar de voorstelling van primitieven de ten offer bestemde voor den drager van aller schulden gold, terwijl hij andermaal bij wijze van vonnis uitgekozen werd wegens de groote schade, die zijn vijandschap of zijn verraad den stam had toegebracht; dat eindelijk de schoonheid van gestalte, de voornaamheid van geboorte, de verwachte waardigheid van houding in het aangezicht des doods vaak oorzaken der uitverkiezing tot het offer waren, versterkt in onderdeelen ons vermoeden, omdat het in den ritus van het menschenoffer al die elementen aantoont, waardoor wij van den man-op-straat den tragischen *held* onderscheiden en van het alledaagsche vergrijp de veel dieper gewortelde tragische *schuld*.

Even onafscheidelijk als van de keuze der slachtoffers voor den tragischen ritus is van de keuze der ter dood gedoemde helden van het dichterlijke treurspel de gedachte, die in de antieke wetsformule van het doodvonnis bewaard bleef: *Sacer esto*. De ook in vele onderdeelen waarneembare overeenkomst tusschen het ceremonieel van het primitieve menschenoffer en de opvoering der klassieke tragedie berust in alles beslissende hoofdzaak op de erkenning der mogelijkheid van een sacralen dood. *Het bloed vloeit en de god daalt neer*.

> A peine son sang coule et fait rougir la terre,
> Les dieux font sur l'autel entendre le tonnerre;
> Les vents agitent l'air d'heureux frémissements,

Et la mer leur répond par ses mugissements;
La rive au loin gémit, blanchissante d'écume;
La flamme du bûcher d'elle-même s'allume;
Le ciel brille d'éclairs, s'entre-ouvre, et parmi nous
Jette une sainte honeur qui nous rassure tous.
(*Iphigénie*, V. 6)

Geen dichter heeft de *katharsis* der klassieke tragedie in zoo nauw verband gebracht met de zuivering der schulden door het menschenoffer als *Racine* in dezen laatsten, magischen regel, waarin hij voorzeker *Euripides* volgt, doch, door de zelfstandige formuleering, in kracht van samenvatting en verstrekkendheid van suggestie overtreft.

III

Toch kan men de meening niet verdedigen, dunkt mij, dat *Jean Racine* het treurspel zou hebben beschouwd als de symbolische ritualiseering van het menschenoffer. Juist hetgeen hij uiteenzet in zijn *Préface de Bérénice* sluit zulk een opvatting uit:

> Ce n'est point une nécessité qu'il y ait du sang et des morts dans une tragédie: il suffit que l'action en soit grande, que les acteurs en soient heroïques, que les passions y soient excitées, et que tout s'y ressente de cette tristesse majestueuse qui fait tout le plaisir de la tragédie.

Maar het veelvuldige gebruik van de woorden *sacrifice* en *victime* in al zijn treurspelen, ook in dit onbloedige spel, waar het afscheid-voor-eeuwig tusschen twee geliefden den tragischen zoendood vervangt, bewijst wel, dat de dichter van *Iphigénie* het karakter van de offerdaad in de delging de tragische schuld heeft onderkend, gelijk ook *Vondel* in minder sterke mate, toen hij zich in den opdrachtbrief vóór *Salomon* aan Justus Baeck verontschuldigde: ‘In dit treurspel wort geen bloet, maer die groote ziel gestort’. Racine erkende slechts één wet:

> La principale règle est de plaire et de toucher, toutes les autres ne sont faites que pour parvenir à cette première (*Préface de Bérénice*).

Doch dat evenwicht tusschen ‘*plaire*’ en ‘*toucher*’ veronderstelt die ‘majestueuze droefheid’, welke het wezen der tragische ontroering is. Men kan de majesteit dier droefheid niet begrijpen zonder het *Sacer esto* van het antieke doemvonnis, en het afscheid van de ballinge der liefde Bérénice, waarschijnlijk de

meest door den schrijver-persoonlijk geliefde heldin, is als bij Vondel in zijn *Salomon* een doodvonnis over de ziel, wreeder wellicht dan de lichamelijke ondergang, volgens het woord van *Bajazet*:

> La mort n'est point pour moi le comble des disgràces (*Bajazet. II.* 3).

De verkieslijkheid van den religieuzen offerdood boven het lot van den tragischen held, is bij Racine zelfs een weerkeerend motief, nergens duidelijker uitgedrukt dan in de woorden, die *Oreste* spreekt tot *Hermione*:

> J'ai mendié la mort chez des peuples cruels
> Qui n'apaisaient leurs dieux que du sang des mortels:
> Ils m'ont fermé leurs temples; et ces peuples barbares
> De mon sang prodigué sont devenus avares.
> Enfin je viens à vous, et je me vois réduit
> A chercher dans vos yeux une mort qui me fuit.
> (*Andromaèue, II*. 2)

De dochter van Minos en Pasiphaé weet maar te goed, dat ook de tragiek van het lot door de goden begeerd wordt. Altijd is de ondergang van den mensch een hulde aan hun onverstoorbare onsterfelijkheid: deswege zijn zij bloedgierige goden:

> Les dieux m'en sont témoins, ces dieux qui dans mon flanc
> Ont allumé le feu fatal à tout mon sang;
> Ces dieux qui se sont fait une gloire cruelle
> De séduire le coeur d'une faible mortelle.
> (*Phédre, II*, 5)

En *Iphigénie* is zich van dit wreede welbehagen der goden ten volle bewust; zij bekent het bij wijze van afscheid aan haren minnaar Achilles:

> Ce champ si glorieux où vous aspirez tous,
> Si mon sang ne l'arrose, est stérile pour vous.
> (*Iphigénie, V.* 2)

Voor Jean Racine is het bloedoffer of tenminste de algeheele vermorzeling der persoonlijkheid de eenige oplossing in het conflict van den onderdaan met de soevereiniteit; hij weet, dat God menschenbloed drinkt:

> Et qu'une mort sanglante est l'unique traité
> Qui reste entre l'esclave et le maître irrité.
> (*Bajazet, IV.* 7)

Zelfs acht hij deze heidensche bloedwet door de erkenning van den geestelijken God niet weggenomen. Een martelaarsspel als de *Polyeucte* van *Corneille* dichtte hij nooit, maar in de twee Oud-Testamentische spelen, ontstaan na zijn inkeer, belijdt hij nog steeds, en met nadruk dezelfde overtuiging, die hij van het wezen der tragiek niet afscheiden kàn:

> Songez-y bien: ce Dieu ne vous a pas choisie
> Pour être un vain spectacle aux peuples de l'Asie,
> Ni pour charmer les yeux des profanes humains:
> Pour un plus noble usage il réserve ses saints,
> S'immoler pour son nom et pour son héritagé,
> D'un enfant d'Israël voilà le vrai partage.
> (*Esther, I.* 4)

Het koor bevestigt dit inzicht met een vreugdevolle en daardoor te meer ijzingwekkende luciditeit:

> Grand Dieu, tes saints sont la pâture
> Des tigres et des léopards.
> (*Esther, I.* 5)

Francois Mauriac (La vie de Jean Racine, Plon, Paris, 1928) wil hier een toespeling in zien op de vervolging der vrouwen van Port-Royal, en dus tegelijk een waarschuwing aan koning Lodewijk XIV; het is natuurlijk niet ondenkbaar, dat Racine zooiets beoogde, maar in elk geval zijn deze bitter-zingende regels in treffende overeenstemming met zijn overal weerkeerend idee van den noodzakelijken ondergang der *sacri*, dat hij misschien, bekeerd, tegen zijn levenseinde, op zichzelf heeft toegepast. Zijn Godsaanbidding, den verweesden knaap te Port-Royal geleerd, bleef altijd met de gedachte, wellicht de ervaring, verbonden, die in de Heilige Schriftuur is uitgedrukt door de woorden: ‘Uw God is een ijverzuchtige God’.

> Impitoyable Dieu, toi seul a tout conduit
> (*Athalie, V.* 6)

Zoo luidt de laatste bekentenis zijner laatste tragische heldin, wanneer de engel der vernietiging zijn werk gedaan heeft. God is gewroken op het leven. En voor Racine heeft de klassieke tragedie geen andere beteekenis dan dat de godheid zal gewroken worden op het leven.

IV

Anderen hebben andere verdiensten, die men naar eigen smaak met die van Jean Racine kan vergelijken, zooals bijvoorbeeld *Stendhal* heeft gedaan in zijn verhandeling over *Racine et Shakespeare* (‘Pages retrouvées, éd. André Delpeuch, Paris, 1927), twee zaken zal men altijd in het voordeel van Racine blijven erkennen: dat hij de welluidenste verzen van het moderne Europa heeft geschreven en dat hij in deze welluidende verzen dieper dan eenig treurspeldichter vóór of na hem is doorgedrongen tot het religieuze wezen van het treurspel. Bij hem is de tragedie het zuiverst *liturgisch* en wie hem een onmiskenbare eentonigheid in den bouw zijner drama's verwijten, die immers alle vrijwel eenzelfde verloop vertoonen, huldigen juist in hem het vermogen om alle afwisselende aspecten der wreedheid van het leven onder te brengen in een eenvoudig schema, dat enkel aan zijn ritueel voorkomen zijn bestaansgrond ontleent. De onwrikbare trouw aan de Aristotelische eenheden, door geen modern dramaturg zoo nauwgezet betuigd, zou zich nauwelijks kunnen vereenigen met de erkenning van den allesomvattenden grondregel, dat het theaterstuk behagen en ontroeren moet, indien voor Racine de mogelijkheid aanvaardbaar ware geweest van een treurspel, vrij van den ritueelen vorm der klassieken. De inhoud niet alleen, maar de uitwendige gedaante zijner stukken bleef aan de ritueele offerplechtigheid verwant. Dat juist op hem de bewonderaars der zoogenaamde *poésie pure* zich beroepen, komt voort uit den liturgischen aard van zijn alexandrijn, die in werkelijkheid nooit de strekking heeft eener loutere- of belanglooze incantatie, en die toch altijd klinkt als een bezweringsformule. Zooals Gregoriaansche zang, door hartstochtloos te zijn, al de onstuimige gevoelens van den Psalmist tot bovenzinnelijke klaarte verheldert, zoo houdt de strakke Raciniaansche zesvoeter met zijn volstrekt regelmatige afwisseling van staande en slepende rijmen de bijna dierlijk-eruptieve liefdes-instincten, waarover hij gestadig spreekt, in een kristalharde helderheid besloten en dit welhaast onmenschelijke bedwang is de uitdrukking van een opperst en wreed welbehagen aan de gruwelijke feiten. Platte romantische kritiek heeft zich erover vermaakt, dat personen in levensgevaar op hun gemak den tijd nemen om in lange vers-

tiraden mee te deelen, hoever hun doodsnood reeds gevorderd is, en speciaal aan het slot van 's meesters jeugdwerk hinderde haar de lange (en voor haar gevoel groteske) doodsaankondiging, die *Créon* van zichzelf ten beste geeft:

> Arrêtez.... Mon trépas va venger votre perte;
> La foudre va tomber; la terre est entr'ouverte;
> Je ressens à la fois mille tourments divers
> Et je m'en vais chercher du repos aux enfers.
> (*Les Frères ennemis, V.* 6)

Het is den dichter echter niet te doen om eenige naturalistische toenadering tot welke realiteit dan ook; hij voert een *treur-spel* op, dat wil voor hem zeggen: hij speelt, om te behagen, met gevoelens, die ontroeren en ontzetten. Hij geeft ze niet rauw en ongevormd weer. Hij weet, dat het tafereel eener vrouw, die op straat plotseling gillend ineenzakt en sterft, hoezeer aangrijpend voor de toevallige ooggetuigen, alle wezensmerken van de schoonheid mist, terwijl de tragedie er geen ontberen kan, want het treurspel is de opperste liturgie van den religieuzen schoonheidsdienst, de *hoogmis van de poëzie*. Zoomin als tijdens den kerkdienst gezongen wordt uit louter zingenslust, zoomin is er *poésie pure* aanwezig of zelfs maar mogelijk op de verhooging van het tooneel; ieder gebaar, iedere regel is er zinvol, of verkeerd. *Thierry Maulnier* bestrijdt dan ook terecht de hypothese van *Henri Bremond*, die bij Racine ‘zinlooze schoonheid’ ontwaarde, en met name de bijzonder welluidende regel:

> La fille de Minos et de Pasiphaé.
> (*Phèdre, I.* 3)

is zwaargeladen van de suggestie eener haerediteit, die bloedig door het heele drama spookt en de tragische schuld der onweerstaanbaar-begeerende heldin eerst ten volle aannemelijk maakt:

> Noble et brillant auteur d'une triste famille,
> Toi, dont ma mère osait vanter d'être fille,
> Qui peut-être rougis du trouble où tu me vois,
> Soliel, je te viens voir pour la dernière fois!
> (*Phèdre, I.* 3)
> O haine de Vénus! o fatale colère!
> Dans quels égarements l'amour jeta ma mère!
> (*I.* 3)

La mort aux malheureux ne cause point d'effroi;
Je ne crains que le nom que je laisse après moi
Pour mes tristes enfants quel affreux héritage!
(*III.* 3)
J'ai pour aïeul le père et le maître des dieux;
Le ciel, tout l'univers est plein de mes aïeux:
Où me cacher? Fuyons dans la nuit infernale.
Mais que dis-je? mon père y tient l'urne fatale;
Le sort, dit-on, l'a mise en ses sévères mains:
Minos juge aux enfers tous les pâles humains.
(*IV.* 6)

Tegenover zulke klachten van de door Venus' afgunst achtervolgde *Phèdre* kan men onmogelijk volhouden, dat de bekendmaking harer afstamming van den gruwbaren Minos, koning van Creta, en de door Jupiter afschuwelijk-verleide Pasifaé zonder beteekenis zou zijn, of enkel om den wille van den klank geschreven! Klank, woord en volzin zijn ondergeschikt aan de liturgische functie van de dichtkunst in het drama, en laten zich daar zonder schade niet van losmaken. Het gevoel, dat zij uitdrukken, bereidt een ander voor en in elk woord van iederen regel is iets van de kiemkracht der fataliteit aanwezig, die uitbarst en uitbloeit in het geheel der handeling.

Verdraagt de liturgie van het dramatische ritueel geen zinlooze schoonheid, nog minder houdbaar is de uitspraak van *Stendhal*, die in de felheid van den romantischen strijd, en zeker ook uit zucht om ergernis te wekken, op den klassieken dichtvorm van het Fransche treurspel schimpte: ‘Le vers alexandrin n'est souvent qu'une cache-sottise’. *Stendhal*, die wel vaker een opkomend gevoel van persoonlijke animositeit voor het reeds geleverde bewijs zijner intelligentie aanzag, strooit dezen kwaadaardigen volzin losweg in een betoog, dat voor de nagedachtenis van Racine niet kwetsend behoeft te worden genoemd (De meester wordt ook in het oordeel van den romanticus, die hier het pleit wint, gerekend tot de ‘génies immortels dont notre pauvre France ne verra peut-être pas les égaux d'ici à huit ou dix siècles’, en voor de willige leerlingen, die klaar staan om alles te verguizen wat *Stendhal* terecht of ten onrechte verguisd heeft, is deze waarschuwing heilzaam!) Maar al wijst hij dan de verborgen *sottises* in het werk van Jean Racine niet aan, men kent voldoende de vooroordeelen zijner school om er bijvoorbeeld de

beginregels toe te mogen rekenen van *Iphigénie*, sindsdien zoo dikwijls door romantici gesmaad:

> Oui, c'est Agamemnon, c'est ton roi qui t'éveille,
> Viens, reconnais la voix qui frappe à ton oreille.
> (*Iphigénie, I.* 1)

Men wijst er op, dat deze regels *onnatuurlijk* zijn, zooals men er ook op wijst, dat Achilles in het heele stuk meer op een hoveling van Lodewijk XIV lijkt dan op den held der Ilias: een koning wekte immers nooit op zulke wijze, en met zulke précieuze woorden zijn dienaar. De ‘stem, die aan het oor klopt’ - frequenter in de spelen van Racine - houdt men voor een verbastering van de poëtische beeldspraak en *Hugo Verriest* maakte zelfs Vlaamsche propaganda uit een gezonde waarschuwing tegen zulke, ziekelijk geachte, overbeschaving! De verzen zijn inderdaad niet ‘natuurlijk’, de woordkeus is inderdaad ‘gezocht’ en aan wie hem navolgen wil, houdt Racine betere dichtregels voor, maar ook deze twee verzen, die geenszins buiten den toon van het geheel vallen en dezen zelfs door hun welluidendheid inleiden als een vioolstreek een concert, kunnen den opzet bewijzen, waarmede Racine een naturalistische spreekwijze ten gunste van een liturgische vermijdt. Ze zijn niet natuurlijk, maar ze zijn ongetwijfeld ritueel. En hierdoor bevestigen ook de zoogenaamde *sottises*, de klassieke onnatuurlijkheden, waarin *Racine* den invloed van *Quinault* deed merken, dat hij het treurspel als een handeling begreep, die uitstijgt boven het natuurlijke en die dit ook niet ‘voorstelt’, maar verklaart.

V

Over den inhoud der Raciniaansche liefdesdramatiek sprak *dr. Leo Simons* (*De dramatiek en het tooneel*, III, blz. 190) met erg weinig eerbied als over ‘heel de liefdeskraam der ridderromantiek, waarvan het Fransche publiek blijkbaar niet gauw genoeg kreeg.’ Voor een Franschman moet dit oordeel barbaarsch klinken, en hij zal nauwelijks méér waardeering gevoelen bij de kennismaking met de zienswijze van *Denis de Rougemont*:

> Racine, comme Pétrarque, était de la race des troubadours, qui trahissent l'Amour pour l'amour: presque tous ont fini en religion. Mais

notons le: dans une religion de retraite, - dernier injure peut-être au jour intolérable' (*L'amour et l'occident*. Plon, Paris, 1939, blz. 197).

Wat er aan middeleeuwsch-romantische motieven nawerkte in de bewust-klassieke treurspelkunde van Racine, werd zóó door hem gelouterd van alle romantisch vooroordeel, dat het alleen herkenbaar is voor wie hem niet begrijpt, de Hollander in dit geval en de Zwitser, beiden vertegenwoordigers van een volk zonder tragisch-theatrale traditie. Het is waar, dat hij aan de liefde den hoofdrol gunde op het klassieke tooneel. Maar aan welk een liefde!

L'amour peut-il si loin pousser sa barbarie?
(*Andromaque, III.* 8)

C'est Vénus tout entière à sa proie attachée.
(*Phèdre, I.* 3)

Het is altijd de doodende liefde, een hartstocht, die het licht der oogen wegschroeit bij volle besef van de rede: en niet het noodlot straft deze liefde, maar *de liefde straft zichzelven*. Het noodlot ziet. De mensch is blind. Nooit is de wet, die zich aan de 'slachtoffers' (de *victime's*) der Raciniaansche tragiek voltrekt, een door onrechtvaardigheid onmenschelijke wet, gelijk het blinde noodlot van de Grieken, dat Oedipus onbewust van zijn misdaad doet zondigen en hem in deze zondeschuld vernietigt. Het is altijd de vergelding van een hooge koele rede, toegepast op een laaiende en redelooze drift. De tweespalt is in den mensch zelf, en hij *kent* dezen tweespalt. Het is zijn tragisch voorrecht, dat hij zijn eigen instincten begrijpt, het is zijn tragische doem, dat hij ze nochtans volgt. Door lief te hebben, haat hij zichzelven en offert zich op aan de wraakgierige, want ijverzuchtige godheid:

O haine de Vénus! O fatale colère!
(*Phèdre, I.* 3)

Er is geen menschelijke liefde mogelijk, die niet een diefstal zou zijn ten opzichte der rechten van de godheid: elk schepsel, waaraan men zich hecht door zijn liefde, steelt deze liefde van een Schepper, die zich wreekt, en die zich zelfs karakteriseert in den Bijbel door zich de wrake als uitsluitend kenmerk voor te behouden. *Mij is de wrake*, zegt de Heer!

Niet het blinde samenspel van onnaspeurlijke natuurmachten,

noch het willekeurige woeden van goden is het fatum voor Racine, doch het bestaan van dezen éénen God, dien men uitdaagt, wanneer men het aardsche bemint. *Thésée*, het is waar, heeft zijn zoon toegewijd aan den toorn van Neptunus en de God verhoort deze vervloeking, die met de voorbestemming tot het menschenoffer overeenkomt, maar het is, omdat de schuld van Phèdre slechts volmaakt gedelgd kan worden door den ondergang van den geliefde. Hij zal niet zonder haar gelukkig zijn in de armen zijner Aricie. Zelfs de troost blijft haar onthouden, dat haar offer dienen kan voor zijn geluk. Het heeft geen anderen zin dan de tevredenstelling der jaloersche godheid. Het is een zuiver menschenoffer, zonder sociale strekking (zooals men die in den plaatsvervangenden offerdood van *Eriphile* desgewenscht kan onderscheiden), het is de loutere zelfvermorzeling van de door hartstocht verblinde.

Chateaubriand besefte dit zuiver, toen hij in de gradatie der gevoelens, die de groote scène van Phèdre beheerschen een ‘wetenschap der droefheid’ waarnam: ‘une science de la tristesse, des angoisses et des transports de l'âme que les anciens n'ont jamais connues’. (*Le Génie du Christianisme*, Deuxième Partie, livre III, Ch. 3). Bij de ouden was er een blind woeden: men zag er de uitspattingen van het gevoel, zoo vervolgt hij, maar hier is een verwardheid van ziel en zinnen, van wanhoop en liefdesgeweld, die alle uitdrukking te boven gaat.

> Hélas! du crime affreux dont la honte me suit
> Jamais mon triste coeur n'a recueilli le fruit.
> (*Phèdre, IV.* 4)

Geen ander dichter dan de wreedaardige Racine had deze straffe formuleering kunnen vinden om in enkele woorden de volstrekte noodzakelijkheid en de volstrekte nuttelоosheid, de onontkoombaarheid en de uitzichtloosheid van het menschenoffer samen te vatten. Zijn God alleen, die de wet stelde aan de natuur, kent ook de geheime reden, waarom deze wet zich vervult. Slechts met dien God in harmonie kan de natuur zich zuiveren:

> O divine, o charmante loi;
> Que de raisons, quelle douceur extrême:
> D'engager à ce Dieu son amour et sa foi!
> (*Athalie, I.* 4)

Om te begrijpen, dat deze verzen werden neergeschreven over denzelfden God, en dat zij toch geen godslastering zijn, moet men in *Jean Racine*, die door de beruchte vrouw *Voisin* waarschijnlijk niet geheel zonder grond van moord op *Marquise du Parc* is beschuldigd, een mysticus erkennen, neergedrukt en vervoerd door de 'tristesse majestueuse' der ervaring, dat wij maar menschen zijn, en niets meer aan te bieden hebben aan de Godheid dan onszelven.

ANTON VAN DUINKERKEN

Hoe staat een vreemdeling tegenover Racine?

In andere omstandigheden, wanneer op zijn bodem niet Engelschen en Franschen, ook vrijwilligers uit vreemde naties, gereed hadden gestaan voor den strijd tusschen twee ideologieën, zou Frankrijk den een-en-twintigsten December den dag hebben herdacht waarop Jean Racine, drie honderd jaar geleden, te La Ferté-Milon gedoopt werd. Wel hebben enkele plechtigheden in zijn geboorteplaats, in Port-Royal des Champs, waar zijn asch niet bleef rusten ‘aux pieds de M. Hamon qu' *il avait* tant aimé’, de herinnering aan den dramaturg verlevendigd, wel heeft de *Revue de Littérature Comparée* haar laatste nummer geheel aan hem gewijd, maar de voornaamste en de meest voor de hand liggende herdenkingsvorm, de opvoering van zijn oeuvre geheel of gedeeltelijk, moet grootendeels achterwege blijven; de voorgenomen huldiging in de Sorbonne zal wel tot een herdenking in een gemakkelijk te ontruimen lokaal moeten worden teruggebracht. Nederland zal hem eeren door een opvoering van *Phèdre* in de vertaling van Prof. Dr. J.L. Walch, door een bijeenkomst in de Aula der Amsterdamsche Universiteit en door voorlezing van fragmenten uit *Andromaque* door Jacques Copeau en uitvoering van muziek bij Racine's poëzie onder leiding van Sem Dresden.

't Lijkt me een waagstuk voor een vreemdeling, zelfs al heeft zijn studie hem jaren lang met Racine's werk en de Fransche tragedie in contact gebracht, te trachten hem te benaderen: nederig, liefdevol, aandachtig moet hij staan tegenover deze uiting van den Franschen geest in zijn essentie. Immers heeft de Fransche critiek hem doen zien, dat hij zich waagt aan de beoordeeling van een schepping, die de Franschen voor zich alleen in haar geheel opeischen. Madame de Staël spreekt van

‘un art qui ne convient qu'aux Français’. Jules Lemaître, een toespeling makend op La Fontaine, den essentieel Franschen schrijver, die ‘ceux qui sont du nord et qui sont du midi’ in zijn lectuur en zijn belangstelling samenbracht, zegt: ‘Je suis tenté de croire qu'il y a une partie de Racine à jamais inaccessible aux étrangers et qui sait? peut-être à tous ceux qui sont trop du midi comme à ceux qui sont trop du nord. C'est un mystère. C'est ce par quoi Racine exprime ce que nous appellerons le génie de notre race: ordre, raison, sentiment mesuré et force sous la grâce’. Victor Giraud gaat nog verder. Waar Jules Lemaître nog een kans openliet aan hen die niet ‘trop du midi’ of ‘trop du nord’ waren, verklaart hij resoluut: ‘Il leur (den vreemdelingen) arrive parfois de comprendre et Corneille et Molière; Racine leur échappe totalement. Le plus français peut-être de nos poètes ne sera jamais bien compris que des Français’. En Thierry Maulnier, de meest recente schrijver van een suggestief, ook wel eenzijdig of paradoxaal boek over hem, verklaart Racine tot ‘la lumière, le cristal même de la race’, met dezelfde nationalistische overtuiging, die Jules Lemaître in 1908 hem voor zijn ‘ras’ deed opeischen, als een taboe.

Een dergelijke, zeker niet-literaire, niet-wetenschappelijke, houding moge ik hier niet in discussie brengen; zij zou leiden tot een fetisch-dienst rondom Racine, in de eerste plaats, rondom dien anderen essentieelen Franschman, den La Fontaine der fabels, maar ook der *Contes* en van *les Amours de Psyché et de Cupidon*. Heeft de vreemdeling het recht over Montaigne te oordeelen, kan hij hem beter benaderen, gemakkelijker liefhebben omdat hij proza schrijft, een veelzijdig en steeds wisselend moralist is, terwijl hij toch misschien wel de vertegenwoordiger bij uitnemendheid van den Franschen geest is? Mag een Nederlander een boek over Diderot of over Chateaubriand schrijven, een Duitscher een monumentaal werk aan Mallarmé wijden, een Engelschman een monographie geven van Guy de Maupassant of van Stendhal? Gelukkig kan de Nederlander steun zoeken voor zijn gewaagde onderneming om Racine te begrijpen in de overtuiging, dat andere vreemden hem begrepen en liefhadden: Lytton Strachey, die zoo fijn psychologisch menschen en tijdvakken voelde en weergaf; Vossler en Leo Spitzer, die zoozeer

doordrongen in Racine's afgestemde kunst, evenals Benedetto Croce; de Zwitser Merian Genest, de Schot F.C. Green, die alleen de Fransche tragedie naar waarde schatten zooals ze tot uiting komt in 't werk van Racine. En dat geeft mij den moed eveneens te trachten uiteen te zetten hoe een vreemdeling tegenover hem kan staan.

En zeker is wel de eerste vraag die zich voordoet deze: kan hij van Racine houden? Wat is voor hem de Fransch-classieke tragedie? Ik waag het niet de houding te bepalen van het gemiddelde Fransche publiek, dat niet lycée of collège bezocht, of dat dáár niet is afgeschrikt door den schoolschen geest, de opeengestapelde commentaren, de historische en mythologische elementen in zijn kunst, die met het heden geen verband houden. Onlangs heeft een schampere uitlating van Pierre Hamp in de *Encyclopédie française* aanleiding gegeven tot een polemiek, die de verdedigers van het klassieke naar de wapens deed grijpen, de Université in beroering bracht, in het andere kamp misschien weer smalend deed opmerken, dat ‘les classiques le pain des professeurs’ zijn, zooals de Goncourts meenden te mogen constateeren. Men gevoelt, dat Racine ook in Frankrijk tegenstand ondervindt, al moge de belangstelling voor hem grooter hebben geschenen dan die voor Corneille, een klacht die ik overneem uit Jean Schlumberger's *Plaisir à Corneille*.

Wanneer Sainte-Beuve in zijn prachtige bladzijden over de groote Fransche schrijvers der zeventiende eeuw zich afvraagt wien men de voorkeur moet geven, dan gaat onomwonden zijn voorkeur uit naar Molière, zonder de nuanceeringen en het voorbehoud die hij overheeft voor Corneille, Racine, Boileau of La Fontaine, hierbij zijn oordeel niet zuiver tot het letterkundige bepalend; Molière is dan voor hem ‘le maître des maîtres’, onafscheidelijk in zijn liefde verbonden met La Fontaine: ‘on ne les sépare pas, on les aime ensemble’. Maar voor den vreemdeling, die niet is ingewijd in de kunst der Fransch-classieke comedie, die niet de Louis XIV-elementen weet te scheiden van wat Molière aan algemeen menschelijke waarden heeft, voor hem blijft deze toch nog een schrijver waartegenover hij vreemd staat, terwijl Jean Giraudoux of Oscar Wilde of Bernard Shaw hem ‘liggen’. ‘Aimer et chérir Molière’, wat Sainte-Beuve doet en van ons verlangt, het gaat voor den vreemdeling, mis-

schien gaat het gemakkelijker in onzen tijd dan dertig jaar geleden.

'Aimer et préférer ouvertement Corneille', kan men dit van den vreemdeling vragen? vooral van den vreemdeling 'du nord'. Zijn groote waarde als moralist die, met Richelieu en Bossuet, levenswaarden een vasteren inhoud geeft, burgerzin kweekt, de kracht van het zieleleven stelt tegenover de vernietiging waarmee het noodlot den mensch dreigt, dat alles wat de Franschen van den eersten Grooten Oorlog in hem terugvonden, wat Péguy in hem had aangekondigd als een bron van vernieuwing, de vreemdeling ziet het niet. Met een enkele uitzondering gaat de buitenlandsche critiek langs hem heen; Victor Klemperer wees onlangs op zijn waarde. En Jean Schlumberger constateerde van hem: '....aujourd'hui dans un gouffre d'indifférence'. Het enthousiaste werk van Robert Brasillach en het reeds genoemde van Jean Schlumberger mogen een poging zijn om Corneille weer naar waarde te doen schatten, hij blijft voor den vreemdeling van onzen tijd een auteur van ver verwijderde, heroïsche kunst; zeer moeilijk zal de gemiddelde lezer de conclusie van Brasillach onderschrijven: 'Oui vraiment, il a été notre Shakespeare', die daarbij van het parallel tusschen hem en Racine afziet.

Maar wat doen we met den derden grooten Franschen classischen dramaturg? Kunnen wij van hem houden, of zijn we afgeschrikt door de overwegingen der Fransche kritiek, die ik in het begin van mijn opstel aanhaalde, deinzen wij terug voor de absolute volmaaktheid die ons wordt voorgehouden in een volzin van dienzelfden Brasillach, die met deze woorden een parallel met Corneille als onnut ter zijde schuift: 'Et puis, Racine est incomparable, Racine est inimitable, il est le seul Racine'? Eigenlijk meen ik, dat Racine door den vreemdeling het meest wordt geschuwd, omdat op hem het sterkst de smaad rust dien het Romantisme drukte op het pseudo-classicisme van het Eerste Keizerrijk, 'cette école classique, vieille rajeunie, dont la seule vue inspirait l'ennui', zooals Chateaubriand getuigde, de kunst die Victor Hugo, onrechtvaardig, vereenzelvigde met die van den schrijver van *Phèdre*:

> 'Sur le Racine mort, le Campistron pullule',

terwijl Taine heel zijn theater, met al zijn personen en hun

hartstochten, deugden en ondeugden, beperkte binnen de muren van ‘le salon d'une vraie cour’. Het doode pseudo-classicisme van Voltaire tot Luce de Lancival, de tijdelijke opbloei met Ponsard's *Lucrèce* of Parodi's *Rome vaincue*, evenmin als de classicistische tragedie van Jean Moréas of Verhaeren heeft nieuwe belangstelling voor Racine bij den vreemdeling kunnen doen ontstaan. François Mauriac's *Vie de Racine* las men vooral om beter door te dringen in den schrijver van *Le nid de vipères* of van *Genitrix*, die andere Agrippine; Thierry Maulnier die met zijn *Racine* een strijdend boek schreef, waarin hij één zijde van zijn kunst, de liturgische, sterk belichtte, bleef bijna onopgemerkt in den vreemde; Jean Giraudoux liet de flitsen van zijn fijn vernuft schitteren, vermengd met zeer diepgaande opmerkingen over Racine's wezen en kunst. Het buitenland bracht in dien tijd werk van waarde waaruit een beter begrijpen van het wezen en het cultureele vraagstuk van de Fransch-classieke tragedie en van Racine bleek, maar 't bleef onopgemerkt.

Maar was er dan niets dat maakte, dat de vreemdeling zich tot hem aangetrokken voelde als tot één der hoogtepunten der letteren, zooals hij het kon worden tot Goethe, Shakespeare of Cervantes?

Racine en Shakespeare. We weten niet precies in welk een vlaag van ‘romanticisme’ Stendhal er toe werd gebracht om in zijn beide brochures deze dramatici tegenover elkaar te plaatsen, al was de vergelijking in die dagen veelvuldig voorkomend, talrijker dan de parallel Racine-Schiller die Aug.-Wilh. Schlegel maakte. Racine gold immers voor den representatieven auteur van Frankrijk, misschien wel omdat Voltaire, machtig nog en zeker óók representatief, hem boven allen had gezet, al had hij ook de houding van Fransche hovelingen in enkele helden, als Bajazet of Hippolyte, aangeduid, het verwijt dat Taine zou onderstreepen. Deze zou later, voorzichtig, erkennen: ‘Comme Shakespeare et Sophocle, Racine est un poète national’; ik wijs hier op ‘*un* poète national’. Toch geldt hij bij velen voor den vertegenwoordiger der Fransche litteratuur, zooals Dante of Vondel, Goethe of Shakespeare voor andere.

Het is wenschelijk dit vraagstuk van Racine's primaatschap nader te bezien en zich af te vragen of Frankrijk, op ander gebied, eveneens zulk een representatieve figuur bezit, dan wel of

het harmonische Fransche genie zich niet laat vertegenwoordigen in één groote, uitzonderlijke, werkelijk nationale figuur. Heeft Frankrijk een schilder die het in de algemeene cultuur vertegenwoordigt, zooals andere landen een Velasquez, een Rubens, een Rembrandt hebben? En wie is dat dan, is het Poussin, die een groot deel van zijn leven in Rome doorbracht, of Claude Gelée, waarin de Lotharinger Maurice Barrès zich terugvond; is het Watteau, Delacroix, Cézanne? Fransche schilderkunst heeft, meen ik, niet die universeele en absolute werken voortgebracht welke haar resumeeren in het hoogtepunt dat één kunstenaar bereikt; zij is veeleer een voortzetting, een doorloopende uitdrukking van den Franschen geest. Zoo is het ook met de muziek. Noch Couperin le Grand of Rameau, noch Berlioz, noch Claude Debussy, dien men den eerenaam Claude de France gaf, staan daar met de grootheid van een Beethoven, den Duitscher van nabij de lage landen aan de zee, of van Mozart, den Salzburger, van Giuseppe Verdi, wiens omvangrijke oeuvre dat we zoo slecht kennen, toch zeker de Italiaansche muziek vertegenwoordigt. Men zou zeggen, dat het genie van matiging en gereserveerdheid, in overeenstemming met Frankrijk's luchten vol zachte harmonie, niet kan worden samengebracht in één enkel artiest die, alles overheerschend, bij den vreemdeling Frankrijk vertegenwoordigt, zijn ziel en zijn cultuur. Elie Faure heeft de stelling durven aanduiden, dat het wezen van Frankrijk, het ware *opus francigenum*, te vinden is in de kathedraal. Maar ook dan is het niet één mensch, één schepper, die in steen en hout de uitdrukking van Frankrijk voor den geest oproept. Kan men spreken van ‘le pays de Racine’, als van ‘'t land van Rembrandt’? En wanneer men dan toch den typeerenden schrijver voor Frankrijk wil zoeken, dan is het wel Montaigne, al eischt Jean Giraudoux die eer voor La Fontaine op, die zoo zorgeloos, zoo hoffelijk en onegoïstisch is, wiens geest van avontuurlijkheid en verkwisting zoo Fransch zijn, volgens hem. Racine is dus niet de algemeen aanvaarde vertegenwoordiger van de Fransche letterkunde in haar diepste wezen, als Shakespeare of Goethe.

Maar wat kan een vreemdeling dan bewegen om te trachten hem te benaderen, zoodra hij zich met Fransche letteren bezighoudt? ‘Aimer.... et préférer Racine’, wat Sainte-Beuve van

zijn landgenooten niet kon vergen. 't zal voor hem moeilijk zijn. Maar Racine begrijpen, in hem doordringen, langzaam, nu eens afgestooten door vrij gemakkelijke adjectief-rijmen of door een tiental alexandrijnen die als een doode plek in een ets aandoen, dan weer geboeid door een uitbarsting van hartstocht waarin elk woord, elke nuance een dieper doordringen in het wezen der dramatische figuren beteekent, voortdurend lezen in Racine, hem zich eigen maken, na strijd en twijfel, omdat de lezer zich bewust is van de waarde die het werk voor hem kan hebben, omdat hij weet dat er schoonheid schuilt die hij slechts ontdekken kan wanneer hij zich rekenschap heeft gegeven van alles wat hem van Racine scheidt, dat is mogelijk, mits hij wel wete, dat Racine en de Fransch-classieke tragedie beantwoorden aan het ideaal van een tijdvak en van een genre.

En daar vindt de vreemdeling de groote moeilijkheid, waarmee alle andere in verband staan.

Deze tragedie die uit de Renaissance voortkwam, door Pierre Corneille en zijn tijdgenooten - die we wel eens vergeten - werd hernieuwd en psychologisch verdiept omstreeks 1630, door het regiem van Lodewijk XIV en door Racine tot meerderen luister werd gebracht, bereikt haar hoogtepunt in hem, wordt naar den vorm de onnavolgbare tragedie die Frankrijk zelf en het buitenland willen nabootsen: ‘Le Campistron’ en Voltaire, Lamartine in *Saül* of de cosmopoliet Benjamin Constant in zijn adaptatie van *Wallenstein*, allen volgen haar na. En het buitenland doet het ook, het neemt haar tot voorbeeld, vertaalt en bewerkt haar, imiteert haar. Het is hier niet de plaats om over de verbreiding van Racine's tragedie en haar invloed in 't buitenland uit te weiden: Addison's *Cato* (1713), de naar *Andromaque* bewerkte *The distrest mother* van Ambrose Philips (1712), een der grootste theatersuccessen in Engeland, typen van kunst der ‘Augustans’, Gottsched's vertaling van *Iphigénie* (1731) en zijn *Sterbende Cato* naar Addison, *Merope* van Maffei, als een protest tegen den heerschenden slechten smaak in Italië (1713), of de *Saul* van Alfieri, dat alles en ook nog wat het Racinenummer der *Revue de Littérature Comparée* bracht aan nieuwe gegevens, doet zien dat de tragedie van het tijdvak van Lodewijk XIV in den schouwburg overheerscht. En wat er bij ons in Nederland met Racine geschiedt in de vertalingen en bewerkingen, dat

heeft Mej. S. Geleerd, de schrijfster van *Les traductions françaises de Racine au XVIIe et au XVIIIe siècles* in enkele zinnen aldus samengevat: ‘Si louables que soient les tentatives faites par les traducteurs pour acclimater chez nous les chefs-d'oeuvre du classicisme français et de relever ainsi le théâtre hollandais, le résultat n'a été guère satisfaisant. Nous croyons que leur carence de talent et leur infériorité intellectuelle et psychologique ont été les causes de leur échec, et que les défauts qu'on peut mettre sur le compte de leurs origines ethniques sont de moindre importance. Certes, son rationalisme et la répugnance qu'éprouvait le Hollandais calviniste devant le paganisme, ont desséché souvent le climat spirituel de la tragédie racinienne, mais il n'en est pas moins vrai que l'absence du respect de l'art est également pour beaucoup dans l'élimination de l'élément mystique et religieux’. Voor onze Hollanders, die zooveel dichter bij het melodramatische dan bij het tragische staan, die voor de praal en den aristocratischen geest van Lodewijk XIV gemoedelijkheid en familiariteit in de plaats stellen, die meer belangstelling hebben voor het concrete dan voor algemeene ideeën, die gaarne moraliseeren en de esthetische waarden niet als het essentieele der kunst zien, die langzamer dan de Galliër zich rekenschap geven van een ironisch verwijt, een minachtenden lach, een spottenden toon, voor onze Hollanders der zeventiende en achttiende eeuw, is Racine, beduimeld en gekreukt door Jan Nomsz of Lodewijk Meyer, een gesloten boek gebleven, ondanks de menigvuldige vertalingen, herdrukken en opvoeringen. Ons theater brengt dan geen groot werk voort; ze voelen, dat er beter, grootscher kunst is in dat Frankrijk, waarvan we veel overnamen dat bevruchtend op ons werkte en dat toch onze geestelijke nationaliteit onaangetast liet. En dus trachten ze ze uitzonderlijke grootheid en schoonheid van Racine's genie weer te geven, er zich van te doordringen, deze volmaaktheid over te brengen in hun eigen taal, hun eigen gevoelswereld, hun eigen nationale sfeer. Maar in hun pogen lijden ze schipbreuk omdat ze vertalers, geen herscheppende, geen vertalende artiesten zijn, geen Vondel, geen Verwey, geen Van Genderen Stort.

De vertalers van toen en ook wij, de lezers en, bij zeldzame gelegenheden, de toeschouwers van thans staan voor dezelfde

moeilijkheden wanneer wij trachten Racine tot een deel van ons geestelijk bezit te maken. Wat ons daarin verhindert is gedeeltelijk het wezen van Racine zelf, zooals dit zich uit in de psychologische tragedie die zijn treurspel plaatst boven dat van Corneille en diens tijdgenooten. Omtrent zijn ik gedurende de vijftien jaren waarin hij voor het wereldsche theater werkte, weten we ongeveer niets, maar het getuigenis van zijn zoon Louis doet hem kennen als bezield met ‘une passion démesurée de la gloire’. Hij is de arrivist, de eerzuchtige, dicht hij den ‘gendelettre’, zooals men die figuur zich voorstelde omstreeks 1900; hij houdt van avonturen, vermaken, mondainen omgang, met mannen van adel en van letteren; handig weet hij zijn leven te besturen; hij slaagt er in bij de hoogste kringen der maatschappij - hoe is hij gehecht aan zijn Marly's - en op het hoogste punt der kunst te komen. Dank zij twee eigenschappen: zijn buitengewone gevoeligheid voor indrukken, de perfectie van zijn intelligentie. De eerste drijft hem tot onrechtvaardigheden, tot hardheid, maar zij doet hem ook de pen grijpen om de eenvoudigen, de nederigen bij den Koning te verdedigen; zij brengt hem in de laatste twintig levensjaren terug naar den geest van Port-Royal, naar heel het jansenisme waarheen dan zijn vertrouwde vriend Boileau neigt. ‘....Aux pieds de Monsieur Hamon....’ Daarnaast, daartegenover staat bij hem de diepte van het zuiver rationeele ik dat door de ondervinding die 't leven hem bracht is gevoed. Beide eigenschappen verklaren de psychologisch doordringende kanten van zijn tooneel. Als kind heeft hij zijn geheugen in verzen en dichterlijke wendingen gedrenkt; als jong mensch heeft hij zich met Grieksche schoonheid gevoed, met de pen in de hand tragici en moralisten gelezen en in kringen geleefd - godsdienstige of mondaine - waarin zijn psychologisch doordringingsvermogen is verfijnd. Buitengemeen hartstochtelijk en buitengewoon gevoelig, kon Racine des te gemakkelijker zich verdiepen in het samengestelde wezen van de ziel; Racine, Balzac, Stendhal, Proust, Jacques Chardonne zijn van een ‘famille d'esprits’ die hen plaatst boven hun tijdgenooten welke evenals zij het zieleleven willen doorgronden: Tristan l'Hermite, Charles de Bernard, Mérimée, Luc Durtain. De psychologische intuïtie, die de eersten hebben, die Flaubert bezit en Zola derft, staat hun toe hun eigen ik ter zijde te stellen,

van zich af te schudden wat hun eigen ik is, het zieleleven, het bewustzijn te deelen van de wezens die zij voor zich oproepen. Hun kunst heeft een pathetisch karakter dat de ontroering en de tegenstellingen in de harten doet zien welke tot een onherroepelijke beslissing moeten leiden - leven of dood, ‘gloire’ of oneer, ondergang of triomf van het individueele in ons -; hun kunst stelt hen in staat in zich zelf, en in hun helden, te ontdekken wat in hen verborgen is en ook wat zij voor zichzelf verbergen. Hun tooneelkunst uit zich niet in een reeks van daden, maar in een opeenvolging van inwendige spanningen en ontspanningen, van geladenheid en van ontlading die de handeling van het tooneelstuk hernieuwen. Racine, man van het hof, van de krachtige, harde omgeving van Port-Royal, van de tooneelwereld rondom Champmeslé en zijn vrouw, van de letterkundigen en hun milieu vol geest en verfijnde kunst, gaat die spanningen na in haar rijzen en dalen, hij raadt ze en doorproeft ze; de mythologische of historische gegevens van zijn treurspel vormen slechts een uitgangspunt voor de teekening van den mensch, in den meest algemeenen zin van 't woord. Zijn tooneel is, na *Andromaque*, terug te brengen tot een formule: het is de ontleding van een crisis - het woord waarmee Napoleon, óók een gevoelige, óók een volmaakt intelligente, het proces aanduidde -, van een crisis waarin de liefde bestreden wordt door een andere hartstocht bij een menschelijk wezen dat zijn eigen ik wil kennen en wil beoordeelen volgens de richtlijnen van het verstand. En zoo kon Racine van zijn Phèdre verklaren, dat zij was ‘la figure la plus raisonnable de *son* théâtre’, omdat zij den moreelen strijd belichaamde van een wezen dat zijn eigen ik doorschouwt.

Voor den Franschen lezer of hoorder is deze psychologische zijde der tragedie welke hij kent door zijn tooneel, door zijn roman, van af de zeventiende eeuw, uit zijn moralisten of zijn auteurs van maximes, een snel begrijpbare uiting van kunst; de Nederlander, de vreemdeling staat er dikwijls onwennig tegenover.

Hetzelfde gevoel van vreemdheid, van gebrek aan samenstemming heeft hij ook tegenover de elementen die het tijdvak en het hof van Lodewijk XIV heeft nagelaten in deze tragedie. Taine spreekt van ‘une conversation sous un lustre’, van ‘le salon d'une vraie cour’; voor en na hem hebben anderen dit

verwijt doen hooren, vergetend, dat aan den grondslag der tragische inspiratie zich hevige hartstochten bevinden die in een toomelooze uiting van wreedheid en afschrikwekkendheid alles en allen meesleuren naar vernietiging en dood. We hebben wel geleerd, uit de gedenkschriften en brieven en preeken van dien tijd, dat dit hof niet was wat Lepautre of Israël Silvestre in hun gravures ons daarvan voortooveren; Félix Gaiffe kon een *Envers du Grand Siècle* samenstellen, die ons wat anders deed zien; Frantz Funck-Brentano en Emile Magne brachten mede een anderen kijk op dien tijd en dat hof, maar ontegenzeggelijk zijn er elementen van noblesse, van uiterlijke grootheid, van conventie en etiquette - ik moet hier die Fransche woorden wel gebruiken om hun gevoelswaarde -, er zijn ook ‘les bienséances’, de eenmaal voor het tooneel aangenomen, traditie geworden normen, die allen te zamen tot den Louis XIV-stijl meewerken. Zij dragen er toe bij om het beeld dat we ons van Griekenland en Rome en hun tragedie hebben kunnen vormen te vervalschen door een laag van verkillende, conventioneele zinswendingen en ‘tropen’, plechtige en fraai afgeronde volzinnen, nobele gebaren en goed gecadanseerde bewegingen op 't tooneel. Zeker, voor den toeschouwer van Racine's treurspelen die de acteurs en actrices in de hofkleeding van den Zonnekoning zag, waren al deze eenmaal aanvaarde conventies niet hinderlijk; voor ons, vreemdelingen, zijn ze storend, soms ontstellend. Ik meen dan ook dat *Iphigénie* het stuk is, dat ons het meest onaanvaardbaar en onbegrijpelijk schijnt. Maar wil men al de pathetiek en al de tragiek van een conventioneel gebruikt woord gevoelen, dan wege men de zwaarte af der dreiging van 't woord ‘Madame’ in de replieken van Agrippine en Néron in *Britannicus*, V, sc. 6; vers 1648 en vv.

NÉRON, *voyant Agrippine*.
Dieux!
AGRIPPINE.
Arrêtez, Néron: j'ai deux mots à vous dire.
Britannicus est mort. Je reconnais les coups.
Je connais l'assassin.
NÉRON,
Et qui, Madame?
AGRIPPINE.
Vous.

‘Madame’ is hier reeds het doodvonnis, na het ‘Dieux’, dat het ongeduld, het terugdeinzen voor een tweede stormachtig onderhoud resumeert. En wil men als een illustratie van de onbeholpenheid onzer vertalers een ander ‘Madame’ wegen, dan leg ik den lezer dit uit *Mithridates*, I, sc, I, vers 132 voor:

> Mais on vient. Cours, ami: c'est Monime elle-même,

en de vaagheid van de vertaling van Thomas Arends' *Mithridates*:

> 'k Hoor imant komen; Ja, Arbates, 't is Mevrouw.

De vreemdeling die afgeschrikt wordt door al wat opdoemt uit het hoofsche milieu van Versailles, die misschien wel daar de Orangerie heeft bezocht, waar eenmaal *Iphigénie*, na de verovering van Franche-Comté werd opgevoerd, zal tegenover dien hoofschen stijl het oordeel van Saint-Evremond onderschrijven toen hij, de helden van Racine's *Alexandre le Grand* vergelijkend met die van Corneille, tot de conclusie kwam, dat zijn tragedie niet beantwoordde aan die der Oudheid, dat hij niet ingedrongen was in den geest van die volkeren, omdat hij te veel Fransche elementen in zijn werk had opgenomen, terwijl Corneille zijn Grieken en Romeinen deed spreken beter dan Grieken en Romeinen het ooit hadden gedaan.

Dat Fransche hof en zijn meester, beiden doen hun best weg te strijken, te verzwakken alles wat hartstocht aan plotselinge uitbarstingen, aan hevigheden, aan verwoestingsdrang in zich bergt, terwijl toch al deze uitingen van 't zieleleven aanwezig zijn, tot ons zijn gekomen in de gedenkschriften en de brieven uit dien tijd. Racine brengt zijn kunst in overeenstemming met deze opvatting van een delicate, afgestemde, aan de buitenzijde rimpellooze wereld, zooals ze naast hem voortleeft in *la Princesse de Clèves*, in de brieven der *Religieuse portugaise* of in *le Napolitain*. Waarschijnlijk zou hij, indien hij de inspraak van zijn innerlijkste wezen had gevolgd, met krachtiger trekken den invloed der hartstochten hebben uitgebeeld: zijn brieven uit Uzès zijn, in enkele scherpe aanzetten, wel in staat om de harde kanten van zijn wezen te doen zien, al is hij niet ‘le tigre’ waarvan Masson-Forestier spreekt. Maar als eenmaal de periode van stormen en dringen voorbij is, de arrivist zijn weg vóór zich ziet, dan vermijdt hij een ruwe schildering der hartstochten. We spreken dan van de coquetterie van zijn dramatische perso-

nen; we zijn tot glimlachen geneigd bij 't hooren van galante verzen die de helden uit den vreeselijken broederstrijd, met een hoofsch gebaar, in *la Thébaïde* doen wegsterven:

> Un amant qui ne doit mourir qu'à vos genoux vs 326

of

> Un moment loin de vous me durait une année vs 331

We spotten met Cléofile die, in *Alexandre le Grand*, iederen dag een brief ontvangt van den wereldveroveraar.... en we vergeten, dat Bonaparte iederen dag aan Joséphine schreef tijdens de veldtocht in Italië. Met een anderen stijl en met andere woorden, dat is waar. Wanneer de herinnering aan de mythologische figuren - 'la fille de Minos et de Pasiphaé'; Theseus die 'le monstre de la Crète' doodde - in ons opkomt, en we zien de houding vol hoofschen eerbied dien Hippolyte, de jager die kransen voor Diana bracht, tegenover Aricie aanneemt, dan zijn we verbijsterd, al komt ook, alleen bij 't hooren van dien laatsten naam heel de wanhoopsscène van Phèdre's jaloezie voor onze oogen met

> Aricie a son coeur, Aricie a sa foi

en wat daar volgt.

Een gevoelswereld uit de zeventiende eeuw die ons hindert. Meer nog hindert ons de taal, in haar verouderdheid, haar beperktheid, haar gebrek aan beeldrijkheid. Na het romantisme, na Baudelaire en Goncourt, na Giraudoux zoeken we het uitgelezen epitheton, de beeldrijke uitdrukkingen, de zachtglanzende nuance, den helkleurigen toets, die Racine ons niet brengt. Ferdinand Brunot verweet Racine 'la faiblesse de son vocabulaire, pauvre et stérile.... où les mêmes ornements sont répétés à satiété'; we worden verkild door *ma flamme, mes feux, mes ennuis, mes fureurs*, die we steeds ontmoeten; het gebrek aan beelden en vergelijkingen treft ons. Ik heb echter den grooten romanist eens een fragment uit *Phèdre* hooren voorlezen, waarbij hem de tranen in de oogen kwamen en dat voor mij onvergetelijk is. We zien met onze verwijten over 't hoofd, dat de classieke epitheta hier voor alles een psychologische waarde hebben, dienen om een psychologisch detail naar voren te brengen. Men leze eens de verzen waarin Théramène ons Aricie doet zien die het lijk van Hippolyte heeft gevonden (*Phèdre* V, sc. VI, vs 1574 en vv.):

Elle approche: elle voit l'herbe rouge et fumante;
Elle voit (quel objet pour les yeux d'une amante)!
Hippolyte étendu, sans forme et sans couleur.
Elle veut quelque temps douter de son malheur;
Et ne connaissant plus ce héros qu'elle adore,
Elle voit Hippolyte et le demande encore.
Mais trop sûre à la fin qu'il est devant ses yeux,
Par un triste regard elle accuse les Dieux;
Et froide, gémissante, et presque inanimée
Aux pieds de son amant elle tombe pâmée.

Alle elementen werken hier mede om ‘la triste Aricie’ in een grauwe atmosfeer van neerslachtigheid en dood te doen zien; geen herinnering aan het uiterlijke dan ‘l'herbe rouge et fumante’ - zeker geen Delacroix of Gustave Moreau - doet ons een oogenblik het pathetische vergeten. En dat de woordenschat van Racine beperkt is tot een veertienhonderdtal woorden, wat doet dit af aan den indruk dien zijn verzen maken door hun volmaaktheid, hun verzorgdheid, hun musicaliteit, hun macht om emoties in ons op te wekken, emoties die hij nauwelijks aangeeft. De uitdrukking blijft bescheiden, teruggehouden; 't is de kunst die zich beperkt tot aanduiden en met een half woord weergeven, waarin men moet doordringen terwijl men de definitie van André Gide voor oogen houdt: ‘Le classicisme français tend tout entier à la litote. C'est l'art d'exprimer le plus en disant le moins. C'est un art de pudeur et de modestie. Chacun de nos classiques est plus ému qu'il ne le dit d'abord (....) Faute de savoir les pénétrer et les entendre à demi-mot, nos classiques dès lors parurent froids, et l'on tint pour défaut leur qualité la plus exquise: la réserve.’ Een enkel voorbeeld moge doen zien hoe een familiare uitdrukking fijn en tactvol de hevigheid der hartstocht kan aanduiden, wanneer hij spreekt van ‘un coeur de toutes parts ouvert’ of wanneer hij met een gemeenzaam ‘Tu le sais bien, Narcisse’, Nero zich laat vereenzelvigen met den vrijgelatene, die den aarzelenden imperator naar de misdaad zal doen overhellen.

Dit zijn eenige bezwaren die de vreemde lezer, de vreemde criticus die niet door jarenlangen omgang met de Fransche cultuur vertrouwd zijn geraakt doen hooren, omdat Racine nu eenmaal geen universeel schrijver is, geen Montaigne, geen Shakespeare of Cervantes. Thierry Maulnier, dien ik aanhaalde als den Franschman die hem voor zijn natie en zijn nationalisme

opeischt, beweert: ‘Racine n'a pas la place d'ambassadeur de culture, l'audience internationale que la pureté avec laquelle il exprime les qualités propres de l'art national méritait de lui valoir, et, au contraire, lui interdit. Les nuances sont trop subtiles, sa violence voilée d'une forme trop pudique, son art se fonde sur un jeu de tonalités auquel l'oreille commune est devenue insensible.’ Inderdaad onze mentaliteit, die veelal gericht is op 't zoeken naar kracht, originaliteit, kleur, naar levensuitingen die anders georienteerd zijn dan die van den Raciniaanschen held, heeft moeite om een kunst te aanvaarden die een voorbije wereld weerspiegelt, welke een smaakvol, nobel en prachtlievend bestaan leidt, een kunst, die niet dynamisch is en daardoor een hevige tegenstelling vormt met de overdrijvingen of het fragmentarisch karakter van de onze. Men legge eens Céline's *Voyage au bout de la nuit* naast Madame de La Fayette of Choderlos de Laclos, Josset's *Elisabeth, femme sans homme* naast *Phèdre*. Ik laat nog ter zijde wat Pierre Hamp, op wien ik boven doelde, Racine verwijt: ‘il n'a pas eu de préoccupations sociales; il ne s'est occupé que des pauvretés de la passion (....) il a rejeté le travail hors de l'art littéraire’; later nog, sprak hij van ‘son étouffante atmosphère morale’, ‘son érotisme’. Dit is een politieke of sociale overtuiging, die men, in 1932 bij André Gide, bewonderaar van den Sowjet-staat terugvindt: ‘Ces jeux exquis ne trouvent plus raison d'être’; drie jaar later zal deze classiek gevormde Franschman toch weer worden gepakt door ‘cette limitation exacte, ce non-débordement du cadre, cette précision de contours’ die een deel van Racine's bekoring vormen. Een soortgelijk verwijt als dat van Pierre Hamp of den Sowjet-vriend Gide trof hem toen Stendhal beweerde, dat ‘après Moscou et la retraite de Russie, *Iphigénie en Aulide* devait sembler une bien moins bonne tragédie et un peu tiède’, een constateering die we kunnen begrijpen van een officier bij de intendance, die zich er op kon beroemen iederen morgen zich geschoren te hebben tijdens de terugtocht uit Rusland in 1812. Hoe weinig belangstelling zal men thans voor die tragedie hebben, op het oogenblik dat op Prinses Beatrix' geboortedag vliegtuigen bommen van 270 kilo over Barcelona strooien, Prinses Irene echter een waterlinie, met soldaten met 't geweer aan den voet, haar eerste indrukken van licht en leven

eener Nederlandsche vorstendochter ontvangt. Inderdaad, de actie en de spanning, de groote tooneelen en de ontroering van *Iphigénie* of *Bérénice*, dat alles lijkt dan wel lauw. Maar toch blijft Racine's kunst bestaan als een beeld der menschelijke hartstochten en van menschenleed, niet in hun verband met de maatschappij, met den proletariër of den werkman, maar zoo men wil en dan in een andere beteekenis, met ‘les pauvretés die la passion’, in hun algemeenheid, in hun toomelooze kracht die naar den afgrond voert. En het werk blijft bestaan naast dat onzer tijdgenooten, François Mauriac of André Thérive, Julien Green of George Bernanos: het is de poging om den mensch te toonen die zich zelf wil kennen en die zijn eigen ik wil leiden langs de wegen van 't verstand, maar niet daarin zal slagen.

De geheimzinnige schoonheid van dit werk moet de vreemdeling zoeken onder de verborgen emoties die in een onbewogen vorm verstild schijnen. En indien hij getracht heeft den mensch Racine te leeren kennen, zal hij zich afvragen hoe het mogelijk is dat deze hartstochtelijke man wat in hem bruiste heeft onderdrukt: wordt deze gereserveerdheid hem door zijn wil opgelegd of werken in hem de invloeden van afstamming en omgeving? Verklaren durf ik het niet, maar het feit is onontkenbaar. Het is de toets van de Fransch-classieke kunst, die bij muziek en tuinontwerp, bij plastische kunsten en letterkunde, grilligheid verbant, de zachte pedaal toepast op wat overdreven of overbodig zou lijken. Drie appels op een tinnen bord van Chardin of Cézanne, een sonnet van Baudelaire, een achtergrond van groen in Vaux-le-Vicomte waartegen Molière's *Ecole des Femmes* werd opgevoerd aan ‘het hof’ van Fouquet, het kwartet in F van Ravel, die, zooals een vriend mij vertelde, na 1923 er naar streefde ‘de faire quelque chose avec rien’, zooals de schrijver van *Bérénice* dat had gewild, dat alles is een Fransche eenheid in de schoonheid. En is het derde ‘mouvement’ van Ravel, ‘très lent’ niet *Bérénice* zelf? wist het Capet-kwartet niet Beethoven weer te geven in een bovenmenschelijke, volmaakte verstilling, die wij als Fransch-classiek voelen: de bewogenheid is in een door niets gestoorde rustigheid vastgelegd. ‘Emotion remembered in tranquillity’, gaf Wordsworth als karakteristiek van kunst; Albert Verwey bracht deze definitie van Floris Verster's werk: ‘zuiver aandachtig zijn en toch bewogen.’

Verster is een der onzen, als Vermeer of Geertgen. Wij kunnen hun afgestemde kunst zien en begrijpen als behoorende tot ons vaderlandsch erfdeel, laten we dan ook trachten de uitzonderlijke concentratie te doorvoelen en te begrijpen, het pathetische te onderscheiden in een vreemde kunstuiting, waaruit elke heftigheid verbannen schijnt.

Wanneer Pyrrhus tot Andromaque zegt:

> Le fils me répondra des mépris de la mère

en iets verder:

> Madame, en l'embrassant, songez à le sauver,

dan geeft de lezer of de hoorder zich niet onmiddellijk rekenschap van wat die woorden aan smart en dood en kwelling inhouden.

Als Agrippine, om haar zoon te toonen wat ze voor hem deed, in dit halfvers:

> Je fléchis mon orgueil....

samenvat hoe zij Pallas' steun wist te verkrijgen, geven we ons dan rekenschap er van hoe deze ‘fille, femme, soeur et mère de vos maîtres’ de liefkozingen van een vrijgelatene uitlokte en onderging?

Een eenvoudig vers, dat aan een huiselijke conversatie onzer dagen zou kunnen zijn ontleend:

> Madame, j'ai reçu des lettres de l'armée,

zulk een glad loopend alexandrijn verbergt de dreiging van den dood die boven Bajazet's hoofd hangt, op 't oogenblik dat Roxane haar mededingster Atalide een eenvoudige mededeeling schijnt te doen.

En welk vers is rijker aan ontroering, is zwaarder van ingehouden vreugde dan

> Et l'espoir malgré moi s'est glissé dans mon coeur.

't Is Phèdre die spreekt. Maar ieder Fransch winkelmeisje zou die woorden kunnen zeggen, zonder ooit Racine te hebben gelezen, om de verandering in het pathetische van haar toestand samen te vatten.

En dat is het geheimzinnige in Racine's schijnbaar zoo eenvoudige, effen, naakte kunst die de vreemdeling moet leeren ontdekken.

Dieper moet zijn doordringingsvermogen gaan wanneer hij zich rekenschap wil geven van de zorgvuldige vormgeving, die soms Racine's vers zoo koud-precies doet lijken. Hij is opgevoed in een tijd waarin striktheid van vorm voor een gebrek doorgaat; de ‘Formlockerheit’ van expressionisme, van surrealisme, de poëzie van Jules Laforgue of van Valery Larbaud, ze zijn zoo ver verwijderd van Racine of Boileau. ‘Kunst ist Fleisz’, leerde Goethe; in onze dagen zijn Strawinsky zoowel als Paul Valéry en Despiau het daarmee eens. Racine behoefde niet van Boileau te leeren ‘à faire difficilement des vers faciles’; hij had slechts bij zijn klassieken te blijven; zijn geheugen voor verzen en dichterlijke wendingen der Ouden maakt dat de volle, preciese vorm dien zij hem leeren een toestand of een gevoel in één uitdrukking weet te resumeeren. Wanneer Agrippine Nero opbiecht wat ze voor hem deed, zegt ze:

Une loi moins sévère
Mit Claude dans mon lit et Rome à mes genoux.

Deze harde, strikte alexandrijn is een samenvatting van een historisch oogenblik; hij is een triomfkreet; hij duidt een toppunt aan in haar leven. En het volgende vers

C'était beaucoup pour moi, ce n'était rien pour vous,

met zijn balanceerende contrasten, een zoo prozaïsch, zoo methematisch vers, blijft de meest preciese uitdrukking van den toestand waarin Nero kwam op den dag waarop Claudius Agrippina, dank zij een minder strenge wet, huwde. Dit werk, dit handwerk van den dichter, het is voor den vreemdeling een element waarop zijn blik moet worden gericht; het kan ook bijdragen om Racine te leeren kennen en bewonderen, al weten we ook niets van de wijze waarop hij zijn kunstenaarschap volmaakte, vijlde, óverschilderde, nieuwe harmonieën zocht. Zeker, éénmaal heeft hij erkend dat hij zijn tragedies zorgvuldig bewerkte. 't Was in de voorrede tot *Britannicus* ‘la pièce que j'ai le plus travaillée’. En hiermee doelde hij toch wel op den bouw, de karakterteekening, den overgang der tafreelen, alles wat in zijn prozaontwerp de hoofdzaak was, daar het vers, naar hij beweerde, gemakkelijk genoeg kwam, wanneer het schema in proza maar was uitgewerkt.

Voor den vreemdeling biedt misschien de Fransch-classieke

alexandrijn wel de grootste moeilijkheid om Racine naar waarde te schatten. Fransche critiek is zeker niet zacht in haar oordeel, wanneer Stendhal dien vorm ‘un cache-sottise’ noemt, Musset met de classieke verzen spot die twee aan twee loopen, als de ossen, naast elkaar. Naar aanleiding van Racine's verzen bij het portret van den grooten Arnauld merkt Sainte-Beuve op: ‘Ces vers sont polis et travaillés comme tout ce que fait Racine, et pourtant pas un seul n'est poétique à proprement parler. C'est l'écueil du style poétique racinien. L'écueil ici est un banc de sable, comme pour d'autres c'est un rocher.’ Er is daarin zooveel waars. Racine stelt zich gewoonlijk tevreden met twee of drie disticha om een clause te vormen; de breede poëtische stroom van Corneille is hem vreemd. Voor de eenvormige verzen der rollen van vertrouwelingen is die oratorische vorm typeerend. De eentonige scandeering, de korte slingerbeweging van den metronoom, waarbij nog dikwijls de goedkoope epitheta aan het rijm komen, en die de vreemdelingen als de karakteristieke fout van het alexandrijn zien, zijn een gebrek in Racine's poëzie. Maar zoodra de eerste rollen door hartstocht worden meegesleept tot een ‘Sortez’ van Roxane, een ‘Qui te l'a dit’ van Hermione, wordt het alexandrijn gebroken en men bewondert een versverdeeling als in deze vier regels uit *Phèdre*:

> Il sort. Quelle nouvelle a frappé mon oreille vs 1193

of

> Ils s'aiment. Par quel charme ont-ils trompé mes yeux vs 1231

of

> Tu le savais. Pourquoi me laissais-tu séduire vs 1233

of

> Misérable, tu cours à ta perte infaillible vs 1157

Zeker de taal is zoo eenvoudig, zoo alledaagsch. Maar hier komt uit de scandeering de schoonheid voort. Die men nu eenmaal moet opmerken

In een intiem verband daarmee is het esthetisch element dat de muzikaliteit van 't vers biedt, eigenlijk datgene wat ik op den voorgrond had moeten zetten. Ferdinand Brunot, over de verzen van Emile Augier en Coppée sprekend, zei eens: ‘Ne craignons pas de musicaliser le vers’. Voor ons die de bekoring van Baudelaire en het Fransche symbolisme hebben ondergaan, die heel de dichterlijke hernieuwing van de Tachtigers hebben meege-

maakt, die Hugo von Hofmannsthal of Rainer Maria Rilke lazen, Richard Strauss' liederen of Debussy's *Après-midi d'un faune* in hun jeugdige schoonheid mochten opvangen, voor ons lijkt Racine zoo weinig muzikaal. We hebben geleerd in hem den schilder der hartstochten te zoeken. Maar wanneer we ons er toe zetten om ons rekenschap te geven van de waarde der medeklinkers, van de correspondeerende klanken, verborgen soms als de ‘rappels’ op een schilderij van Vermeer, van de ‘sanglots longs’ der Fransche nasale klinkers, dan kunnen we ons doordringen van de bekoring van zijn muzikale vers. In zijn jeugdverzen uit Port-Royal, de *Lundi à Matines*, kies ik één regel:

> Sous le pâle horizon, l'ombre se décolore,

zonder dat ik den lezer behoef te wijzen op de waarde van de klinkers, op het inwendige rijm der nasalen, op de *o*'s van *décolore*.

Phèdre zal, in schaamtevolle herinnering aan verborgen, verboden wellust, die zulk een heerlijkheid was, zeggen:

> Je goûtais en tremblant ce funeste plaisir,

dat met zijn drie stomme *e*'s, zijn drie nasalen *an*, zijn gamma gaande van *ou* tot *ü* en *i* een muziek bevat die een dichter beter dan ik den hoorder zal kunnen doen gevoelen.

Sainte-Beuve heeft van Racine kunnen getuigen, na over diens drama te hebben gesproken: ‘Si l'on descendait - 't woord is typeerend voor den criticus die vergat, dat ook hij een poëzie vol ingehouden stemmingen naast die der romantici had willen scheppen - si l'on descendait à son style et à l'harmonie de sa versification, on y suivrait des beautés du même ordre, restreintes aux mêmes limites et des variations de ton mélodieuses sans doute, mais dans l'échelle d'une seule octave’.

Ja, van één enkel octaaf. Het palet van le Poussin is niet dat van Delacroix, de opbouw van hun landschap is verschillend; de klank van een sonnet van Baudelaire, als *La Beauté*, is niet die van de strofen uit *Esther*; de orkestratie van de *Damnation* is anders dan die van *Castor et Pollux*. Maar wat ligt er al niet verborgen in één enkel vers van Racine waarop ik wil eindigen; het is ontleend aan *Bérénice*; de Joodsche koningin zegt zoo eenvoudig, zoo kleurloos:

Je l'aime, je le fuis; Titus m'aime, il me quitte.

Vijf stomme *e*'s, viermaal een *i,* in hun zorgvuldig gekozen plaatsing, de beide *è*'s van *aime* in de halfverzen, een enkele *u*, als een hooge toon, medeklinkers die verdwijnen, als het ware geresorbeerd door de klinkers. En daaronder heel de berusting, de onderwerping aan de wetten van het lot en van de menschen, heel de gesmoorde smart der niet gestorte tranen, heel de kieschheid en het schaamtegevoel van een vorstin die tien jaren van liefde heeft saâmgedrongen om een wezen dat ze aanbidt. En dat enkele vers, zoo nuchter, zoo effen in het oog van den vreemdeling, het is toch heel Racine.

Zeker, hij is Fransch. En de vreemdeling, vooral in onzen tijd, heeft moeite om tot hem door te dringen. Maar heeft men het altijd geprobeerd? Zijn ons onderwijs, onze volksuniversiteiten, onze tijdschriften niet schuldig er aan, dat ze het esthetische in den eigen dichter, meer nog in den vreemden dichter, het meest wel in Racine, hebben veronachtzaamd?

Een zwakke poging om ook deze uiting van Fransche kunst even naar voren te brengen, zie men in dit opstel.

To the happy few? Met Stendhal mag een eenvoudig mensch zich niet vergelijken. Maar toch: to the happy few. We zijn in een tijd waarin woorden en uitingen als hot jazz of Lambeth walk, levensruimte en bloed-en-bodem-theorie rondom ons de menschen en de naties meer bezighouden dan een vers van Racine. Maar er zijn toch nog, die naar aanleiding van Racine of Baudelaire, van Leopold of Rilke van zichzelf getuigen kunnen, wat Anatole France van Racine zeide: ‘Je l'aime, et, ce qui est plus grave, je l'aime à ma manière, pour moi, dans mon coin.’

En daarom schreef ik dit. Mogen er velen zoo zijn.

Amsterdam.

K.R. GALLAS

Respect voor den tekst!

Chr. Möller en Ebbe Rasmussen, *Atomen en andere kleine deeltjes*. Met een voorwoord van Prof. Niels Bohr. Geautoriseerde vertaling van Ir. Jan Bouten. H.P. Leopold's Uitgevers Maatschappij N.V. 's-Gravenhage 1939.

Wanneer men uit de frequentie van aanbod tot die van vraag mag besluiten, moet er onder het Nederlandsche lezerspubliek een sterke behoefte bestaan aan werken, waarin de resultaten der moderne wetenschap voor intelligente en niet geheel onvoorbereide belangstellenden toegankelijk worden gemaakt. Of het nu komt, doordat onze eigen beroepsgeleerden zich te weinig aangetrokken voelen tot wat men neutraal populariseeren, verachtelijk vulgariseeren en euphemistisch humaniseeren van wetenschap noemt, of doordat onze uitgevers van werken van buitenlandsche auteurs een beter debiet verwachten dan van oorspronkelijke Nederlandsche (men kent een analoog verschijnsel in het concertleven), kan in het midden blijven: een feit is echter, dat de voor breedere kringen bestemde, over wetenschappelijke onderwerpen handelende boeken, die hier het licht zien, opvallend vaak vertalingen zijn. Beide motieven zou men moeten betreuren; het eerste, omdat het een geenszins verwerpelijke taak is, om mee te werken aan de onontbeerlijke en op den duur dan ook onvermijdelijke infiltratie van de resultaten van wetenschappelijken arbeid in het algemeene denken der tijdgenooten; het tweede, omdat anti-chauvinisme op dit gebied even weinig gegrond zou zijn als op het stuk van muzikale praestaties. Overigens echter kan men met het verschijnsel vrede hebben: ons land staat gelukkig voor de geestelijke productie van de geheele wereld nog steeds wijd open en en het blijft daardoor behoed voor het gevaar van eenzijdigheid, dat de cultuur van meer uitgebreide taalgebieden steeds bedreigt. Daar

het echter met het hooggeroemde polyglottisme van zijn bewoners in de practijk vaak niet meevalt, zijn vertalingen onmisbare hulpmiddelen om het contact met de wereld van den geest werkelijk veelzijdig te laten blijven.

Dit mag er niet toe verleiden, het problematisch karakter, dat vertaalden boeken eigen is, over het hoofd te zien. Wie een oorspronkelijk werk leest, heeft het voorrecht, rechtstreeks te luisteren naar, ja te converseeren met den auteur; bij gebruik van een vertaling dringt zich tusschen auteur en lezer de twijfelachtige figuur van den vertaler. Wie is hij; welke is zijn competentie; is hij een getrouwe tolk; of hooren we zijn stem meer dan het oorspronkelijke geluid?

Men is in den regel geneigd, om zich over deze dingen maar niet al te veel zorgen te maken. Men legt integendeel zelfs een even onbeperkt als ongemotiveerd vertrouwen in vertalingen aan den dag. Men ontleent er zelfs argumenten tegen talenstudie aan, vooral waar het de oude talen betreft: ‘Waarom Grieksch en Latijn leeren? Er bestaan toch goede vertalingen!’ En als antwoord op de voor de hand liggende vraag, hoe men eigenlijk weten kan, of een vertaling goed is, zoolang men haar niet met het origineel vergeleken heeft: ‘men moet toch aannemen, dat, wie een vertaling onderneemt, de vreemde taal en het behandelde onderwerp wel voldoende zal beheerschen.’ De nuance van ergernis jegens den hinderlijk kritischen vrager is onmiskenbaar. Het vertrouwen blijft inmiddels ongeschokt; men voelt geen behoefte, het te motiveeren; men postuleert zoowel de deskundigheid als de betrouwbaarheid van den vertaler.

Twijfel rijst nog het gemakkelijkst bij zuiver letterkundig werk. Men wil gewoonlijk wel toegeven, dat niet ieder, die een vreemde taal kent, daarom ook een litterair kunstwerk uit die taal in de eigene kan overbrengen. Voor boeken over wetenschappelijke onderwerpen echter acht men gaarne ieder, die zich als vertolker opwerpt, ook competent. Dat doet niet alleen het groote publiek. Wanneer men de vele recensies over vertaalde boeken leest, waarin ten hoogste over de qualiteit van het Nederlandsch, waarin ze gesteld zijn, opmerkingen worden gemaakt, maar waarin ieder blijk van confrontatie van vertaling en origineel ontbreekt, moet men bij de recensenten eenzelfde uitschakeling van de kritische functie vaststellen.

In de volgende bladzijden wordt aan een voorbeeld getoond, dat de bedoelde confrontatie toch waarlijk niet steeds overbodig is. Ze werd in dit geval ondernomen naar aanleiding van enkele volkomen onbegrijpelijke plaatsen in een geautoriseerde vertaling in het Nederlandsch van een Deensch werk over atoombouw; na opheldering van de ondervonden moeilijkheden leidde voortgezette vergelijking van de twee teksten tot een algemeene conclusie over de hier toegepaste wijze van vertalen, die, als niet alle teekenen bedriegen, ook wel in andere gevallen dan het hier behandelde van toepassing zou kunnen zijn.

Het werk werd onder den titel *Atomer og andre Smaating* geschreven door twee Deensche pyhsici, een experimentator en een theoreticus. Hun beider beroemde landgenoot, Prof. Niels Bohr, de grondlegger der moderne atoomtheorie, leidt het met waardeerende woorden bij den lezer in.

Wie nu de Nederlandsche vertaling ter hand neemt, zal voorloopig niet het minste onraad bespeuren. Hij vindt een goed gecomponeerde, zeer bevattelijk gestelde en wetenschappelijk verantwoorde uiteenzetting van de resultaten, die de physica op het gebied van den bouw der atomen in de laatste decennia heeft bereikt, weergegeven in een zoo vlot en aangenaam leesbaar Nederlandsch, dat de gedachte aan een vertaling aanvankelijk nauwelijks opkomt. Op den duur zal hij zich wellicht wat geirriteerd voelen door het veelvuldige gebruik van den leelijken vergaderingterm ‘naar voren brengen’, dien de vertaler als gemeenschappelijk aequivalent van de Deensche verba *fremhaeve*, *naevne*, *omtale*, *slaa fast* en *huske* schijnt te beschouwen; hij zal zich wellicht verbazen over het wonderlijke contrast tusschen een blijkbaar uiterst zorgvuldige correctie van den tekst op het stuk van wat men tegenwoordig de ‘schrijfwijze’ van de Nederlandsche taal noemt (er is geen buigings-*n*, die niet tot haar recht komt en spelfouten zijn zeldzaam) en een even blijkbare onachtzaamheid, waar het formules en berekeningen betreft; als hij de stof pas uit dit boek leert kennen, zal hij misschien wel eens in de war komen, doordat een enkele maal kathode- met kanaalstralen, ultrarood met ultraviolet, α- met γ-stralen, electroden met electronen en deze weer met positronen verwisseld zijn; maar hij zal in dit alles niet de minste

aanleiding kunnen vinden, om hetzij de schrijvers hetzij den vertaler te wantrouwen.

Dat wordt anders, wanneer men op kennelijke onjuistheden, ja op volkomen zinledige mededeelingen stuit. Men leest op blz. 43 over electronen, die door ontmoeting met α-deeltjes in heliumatomen veranderd worden; men vindt op blz. 136 het onvatbare betoog, dat, hoewel de snelheid van α-deeltjes tusschen 14.000 en 20.000 km/sec. ligt, hun bewegingsenergie tengevolge van de geringere massa der electronen ten hoogste 2 à 3 millioen electron-Volt bedraagt; op blz. 104 staat men radeloos tegenover een opmerking over een schijnbare waarde aan het eind van het periodiek systeem; en op blz. 46 voelt men zich totaal verontrust, wanneer men in een beschrijving van de ontdekking van het Zeeman-effect leest, dat Prof. Zeeman tusschen de polen van een krachtigen electromagneet een.... scherm plaatste en daarna het spectrum waarnam.

Dergelijke ervaringen wekken in hooge mate het onbehagelijke gevoel, dat bij lectuur van een vertaald werk altijd ontstaat, wanneer er iets niet in den haak schijnt te zijn: zijn de auteurs in de war; of misleidt de vertaler ons?

Raadpleging van het origineele werk noodzaakte onmiddellijk de eerste onderstelling uit te schakelen. De Deensche schrijvers zeggen, dat Zeeman een *Lyskilde* (lichtbron) tusschen de polen plaatste; zij hebben het over een *tilsyneladende Uorden* (schijnbare wanorde) in het periodiek systeem; zij berekenen de kinetische energie van α-deeltjes, zonder over de massa van een electron te spreken en gebruiken deze pas, wanneer ze de analoge berekening voor β-deeltjes gaan uitvoeren; en ze laten niet electronen, maar heliumionen in heliumatomen overgaan.

Achteraf is dus alles heel duidelijk. Maar de normale lezer kent nu eenmaal den oorspronkelijken tekst niet en voor hem blijft slechts de keus tusschen hoofdschuddend overslaan en begripsverwarring.

Bij nadere beschouwing blijken de boven opgesomde onjuistheden of onbegrijpelijkheden misschien wel de ergste, maar zeker niet de eenigste te zijn. Op blz. 46 maakte de vertaler van *de frie Elektroner*, *der danner Katodestraalerne* (die vrije electronen, die de kathodestralen vormen) *vrije electronen*, *die door de kathodestralen gevormd worden*; op blz. 58 laat hij een electrode

met negatieve spanning, waarvan gezegd wordt, dat zij electronen afstoot (*frastöde*), in plaats daarvan electronen *uitzenden*.

Dat is alles heel ernstig. Toch zou het ons geen aanleiding hebben gegeven, hier het problematisch karakter van vertaalde werken aan de orde te stellen, wanneer niet voortgezette vergelijking van de twee teksten nog een andere eigenschap van de vertaling van Ir. Bouten aan het licht had gebracht dan de wat al te groote frequentie van zinstorende en voor hem zelf natuurlijk ook achteraf onverklaarbare vergissingen[1].

Die andere eigenschap, die in tegenstelling tot de eerste een hem ongetwijfelde bewuste eigenaardigheid is, bestaat in de zeer vèrgaande vrijheid, die hij zich gunt, om desgewenscht zinnen of deelen van zinnen uit den tekst weg te laten en om uitdrukkingen, termen en qualificaties door andere, die hem beter lijken, te vervangen.

Een sprekend voorbeeld van wat volgens zijn opvatting vertalen is, vindt men in zijn vertolking van de woorden, waarmee Prof. Bohr het werk inleidt. Deze spreekt daar aan het eind over *den hvert Menneske iboende Trang til bag Tilvaerelsens Mangfoldighed og Omskiftelser at söge Orden og Harmoni*. In het Hollandsch leest men daarvoor over *den drang*, *die iedereen eigen is*, *achter de veelvormigheid en de wisselingen der 'rhapsodie van waarnemingen' orde en harmonie te zoeken*[2]. Dat geeft de gedachte wel weer; maar waar, zoo vragen we ons af, is die rhapsodie vandaan gekomen? Het is blijkbaar een citaat; Ir. Bouten vond, dat het hier paste en schreef het dus neer. Maar men bedenke de situatie! Onmiddellijk onder deze woorden staat de groote naam van Niels Bohr, een van de voornaamste physici van dezen tijd. Men meent zijn woorden te lezen; inplaats daarvan is bij monde van Ir. Bouten een onbekende aan het woord. Wanneer Prof. Bohr iets over een rhapsodie had willen zeggen, zou hij daardoor ongetwijfeld in het Deensch de woorden hebben kunnen vinden. Hij deed het niet; ligt het op den weg van Ir. Bouten, om hem deswege te corrigeeren?

En hetzelfde recht op exacte vertolking, waarop Bohr aan-

1) De uitgever heeft inmiddels door het toevoegen van een verbeterblad de schadelijke uitwerking van deze vergissingen en van de drukfouten in de formules en berekeningen zooveel mogelijk opgeheven.

2) Aanhalingsteekens van den vertaler.

spraak kan maken, komt toch zeker ook aan de schrijvers toe. Zij gebruiken, over Röntgenstralen sprekend, den term *det vidunderligste Hjaelpemiddel*; en Bouten: *een prachtig hulpmiddel* (blz. 48). Lorentz leidt volgens hen iets af *ved ganske simple Betragtninger*; de Hollandsche tekst zegt: *op vrij eenvoudige wijze* (blz. 46). *Dybtliggend* werd *belangrijk* (blz. 45). Een zin over de mathematische moeilijkheden van de theorie van Dirac werd weggelaten (blz. 119), een beschouwing over de hoop van naïeve zielen, om met behulp van de intra-atomaire energie van de aarde een luilekkerland te maken, onderging hetzelfde lot (blz. 195). Wanneer de schrijvers zich op blz. 114 van den Deenschen tekst de onschuldige scherts veroorloven, dat ze Rutherford stikstof laten beschieten met *sine kaere α-Partikler* (zijn dierbare α-deeltjes), weigert Ir. Bouten, om dat in het Nederlandsch over te brengen. De schrijvers vinden het op blz. 115 van hun tekst *morsomt* (vermakelijk, curieus), dat een zuurstofisotoop met atoomgewicht 17, die bij botsing van α-deeltjes en stikstofatomen gevormd bleek te worden, eerst vele jaren later in gewone zuurstof ontdekt werd. Ir. Bouten vindt dit niet curieus, maar jammer. Verschil van appreciatie? Of verleidde hem hier de morose klank van het woord morsomt? Op blz. 116 - om nog één voorbeeld te noemen - zetten de schrijvers uiteen, dat men, om met α-deeltjes, die door een radiumpraeparaat worden uitgezonden, bij 1 gram van een element kernsplitsingen teweeg te brengen, een billioen jaar aan den gang zou moeten blijven en dat dit geen rendabele bezigheid zou zijn. Ir. Bouten daarentegen meent, dat het niet gedaan wordt, omdat men dan te veel van het geduld van de experimentatoren zou vergen (blz. 140).

Men zal begrijpen, dat wat hier opgenoemd wordt, slechts enkele weinige voorbeelden uit tientallen zijn. Men vindt ze op iedere bladzijde en dat is geen wonder; immers ze zijn niet het gevolg van tijdelijke onachtzaamheid, maar van een permanent systeem. Men begrijpt ook, dat de consequenties van dat systeem soms volkomen onschadelijk zijn. Wanneer er sprake is van radiogolven (blz. 38), ligt het voor de hand, de 426 meter van Stockholm door de 415 meter van Jaarsveld te vervangen en het is geoorloofd dat te doen, omdat de lezer wel beseft, dat de Deensche schrijvers niet over een Hollandschen zender zullen

spreken. En zoo zal iedereen ook wel inzien, dat de visch, die op blz. 112 door de Westerschelde zwemt, niet de oorspronkelijke Deensche is.

Men moet ook niet meenen, dat de aangebrachte veranderingen altijd de qualiteit van het betoog verzwakken. Soms wel: wanneer de schrijvers op blz. 45 van hun tekst, sprekende over interferentie van Röntgenstralen, opmerken, dat er om de centrale vlek heen een groot aantal vlekken komen, *svarende til saadanne Retninger* (d.w.z. overeenkomende met de richtingen), waarin de stralen elkaar door interferentie hebben versterkt, dan gaat die zin er bepaald op achteruit, wanneer Ir. Bouten de cursief gedrukte woorden vervangt door *overeenkomstig de wijze* (blz. 51). Wanneer hij daarentegen op blz. 111 *en lille Brökdel af en Millimeter* wijzigt in *afmetingen*, *die de orde van grootte van die der golflengte benaderen*, dan is dat in het verband bepaald een verbetering. Dit komt echter zelden voor.

En zelfs, wanneer het regel was, zouden wij ons nog niet met het toegepaste procédé kunnen verzoenen. Want ten slotte - en hier komen we tot een conclusie, die mutatis mutandis voor toepassing op alle vertalingen vatbaar is - willen we weten, wat Möller en Rasmussen zelf zeggen; het zijn hun namen, die op den omslag staan en zij zijn voor den inhoud verantwoordelijk. Ir. Bouten treedt als hun tolk op; wanneer hij niet bereid is, hen aan het woord te laten en nauwkeurig over te brengen, wat zij zeggen, dan is hij voor het ambt van tolk niet geschikt. Het blijkt hem dan te ontbreken aan het allereerste, wat een vertaler behoort te bezitten: respect voor den hem toevertrouwden tekst. Hij was niet tevreden met de bescheiden plaats van middelaar; hij wilde liever zelf schrijven en waarlijk, hij liet het niet na! Dat pleit misschien voor zijn paedagogischen drang, maar zeker tegen zijn philologisch geweten.

En het is in het belang van de betrouwbaarheid van Nederlandsche vertalingen van buitenlandsche werken ernstig te hopen, dat zijn opvattingen over de vrijheid van den vertaler geen navolging zullen vinden.

E.J. DIJKSTERHUIS

Aanteekeningen en opmerkingen

Welkome correctie

Wij ontvingen, naar aanleiding van de Buitenlandsche Kroniek in het October-nummer, van den redacteur van het Britsche tijdschrift 'The Round Table' een schrijven van den navolgenden inhoud:

'THE ROUND TABLE',
Rhodes House, Oxford.
24th October, 1939.
The Editor, *De Gids*

Dear Sir,

In an interesting article in the October number of your distinguished journal, Professor Telders quotes the following passage from an article, written in August and published in the September number of the 'Round Table', dealing with the neutrality of Holland, Belgium and Switzerland:

> Belgium's decision to become neutral will not absolve us from the necessity of going to her rescue if her neutrality is infringed; but it does prevent us from taking steps in advance to reduce the danger of such infringement or to resist it if it occurs. Holland and Switzerland present a similar problem. Their policy of neutrality is very natural from their own point of view, since they must obviously desire to keep themselves out of any quarrel between their more powerful neighbours if they possibly can. But in their case, as in that of Belgium, their neutrality is in some ways a definite handicap to the two western democracies, upon whom, in the last analysis, the maintenance of their independence rests.

Professor Telders comments on this passage:

> Men bespeurt de (nog) onuitgesproken conclusie, die in deze woorden verscholen ligt: omdat de onafhankelijkheid van België, Zwitserland, Nederland uiteindelijk op Engeland en Frankrijk steunt, hebben de twee 'Westersche Democratieën' straks het recht, de genoemde staten tot 'kleurbekennen' te nopen.

I feel obliged tot point out that no such ‘unexpressed conclusion’ should be inferred from the passage. It is one thing to state that a certain situation constitutes a definite strategic handicap. It is quite another thing to claim a ‘right’ to remove it. The latter was Herr Hitler's doctrine with regard tot Czecho-Slovakia. I should like tot say with all the force at my command that neither the writer of the article nor any responsible Englishman would dream of applying that doctrine tot Belgium, Holland or Switzerland.

May I add a word of appreciation of the generous terms in wich Professor Telders alluded tot the ‘Round Table’?

Yours sincerely,

R. COUPLAND

Acting Editor, ‘Round Table’.

Aan het verzoek tot plaatsing voldoen wij gaarne, want niets kan ons aangenamer zijn dan te kunnen constateeren, dat wij uit de woorden ‘the two western democracies, upon whom, in the last analysis, the maintenance of (Holland's) independence rests’ eene onjuiste conclusie hebben getrokken. Zoo ooit, dan is men hier verheugd zich te hebben vergist!

B.M.T.

Fransche boeken

Denis de Rougemont, *L'Amour et l'Occident*. Louis Jouvet, *Réflexions du Comédien*.

Denis de Rougemont, *L'Amour et l'Occident*, Paris, Plon, 1939 (verschenen in de serie *Présences*, onder redactie van Daniel Rops). Wanneer een auteur, die de beste eigenschappen van den Franschen geest in zich vereenigt, zoowel in de Germaansche, als in de Romaansche philosophie en literatuur bronnen van inspiratie vindt, kunnen werken van groote originaliteit ontstaan. Voorbeelden hiervan zijn, in de hedendaagsche letteren, Jean Giraudoux, Jean-Paul Sartre (wiens merkwaardigen roman *La Nausée* ik een vorig maal besprak) en Denis de Rougemont, een Protestantsch Fransch-Zwitser, die als lector aan een universiteit in Duitschland verbonden is geweest en, zooals zijn geschriften getuigen, de Duitsche cultuur belangstellend en onpartijdig bestudeerd heeft. Wij kennen reeds verschillende werken van dezen jongen auteur, o.a. *Penser avec les mains* (1936), *Journal d'un intellectuel en chômage* (1937), *Journal d'Allemagne* (1938); van dit laatste boekje, dat zeer de aandacht heeft getrokken, verscheen onlangs een Nederlandsche vertaling.

De aantrekkelijke titel van dit nieuwe geschrift is handig, maar ietwat misleidend. Het is geen bundel brillante paradoxen over de liefde bij den Westerling, maar een omvangrijke wetenschappelijke verhandeling, een historisch-philosophische constructie, waarin het ontstaan, de groei, de invloed en ten slotte de vervorming van een mythe worden nagegaan. De bijbehoorende bibliographie getuigt van een breede belezenheid. Naast Fransche werken komen er talrijke Duitsche in voor, ook Italiaansche, Spaansche e.a. Aan Huizinga's *Herfsttij* (in Fransche vertaling) ontleent schrijver lange citaten; ook *In de Schaduwen van Morgen* (in Duitsche overzetting) zien wij vermeld.

De hoofdstelling van *L'Amour et l'Occident* is, dat de Westersche passioneele liefde gesymboliseerd wordt in het *Tristan*-epos; zij is van religieusen oorsprong en wortelt in een twaalfde-eeuwsche ketterij. Een stelling, men zal het toegeven, van de stoutmoedigste oorspronkelijkheid.

'*Seigneurs, vous plaît-il d'entendre un beau conte d'amour et de mort*?' Deze aaneenkoppeling van liefde en dood in de aanvangregels van Bédier's *Tristan* zijn vol psychologische beteekenis. De oude 'mythe (schrijver verantwoordt dien term in een uitvoerig commentaar) van den echtbreuk', die het noodlot der passie als een schoone en begeerenswaardige ramp voorstelt, is het oerbeeld - waarvan wij nog heden ten dage de vervaagde vormen in roman en film ontwaren - van den Westerschen liefdeshartstocht, nauw verbonden aan hunkering naar dood en vernietiging. Dit tracht schrijver door een zorgvuldige analyse van het epos duidelijk te maken. Hij toont aan, dat alle beletselen die Tristan en Isolde gescheiden hielden, in den grond overkomelijk waren en tòch verzuimden zij als het ware geen aanleiding die hun vereeniging kon tegenhouden: deed zich geen beletsel voor, dan schiepen zij er een (de episode van het zwaard). Dit vindt zijn verklaring hierin, dat zij in werkelijkheid niet elkander beminnen (*Il ne m'aime pas, ne je lui, Fors par un herbé dont je bui Et il en but*), maar de liefde zelve - de liefde om de liefde - de exaltatie van de passie die hindernissen van noode heeft en zoekt, om in de diepste smart de hoogste extase en loutering te bereiken. Voor Tristan was Isolde slechts het symbool der lichtende Begeerte, aan wier einde de bevrijdende en heiligende dood wachtte. Dit was, onbewust, de eigenlijke hunkering der gelieven: aan het slot van een reeks beproevingen, de loutering van een vrijwilligen dood - het absolute beletsel - waarin de liefde haar hoogste exaltatie en tevens haar aardsche vernietiging tegemoet gaat. Het verwonderlijke succes dat het Tristan-gegeven oogstte, van Thomas (twaalfde eeuw) tot Wagner en later, bewijst dat het overeenstemt met onze Westersche neigingen: 'liefdeshartstocht: begeerte naar dat wat ons kwetst en vernietigt door zijn triomf, ziedaar een geheim waarvan het Westen nooit de bekentenis geduld heeft en dat het nooit heeft opgehouden terug te dringen - te behoeden!' (p. 42). En als men nu, verder doordrin-

gend, zich afvraagt waarom de Westerling deze redelooze passie wil ondergaan, dan zal men er zich rekenschap van geven dat dit is, omdat hij daardoor zichzelf leert kennen, omdat deze botsing van begeerten hem een openbaring is. Wij hebben de brandwond lief en het *bewustzijn* van wat ons verzengt; wij weten dat wij door lijden tot kennis komen. Dit is het geheim van den *Tristan*-mythe: een gedeelde en tevens bestreden passie, die hunkert naar een geluk dat zij afstoot, 'wederzijdsche ongelukkige liefde'. Deze vorm van passie, die zich tegen het leven keert en door lijden gelouterd wordt, is dus in den grond een *ascese*.

In het tweede gedeelte toont schrijver aan dat de *Tristan*-mythe van godsdienstigen oorsprong is. Hij beschrijft (ik kan deze lange uiteenzetting slechts beknopt en daardoor oppervlakkig weergeven) hoe onderling verwante Oostersche en Westersche leerstellingen elkaar in het Westen ontmoetten en samensmolten: het dualisme en de cultus van den dood in den druïdischen godsdienst, Iranische, gnostische en hindoesche mythen, met hun tegenstellingen van goden der Duisternis en goden van het Licht, Keltische en Platonische opvattingen omtrent de ziel, de liefde en de vrouw. Hij staat stil bij het Manicheïsme, dat sinds de derde eeuw van onze jaartelling, den mythe van den Dag en de Nacht, zooals deze zich in Perzië, daarna in de gnostische en orphische sekten ontwikkeld had, heeft samengevat. Het Manicheïsme ziet het leven als een ramp en den dood als het hoogste goed, als het wederopgaan in de Eenheid, het zich verliezen in de bron van Licht. Door langzame voorbereiding tot den dood, door een vrijwillige ascese benaderen wij dat Licht. Aldus is de dood het einddoel. Het Christendom verdrong deze heidensche opvattingen: Agapè stelt zich tegenover Eros. Het sacrament van het huwelijk, dat tot trouw verplicht, dwarsboomt de passie. Maar de heidensche opvattingen bleven heimelijk voortbestaan bij hen, die in het overheerschende Christendom geen bevrediging vonden. Aldus vormden zich kettersche sekten, wier aanhangers de oude leerstellingen aanpasten aan hun wenschen en behoeften. Zij konden zich echter alleen op verborgen wijze uiten. Dezen achtergrond nu van Oostersch-Westersch heidendom ontwaren wij in het Tristangegeven.

Hier nadert schrijver weldra zijn voornaamste stelling. De geheele Europeesche lyriek is voortgekomen uit de troubadours der twaalfde eeuw. Hun hoofdmotief is de verheerlijking der passioneele, buitenechtelijke liefde, de extatische aanbidding van een Schoone, het smachten van een liefde, zóó hoog, zóó zuiver, dat zij op aarde haar verwezenlijking niet kan vinden. Over den oorsprong dier hoofsche minnezangen, waarvan de inhoud zoozeer verschilt met de werkelijke maatschappelijke toestanden, is veel geschreven, echter zonder bevredigend resultaat. Men zocht dan ook te ver. De oplossing is te vinden in de religieuse sfeer van het milieu waarin de hoofsche dichtkunst zich ontwikkelde. Tegelijk met die lyriek en in dezelfde omgeving, verspreidde zich de machtige, aan het Manicheïsme verwante sekte der Katharen, of Albigenzen. De schrijver toont een inderdaad opvallende verwantschap aan tusschen de ascetische leerstellingen der Katharen en de voorschriften der hoofsche liefde, en na een lang, subtiel betoog, komt hij er toe de troubadours te beschouwen als de zangers die onder de mom der aardsche liefde, in werkelijkheid de ketterij der Katharen vertolkten. Voorzichtigheid gebood hen zich op een dergelijke bedekte wijze te uiten; ook de gelofte die zij moesten afleggen om hun geloof geheim te houden en nimmer te verraden. Zoo zijn de liederen der troubadours als symbolen te verklaren, hetgeen schrijver door het aanhalen van verschillende teksten aantoont. De Schoone die verheerlijkt wordt, is het goddelijke Licht, waarnaar de ziel hunkert; den cultus van den dood herkent men in verschillende zangen; het veelvuldig voorkomende thema van de scheiding is van mystieke inspiratie (*Dieu! comment se peut-il faire, Que plus m'est loin plus la désire*). De vraag die dikwijls het onderwerp van redetwisten in de minnehoven was: kan een ridder tegelijk gehuwd zijn en trouw aan zijn Vrouwe? beteekent: kan men, als men met de Kerk van Rome gehuwd is, een andere Kerk, die der Liefde, dienen? Enz.

Na deze uiteenzettingen keert schrijver terug tot het Bretonsche liefdes-epos *Tristan*, waarin hij een overbrenging in romanvorm ziet van de regelen der hoofsche liefde en van de symboliek der minnezangen. Hij kenschetst den *Tristan* als de meest ‘Bretonsche’ der hoofsche romans, in dien zin dat men er, sterker dan in de romans van de Ronde Tafel, mythische

elementen in onderscheidt van ontegenzeggelijk Keltischen oorsprong. Op dien bodem van Keltische overlevering heeft - naast nog andere invloeden, welke hij nader omschrijft - de leer der hoofsche liefde ingewerkt, die van het Zuiden naar het Noorden doordrong, en aldus vormde zich de *Tristan*-mythe. De heer de Rougemont formuleert hierop zijn eerste conclusie: de liefdeshartstocht die in den mythe verheerlijkt wordt, was in de twaalfde eeuw, toen deze passie zich voor het eerst in dien vorm uitte, een godsdienst in den waren zin des woords en wel een Christelijke ketterij. De lijn verder trekkende, ziet hij in de liefde, zooals deze heden ten dage uitgebeeld wordt in populaire romans en films, een overblijfsel - verworden en geprofaneerd - van deze door ons sinds lang vergeten ketterij en in de hedendaagsche crisis van het huwelijk, het conflict van twee godsdienstige tradities: de orthodox Christelijke, die trouw eischt aan het sacrament en de onbewust in ons voortlevende kettersche drang naar liefde om de liefde, die opstijgend naar het licht, zichzelve verbrandt.

Niet alleen in ons persoonlijk leven werkt de oude mythe door. De Westersche mystiek bedient zich soms van een terminologie die sterk aan die der minnezangen herinnert.

In de Europeesche literatuur ontwaren wij voortdurend de schaduw van denzelfden mythe.

Ook is het opmerkelijk dat de oorlog, zooals hij in het Westen gevoerd wordt, een gelijken ontwikkelingsgang heeft gevolgd als de mythe. Deze drie punten werkt schrijver in de volgende paragrafen nader uit.

Zeer oorspronkelijk en in lijnrechte tegenstelling met de materialistische opvatting, die in de mystiek een afwijking ziet van de menschelijke liefde, is Rougemont's standpunt, volgens hetwelk de passioneele liefde, verbonden aan doodsverlangen, zich ontwikkeld heeft uit een kettersche mystiek. ‘De negentiende eeuw, in haar geheel, is nooit tevredener dan wanneer zij het hooge tot het lage, het geestelijke tot het stoffelijke, het beteekenisvolle tot het onbeteekenende terug kan brengen. En dat noemt zij ‘verklaren’ (p. 149), aldus schrijver. Maar hij ziet juist het omgekeerde proces en om ons te overtuigen, vertolkt hij in bijzonderheden de verborgen religieuse inspiratie van den *Roman de Tristan* en toont ons hoe ascese en ten slotte de dood - de

hoogste loutering - den held van de aardsche gevoelens, verlangens en onvolkomenheden bevrijden. De menschelijke liefde, betoogt schrijver (die er belust op is den lezer met onverwachte gevolgtrekkingen uit te dagen) bedient zich van een terminologie die zijn oorsprong vindt in de verborgen mystiek der hoofsche minnezangen. Op hun beurt hebben de Christelijke mystieken hun taal dikwijls ontleend aan die waarin de menschelijke liefde zich uitdrukt en zoo zien wij het merkwaardige verschijnsel, dat de Kerk, door middel van haar heiligen, zonder het te weten, van een ketterij de beeldspraak heeft overgenomen, waarvan deze ketterij zich bediende om de Kerk te misleiden.

Hierop volgt een overzicht van de secularisatie - en profanatie - van den mythe in de Europeesche literatuur. Beatrice (ik haal slechts enkele voorbeelden aan) is zoowel Dante's werkelijke geliefde, als het symbool van de Heilige Wetenschap die naar het Paradijs leidt. De ‘hoofsche tragedie’ *Romeo en Julia* is de schoonste herleving van den mythe vóór Wagner's *Tristan*. De Duitsche *Minnesang* is doordrenkt van Katharistische legenden. In de *Astrée* van Honoré d'Urfé is de mythe verslapt: de tragiek daalt af tot sentiment, het noodlot tot romantisch avontuur; niet de dood, maar ‘het gelukkig einde’ vormt de ontknooping. Ook in Rousseau's *Nouvelle Héloïse* werkt de mythe heimelijk door, al is het hoofsche voorschrift van kuischheid hier door de conventie van de burgerlijke moraal vervangen. Het Duitsche romantisme kenschetst schrijver als ‘die nieuwe Albigensche ketterij’, hierbij tevens herinnerend aan Lenau's bekend gedicht, *Die Albigensern*. Na bij Wagner's *Tristan* te hebben stilgestaan, komt schrijver tot de hedendaagsche literatuur, waarin de passioneele en de burgerlijke moraal in voortdurend conflict treden. In den film en in de populaire literatuur verwordt het tragische idealisme van den oorspronkelijken mythe tot een sentimenteele hunkering, die geheel verschilt van de hoofsche liefde: wij ontwaren de begeerte om van den mythe te ‘genieten’, zonder het te duur te betalen.

De oorspronkelijke, uit de ketterij geboren mythe, had in de twaalfde eeuw tot maatschappelijke functie, de wanordelijke machten van den hartstocht te leiden en te zuiveren en den weg te wijzen naar het hiernamaals. Vervolgd en ontbonden, ontaardde de ketterij in verschillende richtingen. Ten slotte droeg

zij bij, ondanks zichzelve en ten gevolge van de niet meer begrepen symboliek waarachter zij zich verschool, tot de verheerlijking van de aardsche passie, zoo geheel tegenovergesteld aan haar oorspronkelijke leer. Dit alles ontsnapte aan de Inquisitie, sloop binnen in het Europeesche bewustzijn en uitte zich in de literatuur.

Daarna behandelt schrijver, in de vijfde paragraaf: 'De Liefde en de Oorlog.' Begeerte-passie-dood, dit zijn de drie étappes die het Westersch romantisme volgt, eigenlijk de Westerling in het algemeen, voor zoover hij - onbewust, natuurlijk - onderworpen is aan de zeden en gebruiken waarvan de hoofsche mystiek de symbolen in het leven riep. In den innerlijken drang naar rampspoed, botsing en vernietiging wortelt tevens ons oorlogsinstinct en dit voert tot een voor de toekomst van Europa zeer pessimistisch oordeel. Passie beteekent lijden. Freud heeft aangetoond dat oorlogsinstinct en erotisme nauw verbonden zijn: een verband dat men trouwens in de taal herkent (doodelijke pijlen, overgave der vrouw, liefdesstrijd enz.). In het toernooi 'een sportief equivalent van de mythische functie van den *Tristan*' (p. 246), zien wij de synthese van de erotisch-oorlogs-zuchtige instincten en de voorschriften der hoofsche liefde: het toernooi 'speelt physiek den mythe'. Deze vermenging van de regels van het oorlogvoeren met die der hoofsche liefde, zooals men die in de ridderschap aantreft, bleef zich in den loop der eeuwen openbaren door allerlei protocollen en conventies, waaraan de krijger zich onderwerpen moest. Na Verdun echter verdween dit parallelisme: de algeheele, niets meer ontziende oorlog, de brute krijg, waarin de wetten der mechanica de overwinning bepalen, maakte een einde aan alle regelen en conventies. De oorlogsverklaringen worden afgeschaft, verdragen verliezen hun waarde, men onderscheidt niet meer tusschen open en versterkte steden, tusschen geoorloofde en ongeoorloofde middelen: 'het oorlogsveld verandert van een met symbolen versierd strijdperk, in een bombardements-sector' (p. 269).

Hoe nu verhoudt zich de Mythe tot het Huwelijk? Aldus stelt schrijver zich een laatste vraag. Wij zagen in de middel-eeuwen de Christelijke moraal, die het huwelijk voorstaat en de hoofsche liefde tegenover elkaar geplaatst. Weliswaar wisten de ingewijden dat de Provençaalsche minnezangen symbolisch

waren en den strijd tusschen het geloof en de wereldsche neigingen bezongen. Maar, wij zagen het reeds, de niet ingewijden konden ze niet anders beschouwen dan als de schoone idealiseering van buitenechtelijke verhoudingen. De oorspronkelijke mystieke symbolen vertroebelden zich in de latere literatuur tot bedwelmende en aantrekkelijke avonturen. Schrijver verklaart de tegenwoordige crisis van het huwelijk uit het vóórtdurende conflict van de twee moralen, waarvan de eene haar oorsprong vindt in het orthodoxe Christendom - maar dat niet levend genoeg meer is - en de andere in een ketterij die zich in een lyriek uitte, welke in den loop der eeuwen geheel geprofaneerd werd. Aan den eenen kant dus de burgerlijke moraal, min of meer gebaseerd op den godsdienst, aan den anderen, de passioneele, of romantische moraal - beïnvloed door de kunst en de literatuur - die het recht en de schoonheid van den hartstocht predikt. Daar passie en huwelijk uiteraard onvereenigbaar zijn, werpen hun aanwezigheid in ons leven onoplosbare problemen op. Heden ten dage vervaagt dit conflict echter steeds meer. De huwelijksbanden worden steeds losser, de 'beletselen' die de buitenechtelijke passie moet overwinnen, steeds geringer en de liefdeshartstocht voert niet meer naar den dood, maar ontknoopt zich in ontrouw. De moderne Tristan neemt de trekken aan van Don Juan. Maar, hoe verlept de oorspronkelijke mythe ook is, toch vormt hij de ondergrond van de hedendaagsche onvoldaanheid.

Daar de buitenechtelijke passies een bedreiging voor het maatschappelijk leven zijn, zoekt men naar redmiddelen. Reeds trachtten Stalin en de Duitsche dictatuur haar perk en paal te stellen. De laatste beschouwt het huwelijk als een instelling van staatsbelang, die zich dienstbaar moet maken aan de rasverbetering. De heer de Rougemont voorziet in de toekomst drie mogelijkheden: de passie die zich moet bedwingen, zal een uitweg zoeken in een nieuwe symbolische taal, waarin zij zich zal verbergen achter epische of politieke verdichtselen. Of wel, de drang naar rasverbetering zal sterk genoeg zijn om de passie geheel te onderdrukken en dan wordt de cyclus van de hoofsche liefde afgesloten: een nieuw, nog niet te voorzien Europa zal geboren worden in de laboratoria. Maar het waarschijnlijkst acht hij, en helaas toonde hij een profetischen blik te hebben,

een oorlog, d.w.z. een collectieve, nationale ontlading van passie.

Aan deze beschouwingen over liefde en huwelijk voegt schrijver een pessimistisch-optimistisch slot toe. Getrouw aan zijn standpunt, o.a. in *Penser avec les mains* uiteengezet, volgens hetwelk een auteur geen genoegen mag nemen met problemen te bezien - er mee te spelen - maar tot taak heeft den weg te wijzen naar een oplossing en aldus de wereld vooruit te helpen, bepaalt hij zijn eigen houding in het conflict, als protestantsch geloovige. Heeft het zin de passie te veroordeelen of goed te keuren? Natuurlijk heeft zij ongelijk in de oogen der wereld. Want men doet er zichzelf onrecht mee: men stelt zich in op den dood, inplaats van op het leven. Ook zou het een naïeve moralist zijn, die waande den mensch van zijn weg naar zelfvernietiging af te houden, door hem te bewijzen dat hij dien weg bewandelt. Daarom onthoudt hij zich om de navolging van zijn opvatting aan te raden. Hij geeft eerst een heftige kritiek op het huwelijk: alles wat men er tegen te berde brengt is gegrond. Hoe kan het ook anders: aangezien bijna elk mensch een schavuit is, kunnen zij, tot paren verbonden, geen engelen worden. (Is dit juist? Schrijfster dezes kan zich zeer goed een paar schavuiten in gelukkigen echt vereenigd voorstellen). Het huwelijk blijft een weddenschap. Daarom doet men beter, inplaats aan jongelieden den onmogelijken raad te geven ‘goed uit hun oogen te kijken’, hun voor te houden het besluit te nemen om een eventueel ongunstige keuze ten volle te aanvaarden: trouw te blijven. In dat besluit alleen ligt hun kracht: trouw tot in het absurde, zonder andere beweegredenen, dan dat men zich verbonden heeft. Een dergelijke trouw heeft een opbouwende en werkende kracht ten gunste van hem of haar dien men liefheeft. Elk leven, ook het misdeeldste, heeft de mogelijkheid grootsch te worden, een grootschheid zonder een zweem van romantiek of exaltatie, sober, geduldig en vol teederheid en dit kan het door die ‘absurde’ trouw bereiken: neen te zeggen tot een verrukkende passie - als er alle redenen zijn om ja te zeggen - krachtens een oude belofte, een menschelijke dwaling, een aan God gedane gelofte. Tristan was ook trouw, maar alleen aan zijn passie, waarvan Isolde het voorwendsel was en niet aan een gelofte. De hoofsche ‘liefde om de liefde’ is in den grond een exaltatie der ikheid; de huwelijkstrouw is altruïstisch en vol bezorgdheid voor

het geluk van hem of haar aan wien men zich heeft verbonden. De heidensche godsdiensten verheerlijken de Begeerte; het Christelijk geloof daarentegen leert onderwerping aan het Woord. De Oostersche wijsheid zoekt de oplossing van het verscheidene in het Al. Het Christendom aanvaardt die verscheidenheid, dus ook het onvolkomene; het neemt de wereld zooals zij is: niet zooals het zich die wereld droomt en dit is de sleutel tot de trouw. De tegenwoordige crisis in het huwelijk is een der teekenen van het Westersche verval. Er zijn er nog andere: de cultus van het groote aantal, de verheerlijking, in de literatuur, van de vlucht uit de werkelijkheid, de nationalistische passies, in één woord alles wat er op gericht is de persoonlijkheid te vernietigen. Wij behoeven echter niet te wanhopen, aldus eindigt schrijver. Na de totalitaire crisis kan Europa - zoo zij niet is ondergegaan - in reactie treden en grondslagen vinden voor een beter tijdperk. Maar onze zorgen voor de toekomst zijn alweer een valstrik van de passie, ‘want de gedaante dezer wereld gaat voorbij’ (I Cor. 7:31); niet de toekomst, slechts het tegenwoordige eischt onze aandacht: de besluiten die wij nemen tot handhaving van onze trouw.

De tegenwerpingen zullen zich ongetwijfeld hebben opgestapeld bij de lezing van deze beknopte wedergave, waarin zoovele nadere aanvullingen en gedocumenteerde bewijsvoeringen terzijde moesten worden gelaten. Maar ook wanneer men het boek zelf bestudeert, zal men wel eens geneigd zijn te zeggen - gelijk de Fransche hoogleeraar X, nadat hij zijn studenten een uitvoerige verklaring van een verschijnsel gegeven had - *le contraire est probable aussi*. Een onvruchtbaar element in het betoog is, dat men zoo weinig weet, eenerzijds van het geloof der Katharen, anderzijds van de populaire lyriek ten tijde der hoofsche poëzie, dus van haar verschil of verwantschap met die poëzie, zoodat, als schrijver dit sterke verband legt tusschen de ketterij en de minnezangen, men wel nooit met zekerheid zal weten of dit terecht is. (Hoe geestig - zij het ook niet geheel overtuigend - is het voorbeeld waarmee hij deze tegenwerping tracht te ondervangen: p. 98 e.v.). Zijn argumentatie opgebouwd uit het feitenmateriaal waarover hij beschikt, is echter

zeer sterk en zijn stelling zal alle romanisten interesseeren. Men zou te berde kunnen brengen dat, al waren er veel ketters onder de troubadours, de Kerk dien zangers toch niet vijandig gezind was. Sommige hunner, waaronder Bernard de Ventadour, eindigden hun leven in het klooster[1]. De heer de Rougemont smaalt op de geleerde specialisten, die de boomen en niet het bosch zien en ten opzichte van de hoofsche lyriek niet van hun stokpaardjes zijn af te brengen. Hij ziet daarbij misschien wat teveel over het hoofd, dat de specialisten uiteraard grondig thuis zijn in de oude teksten en dus ook beter diegene onderscheiden die afbreuk doen aan de voorgestelde interpretatie.

Wat den roman van *Tristan* betreft, lijkt het wat bedenkelijk een dergelijke, tot in de bijzonderheden doordringende symbolische verklaring te geven van de episoden in een gedicht dat in vijf fragmenten van verschillende herkomst bewaard bleef; alle vijf, omwerkingen van een verloren geganen oorspronkelijken tekst. De lezer zal waarschijnlijk niet dan aarzelend de ladder: Katharisme - hoofsche lyriek - Tristan - *La nouvelle Héloïse* enz. beklimmen, die voor hem werd neergezet en er zich rekenschap van geven dat sommige sporten wat wankel zijn. De ketterij der Katharen verantwoordelijk te stellen voor het lot van alle paren die uit liefdessmart den dood ingingen, lijkt mij wat buitensporig. De trouw aan zijn hypothese wordt af en toe bij den schrijver tot *parti-pris*. De nawerking van den mythe in de literatuur aanwijzend, geeft hij van Corneille's blijspel, *La Place Royale* een zeer gewrongen interpretatie en beweert, zonder eenigen grond, dat de laatste woorden in een der versrgels die niet in overeenstemming zijn met schrijver's theorie, alleen als rhetorisch effect bedoeld zijn (p. 189).

Het is aan de zoozeer gewraakte specialisten in de verschillende wetenschappen (Romaansche philologie, geschiedenis, vergelijkende godsdiensten, Oostersche en Westersche wijsbegeerte en literatuur) om de onderdeelen van deze historischphilosophische constructie onder de loep te nemen. En zij zullen zich waarschijnlijk die moeite getroosten, want *L'Amour et l'Occident* is een belangrijk werk, getuigend van veelomvattende kennis en een zeer oorspronkelijken geest. De schrijver opent

1) Men zie o.a. J.J. Salverda de Grave, *De Troubadours*, 1925 (tweede druk) p. 67-68.

nieuwe gezichtspunten en toont het verband aan tusschen verschijnselen die ons vreemd of tegenstrijdig toeschenen. Zijn groote belezenheid brengt ons interessante en weinig bekende citaten onder de oogen. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de bespiegeling van den bankier Law over de gunstigste methode van oorlogvoeren (p. 258-259). Van sprankelend vernuft en van inzicht getuigen de parallel tusschen de Fransche en Duitsche romantiek, de beschouwingen over oorlog en passie, over den Don Juan figuur en vele andere. Ik zou dit werk willen kenschetsen als de *vie romancée* van een mythe: een uitnemende *vie romancée*, opgebouwd uit de beste bronnen, die onzekennis vergroot en ons inzicht verheldert, maar hier en daar wat te dienstbaar is gemaakt aan de persoonlijke opvattingen van den schrijver. Voorzeker is het geen tijdverlies om deze 342 sterk suggestieve bladzijden te lezen.

**

Louis Jouvet, *Réflexions du Comédien*, Paris, Editions de la Nouvelle Revue critique, 1938. Na Rougemont's soms wat inspannend geschrift, kan men, ter verpoozing, dit aardige boekje ter hand nemen, het eerste dat verschenen is in de serie *Choses et Gens de Théâtre*, onder redactie van Maurice Martin Du Gard. Het portret van den schrijver, in de rol van Arnolphe (*Ecole des Femmes*) geteekend door Bérard, verlucht het titelblad.

De bekende Parijsche regisseur-acteur zit op zijn praatstoel en causeert op de hem eigen gedecideerde en humoristische wijze - wat uit de hoogte en tegelijk gemoedelijk - over het vak dat hem lief is. Van een nieuwlichter kan men niet verwachten dat hij met veel toegeeflijkheid zal spreken over ouderwetsche stukken, die zich niet aanpassen bij zijn aspiraties op tooneelgebied. Na in een boeiende schets het leven van Beaumarchais in herinnering te hebben gebracht, vernemen wij vooral, waarom het *oeuvre* van dien genialen avonturier hem, Jouvet, niet ‘ligt’. Victor Hugo's theater wordt sterk gehekeld, echter zonder nieuwe argumenten. Het belangrijkst en oorspronkelijkst is zijn beschouwing over Henri Becque en het aandeel dat deze schrijver had in het *théâtre libre*. Met lichten spot, getemperd door medelijden vertelt hij van den waarlijk verbijsterenden tegenslag, den *pech* die als een booze geest den ongelukkigen tooneelschrijver in alles en overal vervolgde. Naast een kritiek op zijn

werk, hooren wij tal van anecdoten, o.a. hoe Becque - in zijn uiterlijk weinig bevoorrecht - eindelijk bezoek zou ontvangen van een wereldsche vrouw. In zijn met bloemen versierde kamer wachtte hij radeloos een ganschen dag. Toen hij ten slotte de concierge vroeg of er niemand voor hem geweest was, antwoordde zij: 'ja, een elegante dame in een rijtuig, maar toen ik haar verwees naar de zesde verdieping rechts, zei ze "dat is te hoog" en reed weer weg.'

Het is interessant om met Jouvet aan gene zijde van het voetlicht te verwijlen en vandaar het publiek te zien, als een ander schouwspel dat voortdurend de aandacht van de acteurs en den regisseur vraagt. Wij waren er ons wellicht niet van bewust hoe sterk onze reacties inwerken op de spelers: hoe de band tusschen de acteurs en ons - die zekere geheimzinnige spanning - een stuk op de planken doet 'leven' en de tegenwoordigheid van één persoon die als vijandig gezind bekend staat, verlammend op het spel kan werken. Als staaltje van den invloed die een 'goede' of 'slechte' zaal kan hebben, vertrouwt Jouvet ons toe, dat zijn tooneelgezelschap telkens popelend afwacht of wij, publiek, bij de vijftiende repliek van dokter Knock (in het stuk van Jules Romains) lachen of niet, omdat hiervan - onbegrijpelijkerwijze - het geheele succes van het stuk, voor dien avond, afhangt. Wij hooren dus allerlei uit de *cuisine* van een theatertroep en lezen dat met graagte, omdat, groote kinderen als wij blijven, alles wat het tooneel betreft onze romantische verbeelding prikkelt. Van het gros der theater-directeuren krijgen wij een treurig beeld: het laat zich leiden door mercantiele overwegingen, of wel, het offert den tekst der stukken op aan uiterlijke effecten van décor en regie, met een fantasie gelijk aan die van cotillon-leiders op een danspartij. Na nog een hartig woordje geplaatst te hebben over het gebrek aan organisatie in de hedendaagsche Fransche tooneelwereld - een '*champignonnière de syndicats*' beheerscht haar - eindigt hij met een geestdriftige lofrede op de taak van den directeur-regisseur die, bewust van zijn verantwoordelijkheid, zich ten doel stelt in de eerste plaats de kunst en de schoonheid te dienen. Jouvet, van wien elk stuk dat hij voor het voetlicht brengt een creatie is en een Parijsche gebeurtenis, heeft hier voorzeker recht van spreken.

C. SERRURIER

Kroniek van het Nederlandsche muziekleven

Er is voor hen, die in het Nederlandsche muziekleven zijn geïnteresseerd, reden om den huidigen oorlogstoestand in Europa dankbaar te zijn: want in ons land is plotseling een liefde voor de muziek ontwaakt, die de laatste jaren hoe langer hoe meer scheen in te slapen en die thans schoone vooruitzichten opent voor een hernieuwden bloei van de Nederlandsche muziekcultuur. Overal waar in ons land gemusiceerd wordt, stroomen de luisteraars toe; concertinstellingen, die in vorige seizoenen over een steeds meer afnemende belangstelling van het publiek moesten klagen, zien thans hun zalen telkens gevuld met een aandachtige schare, voor welke muziek een levensbehoefte schijnt te zijn geworden. Een nieuw saamhoorigheidsgevoel is ontstaan, een verbondenheid in het gemeenschappelijke verlangen om ten aanzien van de hoogste uitingen van den menschelijken geest het geloof in de beschaving en de humaniteit te kunnen handhaven. En dit publiek heeft zich van alle bijkomstigheden der hedendaagsche muziekpractijk gemakkelijker kunnen losmaken dan ooit tevoren; het heeft eensklaps ingezien, dat voor wie luisteren wil, luisteren in gespannen aandacht, de muziek, zooals deze in het brein van haar scheppers tot een ‘levend schoon’ is geworden, door elke uitvoering heen breekt, dat zij ook in een niet-volmaakte interpretatie als immanente kern waarneembaar blijft, dat zij zelfs door de uiterlijke schittering van virtuositeit, welke meer aan de zinnen dan aan den geest appeleert, eer verduisterd kan worden. Men schijnt eindelijk te gaan inzien, dat het tot realiteit brengen van het abstracte notenbeeld toch altijd een secundaire handeling blijft, welke eerst dan tenvolle aan zijn doel beantwoordt, wanneer het primaire, de muziek zelve, er bovenuit kan stijgen, wanneer de executant achter den componist schuil gaat. Men begint zich

bewust te worden van de ethische kracht der muziek, waaruit men het vertrouwen kan putten, dat een wereld, waarin de machten van het kwaad de heerschappij voeren, waarin het menschelijke verstand dood en verderf beraamt, ondanks dit alles den menschelijken geest niet kan vernietigen. En zoo wordt de muziek het symbool van een toekomst, waarin de menschheid haar instincten voorgoed zal onderdrukken, haar intellect aan zich dienstbaar zal maken en alleen op haar intuïties zich verlaten zal.

Het zich thans in breede kringen van muziekliefhebbers baanbrekende besef, dat de muziek haar wezen eerst tenvolle onthult, indien de interpreet zich een louter dienende taak stelt, is voor den Nederlandschen uitvoerenden kunstenaar van buitengewone beteekenis. Hoe meer immers de voorkeur voor het virtuozendom en daarmee voor den buitenlandschen solist verzwakt, des te meer kans bestaat er, dat landgenooten de erkenning van hun gaven zullen vinden. Voor velen muziekliefhebbers is een groot gedeelte van het muzikale genot in concertzaal of schouwburg tot nu toe bepaald geweest door de sfeer, waarin zulk een manifestatie gehuld was; de faam, die den een of anderen buitenlandschen virtuoos omgaf, versterkte reeds bij voorbaat de spanning, waarmee zijn optreden tegemoet werd gezien en ook de wetenschap, dat zulk een beroemdheid spoedig weer verder zou trekken en wellicht pas over langen tijd naar hier zou terug keeren, deed de belangstelling volkomen op den solist concentreeren, waartegenover de muziek, welke hij had uit te voeren, op de tweede plaats kwam. Deze ‘romantiek’ nu heeft de kunstenaar van het eigen land nimmer kunnen oproepen; zijn aard en werkzaamheid waren het publiek zooveel vertrouwder, dat voor de charme van het vreemde, zeldzame, geen plaats was. Zelfs bij gelijke begaafdheid was de Nederlandsche solist voor dit soort publiek minder boeiend en imponeerend; dat daarom in zulke gevallen toch de voorkeur aan buitenlanders werd gegeven, heeft de Nederlandsche musici reeds lang verbitterd. Groote gaven en hooge idealen zijn verstikt in de onverschilligheid van hen, die ze integendeel hadden moeten en kunnen stimuleeren; alleen oratoriumzangers en -zangeressen hebben zich nu en dan een (merkwaardig genoeg lang niet altijd verdiende) reputatie in eigen land kunnen opbouwen, doch overigens is den Nederlandschen solist stelsel-

matig onrecht aangedaan, tot schade van de muziekpractijk in Nederland en ook tot schade van de maatschappelijke positie van den toonkunstenaar, die over het algemeen in ons land als een tweede-rangs burger beschouwd is.

Het is natuurlijk niet te verwachten, dat aan dezen misstand op slag een einde kan worden gemaakt; daarvoor is hij trouwens te zeer van volkspsychologischen aard. Maar het gaat er niettemin op lijken, dat de kennelijk veranderde instelling ten opzichte van de muziek als geestesuiting ook een andere waardeering van den vertolker met zich mee zal brengen. Indien het snobisme, de drijfveer van zoovele muzikale manifestaties, als beslissende factor in de muziekpractijk kan worden uitgeschakeld en daarmee de taak van den uitvoerenden kunstenaar tot haar ware proporties kan worden teruggebracht, zal de Nederlandsche solist eindelijk gezonde lucht kunnen ademen, zal het publiek bemerken, dat het virtuozendom met al zijn begeleidende verschijnselen van sensationeelen en anecdotischen aard tenslotte alleen maar van de hoofdzaak: het in zich opnemen van de geestelijke waarden der muziek, heeft afgeleid.

Het is te begrijpen, dat de leiders van vele concertinstellingen aanvankelijk gemeend hebben, aan het verlangen van het publiek naar buitenlandsche solisten gevolg te moeten geven, ook toen de ingetreden oorlogstoestand het nakomen van de eenmaal aangegane verplichtingen twijfelachtig maakte. Gelukkig is het streven, om tot elken prijs buitenlanders door buitenlanders te vervangen, op verzet van velerlei tijden gestuit. Niet alleen vereenigingen van toonkunstenaars hebben het recht van den Nederlandschen solist bepleit, ook de dagbladpers - met name het Algemeen Handelsblad en de Nieuwe Rotterdamsche Courant - heeft de concertdirecties en vereenigingsbesturen op hun nationalen plicht gewezen, buitenlandsche musici bij verhindering door Nederlanders te vervangen. Die belanghebbenden (in het bijzonder de impresario's) schijnen echter tot een dergelijke handelwijze slechts schoorvoetend over te willen gaan; hun bewering, dat het publiek voor musiceerende landgenooten geen belangstelling zou hebben, loopt parallel met het feit, dat aan buitenlandsche solisten meer verdiend wordt. Zoo heeft het Concertgebouw gemeend, tegenover zijn abonné's verplicht te zijn om

tijdens de door ziekte verlengde afwezigheid van Willem Mengelberg buitenlandsche dirigenten (Schuricht en Monteux) te engageeren; alleen voor enkele volksconcerten werd de leiding aan Nederlanders opgedragen. Ook andere instellingen schenen er trots op te zijn, hun leden mede te kunnen deelen, dat zij toch nog een buitenlandschen solist hadden weten 'vast te leggen'. Anderen lieten zich de kans niet ontgaan, om bij vervanging door een Nederlandsch kunstenaar het aanvankelijk voor den buitenlander beschikbaar gestelde honorarium te verlagen; ook tegen een dergelijke, zoowel sociaal als moreel te veroordeelen handelwijze kan niet scherp genoeg worden opgetreden. Nederland is musici rijk, die in kwaliteit voor de meeste buitenlanders, waar ons concertleven seizoenen achtereen mee overvoerd is, allerminst behoeven onder te doen; op vrijwel elk gebied der muziekpractijk zijn tegenwoordig Nederlanders werkzaam, wier gaven aan een internationalen maatstaf getoetst kunnen worden, en al wordt hier niet het niveau bereikt, waarop zich alleen een Toscanini, een Casals, een Horowitz of een Menuhin bevinden, in de groote klasse van eersterangs musici heeft ook ons land uitnemende vertegenwoordigers, die tenvolle aanspraak kunnen maken op de artistieke en materieele waardeering, welke men hier zelfs voor minder begaafde buitenlanders zoo gul over heeft.

Het is natuurlijk niet te verwachten, dat de Nederlandsche solist nu ineens bij het publiek persona grata zal worden; maar indien de veranderde verhouding tusschen componist en luisteraar tot een directer contact mocht gaan leiden dan tevoren het geval is geweest, dan zal als tusschenpersoon, als dienaar tusschen beiden, de Nederlandsche vertolker even welkom zijn als vroeger zijn buitenlandsche collega, omdat men dan niet meer naar de concertzaal zal gaan om het optreden van een solist bij te wonen, doch om naar een componist te luisteren. Moge het eens zoover komen!

Bovenstaande opvattingen hebben hun bekrachtiging gevonden in een manifest van de Wagnervereeniging, waarin onder invloed van den politieken toestand een koersverandering wordt aangekondigd, die voor de ontwikkeling van de muziek-dramatische kunst in Nederland van zeer groot belang zal blijken te zijn. De Wagnervereeniging heeft in een tijd, toen een autonome

Nederlandsche Opera bij gebrek aan de noodige vocale en dramatische krachten onbestaanbaar bleek te zijn, ons muziekleven met behulp van buitenlandsche ensembles van superieure opera-kunst voorzien. Deze modelvoorstellingen genoten een Europeesche vermaardheid en toen dan ook bekend werd, dat te Amsterdam onder leiding van mr. Johannes den Hertog een Nederlandsch opera-ensemble in wording was, kon de omstandigheid, dat de Wagnervereeniging deze poging met haar gezag en ervaring steunde, zeer zeker als aanbeveling dienen. De laatste jaren is deze jonge opera-groep onder de auspiciën van de Wagnervereeniging reeds verscheidene malen opgetreden en zoo kon dan ook een vorige Kroniek voor een groot deel aan een veelbelovende voorstelling van ‘Le donne curiose’ van Wolf-Ferrari gewijd worden. Intusschen is uit dit bescheiden begin de ‘Nederlandsche Opera-Stichting’ ontstaan, door samenwerking van de Wagner-vereeniging, de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst en de Bond van Volksuniversiteiten in Nederland. Deze stichting, terzijde gestaan door een commissie van deskundigen, die het Nederlandsch muziekleven in al zijn geledingen vertegenwoordigen, heeft de goedkeuring en den steun mogen verwerven van de overheid; ten einde deze erkenning ook naar buiten te doen blijken, is de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen bereid gevonden, als eere-voorzitter der stichting op te treden.

De Wagnervereeniging heeft thans het buitengewoon zwaar wegende besluit genomen, om inplaats van de aanvankelijk aangekondigde voorstellingen met buitenlandsche krachten (‘Don Giovanni’ van Mozart, ‘Die schweigsame Frau’ van Richard Strauss en ‘Tristan und Isolde’ van Wagner) haar leden een drietal uitvoeringen van de Nederlandsche Opera-Stichting aan te bieden, en wel voorstellingen van ‘Les contes d'Hoffmann’ van Offenbach, ‘Die Zauberflöte’ van Mozart en ‘Faust’ van Gounod, resp. onder leiding van Joh. den Hertog, Paul Pella en Eduard Flipse. De onmogelijkheid om onder de tegenwoordige omstandigheden zeker te zijn van de buitenlandsche medewerkers, heeft tot deze stap geleid en wederom moeten wij dezen oorlogstijd dankbaar zijn, dat nu eindelijk een lang-gekoesterde wensch van tallooze opera-liefhebbers in den lande in vervulling zal gaan: dat wij nu dus een Nederlandsche Opera zullen krijgen, welke garanties biedt, dat de beoefening van dezen kunstvorm

op het hooge niveau zal komen te staan, dat voor het concertwezen in ons land langzamerhand spreekwoordelijk is geworden. De instanties, die over de Nederlandsche Opera-Stichting waken, staan er borg voor, dat men zich niet met de helaas vaak schijnbaar onvermijdelijke 'Schmiere' zal inlaten. Vooral de medewerking van den beroemden regisseur Lothar Wallerstein is voor de nieuwe instelling van onschatbare waarde; een kunstenaar met zulk een onbetwistbare begaafdheid op muzikaal-dramatisch gebied en daarbij met zulk een rijke ervaring als regisseur van de Weensche Staatsopera en de Salzburger Festspiele, is wel bij uitstek bevoegd om de eerste voorzichtige schreden van de Nederlandsche Opera-Stichting te leiden. Want het bezetten van de leidende functies door geroutineerde buitenlandsche krachten zal voor een Nederlandsche Opera vooralsnog noodzakelijk zijn, wil men niet onvermijdelijk in het gedilettanteer terecht komen, dat de opera in ons land zoozeer in discrediet heeft gebracht.

Dat een instelling met een reputatie, als de Wagnervereeniging bezit, bereid is om deze voorstellingen over te nemen en ze haar leden ter vervanging van de oorspronkelijk aangekondigde modelvoorstellingen durft aan te bevelen, beteekent voor Wallerstein en de zijnen een grooten moreelen steun, die aan den anderen kant evenwel een zware verantwoording voor beide partijen inhoudt. Want de Nederlandsche Opera zal daardoor haar entrée maken voor een wel heel verwend publiek, dat niet zoomaar bereid zal zijn, uit een gevoel van nationale solidariteit genoegen te nemen met prestaties, welke al te ver onder het hooge niveau mochten blijken te staan, dat men nu eenmaal van de Wagnervereeniging gewend is. Wij zijn in noord-Nederland ver verwijderd van kritieklooze overschatting, waar het cultureele daden van landgenooten betreft, en de Nederlandsche Opera-Stichting zal zich dan ook tot het uiterste dienen in te spannen om erin te slagen, de waardeering en erkenning van een critisch, onchauvinistisch publiek te verwerven.

Hoever wij in ons land nog af zijn van de opera-cultuur, waar b.v. een land als Duitschland zich op beroemen kan, is weer gebleken bij de gastvoorstellingen, welke de Stedelijke Opera uit Munster begin October in Rotterdam, den Haag en Arnhem

heeft gegeven. Wie getuige is geweest van de uitstekende uitvoering, welke een heusch niet opzienbarend ensemble van een kleine provinciestad als Munster gegeven heeft van een der moeilijkste werken uit de geheele operaliteratuur, 'Der Rosenkavalier' van Richard Strauss, heeft zich kunnen afvragen, hoe een dergelijk resultaat mogelijk is, temeer omdat men hier een opera-groep voor zich zag, zooals er in Duitschland vele tientallen bestaan, en welke niet de beschikking heeft over krachten, waarmee de staatsopera-instellingen te Berlijn, Dresden, München en Weenen hun modelvoorstellingen opbouwen. De oorzaken van dit verwonderlijk hooge gemiddelde in de Duitsche operapractijk berusten op drie factoren: traditie, aanleg en toewijding. De opera zit deze menschen in het bloed, evenals de Italianen, en het is de Duitsche 'gründlichkeit', waaraan deze doorvoelde en doordachte muziekdramatische kunst haar kracht ontleent, ook in den minder volmaakten vorm, waarin de 'Rosenkavalier' door het gezelschap uit Munster ten tooneele werd gebracht. Juist in deze niet-superieure en toch voortdurend boeiende en vaak indrukwekkende uitvoering drong zich de gedachte op, die reeds in het begin van deze Kroniek geformuleerd is: dat de muziek ook in een onvolmaakte interpretatie haar macht ten volle kan behouden, als de vertolkers bezield zijn door liefde en geestdrift en bereid zijn, zich aan het kunstwerk en zijn schepper ondergeschikt te maken!

EDUARD REESER

Buitenlandsche kroniek

De oorlog en de neutralen

‘C'est une drôle de guerre’. Op iedere hoek van een straat, in ieder café, bij iedere ontmoeting kunt gij dit uit den mond van verwonderde Parijzenaars hooren. ‘Elle n'a pas encore commencée’, luidt vaak het antwoord, doch dat is dan toch slechts ten deele juist. *Tusschen de belligerenten* is de oorlog inderdaad nauwelijks begonnen, maar de neutralen hebben, ieder op hunne wijze, de gevolgen van den ingetreden oorlogstoestand reeds ter dege bespeurd. Men krijgt zelfs den indruk, dat het den belligerenten tot dusverre meer om diplomatieke overwinningen op of met betrekking tot de neutralen te doen is geweest, dan om militaire overwinningen op den vijand. Dus tòch ‘une drôle de guerre’...

Met *de opheffing van het Amerikaansche wapenembargo* hebben de Geallieerden in dien diplomatieken oorlog-met-betrekking-tot-de-neutralen in elk geval eene zonder twijfel hoogstbelangrijke overwinning zoo niet ‘bevochten’, dan toch kunnen boeken. De neutraliteits-wetgeving der Vereenigde Staten was een voorbeeld van democratie-op-haar-smalst, een exempel van wetgeving onder den ban van slecht-doordachte en op de goedkoope sentimenten der massa berustende slogans, waarbij telkenmale de waarachtig staatkundige belangen der republiek aan de stroomingen en leuzen van den dag - welke niet die waren van gisteren, noch die van morgen zouden blijken te zijn - werden geofferd. In het begin van het jaar 1933 - dus nog gedurende het Presidentschap van Hoover - was de mislukking van de actie van den Volkenbond met betrekking tot Mandchoerije aanleiding tot het indienen van een voorstel door Senator Borah, waarbij de President werd gemachtigd den uitvoer van oorlogsmateriaal ‘*to*

such country or countries as he may designate' te verbieden, te beperken of aan bepaalde voorwaarden te binden, zoodra de President van oordeel zoude zijn, dat de uitvoer van wapentuig naar dat land of die landen 'might promote or encourage the employment of force in the course of a dispute or conflict between nations'. Het werd daarbij aan den President overgelaten 'to secure the cooperation of such governments as the President deems necessary'. Dit voorstel, waarmede men de sanctiepogingen van Genève nieuw leven in hoopte te blazen en dat vermoedelijk door het Department of State zelf was geïnspireerd, werd met een hoera'tje (eenstemmig!) door den Senaat aangenomen, negen dagen nadat het was ingediend, doch vermoedelijk vóórdat de Senatoren tijd hadden gehad de gevolgen er van behoorlijk te beseffen. Men onderschatte de consequenties van de Borah-resolution nl. niet: de President zou voortaan, zonder dat hij het Congres daarover vooraf behoefde te consulteeren, de Amerikaansche onzijdigheid ten gunste van één of meer der belligerenten en ten nadeele der anderen kunnen prijsgeven. Art. 9 van het Haagsche Onzijdigheidsverdrag van 1907 toch bepaalt met zoovele woorden: 'Toutes mesures restrictives ou prohibitives prises par une Puissance neutre à l'égard des matières visées par les articles 7 et 8 [o.a.: l'exportation pour le compte de l'un ou de l'autre des belligérents, d'armes, de munitions et, en général, de tout ce qui peut être utile à une armée ou à une flotte] devront être uniformément appliquées par elle aux belligérents'. Met dit voorschrift zou een *eenzijdig* wapenembargo, als in de Borah-resolutie in uitzicht werd gesteld, in lijnrechten strijd komen. En dan zeide de Resolutie nog niet eens (wat natuurlijk wel de bedoeling was), dat de President het eenzijdige embargo alleen *ten nadeele van een agressor* mocht uitvaardigen!

Geen wonder, dat de Senaat al spoedig van het genomen besluit spijt kreeg, een 'motion for reconsideration' aannam en (met het oog op de a.s. Presidentsverkiezingen) de zaak verder zwevende liet. De Roosevelt-administratie nam de Borahresolutie echter over en diende haar opnieuw in. Het Huis van Afgevaardigden vereenigden zich er mede, doch thans was de Senaat voorzichtiger geworden en de voorgestelde, aan Senator Borah ontleende, tekst ondervond bestrijding o.a. van.... Sena-

tor Borah zelf. Het is natuurlijk ook wat anders of een Republikeinsche Senator als Borah zoo vèrgaande bevoegdheden wil toekennen aan den Republikeinschen President Hoover of aan den Democratischen Franklin D. Roosevelt!

Een amendement, dat elke beperking of verbodsbepaling met betrekking tot den wapenuitvoer 'shall apply impartially to all the parties to the dispute or conflict to which it refers', werd, op voorstel van Borah, door den Senaat aangenomen, doch daarop door het Huis weer verworpen, zoodat opnieuw geen wet tot stand kwam en alles bleef zooals het was.

Tijdens het Chaco-geschil tusschen Bolivia en Paraguay werd de President echter incidenteel gemachtigd tot het in werking brengen van een *tweezijdig* wapenembargo 'if the President finds that the prohibition of the sale of armes and munitions of war in the U.S. to those countries now engaged in armed conflict in the Chaco *may contribute to the reëstablishment of peace between those countries*' (28 Mei 1934). Het doel dezer resolutie, is niet meer, als van de Borah-resolutie, het toepassen van een sanctie tegen den aanvaller, doch slechts het bevorderen van den vrede. De constitutionaliteit der machtiging en het daarvan gemaakte gebruik werd door de Supreme Court of the U.S.A. op 21 Dec. 1936 bevestigd.

Voorloopig hadden de sanctionisten het dus afgelegd, doch ook de 'ouderwetsche' neutralisten hadden hun zin niet gekregen: als tot een wapenembargo werd besloten, moest het voor alle belligerenten gelijkelijk gelden, maar òf een embargo zoude worden uitgevaardigd besliste de President, *die daarbij niet slechts de nationale belangen der Ver. Staten, doch bovenal het spoedig herstel van den vrede voor oogen zoude houden*.

De gebeurtenissen, welke ten slotte tot den huidigen oorlog hebben geleid, deden echter de aanhangers eener derde 'richting' ontwaken: de zgn. isolationisten. Onder den indruk van de verhooren der zgn. Nye-commission betreffende den wapenhandel en de wapen-industrie en hun (zéér overdreven en overschatten) invloed op de internationale politiek, werd de zienswijze gepropageerd, dat de oorlogsleveranciers en hunne bankiers, met name het bankiershuis J.P. Morgan & Co., de Ver. Staten in 1917 in den oorlog hadden gedreven. Dat voor die stelling behoorlijk bewijs ontbrak, deed uiteraard aan hare propagandis-

tische beteekenis niet af. Onder den invloed dezer nieuwe leuze kwam op 31 Augustus 1935 een nieuwe Joint Resolution tot stand. Doel was thans niet langer het bevorderen van het vredes-herstel, doch slechts de verzekering der Amerikaansche afzijdigheid. Het embargo zou dus thans in werking treden, niet wanneer daarmede het einde van een elders uitgebroken conflict kon worden bespoedigd, doch zoodra ergens oorlog werd gevoerd, en de President heeft niet langer eene discretionaire *bevoegdheid* het embargo in werking te stellen, doch de *plicht* den oorlogstoestand te constateeren, waarop het embargo automatisch van kracht wordt. Discretionaire bevoegdheid kreeg de President echter wèl t.a.v. twee andere punten: hij mag (doch behoeft niet) den toegang tot de havens of de doorvaart door de territoriale wateren der Ver. Staten aan onderzeeërs te ontzeggen, en hij mag (doch behoeft niet) aan Amerikaansche burgers het reizen op belligerente schepen (men denke aan de Lusitania) te verbieden. In het eene zoowel als in het andere geval zal echter het verbod, àls het wordt uitgevaardigd, voor alle partijen gelijkelijk gelden.

De onzijdigheids-resolutie van 1935 vereenigde aldus drie punten (wapen-embargo, toelating van onderzeeërs en het reizen op schepen der belligerenten), die in eene volledige neutraliteitswet zeer wel tesamen konden worden gebracht, doch die als *eenige* drie punten eener resolutie toch wel sterk den indruk van gelegenheids-wetgeving maakten. En bovendien verklaarde de resolutie de bepalingen van het wapenembargo slechts geldig tot 1 Maart 1936, zoodat de rechtstoestand nadien weer geheel onzeker zoude zijn. Ook thans dus weer politiek broddelwerk in stede van weldoordachte onzijdigheids-wetgeving, gelijk de toestand die weldra zoude vereischen. Geen wonder dan ook, dat de President de resolutie van Augustus 1935 slechts met tegenzin onderteekende en aandrong op zorgvuldiger overweging der geheele zaak vóór 1 Maart 1936.[1)]

Gedurende den Ethiopischen oorlog werd, op grond van den resolutie van 31 Augustus 1935, een wapenembargo uitgevaar-

1) Roosevelt noemde de wet van 1935 in zijn rede van 21 September 1939 (Dept. of State Bulletin 1939, 275) ‘a deviation by statute from the sound principles of neutrality and peace through international law’ en verklaarde openlijk: ‘I regret that Congress passed that act. I regret equally that I signed that act’.

digd èn aan Amerikaansche burgers verboden op schepen van een der belligerenten te reizen. Formeel gold dit laatste verbod voor beiden gelijkelijk, materieel trof het natuurlijk alléén Italië. Zoo bleek zelfs een tweezijdig verbod zeer wel als 'sanctie' tegen één der strijdende partijen te kunnen worden gehanteerd!

In Januari 1936 werd de zaak opnieuw aan de orde gesteld, doch opnieuw behandeld onder den invloed van allerlei oppervlakkige leuzen, die met waarachtige onzijdigheid weinig of niets gemeen hadden. De isolationisten verkregen, dat voortaan ook het verhandelen van schuldvorderingen op één der belligerenten (mits de vordering posterieur was aan het uitbreken van den oorlog) en het verstrekken van crediet aan oorlogvoerenden zoude zijn verboden. Hun tegenstanders wisten een uitzondering te doen aanvaarden voor commercieele en andere korte credieten, die ook in vredestijd gebruikelijk waren, en weer anderen lieten het Congres besluiten, dat de geheele wet niet van toepassing zoude zijn op een Amerikaanschen staat, indien deze zonder niet-Amerikaansche bondgenooten met een niet-Amerikaanschen staat in oorlog was.

De groote lijnen geraakten steeds meer zoek, de zaak waarom het heette te gaan (de *onzijdigheid* der Ver. Staten) was vrijwel onherkenbaar geworden.

Eene volgende herziening leidde tot de Neutrality Act van 1 Mei 1937, welke ten minste de verdienste had iets meer te zijn dan een samenraapsel van gelegenheids-voorschriften. De wet poogt tenminste het gedrag der Ver. Staten als onzijdige staat zoo nauwkeurig mogelijk te bepalen en regelt niet slechts den export van wapenen en andere goederen naar de belligerenten, doch ook de toelating van belligerente oorlogsschepen en gewapende handelsschepen in Amerikaansche wateren, het reizen van Amerikaansche burgers op schepen van belligerenten, de voorziening van belligerente oorlogschepen met brandstof en levensmiddelen enz. Toch draagt ook de wet van 1937 de sporen van tegenstrijdige bedoelingen en onvoldoende overweging. Section 1 verbiedt *alle* uitvoer van oorlogsmateriaal naar een der belligerenten, doch section 2 gaf *tot* 1 *Mei* 1939 aan den President *de bevoegdheid* ook den uitvoer van andere, door den President aan te wijzen goederen (dus b.v. grondstoffen, olie, enz.) te beperken of te verbieden, voor zoover die uitvoer met Ameri-

kaansche schepen zoude geschieden of goederen zoude betreffen, waarvan de eigendom nog niet aan een vreemdeling was overgedragen. Deze laatste beperking beoogde den zgn. cash and carry handel van het Presidentieele verbod uit te zonderen. Op 1 Mei 1939 was section 2 van de wet van 1937 echter weder vervallen en pogingen haar te doen herleven faalden. Toen de huidige oorlog uitbrak was de situatie dus deze, dat de uitvoer van oorlogsmateriaal naar beide belligerenten geheel was verboden, terwijl de uitvoer van andere goederen, inclusief grondstoffen, geheel vrij was, zelfs indien daarvoor Amerikaansche schepen zouden worden gebruikt en onverschillig voor wiens risico het vervoer zoude geschieden. Het valt niet te ontkennen, dat aldus een vreemde toestand was ontstaan: de bedoeling de Ver. Staten buiten den oorlog te houden, door herhaling der gebeurtenissen van 1914-1917 te vermijden en te verhinderen, dat door den oorlog ter zee Amerikaansche belangen zouden kunnen worden gekrenkt (waardoor Amerika in den oorlog zoude kunnen worden betrokken), kwam in het geheel niet tot zijn recht, zoolang Amerikaansche schepen olie en grondstoffen mochten blijven vervoeren en zoolang bij het vervoer van andere goederen dan oorlogsmateriaal Amerikaansche eigenaars-belangen konden zijn betrokken. Het verbod van uitvoer van oorlogsmateriaal daarentegen schoot op zichzelf genomen zijn doel weer voorbij, daar het den Ver. Staten onverschillig kon blijven of andere dan Amerikaansche schepen met goederen aan boord, welke aan andere dan Amerikaansche burgers toebehoorden, onderweg iets zoude overkomen. En voor de Amerikaansche industrie was het wapenembargo rechtstreeks nadeelig, want terwijl art. 7 van het Landonzijdigheidsverdrag uitdrukkelijk bepaalt, dat ‘une Puissance neutre n'est pas tenue d'empêcher l'exportation ou le transit, pour le compte de l'un ou de l'autre des belligérants, d'armes, de munitions et, en général, de tout ce qui peut être utile à une armée ou à une flotte’, kon de Amerikaansche industrie thans, tengevolge van de interne Amerikaansche regelingen, van de aldus volkenrechtelijk geoorloofd verklaarde gelegenheid tot handel drijven geen profijt trekken. En ten slotte schaadde de bestaande regeling alléén de belligerenten voor wie het betrekken van oorlogstuig in de Ver. Staten praktisch mogelijk was, zoodat de wet in den huidigen oorlog indirect de partij bevoordeelde,

voor welke in de Ver. Staten de minste sympathie bestond.

De in November 1939 aangenomen wijziging der neutraliteitswet van 1937 komt aan al deze bezwaren tegemoet. Zij herstelt, eenerzijds, het cash and carry beginsel, doch thans voor *alle* goederen en heft, anderzijds, het onvoorwaardelijke uitvoerverbod t.o.v. oorlogsmateriaal op. Handel daarin zal voortaan, evenals alle andere handelstransacties met de belligerenten, op cash-and-carrybasis, doch dan ook *slechts* op die basis, mogelijk zijn. Voor de Geallieerden, die voor groote dépôts in de Ver. Staten hebben gezorgd, is de 'cash'-conditie (voorloopig) geen bezwaar en de risico van het - in den regel geconvoyeerde - transport zullen zij zich gaarne getroosten.

Tenslotte zij vermeld, dat de nieuwe wet ook voor Nederland van belang is: de President kan zgn. 'combat-areas' aanwijzen, en het betreden daarvan aan Amerikaansche schepen *en aan Amerikaansche burgers* verbieden. De krachtens deze machtiging geschiede aanwijzing deelt Nederland in de 'combat-area' in, tengevolge waarvan reeds eenige Amerikaansche passagiers van een overtocht met den Statendam hebben moeten afzien. Voor de Skandinaviërs, die buiten de 'combat-area' liggen voorloopig een meevaller!

De lotgevallen van de City of Flint zijn als illustratie van de vraagstukken, waarvoor onzijdigen zich geplaatst zien, niet oninteressant.

De bemanning van het Britsche s.s. Stonegate, hetwelk door de 'Deutschland' tot zinken was gebracht, bevond zich aan boord van dit oorlogsschip, toen hetzelve de City of Flint ontmoette, hetwelk een lading, welke de Duitschers als contrabande beschouwden, naar Manchester vervoerde. De Deutschland maakt de City of Flint prijs, plaatste er een prijsbemanning op en bracht de Britsche bemanning van de Stonegate op de City of Flint over. Toen laatstbedoeld schip dus, onder het Duitsche prijscommando, naar een Duitschen haven koers zette, bevonden zich aan boord: de eigen bemanning van het schip, de Duitsche prijsbemanning en de Britsche bemanning van de Stonegate. Wegens gebrek aan water deed het schip eerst den Noorschen haven Tromsoe aan. Voor den verderen reis was dit evenwel geen bezwaar, want art. 21 van het Zeeonzijdigheidsverdrag van

1907 bepaalt o.m.: ‘une prise ne peut être amenée dans un port neutre que pour cause d'innavigabilité, de mauvais état de la mer, de manque de combustibles ou de provisions’. Watergebrek is ‘manque de provisions’, dus mocht de City of Flint ter aanvulling harer voorraden den haven van Tromsoe aandoen. Ook volgens de Noorsche onzijdigheidsproclamatie (art. 7) was zulks geoorloofd. Er was echter een dubbele ‘maar’. De Britsche bemanning van de Stonegate bevond zich aan boord van de City of Flint als krijgsgevangenen van de Duitsche prijsbemanning en de Noorsche Regeering stelde zich op het standpunt, dat deze gevangenen na het binnenloopen van den neutralen haven hun vrijheid hadden herkregen.[1)] Dus werden zij van boord gehaald. De tweede ‘maar’ was, dat de City of Flint zoo spoedig mogelijk na aanvulling van haar watervoorraad moest vertrekken en in de Noorsche territoriale wateren slechts 24 uur mocht verblijven. Dit laatste schreef de Noorsche neutraliteitsproclamatie slechts t.a.v. *oorlogsschepen* voor, doch de Noorsche Regeering was van meening, dat de regel ook op prijzen toepasselijk was. Toen de Duitsche chargé d'affaires in een memorandum van 29 October 1939 daartegen aanvoerde, dat een prijs volgens de Haagsche Conventie recht had op doortocht door onzijdige territoriale wateren zonder eenige tijdsbeperking, terwijl de Noorsche neutraliteitsproclamatie een strengere regel *voor prijzen* niet inhield, kreeg hij ten antwoord, dat het hier geen geval van doortocht betrof, doch van binnenloopen van een onzijdigen haven. Voor dat geval achtte de Noorsche Regeering art. 12 van de Haagsche Conventie en art. 4 der Noorsche neutraliteitsproclamatie, (beide den 24 uursregel *voor oorlogsschepen* bevattende), óók op prijzen toepasselijk. In geval van simpele doortocht daarentegen gold zoodanige tijdsbeperking ook haars inziens niet.

Van Tromsoe voer de City of Flint naar den eveneens neutralen (Russischen) haven van Moermansk. Als reden van binnenkomst werd *daar* opgegeven, gebrek aan zee-kaarten. Nu was dus art. 22 van het Haagsche Zeeonzijdigheidsverdrag van toepassing, hetwelk bepaalt: ‘La Puissance neutre doit relâcher la prise qui aurait été amené en dehors des conditions prévues par l'article 21’. Wel kàn de onzijdige staat volgens art. 23 van het Verdrag

1) De volkenrechtelijke juistheid van dit standpunt wordt niet algemeen aanvaard.

toestaan, dat de prijs bij hem wordt binnen gebracht om tot aan de uitspraak van het prijsgerecht daar te blijven gesequestreerd, doch deze bevoegdheid is door de Ver. Staten niet erkend (evenmin als b.v. door Engeland en Japan), terwijl toepassing daarvan nog nimmer heeft plaats gehad en vermoedelijk ook niet in de Russische neutraliteitsproclamatie is voorzien. De eenige geldige redenen, welke het binnenvallen van Moermansk konden rechtvaardigen, waren dus die, genoemd in art. 21, t.w. 'innavigabilité, mauvais état de la mer, manque de combustibles ou de provisions'. Na aanvankelijk gebrek aan voldoende kaarten als reden van binnenloopen te hebben opgegeven (hetgeen interneering van de prijsbemanning ten gevolge had), heeft de Duitsche prijscommandant (of de Duitsche ambassade te Moskou?) dezen ongeldigen reden al spoedig 'verbeterd' tot onzeewaardigheid wegens machine-schade. Wat er van de werkelijke oorzaak zij, de Soviets hebben ten slotte den laatstelijk opgegeven grond aanvaard en dus conform art. 21 lid 2 van het Verdrag van 1907 volstaan met er op te letten, dat het schip weer vertrok 'aussitôt que la cause qui en avait justifié l'entrée avait cessée'.

Om nu niet door een der Britsche oorlogsschepen te worden hernomen, doorvoer de City of Flint, onder zijne uit de Russische interneering ontslagen prijsbemanning, opnieuw de Noorsche territoriale wateren. Anders dan het binnenvallen van neutrale havens is nl. het doorvaren van de neutrale territoriale wateren aan belligerente oorlogschepen en prijzen volkenrechtelijk niet verboden. De onzijdige kàn zulks zijnerzijds verbieden (over zijne territoriale wateren is *hij* soeverein), doch anders dan b.v. Nederland[1)] heeft Noorwegen van deze bevoegdheid geen gebruik gemaakt.

Als de City of Flint dus dag en nacht had kunnen doorvaren zoude zij langs de Noorsche, Zweedsche en Deensche territoriale wateren Duitschland hebben kunnen bereiken, doch òf zij heeft zulks (met het oog op het gevaar van onbekende klippen) niet durven doen òf zij heeft tegen-orders gekregen, want bij

1) Vgl. art. 11 der Neutraliteitsproclamatie 1939: 'Prijzen worden niet in het rechtsgebied toegelaten. Komt een prijs in het rechtsgebied, dan wordt hij met de opvarenden vrij gemaakt. De prijsbemanning wordt geïnterneerd, tenzij de binnenkomst noodzakelijk was ten gevolge van averij of gesteldheid der zee'.

Haugesund ging het schip voor anker. De opgegeven reden (een matroos had een wondje aan zijn voet en zoude doktersbehandeling behoeven) kon niet als geldig worden aanvaard, zoodat de Duitsche prijsbemanning werd geïnterneerd en de City of Flint aan hare Amerikaansche bemanning werd teruggegeven.

Met betrekking tot de breedte der neutrale territoriale wateren zijn in de laatste weken twee kwesties gerezen. De algemeen aanvaarde minimum-breedte is drie zeemijlen (ongeveer 5½ km), doch verschillende staten maken op een grootere breedte aanspraak, zoo o.a. Zweden, dat op grond eener 150-jarige praktijk een breedte van vier zeemijlen voor zich opeischt. Dergelijke van het gemeene recht afwijkende pretenties loopen altijd gevaar door anderen niet te worden erkend en zoo schijnt thans Duitschland te hebben laten weten, dat het ook t.a.v. Zweden slechts een territoriale zee ter breedte van drie zeemijlen wenscht te respecteeren. Zweden is daarover zeer verbolgen, doch tenzij Duitschland bij vorige gelegenheden tegenover Zweden een vier mijl breede kustzee heeft aanvaard (wat mij niet bekend, doch zeer wel mogelijk is), zal Zweden tegen het Duitsche standpunt weinig steekhoudens kunnen inbrengen.

Een nog moeilijker te handhaven pretentie is de zgn. veiligheids-zone, welke de Amerikaansche republieken op de onlangs gehouden conferentie van Panama hebben verzonnen. Van deze zone staat eigenlijk alleen de geographische uitgestrektheid vast: zij is op de kaart nauwkeurig aangeduid, omvat het geheele Amerikaansche continent bezuiden Canada en varieert in breedte tusschen 50 en 300 mijl. Doch wat de functie dier zone eigenlijk zoude moeten zijn, is verre van duidelijk. Een territoriale zee van dergelijke afmetingen te pretendeeren, ware bespottelijk. Aanvankelijk werd dan ook slechts aangekondigd, dat binnen de ‘veiligheids-zone’ zoude worden gewaakt voor de veiligheid van de neutrale scheepvaart tegen aanvallen van oorlogvoerenden. Doch zelfs dat ging de Britsche admiraliteit (terecht) te ver: zij haastte zich te doen weten, dat Groot-Brittannië slechts een territoriale zee van drie zeemijlen kon erkennen en dat daarbuiten van eenig recht der neutralen den belligerenten met betrekking tot hunne oorlogvoering de wet voor te schrijven, geen sprake

kon zijn. De rechten, die elke belligerent krachtens het volkenrecht jegens de neutrale scheepvaart kan doen gelden, zouden dus ook in de toekomst en ook in de ‘safety belt’ uitgeoefend worden. De Amerikaansche Secretary of State Cordell Hull vond dan ook al spoedig aanleiding de Panameesche plannen tot hunne werkelijke beteekenis, d.w.z. tot niets, terug te brengen: de ‘safety belt’ was slechts een plan, dat alleen met toestemming van alle belligerenten kon worden ten uitvoer gebracht, en het zou wel geruimen tijd duren voor die toestemming was verkregen; zoolang zulks niet het geval was zou het aangekondigde ‘patrouilleeren’ in de veiligheidszone geen ander doel hebben dan ‘to obtain the fullest information possible with regard to what is going on within the restricted area’. Tegen dergelijke betrekkelijk onschuldige uitingen van nieuwsgierigheid kan uiteraard geen belligerent bezwaar maken. Maar de ‘safety belt’ bestaat dan ook voorloopig nog slechts op papier, of eigenlijk zelfs dat niet eens..

Omtrent *de Nederlandsche onzijdigheidspolitiek* zijn waardevolle gegevens bekend gemaakt in het door de Regeering gepubliceerde *Oranjeboek* (*November* 1939). Verschillende malen is ons rechtsgebied door vreemde vliegtuigen geschonden. Soms werden zij door Nederlandsche jachtvliegtuigen verdreven en een enkele maal, na landing, geïnterneerd. Herhaaldelijk heeft de bij het geval betrokken belligerent zijn verontschuldigingen aangeboden, soms zelfs spontaan. De doorvaart van straat Riouw, welke tot het Nederlandsch rechtsgebied behoort, door den Britschen kanonneerboot Leith op 13 Sept. 1939, berustte op een vergissing, daar de commandant nog niet in het bezit onzer neutraliteits-proclamatie was. Doorvaart door neutrale territoriale wateren is nl., gelijk hierboven reeds opgemerkt, *volkenrechtelijk* aan de belligerenten niet verboden, doch de onzijdigen *kunnen* het zelf verbieden. In den oorlog van 1914 tot 1918 hadden wij zoodanig verbod voor Indië, anders dan voor de wateren in Europa, niet uitgevaardigd, thans echter wel. De vergissing van de Leith was dus begrijpelijk, vooral daar zij uit Nieuw-Zeeland kwam en de nieuwe Nederlandsche neutraliteitsproclamatie, welke tien dagen te voren was uitgevaardigd, dus bezwaarlijk voor haar vertrek had kunnen ontvangen.

Duitschland, Frankrijk en Groot-Brittannië hebben vrijwel gelijkluidende *contrabande-lijsten* opgesteld, waartegen door de Nederlandsche Regeering dan ook vrijwel gelijkluidend is geprotesteerd. Het protest betreft twee punten. Ten eerste is de omschrijving van wàt als contrabande zal worden beschouwd uiterst vaag: naast bepaaldelijk aangeduide zaken worden b.v. tot contrabande verklaard alles wat tot de vervaardiging dier zaken wordt gebezigd en (alleen in de Geallieerde lijsten) zelfs alles wat noodig of nuttig is tot de vervaardiging of het gebruik van datgene, wat voor de vervaardiging of het gebruik van de bepaaldelijk aangeduide zaken noodig of nuttig is. Dergelijke formules mogen voor den belligerent het voordeel hebben, dat hij achteraf van vrijwel alle grondstoffen en eindproducten kan beweren, dat hij ze tot contrabande heeft verklaard, de Nederlandsche Regeering heeft terecht opgemerkt, dat ‘le système suivi dans la liste de contrebande donne lieu à une *incertitude inadmissible pour la navigation et le commerce neutre*’. Deze onzekerheid is te ernstiger, waar ook het schip zèlf met confiscatie wordt bedreigd als meer dan de helft der lading uit contrabande bestaat. De reeder heeft er dus eminent belang bij te kunnen weten, wàt precies als contrabande wordt beschouwd. De tweede grief is, dat de lijsten bijna alles (voedingsmiddelen voor mensch en dier en kleeding uitgezonderd) tot absolute contrabande stempelen, d.w.z. neembaar verklaren zoodra het voor het vijandelijk *territoir* is bestemd, ongeacht de vraag of het goed voor de vijandelijke krijgsmacht of Regeering, dan wel voor de burgerbevolking is bestemd. ‘Par l'application de ces listes de contrebande nombre d'articles pourraient être traîtés par les autorités brittanniques [françaises, allemandes] comme contrebande absolue, dont il est certain qu'ils sont indispensables pour la vie du peuple entier, pour le commerce, l'industrie et le trafic, là où ces activités n'ont rien à faire avec l'appareil militaire’. Dit laatste bezwaar der Nederlandsche Regeering is ook door andere regeeringen kenbaar gemaakt, o.a. door de Soviets, die echter merkwaardigerwijs, hunne grieven alléén tot Groot-Brittannië hebben gericht en niet tevens tot Frankrijk en Duitschland, tegen wier contrabande-lijsten precies hetzelfde aangevoerd kan worden (en dan ook door de Nederlandsche Regeering aangevoerd is).

De Britsche zwarte lijst heeft eveneens tot het indienen van een

nota aanleiding gegeven. Van een protest te spreken zou hier echter onjuist zijn. De zgn. zwarte lijst is een lijst van personen en vennootschappen, opgesteld door de Britsche Board of Trade, welke als ‘enemy subjects’ zullen worden beschouwd, waarmede het handeldrijven aan Britsche onderdanen zal zijn verboden. Op zichzelf valt daartegen niets te zeggen, doch *indien* Nederlandsche onderdanen of bona fide Nederlandsche vennootschappen op die lijst zouden worden geplaatst, ware er wèl reden tot protest. Voorloopig komen op de lijst slechts Nederlandsche vennootschappen voor, waarvan algemeen bekend is, dat zij van een Duitsch concern deel uitmaken of als dochtervennootschap eener Duitsche moedermaatschappij zijn te beschouwen. De Nederlandsche Regeering heeft dus voorshands niet meer gedaan, dan zich het recht tot protest, als daartoe aanleiding mocht zijn (‘if the rights of Netherlands subjects are adversely affected by such or other British measures’), reserveeren.

Krachtig en bij herhaling is geprotesteerd tegen het onredelijk lang vasthouden - niet tegen het aanhouden zelf - van Nederlandsche schepen bij het Britsche contrôle-station bij Duins. Voor een niet gering deel moet dit euvel echter aan organisatiefouten bij de Britsche contrôle te wijten zijn geweest, zoodat de hoop gewettigd schijnt, dat het kwaad sterk zal afnemen, zoo niet geheel verdwijnen. Tegen de aanhouding zelve kan, als gezegd, niets worden ingebracht, want de vaargeul bij Duins behoort tot de Britsche territoriale wateren en elke belligerent heeft bovendien, zelfs in volle zee, het recht onzijdige schepen aan te houden en op contrabande te onderzoeken. Dat de andere zuidelijke toegangen tot de Noordzee dan die langs Duins door mijnen zijn versperd is onaangenaam, doch niet onrechtmatig. De Britsche Regeering heeft destijds (in 1907) op een algeheel verbod van het leggen van mijnen in volle zee aangedrongen, doch de anderen (o.a. Frankrijk en Duitschland) hebben er toen niet van willen weten.

Onrechtmatig is wèl het weghalen van postzakken van Nederlandsche schepen door de Britsche autoriteiten. Ook tijdens den oorlog van 1914-1918 is daarover met de Geallieerden geschil gerezen, doch in dien oorlog was het 11de Verdrag van 1907, hetwelk de zaak regelt, niet van kracht, omdat niet *alle* belligerenten het hadden geratificeerd. Thans is zulks wèl het geval.

Terwijl dus in de jaren 1914 tot 1918 het debat op basis van het altijd min of meer onzekere volkenrechtelijke gewoonterecht moest worden gevoerd, kan Nederland zich thans op een duidelijken verdragstekst beroepen: 'La correspondance postale des neutres ou des belligérants, quel que soit son caractère, officiel ou privé, trouvée en mer sur un navire neutre ou ennemi est inviolable'. Het staat vast, dat men 'correspondance postale' alléén de brievenpost, niet tevens postpakketten, is bedoeld. Tevens is m.i. (anderen denken daarover anders) de belligerent gerechtigd brieven te openen, indien hij redelijke gronden heeft aan te nemen, dat zij iets anders inhouden dan zuivere correspondentie, dus b.v. (zooals in den oorlog van 1914-1918 op groote schaal is voorgekomen) rubber, zilver, goud, effecten of andere waarde-papieren enz. De ratio der bepaling was, dat men het telegraphische verkeer toch ook niet kon ophouden, waaruit volgt, dat het recht van den belligerent tot contrabande-contrôle en zijn prijsrecht t.a.v. de vijandelijke lading van vijandelijke schepen, onverlet blijft. Indien dus wat er als een brief uitziet op redelijke gronden er van verdacht kan worden iets anders dan correspondentie te bevatten, heeft de belligerent m.i. het recht den brief te openen *en op de aanwezigheid van dat 'andere' te onderzoeken*. Dit is echter uiteraard geheel iets anders dan een 'opening by censor', die juist ten doel heeft de (onschendbare) *correspondentie* te controleeren en te censureeren. Als dit laatste door het verdrag van 1907 niet is verboden, welken zin heeft de bepaling dan überhaupt gehad?

Een Fransch-Britsche bewering in den vorigen oorlog is geweest, dat het verdrag, sprekende van 'trouvée en mer', géén betrekking zoude hebben op post, welke *in de territoriale wateren van een belligerent* op een schip aangetroffen wordt. De tekst biedt aan een dergelijke beperking geen steun,[1)] maar bovendien heeft de Nederlandsche Regeering doen opmerken, dat op de beweerde exceptie stellig geen beroep kan worden gedaan als het schip niet vrijwillig, doch gedwongen de territoriale wateren van den belligerent is binnengekomen. De juistheid van dit laatste wordt zelfs toegegeven door auteurs, die overigens de

1) De Britsche opvatting wordt dan ook onjuist geacht door den overigens nogal 'goevernementeelen' Britschen auteur Colombos (A treatise on the Law of Prize, 1926, p. 159).

Conventie van 1907 in de territoriale zee niet toepasselijk achten.[1)]

Voor luchtvaartuigen, welke in belligerent territoir een tusschenlanding maken, geldt de Haagsche Conventie in geen geval. Vandaar, dat de Nederlandsche Regeering, zich over het ophouden van de luchtpost van het K.L.M.-vliegtuig 'Nandoe' te Singapoer beklagende, zich slechts op de 'universally recognized freedom of transit' heeft beroepen, waarmede 'the censorship by a country of an intermediate port' in strijd zoude zijn en niet op het Haagsche verdrag van 1907.

Tenslotte heeft onze Regeering zich, m.i. terecht, beklaagd over het weghalen van Duitsche schepelingen en passagiers van boord van Nederlandsche schepen, door Britsche en Fransche autoriteiten. Volgens de Londensche Zeerechtdeclaratie is zulks alléén geoorloofd t.a.v. personen, die zijn '*incorporées dans les forces armées* de l'ennemi', dus zelfs niet t.a.v. personen, die als reservisten voor inlijving bij de vijandelijke strijdmacht bestemd zijn. Doch de Londensche Declaratie is nimmer geratificeerd en dus geldt slechts het internationale gewoonterecht. De Nederlandsche Regeering had, wat dit laatste betreft, de Britsche Regeering kunnen herinneren aan hetgeen deze zelve op 11 Dec. 1908 ter Londensche Conferentie heeft doen opmerken: 'L'opinion a été émise que les personnes suspectes trouvées à bord de ces navires sont passibles de reddition au capteur. *La Grande Bretagne n'a jamais voulu admettre qu'une personne placée sous le pavillon neutre soit rendue de cette manière*'.[2)] Ook in Frankrijk werd vroeger aan de bescherming, welke de neutrale vlag aan niet-dienstplichtige vijandelijke onderdanen verleent, beslissende beteekenis gehecht,[3)] en zelfs thans nog bepaalt art. 64 der Marineinstructies 1934 o.m.: 'Vous pourrez arrêter également *tous les passagers ennemis* aptes au service militaire', zoodat het *scheepsvolk* in elk geval ongemoeid behoort te worden gelaten (tenzij het is 'en route pour se mettre au service de l'ennemi'.)

1) Vgl. bijv. R. Genet, Droit maritime pour le temps de guerre (1936) I p. 291/92: on doit absolument se refuser à admettre que l'inviolabilité ne joue plus dès l'instant que le navire.... n'a pénétré dans la mer territoriale qu'à l'injonction du bâtiment visiteur et pour la commodité des opérations'.
2) Proceedings of the Int. Naval Conf. (Cmd. 4555) p. 165.
3) Vgl. Hold - Ferneck, Die Reform des Seekriegsrechts, p. 155.

Uit het bovenstaande blijkt, dat *wij* ons met recht over eenige handelingen der belligerenten kunnen beklagen. Hebben nu ook de belligerenten zelve het recht, van ons te verlangen, dat wij tegenover door hunne wederpartij verrichte onrechtmatige handelingen op bepaalde wijze, b.v. door représailles, reageeren? Geenszins. Zeker, er zijn gedragingen van oorlogvoerenden, die een onzijdige niet mag dulden en waartegen hij zich *met alle beschikbare middelen* moet verzetten. Art. 5 van het Haagsche Landonzijdigheidsverdrag en art. 25 van het Zeeonzijdigheidsverdrag wijzen dergelijke gedragingen bepaaldelijk aan en zelfs daarbuiten is het nog wel denkbaar, dat te groote lankmoedigheid jegens de eene partij aan de andere reden en zelfs recht tot klagen zoude geven. Het tolereeren van opzettelijk over-vliegen is daarvan een voorbeeld. Doch ten deele zijn de tot dusverre begane rechtsschendingen door *beide* partijen gepleegd (niet-opzettelijke, op vergissing berustende neutraliteits-schendingen in de lucht; te vage en te ruim gestelde contrabande-lijsten), zoodat over eene gelijke reactie naar beide zijden niemand te klagen kan hebben, en voor het overige troffen de plaats gehad hebbende rechtsschendingen uitsluitend Nederlandsche rechten en belangen. Hoe zou Duitschland b.v. eenig belang kunnen construeeren bij het te lang vasthouden van Nederlandsche schepen bij Duins, of bij het openen van Nederlandsche brievenpost? Alleen bij het weghalen van Duitsche opvarenden op Nederlandsche schepen zou men een Duitsch belang kunnen aan nemen, doch elk Duitsch recht tot klagen hierover stuit af op de omstandigheid, dat Duitschland zelf, blijkens art. 76 lid 3 der Prisenordnung 1939, óók alle leden der bemanning met vijandelijke nationaliteit gevangen neemt. Daarbij komt, dat het geschonden recht in het hierbedoelde geval uitsluitend het recht van de neutrale vlag is en geenszins een recht op immuniteit, dat den opvarenden persoonlijk zoude toekomen. Hoe men het dus ook beziet, de tot dusverre plaats gehad hebbende overtredingen raken uitsluitend Nederland en over de wijze, waarop daartegen moet worden gereageerd, heeft dus ook uitsluitend de Nederlandsche Regeering te beslissen. Behalve op de protesten tegen de langdurige vasthoudingen van schepen (t.a.v. welk punt beterschap is beloofd) en op de verschillende protesten betreffende de neutraliteitsschendingen in

de lucht (ten aanzien waarvan door alle betrokken belligerenten verontschuldigingen zijn aangeboden) is nog geen antwoord van een der belligerenten bekend gemaakt. Wij wachten derhalve af, welk effect de tot dusverre verrichte démarches zullen hebben.

18 November 1939.

B.M.T.

Bibliographie

J. Du Plessis Scholtz, Die Afrikaner en sy Taal, 1806-1875. - Nasionale Pers, Kaapstad, 1939 (Utrechtsch proefschrift).

Een uitstekend gedocumenteerd geschrift. Het is zeer eigenaardig dat het een Hollander, Hoogenhout is geweest, die, in 1860 als 17-jarig jonkman aan de Kaap gekomen, in 1873 schrijft: ‘Ja, die Hollanse taal sal naderhand heeltemaal in Afrika gedaan raak, en die Afirkaanse taal sal daarvoor in die plek kom, en das ook reg.... Das waar, op partij skoole wort Hollans, hoog Hollans geleer, maar nou vra ek wat wort deur die meeste kinders van die taal tog verstaan? Hulle leer as goeje brawe jongetjes hulle les, maar wat verstaan hulle daarvan? banja min!.... Dwing tog die Afirkaners nie langer nie om deur middel van vreemde tale die pat na de Hemels Vaderland te zoek; leer Afirkaners Afirkaans!’ - In 1874 heeft S.J. du Toit de taak van Hoogenhout overgenomen (of liever, is hem bijgesprongen). ‘De Genootskap van Regte Afrikaners’, opgericht in 1875 (zegt schrijver) ‘was niet bloot een taalgenootskap nie. Dit blijk reeds uit die doel wat hulle hulself gestel het: “om te staan ver ons taal, ons Nasie en ons Land”.... Hollands was na hulle mening reddeloos verloren, en daarom het hulle na Afrikaans gegrijp. Deur dit te doen het hul die Dietse kultuur in Suid-Afrika van ondergang gered en 'n nieuwe rigting gegee aan die geskiedenis van ons volk en ons land.’

C.

W.G. de Bas, Quatre-Bras en Waterloo. - Van Kampen, Amsterdam 1939.

Quatre-Bras heeft het pasgeboren nederlandsche leger, dat zich met Napoleon's veteranen moest meten, tot roem verstrekt. De zaak is al dikwijls uiteengezet, maar het is genot, het door deze schrijver nogmaals te hooren herhalen: hoe het 8000 Nederlanders en Nassauers zijn geweest, die Ney's overmacht hardnekkig hebben tegengestaan, tot zij eindelijk, oververmoeid en sterk gedund, het gevecht aan anderen konden overlaten; sterk gedund: het 5de bataillon nationale militie, 482 man, verloor 303 aan gesneuvelden, gewonden en vermisten; ook de jagers en de artillerie hadden zich goed geweerd. - Bij Waterloo is het uit de aard der zaak minder op Nederlanders aangekomen dan bij Quatre-Bras, maar ook hier hebben zij zich, zoo dikwijls zij in het vuur werden geworpen, over 't geheel beter gehouden, dan van niet voldoende geschoolde troepen verwacht kon worden.

C.

Dr. A. Wypkema, De invloed van Nederland op ontstaan en ontwikkeling van de Staatsinstellingen der Z.A. Republiek tot 1881. - De Bussy, Pretoria, 1939.

Een boek van 537 bladzijden dat inderdaad het onderwerp uitput; het behandelt niet alleen de Z.A. Republiek maar ook de vóórgeschiedenis (Kaapkolonie en Natal). Het begint (eenigszins verrassend) met de Mist, maar vindt toch gelegenheid, een en ander over het Compagnie's bestuur aan de Kaap in te lasschen. De documentatie is voortreffelijk; het is jammer dat schrijver de namen van de nederlandsche ministers van buitenlandsche zaken Huyssen van Kattendijke en de la Sarraz onkenbaar verhaspelt. In de lijst van geraadpleegde werken is de naam Klerk de Reus verkeerd gespeld. Geheel ten onrechte zegt schrijver dat de *derde* zoon van Willem I in 1838 aan de Kaap was: Willem I had maar twee zoons! Het was de derde zoon *van den Prins van Oranje* die in 1838 aan de Kaap was. - Dit boek heeft de schrijver in het nederlandsch geschreven; een vorig werk van zijn hand: 'Die invloed van Nederland en Nederlands-Indië op ontstaan en ontwikkeling van die regswese in Suid-Afrika' (Amsterdam 1934) was in het afrikaansch geschreven; de afwijking is niet verklaard. - Ik herhaal, dat schrijver inderdaad alles heeft weten bijeen te stellen wat ter zake dient, en een werk volbracht heeft van noesten ijver, van belang voor Afrikaners gelijk voor Nederlanders.

C.

J. Bierens de Haan, Gemeenschap en Maatschappij. Een analyse van sociale verhoudingen. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon 1939.

Het is geen geringe taak, die de schrijver van voornoemd werk zich heeft gesteld: het beschrijven van het wezen der maatschappij. Daarom te meer is een woord van onverholen lof op zijn plaats, waar mag worden geconstateerd, dat de auteur in de ruim driehonderd bladzijden druks, die het resultaat werden van zijn studie, in zijn opzet is geslaagd. Het boek heeft eenerzijds de levendigheid verworven, die het kenmerk is van onze maatschappij en niettemin is de schrijver er in geslaagd zijn objectiviteit te handhaven. Daarin kan hij alleen geslaagd zijn, doordat hij zijn stof, hoe veelomvattend ook, beheerschte.

Dat deze materie inderdaad schier grenzenloos was, moge blijken uit het feit, dat de schrijver zich ten doel stelde inzicht te geven in de sociale werkelijkheid als geheel. Daarin een systematiek te ontdekken, is waarlijk niet eenvoudig. Terecht toch wordt opgemerkt, dat niets in de sociale werkelijkheid geisoleerd staat, doch dat alles daarin op eenige wijze met elkaar verbonden is. Hoe kan nu het verband van deze algemeene, veelvuldige verbondenheid worden opgespoord?

Mr. Bierens de Haan heeft dit verband gelegd in een trits van mensch, gemeenschap en maatschappij. In het eerste ligt het individuëele opgesloten, het tweede omvat den mensch in zijne persoonlijke verhouding tot zijne medemenschen en heeft daardoor zoowel kenmerken van het individuëele als van het collectieve, van de maatschappij in zich; krijgt het daarentegen vasten vorm, dan wordt de gemeenschap tot groep (een verschijnsel, dat de schrijver terecht in een apart hoofdstuk

behandelt). De maatschappij tenslotte is het geheel en daardoor het onpersoonlijke, het collectieve.

Bij de beschouwing van dit boek is het niet ondienstig te wijzen op hetgeen de schrijver bij zijn bespreking van het individu in zijn omgeving, in gemeenschap tot anderen, vooropstelt. Wat de een heeft opgemerkt, schrijft hij, zal een ander ontgaan zijn. Wat tot den een spreekt, laat een ander onverschillig. Waar binnen het kader van deze bespreking een beschouwing omtrent het vele, dat het werk geeft, tot de onmogelijkheden behoort, zoo zal een keuze dienen te worden gedaan, die gegrond is op subjectieve waardeering en die daardoor alleen al de geest van het boek onrecht aandoet.

Wat tot mij het meeste sprak, was de voortreffelijke wijze, waarop een evenwicht werd verkregen tusschen mensch en maatschappij, tusschen het individuëele en het collectieve. Dit is daarom zoo bij uitstek belangrijk, omdat gezegd mag worden, dat de hoop op een toekomst op het vinden daarvan is gebouwd.

De schrijver gaat uit van het individu, niet van de collectiviteit, omdat niet in de collectiviteit de scheppende kracht is gelegen, maar in deze, in de persoonlijkheid. De mensch handelt en steeds handelt hij en hij alleen. Ook als een groep handelend optreedt, zijn het toch de leiders, die handelen. Handelen is echter onmogelijk zonder verantwoordelijkheid. Zoo komt men tot deze reeks: zoover er persoonlijkheid is, is er vrijheid: zoover er vrijheid is, is er verantwoordelijkheid; zoover er verantwoordelijkheid is, is er verplichting.

Toch moet er geordend worden. Want, zegt de schrijver, het bewustzijn van verantwoordelijkheid gaat niet steeds even ver als de feitelijke verantwoordelijkheid reikt. De vrijheid is veelal grooter dan het bewustzijn der verantwoordelijkheid. Daarom zou het vanzelf spreken, dat in een zich verder ontwikkelende samenleving steeds meer geordend moet worden. Deze redegeving voor de ordening kan ik niet volgen. Slechts kan worden toegegeven, dat wanneer het bewustzijn van verantwoordelijkheid onvoldoende mocht blijken, de maatschappij ordening van noode heeft. Doch dat de groei der maatschappij per se meer ordening met zich zou moeten brengen, dus omdat dan in toenemende mate te weinig bewustzijn van verantwoordelijkheid wordt geconstateerd is iets, dat zonder nader bewijs niet kan worden erkend, omdat het de mogelijkheid, dat het zedelijk peil der menschheid op den duur wordt verhoogd en daardoor verantwoordelijkheidsbesef en maatschappelijke groei gelijken tred houden verwaarloost, immers niet onderzoekt.

Zeer sterk daarentegen is de argumentatie ter anderer plaatse, waarom uit economische motieven ordening daar in toenemende mate is geboden. Het vroegere simpele proces van productie en prijsvorming is door de mechaniseering veranderd. Voor een aanzienlijk deel worden de productiekosten tegenwoordig dikwijls te voren betaald, immers geïnvesteerd in het mechanisme. Daardoor ontstaan vaste kosten, die het wenschelijk maken de productie zoo hoog mogelijk op te voeren, omdat de kosten per eenheid product dientengevolge des te lager worden. Steeds scherper wordende concurrentie is daarvan het gevolg, met als verdere consequentie prijsverlaging, die op haar beurt weer een toestand kan scheppen, waarin het verkieslijker schijnt verder tegen verlies latende prijzen te produceeren, liever dan de productie stop te zetten. Deze ontwrichting noopt tot ordening.

Aan den anderen kant dient terdege overwogen te worden, dat de mogelijkheid tot ordening grenzen heeft. In de eerste plaats kan de collectiviteit niet in het luchtledig ordenen, doch haar machtigste vorm, de Staat kan slechts vorm geven aan dat, wat in de maatschappij reeds aanwezig is. Er moet dus een begin van ordening zijn. Anderzijds moet er plaats blijven voor de persoonlijkheid, want anders ontbreekt de scheppende kracht en dus de handeling. Derhalve kan de ordening op den duur niet zoover gaan, dat zij de spontane reactie van het maatschappelijk leven belet, want dan geschiedt onverbiddelijk van tweeën één: òf ondergang, òf reactie, die het persoonlijk leven lucht geeft. Zoo komt de schrijver dus tot een zeker evenwicht tusschen persoonlijkheid en collectiviteit.

Aan het einde van zijn werk de crisis in het licht van onze kultuur beschouwende, stelt de schrijver, dat de collectiviteit het van de persoonlijkheid dreigt te winnen, zoodat de keuze van ondergang of reactie daar is. Het is al wederom een verdienste van het werk, dat het de mogelijkheid van een oplossing aangeeft door ons voor te houden, dat wij hebben te streven naar versterking en vernieuwing van gemeenschapsbanden om daardoor de persoonlijkheid hare scheppende kracht te hergeven.

N.J.C.M. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO

Ontvangen boeken

W. ARONDÉUS, Matthijs Maris, de tragiek van den droom. - Querido, Amsterdam 1939.
JOSINE REULING, Het vreemde land. - Querido, Amsterdam 1939.
GUSTAV CZOPP, De wereld kreeg radio.... - Querido, Amsterdam '39.
M.H. SZÉKELY - LULOFS, De andere wereld. - Querido, Amsterdam 1939.
M.B. DE VRIES, Jan Vermeer van Delft. - Meulenhoff, Amsterdam 1939.
G.P. BAKKER, Het wondere jaar. - Scheltens en Giltay, Amsterdam 1939.
J. GERHARD TOONDER, Een man zet door. - Elsevier, Amsterdam 1939.
J.M. DE CASSERES, Het andere Amerika. - Arbeiderspers, Amsterdam 1939.
WILLEM VAN IEPENDAAL, De dans om de rinkelbom. - Arbo, Amsterdam 1939.
JAN WALCH, Is het te laat voor Bayart? - Kosmos, Amsterdam 1939.
HAN G. HOEKSTRA, De dorstige dichter. - Bigot en van Rossum, Amsterdam 1939.
Nederlandsche vertaling van het engelsche blauwboek. - Frijda, Amsterdam 1939.
A.C. VEEN - BRONS, Nieuw feminisme. - Veen, Amsterdam 1939.
ALBERT VERWEY, Frederik van Eeden. - Mees, Santpoort 1939.
Nog een paar onuitgegeven brieven van Eduard Douwes Dekker. - Leidsche Uitgeversmaatschappij, Leiden 1939.
JAN VAN RHEENEN, De glijbaan. - Leopold, 's-Gravenhage 1939.
K. LEKKERKERKER, In aanbouw. - Leopold, 's-Gravenhage 1939.
H.CH.G.J. VAN DER MANDERE, 1914-1939, een dynamische tijd. - Naeff, den Haag 1939.
M. SCHNEIDER, De voorgeschiedenis van de Algemeene Landsdrukkerij. - 's-Gravenhage 1939.
A. SIZOO, Augustinus' Confessiones. - Meinema, Delft 1939.
HERMAN DE MAN, Zonen van den paardekop. - Nijgh, Rotterdam 1939.
ALBERT HELMAN, Het vergeten gezicht. - Nijgh, Rotterdam 1939.
P. BOERSMA, Alblasserdam's heden en verleden. - Noorduyn, Gorinchem 1939.

J.W.H. VERZIJL, Blokkade en economische neutraliteit. - Utrechtsch Dagblad, Utrecht 1939.
H. PLESSNER, De huidige verhouding tusschen oorlog en vrede. - Wolters, Groningen 1939.
W.J. AALDERS, Toekomstbeelden uit vijf eeuwen. - Wolters, Groningen 1939.
W.L.M.E. VAN LEEUWEN, Beknopt overzicht der nederlandsche letterkunde, Vierde druk. - Wolters, Groningen 1939.
P.J. VAN HERWERDEN, Lodewijk van Nassau. - Van Gorcum, Assen 1939.
E.C.M. FRIJLING - SCHREUDER, Veenkolonialen. - Van Gorcum, Assen 1939.
DAAN BOENS, Het rijk van den mensch. - Onze Tijd, Brussel 1939.
JETHRO BITHELL, Modern German Literature. - Methuen, London 1939.
SIR NEVILLE HENDERSON, Final Report. - Stationery Office, London 1939.

Register
der in dezen jaargang behandelde werken

Albarda (Ir. J.W.), Een kwarteeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandsche arbeidersklasse	Dl. II	Blz. 385
Atlas (Geschiedkundige) van Nederland. - Kaart 19, Kaart 5, Kaart 7	Dl. I	Blz. 238
Banning (Dr. W.), Hedendaagse sociale bewegingen, achtergronden en beginselen	Dl. I	Blz. 241
Bas (W.G.), Quatre-Bras en Waterloo	Dl. IV	Blz. 369
Belcampo, Zwerftochten	Dl. I	Blz. 394
Bieberbach (Ludwig), Galilei und die Inquisition	Dl. II	Blz. 259
Bierens de Haan (J.), Gemeenschap en Maatschappij	Dl. IV	Blz. 370
Bierens de Haan, (Dr. J.B.), Het Rijk van den Geest	Dl. I	Blz. 114
Bruggen in het landschap en het stadsbeeld; met bijdragen van Bierens de Haan, v.d. Kloot Meyburg, Vermeulen, de Meyer, Haakma Wagenaar en Van Reyn	Dl. III	Blz. 372
Blankenstein (M. van), Het getij der beschaving	Dl. IV	Blz. 241
Boudier-Bakker (Ina), Aan den grooten weg	Dl. IV	Blz. 239
Chamson (André), La Galère	Dl. III	Blz. 98

Chazournes (Félix de), Caroline ou le départ pour les Iles	Dl. III	Blz. 95
Cleeff (Ed. van), Sociaal-economische ordening	Dl. IV	Blz. 238
Conti (Piero Ginori), Lettere inedite di Charles de l'Ecluse (Carolus Clusius) a Matteo Caccini	Dl. II	Blz. 140
Daniëls (F.A.M.), Meester Dirc van Delf, zijn persoonlijkheid en zijn werk	Dl. III	Blz. 229
Delf (Meester Dirc van), Tafel van den Kersten Ghelove, naar de handschriften uitgegeven; ingeleid en van aanteekeningen voorzien door Dr. L.M.F. Daniëls	Dl. III	Blz. 229
Demoulin (Robert), Guillaume Ier et la transformation économique des provinces belges (1815-1830)	Dl. I	Blz. 393
Doornik M.S.C. (Dr. N.G.M. van), De moderne Gymnasiast tegenover zijn klassieke opvoeding	Dl. I	Blz. 236
Dorna (Mary), Onmaatschappelijke voorkeur	Dl. II	Blz. 260
Edda. Vertaald en van inleidingen voorzien door Prof. Dr. Jan de Vries	Dl. IV	Blz. 61
Eekhout (Jan H.), en A.J.D. van Oosten, Moderne Nederlandsche religieuze lyriek	Dl. II	Blz. 243

Eigeman (Mr. J.A.), Het opperbevel te land en ter zee, in en buiten Europa, een militair staatsrechtelijke studie over ministerieele verantwoordelijkheid	Dl. II	Blz. 141
Ellwood (Charles), De psychologie van de menschelijke samenleving	Dl. IV	Blz. 239
Empire building door Nederlander-Middenstander	Dl. I	Blz. 240
Fabricius (Johan), Kasteel in Karinthië	Dl. I	Blz. 115
Frank (Dr. E.), Vraagstukken der theoretische economie. Deel I	Dl. III	Blz. 252
Furnivall (J.S.), Netherlands India, a study of plural economy	Dl. III	Blz. 248
Geschiedenis van Vlaanderen. Deel III.	Dl. I	Blz. 392
Idem. Deel IV	Dl. III	Blz. 244
Giraudoux (Jean), Choix des Elues	Dl. III	Blz. 91
Goes (Frank van der), Uit het werk van	Dl. III	Blz. 367
Green (Julien), Journal	Dl. I	Blz. 211
Gijzen (Dr. Agatha), 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie 1820-1915	Dl. I	Blz. 236
Heering (Dr. G.J.), Geloof en Openbaring. 2. Richtlijnen voor een dogmatiek op den grondslag van Evangelie en Reformatie	Dl. I	Blz. 119

Hildebrand, Camera Obscura. Veertigste druk, geïllustreerd door Jo Spier	Dl. IV	Blz. 93
Hogben (Lancelot), De consequenties van 1 = 1. Deel III blz. 78,	Dl. IV	Blz. 65
Hoornik (Ed.), Het keerpunt	Dl. III	Blz. 102
Hoornik (Ed.), Dichterlijke diagnose	Dl. III	Blz. 102
Hoornik (Ed.), Mattheus	Dl. III	Blz. 102
Hoornik (Ed.), Geboorte	Dl. III	Blz. 102
Hoornik (Ed.), Special Marks in ‘Drie op één perron’	Dl. III	Blz. 102
Hoornik (Ed.), Steenen	Dl. III	Blz. 102
Hoornik (Ed.), Geboorte, gevolgd door Mattheus en andere gedichten	Dl. III	Blz. 102
Hoornik (Ed.), J. Greshoff, dichter en moralist	Dl. III	Blz. 102
Huizinga (J.), Homo ludens	Dl. I	Blz. 238
Ingwersen (A.), De Amsterdamsche burgerij en haar Stadhuis	Dl. I	Blz. 90
Janssens (Dr. J.), Klasse en Stand, een sociologische studie over het klasse- en standsverschijnsel, getoetst aan de opvattingen van enkele moderne sociologen en aan die van de encyclieken Rerum Novarum, Quadragesimo Anno en Divini Redemptoris	Dl. I	Blz. 242
Jouvet (Louis), Réflexions du Comédien	Dl. IV	Blz. 343
Kadt (J. de), Het fascisme en de nieuwe vrijheid	Dl. IV	Blz. 200
Kalf (Dr. J.), Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaar	Dl. II	Blz. 391

Korevaar-Hesseling (E.H.), Die Entwicklung des Madonnentypus in der bildenden Kunst	Dl. II	Blz. 263
Krige (Uys), Magdalena Retief	Dl. III	Blz. 248

Lekkerkerker (C.), Land en Volk van Java I	Dl. I	Blz. 340
Metzger (Hélène), Attraction universelle et religion naturelle chez quelques commentateurs anglais de Newton	Dl. I	Dl. 111
Minnaert (Dr. M.), De natuurkunde van 't Vrije Veld II. Geluid - Warmte - Electriciteit	Dl. III	Blz. 131
Molen (S.J. van der), Frysk Sêgeboek. Dl. I. Ynlied fen prof. J.M.N. Kapteyn	Dl. II	Blz. 392
Möller (Chr.) en Ebbe Rasmussen, Atomen en andere kleine deeltjes	Dl. IV	Blz. 323
Monumenten (De), van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg. Eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht. Vierde aflevering	Dl. I	Blz. 393
Moritz (Dr. Eduard), Die Deutschen am Kap unter der holländischen Herrschaft, 1652-1806	Dl. I	Blz. 396
Némirovsky (Irène), Deux	Dl. III	Blz. 100
Nitti (Francesco), La désagrégation de l'Europe	Dl. III	Blz. 246
Noach (Dr. Arnoldus), De Oude Kerk te Amsterdam	Dl. III	Blz. 249
Nynatten-Doffegnies (H.J. van), Huis van licht en schaduw	Dl. III	Blz. 253
Ofaire (Cilette), Sylvie Velsey	Dl. I	Blz. 222
Pauwels (François), Het duel	Dl. I	Blz. 116

Picard (Leo), Geschiedenis van de Vlaamsche en Groot-Nederlandsche beweging	Dl. I	Blz. 240
Plessis Scholtz (J. Du), Die Afrikaner en sy Taal, 1806-1875	Dl. IV	Blz. 369
Posthumus-van der Goot (Dr. W.H.), Onderzoek naar den arbeid der gehuwde vrouw in Nederland	Dl. II	Blz. 143
Praag (Mr. Ir. M.M. van), De Radicalen	Dl. IV	Blz. 237
Proost (Dr. K.F.), W.C. Bijl, J.W. Hoekstra en G.J. Lindemans, Volksontwikkeling. Beginselen en practijk	Dl. I	Blz. 118
Ravesteyn (Dr. W. van), Het socialisme aan den vooravond van den Wereldoorlog. Tweede deel	Dl. IV	Blz. 236
Retera Wzn. (W.), Het moderne interieur	Dl. I	Blz. 233
Révész-Alexander (Dr. Magda), Byzantijnsche kunst in Italiē	Dl. I	Blz. 234
Riemens (H.), Les Pays-Bas dans le monde	Dl. III	Blz. 245
Ritter Jr. (Dr. P.H.), Een kapper over een professor	Dl. IV	Blz. 93
Rougemont (Denis de), l'Amour et l'Occident	Dl. IV	Blz. 332
Sartre (Jean Paul), La Nausée	Dl. I	Blz. 214
Schlick (Moritz), Gesammelte Aufsätze 1929-1936	Dl. III	Blz. 369
Scientia. Handboek voor Wetenschap, Kunst en Godsdienst. Deel II	Dl. II	Blz. 264

Idem Deel III	Dl. III blz. 132 Dl. III	Blz. 255
Sepp (D.), Trezoor der Zee- en Landreizen. Beredeneerd register op de werken der Linschoten-Vereeniging, deel I-XXV	Dl. III	Blz. 248
Smilde (Dr. H.), Jacob Cats in Dordrecht. Leven en werken gedurende de jaren 1623-1636	Dl. I	Blz. 352

Smit (Dr. W.A.P.), Dichters der Reformatie in de Zestiende Eeuw	Dl. IV	Blz. 207
Sprey (Dr. K.), Marcus Tullius Cicero	Dl. II	Blz. 139
Strijdenskracht door Wetensmacht, opstellen aangeboden aan S. de Wolff, ter gelegenheid van zijn 60e verjaardag	Dl. I	Blz. 243
Tazelaar (Dr. C.), De cultuurwaarde vane Hildbrands Camera Obscura	Dl. IV	Blz. 93
Teirlinck (Herman), Tooneel. Met houtsneden van Frans Masereel	Dl. II	Blz. 262
Tempel (Dr. J. van den), De wereld in stormtij	Dl. II	Blz. 91
Theunisz (Dr. Joh.), Carolus Clusius	Dl. III	Blz. 251
Thureau-Dangin (F.), Textes mathématiques babyloniens, transcrits et traduits	Dl. I	Blz. 117
Troyat (Henri), l'Araigne	Dl. I	Blz. 219
Valkhoff (Dr. J.), Een eeuw rechtsontwikkeling	Dl. I	Blz. 115
Vermeulen (Dr. F.), Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst. Deel III, afl. 2-5	Dl. III	Blz. 371
Vriend (J.J.), De bouwkunst van ons land	Dl. I	Blz. 389
Vries (Anne de), Hilde	Dl. III	Blz. 130
Vries (Prof. Dr. J. de), Dr. Ph.J. Idenburg, Dr. J. Moormann, Dr. Jos. J. Gielen, Het onderwijs in het Nederlandsch op	Dl. I	Blz. 113

Gymnasium en H.B. School		
Vries (Theun de), Hildebrands Camera Obscura	Dl. IV	Blz. 93
Wansink (Dr. D.J.), Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de S.D.A.P.	Dl. III	Blz. 367
Winter (Jhr. Dr. P.J. van), Onder Krugers Hollanders. Tweede Deel	Dl. III	Blz. 248
Wypkema (Dr. A.), De invloed van Nederland op ontstaan en ontwikkeing van de Staatsinstellingen der Z.A. Republiek tot 1881	Dl. IV	Blz. 370
Zwart (Dr. J.), A.J. Duymaer van Twist. Een historisch liberaal staatsman	Dl. III	Blz. 247